DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES ZINĀTŅU DAĻA
SCIENCE DEPARTMENT OF DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES JAUNO ZINĀTNIEKU ASOCIĀCIJA
DAUGAVPILS UNIVERSITY ASSOCIATION OF YOUNG RASEARCHERS

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES 52.STARTPTAUTISKĀS ZINĀTNISKĀS KONFERENCES MATERIĀLI

PROCEEDINGS OF THE 52nd INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS „SAULE”
2011

Apstiprināts Daugavpils Universitātes Zinātnes padomes sēdē 2011.gada 7. februārī, protokols Nr. 1

Zuģicka I., sast. *Daugavpils Universitātes 52.starptautiskās zinātniskās konferences materiāli// Proceedings of the 52nd International Scientific Conference of Daugavpils University.* Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule", 2011.

Daugavpils Universitātes 52. starptautiskās zinātniskās konferences
Programmas komiteja / Programme Committee of
Daugavpils University 52nd International Scientific conference:

Dr., prof. Arvīds Barševskis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Rektors, Programmas komitejas priekšsēdētājs / Rector, Chairman of Programme Committee)
Dr., asoc.prof. Elita Jermolajeva, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu prorektore, priekšsēdētāja vietniece / Vice Rector for Research, Vice Chairman)
Dr., asoc.prof. Edmunds Tamanis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu daļas vadītājs, koordinators / Head of Department of Sciences, coordinator)
Dr., prof. Ingrīda Šauliene, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
Dr., prof. Broņus Maskuļūns, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
Dr., prof. Enne Koresaare, Tartu Universitāte (Igaunija) / University of Tartu (Estonia)
Dr., prof. Irina Belobrovceva, Tallinas Universitāte, (Igaunija) / Tallinn University (Estonia)
Dr., prof. Ulla Harkonena, Joensuu Universitāte (Somija) / Joensuu University (Finland)
Dr., prof. Malgoržata Susvillo, Varnijas un Mazuru Universitāte Oļštinā (Polija) / University of Varmia and Mazuri in Olsztin (Poland)
Dr., prof. Slavomirs Partickis, Jāņa Pāvila II Ļublinas Katoliskā universitāte (Polija)/ The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland)
Dr., prof. Jeļena Tkačenko, Krievijas Zinātņu akadēmija (Krievija) / Russian Academy of Sciences (Russia)
Dr., prof. Jeļena Vanķeviča, Vitebskas Valsts Tehnoloģiskā universitāte (Baltkrievija) / Vitebsk State University of Technology (Belarus)
Dr., prof. Bernds Ulrihs Hukers, Fehtas Universitāte (Vācija) / University of Fechta (Germany)
Dr., prof. Fjodors Fjodorovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Aleksandrs Ivanovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Vladimirs Meņšikovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Valfrīds Paškevičs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Irēna Saleniece, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., asoc.prof. Irēna Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Aleksandra Šļahova, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Artūrs Škute, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., asoc.prof. Edgars Znutiņš, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., asoc.prof. Inese Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
Dr., prof. Ēvalds Daugulis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University

Daugavpils Universitātes 52. starptautiskās zinātniskās konferences
Rīcības komiteja / Organizing Committee of
Daugavpils University 52nd International Scientific conference:

Inese Zuģicka, Ludmila Paņina, Uldis Valainis, Arvis Soldāns, Dmitrijs Oļehnovičs, Juris Viļums, Žans Badins, Inga Belousa, Māris Čačka, Armands Gricāns, Pēteris Evarts-Bunders, Māris Nitcis, Ainārs Pankjāns, Diāna Soldāne, Jana Butāne, Zane Stapkeviča, Henrihs Soms, Kristīne Vucāne, Jeļena Badjanova-Lomzina, Larisa Silova, Arnita Aleksejeva.

Daugavpils Universitātes 52.starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājuma redkolēģija/
Conference editorial board of issue of publications of
Daugavpils University 52nd International Scientific conference:

Dr., asoc. prof. Inese Kokina *(bioloģija)*
Dr., prof. Artūrs Škute *(vides zinātnes)*
Dr., asoc. prof. Elita Jermolajeva *(ekonomika)*
Dr., asoc. prof. Jānis Eglītis *(ekonomika)*
Mg., as. Ludmila Paņina *(ekonomika)*
Dr., asoc. prof. Edmunds Tamanis *(fizika)*
Dr., prof. Valfrīds Paškevičs *(informātika)*
Dr., doc. Svetlana Ignatjeva *(informātika)*
Dr., asoc. prof. Armands Gricāns *(matemātika)*
Dr., vad. pētn. Pēteris Daugulis *(matemātika)*
Mg., lekt. Ināra Jermačenko *(matemātika)*
Dr., prof. Aleksandra Šļahova *(mākslas zinātnes)*
Dr., prof. Ēvalds Daugulis *(mūzika)*
Dr., asoc. prof. Edgars Znutiņš *(mūzika)*
Dr., asoc. prof. Irēna Kokina *(psiholoģija)*
Dr., doc. Valērijs Dombrovskis *(psiholoģija)*
Dr., vad. pētn. Valērijs Makarevičs *(pedagoģija)*
Dr., vad. pētn. Mārīte Kravale-Pauliņa *(pedagoģija)*
Dr., vad. pētn. Eridiāna Oļehnoviča *(pedagoģija)*
Dr., pētn. Rudīte Grabovska *(pedagoģija)*
Dr., doc. Aleksejs Ruža *(sociālā psiholoģija)*
Dr., prof. Vladimirs Meņšikovs *(socioloģija)*
Dr., vad. pētn. Vladislavs Volkovs *(socioloģija)*
Dr., asoc. prof. Aleksandrs Baikovs *(tiesību zinātnes)*
Dr., asoc. prof. Anatolijs Kuzņecovs *(slāvu filoloģija)*
Dr., prof. Vilma Šaudiņa *(latviešu filoloģija)*
Mg. Jana Butāne *(latviešu filoloģija)*
Dr., doc. Rudīte Rinkeviča *(latviešu filoloģija)*
Dr., doc. Dirk Baldes *(vācu filoloģija)*
Dr., doc. Inta Vingre *(vācu filoloģija)*
Dr., doc. Broņislava Kalniņa *(angļu filoloģija)*
Dr., doc. Larisa Sardiko *(angļu filoloģija)*
Mg., lekt. Jeļena Semeņeca *(angļu filoloģija)*
Dr., doc. Olga Šostaka *(angļu filoloģija)*
Mg., lekt. Irēna Kuņicka *(veselības zinātnes)*
Dr., prof. Irēna Saleniece *(vēsture)*
Dr., prof. Aleksandrs Ivanovs *(vēsture, kultūras vēsture)*

Atbildīgais par izdevumu/ Responsible for the Edition:
Inese Zuģicka (inese.zugicka@du.lv)

Mūsu atbalstītāji
Our supporters

ISBN 978-9984-14-521-1
©Daugavpils Universitāte, 2011

Zinātniski pētnieciskie raksti

Scientific Research Articles

Saturs/ Contents

Bioloģija/ Biology

Rasma Deksne, Arnita Meinerte
ZOOPLANKTONA DINAMIKA DAUGAVAS POSMĀ KRĀSLAVA – DUNAVA 2009.GADĀ 22

Neda Grendienė
COMPLEXES OF PEDOBIONTS AND COLLEMBOLA SPECIES IN THE PLOUGHED FIELDS IN BIJUTISKIS FERTILIZED WITH SEWAGE SLUDGE 28

Tatjana Ivanova, Aija Pupiņa, Mihails Pupiņš
SARKANVĒDERA UGUNSKRUPJA (*BOMBINA BOMBINA*) POPULĀCIJU IZPLATĪBA UN IESPĒJAMA AIZSARDZĪBA DEMENES PAGASTĀ 35

Dārta Kļaviņa, Austra Āboliņa, Tālis Gaitnieks
PARASTĀS MARŠANCIJAS (*MARCHANTIA POLYMORPHA* L.) ATTĪSTĪBAS NOVĒRTĒJUMS KŪDRAS SUBSTRĀTOS LABORATORIJAS APSTĀKĻOS 39

Zane Metla, Jūlija Haļimona, Rita Sešķēna, Līga Jankevica
PRIEŽU SPRĪŽOTĀJA ZARNU MIKROFLORAS IZMAIŅAS UN PATOGĒNU ATTĪSTĪBA ABIOTISKO STRESA FAKTORU IETEKMĒ 46

Vides zinātne/ Environmental Science

Purgalis Ingus, Andersons Āris, Bernaus Armands
SANEŠU APJOMA IZMAIŅAS JŪRAS KRASTA MONITORINGA STACIONĀRU PROFILOS LATVIJĀ 53

Aleksandrs Pučkins, Irēna Ivanova
SMAGO METĀLU NOTEIKŠANAS METODES ŪDENS VIDĒ 63

Pāvels Jurevičs, Juris Soms
KOPĒJA FOSFORA UN KOPĒJA SLĀPEKĻA IESPĒJAMĀ SLODZE BRIĢENES EZERA SATECES BASEINĀ 69

Inta Jurkjāne, Artūrs Škute
DAUGAVAS EKOLOĢISKĀ STĀVOKĻA IZVĒRTĒJUMS 74

Jānis Kārkliņš, Reinis Garkalns
PARASTĀS ĪVES *TAXUS BACCATA* ATTĪSTĪBU IETEKMĒJOŠI FAKTORI 84

Olga Kovaļova
DAUGAVAS POSMA NAUJENE-NĪCGALE PLŪDU RISKA IESPĒJAMĪBAS NOVĒRTĒŠANA IZMANTOJOT ĢIS UN „MIKE DHI" PROGRAMMATŪRAS KOMPLEKSUS RISINĀJUMUS 90

Pēteris Lakovskis, Oļģerts Nikodemus, Anete Pošiva
RĀZNAS NACIONĀLĀ PARKA AINAVU EKOLOĢISKAIS PLĀNS 100

Kristaps Lamsters
LEDĀJA RELJEFA FORMU IZPLATĪBA UN MORFOLOĢIJA VIDUSLATVIJAS ZEMIENES ZIEMEĻAUSTRUMU DAĻĀ..... 109

Jeļena Litvinceva
MASU MĒDIJU NOZĪME VIDES PLĀNOŠANĀ DAUGAVPILĪ 120

Maksims Petrovs, Juris Soms
KRĀSLAVAS UN DAGDAS NOVADU ĢEOLOĢISKIE UN ĢEOMORFOLOĢISKIE VEIDOJUMI AR DABAS PIEMINEKĻU NOZĪMI 128

Irēna Pučka, Santa Rutkovska
INVAZĪVO VĪTOLU DZIMTAS AUGU SUGU LAIKTELPISKĀS IZMAIŅAS DAUGAVPILS PILSĒTAS TERITORIJĀ 135

Zigmārs Rendenieks
VECO MEŽAUDŽU TELPISKĀS STRUKTŪRAS IZMAIŅAS 20. GADSIMTĀ LIELAJOS MEŽA MASĪVOS ZIEMEĻVIDZEMES BIOSFĒRAS REZERVĀTĀ.... 142

Daina Roze, Dzintra Knape, Anita Roze, Inese Graudiņa
PĪLĀDŽU ĢINTS (*SORBUS* L.) SEKCIJAS *ARIA* PERS. TAKSONI NACIONĀLĀ BOTĀNISKĀ DĀRZA KOLEKCIJĀ 150

Mārīte Saveiko, Juris Soms
NOTEKŪDEŅU ATTĪRĪŠANAS IEKĀRTU RADĪTĀ PIESĀRŅOJUMA NOTEIKŠANA AR VIDES ĶĪMIJAS UN BIOINDIKĀCIJAS METODĒM ATSEVIŠĶĀS MAZAJĀS UPĒS DA LATVIJĀ 157

Mundis Sebris
CIETO ATKRITUMU PLŪSMAS DINAMIKAS IZPĒTE RĒZEKNES UPĒ..... 163

Linda Strode
DAŽI BĀRBEĻU (*BERBERIS* L.) INTRODUKCIJAS ASPEKTI NACIONĀLAJĀ BOTĀNISKAJĀ DĀRZĀ 167

Gita Švirkste, Jūlija Munča
DAUGAVPILS PILSĒTAS MIKRORAJONU (GAJOKS, JAUNBŪVE, ESPLANĀDE, CENTRS) AINAVAS VIZUĀLI-ESTĒTISKĀS KVALITĀTES NOVĒRTĒJUMS UN MORFOLOĢISKĀ IEDALĪŠANA 174

Juris Uļjans, Dāvis Gruberts
IESPĒJAMAIS SKUĶU EZERA ATJAUNOŠANAS SCENĀRIJS 179

Vika Zaharova
RETĀS UN AIZSARGĀJAMĀS AUGU SUGAS UN TO IZPLATĪBA DABAS LIEGUMĀ „PĀVILOSTAS PELĒKĀ KĀPA" 186

Zane Zvirbule, Juris Soms
ATSEVIŠĶU DABAS PARKĀ „DAUGAVAS LOKI" KONSTATĒTO AIZSARGĀJAMO AUGU SUGU ATRADŅU ABIOTISKO FAKTORU RAKSTUROJUMS 200

Matemātika/ Mathematics

Nellija Bogdanova
HĪŠA PĀRVEIDOJUMI PERIODISKO RAKSTU IZVEIDEI 206

Kristīne Brice
GROBNERA BĀZU LIETOJUMI GRAFU TEORIJĀ 218

Nadežda Firsova
PIRMĀS KĀRTAS DISKRĒTU DINAMIKAS SISTĒMU STABILITĀTE 224

Fizika/ Physics

Vitālijs Freidenfelds
LODĪŠU PILDSPALVAS PASTU IERAKSTU VECUMA NOTEIKŠANA 228

Vadims Kolbjonoks, Vjačeslavs Gerbreders
NANOPUNKTU FORMĒŠANA AR ELEKTRONU KŪLI AGSAL KĀRTIŅĀS 237

Marina Krasovska
NI UN ZN PLĀNU KĀRTIŅU STRUKTŪRAS PĒTĪŠANA 242

Oksana Šimane
STEHIOMETRISKA SASTĀVA SB_2SE_3 PLĀNO KĀRTIŅU ELEKTRISKO ĪPAŠĪBU IZMAIŅAS FĀŽU PĀREJAS AMORFS – KRISTĀLISKS STĀVOKLIS GADĪJUMĀ 252

V. Zubkovs, E. Pajuste, G. Ķizāne, A. Vītiņš, J. Jansons
FIZIKĀLO FAKTORU IETEKME UZ TRITIJA IZDALĪŠANOS NO NEITRONOS STAROTĀM BERILIJA LODĪTĒM 257

Datorzinātnes/ Computer Science

Imants Gorbāns
LATVIJAS SKOLAS UZ MULTIPOLĀRAS DAUDZLĪMEŅU IKT SABIEDRĪBAS IZVEIDES SLIEKŠŅA 264

Viktors Krasovskis
MICROSOFT WINDOWS IEBŪVĒTO DATU REZERVES KOPĒŠANAS RISINĀJUMU SALĪDZINĀJUMS AR RSYNC 275

Vladislav Nazaruk, Pavel Rusakov
PROCESS SYNCHRONIZATION MECHANISMS: COMPARISON AND SUPPORT IN MODERN PROGRAMMING LANGUAGES 281

Andris Vagalis
ATVĒRTO RISINĀJUMU PIELIETOJUMS IZGLĪTĪBĀ 287

Vija Vagale
MOODLE TESTU REZULTĀTU AUTOMATIZĒTA APSTRĀDE 293

Veselības zinātnes/ Health Science

Joanna Gotlib, Dariusz Białoszewski, Irena Kunicka, Irena Kaminska, Janusz Sierdziński
ATTITUDES OF PHYSIOTHERAPY STUDENTS TOWARDS THEIR PROFESSION IN THE CONTEXT OF DIFFERENT EDUCATIONAL SYSTEMS AND LEGAL REGULATIONS PERTAINING TO THE PRACTICE OF PHYSIOTHERAPY IN POLAND AND LATVIA – PRELIMINARY REPORT 297

Latviešu filoloģija (valodniecība)/ Latvian Philology (Linguistic)

Normunds Dzintars
LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU GRĀMATU SATURA PILNVEIDE 20. GADSIMTA 50. GADU PIRMAJĀ PUSĒ 303

Liene Kalviša
INFORMĀCIJAS AVOTA MARĶĒŠANAS IESPĒJAS LATVIEŠU VALODĀ. IESKATS PROBLEMĀTIKĀ 310

Kristīne Kuņicka
CONTEMPORARY CHALLENGES OF LEXICOGRAPHY: PERSPECTIVES OF POLISH AND LATVIAN LANGUAGES 316

Diāna Laiveniece
ZINĀTNISKĀ RAKSTA MĒRĶA FORMULĒJUMA VARIANTI SOCIĀLAJĀS UN HUMANITĀRAJĀS ZINĀTNĒS: LINGVISTISKAIS ASPEKTS 321

Ilze Štrausa
FLORA BIJUŠĀ DOBELES RAJONA LATVISKAS CILMES MĀJVĀRDOS: DERIVATĪVAIS ASPEKTS 329

Laura Treimane
MAIKLA HALIDEJA SISTĒMISKI FUNKCIONĀLĀ TEORIJA UN TĀS LATVISKOŠANAS ASPEKTI 335

Latviešu filoloģija (Literatūrzinātne)/ Latvian Philology (Literature)

Aija Jakovele
AINAVA KARENAS BLIKSENAS PROZĀ 341

Baiba Koemeca
ŽANRISKĀS MODIFIKĀCIJAS JĀŅA EINFELDA ĪSPROZĀ 346

Tatjana Lavrecka
PAR DAŽIEM OPOZĪCIJAS „DABA – CIVILIZĀCIJA" ASPEKTIEM A. ČAKA PROZĀ 351

Daina Leimane
MĪTA ATSPULGI RAIŅA DRAMATURĢIJĀ 355

Inese Valtere
MASKA AUGUSTA SAULIEŠA DAIĻRADĒ 360

Viktorija Zeļavska
TEATRALIZĀCIJAS MEHĀNISMI MODERNISMA DRAMATURĢIJĀ: DELARTISKĀ KOMĒDIJA 366

Angļu filoloģija/ English Philology

Evita Badina
WRITTEN EVIDENCE IN THE ENGLISH AND AMERICAN DETECTIVE SHORT STORIES OF THE 19TH CENTURY 372

Ilze Oļehoviča
AN INSIGHT INTO THE TERM USAGE IN ENGLISH AND LATVIAN PHRASEOLOGY 379

Alberto Sadu
MAINTAINING EFFECTIVE COMMUNICATION INEVITABLY HITS THE ASSIGNED TARGET 386

Larisa Sardiko
BLENDS IN BRAND NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE: ORIGIN AND EFFECT 393

Jeļena Semeņeca
THE SPACE OF LONDON MARKED BY "-" IN ARTHUR MACHEN'S LITERARY WORKS 399

Jeļena Zaščerinska
CONDITIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE 406

Jeļena Zaščerinska
LANGUAGE ACQUISITION AND LANGUAGE LEARNING: DEVELOPING THE SYSTEM OF EXTERNAL AND INTERNAL PERSPECTIVES 412

Vācu filoloģija/ German Philology

Darina Beloborodova
LITERARISCHE RESTAURATION NACH 1945 418

Viktorija Jazvica
KONZEPTUELLE METAPHER 424

Anna Karpova
ENTSTEHUNGSURSACHEN DES AGEISMUS 428

Irēna Kondratjuka
PROBLEME BEI DER ÜBERSETZUNG DER DEUTSCHEN ZUSAMMENSETZUNGEN MIT EINEM ANGLIZISMUS ALS BESTANDTEIL INS RUSSISCHE/LETTISCHE 434

Ilona Laha
INGMAR BERGMANS *LATERNA MAGICA* OCH VIZMA BELŠEVICAS *BILLES TRILOGI:* UR ETT JÄMFÖRANDE PERSPEKTIV 440

Edīte Lukša
IDIOLEKT ALS INDIVIDUELLE REDEWEISE 446

Jekaterina Žukovska
BIOGRAPHISCHE EINFLÜSSE IM WERK JOSEPH VON EICHENDORFFS AM BEISPIEL EINER GEDICHTANALYSE 451

Slāvu filoloģija/ Slavonic Philology

Кристина Кайдан
ИНТЕРНЕТ В СИТУАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ДИАЛОГА КУЛЬТУР 457

Любовь Лавренова
УЛЫБКА КАК ЭКСПРЕССИВНЫЙ МИМИЧЕСКИЙ ЖЕСТ В РОМАНЕ Л.Н.ТОЛСТОГО «ВОСКРЕСЕНИЕ» 463

Paulina Szymik-Kozaczko
АДАПТИРОВАННЫЕ НАЗВАНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФИЛЬМОВ В ПЕРЕВОДЕ НА ПОЛЬСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ 469

Вия Сядро
СТЕРЕОТИП КАК СПОСОБ ПОЗНАНИЯ МИРА В КНИГЕ И. А. ГОНЧАРОВА "ФРЕГАТ ПАЛЛАДА" 477

Мария Жилинская
ГРАММАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПРЕДИКАТОВ В РУССКИХ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ 483

Vēsture/ History

Irēne Elksne-Geisler, Andra Elksne
LOCALITY, IDENTITY AND GENDER: LATVIAN SECOND WORLD WAR DISPLACED PERSONS AND TIES TO LATVIAN RURAL HEIMAT 490

Inga Kantāne
VESELĪBAS APRŪPE PĒCKARA DAUGAVPILĪ (1945. –1953.G.) 496

Toms Ķikuts
VIDZEMES GUBERŅAS LATVIEŠU ZEMNIEKU PĀRCEĻOŠANAS ĢEOGRĀFIJA 19. GS. 60.–90. GADOS 502

Ineta Kuļša
IZGLĪTĪBAS STĀVOKLIS ŠĶILBĒNOS PĒC 1897. GADA VISKRIEVIJAS TAUTAS SKAITĪŠANAS MATERIĀLIEM 511

Baiba Mileika
PADOMJU VALSTS SVĒTKU NORISES PĒCKARA DAUGAVPILĪ (1945. – 1953.) 520

Artūrs Rundzāns
ZEMNIEKU BRĪVLAIŠANA KURZEMĒ UN VIDZEMĒ: ATTĒLOJUMS LATVIJAS MĀCĪBU GRĀMATĀS 531

Diāna Stalidzāne
VECTICĪBNIEKU DRAUDZES PĒCKARA DAUGAVPILĪ.....536

Māksla/ Art

Zeltīte Barševska
TAUTAS MĀKSLAS TRADĪCIJU INTERPRETĀCIJA PROFESIONĀLAJĀ TEKSTILMĀKSLĀ.....543

Aivars Bulis
LATVIJAS GRĀMATU GRAFIKAS VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA.....553

Ilze Paklone
ARHITEKTONISKS PĒTĪJUMS PILSĒTPLĀNOŠANĀ.....559

Jolanta Savvina
KARSTĀS BATIKAS TEHNIKAS ATTĪSTĪBA UN TĀS INOVĀCIJAS LATVIJAS MŪSDIENU TEKSTILMĀKSLĀ.....565

Juris Stūrainis, Zeltīte Barševska
JAUNO MEDIJU MĀKSLA LATVIJĀ.....573

Mūzikas zinātne/ Science of Music

Viktorija Gavriļina, Jeļena Larionova
METODISKIE PAŅĒMIENI, INTERPRETĒJOT EDVARDA GRĪGA UN ROBERTA ŠŪMAŅA KLAVIERSKAŅDARBUS.....581

Anselms Opincāns
FLAUTAS UZBŪVE, VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA UN FLAUTAS PAVEIDI.....588

Svetlana Papakule
METODISKIE PAŅĒMIENI JOHANA SEBASTIANA BAHA POLIFONO SKAŅDARBU APGUVĒ BĒRNU MŪZIKAS SKOLAS JAUNĀKAJĀS KLASĒS....595

Edgars Znutiņš
KORA DIRIĢENTA PEDAGOĢISKĀ KOMPETENCE.....604

Pedagoģija/ Pedagogy

Līga Āboltiņa
BĒRNU LITERATŪRAS IZMANTOŠANAS IESPĒJAS ADAPTĀCIJAS SEKMĒŠANĀ PIRMSKOLAS VECUMĀ.....613

Anna Busłowska
KNOWLEDGE RESOURCES IN THE ORGANIZATION 621

Sergejs Čapulis
HOLISTIC APPROACH TOWARDS TRAINING TEENAGERS IN KARATE CLASSES 627

Solvita Lazdiņa
KLASES AUDZINĀTĀJA UN SKOLĒNU MIJIEDARBĪBA MĀCĪŠANĀS KULTŪRAS IETVARĀ 649

Ināra Laizāne
EKOLOĢISKĀS IZGLĪTĪBAS SATURA INTEGRĀCIJAS IESPĒJU IZPĒTE PAMATSKOLĀ 631

Solvita Lagzdiņa
KLASES AUDZINĀTĀJA UN SKOLĒNU MIJIEDAR`BIBA MĀCĪŠANĀS KULTŪRAS IETVARĀ 631

Inga Onževa, Irēna Onževa
JAUNĀKĀ SKOLAS VECUMA BĒRNU RADOŠĀS INDIVIDUALITĀTES ATTĪSTĪBA VIZUĀLĀS DARBĪBAS PROCESĀ 655

Aija Pridāne
IZPRATNE PAR PERSONĪBAS VAJADZĪBĀM DZĪVES KVALITĀTES KONTEKSTĀ MĀCĪBU PRIEKŠMETĀ „MĀJTURĪBA UN TEHNOLOĢIJAS” 661

Ilga Prudņikova, Svetlana Ušča
INFORMĀCIJAS TEHNOLOĢIJU LOMA SKOLĒNU AR SPECIĀLĀM VAJADZĪBĀM VALODAS UN SOCIĀLO PRASMJU PILNVEIDĒ IEKĻAUJOŠĀS SKOLAS APSTĀKĻOS 671

Guna Pudule
SISTĒMPIEEJAS IZMANTOJUMS KARJERAS IZGLĪTĪBAS VADĪBĀ VISPĀRIZGLĪTOJOŠĀS SKOLĀS 678

Antra Roskoša
STUDENTU SADARBĪBU VEICINOŠU MĀCĪBU METOŽU IZMANTOŠANAS IESPĒJAS ANGĻU VALODAS NODARBĪBĀS DAŽĀDAS KULTŪRAS PIEDERĪBAS STUDENTU INTEGRĀCIJAS SEKMĒŠANAI AUGSTSKOLAS MĀCĪBU UN SOCIĀLAJĀ VIDĒ 688

Alnis Stakle
TRANSFORMĒJOŠA MĀCĪŠANĀS KĀ PAMATS ILGTSPĒJĪGAI SKOLOTĀJU IZGLĪTĪBAI 695

Psiholoģija/ Psihology

Ingrīda Bolgzda
PROFESIONĀLĀS DARBĪBAS UN INDIVIDUĀLĀS MORĀLI ĒTISKĀS APZIŅAS MIJIEDARBĪBA SOCIĀLĀ DARBA PRAKSĒ 701

Jurgita Čepulėnienė
ATTITUDES OF PARENTS TOWARDS SCHOOL MATURITY OF THEIR CHILDREN..... 711

Ervīns Čukurs
VĒSTURISKS PĀRSKATS PAR KREATIVITĀTES UN PSIHOTERAPIJAS EFEKTIVITĀTES JĒDZIENU IZPĒTI..... 721

Aļona Korniševa
LAIKA IDENTITĀTES IZPĒTES TENDENCES: TEORĒTISKIE UN EMPĪRISKIE ASPEKTI..... 728

Ilvija Razgale
SOCIĀLĀ DARBINIEKA UN KLIENTA SAVSTARPĒJĀS EKSPEKTĀCIJAS SASKARSMES PROCESĀ..... 737

Janīna Rudzīte, Baiba Briede
SOCIĀLO PARTNERU SADARBĪBA CENTRALIZĒTO PROFESIONĀLĀS KVALIFIKĀCIJAS EKSĀMENU REZULTĀTU VĒRTĒŠANĀ PROFESIONĀLAJĀS IZGLĪTĪBAS IESTĀDĒS..... 745

Svetlana Timofejeva
VADĪBAS STILA SAISTĪBA AR LABVĒLĪGAS PSIHOLOĢISKĀS VIDES VEIDOŠANU RĪGAS VIDUSSKOLĀS..... 753

Māra Vidnere
DZĪVES IZTURĪBA - STRESA MAZINĀŠANAS UN KREATIVITĀTES VEICINĀŠANAS NOSACĪJUMS 762

Sociālā psiholoģija/ Social Psihology

Biruta Briško
YOUTH ATTITUDE TOWARDS PUBLIC PROCESSES IN THE CONTEXT OF SOCIALIZATION 773

Jeļena Jaruļeviča
ETNISKĀS IDENTITĀTES REALIZĀCIJAS IESPĒJAS. VALODA, KĀ KOMUNIKĀCIJAS IETEKMES ASPEKTS..... 780

Oksana Jeņenkova
AGRESĪVAS AUTOVADĪŠANAS FENOMENS UN TO PROVOCĒJOŠIE FAKTORI LATVIJAS PĒC AUTOVADĪTĀJU PRIEKŠSTATIEM 791

Elīna Kalniņa, Solveiga Blumberga
DARBA NEDROŠĪBAS UN PSIHOLOĢISKĀ LĪGUMA SAISTĪBA AR DARBINIEKU PSIHOLOĢISKO LABKLĀJĪBU 798

Margarita Mihailova
TICĪBA TAISNĪGAI PASAULEI UN IESLODZĪTO UZSKATI PAR TAISNĪGUMU – SOCIĀLI PSIHOLOĢISKAIS ASPEKTS 805

Iveta Ruza, Aleksejs Ruza
CAUSAL ATTRIBUTIONS TOWARDS INFIDELITY OF LATVIAN RESIDENTS LIVING IN THE CITIES AND IN THE COUNTRYSIDE 814

Socioloģija/ Sociology

Larisa Brokāne, Inese Ozola, Linda Feldmane
ETNISKĀS IDENTITĀTES KONSTRUĒŠANAS PROBLĒMAS LATVIJAS REĢIONOS 820

Uldis Drišļuks
PRIVĀTĀ SEKTORA VADĪBAS PRINCIPU PIELIETOŠANA PAŠVALDĪBU SEKTORĀ 826

Emīls Kālis, Santa Vorone
PRIEKŠSTATU PAR LATVIJAS TIPISKO VĪRIETI UN SIEVIETI IZPĒTE 835

Ilga Lavrinoviča
TERITORIĀLO DISPROPORCIJU PĒTĪJUMS LATVIJAS REĢIONU IEDZĪVOTĀJU IENĀKUMOS PERIODĀ NO 2002.GADA LĪDZ 2008.GADAM 842

Vladimirs Meņšikovs
DARBA TIRGUS PĒTĪJUMS: SOCIOLOĢISKAIS ASPEKTS 855

Jolanta Millere
ĢIMENES DZĪVES KVALITĀTE KĀ PĒTNIECĪBAS JOMA 85566

Aija Sannikova
LIFELONG LEARNING ASPECTS IN LATVIA FROM THE STUDENTS' POINT OF VIEW 87373

Viktors Voronovs, Janīna Stašāne, Olga Lavriņenko, Oksana Ruža
LATGALES REĢIONA AUGSTSKOLU UN PROFESIONĀLĀS VIDĒJĀS IZGLĪTĪBAS IESTĀŽU ABSOLVENTU VĒRTĪBORIENTĀCIJA 88383

Anelė Vosyliūtė
THE CHANGES IN SOCIETY: TOWARDS DIVERSITY 904

Александр Байков
ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЛАТВИИ 91414

Виталия Кециорите
ПРОБЛЕМА ЭМИГРАЦИИ В ЛИТВЕ 9288

Анжелика Шерикова, Рита Толейкиене
ФОРМИРОВАНИЕ ЭТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ 9388

Ekonomika/ Economics

Anna Anisjko
DZELZCEĻA TRANSPORTA NOZĪME LATVIJAS TAUTSAIMNIECĪBĀ 95050

Rita Baltere
VALSTS ATBALSTS KOMERCDARBĪBAI LATVIJĀ 9566

Aldis Bērziņš
PASĀKUMS UN PROFESIONĀLISMS: KĀPĒC IR VAJADZĪGA PROFESIJA "EVENT MANAGER"? 97170

Ieva Brence
NEPILNA LAIKA NODARBINĀTĪBA – CITU VALSTU PIEREDZE UN IESPĒJAS LATVIJAI 9777

Ainars Brencis
COMPLEXITY OF DESTINATION BRANDING – CASE OF LATVIA 98383

Aina Čaplinska
AIZŅĒMĒJA KREDĪTSPĒJA LATVIJĀ 9899

Jan Czerniawski
PODLASKI LABOUR MARKET AFTER POLAND ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION 1003

Justs Dimants
ATJAUNOJAMĀS ENERĢIJAS IESPĒJAMĀS ATTĪSTĪBAS VIRZIENI – ŪDEŅRADIS KĀ IZPĒTES OBJEKTS 10166

Ilona Dubra
UZŅĒMUMU KONKURENCES PRIEKŠROCĪBU VEIDOŠANA CAUR INVESTĪCIJĀM CILVĒKU KAPITĀLĀ, SOCIĀLAJĀ KAPITĀLĀ UN POZITĪVAJĀ PSIHOLOĢISKAJĀ KAPITĀLĀ 1021

Irina Genriha
MAKROEKONOMISKĀS VIDES IETEKME UZ BANKAS DARBĪBU 103030

Līga Grāvele
ĀRVALSTU TIEŠO INVESTĪCIJU NOZĪME BALTIJAS VALSTU EKONOMISKAJĀ IZAUGSMĒ 1999.-2008. GADĀ 104242

Jurijs Grizāns, Jānis Vanags
POLICENTRISKUMS KĀ EIROPAS SAVIENĪBAS STRATĒĢISKĀ PRIORITĀTE UN TĀ ATTĪSTĪBAS VEICINĀŠANA LATVIJĀ 10488

Valters Kaže
DEMAND PROFILE FOR RISK INSURANCE SERVICES IN LATVIA: TRENDS AND CHALLENGES OF ECONOMIC DOWNTURN 10577

Diāna Kristapsone
VALSTS ZĪMOLS UN LATVIJAS ZĪMOLA RADĪŠANAS LĪDZŠINĒJĀ PIEREDZE 10666

Patrycja Pietras-Mieczkowska
MANAGEMENT OF INTELLECTUAL CAPITAL IN A SMALL FIRM 107575

Dāvis Plotnieks
INOVĀCIJAS KULTŪRAS NOZĪME ZINĀŠANU EKONOMIKĀ 108383

Dita Štefenhagena, Ginta Kronberga
UNIVERSITĀTES DARBĪBAS EFEKTIVITĀTE REĢIONA ATTĪSTĪBAI 109191

Daina Znotiņa
NODARBINĀTO CILVĒKRESURSU PRIORITĀTES DAUGAVPILS UN RĒZEKNES PILSĒTU ATTĪSTĪBĀ 10977

Анжелика Дегесе
БЕЗРАБОТИЦА В ЛИТВЕ И СПОСОБЫ ЕЁ УМЕНЬШЕНИЯ 1105

Ольга Лукашина
ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ С ДОХОДОВ ОТ ЛИКВИДАЦИОННОЙ КВОТЫ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ РЕШЕНИЯ.....1112

Алена Пляскина
ВИРТУАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА В ПОВСЕДНЕВНОСТИ.....1124

Алексей Хотулев
КОНВЕРГЕНЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНОВ ЛАТВИИ.....1131

Андрей Шкарупин
ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ И ПОСЛЕДСТВИЯ ОТМЕНЫ ШТРАФОВ ПО НАЛОГАМ.....1139

Tiesību zinātnes/ Jurisprudence

Marta Ābula
PRASĪBAS NODROŠINĀŠANA ŠĶĪRĒJTIESAS PROCESĀ 1148

Anna Aleidzāne
AUTOVADĪTĀJU SAGATAVOTĪBAS EKONOMISKĀ EFEKTIVITĀTE LATVIJĀ 1153

Ralfs Beitiņš
MORĀLĀ KAITĒJUMA KOMPENSĀCIJAS APMĒRA NOTEIKŠANA 1162

Marina Borkoveca
EIROPAS SAVIENĪBAS TIESĪBU PĀRĀKUMA PRINCIPA SATURS UN PIEMĒROŠANA 1168

Jānis Bramanis
BŪVNIECĪBAS REGULĒJUMS EIROPĀ 1172

Viesturs Brēdiķis
IZDEVUMU PAR AIZTURĒTĀ ĀRZEMNIEKA UZTURĒŠANU VALSTS IESTĀDĒ UN IZRAIDĪŠANU NO VALSTS PIEDZIŅAS TIESISKAIS PAMATOJUMS.....1179

Linda Damane
ZVĒRINĀTA NOTĀRA LOMA TESTAMENTA APLIECINĀŠANAS UN SPĒKĀ STĀŠANĀS PROCESĀ ŠOBRĪD UN CIVILLIKUMA MODERNIZĀCIJAS GAITĀ 1188

Simona Doriņa
KONTRASIGNĀCIJAS (LĪDZPARAKSTĪŠANAS) INSTITŪTS UN TĀ NOZĪME 1194

Katarzyna Dunaj
EMERGENCY POWERS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF POLAND 1199

Tengizs Džibuti
CEĻU SATIKSMES ORGANIZĀCIJAS ADMINISTRATĪVI TIESISKĀS PROBLĒMAS 1205

Renāte Fila
EIROPAS SAVIENĪBAS TIESU VARAS ATZARU RAKSTUROJOŠIE ASPEKTI 1210

Agnese Gusarova
E-VESELĪBAS IEVIEŠANAS TIESISKIE ASPEKTI 1217

Andrzej Jackiewicz
THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW IN POLAND'S CONSTITUTION OF 2 APRIL 1997 1223

Anita Kokarēviča
TABAKAS KONTROLES PASĀKUMU IETEKME UZ TABAKAS IZSTRĀDĀJUMU LIETOŠANAS IZMAIŅĀM LATVIJĀ 1229

Ilga Krampuža
TREŠO PERSONU TIESĪBU AIZSTĀVĪBAS PROBLĒMAS BŪVPROJEKTĒŠANAS GAITĀ 1235

Ērika Krutova
ATBILDĪBA ĢIMENES TIESĪBU KONTEKSTĀ 1246

Kristīne Kuzņecova
EIROPAS CILVĒKTIESĪBU KONVENCIJAS PAMATPRINCIPU DARBĪBA LATVIJĀ 1256

Gatis Litvins
ADMINISTRATĪVĀ PROCESA EFEKTIVIZĀCIJAS PERSPEKTĪVAS 1262

Līga Mazure
PACIENTA TIESĪBAS UZ INFORMĀCIJU TIESISKAIS RAKSTURS 1269

Vita Ņemenova
CESIJA LATVIJAS REPUBLIKAS UN KRIEVIJAS FEDERĀCIJAS CIVILTIESĪBĀS 1279

Inesa Ņikiforova

TIESAS PROCESS VIDUSLAIKU ZEMES TIESĪBU AVOTU SKATĪJUMĀ 1286
Artur Olechno
ABUSE OF LAW BY CENTRAL AND EASTERN EUROPE HEADS OF STATES 1293

Daina Ose
PIERĀDĪŠANAS PIENĀKUMS ATSEVIŠĶU KATEGORIJU LIETĀS 1298

Zane Pētersone
INTELEKTUĀLĀ ĪPAŠUMA TIESISKĀS AIZSARDZĪBAS LĪDZEKĻU VIETA NORMATĪVAJOS AKTOS 1307

Jānis Pleps
FORMĀLĀS KONSTITŪCIJAS JĒDZIENS 1313

Krzysztof Prokop
INSTITUTIONS OF DIRECT DEMOCRACY IN THE REPUBLIC OF POLAND . 1318

Dana Rone
LIKUMISKO PROCENTU PIEDZIŅA APDROŠINĀŠANAS ATLĪDZĪBAS IZMAKSAS LIETĀS 1325

Kristīne Rupeika
ATJAUNOJOŠĀ TAISNĪGUMA IDEJAS RAŠANĀS UN ATTĪSTĪBA 1335

Sigita Silarāja, Vitālijs Freidenfelds
KOMISIJAS UN KOMPLEKSĀ EKSPERTĪZE KĀ TIESU EKSPERTĪZES ELEMENTS 1341

Ineta Stadgale
TERMINU EKVIVALENCES PROBLĒMA DOKUMENTOS MIGRĀCIJAS JOMĀ 1348

Viola Supe
VĒLĒŠANU APGABALU NORMATĪVĀ REGULĒJUMA AKTUĀLĀS PROBLĒMAS 1353

Jānis Teivāns-Treinovskis
NOSACĪTAS NOTIESĀŠANAS PROBLĒMAS LATVIJAS KRIMINĀLTIESĪBĀS 1359

Ārija Vitte
JURIDISKO ZINĀTŅU STUDIJAS STUDENTU SKATĪJUMĀ 1367

Nikolajs Zikovs
ŠAUJAMIEROČU APRITES PROBLĒMAS PILSONISKAJĀ SABIEDRĪBĀ 1374

Iveta Zveja
AUDIOVIZUĀLO MEDIJU PAKALPOJUMU TIESISKĀ REGULĒJUMA PERSPEKTĪVAS DIGITĀLAJĀ LAIKMETĀ 1380

Константин Иванов
ПРИМЕНЕНИЕ КРИТЕРИЯ «ACQUIS COMMUNAUTAIRE» В ЛАТВИИ И ЛИТВЕ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ В ЕС..... 1387

Ирина Нигматулина
ПРОБЛЕМЫ УПРОЩЕННОЙ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА..... 1392

BIOLOĢIJA/ BIOLOGY

Rasma Deksne, Arnita Meinerte

ZOOPLANKTONA DINAMIKA DAUGAVAS POSMĀ KRĀSLAVA – DUNAVA 2009.GADĀ

Abstract
In the Daugava's stretch Kraslava – Dunava samples gathering had taken place in 2009, 5-6 June, 11-12 July, 25, 27 August and 2-3 October. Research has been done on qualitative and quantitative analysis of zooplankton. The biggest mean amount of zooplankton organisms per 1 m^3 of water was found in July, 50 281 indiv./m^3. The smallest mean amount of organisms found in zooplankton was stated in August - 6207 indiv./m^3. The dynamics of zooplankton was investigated in the Daugava's stretch from Kraslava to Dunava in different seasons. In spring, summer and autumn dominated taxa were extracted. In the investigated stretch of the river were stated 60 zooplankton taxa. The leading role in the Daugava zooplanktons' formation during the year had *Euchlanis dilatata* and *Keratella cochlearis*. The temperature and the food base significantly affected species reproduction and development. During 2009 on the Daugava quantitatively dominant zooplankton group of organisms was Rotifera, in spring and autumn the leading role had Rotifera, mid-summer dominant zooplankton organism groups accounted for Cladocera. Assessing the Daugava zooplankton according to its biomass, the leading role had organisms of Cladocera.
Keywords: *Daugava River, zooplankton, Rotifera, Cladocera, Copepoda.*

Ievads

Upes zooplanktons ir ūdenstilpņu primārās produkcijas patērētājs un viens no ūdenstilpnes produktivitātes rādītājiem, jo kalpo par barību daudzām zivīm, tā organismi ir bioindikatori, ar kuru palīdzību nosaka ūdens kvalitāti. Precīza un bieža planktona daudzuma noteikšana ir priekšnosacījums precīziem produktivitātes aprēķiniem upēs un citās ūdenskrātuvēs. Zooplanktona kvalitatīvā un kvantitatīvā skaita svārstības ļauj secināt par apkārtējās vides faktoru izmaiņām un to ietekmi uz dzīvajiem organismiem (Deksne 2009: 87).

Daugavas zooplanktona pētījumi rāda, ka atsevišķos upes posmos un gadalaikos zooplanktona sugu skaits, daudzums un biomasa var būtiski atšķirties. Šādas svārstības nosaka upes hidroloģisko, hidrometeoroloģisko faktoru sinerģisms, sevišķi liela nozīme ir ūdens termiskajam režīmam un ūdens līmeņa svārstībām upē, svarīga loma ir arī upes aizauguma un piesārņojuma pakāpei, skābekļa režīmam un organisko vielu daudzumam ūdenī.

Materiāli un metodes

Zooplanktona paraugu ievākšana notika 2009. gada 5. – 6. jūnijā, 11. – 12. jūlijā, 25.,27. augustā un 2. – 3. oktobrī, Daugavas upes posmā no Krāslavas līdz Dunavai. 13 paraugu ievākšanas vietās, katrā vietā labajā, kreisajā krastos un upes vidū tika ievākti zooplanktona paraugi (1. attēls).

Zooplanktona paraugi tika ievākti filtrējot 100 l upes ūdens ar planktontīklu (acs izmērs 65 μm). Ievāktie paraugi tika fiksēti ar 40% formalīnu līdz 4% koncentrācijai paraugā.

Zooplanktona analīzei tika izmantots Carl Zeiss gaismas mikroskops, trīs apakšparaugi (6 ml subsamples) tika skatīti 100 – 400 reižu lielā palielinājumā, kvalitatīvajai analīzei tika noteikti Rotifera, Cladocera un Copepoda taksoni, to noteikšanai tika izmantoti zooplanktona noteicēji (Кутикова 1970, Боруцкий 1960, Мануйлова 1964).

1. attēls. Zooplanktona paraugu ievākšanas vietas Daugavā (1.-4 km augšpus Krāslavas; 2.- 4 km lejpus Krāslavas; 3.- Kaplava; 4.- Līdakas; 5.- Ververu krauja; 6.- Murauki; 7.-Juzefova; 8.- Krauja; 9.-1,5 km lejpus Daugavpils attīrīšanas iekārtām; 10.- pie Silupes ietekas; 11.- lejpus Glaudāniem; 12.- Nīcgale; 13.- Dunava).

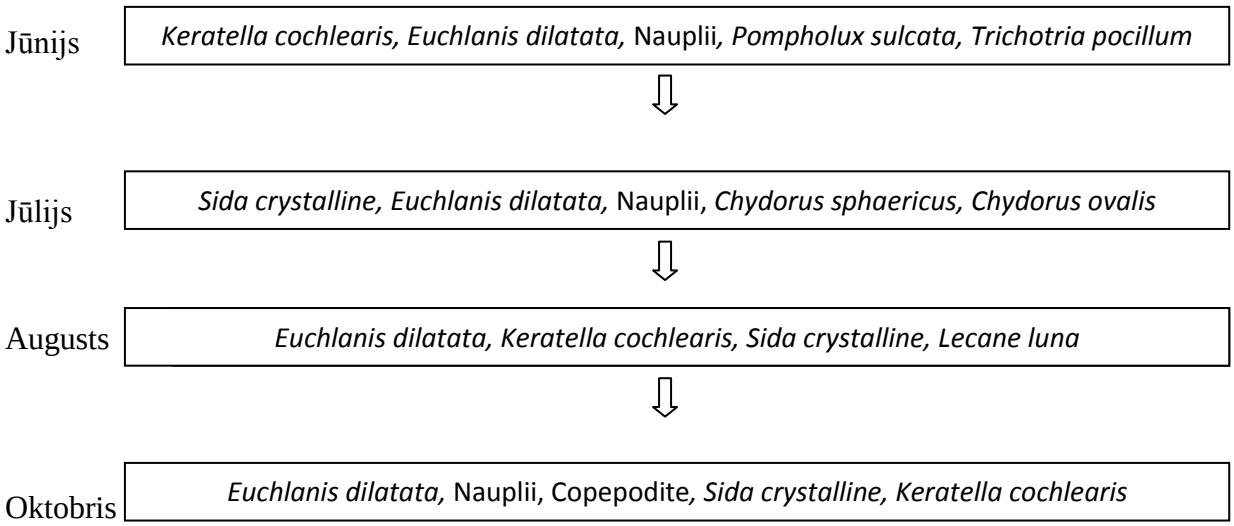
Rezultāti un diskusija

Daugavas posms no Krāslavas līdz Daugavpilij raksturojas kā ļoti līkumots ar daudzām krācēm, kritums mainās no 0,10 līdz 0,15 m/km, straumes ātrums no 0,3 līdz 0,7 m/s. Lejpus Daugavpils upes straumes ātrums ir mazāks (Spriņģe 1999: 232). Daugavas upes posms, kur tika ņemti paraugi, kopumā raksturojas ar šauru, bet labi attīstītu piekrastes zonu, kas bagāta ar makrofītiem un nodrošina labvēlīgus apstākļus zooplanktona attīstībai.

Pētot zooplanktona daudzveidību upes posmā no Krāslava līdz Dunavai, kopumā 2009. gada jūnijā, jūlijā, augustā un oktobrī tika noteikti 60 zooplanktona taksoni: 30 Rotifera taksoni , 20 Cladocera taksoni un 10 Copepoda taksoni.

Vislielākā taksonomiskā daudzveidība- 39 taksoni konstatēta jūnijā, no kuriem 26 taksoni pārstāvēja Rotifera, 7- Cladocera un 6- Copepoda. Jūlijā noteikti 32 zooplanktona taksoni, augustā – 19 un oktobrī – 36 taksoni.

2009. gada jūnijā, jūlijā, augustā un oktobrī no Rotifera visbiežāk sastopamās sugas bija *Euchlanis dilatata, Keratella cochlearis, Lecane luna, Lecane lunaris* (2. attēls). 2009. gada pētījumā vadošās zooplanktona sugas Daugavā bija *Euchlanis dilatata* un *Keratella cochlearis.* Šāda Rotifera sugu daudzveidība ir raksturīga tekošu ūdeņu kvalitatīvajam sastāvam. No Cladocera biežāk sastopamās sugas bija *Chydorus ovalis, Chydorus sphaericus* un *Sida crystallina,* no Copepoda - *Cyclops sp.,* Nauplii un Copepodite (2. attēls).

2. attēls. Dominējošās zooplanktona sugas 2009. gadā Daugavas posmā no Krāslavas līdz Dunavai.

Daugavas zooplanktonā sastopamās sugas aukstummīles, kā *Eudiaptomus gracilis*, *Kellicottia longispina* un *Filinia major* (Пидгайко 1984: 54), pārsvarā bija sastopamas tikai oktobra mēnesī. Sugas siltummīles *Sida crystallina*, *Bosmina longirostris*, *Ceriodaphnia reticulata*, *Eurycercus lamellatus*, *Macrocyclops albidus*, *Brachionus angularis*, *Keratella quadrata*, *Filinia longiseta* (Пидгайко 1984: 54) dominēja vasaras mēnešos- jūnijā un jūlijā.

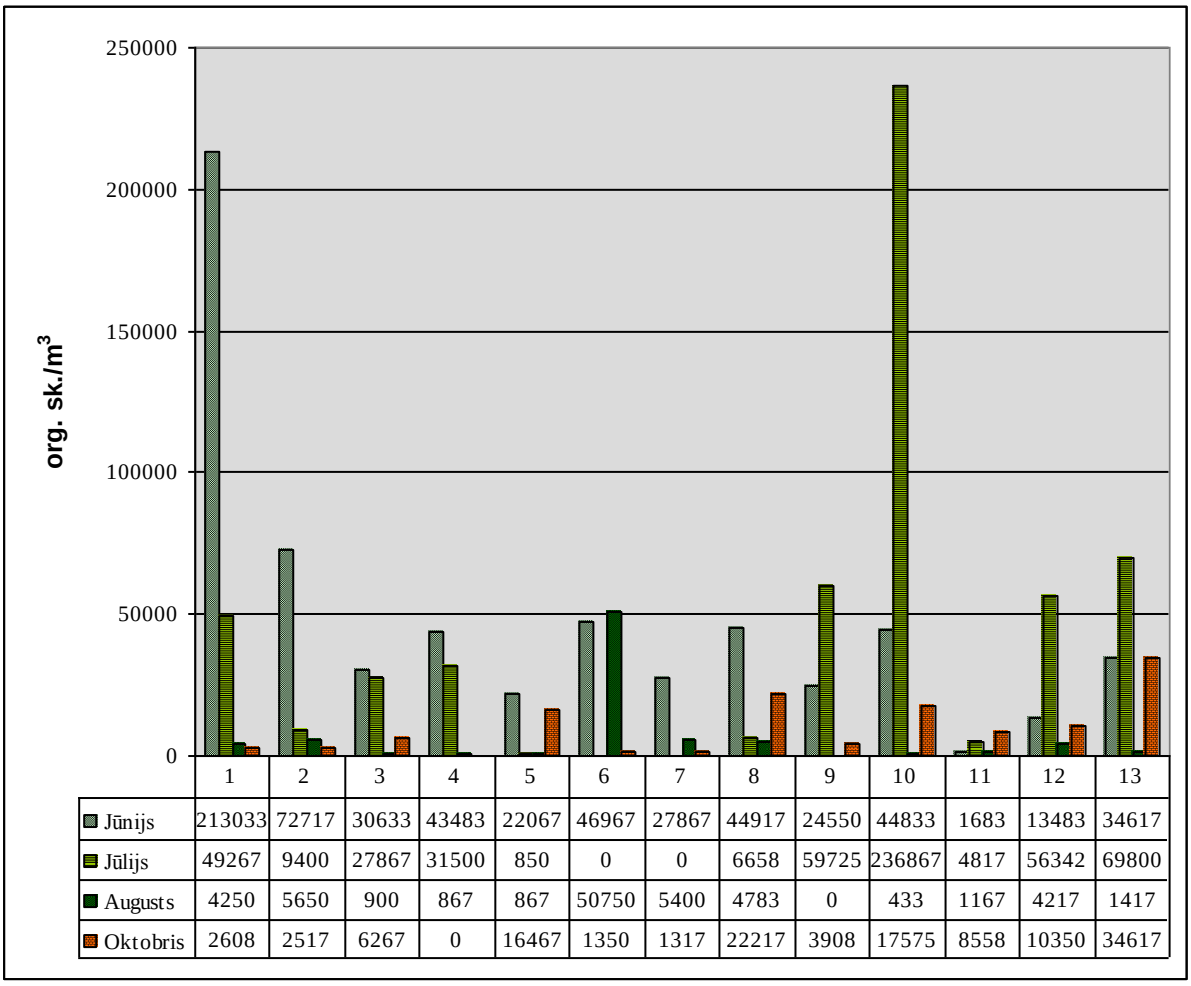
Autohtonu planktona sugu attīstību būtiski ietekmē upes gultnes forma, straumes ātrums un līči upes krastos. Allohtonās sugas parasti tiek ieskalotas upē no palieņu ezeriem pavasara vai rudens palos (Škute 2007: 331). No Daugavā konstatētajām tipiskas ezera zooplanktona sugas bija *Daphnia cucullata*, *Bosmina coregoni*, *Leptodora kindtii*, no ezeros bieži izplatītām sugām *Sida crystalina*, *Diaphanosoma brachyurum*, *Bosmina longirostris*, *Ceriodaphnia pulchela*, *Daphnia longispina* (Пидгайко 1984: 33).

Zooplanktona kvalitatīvā un kvantitatīvā sadale pētītajā Daugavas upes posmā 2009. gadā bija ļoti nevienmērīga (3.attēls). Šādas svārstības nosaka upes hidroloģisko, hidrometeoroloģisko faktoru sinerģisms, svarīga loma ir arī upes aizauguma un piesārņojuma pakāpei.

Zooplanktona sugu sastāvu būtiski ietekmē Daugavas krāces. Salīdzinot sugu sastāvu augšpus un lejpus krācēm, var konstatēt, ka lejpus krācēm ievērojami samazinās tipisku planktona sugu skaits Rotifera un Cladocera grupās un pieaug fakultatīvo planktona sugu skaits (Шкуте 1976: 49).

Lielākais vidējais zooplanktona organismu skaits- 50281 org./m^3 bija konstatēts jūlijā. Zooplanktona daudzums savas maksimālās vērtības sasniedz vasaras periodā, līdzīgi secinājumi ir izdarīti arī R. Škutes un R. Laganovskas 1963.-1966. gados veiktajos pētījumos

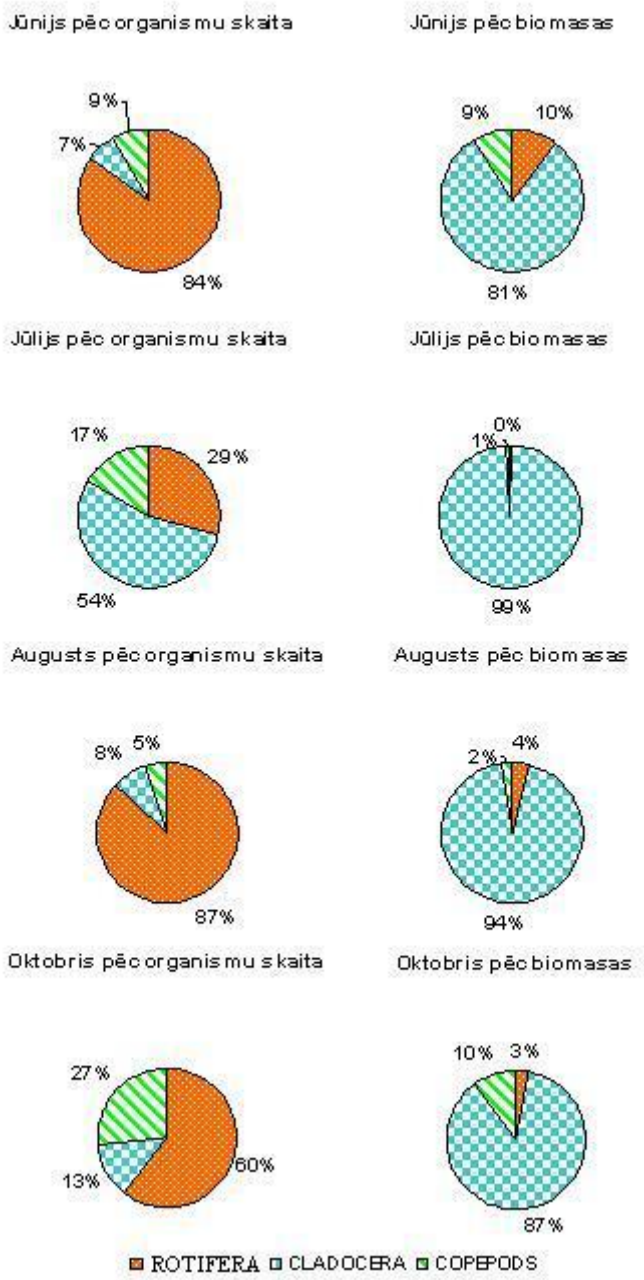
(Laganovska 1969: 69). Mazākais vidējais zooplanktona organismu skaits bija noteikts augusta beigās – 6208 org./m^3 (3.attēls).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Jūnijs	213033	72717	30633	43483	22067	46967	27867	44917	24550	44833	1683	13483	34617
Jūlijs	49267	9400	27867	31500	850	0	0	6658	59725	236867	4817	56342	69800
Augusts	4250	5650	900	867	867	50750	5400	4783	0	433	1167	4217	1417
Oktobris	2608	2517	6267	0	16467	1350	1317	22217	3908	17575	8558	10350	34617

3. attēls. Daugavas posma Krāslava – Dunava zooplanktona organismu skaita uz 1 m^3 ūdens sadalījums pa 2009. gada mēnešiem.

Kvantitatīvi vadošo lomu Daugavas zooplanktonā 2009. gada pavasarī (jūnija sākums) ieņēma Rotifera. Cladocera un Copepoda organismu skaits jūnija mēnesī bija ievērojami mazāks. 2009. gada jūlijā zooplanktona organismu sastāvā vadošo lomu ieņēma Cladocera organismu grupa. Augustā un oktobrī zooplanktonā dominēja Rotifera organismu grupa (4. attēls).

4. attēls. Zooplanktona organismu grupu procentuālā attiecība pēc organismu skaita un biomasas Daugavas posmā no Krāslavas līdz Dunavai 2009. gadā.

Tā kā vairākumam Cladocera un Copepoda pārstāvju viena indivīda svars pārsniedz atsevišķu virpotāju (Rotifera) individuālo svaru, Daugavas zooplanktonā pēc biomasas, vislabāk pārstāvēta ir Cladocera organismu grupa.

Secinājumi

1. Kopumā 2009. gada jūnijā, jūlijā, augustā un oktobrī tika noteikti 60 zooplanktona taksoni: 30 Rotifera, 20 Cladocera un 10 Copepoda.
2. Vislielākā taksonomiskā daudzveidība- 39 taksoni konstatēti jūnijā, no tiem 26- Rotifera, 7 Cladocera un 6 Copepoda.

3. Lielākais vidējais zooplanktona organismu skaits- 50281 org./m^3 noteikts 2009.gada jūlijā.
4. Kopumā kvantitatīvi vadošo lomu Daugavas zooplanktonā 2009. gada pavasarī (jūnija sākums) un rudenī (augusta beigas, oktobris) ieņēma Rotifera, vasarā (jūlijs) – Cladocera organismu grupas.
5. Vērtējot Daugavas zooplanktonu pēc biomasas, visās sezonās dominējošā organismu grupa bija Cladocera.

Bibliogrāfija

1. Deksne, R., Škute, A., Škute, R. (2009) The Daugava (Zapadnaja Dvina) zooplankton from Surozha (Belarus) to Dunava (Latvia). *Environment. Technology. Resources Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference. Volume I1*. Rēzeknes Augstskola, Rēzekne: RA Izdevniecība. Pp. 87-92.
2. Laganovska, R., Škute, R. (1969) Daugavas zooplanktons Daugavpils rajonā. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis*. Nr.4(261): 68-73
3. Springe, G., Briede, A., Druvietis, I., Parele, E., Rodinovs, V. and Urtāne, L. (1999) Investigations of biodiversity in freshwater ecosystems of Latvia. In: Naimovičiene, Ž., Raudiene, L., Virbickas, T.(eds) *Hydrobiological research in the Baltic countries. Part I. The rivers and lakes*. Vilnius, Institute of Ecology. Pp.232-272.
4. Škute, R., Škute, A., Kadakovska, E. (2007) Daugavas zooplanktona dinamika. *Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne: Referātu tēzes.* Rīga: Latvijas Universitāte. 330.-331. lpp.
5. Боруцкий, Е.В. (1960) *Определитель свободноживущих пресноводных веслоногих раков СССР и сопредельных стран по фрагментам в кишечниках рыб*. М.: Изд-во АН СССР, 219 с.
6. Пидгайко, М.Л. (1984) *Зоопланктон водоемов Европейской части СССР*. Москва: Наука.
7. Кутикова, Л.А. (1970) *Коловратки фауны СССР*. Л.: Наука, 744 с. Определители по фауне СССР, издав. Зоол. Ин-том АН СССР. Вып. 104
8. Мануйлова, Е.Ф. (1964) *Ветвистоусые рачки (Cladocera) фауны СССР*. М., Л., 327 с.
9. Шкуте Р.Я. (1976) Районирование реки Даугавы по зоопланктону. *Экологические и биологические исследование водных животных*. Даугавпилсский педагогический институт, Рига: Звайгзне. 43 -55 с.

Pateicības

Pētījums veikts ar ESF projekta „Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai”, vienošanās Nr.2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015 atbalstu.

Neda Grendienė

COMPLEXES OF PEDOBIONTS AND COLLEMBOLA SPECIES IN THE PLOUGHED FIELDS IN BIJUTISKIS FERTILIZED WITH SEWAGE SLUDGE

Abstract
The soils in the ploughed field of Molėtai environs in Bijutiškis Easter Lithuania fertilized with sewage sludge were investigated in 2008 (the field was fertilized in 2007). The abundance of zoocoenoses was determined and their communities identified. The fields fertilized with sewage sludge differed in abundance and dominance of pedobiont groups. Collembola species composition was investigated.
In June, the abundance of microarthropods reached 2.3 thou. ind./m^2, in September 10.2 thou. ind./m^2. Oribatid mites were the dominant species accounting for 43 % in summer and 71 % in autumn. Seven species of collembolan were identified.
In fertilized field, the abundance on average of Collembola value was 0.5 thou. ind./m^2. In June, the abundance of Collembola reached 0.8 thou. ind./m^2, in September 0.2 thou. ind./m^2. Five species: *Parisotoma notabilis* (Schaeffer), *Onychiurus armatus* (Tullberg), *Hypogastrura assimilis* (Krausbauer), *Sminthurus viridis* (Linnaeus) *Sminthurinus aureus* (Lubbock) were identified in June and two *Proisotoma minima* (Absolon) and *Lepidocyrtus* sp. juv. in September. *Parisotoma notabilis* (Schaeffer) (f. Isotomidae) was clearly predominated species accounting for 40 % of the total number of species.
In auditorial field the abundance an average of Collembola value was 3.15 thou.ind./m^2 and nine species of collembolan were identified. *Hypogastrura assimilis* (Krausbauer) accounting for 38.1 % were dominant.
Key words: *Microarthropods, sewage sludge, fertilization, Collembola.*

Introduction

Soil biota is composed of a rich complex of organisms fulfilling the main functions of processes taking place in the soil: destruction of organic remains (dead animals and plants), release of biogenic elements, nitrogen fixation and preservation of soil structure, and detoxification of pollutants.

The groups of microarthropods are interrelated by complicated trophic links. The structure of a complex reflects the ecological conditions of a biotope. Microarthropods are sedentary and abundant inhabitants of soils. The soil is their living environment thus its chemical and physical transformations directly affect the abundance and species diversity of microorganisms and zoocoenoses (Eitminavičiūtė, Bagdanavičienė 2001: 41).

Small insects without wings Apterygota play an especially important role in soil formation, *Entognatha* in particular among which Collembola are the most widespread. They belong to the group of soil microarthropods. Though Collembola and and soil mites often are investigated as a common group of microarthropods their trophic links and functions in the processes of decomposition of organic material markedly differ. Damp soil rich in organics is the typical natural environment for Collembola (Deborah Z. Altschuler et al. 2004: 89). Soil pH may act as an important factor for employment of different species in bioindication. *Mesaphorura yosii* (Rusek 1967) is widespread in soils with pH less than

4.5 whereas *Paristoma notabilis* (Schaeffer 1896) in this kind of soil is extremely rare (Hagvar, Abrahamsen 1990: 1270).

The soil of Molėtai District belongs to the region of light loam Dystric Albeluvisols in the central part of the Baltija Uplands. The soils of this region are strongly podsol predetermining the dominance of combinations of sandy loam on gleyic Dystric Albeluvisols with other soil types. This is one of the hilliest regions of Lithuania. The conditions for agricultural activity are unfavourable. Regular liming and intensive fertilization are the main measures for improvement of this type of soils (Eidukevičienė, Vasiliauskienė 2001: 550).

Sewage sludge containing much organics is used for fertilization of this type of soil. Fertilization with sewage sludge not only returns organic material into the soil but also is a good solution of sludge utilization problem: in Lithuania, daily sludge production amounts to 6000 m^3 (Eitminavičiūtė, Bagdanavičienė 1997: 6). Sludge utilization through fertilization is optimal as it produces a minimal effect on the natural environment and human health. Sewage sludge strongly improves the physical properties of soils (Al-Assiuty 2000: 569), retains slope soil water (Eitminavičiūtė, Janeliauskienė 1997: 46) and is nutrition medium for plants (Eitminavičiūtė, Janeliauskienė 1997: 146).

Methods

Soil assay was performed in two stationary experimental areas in tillable fields near Bijutiškis (Molėtai District). Soil samples were taken using cenometer (5x5x5 cm) from the upper (0–5 cm) soil layer 5 times repeatedly from each of the fields in June-September, 2008.

1. Experimental field (fertilized with sewage sludge from Vilnius in 2007)
2. Control field (not fertilized).

Pedobionts were extracted from the soil with a modified Tullgren–Berlese extractor applying standard methods (Гиляров, Стриганова 1987: 288). This method is based on animal sensitivity to soil moisture changes. As the soil dries, pedobionts go deeper into the soil for dampe medium and find themselves in the traps. The samples were kept in the extractor for 5 days until pedobionts found themselves in glass vessels filled with 98 % spirits (70º) and 2 % glycerin. The litter and soil particles were removed by filtration of the fixed material through a white filter paper. Using a ponted needle, pedobionts were collected from the filter paper and placed by groups into glycerin drops on the object glass. Glycerin is a temporary preparation convenient for moving the organisms and observation from various positions. The work was performed using binocular MBC-9. Analysis of assay material included calculation of pedobiont abundance (ind./m^2), percental ratio and

number of Collembolan species. The dominance of species was determined according to H. Engelmann (Engelmann 1978: 379): eudominants in the sample accounted for 40–100 %, dominants 12.5–39.9 %, subdominants 4.0–12.4 %, recedents 1.3–3.9 %, and subrecedents less than 1.3 %.

For statistical treatment of the obtained data, software *Statistica 6.0* and *Microsoft Excel* were used.

For description of Collembolan species, standard definitions were used.

Results

Through destruction of organic material, microarthropods return it into the material and energy exchange cycle (Lockwood, Pimm 1994: 455). The structure of agrocoenoses in tilled fields resemble the forming natural ecosystems characterized by dominance of euribiotic species and high abundance of individuals yet every type of soil has a specific group composition of soil organisms and functional relations between them.

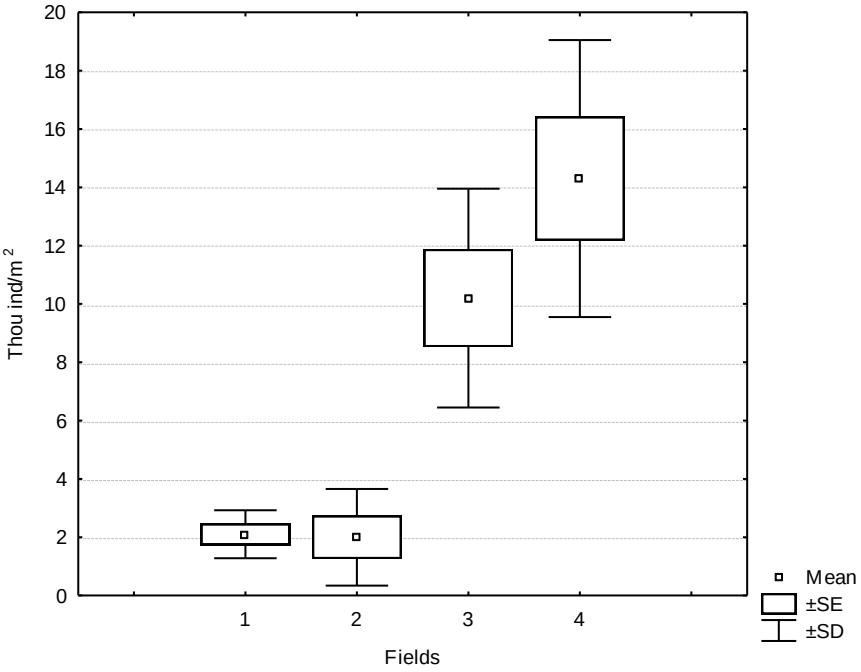

Fig. 1. Average seasonal abundance of pedobionts (thou ind./m^2)
1. Experimental 06 2008, **2**. Control 06 2008,
3. Experimental 09 2008, **4**. Control 09 2008

It was determined that a year after fertilization with sewage sludge, the abundance of pedobionts in June reached 2.3 thou ind./m^2. This value was comparable with the value obtained in the control field where it reached 2.1 thou ind./m^2. In September, the abundance of pedobionts in the fertilized field increased by 4.4 times and reached 10.2 thou ind./m^2 and in the control field it increased by 6.8 times and reached 14.3 thou ind./m^2 (Fig. 1).

In the second year after fertilization with sewage sludge, the following structure of pedobiont complex in the experimental field was established: Oribatid Mites were dominant in summer samples and accounted for 43 % of the total number of microarthropods, Collembola accounted for 35 %, Gamasid Mites for 9 %, Acarid Mites for 4 %, and other mites for 9 %. Tarsonemic mites were dot detected. In autumn samples, Oribatid Mites also were dominant accounting for 71 % of the total number of pedobionts: Collembola 2 %, Gamasid Mites 2 %, Acarid Mites 1 %, Tarsonemic mites 1 %, and other mites 23 % (Fig. 2). Oribatid Mites are distinguished for high abundance, high species diversity and wide spread (Al-Assiuty et al. 1993: 61). Oribatids represent one of the dominant groups of soil invertebrates in biomass and abundance. In the present case, analysis of species composition would be welcome. The structure of pedobiont complex in the control field was the following: Gamasid Mites were dominant in summer accounting for 47 % of the total number of pedobionts; Collembola accounted for 5 %, Oribatid Mites for 10 %, Acarid Mites for 5 %, Tarsonemic mites for 5 %, and other mites for 28 %. The Gamasid Mites abounded in predators feeding on other mites Collembola (Eitminavičiūtė 1997: 59). The autumn samples were predominated by Collembola accounting for 44 % of the total number of pedobionts; Oribatid Mites accounted for 22 %, Gamasid Mites for 6 %, Acarid Mites for 16 %, Tarsonemic mites for 3 %, and other mites for 9 % (Fig. 2). Collembola are typical secondary decomposers of organics, primary formers of humic soil layer and regulators of microbiological succession during destruction of organics (Eitminavičiūtė 1997: 62).

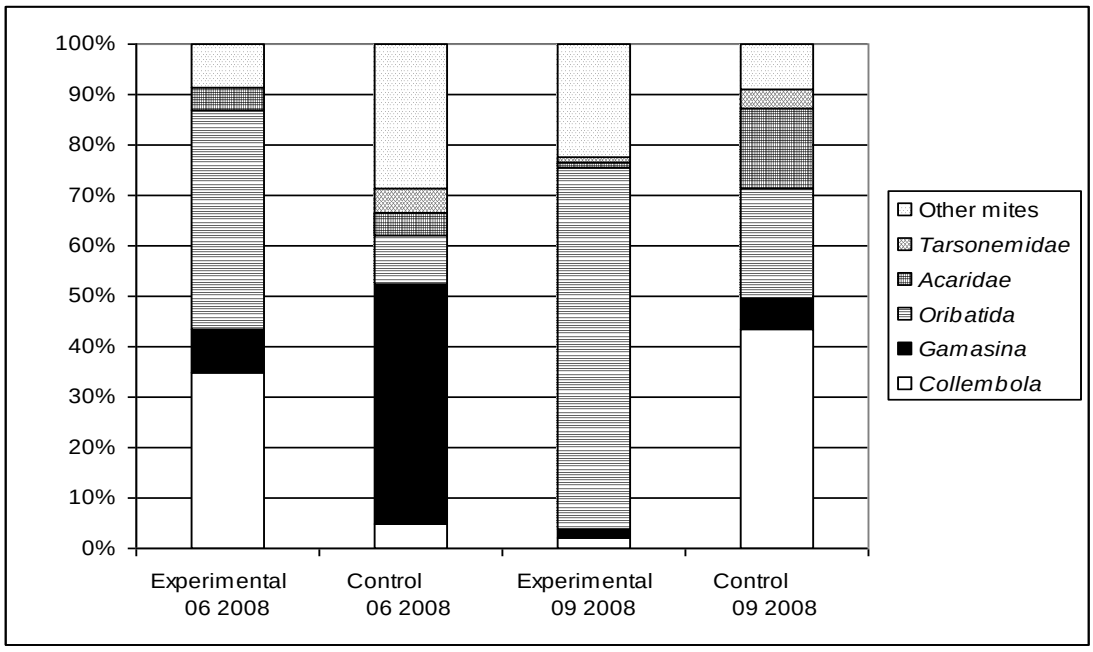

Fig. 2. Seasonal percent distribution of pedobiont communities in 2008

In total, 7 species of Collembola were identified in the fertilized field near Bijutiškis. The summer samples contained 5 species and the autumn samples contained 2 species. A detailed analysis of species composition of Collembola in the fertilized field showed that in the second year after fertilization *Paristoma notabilis* was eudominant species. The all other identified species were subdominant accounting for 10 % of the total number of Collembola each (Engelmann 1978: 379) (Table 1). Depending on the type and moisture of soils in the tilled fields, Collembola often account for about up to 30 % of microarthropods (Eitminavičiūtė 1999: 22). The summer samples from the control field contained 1 species and the autumn samples 9 species of Collembola. The total of 9 species of Collembola was identified. The eudominant species were absent in these samples. *Hypogastrura assimilis* (Krausbauer 1898) was the dominant species, *Parisotoma notabilis*, *Isotoma viridis* (Bourlet 1839), *Protaphorura armata* (Tullberg 1869), and *Mesaphorura krausbaueri* (Boerner 1901) subdominant species. The category of subdominants also included *Hypogastrura* sp. and *Isotoma* sp. juv. forms. *Proisotoma minima* (Absolon 1901), *Sminthurinus elegans* (Fitch 1863*)* and *Bourletiella hortensis* (Fitch 1863) were rare species in the mentioned field (Table 1).

Table 1. Species composition and abundance (thou in/m^2) of Collembola in Bijutiškis in 2008 in June and September

Family, species	Experimental				Control			
	06	09	Mean	%	06	09	Mean	%
	Thou ind./m^2				Thou ind./m^2			
Family *Isotomidae*								
Parisotoma notabilis (Schaeffer, 1896)	0,4	0	0,2	40	0	0,6	0,3	9,524
Proisotoma minima (Absolon, 1901)	0	0,1	0,05	10	0	0,1	0,05	1,587
Isotoma viridis (Bourlet, 1839)	0	0	0	0	0,1	0,6	0,35	11,11
Isotoma sp. juv.	0	0	0	0	0	1	0,5	15,87
Family *Odontellidae*								
Protaphorura armata (Tullberg, 1869)	0	0	0	0	0	0,3	0,15	4,762
Onychiurus armatus (Tullberg, 1869)	0,1	0	0,05	10	0	0	0	0
Family *Hypogastruridae*								
Hypogastrura assimilis (Krausbauer, 1898)	0,1	0	0,05	10	0	2,4	1,2	38,1

Hypogastrura sp. juv.	0,0	0,0	0	0	0	0,6	0,3	9,524
Family *Sminthurididae*								
Sminthurus viridis (Linnaeus, 1758)	0,1	0	0,05	10	0	0	0	0
Family *Katiannidae*								
Sminthurinus aureus (Lubbock, 1862)	0,1	0	0,05	10	0	0	0	0
Sminthurinus elegans (Fitch, 1863)	0	0	0	0	0	0,1	0,05	1,587
Family *Entomobryidae*								
Lepidocyrtus sp. juv.	0	0,1	0,05	10	0	0	0	0
Family *Tullbergiidae*								
Mesaphorura krausbaueri (Boerner, 1901)	0	0	0	0	0	0,4	0,2	6,349
Family *Arrhopalitidae*								
Bourletiella hortensis (Fitch, 1863)	0	0	0	0	0	0,1	0,05	1,587
∑	0,8	0,2	0,5	100	0,1	6,2	3,15	100
Number of species	**5**	**2**			**1**	**10**		

Conclusions

A year after fertilization with sewage sludge, the abundance of microarthropods in the intensively tilled fields was lower than in the control field. Single fertilization with sewage sludge improves the organic properties of low productivity loam soil very slightly. The introduced organics is fully decomposed in a year. The structure of Collembola communities in the soil of tilled field bears a monodominant character. *Parisotoma notabilis* (Schaeffer 1896) is eudominant.

Bibliography

1. Al-Assiuty, A. I. M., Khalil, M. A., Abdel-Lateif, H. M. (2000) *Effects of dry sludge application on soil mikroarthropod communities in a reclaimed desert ecosystem*. Pedobiologia. Vol. 44: 567–578.
2. Al-Assiuty, A. I. M, Bayoumi, B. M., Khalil, M. A, Van Straalen, N. M (1993) *Egg number and abundance of ten Egyptian oribatid mite species (Acari: Cryptostigmata) in relation to habitat quality*. European Journal of soil Biology. 29: 59-65.
3. Deborah, Z., Altschuler, Cruster, M., Dulceanu, N., Cervantes, B. A., Terinde, C. (2004) *Collembola (springtails) (Arthropoda: Hexapoda: Entognatha) found in scrapings individuals diagnosed with delusory parasitosis*. New York Entomol. Soc. Nr. 112/1: 87–95.
4. Eidukevičienė, M., Vasiliauskienė, V. (sud.). (2001) *Lietuvos dirvožemiai*. Vilnius: Spauda.
5. Eitminavičiūtė, I. (1997) *Dirvožemio biologija*. Vilnius: „Vilniaus universiteto leidykla“
6. Eitminavičiūtė, I., Janeliauskienė, D., Kisielis, V (1997) *Vilniaus miesto nuotėkų dumblo panaudojimas sunaikintoms žemėms rekultivuoti ir tręšti.* Vilnius: „Petro ofsetas“.
7. Eitminavičiūtė, I. (1999) *Lietuvos bioįvairovė*. Vilnius: „Petro ofsetas“.
8. Eitminavičiūtė, I., Bagdanavičienė, Z., Kisielis, V., Janeliauskienė, D. (2001) *Vilniaus miesto nuotėkų valyklos dumblo ekologinis įvertinimas*. Vilnius: „Petro ofsetas“.

9. Engelmann, H. D. (1978) *Zur dominanzklassifizierung von bodenarthropoden*. Pedobiologia. Vol. 18, Nr. 5/6: 378–380.
10. Hägvar, S., Abrahamsen, G. (1990) *Microarthropods and Enchytaeidae (Oligochaeta) in naturaly lead-contaminated soil: a gradient study*. Environmental Entomology. 19: 1263–1277.
11. Lockwood, J., Pimm, S. L. (1994) *Species: would any of them be missed?* Current Biology. 4: 455–457.
12. Гиляров М.С., Стриганова Б.Р. (1987) *Количественные методы в почвенной зоологии*. Москва: Наука.

Tatjana Ivanova, Aija Pupiņa, Mihails Pupiņš

SARKANVĒDERA UGUNSKRUPJA (*BOMBINA BOMBINA*) POPULĀCIJU IZPLATĪBA UN IESPĒJAMA AIZSARDZĪBA DEMENES PAGASTĀ

Abstract
Latvia live fire-bellied toad prevalence natural on the northern borders, therefore to us it meets very much rare and only in part of the Latvia souths. The greatest population is finds in the Demene region. . For creation of the guarded territory it is required to collect and analyse information about it best placing. Most credible is creation of a natural reserve.
Atslēgas vārdi: *Bombina bombina, aizsardzība, Demene, Latvija.*

Abinieku aizsardzības nepieciešamība un nozīmīgums izriet no vērtībām, kuras tie rada ekosistēmās, kā arī no cilvēka ievērojamības viedokļa. Jebkurai aizsardzībai jāsākas ar sugas apdzīvotās vietas atbalstu. Latvija atrodas sarkanvēdera ugunskrupja izplatības areāla ziemeļu robežās, tādēļ pie mums tas sastopams ļoti reti un tikai Latvijas dienvidu daļā.

Latvijā ir zināmas četras eksistējošas sarkanvēdera ugunskrupja populācijas (Pupiņš, Pupiņa 2006): „Ilgas" (Daugavpils novadā, Skrudalienas pagastā, Ilgās, dabas parks "Silene") , "Bauskas" (Bauskas novadā, Īslīces pagastā, liegums "Īslīce"), „Ainavas" (Daugavpils novadā, Kalkūnes pagastā) un „Demenes" (Daugavpils novadā, Demenes pagastā).

Demenes pagasts ir Daugavpils novada teritoriāla vienība Augšzemes daļā pie Lietuvas un Baltkrievijas robežas. Pagasta centrs atrodas Demenē. Iedzīvotāju skaits uz 2009. gadu ir 1872. Pagasta platība sastāda 18 125 ha (8 837.4 ha lauksaimniecības izmantojamas zemes, 5 503.6 ha sastāda meži, 1221.1 ha ūdeņi un 695.5 ha purvi) (www.demene.lv). Daba ir izteikti gleznaina, reljefs ar gravām, ezeriem un kēmu pauguriem, no kuriem vairāki pārsniedz 150 m vjl. Pagasta centrālajā daļā Z-D virzienā stiepjas Demenes subglaciālā iegultne ar virkni ezeru: Briģenes, Skirnas, Dervanišku, Gateņu, Demenes, Akmenkas, Kruku u.c. (Latvijas pagasti 2001: 231).

Sarkanvēdera ugunskrupis ir iekļauts Eiropas apdraudēto abinieku un rāpuļu sarakstā un 1979.gada Bernes konvencijas par Eiropas dzīvās dabas un dabisko dzīvotņu aizsardzību sarakstā. Kā arī tas ir iekļauts Vispasaules Sarkanajā grāmatā un Latvijas, Lietuvas Sarkanajās grāmatās (Pupiņš, Pupiņa 2006). Latvijā sarkanvēdera ugunskrupim ir izstrādāts sugu aizsardzības plāns 2006.-2011.gadam.

Ugunskrupim ir izveidoti divi mikroliegumi. Tas ir diezgan mazs apgabals, lai saglabātu populāciju, tāpēc nepieciešams izveidot īpaši aizsargājamo teritoriju Demenes pagastā, jo šeit ir vislielāka populācija Latvijā. Demenes pagastā atrodas 27 ugunskrupja

apzīvoti biotopi (Pupina, Pupins 2008), kuri atrodas tālu viens no otra (sk. 1. attēls), tāpēc jaizveido mikroliegumus vai vienu dabas liegumu ar dažādam funkcionālajām zonām.

Aizsargājamo teritoriju izveidošanas kārtība ir aprakstīta LR likumā "Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām" 13.pantā: dabas liegumus un dabas pieminekļus izveido Ministru kabinets; dabas liegumus un mikroliegumus, kuri ir nozīmīgi dabas saglabāšanai attiecīgajā teritorijā, var izveidot arī pašvaldība.

Sugu un biotopu aizsardzību, apsaimniekošanu un uzraudzību regulē „Sugu un biotopu aizsardzības likums", kā arī veicina populāciju un biotopu saglabāšanu un regulē īpaši aizsargājamo sugu un biotopu noteikšanas kārtību. Likums nosaka valsts pārvaldes un institūciju kompetenci un zemes īpašnieku un pastāvīgo lietotāju pienākumus un tiesības sugu un biotopu aizsardzībā, kā arī nepieciešamību veikt sugu un biotopu monitoringu.

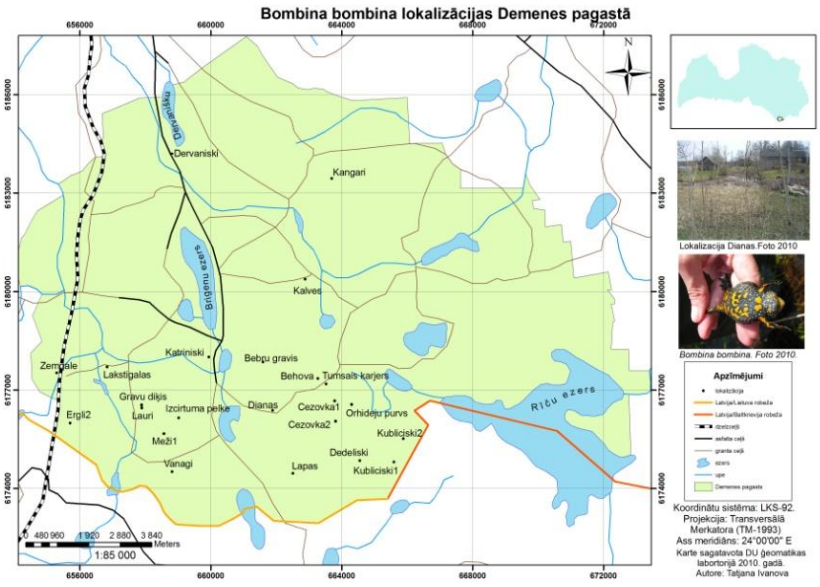
Tā kā vairākas ugunskrupja lokalizācijas atrodas privātīpašuma teritorijās „Sugu un biotopu aizsardzības likums" 9.pantā ir aprakstīti zemes īpašnieku un pastāvīgo lietotāju pienākumi:

1) veicināt sugu un biotopu daudzveidības saglabāšanu;

2) ziņot Valsts vides dienesta attiecīgajai reģionālajai vides pārvaldei par īpaši aizsargājamo sugu un biotopu izmaiņām un faktoriem, kas pasliktina to stāvokli, kā arī par aizsardzības prasību neievērošanu;

3) neierobežot īpaši aizsargājamo sugu un biotopu izpēti, uzskaiti un kontroli.

Ar ArcGis 9.2 programmatūru un M.Pupiņa un A. Pupiņas iegūtiem datiem bija sagatavota karte *Bombina bombina* populācijas izplatība.

Attēls 1. *Bombina bombina* izplatība Demenes pagastā

Ugunskrupis ir iekļauts I pielikuma sarakstā par īpaši aizsargājamo sugu un ierobežoti izmantojamo īpaši aizsargājamo sugu **(**MK noteikumi Nr. 396), kurā iekļautas apdraudētas, izzūdošas vai retas sugas, vai arī sugas, kuras apdzīvo specifiskus biotopus.

Ugunskrupis ir ietverts Eiropas Savienības Biotopu direktīvas II pielikuma sarakstā, kas paredz, ka katrai dalībvalstij ir jāizveido aizsargājamo dabas teritoriju sugu aizsardzībai un IV pielikuma sarakstā, kas paredz, ka sugai ir vajadzīga stingra aizsardzība.

Tabula 1. Demenes pagasta *Bombina bombina* sugu lokalizācija

Nr.	**Lokalizācija**	**Lat.Deg,min,sek**	**Long. Deg, min,sek**
1	Behova1	55°42’51,16”	26°35’56,55”
2	Dervaniski	55°46’37,41”	26°31’38”
3	Lakstigalas	55°43’9,92”	26°29’50,08”
4	Laivinieki	55°43’	26°36’
5	Morani	55°46’	26°32’
6	Purmali	55°44’	26°29’
7	Diana	55°42’22,22”	26°34’36,29”
8	Zemgale	55°43’6,39”	26°28’22,02”
9	Zemturi	55°45’	26°29’
10	Katriniski	55°43’13,45”	26°32’58,52”
11	Izcirtuma pelke	55°42’18”	26°31’24”
12	Mezi1	55°42’03”	26°31’24”
13	Mezi 2		
14	Lauru diķis	55°41’89”	26°30’47”
15	Gravu diķis	55°41’92”	26°30’47”
16	Cezovka1	55°41’69”	26°35’85”
17	Lapas	55° 41' 19.30”	26° 35' 07.17”
18	Cezovka 2	55° 41' 33.62”	26° 35' 53.26”
19	Dedeliski	55° 41' 29.32”	26° 37' 04.98”
20	Kubliciski 1	55° 41' 26.66”	26° 38' 04.40”
21	Kubliciski 2	55° 41' 49.30”	26° 38' 22.50”
22	Kalves	55° 44' 29.95”	26° 35' 41.20”
23	Kangari	55° 46' 08.39”	26° 36' 34.40”
24	Ergli 2	55° 42' 16.65”	26° 28' 40.87”
25	Bebru	55°42’70”	26° 34' 22”

	gravis		
26	Orhideju dikis	55° 41' 85”	26° 36' 54”
27	Tumsais karjers	55°42’46”	26°36’11”

Tabulā 1. ir norādīti *Bombina bombina* sugu lokalizācijas nosaukumi un koordinātas.

Bibliogrāfija

1. Demenes pagasta teritorijas plānojums 2003. – 2015.gadam www.demene.lv skatīts 10.03.2010.
2. Eiropas Savienības Biotopu direktīva Council Directive 92/43/EEC http://eur-lex.europa.eu/lv/index.htm (2010.11.03)
3. Latvijas pagasti (2001). Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas: enciklopēdija. 1. Sēj. A-Ļ- Rīga: Preses Nams: 231
4. Latvijas Republikas likums “Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām” (1993.02.03. ar 31.03.2010. grozījumiem)
5. Latvijas Republikas likums "Vides aizsardzības likums" (02.11.2006. ar 01.12.2009. grozījumiem)
6. Latvijas Republikas Ministru kabinets, noteikumi Nr.396 (2000.14.11.)
7. Latvijas Republikas Ministru kabinets „Sugu un biotopu aizsardzības likums” (2000.16.03. ar 01.12.2009. grozījumiem)
8. Pupiņš M., Pupiņa A. (2006). Sarkanvēdera ugunskrupja *Bombina bombina* (L.) sugas aizsardzības plāns Latvijā, Dabas aizsardzības pārvalde, Latgales ekoloģiska biedrība. Rīga, Latvija: 24-32
9. Pupiņa A., Pupiņš M. (2007). A new *Bombina bombina* L. Population „Demene” in Latvija, Daugavpils area. *Acta Universitatis Latviensis,* vol. 273 Biology: 47-52
10. Pupiņa A., Pupiņš M. (2008). The new data on distribution, biotopes and situasion of populations of *Bombina bombina* in the south-east part of Latvija. *Acta Biologica Universitatis Daugavpiliensis,* vol. 8 (1) 67-73, ISSN 1407-8953: 71
11. Pupina A., Pupins M. 2009. Comparative analysis of biotopes and reproductive – ecological manifestations of *Bombina bombina* (Linnaeus, 1761) in Latvia. *Acta biol. Univ. Daugavp., 9(1): 121 – 130.*

Dārta Kļaviņa, Austra Āboliņa, Tālis Gaitnieks

PARASTAS MARSANCIJAS (*MARCHANTIA POLYMORPHA* L.) ATTISTIBAS NOVERTEJUMS KUDRAS SUBSTRATOS LABORATORIJAS APSTAKLOS

Abstract
Common liverwort (*Marchantia polymorpha*) has significant impact on quality of seedlings in nurseries - its thallus overgrows surface of a substrate reducing water and mineral uptake for a plant. The aim of our research was to evaluate an influence of liming materials (dolomite flour and mixture of dolomite and limestone flour) most often used for peat liming in nurseries on development of liverwort.
Under laboratory conditions two methods for *M. polymorpha* cultivation either from gemmae or from thallus fragments were compared. The best way to analyze substrate component impact on liverwort growth under laboratory conditions was cultivation from gemmae.
It was concluded that nutrient supply has a significant effect on *M. polymorpha* growth in the analyzed substrates. There was observed a tendency that dolomite flour addition to substrate stimulates growth of *M. polymorpha* more than liming with mixture of dolomite and limestone flours.
Presented data leads to conclusion that to reduce *M. polymorpha* growth in peat substrates used amount of nutrients should be carefully appraised but as liming material a mixture of dolomite and limestone flour is recommended.
Atslēgas vārdi: *kokaudzētava, maršancija, Marchantia polymorpha, kaļķojamais materiāls, kūdra.*

Ievads

Parastā maršancija (*Marchantia polymorpha*) ir viena no izplatītākajām aknu sūnām (Müller 1954: 390-393, Söderström et al. 2002: 23, Potemkin, Sofronova 2009: 253-254). Atkarībā no augšanas apstākļiem, sugas pārstāvji morfoloģiski ir ļoti mainīgi. Latvijā patlaban sugai reģistrētas 3 pasugas. *Marchantia* subsp. *ruderalis* Bischl.& Boisselier (to izdala arī kā sugu *M. latifolia* Gray) sastopama stipri pārveidotās augtenēs, kā degumos, ugunskuru vietās kokaudzētavās, siltumnīcās, dažāda lieluma ar herbicīdiem apstrādātās platībās. Tā ātri izplatās, nodarot dažādiem uzņēmumiem lielus materiālus zaudējumus.

Maršancijas lapoņa virsējā epiderma samērā vāji absorbē atmosfēras ūdeni, jo ir klāta ar gandrīz ūdens necaurlaidīgu kutikulu. Līdz ar to, maršancijai stādaudzētavās apaugot substrāta virsmu, ūdens un tajā izšķīdušo minerālvielu pieejamība ietvarstādiem vai spraudeņiem var tikt stipri kavēta. Sūnas radītais apaugums arī mehāniski var nomākt stādus. Maršancija lielā daudzumā veido nevien sporas, kuras izplata galvenokārt vējš, bet arī vairķermeņus, kas attīstās kā sievišķo, tā vīrišķo lapoņu virspusē īpašos vairgroziņos un bieži izplatās ar ūdens pilienu palīdzību. Līdz ar to notiek strauja sugas vairošanās lokālā teritorijā (Altland 2003). Aktīvās veģetatīvās un ģeneratīvās vairošanās dēļ maršancijas mehāniska apkarošana nav efektīva (Āboliņa 1995: 191, 2003: 175).

Maršancijas ierobežošana kokaudzētavās īpaši aktuāla kļuvusi pēdējos gados, saistībā ar intensīvo stādu audzēšanas tehnoloģiju izmantošanu (Newby et al. 2004: 396). Daudzās valstīs tās ierobežošanai stādaudzētavās tiek pielietoti dažādi herbicīdi, kuru efektivitāte

salīdzināta vairākos pētījumos (Altland 2003, Newby et al. 2005a: 444, Newby et al. 2005b: 468 –469). Taču attiecībā uz herbicīdu lietošanu atzīmēti arī vairāki trūkumi – to nepiemērotība lietošanai slēgtās telpās, izraisītie stādmateriāla bojājumi un sakņu attīstības traucējumi (Thetford 1988: 479-481, Wilen 2005).

Kopumā sūnu augšanu nevar ierobežot vienīgi ar herbicīdiem. Svarīgi ir ievērot optimālu laistīšanas režīmu (Svenson 1998: 396), jo maršanciju augšanu stādaudzētavās stimulē paaugstinātais gaisa mitrums, turklāt bieža laistīšana sekmē maršanciju sporu attīstību un vairķermeņu izplatību (Wilen 2005). Maršancijas ierobežošanai iesaka arī pielietot mulču vai nodrošināt substrāta virsmas vēdināšanu (Svenson 1998: 396). Maršancijas attīstību nekavē vai pat veicina kokaudzētavām raksturīgā augstā minerālelementu, it īpaši slāpekļa un fosfora koncentrācija augsnē (Altland 2003). Kokaudzētavu substrātos slāpeklis bieži ir limitējošs elements, tāpēc stādi ar to tiek mēsloti lielās devās, kas veicina arī maršancijas augšanu un īpaši tās vairķermeņu un sporu attīstību (Wilen 2005).

Sagatavojot kūdras substrātus stādu audzēšanai a/s „Latvijas valsts meži" kokaudzētavās, galvenokārt tiek pielietoti divu veidu kaļķojamie materiāli – dolomīta milti un dolomīta miltu-kaļķakmens miltu maisījums. Kaļķojamais materiāls izmaina augsnes pH, barības elementu attiecības augsnē un tādējādi ietekmē arī stādu vitalitāti, kuru būtiski var samazināt maršancijas savairošanās uz substrāta virsmas. Tāpēc svarīgi ir noskaidrot ietvarstādu audzēšanai izmantoto kaļķojamo materiālu un minerālmēslojuma ietekmi uz maršancijas lapoņu augšanu.

Metodika

Eksperimentā izmantoto substrātu sajaukšanai tika izmantota SIA „Laflora" kūdra (pH 2,87). Uz litru kūdras vienmērīgi izsmidzināja 20ml ūdens, kuros izšķīdināts preparāts Wetting agent (0,3ml). Atsevišķiem substrātu variantiem uz litru kūdras pievienoti 0,8g minerālmēslojuma PG-Mix Control 50. Visiem substrātiem, atbilstoši variantam, pievienots kaļķojamais materiāls (skat. 1. tabulu). Katrs substrāta variants pagatavots trijos atkārtojumos. Pēc 5-6 dienām atbilstoši substrātu pH izvēlēts viens substrāts no katra varianta, tā, lai visu analizējamo substrātu pH vērtības būtu pēc iespējas līdzīgākas (1. tabula).

1. tabula. Analizējamie substrāti

Variants	Kaļķojamo materiālu devas (g) uz litru kūdras	Substrātu vidējais pH
Dol. (dolomīta milti)	3,4	4,57
Dol.+Kaļķ. (dolomīta milti-kaļķakmens)	3,4	4,62
Dol.+Min. (dolomīta milti + PG-Mix)	3,4	4,63
Dol.+Kaļķ.+Min.(dolomīta milti-kaļķakmens + PG-Mix)	3,6	4,68

Maršancijas attīstība tika pārbaudīta laboratorijas apstākļos, to audzējot ar analizējamo substrātu piepildītos plastmasas Petri traukos klimata kamerā (SANYO Versatile Environmental Test Chamber MLR-350H) 21º C temperatūrā pie 70% mitruma un 100% apgaismojuma.

Maršancijas lapoņi un vairķermeņi eksperimentam tika ievākti a/s „Latvijas valsts meži" Strenču un Mazsilu kokaudzētavās.

Maršancijas attīstība katrā substrātā tika pārbaudīta, izmantojot divas metodes. Ar metāla caurulīti (0,5 cm diametrā) ņemti vienāda izmēra lapoņa fragmenti un no vairgroziņiem ņemti līdzīga izmēra vairķermeņi, kuru atlase veikta, izmantojot stereomikroskopu Leica MZ-7,5 (palielinājums 8-30×). Katrā Petri traukā tika audzēti septiņi vairķermeņi vai lapoņa fragmenti.

Eksperimenti tika veikti 2006.gadā. Tie, izmantojot abas metodes, atkārtoti divas reizes. 1. eksperiments ierīkots 20.07. (ar lapoņu fragmentiem) un 08.08. (ar vairķermeņiem) (n=35), 2. eksperiments – 14.08. gan ar lapoņa fragmentiem, gan vairķermeņiem (n=70).

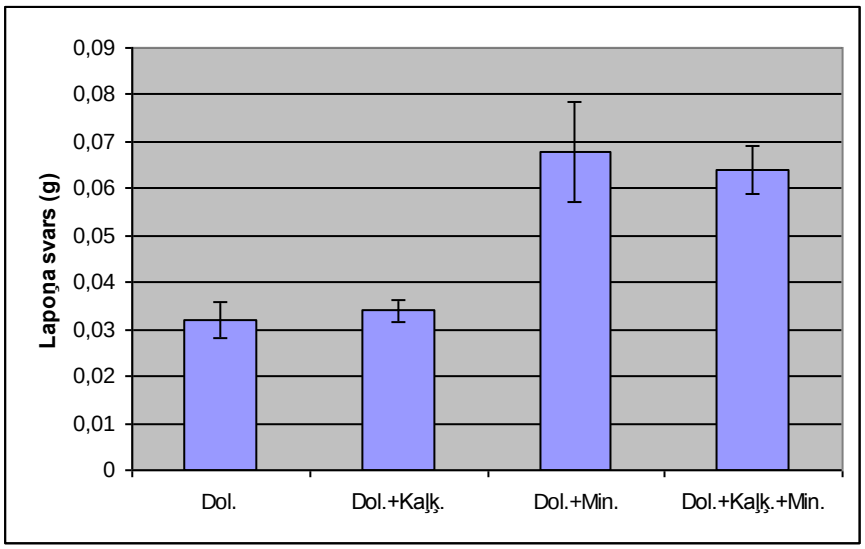
Katrā mērījumu reizē (pēc 15 un pēc 30 dienām) noteikts izdzīvojušo maršanciju skaits Petri traukā, jauno lapoņu skaits, lapoņa vidējais diametrs (vidējā vērtība no lapoņa garuma un platuma). Beidzot eksperimentus, kuros maršancija audzēta no lapoņa fragmentiem, katrā Petri traukā izaugušie maršancijas lapoņi tika izžāvēti un nosvērti.

Datu statistiskai apstrādei izmantota dispersijas (ANOVA) analīze, kas veikta, izmantojot datorprogrammu Microsoft Excel un SPSS 15 programmas.

Rezultāti un diskusija

Novērtējot maršancijas attīstību no lapoņa gabaliņiem, pārsvarā konstatētas atšķirības starp variantiem ar un bez barības vielām, neatkarīgi no kaļķojamā materiāla. Mēneša laikā izveidojušos jauno lapoņu skaits un lapoņa vidējais diametrs uzrādīja būtiski augstākas vērtības ($p<0,01$) variantos ar minerālmēslojumu (PG-Mix), salīdzinājumā ar variantiem bez minerālmēslojuma.

Arī, salīdzinot mēnesi vecu lapoņu sauso masu, konstatētas būtiskas ($p<0,01$) maršancijas augšanas intensitātes atšķirības variantos ar barības vielām vai bez tām (1. attēls). Minerālmēslojuma pozitīvais efekts uz maršancijas augšanu sakrīt ar citos pētījumos iegūtajiem datiem (Svenson 1998: 396 –402, Altland 2003). Arī C.A.Wilen (2005) norādījusi barības vielu, īpaši slāpekļa, nozīmi maršancijas kā nitrofīlas sugas attīstībā.

1. attēls. Eksperimentālajos substrātos izaugušu jauno maršancijas lapoņu sausais svars (n=5)

Audzējot maršanciju no lapoņa fragmentiem, būtiskas atšķirības starp maršancijas augšanu dažādos substrātu variantos netika konstatētas. Bez tam, arī salīdzinot pirmā un otrā eksperimenta atkātojuma rezultātus, netika konstatētas līdzīgas maršancijas augšanas tendences analizējamos substrātos (2.tabula).

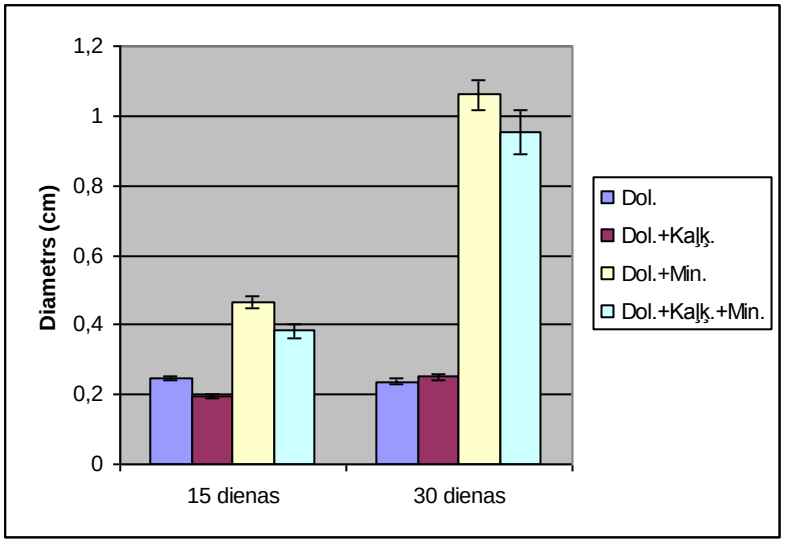
2. tabula. 15 dienas augušu maršanciju jauno lapoņu skaits un diametrs pirmajā un otrajā eksperimenta atkārtojumā

Metode	Varianti	Jauno lapoņu skaits		Diametrs, cm	
		1.atk.	2.atk.	1.atk.	2.atk.
No lapoņa fragmentiem	Dol.	4,7±3,9	1,4±0,1	1,17±0,22	0,76±0,02
	Dol.+Kaļķ.	6,6±4,9	1,6±0,2	1,20±0,25	0,81±0,02
	Dol.+Min.	4,1±3,1	2,7±0,3	1,14±0,24	0,81±0,02
	Dol.+Kaļķ.+Min.	4,5±2,6	1,8±0,2	1,26±0,29	0,87±0,02
No vairķermeņiem	Dol.	2,0±0,2	2,1±0,1	0,17±0,06	0,25±0,01
	Dol.+Kaļķ.	2,0±0,4	1,9±0,1	0,74±0,20	0,46±0,02
	Dol.+Min.	2,0±0,7	2,0±0,1	0,18±0,06	0,19±0,01
	Dol.+Kaļķ.+Min.	2,0±0,5	2,0±0,1	0,70±0,21	0,38±0,02

Salīdzinot pirmā un otrā atkārtojuma variantu rezultātus (2. tabula), secināts, ka iegūtie dati atšķīrās gandrīz divas reizes, īpaši audzējot maršanciju no lapoņa fragmentiem. Tas, iespējams, skaidrojams ar to, ka maršancijas augšanu ietekmēja tādi faktori kā sezonalitāte, lapoņa vecums vai arī kādas atšķirības pirmā un otrā eksperimenta substrātos.

Maršanciju augšana vērtēta arī audzējot to no vairķermeņiem. Līdz šim speciāli pētījumi par vairķermeņu skaitu maršanciju vairgroziņos Latvijā nebija veikti. Vienīgi, pētot veģetāciju kādā ar herbicīdiem apstrādātā izcirtumā uz pārpurvotām minerālaugsnēm Jaunkalsnavā, bija novērots, ka vienā vairgroziņā ir ap 50 vairķermeņu (A. Āboliņas nepublicētie dati). Izvēloties vairķermeņus šim eksperimentam, konstatēts, ka to skaits vairgroziņā ir vidēji 70-80, taču var sasniegt pat 130. Tas nozīmē, ka reāli Latvijas kokaudzētavās viens dm^2 maršancijas lapoņa var producēt vairāk par 10 000 vairķermeņiem. Visdrīzāk vairķermeņu skaitu kokaudzētavās ietekmē lielas minerālmēslojuma (īpaši slāpekļa) devas, kas veicina to attīstību (Wilen 2005).

Būtiska minerālmēslojuma ietekme uz lapoņu attīstību novērota arī audzējot maršanciju no vairķermeņiem. Izmantojot šo metodi, atšķirības starp substrātu variantiem nepārprotami parādījās gan pēc 15, gan pēc 30 dienām. 15 dienas pēc eksperimenta ierīkošanas konstatētas būtiskas ($p<0,05$) atšķirības starp visiem substrāta variantiem, savukārt pēc 30 dienām dažāda kaļķojamā materiāla radītās atšķirības ir izlīdzinājušās, bet barības vielu ietekme ir saglabājusies un būtiski ietekmē lapoņu attīstību (2. attēls). Tas ļauj secināt, ka dolomītu miltiem ir pozitīva ietekme uz maršanciju augšanu.

2. attēls. Maršancijas lapoņa attīstības dinamika dažādos substrāta variantos

Atšķirība starp kaļķojamajiem materiāliem iezīmējās, analizējot maršancijas dzīvotspēju un ieaugšanos eksperimentālajos substrātos pēc 30 dienu audzēšanas. 3. tabulā redzams, ka augstāks sūnas izdzīvošanas procents ir tikai ar dolomītu miltiem kaļķotajos substrātos.

3. tabula. Maršancijas izdzīvošana eksperimentālajos substrātos

Varianti	Izdzīvojušie lapoņa fragmenti		Izdzīvojušie vairķermeņi	
	Skaits	%	Skaits	%
Dol.	67	96	66	94
Dol.+ Min.	70	100	69	99
Dol.+Kaļķ.	44	63	57	81
Dol.+Kaļķ.+Min.	62	89	58	83

Literatūrā ir norādes, ka maršancijas var tikt sekmīgi kultivētas no lapoņa fragmentiem (Svenson et al. 1997: 415, Bresinsky, Schotz 2006: 191). Taču darba gaitā kā piemērotāka metode maršancijas attīstības novērtēšanai laboratorijas apstākļos uz kūdras substrāta izrādījusies atsevišķu vairķermeņu audzēšana.

Atšķirīgās lapoņa fragmentu augšanas tendences atkarībā no substrāta varianta pirmajā un otrajā eksperimentā, kā arī lielās atšķirības starp atsevišķu lapoņa fragmentu augšanu, parāda, ka lapoņu audzēšanu uz kūdras substrāta laboratorijas apstākļos ietekmē eksperimentam izmantoto lapoņa fragmentu izvēle (tuvāk vai tālāk lapoņa malai, vairgroziņiem), izcelsme, vecums, vai citi faktori. Lai izvērtētu substrāta atšķirību ietekmi uz maršanciju lapoņu fragmentu augšanu nepieciešams lielāks atkārtojumu skaits.

Konstatēts, ka optimālais laika periods, substrāta komponentu ietekmes novērtēšanai uz maršancijas augšanu, ir 15 dienas, kas sakrīt ar līdzīgo Hedges Doreen u.c. (1972: 81-84) atzinumu.

Hedges Doreen u.c. (1972: 81-84) kā reprezentatīvākos rādītājus maršanciju augšanas raksturošanai lietojuši lapoņa svaru (izžāvētā veidā), lapoņa garumu un platumu. Mūsu pētījumā kā piemērotākie parametri maršancijas attīstības novērtējumam analizējamos substrātos konstatēti lapoņa diametrs un izdzīvošanas procents. Analizējamos substrātos nereti lapoņu pieaugums bija tik neliels, ka analizēt atsevišķu lapoņu svaru nebija iespējams, taču uz viena Petri trauka izaugušo lapoņa fragmentu sausais svars pie lielāka atkārtojumu skaita varētu būtu labs reprezentācijas rādītājs.

Secinājumi

Laboratorijas apstākļos kā piemērotāka metode maršanciju attīstības novērtēšanai atzīta tās audzēšana no atsevišķiem vairķermeņiem nevis lapoņa fragmentiem.

Eksperimentā noskaidrots, ka maršanciju attīstību galvenokārt stimulē barības vielu pievienošana substrātam un kaļķojamā materiāla ietekme nav būtiska. Taču vērojama tendence, ka kaļķojamais materiāls dolomītmilti veicina maršancijas attīstību salīdzinājumā ar

kaļķojamo materiālu dolomītmilti un kaļķakmens milti. Maršanciju attīstības ierobežošanai stādaudzētavās ieteicams sabalansēt minerālmēslojuma devas.

Pateicības
Darbs veikts Latvijas Valsts Mežzinātnes institūtā "Silava" A/S "Latvijas valsts meži" LVM Sēklas un stādi pasūtīta projekta „Mikorizas nozīme konteinerstādu vitalitātes nodrošināšanā" ietvaros.

Bibliogrāfija

1. Āboliņa, A. (1995) Maršancijas. Latvijas Daba, 3. Red. Kavacs, G. Izdevniecība "Latvijas Enciklopēdija", Rīga: 191.
2. Āboliņa, A. (2003). Maršancija. *Meža enciklopēdija,* 1. Red. Broks, J. Apgāds " Zelta Grauds" Rīga: 174-175.
3. Altland, J. (2003) *Postemergence Liverwort Control in Greenhouse and Nursery Crops*. http://oregonstate.edu/dept/nursery-weeds/research/mogeton/main_page.htm [2010. 04.10].
4. Bresinsky, A. , Schotz, A. (2006) Behaviour in cultures and habitat requirements of species within the genera Loreleia and Rickenella (Agaricales). *Acta Mycol.* 41 (2): 189-208.
5. Hedges Doreen, K., Montague, M.J., Schindler Bozenna, V. (1972) The relationship between some enviromental parameters and the growth of *Marchantia* gemmalings. *Bryologist* 75(1): 81-84.
6. Müller, K. (1954) Die Lebermoose Europas. 3.Auflage Akademische Verlagsgesellschaft Geest & Portig K.-G., Leipzig, 1-756.
7. Newby, A., Altland, J., Gilliam, C., Fare, D., Wehtje, G. (2004) Liverwort control in container grown nursery crops. Proc. Southern Nurs. Res. Conf. 49: 396-400.
8. Newby, A., Altland, J., Gilliam, C., Fare, D., Wehtje, G. (2005 a) Preemergence Control of *Marchantia polymorpha*. Proc. Southern Nurs. Res. Conf. 50: 444-445.
9. Newby, A., Altland, J., Gilliam, C., Fare, D. Wehtje, G. (2005 b) Controlling Liverwort (*Marchantia polymorpha*) Infestations. Proc. Southern Nurs. Res. Conf. 50: 468-471.
10. Potemkin, A.D., Sofronova, E.V. (2009) Liverworts and hornworts of Russia, vol.1. Saint Petersburg-Yakutsk: 1-368.
11. Söderström, L., Urmi, E., Váňa, J. (2002) Distribution of Hepaticae and Anthocerotae in Europe and Macaronesia. Lindbergia 27: 3-47.
12. Svenson, S. E., Smith, B., Briggs B. (1997) Controlling liverworts and moss in nursery production. *Comb. Proc. Intl. Plant Prop. Soc*. 47:414-422.
13. Svenson, S.E. (1998) Suppression of liverwort growth in containers using irrigation, mulches, fertilizers and herbicides. Proc. Southern Nurs. Res. Conf. 43: 396-402.
14. Thetford, M., Gilliam, C.H., Foster, W.J. (1988) Herbicide use in propagation. *Comb. Proc. Intl. Plant Prop. Soc*. 38: 479-481.
15. Wilen, C. A. (2005) Controlling and Management of Mosses and Liverworts in Nurseries. *Conference „Biotechnology and Weed Science"*.
16. *http://www.cwss.org/proceedingsfiles/2005/63_2005.pdf* [2010. 04.10].

Zane Metla, Jūlija Haļimona, Rita Sešķēna, Līga Jankevica

PRIEŽU SPRĪŽOTĀJA ZARNU MIKROFLORAS IZMAIŅAS UN PATOGĒNU ATTĪSTĪBA ABIOTISKO STRESA FAKTORU IETEKMĒ

Abstract
Pine looper (*Bupalus piniarius* L.) is an important pine pest, however this insect species was studied very little in Latvia. In the Laboratory of Experimental Entomology interactions between pests and entomopathogenic microorganisms are studied, which may result in obtaining a theoretical basis for effective biological control strategy.
The study was aimed to clarify changes in quantitative and qualitative composition of pine looper's larval gut microflora and the development of nuclear polyhedrosis virus (NPV) infection in pest larvae, according to abiotic stress factors.
Research on pine looper's pathogens was carried on in 2008 - pest natural gut microflora was isolated and present pathogens were identified. Changes in quantitative and qualitative composition of pest larval gut microflora and the development of NPV infection considering abiotic stress factors (rapid temperature changes, food treatment, with 0.1% and 0.5% CuSO4) were explored, which allows to judge about the role of microorganisms in insects' physiological processes, which is the basis for successful use of entomopathogenic microorganisms in organic crop protection.
Atslēgas vārdi: *Bupalus piniarius, entomopatogēnie mikroorganismi, savstarpējā mijiedarbība.*

Dendrofāgie kaitēkļi un mežaudžu slimības katru gadu izraisa koku mirstību, koksnes masas samazināšanos, kā arī samazina dabisko dzīvotni pārējiem meža ekosistēmas dalībniekiem. Tomēr jāizprot, ka kaitēkļi ir dabiska meža ekosistēmas sastāvdaļa, kas nodrošina ekoloģisko procesu norisi, tāpēc ir svarīgi, lai līdzekļi, kurus izmanto cīņā ar kaitēkļiem, ir videi draudzīgi (Jankevica 2008: 5). Viens no veidiem kā apkarot kaitēkļus videi draudzīgā veidā ir bioloģiskā augu aizsardzības metode.

Lielākajai daļai kukaiņu organismā ir atrodami gan parazīti, gan patogēni, un to organisms ir piemērota vide infekcijas attīstībai (Freitak 2009: 6). Arvien vairāk attīstās pētījumu virziens, kas pēta entomopatogēno mikroorganismu lomu kaitēkļu populācijas dinamikas regulācijā un šo mikroorganismu praktiskās pielietošanas iespējas (Elkinton, Burand 2007: 283). Literatūrā visbiežāk uzsver baktēriju mikrofloras izpētes nozīmību un tās lielo ietekmi uz kaitēkļu populācijām un iespējamajiem to regulēšanas mehānismiem (Broderick et al. 2004: 293; Steinkraus 2007: 267). Eksperimentālās entomoloģijas laboratorijā tiek veikti entomopatogēno mikroorganismu sastopamības un pielietošanas pētījumi, lai iegūtu teorētisko pamatojumu efektīvas bioloģiskās augu aizsardzības stratēģijas izstrādāšanai.

Priežu sprīžotājs (*Bupalus piniarius* L.) Latvijā ir maz pētīts priedes kaitēklis. Plašāk pētīta tā ekoloģija, populācijas attīstības cikls un ietekme uz priežu audzēm (Šmits 2002: 188, Kendall et al. 2005: 260). Raksturīgi, ka priežu sprīžotājam ir maz dabisko ienaidnieku, kas varētu ierobežot populācijas blīvumu dabiskā veidā. Ir atsevišķi pētījumi par priežu sprīžotāja

kodolu poliedrozes vīrusa (KPV) sastopamību un vīruss infekcijas attīstību (Zariņš 2001: 66, Jankevica et al. 2009: 151).

Pētījuma mērķis bija noskaidrot priežu sprīžotāja kāpuru zarnu mikrofloras kvantitatīvā un kvalitatīvā sastāva izmaiņas un kodolu poliedrozes vīrusa (KPV) infekcijas attīstību abiotisko stresa faktoru ietekmē.

Metodika

Priežu sprīžotāja kāpuri ievākti laika periodā no 2008. gada 15. septembra līdz 2009. gada 1. oktobrim Kurzemē un Vidzemē ierīkotajos parauglaukumos. Parauglaukumi izvēlēti, balsoties uz iepriekšējiem datiem par priežu sprīžotāja sastopamību un iespējamām vietām, kur varētu būt novērojams straujš populāciju pieaugums. Pēc nogādāšanas laboratorijā kāpuri ievietoti izolatoros un audzēti optimālos apstākļos (gaisa temperatūra +22,5 ± 1,5°C, relatīvais gaisa mitrums 70-80 %, fotoperiods 16 h (600-800 luksi) un baroti ar priežu (*Pinus sylvestris*) skujām. Eksperimentos kāpuri tika pakļauti stresa faktoriem: kāpuru izturēšana svārstīgā temperatūrā (pārmaiņus izturot 48h paaugstinātā temperatūrā >+32°C un 24h ledusskapī <+8°C); barības augu apstrāde ar 0,1 % un 0,5%, $CuSO_4$ šķīdumiem. Mirstības uzskaite veikta ik pēc divām dienām. Veikta kāpuru hemolimfas uztriepju un viduszarnas preparātu mikroskopija pielietojot gaismas un/vai tumšā lauka mikroskopu (Becnel 1997: 238). Kāpuru zarnu mikrofloras izpētei tika izvēlēti vizuāli veseli īpatņi. Priežu sprīžotāja kāpuru preparēšanai un uzsēšanai izmantota laboratorijā optimizēta metodika (Петрова, Петров 1980: 40).

Mikroorganismu kvantitatīvā sastāva noteikšanai izmantota koloniju skaitīšana uz barojošā agara uzsētajam materiālam (Пименова и др. 1971: 128). koloniju veidojošo vienību (kvv) skaits aprēķināts pēc izaugušo koloniju skaita uz platēm un izvēlētā atšķaidījuma atbilstoši LVS EN ISO 7218 (2007) standarta prasībām, izmantojot *MS Excel* izveidotu aprēķinu programmu. Iegūtais rezultāts izteikts kā kvv skaits uz vienu priežu sprīžotāja kāpuru.

Bakteriālās mikrofloras identifikācijai tika izmanta BD BBL Crystal ID sistēma (Becton, Dickinson and company 2005: 5). Sugas raksturošanai papildus veikti testi: krāsošana pēc Grama (Пименова и др. 1971: 122); Indola tests (Biolife 2009: 1); Kovača oksidāzes tests (Engelkirk, Duben-Engelkirk 2009: 702) un audzēšana uz specifiskām barotnēm. Baktēriju sugu identifikācijas precizitāte novērtēta nosakot identifikācijas un biotipa ticamību (Becton, Dickinson and company 2005: 5). Lai izvairītos no iespējamajām kļūdām identificējot baktēriju sugu rezultātos iekļautas baktēriju sugas, kuru analīzes ticamība lielāka par 0,57.

Rezultāti un diskusija

Priežu sprīžotāja baktēriju kvantitatīvais sastāvs tika noteikts 2008. un 2009. gados. Kontroles variantā 2008. gadā šis rādītājs bija vidēji 5000 ±1600 kvv uz vienu kāpuru, bet 2009. gadā vidēji 10727 ±3211 kvv uz vienu kāpuru. Izmaiņas varētu skaidrot ar ārējās vides apstākļu maiņu, ko daudzi autori uzsver kā būtisku gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās mikrofloras sastāva izmaiņu nosakošu faktoru (Lighart 1988: 1986, Freitak 2009: 8).

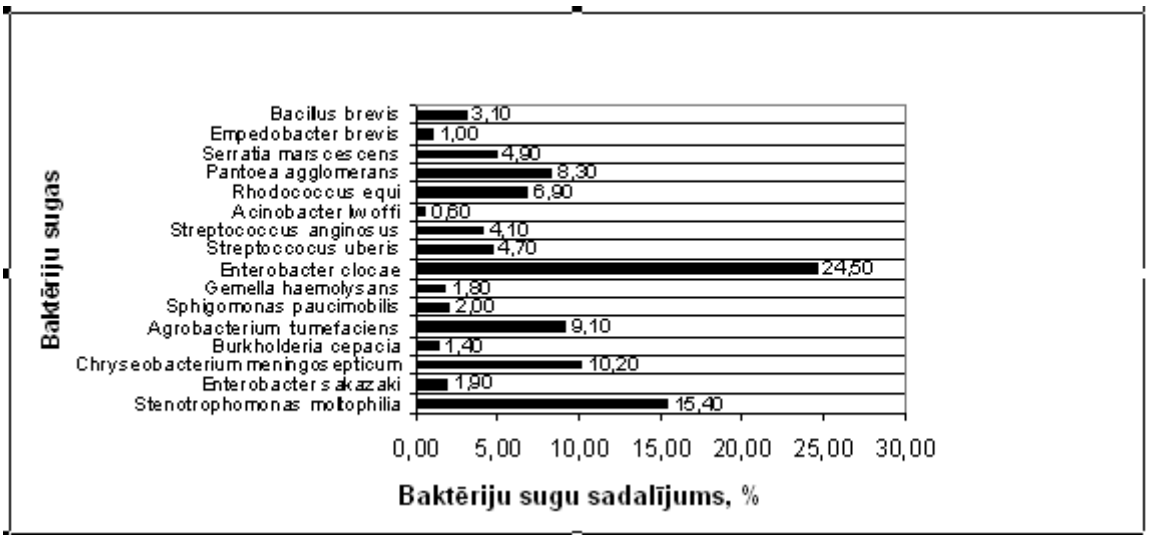
Analizējot pielietoto stresa faktoru ietekmi uz priežu sprīžotāju kāpuru zarnu mikrofloras kvantitatīvo sastāvu, tika konstatēta mikrofloras daudzuma samazināšanās ar stresa faktoriem apstrādātajos variantos (1. tabula). Iegūtie rezultāti apstiprina, ka kaitēkļa mikrofloras daudzums ir atkarīgs no kāpuru fizioloģiskā stāvokļa. Tika novērots, ka $CuSO_4$ pielietošanai ir antifidanta ietekme, jo samazinājās kukaiņa barošanās intensitāte. Tādējādi var secināt, ka kaitēkļa vitalitāti novājinoši faktori samazina mikroorganismu daudzumu viduszarnā.

1. tabula. Baktēriju kopskaita izmaiņas priežu sprīžotāja (*B. piniarius*) kāpuros stresa faktoru ietekmē (2009. gada rezultāti)

Stresa faktori	Kāpuru skaits	Baktēriju skaits, kvv uz 1 kāpuru ± SE
0,1% $CuS0_4$	10	3613 ± 546
0,5% $CuS0_4$	10	1039 ± 965
Temperatūras maiņa	10	4773 ± 438
Kontrole	10	10727 ± 3210

Analizējot datus par stresa faktoru ietekmi uz kāpuru kvantitatīvo un kvalitatīvo sastāvu, tika ņemti vērā laboratorijā iepriekš iegūtie rezultāti par stresa faktoru ietekmi uz latentās vīrusinfekcijas attīstību priežu sprīžotāja kāpuros (Jankevica et al. 2009: 151). Šajā eksperimentā stresa faktoru 0,5 % $CuSO_4$ un temperatūras stresa pielietošana, attiecīgi, izsauca 60,9 ± 3,9% un 96,9 ± 6,0% kāpuru mirstību. Apskatot hemolimfas uztriepes, 48,6 - 89,7 % mirušo kāpuru, tika atrasti vīrusa poliedri, kas liecina, ka ārējās vides izmaiņas ierosina kukaiņa organismā entomopatogēnu attīstību.

2008. gada rudenī no priežu sprīžotāja viduszarnas tika izdalītas un identificētas 16 baktēriju sugas. Visas identificētās baktēriju sugas ir plaši sastopamas dabā - augsnē, ūdenī, uz augiem. Visplašāk priežu sprīžotāja dabiskajā mikroflorā pārstāvētas *Enterobacter* ģints baktērijas – 26,4% no kopējā sadalījuma (1. attēls), kas sakrīt ar literatūras datiem, ka *Enterobacter* ir visbiežāk kukaiņu zarnu traktā sastopamā baktēriju ģints (Broderick et al. 2004: 295, Raymond et al. 2008: 105). No kopējā izdalīto baktēriju daudzuma izteikti dominējošas sugas ir *Stenotrophomonas moltiphilia* 15,4% un *Chryseobacterium meningosepticum* 10,2%. Šīs baktērijas izraisa nopietnas saslimšanas cilvēkam, tomēr ir arī plaši izplatītas dabā, tāpēc var uzskatīt, ka tās priežu sprīžotāja mikroflorā nonāk no apkārtējās vides. Baktērijām: *Gemella haemolysans*; *Acinobacter lwoffi*; *Burkholderia cepacia*; *Sphigomonas paucimobilis* procentuālais sadalījums no kopējās mikrofloras veido nelielu daļu (1. attēls). To sastopamībai priežu sprīžotāja kāpuru viduszarnas mikroflorā var būt „nejaušības raksturs". Iespējams kāpuri to akumulējuši no vides caur uzņemto barību. Šie dati apliecina daudzu autoru viedokli par barošanās un vides ietekmi uz kaitēkļa mikrofloru un iespējamo entomopatogēnu attīstību tajā (Lighart 1988: 1896, Raymond et al 2008: 104, Freitak 2009: 8).

1. attēls. Baktēriju sugu sastopamība (%) priežu sprīžotāja (*B. piniarius*) viduszarnas izsējumos

Tika izdalītas trīs baktēriju sugas, kas pēc (Onstand 2001: 1) datiem ir potenciālie entomopatogēni - attiecīgi *Serratia marscescens* - 4,9% un *Bacillus brevis* - 3,1% un *B. cereus* (1. attēls), kas pierāda, ka populācijā jau dabiskā līmenī atrodas entomopatogēnie organismi.

Pēc stresa faktoru pielietošanas no priežu sprīžotāja viduszarnas tika izdalītas 12 baktēriju sugas (2. tabula), turklāt baktēriju sugu skaits variēja atkarībā no pielietotā stresa faktora. Pielietojot barības apstrādi 0,5% $CuSO_4$ - tika izdalītas tikai 9 baktēriju sugas, bet temperatūras ietekmē mikrofloras daudzveidība bija saglabājusies – 12 baktēriju sugas. Līdzīgi kā identificējot kukaiņa dabisko mikrofloru, arī pielietojot stresa faktorus tika izdalītas sugas, kas ārējā vidē plaši sastopamas un ir normālas kukaiņa mikrofloras pārstāves.

Stresa faktoru ietekmē izmainījās dominējošo sugu sastāvs. *Enterobacter* ģints baktērijas arī pēc stresa faktoru ietekmes mikroflorā saglabājas kā izteikti dominējošas (2. tabula). Kā dominējošas sugas priežu sprīžotāja mikroflorā tika izdalītas arī *Burkholderia cepacia* un *Spingomonas paucimobilis*, kas nozīmē, ka tās ir izturīgākās pret ārējās vides nelabvēlīgo ietekmi.

2. tabula. No priežu sprīžotāja (*B. piniarius*) viduszarnas izdalītās mikrofloras kvalitatīvais sadalījums atkarībā no pielietotā stresa faktora

Baktēriju suga	Baktēriju sugas sastopamība, %		
	0,1% $CuSO_4$	0,5% $CuSO_4$	Temperatūras maiņa
Enterobacter clocae	15,34	13,98	14,66
Burkholderia cepacia	46,51	34,82	40,67
Sphinogomonas paucimobilis	7,39	20,68	14,03
Gardnerella vaginalis	4,88	1,50	3,19
Pseudomonas sp.	2,44	14,99	8,72
Stenotrophomonas malthophilia	4,49	3,23	3,86
Corynebacterium genitlalium	8,23	2,57	5,40
Corynebacterium aquaticum	0,85	2,88	1,87
Bacillus brevis	1,22	0,00	0,61
Bacillus cereus	0,00	0,00	0,00
Micrococcus luteus	7,94	0,00	3,97
Neidentificētā mikroflora	0,71	5,35	3,03
Kopā:	100,00	100,00	100,00

Interesanti, ka tikai piecas no izdalītajām baktēriju sugām bija kopīgas gan kontroles, gan ar abiotiskajiem stresa faktoriem apstrādātajiem kāpuriem. Šīs sugas bija *Enterobacter clocae, Stenotrophomonas moltophilia, Sphingomonas paucimobilis, Burkholderia cepacia* un *Bacillus brevis*. *Burkholderia cepacia*, kas dabiskajā kukaiņa mikroflorā uzskatāma par nenozīmīgu baktēriju sugu, ar stresa faktoriem apstrādāto kukaiņu mikroflorā tika izdalīta kā viena no dominējošajām sugām. Tas ļauj secināt, ka kukaiņa organismā pastāv stingri noteikta mijiedarbība starp mikroorganismu populācijām, kas atbilst arī literatūrā atrodamajai informācijai (Dillon, Dillon 2004: 71).

Secinājumi

No priežu sprīžotāja kāpuru viduszarnas izdalītas un identificētas 16 baktēriju sugas, kas liecina par kukaiņu mikrofloras daudzveidību, kā dominējošās sugas tika izdalītas - *Enterobacter claocae* (24,5%), *Stenotrophomonas maltophilia* (15,4%), *Chryseobacterium meningosepticum* (10,2%).

Stresa faktoru ietekmē priežu sprīžotāja viduszarnas mikroflorā samazinās baktēriju kvantitatīvais sastāvs un sugu daudzveidība, kā arī mainās dominējošās sugas.

Abiotisko stresa faktoru (temperatūras maiņa, 0,1% un 0,5% $CuSO_4$) ietekmē samazinās kaitēkļa vitalitāte un novērota latentās vīrusinfekcijas attīstība.

Abiotisko stresa faktoru ietekmē samazinās priežu sprīžotāja zarnu mikrofloras kvanitatīvais sastāvs, kukaiņa mikroflorā dominējošās baktēriju sugas: *Enterobacter clocae, Sphingomonas paucimobilis* un *Burkholderia cepacia*, kuras kukaiņa dabiskajā zarnu mikroflorā bija nelielā procentuālajā daudzumā. Mikrofloras daudzuma un baktēriju sugu dauzveidības samazināšanās visizteiktāk novērota pielietojot barības apstrādi ar 0,5% $CuSO_4$.

Bibliogrāfija

1. Becnel, J. J. (1997) Complementary techniques: preparations of entomopathogens and diseased specimens for more detailed study using microscopy. In: L.A. Lacey, Ed., *Manual of Techniques in Insect Pathology*, San Diego, Academic Press. Pp. 337-353
2. Becton, Dickinson and Company. (2005) BD BBL Crystal™ Identification Systems Enteric/Nonfermenter ID Kit. Maryland, America, 51.
3. Biolife. (2009) Kovacs' reaģent. Italy, Milan, 1.
4. Broderick, N. A., Goodman, R. M., Handelsman, J. (2004) Census of the bacterial community of the gypsy moth larval midgut by using culturing and culture – independent methods. *Applied and Enviromental Microbiology*, 70, Nr.1: 293-300.
5. Dillon, R. J., Dillon, V. M. (2004) The gut bacteria of insects: nonpathogenic interactions. *Annual Review of Entomology*, 49: 71-92.
6. Elkinton, J. S., Burand, J. (2007) Assesing impact of naturally occuring pathogens of forest insects. – In: Lacey L.A., Haya H. K. (Eds.), *Field Manual of Techniques in Invertebrate Pathlogy*. University of California: Springer. 283-296.
7. Engelkirk P. G., Duben – Engelkirk J. (2009) Clinical Microbiology Laboratory Procedures. *Laboratory Diagnosis of infectious diseases: Essentials of diagnostice microbiology*. Lippincott Williams&Wilkins. Pp. 683-712
8. Freitak, D. (2009) Immunity and physiology of Lepidoptera is influenced by midgut mediated environmental signals. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doctor rerum naturalium (Dr. rer. nat.). Biologisch-Pharmazeutischen Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 130.
9. Jankevica, L. (2008) Nozīmīgāko meža kaitēkļu patogēnu inventarizācija, izpēte un perspektīvu novērtēšana augu aizsardzībā. Projekta pārskats, 35.
10. Jankevica, L., Seskena, R., Halimona, J., Metla, Z., Zarins, I., Smits, A. (2009) Presence of nuclear polyhedrosis viruses in population of pine looper *Bupalus piniarius* L (Lepidoptera: Geometridae). IOBC wprs Bulletin, 45: 149-152.

11. Kendall, B. E., Ellner, S. P., McKauley, E., Wood, S. N., Briggs, C. J., Murdoch, W. M., Turchin, P. (2005) Population cycles in the pine looper moth: Dynamical tests of mechanistic hypotheses. *Ecological Monographs*, 75, Nr.2: 259-276.
12. Lighthart, B. (1988) Some changes in gut bacterial flora of field-grown *Peridorma saucia* (*Lepidoptera*: *Nuctuidae*), when brought into the laboratory. *Applied and Enviromental Microbiology*, 54, Nr.7: 1896-1898.
13. LVS EN ISO 7218. (2007) Pārtikas un dzīvnieku barības mikrobioloģija. Vispārīgās prasības un norādījumi mikrobioloģiskām pārbaudēm. Rīga. Latvijas Standarts.
14. Onstad, D. W. (2001) Nonviral Pathogen Association. http://cricket.inhs.uiuc.edu/edwipweb/edwipabout.htm, (25.04.2010)
15. Raymond, B., Lijek, R. S., Griffiths, R. I., Bonsall, M. B. (2008) Ecological consequences of ingestion of *Bacillus cereus* on *Bacillus thuriengiensis* infection and on the gut flora of lepidopterian host. *Journal of Invertebrate Pathology*. 99, Nr.1: 103-111.
16. Steinkrauss, D. C. (2007) Documentation of naturally occurring pathogens and their impact in agroecosystems. - In: Lacey L.A., Haya H. K. (Eds.), *Field Manual of Techniques in Invertebrate Pathlogy*. University of California: Springer. 267-281.
17. Šmits, A. (2002) Performance of pine looper *Bupalus piniarius* larvae under population build - up conditions. *Entomologia Exsperimentalis et Applicata*, 104: 117-124.
18. Zariņš I. (2001) Possibilities of the use of entomopathogenous viruses to control the multiplying of the nun moth (*Lymantria monacha* L.) and the pine looper (*Bupalus piniarius* L.) in the coniferous forests of Latvia. *Latvijas Entomologs*, 38: 64-72.
19. Петрова, В. И., Петров, В. М. (1980) *Микрофлора растительноядных клещей. Биологический метод борьбы с вредными насекомыми и клещами.* Рига: Зинатне. С. 38-50.
20. Пименова М. Н., Гречушкина Н. Н., Азова Л. Г. (1971) *Руководство к практическим занятиям по микробиологии.* Москва. Издательство Московского Университета.

Purgalis Ingus, Andersons Āris, Bernaus Armands

SANEŠU APJOMA IZMAIŅAS JŪRAS KRASTA MONITORINGA STACIONĀRU PROFILOS LATVIJĀ

Abstract
This paper presents analysis of data gathered during the seacoast of Latvia geologic process monitoring in 24 stationary levelling sites consisting of 208 levelling cross-section profiles. There are significant changes in the volume of sediment, during the period of investigation from year 1996 to 2009. In order to establish and analyze the interrelationship of these changes, the existing method of statistical analysis of data has been improved by using the program *MS Excel*. With the help of this analysis it is possible to compare contemporary intensity of accumulation and erosion year by year in different levelling cross-section profiles. Analyzed data show particular impact on coastal topography of storm events and a distinct relationship between the strongest storms (November 1-16 of 2001, January 8-9 of 2005 and January 15 of 2007). Less changes in the amount of sediment have been observed in costal sections with a well developed subaerial part of coastal slope (high volume of beach sediments and high foredunes (4-7 m) as well as in the western coast of Gulf of Riga. The highest accumulation of sediment from 1996 to 2009 has been observed in coastal sections adhering Ventspils, Liepaja, Mangalsala, Liliaste, and in the seacoast of Irbe strait. Short-term changes in the amount of sediment in most cases are notably larger than in a longer period.
Atslēgas vārdi: *Krasta procesi, sanešu dinamika, monitorings, priekškāpas, Latvijas piekraste.*

Ievads

Jūras krasta zona ir vieta, kur mijiedarbība starp atmosfēru, litosfēru, hidrosfēru un atsevišķos gadījumos arī biosfēru un antroposfēru ir ļoti intensīva (Žaromskis 1997). Pēdējos gados klimata izmaiņas pasaulē ir kļuvušas par aktualitāti dažādu nozaru pētījumos, un nav noliedzama arī to saistība ar jūras krasta procesu dinamiku Latvijā, jo piekrastē pieaug to krasta posmu skaits, kur iepriekš ilgstoši novēroto sanešu akumulāciju vai dinamisko līdzsvaru nomaina erozija (Eberhards, Lapinskis 2008: 4). Ņemot vērā ļoti plašo veidojošo un limitējošo dabas apstākļu daudzveidību, krastiem piemīt liela dažādība gan plāna skatījumā, gan krasta šķērsgriezumā. Plašais varietāšu spektrs un sadrumstalotība apgrūtina šajā vidē pastāvošo likumsakarību izzināšanu (Lapinskis 2009: 1). Padziļināts krasta procesu monitorings un pētījumi visvairāk ir nepieciešami abrāzijas un izskalošanās krastos esošo apdzīvoto vietu teritorijās, kur erozijas apdraudētajā zonā atrodas apbūve un infrastruktūras objekti. Tomēr arī pārējos krasta iecirkņos pētījumi ir nepieciešami, jo jūras krasta attīstība ir kompleksa parādība, kuras labākai izpratnei to nepieciešams apskatīt kopumā. (Eberhards, Saltupe 1993).

Šajā darbā ir apkopoti jūras krasta monitoringa 208 nivelēšanas profilu dati par 24 nivelēšanas stacionāriem, kuru analīzes rezultāti uzskatāmi atspoguļo sanešu materiāla apjoma izmaiņas no 1996. līdz 2009. gadam. Iegūtie rezultāti sniedz iespēju savstarpēji salīdzināt krasta zonas mūsdienu ģeoloģisko procesu intensitāti pa gadiem atšķirīgos Latvijas piekrastes stacionāru profilos.

Metodes

Lai konstatētu un analizētu izmaiņu kopsakarības, pilnveidota jau esošā krasta datu statistiskās analīzes metode.

Darbā ir apkopoti jūras krasta monitoringa nivelēšanas profilu dati, kuri analizēti un uzskatāmi atspoguļo sanešu materiāla apjoma izmaiņas kopš 1996. gada. Analīze sniedz iespēju salīdzināt piekrastes mūsdienu ģeoloģisko procesu intensitāti pa gadiem savstarpēji atšķirīgajos Latvijas piekrastes stacionāru profilos.

Jūras krasta monitoringa dati (nivelēšanas dati) tiek uzglabāti *MS Excel* programmā datu rindu pāru formā (punktu augstums virs jūras līmeņa un attālums no atbalsta punkta), kam pievienotas atbalsta punkta ģeogrāfiskās koordinātes un datums, kad veikti mērījumi. Visu mērījumu dati vizualizēti izmantojot *MS Excel* grafiskos rīkus, šķērsprofilu līnijas apvienotas vairākos grafikos, lai identificētu krasta nogāzes virsūdens daļas morfoloģiskās izmaiņas.

Krasta nogāzes virsūdens daļas šķērsgriezuma laukumu veido profila līnija ar jūras ūdens līmeņa līniju (Baltijas sistēmas 0 atzīme) un iedomātu perpendikulu no atbalsta punkta līdz jūras ūdens līmeņa līnijai. Krasta profilu šķērslaukumu (šķērsgriezuma laukumu) aprēķināšanai ar *MS Excel* palīdzību izmantotas divas laukuma īpašības:

1. sadalot figūru daļās, tās laukums vienāds ar atsevišķo daļu laukumu summu;
2. trapeces laukums ir vienāds ar pamatu pussummas un augstuma reizinājumu.

Šo summu sauc par intergrālsummu.

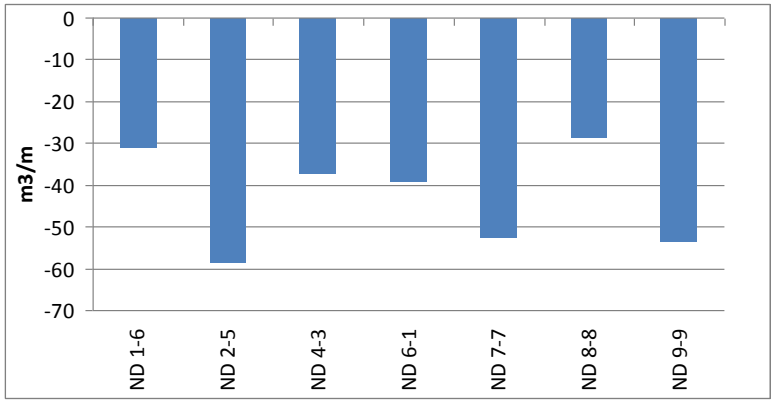
Aprēķinātā laukuma vērtība salīdzināta ar programmā *Logger Pro 3* un *Bentley PowerDraft* iegūtajām laukuma vērtībām, lai pārliecinātos par izvēlētās metodes pareizību un to kalibrētu. Iegūtais krasta šķērsgriezuma laukums turpmāk tiek izteikts m^3/m, kā krasta nogāzi veidojošo sanešu apjoms iedomātā metru platā ūdenslīnijai perpendikulārā joslā.

Lai vizualizētu iegūtos datus, izveidotas diagrammas, kas attēlo sedimentu apjomu jūras krasta monitoringa profilos laika posmā no 1996. līdz 2009. gadam.

Rezultāti

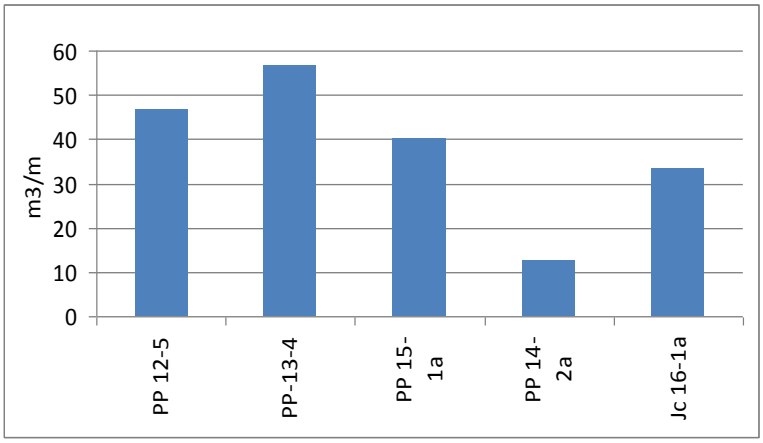
Latvijas piekrastē izvietotie krasta monitoringa stacionāri darbā ir apskatīti secīgi, sākot ar Nidu pie Lietuvas robežas un beidzot ar Vitrupes stacionāru Rīgas jūras līča Vidzemes piekrastē.

Nidas monitoringa stacionārā raksturīga vidēji plata (30-50 m) pludmale ar krasta kāplei uzpūstu eolo velci, kuras relatīvais augstums sasniedz 2-3 m. Šajā stacionārā visos profilos erozija ir pārsvarā pār sanešu akumulāciju un gandrīz katru gadu ir notikusi sanešu materiāla apjoma samazināšanās, kas nav raksturīga citiem monitoringa stacionāriem, kur krasta eroziju pārmaiņus nomaina akumulācijas epizodes un bezvētru gados notiek daļēja krasta nogāzes atjaunošanās. Sanešu materiāla zudumi sastāda no 28 līdz 58 m^3/m (1. att.). Lielākie krasta noskalošanas gadījumi ir bijuši 1999. un 2007. gada ziemas vētru laikā. Maksimālais vienas vētras laikā noskalotā sanešu materiāla apjoms ir no 20 līdz 40 m^3/m (Eberhards 2006).

1. att. (uz X ass nivelēšanas profilu numuri) Sedimentu apjoma izmaiņas Nidas monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

Papē, kas atrodas aptuveni 7 km uz ziemeļiem no Nidas, ir vērojamas pilnīgi pretējas tendences: šeit visos stacionāra profilos dominē akumulatīvie procesi un sanešu materiāla apjoms salīdzinājumā ar 1996. gadu ir palielinājies par 13–57 m^3/m (2.att.). Šajā stacionārā pludmales platums ir 50–60 m; raksturīgi, ka pludmales augstums sasniedz 2 m, priekškāpas ir 3–5 m augstas un veido vairākas paralēlas priekškāpu grēdas.

2. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Papes - Jūrmalciema monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

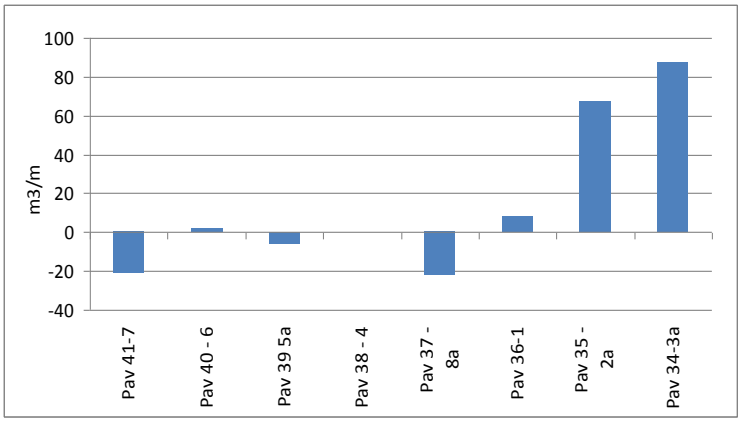
Liepājas akumulatīvā krasta iecirknī uz dienvidiem no Liepājas ostas esošajā monitoringa stacionārā laikā no 1996. līdz 2009. gadam visos profilos ir vērojams sanešu materiāla apjoma palielinājums par 35–130 m^3/m, kas ir viens no lielākajiem, kāds novērots Latvijas piekrastē laikā, kad tika veikts monitorings.

Lielo sanešu materiāla apjoma palielinājumu šajā stacionārā rada Liepājas ostas moli, kas veido barjeru Austrumbaltijas garkrasta sanešu plūsmai, kā rezultātā šeit notiek pastiprināta sanešu materiāla izgulsnēšanās. Viļņu darbības rezultātā krastā izskalotā smalkā smilts tālāk ar vēju tiek pārpūsta augstāk pludmalē, kur tā uzkrājas, veidojot priekškāpas. Vecajai priekškāpai sasniedzot 5 – 6 m augstumu, vējam vairs nepietiek enerģijas smilšu

tālākai transportēšanai un pirms vecās priekškāpas sāk veidoties jauna priekškāpa, kas 4 – 5 gadu laikā sasniedz 1,5 – 3 m augstumu. Šāda parādība ir novērojama tikai pludmalēs, kur ilgstoši valda stabili sanešu materiāla akumulācijas apstākļi (Eberhards 2003: 53).

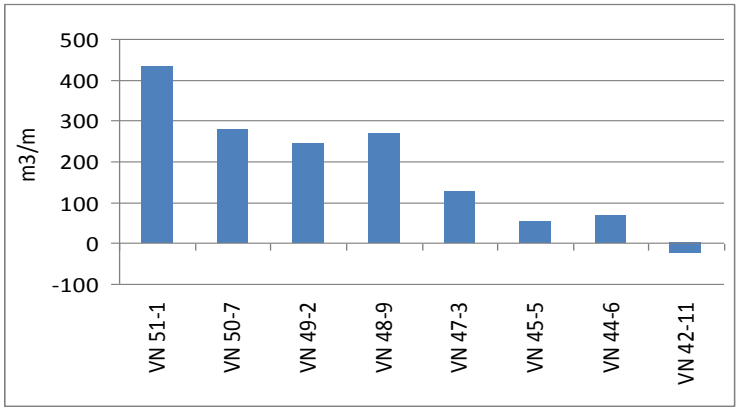
Lielais sanešu materiāla apjoms, augstā (~2 m) un platā (70–100 m) pludmale Liepājas monitoringa stacionārā ir būtiski samazinājusi vētras viļņu ietekmi uz priekškāpu spēcīgo 1999., 2001. un 2005. gada vētru laikā. Nevienā no stacionāra nivelēšanas profiliem šajos gados neparādās būtiska erozija (Eberhards, Lapinskis 2007: 48).

Pāvilostas monitoringa stacionārs atrodas abpus Pāvilostas moliem, uzskatāmi parādot ostas ietekmi uz jūras krasta procesiem. Valdošajiem vējiem pakļautajā ostas dienvidu pusē notiek sanešu materiāla uzkrāšanās, bet ostas aizvēja pusē, kur garkrasta sanešu plūsma kļūst nepiesātināta, notiek neliela sanešu budžeta samazināšanās (3.att.).

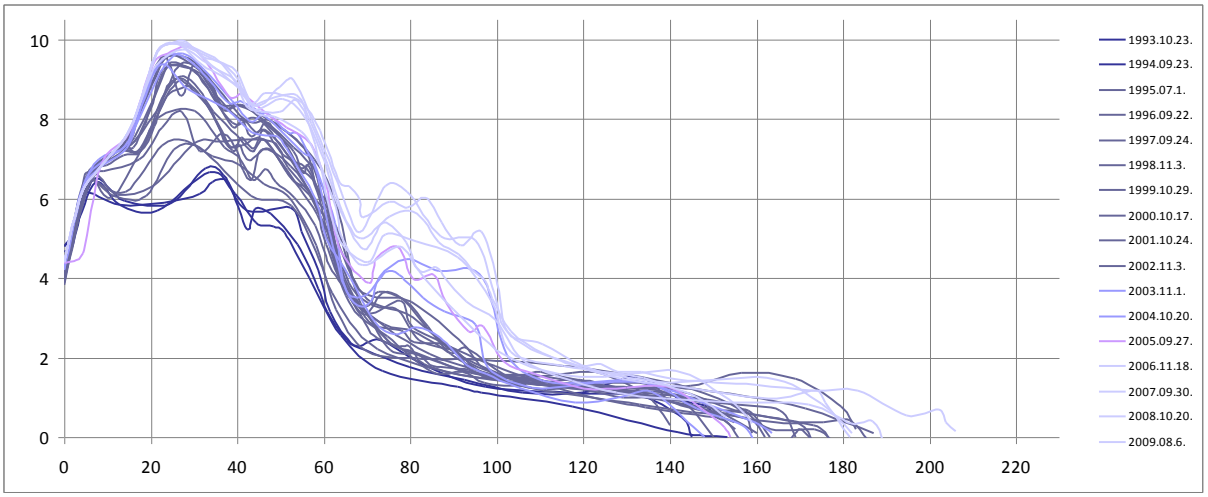

3. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Pāvilostas monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

Ventspils monitoringa stacionārs atrodas Ventspils ostas dienvidu pusē, un tas izceļas ar vislielākajiem fiksētajiem sanešu akumulācijas apjomiem Latvijas piekrastē, kas laika posmā no 1996. līdz 2009. gadam sasniedz 200–400 m^3/m (4.att.). Vislielākais pieaugums ir Ventspils ostai

4. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Ventspils monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

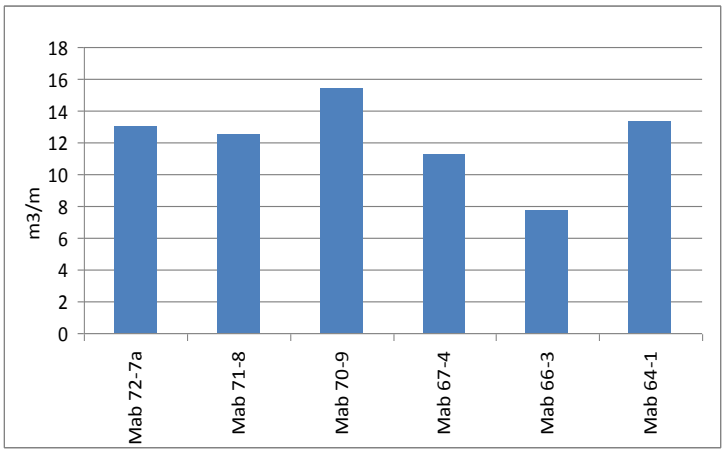
5. att.(uz X ass – attālums no atbalsta punkta m, uz Y ass – augstums m v.j.l. Priekškāpas pieaugums Ventspils stacionārā no 1993. – 2009. gadam.

tuvākajā stacionāra daļā, kur vislabāk izpaužas ostas molu efekts.

Tāpat kā Liepājas izteikti akumulatīvajā krasta iecirknī arī Ventspils stacionārā spēcīgo vētru ietekme ir neliela un, pat ja ir notikusi priekšāpas noskalošanās, nākamajos gados sanešu apjoms strauji atjaunojas.

Ventspils stacionārā intensīvas sanešu materiāla pieplūdes dēļ no jūras ir sastopamas visaugstākās priekšāpas Latvijā, kas sasniedz pat 8 m augstumu, un to priekšā notiek jaunu eolās akumulācijas formu veidošanās (5. att.). Pludmales platums svārstās no 90 līdz 120 m (Eberhards, Lapinskis 2007: 26).

Irbes šauruma krastā esošajos **Lielirbes** un **Mazirbes** krasta monitoringa stacionāros kopumā, izņemot dažus profilus pie Irbes upes grīvas, dominē sanešu materiāla akumulācijas procesi.

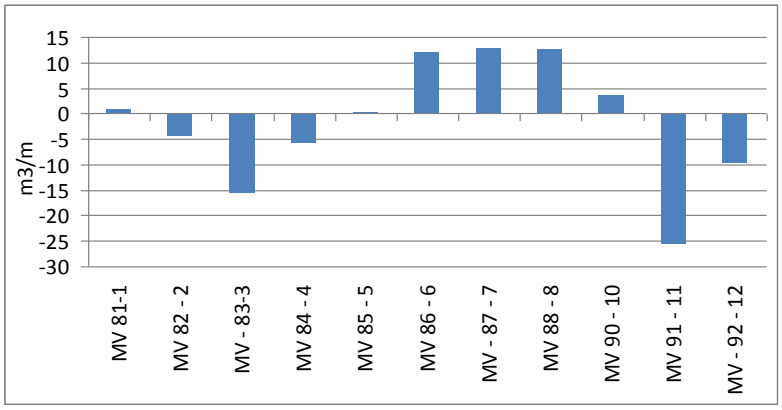
6. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Mazirbes monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

Laikā no 1996. līdz 2009. gadam sanešu materiāla pieaugums ir par 8 – 15 m^3/m (6. att.). Vairumā profilu spēcīgo vētru gados (2001. un 2005. gadā) vērojami pludmales un priekšāpas noskalojumi 10–30 m^3/m apjomā, tomēr nākamajos bezvētru gados priekšāpa atkal atjaunojas dabiskā ceļā. Kopumā Irbes šauruma krasta posms ir viens no garākajiem nepārtrauktiem akumulācijas dominētiem krasta posmiem Latvijā.

Rojas krasta monitoringa stacionārs atrodas akumulatīvā krasta iecirknī Rojas ostas ziemeļu pusē. Šis akumulatīvais iecirknis, tāpat kā akumulatīvie iecirkņi pie Liepājas, Pāvilostas un Ventspils, ir izveidojies pateicoties ostas ārējām hidrotehniskajām būvēm un arī šeit ir vērojama līdzīga situācija – notiekot garkrasta sanešu plūsmas atslodzei vienā ostas pusē izveidojas akumulatīvs krasta iecirknis, kamēr otrā ostas pusē mākslīgi radušās sanešu deficīta apstākļos pastiprināti attīstās krasta erozija. Sanešu materiāla palielinājuma apjomi nav lieli un sasniedz aptuveni 25 m^3/m.

Lielākā krasta erozija Rojas stacionārā ir bijusi 2001. gada rudens vētrās, jo šo vētru beigu fāzē, vējam iegriežoties no ziemeļiem, viļņu un vējuzplūdu ietekmei tika pakļauts arī Rīgas līča Kurzemes krasts, kas izplatītāko dienvidrietumu–rietumu virziena vētru laikā, kad vējš pūš no krasta puses, ir aizsargāts. Tomēr nākamajos gados pēc šīm vētrām sanešu materiāls atkal atgriezās pludmalē un priekšāpās (Eberhards, Lapinskis 2007: 30).

Mežvidu monitoringa stacionāram Mērsraga raga ziemeļu spārnā ir raksturīgas ievērojamas atšķirības starp atsevišķiem nivelēšanas profiliem, kur erozija mijas ar akumulāciju. Tam par iemeslu ir raksturīgi ieliektā krasta līnijas orientācija, kas veidojusies mūsdienu krasta līnijai pielāgojoties Mērsraga raga pamatnē esošajam devona iežu pacēlumam. Turpinoties Latvijas krasta līnijas kopējam izlīdzināšanās procesam, vietējas nozīmes garkrasta sanešu pārvietošanās galvenokārt notiek virzienā uz stacionāra vidusdaļu, kamēr stacionāra galos pie Upesgrīvas un raga virsotnes vētru laikā pastiprināti notiek erozija. Kopējie krasta akumulācijas un erozijas apjomi laika posmā no 1996. – 2009. gadam nav lieli – no -25 m^3/m līdz +13 m^3/m (7.att.). Tāpat kā Rojā arī Mežvidu stacionārā lielākā krasta noskalošana ir notikusi 2001. gada vētru laikā, pēc kuras nākamajos gados ierobežotā apjomā ir notikusi pludmales un priekškāpu atjaunošanās.

7. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Mežvidu monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

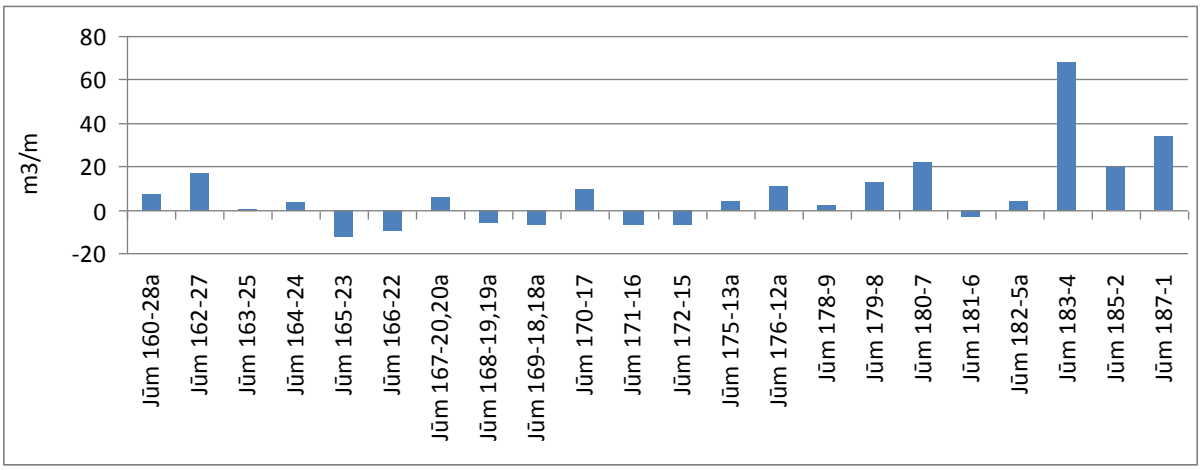
Engures un **Plieņciema** stacionāru kopējās sanešu apjoma izmaiņas ir nebūtiskas – tikai 5–15 m^3/m apjomā gan uz pozitīvo, gan negatīvo pusi. Šis ir stacionārs krasta procesu ziņā ir viens no vismazāk aktīvajiem visā Latvijas piekrastē. Tas skaidrojams ar krasta līnijas ekspozīciju prom no valdošo rietumu puses vēju virzieniem un plašo krasta seklūdens daļu, kas slāpē viļņu enerģiju. Lielākie krasta erozijas apjomi šajos stacionāros ir bijuši 2001. gada ziemeļrietumu–ziemeļu virziena vētru laikā līdz -25 m^3/m (Eberhards 2004: 26).

Ragaciema – Jauņkemeru krasta monitoringa stacionārā vispārējā situācija ir līdzīga kā Mērsragā, jo arī šeit mainās krasta līnijas ekspozīcija, kopējais izmaiņu apjoms ir no -20 līdz +20 m^3/m. Arī te lielākie krasta noskalojumi (5–20 m^3/m) ir notikuši 2001. gada vētrās, Ragaciemā tā rezultātā ir notikusi pamatkrasta atkāpšanās par 5–7 m, un krasta nogāze vēlākajos gados nav atjaunojusies.

Jūrmalā atrodas trīs krasta monitoringa stacionāri: Kauguri–Jaunķemeri, Dubulti–Kauguri un Kauguri–Lielupe. Jūrmalas krasta monitoringa stacionāriem ar izņēmumiem dažos profilos raksturīgas nelielas (5–20 m^3/m) sanešu apjoma svārstības gan pozitīvā, gan negatīvā virzienā (8. att.). Jūrmalas krasta posmam raksturīgas vidēji platas līdz platas pludmales (50–90 m), priekškāpas ir sastopamas fragmentāri, vietām to nav nemaz, savukārt citur tās ir vāji līdz vidēji labi izveidotas un sasniedz 1,5– 2 m augstumu. Izņēmums ir

aptuveni 0,5 km garš krasta posms pie Lielupes grīvas, kur pastiprināta smilšu pieplūduma dēļ ir noticis sanešu materiāla apjoma palielināšanās par 30–70 m^3/m, kā rezultātā šeit ir labi izveidota 3–5 m augsta priekšāpa un 80–120 m plata pludmale.

Apskatot Jūrmalas krasta monitoringa stacionārus, jāņem vērā, ka šis krasta posms ir pakļauts Latvijā vislielākajai antropogēnai slodzei, kā rezultātā notiek priekšāpu augāja izbradāšana, kas veicina eolo procesu attīstību, un smiltis vietām tiek pārpūstas dziļāk iekšzemē vai atpakaļ pludmalē un jūrā.

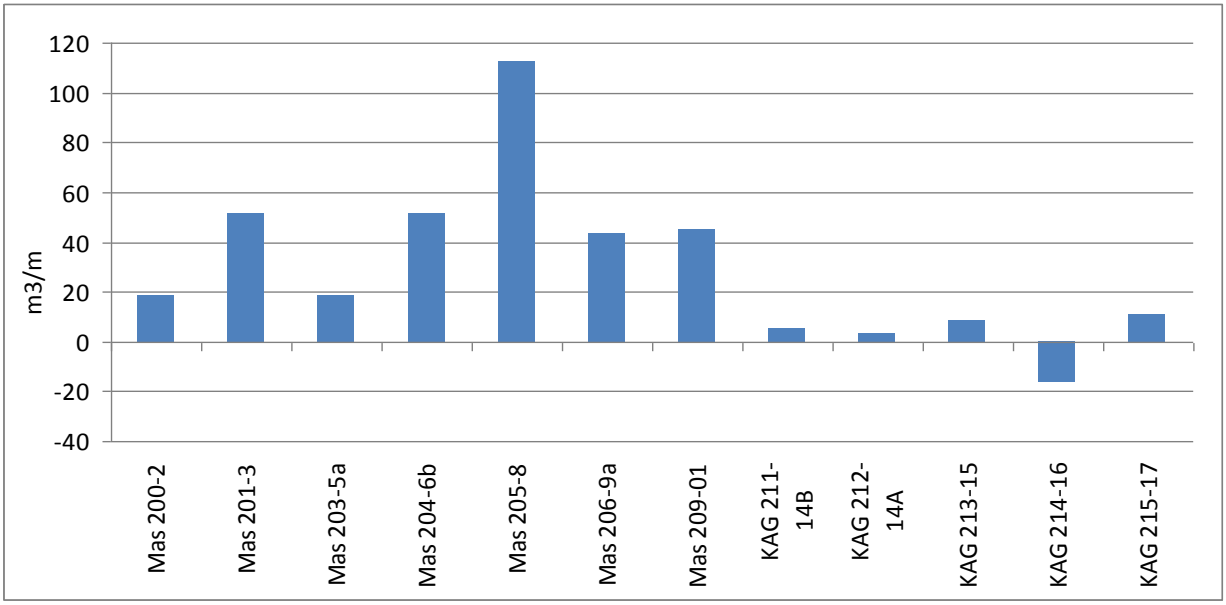

8. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Dubultu - Lielupes monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

Atšķirībā no Rīgas līča Kurzemes piekrastes Jūrmalas stacionāru profilos papildus 2001. gada vētru ietekmei parādās arī 2005. gada 8. un 9. janvāra vētras ietekme, kas virzienā uz Lielupes pusi arvien palielinās, jo šeit krasta līnijas ekspozīcija jau kļūst piemērota, lai pie rietumu virziena vētrām ar augstiem (>2 m) vējuzplūdiem sāktos priekšāpu un pamatkrasta erozija. Pēc spēcīgajām vētrām nākamajos bezvētru gados sanešu materiāls atgriežas atpakaļ pludmalē un priekšāpā, kā rezultātā būtiska priekšāpu un pamatkrasta atkāpšanās nenotiek (Lapinskis J. 2007: 157). Kopumā Jūrmalas krasta posmam novērojumu periodā ir raksturīgi dinamiskā līdzsvara apstākļi.

Daugavas–Gaujas krasta posmā ietilpst divi stacionāri: Daugavas–Kalngales un Kalngales–Gaujas. Kopumā šajā krasta iecirknī dominē sanešu akumulācija, kas Mangaļsalā sasniedz pat 40–100 m^3/m, pārējā daļā 10–50 m^3/m (9. att.), bet aptuveni 2 km garā posmā pie Gaujas notiek ievērojama krasta erozija, kā dēļ noskaloti pat līdz 120 m^3/m sanešu. Izņemot nelielo erozijas iecirkni pie Gaujas, šis krasta posms lielā mērā līdzinās Irbes šauruma krastiem ar augstām (4–6 m) labi izveidotām priekšāpām un 50–80 m platu smilšu pludmali. 2001. un 2005. gada vētru ietekme parādās tikai posmā no Kalngales līdz Gaujai. Mangaļsalā, kur notiek intensīva sanešu akumulācija, vētru ietekme gandrīz nav manāma. Pārējā krasta posma daļā vētru laikā ir noskaloti vidēji 15–30 m^3/m sanešu, kas bezvētru gados ir atgriezušies pludmalē un priekšāpā.

Aptuveni 2 km garā krasta iecirknī pie Gaujas katras vētras laikā ir noskaloti līdz 60 m^3/m sanešu, kā rezultātā ir pilnīgi iznīcināta priekšāpa un 10 – 30 m platumā noskalots ar priežu mežu apaugušais pamatkrasts (Eberhards 2003: 135).

9. att. Sedimentu apjoma izmaiņas Daugavas - Kalngales monitoringa stacionārā laika periodā no 1996. – 2009. gadam.

Gaujas–Skultes krasta posmā atrodas četri krasta monitoringa stacionāri: Gauja–Pabaži, Pabaži–Saulkrasti, Zvejniekciems un Skulte.

Gaujas–Pabažu krasta iecirknī dominējošā ir sanešu akumulācija 20–40 m^3/m apjomā, maksimumu – 80 m^3/m – sasniedzot Lilastē. Tikai apmēram 1 km garā posmā pie Gaujas līdzīgi kā iepriekš apskatītajā stacionārā krasts ir pakļauts erozijai, kuras dēļ ir pilnībā noskalota līdz 5 m augstā priekšāpa un aptuveni 20–40 m pamatkrasta. Kopējais noskaloto smilšu apjoms sastāda vairākus simtus m^3/m. Precīzu apjomu nav iespējams noteikt, jo 2001. un 2005. gada vētrās ir iznīcināti vairāki krasta šķērsprofilu nivelēšanas atbalsta punkti.

Tālāk uz Lilastes pusi esošajā akumulatīvajā krasta iecirknī situācija ir līdzīga kā Mangaļsalā ar augstām augošām preikšāpām un platu pludmali. 2001. un 2005. gada vētru ietekme ir neliela. Lilastes–Pabažu posmā kopējais pludmali un priekšāpas veidojošā sanešu materiāla apjoms samazinās virzienā uz Pabažiem, un Pabažos aptuveni 0,5 km garā posmā ir noskalota nelielā priekšāpa un pamatkrastā izveidojusies 4–5 m augsta krauja. Noskalotā materiāla apjoms šeit ir 30–40 m^3/m (Eberhards 2002: 17).

Pabažu–Saulkrastu krasta monitoringa stacionārā dominē lēnas erozijas procesi, noskalotā materiāla apjoms sastāda vidēji 10–20 m^3/m. Katras spēcīgās 2001. un 2005. gada vētras laikā šajā stacionārā ir noskalots vidēji 10–25 m^3/m smilšu, kas vēlākajos gados daļēji ir atgriezušās atpakaļ pludmalē.

Skultes ostai abās pusēs esošajos Zvejniekciema un Skultes stacionāros situācija ir līdzīga kā Pāvilostā un Rojā. Skultes ostai ziemeļu pusē esošajā Skultes stacionārā notiek lēna sanešu uzkrāšanās un ir labi izveidota aptuveni 4 m augsta priekškāpa ar 40–60 m platu pludmali, bet ostai dienvidu pusē atrodas apmēram 2,5 km garš erozijas iecirknis, kur 2001. un 2005. gada vētru laikā kopumā noskaloti līdz 50 m^3/m sanešu materiāla un pamatkrasts atkāpies par 20–30 m. Šim erozijas krasta posmam raksturīga šaura (15–25 m), laukakmeņiem klāta pludmale (Eberhards 2004: 23).

Vitrupes krasta monitoringa stacionāra ietvaros raksturīga īsu akumulatīvu krasta iecirkņu mija ar īsiem erozijas iecirkņiem; kopumā erozija ir dominējošā. Maksimālie erozijas apjomi ir līdz -25 m^3/m, akumulācijas – +20 m^3/m. Lielākie krasta noskalojumi ir 2001. un 2005. gada vētrās, sasniedzot maksimāli -30 m^3/m vienas vētras laikā. Bezvētru gados sanešu materiāls ir lielākā vai mazākā mērā atgriezies pludmalē un priekškāpās, tomēr dažos profilos priekškāpas atjaunošanās nav notikusi pilnībā. Šis stacionārs aptver vienu no nedaudzajiem krasta posmiem Vidzemes akmeņainajā jūrmalā, kur sastopama relatīvi plata (50–70 m) pludmale ar līdz 3–4 m augstām priekškāpām.

Secinājumi

- Pastāv cieša sakarība starp spēcīgākajām vētrām un sanešu bilanci stacionāros.
- Laika posmā no 1996. – 2009. gadam mazākas sanešu bilances izmaiņas vērojamas krasta iecirkņos ar augstu pludmali (> 2 m) un augstām priekškāpām (2–5 m), kā arī Rīgas līča Kurzemes krastā.
- Sanešu akumulācija ar visaugstāko intensitāti laika posmā no 1996. līdz 2009. gadam konstatēta uz dienvidiem no Ventspils un Liepājas ostām, Mangaļsalā, Lilastē un Irbes šauruma piekrastē.
- Īslaicīgās (sezonālās un viengadīgās) sanešu apjoma svārstības vairumā nivelēšanas profilu ir lielākas par kopējām izmaiņām novērojumu periodā.
- Salīdzinot un analizējot jūras krasta monitoringa datus, skaidri iezīmējas lokālās krasta procesu īpatnības:
    - ostu ārējo hidrotehnisko būvju ietekme uz garkrasta sanešu kustības parametriem;
    - Antropogēnās slodzes (izbradāšana, izbraukāšana) ietekme rekreācijai aktīvi izmantotajos krasta iecirkņos;
    - Lielāko upju (Lielupe, Gauja, Irbe) piegādātais sanešu materiāls;
    - ģeoloģiskās uzbūves (pamatkrastu veidojošo iežu noturība, laukakmeņu krāvumu klātbūtne pludmalē un piekrastes seklūdens daļā) īpatnības;
    - krasta orientācija pret dominējošajiem vējiem;

- pludmales un priekškāpu veģetācija.

- Pētot jūras krastu ģeoloģisko procesu dinamiku, monitoringa dati jāanalizē hidrometeoroloģisko apstākļu kontekstā.
- Lai izdarītu pilnīgākus secinājumus par sanešu izmaiņu cēloņiem, nepieciešams pētīt garkrasta saneša plūsmu apjomu un dinamiku.

Bibliogrāfija

1. Eberhards, G., Saltupe. B. (1993). *Latvijas jūras krastu monitorings. Vides monitorings Latvijā*, 3. Rīga.
2. Eberhards G. (2002) *Jūras krasta ģeoloģisko procesu monitorings. Pārskats par 2002. gadā veiktajiem pētījumiem*, Rīga.
3. Eberhards G. (2003) *Latvijas jūras krasti*, Rīga: Latvijas Universitāte.
4. Eberhards G. (2004) 2001. gada novembra vētru postījumi Rīgas līča piekrastē, *Latvijas Universitātes 60. zinātniskā konference*, Rīga: Latvijas Universitāte, 142.–144. lpp.
5. Eberhards G. (2004) *Jūras krasta ģeoloģisko procesu monitorings. Pārskats par 2003. gadā veiktajiem pētījumiem*, Rīga, 45 lpp.
6. Eberhards G. (2005) *Jūras krasta ģeoloģisko procesu monitorings. Gala atskaite*, Rīga, 43 lpp.
7. Eberhards G. (2006) *Jūras krasta ģeoloģisko procesu monitorings. Gala atskaite*, Rīga, 38 lpp.
8. Eberhards G., Lapinskis J. (2008) *Latvijas Jūras krasta procesu atlants*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
9. Lapinskis J. (2007) Krasta nogāzes pārveidošanās pēc vētras, Latvijas Universitātes *65. zinātniskā konference*, Rīga: Latvijas Universitāte, 157. lpp.
10. Lapinskis J. (2009) Jūras krasta rajonēšana Latvijā pēc litomorfodinamiskām pazīmēm, *Rīgas Tehniskās universitātes zinātniskie raksti. - (1.sērija, Materiālzinātne un lietišķā ķīmija). - 18.sēj*., Rīga, 168.-174.lpp
11. Žaromskis R. P. (1997) *Morphology and development of coastal zone in the basins with warying dynamic regime*, Vilnius: PhD Thesis.

Aleksandrs Pučkins, Irēna Ivanova

SMAGO METĀLU NOTEIKŠANAS METODES ŪDENS VIDĒ

Abstract
Pollution with heavy metals is actual problem nowadays. The most important factor that makes the heavy metals one of the most significant research facilities of environmental chemistry are their persistence in the environment, as well as the fact that anthropogenic emissions of many of these elements significantly exceed the natural flow. Huge amounts of elements by human activities reach into the environment and come into active substance circulation and seriously influence live organisms. Therefore, to the determination of heavy metals (especially in aquatic environment) and to associated methods should be given more attention.
Currently are distributed two main groups of analytical methods, for determination a content of heavy metal in the water environment: electrochemical and spectrometric. At spectrometric methods include atomic absorption spectrometry and fluorescence spectroscopy, which is considered one of the most promising spectrometric methods of pollution analysis. In this work are described application possibilities of fluorescent methods, to determine the heavy metals in natural waters and is approbated new method.

No pašreiz mums zināmajiem ķīmiskajiem elementiem 83 veido vienkāršas vielas ar metāliskām īpašībām (laba siltumvadītspēja un elektrovadītspēja, kā arī kaļamība). Pie smagajiem metāliem visbiežāk pieskaita tādus metālus, kuru blīvums ir virs 5 g cm^{-3}. Tipiski smagie metāli ir osmijs, zelts, dzīvsudrabs, svins, varš, niķelis, kadmijs, dzelzs, alva, cinks, kobalts, hroms. Svarīgākais faktors, kas padara smagus metālus par vienu no nozīmīgākajiem izpētes objektiem ir to noturīgums vidē, kā arī tas, ka daudzu šo elementu antropogēnā emisija ievērojami pārsniedz to dabisko plūsmu apjomus (Kļaviņš, Roska 1998: 75).

Faktiski liela daļa no metāliem, kaut vai mikrodaudzumos, dzīvajiem organismiem ir nepieciešami, un to trūkums var nelabvēlīgi ietekmēt organismu attīstību. Tomēr pastāv optimālais to uzņemšanas līmenis, kā arī devas, kuras pārsniedzot izpaužas toksiska iedarbība. Tipiski šādi elementi ir varš, molibdens, niķelis, kobalts. Tajā pat laikā ir arī elementi, kuru deficīts nekādas būtiskas sekas nerada, bet paaugstinātu daudzumu uzņemšana rada izteiktu toksisku efektu (Kļaviņš, Zaļoksnis 2005: 165).

Dabas objektos šie elementi var atrasties dažādu savienojumu viedā un reti kad „tīrā" metāla veidā. Ņemot vērā metālu niecīgas koncentrācijas dabiskajā vidē, ūdeņos tie reti atrodami jonu veidā. Visbiežāk tie ir saistīti koloīdu daļiņu veidā vai sorbēti uz suspendētām vielām (Kļaviņš, Cimdiņš 2004: 47).

Galvenie smago metālu emisijas avoti:

- rūdu ieguve un pārstrāde;
- metalurģiskā rūpniecība;
- autosatiksme;
- enerģētika;
- atkritumu sadedzināšana (Kļaviņš 2000: 135).

Elektroķīmiskās ūdens analīzes metodes pamatojas uz nosakāmo sastāvdaļu elektroķīmisko īpašību (EVS, ORP u.c.) izmaiņām:

- Jonometrija pamatojas uz elektroda potenciāla izmaiņām, kuras rodas, paraugā iegremdējot jonselektīvo un salīdzināšanas elektrodu. Elektrodiem galvenā sastāvdaļa ir membrāna, kas nodrošina selektīvu nosakāmo jonu apmaiņu. Eksistē elektrodi, kas ir selektīvi tieši pret metālisko elementu joniem (Pb^{2+}, Sn^{2+}, Zn^{2+}, Cu^{2+}). Šajā gadījumā metodes piemērotību nosaka reāli esošās jonu koncentrācijas ūdens paraugos.
- Konduktometriskā ūdens analīze pamatojas uz pētāmā parauga elektrovadītspējas izmaiņu mērīšanu.
- Polarogrāfiskās metodes pielietojamas tādu jonu satura analīzei ūdeņos, kurus var elektroķīmiski reducēt uz elektroda (piemēram, dzīvsudraba katoda). Paraugā ievieto divus elektrodus. Polarogrāfijā par katodu parasti izmanto dzīvsudraba pilienu, kas iztek no tieva kapilārā, bet anods ir dzīvsudrabs trauka apakšā. Metodes priekšrocība ir augsta jutība (ļauj analizēt saturu līdz mikrogramu līmenim), kā arī tas, ka vienā paraugā var noteikt vairākus elementus (Kļaviņš, Cimdiņš 2004: 172).

Cita metožu grupa - spektrometriskās metodes. Pie tām pieder, piemēram, atomu absorbcijas un emisijas analīze. Metode pamatojas uz monohroma starojuma sorbciju, tam ejot cauri nosakāmā metāla atomu plazmai. Monohroma starojuma avots izveidots no tā paša elementa, kura saturu analizē (izstaro tā paša viļņu garuma starojumu, kādu absorbē atomi analizējamā paraugā (Girard 2005: 416).

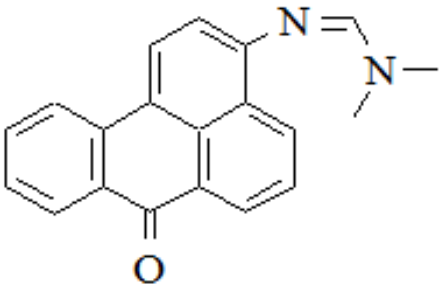
Metālisko elementu saturu iespējams analizēt, izmantojot metodi, kas pamatojas uz ierosinātu metālu atomu spēju emitēt starojumu ar katram metālam raksturīgo spektru. Spektru raksturo maksimumi, kuru intensitāti mērot, var noteikt metālu saturu paraugā. Šo metodi sauc par induktīvi saistītās plazmas atomu emisijas spektroskopiju. Galvenā metodes priekšrocība – vienlaicīgi iespējams noteikt līdz 30 elementiem (Kļaviņš, Cimdiņš 2004: 174).

Pie citas, ne mazāk perspektīvas analīzes grupas pieder arī fluorescentā spektroskopija jeb fluorometrija, kura balstās uz parauga fluorescences analīzi (fluorescences izmaiņām).

ESF projekta „Starpdisciplinārās zinātniskās grupas izveidošana jaunu fluorescentu materiālu un metožu izstrādei un ieviešanai" (Vienošanās Nr. 2009/0205/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/152) ietvaros tika uzsākt darbs, kura laikā plānots izstrādāt un ieviest jaunu fluorescentās spektroskopijas metodi smago metālu noteikšanai ūdens vidē.

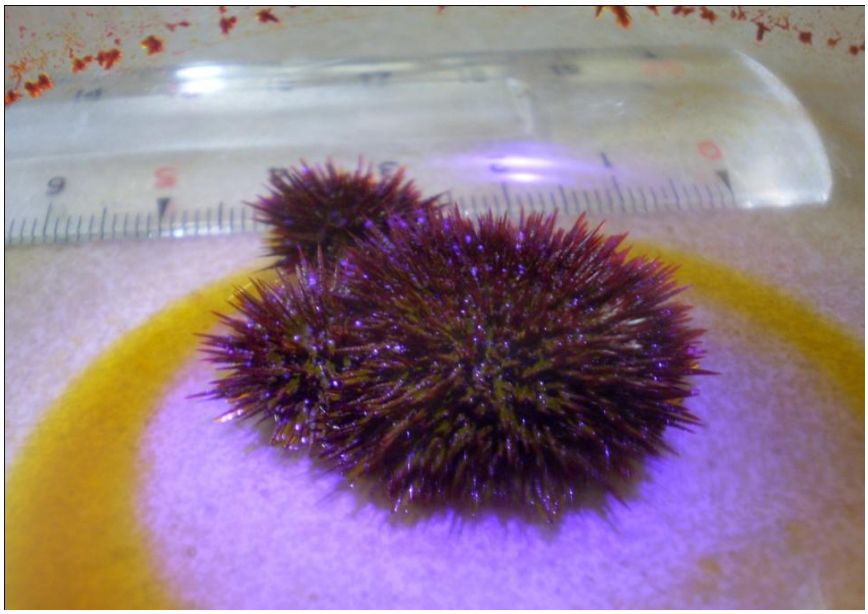
Pirmkārt, plānots sintezēt jaunus, literatūrā neaprakstītus benzantrona atvasinājumus, kuriem būs sagaidāmas izteiktas luminiscentās īpašības, un kurus varētu efektīvi izmantot smago metālu noteikšanai. Uz doto brīdi sintezēti vairāki fluorofori, no tiem tiek izlasīti vispiemērotākie, ar uzlabotām funkcionālajām īpašībām - intensīvāku luminiscenci, lielāku fotostabilitāti, zemāku citotoksiskumu u.c.

Pašlaik tiek pētīta divu jaunsintezēto vielu mijiedarbība ar smago metālu joniem ūdens vidē. Viena no tām vielām ir AM3 (skat. 1. att.).

1. attēls. AM3 struktūrformula.

AM3 sintēzes metodika: 1 g 3-amidinobenzantrona izšķīdināt 10 ml sausā DMF. Pakāpeniski pievieno 0,5 ml $POCl_3$ un pusstundas laika silda pie 90^0C. Atdzesējot ieguvām kristālus, kurus pārkristalizē no benzola. Ieguvām: tumši sarkanus adatveida kristālus (skat. 2. att.) (Kirilova, Belyakov, Kalnina 2009: 20).

2. attēls. AM3 kristāli (zem UV starojuma). Foto © G. Kirilovs, 2009.

Izšķīdinot iegūto vielu un pievienojot paraugu ar noteiktu smago metālu jonu koncentrāciju, varam atzīmēt notiekošas izmaiņas.

Co^{2+}: luminiscences intensitāte pavājinās (salīdzinājumā ar tīro AM3). Izkrita brūnie kristāli.

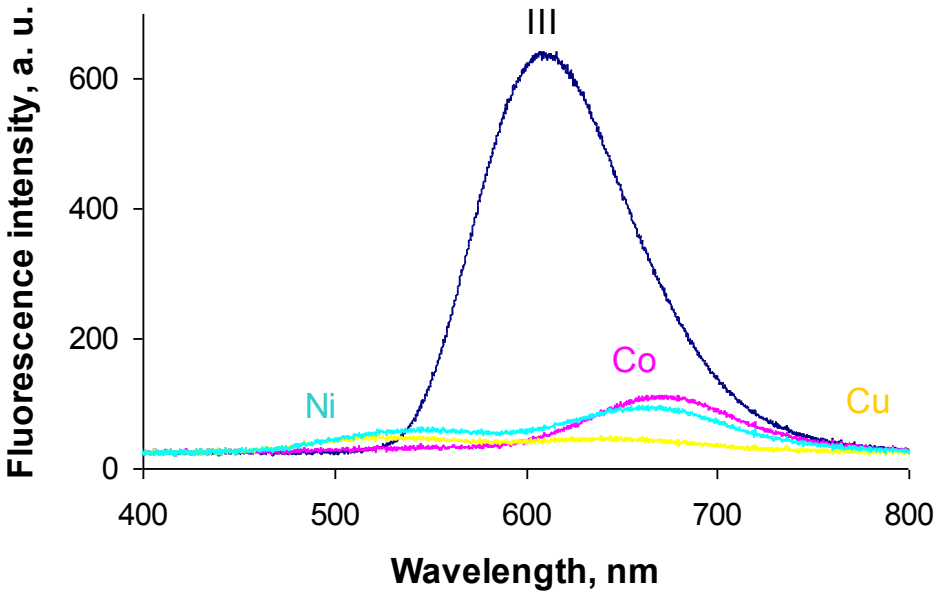
Cu^{2+}: luminiscences intensitāte pavājinās. Ieguvām tumši brūnus kristālus ar metālisku spīdumu (skat. 3. att.).

Ni^{2+}: luminiscences intensitāte pavājinās. Ieguvām karmīnsarkanus, ar metālisku spīdumu, adatveida kristālus.

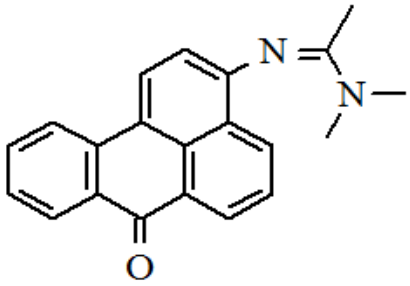
3. attēls. Iegūtie smago metālu amidināti (pa kreisi – vara (II) komplekss; pa labi – hroma (III) komplekss). Foto © G.Kirilovs, 2009.

AM3 reaģējot ar smagajiem metāliem, veidojas atbilstoši metālu kompleksi jeb amidināti. Pēc luminiscences spektru izmaiņām (skat. 4. att.) var mēģināt noteikt konkrēta smaga metāla klātbūtni paraugā. Metālu pievienošana var dažādi ietekmēt luminiscenci. Šajā gadījumā metālu jonu klātbūtne izraisa izteiktu luminiscences „dzēšanu".

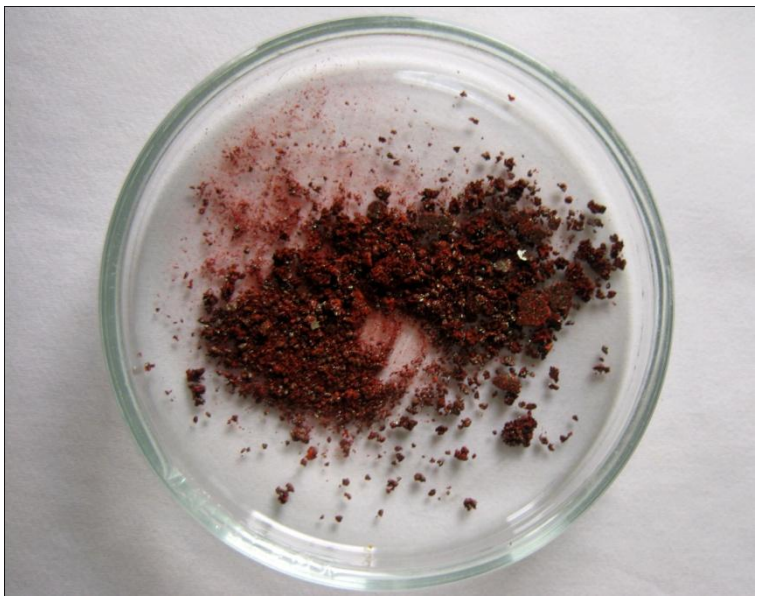
4. attēls. Luminiscences spektri AM3 ar Cu^{2+}, Ni^{2+}, Co^{2+} joniem (10^{-5} M).

Cits potenciāls fluorofors smago metālu notiekšanai ūdens vidē – sintezēta viela AM2 (skat. 5. att.).

5. attēls. AM2 struktūrformula.

AM2 sintēzes metodika: 0,1 g 3-amidinobenzantrona izšķīdināt 1 ml N,N-dimetilacetamīdā. Pakāpeniski pievieno 5 pilienus $POCl_3$ un pusstundas laikā silda pie 90^0C. Ieguvām: sarkanus kristālus ar zaļo metālisku spīdumu (skat. 6. att.) (Kirilova, Belyakov, Kalnina 2009: 21).

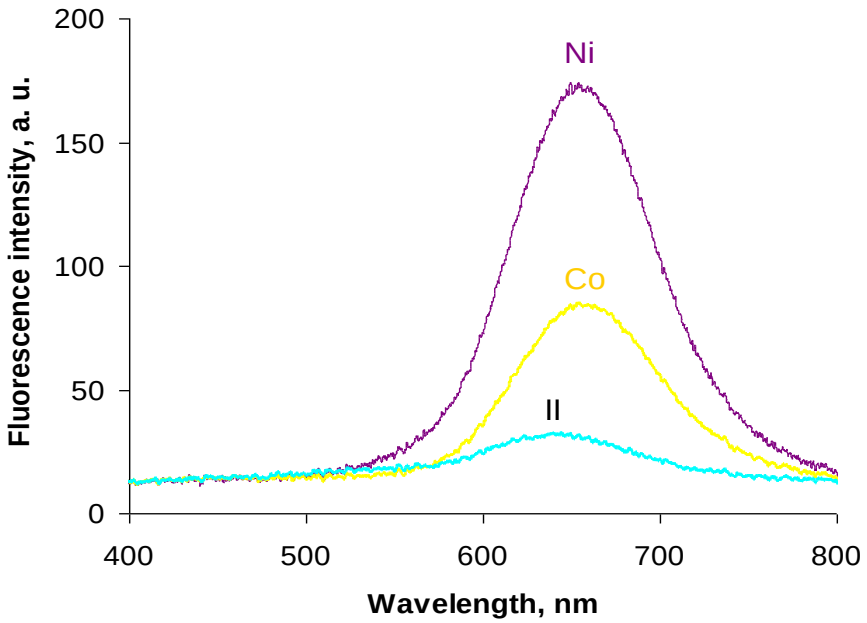
6. attēls. AM2 kristāli. Foto © A.Pučkins, 2010.

Metālu kompleksi ar AM2:

Co^{2+}: luminiscences intensitāte pastiprinās (salīdzinājumā ar tīro AM2) (skat. 7. att.). Izkrita tumši, zaļgan-dzelteni kristāli.

Cu^{2+}: luminiscences intensitāte pastiprinās. Ieguvām brūnus kristālus ar metālisku spīdumu.

Ni^{2+}: luminiscences intensitāte pastiprinās (skat. 7. att.). Ieguvām sarkanbrūnus kristālus ar metālisku spīdumu.

7. attēls. Luminiscences spektri AM2 ar Ni^{2+}, Co^{2+} joniem (10^{-5} M).

Gadījumā ar AM2 var novērot pavisam citu situāciju (salīdzinājumā ar AM3). Metālu klātbūtne izraisa izteiktu luminiscences intensitātes pastiprināšanos (tā saucamo „degšanu"). Tātad vienmēr var izvēlēties vispiemērotāko fluroforu konkrētam gadījumam.

Var redzēt, ka luminiscences intensitāte un krāsa būs tieši atkarīgas no paša metāla un to koncentrācijas paraugā. Tādejādi, var apgalvot, ka metode ļauj veikt kā kvalitatīvo, tā arī kvantitatīvo analīzi.

Secinājumi:

- Fluorescentas spektroskopijas metodes ir perspektīvas ūdens kvalitātes noteikšanai.
- Izdevās iegūt fluorescējošas vielas, kuras veido metālu kompleksus, kuru optiskās īpašības atšķiras no izejvielu īpašībām.
- Iegūtie dati liecina par metožu efektivitāti un perspektivitāti.
- Jauno metodi var izmantot smago metālu noteikšanai.
- Ar jauno metodi var veikt kvalitatīvo un kvantitatīvo smago metālu noteikšanu.

Bibliogrāfija

1. Girard, J.E. (2005). Principles of environmental chemistry. Sudbury: Jones & Bartlett Publishers.
2. Kirilova, E., Belyakov, S., Kalnina, I. (2009) Synthesis and Study of N,N-Substituted 3-Amidinobenzanthrones. *Topics in Chemistry & Materials Science*. Vol.3: 19-28.
3. Kļaviņš, M. (2000). Atmosfēras ķīmija un gaisa piesārņojums. Rīga: LU.
4. Kļaviņš, M., Cimdiņš, P. (2004). Ūdeņu kvalitāte un tās aizsardzība. Rīga: LU.
5. Kļaviņš, M., Roska, A. (1998). Toksiskās vielas vidē. Rīga: LU.
6. Kļaviņš, M., Zaļoksnis, J. (2005). Ekotoksikoloģija. Rīga: LU.

Pāvels Jurevičs, Juris Soms

KOPĒJA FOSFORA UN KOPĒJA SLĀPEKĻA IESPĒJAMĀ SLODZE BRIĢENES EZERA SATECES BASEINĀ

Abstract
The main aim of the European Union Water Framework Directive (2000/60/EC) is to ensure good ecological status in all surface and underground waters until 2015 year. Total phosphorus and total nitrogen load is one of the most important factors in determining the environmental status of lakes.
Possible load of total phosphorus and total nitrogen was studied in in the Briģenes lake catchment area. Briģenes lake, which area is 1.43 km^2 and maximal depth 32 m has relatively small catchment area (6.46 km^2). These factors determine the relatively long turnover time of lake water (9.3 years). During research Briģenes lake catchment was divided into three parts: Demenes lake, Vārpinkas lake and Briģenes lake catchments. Current total phosphorus and total nitrogen load was approximately calculated in these catchments using to the Latvian situation adapted hydrological model "Swedish Mass Balance Model" (MBM). In addition in the various parts of the catchment in order to localize load and check the reliability of simulation results, were measured concentration of total phosphorus and total nitrogen using the FIAlab-2500 system .
Total nitrogen and total phosphorus concentration measurements in different parts of Briģenes lake catcment, show that load distribution is uneven: N_{tot} 0.15 mg /l in north part of catchment and 0.8 mg /l in SW part of the catchment, $P_{tot.}$ 0.02 mg / l in north part of the catchment to 0.4 mg/l in SW part of the catchment. Data processing results show that the most significant source of total nitrogen and total phosphorus load is cattle breeding. There are two cattle farms situating in the Briģenes lake cathment.
Modeling results indicate that "output load" from the Demenes and Vārpinkas catcments, accounts for only 11-13% of the total Briģenes lake affecting load. The obtained results confirm an important role of lakes of pollution distribution in the environment.
Atslēgas vārdi: *aiztures koeficienti, Briģenes ezera sateces baseins, kopēja slāpekļa un kopēja fosfora koncentrācija, kopēja slāpekļa un kopēja fosfora slodze.*

Latvijā, tāpat kā citās ES dalībvalstīs tiek ieviesta Eiropas Savienības Ūdens struktūrdirektīva (2000/60/EC), kuras mērķis ir nodrošināt laba vides stāvokļa sasniegšanu visos virszemes un pazemes ūdeņos līdz 2015. gadam. Viens no nozīmīgākiem faktoriem, kas nosaka ezera vides stāvokli ir kopēja fosfora un kopēja slāpekļa slodze uz ūdensobjektu. Līdz ar to, kopēja fosfora un kopēja slāpekļa slodzes un to avotu noteikšana ļauj prognozēt ezera ūdens vides kvalitāti un definēt ūdensobjekta sateces baseina iespējamus apsaimniekošanas pasākumus.

Iespējamā kopēja fosfora un kopēja slāpekļa slodze tika pētīta Briģenes ezera sateces baseinā. Briģenes ezers ir glaciālas izcelsmes Demenes subglaciālās iegultnes ezers, kas atrodas Augšzemes augstienē Skrudalienas paugurainē Daugavas baseina apgabalā. Briģenes ezers, kura platība ir 1,43 km^2 un maksimālais dziļums 32 m ir ar relatīvi nelielu sateces baseinu- 6,46 km^2 (skat. 1. tabulu). Liels vidējais dziļums (10 m), tilpums un nelielais sateces baseins nosaka lēnu ūdens apmaiņu ezerā (9,3 gadi). Svarīgi, ka Briģenes ezera sateces baseinā ietilpst vēl 2 mazāki, bet dziļi ezeri: Demenes ezers (vid. dz. 8 m) un Vārpinkas ezers (vid. dz. 5 m).

Pētījumu gaitā Briģenes ezera sateces baseins tika sadalīts trijos daļbaseinos: Demenes, Vārpinkas un Briģenes baseinos. Daļbaseinos tika modelēta pašreizējā kopēja fosfora un

kopēja slāpekļa slodze ar Latvijas situācijai adaptētu hidroloģisko modeli „*Swedish Mass Balance Model*"(MBM). Modelis iespēju robežās tika pielāgots lokālai situācijai. Ievades datiem tika izmantoti hidroloģiskie dati, informācija par ezeru sateces baseinu zemes lietojumu veidiem, dzīvnieku vienību skaitu, iedzīvotāju skaitu u.c.

1. tabula Briģenes ezera sateces baseina ezeru morfometriskie rādītāji (Jurevičs 2010: 33)

Ezers	Platība, km^2	Baseina platība, km^2	Maks. dziļums, m	Vid. dziļums, m	Tilpums, m^3	Ūdens apmaiņas laiks, gadi	P aiztures koeficients, Rc (%)
Vārpinkas ez.	0,04	0,40	8	5	180000	1,8	73
Demenes ez.	0,33	1,52	24	8	2640000	4,5	75
Briģenes ez.	1,43	6,46	31	10	14800000	10	80

Papildus baseina dažādās daļās, lai lokalizētu slodzi un pārbaudītu modelēšanas rezultātu ticamību, tika ņemti ūdens paraugi kopēja fosfora un kopēja slāpekļa koncentrācijas noteikšanai ar plūsmas injekcijas analīzi (FIAlab-2500 sistēma).

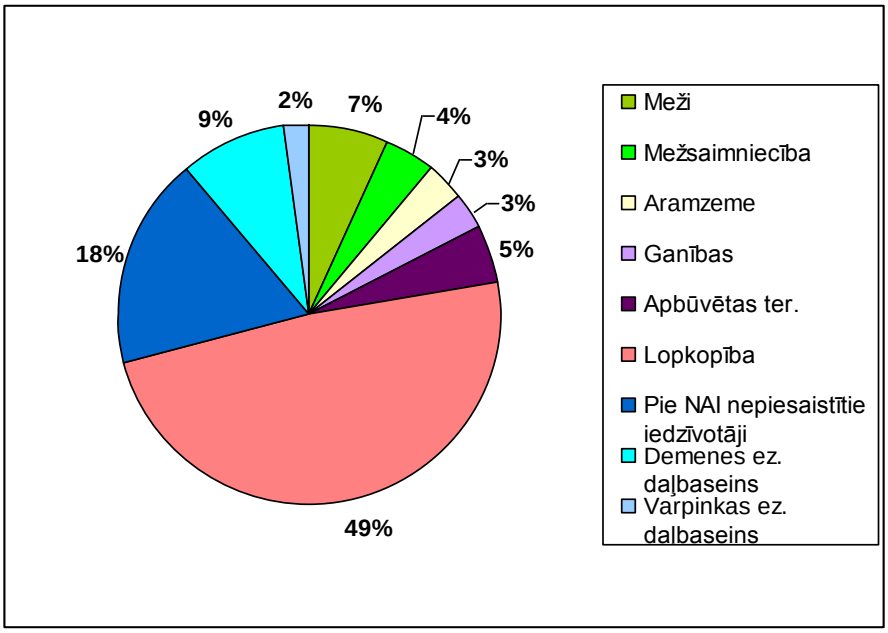
Ar ģeogrāfisko informācijas sistēmu programmatūras *ArcView 9.2.* moduli *ArcMap* tika digitizēts kartogrāfiskais materiāls (zemes lietojuma veidi u.c.) un veikta iegūtas ģeotelpiskās informācijas analīze.

Kopēja slāpekļa un kopēja fosfora noteces modelēšanas rezultāti liecina, ka kopēja fosfora un kopēja slāpekļa noteces koeficienti ievērojami atšķiras. Noteces modelēšanas rezultāti no baseiniem kopumā ieskaitot ūdeņus, uzrāda zemas vērtības, kas nepārsniedz fona līmeni (2,7-3 kg $ha^{-1}gadā^{-1}$ kopējam slāpeklim un 0,1 kg $ha^{-1}gadā^{-1}$ kopējam fosforam). Turpretī, pārrēķinot uz baseinu sauszemes daļām, noteces koeficienti ir līdzīgi platībām ar augstu dzīvnieku vienību blīvumu (9-21 kg ha^{-1} $gadā^{-1}$ kopējam slāpeklim un 0,3-0,7 kg $ha^{-1}gadā^{-1}$ kopējam fosforam) (Jansons 2001: 25).

Modelēšanas gaitā iegūtie dati liecina, ka nozīmīgākais kopēja slāpekļa un kopēja fosfora slodzes avots Briģenes ezera sateces baseinā ir lopkopība (skat. 1. un 2. att.). To var izskaidrot ar to, ka sateces baseinā atrodas divas liellopu fermas. Līdz ar to, sateces baseinā ir pietiekami augsts dzīvnieku vienību blīvums (vidēji 0,41 dzīvnieku vienības uz hektāru). Nozīmīgu daļu no kopējas fosfora slodzes veido pie notekūdeņu attīrīšanas iekārtām nepiesaistītie iedzīvotāji (skat. 1. att.).

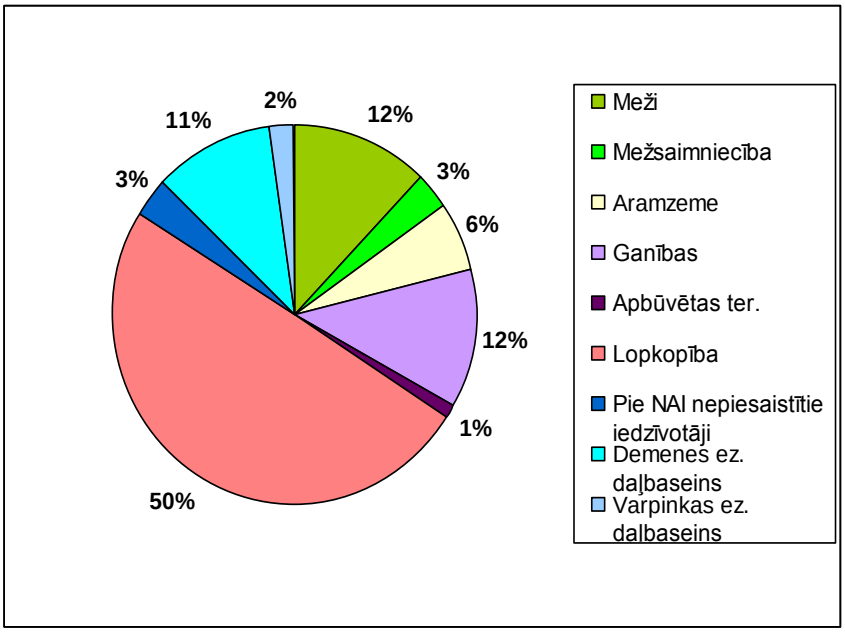
No Demenes un Vārpinkas daļbaseiniem, kas veido 30% no kopēja Briģenes ezera sateces baseina „iztekoša slodze" sastāda tikai 11-13 % no kopējas Briģenes ezeru ietekmējošās slodzes. Tas izskaidrojams ar relatīvi augstiem 73-75% aiztures koeficientiem (*retention*) Demenes un Vārpinkas ezeriem. Kopēja izejoša slodze no Briģenes ezera sateces baseina veido tikai 20% no kopējas aprēķinātas slodzes, kas tāpat ir izskaidrojams ar augstu aiztures koeficientu dziļajam Briģenes ezeram.

Kopēja slāpekļa un kopēja fosfora koncentrācijas mērījumi Briģenes ezera sateces baseinā (skat. 3. un 4. att.) liecina, ka slodzes sadalījums baseinā nav vienmērīgs: $N_{kop.}$ no 0,15 mg/l baseina ziemeļu daļā līdz 0,8 mg/l baseina dienvidrietumu daļā; $P_{kop.}$ no 0,02 mg/l baseina ziemeļu daļā līdz 0,4 mg/l baseina dienvidrietumu daļā. Līdz ar to, kopēja slāpekļa koncentrāciju var novērtēt kā ļoti zemu sateces baseina ziemeļu daļā un kā mēreni augstu vai pat augstu vidusdaļā. Savukārt kopēja fosfora koncentrāciju var novērtēt kā ļoti zemu sateces baseina ziemeļu daļā un kā augstu vidusdaļā (Bidēns 1997: 31).

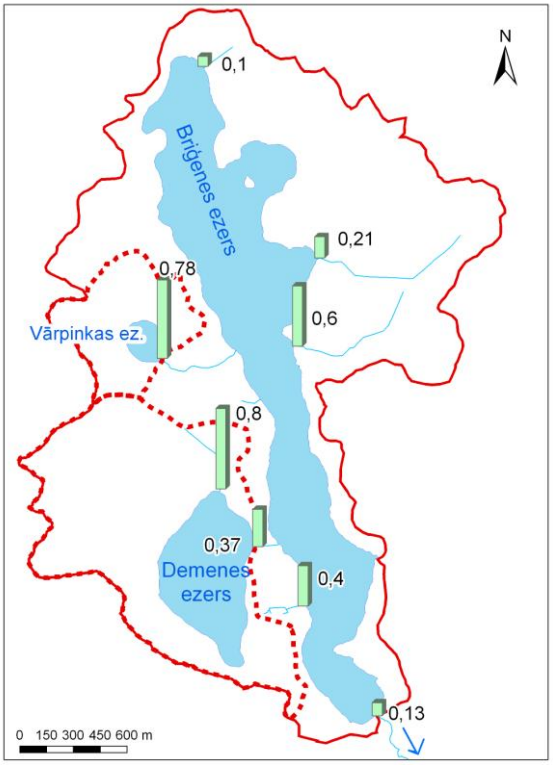

1.att. Kopēja fosfora slodzes avoti (Jurevičs 2010: 35)

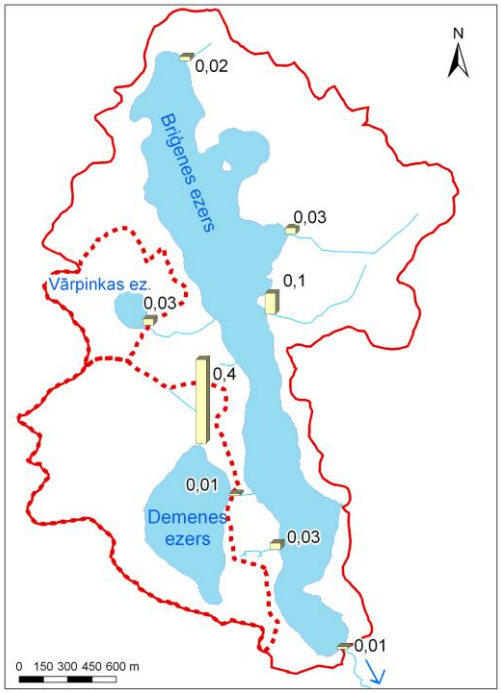
Pētījuma gaitā tika pārbaudīts vai ir pārsniegta kopēja slāpekļa un kopēja fosfora kritiskā slodze uz Briģenes ezera sateces baseina ūdenstilpēm. Iegūtie rezultāti liecina, ka kopēja slāpekļa kritiskā slodze pārsniegta visos ezeros par 63-260%. Savukārt kopēja fosfora kritiskā slodze nav pārsniegta nevienā no ūdenstilpēm (Vollenweider 1975: 42; Шилькрот 1975: 62).

2.att. Kopēja slāpekļa slodzes avoti (Jurevičs 2010: 35)

3. att. Kopēja slāpekļa koncentrācijas mērījumi (Jurevičs 2010: 39)

4. att. Kopēja fosfora koncentrācijas mērījumi (Jurevičs 2010: 39)

Pētījumos iegūto datu apstrādes rezultāti liecina, ka lielākā kopēja slāpekļa un kopēja fosfora koncentrācija ir Briģenes ezera sateces baseinā vidusdaļā, kur atrodas divas liellopu fermas.

Pētījuma rezultāti liecina, ka nozīmīgākais kopējā slāpekļa un kopējā fosfora slodzes veidojošais faktors Briģenes ezera sateces baseinā ir lopkopība.

Briģenes ezera sateces baseinā jāsamazina kopēja slāpekļa un kopēja fosfora slodzi, pievēršot uzmanību kūtsmēslu apsaimniekošanai liellopu fermās un pēc iespējas veicināt lokālo attīrīšanas iekārtu pielietošanu viensētās.

Dziļie ezeri ar lēnu ūdens apmaiņu ir kā ģeoķīmiskie buferi, kas akumulē nozīmīgu daļu no saņemtās biogēnu slodzes.

Pateicības
Pētījums veikts ar ESF projekta „Atbalsts DU maģistra studiju programmu īstenošanai” Nr. 2009/0151/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/012 atbalstu.

Bibliogrāfija

1. Bidēns, S. (1997) *Ūdens kvalitātes noteikšana.* Gēteborga-Rīga: LU.
2. Jansons, V. N. (2001) *Nutrient losses from agricalture in the nordic and Baltic countries*. Nordisk: Ministerrad.
3. Vollenweider, R. A. (1975) *The application of the phosphorus loading concept to eutrophication research*. Canada NRO Assoc.: Environmental Quality NRCC.
4. Шилькрот Г. С. (1975) *Причины антропогенного эвтрофирования водоемов*. Москва: Гидрометиздат.

Nepublicēti avoti

1. Jurevičs, P. (2010) *Briģenes ezera sateces baseinā esošās pašvaldības teritorijas plānotās attīstības potenciālā ietekme uz ezera ūdens kvalitāti.*

Inta Jurkjāne, Artūrs Škute

DAUGAVAS EKOLOĢISKĀ STĀVOKĻA IZVĒRTĒJUMS

Abstract
Faunistic structure of zoobenthos organisms in the River Daugava from Piedruja to Jēkabpils was analysed. Data from the surveys made by the Hydrobiology laboratory of the LU Biology faculty in 1961, 1980, 1991, 2007 and 2009 were used.
Two indices were used to estimate ecological conditions of the river in different sites: the Saprobity index (S) as a biological determination of water quality and levels of organic pollution, and biodiversity index (H) of Shannon-Wiener Index. Shannon-Wiener Index is one of several diversity indices used to measure diversity in categorical data. The advantage of this index is that it takes into account the number and evenness of the species. The index increased as a result either of additional species, or a greater evenness of species.
Analysis of the obtained data showed that the Saprobity index of the middle Daugava in 1961 is S = 2.6; 1980 is S = 2.6; 1991 is S = 2.4; 2007 is S = 2.3 and in 2009 is S= 1,9, which correspond to Beta-alfa mezosaprobity.
Comparing saprobity in different sites it was established that the largest oscillations of Saprobity index (from S= 1,9 to S=3.1) were in the stretch Piedruja – Daugavpils. The highest Sabrobity index S= 3.1 was found out in this stretch in 1980, which indicates a poor quality of water. It was established, that the average index of biological diversity (from H = 1.7 to H=6.98), but of the middle was H=3.1 in 1961; H=2.6 in 1980; H=2.7 in 1991; H=5.1 in 2007 and H=1.9 in 2009.
Atslēgas vārdi: *Šenona -Vīnera indekss (Shenona-Vinera index), saprobitātes indekss (Saprobity index), zoobentoss (Zoobenthos).*

Ievads

Daugavai ir īpaša vieta Latvijas iedzīvotāju dzīvē, jo tā ir ne tikai Latvijas lielākā upe un viens no nozīmīgākajiem Latvijas dabas resursiem, kam ir ļoti liela loma Latvijas reģionu attīstības sabalansētībā, bet arī Latvijas tautas kultūrvēsturiskā mantojuma un garīgo vērtību simbols. Nacionālajā vides aizsardzības politikas plānā analizējot vides situāciju, definējot problēmas un formulējot vides politikas mērķus un to sasniegšanas iespējas, atzīts, ka pārrobežu piesārņojums ir viena no prioritārajām ūdens vides problēmām Latvijā. Daugavas gadījumā tas ir īpaši būtiski, jo Daugavas ūdens kvalitāti lielā mērā nosaka pārrobežu piesārņojuma radītā slodze, kā arī ir bijuši Daugavas piesārņošanas precedenti sakarā ar avāriju Baltkrievijā, Novopolockas ķīmiskajā kombinātā (1990.g.) un naftas vada bojājumu Baltkrievijā (1981.g.), kā arī dīzeļdegvielas noplūdi 2007.gadā. Vienlaicīgi Daugavai ir vislielākā ietekme uz Rīgas līča ūdeņu kvalitāti, un situācijas analīze ir svarīga Vides aizsardzības politikas plāna mērķu sasniegšanai (Kļaviņš 2004: 208).

Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2000/60/EK jeb Ūdens struktūrdirektīva un no tās izrietošais LR Ūdens apsaimniekošanas likums paredz upju baseinu apsaimniekošanas principu ieviešanu, un Daugavas baseinā ūdens kvalitātes mērķu sasniegšanai izstrādāts baseina apsaimniekošanas plāns, tomēr informācija par pašas Daugavas upes ekoloģisko stāvokli un to ietekmējošiem faktoriem ir nepilnīga, nav precizēts Daugavas ekoloģiskā stāvokļa ilgtermiņa izmaiņu raksturs.

Mūsdienās pastāv dažādi faktori, kas var apdraudēt upes ekoloģisko stāvokli. Galvenais drauds ir eitrofikācija. Eitrofikācija ir dabisks process, ja tas notiek lēnām, bet, ja to

paātrina cilvēka darbība, tad tas ir piesārņojums. Jāpiekrīt apgalvojumam (Cimdiņš 2001: 114), ka eitrofikācijas procesā izmainās ūdenstilpes biocenotiskā struktūra. Neattīrītu notekūdeņu iepludināšana upēs pastiprina eitrofikācijas palielināšanos. Tas veicina atsevišķu sugu masveida savairošanos, tīriem ūdeņiem raksturīgo sugu izzušanu, augu un dzīvnieku sabiedrību vienkāršošanos. Būtiska loma enerģijas un vielu transformācijā ūdenstilpē ir zoobentosam. Zoobentoss ir svarīga ekosistēmas sastāvdaļa, jo piedalās vielu aprites procesos, uzņemot un sadalot organiskās vielas. Ūdensdzīvnieki uzskatāmi par vienu no visefektīvākajiem ūdens kvalitātes monitoriem, jo spēj integrāli uzrādīt ietekmes, kuras raksturīgas procesiem ūdeņos to kvalitāti (Cimdiņš 1995: 71).

Materiāli un metodes

Paraugu ņemšanas vietas un laiks

Daugavas apsekojums posmā no Piedrujas līdz lejpus Daugavpils tika veikts 2007.-2009.gadā veicot zoobentosa paraugu ievākšanu Daugavas upes piekrastes zonā. Paraugu ņemšanas vietas ģeogrāfiskās punktu koordinātes noteiktas ar Hand held GPS Navigator iekārtu (skat. 1.tabulu).

1.tabula

Paraugu ņemšanas vietu ģeogrāfiskās koordinātas

Paraugu ņemšanas vieta	Ģeogrāfiskais platums	Ģeogrāfiskais garums
Piedruja	N 55° 47.228'	E 27° 36.627'
Krāslava	N 55° 53.736'	E 27° 09.300'
augšpus Daugavpils	N 55° 54.730'	E 26° 40.080'
lejpus Daugavpils	N 55° 53.218'	E 26° 28.286'
augšpus Līvāniem	N 56° 19.414'	E 26° 10.246'
lejpus Līvāniem	N 56° 22.759'	E 26° 09.202'
Jēkabpils	N 56° 29.509'	E 25° 54.462'

Datu apkopošanā un analīzē tika izmantoti arī LZA Bioloģijas institūta Hidrobioloģijas laboratorijas 1980., 1987., 1991.gada atskaites (nepublicētas), kā arī O.Kačalovas 1961.gada un 1966.gada publikāciju dati (Качалова 1972: 215) (skat. 2.tabulu).

2.tabula

Paraugu ņemšanas vietas un laiks Daugavā

Atrašanās vieta	Km no sākumpunkta	2009.	2008.	2007.	1991.	1980.	1966.	1961.
Piedruja	0	*	*	*	*	*		
Krāslava	20	*	*	*	*	*		
Daugavpils (augšpus)	75	*	*	*	*	*	*	*
Daugava	96	*	*	*	*	*	*	*

(lejpus)								
Mežciems	114	*					*	*
Nīcgale	122	*					*	
Līvāni (augšpus)	149	*		*	*	*		
Līvāni (lejpus)	154			*		*		
Jēkabpils	176			*		*		*

Paraugu ievākšanas un analīzes metodes

Zoobentosa paraugi Daugavā ievākti ar Ekmaņa-Berdža gruntssmēlēju (satveršanas laukums 1/25 m2) un Surbera paraugu ievākšanas ierīci (laukums 0,25 x 0,25 m2). Paraugu skalošanai izmantoti metāliskie sieti ar acu izmēriem 0,25 un 0,5 mm. Paraugos konstatētais organismu skaits un svars pārrēķināts uz vienu kvadrātmetru – eks./m2 un g/m2.

Lai noteiktu zoobentosa organismu grupas tika izmantots noteicējs ūdensdzīvnieku noteikšanai dabā (Sloka 1981); (Sloka 1996). Paraugus vispirms šķiro pa sugām un nosaka katras sugas indivīdu skaitu un sistemātisko piederību izmantojot mikroskopu un detalizētus ūdensdzīvnieku noteicējus. Tad katru grupu apžāvē uz filtrpapīra un nosver uz analītiskajiem svariem. Beigās kopējo zoobentosa organismu skaitu un biomasu, kas iegūti katrā paraugu ņemšanas vietā pārrēķina iz 1 m² lielu grunts laukumu.

Pēc tam tiek noteikts sugas relatīvais sastopamības biežums (h) (skat. 3.tabulu).

3.tabula

Sugas relatīvais sastopamības biežums

Sugu sastopamība	*h* vērtība	Sugas sastopamība paraugā,%
Ļoti reti	1	< 1
Reti	2	1 – 3
Daudzreiz	3	4 – 10
Bieži	5	10 – 20
Ļoti bieži	7	20 – 40
Masveidā	9	> 40

Katras sugas individuālo saprobitātes indeksu (Si) sareizina ar relatīvo sastopamības biežumu (h) un ieraksta pārskata lapā.

Saprobitātes indekss (S) aprēķināts pēc Pantle-Buka metodes (Pantle, Buck, 1955), izmantojot Latvijas apstākļiem izveidoto sugu - bioindikatoru katalogu (Cimdiņš et al., 1995).

Pētāmā upes posma saprobitātes indeksa (Saprobity index) aprēķināšana:

$S = (\sum Si * h) \sum h$

kur:

S - pētāmās upes posma saprobitāte;

Si – sugas individuālais saprobitātes indekss;

H – sugas sastopamības biežums.

Šenona -Vīnera indeksu (Shannon-Wiener Index) izmanto vides kvalitātes kontrolei pēc bioindikācijas principa. Šajā gadījumā vērtē nevis vides parametru stāvokli, bet organismu reakciju, ko izsauc vides izmaiņas. Sevišķi piemērots šis indekss ir ūdenstilpju piesārņojuma raksturošanai (Liepa 1991: 122-133).

Lai paredzētu sugu indivīdu skaitu tiek izmantots Šenona -Vīnera indekss, kuru aprēķina pēc sekojošas formulas:

$$H = \sum_{i=1}^{S} (p_i)(\log_2 p_i),$$

kur:

H – parauga sastāvs;

S - sugu skaits;

Pi – sugu summārā parauga proporcija.

Lai precizētu datus Šenona - Vīnera indekss tiek pārrēķināts pēc MacArthur (1965) metodes .

N=2 H`

Rezultāti

1. Daugavas baseina fizioģeogrāfisks raksturojums

Daugava ir viena no lielākajām Baltijas jūras baseina upēm. Tās kopējais garums ir 1005 km. Veidojot triju HES ūdenskrātuves, tika iztaisnoti vairāki upes līkumi, tādēļ Daugavas ūdensceļa garums samazinājās par 15 km (Latvijas Daba, 1994). Baseina aizņemtā platība ir 87 900 km^2 (Krievijas, Baltkrievijas, Lietuvas, Igaunijas un Latvijas teritorijā), no kuriem 24 700 km^2 jeb 39% pieder Latvijas teritorijai (Kuršs un Stinkule 1997; „Latvijas Daba" 1994; Zīverts 1996).

Daugavas ieleja ir izveidojusies leduslaikmeta beigu posmā, sākotnēji noplūstot ledāja kušanas ūdeņiem no viena pieledāja baseina uz otru, upei pakāpeniski padziļinoties lejteces virzienā, vairākas reizes mainoties pieledāja baseinam un Baltijas jūras līmenim, zemes garozas kustībām un klimatam. Daugavas ieleja Latvijā šķērso 4 atšķirīgas lielformas - Latgales augstienes D-malu, Austrumlatvijas, Viduslatvijas un Piejūras zemieni, kas izveidojis pēc reljefa, ģeoloģiskās uzbūves atšķirīgus upes posmus. Latgales augstienes D malu aizņem Augšdaugavas pazeminājums un Daugavas ielejas platums šajā posmā 0,5-1,7 km, dziļums 20-25 m un ielejai ir 3-4 terases. Daugavas ieleja ir iegrauzta kvartāra nogulumos un tās nogāzes saposmo gravu un sīku upīšu ielejas, subglaciālās iegultnes. No Piedrujas līdz

Daugavpilij (~70 km) Daugavas ieleja robežojas ar Augšzemes augstienes A malu un daļēji sakrīt ar senu apraktu ieleju. No Krāslavas tā kļūst platāka (2-4,5 km) un dziļāka (35-45 m) ar 10 izveidotiem meandru lokiem. Austrumlatvijas zemienē (Līksnas-Pļaviņu posms; ~100 km) Daugavas ielejas dziļums samazinās līdz pat 6m (Līvānu - Pļaviņu posmā). Ielejas platums mainās no 0,5-4 km. Plašo ielejas dibenu aizņem paliene ar pārpurvotām erozijas gultnēm, kura veidojusies biežo ledus sastrēgumu rezultātā. Daugavas ieleja iegrauzusies galvenokārt ledāju kušanas ūdeņu nogulumos un, sākot no Līvāniem - arī devona nogulumos. No Pļaviņām līdz Ķekavai (~130 km) Daugavas ieleja šķērso Viduslatvijas zemieni. Tās dziļums palielinās no 20 m (Pļaviņu apkaimē) līdz pat 50 m (Aizkraukles apkaimē), bet tālāk samazinās līdz 10 m. (Ikšķiles un Ogres apkaimē). Šajā posmā platums ir mainīgs (0,5-4,5 km robežās). Daugavas ielejai ir izteikta divstāvu forma un uzbūve (galvenokārt Pļaviņu-Aizkraukles posmā); plašā augšējā stāva ieleja ir galvenokārt izveidojusies morēnmālā, bet šaurā (0,3-0,6 km), dziļā (līdz 25-30m Staburaga un Kokneses apkaimē), kanjonveidīgā apakšējā stāva ieleja- dolomītos. Garā posmā apakšējā un daļēji augšējā stāva ieleju appludinājuši Rīgas, Ķeguma un Pļaviņu ūdenskrātuvju ūdeņi. Lejpus Salaspils Daugava ieplūst Piejūras zemienē, kur Daugavas ielejas platums vietām sasniedz 2 km, dziļums 10-12m. Grīvas posmā ielejas platums 3-4 km, dziļums 4-10 m, abpusējas palienes, daudz atteku, kas izveidojušās pēdējos 3-5tk gados (Latvijas Daba 1994; Kuršs, & Stinkule 1997).

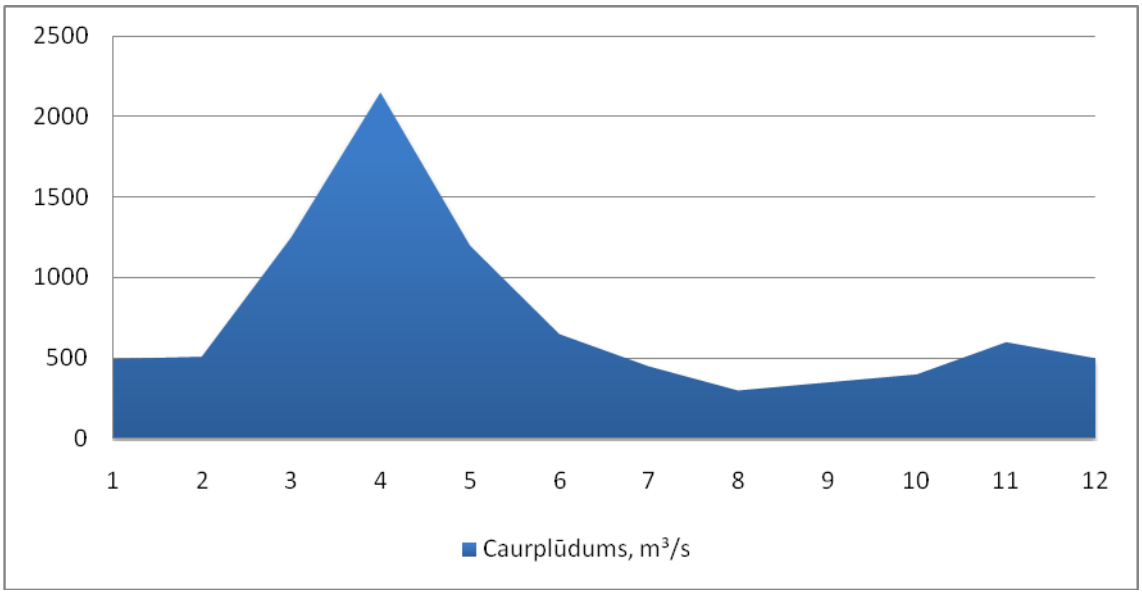
Daugavas baseina hidroloģiskās iezīmes raksturo labi izveidots upju tīkls. Tajā pat laikā garas pietekas ar lieliem baseiniem nav tipiskas, jo Daugavas baseina garenprofils ir salīdzinoši šaurs. Daugavas un pieteku augšteces posmam raksturīga liela ezerainība un purvainība, savukārt lejasdaļa raksturojas ar salīdzinoši stāviem krastiem. Liels upju blīvums ir Vidzemes augstienes nogāzei, ko drenē Veseta, Arona, Kuja (800-1000 m/km^2). Daugavas pirmā pieteka Latvijas pusē ir Piedruja. Daugavas baseina platība šajā punktā ir 62 200 km^2 un tās ielejas platums ir aptuveni ½ km, bet upes platums – līdz 200 m. Lielākās Daugavas kreisā krasta pietekas Latvijas teritorijā ir Laucesa (baseina platība ir 728 km^2) un Berezovka (Dvietes un Ilūkstes sateka, platība 694 km^2). Lielākās labā krasta pietekas ir Dubna (baseina platība 2780 km^2), Aiviekste (9160 km^2), Pērse (311 km^2) un Ogre (baseina platība 1730 km^2).

Daugavas hidroloģiskā režīma formēšanos galvenokārt nosaka hidrometeoroloģiskie apstākļi ārpus Latvijas teritorijas, jo nozīmīgākā baseina daļa atrodas Krievijas un Baltkrievijas teritorijās. Noteces izmaiņas no pierobežas līdz Līvāniem ir nebūtiskas, savukārt Dubnas un Aiviekstes upes kopējā notecē ir vērā ņemamas. Neapšaubāmi, ka dabiskos procesus, t.sk. noteces režīmu, vielu akumulācija Daugavā būtiski ietekmē Pļaviņu HES, Ķeguma HES un Rīgas HES darbība.

Sniega kušanas ūdeņu izraisītie pali ir uzskatāma par Daugavas upei raksturīgu iezīmi un tie visbiežāk ir novērojami marta beigās un aprīļa sākumā. Raksturīgi, ka agrākos laika periodos lielākie pavasara pali tika konstatēti tieši aprīļa beigās. Zemākie ūdens līmeņi ir konstatēti vasaras periodā no jūnija līdz septembrim, bet zemākie caurplūdumi novēroti ziemas sezonā (skat. 1.attēlu).

1.attēls

Vidējais maksimālais caurplūdums Daugavā pie Daugavpils

4.tabula

Daugavas caurplūduma parametri

Novērojumu stacija	Baseina platība, km^2	Gada vid. caurplūdums, m^3/s	Maksimālais caurplūdums, m^3/s	Minimālais 30 dienu caurplūdums, m^3/s
Augšpus Līvāniem	66000	468	6500	87 / 81
Lejpus Līvāniem	68800	486	6800	91 / 85
Jēkabpils	70500	501	7040	93 / 87
Pļaviņu HES	81300	567	7620	102 / 96
Ķeguma HES	82100	575	7700	103 / 97
Rīgas HES	84000	590	7900	105 / 99

Gada vidējais caurplūdums ir parādīts 4.tabulā un to uzskata arī par daudzgadīgo vidējo. Pētījumi liecina, ka vidējais daudzgadīgais caurplūdums būtiski neizmainīsies arī turpmākajos gados (Zīverts, 1996). Maksimālajam pavasara palu caurplūdumam ir 1% varbūtība. Minimālais 30 dienu caurplūdums ir aprēķināts atsevišķi vasarai un ziemai (1.1.tabulā atdalīts ar starp svītru).

Ūdens līmeņa režīms, ūdens dziļums un straumes ātrumi ir cieši saistīti ar caurplūduma režīmu, gultnes profilu un raupjumu, bet aukstajā sezonā - ar ledus apstākļiem. Kopumā Daugavas upei raksturīga ātru un lēnu posmu nepārtraukta mija. Upes posms no Krāslavas līdz Daugavpilij ir stipri līkumots ar daudzām krācēm. Gultnes slīpums mainās no 0,10 līdz 1,15 m/km. Lejpus Daugavpils upes plūdums kļūst lēns. Tāpat Daugava ir salīdzinoši lēna līdz Līvāniem, kur tās dziļums pārsniedz 4m pat vasaras mazūdens periodā un vairāk kā 8m pavasara palu laikā. Lejpus Līvāniem sākas straujāks posms, kas turpinās 10 km, līdz Trepei. Ūdens dziļums mazūdens periodā šeit ir ~ 2m un var sasniegt 7m palu laikā. Ūdens dziļums augšpus Jēkabpils ir diezgan mainīgs, bet kopumā ir salīdzinoši augsts; tas var pārsniegt mazūdens periodā pat 8 m.

Ūdens līmeņa izmaiņas Daugavā ir saistītas ar ledus apstākļiem. Vižņu formēšanās pirms stabilas ledus segas izveides samērā brīvi norisinās pirms ūdenskrātuvēm, upes ātrajos straumes posmos. Būtiskas izmaiņas ledus veidošanās procesam radīja hidroelektrostaciju izbūve. Ledus formēšanās Daugavā norisinās divos atšķirīgos veidos: a) ūdenskrātuvēs - augšējā slāņa ledus veidošanās un ledus slāņa pakāpenisks pieaugums ziemas laikā, b) ledus veidošanās temperatūras pazemināšanās dēļ ātrajos straumes posmos. Šāda ledus veidošanās bieži ir par pamatu ledus sastrēguma izveidei. Nopietnas problēmas var rasties sniega kušanas laikā, kad galvenā upes daļa ir aizpildīta ar vižņiem. Visizteiktākās ledus sastrēguma veidošanās norisinās augšpus Jēkabpils.

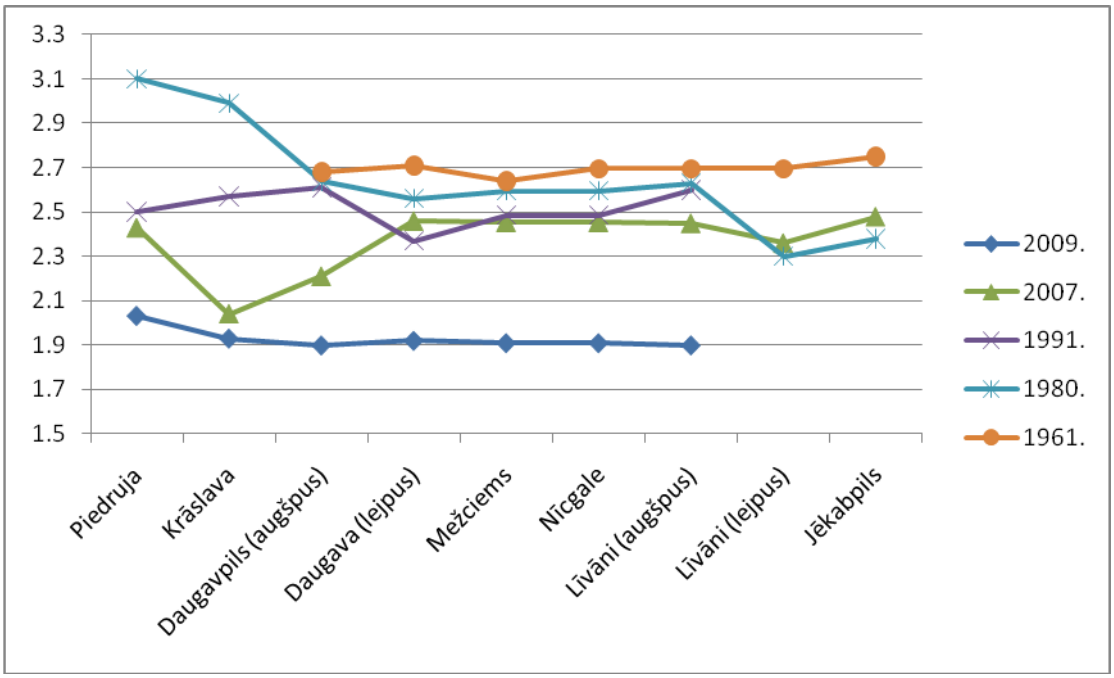
Ledus sastrēgumu izraisīto plūdu ietekme uz ūdens kvalitāti posmā augšpus-lejpus Jēkabpils ir maz pētīta, taču viennozīmīgi prognozējama organisko un minerālo vielu pastiprināta uzkrāšanās posmos ar lēnāku tecējumu un ūdenskrātuvē (Gruberts 2006).

2. Daugavas zoobentosa raksturojums

Pēc ievāktajiem paraugu datiem Daugavas neizmainītajā upes posmā no Piedrujas līdz posmam lejpus Jēkabpils iespējams spriest par upes ekoloģisko kvalitāti izmantojot indikātororganismu saprobitātes pakāpes katrā Daugavas upes pētāmajā vietā (skat. 2.attēlu).

2.attēls

Saprobitātes indekss

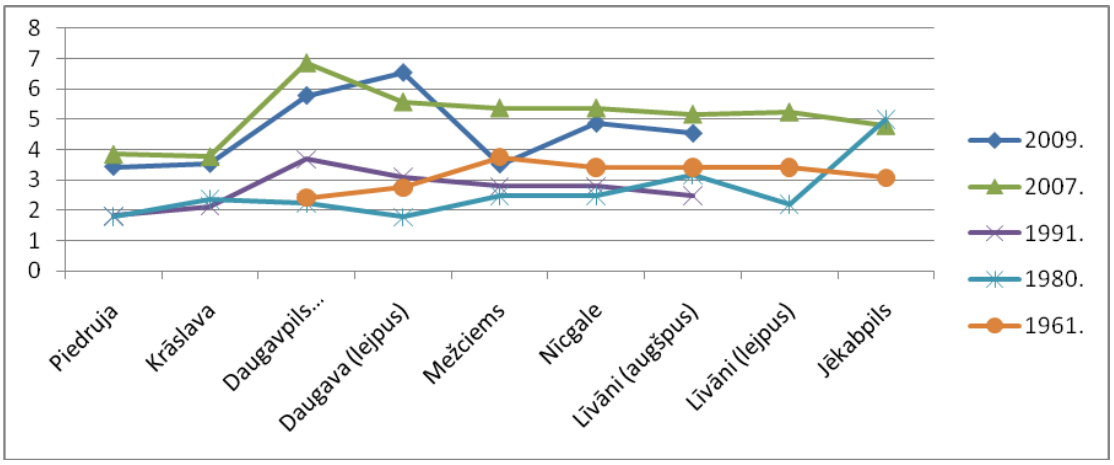
Kopumā pētītajā Daugavas posmā no Latvijas robežas līdz Jēkabpilij kopumā konstatēti 179 taksoni. Vislielākā taksonu daudzveidība konstatēta pie Krāslavas (91 taksons), bet zemāka taksonu daudzveidība konstatēta augšpus Līvāniem (46 taksoni). Kvalitatīvi un kvantitatīvi bagātākas grupas ir gliemji, mazsaru tārpi, kukaiņu kāpuri un dēles.

Pētītajos Daugavas posmos saprobitātes indeksa vērtības mainās sekojošas robežās: 1961.gadā no 2,6 līdz 2,75; 1980.gadā no 2,3 līdz 3,1; 1991.gadā no 2,37 līdz 2,61; 2007.gadā no 2,04 līdz 2,48 un 2009.gadā no 1,9 līdz 2,03 (no beta-mezosaprobālās līdz alfa-mezosaprobajai saprobitātes pakāpei), kas liecina, ka vide ir vāji piesārņota līdz piesārņota ar viegli noārdāmajām organiskajām vielām. Saprobitātes pakāpei ir tendence pieaugt virzienā no Latvijas robežas uz Jēkabpili (skat.2.attēlu).

Salīdzinot 2007. – 2009.gadā aprēķinātās saprobitātes indeksa vērtības ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem, kas ir veikti 1961.gadā (Качалова 1972: 215) pētītajā posmā Daugavas ekoloģiskais stāvoklis ir uzlabojies. Savukārt salīdzinot saprobitātes indeksa vērtības Daugavas augštecē (Piedruja) un lejtecē pie Jēkabpils saprobitātes pakāpei ir tendence palielināties, ko varētu izskaidrot ar antropogēnā slodzes ietekmi. 1960. – 1980.gada rezultāti liecina, ka pētītajos upes posmos saprobitātes indeksa vērtību izmaiņas ir neliels un nav vērojamas būtiskas izmaiņas.

3.attēls

Šenona-Vīnera indekss

Šenona -Vīnera indeksu izmanto vides kvalitātes kontrolei pēc bioindikācijas principa. Šajā gadījumā vērtē nevis vides parametru stāvokli, bet organismu reakciju, ko izsauc vides izmaiņas. Sevišķi piemērots šis indekss ir ūdenstilpju piesārņojuma raksturošanai. (Liepa u.c. 1991)

Zoobentosa sugu bioloģiskā daudzveidība (Šenona-Vīnera indekss) mainījās robežās no 1,7 līdz 6,98 (skat. 3.attēlu). Visaugstākā tā bija 2007. –2009.gadā Daugavpils pilsētas apkaimē, kas izskaidrojams ar zoobentosa sugu masveida savairošanos vasaras mazūdens periodā. Daugavpils pilsētai piegulošajā upes posmā (augšpus un lejpus Daugavpils) bioloģiskās daudzveidības indeksa rādītāji svārstās diezgan plaša diapazonā, turpretī pārējā upes posmā rādītāji ir diezgan nemainīgi.

Kopumā vērtējot pētāmo posmu no Latvijas robežas līdz Jēkabpilij ir vērojama tendence, ka bioloģiskās daudzveidības indeksa vērtība palielinās, kas ir izskaidrojams labvēlīgu dzīves vidi konkrētajām indikatororganismu sugām.

Salīdzinot 2007. – 2009.gada un 1961. – 1980.gada pētījumu rezultātiem varam konstatēt, ka bioloģiskās daudzveidības ir palielinājusies.

Secinājumi

- Saprobitātes indekss svārstījās no 1,9 – 3,1. Augstākās vērtības tas uzrādīja 60. un 80.gados. No Piedrujas līdz Jēkabpilij tendence samazināties.
- Daudzveidības indekss atkarībā no vietas un laika svārstījās diezgan plašā diapazonā no 1,7 līdz 6,98. Augstākās vērtības tas uzrādīja 2007.-2009.g.
- Daugavas vidustecē (Daugavpils piepilsētas teritorijā) makrozoobentosa zoocenozēm vasaras mazūdens periodā ir raksturīgs liels reti sastopamo sugu īpatsvars.

Bibliogrāfija

1. Cimdiņš P. (2001.) Limnoekoloģija. Rīga, Mācību grāmata.
2. Cimdiņš, P., Druvietis, I., Liepa, R., Parele, E., Urtāne, L., Urtāns, A. (1995) A Latvian catalogue of indicator species of freshwater saprobity. Proc. Latv. Acad. Sci. 1/2 , B. : pp. 122-133
3. Gruberts D. (2006) Palu pulsa koncepcija Daugavas vidusteces palieņu ezeru ekoloģijā. Promocijas darbs. Daugavpils, 1-152.
4. Kļaviņš M., Cimdiņš P. (2004) Ūdeņu kvalitāte un tās aizsardzība. Rīga: LU, 208 lpp.
5. Kuršs, V. & Stinkule, A. (1997) Latvijas minerāli. Rīga, Zinātne, 200 lpp.
6. Latvijas Daba (1994) Enciklopēdija 1.sēj. "Latvijas Enciklopēdija" Rīga, 214-222
7. Liepa L., Mauriņš A., Vimba E. (1991.) Ekoloģija un dabas aizsardzība. Rīga, Zvaigzne.
8. LR Ministru kabineta 2002. gada 12. marta noteikumi Nr. 118 "Noteikumi par virszemes un pazemes ūdeņu kvalitāti" ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 04.10.2005.
9. LR Ministru kabineta 2000.gada 14.novembra noteikumu Nr. 396. "Noteikumi par īpaši aizsargājamo sugu un ierobežoti izmantojamo īpaši aizsargājamo sugu sarakstu"
10. LZA Bioloģijas institūta Hidrobioloģijas laboratorijas atskaite, 1980 (nepubl.)
11. LZA Bioloģijas institūta Hidrobioloģijas laboratorijas atskaite, 1991 (nepubl.)
12. Sloka N. (1981.) Latvijas PSR dzīvnieku noteicējs. Latvijas kladocera fauna un noteicējs. Rīga LVU.
13. Sloka N. (1996.) Ūdensdzīvnieku noteikšana dabā. Bezmugurkaulnieki. Rīga: Zvaigzne ABC.
14. Ūdens saimniecības pamatprincipi Eiropas Savienībā, (http://www.meteo.lv/public/28085.html).
15. Zīverts, A. (1996) Maksimāli iespējamo plūdu aprēķins Daugavas upes baseinā. Nāra Ltd.
16. Качалова О.Л. (1972) Ручейники рек Латвии. Рига. 3-215.
17. Качалова О.Л. (1969) Фауна ручейников основных биотопов крупных рех Латвии. Изв. АН ЛатвССР. б-7.
18. Кумсаре А. Я. (1967) Гидробиология реки Даугавы. Рига, Зинатне. 3 –186.

Jānis Kārkliņš, Reinis Garkalns

PARASTĀS ĪVES *TAXUS BACCATA* ATTĪSTĪBU IETEKMĒJOŠI FAKTORI

Abstract
Ordinary yew (*Taxus baccata L.)* is one of the most protected plants in Latvia. Under natural conditions, it can be found in some places, mainly in the Kurzeme coast. Investigating the yew stands can be established that their development is impaired - has seen the development of older trees disorders and almost no observed reproduction of yew. The study was carried out to clarify the situation in the two largest natural yew stands in Kurzeme - Nīca and Rucava. The study was conducted under field conditions and also in laboratory. The main methods described in the work are surveyed of yew stands, soil and soil water sampling, pH analysis and determination of light level in yew stands. The study found that the normal development of the yew hampered by various adverse factors of which the main soil is bogging and other species expansion. Without detailed proposals specie ordinary yew may disappear from territory of Latvia at all. This study was conducted with aim to identify the problems affecting this specie and factors that adversely impact the development.Work will continue on the species further research, monitoring and proposal for the development of it.
Atslēgas vārdi: *parastā īve, ietekmējoši faktori, augsnes hidroloģija, pārpurvošanās.*

Parastā īve *Taxus baccata* ir augs, kurš ierakstīts Latvijas Sarkanās grāmatas I kategorijā – tātad suga, kurai draud pilnīga izzušana no Latvijas teritorijas. Parastās īves taksonomija: augu valsts (*Plantae*), kailsēkļu nodalījums (*Pinophyta*), skujkoku klase (*Pinopsida*), priežu rinda (*Pinales*), īvju dzimta (*Taxaceae*), īvju ģints (*Taxus*) , suga – Parastā īve (*T. baccata*) (Keirāns 1993: 42). No sēklaugu kopējā ciltskoka īvju augi *(Taxidales)* kā patstāvīgs zars nodalījušies jau pirms 200 miljoniem gadu, t.i., paleozoja ēras periodā. Ilgā īves attīstības vēsture liecina, ka tā ir spējīga pārvarēt visdažādākos dabas apstākļus, kādiem tikusi pakļauta zemeslode miljoniem gadu ritumā. Tas norāda, ka īve ilgstošā evolūcijas gaitā, iemantojusi lielas adaptācijas spējas un klimatiski ekoloģisko plasticitāti. Tā ir pietiekoši ekspansīva un izplatīties spējīga, lai samērā īsā laikā aizņemtu augu valstī sev visas piemērotās ekoloģiskās nišas (Riekstiņš 1986: 76). Tādēļ arī ir būtiski pētīt parastās īves izplatību Latvijas teritorijā, lai noskaidrotu kādēļ šī suga ir ierindojama īpaši aizsargājamu sugu sarakstā. Pēdējos vērā ņemamie pētījumi par parastās īves izplatību Latvijā un tās augšanas apstākļiem ir veicis Ilmārs Riekstiņš, par ko liecina publikācijas līdz 1986.gadam. Līdz mūsdienām situācija ir būtiski mainījusies un parastā īve savvaļā sastopama atsevišķās atradnēs vairs tikai Kurzemes piekrastē no Rucavas līdz Kolkai. Tātad Latvijas teritorijā parastās īves izplatības areāls galvenokārt aptver Latvijas teritorijas rietumu un ziemeļrietumu daļu, kur tai ir stabila un nozīmīga vieta piejūras mežu ekosistēmās. Izpētot datus, kas iegūti veicot arheoloģiskus izrakumus, var secināt, ka parastā īve ir bijusi plaši izplatīts augs praktiski visā Latvijas teritorijā. To apliecina piemēram veiktie izrakumi Ventas upes pietekas Lejastilžas krastos, kur 150 miljonus gadu vecās juras perioda nogulās konstatētas īvju dzimtas auga atliekas.(Mauriņš, Zvirgzds 2006: 86). Pirmo reizi īvi kā sastopamu Kurzemē min J. Fišers 1784. gadā, rakstot par īvēm Slīterē. Minētie koki sasnieguši 6 pēdu apkārtmēru

(1 pēda = 30,5 cm). No tā var secināt, ka parastā īve Kurzemes piekrastes mežos ir bijusi izplatīta suga kā arī bijuši sastopami relatīvi veci un ievērojami sugas īpatņi.

Saskaņā ar līdzšinējiem pētījumiem, konstatēts, ka īve vislabāk aug svaigās, barības vielām bagātās, irdenās un kaļķainās augsnēs (Riekstiņš 1986: 80). Tātad vietās kurās sastopami ar kaļķi bagāti ieži – dolomīts, kaļķakmens, merģelis. Kaitēkļi tai nenodara nopietnus bojājumus, tā labi panes piesārņotu un putekļainu gaisu. Augšanas gaita ļoti lēna. Var sasniegt vairāku simtu, pat vairāku tūkstošu gadu vecumu. Saknes var tikt cauri ļoti blīvai augsnei un spēj noturēties arī klintīs.

Parastās īves sugas izplatības areālus un spēju vairoties nosaka tas vai augam attīstās dzimumpaaudze. Tās attīstība ir kavēta vai ilgstoši nenotiek, ja iedarbojas viens vai vairāki kaitīgi faktori. Sēklu kvalitāte parastajai īvei ir augsta, dīgtspēja – teicama. Vienīgais trūkums ir tas, ka īve ir divmāju augs, tādēļ viens indivīds dod sievišķos megastrobilus , bet otrs – vīrišķos mikrostrobilus. No evolūcijas viedokļa divmājība neliecina vis par dzīvības potenciāla pazemināšanos, drīzāk gan otrādi. Divmājība pasargā augu no pārāk tuvas radnieciskās krustošanās un sekmē attālākas radniecības īpatņu krustošanos. Tomēr negatīva īpašība divmāju augiem ir tā, ka tie nav spējīgi radīt pēcnācējus, ja tuvumā nav pretējā dzimuma īpatņa. Īvei šis minimālais attālums ir ap 100 metru. Lai īves sekmīgi ražotu sēklas un suga saglabātos, pretējā dzimuma īpatņu struktūra populācijās nedrīkst būt pretrunā ar šo rādītāju, citādi suga var aiziet bojā.(Riekstiņš 1986: 42) Apsekojot lielākās dabiskās parastās īves atradnes Kurzemes piekrastē, tika konstatēts, ka ne visām īvēm ir nosakāms dzimums (neattīstās vai vāji attīstās dzimumpaaudze) vai vērojams neapmierinošs to vispārējais stāvoklis. Piemēram Rucavas īvju audzē 1997.gada no 28 atrodamajām īvēm dzimums bija nosakāms tikai septiņām (Kabucis 1997: 16). 2009. un 2010.gadā saskaņā ar autoru pētījumiem dzimums nosakāms 12 eksemplāriem.

Izpētot parastās īves atradņu vietās esošās augsnes hidroloģiju, sastāvu un teritorijā sastopamās augu sugas, tika konstatēts, ka šīm teritorijām ir tendence pārpurvoties, kas arī varētu būt viens no iemesliem īvju attīstības traucējumiem. Lai veiktu pētījumu tika izpētītas trīs īvju audzes – Rucavas un Nīcas. Apsekošana tika veikta laika posmā no 2009.gada aprīļa līdz 2010.gada aprīlim, galvenokārt 2009.gada vasarā un rudenī. Tika uzskaitītas audzē atrodamās īves, noteikti audzē sastopamie mežu tipi, izplatītākās koku sugas, aizsargājamo augu sugas, ūdens līmenis augsnē dažādos gadalaikos, augsnes ūdens pH un saules gaismas intensitāte, kas nonāk līdz īvēm.

Apsekojot un pētot katru no šīm trijām audzēm tika iegūti rezultāti, kas ļauj izdarīt secinājumus par parastās īves negatīvi ietekmējošiem faktoriem un to iespējamajiem cēloņiem.

Rucavas īvju audzē (Botāniskais liegums "Rucavas īvju audze" 206 ha) un Nīcas īvju audzē apstākļi ir ļoti līdzīgi jo attālums starp tām ir nepilni 10 km. Tajās dominē Piejūras zemienei raksturīgi periodiski mitri bērzu-ošu-egļu vai bērzu-egļu meži, sastopami arī pārmitri bērzu-melnalkšņu meži, sausi jauktu koku meži (bērzs-egle-priede), sausi egļu-apšu meži un susināti ošu-melnalkšņu-bērzu meži, kā arī bērzu meži, kas izveidojušies aizaugot meliorētam zāļu purvam vai slapjai pļavai. Nīcas īvju audzē sastopami arī melnalkšņu-bērzu staignāji, kaļķaini zāļu purvi ar pūkaugļu grīsli (*Carex lasiocarpa),* augsto grīsli *(Carex elata)* un Devela grīsli *(Carex davalliana)* un pļavas ar zilgano molīniju *(Molinia caerulea)* un ārstniecības brūnvālīti *(Sanguisorba officinalis).* Teritorijām 2005.gadā ir izstrādāts dabas aizsardzības plāns (Salmiņa 2005) kurā ir veikts mežu tipu zonējums. Saskaņā ar autoru veiktajiem pētījumiem 2009.un 2010.gadā, pārmitrajiem mežiem un zāļu purvam ir tendence aizņemt arvien lielāku teritoriju liegumu robežās. Tas nozīmē, ka teritorijām ir tendence pārpurvoties, kas atstāj nopietnu ietekmi uz tajā augošajām augu sugām, tajā skaitā arī uz parasto īvi. Agrāk veiktie pētījumi liecina, ka parastā īve labi panes īslaicīgu sausumu vai izteikti slapjas augsnes, bet tās attīstību kavē ļoti augsts gruntsūdens līmenis vai augšana pārpurvotā teritorijā (Riekstiņš 1986: 83). 1962.gadā veiktā apkārtnes zemju meliorācija stipri ietekmējusi šīs teritorijas, kas veicinājusi parastās egles (*Picea abies*) un dažādu krūmaugu ekspansiju. Sākot no 1990.gada meliorācijas sistēmas vairs netiek apsaimniekotas un neveic savas funkcijas kā rezultātā tuvākās pļavas un pārmitrie meži pārpurvojas - sāk veidoties zāļu purvi un niedrāji. Abi minētie liegumi ir Natura 2000 teritorijas, kurā konstatētas Latvijā īpaši aizsargājamas sugas. Rucavas īvju audzē sastopamas 31 Latvijā īpaši aizsargājamas sugas: 6 sūnu, 4 ķērpju, 11 vaskulāro augu, 4 putnu un 6 bezmugurkaulnieku. Sastopams viens īpaši aizsargājams biotopu veids. Liegumā atrodas 41,2 ha dabisko meža biotopu (Salmiņa 2005). Apsekojot teritoriju tika konstatētas šādas īpaši aizsargājamas augu sugas: parastā īve (*Taxus baccata L.*), dzeltenā dzegužkurpīte (*Cypripedium calceolus L.*), Baltijas efeja(*Hedera helix L.var. baltica*). Nīcas īvju audzē konstatētas 36 Latvijā īpaši aizsargājamas sugas: 5 sūnu, 5 ķērpju, 18 vaskulāro augu, 4 putnu un 4 bezmugurkaulnieku. Sastopami 5 īpaši aizsargājami biotopu veidi. Teritorijas galvenās dabas vērtības ir parastā īve un melnalkšņu staignāji (Salmiņa 2005).

Veicot pētījumu tika noteikts arī augsnes ūdens pH pēc kura var spriest par augsnes skābumu kā arī kaļķa rezervēm tajā. Pavisam augsnes ūdens tika ievākts piecās vietās katrā audzē, tiešā īvju augšanas tuvumā. Paraugu ievākšana tika sākta 2009.gada aprīlī un atkārtota ik mēnesi (mēneša 1.nedēļā). Izmantotā metodika: lai iegūtu augsnes ūdens paraugus, tika izmantots ražotāja „Soilmoisture equipment corp." nerūsējošā tērauda lizimetrs un, lai noteiktu augsnes ūdens pH, tika izmantots elektroniskais pH metrs ar datu savācēju. Iegūtie

dati tika salīdzināti un tā kā būtiskas atšķirības netika konstatētas, tika aprēķināts vidējais augsnes ūdens skābums konkrētajā audzē attiecīgajā parauga ievākšanas reizē. Iegūtie rezultāti apkopoti 1.tabulā.

Parauga ievākšanas laiks / Īvju audze	2009.g.aprīlis	2009.g.maijs	2009.g.jūnijs	2009.g.jūlijs	2009.g.augusts	2009.g.septembris	2009.g. oktobris	2009.g. novembris	2010.g. aprīlis
Rucavas	6,3	6,09	5,92	6,39	5,37	5,82	6,41	6,28	6,11
Nīcas	6,79	6,87	6,46	6,81	6,53	6,82	7,21	7,45	6,92

1.tabula Augsnes ūdens pH .

No iegūtajiem datiem var secināt, ka Rucavas īvju audzē augsnei un augsnes ūdenim ir nedaudz skāba reakcija, kas ļauj izvirzīt hipotēzi par relatīvi zemu kaļķa saturu augsnē. Iespējamie paskābināšanās iemesli var būt ilgstoši stāvošs ūdens pārpurvotajos teritorijas nogabalos, lielais daudzums trūdvielu, kas rodas no atmirušajiem ūdensaugiem un krūmaugiem, kuri pēdējo 50 gadu laikā ir veiksmīgi ieņēmuši šo ekoloģisko nišu. Nevar izslēgt arī saimnieciskās darbības sekas jo abu audžu apkārtne ir samērā blīvi apdzīvota, taču iepazīstoties ar situāciju dabā, autori kā galveno iemeslu izvirza augsnes sastāva maiņu meliorācijas sistēmas izveidē 1962.gadā un sekas ko radījusi šīs sistēmas neapsaimniekošana no 1990.gada. Situācija Nīcas īvju audzē ir salīdzinoši labāka, kas skaidrojama ar to, ka teritorijā ietilpst kalcifili zāļu purvi, kas ir kaļķa avots un rezerves ko var izmantot apkārt esošie meži.

Tika noteikts arī gaismas daudzums, kas nonāk līdz parastajām īvēm abās audzēs dažādās vietās. Lai to veiktu tika izmantots zviedru firmas Velleman gaismas luksometrs DVM 1300, kura mērīšanas amplitūda ir no 200 līdz 50 000 luksu (lx). Tika izvēlēti 8 koki no katras audzes ar tādu aprēķinu, lai tiktu aptverta visa audzes teritorija un mērījumi izdarīti gan saulainos laika apstākļos gan mākoņainā laikā. Tika ņemtas vērā arī debespuses – gaismas daudzums tika mērīts gan koka Ziemeļu gan Dienvidu pusē. Mērījumi tika veikti ik mēnesi sākot no 2009.gada aprīļa līdz 2010.gada aprīlim vienādos diennakts laikos. Iegūtie dati tika apkopoti un iegūts vidējais gaismas daudzums, kas nonāk līdz atzīmētajiem kokiem. Vidējie rādītāji atspoguļoti 2.un3.tabulā.

2.tabula Vidējais gaismas daudzums luksos (lx), kas nonāk līdz 8 autoru atzīmētām īvēm Rucavas īvju audzē.

Rucavas īvju audze				
Īves Nr.	Mērījumi saulainos laika apstākļos		Mērījumi apmākušos laika apstākļos	
	D	Z	D	Z
1	300	309	106	115
2	1200	1222	380	387
3	296	290	95	86
4	301	294	107	100
5	489	492	200	215
6	1210	1213	379	383
7	1200	1200	370	370
8	289	280	88	80

3.tabula Vidējais gaismas daudzums luksos (lx), kas nonāk līdz 8 autoru atzīmētām īvēm Nīcas īvju audzē.

Nīcas īvju audze				
Īves Nr.	Mērījumi saulainos laika apstākļos		Mērījumi apmākušos laika apstākļos	
	D	Z	D	Z
1	800	792	287	288
2	286	281	133	127
3	1302	1298	738	742
4	962	962	306	300
5	174	165	87	74
6	561	554	193	186
7	1271	1280	894	890
8	1139	1140	875	873

No iegūtajiem datiem iespējams secināt, ka vairums īvju ir noēnotas un tas nevarētu būt attīstību bremzējošs faktors jo parastā īve ir tipisks ēnmīlis. Atsevišķas īves atrodas samērā labi apgaismotā teritorijā, kas var veicināt pieauguša koka augšanu, bet kavēt dabisku vairošanās procesu. Saskaņā ar pētījumiem parastai īvei līdz tā sasniedz 6 cm garumu ir nepieciešams maksimāls noēnojums (Iszkulo, Boratinsky 2006: 80). Vizuāli novērtējot situāciju abās audzēs nākas secināt, ka parastās egles ekspansija atsevišķās vietās, kur tika konstatēts vismazākais gaismas daudzums, ir radījusi pārlieku lielu noēnojumu, kas darbojas kā negatīvs faktors parastās īves attīstībai.

Galvenās pētījumā gūtās atziņas: parastās īves Rietumkurzemes dabiskās audzes ir apdraudētas jo to teritorijām ir tieksme pārpurvoties kā rezultātā negatīvi mainās augsnes sastāvs. Parastās egles un dažādu krūmaugu ekspansija var nelabvēlīgi ietekmēt esošo parasto

īvju augšanu, tajā skaitā vairošanos. Jāturpina darbs pie pārējo īvju audžu apsekošanas, izpētes un priekšlikumu izstrādes situācijas uzlabošanai.

Bibliogrāfija

1. Boratinsky, A., Iszkulo, G., (2006) Analysis of the relationship between photosynthetic photon flux density and natural Taxus baccata seedlings occurrence. *Acta oecologica* vol. 29, n°1: 78-84
2. Kabucis I. (1997) Rucavas parastas īves atradne. *Latvijas daba. Enciklopēdija.* 5. sēj.: Rīga, Preses nams. Publikācija 16.lpp.
3. Keirāns, L. (1993) *Iepazīsim Latvijas augus*: Rīga Zvaigzne
4. Riekstiņš, I. (1986) *Īve- piejūras mežu pērle*: Rīga, Zinātne.
5. Mauriņš, A., Zvirgzds, A. (2006) *Dendroloģija*: Rīga, LU Akadēmiskais apgāds.
6. Salmiņa, L., Rucavas īvju audzes botāniskais liegums: *Latvijas Dabas fonda dati*. http://www.ldf.lv/pub/?doc_id=28454 [30.04.2010.]
7. Salmiņa, L., Nīcas īvju audzes botāniskais liegums: *Latvijas Dabas fonda dati*. http://www.ldf.lv/pub/?doc_id=28453 [30.04.2010.]

Olga Kovaļova

DAUGAVAS POSMA NAUJENE-NĪCGALE PLŪDU RISKA IESPĒJAMĪBAS NOVĒRTĒŠANA IZMANTOJOT ĢIS UN „MIKE DHI" PROGRAMMATŪRAS KOMPLEKSUS RISINĀJUMUS

Abstract
Floods have the potential to cause fatalities, displacement of people and damage to the environment, to severely compromise economic development and to undermine the economic activities of the Community: (Direktīva 2007/60/: 1).
The object of the research is the Daugava flooded territory with total area of 276 m^2 in Naujene-Nicgale zone Taking into account geospatial character of the research, geospatial methods of the research have been applied. The start data preparation was made using Bentley MicroStation GeoGraphics V8.
Using ESRI ArcGIS 9.0 program with Spatial Analyst un 3D Analyst setup was created the Daugava flood endangered territory map of Naujene-Nicgale zone.
The Global Positioning System GPS was a tool for determining observation checkpoints in Dviete valley territory. The checkpoint dtd. August 12, 2009 was 85,5 m over sea level and on April 4, 2010 it was at 92 m above sea level. The water level has risen by 6,5 m.
In the process of data observation analysis from observation stations in Daugavpils from 2004 till 2010 was foreseen water level rise in April, 2010 by 7,2 meters. The forecast was made on December 5, 2009 and differs from actual LVĢMA data by 0,52 m.
The research was made using MIKE 11 predicting model of Danish Institute of Hydraulics (DIH), which allowed to create a hydro-dynamic model. The start data for establishing of hydro-dynamic model have been obtained with the help of ESRI ArcGIS 9.0 program.
Atslēgas vārdi: *ĢIS, MIKE 11, plūdu riska karte.*

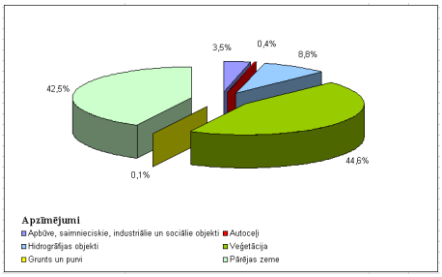
Plūdu riska iespējamības novērtēšanas pasākumi nav iedomājami bez plūdu riska teritorijas telpiskās modelēšanas. Plūdu procesu modelēšana mēģina izteikt un attēlot pētījumu teritoriju plūdu riska iespējamības novērtēšanai. Pašlaik izstrādāti vairāki matemātiskie modeļi, kuru pielietošana ir plaši izplatīta visā pasaulē.

Pētījuma koncepcija ir izveidot plūdu riska karti, izmantojot mūsdienas ģeoinformācijas sistēmas tehnoloģijas un viendimensijas hidrodinamisko modeli Daugavas upei Naujenes – Nīcgales posmā mazūdens un palu perioda laikam.

1. Pētījuma gaitā, balstoties uz Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras 2005.gada ortofotokartēm un bijušās PSRS ģenerālštāba 1963.gada topogrāfiskajām kartēm mērogā 1:10 000, teritorijas robeža tika manuāli nociparota un pārveidota par poligonu MicroStation GeoGraphics V8 vidē. Pētījuma teritorija ir izvietojusies Latvijas dienvidaustrumos, Daugavas upes baseinā un tās robeža ir horizontāle jeb augstuma līnija, kura atbilst 95 metriem virs jūras līmeņa (m.v.j.l.).

2. Izejas datu kamerālā apstrāde tika veikta datorprogrammā Bentley MicroStation GeoGraphics V8, balstoties uz ortofotokartēm mēroga 1 : 10 000, bijušās PSRS ģenerālštāba topogrāfiskajām kartēm, fotoplāniem mēroga1 : 10 000 un topogrāfiskajām kartēm mēroga 1 : 50 000. Kamerālās apstrādes rezultātā tika izveidotas pamatdatu un topoloģiski sakārtotas

kartes. Balstoties uz topoloģiski sakārtotajiem faila datiem, tika analizēti teritorijas zemes lietošanas veidi (skat. 1.att.).

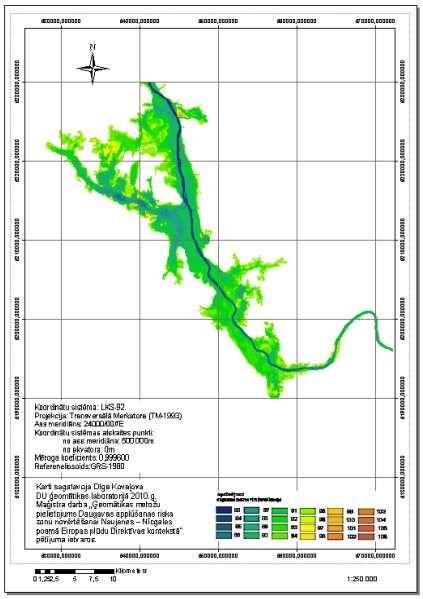

1. attēls. Pētījuma teritorijas iedalījums pēc zemes lietošanas veidiem. Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Viena no nozīmīgākajām dabas resursu sastāvdaļām ir mežs, kas aizņem 44,6 % no teritorijas kopplatības. Hidrogrāfijas objekti - upes un ezeri aizņem 8,8 %, autoceļi 0,4 %, apbūves objekti 3,5 % , purvi 0,1 % un lielu daļu no teritorijas aizņem parejas zemes - 42,5 %.

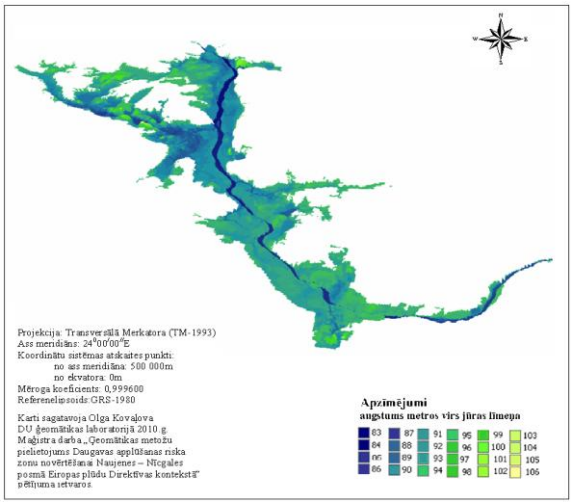
2. Balstoties uz bijušās PSRS ģenerālštāba topogrāfiskajām kartēm, tika veikta pētījuma teritorijā ietilpstošo augstuma horizontāļu vektorizēšana, piešķirot tām augstuma vērtības. Daugavas applūšanas teritorijas Naujenes-Nīcgales posmā maksimālā absolūtā reljefa augstuma atzīme ir 106 m.v.j.l. Baltijas augstumu sistēmā, minimālā augstuma atzīme ir 83 m.v.j.l.

3. Datu vizualizācija un operācijas ar rastriem tika veiktas ar ESRI ArcGIS 9.2. programmatūras vidē. Izmantojot programmas paplašinājumu ArcGIS/3D Analyst, tika izveidoti teritorijas reljefa „TIN" un „GRID" modeļi (skat. 2. att.).

2. attēls. Applūšanas teritorijas „GRID" modelis ArcGIS/3D Analyst programmā. Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Trīsdimensijas plūdu riska karte tika izveidota ArcGIS/ 3D Analyst/ ArcScene paplašinājumā (skat.3. att.).

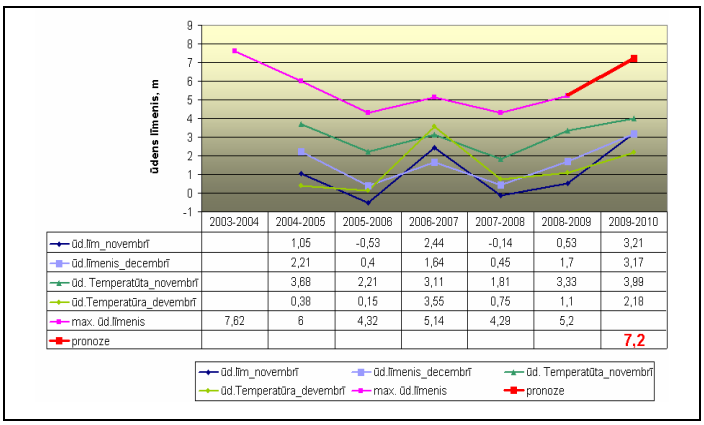
3. attēls. Trīsdimensijas plūdu riska karte. Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Trīsdimensijas plūdu riska karte, atbilst 2010.gada 4. aprīļa pavasara palu laikam, kad ūdens līmenis pacēlās līdz 6.5 metriem un sasniedza 92 metrus virs jūras līmeņa.

Analizējot kartē tika noteikti objekti, kuri atrodas applūšanas teritorijā, tie ir ciemi (Cukurini, Paukšti, Kooperators un Maļutki vasarnīcas ciemi, Nīcgale, Pristaine, Ribaku Sloboda, Urbaniški, Jaunušānu, Apses), kā arī apbūves, saimniecības, industriālie, sociālie un infrastruktūras objekti. Apkopojot esošo informāciju tika izstrādāti ieteikumi teritorijas plānojumam.

4. Pētījumā tika analizēti klimatiskie un hidroloģiskie faktori, izmantojot globālās pozicionēšanas sistēmu (GPS) un analizējot Latvijas Vides ģeoloģijas un meteoroloģijas (LVĢMA) aģentūras hidroloģiskos un meteoroloģiskos datus. Lauka pētījumu darbi tika organizēti 2009.gada augustā, novembrī un 2010.gada aprīlī, novērošanas kontrolpunktu noteikšanai un fotofiksēšanai. Ar globālās pozicionēšanas sistēmas GPS palīdzību tika noteikti novērošanas kontrolpunkti Dvietes ielejas teritorijā 2009.gada 12.augustā un 2010.gada 4.aprīlī. Rezultātu analīzes gaitā tika konstatēta ūdens līmeņa pacelšanās pavasara palu perioda laikā par 6,5 metriem, salīdzinot ar mazūdens periodu.

2009.gada 30.decembrī tika prognozēta ūdens līmeņa pacelšanās 2010.gada aprīlī līdz 7.2 metriem, kas atšķiras no reālajiem datiem par 0,52 metriem (skat. 4.att.).

4. attēls. Plūdu prognoze. Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Visaugstākais ūdens līmeņa rādītājs pēc Daugavpils novērošanas stacijas datiem pavasara palu laikā tika sasniegts 2010.gada 9.aprīlī - 7,72 metru jeb 93,43 m. v.j.l.

5. Pētījuma realizācijai tika izmantots MIKE 11 plūdu prognozēšanas Dānijas hidraulikas institūta (DHI) modelis. Hidrodinamiskā modeļa izveidošanai tika iegūti sekojoši izejas dati MIKE Zero un MIKE 11 programmatūras vidē (skat. 1.tab.).

1.tabula. Izejas dati viendimensijas hidrodinamiskā modeļa izveidei.

Upju tīkla fails	River Network (.nwk11)
Upju šķērsgriezuma fails	Cross Sections (.xns11)
Laikrindas fails	Time Series (.dfs0)
Robežas nosacījumu fails	Boundary Condition (.bnd11)
Hidrodinamiskās parametru fails	HD Parameter (.hd11)
Modelēšanas fails	Simulation (.sim11)

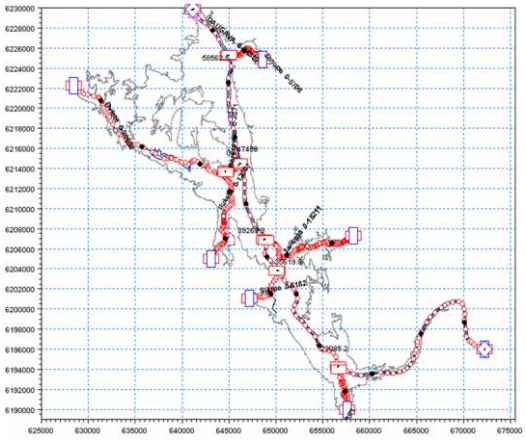
Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

MIKE (DHI) programmatūras komplekss ļauj importēt un eksportēt ģeogrāfiskās informācijas sistēmas (ĢIS) datus, CAD failus un datu bāzes. Darbā tika izmantoti rastra faili shp, bmp un jpeg formātos, bijušās PSRS ģenerālštāba kartes mērogā 1:10 000; topogrāfiskās kartes mērogā 1 : 50 000.

Upju tīkla faila izveidošanai sākotnēji tika izveidots darba lauks: X_{max}= 625000 X_{min}=675550 Y_{min}=6189000 Y_{max}=6230000, izmantojot izejas faila lapasrobeža shp. ģeogrāfiskās koordinātes no ArcGIS 9.2 programmatūras. Visa ģeotelpiskā informācija tika sagatavota LKS-92 koordinašu sistēmā.

Modeļa izveidošanas gaitā notiek Daugavas upes tīkla nociparošana, katra upes tīkla iecirkņa augšteces robežas un ūdenslīmeņa uz lejteces robežas atzīmju noteikšana un atbilstošas tabulas izveidošana. Daugavas upes tīkls Naujenes – Nīcgales posmā sastāv no astoņiem iecirkņiem: Daugava un tās pietiekas (Laucesa, Līksna, Silupe, Berezauka, Ilūkste,

Dviete un Jāņupe), no 626 punktiem un 21 šķērsgriezuma. Upes tīkla garums ir 64,559 km (skat.5.att).

5. attēls. Pētījuma teritorijas viendimensijas upju tīkla modelis. Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

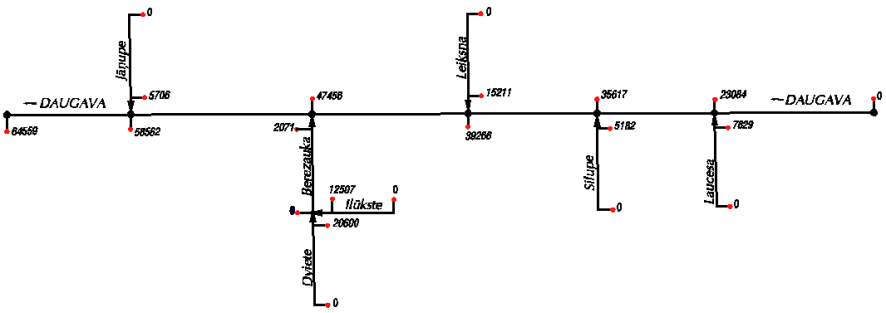
Pamatojoties uz Daugavas upes tīkla failu „River Network (.nwk11)", tiek noteiktas atzīmes šķērsgriezumu aprēķiniem (skat.2.tab.).

2.tabula. Atzīmes šķērsgriezumu aprēķiniem

Daugavas upes iecirkņa nosaukums	Augšteces robežas	Lejteces robežas
DAUGAVA	0	64559
Jāņupe	0	5706
Berezauka	0	47456
Dviete	0	20600
Ilūkste	0	12507
Līksna	0	5182
Silupe	0	15211
Laucesa	0	7829

Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

Daugavas upes šķērsgriezuma faila „Cross Sections (.xns11)" izveidošanai izejas dati tika ņemti no bijušās PSRS topogrāfiskajām kartēm mērogā 1:10 000 un no Latvijas Vides, Ģeoloģijas meteoroloģijas Centra datiem: (LVĢMA 1981: 25). Daugavas upes tīkla šķērsgriezumu shematiskais izvietojums ir attēlots (skat. 6.att.).

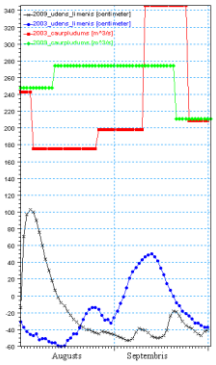

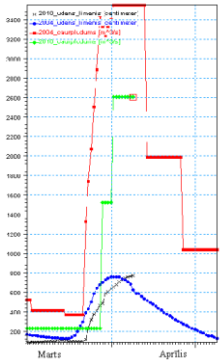
6. attēls. Upes tīkla šķērsgriezumu shematiskais izvietojums Naujenes-Nīcgales posmā. Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

Dati par šķērsgriezumiem tika ievadīti tabulā MIKE 11 „Cross Sections (Xns11)" un pēc tam tika aprēķināti parametri: šķērsgriezuma platība, hidrauliskā rādiusa plūsma, ūdens plūsma.

Laikrindas „Time Series (.dfs0)" faila izveidošanas gaitā tika analizēti meteoroloģiskie un hidroloģiskie dati par 2004. –2010.gadiem, tika noteikti maksimālā un minimālā ūdens līmeņa un ūdens caurplūduma rādītāji. Viendimensijas modeļa izveidošanai tika noteikti sekojoši laika periodi:

- mazūdens laikā - 2003.gada un 2009.gada augustā un septembrī (skat.7.att.);
- palu laikā - 2004.gada un 2010.gada martā un aprīlī (skat. 8.att.).

7.attēls. Mazūdens periodā -2003.g. un 2009.g. 8.attēls. Palu laikā -2004.g. un 2010.g. Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Par mazūdens laika periodiem tika pieņemts 2003.gads un 2009.gads - gadi pirms gadiem ar maksimālo ūdens līmeņa pacelšanos pavasara plūdu periodā. Palu laika periodi - 2004.gads un 2010.gads, kad ūdens līmenis, pēc Daugavpils novērošanas stacijas datiem, aprīlī sasniedza attiecīgi 7,61 un 7,72 metrus.

Modeļa kalibrēšana tika veikta robežas nosacījumu „Boundary Condition (.bnd11)" failā, lai saskaņotu aprēķina datus ar novērošanas datiem. Modeļa kalibrēšana nozīmē atrast

tādus modeļa parametrus, pie kuriem panākta vislabākā aprēķināto un novēroto parametru sakritība: (Procesu analīzes un izpētes centrs 2008: 40).

Modelim aprēķinātie nepieciešamie robežnosacijumi ir laika mainīgie caurplūdumi uz tā augšteces „vaļējās" robežas, kur straume ieplūst (skat.3.tab.) un ūdenslīmeni uz lejteces „vaļējās" robežas Daugavas upes beigu atzīmei 64559 (skat.4.tab.), kur straume noplūst.

3.tabula. Daugavas upes tīkla robežnosacijumi

Upes tīkla iecirkņa nosaukums	Ūdens caurplūdums m^3/sek.	Upes nelīdzenuma koeficients (n)	Slīpums
DAUGAVA	203,70	0,05	0,001
Jāņupe	6,8	0,025	0,001
Dviete	10,25	0,025	0,001
Ilūkste	20,41	0,025	0,001
Līksna	13,61	0,025	0,001
Silupe	6,8	0,025	0,001
Laucesa	12,06	0,025	0,001

Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

4.tabula. Daugavas upes robežnosacijumi beigu atzīmei

Upes tīkla iecirkņa nosaukums	Ūdens caurplūdums m^3/sek.	Upes nelīdzenuma koeficients (n)	Slīpums
DAUGAVA	1303,10	0,05	0,001

Avots: autora veidots pēc LVĢMA datiem, www.meteo.lv.

Plūdu riska situācijas modelēšanai un prognozēšanai ir nepieciešams veikt hidrauliskos aprēķinus. Hidrauliskā aprēķina mērķis ir noteikt noteces daudzumu, kurš var noplūst caur Daugavas upes un tās ietekas gultnes šķērsgriezumu.

Visi aprēķini izmantojot Manninga vienādojumu tika veikti MIKE11 programmatūras vidē „Boundary Condition bnd11" un hidrodinamisko parametru failā „Parameter (.hd11)" .

Hidrauliskajam aprēķinam ir svarīgi precīzi noteikt hidrodinamiskos parametrs - gultnes raupjuma koeficientu (n). Analizējot pētījumu upes tīkla gultnes īpašības, kalibrēšanas rezultātā Daugavas upei tika pieņemts gultnes raupjuma koeficients n=0,050 un tās pietekām n= 0,025.

Stabilai ūdens plūsmai atklātajās gultnēs caurlaides spēju nosaka pēc formulas: (RTU 2006: 72):

$$Q = \omega \cdot V \text{ ,} \qquad (1)$$

kur:

ω- plūsmas šķērsgriezuma laukums, (m2);

V- vidējais tecēšanas ātrums, (m/s);

Manninga vienādojums ļauj aprēķināt vidējo tecēšanas ātrumu, (m/s), atkarībā no gultnes raupjuma faktora, kurš atkarīgs no tās virsmas īpašībām; grāvja garenslīpuma, hidrauliskā rādiusa, apslāpētā perimetra (RTU 2006: 72):

$$V = K_{st} \cdot R_h^{2/3} \cdot I_{gar}^{1/2}, \qquad (2)$$

kur:

Kst- gultnes raupjuma faktors, kurš atkarīgs no tās virsmas īpašībām,[m1/3/s];

Igar- grāvja garenslīpums, (‰);

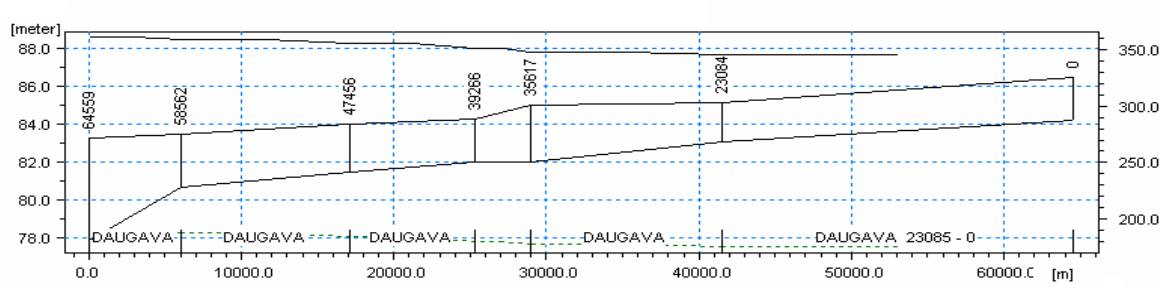
Rh- hidrauliskais rādiuss, (m);

$$Rh = \omega / \chi, \qquad (3)$$

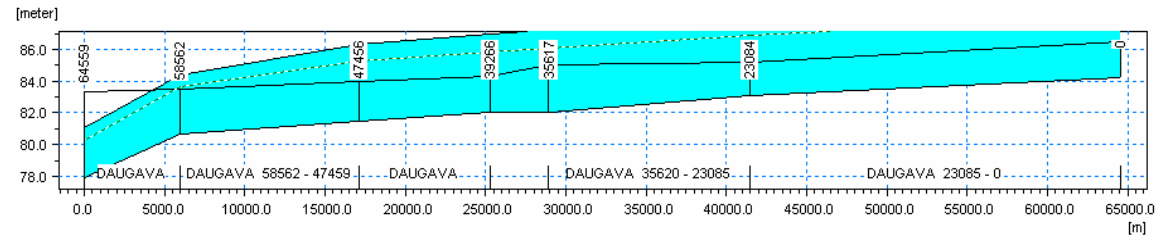
χ - apslāpētais perimetrs, (m).

Manninga vienādojums ir vienāds viendabīgai un stabilai ūdens plūsmai atklātajās gultnēs.

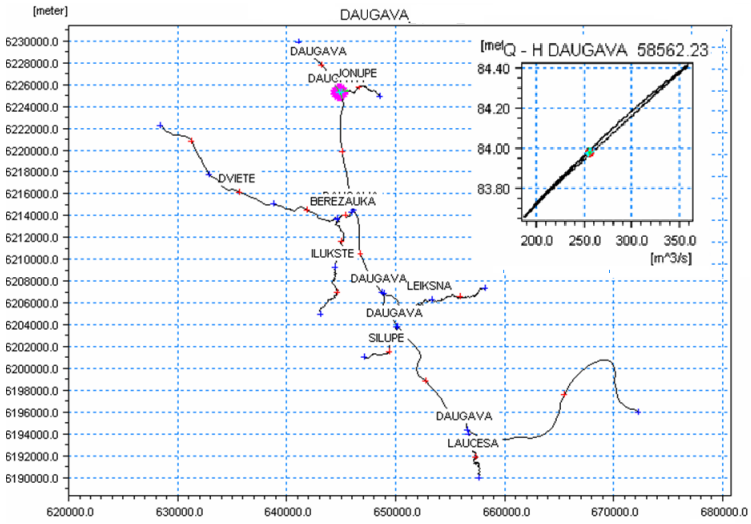
MIKE VIEW - ļauj apskatīt grafikus, upes garengriezuma profilu (skat. 9.att.), šķērsgriezuma profilu (skat.10.att.) un plūsmas parametru izmaiņas laika gaitā (skat. 11. att.), kā arī iegūt rezultātus tabulas veidā.

9. attēls. Daugavas upes garengriezuma profils. Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

10. attēls. Daugavas upes garengriezuma profils un ūdens līmeņa rādītāji palu periodam. Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

11. attēls. Daugavas upes un tās pietiekas viendimensijas modelis un plūsmas parametru izmaiņu grafiks. Avots: autora veidots pēc datiem LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.

Viendimensijas modeļa izejas datus var pielietot plūdu riska kartes izveidošanai applūšanas teritorijas riska prognozēšanai MIKE DHI programmatūras vidē.

SECINĀJUMI

Pētījuma mērķis ir novērtēt plūdu riska Daugavas applūšanas zonu Naujenes – Nīcgales posmā Eiropas 2007/60/EK Direktīvas kontekstā.

Pētījuma rezultātā tika iegūti: trīsdimensiju plūdu riska karte ar platību 276 km^2, ESRI ArcGIS 9.2 programmatūrā un viendimensijas hidrodinamiskais modelis MIKE 11 Dānijas hidraulikas institūta (DHI) programmatūras vidē. Analīzei nepieciešamo izejas datu sagatavošana tika veikta Bentley MicroStation GeoGraphics V8 datorprogrammā. Kā pētījuma starpprodukts ir iegūts precizitātes digitālais reljefa modelis mērogā 1:10 000.

Veicot plūdu riska novērtējumu, tika analizēti klimatiskie un hidroloģiskie dati, izmantojot globālas pozicionēšanas sistēmu (GPS) un analizējot Latvijas Vides ģeoloģijas un meteoroloģijas (LVĢMA) hidroloģiskos un meteoroloģiskos datus no 2004.gada līdz 2010.gadiem. Rezultātu analīzes gaitā 2009.gada 30.decembrī tika sagatavota prognoze, kurā konstatēta ūdens līmeņa pacelšanās 2010.gada aprīlī par 7,2 m, kas atšķiras no reālajiem datiem par 0,52 metriem. Pētījuma novitāte ir tas, ka Daugavas applūšanas riska zonas matemātiskā modelēšana Naujenes – Nīcgales posmā, izmantojot MIKE (DHI) programmatūras kompleksu, Latvijā tiek veikta pirmo reizi.

Bibliogrāfija

1. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2007/60/EK (2007) „Par plūdu riska novērtējumu un pārvaldību" http://lv.vlex.com/vid/parlamenta-direkt-oktobris-riska-nov [2010. 04.27].
2. LVĢMA (1981) „Upes gultnes izmērīšanas materiāli" 17p. 21- 40.
3. LVĢMA http://www.meteo.lv/public/noverojumi_monitorings.html [2010.05.01].
4. Procesu analīzes un izpētes centrs (2008) „Hidrodinamiskas modelēšanas sistēmas izstrāde un applūšanas scenāriju modelēšana Rīgas pilsētai". http://www.sus.lv/files/RDPAD-PAIC-2008final.pdf [2010.05.05].
5. RTU (2006) „Trases plāna, garenprofila un ceļa klātnes izveidojums". 68-71.

Pēteris Lakovskis, Oļģerts Nikodemus, Anete Pošiva

RĀZNAS NACIONĀLĀ PARKA AINAVU EKOLOĢISKAIS PLĀNS

Abstract
Landscape ecological planning in Latvia so far has been used only for separate territories, whereas in Western Europe it is one of the planning system components and is being used as a land-use management tool. Different landscape determining and influencing aspects are taken into account in landscape ecological planning, thus comprehensive research of landscape structure and its elements is being carried out. Razna National Park is one of specially protected nature territories in Latvia, for which the landscape ecological plan has been developed. Preparation of the landscape ecological plan was done in several stages – analysis and assessment of the existing landscape structure and its changes; visual assessment of the landscapes as well as gathering of the information regarding their cultural and historical importance; analysis of functionality and socio-economic factors; analysis of opportunities and restrictions; design of optimal landscape structure and development of landscape ecological plan. Geographical Information Systems were widely applied during development process. The indicator species were selected during the assessment of the landscape structure, their distribution modelling and data validation were performed.
Landscape survey showed that there is an optimal division of the landscape structure, whereas the quality and rapid changes of separate landscape elements are creating problems. When the problems were identified, practical measures and guidelines for local scale landscape areas defined in Razna National Park were proposed. Sufficiently effective and precise measures within the Landscape ecological plan were prepared in order to prove to planners, managers and other stakeholders the significance of the measures and their contribution to territorial management.
Atslēgas vārdi: *ainavu ekoloģija, Rāznas nacionālais parks, ainavu ekoloģiskā plānošana.*

Ievads

Mūsdienās attīstības plānošanas procesos bieži dominē cilvēka vajadzības un to apmierināšanai ne vienmēr tiek ņemti vērā ekoloģiskie apsvērumi (Leitao, Ahern 2002: 66). Tomēr veiksmīga gan īstermiņa, gan ilgtermiņa plāna izstrāde nav iespējama tajā neintegrējot ekoloģijas jautājumus (Booth 1994). Tāpēc aizvien biežāk teritorijas ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai izmanto ainavu ekoloģisko plānošanu. Tā pirmām kārtām ir cieši saistīta ar ainavu ekoloģijas kā zinātnes attīstību, kuras straujā izaugsme pēdējos gadu desmitos palielināja arī ainavu ekoloģijas nozīmi praktiskajā plānošanā. Ainavu ekoloģiskie plāni ir izstrādāti dažāda tipa ainavām gan aizsargājamām dabas teritorijām, gan ārpus tām, piemēram, mitrzemēm (Musacchio, Coulson 2001: 129), mežu masīviem (Karvonen 2000: 10, Bell 2003: 30), kā arī urbanizētām teritorijām (Opdam 2003: 113). To mērķi ir nodrošināt gan bioloģiskās daudzveidības aizsardzību (Sanderson et al. 2002: 43), gan ekoloģisko iltspējību (Mörtberg et al., 2007: 459), gan saskaņotu mežsaimniecisko darbību (Pitkänen et al. 2000: 7), gan sabalansētu zemes izmantošanu. Ainavu ekoloģisko plānu izstrādē tiek ņemti vērā vairāki aspekti - biotiskie (Sanderson et al. 2002: 41), abiotiskie (Bonan 2000: 97), kā arī sociālekonomiskie.

Ainavu ekoloģiskā plānošana ir vērsta uz dzīvotspējīgu sugu populāciju saglabāšanu ilgtermiņa perspektīvā, kas ir daudz sarežģītāks uzdevums kā sugu un biotopu aizsardzība

īstermiņā. Tai jānodrošina bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu, kultūrvēsturiskās ainavas un tās elementu aizsardzība, ainavu estētiskās kvalitātes aizsardzība, vienlaikus sekmējot teritorijas ilgtspējīgu attīstību (Nikodemus et al. 2007: 3).

Ainavu ekoloģijā liela uzmanība līdz šim pievērsta ainavu metrikai, taču bieži vien netiek parādītas tālākās darbības – vadlīniju izstrāde, praktiski ieteikumi ainavu apsaimniekošanā utt. (Opdam 2001: 777). Tāpēc ir nepieciešams nodrošināt ekoloģisko atziņu ieviešanu telpiskajā plānošanā. Šādas pieejas nodrošināšana īpaši ir aktuāla mozaīkveida ainavās, kuras veidojušās cilvēka un dabas mijiedarbības rezultātā (Melluma 1994: 55). Mozaīkveida ainavas galvenokārt izplatītas augstienēs un pēdējo gadu desmitos tām raksturīgas nozīmīgas izmaiņas marginalizācijas un polarizācijas procesu rezultātā (Penēze 2009: 166). Šīs ainavu izmaiņas galvenokārt nosaka lauksaimniecības zemju aizaugšana un mežu fragmentācija, kura būtiski ietekmē arī bioloģisko daudzveidību (Bergmanis 1999: 4). Tieši šādas ainavas un procesi tajās raksturīgi arī Latgales augstienes centrālajai daļai un tajā kopš 2007. gada izveidotajam Rāznas nacionālajam parkam. Tā kā ainavas ir viena no nozīmīgākajām Rāznas nacionālā parka vērtībām, to plānošana ir būtiska teritorijas attīstībai un aizsardzībai.

Īss teritorijas apraksts

Rāznas nacionālais parks atrodas Latvijas dienvidaustrumu daļā. Tā teritorija ietilpst Rēzeknes un Dagdas, bet daļa arī Ludzas novados. Nacionālā parka platība ir 596 km^2. Teritorijas lielāko daļu aizņem meža zemes (45%), taču ievērojamās platībās sastopamas arī lauksaimniecības zemes (39%) un ezeri (15%). To mozaīkveida izvietojumu nosaka teritorijas saposmotais reljefs un nogulumi. Teritorijas reljefs ir izteikti paugurains, augstākās virsotnes ir Lielais Liepu kalns (289.3 m) un Dzierkaļu kalns (286.3 m). Teritorija ietilpst vairākos upju sateces baseinos, taču hidroloģiski nozīmīgākie teritorijā ir daudzie ezeri, t.sk. Rāznas, kurš ir otrs lielākais Latvijas ezers, un Ežezers, kurš ir salām bagātākais Latvijas ezers. Rāznas nacionālajā parkā dzīvo aptuveni 5000 iedzīvotāju, lielākas apdzīvotās vietas ir ciemi. Nozīmīgākās ar dabas resursu izmantošanu saistītās tautsaimniecības nozares teritorijā ir mežsaimniecība, lauksaimniecība, zvejniecība un ar tūrismu saistītie pakalpojumi.

Metodes un rezultāti

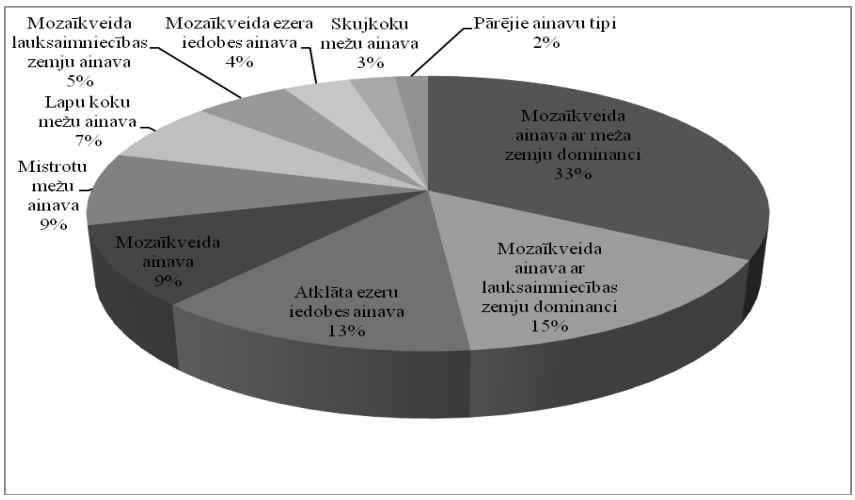
Pasaules valstīs ir izstrādātas un tiek pielietotas vairākas ainavu ekoloģiskās plānošanas metodes, kuras pamatojas uz zinātniskiem principiem, bet atšķiras pēc tā, kādi ainavas aspekti tiek uzsvērti, izvirzot dažādus mērķus atkarībā no ģeogrāfiskā konteksta un nacionālajiem apstākļiem. Šīs metodes noteikti nav konfliktā viena ar otru un nereti to atšķirības saistās ar ainavu plānošanas teritoriālajām atšķirībām un izmantotajiem ekosistēmu mērogiem (Almo Farina 2006). Ainavu ekoloģiskajā plānošanā ļoti nozīmīga loma ir plānošanas mērogam,

kuru konkrētā situācijā var izvēlēties atkarībā no dažādiem faktoriem. Ainavu ekoloģiskais plāns Rāznas nacionālajam parkam izstrādāts mērogā 1 : 25 000, ņemot vērā viena no ainavu ekoloģiskās plānošanas principu pamatlicējiem R. Formana (Forman, Godron 1986) sniegto definīciju: "jēdziens "ainava" šādā aspektā ietver mērogus, kuri ir mazāki par valsts un reģionālo līmeni, bet lielāki par meža nogabala vai mežaudzes līmeni". Rāznas nacionālā parka plānošanas procesa pamatā bija O. Nikodemus sagatavotā metodoloģija Ziemeļvidzemes biosfēras rezervāta ainavu ekoloģiskā plāna izstrādē (Nikodemus et al. 2007). Minētā metode tika aprobēta Rāznas nacionālā parka teritorijai, ņemot vērā tās ainavu struktūru un atšķirīgo plānošanas mērogu. Ainavu ekoloģiskā plāna izstrādē plaši izmantotas ģeogrāfiskās informāciju sistēmas. To izmantošana nodrošina efektīvu un kvalitatīvu datu apkopošanu, kartogrāfiskā materiāla sagatavošanu un analīzi.

Ainavu ekoloģiskās plānošanas process ietvēra vairākus soļus:

- Esošās ainavu struktūras noteikšana, ainavas struktūras izmaiņu analīze,
- Teritorijas esošās un potenciālās bioloģiskās daudzveidības noteikšana,
- Ainavu vizuālais vērtējums un kultūrvēsturiski nozīmīgo elementu vai ainavu noteikšana,
- Teritorijas ainavas raksturojums sociālekonomiskā aspektā,
- Vēlamās ainavu struktūras konstruēšana,
- Iespēju un ierobežojumu analīze,
- Ainavu ekoloģiskā plāna sastādīšana – priekšlikumi teritorijas izmantošanai un apsaimniekošanai no dažādiem aspektiem (zonējums, ieteikumi teritorijas plānojumiem, ekosistēmu apsaimniekošana u.c.).

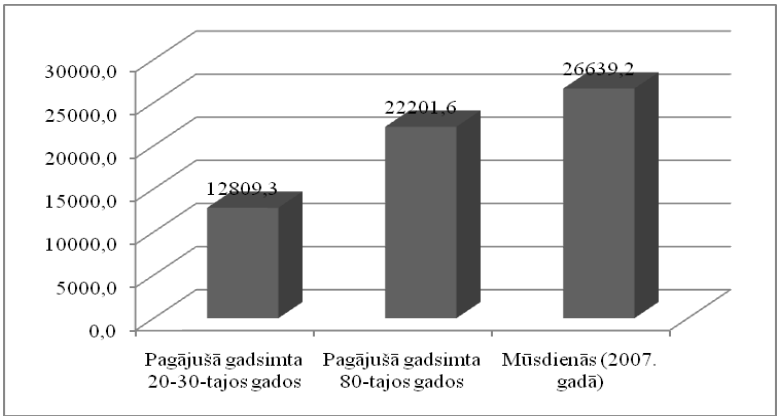
Ainavu struktūras noteikšana tika veikta balstoties uz dominējošās matricas vai matricu kompleksa, neparādot atsevišķus ainavas plankumus. To noteica teritorijas sarežģītā mozaīkveida ainavas struktūra. Ainavu struktūrā atspoguļojas ainavas abiotiskie, ekoloģiskie un sociālekonomiskie aspekti, tāpēc tās kartēšanā tika izmantota kartogrāfiskā informācija par meža tipiem, zemes izmantošanu, nogulumiem u.c. Teritorijā izteikti dominēja mozaīkveida ainavu tipi (1. attēls.), kopumā tika izdalīti 23 dažādi ainavu tipi.

1. attēls. Dominējošo ainavu tipu sadalījums Rāznas nacionālajā parkā.

Ainavu ekoloģiskās plānošanas procesa sākumposmā viena no problēmām saistās ar datu pieejamību un atbilstību izvēlētajam mērogam. Praktiskā pieredze rāda, ka lielākai daļai datu to kvalitāte uzskatāma par optimālu, piemēram, mežaudžu plāni. Savukārt daļai datu ir neatbilstošs mērogs vai nav informācijas vispār, piemēram, dati par ģeoloģiskajiem nogulumiem vai augsnēm.

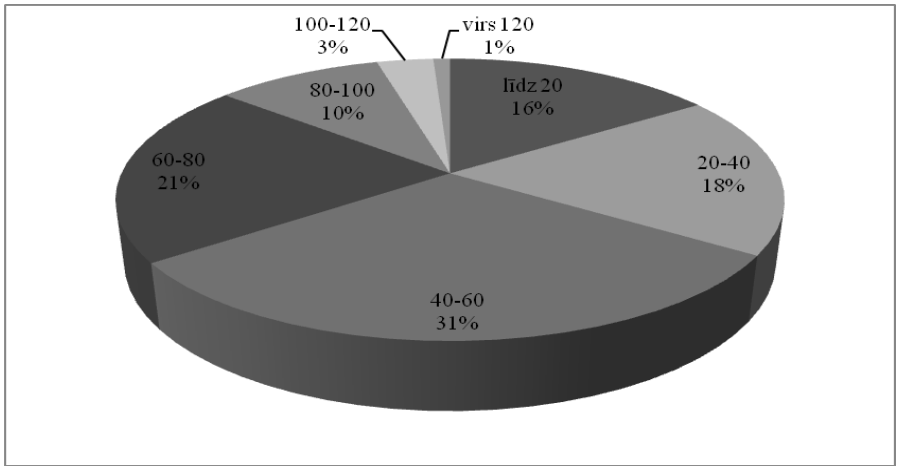
Nosakot esošo ainavu struktūru, tika analizētas arī tās izmaiņas. Esošā ainavu struktūra tika salīdzināta ar vēsturisko, izmantojot dažādu laiku kartogrāfisko materiālu. Meža zemju izplatība un apdzīvojuma struktūra tika izmantoti kā nozīmīgi indikatori ainavu izmaiņām. Piemēram, meža zemju platība plānojamā teritorijā pēdējos 90 gados ir dubultojusies (2. attēls).

2. attēls. Meža zemju platību izmaiņas (ha) laika griezumā.

Teritorijas esošās un potenciālās bioloģiskās daudzveidības noteikšana ainavu ekoloģiskajā plānošanā mazāk balstīta uz konkrētām sugu atradnēm vai biotopu vietām, bet sugām un biotopiem piemērotām teritorijām. Bioloģiski vērtīgo ainavu definēšana balstījās uz atziņu, ka nodrošinot bioloģiskās daudzveidības aizsardzības pasākumus ainavas līmenī nav iespējams viens optimāls risinājums, kas noderētu visām sugām, jo katrai sugai ir specifiskas prasības. Tādēļ tika noteiktas vairākas ainavu struktūru un tās bioloģisko daudzveidību

raksturojošas zīdītājdzīvnieku, putnu, zivju un bezmugurkaulnieku indikatorsugas, kā arī atsevišķu augu sabiedrības un biotopu veidi. Šajā procesā tika iesaistīti dažādu nozaru eksperti un kopumā tika analizēti 32 indikatori. Zinot katram indikatoram piemērotos vides apstākļus, pielietojot ģeogrāfisko informācijas sistēmu un izmantojot dažādus telpiskos datus: mežu taksācijas datu bāzi, hidroloģisko informāciju, pieejamos datus par vienas vai otras sugas izplatību, tika noteiktas ainavas vai ainavu struktūras, kas nozīmīgas bioloģiskajai daudzveidībai (Lakovskis et.al. 2007: 64). Analizējot vienu no mozaīkveida ainavas indikatoriem putnu faunā - Mazo ērgli *Aquila pomarina*, tika veikta arī iegūto datu validācija. Veiktie sugas novērojumi dabā un ligzdu noteikšana apliecināja, ka izmantotā pieeja sniedz pietiekami precīzus rezultātus par sugas reālo izplatību. Izvēlēto sugu un biotopu kartēšana parādīja, ka Rāznas nacionālajā parkā ekoloģiski nozīmīgās teritorijas galvenokārt veido ezeri un mežu masīvi ar lauksaimniecības zemju plankumiem. Savukārt mežaudžu vecuma struktūra ir pietiekami optimāla (3. attēls.), taču pēdējos gados vērojama pastiprināta mežu fragmentācija mežsaimniecības rezultātā.

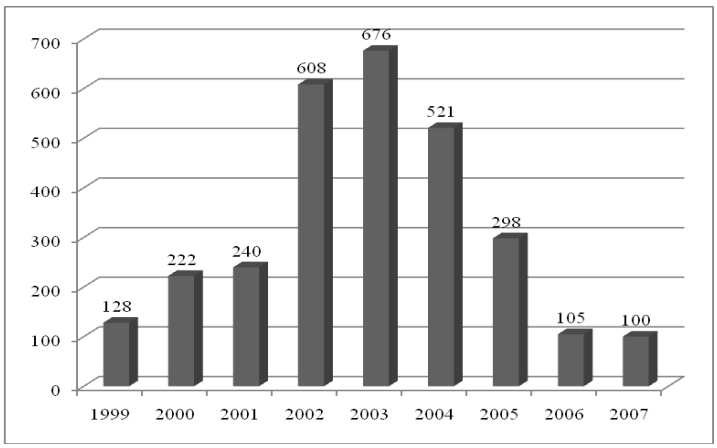

3. attēls. Mežaudžu vecumstruktūra Rāznas nacionālajā parkā.

Ainavu vizuālā un kultūrvēsturiskā vērtība ir nozīmīgs ainavas resurss, kas nodrošina arī lauku teritorijas sociālekonomisko attīstību. Kā galvenie ainavu vizuālo vērtību novērtēšanas kritēriji tika izmantota ainavas kvalitāte, saskatāmība un ainavas pieejamība (Bell, Nikodemus 2000: 32). Ainavas kultūrvēsturisko vērtību noteikšana balstījās uz ainavas vai tās elementu vēstures izzināšanu un tā pašreizējā stāvokļa novērtēšanu.

Ainavu ekoloģiskā plāna izstrādē arī dažādi ***sociālekonomiskie rādītāji*** tika izmantoti ainavu struktūras raksturošanai. Galvenokārt tie bija dažādi tautsaimniecības un demogrāfiskie rādītāji, kuri saistīti ar zemes izmantošanu (Nikodemus 2005: 65), kuri pieejami pagastu griezumā - iedzīvotāju skaita dinamika, viesu māju skaits un izvietojums, liellopu kopējais skaits un hektāru, rūpnieciskā zveja ezeros u.c.

Visi ainavu analīzes un plānošanas soļi tika virzīti uz ***vēlamās ainavas*** funkcionalitātes definēšanu. Tā ietver ainavas raksturojumu, kuru uzskatām par optimālu, ņemot vērā visus iepriekš analizētos ainavu attīstības aspektus. Rāznas nacionālā parka vēlamās ainavu struktūras definēšanā tika ņemtas vērā ekoloģiskās, kultūrvēsturiskās, sociālekonomiskās un vietu attīstības intereses. Ainavu ekoloģiskās plānošanas noslēguma etapā, ņemot vērā dažādus tiesiskos, sociālekonomiskos, vides un citus aspektus, tika veikta vēlamās ainavu struktūras sasniegšanas ***iespēju un ierobežojumu analīze.*** Tā nepieciešama, lai izvērtētu ainavas vēlamā stāvokļa scenārijus un izstrādātu priekšlikumus optimālajam risinājumam ainavu attīstībā. Šajā etapā nozīmīga loma bija arī ieinteresēto pušu iesaistīšanai plānošanas procesā. Tā kā patlaban Latvijā ainavu aizsardzības un attīstības nosacījumu ieviešana realizējama caur telpisko plānošanu, tad tika vērtēti dažādu līmeņu teritorijas plānojumi. Tāpat tika analizēti dati saistībā ar lauksaimniecības un mežu zemēm. Analizējot mežaudžu datu bāzi, tika vērtēta mežsaimnieciskās darbības intensitāte gan telpiski, gan laika griezumā. Telpiskā analīze parādīja augsto mežu fragmentāciju, kura radusies intensīvas mežizstrādes rezultātā, jo īpaši laika periodā no 2002. gada līdz 2005. gadam (4. attēls.). Šāds pieaugums saistīts ar meža īpašnieku satraukumu par īpaši aizsargājamās dabas teritorijas izveidi un potenciālajiem ierobežojumiem.

4. attēls. Teritoriju platība (ha), kurās veikta mežsaimnieciskā darbība, laika griezumā.

Lai nodrošinātu vēlamo ainavas struktūru un funkcionalitāti, tika izstrādāts ***ainavu ekoloģiskais plāns.*** Tā kā Latvijas likumdošanā tas nav paredzēts, tad plānošanas procesā tika izstrādātas arī vadlīnijas tā ieviešanai. Ainavu ekoloģisko plānu veidoja gan priekšlikumi pašvaldību teritorijas plānojumiem, gan īpaši aizsargājamās dabas teritorijas dabas aizsardzības plānam, kā arī mežu apsaimniekošanas plāniem.

Diskusija

Ainavu ekoloģiskā plāna izstrādes process un rezultāti sniedza nozīmīgu informāciju par šī brīža jaunāko Latvijas nacionālo parku. Tieši aizsargājamās teritorijas īsais pastāvēšanas

laiks un ainavu nozīme teritorijā, uzskatāmi par būtiskiem faktoriem, kuri īpaši pastiprināja ainavu ekoloģiskā plāna sākotnējo nepieciešamību un izstrādes rezultātu nozīmīgumu.

Mūsdienās sugu aizsardzībā pastiprināta uzmanība tiek vērsta uz to biotopiem, mazāk analizējot sugas barošanās vai abiotiskos aspektus (Sanderson 2002: 42, Naughton-Treves 1998). Taču ainavu ekoloģiskajā plānošanas procesā veiktais bioloģiskais novērtējums parādīja teritoriju funkcionālo sasaisti un problēmas tajā. Kopumā Raznas nacionālajā parkā ainavu struktūra ir piemērota dažādu sugu izplatībai, taču problēmas ainavas funkcionalitātē rada atsevišķu tās elementu kvalitāte, piemēram, vecu mežaudžu trūkums un pļavu plankumu straujā aizaugšana. Tāpēc plānojot teritoriju apsaimniekošanu, šīs ietekmes nepieciešams mazināt vai novērst.

Veicot ainavu visaptverošu analīzi, nereti pretruna veidojas starp ainavu vizuālām un ekoloģiskajām vērtībām, kā arī to saglabāšanu un apsaimniekošanu (Fry et al., 2009: 934). Tāpat ainavu vizuālā un estētiskā vērtība ir cieši saistīta ar to, kā tiek apsaimniekotas lauksaimniecības zemes, kāda ir antropogēnā slodze uz ezeriem (Nikodemus et al., 2007: 35). To apliecināja arī ainavu ekoloģiskā plāna izstrāde, jo ekonomiski nozīmīgas teritorijas lielākoties sakrita ar vizuāli augstvērtīgajām ainavu telpām. Savukārt visu telpisko datu pārklāšana parādīja, ka šīs teritorijas lielākoties saistāmas ar ezerainēm un pārklājas arī ar ekoloģiski nozīmīgajām ainavu telpām. Tamdēļ ir nepieciešama šo teritoriju plānošana, pie tam tā jācenšas veikt ar pēc iespējas vairāk integrētu pieeju, aptverot dažādus ainavas aspektus (Tress et. al. 2005: 488). Līdzīgi kā citviet ainaviski augstvērtīgās teritorijās arī Rāznas nacionālajā parkā pēdējo gadu straujās pārmaiņas nekustamo īpašumu piederības sadalē ir veicinājušas tradicionālās ainavas apziņas mazināšanos iedzīvotāju vidū. Lielākā problēma ainavu saglabāšanā ir nodrošināt viensētu dzīvotspēju, vienlaikus nodrošinot to pastāvēšanai un funkcionēšanai resursus, piešķirot ainavai funkcionālu nozīmi, kas dod ekonomisku labumu vietējiem iedzīvotājiem un rekreācijas iespējas iebraucējiem (Palang et al. 2006: 355). Saistībā ar kultūrainavu transformācijas procesiem tika apzinātas arī teritorijas, kurās izsniegti tehniskie noteikumi dažādu saimniecisko darbību veikšanai. Rezultāti parādīja, ka lielākoties būvniecība tiek plānota ezeru krastos, t. sk. visvairāk Rāznas ezera apkārtnē.

Ainavu ekoloģiskā plānošana un ar to saistītā izpēte apliecināja, ka liela nozīme ainavu izmaiņu intensitātē un virzienā līdzīgi kā citās valstīs ir ES agrārajai politikai (Kleijn, Sutherland 2003: 949). Taču, analizējot subsīdiju maksājumus, tika secināts, ka to apsaimniekošanā nepilnīgi tiek izmantotas pieejamās atbalsta maksājumu iespējas. Tā piemēram, izmantojot tālizpētes, plānošanas procesā tika noteiktas potenciālās dabisko pļavu teritorijas vairāk kā 10% no teritorijas kopplatības, taču patlaban teritorijā bioloģiski vērtīgie zālāji tiek apsaimniekoti tikai 0,3% apmērā. Savukārt teritorijas plānojumu analīze

apliecināja, ka pārejot uz zemāku plānošanas līmeni (plānošanas reģiona - vietējās pašvaldības) ainavu aizsardzības un attīstības aspekti tajos arvien vairāk samazinās vai pat izzūd pilnībā.

Viens no sarežģītākajiem soļiem ainavu ekoloģiskā plāna izstrādes procesā bija vēlamās ainavas definēšana. Pēc būtības vēlamajai ainavai vajadzētu atbilst visu interešu grupu interesēm, tomēr praksē šāds ainavas stāvoklis grūti sasniedzams, jo nav kopēju mērķu (Kaur et. al., 2004: 118). Ja gadījumā vienas grupas intereses bija pretrunā citu grupu interesēm, tad prioritāte Rāznas nacionālajā parkā tika dota ekoloģiskajām interesēm. Lai nodrošinātu sabalansētu ainavu aizsardzību un attīstību, plānojamā teritorija tika sadalīta 10 funkcionālās ainavu telpās. To iedalījumam par pamatu tika ņemti abiotiskie (reljefs un sateces baseini) un sociālekonomiskie kritēriji, tanī skaitā zemes izmantošanas raksturs. Katrai ainavu telpai tika sagatavoti priekšlikumi tās apsaimniekošanā. Ainavu ekoloģiskajā plānošanā sagatavotie priekšlikumi attiecas uz dažādiem teritorijas ainavu aspektiem un mērogiem, jo tie paredz gan konkrētas rīcības, piemēram, mežu apsaimniekošanā, gan ierosina normatīvo aktu grozījumus.

Kopumā jāsecina, ka ainavu ekoloģiskais plāns un tā pieeja nodrošināja daudzfunkcionālu ainavas analīzi un parādīja būtiskus aspektus, kuri ne vienmēr tiek ņemti vērā dabas aizsardzības vai teritorijas plānošanā.

Piezīmes

Šajā rakstā sniegta informācija un aprakstīta pieredze no Rāznas nacionālā parka ainavu ekoloģiskā plāna, kurš tika izstrādāts 2008. un 2009. gadā. Rakstā iekļauti rezultāti arī no turpmākiem pētījumiem, kuri veikti ar Eiropas sociālā fonda atbalstu.

Bibliogrāfija

1. Bell S., Nikodemus O. (2000) Rokasgrāmata meža ainavas plānošanai un dizainam. Valsts meža dienests, LTS international Ltd. Rīga.
2. Bell, S. (2003) The Potential of Applied Landscape Ecology to Forest Design Planning. Forestry commission, Edinburgh.
3. Bergmanis U. (1999) Mazā ērgļa Aquila pomarina C.L. Brehm taksonomija, izplatība, skaits un ekoloģija Latvijā. Promocijas darba kopsavilkums, Latvijas Universitāte, Rīga, Latvija.
4. Bonan, G.B. (2000) The microclimates of a suburban Colorado (USA) landscape and implications for planning and design. Landscape and Urban Planning 49:3-4, p. 97-114.
5. Booth, A.G. (1994) Ecology and Planning: The Planning Component. In: Roberts, R.D., Roberts, T.M. (Eds.), Ecology and Planning. Chapman&Hall, London, p. 8-19.
6. Botequilha Leitão, A. and Ahern, J. (2002) Applying Landscape Ecological Concepts and Metrics in Sustainable Land Planning. Landscape and Urban Planning 59, p. 65-93.
7. Opdam, P., Foppen, R., Vos, C. (2001) Bridging the gap between ecology and spatial planning in landscape ecology. Landscape Ecology 16:8, p. 767-779.

8. Farina, A. (2006) Principles And Methods in Landscape Ecology: Towards a Science of Landscape. Published by Springer.
9. Forman, R.T.T. and Godron, M. (1986) Landscape Ecology. John Wiley & Sons, New York.
10. Fry, G., Odeb, T.Å. and Velardec, M.D. (2009) The ecology of visual landscapes: Exploring the conceptual common ground of visual and ecological landscape indicators. Ecological Indicators 9:5, p. 933-947.
11. Karvonen L. (2000) Guidelines for Landscape Ecological Planning. Forestry Publications of Metsähallitus.
12. Kaur, E., Palang, H. and Sooväli, H. (2004) Landscapes in change - opposing attitudes in Saaremaa, Estonia. Landscape and Urban Planning 67:1-4, p. 109-120.
13. Kleijn D.; Sutherland W.J. (2003) How effective are European agri-environment schemes in conserving and promoting biodiversity? Journal of Applied Ecology, Volume 40, Number 6, p. 947-969.
14. Lakovskis, P., Nikodemus, O., Beikulis O. (2007) Geographic information systems (GIS) – effective solution in landscape ecological planning. International conference "Research and conservation of biological diversity in the Baltic region". University of Daugavpils Academic Press "Saule", Daugavpils, 64. lpp.
15. Melluma, A. (1994) Metamorphoses of Latvian Landscapes during Fifty years of Soviet Rule. GeoJournal 33:1, p. 55-62.
16. Mörtberg, U.M., Balfors, B. and Knol, W.C. (2007) Landscape ecological assessment: A tool for integrating biodiversity issues in strategic environmental assessment and planning. Journal of Environmental Management 82:4, p. 457-470.
17. Musacchio, L.R. and Coulson, R.N. (2001) Landscape ecological planning process for wetland, waterflow and farmland conservation. Landscape and Urban Planning 56:3-4, p. 125-147.
18. Naughton-Treves. L. (1998) Predicting patterns of crop damage by wildlife around Kibale National Park, Uganda. Conservation Biology 12:1, p. 156-168.
19. Nikodemus, O., Bell, S., Grine, I., Liepins, I. (2005) The impact of economic, social, and political factors on the landscape structure of the Vidzeme uplands in Latvia. Landscape and Urban Planning 70:1-2, p. 57 – 67.
20. Nikodemus, O., Lakovskis, P., Konošonoka L., Beikulis, O. (2007) Ziemeļvidzemes biosfēras rezultāta ainavu ekoloģiskais plāns. Ainavu ekoloģiskās plānošanas metodika. Latvijas Universitāte un SIA Estonian, Latvian&Lithuanian environment.
21. Opdam, P., Verboom, J., Pouwels, R. (2003) Landscape cohesion: an index for the conservation potential of landscapes for biodiversity. Landscape Ecology 18:2, p. 113-126.
22. Palang, H., Printsmann, A., Konkoly Gyuró E., Urbanc, M., Skowronek, E. and Woloszyn, W. (2006) The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe, Landscape Ecology. Volume 21, Number 3, p. 347-357.
23. Peneze, Z. (2009) Transformations of the Latvian Rural landscape in the 20th and 21st Centuries. PhD Thesis, University of Latvia, Riga, Latvia.
24. Pitkänen, E., Eisto, K., Toivanen, A., Kammonen, A. and Mustonen, S. (2000) Landscape Ecological Plan for the State owned Forests in Valtimo. Metsähallitus - Forest and Park Service Vantaa, Finland.
25. Sanderson, E.W., Redford, K.H., Vedder, A., Coppolillo, P.B. and Ward, S.E. (2002) A conceptual model for conservation planning based on landscape species requirement. Landscape and Urban Planning 58, p. 41-56.
26. Tress, G., Tress, B., Fry, G. (2005) Clarifying Integrative Research Concepts in Landscape Ecology. Landscape Ecology 20:4, p. 479-493.

Kristaps Lamsters

LEDĀJA RELJEFA FORMU IZPLATĪBA UN MORFOLOĢIJA VIDUSLATVIJAS ZEMIENES ZIEMEĻAUSTRUMU DAĻĀ

Abstract
This research focuses on the morphology and spatial distribution of the glacial relief forms. The research area includes NE part of Central Latvian Lowland – Madliena Tilted Plain and Ropaži Plain. The digitization of glacial relief forms was made from digital topographical maps on 1: 25 000 scale. A total of 1353 glacial relief forms were identified such as convergent drumlins or crumlins, end moraines, recessional moraines, ribbed moraines, ice-stream lateral shear moraines and eskers. The most of relief forms was formed during last deglaciation in the Gulbene (Middle Lithuanian) and Linkuva (North Lithuanian) reactivization phases. The Zemgale ice lobe was divided into several tongues with mostly convergent flow. Due to lateral compression close to Vidzeme highland and the low permeability of bedrock and quaternary strata convergent drumlin formation was contributed.
Atslēgas vārdi: *ledāja reljefa formas, Madlienas nolaidenums, glaciotektonika, konverģentie drumlini, Linkuvas galamorēna.*

Ievads

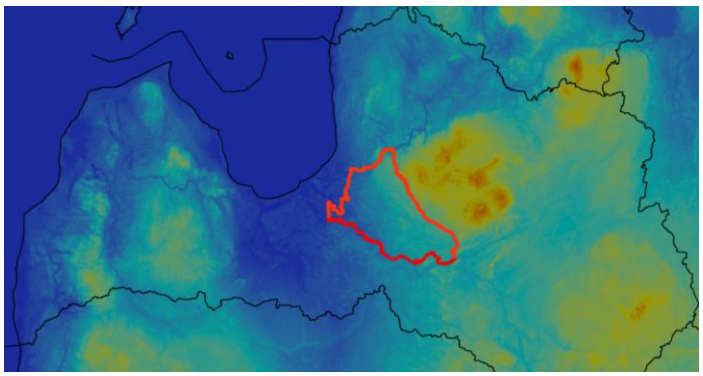
Ledāja reljefa formu veidošanās Viduslatvijas zemienes ziemeļaustrumu daļā galvenokārt notika Latvijas apledojuma deglaciācijas gaitā. Gulbenes un Linkuvas stadiju laikā ledājs uzvirzījās atkārtoti, un radās glaciotektoniskās reljefa formas, īpaši drumlini, Linkuvas galamorēnas un recesijas morēnas vaļņi.

Pētījuma mērķis ir izpētīt ledāja reljefa attīstību Viduslatvijas zemienes ziemeļaustrumu daļā. Pašlaik ir digitizētas ledāja reljefa formas, iegūti drumlinu un galamorēnu morfoloģiskie parametri, izpētītas to telpiskās izplatības īpatnības.

Pētījuma aktualitāte ir saistāma ar mūsdienu glaciotektonikas pētījumu attīstību, kas pievērš īpašu uzmanību procesiem ledāja – gultnes kontaktzonā. Madlienas krumlinu lauks ir viens no neizpētītākajiem tāda tipa veidojumu laukiem Latvijā, tādēļ ir nepieciešams, pielietojot jaunas glaciotektonikas atziņas, noskaidrot tā veidošanās īpatnības. Ļoti aktuāls ir arī jautājums par sānu atšķelšanās morēnu ģenēzi, tā atrisināšana var palīdzēt noskaidot būtiskus ledāja kustības aspektus.

Pētāmās teritorijas raksturojums

Pētāmā teritorija atrodas Viduslatvijas zemienes ziemeļaustrumu daļā (1.att.) un ietver Madlienas nolaidenumu un Ropažu līdzenuma austrumu daļu. Pētāmā teritorija robežojas ar Gaujas senieleju ziemeļos un Lejasdaugavas senieleju dienvidos. Rietumu robeža atbilst Baltijas ledus ezera maksimālās izplatības krasta līnijai, no kuras uz rietumiem aktīva ledāja radītie veidojumi ir pārskaloti un pārsvarā pārsegti ar Baltijas ledus ezera smilšainajiem nogulumiem. Pētāmā teritorija austrumos robežojas ar Vidzemes augstieni. Šo robežu iezīmē augstienes periferiālās zonas orientētā ledāja malas veidojumu reljefa ledus kontakta nogāze. No Austrumlatvijas zemienes Aronas paugurlīdzenuma to šķir Pļaviņu valnis.

1.attēls. **Pētāmās teritorijas novietojums Latvijas reljefa modelī** (SRTM, ar autora papildinājumiem).

Pamatieži un kvartāra nogulumi

Pamatiežu virsa pētāmajā teritorijā pazeminās no 85 m līdz 0 m vjl. virzienā no ziemeļaustrumiem uz dienvidrietumiem ziemeļu daļā un no austrumdienvidaustrumiem uz rietumziemeļrietumiem dienvidu daļā. Galējā ziemeļaustrumu stūrī pamatiežu virsā izdalās lokālais paaugstinājums ar augstāko atzīmi 112 m vjl. Sastopami arī citi sīkāki lokālpaaugstinājumi, kā to norāda V. Zelčs: (Zelčs 1998: 70) „Viduslatvijas nolaidenuma dienvidaustrumu daļā Ķeipenes, Zādzenes, Vecbebru un Rīteru apkaimē pamatiežu virsu saposmo lokāli paaugstinājumi un palikšņi". Pamatiežu virsmu saposmo arī apraktās ielejveida formas – Gaujas posmā no Līgatnes līdz Murjāņiem, Daugavas posmā zem Skrīveriem un neliela apraktā ieleja zem Suntažiem, kur pamatiežu virsma sasniedz zemāko hipsometrisko atzīmi -81 m. Teritorijā sastopamas arī mazākas apraktās lejas – Ogres, Lielās Juglas, Tumšupes un Krievupes. Apvidū virs Jaunjelgavas vērojams iegarens pamatiežu virsmas pazeminājums ar kritumu ziemeļaustrumu – dienvidrietumu virzienā, kur tas krustojas ar aprakto ieleju.

Teritorijā sastopami Gaujas, Amatas, Katlešu un Ogres svītu terigēnie ieži, kā arī Pļaviņu, Salaspils un Daugavas svītu karbonātieži.

Kvartāra nogulumu segkārtas biezums mainās no 10 m (vietām tie ir plānāki) līdz 60 m, un kopumā pieaug austrumu virzienā. Vidējais kvartāra nogulumu biezums ir 10 – 20 m robežās. Kvartāra nogulumus galvenokārt veido Latvijas (Vislas) leduslaikmeta sarkanbrūna morēna ar dažāda biezuma granšainas smilts, retāk aleirīta vai māla starpslāņiem un ieslēgumiem; vaļņveida formu kodolos šis materiāls ir glaciotektoniski dislocēts, veidojot lineāras izspieduma tipa krokas, vietām izspiežoties cauri pārsedzošās morēnas slāņkopai (Meirons u.c. 2002: 15 – 16).

Morēnas nogulumi galvenokārt sastopami uz austrumiem no Silciema sprostezera krasta līnijas, kur tie bieži vien kopā ar senākiem ledājkušanas straumju nogulumiem galvenokārt veido glaciotektoniskās reljefa formas – drumlinus (Zelčs 1993b) un Linkuvas gala morēnas valnim atbilstošo Lielvārdes – Jūdažu malas veidojumu joslu.

Glaciofluviālie nogulumi veido Kangaru osus un to deltas, kā arī sastopami ledāja kušanas ūdeņu noteces ielejās un sandru līdzenumos, pa kuriem notika ledāja kušanas ūdeņu noplūšana uz distālajiem ledājūdeņu baseiniem (2. att.).

Glaciolimniskos nogulumus galvenokārt pārstāv Zemgales, Silciema un Daudzevas ledāja sprostezeru, kā arī Līgatnes un Lobes distālo ledājūdeņu baseinu smilšainie un putekļainie nogulumi, kas izplatīti teritorijas rietumu daļā, kā arī galējos ziemeļos un dienvidaustrumos.

Ledāja gultni veidojošie ieži un pazemes ūdeņu klātbūtne tajos bija viens no faktoriem, kas noteica ledāja kustības raksturu un glaciotektonisko darbību.

Lielākā daļa glaciotektonisko reljefa formu atrodas Ogres svītas smilšakmeņu, aleirolītu, mālu izplatības areālā. Kā norāda A.J. Brangulis u.c. (1998: 45), „Ogres svītas augšdaļā sastop raibkrāsas mālus un domerītus ar aleirolītu un smilšakmeņu starpkārtām".

Augšdevona terigēnajiem iežiem varētu būt zema ūdens caurlaidība, kas sekmēja konverģento drumlinu veidošanos, jo zem ledāja producētais kušanas ūdeņu daudzums bija lielāks par iežu drenāžas kapacitāti. Augstais porūdeņu spiediens sekmēja morēnas horizontālās bīdes pretestības samazināšanos, veicinot deformāciju rašanos (Āboltiņs 1999: 101; Rattas and Piotrowski 2003: 174; Rattas 2004: 35). Pastāvot ļoti augstam porūdeņu spiedienam, efektīvais spiediens tuvojas nullei, nogulumi piesātinās ar ūdeni un ļoti ātri deformējas (Menzies et al. 2002: 420).

Tomēr glaciotektoniskās darbības rezultātā veidotās reljefa formas ir izplatītas gan terigēno, gan karbonātisko pamatiežu izplatības vietās. Lai gan iežu litoloģiskais sastāvs ir ļoti atšķirīgs (smilšakmens, aleirolīts, māls, domerīts, dolomīts, ģipsis, turklāt sastopami dažādi starpslāņi), tiem varētu būt līdzīga ūdenscaurlaidība (piemēram, karbonātiežu ūdenscaurlaidība var krietni variēt atkarībā no to plaisainības un plātņainības), kas izskaidro glaciotektonisko reljefa formu izplatību neatkarīgi no gultnes iežu veida, tomēr jāņem vērā, ka arī kvartāra nogulumiem, īpaši pēdējā apledojuma morēnai varēja būt nozīmīga ietekme.

Kā norāda A. Savvaitovs un J. Straume (Савваитов, Страуме 1963: 84), posmā starp Daugavas un Gaujas lejtecēm var izdalīt divus morēnas horizontus, kas atbilst pēdējam apledojumam. Apakšējais morēnas horizonts veidojās saistībā ar pirmo ledāja uzvirzīšanos, kas iznīcināja ne tikai iepriekšējo apledojumu nogulumus, bet arī erodēja pamatiežus. Augšējā morēnas horizonta veidošanās notika vēlāk, nākamajā ledāja uzvirzīšanās stadijā, kad ledāja erodējošā darbība bija krietni mazāka, par to liecina apakšējā morēnas horizonta labā saglabātība un pamatiežu ietekmes trūkums uz augšējā morēnas horizonta sastāvu.

Apakšējam morēnas horizontam ir raksturīgs lielāks blīvums un mālainība salīdzinot ar augšējo horizontu, pārsvarā sastopams morēnas smilšmāls, lielākie morēnas biezumi

pārsniedz 4,85 m urbumā „Zemzari" (Ibid.:73 – 82). Ņemot vērā blīva morēnas smilšmāla esamību bieži vairāku metru biezumā virs pamatiežiem, var pieņemt, ka glaciotektonisko reljefa formu veidošanās laikā, smilšmāls, kam ir zema ūdens caurlaidība, nodrošināja augstu porūdeņu spiedienu. Augstais porūdeņu spiediens, kā jau minēts iepriekš, sekmēja deformāciju veidošanos. Kā norāda O. Āboltiņs (Āboltiņs 1999: 100), „ļoti augsts porūdeņu spiediens rodas ūdeni mazcaurlaidošos, smalkgraudainos mālsmilts vai smilšmāla iežos, īpaši tad, ja virs tiem atrodas rupjgraudaina materiāla ūdens nesošais horizonts". Jāpiebilst, ka virs apakšējās morēnas slāņkopas bieži eksistē starpmorēnu smilšainie (īpaši granšaina smilts), retāk aleirītiskie nogulumi (Саввaитов, Страуме 1963: 73 – 81; Meirons u.c. 2002: 15 – 16), kas arī varēja sekmēt glaciotektonisko deformāciju rašanos.

Tomēr jāatzīst, ka, lai pamatotu augstāk minētos apgalvojumus, nepieciešama rūpīgāka porūdeņu ietekmes izpēte, novērtējot to saistību ar glaciotektoniskajām deformācijām, ledāja bazālo slīdēšanu pa gultni un procesiem, kas notiek, kad ledājs ir sakabinājies ar gultni.

Materiāli un metodes

Pētījuma gaitā tika identificētas un digitizētas ledāja reljefa formas pēc PSRS armijas ģenerālštāba topogrāfiskajām kartēm mērogā 1:10 000 un 1:25 000, kā arī LVGD Kvartāra nogulumu kartēm mērogā 1:200 000, izmantojot ArcMap 9.2. programmu, ar mērķi veikt reljefa formu morfoloģisko parametru analīzi un izvērtēt to kompleksu teritoriālās izplatības likumsakarības. Kopā identificētas 1353 reljefa formas, tajā skaitā 858 drumlini, 307 Linkuvas galamorēnas un recesionālā tipa veidojumi (turpmāk recesijas morēnas) – nelieli vaļņi un grēdiņas un 188 pārējās formas.

Veicot morfoloģisko analīzi, galvenā uzmanība tika pievērsta drumliniem. Tika noteikti tādi drumlinu morfometriskie parametri kā garums, platums, laukums, perimetrs, izstiepuma koeficients un Čorlija (Chorley) parametrs – k. Čorlija parametrs tika izrēķināts, izmantojot formulu – $k = l^2\pi/4A$, kur „l" ir krumlina garums un A – krumlina perimetrs. Čorlija parametrs ir ļoti līdzīgs izstiepuma koeficientam, kas tiek rēķināts, attiecinot reljefa formas garumu pret platumu, bet, rēķinot Čorlija parametru tiek izmantots drumlina garums un perimetrs, līdz ar to precīzāk tiek raksturota krumlina forma.

Laukums un perimetrs tika iegūts automātiski, izmantojot ArcMap 9.2. programmu, no kā savukārt, izmantojot Eilera elipses formulu, kas veiksmīgi pielietota C. D. Klarka u.c. (Clark et. al. 2009: 682) pētījumā, tika noteikts krumlinu garums un platums.

Šie parametri var tikt izrēķināti precīzi pēc Eilera formulas, jo parasti diverģento drumlinu (turpmāk – drumlinu) un konverģento drumlinu (turpmāk – krumlinu) forma ir pietuvināta elipsei. Tomēr Madlienas lauka krumlinu formas ir ļoti dažādas, tādēļ lielākā daļa

krumlinu garumu un platumu tika noteikti, izmērot manuāli. Aprēķināti šie parametri tika tiem krumliniem, kas vizuāli visvairāk līdzinājās elipsei. Iepriekš tika veikta formulas pārbaude, salīdzinot manuāli izmērītos un aprēķinātos parametrus noteiktam skaitam krumlinu. Tas liecināja, ka šādi iegūtie aprēķinātie parametri ir pietiekami precīzi (kļūda sastāda ne vairāk, kā 10 – 20 m, kas ir pieļaujami, jo pat manuāli mērot, ir viegli nokļūdīties par pārdesmit metriem). Kopā no 231 krumlinam no 858 platums un garums tika noteikts, izmantojot formulu, pārējiem izmērīts manuāli. Noslēgumā tika veikta korelācija, salīdzinot visus izmērītos parametrus ar aprēķinātajiem (visiem manuāli mērītajiem krumliniem, garums un platums tika izrēķināts arī pēc formulas). Korelācija parāda (korelācijas koeficients „r" ir 0,976 garumiem un 0,903 platumiem), ka formula var tik veiksmīgi pielietota visu krumlinu garumu un platumu aprēķināšanai, neskatoties uz to, ka daudzu krumlinu forma ir komplicētāka par vienkāršu elipsi.

Rezultāti un diskusija

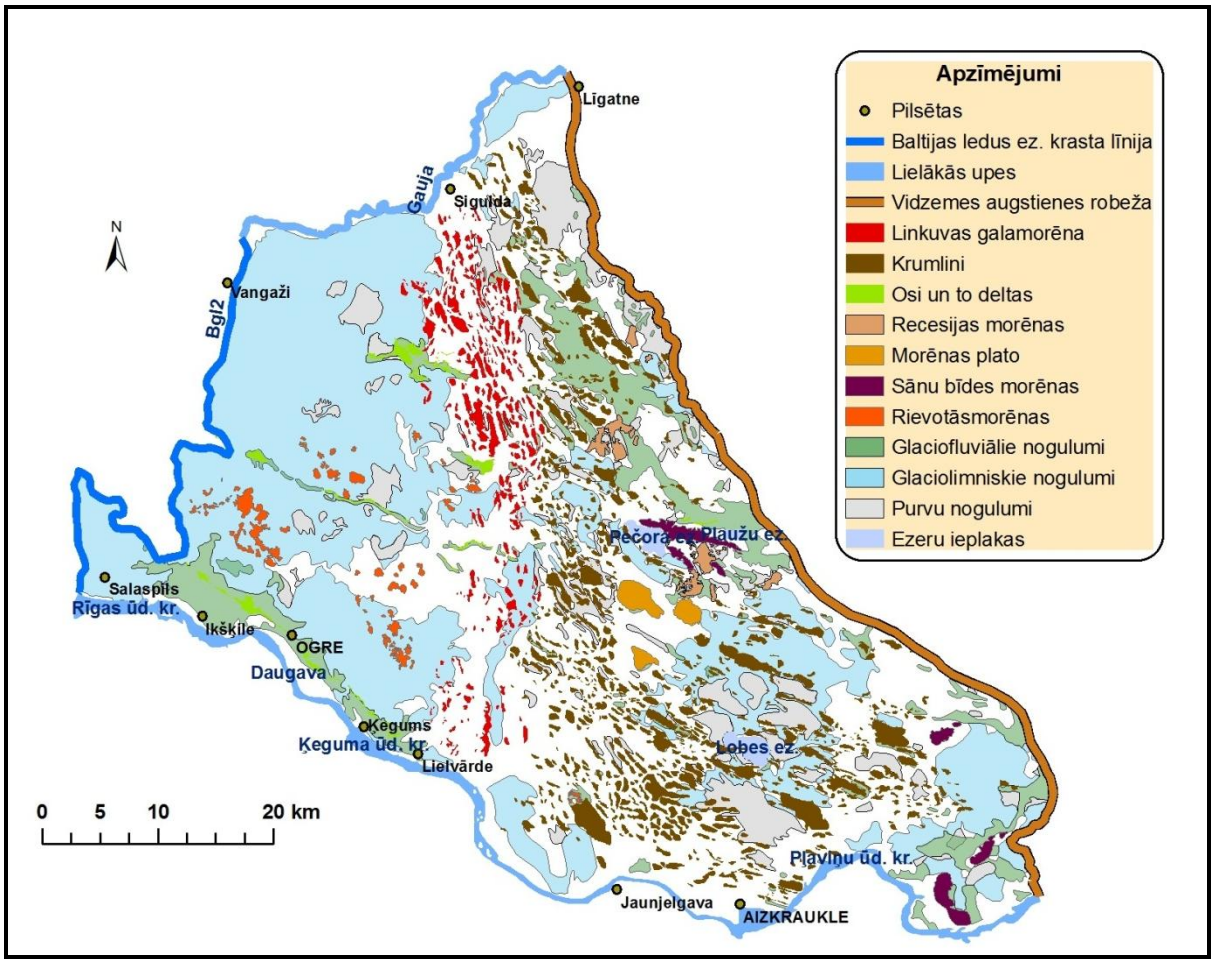
Pētāmajā teritorijā izplatītās reljefa formas (2.att.) var iedalīt trijās grupās pēc tās veidojošiem nogulumiem: glaciofluviālās reljefa formas (osi un to deltas, kēmi, sandru līdzenumi, ledājkušanas ūdeņu noteces ielejas), glaciolimniskās reljefa formas (ledāja sprostezeru un distālo ledājūdeņu baseinu līdzenumi) un jauktas uzbūves reljefa formas, kuru uzbūvē liela nozīme ir nešķirotajiem nogulumiem – morēnai, kā arī ledāja šķirotajiem nogulumiem. Pēdējās grupas reljefa formas ir visdaudzveidīgākās. Tās pēc to novietojuma attiecībā pret ledāja plūsmas virzienu var iedalīt: subglaciālajās ledāja reljefa formās (drumlini un krumlini, rievotās morēnas) un ledāja malas veidojumos (galamorēnas vaļņi un grēdas, recesijas morēnas, sānu atšķelšanās morēnas jeb atšķelšanās vaļņi).

Pētāmās teritorijas ledājā reljefa formas galvenokārt veidojās pēdējā apledojuma deglaciācijas un ar to saistīto oscilāciju gaitā. Uz to norāda arī A. Dreimanis un V. Zelčs (Dreimanis, Zelčs 1995: 111), uzsverot īpaši to, ka lielākā daļa glacigēno reljefa formu veidojās ledāja izzušanās etapā, ledāja oscilāciju laikā, kad Rīgas ledus lielplūsma bija sadalījusies atsevišķās vairāk vai mazāk neatkarīgās ledus plūsmās, lobos vai mēlēs.

Tomēr, kā norāda V. Zelčs (Zelčs 1993a: 38 – 39) „ledāja erozijas, akumulācijas un tektonikas procesi sākās un norisinājās jau pēdējā apledojuma transgresīvajā etapā. Tomēr šīs agrā etapa glaciotektoniskās struktūras tika iznīcinātas ledāja eksarācijas un laterālā saspieduma (saplacināšanas) ietekmē, jo, apledojumam paplašinoties, glaciodepresiju zemienēs dominēja ledāja gultnes nelīdzenumu izlīdzināšana jeb planācija."

Teritorijas mūsdienu reljefa veidošanā izšķirošā nozīme bija divām ledāja reaktivācijas fāzēm – Gulbenes un Linkuvas. Gulbenes fāzes laikā notika atkārtota ledāja uzvirzīšanās un izveidojās Madlienas krumlinu lauks, kā arī vairākas sānu atšķelšanās morēnas (atšķelšanās

vaļņi). Jaunākā Linkuvas oscilācija norisinājās pirms 14000 – 12000 gadiem (Dreimanis, Zelčs 1995: 112) vai arī vairāk kā pirms 13200 ^{14}C (Rauņa interstadiāls) gadiem, (Zelčs, Markots 2004: 234), tās nozīmīgākie veidojumi ir galamorēnu vaļņi un grēdas, kā arī recesijas fāzē veidotās recesijas un rievotās morēnas. Ledājkušanas ūdeņu veidotās formas ir sandru līdzenumi un ledājkušanas ūdeņu noteces ielejas, kā arī zemledāja apstākļos veidotās Kangaru osu sistēmas un to deltas. Ledum pamazām nokūstot, veidojās ledāja sprostezeri un distālie ledājūdeņu baseini, kuru smilšainie nogulumi vēlāk tika pārpūsti, veidojot iekšzemes kāpu masīvus.

2. attēls. **Ledāja reljefa formu izvietojums Viduslatvijas zemienes ZA daļā** (izstrādājis autors, izmantojot Latvijas Universitātes karšu servisa kartes.geo.lu.lv slāņus TOPO 25K63g PSRS un LVGD Kvartargeologija).

Madlienas krumlinu lauks

Krumlini jeb morēnuvāli (arī konverģentie drumlini), kā norāda V. Zelčs (Zelčs 1997: 13) ir „iegareni, nereti nedaudz līkumoti vaļņi ar līdzenu vai viļņotu, dažkārt paugurotu virsu, kuri orientēti ledāja kustības virzienā". „Krumlini parasti sastopami grupās un veido sakopojumus jeb laukus, kuros tie vēdekļveidīgi sakļaujas ledāja kustības (distālā) virzienā."

Krumlini pētāmajā teritorijā ir izplatīti Madlienas nolaidenumā, kur tie veido Madlienas krumlinu lauku (3.att.), tā garums ir aptuveni 70 km, platums pieaug no 5 km ziemeļdaļā līdz 33 km nedaudz lejpus no vidusdaļas, un samazinās līdz 18 km dienviddaļā. Kopā ir identificēti un digitizēti 858 krumlini, kas aizņem 228,1 km2 lielu platību Kopējā krumlinu lauka platība ir aptuveni 1248 km^2. Krumlinu blīvums vidēji ir 0,7 uz km^2. Lielākais blīvums ir lauka dienvidrietumu daļā, kur tas pārsniedz 1 krumlinu uz km^2.

3. attēls. **Madlienas krumlinu lauks** (izstrādājis autors, izmantojot Latvijas Universitātes karšu servisa kartes.geo.lu.lv slāni TOPO 25K63g PSRS).

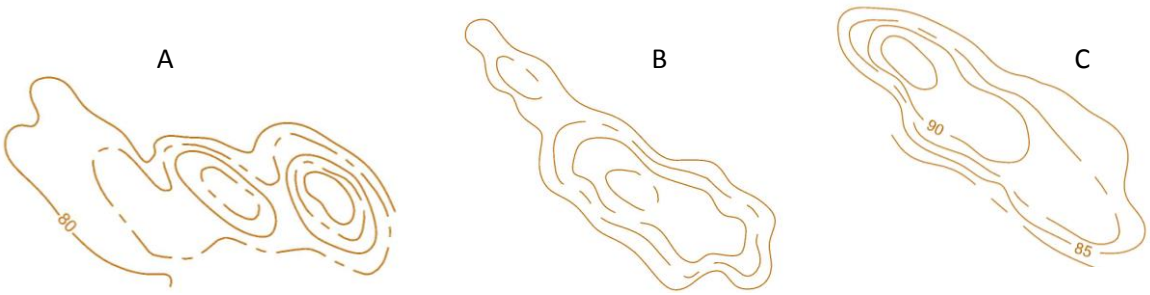
Madlienas krumlinu garenasis teritorijas pašā ziemeļu daļā orientētas ZZR – DDA virzienā, vidusdaļā ZR – DA virzienā, bet DA daļā RZR – ADA virzienā. Orientācijas variācijas iespējams noteica Zemgales ledus loba Straupes, Augšogres un Lobes mēļu atšķirīgie kustības virzieni, to konverģentais raksturs, ko sekmēja Madlienas nolaidenuma zemkvartāra virsmas slīpums diagonāli pret ledāju, kā arī Vidzemes augstienes pacēlums, kas bremzēja un ierobežoja ledus plūsmu.

Madlienas krumlinu lauka veidošanos sekmēja jau iepriekšējās raksta sadaļās norādītie apstākļi, īpaši augtais porūdens spiediens, bet nozīmīgākais faktors, protams, bija aktīvā ledāja mēļu glaciotektoniskā darbība. Uz to norāda V. Zelčs, (Zelčs 1993a: 13) – „ ledāja aprimšana blakusesošajos augstieņu rajonos uzlaboja ledus masu bilanci zemienēs. Sakarā ar ledus masu nevienmērīgu bremzēšanos pārejas zonā uz Vidzemes augstieni un Augstrozes paugurvalni, Viduslatvijas zemienes austrumu malā analoģiskā glaciodinamiskā situācijā izpaudās ledus masu tecējuma sāniskais saspiedums un radās Viduslatvijas un Limbažu morēnuvālu lauki”.

Pēc veiktās morfometriskās analīzes, var secināt, ka garākais krumlins ir 5,76 km garš un 1,26 km plats, savukārt platākais krumlins ir 2,04 km plats un 4,49 km garš. Šis krumlins arī aizņem lielāko platību – 7 km^2. Pēc garuma visbiežāk sastopami 400 m gari krumlini, bet pēc platuma 200 m plati. Pārsvarā sastopami 0,2 līdz 1,5 km gari un 0,1 līdz 0,6 km plati krumlini, kas šo parametru ziņā īpaši neatšķiras no literatūrā minētiem parametriem. Vidējais aritmētiskais krumlinu garums ir 0,81 km, bet platums – 0,32 km. Vidējais izstiepuma koeficients jeb L/W attiecība ir 2,62. Tas variē no 1 līdz 11,4. Čorlija parametrs ir starp 1,1 un 9,6, vidējais – 2,8. Lielākais krumlinu blīvums ir uz dienvidiem no Ogres ledājkušanas ūdeņu noteces ielejveida formās.

Ir diezgan sarežģīti izdalīt krumlinu morfoloģiskos tipus. Kā norāda J. Menzijs (Menzies 2002 :228), drumlini izrāda tik plašu formu un iekšējās uzbūves daudzveidību, ka ir gandrīz neiespējami raksturot to, kas ir ideāls drumlins. Tomēr ir iespējams izšķirt atsevišķus krumlinu tipus, piemēram, tipiskos, reversos, kompleksos krumlinus (4.att.).

Krumlini pēc to uzbūves īpatnībām atšķiras no drumliniem. „Krumlinu kodolus veido lineāras izspieduma tipa glaciostruktūras – krokas no zemledāja gultnes materiāla (senākas morēnas, ledāja kušanas ūdeņu nogulumi un pamatieži - smilšakmeņi un citi), kas bieži izspiežas cauri pēdējā apledojuma pamatmorēnas slāņkopai" (Zelčs 1997). Krumlinu nogāzes klāj pamatmorēna (Zelčs 1998: 64).

4. attēls. **Krumlinu morfoloģisko tipu piemēri no Madlienas krumlinu lauka:** A – kompleksais krumlins; B – reversais krumlins; C – tipisks drumlins. Attālums starp pamathorizontālēm – 5 m. (izstrādājis autors, izmantojot Latvijas Universitātes karšu servisa kartes.geo.lu.lv slāni TOPO 25K63g PSRS).

Linkuvas galamorēna

Linkuvas gala morēnas vaļņi un grēdas lokveidīgi stiepjas no Lielvārdes gandrīz līdz Siguldai 50 km garumā, to orientācija nedaudz svārstās ap ziemeļu – dienvidu virzienu, tādejādi piekļaujoties citādāk orientētajiem krumliniem. Uz šo „nogriešanas" efektu jau norādīja O. Āboltiņš (Аболтыньш 1970: 97 – 98) un G. Eberhards (Эберхард 1972: 34) tādējādi nodalot galamorēnu un krumlinu kompleksus. Z. Meirons u.c. (Мейронс и др. 1976:

57) šīs formas dēvē par galamorēnas uvāliem, kas no galamorēnas vaļņiem atšķiras ar mazākiem izmēriem. Linkuvas galamorēnas vaļņi pārklāj Gulbenes fāzes laikā veidoto krumlinu proksimālās daļas, kā to jau norādīja V. Zelčs un A. Markots (Zelčs, Markots 2004: 227).

Reljefa formas, kas atrodas uz rietumiem no Linkuvas galamorēnas vaļņiem, īpaši no tiem neatšķiroties, var dēvēt par recesijas morēnām. Tās veidojušās deglaciācijas gaitā ar ierobežotu ledāja reaktivizāciju vai bez tās (Menzies 2002 :325). Var pieņemt, ka katra nākamā recesijas morēnas vaļņu sērija proksimālā virzienā ir veidojusies viena gada laikā, līdz ar to attālums starp recesijas morēnas vaļņiem norāda ledāja atkāpšanās ātrumu gada laikā, kas varētu būt vairāki simti metru. Linkuvas galamorēnas vaļņu lokveidīgā telpiskā orientācija liek domāt, ka to veidošanās laikā ledājs bija sadalījies vairākās mikromēlēs.

Pagaidām ir identificēti 250 gala morēnu un recesijas morēnu vaļņi un grēdas, kas pretēji drumliniem lielāko blīvumu sastāda teritorijas ziemeļu daļā, tur veidojot līdz 8,5 km platu joslu. Dienvidu daļā vaļņi kļūst mazāk izteiksmīgi, jo tos daļēji pārklāj ledāja sprostezeru nogulumi. Morēnas vaļņu garums ir no dažiem simtiem metru līdz pieciem kilometriem maksimāli, platums no dažiem desmitiem metru līdz vienam kilometram, pārsvarā vairāki simti metru.

Secinājumi

Teritorijas ledāja reljefa formu veidošanā deglaciācijas gaitā izšķirošā nozīme bija divām ledāja reaktivācijas fāzēm – Gulbenes un Linkuvas. Gulbenes fāzes laikā notika atkārtota ledāja uzvirzīšanās un izveidojās Madlienas krumlinu lauks, kā arī vairākas sānu atšķelšanās morēnas. Linkuvas oscilācijas nozīmīgākie veidojumi ir galamorēnu vaļņi un grēdas, kā arī recesijas fāzē veidotās recesijas un rievotās morēnas.

Glaciotektonisko reljefa formu izplatība pētāmajā teritorija norāda īpašiem apstākļiem gultnes – ledāja kontaktzonā, kas nodrošināja glaciotektonisko deformāciju rašanos. Ledāja plūsmai Vidzemes augstienes tuvumā pārsvarā bija konverģents raksturs, kas noteica konverģento drumlinu veidošanos, to sekmēja arī pamatiežu un iepriekšējo apledojumu glacigēno nogulumu zemā ūdens caurlaidība, kas izraisīja augstu porūdeņu spiedienu, samazinot morēnas horizontālo bīdes pretestību.

Krumlinu morfoloģiskā analīze liecina, ka pārsvarā sastopami 0,2 līdz 1,5 km gari un 0,1 līdz 0,6 km plati krumlini, vidējā garuma – platuma attiecība ir 2,62. Diemžēl šie parametri neļauj izdalīt atsevišķas drumlinu zonas, līdz ar to ir nepieciešami papildus lauka pētījumi, lai noskaidrotu drumlinu uzbūves likumsakarības.

Pateicības

Autors sirsnīgi pateicas profesoram Vitālijam Zelčam par vērtīgiem padomiem un diskusijām šī darba tapšanas gaitā. Pētījums realizēts ar Eiropas Sociāla Fonda projekta „Atbalsts maģistra studiju programmu īstenošanai Latvijas Universitātē", vienošanās Nr. 2009/1062/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/004, atbalstu.

Bibliogrāfija

1. Āboltiņš O. (1999) *Struktūrģeoloģijas pamati*. Latvijas Universitāte: Rīga.
2. Clark C.D., Hughes A.L.C., Greenwood S.L., Spagnolo M., Felix S.L. (2009) Size and shape characteristics of drumlins, derived from a large sample, and associated scaling laws. *Quaternary Science Reviews,* 28: 677 – 692.
3. Dreimanis A., Zelčs V. (1995) Pleistocene stratigraphy of Latvia. In: J.Ehlers, S.Kozarski, Ph.Gibbard (eds.), *Glacial Deposits in North-East Europe*. A.A.Balkema, /Brookfield. Pp.105-113.
4. Brangulis A.J., Kuršs V., Misāns J., Stinkulis Ģ. (1998) *Latvijas ģeoloģija, 1:500 000 mēroga ģeoloģiskā karte un pirmskvartāra nogulumu apraksts.* Rīga: Valsts ģeoloģijas dienests.
5. LVGD Kvartargeologija. *Valsts Ģeoloģijas Dienesta Kvartāra nogulumu karšu mozaīka mērogā 1:200 000.* LU ĢZZF WMS. htpp://kartes.geo.lu.lv [01.05.2010.].
6. Meirons Z., Misans J., Mūrnieks A. (2002) *Latvijas ģeoloģiskā karte, mērogs 1: 200000, 33. lapa – Ogre, paskaidrojuma teksts un kartes*. Rīga: Valsts ģeoloģijas dienests.
7. Menzies J. (eds.) (2002) *Modern and past glacial environments – A revised student edition.* Oxford, etc.: Butterworth-Heinemann.
8. Rattas M. (2004) Subglacial environments in the formation of drumlins – The case of the Saadjärve Drumlin Field, Estonia. *Dissertationes Geologicae Universitatis Tartuensis.* Tartu University Press.
9. Rattas, M., Piotrowski, J. A. (2003) Influence of bedrock permeability and till grain size on the formation of the Saadjärve drumlin field, Estonia, under an east-Baltic Weichselian ice stream. *Boreas,* 32 (1): 167–177.
10. SRTM. *Shuttle Radar Topography Mission*, NASA, JPL. LU ĢZZF WMS. htpp://kartes.geo.lu.lv [01.05.2010.].
11. TOPO 25K63g PSRS. *Bijušās PSRS armijas ģenerālštāba 63. gada sistēmas topogrāfisko karšu mozaīka mērogā 1:25 000.* LU ĢZZF WMS. htpp://kartes.geo.lu.lv [01.05.2010.].
12. Zelčs V. (1993a) Diverģentā tipa glaciodepresiju zemieņu glaciotektoniskās reljefa formas. *Disertācijas rakstu sērijas kopsavilkums.* Rīga: Latvijas Universitāte.
13. Zelčs V. (1993b). The Middle Latvia Uval Moraine Area. In Raukas A. (eds.): *Pleistocene Stratigraphy, Ice Marginal Formations and Deglaciation of the Baltic States.* Tallinn: Estonian Academy of Sciences. Pp. 44-46.
14. Zelčs V. (1997) Morēnuvāli, krumlini, grām. Latvijas daba: enciklopēdija, 4. sēj., red. G. Kavacs. Rīga: Preses nams, 13.lpp.
15. Zelčs V. (1998) Viduslatvijas nolaidenums, grām. Latvijas daba: enciklopēdija, 6. sēj., red. G. Kavacs. Rīga: Preses nams, 70-71.lpp.
16. Zelčs V. (1998) Glaciotectonic drumlin types in Latvia. In: The INQUA Commission on Glaciation Peribaltic Group Field Symposium on glacial processes and Quaternary environment in Latvia. *Abstracts of papers and posters.* Rīga: University of Latvia, 25-31 May. Pp. 63-65.
17. Zelčs V., Markots A. (2004) Deglaciation history of Latvia. In: Ehlers J., Gibbard P. L. (eds.), *Extent and Chronology of Glaciations*, v.1 (Europe). The Netherlands, etc.: Elsevier B.V. Pp. 225-244.

18. Аболтыньш О.П. (1970) Маргинальные образования Средне – Латвийской покатости и их корреляция с Линкувской (Северо Литовский) конечной мореной. *Вопросы четвертичной геологии.* Вып. 5, Рига: Зинатне: 95 – 107.
19. Мейронс З.В., Страуме Я.А., Юшкевичс В.В. (1976) Основные разновидости маргинальных образовний и отступание последнего ледника на территории Латвии. В кн.: Даниланс. И.Я. (ред.), *Вопросы четвертичной геологии.* Вып. 9, Рига: Зинатне: 50 – 73.
20. Савваитов А.С., Страуме Я.А. (1963) К вопросу о стратиграфической двучленности покрова морены Валдайской оледенения в междуречье нижних течений рек Даугава и Гауяю. В кн.: Даниланс. И.Я. (ред.), *Вопросы четвертичной геологии.* Вып. 2, Рига: Зинатне: 71 – 86.
21. Эберхард Г.Я. (1972) *Строение и развитие долин бассейна реки Даугава.* Рига: Зинатне.

Jeļena Litvinceva

MASU MĒDIJU NOZĪME VIDES PLĀNOŠANĀ DAUGAVPILĪ

Abstract
One of important process at environmental planning is the environmental communication. At this process most information need sent from scientists, environmental management instance to citizens. At this process importance role have mass media: television, radio, internet, news paper, magazines. One of mass media task is support effective policy making, public participation towards environmental sustainability. At this process most importance is enabling the people concerned to understand environmental factors and respond to problems in a competent way.
The given research was carried out during the 2009 September to 2010 April have been research Daugavpils citizens and their level of information about environmental project at Daugavpils and protected animal species at Daugavpils territory, research level of environmental information at mass media at Daugavpils, and effective of environmental advertisement on Daugavpils street.
Daugavpils citizens are medium information about environmental project, protected animal species. Most of all citizens don't notice environmental advertisement. Most of all mass media have not enough environmental information, only one of eleven have much environmental information.
Atslēgas vārdi: *dabas vide, vides komunikācijas, informācijas vide, informācija, masu mēdiji Daugavpilī.*

Vides plānošana kā process, sastāv no vairākiem komponentiem. Viens no tiem ir vides komunikācijas process, ar ko ir jāsaprot stratēģiju kā pielietot komunikācijas procesu un mēdiju produktus, lai atbalstītu efektīvu vides politikas veidošanu, publisko iekļaušanos, tādējādi veicinot ekoloģisko stabilitāti (Stephen et. al. 2009: 8). Vides apziņas veidošanās liela mērā atkarīgas no tā, kā cilvēki uztver, saprot, - pieņem vai noraida viņiem sacīto, izlasīto vai redzēto, cik aktīvi piedalās sevis izglītošanas procesā. Veicināt ikviena indivīda un kopumā visas sabiedrības videi draudzīgu rīcību ikdienā – tas lielā mērā iespējams ar informācijas starpniecību, saziņas procesā (Vides komunikācija 2000: 33). Savstarpējā sadarbība ietver ne tikai kaimiņu attiecības, bet gan sadarbību visa šī jēdziena kontekstos. Gan sadarbība aizsargājamas dabas teritorijas īpašniekiem, gan valsts organizācijām.

Vides komunikācijas instrumentu izveide un pielietošana Latvijā, tagad reāli parādās dažādās vides programmās, kā arī projektu stratēģijās. Par aktuālāko kļūst vides izglītības un līdzdalības attīstības jautājumi individuālās un sabiedriskās vides apziņas veidošanā. Kvalitatīvai vides saziņai ir nepieciešami četri pamatnosacījumi jeb sastāvdaļas:

1. avots (informācijas sniedzējs)
2. informācijas saņēmējs (jebkura pilsētā vai lauku teritorijā dzīvojošā sabiedrība)
3. informācija (tās saturs, forma). No tā kā tiek pasniegta informācija un kādā formā ir atkarīgs kā to uztvers iedzīvotāji.
4. atbilde (reakcija, izpratne, lēmums). Atbildes reakcija ir atkarīga no pasniegtās informācijas veida.

Vieni no pēdējiem dokumentiem, kas uzsver vides komunikāciju un sadarbību ir Latvijas vides pārskats 2009.gadam un Informācijas sabiedrības attīstības pamatnostādnes 2000-2013.gadam Latvijai, kā arī vairāki attīstības plāni: Latvijas nacionālais attīstības plāns 2007-2013.gadam, Latvijas ilgtspējīgas attīstības programma līdz 2030.gadam. Pamatnostādņu politikas mērķis ir veidot uz zināšanām balstītu ekonomiku un uzlabot dzīves kvalitāti, izmantojot informācijas un komunikācijas tehnoloģiju sniegtās iespējas. "Cilvēka dzīves kvalitāte ir cieši saistīta ar apkārtējās vides kvalitāti, liela nozīme ir informācijas un komunikācijas tehnoloģiju izmantošanai sabiedrības informēšanā par vides jautājumiem un sabiedrības līdzdalību vides aizsardzībā un saglabāšanā, iedzīvotājus savlaicīgi informējot par vides kvalitāti un dabas resursiem"(Informācijas sabiedrības ....).

Jēdziens "vides izglītība" tika aktualizēts 1970.g. (IUCN/UNECSO, Parīze) un tas ir process, kurā tiek apzinātas vērtības un noskaidroti priekšstati, lai attīstītu prasmes un attieksmes, kuras nepieciešamas, lai izprastu un novērtētu savstarpējo saistību starp cilvēku, viņa kultūru un biofizikālo apkārtni. 1992.g, Rio Konferencē tika akcentēts, ka valdībām ir jācenšas sagatavot stratēģijas, kas vērstas uz vides un attīstības integrēšanu izglītībā visos līmeņos. ANO dekāde „Izglītība ilgtspējīgai attīstībai (IIA)" 2005.- 2014. gadam, dekādes mērķos un uzdevumos, citu starpā tiek iekļauti jautājumi par Izglītību ilgtspējīgai attīstībai visu līmeņu formālās, neformālās un interešu izglītības mācību saturā. Latvijas Republikas Satversmē ir punkts par tiesībām saņemt informāciju un tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, sniedzot ziņas par vides stāvokli un rūpējoties par tās saglabāšanu un uzlabošanu.

Diemžēl jāatzīmē, ka valsts ieguldījumi informācijas pieejamības attīstībā nav pietiekami, informācija joprojām ir sadalīta pa daudzām institūcijām pa valsts un vietējiem līmeņiem, interesantam ir pietiekami plaši jāorientējas vides aizsardzības sistēmā Latvijā, lai atrastu sev nepieciešamo informāciju. Latvijā 2008. gada veiktajā aptaujā rezultātā tika noteikts, ka interneta izmantošana kļūst arvien plašāka, taču tā daudzkārt pilnībā ir aizvietojusi citus tradicionālos kanālus, ka rezultātā iedzīvotāji, kuriem nav pieejas Internet resursiem nesaņem svarīgu vides informāciju (Lagzdiņa&Ozola-Matule 2008: 59).

Masu saziņas līdzekļiem- instrumentiem dabas vides plānošanā ir liela nozīme. To nolūks ir informēt, izglītot sabiedrību, radīt interesi un iesaistīt sabiedrību plānošanas procesā, padarot vides plānošanas procesu atklātāku sabiedrības slāņiem. Vides tematika, nekad nav bijusi televīzijas auditorijas uzmanības centrā, parasti priekšroku dodot sociālo un ekonomisko problēmu risināšanā. Pasaulē arvien vairāk zinātnieku sāk pievērsties ekoloģijas jautājumiem apskatot tos kopumā ar socioloģijas, ekonomikas, politiskajiem jautājumiem. Pēc socioloģiskajiem pētījumiem Latvijā no visiem masu mēdijiem vislielākā auditorija ir tieši televīzijai (Vides komunikācija 2000: 69).

Visefektīvākais veids, lai informācija paliktu cilvēka prātā- apziņā, ir censties aptvert visas cilvēka maņas. No visiem masu mēdijiem televīzija aptver visvairāk (video, audio, arī stāstītāja emocijas utt.). Daugavpilī darbojas vairākas reģionālās televīzijas tādas kā: "DAUTKOM TV" un "TV Miljons". Kā arī tiek pārraidītas Latvijas valsts TV un privāto TV kompānijas: LTV1, LTV7, LNT, TV3, TV3 Plus, kā arī kabeļa TV programmas. Tās raida gan latviešu, gan krievu valodā. Daugavpilī darbojas arī daudzi reģionālie preses izdevumi: Daugavpils pilsētas un novada avīze **"**Latgales laiks", "Сейчас", "Миллион", "Наша газета", "Динабург вести", avīze "Экспресс неделя". Daugavpils preses pārdošanas punktos var atrast arī valsts mēroga preses izdevumus, gan pasaules, gan ekonomiskus, gan izklaidējošos arī par dabas tēmām: Vides vēstis, GEO u.c

Sabiedrības vides izglītības īstenošanai jānodrošina izglītība kā process, kas izzina vidi kopumā - dabas vides un cilvēka veidotās vides mijiedarbības - izglītība nepārtrauktība un pēctecība, vides zinību interdisciplinātība un integrētība. Ideālā modelī tas būtu, ja : iedzīvotāji aizdomājas par savām darbībām vidē un cenšas to izveidot tīrāku, kvalitatīvāku vai vismaz tās stāvokli nepasliktina. Personīgā atbildība nevar darboties, ja cilvēks pats nav sapratis cik bīstama darbība var būt tā darbība dabai. Kā piemēru var minēt aizsargājamu dzīvnieku sugu dzīvotņu iznīcināšana, vai pesticīdu lietošana, notekūdeņu neattrīšana u.t.m. Šajās darbībās ir jābūt skaidri izteiktai motivācijai, kādēļ būtu jāsargā daba.

Pētījums par Daugavpils dabas vides informācijas lomu vides plānošanā ticis balstīts uz iedzīvotāju informētību dabas vides saistītos jautājumos. Pētījums ticis veikts laika posmā no 2009.gada septembra līdz 2010.gada aprīlim. Pētījuma laikā tika pielietotas vairākas pētījumu metodes: gan datu ievākšanas un informācijas apkopošanas metodes, gan matematiskās apstrādes metodes. Šī pētījuma objekts ir Daugavpils iedzīvotāji un to veidotā vide: televīzija, avīzes, kā arī iela. Lai varētu spriest par to, cik labi vides plānošanā darbojas vides komunikācijas process, ir jāanalizē iedzīvotāju viedoklis un zināšanas par vidē notiekošajiem procesiem. Latvijā un pasaulē par masu mēdijiem tiem tiek pieņemti masu komunikācijas līdzekļi: televīzija, radio un prese arī internets.

Masu mēdiji ir visērtākais veids kā dažāda veida informāciju no dažādu vides projektu veidotājiem, pilsētas domes un citu sabiedrisku iestāžu (vides centri, sociālie un veselības dienesti u.c.) sniegtajai informācijai nonākt patērētāju iedzīvotāju slānī. Tā kā var pieņemt, ka nav neviena cilvēka, kas ikdienā nesastopas ar multimediju ietekmi, tad apsekojot multimedijus un veicot to analīzi, var apmēram izsekot cik daudz informācijas un, no kuras organizācijas nonāk sabiedrībā. Masu mēdiju izpēte tika veikta laika posmā no 01.02.2010.-28.02.2010. Masu mediji izpētes laikā tika apskatītas Daugavpils pilsētas avīzes un televīzija. Veicot multimediju izpēti tika izveidots protokols. Vēlāk izmantojot protokola

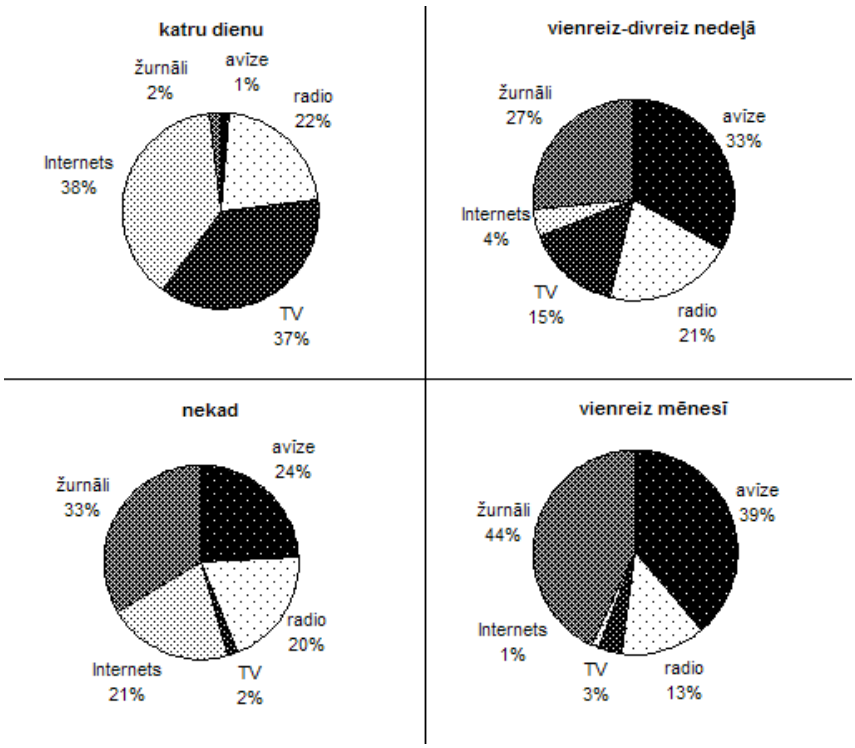
datus, tika noteikts dabas informācijas apjoms masu mēdijā. Dabas informācijas apjoms tika aprēķināts no šādiem parametriem: masu mēdija valoda; masu mēdija iznākšana; dabas informācijas raidlaiks; dabas informācijas apjoms masu mēdijā; dabas vides temats; dabas vides sasaiste ar citām tēmām, dabas informācijas realizācija; informācijas aktualitāte/mērogs; iesaistītās personības; informācijas mērķauditorija; informācijas tēma; informācijas mērķis; ilustratīvais materiāls. Tika iegūta vērtību skala:

Dabas informācijas apjoms	vērtējums
Līdz 23 punktiem	Ļoti mazs
No 23 līdz 45 punktiem	mazs
No 45 līdz 68 punktiem	apmierinošs
68 < punkti	liels

Pasaules vides apziņas pētījumi balstās galvenokārt uz aptaujām, jo šai metodei ir vairākas priekšrocības. Daugavpils iedzīvotāju anketēšanas ilgums bija no 2009. gada oktobra līdz 2010. gada maijam. Pārbaudot vai informācijas sistēma darbojas ir jānāk pie tā īstā patērētāja, šajā gadījumā pie sabiedrības. Pētījuma laikā tika apstrādātas 500 anketas.

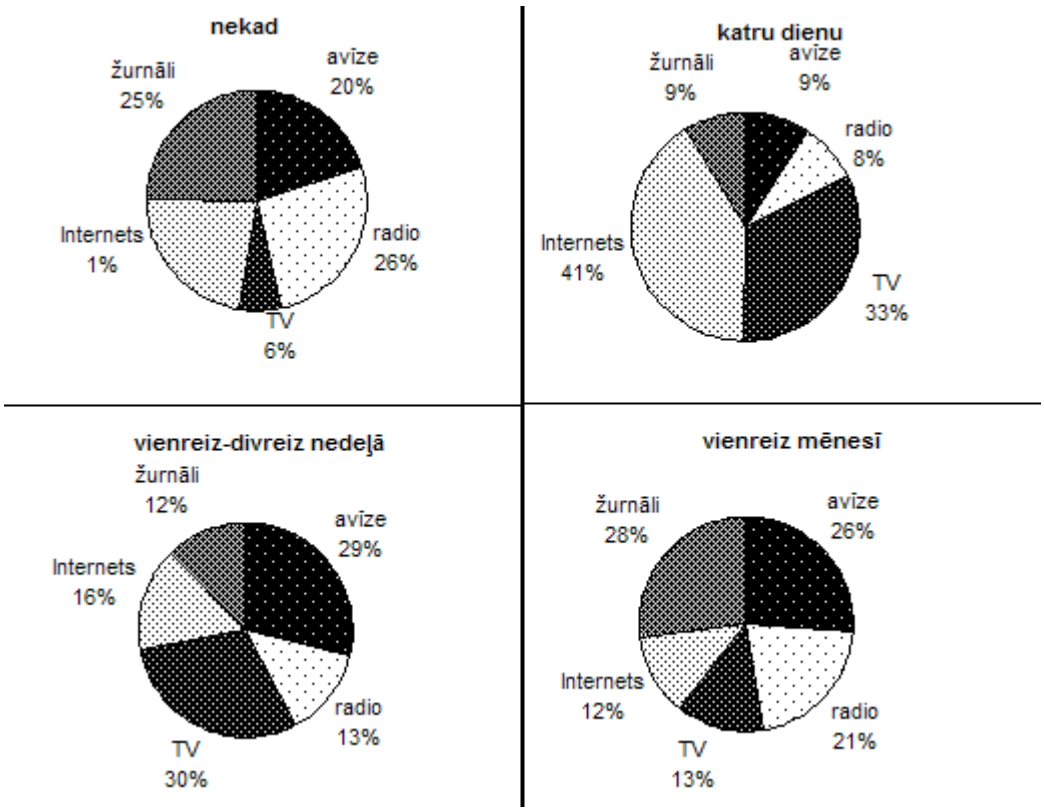
Pētījuma laikā tika izvelētas 4 vecuma grupās: līdz 17 g., no 18 līdz 25 g., no 25 līdz 60 g., 60 un vairāk. Iedzīvotāji tika sadalīti grupās, lai meklētu sakarības ar cilvēka vecumu un iegūto informāciju par dabu. Anketēšanas laikā tika uzdoti jautājumi par medijiem: „Cik bieži multimedijus izmanto ikdienas dzīvē? Cik bieži multimedijos dzird informāciju par dabu?”

Aizpildīto anketu dati tika izanalizēti. Izmantojot Microsoft Excel datu apstrādes funkcijas iegūtajiem datiem izveidojot diagrammas.

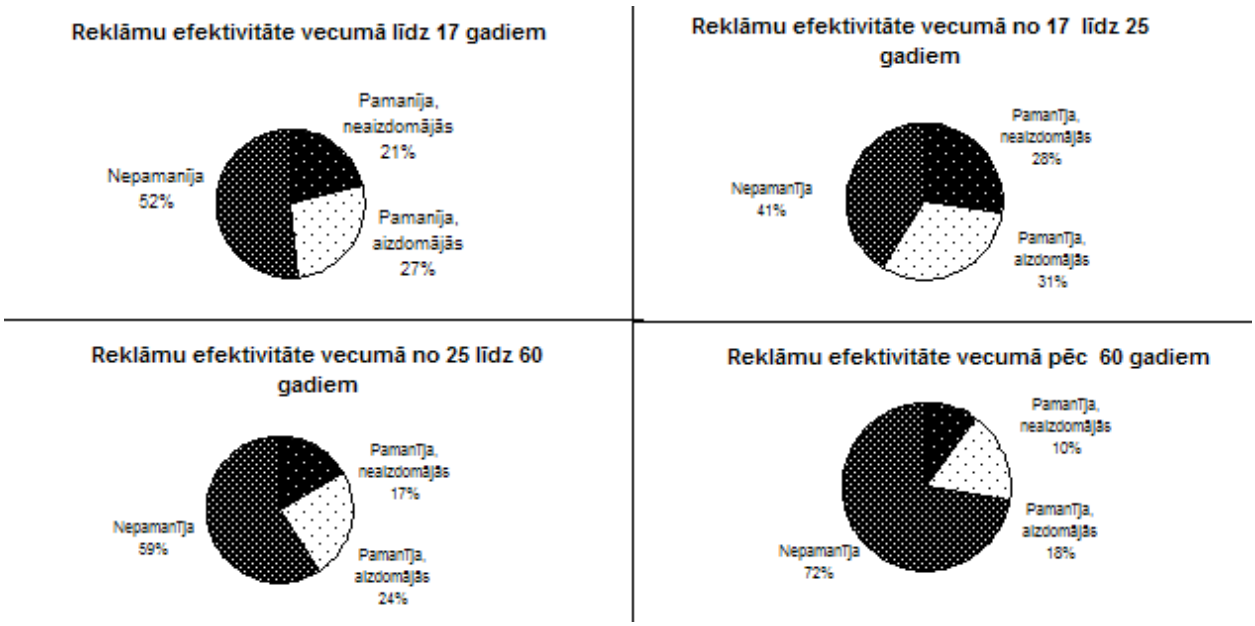
1.att. Masu mēdiju izmantošanas biežums (pēc anketu rezultātiem).

Pēc iegūtajiem datiem var spriest (skat. 1.att.), ka katru dienu procentuāli no aptaujātajiem visbiežāk tiek lietots internets- 38% aptaujāto un TV -37% aptaujāto. Kaut gan 21% aptaujāto atzīmē kā internetu neizmanto. Televīziju vienreiz-divreiz nedēļā izmanto 15% aptaujāto. Tādi masu mēdiji kā avīze, tiek lietota vai nu vienreiz mēnesī - 38% aptaujāto, vai vienreiz-divreiz nedēļā -34 % aptaujāto, 34 % atzīmē kā avīzi neizmanto. Tādiem masu mēdijiem kā žurnāli tiek pievērsta mazāka loma ikdienā, vai nu tie netiek lietoti vispār - 34% aptaujāto, vai vienreiz mēnesī - 43 % aptaujāto, vienreiz-divreiz nedēļā izmanto 26 % aptaujāto. Radio tiek lietots biežāk - katru dienu - 22% aptaujāto, vienreiz divreiz nedēļā - 21% aptaujāto, nekad neizmanto - 19% aptaujāto.

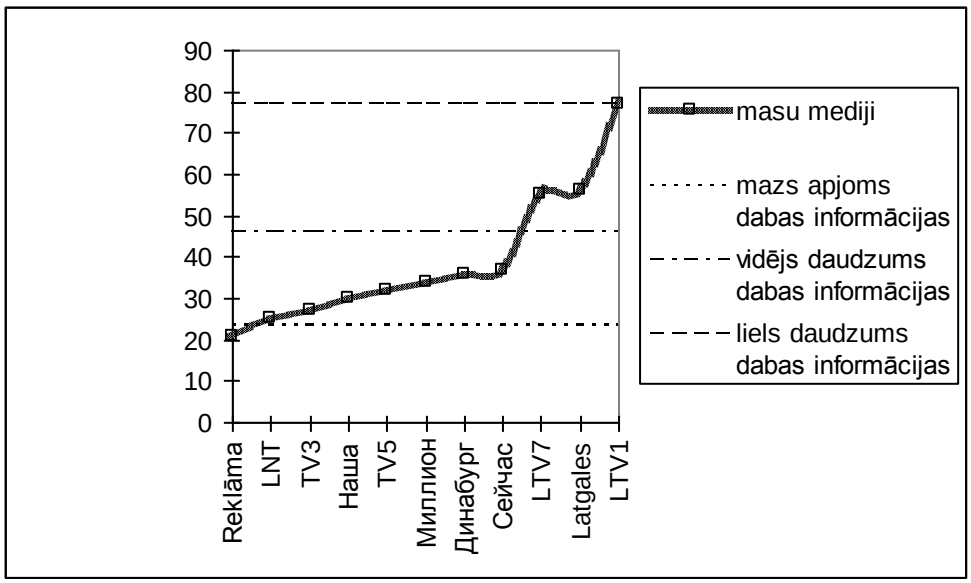
2. att. Informācijas biežums masu mēdijos (pēc anketu rezultātiem).

Rezultāti par to cik bieži dzird informāciju par dabu masu mēdijos ir sekojoši. Izmantojot žurnālus lielākā daļa 24 % atzīmē, ka nekad nedzird informāciju par dabu, 26% atzīmē, ka vienreiz mēnesī. Izmantojot radio - 27% aptaujāto nekad nav dzirdējuši informāciju par dabu. 21% aptaujāto informāciju par dabu dzird vienreiz mēnesī. Izmantojot avīzes lielākā daļa atzīmē, ka informāciju par dabu dzird vai nu vienreiz mēnesī - 26%, vai vienreiz-divreiz mēnesī - 29% aptaujāto. Lielāku īpatsvaru kā dabas informācijas pārraidītājs ieņem televīzija. 30% aptaujāto atzīmē kā vienreiz divreiz nedēļā dzird informāciju par dabu, katru dienu - 33% aptaujāto.

3.att. Pilsētas ielās izvietotā vides reklāmu efektivitāte.

Analizējot anketas, nākas secināt kā lielākā daļa aptaujāto vides reklāmas (reklāmas par apkārtējo vidi) Daugavpils ielās tomēr tās nav pamanījusi. Analizējot pēc iedzīvotāju vecuma grupām, tad vecumā līdz 17 gadiem reklāmu nav pamānījuši 52% aptaujāto, vecumā no 18-25 gadi 41%, vecumā no 26- 60 gadi 58%, vecumā pēc 60 gadiem 72 % aptaujāto. Ir pamanījuši, bet nav par to aizdomājušies vecumā līdz 17 gadiem 21% aptaujāto, vecumā no 18-25 gadi 27%, vecumā no 26- 60 gadi 17%, vecumā pēc 60 gadiem 10% aptaujāto. Savukārt, reklāmu ir pamanījuši un aizdomājušies par tur ietverto informāciju, vecumā līdz 17 gadiem 21% aptaujāto, vecumā no 18-25 gadi 32%, vecumā no 26- 60 gadi 25%, vecumā pēc 60 gadiem 18 % aptaujāto.

4. att. Dabas informācijas apjoms masu medijos(pēc protokolu datiem).

Pēc iegūtajiem datiem var spriest, ka masu mēdiju, kuros būtu vismaz vidējs apjoms dabas informācijas ir samērā maz. Vieni no masu mēdijiem, kuri izplata visvairāk dabas informācijas ir televīzijas kanāls LTV7, un reģionālā avīze Latgales Laiks. Vienīgais masu mēdijs, kurš izplata daudz dabas informācijas ir LTV1.

Ir jāsecina, ka Daugavpilī iedzīvotājiem tiek piedāvāts samērā maz dabas informācijas. Un pat, ja informācija tiek piedāvāta, iedzīvotāji ne vienmēr ir pietiekoši ieinteresēti, lai šo informāciju arī uztvertu.

„Ir jāsāk ar indivīda izpratni par notiekošā esamību. Cilvēkam globālo izmaiņu un vides globālā degradācijas lietas ir jāizprot tik dziļi un personīgi, lai viņš spēj koriģēt savu dzīvesveidu" (Raipulis 2007: 117).

Bibliogrāfija

1. Ekmanis, J., Kalniņš, O., Karnītis, E., Osis, U., Ozoliņa, Ž., Rivža, B., Zaķis, Dz.(2006) Latvijas nacionālais attīstības plāns 2007-2013.gadam.(pdf)
2. Foss, K. A., Littlejohn, S. W., (2009) Encyclopedia of comunnication theory. California: Sage publications. Pp. 8.
3. Informācijas sabiedrības attīstības pamatnostādnes 2000-2013.gadam Latvijai. (pdf)
4. Ķīlis, R. (2008) Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030.gadam. (pdf)
5. Lagzdiņa, Ē., Ozola-Matule, A. (2008) Sabiedrības iniciatīvas vides demokrātijas attīstībā. Cilvēks un vide. 7. starptautiskā zinātniski metodiskās konferences rakstu krājums. Liepāja. 58-67.
6. Raipulis, J. (2007) Vides izglītība un audzināšana un iltspējība. Cilvēks un vide. 6. starptautiskā zinātniski metodiskās konferences rakstu krājums. Liepāja.117-123.
7. Vides komunikācija.(2000) Profesionālās apmācības kursa materiāli. Metodiskais līdzeklis, Rīga: LU Vides zinātnes un pārvaldības institūts. 33.

Maksims Petrovs, Juris Soms

KRĀSLAVAS UN DAGDAS NOVADU ĢEOLOĢISKIE UN ĢEOMORFOLOĢISKIE VEIDOJUMI AR DABAS PIEMINEKĻU NOZĪMI

Abstract
There are several geological and geomorphological objects in Krāslava and Dagda districts, to which the legal status of nature monuments are established. Three of them are protected by state legislation: Adamova cliff with interglacial peat, Sproģu gullies and Dagda cave. Some other objects have outstanding scientific or historical meaning and it is necessary to include them into list of local nature monuments. The research of these nature monuments started at 2007 and last till 2009. At this period several expeditions were made. Obtained data show that quite a few geological and geomorphological objects (Karaļu hill, Saules hill, Augšdaugavas bedrock outcrops, Daugavas rapids, Adamovas conglomerates, Robeždaugavas stone, Šilovkas gullies, Adamovas stone and large amount of springs) should be in list of local nature monuments. That's why it's necessary to make additional research of these objects in order to develop and implement the successful environmental management measures for sustainable and conservation management.
Keywords: *geological and geomorphological nature monuments, Krāslava district, Dagda district.*

Ievads

Skatoties no ilgtspējīgās attīstības viedokļa dabas daudzveidības saglabāšana ir nepieciešama nākošo paaudžu vajadzību apmierināšanai. Ģeoloģiskie un ģeomorfoloģiskie objekti ar dabas pieminekļu nozīmi ir nozīmīga dabas daudzveidības un ģeo daudzveidības sastāvdaļa. Līdz ar to lai veiksmīgi saglabātu šos unikālos dabas veidojums nākošajām cilvēces paaudzēm ir nepieciešams tos apzināt, izpētīt un izstrādāt dabas pieminekļu aizsardzības stratēģijas.

Rakstā izklāstītie pētījumi veikti Krāslavas un Dagdas novados. Pat reiz Krāslavas novads ir sadalīts šādos pagastos: Aulejas, Indras, Izvaltas, Kalniešu, Kaplavas, Kombuļu, Krāslavas, Piedrujas, Robežnieku, Skaistas un Ūdrīšu pagasts. Savukārt Dagdas novads ir sadalīts Andrupenes, Andzeļu, Asūnes, Bērziņu, Dagdas, Ezernieku, Konstantinovas, Ķepovas, Svariņu un Šķaunes pagastos (Karte 2006: Krāslavas rajons).

Pētījumu teritorija atrodas divos fizioģeogrāfiskajos apvidos: Dagdas paugurainē un Augšdaugavas pazemājumā. Krāslavas un Dagdas novados atrodas arī vairākas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas: aizsargājamo ainavu apvidus „Augšdaugava", dabas parks „Daugavas loki", dabas parks „Drīdža ezers", dabas parks „Cārmina ezers" (Karte 2006: Krāslavas rajons).

Daži no šiem dabas objektiem ir iekļauti valsts nozīmes ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko dabas pieminekļu sarakstā, piemēram, Dagdas ala, Sproģu gravas un Adamovas krauja ar interglaciālās kūdras atsegumu. Novados atrodami vairāki vietējās nozīmes ģeoloģiskie un ģeomorfoloģiskie dabas pieminekļi: Karaļu kalns, Saules kalns, Augšdaugavas pamatiežu atsegumi, Daugavas krāces, Adamovas konglomerāti,

Robeždaugavas akmens, Šilovkas avotcirku gravas, Adamovas dižakmens, glaciokarsta ieplakas un daudzi avoti. Salīdzinoši lielo ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko objektu daudzveidību nosaka pētāmās teritorijas reljefs un ģeoloģiskā uzbūve.

Materiāli un metodes

Krāslavas un Dagdas novadu ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko dabas pieminekļu pētījumi turpinās jau vairāk nekā 10 gadus, taču kompleksi pētījumi līdz šim nav veikti. Šajā rakstā ir izklāstīti pētījumi, kuri iekļauj dabas pieminekļu apzināšanu, to vispusīgu izpēti dabā un GIS orientētas datu bāzes sagatavošanu.

Plaši tika izmantotas tiešās un netiešās pētījumu metodes, kas ietvēra informācijas apkopošanu un analīzi; kartogrāfiskā materiāla analīzi, ģeomātikas tehnoloģiju un programmatūras (ĢIS un GPS) izmantošanu un lauka pētījumus, kuros, laikā no 2007.gada līdz 2009.gadam, tika organizētas vairākas ekspedīcijas. Ekspedīcijās tika iegūta lielākā daļa rakstā apskatīto rezultātu un to laikā tika veikta gan dabas pieminekļu apsekošana un kompleksa izpēte, gan arī tika pielietotas specifiskas metodes, piemēram, dendroģeomorfoloģijas un morfometrijas metodes, kas nodrošināja papildus datus.

Veicot informācijas analīzi un apkopošanu tika izmantoti pieejamie literatūras avoti, Internet vietnes, novadu muzeju arhīvu materiāli un novadpētnieku sniegtās ziņas, kuras saturēja svarīgu informāciju par unikāliem un retiem dabas pieminekļiem.

Kartogrāfiskā materiāla (vietvārdu kartes, apgāda „Jāņa Sēta" izdotās ceļu kartes, topogrāfiskās kartes M 1 : 10 000) izpēte deva iespēju plānot ekspedīciju un lauku pētījumu maršrutus, un konkretizēt dabas pieminekļu atrašanās vietas, balstoties uz datiem, kas tika iegūti informācijas avotu analīzes laikā.

Ekspedīciju laikā tika pielietotas standartmetodes ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko objektu izpētei (objektu, piemēram, laukakmeņu vai gravu izmēru noteikšana, reljefa rekognoscija, ģeoloģiskā un ģeomorfoloģiskā izpēte, pētījumu teritorijas un objektu fotofiksēšana, apraksta sastādīšana u.c.). Katra objekta atrašanās vietas koordinātas tika fiksētas ar augstas precizitātes klases GPS Thales MobileMapper CE (precizitāte tiešsaistes režīmā ± 3m). Turpmākajā darba gaitā dati no GPS tika eksportēti kā *.shp formāta apveiddatnes, un kopā ar lauku pētījumu rezultātiem tika apstrādāti ar ArcGIS programmatūru ArcView 9.3.

Rezultāti

Adamovas krauja un interglaciāls. Krāslavas pilsētas R robežā pie Adamovas mājām labajā Daugavas krastā atsedzas augsta un stāva krauja. Pēc lielajiem Daugavas plūdiem 20. gs 30. gados pie Adamovas mājām izveidojās 15 - 20 m augsta un dažus simtus metru gara krauja. Iežu atsegumā satopami morēnmāla, smilts, devona māla, smilšakmens

slāņi un starpledus laikmeta kūdras slānis. Blakus esošajās gravās atsedzas devona smilšakmens un māli (Krāslavas rajons). Adamovas kraujas pakājē zem 27 m bieza glaciālo un glaciofluviālo nogulumu slāņa atrodas ap 200 000 gadus vecas starpledus laikmetu kūdras slānis. Interglaciālais (starpledus laikmetu) slānis atrodas zem vairākiem, pamīšus izvietotiem, sarkanbrūniem morēnas slāņiem, smilšu un grants slāņiem. Vairākos pētījumos, kur pielietotas iežu vecuma datēšanas metodes pēc sporu un putekšņu paliekām, atrastas vairāk, nekā 50 senu augu paliekas. 1986. gadā interglaciālās kūdras slānis tika aprakts ar noslīdeņiem un kopš tā laika nebija pieejams. 2008. gadā, veicot ekspedīcijas Adamovas kraujas apkārtnē, tika atrasts apmēram 60 mm plāns interglaciālās kūdras slānis 300 m uz R no Adamovas mājām. Pēc Z. Meirona un V. Juškeviča (Мейронс, Юшкевичс 1984: 98-99) domām šis starpledus laikmetu kūdras slānis attiecas uz Pulvernieku svītu. Pārsvarā šie kūdras nogulumi atrodami Rietumkursas augstienē, taču sastopami arī Vidzemes augstienē pie Kleķeru mājām un DA Latvijā, Krāslavas pilsētas apkaimē pie Adamovas mājām. Šie nogulumi atklāti Pulvernieku, Jaunšķieru, Laugalu, Dēseles Lejnieku, Dēseles Sudmalas, Ilmajas un Veldas griezumos (Latvijas aizsargājamo ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko pieminekļu saraksts).

Sproģu avotcirku gravas. Šis valsts nozīmes aizsargājamais ģeoloģiskais un ģeomorfoloģiskais dabas piemineklis atrodas Krāslavas novadā, Daugavas kreisajā krastā, Skerškānu loka virsotnē starp Sproģu mājām un Aizvējiņu pilskalnu (MK noteikumi Nr. 175). Daudzās Latvijas tūrisma Internet vietnēs Sproģu gravas ir pieminēts kā nozīmīgs dabas tūrisma objekts, kā arī šīs unikālās avotcirku gravas ir iekļautas starptautiskas nozīmes datu bāzē WCPA (*World Commission on Protected Areas Site Code: 172696*). Pētījumi šajā teritorijā sākās 20. gs 90. gados, kad pētot avotus Augšdaugavas pazemājumā, tika konstatēta unikāla avotcirku un gravu saposmota Daugavas pamatkrasta nogāze, apmēram 5 km lejpus Krāslavas. Šeit vismaz 1 km garā posmā 34 – 38 m augsto upes pamatkrastu saposmo daudzas gravas, kā arī novērojamas nogāžu procesu pēdas. Ekspedīcijās iegūtie rezultāti apliecina to, ka pētāmajā teritorijā esošās gravas veidojušās kombinējoties ģeoloģiskajiem un hidroģeoloģiskajiem faktoriem. Virszemes un pazemes ūdeņu ģeoloģiskā darbība (sufozija) un ar to saistītā noplūdeņu un rotācijas noslīdeņu veidošanās ir noteikusi pētījumu teritorijas sarežģīto topogrāfiju un īsu, „pudeles kakla" vai siles veida formas gravu veidošanos. Ar noslīdeņu avotcirkiem ģenētiski ir saistītas īsas (15 līdz 90 m) gravas ar ievērojamu gultnes garen profila kritumu (>15°) un nogāžu slīpumu. Veicot dendroģeomorfoloģiskos pētījumus, ar Preslera tipa rokas svārpstu tika iegūti urbumu serdeņi no astoņiem lapu kokiem. Gadskārtu skaita analīze parādīja, ka vidējais koku vecums ir no 70

– 75 gadiem, kas liecina par to, ka aktīvie gravu veidošanās procesi apstājās apmēram pirms 80 gadiem (Anspoka 1994: 24, Anspoka 1995: 12).

Dagdas ala. Dagdas ala atrodas Latvijas DA, Latgales augstienē, Dagdas parka teritorijā, Guščicas upītes labajā krastā. Ala veidojusies upes pamatkrasta konglomerātā – grants un smilts nogulumos, kurus sacementēja kaļķi saturoši avotu ūdeņi. Pat reiz Latvijas teritorijā ir apzinātas tikai divas konglomerātā veidojušās alas. Nostāstos un teikās ir teikts, ka ala senāk bijusi slepena eja uz Dagdas muižu, kas atradās netālu, un tajā ir paslēptas milzu bagātības. Viena no teikām stāsta, ka ala ir mākslīgi izveidota pēc muižkunga rīkojuma. Veicot mērījumus Dagdas alā tika konstatēts, ka tā platākajā vietā ir 6,5 m plata, šaurākajā vietā tās platums ir 2,20 m, alas ieeja ir 2, 75 m plata, alas dziļums ir 4,3 m un augstums svārstās no 0,8 – 0,9 m. Guščicas upītes kreisajā krastā, apmēram 560 m augšpus Dagdas alas, atsedzas konglomerātu veidota 3,9 m plata un 2,65 m augsta siena, kas pēc sastāva ir līdzīga Dagdas alas konglomerātiem, tikai ar lielāku akmeņu ieslēgumiem. Pēc dažiem literatūras avotiem pie bijušās saldumu fabrikas „Narūta" atrodas vēl viena konglomerātu iežu radze vietā, kur Narūtas upe met asu līkumu, taču šīs teritorijas apsekošanas laikā šāda veida atsegumi netika atklāti (Dagdas ala, Latvijas aizsargājamo ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko pieminekļu saraksts).

Daugavas krāces. Krāces ir interesants vietējas nozīmes dabas piemineklis, gan no zinātniskā viedokļa, jo krāces atspoguļo Daugavas veiktā erozijas darba apmērus un kalpo kā uzskatāms piemērs tekoša ūdens ģeoloģiskajai ārdošajai darbībai, gan kultūrvēsturiskā ziņā, jo Daugava ilgstoši tikusi izmantota kā nozīmīgs ūdensceļš tirdzniecībai starp Ziemeļeiropu un Melnās jūras piekrasti, starp Baltijas jūras un slāvu tautības valstīm. Par piemēru var minēt koku plostu nopludināšanu no Tveras, Vitebskas un Polockas uz Daugavpili un Rīgu. Daugavas krāces bija nopietni un visai bīstami šķēršļi, kuru nosaukumi saglabājušies līdz mūsdienām Daugavas senielejas toponīmos. Krāslavas miesta attīstību lielā mērā sekmēja garām braucošie strūdzinieki, kas krāču dēļ bija spiesti preces izkraut krastā un turpināt ceļu kājām. Krāčaini posmi ir nozīmīgi arī Daugavas pašattīrīšanās procesos, jo darbojās kā dabiskie aeratori, bagātinot upes ūdeni ar skābekli. Vienlaicīgi krāces ir ES nozīmes aizsargājams biotops (upju straujteces un krāces, NATURA 2000 kods: 3260). Pētāmajā teritorijā A. Sapunovs (Сапунов 1893: 153 - 154) kopumā norāda uz 7 krāčainiem posmiem: Korovatkas, Zaklidņu, Kobilas, Krāslavas, Krasnaja Lukas, Osetras un Kaplavas krācēm (Ancāne 2000: 143, Anspoka 1995: 12).

Laukakmeņi. Laukakmeņus, kuru izmēri ir pārāk mazi, lai tos uzskatīt par dižakmeņiem, var pieskaitīt pie vietējās nozīmes ģeoloģiskiem un ģeomorfoloģiskiem dabas pieminekļiem. Krāslavas novadā šādi laukakmeņi pārsvarā atrodas Daugavas ielejā: pie

Voronas salas, pie Ceplīšu mājām un Indricas upes ietekas Daugavā. Robeždaugavas laukakmens atrodas Daugavas gultnē 700 m lejpus Robežupes ietekas Daugavā. Šo akmeni mēdz saukt arī par Rudo akmeni tā rūsganās krāsas dēļ. Robeždaugavas laukakmens garums ir 4, 30m un platums sasniedz apmēram 4,55m. No Daugavas puses tas ir apmēram 3,45m augsts (1,8m zem ūdens un 1, 65m virs ūdens līmeņa). Apkārtmērs sasniedz 13,5 m. Robeždaugavas akmens pēc sastāva ir sārts pegmatīts. Pamatnē šis laukakmens ir trīsstūrains. Akmens R šķautne vērsta pret upes tecējumu. Akmens garenass vērsta DDA – ZZR virzienā (azimuts 140º - 320º). Voronas laukakmens, kas guļ Daugavas gultnē pie Voronas salas, ir 4,90 m garš, 4,40 m plats un 3,30 m augsts. Tā apkārtmērs ir 14 m un tilpums sasniedz 22 m^3. Laukakmens pie Indricas upes ietekas Daugavā atgādina krēslu un ir 4,60 m garš, 3,30 m plats un 2,90 m augsts. Tā apkārtmērs sasniedz 12,70 m. Daugavas ielejā pie Ceplīšu mājām atrastais laukakmens, kura garums ir 3,55 m, platums – 2,50 m un augstums sasniedz 1,75 m. Šī laukakmens apkārtmērs ir 10,50 m. Adamovas kraujas pakājē atrodas Adamovas akmens. Tas var tikt uzskatīts par dižakmeni, jo tā tilpums ir apmēram 11 m^3. Krāslavas pilsētas R robežas tuvumā, blakus A6 automaģistrālei atrodas robežakmens jeb Plātera akmens. Tas ir pieskaitāms ne tikai pie vietējās nozīmes dabas pieminekļiem, bet arī pie kultūrvēsturiskiem objektiem, jo tā virsmā ir iekalts gada skaitlis 1729 un grāfu Plāteru dzimtas ģerbonis (Trukšāns 2009).

Konglomerāti. Konglomerāti atrodas Adamovas kraujas pakājē apmēram 600 m no Krāslavas pilsētas Z robežas. Krastā redzamie konglomerāti pēc izskata atgādina smilšakmeņus vai betona bluķus. Konglomerātu sastāvā ietilpst dabiski sacementētas, noapaļotas smilts un grants daļiņas un tie ir drupieži. Šie konglomerāti ir veidojušies pēcleduslaikmetā, kad hidrogēnkarbonātus saturoši pazemes ūdeņi, izgulsnējot saldūdens kaļķus, sasaistījuši smilšaino un akmeņaino materiālu. Tādējādi veidojās dažus metrus biezi, monolīta rakstura iežu slāņi un gabali. Pazemes ūdeņu darbība vērojama arī mūsdienās, taču daudz vājāk - avotu debits ir niecīgs, faktiski tos var klasificēt kā mikroavotus. Vienlaicīgi kaļķainais ūdens, paaugstinātais gaisa mitrums un atbilstošs mikroklimats nodrošina labvēlīgu vidi kalcifīlo zemāko augu (sūnu, aknu sūnu u.c.) un augstāko augu attīstībai.

Sauleskalns. Sauleskalns atrodas Latvijas DA daļā, Krāslavas novadā. Tas ir Krāslavas novada absolūti un relatīvi augstākais paugurs un sasniedz 210,2 m v.j.l. un relatīvais augstums tam ir apmēram 51 m. Morfoloģiski Sauleskalns ir ļoti augsts vaļņveida lielpaugurs, kur uz kopējas ZR-DA virzienā orientētas pamatnes ir izveidojies pauguru sakopojums ar vairākām virsotnēm. Pēc apveida un virsmas rakstura Sauleskalns ir paugurmasīvs, bet ņemot vērā tā ģeoloģisko uzbūvi un ģeogrāfisko novietojumu attiecībā pret ledāja mēļu ledus masu saskares zonām, tas ir pirmmasīvs. Senatnē Sauleskalns bija latgaļu kulta vieta (Sauleskalns).

Sauleskalns bija pazīstama kulta vieta ne tikai tuvākajā apkārtnē, bet arī tālākos novados. Tas ietilpst dabas parkā „Drīdža ezers" un tam ir nozīmīga ainaviska vērtība. Saules kalna pakājē un apkārtnē ir 6 lielāki ezeri: Drīdža, Varakļānu, Solnas, Velna, Saules, Joda, kā arī daudzi citi ezeri.

Karaļu kalns (Bārzu kolns). Karaļu kalns atrodas Dagdas novada Z daļā. Tas ir augstākais paugurs tagadējā Dagdas novadā un bija augstākais bijušajā Krāslavas rajonā un 15. augstākā virsotne mūsu valstī. Tā augstums ir 272, 7 m v.j.l. un relatīvais augstums ir 55,6 m.

Secinājumi

Pašreiz esošais nepietiekamais informatīvais nodrošinājums par Krāslavas un Dagdas novadu dabas objektiem – ģeoloģiskajiem un ģeomorfoloģiskajiem pieminekļiem – liedz iespēju gan veiksmīgi plānot, organizēt un kontrolēt apskates objektu izmantošanu dabas tūrisma attīstībai, gan vadīt prasmīgu dabas pieminekļu aizsardzību. Tāpēc ir nepieciešams veikt papildus izpētes darbus, kā arī izstrādāt un ieviest sekmīgus vides menedžmenta un dabas aizsardzības pasākumus. Paralēli ir nepieciešams popularizēt šos ģeoloģiskos un ģeomorfoloģiskos dabas pieminekļus, jo mazpazīstami un nomaļās vietās esoši, lai arī unikāli un ļoti interesanti objekti nepiesaista tūristus.

Bibliogrāfija

1. Ancāne I., (2000). Krāces, *Dabas Ģeogrāfija Skaidrojošā vārdnīca*, Apgāds Zvaigzne ABC, Rīga, 143
2. *Krāslavas rajons M 1:100 000*, SIA „Karšu izdevniecība Jāņu sēta", 2006.
3. *Ministru Kabineta noteikumi Nr. 175 "Noteikumi par aizsargājamiem ģeoloģiskajiem un ģeomorfoloģiskajiem dabas pieminekļiem",* Latvijas Vēstnesis, 2001. gada 24. aprīlis, Nr. 63, ar grozījumiem līdz 01.07.2009.
4. Мейронс З.В., Юшкевичс В.В., (1984). In: Мисанс Я. П. (Ed), *Геология Латвийской ССР. Объяснительная записка к геологическим картам Латвийской ССР масштаба* 1 : 500 000. Рига, Зинатне, с. 98-99.
5. Сапунов А., (1893), *Река Западная Двина*, Витебск, Типолитография Г.А. Малкина, 153-154. lpp

INTERNET resursi

6. Dagdas ala. http://vietas.lv/objekts/dagdas_ala/, [2009.10.16.].
7. Krāslavas rajons. http://mapx.map.vgd.gov.lv/geo3/Geo%5Fsite/kraslavas_rajons.htm, [2008.12.20].
8. Latvijas aizsargājamo ģeoloģisko un ģeomorfoloģisko pieminekļu saraksts. http://mapx.map.vgd.gov.lv/geo3/Geo_site/index.htm, [2008.12.20.].
9. Sauleskalns. http://kraslava.lv/turisms/apskates-vietas/dabas-objekti/, [2009.10.16.].

Nepublicētie literatūras un informācijas avoti:

10. Anspoka Dz.,1994. *Sproģu noslīdeņu cirku rietumu daļas raksturojums*. Kursa darbs. Daugavpils, DPI, 28.
11. Anspoka Dz., 1995. *Sproģu avotcirku rezervāts*. Kvalifikācijas darbs. Daugavpils, DPI. 12
12. Trukšāns L. 2009, Personīgā komunikācija ar novadpētnieku. Iegūta informācija par krācēm un laukakmeņiem Daugavas ielejas posmā Piedruja – Rudņa.

Irēna Pučka, Santa Rutkovska

INVAZĪVO VĪTOLU DZIMTAS AUGU SUGU LAIKTELPISKĀS IZMAIŅAS DAUGAVPILS PILSĒTAS TERITORIJĀ

Abstract
Many plants of S*alicaceae* used in urban greenery for a long time, because they are fast-growing, have the ability to assimilate harmful substances from the environment. Much of the greenery trees are aging, poses a threat to people, buildings, transport facilities, therefore many are cut down. Many greeneries are not managed, invasive trees are spreading in natural ecosystems and are incorporating in native plant societies. Prevalence of poplar flocks and their caused allergic reactions in the spring months are evaluate negatively.
Research of invasive willow plant species in the Daugavpils city were performed in 2008 and 2009 since july till october. The urban areas were surveyed during the study period, plant fields were mapped with GPS equipment THALES MobileMapper CE. Converting data to a computer and working in ArcGIS software, developing maps of spatial distribution of these plants later. In course of the research, 6 invasive willows species, *Populus alba* L., *Populus balsamifera* L., *Populus canadensis* Moench, *Populus laurifolia* Ledeb., *Populus longifolia* Fisch , *Salix daphnoides* Vill., were established in territory of Daugavpils city.
Most of these invasive plants are founded on the anthropogenic affected areas, ruderal habitats, on the edges of roads and railways. Occupied territories of plants are expanding naturally and by human economic activity. This species can make threats to local plant species in the future. If their distribution will not be suspended or restricted, they will occupy wide territories beyond the initial growth areas.
Key words**:** *invasive plants, Salicaceae, Daugavpils city, ruderal biotopes.*

Ievads

Invāziju veicina ļoti daudzi faktori. Liela daļa invazīvo augu sev jaunā teritorijā nonāk introdukcijas ceļā. Latvijā tā aizsākās jau 18.-19. gadsimtā ar eksotisku vai kā citādi vērtīgu augu audzēšanu dārzniecībās, pilsētu apstādījumos, parkos, krastmalās (Buivids 1988: 20; Kļaviņš et al 2008: 324). Atsevišķas svešzemju augu sugas daudzviet tika stādītas tieši to invazīvo spēju dēļ, lai novērstu cilvēku radītās vides problēmas, kā piemēru var minēt klejojošo smilšu problēmu Baltijas jūras piekrastē jau kopš 18. gadsimta beigām. Smilšu apturēšanai un ierobežošanai tika izmantoti tādi svešzemju augi kā krokainā roze (*Rosa rugosa*), smilšu vītols (*Salix daphnoides* Vill.) u.c. (Svilāns 2003: 98). Tāpat vairākas papeļu sugas tika stādītas gar ceļu malām, jo tās ir ātraudzīgas, spēj asimilēt kaitīgas vielas, uzlabot pilsētas vides kvalitāti (Buivids 1988: 21).

Jebkuras teritorijas veiksmīgā attīstībā būtiska nozīme ir transporta faktoram. Tas veicina arī urbanizācijas attīstību (Säumel, Kowarik 2009: 244). Diemžēl vienlaicīgi šie faktori sekmē invāziju. Transporta satiksme uz ceļiem un to tuvumā izraisa gaisa turbulenci, kas var kalpot kā nozīmīgs faktors, lai plašākā apkārtnē izplatītos augu sēklas un veģetatīvās daļas. Pie tam, transporta ceļu, dzelzceļu klātbūtne izraisa ainavu fragmentāciju, kas arī ir nozīmīgs invāzijas veicinātājs (Pyšek, Karel 2003a: 339; Hansen, Clevenger 2005: 249). Savukārt pilsētas kalpo kā teritorijas, kurās sākas invazīvo sugu plašāka izplatība. Tas saistīts ar teritoriju nozīmīgo lomu tirdzniecības, tūrisma un jau pieminētās introdukcijas attīstībā (Säumel, Kowarik 2009: 244).

Tiek paredzēts, ka arī turpmākajos gados invazīvo sugu problēma pastiprināsies, ko ietekmēs klimata pārmaiņas, globalizācija, tirdzniecības un tūrisma pieaugums (McKinney, Lockwood 1999: 451; Mooney, Hobbs 2000: 239; Pyšek et al 2003b: 1422).

Latvijā papeļu izplatības izpēte uzsākta 18.gs. beigās un 19. gs. sākumā, kad tās jau bija samērā izplatītas. Balto papeli izmantoja apstādījumos visā Latvijas teritorijā, nelielās platībās arī mežu kultūrās. Tās atradnes konstatētas Daugavas ielejā, Krāslavas tuvumā uz periodiski applūstošajām terasēm. Arī balzama papele (*Populus balsamifera* L.), Kanādas papele (*Populus canadensis* Moench.) un laurlapu papele (*Populus laurifolia* Fisch.*)* izmantotas apstādījumos un apzaļumošanas nolūkos (Мауринь 1970: 112).

Latvijas Universitātes Bioloģijas institūta Ģeobotānikas laboratorijā ir izveidota Latvijas dendrofaunas datu bāze. Tās pamatā ir pētījumi, kas veikti Latvijas PSR zinātņu akadēmijas Bioloģijas institūtā (tagad LU Bioloģijas institūts) botāniķes L. Tabakas vadībā, laika posmā no 1971. gada līdz 1990. gadam. R. Cinovska vadībā tika veikti floras pētījumi lauku un pilsētu parkos, dendroloģiskajos stādījumos. Kartes ar konstatētajām augu atradnēm ir apkopotas Latvijas Kokaugu atlantā (2009). Pēc minētajiem pētījumiem var secināt, ka:

- *Populus alba* Latvijā ir intensīvi naturalizējusies. Visplašākā izplatība ir novērota Zemgalē, Kurzemes C un A daļa, Vidzemes R un Latgales DA daļā. Plaši izplatīta arī Daugavas ielejas posmā no Krāslavas līdz Daugavpilij.
- *Populus balsamifera* Latvijā naturalizējusies vāji. Plaši izplatīta pa visu Latvijas teritoriju, konstatēts arī Daugavpils apkārtnē.
- *Populus x canadensis* ‘Marilandica’ pētījumu laikā konstatēta arī Daugavpils apkārtnē. Visplašāk izplatīta Zemgalē.
- *Populus laurifolia* sākotnēji tika audzētas mežu kultūrās. Konstatēta Daugavpils apkārtnē.
- *Populus longifolia* Latvijas teritorijā ir naturalizējusies mēreni. Lielāka atradņu koncentrācija ir Latgalē, konstatēta arī Daugavpils apkārtnē.
- *Salix daphnoides* Latvijas teritorijā ir intensīvi naturalizējies. Izplatība galvenokārt saistīta ar Piejūras zemieni, kur konstatēts visvairāk atradņu. Atradnes ir konstatētas arī Daugavpils apkārtnē.

Latvijā par invazīvām tiek uzskatītas 142 augu sugas, 71 tiek klasificēta kā potenciāli invazīva, 274 netiek uzskatītas par invazīvām, bet informācija par 322 sugām nav noskaidrota (Priede 2009: 12).

Analizējot datus par sugu dzīvotnēm www.nobanis.org tika secināts, ka invazīvās augu sugas sastopamas galvenokārt urbanizētās teritorijās (apmēram 80 sugas). Liels invazīvo sugu īpatsvars ir degradētās teritorijās (ap 25 sugām) kā arī upju piekrastes zonās (ap 20 sugām). Nelielā skaitā invazīvās sugas sastopamas mežos, lauksaimniecībā izmantojamās

teritorijās, ezeros, piekrastes zonās, mitrājos (kopumā ap 20 sugām). Galvenie invazīvo sugu introdukcijas veidi ir teritorijas apzaļumošanas pasākumi, apstādījumu veidošana (60 sugas), dārzkopība (25 sugas), transports (10 sugas), kā arī lauksaimnieciskā darbība, mežsaimniecība, medniecība, akvakultūru saimniecība u.c.

Tā, piemēram, Daugavpils apkārtnē *Salix daphnoides* sākotnēji stādīts uz degradētajām kontinentālajām kāpām, bijušās Daugavpils HES projektētās ūdenskrātuves teritorijā (Evarts-Bunders 2005: 55).

Invazīvo sugu ienākšanai jaunās teritorijās ir daudzas negatīvas iezīmes. Tās negatīvi ietekmē vietējās biocenozes, jo parasti noteiktā ekosistēmā ienes arī sev raksturīgās slimības un parazītus, kas dabiskā ceļā regulē sugas populāciju tās izcelsmes vietā. Vides speciālisti iesaka palielināt zaļo zonu platības pilsētās, jo blīvas koku audzes var darboties kā fiziskās barjeras, kas ierobežo invazīvo augu izplatību. Tomēr daudzos gadījumos negatīvo antropogēno faktoru ietekmē samazinās apstādījumu ekoloģiskā kvalitāte un produktivitāte, tie priekšlaicīgi noveco un cieš no dažādām slimībām, kaitēkļiem (Buivids 1988: 23; Hansen, Clevenger 2005: 249; Kļaviņš et al 2008: 329).

Materiāli un metodes

Pētījumu teritorijas raksturojums

Daugavpils atrodas Latvijas dienvidaustrumu (DA) daļā, Daugavas krastos, Austrumlatvijas zemienes DA daļā, Jersikas līdzenumā. Daugavpili var uzskatīt par vienu no ūdeņiem bagātākajām Latvijas pilsētām. Laucesas upes atklātā tipa ieleju var uzskatīt par vērtīgu ekoloģisko un ainavisko elementu (Iltnere, Placēns 1999: 123).

Daugavas ielejā ir atrodamas kontinentālās kāpas (teritorija starp Stropu ezeru un Līksnas upi). Uz iekšzemes kāpām sastopami galvenokārt priežu meži.

Ir ļoti maz dabīgo pļavu un lauksaimniecības zemju. Pļavas ir saglabājušās kāpu zonā un atsevišķās vietās Daugavas krastos, kur tās izmanto ganībām. Noganīšanas rezultātā pļavas ir stipri izmainījušās, samazinājusies daudzveidība, zālāji kļuvuši retāki, vietām nogāzēs norit erozijas procesi (Iltnere, Placēns 1999: 123; Табака, Гаврилова 1985: 143).

Daugavpils attīstība lielā mērā ir saistīta arī ar tirdzniecības ceļiem pa Daugavu, kuri vairāku gadsimtu garumā bija ļoti nozīmīgi visā Austrumeiropā. Pilsētas attīstību sekmēja arī ceļu un dzelzceļu tīkla izveidošanās.

Tā kā pilsētas teritorijā attīstās tūrisms, tas rada papildus antropogēno ietekmi uz apkārtējo vidi un dabiskajiem biotopiem. Cilvēku saimnieciskās darbības skartās platības un degradētie biotopi ir potenciālās invazīvo augu izplatības teritorijas (Pyšek 2005: 574).

Izmantotās pētījumu metodes:

Invazīvo vītolu dzimtas augu pētījumi Daugavpils pilsētas teritorijā tika veikti 2008. un 2009. gada vasaras – rudens periodā (no jūlija līdz oktobrim).

Daugavpils pilsētas teritorija tika sadalīta 500x500 m lielos kvadrantos. Augu atradnes tika nodiģitizētas ar GPS (satelītnavigācijas) iekārtu THALES MobileMapper CE. GPS dati tika konvertēti par *shp formāta failiem un izmantojot ĢIS (ģeogrāfisko informāciju sistēmu) programmatūru ArcView 9.1, notika failu apstrāde, tika izveidotas invazīvo vītolu dzimtas augu sugu telpiskās izplatības kartes**.**

Rezultāti un to analīze

Daugavpils pilsētā invazīvie vītolu dzimtas augi sastopami ruderālās teritorijās (ceļmalas, dzelzceļa malas, nezālienes, atkritumu laukumi, pilsētas apbūve), kā arī neapsaimniekotos biotopos - upju krasti, atmatas, pamestas mazdārziņu teritorijas.

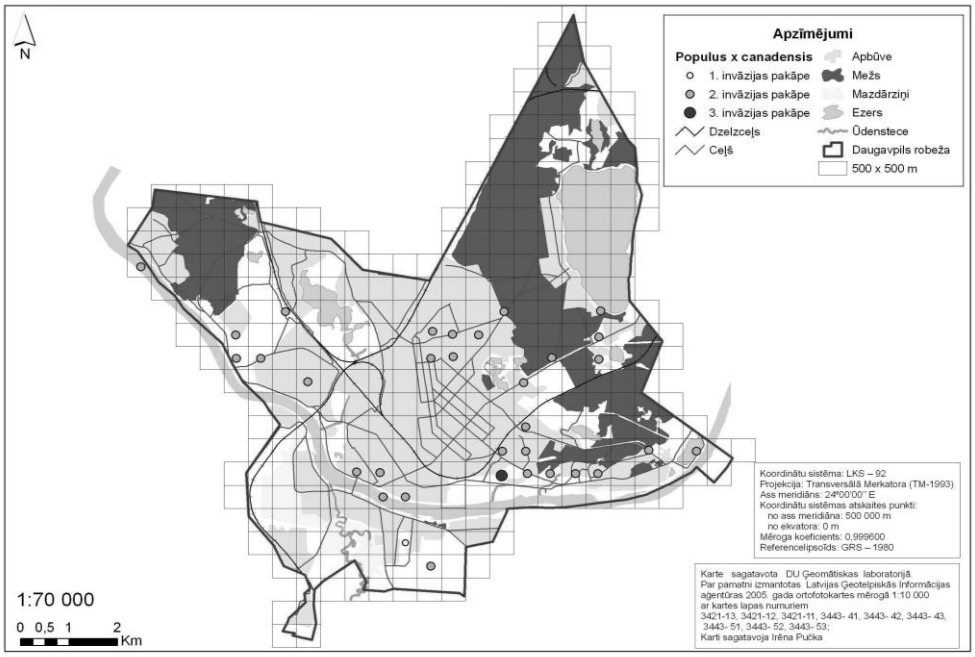
Daudzus vītolu dzimtas augus savulaik stādīja parkos un ceļa malās, šo teritoriju apzaļumošanai. Pilsētas atsevišķās daļās ir saglabājušās alejas un koku rindas. Taču tā kā daudzi apstādījumi vairs apsaimniekoti netiek, daudzviet invazīvo vītolu dzimtas augu izplatība nav tikusi ierobežota, tie izplatās plašākās teritorijās ap sākotnējiem stādījumiem.

Pie negatīvām papeļu īpašībām var minēt to, ka sieviešu kārtas kloni izraisa alerģiskas reakcijas, kas saistīts ar papeļu pūku izplatību pavasara mēnešos.

Ceļmalas ir teritorijas, kurās sastopams vislielākais invazīvo vītolu dzimtas augu sugu īpatsvars. Pārsvarā šīs teritorijas ir saulainas, kas labvēlīgi ietekmē sugu invāziju un izplatību. Vairākas sugas konstatētas Ruģeļu mikrorajonā gar Dunduru ielu – *Populu laurifolia, Populus balsamifera, Salix daphnoides.*

Arī gar dzelzceļiem pilsētas teritorijā tika konstatēti pētītie invazīvie augi – *Populus alba, Salix daphnoides, Populus laurifolia*.

Daudzi no apstādījumu kokiem ir novecojuši un zaudējuši savas pozitīvās īpašības, tāpēc tiek izcirsti. Koku izciršana tiek plānota arī turpmāk. Daudzās pilsētas teritorijas daļās tā būs saistīta ne tikai ar koku vecumu un radītajiem draudiem, bet arī ar intensīviem apbūves darbiem. Piemēram, bijušās artilērijas bāzes teritorijā, kur jau tagad notiek intensīva apbūve un liela daļa *Populus canadensis* koku tiek izcirsta. Negatīvā iezīme ir tāda, ka nocirstie koki intensīvi dzen sakņu atvases tuvējā teritorijā. Līdzīga situācija ir novērota arī gar 18. Novembra un Nometņu ielu, kur pēc veco koku izciršanas tie intensīvi dzen sakņu atvases un izplatās plaša teritorijā. Tā kā 18. Novembra iela atrodas arī pilsētas centrā, tā tiek apsaimniekota un jaunie dzinumi nopļauti. Nometņu iela atrodas pilsētas perifērijā un jaunie dzinumi netraucēti izplatās apkārtējās neapsaimniekotajās mazdārziņu teritorijās (skat 1. attēls).

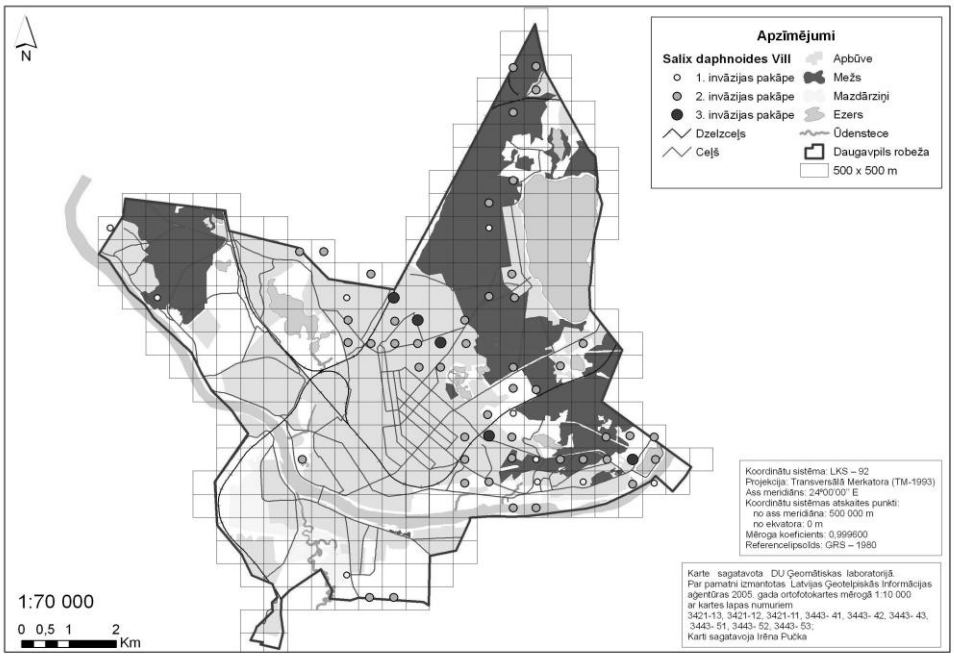

1. attēls. Kanādas papeles (*Populus canadensis* Moench.) izplatība Daugavpils pilsētā.

Vītolu dzimtas invazīvie augi tika konstatēti pamestās mazdārziņu teritorijās. Grīvas un Čerepovas mikrorajona teritorijā tika konstatētas vairākas tādas invazīvās vītolu dzimtas augu sugas kā *Populus canadensis, Salix daphnoides. Populus canadensis* šajās teritorijas visticamāk ir ieviesies no ceļmalu apstādījumiem.

Teritorijas, kas ir labi piemērotas vītolu dzimtas invazīvo augu izplatībai ir smilšu karjeri. Liginišķu smilšu karjera teritorijā tika konstatēti *Salix daphnoides, Populus laurifolia, Populus balsamifera.* Teritorija ir smilšaina un saulaina, kā arī smilšu ieguves rezultātā ir izjaukta tās dabiskā struktūra un augu sugu sastāvs, līdz ar to invazīvajām augu sugām ir vieglāk nostiprināties. Ja nākotnē netiks veikta karjera rekultivācija, tad jau tuvākajā laikā invazīvo vītolu dzimtas augu sugu īpatsvars teritorijā pieaugs.

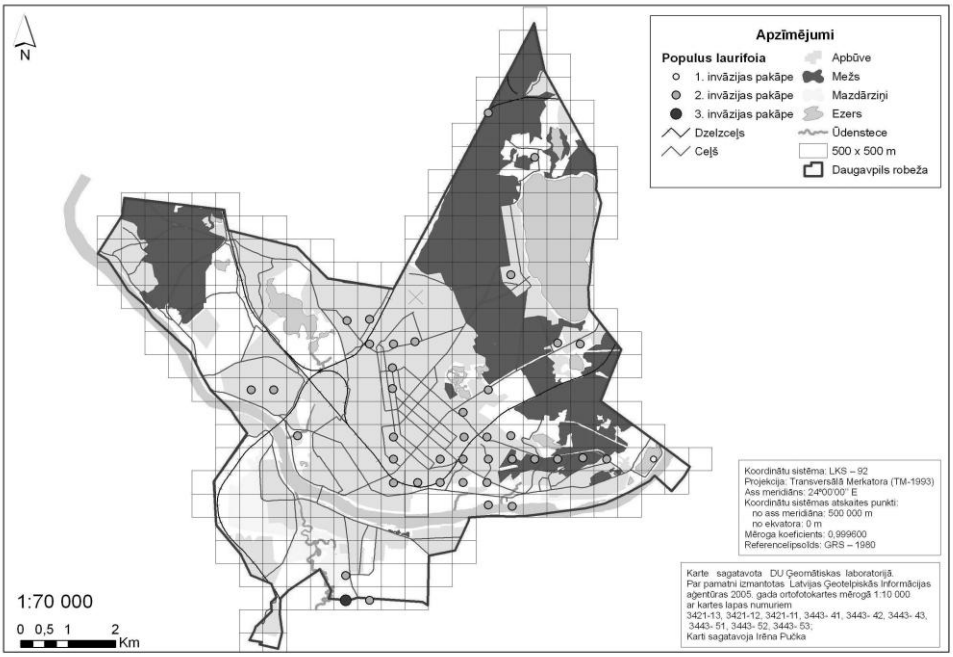
Vairākās vietās pilsētas teritorijā zem elektropārvades līnijām tika konstatētas *Salix daphnoides* atradnes (skat. 2. attēls). Teritorijas ir saulainas un smilšainas. Daudzviet šīs teritorijas pēdējo gadu laikā nav tikušas apsaimniekotas, par ko liecināja vairākus gadus vecie *Salix daphnoides* dzinumi. S*alix daphnoides* atradnes tika konstatētas arī sausās pļavās, jo tas vislabprātāk aug smilšainās un saulainās teritorijās.

2. attēls. Smilšu vītola (*Salix daphnoides* Vill.) izplatība Daugavpils pilsētā.

Tādas sugas kā *Populus alba, Salix daphnoides, Populus canadensis, Populus balsamifera* tika konstatētas Ruģeļu mikrorajona teritorijā, plānotās Daugavpils HES ūdenskrātuves apkārtnē.

Blīvi apbūvētajā pilsētas daļā invazīvo vītolu dzimtas augu izplatība saistīta ar ceļmalu apstādījumiem. Vairākās pilsētas teritorijās tika konstatētas *Populus laurifolia* atradnes (skat. 3. attēls). Tās intensīvi dzen sakņu atvases, bojā ceļu un trotuāru segumu.

2. attēls. Laurlapu papeles (*Populus laurifolia* Ledeb.) izplatība Daugavpils pilsētā.

Salix daphnoides, Populus alba – tika konstatēti pļavās gar Daugavas krastu, kur augšanu labvēlīgi ietekmē pietiekošs mitruma daudzums un saules siltums.

Meža biotopos invazīvie vītolu dzimtas augi bija sastopami ļoti reti (gar mežmalu vai smilšainos priežu mežos, kur ir labs apgaismojums). Invazīvie kokaugi netika konstatēti arī purvainās teritorijās. Tas visticamāk ir saistīts ar nelabvēlīgiem augšanas apstākļiem vai arī ar stabilām ekosistēmām, kurās invazīvie aug nespēja atrast brīvas izplatības telpas.

Invazīvo sugu izplatību ir ietekmējusi neapzināta cilvēku darbība. Transporta ceļu attīstība un satiksmes intensitātes palielināšanās sekmēja sugu izplatību plašākās teritorijās. Apzinātā darbība ir bijusi vietās, kur invazīvās sugas stādītas apstādījumos. Tas, ka daudz invazīvo augu ir ceļmalās un gar mežu malām, veicina šo teritoriju piemērotie gaismas un mitruma apstākļi.

Bibliogrāfija

1. Atb. red. Buivids, K. (1988) *Apdzīvoto vietu meži un dārzi.* Rīga: Zinātne. 20-24.
2. Evarts-Bunders, P. (2005) *Vītolu (Salix L.) ģints Latvijā*. Daugavpils: DU BRIPI. 55-56.
3. Hansen, M.J., Clevenger, A. P. (2005) The influence of disturbance and habitat on the presence of non-native plant species along transport corridors. *Biological Conservation* 125 (2), 249-259.
4. Atb. red. Iltnere, A., Placēns, U. (1999). *Enciklopēdija – Latvijas pilsētas*. Rīga: Preses nams. 122-136.
5. Kļaviņš, M., Nikodemus, O., Segliņš, V. Melecis, V., Vircavs, M., Āboliņa, K. (2008) *Vides zinātne*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 322–329.
6. McKinney, M.L., Lockwood, J.L. (1999) Biotic homogenization: a few winners replacing many losers in the next mass extinction. *Trends in Ecology and Evolution*. 14, 11: 450–453.
7. Mooney, H.A., Hobbs, R.J. (2000) *Invasive species in a changing world.* Washington: Island Press. 220-241.
8. Priede, A. (2009) *Invazīvie neofīti Latvijas florā: izplatība un dinamika*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: LU. 6-29.
9. Pyšek, P., Prach K. (2003a) Research into plant invasions in a cross-roads region: history and focus. *Biological Invasions* 5: 349-356
10. Pyšek, P., Jarošík, V., Kučera, T. (2003b) Inclusion of native and alien species in temperate nature reserves: an historical study from Central Europe. *Conservation Biology.* 17: 1414–1424.
11. Pyšek, P. (2005) Survival rates in the Czech Republic of introduced plants known as wool aliens. *Biological Invasions*. 7: 567–576.
12. Säumel, I., Kowarik, I. (2009) Urban rivers as dispersal corridors for primarily wind-dispersed invasive tree species**.** *Landscape and Urban Planning*. 94, 3-4: 244-249.
13. Svilāns, A. (2003) *Invazīvie citzemju taksoni Latvijā. Diskutējami jautājumi*. *Latvijas veģetācija, 7*. Rīga: LU. 98 -101.
14. Мауринь А.М. (1970) *Опыт интродукции древесных растений в Латвийской ССР*. Рига: Зинатне. 112-118.
15. Табака Л.В., Гаврилова Г.Б. (1985). *Флора и растительность Латвийской ССР*, Рига: Зинатне. 80-170.

Zigmārs Rendenieks

VECO MEŽAUDŽU TELPISKĀS STRUKTŪRAS IZMAIŅAS 20. GADSIMTĀ LIELAJOS MEŽA MASĪVOS ZIEMEĻVIDZEMES BIOSFĒRAS REZERVĀTĀ

Abstract
Human induced landscape pattern change impacting biological diversity is an increasing worldwide problem, especially in forest landscapes. The focus of this study is assessment of structural change in old forest stands in 4 study areas in the North Vidzeme Biosphere Reserve, northern Latvia. This is a quantitative study, based on the analysis of forest inventory data from years 1929-1941 and 2008, using landscape metrics. The FragStats software was used to calculate landscape indices. The subject of the study is old pine, spruce, combined pine-spruce, black alder, aspen, oak and ash forest stands, which are significant as potential woodland key habitats – ecologically valuable woodland territories. General results show that the total area of old stands has increased by 153.9 %, but pattern change character and magnitude have varied over species and study areas. The most intensive fragmentation and habitat loss occurred in pine and spruce stands, while patch aggregation and area increase has occurred in most aspen and black alder stands by colonizing abandoned agricultural lands and by decreased logging or assigning protection status for some wetland forest areas. Old oak and ash stands occupy small areas and are very locally distributed – they indicates moderate homogenization (oak) or fragmentation (ash), and both shows increase of the total area.
Atslēgas vārdi: *vecās mežaudzes, ainavas struktūra, ainavu struktūras indikatori, fragmentācija, homogenizācija.*

1. Ievads

Ainavas struktūru nosaka fizikālo, bioloģisko, politisko, ekonomisko un sociālo faktoru mijiedarbība. Lielākā daļa ainavu ir antropogēno traucējumu ietekmētas, veidojot ainavas mozaīku no dabiskās un apsaimniekotās vides plankumiem, kas atšķiras pēc lieluma, formas un telpiskā izkārtojuma (Turner 1989: 174). Cilvēka saimnieciskās darbības ietekmē norisinās procesi, kas rada būtiskas ainavas struktūras izmaiņas, atstājot būtisku ietekmi uz bioloģisko daudzveidību (Freeman et al. 2003: 417). Par vienu no galvenajiem pētāmajiem procesiem dabas aizsardzībā tiek uzskatīta biotopu fragmentācija (Meffe et al. 1997: 269), kas izpaužas kā liela, agrāk nepārtraukta biotopa sadalīšana mazākos pārtrauktos biotopos, galvenokārt antropogēno traucējumu (izcirtumu un zemes tranformācijas) dēļ (Franklin et al. 2002: 20). Veco mežaudžu fragmentācija tiek uzskatīta par vienu no svarīgākajiem daudzu sugu izzušanas cēloņiem pēdējā laikā (Kuoki et al, 2001: 27). Meža ainavas telpiskā struktūra, tāpat kā tās raksturlielumi, mežaudzes līmenī ietekmē ekoloģiskos procesus un sugu sastopamību (Kurttila 2001: 129).

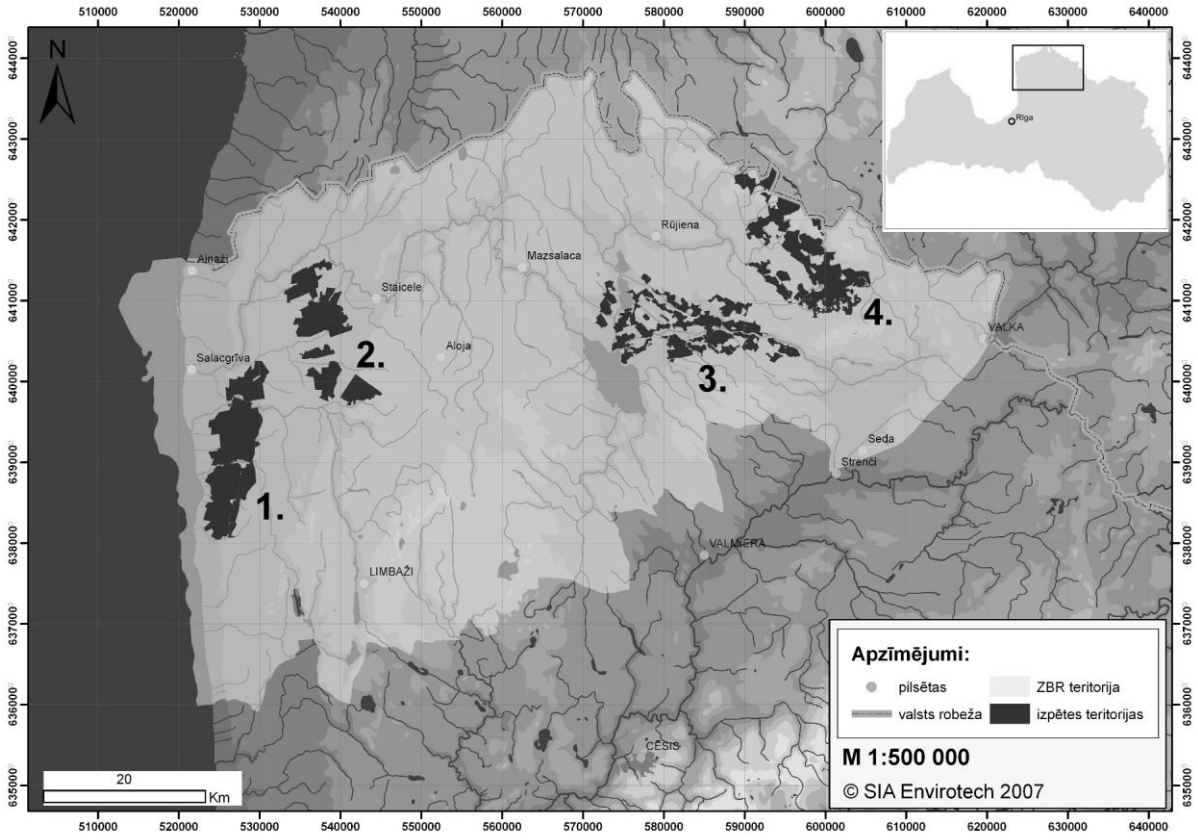
Šajā pētījumā izmantotas kvantitatīvās metodes, kas tiek plaši pielietotas ainavu struktūras pētījumos – telpiskās struktūras raksturošana ar struktūras indikatoriem (Tērauds et al. 2008, Wulder et al. 2009, Öhman et al. 2005). Pētījuma mērķis ir novērtēt veco mežaudžu telpiskās struktūras izmaiņas Ziemeļvidzemes Biosfēras rezervātā laika posmā no 1929.-1941. g. līdz 2008. gadam.

2. Pētījuma teritorija

Pētāmās mežaudzes atrodas 4 izpētes teritorijās (1. att.) Latvijas ziemeļu daļā, Ziemeļvidzemes biosfēras rezervāta teritorijā. ZBR ir lielākā aizsargājamā dabas teritorija Latvijā un vienīgais biosfēras rezervāts – tā sauszemes teritorijas platība ir 4576 km^2.

Katrai izpētes teritorijai raksturīgi atšķirīgi lokāli apstākļi – gan pēc zemes apsaimniekošanas vēstures, gan pēc augtenes trofiskuma un mitruma pakāpes. Visu izpētes teritoriju kopējā platība ir 29876,3 ha.

1. teritorijā dominē egļu un priežu meži ar lielu bērza piejaukumu, ir relatīvi liels pārmitro mežu īpatsvars. Mežu vecumstruktūra kopumā neatbilst dabiskajai. 2. teritorijā lielas platības aizņem augstajiem purviem pieguļošie meži – pārmitri skujkoku meži ar lapu koku piejaukumu, raksturīgs liels veco mežu īpatsvars. 3. teritorijā izplatītas priežu un mistrotas audzes ar melnalkšņu un apšu audzēm. Relatīvi liels jaunaudžu īpatsvars, lielas meža platības radītas LIZ apmežošanas rezultātā. 4. teritorijas mežos dominē egļu un priežu meži ar nozīmīgu bērza piejaukumu un tiem raksturīgs liels jauno lapu koku audžu īpatsvars.

1. attēls. Izpētes teritoriju izvietojums

3. Materiāli un metodes

Pētījums ir balstīts uz meža inventarizācijas datu (VMD, 2009) analīzi. VMD ģeotelpisko datu bāzes ir sagatavotas, izmantojot meža inventarizācijas materiālus, kas satur

detālu informāciju par mežaudzēm. Izmantotie meža inventarizācijas dati ir apkopoti divās datu bāzēs par 1929.-1941.g. un 2008. gadu. Daļa no izmantotajiem 1929.-1941. g. inventarizācijas materiāliem (mežaudžu raksturojums) bija papīra formātā.

Pētījuma objekts ir vecās priežu, egļu, kombinētas priežu-egļu, melnalkšņu, apšu, ozolu un ošu mežaudzes (1. tab.). Analīzei tika atlasītas mežaudzes ar lielu vecumu valdošajai sugai 1. vai 2. stāvā.

1. tabula

Mežaudžu atlases vecums pa sugām

Valdošā suga	Atlases vecums
Apse (*Populus tremula*)	60 g un vairāk
Melnalksnis (*Alnus glutinosa*)	60 g un vairāk
Osis (*Fraxinus excelsior*)	80 g un vairāk
Ozols (*Quercus robur*)	80 g un vairāk
Priede (*Pinus sylvestris*)	120 g un vairāk
Egle (*Picea abies*)	120 g un vairāk
Priede un egle	120 g un vairāk

Šajā pētījumā vecās mežaudzes, kurās valdošā suga pārsniegusi ciršanas vecumu, reprezentē potenciālos mežaudžu atslēgas biotopus, kur dabiskam mežam raksturīgie vides apstākļi ilgtspējīgas apsaimniekošanas gadījumā var tikt sasniegti pāris desmitu gadu laikā (Ek et al. 2002: 10).

Datu apstrādes pirmais posms notika *ArcGIS* vidē. Atlasītie datu slāņi tika pārveidoti rastra datos *ArcGRID* formātā atbilstoši analīzē izmantojamās datorprogrammas *FragStats* specifikai. Rastra grafikai tika izvēlēts šūnas (pikseļa) izmērs 5×5 m, tas nosaka , ka analizētās ainavas izšķirtspēja uzskatāma par augstu.

Atlasītie dati tika analizēti, izmantojot telpiskās statistikas datorprogrammu *FragStats*. Analīze tika veikta katras izpētes teritorijas katras sugas vecajām mežaudzēm atsevišķi, pirms tam definējot analīzē izmantojamos parametrus, aprēķināmos indikatorus (metrikas), to statistiskā sadalījuma variantus un konkrētus kvantitatīvos parametrus atsevišķu indikatoru aprēķināšanai.

Struktūras indikatori tika interpretēti, sagrupējot atbilstoši rezultātu analīzes vajadzībām – pa gadiem (2 grupas), pa sugām (7 grupas) un izpētes teritorijām (4 grupas). Rezultāti tika vizualizēti ar grafiku palīdzību, tika aprēķinātas procentuālās izmaiņas.

Ainavas struktūras raksturošanai, balstoties uz literatūras studijām (McGarigal 2002; Glezakos et al. 2003), izvēlēti 8 indikatori – kopējā klases platība (CA), kopējā kodolzonu platība (TCA), plankumu skaits (NP), vidējā svērtā plankuma platība (AREA_AM), kopējā

mala (TE), vidējais svērtais kodolzonas indekss (CAI_AM), vidējais svērtais formas indekss (SHAPE_AM) un vidējais svērtais Eiklīda tuvākā kaimiņa attālums (ENN_AM). Katrs no šiem indikatoriem raksturo citu ainavas telpiskās struktūras aspektu. Akcentējot biotopa lieluma ekoloģisko nozīmību un ainavas mēroga pieeju telpiskās struktūras analīzei, no indikatoriem, kuriem tiek aprēķināti statistisko sadalījumu varianti, izvēlētas platības svērtie indikatori, kas lielāko statistisko svaru piešķir to plankumu vērtībām, kuru platība ir vislielākā.

4. Rezultāti un diskusija

Vispārīgās izmaiņas meža ainavā

Kopš 1929.-1941. g. situācijas, ir palielinājusies gan kopējā mežaudžu platība visās izpētes teritorijās, gan arī veco mežaudžu kopējā platība (2. tab.). Kopējā veco mežaudžu kopējā platība pieaugusi par 153,9 %, visvairāk – 2. un 4. izpētes teritorijā (1. att.).

2. tabula

Kopējās veco mežaudžu platības izmaiņas (ha) pa izpētes teritorijām

Ter. Nr.	1929.-1941. g.	2008. g.	Izmaiņas, %
1	834,9625	1732,28	207,5
2	677,685	2515,66	371,2
3	631,7225	804,645	127,4
4	557,9375	1808,48	324,1
KOPĀ	**2702,308**	**6861,065**	**153,9**

Veco mežaudžu telpiskās struktūras izmaiņas

Veco mežaudžu ainavekoloģiskās struktūras izmaiņu novērtējums balstīts uz aprēķināto indikatoru par 1929.-1941. g. un 2008. g. un to izmaiņu (3. tab.) interpretāciju.

1929.-1941. g. situācijā kopumā raksturīgas relatīvi mazas kopējās platības vecajiem mežiem (īpatsvars 8-16 %). Arī vidējās plankumu platības vairākumā gadījumu ir nelielas, un to variācija starp sugām ir relatīvi maza. Kopumā visās 4. izpētes teritorijās dominējošās ir skujkoku (priežu un egļu) un arī melnalkšņu veco mežaudžu biotopi. Egļu audžu platības ir relatīvi lielas un audzes izceļas ar augstu kodolzonu īpatsvaru, bet to konektivitāte ir zemāka plankumu telpiskās izkliedes dēļ. Priežu un melnalkšņu vecās audzes raksturo sarežģīta plankumu telpiskā konfigurācija (saistāms ar purvu, ūdensteču un ūdenstilpju malu apaugumu raksturu) un liels kopējās malas garums, kas norāda uz minēto plankumu augsto agregācijas pakāpi.

3. tabula

Veco mežaudžu struktūras indikatoru izmaiņas (%) 4. teritorijā no 1929.-1941. g. līdz 2008. g.

Ter. Nr.	Suga	TA	TCA	NP	AREA_AM	TE	CAI_AM	SHAPE_AM	ENN_AM
1	Apse	263,39	86,09	373,68	-34,07	345,24	-48,79	11,93	-66,84
	Egle	-62,02	-92,94	38,89	-83,85	-23,63	-81,4	-11,72	63,77
	Melnalksnis	344,07	341,64	354,55	119,53	353,66	-0,55	24,1	-73,6
	Osis	-12,24	-87,81	200	-62,71	68,75	-86,12	11,08	42,71
	Ozols	-	-	-	-	-	-	-	-
	Priede	-43,17	-69,77	11,84	-63,28	-22,94	-46,8	-12,12	44,81
	Priede-Egle	-45,6	-73,9	14,63	-64	-22,83	-52,03	-10,37	50,52
2	Apse	240,27	423,6	81,58	111,4	186,39	53,88	29,89	-67,35
	Egle	65,71	10,53	227,27	-37,6	114,02	-33,3	-7,74	-20,43
	Melnalksnis	408,91	934,12	165,79	130,6	273,2	103,2	5,18	-65,28
	Osis	174,55	-22,68	400	-47,29	281,38	-71,84	6,89	-55,88
	Ozols	-	-	-	-	-	-	-	-
	Priede	228,91	230,65	190,32	70,19	238,6	0,53	26,61	-75,92
	Priede-Egle	136,55	124,19	135	65,67	150,66	-5,23	24,51	-57,45
3	Apse	1907,07	2859,09	1833,33	57,3	1855,67	47,43	7,97	-75,67
	Egle	-75,04	-81,29	-72,55	-61,32	-72,67	-25,04	-6,81	58,17
	Melnalksnis	9471,95	-	2033,33	664,69	4740	-	17,66	-95,23
	Osis	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ozols	52,51	752,28	13,33	56,79	28,77	458,84	2,93	24,09
	Priede	61,08	22,68	95,83	-39,33	99,28	-23,84	1,56	86,21
	Priede-Egle	-53,14	-66,3	-49,47	-40,25	-45,59	-28,1	6,7	55,31
4	Apse	2724,31	3598,77	2111,11	104,89	2505,76	30,96	17,08	-89,88
	Egle	34,41	80,99	-6,25	90,17	15,29	34,66	7,51	177,67
	Melnalksnis	1365,88	3133,75	513,89	250	986,57	120,6	30,74	-85,14
	Osis	154,56	123,5	88,89	94,56	115,71	-12,2	9,14	-18,49
	Ozols	-	-	-	-	-	-	-	-
	Priede	-61,52	-73,02	-58,16	-59,9	-58,54	-29,87	-15,75	235,73
	Priede-Egle	-54,52	-62,85	-49,18	-55,3	-52,35	-18,31	-15,54	201,25

Skujkoku veco audžu kopējās struktūras veidošanā vislielākā nozīme ir priedei, bet egļu audžu rādītājiem ir būtiska ietekme tikai 3. teritorijā. Kopumā 1929.-1941. g. situācijā visaugstāko veco mežaudžu telpiskās struktūras ainavekoloģisko kvalitāti uzrāda priežu audzes.

2008. gada situācijā kopumā raksturīgas lielākas visu sugu veco mežaudžu platības (īpatsvars 16-46 %), it īpaši lapu kokiem (melnalkšņiem un apsēm). Starp skujkokiem vislielākās platības aizņem priede, veco egļu mežaudžu relatīvi maz. Ošu audzes sastopamas mazās platībās, to plankumi bieži veido telpiskas agregācijas. Ozolu vecās audzes nozīmīgās

platībās novērotas tikai 3. teritorijā. Plankumu vidējo lielumu variācija starp sugām ir izteikta, lielākie plankumi raksturīgi melnalkšņu un priežu audzēs. Malas efekta ietekmei visvairāk pakļautas egļu, ozolu un ošu vecās mežaudzes, kopējās malas garums ir liels visās teritorijās. Augstākais kodolzonu platību īpatsvars ir raksturīgs egļu, melnalkšņu un priežu mežaudzēm. Kopumā visaugstāko veco audžu struktūras kvalitāti uzrāda melnalkšņu un apšu audzes. Viszemāk vērtējama veco egļu audžu struktūras ainavekoloģiskā kvalitāte.

Veco mežaudžu telpiskās struktūras indikatori uzrāda būtiskas izmaiņas starp 1929.-1941. g. un 2008. g. situāciju. Ievērojami pieaugusi veco mežaudžu kopējā platība, galvenokārt lapu koku (melnalkšņa, apses) platību pieauguma dēļ. Melnalkšņu un apšu veco audžu kopējās platības un plankumu konektivitāte pieaugusi visās teritorijās. Apšu veco mežaudžu platību lielais pieaugums un telpiskā struktūra skaidrojama ar tās ieviešanos izcirtumos dabiskās sukcesijas pionierfāzē, savukārt melnalkšņu – ar dumbrāju un purviem pieguļošo mežu aizsardzību (daļēji tas attiecināms arī uz vecajām priežu audzēm). Pazeminājusies egļu veco audžu struktūras kvalitāte kodolzonu īpatsvara un konektivitātes aspektos. 3. teritorijā izteiktākās izmaiņas egļu veco mežaudžu struktūrā, radušās datu specifikas (izpētes teritoriju daļējas nesakritības) ietekmē.

Diskusija

Šajā pētījumā akcentēta meža apsaimniekošanas pieeja ainavas struktūras pētījumiem, veicot vispārēju veco mežaudžu telpiskās struktūras izmaiņu novērtējumu. Pētījuma rezultāti parāda, ka kopējā veco mežaudžu kopējā platība un īpatsvars kopš 1929.-1941. g. situācijas ir palielinājušies. Analizēto mežu vecumstruktūra kopumā neatbilst dabiskajai vecumstruktūrai (Angelstam and Kuuluvainen 2004: 124), kas Latvijā cilvēku apsaimniekotās mežu ainavās ir raksturīgs.

2008. gadā visas vecās mežaudzes kopā katrā no 4 teritorijām aizņem 16-22 % platības, bet 2 . teritorijā pat 48 % platības. Pieņemot šo veco mežaudžu platības kā aizsardzībai nepieciešamas, to īpatsvars no kopējās meža platības atbilst ieteikumam (Lõhmus et al. 2004: 407), ka vismaz 12 % Igaunijas boreālo un hemiboreālo mežu būtu piemērojams aizsardzības statuss. Līdzīgu secinājumu veikuši Angelstam and Anderson (2001a) Zviedrijā.

Apšu un melnalkšņu vecās audzes, kas pēc Angelstam and Kuuluvainen (Angelstam and Kuuluvainen 2004: 123) atbilst pašizrobošanās dinamikas mežiem, uzrāda telpiskā struktūras un pieaugušas platības. Tas kopumā atspoguļo sukcesijas pionierfāzes audžu (konkrēti - apšu) lielo īpatsvaru Latvijas situācijā pēdējo gadu desmitu izmaiņu rezultātā (Angelstam et al. 2005: 39). Vecajās melnalkšņu audzēs (kas izceļamas daudzveidības kontekstā) uzlabojusies struktūras ainavekoloģiskā kvalitāte, uzrādot vislielāko kopplatības un plakumu konektivitātes pieaugumu.

Konstatētās izmaiņas veco mežaudžu struktūrā ir atšķirīgas un attiecībā pret teritoriju bioloģisko daudzveidību un ekosistēmu stabilitāti nākotnē vērtējamas kā neviennozīmīgas. Turpinoties pašreizējām tendencēm, lapu koku vecajās mežaudzēs vērojamais platību un plankumu kodolzonu un malas zonas pieaugums var veicināt bioloģisko daudzveidību. Skujkoku audzēs novērotā fragmentācijas un, it īpaši, platību samazināšanās var samazināt biotopu speciālistu sugu sastopamību un mazināt skujkoku mežu ekosistēmu stabilitāti. Realizējot ilgtspējīgas mežsaimniecības politiku, kas vērsta uz bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu, iespējams uzlabot veco mežaudžu struktūras kvalitāti, veicinot mežu ekosistēmu renaturalizāciju.

Pateicības

Autors izsaka pateicību A. Tēraudam un prof. O. Nikodemus par palīdzību raksta sagatavošanā.

Bibliogrāfija

1. Angelstam, P., Andersson, L. (2001a) Estimates of the needs for forest reserves in Sweden. *Scandinavian Journal of Forest Research*. Vol.3: 38-51.
2. Angelstam, P., Bērmanis, R., Ek, T., Šica, L. (2005) *Bioloģiskās daudzveidības saglabāšana Latvijas mežos. Noslēguma ziņojums.* Rīga: VMD.
3. Angelstam, P., Kuuluvainen, T. (2004) Boreal forest disturbance regimes, successional dynamics and landscape structures – a European perspective. *Ecological Bulletins*. Vol.51: 117-136.
4. Ek, T., Suško, U., Auziņš, R. (2002) *Mežaudžu atslēgas biotopu inventarizācija. Metodika.* Rīga: VMD.
5. Franklin, A. B., Noon, B.R., George, L. (2002) What is habitat fragmentation? *Studies in Avian Biology*. Vol.25: 20-29.
6. Freeman, R.E., Stanley, E.H., Turner, M.G. (2003) Analysis and conservation implications of landscape change in the Wisconsin River floodplain. *Ecological Applications.* Vol.13(2): 416-431.
7. Glezakos, T., Tsiligiridis, T. *Enviromental Management. An overview of landscape metrics.* http://www.aua.gr/tsili/geostat_publ/LandItafeConf03_web.pdf [2010.22.04.]
8. Kuoki, J., Löfman, S., Martikainen, P., Rouvinen, S., Uotila, A. (2001) Forest Fragmentation in Fennoscandia: Linking Habitat Requirements of Wood-associated Threatened Species to Landscape and Habitat Changes. *Scandinavian Journal of Forest Research*. Vol.3: 27–37.
9. Kurttila, M. (2001) The spatial structure of forests in optimization calculations of forest planning – a landscape ecological perspective. *Forest Ecology and Management*. Vol.142: 129-142.
10. Lõhmus, A., Kohv, K., Palo, A., Viilma, K. (2004) Loss of old-growth, and the minimum need for strictly protected forests in Estonia. *Ecological Bulletins*. Vol.51: 401-412.
11. McGarigal, K. (2002) *Fragstats metrics.* http://www.umass.edu/landeco/research/fragstats/documents/Metrics/Metrics%20TOC.htm [2010.20.04.]
12. Meffe, G. K., Caroll, R.C., Groom, M. J. (1997) *Principles of Conservation Biology. Second edition.* Sunderland: Sinauer.

13. Mežu inventarizācijas datubāze. (2009) VMD.
14. Öhman, K., Lämås, T. (2005) Reducing forest fragmentation in long-term forest planning by using the shape index. *Forest Ecology and Management*. Vol.212: 346–357.
15. Tērauds, A., Nikodemus, O., Rasa, I., Bells, S. (2008) Landscape Ecological Structure in the Eastern Part of the North Vidzeme Biosphere Reserve, Latvia. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences*. Section B, Nr.62(1/2): 63–70.
16. Turner, M. G. (1989) Landscape Ecology: The Effect of Pattern on Process. *Annual Review of Ecology and Systematics.* Vol.20: 171-197.
17. Wulder, M. A., White, J.C., Andrew, M. E., Seitz, N. E., Coops, N. C. (2009) Forest fragmentation, structure, and age characteristics as a legacy of forest management. *Forest Ecology and Management*. Vol.258: 1938–1949.

Daina Roze, Dzintra Knape, Anita Roze, Inese Graudiņa

PĪLĀDŽU ĢINTS (*SORBUS* L.) SEKCIJAS *ARIA* PERS. TAKSONI NACIONĀLĀ BOTĀNISKĀ DĀRZA KOLEKCIJĀ

Abstract
The collection of genus *Sorbus* L. is one of the reachest in NBG, there are about 50 diversities in it. Trees belonging to 21 species and 2 cultivars are representing the section Aria in this collection. The report about specific taxa, their condition in the collection, their using at present and in future in greenery and the information about their special propagation problems are given in this publication.
Special attention is paid to analysis of the influence of International Seed Exchange on the process of forming and enriching the collection. Nearly all taxa of section Aria are grown from seeds received in this way. Especially valuable are the specimens having wild origin.
The reflection about investment of seeds collected from *Sorbus* taxa growing in NBG in International Seed Exchange is given.
Atslēgas vārdi: *Sorbus, Aria, taksoni, pavairošana, Starptautiskā sēklapmaiņa.*

IEVADS

Pīlādžu ģints *Sorbus* L. taksonomiskajā ziņā ir viena no sarežģītākajām rožu dzimtas *Rosaceae* L. ābeļu apakšdzimtas *Maloidae* L. ģintīm. Hibridizācijas un poliploīdijas radītā, apomikses nostiprinātā veģetatīvo un ģeneratīvo orgānu morfoloģisko pazīmju plašā variēšana apgrūtina sistemātiskos pētījumus ģints ietvaros (Габриэлян 1978: 5). Vienotības trūkst arī ģints sekciju iedalījumā (Karpati 1960: 125-135); (McAllister 2005: 2); (Rehder 1954: 373); (Габриэлян 1978: 78-79). Darbā izmantojām *Sorbus* ģints iedalījumu trīs sekcijās – Cormus, Sorbus un Aria, kurā sugas *Sorbus torminalis* (L.) Crantz un *Sorbus chamaemespilus* (L.) Crantz tiek iekļautas sekcijā Aria.

Nacionālā botāniskā dārza (NBD) *Sorbus* ģints kolekcijā ir vairāk kā 50 dažādību. Lielu ieguldījumu kolekcijas veidošanā, uzturēšanā, un izpētē veikuši dendrologi dr. biol. R.Cinovskis, M.Bice, dr. biol Dz.Knape. Īpaši vērtīgas ir atzīmes kolekcijas kartotēkā, kuras ļauj iegūt ziņas par kolekcijā stādīto taksonu izdzīvošanu un taksonu precizēšanas procesu.

MATERIĀLS UN METODIKA

Sekcijas Aria taksonu inventarizācija sākta 2008.gadā. Katram eksemplāram ievākts un analizēts herbārija materiāls, tiek veidots fotoarhīvs. Inventarizācijas laikā atzīmēts īpatņu stāvoklis kolekcijā, iespēju robežās tiek veikti fenoloģiskie novērojumi.

Latīnisko nosaukumu autoru saīsinājumi citēti saskaņā ar starptautiski pieņemtajām norādēm (Brummitt, Powell 1992). Taksoniem, kuriem nav Latvijas Botāniskās Terminoloģijas komisijā apstiprinātu nosaukumu latviešu valodā, vai tādi nav atrodami dendroloģiskajā literatūrā, nosaukumi sniegti tikai latīņu valodā. Perspektīvā, veicot padziļinātus pētījumus, paredzēts izveidot latvisko nosaukumu epitetus.

Sugu apraksti veidoti, balstoties uz literatūras datiem (Габриэлян 1978); (Karpati 1960); (Krüssmann 1973); (Rehder 1954), izmantoti izdevumi Flora Europaea, 1968,

Cambridge: vol.2. un Деревья и кустарники СССР, 1954, Москва – Ленинград: т.3. Īpašu vērību taksonu noteikšanā *Sorbus* ģints pētnieki pievērsuši lapas morfoloģisko pazīmju izmantošanai. Lapas morfoloģisko pazīmju raksturojumā izmantota latviešu valodā pieņemtā terminoloģija (Gavrilova 1988). Noteikšanā izmanto augļu formu, krāsu, īpaši lenticeļu lielumu, daudzumu un novietojumu.

Raksta formāta dēļ taksonu morfoloģisko pazīmju aprakstā iekļautas tikai būtiskākās diagnosticēšanā izmantotās pazīmes un taksonu stāvoklis kolekcijā aprobežosies ar norādi par ziedēšanu un augļu ražošanu. Apraksti netiks sniegti taksoniem: *S.aria* (L.) Crantz – miltu pīlādzim, *Sorbus aria* 'Quercoides', *Sorbus rupicola* (Syme) Hedl. - klinšu pīlādzim, *Sorbus torminalis* (L.) Crantz miecvielu pīlādzim, *Sorbus intermedia* (Ehrh.) Pers. – Zviedru pīlādzim, *Sorbus latifolia* (Lam.) Pers. – platlapu pīlādzim, *Sorbus chamaeme*spilus (L.) Crantz, jo tie, vairāk vai mazāk pilnīgi, pieejami latviešu valodā publicētajā dendroloģiskajā literatūrā (Zvirgzds, Mauriņš: 2006); (Mauriņš, Morkons, Zvirgzds 1958).

Pīlādžu sugas pavairo ar sēklām. Dziļā fizioloģiskā miera perioda pārtraukšanai nepieciešama stratifikācija 0^0-3^0C temperatūrā. Stratifikācija ilgst 3-10 mēnešus. Sēklu apstrāde pirms stratifikācijas ar giberalīnu, kinetīnu un urīnvielu, atsevišķām sugām, piemēram, *Sorbus intermedia* ievērojami paātrina miera perioda pārtraukšanu un veicina dīgšanu. Retāk pīlādžus pavairo ar zālainiem spraudeņiem un noliektņiem. Šķirnes potē (aco) uz *Sorbus aucuparia*, *Sorbus aria*, arī *Crataegus monogyna*. Rakstā iekļauta literatūrā norādītā (Krüssmann 1997); (Николаева, Разумова, Гладкова 1985); (Разумова 1984) un ilggadējā NBD fonda kokaudzētavā iegūtā sekcijas Aria taksonu pavairošanas pieredze.

NBD veiktās Starptautiskās sēklapmaiņas nozīmi kolekcijas papildināšanā un citu botānisko dārzu kolekciju veidošanā, rakstā reprezentēs *Sorbus aria*.

REZULTĀTI UN DISKUSIJA

Sectio Aria Pers.

Peerson Synops. Plant. II-1807. p. 38

Sekcijas *Aria* piederošajām pīlādžu sugām lapas ir veselas vai izgrieztas. Lapas plātnes apakšpuse no viegli matotas līdz tūbainai. Augļi 8-15mm diametrā, atkarībā no sugas, sarkani līdz brūni. Sugas ir kalcefīlas. Aug Eiropā, Balkānu valstīs, Kaukāzā un Mazāzijā, kā arī Austrumāzijā, Centrālāzijā, Rietumāzijā.

Sorbus anglica Hedl. - Nyt Mag. Naturvidensk. 52: 258. 1914

Sorbus mougeotii subsp. *anglica* Hedl.

Līdz 3m augsts krūms. Lapas otrādi olveida līdz ovāli iegarenas, daivas 1/6-1/4 pret vidusdzīslu. Lapā (7) 8-10 (11) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgs. Lapas plātnes virspuse spīdīga, apakšpuse pelēkbalti tūbaina,. Augļi lodveida vai platāki kā gari,

tumši sarkani, lenticeles parasti mazas, nedaudz. Savvaļā - Britu salās, izņemot Skotiju. Jutīga suga.

Sēklas pirms sējas jāstratificē 3-4 mēnešus. Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus arranensis Hedl. - in Kongl. Svenska Vetensk. Akad. Handl. 35(1): 60. 1901 – Aranas pīlādzis.

Vidēja lieluma koks vai liels krūms. Lapas ovālas līdz eliptiskas, daivas 1/3-3/4 pret vidusdzīslu Lapā 8 sāndzīslu pāri. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgs. Lapas plātnes apakšpuse balti – pelēki tūbaina. Auglis sarkans, ieapaļš. Savvaļā – Lielbritānija. Jutīga suga.

Kolekcijā zied un ražo.

Sorbus bristoliensis Wilmott - Proc. Linn. Soc. London 146: 76. 1934 – Bristoles pīlādzis.

Līdz 10m augsts koks. Lapas otrādi olveida, daivas līdz 1/6 pret vidusdzīslu. Lapā (7)8-9(10) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats viegli noapaļots, ķīlveidīgs. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi tūbaina. Augļi 9-11mm, ieapaļi, oranži, lenticeles sīkas un vidējas, daudzums variē, palielinās virzienā uz augļa pamatu. Savvaļā – Lielbritānija. Apdraudēta suga.

Kolekcijā 24 gadu vecumā sasniedz 2,80m augstumu un 12,5cm apkārtmēru. Zied un ražo augļus.

Sorbus devoniensis E.F.Warb. - Watsonia 4: 46. 1957., Clapham, Tutin & E. F. Warb. Fl. Brit. Isles 555 (1952) – Devonas pīlādzis.

Līdz 15m augsts koks. Lapas plati iegareni-eliptiskas, daivas 1/8 (1/6) pret vidusdzīslu. Lapā 7-9 dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats nošķelts, plati noapaļots vai noapaļots.. Lapas plātnes virspuse spīdīga, apakšpuse pelēcīgi balti tūbaina. Augļi 10-15mm, ieapaļi, oranži brūni, nogatavojoties kļūst brūni, lenticeles virzienā uz augļa pamatu lielākas, daudz. Savvaļā – Lielbritānija, Īrija. Izmirstoša suga.

Kolekcijā 23 gadu vecumā sasniedz 2,75m augstumu ar 11,5cm diametru. Zied un ražo sēklas. Ieteicama suga apstādījumiem.

S.devoniensis **'Teophrasta'** – zied un ražo bagātīgi. Ieteicama šķirne Latvijas apstādījumiem.

Sorbus graeca (Spach) Schauer - in Übers. Arbeiten Veränd. Schles. Ges. Vaterl. Cult. 1847: 292. 1848; *Crataegus graeca* Spach; *Sorbus aria* subsp. *graeca* (Spach) Nyman

Krūms vai neliels koks, 5-7m augsts. Lapas gandrīz apaļas līdz plati eliptiskas. Lapā 5-6 sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgs. Lapās plātnes apakšpuse balti tūbaina. Augļi plakani ieapaļi, oranžsarkani. Savvaļā - Eiropa, Balkāni, Vidusāzija.

Dekoratīvs, izmanto apstādījumos parkos – grupām, soliteriem.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus hibernica E.F.Warb. – in Watsonia 4: 44. 1957 – Īrijas pīlādzis.

Līdz 6m augsts koks. Lapas eliptiski-olveida līdz otrādi olveida. Lapā (8)9-11(12) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi balti tūbaina. Augļi lodveida, vai platāki kā gari, lenticeles lielākas virzienā uz pamatu, maz. Savvaļā – Īrija.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus lancastriensis E.F.Warb. – in Watsonia 4: 45. 1957

Krūms vai līdz 5m augsts neliels koks. Lapas otrādi olveida vai eliptiski otrādi olveida. Lapā (7)8-10 sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi balta. Augļi 12-15mm, tumšsarkani, lenticeles, lielākas virzienā uz pamatu, daudzums variē. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus leptophylla E.F.Warb. – in Watsonia 4: 44. 1957

Līdz 3m augsts krūms. Lapas otrādi olveida. Lapā (9-) 11 (-13) dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi balti tūbaina. Augļi garāki kā plati, lenticeles lielākas pie pamata, maz. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus minima (Ley) Hedl. - in Kongl. Svenska Vetensk. Akad. Handl. 35(1): 61. 1901

Pyrus minima Ley, *Sorbus intermedia* var.*minima* (Ley) Bean

Līdz 3m augsts krūms. Lapas eliptiskas līdz gareni eliptiskas, daivas 1/5-1/3 (1/2) pret vidusdzīslu. Lapā (7)8-9(10) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgs līdz nedaudz noapaļots. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi tūbaina. Augļi lodveida vai platāki kā gari, karmīnsarkani, šarlaksarkani. Lenticeles sīkas, nedaudz. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un ražo.

Sorbus mougeotii Soy.-Will. & Godr. - in Bull. Soc. Bot. France 5: 447. 1859 - Mužo pīlādzis.

Pyrus mougeotii (Soy.-Will. & Godr.) Beck; *Sorbus aria* subsp. *mougeotii* (Soy.-Will. & Godr.) O. Bolòs & Vigo

Krūms vai 8-10 (20)m augsts koks. Lapas ovālas līdz olveidīgas, sekli daivainas. Lapā 9-12 sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse balti-pelēki tūbaina. Augļi nedaudz garāki kā plati, sarkani, nedaudz plankumaini. Izplatība savvaļā - Savvaļā –Ziemeļeiropa, Centrālā Eiropa, Dienvideiropa.

Sēklas pirms sējas stratificē 3-4 mēnešus 0^0-3^0C temperatūrā. Augstākas stratifikācijas temperatūrā (0^0-7^0C) dīgšanas laiks pagarinās līdz 10 mēnešiem. Labāki rezultāti sasniegti, turot sēklas stratifikācijas laikā zem sniega. Ieteicams 2 nedēļas veikt silto, pēc tam 14-16 nedēļas auksto stratifikāciju. Ieteicams plašāk izmantot apzaļumošanā.

Kolekcijā zied, ražo.

Sorbus porrigentiformis E.F.Warb. – in Watsonia 4: 45. 1957

Krūms vai līdz 5m augsts neliels koks. Lapas otrādi olveida. Lapā (7)8-10(11) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse balti tūbaina. Augļi vairāk vai mazāk lodveida vai platāki kā gari, tumšsarkani, lenticeles lielas, to samērā maz, vairāk virzienā uz pamatu. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus subcuneata Wilmott – in Proc. Linn. Soc. London 146: 76. 1934

Līdz 10m augsts koks. Lapas eliptiskas līdz rombiski eliptiskas, daivas strupas - 1/4 -1/3 pret vidusdzīslu. Lapā (6)8-9(10) sānu dzīslu pāriem. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgs līdz noapaļots. Augļi 10-13mm brūngani oranži līdz brūni. Lenticeles lielākas pie augļa pamata, daudz.

Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un sēklas ražo vāji.

Sorbus *umbellata* (Desf.) Fritsch - in Sched. Fl. Exs. Austro-Hung. 7: 18, no. 2449. 1896

Crataegus umbellata Desf,; *S.flabellifolia* (Spach) Hedl., *Crataegus flabellifolia* Spach

Polimorfa suga ar daudzām formām, no kurām dažas aprakstītas kā atsevišķas sugas, starp tām ir pārejas formas. Krūms vai neliels koks. Lapas ieapaļas līdz plati otrādi olveidīgām Lapā 5-12 sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes pamats ķīļveidīgi sašaurināti, ieapaļš vai viegli nošķelts. Lapas plātnes virspuse spīdīga. Lapas plātnes apakšpuse balti tūbaina. Augļi ieapaļi, spīdīgi, spilgti sarkani, ar zilganu sarmojumu, lenticeles lielas, maz. Savvaļā: Dienvideiropa, Austrumeiropa

Kolekcijā zied un ražo vāji.

Sorbus vexans E.F.Warb. – in Watsonia 4: 46. 1957

Neliels koks līdz 6m. Lapas otrādi olveida. Lapā 8-9(10) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse balti tūbaina. Augļi garāki kā plati, purpursarkani, lenticeles lielākas virzienā uz pamatu, nedaudz. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā nezied.

Sorbus wilmottiana E.F.Warb. – in Watsonia 6: 296. 1967

Krūms vai līdz 6m augsts neliels koks. Lapas eliptiskas līdz ovāli eliptiskas. Lapā 8-9(10) sānu dzīslu pāri. Lapas plātnes apakšpuse pelēcīgi balti tūbaina. Augļi garāki kā plati, tumšsarkani, ar nedaudzām, diezgan lielām lenticelēm, vairāk virzienā uz pamatu. Savvaļā – Lielbritānija.

Kolekcijā zied un ražo vāji.

NBD sekcijas Aria kolekcijā ir taksoni, kuru atbilstība vēl tiek pārbaudīta: *Sorbus austriaca* (Beck) Prain & al.; *S.bakonyensis* (Jáv.) Kárpáti, *S.barosiana* Kárpáti; *Sorbus dacica* Borbás; *Sorbus gayeriana* Kárpáti; *S.karpatii* Boros; *S.pannonica* Kárpáti; *S. pekarovae* J.Májovský &

D.Bernátová; *S. pseudobakonyensis* Kárpáti, *S. pseudolatifolia* Boros; *S.redliana* Kárpáti; *Sorbus simonkaiana* Kárpáti; *Sorbus vertesensis* Boros.

Gandrīz visi sekcijas Aria kolekcijā esošie taksoni izaudzēti no Starptautiskā sēklapmaiņā iegūtām sēklām. Īpaši vērtīgs ir sēklu materiāls ar savvaļas izcelsmi. Kolekcijā ir *S.aria* eksemplāri, kuri izaudzēti no Anglijā, Eivonas aizā vāktām sēklām (no Bristoles BD), no Šveicē, Valē vāktām sēklām (no Ženēvas BD), no Vācijā, Baiernas apkārtnē vāktām sēklām (no Zalcburgas univ. BD), no Slovēnijā, Rudnika-Almā, kā arī Slovākijā, Zadelskas ielejā – ievāktām sēklām (no Bratislavas univ. BD). *S.aria* sēklas, kas iegūtas no botāniskajos dārzos augošiem kokiem, saņemtas no Edinburgas (Lielbritānija), Bāzeles (Šveice), Dižonas (Francija) botāniskajiem dārziem. Starptautiskajai sēklapmaiņai sēklas no NBD izaudzētiem *S.aria* (sēklu materiāls saņemts no Dižonas BD, Francija) piedāvātas 1998., 1999., 2007.gadā un pēc saņemtajiem pieprasījumiem nosūtītas uz Poliju (Varšavu, Toruņu), Moldovu (Kišiņevu), Ungāriju (Budakeši), Krieviju (Jakutsku), Somiju (Joensū), Spāniju (Madridi).

SECINĀJUMI

1. *Sorbus* ģints sekciju Aria Nacionālā botāniskā dārza kolekcijā pārstāv 23 taksoni – 21 suga, un 2 šķirnes, 13 taksoni tiek precizēti.
2. Sekcijas Aria kolekcijas pamatu veido augi, kas izaudzēti no sēklām, kas saņemtas no Anglijas, Nīderlandes, Austrijas, Igaunijas, Slovākijas, Somijas, Francijas, Krievijas botāniskajiem dārziem un arborētumiem. NBD kolekcijā ievāktās sēklas nosūtītas uz visdažādākās klimata zonās izvietotajiem botāniskajiem dārziem un arborētumiem - Jakutsku (Krievija), Madridi (Spānija), Macea (Rumānija), Marseļu (Franciju). Plašs sugu sortiments nosūtīts uz Amsterdamu (Nīderlande), Toruņu (Polija), Joensū (Somija).
3. Apzaļumošanai ieteicams izmantot *Sorbus devoniensis* E.F.Warb., *Sorbus devoniensis* 'Teophrasta', *Sorbus mougeotii* Soy.-Will. & Godr., plašāk izmantot *Sorbus aria* (L.) Crantz un *Sorbus torminalis* (L.) Crantz.

Bibliogrāfija

1. Bean, W. J., Trees and Shrubs. Hardy In The British Isles. Vol.4. London: John Murray.
2. Brummitt, R.K., Powell C.E. (1992) Authors of Plant Names. Royal Botanic Gardens Kew.
3. Gavrilova, G. (1988) Lapa: morfoloģija un terminoloģija. Rīga: Zinātne.
4. Karpati, Z. (1960) Die Sorbus-Arten Ungarns und der angrenzenden Gebiete. Berlin: Akademie-Verlag.
5. Krüssmann, G. (1978) Handbuch der Laubgeholze. Band III. Berlin und Hamburg: Verlag Paul Parey.
6. Krüssmann, G. (1997) Die Baumschule. Berlin: Parey Buchverlag.
7. Mauriņš, A., Morkons, M., Zvirgzds, A. (1958) Latvijas PSR koki un krūmi. Rīga: LPSR ZA Akadēmiskā izdevniecība.

8. Mauriņš, A., Zvirgzds, A. (2006) Dendroloģija. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
9. Mc.Allister, H. (2005) The Genus Sorbus . Mountain Ash And Other Rowans. Richmond, Surrey, UK: Royal Botanic Gardens, Kew.
10. Nelson-Jones, E.B., Briggs D., Smith. A.G. The origin of intermediate species of the genus *Sorbus*. www.springerlink.com/index/RHD2E2VR74UDR5GW.pdf
11. Rehder, A. (1954) A Manual of cultivated trees and shrubs. New York: The Macmillan Company
12. Rich, T.C.G. Sorbus. Plant Crib. http://www.bsbi.org.uk/Sorbus.pdf
13. Sell, P.D. (1989) The *Sorbus latifolia* (Lam.) Pers. aggregate in the British Isles. In: Watsonia, 17, 383-399.
14. Stace, C. Interaktive Flora of NW Europe. http://nlbif.eti.uva.nl/bis/flora.php
15. The IUCN Red List of Threatened Species. http://www.iucnredlist.org/
16. Tutin, T., Heywood, V., Burges, N.A., Moore D.M., Valentine, D.H., Walters, S.M.; Webb, D.A. (1968) Flora Europaea. Vol.2. Caambridge, 455.
17. Деревья и кустарники СССР. т.3 (1954) Москва – Ленинград: АН СССР.
18. Габриэлян Э. Ц. (1978) Рябины Западной Азии и Гималаев. Ереван: Изд АН Армянской СССР.
19. Николаева М. Г., Разумова М. Б., Гладкова В. Н. (1985) Справочник по проращиванию покоящихся семян Ленинград: Наука.
20. Разумова М. Б. (1984) Влияние гормонов на прорастание семян видов *Sorbus*. Тезисы докладов Всесоюзной конференции: Зкологические проблемы семеноведения интродуцентов. Рига: Зинатне, 134-138.

Mārīte Saveiko, Juris Soms

NOTEKŪDEŅU ATTĪRĪŠANAS IEKĀRTU RADĪTĀ PIESĀRŅOJUMA NOTEIKŠANA AR VIDES ĶĪMIJAS UN BIOINDIKĀCIJAS METODĒM ATSEVIŠĶĀS MAZAJĀS UPĒS DA LATVIJĀ

Abstract
Research presented in this paper deals with impact of water treatment plant to water quality of small rivers. The main attention is focused on concentrations of nutrients, because increasing of their content in water can trigger undesirable eutrophication processes and disarrange existing equilibrium in river ecosystem. Problem under study is urgent considering EU Water Framework Directive, demands of which are mandatory also for Latvia and according to which good water quality in groundwater and surface water objects has to be achieved until y. 2015. In Latvia at the present moment the attention is focused mainly on water quality in large rivers, at the same time pollution supplied from comparatively small rivers and their catchments are not evaluated.
Summarizing the results of research it is possible to conclude that even new or modern sewage treatment plants do not treat sewage according to the requirements of good water quality. Below the site of letting in treated sewage from sewage treatment plants concentrations of nutrients rapidly increase. The methods of bioindication confirm the data obtained by chemical analysis and show that insufficiently treated sewage pollutes the catching water courses and negatively impact ecological quality of rivers.
Comparing and analyzing the obtained data it must be concluded that it is necessary to improve the function of sewage treatment plants in order to decrease the negative impact on the rivers under study.
Atslēgas vārdi: *Biogēni, ES Ūdens struktūrdirektīva, notekūdeņi, notekūdeņu attīrīšanas iekārtas, saprobitātes indekss, ūdens kvalitāte.*

Ievads

Latvija kopš 2004. gada 1. maija ir viena no Eiropas Savienības (ES) dalībvalstīm, kurai ir saistošas ES direktīvas (Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas aģentūra 2008: 3). Viens no šādiem programmdokumentiem ir Ūdens struktūrdirektīva (Official Journal of the European Community 2000: 1), saskaņā ar kuras prasībām dalībvalstīm visos virszemes un pazemes ūdeņos līdz 2015. gadam jāsasniedz vismaz laba ūdens kvalitāte. Viens no svarīgākajiem uzdevumiem, kas izriet no direktīvas, ir biogēnu un ķīmiskā piesārņojuma pieplūdes samazināšana no punktveida avotiem, kuru veidošanās saistīta galvenokārt ar notekūdeņu attīrīšanas iekārtu (NAI) darbību.

Dažādi piesārņojuma avoti negatīvi ietekmē ūdens kvalitāti. Viens no galvenajiem punktveida piesārņojuma avotiem ir NAI, kuru darbības rezultātā ūdenī var paaugstināties biogēnu koncentrācijas. Parasti galvenā uzmanība tiek pievērsta lielām NAI, kuras pārsvarā veic pilsētu notekūdeņu attīrīšanu. Tiek aizmirsts, ka ciematu notekūdeņu nepietiekama attīrīšana negatīvi ietekmē ūdens kvalitāti gan mazākās ūdenstecēs, kurās notekūdeņi tiek novadīti tiešā veidā, gan lielākās ūdenstecēs, kurās piesārņojums nonāk no hidrogrāfiskā tīkla augšteces posmu elementiem, t.i. mazajām upēm. Tāpēc svarīgi noskaidrot piesārņojuma apjomus, kas veidojas gan novecojušo, gan modernizēto, gan jaunuzbūvēto NAI funkcionēšanas gaitā, iepludinot attīrītos notekūdeņus mazajās upēs.

Pētījumu teritorija

Pētījums tika veikts četrās Daugavas lielbaseina upēs, kuras atrodas Latvijas DA daļā – Rupsītē, Akmeņupē, Ilūkstes upē un Feimankā.

Gan Rupsīte, gan Akmeņupe visā savā tecējumā atrodas Bebrenes pagastā. Abas upītes ir Dvietes labā krasta pietekas, kuras drenē Augšzemes augstienes Ilūkstes pauguraines ziemeļaustrumu nogāzi. Rupsītes kopējais garums ir 8 km (Pastors 1995a: 20). Tajā tiek iepludināti notekūdeņi no bioloģiskajām NAI BIO M-70. Akmeņupe ir nedaudz garāka – 12 km (Pastors 1995a: 20). Upes lejteces daļā tiek novadīti Bebrenes ciema attīrītie notekūdeņi no bioloģiskajām NAI BIO M-10, kuras tika uzbūvētas 2006. gadā. Ievērojami garāka par iepriekš minētajām upēm ir Ilūkstes upe. Saskaņā ar literatūras datiem (Pastors 1995b: 167) upes kopējais garums ir 53 km, no kuriem Latvijā – 37 km, savukārt Lietuvā – 16 km. Upe savu tecējumu sāk no Lukšta ezera, kurš atrodas Lietuvā. Līdz Latvijas robežai upes nosaukums ir Lukšta. Satekot ar Dvieti, Ilūkste veido Daugavas kreisā krasta pieteku Berezovku (Latvijas fizioģeogrāfiskā karte 2005: karte). Ilūkstes upē tiek novadīti attīrītie notekūdeņi no Šēderes vidējciema (Turlajs, Milliņš 1998: karte) bioloģiskajām NAI, kurās ietilpst cirkulāras oksidēšanas kanāls (COK) ar mehānisko aerāciju (ar jaudu 110 m^3 dnn^{-1}). NAI tika uzceltas 20. gs. 70-tajos gados un kopš uzcelšanas tajās veikti tikai maznozīmīgi uzturēšanas remontdarbi. Visgarākā no pētāmajām upēm ir Dubnas labā krasta pieteka Feimanka, kuras garums ir 72 km. Savu tecējumu upe sāk no Feimaņu ezera (Beikerts 1995: 70). Feimankā tiek iepludināti attīrītie notekūdeņi no tehniski novecojušām Riebiņu lielciema (Turlajs, Milliņš 1998: karte) NAI, kuras veido aerotanks ar pneimatisko aerāciju (ar jaudu 200 m^3 dnn^{-1}).

Materiāli un metodes

Lai noskaidrotu, kā attīrīto notekūdeņu iepludināšana ietekmē mazās upes, augšpus un lejpus notekūdeņu izplūdes vietas, kā arī tieši no attīrīšanas iekārtu novadcaurulēm tika ņemti ūdens paraugi tālākai biogēnu koncentrāciju noteikšanai laboratorijā. Paņemtajos ūdens paraugos spektrofotometriski ar plūsmas injekcijas analīzes iekārtu FIAlab-2500, saskaņā ar standartmetodēm (LVS EN ISO 15681-1:2005 un LVS EN ISO 13395:2004), DU Vides ķīmijas laboratorijā tika noteiktas biogēnu ($P\text{-}PO_4^{3-}$, P_{kop}, $N\text{-}NO_3^-$, N_{kop}) koncentrācijas. Notekūdeņu radītā organiskā piesārņojuma ilglaicīgas ietekmes noteikšanai, mazo upju bioloģiskās kvalitāte tika vērtēta pēc makrozoobentosa cenožu saprobitātes indeksa (saskaņā ar metodiku LVS 240:1999). Papildus tika veikti hidrometriskie mērījumi, lai aprēķinātu iepludināmo notekūdeņu radītā piesārņojuma īpatsvaru no kopējā piesārņojuma upēs.

Rezultāti un diskusija

Iegūtās biogēnu koncentrācijas liecina, ka Rupsītē un Akmeņupē kopējā fosfora koncentrācijas pārsvarā neatbilst labai ūdens kvalitātei, un visu biogēnu koncentrācijas lejpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas no NAI, strauji palielinās (1. un 2. tabula). Savukārt Ilūkstes upē un Feimankā paņemtajos paraugos visas iegūtās biogēnu koncentrācijas atbilst labai ūdens kvalitātei. Tomēr attīrītajos notekūdeņos tika konstatētas relatīvi augstas biogēnu koncentrācijas. Tas liecina par NAI nepietiekami efektīvu darbību (3. un 4. tabula).

1. tabula.

Biogēnu koncentrācijas Rupsītē (Pastaunē) paņemtajos paraugos

Rupsīte (Pastaune)	30.11.2008.			04.08.2009.			12.10.2009.		
	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI
$P\text{-}PO_4^{3-}$ (mg l^{-1})	0,084	2,731	0,159	0,071	4,134	0,100	0,037	2,924	0,057
$P_{kop.}$ (mg l^{-1})	**0,098***	4,016	**0,205***	**0,104***	10,197	**0,131***	0,055	3,633	**0,067***
$N\text{-}NO_3^-$ (mg l^{-1})	0,403	2,440	0,526	0,140	1,049	0,173	0,557	1,000	0,566
$N_{kop.}$ (mg l^{-1})	0,733	4,530	1,254	0,207	2,945	0,267	1,186	8,120	1,241

***** - treknrakstā izceltas biogēnu koncentrācijas, kuras neatbilst labai upju kvalitātes klasei saskaņā ar ES Ūdens struktūrdirektīvas (2000/60/EC) prasībām

2. tabula.

Biogēnu koncentrācijas Akmeņupē paņemtajos paraugos

Akmeņupe	26.10.2008.			04.08.2009.			12.10.2009.		
	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI
$P\text{-}PO_4^{3-}$ (mg l^{-1})	0,027	-	0,047	0,031	2,368	0,083	0,026	0,627	0,038
$P_{kop.}$ (mg l^{-1})	**0,067***	-	**0,179***	**0,082***	2,461	**0,089***	0,061	0,732	0,063
$N\text{-}NO_3^-$ (mg l^{-1})	0,437	-	0,614	0,468	5,356	0,582	0,891	3,113	1,084
$N_{kop.}$ (mg l^{-1})	0,549	-	0,728	0,879	9,463	0,935	1,926	5,329	**2,100***

***** - treknrakstā izceltas biogēnu koncentrācijas, kuras neatbilst labai upju kvalitātes klasei saskaņā ar ES Ūdens struktūrdirektīvas (2000/60/EC) prasībām

3. tabula.

Biogēnu koncentrācijas Ilūkstes upē paņemtajos paraugos

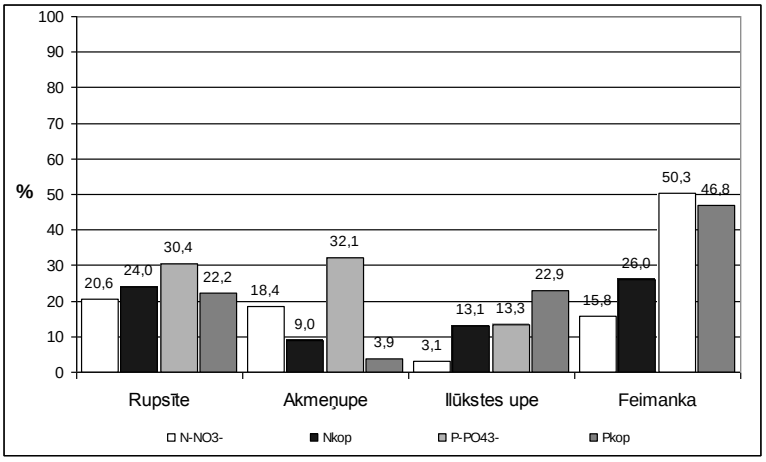
Ilūkste	30.11.2008.			10.10.2009.		
	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI
$P\text{-}PO_4^{3-}$ (mg l^{-1})	0,032	3,118	0,039	0,026	3,344	0,030
$P_{kop.}$ (mg l^{-1})	0,046	11,472	0,052	0,027	4,944	0,035
$N\text{-}NO_3^-$ (mg l^{-1})	0,370	10,258	0,465	0,343	10,981	0,354
$N_{kop.}$ (mg l^{-1})	0,756	12,169	0,861	0,673	11,219	0,774

4. tabula.

Biogēnu koncentrācijas Feimankā paņemtajos paraugos

Feimanka	11.10.2009.		
	augšpus NAI	izplūde NAI	lejpus NAI
$P\text{-}PO_4^{3-}$ (mg l^{-1})	0,024	2,547	0,048
$P_{kop.}$ (mg l^{-1})	0,038	2,813	0,071
$N\text{-}NO_3^-$ (mg l^{-1})	0,861	9,764	1,017
$N_{kop.}$ (mg l^{-1})	1,274	11,238	1,712

Veicot attiecīgus aprēķinus, tika noteikts katras NAI darbības radītā biogēnu piesārņojuma īpatsvars konkrētajā upē. Iegūto datu analīze parāda, ka upēs iepludinot notekūdeņus, tie veido ievērojamu daļu no biogēnu noteces, turklāt tieši NAI darbības rezultātā visās pētāmajās upēs stipri palielinās ortofosfātu un kopējā fosfora piesārņojums (1. attēls), jo mūsdienās plaši tiek izmantoti sintētiskie mazgāšanas līdzekļi ar fosforu saturošām vielām un pat salīdzinoši jaunas NAI nespēj nodrošināt pietiekami efektīvu attīrīšanu. Summāri lielāko biogēnu piesārņojuma īpatsvaru rada NAI notekūdeņi, kas tiek ievadīti Feimankā. Tajā notekūdeņu ievadīšana rada līdz 50,3% no $P\text{-}PO_4^{3-}$ un 46,8% no P_{kop} piesārņojuma (1. attēls).

1. attēls. NAI darbības radītā biogēnu piesārņojuma īpatsvars upēs.

NAI ietekme uz pētāmo upju ūdens kvalitāti paralēli tika veikta pēc makrozoobentosa cenožu saprobitātes indeksa *S*. Akmeņupē augšpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas vietas konstatētais *S* ir 1,66, kas liecina par oligo-ß-mezosaprobo pakāpi, savukārt lejpus saprobitātes indekss – 1,54. Līdz ar to lejpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas vietas *S* liecina par tīru līdz vāji piesārņotu ūdeni upē un ir ievērojami zemāks. Iegūtie saprobitātes indeksi nonāk zināmā pretrunā ar ķīmisko analīžu rezultātā noteiktajām biogēnu koncentrācijām, respektīvi, lejpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas, biogēnu

koncentrācijas ievērojami palielinās, savukārt saprobitātes indekss – samazinās. Lai noskaidrotu iemeslu konstatētai pretrunai, tika veikta Akmeņupē sastopamo makrozoobentosa grupu un sugu, to skaita un sastopamības biežuma analīze. Tās rezultātā tika konstatēts, ka lejpus NAI relatīvi augstais makrozoobentosa organismu upes micītes (*Ancylus fluviatilis* Müller) sastopamības biežums paraugā determinē zemākas *S* vērtības, jo sugas individuālais saprobitātes indekss s_i ir tikai 1,35 (Cimdiņš et al., 1995: 130). Rupsīte augšpus un lejpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas vietas saprobitātes indeksi ir attiecīgi 1,72 un 1,84, kas liecina par vāju piesārņojumu. Ievērojami NAI darbība ietekmē Ilūkstes upes ūdens kvalitāti. Noteiktais saprobitātes indekss augšpus NAI ir 1,59 un atbilst oligo-ß-mezosaprobai pakāpei, kas liecina, ka ūdens upē ir tīrs līdz vāji piesārņots. Neskatoties uz to, ka upei raksturīgs salīdzinoši liels caurplūdums, lejpus NAI saprobitātes indekss bija ievērojami lielāks – 1,80. Tas liecina jau par vāji piesārņotu ūdeni un atbilst ß-mezosaprobai pakāpei. Vislielākie saprobitātes indeksi tika konstatēti Feimankai. Augšpus un lejpus NAI saprobitātes indeksi ir attiecīgi 2,41 un 2,50, kuri liecina par vāji piesārņotu līdz piesārņotu ūdeni.

Arī Rupsītē, Ilūkstes upē un Feimankā, līdzīgi kā Akmeņupē, lejpus attīrīto notekūdeņu iepludināšanas vietas pretrunā ar augstāku biogēnu piesārņojumu, makrozoobentosa organismi *Ancylus fluviatilis* sastopami biežāk. Minēto faktu varētu skaidrot ar upes micītes barošanās īpatnībām. *Ancylus fluviatilis* pārtiek no perifitona aļģēm, galvenokārt – diatomejām (Thorp, Covich, 1991: 294), kuru augšanu savukārt labvēlīgi ietekmē paaugstinātas biogēnu koncentrācijas.

Vērtējot pētāmajās upēs konstatētos saprobitātes indeksus ES Ūdens struktūrdirektīvas kontekstā, tika konstatēts, ka gan augšpus, gan lejpus NAI Feimankā noteiktie saprobitātes indeksi neatbilst labai ūdens kvalitātei, līdz ar to Feimankas ūdens kvalitāte neatbilst direktīvas prasībām.

Secinājumi

Apkopojot pētījumu rezultātus, var secināt, ka trijām no četrām pētāmajām upēm ūdens kvalitāte neatbilst ES Ūdens struktūrdirektīvas (2000/60/EC) prasībām. Negatīvi upju ūdens kvalitāti ietekmē nepietiekami attīrīto notekūdeņu iepludināšana, jo pat jaunas vai modernizētas NAI neveic notekūdeņu attīrīšanu atbilstoši labas ūdens kvalitātes prasībām un var veidot līdz pat 50% no atsevišķu biogēnu piesārņojuma. Pētījumu gaitā tika konstatēts, ka *Ancylus fluviatilis* ir piešķirts neatbilstoši zems individuālais saprobitātes indekss.

Pateicības

Rakstā atspoguļotie pētījumi veikti ar ESF projekta „Atbalsts Daugavpils Universitātes maģistra studiju īstenošanai" (vienošanās Nr. 2009/0151/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/012) atbalstu.

Bibliogrāfija

1. Beikerts, G. (1995) Feimanka. Grām. Kavacs G. (red), Enciklopēdijā „Latvija un Latvieši". Latvijas daba. 2. sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 70.lpp.
2. Cimdiņš, P., Druvietis, I., Parele, E., Urtāne, L., Urtāns, A. (1995) A Latvian catalogue of indicator species of freshwater saprobity. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences* 1/2, pp. 122-133.
3. Komunālo notekūdeņu novadīšana un notekūdeņu dūņu izvietošana Latvijā. (2008) Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas aģentūra. Rīga, 13 lp.
4. Latvijas fizioģeogrāfiskā karte M 1 : 400 000 (2005) Rīga, Jāņa Sēta.
5. Official Journal of the European Community. (2000) Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy (Water Framework Directive). L 327, vol. 43, 22 December 2000, pp. 1-72.
6. Pastors, A. (1995a) Dviete. Grām.: Kavacs G. (red), Enciklopēdijā „Latvija un Latvieši". Latvijas daba. 2. sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 19-20.lpp.
7. Pastors, A. (1995b) Ilūkste. Grām.: Kavacs G. (red), Enciklopēdijā „Latvija un Latvieši". Latvijas daba. 2. sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 167.lpp.
8. Thorp, J.H., Covich, A.P. (1991) *Ecology and classification of North American freshwater invertebrates*. Academic Press Ltd, London. - 911 p.
9. Turlajs, I., Milliņš G. (1998) Latvijas apdzīvotās vietas. Rīga, Apgāds Jāņa sēta, 271 lp.

Mundis Sebris

CIETO ATKRITUMU PLŪSMAS DINAMIKAS IZPĒTE RĒZEKNES UPĒ

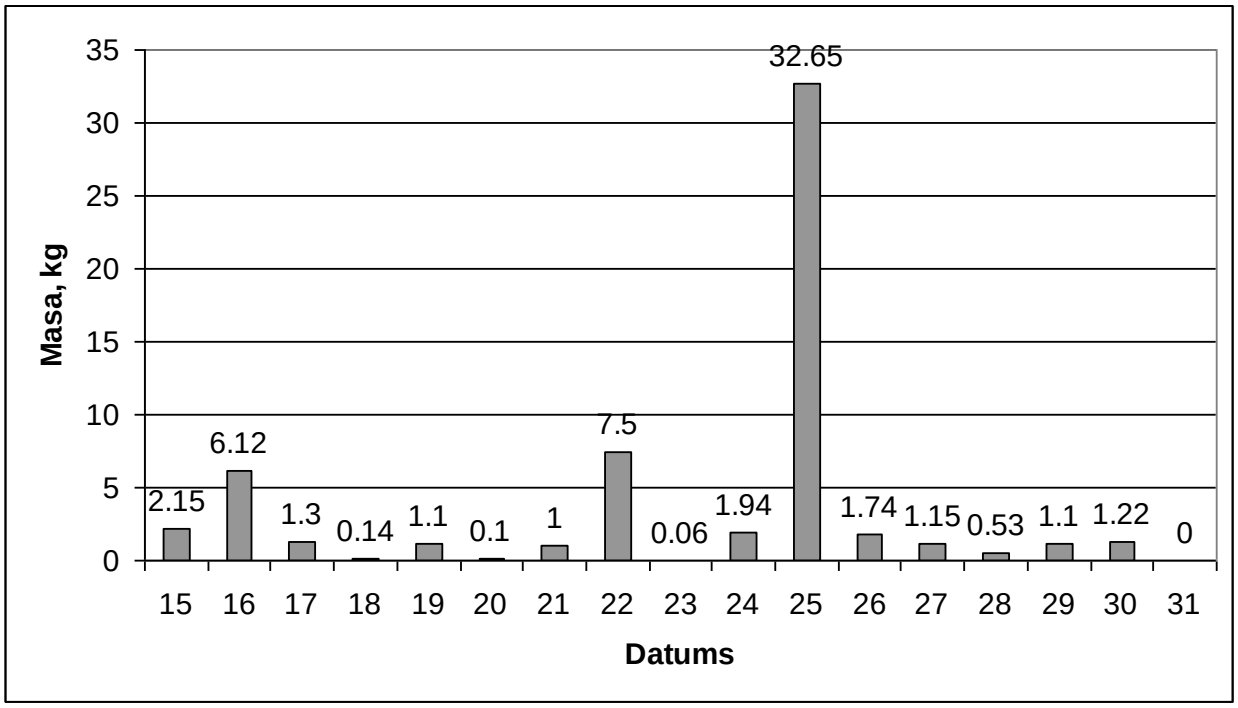
Abstract
Research were made in Rezekne river teritory of Rezekne city in 2008. year from 16. oktober to 21. november. In this research have collected 187 solid waste unit (PET and glass botles, cellular plastic and other kind of wastes) with total mass 85,67 kg. For waste collecting was constructed debris boom, which have been tested in various places in Rezekne river to find place, where water flow conditions were appropriate for waste collecting. Idea of research is to approximetly estimate solid waste pollution in Rezekne river, because in Latvia have not made fundamental research about this problem and information in press media are less about littering in waterways.
Wastes were collected every day and total mass of solid wastes per day was weigh out. Collected data of waste mass, type and amount were analyzed to understandt problems importance and how debris may affect water quality for long time period. Also bottle material and nominal volume (volume which write on bottle) were estimited to make some basic conclusions about this type of waste quantity flow dynamics in Rezekne river. All collected data are important to understand how inland debris from Rezekne city affect Rezekne river, Lubanas lake, Daugavas river basin and what part of this pollution may come marine debris in Baltic sea. Also conclusions about appropriate booms constructions and places where put on Rezekne river have made.
Atslēgas vārdi: *cietie sadzīves atkritumi, Rēzeknes upes piesārņojums.*

Pētījums tika veikts 2008. gadā laika periodā no 16. oktobra līdz 21. novembrim Rēzeknes upē. Cieto atkritumu savākšanai tika uzstādīta bona uz Rēzeknes upes, Rēzeknes pilsētas teritorijā aiz dzelzceļa tiltā. Bonas uzstādīšanas vietas tika meklētas analizējot kartogrāfisko materiālu. Tika atzīmētas 5 vietas, kur upes relatīvais kritums pēc izolīnījām ir vismazākais 50 līdz 100 metru garā posmā. Ūdensceļa slīpums atbilst ūdens līmeņa augstuma kritumam ūdensceļa garumā (Pierre 2002: 80). Pēc tam minētās vietas tika apsekotas dabā, lai izvērtētu to atbilstību bonas uzstādīšanai. Galvenie kritēriji bija upes krastu stāvums, aizaugums ar krūmiem un straumes ātruma sadalījums. Tā vieta, kur upes krasti bija lēzenāki, kur bija mazāk krūmu un straumes ātrums bijā vienmērīgs upes platumā, tika arī izvēlēta bonas uzstādīšanai.

Bonas izgatavošanai tika izmantota 50 metrus gara virve un apmēram 40 1,5 litru PET pudeles, kuras tika savāktas upes apkārtnē. Katra pudele tika piepildīta ar 1/3 ūdens, tas ir, apmēram 0,4 līdz 0,6 litri ūdens. Ik pēc trijām šādām pudelēm tika klāt piesieta viena pilnīgi tukša pudele. Bona tika nostiprināta abos upes krastos, apsienot virvi ap tuvumā esošajiem krūmiem. Cieto sadzīves atkritumu vākšana notika katru dienu, laikā no 16:00 līdz 17:00. Kopumā tika veiktas 39 paraugu ievākšanas. Katra ievāktā atkritumu vienība tika nofotografēta un piefiksētas būtiskākās pazīmes, kas to raksturo, lai vēlāk izrietot no tā varētu veikt kādus secinājumus. Atkritumu masa tika noteikta izmantojot makšķernieku elektroniskos svarus, kuri paredzēti zivju svēršanai. Tāpēc netika noteikta katras atkritumu vienības masa, bet kopējais atkritumu daudzums pa dienām (piem.,skat. 1.att.).

1.attēls

Atkritumu masas sadalījums pa dienām oktobra mēnesī

Oktobrī kopējā savāktā atkritumu masa bija 59,8 kg un dienā vidēji 3,56 kg. Ja dienā vidējo atkritumu daudzumu pareizinām ar dienu skaitu gadā, tad iegūstam, ka gadā caur minēto upes šķērsgriezumu izplūst aptuveni 1300 kg atkritumu. Tomēr bonas konstrukcija nenodrošināja 100 % atkritumu aizturi, tāpēc patiesais atkritumu daudzums noteikti ir daudz lielāks. Otrkārt pētījums tika veikts laikā, kad Rēzeknes upei ir maz ūdens periods. Ļoti būtiski atkritumu caurplūdumu ietekmē ūdens līmeņa svārstības, jo Rēzeknes upē ir daudz sakritušu koku aiz kuriem sakrājas atkritumi. Vislielākā atkritumu masa, kā redzams 1. attēlā ir 25. oktobrī. Tā ir viss, lielākā atkritumu masa visā pētījuma laikā, kas savākts vienas dienas laikā. Atkritumu masa šajā dienā sastāvēja no 24 kg smaga atkritumu maisa, kurā atrādās dažāda veida sadzīves atkritumi (PET pudeles, stikla tara, pārtikas produkti). Atrastais atkritumu maiss norāda, ka upes palienē atrodas nelegālas izgāztuves. Apsekojot upes palieni, šī hipotēze arī tika apstiprināta, jo netālu no Rēzeknes tirgus autors atrada vietu, kur tiek izgāzti atkritumi.

Visa pētījuma laikā tika savākti atkritumi ar kopējo masu 85,67 kg. Vidēji vienā dienā atkritumu masa sastāda 2,17 kg. Novembrī vidējais atkritumu daudzums pa dienām bija mazāks, tāpēc autors diagrammu par atkritumu masas sadalījumu novembrī tās apjoma dēļ tekstā neievietoja.

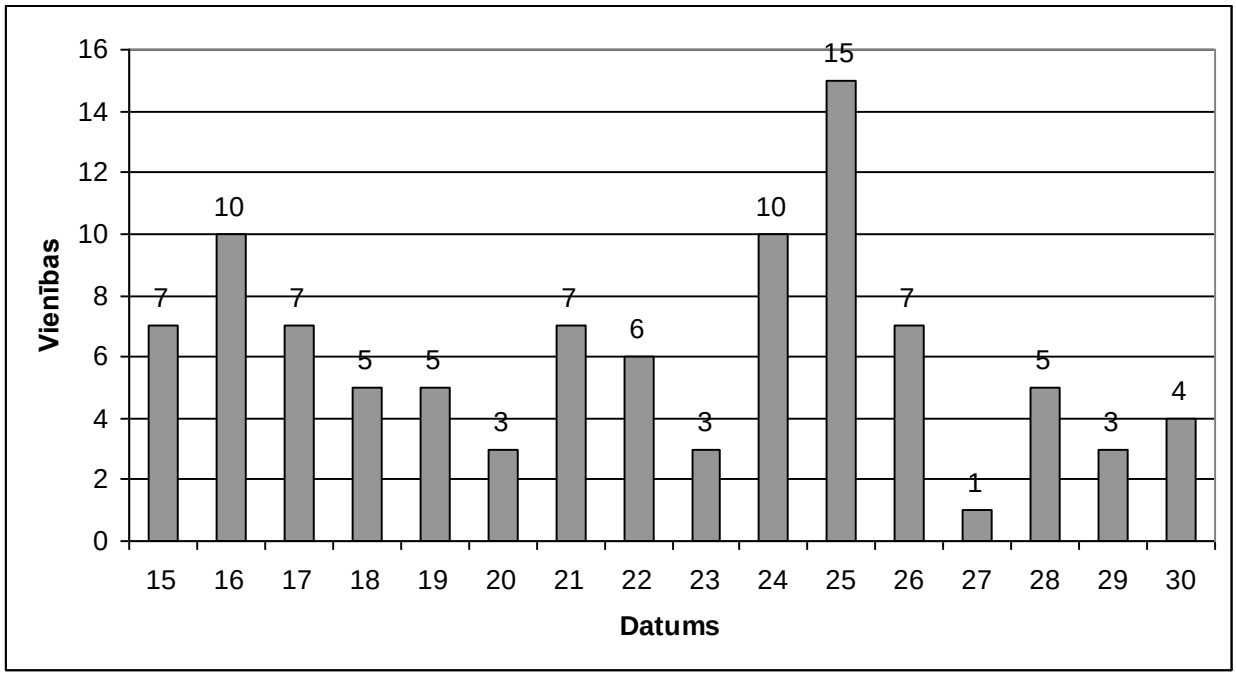
Pētījuma sākumā tika mēģināts noteikt arī upes caurplūdums 60 metrus augšup pa straumi. Visplašākā metode caurplūduma vērtības noteikšanai ir ātruma-laukuma metode, kur

straumes ātrums tiek mērīts izvēlētās vertikālēs zināmā dziļumā visā upes platumā (Shaw 2005: 106). Autors pielietoja minēto metodi, tomēr pētījuma gaitā nonāca pie secinājuma, ka iegūtie dati nebūs izmantojami rezultātu analīzei un sakarību meklēšanai starp ūdens līmeni un atkritumu daudzumu. Problēma slēpjas tajā apstāklī, ka turbulentā plūsmā cietu ķermeņu plūsma notiek haotiski. Bet ar haotisku procesu pētīšanu galvenokārt nodarbojas nelineārā dinamika. Lielākā daļa dabisko ūdeņu ir turbulenti, ar izliektām, virpuļveida kustībām (turbulences virpuļi) viduvēji lejup pa straumi (Bridge 2003: 22).

Daudz objektīvāk ir analizēt atkritumu plūsmu upē pēc atkritumu vienībām. Ar vienību šeit saprot jebkuru atkritumu (PET pudele, atkritumu maiss, u.t.t.), kuru var nošķirt no pārējās atkritumu masas un izdalīt kā vienu atsevišķu objektu. Kopā oktobra mēnesī tika savāktās 98 vienības atkritumu (piem.,skat. 2.att.).

2.attēls

Atkritumu vienības pa dienām oktobra mēnesī

Oktobra mēnesī galvenie atkritumu veidi bija dažāda veida PET pudeles (alkoholisko un bezalkoholisko, eļļas), stikla tara, žurku indes iepakojums, primārais un sekundārais iepakojums, no plastmasas izgatavota bumba, putuplasts, pārtikas iepakojums, skārdenes, flakons ar kukaiņu insekticīdu un cita veida atkritumi.

Lielāko atkritumu daļu sastādīja dažāda tilpuma pudeles (piem.,skat. 1.tab.).

1.tabula

Savākto pudeļu sadalījums pēc tilpuma

Tilpums	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	Kopējais daudzums pēc tilpuma
0,2	0	2	0	0	1	0	0	13	0	1	2	0	0	0	0	0	19
0,33	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
0,5	1	6	2	1	0	0	1	2	0	2	13	0	0	0	0	0	28
0,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2
1	2	1	3	0	0	0	1	0	0	2	1	3	0	0	0	0	13
1,25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2
1,5	0	3	2	0	0	0	0	0	1	1	5	0	0	1	0	2	15
2	3	0	0	3	2	2	4	0	0	1	2	3	1	3	0	2	26
5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Kopējais daudzums pa dienām	6	12	7	4	3	2	6	15	1	9	25	7	1	5	0	4	

Kopā tika savāktas 107 pudeles. Pudeļu tilpuma analīze dod iespēju izvēlēties optimālu bonas diametru atkritumu savākšanas konstrukcijai. Šis apstāklis īpaši svarīgs, ja konstruē iekārtas atkritumu savākšanai upēs plūdu režīmā pilsētas teritorijā. Plūdu laikā caur atkritumu savākšanas bonu jānodrošina maksimāls ūdens caurplūdums, lai teritorijās augšup pa straumi neceltos ūdens līmenis.

Bibliogrāfija

1. Bridge, J.S. (2003) *Rivers and Floodplains.* Cornwall: Blackwell Publishing
2. Pierre, Y.J. (2002) *River Mechanics.* Cambridge: Cambridge University Press
3. Shaw, M. E. (2005) *Hydrology in Practise.* New York: Routledge

Linda Strode

DAŽI BĀRBEĻU (*BERBERIS* L.) INTRODUKCIJAS ASPEKTI NACIONĀLAJĀ BOTĀNISKAJĀ DĀRZĀ

Abstract
Barberries are widely used as both ornamentals and berry bushes. Genus *Berberis* is taxonomically rich and sistematically complicated. There are about 300 species in the world (according to the data of different authors the number of species varies from 175 to even 600). Nowadays the biggest collection of barberries is located in National Botanic Garden of Latvia (NBG) in Salaspils. There are 75 taxa, belonging to 14 sections: 40 species, 6 varieties, 20 ornamental cultivars and 9 garden hybrids. Some aspects of Berberis introduction such as determination of taxa, inter-species hybridization, conditions of cultivation and winter hardiness are discussed.
Atslēgas vārdi: *Berberis L., Nacionālais botāniskais dārzs, kolekcija, introdukcija.*

Ievads

Bārbeles ir sugu ziņā bagāta un sistemātiski sarežģīta ģints, pasaulē ir ap 300 sugu (pēc dažādu autoru datiem no 175 līdz pat 600). Ģintī ir daudz strīdīgu taksonu, jo daudzas savvaļā ievāktās sugas sākotnēji kultivētas botānisko dārzu kolekcijās un tikai pēc tam aprakstītas. Sēklu materiāls ceļojis no vienas kolekcijas uz otru, kā rezultātā sugu sistemātiskajos aprakstos un izplatības apgabalu raksturojumos radušās ļoti daudzas pretrunas.

Bārbeles ir vasarzaļi vai mūžzaļi krūmi, kas savvaļā ir izplatīti Dienvidamerikā un Ziemeļu puslodes mērenajā klimatiskajā joslā un subtropu klimatiskās joslas kalnu apgabalos, galvenokārt Vidusāzijā un Austrumāzijā, nedaudz sugu ir arī Eiropā, Ziemeļāfrikā un Ziemeļamerikā. Ziemeļeiropā, arī Latvijā, savvaļā ir sastopama viena suga – parastā bārbele *B. vulgaris* L., kas pārsvarā aug saulainās vietās – skrajos priežu mežos, upju krastu nogāzēs, kāpās, gar dzelzceļa uzbērumiem. Latvijā *B. vulgaris* visbiežāk ir sastopama Kurzemē, Zemgalē un Daugavas ielejā (Cinovskis 1994: 132).

Pateicoties savām lieliskajām dekoratīvajām īpašībām, bārbeles plaši izmanto visas pasaules dārzos un apstādījumos. Bārbeļu daļas izmanto arī medicīnā un pārtikā kā tonizējošu, diurētisku un antiseptisku līdzekli, jo lapas, stumbri, saknes un augļi satur alkaloīdu berberīnu, barbamīnu, rezīnu, palmatīnu, albumīnus, tanīnu, pektīnvielas, citronskābi, ābolskābi, kā arī nelielā daudzumā citas vielas – vaskus un taukskābes (Grieve).

Viens no botāniskā dārza pamatuzdevumiem ir veidot botāniski un taksonomiski vērtīgas augu kolekcijas. To veidošanā jāņem vērā vairāki aspekti. Pati svarīgākā komponente ir pamatīga un kritiska taksonu sistemātiskās piederības pārbaude, jo daudzu ģinšu sugas, tai skaitā bārbeles, it īpaši kolekcijās, savā starpā veido hibrīdus. Svarīgi kolekcijas kvalitātes rādītāji ir konceptuāli izstrādāti stādījumu veidošanas principi, atbilstoša stādījumu kopšana, kā arī taksonu ziemcietības un dekorativitātes izvērtēšana.

Pētnieciskais darbs jaunu svešzemju koku un krūmu introdukcijā NBD tiek veikts jau vairāk nekā 50 gadus. Augu materiāla ieguves ceļi ir dažādi:

1) ekspedīcijās ievāktais savvaļas augu materiāls,
2) sēklu apmaiņas ceļā ar citiem botāniskajiem dārziem un radniecīgām iestādēm, kuru katalogos piedāvātas gan savvaļas, gan kultivēto taksonu sēklas,
3) botānisko dārzu un institūtu savstarpējā stādu un spraudeņu apmaiņa.

Nacionālā Botāniskā dārza (NBD) bārbeļu kolekciju var uzskatīt par lielāko Baltijas valstīs. Pirmo inventarizāciju un taksonu kritisku izvērtēšanu veica R. Cinovskis 70-to gadu vidū. Daudzi no agrākajos gados stādītajiem taksoniem neatbilda saviem nosaukumiem un izrādījās vai nu parastā bārbele vai tās hibrīdi. Turpmākajos gados inventarizācija veikta daļēji.

Pētījuma galvenais mērķis bija noskaidrot bārbeļu ģints diagnostiskās pazīmes un noteikt NBD bārbeļu kolekcijas taksonomisko sastāvu, kā arī novērtēt augu ziemcietību un to ietekmējošos faktorus.

Materiāls un metodika

Pētījumu vieta - Nacionālais Botāniskais dārzs atrodas 18 km uz dienvidaustrumiem no Rīgas; ģeogrāfiskās koordinātas - 56º58' Z pl., 24º04' A g. Dārza teritorija ir līdzena ar vāji izteiktu reljefu – 14-26 m virs jūras līmeņa (Zvirgzds 1986: 3-8). Dendrārijā vērojamas vēlas pavasara un rudens salnas, kā arī aukstas ziemas. Tas atrodas it kā aerodinamiskajā caurulē, caur kuru no ziemeļos esošajiem purviem plūst auksts gaiss (Cinovskis 1999: 39-43). Savu ietekmi ir parādījusi Rīgas HES – Botāniskais dārzs atrodas zem tās ūdenskrātuves līmeņa un tā ietekmē dendrārija teritorija pamazām pārpurvojas.

Par kolekcijas veidošanas sākumu var uzskatīt 1956. gadu, kad dibināja Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas botānisko dārzu (tagad Nacionālais botāniskais dārzs). Intensīva introdukcija tika veikta 70-tajos un 80-tajos gados.

Sēklu materiāls stādu izaudzēšanai iegūts Starptautiskās sēklu apmaiņas ceļā ar citiem pasaules botāniskajiem dārziem un savvaļas ekspedīcijās uz Tālajiem Austrumiem, Vidusāziju u.c. Kolekcija stādīta pēc filoģenētiskās jeb Englera sistēmas.

Otrā pilnīgā inventarizācija notika no 1998. gada līdz 2002. gadam. Tās gaitā veikta kritiska taksonu sistemātiskās piederības pārbaude un ziemcietības izvērtēšana. Izanalizēts NBD Dendrofloras nodaļas *Berberis* ģints herbārijs (HBN): Herbarium Generale (285 lapas) un Asia Media (39 lapas), kā arī ievākts papildus nepieciešamais materiāls sugu noteikšanai (50 lapas).

Ziemcietības novērtēšanā izmantota skala, ko piedāvājis S. J. Sokolovs 1957. gadā un papildinājis R. Cinovskis (Циновскис 1987: 5-8):

I. Augi visumā ziemcietīgi, bojājumu nav (I grupa).

II. Apsalušas lapas un dzinumi (II grupa).

II_0. Apsalušas lapas vai skujas (skujkokiem un mūžzaļajiem kokiem un krūmiem; šī pazīme parasti saistīta ar kambija bojājumiem; nākošajā gadā augs var aiziet bojā).

II_1. Apsaluši pēdējā gada dzinumu gali vai tikai pumpuri (veģetatīvie, ģeneratīvie).

II_2. Pēdējā gada dzinumi apsaluši visā garumā.

II_3. Apsaluši pēdējo divu gadu dzinumi.

II_4. Apsaluši pēdējo trīs gadu dzinumi.

C (*cambium*). Daļēji bojāts kambijs visā stumbra garumā; atjaunošanās notiek ļoti lēni, pakāpeniski.

III. Apsaluši stumbri vai augs izsalis (III grupa).

III_1. Stumbri apsaluši līdz sniega līnijai.

III_2. Stumbri apsaluši līdz sakņu kaklam, bet augs atjaunojas ar atvasēm.

III_3. Augs izsalis.

Rezultāti un diskusija

Sistemātiski sarežģītās bārbeļu ģints taksonu inventarizācijas procesā noteicošā loma ir ģints diagnostiskajām pazīmēm. Šo pazīmju apskata sagatavošanā izmantoti literatūras dati (Rehder 1954: 225-242); (Ahrendt 1961: 1-295) un pētījumi NBD bārbeļu kolekcijā.

<u>Bārbeļu ģints diagnostiskās pazīmes</u>

I. Dzinumi (pazīmes jāskatās uz 2-3 gadus veciem dzinumiem):

- krāsa – gaiši (dzelteni, dzeltenbrūni vai pelēkbrūni) vai tumši (purpursarkani, purpurbrūni vai sarkanbrūni);
- kārpiņas, to izvietojuma blīvums;
- matiņi, to izvietojuma blīvums uz dažāda vecuma dzinumiem;
- šķērsgriezums - apaļi, šķautņaini vai rievaini.

II. Ērkšķi:

- attīstības pakāpe – ērkšķu nav, tie ir vāji, vidēji vai spēcīgi;
- forma – viendaļīgi, trīsdaļīgi līdz vienpadsmitdaļīgi, kā arī plaukstveida;
- krāsa – var būt dzinumu krāsā vai stipri atšķirties;
- šķērsgriezums – var nebūt tāds pats kā dzinumiem.

III. Lapas:

- plātnes forma un lapu sakārtojums,
- lapu ilgmūžība - mūžzaļas, pusmūžzalas vai vasarzaļas,
- plātnes pamata forma un kāta garums,
- plātnes mala – gluda, reti vai blīvi dzeloņaini zāģzobaina,
- dzīslojums – neizteikts, vaļējs (plūksnveida) vai tīklveida,

- apakšpuse – bez apsarmes, ar vieglu vai stipri izteiktu apsarmi, ar papillām vai bez tām.

IV. Ziedkopa – pirmā pazīme, pēc kuras iedala sekcijās:

- ziedi pa vienam, dažreiz pa 2-3;
- ziedi blīvos pušķos;
- čemurs vai čemurveidīga ziedkopa;
- čemurveidīgs ķekars;
- ķekars (dažkārt pie pamata salikts);
- skara.

V. Ziedu lielums:

- ziedi sīki (∅ 3-5 mm);
- ziedi vidēji (∅ 6-12 mm);
- ziedi ļoti lieli (∅ 1-3 cm).

VI. Augļi:

- forma, lielums un krāsa;
- apsarme;
- irbuļa garums un forma.

Visos pieejamajos noteicējos pirmā diagnostiskā pazīme ir ziedu sakārtojums. Introducēto taksonu noteikšanā to vienmēr nevar veiksmīgi izmantot, jo ne visas sugas ir aklimatizējušās līdz tādai pakāpei, ka zied un ražo augļus. Šajos gadījumos īpaši svarīgs ir pilns diagnostisko pazīmju komplekss, respektīvi, arī dzinumu, ērkšķu un lapu pazīmes.

Bārbeļu ģintī bieži sastopama parādība ir starpsugu hibridizācija. Tā vērojama gan kultūrā, gan savvaļā. Hibrīdi veidojas gan vienas sekcijas ietvaros, gan starp sugām no dažādām sekcijām. Botāniskajos dārzos un citās kolekcijās visbiežāk notiek hibridizācija ar parasto bārbeli, it īpaši gadījumos, kad sugas tiek stādītas vienkopus pēc filoģenētiskās jeb Englera sistēmas. Pētījuma gaitā novērots, ka parastā bārbele veido hibrīdus gan ar vasarzaļajām, gan mūžzaļajām Eirāzijas un Zieme sugām. NBD kolekcijā sastopami *B. vulgaris* hibrīdi, piem., ar *B. concinna* un *B. lycium* Royle, kā arī citi grūti nosakāmi hibrīdi, kas ir ļoti polimorfi, bieži vien mazdekoratīvi un uzņēmīgi pret sēņu slimībām – gan ar miltrasu, gan rūsu.

Hibrīdi veidojas arī starp citām sugām, piemēram, literatūrā minēti Vidusāzijā savvaļā sastopami hibrīdi *B. oblonga* × *B. nummularia*, *B. heterobotrys* × *B. nummularia*, *B. nummularia* × *B. integerrima* (Слизик 1964: 79-89), kā arī *B. oblonga* × *B. integerrima* (Туляганова 1972: 233-236). Savulaik arī NBD kolekcijā no ekspedīcijās savvaļā vāktām sēklām audzēti *B. oblonga* hibrīdi gan ar *B. integerrima*, gan *B. nummularia*, kas diemžēl

vairs nav saglabājušies. Pašlaik NBD kolekcijā aug sekcijas *Integerrimae* hibrīds *B. nummularia* × *B. vernae*, kas ir ziemcietīgs, slimībizturīgs un ļoti dekoratīvs.

Lai pēc iespējas vairāk izvairītos no starpsugu hibridizācijas kolekcijās, svarīgi būtu stādījumus veidot pēc floristiski ģeogrāfisko apgabalu principa. Tādējādi mazinās hibrīdu veidošanās iespējamība starp sugām, kuru areāli savvaļā nesaskaras. Tas ievērojami atvieglo kultūrā audzēto taksonu noteikšanas procesu. Ļoti svarīgs aspekts ir arī sugu ekoloģisko prasību ievērošana. Tas ietekmē gan kolekcijas eksemplāru dzīves ilgumu, gan kolekcijas kvalitāti kopumā. Bārbeles pēc mitruma prasībām ir kserofīti, kseromezofīti un mezofīti. Vasarzaļās sugas lielākoties ir izteikti saulmīļi. Mūžzaļās sugas savvaļā aug gan saulē, gan ēnā, bet kultūrā tām piemērotāki ir ēnaini augšanas apstākļi.

Pirms atkārtotās inventarizācijas, tika uzskatīts, ka bārbeļu kolekcijā ir ap 150 taksonu. Pēc kritiskas taksonu izvērtēšanas laika posmā no 1999. līdz 2002. gadam kolekcijā konstatēti 75 taksoni: 40 sugas, 6 varietātes, 20 dekoratīvās šķirnes un 9 dārza hibrīdi. Skaidrības labad jāpiemin, ka kolekcijā ir arī dažādi botāniskajos dārzos radušies hibrīdi, kuru statuss šobrīd ir visai nenoteikts. Starp tiem ir gan grūti nosakāmi un botāniski nevērtīgi eksemplāri, gan tādi, kuri var izrādīties perspektīvi dekoratīvajā dārzkopībā. Taksonu saraksts un to ziemcietības izvērtējums apkopots 1. tabulā.

1. tabula. NBD bārbeļu kolekcijas taksonu saraksts un ziemcietības izvērtējums.

Nr.	**Taksons**	***Ziemcietība***
1.	*B. aemulans*	III_2; II_2-$_4$
2.	**B. aetnensis**	II_{3-4}
3.	**B. aggregata**	II_{2-3}
4.	*B. aggregata* var. *prattii*	II_{3-4}
5.	**B. amurensis**	II_3
6.	*B. amurensis* ‘Aija’	II_{1-2}
7.	*B. amurensis* var. *latifolia*	II_1
8.	*B. anhweiensis*	I
9.	**B. bretschneideri**	II_2; I
10.	**B. buxifolia**	II_{2-3}
11.	*B. buxifolia* ‘Nana’	II_{2-3}
12.	**B. canadensis**	II_3, I-II_2
13.	*B.* × *carminea*	II_2-III_1
14.	*B.* × *chopinii*	I-II_1
15.	**B. consimilis**	II_{1-3}
16.	*B. dasystachya*	II_2-III_2; II_{2-3}
17.	*B.* × *declinata*	I-II_1
18.	*B. diaphana*	II_{1-2}
19.	**B. dielsiana**	II_1
20.	**B. dolichobotrys**	II_{2-4}
21.	*B.* × *emarginata*	II_1
22.	**B. empetrifolia**	II_{2-4}
23.	*B. faxoniana*	III_2; II_2-III_1
24.	*B. forrestii*	II_1
25.	**B. henryana**	II_3-III_2; II_{2-3}
26.	*B. heterobotrys*	II_{1-2}

27.	*B. heteropoda*	II_{2-3}
28.	*B. hispanica*	II_3-III_1
29.	*B. iberica*	II_{3-4}
30.	**B. integerrima**	I
31.	*B. johannis*	II_{1-2}
32.	B. *julianae*	II_3-III_1
33.	*B. karkaralensis*	II_{2-3}
34.	**B. koreana**	III_2; I-II_2
35.	*B.* × *laxiflora*	II_{2-4}
36.	*B. mouillacana*	II_{1-3}
37.	*B. multispinosa*	II_3-III_2; II_{2-3}
38.	*B.* × *notabilis*	II_3-III_2; II_{1-2}
39.	*B. nummularia* × *B. vernae*	II_2; I
40.	*B. oblonga*	II_{1-3}
41.	*B.* × *ottawensis*	I-II_1
42.	*B.* × *ottawensis* 'Superba'	II_{1-2}
43.	*B. pallens*	II_2-III_1
44.	*B. phanera*	II_{2-4}
45.	**B. poiretii**	II_{2-3}
46.	*B. regeliana*	I-II_2
47.	*B. regeliana* 'Rubrifolia'	I-II_2
48.	*B.* × *serrata*	II_3-III_2; II_1
49.	*B. sieboldii*	II_{2-4}
50.	*B. thunbergii*	III_2; I-II_1
51.	*B. thunbergii* 'Atropurpurea Nana'	III_2; II_{2-3}
52.	*B. thunbergii* 'Aurea'	II_{2-4}
53.	*B. thunbergii* 'Bagatelle'	I-II_1
54.	*B. thunbergii* 'Carmen'	I
55.	*B. thunbergii* 'Dart's Red Lady'	II_{2-4}
56.	*B. thunbergii* 'Erecta'	I-II_2
57.	*B. thunbergii* 'Golden Ring'	I-II_1
58.	*B. thunbergii* 'Helmond Pillar'	I-II_1
59.	*B. thunbergii* 'Green Carpet'	I-II_1
60.	*B. thunbergii* 'Minor'	II_3; II_{1-2}
61.	*B. thunbergii* 'Red Chief'	I
62.	*B. thunbergii* 'Rose Glow'	I
63.	*B. thunbergii* 'Silver Beauty'	I-II_1
64.	*B. thunbergii* var. *maximoviczii*	II_3; I
65.	*B. thunbergii* var. *pluriflora*	I
66.	*B. thunbergii* var. *uniflora*	I-II_1
67.	*B. tischleri*	I
68.	*B. umbellata*	II_{2-4}
69.	*B. vernae*	III_2; II_{2-3}
70.	*B. virgetorum*	II_{2-3}
71.	*B. vulgaris* 'Atropurpurea'	II_1-II_2; II_1
72.	*B. vulgaris* 'Violacea'	I-II_1
73.	*B. vulgaris* 'Lutea'	II_2; II_3
74.	*B. wilsonae*	III_2-III_3; II_3-III_1
75.	*B. wilsonae* var. *stapfiana*	III_3, II_{2-4}

III_2 - ziemcietība novērtēta pēc 1978./79. gada ziemas.

Galvenais ziemcietību ietekmējošais faktors ir sēklu izcelsme, respektīvi, kādos klimatiskajos apstākļos audzis mātesaugs. Pētījuma gaitā novērots, ka ziemcietību ietekmē arī taksonu kultivēšanas apstākļi un slimībizturība. Ja augi stādīti, maksimāli ievērojot to ekoloģiskās

prasības, ziemcietība uzlabojas. Savukārt, ja taksons ir uzņēmīgs pret postošajām rūsas sēnēm, tā ziemcietība var krasi samazināties.

Bibliogrāfija

1. Ahrendt, L. W. A. (1961) *Berberis* and *Mahonia*. A taxonomic revision. *The Journal of the Linnean Society of London (Botany)*. London: Cambridge University Press, 57, 369: 1-295.
2. Cinovskis, R. 1994. Bārbeles. *Latvijas Daba*. Rīga: Latvijas Enciklopēdija, 1: 132.
3. Cinovskis, R. (1999) Nacionālā Botāniskā dārza Dendrofloras nodaļa. *Dārzs un Drava*, 470 (1): 39-43.
4. Grieve, M. *Barberry, common. A modern herbal.* http://www.botanical.com/botanical/mgmh/b/barcom12.html
5. Rehder, A. (1954) *Manual of cultivated trees and shrubs*. New York: The Macmillan Company, 225-242.
6. Zvirgzds, A. (1986) *Ceļvedis pa Zinātņu Akadēmijas Botānisko dārzu*. Rīga: Zinātne, 3-8.
7. Слизик Л. Н. (1964) О некоторых критических видах барбариса из Средней Азии. *Новости систематики высших растений*. Москва: Наука, 79-89.
8. Туляганова М. (1972) *Определитель растений Средней Азии*. Ташкент: Фан, 3, 233-236.
9. Циновскис Р. (1987) Зимостойкось деревьев и кустарников в 1978/1979 гг. *Ботанические сады Прибалтики*. Рига: Зинатне, 5-8.

Gita Švirkste, Jūlija Munča

DAUGAVPILS PILSĒTAS MIKRORAJONU (GAJOKS, JAUNBŪVE, ESPLANĀDE, CENTRS) AINAVAS VIZUĀLI-ESTĒTISKĀS KVALITĀTES NOVĒRTĒJUMS UN MORFOLOĢISKĀ IEDALĪŠANA

Abstract
Cities visually esthetic quality of urban landscape is a large value in human life. Landscape ofen is not spruce and is degraded. Purpose of researches was ascertain Daugavpils city center landscape visual aesthetic quality, useing checlist of the landscape esthetic estimation and compare it with the Jaunbuve, Esplanade and Gajoks neighborhoods landscape quality, and distribution landscape morphological space.
The study design was gane estimating of a visual esthetic quality of urban landscape. There was used subjective landscape perception checklist table. Place of outlook was apprized landscape and every parameter was allot her points. The research area was divided morphological space. In quarter was determined by a morphological space hy is dominates. The study results show that the Jaunbuve, Esplanade and Centre neighborhoods landscape quality is medium, but Gajoks it is low.
In the Centre's area dominated apartment house morphological space. A large part of the Gajok`s neighborhood occupy plain landscape, but in the remaining area is dominated the manufacturing territory and private houses morphological space. In the Jaunbuve is dominated by private houses, but Espalanade mixed building landscape.
Atslēgas vārdi: *ainava, vizuāli-estētiskās kvalitātes novērtējums, morfoloģiskā iedalīšana, mikrorajons.*

Daugavpils pilsētas ainava ir veidojusies daudzu gadu gaitā un tā ir būtisks dzīves vietas izvēles un rekreācijas kritērijs. Katrs no mums sev apkārt grib ieraudzīt sakoptu vidi. Tā ir viena no svarīgākajām dzīves vides kvalitātes sastāvdaļām. Pievilcīga un kopta ainava piesaista katra cilvēka uzmanību un tā savā ziņā ir spējīga raksturot teritoriju.

Ainava ir dabas un sabiedrības kopīgās darbības produkts un katrs no mums to izprotam un uztveram savādāk. Tas atkarīgs no izglītības, izpratnes, sociālās piederības un citiem faktoriem. Ainava laika gaitā stipri izmainās (Melluma 1992: 5). Paveroties apkārt, ainavu var redzēt visur. Tā var būt mežu, lauksaimniecības, rūpniecības un pilsētas ainava. Cilvēks uz to atstāj lielu ietekmi un, mainot zemes lietojuma veidu, izmaiņas tajā ir neizbēgamas.

Ainavu klasificēšana ir svarīga uzsākot teritoriālā plānojuma izstrādi. Ir iespējams pielietot dažādas pieejas un metodes, lai klasificētu un aprakstītu ainavas. Plānojuma vajadzībām optimāls risinājums ir ainavas struktūras izpēte, kur tiek attēloti ainavas vizuālie un ekoloģiskie aspekti. Teritorijas vēsturiskā attīstība ir noteikusi ainavas struktūras veidošanos un tajā redzama ainavas veidošanās vēsture (Nikodemus 2001: 10).

Katra pilsēta ir neatkārtojama un jo tā ir vecāka, jo tās neatkārtojamība izpaužas spēcīgāk. Pastāv vairāki faktori, kuri pilsētu padara unikālu. Tie ir dabas neatkārtojamība, arhitektūras būves, vēstures pieminekļi, kā arī citi (Перцик 1999: 41).

Pēc Otrā pasaules kara bija vērojama situācija, kad pilsētā strauji attīstījās daudzstāvu dzīvojamo māju celtniecība, jo trūka dzīvojamās vietas. Tas bija iemesls, kādēļ pilsētas

izpletās. Tas daļēji atrisināja sadzīves notekūdeņu attīrīšanas un savākšanas problēmas. Tā laika ēkas bija būvētas no dzelzsbetona paneļiem un bija ar augstu siltumatdevi, kas ietekmēja pieaugošu enerģijas patēriņu. 20. gs. 60. gadi bija tie, kad pilsētu attīstībā kļuva aktuāli vides jautājumi. (Nikodemus 2008: 400). Mūsdienās tiek veikta ēku siltināšana, lai samazinātu siltumatdevi. Tas palīdz samazināt enerģijas patēriņu, līdz ar to tiek saudzēti zemes resursi.

Pilsētvides ainavai ir nozīmīga loma vietas identitātes un tēla veidošanā. Tā var kļūt par ekonomiskās izaugsmes stimulu. Pilsētvides ainava raksturo pilsētu, kā mākslīgu ekosistēmu, kas ietver gan pilsētas dabiskās pamatnes (klimata, reljefa), gan arī antropogēnās izcelsmes elementus. Pilsētas atrodas nepārtrauktā attīstībā un tajā noris nepārtrauktas izmaiņas (Matisovs 2007: 266).

Pilsētās uzmanība ir jāpievērš apstādījumiem, kas uzlabo pilsētu vizuālo kvalitāti un apbūvētas vietas tēlu, kā arī var veidot patstāvīgas ainavu struktūras. Koku stādījumi vienā rindā līdzsvaro būvformu dažādību. Kaut vai viens koks ielai vai arī kādai teritorijai ir spējīgs piešķirt īpašu nozīmi. Koki kontrastē ar pilsētvidei raksturīgajām būvformām (Nikodemus 2008: 418).

Pievilcīga ainava ir viens no dzīves vides kvalitātes svarīgākajiem komponentiem. Ainavas transformācijas rezultātā mainās ainavas estētiskā un ekoloģiskā kvalitāte. Strauji tas novērojams pilsētas saimnieciskā uzplaukuma vai lejupslīdes periodos. Tad pilsētā vērojamas ekonomiskās situācijas un sociāli demogrāfiskās situācijas maiņa. Līdz ar to mainās būvniecības apjomi un tendences, mainās pilsētas vizuāli estētiskais veidols un izskats (Matisovs 2007: 266). Katras jaunas būves celtniecība spēj būtiski izmainīt kādas pilsētas daļas vai tās kvartāla ainavisko pievilcību.

Daugavpils pilsētvidē ir daudz ievērojamu vietu un objektu. Sava veida unikālas celtnes ir Vienības nams, Daugavpils sinagoga, Daugavpils novadpētniecības un mākslas muzejs, Daugavpils Valsts ģimnāzijas ēka un daudzas citas. Dubrovina parks un Andreja Pumpura skvērs ir ievērojamas ar savu vēsturi un Daugavpils pilsētvidē tiem ir būtiska nozīme. Tie pilsētu padara unikālu. Daudzi vēsturiski objekti pilsētā ir piedzīvojuši renovāciju, bet daudziem tā vēl ir nepieciešama.

Andreja Pumpura skvērā izvietots dzejnieka Andreja Pumpura krūšutēls un piemineklis Nevainīgajiem sarkanā terora upuriem. Te atrodas kapela, kura atgādina par katedrāli, kura kādreiz te atradās. Skvērā ir salīdzinoši blīvs ietvju tīkls un koku stādījums.

Dubrovina Parks tā pirmsākumos tika veidots kā izpriecu vieta, bet mūsdienās tas par tādu nekalpo un lieli pasākumi te netiek rīkoti. Mūsdienās parkā var patverties no saules. Tajā atrodas strūklaka, kas ir pilsētnieku iecienīta atpūtas vieta. Parks ir rekonstruēts un tādēļ tas ir arī vizuāli pievilcīgs. Plaša mēroga pasākumi, atšķirībā no parka pirmsākumiem, netiek rīkoti.

Pilsētā atrodas arī Daugavpils centrālais parks. Tajā atrodas gan zaļā zona, gan arī rotaļu laukums un ledus halle. Vasaras mēnešos parkā vērojamas iekoptas puķu dobes, ir labiekārtoti gājēju celiņi, ierīkoti soliņi.

Pētījumu teritorija ir Daugavpils pilsētas Centra, Jaunbūves, Gajoka un Esplanādes mikrorajoni. Pētījumu mērķis ir novērtēt Daugavpils pilsētas centra vizuāli estētisko kvalitāti izmantojot ainavas estētiskā novērtējuma kontroljautājumus un salīdzināt to ar Jaunbūves, Esplanādes un Gajoka mikrorajonu ainavas kvalitāti, kā arī izdalīt ainavu morfoloģiskās telpas.

Vērtējot ainavas kvalitāti, Daugavpils pilsētā tika pielietotas matricas metode, matemātiskā un statistiskā datu apstrādes metode un ģeomātikas pētījumu metode.

Pilsētā tika izvēlēti 20 skatupunkti. Tie atradās pilsētas Centra, Jaunbūves, Gajoka un Esplanādes mikrorajonos. Vērtējums tika veikts vasarā-augustā, rudenī-oktobrī, ziemā-janvārī un pavasarī-aprīlī. Tā kā vērtējums ir subjektīvs, to veica trīs cilvēki. Skatupunktos atrodas gan dzīvojamās mājas, gan dažādu darījumu un sabiedrisko objektu būves, kā arī parki un skvēri.

Centra kopējā ainavas kvalitāte visos gadalaikos ir vidēja. Muzeja un Lāčplēša ielu krustojumos ainavas kvalitāte tika vērtēta kā zema visos gadalaikos, jo te ainavas vizuālais tēls ir nepievilcīgs, uz dambja ir intensīva satiksme, kas ietekmē skaņu. Lāčplēša ielas virzienā vērojams tāls skats, bet uz dambja pusi noslēgts. Pārējos skatupunktos pa gadalaikiem vērojamas būtiskākas izmaiņas. Intensīvā transporta plūsma atsevišķos skatupunktos ietekmēja tādus parametrus kā: „kustība", „smarža", „skaņa" un „izjūtas".

Pilsētas centrā lielākā daļa ielu ir sakoptas. Te to vizuālajam tēlam tiek piešķirta augstāka nozīme, nekā citos mikrorajonos. Pilsētas vēsturiskajā centrā ir blīvs ielu tīkls, kās rada satiksmes problēmas. Skvēri un puķu dobes vasaras mēnešos ainavai piešķir krāsas.

Esplanādes kopējā ainava kvalitāte visos gadalaikos ir vidēja. Skatupunktā, kurš atrodas Dubrovina parkā, visos gadalaikos vērojama augsta ainavas kvalitāte. Parks ir vizuāli pievilcīgs un labiekārtos. Pilsētas iedzīvotāji to iecienījuši kā pastaigu vietu.

Zema ainavas kvalitāte visos gadalaikos vērojama skatupunktā, kurš atrodas Balvu un Stacijas ielu krustojumā, kuram blakus atrodas dzelzceļš. Gar ietvju malām aug koki, bet dzelzceļa malā krūmi. Vasarā un rudenī te ir gara un nepļauta zāle. Dzelzceļš atstāj ietekmi uz smaržu un skaņu.

Gajoka mikrorajonā visos gadalaikos kopējā ainavas kvalitāte ir zema. Februāra un Nometņu ielu krustojumā tika novērota zemas kvalitātes ainava visos gadalaikos. Ainava atstāj nomācošu iespaidu. Uz Februāra ielas atrodas sliedes, kā arī te stiepjas elektrības līnija. Lielas teritorijas no mikrorajona aizņem rūpniecības teritorijas. Ielu vizuālajam tēlam tiek

piešķirta maza uzmanība. Ir atsevišķas, mūsdienīgas ēkas, piemēram, Baltijas starptautiskā akadēmija, kura apkārtējā ainavā neiederas. Tai apkārt izvietojušās privātmājas un daudzdzīvokļu mājas.

Jaunbūves mikrorajona kopējā ainavas kvalitāte visos gadalaikos ir vidēja. Varšavas un 18. novembra ielu krustojumā visos gadalaikos ainavas kvalitāte bija augsta, kuru savā ziņā nodrošina dievnami, kas te atrodas. Paveroties no skatupunkta tilta virzienā, redzama kokiem un krūmiem aizaugusi ainava. Ventspils un Strādnieku ielu krustojumā ainavas kvalitāte visos gadalaikos ir zema. Te ietves ir sliktā stāvoklī, esošās ēkas nav savstarpēji saskanīgas. Pārējos skatupunktos vērojamas būtiskas izmaņas gadalaikos.

No iegūtajiem rezultātiem zemāka ainavas kvalitāte pētāmajā teritorijā vērojama Gajoka mikrorajonā un pilsētas nomalēs, bet augstāka pilsētas centrā un Jaunbūves mikrorajonā. Pilsētas centra ainaviskajai pievilcībai tiek piešķirta lielāka uzmanība, nekā pārējos pētāmās teritorijas mikrorajonos, jo te ir koncentrējušās valsta un pašvaldības iestādes, kā arī izvietojušies daudzi citi sabiedriski objekti.

Pilsētas Centra, Jaunbūves, Gajoka un Esplanādes mikrorajonos tika izdalītas ainavu morfoloģiskās telpas. Kvartālā tika noteikts, kāda morfoloģiskā telpa tajā dominē.

Centra mikrorajonā kopumā dominē daudzģimeņu (daudzdzīvokļu) dzīvojamo māju apbūve. Sastopama ir arī tirdzniecības centru un lielveikalu, valsts un pašvaldības pārvalžu ēku, zaļo teritoriju un citu ainavu morfoloģiskās telpas. Te vērojama blīva apbūve un liela darījumu objektu un veikalu koncentrācija. Atsevišķos ielu kvartālu māju pagalmos vērojama nesakopta ainava, ar ainavu degradējošiem elementiem (atkritumiem, sabrukušiem malkas šķūnīšiem).

Esplanādes mikrorajonā dominē jauktas apbūves ainava. Sastopama ir arī izglītības, tirdzniecības centru un lielveikalu, daudzģimeņu dzīvojamo māju un citas ainavu morfoloģiskās telpas. Esplanādē pēdējos gados ir uzbūvēti daudzi jauni sabiedriski objekti- Daugavpils Olimpiskais centrs, vairāki lielveikali. Uz to rēķina, zaļo teritoriju skaits pilsētā samazinās. Mikrorajonā ir salīdzinoši daudz potenciālās vietas būvniecībai, tādēļ šī teritorija varētu potenciāli ieinteresēt būvniekus nākotnē.

Gajoka mikrorajonā lielu daļu aizņem klajumu ainava, bet atlikušajā teritorijā dominē ražošanas objektu un vienģimeņu māju morfoloģiskās telpas. Lielu teritoriju aizņem arī jauktas apbūves ainava. Gajokā atrodas viena no divām Daugavpils ieslodzījuma iestādēm.

Jaunbūves mikrorajons teritorijas ziņā ir ļoti liels un tajā dominē vienģimeņu dzīvojamo māju apbūves ainava. Sastopama ir arī daudzģimeņu dzīvojamā apbūve, dzelzceļu teritoriju apbūve un citas ainavu morfoloģiskās telpas. Mikrorajonā daļēji ietilpst Gubiščes ezers.

Bibliogrāfija

1. Matisovs, I. (2007). *Pilsētvides ainavas transformācija Latgales reģionā 20.-21. gadsimtu mijā. Vide. Tehnoloģija. Resursi. 6. starptautiskās zinātniski praktiskās konferences materiāli.* Rēzekne: Latgales ilgtspējīgās attīstības pētnieciskais institūts.
2. Melluma, A. Leinerte, M. (1992) *Ainava un cilvēks.* Rīga: Avots.
3. Nikodemus, O. (2001) *Ainavu plānošana, apsaimniekošana un aizsardzība lauku pašvaldībās*. Rīga: Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija.
4. Nikodemus, O. (2008) Urbanizācija un vide. Grām: Kļaviņš M., ed *Vides zinātne*. Rīga: LU Akad. Apgāds. Pp. 400., 418.
5. Перцик Е. Н. (1999) *Города мира география мировой урбанизации.* Москва: Международные отношения.

Juris Uļjans, Dāvis Gruberts

IESPĒJAMAIS SKUĶU EZERA ATJAUNOŠANAS SCENĀRIJS

Abstract
One of the largest floodplain lakes of the Daugava River in Latvia is lake Skuku, which is located in Southeast Latvia, in the Dvietes ancient valley. The lake is of glacial origin. Its surface area during the summer-autumn low water period is 0.85 km^2, the catchment area covers about 216 km^2. Average depth in summer is 0.5 m. The sediment layer is about 6.0 m thick. According to limnological classification, the lake Skuķu is typical shallow eutrophic macrophyta lake, whose ecosystem has stable clear-water state in summer. It is also the European Union protected habitat – natural eutrophic lake with submerged aquatic vegetation. The lake is flooded by the Daugava River regularly – one to two times a year. Annual amplitude of water level fluctuation can reach up to 7.3 meters. Hydrochemical regime of the lake is also closely related to the Daugava River. However, during the 20th century the lake Skuķu has been significantly affected by anthropogenic impact. During the 30-ies, its summer water level was lowered by 1.5 meters, which promoted fast spread of macrophyta (mainly common reeds) on the lake's bottom. In addition, intensive agriculture within the catchment area during the 'Soviet times' stimulated its further eutrophication. Now, it looks more like a wetland with a deep layer of organic sediments. Hydrological restoration of this lake, based on similar examples in the world, should be performed by a combined approach – deepening the lake's bed and rising of its water level during low water periods. For the bed deepening, it would be advisable to use a rotovating and sediment layer selective removal techniques. In order to maintain the lake in a clear-water state, it is necessary to monitor further changes in its ecosystem and to apply the management techniques practiced elsewhere in the world in shallow lakes.
Key words: *Dviete floodplain, lake restoration, sediment, floodplain lake, lake Skuku.*

Viens no lielākajiem Daugavas palienes ezeriem Latvijā ir Skuķu ezers, kurš atrodas Latvijas dienvidaustrumos Ilūkstes novada Pilskalnes un Dvietes pagastu teritorijās - Dvietes senlejā, kura atrodas uz robežas starp Augšzemes augstieni un Austrumlatvijas zemieni (Gruberts, Soms 2004: 134). Ezera centra koordinātas 56° 04' Z pl., 26° 12'A gr. Pa Dvietes senleju plūst viena no lielākajām Daugavas kreisā krasta pietekām - Dvietes upe, kura ietek Skuķu ezerā un iztek no tā.

Dvietes senlejā ir mēreni kontinentāls klimats. Gada vidējā gaisa temperatūra 6 °C, jūlijā vidējā gaisa temperatūra 17,3 °C un janvārī -6,5 līdz -7 °C. Nokrišņu daudzums gada laikā ir no 620 – 650 mm. Sniega sega šajā apvidū saglabājas līdz 106 dienām (Zelčs 1994: 37).

Ezera ūdens virsmas platība vasaras-rudens mazūdens periodā (vidējais maksimālais ūdens līmenis vasaras-rudens mazūdens periodā pēc ilggadīgo novērojumu datiem 86,15 m v. j. l.) ir aptuveni 0,85 km^2. Vasaras-rudens mazūdens perioda vidējais dziļums ir 0,5 m, maksimālais 1,1m. Ezera garums - 2,0 km, platums-0,8 km. Skuķu ezera sateces baseina laukums ir 216 km^2. Dvietes upes sateces baseina laukums ir 260 km^2. Ezera nogulumu slānis vidēji ir 6,0 metri, taču ezera R-DR daļā nogulumu slānis sasniedz vismaz 12 metrus. Skuķu ezers ir glaciālas izcelsmes ezers (Gruberts 2006:51). Ezers pēc tiešā sateces baseina galvenajiem zemes lietojuma veidiem un atrašanās ūdenssķirtnes zonā raksturojams kā dabisks klajumu ezers (Suško 2007: 8) un pieskaitāms pie Eiropas Savienībā aizsargājamiem

biotopiem kā dabīgi eitrofs ezers ar iegrimušo ūdensaugu un peldaugu augāju (DAP „Dvietes paliene" 2005: 22).

Skuķu ezers pēc daudzgadīgā vidējā aplūšanas biežuma tiek pieskaitīts pie IV hidroloģiskās grupas Daugavas palieņu ezeriem, kas applūst atkārtoti vidēji 1 līdz 2 reizes gadā ne vien pavasarī, bet arī pie absolūtā maksimālā plūdu līmeņa vasaras-rudens periodā intensīvu lietusgāžu rezultātā (Gruberts *et al.* 2007: 225). Skuķu ezera ūdens līmeņa svārstību maksimālā amplitūda sasniedz pat 7,3 metrus. Skuķu ezera sarežģītās morfometrijas dēļ hidroloģisko režīmu būtiski ietekmē ne tikai lokālie meteoroloģiskie un hidroloģiskie faktori, bet arī ūdens līmeņa svārstības cauri tekošajā Dvietes upē, kas ir 37 km gara ar kopējo kritumu 49 m un 260 km^2 lielu sateces baseinu, un 0,057 km^3 upes vidējo gada noteci (Gruberts 2006: 54) un blakus esošajā Daugavā. Lielā mērā tas ir saistīts ar ūdens caurplūdumu, kas mainās sezonāli, atkarībā no upes baseinam raksturīgā klimata un konkrētās sezonas meteoroloģiskajiem apstākļiem, kas savukārt nosaka palu perioda sākumu, ilgumu un palu mērogu (Gruberts 2003: 200).

Skuķu ezera hidroķīmiskais režīms ir cieši saistīts ar Dvieti un Daugavu (Gruberts, Druvietis 2004: 55). Tam var izdalīt līdzenumu upju palieņu ezeriem raksturīgās piepildīšanās (*filling*), drenāžas (*drainage*) un izolācijas (*isolation*) fāzes (Gruberts 2006: 15). Piepildīšanās fāzē notiek Skuķu ezera un Daugavas palu ūdeņu sajaukšanās, kuras rezultātā ezera ūdenī izšķīdušo vielu koncentrācijas samazinās un tā ķīmiskais sastāvs kļūst līdzīgs Daugavas ūdens sastāvam. Savukārt drenāžas fāzē samazinās palu ūdens tilpums un palielinās vietējās noteces loma ezera ūdens bilancē, kā rezultātā ūdenī izšķīdušo vielu koncentrācijas no jauna palielinās. Izolācijas fāzē ezera ūdens ķīmisko sastāvu un tā izmaiņas nosaka vietējie apstākļi (Gruberts, Druvietis 2001: 56; Gruberts *et al.* 2005: 156).

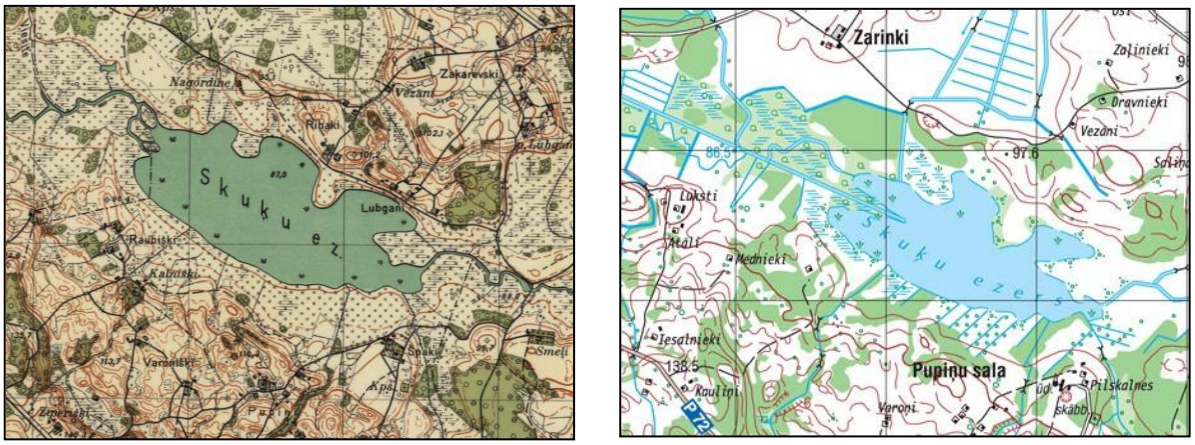
Svarīga nozīme palieņu ezeru ūdens masu bilancē ir arī vietējiem laika un hidroloģiskajiem apstākļiem, jo tie var ne tika ievērojami „bremzēt" Daugavas ūdens ieplūšanu palu laikā, bet arī novest pie praktiski pilnīgas ezerdobju izžūšanas mazūdens periodā (Uļjans 2009: 9).

Līdz šim vērienīgākais kompleksais pētījumus Daugavas palienē ir veikts 2004. gadā no 18. līdz 28. jūlijam, kura gaitā Skuķu ezerā tika konstatētas 17 fitoplanktona taksoni un sugas, trīs zooplanktona taksonomiskās grupas (*Cladocera, Rotaria, Copepoda),* 25 makrozzobentosa sugas un 24 makrofītu sugas. (Gruberts *et al.* 2005: 160). Skuķu ezera makrofītu faunas pētījumos 2007. gada vasarā tika konstatētas 5 retas un aizsargājamas ūdens augu sugas: smailā nitella (*Nitella mucronata*), smaillapu glīvene (*Potamogeton acutifolius*), matveida glīvene (*Potamogeton trichoides*), sakņojošais meldrs (*Scriptus radicans*), kamolīte

(*Tolypella prolifera*). Skuķu pēc aizauguma pakāpe vērtējams kā 100% aizaudzis ezers (Suško 2007: 5).

Dvietes upes paliene ir viena no maz pārveidotajām palienēm Latvijā (Gruberts *et al.* 2005:140), taču ezeru ir ietekmējusi antropogēnā ietekme, veicot 20.gs. ūdens līmeņa regulēšanas darbus (DAP „Dvietes paliene" 2005: 12).

Lauksaimniecības zemju applūšanas ierobežošanai 20. gs. 30-tajos gados tika veikti vērienīgi ūdens līmeņa regulēšanas darbi (skat. 1. att.) Skuķu un Dvietes ezerā, kā arī Dvietes upē.

1.attēls. Skuķu ezers (pa kreisi) 20.gs.30-tajos gados pirms hidroloģiskās regulēšanas un (pa labi) mūsdienās (2005) pēc hidroloģiskās regulēšanas

Hidroloģiskās regulēšanas laikā Skuķu ezerā tika pazemināts ūdens līmenis (skat.2.att.) par 1,5 metriem (DAP „Dvietes paliene" 2005: 12).

Radītās hidroloģiskās izmaiņas un intensīvās lauksaimniecības attīstība (kolektivizācijas periodā) ezera sateces baseinā veicināja pastiprinātu eitrofikāciju (skat. 3. att.), tagad ezers vairāk līdzinās kūdrājiem (purvājiem) ar dziļu sapropeļa slāni (Beikers 1989: 10).

3.attēls. Skuķu ezera aerofoto uzņēmums (2005.g.,LĢIA)

Dabīgi eitrofa ezera ar iegrimušo ūdensaugu un peldaugu augāju biotopa (skat. 4. att.) vispārējai pastāvēšanai sevišķi nozīmīgs ir hidroloģiskā režīma dabiskums ne tikai ezerā, bet arī visā tā sateces baseinā. Lai uzturētu vai uzlabotu šāda biotopa kvalitāti, ir nepieciešams veikt tā apsaimniekošanu. Ir jālikvidē pastiprinātais eitrofikācijas process, kas radies vai notiek cilvēka saimnieciskās darbības rezultātā, jo eitrofikācijas dēļ mainās ūdensaugu sugām nepieciešamie vides apstākļi un tos nomāc konkurētspējīgākas ūdensaugu sugas, piemēram, niedres (*Phragmites sp*.) un grīšļi (*Carex sp.)* (Eņģele 2010: 91).

4.attēls. Skuķu ezers 2007.gada vasarā. Foto D. Stalidzāne

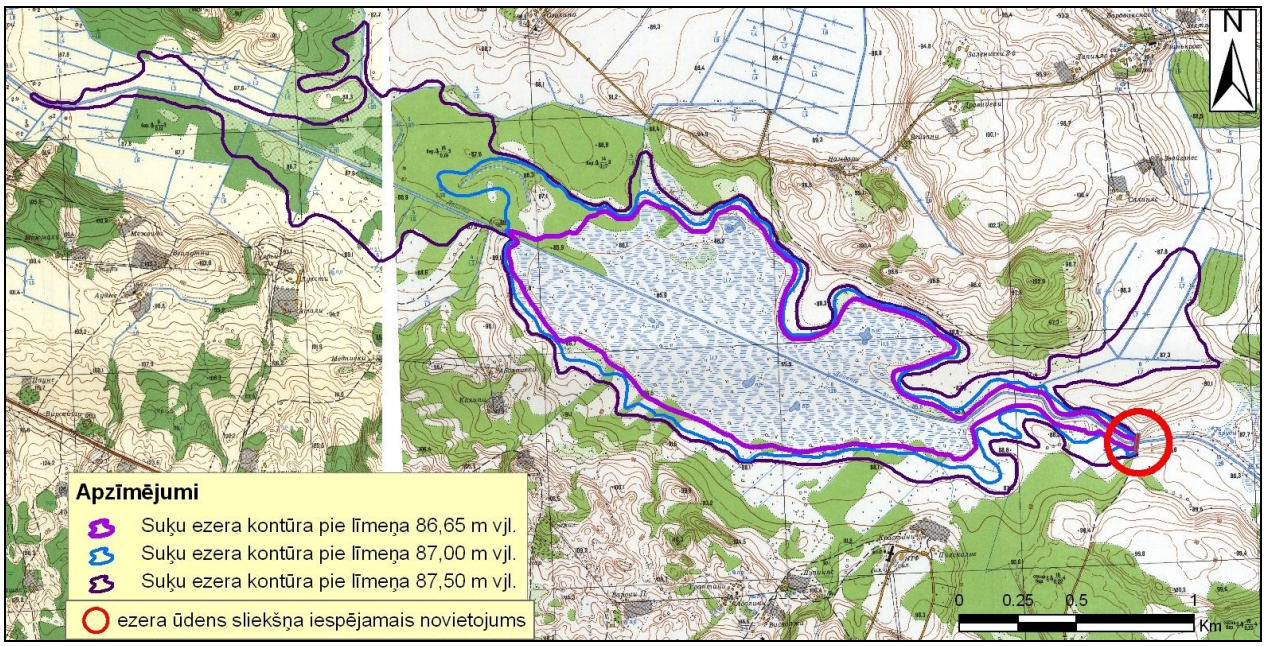
Skuķu ezera iespējamie apsaimniekošanas pasākumi ir dabiskā hidroloģiskā režīma atjaunošana, aizauguma samazināšana un nevēlamu sugu, piemēram, niedres (*Phragmites sp.*), izplatības ierobežošana, krastmalas augāja struktūras uzlabošana, piemēram, krūmu ciršana un koku retināšana, zaru kritalu un organisko nogulumu izvākšana (Eņģele 2010: 91).

Pasaules palieņu ezeru apsaimniekošanas pieredzē plaši tiek pielietotas trīs hidroloģijas atjaunošanas metodes:

- paaugstinot ūdens līmeni;
- padziļinot ezerdobi;
- kombinēti – gan paaugstinot ūdens līmeni, gan padziļinot ezerdobi (Bjork 1994: 155).

Ezera ūdens līmeņa paaugstināšanai viens no tehniskajiem risinājumiem ir aizsprosto veidošana uz ezera iztekām. Ezerdobes padziļināšanai pastāv trīs tehniskie risinājumi: frēzēšana (rotovating), grunts sūkšana (suction dredging) un grunts izsmelšana ar rakšanas metodi. Veicot virsūdens veģetācijas, piemēram, niedru (*Phragmites sp*.) un grīšļu (*Carex sp.)*, sakņu sistēmu slāņa frēzēšanu, ezerdobe tiek padziļināta visa sakņu sistēmas slāņa biezumā, kas ir pietiekoši daudz, lai varētu jau sākt attīstīties un izplatīties iegrimusī veģetācija, atbrīvojot lielākas atklāta ūdens platības. Savukārt veicot selektīvu nogulumu izvākšanu, noņemot tikai nogulumu slāņa virsējo daļu netiek traucēts un izmainīts zemāk iegulušo nogulumu raksturs. Taču izņemot no ezera „dibena" barības vielām (biogēniem) bagātīgo nogulumu slāni, tiek uzlaboti iegrimušo ūdens augu pastāvēšanas apstākļi, kā arī tiek uzlaboti vairošanās un ziemošanas apstākļi zivju populācijai (Bjork 1994:156). Piemēram, Hornborgas ezera hidroloģiskajā atjaunošanā, lai nodrošinātu ezera ilgtspējīgu pastāvēšanu, tika izvēlēta kombinētā pieeja, kad tiek padziļināta ezerdobe un paaugstināts ezera līmenis (Bjork 1994: 165).

Skuķu ezera hidroloģijas atjaunošanā, balstoties uz pasaulē līdzīgiem piemēriem, būtu ieteicama kombinētā pieeja, kad tiek gan padziļināta ezerdobe, gan paaugstināts ūdens līmenis. Taču ūdens līmeņa paaugstināšanas iespējas ir ļoti ierobežotas, jo atjaunojot kādreizējo (pirms hidroloģiskās regulēšanas 87,5 m vjl.) ezera līmeni, tiktu appludinātas milzīgas palieņu pļavu teritorijas (skat.5.att.), līdz ar to Skuķu ezera ūdens līmeņa paaugstināšana ir iespējama par 0,5 metriem līdz augšpus ezeram atjaunojamajam Dvietes upes posmam (86,65 m vjl.).Ūdens līmeņa paaugstināšanu ieteicams veikt pakāpeniski vairākos etapos, katru reizi paaugstinot par 15-20 cm, lai ezera piekrastes biotopi spētu adaptēties jaunajam hidroloģiskajam režīmam.

5. attēls. Skuķu ezera krasta līnijas kontūra papaaugstinot ūdens līmeni.

Ezera „dibena" padziļināšanai būtu ieteicams pielietot frēzēšanas un nogulumu slāņa selektīvas izņemšanas metodes. Nevēlamo sugu izplatības ierobežošana būtu nepieciešama ezera R daļā pie Dvietes ietekas, kur niedrājs ir izplatījies lielā teritorijā. Frēzēšanas darbiem piemērotākais ir vasaras mazūdens periods, kad ezerā un upē ir sasniegts minimālais ūdens līmenis. Selektīva nogulumu slāņa izņemšana var notikt tikai tad, ja ir noskaidrota ezera nogulumu izpēte visā nogulumu biezumā., taču pašlaik šādu datu par Skuķu ezera nogulumiem nav, tāpēc būtu nepieciešami turpmāki ezera nogulumu pētījumi.

Pēc Skuķu ezera hidroloģijas atjaunošanas būtu nepārtraukti jāseko līdzi ezera turpmākai attīstībai un jārīkojas pēc pasaules praksē pielietotajām palieņu ezeru apsaimniekošanas metodēm, lai spētu uzturēt ezera ekosistēmu līdzsvarā.

Bibliogrāfija

1. Beikers G. (1989) Austrumlatvijas zemiene: Pēdējie plūdi – XX gadsimtā... *Zinātne un Tehnika*, februāris.
2. Bjork S. (1994) Treatment of overgrown shallow lakes – macrophyte control: Lake Hornborga, Sweden, *Restoration of Lake Ecosytems*, Eiseltova M., eds., Information Press, Oxford.
3. DAP „Dvietes paliene" (2005) *Dabas parka Dvietes paliene dabas aizsardzības plāns.* Izstrādātājs: Latvijas Ornitoloģijas biedrība, Rīga.
4. Eņģele L. (2010) Saldūdeņu biotopi. Grām.:Auniņš A. (red.) *Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā*. Noteikšanas rokasgrāmata. Latvijas Dabas fonds, Rīga.
5. Gruberts D. (2003) The four largest floodplain lakes in Latvia: hydrology, hydrochemistry and hydrobiology. In: Järvet A., Lode E. (eds.) *Ecohydrological Processes in Northern Wetlands.* Selected Papers of International Conference and Educational Workshop. Tallinn, Tartu University Press, 196-202.

6. Gruberts D. (2006) *Palu pulsa koncepcija Daugavas vidusteces palieņu ezeru ekoloģijā.* Daugavpils Universitāte, Daugavpils.
7. Gruberts D., Druvietis I. (2001) Phytoplankton periodicity in floodplain lake Grīvas, Latvia – Baltic State. In: Partnerships for Sustainable Life in Lake Ecosystems. *Proceedings of 9th international conference on the conservation and management of lakes*. Shiga, BIWAKO, 54-57.
8. Gruberts D., Druvietis I. (2004) Daugavas baseina palienes ezeru hidroloģiskās un hidrobioloģiskās īpatnības. *Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne: Referātu tēzes.* Rīga. LU izd., 237-238 lpp.
9. Gruberts D., Druvietis I., Parele E., Paidere J., Poppels A., Škute A. (2007) Impact of hydrology on aquatic communities of floodplain lakes along the Daugava River (Latvia). *Hydrobiologia*, 584, 223-237.
10. Gruberts D., Paidere J., Prieditis J. Škute A., Druvietis I., Popels A., Parele E., Engele L. (2005) Biodiversity of the Daugava'sfloodplain lakes in southeas Latvia. *Acta Biol. Univ. Daugavpil.*, 5 (2): 137-153.
11. Gruberts D., Soms J. (2004) Dvietes senlejas ģenēzes jautājumi. *Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne: Referātu tēzes.* Rīga, LU izd., 133-137 lpp.
12. Suško U. (2007) *Daugavpils-Dvietes apkārtnes Daugavas palieņu ezeru ūdensaugi.* Daugavpils: Daugavpils Universitātes Sistemātiskās bioloģijas institūts.
13. Zelčs V. (1994) Aknīstes nolaidenums. *Enciklopēdija „Latvijas daba"* 1.sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 37 lpp.

Pētījumu atbalstīja ESF projekts „Atbalsts Daugavpils Universitātes maģistra studiju īstenošanai" (vienošanās Nr. 2009/0151/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/012)

Vika Zaharova

RETĀS UN AIZSARGĀJAMĀS AUGU SUGAS UN TO IZPLATĪBA DABAS LIEGUMĀ „PĀVILOSTAS PELĒKĀ KĀPA"

Abstract
The aim of the bachelor paper is to investigate the distribution of rare and protected plant species in Nature Reserve „Pāvilostas pelēkā kāpa". During the implementation of the bachelor paper the field work was carried out in Nature Reserve „Pāvilostas pelēkā kāpa" to make the inventory of the rare and protected vascular plant species and the obtained data was put to the species distribution maps. As to the grid of the territory, the size of grid squares was chosen in accordance to the area of the territory. As the result of that an objective overview of the distribution of the rare and protected plant species was obtained.
Key words: *Nature Reserve „Pāvilostas pelēkā kāpa", rare plant species, protected plant species, grey dunes, flora, vegetation.*

Pāvilosta ir maza pilsētiņa, kuru neskartā piekrastes daba apņem no visām pusēm. Dabiskus biotopus var sastapt dažu minūšu gājiena attālumā no pilsētas centra, šeit sastopams priežu sausieņu mežs, apskatāmas priekškāpas jeb baltās kāpas un aiz tām atrodas Latvijā lielākās pelēkās kāpas (Znotiņa, Ģēģere 2006: 2).

Pāvilosta tiek uzskatīta par pelēko kāpu pilsētu. Šīs kāpas ir vienas no plašākajām un daudzveidīgākajām pelēkajām kāpām ne tikai Latvijā, bet arī Eiropas Savienībā. Pāvilostas pelēkās kāpas sasniedz pat 818 m platumu (Laime 2006: 16). Dabas liegums "Pāvilostas pelēkā kāpa" atrodas Latvijas DR daļā, Baltijas jūras krastā, Pāvilostas novadā – Pāvilostas pilsētas Z daļā (bij. Liepājas raj.), kur aizņem 42,04 ha lielu platību (skat. 1. pielikumu). Pēc fizioģeogrāfiskā iedalījuma teritorija ietilpst Piejūras zemienes Piemares līdzenuma apakšrajonā (Turlais 2009: 10; 20). Lieguma teritorija ir veidojusies Baltijas ledus ezera un Litorīnas jūras pastāvēšanas laikā. Liegums ir dibināts 2007. gadā saskaņā ar Grozījumiem MK noteikumos Nr. 212 "Noteikumi par dabas liegumiem". 2009. gadā liegums tika iekļauts Eiropas Savienības īpaši aizsargājamo dabas teritoriju tīklā – NATURA 2000. Tā kā Pāvilostas pelēkā kāpa ir iekļauta šajā aizsargājamo dabas teritoriju tīklā, tā saņem finansējumu no LIFE programmas, ko piešķir Eiropas Komisija (Kļaviņš u.c. 2008: 449). Dabas liegums ir viegli atrodams un sasniedzams, jo lielākā daļa no tā atrodas Pāvilostas pilsētā (Dabas lieguma "Pāvilostas pelēkā kāpa" dabas aizsardzības plāns 2009: 11). Pelēkā kāpa ir īpaša ar to, ka tajā aug Eiropā vai pat pasaulē ļoti retas vai diezgan retas augu sugas, piemēram, Lēzeļa vīrcele *Linaria loeselii*, jūrmalas kamieļzāle *Corispermum intermedium* u.c. Daudzas augu sugas, kas bieži sastopamas pelēkajā kāpā, ir retas Latvijā kopumā (Laime 2005: 1). Dabas lieguma teritorijā ir konstatētas 19 retas augu sugas, no kurām 10 ir Latvijā īpaši aizsargājamas un 15 iekļautas Latvijas Sarkanajā grāmatā (skat. 1. tabulu). Galvenie pelēko kāpu augu segas veidotāji ir kserofīti – smiltāja neļķe *Dianthus arenarius,* smilts

grīslis *Carex arenaria* u.c. Kāpās sastopami arī mezofītu vietu augi – pļavas dedestiņa *Lathyrus pratensis*, lauka mētra *Mentha arvensis* u.c. Daudzviet pelēkā kāpa atgādina pļavu (Fatare 1975: 10). Tipiskākās augu sugas ir zilganā kelērija *Koeleria glauca*, smilts grīslis *Carex arenaria*, mazais mārsils *Thymus serpyllum* u.c. (Dabas lieguma "Pāvilostas pelēkā kāpa" dabas aizsardzības plāns 2009: 38; 39).

Kāpās aug arī daudz sausumizturīgās nezāļu sugas. Sastopami arī ruderālās veģetācijas pārstāvji – tie ir savvaļas augi, kas aug cilvēka mītņu tuvumā un neapkoptās teritorijās. Šo grupu parasti veido fitocenozes ausās, ar barības vielām bagātās vietās, kā arī aļģu un cita organiskā materiāla sanesumu vietās piekrastē. Piemēram, barības vielām bagātās vietās raksturīgās sugas ir balandas *Chenopodium spp*. un skābenes *Rumex spp*. Sastopami arī efemeri – tie ir viengadīgi augi, kuri uzdīgst agri pavasarī, ātri iziet visas attīstības stadijas un atmirst. No šī augu grupas kāpās aug pavasara drojenīte *Erophila verna* un smiltsķērsas *Arabis spp.* (Rove 2009: 15). Lieguma veģetācijā sastopamas galvenokārt litorālas augu sugas – tie ir augi, kas spēj eksistēt tikai noteiktos apstākļos jūras vai okeānu piekrastē un nav vai arī ļoti reti ir sastopami iekšzemē. Teritorijā dominē augu sugu grupa, kuras populācija ir atkarīga no atklātām kāpu platībām. Raksturīga teritorijas īpatnība ir plašas īpaši aizsargājamu augu sugu, kā, piemēram, smiltāja neļķes *Dianthus arenarius*, pļavas silpurenes *Pulsatilla pratensis* u.c. sugu poligonveida audzes (Dabas lieguma "Pāvilostas pelēkā kāpa" dabas aizsardzības plāns 2009: 38; 39). No vaskulāro augu sugām, dabas liegumā ir konstatētas 15 sugas, kuras iekļautas Latvijas Sarkanajā grāmatā (LSG). Tā ir grāmata, kurā apkopoti dati par retām un iznīkstošām gan augu, gan dzīvnieku sugām (Liepa u.c. 1991: 252).

1.tabula

Retās un īpaši aizsargājamās vaskulāro augu sugas dabas liegumā "Pāvilostas pelēkā kāpa" (Dabas lieguma "Pāvilostas pelēkā kāpa" dabas aizsardzības plāns 2009: pielikums nr. 9.2.).

Nosaukums	**LSG**	**ES**	**ĪAS**	**MIK**	**Reta, ar izplatības īpatnībām**
Baltijas dzegužpirkstīte *Dactylorhiza baltica*	4		+		
dedestiņu vīķis *Vicia lathyroides*	2				
Gmelina alise *Alyssum gmelinii*	3		+		
garkāta ģipsene *Gypsophila fastigiata*	3		+	+	
iesirmā kāpsmildzene *Corynephorus canescens*	3				
jūrmalas dedestiņa *Lathyrus maritimus*	2		+		
jūrmalas pērkonamoliņš *Anthyllis maritima*	3				

kāpu auzene *Festuca sabulosa*					+
ķiploku sīpols *Allium scorodoprasum*	3				
Lēzeļa vīrcele *Linaria loeselii*	3		+	+	
pakalnu neaizmirstule *Myosotis ramosissima*	3				
pļavas silpurene *Pulsatilla pratensis*	4		+		
pūkainais plostbārdis *Tragopogon heterospermus*	3				
sīkziedu plaukšķene *Silene borysthenica*	2		+	+	
sīpoliņu gundega *Ranunculus bulbosus*	3		+	+	
smiltāja neļķe *Dianthus arenarius ssp.arenarius*		HD II, IV	+		
tumšsarkanā dzeguzene *Epipactis atrorubens*					+
vālīšu staipeknis *Lycopodium clavatum*	4	HD V	+		
zilganā kelērija *Koeleria glauca*					+

Apzīmējumi:

LSG Latvijas Sarkanās grāmatas kategorija;

ES Eiropas Padomes direktīvas (HD – EP Direktīvas 92/43/EEC "Par dabisko biotopu, savvaļas faunas un floras aizsardzību" (21.05.1992) pielikums;

ĪAS īpaši aizsargājamā suga (MK noteikumi Nr. 396, 14.11.2000., groz. 27.07.2004.);

MIK sugai veidojami mikroliegumi (MK noteikumi Nr. 45, 30.01.2001., groz. 31.05.2005.).

Dabas teritorijas izpētei ir svarīgi atrast pēc iespējas vairāk augu un dzīvnieku taksonus, jo tie raksturo teritorijas bioloģisko daudzveidību.

Var iedalīt trīs augu inventarizācijas līmeņus (Gavrilova 2005: 7):

1) augu sugu saraksta sastādīšana;
2) augu sugu uzskaite pa augu sabiedrībām (biotopiem);
3) augu sugu izplatības karšu izveidošana un sakopšana floras atlantā.

Darbā tika izmantots pirmais un trešais augu inventarizācijas līmenis. Lauka pētījumu dati tika iegūti laika periodā no 2009. gada jūnija līdz jūlijam. Pētījumu gaitā tika atzīmētas dabas lieguma „Pāvilostas pelēkā kāpa" teritorijā esošās retās un aizsargājamās sugas. Tika izmantota transektas metode, vadoties pēc kartes tika apsekota visa dabas lieguma teritorija. Bakalaura darbam rezultāti tika iegūti veicot gan tiešās, gan netiešās pētījumu metodes, kas ietvēra:

- informācijas apkopošanu un analīzi,
- reto un aizsargājamo augu sugu apsekošanu,

- kartogrāfisko materiālu analīzi,
- ģeomātisko metodi (ĢIS izmantošana).

Dabas liegumā „Pāvilostas pelēkā kāpa" tika inventarizētas retās un aizsargājamās vaskulāro augu sugas, pēc tam tika veidotas augu sugu izplatības kartes. Saskaņā ar izstrādāto teritorijas kvadrātu tīklu, kvadrātu izmēri tika izvēlēti atbilstoši pētāmās teritorijas lielumam, kā rezultātā tika iegūts objektīvs pārskats par augu sugu sastopamību.

Informācijas apkopošana un analīze tika veikta, izmantojot pieejamos literatūras avotus un INTERNET vēstkopas, kurās bija sniegtas ziņas par pētījumu teritoriju un par tajā sastopamo floru.

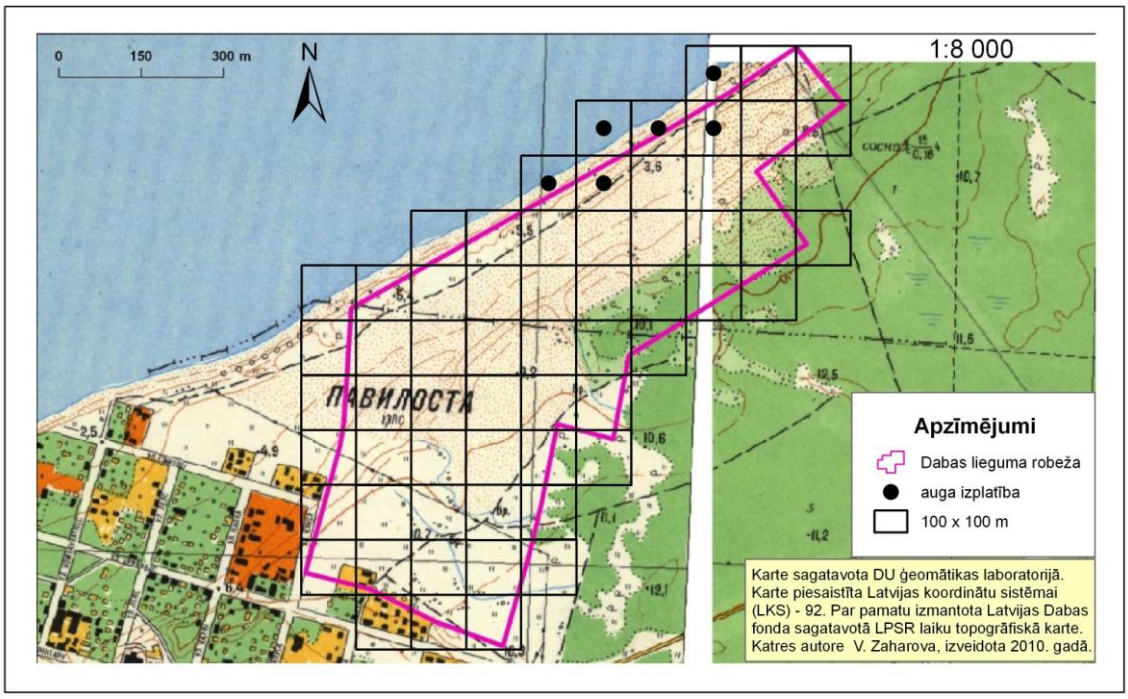
No 19 vaskulāro augu sugām, dabas liegumā „Pāvilostas pelēkā kāpa" tika konstatētas 16 retās un aizsargājamās augu sugas:

1) Baltijas dzegužpirkstīte *Dactylorhiza baltica*;
2) dedestiņu vīķis *Vicia lathyroides*;
3) Gmelina alise *Alyssum gmelinii*;
4) garkāta ģipsene *Gypsophila fastigiata*;
5) iesirmā kāpsmildzene *Corynephorus canescens*;
6) jūrmalas dedestiņa *Lathyrus maritimus*;
7) jūrmalas pērkonamoliņš *Anthyllis maritima*;
8) kāpu auzene *Festuca sabulosa*;
9) Lēzeļa vīrcele *Linaria loeselii*;
10) pļavas silpurene *Pulsatilla pratensis*;
11) pūkainais plostbārdis *Tragopogon heterospermus*;
12) sīkziedu plaukšķene *Silene borysthenica*;
13) smiltāja neļķe *Dianthus arenarius ssp.arenarius*;
14) tumšsarkanā dzeguzene *Epipactis atrorubens*;
15) vālīšu staipeknis *Lycopodium clavatum*;
16) zilganā kelērija *Koeleria glauca.*

Baltijas dzegužpirkstīte *Dactylorhiza baltica* (Klinge) N.I. Orlova

Sastopama lieguma Z un ZA daļā, kas atrodas tuvāk jūras krastam. Sugas sastopamība sastāda 10 % no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija dabas liegumā ir liela.

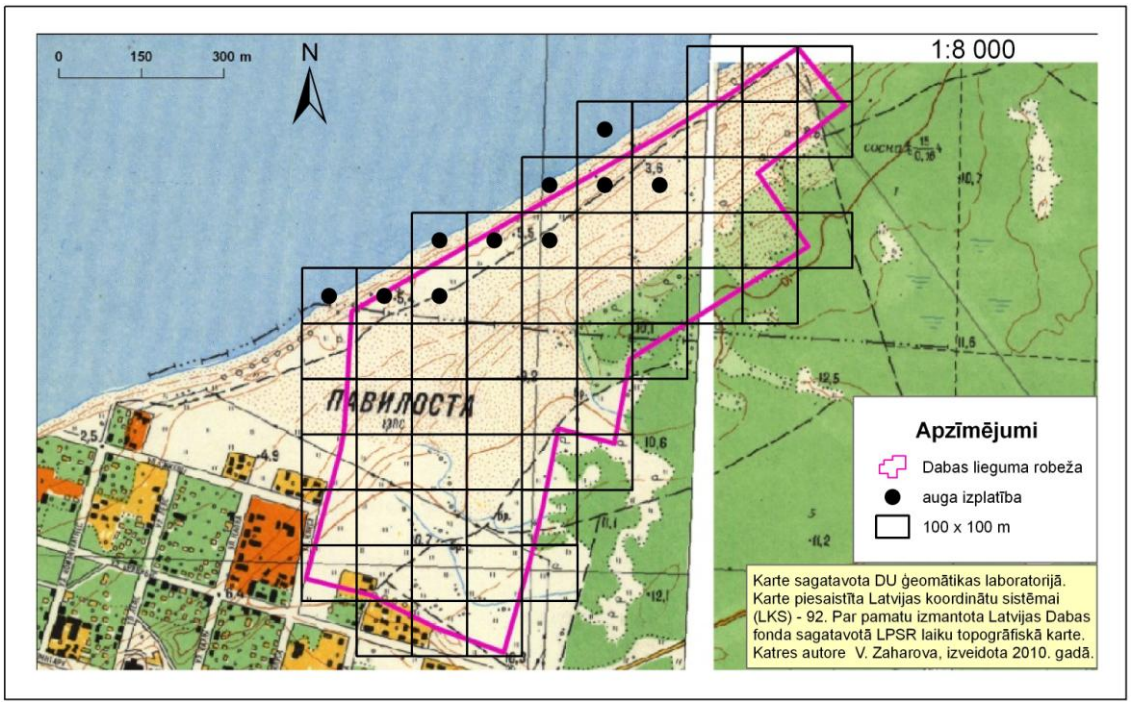
1.attēls

Dedestiņu vīķis *Vicia lathyroides* L.

Sastopams lieguma Z un ZR daļā. Sugas sastopamība sastāda 16% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita.

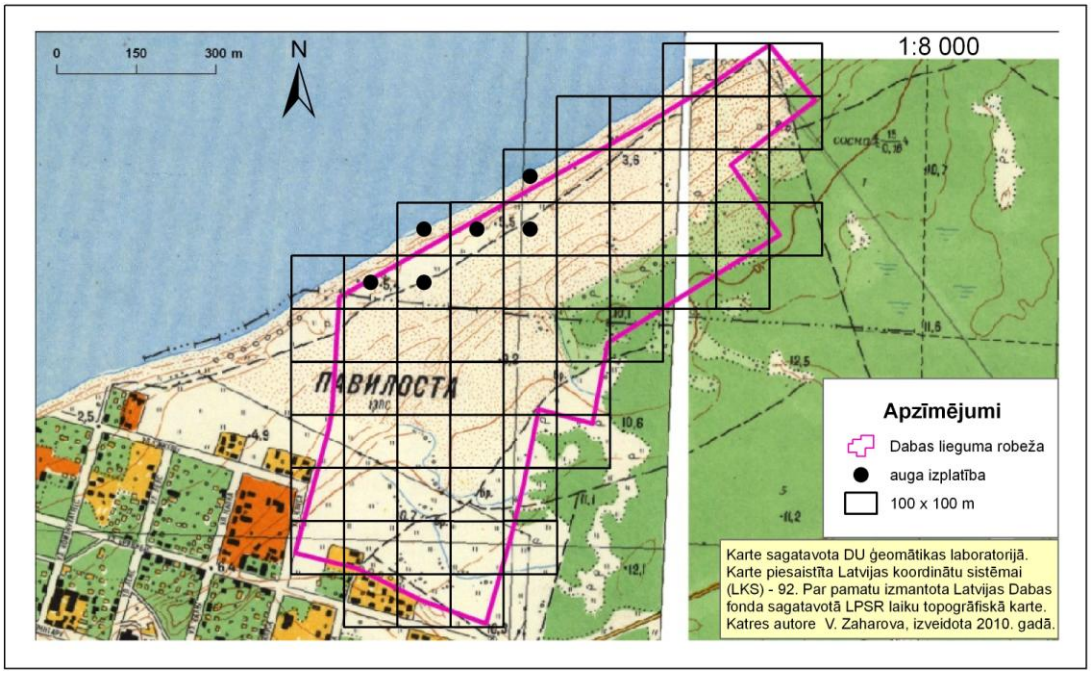
2.attēls

Gmelina alise *Alyssum gmelinii* Jord.

Sastopama lieguma ZR daļā, kas atrodas tuvāk jūras krastam. Sugas sastopamība sastāda 10 % no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita un to populācija dabas liegumā ir liela.

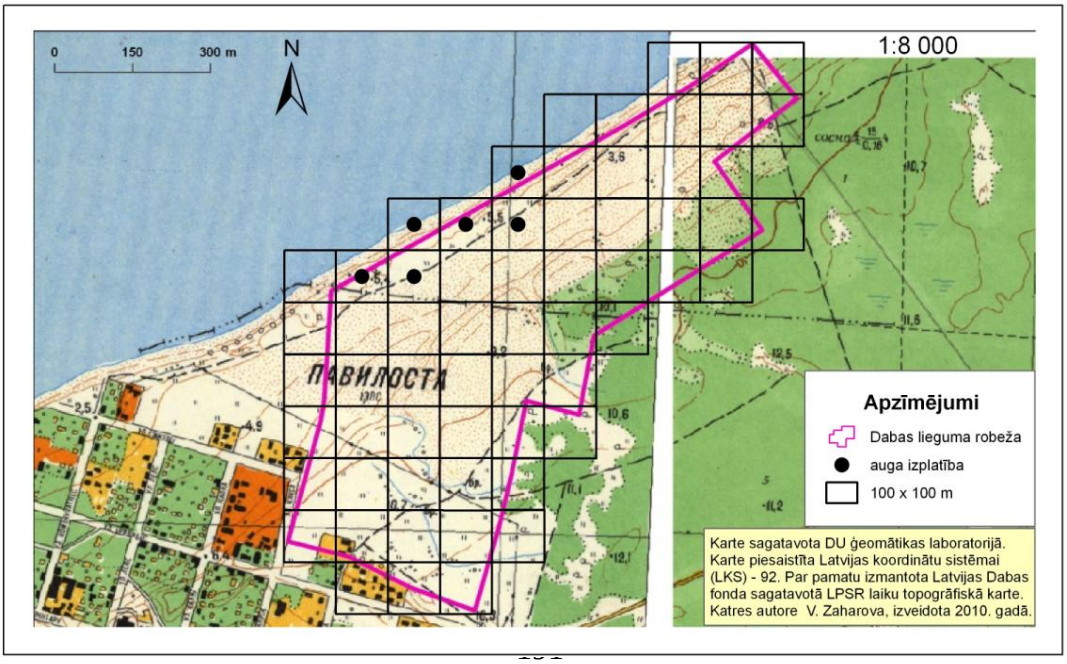
3.attēls

Garkāta ģipsene *Gypsophila fastigiata* L.

Sastopama lieguma ZR daļā. Tāpat kā iepriekšējie augi, sastopama arī galvenokārt tajā lieguma daļā, kas atrodas tuvāk jūras krastam. Sugas sastopamība sastāda 10% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita.

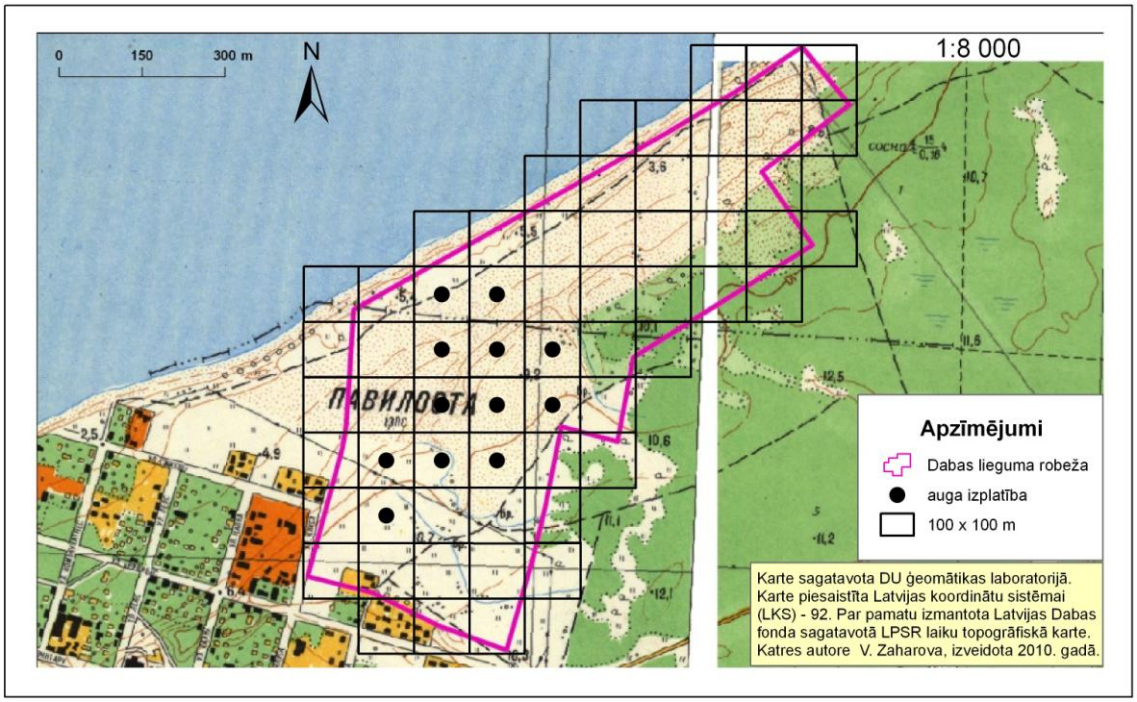
4.attēls

Iesirmā kāpsmildzene *Corynephorus canescens* (L.) P. Beauv.

Visvairāk sastopama lieguma centrālajā daļā, nedaudz arī ZR un DR daļā. Sugas sastopamība sastāda 19% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. Iesirmā kāpsmildzene ir viena no visizplatītākajām augu sugām „Pāvilostas pelēkajā kāpās".

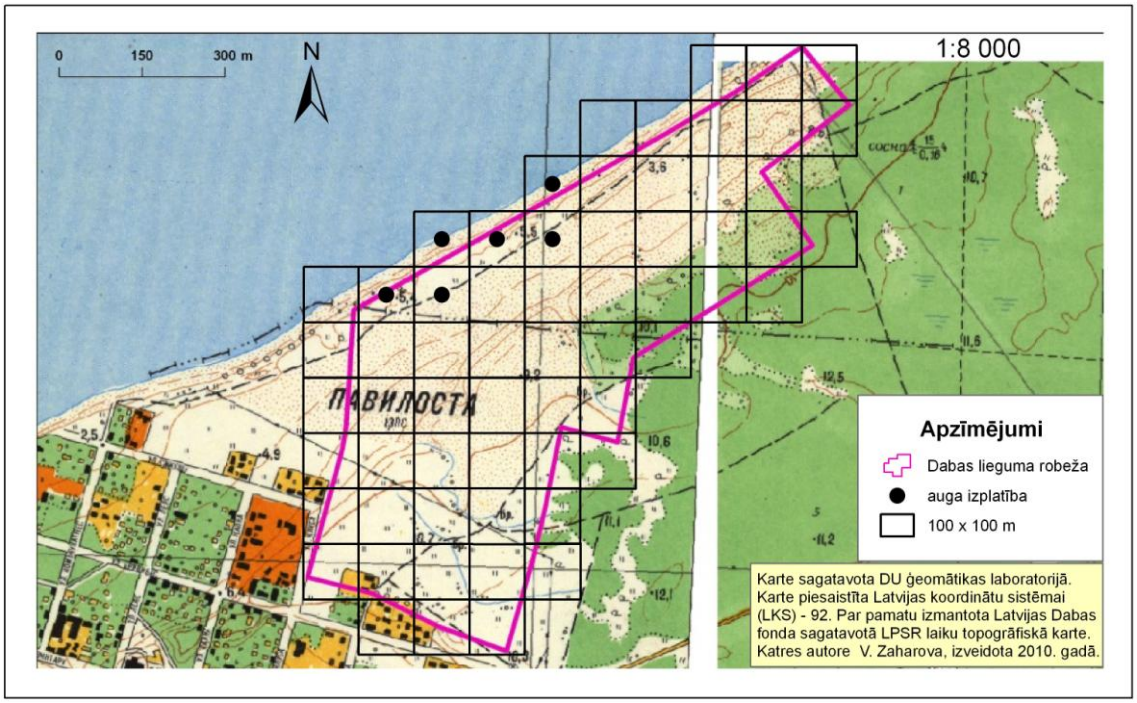
5.attēls

Jūrmalas dedestiņa *Lathyrus maritimus* (L.) Bigelow

Sastopama lieguma ZR daļā gar jūras krastu. Sugas sastopamība sastāda 10% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija liegumā ir liela.

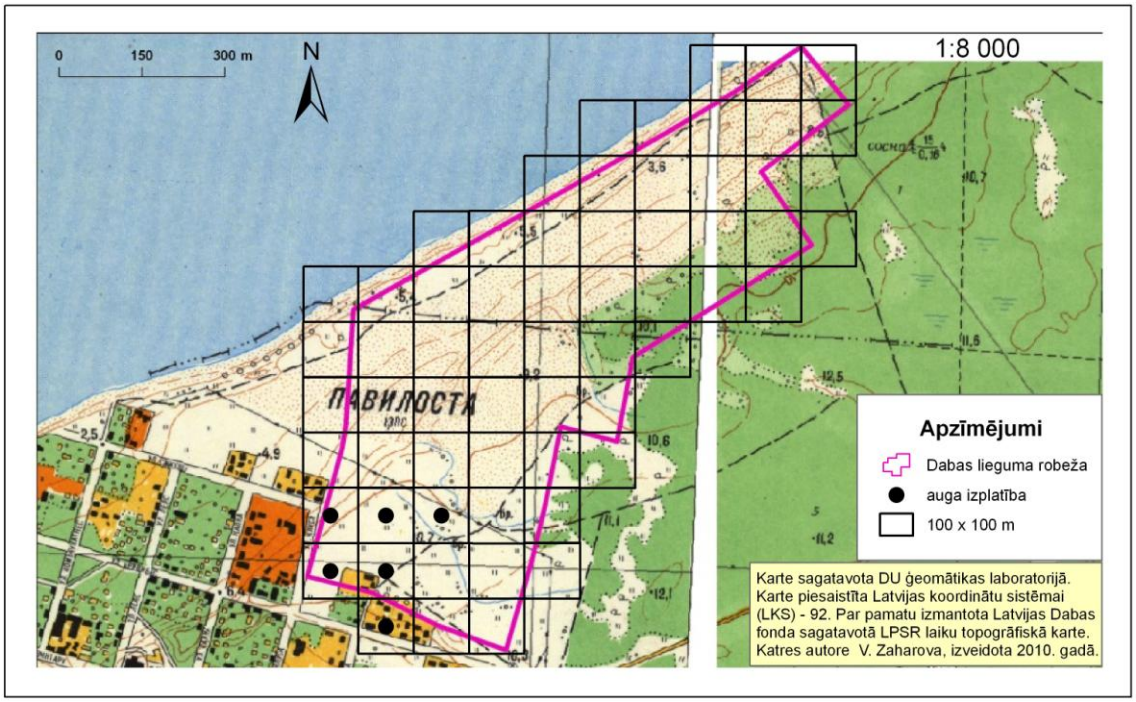
6. attēls

Jūrmalas pērkonamoliņš *Anthyllis maritima* Schweigg.

Sastopams lieguma DR daļā tuvu apdzīvotajai vietai. Sugas sastopamība sastāda 10% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija dabas liegumā ir liela.

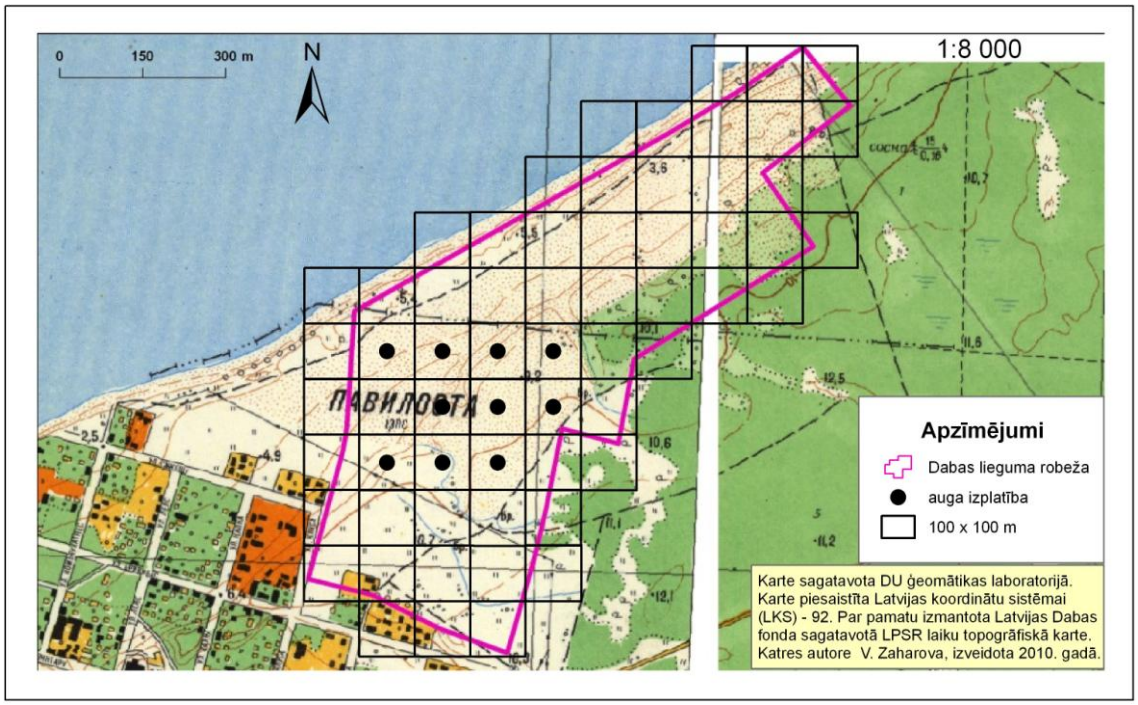
7. attēls

Kāpu auzene *Festuca sabulosa* (Andersson) H. Lind.

Sastopama dabas lieguma centrālajā daļā. Sugas sastopamība sastāda 16% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija liegumā ir liela.

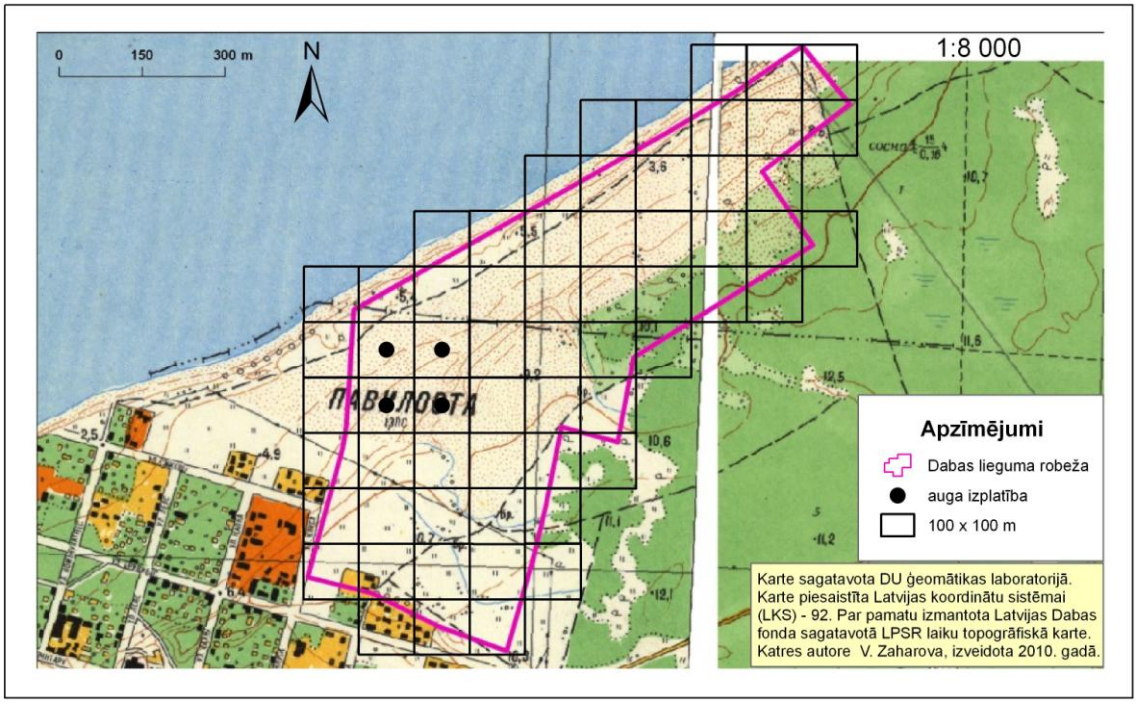
8. attēls

Lēzeļa vīrcele *Linaria loeselii* Schweigg.

Sastopama lieguma R daļā. Sugas sastopamība sastāda 10% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita.

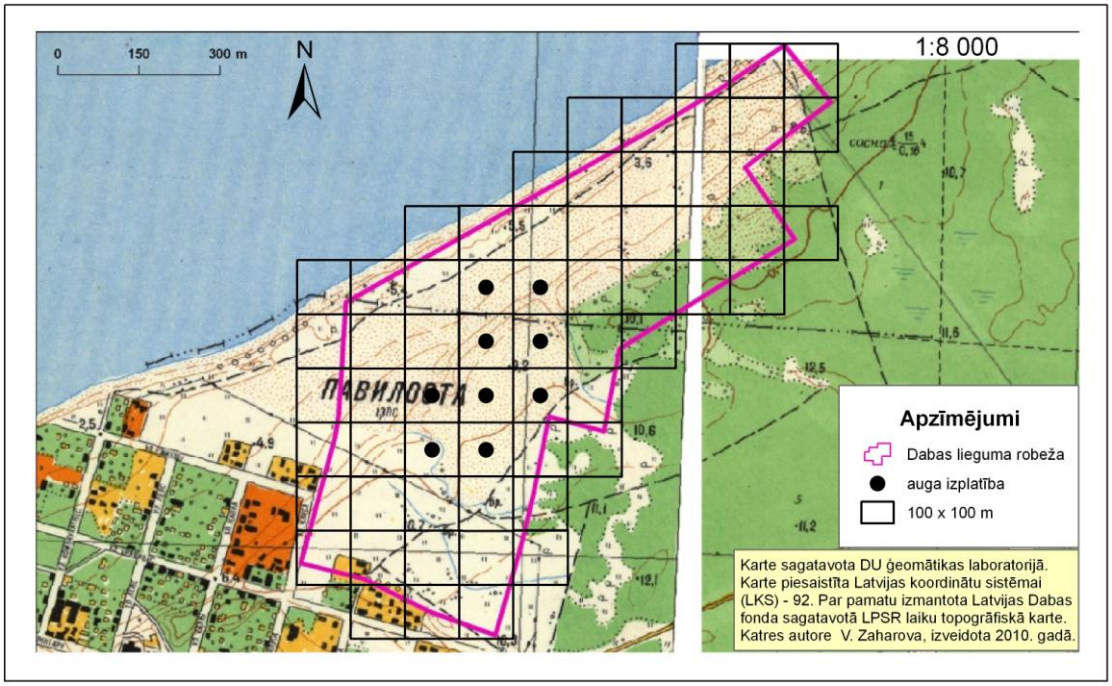
9. attēls

Pļavas silpurene *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill.

Sastopama lieguma centrālajā daļā. Sugas sastopamība sastāda 15% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija liegumā ir liela.

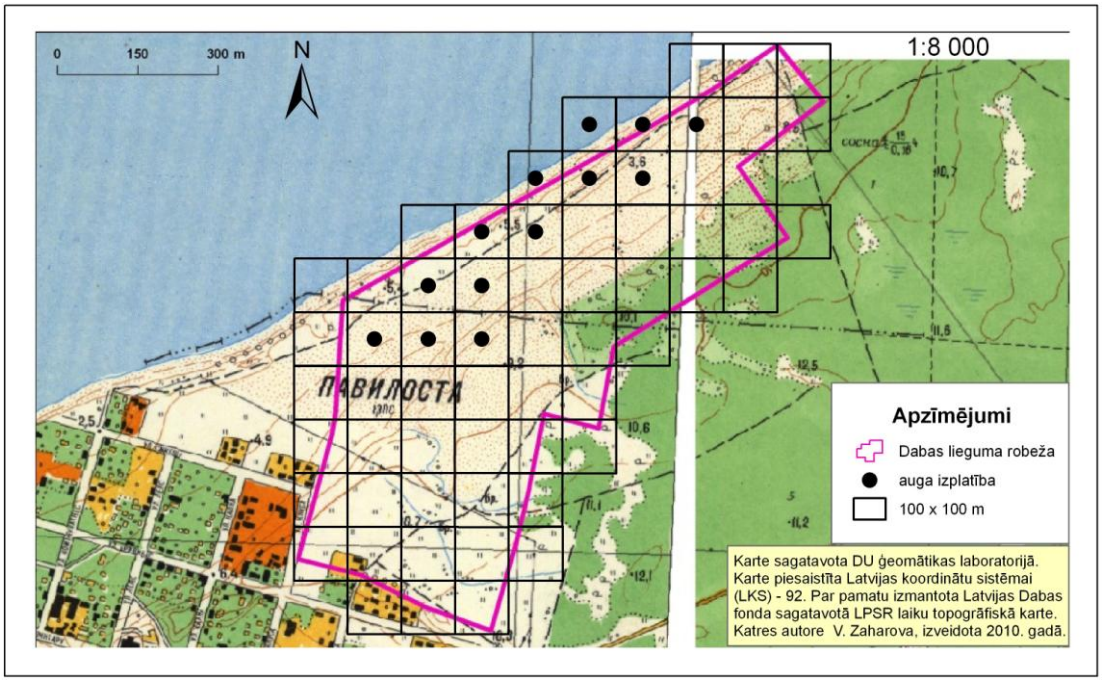
10. attēls

Pūkainais plostbārdis *Tragopogon heterospermus* Schweigg.

Sastopams lieguma Z, ZR, ZA daļā un nedaudz arī centrālajā daļā. Sugas sastopamība sastāda 21 % no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita un ir otrs izplatītākais augs liegumā. To populācija dabas liegumā ir ļoti liela.

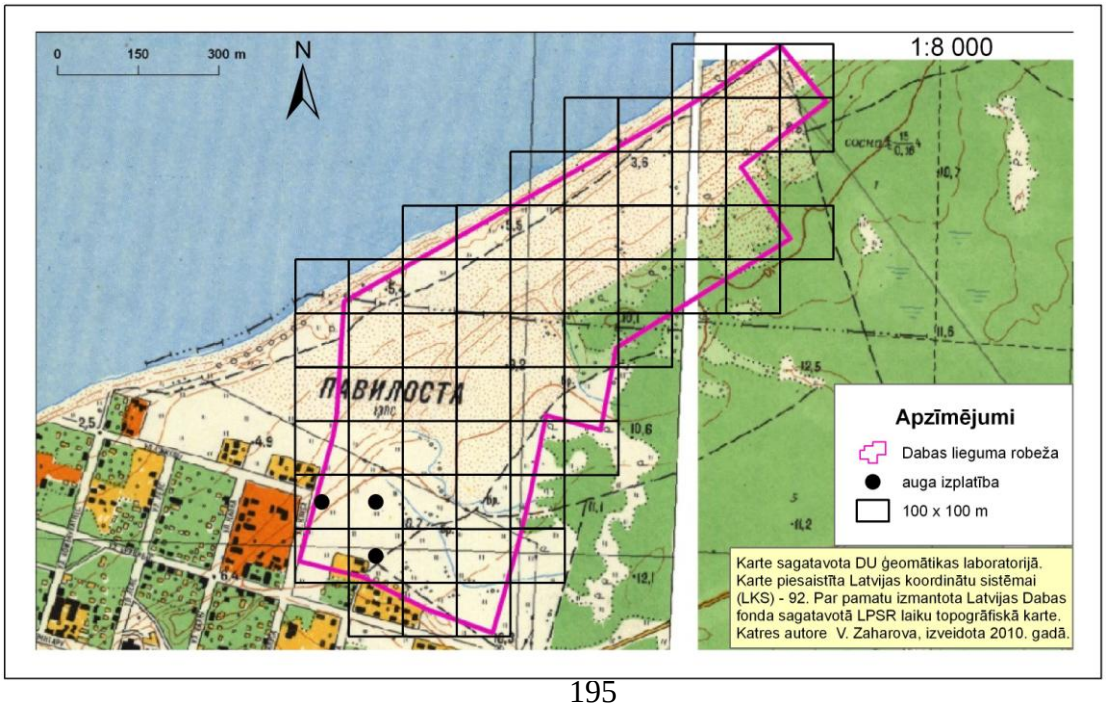
11. attēls

Sīkziedu plaukšķene *Silene borysthenica* (Gruner) Walters

Sastopama lieguma DR daļā. Aizņem 5% no kopējās dabas lieguma platības un ir viens no visretāk izplatītajiem augiem liegumā.

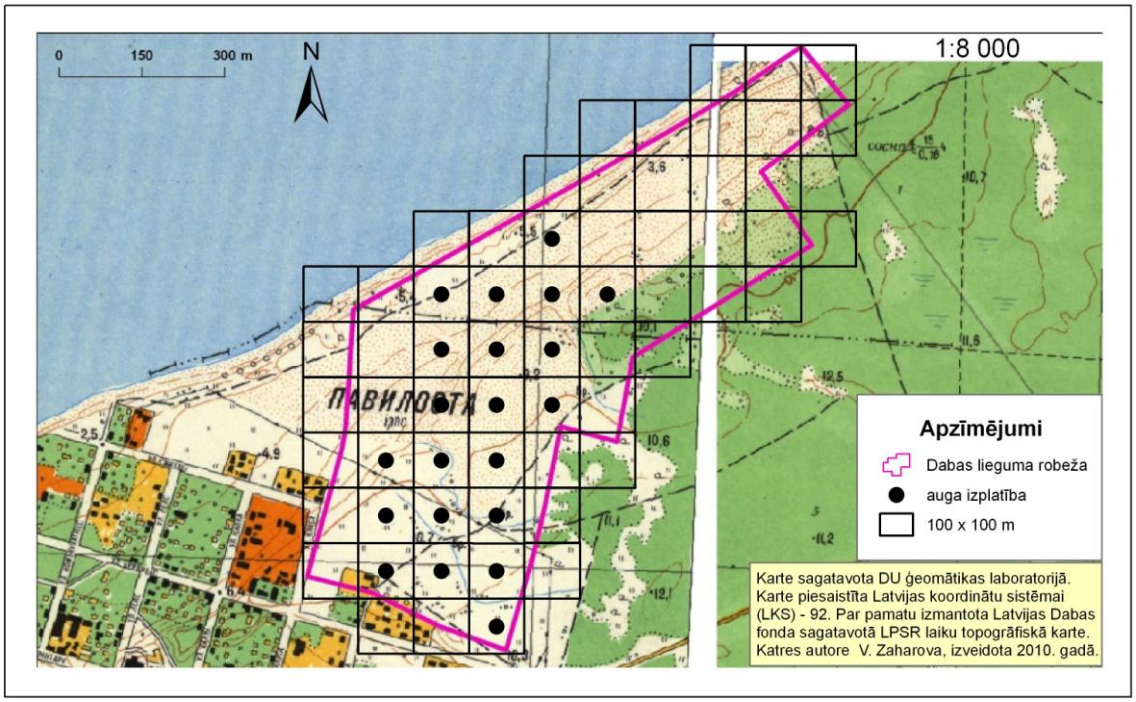
12. attēls

Smiltāja neļķe *Dianthus arenarius* L. *ssp. arenarius*

Sastopama visvairāk dabas lieguma centrālajā, kā arī ZR, DR un D daļā. Sugas sastopamība sastāda 34% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita un ir pats izplatītākais augs liegumā. To populācija dabas liegumā ir ļoti liela.

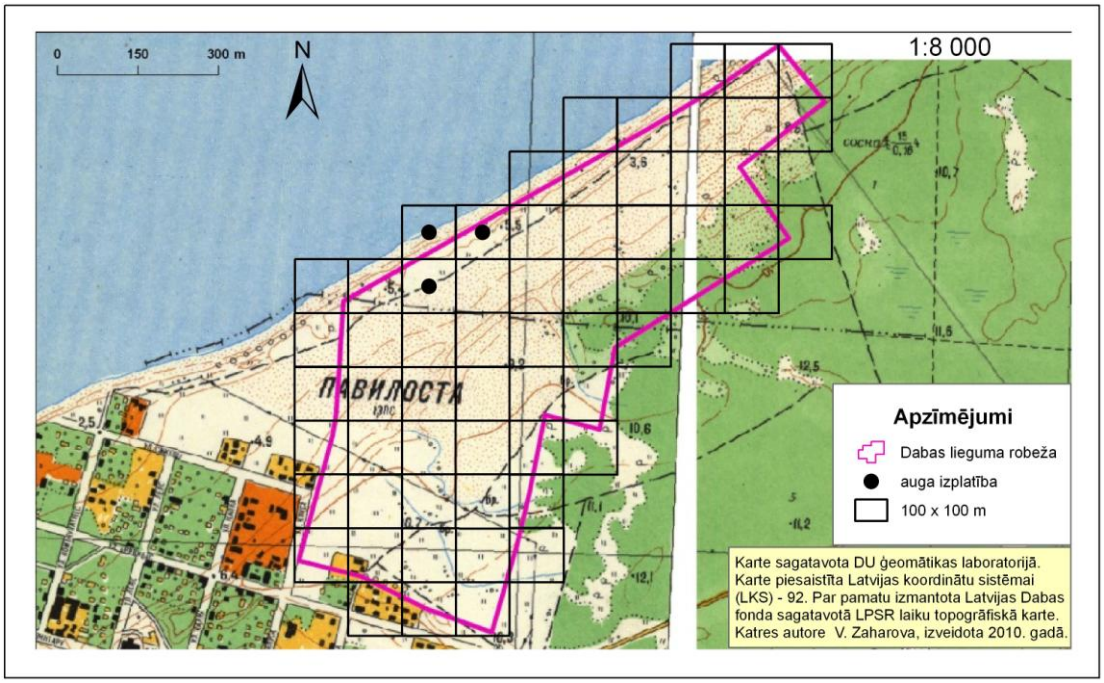
13. attēls

Tumšsarkanā dzeguzene *Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernh.) Besser

Sastopama lieguma ZR daļā. Aizņem 5% no kopējās dabas lieguma platības un ir viens no visretāk izplatītajiem augiem liegumā.

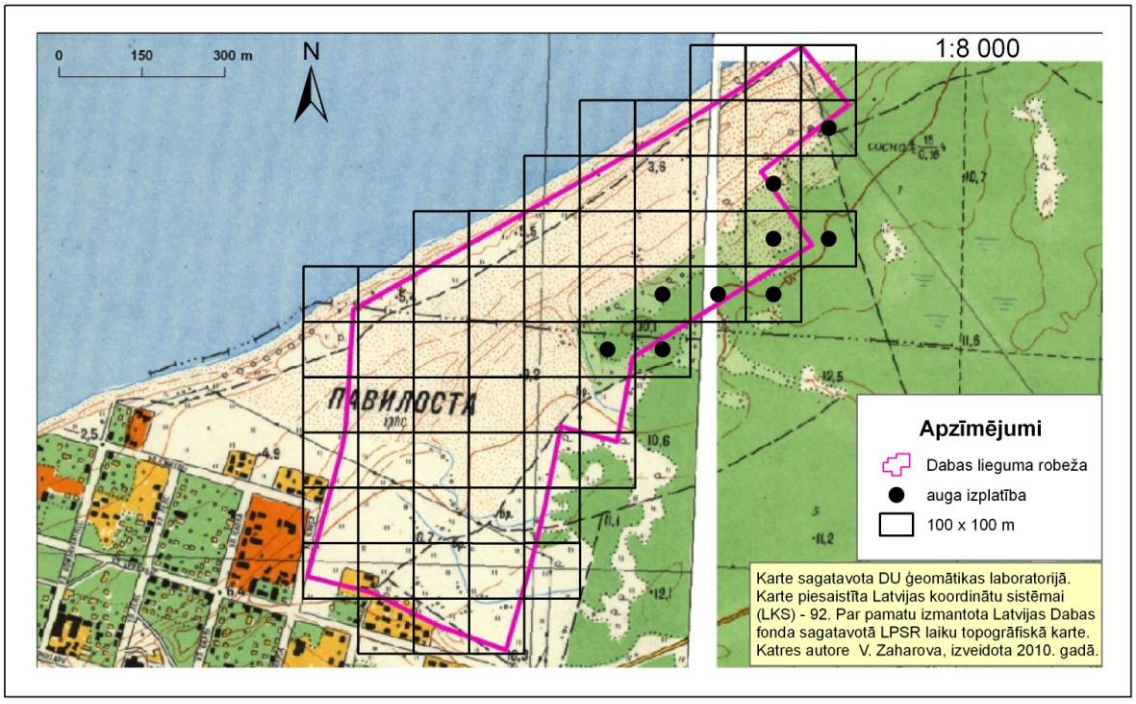
14. attēls

Vālīšu staipeklis *Lycopodium clavatum* L.

Sastopams lieguma DA, A un ZA daļā. Sugas sastopamība sastāda 15% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. Auga populācija liegumā ir liela.

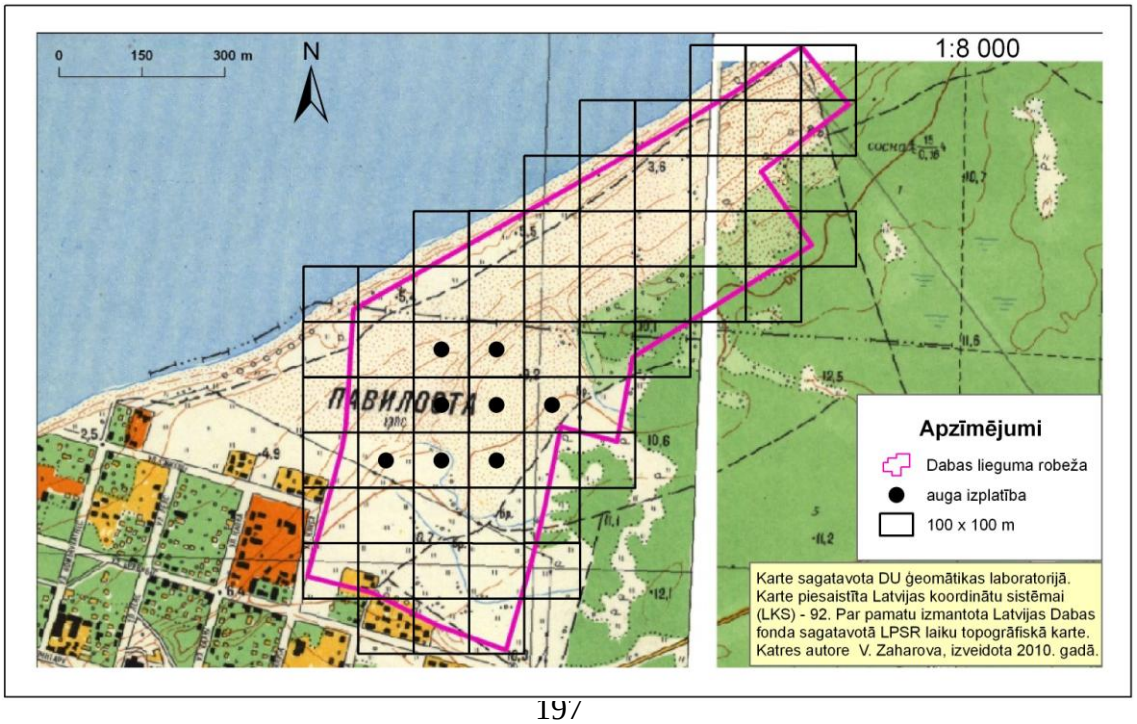
15. attēls

Zilganā kelērija *Koeleria glauca* (Spreng.) DC.

Sastopama dabas lieguma centrālajā daļā. Sugas sastopamība sastāda 15% no kopējās dabas lieguma kvadrātu skaita. To populācija liegumā ir liela.

16. attēls

Bibliogrāfija

1. Auniņš A. (red.). (2010). Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā. Noteikšanas rokasgrāmata. Latvijas Dabas fonds, Rīga, 6 – 11.
2. Cepurīte B., (2003). Iesirmā kāpsmildzene *Corynephorus canescens*. Grām. Andrušaitis G. (red.). *Latvijas Sarkanā grāmata. Retās un apdraudētās augu un dzīvnieku sugas. Vaskulārie augi.* 3. sējums. Rīga, Latvijas Universitāte, 536. lpp.
3. Cepurīte B., (2005). *Latvijas vaskulāro augu flora 7: Orhideju dzimta (Orchidaceae)*. Rīga, Latvijas Universitāte, 11. – 13. lpp., 37. – 38. lpp.
4. Cope T., Gray A., (2009). *Grasses of the British Isles, B.S.B.J. handbook No.13*. Botanical Society of the British Isles, London, pp. 206. – 299.
5. Eberhards G., (2003). *Latvijas jūras krasti. Morfoloģija. Uzbūve. Mūsdienu procesi. Moritorings. Prognozes. Aizsardzība.* Rīga, Latvijas Universitāte.
6. Eberhards G., (2004). *Jūra uzbrūk! Ko darīt?*. LU.
7. Eglīte Z., (2003). Jūrmalas pērkonamoliņš *Anthyllis maritim*a. Grām. Andrušaitis G. (izd.). *Latvijas Sarkanā grāmata. Retās un apdraudētās augu un dzīvnieku sugas. Vaskulārie augi.* 3. sējums. Rīga, Latvijas Universitāte, 558. lpp.
8. Eglīte Z., Šulcs V., (2000). *Latvijas vaskulāro augu flora. Lycopodiophyta, Equisetophyta, Polypodiophyta*. Rīga, Latvijas Universitāte, 17. lpp.
9. Fatare I., (1975). *Latvijas jūrmalas kāpu veģetācija*. Rīga: Zinātne
10. Fatare I., (1995). Gmelina alise. Kelērijas. Grām. Kavacs G. (red.). *Enciklopēdijā "Latvija un Latvieši". Latvijas daba*. 2.sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 117., 238. lpp.
11. Fatare I., (2003). Gmelina alise *Alyssum gmelinii*. Grām. Andrušaitis G. (red.). *Latvijas Sarkanā grāmat.Retās un apdraudētās augu un dzīvnieku sugas. Vaskulārie augi.* 3. sējums. Rīga, Latvijas Universitāte, 498. lpp.
12. Gavrilova Ģ., (1994). Auzenes. Grām. Kavacs G. (red.). *Enciklopēdijā "Latvija un Latvieši". Latvijas daba*. 1.sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 97.lpp.
13. Gavrilova Ģ., (1999). *Latvijas vaskulāro augu flora: Neļķu dzimta (Caryophyllaceae)*. Rīga, Latvijas Universitāte, 43. – 45. lpp., 56. – 58. lpp., 68. – 69. lpp.
14. Gavrilova Ģ., Krampis I., Laiviņš M., (2005). *Engures ezera dabas parka floras atlants, vaskulārie augi. Latvijas veģetācija.* Rīga, 7 – 10.lpp.
15. Kabucis I., (2000). *Biotopu rokasgrāmata, Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā*. Rīga: Latvijas, 44.- 54.lpp.
16. Kļaviņš M., Nikodemus O., Segliņš V., Melecis V., Vircavs M., Āboliņa K., (2008). *Vides Zinātne*. LU Akadēmiskais apgāds, 449.- 450. lpp.
17. Kocurek G., Carr M., Ewing R., Havholm K. G., Nagar Y.C., Singhvi A.K., (2007). White Sands Dune Field, New Mexico: Age, dune dynamics and recent accumulations. *Sedimentary Geology*, 197 (3-4), 313 – 331.
18. Laime B, (2005). *Augi jūras krastā*. LU.
19. Laime B, (2006). *Dienvidkurzemes piekraste*. LU.
20. Laime B, (2006). *Svešie augi apdraud kāpas*. Latvijas Universitāte.
21. Liepa I., Mauriņš A., Vimba E., (1991). *Ekoloģija un dabas aizsardzība.* Rīga, Zvaigzne, 252. – 254. lpp.
22. Lodziņa I., (1998). Vīrceles. Grām. Kavacs G. (red.). *Enciklopēdijā "Latvija un Latvieši". Latvijas daba*. 6.sēj. Rīga, Preses nams, 91.lpp.
23. Moreno-Casasola P., (2008). Dunes. *Encyclopedia of Ecology, 971-976.*
24. Dabas lieguma "Pāvilostas pelēkā kāpa" dabas aizsardzības plāns, (2009).
25. Pētersone A., Birkmane K., (1980). *Latvijas PSR augu noteicējs, 2. pārstrādātais izdevums*. Rīga „ZVAIGZNE", 243. lpp.
26. Priedītis N., (2003). Latvijas augi (fotoenciklopēdija). Kompaktdisks. Rīga: Gandrs.
27. Rothmaler W., (1972). *Exkursions flora, Gefäßpflanzen*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 120. lpp.

28. Rove I., (2009). Pieci stāsti par dabu. Metodiskie materiāli. Latvijas Dabas fonds, Jaunmārupe.
29. Rove I., (2010). Piejūras un iekšzemes kāpu biotopi. Grām.: Auniņš A. (red.) Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā. Noteikšanas rokasgrāmata. Latvijas Dabas fonds, Rīgs, 55 – 87.
30. Strautnieks I., (1994). Piejūras zemiene. Grām. Kavacs G. (red.). *Enciklopēdijā "Latvija un Latvieši". Latvijas daba*. 4.sēj. Rīga, Preses nams, 119. – 121. lpp.
31. Šmite D., Gavrilova G., Kļaviņa D., (2008). *Latvijas reto augu sugu saglabāšana, Nacionālais botāniskais dārzs audu kultūru laboratorija.* 7. lpp.
32. Tabaka L., (2003). Dedestiņu vīķis *Vicia lathyroides*. Jūrmalas dedestiņa *Lathyrus maritimus*. Pļavas silpurene *Pulsatilla pratensis*. Grām. Andrušaitis G. (red.). *Latvijas Sarkanā grāmata. Retās un apdraudētās augu un dzīvnieku sugas. Vaskulārie augi.* 3. sējums. Rīga, Latvijas Universitāte, 384., 378., 670. lpp.
33. Turlais J, (2009). *Latvijas ģeogrāfijas atlants.* Rīga: Jāņa sēta, 10., 20. lpp.
34. Veinbergs I., (1994). Pludmale. Grām. Kavacs G. (red). *Enciklopēdijā "Latvija un Latvieši". Latvijas daba*. 4.sēj. Rīga, Preses nams, 150. lpp.
35. Znotiņa V., Laime B., Bērziņa R., Kalvišķis K., Nikmane M., Pliška I., Pētersons M., Tjarve D., (2006). *LIFE – NATURE projekts „Piekrastes biotopu aizsardzība un apsaimniekošana Latvijā". Projekta pārskats. Latvijas Universitāte, Bioloģijas fakultāte*. LU.

Interneta resursi:

1. Baltijas jūras un Rīgas jūras līča piekrastes aizsargjoslas noteikšanas metodika, 2009. URL: http://www.likumi.lv/doc.php?id=49315, skatīts 2009. gada 26. oktobrī.
2. Jūras piekraste, 2009. URL: http://latvijas.daba.lv/biotopi/piekraste.shtml, skatīts 2009. gada 14. oktobrī.
3. Jūras un piekrastes bioloģiskā daudzveidība, 2009. URL: http://www.lva.gov.lv/daba/lat/biodiv/juras_ekosist.htm, skatīts 2009. gada 17. oktobrī.
4. Sarkanā grāmata, 2009.URL: http://botanika.sapnis.com/botanika/sarkana-gramata/, skatīts 2009. gada 7. novembrī.

Nepublicētie materiāli:

1. Vimba E., Vimba D., 2005. *Sēnes kāpu biotops*. LU.
2. Znotiņa V., Ģēģere V, 2006. *Pāvilosta – pelēko kāpu pilsēta*. LU.

Zane Zvirbule, Juris Soms

ATSEVIŠĶU DABAS PARKĀ „DAUGAVAS LOKI" KONSTATĒTO AIZSARGĀJAMO AUGU SUGU ATRADŅU ABIOTISKO FAKTORU RAKSTUROJUMS

Abstract
Flora of Latvia is comparatively rich of species. This paper lays out the results of ecogeomorphological research, during which was analysed the spatial distribution of three protected plant species – hairy sedge (Carex pilosa), buttercup (Ranunculus lanuginosus) and hemlock (Anthriscus nitida) in respect to erosion landforms within the Nature Park "Daugavas loki".) Despite the fact that in this protected nature area in late years were done inventory of flora and survey of rare plant species records, less attention was paid to chorology aspects of vegetation, e.g. impact of landforms and microclimate on geographic distribution of plant species. Obtained results show, that protected species of herbaceous plants are growing in places where microclimate and relief factors are tightly related and human current household activities are not active. Spatial distribution of hairy sedge is related to the sunniest and warmest deciduous forest habitats on southern, south-eastern and south-western slopes of river valleys and gullies in the Nature Park. Laboratory analysis shows that hemlock (Anthriscus nitida) is growing in slightly acidic soils, but hairy sedge (Carex pilosa) and buttercup (Ranunculus lanuginosus) – in soil with alkaline reaction. This study is important because only few such research until now are done in Latvia, and this one outlines new interdisciplinary approach in studies of flora integrating botanical, geomatics and Earth sciences research methods.
Atslēgas vārdi: *abiotiskie faktori, reljefs, aizsargājamas augu sugas, dabas parks „Daugavas loki".*

Latvijas flora ir salīdzinoši bagāta sugu sastāva ziņā un daudzas no šīm sugām ir aizsargājamas. Taču valsts teritorijā ir vērojams nevienmērīgums šo dabas vērtību ģeogrāfiskajā izvietojumā. Citu vidū izceļas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas, kurās mazpārveidotas vides apstākļos ir saglabājušies daudzi dabas retumi. Dabas parks „Daugavas loki" ir viena no šādām ĪADT, kura floras sastāva un sugu skaita ziņā ir uzskatāma par unikālu salīdzinot ar citām teritorijām. Šajā Daugavas ielejas daļā, kura ir piesaistījusi botāniķu uzmanību jau vairāk nekā 200 gadus, ir konstatētas vairāk nekā 1010 ziedaugu un paparžaugu sugas, kas sastāda 62% no visas Latvijas floras (Fatare 1987: 18). Šāda floras bagātība skaidrojama gan ar savdabīgu mikroklimatu, ko nosaka ielejas lielais dziļums un stipri saposmoti pamatkrasti, gan ar ielejā esošo reljefa formu un augšņu dažādību un biotopu daudzveidību. Tādejādi kā viens no būtiskiem dabas parka „Daugavas loki" augu valsts un bioloģisko daudzveidību noteicošajiem faktoriem ir pati Daugavas ieleja, kuras ainaviski krāšņākais un morfoloģiski sarežģītākais posms ir starp Krāslavu un Naujeni. Tieši šajā posmā, kur Daugava veido 8 lielus meandru lokus, 1990. gadā tika izveidots dabas parks „Daugavas loki". Atbilstoši esošajai veģetācijas un floras rajonēšanai šī teritorija ietilpst Dienvidaustrumu ģeobotāniskajā rajonā, Daugavas ielejas apakšrajonā (Kabucis 1994: 235).

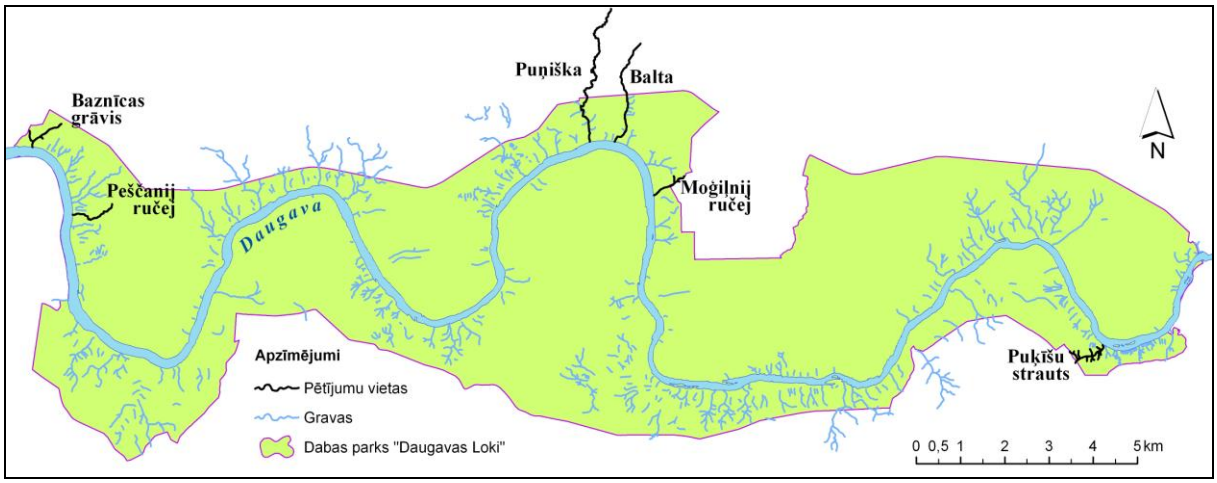
Pēdējos gados, sakarā ar jauna dabas aizsardzības plāna izstrādi šajā īpaši aizsargājamā dabas teritorijā ir veikta gan floras inventarizācija, gan aizsargājamo augu sugu atradņu atkārtota apsekošana, taču līdz šim mazāk uzmanības ir pievērsts tieši veģetācijas un floras horoloģijas aspektiem, t.i. abiotisko ekoloģisko faktoru, piemēram, reljefa formu

izvietojuma, mikroklimata un augšņu sastāva, un augu sugu atradņu lokalizācijas savstarpējās saistības analīzei. 2008. gadā tika uzsākti pētījumi ar mērķi apsekot un izpētīt triju aizsargājamo augu sugu - matainā grīšļa (*Carex pilosa* Scop.), spožā suņuburkšķa (*Anthriscus nitida* (Wahlenb.) Hazsl.) un villainās gundegas (*Ranunculus lanuginosus* L.) atradnes dabas parkā „Daugavas loki" ietilpstošajā senielejas daļā. Kā pētījumu hipotēze tika izvirzīts pieņēmums, ka atsevišķu aizsargājamo augu sugu atradņu telpiskais izvietojums ir saistīts ar fluviālās erozijas formām - gravām un mazo upīšu ielejām, kurās abiotisko ekoloģisko faktoru īpatnības rada labvēlīgus apstākļus šo sugu eksistencei. Jāatzīmē, ka visas trīs nosauktās sugas ir iekļautas gan Latvijas Sarkanajā grāmatā (Andrušaitis 2003: 691), attiecīgi 1., 2., un 3. kategorijā, gan 2000. gada 14. novembra LR MK Noteikumu Nr. 396 īpaši aizsargājamo sugu un ierobežoti izmantojamo īpaši aizsargājamo sugu sarakstā, pie kam matainā grīšļa un spožā suņuburkšķa atradnes līdz šim Latvijā ir konstatētas tikai Dienvidaustrumu ģeobotāniskajā rajonā (Baroniņa 2001: 30). Lai noteiktu saistību starp šo augu sugu telpisko izvietojumu un fluviālās erozijas veidotajām reljefa formām, respektīvi, gravām un mazo upīšu ielejām. tika veikti sekojoši uzdevumi:

- esošās informācijas apkopošana par augstāk minēto aizsargājamo augu sugu zināmo atradņu ģeogrāfisko lokalizāciju;
- noskaidroto atradņu apsekošana un kompleksa izpēte lauka apstākļos;
- erozijas reljefa formu morfometrisko raksturlielumu noteikšana;
- mikroklimatisko raksturlielumu instrumentālo mērījumu veikšana erozijas reljefa formās;
- koku lapotnes noseguma pakāpes noteikšana augu atradnēs dažādās sezonās;
- šurfu rakšana augsnes tipa noteikšanai un augsnes paraugu ievākšana augu atradnēs;
- ievākto augsnes paraugu pH līmeņa un barības elementu daudzuma analīze laboratorijā;
- pētījumos iegūto datu ģeotelpiskā analīze, izmantojot ģeogrāfisko informācijas sistēmu programmatūru ArcView 9.3.

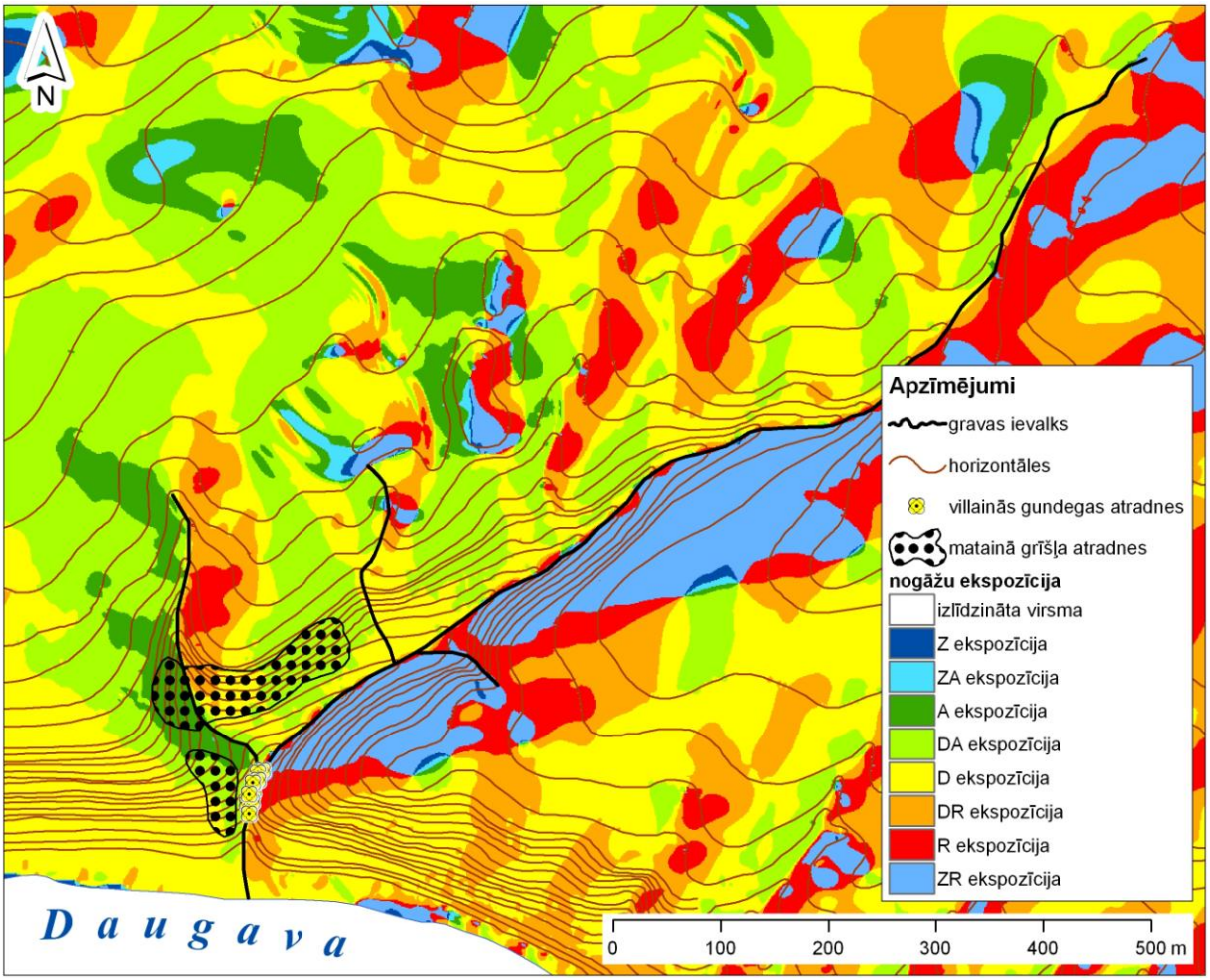
Rezultāti iegūti veicot lauka pētījumus un instrumentālos mērījumus dabā, laboratoriskos pētījumus un pielietojot ģeomātikas metodes datu ieguvei un analīzei. Tika apkopoti un izanalizēti Latvijas botāniķu biedrības, DU Sistemātiskās bioloģijas institūta un Ģeogrāfijas un ķīmijas katedras rīcībā esošie dati par īpaši aizsargājamo augu sugu zināmajām atradnēm dabas parkā „Daugavas loki", pēc kartēm tika identificētas sešas erozijas formas, kurās ir konstatētas jau nosauktās sugas. Kā pētījumu objekti tika izvēlētas un turpmākā izpētes gaitā apsekotas trīs matainā grīšļa atradnes (Bazneicas grāvis, Peščanij ručej

grava un jaunatklātā atradne Puņiškas upītes ielejā pie Bandališķiem), divas villainās gundegas atradnes (Bazneicas grāvis, Peščanij ručej grava) un trīs spožā suņuburkšķa atradnes (Moģiļnij ručej grava, Baltas upītes ieleja, Aizvējiņu strauta ieleja) (1. attēls).

1. attēls. Erozijas reljefa formas, kurās tika veikta triju aizsargājamo augu sugu atradņu apsekošana un izpēte (J.Soms 2010).

Iegūtie rezultāti apstiprina, ka fluviālās erozijas formu morfoloģija (dziļums, nogāžu slīpums un ekspozīcija) lielā mērā nosaka bioloģiskās daudzveidības veidošanos dabas parkā „Daugavas loki", kā arī atsevišķu aizsargājamo augu sugu telpisko izvietojumu šajā teritorijā. Matainā grīšļa (*Carex pilosa*) atradnes galvenokārt ir saistītas ar platlapju mežu uz mālainām augsnēm D, DA, R vai DR ekspozīcijas nogāzēs gravu vai upīšu ielejās, līdzīgos biotopos uz Daugavas ielejas pamatkrastu vai terašu nogāzēm matainais grīslis nav konstatēts (2. attēls). Villainās gundegas (*Ranunculus lanuginosus*) atradnes izvietojušās gravu gultnēs (2. attēls) un karbonātisku avotu ūdeņu izplūdes vietās uz vāji bāziskām augsnēm, kur veidojas šim augam nepieciešamais paaugstināts mitruma režīms. Spožā suņuburkšķa (*Anthriscus nitida*) atradnes saistītas ar avotcirkiem, upīšu ieleju un gravu gultnēm vai palienēm, kur paaugstināta mitruma apstākļos un pārpurvošanās procesu rezultātā izveidojušās kūdrainas hidromorfas augsnes ar nedaudz skābu reakciju. 2009. gada pētījumu sezonā tika konstatēts, ka bebru darbības rezultātā, tiem appludinot Baltas upītes ielejas lejteces daļu, šajā vietā faktiski ir iznīcināta viena no spožā suņuburkšķa atradnēm.

2. attēls. Erozijas reljefa formas noteiktās nogāžu ekspozīcijas ietekme uz aizsargājamo augu sugu telpisko izvietojumu (Baznīcas grāvja piemērs).

Veicot augšņu paraugu analīzes DU Vides ķīmijas laboratorijā saskaņā ar metodēm, tika iegūti dati par minerālo barības vielu – nitrātu slāpekļa un ortofosfātu fosfora saturu aizsargājamo augu atradnēs. Šo datu apkopojums un salīdzinājums sniegts 1. tabulā.

1. tabula.

Augsnes pH līmenis, fosfātu un nitrātu daudzums apsekotajās aizsargājamo augu atradnēs

Nr. p. k.	Parauga ņemšanas vieta	Augsnes pH (KCl šķīdumā)	$N\text{-}NO_3^-$ ($mg \cdot l^{-1}$)	$P\text{-}PO_4^{3-}$ ($mg \cdot l^{-1}$)
1.	Peščanij ručej, kreisais krasts, Z ekspozīcijas nogāzes vidusdaļa	7,4	1,34	0,24
2.	Peščanij ručej, gravas gultne, villainās gundegas atradne	7,08	0,32	0,843
3.	Peščanij ručej, labais krasts, D ekspozīcijas nogāzes vidusdaļa, matainā grīšļa atradne	7,26	0,55	0,45
4.	Puķīšu strauts, strauta paliene, spožā suņuburkšķa atradne	6,74	0,35	0,50

5.	Puķīšu strauts, kreisā krasts, R ekspozīcijas nogāzes augšējā daļa	5,12	0,37	3,67
6.	Baznīcas grāvis, labais krasts, D ekspozīcijas nogāzes vidusdaļa, matainā grīšļa atradne	7,15	1,68	0,23
7.	Baznīcas grāvis, gravas gultne, villainās gundegas atradne	7,29	0,36	0,80
8.	Baznīcas grāvis, kreisais krasts, ZR ekspozīcijas nogāzes vidusdaļa	7,12	0,56	0,52
9.	Moģiļnij ručej, gravas gultne, spožā suņuburkšķa atradne	7,3	1,01	0,71
10.	Baltas ieleja, spožā suņuburkšķa atradne, upītes paliene	6,24	0,33	0,37

Tabulā redzams, ka analīzēs iegūtais augšņu pH_{KCl} līmenis svārstās no 5,12 – 7,4. Zemākās no konstatētajām pH vērtībām ir Puķīšu strautā un Baltas ielejā ņemtajos augsnes paraugos, vietās, kur ir spožā suņuburkšķa atradnes uz kūdrainām augsnēm. Iegūtie dati parāda, ka spožais suņuburkšķis (*Anthriscus nitida*) aug augsnē ar nedaudz skābu reakciju, savukārt villainā gundega (*Ranunculus lanuginosus*) un matainais grīslis (*Carex pilosa*) - vāji bāziskas reakcijas augsnē.

Minerālo barības vielu – nitrātu slāpekļa un ortofosfātu fosfora saturs augšņu paraugos ir vērtējams kā vidējs līdz zems, pie kam gravu gultnēs un ūdensteču palienēs esošajās augsnēs barības vielu saturs ir zemāks.

Secinājumi:

1. Gravās un upīšu ielejās veidojas no pārējās teritorijas atšķirīgs mikroklimats, kas izpaužas augstāka gaisa mitruma un zemākas gaisa temperatūras parametros piezemes gaisa slānī.
2. Pētījumu gaitā konstatēta saistība starp nogāžu ekspozīciju erozijas formās un matainā grīšļa atradņu izvietojumu - atradnes galvenokārt ir uz D, DA, R vai DR ekspozīcijas nogāzēm gravās vai upīšu ielejās.
3. Villainās gundegas un spožā suņuburkšķa ģeogrāfiskais izvietojums nav atkarīgs no nogāžu ekspozīcijas, bet gan no augšņu pH un to mitruma režīma. Villainās gundegas atradnes izvietojušās gravu gultnēs un vāji bāziskām hidromorfām augsnēm, kur veidojas šim higrofītam nepieciešamais paaugstināts mitruma režīms. Spožā suņuburkšķa atradnes saistītas ar ieleju un gravu gultnēm vai palienēm, kur izveidojušās pārmitras kūdrainas augsnes ar nedaudz skābu reakciju.

Bibliogrāfija

1. Fatare I, (1987) *Daugavas ieleja flora*. No sērijas „Daba un mēs". Rīga, Zinātne, 18.-35.lpp.
2. Kabucis, I., (1994) Dienvidaustrumu ģeobotāniskais rajons. Grām: Kavacs G. (red), *Enciklopēdija "Latvija un latvieši". Latvijas daba*, 1. sēj. Rīga, Latvijas enciklopēdija, 235.lpp.
3. *Latvijas Sarkanā grāmata*, (2003. 3.sēj.) Vaskulārie augi, Andrušaitis G. (Ed). Rīga, LU Bioloģijas institūts. 691 lpp.
4. Baroniņa, V., (2001) *Latvijas vaskulāro augu flora: Grīslis – Carex (Cyperaceae)*. Atb. Red. Šulcs V. LU Bioloģijas institūta Botānikas laboratorija, Rīga, - 30.lpp.

Nellija Bogdanova

HĪŠA PĀRVEIDOJUMI PERIODISKO RAKSTU IZVEIDEI

Abstract
The periodic or regular tiling is set of closed figures,that cover the plane without gaps and do not overlap. Heesch types is the notation for the periodic tiling classifcation. The aim of the article is to generalize information about Heesch system, to formulate restrictions on its using and practical recommendations for its implementation in the periodic patterns design.
Atslēgas vārdi: *plaknes simetriskie pārveidojumi, figūras simetriskie pārveidojumi, periodiskais raksts, notācija, Hīša sistēma.*

Ešerizācijas problēma un tās pamatjēdzieni

Raksts (*ornament, tiling, tesselations, mosaic*) ir plakne, piepildīta ar piemērotām raksta daļām. Vācu matemātiķi B. Grunbaums un G.C. Šeferds (Grünbaum & Shephard, 1987) deva ***periodiska raksta*** (*periodic tiling*) definīciju: ja T_i (i=1,2,…) nozīmē raksta T daļas plaknē, tad raksta T plaknei ir sekojošas īpašības:

1. Raksta daļas T_i ir slēgtas kopas, t.i., katra raksta daļa satur visus savu robežu punktus.
2. Raksts T sastāv no galīga kopu $T = \{T_1, T_2, ...\}$ skaita, t.i., raksta daļu kopas var saskaitīt.
3. Raksta daļas T_i vienmērīgi pārklāj plakni, t.i., kopu $T_1, T_2, ...$ saiknēm jābūt visā plaknē.
4. Jebkura raksta daļa T_i ir topoloģiskais disks. Topoloģiskais disks nozīmē, ka:
    a. raksta daļa ir nepārtraukti ierobežota;
    b. raksta daļa ir vienotā kopa. Tas nozīmē, ka topoloģiskais disks ir norobežots ar vienu līniju, kuras sākums un beigas sakrīt, tā nešķērso pati sevi un nesatur pārtraukumus.

Rakstu konstruēšanas pamatā ir plaknes izometrijas jēdziens. ***Izometrija*** (no grieķu *isos* – ekvivalents, *metria* – mēra) – reālās plaknes R^2 pārveidojums sevī. Pieņemsim, ka eksistē divi punkti P un Q, kas pieder plaknei R^2. Eksistē tādi punkti P′ un Q′ šajā plaknē, kuri pārveidojuma rezultātā ir punktu P un Q attēlojumi. Ja attālums PQ ir vienāds ar attālumu P′Q′, tad šīs pārveidojums ir izometrija. Eksistē četri izometrijas veidi plaknē: atspoguļojums (*reflection*), pārnese (*translation*), slīdošais atspoguļojums (*glide reflection*), rotācija (*rotation*).

Tādējādi, ***periodiskais raksts*** ir raksts, kura plaknei ir simetrijas un izometrijas īpašības un tās periodiski atkārtojas.

Periodiska raksta konstruēšanas problēma pazīstama kā ***ešerizācijas problēma*** (Kaplan & Salesin 2000): dota slēgta plaknes figūra *S*, jāatrod tādu jaunu slēgto figūru T, kura apmierina sekojošas prasības:

- T tika iegūta no S;
- Figūras *T* kopijas nosedz plakni bez figūru pārklāšanās un atstarpēm starp tām.

Periodisko rakstu klasifikācija ir balstīta uz notācijām, kuras attēlo rakstu īpašības. ***Notācija*** (*notation*) ir burtu un ciparu secība, kura attēlo raksta simetriju grupas un simetriju grupu kārtu. Simetriju grupu kārta (*Order of the symmetry group*) ir naturāls skaitlis, kurš apzīmē simetrijas atkārtojumu skaitu.

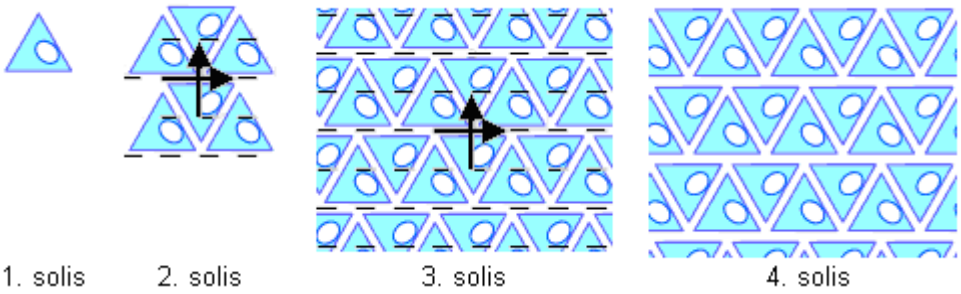
Eksistē divas periodisko rakstu izveides metodes plaknē:

- pamatojoties uz plaknes pārveidošanu (*tilling*);
- pamatojoties uz figūras pārveidošanu (*tesselation*).

Plaknes pārveidošanas metode izmanto izometrijas īpašības (pārnese, rotācija, atspoguļojums, slīdošais atspoguļojums) (Kaplan 2002). Šīs īpašības tiek pielietotas plaknei (nevis figūrai, tā ir būtiskā atšķirība). ***Plaknes pārveidošanas algoritms*** ir sekojošs (1.attēls):

1. uzzīmē atsevišķu figūru, kura kalpos par periodiskā raksta daļu;
2. izvēlas vienu no periodisko rakstu notācijām;
3. saskaņā ar notāciju, izveido periodiskā raksta tīklu;
4. plaknē dotai figūrai pielieto notāciju (figūru pārbīda saskaņā ar periodiskā raksta tīkla punktiem).

Rezultātā būs plakne, aizpildīta ar izveidoto figūru. Piezīme: dotai plaknei var izmainīt notāciju, bet nevar mainīt figūru.

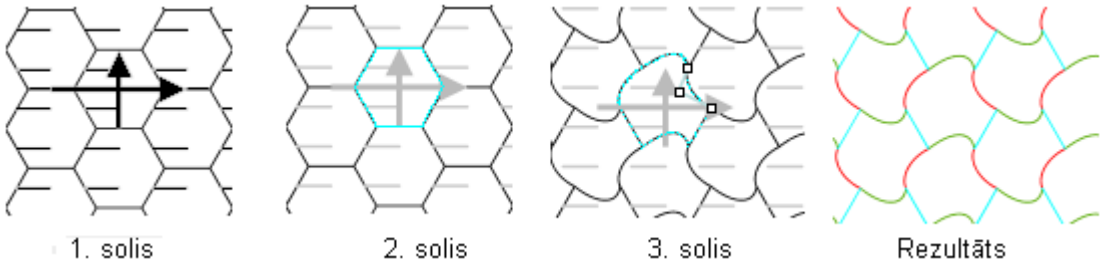
1.attēls. Plaknes pārveidošanas algoritma soļi

Figūras pārveidošanas metode izmanto simetrijas un izometrijas īpašības, kas tiek pielietotas vienai figūrai. Periodiskā raksta izveidei ***figūras pārveidošanas algoritms*** (skat. 2.attēls) ir sekojošs:

- izvēlas periodiskā raksta tīklu un notāciju,
- šajā tīklā izvēlas vienu šūnu pārveidošanai,

- pārveido šo vienu šūnu (izmaina malas, krāsu utt.), pārējo šūnu malas tiek pārveidotas automātiski, saskaņā ar notāciju.

Rezultātā būs nepārtraukts tīklveida periodiskais raksts plaknē. Piezīme: dotajā rakstā var mainīt šūnu malas, bet nevar mainīt notāciju.

2.attēls. Figūras pārveidošanas algoritma soļi

Figūras pārveidošanas metodi var pielietot jau izveidoto rakstu analīzei, pārnesot tīkla punktus periodiskā raksta plaknē. Tad raksts tiek sadalīts daļās un tiek veidota notācija, atkarībā no tā, kādas simetrijas un izometrijas īpašības tika izmantotas rakstā.

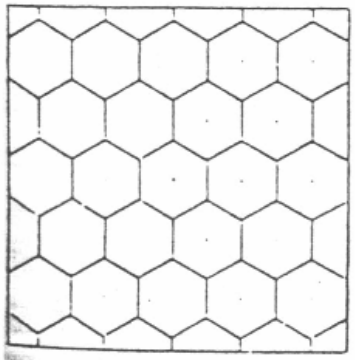
Periodisko rakstu notācijas

Kristalogrāfija (no grieķu vārdiem *kristallon* = auksta lāse / sasalusi lāse, šādā nozīmē ticis lietots visām caurspīdīgām cietvielām, un *graphein* = rakstīt) ir eksperimentāla zinātne, kas nosaka atomu izkārtojumu cietvielā. Agrāk kristalogrāfiju definēja kā kristālu zinātnisko izpēti, kas ir šaurāks jēdziens. Kristalogrāfija nosaka simetrijas veidus, kādus vielā var veidot atomi. Vispār eksistē 17 divdimensiju kristalogrāfiskās grupas (Шаскольская 1984), (Wallpaper group 2010), (Kuiper).

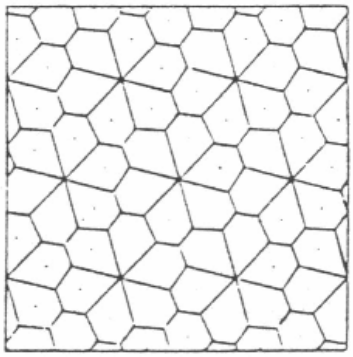
Vācu matemātiķi B.Grunbaums un G.C.Šeferds (Grunbaum & Shephard, 1987), kuri deva raksta definīciju, klasificēja periodiskos rakstus pēc ***izoedrālajiem veidiem***. Divas raksta T daļas T_1 un T_2 ir ekvivalentas, ja simetrijas grupa $S(T)$ satur pārveidojumu, kas attēlo daļu T_1 daļā T_2. Visu ekvivalento daļai T_1 daļu kopumu sauc par daļas T_1 tranzitivitātes klasi. Ja visas raksta T daļas pieder vienai tranzitivitātes klasei, tad T ir izoedrālais raksts. Ja raksts T satur k tranzitīvās klases, tad T ir k-izoedrālais raksts. Izoedrālos veidus var apraksīt ar trīs simboliem (Kaplan 2009): topoloģiskais veids, incidences simbols, inducētā raksta daļas grupa. Notācija satur burtus IH un skaitli. Periodiskie raksti tika klasificēti 90 veidos.

Topoloģiskais veids (*topological type*) nosaka katras raksta daļas virsotnes valenci, kas vienāda ar malu skaitu, kuras iziet no šīs virsotnes. Topoloģiskajam veidam ir savs pieraksta veids, piemēram, $[3^3.4^2]$ kas nozīmē, ka raksta daļai ir piecas virsotnes, no kurām trīs ar valenci *3*, bet divas ar valenci *4*. Ja valences vērtība ir lielāka vai vienāda ar šo valenci saturošo virsotņu skaitu, tad virsotņu skaitu pieraksta kā kāpinātāju - augšā, kā iepriekšējā

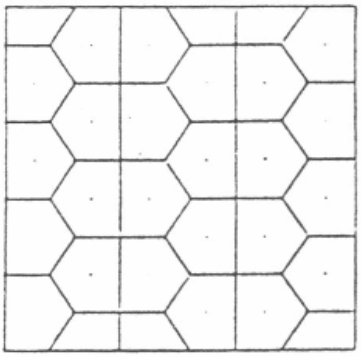
piemērā. Citādi – kā indeksu - apakšā, piemēram, *[3_6]* vai *[3_4.6]*. Topoloģiskajam veidam ir vēl viens priekšstats (skat. 3.attēls.). Katru shēmu sauc par tīklu (*lattice*).

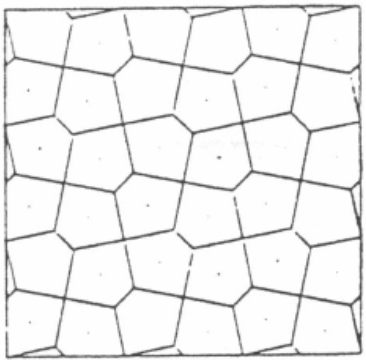
3 3 3 3 3 3

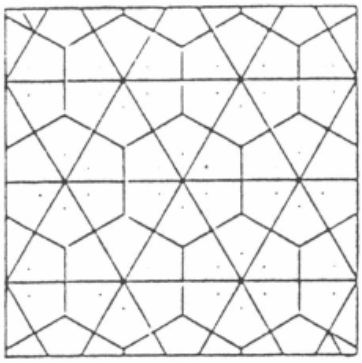
6 3 3 3 3

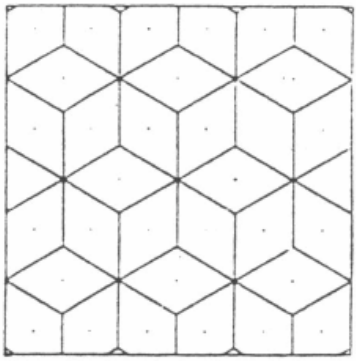
4 4 3 3 3

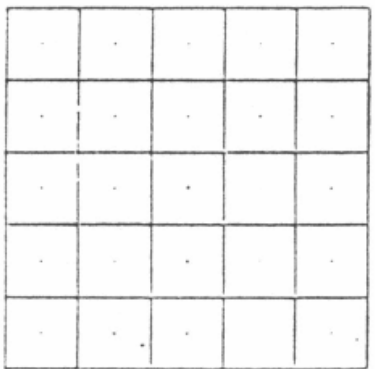
4 3 4 3 3

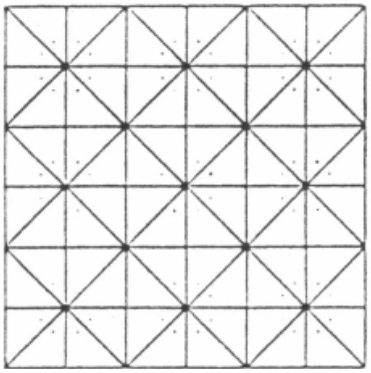
6 4 3 4

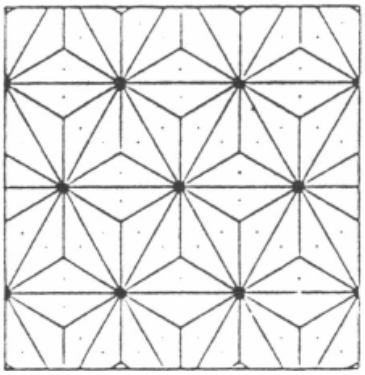
6 3 6 3

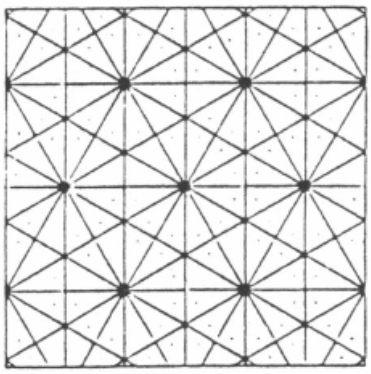
4 4 4 4

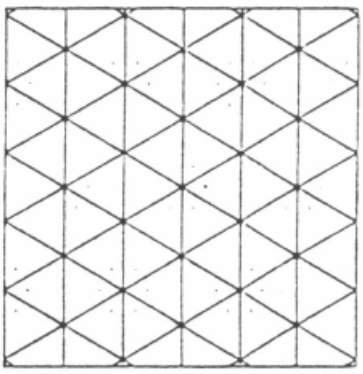
8 8 4

12 12 3

12 6 4

6 6 6

3.attēls. Tīklu veidi

Incidences simbols *[l,a]* (*incidence symbol*) sastāv no raksta daļu apzīmējošā simbola *l* un virziena simbola a. Tātad, šim izoedrālajam rakstam incidences simbols būs *[a+b+b-a-.b-a-]*.

Ešera sistēma (Schattschneider, 2004). Pieci daudzstūru tipi, kuri apzīmēti ar burtiem (A, B, C, D, E) nozīmē katra četrstūra veidu: A – patvaļīgs paralelograms, B – patvaļīgs rombs, C – taisnstūris, D – kvadrāts, E – vienādsānu trīsstūris. Vārds „patvaļīgs" nozīmē, ka divu blakusesošo sānu garumus un leņķi starp tiem var izvēlēties patvaļīgi. No periodisko rakstu 17 kristalogrāfiskajām grupām M.K.Ešers izmantoja tikai piecas. Desmit romiešu cipariem Ešera sistēmā atbilst pieci kristalogrāfisko simetriju grupu veidi: I – p1, II, III – p2, IV, V – pg, VI, VII, VIII – pgg, IX, X – p4. Ar ciparu palīdzību Ešers apzīmēja simetriju grupu virzienus vai pozīcijas (pārneses un slīdošā atspoguļojuma virzienus, kā arī rotācijas centra pozīcijas katrai grupai), tāpēc vienam kristalogrāfiskajam veidam var atbilst vairāki Ešera veidi.

Hīša sistēma

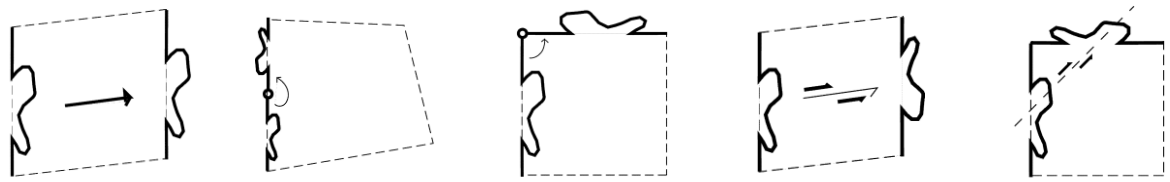
Henrijs Hīšs (*Heinrich Heesch* (1906.-1995.) ir vācu matemātiķis, kas nodarbojās ar grupu teoriju, pētīja rakstus. Viņš pamanīja, ka izoedrālajam rakstam bez atspoguļojumiem eksistē tikai 28 dažādi asimetrisko raksta daļu veidi, kurus vēlāk nosauca par Hīša veidiem (Heesch & Kienzele, 1963). Šie veidi ir sakārtoti saskaņā ar septiņiem kristālogrāfiskajiem veidiem, kuros nav atspoguļojuma, t.i., simetriju grupas *p1*, *p2*, *p3*, *p6*, *p4*, *pg* un *pgg*.

Katra no 28 asimetriskajām daļām ir apzīmēta ar burtu secību. Katrs burts ir saistīts ar raksta daļas malu un apzīmē attiecīgo tās izometriju ar blakus malu vai pretējo malu (5.attēls). Burtu secība apzīmē raksta daļas malas pulksteņa rādītāja virzienā. Šie burti apzīmē izometrijas, kuras tiek pielietotas raksta daļas malām. Attiecīgo izometriju apzīmējumi ir:

- ***T – paralēlā pārnese*** (*Translation*): šajā gadījumā figūras malā vajag «izgriezt» tās daļu un paralēli pārnest uz otru malu (4a.attēls);
- ***C – pagrieziens attiecībā pret malas viduspunktu*** (*Center point rotation*)***:*** pamatfigūras izgriezto daļu vajag «pielīmēt» tajā pat pusē, pirms tam pagriežot attiecībā pret šīs malas viduspunktu (4b.attēls);
- $\boldsymbol{C_n}$ – ***pagrieziens attiecībā pret figūras virsotni*** (*Corner rotation*)***:*** pamatfigūras daļu, kas atrodas pie leņķa vienas malas vajag pagriezt ap virsotni un «pielīmēt» pie leņķa otras malas (4c.attēls) ($\boldsymbol{C_3}$ - rotācija 120° leņķī, $\boldsymbol{C_4}$ – rotācija 90° leņķī, $\boldsymbol{C_6}$ – rotācija 60° leņķī);
- ***G – slīdošais atspoguļojums*** (*Glide reflection*)**:** pamatfigūras daļai vajag izveidot spoguļattēlu to pagriežot attiecībā pret līniju, kas ir perpendikulāra pret šo malu, bet pēc tam izpildīt paralēlo pārnesi uz figūras pretējo malu un tur šo daļu «pielīmēt» vai atspoguļoto figūru pagriezt attiecībā pret figūras virsotni (4d.attēls).

Dažādi autori (Escher Style Tessellations, 2008), (Kjellqvist) definē vēl vienu izometrijas veidu:

- ***G' - kombinētā izometrija*** (*Glide reflection, Adjacent sides*)***:*** šajā gadījumā pamatfigūras daļai secīgi jāpielieto divi pārveidojumi: jāveido spoguļattēls ***G*** un jāveic pagrieziens attiecībā pret figūras virsotni C_n (4e.attēls).

a. ***b.*** ***c.*** ***d.*** ***e.***

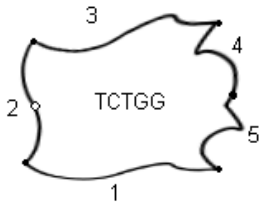
4.att. Hīša izometrijas veidi

Izometrija *G* (slīdošais atspoguļojums) šajā gadījumā tika pielietota blakus neesošām malām. Katram izometrijas veidam ir figūras ierobežojumi, kuri apkopoti 1.tabulā.

1.tabula. Hīša izometrijas veidu ierobežojumi

Izometrijas veids	Ierobežojumi
Paralēlā pārnese *T*	Pretējās malas ir paralēlas, vienāda garuma.
Slīdošais atspoguļojums *G*	Pretējās malas ir paralēlas, vienāda garuma.
Pagrieziens attiecībā pret figūras virsotni C_n	Leņķis starp blakus esošām malās ir vienāds
Kombinētā izometrija *G'*	Blakus esošas malas ir vienāda garuma
Pagrieziens attiecībā pret malas viduspunktu *C*	Ierobežojumu nav

Hīša notācijas apzīmējums ir izometrijas veidu secība. Piemēram, 5.attēlā ir asimetriskā daļa, kuras simetriju grupa ir *pgg* un topoloģiskais veids $[3^3.4^2]$. Burtu secība *TCTGG* apzīmē malu attiecības, piemēram, pirmās un trešās malu attiecība ir pārnese.

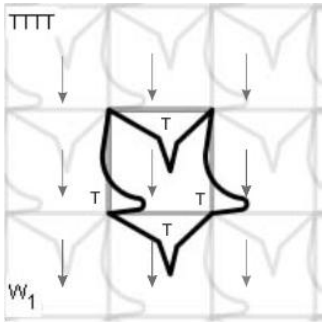
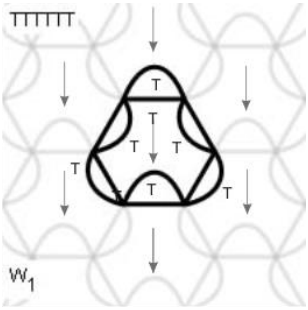
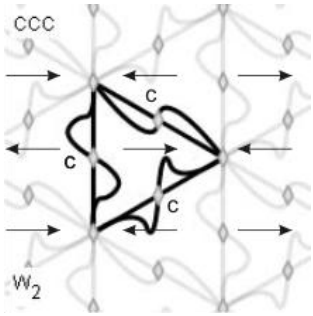
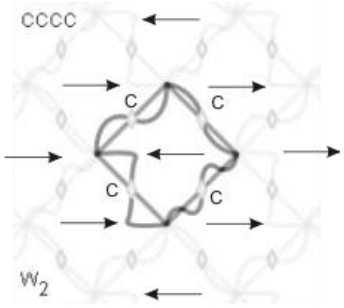
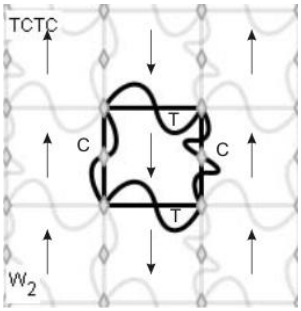
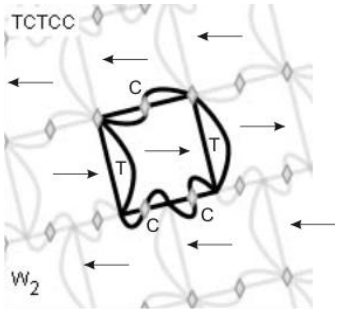
5.att. Hīša veids TCGG

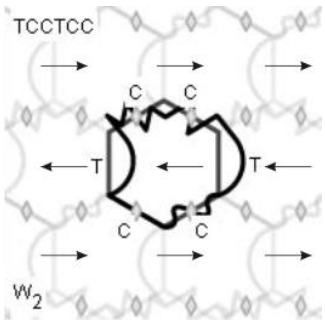
Dažās rakstu daļās slīdošais atspoguļojums var tikt pielietots blakusmalām vai pretējām malām, vai arī raksta daļu diviem malu pāriem var būt dažādi slīdošie atspoguļojumi. Šajā gadījumā burtam *G* tiek pievienots cipars, kas apzīmē pāra numuru.

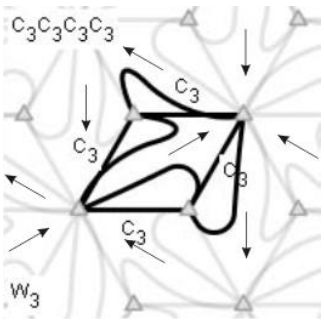
Parasti informācija par visiem 28 izometrijas veidiem tika publicēta tā, kā to interpretē autors, kur atspoguļota sakarība starp kristālogrāfiskiem veidiem un Hīša veidiem (Heesch &

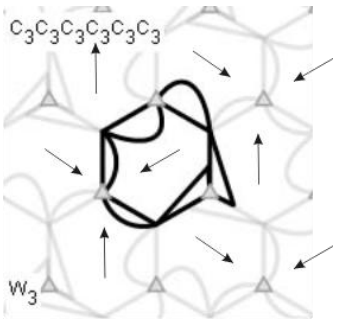
Kienzele 1963). V.Čau (Chow 2007) paskaidro Hīša transformācijas veidus, zīmējot tos kā brīvo figūru. Katru veidu, kur ir izometrijas veids *G*, klasificēsim divos veidos: klasiskā veidā ar četriem izometrijas veidiem (*TCCnG*) un ar pieciem izometrijas veidiem (*TCCnGG'*). 2.tabulā tiek paskaidroti visi 28 Hīša transformācijas veidi. Visi attēli 2.tabulā tika izveidoti ar programmas *Tess* (Tess 1.74) palīdzību. Programmas autori neaplūko piecstūru tīklus 63333, 43433, 44333. Nākamajā tabulā (2.tabula) ar zvaigznīti (*) tika apzīmēta tīklu aizstāšana.

2.tabula. 28 Hīša veidi

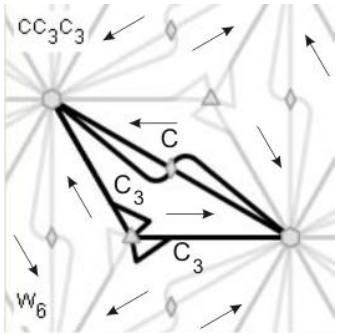
1. Veids: **TTTT** Tīkls: 4 4 4 4 Pozīcijas: 1 	2. Veids: **TTTTTT** Tīkls: 3 3 3 3 3 3 Pozīcijas: 1 	3. Veids: **CCC** Tīkls: 6 6 6 Pozīcijas: 2
4. Veids: **CCCC** Tīkls: 4 4 4 4 Pozīcijas: 2 	5. Veids: **TCTC** Tīkls: 4 4 4 4 Pozīcijas: 2 	6. Veids: **TCTCC** Tīkls: 4 4 3 3 3* Pozīcijas: 2
7. Veids: **TCCTCC** Tīkls: 3 3 3 3 3 3 Pozīcijas: 2	8. Veids: **$C_3C_3C_3C_3$** Tīkls: 6 3 6 3 Pozīcijas: 3	9. Veids: **$C_3C_3C_3C_3C_3C_3$** Tīkls: 3 3 3 3 3 3 Pozīcijas: 3

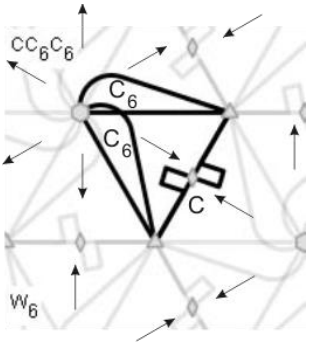

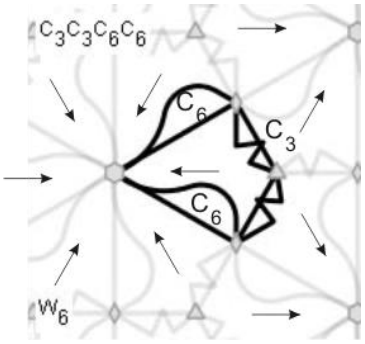
10. Veids: **CC_3C_3**
Tīkls: 12 12 3
Pozīcijas: 6

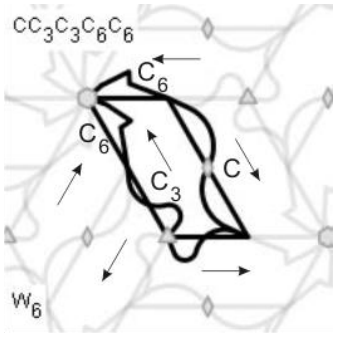
11. Veids: **CC_6C_6**
Tīkls: 6 6 6
Pozīcijas: 6

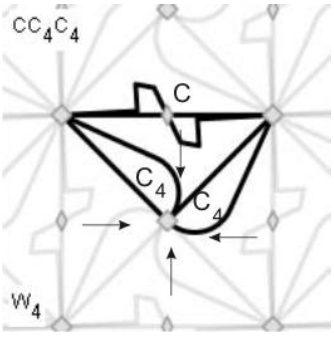
12. Veids: **$C_3C_3C_6C_6$**
Tīkls: 6 4 3 4
Pozīcijas: 6

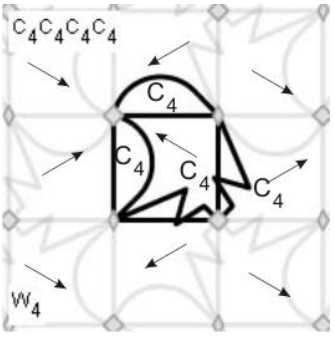
13. Veids: **$CC_3\underline{C_3}\underline{C_6}C_6$**
Tīkls: 6 <u>3 3</u> 3 3*
Pozīcijas: 6

14. Veids: **CC_4C_4**
Tīkls: 8 8 4
Pozīcijas: 4

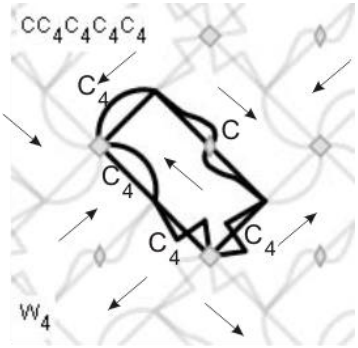
15. Veids: **$C_4C_4C_4C_4$**
Tīkls: 4 4 4 4
Pozīcijas: 4

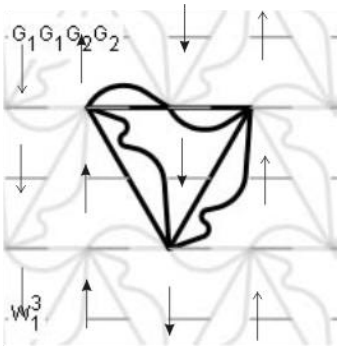

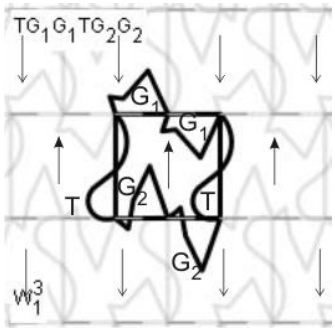
16. Veids: **$CC_4\underline{C_4}C_4C_4$**
Tīkls: 4 3 4 <u>3 3</u>*
Pozīcijas: 4

17. Veids: **$G_1G_1G_2G_2$**
(G'_1•$G'_1G'_2$•G'_2)
Tīkls: 4 4 4 4 **
Pozīcijas: 2 (4**)

18. Veids: **$T\underline{G_1}\underline{G_1}T\underline{G_2}\underline{G_2}$**
(TG'_1•$G'_1TG'_2$•G'_2)
Tīkls: 3 <u>3 3</u> 3 <u>3 3</u>*
Pozīcijas: 2

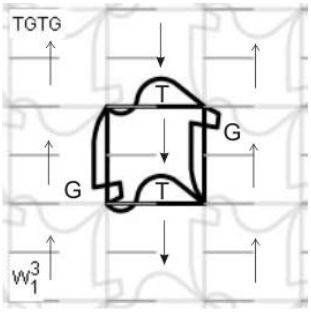

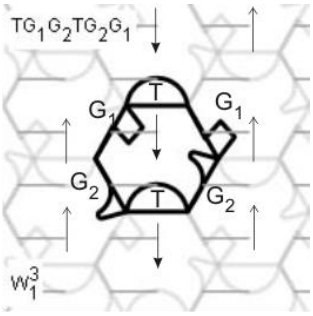

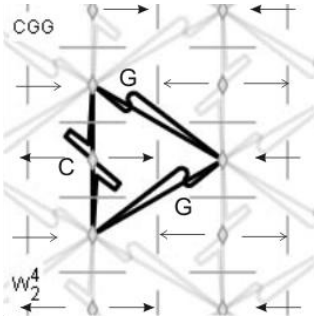
19. Veids: **TGTG**
(|| **TGTG**)
Tīkls: 4 4 4 4
Pozīcijas: 2

20. Veids: **$TG_1G_2TG_2G_1$**
(|| **$TG_1G_2TG_2G_1$**)
Tīkls: 3 3 3 3 3 3
Pozīcijas: 2

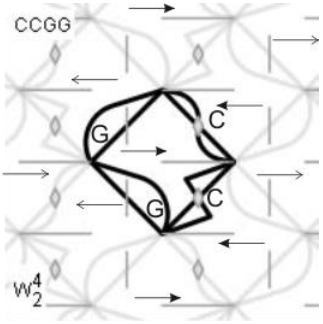

21. Veids: **CGG**
(**CG'•G'**)
Tīkls: 6 6 6
Pozīcijas: 4

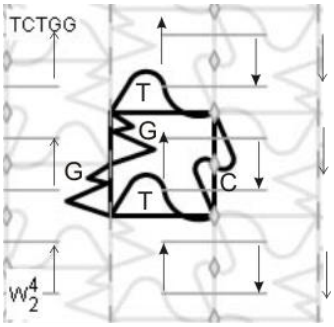

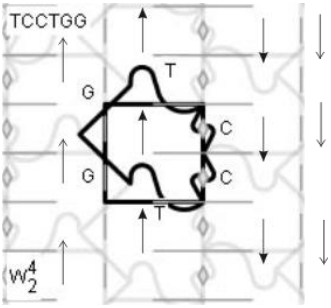
22. Veids: **CCGG**
(**CCG'•G'**)
Tīkls: 4 4 4 4
Pozīcijas: 4

23. Veids: **TCTGG**
(**TCTG'•G'**)
Tīkls: 4 4 3 3 3*
Pozīcijas: 4

24. Veids: **TCCTGG**
(**TCCT G'•G'**)
Tīkls: 3 3 3 3 3 3*
Pozīcijas: 4

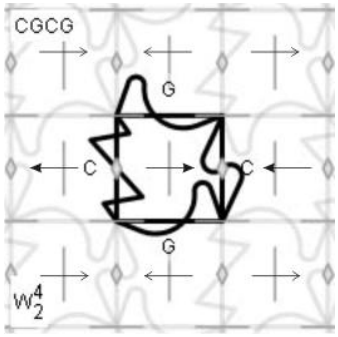

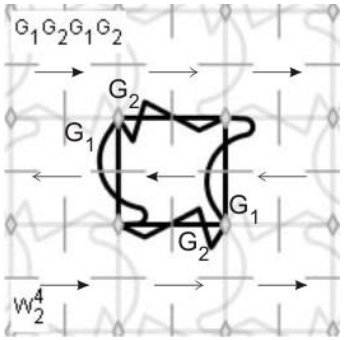

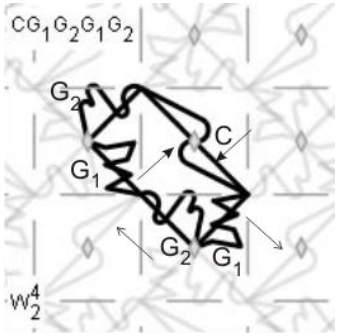
25. Veids: **CGCG**
(|| **CGCG**)
Tīkls: 4 4 4 4
Pozīcijas: 4

26. Veids: **$G_1G_2G_1G_2$**
(|| **$G_1G_2G_1G_2$**)
Tīkls: 4 4 4 4
Pozīcijas: 4

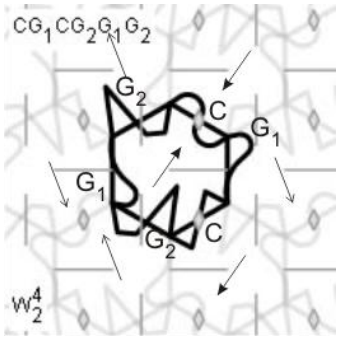
27. Veids: **$CG_1G_2G_1G_2$**
(|| **$CG_1G_2G_1G_2$**)
Tīkls: 4 3 4 3 3 *
Pozīcijas: 4

28. Veids: **$CG_1CG_2G_1G_2$**
(|| **$CG_1CG_2G_1G_2$**)
Tīkls: 3 3 3 3 3 3
Pozīcijas: 4

Apzīmējumi:

Veids: **CCGG** (**CCG'•G'**)	notācija ar četriem izometrijas veidiem (*TCCnG*) notācija ar pieciem izometrijas veidiem (*TCCnGG'*)
G'•G'	izometrija G' tika pielietota malām ar kopējo virsotni
|| CGCG	izometrija G tika pielietota malām, kuram nav kopējas virsotnes
4 4 3 3 3*	tīkls programmā *Tess* tiks modificēts: pasvītrotās malas ir vienā taisnā līnijā
4 4 4 4 **	tīkls programmā *Tess* tiks modificēts: tīkla pamatfigūra sadalīta divās figūrās

Nākamajā tabulā (3.tabula) tika apkopoti Hīša veidi atbilstošajām tīkla figūrām: sešstūri var transformēt ar septiņiem Hīša veidiem, dažādus piecstūru veidus – ar pieciem veidiem, četrstūriem atbilst vienpadsmit Hīša veidi, un trijstūrus var modificēt ar pieciem Hīša veidiem. 4.tabulā nosauktas parasti izmantotās tīkla figūras četrstūra veidā katram Hīša veidam ar tīklu *4444*.

3.tabula.Hīša veida atbilstība tīkla figūrai

Tīkla figūra	**Tīkls**	**Hīša veids**	
Sešstūris (7)	3 3 3 3 3 3	2: TTTTTT	20: $TG_1TG_2TG_2TG_1$
		7: TCCTCC	24: TCCTGG
		9: $C_3C_3C_3C_3C_3C_3$	28: $CG_1CG_2G_1G_2$
		18: $TG_1TG_1TG_2TG_2$	
Piecstūris (5)	6 3 3 3 3	13: $CC_3C_3C_6C_6$	

	4 3 4 3 3	16: $CC_4C_4C_4C_4$ 27: $CG_1G_2G_1G_2$	
	4 4 3 3 3	6: TCTCC 23: TCTGG	
Četrstūris (11)	6 3 6 3	8: $C_3C_3C_3C_3$	
	6 4 3 4	12: $C_3C_3C_6C_6$	
	4 4 4 4	1: TTTT 4: CCCC 5: TCTC 15: $C_4C_4C_4C_4$ 17: $G_1G_1G_2G_2$	19: TGTG 22: CCGG 25: CGCG 26: $G_1G_2G_1G_2$
Trijstūris (5)	6 6 6	3: CCC 11: CC_6C_6 21: CGG	
	8 8 4	14: CC_4C_4	
	12 12 3	10: CC_3C_3	

4.tabula. Parasti izmantotie četrstūru veidi tīklam 4444

Hīša veids	**Četrstūris**
TTTT	Paralelograms
TCTC	Paralelograms
TGTG (|| **TGTG)**	Paralelograms
CGCG (|| **CGCG**)	Paralelograms
GGGG (|| **$G_1G_2G_1G_2$**)	Taisnstūris
CCCC	patvaļīgais četrstūris
C4C4C4C4	Kvadrāts
G'G'G'G' (**G'_1•$G'_1G'_2$•G'_2**)	Klija
CC G'G' (**CCG'•G'**)	viens pāris blakus malu ir vienādas

Secinājumi

Eksistē vairākas Hīša sistēmas interpretācijas, apkopojot tās, definēsim ka:

1. Izometrijas veidu G (slīdošais atspoguļojums) saprot divējādi:
    a. Slīdošo atspoguļojumu blakus neesošām malām apzīmē ar *G*, slīdošo atspoguļojumu blakus esošām malām apzīmē ar *G'*.
    b. Notāciju, kurā nav sadalīts apakšveidiem slīdošais atspoguļojums, definēsim kā *TCCnG*. Notāciju, kurā slīdošais atspoguļojums ir sadalīts apakšveidos, definēsim *TCCnGG'*.
    c. Ja notācijā izometrijas veids *G* ir blakus viens otram, tad slīdošais atspoguļojums jāpielieto blakus esošām malām (*G*), citā gadījumā - slīdošais atspoguļojums jāpielieto blakus neesošām malām (*G'*).

2. Tīklus var vienkāršot: piecstūru tīklu var nomainīt ar četrstūru tīklu, izvietojot trīs virsotnes taisnā līnijā.

Bibliogrāfija

1. Chow, W. (2007). *Heesch tiles (28 structures) fit seamlessly.* Retrieved April 30, 2010, from 28 Heesch interlocking tiles: http://www.echertile.com/tile28.htm
2. *Escher Style Tessellations*. (2008). Retrieved May 01, 2010, from Dustin J.Purdy.com: http://www.dustinjpurdy.com/Math/PDF/Tessellation.pdf
3. Grunbaum, B., & Shephard, G. C. (1987). *Tilings and Patterns.* New York: W.H.Freeman and Company.
4. Heesch, H. & Kienzele,O. (1963). *Flächenschluß,* Springer-Verlag,
5. Kaplan, S. C. & Salesin, H.D. (2000). Escherization. *Proceedings of SIGGRAPH 2000, in Computer Graphics.* PP.499-510, New Orleans, LA USA.
6. Kaplan S. C. (2002). *Computer Graphics and Geometric Ornamental Design*. – Washington: University of Washington. 228 P.
7. Kaplan, C. (2009). *Introductory Tiling Theory for Computer Graphics.* Morgan & Claypool Publishers.
8. Kjellqvist, E. (n.d.). *Classification of tilings in general.* Retrieved May 01, 2010, from Umea universitet: http://www8.cs.umu.se/kurser/TDBD10/VT03/report/esher.doc
9. Kuiper, H. (n.d.). *17 Wall Paper Symmetry Groups to Create a Regular Division of the Plane*. Retrieved May 02, 2010, from Computer Art by Hans Kuiper: http://web.inter.nl.net/hcc/Hans.Kuiper/17system.htm
10. Schattschneider, D. (2004). *M.C.Escher. Visions of symmetry.* New York: Thames & Hadson.
11. *Tess 1.74* . (n.d.). Retrieved May 01, 2010, from Pedagoguery Software Inc.: http://www.peda.com/
12. *Wallpaper group*. (2010). Retrieved May 02, 2010, from Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Wallpaper_group
13. Шаскольская, М. П. (1984). *Кристаллография.* Москва: Высшая школа.

Kristīne Brice

GROBNERA BAZU LIETOJUMI GRAFU TEORIJA

Abstract
The theory of Groebner bases is a well developed tool used for solving and analyzing polynomial systems of equations. This theory is aplied in many areas of mathematics, natural sciences and engineering where is it necessary to solve polynomial systems of equations. We apply the theory of Groebner basis in graph theory. We design polynomial systems of equations which have solutions if and only if graphs with certain properties exists and use this approach to investigate the Big Moore graph problem.
Atslēgas vārdi: *gredzens, lauks, vairāku argumentu polinomi, Grobnera bāzes, grafu teorija, Mūra grafs.*

1. Vairāku argumentu polinomu gredzeni un Grobnera bāzes

Ja R ir komutatīvs unitārs gredzens, tad var definēt *vairāku argumentu polinomu* (VAP) gredzenu, kuru apzīmē $R[X_1, X_{2,\dots}, X_n]$, tā elementi ir monomu lineāras kombinācijas jeb termu summas, kuras ir šādā formā:

$$\sum_{i_1=i_2=\dots=i_n=0}^{m_1,m_2,\dots m_n} a_{i_1 i_2 \dots i_n} X_1^{i_1} X_2^{i_2} \dots X_n^{i_n}$$

Par n-argumentu *polinomiālu vienādojumu sistēmu* ar m vienādojumiem sauc šāda veida sistēmu:

$$\begin{cases} f_1(X_1\ X_2\ \dots X_n) = 0 \\ f_2(X_1\ X_2\ \dots X_n) = 0 \\ \dots \\ f_m(X_1\ X_2\ \dots X_n) = 0, \end{cases}$$

kur $f_1, f_2, \dots, f_m$ ir n-argumentu polinomi.

Lai veiksmīgi strādātu ar VAP, ir jādefinē sakārtojums monomu un polinomu kopās. Eksistē daudzi sakārtojumi, tomēr visbiežāk izmanto monomu *leksikogrāfisko sakārtojumu*. Monomu sakārtojums inducē polinomu sakārtojumu.

Par polinoma f *vecāko termu* sauc tā lielāko termu dotajā sakārtojumā un apzīmē ar H(f).

Kā zināms polinomiem ir definēta gan saskaitīšana, gan reizināšana. Savukārt skaitļu kopās un viena argumenta polinomu kopās var definēt dalīšanu ar atlikumu. Ir izveidota teorija, kura vispārina dalīšanu VAP gadījumā.

Doti divi VAP polinomi f un g virs gredzena. Ja kāds f monoms $aX_1^{i_1} X_2^{i_2} \dots X_n^{i_n}$ dalās ar H(g), tad pārveidojumu

$$f \to f - \frac{aX_1^{i_1} X_2^{i_2} \dots X_n^{i_n}}{H(g)} = \tilde{f}$$

sauc par *redukcijas soli* un apzīmē ar $f \xrightarrow{g} \tilde{f}$.

Teorēma: *Ja f, $g_1, g_2, \dots, g_m$ ir nenulles polinomi gredzenā R, tad eksistē polinomu virkne ($d_1, d_2, \dots, d_m, r$), kurai izpildās šādi nosacījumi:*

1. *$f=d_1 g_1 + d_2 g_2 + \dots + d_m g_m + r$;*
2. *$r=0$ vai neviens r terms nedalās ar $H(g_i)$ katram i.*

Šo teorēmu var pierādīt veicot vairākas redukcijas.

Komutatīva gredzena R apakškopu I sauc par *ideālu*, ja tai izpildās šādas īpašības:

1. I ir R aditīva apakšgrupa;
2. Ja f pieder I un h pieder R, tad reizinājums arī pieder I (I ir slēgta attiecībā uz reizināšanu ar R elementiem).

Definīcija: *Ja fiksētiem elementiem $\{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ kopa*

$$\{r \in R | r = a_1 x_1 + a_2 x_2 + \cdots + a_n x_n, kur\ x_i \in R\} = a_1 R + a_2 R + \cdots + a_n R$$

ir ideāls, tad šo ideālu sauc par galīgi ģenerētu ideālu, elementus $a_1, a_2, \dots, a_n$ sauc par ideāla ģeneratoriem. Šādus ideālus apzīmē ar $< a_1, a_2, \dots, a_n >$.

Viens no svarīgākajiem ideāla piemēriem ir polinomu vienādojumu sistēmas (PVS) *seku ideāls*.

Ir dota PVS:

$$S: \begin{cases} g_1(X_1\ X_2\ \dots X_n) = 0 \\ \dots \\ g_m(X_1\ X_2\ \dots X_n) = 0 \end{cases}$$

Ja virkne ($a_1, a_2, \dots, a_n$) apmierina PVS, tad tā apmierina arī jebkuru seku vienādojumu:

$$h_1 g_1 + h_2 g_2 + \dots + h_m g_m = 0,$$

kur h_i pieder koeficientu gredzenam.

Ideālu $I_S =< g_1, g_2, \dots, g_m >$ sauc par PVS S *seku ideālu*.

Seku ideālus izmanto PVS risināšanā. Vienkāršākais seku ideāla pielietojums ir šāds: ja elements 1 pieder šim ideālam, tad tas nozīmē, ka 1=0 un tad jāsecina, ka sistēmai nav atrisinājuma.

Viena argumenta polinomu gredzenā samērā viegli risināt šādas problēmas:

- var noteikt, vai dotais polinoms pieder ideālam,
- var atrast minimālu bāzi $I=<g_1,g_2,\dots,g_m> \rightarrow I=<LKD(g_1, g_2, \dots, g_m)>$,
- var atrast polinoma atlikumu mod I standarta formā.

Taču vairāku argumentu polinomu gredzenā rodas šādas grūtības:

- nav skaidrs, kā pārbaudīt, vai dotais polinoms f pieder ideālam,
- ideālam var eksistēt daudz dažādu bāzu.

Tāpēc 1960.gados tika izstrādāta teorija, kas šīs problēmas atrisināja konstruktīvā veidā. Tā ir *Grobnera bāzu teorija* (B. Buhbergers, 1965.).

Tālāk mēs pētīsim tikai VAP, virs gredzena $k[X_1, X_{2,\dots}, X_n]$.

Definīcija: *Nenulles polinomu kopu* $G=\{ g_1, g_{2, \dots}, g_m \}$ *sauc par ideāla I Grobnera bāzi (GB), apzīmē G(I), ja izpildās:*

1. *G ir I apakškopa,*
2. *H(f) var samazināt ar vismaz vienu redukcijas soli, izmantojot kādu G elementu.*

Teorēma: *Katram ideālam I VAP gredzenā* $k[X_1, X_{2,\dots}, X_n]$, *eksistē šī ideāla GB.*

Definīcija: *Grobnera bāzi sauc par reducēto Grobnera bāzi (RGB), ja*

- *nekādam pārim* $i \neq j$ *neviens* f_i *monoms nedalās ar* $H(f_j)$*;*
- *katram i terma* $H(f_i)$ *koeficients ir vienāds ar 1.*

Teorēma: *Katram ideālam eksistē viena un tikai viena RGB attiecībā uz doto monomiālo sakārtojumu.*

Reducētās GB atrašanai ir izveidots algoritms- Buhbergera algoritms, kā arī tam ir veikti uzlabojumi.

GB ir šādi svarīgi pielietojumi:

- PVS risināšanā;
- algebrisku varietāšu struktūras pētīšanā;
- ideālu operācijās;
- citos lietojumos matemātikā, dabaszinātnēs un inženierzinātnēs, kur ir nepieciešams risināt polinomialās sistēmas un pētīt algebriskās varietātes.

2. Polinomiālu vienādojumu sistēmu lietojumi grafu teorijā

Katru grafu plaknē var attēlot kā punktu un līniju kopu. Punktus sauc par grafa virsotnēm un līnijas, kas savieno divus punktus, par grafa šķautnēm.

Tālākajā izklāstā tiek izmantotas dažas grafu teorijas definīcijas, kas paskaidro tādus jēdzienus kā *pakāpe, regulārs grafs, k-regulārs grafs, blakusvirsotnes, k-krāsu grafs, vienkārša ķēde, diametrs, pilns grafs.*

Daudzas grafu īpašības var pētīt izmantojot PVS, tā ir pētījuma pamatideja.

Zemāk tiek dots viens D.A.Koksa (David A. Cox) piemērs, kad grafa īpašības ir iekodētas, izmantojot PVS.

Teorēma: *Grafs G ir k-krāsu grafs* ↔ *sistēmai:*

$$\begin{cases} X_i^k - 1 = 0, & katram\ i \in V \\ X_i^{k-1} + X_i^{k-2}X_j + \cdots + X_iX_j^{k-2} + X_j^{k-1} = 0 & katram\ ij \in E \end{cases}$$

ir atrisinājums.

Mans ieguldījums ir jaunu grafa īpašību iekodēšana ar PVS palīdzību.

Iekodētās sistēmas atspoguļo šādas grafa īpašības:

- pilns grafs,
- k-regulārs grafs,
- grafa diametra vienādība ar noteiktu skaitli (2, 3 un, vispārīgā gadījumā, n),
- vienkāršas ķēdes un cikla ar dotu garumu eksistence.

Minēsim divus piemērus.

Teorēma: *Eksistē k-regulārs grafs G ar virsotņu skaitu n ↔ dotajai sistēmai ir atrisinājums:*

$$\begin{cases} Y_{ij}(Y_{ij}-1)=0, & kur\ 1 \le i \le n;\ 1 \le j \le n, i \ne j; \\ \sum_{j=2}^{n} Y_{1j} = \sum_{j=1;j\ne 2}^{n} Y_{2j} = \cdots = \sum_{j=1;j\ne n-1}^{n} Y_{(n-1)j} = \sum_{j=1}^{n-1} Y_{nj} = k, \end{cases}$$

Teorēma: *Eksistē grafs G ar diametru 2 un virsotņu skaitu n ↔dotajai sistēmai ir atrisinājums:*

$$\begin{cases} Y_{ij}(Y_{ij}-1)=0, & kur\ 1 \le i \le n;\ 1 \le j \le n, \quad i \ne j; \\ (Y_{ij}-1)\prod_{j=1}^{n}(Y_{ik}+Y_{kj}-2)=0, & \text{kur}\ 1 \le i \le n, 1 \le k \le n, \quad j \ne i, \quad j \ne k \end{cases}$$

Atrisināt šīs sistēmas var ar GB palīdzību. Ja sistēmai eksistē atrisinājums, tad var izdarīt secinājumus attiecībā uz grafiem ar noteiktajām īpašībām.

3. Lielā Mūra grafa eksistences problēma

20.gs 60-tajos gados tika pētīta problēma par virsotņu un šķautņu attiecības palielināšanu. Tas bija nepieciešams dažādu konstrukciju uzlabošanai, ko attēloja ar grafu palīdzību, piemēram, elektrtoenerģijas piegādes ceļi, daudzprocesoru sistēmas.

Šai problēmai uzstādītie nosacījumi ir šādi:

- grafam jābūt k-regulāram;
- tā diametram jābūt 2;
- virsotņu skaitam jābūt pēc iespējas lielākam.

Ja grafs ir k-regulārs ar diametru 2, tad maksimāli iespējamais virsotņu skaits ir k^2+1.

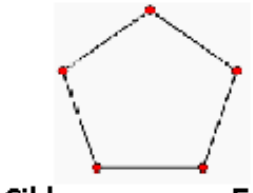
Definīcija: *Regulāru grafu, kura virsotņu pakāpe ir k, diametrs ir 2 un virsotņu skaits ir k^2+1, sauc par Mūra grafu ar diametru 2.*

Var definēt Mūra grafu ar jebkuru diametru.

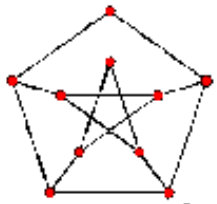
Izmantojot lineāro algebru ir pierādīta **teorēma:** *Mūra grafi ar diametru 2 ir iespējami tikai pakāpes vērtībām k no kopas {2,3,7,57}.*

Šie gadījumi ir šādi:

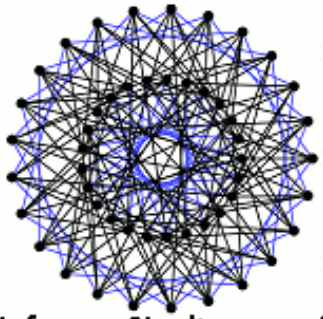
- k=2, tad tas ir cikls ar garumu 5,
- k=3, -Petersena grafs,
- k=7, - Hofmaņa-Singltona grafs (1960),
- k=57 – neatrisināta matemātiska problēma, nav zināms vai tāds grafs eksistē vai nē.

Cikls ar garumu 5

Petersena grafs

Hofmana-Singltona grafs

Lai pārbaudītu Mūra grafa eksistenci, apvieno iepriekšējās divas teorēmas un definē Mūra grafa sistēmu.

Teorēma: *Eksistē k-regulārs grafs G=(V, E) ar virsotņu kopu V={1,2,… ,k^2+1} un ar diametru 2 tad un tikai tad, ja sistēmai:*

$$\begin{cases} Y_{ij}(Y_{ij}-1)=0, & kur\ 1\le i\le n;\ 1\le j\le n, \quad i\neq j; \\ \sum_{j=2}^{n} Y_{1j}=\sum_{j=1;j\neq 2}^{n} Y_{2j}=\cdots=\sum_{j=1;j\neq n-1}^{n} Y_{(n-1)j}=\sum_{j=1}^{n-1} Y_{nj}=k, \\ (Y_{ij}-1)\prod_{j=1}^{n}(Y_{ik}+Y_{kj}-2)=0, & \text{kur } 1\le i\le n, 1\le k\le n, \quad j\neq i, \quad j\neq k \end{cases}$$

ir atrisinājums.

Cikla un Petersena grafa gadījumā sastādīto sistēmu GB tika atrastas ar datorprogrammas Magma palīdzību.

Ja pakāpe ir 2, tad sistēma sastāv no 25 vienādojumiem, no tiem pieci lineāri, 10 kvadrātvienādojumi un 10 ceturtās pakāpes vienādojumi.

Petersena grafa sistēmā ir 100 vienādojumi, no tiem 10 lineāri, 45 kvadrātvienādojumi un 45 devītās pakāpes vienādojumi. Šo sistēmu risinot radās sarežģījumi, jo datora resursi

nebija pietiekoši, lai atrisinātu šo sistēmu. Tāpēc nācās to vienkāršot, izmantojot faktu, ka dažas šķautnes starp virsotnēm var noteikt neatkarīgi no pārējām.

Pie lielākām pakāpēm rodas grūtības gan pie tā, kā ātrāk un efektīvāk šīs sistēmas vienādojumus sastādīt, gan pie tā kā sistēmas vienkāršot. Piemēram, ja pakāpe ir 7, tad virsotņu skaits ir 50, tas nozīmē, ka sistēmai būs 2500 vienādojumi, starp tiem 1225 49-tās kārtas vienādojumi. Bet ja pakāpe ir 57, tad virsotņu skaits ir 3250, bet sistēmai ir 10532500 vienādojumi, to starp 5279625 ir 3249-tās pakāpes vienādojumi.

Tāpēc ir jāmēģina atrast kādu citu risinājumu. Tā kā ir hipotēze, ka Lielais Mūra grafs ar pakāpi 57 neekistē, tad var meklēt tādus sistēmas dažus vienādojumus, kuriem GB jau satur elementu 1. Tad varētu secināt, ka tāds grafs neeksistē.

4. Secinājumi

- Grafu pētīšanai var izmantot polinomiālu sistēmu un Grobnera bāzu teoriju.
- Daudzas grafa īpašības var iekodēt polinomiālu vienādojumu sistēmu veidā.
- Mēģinājumi atrast Lielo mūra grafu ar teorēmas, kurā iekodētas Mūra grafa īpašības PVS veidā, palīdzību saskaras ar šādām grūtībām:
    - polinomiālā sistēma satur lielu nezināmo skaitu;
    - tajā ir augstu pakāpju polinomi.

  Tāpēc tālākais darbs var tikt veids šādos virzienos:
    - Izveidot programmu, kas šos vienādojumus sastāda automātiski, pēc tam tos vienkāršo vai pakāpeniski atmet izmantojot GB;
    - Meklēt cita veida sistēmu, ar kuru iekodēt Mūra grafa īpašības, tā, lai tajā polinomu pakāpes un nezināmo skaits ir mazāks.

Bibliogrāfija

1. Cox D.A.(2007) *Grobner Bases Tutorial*. Department of Mathematics and Computer Scince Amherst College.
2. Cox D.,Little J.,O'Shea D. (1996) *Ideals, varieties and algorithms*. Springer-Verlag New York.
3. Daugulis P., Mickāne S. (2006) *Diskrētā matemātika*. Rēzeknes Augstskolas izdevniecība.
4. De Loera J.A., Lee J., Margulies S., Onn S. (2007) *Expressing Combinatorial Optimization Problems by Systems of Polynomial Equations and the Nullstellenstaz*.
5. P. Daugulis. *Datu struktūras grafu uzdošanai.* http://www.de.dau.lv/matematika/daugulis/du_14_2005.pdf [2005]
6. http://en.wikipedia.org/wiki/Moore_graph [2010.02.25.]

Nadežda Firsova

PIRMĀS KĀRTAS DISKRĒTU DINAMIKAS SISTĒMU STABILITĀTE

Abstract

Classification scheme of equilibrium points of a discrete dynamic system $x_{n+1} = f(x_n)$ is considered. This scheme compile results by S. N. Elaydi and V. Ponamarenko.

Atslēgas vārdi: *diskrēta dinamikas sistēma, līdzsvara punkts, stabils līdzsvara punkts, atraktors, asimptotiski stabils punkts.*

Apskatīsim pirmās kārtas diskrētu dinamikas sistēmu $x_{n+1} = f(x_n)$ (turpmāk sistēmu), kur $f : R \to R$.

Nākamās definīcijas ir saskaņā ar [2, 1. nodaļa].

Punktu $\bar{x} \in R$ sauc par sistēmas *līdzsvara punktu*, ja $f(\bar{x}) = \bar{x}$. Grafiski līdzsvara punkti ir funkcijas $y = f(x)$ un taisnes $y = x$ grafiku krustpunktu abscisas. Piemēram, sistēmas $x_{n+1} = x_n^3$ līdszsvara punkti ir -1, 0, 1. Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *stabilu*, ja jebkuram $\varepsilon > 0$ eksistē tāds $\delta > 0$, ka visiem sākumnosacījumiem x_0, kuriem ir spēkā $|x_0 - \bar{x} < \delta|$ izpildās $|f^n(x_0) - \bar{x}| < \varepsilon$ katram $n = 1, 2, \ldots$.Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *nestabilu*, ja tas nav stabils.Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *atraktoru*, ja eksistē $\eta > 0$, ka visiem sākumnosacījumiem x_0, kuriem ir spēkā $|x_0 - \bar{x}| < \eta$ izpildās $\lim_{n\to\infty} x_n = \bar{x}$ .Ja $\eta = \infty$, tad $\bar{x}$ sauc par *globālu atraktoru*. Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *asimptotiski stabilu*, ja tas ir stabils un pievelkošs punkts.Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *globāli asimptotiski stabilu*, ja tas ir asimptotiski stabils un globāli pievelkošs.

Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *stabilu no kreisās puses*, ja jebkuram $\varepsilon > 0$ eksistē tāds $\delta > 0$, ka visiem sākumnosacījumiem x_0, kuriem ir spēkā $\bar{x} - \delta < x_0 < \bar{x}$ izpildās $|f^n(x_0) - \bar{x}| < \varepsilon$ katram $n = 1, 2, \ldots$. Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc *atraktoru no kreisās puses*, ja eksistē $\eta > 0$, ka visiem sākumnosacījumiem x_0, kuriem ir spēkā $\bar{x} - \eta < x_0 < \bar{x}$ izpildās $\lim_{n\to\infty} = \bar{x}$ .Līdzsvara punktu $\bar{x}$ sauc par *asimptotiski stabilu no kreisās puses*, ja tas ir stabils no kreisās puses un pievelkošs no kreisās puses.

Līdzīgi definē stabilu no labās puses punktu, atraktoru no labās puses un asimptotiski stabilu no labās puses punktu, sākumpunktuņemot pa labi no līdzsvara punkta. Līdzsvara punkts ir asimptotiski stabils tad un tikai tad, kad tas ir asimptotiski stabils no kreisās un labās puses punkts.

Rakstā [4] tiek pierādīts, ka, ja f ir nepārtraukta funkcija, tad atraktors vienmēr ir stabils punkts un līdz ar to arī asimptotiski stabils punkts. Gadījumā, ja f ir pārtraukta funkcija, tad atraktors var būt arī nestabils punkts.

ApskatīsimŠvarca atvasinājuma jēdzienu**,** kuru izmantolīdzsvara punktu klasifikācijas shēmā gadījumā, kad $f'(\bar{x}) = -1$. Par funkcijas f *Švarca atvasinājumu* sauc funkciju

$$Sf(x) = \frac{f'''(x)}{f'(x)} - \frac{3}{2}\left[\frac{f''(x)}{f'(x)}\right]^2.$$

Ja $f'(\bar{x}) = -1$, tad

$$Sf(x) = -f'''(\bar{x}) - \frac{3}{2}[f''(\bar{x})]^2.$$

Ar tiešiem izskaitļojumiem var pārliecināties, ka

$$Sf(x) = \frac{1}{2}g'''(x),$$

kur $g(x) = f(f(x))$.

Augstākas kārtas Švarca tipa atvasinājumus definē ar formulu [4]:

$$S_k f(x) = \frac{1}{2}g^{(2k+1)}(x).$$

Ja $f'(\bar{x}) = -1$(tieši šajā gadījumā shēmā tiek izmantoti Švarca tipa atvasinājumi), tad

$$S_1 f(\bar{x}) = Sf(\bar{x}) = -f'''(\bar{x}) - \frac{3}{2}\left[f''(\bar{x})\right]^2,$$

$$S_2 f(\bar{x}) = -f^{(5)}(\bar{x}) + \frac{15}{2}f''(\bar{x})f^{(4)}(\bar{x}) + 15(f''(\bar{x}))^4,$$

$$S_3 f(\bar{x}) = -f^{(7)}(\bar{x}) - 14f''(\bar{x})f^{(6)}(\bar{x}) + \frac{945}{2}\left[f''(\bar{x})\right]^3 f^{(4)}(\bar{x}) - \frac{35}{4}\left[f^{(4)}(\bar{x})\right]^2 - \frac{9045}{4}\left[f''(\bar{x})\right]^6,$$

pie tam $S_2 f(\bar{x})$ izteiksme ir aprēķināta pie nosacījuma, ka $S_1 f(\bar{x}) = 0$; $S_3 f(\bar{x})$ izteiksme ir aprēķināta pie nosacījuma, ka $S_1 f(\bar{x}) = 0$ un $S_2 f(\bar{x}) = 0$. Atvasinājumu $S_4 f(\bar{x})$, $S_5 f(\bar{x})$ izteiksmes skat. [4].

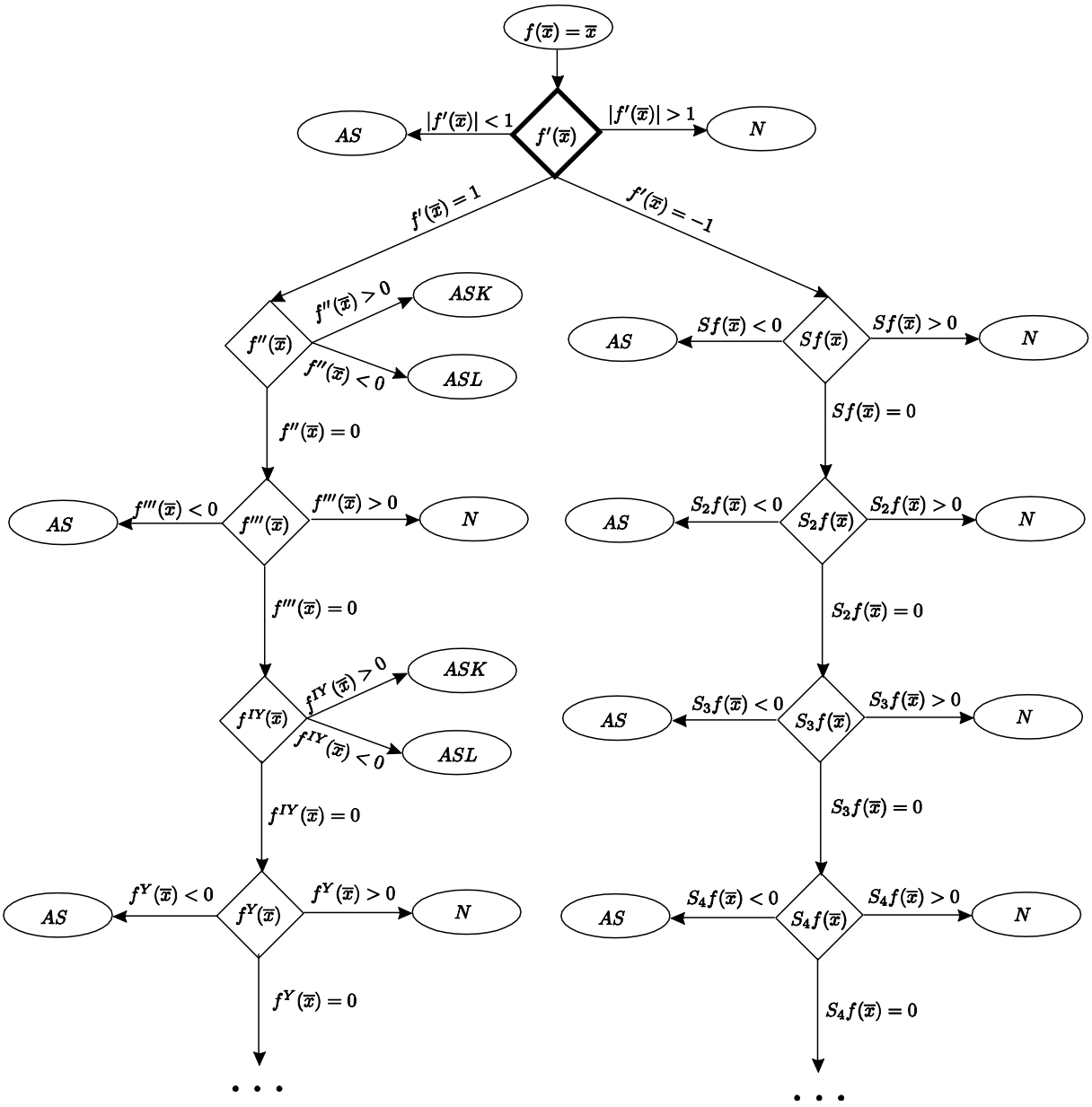
Nākamajā shēmā ir apkopota sistēmas $x_{n+1} = f(x_n)$ līdzsvara punktu klasifikācija, kuratika veikta darbos [1], [2] un [3].Shēmā izmantotie apzīmējumi:

AS - asimptotiski stabils līdzsvara punkts,

N - nestabils līdzsvara punkts,

ASK - asimptotiski stabils no kreisās puseslīdzsvara punkts,

ASL - asimptotiski stabils no labās puses līdzsvara punkts.

Apskatīsim divus piemērus.

1. piemērs. Sistēmai $x_{n+1}=x_n^2+3x_n$ ir 2 līdzsvara punkti:

$$x^2+3x=x \Leftrightarrow x^2+2x=0 \Leftrightarrow \bar{x}=0, \bar{x}=-2.$$

1.1) Tā kā $f'(0)=3$, tad $\bar{x}=0$ ir nestabils punkts.

1.2) Tā kā

$$f'(-2)=-1,$$

$$Sf(-2)=f'''(-2)-\frac{3}{2}\left[f''(-2)\right]^2=-6<0,$$

tad $\bar{x}=-2$ ir asimptotiski stabils punkts.

2. piemērs. Sistēmai $x_{n+1}=x_n+(x_n-1)^4$ ir viens līdzsvara punkts:

$$x+(x-1)^4=x \Leftrightarrow (x-1)^4=0 \Leftrightarrow \bar{x}=1.$$

Tā kā

$$f'(\bar{x}) = 1,$$

$$f''(\bar{x}) = 0,$$

$$f'''(\bar{x}) = 0,$$

$$f''''(\bar{x}) = 24 > 0,$$

tad $\bar{x} = 1$ ir asimptotiski stabils punkts no kreisās puses, bet nav asimptotiski stabils punkts no labās puses.

Augstākas kārtas diskrētām dinamikas sistēmām $x_{n+1} = f(x_n)$, kur $f : R^n \to R^n$, šāda visaptveroša līdzsvara punktu klasifikācija vēl nav izstrādāta.

Bibliogrāfija

1. Dannan F. M., Elaydi S. and Ponomarenko V. (2003) Stability of hyperbolic and nonhyperbolic fixed points of one-dimensional maps.J. Difference Equ. Appl.: 9, 449-457.
2. Elaydi S. (2005) An introduction to difference Equations: Springer.
3. Ponomarenko V. (2004) Faàdi Bruno's formula and nonhyperbolic fixed points of one- dimensional maps. Int. J. Math. Sci.: 29, 1543-1549.
4. Sedaghat H. (1997) The impossibility of unstable glabally attracting fixed points for continuous mapping of the line. Amer. Math. Monthly: 104, 356-358.

FIZIKA/ PHYSICS

Vitālijs Freidenfelds

LODĪŠU PILDSPALVAS PASTU IERAKSTU VECUMA NOTEIKŠANA

Abstract
Dating of ballpoint ink entries. In this project the possibility of determination of the age of ballpoint ink entries was investigated by the combination of gas chromatography, high performance liquid chromatography and spectrophotometry, based on 2-phenoxyethanol and changes in dye content in time. Ballpoint inks are the most common material for filling and signing documents. The research is based on theory of reducing of solvent in the ballpoint ink. For the research were selected from 11 to 80 days old samples. Samples were made using blue ballpoint ink and kept in the dark, in the climate of the office.
Objective of research is to test ***pyrolysis module*** as entry system for solid samples in gas chromatography for analysis of volatile ink's components and in overall with spectrophotometric analysis determine the regularity of change between the amounts of solvent to the dye over time. The areas of peaks at characteristic absorption wavelengths used for the interpretation of the aging process. During the examination of ink compound using LC/MS, stated that used ballpoint ink contains 2-phenoxyethanol as a solvent and dyes - Methyl Violet, Basic Blue and Copper Phthalocyanine. The results are used to assess the feasibility of developing the method.
Atslēgas vārdi: *Ierakstu vecums, lodīšu pildspalvas pasta, gāzes hromatogrāfija, AEŠH/MS, spektrofotometrija, 2-fenoksietanols.*

Ievads

Viltojot dokumentus noziedznieks bieži vien veic izmaiņas teksta saturā, pieraksta vajadzīgo tekstu, aizpilda ar atpakaļejošiem datumiem. Lai pierādītu tāda veida viltojumu, ekspertam jānosaka dokumenta vai arī tā atsevišķu fragmentu vecumu.

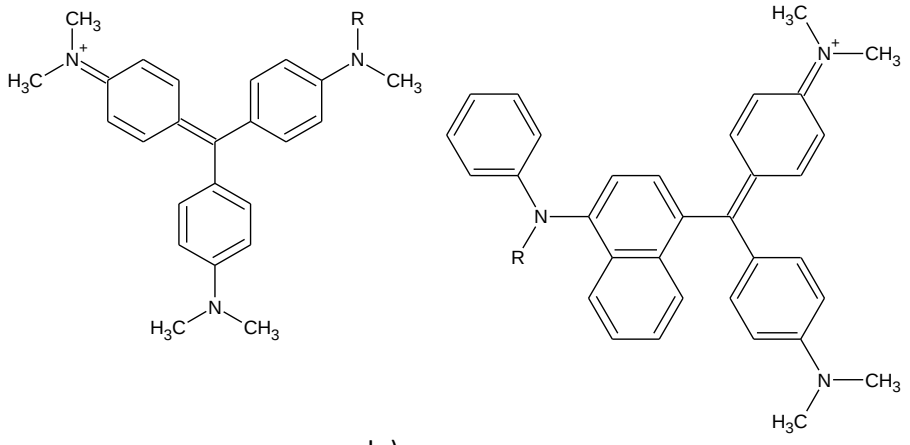
Aginsky un *Cantu* piedāvāja izmantot pastas ķīmiskās un fizikālās īpašības. Arvien populārākas kļūst metodes, kas balstās uz viena vai vairāku komponentu izmaiņām laikā. Priekšrocība ir tādām metodēm, kas neprasa lielus finansiālus ieguldījumus un darbā ar kurām var izmantot zināmas un pazīstamas analīzes metodes un iekārtas (Aginsky 1993: 1150), (Cantu 1996: 192-208).

Agrākajos pētījumos izmantoja absorbciometriju, bet tagad daudzi eksperti par veiksmīgākām attīstības metodēm uzskata gāzes hromatogrāfijas un augsti efektīgas šķidrumu hromatogrāfijas metodes. Pastas novecošanas procesi ir komplicēti, tāpēc vecuma novērtējumā nevar izmantot tikai vienu konkrētu lielumu, bet jāizvērtē parametru kopumu (divu vai vairāku). Analizējot ieraksta izgriezumus, eksperti saskaras ar parauga ievadīšanas problēmu – šķīdinot izgriezumus rodas papildus gaistošo komponentu zudumi, tāpēc gaistošā komponenta analīzi jāveic bez parauga šķīdināšanas (Steward 1985: 405-411).

Lodīšu pildspalvas pasta satur šķīdinātāju (parasti ap 50%), krāsvielas vai pigmentus (parasti ap 24%) un sveķus (parasti 24%). Pasta ļoti mazos daudzumos satur eļļas (smērvielas), biocīdus, virsmas aktīvās vielas, korozijas inhibitorus, emulgatorus, bufervielas

un daudzas citas vielas pH, viskozitātes, polimerizācijas vai mikroorganismu inhibēšanai (Brunelle 2003: 140-141).

Lodīšu pildspalvas pastas krāsvielām jābūt stabilām, intensīvām un lētām, tāpēc pārsvarā tiek izmantotas katjonu krāsvielas (bāziskās). Katjonu krāsvielās pozitīvā lādiņa nesējs parasti ir slāpeklis. Dažas tipiskas industriālas zilas krāsas krāsvielas ir attēlotas 1.att. Retāk pastas sastāvā iekļauj anjonu krāsvielas (Sakayanagi 1999: 1205).

a.) b.)

1.att. Pastas krāsvielas: a.) R=CH_3 – Bāziskā violetā 3 (heksametilēta), R=H – Bāziskā violetā 1 (BV-1); b.) R= CH_3 – Bāziskā zilā 2 (BZ-2), R=H – Bāziskā zilā 26 (BZ-26) (Sakayanagi 1999: 1205)

Pētījumi rāda, ka 87% pastu satur metilvioleto krāsvielu (MV), bāzisko zilo 26 (BZ-26) - 60%, bāzisko zilo 7 (BZ-7) – 27%, bāzisko zilo 2 (BZ-2) – 10%, etilvioleto (EV) - 3%. Pastāv iespēja, ka 48% pildspalvas pastu satur vara ftalocianīnu. Savukārt biežāk lietots šķīdinātājs ir 2-fenoksietanols, retāk citi vienvērtīgi spirti un dioli (Ng 2002 : 1238-1247).

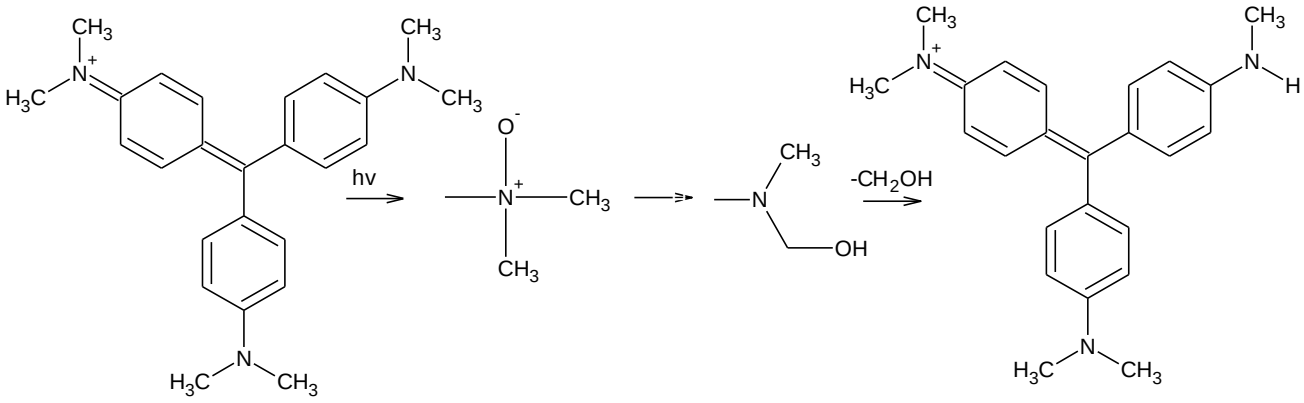
Kamēr pasta atrodas pildspalvā tās komponentu novecošanās procesi norit ļoti lēni vai vispār nenotiek (Grim 2002: 1265-1273). Pastai nonākot papīrā, sākas izmaiņas fizikālos un ķīmiskos pastas parametros: šķīdinātāji difundē dziļāk papīrā un iztvaiko, izbalē krāsvielas un polimerizējas sveķi (Bansa 2002: 1006-1017). Pastas izžūšanas procesu var sadalīt trīs fāzēs: pieaugoša ātruma izžūšana, konstanta ātruma izžūšana un krītoša ātruma izžūšana (Avci 2001: 465-479).

Tieši izžūšanas laiks varētu atspoguļot reālo situāciju pastas novecošanās procesā. Ir pieradīts, ka dažu minūšu laikā pastas ieraksts zaudē 89-98% fenoksietanola (Lociciro 2004: 169). Šķīdinātāja iesūkšanas ātrums (papīrā) ir 20 reizes lielāks nekā šķīdinātāja iztvaikošanas ātrums (Selim 1997: 154).

Krāsvielas izbalē fotoķīmisko reakciju rezultātā. Organiskai molekulai absorbējot gaismas fotonu, tā pāriet elektroniski ierosinātā stāvoklī, kas ir solis nākošām reakcijām (Becker 1991: 344). Triarilmetāna krāsvielas (piem. metilvioletā) bieži izmanto pastas

ražošanā, kā krāsas noteicošo komponentu, jo tas esot lēts un ar intensīvu krāsojumu, taču šīm krāsvielām ir raksturīga relatīvi maza fotostabilitāte (Klessinger 1989: 445). Fotoķīmiskie pastas krāsvielas degradācijas procesi var noritēt dažādos virzienos, veidojot dažādus produktus (Keuch 2004: 62).

Uzskatāms krāsvielas degradācijas piemērs ir N-demetilēšanas reakcija. Krāsvielas metilgrupa gaismas iedarbībā ir pakāpeniski aizvietota ar ūdeņradi (skat. 2. attēlu) (Aginsky 1995: 477).

2.att. Metilvioletās krāsvielas N-dimetilēšanas reakcija (Aginsky 1995: 477)

Eksperimentālā daļa

Pētījumam ir atlasīta viena lodīšu pildspalvas pasta pēc sekojošiem nosacījumiem: fenoksietanola saturs ir relatīvi liels, zila pastas krāsa, pastas krāsviela vai krāsvielas veido stabilu krāsojumu DMFA šķīdumā.

Izmantojot izvēlēto pastu ir uzņemti vairāki paraugi uz sausa baltas krāsas biroja papīra. Paraugi ir ~1 cm garas rokrakstā izpildītas svītras. Pētījumā ir izmantoti 11-80 dienas veci paraugi. Visi paraugi glabāti klasiskos biroja apstākļos – ventilējamā un labi apsildāmā telpā, katrs paraugs uzglabāts starp 4 neaprakstītām papīra lapām.

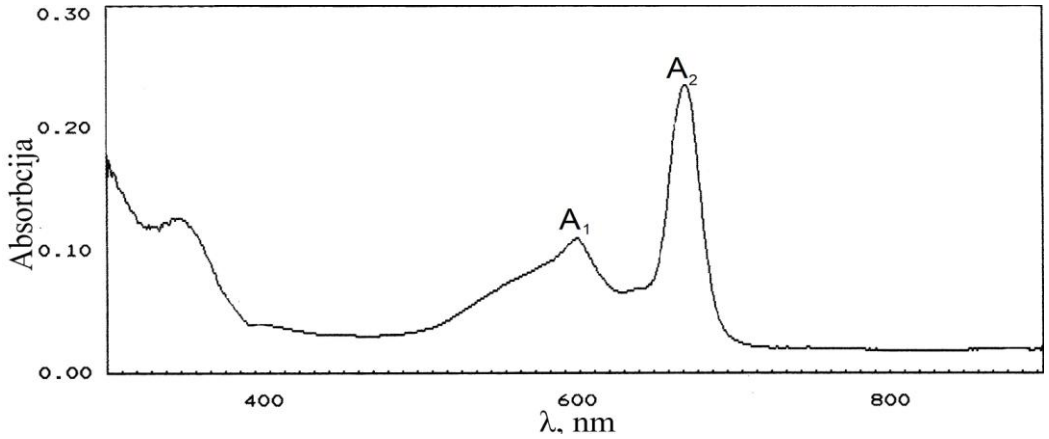
Šķīdinātāja identificēšanai un noteikšanai ir izmantots gāzes hromatogrāfs ar liesmas jonizācijas (FID) un masas detektoru (MS), polimetilsiloksāna kolonnu Rtx-1 (garums - 30,0 m, blīvums 0,25µm, diametrs 0,25 mm) un paraugu ievadīšanas ierīci – pirozondi. Krāsvielu identificēšanai ir izmantots AEŠH/MS hromatogrāfs ar MS detektoru un UV/VIS spektrofotometrs. Kolonna – apgrieztas fāzes C18.

Aptuveni 10-15 mm^2 lielus paraugus karstumizturīgās kvarca caurulītēs ievada pirolizatorā, kur tos izkarsē, tādējādi gaistošos komponentus ievadot gāzes hromatogrāfā. Pirozondes sākuma temperatūra ir samazināta līdz 60 ºC, kas padara par iespējamu izmantot pirolizatoru kā cieta parauga ievadīšanas sistēmu, neveicot pirolīzi (pēc definīcijas). Taču tas palielina ierīces atdzesēšanas laiku līdz 1 stundai.

Pēc gāzes hromatogrāfijas paraugs tiek izņemts no kvarca caurulītes un ekstrahēts 2 stundas 4 mL dimetilformamīda. Iegūtam ekstraktam uzņem UV/RG spektru – izmēra krāsvielu absorbciju. Šādi iegūti rezultāti sniedz informāciju gan par šķīdinātāja daudzumu paraugā (pēc šķīdinātāja hromatogrāfijas joslas laukumā - S), gan par atbilstoša parauga lielumu (pēc parauga ekstrakta gaismas absorbcijas - A).

Rezultāti

Veicot paraugu izpēti, ir konstatēts, ka izvēlētā lodīšu pildspalvas pasta satur šķīdinātāju 2-fenoksietanolu (m/z = 138) un metilvioletu (MV), bāzisko zilu 26 (BZ-26) un vara ftalocianīna krāsvielu (skat. 4.attēlu). Metilvioletas krāsvielas absorbcijas maksimumu spektrā nevar redzēt, jo attālums starp to un bāziskas zilas krāsvielas absorbcijas maksimumu ir tikai 20 nm, bet absorbcijas lielums nav pietiekami liels (notiek aizsegšana).

3.att. Pastas ieraksta DMFA ekstrakta RG spektrs (uzņemts pētījuma laikā): A_1 - bāziskā zila 26 (600 nm), A_2 - vara ftalocianīna (668 nm) krāsviela.

Izpētot visus paraugus ir iegūts datu apjoms, kas raksturo dažāda vecuma paraugus. Iegūtie rezultāti apkopoti 1.tabulā.

1.tabula

Praktiski iegūtie rezultāti

Laiks, dienas	Sakarība starp 2-fenoksietanolu un krāsvielas daudzumu	
	$(S*10^{-7})/A_1$ (600 nm)	$(S*10^{-7})/A_2$ (670 nm)
1	**2**	**3**
11	7,3	4,6
	7,6	4,6
	9,1	5,0
	11,8	6,3
	16,0	5,6
18	7,3	4,4
	7,4	4,4
	8,0	4,3
	9,5	6,0
	9,8	6,0
25	7,8	4,7
	7,8	4,6
	8,0	4,1
	8,7	4,6
	8,1	3,7
33	3,8	2,7
	4,3	3,2
	5,5	3,0
	5,4	3,0
	5,9	4,0
34	8,5	5,3
	4,5	2,5
	6,5	4,2
	9,0	3,8
	7,9	4,8

1	**2**	**3**
42	1,4	1,0
	1,5	1,3
	2,6	1,6
	3,1	1,6
	3,4	1,6
56	3,7	2,2
	3,5	2,6
	3,9	2,5
	3,9	2,7
	4,2	2,1
64	4,8	2,7
	4,2	1,9
	4,4	2,0
	4,5	2,3
	4,4	2,4
73	5,9	2,5
	4,3	2,5
	4,0	2,8
	3,7	2,3
	4,2	2,3
80	4,6	3,0
	4,0	2,6
	3,9	2,1
	3,7	2,0
	3,5	2,1

Iegūtos rezultātos ir konstatētas šķīdinātāja joslas laukuma svārstības dažādos paraugos – vecākos paraugos tā laukums var būt lielāks nekā svaigākos. To pašu var novērot arī absorbcijas mērījumos. Šinī gadījumā skaitlisko S/A vērtību maiņas nespēj pilnvērtīgi atspoguļot izmaiņas laikā, jo šo vērtību iegūšanai nav iespējams izmantot ideāli vienādus paraugus, līdz ar to arī S/A vērtības dažāda vecuma paraugiem var būt vienādas, bet viena vecuma paraugiem - dažādas.

Tāpēc katra datuma paraugu kopumam - gan A_1=f(S), gan A_2=f(S) ir uzkonstruētas vecuma tendences taisnes pēc 5 punktiem (A=f(S)). Iegūto taišņu R^2 un tg vērtības ir apkopoti 2. tabulā.

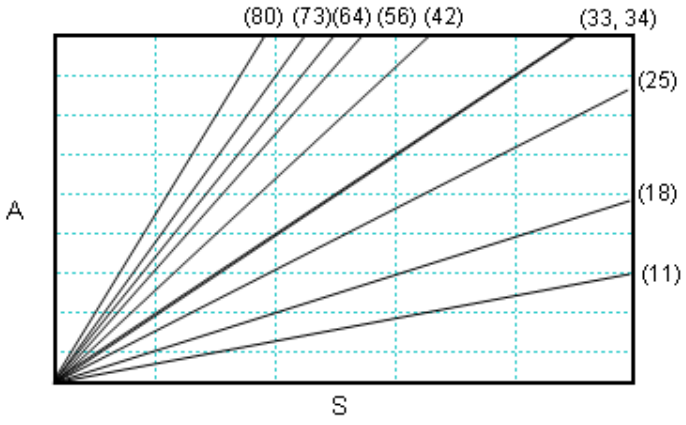
2.tabula

Vecumu tendences taišņu R^2 un tg vērtības

Laiks, dienas	R^2	tg	R^2	tg
	A_1=f(S)		A_2=f(S)	
11	0,9878	0,31	0,9788	0,17
18	0,9832	0,59	0,7929	0,81
25	0,9478	0,83	0,8554	0,32
33	0,9882	1,04	0,8732	0,24
34	0,9891	1,09	0,9876	0,20
42	0,9865	1,47	0,9903	0,57
56	0,9686	1,81	0,8826	0,43
64	0,9865	1,94	0,9110	0,41
73	0,9833	2,28	0,9976	0,46
80	0,9843	2,82	0,9916	0,57

No R^2 vērtībām var redzēt, ka A_1 absorbcijas krāsvielas daudzuma maiņa ir lineārāk saistīta ar šķīdinātāja iztvaikošanu nekā A_2 signāla krāsviela. A_2 gadījumā ir konstatētas zemas R^2 vērības, kas liecina par lielu mērījumu izkliedi, taču nav iespējams pateikt, vai tas ir saistīts ar vara ftalacianīna uzvedību karstuma iedarbībā (pirozondes apstākļos) vai kādu novecošanās īpatnību. Turpmākais rezultātu novērtējums tiks saistīts tikai ar A_1 un S datiem.

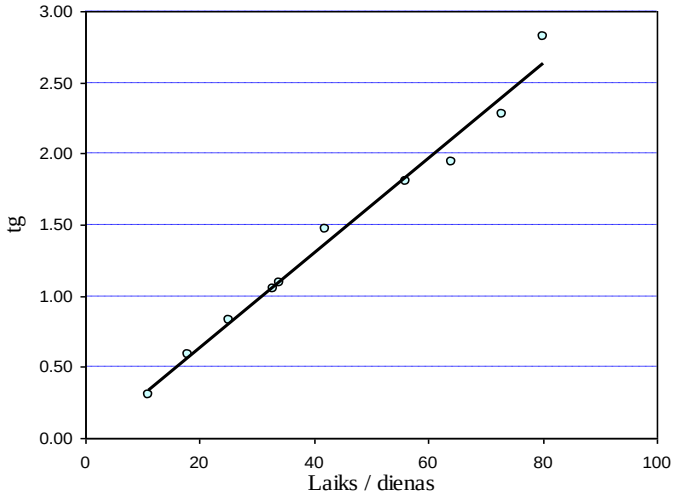
Tā kā veikto mērījumu intervāls ir visai plašs, atšķiras arī taišņu nogriežņu izvietojums plaknē. Pārvietojot visas vecuma tendences taisnes plaknē un savienojot taisnes sākumus, iegūst uzskatāmāku ainu (skat. 4.attēlu).

4.att. Funkciju A_1=f(S) apvienotas vecumu tendences taisnes (iekavās – laiks, dienas).

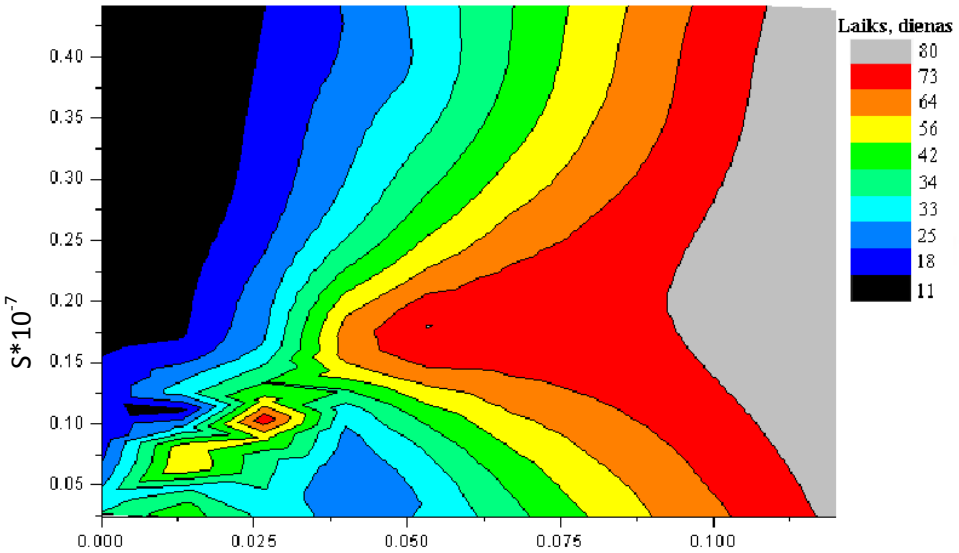
Var secināt, ka jaunākos lodīšu pildspalvas pastas ierakstos šķīdinātāja daudzums, salīdzinoši ar krāsvielas daudzumu, ir proporcionāli lielāks nekā vecākos ierakstos. Tas izskaidrojams ar ātru šķīdinātāju iztvaikošanu no pastas. Taišņu slīpuma palielināšanās vecāko ierakstu virzienā ir saistīta ar novecošanās procesiem, nevis parauga lielumiem.

Apkopojot taišņu tg vērtības (2.tabula) un paraugu vecumu var iegūt jauna veida novecošanas funkciju (skat. 5.attēlu).

5.att. A_1=f(S) vecumu tendences taišņu tangensu atkarība no parauga vecuma, tg = 0.0333T-0.0324, R^2 = 0.9843.

Lai varētu novērtēt izmantoto metožu apvienojuma attīstības iespējas un noskaidrotu likumsakarību robežas, ir jānovērtē 3 mainīgos kopumā. Sakarība starp signāla laukumu, gaismas absorbciju un laiku ir attēlota 6.attēlā.

Absorbcija (pie λ=600nm)

6.att.Grafiska XYZ sakarība, kur X - pastas ekstrakta gaismas absorbcijas pie 600 nm (A_1); Y - šķīdinātāja joslas laukums S; Z – laiks. Novecošanas „kontūrkarte" ir iegūta ekstrapolējot XYZ matricas datus datorprogrammā OriginPro8 SR1.

Analizējot augstākminēto grafisko sakarību, var noteikt tādas S un A vērtības, kad vecuma noteikšana būtu ar mazāku kļūdu. Joslu sašaurināšanās vietas un salas apgabali atrodas grafika kreisajā apakšējā stūrī. Straujas joslu virzienu maiņas šajā vietā norāda uz mazu mērījumu precizitāti – gaismas absorbcijas vērtības zemākas par 0.04 un/vai šķīdinātāja joslas laukuma $S*10^{-7}$ zemākas par 0,17. Viena noteikta vecuma joslas attālināšanās no koordinācijas ass sākuma ir saistīta ar parauga lieluma palielināšanu – jo lielāks parauga daudzums, jo tālāk tā analīzes rezultātu krustpunkts atradīsies no nulles punkta (joslas ietvaros). Tādējādi kļūst skaidrs cik lielām A un S vērtībām jābūt, lai tādā veidā noteiktu ieraksta vecumu ar lielāku precizitāti.

Secinājumi

1. Pirolīzatora izmantošana, kā cieta parauga ievadīšanas sistēma gaistošas vielas analīzē ir iespējama, taču ļoti laikietilpīga.

2. Lodīšu pildspalvas pastu ierakstu vecuma noteikšana ir iespējams veikt apvienojot GH/MS, HPLC/MS un spektrofotometrijas metodes.

3. Piemeklētie pirolīzatora un GH hromatogrāfijas apstākļi ir piemēroti fenoksietanola saturošu pastu analīzei.

4. Izmantojot vecuma novērtēšanā spektrofotometriskus datus ir jāanalizē katras sastāvā esošas krāsvielas gaismas absorbcijas īpašības.

Bibliogrāfija

1. Aginsky V. N. (1995) A Microspectrophotometric Method for Dating Ballpoint Inks – A Feasibility Study. *Journal of Forensic Sciences. 3*, Nr.40: 475-478.
2. Aginsky V. N. (1993) Some new ideas for dating ballpoint inks – feasibility study. *Journal of Forensic Science*. 5, Nr.5: 1150.
3. Avci A., Can M., Etemoglu A. B. (2001) A Theoretical Approach to the Drying Process of Thin FilmLayers. *Applied Thermal Engineering*. 21, Nr.1: 477.
4. Bansa H. (2002) Accelerated Aging of Paper: Some Ideas on Its Practical Benefit. *Restaurator*. 23, Nr.2: 1006-1017.
5. Becker H. G. O., Böttcher H. (1991) *Einführung in die Photochemie.* Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften. Pp. 344.
6. Brunelle R. L., Crawford K. R. (2003) *Advances in the Forensic Analysis and Dating of Writing Ink.* Springfield, Illinois: Charles C Thomas Publisher Ltd. Pp. 140-141.
7. Cantu A. A. (1996) A sketch of analytical methods for document dating. Part II. The dynamic approach: determining age dependent analytical profiles. *International Journal of Forensic Document Examiners*. 51, Nr.3: 192-208.

8. Grim D. M., Siegel J., Allison J. (2002) Evaluation of Laser Desorption Mass Spectrometric and UV Accelerated Aging Dyes on Paper as Tools for the Evaluation of a Questioned Document. *Journal of Forensic Sciences*. 47, Nr.6: 1265-1273.
9. Keuch P. (2004) Kinetics: Fading of Triphenylmethanes Dyes - Pseudo First Order Reaction. Berlin: University Regensburg. Pp 62.
10. Klessinger M., Michl J. (1989) *Lichtabsorption und Photochemie organischer Moleküle*. Berlin: VCH. Pp. 445.
11. Lociciro S., Mazzella W., Dujourdy L., Lock E., Margot P. (2004) Dynamic of the Aging of Ballpoint Pen Ink. *Science & Justice*. 3, Nr.44: 169.
12. Ng L.-K., Lafontaine P., Brazeau L. (2002) Ballpoint Pen Inks: Characterization by Positives and Negative Ion-Electrospray Ionization Mass Spectrometry for the Forensic Examination of Writing Inks. *Journal of Forensic Science*. 47, Nr.6 : 1238-1247.
13. Sakayanagi M., Komuro J., Konda Y. (1999) Analysis of Ballpoint Pen Inks by Field Desorption Mass Spectrometry. *Journal of Forensic Sciences*. 44, Nr.6: 1205.
14. Selim M. S., Yesavage V. F., Chebbi R., Sung S. H., Borch J., Olson J. M. (1997) Drying of Water-Based Inks on Plain Paper. *Journal of Imaging Science and Technology*. 2, Nr.41: 154.
15. Steward L. F. (1985) Ballpoint Ink age determination by volatile component comparison – a preliminary study. *Journal of Forensic Science*. 30, Nr.2: 405-411.

Vadims Kolbjonoks, Vjačeslavs Gerbreders

NANOPUNKTU FORMĒŠANA AR ELEKTRONU KŪLI AGSAL KĀRTIŅĀS

Abstract
A method to form Ag nano-dot pattern on AgSAl surface has been demonstrated using electron beam (EB) irradiation. Irradiating AgSAl surface we observed nano-dots growth on surface, presumable made of silver. For point scan EB irradiation, the minimum diameter of nano-dot that was obtained is - 15 nm. The word „DAU" has been written using this technique, with each character less than 500 nm, also forming of nano-dot line few micrometers in length and nano-dot array pattern with a dot size of about 40 nm and dot-pitch of 45nm, which corresponds to about 400 Gb/in^2 for storage applications.
Key words: *nano-dots, Electron beam lithography*.

1. Ievads

Sudraba atomu nanoveidojumi uz Ag_2S virsmas parādās elektroķīmiskas reakcijas rezultātā, pateicoties tunelējošai strāvai starp diviem elektrodiem ar attālumu 1 nm starp tiem (Terabe 2002: 10110). Balstoties uz šīs koncepcijas, autoriem (Sone 2006: 1487-1490) radās ideja nanopunktu formēšanai izmantot EK, inducējot lādiņu uz sudraba stieples, pārklātas ar sēru. Šajā darbā mēs parādam metodiku nanoobjektu formēšanai uz AgAlS kārtiņas virsmas ar virzīta EK starojuma palīdzību.

Nanoizmēra struktūru formēšanas metodes ir nepieciešamas, lai izgatavotu jaunas informācijas uzglabāšanas ierīces vai elektronikas ierīces. Doma bija veidot objektus tieši uz virsmas izmantojot EK starojumu. Par parauga materiālu tika izlemts ņemt sudraba sulfīdu (AgSAl). AgSAl - ir viens no halkogenīdu materiāliem, kas ir jonu un elektronu vadītāju salikums.

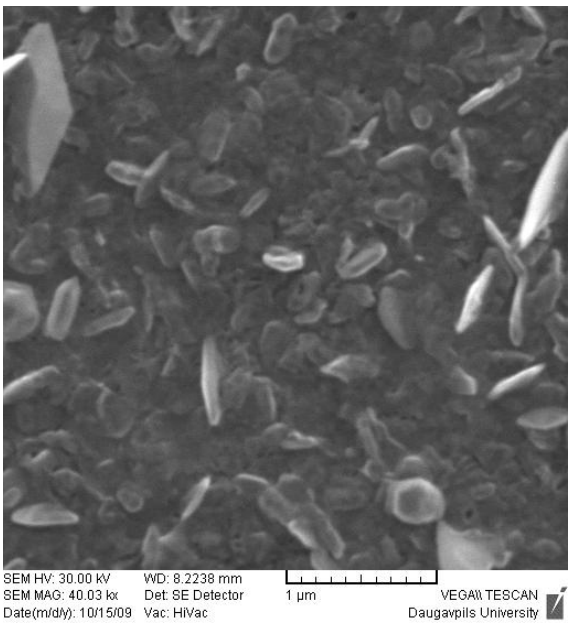
2. Eksperiments

Polikristāliskas AgSAl kārtiņas tika iegūtas no elementārām komponentēm Ag, S, Al termiskas uzputināšanas ceļā vakuumā uz *VUP-4* iekārtas zem $2*10^{-3}$ Pa liela spiediena. Vispirms uz pamatni vienlaicīgi tika uzputināti augstas kvalitātes sudrabs Ag (99%) un Al, pēc tam, pa virsu metāla slānim tika uzputināts augstas kvalitātes sērs S (99%).

Parauga virsmas aplūkošanai un nanopunktu formēšanai tika izmantots skenējošais elektronu mikroskops (SEM) *VEGA II LMU Tescan*. Izšķirtspējas limits ir 3 nm pie EK paātrinoša sprieguma 30 keV. Ņemot vērā, ka izšķirtspēja ir 3 nm, tika gaidīts, ka zondes diametrs (spot size) būs daži desmiti nanometri. Atzīmēsim, ka nanopunkti paradās arī pie minimāla paātrinoša spieguma - 5 keV.

3. Rezultāti un diskusijas

Pēc parauga uzputināšanas mēs varam novērot daudzus AgSAl kristālus uz pamatnes virsmas *Att. 1*. Kristālu izmēri ir no dažiem nm līdz dažiem mikrometriem, visa virsma ir pārklāta ar kristāliem.

Att. 1. Parauga AgSAl virsma pēc uzputināšanas.

Tika veikta kārtiņas mikroanalīze ar „*INCA X-Act*" moduļa palīdzību. Kārtiņas sastāva analīze tika veikta ar skenēšanu pa laukumu dažādās parauga vietās. Trīs dažādu vietu analīzes rezultāti attēloti *Att. 2*. Pamatojoties uz mikroanalīzes rezultātiem, var uzrakstīt sastāva formulu - $Ag_{44}S_{26}Al_{30}$.

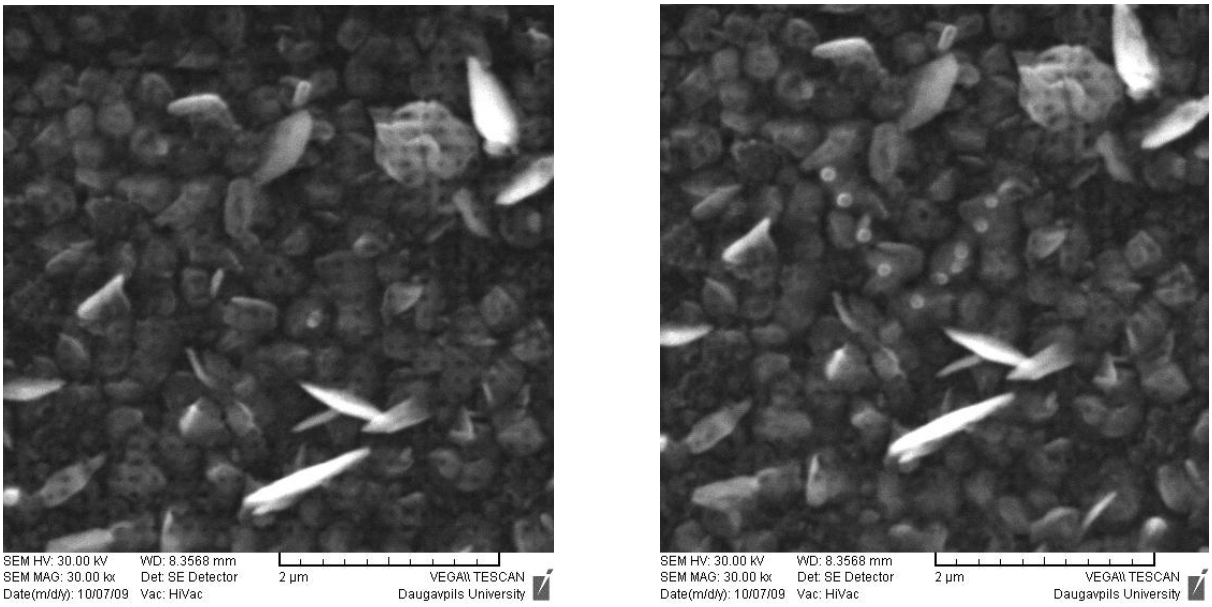
Project AgSAl

Spectrum	In stats.	Al	S	Ag
Spectrum 1	Yes	30.84	26.09	43.07
Spectrum 2	Yes	27.88	27.08	45.04
Spectrum 3	Yes	30.05	24.93	45.02
Mean		29.59	26.03	44.38
Std. deviation		1.53	1.08	1.13

All results in atomic%

Att. 2. Tabula ar mikroanalīzes rezultātiem.

Lai formētu nanopunktu noteiktā vietā, tiek apstarota šī vieta ar EK, izmantojot punktu skenēšanas metodi (point scan). *Att. 3*. redzami AgSAl virsmas attēli pirms EK apstarošanas (a) un vairāki punkti pēc EK apstarošanas pie 30 keV (b).

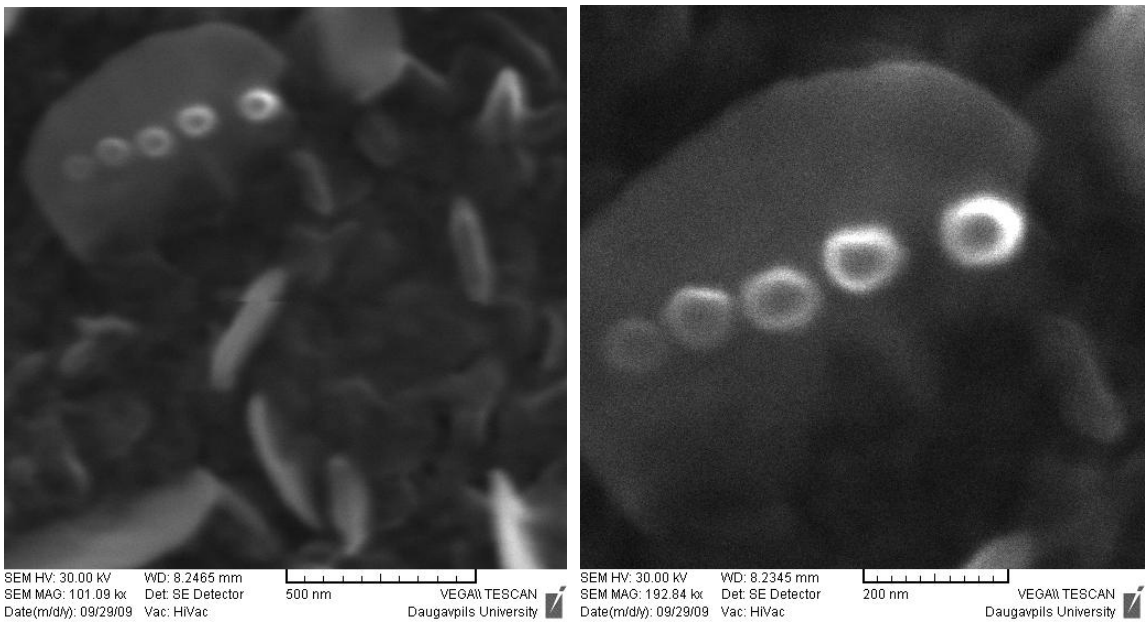

(a) *(b)*

Att. 3. SEM AgSAl kristāla virsmas attēli: (a) pirms apstarošanas un (b) pēc nanopunktu izveidošanās.

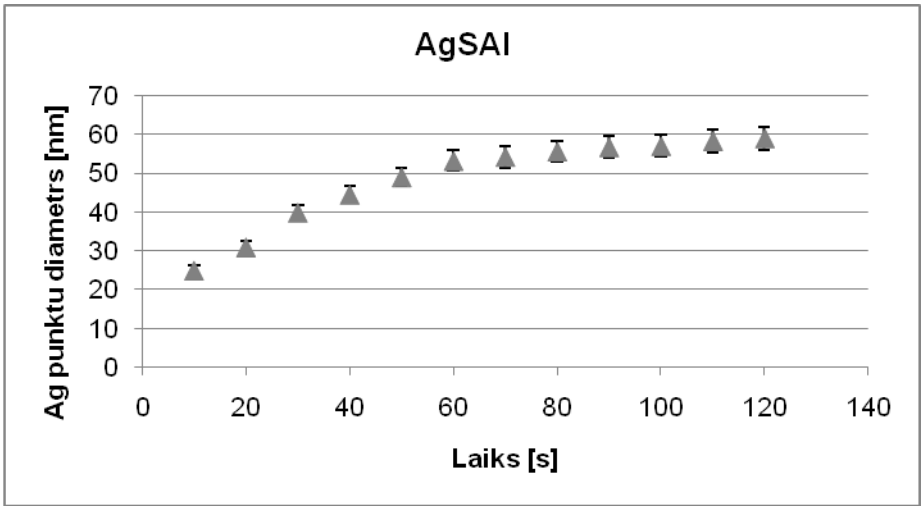
Pirms parauga apstarošanas, AgSAl virsma bija salīdzinoši līdzena. Pēc EK apstarošanas, nanopunkti parādījās uz virsmas, ar punkta diametru 25-100 nm. Eksperimenta gaitā tika apstiprināta nanopunktu formēšanas iespējamība noteiktā vietā.

Att. 4. paradīts foto ar nanopunktu rindu, ierakstītu pie dažādiemm ekspozīcijas laikiem no 10 līdz 50 s.

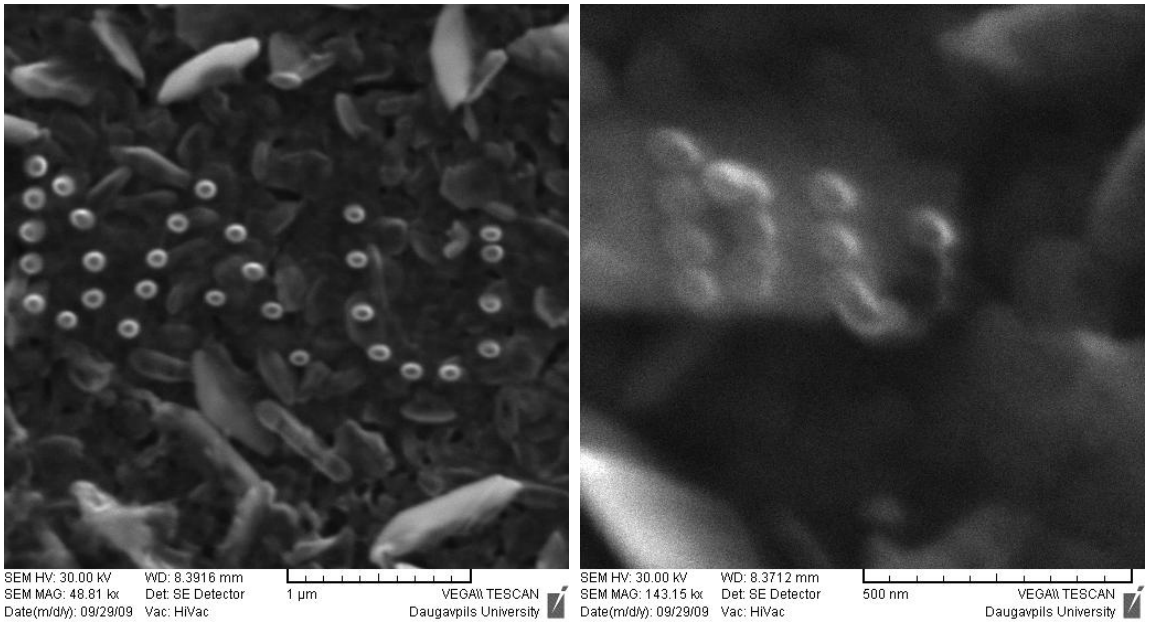
Att. 4. SEM attēls ar Ag punktu rindu pie dažādiem apstarošanas laikiem.

Nanopunktu diametrs atkarība no apstarošanas laika paradīts *Att.5*. Ir redzama ātra diametra palielināšanās diapazonā līdz 60 s, pēc kā punktu diametra augšana palēninās, un atkarība sasniedz piesātinājumu. Minimālais punkta diametrs bija 25 nm pie 10 s apstarošanas laika.

Att. 5. Nanopunktu diametra atkarība no ekspozīcijas.

Tiek demonstrēta arī iespēja rakstīt nanoburtus, izmantojot šo metodi. *Att. 6*. paradīta AgSAl virsmas SEM attēls ar uzrakstu „DAU", kur burtu izmērs nepārsniedz 500x800 nm (a). Mums arī izdevās uzrakstīt vārds „DU", kur burtu izmērs nepārsniedz 200x300 nm (b). Visos eksperimentos EK paātrinošais spriegums bija 30 keV, kaut gan ieraksts iespējams arī pie 5 keV.

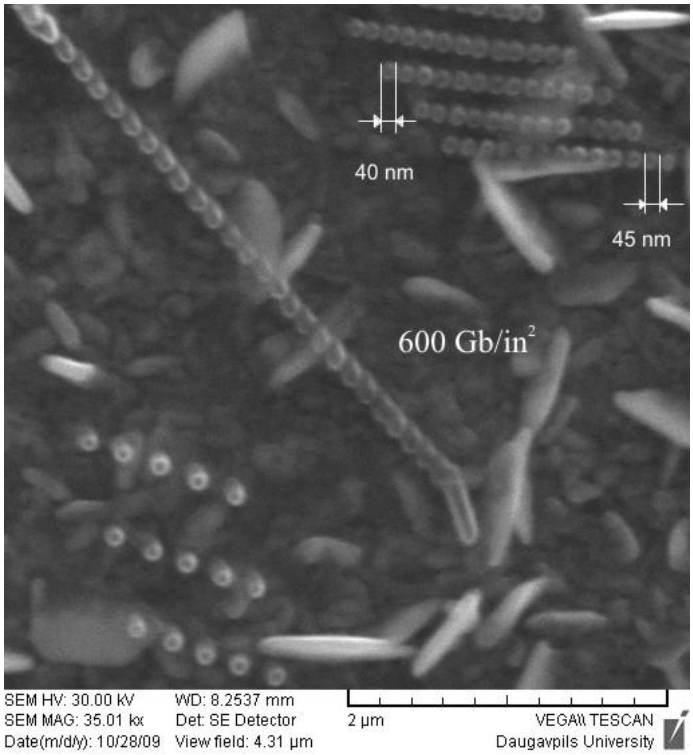

(a) *(b)*

Att. 5. SEM nanopunktu attēli ar uzrakstu (a) „DAU" un (b) „DU".

Kā papildinājumu, mēs parādījām punktu masīvu formēšanu laukumā ar izmēru 350x60 nm, kas paradīts *Att. 7.* Punktu diametra izmērs ir 40 nm un punktu blīvums rindā ir

45 nm. Šis rezultāts liecina, ka šai nanopunktu formēšanas metodei ir liels potenciāls paraugu izgatavošanā ar ultraaugstu datu ieraksta blīvumu, ap 600 Gb/in^2, salīdzinājumā ar esošajiem informācijas nesējiem.

Att. 7. SEM attēls ar masīviem un nanopunktu rindām.

4. Secinājumi

1) Minimālais nanopunkta diametrs ir 25 nm pie 10 s ekspozīcijas.
2) Piedāvāta jauna metode nanopunktu formēšanai uz termiski uzputinātas kārtiņas $Ag_{44}S_{26}Al_{30}$ virsmas ar EK palīdzību.
3) Iegūta nanopunktu diametra izmaiņas atkarība no laika intervālā no 10 līdz 120 s, pie 30 keV paātrinoša sprieguma. Attiecībai raksturīga nanopunktu diametra ātra palielināšanās ekspozīciju intervālā no 10 līdz 50 s un sasniedz piesātinājumu pie ekspozīcijas laika lielāka par 60 s. Pie piesātinājuma punktu diametrs bija ap 60-70 nm.
4) Iespējams vārdu vai dažādu figūru izveidošana uz parauga virsmas, kas sastāv no nanopunktiem. Piemēram „DU" ieraksts, kura laukums nepārsniedz 500x300 nm.

Bibliogrāfija

1. K. Terabe (2002) *J. Appl. Phys.* Nr.91, p. 10110.
2. H. Sone (2006) Microelectron. Eng. Nr.83, p 1487-1490 .

Marina Krasovska

NI UN ZN PLĀNU KĀRTIŅU STRUKTŪRAS PĒTĪŠANA

Abstract
Each thin film is an arrangement of atoms with unique structure. A structure provides a lot of physical properties of thin films, that's why the analysis of the structure nowadays occupies an important place of material science. The most popular structure analysis method is X- ray diffractometry. The reason of method popularity is the widest range of obtained information about sample structure, phase content analysis and no limitation in sample size, quality and physical properties.
Comparison of Ni and Zn thin film structure analysis results is given in this paper. Both samples were obtained by vacuum magnetron sputtering method on glass substrate in the same physical conditions, such a temperature, magnetic field and etc. Structure analysis was performed using X-ray diffraction system RIGAKU Smart Lab.
To obtain the most complete information about samples, such measurements like θ/2θ scanning and pole figure were performed. Software used for Experiment data analysis was *Integral Intensity Calculation* for θ/2θ scan and *3D Explore* for pole figures. During the research crystalline lattice parameter and grain size were calculated.
Pole figure showed that the Ni thin film has a preferred crystalline orientation (texture).
Atslēgas vārdi: *Plānās kārtiņas, rentgenstaru difraktometrija, pola figūras, θ/2θskenēšana, tekstūra, kristāliskais režģis, RIGAKU Smart Lab.*

Gandrīz ikviena parauga analīzes process lielā vai mazā mērā ir saistīts ar rentgenstaru difrakcijas metodi (turpmāk- RSDM). Šis metodes popularitāte ir skaidrojama ar sekojošiem aspektiem:

2. Plašs iegūstamās informācijas spektrs par pētāma parauga struktūru, morfoloģiju un fāžu sastāvu ;
3. Pētīšanas laikā paraugs netiek sagrauts vai izmainīts;
4. Nav ierobežojumu pēc parauga izmēra, biezuma, fizikālām īpašībām un virsmas stāvokļa;

Apskatīsim RSDM fizikālos principus.

Kristāliskais režģis ir regulārs atomu izvietojums trijās dimensijās, kuram ir noteikta simetrija.

Jebkuru kristālisku vielu var uzskatīt par noteiktu starpplakņu attālumu *d* kopu, kur katram d atbilst atšķirīga plakņu orientācija (Русаков 1977).

Rentgenstaru difrakciju no kristāliskā režģa apraksta Vulfa- Brega likums:

$$n\lambda=2d\sin\theta \ (n=1,2,3...) \quad (1)$$

kur λ- izmantotā rentgenstarojuma viļņa garums, θ - leņķis starp krītošo staru un plakni. Mainot leņķi θ difrakcijas nosacījums ir spēkā dažādām plakņu kopām ar atšķirīgiem *d*. Katru stāvokli, kad plakņu kopai *{hkl}* pie noteikta leņķa θ izpildās difrakcijas nosacījums, raksturo atsevišķs pīķis rentgenogrammā.

Eksperimenta metodika un rezultāti

Par pētījuma objektiem tika izmantotas Ni un Zn plānās kārtiņas uz stikla pamatnes, kuras tika iegūtas ar magnetrona izputināšanas metodi Xe atmosfērā. Abas kārtiņas tika

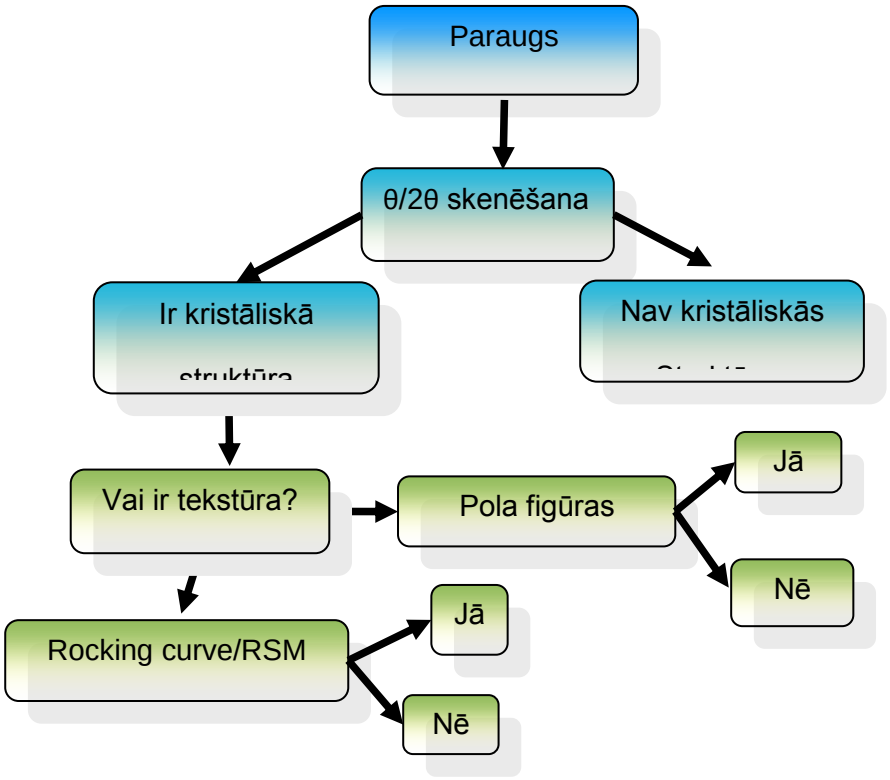
uzputinātas pie vienādiem parametriem (temperatūra, magnētiskais lauks, pamatnes stāvoklis).

Pētījums tika veikts, izmantojot difraktometru RIGAKU Smart Lab.

Kārtiņu struktūras analīzei tika izvēlēts sekojošs algoritms:

1. attēls

Paraugu analīzes algoritms

1) θ/2θ skenēšana.

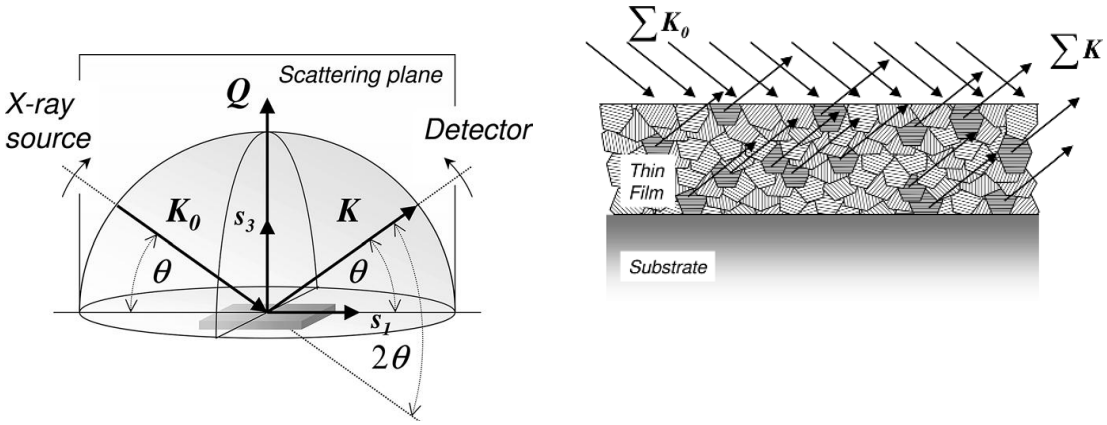
Skenēšanas laikā stara krišanas leņķis un atstarošanas leņķis nepārtraukti mainās, toties visā skenēšanas laikā ir spēkā vienādība

$$\theta_{kr} = \theta_{atst} \qquad (2)$$

Jāpiebilst, ka, atšķirībā no optikas, difrakcijas analīzē par krišanas leņķi uzskata leņķi starp krītošo staru un parauga virsmu, nevis starp krītošo staru un normāli (analoģiski ir arī ar atstaroto staru) .

2.attēls

θ/2θ skenēšanas ģeometrija

a b

Avots: (Birkholz 2006:12)

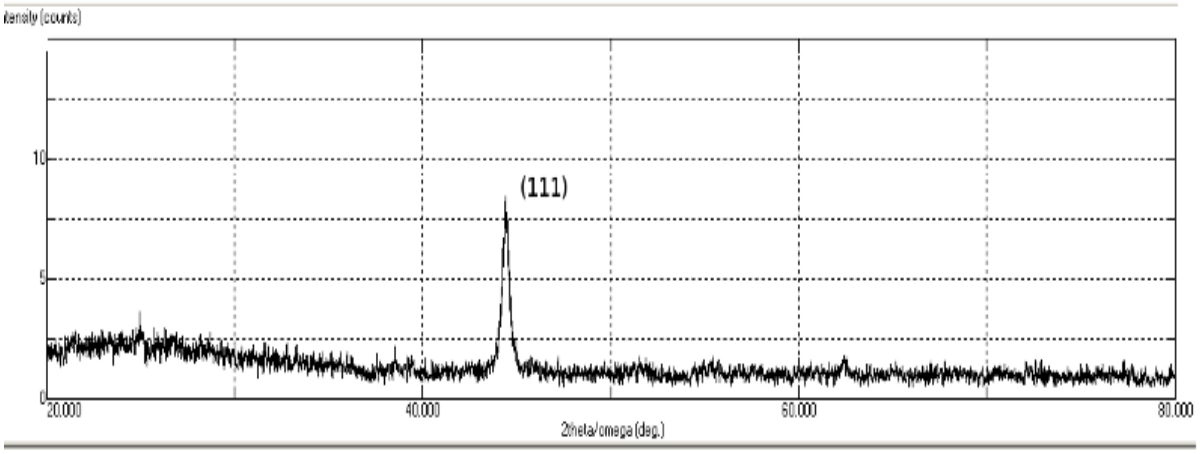
θ/2θ skenēšanu var izprast kā izejas leņķu variāciju pie nosacījuma, ka leņķis starp krītošā stara turpinājumu un atstaroto staru visā skenēšanas laikā paliek 2θ (att.2 a). Šī atziņa pamato skenēšanas veida nosaukumu (Birkholz 2006).

Izkliedes vektors *Q* vienmēr ir paralēls parauga normālei, tāpēc tikai virsmas plaknei paralēlas plaknes atbilst Vulfa-Brega difrakcijas nosacījumam (att. 2 b).

Ni kārtiņas rentgenogramma ir parādīta 3. attēlā. Skenēšana tika veikta, izmantojot monohromatoru.

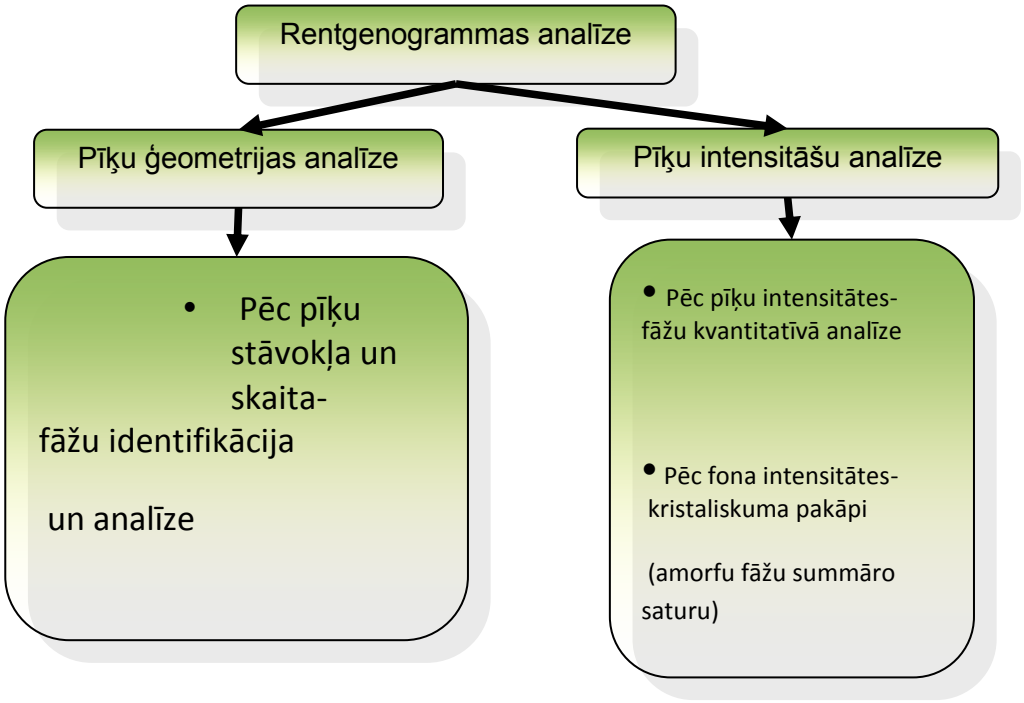
3.attēls

Ni rentgenogramma

No rentgenogrammas satura var iegūt sekojošu informāciju (Sardela 2008):

4.attēls

Apstrādājot Ni rentgenogrammas datus ar programmu *Integral Intensity Calculating* un izmantojot tabulās sniegto informāciju (Горелик:1994) var secināt, ka pīķis ir iegūts no {111} plakņu kopas ar atbilstošu starpplakņu attālumu d= 2,037 Å.

Kā zināms, Ni kristāliem ir kubisks skaldnēs centrēts režģis (environmentalchemistry.com). Režģa parametru *a* var noteikt, izmantojot kvadrātiskās formas pierakstu kubiskam režģim (Горелик 1970:74):

$$a = d_{HKL}\sqrt{H^2 + K^2 + L^2} \qquad (3)$$

Ievietojot formulā (3) iegūtos datus varam secināt, ka a = 3,528 Å, kas atbilst datubāzē (MINCRYST) norādītai vērtībai ar precizitāti 0,1%.

Lai izvērtētu koherentas izkliedes apgabalu (graudu izmērus), jāizmanto Šērera formula (Scott)

$$D = \frac{k\lambda}{FWHM \cdot \cos\theta} \qquad (4)$$

kur *K* - koeficients, kurš ir atkarīgs no parauga struktūras un ir ≈ 1, *D* ir graudu lielums, λ - rentgenstarojuma viļņa garums, θ - Vulfa- Brega leņķis, FWHM- pīķa platums pie puses no maksimuma (angl. Full Width at Half Maximum).

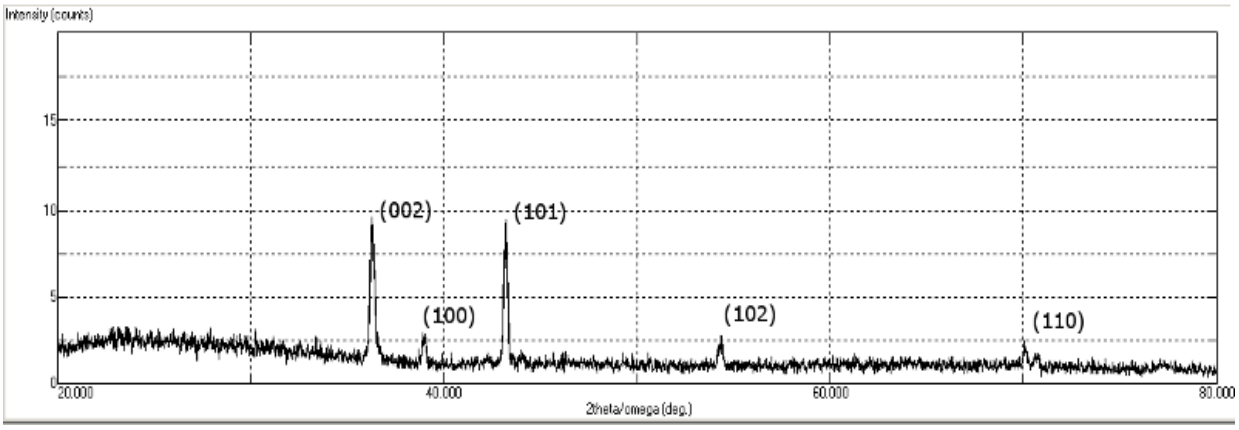
Jāpiebilst, ka nedrīkst jaukt kristalītu un graudu jēdzienus: to izmēri var nesakrist, jo grauds var sastāvēt no atsevišķiem kristalītiem (Scott).

Ievietojot formulā (4) iegūtos datus varam secināt, ka Ni kārtiņas graudu izmēri D = 170 Å.

Zn rentgenogramma ir parādīta 5. attēlā. Skenēšana tika veikta, izmantojot monohromatoru.

5.attēls

Zn rentgenogramma

Zn pieder pie heksagonālās singonijas, tātad, lai raksturotu tā elementāro režģi, jānosaka divi parametri – *a* un *c*. Lai noteiktu šos parametrus, jāatrisina vienādojumu sistēma no divām kvadrātiskām formām, kuras ir uzrakstāmas diviem rentgenogrammas pīķiem (Горелик 1970: 80):

$$a^2 = \frac{4}{3} \cdot \frac{A_1 B_2 - A_2 B_1}{\frac{B_2}{d^2_{H_1K_1L_1}} - \frac{B_1}{d^2_{H_2K_2L_2}}} \qquad (5)$$

$$c^2 = \frac{A_1 B_2 - A_2 B_1}{\frac{A_1}{d^2_{H_2K_2L_2}} - \frac{A_2}{d^2_{H_1K_1L_1}}} \qquad (6)$$

Kur $A = H^2 + HK + K^2$ un $B = L^2$

Aprēķiniem tika izmantoti (002) un (101) pīķi. Aprēķini parāda, ka Zn kārtiņas kristāliskam režģim ir sekojoši parametri: a = 2,659 Å, c = 4,945Å ar precizitāti 0,2% salīdzinājumā ar datubāzē norādīto vērtību.

Graudu lielums ir noteikts, izmantojot formulu (4) un ir aptuveni D ≈ 400Å.

Salīdzinot abu kārtiņu amorfās fāzes saturu (rentgenogrammas nepārtraukto fonu) var secināt, ka tas ir aptuveni vienāds. Tas nozīmē, ka abu kārtiņu kristalizācijas pakāpes sakrīt un, spriežot pēc graudu lieluma un pīķu nelielas intensitātes, abas kārtiņas ir sīki polikristāliskas.

Salīdzinot abu kārtiņu pīķu skaitu var secināt, ka Zn kārtiņas graudi ir izvietoti diezgan haotiski (rentgenogrammā ir reprezentētas vairākas *{hkl}* plakņu kopas), toties Ni

rentgenogrammā viena pīķa eksistence varētu liecināt par tekstūras (dominējošās kristalītu orientācijas) eksistenci. Lai to noskaidrotu, tika veikti Pola figūras mērījumi.

2) Pola figūras mērījumi

Pola figūra parāda plaknes *(hkl)* normāles sastopamības biežumu uz sfēriskās virsmas vienību (Rollett 2009).

Pola figūras reprezentācija ir difrakcijas intensitāšu sadalījumu karte sfēriskajās koordinātēs.

Atšķirībā no θ/2θ skenēšanas, kad tika kontrolēta tikai daļa no graudiem (paralēli vai tuvu paralēli virsmai), pola figūras gadījumā skenēšana notiek pie dažādām orientācijām, tāpēc šis mērījums parāda plakņu sadalījumu telpā (Birkholz 2006:191).

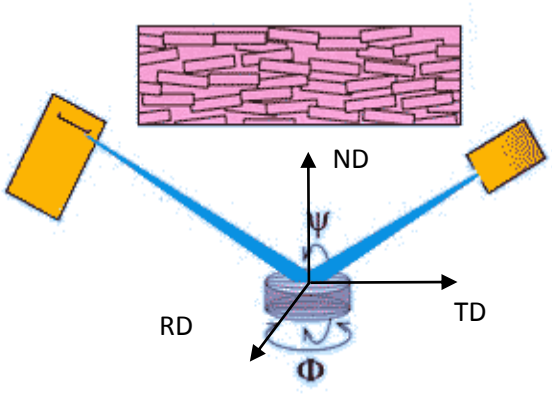
Plaknes (*hkl*) projekcija ir punkts, kurā plaknes normāle krusto sfēru.

Projekciju plaknes gadījumā normāles krustpunkts ar sfēru tiek savienots ar polu. Punkts, kurā dotā taisne krusto projekciju plakni ir plaknes (*hkl*) projekcija (sk. att.6). (Морозова 2004, Rollett 2009).

Konkrētu skenēšanu raksturo trīs leņķi (6. att).

6.attēls

Pola figūras skenēšanas ģeometrija

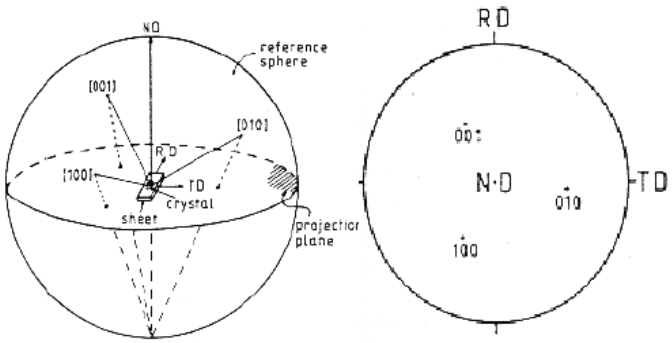

Avots: (http://www.xrd.ru/xrd1.html).

1) θ : Brega leņķis. Ir nosakāms no rentgenogrammas un raksturo pīķi, kuram tiek konstruēta pola figūra, resp. plakņu kopu *{hkl}*. θ skenēšanas laikā paliek nemainīgs.
2) Φ: Rotācijas leņķis. Skenēšanas laikā mainās.
3) Ψ: Nolieces leņķis. Skenēšanas laikā mainās.
4) Pola figūras konstruēšanas principi ir parādīti 7. attēlā.

7. attēls

Pola figūras konstruēšana

Avots: (Rollett 2009)

Analizējot pola figūras jāņem vērā sekojoši ģeometriskie apsvērumi:

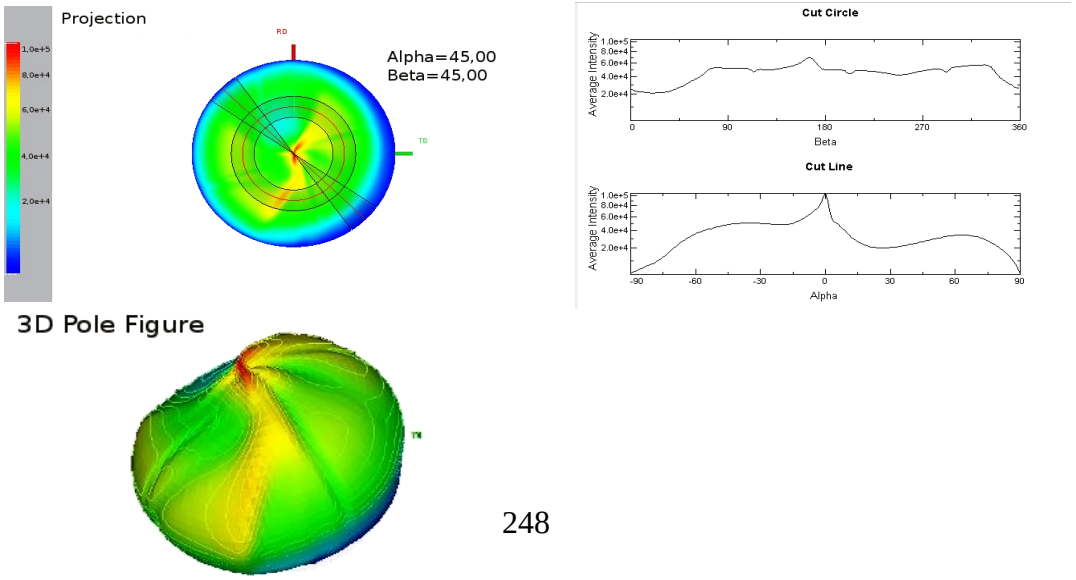
- Plaknes, kuras ir paralēlas parauga virsmai, projicēsies polā (sfēras gadījumā) vai riņķa centrā (projekcijas plaknes gadījumā);
- Plaknes, kuras ir perpendikulāras parauga virsmai, projicēsies uz ekvatora (sfēras gadījumā) vai uz riņķa līnijas (projekcijas plaknes gadījumā);
- Visas pārējās plaknes projicēsies uz pārējā sfēras vai plaknes laukuma (Морозова 2004).

No augstāk teiktā var izdarīt secinājumu: jo tālāk punkts atrodas no sfēras pola vai projekciju plaknes centra, jo lielāka šajā gadījumā ir novirze no plakņu paralelitātes.

Ni plānās kārtiņas pola figūra ir parādīta 8. attēlā.

8. attēls

Ni plānās kārtiņas pola figūra

No iegūtās pola figūras var secināt, ka Ni kārtiņai piemīt dominējošā kristalītu orientācija: difrakcijas intensitāte uz pola ir maksimāla (sk. Cut line).

Tekstūras eksistences izskaidrojumam var izvirzīt divas hipotēzes.

1) Tekstūru ietekmē magnētiskais lauks.

Kā zināms, Ni ir ferromagnētiķis un tam piemīt magnētiskā anizotropija, kura ir skaidrojama ar elektronu orbītu pārklāšanos. Spin - orbitālās mijiedarbības rezultātā ir novērojama lādiņu sadalījuma asimetrija, kuru ietekmē kristāliskā režģa simetrija. Asimetrijas dēļ magnetokristāliskā enerģija dažādos virzienos atšķiras un ir novērojamas vieglās un grūtās magnetizācijas asis (Чеченин). Ni gadījumā vieglās magnetizācijas ass ir <111>.

No Ni kristāliskā režģa ģeometrijas var izsecināt, ka normāles virziens pret {111} ir <111>.

Kā redzams no pola figūras (8.att.), intensitātes maksimums ir novērojams tieši uz pola. No pola figūras konstruēšanas ģeometrijas izriet, ka uz pola atrodas virsmai paralēlu plakņu normāles projekcijas, tātad, apvienojot šīs atziņas, var secināt, ka tekstūras virziens arī ir <111>, kas sakrīt ar Ni vieglās magnetizācijas virzienu.

2) Tekstūras eksistence ir skaidrojama ar plānās kārtiņas augšanas kinētisko teoriju.

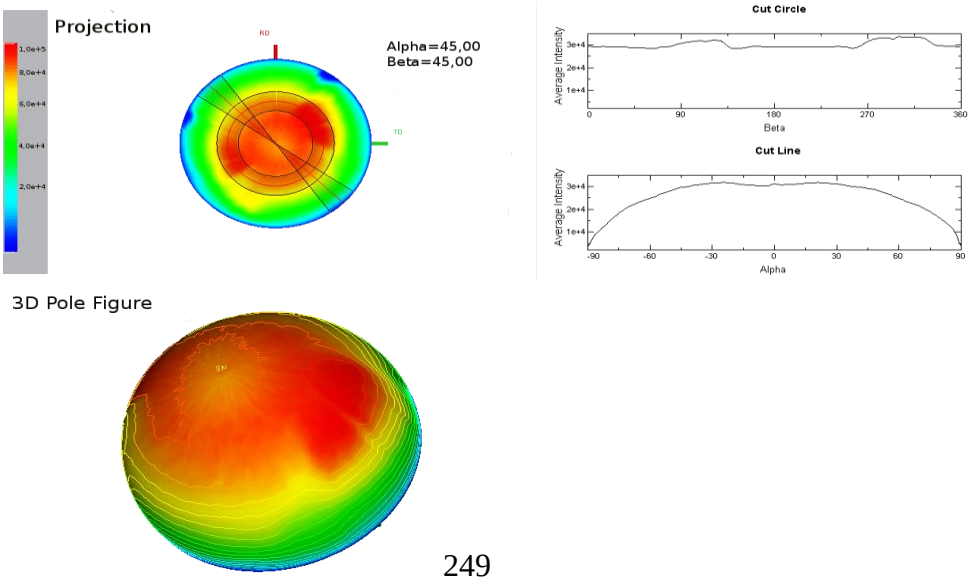
Pēc tekstūras veidošanās evolūcijas modeļa (dominējošā orientācija neveidojas uzreiz, bet formējas kārtiņas augšanas procesā), kristalītiem, kuri pret daļiņu plūsmu ir orientēti ar blīvi pakotām malām, ir kinētiskā priekšrocība, salīdzinājumā ar citu orientāciju kristalītiem (Ogurcovs 2009).

Var viegli pārliecināties, ka Ni gadījumā (skaldnēs centrēts kubiskais režģis) blīvi pakota plakne ir (*111*), kas apliecina kinētisko efektu ietekmes hipotēzi.

Attēlā 9 ir parādīta Zn plānās kārtiņas pola figūra *{101}*.

9. attēls

Zn plānās kārtiņas pola figūra

Kā redzams, difrakcijas intensitāšu sadalījums telpā ir vienmērīgs, tāpēc var secināt, ka Zn kārtiņai kristalītu izvietojums ir haotisks, atšķirībā no Ni kārtiņas.

Ņemot vērā paraugu rentgenogrammā redzamu pīķu nelielu intensitāti, Apgrieztā režģa mērījumu (RSM) veikšana abām kārtiņām neizdevās, tāpēc var secināt, ka šo mērījumu var veikt monokristāliskiem vai augsti sakārtotiem polikristāliskiem paraugiem. Atšķirībā no RSM, pola figūru var uzņemt jebkuras kvalitātes paraugam.

Secinājumi

1) Abu paraugu rentgenogrammās redzamu pīķu intensitāte ir samērā maza. Šī atziņa liecina par to, ka abas kārtiņas ir sīki polikristāliskas. Par to liecina arī koherentas izkliedes apgabalu mazi izmēri.

2) Abu kārtiņu rentgenogrammas nepārtrauktie foni aptuveni sakrīt. Tas nozīmē, ka abu kārtiņu amorfās fāzes saturs ir vienāds un abu kārtiņu kristāliskuma pakāpes sakrīt.

3) Ni kārtiņas rentgenogrammā tikai viena pīķa eksistence nav gadījuma lielums: kārtiņai piemīt dominējošā kristalītu orientācija (tekstūra). Šo faktu apliecina pola figūra.

4) Zn kārtiņai ir raksturīgas haotisks kristalītu izvietojums, ko apliecina pola figūra.

Pateicības

Pētījumu atbalstīja ESF projekts „Atbalsts Daugavpils Universitātes maģistra studiju īstenošanai" (vienošanās Nr. 2009/0151/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/012).

Izsaku pateicību Edmundam Tamanim par pētījuma paraugu sagatavošanu, Irēnai Mihailovai un Amandim Podiņam par sniegtām konsultācijām.

Bibliogrāfija

1. Birkholz Mario (2006) .*Thin film analysis by X-Ray scattering.* WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA.
2. MINCRYST database.
3. http://database.iem.ac.ru/mincryst/s_carta.php?NICKEL+3152 [2010.04.12]
4. Ogurcovs Andrejs (2009). *Plānu Ti un Co kārtiņu tekstūras veidošanās īpatnības un tās ietekme uz kārtiņu magnētiskām īpašībām. Maģistra darbs*, Daugavpils.
5. Periodic table of elements http://environmentalchemistry.com/yogi/periodic/Ni.html#Atomic [2010.04.12]
6. Rollett A.D. (Tony), Kalu P. (2009) *L4: Intro to X-ray Pole Figures.* Carnegie Mellon University, Departament of material science and engineering.
7. Sardela Mauro (2008). *X-ray analysis methods.* The Frederick Seitz Materials Research Laboratory University of Illinois at Urbana-Champaign. 2008 Advanced Materials Characterization Workshop
8. Speakman Scott A, Ph.D**.** *Estimating Crystallite Size Using XRD* http://prism.mit.edu/xray [2010.02.10].
9. АЭРС *Рентгеновская дифрактометрия. Теоретические основы метода*. http://www.xrd.ru/xrd1.html [2010.04.12]
10. Горелик С.С. , Расторгуев Л.Н., Скаков Ю.А (1970). *Рентгенографический и*

электронооптический анализ. «Металлургия» Москва.
11. Горелик С.С., Скаков Ю.А., Расторгуев Л.Н. (1994) *Рентгенографический и электронно-оптический анализ.* М.: МИСиС.
12. Морозова Н.К.(2004). *Кристаллография и методы исследования структур*. МЭИ.
13. Русаков А.(1977). *Рентгенография металлов*. Атомизат Москва.
14. УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ДИСЦИПЛИНЫ. Рентгеновские методы исследования наноструктур ч.II Екатеринбург 2008
15. Чеченин Н.Г. „Введение в физику твердого тела" http://nuclphys.sinp.msu.ru/solidst/physmet14.htm [2010.04.20].

Oksana Šimane

STEHIOMETRISKA SASTĀVA SB_2SE_3 PLĀNO KĀRTIŅU ELEKTRISKO ĪPAŠĪBU IZMAIŅAS FĀŽU PĀREJAS AMORFS – KRISTĀLISKS STĀVOKLIS GADĪJUMĀ

Abstract
Sb_2Se_3 films are irradiated with a focused He-Ne (λ=633 nm), Ar (λ=488 nm) and fs (600-1040nm) lasers. Optical and electrical characteristics were measured during the laser irradiation on amorphous and crystalline films and after it. Influence of electric field on processes in bilayered films is investigated. The influence of nanostructuring on photo- and thermo-stimulated structural transformations and related changes of optical and electrophysical parameters were investigated in Sb_2Se_3 films.
Atslēgas vārdi: *fāžu pāreja, atkvēlināšana, kristālisks, voltampēru raksturojums, atstarošanas koeficients.*

Ievads

Fāžu pārejas no amorfā kristāliskajā stāvoklī parasti tiek pētītas lielos HSP apjomos, esot relatīvi nelielām temperatūras izmaiņām (Mehta 2006: 1664, Chen 2003: 257, Morales-Sanchez 2003: 483). Fāžu pāreju, kas noris īsā laikā mazos apjomos, struktūrīptnības arī tiek pētītas (Лебедев 1998: 940, Kushwaha 2008: 47, Dwivedi 2008: 190, Afifi [2009.04.009]). Pēdējie, pētījumos iegūtie, dati par fāžu pārejām HSP norāda uz to, ka zibatmiņu nomaina fāzinversā atmiņa (phase change RAM, PCRAM) (Raoux 2008: 2330, Kang 2007: 153). Darba materiālam PCRAM izmantojami arī Sb-Se sastāvi, tādējādi to izpēte rada noteiktu interesi. Šis darbs ir veltīts fāžu pāreju, kas noris Sb_2Se_3 plānajās kārtiņās, uz tām iedarbojoties ar temperatūru un jaudīgiem lāzerimpulsiem, izpētei.

Eksperimenta metodika

Sb_2Se_3 sastāvs tika iegūts ar termiskās uzsmidzināšanas metodi, uzsmidzinot izejas materiālu vakuumā uz stikla paliktņiem. Uzsmidzināmā slāņa biezums tika kontrolēts ar fotometrisko paņēmienu caurlaižot (λ=890 nm) (Sledevskis 2007: 52). Plēves biezumu 170 nm noteica ar profilometru Veeco Dektak 150. Plēves sastāvu noteica ar moduli INCA X-act, struktūru – ar rentgendifraktometru SmartLab (X-ray difractometer SmartLab Rigaku). Kristalizāciju veica gaisā, izmantojot divus paņēmienus: iedarbojoties ar fokusētu lāzera staru un atkvēlināšanu.

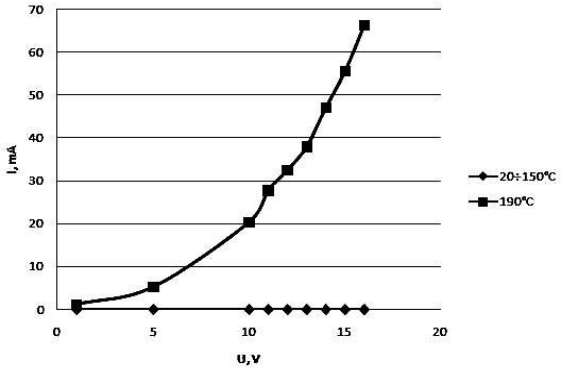
Fotoiedarbība tika veikta ar fotosekundes lāzeru CHAMELEON ULTRA, λ = 950-1000 nm. Lāzerstaru kūlis, kas bija fokusēts līdz 2 μm, skenēja kārtiņas 40x40 μm iecirkni. Atkvēlināšanu veica 50˚C, 80˚C, 100˚C, 150˚C un 190˚C temperatūrā.

Kārtiņu elektriskās īpašības tika pētītas ar multimetru DVF 110 un oscilogrāfu Tekstronix Digital Phosphor Oscilloscope TDS3054B, elektrodi ar spraugu 30 μm bija uzlikti ar sudraba pastu.

Lai izpētītu paraugu struktūru, bija izmantots konfokālais lāzera skenējošais mikroskops Leica TCS SPE, ka arī ciparu skenējošais elektronmikroskops TESCAN VEGA.

Rezultāti un diskusija

Ir zināms, ka, kristalizējoties plānām Sb-Se plēvēm, to pretestība samazinās vairākkārt (Popescu 2005: 41). 1.att. ir parādīta Sb_2Se_3 plēvju voltampēru raksturojums pēc to atkvēlināšanas 190˚C temperatūrā 20 minūšu laikā. Esot zemākām atkvēlināšanas temperatūrām (20-150˚C), multimetrs nefiksēja strāvu (pētāmo amorfo kārtiņu pretestība pārsniedza 20 MΩ, ko ierīce nevarēja izmērīt).

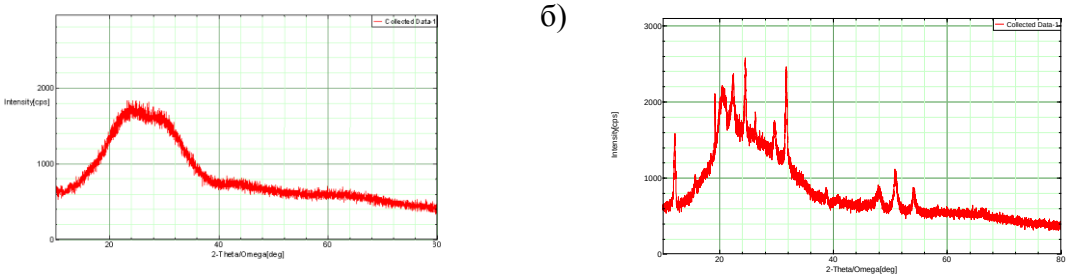

1.att. Sb_2Se_3 plēvju voltampēru raksturojums dažādās temperatūrās.

Šajā pētījumā Sb_2Se_3 plēvju īpatnēja pretestība pēc to atkvēlināšanas samazinājās pieckārtīgi: svaigi uzsmidzinātiem paraugiem $\rho_A \approx 10^2$ Oms.cm, pēc to atkvēlināšanas $\rho_K \approx 10^{-3}$ Ом·см).

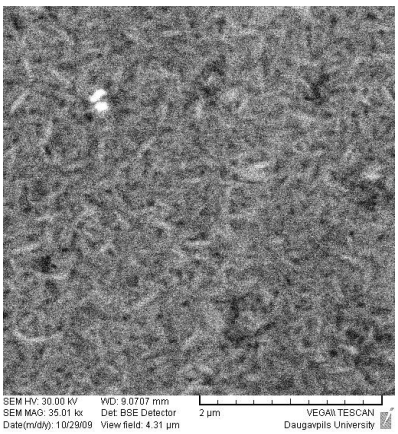
Atkvēlināšanas procesā Sb_2Se_3 amorfās plēves kristalizējas . Par to liecina XRD analīzes dati (2.att.).

а) б)

2.att. Svaigi uzsmidzinātas Sb_2Se_3 (a) un pēc atkvelināšanas 190˚C temperatūrā (b) Sb_2Se_3 paraugu rentgendifraktogramma.

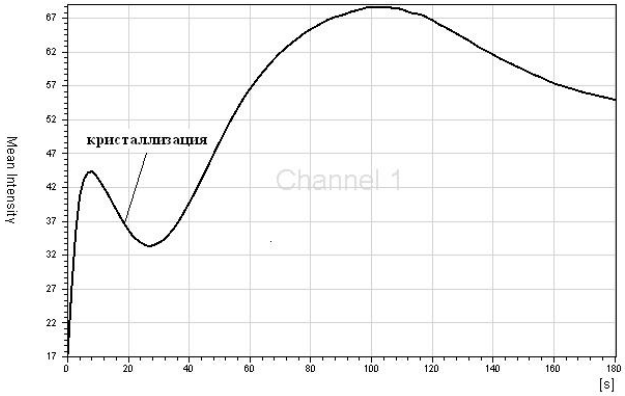
Pēc atkvēlināšanas uz Sb_2Se_3 plēvju virsmas parādās sīkgraudu struktūra. Visā platībā ir redzami izstieptas formas kristalīti 3μm garumā (3.att.). Tādējādi var apgalvot, ka plēvju kristalizācija ir to elektrisko īpašību izmaiņu cēlonis.

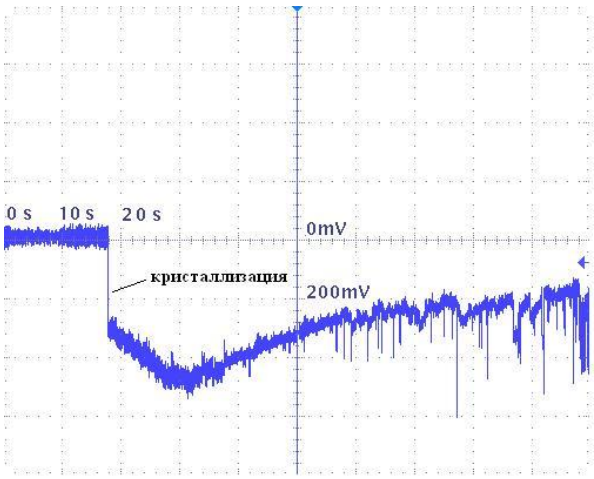
3.att. Sb_2Se_3 plēvju virsma pēc atkvēlināšanas 190˚C temperatūrā 20 minūšu laikā

Esot mazai lāzerstarojuma iedarbības intensitātei (W/cm^2), uz Sb_2Se_3 plēvēm kristalizācija nesākas. Sasniedzot noteiktu intensitātes slieksni (atkarīgs no izstarojuma viļņa garuma), sākas ātra vielas kristalizācija. Fotoiedarbība, kas lielāka par sliekšņa intensitāti, uz Sb_2Se_3 plēvēm maina ne tikai parauga optiskos (atstarojums un caurlaidība), bet arī elektriskos (oma pretestību) parametrus.

Strāvas lielums paraugā tika reģistrēts pēc atbilstoša sprieguma krituma etalonpretestībā, kas bija ieslēgts ķēdē secīgi. Vienlaicīgi bija fiksēta parauga atstarošanas spēja. Pēc 4. un 5. att. var secināt, ka līdz ar plēves optisko īpašību izmaiņām vienlaicīgi notika tās elektrisko īpašību izmaiņas. Tādējādi var apgalvot, ka femtosekundes lāzera iedarbība ar jaudu, kas pārsniedz sliekšņa lielumu, izraisa plēves kristalizāciju.

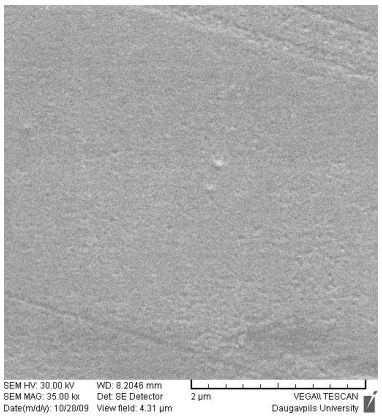

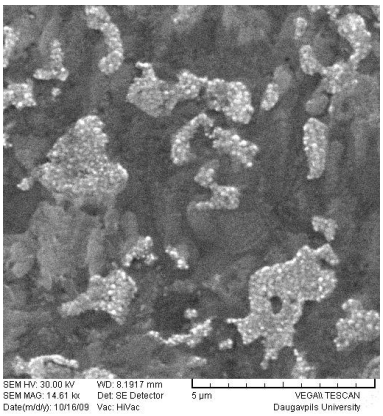
4. att. Atstarošanas koeficienta izmaiņas, apstarojot ar femtosekundes lāzeru.

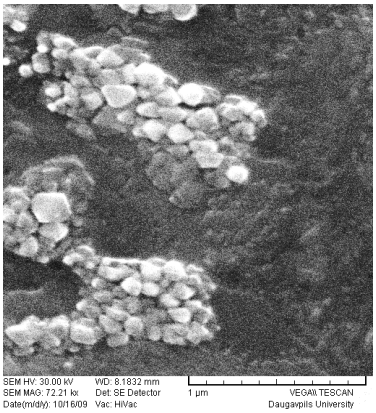
5. att. Sprieguma izmaiņas etalonpretestībā.

Pārejot no amorfā kristāliskajā stāvoklī, samērā viendabīga amorfās plēves virsma izmainījās (6.att.). 7.att. ir labi pamanāmi jaunveidojumi, kas radušies fotoiedarbības rezultātā. Detalizētāk aplūkojot, var pamanīt ap 50 nm lielus kristālus.

а)

б)

6. att. Sb_2Se_3 plēves virsma pirms (a) un pēc (b) lāzerstarojuma iedarbības.

7. att. Kristāli, kas radušies uz plēves virsmas pēc lāzerstarojuma iedarbības.

Secinājumi

Termiskā atkvēlināšana, kā arī femtosekundes lāzera iedarbība izraisa Sb_2Se_3 plēvju kristalizāciju.

Sb_2Se_3 plēvju kristalizācija sinhroni izraisa to elektrisko īpašību (oma pretestība) izmaiņas.

Bibliogrāfija

1. Afifi M.A., Hegab N.A., Bekheet A.E. and Sharaf E.R. (2009) Electrical and switching properties of the $Se_{90}Te_{10-x}Ag_x$ ($0 \leq x \leq 6$) films. *Physica B,* doi:10.1016/j.physb.2009.04.009.
2. Chen G., Jain H., Vlček Mir., Li J ., Drabold D.A., Khalid S., Elliott S.R. (2003) Study of light-induced vector changes in the local atomic structure of As–Se glasses by EXAFS. *Journal of Non-Crystalline Solids* N 326&327: 257–262.
3. Dwivedi S.K., Kushwaha V.S., Kumar A. (2008) Photo-crystallization in a-$Se_{1-x}Sb_x$ thin films. *Chalcogenide Letters* Vol. 5, N 9: 187-194.
4. Kang M.J., Park T.J., Wamwangi D., Wang K., Steimer C., Choi S.Y. and Wuttig M. (2007) Electrical properties and crystallization behavior of Sb_xSe_{100-x} thin films. *Microsyst Technol* N 13: 153–159.
5. Kushwaha N., Singh S., Shukla R.K., Kumar A. (2008) Effect of Sb impurity on the photoelectrical properties of a-Se. *Journal of Alloys and Compounds* N 456: 46–50.
6. Mehta N., Tiwari R.S., Kumar A. (2006) Glass forming ability and thermal stability of some Se–Sb glassy alloys *Materials Research Bulletin* N 41: 1664–1672.
7. Morales-Sanchez E., Prokhorov E., Gonzalez-Hernandez J., Vorobiev Yu., Horta Rangelc J., Kostylev S. (2003) Effects of contacts on the electrical characterization of amorphous chalcogenide alloys. *Vacuum* N 70: 483–492.
8. Popescu M.A. (2005)Chalcogenides and General Tables for Materials Scientists. *INOE* p.41.
9. Raoux S., Robert M. Shelby, Jordan-Sweet J., Munoz B., Salinga M., Yi-Chou Chen, Yen-Hao Shih, Erh-Kun Lai, Ming-Hsiu Lee (2008) Phase change materials and their application to random access memory technology. *Microelectronic Engineering* N 85: 2330–2333.
10. Sledevskis E., Gerbreders V., Teteris J., Bulanovs A. (2007) Photoinduced processes in $Sb_{20}Se_{80}$ thin films. *Latvian journal of physics and technical sciences*, N 3: 51-59.
11. Лебедев Э.А., Цэндин К.Д. (1998) Фазовые переходы, происходящие в халькогенидных стеклообразных полупроводниках при воздействии на них импульсами электрического тока и лазерного излучения. *Физика и техника полупроводников* N 32: 939-943.

V. Zubkovs, E. Pajuste, G. Ķizāne, A. Vītiņš, J. Jansons

FIZIKĀLO FAKTORU IETEKME UZ TRITIJA IZDALĪŠANOS NO NEITRONOS STAROTĀM BERILIJA LODĪTĒM

Abstract
In this study neutron irradiated beryllium pebbles have been analysed. The influence of the production technology on the properties of the pebbles and the tritium accumulation has been estimated. Technological advantages and disadvantages that could affect application of beryllium pebbles in the fusion reactors have been assessed. Investigated samples have been irradiated in the High Flux Reactor (HFR) in Petten (Netherlands) in three different experiments: BERYLLIUM, EXOTIC 8-3/13 and PBA. Neutron-induced transmutations of the beryllium leads to a tritium inventory in the forms of the gas (T_2), radicals (T^o) and ions (T^+). The dominant chemical from of the tritium accumulated in beryllium pebbles is gas molecules (T_2). In the pebbles from BERYLLIUM experiment fraction of gaseous tritium is 91±3%, EXOTIC 8-3/13 - 65±2%, PBA - 98.1±0.1%. Tritium distribution in the volume of the pebbles also has been analysed. The effect of the magnetic field (1.7 T) and ionization radiation (5 MeV fast-electron radiation of 14 MGy/h) on the tritium thermodiffusion has been estimated. Ionization radiation facilitates tritium thermo-release from the beryllium pebbles.
Atslēgas vārdi: *Berilija mikrolodītes, Tritijs, Termodifūzija, Jonizējošais starojums.*

Ievads

Viena no aktuālajām mūsdienu problēmām ir straujais enerģijas patēriņa pieaugums, kuru tradicionālie enerģijas avoti drīzumā vairs nespēs nodrošināt. Kodolsintēzes (ūdeņraža izotopu deiterija un tritija kodolu saplūšana) kā alternatīva enerģijas avota attīstība varētu kļūt par radušās problēmas atrisinājumu. Kodolsintēze būs efektīvs un vienlaikus drošs enerģijas ražošanas veids. Dotā enerģijas avota izejvielu krājumi ir pietiekami daudziem simtiem gadu, kā arī atšķirībā no kodolsabrukšanas reaktoriem tajā neveidojas ilgi uzglabājamie kodolatkritumi.

Berilija lodītes ir viens no kodolsintēzes reaktora materiāliem. Tās būs izvietotas reaktora tritiju ražojošajā blanketa zonā un pildīs neitronu pavairotāja funkciju. Blanketa zonā berilija mikrolodītes būs pakļautas temperatūras, magnētiska lauka, jonizējoša starojuma iedarbībai. Neitronu starojuma ietekmē berilijā rodas un uzkrājas tritijs. Ņemot vērā, ka tritijs ir viena no kodolsintēzes degvielām un tajā pašā laikā arī radioaktīvais elements, šis efekts var radīt ekoloģiskas un ekonomiskas problēmas. Tritija uzkrāšanās berilija lodītēs ir atkarīga arī no lodīšu īpašībām, piemēram, struktūras, piemaisījumu daudzuma, u.c. Līdz ar to būtisks ir lodīšu ražošanas process, kurš šīs īpašības nosaka. Savukārt, lai labāk izprastu tritija izdalīšanās veicināšanas iespējas no berilija lodītēm, būtu nepieciešams izpētīt, kā tritija difūziju var ietekmēt magnētiskais lauks, jonizējošais starojums, augsta temperatūra.

1. Eksperimentāla daļa

1.1. Pētītie paraugi

Darbā pētītas trīs dažādu tipu berilija lodītes. Tās savstarpēji atšķiras gan ar ražošanas tehnoloģijām, gan arī ar starošanas apstākļiem.

1.1.1. Berilija lodīšu ražošanas tehnoloģijas

Fluorīda reducēšanas process (**F**luoride **R**eduction **P**rocess, FRP)

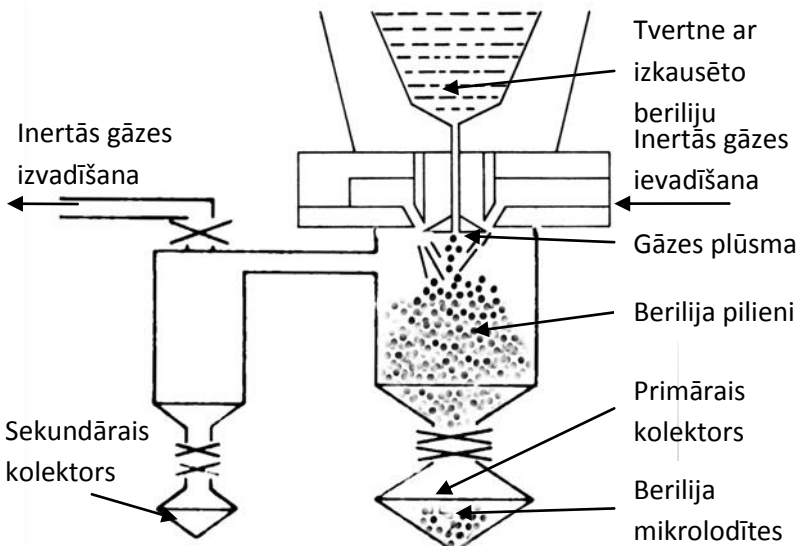
Metode attīstīta ASV un citās valstīs kā rūpniecisks metāliska berilija iegūšanas veids. Metodes pamatā ir berilija fluorīda reducēšana ar magniju:

$$BeF_2 + Mg \rightarrow Be + MgF_2 \qquad (1.1)$$

Reakcija ir eksotermiskā un notiek reaktorā ~900^{0}C temperatūrā. Berilija lodītes veidojas berilija fluorīda šķīdumā un uzpeld uz šķidrā kausējuma virsmas. Tikai 50% no FRP saražotā berilija daudzuma var iegūt lodīšu formā. Nākošajā stadijā tās ķīmiski attīra saglabājot lodīšu formu un mehāniski sašķiro. Rezultātā iegūst berilija mikrolodītes ar 98% tīrību (CETSNRC 1989: 15).

Inertās gāzes atomizācijas process (**I**nert **G**as **A**tomisation process, IGA)

Dotā metode ļauj iegūt smalki dispersu berilija pulveri un lodītes ar 0,1 - 0,2 mm diametru. Gāzes atomizācijas sistēma, kuru izmanto rūpnieciskai berilija pulvera ražošanai (*1. att.*), sastāv no vakuum-karsēšanās kameras savienotas ar tvertni, kas piepildīta ar beriliju. Izkausēts berilijs ietek pa piltuvveida sašaurinājumu atomizācijas kamerā. Apkārt piltuves izejai cirkulē inertas gāzes plūsma, kas izsmidzina beriliju aerosolā. Berilija pilieni inertas gāzes atmosfērā kristalizējas un nonāk kolektorā (CETSNRC 1989: 51). Lodītes mehāniski

atdala no smalkdispersā berilija pulvera.

1. att. Gāzes atomizācijas sistēmas principiāla shēma (CETSNRC 1989: 55).

Rotējoša elektroda process (**R**otating **E**lectrode **P**rocess, REP)

Augstas tīrības cilindrisks berilija elektrods kūst elektriska loka iedarbībā. Patērēšanas elektrods (berilija elektrods ar 0,08% dzelzs saturu) un palīgelektrods (volframa elektrods) atrodas slēgtā konteinerī, kas piepildīts ar inerto gāzi – hēliju. Siltums, kuru ģenerē plazmas

loks, kausē berilija elektrodu. Sfēriskie berilija pilieni tiek izšļakstīti ar centrbēdzes spēku, rotējot patērēšanās elektrodam. Tādā veidā brīvi krītošie pilieni inertas gāzes atmosfērā sacietē, veidojot ideāli sfēriskas formas berilija lodītes. Sacietēšanās procesa rezultātā sfēras centrā rodas dobums (Ishitsuka 1999: 4). Ar REP metodi iegūst mikrolodītes ar diametru no 1 mm līdz 5 mm.

1.1.2. Lodīšu starošanas apstākļi

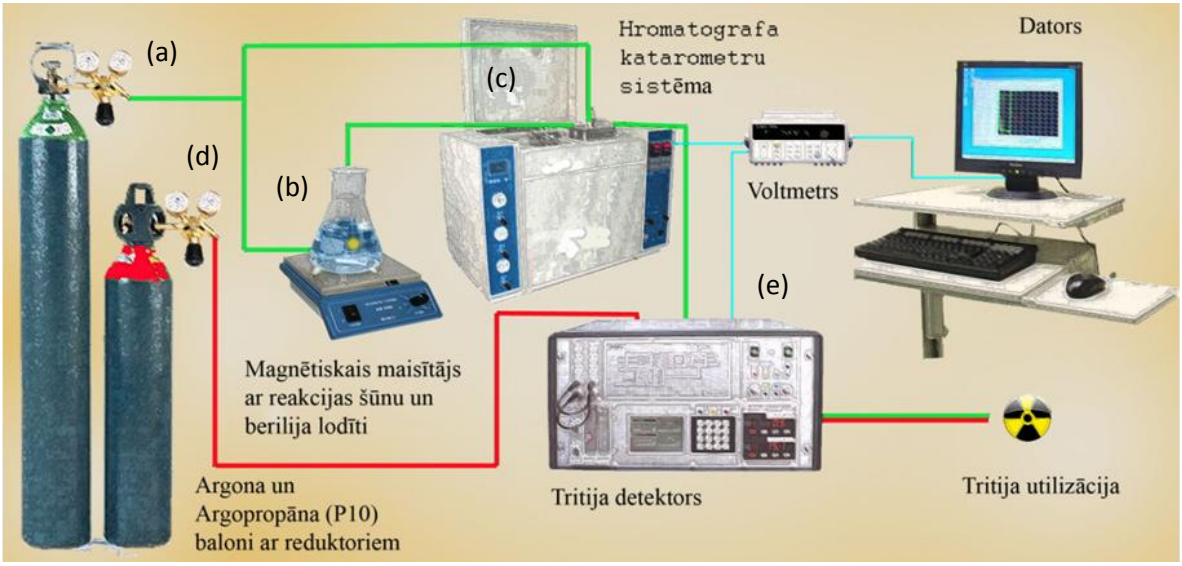
Darbā pētītās berilija lodītes ir starotas neitronos augstas plūsmas reaktorā HFR Pettenā (Nīderlande). *Fluorīda reducēšanas procesā* ražotās lodītes ir starotas BERYLLIUM eksperimentā: 97,4 dienas ātro (> 1 MeV) neitronu plūsmā 1,24 × 10^{25} n m^{-2} un 500 ^{o}C temperatūrā (Rabaglino 2004: 10; Vītiņš 2007: 2342). Lodīšu diametrs ir ~2 mm. *Inertās gāzes atomizācijas procesā* ražotās mikrolodītes apstarotas EXOTIC 8-3/13 eksperimentā: 449,8 dienas ātro (> 1 MeV) neitronu plūsmā 5 × 10^{25} n m^{-2} un 500-600 ^{o}C temperatūrā (Scaffidi-Argentina 2001: 643). Lodīšu diametrs ir no 0,1 līdz 0,2 mm. Berilija lodītes, kas bija ražotas *Rotējoša elektroda procesā* apstarotas eksperimentā PBA (*Pebble Bed Assambly*), kas ilga 294 dienas ātro (> 0,1 MeV) 3-4 × 10^{25} n m^{-2} neitronu plūsmā un 400-800 ^{o}C temperatūrā (Van der Laan 2002: 387). Lodīšu diametrs ir intervālā no 0,7 līdz 1,3 mm.

1.2. Pētīšanas metodes

Darbā ir analizēta fizikālo faktoru ietekme uz tritija termodifūziju no berilija lodītēm. Noteiktas uzkrātā tritija ķīmiskas formas un to sadalījums lodīšu tilpumā. Eksperimentus var iedalīt divās pamatdaļās: šķīdināšana ķīmisko akceptoru klātbūtne un termodifūzija dažādos apstākļos.

1.2.1. Šķīdināšana

Lodītes šķīšana notiek speciālā reakcijas šūnā (*3. att*.) (b), procesā izdalītais ūdeņradis ar nesējgāzi (a) (argonu >99,9998%) nonāk gāzu hromatogrāfā (c), ar kuru nosaka tā daudzumu. Hromatogrāfs ir savienots ar radiometra (e) proporcionālo caurplūdes gāzu skaitītāju (par skaitīšanās gāzi izmanto P-10 (Ar 90% : CH_4 10%)) (d), ar kuru nosaka tritiju. Lodītes šķīšana notiek ar konstantu ātrumu, lodītes rādiuss samazinās proporcionāli eksperimenta laikam. Zinot izdalīto tritija daudzumu laikā vienībā var noteikt tritija sadalījumu mikrolodītes tilpumā.

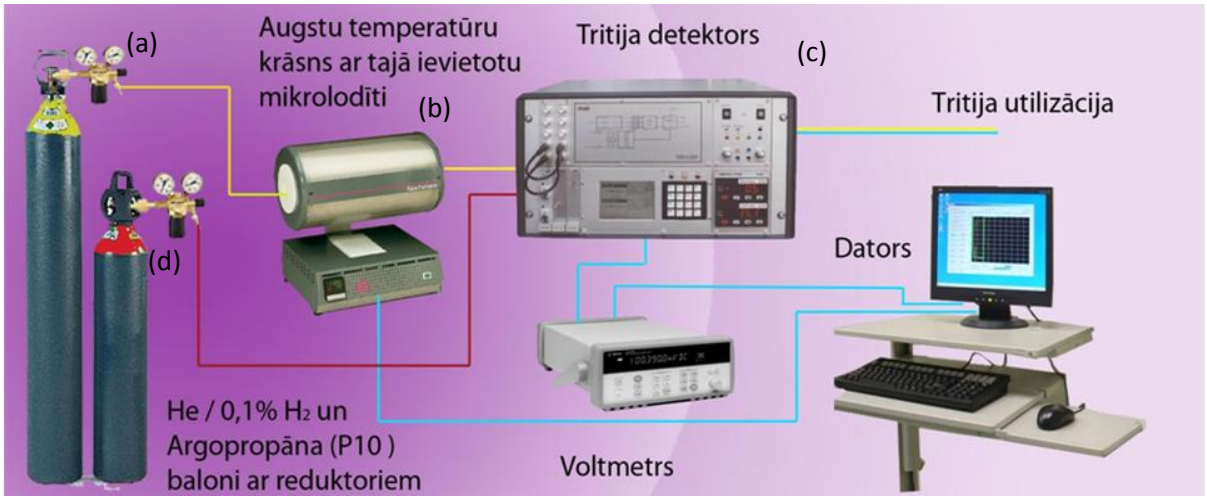

3.att. Aparatūras shēma tritija noteikšanai berilija mikrolodītē.

Berilijā tritijs ir akumulējies gāzes (T_2), radikāļu (T^o) un jonu (T^+) formā (Vītiņš 2007: 2343). Šo formu reaģētspēja atšķiras, tāpēc, izmantojot dažādus ķīmiskos akceptorus var panāk noteiktas formas izdalīšanos gāzes fāzē vai pāriešanu šķīdumā (Tīliks 2009: 1843).

1.2.2. Termodifūzija

Eksperimentālās iekārtas principiāla shēma ir redzama *4. att*. Augstas temperatūras krāsnī (b) ir novietotā berilija lodīte. Karsēšanas intervāls izvēlēts no 500°C līdz 900°C. Caur krāsns aktīvo zonu plūst hēlija ūdeņraža (0,1%) gāzu maisījums (a). Gāzu maisījums no krāsns nonāk radiometrā (c). Atkarībā no nepieciešamajiem eksperimenta apstākļiem krāsns aktīva zona var tikt novietota starp elektromagnēta poliem (1,7 T), ātro elektronu plūsmā (5 MeV ātro elektronu starojums 14 MGy/h Lineārā Elektronu paātrinātājā Salaspilī).

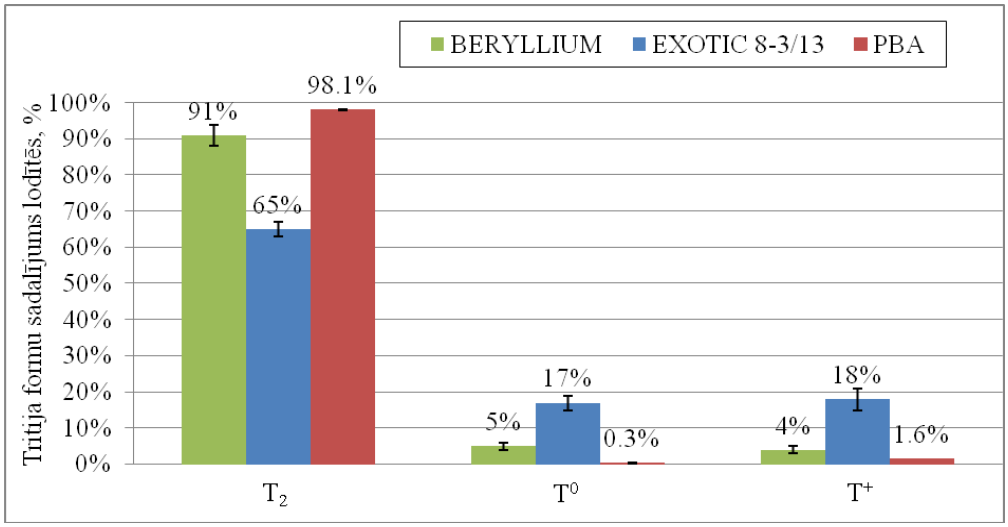

4.att. Iekārtu shēma tritija termodifūzijas procesa pētīšanai.

2. Rezultāti un to izvērtējums

Noteikts, ka visos pētītajos paraugos tritijs ir uzkrājies pārsvarā gāzes formā. BERYLLIUM un PBA eksperimentos starotās lodītēs gāzes formā esošais tritijs ir vairāk par

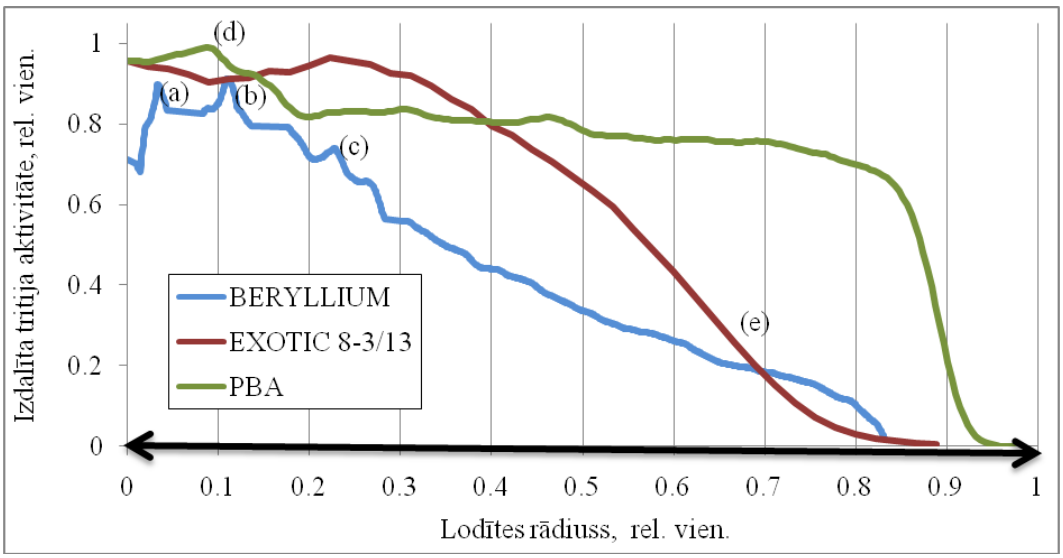
90%, bet eksperimentā EXOTIC 8-3/13 starotās lodītēs samazinās līdz 65±2%. Tas ir izskaidrojams ar to, ka *Inertās gāzes atomizācijas procesā* ražotām berilija mikrolodītēm ir mazs diametrs, kā rezultātā lodītēs esošai gāzei ir jāpārvar mazāks difūzijas ceļš, lai nokļūtu uz lodītes virsmas. Šī iemesla dēļ, ilgstošā lodīšu uzglabāšanas laikā nozīmīga daļa gāzveida tritija ir izdalījusies. BERYLLIUM eksperimenta starotās lodītēs radikāļu formas saturs (T^0) 5±1%, jonu formas (T^+) - 4±1%. EXOTIC 8-3/13 eksperimenta lodītēs T^0 formas daudzums ir 17±2%, T^+ - 18±3%. Var novērot sakarību, ka šo formu proporcija saglabājas abos minētajos eksperimentos. PBA eksperimentā starotās lodītēs tritija saturs radikāļu formā ir neliels, 0,3±0,1% no kopējā tritija satura.

5.att. Tritija formu sadalījums berilija lodīšu paraugos (Tritija formu apzīmējumi: T_2 – gāze, T^o – radikāļu, T^+ - jonu).

Saskaitot tritija formu kopējo aktivitāti pētītā paraugā un attiecinot iegūtas vērības pret parauga masu, nosaka tritija aktivitāti vienā masas vienībā. Eksperimentā BERYLLIUM starotām lodītēm tritija īpatnējā aktivitāte paraugos ir 1,1±0,3 GBq/g , dotas vērtības ir aprēķinātas pēc 2005. gadā veiktiem mērījumiem. EXOTIC 8-3/13 eksperimenta lodītēm 3,4±0,9 MBq/g, 2007. gads. PBA eksperimenta lodītēm 5,4±0,4 GBq/g, mērījumi veikti 2010. gadā.

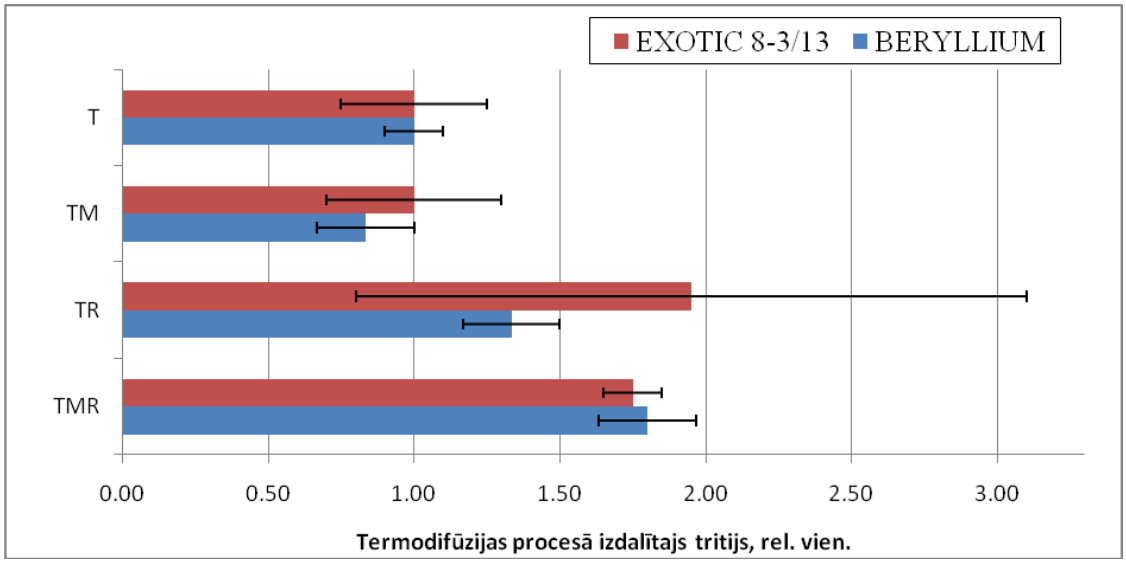
Tritija sadalījums mikrolodīšu tilpumā parādīts *6.att*. BERYLLIUM eksperimentā starotām lodītēm var novērot izteiktus tritija aktivitāšu maksimumus (a), (b), (c) *6.att.*, kas liecina par gāzveida tritija uzkrāšanos lodītes tilpumā esošajās porās. PBA eksperimentā starotās lodītēs liels daudzums tritija uzkrājies lodītes vidū esošajā dobumā, par to liecina šķīšanas procesā izdalīta tritija aktivitātes kāpums lodītes centrā (d). EXOTIC 8-3/13 eksperimenta lodītēm liela daļa no gāzveida tritija ir jau izdalījusies no lodīšu virsēja slāņa (e).

6.att. Tritija sadalījums lodīšu tilpumā.

Fizikālo faktoru ietekmi uz tritija termodifūziju no berilija lodītēm, kuras ir starotas BERYLLIUM un EXOTIC 8-3/13 eksperimentos attēlotas *7.att.*

Lai rezultātus varētu salīdzināt, tritija termodifūzijas process, bez magnētiska lauka un radiācijas ietekmes, ir pieņemts par atskaites stāvokli ar relatīvo vērtību 1. Magnētiska lauka, jonizējoša starojuma un šo abu faktoru vienlaicīgas iedarbības rezultātā iegūtie eksperimentālie dati ir attiecināti pret tritija termoizdalīšanos bez faktoru iedarbības. Jonizējošais starojums palielina tritija izdalīšanos. Savukārt, magnētiskais lauks kopā ar jonizējoša starojumu paātrina šo procesu, bet bez tā nerada būtiskas izmaiņas uz tritija termodifūziju.

7.att. *Termodifūzija magnētiska laukā, jonizējoša starojumā un šo abu faktoru vienlaicīgas iedarbības rezultātā (Apzīmējumi: T – termperatūra, M – magnētiskais lauks, R – jonizējošais starojums).*

Secinājumi

1. *Fluorīda reducēšanas procesa* ražotām mikrolodītēm BERYLIUM ir vairāki tehnoloģiski trūkumi. Lodīšu porainība sekmē tritija uzkrāšanos, liels lodītes diametrs apgrūtina un paildzina tritija difūziju. Tritija vidējā īpatnēja aktivitāte paraugos ir 1,1±0,3 GBq/g (2005). Tritijs gāzes formā ir uzkrājies lodītes porās.
2. *Inertās gāzes atomizācijas procesa* ražotās mikrolodītēs EXOTIC-8-3/13 tritija difūzija notiek ātri, jo lodītēm ir mazs diametrs un maz struktūras defektu. Tritija vidējā īpatnēja aktivitāte paraugos ir 3,4±0,9 MBq/g (2007). Tritijs ir difundējis no lodītes virsmas, lodītes vidū tritijs ir vienmērīgi sadalīts.
3. *Rotējoša elektroda procesā* ražotājām mikrolodītēm PBA ir regulāra struktūra, optimāls lodītes diametrs, taču būtisks trūkums ir ražošanas procesā radies dobums lodītes vidū. Tritija vidējā īpatnēja aktivitāte paraugos ir 5,4±0,4 GBq/g (2010). Lodītes centrā ir uzkrājies gāzveida tritijs, pārēja lodītes tilpumā tritijs sadalīts vienmērīgi.
4. Magnētiskā lauka klātienē tritija termodifūzija būtiski neizmainās. Tritija temodifūzija no berilija mikrolodītēm palielinās jonizējoša starojuma ietekmē. Magnētiskais lauks kopā ar jonizējošo starojums veicina tritija termodifūziju.

Bibliogrāfija

1. CETSNRC (Commission on Engineering and Technical Systems National Research Council), (1989) *Beryllium metal supply options: Report of the Committee on Technologies for Preparing Beryllium Metal*. Washington: National Academy Press.
2. Ishitsuka, E., Kawamura, H., Sakamoto, N., Nishida, K.(1999) *Process for preparing metallic beryllium pebbles*. US Pat. 5958105, 1999; EU EP0872851B1, 1998.
3. Rabaglino, E. (2004) *Helium and Tritium in Neutron-irradieated Beryllium.* Forschungszentrum Karlsruhe in der Helmholtz-Gemeinschaft: Wissenschaftliche Berichte Nr. FZKA 6939, Karlsruhe.
4. Scaffidi-Argentina, F. (2001) Tritium and helium release from neutron irradiated beryllium pebbles from the EXOTIC-8 irradiation. *Fusion Engineering and Design.* Nr.58-59: 641–645.
5. Tīliks, J., Vītiņš, A., Ķizāne, G., Tīlika, V., Kolodinska, E., Kalēja, S., Leščinskis, L. (2009) Effects of external energetic factors on tritium release from the EXOTIC 8-3/13 neutron-irradiated beryllium pebbles. *Fusion Engineering and Design.* Nr. 84: 1842–1846.
6. Van der Laan, J.G., Boccaccini, L.V., Conrad, R., Fokkens, J.H., Jong, M., Magielsen, A.J., Pijlgroms, B.J., Reimann, J., Stijkel, M.P., Malang, S. (2002) Test-element assembly and loading parameters for the in-pile test of HCPB ceramic pebble beds. *Fusion Engineering and Design.* Nr.61-62: 383–390.
7. Vītiņš, A., Ķizāne, G., Tīliks, J., Tīliks Jr., J., Kolodinska, E.(2007) Tritium release from breeding blanket materials in high magnetic field. *Fusion Engineering and Design.* Nr.82: 2341–2346.

Imants Gorbāns

LATVIJAS SKOLAS UZ MULTIPOLĀRAS DAUDZLĪMEŅU IKT SABIEDRĪBAS IZVEIDES SLIEKŠŅA

Abstract
The education system of Latvia in the nearest few years must be updated because world entering the next digital decade, which is accompanied not only by essential changes in the computer infrastructure and its use, but also because of the changes in society in general, among them in the management methods, conceptions and consequently in the sphere of education and education management in particular. Increase of the amount of personal computers in households, development of internet, Web 2.0 technologies, including e-learning, treating these issues in the context of the impact of wide ranging changes going on in the sphere of information and communication technologies (ICT) on education management. In order to describe and explain more precisely possibilities of open source software implementation in schools of Latvia, aimed at stimulating active participation of Latvia's education management in the processes of developing knowledge economy, a model of multipolar many-levelled ICT society is prepared.
Atslēgas vārdi: *IKT, IT, multipolaritāte, e-mācības, MOODLE, atklātā pirmkoda programmatūra, Linux, skola, Monte-Karlo metode.*

Multipolāra daudzlīmeņu IKT sabiedrība

Eiropas Savienībā jau desmit gadus ir pastiprināti pievērsta uzmanība izglītības atbilstībai 21. gadsimta prasībām, saistot tās ar informācijas un komunikācijas tehnoloģiju (IKT) dziļu implementāciju izglītībā visos tās līmeņos. Eiropas Padome 2000. gada martā Lisabonā formulēja ES galvenos uzdevumus, bet 2002. gadā tika uzstādīts mērķis līdz 2010. gadam Eiropai kļūt par pasaules līderi izglītības kvalitātē, liekot uzsvaru uz modernajām tehnoloģijām: iekļaut IKT politiku ilglaicīgos izglītības mērķos, nodrošināt jaunus izglītības atbalsta servisus, pilnvarot un gatavot izglītības vadītājus pārmaiņu procesam, veikt pētījumus, izstrādāt jaunus indikatorus un pētīt to izmaiņas (EC working group C "ICT in education and training" progress report, 2004). Šobrīd, kad minētais termiņš ir pagājis, varam atskatīties uz iesāktajiem darbiem un veidot tālākus uzstādījumus nākotnei.

Savas zinātniskās, pedagoģiskās un saimnieciskās pozīcijas skaidrošanai esmu ieviesis jaunu jēdzienu: *Multipolāra daudzlīmeņu IKT sabiedrība* – tā ir uz zināšanām bāzētas ekonomikas sabiedrība, kuras IKT infrastruktūra veidota komplimentāri savienojot dažādu tipu programmatūras, aparatūras, veidojot servisu tīklus atbilstoši indivīdu, dažādu sabiedrības grupu un visas sabiedrības kopumā interesēm (Gorbāns 2008).

Ceļš uz multipolaritāti operētājsistēmu segmentā: no *Microsoft Windows* unipolaritātes, monopola uz *MS Windows* + Linux + *Mac OS* u.c. Biroja programmu pakešu segmentā: no *MS Office* standarta uz ODF (*Open Document Format*), ko var realizēt kā *OpenOffice.org*, tā *MS Office 2007/2010, Lotus Symphony* u.c. Interneta *Web 2.0* risinājumos: saglabāt MOODLE, *Google* tools, *Microsoft Live, Wiki* lietojumus, bet nacionālie e-pārvaldes

un e-mācību risinājumi u.c. jāveido platformneatkarīgi lietotāja/ klienta pusē, un vēlams uz APP risinājumiem servera pusē, kā arī jāparedz plašs aparatūras atbalsts: PC (galda un portatīvie), *NetBooks*, PDA, *SmartPhone*, *iPhone*, *NetBooks*, *Tablet PC* u.c. E-mācibu segmentā: uz MOODLE no *WebCT*, *Blackboard*. Autors šeit stingri ir par dažādu risinājumu komplimentāru līdzās pastāvēšanu, jo pāreja no vienas unipolāras situācijas uz citu unipoilāru sistēmu nekādā veidā nedotu tik lielu pieejamības, drošības, demokrātijas un efektivitātes pieaugumu, kā visu labāko IKT risinājumu līdzās pastāvēšana un pozitīva konkurence.

Daudzlīmeniskums izpaužas uzmanības fokusēšanā uz visām nozīmīgākajām sabiedrības grupām un cilvēku darbības sfērām: valsts pārvaldi un pašvaldībām (e-pārvalde), skolām (e-mācības), augstskolām (e-studijas), uzņēmumiem un privātfirmām (e-norēķini, e-pārvalde, internetbankas, internetveikali), ģimeni un katru indivīdu (e-grāmatas, e-avīzes, e-pārvalde, Digitālā TV u.c.).

E-mācības 2.0

Būtiska loma demokrātiskas, multipolāras IKT sabiedrības izveidē ir tāda e-mācību, e-studiju risinājuma izvēlei, kurai atbilstoši Eiropas Komisijas nostādnēm "i2010 – ES ģenerālplāna IKT vadlīnijas" (*i2010–The EU Master Plan for ICT*) ir visplašākā pakalpojuma pieejamība, un tas iespējams tikai izvēloties no dažādām ierīcēm un dažādām operētājsistēmām pieejamus risinājumus, kas atbilst ES nākotnes vīzijai:

1. vienota Eiropas informatīvā telpa.
2. inovācijas un investīcijas pētījumos.
3. labāki sabiedriskie servisi un dzīves kvalitāte:
4. datu pārraides ātrums, bagātīgs saturs, visur darbināmība, drošība,
5. jauns skats uz elektronisko datupārraidi, AV
6. e-pieejamība, e-iekļaušanās,
7. e-pārvalde,
8. e-mācības, digitālās bibliotēkas,
9. visaptveroša dzīves IKT asistence.

Šādai pieejai atbilst tieši un tikai interneta pārlūkprogrammās izmantojamie e-mācību risinājumi, no kuriem populārākais ir bezmaksas un atklātā pirmkoda mācīšanās vadības sistēma jeb e-mācību vide MOODLE. MOODLE ir izveidojuši Pērtas (Perth) universitātes (Austrālija) pasniedzēji un pētnieki (Moodle Pty Ltd), balstoties uz sociālā konstrukcionisma teoriju un APP. MOODLE kursu pamatā ir aktivitātes, ideja, ka mācīšanās ir efektīvāka, ja notiek sociālā grupā, sadarbībā, ka mācību process ir radošs. 2006. – 2007. gados Idaho Universitāte veica detalizētu triju e-studiju platformu – MOODLE 1.5, WebCT CE 6 un Sakai 2.0 novērtēšanu (*Idaho State University*// http://www.isu.edu/itrc/resources/moodle-

info.shtml, 2007.), no kā secināja, ka MOODLE ir optimālākā izvēle. Latvijas Universitātē (LU) e-mācības ieviesa 2002. g. ar *WebCT* platformu, bet MOODLE ir ieviests ar 2007.g. Ar 2011.g. pavasari atbilstoši rektora rīkojumam no 22.01.2010. par studiju kursu pārbaudījumu organizēšanas kārtību, LU pāriet uz visa studiju procesa piesaisti MOODLE.

uz to no maksas vide *WebCT* Latvijas Universitāte sāka pāriet jau 2007. g. Pateicoties šo jaunās paaudzes e-mācību plašajai izplatībai un jaunajām iespējām, ir ieviesies neformāls jēdziens "e-mācības 2.0" (*E-learning 2.0*), atbilstoši sabiedrības akceptētajam "tīmeklis 2.0" (*Web 2.0*), vedojas jaunas pedagoģijas un tīmekļa zinātņu teorijas, piemēram, konnektīvisms (Siemens 2008, 2010).

Šobrīd Latvijā ir sākušās būtiskas un nozīmīgas diskusijas, konkrētas rīcības APP ieviešanai, kas ir valsts un katra sabiedrības locekļa interesēs, piemēram, Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministra E. Zalāna un Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) uzsāktā diskusija un vienošanās par atvērto tehnoloģiju attīstību Latvijā (http://lata.org.lv/?p=94, 07.05.2009.), LATA aicinājums skolās izmantot APP (http://lata.org.lv/?p=95, 08.05.2009.), IZM ekspertu darba grupa 'Par atvērtā pirmkoda programmatūras piemērotības izvērtēšanu mācību procesā izglītības iestādēs' secinājums, ka APP var izmantot mācību procesā izglītības iestādēs, tajā skaitā, lai izpildītu visas mācību priekšmetu „Informātika" un „Programmēšanas pamati" standartu prasības (http://izm.izm.gov.lv/nozares-politika/izglitiba/vispareja-izglitiba/aktualitates/4535.html, http://izm.izm.gov.lv/aktualitates/informacija-medijiem/4536.html, 02.12.2009.). Ar APP pielietojumu ir jāsaprot kā darbstacijas, tā serveri, tā e-mācību vide, e-pārvaldes un biznesa risinājumi u.c.

Šie uzsāktie procesi un secinājumi paver ceļu brīvai IKT risinājumu izvēlei, kas it īpaši aktuāla ir ekonomiskās krīzes iniciēto taupības risinājumu kontekstā, jo bezmaksas atvērtā pirmkoda programmatūras (APP) risinājumu ieviešana vienmēr ir ekonomiski izdevīga ilglaicīgā perspektīvā, bet Latvijas zemo darbaspēka izmaksu dēļ tas iespējams arī ieviešanas periodā. ES u.c. valstu APP ieviešanas galvenajiem notikumiem daudzu gadu garumā var sekot līdzi ES portālā OSOR.EU (http://www.osor.eu/, 04.05.2010.).

Monte-Karlo metode modeļu novērtēšanai ar datorsimulāciju

Balstoties uz IKT bāzes attīstības variantiem, autors aplūkoja dažus reāli iespējamos APP ieviešanas un tās alternatīvu modeļus Latvijas skolās un veica ekonomiskos aprēķinus, pielietojot prognozēšanu ar Monte-Karlo metodi. Īsumā raksturojot, Monte-Karlo (*Monte Carlo*) metode ir viena no faktogrāfiskajām prognozēšanas metodēm, tā lieto gadījuma skaitļu ģeneratoru problēmu risināšanā ar datorsimulāciju (simulācija ir realitātes modeļa atainošana) tā piedāvā aptuvenus risinājumus, kas tiek iegūti veicot gadījuma rakstura statistiskās izlases

eksperimentus tipiski tiek izmantota prognozēšanai, piemēram, risku aprēķināšanai ekonomikā, kā arī zinātniskos eksperimentos, piemēram, varbūtiska rakstura aprēķiniem fizikā. Monte-Karlo metodes būtība ir šāda: 1) rada parametrisku modeli y=f(x1, x2…xn) un definē pieņēmumus un noteiktības, 2) ģenerē gadījuma skaitļus uz x_1, x_2…x_m, 3) izrēķina Y, 4) atkārto 2., 3. soli i=1…k (piem., k=10000…1000000), 4) analizē rezultātus, ievērojot ģenerērās diagrammas, piemēram, prognoze (*Forecast*), pārklājums (*Overlay*), jūtīgums (*Sensitivity*), tendence (*Trend*), un atskaites. Monte-Karlo metodi lieto tajos gadījumos, kad ir zināms kādā intervālā var būt mainīgo vērtības, bet nevar tās paredzēt konkrētam laika momentam, metode atgriež varbūtību sadalījumu, ar kādu katra no funkcijas vērtībām var iestāties, bet tā strādā precīzi tikai samērā lielam tirgus apjomam. Objektīvās jeb faktogrāfiskās metodes plaši pielieto statistiskajos aprēķinos, veidojot makroekonomiskos scenārijus u.tml. (Kļaviņa, Klapkalne, Pētersone 2005; Vasermanis, Šķiltere, Krasts 2002; Kļaviņš 2003; Finsterbusch, Ingersoll, Llewellyn 1990; Armstrong, Long, Scott 1985).

Autora pētījumā tiek novērtētas APP (FLOSS – *Free/ Libre Open Source Software*) ieviešanas izmaksas skolās, norādot konkrētus riska koeficientus (risks ir nenoteiktība, kuras iestāšanās varbūtība ir zināma). Aprēķini tika veikti ar datorsimulācijas palīdzību, izmantojot programmu ar zīmīgu nosaukumu: *Cristal Ball Professional* (*Cristal Ball* – http://www.crystalball.com, 21.01.2007., http://www.oracle.com/appserver/business-intelligence/crystalball/index.html, 02.03.2010.). Kaut arī Monte-Karlo metodes uzticamība šādiem aprēķiniem ir ļoti augsta un nav diskusiju objekts, pastāv iespēja kļūdaini izvēlēties sākuma datus vai neņemt vērā kādu būtisku faktoru – viss ir atkarīgs no uzdotajiem sākuma nosacījumiem, tādēļ šādos aprēķinos kļūdu un ticamības novērtējums ir visai formāls.

Balstoties uz situācijas analīzi, autors piedāvā šādus teorētiski iespējamos APP/ FLOSS ieviešanas Latvijas skolās modeļus:

1. Meklēt Linux u.c. APP speciālistus, piedāvājot tiem konkurētspējīgu atalgojumu, bet kursus organizēt tikai īsu semināru formā, APP uzstādīt tikai uz jauniem iepirktiem skolas datoriem.
2. Celt kvalifikāciju esošajiem skolu IKT datortīklu administratoriem un skolotājiem, apmācot tos kursos, izmantojot līdzšinējo pozitīvo skolotāju kursu pieredzi LIIS projektā un Rīgas u.c. pašvaldībās, APP uzstādīt tikai uz jauniem iepirktiem skolas datoriem.
3. Divējādās sāknēšanas sistēmas (*dualboot*) izveide – jaunākā slēgtā pirmkoda un maksas programmatūra un jaunākā APP un bezmaksas programmatūra, uzstādīt tikai uz jauniem iepirktiem skolas datoriem, jāorganizē kursi kā par SPP, tā APP.
4. Privātskolā, birojā, privātfirmā notiek pilna pāreja uz APP, gan maksājot konkurētspējīgas IKT speciālistu algas, gan finansējot darbiniekus uz kursus.

5. Divējādās sāknēšanas sistēmas izveide uz visiem skolas datoriem, ceļot kvalifikāciju (organizējot kursus) esošajiem darbiniekiem.

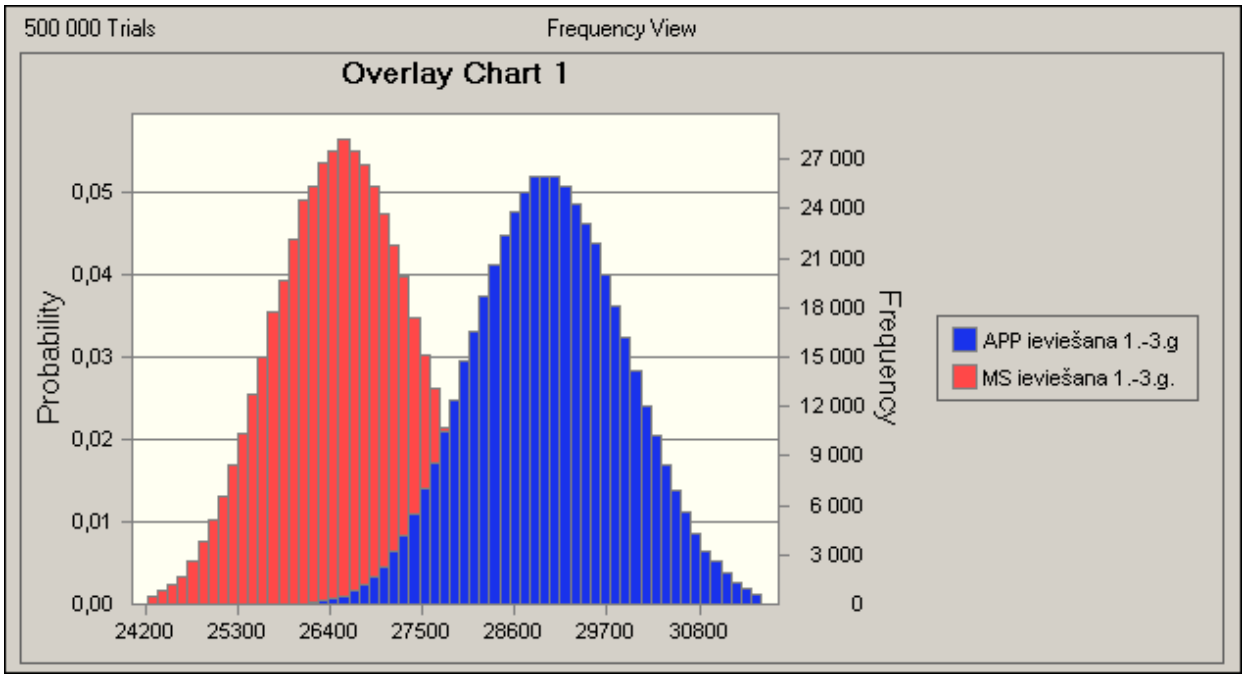
6. Visos skolas datoros pāriet uz APP, organizējot kursus esošajiem darbiniekiem.

Aprēķinus modeļiem I, II, III autors veica vienai skolai, pieņemot ka skolā tiek uzstādītas divas jaunas datorklases ar 16 darbstaciju datoriem katrā, kā arī 1 serveris. Modeļa VI izmaksas netika rēķinātas, jo tā ieviešana nerada būtiskas papildus izmaksas salīdzinājumā ar kādu no I, II izvēlēto. Tāpat modeļa V izmaksas būtiski neatšķiras no modeļa III izmaksām, jo datori un programmatūra nav jāpērk, bet kursu skaits pieaug nebūtiski. Par jaunāko maksas programmatūru uzskatīsim *Microsoft Windows Vista/7* un *Microsoft Office 2007,* bet par jaunāko APP programmatūru- *Ubuntu Linux 10.04 LTS* un *OpenOffice.org 3.x,* kas ir publikācijas tapšanas brīdī jaunākās versijas; visos gadījumos paredzēta iespēja periodiski, bet ne biežāk kā reizi gadā, pāriet uz tekošo jaunāko versiju, tomēr jāatzīmē, ka vislielākā stabilitāte iegūstama, lietojot *Ubuntu Linux* pabeigtās jeb ilgtermiņa atbalsta versijas – *LTS,* kas iznāk aptuveni reizi divos gados.

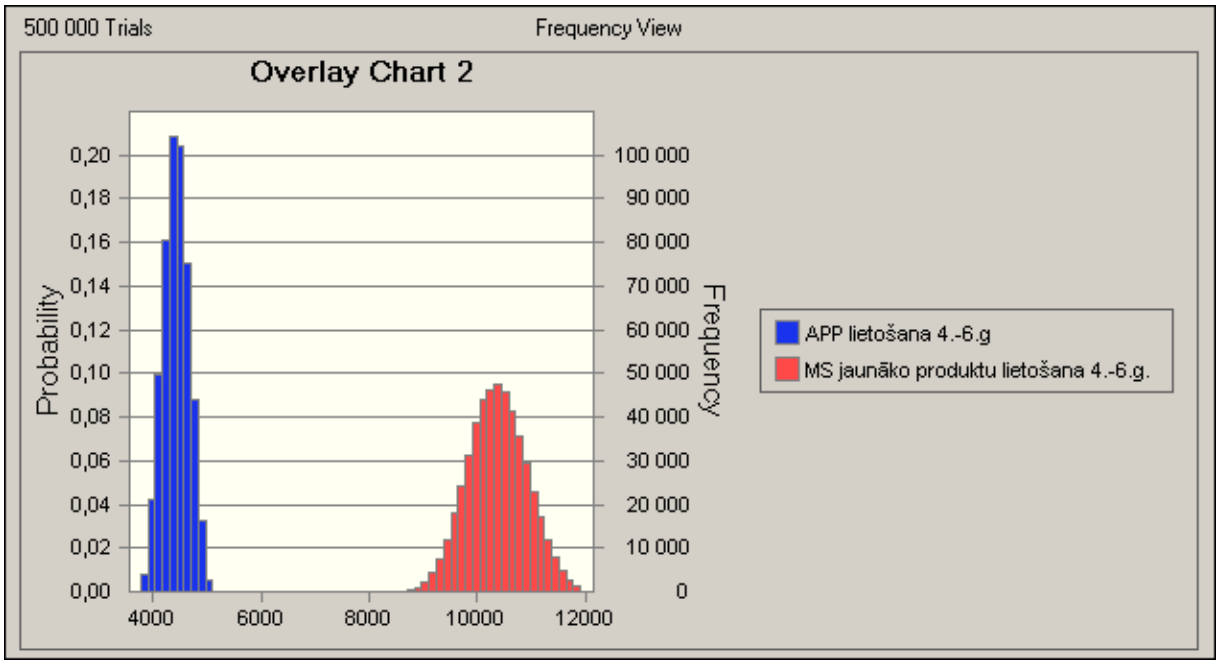
Aprēķinos iekļautās izdevumu pozīcijas: datoru iegāde, serveris, operētājsistēmas darbstacijām, operētājsistēma serverim, biroja programmatūra darbstacijām (*Microsoft* programmatūras cenas ņemtas atbilstošas speciālajām, lētajām skolu cenām), grafiskās programmas darbstacijām, antivīrusa programmatūra darbstacijām un serverim, metodisko un kursu atbalsta materiālu izstrāde, lietotāju apmācība (kursu pasniedzēju algas un kursu administrēšana), migrācijas projekta vadība, sistēmas administratoru alga. Šīm izdevumu pozīcijām tika atrasta visvarbūtiskākā summa latos un programmā *Crystal Ball* uzdotas iespējamās svārstību robežas, tipiski +/- 10%. Programmā tika izveidots scenārijs 6 gadiem, pirmos 3 gadus uzskatot par ieviešanas posmu, bet otros 3 gadus par normālas lietošanas posmu. Sākot ar otro gadu aprēķinos tika paredzēta inflācija datorproduktiem (datorprogrammām un aparatūrai – datoriem), kas 5 gados pakāpeniski krītas no 10% līdz 4% gadā, bet inflācija algām tika paredzēta atbilstoši no 10% līdz 4%, kas varbūtēji atbilst Latvijas ekonomiskās stabilizācijas prognozēm, kā arī ES prasībām ar laiku samazināt inflāciju, un aizliegumu valūtu devalvēt vairāk kā par 10%. Līdz ar to inflācijas vērtībām arī tika uzdotas iespējamās svārstības +/- 10%. Aprēķinu metode un sagatavotie faili dod iespēju jebkurā brīdī novērtējumu atjaunināt.

Kopumā modeļa II (APP ieviešana, ceļot kvalifikāciju esošajiem darbiniekiem) izmaksas ir aptuveni divas reizes mazākas kā modeļa I (APP ieviešana, meklējot brīvajā tirgū APP speciālistus) izmaksas. Vadot šādu migrācijas projektu, jāņem vērā, ka visjūtīgākās un dārgākās pozīcijas ir tieši kursi informātikas skolotājiem un datortīklu administratoriem, programmatūra *MS Office 2007, MS Windows*, kā arī servera aparatūra, kursi citu priekšmetu

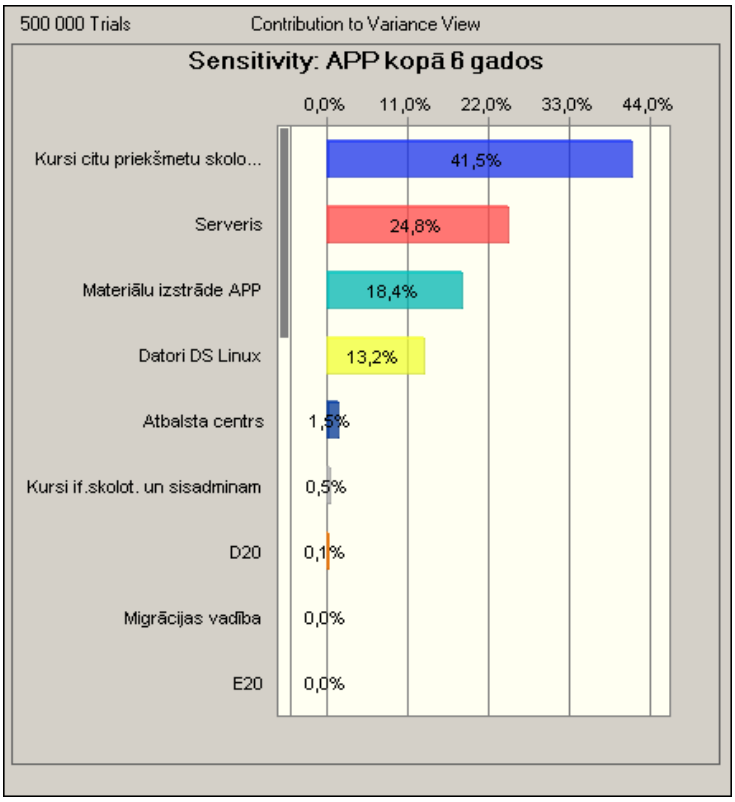
skolotājiem un metodisko materiālu izstrāde un, protams, arī pašu jauno datoru iegāde. Kursu izmaksas var būt dažādas, tādēļ tieši no to organizēšanas un efektivitātes ir visvairāk atkarīga projekta izdošanās. Izmaksu salīdzinājums 1.-3. gadā attēlots 1. attēlā, bet 4.-6. gadā 2. attēlā, bet 3. un 4. att. doti galveno izmaksu pozīciju analīzes rezultāti II modelim. Šie attēli ir Monte-Karlo simulāciju rezultāti un ir iegūti ar programmu *Cristal Ball*. Katrā gadījumā datoram tika uzdots veikt 500 000 simulācijas ar iegūtā riska novērtējuma 98% ticamību (*Confidence level*).

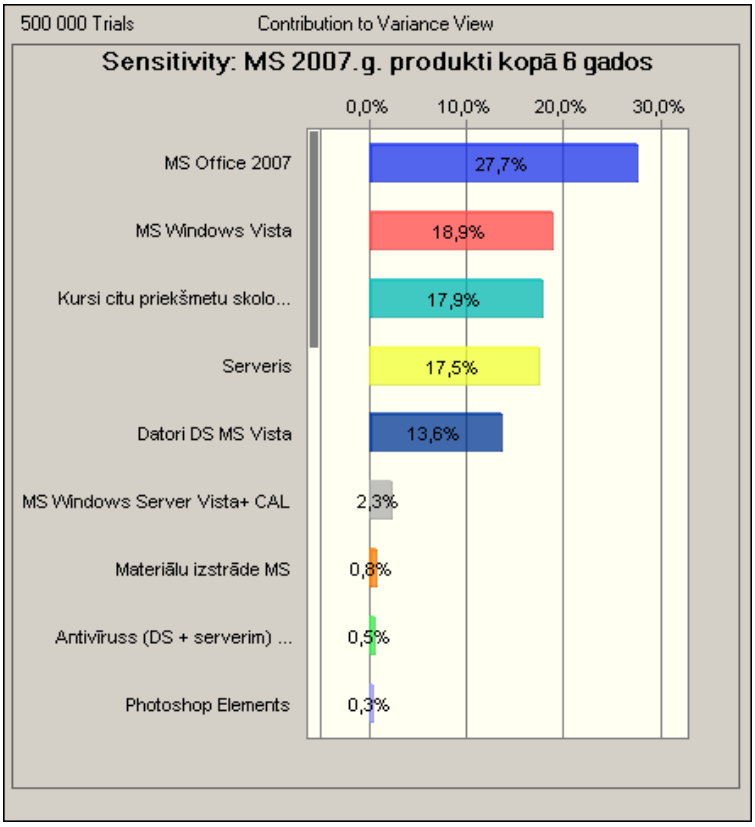
1. attēls. APP un maksas (*MS*) jaunākās programmatūras ieviešanas izmaksas projekta pirmajos 3 gados (modelis II).

2. attēls. APP un maksas (MS) jaunākās programmatūras ieviešanas izmaksas lietošanas- 4.-6. gadā (modelis II).

3. attēls. APP izmaksu galvenās pozīcijas visā projekta gaitā ir kursi skolotājiem, servera iegāde un mācību materiālu izstrāde.

4. attēls. SPP izmaksu galvenās pozīcijas visā projekta gaitā ir programmatūras licences un kursi skolotājiem.

Modeļa III datorsimulācija atgriež rezultātu, ka divējādās sāknēšanas sistēmas ieviešana ir visdārgākā, kas ir *pašsaprotami*, jo jāfinansē divas kursu plūsmas, kā arī maksas programmatūras iegāde. Modeļa IV datorsimulācija atgriež rezultātu, ka privātstruktūrās un birojos, pāreja uz APP arī ir lētāka nekā pāreja uz jaunajiem *Microsoft* produktiem (birojiem nav zemās skolu cenas), turklāt kā lietošanas posmā 4.-6.g, tā arī ieviešanas posmā 1.-3.g.; tas nedaudz atšķiras no Eiropas Komisijas pasūtītā pētījuma (UNU-MERIT, 2006), kurš publicē rezultātus, ka ieviešanas posmā APP ir dārgāks, ko gan kompensē zemas izmaksas ekspluatācijas – lietošanas posmā, un kopumā APP izmaksas ir zemākas vienmēr. UNU-MERIT pētījums nav veikts prognozējot un novērtējot riskus ar Monte-Karlo simulācijām, bet gan ir daudzu veiksmīgu APP ieviešanas gadījumu analīzes pētījums. Kopumā autora iegūtie un UNU-MERIT rezultāti ir līdzīgi, izņemot atšķirīgu ieviešanas perioda finansiālo novērtējumu, pēc kura autora pētījums rāda, ka APP/FLOSS izmaksas var būt zemākas kā SPP/maksas programmatūras izmaksas arī ieviešanas periodā.

Tas izskaidrojams ar Latvijas pagaidu īpašo situāciju – zemas darbinieku algas arī IKT sfērā, tātad – Latvijā ir piemērots brīdis pāriet uz Linux u.c. APP programmatūru visos līmeņos un nozarēs. Papildu arguments ir 2008. gada LR ekonomiskās attīstības palēninašanās, sekojošā 2009./2010. gada ekonomiskā lejupslīde un nepieciešamība ekonomēt līdzekļus visās sfērās. Kā redzams no šī pētījuma rezultātiem, APP ieviešana ekonomēs valsts un pašvaldību līdzekļus, kā arī stimulēs vietējās IKT industrijas attīstību ("Nauda paliek ģimenē"), kas pēc autora domām šobrīd Latvijai tieši ir visnepieciešamākais.

Programmnodrošinājuma izvēles faktori

Skolu datoru programmatūras migrācijas projekta optimālākās alternatīvas izvēle jābalsta ievērojot kā finansiālos faktorus, tā stratēģiskos faktorus. Finansiālie faktori: ieviešanas izmaksas, ekspluatācijas izmaksas, noturība, garantijas, atbalsts, plašs pielietojums, daudzslāņainība. Stratēģiskie faktori: neatkarība no monopolražotāja, Eiropas ražotāju atbalsts, pedagoģiskie argumenti (stimuls dziļākai datorzinību un programmēšanas apguvei), ētiskie argumenti (būtiski samazināt pirātiskās, nelicenzētās programmatūras īpatsvaru), atklātība, „tīkla efekts", drošība, stabilitāte, jaunieviesumu iespējas, progresa redzējums, nacionālo IT kompāniju atbalsts, pēc iespējas lielākas neatkarības IKT sektorā iegūšana un iespēja pārbaudīt programmatūras pirmkodu un izvērtēt, ko īsti programmatūra datorā dara. Pasaulē šobrīd Linux ir absolūtais līderis serveru segmentā (vairāk kā 50% mazo un vidēju serveru un gandrīz visi lielie, tajā sk. Google), bet darbstaciju segmetā tas ir visstraujāk augošais risinājums , kas šobrīd savā izplatībā apsteidz Apple Mac (aptuveni 7%).

Finansiālie faktori liecina par labu APP/FLOSS ieviešanai, kā optimālāko uzrādot modelī II aprakstīto metodi (skolās uz visiem jaunajiem datoriem uzstāda tikai APP, un

nodrošina kvalifikācijas celšanas kursus esošajiem darbiniekiem), rezultāts iegūts ar MONTE-KARLO metodi (šajā gadījumā, 98% ticamība). APP ieviešana un izmantošana kā pēc ārzemju, tā autora pētījumiem ļauj ietaupīt 100% programmatūras licenču iepirkšanai iztērēto līdzekļu un vairāk kā 50 % kopējo IKT līdzekļu, kas skolas gadījumā ir atkarīgs no datortehnikas iepirkuma un kursu apjoma. Šeit viss ir atkarīgs no tā, kā projektu realizē, cik godīgi, un vai tā vadītāji tiešām vēlas sasniegt pozitīvu rezultātu, ir jāuzmanās no ļaunprātībām, projekts ir jāvada cilvēkiem, kas tam tic un redz jēgu.

Pedagoģiskie faktori: stimuls dziļākai datorzinību un programmēšanas apguvei, antipirātisma efekts (ja nevēlies izdot naudu, nezodz no Microsoft, lieto Linux un OpenOffice.org), skola var dot skolēnam programmatūru CD/DVD diskā mājas datoram bez maksas līdzīgi kā dod bibliotēkas grāmatas.

MOODLE kā multipolārai daudzlīmeņu IKT sabiedrībai atbilstošs e-mācību risinājums

Mēs dzīvojam laikā, kad notiek mēdiju digitalizācija, turpina nostiprināties lietotāju centrēti mēdiji (sociālie mēdiji, TV tipa un personalizētie,) mēdiji kustībā, teksta, vizuālā, audio un video satura visuresamība, aug kvalitāte (digitālais kino, HDTV, datorspēles un datorsimulatori), izzūd robežas starp profesionāloun neprofesionālo mēdiju tehnisko kvalitāti, mēdiju un komunikāciju konverģence (piem., TV un portāli), satura ģenerēšanas u.c. iespēju pieaugums tuvojas pilnībai (Rodriguez-Rosello 2006). Ir izveidojušies *Web 2.0* tīmekļa risinājumi, kurus var iedalīt: a) lietotājs – pakalpojums (Iiternetbanka), b) lietotājs – integrācijas vide (*Web* portāli , e-mācību vides), c) pakalpojums – integrācijas vide (RSS barotnes, *Web* servisi, WSRP), d) pakalpojums – pakalpojums (servisu orientēta arhitektūra, piem., *Google APPS*),

Jaunu IKT un IT risinājumu izveidē un platformu izvēlē atslēgas vārds ir **pieejamība**: pieejamība no dažādām iekārtām (datu atdalīšana no vizuālās prezentācijas , XHTML, CSS , atvērtie dokumentu failu formāti), pieejamība no dažādām operētājsistēmām (APP un SPP vienojošais faktors ir *Web 2.0* interneta risinājumi), pieejamība dažādiem cilvēkiem: (universālais dizains, skat. WCAG vadlīnijas http://www.w3.org/TR/WCAG10/, 02.03.2010.), daudzvalodība (UTF-8 fonti).

MOODLE (modulāra objekt-orientēta dinamiskā mācību vide) e-mācību vides 5 galvenās priekšrocības:

1. ļauj organizēt izglītojošo darbību internetā – pieejami no jebkurienes,
2. bezmaksas atklātā pirmkoda programmatūra- nav jāmaksā par lietošanas licencēm, var modificēt,
3. izmanto standarta interneta tehnoloģijas – pietiek ar pārlūkprogrammu, nav papildus jāinstalē nekas,

4. paaugstina skolotāju un skolēnu darba efektivitāti, intensitāti, piedāvā individuālu pieeju un grupu darbu,

5. MOODLE ir platformneatkarīga sistēma, kas nodrošina plašu pakalpojuma pieejamību neatkarīgi no: a) visām populārākajām operētājsistēmām (*Microsoft Windows,* Linux, *Mac OS* u.c.), b) visām populārākajām interneta pārlūkprogrammām (*Mozilla Firefox, Microsoft Internet Explorer, Opera, Safari, Google Chromium* u.c.) ar to standarta spraudņiem (plug-in), piemēram, *Flash*.

Būtiski ir ievērot atvērtos standartus dokumentu apritē, visus risinājumus veidot platformneatkarīgus, lai tos pilnvērtīgi varētu lietot kā no Linux, tā Microsoft Windows, tā Apple Mac OS-X platformām. Būtiski ir arī interneta risinājumus (jaunās skolvadības programmatūras) veidot platformneatkarīgus tā, ka tos var lietos no visām mūsdienīgakjām operētājsistēmām, izmantojot dažādas pārlūkprogrammas, kā arī lietot dažādās mobilajās ierīcēs; pretējā gadījumā tie pēc dažiem gadiem būs jāpārveido.

Moodle mācīšanās vadības sistēma jeb e-mācību un e-studiju vide (arī APP) ir būtisks solis uz priekšu izglītības attīstībā un ir ieviešama ne tikai augstskolās, bet arī skolās. Moodle dod iespēju aizvietot daļu mācību grāmatu, papīra pārbaudes darbu materiālu, kā arī dod iespēju palielināt skolēnu patstāvīgā darba īpatsvaru, samazinot skolotāju kontaktstundu skaitu. Būtu lietderīgi veidot elektroniskās grāmatas, piemēram, Moodle vai Wiki platformā; tam ir nepieciešams atbilstošs valsts uzturēts e-mācību serveris vai daži reģionālie serveri, kā arī skolotāju apmācība.

Secinājumi

Inovāciju ieviešanas perspektīvas ir atkarīgas no tā, vai izglītības sistēmas darbiniekiem ir skaidrība par izglītības politiku un ir nākotnes vīzija. Izglītības sistēma nedrīkst bīstami izvēlēties atpalikt no sabiedrības attīstības (kā skolotājam neatpalikt no skolēna, veicināt skolēnu pašizglītošanos), sabiedrība attīstās pa plašas, dziļas un vispusējas IKT integrācijas ceļu.

Atklātā pirmkoda programmatūras (MOODLE, Linux, *OpenOffice.org*, *Gimp* u.c.) plašai ieviešanai Latvijas skolās ir gan pozitīvs ekonomiskais, gan stratēģiskais, gan pedagoģiskais pamatojums. Dotajā sabiedrības un izglītības sistēmas attīstības stadijā vislielākā uzmanība ir jāvelta e-mācībām (MOODLE). Latvijas situācija liecina, ka tuvākajos gados optimāls būtu multipolāras daudzlīmeņu IKT sabiedrības veidošanas ceļš, kurā komplimentāri līdzās pastāvētu dažādi IKT risinājumi.

Pārmaiņu izglītībā no sabiedrības un skolēna, kuru māca, uz sabiedrību un skolēnu, kas mācās, nākotnes izvēles ir balstāmas uz plašu nākamās digitālās dekādes IKT risinājumu integrēšanu izglītības procesā, lai skolā notiekošais pēc iespējas pilnīgāk atbilstu sabiedrības

pašreizējām un nākotnes IKT pārmaiņām, jaunām vadības metodēm, pilnveidotai metodikai un uz zināšanām balstītas ekonomikas sabiedrības nākotnes redzējumam – tas ir šobrīd aktuālākais Latvijas izglītības vadības uzdevums.. Šeit ir jāpieslēdzas tieši informācijas tehnoloģiju, datorzinātņu nozares speciālistiem un ar savu redzējumu un tehniskajiem un zināšanu, kompetenču resursiem jānāk palīgā izglītības sistēmai.

Bibliogrāfija

1. *Armstrong, J., Long S.* Range Forecasting: from Crystal Ball to Computer. New York, John Wiley and Sons, 1985.
2. *Cristal Ball* – http://www.crystalball.com, 21.01.2007., http://www.oracle.com/appserver/business-intelligence/crystalball/index.html, 02.03.2010.
3. EC working group C "ICT in education and training" progress report. Implementation of "Education & Training 2010" (Nov.2004). Work programme.
4. *Finsterbusch K. J., Ingersoll L.,Llewellyn (Eds) L.* Methodology for Social Analysis in Developing Countries. Boulder, Westview, 1990.
5. *Gorbāns.I.* Izšķirošās IKT izvēles nākamāsdigitālās dekādes robežšķirtnē Latvijas skolu izglītības politikas veidošanas sistēmā. Promocijas darba kopsavilkums, 2008.
6. *Idaho State University*. FINAL Evaluation and Recommendation Report – http://www.isu.edu/itrc/resources/moodle-info.shtml, 2007.
7. Izglītības un zinātnes ministrijas darba grupas „Par atvērtā pirmkoda programmatūras piemērotības izvērtēšanu mācību procesā izglītības iestādēs" secinājumi – http://izm.izm.gov.lv/nozares-politika/izglitiba/vispareja-izglitiba/aktualitates/4535.html, http://izm.izm.gov.lv/aktualitates/informacija-medijiem/4536.html, 02.12.2009.
8. *Kļaviņa S., Klapkalne U., Pētersone B.* Politikas ietekmes vērtēšana politikas veidošanas sistēmā, Rīga 2005, Valsts Kanceleja.
9. *Kļaviņš D.* Optimizācijas metodes ekonomikā, I,II. Datorzinību centrs, 2003.
10. LATA aicina skolās plašāk izmantot atvērtā pirmkoda programmatūru - http://lata.org.lv/?p=95, 08.05.2009.
11. Ministrs E.Zalāns ar Latvijas atvērto tehnoloģiju asociāciju vienojas par sadarbību IKT attīstībā Latvijā - http://lata.org.lv/?p=94 , 07.05.2009.
12. OSOR.EU –(http://www.osor.eu/, 04.05.2010.
13. *Rodriguez-Rosello L.* Networked Media Research challenges for mastering the media revolution. "Networked Audiovisual Systems" DG-INFSO, European Commission. Speach in ATVN Brokerage Event, Warsaw, 20.10.2006.
14. *Siemens G.* Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age – http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm, 03.02.2008.
15. *Siemens G.* Konnektīvisma teorijas vortāls – http://www.connectivism.ca, 02.03.2010.
16. UNU-MERIT, Lead contractor. Economic impact of open source software on innovation and the competitiveness of the Information and Communication Technologies (ICT) sector in the EU. Final report Prepared on November 20, 2006., the Netherlands.
17. *Vasermanis E., Šķiltere D., Krasts J.* Prognozēšanas metodes. LU Ekonomikas un vadības fakultāte, Rīga, 2002.

Viktors Krasovskis

MICROSOFT WINDOWS IEBŪVĒTO DATU REZERVES KOPĒŠANAS RISINĀJUMU SALĪDZINĀJUMS AR RSYNC

Abstract
Both NTBackup and rsync are powerful backup utilities. The second one is a free open source software product, which can run on many widespread OS. The research experiment which was designed to determine the backup speed of both utilities showed that NTBackup uses less CPU resources and performs small sized backups faster. On the other hand rsync provides secure data transfer and uses delta-encoding algorithm to perform non-full backups of large files more than 2 times faster than NTBackup does.
NTBackup is a good solution, when neither network security is important nor network throughput is the bottleneck of whole system. NTBackup works great on clients with weak *CPU*.
Rsync provides great performance in often editable data sync process. For example, to backup e-mail client files which may grow up to several gigabytes, the data, which has to be transferred, is only the difference between source data and previous backup. In addition rsync can provide secure data backup process trough SSH tunnel even over Internet.
In general the best OS for NAS to use both with rsync and NTBackup is OpenSolaris. It enables to use snapshots on file system level (ZFS), providing snapshot like backups using just one full backup and several rsync incremental backups.
If there are many OS types used, for example, Mac OS X, GNU/Linux, MS Windows, the best solution for mixed environment to organize centralized backup system remains the rsync utility, because NTBackup runs only on MS Windows clients.
Atslēgas vārdi: *Atvērtais pirmkods, brīvā programmatūra, datu dublēšanas programmatūra, īpašniekprogrammatūra, rsync.*

Ievads

Efektīva datu rezerves kopēšanas (turpmāk - dublēšana) procesa nodrošināšana mūsdienās ir aktuāla problēma. Dati var tikt nozaudēti gan cilvēciskā faktora dēļ, gan tehnisku problēmu dēļ. Un ideālā gadījumā, ir jābūt iespējai atjaunot datus tādā stāvoklī, kādi tie bija pirms incidenta. Datoriem ir ierobežoti resursi, no kuriem visnoteicošākie datu dublēšanas procesā ir centrālā procesora (turpmāk - *CPU*) jauda, operatīvās atmiņas (turpmāk - *RAM*) apjoms un cietā diska (turpmāk - *HDD*) datu pārraides ātrums un ietilpība. Izmantojot pieejamos datora resursus, ir jānodrošina gan iespēja dublēt visus svarīgus datus un to izmaiņas, gan netraucēt lietotājam tajā pašā laikā veikt savu darbu.

Dublējumu glabāšanas veids arī ir noteicošs, jo datiem ir jābūt gan maksimāli droši un lēti glabājamiem, gan ātri pieejamiem un ērti atjaunojamiem.

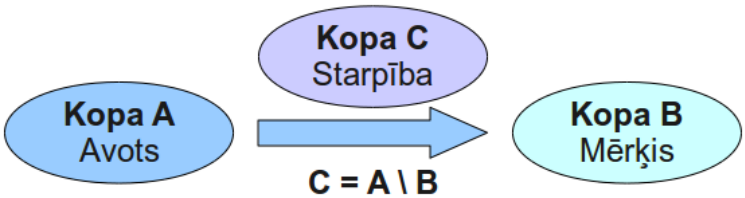
Datu dublēšanu ir iespējams veikt 2 veidos: datņu sistēmas bloku līmenī un datņu līmenī. Pirmais veids ir cieši piesiets konkrētai datņu sistēmai un programmatūrai (Wikimedia Foundation 2010).

Materiāli un metodes

Pētījumā tika salīdzināti divi bezmaksas programmlīdzekļi datu dublēšanai datņu līmenī - standarta *MS Windows* dublēšanas utilīta *NTBackup* (Microsoft 2008) un *Rsync* (Davison 2010), kuras var darbināt arī automātiski caur OS uzdevumu plānotāju. *Rsync* tāpat kā *NTBackup* ir programma ar komandrindas interfeisu. *NTBackup* ir slēgtā koda īpašniekprogrammatūra, bet *rsync* ir brīvs atvērtā koda programmprodukts, kuru var plaši

pielāgot. Salīdzinājums ir akcentēts uz pielietošanu korporatīvajā sfērā, piemēram, mazos un vidējos uzņēmumos vai izglītības iestādēs. Tika pētīts variants, kad dati tiek dublēti uz centrālu attālinātu glabātuvi, piemēram, uz datņu serveri datortīklā (turpmāk – *NAS*) (Wikimedia Foundation 2010). Protams, datus var dublēt arī lokāli klienta pusē, bet tādi risinājumi uz vairākiem datoriem ir slikti mērogojami, grūti pārvaldāmi un uzturami. Turklāt pieaug risks tehnisku iemeslu dēļ zaudēt dublētos datus. *NTBackup* datu dublēšanai uz *NAS* izmanto *SMB* protokolu (Microsoft 2010), bet *rsync* izmanto savu protokolu. Ir jāpiebilst, ka *rsync* ieteicams izmantot caur *SSH* protokola tuneli, jo tas uzlabo drošību un atvieglo autentifikācijas procesu (Wikimedia Foundation 2010). *Rsync* pēc uzbūves ir *UNIX* līdzīgām operētājsistēmām (turpmāk – OS) paredzēta programma, tāpēc, lai darbotos uz *MS Windows* saimes OS, ir nepieciešama *POSIX API* emulēšana, ko veic *Cygwin* bibliotēka (Red Hat 2010). Lai nodrošinātu pilnvērtīgu darbu ar unikoda datņu nosaukumiem, ir ieteicams izmantot modificētu *Cygwin* versiju ar UTF-8 atbalstu (Okisoft 2008).

NTBackup un *rsync* ir principiāli atšķirīgas utilītas. *NTBackup* ir paredzēts datu dublēšanai, tos saglabājot īpaša formāta arhīvā, bet *rsync* ir universāls datu sinhronizācijas rīks, kurš var rekursīvi sinhronizēt datnes, izmantojot delta-kodēšanas algoritmu (Wikimedia Foundation 2010), pārsūtot tikai starpības datus starp avotu un mērķi (skat. Attēlu 1).

Attēls 1: ***rsync* darbības princips**

Atšķirībā no *NTBackup*, *rsync* nearhivē dublējumu. Ja *rsync* dublē mapi ar konkrētu struktūru, tad arī dublējums būs tās pašas mapes veidā ar identisku struktūru. Šī iemesla dēļ dublējumu arhivēšanu un momentuzņēmumu veidošanu jāorganizē *NAS* pusē. *NTBackup* darbojas galvenokārt klienta pusē, bet *rsync* var darboties arī pēc klienta-servera principa, paātrinot sinhronizācijas procesu (Wikimedia Foundation 2010). Pirms sinhronizācijas *rsync* vienmēr izveido datņu sarakstus, skenējot datnes avotā un mērķī – tādā veidā utilīta nosaka datnes, kuras dzēsīs mērķī vai pārsūtīs no avota uz mērķi. Darbojoties pēc klienta-servera principa, *rsync* var veidot datņu sarakstus, kad viens process darbojas klienta pusē un skenē avotu, bet otrs – serverī, skenējot mērķi.

Pētījums sastāv no 2 daļām. Pirmā daļa ir veltīta rezultātu gūšanai un izvērtēšanai no datu dublēšanas praktiskā eksperimenta. Savukārt 2. daļā tika teorētiski salīdzinātas

iespējamās dažādu datu dublēšanas sistēmu konfigurācijas, balstoties uz dažādām OS un iepriekš minētām dublēšanas utilītām.

Pētījuma daļas veikšanai tika izmantoti 2 datori – viens kā klients, bet otrs kā *NAS* (skat. Tabulu 1).

Tabula 1.

Klienta un* NAS *parametri

Parametrs	**Klients**	***NAS***
CPU	*Intel Celeron M 520* @ 1,6GHz	*AMD Athlon X2 5000* @ 2,6GHz
RAM	2GB *DDR2* @ 533MHz	2GB *DDR2* @ 800MHz
HDD	80GB *PATA* @ 5600RPM	500GB *SATA2* @ 7200RPM
OS	*Windows XP Professional*	*Ubuntu Linux 9.10*

Uzmanība tika pievērsta tieši *MS Windows* klientiem, jo šī OS saime mūsdienās ir visizplatītākā. Abi datori tika savienoti, izmantojot 100Mb/s *Ethernet* tīklu (Wikimedia Foundation 2010). Eksperimenta laikā tika novērots, cik ilgu laiku aizņems pilna diferenciāla/inkrementāla datu dublēšana no klienta uz *NAS* (Wikimedia Foundation 2010). Lai vienkāršotu darbu, tika izmantots *Windows XP Backup Utility*, kas ir *NTBackup* grafiskais priekšgala interfeiss. *Windows XP Backup Utility* pēc operācijas veikšanas paziņo, cik ilgi tā tika veikta. Bet lai noteiktu, cik ilgi datu dublēšanu veic *rsync*, bija nepieciešams izmantot *ptime* utilītu (PC Tools 2004). Datu dublēšanai tika izmantoti 2 datu veidi: mape ar 1204 dažāda izmēra datnēm (405 MB) un tā pati mape arhīvā (bez kompresijas) 1 datnes veidā.

Kā dublēšanas metodes tika izmantotas pilnā dublēšana (*full backup*), diferenciālā dublēšana (*differential backup*) un inkrementālā dublēšana (*incremental backup*). Inkrementālā dublēšana efektīvāk izmanto diska vietu, tomēr izmantot šo metodi ar *NTBackup* nav ērti, jo datu atjaunošanā ir jāiesaista pilno dublējumu un visus inkrementālos dublējumus noteiktā kārtībā. Savukārt ar *rsync* vienmēr tiek izmantota inkrementālā dublēšana (izņemot pirmo reizi), jo pēc principa inkrementālais dublējumus ir avota un mērķa starpība. Un, lai varētu ērti atjaunot datus no tādiem dublējumiem, parasti izmato uz stingrajām saitēm (*hardlink*) veidotu dublējumu momentuzņēmumu rotāciju (Rubel 2004); (Wikimedia Foundation 2010).

Rsync utilīta tika izmantota ar sekojošiem parametriem:

rsync -av --delete -e "ssh -i publiskās_ssh_atslēgas_ceļš" "dublējamās_datnes_ceļš" NAS_lietotājs@NAS_adrese:dublējumu_mape

Parametrs *-a* nozīmē, ka datnes tiks sinhronizētas arhivēšanas režīmā, saglabājot atribūtus. *-v* nozīmē, ka veicot dublēšanu tiks attēlota visa procesa informācija. *--delete*

parametrs mērķī izdzēš visas datnes, kuru nav avotā. Ar *-e* parametru jānorāda *SSH* protokola tunelis. Uz *MS Windows* klientiem *rsync* ieteicams izmantot, komandu ierakstot sistēmas skripta datnē (**.bat*). Piemērs:

@set HOME=lietotāja_mājas_kataloga_ceļš

@set HOMEPATH=lietotāja_mājas_kataloga_ceļš

@set USERNAME=lietotāja_vārds

rsync -av --delete -e "ssh -i publiskās_ssh_atslēgas_ceļš" "dublējamās_datnes_ceļš" NAS_lietotājs@NAS_adrese:dublējumu_mape

Tādā veidā rsync var izmantot caur *MS Windows Task Scheduler* ar cita lietotāja, piemēram, administratora tiesībām. Lai *rsync* darbības laikā lietotājam neparādītos komandrindas logs, *BAT* skriptu ieteicams palaist caur sekojošu *MS Visual Basic* skriptu:

Set WshShell = CreateObject("WScript.Shell")

WshShell.Run chr(34) & "BAT_skripta_ceļš" & Chr(34), 0

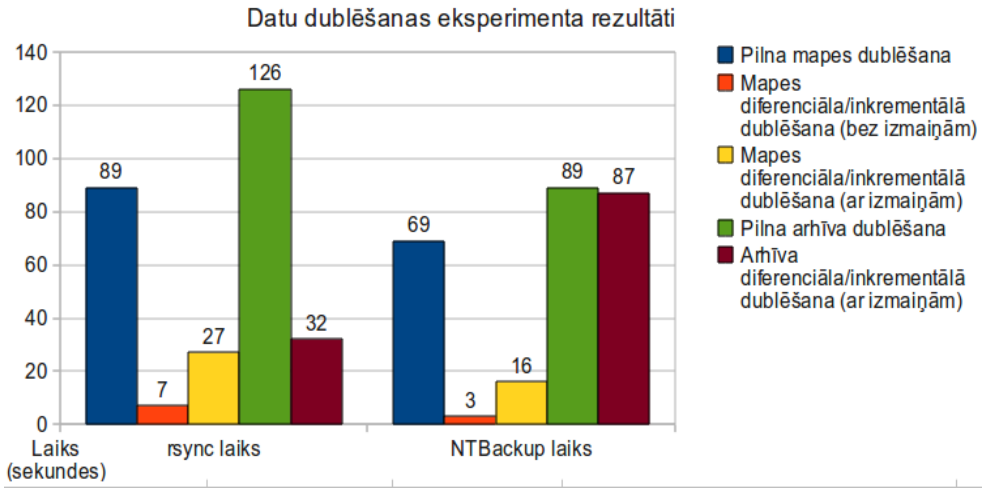
Set WshShell = Nothing

Pirmo reizi mape un arhīvs tika dublēti atsevišķi ar pilnu dublēšanas metodi. Vēlāk, mapes saturs tika mainīts, tajā nejaušā kārtībā izdzēšot 100MB datu un pievienojot tikpat citu datu. Arhīva saturs tika mainīts, no tā izdzēšot kādu datni nejaušā kārtībā. Nākamajās reizes dati tika dublēti ar diferenciālo metodi (*NTBackup*) un inkrementālo metodi (*rsync*).

3. pētījuma daļā tika analizētas iepriekš minētu programmlīdzekļu pielietošanas iespējas tos izmantojot kombinācijā ar dažādām *NAS* OS. Uzmanība tika pievērsta dublējumu uzglabāšanas izmaksām to pieejamībai uz *NAS*.

Rezultāti un to izvērtējums

Pēc 1. pētījuma daļas veikšanas, tika iegūti 2. attēlā redzamie rezultāti.

Attēls 2: **praktiskā eksperimenta rezultāti**

Ātrdarbības ziņā *NTBackup* apsteidz *rsync* 4 no 5 dublēšanas testiem par 29-133%. Zems *rsync* ātrums ir skaidrojams ar to, ka šī utilīta tika darbināta caur *SSH* protokola tuneli. *SSH* kriptēja visus pārraidāmos datus un, darbojoties kā atsevišķs process, utilizēja apmēram 30-40% *CPU* jaudas. Ja tāds pats eksperiments tiktu veikts uz *CPU*, kur fizisko kodolu skaits ir vismaz 2, tad teorētiski *rsync* un *NTBackup* ātrdarbība būtu līdzīga. Turklāt dažas sekundes aizņem paša savienojuma izveidošana, ko pieprasa *SSH* drošības politika. Dublējot izmainīto arhīvu, *rsync* bija par 63% ātrāks, jo *rsync* māk realizēt delta-kodēšanas algoritmu ne tikai datņu sistēmas līmenī, bet arī atsevišķu datnes baitu līmenī. Un līdz ar to *rsync* utilītai vajadzēja pārkopēt uz *NAS* tikai arhīva izmaiņas.

pētījuma daļas dati tika apkopoti Tabulā 2.

Tabula 2.

Iespējamās klientu un* NAS *konfigurācijas

Dublēšanas utilīta	***NAS* OS**	**Stingrās saites uz *NAS***	**Dublēšanas datu pārraides ātruma ierobežošana uz klienta**	***NAS* datņu sistēmas kompresija**	**Pārsūtāmo datu kompresija**	**Iespēja piekļūt dublējuma saturam bez papildus programmatūras**
rsync	*GNU/Linux*	ir	ir	nav	ir	ir
NTBackup	*GNU/Linux*	ir	nav	nav	nav	nav
rsync	*OpenSolaris*	ir	ir	ir	ir	ir
NTBackup	*OpenSolaris*	ir	nav	ir	nav	nav
rsync	*MS Win*	ir	ir	ir	ir	nav
NTBackup	*MS Win*	ir	nav	ir	nav	nav

Pēc salīdzinājuma datiem var spriest, ka *GNU/Linux* ir vienīgā OS, uz kuras nav kompresijas datņu sistēmas līmenī un tas var būtiski ietekmēt dublējumu uzglabāšanas izmaksas, ja tie ir labi kompresējami. Tā kā *NTBackup* glabā savus dublējumus saarhivētā veidā, tad, lai, piemēram, aplūkotu kādu dokumentu, to ir nepieciešams atarhivēt uz klienta. *Rsync* var darboties pēc klienta-servera principa arī uz *MS Windows* saimes OS *NAS*, bet bez *SSH* atbalsta. Turklāt, ja klientam ir daudzkodolu *CPU* un tie ir reti noslogoti, *rsync* var izmantot ar pārraidāmo datu kompresijas opciju, kas paātrina dublēšanu.

Secinājumi

Gan *rsync*, gan *NTBackup* ir labas utilītas datņu dublēšanai, jo katrai ir sava pielietošanas niša.

NTBackup ieteicams izmantot, kad drošība tīklā un to resursu pieejamība nav primāra, kad klientiem ir ļoti vāji *CPU* un *NAS* diskos ir pietiekami daudz vietas dublējumu uzglabāšanai. Lai dublējumi būtu ērtāk atjaunojami, ieteicams izmantot diferenciālos dublējumus. Ar *NTBackup* vislabāk ir izmantot *NAS*, kuru darbina *MS Windows* vai

OpenSolaris saimes OS, tādējādi ar datņu sistēmas līmeņa kompresijas palīdzību gūstot iespēju glabāt vairāk dublējumu.

Rsync nodrošina lielisku veiktspēju bieži rediģējamo datņu sinhronizācijas procesā. Piemēram, dublējot e-pasta klienta datnes, kuras kopumā var aizņemt vairākus GB, tiek pārsūtītas tikai to izmaiņas. Turklāt *rsync* var izmantot drošai datu dublēšanai caur *SSH* tuneli pat caur Internetu. Ja datortīklam ir ļoti ierobežota caurlaidība, *rsync* utilītai var noteikt maksimālo datu pārraides ātrumu. Vislabākā OS izvēle priekš *rsync NAS* ir *OpenSolaris*, jo uz šīs OS, tāpat kā uz *GNU/Linux* var darboties *rsync* servera lomā ar *SSH* atbalstu. Ja aparatūras atbalsta trūkuma dēļ nesanāk izmantot *OpenSolaris NAS*, tad ir jāizvēlas *GNU/Linux* vai *MS Windows* OS, iepriekš novērtējot, kas ir svarīgāk – pārraidāmo datu drošība un autentifikācijas ērtums vai datņu sistēmas līmeņa kompresija. Visuniversālākā OS priekš *NAS*, kas var darboties gan ar *rsync*, gan ar *NTBackup*, ir OpenSolaris. Turklāt šī OS atbalsta momentuzņēmumus datņu sistēmas (*ZFS*) līmenī, piedāvājot iespēju no viena pilna *rsync* dublējuma un vairākiem inkrementālajiem dublējumiem veidot momentuzņēmuma veida dublējumus, kur katrs no tiem izskatās kā pilns dublējums.

Ja iestādē ir jaukta tipa OS parks, piemēram, *Mac OS X, GNU/Linux, MS Windows, *BSD* u.tml., tad viennozīmīgi vienkāršai centralizētai datu dublēšanas sistēmai vislabāk derēs *rsync*, jo *NTBackup* darbojas tikai uz *MS Windows* klientiem.

Bibliogrāfija

1. Davison, W. Rsync. http://rsync.samba.org/ [2010.02.16].
2. Okisoft. UTF-8 Cygwin. http://www.okisoft.co.jp/esc/utf8-cygwin/ [2010.02.20].
3. PC Tools. Ptime. http://www.pc-tools.net/win32/ptime/ [2010.02.25].
4. Microsoft. Help and Support. http://support.microsoft.com/kb/320820 [2010.02.16].
5. Microsoft. Microsoft SMB Protocol and CIFS Protocol Overview. http://msdn.microsoft.com/en-us/library/aa365233(VS.85).aspx [2010.02.16].
6. Red Hat. Cygwin. http://www.cygwin.com/ [2010.02.20].
7. Rubel, M. Easy Automated Snapshot-Style Backups with Linux and Rsync. http://www.mikerubel.org/computers/rsync_snapshots/#Incremental [2010.02.25].
8. Wikimedia Foundation. Backup. http://en.wikipedia.org/wiki/Backup [2010.02.16].
9. Wikimedia Foundation. Ethernet. http://ru.wikipedia.org/wiki/Ethernet [2010.02.25].
10. Wikimedia Foundation. Incremental backup. http://en.wikipedia.org/wiki/Incremental_backup [2010.02.25].
11. Wikimedia Foundation. Network-attached storage. http://en.wikipedia.org/wiki/Network-attached_storage [2010.02.16].
12. Wikimedia Foundation. Secure Shell. http://en.wikipedia.org/wiki/Secure_Shell [2010.02.20].
13. Wikimedia Foundation. Дельта-кодирование. http://ru.wikipedia.org/wiki/Дельта-кодирование [2010.02.20].
14. Wikimedia Foundation. Жёсткая ссылка. http://ru.wikipedia.org/wiki/Жёсткая_ссылка [2010.02.25].
15. Wikimedia Foundation. Технология «клиент-сервер». http://ru.wikipedia.org/wiki/Технология_«клиент-сервер» [2010.02.20].

Vladislav Nazaruk, Pavel Rusakov

PROCESS SYNCHRONIZATION MECHANISMS: COMPARISON AND SUPPORT IN MODERN PROGRAMMING LANGUAGES

Abstract
In computer programs with multiple processes (or threads), process communication is of high importance. One of the main classes of inter-process communication (IPC) mechanisms are process synchronization mechanisms, for example semaphores, conditional variables, rendezvous. Process synchronization mechanisms differ from each other in several respects: operation logic, existence of process blocking etc. Therefore, before choosing a process synchronization mechanism, in each separate case it is important to realize its properties and distinctive features. In many modern programming languages and software frameworks, there exist some built-in process synchronization mechanisms; therefore, a selected programming language or framework to some extent affects the use of synchronization mechanisms (as well as other IPC mechanisms). An analysis of classes of process synchronization mechanisms is one of the tasks of this paper. The second task is to analyze support of process synchronization mechanisms in different modern programming languages (Ada, C#, Java, C++ etc.).
Key words: *inter-process communication, process synchronization mechanisms, programming languages.*

Introduction

Nowadays the use of parallel and concurrent computing rapidly increases. As a stimulating factor, there can be mentioned the development and expansion of computers with multi-core processors (as well as multi-processor systems). In such computers, at any time there can be executed several processes (threads). Parallel computing implies that one computing task (or its part) is divided into several equal subtasks, which will be executed simultaneously by different processors or processor cores. Therefore, the goal of parallel computing is mainly to decrease the computation time. Concurrent computing also implies a separation of a computing task into several threads, but with an aim of structuring a program in an appropriate way for a task, in order to dynamically reallocate processor time for other threads when one thread is idle.

Both parallel and concurrent computing are closely tied together; and they both can be used to speed up a computation. Both in parallel and concurrent computing there is need for inter-process communication (IPC) — a way how different threads of one process can exchange data with one another. There exist different techniques for inter-process communication, for example message passing, synchronization, shared memory, remote procedure calls (RPC). Synchronization techniques by themselves form a large class of mechanisms; and at a first approximation they can be divided into two classes: data synchronization mechanisms and process synchronization mechanisms. The aim of *data synchronization* is to assure that all copies of specific data are coherent (up-to-date); the aim of *process synchronization* is to assure a specific coherence of execution of actions between several processes (or threads). The *goal* of this paper is to analyse exactly process synchronization mechanisms in terms of

their operation logic and their support in modern programming languages. The *tasks* of the research are the following:

— to analyze operation logic of widespread process synchronization mechanisms,
— analyze support of widely used process synchronization mechanisms in different modern programming languages and/or software frameworks,
— to compare with each other two main classes of process synchronization mechanisms (blocking and non-blocking synchronization).

1. Blocking process synchronization mechanisms

There exist many different process synchronization mechanisms. Two base classes of these mechanisms are blocking *and* non-blocking synchronization mechanisms. (The differences between these two classes will be described further in the paper.) Most commonly used are *blocking synchronization mechanisms*; and most widespread blocking synchronization mechanisms are the following: locks, monitors, condition variables, events, barriers and rendezvous. These synchronization mechanisms are considered next in this chapter.

1.1. Overview of blocking synchronization mechanisms

The aim of *locks* is to control access to a specific shared resource (for example, to a shared memory area). Locks can be classified in several ways, including the following:

— by possible mode of access to a shared resource:
  - *semaphores* (binary semaphores, mutexes, critical sections *and* counting semaphores) — it is supposed that all threads have an exclusive (read/write) access to a resource (Silberschatz et al. 2005: 200),
  - *readers-writers locks* — threads are differentiated by their access level to a resource: read-only or read-write (Silberschatz et al. 2005: 207);
— by necessity to call a lock explicitly when accessing a shared resource (Sun 2009: 114–115):
  - *advisory locks* (most common) — threads should call the lock before accessing a resource,
  - *mandatory locks* — when thread tries to access a shared resource, the system by itself checks a possibility of accessing the resource;
— by a thread waiting technique:
  - *sleep locks* (most common) — a process is blocked when it attempts to access a busy resource,
  - *spin locks* — after an attempt to access a busy resource, a process is notified that the resource is busy, and is not blocked; then it usually attempts to access the resource over again (Silberschatz et al. 2005: 202).

The aim of *monitors* (Silberschatz et al. 2005: 210) is similar to the aim of locks; however, monitors are on a more abstract level than locks — monitor is an object which by itself guarantees that its methods are always executed with mutual exclusions (i. e., at the same time there can be executed only one method of this object). Although for internal implementation of monitors, binary semaphores are usually used (Silberschatz et al. 2005: 214–215), when using monitors, there is no need for programmer to understand the inner working of them.

Monitors can be extended in order to allow threads to access a shared resource only when a specific condition (provided by a corresponding thread) is met — in this case, they are called *condition variables*.

The aim of *events* is to suspend (block) all threads which explicitly asked for that, until a specific condition is met (this happens when another thread notifies the corresponding event object).

Barriers are synchronization mechanisms for a group of threads, when it is needed to block execution of each thread from the group at a specific location in the executable code ("barrier") of the corresponding thread. Just after all threads from the group are blocked ("reach a barrier"), barrier automatically unblocks all these threads — allowing them to resume working together at the same time.

Rendezvous are process synchronization mechanisms based on a client/server model for interaction: one thread (a server) declares a set of services (methods with specific entries) being offered to other threads (clients). To request a rendezvous, a calling thread must make an entry call on an entry of another thread. The calling thread becomes blocked waiting for the rendezvous to take place — i. e., until the called thread accepts this entry call. When the accepting thread ends the rendezvous, both threads are freed to continue their execution (Miranda 2002).

1.2. Support of blocking synchronization mechanisms in programming languages

In Table 1, there are given schematic results of comparison of some widespread programming languages (and, where applicable, software frameworks) by support of process synchronization mechanisms described above, bases on the authors' analysis of different information sources. For the comparison, there were chosen five commonly used programming languages for concurrent application: C/C++, Java, C#, Ada and Python.

Table 1. Native support of different blocking synchronization mechanisms

	C/C++	**Java**	**C#** (Microsoft .NET Framework)	**Ada**	**Python**
critical sections / binary semaphores	no built-in support for synchronization mechanisms; however, several parallel computing APIs (for example *OpenMP*, *POSIX Thread*, *MPI*) can be used	yes: keyword *synchronized* for a code block	yes: keyword *lock* for a code block	manual: e. g. by using rendezvous	yes: class *threading.Lock()*
counting semaphores		yes: class *java.util.-concurrent.-Semaphore*	yes: class *System.Threading.-Semaphore*	manual: by using protected objects or rendezvous	yes: class *threading.Semaphore()*
monitors		yes: keyword *synchronized* for specific methods	yes: class *System.-Threading.-Monitor*	yes: protected objects (keyword *protected type*)	manual: by using conditional variables
condition variables		yes: by calling a method *newCondition()* in an instance if interface *java.util.-concurrent.-locks.Lock*	—	—	yes: class *threading.Condition()*
events		—	yes: classes *System.-Threading.-AutoResetEvent*, and *.ManualResetEvent*	—	yes: class *threading.Event*
rendezvous		yes: class *java.util.-concurrent.-Exchanger*	—	yes: keywords *entry/accept*	—
barriers		yes: class *java.util.-concurrent.-CyclicBarrier*	yes: class *System.-Threading.Barrier*	—	—

As one can see, every programming language compared has either built-in process synchronisation mechanisms, or they can be added by using corresponding software libraries (for C/C++). Even if in the comparison table there is stated that a specific synchronisation mechanism is not natively supported by a specific programming language, there may exist two possible solutions: support of the needed synchronisation mechanism to the language could be added by using other software libraries, or the needed process synchronisation could be implemented via other (supported) process synchronization mechanisms.

2. Non-blocking process synchronization mechanisms

As it was stated in Chapter 1, the second base class of process synchronization mechanisms (along with blocking synchronization) is *non-blocking process synchronization*; they are discussed in this chapter.

When using classical (blocking) process synchronization mechanisms, it is possible for a deadlock (a situation when all threads become blocked, waiting for one another) to appear. In other words, use of classical process synchronization mechanisms can cause the entire system to be blocked. In contrast to such synchronization mechanisms, there is a class of non-blocking synchronization mechanisms. Their use ensures that there will never appear a deadlock (Chirls 2007: 70) — a system-wide progress is guaranteed at any time. Non-blocking synchronization algorithms are designed in such a way that they do not require a critical section; in their implementation, there are used specific atomic operations (for example, "read-modify-write").

There exist two degrees of non-blocking synchronization algorithms (Chirls 2007: 33–34):

— *lock-free algorithms* — which guarantee system-wide progress; however for different threads there is possible a starvation (including even permanent starvation),

— *wait-free algorithms* — which guarantee progress for each thread, and therefore an impossibility of deadlocks.

Non-blocking synchronization is a relatively underdeveloped field of study. For example, up to now, there are not developed rational wait-free algorithms (which are more valuable then lock-free algorithms) (Chirls 2007: 70–71). However, there exist some working and acceptable lock-free synchronization algorithms, for example the first-known Dekker's algorithm.

Another prospective advantage of non-blocking synchronization algorithms (besides the impossibility of deadlocks) is that they have lesser idle time — which can have positive influence on execution speed.

Conclusions

There exist many different classical (blocking) process synchronization mechanisms. Most of such widely used mechanisms are supported in common programming languages. Also, many blocking process synchronization mechanisms can be implemented using other basic synchronization mechanisms.

Another class of process synchronization mechanisms — non-blocking synchronization algorithms — are a perspective object of study; they seem to be better than blocking algorithms due to prevention of deadlocks, as well as their lesser idle time.

Acknowledgements

This work has been supported by the European Social Fund within the project "Support for the implementation of doctoral studies at Riga Technical University" (agreement No. 2009/0144/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/005).

Bibliography

1. Chirls, K. (2007) *A Comparison of Blocking & Non-Blocking Synchronization.* http://dspace.nitle.org/bitstream/handle/10090/801/s10csi2007chirls.pdf?sequence=1 [2010.05.10].
2. Miranda, J. (2002) *A Detailed Description of the GNU Ada Run Time.* http://www.iuma.ulpgc.es/users/jmiranda/gnat-rts/main.htm [2010.05.05].
3. Silberschatz, A., Galvin, P. B., Gagne G. (2005) *Operating System Concepts*, 7th ed.: John Wiley & Sons, Inc.
4. Sun Microsystems, Inc. (2009) *Programming Interfaces Guide.* http://dlc.sun.com/pdf/817-4415/817-4415.pdf [2010.05.10].

Andris Vagalis

ATVĒRTO RISINĀJUMU PIELIETOJUMS IZGLĪTĪBĀ

Abstract
Use of anyone information technology is bound up with two components – hardware and software. Cost of both is very high. Considering all this, there is a desire to save due to more expensive components. As one of possible way to save financial resources could be using of Open Source solution in information technology.
For any activities in some new direction, important is gather information about existing experience. What are tendencies of using Open Source solutions in world, Europe and Latvia is main research direction of this article.
One part of this article are about experience and activities of foreign countries and Latvia in using Open Source Software (OSS) and Open Source hardware for education. In a greater part of cases, this activity has justified itself.
Lead by the author calculations are indicative that using of OSS in implementing and maintaining of new information systems are economically advantageous. One part of this article are about most popular Open Source hardware projects. However major restriction in using OSS in education, state administration and national economy, are state politic absence in this sphere. This applies to all economical spheres, at the same time also to education system of Latvia.
However considering OSS potential, some activities occur on nongovernmental organization and higher education level.
In conclusion are compared disadvantages and advantages of open solutions and proprietary solutions. Despite of some OSS disadvantages it has potential for using in state administration and national economy.
Atslēgas vārdi: *Atvērtā Pirmkoda programmatūra, Atvērtie risinājumi, Atvērtā Pirmkoda aparatūra, Arduino, Open Moko, Rep Rap, Informatīvā sistēma, Izglītība, Linux, Moodle, Android.*

Ievads

Sakarā ar iestāšanos Eiropas Savienībā (ES) 2004. gadā, Latvijai pavērās jaunas attīstības iespējas un piekļuve ES fondiem un mērķprogrammām. Šīs iespējas attiecas arī uz izglītības jomu. Lai efektīvi izmantotu un pārvaldītu piešķirtos līdzekļus, svarīga loma ir sakārtotai un efektīvai informatīvajai infrastruktūrai. Viens no šīs infrastruktūras pamatakmeņiem ir informācijas tehnoloģijas.

Izmantojot augstāk minētās iespējas, sabiedrība, organizācijas un iestādes raksta projektus piedāvāto līdzekļu apguvei. Tomēr lielākajā daļā, ar IT saistīto projektu, vērojama tendence programmatūras un aparatūras jomā izmantot komerciālos risinājumus. Pie tam lielākā daļa programmatūras risinājumu pārsvarā nāk no programmatūras giganta Microsoft. Pēc autora domām, šāda tendence veicina nelietderīgu līdzekļu izlietošanu un izkropļo konkurenci.

Autora pētījumu galvenie uzdevumi un virzieni ir šādi:

- Apzināt atvērtā koda un bezmaksas programmatūras pielietošanas jomas, kurās var konkurēt ar komercproduktiem.
- Noskaidrot atvērto aparatūras risinājumu pielietošanas iespējas izglītības jomā.
- Izanalizēt izmaksas, kuras saistītas ar IT pamatlīdzekļu (aparatūra un programmatūra) iegādi un uzturēšanu (TCO), un veikt izmaksu salīdzinājumu.
- Veikt normatīvo aktu analīzi par Latvijas un ES politiku attiecībā uz atvērtā

koda izmantošanu valsts pārvaldē un uzņēmējdarbībā.

- Noformulēt galvenos principus šīs jomas attīstībai.

Viss augstāk minētais, cieši saistīts arī ar valsts ekonomisko attīstību. Vēl jo vairāk tādēļ, ka šajā sfērā pieejamo līdzekļu daudzums ir samazinājies ekonomiskās krīzes rezultātā. Tāpēc efektīva šo līdzekļu izmantošana un taupīšana ir ļoti aktuāla. Vēl atvērtie risinājumi varētu veicināt IKP pieaugumu un importa/exporta negatīvās bilances samazināšanu.

Populārākie atvērtā pirmkoda risinājumi

Ar informācijas tehnoloģijām saistītos atvērtā pirmkoda risinājumus nosacīti var iedalīt divās lielās grupās: atvērtā pirmkoda programmatūra – APP (Open source software) un atvērtā pirmkoda aparatūra – APA (Open Source Hardware).

Vēsturiski atvērtā pirmkoda un brīvās programmatūras (Open Source and Free Software) kustība ir izveidojusies jau 1985 gadā. Par šīs kustības iniciatoriem kļuva rietumu augstskolu mācībspēki ar Ričardu Stollmanu vadībā. Toreiz šīs kustības iniciatori ir izveidoja sabiedrisku organizāciju Free Software Foundation (FSF), kura darbojas un attīstās arī tagad. Laika gaitā šī kustība ir izvērtusies plašumā un ir kā pretstats komerciālo īpašuma (commercial and proprietary) programmu ražotājiem. Šīs kustības ietvaros tiek radīts daudz jaunu programmu un standartu, kuri parasti tiek izplatīti bez maksas un atvērtā veidā. Tas nozīmē to, ka lietotājam tiek piedāvāts programmas kods, tiesības to modificēt un izplatīt tālāk. Atvērtu standartu izveide, ļauj veidot programmproduktus, kas pilnībā ir saderīgi ar konkurējošiem produktiem.

Visas šīs atvērtā koda un bezmaksas programmatūras (APP) īpašības padara to pievilcīgu izmantošanai dažādās sfērās. Daudzas valstis to ir sapratušas un pamazām sāk pāriet no komercprogrammu izmantošanas uz APP. Šāda APP popularizēšanas tendence ir vērojama arī ES ietvaros.

Kad piemin atvērtā pirmkoda programmatūru, pirmās asociācijas ir saistītas ar projektu GNU Linux. Bet tas nav vienīgais. Pielietošananai izlītības jomā ir izveidota apmācības sistēma Moodle, kura pēdējā laikā gūst atsaucību arī Latvijas augstskolās. Vairākas Latvijas augstskolas ir iesaistītas ES projektā, par Moodle sistēmas ieviešanu vidējās mācību iestādēs. Vēl viens pēdējā laika projekts ir Android. Tā ir operētājsistēma mobilajiem tālruņiem, kuras`izveidi atbalsta kompānija Google. Līdzīgu projektu ir ļoti daudz. Ir pat izveidota tīmekļa vietne, kur atrodama informācija par populārākajiem APP projektiem (http://atveries.lv)

Laika gaitā ir izveidots ļoti daudz APP programmatūras un uz doto brīdi tā ir reāla alternatīva slēgtajiem un komerciālajiem produktiem. Tas nozīme to, ka izmantojot APP, jūs varat atrisināt problēmas daudzās jomās, netērējot par programmām līdzekļus, tai pat laikā

saglabājot augstu darba kvalitāti. Protams, pastāv arī nozares, kur APP risinājumi nav pietiekami kvalitatīvi (piem. CAD/CAM/CAE/PLM).

Savukārt, ja runājam par atvērtā koda aparatūru, tad šī nozare ir krietni jaunāka. Par vienu no spilgtākajiem APA var uzskatīt Arduino projektu. Tas ir projekts, kura ietvaros ir izveidota uz kompānijas Atmel mikrokontroliera AVR bāzēta plate izmantošanai dažādos elektronikas projektos. Šīs plates shēmas un parametri tiek izplatīti balstotie uz atvērtā pirmkoda principiem, un rezultātā ir izveidots liels skaits līdzīgu vai identisku risinājumu. Uz doto brīdi tas tiek uzskatīts par labāko risinājumu mikrokontrolieru programmēšanas jomā.

Vēl viens APA projekts ir Open Moko. Tas ir mobilo tālruņu projekts, kur visa dokumentācija ir pieejama sabiedrībai un katrs var iesaistīties jaunu komponenšu izveidē vai sava tālruņa komplektēšanā.

Ārzemju tendences un pieredze

Kā spilgtāko ES mēroga projektu, kurš saistīts ar APP ieviešanu, var minēt projektu COSPA (Consortium for Open Source in Public Aministration) (tīmekļa vietne http://www.cospa-project.org/). Projekts ilga 2 gadus no 01.01.2004 līdz 31.12.2005 un tā darbībā iesaistījās 15 Eiropas dalībnieki no Itālijas, Ungārijas, Dānijas, Lielbritānijas, Īrijas un Beļģijas. Projekta galvenie mērķi bija izanalizēt efektu no atvērto datu standarta (ODS) un APP ieviešanas dokumentu apritē ES institūcijās. Projektam piešķirtais finansējums (4.03 milj. EUR) liecina, ka šīs sfēras tālāka attīstība ir perspektīva.

Aktivitātes šajā virzienā ir vērojamas arī zemākā līmenī. Līdzīgi projekti tiek īstenoti valdību līmenī Vācijā, Lielbritānijā un Francijā.

Līdzīgā virzienā darbojas arī citas valstis. Tālāk šajā virzienā ir gājušas Indija, Ķīna un Dienvidkoreja. Tur valsts līmenī ir pieņemti lēmumi un tiek virzīti reāli strādājoši projekti, kuru mērķis ir APP izglītībā, uzņēmējdarbībā un valsts pārvaldē. Šajā gadījumā galvenā motivācija ir līdzekļu taupīšana un sistēmas atvērtība. Un vairumā gadījumu šīs aktivitātes ir sevi attaisnojušas. Galvenie ieguvumi ir līdzekļu ekonomija iegādājoties un uzturot sistēmas darbību, stabilitāte un drošība. Kā vienu no blakus ieguvumiem var minēt augstāku konkurētspēju salīdzinot ar komercprogrammatūras izmantošanu. Tas saistīts ar to, ka pieaugot APP popularitātei, pietrūkst speciālistu tās izmantošanā un uzturēšanā. Daudzu valstu pārvaldes institūcijas arī pāriet uz APP un izglītības sistēmai ir jānodrošina tās ar kompetentiem speciālistiem.

APP pielietošanas iespējas un ieguvumi

APP izmantošanai tautsaimniecībā var būt dažādi risinājumi, bet pirms mēģināt ieviest kaut ko jaunu, jāveic ekonomiskie aprēķini. Jautājumā par APP ieviešanas ekonomisko izdevību ir daudz neskaidrību. Vieni avoti min starpību, izmaksu ziņā, 40% par labu APP, citi

uzskata, ka par 20%-30% finansiāli izdevīgāk ir izmantot īpašumprogrammatūru (MS Windows un MS Office).

Veicot aprēķinus, katra ieinteresētā puse cenšas izveidot tādu metodiku, lai iegūt sev vēlamos rezultātus. Svarīgi izveidot pareizu modeli, kurš tiks izmantots par pamatu aprēķiniem. Pētījumos, kuri norāda uz īpašumprogrammatūras izdevīgumu, bieži pie izmaksām tiek minētas izmaksas datu un informatīvās sistēmas migrēšanai, piem., no MS Windows uz Linux. Tas ir pareizi tikai tādā gadījumā, ja tāda sistēma jau eksistē. Savukārt veidojot pilnīgi jaunu sistēmu paliek tikai divi izmaksu veidi – sistēmas izveide un valdīšanas izmaksas (TCO – Total Cost of Ownership). Runājot par jaunu sistēmu izveidi, izdevīgāka ir APP pie lielām IS (informatīvajām sistēmām) un līdzīgi izdevumi ir mazām IS.

Tālāk apskatīsim vienas tādas sistēmas izveides izmaksas. Sākotnējās izmaksas veidojot jaunu IS, kura sastāv no 10 darbstacijām (katra 400 Ls) un 1 servera (800 Ls) un atbilstošas programmatūras biroja darba nodrošināšanai, izmantojot APP sastāda 4900 Ls. Savukārt izmantojot Microsoft (visbiežāk izmantotā OS un programmatūra) risinājumus tāda pati sistēma izmaksā 8300 Ls. Pieaugums notiek uz programmatūras izmaksu rēķina. Šajā piemērā tika aprēķinātas izmaksas iegādājoties operētājsistēmu MS Windows OEM (115 Ls), Biroja programmu komplektu MS Office 2003 OEM (150Ls) un Kaspersky Antivirus (20 Ls). Kā redzam, sākotnējās izmaksas pieaug par 69%. Uzturēšanas izmaksas var uzskatīt par vienādām, jo uzturēšanai pietiek ar viena sistēmadministratora pakalpojumiem un tas nozīmē, ka galvenās izmaksas ir darba alga. Ja pieņemam. ka alga sastāda 200 Ls mēnesī un darbs notiek 12 mēnešus, sanāk 2400 Ls. Kopā sistēmas izveide un uzturēšana 1 gadu izmaksā 7300 Ls – APP un 10700 Ls – īpašumprogrammām. Starpība gada laikā ir 47%.

Augstāk aprakstītās izmaksas ir IS kas pilnībā izveidota uz APP bāzes. Bieži vien tāds „tīrs" APP risinājums nav iespējams, tāpēc šī izmaksu starpība var būt arī mazāka. Piemēram, ja mēs izmantosim OS MS Windows uz darbstacijām un biroja programmatūra būs APP, tad šādas sistēmas izveides un uzturēšanas izmaksas pieaugs no 7300 Ls līdz 8650 Ls un starpība sastādīs 24%. Minētajos aprēķinos nav iekļautas darbinieku apmācības izmaksas. Apmācot lietotāju no „nulles", izmaksas ir līdzvērtīgas abos gadījumos.

No visa minētā, izriet tas, ka APP ieviešana tautsaimniecībā un valsts pārvaldē, sevi attaisnotu. Ņemot vērā to, ka lauksaimniecībā IT ir izplatītas vēl samērā maz, tad loģiski būtu tās sākotnēji veidot izmantojot APP.

Papildus efektivitāte no APP ieviešanas būtu, ja speciālistus, darbam ar APP, sagatavotu jau skolās un augstskolās. Šajā virzienā iet daudzas Eiropas un pasaules valstis.

APP Latvijā

Diemžēl valdības līmenī, APP izmantošanas iespējas Latvijā, netiek ņemtas par nopietnu. Visa valsts informatizācijas politika ir bāzēta tikai uz Microsoft risinājumiem, kā rezultātā daļa finanšu līdzekļu no Latvijas un Eiropas aizplūst uz ASV. Šāda tendence neveicina ekonomisko attīstību. Ņemot vērā augstās īpašumprogrammu cenas, Latvijā saglabājas augsts programmatūras pirātisma līmenis. APP izmantošana varētu kalpot nelegālu programmu izmantošanas mazināšanai. Un ja valstij ir tāda attieksme pret APP, tad tāda pati ir tās iedzīvotājiem. Skolu mācību process ir Microsoft orientēts, visi standarti tiek salīdzināti ar Microsoft risinājumiem. Tādā veidā tiek veicināts monopolstāvoklis programmatūras tirgū.

Kā viens no soļiem APP popularizēšanai un ieviešanai Latvijā bija Latvijas Atvērtā Koda Asociācijas (LAKA) izveide 2003. gadā. Tā ir sabiedriska organizācija. Pagaidām tas ir vienīgais tādā veida notikums. Iespēju robežās šī organizācija cenšas virzīt APP ieviešanu valsts pārvaldes un izglītības sfērā. Vēl viens šīs organizācijas darbības virziens ir APP lokalizācijas vadība. Kā lielāko projektu var minēt OpenOffice.org latviskošanu. Tomēr visas šīs darbības balstās tikai uz cilvēku iniciatīvas. Bet ar vienu iniciatīvu tālu netiksi.

Viena no pēdējām aktivitātēm ir ESF finansēts projekts „Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārizglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana" (vienošanās Nr. 2009/0274/1DP/1.2.1.1.2/09/IPIA/VIAA/003) par Moodle sistēmas ieviešanu profesionālajā izglītībā. Šī projekta realizācijā ir iesaistītas vairākas Latvijas augstskolas.

Secinājumi

Protams, visu augstāk minēto nevajag uzskatīt par APP slavināšanu. Jebkuram risinājumam ir savas pozitīvās un negatīvās puses.

Tomēr neskatoties uz valdības pasivitāti APP jomā, 2009. gada martā ir reģistrēts Latvijas standarta statusā ODF (Open Document Format - ODF for Office Applications), kas ir pirmais solis uz daudz plašāku šī formāta lietošanu valsts līmenī.

Pasākumu kopums, kurus vajadzētu veikt situācijas mainīšanai, pēc autora domām varētu būt sekojošs:

- APP izmantošanu un apmācību darbam ar to jārealizē skolas „Informātikas" priekšmeta ietvaros. Tam vajadzētu būt kā papildus materiālam, nevis izmetot citas tēmas. Skolēniem jādod izvēles iespējas.
- Mācību procesu un pārbaudes darbus informātikā organizēt tā, lai tie netiktu piesaistīti pie konkrētas programmatūras (ECDL paredz tikai darbu ar Microsoft risinājumiem).
- Lai nodrošinātu skolas un valsts pārvaldes struktūras ar speciālistiem, APP izmatošanu jāiekļauj augstskolu studiju programmās.

- Realizējot jaunu IS izveidi nedrīkst atstāt novārtā APP. Līdzekļu taupīšanas nolūkā īpaša uzmanība būtu jāpievērš lauksaimniecībai un uzņēmējdarbībai.
- Datu apmaiņai valsts līmenī būtu jāizmanto atvērti dokumentu standarti (RFT, ODT) nevis slēgtie (DOC).
- Jāpiesaista ES strukturālo fondu līdzekļi APP popularizēšanai un ieviešanai.

APP pielietošana nav tikai veids kā mēģināt ietaupīt līdzekļus nepērkot programmatūru, bet arī redzeslauka paplašināšana. Rezultātā tas cels speciālistu profesionālo līmeni. Mācību un darba procesam jābūt orientētam uz rezultātu, nevis līdzekļiem šī rezultāta sasniegšanai.

Bibliogrāfija

1. Guriev M. *"Open source and open standard developments in Russia. Activities and rationale behind"* http://lata.org.lv/?page_id=67 [16.04.2010]
2. Hillenius G. *"CH: School IT agency recommends switching to open source"* http://www.osor.eu/news/ch-school-it-agency-recommends-switching-to-open-source [04.04.2010]
3. Hillenius G. *"EU: European Parliament restart workgroup on open source software"* http://www.osor.eu/news/eu-european-parliament-restart-workgroup-on-open-source-software [05.04.2010]
4. LATA *"ODF reģistrēts Latvijas standarta statusā"* http://lata.org.lv/?p=78 [16.04.2010]

Vija Vagale

MOODLE TESTU REZULTĀTU AUTOMATIZĒTA APSTRĀDE

Abstract
Using only training tools that are based on information technology (IT) and modern tools, the teacher is able to be a good teacher, making students opportunity to find and acquire the necessary teaching material anytime and anywhere. These options offer a free modular object-oriented dynamic learning environment Moodle. For researching the quality of training process and individual features of trainee, we can use one of Moodle activities – testing. Using features of e-learning open source software, it's possible to adapt to our needs the activities modules, that already exists or to write them again by ourselves. The newly made activity module TAnalizer provides complete information about the testing process. With its help it's possible together view information about asked questions, entered answers, points, that are gained in every question and answered time. All the obtained results it's possible to save in the spreadsheet format.
Key words: *e-learning software, Moodle, module, quiz, test, result, TAnalizer, answers table, time table, points table, excel format.*

Ievads

Mūsdienās sekmīgas apmācības procesa realizēšanai tiek izmantotas tālmācības sistēmas. Kā viens no tālmācības sistēmu veidiem ir apmācības procesa vadības sistēmas. No 2009. gada pētījuma par apmācības sistēmu izmantošanu Latvijā izriet, ka mācību procesa organizēšanā arvien lielāku popularitāti gūst kursu vadības sistēma Moodle (Vagale 2009: 262). Šī tālmācības sistēma tiek izmantota arī dažādos ar izglītību saistītos projektos. Par piemēru var minēt projektus:

- „Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārizglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana";
- „Skolēnu matemātiskās reakcijas laika pētīšana matemātiskās izglītības uzlabošanai".

„Moodle" ir saīsinājums no vārdiem modulāra objekt-orientēta dinamiska mācību vide (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment). Šī apmācības sistēma kalpo kā:

- mācību procesa vadības sistēma (Learning Management System (LMS));
- kursu vadības sistēma (Course Management System (CMS));
- virtuālā mācību vide (Virtual Learning Environment (VLE)).

Sistēmas Moodle popularitāti lielā mērā nosaka šādi fakti:

- jau sākotnēji tās autors Martins Dougiamas no Austrālijas šajā sistēmā ir izmantojis daudzus pedagoģiskus principus, kas ļauj gan skolotājiem, gan apmācāmajiem intuitīvi vienkārši strādāt šajā vidē;
- tā pieder pie bezmaksas un atvērtā koda (open-source) e-apmācības programmatūras platformas;
- MOODLE atbilstoši "i2010 – ES ģenerālplāna IKT vadlīnijām" (*i2010–The EU Master Plan for ICT*) ir e-mācību risinājums ar visaugstāko pieejamību lietotājiem.

Moodle var lietot:

- internetam pieslēgtā **datorā** ar populārākajām operētājsistēmām (*Microsoft Windows, Apple Mac OS, Linux* u.c.) un populārākajām interneta pārlūkprogrammām (*Mozilla Firefox, Microsoft Internet Explorer, Opera, Google Chrome, Safari* u.c.).
- pieslēdzoties arī no **mobilajām ierīcēm**: mobilajiem telefoniem, iPhone, PDA, plaukstas datoriem, iPad, NetBook.

Tas dod iespēju studentiem un skolēniem mācīties sabiedriskajā transportā, kafejnīcā, parkā, skolas koridorā (Gorbāns 2010: 3).

Uz doto brīdi pati populārākā ir Moodles versija 1.9.8, kas ir iznākusi 25. martā 2010. gadā. Pēdējie dati liecina, ka Moodle vidi izmanto 49 524 mājas vietnes 210 valstīs un ir piereģistrēti 34 878 223 lietotāji 75 valodās.

Izpilde

Moodle testi

Kursu vadības sistēmā Moodle ir realizētas iespējas dažāda veida resursu un aktivitāšu izmantošanai, kas nepieciešamas mācību procesā. Viena no tādām ir apgūtās mācību vielas pārbaude ar testu palīdzību.

Moodle sistēmā testu veidošanai tiek izmantota jautājumu banka, no kuras satura tiek komplektēti testi. Testēšanas rezultātus iespējams apskatīt testa opcijā „Rezultāti" un „Vienumu analīze". Cilnē „Rezultāti" atbildes tiek apkopotas tabulas veidā par katru testējamo, norādot gan iegūto kopējo, gan katrā jautājumā iegūto punktu skaitu. Cilnē „Vienumu analīze" tiek paradīts jautājuma teksts, atbilde un tiek veikta iegūto punktu analīze. Iegūtos rezultātus iespējams saglabāt teksta, ODS vai Excel formātā.

Vispusīgākai testa rezultātu pētīšanai Moodle sistēmā iebūvēto līdzekļu nepietiek. Lai iegūtu pilnīgāku priekšstatu par testējamo domas gājumu un reakcijas laiku, tika izveidots Moodle jauns aktivitātes modulis.

Problēmas analīze

Lai izveidoto Moodle sistēmas moduli, kas parāda un apstrādā nepieciešamo informāciju, tika izanalizēts:

- kādā veidā un kur tiek saglabāta testēšanai nepieciešamā un testēšanas laikā iegūtā informācija;
- sistēmas Moodle jauna moduļa uzbūves un veidošanas principi;
- Moodle sistēmā esošo programmēšanas līdzekļu klāsts, kuri tiek izmantoti testēšanas nodrošināšanai un būtu noderīgi tekošā uzdevuma risināšanai.

Testu rezultātu analizēšanas modulis TAnalizer

Moduļa apraksts: jaunizveidotais testa rezultātu analizēšanas modulis TAnalizer parāda pilnīgu informāciju par testa jautājumiem, ievadītajām atbildēm un katram testa jautājumam patērēto laiku sekundēs. Testā iegūtos rezultātus iespējams saglabāt Excel formātā.

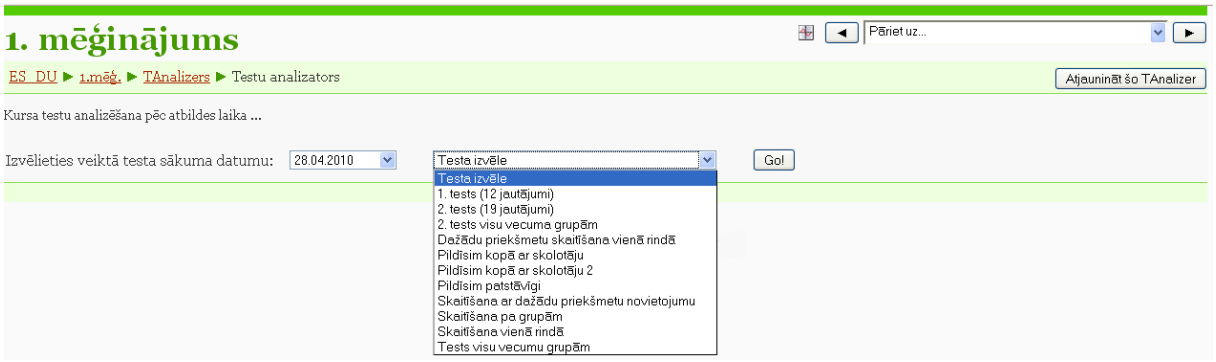
Moduļa veidošanas līdzekļi: modulis uzrakstīts programmēšanas valodās PHP un JavaScript. Informācija tiek ierakstīta un nolasīta no MySql datu bāzes tabulām.

Moduļa instalācija: saglabājot moduli Moodle sistēmas mapītē "mod", nākamās sesijas sākumā Moodle atrod jauno moduli un automātiski pieinstalē to.

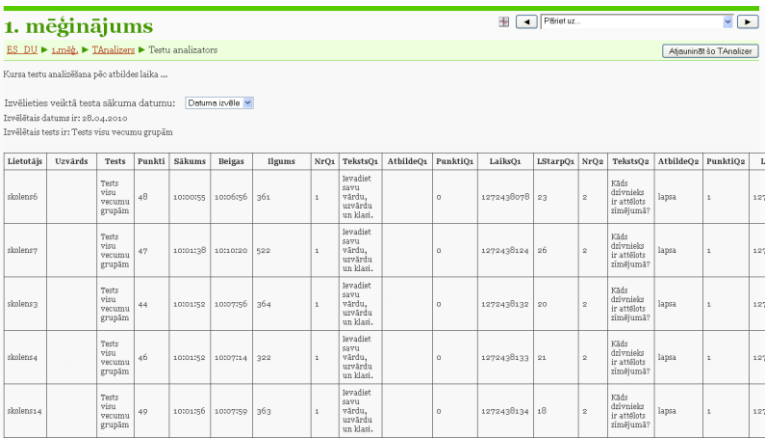
Moduļa ievietošana kursā notiek caur aktivitāšu izvēles lodziņu.

Moduļa darbība:

- Vispirms tiek piedāvāts izvēlēties no saraksta attiecīgajā kursā veikto testu datumus;
- Tālāk parādās testu saraksts, kurā jāizvēlas vajadzīgais tests (Attēls1);
- Nospiežot podziņu "GO" uz ekrāna tiek parādīta izvēlētā datuma testa rezultātu kopsavilkuma tabula (Attēls 2);
- Tabulas apakšējā daļā var izvēlēties informācijas (visu, tikai iegūtos punktus vai testēšanas laikus) saglabāšanu Excel failā, nospiežot atbilstošo pogu (Attēls 3);
- Uz ekrāna parādās lodziņš, kurā iespējams izvēlēties vai nu parādīt izvēlēto informāciju, vai nu saglabāt failā.

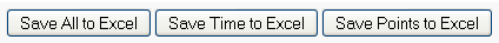

Attēls 3

Lietotājs	Uzvārds	Tests	Punkti	Sākums	Beigas	Ilgums	NrQ1	TekstsQ1	AtbildeQ1	PunktiQ1	LaiksQ1	LStarpQ1	NrQ2	TekstsQ2	AtbildeQ2	PunktiQ2	L
skolens6		Tests visu vecumu grupām	48	10100055	10106056	361	1	Ievadiet savu vārdu, uzvārdu un klasi.		0	1272438078	23	2	Kāds dzīvnieks ir attēlots zīmējumā?	lapsa	1	127
skolens7		Tests visu vecumu grupām	47	10101138	10110120	522	1	Ievadiet savu vārdu, uzvārdu un klasi.		0	1272438124	26	2	Kāds dzīvnieks ir attēlots zīmējumā?	lapsa	1	127
skolens3		Tests visu vecumu grupām	44	10101152	10107156	364	1	Ievadiet savu vārdu, uzvārdu un klasi.		0	1272438132	20	2	Kāds dzīvnieks ir attēlots zīmējumā?	lapsa	1	127
skolens4		Tests visu vecumu grupām	46	10101152	10107114	322	1	Ievadiet savu vārdu, uzvārdu un klasi.		0	1272438133	21	2	Kāds dzīvnieks ir attēlots zīmējumā?	lapsa	1	127
skolens14		Tests visu vecumu grupām	49	10101156	10107159	363	1	Ievadiet savu vārdu, uzvārdu un klasi.		0	1272438134	18	2	Kāds dzīvnieks ir attēlots zīmējumā?	lapsa	1	127

Attēls 4

Attēls 5

Secinājumi

Bezmaksas un atvērtā koda programmatūras un tās izstrādes līdzekļu izmantošana dod bezgalīgas iespējas esošo un jauno komponenšu veidošanai un papildināšanai.

Moodle sistēma ir viegli saprotama un ērti izmantojama apmācības un testēšanas procesa veikšanai.

Izveidotais modulis sniedz pilnīgu informāciju par testēšanas rezultātiem.

Bibliogrāfija

1. Gorbāns I. E-mācību vides MOODLE lietošanas īsais konspekts, http://profizgl.lu.lv/course/view.php?id=12 [2010.04.20]
2. Moodle statistika, http://moodle.org/stats/ [2010.04.24]
3. Projekts „Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārizglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana”, http://profizgl.lu.lv/mod/resource/view.php?id=40 [2010.04.03]
4. Projekts „Skolēnu matemātiskās reakcijas laika pētīšana matemātiskās izglītības uzlabošanai”, http://du.lv/lv/projekti/eez/reakcija [2009.11.09]
5. Vagale V. (2009) Utilization of CMS in educational system in Latvia. Scientific articles of VI-th International Conference, PERSON. COLOR. NATURE. MUSIC, Daugavpils University, Daugavpils, Latvia, May 5-10, ISBN – 978-9984-14-434-4, 262-269.

Joanna Gotlib, Dariusz Białoszewski, Irena Kunicka, Irena Kaminska, Janusz Sierdziński

ATTITUDES OF PHYSIOTHERAPY STUDENTS TOWARDS THEIR PROFESSION IN THE CONTEXT OF DIFFERENT EDUCATIONAL SYSTEMS AND LEGAL REGULATIONS PERTAINING TO THE PRACTICE OF PHYSIOTHERAPY IN POLAND AND LATVIA – PRELIMINARY REPORT

Abstract
Educational systems for physiotherapists and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy in Poland and Latvia are different.
The objective of this study was to compare the attitudes of students of physiotherapy in Poland and Latvia towards their chosen career. Participants**:** 92 first-year Bachelor's programme students: 22 - Latvian students (LA) and 70 - Polish students (PL) from two university - level schools of different academic profiles offering studies in Physiotherapy: Warsaw University of Medicine (WUM) in Poland and Daugavpils University (DU) in Latvia.
The anonymous questionnaire was designed by the authors and comprised 21 open, semi-closed, and closed questions. Participation in the survey was anonymous and voluntary. Statistical analysis of the questionnaire data was carried out using STATISTICA 9.0 (StatSoft Institute, Warsaw, Poland). The Mann-Whitney U and Chi-square tests were used ($p<0.05$).
The majority of PL and LA students declared no familiarity with employment opportunities and were willing to learn about these at the university and believed that it is easier to find employment in other EU countries than in their own.
Different educational systems and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy can influence attitudes of physiotherapy students towards their profession.
Keywords: *physiotherapy, students, attitudes, career, Bachelor`s study, educational systems, legal regulations, Poland, Latvia.*

Background

According to World Health Organisation (WHO) data, from 2000 until 2050 the world's population aged 60 and over will more than triple from 600 million to 2 billion. The rapidly increasing number of those aged 60 or more is mostly seen in industrialised European countries. Considering the rapid ageing of European societies, the demand for physiotherapists in Europe is likely to continue to rise (WHO 2010). This could be the reason for considerable interest in studying physiotherapy in many European countries now (WCPT 2005).

Numbers and types of educational establishments for physiotherapists in Latvia and Poland

Educational systems for physiotherapists and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy in Poland and Latvia are different.

In Latvia, there are only 3 educational establishments training physiotherapists that prepare approximately 50 students per year. Studies last for 4 years (4300 hours) and result in an academic degree/diploma.

In Poland, at present, physiotherapy is offered at three types of educational institutions: medical universities, universities of physical, education, and higher educational establishments that do not specialise neither in medical sciences nor physical education (Gotlib 2010: 96; Gotlib 2009: 3; Gotlib 2009: 2). According to data from the Polish Ministry of Science and Higher Education more than 15 000 students commenced physiotherapy studies in as many as 150 university-level schools on October 1st, 2009. In Poland's capital Warsaw alone, 2 180 students entered the five universities offering first-cycle (Bachelor's) degree in physiotherapy in October 2008. Education takes 3 years (2 900 hours) (Gotlib 2010: 96; Gotlib 2009: 3; Gotlib 2009: 2).

Graduates of Bachelor's studies in both countries are able to continue their education at a postgraduate level.

Legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy in Latvia and Poland

In Latvia, legal protection of the title and activity of physiotherapists has been established and rules of professional conduct for physiotherapists have been founded. Physiotherapists here belong to the health care providers and the profession is included in the professional catalogue with a number PS 0330. It has not been specified by the Latvian association, whether physiotherapist members must be registered and obtain a licensc to practice physiotherapy. Latvia has established a code of ethics for physiotherapists. The Ministry of Welfare is responsible for the profession of physiotherapist. A physiotherapist determines the clinical intervention of physiotherapy him/herself. In Latvia mainly public, but also private physiotherapy services are offered. The insurance cover for physiotherapy is up to 90% paid by the national health care system and to 10% privately by the patient.

In Poland, there is no state protection of the physiotherapist's title or the professional activity. The rules of professional conduct are determined directly by the state through national legislation. The most important legal regulation relevant to the practice of physiotherapy in Poland is yet to be written: there is still no act regarding the profession of physiotherapist. This entails the lack of specific standards of professional qualifications that would be the basis for designing a system of professional education and training. Registration or licence to practice physiotherapy is not required, but a code of ethics for physiotherapists has been established. The national authority responsible for the physiotherapy profession in

Poland has not been specified by the polish association. The physiotherapist is not allowed to determine the clinical intervention of physiotherapy him/herself. Poland offers both public and private physiotherapy services. The insurance cover for physiotherapy is paid by both the national health care system and privately by the patient (Gotlib 2010: 96; Gotlib 2009: 3; Gotlib 2009: 2).

Physiotherapists in Latvia and Poland are involved in both teaching and research.

In our view, the differences in the organization of educational systems and regulations pertaining to the practice of physiotherapists' profession can influence the perception of employment possibilities in their own country and abroad by the first-year physiotherapy students concerning

Study objective

The objective of this study was to find out what first-year students of physiotherapy at a university-level schools in Latvia and Poland know about working as physiotherapists in their own and other EU countries in the context of the different educational systems and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy.

Material and Methods

Quantitative questionnaire-based study of students in two university settings. The research tool was an anonymous questionnaire comprised of 21 open, semi-closed, and closed questions designed by the authors, which comprised three parts. Questionnaires were handed out during lectures. Participation in the survey was anonymous and voluntary. In the opinion of the Intrinsic Ethical Review Board of the Medical University of Warsaw, the study did not require IRB approval with respect to its scope and the study population.

The survey was carried out in October and November 2007 and 2008, at the beginning of the 1st semester of the Bachelor's programme.

Participants

The study sample comprised 92 first-year Bachelor programme students (gender: 26,11% male/73,88% female; mean age: 21,31; SD=2,53; min/max. 18-31) from one university-level school in Latvia (22 LS - Latvian students - mean age: 20,95; SD=3,80; min/max. 18-31) and one in Poland (70 PS - Polish students - mean age: 21,67; SD=1,27; min/max. 21-27).

Data analysis

The statistical analysis of the questionnaire data was carried out using STATISTICA Software 9.0 (StatSoft Institute, Warsaw, Poland. The Mann-Whitney U and Chi-square tests were used to determine statistical significance. Probability values of less than 5 percent were considered significant ($p<0.05$).

Sample size

The statistical analysis was based on questionnaires obtained from 92 respondents, including 22 LS and 70 PS.

Results

The detailed data on the responses of the students from Poland and Latvia about working as physiotherapists in their own and other EU countries and differences between the responses are presented in Table 1.

Table 1 Opinions of students from Latvia and Poland about employment opportunities for physiotherapists and their future educational plans upon graduating from the Bachelor-level studies

Nr	Question	Response	University		χ^2; p value
			LA	PL	
1.	Future plans: study or work	Work and Master-level studies	13%	63%	80,78; p<0,001
		Master-level studies	61%	88%	72,69; p<0,001
		Work only	77%	29%	76,98; p<0,001
2.	Familiarity with employment opportunities for physiotherapists in my country		70%	85%	2,09; p<0,210
3.	I believe that finding work as physiotherapist in my country is as easy		69%	34%	85,22; p<0,001
4	I believe that finding work as physiotherapist in other EU countries is easy		70%	75%	1,33; p<0,455

Discussion

A search for publications in the world literature (EMBASE, PubMed, SCOPUS), found a few papers concerned with the perception of future career among physiotherapy students (Öhman 1998: 1; Öhman 2001: 3; Turner 2001: 3; Fox 2001: 11; Öhman 2002: 4). These papers, however, derived their samples from among students in only one country that is why the comparison undertaken in the present paper makes it an innovative study.

As no international comparisons of the attitudes of students towards the physiotherapist profession were available, the discussion below will be a detailed analysis of the study's results presented against differences in the educational systems and legal regulations relevant to the practice of physiotherapy in Latvia and Poland.

Our results appear to imply that the organisation of educational systems and regulations pertaining to the practice of a profession can influence the perception of the profession even among first-year students

The first difference between the attitudes of the Polish and Latvian students that might have been influenced by the organisation of the educational system and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy was the willingness of the students to continue

studying after completing their BA studies and obtaining the right to practice physiotherapy. A vast majority of the Latvian students wanted to start working as soon as they completed their BA studies, while their Polish counterparts more often declared their willingness to combine working and studying for a Master's degree. Additionally, in Poland university degree programmes traditionally took five years to complete and led to Master's degrees. Two-level studies with separate Bachelor's programmes were introduced in Poland only in 1990 in the wake of the new University Education Act and Poland's active involvement in the Bologna Process.

Legal regulations as well as the particular nature of the job market for physiotherapists in Poland might have also underlain differences in the perception of employment opportunities and related difficulties between the students. Latvian students more frequently than their Polish counterparts claimed that finding work as a physiotherapist is easy. With regard to the chances of finding work in physiotherapy abroad, Polish students more frequently stated that it is easier to find a job in another EU country.

Finally, the results concerning students' opinions of their professional skills indicate that the educational profile of the university did influence their subjective perception of their preparation to take up work as a physiotherapist. That is why it should be stressed that BA curricula should include information on career possibilities and should prepare students to enter the job market and offer information on finding employment in their future profession.

In conclusion, it must be noted that degrees in physiotherapy are currently offered all around the world, by universities of various profiles rather than only by medical universities. Regulations regarding the practice of physiotherapy also differ from country to country. Independent agencies supervising this area (e.g. ministries of health) do not operate in all countries.

In the light of the presented data physiotherapy students, as early as during their first year at the university, should be reminded that their future career is directly connected with medicine. This is especially important for BA students as, in the view of different education systems and different attitudes towards continuing studies, BA studies may be their final level of education before they enter the job market.

Further directions

It is advisable to carry out a follow-up study involving the same group of students at the end of the Bachelor's programme to identify any changes in the perception of the physiotherapist profession by the students shortly before being awarded the Bachelor's degree.

Conclusions

1. Different educational systems and legal regulations pertaining to the practice of physiotherapy can influence attitudes of physiotherapy students towards their profession.
2. BA curricula should include information on career possibilities and should prepare students to enter the job market.
3. There is a need to develop a professional information service for students on study opportunities in physiotherapy that would include objective information regarding employment opportunities for physiotherapists in EU countries and in the world.

Bibliography

1. European Region of the World Confederation for Physical Therapy. Summary of physiotherapy education within the national educational system. London, United Kingdom: World Confederation for Physical Therapy; 2005. Available at: http://www.physioeurope.org/public/File/3 pdf [last accessed 10.03.10].
2. Fox E. Do prospective physiotherapy students have sufficient awareness of their future course and career? Physiotherapy 2001; (87) 11: 605.
3. Gotlib J, Białoszewski D, Sierdziński J, Jarosz MJ, Majcher P, Barczyk K, Bajer K, Cabak A, Grzegorczyk J, Płaszewski M, Kułak W, Nowotny-Czupryna O, Prokopowicz K. A comparison of the perceptions and aspirations of third-year physiotherapy students trained in three educational settings in Poland. Physiotherapy 2010; 96: 30–37.
4. Gotlib J, Bialoszewski D, Sierdzinski J, Barczyk K, Bauer A, Cabak A, Grzegorczyk J, Plaszewski M, Kulak W, Majcher P, Nowotny-Czupryna O, Prokopowicz K. Perception of the physiotherapist profession by first-year students of Polish universities of various educational orientations [Postrzeganie zawodu fizjoterapeuty przez studentów I roku studiów I stopnia polskich uczelni o różnych profilach kształcenia] The Polish Journal of Physiotherapy 2009; 2 (9): 109-121.
5. Gotlib J, Białoszewski D, Cabak A, Barczyk K, Bauer A, Grzegorczyk J, Kułak W, Majcher P, Nowotny-Czupryna O, Płaszewski M, Prokopowicz K, Sierdziński J. Motivations for studying physiotherapy and familiarity with employment situation among physiotherapy students at variously orientem university-level schools in Poland [Czynniki decydujące o wyborze studiów i wiedza dotycząca możliwości podejmowania pracy w zawodzie fizjoterapeuty wśród studentów różnych typów polskich uczelni]. The Polish Journal of Physiotherapy; 3 (9): 232-244.
6. Öhman A, Solomon P, Finch E. Career choice and professional preferences in a group of Canadian physiotherapy students. Advances in Physiotherapy 2002; 4:16-22.
7. Öhman A, Stenlund H, Dahlgren L. Career choice, professional preferences and gender - the case of Swedish physiotherapy students. Advances in Physiotherapy 2001; 3: 94-107.
8. Öhman A, Hagg, K. Attitudes of novice physiotherapists to their professional role: A gender perspective. Physiotherapy Theory and Practice 1998; (14) 1: 23-32.
9. Turner P. The occupational prestige of physiotherapy: perceptions of student physiotherapists in Australia. Australian Journal of Physiotherapy 2001; (47) 3: 191-7.
10. What are the public health implications of global ageing? Q and A. World Health Organization, Geneva, Switzerland. Available at: http://www.who.int/features/qa/42/en/index.html [last accessed 14.03.10].

LATVIEŠU FILOLOĢIJA (VALODNIECĪBA)/ LATVIAN PHILOLOGY (LINGUISTIC)

Normunds Dzintars

LATVIESU VALODAS MACIBU GRAMATU SATURA PILNVEIDE 20. GADSIMTA 50. GADU PIRMAJĀ PUSĒ

Abstract
A new textbook of the Latvian language for primary school (by Rudolfs Grabis, G.Arensone, Vera Niedra) was written in 1952 and it was considered to be the best textbook written in that period. Both teachers and linguists write references in the press on the strengths and weaknesses of the book. Chapter on vocabulary and principles of marxist linguistics that reflect the ideology of that period is considered to be a novelty. Newspaper the „Skolotāju Avīze"(„Teachers' Newspaper") motivates to write reviews so that methodological and scholastic quality of the textbook is improved. References prove that there exists a tendency towards grammar of the Russian language as they suggest that grammar terms should be unified, although they admit that it cannot be carried out completely. Content is being developed in phonetics, in morphology and in syntax. Attention is paid to texts so that they have an ideologically high value and content. This is the reason why the next edition has tasks with texts that have been changed. Reviewers have especially praised the chapter on marxist linguistics because this is the first time when pupils are taught about J.V.Stalins' views on the language. It proves the strong tendency towards creating study content according to a certain ideology that can be noted in the textbooks.Some negative tendencies have been stressed like not being related to course programme, not having enough tasks, not revealing some aspects of study content in full scope. A conclusion can be made that reviews made at the beginning of the 50ies influence the formation of the content of textbooks.
Atslēgas vārdi: *mācību grāmata, mācību saturs, mācību grāmatu recenzēšana, mācību satura pilnveide.*

Ievads

Raksta mērķis ir aplūkot latviešu valodas mācību grāmatas pamatskolai, kas izdotas 1952. un 1953. gadā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952; Grabis, Ārensone, Niedra 1953), izraisot īpašu recenzentu ievērību. Analīze tiek veikta, lai noskaidrotu, kāda ir recenziju ietekme mācību grāmatu satura pilnveidē un kā recenzenti vērtē jauno mācību grāmatu pamatskolai. Publikācijā skatīti tikai atsevišķi mācību satura temati, kas papildināti, mainīti vai pārveidoti, ievērojot recenzentu priekšlikumus.

Latviešu valodas mācību grāmatas pagājušā gadsimta piecdesmitajos gados ir cieši saistītas ar varas interesēm un mērķiem (Paegle 1999: 6), kas vērsti ne vien uz skolēnu izglītošanu, bet arī audzināšanu atbilstoši valsts iekārtas interesēm un sabiedriski politiskajiem mērķiem. Jaunajai mācību grāmatu paaudzei, kas nomaina četrdesmito gadu, ir jārealizē jauni mērķi un uzdevumi. Latviešu valodas mācību programmā tiek akcentēti leksikas jautājumi, saistot tos ar Staļina *mācību par valodu*: „Sekojot biedra Staļina mācībai, skolotājam jānoskaidro jēdziens par dzimtās valodas krājumu, jākuplina skolēnu lietoto vārdu skaits un jāattīsta viņu izteikšanās spējas. Skolotājiem jānoskaidro teksta nepazīstamie vārdi, jāmāca to vietā lietot sinonīmus, jāanalizē vārdu sastāvs un jānoskaidro jaunu vārdu lietošanas likumība, sastādot arī nelielas grūtāk rakstāmu vārdu vārdnīcas" (Programma 1952: 5).

Pēc mācību grāmatas (Grabis, Ārensone, Niedra 1952) iznākšanas presē publicētās recenzijās kā pirmā pozitīvā iezīme vērtēta Staļina mācība par valodu – uzskatāma laika zīme par tā laika politisko norišu ciešo saistību ar skolu mācību saturu, uzsverot, ka „minētie materiāli skolas gramatikā sniegti pirmo reizi, skolotājiem rūpīgi jāiedziļinās to saturā, papildus izmantojot arī citur publicētus avotus, lai dotu skolēniem viegli uztveramā veidā zinātniski pareizu, marksistisku priekšstatu par valodu" (Niselovičs 1952: 90). Visu recenziju saturiskajā struktūrā vērojama konsekvence – vispirms tiek teikti atzinīgi vārdi par to, ka „jaunā *Latviešu valodas gramatika V-VII klasei* kā praktisks solis latviešu valodas mācīšanas pārkārtošanā saskaņā ar biedra J. V. Staļina mācību par valodu ir silti apsveicama" (Rezeberga 1952: 97). Līdzīgi savu recenziju iesāk Cieceres septiņgadīgās skolas direktore A. Sudmale: „Mūsu septiņgadīgās skolas beidzot ir ieguvušas sen gaidīto latviešu valodas gramatiku. Nepieciešamība pēc nopietnas gramatikas, kurā valodas jautājumi aplūkoti biedra Staļina valodas zinātnes gaismā, bija tik liela, ka autoriem par ļoti vajadzīgā darba devumu varam tikai pateikties" (Sudmale 1952). Par vienu no pozitīvajiem aspektiem atzīts tas, ka mācību grāmata noskaidro jautājumus, par kuriem līdz šim latviešu valodas skolotājiem nereti vēl bija neskaidrībā (Lapša 1952). Recenzijas autore par šīs grāmatas veiksmi uzskata jau pieminēto *Staļina mācības par valodu* iekļaušanu mācību līdzeklī. Par negatīvu iezīmi uzlūkoti sarežģītie teikumi, ar kuriem skaidrota darbības vārdu locīšana, kā arī iesaka uzskatāmāk veidot pārskatu par darbības vārdu pareizrakstību. Jāsecina, ka mācību grāmatu tapšanā 50. gadu sākumā ideoloģiskās nodevas Staļinam bija nenovēršamas, jo arvien spēcīgāk izskan balsis, ka latviešu valodas mācību grāmatās nekas netiek iekļauts no marksistiskās valodniecības; domājams tāpēc jaunajā mācību grāmatā iekļauta nodaļa *Biedra Staļina marksistiski-ļeņiniskie atzinumi par valodniecības jautājumiem* (1952. gada izdevums), kas nākamajā izdevumā jau pārdēvēta par *Vispārīgi atzinumi par valodu* (1953. gada izdevums). Šo pieņēmumu netieši apstiprina L. Rezebergas recenzija, kurā viņa secina, ka iepriekš minētā nodaļa grāmatā ir savrup no citām un ka Staļina mācības tēzes par valodu nav ievērotas pašā gramatikas kursā (Rezeberga 1952: 99).

Atsauksmēs jūtama arī tendence latviešu valodas gramatikas jēdzienu pielāgošana krievu valodas analogām gramatiskajām kategorijām, apgalvojot, ka mācību grāmatas autori mēģinājuši pārraut daudzos, mākslīgi uzturētos sakarus ar vācu gramatiku (Monigetti, Būmeistere 1952: 5).

Fonētika

Recenzijās par fonētikas mācību satura izklāstu kritizēti atsevišķi paragrāfi. Fonētikas jautājumiem paredzētā nodaļa ir salīdzinoši īsa. Atsauksmēs tas tiek skaidrots ar programmas šaurajiem ietvariem (Niselovičs 1952: 90), tomēr konstatēts, ka nodaļas saturs tikai daļēji

atbilst programmas prasībām. Recenzijas autors izsaka domu, ka nedrīkst sašaurināt mācību saturu uz būtiski svarīgu fonētikas likuma rēķina. Pirmajā mācību grāmatas izdevumā par šaurā un platā *e, ē* lietošanu ir ļoti maz informācijas, par ko tiek aizrādīts atsauksmēs. Galvenā kļūda tiek meklēta autoru nepareizajā pieejā vēsturiskuma principam, jo padomju metodika atzīstot, ka valodas vēstures fakti izmantojami visos tajos gadījumos, kur tas nepieciešams valodas parādību izpratnes labad, un ka tā dara arī krievu valodas gramatiku sastādītāji (Niselovičs 1952: 90). Mācību grāmatas autori raksta, ka latviešu valodā patskaņus *e, ē* var izrunāt šauri un plati un ka svešvārdos šo patskani parasti izrunā šauri (Grabis, Ārensone, Niedra 1952: 8). Atkārtotajā izdevumā 1953. gadā mācību saturs jūtami paplašināts, norādot dažādus šaurā un platā *e, ē* lietošanas nosacījumus (Grabis, Ārensone, Niedra 1953: 8–9). Lai arī jaunajā mācību grāmatā ievietotie papildinājumi vērtēti atzinīgi, tomēr autori tiek aicināti pārdomāt, kurus gadījumus par *e, ē* lietošanas nosacījumiem iekļaut pamatskolas mācību grāmatā, lai nepārslogotu skolēnu atmiņu ar mehāniski iegaumējamu mācību vielu (Freidenfelds 1953: 100).

Gramatika

Morfoloģijas mācību saturā tiek lietotas jaunas definīcijas. Līdz tam, piemēram, jēdziens *morfoloģija* definēts kā gramatikas daļa, kas apskata vārdu atvasināšanu un locīšanu, bet jaunajā mācību grāmatā definīcija paplašināta ar skaidrojumu, ka morfoloģija aplūko arī vārda nozīmi, jo vārda atvasināšana maina tā nozīmi. Atšķirīgi traktēti arī salikteņi, jo līdzšinējā gramatikā pamatskolai un vidusskolai (Latviešu valodas gramatika 1945: 35; Alksnis, Vilāns 1948: 34) par salikteņiem tika uzskatīti arī ar priedēkļiem atvasinātie darbības vārdi (Niselovičs 1952: 91). 1952. gada izdevumā saliktenis definēts kā divu patstāvīgu vārdu savienojums vienā vārdā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952: 29), skaidrojot arī salikteņu semantiskās atšķirības, salīdzinot tos ar salikteņa komponentu atsevišķajām nozīmēm.

Mācību grāmatu autoru reakcija uz recenzentu piezīmēm bijuši dažāda. Piemēram, recenzijās kritizēts, ka paragrāfos par atsevišķu vārdu šķiru atvasināšanu runāts vien par sufiksāciju. Nākamajā izdevumā 1953. gadā paragrāfā par lietvārdu atvasināšanu minēti arī piemēri, kur lietvārdi atvasināti ar priedēkļiem. Kritiska piezīme veltīta arī tam, ka nav panākta pilnīga noteiktība salikteņu (lietvārdu) rakstībā. Ir izteikta doma, ka būtu jāvienojas par kādu likumību, jo grāmatas autoru piedāvātajā formulējumā *dažus vārdus raksta gan kopā, gan šķirti* nav pilnīgas noteiktības (Sudmale 1952: 5). Mācību grāmatas autori šo ieteikumu tomēr nav ņēmuši vērā, atstājot nodaļu par salikteņu pareizrakstību nepapildinātu.

1952. gada latviešu valodas grāmatā tiek lietots jauns vārdšķiru dalījums patstāvīgajos vārdos, palīgvārdos un izsauksmes vārdos. Līdz tam visas vārdu šķiras tika iedalītas 9 šķirās. Recenzijā šis fakts tiek atklāts kā padomju valodnieku un metodiķu ieteikums (Niselovičs

1952: 91). Palīgvārdos iekļauta arī partikula, kas līdz 1952. gada gramatikai mācību grāmatās morfoloģijas kursā nav mācīta.

Jau 1951. gada diskusijās pedagoģiskajā presē tiek spriests par to, vai skolu gramatikās neatteikties no lietvārdu iedalījuma celmos, aizstājot tos ar deklinācijām, kā tas ir krievu un lietuviešu valodā. Profesors Jānis Endzelīns 1951. gada 19. aprīļa laikrakstā *Skolotāju Avīze* raksta, ka nekādā gadījumā nevajadzētu atteikties no lietvārdu dalīšanas pēc celmiem, jo tā labāk var izprast *e, ē* izrunu lietvārdos, tomēr viņš iesaka lietvārdu locīšanu nosaukt par *deklināciju*, un blakus deklinācijai, runājot par darbības vārdu, lietot terminu *konjugācija* (Endzelīns 1951: 5). Klements Gailums savukārt iesaka par vēsturiskajiem celmiem runāt vēsturiskās gramatikas kursos augstskolu filoloģiskajās fakultātēs, jo vidējo mācību iestāžu audzēkņiem šādas teorijas nav vajadzīgas (Gailums 1951: 5). Tā paša gada augustā tiek publicēts raksts, kurā izklāstīti principi, kas ievēroti jaunajā latviešu valodas gramatikā vidusskolām, – tajā jau pateikts, ka lietvārdu klasifikācijā par pamatu ņemtas galotnes, kā tas ir citās kaimiņtautu valodās (Loja, Vilāns, Gailums 1951: 2). Pamatskolas mācību grāmatas autori ir ņēmuši vērā vidusskolas mācību grāmatas autoru ieteikumus atteikties no substantīvu iedalījuma celmos, grupējot lietvārdus 6 deklinācijās. Locījumu sistēmā autori paturējuši 7 locījumus, lai gan recenzijās ieskanas doma, ka padomju valodnieki vokatīvu krievu valodā neatzīst par locījumu, bet tikai par īpašu uzrunas formu (Niselovičs 1952: 91). Recenzijā tiek apgalvots, ka šajā ziņā latviešu valoda neatšķiras no krievu valodas, tāpēc par vokatīva locījumu der padomāt, sagatavojot gramatikas nākamo izdevumu. Salīdzinot abus mācībgrāmatas izdevumus, secināms, ka autori tomēr savu nostāju nav mainījuši.

Izmaiņas skārušas darbības vārda izteiksmju sistēmu, jo, ievērojot profesora Jāņa Endzelīna ieteikumu (Niselovičs 1952: 92), mācību grāmatā atstāstījuma izteiksme saukta par īstenības izteiksmes atstāstāmo formu. No jauna pamatskolas latviešu valodas gramatikas kursā ieviests vajadzības izteiksmes vēlējuma paveids. Darbības vārdi vairs netiek dalīti celmos, bet 3 konjugācijās. Recenzijās kritizēti nepārskatāmie darbības vārdu konjugācijas paraugi, kas grāmatā aizņem daudz vietas un kas būtu aizstājami ar skolēniem daudz noderīgākiem pareizrakstības likumu atgādinājumiem. Kritiski vērtēti atkārtotie pareizrakstības skaidrojumi, piemēram, par 3. konjugācijas darbības vārdu un ciešamās kārtas tagadnes divdabju pareizrakstību (Lapša 1952). Arī šie ieteikumi atkārtotajā 1953. gada izdevumā nav ņemti vērā, saglabājot gan plašās konjugēšanas tabulas ar pareizrakstības skaidrojumiem, gan arī atsevišķu paragrāfu par darbības vārdu pareizrakstību. Par nopietnu trūkumu tiek uzlūkots fakts, ka nevienā mācību grāmatas izdevumā netiek aplūkotas divdabju salīdzināmās pakāpes un nav precizēti darbības vārdu laiku lietošanas nosacījumi. Ir

konstatētas arī neprecizitātes definīcijā, kur apgalvots, ka divdabis ar *-ošs, -oša* praktiski atvasināms no darbības vārda tagadnes vienskaitļa 1. personas formas, minot, ka skolēniem tādā gadījumā būtu jāveido formas *esmošs, ciešošs, spiežošs* (Freidenfelds 1953: 101).

1952. gada mācībgrāmatā ir piedāvāts jauns divdabju iedalījums. Vairs netiek runāts par vidējās kārtas divdabjiem, kas darināti no atgriezeniskajiem darbības vārdiem. Ir dalījums ciešamās un darāmās kārtas divdabjos; arī darbības vārdam nošķirtas vairs tikai 2 kārtas iepriekšējo 3 vietā. Pēc locīšanas īpatnībām divdabji vēl aizvien dalīti lokāmajos un nelokāmajos divdabjos (daļēji lokāmais divdabis minēts tikai 1970. gada mācību programmā).

Attiecībā uz sintakses jautājumiem recenzenti konstatējuši autoru tendenci gan paplašināt V–VII klases gramatikas kursu, gan neievērot programmas prasības. Piemēram, programma paredz 5. klases sintakses kursa atkārtojumu, kas mācību grāmatā nav iekļauts, tādējādi skolēniem 13 stundas jāiztiek bez mācību grāmatas (Rezeberga 1952: 98).

2. izdevumā sintakses kurss ir papildināts ar diviem jauniem paragrāfiem: *Salikts teikums ar vairākiem neatkarīgiem teikumiem un vairākiem palīgteikumiem* un *Periods.* Autoriem ieteikts apvienot dažus paragrāfus, lai radniecīgo jautājumu izklāsts neatrastos tālu viens no otra, kā tas vērojams 2. izdevumā. Tāpat par lieku uzlūkota savrupināto teikuma locekļu iekļaušana nodaļā *Salikts teikums*, jo savrupināti teikuma locekļi ir sastopami arī vienkāršā teikumā (Grīnberga 1953). Kopumā sintakses daļu recenzenti atzīst par vērtīgu gan no teorētiskā, gan no metodiskā viedokļa.

Uzdevumu tekstuālais materiāls

Daži atsauksmju autori izsaka kritiskas piezīmes par atsevišķiem mācību grāmatas tekstiem (piemēram, izteikta piezīme, ka padomju cilvēki strādā ļoti labi, tāpēc viduvējus sasniegumus uzdevuma tekstos atspoguļot nedrīkst). Līdz ar to 1953. gada izdevumā autori mainījuši atsevišķu uzdevumu tekstu saturu (sk. 1. tabulu).

1. tabula. *Tekstu salīdzinājums 111. uzdevumā.*

1952. gada izdevums	**1953. gada izdevums**
Viena no labākajām Smiltenes rajona kolchoza „Uzvara" lopkopējām ir komjauniete Marta Gutāne. Viņai uzticētas 10 slaucamas govis. 1951. gada plānā bija paredzēts izslaukt no katras slaucamas govs caurmērā **2 795** kilogramus piena.	Talsu rajona „Gartiltu" fermā 1952. gadā caurmērā izslauca 3625 kilogramus piena no katras govs. Taču kolchoza ļaudis ar to neapmierinājās. Savā piecgadu plānā viņi ir paredzējuši izslaukt 1955. gadā **4000** kilogramu piena no katras govs.

(Avots: Dzintars 2009)

Iebildes izsaucis arī 94. uzdevuma teksts (Grabis, Ārensone, Niedra 1952: 70), kuru recenzijas autore interpretējusi tā, ka, iestājoties siltām dienām, pat labākie un čaklākie skolēni no skolas aizbēguši uz jūrmalu (Rezeberga 1952: 99):

Uz skolas kāpnēm staltajām

Vairs rītos nedim soļi,

Ar saules dienām siltajām

Sauc labākos,

Visčaklākos -

Sauc jūra, liedags, moli.

Mācību grāmatas 2. izdevumā autori šī uzdevuma tekstuālajam materiālam izraudzījušies vairāk piemērotu tekstu (Grabis, Ārensone, Niedra 1953: 69):

Tu, Maskava, - diža un stalta,

Pret karu skan tava balss;

Tu marmorā, granītā kalta -

Visstiprākais miera balsts. (Pēteris Sils)

Vēl gaišāku celsim mēs Latviju savu,

Kā zvaigzne tā padomju vainagā plauks. (Andrejs Balodis)

Atsevišķos uzdevumu tekstos saskatītas arī pedagoģiskas nepareizības. Piemēram, kritizēts teksts: *Audzinātājs, pāršķirstījis klases žurnālu, apmierināts nolika to un, pagriezies pret mums, smaidīdams teica: „Es vēlos, lai mūsu klasē būtu tikai šādas sekmes, jo jūs esat spējīgi un gudri bērni un katrs trešais no jums var būt teicamnieks* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952: 85). Recenzijas autore uzsver, ka teicamnieks var būt ikkatrs skolēns, kas uzcītīgi mācās, nevis katrs trešais (Rezeberga 1952: 99–100), un atkārtotajā izdevumā jau mainīta teikuma beigu daļa: *katrs no jums var būt teicamnieks* (Grabis, Ārensone, Niedra 1953: 84). Tāpat arī 1953. gada izdevumā vairs nav 123. uzdevuma teikuma: *Mēs šodien rakstījām klases darbu, kas bija pēdējais šajā ceturksnī un kas izšķirs mūsu atzīmes liecībā* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952: 96), pret ko kritikā ir iebilde, ka mūsu skolās viens darbs neizšķir ceturkšņa atzīmi un ka uzdevumā ir pedagoģiskas aplamības (Rezeberga 1952).

Nobeigums

Izvērtējot recenziju ietekmi uz mācību grāmatu satura pilnveidi, var izdarīt šādus secinājumus:

1. 20. gadsimta 50. gados atsauksmēs paustos ieteikumus autori ņēmuši vērā, pilnveidojot ne tikai mācību satura izklāstu, bet arī mainot to uzdevumu tekstus, kas neatbilst ideoloģiskajām prasībām.

2. Presē nav publicēts grāmatas autoru viedoklis par recenzijās paustajiem iebildumiem. Iespējams, ka ir notikušas apspriedes par grāmatas pilnveidi, taču plašākai sabiedrībai par tām nav zināms.

3. Pozitīvi recenzenti vērtējuši *marksistiskās valodniecības* ideju ievietošanu mācību grāmatā, atzīstot, ka tas vēl nav bijis izdarīts iepriekšējos mācību līdzekļos.

4. Bez ideoloģiskajām nodevām izteikti arī konstruktīvi priekšlikumi, kas būtu darāms, lai nākamo mācību grāmatas izdevumu veidotu metodiski pilnvērtīgāku.

5. Iezīmējas tendence tuvināt latviešu valodas terminu sistēmu krievu valodas gramatisko jēdzienu definīcijām, ko daži recenzenti uzskata par vienu no grāmatas veiksmēm.

6. Mūsdienās pietrūkst nopietnas pedagoģiskās un valodnieciskās diskusijas par jaunajām mācību grāmatām: gan saturiskajā, gan metodiskajā ziņā. Protams, grāmatas tiek recenzētas, tomēr šajā procesā plašāka skolotāju sabiedrība netiek aicināta iesaistīties.

Avoti

1. Grabis, R., Ārensone, G., Niedra, V. (1952) *Latviešu valodas gramatika V-VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
2. Grabis, R., Ārensone, G., Niedra, V. (1953) *Latviešu valodas gramatika V-VII klasei*. 2. izd. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.

Bibliogrāfija

1. Alksnis, M., Vilāns, O. (1948) *Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss.* Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
2. Dzintars, N. (2009) Sociālais aspekts latviešu valodas mācību grāmatu tekstos 20. gs. 40.–50. gados. *International scientific conference „New dimensions in the development of society"*. [Kompaktdisks.] Jelgava.
3. Endzelīns, J. (1951) Daži atzinumi par mūsu gramatikas terminiem. *Skolotāju Avīze*, 19. apr.
4. Freidenfelds, I. (1953) Septiņgadīgās skolu gramatikas jaunais izdevums. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 9, 99–101.
5. Gailums, K. (1951) Jāizšķir būtiski svarīgi gramatikas jautājumi. *Skolotāju Avīze*, 25. maijs.
6. Grīnberga, L. (1953) Vēlreiz par latviešu valodas jauno gramatiku. *Skolotāju Avīze*, 18. sept.
7. Lapša, L. (1952) Atsevišķas piezīmes. *Skolotāju Avīze*, 26. dec.
8. *Latviešu valodas gramatika*: vidusskolas kurss. (1945) Rīga : VAPP grāmatu apgāds.
9. *Latviešu valodas un literatūras programma*: skolām ar latviešu mācību valodu V–VII kl. (1952) Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība.
10. Loja, J., Vilāns, O., Gailums, K. (1951) Par jauno gramatiku vidusskolām. *Skolotāju Avīze*, 3. aug.
11. Monigetti, A., Būmeistere, D. (1952) Jauna mācības grāmata septiņgadīgajai skolai. *Skolotāju Avīze*, 26. dec.
12. Niselovičs, I. (1952) Vēlreiz par jauno latviešu valodas gramatiku septiņgadīgajai skolai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 12, 89–94.
13. Paegle, Dz. (1999) *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes*: pirmā paaudze 1874–1907. Rīga : Zvaigzne ABC.
14. Rezeberga, L. (1952) Dažas piezīmes par jauno „Latviešu valodas gramatiku" V–VII. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 11, 97–100.

Liene Kalviša

INFORMĀCIJAS AVOTA MARĶĒŠANAS IESPĒJAS LATVIEŠU VALODĀ. IESKATS PROBLEMĀTIKĀ

Abstract
This paper pays attention to the information source markers in Latvian and provides the insight also into problematic cases. Information source markers are tightly connected with the notion of evidentiality. Evidentiality is associated with the speaker's attitude to the truth value of the proposition, namely, speaker indicates the source of information. Following the typology worked out by most of linguists, there are two main types of evidentiality – direct and indirect evidentiality. It's possible to speak also about some kind of peripheral zone of evidentiality where both meanings (direct and indirect) interact. There aren't special markers which express directly received information (inference from visual, acoustic or some other kind of perception) in Latvian. Such meanings can be expressed by using lexical and contextual means. It's possible to analyse the markers of indirectly received information. Such markers can be: complex sentence with the source of information mentioned in principle clause, insertions, relative mood, perfect tense, future tense etc. The source of information may not be mentioned directly, but lexical or grammatical markers can indicate, that the proposition is based on some reasons.
Atslēgas vārdi: *evidencialitāte, informācijas avots, tieša / netieša informācija.*

Rakstā galvenā uzmanība pievērsta tiešas un netiešas informācijas raksturojumam, minot iespējamos to marķēšanas veidus un pieskaroties arī galvenajiem problēmjautājumiem. Analizējot iespējas, kā valodā iespējams paust norādi uz informācijas ieguves veidu vai avotu, noteikti jāpiemin evidencialitātes jēdziens. Valodniecībā sastopami dažādi šī jēdziena definējumi. Bjerns Vīmers (*Björn Wiemer*) evidencialitātes izpratni saista ar informācijas avotu, uz kura pamata teksta autors izsaka apgalvojumu. Informācijas avots var būt cita runātāja izteikums, tas var būt secinājums, kam pamatā ir situācija, kas ir redzēta, dzirdēta vai uztverta citā veidā, un tas var būt pieņēmums, kas balstīts uz zināšanām par konkrēto situāciju (Wiemer 2006: 34). Šis skaidrojums vislabāk raksturo evidencialitātes semantiku un ļauj pievērsties tās analīzei no dažādiem skatupunktiem. Turpmākajā raksta daļā par katru no informācijas ieguves veidiem tiks izklāstīts plašāk, pievēršoties arī tiešas un netiešas informācijas jēdzieniskā šķīruma problemātikai.

Visu informāciju, kas tiek saņemta no apkārtējās pasaules, var dalīt tiešā jeb nepastarpinātā un netiešā jeb pastarpinātā. Tiek uzskatīts, ka informācija, ko cilvēks saņem ar maņu orgānu palīdzību – redzi, dzirdi, ožu, garšu u.c. – ir tieša, jo tā sasniedz cilvēka uztveri un dod signālu par apkārtējās pasaules parādību stāvokli tieši informācijas saņemšanas brīdī. Turpretī netiešu informāciju cilvēks saņem no citas personas vai personām vai citiem avotiem, piemēram, plašsaziņas līdzekļiem, tātad pats nav situācijas liecinieks, bet par notikušo uzzina pastarpināti. Analizējot dažādus valodas līdzekļus, kas konkrēti norāda informācijas avotu vai tikai ļauj noprast, ka informācijas pamatā ir kāds apsvērums, tos var iedalīt, kā tradicionāli tiek šķirts visā aplūkotajā teorētiskajā literatūrā, tiešas vai netiešas informācijas marķētājos, kā arī iespējams runāt arī par sava veida perifēriju, kurā ir grūti nošķirt to, vai informācijai

raksturīgs tiešs vai pastarpināts raksturs. Šo pazīmi gan var attiecināt uz valodas līdzekļiem, kas informācijas avotu nenosauc tieši, bet tikai norāda, ka sniegtajai informācijai ir kāds pamatojums. Un turpmāk mazliet sīkāk par katru no šīm grupām (tieša informācija, netieša informācija, tiešas / netiešas informācijas perifērija) un par konkrētiem valodas līdzekļiem, kas pie tām pieder.

Tieša informācija

Visbiežāk pasaules valodās tieši saņemta informācija netiek gramatiski marķēta un tiek uzskatīta par opozīcijas *tieša – netieša informācija* nemarķēto locekli (Храковский 2007: 604). Analīze parasti skar netiešu evidencialitāti, turpretī veidi, kā cilvēks var saņemt informāciju personīgi, tiek aplūkoti samērā maz, ja vien valodā šim nolūkam, proti, tiešas informācijas norādei, nav īpašu gramatisku marķētāju. Tas, ka evidencialitāte parasti ietilpst opozīcijas nemarķēto locekļu skaitā, iespējams, ir cēlonis, kādēļ tiešas informācijas izteikšanas līdzekļi nav plaši aplūkoti. Tradicionāli par tiešu informāciju uzskata tādu, kas iegūta ar maņu orgānu palīdzību, visbiežāk redzi vai dzirdi. Runājot par latviešu valodu un mēģinot analizēt tiešas evidencialitātes funkcionēšanu valodas sistēmā, jāsecina, ka ir diezgan sarežģīti atrast vienotus kritērijus tiešas informācijas konstatēšanai. Gramatisku līdzekļu šīs nozīmes izteikšanai latviešu valodā nav, teksta autors pats pēc izvēles var norādīt, kā ieguvis informāciju, izmantojot leksiskus līdzekļus, piemēram, *es redzēju, dzirdēju, klausījos, manā acu priekšā* utt. Informācijas ieguves veidu teksta autors uzsver gadījumos, kad īpaši vēlas to akcentēt vai vienkārši šāda norāde ir teikumā loģiski nepieciešama. Šādā gadījumā var runāt par evidenciālas nozīmes rādītājiem, kas visbiežāk būs attiecīgas semantikas darbības vārdi un dažādas konstrukcijas. Lielā mērā var runāt arī par kontekstuālām iezīmēm, kas norāda, kādā veidā informācija uzņemta:

Saimnieks lasa spredikļi. Tur ir daudz vārdu par grēkiem un par zvaigzni, kas atspīdējusi tumšā naktī, un par Kristus dzimšanu (auditīvi uztverta informācija) (Jaunsudrabiņš 1971: 338).

Arī Jēkabs piegāja pie loga. Jā, tur nāca pa ceļu, patlaban tuvodamies krogam, divi vīri, vezdami saitē vienu lielu, otru mazāku lāci (vizuāli uztverta informācija) (Janševskis 1983: 199).

Tā kā latviešu valodā nav formālu tiešas evidencialitātes rādītāju, tad ir pamats apgalvot, ka latviešu valodā tieša evidencialitāte ir opozīcijas nemarķētais loceklis. Ja tomēr uzskata, ka tiešu evidencialitāti var izteikt attiecīgas semantikas leksēmas, kā *redzēt, just, garšot, dzirdēt* utt., tad jāsecina, ka ikvienā valodā ir attiecīgas semantikas vārdi, kas nosauc redzēšanu, dzirdēšanu un citus tiešas uztveres procesus, un to nevar uzskatīt par īpašu pazīmi, kas norāda uz evidencialitātes esamību valodā. Pēc būtības informācijas tieša uztvere ir

galvenais pamats, kas ļauj cilvēkam apjaust apkārtējo pasauli, un informācijas uztvere ar maņu palīdzību ir universāla parādība. Katrā valodā eksistē evidenciālas nozīmes, taču ne katrā valodā tās iespējams izteikt ar īpašu morfoloģisku, leksisku, sintaktisku līdzekļu palīdzību, tāpēc svarīgāk šķiet atrast nevis universālo, bet atšķirīgo.

Netieša informācija

Valodas līdzekļus, kas izsaka netieši saņemtu informāciju, var iedalīt divos tipos. Pirmkārt, var runāt par konkrētu norādi uz informācijas avotu. Viena no visbiežāk sastopamajām norādēm uz netieši saņemtas informācijas avotu ir **salikts teikums**, kur virsteikumā minēts veids, kā informācija saņemta, un palīgteikumā izklāstīts zināmais fakts. Šāda tipa izteikumus var analizēt pēc informācijas avota tipa. Informācijas avots var būt nekonkrēti nosaukts (*runā, tiek lēsts, klīst baumas, neoficiāli izskan versija* u.c.) vai konkrēti minēts (persona, personu grupa, profesijas, tautības, interešu grupas pārstāvji u.c). Par informācijas avotu var kalpot ne tikai no konkrētām personām, ziņu aģentūrām, iestāžu pārstāvjiem saņemta informācija, bet arī dažādi pētījumi, dati, statistika.

Diāna uzsver, ka šogad mīluļu apģērbā dominē dabiskas krāsas .. (Māja 2009: 37).

Pastāv uzskats, ka jāsasniedz zināms inteliģences līmenis, lai cilvēks atļautos būt humora bagāts (Marta 2009: 14).

Depeche Mode jaunajā koncertturnejā plānoti vairāk nekā 30 brīvdabas koncerti, un tiek lēsts, ka tā būs viena no grandiozākajām grupas vēsturē (Privātā Dzīve 2008: 44).

Drošības dienesti paziņojuši, ka policija protestos neiesaistīsies, lai neatkārtotu 2007.gada septembra notikumus .. (Neatkarīgā 2009: 8).

Līdzīgu funkciju var veikt arī **iespraudumi**. Proti, izteikumā var būt norāde uz konkrētu personu, personu loku, iestādi, organizāciju, statistikas datiem, kas informāciju snieguši:

Pēc N. Melngaiļa teiktā, nauda tiks ņemta no valsts kases .. (5min 2009: 4).

Pēc ministrijas speciālistu domām, tramvaja un trolejbusa vadītāju sagatavošanu turpmāk varētu veikt pats darba devējs (5min 2009: 4).

Kā liecina pētījuma rezultāti, 66% latviešu, 60% igauņu un 73% lietuviešu kāzas organizējuši par saviem līdzekļiem (Neatkarīgā 2009: 21).

Dažreiz kā izteikuma patiesuma pamatojuma avots minētas konstrukcijas – *kā mēdz teikt, kā ierasts, kā visiem zināms* u.tml. Šādas norādes raksturo izteikumu kā pašu par sevi saprotamu, vispārpieņemtu, visiem zināmu, līdz ar to avota konkretizēšana, pēc teksta autora domām, ir lieka. Tādiem izteikumiem ir arī demagoģisks mērķis, kas var kalpot plašu sabiedrības daļu ietekmēšanai, radot iespaidu, ka izteiktais apgalvojums ir patiess un uz to var paļauties. (Козинцева 2007: 98). Pēc nozīmes šādi teikumi iesprauduma funkcijā uzsver vai

atgādina kaut ko jau zināmu, kādreiz teiktu (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika II 1962: 578).

.. *kā zināms, nekas cilvēku nesamulsina vairāk nekā noteiktība* (Eglītis 1998: 20).

Tomēr, kā jau ierasts, mūsu filmās nekas nav kā akmenī iekalts (Privātā Dzīve 2008: 75).

Neviennozīmīgi vērtējami iespraudumi, kas norāda, ka informācijas „īpašnieks" ir pats teksta autors. Par izteiktā sprieduma avotu var kalpot arī paša teksta autora domas, secinājumi, sajūtas. Viens no izplatītākajiem veidiem, kā norādīt uz faktu, ka izteiktais spriedums ir paša teksta autora veidots, ir ar attiecīgu iestarpinājumu palīdzību – *manuprāt, pēc manām domām.* Nozīmes ziņā šādi izteikumi atrodas perifērijā starp tiešu un netiešu evidencialitāti, tā kā teksta autora informācija balstās, no vienas puses, uz personiskām sajūtām, pieredzi, no otras puses, iespējama ietekme arī no ārpasaules faktoriem.

Otrkārt, var analizēt tādus valodas līdzekļus, kas norāda, ka informācija saņemta no kādas trešās personas un teksta autors nav bijis situācijas liecinieks vai ka informācija balstīta uz konkrētiem apsvērumiem, kas tekstā nav tieši nosaukti. Tādā gadījumā var runāt par **atstāstījuma izteiksmi**, kuras viena no funkcijām ir tādas informācijas paušana, par kuras patiesumu teksta autors nav pārliecināts, jo saņēmis to no citiem avotiem. Atstāstījuma izteiksmi var uzskatīt par evidencialitātes gramatisko marķētāju latviešu valodā. Viena no tās funkcijām ir izteikt netiešu informāciju, kas iegūta no citas personas stāstītā, dzirdētā, lasītā, respektīvi, ar kāda starpnieka palīdzību, vai vienkārši norādīt, ka teksta autors nav drošs par izteiktā sprieduma satura atbilsmi īstenībai:

Radošajā dzīvē dziedātājai ejot ļoti interesanti un raibi (Ieva 2009: 39).

Viņas runcis visu laiku pieprasot uzmanību, gluži kā izlutināts vienīgais bērns ģimenē (Ieva 2009: 39).

Jaunām meitām esot ļoti viegli izzināt, vai tai gadā tiks izprecinātas (Jaunsudrabiņš 1971: 361).

Arī īstenības izteiksmes laika formu sinonīmija un polisēmija ļauj īstenības izteiksmes nākotnes laika formas iekļaut arī evidenciālās modalitātes sfērā un attiecināt uz irealitātes modalitāti, kad laika formu primārā funkcija ir nevis laika, bet modalitātes izteikšana. Īstenības izteiksmes laika formas ir iespējams lietot gan kā ireālu izteiksmju sinonīmus, gan iespējams polisēmisks un sinonīmisks lietojums laika nozīmju ietvaros (Kalnača 2000: 176). Piemēram, **īstenības izteiksmes nākotnes forma** atkarībā no konteksta var veikt arī tagadnes funkcijas:

Ierēdņa laipnība aizkustināja. – Laikam Nelde būs (=ir) *pateikusi, ka esmu bijis leģionārs, Kandavs nodomāja, nezinādams labāka izskaidrojuma* (Eglītis 1998: 205).

„Man liekas," kundze iesāka vilcinādamās, „vai tikai nebūs (=nav) *notikusi pārskatīšanās... (..) Indriķi! Tas tiešām esi tu!" viņa iesaucās ..."* (Eglītis 1998: 81).

Šeit nepārprotami var runāt par nākotnes laika formu lietojumu evidenciālās modalitātes funkcijā. Respektīvi, teksta autors izsaka minējumu, balstoties uz konkrētiem apsvērumiem. Teksta autors izdara secinājumus, balstoties uz konkrētām pazīmēm, kas var mīties arī ar paša nojautām – neticību, nedrošību, nepārliecinātību. Latviešu valodā samērā bieži tiek lietots nākotnes laiks dažādu nedrošu spriedumu izteikšanai: *Būsi saaukstējies, Tramvajs jau būs aizgājis, Tas būs viņš* u.c.

Daudzās valodās netiešās evidencialitātes nozīmes tiek izteiktas ar **salikto laiku** formām. Arī latviešu valodā iespējams runāt par salikto laiku formām kā netiešas evidencialitātes gramatiskajiem marķētājiem. Salikto laika formu primārā funkcija ir nosaukt pirms runas momenta notikušu darbību, kuras sekas var uztvert runas brīdī kā pabeigtu darbību vai stāvokli, kas iestājies darbības rezultātā (Paegle 2003: 103). Arī evidenciālo nozīmju semantika saistīta ar rezultativitāti – kādas darbības seku rezultāts ir sava veida informācijas avots, ar kura palīdzību iespējams pamatot savas zināšanas. Koncentrējot uzmanību uz darbības vai procesa rezultātu, izveidojas sakars starp pagātnes notikumu un runas brīdi. Notikums ir noslēdzies pagātnē, taču tā sekas joprojām ir būtiskas tagadnē (Aikhenvald 2004: 112), kur mijiedarbojas tagadnes un pagātnes attieksmes (Kalnača 1996: 63):

1. *Ja kāds bij miris, tad uz Ķišku kapiem zvanīja. Kapi no mums nebija tālu, un zvanīšanu mēs skaidri dzirdējām.*

„Nu jau kāds ir atkal atmetis ķedeles," puiši nebēdīgi teica (Jaunsudrabiņš 1971: 266).

2. *Kandavs klusu atslēdza Arvīdas dzīvokli. Durvis uz otru istabu bija cieti; viņš iededza gaismu un ieraudzīja uz zviļņa uzklātu gultu un uz galda uzliktas vakariņas. Tēja vēl gluži silta. Acīmredzot Arvīda tikai nupat bija aizgājusi gulēt* (Eglītis 1998: 175).

Šajos teikumos saliktā laika formas – saliktā tagadne (1.) un saliktā pagātne (2.) norāda uz iepriekš notikušas darbības rezultātu runas momentā. Teksta autors izsaka savu minējumu, balstoties uz ārējām pazīmēm, kas norāda uz kādu iepriekš notikušu darbību, konkrēti, baznīcas zvanu skaņu, kas liecina, ka kāds ir aizgājis aizsaulē (1.), un siltu ēdienu, kas savukārt liecina, ka vēl nesen istabā bija rīkojusies saimniece (2.).

Par **tiešas – netiešas informācijas perifēriju** var runāt gadījumos, kad izteikumā iesaistīti, piemēram, iespraudumi *protams, neapšaubāmi, saprotams, bez šaubām, acīmredzot, redzams, iespējams, visticamāk,* partikulas *laikam, varbūt, droši vien, it kā, diez* u.c., darbības vārdi *likties, šķist, rādīties* u.c. Izteikumus, kuros lietoti šādi un līdzīgi valodas līdzekļi, var šķirt atkarībā no tā, kādu situāciju tie raksturo – vai tas ir notikums, kuru teksta autors uzlūko

pats (tātad – ir situācijas liecinieks) un tādējādi izsaka secinājumus, vai arī ir runa par notikumu, kura norise teksta autoram nav skaidri nojaušama vai balstīta uz pieņēmumiem. Dominējošā tādos gadījumos ir nevis informācijas norādes funkcija, bet modalitāte, kas norāda teksta autora attieksmi pret izteikumu – šaubas, nepārliecinātību, paļāvību un citas izjūtas. Tomēr turpmākas analīzes vērts ir jautājums, vai šādi izteikumi būtu saistāmi ar evidencialitāti, proti, vai to semantikā var saskatīt slēptu norādi uz informācijas avotu, vai arī tajos pausta tikai teksta autora subjektīva attieksme.

Bibliogrāfija

1. Aikhenvald, A. (2004) *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
2. Eglītis A. (1998) *Laimīgie*. Rīga: Zinātne.
3. *Ieva,* 2009, Nr. 10
4. Janševskis, J. (1983) *Bandavā 1*. Rīga: Liesma.
5. Jaunsudrabiņš, J. (1971) *Baltā grāmata*. Rīga: Liesma.
6. Kalnača, A. (1996) Darbības vārda veida un laika nozīmju mijiedarbība vienkāršās un saliktās tagadnes formās. *Baltu filoloģija VI*. Rīga: Latvijas Universitāte, 62.-65.lpp.
7. Kalnača, A. (2000) Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā. *Baltu filoloģija IX*. Rīga: Latvijas Universitāte, 173–183.
8. *Māja*, 2009, Nr. 6
9. *Marta,* 2009, Nr.17
10. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika II. Sintakse* (1962). Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
11. *Neatkarīgā,* 2009, Nr. 85
12. Paegle, Dz. (2003) *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne.
13. *Privātā Dzīve,* 2008, Nr. 40
14. Wiemer, B. (2006) Grammatical evidentiality in Lithuanian (a typological assessment). *Baltistica XLI (I).* Vilnius: VU leidykla, 33-49.
15. Храковский, В. С. (2007) Эвиденциальность, эпистемическая модальность, адмиративность. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии.* Санкт-Петербург: Наука, 600-632.
16. Козинцева, Н. А. (2007) Косвенний источник информации в высказывании. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 85-107.
17. *5min,* 2009, Nr. 38

Kristīne Kuņicka

CONTEMPORARY CHALLENGES OF LEXICOGRAPHY: PERSPECTIVES OF POLISH AND LATVIAN LANGUAGES

Abstract
In the current state of the developing modern human society, when the world more often then ever is called a 'global village', linguists have to face up to many new challenges connected with intercultural and interlingual communication. Obviously, one of the problems that very frequently hinder mutual contracts between two nations, as well as the work of the facilitators of these contacts – translators and interpreters, is the lack of dictionaries. If such *lingua franca* as the English or Russian have a significant number of dictionaries and the quality of these lexicographic works is very high, then considering many other, usually, nationally used languages, it can be concluded that there is an immense gap in the offer of dictionaries of various formats, fields and language combinations. There is hardly a language that shares no dictionary with the English, however, only a few languages of lesser diffusion have common dictionaries. Narrowing the scope of the research to Latvian-Polish and Polish-Latvian dictionaries, it has to be admitted that the situation in this sphere is far from satisfactory. Dictionaries that have been issued till present are of small format, general vocabulary and abridged microstructure. Latvia and Poland – two countries with long common history – are physically separated by only 300 kilometres, but linguistically – by at least one serious bilingual dictionary, which would be a great step towards the improvement of international contacts between the nations. The aim of this paper is to describe the existing Latvian-Polish, Polish-Latvian dictionaries, as well as the main lexicographical problems of the languages, offering solutions that could facilitate development of new lexicographical sources.
Key words: *lexicography, Latvian language, Polish language, dictionary.*

Every language over time undergoes certain minor or major changes that have to be recorded, and those also directly influence its users; moreover, with the emerging globalisation, it is not only crucial to keep up with one's mother tongue, but also possess at least superficial knowledge of a foreign language. The present *lingua franca* being the English, other languages, especially those of small diffusion, are rarely considered worth the effort of learning. Similarly, lexicographic sources concerning two languages of lesser diffusion are not frequently published, which often leads to incomplete communication even among neighbouring countries. Latvia and Poland are connected by historical and cultural bonds; moreover, two point five per cent of Latvian inhabitants have Polish nationality (CSP 2000). Still, the common lexicographic situation is far from satisfactory. The current paper describes Latvian and Polish languages in terms of their lexicographical features and provides an outline of available Latvian-Polish and Polish-Latvian dictionaries. In the conclusion the author has included remarks that could facilitate the reduction of the lexicographical gap between the two countries.

One of the key elements for deciphering and more importantly understanding unknown phenomena in any language is the availability of sources providing sufficient information on new objects or concepts. Dictionaries and encyclopaedias are probably the most frequently used resources, however, if a necessity of finding a corresponding phenomenon in any other language arises, a dictionary would be the natural choice. The first known lexicographical works date back to the first century AD, and appeared in Greece,

where the language had undergone such colossal changes that it needed extensive reflection as to the development of the meaning, in order to decipher works of prior generations (Read in Ilson 1986: 29). Since then they have enjoyed a long history, with very rapid development in the previous century that can be attributed to the tightening of interlingual and intercultural contacts. The main factors that have a direct impact on lexicography are technological advancement (meaning, the development of new vocabulary, but also technology that helps to process linguistic material), international affairs (mostly European Union, United Nations and other international organisations), development of the language or languages in question (all processes that occur in the language), demand (what a user needs?) and commercialisation (the desire of publishers to make profitable products), and they effect the quality, the field, the linguistic composition and the size of dictionaries.

There is no need to dwell on the fact that the first dictionaries were translating dictionaries, and today still the number of bilingual ones prevails over monolingual dictionaries. *Wokabularz Trydencki* (1424) or 'Dictionary from Trento' is one of the first Polish dictionaries and it contains around six hundred entries in Polish and Latin, but the first more extensive dictionary was Ioanne Maczinsky's *Lexicon Latino-Polonicum* (1564) that included 20 500 entries in the same languages (Piotrowski 2001: 102). The first Latvian dictionary *Lettus* was issued in 1638 by Mancelis, and it covered around 6000 entries in Latvian and German languages. An interesting fact is that the second and more extensive dictionary containing 14 000 entries also issued in the 17th century was Elgers' *Dictionarivm Polono-Latino-Lottauicum* that included Polish, Latin and Latvian languages (LIIS). Since these first dictionaries the lexicographic situation has improved, as have improved the tools for dictionary making, and today the two languages have a number of bilingual and monolingual dictionaries. Still, the common Latvian-Polish, Polish-Latvian dictionaries that are available for purchase or for library use give no solid grounds for translation. Currently there are four dictionaries concerning the languages in question, which can be used for insight. The most extensive is Polish-Latvian dictionary published by "Liesma" in 1970 that contains 20 000 entries, but, considering the progress of language, this dictionary could be hardly recommended for serious studies or translation. Another dictionary, the two sided Latvian-Polish (12 000 entries), Polish-Latvian (9 000 entries) dictionary, published by "Jumava" in 1999 provides a very limited number of words, at times providing insufficient information. For example the Polish term 'budownictwo' (building) has two translations in Latvian 'celtniecība' and 'būvniecība', still the dictionary gives only the first translation, disregarding the equally important 'būvniecība' (Birzvalka & Paršuta 1999: 24). Then there are two dictionaries published by "Avots", Polish-Latvian dictionary in 2002 and Latvian-

Polish dictionary in 2005, that both contain around 8 000 entries. Again these are small size dictionaries, which are not meant for language studies or professional translation. According to the Embassy of the Republic of Poland in Latvia there is another dictionary to come. It has been announced that in August of 2010 publishing house "Zvaigzne ABC" will issue a new Latvian-Polish dictionary, and it will contain around 48 000 entries. The future dictionary is being developed by linguists from the Warsaw University, with the support of the Latvian Language Agency. The compiled dictionary is, without doubt, a very significant step forward, but the obvious drawback is the one-sidedness of the lexicographic work. Another current aspect of dictionary making is electronic lexicographical works in the form of online dictionaries or CD format dictionaries, but most online dictionaries fail to provide reliable information and can only be viewed as an additional resource that possesses no authority whatsoever. Online dictionaries that can be considered valid translation in Latvian and Polish languages are InterActive Terminology for Europe available at www.iate.europa.eu and EuroTermBank www.eurotermbank.com. Both services mostly provide terminology connected with activities of European Union and can be used as a source for legal and business translation.

The central problem then is how to facilitate the creation of new dictionaries of various size and profile considering the Latvian and Polish languages? There are a number of key issues that have to be dealt with. Today, when lexicography is supported by modern information technologies that give lexicographers an access to large quantities of linguistic information, one of the most important elements that enable lexicographers to compile current dictionaries saving time and effort is an electronic corpus. When comparing corpora available for the Polish and Latvian languages, one may notice considerable differences. The largest Corpus of Polish Language created by the State Academy of Sciences contains 250 million entries (with 30 million available online), but there are also a number of other corpora that vary in size and subject (IPI PAN). Institute of Mathematics and Informatics at the University of Latvia has developed the biggest corpus of Contemporary Latvian Language, which encompasses one million entries (LU MII). What Latvian scientists need, in order to conduct valid research and compile large-scale dictionaries, is a corpus of at least 250 million entries. This view is supported by Veisbergs, who stresses that the lack of a comprehensive corpus of Latvian language makes bilingual dictionaries with Latvian as a source language inferior because there is a smaller number of entries in comparison with the second language (Veisbergs 2007: 71-72). After a consideration of facts, it transpires that Polish language has quantitative and qualitative corpora, whereas the situation of Latvian language is far from satisfactory, and should be improved. Another issue is the lack of qualified and skilled

lexicographers, who would be able to carry out serious projects, while lexicography as such in Latvia and Poland is taught to students only as a subject at various levels of the university programmes training general linguists and not made a separate profession. The problem could be solved by sending students or young scholars to universities in other European countries that provide subject specific lexicographical training and prepare highly qualified lexicographers, who can conduct projects of diverse complicity. A further important aspect of dictionary making is the determination of the demands of the potential user of the dictionary. Research has to be conducted to find out what are the necessary sizes, fields of science or technology, degrees of competence, linguistic parameters and other characteristics desired by the user. This aspect is highly important not only for the commercial success of the dictionary, but it also for the strategy of the dictionary making. Finally, dictionaries should be compiled user-friendly. A user-friendly dictionary is, first of all, user specific (children, students, linguists, doctors, etc.), and easy usable, containing all necessary and no excessive information. The macrostructure and microstructure of the dictionary have to be simple and graphically clear, providing a coherent insight into current language. Lexicographers should not fear to incorporate findings of their colleagues, who have compiled recognised user-friendly dictionaries and have shared their success stories.

In conclusion it must be repeatedly stressed that lexicographic situation, as far as common Latvian and Polish language dictionaries are concerned, is not satisfactory, while there are only a few pocket size dictionaries, which do not constitute a sufficient source for broader language study or translation. There is a necessity to compile common dictionaries or various types, and in order to achieve that scientists have to improve language corpora, develop their professional skills in dictionary making, determine the demands of users and compile modern dictionaries with the Latvian and Polish languages, thus improving prospects of international contacts and enriching bibliography of bilingual lexicographical works of both countries.

Bibliography

1. Birzvalka, I. & Paršuta, J. (1999) *Latviešu-poļu, poļu-latviešu vārdnīca.* Rīga: Jumava. Birzvalka, I. (2002) *Poļu-latviešu vārdnīca.* Rīga: Avots.
2. Birzvalka, I. (2005) *Latviešu-poļu vārdnīca.* Rīga: Avots.
3. Centrālā statistikas pārvalde (CSP). *2000. gada tautas skaitīšana.* http://www.csb.gov.lv/csp/ content/?cat=5210 [2010. 03.09].
4. Ilson, R. ed. (1986) *Lexicography: an emerging international profession.* Manchester: Manchester University Press.
5. IPI PAN Corpus Website. *About language corpus project.* http://korpus.pl/index.php?lang=en&page=welcome [2010.02.14].

6. Latvijas Izglītības Informatizācijas Sistēma (LIIS). *Tulkojošās vārdnīcas.* [Internet] Latvijas Izglītības Informatizācijas Sistēma. Available at: http://www.liis.lv/latval/leksikologija/ leksokografija/leksiko2.htm [2010.02.14].
7. Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts (LU MII). *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. http://www.korpuss.lv/ [2010.02.14].
8. Piotrowski, T. (2001) Lexicography in Poland. Early Beginnings – 1997*. In Koerner, E.F.K. & Szwedek, A. eds. *Towards a History of Linguistics in Poland.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Pp. 101-122.
9. Veisbergs, A. (2007) Semantic aspects of reversal of a set of bilingual dictionaries. In Gottlieb, H., Morgensen, J.E. eds. *Dictionary Visions, Research and Practice.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Diāna Laiveniece

ZINĀTNISKĀ RAKSTA MĒRĶA FORMULĒJUMA VARIANTI SOCIĀLAJĀS UN HUMANITĀRAJĀS ZINĀTNĒS: LINGVISTISKAIS ASPEKTS

Abstract
The **aim** of the article is to investigate and to describe the ways of defining the aim and the linguistic means used for this purpose in research articles on social sciences and humanities. The article offers and analyses three most widely spread models for defining the aim of research articles, illustrating them with examples from proceedings in social sciences and humanities.
The traditional way of defining the aim is a sentence, which starts with the word "aim" and is followed by a verb in the infinitive together with a stated (quite often also characterised) research object. Another model of defining the aim – the verb in the infinitive or the object is followed by a participial clause. Also a subordinate clause is used for characterising the object (usually - an object clause).
Part of the authors of research articles defines the aim without mentioning the word "aim" or any other analogical concept. In this case we should speak about some indirect, imaginary aim, which should be treated as (1) a statement disclosing the author's intention, purpose of writing the article, (2) a more detailed exposition of the theme of the article, (3) characteristics of the research object and/or subject of the article.
The conclusion is that authors of articles on social sciences give more attention to defining the aim than authors of articles on the humanities. From among 67 articles on social sciences the aim – not exact, not indirectly defined – was not found only in 15 articles or in 22.39 % cases, on the contrary in scientific articles on the humanities this index is 42.43 %.
Atslēgas vārdi: *zinātnes valoda, zinātniskā raksta mērķis, konkrēts mērķis, netiešs (domājams) mērķis, mērķa formulēšanas tradicionālie modeļi.*

Ievads

Dažādās zinātņu jomās – dabaszinātnēs, sociālajās zinātnēs un humanitārajās zinātnēs – zinātnisko rakstu struktūrai ir izvirzītas atšķirīgas prasības, ko šo jomu pētnieki vairāk vai mazāk precīzi ievēro savu pētījumu aprakstos. Obligāta zinātnisko pētījumu sastāvdaļa visās zinātņu nozarēs ir pētījuma mērķis (vai mērķi, vai mērķis un uzdevumi), kura formulēšanas nepieciešamība ir norādīta daudzos (tomēr ne visos, sk., piemēram, Gemsts 1981; Torgāns 2001; Eko 2006) metodoloģiskas ievirzes darbos: "Pētījumam vienmēr ir jādefinē mērķis – ko autors veiks un kāds labums no tā būs" (Geske, Grīnfelds 2006: 13). Līdzīgās domās ir arī citi zinātnisko pētījumu metodologi: "Pētījuma mērķis ir paredzētais, projektējamais pētnieciskās darbības rezultāts. Tāpēc pētījuma mērķiem

- jābūt skaidri formulētiem pirms darba uzsākšanas;
- jāatbilst izraudzītajam tematam;
- jāatbilst reālajiem izpildīšanas apstākļiem" (Samuseviča 2000: 81).

Tā kā metodoloģiskā literatūra Latvijā pārsvarā aplūko zinātniski pētniecisko darbu (diplomdarbu, bakalaura un maģistra darbu) tapšanas procesu, tad pētījuma mērķa apraksts tajos ir formulēts un raksturots kopsakarā ar citiem zinātniski pētnieciskā instrumentārija parametriem – pētījuma uzdevumiem, metodēm, hipotēzi vai pētījuma jautājumu: "Mērķis kalpo noteiktam nolūkam: vienotībā izvirzīt hipotēzi, noteikt uzdevumus un izvēlēties pētījuma metodes" (Špona, Čehlova 2004: 69). Mērķa formulēšanas lingvistiskajam

aspektam, proti, ar kādiem valodas līdzekļiem tas izsakāms, liela uzmanība parasti pievērsta netiek, lai gan ir sastopamas norādes par to, ka mērķa formulējumam jābūt īsam, konkrētam, precīzam, tematam atbilstīgam (Kristapsone 2008: 107); mērķis jāformulē tā, lai tas sniegtu atbildi "uz jautājumu: ko es ar šo pētījumu gribu sasniegt? (ko izpētīt, ko atklāt, ko izstrādāt)" (Špona, Čehlova 2004: 68).

Būtiski piebilst, ka vienmēr nebūtu identificējami jēdzieni *pētījuma mērķis* un *zinātniskā raksta mērķis*. Pirmkārt, tie var būt stipri atšķirīga apjoma darbi; otrkārt, raksta mērķis var nebūt saistīts ar pētījumu kā mērķtiecīgu zinātniskās izziņas un analīzes darbības rezultātu (PTSV 2000: 128), bet gan zinātniskais raksts var būt autora pētnieciskās pieredzes izklāsts, kādas parādības, objekta vai faktu kopuma raksturojums, darbības apraksts u. tml. Atšķirībā no dažādu līmeņu studiju darbiem, kuriem ir diezgan pamatīgi izstrādātas aprakstošas norādes to tapšanai un uzrakstīšanai, sākot ar augstskolu izdevumiem un beidzot ar zinātniski metodoloģisko literatūru, Latvijā ir ļoti maz publikāciju par zinātnisko rakstu veidošanu (sk. Baltiņš 2003; Rozenvalde 2007; Rozenvalde, Jansone 2003).

Šī raksta **mērķis** ir izpētīt un aprakstīt mērķa formulēšanas veidus un mērķa formulēšanai izmantotos valodas līdzekļus sociālo un humanitāro zinātņu rakstos. Šim nolūkam ekscerpēti konkrētie un netiešie jeb domājamie mērķu formulējumi no zinātniskajiem rakstiem latviešu valodā Latvijas Universitātes rakstu krājumos (sk. izmantoto avotu sarakstu un 1. tabulu).

Pārskats par izmantotajiem avotiem

1. tabula

Rakstu krājuma nosaukums	LU rakstu sējums	Izdošanas gads	Kopējais rakstu skaits	Rakstu skaits latviešu valodā	Tekstā izmantotais saīsinājums
Ekonomika un vadības zinātne	696.	2006	26	24	EVZ
Komunikācija	683.	2005	16	16	K
Literatūrzinātne, folkloristika, māksla	731.	2008	25	24	LFM
Pedagoģija un skolotāju izglītība	700.	2006	27	18	PSI
Socioloģija	736.	2008	9	9	S
Valodniecība	728.	2008	9	9	V

Novērojumi praksē un rediģēšanas pieredze liecina par šādu sakarību: jo detalizētākas prasības (no rakstu krājumu veidotājiem) ir izvirzītas zinātniskā raksta struktūrai, jo lielāku

uzmanību autors pievērš raksta metodoloģiskajiem faktoriem, t. sk. konkrētam mērķa formulējumam. Kopumā pārskatot ekscerpēto materiālu, jāsecina, ka zinātniskajos rakstos raksta mērķis ne vienmēr ir nosaukts par mērķi un formulēts atbilstoši tradicionālajai izpratnei par zinātniskā pētījuma mērķi kā atbildi uz jautājumu: ko ar šo pētījumu pētnieks grib sasniegt? Daļā ekscerpēto materiālu raksta mērķis ir drīzāk ir uzlūkojams par

1) rakstītāja nodoma, nolūka atsegumu, kāpēc šis raksts ticis uzrakstīts;
2) raksta temata detalizētāku atsegumu;
3) raksta izpētes objekta un/vai priekšmeta raksturojumu.

Šajos gadījumos būtu jārunā par netieša mērķa formulēšanu.

Turpmākajā tekstā tiks aplūkoti zinātnisko rakstu mērķu formulēšanas veidi gan tajos rakstos, kur mērķis ir konkrēts, definēts skaidri un nepārprotami, lietojot pašu jēdzienu "mērķis", gan tajos rakstos, kur zinātniskā raksta mērķis ir netiešs, domājams, bet tas nav formulēts ar nosaukumu "mērķis" un nereti arī pilnā neatbilst metodoloģiskajai izpratnei par mērķa kategoriju. Ir arī tādi formulējumi, kuros vārds "mērķis" aizstāts ar nozīmes ziņā tuvu jēdzienu: "pamatuzdevums", "pētījuma uzdevums", "nolūks", arī "ideja", bet citādā ziņā tas pilnībā atbilst izpratnei par zinātniskā raksta mērķi.

Mērķa formulēšanas veids un izmantotie valodas līdzekļi

Mērķu formulējumos tajos rakstos, kur tas ir konkrēts un nepārprotams, nošķirami vairāki veidi, ko vispārināti var attēlot ar modeļu palīdzību, shematiski atspoguļojot tās valodas vienības, kas tādā vai citādā kombinācijā ir sastopamas mērķu formulējumu lielākajā daļā.

1. Tradicionālu zinātniskā raksta mērķa formulēšanas veidu vispārināti var atspoguļot šādi:

Raksta mērķis[1] + (ir) + DVN[2] + [..][3] objekts [..]

Piemēram,

– *Raksta **mērķis** ir izpētīt grāmatvedības metodiskās vadības vēsturisko attīstību Latvijā pēc neatkarības atgūšanas.* (EVZ: 204)
– *Šī pētījuma **mērķis** ir noskaidrot pētnieciskās prasmes attīstīšanas nepieciešamību un iespējas kā augsti attīstītas mācīšanās prasmes pamatelementu un mūžizglītības bāzi.* (PSI: 129)

Šī veida mērķa formulējumos sastopami arī varianti – darbības vārds "ir" aizstāts ar kolu vai domuzīmi, piemēram,

[1] Arī: Šī raksta mērķis; Raksta galvenais mērķis; Pētījuma mērķis; Šī pētījuma mērķis; Darba mērķis; Šīs publikācijas mērķis u. c. (turpmāk tekstā – Mērķis)
[2] DVN – darbības vārds (verbs) nenoteiksmē
[3] [..] – norāde uz vēl citiem iespējamiem valodas elementiem, piemēram, apzīmētāju grupām, nolūka, vietas vai laika apstākļa grupām u. tml.

– *Raksta **mērķis**: sniegt priekšstatu par informācijas sabiedrības veidošanās procesiem un nosacījumiem ar nolūku veicināt un aktualizēt praktiski orientētu diskusiju par informācijas sabiedrības jautājumiem Latvijā* (EVZ: 272).
– *Raksta **mērķis** – uz naudas plūsmas analīzes bāzes izvirzīt secinājumus par Latvijas uzņēmumu naudas plūsmas tendencēm un izstrādāt priekšlikumus uzņēmumu finanšu pārvaldības uzlabošanai* (EVZ: 240).

2. Līdzīgs iepriekšējam mērķa formulēšanas veidam ir cits – ar iekļautu divdabja teicienu pirms verba nenoteiksmes formas:

Mērķis + divdabja teiciens + (ir) + DVN + [..] + objekts + [..]

Piemēram,

– *Raksta **mērķis**, pamatojoties uz filozofiskās, psiholoģiski pedagoģiskās literatūras teorētisko analīzi, ir noteikt humanitarizācijas būtību un atklāt Latvijas izglītības reformēšanas humanitāros pamatus* (PSI: 26).
– *Raksta **mērķis** – salīdzinot dažādu autoru priekšstatus par ienākumu nevienlīdzības un ekonomikas attīstības savstarpējo sakarību, izvērtēt pretējos viedokļus un parādīt pozitīvos un negatīvos aspektus nevienlīdzīgas resursu sadales ietekmē uz valsts izaugsmes perspektīvām* (EVZ: 131).

Kā variants sastopami arī tādi mērķu formulējumi, kur divdabja teiciens novietots aiz objekta – mērķa formulējuma beigās:

Mērķis + ir + DVN + [..] + objekts + [..] + divdabja teiciens

Piemēram,

– *Raksta **mērķis** ir izpētīt budžeta procesa jēdzienu, izvērtējot tā teorētiskos un tiesiskos aspektus* (EVZ: 281).

Parasti izmantots divdabja teiciens(-i), kura pamatā ir nelokāmais divdabis ar piedēkli *-ot, -oties* jo tādā gadījumā divdabja teicienā un pārējā teikuma daļā ir viens un tas pats darītājs un darbībām raksturīgs vienlaicīgums, kas arī lielākoties nepieciešams mērķa formulējumā.

3. Sastopams arī tāds mērķa formulēšanas modelis, kur aiz darbības vārda nenoteiksmē seko viens palīgteikums vai vairāki palīgteikumi pakāpeniskajā pakārtojumā:

Mērķis + ir + DVN + palīgteikums(-i)

Piemēram,

– *Raksta **galvenais mērķis** ir izpētīt, kāda ir Latvijas Universitātes skolotāju izglītības atbilstība Lisabonas stratēģijai un Boloņas procesam* (PSI: 50).

– *Raksta **ideja** ir argumentēt, ka sociloģijai mūsdienu valodā ir trīs galvenās formas, kuras, cita citu papildinot, uzlabo sociālo procesu izpratni un zināšanu komunikāciju* (S: 168).

Šajos mērķu formulējums objekts ar palīgteikuma palīdzību ir vai nu izteikts, vai sīkāk raksturots. Visbiežāk izmantots papildinātāja palīgteikums, kas vairāk detalizēti nekā viens vārds vai vārdkopa ļauj iezīmēt raksta izpētes priekšmetu. Taču sastopami arī citi palīgteikumu veidi, piemēram, apzīmētāja palīgteikums (pakāpeniskajā pakārtojumā arī nolūka apstākļa palīgteikums):

– *Raksts **mērķis** ir apzināt pētījumus, kuros uzmanība vērsta uz darba un ģimenes dzīves saskaņošanas izpēti, lai tādējādi paraudzītos uz šīs pētījumu jomas attīstību Latvijā* (S: 119).

Zinātniskajos rakstos parasti vērojams, ka formāli tiek izvirzīts viens mērķis, bet mērķa formulējumā nereti iekļautas vairākas daļas, uz ko norāda vienlīdzīgi teikuma locekļi, kas izteikti ar verbu nenoteiksmes formām, piemēram,

– *Raksta **mērķis** ir analizēt E. Krūkles latviešu pareizrakstības vārdnīcas izveides īpatnības padomju Krievijā, līdzās ortogrāfijai aplūkot arī dažas vārdnīcā iekļautās leksikas īpatnības un salīdzināt tās ar E. Ozoliņa 1926. gada "Svešvārdu vārdnīcu" un ortogrāfijas likumiem Latvijas brīvvalstī* (V: 98).

Faktiski šajā un līdzīgos gadījumos būtu izvirzāmi un formulējami vairāki atsevišķi mērķi, kas (1) padarītu skaidrāku autora domu un (2) atvieglotu mērķa garo un nereti arī krietni sarežģīto formulējumu.

Tāpat par vairāku mērķu nošķīrumu būtu jādomā tajos gadījumos, kad mērķī formulēto objektu skaits ir lielāks par diviem, piemēram,

– *Darba **mērķis** ir analizēt darba samaksas tendences publiskajā sektorā, darba samaksas reglamentāciju, izmaiņu dinamiku un ietekmējošos faktorus* (EVZ: 171).

– *Darba **mērķis** ir identificēt pārejas posma seksualitātes diskursa tēmas un īpatnības, raksturot diskursā konstruētos tēlus, attiecības, normas un zināšanas, kā arī atbildēt uz jautājumu, vai un kā 20. gadsimta 80. un 90. gadu Latvijā notikusī pāreja no komunisma uz demokrātiju, no komandekonomikas uz brīvā tirgus ekonomiku, no varas uzspiestiem aizliegumiem uz brīvību ietekmēja seksualitātes diskursa konstrukciju medijos – kā mainījās vērtības, zināšanas, uzvedības normas un noteikumi, kā mijiedarbojās varas attiecības sabiedrībā un mediju veidotie seksualitātes diskursi* (K: 151).

Pavisam reti, bet tomēr ir sastopami mērķu formulējumi, kuros nav darbības vārda nenoteiksmē; tas ir aizstāts ar lietvārdu. Lai arī neierasti, tomēr pilnīgi pieņemami ir šādi mērķu formulējumi:

– *Šī raksta **mērķis** ir publiskās sfēras demokratizācijas procesu studijas austrumu kontekstā, orientējoties uz vēsturisko šķirkli – publiskās sfēras atrišana no regulētās un monoideoliģizētās padomju publiskās sfēras* (K: 192).
– *Raksta **mērķis** ir Latvijas mazpilsētu pētniecības aspekta retrospektīva pārlūkošana, vienlaikus sniedzot ieskatu aktuālajos pētījumu virzienos* (S: 136).

Netiešas norādes uz zinātniskā raksta mērķi

Kā jau iepriekš tika minēts, ne visos rakstos mērķa formulējums ir skaidrs un nepārprotams. Lielā daļā gadījumu jārunā par netiešu, domājamu raksta mērķi, turklāt – tā formulējumu bieži ir iespējams pārveidot par konkrētu mērķi, izmantojot to vai citu iepriekš raksturoto mērķa formulēšanas modeli, piemēram,

– *Rakstā es rosināšu diskusiju par nepieciešamību integrēt vizuālās pētniecības metodes sociologiskajos pētījumos un ieguvumus no šo metožu lietošanas* (S: 160). (= Raksta mērķis ir diskusija [..] vai Raksta mērķis ir diskutēt par [..], vai Raksta mērķis ir rosināt diskusiju par [..].)
– *Rakstā analizēta nodokļu nemaksātāju administratīvā un krimināla atbildība, kā arī identificētas problēmas un, pamatojoties uz analizējamo bāzi, izstrādāti ieteikumi, lai nodokļu nemaksātājus varētu saukt pie atbildības* (EVZ: 122). (= Raksta mērķis ir analizēt nodokļu nemaksātāju administratīvo un krimināla atbildību, kā arī [..].)

Netiešo raksta mērķu ievaddaļā ir noteiktas frāzes, kas ne tikai piesaista lasītāja uzmanību, bet arī ļauj šo teksta vienību identificēt kā informatīvu raksta galvenā satura, nolūka, idejas atklājēju, piemēram,

– *Raksta uzmanības centrā ir Neredzīgā Indriķa ienākšana literatūras pasaulē 1806. gadā* (LFM: 31).
– *Rakstā piedāvāts ieskats pētījumā par attieksmēm un atsevišķiem studentu anketēšanas aspektiem, uzverot attieksmju pilnveidošanos pret cilvēkiem ar speciālajām vajadzībām* (PSI: 199).

Netiešiem mērķu formulējumiem pārsvarā izmantota verbi ciešamās kārtas vienkāršajā vai saliktajā tagadnē:

– *Rakstā analizēts un atšķirīgās pedagoģiskās pieejās salīdzināts jēdziens* currikulum (PSI: 32).
– *Rakstā ir sniegts neliels ieskats vietvārdos, kas radušies valdošās varas ietekmē, iemūžinot nomenklatūras diktētas personas* (V: 7).

Taču tāpat ir raksti, kuros netieša norāde uz zinātniskā raksta mērķi sniegta, izmantojot verbus darāmajā kārtā:

– *Raksts analizē elektronisko mediju sistēmas izveidošanos Latvijā laikā no 1991. līdz 1995. gadam* (K: 329).
– *Raksta autore pēta pētnieciskās prasmes attīstības nepieciešamību un iespējas kā augsti attīstītas mācīšanās prasmes pamatelementu un mūžizglītības pamatu* (PSI: 128).

Nobeigums

Ekscerpētais materiāls – 100 zinātniskie raksti, no kuriem 67 attiecināmi uz sociālo zinātņu jomu, bet 33 uz humanitārajām zinātnēm – nav vienādi vērtējams attiecībā uz raksta autoru izvēli mērķa formulēšanai (sk. 2. tabulu). Mērķis – ne konkrēts, ne domājams – nav konstatējams 22,39 % sociālo zinātņu rakstu un 42,43 % humanitāro zinātņu rakstu. Tikai vienā gadījumā no 33 humanitāro zinātņu rakstiem lietots vārds "mērķis"; tāpat vienā gadījumā runāts par "pētījuma uzdevumu" un vienā gadījumā – par "raksta saturisko kodolu". Salīdzinoši sociālo zinātņu rakstos vārds "mērķis" figurē 28 rakstos. Rezultātā jāsecina, ka sociālo zinātņu rakstu autori mērķa formulēšanai pievērš lielāku uzmanību nekā humanitāro zinātņu rakstu autori.

Mērķa formulējums sociālo un humanitāro zinātņu rakstos

2. tabula

Zinātņu nozare	Rādītāji % (un skaitliski)		
	formulēts raksta mērķis vai domājamais mērķis	t. sk. formulējumā izmantots vārds "mērķis"	raksta mērķis nav formulēts
Sociālās zinātnes (67 raksti)	77,61 (52)	53,84 (28)	22,39 (15)
Humanitārās zinātnes (33 raksti)	57,57 (19)	5,26 (1)	42,43 (14)

Avoti

1. *Ekonomika un vadības zinātne* (2006) : Latvijas Universitātes raksti, 696. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
2. *Komunikācija* : kultūras un vēstures diskurss (2005) : Latvijas Universitātes raksti, 683. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
3. *Literatūrzinātne, folkloristika, māksla* : krājumam "Tā neredzīga Indriķa dziesmas" (1806) – 200 gadi. Jura Alunāna krājumam "Dziesmiņas" (1856) – 150 gadi (2008) : Latvijas Universitātes raksti, 731. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
4. *Pedagoģija un skolotāju izglītība* (2006) : Latvijas Universitātes raksti, 700. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
5. *Sociloģija* : socioloģijai Latvijā – 40 (2008) : Latvijas Universitātes raksti, 736. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
6. *Valodniecība* : latvistika (2008) : Latvijas Universitātes raksti, 728. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.

Bibliogrāfija

1. Baltiņš, Māris. (2003) Zinātniskā raksta struktūrelementi. No: *Konferences "Zinātnes valoda" materiāli*. Rīga : Valsts valodas komisija, 5.–11. lpp.
2. Eko, Umberto. (2005) *Kā uzrakstīt diplomdarbu* : humanitārās zinātnes. Rīga : Jāņa Rozes apgāds.
3. Gemsts, Visvaldis. (1981) *Zinātniskā darba izklāsts*. Rīga : Rīgas Politehniskais institūts.
4. Geske, Andrejs, Grīnfelds, Andris. (2006) *Izglītības pētniecība*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.
5. Kristapsone, Silvija. (2008) *Zinātniskā pētniecība studiju procesā*. Rīga : Biznesa augstskola Turība.
6. *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. (2000) Sast. autoru kolektīvs Valentīnas Skujiņas vad. Rīga : Zvaigzne ABC.
7. Rozenvalde, Inta. (2007). Akadēmiskās rakstīšanas kompleksais raksturs. No: *Latviešu valoda – pastāvīgā un mainīgā* : Valsts valodas komisija. Raksti. 3. sēj. Rīga : Valsts valodas komisija, 71.–82. lpp.
8. Rozenvalde, Inta, Jansone, Ilga. (2003) Gatavojam publikāciju. Par ko jādomā? No: *Konferences "Zinātnes valoda" materiāli*. Rīga : Valsts valodas komisija, 44.–51. lpp.
9. Samuseviča, Alīda. (2000) *Pētnieciskais process pedagoģijā*. Liepāja : LPA.
10. Špona, Ausma, Čehlova, Zoja. (2004) *Pētniecība pedagoģijā*. Rīga : RaKa.
11. Torgāns, Kalvis. (2001) *Juridiskā pētījuma rakstīšana* : padomi zinātniskajam darbam. Rīga : TNA.

Ilze Štrausa

FLORA BIJUŠĀ DOBELES RAJONA LATVISKAS CILMES MĀJVĀRDOS: DERIVATĪVAIS ASPEKTS

Abstract
The paper presents a derivational analysis of homestead names of Latvian origin, found in the former Dobele region, which are derived from common names for various plants or their parts. The source has been a telephone directory *Dobele 2005* (10th edition) that contains all in all 271 homestead names of this kind, including 146 names of dissimilar meaning.
Since in some cases the etymological semantics, or the motivation, of the particular homestead names is not definitely known (a deanthroponymic motivation is possible too), a derivative analysis of these names is sometimes a bit problematic. The homestead names have been analysed as place-names of flora semantics and, in some cases, several hypotheses have been offered regarding their semantics, as well as derivation.
Most of the homestead names discussed in the paper are **primary names**. They are all desubstantive toponyms (*Pīlādži*, *Smilgas*, *Rutki*, *Čiekuri*). The group of **secondary names** includes three subdivisions: suffixal derivatives (*Skariņas*, *Eglītes*, *Kļavnieki*, *Priedēni*, *Ogaiņi*), compound words (*Jaunoši*, *Bērzmeži*, *Liepkalni*), and collocations (*Lielie Zirņi*, *Mazie Zirņi*).
***Atslēgas vārdi**: onomastika, mājvārdi, derivācija, pirmatnīgi nosaukumi, sekundāri nosaukumi.*

Latvijas dienvidrietumos, kur Zemgales līdzenuma plašumi ar gleznaināmupju ielejām pāriet Austrumkursas augstienē, atrodas viens no 26 bijušajiem Latvijas rajoniem – Dobeles rajons, kura teritorijā saskaņā ar administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumu kopš 2009. gada 1. jūlija ir trīs novadi: Dobeles novads (ietilpst Dobeles pilsēta, Annenieku, Auru, Bērzes, Bikstu, Dobeles, Jaunbērzes, Krimūnu, Naudītes, Penkules, Zebrenes pagasts), Auces novads (ietilpst Auces pilsēta, Bēnes, Īles, Lielauces, Ukru un Vītiņu pagasts) un Tērvetes novads (ietilpst Tērvetes, Augstkalnes un Bukaišu pagasts).

Izmantojot par avotu telefonu grāmatas *Dobele 2005* (10. izdevums) alfabētisko daļu *Firmu un privāto abonentu alfabētiskais saraksts*, kas aizņem lielāko daļu minētās telefonu grāmatas (46.–93. lpp.), meklēti bijušā Dobeles rajona latviskas cilmes mājvārdi, kuros parādās dažādu augu valsts pārstāvju apzīmējumi. Par latviskas cilmes onīmiem tiek uzskatīti īpašvārdi, kas darināti no latviešu valodas apelatīviem (vai citiem latviešu valodas onīmiem), kaut arī ģenētiski daudziem no tiem var būt arī nelatviska (ģermāniska, lietuviska, slāviska, somugriska u. c.) cilme. Tātad par latviskas cilmes mājvārdiem uzskatīti vietvārdi, kas darināti no kāda mantota vai aizgūta latviešu valodas sugasvārda vai latviešu īpašvārda. Ekscerpētajos mājvārdos ietverti koku, krūmu un sīkkrūmu nosaukumi (144 mājvārdi, piemēram, *Ābeles*, *Ceriņi*, *Vītoliņi*, *Pīlādži*), puķu, zāļu un liānu nosaukumi (54 mājvārdi, piemēram, *Rozītes*, *Smilgas*, *Apiņi*, *Vīnrozes*), kultūraugu nosaukumi (15 mājvārdi[1]), piemēram, *Burkāni*, *Zirņi*, *Kviesīši*) un auga daļu nosaukumi (58 mājvārdi, piemēram, *Rogas*, *Salmiņi*, *Asni*, *Graudiņi*). Kopskaitā minētajā avotā konstatēts 271 šāds mājvārds, bet savstarpēji atšķirīgi – 146 vietvārdi. Tikai pa vienai reizei bijušajā Dobeles rajonā sastopami 95 ekscerpētie vietvārdi (piemēram, *Mežābeles* Augstkalnē, *Narcises* Bērzē, *Kviesīši* Bēnē, *Asni* Bikstos).

Tā kā konkrēto mājvārdu etimoloģiskā semantika jeb motivācija lielākoties nav droši zināma (tie var būt gan floras semantikas vietvārdi (dominējošā semantiskā grupa), gan antroponīmiskas cilmes vietvārdi (darināti no floras semantikas uzvārdiem vai priekšvārdiem; atcerēsimies, ka gan Latvijā (skat., piemēram, Šmits 1922: 979), gan Lietuvā (īpaši Latvijas pierobežā, skat. Endzelytė 2003: 573, 574; 2004: 9–11) ir ļoti izplatīta vietvārdu, it īpaši oikonīmu un mikrotoponīmu, darināšana no uzvārdiem, tāpēc nereti mājvārdiem etimonu lomā varētu būt no sugasvārdiem darināti antroponīmi)), līdz ar to nedaudz apgrūtināta ir arī šo mājvārdu derivatīvā analīze (tā balstīta uz formālām pazīmēm). Mājvārdi analizēti kā floras semantikas vietvārdi, dažkārt izsakot arī vairākas hipotēzes gan par to semantiku, gan derivāciju. Analizējot ekscerpētos mājvārdus no derivācijas viedokļa, par metodoloģisko pamatu ņemta lietuviešu pētnieka Aleksandra Vanaga hidronīmu darināšanas analīze (Vanagas 1970); analoģisku pieeju Latvijas limnonīmu analīzē izmantojusi arī Laimute Balode savā doktora disertācijā par ezeru nosaukumu derivāciju (Балоде 1985), kas uzskatāma par nozīmīgāko šādas ievirzes darbu Latvijas vietvārdu izpētē (skat. arī Balode 1983; 1985; 1990).

Jāuzsver, ka strukturāli derivatīvā toponīmu analīze atšķiras no strukturāli morfoloģiskās analīzes, jo tiek noskaidrots nevis tikai vārda morfoloģiskais sastāvs, bet gan konstatēti topoformanti. Respektīvi, ja valodā jau eksistē atbilstošs apelatīvs vai cits toponīms, vai antroponīms, kas darināts ar kādu formantu, tad šis formants vairs netiek izdalīts kā toponīma derivācijas formants (skat. Balode 1985: 46). Citiem vārdiem sakot, par pirmatnīgiem toponīmiem onomastikā pieņemts uzskatīt arī tādas leksēmas, kas no morfoloģiskās derivācijas viedokļa ir sekundāras jeb atvasinātas (ja apelatīvs, nemainot savu formu, ir pārtapis toponīmā, tad no toponīmiskās derivācijas viedokļa šis vietvārds ir jāuzskata par pirmatnīgu) (Balode 1990: 149). Tāpēc pirmatnīgo nosaukumu grupā ietilpst vietvārdi, kuriem nav nekādu atvasināšanas pazīmju (Balode 1983: 27), pirmatnīgie nosaukumi radušies nulles afiksācijas ceļā. Te gan jāpiebilst, ka visi ekscerpētie mājvārdi, kā jau tas Zemgalei raksturīgi, ir daudzskaitlinieki. Tāpēc no derivācijas viedokļa te varētu izvirzīt teorētisku problēmu – vai mājvārdi darināti no apelatīva (vai cita onīma) daudzskaitļa, vai arī daudzskaitļa veidošana ietilpst vietvārdu darināšanā. Rakstā mājvārdi, kas sakrīt ar etimona daudzskaitļa nominatīva formu (vai varbūt tomēr darināti no etimona regulāri), uzskatīti par pirmatnīgiem nosaukumiem, resp., daudzskaitļa nominatīva galotne netiek uzskatīta par toponīmisko derivācijas līdzekli (šādu pieeju izmanto arī lietuviešu onomasts A. Vanags, pirmatnīgo nosaukumu grupā iekļaujot, piemēram, tādus hidronīmus kā *Lìnkiai* < daudzskaitlis no *lìnkis* (Vanagas 1970: 36), *Šaltìniai* < daudzskaitlis no *šaltìnis* (Vanagas 1970: 37), *Vìngiai* < daudzskaitlis no *vìngis* (Vanagas 1970: 38) u. c.). Līdz ar to lielākā daļa

analizēto mājvārdu (resp., 177, no kuriem savstarpēji atšķirīgi ir 89) ir **pirmatnīgi nosaukumi**. Tie visi, protams, ir desubstantīvie toponīmi, resp., darināti no substantīviem. Pirmatnīgo nosaukumu grupā ir mājvārdi, kuros ietverti gan koku, krūmu un sīkkrūmu nosaukumi (*Akācijas* (6 ×), *Alkšņi*, *Ābeles* (2 ×), *Bērzi* (3 ×), *Ceriņi* (10 ×), *Egles*, *Gobas* (3 ×), *Ievas* (4 ×), *Īves*, *Jasmīni* (2 ×), *Kadiķi* (2 ×), *Kastaņas*, *Klintenes*, *Kļavas* (8 ×), *Ķirši*, *Lapegles*, *Lazdas*, *Liepas* (5 ×), *Mežābeles*, *Oši* (2 ×), *Ozoli* (9 ×), *Paegļi*, *Palmas*, *Papeles*, *Pīlādži* (4 ×), *Plūmes*, *Priedes* (2 ×), *Segliņi*, *Tūjas*, (?) *Vaivari*, *Vaivariņi* (2 ×), *Virši*, *Vīksnas*, *Vīkšņi*, *Vītoli* (2 ×)), gan puķu, zāļu un liānu nosaukumi (*Apiņi* (5 ×), *Asteres*, *Āboliņi*, *Ābuli*, *Gundegas* (6 ×), *Kalmes* (2 ×), *Kliņģeres*, *Kosas*, *Lilijas*, *Madaras* (4 ×), *Magones* (3 ×), *Meldri* (3 ×), *Mētras*, *Narcises*, *Niedras*, *Niedres*, *Orhidejas*, *Papardes*, *Rozes* (2 ×), *Skalbes*, *Smilgas* (3 ×), *Vizbuļi*, *Vīnrozes*), gan kultūraugu nosaukumi (*Avenes*, *Burkāni*, *Griķi* (2 ×), *Kāļi*, *Kvieši* (2 ×), *Rutki*, *Zirņi* (2 ×)), gan auga daļu un attīstības stadiju nosaukumi (*Akoti*, *Asni*, *Atvases* (2 ×), *Āboli*, *Bumbieri*, *Celmi*, *Ceri*, *Čiekuri* (2 ×), *Ievziedi*, *Kastaņi* (2 ×), *Kodoli*, *Liepzari*, *Liepziedi* (2 ×), *Pumpuri*, *Pūpoli* (3 ×), *Rieksti*, *Rogas* (2 ×), *Skaras*, *Skujas*, *Stādi*, *Stiebri*, *Vārpas* (5 ×), *Ziedi* (2 ×), *Zīles* (4 ×)). Domājams gan, ka ne visi šajā grupā ievietotie mājvārdi darināti no apelatīva, jo, kā zināms, vietvārdi var būt darināti arī no antroponīmiem, turklāt latviešu onomastikā ir izplatīti ne tikai floras semantikas vietvārdi, bet arī uzvārdi un pat priekšvārdi. Salīdzinājumam jāteic, ka par materiāla avotu izmantotajā telefonu grāmatā *Dobele 2005* ekscerpētajiem savstarpēji atšķirīgajiem dažādu derivatīvo grupu pārstāvētajiem mājvārdiem atbilst 66 tajā minētie uzvārdi (*Burkāns*, *Griķis*, *Vītols*, *Vītoliņš*, *Smilga*, *Virsis*, *Ziediņš* u. c.), bet *Tavā vārdadienu kalendārā 2005*, *2006*, *2007* (TVK 2004) kā priekšvārdi sastopami 19 rakstā analizētie mājvārdi (*Lilija*, *Madara*, *Narcise*, *Orhideja*, *Roze* u. c.).

Pirmatnīgo nosaukumu grupā iekļauts arī mājvārds *Vīkšņi*, kas, visticamāk, darināts no izlokšņu formas *vīksnis* (ME IV 636), līdz ar to nebūtu uzskatāms par galotnes derivātu.

Sekundāro nosaukumu grupu savukārt pārstāv trīs paveidi, no kuriem populārākais ir sufiksālie derivāti. Visbiežāk šīs grupas analizētie mājvārdi darināti ar deminutīvpiedēkļiem[2]

-iņ- (*Bērziņi* (6 ×), *Ieviņas* (3 ×), *Kārkliņi* (2 ×), *Kļaviņas* (2 ×), *Kļaviņi*, *Kociņi*, *Krūmiņi*, *Lagzdiņi*, *Lazdiņas*, *Lazdiņi*, *Liepiņas* (4 ×), *Ozoliņi* (4 ×), *Vītoliņi* (2 ×); *Graudiņi*, *Lapiņas* (2 ×), *Lukstiņi*, *Riekstiņi* (3 ×), *Salmiņi* (2 ×), *Skariņas*, *Skujiņas*, *Vārpiņas*, *Zariņi* (3 ×), *Ziediņi* (3 ×)) vai *–īt-* (*Apsītes*, *Ābelītes* (3 ×), *Eglītes* (4 ×), *Mežrozītes*, *Osīši*, *Priedītes*; *Apinīši*, *Puķītes*, *Rozītes* (4 ×), *Zālītes* (3 ×); *Kviesīši*, *Rudzīši*, *Zemenītes*). Jāpiebilst gan, ka vietvārdu darināšanā konkrētās pamazinājuma nozīmes var arī nebūt (Mllvg 1959: 120, 130).

Jāatzīst arī, ka daļa šo mājvārdu varētu būt darināti no attiecīgajiem uzvārdiem (antroponīmiskas cilmes mājvārdi), līdz ar to tie būtu pirmatnīgi nosaukumi. Par šādu mājvārda derivācijas ceļu jo īpaši I domāt mājvārds *Riekstiņi* Krimūnās, kuros dzīvo *Riekstiņi* (uzvārds); ja vien nav bijis pretējs (tiesa gan, šoreiz mazāk ticams) process, resp., uzvārds radies no varbūtēji sena mājvārda (analoģiska situācija ir ar pirmatnīgo nosaukumu grupā ievietoto Bērzes pagasta mājvārdu *Āboli,* kur dzīvo *Āboli*). Uzmanība jāpievērš vēl dažiem mājvārdiem (*Kļaviņi, Lazdiņi, Lagzdiņi*), kas, ja vien nav darināti no uzvārdiem (līdz ar to būtu pirmatnīgi nosaukumi), visticamāk, darināti no izlokšņu formām (sal., *kļavs* (ME II 239), *lazds* (ME II 433), *lagzds* (EH I 710)), tādējādi galotne nav papildu derivatīvais līdzeklis.

Kā liecina ekscerpētais materiāls, no 19 augu vai to daļu nosaukumiem darināti bijušā Dobeles rajona mājvārdi gan bez deminutīvpiedēkļa (pirmatnīgie nosaukumi), gan ar to (sufiksālie derivāti): *Ābeles* un *Ābelītes, Bērzi* un *Bērziņi, Egles* un *Eglītes, Ievas* un *Ieviņas, Kļavas* un *Kļaviņas, Lazdas* un *Lazdiņas, Liepas* un *Liepiņas, Oši* un *Osīši, Ozoli* un *Ozoliņi, Priedes* un *Priedītes, Vītoli* un *Vītoliņi*; *Apiņi* un *Apinīši, Rozes* un *Rozītes*; *Kvieši* un *Kviesīši*; *Rieksti* un *Riekstiņi, Skaras* un *Skariņas, Skujas* un *Skujiņas, Vārpas* un *Vārpiņas, Ziedi* un *Ziediņi*. Zīmīgi, ka 12 gadījumos šādi vārdu pāri atrodami vienā un tajā pašā pagastā: Auros *Ievas* un *Ieviņas, Vārpas* un *Vārpiņas*, Bēnē *Rozes* un *Rozītes*, Bērzē *Bērzi* un *Bērziņi, Egles* un *Eglītes*, Bukaišos *Rozes* un *Rozītes*, Krimūnās *Ozoli* un *Ozoliņi, Rieksti* un *Riekstiņi,* Penkulē *Ievas* un *Ieviņas*, Tērvetē *Ābeles* un *Ābelītes, Liepas* un *Liepiņas, Ozoli* un *Ozoliņi*. Vairākkārt tas, domājams, radies tāpēc, ka vārds, kādu savai mājai kārojis tās īpašnieks, pagastā jau ir bijis, tāpēc vajadzējis izvēlēties citu (salīdzinājumam skat. Štrausa 2010: 57, 58). Dažkārt tad patiesi arī tiek izdomāts kāds cits vārds. Taču vēl viena izeja šādā situācijā varētu būt: neatteikties no savām vēlmēm, nedomāt citu vārdu, bet veikt tikai nelielas korekcijas, piemēram, savas mājas nosaukumu darināt ar kādu piedēkli (visbiežāk tieši ar deminutīvpiedēkļi *-iņ-* vai *-īt-*, ko varam saukt arī par topoformantu).

Pieci ekscerpētie mājvārdi darināti ar citiem piedēkļiem: *-niek-* (*Kļavnieki*), *-ēn-* (*Krūklēni, Priedēni*) un *-aiņ-* (*Ogaiņi,* (?) *Bērzaiņi*; pēdējais gan varētu būt arī galotnes derivāts – ja tā etimons ir *bẽrzaine* ‘das Birkengehege’ (ME I 292)).

Tikai divi ekscerpētie mājvārdi ir <u>vārdkopas</u> – kvalitatīvās vārdkopas, jo to 1. komponents ir adjektīvs nominatīvā. Abi šīs grupas mājvārdi – *Lielie Zirņi* un *Mazie Zirņi* – atrodas Naudītē. Taču telefongrāmatā Naudītē nav fiksēts mājvārds *Zirņi* (domājams, ka šāds mājvārds šeit tomēr ir vai ir bijis). Kā norādījusi L. Balode, īpašības vārds objekta nosaukumā izsaka visraksturīgāko objekta pazīmi, ir it kā savdabīgs apzīmētājs, tāpēc šāda tipa vietvārdus varētu dēvēt par raksturotājtoponīmiem (Balode 1983: 31). Arī minētajos mājvārdos īpašības

vārds, kas veido vārdkopas pirmo komponentu, domājams, rāda objektu raksturojošu pazīmi, jo acīmredzot *Lielie Zirņi* ir lielāki par *Mazajiem Zirņiem*.

Savukārt 16 (no tiem 14 savstarpēji atšķirīgi) mājvārdi no strukturāli derivatīvās toponīmu analīzes viedokļa ir salikteņi (par toponīmisko salikteni tiek uzskatīts vietvārds, kas darināts no diviem vārdiem un latviešu valodā nav sastopams kā sugasvārds; savukārt tādi mājvārdi kā *Mežābeles*, *Liepzari*, *Liepziedi* u. c. no strukturāli derivatīvās toponīmu analīzes viedokļa tiek uzskatīti par pirmatnīgajiem nosaukumiem). Trim no toponīmiskajiem salikteņiem (mājvārdiem *Jaunoši*, *Lieloši* un *Vecliepas*) pirmais komponents ir īpašības vārds, kas (līdzīgi kā iepriekš minētajās vārdkopās) rāda objektu raksturojošu pazīmi. Pārējiem vietvārdiem abi komponenti ir substantīvi: 1. komponents ir kāds floras valsts pārstāvju apzīmējums (to veido apelatīva sakne vai apelatīva daudzskaitļa ģenitīva forma), 2. komponents – kāda fizioģeogrāfiska leksēma (*Bērzkalni*, *Bērzkrasti*, *Bērzmeži*, *Bērzupes*, *Bērzupji* (2 ×), *Liepkalni*, *Oškalni* (2 ×), *Ošukalni*, *Puķukalni*, *Rožlejas*). Izņēmums ir vienīgi mājvārds *Liepkauli*; iespējama gan arī šā mājvārda iekļaušana pirmatnīgo nosaukumu grupā (sal. *liepkauls* Wessen [Zasā] „lūkus plêšuot atplē*f*stais kuoks" (ME II 504)).

Mājvārda *Bērzupji* 2. komponentu, iespējams, veido nevis latviešu literārās valodas apelatīvs *upe* (ME IV 300), bet gan izlokšņu forma *upis* (ME IV 300, 301); tādā gadījumā arī šeit (līdzīgi kā ar iepriekš minētajiem mājvārdiem *Kļaviņi*, *Lazdiņi*, *Lagzdiņi*) galotne nebūtu uzskatāma kā papildu derivatīvais līdzeklis. Taču uzmanību saista arī tas, ka mājvārdi *Bērzupes* un *Bērzupji* atrodas vienā pagastā (Bikstos), kas tomēr vedina domāt par vēl vienu mājvārda *Bērzupji* iespējamo derivācijas veidu, resp., varbūt tas ar derivatīvo galotni darināts no mājvārda *Bērzupes*. Bet nevar izslēgt iespēju arī par šo mājvārdu darināšanu no uzvārdiem, kaut gan šoreiz šī ir mazāk ticama versija.

Ekscerpētais materiāls rāda, ka visvairāk savstarpēji atšķirīgu derivātu darināts no leksēmām *bērzs*, *liepa*, *osis*: no leksēmas *bērzs* darināti mājvārdi *Bērzi*, *Bērziņi*, *Bērzaiņi*, *Bērzkalni*, *Bērzkrasti*, *Bērzmeži*, *Bērzupes* un *Bērzupji*, no leksēmas *liepa* – mājvārdi *Liepas*, *Liepiņas*, *Liepkalni*, *Liepkauli*, *Liepdari*, *Vecliepas*, iespējams, arī *Liepzari* un *Liepziedi*, bet no leksēmas *osis* – mājvārdi *Oši*, *Osīši*, *Lieloši*, *Oškalni*, *Ošukalni*, *Jaunoši*.

Analizētais materiāls arī rāda, cik svarīgi, veicot vietvārdu derivatīvo analīzi, ir zināt vietvārdu etimoloģiju un sākotnējo semantiku; īstenībā kārtējo reizi jāatzīst, ka vietvārdu etimoloģiskā, semantiskā un derivatīvā analīze īsti pilnvērtīgi ir veicama tikai kompleksi – kā to savulaik Lietuvas hidronīmu izpētē uzskatāmi ir parādījis Aleksandrs Vanags.

Bibliogrāfija

1. Balode, L. (1983) Īpašības vārds Latvijas PSR ezeru nosaukumu darināšanā. *Latvijas PSR ZA Vēstis*. Nr. 1: 25.–34.
2. Balode, L. (1985) Latvijas PSR ezeru nosaukumu sufiksālā derivācija. *Latvijas PSR ZA Vēstis*. Nr. 2: 46.–64.
3. Balode, L. (1990) Pirmatnīgie ezeru nosaukumi latviešu valodā. No: *Onomastica Lettica*. Rīga: „Zinātne", 149.–181.
4. EH (1934–1946) Endzelīns, J., Hauzenberga, E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai.* 1.–2. sēj. Rīga: Kultūras fonda izdevums.
5. Endzelytė, R. (2003) Šiaurės panevėžiškių vietovardžiai. In: *Žmogus kalbos erdvėje*. Kaunas, 566.–575.
6. Endzelytė, R. (2004) Asmenvardinės kilmės vietų vardai Šiaurės vidurio Lietuvoje. In: *Naujausi humanitariniai tyrinėjimai. Respublikinė doktorantų mokslinė konferencija*. Vilnius, 9.–11.
7. ME (1923–1932) Mīlenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga: apgāds „Latvju grāmata" (1. sēj.), Kultūras fonda izdevums (2.–4. sēj.)
8. Mllvg (1959) *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I.* Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
9. Šmits, P. (1922) Latvijas vietu vārdi [kritika par J. Endzelīna *Latvijas vietu vārdiem*, I d. Rīga, 1922]. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 9: 978.–982.
10. Štrausa, I. (2010) Daži vērojumi par jaunākajiem nekustamo īpašumu nosaukumiem Ukros. No: *No vārda līdz vārdnīcai. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 137. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 57.–58.
11. TVK (2004) *Tavs vārdadienu kalendārs 2005, 2006, 2007.* Rīga: Nordik.
12. Vanagas, A. (1970) *Lietuvos TSR hidronimų daryba.* Vilnius: „Mintis".
13. Балоде, Л. (1985) *Образование названий озер Латвийской ССР. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук.* Рига.

[1] Tā kā mājvārdi, kuros ietverti dažādu augļu koku un krāšņumkrūmu nosaukumi (piemēram, *Ābeles*, *Jasmīni*, *Ķirši* u. c.), ievietoti grupā pie mājvārdiem, kuros ietverti koku, krūmu un sīkkrūmu nosaukumi, bet oikonīmi, kuros ietverti dārza puķu nosaukumi (piemēram, *Narcises*, *Asteres*, *Rozes*) ievietoti grupā pie mājvārdiem, kuros ietverti puķu, zāļu un liānu nosaukumi, šī semantiskā apakšgrupa nav visai plaša.

[2] Par sufiksālajiem derivātiem uzskatīti arī deminutīvi (kā to dara, piemēram, A. Vanags, analizējot Lietuvas hidronīmus (Vanagas 1970) un L. Balode, analizējot Latvijas limnonīmus (Balode 1985)), kaut gan šādu viedokli varētu arī apstrīdēt, jo mājvārdu etimons (apelatīvs vai onīms) varētu būt deminutīvs.

Laura Treimane

MAIKLA HALIDEJA SISTĒMISKI FUNKCIONĀLĀ TEORIJA UN TĀS LATVISKOŠANAS ASPEKTI

Abstract
The origins of the systemic functional theory can be traced back to the beginning of the 20th century. The seminal work of the Swiss linguist Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale* defined the basis for the study of language as a semiotic system characteristic of the schools of Structural linguistics. Systemic functional theory can be considered an offspring of the so-called London school founded by London University College Professor John Firth. Firth saw language as a structure of systems of *choices* related to systems of *meaning*. This view was later elaborated and put into practice by Firth's student Michael Halliday. Since Halliday's first publication in the 1960s his systemic functional theory has become an influential linguistic trend that seeks to provide a framework to analyze language as *social semiotic* – a system of choices that realizes its function in a social context. Despite the fame, Halliday's works remain undiscovered by the Latvian reader. This is very much a terminological issue, since Halliday's theory abounds in coinages so far uncovered in Latvian linguistic terminology. The present article discusses the problems of translating such terms as *register, field, tenor, mode, lexicogrammar*, etc., emphasizing the importance of introducing new concepts in Latvian linguistics so that new approaches to language analysis can be explored.
***Atslēgas vārdi**: valoda, sistēma, funkcija, termins, izvēle.*

Sistēmiski funkcionālā teorija ir britu valodnieka Maikla Halideja teorētisko atziņu un praktisko pētījumu kvintesence. Rakstā sniegts pārskats par valodnieciskās domas attīstību Eiropā kopš 20. gadsimta sākuma, kas ir būtisks atskaites punkts sistēmiski funkcionālās teorijas izveidē. Sniegts sistēmiski funkcionālās teorijas raksturojums un analizēta terminoloģija, izvērtējot, cik lielā mērā tā ir ietverta latviešu valodniecības terminu avotos un kādi ir iespējamie tulkošanas risinājumi.

20. gadsimta sākumā Eiropā notiek pavērsiens valodnieciskās domas attīstībā. Ar Šveices izcelsmes valodnieka, semiotiķa Ferdinanda de Sosīra (*Ferdinand de Saussure*, 1857 - 1913) vispārīgās valodniecības kursu *Cours de linguistique générale* (1906 – 1911) sākas strukturālās valodniecības uzplaukums. Sosīrs uzsvēra valodas semiotisko raksturu – valoda ir savstarpēji saistītu elementu jeb *zīmju* sistēma, kurā elementam piemīt vērtība tikai attiecībā pret citiem elementiem sistēmā, līdzīgi kā šaha spēles kauliņa vērtību nosaka tā pozīcija uz spēles lauciņa. Sosīra traktējumā valodas sistēmu veido lingvistisku formu paradigmas (savstarpēji izslēdzošu lingvistiku vienību kopas) un lingvistisku formu sintagmas (lineāru, savstarpēji saistītu lingvistiku vienību virknējumi). Sosīrs akcentēja valodas sinhroniskās pētniecības nozīmīgumu pretstatā diahroniskajai jeb vēsturiskai pētniecībai, kas dominēja 19. gadsimta valodniecībā. Valodas lietotājam nav būtiski, kā valoda ir attīstījusies laika dimensijā, nozīme ir tikai tās pašreizējam stāvoklim – *état de langue* (Sampson 1987: 37). Kā sinhroniskās pētniecības objekts Sosīru galvenokārt interesēja valoda kā abstrakta sistēma kolektīva apziņā (*la langue*), kamēr valoda kā individuāls runas akts (*la parole*) tika uzskatīts vien par šīs sistēmas izpausmi. Sosīra novatoriskās idejas atbalsojās citur Eiropā un ASV, kur paralēli vai nedaudz vēlāk veidojās sinhroniskās valodniecības strāvojumi, kas lielākā vai

mazākā mērā izmantoja F. Sosīra teorijas – funkcionālisms (Prāga, Londona), glosemātisms (Kopenhāgena), deskriptīvisms (Jēla) (Nītiņa 2007; Joseph, Love, Taylor 2001).

Sistēmiski funkcionālās teorijas saknes meklējamas britu funkcionālisma jeb tā sauktās Londonas skolas tradīcijā, par kuras pamatlicēju tiek uzskatīts Londonas universitātes profesors Džons Fērts (*John Rupert Firth,* 1890 - 1969). Līdzīgi Sosīram, kurš uzsvēra izvēles principu valodā, Fērts uzskatīja, ka valodas sintakse ir savstarpēji izslēdzošu izvēles sistēmu kopums. Sintaktiskās sistēmas ir saistītas ar noteiktu semantisku izvēli – nozīmi jeb *funkciju*. Sintaktiskā analīze Londonas skolas tradīcijā tādēļ tika dēvēta par *sistēmisko gramatiku* (Sampson 1987: 227). Fērta teorētiskos sintakses principus praksē sāka izmantot viņa students un vēlāk arī Londonas universitātes profesors Maikls Halidejs (*Michael Alexander Kirkwood Halliday,* dz. 1925), kura vārds valodniecībā pirmo reizi plašāk izskanēja 20. gadsimta 60. gados, kad tika publicēts viņa pirmais pētījums „Ķīniešu valodas gramatiskās kategorijas". Smēlies iedvesmu Ferdinanda Sosīra, Džona Fērta, kā arī Prāgas un Kopenhāgenas skolas domātāju Vilema Matēziusa, Romāna Jakobsona, Luisa Jelmsleva darbos, Halidejs centās izveidot valodas izpētes modeli, kas ļautu aptvert visus valodas aspektus (Halliday, Webster 2009a: 2).

Sistēmiski funkcionālo teoriju raksturo četras pamatnostādnes. Valoda ir:

1) funkcionāla sistēma - valodas lietojumam piemīt noteikta funkcija; 2) semantiska sistēma – valodas funkcija ir izteikt nozīmi, jēgu; 3) kontekstatkarīga sistēma – nozīmes realizāciju ietekmē valodas lietojuma situatīvais konteksts; 4) semiotiska sistēma - valodas lietošana ir semiotisks process, t.i., nozīme tiek veidota *izvēloties.* Citiem vārdiem, sistēmiski funkcionālā teorija skata valodu kā „sociāli semiotisku" parādību (*language as social semiotic*) un pēta, kā valoda funkcionē sabiedrībā ikdienas situācijās (Eggins 2004: 3). Šodien, pateicoties plašajam Halideja un viņa līdzautoru darbu klāstam, sistēmiski funkcionālā teorija ir kļuvusi par ietekmīgu valodniecības virzienu. Tomēr, par spīti atpazīstamībai pasaulē, latviešu valodniecības avotos šis virziens nav plaši aprakstīts. Izņemot atsevišķu autoru pētījumus (Karapetjana 2007; Saulīte 2009), Halideja teorija latviešu valodniecībā ir maz apskatīta, līdz ar to nav apgūta arī tās terminoloģija. Kā atzīst Valentīna Skujiņa, termini ir ne tikai zinātniskās domas attīstības rezultāts, bet arī tās attīstības veicinātāji (Skujiņa 2002: 113), tāpēc, lai runātu par sistēmiski funkcionālās valodniecības perspektīvām Latvijā, ir svarīgi iepazīt tās terminoloģiju.

Šajā pētījumā izmantotas divas latviešu valodā izdotas valodniecības terminoloģijas vārdnīcas - *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* (LU LVI 2007) un *Valodniecības terminu vārdnīca* (Latvijas valsts izdevniecība 1963), kā arī interneta avoti (interneta enciklopēdija *Letonika,* interneta terminu bāze *EurotermBank*). Kā nozīmīgākais

avots jāmin 2007. gada vārdnīcas izdevums (turpmāk tekstā - LVI 2007), kas ir jaunākais un arī saturiski apjomīgākais šobrīd pieejamais terminu apkopojums valodniecībā. Izdevumā visiem latviešu terminiem doti to ekvivalenti angļu, vācu un krievu valodā, kas ļauj ērti pārskatīt terminu atveidojumus trīs lielākajās zinātnes valodās. Diemžēl sistēmiski funkcionālās valodniecības terminoloģija šajā vārdnīcā ietverta pārāk maz, lai lasītājs gūtu kaut vispārēju priekšstatu par šī virziena pamatjēdzienu sistēmu. Arī pats virziena nosaukums vārdnīcā nav ietverts, lai gan ir skaidroti tādi termini kā *sistēmisms* (LVI 2007: 360) un *funkcionālā gramatika* (LVI 2007: 125). V. Skujiņa uzsver, ka terminam svarīga ir gan nominatīvā, gan definitīvā funkcija, jo tas gan nosauc jeb nominē nozares jēdzienu, gan iezīmē, definē to minimāliem izteiksmes līdzekļiem maksimāli precīzi. Termins var būt ne tikai vārds, bet arī vārdu savienojums jeb vārdkoptermins, ja tas nepieciešams jēdziena būtības precīzākai izteikšanai (Skujiņa 2002: 8). Ņemot vērā šos ieteikumus, turpmāk iztirzāta sistēmiski funkcionālās teorijas terminu ***texture, context of situation, field, tenor, mode, register, lexicogrammar, probabilistic grammar*** tulkošanas problemātika, vienlaikus ieskatoties arī terminu pārstāvēto jēdzienu būtībā.

Sistēmiski funkcionālās analīzes priekšmets ir teksts (Halliday, Webster 2009b: 362). Apskatītajos latviešu valodas avotos teksta definīcija ir atrodama, tāpat ir definēti tādi teksta uzbūves raksturlielumi kā *koherence (sakarīgums)* un *kohēzija (sasaiste)*, kā arī teksta tematiskās struktūras elementi *tēma* un *rēma* (LVI 2007; Letonika). Taču kā apzīmēt teksta uzbūves īpašības kopumā? Sistēmiski funkcionālās teorijas avotos lietots apzīmējums ***texture*** – teksta struktūras īpašību kopums, kas padara tekstu par loģiski sakārtotu un saprotamu valodas vienību, nevis haotisku, nejauši izvēlētu vārdu un teikumu virknējumu (Halliday, Webster 2009b:362). Latviešu valodā iespējamais risinājums ir termins *tekstūra,* kas valodniecībā pagaidām netiek lietots. Teksts pastāv nepārtrauktā mijiedarbībā ar kontekstu. Tradicionāli konteksts tiek skaidrots kā teksts vai teksta daļa, kas palīdz izprast kādas teksta vienības nozīmi. Šāds skaidrojums atrodams arī apskatītajos latviešu valodas avotos. Taču Londonas skolas tradīcijā konteksta izpratne tika ievērojami paplašināta. Antropologs Broņislavs Maļinovskis ieviesa apzīmējumu ***context of situation***, attiecinot to uz situāciju vai apstākļiem, kuros valoda tiek lietota – t.s. ekstralingvistisko realitāti. Maļinovska skatījumā izteikuma nozīmi iespējams izprast tikai saistībā ar tā funkciju dotajā valodas lietojuma situācijā (Robins 1979: 213). Termina *context of situation* atveidošanai 2007. gada valodniecības terminu vārdnīcā iekļauts termins *konsituācija* (LVI 2007: 190), taču iespējams, ka labāks risinājums būtu jau daudzos avotos sastopamais vārdkoptermins *situatīvais konteksts* (Tidriķe 2005; Karapetjana 2007), kurā saglabāts lingvistiskais akcents uz konteksta jēdzienu.

Saskaņā ar sistēmiski funkcionālo teoriju valodas situatīvo kontekstu veido trīs mainīgi lielumi, kas angļu valodā apzīmēti kā ***variables*** (Halliday, Webster 2009b: 55). Latviešu valodā šajā gadījumā risinājums varētu būt *mainīgais*, kas ir matemātikas nozares termins. Tā kā sistēmiskā analīze pēta kvantitatīvas likumsakarības valodā, šeit nav pretrunas. Ieviešot matemātikas terminoloģiju valodniecībā, tiek paplašināts valodas pētniecībā nozīmīgu jēdzienu krājums, kas ļauj uztvert valodu kā matemātiski mērāmu lielumu.

Situatīvā konteksta elementi jeb mainīgie ļauj saprast, kāpēc teksts ir konstruēts tieši tā un ne citādi. Saskaņā ar Halideja teoriju pastāv trīs situatīvā konteksta mainīgie - ***field, tenor*** un ***mode (***Halliday, Hasan 1991: 45; Halliday, Webster 2009b: 55). Šo apzīmējumu latviskos atveidojumus iespējams veidot kā līdztekus terminus zem virsjēdziena *diskurss*, kas vairumā latviešu valodas terminu avotu ir iekļauts. *Field* iespējamais atveidojums ir *diskursa lauks* - sociālais notikums vai darbības joma, kurā ir iesaistīti diskursa dalībnieki. Lauka jēdziens ietver diskursa saturisko aspektu. *Tenor* nosacīti var uzskatīt par *diskursa dalībnieku* - tā subjektīvo attieksmi vai lomu, kāda tam ir dotajā situācijā. Diskursa dalībnieku lomas nosaka statuss sociālajā hierarhijā, vecuma atšķirības, saziņas biežums, emocionālā saikne, utt. *Mode* izsaka veidu, kā notiek diskurss - rakstiski vai mutiski, dialoga vai monologa formā, ietverot vizuālu kontaktu vai ne, utt. Tulkojot *mode* latviešu valodā, grūtības rada apstāklis, ka angļu valodā pastāv līdzīgs termins *mood*. Latviešu valodniecības terminu vārdnīcā *mode* un *mood* ir skaidroti vienādi - kā *izteiksme* (LVI 2007: 172). Šeit vērojama terminoloģiska neprecizitāte, jo angļu gramatikā izteiksmi pieņemts apzīmēt ar terminu *mood,* nevis *mode* – *indicative mood, imperative mood, subjunctive mood* (Quirk, Greenbaum, Leech, Svartvik 2003). Tulkojot ir jāņem vērā, ka *mode* pēc būtības ir kādas darbības paņēmiens vai metode, kamēr *mood* raksturo stāvokli, noskaņojumu (Oxford Advanced Learner's Dictionary 2010: 983, 990). Sistēmiskajā valodniecībā šī nozīmes atšķirība ir atspoguļota, tādēļ aktuāls ir jautājums par nozīmes šķīrumu arī latviešu valodniecībā. Atveidojot *mode,* var lietot apzīmējumu *izpausme*, bet attiecībā uz *mood* saglabāt jau pieņemto apzīmējumu *izteiksme*. Šādi gadījumi vēlreiz apliecina, cik svarīgi zinātnes terminoloģijas izstrādes procesā ņemt vērā pēc iespējas plašāku zinātnes apakšnozaru loku.

Situatīvais konteksts ir būtisks valodas reģistra jēdziena izpratnes elements. *Reģistrs **(register)*** latviešu terminoloģijā nav jaunums, taču jēdziens netiek skaidrots valodniecības kontekstā. Nevienā no apskatītajiem avotiem netika atrasts termina *reģistrs* skaidrojums, lai gan plašsaziņas līdzekļos un internetā sastopams frāzes 'valodas reģistrs' lietojums (Streips 2009). Halideja skatījumā reģistrs ir valodas funkcionāla variācija, kuru valodas lietotājs izvēlas atbilstoši situatīvā konteksta diktētajiem noteikumiem (Halliday, Webster 2009b:428). Proti, dažādās situācijās mēs dažādi lietojam valodu. Atkarībā no darbības jomas un lomas, ko

spēlējam dotajā situācijā – vai tas būtu pusdienojot restorānā, iepērkoties, rakstot darba pieteikumu vai tērzējot internetā – mums nepieciešams pārvaldīt attiecīgo valodas reģistru, lai saziņa noritētu sekmīgi. Halidejs uzsver, ka reģistrs pirmkārt ir semantiska jeb nozīmes izvēle, ko nosaka situatīvā konteksta mainīgo (*diskursa lauka, dalībnieka* un *izpausmes*) savstarpējā attieksme. „*A register is (...) a configuration of meanings that are typically associated with a particular situational configuration of field, mode and tenor*" (Halliday, Hasan 1991: 38).

Semantiskā (nozīmes) izvēle ietekmē teksta leksiskās un gramatiskās īpašības. Sistēmiski funkcionālais modelis leksiku un gramatiku skata kopā, kā vienu veselumu, ko atspoguļo lietotais termins ***lexicogrammar.*** Apskatītajos avotos atrasti skaidrojumi tādiem angļu valodas terminiem kā *lexicostylistics, lexico-grammatical category, lexico-semantic variant,* kur tie tulkoti attiecīgi kā *leksikostilistika, leksiski gramatiskā kategorija, leksiski semantiskais variants* (LVI 2007: 210–212). Pēc analoģijas principa *lexicogrammar* var atveidot ar savienotājpatskani 'o' – *leksikogramatika,* kas uzskatāms par labāko terminoloģisko risinājumu. Citi atveidojumi, piemēram, vārdkoptermins *leksiskā gramatika* vai ar defisi *leksika-gramatika,* uzskatāmi par jēdzieniski neprecīziem. Saskaņā ar Halideja teoriju valodas leksikogramatikas slānis ir izvēļu sistēma. Leksikas gadījumā iespējama izvēle no attiecīgās sinonīmu paradigmas, piemēram, *teikt, sacīt, runāt,* utt. Arī gramatiku veido savstarpēji izslēdzošu elementu sistēmas – paradigmas. Piemēram, gramatiskā laika paradigma angļu valodā sastāv no trīs pamatelementiem - vienkāršais, saliktais un ilgstošais laiks, no kuriem lietotājam ir jāizvēlas viena sistēma. Vai cits piemērs - polaritātes paradigma – teksta vēstījums var būt vai nu pozitīvs, vai negatīvs. Izmantojot tekstu korpusa datorapstrādes iespējas, tiek noteikta gramatiskas parādības sastopamības varbūtība tekstos, kas ļauj atklāt matemātiskas likumsakarības valodā un spriest par attiecīgā valodas reģistra īpatnībām. Tādējādi gramatika savā būtībā ir varbūtēja jeb gadījumlieluma – ***probabilistic grammar*** (Halliday, Webster 2004: 65). Tulkojot šo terminu latviešu valodā, iespējams vārdkoptermins, kurā saglabāta angliskā struktūra ar īpašības vārdu – *varbūtēja gramatika* vai *gadījumlieluma gramatika*, taču iespējams, ka labāks risinājums būtu lietvārda pilnas formas lietojums, šādi precīzāk (un arī labskanīgāk) izsakot jēdziena būtību - *varbūtības gramatika*.

Šo un citu terminu atveidošana latviešu valodā var sagādāt grūtības katram, kam nepieciešams formulēt sava zinātniskā darba teorētisko pamatu latviešu valodā. Tas var būt arī šķērslis iepazīt jaunas teorētiskas atziņas un praktiskas valodas izpētes metodes. Halideja sistēmiski funkcionālās teorijas latviskošanas nozīmīgumu apstiprina arī tas, ka tās terminoloģija ieņem noteiktu vietu citās valodniecības apakšnozarēs - diskursa analīzē, korpuslingvistikā, datorlingvistikā. Tāpēc valodniecības terminoloģijas izstrādē nedrīkst

apmierināties ar sasniegto. Terminoloģijas paplašināšana, pilnveidošana un sistematizēšana ir būtisks solis jaunu valodas teoriju un praktisku izpētes metožu apguvē.

Bibliogrāfija

1. Halliday, M.A.K., Hasan, R. (1991) *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
2. Halliday, M.A.K., Webster, J. J. (sast.) (2004) *Computational and Quantitative Studies.* London: Continuum International Publishing.
3. Halliday, M.A.K., Webster, J. (sast.) (2009a) *Continuum Companion to Systemic Functional Linguistics.* London: Continuum International Publishing Group.
4. Halliday, M.A.K., Webster, J. (sast.) (2009b) *The Essential Halliday.* London: Continuum International Publishing Group.
5. Eggins, S. (2004) *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. London: Continuum International Publishing Group.
6. EuroTermBank. http://www.eurotermbank.com [2010.03.01.].
7. Joseph, J.E., Love, N., Taylor, T. J. (2001). *Landmarks in Linguistic Thought II. The Western Tradition in the Twentieth Century.* London: Routledge.
8. Karapetjana, I. (2007) *Bakalauru darbu valoda kā lingvofunkcionālās kompetences attīstības rezultāts.* Rīga: LU.
9. Letonika. http://www.letonika.lv [2010.03.01.].
10. Nītiņa, D. (2007) *Valodniecības jautājumi*. Rīga: RTU.
11. Oxford Advanced Learner's Dictionary (2010) Oxford: Oxford University Press.
12. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G.,Svartvik, J. (2003) *A Comprehensive Grammar of the English Language.* London: Longman.
13. Robins, R.H. (1979) *A Short History of Linguistics*. London; New York: Longman.
14. Sampson, G. (1987) *Schools of Linguistics*. London: Hutchinson.
15. Saulīte, B. (2009) Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā. *Latvijas Universitātes Raksti* Nr. 746: 87–94.
16. Skujiņa, V. (2002) *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
17. Streips, K. (2009) *Par latviešu valodas kvalitāti vietā un nevietā* http://www.politika.lv/blogi/index.php?id=61103 [2010.03.01.].
18. Tidriķe, L. (2005) *Latviešu un vācu jauniešu valoda: kontrastīvais aspekts.* Rīga: LU.
19. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* (2007) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
20. *Valodniecības terminu vārdnīca* (1963) Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.

LATVIEŠU FILOLOĢIJA (LITERATŪRZINĀTNE)/ LATVIAN PHILOLOGY (LITERATURE)

Aija Jakovele

AINAVA KARENAS BLIKSENAS PROZĀ

Abstract
A prominent Danish author, Karen Blixen (1885–1962), developed herself as a writer in the 30ies of the twentieth century. She fascinated readers with her fantastic and predestined stories in which events are balancing on the verge of time - between present and ancient past, giving rise to a strong suggestive effect through the choice of uncommon poetic details and, in the perception of the Northern-European readers, exotic literary mode. Landscape is a sufficient element of the artistic space in Karen Blixen's prose. Descriptions of the landscape serve to the writer as a means to tell about the time and place of the narrated event. The interplay between landscape and a man is emphasized in the prose of the Danish writer. In the given report the landscape of the following Karen Blixen's works is analysed: "Out of Africa" (1937), "Seven Gothic Tales" (1934). "Out of Africa" is a memoirs rendering about seventeen years spent in Africa. The Northern-European reader is fascinated and enchanted by the exotic descriptions of African landscapes. The landscape elements, current in K.Blixen's prose, are those of the road and the sea.
Karen Blixen in her fiction works in a masterly manner depicts a play between landscape and a man. The analysis of the described landscape in the tales of the Danish writer shows that the writer outlines several landscape images: mountains, a park, a forest, but in particular she focuses on the images of the road and the sea. These landscape images have been metaphorically projected onto the feelings of the characters and the associated with them happenings.
Atslēgas vārdi: *mākslinieciskā telpa, ainava, ceļš, jūra.*

Ievērojamā dāņu rakstniece Karena Bliksena (1885–1962) rakstniecībā ienāk 20. gs. 30. gados. Viņa piesaista lasītājus ar saviem fantastiskajiem un liktenīgajiem stāstiem, kur notikumi balansē uz laika robežas – starp tagadni un senu pagātni, izraisot spēcīgu suģestijas efektu ar neparasto poētisko detaļu izvēli un Ziemeļeiropas lasītāja uztverē eksotisku literāro fonu.

Ainava ir būtisks mākslinieciskās telpas elements Karenas Bliksenas prozā. Ainavas apraksts palīdz autorei pastāstīt par tēloto notikumu laiku un vietu. Dāņu rakstnieces prozā ir aktualizēta mijiedarbe starp ainavu un cilvēku (Selboe 2004: 370). Stāstā „No Āfrikas dziļumiem" tiek atklātas īpašas attiecības starp autori un ainavu. „No Āfrikas dziļumiem" ir atmiņu tēlojums par septiņpadsmit Āfrikā pavadītiem gadiem. Ziemeļeiropas lasītāju piesaista un valdzina eksotiskie Āfrikas ainavu apraksti:

„*Atrašanās vieta un augstums virs jūras līmeņa radīja ainavu, kādai nebija līdzīgas visā pasaulē. Tā bija pieticīga, gari stieptām līnijām, nekur nebija nekādas krāsu un augu valsts pārbagātības kā zemajās tropu zemēs. Krāsas šeit bija sausas un izdegušas kā podnieka ceplī. Koku vainagi – plāni un viegli, veidoti citādi nekā Eiropas kokiem, tie neauga kupolveidīgi, bet platos, līmeniskos slāņos un parabolās"* (Bliksena 2004: 10).

Dāņu rakstniece pievēršas iezemiešu tēlojumam, ataino viņu pasauli caur dabu un spēju „sakust", būt harmoniskā līdzsvarā ar dabu, „ierakstīties" ainavā:

„Iezemieši – viņi bija Āfrikas miesa un asinis. Lielais, norimušais vulkāns Longonots, kas stāvs un kails slejas pāri lielās aizas ielejai, kuplās mimozas upes krastā, tāpat ziloņi un žirafes nebija Āfrika lielākā mērā kā iezemieši – sīkas figūriņas bezgalīgā ainavā" (Bliksena 2004: 28).

Latviešu izcelsmes kultūrģeogrāfs Edmunds Valdemārs Bunkše atzīmē: „*Pieredzēt ainavu ar atvērtu prātu nav tik viegli, kā izklausās, jo mēs visi, kas esam mūsdienu dzīves daļa, esam iepriekš izdomājuši un iztēlojušies, ko mēs atradīsim (vai meklēsim) kādā ainavā."* (Bunkše 2007: 105) K. Bliksenas ilgais uzturēšanās laiks Āfrikā kļuva par priekšnoteikumu šī kontinenta ainavas projekcijai viņas jaunradē. Rakstniece no sirds iemīlēja Āfriku un vēlējās „*saplūst ar Āfriku, dabu, iezemiešiem"* (Gailītis 2004: 16).

K. Bliksenai Āfrikā piederēja kafijas ferma, kas bankrotēja, tādēļ bija jāatgriežas Dānijā. Rakstniecei bija ļoti grūti šķirties no Āfrikas. Skumjas par dzīves telpas maiņu pat bija jūtama viņas tēlotajā ainavā:

„*Kalni, meži, klajumi un upes, vējš, tie visi saprata, ka mums drīz jāšķiras. No pirmā brīža, kad biju uzsākusi pakļaušanos liktenim un sarunas par fermas pārdošanu, ainavas attieksme pret mani mainījās. Līdz tam biju bijusi tās daļa, un sausums bija drudzis manās asinīs un ziedi klajumā – jauna kleita. Nu zeme atšķīrās no manis un mazliet atkāpās, lai novērotu mani un es redzētu to skaidri, kā veselumu"* (Bliksena 2004: 313).

Ainava tiek personificēta, tā vēro stāsta varones cenšanos paturēt fermu un palikt Āfrikā. Šī ainavas izjūta rada priekšstatu, ka ainava sarunājas ar sievieti, kas ir spiesta pamest Āfriku. K. Bliksenas spēja saplūst ar ainavu liecina par to, ka viņa Āfrikā jūtas kā mājās, kā iezemiete, jo Āfrika ir kontinents, kur cilvēki dzīvo harmonijā ar dabas ritiem.

Stāsts „No Āfrikas dziļumiem" sākas ar Nnonga kalna ainavas aprakstu un beidzas ar skatu uz Nnonga kalnu no dzelzceļa stacijas dienā, kad bija jābrauc projām. Stāsta varone uz kalnu skatās nevis no objektīvās izziņas skatpunkta, bet gan no Āfrikā pārdzīvoto grūtību iegūtās pieredzes viedokļa, personificējot savas attiecības ar cilvēkiem:

„*No šejienes viss izskatījās citādi, nekā raugoties no fermas, it kā tas būtu cits kalns. Attālums kalna aprises bija nogludinājis un izlīdzinājis"* (Bliksena 2004: 365).

Viens no ainavas elementiem, kas sastopams K. Bliksenas stāstos, ir ceļš. Bieži ceļa tēls tiek izmantots, lai parādītu tos notikumus, kurus rada nejaušība (Bahtins 1999: 112). Stāstā „Ceļi ap Pizu" jau pašā nosaukumā parādās kategorija „ceļš" un tam ir būtiska nozīme – uz ceļa notiek nelaimes gadījums, kas iepazīstina stāsta galveno varoni grāfu Augustu fon Šimmelmani ar vecu dāmu, gļāfieni fon Karlotu di Gampokortu. Grāfiene lūdz Augustam palīdzību – atrast Pizā viņas mazmeitu, lai grāfiene varētu dot tai savu svētību. Tā ir nejaušība, ka kariete apgāžas pie Augusta mājas un viņam ir jādodas ceļā, lai izpildītu

grāfienes lūgumu. Vecā dāma pati bija ceļā uz Pizu, lai uzmeklētu mazmeitu, bet nelaimes gadījums, kurā viņa tiek savainota, neļauj viņai turpināt ceļu. Stāstā tēlotais ceļš ir tā vieta, kurā turpina risināties notikumi (Bahtins 1999: 112). Ceļā uz Pizu Augustu sagaida pārsteidzoši notikumi un liktenīgas tikšanās. Augusts sasniedz savu mērķi, uzmeklē grāfienes mazmeitu. Grāfiene di Gampokorti ielūdz Augustu ciemos, lai pateiktos par palīdzību. Ceļā uz grāfienes villu uznāk negaiss, villā Augustu sagaida vēl viena atklāsme. Grāfiene kā pateicību pasniedz Augustam mazu priekšmetu.

„Augusts skatījās uz to un viņa roka neviļus taustīja pie viņa paša krūtīm. Tā bija maza smaržu pudelīte sirds formā. Uz gaišā porcelāna pamata bija uzzīmēta ainava ar lieliem kokiem un baltu namu. Uz to raudzīdamies, viņš pazina pats savu māju Dānijā. Viņš redzēja Lindenborgas augsto jumtu, divas lielās gobas pie piebraucamā ceļa" (Bliksena 2006: 67).

Mājupceļā lietus ir mitējies, laiks noskaidrojies, arī Augusts ir sakārtojis domas. Šī mazā dāvana liecina par to, ka vecā grāfiene ir bijusi pazīstama ar Augusta tanti, pati to nezinot. Augusts to arī viņai neatklāj.

Ceļš ieņem svarīgu vietu stāsta „Pērtiķis" telpiskajā sistēmā. Boriss dodas uz Sevenas klosteri pie savas tantes Katjeņkas, klostera priores. Ceļā uz klosteri Boriss domā par sarunu ar tanti. Ceļš ved caur mežiem un lauku ciematiem, un Borisam ir pietiekoši laika pārdomām. Karaliskās leibgvardes leitnantam Borisam ceļš no pilsētas uz klosteri ir nozīmīgs, jo tikai tante Katjeņka viņam var palīdzēt glābt aptraipīto godu. Ceļš nobriedina pagātnes atmiņas līdz gatavībai sarunāties ar tanti par savu dzīvi.

Ierodoties klosterī, Boriss runā ar tanti par „dzīves ceļiem":

„Savu dzīves pieredzi es tev došu kā mazu tableti cukurotā dzejas apvalkā, lai tā vieglāk noslīdētu lejā – No visiem dzīves ceļiem / Mūs tikai viens pie laimes ved / Un vārds tam – pienākums" (Bliksena 2006: 112).

Boriss ilgi pārdomā tantes teikto. Šeit ceļš tiek raksturots metaforiski – „dzīves ceļš", „pienākuma ceļš". Tante Borisam vēlas parādīt īsto „dzīves ceļu", tomēr viņš nevēlas uzreiz tam piekrist:

„Kāpēc tam vajadzētu būt vienam ceļam? Es zinu, ka tā uzskata visi godīgi ļaudis, un arī man tā tika paskaidrots, kad gāju iesvētības mācībā, bet mūsu dzimtas devīze taču ir: uzmeklē savu ceļu vai izlauz to!" (Bliksena 2006: 112).

Te saduras dažādu paaudžu dzīves uztvere, klostera priorei „dzīves ceļu" nosaka pienākums, bet Boriss vēl ir izvēles priekšā.

Ceļā no Sevenas klostera uz Atēnas mājām Hopbellehusu Boriss pārdomā savu dzīvi, gremdējas atmiņās un ir cerību pilns, jo cer, ka Atēna pieņems viņa bildinājumu. Borisam šis ceļš ir pazīstams, jo bērnībā viņš bieži viesojās Atēnas mājās. Arī ainava ir pasakaina, tā it kā

ataino Borisa dvēseles stāvokli, cerības, ka, ja Atēna pieņems viņa bildinājumu, viņa gods tiks glābts.

Dodoties atpakaļceļā no Hopbellehusas, Boriss jūt tuvojošās briesmas, arī daba ir izmainījusies: sacēlies vējš, ir kļuvis auksti, un šķiet, ka apkārt klejo noslēpumainas varas. Intuitīvi Boriss jūt, ka Atēna viņam atteiks.

Viens no ainavas elementiem, kas ir aktuāls K. Bliksenas prozā, ir jūra. Slavenās dāņu rakstnieces stāstu varoņi dažādi uztver jūru. Vieniem tā izraisa bailes, uztverot to kā *„pašu nelabo – nāvīgu, aukstu un alkatīgu cilvēces ienaidnieku”* (Bliksena 2006: 169), citiem jūra ir sapņu piepildījums un iespēja ļauties sapņiem. Jūra var būt cilvēkam gan labvēlīga, gan postoša: *„Jūra ir mājas un jūra ir pats bīstamākais ceļš”* (Bunkše 2007: 33).

Dažu dienu laikā jūra izpostīja iecienītu Nordernejas peldvietu stāstā „Grēku plūdi pār Norderneju”. Līdz vētrai Nordernejas peldvietā pat visbagātākie cilvēki atguva gan garīgo, gan fizisko veselību. Jūra, kas līdz šim bija cilvēkiem labvēlīga, tikai retu reizi *„ darīja viņiem pāri”* (Bliksena 2006: 173), pēkšņi kļuva postoša. Peldvietas iedzīvotāji bija pārsteigti: *„Vai viņu jūra varēja dziedāt tādā balsī?”* (Bliksena 2006: 171). Frāze *„viņu jūra”* liecina par to, ka cilvēki paļāvās uz jūru, tādēļ vētra pārsteidza viņus nesagatavotus. Edmunds Valdemārs Bunkše citē Džozefu Konradu:

„..atvērta ikvienam un neuzticama nevienam. Nav labi to mīlēt. Tā nepazīst uzticības zvērestu saistības, palīdzību nelaimē, ilgstošu draudzību un pieķeršanos” (Bunkše 2007: 31).

Jūra izpostīja zemnieku iekoptos laukus un iedzīvi. Vētra ir ļauno garu sacelšanās, bet tajā pašā laikā tā ir dziedinoša cilvēkam (Fjodorovs 2000: 54). Vētra un jūra stāstā atklāja patiesību par četru dažāda vecuma un sociālā stāvokļa cilvēku dzīvi.

Borisam stāstā „Pērtiķis” ir īpašas attiecības ar jūru – bērnībā viņš bēga no mājām, lai dotos jūrā, vēlāk viņš vēlas dzīvot pie jūras:

„Nekas tā nemodina ilgas kā jūra. Cilvēka mīlestība uz jūru ir nesavtīga. Mēs to nevaram nedz apstrādāt, nedz dzert tās ūdeni, jūras apskāvienos mēs ejam bojā” (Bliksena 2006: 146).

Ilgas pēc jūras liecina par Borisa vēlmi garīgi pilnveidoties, atbrīvoties no pagātnes. Jūra palīdz cilvēkiem garīgi atjaunoties, atdzimt (Fjodorovs 2000: 41).

K. Bliksenas draugs Berkelijs Kouls stāstā „No Āfrikas dziļumiem” ļoti mīlēja jūru un sapņoja ceļot ar kuģi:

„Kad Berkelijs bija noguris vai jutās slims, tad viņš vienmēr atgriezās pie sarunām par jūru. Lietodams stiprus izteicienus, viņš gremzās par savu neapdomību, kas likusi viņam izniekot dzīvi uz sauszemes” (Bliksena 2004: 210).

Jūra piesaista cilvēkus ar piedzīvojumiem. Jūra sniedz *„māju un ceļa izjūtu, siltas drošības un dzīvībai bīstamu briesmu apjautu”* (Bunkše 2007: 28). Tieši šo izjūtu pietrūka Berkelijam, dzīvojot Āfrikā. Lai šo izjūtu radītu uz sauszemes, pie mājas ieejas durvīm katrs savā pusē tika pakārti divi veci kuģa lukturi, lai atgādinātu kuģi. Kad Berkelijs piebrauca pie mājas, viņam radās sajūta, „*it kā viņš īstenībā pa dziļu, tumšu ūdeni laiviņā nedzirdami tuvotos klusam kuģim”* (Bliksena 2004: 210).

Karena Bliksena savos prozas darbos meistarīgi rada spēli starp ainavu un cilvēku. Dāņu rakstnieces stāstos tēlotās ainavas analīze liecina, ka autore aktualizē vairākus ainavas tēlus: kalnu, parku, bet īpaši pievēršas ceļa un jūras tēlojumam, šos ainavas tēlus metaforiski projicējot uz personāžu izjūtām un ar viņiem saistītiem notikumiem.

Bibliogrāfija

1. Bahtins M. (1999) Laiks un hronotops. *Kentaurs.* Nr. 19: 111–123.
2. Bliksena K. (2006) *Septiņi romantiski stāsti.* Rīga: Atēna.
3. Bliksena K. (1998) *Likteņa anekdotes.* Rīga: Atēna.
4. Bliksena K. (2004) *No Āfrikas dziļumiem.* Rīga: Atēna.
5. Bunkše E. (2007) *Intīmā bezgalība*. Rīga: Norden AB.
6. Gailītis V. (2004) Vaŗa čūskas. *Diena.* 5. novembris.
7. Selboe T. (2004) Pēcvārds. *Bliksena K. No Āfrikas dziļumiem.* Rīga: Atēna.
8. Федоров Ф. (2000) Море в русской лирике 1820 – 1830-х годов. *Славянские чтения.* Издательство латгальского культурного центра, Даугавпилс – Резекне. с. 34–62.

Baiba Koemeca

ŽANRISKĀS MODIFIKĀCIJAS JĀŅA EINFELDA ĪSPROZĀ

Abstract
There is no common genre concept and related terminology understanding, as well as no literary text classification within any genre is possible because it is largely determined by elements characterizing national literature.
Interaction of the genres, their various modifications, as well as the authors deliberate avoidance to define their texts according to any specific genre, characterizes the latest Latvian literature.
Janis Einfelds prose is characterized by exception of the genre canon, non-routine short prose modifications that are called as metaphors, legends, visions and even *einfelds* by the critics, but just as easily it could be talked about interaction of characterizing features of such classical genres as long story, short story, literary tales, essays, epiphany and other marginal short fiction genres, into a single text.
Using metaphor, grotesque, hyperbole, reflection of associative thoughts, a fantastic dream, illusion, and the probability of the world what is close to the aesthetics of surrealism, J. Einfelds actually talks about human's feelings and his place in the 20th / 21st century.
Atslēgas vārdi: *Jānis Einfelds, postmodernisms, īsproza, literatūras veidi, žanrs, žanru mijiedarbība, žanriskās modifikācijas, sistematizācija, metafora, groteska.*

Rakstā sniegts ieskats Jāņa Einfelda īsprozā, kas apkopota krājumos „Mēness bērns" (1995), „Pornogrāfisko bildīšu tirgotājs" (2005), „Neļaudis" (2001) „Meļu dzīres" (2009), uzmanību vēršot uz būtiskiem aspektiem tekstu žanriskās piederības definēšanā.

J. Einfelda ienākšana literatūrā datējama ar 1990. gadu, kad viņa publikācijas periodikā kļūst regulārākas. Pirmā īsprozas grāmata „Mēness bērns" iznāk 1995. gadā, kam drīz vien seko nākamās: romāni „Cūku grāmata" (1996), „Veči" (1999), „Palaidnis" (2007) un īsprozas grāmatas „Pornogrāfisko bildīšu tirgotājs" (2005), „Neļaudis" (2001) „Meļu dzīres" (2009), kā arī atsevišķi teksti, kas publicēti ikgadējo prozas lasījumu izdevumos un literārajā mēnešrakstā „Karogs".

Mūsdienu dzīves noskaņas universālums pretstatā dziļi subjektīvam autora pārdzīvojumam, sižetiski izturēti vēstījumi, kas ārēji tuvi klasiskajam stāstam un novelei, pretstatā atsevišķās frāzēs sairušam tekstam, kas tuvinās dzejprozai formas, bet apziņas plūsmai – vēstījuma aspektā, paša autora ietekmēšanās no latviešu literatūras klasiķiem pretstatā ierosmēm no Borisa Viāna, psihodēliskās mākslas, džezroka (angļu val. *jazz rock*), ārtroka (angļu val. *art rock*) – tie ir tikai daži elementi, kuru sintēzē veidojas J. Einfelda teksti un kas ievērojami sarežģī to iekļaušanu tradicionālo literatūras žanru robežās.

Attieksme pret sistematizāciju literatūrā, īpaši pret literāru tekstu iekļaušanu žanru robežās, nav viennozīmīga, un daļēji tam ir pamats, jo literatūra ir radošs process, kur darba kvalitāti nosaka autora individuālais rokraksts un savdabība, nevis formāla iekļaušanās kādu parametru robežās. Šādu pozīciju aizstāv 20. gs. beigu autori – G. Berelis, J. Einfelds, G. Repše un citi, un tā pauž vienu no postmodernisma literatūrteorijas pamatpostulātiem, kas ikvienu tekstu uztver kā pašvērtību, kā arī reprezentē autorus kā iepriekšējo literāro tradīciju lauzējus. Taču radošajam procesam otrā pusē stāv literatūrzinātne – mācība par daiļliteratūru,

kuras visas nozares – literatūrkritika, literatūrteorija un literatūras vēsture – dažādos aspektos pēta literāros procesus un parādības, lai sistematizētu un analizētu radošā procesa rezultātus, palīdzētu tajā orientēties, paliekot tekstus zem mikroskopa ar dažādu palielinājumu.

Literatūras dalījums veidos un žanros ir balstīts pētījumos par daiļdarbu vispārīgām likumībām, izveides principiem un novērtējuma kritērijiem. Ja literatūras dalījums trīs pamatveidos – epika, lirika, drāma – dažādu tautu literatūrteorētiķu un praktiķu vidū pārsvarā tiek pieņemts bez iebildumiem, tad literāro žanru dalījumā šādas vienprātības nav nedz ārvalstu, nedz pašmāju literatūrteorētiķiem.

Jautājumi par žanra jēdzienu, to daudzveidību un raksturojošām pazīmēm ir komplicēti, jo tos ietekmē katras tautas nacionālās literatūras un kultūras savdabība, literatūras vēsturiskās attīstības nosacījumi un literatūras briedums. Literatūras pētnieku vidū atšķiras uzskati par kritērijiem daiļdarbu dalījumam žanros – vieni par galveno uzskata formālos, citi – semantiskos aspektus. Profesore J. Kursīte „Dzejas vārdnīcā" pie šķirkļa *žanrs* raksta: „Eiropas literatūra kopumā evolucionējusi no stingras žanru sistēmas, kas apogeju sasniedza klasicismā, līdz žanra jēdziena praktiskai izzušanai" (Kursīte 2002: 445), norādot, ka postmodernisma literatūrā žanru aizstāj jēdzieni *teksts* un *diskurss*: „Žanra jēdziens, no vienas puses, ļoti shematizēti literatūru, no otras, ļauj milzīgajā daiļdarbu amorfajā masā saskatīt zināmu sistemātiskumu" (Kursīte 2002: 445), kas būtiski arī postmodernisma literatūras kontekstā. Te vērojama gan autoru apzināta izvairīšanās no žanru definēšanas, gan žanru apzīmējumi, kas nereti šķiet nesamērojami ar konkrēto tekstu un izklausās provokatīvi, gan arī tādu tekstu esamība, kuri šķietami neietilpst nevienā no zināmajiem žanriem un vedina literatūras pētniekus tiem meklēt unikālus apzīmējumus. Spilgts piemērs šai ziņā ir J. Einfelds, kura tekstus kritika nereti dēvē par *einfeldiem* un *metaforām*, jo pēc savas poētikas – vēstījuma veidojuma, tēlu sistēmas, simboliem – tie neiekļaujas nevienā no tradicionālajām žanriskajām formām. Līdz ar to arī mūsdienu literatūrpētniecībā žanra teorija ir aktuāla, lai arī visam priekšgalā ir radoša brīvība un neierobežotība.

Tradicionāli ar žanra jēdzienu tiek saprastas dažādas specifiskas literatūras formas, kas pastāv atsevišķu literatūras veidu robežās, piemēram, romāns, stāsts, novele, traģēdija, oda, balāde u.c. Jēdziens aizgūts no franču valodas vārda *genre*, kas tulkojumā nozīmē 'veids, šķira, stils'. Svešvārdu vārdnīcā žanrs definēts kā vēsturiski izveidojies mākslas darba paveids, piemēram, romāns, stāsts, poēma, taču literatūrzinātnes praksē šī jēdziena lietojums un izpratne atšķiras. Piemēram, V. Valeinis lieto šādu terminoloģiju: šķir trīs literatūras pamatveidus – epika, lirika, drāma –, kas attiecīgi iedalās paveidos, piemēram, epikas paveidi ir stāsts, romāns, novele u.c., kas savukārt sīkāk dalāmi žanros – piedzīvojumu romāns, psiholoģiskais romāns, vēsturiskais romāns u.c. (Valeinis 1978: 159–192). Šāda izpratne

balstīta daiļdarba semantisko aspektu izcēlumā. Monogrāfijas „Prozas žanri" autores norāda, ka jēdziens *žanrs* nereti lietots, lai apzīmētu specifiskas daiļdarba formas literārā veida ietvaros, kā arī sastopams jēdziena lietojums kā sinonīms, apzīmējot literatūras veidus (Kiršentāle, Smilktiņa, Vārdaune 1991: 9). Pašas grāmatas autores jēdzienu *žanrs* savukārt lieto „mākslinieciskо struktūru apzīmējumam, kas vēsturiski radušās, pastāv mūsdienās prozas praksē. Tātad – romāns, stāsts, novele, literārā pasaka un vēl citas formas ir prozas žanri jeb paveidi, kas savukārt sīkāk iedalāmi žanra tipos jeb tipoloģiskajās formās" (Kiršentāle, Smilktiņa, Vārdaune 1991: 11).

Žanrs ir mainīgs lielums, kas pielāgojas attiecīgā laikmeta literārajai praksei un literatūrteorētiskai domai. Arvien biežāk literatūras teorijā tiek runāts par robežžanriem, individuālajiem žanriem, žanru savstarpējo mijiedarbību un žanriskajām modifikācijām, kuru analīzei nepieciešamas jaunas metodes.

Lai arī, skatoties no formālās puses, J. Einfelds ir diezgan tradicionāls – visiem īsprozas krājumiem uz pirmā vāka atrodams žanriskās piederības zīmogs: „Pornogrāfisko bildīšu tirgotājs" – noveles un draiski stāsti, „Meļu dzīres" – jaunā gadsimta pasakas, „Neļaudis" – stāsti, taču vēstījums neļauj viennozīmīgi uzticēties šai gradācijai, turklāt nepamato žanru šķirumu, jo teksti ir tipoloģiski līdzīgi.

Par J. Einfelda darbu žanrisko savdabību izteicies G. Berelis: „Ar tradicionālajiem prozas žanru apzīmējumiem — stāsts, romāns, novele, pasaka, līdzība, miniatūra utt. — Einfeldam ir stipri saspīlētas attiecības" (Berelis 1997: 228). G. Berelis Einfelda tekstiem piedēvē īpašo žanra apzīmējumu *einfelds*, kas izceļ autora mākslinieciskā rokraksta savdabību, kā arī prozai neraksturīgu īpašību — vairumam J. Einfelda īsprozas darbu nav iespējams pārstāstīt sižetu, jo šajos darbos tas tradicionālā izpratnē nepastāv:

„Einfeldu poētika balstās uz bezgaldaudzo metaforu savstarpējo attiecību spēli; būtībā tuvošanās Einfelda prozai iespējama frāzes vai pat tikai dažu vārdu līmenī" (Berelis 1997: 230).

Literatūras teorijā vēstījums ir daiļdarba kategorija, kas raksturīga tieši prozai. H. Hiršs raksta:

„Vēstījums ir daiļprozas konkrētā realizācija. (..) Vēstījums ir prozas darba konkrētā realitāte, viss darba teksts no pirmās līdz pēdējai rindiņai. Tas tēlo notikumus un apstākļus, parāda darbības attīstību, sniedz pārdzīvojumu analīzi, formulē domas un atziņas – vārdu sakot, veido visu prozaiskā daiļdarba saturu" (Hiršs 1989: 7).

J. Einfelda vēstījumu raksturo dabiskums, senu vārdformu un teikuma konstrukciju meklējumi, kas tekstu attālina no racionālās pasaules uztveres, pietuvinot intuitīvai. Savā ziņā var runāt par prāta un jūtu jeb racionālā un emocionālā vai iracionālā, mākslīgā un dabiskā

pretnostatījumu, kas tekstos ienāk gan tieši – kā tēli (piemēram, bērna un pieaugušā pasaules redzējums, varoņi ar garīgās attīstības traucējumiem), mūsdienu un sendienu reālijas, varoņu izjūtas, gan arī pastarpināti – kā zemteksts, domas vispārinājuma iespējas.

Daļa J. Einfelda īsprozas tekstu sintezē stāstam un novelei raksturīgās iezīmes. Jāatzīmē, ka literatūras teorijā dažkārt stāsts un novele tiek uzlūkoti kā sinonīmi, taču vairumā gadījumu novele tiek definēta kā patstāvīgs žanrs. Literatūras teorijā noveles un stāsta šķīrums balstīts atšķirīgos vēstījuma tipos – dramatiskā un episkā: „stāsts ir episkāks, savā uzbūvē amorfāks, notikumi tajā nereti virknējas cits aiz cita, un liela nozīme ir dažādiem „nefabuliskiem" elementiem. Novelei ir lielāks dramatiskais potenciāls jeb dinamika, ko rada sižeta attīstības maksimāls kāpinājums līdz robežpunktam" (Kiršentāle, Smilktiņa, Vārdaune 1991: 127). Noveles nobeigums bieži vien ir pārsteigums, atmaskojums vai kādas patiesības pierādījums. Tiek uzsvērts, ka stāsts koncentrējas uz ikdienišķo, bet novele uz īpašo, neparasto notikumu attēlojumu, kā arī uzsvērts noveles filozofiskā vispārinājuma potenciāls.

J. Einfelda teksti šķietami tēlo ikdienišķu situāciju *kāda* dzīvē, taču negaidīti pavēršot notikumus, ikdienišķais kļūst par īpašo, pievienojot stāstam neraksturīgu dramatismu. Būtiski, ka Einfelda tekstu varoņi ir mainīgi un neskaidri, ikdienas priekšmeti, dabas tēli tiek personificēti un darbojas līdzvērtīgi cilvēkiem, tekstos ienāk mītiskas būtnes no nenoskaidrojamiem laikiem, fantastiski radījumi, parafrāzes par Bībeles leģendu tēliem, tiek radīta paralēlo pasauļu nojausma, spoku klātbūtne visās norisēs.

Autora apzināti piemeklētie valodas arhaismi – gan leksiskie, gan sintaktiskie – tekstus tuvina vēstītājfolklorai. Var runāt par tautas pasakai raksturīgo uzbūves formulu stilizāciju, piemēram, varoņa iniciācija ar trim pārbaudījumiem. Līdzīgi kā pasakās uzvar labais, J. Einfelda tekstos triumfē atšķirīgais – novirze no vispārpieņemtās normas, cilvēki – dīvaiņi, tādējādi iezīmējot robežšķirtni starp instinktu un prāta pasauli.

Tradicionāli stāstījumu veido tēlojumi, pārstāti, atkāpes un personāžu runa – iekšējais monologs, monologs, dialogs un polilogs, savukārt Einfelda prozu raksturo īpatna visu trīs stāstījumu veidojošo elementu sintēze un organiska pāreja no cita citā, kas rada psihodēliskai mākslai tuvu efektu – halucinācijas, sapnis, vīzija, murgi, kas dažubrīd it kā pieskaras realitātei, bet tad atkal aizpeld, atstājot neskaidru priekšstatu. Tādi ir lielākā daļa tekstu krājumā „Mēness bērns", kā arī atsevišķi teksti no krājuma „Neļaudis", kas balansē uz robežas starp eseju – miniatūru – dzejprozu.

Lai arī Einfelds ir prozaiķis, stāstu krājumu un romānu autors, nereti īsprozas mākslinieciskais risinājums – tēlainība, muzikalitāte, refrēni – ļauj runāt par prozas un dzejas saplūsmi. Uz to norādījis arī K. Vērdiņš savā doktora disertācijā, atzīmējot, ka, piemēram, tekstu „Raijo", „Korņikam" un „Upe" no krājuma „Neļaudis" stilu ietekmējušas liriskas

dziesmas, folkloras motīvi, kā arī modernā literatūra. Viņš izsaka hipotēzi, ka J. Einfelds vēlējies radīt sinkrētiskās literatūras paraugus — tekstus, kas tapuši pirms mūsdienu literāro žanru izveidošanās un atgādina seno kultūru dziesmu un teiksmu pierakstu atšifrējumus. (Vērdiņš 2009: 160) Tas savukārt sasaucas ar Einfelda tekstu metaforisko izteiksmi, kas atklājas gan atsevišķu frāžu līmenī, gan arī izaug līdz vesela teksta apjomam. Autora veidotās metaforas savā veidā sintezē kolektīvo arhetipisko domāšanu ar modernās pasaules pieredzi. Vēstījumā ienākot apziņas plūsmas elementiem, stabilās un tradicionālās metaforas zaudē savu pozīciju un iegūst plašāku nozīmi.

J. Einfelda īsprozu raksturo izteikta atkāpe no žanra kanona, neordinārās īsās prozas modifikācijas, kas kritikā dēvētas par *metaforām, leģendām, vīzijām* un pat *einfeldiem*, taču tikpat labi var runāt par dažādu klasisko žanru – stāsta un garā stāsta, noveles, literārās pasakas, esejas, epifānijas – un citus marginālos īsprozas žanrus raksturojošu pazīmju sakausējumiem vienotā tekstā.

Lasot J. Einfelda īsprozu un iepazīstoties ar tās vērtējumu kritikā, nākas atzīt, ka žanra jautājums, lai arī radošajā procesā tam ir tikai pakārtota nozīme, aktualizējas gan lasīšanas procesā, gan arī tiek uzdots no kritiķu puses. Līdz ar to veidojas paradoksāla situācija – kritika atzīst Jāņa Einfelda tekstu savdabību un žanrisko savrupību, taču vienlaikus *žanrs* ir kategorija, kas visbiežāk minēta rakstos par šī autora daiļradi.

Bibliogrāfija

1. Berelis, G. (1997) *Klusums un vārds. Esejas un apceres par literatūru*. Rīga: Daugava.
2. Hiršs, H. (1989) *Prozas poētika*. Rīga: Zinātne.
3. Kiršentāle, I., Smilktiņa, B., Vārdaune, Dz. (1991) *Prozas žanri*. Rīga: Zinātne.
4. Kursīte, J. (2002) *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
5. Valeinis, V. (1978) *Ievads literatūras teorijā.* Rīga: Latvijas Universitāte.
6. Vērdiņš, K. (2009) *Latviešu dzejproza 20. gadsimtā.* Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai// https://luis.lanet.lv/pls/pub/luj.fprnt?l=1&fn=F4704/Karlis%20Verdins%202009.pdf [05.05.2010]

Tatjana Lavrecka

PAR DAŽIEM OPOZĪCIJAS „DABA – CIVILIZĀCIJA" ASPEKTIEM A. ČAKA PROZĀ

Abstract
A. Chaks belongs to that generation of modernists, who have with certainty declared themselves in poetry in the 20ies of the 20th century, buti n prose – in the 30ties. His innovation becomes apparent not only in the framework of form, but also content. The most shining features of this period of modernism are individualism, subjectivity, emotionality, deep study of aesthetics and aestheticism, which can also be widely observed in the works of A. Chaks.
Already from the start the attention of the poet was drawn to urban space, in portrayal of which emerge features of Riga at the beginning of the 20ties. The city of A. Chaks is ambivalent. The city center of it alongside with sheen cars and colourful shop show-windows structures a binary opposition with the suburbs of the city, to which the author confirms his affilation.
In common with Latvian decadents also the characters of A. Chaks' prose have not absolutely torn the links with nature. They are sometimes decoyed from urban dissembling space to rural areas and unconstraint of people (*A Cheerful* Accordionist)
The city ridden by the achievements of the civilization becomes a raving power because it limits the possibilities of expression of an individual, provokes conflicts and deranges relationships between people. In such moments, the character of A. Chaks in his search for harmonious environment leaves for a countryside in the hope of *recovering himself once again being alone in deep forests* (*Bus).*
Atslēgas vārdi : *binārā opozīcija, ambivalence, disharmonija.*

A. Čaks pieder pie tās latviešu modernistu paaudzes, kas sevi pārliecinoši piesaka dzejā 20. gs. 20. gadu beigās, bet prozā – 30. gados. Latvijas kultūrtelpas atvērtība dažādiem Rietumeiropas, Ziemeļeiropas un Krievijas literārajiem strāvojumiem gadsimtu mijā ir atstājusi zināmu iespaidu arī uz A. Čaka radošo personību. Viņa novatorisms izpaužas gan formas, gan satura ziņā kā dzejas, tā prozas tekstos. F. Kafkas, Dž. Džoisa, M. Prusta u.c. Rietumeiropas autoru modernistiskie meklējumi, F. Nīčes filozofija, Z. Freida un K. Junga izstrādātā psihoanalīze vedina pievērsties dziļākai sarežģītā, pretrunīgā laikmeta un cilvēka izpētei. Šī perioda modernisma spilgtākās pazīmes ir individuālisms, subjektivitāte, emocionalitāte, padziļinātas estētikas un estētisma studijas, kas ir plaši vērojamas arī A. Čaka daiļradē.

Jau radošās darbības sākumā dzejnieka uzmanība tiek pievērsta urbanizētajai telpai, kuras tēlojumā ir sazīmējami 20. gs. sākuma Rīgas vaibsti. Dzejā A. Čaka pilsēta ir ambivalenta. Tās centrs ar mirdzošajiem automobiļiem un krāšņajiem veikalu skatlogiem veido bināro opozīciju ar pilsētas nabadzīgo nomali, kurai autors ne vienreiz vien apliecina savu piederību. Turklāt centrs tiek tēlots ar mīnusa, bet nomale ar plusa zīmi. Kā atzīst Silvija Radzobe:

„Čaks pilsētas centru interpretē ekspresionistiem raksturīgā sāpīgā noraidījumā, uzsverot tā mehānisko, bezdvēselisko būtību, bet ar nomali saista visiem modernistiem raksturīgo, bieži vien utopisko sapni par primitīvismu kā vienīgo civilizācijas noplicinātās sabiedrības revitalizējošu spēku. Atšķirība tā, ka ar to dzīvinošos avotus savā iztēlē redzēja

verdam Bali, Gogēns tos brauca meklēt uz Taiti, Austra Skujiņa sapņoja par dienvidjūrām, bet Čaks savas ilgas piesēja dzimtās pilsētas zaļajai nomalei" (Radzobe 2002: 37).

A. Čaka prozas tekstos vērojams pilsētas telpiskās kategorijas paplašinājums – viņa uzmanības lokā ir gan pilsētas centrs stāstos „Kļava lapa", „Spēle ar dzīvību", gan pilsētas nomale stāstā „Reņģu Andrejs", gan vasarnīcu rajoni stāstā „Jautrais ermonists", kuri pēc savas būtības reprezentē pilsētas sabiedrisko attiecību modeli.

Pilsētas telpa tiek traktēta kā civilizācijas telpa, pretstatīta dabas telpai. Dabas un civilizācijas telpisko attiecību modeli nosaka cilvēka koncepcijas īpatnības. Viens no svarīgākajiem cilvēka esības raksturojošiem elementiem ir personības harmoniskums, viengabalainība vai pretrunīgums, sašķeltība. Katra indivīda eksistences pamatā ir tieksme dzīvot saskaņā ar sevi un apkārtni, taču šī vēlme rast iekšējo harmoniju un harmonizēt pretrunām bagāto pasauli tikai pastiprina personības traģismu. „„Modernā laika" sinonīms ir subjekta filozofija ar apziņas aktīvās iedabas apliecinājumu, ar nemainīgo prasību – visu pakļaut prāta spriedumam. Pilsēta, ko jau Sokrats pretstatījis laukiem kā „vietu", kas „interesanta" prātam, ir cits moderno laiku raksturojošs moments. Pilsētā modernais laiks kļūst par likumdevēju visās jomās" (Rubene 1995: 26). Civilizētā pilsētas telpa izvirza indivīdam noteiktas prasības, ierobežo tā brīvību, pakļaujot noteiktām vispārpieņemtām normām. Zināma vaļība un brīvība šeit ir pieļaujama tikai personības tapšanas procesā – bērnībā, kas tiek apliecināts stāstā „Mana mīlestība":

„Ielās un bulvāros, kur pieaugušajiem jāstaigā labi ģērbtiem un koptiem, es, mātei nezinot, varēju dižoties basām kājām, staigāt pa neatļautiem dārza zaļumiem, skaļi grauzt konfektes, stāvot uz stūra, kāpelēt Eksporta ostā pa preču kaudzēm un braukāt ormaņiem uz atsperēm. Visu to es varēju darīt, bet lielie ne" (Čaks 1935: 72).

Dažbrīd, noguris no pilsētas burzmas un problēmām, A. Čaka varonis seko jaunā laikmeta tendencēm un dodas atpūsties uz Jūrmalu, taču cerēto harmoniju neizjūt, jo mutē „sausums bija pilns savādas nepatīkamas, it kā siltas gumijas garšas" (Čaks 1935: 33) , „uzbāzīgas smiltis" (Čaks 1935: 35), „apcirptas priedes, rindās iedēstītās putekļainās liepas un saulē izbalējušie pliederi, mūžīgi sliktie patafoni un auto bez kādu firmu dažādības" (Čaks 1935: 34). Nedabiskums, vienveidība ir vērojama ne tikai telpā, bet arī cilvēku uzvedībā. Līdz ar straujo civilizācijas attīstību, urbanizētais cilvēks savus tikumus un netikumus paņem līdz uz vasarnīcām. Čaka varonis saprot, ka šī vide, kurā viņš vēlējās sastapt tik mīļās nomales telpas zīmes, „kur var ar īstiem dubļiem / sev piesmelt zābakus" (Čaks 1991: 85) šeit nav – vasarnīcu vide kļūst identiska pilsētas centra telpai. Tāpat kā Rīgā pretī nāk dāmas „savos papagailiski spilgtos mēteļos, ar saviem dārgiem zelta zobiem un nepārspējamo iedomību (Čaks 1935: 34), skraida un kliedz bērni. Civilizācija savā attīstības gaitā nav veidojusi labāku

pasauli, tā, šķiet, visus ir padarījusi līdzīgus – liekulīgus un neīstus, turklāt vēl pilsētas telpa pakāpeniski ietiecas arī dabas telpā pārveidojot to un pakļaujot saviem atbilstoši civilizācijas prasībām radītajiem likumiem.

Žana Žaka Ruso izpratnē pozitīva vērtība ir dabai, „dabiskajam prātam", kam vajadzētu vadīt cilvēka dzīvi. Daba ir cilvēka nesamaitāta vide, bet savukārt dabiskajam prātam piemīt vienkāršība un tikumība. Čaka varonis dodas uz laukiem „kur bites dūc, kur gaiss smaržo nezin pēc kā, bet tomēr ārkārtīgi jauki, jo viņa smaržā tur ir – i rožu reibinošā elpa, i mēslu asā smaka, i patīkamais zemes tvaiku rūgtais saldenums; kur tu pats vienās biksēs, kreklā un basām kājām vari sēdēt zem stikeņu krūma... un kliegt, cik vien tev plaušas ļauj" (Čaks 1935: 34). A. Čaka varonis alkst pēc atbrīvošanās no uzspiestās kārtības, pareizības, „pareizuzvedības", kas ikdienā nospiež cilvēka garu. Skaudrāk ieskanas opozīcija: pilsēta / lauki.

„Tikko vagons apstājās, turpat uz perona es jau atraisīju savu pelēko kravati, gandrīz rautin norāvu mitro apkaklīti un atvēru vaļā pletkreklu līdz redzamai iespējai" (Čaks 1935: 35).

Atbrīvošanās no neērtā apģērba žņauga vienlaicīgi ir atbrīvošanās no visa veida ierobežojumiem – savā veidā tabu pārkāpšana. Cilvēks iegūst miesas un gara brīvību, jo var atļauties darīt to, ko liedz pilsētas telpa.

Modernisma laikmetā cilvēkam nākas veidot īpašas attiecības ar tehniku, parasti pieņemot to kā neatņemamu civilizācijas daļu. Šāds cilvēka un tehnikas attiecību modelis ir atklāts arī stāstā „Autobuss". Jau virsrakstā autors zīmīgi izvirza civilizāciju raksturojošu objektu, kas kļūst par divu tuvu cilvēku attiecību gala sākumu. 19. gs. filozofs Sārens Kjerkegors ir teicis, ka dzīve ir nemitīga izšķiršanās, aizraušanās, izšķiroša izvēle, kura kādā acumirklī visu izmaina. „Tieši no cilvēka izvēles ir atkarīgs lēciens no galīgā uz bezgalīgo, no laicīgā uz mūžīgo, no brīvības uz nepieciešamību" (Rubene 1995: 46). Pilsētas civilizētā telpa ir iespēju telpa. Viņš un viņa, dodoties ciemos, nonāk izvēles priekšā – kādu transporta līdzekli izmantot. Jauneklis pēc neilga strīda piekāpjas, un, braucot ar autobusu, viņi nokļūst avārijā, jo autobuss salūzt uz dzelzceļa sliedēm un tam virsū uztriecas tramvajs. Cietušo vidū ir arī abi jaunieši. Meitenes ievainojumi nav smagi, bet jauneklis gūst traumas, kuru dēļ ilgu laiku pavada slimnīcā. Skatoties no malas, šķiet, ka viņu attiecībās nekas nav mainījies, taču iekšēji abi jūtas disharmoniski. Ir noticis iekšējs lūzums, sadrumstalotība, ko A. Čaks pastiprina sintaktiskā līmenī – teikumi ir īsi, aprauti. „Viņš guļ slimnīcā ilgi, sarežģījumi, lūzumi, nedzīst. Viņa uzticīgi apmeklē ievainoto slimnīcā un mierina. Viņš ir drūms, skatās kā no sāniem" (Čaks 1938: 144).

Nelaimes gadījums pilnībā maina jaunekļa pasaules uztveri, liek pārvērtēt to, kas šķita stabils un mūžīgs – divu mīlošu cilvēku attiecības. Piekāpšanos līgavai tai liktenīgajā dienā viņš uztver kā sava gara vājumu, tāpēc iekšējā balss nemitīgi brīdina, ka turpmākās attiecības var viņu novest tikai postā. Pretrunu nomākts, viņš visā vaino autobusu: „Pie visa tā vainīgs autobuss. Sīks, bezdvēselīgs priekšmets. Man viņš ir kļuvis robežu stabs, no kura esmu kāpis pa rāvainām, slidenām kāpnēm tikai uz leju" (Čaks 1938: 147). Kā vienīgo izeju no radušās situācijas jauneklis redz aiziešanā no civilizācijas.

Daba savā daudzveidībā tomēr ir vienota un sakārtota „saprotama telpa", kur varonis cenšas saglābt savu patību. Ceļš pie sevis paša – tā ir saplūsme ar dabu. Dabas telpa ir pārradoša telpa.

„Laukos es atdošu savas ausis meža skudrām, koku šalkām un putnu dziesmām. Tur es guldīšu savas ausis sūnās, skujās, rakšu tās irdnē iekšā. Varbūt tas atņems manu dunu. Es gulēšu zemē kā zvērs. Koks būs man atbalsts galvai, vējš – vēsa sega un debesis mazgās manas acis savos zilajos ūdeņos, varbūt laukos, vientulībā un dziļos mežos es atkal atgūšu sevi. Jeb varbūt es tāds esmu. Kaut es to zinātu" (Čaks 1938: 148).

A. Čaka dabas telpai galvenokārt piemīt cilvēka personības harmonizējoša loma, tā tiek aktualizēta gandrīz visos dabas telpas tēlojumos: iekšējo mieru mežā, pieplokot pie zemes, gūst jūtīgais savādnieks Fēlikss („Skudru pudele"), jūras elpa sniedz veldzi vientuļajam zivju pārvadātājam Andrejam („Reņģu Andrejs"), vienkārša kļava lapa spēj kaut uz mirkli darīt laimīgu slimo trīsgadīgo puisēnu („Kļava lapa") utt. Tomēr daba nevar būt moderno laiku cilvēka dzīves telpa, jo tai nepieder tagadne, bet gan pagātne, un tā tikai īslaicīgi pilda zināmas personības smeldzošās dvēseles relaksācijas lomu.Dabas un civilizācijas konflikta atklāsmē A. Čaka prozā vērojama līdzība ar K. Hamsuna veidoto pasaules modeli, kura centrā atrodas pretrunīgā modernisma laikmeta personība.

Bibliogrāfija

1. Čaks, A. (1938) *Autobuss*. Krājumā : *Aizslēgtās durvis*. Rīga : Grāmatu Draugs.
2. Čaks, A. (1935) *Jautrais ermonists*. Krājumā : *Eņģelis aiz letes*. Rīga, Zelta Grauds.
3. Čaks, A. (1935) *Mana mīlestība.* Krājumā : *Eņģelis aiz letes*. Rīga, Zelta Grauds.
4. Čaks, A. (1991) *Pavasaris pilsētā*. Kopoti raksti 6 sējumos. 6. sēj. Rīga : Zinātne.
5. Radzobe, S. (2002) *Čaks futūrisma, ekspresionisma, imažinisma spogulī*. Krājumā: *Čaka gadagrāmata* 2002.
6. Rubene, M. (1995) *No tagadnes uz tagadni*. Rīga. Minerva.

Daina Leimane

MĪTA ATSPULGI RAIŅA DRAMATURĢIJĀ

Abstract
Mythical thinking in terms of cultural history has always existed. It can be adapted in new cultural modes and change its forms, but it can not disappear completely. World outlook of mythical thinking and its functions play an important role in human essence. Cosmogonical myth has a special place among other mythical world mythological conceptions. There is no strict border between poetry and mythological concepts on the one hand and the world outlook on the other hand.
We are writnessing the return of cosmogonical world outlook in the literature in the 20-th centery.
Theme of cosmogonical myth has been used in several finished works of dramaturgy by Rainis and it was planned as the basic line in his unfinished plays.
Only by sensing your self as a part of the universe, as Rainis thought, there is a possibility for fluidity and progression to the perfection. This is an aspiration from chaos for order, where the Apollonical and the Dionitical coexistence acknowledge it self in all its unity, and that concides with philosophical world outlook of Rainis on the relations of human and the universe. Though thedominant feature of aspiration for the characters of Rainis has always been the Sun as an elusive, unachievable giver of life and symbol of creation.
Atslēgas vārdi: *kosmogoniskais mīts; tā galvenie tēli – Dievs, Velns.*

Mitoloģiska domāšana kultūrvēsturiskā aspektā ir eksistējusi vienmēr. Tā var adaptēties jaunos kultūras modos, nepārtraukti mainot savas iepriekšējās formas. 20. gadsimta sākumu, kad kultūrvēsturiskajā telpā sevi piesaka modernisma uzskati, Mirča Eliade raksturo kā laika posmu, kas pasauli mitoloģiski apgūst pilnīgāk. Savukārt kosmogoniskie mīti vienmēr ieņēmuši īpašu vietu, jo kosmogonija ir modelis atdarināšanai jebkurā jomā ne tikai tāpēc, ka Kosmoss ir ideāls arhetips vienlaicīgi visām radošajām situācijām un jebkurai daiļradei, bet arī tāpēc, ka Kosmoss – tas ir dievišķs radījums; tas ir sakralizēts pats savā struktūrā (Eliade 1999: 37). Turklāt, lai arī kādā formā mīts tradīcijā būtu saglabājies, tas viemēr ir dzejisks (Хёйзинга 2007: 180). Raiņa pārdomās lasām, ka vajadzētu „dibināt latviešu mitoloģiju, salasot gabalus no vecām teikām. Tā darīja Eshils, arī vēlāk dzejnieki" (Rainis 1982: 60). Kosmogoniskā mīta tēma iezīmējas vairākās pabeigtajās lugās. Taču ir virkne aizsāktu darbu, kuros ieskicēta ideja gan par pasaules pār-radīšanu, gan par jauna kultūrvaroņa dzimšanu, kas spētu iet cīņā pat pret savu radītāju Dievu un Velnu. Pirmās piezīmes šādam četru mītu drāmu ciklam *Dievs un Velns, Jānis Vīrs, Īliņš, Mūžība* ir datētas 1906.gadā, bet pēdējie pieraksti veikti tikai 1926. gadā. Tematiski ar minētajiem darbiem sasaucas ieceres lugai *Saules loks*. Tā kā aizsāktās lugas līdz šim ir mazāk analizētas, tad par raksta analītisko bāzi galvenokārt ir izvēlēti Raiņa nepabeigto darbu fragmenti. Pasaules radīšana ietver divus galvenos mītiskās pasaules uztveres aspektus, kura izteicēji ir telpa un laiks un kas Rainim vispirms pozicionējas kā telpas apjausma un tās robežu noteikšana, kad „vēl jūrai nebij krastu, // Nedz zeme bij zem kājām, nedz virs galvas // Bij debesis, tik bezgals žāvājās" (Rainis 1982: 50). Atbilstoši romantisma paradigmai Rainis to raksturo kā „Dieva sapni" (Rainis 1982: 203). Taču, kā jau sapnī vai spēlē (Хёйзинга 2007: 40), dzejnieks neievēro latviešu kosmogoniskajos mītos stingri noteikto darbību secību, kur primāri tiek akcentēti "spēlētāji" Dievs un Velns un tikai pēc tam Zemes un citu debess

spīdekļu radīšana (Teikas par Dievu 1929). Tāpēc, iegūstot aprises, Raiņa iedomātā visuma telpa pamazām tiek apdzīvota un "no haosa (rodas) saule ar planētām" (Rainis 1982: 59). Folkloras materiāli ļauj izsekot latviešu mitoloģiskajai pasaules uztverei, ierindojot ar kosmisko visumu saistītas dievības nosacītā pamatsistēmā, kur vērtību skalas pozitīvie iztecēji būtu Saule, Mēness, zvaigznes, Pērkons un universālā mitoloģiskā būtne Dievs, bet pretējā polā – zemāko līmeni pārstāvošais Velns. Gan kosmogoniskā mīta sakrālajā centrā, gan arī Raiņa dramaturģijas dominante ir Saule, kas latviešu tautasdziesmās raksturota ne tikai kā meita, kurai nāk precinieki, bet arī kā māte, sevišķi bāreņu sargātāja, taču vienmēr tā ir tēlota kā saimniece debesīs (Biezais 1998: 22). Rainis to papildina ar jaunu funkciju „vecmāte saule" (Rainis 1982: 50), akcentējot tās plašumu un neaptveramību, jo Saulei „acu zīle kā jūra, bet skropstu gali kā kalni" (Rainis 1982: 203). Savukārt folkloras teksti vairāk iezīmē Saules grezno ārējo ietērpu, kas nepieder tai empīriskajai pasaulei, kurā dzīvoja latviešu zemnieks, līdz ar to tas var tikt uzskatīts tikai kā nesasniedzams sapnis, kam piešķirama simboliska nozīme. Turpretī robeža darbībām, ko veic Saule debesīs un kas notiek lauku sētā, netiek stingri nodalīta – viņa gan mazgā un žāvē veļu, gan brauc ar zirgiem pāri debesu kalnam, gan vakaros laivā dodas uz jūras vidū esošo salu (Biezais 1998: 23). Arī reliģiju vēsturē šie atpazīstamie mītu simboli tiek minēti kā ļoti seni priekšstati, uzsverot, ka saulei, mēnesim un citiem debesu spīdekļiem bija ievērojama loma visu baltu tautu mitoloģiskajos priekšstatos. Šī indoeiropeiskā tradīcija, kas uzplauka līdz ar agrīno zemkopju kultūras attīstību, spilgtu izpausmi ieguva dzelzs laikmeta baltu materiālajā kultūrā (Zemītis 2004: 131). Lai gan Saules tēma ir klātesoša visai Raiņa daiļradei, nepastarpināti tā būtu realizēta lugā *Saules loks*, kurā varētu izsekot līdzi Saules ritējumam, sākot ar tās dzimšanas aktu. Tautasdziesmās par Saules radītāju tiek minēts debesu kalējs Pērkons, kuram tiek izteikts lūgums izkalt divus ratu riteņus, respektīvi Sauli un Mēnesi. Rainis radīšanas ainu variē atbilstoši savai idejiskai koncepcijai, kur Haosa pirmtelpa izgaismojas caur uguns blāzmām un sadursmi, kā rezultātā notiek Saules dzimšana, kam sekotu Saules kāzas ar tumsu vai vēl negaidītāk – ar Vecvelnu, kā rezultātā dzimtu Velns (Rainis 1982: 202). Rainis mēģina skatīt darbības izvērsumu lineāri un savienot nesavienojamo: pretpolus Sauli, debesu valdnieci, un Velnu, pazemes valdnieku. Tautasdziesmās saules kā debesu ķermeņa dažādās īpašības ir izmantotas poētisku salīdzinājumu un metaforu radīšanai, tāpēc bieži ir grūti novilkt stingru robežu starp sauli kā dabas parādību un starp Sauli kā personificētu būtni, jo zūd robeža starp profāno un sakrālo, piem., skaidrojot saules pazušanu aiz mākoņiem.

Rainis „saules aptumsni," pieļaujot pat „saules galu un nāvi", t.i., robežu starp empīrisko dzīves īstenību un tās norišu mītisko pamatojumu debesu pasaulē, caurvij ar domām par Saules (atkal)meklēšanu un iespējamo tās atdzimšanu. Negaidīts sižetisks pavērsiens tiek variēts, darbības attīstība iegūtu spirālveida kompozīciju: „Vecmāte saule – (rada) sauli, tā

velnu, tas dievu, tas Jāni vīru, tas sievu, tā Kurbadu, tas Dzilprātīti, tas saules bērnu" (Rainis 1982: 203), kur saules bērns būtu harmonisks ģēnijs, kas vienlīdz daudz pieder dabai, cilvēcei un mūžībai (Biezais 1991: 45). Tai pat laikā Rainis, līdzīgi kā Kampanella (1568. - 1639) darbā *Saules pilsēta*, aptver šīs idejas utopismu, jo līdz jaunā Saules bērna dzimšanai vēl ir jānoiet bezgala grūts un tāls ceļš. Aplis ir noslēdzies: „Miers ir atgrieznē uz māti sauli. To meklēt. Saulei jāmirst kā visai miesai. Dvēsle, kas meklēja mieru, atgriezni, glābiņu, tai pašai ir jāglābj saule" (Rainis 1982: 202). Neskatoties uz to, ka Debesu dievu tēli ir visvecākais slānis seno latviešu priekšstatos, laiku gaitā tas ir pārklājies ar daudziem citiem priekšstatu piejaukumiem. Taču pamatā to veidošana neiziet ārpus mītiskā dzīves un pasaules skatījuma ietvariem, par ko liecina arī pierakstītais teiku materiāls, kuru galvenie pasaules radītāji ir Dievs un Velns (Teikas par Dievu: 1929). Ja kosmosa telpas robežu apjausma un šīs telpas sakārtošana rezultējas debesu un zemes radīšanā, tad paradoksāli, Raiņaprāt, tas „ir cēlonis iznīcībai. No sadalīšanas nāk cīņa starp labu un ļaunu" (Rainis 1982: 50). Tāpēc atšķirībā no Jāņa Veseļa literārā varianta par pasaules radīšanas teikām (Veselis 1942: 7). Rainis daudz brīvāk rīkojas ar mītiskajiem tēliem, mainot to izvietošanas kārtību kosmiskajā telpā.

Pamatojoties teoloģiskos un nacionālromantiskos uzskatos, kultūrvēsturnieki pieļauj iespēju, ka senlatvieši ir pazinuši tikai vienu dievu ar vārdu Dievs, lai gan bieži folkloras materiālos var lasīt, ka Dieva funkcijas veic arī Pērkons. Ja vārda *Dievs* sākotnējā nozīme varēja arī būt 'Debesis' un tikai tai līdzās vēlāk bija izveidojies personificētās debess nosaukums Dievs (kā debesu dievs), tad to kā sugas vārdu uz citiem dieviem varēja attiecināt tikai sekundāri (Biezais 2008: 32).

Rainis savos darbos cenšas nodalīt abus jēdzienus un Pērkonam piešķirt tikai dabas norišu izteicēja funkciju, minot, kad „Dievs sit rokas sildīdamies, lieli pērkoņi" (Rainis 1982: 60), taču reizēm darbību funkcijas dublējas. Lai gan lugā *Pūt, vējiņi*! Pērkons ir klātesošs kā dabas parādība, taču tajā pašā laikā akcentē lugā notiekošo darbību kā mitoloģiskās pasaules uztveres ainu, jo gan precinieku ielaušanās noslēgtajā sieviešu pasaulē, gan arī līgavas aizvešana varētu sasniegt kulmināciju negaisa laikā, ko apliecina Ulda vārdi: „Pērkons spers brakšķēdams, // kad es tevi aizvedīšu // pār Daugavu putotāju//, kad tā melna vakarā*"* (Rainis 1950: 416).

Savukārt uzmetumā lugai *Saules loks* Rainis Pērkonu min kā piederīgu dievu saimei, jo piesaka viņu kā Dieva dēlu. Tālāk šis pieteikums gan netiek izvērsts (Rainis 1982: 203).

Kā pretspēku Dieva tēlam dzejnieks min Velnu, taču Velns un Dievs būtu vienoti radniecīgām saitēm, jo „Dievs un velns ir brāļi – spēkoti brāļi" (Rainis 1982: 59), un, apspēlējot iespējamo modeli, turpina: „Velns vecāks, dzīvo zemē iekšā, tur siltāks… Dievs, izdzīts aukstā zemes virsū, salst… taisa sev debesis" (Rainis 1982: 59).

Velns ir viens no populārākajiem tēliem gan lietuviešu, gan lībiešu mitoloģijā, kas ienācis līdz ar kristietību. Latviešu mitoloģijā nav autentiskas, arhaiskas dievības, kas viennozīmīgi iemiesotu ļauno spēku kvintesenci, tāpēc Velns latviešu folklorā ieņem visai savdabīgu vietu. Vārda etimoloģija vedina domāt, ka tas saistāms ar veļiem un Veļu māti (Karulis 1992: 504) un sakņojas kopīgajā arhaisko mitoloģisko tekstu mantojumā kā gaismas pretmets. Velna darbība visplašāk raksturota pasakās un teikās, tāpēc vairāki folkloras pētnieki Velnu latviešu folklorā traktē kā internacionāla tēla nacionālu interpretāciju, jo no kopējā dainu materiāla tikai 130 variantos sastopamies ar Velna darbību. Kā viens no skaidrojumiem tam varētu būt nevēlēšanās pieminēt Velna vārdu kā negatīvas darbības piesaistītāju, tāpēc attieksme pret šo tēlu bieži vien ir ironiska.

Līdzīgs Velna tēls parādīts arī Raiņa daiļradē. Lai gan nav konkrētu atsauču uz to, kuri folkloras materiāli kalpoja dzejniekam par ierosmi, modelējot savu Velna tēlu, ir nedaudzas atzīmes uz Anša Lerha-Puškaiša *Latviešu tautas teiku un pasaku* (7. sējuma 1. daļas) lappušu malām, kas liecina par to, ka dzejnieks lasījis nodaļu „Dievs un Velns".

Velns latviešu folklorā bieži tiek personificēts arī ar Baronu, Muižkungu, resp., Kungu, taču Raiņa Kunga semantika lugā *Spēlēju, dancoju* vairāk saistās ar vampīriem, kas gan pieder pie htoniskās pasaules iemītniekiem, taču pilda citas funkcijas. To galvenā bauda slēpjas iegūtajās upura asinīs: "Nakšu naktis apkārt lied, // Lopus jāj, asins sūc" (Rainis 1950: 293). Lugā šis tēls personificē zemnieka sviedru sūcēju un vārdzinātāju. Arī ellē starp velniem viņš tiek pieņemts tikai kā Mirons.

Raiņa mītiskajai pasaules telpai viennozīmīgi piemīt trīsdaļīguma princips, jo „Velnam zeme ir (tikai) nama jumts. Dievs uz tā jumta uztaisa citu jumtu – debesi" (Rainis 1982: 60). Trīsdimensiju pasaules centrālā ass *axis mundi* ir pasaules kalns, kas mitoloģijā ir viens no izplatītākajiem Pasaules koka variantiem. Tā ir dominante vairākās lugās un dzejoļos, sākot jau ar studiju gados rakstīto *Karaļmeitu*, kas vieno gan augstāko punktu Stikla kalnu (*Zelta zirgs*), gan pazemes tumšākos nostūrus (*Spēlēju, dancoju, Rīgas ragana)*. Abu šīs vertikāles pretējo punktu sasniegšanai ir nepieciešamas pārdabiskas spējas un jauna tipa kultūrvaronis. Domas par jauna varoņa tēla meklējumiem var lasīt jau studiju gadu piezīmes lugai *Imanta,* kur dzejnieks mēģina rast pretmetu sakausējumu vienā ideāltēlā, kāds varētu būt Jānis Vīrs, kurš „dzimis no uguns dzirksteles, pats no sevis, no saules" (Rainis 1992: 12), lai gan "... arvien vājāks miesās, bet gars aug", jo pasaules mītiskajam dalījumam dzejnieks pretstata cilvēka esības telpu, kuras dalījums ir „gara, dvēseles, miesas pasaulēs" uzsverot, ka tikai gars ir tas, kas var pacelt cilvēku pāri visam sadzīviskajam, līdz beidzot viņš kļūst brīvs savos lēmumos un vienīgā cīņa, kas būtu vēl jāizcīna, ir cīņa pret dabu – pret nāvi. „Kas pretstats dzīvei un mīlai? Nāve!? Bet nāves nau! Nē – pretstats ir nebūtība. Pret to ir tikai viens līdzeklis: pārvērst veco un no jauna radīt"

(Rainis 1982: 143). Antropogoniskā mīta elementi tiek iezīmēti kā rotaļīga spēle, kur „vīrs (tiek radīts) no velna māliem. Dievs iepūš dvašu. Sieva no ribas, ar mālu apkārt. Dievs iepūš caur nāsīm dvašu, vīrs caur muti, velns caur pakaļu" (Rainis 1982: 59).

Tipiska augstāko dievu funkcija arī latviešu mitoloģijā ir lemt cilvēka likteni, bieži izvēloties vienu no divām galējībām. Un tikai cilvēka paša izvēle ir vai nu dievu gribas pieņemšana vai noraidīšana. Tāds būtu nākotnes cilvēks Īls (Saules bērns), kurš nostājas pret Dievu un „beigās padzen Dievu ir no zemes: vecumā Dievs atkal uz jumta padzīts sēd" (Rainis 1982: 61).

Ilgie gadi, kuros Rainis meklēja iespējamo atslēgu jaunā laika varoņa izteiksmei, ne reizi vien dzejniekam lika aizdomāties par to, ka ir nepieciešams visu iegremdēt pilnīgā haosā, lai pēc tam pasauli atkal pārradītu. Un tieši mīts piedāvā autoram šādu iespēju.

Bibliogrāfija

1. Biezais, H. (1991) J.Raiņa kosmiskais mesiānisms *Smaidošie dievi un cilvēka asara*. Täby (Zviedrija): Senatne.
2. Biezais, H. (1998) *Seno latviešu debesu dievu ģimene*. Rīga: Zinātne.
3. Biezais, H. (2008) *Dieva tēls latviešu tautas reliģijā.* Rīga: Zinātne.
4. Eliade, M. (1999) *Mīta aspekti.* Rīga: Minevra.
5. Karulis, K. (1992) *Etimoloģijas vārdnīca II* Rīga: Avots.
6. Rainis, J. (1950) *Kopoti raksti*. 8.sēj. Rīga: LVI.
7. Rainis, J. (1950) *Kopoti raksti*. 9.sēj. Rīga: LVI.
8. Rainis, J. (1982) *Kopoti raksti*.15.sēj. Rīga: Zinātne.
9. Veselis, J. (1942) Dievs laiž pasauli. *Latvju teiksmas.* Rīga: Latvju grāmata.
10. Teikas par Dievu: Izlase (1929).Rīga: Latviešu folkloras krātuve.
11. Zemītis, G. (2004) *Ornaments un simbols Latvijas aizvēsturē*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
12. Хёйзинга И. (2007) *Homo ludens. Человек играющий.* Санкт-Петербург: Азбука-классика.

Inese Valtere

MASKA AUGUSTA SAULIEŠA DAIĻRADĒ

Abstract
In the beginning of the 20th century the small European nations show intense interest in the novelties of the European culture mainstream. Latvian literature is very complicated and it is difficult to highlight one literary trend, because in European literatures trends change each other, but in Latvian literature they emerge together. Modern cultural trend, which had materialized as the early modernism summarizes characteristic marks from previous cultural trends, imparts new semantics to traditional characters. The mask is one of such characters.
The image of a mask and it's indispensableness in the works of A. Saulietis had been declared already in the stories written in the beginning of the century – in order to live and work creatively, especially in the technocratic world of the city, the modern man had to hide his real face, he had to pretend.
The mask as the symbol of the period that is required is being displayed in two ways in the fairytale of A. Saulietis „Fairytale. Notes and caricatures of Andris Vītalks" („Pasaka. Andra Vītalka piezīmējumi un karikatūras" 1909). First of all, the mask is used in the meaning of culturefunction – as an integral part of the process of creation, as an integral part of a creative man. Secondly, the mask indicates the essence of the modern man, who is ridden by contradiction: it enables keeping secrets, provides protection, confers freedom not only in the process of creative work, but also in the portrayal of the relationship of a society and an individual.
Atslēgas *vārdi: agrīnais modernisms, maska.*

Latviešu rakstnieku literāro darbu rašanos 19. un 20. gs. mijā ietekmē jaunās literārās vēsmas krievu, skandināvu un Rietumeiropas literatūrā. Tas ir laika posms, kurā grūti izcelt kāda viena literārā virziena dominanti, bet drīzāk tā ir vairāku virzienu līdzāspastāvēšana un sintēze, jo Krievijā un Eiropā virzieni pēctecīgi nomaina viens otru, bet latviešu literārajā telpā ienāk vienlaicīgi. Literāro virzienu simbioze nereti realizējas arī viena autora daiļrades ietvaros. 20. gs. sākumā šī parādība konstatējama Augusta Saulieša daiļradē. Modernais kultūrtips, kas 20. gs. sākumā realizējas kā agrīnais modernisms, literatūrā apkopo iepriekšējo kultūrtipu iezīmes, tradicionāliem tēliem piešķir jaunu semantiku. Viens no šādiem tēliem ir maska.

Maskas motīvs un tās nepieciešamība A. Saulieša daiļradē ieskanas jau gadsimta sākumā uzrakstītajos stāstos – lai modernais cilvēks varētu dzīvot un radoši strādāt sabiedrībā, it īpaši pilsētas tehnokrātiskajā pasaulē, tam ir vajadzība slēpt savu patieso es, izlikties. Maskas kā laikmeta zīmes nepieciešamību divējādi demonstrē A. Saulietis pasakā „Pasaka. Andra Vītalka piezīmējumi un karikatūras" (1909). Pirmkārt, maska tiek izmantota kultūrfunkcijas nozīmē – kā radoša procesa, radoša cilvēka neatņemama sastāvdaļa. Otrkārt, maska norāda uz pretrunu pārņemtā modernā cilvēka būtību, dod rīcības brīvību, ļauj glabāt noslēpumus, ļauj slēpties un pasargāt dvēseli. Maskas brīvību gan radošajā procesā, gan indivīda un sabiedrības attiecību tēlojumā uzsver literatūrzinātniece M. Burima:

„Cilvēks maskā nepārstāv ne noteiktu sabiedrisko šķiru, ne kārtu, tādēļ zem tās slēptajam ir nesodīta iespēja izteikt gan sevi, gan attieksmi pret kādu sociālu parādību – izsmiet, kariķēt negatīvas parādības, personas" (Burima 2007: 5).

Maskas konceptam agrīnā modernisma kultūrtipā gan Latvijā, gan arī krievu sudraba laikmeta literatūrā ir īpaša nozīme un plašs lietojums: V. Ivanovs „Seja vai maska" (1904), M. Vološins „Sejas un maskas" (1910), J. Akuraters „Klusums un gaisma" (1921), P. Rozītis „Divas sejas" (1921) un arī citu rakstnieku daiļradē. Maskas tēlam īpaša nozīme A. Saulieša daiļradē, tomēr plašāka izpēte realizējama prozas darbā „Pasaka. Andra Vītalka piezīmējumi un karikatūras".

Šajā laika periodā autori plaši izmanto maskas kultūrfunkciju, proti, izmanto maskas atribūtus, lai radītu mākslinieka tēlu vai funkcionāli raksturotu to. Iekļaujoties literatūras kultūrtradīcijā, A. Saulietis „Pasakas" centrā izvirza rakstnieku Andri Vītalku. Tas ir vienīgais autora „anonīmais" darbs. Rakstnieks Vītalks ir kultūrzīme, ko sabiedrībai piedāvā reālas personības vietā. K. Dziļleja raksta, ka A. Saulietim ievajadzējusies jauna maska, jo:„[..] viņš grib sniegt pavisam kaut ko jaunu – viņš grib būt Hamsuns un vietām arī Vailds, un kā tad lai neizmeklētos arī citu pseidonīmu" (Dziļleja 1912: 140). Darbam ir sarežģīta vēstītāju sistēma, kompozīcijas centrālais vienotājelements ir galvenais personāžs un piezīmju autors Andris Vītalks, kas pauž savu attieksmi pret moderno pasauli, modernās pasaules literatūru, kultūru, filozofiju. Vītalks ir gan rakstnieks, gan viedokļa un uzskatu paudējs, šos abus „es" viņš cenšas apvienot, veidojas dubultniecības modelis:

„Tad tā: paliec tu, Andri Vītalk, pie galda un raksti, un es „no tuvas tālienes" raudzīšos uz tevi un teikšu, kas jāraksta. Jā, nava tas slikti, paraudzīties kādreiz tā uz sevi pašu par gabaliņu, kā uz otru lieku cilvēku, un tad spriest kā svešam, liekam cilvēkam ... Es par tevi runāšu, un tu raksti, nekā nepārgrozīdams, jo kam pašam no sevis slēpties! Gana jau var maskas izvalkāties starp citiem cilvēkiem... pašam savā priekšā esot – viņa jānoņem" (Saulietis 1926: 150, 151).

Pasakai nav konkrētas fabulas – Vītalka piezīmes un domas mijas ar gleznaini veidotām dabas ainavām, vīzijas un sapņi mijas ar vērojumiem un iespaidiem ceļojuma laikā un ar atsevišķām pasakām – „tekstiem tekstā." Vēstīšanas modeli sarežģī arī tas, ka darbu ir publicējis kāds izdevējs:

„Šie uzzīmējumi atrasti kādas ziemeļu zemes mežainā klintājā, un atradējs, kas blakus minot – laimīga sagadīšanās! – piezīmējumu autora bērnības biedris un tuvs draugs, atvēlējis viņus publicēt, uzņemdamies par to atbildību arī pret savu šimbrīžam nezināmo draugu" (Saulietis 1926: 273).

Darbs ir sava laikmeta literāro ietekmju un kultūrnovitāšu piesātināts. Veidojot Vītalka tēlu, A. Saulietis tam uzliek sava laikmeta masku, sava laikmeta modernos uzskatus un tendences, parāda attieksmi pret agrīnā modernisma rakstnieku deklarētajām tēmām – mākslu, mīlestību, mazāk nāvi. Vītalks ir A. Saulieša maska, kas ļauj brīvi, konfidenciāli

paust rakstniekam savus uzskatus. Ieskanas 19.-20. gadsimta mijai raksturīgās filozofiskās tendences, šo uzskatu apliecinājums vai noliegums. Maska vienmēr saistīta ar iespēju nokļūt citā pasaulē, spēlēt pēc citiem noteikumiem un veiksmīgi atgriezties atpakaļ. Iegūt jaunu vārdu un masku nozīmē no jauna piedzimt, tam atbilst jauna, citāda, pārveidota daba. A. Saulieša „Pasakā" var konstatēt F. Nīčes, O. Vailda, K. Hamsuna daiļrades iezīmes, un Andra Vītalka maska ļauj atklāti paust uzskatus, slēpjot reālo autora personību.A. Saulieša „Pasakai" ir atsevišķas līdzības „Pāna" fabulai, proti, Vītalks tāpat kā Glāns klejo no vienas vietas uz otru un nevar nekur atrast vietu, harmoniju, saskaņu ar sevi. Laikabiedri pamana jaunas ietekmes A. Saulieša daiļradē un uzsver ne tikai O. Vailda, bet arī Hamsuna ietekmi. K. Dziļleja raksta:

„[..] visā darbā izmanam pavisam citu motīvu: būt originelam[1], sniegt pavisam kaut ko jaunu. Bet jau ārienes redzams, ka tas jaunums pakaļtaisīts: beigās „izdevēja piezīmēs" sacīts, ka „šie uzzīmējumi atrasti kādas ziemeļu zemes mežainā klintājā" u. t. t. Uz mata, kā K. Hamsuns par savu Glānu („Pānā") saka" (Dziļleja 1912: 140). Vītalka apmešanās kalnos mazā zemnieku mājā, vienkāršais dzīvesveids un dabas tuvums atgādina K. Hamsuna Glānu, piemēram, nodaļā „Klinšu kalnājā."

Vairāki laikabiedri ir pamanījuši arī O. Vailda pieteiktā antiprakticisma estētikas un uzskatu atspoguļojumu „Pasakā," kas iepriekšējā daiļrades periodā A. Saulietim nebija raksturīgi. Vītalka mīļotā ir izlutināta, dārgās drānās un rotās tērpta sieviete, kas dzīvi vērtē praktiski:

„Cik nopelnot es savā vietā mēnesī? Ak tā – tik nepraktiski nevajagot dzīvot, kā viņa to nojaušot pie manis. Un bērnus un teļus vajagot tā un tā audzināt un ne citādi. Tad bērni esot apaļi un sārti un no teļiem ienākot smuka nauda, daudz naudas!" (Saulietis 1926: 271, 272).

A. Saulietis noliedz Nīčes pasludināto pārcilvēku, bet viņa varoņu – rakstnieku, radošo personību – tēlojumā parādās Nīčes pārcilvēka iezīmes. Maska akcentē kultūrā antīkās literatūras ietekmi, it īpaši Nīčes traktējumā. Fridrihs Nīče likumsakarīgi saista masku ar Dionīsa priekšmetisko raksturojumu. Šī saikne, protams, nav jaunatklāsme, jo Eiropas kultūrai arī iepriekš ir bijusi aktuāla antīkā estētika, implicējot tādus jēdzienus kā „Dionīss" un „maska." 19.–20. gs. mijā tieši Nīče akcentē maskas tēlā ne tikai funkcionālu teātra atribūtu, bet inovatīvi demonstrē masku kā radoša akta simbolu.

Maskošanās motīvs labi pazīstams daudzām kultūrām, un tradicionāli maska ir iespēja mainīt savu identitāti, jo „tas, kurš uzliek masku, jūtas iekšēji pārveidots un šajā laikā pieņem

[1] Šeit un turpmāk, citējot K. Dziļleju, tiks saglabātas autora valodas fonētiskās, ortogrāfiskās un valodas stila īpatnības.

maskās attēlotās būtnes (dieva, dēmona) īpašības" (Lielā simbolu enciklopēdija 2007: 308). Maska ne vienmēr ir sejas aizsegs, bieži vien maska maina cilvēka būtību.

Maskas nozīmi un nepieciešamību moderna cilvēka dzīvē A. Saulietis pauž nodaļā „Maska un garā ticība." Maskas semantikā var iedalīt vairākas maskas lietošanas funkcijas. Maskas tēls cieši saistīts ar opozīciju „indivīds – sabiedrība," jo maskas galvenā funkcija ir sabiedriskā. Maskas prasmīga lietošana sabiedrībā tiek novērtēta kā atzinīga un veikla rīcība vairāku iemeslu dēļ: pirmkārt, tādējādi cilvēks var sevi pasargāt no apkārtējās, naidīgās sabiedrības, jo cilvēka iekšējo pasauli un dvēseles dzīvi visiem nav jārāda. Otrkārt, maskas lietošana ir zināmas sabiedriskas iemaņas un prasmes, cilvēka tēla veidošana, jo „nožēlojams muļķis, kas iet ļaudīs bez maskas" (Saulietis 1926: 151). Treškārt, maskas lietošana ir arī zināms drošības līdzeklis un izdzīvošanas nosacījums, jo citādi cilvēku gaida sāpes, mokas un pat bojāeja. Maskas sabiedriskā funkcija paredz aizsardzību, sniedz drošības sajūtu, spodrina indivīda tēlu sabiedrībā un ļauj izdzīvot. Maska ir sabiedrībā dzīvojoša cilvēka galarezultāts, izvēle ir niecīga – nāve vai pielāgošanās sabiedrībā pastāvošajiem noteikumiem:„[..] es neesmu vēl neviena nemaskota redzējis, kurš būtu ar veselu ādu cauri ticis" (Saulietis 1926: 152). Maska ir tikpat nepieciešama lieta kā cepure, cimdi vai mētelis: „Dumais puisi, tad tu neaizmirsīsi, kā vajag, kad laukā jāiet! Kāpēc tu ziemas laikā nestaigā apkārt bez cepures un apava?" (Saulietis 1926: 152).

Maskas tēls cieši saistīts ar laikmeta kopējo dzīves teatralizēšanos. 19.-20. gs. mijā māksla sāk kalpot sabiedrībā deklarētajam praktiskumam un mākslai, māksliniekam ir jāpielāgojas jaunajiem apstākļiem, un maska savas ambivalentās būtības dēļ palīdz modernajam cilvēkam sasniegt vēlamo vai radīt vīziju par to. Cilvēkam maskā raksturīgs tāds sociāls uzvedības modelis, kas piešķir cieņu un godu līdzcilvēku acīs. Maskots cilvēks runā nopietnā tonī, rāmi, cienīgi, nereti bargi, jo citiem nevajag zināt to, kas notiek sirdī. Visu dažādo jūtu spektru vislabāk slēpt zem vienaldzības maskas, kas nekā nesaka un ir „kā bāla mūra siena" (Saulietis 1926: 154).

Maskai zināmā mērā var tikt piešķirta iniciācijas loma. Atsaucoties uz rumāņu pētnieku Mirču Eliadi, Janīna Kursīte min trīs iniciācijas veidus: vecuma grupu iniciācija, iniciācija, kas ļauj iekļūt kādā slepenā sabiedrībā vai grupā, individuālā iniciācija, kas attiecināma uz valdnieka vai priestera iesvētīšanu. Latviešu folklorā visbiežāk sastopami iniciācijas rituāli, kas attiecas uz visiem cilts locekļiem, mazāk apzināti ir slēgto grupu un individuālās iniciācijas rituāli. (Kursīte 1996: 32) Tieši šādu uz visiem indivīdiem attiecināmu lomu inspirē maskai A. Saulietis. Cilvēks, izturēdams izolāciju, apvainojumus, smeldamies pieredzi un apgūdams uzvedības normas sabiedrībā, ir spiests iegūt masku. Pārbaudījumi, ko uzliek apkārtējās maskas, ir ļoti dažādi, piemēram, izsmiekls, nicināšana, augstprātība,

vienaldzība, izlikšanās. Izvēles iespējas nav lielas, nemaskotais cilvēks vaimanā žēlabās, bēg no saviem viltus labdariem, meklē vientuļu vietu, kur var nomirt „mūžīgā neizprašanā par briesmīgiem pasaules likumiem, vaj[2] arī šis cilvēks nāks atpakaļ ar glītu, pārāk dārgi pirktu masku, aiz kuras mūžam gruzdēs paša mokas kā atriebšanās un naida kvēle... Bet tad gan viņu sauks gudru un pratīs arī cienīt, jā!" (Saulietis 1926: 152). Kad iniciācijas pārbaudījums ir izturēts, indivīds atgriežas pilnvērtīga sabiedrības locekļa lomā, apgūstot nepieciešamās iemaņas dzīvei sabiedrībā, proti, uzliekot masku. Maskas tēls cieši saistīts ar opozīciju „redzamais – slēptais," „patiesība – meli." Maska slēpj patiesību zem tās vai arī mēģina mānīties – patieso nosaucot par viltoto un otrādi, kas atbilst modernisma kultūrai, un galarezultātā dzēš atšķirību starp masku un seju, padarot atribūtu līdzvērtīgu nēsātājam. Maska noteikti saistīta ar nezināmo, ar noslēpumu, saglabā intrigu par to, ko slēpj maska – „daiļu seju kā maska vai siekalainu purnu, rasainu meža rozi vai nāvīgu driģeni" (Saulietis 1926: 151).

Maskošanās vai maskas uzlikšana ļauj ikdienas neievērojamās lietas un parādības padarīt neparastas un mainīt skatupunktu. Maskošanās ļauj mainīt savu „es." Par tādu uz laiku uzliktu masku A. Saulietis uzskata dekadentus, akcentējot viņu teatralizēto, pārspīlēto ārišķību:

„Satiekas, piemēram, ielas stūrī trīs pēc izskata gluži parasti un vienkārši cilvēki. [..] „Es esmu moderns dēmons!" saka tas viens gluži negaidot. [..] „Jā, mēs esam moderni dēmoni!" saka beidzot viņi visi trīs un tad paši priecīgi smejas – bet tīri pa vecam! – Un kādā citā ielas stūrī tu tāpat redzi mazus cilvēciņus noraujam savu vienkāršības masku – un tavā priekšā uz reizes ir lieli domātāji, no kuru prāta pakustēšanās nodreb visi kultūras slāņi, kā zemes garoza no vulkāniskas uguns!" (Saulietis 1926: 183).

Kaut arī maskas nepieciešamība tiek vitāli akcentēta, tomēr ir saskatāms arī atmaskošanas motīvs, jo dabiskais, patiesais, vaļsirdība, atklātība, atvērtība, neviltota uztvere ir bez maskas. Ja cilvēks ir ārpus sabiedrības, ja viņam apkārt debesis, zvaigznes, saule, kalni, sniegs, tad, baudot dabas skaistumu, nekas nedraud un sabiedrībā nepieciešamās bruņas – maska – nav vajadzīga. Iedziļināšanās sevī, savas iekšējās būtības izpēte, pārdomās par mūžīgām lietām, par dzīvību un nāvi arī neprasa maskas lietošanu. Vītalkam maska ir vajadzīga, tikai dzīvojot Zilajos Augstumos, ar ko apzīmēta tā laika Rīgas sabiedrība, bet, dodoties ceļojumā uz Kluso pilsētu aiz ūdeņiem vai Klinšu zemi ziemeļos, tā nav vajadzīga. Lai gan Augusta Saulieša „Pasakā" ieskanas atmaskošanas motīvs, tomēr agrīnais

[2] Šeit un turpmāk, citējot A. Saulieša darbu fragmentus vai minot darbu nosaukumus, tiks saglabātas autora valodas fonētiskās, ortogrāfiskās un valodas stila īpatnības.

modernisms necenšas atteikties no maskas nēsāšanas, bet pilnīgi pretēji akcentē, ka masku nēsāt ir nepieciešams. Izveidotais tēls „cilvēks maskā" ir savdabīga spēle un maskas vizuālais atribūts kļūst par konkrētu īpašību manifestāciju. Māksliniekam kā radošai personībai tādu masku var būt daudz, vairākas maskas ir arī Andrim Vītalkam, katram dzīves gadījumam sava:

„ ... es esmu tev redzējis vajadzības brīdī vispārīgas noskumšanas un vispārīga prieka masku, draudzības un naida masku, vienaldzības un smieklu masku – visādas maskas!" (Saulietis 1926: 156).

Maskas tēls atspoguļo laikmeta kultūrnovitātes un jaunā, modernā cilvēka radošos meklējumus. Jauni estētiskie meklējumi jāsaskaņo ar jaunajiem apstākļiem sabiedrībā un kultūrā. 19.-20. gs. mijā aug latviešu turība, sarosās kultūras dzīve, iekšēja prasība pēc tās ikdienas dzīvē, straujš ekonomikas un kultūras līmeņa kāpums, māksla sāk kalpot sabiedrībā deklarētajam praktiskumam un mākslai, māksliniekam ir jāpielāgojas jaunajiem apstākļiem un maska savas ambivalentās būtības dēļ palīdz modernajam cilvēkam sasniegt vēlamo vai radīt vīziju par to. Ienāk indivīds ar dubultdzīvi, dubultmorāli, atspoguļo jaunā, radošā, modernā cilvēka sašķeltības ideju.

Bibliogrāfija

1. Burima, M. (2007) Maska 20. gadsimta sākuma latviešu rakstnieku oeuvre. *Kultūras Forums*, 15.-22. jūnijs.
2. Dziļleja, K.(1912) Kritika un bibliogrāfija. *„Dzīves" literāri zinātniskais pielikums*, Nr. 35, 140.
3. Kursīte, J. (1996) *Latviešu folklora mītu spogulī*. Rīga: Zinātne.
4. *Lielā simbolu enciklopēdija*. (2007) Rīga: Jumava.
5. Saulietis, A. (1926) *A. Saulieša raksti. Astotā grāmata. Stāsti. Kā Laima lika*. Rīgā: J. Rozes apgādībā.

Viktorija Zeļavska

TEATRALIZĀCIJAS MEHĀNISMI MODERNISMA DRAMATURĢIJĀ: DELARTISKĀ KOMĒDIJA

Abstract
Theatralization processes in life and in the theatre were very important for Modern Art development. In the Modernism period theatralization is in correlation with different concepts such as stylization, art balaganization and theatrical theatre. The principle 'theatre in theatre' becomes important in drama; theatrical forms are restored and renewed in theatre, which accentuates non-psychological theatre dominance and importance in Modern Art. In the modernism period, the game theme was important in art. At the end of the 19th century and at the beginning of the first half of the 20th century model constructions of artificial reality became very peculiar in the theatre (and hence in drama). Reality was modelled by theatre rules. Theatralization in Modernism Art not only defined the culture of artistic style, but also its creators' (that is, artists') life style. Many 20th- century writers in their plays represent the world as a model of the Masque Theatre. Commedia dell'arte stylization is one of the modernist art – theatralization – features. In the period of modernism many writers and artists were intensively engaged with stylization. In their plays are shown non-psychological motivated people, with artificial lives – they are as puppets, living in a balagan-like world; they are unable to distinguish their theatre role from their personal life.
Atslēgas vārdi: *teatralizācija, modernisma dramaturģija, delartiskā komēdija, princips „teātris teātrī."*

Modernisma periodā māksla sākusi pati sevi apzināties, analizēt un kritiski vērtēt. Teatralizācijas klātesamība mākslā modernisma uzplaukuma laikā uzsvēra rotaļu, kas aizstāja reālistisku dzīves atspoguļojumu. Līdz tam pastāvošais viedoklis, ka mākslas mērķis ir rādīt objektīvo dzīves realitāti, noiet perifērijā, jo primārais kļūst subjektīvās dzīves atveidojums. Daudzi latviešu un ārzemju rakstnieki (piemēram, Luidži Pirandello, Artūrs Šniclers, Federiko Garsija Lorka, Fanks Vēdekinds, Moriss Māterlinks, Rainis, Valdemārs Dambergs) ar teatralizācijas paņēmieniem savās lugās sāka attēlot pasaules modeli kā teātri, kas sabalsojās ar teatralizācijas procesiem teātrī un arī dzīvē, kur dabiskuma vietā primāri tika izvirzīts mākslīgums, marionetiskums; karnevāls un spēle, kas visbiežāk sintezējās ar infernālo, metafizisko un mistisko. Līdztekus jaunu formu un novatorisku izteiksmes līdzekļu meklējumiem modernisti savā daiļradē parāda, ka vēršanās pie pirmavotiem (piemēram, pie rupjā teātra formām) un to stilizācija vai restaurācija ļauj renovēt mākslu, iekodēt tajā jaunas, laikmetīgas filozofiskas un estētiskas koncepcijas. Dramaturģijā ļoti aktuāls kļūst princips „teātris teātrī", „balagāna" tēma, kā arī viduslaiku mistēriju un itāļu masku teātra pieredze. Martina Grīna un Džona Svana pētījumā „Pjero triumfs. Delartiskā komēdija un modernā iztēle" (1993) kā būtisks modernisma virziena posms mākslas attīstības vēsturē, kur nozīmīgu vietu ieņem delartiskā komēdija, tiek izdalīts laiks no 1890. līdz 1930. gadam. Tieši šajā periodā transformētā vai stilizētā veidā 16. gadsimta itāļu masku komēdijas raksturīgākie elementi ir atrodami gandrīz visos Rietumeiropas un Krievijas mākslas veidos (Green, Swan 1993: 25). Mākslinieks-modernists sevi postulēja kā demiurgu, savukārt savu mākslas darbu prezentēja kā personīgu iespaidu, pārdomu, pārdzīvojumu atspoguļojumu. Delartiskās

komēdijas stilizācija ir viena no modernisma mākslas iezīmēm. Itāļu tautas teātra elementu (masku, bufonādes, improvizācijas, karnevāla u.c.) izmantojums modernisma teātrī ļāva režisoriem (piemēram, Vsevolodam Meierholdam, Aleksandram Tairovam, Žakam Kopo, Maksam Reinhardam, Eduardam Smiļģim) veikt *teatrālo revolūciju*, sasniedzot mērķi, tas ir, „teatrālo teātri", kur skatītājs tiek provocēts un bieži vien paliek opozīcijā ar aktieri, jo sāk šaubīties redzētā patiesīgumā; tiek iegremdēts situācijās, kas liek ieraudzīt īsto dabu starp viņu un aktieri, proti, teātra pieredzes būtību (Clayton 1993: 6). Modernisma laikā mainās mākslas un mākslinieka koncepcija, kā arī veidojas jaunas, disharmoniskas, saspringtas un konfrontējošas attiecības starp mākslu, mākslas radītāju (tas ir, mākslinieku) un mākslas uztvērēju (teātrī – skatītāju). Princips „teātris teātrī", kas ir viens no teatralizācijas paņēmieniem dramaturģijā, mūsdienās tiek definēts kā teātra zinātnes termins, ar ko apzīmē izrādi (vai lugu), kuras sižets ir teātra priekšnesums; publika skatās izrādi, kuras iekšā ir sava „publika", ko veido aktieri (Павис 2003: 388). Dramaturģijā pirmo reizi princips „teātris teātrī" parādījās vācu rakstnieka un izrāžu veidotāja romantiķa Ludviga Tīka (*Ludwig Tieck*, 1773–1853) pasaku komēdijā „Runcis zābakos" (1797), kur kritiski tika parādīti dažādi mākslas veidi, kā tos ir interpretējuši klasicisma pārstāvji. L. Tīka darba pamatā ir ironiska spēle, kuras laikā tiek sagrauta robeža starp skatuvi un realitāti. Šīs tēmas variācija ir atrodama ne tikai A. Šniclera viencēlienā „Balagāns" (1906), A. Bloka drāmā „Balagāniņš" (1906), V. Damberga komēdijā „Neticīgā Kolombīne" (1926), F. G. Lorkas farsā „Dona Kristobāla balagāniņš" (1931), bet arī V. Šekspīra, T. Kida, Ž. de Rotru, P. Korneja, L. Pirandello, Ž. Ženē dramaturģijā. Delartiskā komēdija kā iedvesmas avots bijusi gan rakstniekiem (lielākoties dzejniekiem, novelistiem, romānistiem un dramaturgiem), gan komponistiem (A. F. V. Šēnbergam, I. Stravinskim, S. Prokofjevam), gan gleznotājiem (P. Pikaso, O. Bērdslejam, Ž. Brakam), gan baleta dejotājiem (V. Ņižinskim, M. Fokinam), gan teātra un filmu režisoriem (V. Meierholdam, A. Tairovam, Ž. Kokto, Ž. Kopo, S. Eizenšteinam) un mēmā kino aktierim Čārlijam Čaplinam. Šī ļoti populārā 16. gadsimta itāļu tautas teātra forma, kas savā vēsturiskajā dzimtenē bija paredzēta galvenokārt vienkāršās tautas izklaidei, modernistu darbos kļuva par augstās („garīgo centienu") mākslas (piemēram, simbolistu darbu) pamatiezīmi (Green, Swan 1993: 1). Piemēram, Krievijā itāļu masku komēdija 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma dramaturģijā bijusi kā „intelektuāli poētisks, literārs fenomens" (Clayton 1993: 4). Vairāki pētnieki (Dž. D. Kleitons, M. Grīns un Dž. Svans, A. Dživeļegovs) norāda, ka delartiskā komēdija, tāpat kā pasakas vai balādes romantiķiem, modernistiem kļuvusi par nozīmīgu atskaites punktu mākslas darba radīšanā, kā arī izpētes un inspirācijas avotu. Modernisma laikmeta mākslā var runāt par delartisko komēdiju kā par motīvu (piemēram, karnevāla, balagāna vai maskuballes motīvs), par

noteiktu tēmu virkni, par stilu (piemēram, *pjerisms* (angļu valodā – *Pierrotic*)), par teatrālo programmu (tas ir, noteiktu iestudējuma estētiku), par metaforu, īpašo tēlu grupu (Clayton 1993: 4). Rietumeiropā vislielākā interese par delartisko komēdiju bija 20. gadsimta pirmajā un otrajā desmitgadē (Krievijā periodā starp 1905. un 1917. gada revolūciju), kad visās mākslas jomās (tostarp literatūrā) parādījās ļoti liels delartiskās komēdijas stilizāciju skaits un notikuši vairāki mēģinājumi restaurēt 16. gadsimta itāļu tautas teātri. Ļoti liela uzmanība tika pievērsta aktiera improvizācijai. Modernisma periodā, kad delartiskās komēdijas estētika piedzīvo savu uzplaukumu, tika radīti daudzi jauni literāri darbi, kuros tieši parādās itāļu masku komēdijas tēlu noteiktā modernistiskā transformācija; sižetu, motīvu un citu *dell'artes* paņēmienu stilizācija, kā arī netieši – kur, tikai rūpīgi lasot, var ieraudzīt alūzijas ar delartiskās komēdijas estētiku. Teātros tiek iestudētas ne tikai jaunu autoru (A. Šniclera, A. Bloka, R. Valjes–Inklāna, F. G. Lorkas u.c.) lugas, kas ir saistītas ar delartiskās komēdijas aktualizācijas un stilizācijas tendencēm, bet arī tādu klasiķu kā Ž. B. Moljērs, V. Šekspīrs, K. Goldoni un K. Goci darbi. Delartiskās komēdijas stilizācija mākslā īpaši populāra bija simbolismā, respektīvi, modernisma virzienā, kurā „vājinās sakars ar reālo dzīvi un mākslas darba valoda kā īpaša, poētiska valoda top mākslota" (Valeinis V. 2007: 215). Simbolisms bija cieši saistīts ar subjektīvismu, galēju individuālismu un misticismu. „Teātrī simbolisti rādīja tēlus – maskas, kas bija citas pasaules vērtību atklājējas šās pasaules iemītniekiem" (Valeinis 2007: 215). Improvizācijas māksla bija viens no būtiskajiem aspektiem, kas interesēja simbolistus 16. gadsimta itāļu masku teātrī, jo tā var tikt interpretēta kā mūžīgās mainības un savdabīgs pasaules nestabilitātes simbols. Gluži kā kaleidoskopā, improvizācijas mākslā, tādējādi arī dzīvē šķietami dažādu lietu un situāciju noteikts skaits, savstarpēji kombinējoties, spēj daudzpusīgi sevi atklāt un parādīt. Mūžīgo mainību kā pasaules būtības simbolu savā daiļradē uzsvēris vācu romantiķis Ernests Teodors Amadejs Hofmanis (1777–1822), kura proza un dramaturģija bija viens no modernistu iedvesmas avotiem. Viņš savos darbos ievada cilvēka manekenizācijas tēmu literatūrā, kas kļūst aktuāla 20. gadsimta mākslā. Delartiskās komēdijas personas (maskas) modernisma periodā iegūst jaunas īpašības un jēgu. Itāļu tautas komēdijas maskas ir noteiktas arhetipiskas figūras, kurās līdztekus sociālajam aspektam ir iekodēts metafiziskais, filozofiskais aspekts, kā arī noteikts psiholoģiskais stāvoklis. Modernisma periodā ir ļoti daudz dramaturgu, kas savos darbos ir izmantojuši delartiskās komēdijas elementus. Mūsdienu teātra vēstures pētnieki secina, ka periodā no aptuveni 1890. gada līdz 1935. gadam eiropiešu un krievu autoru dramaturģijā ir izveidojušās divas galvenās pieejas itāļu masku komēdijas integrācijā. Pirmajā grupā ietilpst lugas, kuru pamatā ir reālistisks sižets un loģiska struktūra (piemēram, kā reālistiskai komēdijai), kas sintezējas ar delartiskajai komēdijai raksturīgo estētiku. Tēlu sistēmā ir saskatāmas līdzības ar

commedia dell'arte komiski un satīriski pārspīlētajām maskām, kas „veido kontrastu ar reālistiskās pasaules personām un rada lugas komisko reljefu" (Clayton 1993: 133), piemēram, R. Lotāra darbs „Karalis Arlekīns". Savukārt otrajā grupā ietilpst lugas, kuru darbības vieta visbiežāk ir izdomātā jeb fantāzijas pasaule (parasti kā teatrāls sapnis vai murgs). Šāda komēdija ir kā neliela liriska fantāzija, rakstīta iestudējumam ar pantomīmas un baleta elementiem. Darbības personas ir delartiskās komēdijas maskas. Centrā bieži vien ir mīlas trīsstūris starp Arlekīnu, Kolumbīni un Pjero. Viss lugā rādītais liek lasītājiem (teātrī – skatītājiem) pilnībā iegrimt nereālistiskajā, stilizētajā delartiskās komēdijas pasaulē (Clayton. 1993: 136–137), piemēram, A. Bloka luga "Balagāniņš", V. Damberga – "Neticīgā Kolombīne".

Meklējot delartiskās komēdijas (izteiktā neliterārā teātra parauga) stilizācijas elementus modernisma dramaturģijā, ir jāorientējas ne tikai pēc trīs vispopulārāko tēlu – Pjero, Kolumbīnes, Arlekīna – personu rādītāja, jo šo vārdu vietā lugā var būt (bieži arī ir) citi personvārdi, bet arī jāprot varoņu savstarpējās attiecībās, kā arī darba struktūrā saskatīt itāļu masku teātra elementus, piemēram, pantomīmas (kas var atklāties varoņu īpatnējā darbībā, valodā, žestos, mīmikā), karnevāla un/vai cirka iezīmes (piemēram, akrobātiskie triki, košie kostīmi), grotesku, sabiedrības manekeniskumu jeb lelles tēmu (šai tēmai pievērsušies vēl romantiķi, piemēram, E. T. A. Hofmanis un H. fon Kleists). Turklāt modernistu lugās, kur ir atrodama delartiskās komēdijas stilizācija vai tās elementi, varoņu attiecībās var būt vērojama pārgrupēšana, proti, tiek veidoti nevis pāri (kā tas bija raksturīgs itāļu masku komēdijas uzplaukuma periodā, tas ir, 16. gadsimta beigās un 17. gadsimtā), bet trīsstūri (piemēram, M. Kuzmina lugā „Venēciešu bezprāši" (*Венецианские безумцы,* 1915). Ap 1900. gadu delartiskā komēdija kļūst par starptautisku fenomenu, īpaši teātrī. (Clayton 1993: 37) Par vienu no itāļu masku komēdijas straujās atdzimšanas iemesliem tiek uzskatīta Pjero maskas izveidošanās (tas ir, Pedrolīno transformācija no vienkārša kalpu zēna līdz centrālajai maskai – Pjero) un popularitāte franču simbolistu dzejā (piemēram, Žila Laforga darbs „Mēness Pjero") un teātrī, kur jau 19. gadsimta beigās notika pakāpeniska novirzīšanās no reālisma. Tomēr par galveno delartiskās komēdijas atdzimšanas impulsu kļuvusi 1892. gadā Milānā iestudētā Rudžēro Leonkavallo (*Ruggero Leoncavallo,* 1857–1919) opera „Pajaci", kurā var ieraudzīt (vēlāk modernistu darbos visizplatītāko) klasisko trīsstūri: Arlekīns–Kolumbīne–Pagliaccio (Pjero līdzīgā maska), kur darba centrā ir mīlas intriga, sižets vienam varonim beidzas traģiski. Aktieri, kas spēlējuši operā, pēc savas profesijas bijuši ceļojoši komedianti, izmantojuši improvizācijas elementus (Clayton 1993: 37). Savā nelielajā darbā R. Leonkavallo spējis iekļaut to būtību, ko delartiskās komēdijas interpretācijā ieviesuši 19. gadsimta romantiķi, respektīvi, parādījis Pagliaccio/Pjero kā personāžu (masku), kas nespēj

atšķirt savu dzīvi no spēles (lomas), mākslu no realitātes un par kuru, vērojot konkrēta darba telpu, skatītāji smejas caur asarām (Clayton 1993: 37).

Venēciešu dramaturga Rūdolfa Lotāra (*Rudolph Lothar*, 1865–1943) darbu „Karalis Arlekīns" (1900) delartiskās komēdijas pētnieki mēdz uzskatīt par savdabīgu itāļu masku komēdijas agrīno manifestu modernisma dramaturģijā, kas izraisīja samērā lielu starptautisku rezonansi (Clayton 1993: 38). 20. gadsimta sākumā „Karalis Arlekīns" tika izrādīts uz vairākām Eiropas teātra skatuvēm, kā arī bija tulkots franču, angļu, spāņu, ungāru, horvātu, poļu, zviedru un dāņu valodā. Pēc ģenerālmēģinājuma Venēcijā un septiņām veiksmīgi nospēlētām izrādēm Turīnā cenzūra aizliedza rādīt „Karali Arlekīnu", jo darbā tika konstatētas „kaitīgas" tendences, kas vērstas pret monarhiju un autoritāro režīmu (Clayton 1993: 38). Lugas centrā ir stāsts par galma intrigu, kur darbojas delartiskās komēdijas maskas – Arlekīns, Kolumbīne, Pantalone, Ezo (Pjero maska) – un citas personas. Arlekīns tiek attēlots kā viltīgs un nežēlīgs, Ezo kā bērnišķīgi naivs, savukārt Kolumbīne R. Lotāra darbā ir tā, kas sākumā naivi flirtē ar Arlekīnu, bet vēlāk grib viņu nogalināt. Dažas sižeta līnijas liek pētniekiem saskatīt reminiscences ar K. Goci darbu „Mīla uz trim apelsīniem" un V. Šekspīra „Hamletu" (Clayton 1993: 38–39). Dž. D. Kleitons pētījumā „Pjero Petrogradā. Commedia dell'Arte / *balagāns* divdesmitā gadsimta krievu teātrī un drāmā" norāda, ka mūsdienās luga „Karalis Arlekīns", kas ir būtisks starta punkts delartiskās komēdijas stilizācijas attīstībā modernisma periodā, ir nepelnīti aizmirsta (Clayton 1993: 38). Arhetipiskas delartiskās komēdijas maskas – Arlekīns, Pjero, Kolumbīne – aktuālās modernisma mākslā – parādās transformētā veidā un reprezentē jaunas vērtības vecajā veidolā. Aiz Arlekīna maskas slēpjas veiksmīgs 20. gadsimta darījumu un panākumu cilvēks, aiz Pjero maskas – jūtīgs un sapņains mākslinieks, savukārt aiz Kolumbīnes maskas – pragmatiska sieviete, kas ir kā katalizators, lai uzsvērtu pretrunu starp Arlekīnu un Pjero. Krievijā itāļu masku komēdija kā viena no stilizāciju bāzēm pārņemta no pakāpeniski gadsimtu gaitā izveidojušās delartiskās komēdijas transformāciju tradīcijas, kas bija vērojama Krievijā un Rietumeiropā 18.–19. gadsimtā. Respektīvi, 20. gadsimta krievu modernisma „balagāna" tapšanā liela nozīme ir nevis 16.–17. gadsimtā populārajai delartiskajai komēdijai Itālijā, bet tās recepcijām vācu un franču romantismā, kā arī vēlāk franču simbolismā. Rietumeiropā delartiskās komēdijas stilizāciju tradīcija modernisma periodā sākusies R. Leonkovallo operas „Pajaci" ietekmē, kā arī ar lielo mākslinieku interesi par K. Goci un K. Goldoni lugām. Delartiskā komēdija modernisma laikmetā kļūst par mākslas arhetipu un teatralizācijas mehānismu, jo uzsver tajā mākslīguma un teatralitātes dominanti, savukārt balagāns kļūst par savdabīgu modernās mākslas sinonīmu.

Bibliogrāfija

1. Clayton, J. D. (1993) Pierrot in Petrograd. The Commedia dell'Arte. *Balagan in Twentieth-Century Russian Theatre and Drama.* London.
2. Green, M., Swan, J. (1993) The Triumph of Pierrot. *The Commedia dell'Arte and Modern Imagination.* USA.
3. Valeinis, V. (2007) *Ievads literatūrzinātnē.* Rīga: Zvaigzne ABC.
4. Дживелегов, А. (1954) *Итальянская народная комедия.* Москва: Академия наук.
5. *Западно-европейский театр от эпохи возрождения до рубежа XIX–XX вв.* (2001). Москва: РГГУ.
6. Павис, П. (2003) *Словарь театра.* Москва: ГИТИС.

Evita Badina

WRITTEN EVIDENCE IN THE ENGLISH AND AMERICAN DETECTIVE SHORT STORIES OF THE 19TH CENTURY

Abstract
The article is devoted to written evidence in the detective short stories of the 19th century. At first the author of the article names some peculiarities of Victorian detective literature as only during that time it declared itself and developed. Detective short stories of the 19th century are closely connected with English and American newspapers and literary magazines – an enormous number of different kinds of detective texts (e.g. court drama, mystery, scientific detection, murder and robbery stories) appeared in the *Strand, New Monthly, Idler* etc. Then the author pays attention to one of the basic segments of the investigation process – material evidence, concentrating on the phenomenon of written evidence. It is classified into two categories – non-official document (a note or personal letter) and official document (a newspaper article, an official letter, a will). The author names three basic functions of written evidence from the point of view of literary science – cultural, characterizing and plot composing, but more attention is paid to the plot composing function as detective literature exploits it more actively. This genre cannot exist without details – material evidence. In this function written evidence fulfills the following objectives – stimulates the commitment of crime, solves a riddle, accuses a criminal.
Key words: *Victorian time, detective short story, written evidence, the world of the literary work, document.*

The term *the world of the literary work* is defined in the theory of literature in two ways– it is used as a synonym when speaking about work of art or about a writer's works in general and also in a narrower sense paying attention to things depicted in the work of art and creating a specific system. A thing, in its turn, is explained as a whole, advanced from the world of objects, not paying attention to whether its nature is material or ideal. In this report the focus will be set precisely on the material nature of objects – material evidence in the English and American detective short story of the 19th century.

As material object is any proof or testimony that has significant relationship with the facts or issues of a case or enquiry and can affect its conclusion or outcome the author of the report has decided to restrict and specify the investigation sphere and to focus on the phenomenon of written evidence in the detective text of the 19th century.

But at first some words should be said about the detective literature of that period as there are some essential things to pay attention to. In general the theme of a mysterious crime has always been interesting for the world literature – plots with elements of a true detective story can be found in the Ancient tragedies, in the Bible stories or in the plays by William Shakespeare. However, a detective is supposed to be a relatively new genre but Edgar Allan Poe is traditionally called the founder of it. His first detective short story "The Murder in the Rue Morgue" appeared in 1841. Already in this first work Poe introduced the basic components of a later classic detective story – the system of characters including a literary investigator amateur possessing great analytical skills, his friend, a non-witty policeman and a

wrong suspect; a mysterious crime, the investigation and detection as well as material evidence. But some time was needed for a detective story to develop, to find itself, to work out certain canons. The second half of the 19th century was a fruitful period for detective writers. An enormous number of different kinds of detective stories appeared in the English and American newspapers and literary magazines such as *Strand, New Monthly, Idler* and others. Victorian detective literature has an experimental nature. Literature, in the centre of which there is a crime and its detection, only developed and created itself till Sir Arthur Conan Doyle crystallized what was done before him. Sometimes searching in of Victorian detective literature could seem naïve or clumsy, exaggerated or unbelievable to a modern reader, but we cannot deny the great variety of the 19th century's detective text. Different writers of that time introduced casebook fiction and court drama, mystery and scientific detection, murder and robbery stories to the reader.

Unfortunately, nowadays many names are forgotten, but they were known and famous in the 19th century. Naturally, a modern reader has heard of Poe or Conan Doyle. To tell the truth, it is from the 1970-ties in Great Britain an interest in Victorian times arose, and there also appeared anthologies of the Victorian detective stories. But here in Latvia many names from the 19th century popular in Great Britain and in the USA are strange and unknown. Analyzing and comparing the detective literature of that time can help to restore, to understand the consciousness of Victorian people as those texts were really popular and demanded in the society.

In the report the author included seventeen English and American detective short stories, in which a thing with content information comprised in it functions as material evidence which helps to expose a villain, to prove his/her guilt or just demystify a riddle.

In general, the literary theory focuses on three most important functions of things in the world of the literary work. They are – cultural, characterizing and plot composing. Speaking about the cultural function of a written thing in the 19th century's detective short story, it should be noted that a Victorian detective tells mostly about events in the present or in the very recent past, that is why any object mentioned by the author is a sign of the depicted time and environment. For example, in some detective short stories analyzed a personal letter functions as a written evidence. It is interesting to study in what specific situation it is introduced to the reader:

So the time went on to evening, when they were upstairs together, Jane sewing, Matilda writing. (…).After Matilda's letter to her brother was finished, she began a note to Thomas Owen, (…) (Wood, *The Mystery at Nr.7*).

Here we can observe traditional Victorian woman's activities at home in her leisure time – sewing, also knitting and writing letters to her relatives or friends.

But as in the centre of this report there is written evidence, in the analysis it is more important to pay attention to its characterizing and plot composing functions.

Written thing as one of the variants of material evidence is used by the writers of the 19th century very actively. But before the analysis of characterizing and plot composing functions of written evidence in the detective literature it is important to clarify which material evidence is interpreted in this report as written ones.

When reading and comparing detective stories written by different English and American writers of the 19th century certain elements which (with some exceptions) used to recur were noticed. And getting acquainted with works by different writers the author of the report discovered what unifies and characterizes Victorian detective short story. The constant elements were – of course, a crime, a wrong suspect, an investigator (who could be a private detective, a detective-amateur, or a policeman), investigation and material evidence. And if it even happened that in some detective short story one element missed, for example, a wrong suspect, then material evidence – never. And in many short stories precisely written evidence was given a heightened semantic load by writers – it served as a sudden event in a story, changing a situation, helping to solve a riddle.

Written object as material evidence appears as:

1) Non-official document. It can be a note or a personal letter:

I have two tasks for you to-day and to-morrow," he said. "I shall come here very little. Find all your father's old letters, and read them (Wilkins).

2) Official document. It can be a newspaper article, an official letter, a will, a criminal's confession.

She did not fly into a storming rage as I had expected, but went quietly out of the room and presently returned with two papers, which she read. One was the certificate of her marriage to Walcott duly authenticated; the other was the dying statement of her father, the Mexican gambler, and of Samuel Walcott, charging me with murder. It was in proper form and certified by the Jesuit priest. (Davisson Post)

The characterizing function of written evidence is also important in the detective short story. Any object which in some way is connected with a criminal or a victim becomes material evidence in the process of investigation. The task of an investigator is to notice this connection, discover it and to make correct conclusions:

She pointed to the newspaper article (…)

I'm trying to solve this charade already for five hours, I'm remembering everything I know about our case (Meade, Eustace 2009: 166).

Of course, detective text exploits more actively plot composing function of things precisely. Things have a special meaning in detective literature. This genre cannot exist without details – material evidence. Material evidence is one of the most significant elements of a plot. *In the English detective the secret is in things first of all and not in people* (Boileau-Narcejac 1990: 193).

The world of things in the literary world has its own composition. On the one hand, details often form a line and create in its entirety an interior, portrait or scenery. For example, studying the peculiarities of a rich mansion – the most popular crime place in many detective short stories of the 19th century, the author of the report discovered that a string of certain things, elements repeat in works by different authors and allow speaking about the image of a Victorian family house in general: a big mansion, built in red bricks, with two or three floors, wide, beautiful stairs and with an obligatory element – fire-place. Just some examples from detective short stories written by different authors:

You know the house well, of course; Sir Everard Maclure's; it's one of those large new artistic mansions, in red brick and old oak, on the top of the hill; and it stands a little way back from the road, discreetly retired, with a big wooden porch, very convenient for leave-taking (Allen).

At the end of the village, Loveday came suddenly into view of a large, handsome, red-brick mansion. It presented a wide frontage to the road, from which it lay back amid extensive pleasure grounds. On the right hand, and a little on the rear of the house, stood what seemed to be large and commodious stables, and immediately adjoining these stables was a low-built, red-brick shed, that had evidently been recently erected (Pirkis).

It was a good-sized hall; I could see that, with a handsome well-staircase at this end of it (Wood, *The Mystery at Nr.7*).

On the other hand, a certain thing, highlighted, advanced in the foreground, possesses a heightened semantic load. In detective literature such a heightened semantic load is characteristic to the material evidence, in our case – written evidence. Studying the plot composing function of a written evidence in the English and American detective short stories of the 19th century it was interesting to observe how the authors include written evidence in the plot of a detective short story. There were several important points to mind:

1) in what circumstances written evidence appears.

2) how it is interpreted by a detective.

3) in what way it changes the situation.

Written evidence occurs mostly as one of the most essential puzzle pieces in a whole crime scene. It helps to liquidate chaos created by a crime, expose a guilty person, acquit a wrong suspect or solve a riddle.

If written evidence is a non-formal document it can appear accidentally, as a result of some coincidence (usually it is mistakenly left somewhere by a criminal):

This paper was found under a loose piece of lining in one of the boxes, and had evidently got there by accident and been overlooked (Webb 1867: 525).

As she drew it open, she saw no money, only one solitary letter lying at the end of it. An old letter, getting yellow now; still folded, but its seal broken (Wood, *The Mail-Cart Robbery*).

However, the most usual way for written evidence to appear in a story is as a result of the careful search carried out by an investigator:

(…) for the only thing found and that only after patient examination was a letter (…) calling for her presence(…) (Webb 1867: 525).

I took a little pull at the thread, and heard something rustle. I took a longer pull and out came a piece of paper, rolled up tight like those candle lighters that the ladies make. (Collins)

After a while I rose, walked over to the chest and opened the lid. The interior was wadded with the read wheat straws, and on this waddling lay two curious glass jars, two or three small vials, several empty bottles labelled chloroform, a collecting jar of cyanide of potassium, and a book. In a farther corner of the chest were some letters bearing English stamps, (…) (Chambers).

It is important how an investigator interprets written evidence – whether he/she notices its significance or not. In general the investigator's ability to make right conclusions is very essential in the Victorian detective literature. One should remember that forensic science only appeared and developed during the 19th century. For example, only in 1895 as an experiment the identification system according to fingerprints was started to be used. The main instruments of London detectives were informers and good acquaintances with the local circumstances and criminal environment. In the 19th century the forensic science was new. The great discoveries constantly happened in it; for instance, chemists learned to find Arsenic vestiges in a body or differentiate blood stain from any other (as an example one can mention here the well-known episode from Arthur Conan Doyle's first short story about Sherlock Holmes "Study in Scarlet" first published only in 1887:

I've found it! I've found it," he shouted to my companion, running towards us with a test-tube in his hand. "I have found a re-agent which is precipitated by haemoglobin, and by

nothing else." Had he discovered a gold mine, greater delight could not have shone upon his features.

it is the most practical medico-legal discovery for years. Don't you see that it gives us an infallible test for blood stains?)

And although the criminology developed very rapidly and successfully, the main weapons of an investigator in a 19th century detective short story are his mind and ability to think logically. The writers actively describe the process of thinking and understanding the true importance of written evidence done by an investigator:

Had the letter been mislaid by old Mr. Grame, and overlooked till this day? she asked, in the first bewildering moment of discovery. Or had Walter acted the traitor's part, to bring disgrace upon Ledbitter? "The latter, oh! the latter," she convulsively uttered, when reason asserted its powers; "and I, who once so truly loved John Ledbitter, discarded him for this man!" (Wood, *The Mail-Cart Robbery*).

When I finished reading this note I sat for a long while thinking hard (Chambers).

As it was mentioned before, written evidence possesses a high semantic load in the detective text. It can function as:

1) a motive causing a crime:

The man shifted his right arm quickly, slipped a great Mexican knife out of his sleeve, and passed his fingers slowly up the woman's side until he felt the heart beat under his hand, then he raised the knife, gripped the handle tight, and drove the keen blade into the woman's bosom. (...).The man got up, pulled out the knife, and thrust it into a sheath at his belt, unbuttoned the dress, and slipped it off of the body. As he did this a bundle of papers dropped upon the floor; these he glanced at hastily and put into his pocket (Davisson Post).

2) a device which helps to commit a crime (in this case it is usually a forged telegram or a letter):

Well, this morning the headmaster received a telegram about Horace Carr--Mathers, requesting that he should be sent up to town (Whitechurch).

3) an evidence accusing a guilty person:

I'd suspected him from the very first; and when the letter came, we had him arrested at once, and found out from it who were the people at Amsterdam who had the rubies (Allen).

4) a proof which saves an innocent person from suspicion and incrimination:

It was the long-lost letter and money, which John Ledbitter had been accused of stealing, the bank-note for fifty pounds (Wood, *The Mail-Cart Robbery*).

(...) he had woven a very ingenious case against Sir Justin O'Byrne, whom we were on the very point of arresting today, if this young woman hadn't come in at the eleventh hour, in the

very nick of time, and earned the reward by giving us the clue that led to the discovery and recovery of the jewels (Allen).

5) a device demystifying a secret, explaining a crime:

When you all read this I shall be dead and laughing at you. I have been hung for my own murder (Zangwill).

In conclusion there are some important points to pay attention to:

1) In the detective short story of the 19th century material evidence is a constant element of the plot. Written evidence as one of the variants is used by different writers very actively.

2) The most important function of written evidence in the world of the literary work is a plot composing one. Written evidence serves as a clue, as a sudden situation changer. It can:

a) stimulate commitment of crime,

b) solve a riddle,

c) accuse a criminal.

Bibliography

1. Allen, G. *The Great Ruby Robbery.* http://gaslight.mtroyal.ca/greatrby.htm [2010, 04.15].
2. Chambers, R. W. *The Purple Emperor.* http://www.yankeeclassic.com/miskatonic/library/stacks/literature/chambers/stories/mysteryo/purplee3.htm [2010, 04. 15].
3. Collins, W. *The Lawyer's Story of a Stolen Letter.* http://www.digitalpixels.org/jr/wc/ad/letter.html [2010, 04.15].
4. Conan Doyle, A. *Study in Scarlet* http://etext.virginia.edu/toc/modeng/public/DoyScar.html [2010, 04.15].
5. Davisson Post, M. *Corpus Delicti.* http://www.classicreader.com/book/856/1/ [2010, 04. 15].
6. Pirkis, C.L. *Redhill Sisterhood.* http://gaslight.mtroyal.ca/redhill.htm [2010, 04.14]
7. Poe, E.A. (1994) *Selected Tales.* London: Penguin Book
8. Webb, J. (1867) Mrs. Robertson's Boarders. *Harper's New Monthly Magazine,* Vol. 0035 Issue 208: 523-527)
9. Whitechurch, V. *The Affair of the Corridor Express.* http://gutenberg.net.au/ebooks07/0700331.txt [2010, 04.12].
10. Wilkins, M.E. *The Long Arm.* http://wilkinsfreeman.info/Short/LongArmD.htm [2010, 04. 15].
11. Wood, E. *The mail-cart robbery.* http://www.mrshenrywood.co.uk/etext.html [2010, 04.15].
12. Wood, E. *The Mystery at Nr.7.* http://www3.shropshire-cc.gov.uk/etexts/E000362.htm#S073 [2010, 04.15].
13. Zangwill, I. *Cheating the Gallows.* www.hillsdalesites.org [2010, 04. 15].
14. Буало-Нарсежак (1990) Детективный роман. В: *Как сделать детектив*. Москва: Радуга, 193.
15. Мид Л.Т., Юстас Р. (2009) Арест капитана Ванделера. В: Не только Холмс. Детектив времен Конан Дойла. Москва: «Иностранка», 159 – 172.

Ilze Oļehnoviča

AN INSIGHT INTO THE TERM USAGE IN ENGLISH AND LATVIAN PHRASEOLOGY

Abstract
Carrying out the research into phraseology of a language one faces the problem of inconsistency of terms used in this field of study. The problem of terminology becomes more complicated when one aims to carry out a research in the contrastive aspect. The very term *phraseology* can be used to illustrate the problem as its understanding does not meet one of the main requirements of terminology, namely, terms should be unambiguous, but both in English and Latvian linguistics the term *phraseology* is used to denote 1) the scientific discipline that studies phraseological units; 2) the totality of phraseological units in a language.
Another example is the object of phraseological study. The terms used to denote this phenomenon of language are *phraseological unit, phraseologism, idiom, phraseological expression, phraseological phrase, stable word-combination, stable phrase, idiomatic word-combination, idiomatism, phraseme.* Not only the terms used by scholars representing different schools differ, so do also their definitions of these linguistic units.
The present research gives an insight into the problem of phraseological terminology and attempts to clarify at least some of the related questions.
Key words: *idiom, phraseologism, phraseme, terminology, terms, idiomaticity.*

Latvian scholar A.Laua states that phraseology is the part of a language which reflects the history of the nation and that of the humanity, a person's experience, objective reality, a particular world outlook (Laua 1992: 28).

Carrying out the research into phraseology of a language one faces the problem of inconsistency of terms used in this field of study. The problem of terminology becomes more complicated when one aims to carry out a research in the contrastive aspect. The present research gives an insight into the problem of phraseological terminology and attempts to clarify at least some of the related questions.

"There have been complaints about terminological inconsistency since research on phraseology began outside of the former Soviet Union, and the objections are still heard today" (Burger 2007: 10).

The very term *phraseology* can be used to illustrate the problem as its understanding does not meet one of the main requirements of terminology, namely, terms should be unambiguous (Skujina 2002), but in both English and Latvian linguistics the term *phraseology* is used to denote 1) the scientific discipline that studies phraseological units; 2) the totality of phraseological units in a language (VPSV, Kunin)

Another example is the object of phraseological study. The terms used to denote this phenomenon of language are *phraseological unit, phraseologism, idiom, phraseological expression, phraseological phrase, stable word-combination, stable phrase, idiomatic word-combination, idiomatism, phraseme.* Not only the terms used by scholars representing different schools differ, so do also their definitions of these linguistic units. "Some authors differentiate between phraseologisms in a broad and a narrow sense, the distinguishing feature of phraseologisms is idiomaticity, whereas in a broad sense, collocations, proverbs and

formula-based texts are included in the definition of phraseologisms (e.g. Filatkina, Häcki-Buhofer). Sometimes, phraseologisms in the narrow sense are defined as those shorter than a sentence, whereas those defined as phraseologisms in the broad sense have the characteristics of a sentence (see Liang)" (Burger 2007: 11).

Both in Latvian and English linguistics the term *phraseologism* is often used alongside the term *phraseological unit*, which has been introduced by Russian scholars – *фразеологическая единица* (the term was introduced by V.Vinogradov). But in the studies of English phraseology a more frequently used term is *an idiom*, which is used to refer to the same concept as *phraseologism = frazeoloģisms* in Latvian linguistics. The term *idiom* is used in Latvian language, too, but its definition is different from the one traditionally applied in English: it is considered to be a sub-class of phraseologisms.

Already in 1976 this problem was discussed by linguists V.Rūķe-Draviņa and E.Hauzenberga-Šturma. E.Hauzenberga-Šturma was against the term *phraseologism*, substantiating her dislike by the fact that the term had been taken from the Russian linguistics, and its definition corresponds to the concept of *idiom* used in the Western literature (Jaunā Gaita 1976: Nr.107). V.Rūķe-Draviņa responded that already in 1970 J.Mägiste (the Estonian linguist living in Sweden) wrote about "fraseologismidest", and this term is being used also in Finland, it can be encountered in a number of researches published in Poland, and there are thorough studies and collections of phraseologisms worked out at the universities of East Germany, and they are familiar also to Swedish and West German scholars. She wrote, that we would get closer to fair truth saying that phraseologisms (and other terms necessary for those who deal within the sphere of phraseology, such as phraseological comparisons, phraseological entireties, phraseological variants, phraseological synonyms, etc.) are known in the greatest part of Europe – in all the research centres, where there is anybody working within this new branch of linguistics (Jaunā Gaita 1976: Nr.110).

Phraseologism – a lexically indivisible combination of words that is relatively stable in respect of composition and structure; it is fixed by tradition of language, its meaning is usually connected with the transference of meaning of the whole word combination or its separate components, for example, *pa galvu pa kaklu* ‘in a hurry’, *kārt zobus vadzī* ‘suffer hunger’, *mest plinti krūmos* ‘to surrender’ (VPSV).

In Latvian linguistics all the phraseologisms are traditionally divided into two groups:

1) phrasemes (frazēmas) – a phraseologism with partial transfer of meaning (Laua 1992); phraseologism, one component of which is used in its lexical meaning, for example, *zili brīnumi* ‘great miracles’, *slinks kā maiss* ‘very lazy’ (VPSV).

2) idioms (idiomas) – phraseologisms with complete transfer of meaning (Laua 1992); phraseologisms, in which none of the components are used in their lexical meaning, for example, *ar gariem zobiem* ‘unwillingly’, *uz karstām pēdām* ‘immediately’ (VPSV).

The scholars studying phraseology of the English language use various terms: *idioms = phraseological units = phraseologisms* (it is interesting to note that Latvian scholars studying English phraseology also use different terms: A.Naciscione uses the term *phraseological units*, but A.Veisbergs prefers the term *idioms).* In English philology a lot of different definitions of idioms have been worked out (it often depends on the aim of research), but summarizing them we could define *an idiom* as follows: grammatically and semantically stable, cohesive, conventionally fixed word combination with complete or partial transfer of meaning.

The term *phraseme* in English philology is understood as a lexeme that forms one semantic unit although it is complex in its form, i.e., it consists of two or more lexemes. The examples presented testify to the fact that the term is attributed not only to idioms, but also to word combinations of non-phraseological character, comparisons and collocations, for example, *so to speak, for a short time, goodness me, what's for dinner, good morning, dig your own grave, as a rule of thumb, the end of the road, pull someone's leg.* Although, Burger (Burger 2007: 12) states that the term “phraseme” is being used increasingly frequently in order to avoid using “the more semantically restricted label of “idiom”. .. Sometimes, “phraseologism” and “phraseme” are both used. He continues that “set phrase” is a widely-accepted term in English and it seems to be more appropriate as it does not collide with any other terminologies and substantiates this view stating that: “Phraseme” would be suitable as an international term, if Anglo-American authors could agree upon it as well. In view of the fact that English is the dominant scientific language, it can be assumed that parallel usage of “phraseme” and “set phrase” will continue. The term “phraseme” has the disadvantage that its suffix *–eme* emphasizes the systematic aspect (compare “phoneme”, “morpheme”, “lexeme”, “texteme”). It is probably impossible to cover all formulaic aspects other than idioms, collocations, etc. with this term. The term “phraseme” can only be used with restrictions as soon as the narrow subject of phraseology is left behind.”

Considering the division in English linguistics one gets confused, because, the same as definitions, also the classifications of idioms are of various types in studies carried out by different scholars. Sometimes, the term *idiom* is used as the generic term, and the subordinated terms are *metaphorical expressions (metaforiski vārdu savienojumi), semi-idioms (daļējas idiomas), pure idioms (pilnas idiomas)* (Fernando, Flavell), or the term

phraseological units is used as the generic term for the terms *idioms* and *phrasemes* (N.Amosova); in the works by British and American scholars idioms are often included as a subgroup in the classification of collocations (J.Hill, P.Howarth), etc. We cannot but agree with what H.Burger writes in the introduction of "Phraseology": "Evidently, the designation of subcategories is dependent on the choice of generic term. Collisions in the terminological systems can occur. This happens when one term is a generic term in a certain terminology and a designation of sub-category in another terminology. This can be observed in the cases of "idiom" and "collocation", but also with other terms. It is always important to clarify which system the term belongs to" (Burger 2007: 13).

In Latvian phraseology, on the contrary, the word combinations with rarely used meanings of components or restricted collocability *(savienojumi ar šauru saistāmību)* are not to be considered phraseologisms, for example, *gaisma svīst, saule lec* (Laua 1992: 25).

One of the fundamental features of idioms is that the meaning of an idiom is not the analytic / compositional one, i.e., the meaning of a word combination is not the sum of the lexical meanings of its components. In English linguistics to contradistinguish the compositional meaning of free word combinations and the meaning of idioms the term *non-compositionality of meaning* is being used. In Latvian the corresponding term of this phenomenon could be considered to be the traditionally used term *kopnozīme*.

It is assumed that the meaning of a phraseologism is based on some image, metaphorical picture (Laua 1992: 29). The terms, used to describe the image basis of idioms are well established and correspond in both Latvian and English linguistics: *image = tēls*; *imagery = tēlainība*, *metaphorical picture = metaforiska glezna.*

A free word combination becomes an idiom in the result of a complicated process of meaning transfer. In Latvian the term used to denote the process is *nozīmes pārsemantizējums*, which is often substituted by the term *nozīmes pārnesums = transfer of meaning*: the change of conceptual content of a word or a phrase (in the process of language development or in individual use), which is based on logical or imaginative and associative connection between the objects of reality; the main types of figurative meaning transfer are metaphor and metonymy (VPSV).

Meaning transfer can be based on *metaphor (metafora), metonymy (metonīmija), hyperbola (hiperbola), litotes (litota), periphrasis (perifrāze), epithet (epitets), irony (ironija), simile (salīdzinājums)*. In Russian and Latvian linguistics the phraseological meaning *(frazeoloģiskā nozīme)* is distinguished from the lexical meaning of words *(leksiskā nozīme)*. The main particularity of phraseological meaning is the already-mentioned *transference of meaning (nozīmes pārsemantizējums)*. British and American scholars are also engaged in the

discussion of how different or still similar these two types of meaning are. The terms used to denote phraseological meaning are *figurative meaning, transferred meaning, metaphorical meaning*, sometimes such terms as *anomalous, isolated meaning* are used, too.

Another important feature of idioms is their *motivation (motivācija*). It is the link between the direct content of a word combination and its phraseological meaning (Laua 1992: 32). In both Latvian and English linguistics scholars write about *motivated* (*motivēti frazeoloģismi)* and *non-motivated* idioms *(nemotivēti frazeoloģismi)*. This connection is easily perceived in motivated idioms, while in non-motivated idioms it is not perceived so easily or it is not comprehended at all. This question is related to etymology of idioms, which unfortunately has not been thoroughly studied either in English or in Latvian linguistics.

The viewpoints concerning the functioning of idioms also slightly differ in English and Latvian linguistics. In the studies of both languages idioms (frazeoloģismi) are considered to function as the parts of a sentence (*substantival, adjectival, verbal, adverbial, interjectional idioms = substantīviski, adjektīviski, verbāli, adverbiāli, interjektīvi frazeoloģismi)*. But within the framework of phraseological research of English the functions of idioms are being studied also in texts (discourse): the functions of idioms distinguished are *informative function (informatīvā funkcija), text-formational function (tekstveides funkcija), and stylistic function (stilistiskā funkcija)*. In Latvian linguistics scholars write about *environment of phraseologisms (frazeoloģismu apkaime),* in English phraseology these studies correspond to the research into the *context of idioms* or *the use of idioms in discourse*.

The use of idioms in discourse is connected with the changes in their structure and semantics. A.Laua writes about occasional phraseologisms *(okazionāli frazeoloģismi)* – individual transformations of phraseologisms, and she distinguishes *structural occasionalisms (okazionālismi pēc formas)* and *semantic occasionalisms (semantiski okazionālismi)* (Laua 1992: 44-45). In the works by scholars who study English phraseology there are several terms used to denote the same phenomenon: *contextual use*, *contextual transformations* (A.Veisbergs), *occasional use*, *occasional transformations* (A.V.Kunin), *creative modifications* (R.Gläser). A.Naciscione names this type of use of phraseologisms *instantial stylistic use,* and distinguishes: *dual actualization* (the other terms used to denote it are: *phraseological pun, wordplay, literalization, double exposure.* In Latvian linguistics the term *frazeoloģisks kalambūrs* is used, the VPSV also includes the term *kalambūrs* – stylistic device, wordplay, which is based on different meanings of a word or similar or identical pronunciation of different words*), extended metaphor* (*metaforas paplašinājums), cleft use* (there is no corresponding term in Latvian phraseology, we suggest using the concept *parcelācija* and assign it to the division of an idiom into two parts by inserting a remark

between its components – *frazeoloģisma parcelācija*), *allusion* (*alūzija*). Besides, we should mention also the various types of structural changes of idioms: *addition, substitution, ellipsis*, in Latvian we can use the terms *papildinājums, substitūcija, elipse* correspondingly. .

Another term that is related to the meaning of idioms (as well as to that of other linguistic units), which is now being paid special attention on the part of British and American linguists is *idiomaticity* (Gibbs 1999). In the dictionaries of terms in Latvian a similar term unfortunately has not been registered, though its meaning generally is the same as the meaning of the term *transferred meaning (pārnestā nozīme)*. The principal question in connection with idiomaticity (in Latvian we propose the term *idiomātiskums*) is how idiomatic idioms are, how great the difference between the separate lexical meanings of the components and the meaning of the whole idiom is. The term *idiomaticity* is closely connected with the research of idioms in the framework of cognitive and psycholinguistics – scholars are more interested not in the process of development of meaning of idioms, but rather in the mechanisms that operate during idiom recognition, perception and comprehension.

Languages reflect the contacts between nations and their interaction in various spheres of life. The lexis of languages (including terminology) also undergoes changes – more and more words from other languages enter native vocabularies. A lot of phraseological terms have entered Latvian (as well as English) through the Russian language. This fact is easy to explain as the Russian linguists were one of the first scholars who seriously approached the research and theoretical description of phraseology. The influence of their theories is reflected in terminology that is used in research of phraseological systems of English, Latvian and other languages. It is often recommended to give preference to international terms as their use facilitates the communication of specialists of the corresponding fields of science. But, on the other hand, there is a view that in every language it is necessary to work out its own scientific terminology. As it can be seen from all the said above, in Latvian terminology both borrowed terms and those of Latvian origin are used.

Unfortunately, neither in English nor in Latvian there is any unified viewpoint or summary that would consider and analyze phraseological terms, their functions, specific character of their use and application. During the last decade there have appeared a lot of research works into the phraseology of English, but their authors all in one write about the lack of unified terminological basis in phraseology. Other important concern is the scope of phraseology, i.e. whether sayings and proverbs are to be considered the object of phraseological study. This problem has not been settled in Latvian and Russian phraseology as well. The questions concerning the limits of phraseology, the influence of context on the

meaning of phraseological units, peculiarities of their comprehension, etc. are interpreted differently, too; and this fact also adds to the complicacy of research into phraseology.

Notwithstanding the fact that a lot of studies concerning the questions of phraseology have appeared in the late years and that phraseology finally is being considered a separate branch of linguistics there is still much to do in this field of studies.

Bibliography

1. Burger, H. (ed.) (2007) *Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research. Vol.1.* Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.KG
2. Fernando**,** Ch., Flavell, R. (1981) On Idiom: Critical Views and Perspectives. In: *Exeter Linguistic Studies, 5*. Exeter: University of Exeter. Pp. 18-48.
3. Gibbs**,** R.W. (1999) *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding.* Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gläser, R. (1988) The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis. In: Cowie A.P., ed. *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications.* Oxford: Clarendon Press. Pp. 23-54
5. Hauzenberga-Šturma, E. (1976) *Noderīgs izteiksmes līdzekļu kopojums.* Jaunā Gaita, Nr.107. http://zagarins.net/jg/jg107/index.html [2010.16.02.]
6. Hill, J. *Collocation*. http://www.disal.com.br/nroutes/nr6/pgnr6_03.htm [2009.14.12/]
7. Howarth, P. (1996) Phraseology in English Academic Writing In: *Lexicographica Series Maior 75.* Tübingen: Niemeyer.
8. Laua, A. (1992) *Latviešu valodas frazeoloģija.* Rīga: Zvaigzne.
9. Naciscione, A. (2001) *Phraseological Units in Discourse: Towards Applied Stylistics.* Riga: Latvian Academy of Culture.
10. Rūķe-Draviņa, V. (1976) *Vēlreiz par latviešu valodas "izteikām".* Jaunā Gaita, Nr.110. http://zagarins.net/jg/jg107/index.html [2010.16.02.]
11. Skujiņa, V. (2002) *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi.* Rīga: Latviešu valodas institūts.
12. Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga:. 2007
13. Veisbergs, A. (1999) *Idioms in Latvian.* Riga: University of Latvia.
14. Амосова, Н. (1963) *Основы английской фразеологии.* Ленинград: Наука
15. Кунин, А. (1986) *Курс фразеологии современного английского языка.* Москва: Высшая школа.

The article has been prepared in the framework of the ESF project „Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" ("Support for the Implementation of Doctoral Studies at Daugavpils University") Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Alberto Sadu

MAINTAINING EFFECTIVE COMMUNICATION INEVITABLY HITS THE ASSIGNED TARGET

Abstract
Jumping over all possible adequately formulated definitions of PR (Public Relations) that are applied in practice; I would like to refer to a common consensus stating that the strategic role of PR is to define and manage the relationships built in society whether it is information society, business society or political society and others depending on the processes of communication allocated for that issue.
Hence, Communication is the key to reach any target and achieve any aim set. Nonetheless, communication may not be successful, leading the initiator to be as if spinning around in the outerspace with no gravity to get stuck.
On the other hand, if the initiator bases his communication skills on understanding, observation and analytical experience from practice, that may effectively achieve the estimated result.
Consequently, for the effective communication to be maintained, certain measures, approaches and channels are required some of which will be studied in this manuscript.
Key words: *Strategic role of public relations , communication, factors, approaches, channels, leadership tactics, media means, measures, confident leadership ,soft skills, hard skills, nature of message, decisions and deadlines, rotation of information, technology advances, organizational satisfaction ,and success.*

Introduction

The society as built of individuals sharing life necessities, requires channels to communicate and be informed to keep the shape and form of a whole well balanced unit. Otherwise, that society will only pretend to be knowing and therefore not robust.

In fact , the reality looks similar to this metaphor:

An individual standing in front of a mirror to see virtual individual. So, what do you think the mirror could be? Yes, you are right. It is the communicating item or intermediary that leads to the outcome.

So, how each individual member of the society needs full understanding from the others, the same is what they require from him; and maintaining this balance one key element is a requisite, which is communication that has to be effective through applying certain measures approaches and channels, some of which are discussed later in the text.

The new Mantra

So communication is the new mantra, and public relations is at the heart of it, but the term is susceptible to many interpretations: for instance, it may be used to describe making a telephone call, what happens in a conversation or remembering to tell everyone about a detail of work routine. Communication is a portmanteau term so widely, and sometimes misused, as to be, ironically, the potential source of confusion. And in public relations there is much confusion also created by duplicate descriptions, over-enthusiastic creation of new language and generous one-size-fits-all adaptations to facilitate hoped-for mutual understanding (Anthony 2004: 13).

Here a question arises; how to achieve an all functioning system of a society, being sufficiently informed, without misusing, abusing or confusing any single key element?

Looking at our modern societies, developed or still developing, facing a chain of crises nowadays brings me to a conclusion that could be one of the following:

a) Either the initiators were intending to send a wrong, ill message to the receivers inorder to get un-welcomed consequences on the society, keeping in mind that some, if not all, initiators have to benefit on this;

or, b) the message was wrongly communicated to the other side using a wrong channel or method or interpretation – intentionally or by chance – not counting the consequences.

On both hands, some minority of the initiators or let me call them senders are benefiting on all this; why so, it is another enhanced explanation.

Taking into consideration that a big number of the population of countries is following the incidents globally and locally at different media means, it may be difficult to convince them to do one thing and not the other if they were mislead once. This is enough to help any crisis grow, first, psychologically then materialistically – that is natural by the way.

Measures taken

The primary best action in this case is to think first, analyze and interpret and then decide the suitable performance.

For instance, it is totally unwise for the leadership of any financial organization to decide to lend money or whatever to somebody if they do not have a plan demanded from the borrower how to repay without causing harm to both sides. Otherwise, the leadership could be blamed for pursuing a hidden aim for a self benefit on other's cost (Dozier 2002: 97). Frankly speaking, this current global financial crisis is, by all logical measures, artificially born, greatly manipulated and aimed for some purpose to be unveiled later.

And the second best action is to mount a daring, competent and confident leadership at any scale from the smallest clerk till the government that may influence that big number of audiences and that could really lead the society successfully by preventing any crisis but on the contrary generate excitement for further productivity and prosperity. This second action is very dramatically important because a successful leader in any environment has to be an effective communicator, in order to arouse confidence, sustain credibility and generate excitement. He or she has many tasks to fulfil through communication, particularly:

- the creation of trust management's competencies and decision-making skills,
- the delineation of a credible and inspiring vision for the future and
- the demonstration of a willingness and ability to anticipate, initiate and implement change.

Within the organization these challenging purposes are designed in order to motivate and empower. Outside, they tell onlookers about the nature of the organization in ways they do much to create its corporate image. Powerful attributes may be assigned to an organization on the basis of perceptions created through observing and hearing the chairman or CEO (Smith, Mounter 2007: 19-20).

This external communication by the figurehead is not confined to announcing annual results or shaking hands; the style of presentation and the content of the messages form a composite picture that investors and others carry with them in their overall impression of the organization. Those in turn inform the attitudes and behaviors of external publics towards the organization and accordingly they establish the parameters within which the managers may develop the organization, for instance, in raising capital, securing credit, generating commercial opportunities, accessing grant funding and fostering joint ventures.

Few senior managers are likely to go forth to communicate beyond the confines of the workplace without first recognizing the serious public relations implications. Some still trust to their innate skills without much prior thought as to the most appropriate methods, the likely consequences and the kinds of impression that they should be seeking to impart. Most, however, take good care and many of them allocate considerable attention beforehand, working to a plan that accords with the organizational and public relations objectives (Clampit 1991: 120).

This attention to detail is necessary because the leaders' primary communication motive is to secure attention from others. 'Organizations participate [in the attention market] when they want to attract attention from their customers, business partners, investors, or employees.' And '… as the amount of information increases, the demand for attention increases.'

Among these attentive and attention-maximizing managers there is likely to be more recognition of the potential value of public relations in the development of corporate strategy and its implementation. That may mean that the most senior PR person is both a director and part of the inner cabal of senior managers who in effect run the show, who is located physically close to hand, readily available to address a broad range of communication matters as they arise at this level perhaps even specializing in management communication throughout the organization. Prominent leaders often acquire popular fame (Quirke 1995: 221).

Success at gaining attention in order to communicate provides growing returns for the effort, to the point that relatively less effort may be needed in to secure optimum effectiveness in communication. This is very familiar to corporate public relations practitioners. 'The more

we have of [attention] to begin with, the easier it is to get more….If I'm a very well known politician or CEO, any pronouncements I make will be covered by the press'(Grunig J.E., Grunig 1992: 77).

Skills required for success

So summing up the skills required for a successful leader as a communicator brings me to classify them to two sets:

A. the set of soft skills which include:

1. influencing
2. diplomacy
3. relationship building/networking
4. resilience and tenacity
5. listening skills
6. passion and drive

B. the set of hard skills which include:

1. creativity
2. Media management
3. business/financial literacy
4. understanding receiver focus
5. business knowledge
6. negotiation skills
7. political skills
8. strategic insight
9. change management
10. presentation skills

Applying all these skills on the message to be communicated will create a successful response.

Definitely we might be wondering about the nature of the message does it work with any kind of message?

Message Approach

Well, that depends on its characteristics. From my observation during practice and experience I noticed that message characteristics surely have an impact in the communication process, but many communication scholars agree that "meaning is in people, not words." This observation leads naturally to the conclusion that different people receiving the same message may interpret it differently, attribute different meanings to it, and react to it in different ways. All the same, message characteristics can have powerful effects, even if they do not conform

to simple and direct cause-and-effect explanations. As suggested by the notion of the obstinate audience, message effects are mediated by receivers, thereby frustrating the search for rules that apply in all communication situations (Cutlip, S center, Broom 1985: 199).

Early persuasion research on message characteristics few such rules, but did provide guidance still used in public relations today. For instance, if you wish to persuade, should the message contain only one side of the issue, or should it address both sides of an argument? Research findings generally support the following recommendations:

1. If receivers oppose your position, present arguments on both sides of the issue.
2. If receivers already agree with your position, your message will have greater impact – probably reinforcement – if you present only arguments consistent with the receivers' views.
3. If receivers are well educated, include both sides of the argument.
4. If you use messages containing both sides of the argument, do not leave out relevant arguments on the opposing side, or receivers who notice the omission will grow suspicious of your presentation.
5. If receivers are likely to be exposed later to persuasive messages countering your position, use two-sided messages to "inoculate" the audience to build resistance to the later messages.

In addition to the message characteristics, the channels used to convoy the message play an important and magnificent role in the effectivity of the message as well.

Communication channels

Some will be listed for, more or less, defined purpose:

- magazines, to tell the human story, explain a complex issue, convey organization qualities and status
- newspapers, tabloid size, with timely news, hard facts, friendly tips, bonding messages
- newsletters that provide facts and comment, decisions and deadlines, calls for action, often electronically instead of or as well as hard copy
- bulletins, often daily, with a digest of what matters most there and then
- presentations, using audiovisual equipment, to treat a larger subject in detail
- video tapes, for advice and instruction simultaneously at multiple sites or individual viewing by scattered staff
- displays and exhibitions, for complex messages, three-dimensional interpretations, opportunities to linger and ready access to answers
- telephone 'hot lines', for enquiries and contributions

- e-mails, for short messages and generating immediate interest
- notice boards, for fast rotation of information in arresting displays
- pay packet notices, for short messages guaranteed to be read
- annual reports, to share the corporate whole and emphasize involvement-these may be the original version or a specially produced adaptation

Technology advances are likely to produce many more such developments; in each instance the public relations practitioner balances the intended content and purpose of the communication against the suitability of each medium to convey it and reaches organizational satisfaction (Theaker 2001: 79).

Conclusion

Bringing all the approaches and measures mentioned already to the proper channel of communication, will lead to good formulated demand that will be grasped and digested by the side it was aimed at and will productively respond. Otherwise, an ill management style of any communication method will lead to un-welcomed consequences (Bowman, Ellis 1977: 155).

That means a well-managed communication can not only preserve reputations and credibility but can also enhance them; and as our aim is to achieve a certain target at the end of the day ,we need this credibility ready there to fulfill tasks faster. And if the assignments are achievable faster this means our communication approach is effective, so the magic key is at hand.

Finally, I would like to add some short assisting recommendations to achieve a successful communicating style which if implemented professionally ,would inevitably hit the target:

a- Measure the right thing, and not too many factors all at once.

b- Qualitative and Quantitative measures are not mutually exclusive one provides depth, the other numbers.

c- Start with desk research including internal statistics before seeking external clarification.

d- Simple feedback devices such as competitions can give a quick snapshot cheaply.

e- Take into account the feelings of all sections of the workforce-look particularly for resentment.

f- Get the workforce to interview the bosses.

g- Cultural diversity could be seen as an opportunity rather than an extra burden on resources.

h- Commit to regular meetings and set up networks so you can act on feedback without speculation and finally.

i- Communicate, communicate, communicate.

Bibliography

1. Anthony Davis, (2004), Mastering Public relations 1st edn. Palgrave Macmillan, 175 FIFth Avenue New York, NY 10010.
2. Bowman, P. and Ellis, N. (1977) Manual of Publi[c] Relations, 2nd edn, Heinemann.
3. Clampitt, P (1991), "Communicating for Managerial effectiveness", Sage, London.
4. Cutlip, S center, Adnd Broom, G (1985), "Effective public Relations", 7th edn, Prentice-Hall, Englefieldcliffs, NJ.
5. Dozier, L.D. (2002) "Oklahoma City and Kerr-McGee-managing internal communication during an external crisis", in Moss, D. and DeSanto, B. (eds), Public Relations Cases – International Perspectives, Routledge.
6. Grunig, J.E. and Grunig, L.A. (1992) "Models of Public Relations and communication", in Grunig, J.E. (ed.), Excellence in Public Relations, Lawrence Eribaum.
7. Lyn Smith with Pamel Mounter, (2007), "Effective Internal communication", Wales, UK.
8. Newman, W. (1955) "CommunityRelations", in Hart, N.A. (ed.), Strategic Public Relations, Palgrave Macmillan.
9. Quirke, B. (1995) "Internal Communication", in Hart, N.A. (ed.), Strategic Public Relations, Palgrave Macmillan.
10. Theaker, A. (2001c) "Media Relations", in Theaker, A. (ed.), The Public Relations Handbook, Routledge.

Larisa Sardiko

BLENDS IN BRAND NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE: ORIGIN AND EFFECT

Abstract
A name is central to the due perception of the object it denotes. It is its shortest and most effective representation. In business a brand name may directly lead to success or failure. Therefore, authors of brand names compete in selecting emotionally expressive and memorable words. Quite frequently they resort to creating words that did not exist in the language. The author of the current research explores the newly created words serving as brand names.
The current article is a continuation of the research into the creative use of language in naming shops, places for eating out, hairdressers, etc. Having studied the recently appearing brand names, the author has noticed a new tendency. If earlier words for brand names were mostly selected out of the vocabulary existing in the English language, and stylistic devices were widely used in naming: e.g. metaphors, puns, metonymies, etc., nowadays newly created words are used for this purpose. One of the ways of creating names is by joining parts of words. In some of the names one of the elements is slightly changed to differ from the base word, as, for example, *Hairport (Hairdressers located by the airport).* The author considers blending a rather effective and productive technique in naming and intends to prove it in the article.
Key words: *Blend, brand name, origin, portmanteau, pun, clipping, amalgam.*

Concept of Blending

Blends are new words formed by putting together parts of two or more words into one. It is one of four types of lexical abbreviations (Bauer 1983; Shortis 2001), the rest of the list being initialisms, acronyms and clippings. Shortis (2001) defines blends as "words that combine morphemes from two words and imply a blend of meanings of those two words". He calls blends "an unusual type of new word" as they "catch on through a serendipity of puns and close-sounding words" (Shortis 2001: 60 - 61), which could be exemplified by such brand names *Porefection* (a skin cream), *Pearfection* (a series of brand names for juice, liqueur, etc.) *Aerosole* (a shoe shop chain). Jackson & Amvela (2007) in their definition emphasise the way a new word is formed, i.e. "by combining the beginning of one word with the end of another" (2007: 241). George Yule (2007: 55) also defines blending in a similar way and supports his definition by such examples as: *Chunnel* (Channel Tunnel), *infotainment* (information + entertainment), *telethon* (television + marathon) etc.

According to the on-line etymology dictionary (OED), the "ancestors" of the word *blend* date back to Proto-Indo- European language: **bhel-* "to shine, flash, burn". Later on its trace is found in Old English (Mercian): *blondan* or Old Norse *blanda* "to mix" or in a combination of both, as well as in Proto-Germanic **blandjan* "to blind" in such meanings related to that of "to mix" as "to make cloudy". In Middle English the word *blenden*, a secondary form of *blanden* originating from the same source of Old Norse *blanda* "to mix" is registered. Similar sounding words with related meanings also exist in other languages: e.g. in Lithuanian: *blandus* "troubled, turbid, thick", Old Church Slovonic *blesti* "to go astray" and Latvian: *blandīties*" to loaf about".

Blends have been used for over hundreds of years. For example, according to the on-line etymology dictionary (OED), the blend *kit-cat* dates back to 1703 and refers to a club founded by the Whig politicians in London. The name of the club was derived from Christopher ("Kit") Catling, a keeper of the tavern in which the club first met. The word *smog* was coined around 1893 or 1905 as a combination of "smoke" and "*fog*".

The word **blend** per se serves a name for a restaurant in New York, a shoe shop in New York and a blog in the Internet. It is also a part of a blended name of toothpaste brand "*Blend-a-med"* = German *blendend* "brilliant" + med, a clipping (colloquial abbreviation) of "medicine" existing since 1942.

Formation

The research shows that blending is a rather complex type of word formation that is not limited by the mentioned only type. Webster's New World Dictionary defines **blend** as "a word formed by combining parts of other words (e.g., *galumph, smog*)" (1989), i.e. without specifying which parts of the words these are. The further evidence of other types of blending are found in the online encyclopedias (http://en.wikipedia.org/wiki/Blend [2010.13.03]): e.g., an acronym and a part of another word: "IBMulation" (emulation of IBM), fusion: "netiquette" (net + etiquette), syllabic elements from two words: "Oxbridge" (Oxford + Cambridge), by adding a prefix or a suffix from one word to the root of the other: e.g., "Filegate" meaning " the White House FBI files controversy" (file + suffix – *gate* from "Water-*gate*"); -*holism* and –*holic* (from alco-*cholism*): shopaholism or shopacholic, chocoholic, workacholic; -thon (from mara-*thon*): walkathon, telethon, phonathon. It is noteworthy that the suffixes that appear to be derivationally productive are new to the English language system. George Yule (2007:55) who, as we have seen above, defines blending as a combination of two separate forms to produce a single new term taking *only* [italics - L.S.] the beginning of one word and joining it to the end of the other […]" (2007:55), contradicts himself exemplifying it by the word "telex" (**tele**printer + **ex**change). The American linguist John Algeo (2009) proposes dividing blends into three groups: **phonemic overlap** - a syllable or part of a syllable shared between two words (e.g. smog); **clipping**: the shortening of two words and then compounding them (e.g. telescope); **phonemic overlap and clipping**: shortening of two words to a shared syllable and then compounding (e.g. telex).

There are cases when blends are made up of more than two words: e.g., North (of) + Little Italy = NoLIta (area of New York City), National Biscuit Company = Nabisco.

Typology

Blends are also referred to as **"telescope"** or **"portmanteau**" words (Gramley and Pätzold 1992:26) which are "formed by blending sounds from two or more distinct words and

combining their meanings. The term *portmanteau* is obviously derived by joining two French words “porter = carry” and “manteau = overcoat”. Its usage in this sense first appeared in Lewis Carroll's book *Through the Looking-Glass* (1871), in which Humpty Dumpty explains to Alice the coinage of the unusual words "*slithy*" ("lithe and slimy") and "*mimsy*" ("flimsy and miserable"), “*You see it's like a portmanteau — there are two meanings packed up into one word.*" An example of modern portmanteaux is words denoting languages of bilingual people: Spanglish, Singlish, Franglais.

As a type of blends portmanteaux are formed by combining two or more existing words that all relate to a singular concept which the portmanteau word is meant to describe. In linguistics, the term **blend** is used to refer to general combination of words, and the term **portmanteau** is reserved for the narrow sense of combining two function words, e.g. in French au + le = au, or do + not = don’t (http://en.wikipedia.org/wiki/Portmanteau_word [10.03.2010]); however, the Webster’s Dictionary and other sources do not make a distinction between the two. The distinction between a portmanteau (e.g. smoke + fog = smog) and a contraction (e.g. do + not = don’t) lies in the fact that a portmanteau is a newly formed word with a new meaning, unlike a contraction.

Elke Ronneberger-Sibold (2006) defines blending as “deliberate extra-grammatical compounding” to distinguish it from regular compounding, as well as from other extra-grammatical morphological techniques such as shortening. He classifies blends according to the degree of transparency: from very transparent so-called “telescope blends”, such as Oxbridge (Oxford + Cambridge), to completely opaque “fragment blends”, such as Cujasuma Cuba + Java + Sumatra (a brand of tobacco).

Brand Names and Blending

“A great brand is one of a company's most valuable assets. A great name is critical to that brand's success.” This quote has been borrowed from the website http://www.brandinstitute.com/ [2010.13.04] of Brand Institute a special organization, which, as it advertises itself, is the world's premier brand identity consultancy that works on the creative name development. The services it provides give a further evidence of the importance of a brand name and an idea of what giving a brand name involves. Brand Institute provides name safety and marketing research services, delivers evocative and memorable nomenclature that serves as a catalyst for a brand's success, and is executed in a manner that differentiates a product from the competitive landscape; Brand Architecture [the way an organization structures various products, services or other entities within its portfolio and how they relate to one another], Brand Positioning [the “mental space” a brand should occupy in the minds of the target audience]. We may derive the characteristics of a successful brand name from the

above: a brand name should be evocative, ["tending to evoke a reaction or response, especially an *emotional* one, *vivid* and *seemingly realistic* as in the artistic representation of a particular time, place, etc." (WNWD 1989, OED) (italics – L.S.)], memorable, novel competitive, provoking success.

Giving a name to a brand is a cognitive and creative process involving inspiration, imagination, non-standard, or lateral, thinking; it may be a consequence of thorough research and insight, or a combination of both.

Blended Brand Names Analysis

The present research is based on forty examples of contemporary brand names in the countries of the English-speaking world, mainly Ireland, England, the UK, Canada and others. The examples were randomly selected by browsing the Internet sites, telephone directories and field study. For the interpretation of the examples the author used the following parameters: semantics – the blends were grouped according to the spheres of activity; degree of transparency (Ronneberger-Sibold's (2006) classification), i.e. the degree to which the blended name reveals the meaning of its parts and the activity it stands for; formation type – the number of words used to make a blend, the position of the parts of words that were used to create a blend in the base words, the length of the parts of words in a blend, the parts of speech of base words and blends, a part of a word altered to create a pun.

According to the **semantics** parameter the data were classified into **eleven** groups: entertainment, health care, beauty industry, on-line education, on-line shops and websites, food and catering, retail shops, industry, transport, security. Most of the blended names were found in the following spheres of activity: entertainment (8) – e.g., *X-tra-vision(*a video rent*)*, *Chat'r'net* (an Internet café), *Identikit* (a game and a film title) etc.; health and body care (8) – e.g. *Medipol* (a Polish clinic in Ireland and also a pharmacy chain in India, Turkey, Ireland, Switzerland), *Unipharm*, beauty industry (5) – *Porefection* (skin care production), etc.

According to **the degree of transparency,** most names (32) are transparent, i.e. they reveal their constituent parts, as in the following examples: *Identikit, Securikey, Eggcellent, Unipharm*, etc. The rest (8) are opaque: *Hybrazil* (Land Registry Company in Ireland, originally, the name of a phantom island derived from the Irish Uí Breasail (meaning "descendants (i.e., clan) of Breasal"), one of the ancient clans of northeastern), etc. moreover, very few names directly refer to the brands they stand for: e.g., *Unipharm*. Most of the blended brand names are evocative.

The most attractive and efficient, in the opinion of the author, are blends – puns made up by altering an existing word (see below in brackets – base words) to include the name of a product (11): *Haarmonie* (harmony) (a hairdresser's in Germany), *Hairport* (airport)(a

hairdresser's in the USA near an airport), *Appletiser* (appetizer)(a juice-making brand), *NearBuy* (nearby) (an on-line shop), *Aerosole* (aerosol)(a shoe shop), *Abrakebabra (*abracadabra*)*, *Teachnology* (technology*)*, *Chat'r'net* (Internet) (an Internet café), *Eggcellent* (excellent) (a brand producing quick egg-boiling devices). *Porefection* (perfection) (skin-crème production), *Pearfection* (perfection) (a very productive name that stands for a liqueur and juice making brand and also for the Internet campaign to promote the beauty standards of ladies having a pear-like figure).

As to the **formation type**, the data have shown a greater variety than described (e.g. Jackson & Amvela (2007)). Apart from the classical blend, or portmanteau, made up by joining the beginning of one word and the ending of the other, other formation types were observed. However, these types may not be considered pure blends, especially the ones that have not only a part but a whole word in a blend, or are made up of two words, like compounds.

1. Classical blends formed by joining the beginning of one word with the ending of the other (7): e.g., *Domestech* (**domes**tic + **tech**nology), *Medipol* (**medi**cal + **pol**ish and/or polyclinic), etc.

2. Blends formed by joining a part of a word to a whole word (7):

Identikit (**identi**ty + kit), *Securikey* (**securi**ty + key), *Specsavers* (**spec**ial + savers), etc.

3. Blends formed by joining a whole word to a part (6): *Teachology* (teach + techn**ology**), etc.

4. Blends formed by putting the word in the middle: *Abra-**kebab**-ra*

5. A considerable group has been made up by joining two words (8):

Poundland, Mothercare, Superdrug, NearBuy, Hairport, Homecare, Hireland. By the formation type they are compounds, by nature – blends. The author regards these as a prototype.

6. Another group is blends formed by joining an abbreviation (or a blend) to a part of another word: e.g., *podcasting*.

7. The following group is made up of names representing a novel tendency, which is, presumably, a result of the involvement of graphic designers in the process of name giving: using numbers, capital letters and other graphic symbols instead of the proper spelling of a part of a word: e.g. *X-tra-vision, EZLiving, WEcare, Chat'r'net, Gr8food, Cre8ors2dio*. These are not classical blends either. However, the examples in groups No 5 and 7 support the definition of Ronneberger-Sibold (2006) of blending as "deliberate extra-grammatical compounding".

Morphologically blends are mostly nouns, occasionally adjectives: out of forty brand names thirty-six are nouns, one – *Eggcellent* - an adjective, three - *Gr8tfood*, *EZLiving* and

Cre8ors2dio- are phrases made up of an adjective and a noun or two nouns. The compounds are mostly made up of homogeneous parts of speech (nouns: *Hairport, Poundland, Homecare, Mothercare,* etc.), the exception being *Nearbuy (*an on-line shop name*).*

Conclusions

Blending is a cognitive process based on linking two or more words and creating a new concept with a new meaning. It appeared to be rather productive for creating brand names. Blending combined with a play on words (blends-puns) is rather popular and effective in creating brand names. In addition to classical blend formation type, various types of word-formation were observed, the most popular being a part of one word joined to the whole word. Using various graphic symbols in creating blended brand names is a novel tendency that has stepped out of the Internet sites onto streets.

The research has shown that blended names are found in numerous spheres, both in the physical and virtual world. Most blends are transparent, but few reveal the meaning of their referents. All blends are unique, creative and evocative.

Blending is an effective way of creating brand names. Most attractive blends are created beyond the boundaries of language standards. These words are definitely changing the existing paradigm of abbreviations including blends.

Bibliography

1. Algeo, A. (2009) *The Origins and Development of the English Language Book Description*.
2. Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Jackson, H. & Amvela, E.Z. 2007. *Word, Meaning and Vocabulary*. Continuum. New York.
4. Ronneberger-Sibold, E. (2006) Lexical Blends: Functionally Tuning the Transparency of Complex Words. In: *Quellenangabe Folia Linguistica*.2006, vol. 40, No 1-2:182 p.
5. Shortis, T. 2001.The Language of ICT. Routledge. London and New York.
6. Turner, M., Fauconnier,G. (2002) *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities.* New York: Basic Books. Wadsworth Publishing Company.
7. Yule, G. (2007) *The Study of Language*. Longman.London and New York.
8. The American Heritage Dictionary of the English Language: Fourth Edition. 2000.
9. Webster's New World Dictionary.(1989) (WNWD)
10. Online Etymology Dictionary (OED)
11. http://www.etymonline.com/index.php?search=blend&searchmode=none [2010.23.03]
12. http://www.yourdictionary.com/ [2010.11.03]
13. http://en.wikipedia.org/wiki/Blend [2010.13.03]
14. http://www.brandinstitute.com/ [2010.13.04]
15. http://en.wikipedia.org/wiki/Portmanteau_word [10.03.2010]
16. http://www.realalternativesite.com/hybrazil [2010.16.03]

Jeļena Semeņeca

THE SPACE OF LONDON MARKED BY "-" IN ARTHUR MACHEN'S LITERARY WORKS

Abstract
Arthur Machen, being the representative of 19th century Britain, paid attention to the influence of the industrial civilization onto the Nature. It was important for him to distinguish between two worlds that he observed in the objective reality: the world of nature and the world of Civilization. He saw that civilization as a threat to the Nature: The Nature was ruined by it. Human beings being only a part of the Nature could not survive or stay as they had been born: civilization had been destroying them, too. Civilization itself and all its manifestations (towns, streets, houses, and factories) threatened the Nature and all humanity. Arthur Machen showed that it was not possible for a man to survive staying for a long time in the space of any town, especially London. The space of London marked by "-" spoils a man, it destroys his soul, drains the spirit.
***Key words*:** *Arthur Machen, the space of London, nature, civilization, industrialization.*

To begin with it seems quite necessary to mention that the real name of Arthur Machen given him at birth is Arthur Llewellyn Jones. He was born on March 3, 1863, at Carleon-on-Usk, in Wales.

Mark Valentine, trying to determine the position of Arthur Machen in English literature, points out that "Sir Arthur Conan Doyle called him a genius: John Betjeman affirmed that his work had changed his life; he has inspired a firmament of composers, musicians, film-makers, mystics and novelists. He wrote what most scholars agree is the greatest horror story ever, and he once made thousands of people that angels had come to earth. He wrote with gusto about beer and tobacco and good company: he also wrote with delicacy about pagan gods, dark fairies and the Holy Grail. He translated Casanova, then turned to fiction after dining with Oscar Wilde: critics have credited him with creating the most beautiful book in English language, and also, separately, with the most disagreeable one" (Valentine 1995: 7).

A celebrated American author of horror, fantasy and weird fiction, H.P. Lovecraft in his essay "Supernatural Horror in Literature" called Arthur Machen an outstanding "versatile" author of some dozen tales where hidden horror and brooding fright attain an almost incomparable substance and realistic acuteness.

He achieved recognition working in different domains: "Unlike Dickens, he is not known primarily as a novelist; unlike Lamb, as an essayist; unlike Algernon Blackwood, as a specialist in horror; unlike Cervantes of Rables, as the author of a single work <...> [his] works range from outright translations to sheer fantasy, from horror to the supernatural, from the occult and esoteric to dogmatic assertions of opinion, from hack work to highly original creations" (Sweetser 1964: 17). These works are done in various styles belonging to different literary forms but drama.

In his literary career, Arthur Machen had some periods of notoriety, but periods of admiration and popular appreciation never. However, there have been three revivals of his works within the 20th century.

First of all Arthur Machen obtained recognition as an author of some literary texts, written in the 1890ies (although they were published much later). These texts are considered to be his major works. But it is worth mentioning that the novels "The Great God Pan", "The Inmost Light" (1894) and "The Novel of the Black Seal" (1895) brought him fame together with accusation. Both fame and accusation were the reaction of the audience to the way Arthur Machen comprehended "EVIL" that revealed itself in the objective reality. He believed that the objective reality was only a veil that covered the real essences of the universe, hiding its truth. The matter for him was nothing, only spirit was taken into account. Arthur Machen saw evil "in the taking of heaven by storm" because it appeared to him that it was simply an attempt to penetrate into another and higher sphere in a forbidden for a human being manner.

In his works the real world and the supernatural one are closely interlaced. The objects of the reality are just symbols, which, on the one hand, show and, on the other one, hide the real true nature of the secret of the Universe, which is incomprehensible, on the whole. He considered that his works had to transform the world of everyday reality in the world of magic, disclosing to the reader the supernatural forces that lay beyond human existence.

The two early novels by Arthur Machen, "The Great God Pan" and "The Inmost Light", have been chosen for the analysis of the space of London, described in them. The reason for that should be found in the fact that these novels were published in 1894 as one book that was named after one of the novels "The Great God Pan". Moreover, their plots are pretty similar – doctors-scientists, trying to cognize the sphere of supernatural, subject women to operative intervention, after which the women (though unwillingly) turn into monsters. The novels can be united by the same motif – any contact with evil endangers a man with a possibility of becoming a spiritual and physical monster.

As far as the present article deals in with space in literature, focusing on London's space, it seems necessary to explain what will be understood here under the notion of space.

First of all space is the place, all physical details and circumstances, in which a situation occurs. Space includes the background, the environment, in which characters live and move; it usually encompasses physical characteristics of the surroundings. Space visualisation, enables the reader to better envision how a story unfolds by relating necessary physical details of a piece of literature. Any author being "a product" of his time makes up reflects the objective reality the way it is seen by the time, when the work is created. In other

words the reflection of the reality, in general, and space, in particular, will depend on the background of the author.

The 19th century in Britain is the time positivism and realism in art. The philosophy of materialism had reached its peak. The major proposition of Victorian materialism most fundamental proposition was essentially that nothing exists independently of matter, accordingly man consists solely of matter and therefore all activities of mind and emotion are based on physical properties. Scientific materialism denied the existence of spirits, souls, and gods, contending a close association with atheism. 19th century scientists proceeded form the assumption that the world is material, it exists objectively outside and regardless of man consciousness; matter is primary and consciousness is only its property. That is why the objective reality (that is cognizable by default) is claimed the object of investigation of any kind (either the one proposed by scientists or the one that is carried out by a man of letters).

As it has been stated above, the 19th century treated matter as something primary that determined man's consciousness (not vice versa), then it looks logical to start with general observation of space in the above mentioned novels by Arthur Machen.

In "The Great God Pan" and "The Inmost Light" Arthur Machen creates a double-sphered world. On the one hand it is a real world stuffed with material objects, where all events have rational, explainable primary cause. Thus, in "The Great God Pan" Dr. Raymond describes the world as the one marked by "chases in Arras, dreams in a career" (Machen 2004: 2). On the other hand, both novels assert the presence of supernatural in the objective reality:

1) The objective reality of the novel "The Great God Pan" is filled with mountains, waves, hills, fields, rivers, cities, wires and cables. Dr. Raymond calls them "dreams and shadows; the shadows that hide the real world from our eyes" (Machen 2004: 2). For the doctor the reality consists of two spheres – the world of matter and the one of spirit that are divided by an "unthinkable gulf", but there is a "a bridge of light leapt from the earth to the unknown shore" (Machen 2004: 3).

2) The space of the novel "The Inmost Light" is double-sphered as well: these are the spheres of matter and the one of consciousness. The main character of the novel affirms that they are separated by a gulf too: "No one recognizes more decidedly than I do impassable gulf, the fathomless abyss that separates the world of consciousness from the sphere of matter" (Machen 2004: 17). And again there is a bridge: "Each night I had stolen a step nearer to that great abyss which I was to bridge over, the gulf between the world of consciousness and the world of matter" (Machen 2004: 27).

In other words, to sum up it is obvious that Arthur Machen signifying the difference of the realms of matter and spirit, objective reality and supernatural, gives a hint of a possibility to penetrate into the sphere of uncognizable. Calling matter an illusion, Arthur Machen asserts that "In every grain of wheat there lies hidden the soul of a star" (Machen 2004: 5), and the soul is the essence of human life.

It can be concluded that a borderland between this world and another world of wonder and strangeness is the major preoccupation in the works of Arthur Machen. Although there is an evident presence of supernatural reality the space is not displayed vertically. The horizontal line of space is extremely important for Arthur Machen: this is the sphere of matter, which contains supernatural that, in its turn, brings life to the material reality laying down the basis of its being.

As far as the two spheres are found inside one united natural paradigm, it is not a surprise that Arthur Machen considers it with due attention. 'For if you think of it, there is a London cognita, and a London incognita. We all know about Piccadilly and Oxford Circus, London Bridge and the Strand ... But where will you be, if I ask you about Clapton, about the inner parts of Barnsbury, about the delights of Edmonton, about that region which was once called Spa Fields?" (Machen 1924: 49).

Charles Salisbury in "The Inmost Light" says that he feels "... sometimes positively overwhelmed with the thought of the vastness and complexity of London. Paris a man may get to understand thoroughly with a reasonable amount of study; but London is always a mystery. In Paris you may say: 'Here live the actresses, here the Bohemians, and the Ratés'; but it is different in London. You may point out a street, correctly enough, as the abode of washerwomen; but, in that second floor, a man may be studying Chaldee roots, and in the garret over the way a forgotten artist is dying by inches" (Machen 2004: 4).

The actions of these two novels take place either in London, or in the space of untouched Nature that is not destroyed by civilization.

For Machen, nature is not something ascribed to biology. It is the world's soul that hides a lot of secrets and mysteries; Nature is always viewed as a pre-historic one that cannot be run by a man. A man, trying to discover the uncognizable, putting everything in good order, destroys it. As soon as a man interferes in the "matter" of the Nature, changing its "physiology", in order to catalogue it bending it to his own wishes and interests, the man calls into being ancient forces, waking up chaos. Artur Machen was convinced that "real wanders do not contradict and do not destroy the laws of Nature; they rather, restore it in its primordial kind". Under the influence of human activity the Nature starts degenerating. A city or any

urban area is a place where one cannot find Nature not being changed, corrected by a man. A space of a city without Nature is dead.

Arthur Machen gives a lot of descriptions of central and suburban streets of London. These are mainly dimly-lightened streets that allow calling London "a dreadful city". Its streets are badly lighted; it seems that they are devoided of their inhabitants. London hides a lot of frightening secrets, trying to preserve them.

In the novel "The Great God Pan" Arthur Machen focuses on the description of the central streets of London that consists of "mazes and byways" (Machen 2004: 14):

Paul Street: "It's a saddening kind of street; the houses are old enough to be mean and dreary, but not old enough to be quaint. As far as I could see most of them are let in lodgings, furnished and unfurnished, and almost every door has three bells to it. Here and there the ground floors have been made into shops of the commonest kind; it's a dismal street in every way" (Machen 2004: 21). For this street the following situation is "the usual style of thing; a model lodging-house in Marlyebone, a door locked for several days, and a dead man in his chair when they broke in."

Piccadilly Street: "It was a long street, and rather a gloomy one" (Machen 2004: 28).

Soho Street: "one of the meanest and most disreputable streets" (Machen 2004: 41).

It can be concluded that the central part London is not attractive for living. What is more it is just dangerous for life: all the characters try to the central part of London as soon as possible not even realizing what makes them act like this: they all feel a kind of discomfort caused by "the deformities of London" (Machen 2004: 41).

In the novel "The Inmost Light" Arthur Machen focuses mainly on the description of suburban streets of Harlesden, a part of London. It is necessary to make a remark here that Harlesden differs from other parts of London by the presence of backyards, lawns and orchards, flowers, trees. It is explained by the fact that Harlesden "is quite on the out-quarters of London … Harlesden is a place of no character. It's too new to have any character as yet" (Machen 2004: 5). This is a special place of London where a city meets the countryside, where the civilized space of London may come across the space of Nature: "Your street turns into a quiet lane, and your staring houses into elm trees, and the back-gardens into green meadows. You pass instantly from town to country; there is no transition as in a small country town, no soft gradations of wider lawns and orchards, with houses gradually becoming less dense, but a dead stop" (Machen 2004: 6). But, anyway, even the presence of gardens and flowers on the window-ceilings does not improve the situation – Machen states that one cannot "… conceive a greater loneliness in a desert at midnight than there is there at midday. It is like a city of the dead; the streets are glaring and desolate, and as you pass it suddenly

strikes you that this too is part of London" (Machen 2004: 5). Its miserable streets are built-up with miserable houses: "houses that must have been sordid and hideous enough when new, that had gathered foulness with every year, and now seemed to lean and totter to their fall" (Machen 2004: 18).

It becomes obvious that the space of London is a negative space, that is connected with fear, death, or, at least, brings such associations.

An urban space kills Nature; it kills anything alive: it kills itself. In London one may observe some great changes in the "cells and tissues" of Nature. But even if there are some patterns of Nature in London (gardens, parks, flowers) such an urban civilized manifestation of Nature is lacking its spontaneity. It is lifeless. It is clear that such urban Nature, in Arthur Machen's opinion, will depress a man taking his vitality and sheer happiness.

1) London of the novel "The Great God Pan" is marked by "-": "this world of ours is pretty well girded now with the telegraph wires and cables; thought, with something less than the speed of thought, flashes from sunrise to sunset, from north to south, across the floods and the desert places" (Machen 2004: 3). The happiness of a sunny day cannot last long – only while it possible to see the sun that is hidden by the building: "the wind blew as blithely as upon the meadows and the scented gorse. But somehow or other I got out of the bustle and the gaiety, and found myself walking slowly along a quiet, dull street, where there seemed to be no sunshine and no air, and where the few foot-passengers loitered as they walked, and hung indecisively about corners and archways" (Machen 2004: 44). London is full of slums, labyrinths and streets that leave oppressive feeling.

2) In the novel "The Inmost Light" Harlesden is a zone of degenerated, dead Nature, where even the sun cannot revive it. Everything is "penetrated with the grime of the evil street" (Machen 2004: 19).

The author of the given article supposes that the Arthur Machen's ideas on the structural organization of the objective reality have something in common with the ones of Nietzsche. In Nietzsche's opinion, the visual reality is also an illusion that hides the true one: "A philosophically inclined man has a sensation that, in the reality we live and exist in, there lays hidden the second reality that differs in everything; therefore, the first reality is an" (Ницше 1990:118). Moreover, in Machen's early writings wild untamed Nature is always evaluated positively being marked by the Dionysian impulse. Such nature is always full of vitality; it is marked by abundance, excessiveness and spontaneity. Wild Nature is chaotic and spatially disorganized. Arthur Machen points out the necessity of a human being to submerge from time to time into Nature. Here again Machen echoes the ideas of Nietzsche who proved

that at times even the most reasonable man needs to be in close unity with Nature. It is expressed throughout the unpredictable behaviour and attitude to the set order of things.

The analysis of the urban space allows to view the physical picture of the world just the way Arthur Machen saw it. As far as Arthur Machen developed into a mature individual in the 2nd half of the 19th century, it is obvious that he knew the Theory of Evolution by Charles Darwin, the philosophy of Nietzsche, positivism, realism. Having noticed a certain decline of urban development it can be concluded that the world develops not according to Darwin's Theory of Evolution, but it moves in an opposite direction. Arthur Machen objects the scientific approach to the world's study. He reconsiders a scientific process as for Machen spirit is primary, whereas matter is only a symbol of supernatural reality. He claimed the world to be uncognisable, considering that science in unable to reveal the truth of life as it appeals to matter, but not to the world's soul: "We see only outer side of objects and phenomenon; we take no notice of their essence. Even if it could be possible we could not stand it. None can cognize the truth with impunity" (Мейчен 2005:55). Investigating the world, trying to explain it, a man kills the very matter of Nature. Arthur Machen remains rejecting science sticks to a Christian idea that a man should not tame the Nature breaking its rule; he should find a way to live with Nature in harmony.

Bibliography

1. Machen, A. (2004) *The Great God Pan.* Kessinger Publishing.
2. Machen,A. (2004) The Inmost Light. Kessinger Publishing.
3. Machen, A. (1924) *The London adventure : or, The art of wandering*. London : M. Secker.
4. Sweetser, W. D. (1964) Arthur Machen. Twayne Publishers.
5. Valentine, M. (1995) *Arthur Machen.* Seren.
6. Мейчен, А. (2005) *Белые люди.* Гудьял-Пресс: Necronomicon.
7. Ницше, Ф. (1990) *Сочинения.* Сочинения в двух томах. Том 1. Мысль.

Jeļena Zaščerinska

CONDITIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract
Introduction. Individuals need communicative competence for personal fulfillment and development, active citizenship, social inclusion and employment.
Materials and Methods. The meaning of the key concepts of "communicative competence" and "opportunities" is studied within the search for conditions to develop.
Conclusion. The theoretical findings allow putting forth the following hypothesis: communicative competence is developing if educator and students create the efficient professional environment based on students' interaction in foreign/professional language with the educators, on students' interaction in foreign language for professional purposes with peers, and reflection.
Key words: *communicative competence, opportunities, conditions for development.*

Introduction

Individuals need communicative competence for personal fulfillment and development, active citizenship, social inclusion and employment. However, opportunities for developing communicative competence within a multicultural environment require that conditions have to be considered. Aim of the following paper is to identify conditions forming opportunities for developing communicative competence within a multicultural environment on the pedagogical discourse.

The remaining part of this paper is organized as follows: State-of-the-Art demonstrates the author's position on the topic of the research. The paper involves 3 sections. Section 1 introduces opportunities for developing communicative competence. Conditions forming opportunities for developing communicative competence will be presented in Section 2. Finally, some concluding remarks are provided.

State-of-the-Art

The modern issues of global developmental trends emphasize "a prime importance in sustainable development that is to meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (Zimmermann 2003: 9). Thus, sustainable personality is "a person who sees relationships and inter-relationships between nature, society and the economy" (Rohweder 2007: 24). In other words, this is a person who is able to develop the system of external and internal perspectives, and in turn the system of external and internal perspectives becomes a main condition for the sustainable personality to develop. Thus, the life necessity to develop the system of two perspectives, namely, external and internal, determines the research methodology of conditions for developing communicative competence on the pedagogical discourse, as highlighted in Figure 1 introduced by Ahrens and Zaščerinska (Ahrens and Zaščerinska 2010: 7).

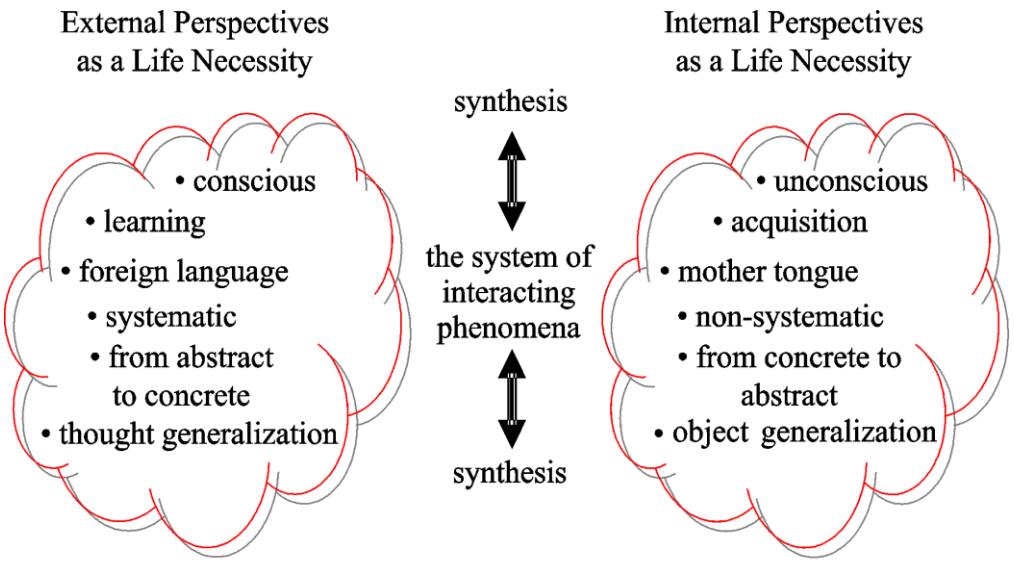

Figure 1. Developing the system of external and internal perspectives as a life necessity

However, in real life sustainable person is often realized from one of the perspectives: from the internal perspective accentuating cognition, from the external perspective accentuating social interaction and finding a balance between the external and internal perspectives (Surikova 2007b).

The methodological foundation of the present research on conditions forming opportunities for developing communicative competence is formed by the System-Constructivist Theory. The system-constructivist approach to learning introduced by Reich (Reich 2005) emphasizes that human being's point of view depends on the subjective aspect (Maslo 2007: 44): everyone has his/her own system of external and internal perspectives (Figure 1) that is a complex open system (Rudzinska 2008: 366) and experience plays the central role in a construction process (Maslo 2007: 42). Thus, four approaches to conditions forming opportunities for developing communicative competence are revealed. Therein, the fourth approach, namely, developing the system of the external and internal perspectives, is considered to be applicable to the present research on conditions forming opportunities for developing communicative competence.

The search for conditions forming opportunities for developing communicative competence within a multicultural environment involves a process of analyzing the meaning of key concepts *opportunities for communicative competence* and *conditions for development*.

Conditions for Developing Communicative Competence

1. *Defining opportunities for developing communicative competence*

Opportunities are determined as the objective aspect of the improvement of students' communicative competence. Opportunity is defined as the development of culture of learning,

education and interaction in a certain social-cultural environment gaining his/her individual experience (Tiļļa 2006: 162-163).

However, opportunities are based on conditions.

2. Conditions for developing communicative competence

Conditions are defined as intrapersonal, interpersonal and introspective processes (Maslo 2006a: 14), thereby developing the system of the external and internal perspective.

Conditions as intrapersonal and interpersonal processes put the emphasis on the uniqueness of personality (Maslo 2006b: 20) and reflection for becoming professional (Kepalaite 2008: 1).

Conditions as integrative introspective processes lead to understanding that learning is already a process of learner's development (Žogla 2008: 6). In other words, communicative competence develops if only learning is available. According to Maslo (Maslo 2007: 38), all learning is part of a single process, an on-going process.

Personality development is formed within a social-cultural environment or, in other words, situation of interaction (social situation or social interaction (Surikova, 2007a: 253) as the source of psychological development (Vygotsky by Ситаров 2002: 264). Thus, conditions for developing communicative competence are based on diverse interactions.

Vygotsky formulated General Genetic Law of Development or interiorization defined as transformation of the external culture into the individual's internal (Vygotsky by Wells 1994: 3). The movement from the social form of knowledge to the individual one is determined by Vygotsky in the Theory on the Proximal Zone of Development (Vigotskis 2002: 257).

Thus, two conditions for the process of interiorization or the development of communicative competence in the frame of the present research are essential (Vigotskis 2002: 208):

- the level of individuals' actual development that is determined by the level of spontaneous concept acquiring (Леонтьев 1982) and
- the zone of individual's proximal development revealed by the level of scientific concept and professional concept (Mylett, Gluck 2005: 6) gaining (Леонтьев 1982).

Vygotsky (Vigotskis 2002: 275) points out that scientific concept and professional concept (Mylett, Gluck 2005: 6) learning differs from spontaneous concept acquiring as foreign and professional (Mylett, Gluck 2005: 6) language learning differs from native language acquiring, that is why Vygotsky emphasizes (Vigotskis 2002: 208) types of relationships

- between spontaneous concept and mother tongue;
- between scientific concept and foreign language;

- between spontaneous and scientific concepts and/or mother tongue and foreign language

that are as follows:

- inner and outer conditions of forming spontaneous concept coincide with inner and outer conditions of acquiring mother tongue;
- inner and outer conditions of developing spontaneous concept coincide with inner and outer conditions of learning foreign language;
- inner and outer conditions of forming spontaneous concept and of acquiring mother tongue are different from inner and outer conditions of developing scientific concept and of learning foreign language:

"Scientific concept learning differs from spontaneous concept acquiring as foreign language learning differs from native language acquiring. The development of scientific and spontaneous concepts is interrelated as foreign and native languages relates to each other" (Vigotskis 2002: 275).

"If the development of the native language begins with free, spontaneous use of speech and is culminated in the conscious realization of linguistic forms and their mastery, then development of a foreign language begins with conscious realization of language and arbitrary command of it and culminates in spontaneous, free speech. But, between those opposing paths of development, there exists a mutual dependency just as between the development of scientific and spontaneous concepts" (John-Steiner by Robbins 2007: 49).

That is why to consider the spontaneous, scientific and professional concepts means to discuss the mother and foreign and professional language.

Professional language is defined as native language for specific purposes (Zaščerinska 2010: 406).

Considering the term *psychological system* where the change in the relationship between functions is of a great importance for the individual development, and not the development of each function (Vygotsky by Леонтьев 1982: 38) and the relationship between foreign language and professional language allows determining the initial term *foreign language for professional purposes*.

The author of the present research assumes that the level of *foreign language for professional purposes* obtaining is possible to be realized as the quasi-autonomous zone where an individual is between his/her levels of actual and proximal development being able to implement a certain activity at a certain level with other's particular assistance. The quasi-autonomous zone implies peer learning (Myllet, Gluck 2004: 7), in other words, students' co-operation without teacher's assistance, in order to allow students' reflexive functions

(regulation, evaluation, planning, etc) to be implemented (Cukermane by Surikova 2007b: 33).

The theoretical analysis in the frame of the present research highlights the system of conditions, namely, developing the system of the external and internal perspectives, student interaction with educator and scientific and professional concepts (existing concepts in the frame of the present research), and student interaction with peers and quasi-concepts, and reflection, as the basis to form opportunities for communicative competence development.

Conclusions

The theoretical findings allow putting forth the following hypothesis: communicative competence is developing if educator and students create the efficient professional environment based on students' interaction in foreign/professional language with the educators, on students' interaction in foreign language for professional purposes with peers, and reflection.

Bibliography

1. Ahrens, A.; Zaščerinska, J. (2010) Social Dimension of Web 2.0 in Pre-School and Primary Teacher Education. In: *ATEE Winter Conference 2010: Early Years, Primary Education and ICT*, Prague, Czech Republic, 26.-28. February 2010
2. Kepalaite, A. (2008) *Peculiarities of Prospective Teachers' Reflection.* ATEE Spring University Conference *Teacher of the 21st Century: Quality Education for Quality Teaching*, University of Latvia, Riga, Latvia, May 2-3, 2008.
3. Maslo, E. (2007) *Transformative Learning Space for Life-Long Foreign Languages Learning.* International Nordic-Baltic Region Conference of FIPLV Innovations in Language Teaching and Learning in the Multicultural Context 15-16th June, 2007, Riga, Latvia.
4. Maslo, I. (2006a) *Introduction.* In I. Maslo (Ed.), No zināšanām uz kompetentu darbību. Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
5. Maslo, I. (2006b) *Kompetences jēdziena izpratnes daudzveidība un ar to saistītas problēmas Latvijas izglītības organizācijas sistēmas izveidē.* In I. Maslo (Ed.), No zināšanām uz kompetentu darbību. Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
6. Mylett, T., Gluck, R. (2004) *Learning and Language: Supporting Group Work. So Group Work Supports Learning.* The 18th Association of Industrial Relations Academics Australia and New Zealand Conference, Griffith University, 3-6 February 2004. Retrieved 13/05/2008 from http://jutlp.uow.edu.au/2005_v02_i02/mylett004.html.
7. Reich, K (2005) Systemisch-konstruktivistische Pädagogik. Weinheim u.a. (Beltz), 2005, 299 Seiten
8. Robbins, D. (2007) *Vygotsky's and Leontiev's Non-classical Psychology Related to Second Language Acquisition.* International Nordic-Baltic Region Conference of FIPLV Innovations in Language Teaching and Learning in the Multicultural Context 15-16th June, 2007, Riga, Latvia.
9. Rohweder, L. (2007) What kind of Sustainable Development do we talk about? In: Kaivola, T. and Rohweder, L. (Ed.), *Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections.* Helsinki University Press, Finland, 2007, pp. 22-27

10. Rudzinska, I. (2008) The Quality of Aim Setting and Achieved Results in English for Specific Purposes-Study Course in Lecturers and Students' Opinion. *Proceedings of the ATEE Spring University Conference Teacher of the 21st Century: Quality Education for Quality Teaching.* University of Latvia, Riga, Latvia, 2008, pp. 366-374.
11. Surikova, S. (2007a) *Model of Developing Pupils' Social Competence and Its Algorithm of Introducing in the Primary School Teaching/Leraning Process.* ATEE Spring University 2007. *Changing Education in a Changing Society*. May 3-6, 2007, Klaipeda University, Lithuania, pp. 253-263.
12. Surikova, S. (2007b) *Organisation of microgroups' activity for promoting pupils' social competence.* Synopsis of the PhD Thesis. University of Latvia, Riga, Latvia.
13. Tiļļa, I. (2006) *Sociālkultūras mācīšanās konstruktīvistiskā sistēma*. In I. Maslo (Ed.), No zināšanām uz kompetentu darbību. Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
14. Vigotskis, Ļ. (2002) *Domāšana un runa*. Izdevniecība „EVE" Rīga.
15. Vygotsky, L. (1962) *Thought and Language. The Development of Scientific Concepts in Childhood* Cambridge, MS: MIT.
16. Wells, G. (1994) *Learning and Teaching Scientific Concepts: Vygotsky's Ideas Revisited*. Conference *Vygotsky and the Human Sciences*, Moscow, September 1994, Moscow, Russia.
17. Zaščerinska, J. (2010). *Professional Language in Language Education*. The 5th International scientific conference Theory for Practice in the Education of Contemporary Society of Riga Teacher Training and Educational Management Academy 25 - 27 March 2010 Riga, Latvia, pp. 403-408 (ISBN 978-9934-8060-5-6);
18. Zimmermann, B. (2003) Education for Sustainable Development – Baltic 21. An Agenda 21 for the Baltic Sea Region. *Danish Ministry of Education,* 2003, pp. 1-147.
19. Žogla, I. (2008) *Teachers as Researchers in the Era of Tests.* ATEE Spring University Conference *Teacher of the 21st Century: Quality Education for Quality Teaching,* University of Latvia, May 2-3, 2008, Riga, Latvia, pp. 25-40;
20. Леонтьев А. Н. (1982) *Вступительная статья*. In Выготский Л. Собрание сочинений. Москва: Педагогика.
21. Ситаров В. А. (2004) *Дидактика*. Москва: Academia.

Jeļena Zaščerinska

LANGUAGE ACQUISITION AND LANGUAGE LEARNING: DEVELOPING THE SYSTEM OF EXTERNAL AND INTERNAL PERSPECTIVES

Abstract
Introduction. The use of three-five languages is of the greatest importance in order to form varied cooperative networks for the creation of new knowledge.
Aim of the paper is to analyze the synergy between language acquisition and language learning.
Materials and Methods. The search for the synergy between language acquisition and language learning involves a process of analyzing the meaning of key concepts" language acquisition", "language learning", "mother tongue" and "foreign language", and demonstrates how the key concepts are related to the idea of developing the system of external and internal perspectives.
Results. The study presents a potential model for development indicating how the steps of the process are related.
Conclusion. The theoretical findings of the research allow putting forth the following hypothesis: the synergy between language acquisition and language learning is efficient if language learners gradually move from the external perspective, namely, language learning, to the internal perspective, namely, language acquisition through foreign language for professional purposes peer-learning.
Key words: *language acquisition, language learning, mother tongue, foreign language.*

Introduction

The use of three-five languages to form varied cooperative networks for the creation of new knowledge is of the greatest importance for the development of humans, institutions, society and mankind (Maslo 2006: 16). However, the success in use of three-five languages requires that the synergy between language acquisition and language learning to be considered. The following paper is to analyze the synergy between language acquisition and language learning within a multicultural environment on the pedagogical discourse.

The remaining part of this paper is organized as follows: State-of-the-Art demonstrates the author's position on the topic of the research. The paper involves 3 sections. Section 1 introduces language acquisition. Language learning will be presented in Section 2. The synergy between language acquisition and language learning is presented in Section 3. Finally, some concluding remarks are provided.

State-of-the-Art

The modern issues of global developmental trends emphasize "a prime importance in sustainable development that is to meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (Zimmermann 2003: 9). Thus, sustainable personality is "a person who sees relationships and inter-relationships between nature, society and the economy" (Rohweder 2007: 24). In other words, this is a person who is able to develop the system of external and internal perspectives, and in its turn the system of external and internal perspectives becomes the main condition for the sustainable

personality to develop. Thus, the life necessity to develop the system of two perspectives, namely, external and internal, determines the research methodology of the synergy between language acquisition and language learning in the pedagogical discourse, as highlighted in Figure 1 introduced by Ahrens and Zaščerinska (Ahrens and Zaščerinska 2010: 7).

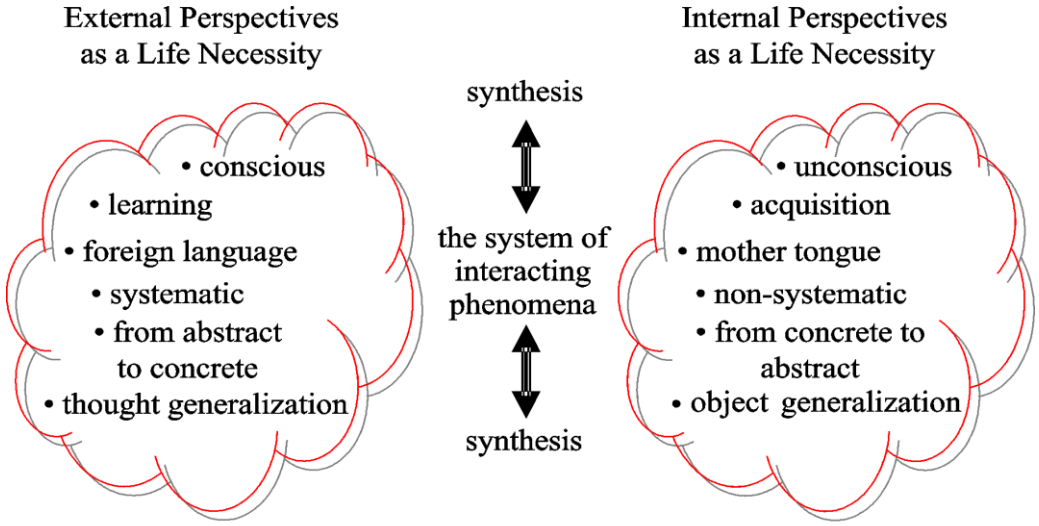

Figure 1. Developing the system of external and internal perspectives as a life necessity

However, in real life a sustainable person is often realized from one of the perspectives: from the internal perspective accentuating cognition, from the external perspective accentuating social interaction and finding a balance between the external and internal perspectives (Surikova 2007).

The methodological foundation of the present research on the synergy between language acquisition and language learning is formed by the System-Constructivist Theory. The system-constructivist approach to learning introduced by Reich (Reich 2005) emphasizes that human being's point of view depends on the subjective aspect (Maslo 2007: 44): everyone has his/her own system of external and internal perspectives (Figure 1) that is a complex open system (Rudzinska 2008: 366) and experience plays the central role in a construction process (Maslo 2007: 42). Thus, four approaches to the synergy between language acquisition and language learning are revealed. Therein, the fourth approach, namely, developing the system of the external and internal perspectives, is considered to be applicable to the present research on the synergy between language acquisition and language learning.

Moreover, the author's position on the topic of the present research, namely, developing the system of the external and internal perspectives, is reflected in the principles of mutual sustainability and mutual complementarity based on the methodology of the present contribution. The principle of mutual sustainability means to provide a complex of possibilities that allows for everyone to learn (Панов 2007: 72). And the reflected principle of

complementarity points that opposite things (principles in the context of the present research) supplement each other for finding the truth (Grabovska 2006: 21-22).

Hence, the present research is a social product where the prerequisite is dialogue (Ольшанский 2000: 6).

The search for the synergy between language acquisition and language learning involves a process of analyzing the meaning of key concepts ”language acquisition”, ”language learning”, ”mother tongue” and ”foreign language”, and demonstrates how the key concepts are related to the idea of developing the system of external and internal perspectives.

Defining Language Acquisition

Language acquisition is based on the neuro-psychological processes (Maslo 2007: 41). Language acquistion is opposed to learning and is a subconscious process similar to that by which children acquire their first language (Kramina 2000: 27).

Hence, language acquisition is an integral part of the unity of all language (Robbins 2007: 49).

Defining Language Learning

Language learning is a conscious process, is the product of either formal learning situation or a self-study programme (Kramina 2000: 27).

Hence, language learning is an integral part of the unity of all language (Robbins 2007: 49).

The Synergy Between Language Acquisition and Language Learning

Vygotsky (Vigotskis 2002: 275) points out that scientific concept and professional concept (Mylett, Gluck 2005: 6) learning differs from spontaneous concept acquiring as foreign and professional (Mylett, Gluck 2005: 6) language learning differs from the native language acquiring that is why Vygotsky points out (Vigotskis 2002: 208) the types of relationships

- between spontaneous concept and mother tongue;
- between scientific concept and foreign language;
- between spontaneous and scientific concepts and/or mother tongue and foreign language

that are as following:

- inner and outer conditions of forming spontaneous concept coincide with inner and outer conditions of acquiring mother tongue;
- inner and outer conditions of developing scientific concept coincide with inner and outer conditions of learning foreign language;

- inner and outer conditions of forming spontaneous concept and of acquiring mother tongue are different from inner and outer conditions of developing scientific concept and of learning foreign language:

"Scientific concept learning differs from spontaneous concept acquiring as foreign language learning differs from native language acquiring. The development of scientific and spontaneous concepts is interrelated as foreign and native languages relates to each other" (Vigotskis 2002: 275).

If the development of the native language begins with free, spontaneous use of speech and is culminated in the conscious realization of linguistic forms and their mastery, then the development of a foreign language begins with conscious realization of language and arbitrary command of it and culminates in spontaneous, free speech. But, between those opposing paths of development, there exists a mutual dependency just as between the development of scientific and spontaneous concepts" (John-Steiner by Robbins 2007: 49).

That is why to consider the spontaneous, scientific and professional concepts means to discuss the mother and foreign and professional language.

Professional language is defined as native language for specific purposes (Zaščerinska 2010: 406).

Thus, researchers emphasize (Vygotsky 1934/1962; Piaget 1962: 4) that the synergy between language acquisition and language learning is of great importance in the course of development: "scientific and spontaneous concepts start from different points but eventually meet" (Vygotsky 1934/1962: 84).

Hence, the level of spontaneous concept acquiring determines the level of individual's actual development (Леонтьев 1982: 36), and the level of scientific concept gaining reveals the zone of individual's proximal development (Леонтьев 1982: 36) within Vygotsky's Theory on the Proximal Zone of Development (Vigotskis 2002: 257).

Moreover, considering the term *psychological system* where the change in the relationship between functions is of a great importance for the individual development, and not the development of each function (Vygotsky by Леонтьев 1982: 38) and the relationship between foreign language and professional language allows determining the level of *foreign language for professional purposes* obtaining as the quasi-autonomous zone where an individual is between his/her levels of actual and proximal development being able to implement a certain activity at a certain level with other's particular assistance. The quasi-autonomous zone implies peer learning (Myllet, Gluck 2004: 7) or students' co-operation without teacher's assistance in order to allow students' reflexive functions (regulation, evaluation, planning, etc) to be implemented (Cukermane by Surikova 2007: 33).

Thus, the synergy between language acquisition and language learning is based on foreign language for professional purposes peer-learning.

Conclusion

The theoretical findings of the research allow putting forth the following hypothesis: the synergy between language acquisition and language learning for the proper use of three-five languages to form varied cooperative networks for the creation of new knowledge is efficient if language learners gradually move from the external perspective, namely, language learning, to the internal perspective, namely, language acquisition through foreign language for professional purposes peer-learning.

Bibliography

1. Ahrens, A.; Zaščerinska, J. (2010) Social Dimension of Web 2.0 in Pre-School and Primary Teacher Education. In: *ATEE Winter Conference 2010: Early Years, Primary Education and ICT*, Prague, Czech Republic, 26.-28. February 2010
2. Grabovska, R. (2006) *Ilgtspējības principa īstenošana skolotāju izglītībā.* Promocijas darbs. Daugavpils
3. Kramiņa, I. (2000) Lingo – Didactic Theories Underlying Multi – Purpose Language Acquisition. University of Latvia
4. Maslo, E. (2007) *Transformative Learning Space for Life-Long Foreign Languages Learning.* International Nordic-Baltic Region Conference of FIPLV Innovations in Language Teaching and Learning in the Multicultural Context 15-16th June, 2007, Riga, Latvia.
5. Maslo, I. (2006) *Introduction.* In I. Maslo (Ed.), No zināšanām uz kompetentu darbību. Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
6. Mylett, T., Gluck, R. (2004) *Learning and Language: Supporting Group Work. So Group Work Supports Learning.* The 18th Association of Industrial Relations Academics Australia and New Zealand Conference, Griffith University, 3-6 February 2004. Retrieved 13/05/2008 from http://jutlp.uow.edu.au/2005_v02_i02/mylett004.html.
7. Piaget, J., (1962) Comments on Vygotsky's critical remarks concerning The Language and Thought of the Child, and Judgment and Reasoning in the Child. by Jean Piaget. THE M.I.T. PRESS. Massachusetts Institute of Technology, 1962
8. Reich, K (2005) Systemisch-konstruktivistische Pädagogik. Weinheim u.a. (Beltz), 2005, 299 Seiten
9. Robbins, D. (2007) *Vygotsky's and Leontiev's Non-classical Psychology Related to Second Language Acquisition.* International Nordic-Baltic Region Conference of FIPLV Innovations in Language Teaching and Learning in the Multicultural Context 15-16th June, 2007, Riga, Latvia.
10. Rohweder, L. (2007) What kind of Sustainable Development do we talk about? In: Kaivola, T. and Rohweder, L. (Ed.), *Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections.* Helsinki University Press, Finland, 2007, pp. 22-27
11. Rudzinska, I. (2008) The Quality of Aim Setting and Achieved Results in English for Specific Purposes-Study Course in Lecturers and Students' Opinion. *Proceedings of the ATEE Spring University Conference Teacher of the 21st Century: Quality Education for Quality Teaching.* University of Latvia, Riga, Latvia, 2008, pp. 366-374.

12. Surikova, S. (2007) *Organisation of microgroups' activity for promoting pupils' social competence.* Synopsis of the PhD Thesis. University of Latvia, Riga, Latvia.
13. Vigotskis, Ļ. (2002) *Domāšana un runa*. Izdevniecība „EVE" Rīga
14. Vigotskis, Ļ. (2002) *Domāšana un runa*. Izdevniecība „EVE" Rīga.
15. Vygotsky, L. (1934/1962) *Thought and Language*. *The Development of Scientific Concepts in Childhood* Cambridge, MS: MIT.
16. Zaščerinska, J. (2010). *Professional Language in Language Education*. The 5th International scientific conference Theory for Practice in the Education of Contemporary Society of Riga Teacher Training and Educational Management Academy 25 - 27 March 2010 Riga, Latvia, pp. 403-408 (ISBN 978-9934-8060-5-6);
17. Zimmermann, B. (2003) Education for Sustainable Development – Baltic 21. An Agenda 21 for the Baltic Sea Region. *Danish Ministry of Education*, 2003, pp. 1-147.
18. Леонтьев А. Н. (1982) *Вступительная статья*. In Выготский Л. Собрание сочинений. Москва: Педагогика.
19. Ольшанский Д. (2000) *Диалогический принцип Михаила Бахтина как отражение гносеологической парадигмы русской мысли и лингвистических проблем неклассической философии.* София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии № 1/2000 [2001] on-line. Retrieved 10/03/2008 from http://www.eunnet.net/sofia/01-2000/text/0110.html, 1-7
20. Панов В. И. (2007) *Психодидактика образовательных систем. Теория и практика.* ПИТЕР

Darina Beloborodova

LITERARISCHE RESTAURATION NACH 1945

Abstract
The numerous cultural bans during the twelve-year reign of the Nazis have created the rebirth of German culture and literature after the Second World War. There are three literary schools of the postwar German authors: "Inner emigration" (the authors, who left, wrote and created in Germany during the war and who used concepts of aestheticism and inwardness in their literary works, "Outer emigration" – the authors who left Germany during the Hitler regime and who wrote their literary works in exile, "the young generation", the writers, who built new requirements of German literature. The criticism of the eternal laws of beauty, the importance of realistic writing, a new realistic representation of art, employment of a very simple, the use of a direct language, which laconically described but did not evaluate the destroyed world, and a restriction for short stories, of the place, narrated time an characters, simplification of expressions and improvement of damaged by the propaganda language are the main criteria of the "young generation". Namely this literary school laid the foundation for the modern German literature.
Schlüsselwörter: *Nachkriegsliteratur, „Innere Emigration", „Äußere Emigration", „Junge Generation".*

Die zahlreichen kulturellen Einschnitte während der zwölfjährigen Herrschaft der Nationalsozialisten haben nach dem zweiten Weltkrieg die Forderung nach der Wiedergeburt der deutschen Kultur und der Literatur geschaffen. Drei Strömungen der Nachkriegsautoren sind besonders hervorzuheben: „Innere Emigration", „Äußere Emigration" und die „Junge Generation". Jede dieser Richtungen hat die deutsche Nachkriegsliteratur beeinflusst.

Der Begriff „Innere Emigration" (Baumann 1996: 226) wurde zum ersten Mal 1933 von Frank Thieß (1890-1977) geprägt, der sich auf alle Formen der Verweigerung gegenüber dem nationalsozialistischen Regime bezieht und der keine Verbindung mit dem Gang ins Exil hat (vgl. Schnell 1993: 74). Obwohl der Krieg vorbei war und die nationalsozialistische Regierung nicht mehr existierte, zeigen die Werke bei einer bestimmten Anzahl von Autoren in manchen Aspekten die Verbindung mit der Ideologie des Dritten Reichs. Zu dieser Gruppe zählt man heute die folgenden Schriftsteller: Gertrud von Le Fort (1876-1971), Edzard Schaper (1908-1984); Reinhold Schneider (1903-1958); Frank Thieß (1890-1977); Gottfried Benn (1886-1956); Ernst Jünger (1895-1998); Hans Carossa (1878-1956); Georg Britting (1891-1964); Ernst Penzoldt (1892-1955); Stefan Andres (1906-1970); Werner Bergengruen (1892-1964); Ernst Wiechert (1887-1950); Rudolf Alexander Schröder (1878-1962) und andere (vgl. Schnell 1993: 74). Sehr viele dieser Autoren stellen ihre eigene Vergangenheit als eine Art Unfall oder Unglück dar. Außerdem versucht man die Literatur mit der Religion zu verbinden. Dieses Ziel erreicht man mit Hilfe religiöser Themen, Metaphern und Figuren in literarischen Werken. Bei sehr vielen Autoren der „Inneren Emigration" ist die Zeit des Nationalsozialismus häufig im Sinne einer von Gott geschickten Prüfung dargestellt. Manche Schriftsteller bezeichnen diese Periode in der deutschen Geschichte als „Krankheit"

(Hoffmann 2006: 70). Bei Hans Carossa heißt es beispielsweise: „Einige junge Dichter trugen mit bestem Gewissen das Hakenkreuz am Rock, wenigstens in den ersten Jahren. Ihnen heute einen Strick daraus drehen zu wollen, wäre genauso töricht, als würfe man einem Erwachsenen vor, er habe einmal an Masern oder Scharlach gelitten“ (Zit. nach Hoffmann 2006: 30). Auf solche Weise hat man einen kleinen Schritt zu der Behauptung einer allgemeinen Schuldlosigkeit gemacht. Um diese Idee zu verwirklichen, gebraucht man verschiedene Mittel. Man ruft solche geistigen Traditionen wie Empfindung, Besinnlichkeit und Innerlichkeit zu Hilfe, die in literarischen Werken der „Inneren Emigration“ als Stichpunkte erscheinen. Die Berufung auf das Ideal der Innerlichkeit war ein willkommenes Argument für viele Schriftsteller gewesen. Das Ziel dieser Literatur war es, sich von der Realität abzutrennen, um „die geistige, die immaterielle Wahrheit“ zu finden (vgl. Hoffmann 2006: 34). In den Vordergrund tritt die sogenannte Zeitlosigkeit. Als Beispiel dieser Literatur dient der Roman von Hermann Kasack „Die Stadt hinter dem Strom“ (1947). Die Hauptfigur dieses Werkes gelangt in ein Reich des Übergangs zwischen Leben und Tod. Der Hauptakzent liegt auf der Darstellung der Sinnlosigkeit des äußeren Lebens. Man hat die Wirklichkeit und die Realität absichtlich aus den literarischen Werken verdrängt (vgl. Schnell 1993: 89). Bei manchen Autoren der „Inneren Emigration“ ist der Nationalsozialismus als eine Erscheinung des Ungeistes dargestellt. Alle Methoden und Argumente, die man für die Erklärung der zwölfjährigen Hitlerherrschaft verwendete, lassen sich heute als eine Verteidigungsstrategie bestimmen, die dem Programm der Innerlichkeit sehr gut entsprach.

Eine solche Beurteilung kann man nicht nur bei der „Emigration nach Innen“ (Schnell 1993: 94) finden, sondern auch bei den Autoren der „Äußeren Emigration“ bzw. den Exilautoren[1] (Schäfer 1977: 103) feststellen. Die Teufelsmotivik findet man z. B. bei Carl Zuckmayer (1896-1977) in seinem Drama „Des Teufels General“, 1945 (Bohn 1993: 30). Manche Autoren bezeichnen den Nationalsozialismus als eine überirdische Krankheit. Alfred Döblin (1878-1957) spricht von einer „Massenerkrankung paranoider Art“ (Hoffmann 2006: 36). Auch bei Thomas Mann (1875-1947) kann man das Motiv des „Teufelsbundes“ finden. Seinen Roman „Doktor Faustus“ (1943-1947) (Schnell 1993: 96) darf man als Beweis für diese Behauptung ansehen.

Trotzdem muss man zugeben, dass es zwischen der „Inneren Emigration“ und der Exilautoren fundamentale Unterschiede gab. Besonders wichtig war die

[1] „Exil“ bedeutet den längeren – unfreiwilligen – Aufenthalt in einem fremden Land. Deutsche Emigranten fanden ihr neues Zuhause zunächst in europäischen Nachbarnländern. Als 1939 der Zweite Weltkrieg ausbrach, wurde die Lage deutscher Emigranten in den europäischen Gastländern gefährlich. Deswegen ist die Mehrheit an 1940 nach Nord- oder Südamerika gekommen. Trotz der großen Schwierigkeiten entstand auch in diesen Jahren deutschsprachige Literatur, die zum größten Teil erst in den 50er Jahren in Deutschland bekannt wurde (vgl. Baumann, 1996, S. 219).

Meinungsunterschiedlichkeit zum Thema des Ideals der Innerlichkeit als Identität mit den totalitären Ideologien. In diesem Zusammenhang muss man erwähnen, dass es Streit zwischen diesen literarischen Strömungen gab. In der Gesellschaft existierte eine langjährige Debatte über die Rolle Thomas Manns im Deutschland der Nachkriegszeit. Man hatte ihm vorgeworfen, dass er der deutschen Tragödie von „den Logen und Parterreplätzen des Auslands" zugeschaut habe (Hoffmann 2006: 35). Thomas Mann hatte seinerseits die künstlerische Qualität während der NS-Zeit in Frage gestellt: „Es mag Aberglaube sein, aber in meinen Augen sind die Bücher, die von 1933 bis 1945 in Deutschland überhaupt gedruckt werden konnten, weniger als wertlos und nicht gut in die Hand zu nehmen. Ein Geruch von Blut und Schande haftet ihnen an. Sie sollten alle eingestampft werden" (zit. nach Schnell 1993: 74). Thomas Mann betont mit diesen Worten, dass unter der Macht der Nationalsozialisten auf keinen Fall eine gute Literatur entstehen konnte. Es gab weder eine literarische Öffentlichkeit noch die Freiheit des Wortes, die für die Entstehung einer guten Literatur ein grundsätzliches Merkmal ist.

Man muss feststellen, dass die Autoren der „Inneren Emigration" schon bekannte Schriftsteller gewesen sind, die in ihren Werken schon entwickelte Traditionen fortwirkten. Trotzdem darf man sie nicht zu den Nachkriegsautoren der Trümmerliteratur zählen. Die Anfänge der Trümmerliteratur liegen bei den Autoren der „Jungen Generation" bzw. bei der „Nullpunkt-Generation" (Schäfer 1977: 105): Emil Barth (1900-1958), Max Bense (1910-1990), Johannes Bobrowski (1917-1965), Wolfgang Borchert (1921-1947), Hans Georg Brenner (1921), Jürgen Eggenbrecht (1898-1982), Günter Eich (1907-1972), Max Frisch (1911-1991), Gerd Gaiser (1908-1976), Rudolf Hagelstange (1912-1984), Gustav René Hocke (1908-1985), Hans Egon Holthusen (1913-1997), Erhart Kästner (1904-1974), Hermann Lenz (1913-1998), Ernst Schnabel (1913-1986), Wolfdietrich Schnurre (1920-1989), Karl Schwedhelm (1915-1988), Wolfgang Weyrauch (1904-1980) u. a. (Schäfer 1977: 105-106). Wolfgang Borchert findet für diese Generation folgende Definition: „Wir sind die Generation ohne Bindung und ohne Tiefe. Unsere Tiefe ist Abgrund. Wir sind die Generation ohne Glück, ohne Heimat und ohne Abschied. Unsere Sonne ist schmal, unsere Liebe grausam und unsere Jugend ist ohne Jugend. „Und wir sind die Generation ohne Grenze, ohne Hemmung und Behütung - ausgestoßen aus dem Laufgitter des Kindseins in eine Welt, die die uns bereitet, die und darum verachtet (Borchert 1949: 77)".

Die Schriftsteller der „Jungen Generation" haben die neuen Traditionen in der deutschen Literatur angefangen. Man bezeichnet die Literatur dieser Autoren als „Kahlschlag-Literatur" (Schnell 1993: 88). Diesen Begriff hat Wolfgang Weyrauch (1904-1980) im Nachwort seiner Kurzgeschichtenanthologie „Tausend Gramm" 1949 eingeführt, und sich

damit auf viele Aspekte der deutschen Nachkriegsliteratur bezogen. Die Autoren der „Jungen Generation“ haben die sogenannte Sprachreinigung in ihren Werken verlangt. Jeder Schriftsteller sollte seine durch den Nationalsozialismus beschädigte Sprache verbessern. Für die Lösung dieser Aufgabe fand man verschiedene Wege. Man propagierte Einfachheit und Bescheidenheit des Ausdrucks und den Verzicht auf wohlklingende Phrasen (vgl. Hoffmann 2006: 77). Gustav René Hocke (1908-1985) entdeckte die folgende Voraussetzung für die neue literarische Sprache: „Angesichts des Leids korrigiert die Schönheit ihre Proportionen. Man sieht die Dinge, wie sie sind, und bezeichnet offen und ohne Arabesken, was man am Rande der Wege und Ruinen findet (zit. nach Hoffmann 2006: 73)“. Nach den Erfahrungen mit der nationalsozialistischen Propaganda wird auch darauf bestanden, die Wahrheit direkt zum Ausdruck zu bringen. Diese Forderung ist mit der Hinwendung zum realistischen Schreiben verbunden. Weyrauch spricht von der „Intention der Wahrheit“, die in den literarischen Werken dominieren muss. Eine realistische Darstellung der Wirklichkeit soll konkrete gesellschaftliche Probleme der Nachkriegszeit zeigen und eine neue „Neuorientierung in der Welt der Trümmer“ finden (Hoffmann 2006: 74). Wolfgang Borchert findet in seinem Prosastück „Das ist unser Manifest“ folgende Worte, in denen er die Wahrheit verlangt: „Unsere Moral ist die Wahrheit. Und die Wahrheit ist neu und hart wie der Tod. […] Und erzähl deinen Kindern nie von dem heiligen Krieg: Sag die Wahrheit, sag sie rot wie sie ist: voll Blut und Mündungsfeuer und Geschrei“ (Borchert 1949: 374). Außerdem ist auch für die Literatur der „Jungen Generation“ die „Methode der Bestandsaufnahme“ (Schnell 1993: 90) charakteristisch. Den Begriff hat Wolfgang Weyrauch in seiner Anthologie „Tausend Gramm“ 1949 (Hoffmann 2006: 74) eingeführt. Er zieht eine Parallele zwischen dieser Definition und der Intention der Wahrheit, die er als einen wichtigen Anspruch für die neue Literatur bestimmt. Nicht allen Autoren gelang es, den Anspruch eines Neubeginns einzulösen. Denn dieser erforderte einen Verzicht auf Bildreichtum, Metaphern, lyrische Schönheit. „Die Schönheit ist ein gutes Ding“, bemerkte Wolfgang Weyrauch, „Aber Schönheit ohne Wahrheit ist böse. Wahrheit ohne Schönheit ist besser“ (Schnell 1993: 90). Trotzdem kann man alle Ansprüche der „Jungen Generation“ in dem bekanntesten Gedicht von Günter Eich (1907-1972), „Inventur“ (1945), finden:

„Dies ist meine Mütze,
dies ist mein Mantel,
hier mein Rasierzeug
im Beutel aus Leinen.

Konservenbüchse:
Mein Teller, mein Becher,
ich hab in das Weißblech
den Namen geritzt.
[…]
Dies ist mein Notizbuch,
dies meine Zeltbahn,
dies ist mein Handtuch,
dies ist mein Zwirn“ (Günter Eich 1973: 35).

Nach der Analyse kann man feststellen, dass die deutsche Nachkriegsliteratur verschiedene Richtungen ausgebildet hat. Jede dieser Strömungen propagierte ihre eigenen Ideen und Überzeugungen, die einem bestimmten Programm entsprachen. Die Autoren der „Inneren Emigration“ distanzierten sich absichtlich von der Nachkriegsrealität. Man erreichte dieses Ziel mit der Darstellung einer überirdischen Realität, geschichtlicher Ereignisse und mythischer Figuren. Mit einer solchen Literatur setzt man schon bekannte Tradition der deutschen Bildungsliteratur fort. Man bezeichnete die Autoren der „Innere Emigration“ als konservativ, weil ihre Werke im Rilke-Ton geschrieben seien. Eine solche Position ist auch erklärbar, weil man während der NS-Zeit in Deutschland geblieben ist. Mit Hilfe der Literatur musste man das eigene Schweigen und die Zustimmung während der zwölfjährigen Herrschaft der Nationalsozialisten rechtfertigen.

Die Exilliteratur wurde geradezu im Westen Deutschlands sehr ausgegrenzt. Heinrich Mann hatte noch 1934 die Meinung vertreten: „Die Emigration wird darauf bestehen, daß mit ihr die größten Deutschen waren und sind, und das heißt zugleich: das beste Deutschland“ (zit. nach Schnell 1993: 74). Eine solche Absicht teilten sehr viele Exilautoren. Doch solche Überzeugungen wurden in der Nachkriegszeit nur teilweise akzeptiert. Nur in der DDR schienen die Exilautoren ebenso willkommen wie ihr literarisches Werk. Nur hier schien man eine erwartete Öffentlichkeit erreichen zu können, die für Erfahrungen aus der Zeit des Faschismus, KZ – und Gefängnis, Flucht und Exil Interesse zeigte.

Die letzte literarische Richtung der Nachkriegsautoren, und nämlich „Junge Generation“, zeigt die Distanz zum Denken und Handeln der Vätergeneration, die dem Faschismus geholfen und ihn gestützt hatte. Das waren politisch und sozial engagierte junge Schriftsteller, die mit Hilfe ihrer literarischen Werke Öffentlichkeit und Wahrheit erreichen wollten. Man erarbeitete ein bestimmtes Zukunftsprogramm, das sowohl soziale Gerechtigkeit als auch geistige Freiheit propagierte. Außerdem versucht man die deutsche Literatur laut der neuen Anforderungen der „Jungen Generation“ zu restaurieren. Die Kritik an dem

Überzeitlichen und die ewigen Gesetze des Schönen, die Bedeutung des gegenwärtigen Menschen, die Hinwendung zum realistischen Schreiben, eine neue realistische Darstellung der Kunst, Literatur als Hilfe bei der Entdeckung des Lebens, die Methode der Bestandsaufnahme, der Zwang zur Wahrheit, die Betonung des Mitgefühls, Einfachheit des Ausdrucks und die Verbesserung der durch die Propaganda des Dritten Reiches beschädigten Sprache - das sind die wichtigsten Kriterien dieser Schriftsteller. Die Autoren der „Jungen Generation“ haben die Grundlage für die moderne Literatur gelegt und die literarische Öffentlichkeit entdeckt, die heutzutage für die demokratische Entwicklung einer jeden Gesellschaft äußerst wichtig ist.

Bibliographie

1. Baumann, B. (1996) Deutsche Literatur in Epochen. Donauwörth: Max Hueber Verlag.
2. Bohn, V. (1993) Deutsche Literatur seit 1945. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
3. Borchert, W. (1949) Das Gesamtwerk. Hamburg: Verlag Hamburgische Bücherei.
4. Eich, G. (1973) Die Gedichte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
5. Hoffmann, D. (2006) Arbeitsbuch Deutschsprachige Prosa seit 1945. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
6. Manthey, J. (1977): Literaturmagazin Nachkriegsliteratur. In: Schäfer, H. D.: Zur Periodisierung der deutschen Literatur seit 1930. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
7. Schnell, R. (1993) Geschichte der Deutschsprachigen Literatur seit 1945. Stuttgart: Metzler Verlag.

Viktorija Jazvica

KONZEPTUELLE METAPHER

Abstract
Metaphor is a popular topic for linguistic researches today. The use of metaphor is important not only for linguistics, but for all people in their everyday speech.
Aristoteles stays at the beginning of study of metaphors. The study of metaphor has four theories, the most popular is the Cognitive Theory of Metaphor. The theory becomes popular in the 80th of the 20th century. Its founders are American linguists Lakoff and Johnson. There are many researchers, who have a big interest about this theory today. The main thought in this theory is that the metaphor is connected not only with language, but with thinking and acting of people. Thinking of men is called conceptualization. The conceptual metaphor consists of two different conceptual domains: target domain "X" and source domain "Y" and they make metaphorical mapping "X is Y".
One abstract, difficult subject "X" can be explained in terms of another subject "Y", that is a concreter, easier constructs, and more understandable for people. Men explain every metaphor with their own experience: to see, to hear, to feel, and experience of his own body. Its helps them to understand abstract subjects better.
Especially many conceptual metaphors are in language of press.
Atslēgas vārdi: *Kognitive Linguistik, Kognitive Metapherntheorie, Konzept, Kriegsmetaphorik.*

Metaphernlehre hat eine mehr als zweitausend Jahre alte Tradition. In der Geschichte der Metapherntheorie sind vier Theorien zu unterscheiden: Vergleichstheorie Substitutionstheorie, Interaktionstheorie und die Kognitive Metapherntheorie.

1. Die Vergleichstheorie geht auf die Klassiker Aristoteles, Cicero und Quintilian zurück. Bei Cicero und Quintilian findet sich die These von der Metapher als einem abgekürzten Vergleich, und bei Aristoteles von Ähnlichkeiten. Im Rahmen der Vergleichstheorie definiert der Klassiker Du Marsais (1730) die Metapher wie folgt:

„Die Metapher ist eine Figur, durch welche die eigentliche Bedeutung eines Wortes auf eine andere Bedeutung übertragen wird, die ihr nur durch die Kraft eines Vergleiches im Geiste zukommt" (vgl. Nöth, 2000: 344).

2. Die Substitutionstheorie betrachtet den uneigentlichen Ausdruck in der Metapher als eine Substitution für den Ausdruck mit der eigentlichen Bedeutung. Der bedeutendsten Vertreter der Substitutionstheorie ist Dubois. Auch heutzutage hat diese Interpretation der Metapher ihre Bedeutung nicht verloren (vgl. Nöth, 2000: 344).

3. Die Interaktionstheorie der Metapher geht auf Richards (1936) und Black (1962) zurück. In der Tradition dieser Theorie steht Hausmanns These von der ,,kreativen Interaktion'' von zwei Bedeutungssphären in der Metapher (vgl. Nöth, 2000: 344).

Wesentlich ist, dass eine Metapher nicht substituierbar durch einen nicht-metaphorischen Ausdruck, sondern unersetzlich ist. Black unterstreicht:

'Interaktionsmetaphern' sind unentbehrlich. Ihre Funktionsweise verlangt vom Leser den Gebrauch eines Systems von 'Gemeinplätzen' - zum Zweck der Selektion, der Hervorhebung und der Organisation von Beziehungen in einem neuen Feld. Die Verwendung eines

untergeordneten Gegenstandes mit dem Ziel, Einsichten über einen 'Hauptgegenstand zu fordern, ist eine spezifisch intellektuelle Leistung, die wohl die simultane Wahrnehmung beider Gegenstände verlangt, sich aber nicht auf irgendeinen Vergleich zwischen beiden reduzieren läßt (Osthus, 2000 : 86).

4. Heute besonders aktuell ist die Kognitive Metapherntheorie. Diese Theorie wurde von den amerikanischen Sprachwissenschaftlern Lakoff und Johnson in den achtziger Jahren des 20. Jahrhunderts begründet. Auch heute gibt es sehr viele Vertreter der Kognitiven Metapherntheorie: Drewer, Verboven, Jäkel, Meibauer, Osthus, Liebert, u.a.

Heute besteht die Einsicht, dass die Metapher im Mittelpunkt des linguistischen Forschungsinteresses steht.

Petra Drewers Definition der konzeptuellen Metapher lautet: „...stellt die Metapher eine Systemische Verbindung her zwischen einem schwer fassbaren Erfahrungsbereich, dem sogenannten Zielbereich der Metapher, und einem zweiten Erfahrungsbereich, dem Herkunftsbereich der Metapher, indem ein Teil des Wissens über den Herkunftsbereich auf den Zielbereich projiziert wird“ (zit. nach Verboven 2003: 19).

Eine andere Definition, die von Verboven verfasst ist, heißt: Die Metapher ist „das Mapping von zwei Konzepten aus unterschiedlichen Kenntnisdomänen, wobei eines dieser Konzepte (das Zielkonzept) in Termini des anderen (das Quellkonzept) verstanden und strukturiert wird“ (Verboven 2003: 19).

In der Regel verbindet die Metapher ("X ist Y") einen abstrakten und komplexen Zielbereich (X) als Explanandum mit einem konkreteren, einfach strukturierten und sinnlich erfahrbaren Ursprungsbereich (Y). Die Metapher ist von abstrakten und komplexen Zielbereichen auf konkrete, einfach strukturierte Ursprungsbereiche gekommen. Die Beziehung zwischen den Elementen X und Y ist dabei keinesfalls unumkehrbar (Jäkel, 2003: 40).

Zum Beispiel: Im Rahmen der konzeptuellen Metapher wird der abstrakte Begriff POLITIK als KRIEG erklärt.

... die *Marschroute* der Opposition... („Spiegel“ 3/203)

Als *Wahlkampfswaffe* der CDU... („Spiegel“ 4/99f)

...dass die Union den Konsens *torpedieren* will,.. („Spiegel“ 4/340)

Dort fiel der Major-Intimus und *Chefstratege* des *Tory-Wahlkampfes*...einer *Attacke* der Liberalen zum Opfer. („Spiegel“ 1 l/163ff)

Die Fundierung der Metaphern liegt in alltäglichen Erfahrungsdomänen wie Sehen, Hören, Fühlen, Raumwahrnehmung und –orientierung und vor allem der eigenen Körpererfahrung. Auf diese Weise erlauben es uns die Metaphern, Konzepte und Sachverhalte der Zieldomäne besser zu begreifen und zu veranschaulichen.

Unsere Konzepte strukturieren das, was wir wahrnehmen, wie wir uns in der Welt bewegen und wie wir uns auf andere Menschen beziehen.

Metaphern lassen sich nach ihrer Neuartigkeit bzw. Gebräuchlichkeit charakterisieren. Man kann zunächst zwischen toten, lexikalisierten und neuen Metaphern unterscheiden. Während neue Metaphern im Sprachgebrauch kreativ und innovativ gebildet werden, gehören lexikalisierte Metaphern zur konventionellen Sprachverwendung und sind im Lexikon der Sprache bereits gespeichert (Meibauer 2007: 28).

Die tote Metapher kann gegenwartssprachlich nicht als Metapher erkannt werden, da das Lexem nicht mehr in der ursprünglichen Bedeutung verwendet wird.

Die metaphorische Bedeutung ist längst zu einer konventionellen Bedeutung geworden.

Kreative Metaphern machen von bereits entstehenden Konzeptualisierungen kreativen Gebrauch, und innovative Metaphern drücken gänzlich neue Konzeptualisierungen aus.

Im alltäglichen Sprachgebrauch finden sich häufig kreative Metaphern: Sie sind einerseits auf Grund ihrer Neuartigkeit auffällig und ausdrucksstark, andererseits sind sie durch ihren Bezug auf allgemein etablierte Konzeptmuster leicht zu verstehen.

Durch innovative Metaphern werden ungewöhnliche Konzeptkombinationen ausgedrückt, die sich nicht auf allgemein bekannte konzeptuelle Muster zurückführen lassen.

Synonyme zu *okkasionellen Lexemmetaphern* könnten auch die in der Literatur üblichen Benennungen *überraschende, kreative, kühne, originelle, imaginative, frische, innovative, ad-hoc*-Lexemmetaphern oder Gelegenheitslexeme sein.

Als Synonyme zur *konventionellen Metapher* sind Benennungen wie *habitualisierte, feste, stereotypische, etablierte, institutionalisierte* oder *usuelle Lexemmetaphern* möglich; eine Kennzeichnung als *tote, ausgeloschte, aufgehobene* oder *Ex-Metaphern* hingegen ist weniger gebraucht (vgl. Drewer 2003 : 41).

Besonders viele konzeptuelle Metaphern gibt es in der Pressesprache. In den folgenden Beispielen wird der Gebrauch der konzeptuellen Metaphern „Politik ist Krieg“ und „Sport ist Krieg“ in der deutschen Zeitschrift „Spiegel“ betrachtet.

Konzeptuelle Metapher *Sport ist Krieg*:

Sport wird als Attacke erklärt:

- *Lewis Hamilton wurde von Kollegen wegen seines ruppigen Fahrstils attackiert* („Der Spiegel“, Nr. 1/ 29.12.2008, S. 108).

Sportliche Mannschaften als Gegner gezeigt:

- *Zu ihren härtesten Gegnerinnen gehört die Amerikanerin Lindsey Vonn, die mit Ihnen im Gesamtweltcup vorn liegt* („Der Spiegel“, Nr. 6/02.02.2009, S. 123).

Im Sport kann man sowohl gewinnen als auch verlieren:

- Es kann auch gelingen, ein Springen zu gewinnen („Der Spiegel“, Nr. 8/16.02.2009, S. 125).
- Er hat in seiner Karriere kaum einen Kampf verloren („Der Spiegel“, Nr. 9/21.02.2009, S. 124).

Die beiden Mannschaften werden oft in zwei Fronten oder Lager geteilt:

- *Die Leute aus dem Klitschko-Lager finden Öner nicht so sympathisch („Der Spiegel“, Nr. 12/16.03.2009).*

Konzeptuelle Metapher *Politik ist Krieg*

Politik wird als Kampf erklärt:

- *Die Kandidatur hat er sich ohnehin nicht im Kampf geholt, sondern im Hinterzimmer der Partei gesichert („Der Spiegel“, 11/09.03.2009, S. 36).*

Die Politiker werden oft als Gegner betrachtet:

- *ihren gefährlichsten innerparteilichen Gegner („Der Spiegel“, 1/29.12.2008, S. 15).*

Wahlkampf wird als ein echter Kampf erklärt:

- *Und die SPD bereitet schon einen Wahlkampf gegen die entscheidungsschwache Kanzlerin vor („Der Spiegel“, 7/09.02.2009, S. 24).*

Politische Gegner werden oft in zwei Fronten geteilt:

- *Merkel selbst lavierte, wie so oft, zwischen den Fronten („Der Spiegel“, 4/19.01.2009,, S. 21).*
- *die neue US-Regierung bei der Schließung des Lagers zu unterstützen („Der Spiegel“, 1/29.12.2008,, S. 13).*

Die Metaphern spielen eine große Rolle in den Massenmedien. Es gibt viele moderne Sprachforscher, die sich mit der Erkennung und Erforschung der Metapher beschäftigen. Alle Menschen benutzen Metaphern in ihrem Alltagsleben, deswegen ist dieses Thema immer sehr aktuell.

Bibliographie

1. Baldauf Ch. (1997): *Metaphern und Kognition.* Band 24. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften.
2. Meibauer J.(2007): *Kurze Einführung in die germanistische Linguistik.* Universitätsverlag Winter GmbH Heidelberg
3. Jäkel O. (2003): *Wie Metaphern Wissen schaffen.* Band 59. Verlag Dr.Kovač, Hamburg
4. Osthus D. (2000): *Metaphern im Sprachvergleich*. Band 70. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
5. Nöth W. (2000): *Handbuch der Semiotik.* 2., vollständig neu bearbeitete u erweiterte Auflage. J.B.Metzler Verlag, Stuttgart.
6. „Der Spiegel“, Nr. 1/ 29.12.2008, Nr**.** 6/02.02.2009, 8/16.02.2009, 9/21.02.2009, 12/16.03.2009, 11/09.03.2009, 7/09.02.2009, 4/19.01.2009.

Anna Karpova

ENTSTEHUNGSURSACHEN DES AGEISMUS

Abstract
Ageism is discrimination based on age or discriminatory practices against the aged; especially discrimination against middle-aged and elderly people. This term was coined in 1969 by US gerontologist Robert N. Butler. "Ageism describes the subjective experience implied in the popular notion of the generation gap. Prejudice of the middle-aged against the old in this instance, and against the young in others, is a serious national problem. Ageism reflects a deep seated uneasiness in the part of the young and middle-aged – a personal revulsion to and distaste for growing old, disease, disability; and fear of powerless, 'uselessness' and death. It is a though the aged were an alien race to which the young will never belong. Indeed, there is a distinct discrimination against the old that has been called ageism. In its simplest form, says Psychiatrist Robert Butler of Washington, ageism is, just not wanting to have all these ugly old persons around. Butler believes that in 25 or 30 years, ageism will be a problem equal to racism. Ageism is distinct from all other forms of discrimination because it cuts all of society's traditional classifications: gender, race, religion and national origin."
Key words: *Ageism, Original Causes of Ageism, Negative/Unrealistic Aging Trends.*

Seit den 60er Jahren diskutiert man in den angelsächsischen Ländern über Vorurteile gegen das Alter der Menschen. Dieses Phänomen wurde später „Ageism" genannt. Wichtig ist, dass heutzutage unter diesem Terminus eine soziale, ökonomische sowie sprachliche Diskriminierung von Einzelpersonen oder von Personengruppen auf Grund ihres Alters verstanden wird (http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung; Strauß/Lichte/Tech 2007: 59).

Zum ersten Mal wurde der Begriff „Ageism" 1969 von dem amerikanischen Gerontologen Robert N. Butler in einem Beitrag des *The Gerontologist* geprägt (Kramer 2003: 258; http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung). Bemerkenswert ist, dass im deutschsprachigen Raum diese Diskriminierungsart entweder „Ageismus" genannt oder auch häufig durch das Synonym „Altersdiskriminierung" ersetzt wird.

Ageismus stellt die subjektiven Erfahrungen und Einstellungen zum Alter des Menschen dar. Wichtig ist aber, dass dieses subjektive Verhältnis häufig durch die Meinung der Öffentlichkeit geprägt wird (Geyer 2008: 9). *„Altersdiskriminierung ist kaum an anerkannte Altergrenzen gebunden und lebt von der Zuschreibung negativer Kollektivmerkmale, mit denen ‚älter' oder ‚alt' oder ‚zu alt' assoziiert werden*", so Anton Amann über die Altersrolle beim Ageismus (Amann 2006: 35). Das heißt, dass Altersdiskriminierung sich prinzipiell gegen jede Altersgruppe richten kann, für gewöhnlich jedoch gegen Menschen im fortgeschrittenen Alter (http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung). Dabei sind verschiedene Formen des Ageismus zu nennen wie negative Bewertung, Geringschätzung, Herabsetzung, Unterdrückung, Benachteiligung oder Entwertung, deren Grenzen oft zum Teil fließend sind (Scholl 2006: 27). Deswegen erschweren Ageismen den Menschen, in angemessener Weise

am Arbeitsleben und am gesellschaftlichen Leben teilnehmen zu können (http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung).

Es werden auch zwei Wirkungsweisen des Ageismus hervorgehoben: Er kann als ein System von negativen Einstellungen und als ein System von Verhaltensweisen auftreten, auf deren Grund in erster Linie ältere und alte Menschen systematisch benachteiligt werden (Amann 2006: 35). Wichtig ist aber, dass Ageismus im Vergleich zu solchen Diskriminierungen wie Rassismus oder Sexismus die am wenigsten erforschte Diskriminierungsart ist, denn ihre Betrachtung war lange in der Gesellschaft vernachlässigt oder häufig übersehen worden (http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung; Geyer 2008: 9-11). Anders gesagt, wird die Existenz von Altersdiskriminierung unterschätzt oder gar geleugnet, sogar von den betroffenen Menschen selbst. Und der wichtigste Grund besteht darin, dass im Bewusstsein vieler Menschen häufig kein Gefühl entsteht, dass es um die Altersdiskriminierung geht oder dass während einer bestimmten Verhaltensweise Benachteiligung vorliegt (Scholl 2006: 25).

Der Altersdiskriminierung liegen zwei wichtige Ursachen zu Grunde:

1. negative Altersbilder und/oder
2. unrealistische Altersbilder

Die beiden Arten der Altersbilder sind in der Gesellschaft weit verbreitet und werden von vielen Menschen auch als zutreffend empfunden (Scholl 2006: 27; Renn 2006: 17).

Es muss betont werden, dass die zweite Gruppe der Altersbilder häufig durch die Bezeichnung „Stereotype“ oder „Vorurteile“ ersetzt wird. Unrealistische Altersbilder stellen in Bezug auf den Ageismus auch verschiedene negative Einstellungen der Menschen dar, aber das Stichwort dieser Altersbilder ist in erster Linie „unrealistisch“, „klischeehaft“ oder „stereotypisiert“. Wichtig ist, dass diese zwei Entstehungsursachen des Ageismus oft Folgen des demographischen Wandels, der Umwertung verschiedener Werte oder zahlreicher Stereotype sind. Darüber hinaus werden weiterhin gerade alle oben genannten Aspekte erläutert.

Der demographische Wandel

Vor knapp 30-40 Jahren setzte in Deutschland sowie in vielen anderen westlichen Industrieländern der demographische Wandel ein (Winkler 2008: 6; Lakotta 1999: 16). Darunter versteht man Veränderungen in der Bevölkerungsstruktur, denen zwei wichtige Ursachen zu Grunde liegen: Die steigende Lebenserwartung und die abnehmende Zahl der Geburten (Winkler 2008: 1; Geyer 2008: 11; Gantzer 2007: 20) führt zu einem höheren Durchschnittsalter der Bevölkerung in Deutschland (Winkler 2008: 1). Zum Beispiel wurde bewiesen, dass sich die Lebenserwartung in den letzten hundert Jahren um dreißig Jahre

erhöht hat (Gierden- Jülich 2005: 8). Besonders deutlich sieht man Veränderungen in der Lebenserwartung, wenn man sie in einem größeren Zeitraum vergleicht:
Vor 150 Jahren betrug die durchschnittliche Lebensdauer 37 Jahre,
vor 100 Jahren lag sie bei 49 Jahren,
vor 50 Jahren betrug sie 66 Jahre.
Heute liegt die Lebenserwartung bei 82 Jahren für Frauen und bei 74 Jahren für Männer (Opaschowski/Reinhardt 2007: 28-29).

Man prognostiziert auch, dass bis 2050 die Lebenserwartung etwa bei 83-83,5 Jahren für Männer und etwa bei 88-93 Jahren für Frauen liegen wird (Winkler 2008: 7; Opaschowski/Reinhardt 2007: 28). In diesem Zusammenhang spricht man sogar von einer *alternden Gesellschaft* oder *Gesellschaft mit langer Lebenserwartung,* also Gesellschaft mit einer alternden Bevölkerung (Amann 2006: 42). Darüber hinaus propagieren manche Jungpolitiker die steigende Lebenserwartung als Fluch. Sie gehen davon aus, dass es immer mehr Rentner gibt und die Zahl der Erwerbstätigen zurückgeht (Bölsche 1999: 3; Lakotta 1999: 22; Gantzer 2007: 17, 20). *„Die ältere Generation lebt auf Kosten der Jungen“*, so die mehr als 150 Mitglieder der „Stiftung für die Rechte zukünftiger Generation“ (SRzG), des unabhängigen Zusammenschlusses von jungen und jung gebliebenen Menschen, die für eine bessere Zukunft kämpfen (Schmidt 1999: 10) Die statistischen Angaben sind ein guter Beleg dafür. Beispielweise wird behauptet, dass heutzutage durchschnittlich 3,4 Erwerbstätige einen Rentner in Deutschland ernähren (Lakotta 1999: 16).

Man befürchtet auch, dass die steigende Zahl älterer und alter Menschen wesentliche Veränderungen in sozialen und wirtschaftlichen Bereichen hervorruft (Scholl 2006: 26). Als einer der wichtigsten Bereiche werden Wahlen genannt, die in Zukunft in erster Linie von den Senioren entschieden werden können, denn mit der Zahl der Alten wächst auch ihr Gewicht als Wähler (Lakotta 1999: 19; Rosenmayr 1993: 14).

Andererseits wurde bewiesen, dass Deutschland seit 1972 das erste Land der Welt ist, in dem jährlich mehr Menschen sterben als geboren werden. Es ist die Rede von einer abnehmenden Zahl der Geburten (Gantzer 2007: 15).

Wegen der „dramatischen Alterung“ und vor allem der rasant wachsenden Anzahl der älteren Menschen über 85 Jahre spricht man oft von einem „Langlebigkeistrisiko“ und vergleicht das Leben mit einer Marathondistanz (Stockinger 1999: 132; Lakotta 1999: 16). Der ehemalige SPIEGEL – Reporter und „Geo“ – Chefredakteur meint, dass die Überalterung der Gesellschaft in die Katastrophe, vor allem in den Krieg der Generationen führt (Schreiber 1999: 30).

Umwertung der Werte

Mit der Umwertung der Werte sind verschiedene Wertvorstellungen gemeint, die sich heutzutage geändert haben (Rosenmayr 1993: 39). Früher besaßen die Älteren gegenüber den Jüngeren über größere Autorität, Macht, Erfahrung und Urteilsvermögen. Alle Älteren waren hoch geschätzt (Opaschowski/Reinhardt 2007: 19). Heute sieht man deutlich, dass eine solche Lebensweise durch den Zerfall der traditionellen Altersrollen ersetzt wird. Die Generationengrenzen und die Autoritätsstrukturen verwischen sich und jeder sucht sich selbst den Platz, der ihm gefällt (Rumler 1999: 76). *„[…] all die falschen Anreiz – Systeme […] haben dazu geführt, dass eine bestimmte Verhaltensweise als „socially and politically correct" gilt. Das verursacht Verteidigungshaltungen bei denen, die potentiell auf der Verliererseite sind, nämlich bei den Älteren, und Aggressionshaltung bei denen, die potentiell auf der Gewinnerseite sind, bei den Jüngeren"*, so der Betriebswirt Roland Berger (zit. nach Martens 1999: 46). In diesem Zusammenhang spricht man sogar von einer führenden Rolle der Jugendlichen, die den Jugendkult in der Gesellschaft darstellt. Es muss betont werden, dass die Jugendlichen nie zuvor in der Geschichte einen so großen Einfluss auf die Gesellschaft hatten. Beispielweise Oscar Wildes Roman „Das Bildnis des Dorian Gray" erschien vor rund hundert Jahren und ist neben anderem eine frühe Form des Jugendkult. *„Jugend! Jugend! In der Welt zählt nichts als Jugend!"*, schwärmt einer der Romanhelden, der seine Jugend schon hinter sich hat (Rumler 1999: 76). Der Respekt vor den älteren Menschen, der früher eher als Pflicht angesehen wurde, ist heutzutage in der Alltagskultur und auch in den Medien durch den Zerfall der Familie in den Hintergrund gedrängt worden. Die Jungen wollen in der Regel so früh wie möglich aus dem Elternhaus ausziehen, und selbst die alten Menschen wollen mit ihren Kindern nicht zusammenleben, was auch zu einer Distanz zur eigenen Familie führt (Rosenmayr 1993: 36, 45).

Noch um die Jahrhundertwende diktierten die Älteren ihren Sprösslingen Lebensstil, Berufs- und sogar Partnerwahl. Die Jungen hatten damals nur eine Möglichkeit, um Autorität zu erwerben: Sie mussten selbst älter werden. Heute hingegen versucht man die Älteren an den Rand der Gesellschaft zu drängen, da im öffentlichen Leben für sie kaum Platz vorgesehen ist. (Lakotta 1999: 16, 18; Rumler 1999: 76). Beispielweise schreibt Hermann Hesse über dieses Problem sehr kritisch: *„Was mir seit Jahrzehnten widerlich ist, das ist erstens die blöde Anbetung der Jugend und Jugendlichkeit wie sie etwa in Amerika blüht, und dann noch mehr die Etablierung der Jugend als Stand, als Klasse, als ‚Bewertung'."* In einem anderen Brief an Herbert Schulz setzt Hesse dieses Thema fort: *„Die Weltgeschichte wird im wesentlichen von den Primitiven und Jungen gemacht, die besorgen das Vorwärtstreiben und*

Beschleunigen, im Sinn von Nietzsches etwas theatralischem Wort «Was fallen wir, soll man auch noch stoßen»" (zit. nach Volker 2007: 68, 71).

Stereotype

In der Forschung wurde immer wieder versucht, Altersstereotype zusammenzufassen und somit auch das Problem der Altersfeindlichkeit messbar zu machen (Geyer, 2008: 13). Bemerkenswert ist, dass viele Stereotype langlebig sind. Das heißt: Sie werden über Generationen weiter getragen und damit auch verfestigt (Scholl 2006: 27). Von den wichtigsten Stereotypen über ältere und alte Menschen sind folgende zu nennen:

- In der Gesellschaft und vor allem bei den Jugendlichen werden die Menschen von 65 Jahren mit Hoffnungslosigkeit gleichgesetzt (Stockinger 1999: 130).
- Man assoziiert mit solchen Menschen körperlichen Verfall und Funktionsverlust (Stockinger 1999: 130; Geyer 2008: 11).
- Menschen im fortgeschrittenen Alter sind nicht mehr leistungsfähig und sie verlieren auch langsam ihre Kreativität (Stockinger 1999: 133). *„Wer mit 50 Jahren glaubt, dass es zu spät sei, etwas Neues zu lernen, ist bereits einem typischen Altersbild aufgesessen, nämlich dem Vorurteil eines allgemeinen geistigen Verfalls"*, so Anton Amann (Amann 2006: 38).
- Sehr oft werden alte Menschen als krank, pflegebedürftig und sogar als starrköpfig dargestellt (Scholl 2006: 27).

Die oben genannten Charakteristika alter Menschen zählt man zu den Stereotypen, denn sie verallgemeinern alle Beschreibungen über sie. Zum Beispiel stimmen diese Charakteristiken nicht für die heute vorzeitig in Pension gehenden, durch neue Lebensstile gekennzeichneten Alten, die so genannten „neuen Alten", die von Anton Amann als eine Entdeckung der Wissenschaft bezeichnet wurden. Sie sind durch Kreativität, Verhaltensreichtum, Unabhängigkeit, Interessenvielfalt, Freizeitorientierung gekennzeichnet (Rosenmayr 1993: 45; Amann 2006: 38).

Nach der durchgeführten Analyse des Themas „Entstehungsursachen des Ageismus" kann man Schlussfolgerungen ziehen, dass der Ageismus als eine der Diskriminierungsarten nach folgendem Schema abläuft: einige soziale, ökonomische oder individuelle Veränderungen im Leben der Generationen, wie zum Beispiel der demographische Wandel, die Umwertung der Werte sowie Stereotype begünstigen die Entstehung negativer oder unrealistischer Altersbilder, die ihrerseits die Entstehung des Ageismus hervorrufen.

Bibliographie

1. Amann, A. (2006) Soziologische Aspekte der Altersdiskriminierung – Erlernte Konstruktionen und falsche Bilder. In: Kuratorium Deutsche Altershilfe, *Altersdiskriminierung – Alterspotenziale. Wie sieht der Alltag aus?* Köln: Kuratorium Deutsche Altershilfe. S. 35, 38, 42.
2. Böhme, E. (1999) Let in the Clowns. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 86.
3. Bölsche, J. (1999) [Editorial]. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 3.
4. Gantzer, P. P. (2007) *Alt ist was? Eine Verteidigung des Alters.* München: Sequenz.
5. Geyer, S. (2008) *Ageism. Diskriminierung älterer Menschen.* Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
6. Gierden-Jülich, M. (2006) Altersdiskriminierung aus Sicht der Landesregierung. In: Kuratorium Deutsche Altershilfe, *Altersdiskriminierung – Alterspotenziale. Wie sieht der Alltag aus?* Köln: Kuratorium Deutsche Altershilfe. S. 8.
7. Kramer, U. (2003) Ageismus – Zur sprachlichen Diskriminierung des Alters. In: Fiehler, R.; Thimm, C., *Sprache und Kommunikation im Alter.* Radolfzell: Verlag für Gesprächsforschung. S. 258.
8. Lakotta, B. (1999) Peng, so einfach ist das. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 16, 18-19, 22.
9. Martens, H. (1999) Jagd nach Jugend. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 46.
10. Opaschowski, H. W.; Reinhardt, U. (2007) *Altersträume. Illusion und Wirklichkeit.* Darmstadt: Primus Verlag.
11. Renn, U. (2006) Altersdiskriminierung aus Sicht älterer Menschen. In: Kuratorium Deutsche Altershilfe, *Altersdiskriminierung – Alterspotenziale. Wie sieht der Alltag aus?* Köln: Kuratorium Deutsche Altershilfe. S. 17.
12. Rosenmayr, L. (Mit einem Gespräch des Autors mit Hubert Christian Ehalt) (1993) Streit der Generationen? : Lebensphasen und Altersbilder im Umbruch; [Vortrag im Wiener Rathaus am 10. Juni 1992]. Wien: Picus.
13. Rumler, F. (1999) Leben als Leasing. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 76.
14. Schmidt, G. (1999) Macht der grauen Schläfen. Junge streiten für die Rechte ihrer Generation. *SPIEGEL special.* 02.02.1999: 10.
15. Scholl, A. (2006) Diskriminierung im Alltag älterer Menschen – eine Einführung. In: Kuratorium Deutsche Altershilfe, *Altersdiskriminierung – Alterspotenziale. Wie sieht der Alltag aus?* Köln: Kuratorium Deutsche Altershilfe. S. 25-27.
16. Schreiber, H. (1999) Sie denunzieren sich selbst. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 30.
17. Stockinger, G. (1999) Die Natur ist erstaunlich nachsichtig. *SPIEGEL special.* 02.02.1999. S. 130, 132-133.
18. Strauß, J.; Lichte, R.; Tech, D.; Mönnighoff L. (2007) *Jung und Alt im Betrieb gerecht werden. Einführung – Pressedebatten – Praxis – Hinweise – Glossar. Materialien aus dem Projekt der Sozialforschungsstelle Dortmund „Generationenpolotik und Generationengerechtigkeit im Betrieb“.* Dortmund: Digital Business Center Dortmund.
19. Wikipedia *Altersdiskriminierung.* http://de.wikipedia.org/wiki/Altersdiskriminierung [2010.04.26].
20. Winkler, J. (2008) *Konsumverhalten von Senioren. Unterschiede zwischen den alten und neuen Bundesländern*. Hamburg: Diplomica Verlag.

Irēna Kondratjuka

PROBLEME BEI DER ÜBERSETZUNG DER DEUTSCHEN ZUSAMMENSETZUNGEN MIT EINEM ANGLIZISMUS ALS BESTANDTEIL INS RUSSISCHE/LETTISCHE

Abstract
The subject of the publication is „Translation problems of the German compounds with Anglicism as a component into Russian / Latvian". The choice of the topic was determined by the fact that the Anglicisms and Americanisms find more and more use in the German language and are very popular and widespread. They can be found in all genres of the modern German: in mass media, in everyday speech, in the area of science and technology, in the modern literature. The Anglicisms are often not more foreign words and belong to Internationalismen. But the flood of the Anglicisms often causes difficulties, problems to the translators and interpreters into Russian / Latvian. Therefore, all compounds with an English component were divided into two groups: „English+German" and „German+English". The translations have to go through many problems. The trends in the modern German word formation belong to such problems. It was necessary to learn the translation theories. Besides, the researches of the German scientists in the area of the translation theory were used. For the transference into Russian/Latvian, the instrumental translation was applied. The German mixing compounds were taken from the magazine "Der Spiegel". In the publication are given translations, they are analyzed and translated into Russian/Latvian.
Atslēgas vārdi: *Zusammensetzung „Deutsch + Englisch", „Englisch + Deutsch", Anglizismus, Mischkompositum, Entlehnung, Übersetzung.*

Im Gefolge der zunehmenden Globalisierung in allen Bereichen des Lebens und insbesondere sowohl der politischen Umwälzung als auch der sich ständig weiterentwickelnden internationalen Wirtschaftsbeziehungen des letzten Jahrzehnts hat der internationale Austausch sprunghaft zugenommen und mit ihm der Bedarf an qualifizierten Übersetzern.

Der Übersetzer ist zum einen Adressat des Ausgangstextes und zum anderen Verfasser des Zieltextes. Damit partizipiert er an beiden Kommunikationsgemeinschaften, der ausgangssprachlichen und der zielsprachigen. Er ist „bikultureller" Fachmann, der über die notwendigen Vorraussetzungen – die translatorische Kompetenz – verfügt. Der Übersetzer handelt einerseits reproduktiv, anderseits aber aktiv als Textverfasser, dabei soll er verschiedene Übersetzungsprobleme lösen. Zu solchen Problemen gehört in der letzten Zeit der Gebrauch der Anglizismen in der deutschen Sprache. Es entsteht eine Situation, wenn der Übersetzer drei/vier Sprachen beherrschen bzw. verstehen soll.

Das 20. Jahrhundert nennt man das Zeitalter des technischen Fortschritts und das nicht ohne Grund. Innerhalb der letzten Jahrzehnte entwickelte sich der Fortschritt im Bereich der Wissenschaft, Technik, Wirtschaft, im Sport sowie in anderen wichtigen Sphären unseres Lebens mit großem Tempo: Jedes Jahr verdoppeln sich die Kenntnisse der Menschheit. Im Zusammenhang mit der Entwicklung dieser Gebiete erfolgt die Bildung neuer Begriffe, es entsteht Etwas, was es bisher noch nicht gab. Die Umwelt und die Gesellschaft haben sich verändert, und zwar in einem nie zuvor erlebten Ausmaß. Verschiedene Erscheinungen finden

sofort ihre Widerspiegelung in der Sprache - dem sensibelsten System. Die Sprache hat sich wie immer den neuen Bedürfnissen angepasst.

Es wird oft behauptet, dass der Sprachwandel noch nie so schnell vor sich gegangen sei wie in unserem Jahrhundert, vor allem in Bezug auf die explosionsartige Erweiterung des Wortschatzes. Diese Feststellung ist nicht etwa aufs Deutsche beschränkt, sondern gilt für die meisten modernen Sprachen.

Der Fortschritt und die Kooperation auf allen Gebieten der menschlichen Tätigkeit überschreiten sämtliche geographischen Grenzen. Das ist auch eines der Merkmale unseres Jahrhunderts. Diese Prozesse finden ihren Ausdruck in der Sprache. Es findet ein ständiger lexikalischer Austausch zwischen den Sprachen statt, wobei das Wortgut zusammen mit entsprechenden Gegenständen oder Erscheinungen von einer Sprache aus einer anderen übernommen wird. Sowohl dieser Prozess als auch seine Ergebnisse werden als „Entlehnung" bezeichnet. Einen stärkeren Einfluss auf den Entlehnungsprozess üben auch solche Faktoren wie Mode, historische Geschehnisse, Politik und so weiter aus.

Da nämlich die englische Sprache jetzt in der Welt dominiert, sind die meisten Entlehnungen in verschiedenen Sprachen, darunter auch in der deutschen, englisch-amerikanischer Herkunft. Sehr viele englische Entlehnungen werden zu Internationalismen. Deshalb kann man mit bestimmter Sicherheit behaupten, dass die englische Sprache in der letzten Zeit bei der Wiedergabe alles Neuen und Fortschrittlichen vorherrscht, was in der Welt insbesondere in der Wissenschaft und Technik passiert. Die Zahl der Entlehnungen aus dem Englischen ist in der deutschen Sprache schon sehr groß und nimmt weiter zu.

In manchen Fällen existieren und funktionieren in der Sprache die deutschen und die entlehnten synonymischen Wörter neben einander, wie z. B. *der Trend /die Tendenz, der Tipp /der Rat, das Team /die Mannschaft* usw. Da die deutsche Sprache eine besondere Neigung zur Bildung von Komposita aufweist, sind auch die Mischkomposita keine Seltenheit: *die Hitliste, Recycling-Flasche, Tuning-Firma, Shopping-Bummel* usw. Am häufigsten sind die Mischkomposita in den Texten zu Themen wie Wissenschaft, Technik, Kultur, Sport und Wirtschaft anzutreffen, wobei sie gewöhnlich als Termini auftreten. Bei der Übersetzung der Mischkomposita hat der Übersetzer mit einigen spezifischen Problemen zu tun, und zwar:

- Es gibt keine entsprechenden Nachschlagewerke; der Übersetzer muss solche Wörter selbst deuten;
- Manche haben keine Äquivalente in seiner Muttersprache;
- Die Angloamerikanismen werden oft bevorzugt, obwohl entsprechende deutsche Äquivalente vorhanden sind. Warum?

Es gibt eine zunehmende Tendenz, Wortgruppen zu einem Wort zusammenzufassen; *aus Wortmehrheiten werden Worteinheiten (*Braun 1993: 41*).*

Für die starke Zunahme der zusammengesetzten und abgeleiteten Lexeme sind folgende Gründe zu nennen:

1. Der ungewöhnlich große *Benennungsbedarf* in allen Bereichen des modernen Lebens sowie das Streben nach sprachlicher Differenzierung in vielen Sach- und Fachbereichen;

2. Streben nach Verdeutlichung*: Serviceleistung, , Testversuch*.

3. Streben nach sprachlicher Ökonomie.

4. *Stilistische Gründe:* Viele Zusammensetzungen und Ableitungen bringen eine Aussage prägnanter und anschaulicher zur Geltung als (umständliche) Wortgruppen. Nicht übersehen darf man allerdings, dass Wortzusammensetzungen auch zum „extremsten Mittel der Satzkomprimierung“ werden können (Fluck 1997: 352).

Das Thema des englischen Einflusses auf die deutsche Sprache darunter auch das Thema der Mischkomposita hat ziemlich ausführlich Broder Carstensen ausgearbeitet.

Die Zusammensetzung ist im Deutschen eine der wichtigsten Wortbildungsarten. U. Kautz und C. Nord schreiben, dass man den Terminus Kompositum als zusammengesetztes Wort, Zusammensetzung zweier, dreier selbstständiger sinnvoller Wortteile zu einer Worteinheit bezeichnen kann.

Man unterscheidet fünf Kategorien der Verbindungen aus deutschen und englischen Lexemen:

1. Das Mischkompositum hat ein englisches Vorbild, aber nur einer der beiden Teile ist ins Deutsche „lehnübersetzt” worden: „Heimcomputer“ hat eine englische Entsprechung *home computer,* „Krisenmanagement“ entspricht englisch *crisis management,* „Sonnentop“ ist mit *sun-top* gleichzusetzen. In diesen Fällen und sehr vielen weiteren ist sehr wahrscheinlich, dass der deutsche zusammengesetzte Begriff aus oder nach dem englischen Vorbild entstanden ist, d. h. dass das Deutsche *home computer* in einer Teilentsprechung direkt übernommen hat.

2. Wenn das englische Vorbild nicht in englischen Wörterbüchern gefunden wurde: z. B. „Gelegenheitsjob“ aus dt. *Gelegenheit(s)* und engl. *job ...",* „Hitliste“ aus engl. *hit* ... und dt. *Liste.*

3. Klarer, aber nicht immer einfach zu erkennen, sind die Fälle, in denen das Mischkompositum kein englisches Vorbild hat: „Managerkrankheit“ ist nicht nach *manager's disease* entstanden, „Hollywood-Schaukel“ nicht nach *Hollywood swing* etc. Es liegt nur der mögliche Fall vor, dass ein aus dem Englischen entlehntes Lexem mit einem deutschen kombiniert wird.

4. Wie in Kategorie 3 zu sehen ist, gibt es Fälle, in denen ein englisches mit einem nicht-englischen und gleichzeitig nicht-deutschen Lexem eine Verbindung eingeht: *Manager-Niveau, Nightclub-Chef, Teamchef, Variete-Boss, Computer-Roboter* und einige weitere Kombinationen aus englischen und nicht-englischen Elementen, die einen festen Platz im deutschen Wortschatz haben.

5. Eine weitere Kategorie der Komposita verdient besondere Erwähnung: solche wie „Heimtrainer", die einen deutschen und einen englischen Bestandteil aufweisen, jedoch nicht auf ein englisches Vorbild zurückgehen, sondern Eigenbildungen des Deutschen darstellen.

Weiter werden Zusammensetzungen mit einem Anglizismus als Bestandteil analysiert und ins Russische/Lettische übertragen. Die Analyse bezieht sich auf den Aufbau, Besonderheiten der Bildung, Möglichkeiten, Schwierigkeiten und Zweckmäßigkeiten der Übersetzung der zu analysierenden zusammengesetzten Wörter. Die angeführten Beispiele sind der Zeitschrift „Der Spiegel" entnommen.

Zunächst werden **Zusammensetzungen „Englisch +Deutsch"** betrachtet, denn diese sind häufiger anzutreffen, weiter folgen die Zusammensetzungen „Deutsch + Englisch".

∗ *Top-Schuldner* – большой должник/ liels parādnieks

Substantiv + Substantiv

Dieses Wort ist ebenso jedem bekannt, und braucht keinen Kontext zum Verstehen. Im Kontext lässt sich dieses Kompositum aber besser übersetzen, denn es braucht eine beschreibende Übersetzung. Hier kann man auch das Antonym dieses Wortes nennen, das den gleichen englischen Bestandteil hat, nämlich *Top-Verdiener* – хорошо зарабатывающий человек/ labi pelnošs cilvēks.

∗ *No-Name-Hersteller*- подпольный производитель/ pagrīdes ražotājs

Partikel + Substantiv + Substantiv

Die meisten No-Name-Hersteller reichen an ihre Kunden nur die mitgelieferten Blattsammlungen ihrer fernöstlichen Lieferanten weiter.

Dieses Kompositum kann zu Okkasionalismen gehören, d.h. das Wort wird wohl von dem Autor des Zeitungsartikels nur für einen konkreten Kontext ausgedacht und gehört nicht zur Terminologie. Die genaue Übersetzung „неизвестный производитель"/" **nezināmais ražotājs"** gibt nicht exakt die Bedeutung des Kompositums wieder und verstößt gegen den Usus.

∗ *Handy-Hersteller* - производитель мобильних телефонов/ mobilo telefonu ražotājs

Adjektiv + Substantiv

„Handy" - die jetzt gebräuchliche Bezeichnung für „Mobiltelefon" wurde von den Herstellern zusammen mit ihren Erzeugnissen „geliefert". Und dank seiner Kürze gegenüber den

deutschen Äquivalenten „Mobiltelefon” fand diese Bezeichnung ihre sprachliche Popularität. Im Russischen/Lettischen ist dieses Wort-Marker noch nicht gebräuchlich. Und es ist schwer zu sagen, ob es ins Russische/Lettische einmal entlehnt wird.

∗ *Baby-Galaxien* - малые галактики или галактики, которые недавно появились (в космических мирах)/ mazas vai jaunas galaktikas

Substantiv + Substantiv

Astronomen haben erstmals das Licht von Baby-Galaxien aufgefangen, die kurz nach dem Urknall geboren wurden. Die Übersetzung dieses astronomischen Termins benötigt den erweiterten Kontext und Grundkenntnisse im Bereich Astronomie. Die genaue Übersetzung „детские галактики/bērnu galaktikas“ wäre absurd. Das Wort „baby“ ist bei der Bildung der Komposita sehr produktiv.

Es gibt viel mehr solcher Beispiele: *Boomjahre, Pocket-Buch, Sportwear-Mode, Teenagersprache, Factoring-Unternehmen, Know-how-Vertrag, Insidervergehen, Softwareunternehmen, Make-up-Hersteller, Dumpingpreise, On-Line-Dienst, Business-Anzug, Hardcoverbuch, Beautysalon, High-Tech-Unternehmen, Leasingraten, Car-Leasing-Verein, Baby-Nahrung, Baby-Wäsche, Jetentwicklung, Teamkollege, Hairpflege, das Friseurenteam, Haarstyling Studio, Haardesign usw.*

Zusammensetzungen „Deutsch + Englisch“

* *Spitzenmanager* – главный менеджер/ galvenais menedžeris

Substantiv + Substantiv

In dem Betriebsdeutsch steht das oft benutzte Wort Manager, auf Deutsch Geschäftsführer. Dieses Wort trifft man auch oft im Russischen/Lettischen, und es wird als „менеджер“, „menedžers“ übersetzt. Der erste Teil der Zusammensetzung „Spitze-“ bezeichnet jemanden, der hervorragend in seinem Beruf ist und dank diesem einen der führenden Posten einnimmt.

∗ *Der Markt-Newcomer* – фирма, начинающая свою деятельность на новом рынке/ uzņēmums, firma, kura uzsāk savu biznesu jaunā tirgū

Substantiv + Substantiv

1. Das ist wahrscheinlich eine Lehnübersetzung des englischen „market newcomer”. Das englische Wort „newcomer” hat einige Bedeutungsschattierungen. Deshalb hängt die Bedeutung des Kompositums direkt vom Kontext ab. Es ergeben sich mindestens zwei kontextuelle Varianten der Übersetzung.

∗ *Erfolgsstory* - история успеха/ veiksmes stāsts

Substantiv + Substantiv

Abhängig von dem Kontext kann das Kompositum ganz unterschiedlich ins Russische/Lettische übersetzt werden. Es kann sogar zu verschiedenen Bereichen gehören.

Geht es um die Literatur, so bedeutet das Wort „eine Erzählung, die entweder Erfolg hat, oder den Autor auf einmal berühmt und bekannt macht". In diesem Fall wird „Story" als „рассказ/stāsts" übersetzt. Andererseits kann das Wort auch eine „Erzählung über einen Erfolg bzw. eine erfolgreiche Karriere" sein. Dabei wird „Story" ins Russische eher als „история", aber ins Lettische als „stāsts" übersetzt.

∗ *Verbrauchertipps* – советы потребителям/ padomi patērētājiem

Substantiv + Substantiv

Das Substantiv „Tipp" gewann in der deutschen Sprache an Popularität dank seiner Kürze. Gegenwärtig ist das Wort allgemeingebräuchlich: jede Zeitschrift gibt „Tipps" und auf jede Gebrauchsanweisung enthält nicht „Ratschläge" sondern „Tipps".

Weitere Beispiele: *Ölshock, Zusatz-Performance, Negativtrend, Bremssystem-Quiz, Haarspra, Flugticket, Reiseguide, SPD-Führungscrew, Polit-Youngster.*

Man kann noch viel dazu sagen, doch zum Schluss wollte ich die zukünftigen Übersetzer und Dolmetscher darauf aufmerksam machen, dass es viele deutsche Zusammensetzungen mit einem Anglizismus als Bestandteil gibt und man in diesem Bereich viel und erfolgreich arbeiten kann.

Bibliographie

1. Bartsch, S./ Siegrist, L. (2002): Anglizismen in Fachsprachen des Deutschen. In: Muttersprache, H. 4 / 2002, S. 309
2. Braun, P. (1993) Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Stuttgart, ***Berlin***, Köln: Kohlhammer - Verlag
3. Carstensen, B. (1995) Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945. Heidelberg: Winter Verlag
4. Fluck, H. R. (1997) Fachdeutsch in Naturwissenschaft und Technik: Einführung in die Fachsprachen und die Didaktik / Methodik des fachorientierten Fremdsprachen-Unterrichts (DaF). Heidelberg: Julius Groos Verlag
5. Kautz, U. Handbuch (2002) Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens. München:. Iudicium
6. Kautz, U./Nord, C. (1993) Einführung in das funktionale Übersetzen. Tübingen, Basel: Francke ***Verlag***

Ilona Laha

INGMAR BERGMANS *LATERNA MAGICA* OCH VIZMA BELŠEVICAS *BILLES TRILOGI:* UR ETT JÄMFÖRANDE PERSPEKTIV

Abstract
At the end of the 20th century, autobiographic genre and works containing autobiographic elements grew topical in European literature.
Outstanding examples of autobiographical writing texts of the 90–ties is V.Belševica's *Bille's Trilogy* and I.Bergman's *Laterna* Magica. It is possible to trace certain similarities between V.Belševica's *Bille's Trilogy* and I.Bergman's autobiographical writings: they have been written and published at approximately the same time (the 90–ties of the 20th century), the time depicted in the narratives also coincides (inter–war period) and the choice of associative components for the concept of childhood is similar (a motive of a child who is not understood).
The category of memory occupies a significant place in the reflection of childhood by V.Belševica and I.Bergman. Both writers describe a certain period in their life and various events, including historical, concretely and in detail; they tell about their own place and role in these events as well as feelings about them.
In the works of I.Bergman and V.Belševica the sense of a house has indissoluble ties with the image of *mother*. It should be admitted that both in I.Bergman's autobiography *Laterna Magica* and V.Belševica's *Bille's Trilogy* children's relationships with their mother are complicated.
In I.Bergman's and V.Belševica's autobiographical texts, the subjective perception of the world dominates, and both authors describe experience and events each of their own childhood therefore we could not speak about the influence of some concrete author or text upon the work of one or the other author. Though the peculiarities of narratives and the depiction of individual events and ideas in the authors' texts differ, the conception of childhood and the description of child's psychological experience are similar.
Time constructs, minimization of the role of mother's image, religious beliefs are particularly common for both writers, and this allows us to identify the typological similarity in the works of both authors.
By embodying autobiographical details in their texts and revealing the phenomenon of child from the viewpoint of subjective world perception, V.Belševica and I.Bergman align with tendencies of the late 20th century and early 21st century literature.
Keywords: *självbiografiska verk, minne, fotomotiv, faderns och moderns gestalter, likheter, skillnader.*

Efter att Lettland hade återupprättat landets självständighet (1991) skedde så småningom olika förändringar inte bara i politiska och ekonomiska frågor, utan också i kulturlivet. De största förändringarna märktes i litteraturen, även översättningstraditionerna av utländsk litteratur ändrades. Förändringarna stimulerade författarna och läsarna att titta på världen på ett annorlunda sätt. I litteraturen hade mycket varit osagt och inte beskrivits.

Till de nya lettiska litteraturens särdrag kan man räkna medvetandegörandet av landets tragiska historia så som t. ex. ockupation, deportation och exil. På grund av detta utökades de självbiografiska skildringarnas amplitud, t o m sökandet av originella uttrycksformer. Väsentliga förändringar i litteraturprocessen leder till vissa följder för författaren och läsaren.

Minnesskildringar är samtidigt också ett historiskt vittnesbörd, ödesberättelser och memoarer. Skildringarna om Lettlands tid som ett fritt land och som ett ockuperat land ersätter den oskrivna lettiska 20-talshistorien, som gav uttryck åt den av Sovjet orsakade känslan av förolämpning och den nationella smärta som letterna uthärdat. Många „vita fläckar" i Lettlands historia blev på det sättet medvetandegjorda, upplysta och inlärda inte bara faktamässigt utan också skönlitterärt.

Under samma period översattes många utländska självbiografiska böcker, t o m svenska författarnas verk. Mest översatta författare under undersökta perioden och som i nästan varje bok beskriver själviografiska moment är Ingmar Bergman. I Lettland är han en omtyckt reggisör och filmmästare, men t o m hans självbiografiska verk och hans sätt att beskriva personliga upplevelser har väckt ett sort intresse.

Den lettiska litteraturen har varit så gott som okänd i Sverige. Även i litteraturhandböckerna, även de som publicerades i början på nittiotalet, lyser med sin frånvaro, detta trots att så många lettiska författare, översättare, förläggare och litteraturvetare kom till Sverige som flyktingar 1943-44.

På senare år har situationen ändrats. Det finns flera lettiska författare som översatts till svenska och har blivit mer eller mindre kända i Sverige. Vizma Belševica, som nominerades till Nobelpriset, är den som mest har översatts till det svenska språket. Under Sovjettiden drabbades hon av publiceringsförbud och hennes namn försvann från alla officiella sammanhang. Det tunga censurtrycket skapade en särskild sorts estetik – litteraturen i förklädnad – Aespos språk, så skrev också V. Belševica. Sedan hon åter kunnat publicera sig har hennes starka och innerliga böcker blivit enastående framgångsrika. Tillsammans med lettiske författaren Knuts Skujenieks, som också översatts till svenska, erhöll hon det första Tomas Tranströmerpriset.

För att kunna analysera olika aspekter i självbiografiska verk under de senaste åren har jag valt V. Belševica, som är mest känd i Sverige av de lettiska författarna och I. Bergman som är mycket känd i Lettland och omtyckt av många letter.

När man analyserar två nationella litteraturer, är det inte alltid möjligt att exakt avskilja inflytanden och lån från typologiska likheter. Litteraturvetare har konstaterat att det kan inträffa, att skilda litterära verk sammanfaller och liknar varandra, där det inte beror på några genetiska förhållanden, utan är ett resultat av folks samhälls-historiska och kulturella utveckling. Den jämförande undersökningen har gjorts med tanke på Lettlands kulturpolitiska situation i slutet av 1900-talet, då den viktigaste händelsen var återupprättandet av Lettlands självständighet. Det är på sitt sätt en vändningspunkt eller en gräns mellan två olika tidsskeden, när förändringarna händer inte bara inom lettisk litteratur utan också inom svensk översatt litteratur (tematiken, kvantiteten, kvaliteten mm.).

Med utgångspunkt från typologiska likheter jämförs här I. Bergmans självbiografiska verk „*Laterna Magica*" (1987) med V. Belševicas *Billes trilogi* – „Bille" (*Bille, 1992 – i USA, 1995 – i Lettland*), „Bille och kriget" (*Bille dzīvo tālāk, 1996*) och „Billes sköna ungdom" (*Billes skaistā jaunība, 1999*).

I. Bergmans *Laterna Magica* och V. Belševicas *Billes trilogi* skrevs under samma period. Trots att barndomsminnena är olika varandra, finns det även många gemensamma aspekter (strukturer, motiv, teman och gestalter).

I de betraktande skildringarna finns det ett brett rumssystem vars centrum bildar ett *hus/ hem*. I båda författarnas verk betyder ett hus en familjs rum, det är ett rums enhet som man har nära emotionell kontakt med. Huset är familjens minnesbevarare. Harmoni i huset är möjligt bara i den situation där båda föräldrarna finns. Husets kärna bildas av en far och en mor.

Husets förnimmelse i båda författarnas verk är knuten till *morderns* och *faderns* gestalter. Både V. Belševica och I. Bergman skildrar huvudfigurens komplicerade barndom och relationerna mellan barnen och föräldrarna.

Barndomsminnena är en återupplevd bild av det förflutna. Barndomen är grunden till hela livet för en vuxen människa, från vilken människan tar med föräldrarnas och släktingarnas kärlek, förståelse och godhet. Barndom som är ett omtyckt tema i lettisk litteratur, är en särskild tid och särskilt rum. Lettiska författaren V. Belševica skriver följande om tillbakablickandet i barndomsminnena:

Nästan varje författare har någon gång ett önskemål att kasta en blick tillbaka i barndomen. Särskilt när människan är gammal och som under minns barndomen bättre än det som hände för en timme eller en månad sedan (Belševica 2002: 272).

V. Belševicas *Billes trilogi* skildrar huvudfigurens komplicerade barndom och relationerna mellan barnen och föräldrarna före Andra världskriget, under och efter kriget i Lettland. V. Belševica erkänner att: *Barndomen är ingen idyll, som man brukar tycka. Den är en svår och känslig tid. Ännu smärtsammare är ungdomen* (Bērziņš 1998: 17).

Husets förnimmelse finns i båda författarnas verk, men starkast utpräglad i V. Belševicas *Billes trilogi* där den i första hand är knuten till *morderns* gestalt. I hela V. Belševicas trilogi visas Billes största tragedi – moderns avsaknad av kärlek till barnet, hennes likgiltighet och ouppmärkamhet. Första delen av *Billes trilogi* och andra bokens „Bille och kriget" början betraktar för det mesta morderns och dotterns relationer. Efter varje misslyckat försök att närma sig modern förhärdar Bille ännu mera. Nästan varje gång i hela trilogin, när Bille antingen gjorde något upptåg, när mor var på dåligt humör eller utan särskild orsak blev hon kallad epitet som *klumpen, kryp, klumpeduns, dummer, paddan, kratta, trulsa* osv. av sin mamma.

Säkert hade mamma smiskat henne, ruskat om henne och kallat henne för kratta eller ännu hemskare – för sin fars dotter med fördömda gutmanisblodet (Belševica 1997: 25).

„Gutmanisblodet" visar mycket klart på Billes mors missnöje med sitt liv och sitt olyckliga äktenskap, och inte på abstrakt ondska. Billes mor kan inte förlåta sin man för sitt olyckliga liv, hon blir arg varje gång när ser sin mans kopia, dottern Bille, och kan inte stoppa sin negativa inställning till barnet.

Känslan av mors „rivande" figur kunde främja Billes närmare förbindelser med sin far, men det förmenar fars disfunktionalitet. Ur Billes synpunkt har far efter att ha gått i konkurs förvandlats från en stark figur till en svag och oskyddande. Dessutom förlorade han sitt anseende, därför att han inte kunde försörja sin familj och stödja sin fru och sitt barn. Som enhetligt element med sin far uppfattar Bille blodet, genom det uppfattar hon även sig själv mycket negativt, att hon är klumpig och lunsig. Det blodet är en skam som man borde dölja från de andra.

Mörkt blod, nästan svart. Fördömda gutmanisblodet. Troligen har Bille också sådant blod och därför älskar mamma inte de båda. Mamma har säkert ljust och rent blod (Belševica 1996:94).

Både i I. Bergmans roman „Laterna Magica" och *Billes trilogi* har barnen mycket komplicerade relationer med sin mor. Författarna har mödrar som visar inte sin kärlek och sina känslor. Det är en gemensam faktor i de betraktande skildringarna av barndomsminnena.

I. Bergman återspeglar relationerna med sin mor redan på bokens första sidor.

Förhållandet var likväl inte okomplicerat: min hängivenhet strde och irriterade henne, mina ämhetbetygelser och häftiga utbrott oroade henne. Hon skickade ofta bort nig med kyligt ironiska tonfall. Jag grät av raseri och besvikelse (Bergman 2007: 7).

För att kunna få moderns kärlek hittar barnen på olika osanniga historier. Ett bra sätt är att låtsas vara sjuk. Båda författare visar på liknande sätt hur man kan lura sina föräldrar och få känsla av att någon behöver dig.

I. Bergmans „Laterna Magica"	V. Belševicas „Bille"
Jag insåg långsamt att min omväxlande blödiga och ursinniga dyrkan hade föga verkan. Jag började alltså mycket tidigt att pröva ut ett beteende som skulle behaga henne och göra henne intresserad. Den som var sjuk framkallade genast hennes deltagande. Eftersom jag var ett sjukligt barn med oändliga krämpor blev detta en visserligen skärtsam men osviklig väg till hennes ömhet (Bergman 2007: 8).	*Så hett Bille förut hade åstundat att bli sjuk, så att alla skulle oroa sig och skämma bort henne, men hon blev inte sjuk, det spelade ingen roll hur mycket hon hade frusit eller varit genomblöt. [..]* *Och hon bestämde att detta var redan det rätta tillfället för att bli sjuk med Laimdotas metod. Att redan på kvällen verka vissen och på morgonen säga att huvudet värkte och snurrade och sedan gnugga upp*

	termometern. *Och så gjorde hon. Den enda svårigheten var att låtsas att hon inte hade någon aptit, för hon var hungrig som en varg, och mamma hade typiskt nog gjort raggmunkar, Billes favoritmat* (Belševica 1997: 222–226).

Nästan på samma sätt skildrar V. Belševica och I. Bergman barns reaktion när föräldrarna bråkar. Barnen grips av skräck och fasa och de vänder sig till Gud och ber om hjälp.

I. Bergmans „Laterna Magica"	V. Belševicas „Bille"
Jag skrek högt. [..] *Jag står i barnkammaren och betraktar min kinemotograf, faller patetiskt på knä och lovar gud både film och apparat om mor och far blir vänner. Jag blev bönhörd* (Bergman 2007: 25).	*Bille höll händerna för öronen och pressade så hårt att det började ringa i huvudet. Hon hörde att de skrek, men hon kunde inte höra vad de skrek. Men de skrek allt högre, överröstande varandra.* *Käre Gud, käre Gud, jag ska tro på dig igen, jag ska be Fader vår varje kväll, bara inte, snälla, snälla, bara inte... bara inte det händer...* *Gud ville inte höra på Bille. Det hände* (Belševica 1997: 95).

I författarnas texter ser man hur Ingmar och Bille ber om hjälp. Och det är bara Gud som kan försona deras mor och far.

I. V. Belševicas *Billes trilogi* och I. Bergmans *Laterna Magica* förenas fantasti med reala fakta och har genom detta skapande bildat en självbiografisk text, där inte bara barnets gestalt är viktig utan också den vuxna författarens medvetna särdrag. Dessutom dominerar en uppfattning av den subjektiva världen i trilogin.

I *Billes trilogi* beskriver subjekten sin version om oficiell historia. Den skildrade tiden är den förflutna tiden – *dåtiden*, dessutom känns det att berättelsen är en modell av barndomens förnimmelser. Den vuxnas värderingar och åsikter är gömda i textens djupaste lager. I V. Belševicas och I. Bergmans texter står först tiden, skedet och barnets upplevelser och känslor under den skildrade tiden, dessutom återspeglas folkets öde med hjälp av huvudfigurens barndomsminnen. Författarna beskriver också de andra människornas erfarenheter som på något sätt är är bundna till deras liv.

För båda författare är *minnet* en viktig kategori. Författarna grundar sina skildringar på verkliga händelser i deras barndom. I båda skildringar tillskrivs *fotomotiven* som är precis bundet till minnet en särskild roll, därför att fotot är det förflutnas vittne. Om man på 19-talet tittade på ett foto med misstankar (Лихачев 1985: 68), så fick det en särskild status på 20-talet. Foto är den visuella informationsformen, det är som en bro över till människans förflutna, som hjälper henne att komma ihåg gamla och ur medvetandet utstötta och glömda händelser och människor.

I. Bergmans och V. Belševicas självbiografiska texter dominerar den subjektiva världens uppfattning. Båda författare skildrar sina barndomsupplevelser och därför är det svårt att prata om något inflytande. Oavsett det att författarna beskriver händelser på olika sätt, är skildringen av barnens psykologiska upplevelser likadana. De behandlade texterna är egenartade, men man kan märka att det finns många likheter (faderns och moderns gestalt, religiösa åsikter, fotomotiv mm) som anvisar på en typologisk likhet i de båda författarnas verk.

Avslutningsvis kan man säga att I. Bergman och V. Belševica genom att ta upp självbiografiska detaljer och ur den subjektiva uppfattande av världen synliggöra barnens upplevelser i sina texter, upptas de i ett gemensamt kulturrum av 1900-talets slut och 2000-talets början.

Bibliogrāfija

1. Belševica, V. (1997) *Bille*. Stockholm: Natur och kultur.
2. Belševica, V. (1996) *Bille dzīvo tālāk*. Rīga: Jumava.
3. Belševica, V. (2002) *Raksti, ceturtais sējums*. Rīga: Jumava.
4. Bergman, I. (2007) *Laterna Magica*. Stockholm: Norstedts.
5. Bērziņš, D. (1998) Smagā gargabalā. Intervija ar V. Belševicu. *Diena*, 26. septembris.
6. Лихачев Д.С. (1985) *Прошлое – будущему*. Ленинград: Наука.

Edīte Lukša

IDIOLEKT ALS INDIVIDUELLE REDEWEISE

Abstract
Every speaker has a very large active vocabulary built up over many years, which will differ from the vocabularies others have similarly built up not only in terms of actual items but also in preferences for selecting certain items rather than others. Thus, whereas in principle any speaker or writer can use any word at any time, speakers in fact tend to make typical and individuating co-selections of preferred words.
"The totality of the possible utterances of one speaker at one time in using a language to interact with one other speaker is idiolect The phrase 'with one other speaker' is intended to exclude the possibility that an idiolect might embrace more than one style of speaking: it is at least unlikely that a given speaker will use two or more styles in addressing a single person...Phonological analysis of a given idiolect does not reveal the phonological system of any idiolect belonging to a different dialect" (Bloch 1948: 7-9).
After the study, research and analysis of the term "idiolect" it is possible to make such conclusions:

- Task of the style researcher is to show how the right choice of the linguistic-stylistic means react.
- Somebody who examines the linguistic individual style of a literary work, must understand the cooperation of all linguistic components, the principle of the choice, the arrangement and connection.

As an example of individual style of writing I analyze Günter Grass' story „ Katz und Maus" and i can make such conclusions:

- Grass writes stylistically bewilderingly, enigmatically. He uses in his text the long, complex sentences as well as short sentences and ellipses which look bewildering on the reader.
- Grass wakes up the attention of the reader by the use of different vocabularies , he forms often unique occasionalism.

Atslēgas vārdi: *Idiolekt, Sprachstil, Individualstil, Günter Grass.*

Man kann sagen, dass Sprache und Gespräche den Alltag schaffen und eine wichtige Grundlage menschlicher Gesellschaften bilden.
Mit Sprache wird nicht nur Information ausgetauscht, sondern auch Beziehung hergestellt und reguliert. Wenn wir sprechen bildet sich unsere individuelle Persönlichkeit ab. In der Eigensprache, also dem Idiolekt, kommt der einzelne Mensch in seiner Gesamtheit und in seiner Einzigartigkeit zum Ausdruck.

Idiolekt bezeichnet die individuelle Sprache eines einzelnen Menschen. Dazu gehören sein Wortschatz, sein Sprachverhalten, seine Ausdrucksweise und seine Aussprache. Der Idiolekt ist eine sprachliche Varietät auf der Ebene des einzelnen Sprechers. Ein Sprecher kann im Rahmen seines Idiolekts verschiedene Sprachstile haben. Darüber hinaus bilden die verschiedenen Idiolekte einer Gruppe von Sprechern einen bestimmten Dialekt.

Im Kontext der schöngeistigen Literatur gebraucht man anstatt des Terminus Idiolekt den Begriff Individualstil. Deshalb werde ich auch in meiner Arbeit diesen Terminus verwenden.

Um den Individualstil eines Verfassers zu definieren, muss man nicht unbedingt ein Experte sein. Man kann aufgrund von Stilmerkmalen der konkreten sprachlichen Äußerungen, aus der Art, wie der Autor sich ausdrückt, den Stil des Textes bestimmen.

Es gibt mehrere Definitionen für den Individualstil. Marx-Nordin (vgl. Max-Nordin 1979:26) definiert den Individualstil einfach als Art und Weise, wie jemand schreibt. Sandig (vgl. Sandig 1978: 43) definiert den literarischen Stil als jene individuelle schriftliche Form mit literarischer Absicht. Damit bezeichnet sie den Stil eines Autors oder eines einzelnen Textes oder Textabschnittes. Nach Sanders (Sanders 1973: 18) ist der Stil „die persönliche Art, wie jemand sich zwischen den Ausdrucksmöglichkeiten der Sprache entscheidet“.

Riesel und Schendels (vgl. Riesel und Schendels 1975: 27) sind der Ansicht, dass der Individualstil auf allen Gebieten kommunikativer Tätigkeit diesem oder jenem Funktionalstil untergeordnet sei. Unter Individualstil verstehen sie "die individuelle Verwendung allgemeiner und besonderer Gesetzmässigkeiten in einem beliebigen Kommunikationsbereich". Der Individualstil ist nicht von der Kommunikation trennbar.

Die Individualität der Texte besteht aus dem Vergleich zwischen den Texten des Individuums und der Norm, die aus normalsprachlichen Texten von anderen Autoren gebildet wird.

Besondere stilistische Freiheiten gelten für den Schriftsteller. Zu den stilistischen Grundbegriffen, die geklärt werden müssen, gehören zwei Begriffe und zwar „Sprache sowie Stil des Schriftstellers" und „literarisch-künstlerischer Stil des Schriftstellers". Es gibt Unterschiede zwischen den beiden Begriffen.

Unter dem „sprachlichen Individualstil eines Schriftstellers" verstehet man die individuelle künstlerische Ausdrucksgestaltung, die durch bestimmte Verwendung und Kombination des ausgewählten Baumaterials entsteht. Man könnte auch sagen, dass allein in der Auswahl dieses oder jenes Wortes, dieser oder jener syntaktischen Konstruktion schon ein Anzeichen des Schriftstellerstils zu sehen ist.

Der literarisch-künstlerische Stil eines Schriftstellers stellt die Gesamtheit ihres ideologischen und sprachlichen Ausdrucks dar, die Gesamtheit ihrer weltanschaulichen Ansichten.

Der literarisch-künstlerische Stil offenbart die Methode des gesamten Schaffens und umfasst folgende Einzelfaktoren: Komposition, Charakteristik der handelnden Personen, Wahl und Verwendung der sprachlichen Ausdrucksmittel. Mit anderen Worten: Sprache und sprachlicher Individualstil sind eine Komponente des literarisch-künstlerischen Stils.

Zwischen dem sprachlichen Individualstil des Schriftstellers und seinem literarisch-künstlerischen Stil herrscht ein kompliziertes Wechselverhältnis.

Um einen Text zu analysieren und den Individualstil des Schriftstellers zu bestimmen, muss man einige sprachliche Merkmale wissen:

Die Sprachlichen Besonderheiten unterteilen sich in drei Gliederungspunkte: die Besonderheiten der Wortwahl und rhetorische Mittel, Besonderheiten des Satzbaus und der Sprachebene. Bei der Sprachanalyse sollte man folgendermaßen vorgehen: Wie ist der Satzbau gestaltet? Welche Wortwahl und welche rhetorische Mittel wurden gewählt? Zum Schluss solle noch eine kurze Stellungnahme zur Sprachebene gegeben werden.

In der vorliegenden Arbeit wurde untersucht, wie Günter Grass in seiner Erzählung "Katz und Maus" die lexikalischen Stilmittel zur Erzeugung von Expressivität verwendet.

Grass weist einen sehr großen Wortschatz auf. In der Erzählung "Katz und Maus" verwendet er Fremdwörter und Wörter des zeitlich gebundenen Wortschatzes, des regional gebundenen Wortschatzes und des fachsprachlichen und sondersprachlichen Wortschatzes.

Wortwahl

1. Zahlreiche Fremdwörter:

- Aus dem Französischen

Mansarde- Dachzimmer

*...gescheitelten Haar, hatte seine Bude eingerichtet: Eine **Mansarde** voller üblichem Jungenskrimskrams, von... (S. 23)*

Perron- Bahnsteig

*Auf Höhe des Gutes Saspe hielt sich Mahlke den Orden, ohne das Band zu binden, provisorisch vor den Knoten seines Schlipses und versuchte, die Verglasung des **Perrons** als Spiegel zu benutzen. (S. 99)*

- Aus dem Lateinischen

Sexta- Die erste Klasse des Gymnasiums

- *Dennoch glaube ich, wir saßen in der **Sexta** oder später... (S. 31)*

Quinta- Die zweite Klasse des Gymnasiums

- *...du hättest bis in die **Quinta** hinein eine... (S. 31)*

mea culpa- Meine schuld

- *..., von Katz und Maus **mea culpa**,... (S. 95)*

- Aus dem Polnischen
- **Gryf , Wicher, Baltyk,** , die **Meva, die Jaskolka, die Czapla**, **Leberecht Maass** - Das sind die Namen der Schiffe von der polnischen und der deutschen Einheiten

*Die polnischen Einheiten **Gryf , Wicher, Baltyk,** sowie drei Boote der Czaika –Klasse, die **Meva, die Jaskolka, die Czapla** waren ausgebrannt und in den Häfen gesunken; der deutsche Zerstörer " **Leberecht Maass** „ wurde durch Artillerietreffer beschädigt. (S. 33)*

2. bestimmte grammatische Formen

- Zusammensetzungen

- *...ein **Tausendfünfhunderttonnenboot,** das... (S. 32*

- *...mit einem **Siebenkommafünfbuggeschütz** und... (S. 32)*

- *Und eines dieser **Hundertfünfundachzigtonnenboote** hatte man extra für Mahlke bauen lassen. (S. 33)*

- Diminutiva

*Hart stumpf kalkig dauerten die Ausscheidungen in **Klümpchen** dicht bei dicht, auch in Klumpen übereinander.*

*- ... auch das **Anäktötchen** vom Obergefreiten, der bei Alarm immer zu spät aus den Wolldecken kam. (S. 58)*

*- ...dennoch ein solch **modern kühl sachliches Kappelchen,**...*

(S. 18)

Satzbau

- Satzarten

Zahlreiche, lange und auch kurze Aussagesätze

„Bis zum Sommer hausten wir in der Strandbatterie, spielten endlose Handballturniere, wälzten uns an sonntäglichen Besuchstagen mehr oder weniger geschickt mit immer denselben Mädchen und Schwestern der Mädchen in den Stranddisteln der Dünen; nur ich ging leer aus und habe das Zögern und Ironisieren dieser meiner Schwäche bis heute nicht verloren.“ (S. 120-121)

Er pfiff. (S. 69)

Fragesätze

„Und die Katze und die Maus ?”(S. 125)

„Gibt es Geschichten, die aufhören können?“ (S. 125)

Aufforderungssätze

„Na schön!“ (S. 9)

„Falsch!“ (S. 18)

„Wetten wir, der hat schon wieder Halsschmerzen!“ (S. 73)

- Die Sätze sind vollständig
- Die Handlungsrichtung der meisten Sätze ist Aktiv
- Der Autor gebraucht sowohl direkte als auch indirekte Rede

Rhetorische Mittel

Rhetorische Frage

***„Muß ich** sagen, wie umständlich während Klohses Vorrede Zettelchen zwischen uns in den Fensternischen und den Obersekundanerinnen hin und her wanderten?“ (S.75)*

Anapher

*„**Während** die Vorrede abnahm, **während** unsere Zettelchen wanderten, **während** die Quartaner mit Taschenmessern**, während** der Blick des Führerbildes sich mit dem Blick des ölgemalten Freiherrn von Conradi traf, **während** die Morgensonne aus der Aula rutschte, befeuchtete der Kapitänleutnant unentwegt den leichtgeschwungenen Sprechmund, starrte mürrisch ins Publikum und sparte die Oberschülerinnen angestrengt aus.“ (S.76)*

Man kann folgende Schlussfolgerungen ziehen:

- Aufgabe des Stilforschers ist es, zu zeigen, wie die richtige Wahl der sprachlich-stilistischen Mittel wirken.
- Wer den sprachlichen Individualstil eines literarischen Werkes untersucht, darf sich nicht mit der Betrachtung einzelner Splitter begnügen; er muss vielmehr das Zusammenwirken aller sprachlichen Komponenten im Auge haben, das Prinzip ihrer Auswahl, ihrer Anordnung und Verbindung.
- Grass schreibt zudem stilistisch verwirrend, undurchschaubar. Er benutzt in seinen Text sowohl die langen, komplizierten Sätze als auch kurze Sätze und Ellipsen, die auf den Leser verwirrend wirken.
- Grass weckt durch die Verwendung verschiedener Wortschätze die Aufmerksamkeit des Lesers - durch die Verwendung verschiedener Wortschätze, bildet er häufig einmalige Okkasionalismen.

Bibliographie

1. Bußmann, H. (1990). Ideolekt. Lexikon der Sprachwissenschaft (2., völlig neu bearb. Aufl.) Stuttgart: Kröner.
2. Dittmar N. (1997): Grundlagen der Soziolinguistik. Tübingen:Max Niemeyer Verlag. S. 180-183.
3. Grass G. (1993): Katz und Maus. Göttingen: Deutscher Taschenbuch Verlag.
4. Sandig, B. & Selting, M. (1997). Einleitung. In Selting, M. & Sandig, B. (Hrsg). Sprech- und Gesprächsstile. Berlin, New York: de Gruyter.
5. Sanders, W. (1973). Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
6. Seidler, H. (1963): Allgemeine Stilistik. Göttingen.

Jekaterina Žukovska

BIOGRAPHISCHE EINFLÜSSE IM WERK JOSEPH VON EICHENDORFFS AM BEISPIEL EINER GEDICHTANALYSE

Abstract
Every literary work depicts a reflection of the spiritual, psychological experiences of the author, the social norms of his time and historical events. Something inspires the artist to create. That is why the aim of this research is to show how the life of an author influences his literary work, where does the author take his ideas. In this case the biographical influences on Joseph von Eichendorff' literary work will be researched, on the example of his poem „Abschied". Poet and novelist Joseph von Eichendorff is considered one of the great writers of the German Romantic movement. His novels and poems are full of romantic motives and unreal events, which make his work with fairytale and dreamland similar. His poems depict the beauties and changing moods of Nature. The memory of the childhood and home has intensively influenced his literary work. Eichendorff was born at Schloß Lubowitz near Ratibor in Upper Silesia in 1788. The residence of Eichendorffs' was located in woodland, it was popular with its very beautiful nature landscapes. In Eichendorff's poetry is clearly reflected the world of his happy childhood and youth, for example his well known poem „Abschied". This poem reflects Eichendorff's sadness by leaving the parental home. The analysis of this poem shows very clearly the biographical influence on Eichendorff's literary work.
Atslēgas vārdi: *Joseph von Eichendorff, Romantik, Abschiedslied, Erinnerungsdichtung.*

Jedes literarische Kunstwerk ist im Grunde genommen Widerspiegelung der geistigen, psychologischen Erfahrungen des Autors, das ist zugleich auch die Widerspiegelung der gesellschaftlichen Normen seiner Zeit und der historischen Erlebnisse. Etwas soll den Künstler zum Schaffen inspirieren, irgendwo sollte er seine Ideen her nehmen. Das Ziel dieser Untersuchung ist, die Zusammenhänge des poetischen Werks und der Außenwelt, beziehungsweise des Lebens eines Autors zu zeigen.

Eichendorff gehört zu den größten deutschen Dichtern der Romantik, aber er ist zugleich ein großer Unbekannter, dessen Leben in einem merkwürdigen Widerspruch zu seiner poetischen Welt steht. Der Dichter Joseph von Eichendorff und sein romantisches Werk sind deswegen für die Untersuchung interessant, weil sein Leben gerade so außerordentlich unromantisch verlief.

Nach einer idyllischen Kindheit führt er ein Berufsleben, das ihn zur Aufarbeitung von Akten und zum Aufenthalt in Danzig, Königsberg und sogar Berlin verpflichtete. Daneben tritt Eichendorff in die Rolle des treu sorgenden Familienvaters. Eichendorff entscheidet sich für den Beamtenberuf, um seine Familie unterhalten zu können. Die Beamtenexistenz und die von ihm hochgeschätzte Familie machten ein freies, abenteuerlustiges Wanderleben, das er so gerne in seinem Werk beschreibt, unmöglich. Das führt zum Gedanken, dass gerade Nichterlebtes diesem Dichter die Kraft zur Phantasie gibt. Noch eines der wesentlichen Felder, aus dem Eichendorff seine Ideen nimmt, ist die Erinnerung an Kindheit und Heimat. Eichendorff ist in Lubowitz, einem ländlichen Gebiet Oberschlesiens, geboren und aufgewachsen. Diese idyllische Zeit hat nachhaltige Spuren in seinem späteren Dasein und seinem literarischen Schaffen hinterlassen. In Eichendorffs Dichtung spiegelt sich deutlich die

Welt seiner glücklichen Kindheit und Jugend. Diese Welt ist verschönt und zeitlos, sie erscheint in ihrer dichterischen Verwandlung stereotypisch, weil sie nur eine erinnerte Welt ist.

Die Kindheit, das Wissen um sie und die Erinnerung bilden Eichendorffs literarischen Stil. Deswegen sind die glanzvolle Heiterkeit der Landschaftsbilder und die Darstellungen des fröhlichsten, ungezwungensten Landlebens für Eichendorffs Dichtung so charakteristisch. Außerdem ist er auch später nicht müde geworden, diese Zeit immer wieder zu beschwören. Es handelt sich hier aber nicht um den bloß literarischen Reflex einer glücklichen Kindheit und einer heimatlichen Landschaft und Umgebung. „Die Erinnerung an die glückliche Vorzeit ist vielmehr gebrochen durch das Wissen um ihren unwiderruflichen Verlust, und dieses Wissen ist bei Eichendorff so alt wie das Bewusstsein von der Herrlichkeit des Vorzeitparadieses“ (Koopmann 1983: 514). Eichendorff hat seine Kindheit und Jugend als ein wirklich glückliches Moment des Lebens erfahren, aber er hat zugleich auch gewusst, dass diese schöne Zeit vergehen wird, sie ist von unaufhaltsamem Verlust bedroht. Diese Zeit hat Eichendorff zum Schreiben inspiriert, obwohl sie nur als eine verlorene Wirklichkeit erscheint; aber in der Dichtung bewahrt sie sich.

Seine frühen Gedichte tragen deutliche Spuren eigener Kindheitserfahrungen, und es ist nicht schwer, die biographischen Zusammenhänge dahinter zu erkennen. Er hat diese Welt verherrlicht, und zugleich ihre Brüchigkeit und Verlust beschrieben. Das beste Beispiel dafür ist das Lied „Abschied“, das den Abschied aus dem heimatlichen Lubowitz und damit den Trennungsschmerz beschreibt.

Das Gedicht entstand vermutlich im Oktober des Jahres 1810, als Joseph mit seinem Bruder Wilhelm zum Studium nach Wien aufbrach. Der Titel des Gedichts wurde mehrmals verändert. Die erste Fassung dieses Gedichts nimmt mit dem Titel unmittelbar Bezug auf seine Biographie. Anfangs hieß das Abschiedslied „An den Hasengarten“, das nur dem Bruder Wilhelm verständlich war, denn der so genannte Hasengarten war einer der Gärten des Schlosses Eichendorffs, der in Wald übergeht und zugleich den Blick ins Odertal öffnet. Joseph schrieb während der Wiener Studienzeit seinen ersten Roman, und das Gedicht wird in diesen Roman eingefügt. Schon hier werden erste Veränderungen gemacht. Es fehlt in dieser Fassung die letzte Strophe, die die mit dem Ort verbundenen persönlichen Erfahrungen des Autors besonders deutlich zusammenfasst. In den weiteren Publikationen wird der Titel immer allgemeiner und der Bezug auf einen bestimmten Ort wird immer mehr verwischt. Im Jahr 1812 heißt das Lied „Im Walde bei L.“, bei der weiteren Veröffentlichung des Gedichts unter dem Titel „Im Walde der Heimat“ spürt man immer noch den Bezug auf Lubowitz. Aber zehn Jahre später wird das Gedicht unter dem Titel „Im Walde“ - erst in der

Gedichtsammlung von 1837 heißt es „Abschied“ – publiziert. Dabei wird jeder Wink auf Lubowitz gelöscht.

„O Täler weit, o Höhen,/ O schöner grüner Wald“- Eichendorff beginnt das Gedicht mit dem berühmten romantischen Gipfelblick in die Weite der Landschaft. Dieser Blick war in Lubowitz möglich, denn das Schloss und seine Gärten liegen an einem Steilhang der Oder. Von dorthin war der freie Ausblick auf die bewaldete Ebene des Tales möglich (vgl. Schulz 2007: 12). Es macht die Gedichtsituation leicht vorstellbar, das lyrische Ich steht auf einer Höhe und in die Weite schauend, spricht den Wald und die heimatliche Gegend an und verabschiedet sich von ihr. Liest man das Gedicht zum ersten Mal, erwartet man eine Art Hymne an die Natur, außerdem kommen hier viele für die Romantik typischen Motive vor: grüner Wald, der Gesang der Vögel und vor allem auch das Motiv der Sehnsucht.

Aber bei näherer Betrachtung ergibt sich eine andere Perspektive: Das lyrische Ich befindet sich im Wald und spricht ihn feierlich an als ob es nicht nur Wald, sondern Familienmitglied wäre. Der Wald wird hier personifiziert „Du meiner Lust und Wehen/ Andächt’ger Aufenthalt!“. Schon hier wird deutlich auf das Andenken hingewiesen, auf die schöne Erinnerung. Auf solche Weise malt hier Eichendorff das Bild der lieben Heimat, das so warm und jedem bekannt ist. In der ersten Strophe bringt Eichendorff jedoch einen Gegensatz „Da draußen, stets betrogen,/ Saus’t die geschäft’ge Welt,/ Schlag noch einmal den Bogen/ Um mich, du grünes Zelt“. Er stellt dem idyllischen Wald eine geschäftige Welt, vermutlich die Stadt, gegenüber. Diese Abgrenzung wird deutlich durch Wörter wie „draußen” und „Zelt”. Die Welt außerhalb des Waldes stellt etwas Anderes, Fremdartiges vor. Das „grüne Zelt”, welches für den Wald steht, ist ein abgegrenzter Raum, der die „geschäft‘ge Welt” ausschließt. Das lyrische Ich bezeichnet diese Welt als „betrogen“, damit wird die Negativität gezeigt, es bittet den Wald um Distanzierung von dieser fremden Welt: „Schlag noch einmal den Bogen/ Um mich, du grünes Zelt!“ Die Welt – die wahrscheinlich eine große Stadt darstellt - „saust”. Durch die Verbindung von „sausen” und „geschäft(i)g” wird ein negativer Eindruck von dieser Welt außerhalb des Waldes gegeben, da sie sehr hektisch, unehrlich und durch das Geschäftige unpersönlich wirkt. Zeitgeschichtlich würde diese von Eichendorff beschriebene Welt mit der Industrialisierung zusammenpassen, da dort die Menschen nur als nützliche Werkzeuge und nicht mehr als Individuen angesehen wurden. Durch das Verb „sausen” wird akustisch dieser Eindruck gemacht. In dieser Strophe wird die Koexistenz von Natur und geschäftiger Welt dargestellt. Das lyrische Ich scheint sehnsüchtig zu sein nach der Natur und Waldeinsamkeit, die im Gegensatz zur äußeren Welt steht. Die äußere Welt ist der Ruhe, Ehrlichkeit und Ursprünglichkeit der Waldumgebung gegenübergestellt.

In der zweiten Strophe wird der idyllische Morgen im Wald beschrieben „Wenn es beginnt zu tagen,/ Die Erde dampft und blinkt,/ Die Vögel lustig schlagen,/ Daß dir dein Herz erklingt“. Das lyrische ich nennt den Morgen als friedlich mit Vogelgezwitscher und einer dampfenden Erde, durch die man fröhlich wird und sein Leid vergisst „Da mag vergehn, verwehen/ Das trübe Erdenleid,/ Da sollst du auferstehen/ In junger Herrlichkeit!“. Diese Strophe spiegelt alle warmen Gefühle des Autors zu diesem Ort. Es wird eine Stimmung der Feierlichkeit geschaffen.

In der dritten Strophe findet ein Stimmungsumschwung statt, denn plötzlich ist nicht mehr von Herrlichkeit, sondern von Stille und Ernsthaftigkeit die Rede: „Da steht im Wald geschrieben/ Ein stilles, ernstes Wort“. Die Natur gibt dem Menschen eine Nachricht, diese Nachricht ist eine Handlungsanleitung "vom rechten Tun und Lieben". Durch diese Botschaft bekommt das lyrische Ich eine Erleuchtung. Es werden Wörter wie „schlicht”, „wahr” und „klar” benutzt, die den Eindruck des neuen Wissens verstärken “Ich habe treu gelesen/ Die Worte, schlicht und wahr,/ Und durch mein ganzes Wesen/ Wards unaussprechlich klar.“ In diesen Zeilen spürt man deutlich den religiösen Ton. Es ist zu erwähnen, dass bei Eichendorff die Ausdeutung von Naturbildern oft in streng christlichem Sinne steht. Das ist offensichtlich dadurch zu erklären, dass er in einer sehr religiösen Familie erzogen wurde und seine innere Welt dementsprechend stark durch schlesischen Katholizismus geprägt wurde.

In Strophe vier spricht das lyrische Ich schließlich vom Verlassen des Waldes, um in das andere Leben und die andere Welt zu ziehen, wo er aber nur ein Fremder ist: „Bald werd ich dich verlassen,/ Fremd in der Fremde gehn“. Diese Welt wird jetzt von geschäftiger und betrogener Welt zu „bunt bewegten Gassen“, wobei man deutlich eine große Stadt erkennt. Das lyrische Ich geht in diese für ihn fremde Welt um „Des Lebens Schauspiel [zu] sehn“. In diesem Vers erkennt man Eichendorffs Weltanschauung, dass das Leben eine Bühne sei. Für den Dichter, der die Welt immer wieder aus der Vogelschau zu betrachten pflegt, bleibt das Geschehen auf der Erde ein schönes und bedeutsames, aber doch ein irdisches Schauspiel. In diesen Zeilen zeigt sich deutlich die Angst des lyrischen Ich vor dieser ihm bevorstehenden Veränderung, einer Reise in die Welt außerhalb des Landes. Der zweite Teil derselben Strophe weist auf die starke Sehnsucht und das Heimweh des Helden, aber die Erinnerung an die Herkunft und an die Heimat garantiert das Überleben in der Fremde: „Und mitten in dem Leben/ Wird deines Ernsts Gewalt /Mich Einsamen erheben,/ So wird mein Herz nicht alt.“

So zeigt das Gedicht allen Schmerz des Abschieds. Es widerspiegelt Eichendorffs eigene Erfahrung beim Verlassen des elterlichen Hauses. So kann man sehen, dass er genauso wie das lyrische Ich dieses Gedichts sich vom Wald, von der Einsamkeit und dem glücklichen Leben in Oberschlesien verabschiedet, um das wahre Leben in der großen Welt kennen zu

lernen. Es ist offensichtlich, dass er lieber hier bleiben würde, aber es ist notwendig in die Stadt zu ziehen, obwohl er schon von Anfang an begreift, dass er an diesem Ort nicht glücklich werden kann.

Interessant ist die Konstruktion dieses Gedichts. Es unterstreicht das poetische Wesen Eichendorffs. Sein Leben steht in gewissem Kontrast zu seinem literarischen Schaffen. Einerseits ist er ein romantischer Poet, anderseits ein staatlicher Beamter. Auch dieses Gedicht enthält Widersprüche von Traum und Wirklichkeit, eine Spannung von Verzauberung und Entzauberung. In der zweiten Strophe schafft er eine idyllische Welt, die er dann in der letzten Strophe bricht. In diesem Gedicht wird das Koexistieren zweier Welten geschaffen, die idealisierte Welt in der Natur, vermutlich auf dem Lande, und die hektische Welt der Industrialisierung. Die Autobiographie Eichendorffs scheint doch sein literarisches Schaffen zu bestimmen, in diesem konkreten Fall wird sein Leben zum Gedicht.

Vermutlich beschreibt dieses Gedicht nicht rein den Abschied des jungen Studenten Eichendorffs vom Lubowitzer Park, sondern zugleich auch den Abschied von einer verlorengehenden Zeit überhaupt. Die Romantik Eichendorffs hat also einen dunklen Hintergrund. Es geht nicht bloß um romantische Verzauberung. Die schöne Landschaft ist nur der Vordergrund, hinter dem Angst, Unmut, Trauer über den Verlust dieser Welt und das Wissen um ihre Vergänglichkeit verborgen sind.

Es wurde erwähnt, dass die erste Fassung dieses Gedichts eine Strophe länger war. In der späteren Fassung fehlt die letzte Strophe, die eigentlich sehr direkt auf Eichendorffs Persönlichkeit bezogen ist. Er spricht hier von dem „unsterblichen Ort“ an der Oder, „Wo Einer glücklich war“. Eichendorff scheint mit Absicht diese Strophe getilgt und den Titel verallgemeinert zu haben, da es allzu persönlich klang. Er löscht dadurch die autobiographischen Spuren der eigenen Persönlichkeit aus diesem Gedicht und erreicht somit eine stereotypische Darstellung der Heimat. Diese Veränderungen ermöglichen die Erinnerung an die Kindheitswelt eines jeden Menschen, denn jeder Leser wird sich in diesen Zeilen an den eigenen „Garten“ erinnern.

Abschied

O Täler weit, o Höhen,
O schöner, grüner Wald,
Du meiner Lust und Wehen
Andächt'ger Aufenthalt!
Da draußen, stets betrogen,
Saust die geschäft'ge Welt,
Schlag noch einmal die Bogen
Um mich, du grünes Zelt!

Wenn es beginnt zu tagen,
Die Erde dampft und blinkt,

An den Hasengarten

O schöner Grund, o Höhen,
O schöner, grüner Wald,
Du meiner Lust und Wehen
Andächt'ger Aufenthalt!
Da draußen, stets betrogen,
Saust die geschäft'ge Welt,
O schlag` die kühlen Wogen
Um mich, du grünes Zelt!

Wenn es beginnt zu tagen,
Die Erde dampft und blinkt,

Die Vögel lustig schlagen,
Daß dir dein Herz erklingt:
Da mag vergehn, verwehen
Das trübe Erdenleid,
Da sollst du auferstehen
In junger Herrlichkeit!

Da steht im Wald geschrieben
Ein stilles, ernstes Wort
Von rechtem Tun und Lieben,
Und was des Menschen Hort.
Ich habe treu gelesen
Die Worte, schlicht und wahr,
Und durch mein ganzes Wesen
Ward`s unaussprechlich klar.

Bald werd ich dich verlassen,
Fremd in der Fremde gehn,
Auf buntbewegten Gassen
Des Lebens Schauspiel sehn;
Und mitten in dem Leben
Wird deines Ernsts Gewalt
Mich Einsamen erheben,
So wird mein Herz nicht alt.

(Eichendorff 2005: 346-347)

Die Vögel lustig schlagen,
Daß dir dein Herz erklingt:
Da mag vergehn, verwehen
Das trübe Erdenleid,
Da sollst du auferstehen
In junger Herrlichkeit!

Da steht im Wald geschrieben
Ein stilles, ernstes Wort
Von rechtem Tun und Lieben,
Und was des Menschen Hort.
Ich habe treu gelesen
Die Worte, schlicht und wahr,
Und durch mein ganzes Wesen
Ward`s unaussprechlich klar.

Bald werd ich dich verlassen,
Fremd in der Fremde gehn,
Auf buntbewegten Gassen
Des Lebens Schauspiel sehn;
Und mitten in dem Leben
Wird deines Ernsts Gewalt
Mich Einsamen erheben,
So wird mein Herz nicht alt.

Dir gibt nicht Ruhm, noch Namen,
Was ich hier dacht` und litt;
Die Lieder, wie sie kamen,
Schwimmen im Strome mit.
So rausche unverderblich
Und stark viel` hundert Jahr!
Die Oder bleibt doch unsterblich,
Wo Einer glücklich war.

(Eichendorff 2005: 120-121)

Bibliographie

1. Eichendorff (2005): Sämtliche Gedichte und Versepen. Schulz H (Hrsg.) Insel Verlag: Frankfurt am Main.
2. Koopmann H (1983): Joseph von Eichendorff. In: Wiese B. (Hrsg.) (1983): Deutsche Dichter der Romantik. Ihr Leben und Werk. Erich Schmidt Verlag: Berlin. S. 505-531.
3. Schulz H. (2007): Joseph von Eichendorff. Eine Biographie. Insel Verlag: Frankfurt am Main.
4. Schulz H. und Sauer Ch. (2007): Selbsterinnerungen. Eichendorff in seinen autobiographischen und literarischen Schriften. In: Bohnenkamp A. und Regener U. (Hrsg.) Eichendorff wieder finden. Joseph von Eichendorff 1788-1857. Jahrbuch der Eichendorff-Gesellschaft 66/67. Freies Deutsches Hochstift: Göttingen. S. 9-25.

Кристина Кайдан

ИНТЕРНЕТ В СИТУАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Abstract
This article analyzes the importance and the potential of use of Internet in cross-cultural communication, the influence of the Internet on formation of a culture in the information society.
”A culture is communication, and communication is a culture "- these words of Edward Hall's well convey the meaning and role of intercultural communication of our times.
Newer societies are using new media more often and more intense, particularly the Internet. These media cross time and space. Internet greatly expands our horizons and offers unusual opportunities to communicate with other people.
In an era of globalization the need for understanding and dialogue is increasing. Cyberspace has become a significant forum of exchange of views, ideas and human values. This is the place where different cultures cross and where the openness and tolerance grow. It also contributes to the formation of new cultural values. In addition, the Internet has become one of the factors of socialization. During the communication via Internet a person learns some values, gets acquainted with certain standards of conduct, acquires individual opinions which determine his/her identity.
To summarize, I agree with the opinion of R. Kliuszczynski that the development of technologies of global communication will not necessarily lead to a global culture, but to the creation of pluralism of multiple cultural varieties.
Ключевые слова: *Інтернет, культура, межкультурная коммуникация.*

Введение

Быстрое развитие информационных и телекоммуникационных технологий, в том числе Интернета, ведет к тому, что люди в разных частях света имеют доступ к тем же картинкам, новостям, дискуссионным форумам, моделям развлечения. Сеть Интернета доступна для всех. Человек, не меняя места своего пребывания, может неожиданно переместиться, может почувствовать восхищение и пережить отчуждение в контакте с другими ценностями, традициями, образом жизни, а в общем - в столкновении с другой культурой.

Межкультурная коммуникация в Интернете

Понятие «культура» относится к наиболее широко применяемым в социологии понятиям. Для рядового гражданина это слово связано с «высшими творениями ума», такими как скульптура, литература, музыка или живопись. Однако с точки зрения социологии, понятие культура охватывает все эти виды деятельности, но означает еще нечто большее. Культура - это также способы или стили жизни людей и групп в обществе. Другими элементами культуры являются, на пример, общепринятый стиль одежды, народные традиции, религиозные обряды и т.д. Культура данного общества состоит из нематериальных элементов - верования, идеалы, ценности, а также

материальных - предметы, символы, отражающие содержание этой культуры (Giddens 2004: 45, 69, 724).

Культура определяет готовые сценарии, образцы поведения, которые мы используем для того, чтобы реализовать те или иные наши цели. Поэтому в границах собственной культуры мы чувствуем себя уверенно, свободно, «как дома», а попадая в сферу иной культуры, чувствуем удивление, отчуждение, угрозу. Чувствуем себя так до тех пор, пока не ознакомимся с отдельными значениями другой культуры (Węgrzyn – Odzioba 2009: 50).

Общества отличаются друг от друга своей культурой. Благодаря совместным культурным значениям члены данного общества могут найти общий язык и сотрудничать. Однако в современном мире, в эпоху глобализации, все чаще нужно общаться и работать с людьми, принадлежащими к иным культурным кругам. Межкультурная коммуникация играет все более важную роль в условиях информационного общества.

Согласно определению, которое предложили Р. Е. Портер и Л. А. Самовар, «межкультурная коммуникация происходит тогда, когда сообщение, которое должно быть понято, сформулировано представителем другого культурного круга» (Woroniecki, Wrześniewski 2009: 183). Сегодня диалог между культурами происходит на разных полях и с использованием различных средств информации. В среде Интернета межкультурные встречи происходят часто.

Для многих Интернет является примером нового мирового порядка, который родился в конце двадцатого века. Интернет меняет характер повседневной жизни - нивелирует границы между глобальным и местным измерением реальности, открывает новые каналы взаимопонимания и взаимодействия (Giddens 2004: 495). Т. Гобан–Клас подчеркивает «высоко децентрализованый и транснациональный характер Интернета (Goban – Klas 2005: 230).

Характерной чертой Интернет - коммуникации является невероятная легкость маскировки собственной личности, времени и местоположения. Интернет, можно сказать, поощряет своего рода безнаказанность за фальсификацию личности отправителя. Получатели также могут выступать в разных социальных масках, например, зарегистрировавшись на нескольких доменах под вымышленными именами. Таким образом, Интернет противоречит традиционной схеме средств массовой информации, согласно которой отправитель всем известен, а получатель остается анонимным (Goban – Klas 2005: 228).

Контакт представителей различных культурных кругов почти всегда является столкновением культур. Встреча культурных различий всегда имеет дуалистичный характер: «наш - их», а с другой стороны без явления культурного контакта не могло бы существовать сознание собственной идентичности и культурного различия. В связи с этим, межкультурная коммуникация - это встреча двух или более культурных систем. При этом происходит столкновение различных схем мышления, способов поведения, ценностей, традиций и, наконец, различных образцов коммуникации. Таким образом, благодаря контактам в Интернете происходит «реструктуризация культурных сообществ», основанная на индивидуальном выборе социального партнерства, важном элементе этого явления (Węgrzyn – Odzioba 2009: 184).

Это новое средство массовой информации облегчает общение в аспекте территориального расстояния, в частных и общественных интересах. Интернет играет все большую роль для общественной коммуникации, в том числе и для межкультурной коммуникации. Возникает вопрос, какие особенности электронной коммуникации влияют на такой широкий объем и возрастающий уровень интенсивности ее использования? Своего рода ответ дает классификация приведенная ниже.

По мнению Магдалены Шпунар, электронная коммуникация имеет пять конститутивных особенностей:

1. виртуальные отношения не определены в каком-либо физическом пространстве;
2. асинхронность - в общественной среде Интернета не существует единства места и времени, реакции собеседников на новые информации запоздалые (отсутствие синхронности на уровне действие- реакция);
3. телесность – во время общения в Интернете нет места эмоциям, которые мы передаем выражением лица, одеждой или интонацией голоса; так называемые смайлики находятся в распоряжении только лишь отправителя, в передаче содержания играет роль только текст;
4. отсутствие социальной маркировки - в виртуальных сообществах индивидуумы свободны от социльной маркировки, основанием которой в некоторых «реальных» сообществах могут быть раса, пол, внешний вид;
5. анонимность - взаимодействие в сети Интернета позволяют индивиду оставаться анонимным в недоступном для «реального» мира объеме (Węgrzyn – Odzioba 2005: 155-156).

Влияние Интернета на формирование современной культуры

Энтони Гидденс, указывая на фундаментальную особенность современного общества, определяет его как «молчаливое». Под этим он подразумевает факт, что в

человеческих взаимоотношениях преобладает косвенная форма общения. Как правило, на сегодняшний день обычный представитель среднего класса чаще имеет дело с компьютером или телевизором, чем общается с соседями или коллегами по работе (Węgrzyn – Odzioba 2005: 152).

Самой сложной, наиболее расширенной и многоуровневой системой культурных значений является язык. Он составляет важнейшую часть культуры. Мы можем договориться между собой благодаря тому, что в процессе социализации или образования приобретаем и усваиваем те же культурные значения, что и другие члены общества. И наоборот, когда находимся в другом обществе, в отличном культурном кругу, общение может стать невозможным, так как языковые значения неизвестны нам. В крайнем случае до тех пор, пока не выучим иностранный для нас язык (Sztompka 2007: 51).

Отсюда возникает вывод, что очень важным в межкультурных отношениях является уровень знания языка общающихся между собой сторон. Преимущество в электронной коммуникации имеет английский язык. Конечно, для большинства пользователий английский язык является иностранным (Węgrzyn – Odzioba 2005: 185).

Методы и инструменты коммуникации не в одинаковой степени используются всеми жителями Земли. Молодое поколение все чаще пользуется новыми средствами электросвязи. Оно с детства выросло у экрана телевизора, а в школьном возрасте развивалось у компьютера, в эпоху средств массовой информации, а также Интернета. Это поколение свободно передвигается в киберпространстве, обладает «цифровым мировоззрением» (Goban – Klas: 6). В литературе молодое поколение определяется как e - генерация, e – поколение (Goban – Klas: 29).

Массовая культура

В общем существует взгляд, что развитие информационно-коммуникационных технологий, появление новых средств массовой информации, во главе с Интернетом, в значительной степени влияет на культурную ситуацию.

На сегодняшний день изображения, идеи, товары и стили распространяются на много быстрее, чем когда-либо в прошлом. Новейшие информационные технологии способствуют проникновению культурных значений через границы государств. Многие люди считают, что сегодня в мире существует однородный информационный порядок, то есть бытует мощная мировая сеть скоростного обмена большим количеством информации. Преобладание в СМИ фильмов и телевизионных программ западных продюсеров создает условия для пропаганды характерных для Запада политических, общественных и экономических взглядов. Кое-кто переживает, что глобализация идет в

направлении создания «глобальной культуры», в которой ценности представленнные сильнейшими и наиболее влиятельными - в этом случае продюсерами Голливуда - искореняют местные обычаи и традиции. По мнению сторонников такой точки зрения, глобализация это разновидность «культурного империализма», благодаря которому ценности, стиль и взгляды западного мира распространяются таким агрессивным образом, что искореняют культуры отдельных народов.

Вместо этого сторонники второй точки зрения считают, что глобализационные процессы связаны с растущей дифференциацией культурных традиций и их проявлений. Они убеждены, что глобальное общество не только не становится более однородным, но наоборот, характеризуется значительным разнообразием соприкасающихся между собой культурных кругов. Местные традиции смешиваются с дополнительными, зарубежными культурными формами, создавая поразительную мозаику возможностей, среди которых каждый может выбрать подходящий образ жизни. Поэтому мы не стоим перед однородной глобальной культурой, а наоборот, являемся свидетелями фрагментации культурных форм. Сформированные идентичности и образы жизни, которые исходят из местного сообщества и культуры, создают пространство для новых культурных форм. Эти новые формы построены из элементов, которые происходят из отличных, контрастных культурных источников (Giddens 2004: 85-87).

Реальная жизнь всегда остается местной, связанной с территорией и временем. Р. Робертсон дополнил свою теорию понятием - «*glocalization*», которое означает адаптацию глобальных идей к местным условиям; отмечается ыажность рассмотрения автономии местной и региональной культурной идентичности (Goban – Klas 2005: 178). Т. Gabon - Klas подчеркивает, что люди до сих пор живут и в дальнейшем будут жить в группах, среди близких, в семьях и местных общинах (Goban – Klas 2005: 181).

В условиях глобализации развивается новая форма индивидуализма, то есть мнение относительно активного формирования самого себя и собственной идентичности. Внезапно наряду с интенсификацией взаимоотношений между местными общинами и новым глобальным устройством уменьшается роль традиции и укоренившихся ценностей. Глобализация требует от людей более открытого, - «мыслящего» образа жизни, то есть постоянных ответов на изменения в окружающем нас мире и приспособления к этим изменениям (Giddens 2004: 84).

Выводы

На сегодняшний день темп цивилизационных и культурных изменений достигает уровня, которого никогда в прошлом не наблюдалось.

«Культура – это общение, а общение - это культура» - слова Эдварда Холла хорошо передают значение и роль межкультурной коммуникации в наше время (Węgrzyn – Odzioba 2009: 183).

Новейшие общества чаще и интенсивнее используют новые СМИ, в частности Интернет, которые пересекают время и пространство; поддерживают опосредованные контакты. Интернет значительно расширяет наши горизонты и предлагает необычные возможности общения с другими людьми.

В эпоху глобализации растет потребность взаимопонимания и диалога. Киберпространство становится значительным форумом для обмена взглядами, идеями, общечеловеческими ценностями. Это место столкновения различных культур увеличивает открытость и толерантность, способствует формированию новых культурных ценностей. Кроме того, Интернет стал одним из факторов социализации. В процессе Интернет-коммуникации человек познает некоторые ценности, знакомится с определенными нормами поведения, приобретает отдельные взгляды, которые определяют ее идентичность.

Молодое поколение, е - поколение, как определяют его социологи, характеризуется сравнительно более толерантным взглядом на мир, ценит разнообразие и различия. Разделяет идеалы индивидализма, включая ответственность человека за свою жизнь.

Подводя итоги, я согласна с мнением Р. Клющинского о том, что развитие технологий глобальной коммуникации не обязательно приведет к глобальной культуре, а к созданию плюрализма многих культурных разновидностей (Kluszczyński 2001: 41).

Библиография

1. Giddens A. (2004) *Socjologia.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
2. Goban – Klas T. (2005) *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja.* Warszawa: WSiP.
3. Kluszczyński R. W. (2001) *Społeczeństwo informacyjne. Cyberkultura. Sztuka multimediów.* Kraków: Rabid.
4. Sztompka P., (2007) *Socjologia: Analiza społeczeństwa.* Kraków: Znak.
5. Węgrzyn – Odzioba L. (2009) Internet w kontekście komunikowania międzykulturowego. В: Partycki S. *E – gospodarka, e – społeczeństwo w Europie Środkowej i* Wschodniej. Tom II. Lublin: Wydawnictwo KUL: Избранные Публикации. Стр. 183 – 186.
6. Woroniecki P., Wrześniewski K. (2009) Solidarność a kultura indywidualizmu w społeczeństwie sieci. В: Partycki S. *E – gospodarka, e – społeczeństwo w Europie Środkowej i Wschodniej.* Tom I. Lublin: Wydawnictwo KUL: Избранные Публикации. Стр. 152 – 160.

Любовь Лавренова

УЛЫБКА КАК ЭКСПРЕССИВНЫЙ МИМИЧЕСКИЙ ЖЕСТ В РОМАНЕ Л.Н.ТОЛСТОГО «ВОСКРЕСЕНИЕ»

Abstract
In the above-mentioned report a smile is examined like the typical stereotypical manifestation of positive feelings, transmitting the complexity and diversity of experienced feelings and sensations.
Based on statistics study of the Tolstoy's novel „Resurrectiontext", we can conclude that smile is a nonverbal symbol that has semantic meaning and in the communicative act it is not only as a gesture of etiquette, but it might in isolation from speech includes expressing of emotional state.
A smile has an evaluative component, reveals what is hidden in the verbal communication, it is a conscious and controlled gesture in the act of communication, as a mean to cover true feelings.
Smiles of Tolstoy's heroes are means of their psychological characteristics, as a sign of symptomatic expression of the ideological complex of Tolstoy's novel „Resurrection".
Ключевые слова: *улыбка, невербальный, семантический, симптоматический, коммуникативный, экспрессивный, жест, кинема.*

«В прозе Льва Толстого литература постигла неведомые прежде глубины «внутреннего человека» (Эткинд 2005: 241), потому что, работая над новыми приёмами изображения психологических глубин человеческой души, автор использует невербальный язык как средство выражения душевной экспрессии, посредством улыбки персонажа «открывается глубокая символическая перспектива сложной борьбы чувств, противоречивых и мучительных переживаний» (Виноградов 2004: 221).

Статистический анализ текста романа Толстого «Воскресение» позволяет выделить несколько групп улыбок в зависимости от физического свидетельства, степени проявления чувства и эмоции, отображения психического состояния.

Следовательно, задачей данного исследования является определение семантики разного рода улыбок и их соответствия авторской нравственной идее.

Герои, глубоко несимпатичные автору, без души и нравственных правил, наделены улыбками, в которых маркирован элемент бездушия, подчёркивающий животное начало в человеке. Характеристика заключённого, который подскочил к Катюше и крикнул, «*оскаливая зубы и блестя глазами»* (Толстой 1983: XIII, 112)*, дана посредством улыбки с животным оскалом. Этот семантический знак имеет негативную коннотацию и характеризует потерявшее человеческий облик существо, лишённое моральных и этических правил. Такие улыбки имеют оценочный характер.

Нехлюдов только и думает, как бы отделаться от Шенбока, не оскорбив его, который, наконец, «*привычно улыбаясь своими необыкновенно белыми зубами*» (245), прощается с князем. Этикетная улыбка Шенбока *зубами* придаёт лицу агрессивный вид, не получает ответной улыбки Нехлюдова, что служит сигналом для прекращения диалога.

Селенин, товарищ обер - прокурора в петербургском суде, один из лучших друзей Нехлюдова студенческого времени, выслушивает кассационную жалобу Масловой, *«улыбаясь губами»* (286), что заставляет Нехлюдова почувствовать отчуждённость, непонимание и враждебность когда-то близкого человека.

Такая улыбка - жест, служащий невербальным ключом к раскрытию неглубоких чувств и поверхностных эмоций, так как в её образовании участвует нижняя часть лица, которая легко контролируется. Это же утверждают известные специалисты в области теории эмоций П.Экман и У. Фризен, которые исходили из того, что мимику рта легче всего контролировать (Крейдлин 2004: 364). Степень интенсивности данной улыбки мала, так как не задействованы ни мимические жесты, ни жесты глаз.

По утверждению Арденса, в романе Толстого «характеристики персонажей помогают выявлению социальных и моральных качеств персонажей» (Арденс 1962: 493). *«Приказчик,* ***улыбаясь****, встретил Нехлюдова на дворе,* ***не переставая улыбаться****, пригласил его в контору и,* ***улыбаясь же****, как будто этой улыбкой обещая что-то особенное, ушел за перегородку»* (214)*, «****улыбаясь,*** *встретил Нехлюдова с известием, что мужики соберутся вечером»* (224); *«* ***особенно радостно улыбаясь****, предложил обедать»* (226).

Приказчик, будучи человеком расчётливым, мелочным и жестоким, живущим за счёт безропотного крестьянства, перед князем прикрывает этикетной улыбкой истинные намерения. Такое невербальное поведение связано со стремлением извлечь для себя выгоду, раскрывает корыстную натуру персонажа. Как замечает Гудзий, «это не просто характеристика приказчика, его лейтмотив, но и философская черта всего романа: мир ликующих, праздно болтающихся решительно противопоставлен другому миру...» (Гудзий 1960: 245).

Чем выше положение героя на социальной лестнице, тем более ненатурально звучит смех. Неестественно смеётся старый Корчагин. Улыбка Мисси сообщает окружающим о весёлом расположении духа, хотя это не соответствует действительности, она обращается к Колосову и Нехлюдову «*весело улыбнувшись»*(100), как будто ничего не произошло между ними.

Выразителен в романе адвокат Фанарин, столичный интеллигент и беспринципный делец, завершивший с купцом очередное выгодное, но не совсем хорошее дело *«ненатурально засмеялись*» (161).

Следовательно, данные улыбки, сознательные и контролируемые выражения лица, являются средством прикрытия истинных чувств и служат целям авторского обличения в романе.

Средством индивидуализации персонажа выступают улыбки, маркированные в толстовском тексте посредством эпитета, метафоры. Окончив свою речь, Фанарин «*победоносно улыбнулся»*, «*снисходительно улыбаясь»* (285) неопытности Нехлюдова. Такие улыбки характеризуют отношение одного персонажа к другому, отражают субъективную оценку.

Улыбка, являясь симптоматическим жестом, может соответствовать или не соответствовать реальному психологическому состоянию. Княгиня Корчагина наделена «*искусной, притворной, совершенно не похожей на натуральную, улыбкой*»(100), Mariette «*улыбнулась улыбкой, силу которой она хорошо знала*» (264).«*Оратор вдруг открыл лицо и вызвал на нем очень похожую на настоящую улыбку, которой актеры выражают радость, и сладким, нежным голосом начал говорить*» (270), а генерал говорит «*с попыткой игривой улыбки, кривившей только его старое лицо*» (278). Описываемые улыбки выступают в качестве маски, скрывающей истинное чувство.

Улыбка может вызывать негативные эмоции к персонажу. Нехлюдову улыбка Масловой показалось *«отвратительной*» (72), и его восприятие сопровождается комментарием испытываемых ощущений. *«Странное, неопределенное чувство гадливости, смешанное с состраданием, поднялось в нем*» (72).

А. Вежбицкая считает, что «основное значение улыбки можно сформулировать следующим образом: «я чувствую сейчас нечто очень хорошее» (Крейдлин 2004: 350). Эта номинация отражает значение и функцию искренней, естественной улыбки как жеста радости. Счастливые улыбки в романе Толстого «Воскресение» маркированы метафорами света. Влюблённая юная Катюша летит навстречу Нехлюдову *«сияя улыбкой»* (50); улыбка, от которой лицо ***«рассияло»*** (317), говорит о её безграничном счастье по поводу решения Нехлюдова следовать за нею. Всепрощающее чувство любви к молодой жене заставляет лицо Тараса сиять. *«Уж на что покойно. А то вздорить! — говорил он,* ***сияя добродушием и ласковостью****»* (365). Улыбается ***«сияющим лицом»*** (229) знающий вечную истину крестьянин, который отказывается брать предложенную Нехлюдовым землю.

Герои романа «Воскресение» «сдерживают» или «удерживают» счастливые улыбки, которые изображаются метафорой движения. Катюша*, «с трудом удерживая улыбку»,* отговаривает Нехлюдова ехать за нею на каторгу (251).

Метафоры света и движения раскрывают позитивные эмоции и чувства, выраженные посредством улыбки. Счастливое лицо подвижно и экспрессивно, оно светится, сверкает, сияет. Такие улыбки считаются естественными, а их обладатели, независимо от социального и материального положения, способны переживать сильные положительные эмоции.

С особой симпатией Толстой воссоздает образы политических заключённых. *Лидия «улыбнулась доброю, детскою улыбкой»* (300), говорящей о мудрости, чистоте, доброте души молодой революционерки.

Толстой в романе «Воскресение» выступает защитником крестьян, что подчёркивается кинетическим жестом-улыбкой, которая является характеристикой внутреннего состояния счастья русского человека, признающего достойной причиной для улыбки благополучие в семье, мир, любовь. Тарас, *«улыбающийся», «сияя добродушием и ласковостью»* (365), вспоминает свою молодую жену, едва не отравившую его, которую прощает, и счастлив следовать за нею на каторгу, потому что он теперь в её сердце, любим. А что же ещё нужно человеку для счастья?

Будучи мастером контраста, Толстой-художник способен невербальным жестом – улыбкой воссоздать удручающую картину вымирающего крестьянства. Это улыбка ребёнка Анисьи, живущей впроголодь.*«Ребенок этот, не переставая, странно улыбался всем своим старческим личиком»* (224). Эта улыбка - семиотический знак ужаса, терпения и страдания обездоленного человечка.

Для художественной прозы Толстого характерен принцип противопоставления, антитезы, посредством которого создаётся яркая картина двух характеров: Mariette, представительницы высшего света, и падшей женщины, которую Нехлюдов случайно встречает на Невском проспекте. Эти два женских образа у Нехлюдова вызывают одновременно противоречивые чувства: влечения и отвращения. Красота внешняя привлекает, а душевная неискренность отталкивает. Mariette *«тотчас же оглянулась и, указывая Нехлюдову веером на стул сзади себя, приветственно-благодарно и, как ему показалось, многозначительно улыбнулась ему»* (310) и женщина на Невском улыбнулась Нехлюдову, «*блеснув на него глазами*» (310). « *И странное дело, Нехлюдов тотчас же вспомнил о Mariette, потому что испытал то же чувство влеченья и отвращения, которое он испытывал в театре»* (311). Парадокс. Красота пленяет, вызывает восхищение и одновременно - отвращение**.**

Две улыбки служат поводом к раздумью над собственными поступками. «Духовный» человек в Нехлюдове проснулся и осудил «животного» человека.

Таким образом, улыбки - невербальные жесты, являются средством психологической характеристики, дают возможность оценить чужой и понять свой духовный мир, являются толчком к самосовершенству.

Движимый личными переживаниями, Толстой создаёт правдивую картину возникновения и развития чувства в первоначальной чистоте и непосредственности. «*Катюша, сияя улыбкой, летела ему навстречу»*(50). *«Милые, твёрдые, красные губы её всё так же морщились, как и прежде при виде его, от неудержимой радости»* (57).

Улыбка в коммуникативном акте обладает силой, которой трудно противостоять, ответная улыбка – показатель взаимно переживаемых чувств, на которые нельзя не ответить. Так совершается общение без слов. Катюша, *«улыбаясь»* смотрит на Нехлюдова. *« Я и не знал, что тут канавка, — сказал он, также улыбаясь и не выпуская ее руки»* (50).

Улыбка может говорить, предупреждать, останавливать. Катюша *« улыбнулась, но не веселой и радостной, как прежде, а испуганной, жалостной улыбкой. Улыбка эта как будто сказала ему, что-то, что он делает, — дурно»* (65).

Увидев за окном лицо возлюбленного, Катюша ощущает непреодолимый страх. «*Она улыбнулась, только когда он улыбнулся, улыбнулась, только как бы покоряясь ему, но в душе её не было улыбки, - был страх»* (67).

«Деталь у Толстого обозначает душевное состояние, свойство, мгновенное внутреннее движение» (Гудзий1960:258). Мимолётная деталь портрета, невербальный жест *«чему-то смеялся»* точно передает трагедию случившегося. Нехлюдов «*в обтянутых рейтузах и белой рубашке сидел на ручке кресла, облокотившись на его спинку, и чему-то смеялся» (*137*),* а Катюша стоит в грязи, в темноте, под дождём... С тех пор она стала чувствовать, каково её место среди разных по своему положению людей. Она помнила ту осеннюю ночь и его улыбку...

Таким образом, улыбка является выразителем как позитивного, так и негативного глубокого психологического переживания, обнажает социальные различия главных героев. Маслова, пройдя путь страданий, не утратит способности искренне улыбаться, страдание не сделает её черствой и бездушной, не подавит природной силы духа, умения радоваться мгновению, но она перестанет верить в добро...

При первой встрече с Нехлюдовым в тюрьме, узнав по одежде богатого человека, Катюша *«улыбнулась»*, кокетливо прижала к решётке «*улыбающееся, с косящими глазами лицо*»,узнала князя и *«улыбка исчезла с лица»* (152), при словах Нехлюдова о желании искупить грех, *«жалостно улыбнулась»*, а потом *«заманчиво»*...

Это был не тот Нехлюдов, а *« только один из тех людей, которые, когда им нужно было, пользовались такими существами, как она»* (55). На его слова о прощении *« презрительно, как ему показалось, улыбаясь»* (156). На прощание «*улыбаясь той улыбкой, которой улыбалась мужчинам, которым хотела нравиться»* (157).

Синтаксис улыбки и характеристика её посредством многозначного эпитета демонстрирует душевную боль Катюши, потерявшей на десять лет волшебное счастье, чудный мир чувств к любимому прелестному юноше, боль души прикрыта развратом и кокетливой улыбкой.

В тюремной больнице при встрече с князем она уже *«с трудом сдерживает улыбку»*, и «*присев на кровать, закатилась громким и таким заразительным смехом, что несколько детей тоже рассмеялись*», *«переглянувшись с обвязанным мальчиком, опять фыркнула»* (252). К Катюше возвращается вера в добро, она «оживает к неведомой жизни» (Бабаев 1981: 156).

В результате исследования семантики улыбки в романе Толстого «Воскресение» выявлено, что улыбка - средство психологической характеристики персонажа, симптоматический знак, выражающий эмоциональное состояние персонажа и служащий средством индивидуализации; коммуникативный жест, являющийся сознательным и контролируемым выражением лица и самый экспрессивный мимический жест. «Внутреннее состояние, движение души дано посредством внешнего мира, утончённая духовность выражена сгущённой материальностью» (Эткинд 2005: 254).

---

*Далее текст романа цитируется по данному изданию с указанием страниц в скопках за текстом.

Библиография

1. Арденс Н.Н. (1998)*Творческий путь Л.Н.Толстого.*Москва: Наука.
2. Виноградов В.В. (1980) *О языке художественной прозы*. Москва: Наука.
3. Крейдлин Г. (2004) *Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык*. Москва: Новое литературное обозрение.
4. Гудзий Н.К. (1960) *Лев Толстой*. Москва: Госполитиздат.
5. Толстой Л.Н. (1983) *Собрание сочинений в двадцати двух томах, т.13.* Москва: Художественная литература.
6. Эткинд Е.Г. (2005) *Психопоэтика. Внутренний человек и внутренняя речь*. Санкт-Петербург: Искусство –СПБ.
7. Успенский Б.А. (1995) *Семиотика искусства*. Москва: Языки русской культуры.

Paulina Szymik-Kozaczko

АДАПТИРОВАННЫЕ НАЗВАНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФИЛЬМОВ В ПЕРЕВОДЕ НА ПОЛЬСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ

Abstract
The problem of the interlanguage translation in modern world presents special urgency. Being one of the most important means which ensures communication between cultures, translation affects various sides of public life. On the basis of different kinds of analyses researchers attempt to determine possible forms and methods of translation in order to reveal similarities and differences, which appear in the languages. The article concentrates on the English movie titles translated into Polish and Russian. These titles contain the features of a national humor and culture, paying attention to linguistic specific character of this society. With the translation of the movie titles one cannot fail to consider the special features meant for the people who's mother tongue is the language of translation. In connection with this, the aim of the article is to explain why this type of translation is considered by many as unsuccessful or poor. For this reason the titles, being translated with the aid of the adaptation, became the object of analysis. With the comparison of Polish and Russian translations, the definition of the frequency of adaptation as the method of translation is proved to be possible.
The keywords: the titles of films, translation, the adaptation
Ключевые слова: *перевод, адаптация названия фильмов.*

В настоящее время, в связи с широким развитием межкультурной коммуникации, процессами глобализации, международной торговли, рекламного рынка, особенное значение приобретают проблемы теории и практики перевода. При этом меняется само представление о переводе и способах его осуществления. Отчасти это обусловлено тем, что немалое количество иностранных слов, особенно из английского языка, усваивается другими языками и со временем теряет признаки чуждости. В результате чего меняется и мышление: говоря на национальном языке, мы начинаем думать не только национально, но и общекультурно, в каких-то иных категориях.

Указанная проблема особенно ярко себя обнаруживает на примере перевода названий фильмов. Несмотря на то, что фильмы, как правило, затрагивают проблемы культуры, традиции, национального юмора, т.е. всего того, что связано с данным этническим коллективом, распространяются они во всем мире и воспринимаются представителями самых разных культур. Название фильма, как первое, с чем приходится сталкиваться всякому зрителю, с одной стороны, должно, а с другой стороны, не может быть исключительно национальным, поскольку в противном случае оно было бы непонятным или мало что говорящим для всех остальных. Поставленная так проблема стала причиной выбора, в качестве исследовательского материала, перевода названий англоязычных фильмов на польский и русский языки.

Разнообразие и многосторонность данной проблемы подтверждается уже тем, что практически в каждой из прочитанных нами работ можно заметить иной подход,

учитывающий жанр фильма, его содержание, способ перевода, а также ошибки, связанные с переводом названия.[1]

В ходе моего исследования оказалось, что довольно большое количество единиц, адаптируются языком перевода, т.е. переводятся с помощью переименования, в результате которого образуются новые названия, часто не имеющие ничего общего с оригиналом, однако учитывающие содержание или сосредоточивающиеся на коммерческом аспекте проката.

При этом оказалось, что важнейшим фактором, влияющим на конечную форму перевода при адаптации, является его привлекательность — ориентация на то, чтобы вызвать у зрителей интерес, заставить их думать, чтобы возникло у них желание, а скорее потребность, посмотреть предлагаемый фильм.

На основе данного фактора было выделено шесть подгрупп, которые уточняют мотивацию и способ перевода тех или иных единиц. Две первые описывают способы, характерные только для русского перевода, остальные – только для польского. Перейдем теперь к их более подробной характеристике.

а) НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ — это перевод, при котором используется нейтральная, неокрашенная лексика, лишающая оригинальное название признаков чего-то чуждого. Благодаря этому зрители сталкиваются с названием, похожим на что-то свое и им известное, что не нуждается в каких-либо добавлениях и объяснениях.

Этот способ был обнаружен лишь в переводах на русский язык. Разберем два подобных названия.

Green Card / Вид на жительство

В разбираемом случае можно было бы говорить о трех вероятных вариантах перевода на русский язык:

5. *ПМЖ* (постоянное место жительства) — это разговорная аббревиатура, которая могла бы вызывать у зрителей ложные ассоциации, связанные с проживанием как за границей, так и в России, но не обязательно только в Америке.

6. *Грин кард* — экзотизм, который бы подчеркивал признаки чего-то чуждого и в связи с этим мог бы не вызвать у зрителей желаемого интереса.

7. *Вид на жительство* — словосочетание, характерное для книжного стиля, лишающее название возможных ассоциаций и содержащее информацию о возможности проживания в какой-то другой стране.

[1] Л. Березовски и В. Рогов, к примеру, выделяют две разновидности перевода: вольный и точный. При этом, Л. Березовски обращает ещё внимание на жанровую специфику фильмов и утверждает, что название фильма, должно совпадать с его жанром. В свою очередь, такие исследователи как В. Рогов, К.Ф. Рудольф, Д.М. Бузафий, в своих работах называют лексические и семантические проблемы, которые имеют непосредственное влияние на конечную форму перевода.

Все три представленных варианта в принципе правильны, при этом каждый из них содержит оттенок, отличающий его от других, что очень важно при восприятии названия зрителем.

Этот способ используется переводчиками с небольшой частотностью. Это обусловлено тем, что он предполагает подробное изучение каждой из единиц, входящих в состав названия, и из-за этого требует от переводчика подробного поиска и немалого времени. При этом необходимо учитывать, что, с коммерческой точки зрения, время – деньги, поэтому часто лучше придумать новое интересное название, чем подыскивать наиболее подходящий эквивалент.

Результатом такого подхода является следующая подгруппа, а именно – интерпретация.

б) ИНТЕРПРЕТАЦИЯ — это способ перевода, который, опираясь на содержание фильма, предполагает его переименование. Новое, придумываемое переводчиком, название, должно учитывать вкусы и мировоззрение зрителей, сохраняя в себе черты чего-то неизвестного, интригующего или вызывая у зрителей ассоциации, указывающие на жанр.

Это очень обширная группа, так как в нее попадают все единицы, которые по каким-то причинам не были переведены другими способами, представляя своего рода объединение всего того, что не подходит ни к какой другой группе. Одной из основных причин использования интерпретации переводчиками является необходимость различения фильмов с похожими или совпадающими названиями (номенклатурная функция перевода). Посредством интерпретации распространители пытаются привлечь внимание зрителей к фильму и побудить к его просмотру (интригующая и коммерческая функции). Коммерческий фактор, в свою очередь, обусловливает то, что русские прокатчики часто меняют название фильма (именно меняют, а не неправильно переводят, то есть это делается намеренно), чтобы фильм принес наибольшую прибыль. В связи с тем, что в польских переводах при переименовании часто используется определенная лексика, мы выделили для возможности ее рассмотрения собственные подгруппы, в анализируемую же подгруппу занеся лишь русские варианты, не соотносимые с оригинальными названиями:

Eternal Sunshine of the Spotless Mind /

Zakochany bez pamięci / Вечное сияние страсти

Приводимый пример может служить показателем влияния коммерческого фактора на форму перевода названия. В англоязычном оригинале это слова из поэмы Александра Поупа, цитируемые в фильме, дословный перевод которых мог бы звучать как *Вечное*

сияние чистого разума. Фильм с подобным названием, однако, вряд ли бы пользовался успехом и не вызывал бы у зрителей интереса. Поэтому вместо *чистого разума* появилась *страсть.*

Однако бывают и такие случаи, когда к интерпретации переводчики прибегают не из-за этого, что прямой перевод не был бы интересным и привлекательным, а из-за того, что в данной стране уже существует фильм с похожим или таким же названием. Прямой перевод в этом случае привел бы к тому, что зрители смешивали бы этот новый фильм с тем, который уже им известен, который можно приобрести для просмотра дома. В связи с этим никто не пошел бы в кино, так как зачем другой раз смотреть уже виденное?

Хорошим примером для представления влияния номенклатурной функции на конечную форму названия является фильм *The Bone Collector,* который был переведен как *Власть страха.*

The Bone Collector / Kolekcjoner kości / Власть страха

Мотивацией выбора переводчиком данного варианта было то, что точно такое название было у фильма с Рутгером Хауэром, вышедшего в России на видеопленках. По этой причине прокатчики решили переименовать *Сборщика (собирателя) костей* во *Власть страха*, для того чтобы избежать неизбежной путаницы. Не следует также забывать, что до тех пор, пока фильм в США находится в стадии разработки, у него бывают промежуточные названия, которые могут использоваться переводчиками. Прокатчики иногда выбирают какое-нибудь не окончательное название и начинают работать с ним, создавая конечную форму перевода. Между тем создатели фильм переименовывают, но уже поздно, и фильм идет в прокат за границу под подготовленным ранее названием.

The Unsaid / Milczenie / Грехи отца

С первого взгляда могло бы казаться, что данный перевод является интерпретацией, однако у фильма *The Unsaid* были еще два названия: *Sins of the Father* (США) (рабочее название) и *The Ties That Bind* (США) (оригинальное название сценария), первое из которых, было использовано русскими переводчиками как подлинник. Стоит обратить внимание на то, что в данном случае переводчик использовал прямой перевод, хотя при сопоставлении киноназваний могло бы казаться, что эти названия не имеют ничего общего.

Таким образом, нельзя считать все переводы, не совпадающие по форме или значению с оригинальным названием, переименованием или интерпретацией, так как они могут быть связаны с одним из рабочих вариантов названия.

в) ИГРЫ СЛОВ — это словосочетания, у которых, помимо прямого смысла, есть другой, непосредственно связанный с ассоциациями, понятными лишь данному национально-культурному кругу. Людям, живущим в одной стране, что-то одно может быть понятно и вызывать у них смех, что-то другое – нет, так же как общими могут быть такие переживания и чувства, как страх, героизм, гордость и пр. Переводчики, особенно в польском кинопереводе, учитывают этот фактор, пытаясь использовать в переводе такие слова и словосочетания, которые могут привлекать внимание потенциальных зрителей, а кроме того, будут у них вызывать желаемые ассоциации и реакцию.

В польском переводе, игры слов используются чаще всего при переводе названий комедий, например:

Monster-in-Law / Sposób na teściową / Если свекровь – монстр

Вторая часть названия *-in-law* представляет немалую трудность для перевода. В английском языке этот элемент может сочетаться с целым рядом подобных образований, кроме *mother-in-law*, что обозначает тещу или свекровь: *father-in-law* — тесть, свекор, *brother-in-law* — брат мужа или жены, *sister-in-law* — сестра мужа или жены и т.п. Без знания содержания на русский язык это можно было бы перевести и как тещу, и как свекровь. После знакомства с ним в русском переводе появилась *свекровь – монстр.* Однако для польского языка такое соединение *teściowa – potwór* звучало бы странно. Название же типа *Kiedy teściowa jest potworem* было бы слишком длинным и не вызывало бы у зрителей ассоциаций, связанных с комедией. Поэтому переводчики решили назвать этот фильм более увлекательным образом, выбрав характерное для польского восприятия клише *Sposób na kogo, co – na teściową. Sposób na...* ассоциируется с борьбой с насекомыми, крысами или другими вредителями, в соединении его с существительным, обозначающим тещу, появляется игра слов, которая воспринимается как борьба с тещей, оказывающейся вредителем. Такое переименование предполагает у зрителей желание посмотреть этот фильм, а кроме того, указывает на то, что это комедия.

Приведенный пример указывает на то, что польскими зрителями, особенно мало знакомыми с английским языком, хорошо воспринимаются названия, основанные на переименовании. Хорошо также, когда они вызывают какие-то ассоциации и указывают на то, что это не просто придуманное переводчиком название, которое не имеет ничего общего с оригиналом, а такое, в котором содержатся признаки чего-то нового, свежего и указывающего на жанр. Дополнительным плюсом является и то, что

название учитывает особенности чувства юмора и вкусы общества, на чем будет основана следующая подгруппа.

г) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОСОБЕННОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Долгое время в польском обществе темы, связанные с сексуальной жизнью, публично избегалась. Прямо и открыто говорить на эти темы считалось неприличным, в связи с чем на телевидении, в газетах и по радио нельзя было увидеть и услышать что-нибудь из этой сферы. Однако то, что избегается, обходится и запрещается, вызывает, как известно, особенный интерес. Это и стало одной из причин того, что переводчики решили использовать слова и словосочетания, вызывающие у зрителей ассоциации, связанные с сексом и любовью.

Подобного рода лексика используется особенно часто тогда, когда речь идет о переводе названий романтических комедий или мелодрам. Такой подход дает прокатчикам возможность, сосредоточивая внимание зрителей на фильме, направлять их восприятие в русло определенных жанров, о которых уже говорилось.

Хорошим примером такого перевода является общеизвестное и много раз цитированное название фильма *Dirty Dancing*.

Dirty Dancing / Wirujący sex / Грязные танцы

В данном примере русский переводчик использовал прямой перевод, польский, в свою очередь, решил перевести это название при помощи переименования. Это обусловлено тем, что прямой перевод *Brudny taniec* не был бы привлекательным, а тем более интересным. В то время как *Wirujący sex* не только интересен, он вызывает у зрителя желание посмотреть фильм хотя бы для того, чтобы узнать, где и как этот секс *вращается*. Думается, что прокатчики добились цели — вызвали у зрителей интерес и не оставили их равнодушными к фильму и его названию. Подтверждением этого является то, что практически каждый поляк знает этот фильм и может говорить о нем, хотя его название часто поддается критике и приводится как пример перевода пустого и неудачного.

Прокатчики хорошо знают, что люди, которым надоели будни, которые сосредоточены на своих проблемах, хотят смотреть фильмы легкие, настраивающие оптимистически и помогающие отдохнуть. И хорошо, когда эти признаки сопутствуют переводам названий комедий, например:

10 things I hate about you / Zakochana złośnica / 10 причин моей ненависти

Прямой перевода этого названия – *10 rzeczy których w Tobie nie lubię* – был бы слишком длинным и потому вызывал бы ощущение странное. Кроме того, такой перевод не содержит признаков, предполагающих комизм. По этой причине переводчики

использовали переименование, указывающее на то, что это романтическая комедия. Желаемый результат был достигнут благодаря тому, что разговорное слово *złośnica,* используемое чаще всего в ироническом и осуждающем контексте, в соединении с *zakochana*, вызывает соответствующий эффект. Зритель понимает, что главной героиней будет юная особа с тяжелым характером, которая в кого-то влюбится. Такого рода представления позволяют намекнуть на содержание фильма, указав одновременно на его жанр.

д) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УСТОЙЧИВЫХ И ПОЛУУСТОЙЧИВЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ

В польских переводах часто можно встретить устойчивые и полуустойчивые словосочетания, которые привычны, а потому легко запоминаются, вызывая желаемые ассоциации. Благодаря этому у зрителей возникает желание посмотреть фильм, чтобы узнать, что нового может содержать общеизвестная и широкоупотребительная фраза. Например:

Life or Something like that / Co za życie / Жизнь или что-то вроде того

Название в прямом переводе – *Życie lub coś w tym stylu*, во-первых, было бы слишком длинным, а во-вторых, у него не было бы значения, которое бы напоминало что-нибудь и с чем-нибудь ассоциировалось. По этой причине переводчик взял в качестве названия фразу из разговорного языка, используемую для восклицания и выражения недовольства жизнью, когда жизнь не складывается так, как бы хотелось. Благодаря этому у зрителей возникает интерес к жизненным проблемам персонажей, представляемым комедией.

Во всех этих переводах важно то, что названия легко запоминаются, а появляющиеся ассоциации отсылают зрителя к чему-то хорошо известному, понятному и общепринятому.

е) ЗАМЕНА

Этот способ перевода во многом совпадает с интерпретацией, так как название, создающееся на его основе, не имеет ничего общего с оригиналом. Однако в отличие от интерпретации при замене важна не интригующая функция названия, а предотвращение возможности его неправильного понимания. Предлагаемое новое название при этом опирается, как правило, на содержание фильма. Примером такого рода может быть следующее название:

Blue Crush / Błękitna fala / Голубая волна

В прямом переводе *Blue Crush* могло бы звучать как *Błękitna (Niebieska) katastrofa,* что вызывало бы ассоциации, связанные с небом — с авиакатастрофой.

Благодаря замене переводчики достигли того, что название содержит представление о воде — уточнение места действия и направление мыслей зрителя в желаемую сторону. Такой перевод позволяет, в какой-то степени, представить содержание фильма, хотя лишает название идеи катастрофы.

Адаптированный перевод, таким образом, как можно было бы предполагать, осуществляемый переводчиками случайно, в действительности нередко является результатом определенной стратегии, а переименования, которые с первого взгляда не имеют ничего общего с оригиналом, на самом деле имеют свой собственный и четко направленный смысл.

Библиография

Монографии (книги и брошюры):

1. Duszak A., Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 1998, 385 s.
2. Hejwowski K., Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu, Wyd. PWN, Warszawa, 2007, 200 s.
3. Бархударов Л.С., Язык и перевод, Москва, 1975, 236 с.

Статьи в сборниках:

1. Balcerzan E., Czym jest nieprzekładalność - faktem praktyki translatorskiej czy zamyśleniem teoretyków?, W: Przekład artystyczny a współczesne teorie translatologiczne. Wyd. Śląsk, Katowice 1998, s. 57-71
2. Berezowski L., Skąd się biorą polskie tytuły amerykańskich filmów?, W: Przekładając nieprzekładalne, tom 2, pod red. Kubińskiej O. i Kubińskiego W., Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 313-323
3. Jarniewicz J., Przekład tytułu: miedzy egzotyką a adaptacją, W: Przekładając nieprzekładalne, pod red. Kubińskiej O., Kubińskiego W. i Wolańskiego T.Z., Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2000, s. 477-483
4. Rudolf K. F., O przekładalności tytułów, W: Przekładając nieprzekładalne, pod red. Kubińskiej O., Kubińskiego W. i Wolańskiego T.Z., Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2000, s. 85-489

Статьи в журналах:

1. Бузафий Д.М., Хоть горшком назови?, W: Мосты №1 (5) 2005

Материалы в *Internet:*

1. Рогов В., О переводе заглавий, http://magazines.russ.ru/inostran/1998/4/rogov-pr.html [2010.03.01]
2. Комиссаров В.Н., Теория перевода, http://www.englspace.com/dl/details/komissarov.shtml [2010.02.28]
3. Паршин А., Теория и практика перевода, http://www.teneta.ru/rus/pe/parshin-and_teoria-i-praktika-perevoda.htm [2010.02.28]

Вия Сядро

СТЕРЕОТИП КАК СПОСОБ ПОЗНАНИЯ МИРА В КНИГЕ И. А. ГОНЧАРОВА "ФРЕГАТ ПАЛЛАДА"

Abstract
Theme: Stereotype as the World's Cognitive Technique in I. Goncharov's (1812 – 1891) Book *Frigate "Pallada"*. This paper is dedicated to the stereotypic concepts and their role in the making of an artistic image in a travel genre work. In the book *Frigate "Pallada"* there is described everything that was seen and felt during the trip to Japan and back to Russia. In the 19th century the book was perceived as the gaze in a little known world with the eyes of an observant and talented writer. For the 21st century readers these descriptions are a wonderful literary language model and a manual in decoding the "unfamiliar" by grounding or overcoming stereotypes. In the paper there are mentioned the most frequently used techniques in decoding the unfamiliar. In order to understand the unknown, sometimes even hostile world scene I. Goncharov used such oppositions like seemed – turned out, own – unfamiliar, as well as the methods of defamiliarization and contrasting. As a result a peculiar artistic space was formed. This book reveals the writer as a talented prosaist with the poet's soul.
Ключевые слова: *стереотип, повествователь, оппозиции казалось – оказалось, свой – чужой, приём остранения и метод контрастов.*

Книга И. А. Гончарова «Фрегат "Паллада"» была опубликована в 1856–1857 гг., а в 1858 г. вышло отдельное издание. При жизни Гончарова она выдерживает восемь изданий: ни один роман Гончарова не переиздавался так часто. Для русского девятнадцатого века это настоящий бестселлер. По жанру эта книга определена как путевые очерки, в которой повествователь изложил свои впечатления от морского плавания.

И. А. Гончаров создал яркий и проникновенный образ повествователя отчасти благодаря собственному опыту путешествия на фрегате. В октябре 1852 года в жизни Гончарова случилось важное событие: он стал участником кругосветного путешествия на парусном военном корабле — фрегате «Паллада» — в качестве секретаря начальника экспедиции вице-адмирала Путятина. Она была снаряжена для инспекции русских владений в Северной Америке — Аляски, принадлежавшей в ту пору России, а также для установления политических и торговых отношений с Японией. Экспедиция продолжалась почти два с половиной года. Маршрут экспедиции - Англия, мыс Доброй Надежды, Ява, Сингапур, Гонконг, Япония, Китай, Ликейские острова, Филиппины, обратный путь через Сибирь. В произведении рассказчик описывает тот же маршрут. Книга в России XIX века была воспринята как выход писателя в большой и плохо знакомый русскому читателю мир, увиденный пытливым наблюдателем и описанный острым, талантливым пером. А для читателя XXI века эти очерки являются примером прекрасного литературного языка, примером умения глубокого «вглядывания» в окружающий мир, а также прекрасном пособием по раскодированию «чужого» пространства через подтверждение или преодоление стереотипов.

Стереотип (stereotypes) - это односторонний, преувеличенный и, как правило, основанный на предубеждениях взгляд, свойственный социальной, этнической группе или классу.

В научный обиход понятие «социальный стереотип» было введено Уолтером Липпманом, который рассматривал его как упорядоченный, схематичный, детерминированный культурой образ (или «картинку») мира в голове человека (Васильева 1988: 1).

Исследуемый материал условно разделен на три категории: люди, природа и «явления бытия». Условно потому, что данные реалии часто у автора пересекаются и взаимодействуют.

Перед читателем предстаёт экзотическая картина мира, которая при использовании различных приёмов и способов усваивается, из неизвестной и непонятной становясь более объяснимой. Далее будут рассмотрены некоторые стереотипные представления, в том числе национальные, гендерные, а также рассмотрены варианты преобразования незнакомого в знакомое.

В большинстве случаев автором предлагаются те или иные сложившиеся в сознании путешественника (и следившего за его странствиями читателя) представления о различных реалиях окружающего пространства, затем при помощи различных способов предпринимается попытка их преодоления.

Один из вариантов, когда герой делает открытия, которые опровергают его прежние представления - это ситуации открытия, которые в наиболее полном виде были представлены в поэтике прозы середины 80–х XIX века годов у Чехова и рассмотрены В. Б. Катаевым. Переход повествователя «к новому видению жизни», а значит и к преодолению стереотипов, «можно обозначить при помощи оппозиции казалось – оказалось» (Катаев 1979: 21). Но определённые намётки на данную схему можно найти и у Гончарова:

- «я думал – пауки или стоножки, а это оказались раки…» (Гончаров 1986: 238).
- «Я думал, что исполнится наконец и эта моя мечта — увидеть необитаемый остров; но напрасно: и здесь живут люди, конечно всего человек тридцать разного рода Робинзонов, из беглых матросов и отставных пиратов» (Гончаров 1986: 237).

Гончаров в описаниях дальних стран часто использует архетипичную оппозицию ***свой – чужой.*** Архетипы вообще являются базой для категоризации явлений объективной реальности, построения стереотипов. «Дуальная оппозиция «свой

– чужой» лежит в основе многих человеческих отношений, в том числе и этнических» (Салеева).

Этот способ борьбы со стереотипами совершенно не нов, потому что оппозиция *свой – чужой* одна из основных семантических оппозиций в народной культуре.

Оппозиция «свой - чужой» предполагает осмысление культурно-«чужого» на фоне «своего». «Чужому» придается характер доступного, «личного», при этом, в той или иной степени, достигается относительное приближение, понимание и освоение «чужого».

В ракурсе данной оппозиции выбраны следующие аспекты:

- переосмысление экзотического через сопоставление со своим;
- восприятие национальных традиций (кухня, обычаи и т.д.);
- интерпретация внешнего вида людей;
- особенности межличностного общения.

Выбор именно этих компонентов обусловлен количественным фактором, так как в тексте Гончарова им уделяется наибольшее внимание.

Повествователь ещё в начале путешествия обозначает этот метод освоения чужого пространства: «Увижу новое, чужое и сейчас в уме прикину на свой аршин. Я ведь уж сказал вам, что искомый результат путешествия — это параллель между чужим и своим. Мы так глубоко вросли корнями у себя дома, что, куда и как надолго бы я ни заехал, я всюду унесу почву родной Обломовки на ногах, и никакие океаны не смоют ее!» (Гончаров 1986: 54).

Рассматривая варианты переосмысления чужого через свое можно проследить гамму чувств от боязни к восхищению, и далее к скуке и тоске по родному: «..всё странно, ново: что шаг, то небывалое для нас» (Гончаров 1986: 267).

После таких констатаций следуют попытки уложить «чужое» в «свою полочку»: «Утром рано стучится ко мне в каюту И. И. Бутаков и просовывает в полуотворенную дверь руку с каким-то темно-красным фруктом, видом и величиной похожим на небольшое яблоко» (Гончаров 1986: 199), «Ананасы лежали грудами, как у нас репа и картофель, — и какие!» (Гончаров 1986: 199).

А при описании такого экзотического фрукта, как ананас происходит воздействие на знакомые вкусовые ощущения: «Верхушку ананаса срезывают здесь более, нежели на вершок, и бросают, не потому, чтоб она была невкусна, а потому, что остальное вкуснее; потом режут спиралью, срезывая лишнее, шелуху и щели; сок течет по ножу, и кусок ананаса тает во рту» (Гончаров 1986: 210).

Примечательно всё-таки то, что в конце путешествия повествователь делает следующий вывод: «я хотел бы перенести эти желания и надежды в сердца моих читателей — и — если представится им случай идти (помните: “идти”, а не “ехать”) на корабле в отдаленные страны — предложить совет: ловить этот случай, не слушая никаких преждевременных страхов и сомнений. <...> Дальнее плавание населит память, воображение прекрасными картинами, занимательными эпизодами, обогатит ум наглядным знанием всего того, что знаешь по слуху. <...> И этого всего потом из памяти и сердца нельзя выжить во всю жизнь; и не надо — как редких и дорогих гостей» (Гончаров 1986: 576).

Это значит, что чужой мир не такой страшный и надо его познавать, чтобы совершенствовать своё мировоззрение. Этот вывод может служить показателем пафосам всего произведения.

Интересен также используемый Гончаровым приём остранения. Этот приём подробно описан в статье В. Шкловского «Искусство как приём»: «И вот для того, чтобы вернуть ощущение жизни, почувствовать вещи, для того, чтобы делать камень каменным, существует то, что называется искусством. Целью искусства является дать ощущение вещи, как видение, а не как узнавание; приемом искусства является прием „остранения“ вещей и прием затрудненной формы, увеличивающий трудность и долготу восприятия, так как воспринимательный процесс в искусстве самоцелен и должен быть продлен; искусство есть способ пережить деланье вещи, а сделанное в искусстве не важно» (Шкловский 1983: 63). Или как иначе он сформулировал эту мысль, «целью образа является не приближение значения его к нашему пониманию, а создание особого восприятия предмета, создание „виденья“ его, а не „узнаванья“» (Шкловский 1983: 68).

Таким приёмом пользовался при описании всего экзотического и Гончаров. Это благодарный способ, как незнакомое сделать знакомым. Вот, например, описание банана: «Тут на дверях висела связка каких-то незнакомых мне плодов, с виду похожих на огурцы средней величины. Кожа, как на бобах — на иных зеленая, на других желтая. «Что это такое?» — спросил я. «Бананы», — говорят. «Бананы! Тропический плод! Дайте, дайте сюда!» Мне подали всю связку. Я оторвал один и очистил — кожа слезает почти от прикосновения; попробовал — не понравилось мне: пресно, отчасти сладко, но вяло и приторно, вкус мучнистый, похоже немного и на картофель, и на дыню, только не так сладко, как дыня, и без аромата или с своим собственным, каким-то грубоватым букетом. Это скорее овощ, нежели плод, и между плодами он — parvenu*»

(*выскочка)

(Гончаров 1986: 73).

Иногда при описании реалий автор не называет их, таким образом ещё более остраняясь от предмета описания: «Добрый Константин Николаевич перепробовал, по моей просьбе, все фрукты и верно передавал мне понятие о вкусе каждого. “Это сладко, с приятной кислотой, а это дряблый, невкусный; а этот, — говорил он про какой-то небольшой, облеченный красной кожицей плод, больше похожий на ягоду, — отзывается печеным луком” и т. д.» (Гончаров 1986: 225).

Встречается в произведении ситуации преодоления стереотипов с использованием контрастов. О применении контрастов Гончаровым во «Фрегате «Паллада»» упоминает В. Шкловский в статье «И. А. Гончаров как автор «Фрегата «Паллада»», в которой он говорит, что «умышленно сдержанный Гончаров со своим вниманием к мелочам увеличивает яркость картины» (Шкловский 1955: 223).

Автор в путешествии подметил некоторые несоответствия названия и сути описываемого предмета: «Полюбовавшись на скалистый угрюмый утес, составляющий северную оконечность острова, мы пустились далее и вышли в Тихий океан. Тихий! Сколько раз он доказывал противное бедным плавателям, в том числе и нам, как будто мы выдумали ему это название!» (Гончаров 1986: 232).

Часто Гончаров подчеркивает контраст природы северной и южной. Это сравнение не всегда бывает в пользу второй: «Что за виды! Какой пламенный закат! Какой пожар на горизонте! В какие краски оделись эти деревья и цветы! Как жарко дышат они! Ужели это то солнце, которое светит у нас? Я вспомнил косвенные, бледные лучи, потухающие на березах и соснах, остывшие с последним лучом нивы, влажный пар засыпающих полей, бледный след заката на небе, борьбу дремоты с дрожью в сумерки и мертвый сон в ночи усталого человека — и мне вдруг захотелось туда, в ту милую страну, где... похолоднее» (Гончаров 1986: 220).

При использовании контрастов иногда рассматриваются и более глубокие жизненные вопросы: «“Что это за люди?” — спросили. “Солдаты”, — говорят. Солдаты! Нельзя ничего выдумать противоположнее тому, что у нас называется солдатом. Они, от старости, едва стояли на ногах и плохо видели. Седая косичка, в три волоса, не могла лежать на голове и торчала кверху; сквозь редкую косу проглядывала лысина цвета красной меди» (Гончаров 1986: 258).

Таким образом, рассмотрены наиболее употребляемые в данном произведении способы раскодирования неизвестного, варианты преодоления стереотипов. В осмыслении незнакомой, иногда даже экзотической картины мира Гончаров использовал такие оппозиции, как *казалось – оказалось, свой – чужой,* а также приём

остранения и метод контрастов. В результате создан своеобразный, именно гончаровский художественный мир. Своеобразие прозаика с душой лирика в способности отобразить этот мир произведения цветущим, звенящим, благоухающим, таинственным и комфортным. В. Шкловский в статье отмечал умение Гончарова пользоваться «ассоциациями живописными, как своеобразный живописец, работающий контрастами» (Шкловский 1955: 255).

Способность видеть окружающий мир в светлых красках тем более удивительна, что в статье Б. М. Энгельгардт «Фрегат «Паллада»» изложена версия истинного путешествия как наисложнейшего испытания. В статье подробно описаны все тяготы настоящей экспедиции и подтверждается мысль о том, что Гончаров превратил «исполненную опасностей, трудов и лишений экспедицию в приятную прогулку по трём океанам» (Гончаров 1986: 759).

Библиография

1. Васильева Т.Е. *Стереотипы в общественном сознании.* http://psyfactor.org/lib/stereotype5.htm
2. Гончаров И. А. (1986) Фрегат «Паллада». Ленинград.
3. Катаев В. Б. (1979) Проза Чехова: проблемы интерпретации. Москва.
4. Салеева Д. А. *Учёт стереотипов как условие повышения эффективности межкультурной коммуникации. http://www.ksu.ru/fil/kn1/win/kn1_28.h*tm
5. Шкловский В. Б. (1955) Заметки о прозе русских классиков. *Советский писатель* Москва*, с. 223-245.*
6. Шкловский В. Б. (1983) О теории прозы. Москва.

Мария Жилинская

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПРЕДИКАТОВ В РУССКИХ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Abstract
The article considers grammar essence of predicates in Russian impersonal sentences. Predicative adverbs were described from the structural side including the meaning of state in the Academic Grammar-70. These are impersonal sentences in their traditional meaning.
According to G.Zolotova all considered models formed by predicative conjugation of the name of the sign carrier with associated word with –o at the end are two-component ones. Their correlation with two-component sentences is well-grounded, because it allows establishing the presence of semantic relations in the sentence such as "defined – defining". But this method has got some disadvantages. G.Zolotova considers these models as two-component sentences with personal subject actualization.
Ключевые слова: *предикативные наречия, категория состояния, модально-временная парадигма, семантический субъект, семантико-структурная схема предложения.*

Причины существования и функционирования безличных конструкций в системах различных языков давно служат предметом споров лингвистов и лингвокультурологов. Особенно много написано о пристрастии русских к бесподлежащным и безличным способам выражения типовых значений.

Вопрос о семантическом субъекте и способах его выражения в русском языке затрагивался в работах многих исследователей: Н.Д.Арутюновой, В.В.Виноградова, Гухмана, Г.А.Золотовой, С.Кацнельсона, Н.Ю.Шведовой.

Со структурной стороны предикативные наречия были описаны в Академической грамматике –70. В традиционном понимании это безличные односоставные предложения. АГ-70 характеризует безличными такие односоставные предложения, в которых главный член в форме безличного глагола (а также в безлично употребленной форме личного глагола) или в форме предикативного наречия выражает «проявление процессов или состояний, которые либо вообще не зависят от активного деятеля, либо исходят от субъекта (активного деятеля, обозначаемого формой косвенного падежа имени» (Грамматика 1970: 28).

АГ-70 описывает разные безличные предложения, в том числе со значением состояния (окружающей среды и живого существа), а также безличные предложения, главный член которых выражен предикативным наречием. Это предикатные слова, по форме совпадающие с наречиями или представляющие собой застывшие формы имен существительных, обозначающие состояние или имеющие значение долженствования, необходимости, возможности и т.п.

В традиционном понимании безлично-предикатные слова делятся на следующие группы:

- слова, совпадающие по форме с наречиями на -о и обозначающие состояние живого существа и окружающей среды:

стыдно, скучно, холодно, жарко;

- слова, совпадающие по форме с наречиями на -о со значением возможности, долженствования, необходимости:

можно, нужно, надо, необходимо;

- слова, совпадающие по форме с именами существительными в именительном падеже и обозначающие состояние:

грех, лень, недосуг, пора.

К этой же группе по значению по форме относятся предикативные слова наречного происхождения: *негде, некогда* (в значении «нет времени»), *незачем, некуда*, оформляющие безличные предложения только в сочетании с инфинитивом или при его подразумевании. Все эти слова могут быть названы предикативными наречиями. С точки зрения традиционной грамматики различие форм безличных предложений опирается в значительной степени на различие предикативных слов, выступающих в роли главного члена этих предложений.

При формальном, омонимичном сходстве некоторым лексико-грамматическим группам таких слов свойственны определенные функционально-смысловые различия. Словообразовательно такие слова мотивированы прилагательными (*хороший-хорошо, злой-зло, глупый-глупо, грустный-грустно*). Формант -о вступает (или не вступает) в различные парадигмы и, в зависимости от этого, квалифицируется как флексия или суффикс. Рассмотрим примеры.

Теплый $\Longrightarrow$ тепло

1) Сонное тепло охватило его; нет тепла; привык к теплу; наслаждается теплом; мечтает о тепле; сидит в тепле

(субстантивный тип слов на -о демонстрирует падежную парадигму);

2) Жилище тепло и уютно; речь тепла и сердечна; слова теплы и сердечны

(тип слов показывает парадигматические изменения адъективного типа слов по родам и числам, хотя позиции кратких прилагательных еще до конца не выяснены в системе русского языка);

3) Натопили комнату тепло; Его встретили тепло;

4) В доме тепло; на солнце тепло; на душе тепло;

5) Детям тепло;

6) Жить у бабушки было тепло и весело.

Различия в характере неизменяемых групп слов (3-6) обсуждались в русистике на протяжении нескольких десятилетий. Л.В.Щербой была выдвинута, а В.Виноградовым доказательно развита мысль о том, что слова групп 4-6 представляют собой особую часть речи – категорию состояния, с присущей ей, в отличие от наречий (группы 3), синтаксической функцией предиката. Поддержанное многими специалистами это мнение все же не стало общепризнанным: школьная и академическая грамматики продолжают рассматривать слова категории состояния в рамках наречий, лишь попутно отмечая их семантические и синтаксические особенности.

Это может быть оправдано методическими выгодами, но упрощенность изложения оборачивается потерями в осмыслении, теоретическом и практическом, определенного массива синтаксических конструкций, активно используемых в разных сферах современной речи.

Слова группы 1 противостоят всем другим со значением субстантивности, и вещественной, и отвлеченной (ср.*наживать добро - делать людям добро*). Все другие группы представляют значения признаковые. Признаковые слова на -о объединены и способностью к представлению признака в сравнительной или превосходной степени.

Признаковые слова, называющие душевные качества, могут означать, что названное качество либо испытывается субъектом, либо выражается во взгляде (*весело, уныло, скучно, мрачно, равнодушно*).

Значение душевного качества граничит с состоянием, и многие слова из этого ряда выступают предикатами не только как краткие прилагательные при номинативном субъекте, но и как категория состояния (предикатив) при дативном субъекте:

Мне(ему) радостно, весело, скучно, тревожно, неспокойно.

Но нельзя сказать: *мне мрачно, равнодушно*. Слова данного ряда не сопрягаются с дательным субъекта состояния потому, что в них сильнее значение качества, чем значение состояния. Душевные состояния людей переменчивы; если состояния радости, уныния, тревоги возникают обычно как каузированная реакция, то качества смелости, злости, жадности, жестокости не детерминированы каузативным состоянием.

С другой стороны, в категорию состояния входят те признаковые слова, которые изначально обозначают состояние как каузированную реакцию и не соотносительны непосредственно с названиями качества, например:

Ему обидно, стыдно, совестно, боязно, завидно, тягостно, мучительно.

Категории состояния принадлежат и два ряда слов:

- обозначающих физическое состояние лица, испытываемое им под воздействием внешних обстоятельств:

Ему холодно, голодно, зябко, тошно, душно, тяжело, жарко, тесно, неудобно…

- называющих состояние природы, среды, пространства:

Здесь (вокруг, за окном) ветрено, влажно, грязно, слякотно, скользко, снежно, солнечно, вьюжно, туманно, морозно, знойно, шумно…

По Г.А.Золотовой все рассмотренные модели, образованные предикативным сопряжением имени носителя признака (в именительном, дательном или в одной из локативных синтаксем) с признаковым словом на -о, двукомпонентны, безглагольны; модально-временную парадигму формируют с помощью связки *быть* или вспомогательных, неполнознаменательных глаголов *стать, становиться, делаться*:

Ей скучно, было, будет, станет скучно.

На дворе сыро, туманно, было туманно, станет сыро.

Датив личного носителя состояния и локатив предметно-пространственного носителя состояния в конкретных текстах нередко опускаются ввиду смысловой избыточности. Школьная грамматика, не различая языковую модель и ее речевую реализацию, принимала этот контекстный или ситуативный эллипсис за основание трактовать подобные предложения как одностоставные.

Обратимся к тем языковым явлениям, осмысление которых поставило вопрос о семантическом субъекте в противоположность субъекту грамматическому, предикату.

В круг подобного рода явлений мы включаем конструкции типа:

- *ему нездоровится, ему холодно;*
- *с ним плохо, ему радостно.*

Если первые из перечисленных конструкций издавна привлекали к себе внимание, то другие сравнительно недавно оказались в поле зрения исследователей. Каковы же общие соображения, к которым приводит наблюдение над данным языковым материалом:

- во-первых, в русском языке существует ряд бесподлежащных конструкций, в которых ощущается расчленение на два состава (на основе отношения «определяемое – определяющее», отношения, которое характерно для подлежащных конструкций;
- во-вторых, тот компонент, который при наличии подобного членения оказывается «определяемым», выражен косвенным падежом имени и обычно занимает в предложении первое место;

- в-третьих, круг таких конструкций широк, что является «одной из специфических черт русского синтаксиса».

Соотнесение такого «определяемого» в косвенном падеже с подлежащим мы встречаем еще у Ф.И.Буслаева. Он отмечал синонимический параллелизм таких конструкций: *«мне хочется» - «Я хочу»;*

«слышно музыку» - «слышна музыка».

Сюда же Ф.И.Буслаев относит и обороты, которые он рассматривает как «безличный с родительным подлежащего» (Шахматов 1971: 292).

Неразличению уровня грамматической организации предложения и уровня его семантической структуры посвящен ряд работ А.А.Шахматова. По структуре предложения типа *Ему невесело. Ему нездоровится* являются в традиционном понимании односоставными, однако между компонентами складывалось отношение «определяемое – определяющее», характерное для двусоставных предложений.

А.А.Шахматов выделил такие предложения в особый тип двучленных односоставных предложений, в которых «главный член выражен сочетанием безличной формы глагола с родительным падежом существительного» (Шахматов 1971: 125).

Наречия выступают в качестве сказуемых, как правило, в безличных предложениях, где субъект либо отсутствует («*на улице холодно*»), либо выражен грамматически не как подлежащее, в именительном падеже, а как косвенное дополнение, в дательном падеже («*мне холодно*»). Академик В.Виноградов выделяет предикативные (сказуемостные) наречия и ряд других слов (не глаголов), используемых в предикативной функции, в особую часть речи «категорию состояния как новую для русского языка, но очень активно развивающуюся часть речи» (Виноградов 1972). К категории состояния относятся, в частности, наречия на -о, имеющие формы времени, служащие для выражения сказуемых в безличных предложениях и обозначающие психическое или физическое состояние: *весело, грустно, смешно, тревожно, светло, темно, жарко, холодно, больно*…

Попытки признать подлежащим родительный падеж имени в предложениях существуют и в современной литературе. Важную роль для понимания природы предиката и субъектных косвенных падежей сыграли работы Г.А.Золотовой по функциональному синтаксису русского языка. Она среди предикативных наречий выделяет просто оценочные (*хорошо, приятно*).

Соотнесение с подлежащной конструкцией для доказательства «субъектности» того или иного компонента характерно для современных работ: семантическая

идентификация предложения с двусоставным (с теми же корневыми лексемами) практически служит средством установления субъектного значения у того или иного компонента.

Соотнесение с двусоставным предложением не лишено оснований, так как позволяет установить наличие в предложении семантического отношения «определяемое – определяющее», но этот метод имеет ряд недостатков. Пользоваться таким методом затруднительно из-за словообразовательных и стилистических причин.

Ср. *Его лихорадит.* *Его тошнит.*

У него лихорадка. *У него тошнота.*

Он в лихорадке. *Он …*

Во многих случаях мы признаем субъектность распространителя, исходя из типа соотношения, а не из возможности конкретного соотношения с двусоставным предложением.

Возникает вопрос при сравнении следующих предложений:

На улице холодно. *Мне холодно*.

В синтаксическом плане Г.А.Золотова рассматривает в предложении «*На улице холодно*» компонент *на улице* как пространственный субъект – носитель признака, что является отображением состояния внешней среды и оценкой этого состояния субъектом. А в предложении «Мне холодно» «мне» является личным субъектом в форме косвенного падежа. В данном случае семантико-структурная схема предложения такова:

На улице мне(ему) холодно.

Это предложение с актуализацией пространственного определителя или личного субъекта. «*Холодно (жарко, душно)»* отображает восприятие человеком. С точки зрения семантической структуры в подобного рода предложениях должно присутствовать и то, и другое. В случае отсутствия/присутствия того или иного компонента наблюдаем актуализацию.

Библиография

1. Арутюнова Н.Д. (1976) *Предложение и его смысл.* Москва: Наука.
2. Арутюнова Н.Д. (1998) *Язык и мир человека.* Москва: Языки русской культуры.
3. Виноградов В.В. (1958) *Из истории изучения русского синтаксиса.* –Москва: Издательство Московского университета.
4. Виноградов В.В. (2001) *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* –Москва: Русский язык.
5. *Грамматика русского языка* (1970). Москва: Издательство Академии наук СССР.

6. Золотова Г.А. (1971) *Очерк функционального синтаксиса русского языка.* Москва: Наука.
7. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. (2004) *Коммуникативная грамматика русского языка.* Москва: Издательство Института русского языка им.В.Виноградова.
8. Кокорина С.И. (1979) *О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке.* Москва: Издательство Московского университета.
9. Клобуков Е.В. (2010) *Морфологический класс неизменяемых (неспрягаемых) глаголов в русском языке.* В: *Русский язык: исторические судьбы и современность.* Труды и материалы. Составители М.Ремнева, А.Поликарпов. Москва: Издательство Московского университета.
10. Шахматов А.А. (1971) *Синтаксис русского языка.* Москва: Издательство ЛКИ.
11. Шведова Н.Ю. (1973) *О соотношении грамматической и семантической структуры предложения.* В кн.: *Славянское языкознание.* Москва: Наука.

Irēne Elksne-Geisler, Andra Elksne

LOCALITY, IDENTITY AND GENDER: LATVIAN SECOND WORLD WAR DISPLACED PERSONS AND TIES TO LATVIAN RURAL HEIMAT

Abstract
The notion of locality is central to scholarly discussions confronting the relationship between territory and identity. Indeed, contemporary discourse frequently encourages us to refine the concepts of "nation" and "collective belonging" relative to territory and cultural entity. This paper utilizes the lens of gender to explore and interpret oral history narratives of former Latvian refugees who fled Latvia in 1944/5, specifically in relation to concepts of locality and identity. It argues that Latvian displaced persons self-identified with the idea of a distinctive rural *Heimat*. Although this term is typically used as an aspect of German, Austrian and/or Swiss identity, we attempt to expand the current understanding of *Heimat* by applying it to Latvian history and culture. This paper finds that women in Latvian society, because of their social roles and gender constructs, even more so than men, identified with this concept as daughters, wives and future wives of *zemnieki*, a term which in Latvian culture is linked to land-ownership, implies a deep connection to the land, and has significant ties of historical importance as a builder of the Latvian nation. Additionally, we suggest that the presence of nostalgia in oral history testimonies is undeniably complex and significant.
Key words: *Nation, migration, diaspora.*

Benedict Anderson's influential concept of "imagined community" defines "nation" as imagined within limited boundaries, beyond which lie other nations (Anderson 1983). Yet, contemporary scholars such as John Borneman and Liisa H. Malkki assert that this definition of "nation" and "collective belonging" is in fact problematical specifically in connect to political and cultural entity and territory. Borneman discusses Germany as a country divided, and argues that the term "Heimat", loosely translated in English to "home", has a broader and more emotional meaning for Germans, that of habitat, locality, birthplace, homeland and native place. Borneman concludes that the quest for Heimat in Germany remains unattained long after the fall of the Berlin Wall (Borneman 1997: 93). Malkki focuses on nations dispersed, and addresses identity and territory reflected in language. She challenges official notions of nations as composed of sovereign, discontinuous units, and points to the consequences of territorializing concepts of identity with people classified as "displaced persons" and refugees. Malkki explains that the term "nation" in the English language is commonly referred to in other languages as "country", "land" and "soil". The expressions of emotion that tie individuals to soil and locality are significant in indicating loyalty to the nation and national identity (Malkki 1997: 57).

In 1945 an estimated 250,000 Latvians, more than a tenth of the country's population, in anticipation of a Soviet reinvasion fled war-torn Latvia to facilities in Germany, Austria, and other countries. Perhaps as many as 80,000 to 100,000 repatriated, yet approximately 120,000 Latvians remained in Western zones and later settled primarily in: Germany,

England, Sweden, Australia, Canada and the United States. In 1991 Latvia reestablished independence. At that time, out of 1 590 320 ethnic Latvians, as many as 205 000 resided outside of Latvia (Lumans 2006: 390-1); (Plakans 2007: 92). Today, 60 years after their flight out of this country, many former displaced persons and their descendents continue to live in their host countries. These individuals self-identify as Latvians and often hold dual citizenship which contests current definitions of "nation" as a fixed and bounded territory.

This paper utilizes the lens of gender to explore and interpret oral history narratives of former Latvian refugees who fled Latvia in 1944/5, specifically in relation to notions of locality and identity. It examines twenty testimonies: sixteen by women and four by men. The project supports John Borneman's concept of *Heimat*, as it relates to the shifts in territorial sovereignty since the Second World War. Further, it attempts to expand this understanding of *Heimat*, linked typically to German, Austrian and/or Swiss constructs of identity, by relating the concept to Latvian Second World War evacuees. We maintain that Latvian refugees who fled during the war self-identified with the notion of *dzimtene* or birthplace. Yet *dzimtene* in Latvian society more broadly signifies homeland or native place, and is arguably comparable to a Latvian rural Heimat. *Zemnieks* loosely translates in English to farmer, but literally means a "man of the soil." The profession and identity of a *zemnieks* in Latvian culture suggests a land-owner and implies a deep connection to the land – of being one *of* or *with* the land, and it has a significant tie of historical importance as a builder of the nation. This paper finds that women in Latvian society, largely due to their social roles and gender constructs, even more so than men, identified with this concept in their narratives describing themselves as daughters, wives and future wives of *zemnieki* and as mistresses of the homestead or *saimnieces.* At the same time, the presence of nostalgia in Latvian testimonies is undeniably complex, and important demonstrating loyalty and self-identity to the nation.

Both male and female informants initiated their introductions by situating themselves within a former time-honored socio-economic structure, a set of moral principles and way of life. They presented themselves with their year of birth, generally as the son or daughter of their father, and their father's occupation. Markedly, rural residents usually included the name of their home; Alma and Marta presented themselves as from Vidzeme's province, Jumurda's district; their home was called *Smauģēni.* Similarly, Auseklis' grew up in his family home *Greķēni* and Spodra in *Ezeriņi* (Auseklis, Elksnis 2009); (Alma Elksnis 2009); (Gendrikovs 2009); (Gulbis 2009). The practice of giving the name to one's home in an introduction stems from a time in pre-war rural Latvia when rural dwellings were not recognized by numbers but by names. This convention is still practiced in Latvia today. Yet, the tradition, seemingly performed for practical reasons, appears to have a reciprocal impacted on individual's sense

of belonging and identity tied to a place and a name rather than a number, and a long-established custom.

In Baltic Sea regional scholarship, just as the Estonians and Finns are usually coupled with seafaring and coastal fishing traditions, so are Latvians and Lithuanians represented as land-folk and agrarians (Bruggemann 2005: 62). According to the 1935 census, sixty-five percent of all Latvian workers claimed agriculture as their principle employment. This could be loosely compared to twenty-three percent urban vs. farm dwellers in the United States (Lobas & Meyer 2001: 108). This percentage may be in fact higher when considering the women in the population because Latvian women not only worked alongside their husbands in maintaining farms, but frequently managed the farmstead in their husband's absence such as during seasonal or wage work off the farm. Even women living in urban settings often planted kitchen gardens, and at times kept livestock. Īna describes her mother's family life on a farm outside of Grobiņa with her grandfather Fricis, grandmother Anna and seven brothers and sisters. Fricis worked as a railroad engineer. He was gone most of the year, and Ina's grandmother Anna took care of both the children and of the farm.

> Grandma was in charge of the farm. My mom said she got up very early in the mornings about five when the sun was coming up and she would go out and weed the garden before the children even got up… because it had to be done and when you have a half a dozen or eight children running around, you don't get much done anymore. She worked very hard. There is a lovely picture of her on her engagement day and she was a round faced, beautiful young lady. And then the next picture that we have is with Grandpa and Grandma and two of the children. And she is quite thin. She has worked very hard and it shows in her face (Pļaviņa 2009).

Annie *Anniņa* illustrates the typical role that one may expect of Latvian women in prewar years – that of a dutiful daughter in an agrarian family aspiring to be a wife and mother. She spent her childhood near Valmiera in northern Latvia and describes herself as a country dweller *lauciniece*. According to Annie, Latvia was especially lovely in the countryside when the fields were in bloom. Her family owned a herd of cattle and plowed the land with horses. Annie reminisces how life was good before the war. She eventually married her childhood sweetheart who was a neighbor boy. Annie remembers that her husband's family farm was in a very beautiful area on the banks of the river *Gauja* near the *Jumare's* river. Their home was also called the *Jumares.* It was especially beautiful there in the spring, when the bird-cherry trees *ievas* bloomed in all white blossoms. Annie states that if Latvia had not been occupied, she and her husband would have remained in Latvia, and she would most probably have become the mistress of the homestead or *saimniece* of her husband's

family farm. As a *saimniece*, Annie would have been responsible for the garden, the food preparation and organizing the various festivities, such as Midsummer's Eve *Jāņi* and *Mārtiņi* the fall harvest celebration (Vaseris 2009).

Keeping within patriarchal/patrilocal customs, Latvian pre-war society commonly considered males as breadwinners, while regarding females as homemakers or as appendages to the male in his given profession. In census surveys, men usually listed their own occupations as primary. Females affirmed, as explained by Marija Grauze: "I was supported by my husband" "*Es biju sava vīra apgādībā"* (Grauze 2009). However, Latvian women had diverse duties in this pre-war period, and they seemingly made varied choices in addition to the stereotypical role of a *saimniece.* Diāna refers to her mother as a *pagasta skolotāja* or civil parish teacher. Auseklis describes his mother as a teacher and his god-mother as a physician. Auseklis' mother Zelma worked as a schoolteacher before he and his brother were born, and continued to substitute teach on occasion, but for most of her life worked on the farm as the *saimniece.* Thus, although educated, Zelma assumed the role of wife and mother and the respected status of a *saimniece* after the birth of her children in order to work towards the prosperity of the family and the household. This practice of working before marriage appears not uncommon.

Latvians generally valued education highly for both boys and girls, although this fact could be easily overlooked, because of the tendency of informants to focus on the agrarian lifestyle in their reminiscences. Such as Marta, who lived in *Jumurda's* district, together with her parents and two younger sisters. Her home *Smauģēni,* Marta describes as a *vecsaimniecība,* literally an old-farmstead, but designating an arable farm already established before WWI. Marta and Alma attended Jumurda's elementary school, and Marta went on to *Madona's Ģimnāzija,* specializing in the Humanities and Social Sciences, where she studied Latin as well as a number of modern languages. Although drawn to academics from an early age, Marta refers to herself as a *saimniekmeita* [daughter of a *saimnieks*]. She expresses that her grandparents worked very hard to acquire and cultivate the land on which she grew up. They toiled to secure a future for the coming generations. She and her sisters came into the world as *saimniekmeitas,* and her grandparents passed away believing that the land would remain in the possession of their family (Gulbis 2009).

Marta's younger sister Alma recalls that she preferred work on the farm and chose this over academic endeavors, which seems to be the most common path for Latvian pre-war women. She found being productive in the barn and on the fields personally rewarding, and took pleasure in all expressions of nature, such as the flowering of fruit trees in the spring and the songs of *cīrulīši* [diminutive for skylark] in summertime. In her words: "I was young ...

and I found joy in everything. I worked in the barn, in the home and on the fields – I plowed and played". Characteristically, Latvian narratives are peppered with the diminutive word form to express feelings of warmth and sympathy such as *ganiņš* for shepherd, and especially in connection to nature and animals: *lopiņi* farm animals, *gotiņas* cows, and *sunīši* dogs (Alma Elksnis 2009).

Alma's husband Auseklis whom she only met and married after the war in America, aspired to be a farmer like his father, and to work side by side with him on the family farm. His childhood home *Greķēni* and the farmstead faced *Aizkraukles'* castle ruins, which Auseklis mentions very proudly. The river Daugava holds a cherished place in his heart. He remembers Daugava from the time he was a small child and cannot think of a more beautiful location on earth than by its shores. Auseklis was enrolled at Mežotne's Learning Institute where he studied agriculture and accounting in hopes of managing a large farm complex. It is certainly significant that Auseklis remembers being encouraged by a woman, his godmother who was herself a physician, to aspire to a higher vocation, yet still linked with agriculture (Auseklis Elksnis 2009).

Conclusion

Paramount in scholarly discussions challenging the relationship between territory and identity is the concept of locality. Agriculture was the chief profession in pre-war Latvia and a key component of Latvian self-identity. Latvian WWII émigrés, both men and women, connect affluence and success to land possession. Despite the severe economic and political turmoil of the 1920s and 1930s described by Baltic scholars, informants remember Latvia's peace years having offered individuals rewards for their hard work, hopes for the future, and an identity and a profession as a *zemnieks* or *zemniece.* Moreover, as Latvian women self-reflect on their *dzimtene* or notion of *Heimat* in their narratives and collective memories, they reveal the centrality of gender and locality in the basic construction of Latvian national identity. Today, many former refugees continue to self-identify as Latvians with origins arguably linked to a distinctive rural Latvian *Heimat.* Accordingly, to lose one's *dzimtene* or "native place" for these former refugee was analogous to losing one's personhood. This is expressed in the memories of émigrés reflecting loyalty and self-identity to the nation, prominent in their customs and language, for instance in the practice of giving the name of one's birth-home in an introduction, and in the frequent use of the diminutive form for nature and barnyard animals, as well as in the marked presence of nostalgia.

Bibliography

1. Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso.
2. Borneman, J. (1997). State, territory and national identity formation in the two Berlins, 1945-1995. In A. Gupta & J. Gerguson (Eds.), *Culture Power Place, Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press.
3. Bruggemann, K. (2005). The Eastern Sea is a Western Sea: Some Reflections on Estonia as a Baltic Sea Country. In M. Lehti (Ed.), *The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples*. Berlin, Germany: BWW Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH.
4. Elksnis, Auseklis. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on April 17, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, MI, USA.
5. Elksnis, Alma. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on August 21, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, Michigan, USA.
6. Gendrikovs, S. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on August 4, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, Michigan, USA.
7. Grauze, M. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on November 6, 2009). Oral History Interview, Rīga, Latvia.
8. Gulbis, M. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on June 19, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, MI, USA.
9. Latvijas Demogrāfijas Centrs (2010). Retrieved January 1, 2010, from http://www.popin.lanet.lv/lv/stat/stat.html
10. Lobas, L., & Meyer, K. (2001). The Great Agricultural Transition: Crisis, Change and Social Consequences of Twentieth Century U.S. Farming. *Annual Review of Sociology*.
11. Lumans, V. (2006). *Latvia in World War I I*. New York: Fordham University Press.
12. Malkki, L. H. (1997). National geographic: Rooting of peoples and territorialization of national Iidentity among scholars and refugees. In A. Gupta & J. Ferguson (Eds.), *Culture Power Place, Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press.
13. Plakans, A. (2007). *Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the U.S.S.R. and Nazi Germany 1939-1991*. Bloomington, IN: Author House.
14. Plaviņa, Ī. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on June 18, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, Michigan USA.
15. Skultans, V. (1998). *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. New York, NY: Routledge.
16. Vaseris, A. (Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on July 1, 2009). Oral History Interview, Kalamazoo, Michigan USA.

Inga Kantāne

VESELĪBAS APRŪPE PĒCKARA DAUGAVPILĪ (1945. –1953.G.)

Abstract
Latvia was affected by changes that have been connected with the establishment of soviet power after the World War II. It has influenced on different areas, beginning with the political and ending with the cultural. The medical service was one of these areas. Soviet power has decided to establish the health care service available to all people and free of charge. But what was the real situation in the medical sphere in Daugavpils?
The aim of this paper work is to generalize all the available sources, to describe the sanitary situation in Daugavpils, to reveal the relationship of the medical staff and patients, to analyses the financial condition of medical institutions after the war. The paper work reveals how the sanitary situation had to put in order during the post-war period in the town and how to struggle against diseases. These activities were not successful in 1950s. The new medical institutions were built everywhere. They were provided by medical staff, the majority of which came from other soviet republics. Thus the Russification has spread in Daugavpils. At that time the medicine service was available to all, however the financial and material support was not so good to provide the qualified service. The main thing of that time was the number of medical institutions instead of qualitative service.
Atslēgas vārdi: *ārstniecības iestādes, padomju vara, medicīnas darbinieki, sanitārā situācija.*

Medicīnas joma ir svarīga ne tikai 21. gs., bet arī dažādos laika posmos. Pēc 2. Pasaules kara Latviju skāra sovjetizācijas radītas pārmaiņas, kas ietekmēja dažādas jomas, sākot ar politiku un beidzot ar kultūru. Bet kā bija ar medicīnas sistēmu pēc kara? Šī Latvijas vēstures posma pētīšanā uzmanība vairāk pievērsta vispārīgiem procesiem- jautājumiem par politiskām un sociālām pārmaiņām, bet par medicīnu ir maz kas zināms, it īpaši Daugavpilī. Ir jānoskaidro vai šajā laikā bija finansiālās problēmas medicīnas nozarē? Vai tā bija viens no padomju varas propagandas ieročiem? Skaidrs, ka medicīnas sistēma bija veidota pēc jau iepriekš izstrādātā un pirms kara Padomju Savienībā darbojošās veselības aprūpes modeļa, kam raksturīga plānveida ekonomika, sociālistiskās sacensības un citi padomju režīmam raksturīgie elementi (Najauts 2009: 300). Padomju Savienībā tika noteikts, ka veselības aprūpe būs pieejama visiem bez maksas (Большая.. 1957: 391).

Darba uzdevums ir apkopojot pieejamos avotus, raksturot sanitāro situāciju Daugavpilī, atklāt medicīnas personāla un pacientu attiecības, analizēt medicīnas iestāžu finansiālo stāvokli un rezultātā atveidot veselības aprūpes situāciju pēckara Daugavpilī. Lai to visu sasniegtu darbā kā avoti tika izmantoti Daugavpils Zonālā Valsts Arhīva 260. fonda (Daugavpils pilsētas DDP izpildu komitejas Veselības aizsardzības nodaļa 1944–08.10.1968.g.) 1. apraksta lietas (Nr. 1., 3., 4., 5., 8., 11., 13., 14., 15., 16.,). Tā kā arhīva materiāli nesniedz visaptverošu informāciju, par izvēlēto tēmu tika skatīts Daugavpilī pēc kara izdotais laikraksts „*Латгальская Правда*” („Latgales Taisnība”), kas bija „LK(b)P Daugavpils pilsētas un Daugavpils apriņķa izpildkomitejas orgāns” (Barkovska 2005: 107). Prese padomju laikā bija viens no propagandas līdzekļiem, kas atspoguļoja realitāti atbilstoši ideoloģijas nostādnēm un varas interesēm.

Pirmajos pēckara gados situācija pilsētā bija smaga. Daugavpils bija viena no visvairāk izpostītajām Latvijas pilsētām (Barkovska 2005: 95). Tāpēc bija nepieciešams to atjaunot un sakārtot. Kara postījumi ietekmēja arī pilsētas sanitāro situāciju pēckara periodā. Līdz ar to izplatījās slimības. Lai tiktu galā ar to izplatīšanos un novērstu tās, 1951.gadā tika izdoti *Veselības ministrijas lēmumi* (DZVA, 260.f., 1.apr., 3.l., 2.lp.). Kā viens no galvenajiem lēmumiem bija cīņa ar tuberkulozi, kuras ietvaros tika veikti profilaktiski pasākumi medicīnas un mācību iestādēs (DZVA, 260.f., 1.apr., 3.l., 2.lp.). 1951. gadā Daugavpilī tika konstatēti 336 saslimstības gadījumi ar tuberkulozi (DZVA, 260.f., 1.apr., 4. l., 14.lp.). Tieši nelabvēlīgi sociālie apstākļi varēja veicināt tuberkulozes izplatību pilsētā. Par neapmierinošu dzīves vidi liecina 1951.gadā izdotais lēmums par pasākumiem cīņā ar grauzējiem un profilaktiskiem dezinfekcijas, dezinsekcijas pasākumiem pilsētā (DZVA, 260.f., 1.apr., 3. l., 5.lp.). Šos sanitāros pasākumus praktiski veica Sanitāri epidemioloģiskā stacija un tās personāls, kas uzņēmās arī bakterioloģisko kontroli par pilsētas ūdenstilpnēm (DZVA, 260.f., 1.apr., 16. l., 4. lp.). 1953. gadā sanitārajai situācijai par labu nenāca kanalizācijas esamība tikai pilsētas centrālajā daļa (DZVA, 260.f., 1.apr., 16. l., 4. lp.). Kas liek aizdomāties par to, kas bija tajos pilsētas nostūros, kur kanalizācijas nebija.

Bet pozitīvu iespaidu atstāj atkritumu izvešana no pilsētas gan ar autotransportu, gan zirgu pajūgiem (DZVA, 260.f., 1.apr., 16. l., 5. lp.) (skat. pielikuma 1.tabulu), kā arī paredzētie pasākumi par dzīvojamo māju pieslēgšanu pie ūdens apgādes (DZVA, 260.f., 1.apr., 5.l, 2. lp.), bet tas liecina, ka bija mājas un tātad iedzīvotāju kopums, kam nebija pieejama kanalizācija un ūdens apgāde līdz 1952. gadam.

Daugavpilī vajadzēja, ne tikai kontrolēt un savest kārtībā sanitāro situāciju, bet arī nodrošināt ar ārstniecības iestādēm. Jau kara laikā tā vajadzībām bija izveidots Daugavpils pilsētas Lielā Tēvijas kara invalīdu hospitālis, kas darbojās līdz 1945. gadam (Романовская 2007: 11). Pilsētā pēc kara veidojās dažādu nozaru ārstniecības iestādes, kā arī veselības punkti uzņēmumos. Mikrorajonos darbojās ambulances (DZVA, 260.f., 1.apr., 11. l., 26. lp. otra p.). (skat. 2.tabulu). Šo iestāžu darbinieki arī veica pasākumus saistībā ar sanitārās situācijas uzlabošanu. Tā, piemēram, ārsti veica sabiedrības izglītošanu un informēšanu par slimībām, higiēnu un profilaksi publicējot rakstus par šīm tēmām laikrakstā „*Латгальская Правда*” (Латгальская.. 11.04., 6.05., 14.06.1951.) (Латгальская.. 28.06.1951.). Raksti liek domāt, ka pilsētā izplatījās arī retas slimības, kā malārija un tīfs. Par šīm saslimšanām ir ziņots arī pilsētas slimnīcu atskaitēs par 1951. un 1953. gadu (skat. 3.tabulu). Medicīnas darbiniekam vajadzēja kontrolēt un informēt par slimību uzliesmojumiem. Viens no varas uzdevumiem bija arī veidot medicīnas iestādes, kuras nodrošināja ar ārstu kadriem. Tieši viņiem ir liela nozīme ārstniecības iestāžu darbībā, jo veselības aprūpes galvenā „šūniņa” ir

medicīnas darbinieks. Pēckara Daugavpilī medicīnas darbiniekam vajadzēja piedzīvot pārmaiņas, kas saistītas ar sovjetizācijas procesiem.

Jau 1944.gadā Daugavpils pilsētas Izpildu komitejas Veselības aizsardzības nodaļas priekšnieks veidoja darbinieku sarakstus, kuros iekļautie cilvēki vadīs Veselības Aizsardzības nodaļas pakļautībā topošās iestādes (Najauts 2009: 301). Katrs darbinieks tika rūpīgi pārbaudīts, jo Daugavpils un līdz ar to arī medicīnas iestādes bija atradušās vācu okupācijas zonā, un varēja sagaidīt arī pretošanos padomju varai. Jaunus ārstu kadrus gatavoja, jo bija to trūkums. Ja 1939. gadā pilsētā bija 59 ārsti, 31 zobārsts, 22 akušieri, tad 1944. gada jūlijā-1 ārsts, nebija ķirurgu, terapeitu, okulistu. Situācija uzlabojās tikai 1945. gada sākumā, kad pilsētā bija 13 ārsti, 6 feldšeri, 20 medmāsas un akušieri (Якуб 1998: 201).

Medicīnas personāla darbs bija atkarīgs arī no izglītības. Pašā Daugavpilī bija iespēja apgūt māsu profesiju Daugavpils medicīnas māsu skolā. Sludinājumus par uzņemšanu jaunajam mācību gadam ievietoja laikrakstos (Латгальская.. 9.05.1950) (Латгальская.. 13.05.1951). Medicīnas darbinieku kadri nāca ne tikai no Latvijas, bet bija beiguši Padomju Savienības institūtus (DZVA, 260.f., 1.apr., 15. l., 47.-48. lp.) (skat. 4.tabulu). Jādomā, ka tie ir bijuši cittautieši un nav pratuši latviešu valodu. Tā, piemēram, Apvienotajā slimnīcā 1952. gadā no ārstu kadriem latvieši bijuši -8, krievi -20, ebreji –9, pārējie –1 (DZVA, 260.f., 1.apr., 8. l., 1.-5. lp.) (skat. 5.tabulu). Šī situācija liecina par rusifikācijas tendenci Daugavpilī.

1953. gada *Štatu saraksts* (Sanitāri epidemioloģiskā stacija) liecina, ka medicīnas jomā strādāja arī darbinieki, kam ir tikai 2 klašu vidusskolas izglītība (dezinfektors), un sanitāres ar 7 klašu un 4 klašu izglītību (DZVA, 260.f., 1.apr., 15. l.,.47.-48. lp.). Līdz ar to, darbu medicīnas jomā varēja iegūt bez speciāli šim darbam paredzētas izglītības.

Runājot par medicīnas darbinieku finansiālo nodrošinājumu, ir jāpievēršas darbinieku algām. Medicīnas darbinieku algas bija atkarīgas gan no slodzes, gan piemaksām, kas tika veiktas par labu darbu (DZVA, 260.f., 1.apr., 11. l., 1.-27. lp.). Galveno ārstu algas svārstījās no 930 – 1430 rubļiem mēnesī (1952.gadā) (skat. 6.tabulu), tas bija atkarīgs no tā, cik bīstamā un lielā ārstniecības iestādē strādāja darbinieks, kā arī cik lielu slodzi veica.

Neskatoties uz darbinieku algām, jāatzīmē arī negatīvās tendences, jo pēckara periodā slimnīcās tika apzagti pacienti, tika zagts slimnīcu inventārs un pārtika no slimnīcas virtuves (Najauts 2009: 305). Viens no faktoriem šādai kriminālai darbībai varēja būt medicīnas darbinieku finansiālās grūtības ar kādām vajadzēja saskarties pēckara posmā.

Tomēr, neraugoties uz šādu nosodāmu rīcību, laikrakstā „*Латгальская Правда*" ir ievietoti raksti, kas slavina slimnīcu un ārstu darbu - ir izteiktas pateicības ārstējošajam personālam (Латгальская.. 6.03., 29.04.1951). Bet ir raksts, kurā kritizē kādu ārstu Dzelzceļa poliklīnikā, kas nav piegājis pie pacienta (Латгальская.. 3.06.1951). Kā arī par to, ka viesiem,

kas atnākuši pie pacienta, jāgaida rindā pēc halātiem, jo to ir nepietiekoši (Латгальская.. 3.03.1950). Te redzama situācija, kad slimnīcai trūka finansiālo līdzekļu inventāra iegādei, taču tas nav minēts avīzēs, te tiek vainoti vienīgi darbinieki, kas pietiekoši neveic darbu, kā to vajadzētu atbilstoši Padomju Savienības ideoloģijai.

Šajā sakarā īpaša uzmanība tika pievērsta ārstu piederībai partijai vai komjaunatnes organizācijās. Apvienotajā slimnīcā (1952.g.) 9 ārsti (t.i., 24 % no visiem ārstu kadriem) ir bijuši partijas biedri. Savukārt, no vidējā medicīniskā personāla 111 darbiniekiem, 12 bijuši partijas biedri un 17 komjaunieši (DZVA, 260.f., 1.apr., 8. l., 1.-5. lp.), (kopā 26 %), un tas liecina par to, ka mazāk izglītotie un materiāli nenodrošinātie darbinieki ir vairāk atbalstījuši padomju politiku, jo cerējuši, ka tā dos kādu labumu.

Neskatoties uz darbinieku piederību kādai politiskai organizācijai, finansiālajiem trūkumiem, ārsti nepalika pie jau esošajām zināšanām, bet arī apguva jaunas, piedaloties pilnveidošanās kursos (DZVA, 260.f., 1.apr., 8. l., 1-5. lp.). Kā arī veica zinātnisko darbu, publicēja savus rakstus žurnālos un piedalījās konferencēs.

Medicīnas darbinieki un ārstniecības iestādes iesaistījās kultūras pasākumos. Tā, piemēram, avīzē „*Латгальская Правда*" ir publicēts raksts par ārstniecības iestāžu darbinieku vakaru Daugavpils pilsētas Dramatiskajā teātrī (Латгальская.. 4.03.1951). Bet neiztikt bez propagandas, jo pasākums ir par mieru. Savukārt, Kara hospitāļa pacientiem koncertu sniedza Daugavpils kultūras nama darbinieki un baleta grupa (Латгальская.. 19.04. 1951). Tātad slimnīcu darbinieki bija cieši saistīti ar pacientiem. Pilsētā bija Kara hospitālis karā ievainotajiem, kas pēc kara beigām tika likvidēts un invalīdi turpināja ārstēties citās medicīnas iestādēs, viena no tām - Psihiatriskā Slimnīcā, kur ārstējās arī no alkoholisma un pat no narkotisku vielu atkarīgi cilvēki (DZVA, 260.f., 1.apr., 4. l., 30.-31.lp.). Tātad karš ne tikai fiziski izkropļoja cilvēkus, bet arī garīgi tos ietekmēja. Tas vien liecina par kara milzīgo postu un šausmām, kas bija jāpiedzīvo karā iesaistītajām personām.

Kopumā jāsecina, ka slimnīcās vairāk bija lauku iedzīvotāju (DZVA, 260.f., 1.apr., 8. l., 7. lp.) (skat. 7.tabulu). Tas liecina, ka darbs laukos, tai skaitā kolhozā, bija smags un cilvēki ņēma slimības lapas, lai kaut uz laiku tiktu prom no tā, bet visdrīzāk, ka smagie darba apstākļi ietekmēja cilvēka fizisko stāvokli u līdz ar to bija nepieciešama medicīniskā palīdzība.

Par medicīnas personāla darba kvalitāti var spriest arī pēc tā kāds bija ārstniecības iestāžu materiālais un finansiālais nodrošinājums.

Pēc Otrā pasaules kara Daugavpilī partijas aparāts vadīja un kontrolēja visas vietējās dzīves sfēras – kā ekonomiku, tā arī kultūras sfēru (Barkovska 2005: 101). No tā izriet, ka arī medicīnai piešķirto finansiālo līdzekļu daudzumu noteica partijas komiteja.

Ārstniecības iestādēm piešķirtas finanses, kas paredzētas dažādām to vajadzībām, ne tikai ārstnieciskam darbam, bet arī saimniecības precēm un izmēģinājuma dzīvniekiem (DZVA, 260.f., 1.apr., 1. l., 6.-9. lp.), bet izmēģinājumu dzīvniekiem domātā nauda nevienā no iestādēm netika izlietota šim nolūkam, bet iespējams, tika novirzīta citiem ārstniecības mērķiem. Un te var spriest par Padomju Savienības nepārdomāto finansiālo politiku, jo nauda tika piešķirta, pat nepainteresējoties par tās nepieciešamību.

Šajā laikā slimnīcas tika nodrošinātas ar vienu vai vairākiem dažāda veida automobiļiem (skat. 8.tabulu). Bet transporta trūkums joprojām bija Ādas venērisko slimību dispanseram, kam 1953. gadā bija tikai zirgu transports (DZVA, 260.f., 1.apr., 13. l., 61. lp.). Pēc tā ir redzams, ka ar šādu transportu nevarēja ātri nokļūt pie slimnieka, bet iespējams, tas tika izmantots tikai kravu piegādāšanai. Tātad auto nodrošinājums varēja būt saistīts ar slimnīcas specializēšanos noteiktā jomā. Bet inventāra trūkums, gan liecina par nepietiekamu finansiālo nodrošinājumu. Tā, piemēram, laikrakstā „*Латгальская Правда*" tika publicēta sūdzība par to, ka Pilsētas poliklīnikā ir vecas, nolietotas šļirces (Латгальская.. 5.07.1951). Tas liecina par nekvalitatīvu ārstniecības inventāru, kas kaitē pacientiem. 1952.gadā Apvienotajai pilsētas slimnīcai trūka gultu pacientiem, kā arī pēc kara nebija rentgenaparāta un, ja pacientam vajadzēja veikt šo apstarošanu, tad brauca uz Rīgu (DZVA, 260.f., 1.apr., 8. l., 10.-11. lp). Tas radīja grūtības ārstiem veicot savu darbu, jo nebija inventāra, kas nepieciešams. Tātad pēc kara tika darīts viss, lai nodrošinātu pacientu aprūpi, tāpēc veidoja ārstniecības iestādes, bet daudz kas netika darīts, lai tās nodrošinātu ar materiālām lietām.

Pēckara situācija bija grūta, tomēr, lai nodrošinātu iedzīvotāju labāku aprūpi un līdz ar to propagandētu savu varu, Padomju Savienība atbalstīja dažādu profilu ārstniecības iestādes. Arī sanitārā situācija Daugavpilī bija nelabvēlīga, par to liecina daudzo lipīgo slimību izplatība, kas liek domāt par to, ka trūka kvalitatīvas pārtikas un bija nelabvēlīgi dzīves apstākļi. Sanitārie apstākļi uzlabojās tikai piecdesmito gadu sākumā.

Medicīnas darbiniekiem vajadzēja tikt galā ar dažādām grūtībām, kas ietekmēja gan to dzīvi, gan darbu un attieksmi pret pacientiem. Ārstniecības iestādēs bija jūtama rusifikācijas tendence, jo ieplūda jauni ārstu kadri no visas Padomju Savienības, mazākumā bija latviešu tautības ārsti. Iespējams latviešu tautības ārstu kadri, kas bija inteliģence, izbrauca jau pirms kara vai kara sākuma, iespējams citi tika arī izsūtīti.

Šī laika politikai galvenais bija iestāžu skaits, nevis to kvalitatīvu pakalpojumu nodrošināšana.

Bibliogrāfija

Avoti:

1. Daugavpils Zonālais valsts arhīvs 260. fonds „Daugavpils pilsētas Darbaļaužu Tautas padomes Izpildu komitejas Veselības Aizsardzības nodaļa" (1944. – 1968. g.). Pamatdarbības 1. apraksta lietas.
2. *Латгальская Правда*. (1950) Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся (Gada komplekts)
3. *Латгальская Правда.* (1951) Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся (01.01.1951. - 10.05.1951.)
4. *Латгальская Правда.* (1951) Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся (11.05.1951. -13.09.1951.)

Literatūra:

5. Barkovska, G., Šteimans, J. (2005) *Daugavpils vēstures lappuses* - Rēzekne : Latgales Kultūras centra izdevniecība.
6. Najauts Aleksandrs. (2009) Sovjetizācijas procesi pēckara Daugavpilī: medicīnas darbinieks pārmaiņu laikā (1944.-1951.) *Daugavpils Universitātes 50. starptautiskās zinātniskās konferences materiāli.* Daugavpils: Saule. 299.-312. lpp.
7. *Большая Советская Энциклопедия. (*1957) Гл.ред. Б. А. Введенский.
8. Романовская, Ж. (2007) „Невезучая улица". *Сейчас,* 17. 05.
9. Якуб, З. И. *Даугавпилс в прошлом*. (1998) Даугавпилс: А.К.А.

Toms Ķikuts

VIDZEMES GUBERŅAS LATVIEŠU ZEMNIEKU PĀRCEĻOŠANAS ĢEOGRĀFIJA 19. GS. 60.–90. GADOS

Abstract
One of the most characteristic features of the Baltic provinces of Russian Empire in the second half of 19th century was the rapid growth of urban migration within peasants as well as migration to other provinces of Russian Empire out of their ethnic territory. This process was a part of interconnected socioeconomic changes in the Baltic provinces as well as whole Russian Empire. Up to the 1860s peasants migrated to few destinations only, usually during massive campaigns with broader social repercussion and later official restrictions. During the last four decades of the 19th century, destinations of Baltic peasants diversified and the choice of a destination or decision to emigrate at all became more individualistic. However, regional differentiation in the choice of destination demonstrates that a massive choice within population of a micro-region to migrate to one and the same destination remained actual or renewed periodically and it was connected with collective social and psychological features of the peasants. In the 1890s choice of destinations was impacted by the governmental policy, orientated toward colonization of Siberia. The most popular choice of Baltic peasants was the local migration to other parishes or towns of the home province. Though for the peasants migrating out of the Livland province (Vidzeme) the most popular were provinces of Vitebsk, Pskov, Mogilev, Smolensk, St. Petersburg and Ufa.
Atslēgas vārdi: *pārceļošana, migrācija, zemnieki, latviešu kolonijas, sociālā mobilitāte, modernizācija, urbanizācija.*

Iedzīvotāju pārvietošanās daudzveidīgajā Baltijas 19. gs. otrās puses attīstības vēstures kontekstā ir plašs jautājums, kas skar vispārīgus šī laika norišu vērtējumus, jēdzieniskos apzīmējumus – modernizāciju, industrializāciju, urbanizāciju u.tml. Referātā analizētas svarīgākās izmaiņas Vidzemes zemnieku migrācijas ģeogrāfijā 19. gs. 60.-90. gados. Problēma aplūkota, pētot konkrētu Vidzemes reģionu situāciju un īsi raksturojot četru desmitgažu pārmaiņas Vidzemes guberņas zemnieku pārceļošanā kopumā.

Vidzemes guberņas zemnieku pārceļošanas ģeogrāfiju var raksturot, izmantojot dažādus informācijas avotus, tomēr bez tipveida dokumentārajiem avotiem pamatoti analizēt migrācijas situāciju nav iespējams. Literatūrā par latviešu zemnieku koloniju vēsturi Iekškrievijā nereti norādīts, no kādiem Vidzemes rajoniem zemnieki pārceļojuši, tomēr ļoti reti minēta migrācijas intensitāte, precīzas hronoloģiskās robežas, arī periodiskajos izdevumos situācija bija līdzīga. Turklāt, neskatoties uz Krievijas statistikas salīdzinoši augsto precizitāti, daudzajām detalizēti aptvertajām nozarēm, migrācija līdz pat 1. pasaules karam palika visai vāji un otršķirīgi pētīta (Jaunā Dienas Lapa 1914, Nr. 137).

Arhīva materiālu vidū kā galvenais avots minami guberņu Kamerālvalžu dati par zemnieku migrāciju. Kamerālvaldes cita starpā nodarbojās arī ar zemnieku pieraksta maiņas fiksēšanu nodokļu administrēšanas nolūkos. Šajā nolūkā sastādīti dažādi nodokļu maksātāju reģistri, dažādas atskaites, dati par iedzīvotāju pierakstīšanos un izrakstīšanos no konkrētiem pagastiem (t.s. „dvēseļu revīzijas papildinājumi"). Tāpat būtiski tipveida avoti par migrāciju ir pagastu iedzīvotāju reģistri, pasu izsniegšanas grāmatas.

Neiedziļinoties Krievijas impērijas likumos par zemnieku pārceļošanas un pieraksta kārtību, būtisks ir fakts, ka legāla pārceļošana pēc 1863. gada 9. jūlija nolikuma apstiprināšanas bija plaši izplatīta divos veidos: pirmkārt, dzīvošana ārpus pieraksta vietas ar pasi, kas nozīmēja formāli saglabāt pieraksta vietu un atjaunot pasi pēc tās termiņa iztecēšanas; otrkārt, pārrakstīšanās citā dzīvesvietā, t.i. nomainot nodokļu nomaksas vietu. Zemnieku pārceļošanas ģeogrāfija izmantojot vienu vai otru pārceļošanas formu atšķīrās. No attālām vietām pasi pagarināt savā pagastā bija neērti (kaut arī kopš 19. gs. 60. gadu vidus to varēja nokārtot pa pastu), savukārt, pārrakstīties dzīvesvietā, kur nomaksājamie nodokļi bija augstāki, bija neizdevīgi. Avotu specifikas dēļ daudz precīzāk raksturojama pārrakstīšanās gadījumu struktūra, nevis pārcelšanās gadījumi ar pasēm.

Kopumā raksturojot iedzīvotāju pārrakstīšanās ģeogrāfijas iezīmes, jākonstatē, ka: pirmkārt, pieraksta maiņas ziņā 19. gs. 60. gados – 19. gs. 80. gadu pirmajai pusei dominēja pārrakstīšanās uz citiem Vidzemes guberņas pagastiem (dati aprēķināti pēc: LVVA, 77.f., 14. apr., 127.-422. lietas). Paralēli kopš 19. gs 70. gadiem auga pārceļotāju skaits ar pasēm. Otrkārt, 19. gs. 60.-90. gados Vidzemes zemnieki ārpus guberņas pagastiem pierakstījās galvenokārt pārceļoties uz citu guberņu (ap 40% gadījumu), pilsētām (ap 40%) vai arī izmantojot likumos paredzētos nodokļu atvieglojumus mācību laikā, pildot valsts amatus u.tml (ap 20% gadījumu). Treškārt, pieraksta maiņas gadījumus kopumā raksturo izteikta dažu mērķu dominante kopējā pārceļošanas struktūrā – ap 50% visu pārrakstīšanās gadījumu veidoja pārcelšanās uz Rīgu, kā arī Pleskavas un Vitebskas guberņām. Dati par zemnieku skaitu, kuri pārrakstījušies no viena Vidzemes pagasta uz citu rāda strauju šādu pieraksta gadījumu kritumu 19. gs. 60.-90. gados (skat. diagrammu Nr.1). Tā pamatā bija citu galamērķu aktualizēšanos (pilsētas, citas guberņas, mācību un profesionālo iespēju pieaugums), taču galvenokārt tas skaidrojams ar plašāku pasu izmantošanu pārrakstīšanās vietā (LVVA, 77. f., 1. apr., 4408. lieta; 4. apr., 1817. lieta).

Raksturojot zemnieku populārākos galamērķu izmaiņas pa desmitgadēm (izmantojot pārrakstīšanās tiesības; izņemot pārcelšanos uz citiem Vidzemes guberņas pagastiem) (skat. diagrammu Nr.2), jākonstatē, ka 19. gs. 60. gados ap 80% no visiem šajā laikā pārrakstītajiem zemniekiem devās uz dažādām guberņas pilsētām, to vidū aptuveni 65% zemnieku pierakstījās Rīgā (tas veidoja ap 52% visu pārrakstīšanās gadījumu). Tikai aptuveni 17% zemnieku pārrakstījās uz citām Krievijas impērijas guberņām, turklāt to vidū aptuveni puse uz citām guberņām pārcēlušos zemnieku palika mūsdienu Latvijas teritorijā (Vitebskas guberņas „Latvijas daļā" un Kurzemē). Pārējo galamērķu vidū nozīmīgākās bija Pleskavas, Sanktpēterburgas guberņas un Kubaņas apgabals, uz kuru pārcelšanās sākās jau 19. gs. 40.-50.

gados t.s. „siltās zemes" kustības laikā, taču kopējais pārceļošanas gadījumu skaits ārpus Baltijas bija samērā neliels.

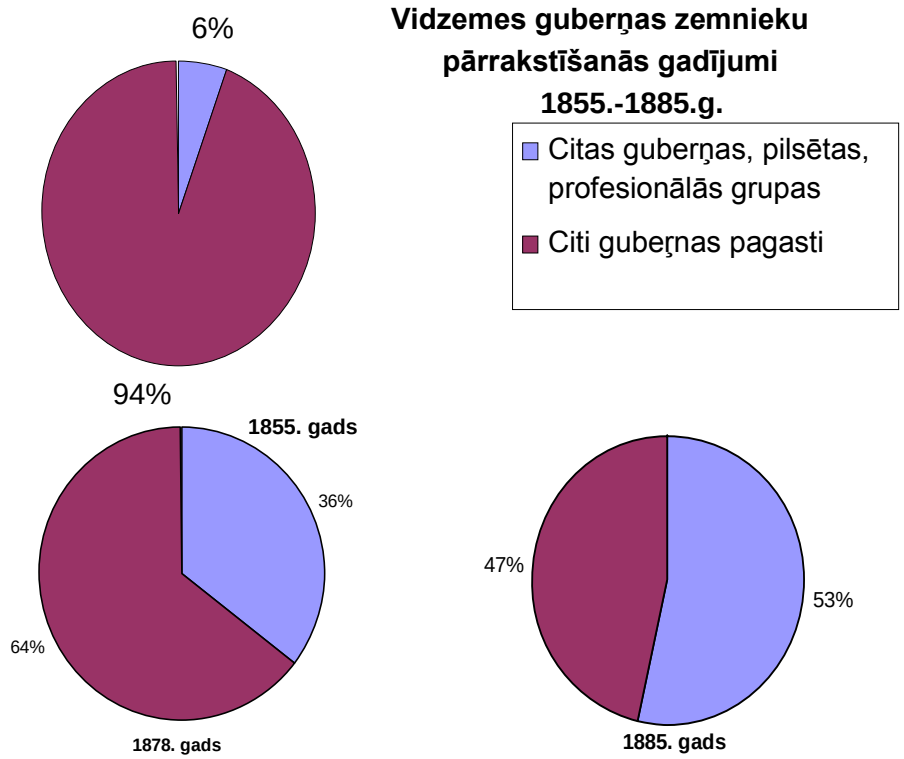

Diagramma Nr. 1.Vidzemes guberņas zemnieku pārrakstīšanās gadījumu īpatsvars 1855.-1885. gads. Tabula sastādīta pēc Vidzemes Kamerālvaldes nodokļu maksātāju grupu reģistrācijas grāmatām (1855., 1878., 1885. gads) (LVVA, 77. f., 1. apr., 4608. lieta, 4742. lieta; 4. apr., 1817. lieta).

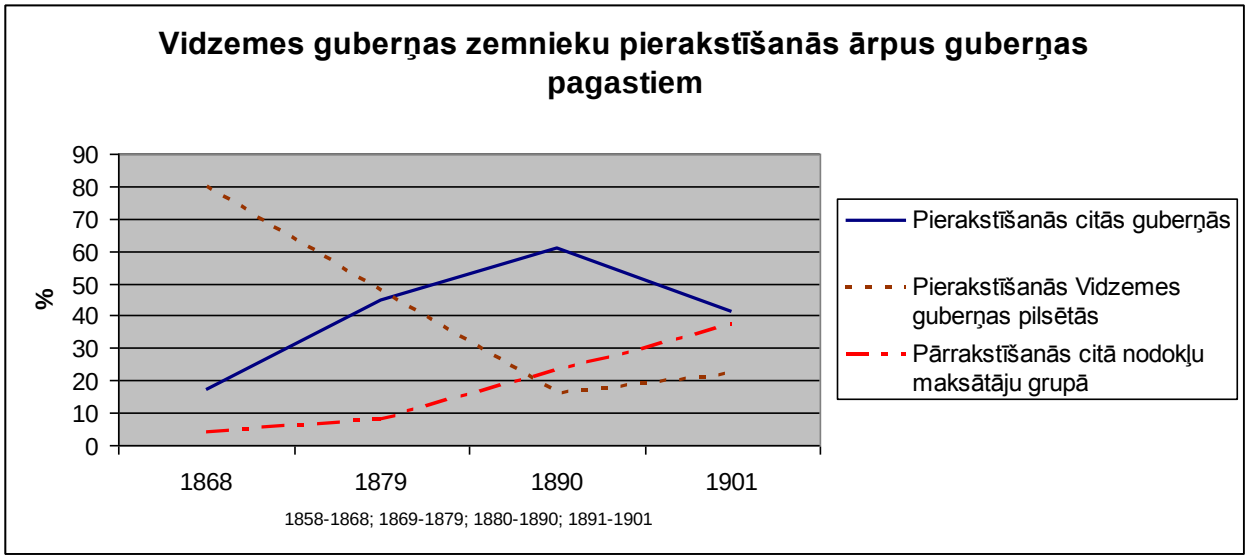

Diagramma Nr.2 Vidzemes guberņas zemnieku pierakstīšanās ārpus guberņas pagastiem. Tabula sastādīta pēc Vidzemes Kamerālvaldes 10. dvēseļu revīzijas papildinājumu sarakstiem (LVVA, 77. f., 14. apr.).

19. gs. 70. gados pieauga zemnieku skaits, kuri pierakstījās citās Krievijas impērijas guberņās – pierakstīšanās Rīgā veidoja tikai aptuveni 30% visu gadījumu skaita. Savukārt, uz

Jeņisejas, Mogiļevas, Pleskavas, Sanktpēterburgas un Smoļenskas guberņām, kā arī uz Vitebskas guberņu ārpus Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķiem un citām guberņām devās jau aptuveni 25-30% pārrakstīto zemnieku. Tomēr jāņem vērā, ka tuvāko galamērķu (kaimiņu guberņu un jo īpaši guberņas pilsētu) gadījumā izplatītāka kļuva pārceļošana ar pasi, nevis pārrakstoties (skat. diagrammu Nr. 3).

Nereti šķietamas pārmaiņas migrācijas struktūrā noteica tikai atšķirīgā tiesiskā forma (t.i. pases izmantošana vai pārrakstīšanās), tas īpaši jāņem vērā pētot guberņas zemnieku pārrakstīšanos. Galvenokārt pasu saņēmēju skaits strauji pieauga 19. gs. 60. gadu nogalē – 70. gadu sākumā, taču Vidzemes guberņas dažādos rajonos tas nedaudz atšķīrās (LVVA, 3787. f., 1. apr., 15. lieta; 841. f., 1. apr., 11. lieta). Kopumā izsniegto pasu skaita struktūrā dominēja pārrakstīšanās uz citiem pagastiem vai guberņas pilsētām, turklāt izsniegto pasu skaits bija lielāks kā pārrakstīšanas gadījumu skaits ārpus zemnieku kārtas. Tādējādi galvenā zemnieku migrācijas plūsma pieskaitot arī pasu saņēmēju skaitu visas desmitgades no 19. gs. 60.-90. gadiem tomēr saglabājās lokāla migrācija uz netālu esošajiem pagastiem un pilsētām. Vienlaikus, iepriekšminētais pieaugums pārceļošanā ārpus mūsdienu Latvijas teritorijas 19. gs. 70. gados bija objektīva pārceļotāju skaita palielināšanās.

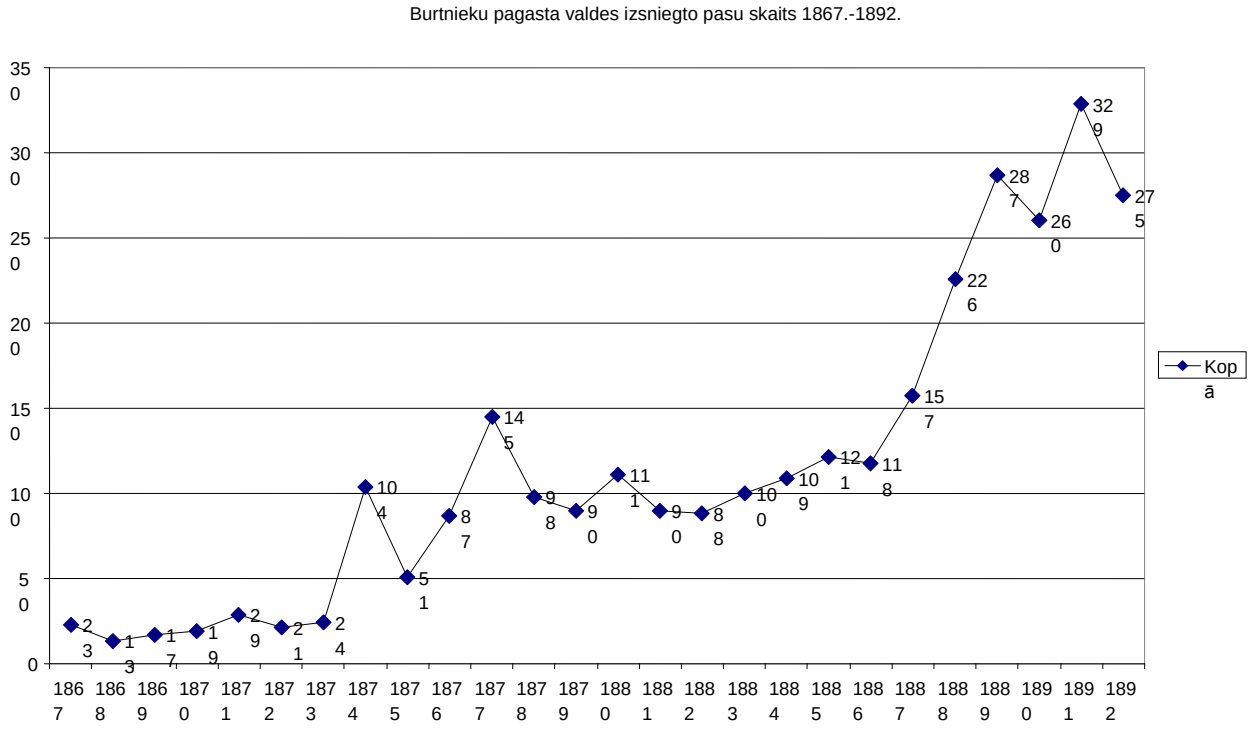

Diagramma Nr. 3. Vidzemes guberņas Valmieras apriņķa Burtnieku pagasta izsniegto pasu skaita dinamika, 1867.-1892. gads. Sastādīta pēc Burtnieku pagasta valdes pasu izsniegšanas grāmatas (LVVA, 841.f, 1.apr., 11. lieta).

19. gs. 80. gados turpināja pieaugt pārceļošana ārpus Vidzemes guberņas un mūsdienu Latvijas teritorijas. Migrācijas galamērķi kļuva daudzveidīgāki, saglabājoties atsevišķiem īpaši populāriem galamērķiem. 19. gs. 80. gados tikai 12% zemnieku pārrakstīšanās gadījumu bija uz Rīgu, vienlaikus vismaz aptuveni 40% zemnieku izceļojot no mūsdienu Latvijas teritorijas, galvenokārt uz Vitebskas guberņu (ārpus mūsdienu Latvijas teritorijas), Pleskavas, Mogiļevas, Sanktpēterburgas, Smoļenskas, Ufas un citām guberņām.

19. gs. 90. gados iepriekšējā desmitgadē aizsākušies procesi turpinājās. Vienlaikus, palielinoties zemnieku pārrakstīšanas īpatsvaram uz dažādām profesionālām grupām, uz kurām attiecās cita nodokļu nomaksas kārtība, pārceļotāju īpatsvars uz citām guberņām pārrakstīto personu vidū proporcionāli samazinājās. Taču turpināja paplašināties galamērķu loks un populārāka kļuva Sibīrija kā jaunās, organizētās Krievijas impērijas pārceļošanas politikas galamērķis.

Analizējot migrācijas galamērķa izvēles saistību ar iepriekšējo dzīvesvietu, jāņem vērā, ka, pirmkārt, daži ļoti populāri galamērķi lielākā vai mazākā mērā aptvēra visus Vidzemes novadus (piem., Vitebskas, Pleskavas, Mogiļevas, Smoļenskas, Sanktpēterburgas un Ufas guberņas). Otrkārt, ne visos Vidzemes guberņas pagastos vai draudzēs izteikti dominēja kāds no galamērķiem.

Pilnīga datu noskaidrošana par konkrētu pagastu zemnieku galamērķiem nav iespējama avotu specifikas dēļ. Tāpat arī noteikt konkrētā pārceļošanas galamērķa popularitātes hronoloģiju ir visai sarežģīti, jo dokumentos norādīts formālais zemnieku pārrakstīšanas, nevis pārceļošanas laiks. Turklāt atkal jāņem vērā, ka reālo migrācijas apjomu, īpaši uz tuvējām guberņām, ietekmēja arī pasu saņēmēju skaits.

Raksturojot migrācijas intensitāti no dažādām Vidzemes guberņas daļām (skat. kartoshēmu Nr. 1) jākonstatē, ka dažādos pārceļošanas posmos īpaši intensīva bija pārceļošana no Smiltenes un Raunas apkārtnes, Ērgļiem un Skujenes, arī Vidzemes Austrumu daļas – pagastiem ap Vecgulbeni un Alūksni, kā arī Daugavas piekrastes rajoniem ap Aizkraukli, Koknesi un Stukmaņiem. Šo rajonu nozīmi pārceļošanas kustībā noteica dažādi apstākļi, to vidū blīvā apdzīvotība šajos rajonos, augstā zemes izpirkšanas cena, arī ģeogrāfiskais izvietojums, draudzes vai pagasta iedzīvotāju migrācijas pieredze. Tomēr, nebija tādu rajonu, no kuriem zemnieku izrakstīšanās būtu izteikti maza, vienīgi atsevišķos Pierīgas pagastos Rīgas tuvuma dēļ iedzīvotāji daudz biežāk pierakstījās nevis izrakstījās.

Mūsdienu Latvijas teritorijā ietilpstošās Vidzemes daļas Ziemeļrietumos kopš 19. gs. 70. gadiem raksturīga bija zemnieku pārcelšanās uz Sanktpēterburgas guberņu, 19. gs. 80.-90. gados – Smoļenskas un Ufas guberņām. Umurgas, Augstrozes un Dikļu draudzēs 19. gs. 70.-80. gados aktuāla bija pārcelšanās uz Jeņisejas guberņu Sibīrijā. Šis nelielais mikrorajons,

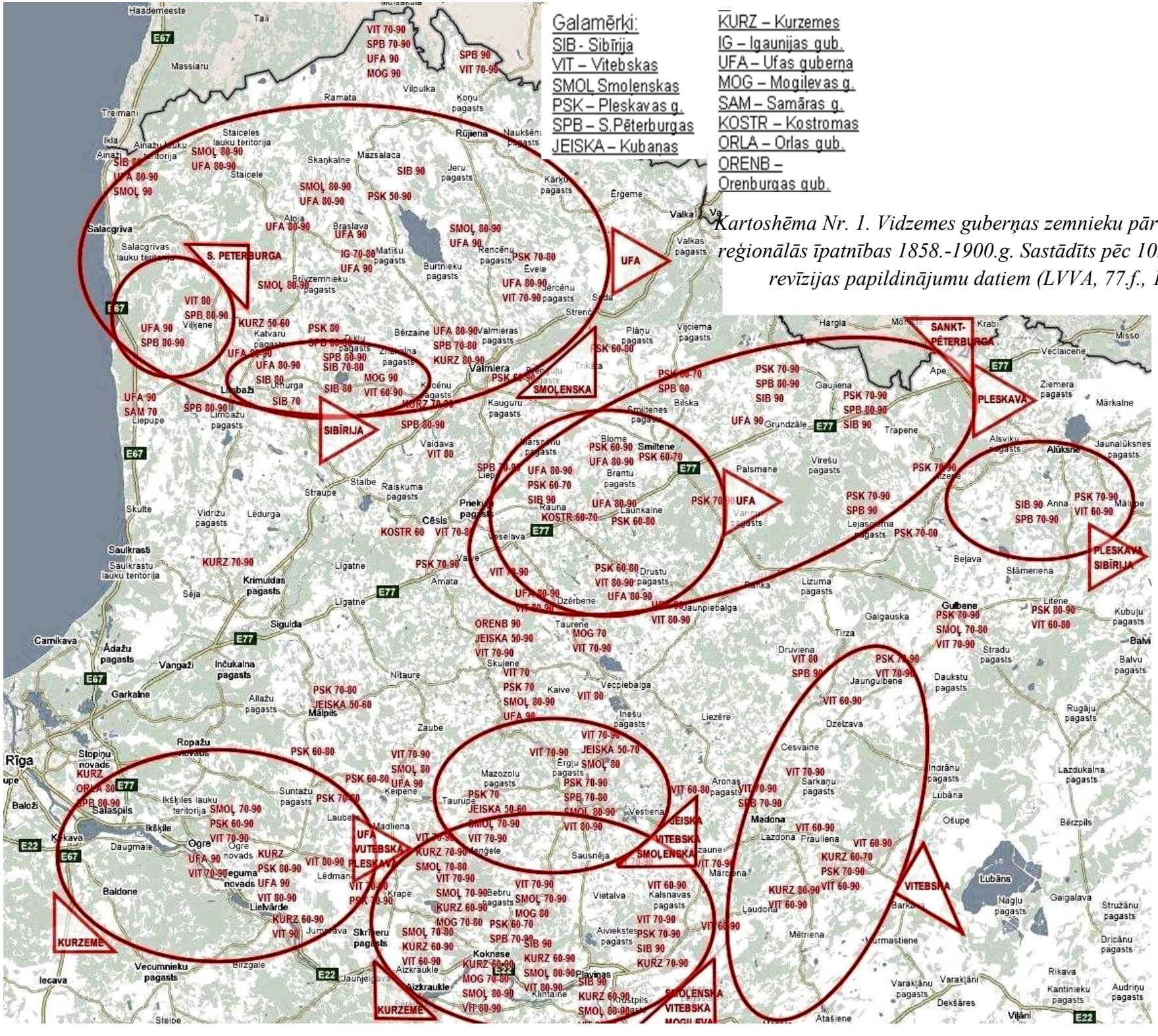
kurā bija aktuāls šis citur mazāk izplatītais pārceļošanas virziens, labi parāda informācijas izplatības īpatnības un reģionālā faktora nozīmi pārceļošanā.

Reģionam no Smiltenes uz Z un ZA – Smiltenei, Lejasciemam, Gaujienai, Grundzālei, arī uz D esošajiem Drustiem, kā arī pagastiem ap Alūksni un Vecgulbeni īpaši aktuāls pārceļošanas virziens bija Pleskavas guberņa, uz kuru Vidzemes ZA rajonu zemnieki pārceļoja jau kopš 19. gs. 60. gadiem. Šajā gadījumā pārceļošanu noteica ģeogrāfiskais faktors – Pleskavas guberņas tuvums un informācija par turienes apstākļiem.

Vidzemes augstienē (Skujene, Taurupe, Ērgļi, Vestiena) izceļošana bija aktuāla parādība jau kopš 19. gs. 40.-50. gadiem. Tieši šo rajonu zemnieki aktīvi un daudzskaitlīgi piedalījās t.s. „siltās zemes" kustībā – izceļoja uz Kubaņas stepes rajonu starp Melno un Kaspijas jūru. Kopš 19. gs. 70. gadiem aktuāla šajā rajonā bija pārceļošana uz Pleskavas un Vitebskas guberņām. 19. gs. 80.-90. gados Ērgļu, arī Skujenes un Taurupes apkārtnē īpaši populāra bija Smoļenskas guberņa, savukārt, Vidzemes augstienes Ziemeļu daļā – ap Dzērbeni, Skujeni, arī Drustiem, izplatīta bija pārceļošana uz Ufas guberņu.

Daugavas piekrastes rajonos ģeogrāfisku apsvērumu dēļ īpaši aktuāla jau pirms 19. gs. 60. gadiem, bija migrācija uz Kurzemes guberņu. Skatoties no Daugavas lejteces aptuveni līdz Jumpravai populārāki pārceļošanas virzieni bija Pleskava un 19. gs. 90. gados – Ufas guberņa, mazāk pārceļotāju bija Aizkraukles un Kokneses apkārtnē dominējošajos Smoļenskas un Mogiļevas virzienos. Tradicionāli liela nozīme Daugavas piekrastes rajonos gan līdz Skrīveriem, gan tālāk uz Dienvidiem līdz Vidzemes guberņas robežai bija pārceļošanai uz Vitebskas guberņu. Šo apstākli noteica ģeogrāfiskais izvietojums un dabiski izveidojušies kontakti – dzelzceļš, Daugavas ūdensceļš. Īpaši daudz pārceļotāju no Kokneses, Stukmaņiem un rajoniem aptuveni 30-40 kilometru uz Austrumiem no Daugavas 19. gs. 70.-90. gados devās uz arī Mogiļevas un Smoļenskas guberņām.

Vidzemes guberņas Austrumu daļā, mūsdienu Madonas, Gulbenes un Alūksnes apkārtnē, izceļošana arī bija visai intensīva jau kopš 19. gs. 60.-70. gadiem. Ziemeļaustrumu daļu (Alūksnes apkārtni) kopš 19. gs. 60. gadiem raksturoja pārceļošana uz Pleskavas guberņu. 19. gs. 90. gados lielāka grupa Alūksnes apkārtnes zemnieku pārcēlās arī uz kroņa zemēm Sibīrijā. Līdzīgi kā Pleskavas guberņas gadījumā, Vidzemes DA daļā ģeogrāfiskie apsvērumi noteica intensīvu pārceļošanu uz Vitebskas guberņu.

Kartoshēma Nr. 1. Vidzemes guberņas zemnieku pārcelšanās reģionālās īpatnības 1858.-1900.g. Sastādīts pēc 10. dvēseļu revīzijas papildinājumu datiem (LVVA, 77.f., 14. apr.).

Pētot pārceļošanas ģeogrāfiju, raksturīgi izpaužas arī izceļošanas praktiskās norises iezīmes. Pārceļošanu raksturoja zemnieku vidū izplatījušās baumas, pārprasti stāsti par zemes iepirkšanas nosacījumiem, auglīgo zemi u.tml. Tāpat pārceļotāju grupu veidošanos noteica kontakti ar radiniekiem, draugiem vai vienkārši pagastā labi zināmiem cilvēkiem. Respektīvi, kāds no aizbraucējiem tieši vai netieši (t.i. jau ar savu piemēru vien) nosacīti „aģitēja" uz pārceļošanu. Nereti ir precīzi zināmas personas un vietas, ar kurām saistās konkrētas kolonijas izcelsmes pirmsākums (Balss 1884, Nr. 16). Jāņem arī vērā, ka pārceļošana grupās radīja zināmu atbalsta sajūtu un lielas pārceļošanas kampaņas kļuva par būtisku gada notikumu visa pagasta vai pat draudzes mērogā (LNVM: VN 8774:1). Tieši sociālpsiholoģiskiem un komunikācijas faktoriem bija savdabīga un būtiska loma tajā, kā veidojās pārceļošanas kustība, savukārt, ekonomiskie faktori noteica atbildi uz jautājumu kāpēc tā izveidojās.

Problēmas daudzveidīguma dēļ, sarežģīti ir sniegt vienotu pārskatu par visu pārceļotāju grupu absolūto un relatīvo skaitļu svārstību iemesliem un apstākļiem, taču ir iespējams izdarīt vairākus vispārējus secinājumus par situāciju 19. gs. 60.-90. gados.

Pirmkārt, pārceļotāju struktūru sadalot pēc galamērķiem – citiem guberņas pagastiem, pilsētām un pārceļošanu ārpus mūsdienu Latvijas teritorijas, jākonstatē, ka izmantojot dažādas pārceļošanas tiesiskās formas (t.i. pārrakstīšanos vai pārcelšanos ar pasi), visas desmitgades pārceļošanas struktūrā dominēja vietējā migrācija uz citiem guberņas pagastiem, kā arī pārcelšanās uz pilsētām, kuru vidū īpaša loma bija strauji augošajai Rīgai. Tomēr kopš 19. gs. 70. gadiem aizvien lielāka nozīme bija zemnieku pārceļošanai ārpus Baltijas.

Otrkārt, raksturojot zemnieku mobilitāti kopumā (t.i. gan migrāciju, gan arī sociālo mobilitāti – kārtas un nodarbošanās maiņu) jākonstatē, ka laiku no 19. gs. 70. gadiem raksturo alternatīvu paplašināšanās un dažādošanās, vienlaikus saglabājoties atsevišķiem ļoti populāriem galamērķiem - Rīgai, tuvējām Vitebskas un Pleskavas guberņām.

Treškārt, raksturojot atsevišķu Vidzemes mikroreģionu (t.i. vairāku pagastu vai draudžu) situāciju ir konstatējamas atšķirības, kuru cēlonis meklējams ekonomiskos, ģeogrāfiskā izvietojuma un citos apstākļos, to vidū pārceļošanas dinamiku ievērojami ietekmēja arī zemnieku vides sociālpsiholoģiskās īpatnības un komunikācija.

Avoti

1. Aizmirstie tautas brāļi. *Jaunā Dienas Lapa,* 1914. gada 18. jūnijs (1. jūlijs).
2. Latvijas Nacionālais vēstures muzejs (LNVM), Vēstures departamenta Dokumentu un rokrakstu kolekcija, VN 8774: 1 (Valmieras apriņķa Burtnieku pagasta „Melderīša" māju rentnieka piezīmes).
3. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 77. fonds (Vidzemes guberņas Kamerālvalde), 1. apraksts, 4608., 4742 lietas; 4. apraksts 1817. lieta; 14. apraksts,

127.-129.; 132.; 134.; 136.; 139.; 141.-143.; 145.-146.; 148.-154.; 157.-159.; 161..; 163.; 165.-170.; 172.; 174.; 177.; 180.; 182.; 184.; 186.; 188.; 189.; 192.; 194.; 196.-199.; 201.-202.; 204.; 206.-208.; 210.; 212.-221.; 223.; 225.; 227.-228.; 230.-232.; 234.; 236.; 238.; 240.-242.; 244.-245.; 247.; 249.-252.; 254.-255.; 257.; 259.-260.; 262.; 264.; 266.; 268.-275.; 277.-282.; 284.; 286.; 288.; 290.-291.; 293.-297.; 300.; 302.-304.; 306.; 308.-310.; 314.; 316.-324.; 326.; 328.; 330.; 332.; 334.-337.; 339.-342.; 345.; 347.-354.; 356.-357.; 360.; 362.-364.; 366.; 368.; 370.; 372.-373.; 375.-376.; 379.; 381.-386.; 390.; 392.-395.; 397.; 404.; 406.; 408.; 410.-413.; 417.; 419.; 422. lietas.
4. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 841. fonds (Burtnieku pagasta valde), 1. apraksts, 11. lieta.
5. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 3787. fonds (Alūksnes pagasta valde), 1. apraksts, 15. lieta.
6. Vēstule iz Dzērbenes. *Balss.* 1884. gada 18. (30.) aprīlis.
7. Zilbers, E. (1884) Apraksti. *Baltijas Zemkopja Pielikums,* Nr. 51.

Ineta Kuļša

IZGLĪTĪBAS STĀVOKLIS ŠĶILBĒNOS PĒC 1897. GADA VISKRIEVIJAS TAUTAS SKAITISANAS MATERIALIEM

Abstract
Research of education history plays a significant role in historical research of Latvia. The research is necessary to get concept of delivering social experience practice that is discovered by different educational aspects. Census materials of 1897 from the Latvian state Historical Archives allow to research issues connected with education. On the basis of them it is possible to determine factors that facilitated the development of education and they give an opportunity to reconstruct situation of education at the end of the 9th century. The paper, on the basis of Šķilbeni rural parish, discovers tendencies observed in during the children teaching process, for instance, methods of teaching literacy, because a school was a rarity on those days. The analysis of bibliography shows that promotion of children's education was determined by occupation of the family, child's gender and age.

Mūsdienās informācijas laikmetā panākumu atslēga ir nepārprotami izglītība. Vai arī 19. gs beigās cilvēks saprata, ka izglītība ir nozīmīga katra atsevišķa cilvēka un sabiedrības attīstības procesā? Izglītības līmenis ir viens no tautas labklājības rādītājiem. Izglītības vēstures pētniecība šodien ir aktuāla, jo pētot izglītības stāvokli, var uzzināt par sabiedrības situāciju kopumā, par varu un valsti, kas īsteno skolu politiku. Pētījums par Šķilbēniem ir situatīvs pētījums, jo no šī fragmentārā un lokālā izriet arī Latgales izglītības kopējās iezīmes 19. gs beigās.

Pētījuma objekts ir 1897. g. Viskrievijas tautas skaitīšanas materiāli. Šie materiāli atrodas Latvijas Valsts arhīvā (turpmāk – LVVA) 2706. fondā ar nosaukumu „Krievijas 1897. gada tautas skaitīšanas materiāli Kurzemes, Vitebskas un Vidzemes guberņā". Tautas skaitīšana Krievijas impērijā tika veikta 1897. gadā 28. janvārī. Šie tautskaites materiāli pieskaitāmi pie demogrāfiskās statistikas. Tautas skaitīšanu pamatoti var uzskatīt vienu no nozīmīgākajiem un vispusīgākajiem informācijas avotiem par sociāli ekonomisko stāvokli, teritoriālo izvietojumu, nodarbinātību, demogrāfisko ainu, izglītības stāvokli un citiem tautsaimnieciski un sociāli nozīmīgiem jautājumiem. Tautskaites materiāli sastāv no anketām. Katrā iedzīvotāju uzskaites anketā atspoguļota situācija vienā mājsaimniecībā tautskaites laikā. Tautskaitītāji, saskaņā ar Krievijas impērijas Iekšlietu ministrijas rīkojumu, anketas aizpildījuši mājsaimniecībās, kas atradās uz pagasta, lauku sabiedrību zemes. Tautskaites anketās bija 14 jautājumi. Divi no jautājumiem bija par izglītību (pirmais „Vai proti lasīt?", otrais „Kur iemācījies lasīt?"). Krievijas impērijas guberņas bija sadalītas iedzīvotāju uzskaitīšanas iecirkņos. Šķilbēni ietilpa Vitebskas guberņas 21.iecirknī un šeit iedzīvotāju uzskaiti veica 2 tautskaitītāji M. Kovaļevskis un Giters (vārds nebija norādīts). LVVA šīs avotu grupas lieta, kas sniedz ziņas par Šķilbēnu lauku sabiedrībā dzīvojošajiem cilvēkiem, apzīmēta kā „Ludzas apriņķa Baltinavas pagasta Šķilbanu un Kokarevas sādžas uzskaitīto iedzīvotāju saraksti."

Pētījuma mērķis – izanalizēt 1897.g. Viskrievijas tautas skaitīšanas materiālus, raksturojot izglītības stāvokli Šķilbēnos.

Tautskaites anketās tika minēta arī pirmā skola Šķilbēnos – „Šķilbanu tautskola".

Pirmās tautskolas Latgalē radās tikai 19. gs. 40. gados, bet īpaši skolu attīstība te sākās pēc 1861. g. dzimtbūšanas atcelšanas, kad Krievijas impērijā izdeva likumu, kas paredzēja atvērt vienu skolu katrā pagastā. Ar 1862. g. 24. novembra rīkojumu visas Latgales skolas nonāca Daugavpils skolu direkcijas pārziņā. Daugavpils skolu direkcija bija pakļauta Pēterburgas mācību apgabalam, taču poļu dumpja dēļ 1863.g. to pakļāva Viļņas mācību apgabalam (Rudko, Tretjuks 1990: 39*)*. Mācību procesam sekoja un tā rezultātus pārbaudīja inspektori (20.gs Latvijas vēsture 2000: 293). 1864.g. tika izstrādāts nozīmīgs dokuments – „Nolikums par tautskolām", saskaņā ar kuru Latgales skolas tika nodotas Tautas izglītības ministrijas un pareizticīgo garīdznieku pārziņā (Rudko, Tretjuks 1990: 40). Latgales skolas tika pakļautas stingrai uzraudzībai. Vai tāpēc, lai izglītotu Latgales zemniekus? Droši vien, ka nē, drīzāk tādas bija patvaldības politiskas intereses Latgalē, pirmkārt jau vēlme samazināt poļu muižniecības un katoļu baznīcas lomu Latgalē.

Baltinavas pagastā, kurā ietilpa arī Šķilbēni, 19. gs beigās skolas nebija. Tuvākā skola atradās Viļakā, un tā dibināta 1866. gadā. Pēc diviem gadiem (1868. g.) saskaņā ar minēto likumu Baltinavas pagastā tika dibināta Baltinavas tautskola. Skolā mācījās 42 skolēni. (Rudko, Tretjuks 1990: 60). Precīzu datu par Šķilbanu tautskolas dibināšanu nav, bet to ir iespējams izspriest pēc novadpētnieku N. Rudko un T. Tretjuka pētījuma par Latgales skolām. Tabulā par Latgales skolām 1873./74. mācību gadā (Rudko, Tretjuks 1990: 59) Šķilbanu tautskola vēl nav minēta, bet jau 1882. gadā Ludzas apriņķī skolu skaits ir palielinājies līdz 48 tautskolām, tātad domājams, ka arī Šķilbanu tautas skola varēja rasties šai laikā.

19. gs 80. gados, kad Krievijas impērijas valdība centās pastiprināt savu ietekmi Latgalē, tā realizēja vairākus pārkārtojumus izglītības jomā:

1) visas Latgales skolas tika nodotas Vitebskas guberņas tautskolu direkcijas pārziņā (Latvijas PSR vēsture.1.sēj. 1986: 215);
2) visās skolās mācības notika tikai un vienīgi krievu valodā pēc valdības rīkojuma, it īpaši pēc 1887. gada (Zelče 2002: 154);
3) drukas aizliegums Latgalē no 1864. gada līdz 1904. gadam arī skāra izglītības jautājumu;
4) lai sekmīgāk tiktu veikta šī reforma uz tautskolām tika sūtīti krievu skolotāji – tā saucamie pārkrievotāji. Šķilbēnu tautskolā tāds skolotājs bija M. Kovaļevskis (diemžēl LVVA lietā (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,3) pilnais vārds netika minēts).

Skolu skaits Latgalē 90. gados bija neliels. Latgalē bija 48 tautskolas, kurās mācījās 2096 skolēni (Latvijas PSR vēsture. 1.sēj. 1986: 215). Ja Latgalē bija 51 pagasts (Mieriņa 1999: 169), tad gandrīz visos pagastos bija tautskola, kā likums to arī paredzēja. Baltinavas pagastā bija Baltinavas tautskola un Šķilbanu tautas skola, kas atradās Šķilbēnu lauku sabiedrībā (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,3). Kopumā Latgalē katrā pagastā darbojās 1-2 skolas, bet pārkrievošanas dēļ šīs skolas bija nepopulāras (20.gs Latvijas vēsture 2000: 294).

Saskaņā ar tautskaites materiāliem, vecumā no 10 līdz 15 gadiem Šķilbēnos dzīvoja 584 šī vecuma bērnu, Šķilbanu tautskolā mācījās 30 skolēni vecumā no 10 līdz 15 gadiem. Skolā mācījās 25 zēni un 5 meitenes (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,3).

Ja ieskatāmies 2. diagrammā, tad redzam, ka Šķilbēnos 19. gs beigās skolā izglītību ieguvuši tikai 7,2 %, kas ir diezgan zems radītājs, bet jāņem vērā, ka Šķilbēnos tā bija pirmā skola un citas skolas, kas dibinātas agrāk Baltinavā, mācījās tikai divi šķilbēnieši. (Rudko, Tretjuks 1990: 61). Skolā zēnu pārsvars par meitenēm, saistīts ar 19. gs sievietes sociālo zemo līmeni, ar uzskatiem, ka sievietēm izglītība nav vajadzīga (Staris, Ūsiņš 2007: 273).

Tautskolās mācību kurss bija trīsgadīgs. Skolā mācīja ticības mācību (skaitīja no galvas un lasīja lūgšanas) līdz ar to, pirmā viņu ābece bija Bībele. Bērni ieguva arī zināšanas matemātikā un Krievijas impērijas ģeogrāfijā (Rudko, Tretjuks 1990: 215).

Jaunākajos pētījumos vēsturnieki atzīmē šādus mācības priekšmetus: ticības mācību, laicīgo un garīgo rakstu lasīšanu, rakstīšanu, baznīcas dziedāšanu un pirmās četras aritmētiskās darbības (20. gs Latvijas vēsture 2000: 293). Tas varētu būt izskaidrojams ar to, ka mācību priekšmeti ne visos apgabalos tika pasniegti vieni un tie paši, jo tas bija atkarīgs arī no skolotāja profesionalitātes. Krievu skolotājs, ja viņš prata lasīt un rakstīt, varēja pat pasniegt no 15 gadu vecuma un galvenais jau nebija šie priekšmeti, bet krievu valodas iemācīšana.

Par bērnu sodīšanu skolā ir dažādi viedokļi. Latgales pētnieks Francis Kemps uzsvēra to, ka skolās bija ļoti liela stingrība, piemēram, lai skolās bērni pārtraukuma laikā nesarunātos dzimtajā valodā, klasēs bija izkārti stingrie brīdinājuma uzraksti. Brīdinājuma pārkāpējus sodīja ar kaktā stāvēšanu uz ceļgaliem uz rupjas grants vai arī ar lineāla sitieniem pa skolēna izplestu plaukstu (Kemps 1991: 88). Grants vietā varēja arī būt zirņi. Citi autori, min tikai kaktā stāvēšanu un lineāla vietā rīksti (Plūdonis 1992). Arī to kā skolotājs sodīs, noteikti bija atkarīgs no skolotāja vecuma, no rakstura īpašībām. Diez vai skolotājs uzdrīkstētos sist tiem skolēniem, kas ir ar viņu viena vecuma.

Jāteic, ka skolās skolēniem sniedza ne tikai mācību programmās paredzētās zināšanas, bet arī veidoja viņu priekšstatus par apkārtējo dabu – pasauli kopumā un, protams, dzīvi. Tā bija pirmā un vienīgā iespēja, kad bērns varēja izrauties no mājām, nokļūt citā vidē, kontaktēties ar citiem cilvēkiem, veidot jaunas attiecības, meklēt dzīvē jaunas vērtības. Skolā

bērns iemācījās būt atvērtāks, uzņēmīgāks pret visu jauno, un kaut vai arī tās pašas uzvedības manieres viņš varēja iemācīties tur.

Kopumā ņemot skolu apmeklēja ļoti maz skolēnu, ko varētu izskaidrot sekojoši:

1) vecākiem nebija līdzekļu, lai bērnu sūtītu uz skolu – apģērbu, apavu, ēdiena trūkuma dēļ;

2) dažiem bērniem bija liels attālums līdz skolai;

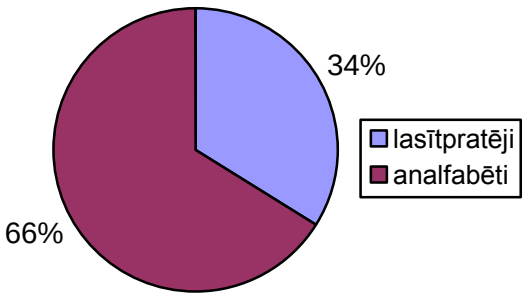
3) vecāki uzskatīja, ka bērnu nav vērts sūtīt uz skolu, ja mācības nenotiek dzimtajā valodā;

4) bērna darbaspēks bija nepieciešams mājās;

5) bērnu sūtīšana uz skolu vēl nebija kļuvusi par tradīciju, tas vēl tikai iesakņojas sabiedrības dzīvē.

6) uzskati, ka mājapmācības ceļā, bērns var arī iemācīties labi lasīt un rakstīt;

Sīkāk izglītības stāvokli var raksturot, balstoties uz šo 1897. g. tautskaiti. No tautskaites var uzzināt par iedzīvotājiem, par viņu izglītības līmeni, par to, kur viņi ir iemācījušies lasīt.

1. diagramma **Lasītpratēju un analfabētu īpatsvars Šķilbēnos 19. gs beigās (%)** (LVVA.2706.f.1.apr.)

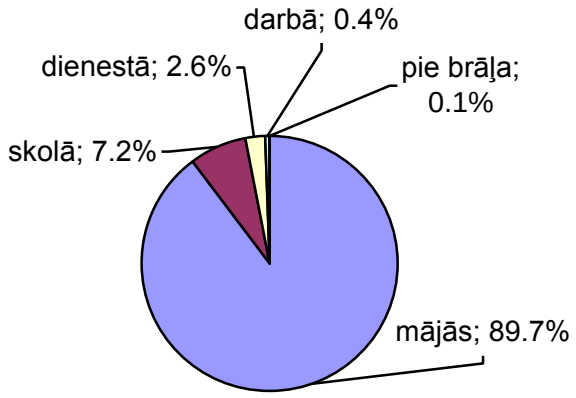
Šķilbēnos lasītpratēju bija 848 no 2499 cilvēkiem, vecumā no pieciem gadiem (kopējais iedzīvotāju skaits 2910). Procentuāli, tas ir 34 %., skat, 1. diagrammu. Tātad Šķilbēnos mazāk par pusi mācēja lasīt. Piecu gadu robežu atzīmēju tāpēc, ka tautskaites anketās bija daži bērni, kuri piecu gadu vecumā prata lasīt. Trīsdesmit trīs lasītpratēji uz 100 Šķilbēnu iedzīvotājiem. Kopumā ņemot tas būtu 1/3 daļa no visiem iedzīvotājiem (no piecu gadu vecuma).

Šo situāciju varētu atzīmēt, kā 19. gs beigām pieņemamu, jo neskatoties uz tik maziem skaitļiem, Latgale 19. – tā un 20. – tā gadsimta mijā ar 50 % lasītpratēju izcēlās starp citiem Vitebskas guberņas apriņķiem (Latvijas vēsture 20.gs 2005: 83). Uzreiz jāmin, ka Latvijas mērogā situācija nemaz tik pozitīva nebija. Jāsaka, ka Latgalē bija viszemākais lasītpratēju īpatsvars (57,7%) salīdzinot ar Vidzemi, kur gandrīz vai 95 % iedzīvotāju prata lasīt (Zvidriņš 1992: 17).

Visizplatītākā zemnieku bērniem tomēr bija mājapmācība. Kā redzam pēc 2. diagrammas, tad mājas lasīt iemācījušies 89,7 % bērnu, tas ir 761 bērns.

Mūsdienu Latvijas vēsturnieki mājapmācību sauc arī par brīvajām zemnieku skolām, mājas skolu. Šī mājapmācība radās pateicoties katoļu garīdzniekiem (20.gs Latvijas vēsture 2000: 295). Bet tā radās arī kā pretsvars Krievijas impērijas politikai Latgalē (Anspaks 2003: 118). Mājapmācībā galvenokārt mācīja reliģijas pamatus. Arī lielākoties Bībele bija vienīgā un pieejamā lasāmviela zemnieka bērnam. Bērniem mācīja lasīt iespiestu tekstu un no galvas noskaitīt lūgšanas (Latvijas PSR vēsture 1986: 159).

Tas bija svarīgi un pats vieglākais solis uz bērna izglītošanu. Zināšanas reliģijā bija nepieciešamas, jo pirms bērna iesvētīšanas, tika prasītas zināšanas reliģijā. Lai veiksmīgi panāktu mājapmācības veidu, to kontrolēja baznīca. Mājapmācība zināmā mērā palīdzēja pasargāt Latgales latviešus no pārkrievošanas un pārpoļošanas un deva iespēju saglabāt savu nacionālo pašapziņu. Mājapmācība veidoja ģimenes audzināšanas un izglītības kodolu.

2. diagramma **Lasītprasmes iemācīšanās veids 19. gs beigās Šķilbēnos (%)** (LVVA.2706.f.,1.apr.)

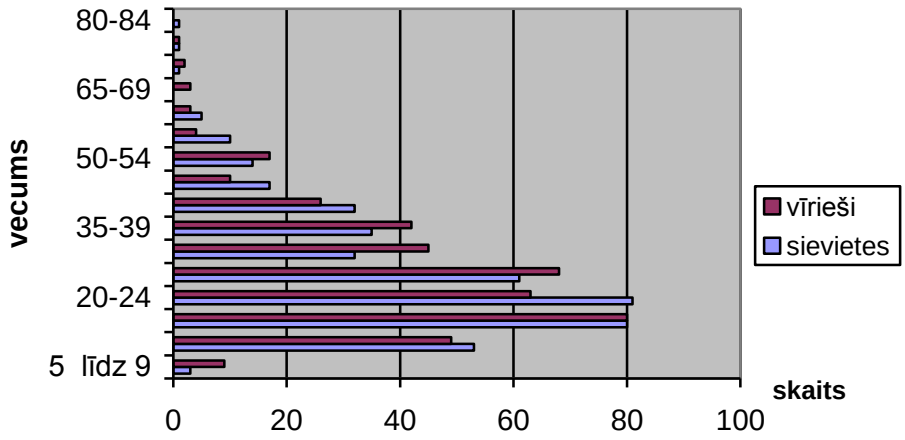
Lai gan mājapmācība bija aizliegta Izglītības ministrijai, tomēr tā turpinājās, pateicoties uzņēmīgām sievietēm (20.gs Latvijas vēsture 2000: 295). Ne tikai sievietēm, arī vīrieši mācīja lasīt un rakstīt saviem bērniem, ja piemēram viņš bija vienīgais, kas prata lasīt ģimenē (lasītpratēju stāvoklim ģimenē pievērsīsimies vēlāk). Par mājapmācības pastāvēšanu zināja arī pati Izglītības ministrija, kas šo situāciju uzdeva kontrolēt (Salmiņš, Lozda 1982: 96).

Iedomāsimies Latgales zemnieka ģimeni garajos ziemas vakaros - ja māte vakaros vērpa dziju, adīja vai lāpīja zeķes, sēja nītis, apstrādāja vilnas īsumus, tad tēvs, piemēram, varēja pīt grozus, grebt karotes, vīt pinekļus, badīt pastalas, bet kāds no bērniem (19. gs otrā pusē ģimenes bija kuplas) viņiem varēja skaļi lasīt Bībeli priekšā (Jaunsudrabiņš 2007).

Salīdzinot ar mājapmācībā ieguvušo lasītpratēju lielo skaitu, tad tikai 61, tas ir 7,2 % Šķilbēnu iedzīvotājs ieguva izglītību skolā, un gandrīz vai visi skolu absolventi ir bijuši vīriešu kārtas pārstāvji, izņemot piecas meitenes.

Trešajā vietā ierindojās vīrieši, kas lasīt iemācījušies dienestā. Viņu ir 22 cilvēki Interesanti arī tas, ka tautskaites anketās, izņemot māj apmācību, skolu un dienestu, trīs respondenti atzīmējuši, ka lasīt iemācījušies darbā. Piemēram, Ploskīnes ciemā Jāzepa Koniševa ģimenē bija pieņemts strādnieks (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,832). Visi ģimenes locekļi mācēja lasīt un iespējams, ka arī šim strādniekam ir iemācījuši lasīt, tāpēc arī tautskaites anketās tika norādīts, ka iemācījies lasīt darbā. Vai arī, piemēram, iemācīties lasīt, spriežot pēc tautskaites anketām varēja arī fabrikās, jo Pūsļevas ciemā Donata Ločmeļa ģimenē, viņa dēls Jānis Ločmeļš strādāja Bogdanova fabrikā (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l., 534) un tur iemācījās lasīt. Droši vien, ka fabrikā, ja tā piederēja, spriežot pēc uzvārda krievu tautības cilvēkam, šis Jānis Ločmeļš iemācījās lasīt krieviski. Vienā tautskaites anketā, Briežsalas ciemā Ločmeļu ģimenē (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,222), tautskaitītājs atzīmējis, ka šī saimnieka vedekla, iemācījusies lasīt pie brāļa. Šo atbildi varētu pieskaitīt pie tām tautskaites nepilnībām, kas saistītas ar tautskaitītāju zemā līmeņa instruktāžu, ko atzīmēju arī augstāk. Šo atbildi varēja uzrakstīt un pieskaitīt pie māj apmācības, jo sieviete uzskatu agrāk pirms laulībām ar šī saimnieka dēlu, dzīvojusi pie brāļa un tur arī iemācījusies lasīt.

Lasītpratēju skaitu novadā var izpētīt arī pēc dzimuma un vecuma. Izpētot tautskaites materiālus tika secināts, ka Šķilbēnu lasītpratēju skaits pēc dzimuma ir tikpat kā vienlīdzīgs. Šķilbēnos lasīt prata 426 sievietes un 422 vīrieši, no tiem 25 mācījās Šķilbanu tautskolā. Jāpiebilst, ka arī iedzīvotāju īpatsvars Šķilbēnos pēc dzimuma krasi neatšķiras – šeit dzīvoja 1472 sievietes un 1438 vīrieši.

3. diagramma **Sieviešu un vīriešu lasītpratēju skaits pēc vecuma** (LVVA.2706.f.,1.apr.)

Šķilbēnu gadījumā vecumā no 5 līdz 9 gadiem lasīt prot 9 bērni, kā redzams meiteņu šajā vecumā bija tikai trīs, bet zēnu seši. Visvairāk lasītpratēju skaits vīriešiem ir tāpat kā sievietēm vecumā no 15 līdz 19 gadiem, tas ir 80 jaunieši šajā vecumā pratuši lasīt. Šķilbēnos tas bija vecums, kad pamatā bērni jau bija iemācījušies lasīt, skat. 3. diagrammu.

Visvairāk sieviešu lasītpratēju ir vecumā no 20 līdz 24 gadiem, to ir 81, kaut gan arī vecumā no 15 līdz 19 gadiem sieviešu skaits, kas prot lasīt sasniedz skaitli 80 un jo vecāka gājuma sievietes, jo mazāk ir lasītpratēju, tātad Šķilbēnos 19. gs sākumā, kad šīs sievietes bija pusaudzes, izglītības līmenis bija ļoti zems.

Piemēram, vecumā no 70 līdz 84 gadiem ir tikai 3 sievietes un jāteic, ka viena no viņām ir luterāne, ienācēja no Vidzemes guberņas (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,54). No 25 gadiem līdz 29 gadiem lasīt prot 61 novada sieviete un 68 vīrieši, bet vecumā no 30 līdz 39 gadiem, gan sieviešu, gan vīriešu lasītpratēju skaits samazinājās, ja šajā vecumā prot lasīt 67 sievietes (šeit jāņem vērā 10 gadu starpība), tad vīriešu 87. Jau no 45 gadu vecuma lasītpratēju skaits vēl jo straujāk samazinās. Ja līdz 49 gadiem lasīt prot vairs tikai 17 sievietes, tad vīriešu lasītpratēju ir tikai 10.

Vecumā no 50 līdz 55 gadiem lasīt prot 17 vīrieši un 14 sievietes. No 55 līdz 59 gadiem vīriešu lasītpratēju skaits vairs tikai 4, bet sieviešu 10. Piecas sievietes prot lasīt vecumā no 60 līdz 64 gadiem, bet šajā pat vecumā vīriešu lasītpratēju vairs tikai trīs. Vecumā no 70 līdz 74 gadiem lasīt prot vairs tikai viena sieviete un divi vīrieši. No abu dzimumu pārstāvjiem pa vienam prot lasīt vecumā no 75 līdz 79 gadiem.

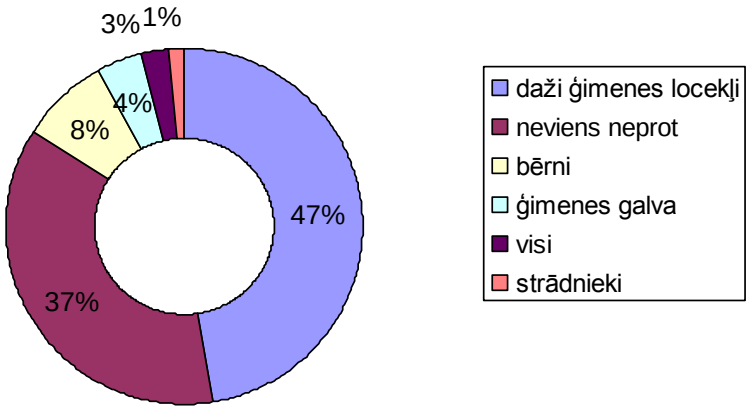
Pats vecākais vīrietis, kas prot lasīt bija Jānis Slišāns 79 gadus vecs, dzīvojos Mukuševas ciemā (LVVA.2706.f.,1.apr.,142.l.,43). Sievietēm vecākā lasītpratēja bija Circanova Genofeva, 83 gadus veca un dzīvojusi Bakarevas ciemā.

Interesanti aplūkot arī novadā esošo nacionālo minoritāšu lasītpratēju skaitu. Šķilbēnus 19. gs otrā pusē apdzīvojuši 98.4 latvieši, 1 % krievu, 0,4 % ebreju un 0,2 % poļu. Pareizticīgie krievi kā atzīmēts tautskaitē lasīt neviens neprot. Piemēram, Dubļevas ciemā dzīvojusī Petrovu ģimene, kas sastāv no 11 ģimenes locekļiem un neviens no viņiem neprot lasīt (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,9). Dzīvojušie poļi novadā lasīt ir pratuši visi, izņemot, protams, bērnus, kas jaunāki par 5 gadiem. No 13 ebrejiem divi bija jaunāki par 5 gadiem. Lasīt pratuši 7 ebreji.

Cik lielu nozīmi šķilbēnieši šai laikā piešķīruši izglītībai, liecina ieskats ģimenēs. Visvairāk, gandrīz vai puse, ir to ģimeņu, kurās pratuši lasīt daži ģimenes locekļi (tas ir 2 līdz atkarībā no ģimenes lieluma). 37% šķilbēniešu ģimenēs neviens nepratis lasīt. Viņiem nebija iespējas iegūt izglītību mājās, jo nebija kas iemāca, nebija līdzekļu sūtīšanai uz skolu. Piemēram, Saucīnes ciemā Punduča Jāzepa ģimene sastāvēja no 10 locekļiem, divi no tiem bija jaunāki par 5 gadiem, bet astoņi no viņiem bija analfabēti (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l., 444). Krutovas sādžā Jermocāna Staņislava ģimenē, neviens no astoņiem ģimenes locekļiem neprata lasīt (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l., 551).

Bija vērojama tendence, tiešu bērnu skološanā. 8 % (30 ģimenes) ģimeņu, kurās māk lasīt tikai bērni. Lielākā daļa šo ģimeņu bērni, iemācījušies lasīt tieši skolā, tātad vecāki sapratuši izglītības nozīmi sabiedrībā un tā bija cerība uz bērnu labāku dzīvi nākotnē. Pārējie ģimeņu bērni iemācījušies lasīt mājās, bet uzreiz rodas jautājums, kas tad viņus mācīja, ja neviens no pārējiem ģimenes locekļiem nepratuši lasīt. Te noteikti ir jāmin tās lasītpratējas sievietes, kas apstaigāja mājas ar mērķi iemācīt bērnus lasīt (Salmiņš, Lozda 1982: 96).

Mazāk ir to ģimeņu, kura lasīt prot visi ģimenes locekļi, tas sastāda 3 % (10 ģimenes) skat. 4. diagrammā. Piemēram, Bakarovas ciemā Kozlovska Antona ģimenē visi četri ģimenes locekļi pratuši lasīt (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,786). Jāsaka, ka šādas ģimenes nebija lielas, to cilvēku skaits bija no 2-5 cilvēkiem. Jo mazākas ģimenes, jo lielāka iespēja bija iemācīt lasīt visus, bet šādu mazu ģimeņu Šķilbēnos bija maz tikai 86 ģimenes no 375 tautskaitē apsekotajām ģimenēm. Un kā zināms 19.gs ģimenes bija ļoti lielas, līdz pat vienā ģimenē 17 ģimenes locekļi.

4. diagramma **Lasītprasmes tendences Šķilbēnu ģimenēs 19.gs beigās (%)** (LVVA. 2706.f., 1.apr.)

Šķilbēnos bija arī tādas ģimenes, kurās lasīt prata tikai ģimenes galva, viena no tādām ģimenēm dzīvoja Bakarovas ciemā, Kozlovska Donata ģimene, kura sastāvēja no 11 ģimenes locekļiem, neviens, izņemot viņu neprata lasīt (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l.,367). Viens no ģimenes locekļiem, kurš ieguva izglītību skolā un viņš arī ir vienīgais ģimenē, kas prot lasīt. Piemēram, Bilga ciemā, Klimcānu ģimenē 18 gadus vecais jaunietis bija vienīgais no viņa ģimenē, kas pratis lasīt (LVVA. 2706.f., 1.apr., 142.l., 855).

Tautskaites viens no uzdevumiem bija uzzināt vai respondenti prot lasīt, kādā valodā tas netika norādīts. Kaut gan, ja lielākā daļa šķilbēniešu ieguva lasītprasmi mājās, tad noteikti valoda bija latviešu, jo 19. gs beigās Šķilbēnos latviešu bija 98,4 %.

Šķilbēnu pirmā skola – tautas skola tika dibināta daudz vēlāk 19. gs 80- tajos gados, nekā pārējā Latgalē. Tas savukārt izskaidrojams ar to, ka Šķilbēni 19. gs beigās bija tikai lauku

sabiedrība, kas ietilpa Baltinavas pagastā, bet Krievijas valdības likums noteica tikai vienu skolu pagastā;

Pamatā bērni izglītību ieguva mājās, viņus varēja mācīt, gan vecāki, gan citi ģimenes locekļi, protams, ja viņi paši prata lasīt.

19. gs beigās Šķilbēnos analfabētu skaits pārsniedza lasītpratēju skaitu, kas saistīts ar izglītības iestāžu trūkumu, ar tām daudzām ģimenēm, kuru locekļi neprata neviens lasīt, ar zemu sociālo līmeni.

Par spīti Krievijas impērijas politikai attiecībā pret izglītību, aizliedzot latviešu valodas lietošanu izglītības sistēmā, nostiprinājās latviešu tautas identitātes izpratne un tika likti pamati pedagoģiskās domas attīstībai.

Bibliogrāfija

Nepublicētie vēstures avoti

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 2706.f. (Ludzas apriņķī uzskaitīto iedzīvotāju saraksti: Baltinavas pagasts), 1.apr., 142.l. - 975 lp.

Publicētie vēstures avoti

1. Jaunsudrabiņš, J. (2007). *Baltā grāmata*. Rīga: Zvaigzne ABC.-399 lpp
2. Kemps, F. (1991). *Latgales likteņi.* Rīga.- 207 lpp
3. Plūdonis,V. (1992). *Mazā Anduļa pirmās bērnības atmiņas.* Rīga: Sprīdītis
5. Valdis. (1983). *Staburaga bērni*. Rīga: Zvaigzne ABC

Zinātniskā literatūra

1. Anspaks, J. (2003). *Pedagoģijas ideļas Latvijā*. Rīga: Raka.-466 lpp
2. *Izglītība un kultūra gadsimtu mijā//20.gadsimta Latvijas vēsture.(*2000)*.I sēj., Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšana.* Red. V. Bērziņš. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds,. 286.-333.lpp.
3. *Latvijas PSR vēsture*. (1986).I.sēj. No vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām. Red. A. Drīzulis. Rīga: Zinātne,.- 399 lpp.
4. Lozda J., Salmiņš A. (1982). *Latviešu skola kapitālisma intensīvās attīstības un proletariāta veidošanās laikā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.-108 lpp
5. Mieriņa, A. (1999). *Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā (19.gs - 1918.g. novembris)// Latvijas zemju robežas 1000 gados/*sast. A. Caune. Rīga,- 147.-182.lpp.°
6. Rudko, N., Tretjuks, P. (1990). *Ieskats Latgales skolu vēsturē*. Viļāni,-191 lpp.
2. Staris A., Ūsiņš V. (2007). *Izglītības un pedagoģijas ideju attīstība Latvijā līdz 1900. gadam*.Rīga:Raka.- 305 lpp
3. Zelče, V. (2002). *Nezināmā*: *Latvijas sievietes 19. gs II pusē*. Rīga: Latvijas Arhīvistu biedrība.- 298 lpp.
4. Zvidriņš, P. (1992). *Latvieši: statistiski demogrāfisks portretējums*. Rīga: Zinātne.-165 lpp.

Baiba Mileika

PADOMJU VALSTS SVĒTKU NORISES PĒCKARA DAUGAVPILĪ (1945. – 1953.)

Abstract
After the World War II during the beginning of the Sovietization process in Latvia, the culture was subordinated to the communist ideology and the Soviet state holidays were the important means of dissemination of this ideology.
The research of the documents of the Daugavpils Regional State Archive shows that all the cultural life was organized by the District Committee of the Communist Party. The most part of the festive events were hold in libraries, museums and working groups. In 1945 there wasn't any centre of social and cultural activities in Daugavpils, so state holidays were not celebrated widely. The center developed their work later. In press materials of those times there were a lot of articles about celebration of state holidays, how magnificent and widely they were hold. However, one of the main tasks of soviet newspapers was propaganda and events were often exaggerated. In oral historical resources we can find the real attitude of Daugavpils people to the state holidays official celebration. Most of the contemporarily remember that the participation in public state events was obligatory, but for people it was an only opportunity to relax and they gradually got into the habit of celebrating of state holidays with their families and relatives. Thus, the Soviet state holidays have its distinctive system, concrete aim, organization and discipline.
Atslēgas vārdi: *Valsts svētki, padomju vara, Daugavpils, ideoloģija.*

Pēc Otrā pasaules kara, sākoties sovjetizācijas procesam Latvijā, arī kultūra tika pakārtota komunistiskajai ideoloģijai. Tas ietekmēja arī valsts svētku attīstību, proti, tika aizliegti Latvijas brīvvalsts svētki un ieviesti padomju valsts svētki. Ir dažādi pētījumi par situāciju pēc kara, tā saucamo, staļinisma periodu (1945. –1953.), galvenokārt, tie saistās ar politisko, ekonomisko situāciju, taču kultūras dzīvei pievērsta mazāka uzmanība, ieskaitot valsts svētku norisi, kas bija dzīves neatņemama sastāvdaļa. Aizdomājoties par šo tēmu rodas jautājumi – Kādi valsts svētki tika svinēti? Kā tie noritēja? Kā tos uztvēra iedzīvotāji? Kāda tiem bija nozīme?

Jāmin, ka daudzi no padomju valsts svētkiem Latvijā tiek svinēti arī mūsdienās, tāpēc ir vēlme ieskatīties, kas no padomju svētkiem ir aizgājis nebūtībā un kas ir palicis, kā arī noskaidrot, kāpēc tas tā ir noticis. Pētījuma mērķis ir apgūstot daudzveidīgos vēstures avotus, noteikt valsts svētku svinēšanas īpatnības Daugavpilī. Lai to atklātu tika izmantoti Daugavpils Zonālā Valsts Arhīva 154. fonda „Daugavpils pilsētas DDP izpildkomiteja" 1. apraksta („Kultūras un izglītības iestādes nodaļa") dokumenti par periodu no 1945. līdz 1953. gadam. Tika izskatītas 5 lietas (1.-5.). Šie avoti izceļas ar konkrētību, tomēr ir uzsvērti vai pat pārspīlēti notikumi, piemēram, ir labojumi cilvēku apmeklējumu un norisinājušos koncertu skaitā (bieži tas tiek palielināts), taču nav zināms ar kādu mērķi tas tika darīts.. Tika pētīta arī padomju prese, proti, laikraksti „Latgolas taisneiba" un „Латгальская правда" (14.-17.). Padomju prese bija viens no masu informācija un propogandas līdzekļiem. Kā arī PSRS bija preses cenzūra, tātad vārdiem bija jāatbilst komunistiskajai ideoloģijai. Tika radīts iespaids, ka padomju prese ir pati patiesīgākā un objektīvākā (Источниковедение.. 1998: 622). Tā bija

piesātināta ar vadoņa fotogrāfijām, izcelts vadoņa kults, radīta „ideāla padomju pasaule". Šajos laikrakstos bija plaši aprakstītas valsts svētku norises Daugavpilī, izcelts tautas atbalsts un dalība tajos. Kopumā sakot, izskatītajiem laikrakstiem bija standartizēta forma, izvairīšanās no svaigām domām un to oriģināla izklāstīšanas veida.

Lai efektīvāk noskaidrotu svētku svinēšanas īpatnības minētajā laika posmā tika izmantoti mutvārdu vēstures avoti. Teicēju dzīvesstāsti, galvenokārt, dot plašāku ieskatu sadzīves vēsturē, atklāj katra cilvēka individuālo skatījumu uz notikumiem, kā arī ļauj vairāk skatīt notikumu no emocionālās puses. Apskatāmās tēmas ietvaros tika izmantoti dzīvesstāsti no Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra avotu krājuma. Bija 2 avotu atlases kritēriji – teicēju dzīvesvieta, proti, Daugavpils un Daugavpils rajons un hronoloģiskie ietvari – teicēji, kuri dzimuši Latvijas brīvvalsts laikā un piedzīvojuši Otro pasaules karu, kā arī padomju varas nodibināšanos, līdz ar to izjutuši pārmaiņas, tai skaitā arī kultūras dzīvē. Valsts svētkus ne visi cilvēki vērtēja vienādi, bija tādi, kas patiesi atbalstīja padomju režīmu un pieņēma jaunos svētkus ar ticību „gaišākai nākotnei", bija arī skeptiski noskaņoti, kas turpināja diskrēti dzīvot iepriekšējo dzīvi, bija arī vienaldzīgie.

Lai rastu vizuālu priekšstatu par valsts svētku norisēm Daugavpilī izmantoju padomju svētku fotogrāfijas no Jūlijas Salekalnas privātās kolekcijas, kā arī no elektroniskā resursa, kurš ievietots vietnē: http://fotki.yandex.ru, no albūma "Эх, хорошо в стране советской жить..." Tās tika atlasītas pēc kritērija – padomju valsts svētki, pēckara posmā. Fotogrāfijās redzami svētku gājieni, to svinēšana ģimenes vai draugu lokā, kā arī demonstrācijas, un ekskursijas svētku dienā.

Viens no jaunākajiem pētījumiem ir vācu vēsturnieka Malte Rolfa darbs par padomju svētkiem „Советские массовые праздники", kurā viņš uzsver, ka Otrā pasaules kara gados samazinājās svētku svinēšanas mērogs, „tie notika, galvenokārt, uzņēmumos sapulču formās ar aicinājumiem ātrākai uzvarai frontē" (Рольф 2009: 328). Beidzoties Otrajam Pasaules karam un nostiprinoties Padomju Savienībai, paplašinājās arī t. s. sarkanais kalendārs, tas ir, oficiāli svinamās dienas. Vācu pētnieks uzsver, ka „oficiālie svētki lielākoties demonstrēja padomju kultūras projekta varenību" (Рольф 2009: 94). Nozīmīga loma bija vispasaules sieviešu solidaritātes dienai, kurā akcentēja Dzimtenes sieviešu lielo ieguldījumu visās tautas saimniecības nozarēs, valsts pārvaldē, zinātnē, izglītībā, veselības aizsardzībā, kultūrā, ražošanā. Apbalvojumi, apsveikumi, ziedi – tas viss gadu gaitā bija kļuvis par šo svētku neatņemamu sastāvdaļu (Svētku.. 1972: 399). Padomju autori par šiem svētkiem raksta, ka „bez svinīgas sēdes svinību neatņemama sastāvdaļa ir kļuvusi kolektīva sieviešu apdāvināšana un mielasts" (Svētku.. 1972: 50).

Visā valstī tika svinēts arī 1. maijs – darbaļaužu starptautiskās solidaritātes diena, un svētku priekšvakarā darba kolektīvos notika mītiņi, sapulces, sarīkojumi, kuros atzīmēja labākos darba darītājus. Svētku kulminācija bija 1. Maija gājiens. Demonstrantu kolonnas nesa atbilstoša satura transparentus, lozungus, plaukstošus zaļumus un ziedus" (Ģimenes.. 1989: 361).

Pētot Uzvaras svētkus, vācu vēsturnieks Malte Rolfs atzīmē, ka „1945. g. 9. maijā, cilvēki bija neizsakāmi laimīgi, jo karš bija beidzies, tādā viedā svētki izvērtās spontāni, tie bija svētki visiem" (Рольф 2009: 331). Tomēr padomju valdība nevarēja pieļaut, šāda veida haotiskumu un „1945. gadā 24. jūnija Maskavā, Sarkanajā laukumā notika Uzvaras parāde. No Berlīnes tika atvests Sarkanais karogs, kas Uzvaras rītā plīvoja virs reihstāga un pavēstīja par uzvaru. Parādē piedalījās darbaļaužu pārstāvji" (Рольф 2009: 402). Cilvēki atkal tika ielikti „rāmjos", jo valsts svētkiem bija jāatbilst noteiktai sistēmai. Piemēram, svētku priekšvakarā mācību iestādes rīkoja tikšanos ar Lielā Tēvijas kara dalībniekiem – veterāniem, bijušajiem partizāniem, kritušo cīnītāju ģimeņu locekļiem, kā arī šajā dienā tika rīkotas svinīgas sēdes, parādes un lielākajās pilsētās arī salūti. Mazāk svarīgi svētki bija Padomju Armijas un Jūras kara flotes diena, kuru svinēja 23. februārī „šie svētki neaprobežojās ar svinībām atsevišķu Padomju Armijas ieroču šķiru ietvaros" (Cimermanis 1987: 49). Gan pēc norises formas un izplatības tie atbilda valsts svētkiem, lai gan tiem bija arī militāri patriotiska nozīme.

Pamatakmens padomju valsts svētkiem bija Lielajai Oktobra sociālistiskajai revolūcijai (jo to svinēšanas tradīcijas aizsākās līdz ar 1917. gadu) un atzīmējot tās gadadienas, padomju pētnieki uzsver, ka „to sagaidīšana un svinēšana mūsu daudzināciju tautā ir kļuvusi par nozīmīgu tradīciju" (Ģimenes.. 1989: 391). Darbā „Svētku varavīksne" atzīmēts, „katru gadu 7. novembrī mūsu plašajā Dzimtenē, tāpat aiz tās robežām darbaļaudis demonstrē savu spēku, varenību un vienotību, dodoties svētku gājienā" (Svētku.. 1972: 262).

Padomju dokumenti liecina, ka kultūras dzīve tāpat kā pārējās dzīves jomas tika pakļauta komunistiskās partijas komitejas stingrai uzraudzībai, tad arī visa svētku norise, notika tās vadībā. Daugavpils pilsētas izpildkomitejas kultūras nodaļas dokumentos minēts, ka Kultūras nama Daugavpilī 1945. gadā nebija, darbam tika izmantots muzeja direktora kabinets, kurš atradās 5. augusta ielā Nr. 3. Šajā ēkā bija arī muzejs, pilsētas bibliotēka, kurai telpu dēļ nebija pietiekami labu apstākļu darbam (DZVA, 154.f., 1.apr., 1.l., 14.lpp.). Tika rīkotas svētku demonstrācijas, mītiņi, kā arī būtiska loma valsts svētku organizēšanā bija muzejam un bibliotēkai, piemēram, 1945. gadā Daugavpils pilsētas bibliotēkā notika gatavošanās 1. maijam, sieviešu dienai, Oktobra svētkiem, šajās dienās tika izlikta jauna

vitrīna ar jaunāko literatūru. Telpas tika izdekorētas ar lozungiem, plakātiem un zaļumiem (DZVA, 154.f., 1.apr., 1.l., 5. lpp.).

Muzejā par godu 8. martam – sieviešu dienai, tika izveidota jauna ekspozīcija, kā arī rīkotas ekskursijas un lekcijas saistībā ar šo svētku dienu zaļumiem (DZVA, 154.f., 1.apr., 1.l., 21. - 22. lpp.).

1947. gadā ar PSRS ministru padomes lēmumu Daugavpils pilsētas Kultūras namam tika apstiprinātas štatu vienības (DZVA, 154.f., 1.apr., 16.l., 28. lpp.). Līdz ar to tas sāka funkcionēt un izvērst savu darbību. Jau 1949. gadā Kultūras namā bija notikusi vesela rinda pasākumu, kurus apmeklēja 25485 pilsētas darbaļaužu. Kā arī tajā darbojās vairāki mākslinieciskās pašdarbības pulciņi - sieviešu koris, deju kolektīvs, krievu dramatiskais pulciņš, u. c. (DZVA, 154.f., 1.apr., 7.l., 8. lpp.). Var secināt, ka padomju varas mērķis bija arī latviešu tautā ieviest apziņu, ka „mēs esam vienota padomju tauta", tāpēc arī minēts, ka liela daļa iedzīvotāju aktīvi piedalījās kultūras pasākumos, kā arī tika dibināti mākslinieciskās pašdarbības pulciņi un to dalībnieku vidū bija ļoti daudz teicamnieku, pirmrindnieku. Taču nav izslēgts, ka iedzīvotāji šos koncertus un pasākumus apmeklēja, ziņkāres pēc vai arī viņus piespieda tajos piedalīties. Sākot ar 20. gs. 50. gadiem Kultūras namu tīkls Daugavpilī sāka paplašināties. Daugavpils pilsētas bibliotēkā 1950. gadā tika rīkotas izstādes veltītas Padomju valsts svētkiem. Var konstatēt, ka pilsētas bibliotēka ieņēma nozīmīgu lomu valsts svētku norišu organizēšanā (DZVA, 154.f., 1.apr., 19.l.,18. - 20. lpp.). Skatot lietas par 1952. gadu ir norādīts, ka kultūrizglītojošām iestādēm jāsagatavojas nozīmīgiem datumiem, piemēram - 1. maijam, Oktobra Sociālistiskās revolūcijas gadadienai, Padomju Armijas dienai, un citiem sabiedriskajiem pasākumiem, kuri norit pilsētā. Nepieciešams partiju sapulcēs izstrādāt konkrētus plānus visa gada laikā (DZVA, 154.f., 1.apr., 19.l.,11. lpp.).

Apskatot Daugavpils Kultūras nama Nr. 2, 1953. gada pasākumu darbības plānu, var konstatēt, ka Padomju Armijas gadadienā tika veikts ziņojums, kā arī tai pat dienā tika demonstrēta filma. Tuvojoties sieviešu dienai plāns bija līdzīgs (DZVA, 154.f., 1.apr., 27.l.,3. - 6.lpp.). Kopumā pēc izskatītajiem arhīva dokumentiem, var secināt – vadošo lomu valsts svētku norisēs ieņēma pilsētas un apriņķa komunistiskās partijas komiteja, kā arī svētku pasākumi notika Kultūras namos, pilsētas bibliotēkās, muzejos un darba kolektīvos. Pēckara posmā pakāpeniski attīstījās kultūras namu darbība un plašāk tika izvērsta valsts svētku svinēšana.

Izskatītajos laikrakstos plaši propagandētas valsts svētku norises Daugavpilī. Visvairāk tiek minēti tādi svētki kā Lielās Oktobra Sociālistiskās revolūcijas gadadienas, 1. Maijs, Padomju Latvijas gadadienas, Staļina Konstitūcijas dienas, 8. marts, Uzvaras diena, Padomju Armijas diena. Būtiski izcelta iedzīvotāju dalība svētkos. 1945. gada, 12. novembrī tiek

publicēts raksts „Oktobra svētku svinības Daugavpils pilsētā un apriņķī" šajā dienā tika teiktas vairākas svinīgas runas, pēc mītiņa notika arī demonstrācija, kurā pēc avīzes datiem piedalījās 15 tūkstošu cilvēku no „22587 (pēc 1946.gada datiem) pilsētas iedzīvotajiem" (Якубс 1998: 99), tas nozīmē gandrīz lielākā daļa (Латгальская...12. 11.1945.). Liela nozīme laikrakstos ir veltīta 1. maija un Uzvaras svētkiem (1946. gads, 7 aprīlis). Pats nosaukums „Par godu 1. maijam un Uzvaras dienai" liecina, ka svētki bija stimuls strādāt vēl labāk. To apstiprina arī pats teksts, ka gumijas izstrādājumu rūpnīcas „Varonis" kolektīvs gatavojas sagaidīt 1. maiju un Uzvaras dienu ar jauniem ražošanas panākumiem (Latgolas...7. 4.1946.).

Par 1. maija svētku norisi, 1946. gads 3. maija publicētajā rakstā, ir minēts, ka Daugavpils pilsētā notika plaša parāde, skolēni demonstrēja tautas dejas, dažādus priekšnesumus un tika rīkota uguņošana (Latgolas...3.05.1946.). Pirms šiem svētkiem aktuāla bija sociālistiskā sacensība, piemēram, 1951. gadā starp arteļiem notika sacensības un zīmīgākos panākumos guva artelis „Stars" (Латгальская...1. 05.1951.).

Apskatot laikrakstus var secināt, ka PSRS konstitūcijas dienai veltītajos rakstos ir līdzīgs saturs, piemēram, konstitūcija ir visdemokrātiskākā pasaulē, visa vara pieder pilsētas un lauku darbaļaudīm, utt. (Latgolas taisneiba 5. 12. 1946.). Tas sakrīt ar konstitūcijā rakstīto, tomēr tas neatbilda īstenībai. 1946. gada 8. decembrī, publicētajā rakstā par Konstitūcijas dienas svinībām teikts, ka vairāk nekā 800 cilvēku bija sapulcējušies Daugavpils dramatiskajā teātrī uz svinīgu sēdi, uzstājās ar referātiem. Teātrī bija pacilāta atmosfēra, skanēja vētraini aplausi (Latgolas...8. 12.1946.).

Laikrakstā „Латгальская правда" plaši aprakstīti 8. Marta svētki (sieviešu diena). Uzsvērta sieviešu būtiskā loma padomju sabiedrībā. Šajā dienā tika izsniegts valsts pabalsts sievietēm – mātēm, kā arī daudzas mātes tika apbalvotas ar otrās un trešās pakāpes ordeņiem (Латгальская... 8. 3. 1950.).

Dzīvesstāstos parādās atmiņas par piedalīšanos svētku demonstrācijās: *Собирались мы... и с комбината шагали, как – то по Виестура, где – то был у нас план, потом выходили на Ригас... Ну, а Первомай, Первомай тоже… Ну, тут весна, конечно, это еще красивей, погода и солнышко, и все. Веточки распустим, березки всегда в ведре, чтоб у нас были уже зелененькие. На 1 мая идем, навяжем там бантиков, и флажки* (DU MV : 480).

Pēc laikabiedru stāstītā demonstrācijas bija obligātas (*Skat. Pielikums Nr. 6., Nr. 5).* Jāpiebilst, ka svētku struktūra bija vienāda visā Padomju Savienībā. Ar laiku daudzi pierada valsts svētkus svinēt arī mājās pie svētku galda, gan dziesmas dziedāja, gan dejoja. (*skat.pielikumā Nr. 3 un Nr. 4.)*. Valērija Kurciša no Daugavpils atceras: *Все праздники, которые были, были вот советские, все отмечали. ...хоть там было поллитра на 10*

человек, но всё равно... не задумывались вот люди. Вот жили вот, праздник - его отмечали (DU MV : 39).

Valsts svētki skaitījās par oficiālajām brīvdienām un cilvēkiem bija iespēja atpūsties: *Потому что выходные, работать не надо. На демонстрацию ходили. С демонстрации куда-то на пьянку идем.*. (DU MV: 566). Bieži vien darba kolektīvi izmantoja brīvdienu ekskursiju rīkošanā. (*skat. pielikumā Nr. 1 un Nr. 2.)* Tādā veida cilvēki meklēja sev iespējas kā izklaidēties.

Laikabiedri atceras, ka: *.. на майские тоже ходили на демонстрацию. А потом организововали где – то сабантуй* (DU MV: 38).

Aleksandrs Kuzņecovs dzīvojis Daugavpilī, Vecās Forštadtes rajonā, atceras, ka svētki tas vienmēr bija ļoti svinīgi: *Политические праздники это было святое ! 7 Ноября , 1 Мая - это всегда было торжественно, это всегда были линейки, для Первомая всегда выращивали березки – срезали и ставили в воду дома чтобы была зелень .А на 7 Ноября все были с красными флажками их закупала администрация школы обязательно демонстрация с криком «Ура!» в честь советской власти* (DU MV: 20). (*skat. pielikumā Nr. 7)*

Padomju valsts svētki tika piekopti arī skolās un skolēni arī atbilstoši tam gatavojās. Vera Komarova atceras, ka skolēniem svētki bija vienīgais prieks, ko viņi saņēma: *...единственное, что радость, которую они получали, ну вот, так вот и всякие праздники и праздники, отдельные в школе мы праздновали, конечно, и Майские, праздники Победы и Октябрьские революции праздники* (DU MV: 575). Valsts svētki, pēc laikabiedru atmiņām, vērtējami pozitīvi, neskatoties, ka valsts svētku pasākumus bija jāapmeklē obligāti, taču cilvēkiem tā bija kā iespēja atpūsties.

Kopumā jāsecina, ka valsts svētki uzreiz pēc kara neieņēma ļoti plašus apmērus, viens no iemesliem bija tas, ka 1945. g. Kultūras nama Daugavpilī nebija, taču skaidrs, ka visu kultūras dzīvi organizēja un vadīja pilsētas un apriņķa komunistiskās partijas komiteja, kā arī svētku pasākumi notika bibliotēkās, muzejos un darba kolektīvos. Pakāpeniski attīstoties kultūras namu darbībai plašāk tika izvērsta arī valsts svētku svinēšana. Preses materiālos bieži vien parādās raksti, cik plaši un krāšņi bija noritējuši valsts svētki Daugavpilī, tomēr viens no galvenajiem padomju preses uzdevumiem bija propaganda un bieži vien svētku norises tiek pārspīlētas.

Mutvārdu avotu liecībās teicēji nenoliedz valsts svētku nozīmi, neskatoties, ka piedalīšanās valsts svētku pasākumos bija obligāta, tomēr cilvēkiem tā bija kā iespēja atpūsties un daudzi šos svētkus atzīmēja arī radu un draugu lokā.

Tādējādi, valsts svētki PSRS bija ļoti nozīmīgs līdzeklis komunistiskās ideoloģijas izplatīšanai, kā arī tiem bija raksturīga sistēma, konkrēts mērķis, organizētība ar plašu programmu un disciplinētība. Attiecībā uz tēmas aktualitāti, lai to atklātu būtu jāpēta viss Padomju varas posms, sākot no 1940. - 1991. g., tādā veidā secinot, kuri no valsts svētkiem ir aizgājuši nebūtībā un kuri palikuši.

Avoti un bibliogrāfija

Daugavpils Zonālā Valsts arhīva dokumenti:

1. 154. fonds („Daugavpils pilsētas Darbaļaužu deputātu padomes izpildkomitejas Kultūras nodaļa") 1.apraksts, 1.lieta „Годовые отчеты о работе отдела и подведомственных ему учреждений за 1945 –1946. г." 1.–25. lp.
2. 154.f., 1.apr., 7. l. „Годовой отчет о работе отдела за 1949. год." 1.–20.lp.
3. 154.f., 1.apr., 16. l. „Сметы и штатные расписания отдела и сети на 1951. год. " 1.-39.lp.
4. 154.f., 1.apr., 19. l. „Планы работы и отчеты культурно - просветительных учреждений за 1952. год."1.–41. lp.
5. 154.f., 1. apr., 27. l. „Планы работы и отчеты Дома Культуры N. 2 за 1952.год." 1.-21.lp.

Mutvārdu vēstures avoti:

6. Aleksandra Kuzņecova dzīvesstāsts, intervēja N. Skodovs, Daugavpils rajons, Eglaines pag., 2003. gada 17. janvārī, numurs krājuma katalogā 20.
7. Juzefas Vonogas dzīvesstāsts, intervēja Karīna Dmitrijeva, Daugavpils raj., Dubnas pag., 2003. gada 8. jūnijā, numurs krājuma katalogā 38.
8. Marijas Voitovas dzīvesstāsts, intervēja Jeļena Mateša, Daugavpilī, 2007. gada 25. novembrī, numurs krājuma katalogā 480.
9. Valērijas Kurcišas dzīvesstāsts, intervēja O. Sokolova, Daugavpilī, 2003. gada 10. jūnijā, numurs krājuma katalogā 39.
10. Vāclava Drozdovska dzīvesstāsts, intervēja Diāna Stalīdzāne, Daugavpilī, 2008. gada 26. augustā, numurs krājuma katalogā 566.
11. Veras Komarovas dzīvesstāsts, intervēja Anita Podskočija, Krāslavas raj., Šķeltova, 2008. gada 22. oktobrī, numurs krājuma katalogā 575.

Vizuālie vēstures avoti:

12. Fotogrāfijas no Jūlijas Salekalnas privātkolekcijas.
13. Albūms "Эх, хорошо в стране советской жить..." http://fotki.yandex.ru/users/mshalimov/view/28562?page=4 [2009-11-22].

Periodika:

14. „Latgolas taisneiba" Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся. 26.08.46.- 31.12.46.
15. „Латгальская правда" Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся. 05.07.50.-29.12.50.
16. „Латгальская правда" Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся. 01.01.51. – 10.05.51.
17. „Латгальская правда" Орган Даугавпилсского уездного и районного комитетов КП Латвии уездного и районного Совета депутатов трудящихся. 11.05.51. – 13.09.51.

Zinātniskā literatūra:

18. Cimermanis S. , red. (1987) *Sociālistiskie svētki un ieražas*. Rīga: Zinātne.
19. *Svētku Varavīksne* (1972) Rīga: Liesma.
20. *Источниковедение. Теория. История. Метод* (1998). Москва: Открытое общество.
21. Рольф М. (2009) *Советские массовые праздники.* Москва: Российская политическая энциклопедия.
22. Якубс З. (1998) *Даугавпилс в прошлом*. Даугавпилс: А.К.А.
23. *Ģimenes enciklopēdija*. (1989) 1. sēj., Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.

Pielikums

1.

Kur tika uzņemta: Daugavpilī, 1. Maija ekskursija

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Jūlijas Salekalnas privātā kolekcija

2.

Kur tika uzņemta: Daugavpilī, 1. Maija ekskursija

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Jūlijas Salekalnas privātā kolekcija

3.

Kur tika uzņemta: Daugavpilī, pēc 1. Maija demonstrācijām

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Jūlijas Salekalnas privātā kolekcija

4.

Kur tika uzņemta: Daugavpilī, 9. maijs (Uzvaras svētki)

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Jūlijas Salekalnas privātā kolekcija

5.

Kur tika uzņemta: Daugavpilī, 1.Maija demonstrācijas

Kāda gadā: 1952. gadā

Kam pieder: laikraksts „Латгальская правда” 12. 05. 1952.

6.

Kur tika uzņemta: Ļipeckā, demonstrācija veltīta Oktobra revolūcijas 35. gadadienai

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Albūms "Эх, хорошо в стране советской жить..."

http://fotki.yandex.ru [2009-11-22].

7.

Kur tika uzņemta: Ļipeckā, demonstrācija

Kāda gadā: 1950. gadi

Kam pieder: Albūms "Эх, хорошо в стране советской жить..."

http://fotki.yandex.ru [2009-11-22].

Artūrs Rundzāns

ZEMNIEKU BRĪVLAIŠANA KURZEMĒ UN VIDZEMĒ: ATTĒLOJUMS LATVIJAS MĀCĪBU GRĀMATĀS

Abstract
In this publication, author examines a depiction of one historical event – liberation of serfs in Kurzeme and Vidzeme – in different school books. The period taken lasts from Republic of Latvia, founded in 1918, to nowadays. This way it covers different regimes and ideologies, which each influenced the teaching of history in primary and secondary schools, shaping the thoughts of many people. Author tries to investigate this influence. In Republic of Latvia liberation of serfs was revealed in associations with many negatively valued consequences such as giving peasants no rights to land they used, restrictions to movement for a long period of time and others. Explaining the reasons of liberation, authors differed in emphasizing role of tsar, landlords, and ideas of liberalism. The view was influenced by negative evaluation of the whole period, when the foreigners ruled the land; the relations between Latvians and German landlords were still in memory. During soviet occupation this event was revealed even more negatively. The view was dictated by communist dogmas of class struggle, social formations and their progress, friendship of soviet nations. It was also dictated by idea of dialectic materialism. Nowadays this event is revealed scarce, due to number of lessons for history of Latvia and growing role of historical sources in school books. Historical sources are claimed to make democratic personalities.
Atslēgas vārdi: *dzimtbūšana, brīvlaišana, vēstures mācīšana.*

Dzimtbūšanas atcelšana Kurzemē un Vidzemē neapšaubāmi ir nozīmīgs notikums Latvijas vēsturē. Šajā darbā es aplūkošu to, kā dzimtbūšanas atcelšana tika parādīta dažādu laiku – no 20.gs. 20.tajiem gadiem līdz pat 21.gs. – mācību grāmatās. Mācību grāmatas ir svarīgas tāpēc, ka parāda tikai būtiskos attiecīgā laika vēsturnieku secinājumus un ļauj izdarīt spriedumu par to, kā šo jautājumu vēlējās atklāt lielām cilvēku masām, sekmējot noteiktu priekšstatu, mītu veidošanos, kuriem parasti ir kāda noteikta funkcija. Satura analīze ļauj arī apsvērt to, kā attiecīgā laika iekārta un ideoloģija ietekmēja vēstures mācīšanu. Sākumā īsi aplūkošu brīvlaišanas cēloņus, norisi, sekas saskaņā ar šim laikam veltītajiem vēsturnieku darbiem, bet pēc tam analizēšu dažādu laiku vēstures mācību grāmatas.

Dzimtbūšanas atcelšanai bija vairāki cēloņi. Šādu lēmumu pamatos ietekmēja apgaismības un racionālisma idejas, kuras bija guvušas ietekmi arī Krievijas impērijā (Švābe 1991: 112). Muižnieki tiecās atbrīvoties no pastāvošajām saimnieciskajām grūtībām, tomēr viņu starpā nebija vienprātības, kādu ceļu jāizvēlas (Boruks 2003: 296). 1814. gadā cars uzdeva Baltijas ģenerālgubernatoram Pauluči izraudzīt komisiju, kura izstrādātu priekšlikumus Kurzemes zemnieku labklājības celšanai. Muižniekiem bija jāizvēlas starp brīvlaišanu vai normētām klaušām. Landtāgs nobalsoja par pirmo, un 1817. gada 25. augustā zemnieku likumu arī apstiprināja. Arī Vidzemē Pauluči deva mājienus par brīvlaišanas nepieciešamību (Švābe 1991: 115-119). Muižnieku komisija izstrādāja attiecīgu likumu un 1819. gada martā cars to apstiprināja. Zemnieku brīvlaišana gan Kurzemē, gan Vidzemē noritēja pakāpeniski vairāku gadu laikā un noslēdzās attiecīgi 1933. un 1932. gadā (Boruks 2003: 296-297). Šiem likumiem bija neviennozīmīgi vērtējamas sekas. Zemnieki Vidzemē

pazaudēja savas tiesības uz zemi un līdz ar to zaudēja savu saimniecisko pamatu. Kurzemē viņiem to nebija arī iepriekš. No tā arī izrietēja viņu nevienlīdzība, slēdzot „brīvos" nomas līgumus par klaušu apmēriem. Zemnieku neapmierinātība izpaudās nemieros. No otras puses brīvlaišanai neapšaubāmi ir liela nozīme latviešu nācijas tapšanā. Tā pavēra ceļu uz pilsētām, lielākām iespējām, kas sekmēja latviešu elites veidošanos. Brīvlaišana būtiski izmainīja zemnieku tiesisko stāvokli – viņi atbrīvojās no muižnieka aizbildniecības un kļuva par tiesību subjektu (Boruks 2003: 294).

Brīvlaišanas attēlojums mācību grāmatās.

Šī laika grāmatās minēti dažādi brīvlaišanas cēloņi. A. Birkerts uzsver saimnieciskos cēloņus. Brīvlaišana skaidrota kā muižnieku vēlme iegūt sev ražošanas brīvību, lielāku kapitālu. Tā skatīta kā posms pārejā no naturālās uz naudas saimniecību – kapitālismu, brīvlaišanai aizsākot starpposmu – klaušu laikus (Birkerts 1924: 148). Fr. Zālīša grāmatā pie iemesliem uzsvērta gan cara iniciatīva, gan arī pašu muižnieku vēlme risināt savas saimnieciskās problēmas tā laika ekonomiskā liberālisma garā (Zālītis 1930: 96-98). Viņš izceļ divas svarīgas laikmeta idejas: personīgās brīvības un saimnieciskās brīvības idejas, norādot uz ideālistisku un saimniecisku motīvu kopumu (Zālītis 1938: 141-142). A. Grīns uzsver cara lomu, kurš esot iespaidojies arī no kāda zemnieku lūgumraksta 1811. gadā (Grīns 1935: 183-184). Zemnieku lūgumraksta izcelšana parāda tā laika vēlmi uzsvērt latviešu darbības nozīmi vēsturē, celt nacionālo pašapziņu. Tomēr Ulmaņa laikā skaidras izmaiņas nav novērojamas. Redzams, ka šeit parādās dažādi uzsvari.

Tomēr parādās visiem autoriem līdzīgs brīvlaišanas vērtējums. Tiek uzsvērtas visas negatīvās brīvlaišanas sekas: zemes tiesību atņemšana, klaušu palielināšana, kustības ierobežojumi, zemes piegriešana muižai, sociālās drošības zaudēšana. Birkerta grāmatā Latvijas teritorija brīvlaišanas laikā raksturota kā „liels noziedznieku pārmācības nams ar spaidu darbiem, pelavu maizi, rīkšu kokiem un karātavām". Cerētā brīvība „nenāca kā saulīte; viņa nāca kā pamāte ar rīkšu sauju rokā – vēl vairāk šaust savus pabērņus nekā agrāk". Uzsvērts, ka līdz ar brīvlaišanu zemnieki atbrīvoti arī no zemes un padarīti par proletariātu, „kura vienīgais īpašums ir viņa divas rokas". Negatīvo apstākļu izcelšana un redzamā pārspīlēšana sasaucas ar priekšvārdā minēto, ka „mūsu vēsture ir galvenā kārtā zemnieku kārtas jeb kalpināto šķiru, kalpinātās tautas vēsture" (Birkerts 1924: 1, 149). Šeit nojaušama kāda saikne ar sociālistu retoriku, kuras idejas un paustie priekšstati saglabājušies cilvēku atmiņā. Grīns raksta: „Tikai tagad likās pabeigta Latvijas iekarošana. Tikai tagad latvietim bija galīgi atņemta viņa tēvzeme." Negatīvs vērtējums sasaucas ar visa tā laika, kad „latvietis vairs nebija savas zemes kungs" negatīvu vērtējumu (Grīns 1935: 3, 185). Dreimanis 1937. gadā blakus negatīvajām sekām min, ka brīvlaišana ļāvusi pāriet uz racionālāku

saimniekošanu, sekmīgāk konkurējot ārzemju tirgū (Dreimanis 1937: 168). Būtībā tas ir vienīgais pozitīvais secinājums. Dreimaņa grāmata ietur samērā neitrālu kursu. Tātad redzams, ka izteikti negatīvais vērtējums sasaucas ar visa laika no 13.gs. līdz valsts dibināšanai vērtējumu. Latviešu tauta tika aplūkota kā vēsturisks varonis, kurš iziet vairākus, tostarp grūtus, savas dzīves posmus. Šādu skatījumu veido arī jaunās valsts inteliģences vēlme pagātni reiz apskatīt no latviešu skatupunkta. Autoru pašu domāšana un sabiedrības domāšana, ko nevar ignorēt, ir veidojusies no paaudzēs izjustas šķirtnes starp latviešiem un vāciešiem, kas citreiz nonākusi līdz atklātam naidam. Jaunai valstij, iekārtai nepieciešams arī pamatot savu pastāvēšanu, izskaidrot esošo kārtību, kas bieži notiek veidojot negatīvu skatījumu par to, kas bijis iepriekš. Piemēram, Ventmalnieks grāmatas ievadā uzsver, ka par šo laiku nedrīkst klusēt, lai „tautas drūmā pagātne mums māca cienīt cilvēcības un brīvības ieguvumus" (Ventmalnieks 1923: 2). Pozitīvais netiek minēts un tas ir iekļauts jau pašā jēdzienā „brīvlaišana". Dzimtbūšanas, kas ir krasi negatīva parādība, atcelšana vien jau ir pozitīvs notikums.

Padomju periods uzspieda mācību grāmatām savas ideoloģijas zīmogu. Tā, piemēram, I. Baumerts 1976. gadā raksta, ka brīvlaišana saistīta ar šķiru cīņas apstākļiem, daudz tiek runāts par nemieriem. Tā kā zemnieku nomierināšanai iepriekš izdotie likumi neesot bijuši izdevīgi muižniekiem, bet ārzemēs ar labību parādījušās labas iespējas pelnīt, veikta „brīvlaišana", pievienojot sev zemnieku iekoptos laukus. Brīvlaišana norise vērtēta ļoti negatīvi, uzskaitītas dažādas jau iepriekš minētās problēmas. Secināts, ka zemnieku dzīve kļuvusi vēl grūtāka. No grāmatas ievada kļūst saprotama padomju attieksme pret vēsturi. „Mācīdamies vēsturi, tu labāk sapratīsi, kādu garu un grūtu ceļu nostaigājušas mūsu zemes tautas, līdz tās uzcēla tādu laimīgu dzīvi, kāda ir mūsu sociālistiskajā Dzimtenē" (Baumerts 1976: 3, 15-16). V. Aņisimovas, V. Kanāles un H. Stroda 1987. gada „Latvijas PSR vēsturē 7. un 8. klasei" dzimtbūšanas atcelšana skaidrota kā „veikls" muižnieku risinājums cara valdības prasībām uzlabot zemnieku stāvokli, jo bijuši daudzi nemieri. Tātad brīvlaišana izrietējusi no šķiru cīņas. Brīvlaišanas norise vērtēta negatīvi – tā bijusi zemnieku zemes un inventāra aplaupīšana. Šādu brīvlaišanu arī nosodījuši „Krievijas progresīvie cilvēki", kas saistīts ar vēlmi parādīt tā laika tautu draudzību (Aņisimova 1987: 84-85). Šai laikā tiek uzsvērta nepieciešamība Latvijas vēsturi aplūkot ciešā saistībā ar Krieviju, parādot latviešu un krievu likteņu kopību un cīņu pret apspiedējiem. Tas saistīts ar tā dēvētās padomju tautas veidošanu. Šeit rakstīts būtībā viss tas pats, kas autoru tāda paša nosaukuma 1976. gada izdevumā. Kopumā varu izdarīt secinājumu, ka padomju laikā skatījums uz brīvlaišanu saglabājies negatīvs, pat vispār bez kādām piebildēm, taču brīvlaišanas skaidrojums stipri pakļauts valdošajai ideoloģijai. Tas saistīts gan ar marksistisko ideoloģiju par sabiedriskajām

formācijām, šķiru cīņu, gan ar PSRS patriotisma aktīvo sludināšanu. Tomēr, spriežot pēc I. Ķēniņa 1990., 1991. un 1992. gada (pēc satura būtībā identiskas) „Latvijas vēstures" vispārizglītojošām skolām, Atmodas pēdējos gados tonis kļuvis mazāk ass, mazāk arī ideoloģijas uzslāņojumu, kaut arī tie paliek. Minētie cēloņi vēl joprojām ir izteikti ekonomiskas dabas; tēma pakārtota zem nodaļas par „feodāli dzimtnieciskās iekārtas sairšanu". Brīvlaišana īstenībā esot bijusi laupīšana. Minēti arī progresīvie cilvēki, kas nosodījuši šīs norises, taču šoreiz minēts, ka bez krieviem bijuši arī vācieši. No ievada noprotams, ka grāmata palīdz saprast, ka agrāk latviešiem klājies grūti līdz „kopīgai cīņai pret varmācību cēlās visi labākie tautas dēli un meitas" (nav paskaidrots, kas ar to domāts) (Ķēniņš 1991: 3, 126-127).

Līdz ar neatkarības atgūšanu vēstures zinātnei radās jauni izaicinājumi. Tā vairs netika stingri reglamentēta no augšas un radās iespēja dažādām pieejām, īpaši jau attiecībā uz laiku pirms 20.gs. Šis laiks daļēji iziet ārpus politisko mērķu loka, un aktuāls kļūst jautājumus, kā to aplūkot. Daļa vēsturnieku, kā I. Ķēniņš, turpina iepriekšējo gadu tradīciju, atsakoties vien no ideoloģijas dogmām. G. Kurlovičs un A. Tomašūns 1999. gada par brīvlaišanu runā visai nedaudz, jautājums iekļauts kopējā agrāro reformu aplūkojumā Krievijā. Kā cēlonis minēts tikai līdz galam nerealizētās agrārās reformas negatīvais ekonomiskais iespaids. Skaidrs vērtējums nav dots, aplūkojums ir visai neitrāls. Īsi minēts arī kādas negatīvas sekas no tā izrietēja. Ievadā autori paskaidro, ka svarīgākais neesot vis vēstures izklāsts, bet spēja izvērtēt laikmeta parādības no avotiem. Lasītājam rezultātā jāveidojas tādam vēstures tēlam, kas „celtu politiskās nācijas pašapziņu" (Kurlovičs 1999: 10, 200). Autoru kolektīva 2001. gadā sarakstītajā „Pasaules vēsturē vidusskolām II" atcelšanai arī veltītas pāris rindkopas. Cēloņi netiek apskatīti, dots neitrāls notikumu apskats. Atsevišķi pozitīvi izcelta pagasttiesu izveidošana, kas bijis solis uz vietējo iedzīvotāju stāvokļa liberalizāciju (Misāns 2001: 205-206). Autoru kolektīva 2003. gada darbā „Vēsture pamatskolai. Jaunie laiki" brīvlaišanai veltītas 4 lpp., no kurām 3 – avotu fragmenti. Uzsvērti ekonomiskie cēloņi. Dots ļoti maz izklāsta, nav arī noteikta vērtējuma (Goldmanis 2003: 246). Purēns kā cēloni min iniciatīvu no cara valdības, izmantojot Baltijas guberņas kā izmēģinājuma vietu – nav gan paskaidrots, kāpēc reformas vispār vajadzīgas. Noteikts vērtējums nav dots, minēts, ka likumus „zemnieki uzskatīja par netaisnīgiem". Tomēr sadaļas sākumā dotā mācību sarunā starp Līgu un Didzi (kas apspriež tēmas vielu) dots norādījums, ka brīvlaišanā iekļauta muižnieku viltība, lai turpinātu izmantot zemnieku darbu (Purēns 2007: 115-116). Doti arī vairāki fragmenti no avotiem, kas vispār vairāk raksturīgs tieši posmam pēc neatkarības atjaunošanas. Kopumā varu secināt, ka skatījums uz brīvlaišanu kļuvis daudz mazāks pēc apjoma, neitrālāks pēc satura; šķiet, autori izvairās dot kādu noteiktu vērtējumu. Avotu plašā izmantošana saistīta ar

vēsturei uzstādītajiem uzdevumiem. Pirmskara Latvijas Republikas tāpat arī padomju okupācijas perioda laikā rakstīja, ka avoti nepieciešami izklāsta paskaidrošanai un pierādīšanai, lielākam vēstures „dzīvīgumam", morāliem piemēriem (Bebris 1925: 42); (Plaude 1980: 7). Mūsdienās visvairāk tiek rakstīts par nepieciešamību skolēnam patstāvīgi interpretēt avotus, lai jau pamatskolā veidotos iespējami daudz dažādu viedokļu. Tas saistās ar vēstures uzdevumu audzināt demokrātisku personību (Purēns 2007 (2): 5, 9). Atšķirībā no padomju laika uzsvērta Eiropas konteksta nepieciešamība, vēstures standartā norādīts, ka skolēnam jāveido arī „eiropeiska identitāte" (Noteikumi 2006: 104).

Bibliogrāfija

1. Aņisimova, V., Kanāle, V., Strods, H. (1987) *Latvijas PSR vēsture 7. un 8. klasei*. Rīga: Zvaigzne.
2. Baumerts, I. (1976) *Latvijas PSR vēstures stāsti: 4. klasei*. Rīga: Zvaigzne.
3. Bebris, J. (1925) *Vēstures metodika*. Rīga: Gulbis.
4. Birkerts, A. (1924) *Latvijas vēsture: pamatskolas kurss*. Rīga: A. Gulbja apg.
5. Boruks, A. (2003) *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības universitāte.
6. Dreimanis, P. (1937) *Latvijas vēsture vidusskolām*. Rīga: Gulbis.
7. Goldmanis J. (red.). (2003) *Vēsture pamatskolai. Jaunie laiki*. Rīga: Zvaigzne ABC.
8. Grīns, A. (1935) *Latvijas vēsture: pamatskolām, papildskolām un pašmācībai*. [Rīga]: Zemnieka domas.
9. Kurlovičs, G., Tomašūns, A. (1999) *Latvijas vēsture vidusskolai I*. Rīga: Zvaigzne ABC.
10. Ķēniņš, I. (1991) *Latvijas vēsture*. Rīga: Zvaigzne.
11. Misāns, I. (atb. red.). (2001) *Pasaules vēsture vidusskolai II*. Rīga: Zvaigzne ABC.
12. *Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem*.
http://www.likumi.lv/doc.php?id=150407&from=off [2010.15.03.]
13. Plaude, E., Ziemele, O. (1980) *Latvijas PSR vēstures mācīšana 9.-11. klasē*. Rīga: Zvaigzne.
14. Purēns, V. (2007) *Latvijas vēsture pamatskolai. Mācību grāmata*. Rīga: RaKa.
15. Purēns, V. (2007) *Latvijas vēsture pamatskolai. Skolotāja grāmata*. Rīga: RaKa.
16. Švābe, A. (1991) *Latvijas vēsture, 1800-1914*. Rīga: Avots.
17. Ventmalnieks, A. (1923) *Latvijas vēsture: pamatskolas kurss*. Valmiera; Cēsis: Dūnis.
18. Zālītis, F. (1930) *Mazā Latvijas vēsture: pamatskolas kurss*. Rīga: Valters un Rapa.
19. Zālītis, F. (1938) *Latvijas vēsture: pamatskolai*. Rīga: Valters un Rapa.

Diāna Stalidzāne

VECTICĪBNIEKU DRAUDZES PĒCKARA DAUGAVPILĪ

Abstract
The paper is based on Daugavpils Zone State Archive (DZVA) documents dated years 1945-1956; in order to get some deeper understanding and to look upon the theme of the research from the point of view of a simple person of those days, the Old Believers' stories from DU Oral History Centre collection were used in the paper.
The aim of the paper is to define the status of Daugavpils Old Believers' Community in the difficult post-war years, when the territory of Latvia came under the Soviets power; how did the Old Believers' communities collaborate with the Soviet regime, how did this collaboration manifest itself.
After the examination of archive materials and oral historical sources, one can conclude that the only possibility to save the church n that difficult times was non-resistance to Soviet power and its dictated religious policy, and so did Daugavpils Old Believers' communities. It can be seen from the documents, how exactly did the communities collaborate with Soviet organs.
The Soviet institutions tried to control religious organizations but whether they succeed can be seen from oral historical sources. Regardless of any obstacles, the faithful continued going to masses, baptizing their children and believing in God. Undoubtedly, this historical period was a faith trial both for the faithful and the church itself.
Atslēgas vārdi: *vecticībnieki, Daugavpils, pēckara periods, arhīva dokumenti, mutvārdu vēsture.*

Mana darba tēma ir "Vecticībnieku draudzes pēckara Daugavpilī", tieši no 1945. līdz 1956. gadam. Darba pamatā ir Daugavpils zonālā valsts arhīva dokumenti (DZVA). Manā rīcībā bija Daugavpils pilsētas Darbaļaužu Deputātu Padomes izpildu komitejas dokumentācija, tieši: protokoli, apraksti, tipveida līgumi, vienreizējas uzskaites, sapulces dalībnieku vai draudzes aktīvo biedru saraksti, inventāru grāmatas, īpašuma apraksti, izziņa par kulta kalpotāja reģistrēšanu, izziņa par reliģiozas biedrības reģistrēšanu. Bet lai rastu dziļāku izpratni par pētāmo tēmu, darbā izmantoti vecticībnieku dzīves stāsti no Daugavpils universitātes mutvārdu vēstures avotu kolekcijas. Tie bija ļoti vērtīgi manam darbam, jo es varēju salīdzināt arhīva dokumenta datus ar tā laika dzīvu aculiecinieku stāstījumiem.

Padomju varas pirmajos gados lietvedība brīžam vedās pavirši un neakurāti, ne viss nepieciešamais saglabājās. Darbu apgrūtināja fakts, ka arī manā situācijā daži svarīgi dokumenti nav saglabājušies, vai vispār nekad nebija nodoti arhīvā. Tāpēc izdibināt pilnu ainu diemžēl nav iespējams.

Darba mērķis ir noskaidrot, kādā situācijā atradās Daugavpils vecticībnieku draudzes sarežģītajā pēckara laikā, kā vecticībnieku draudzes sadarbojas ar padomju varas režīmu. Savā darbā es mēģināšu uzzināt kā kara darbība pilsētā ietekmēja reliģisko dzīvi tajā.

Vispirms, ir jāiepazīst vecticībnieku vēsture, lai izprastu vecticībnieku fenomenu. "Staroveri" ir Krievijas pareizticīgas baznīcas ticīgie, kas neatzina Maskavas patriarha Nikona 1654. gadā veiktos Baznīcas jauninājumus. Viņi parādījās Krievu pareizticībai šķeļoties, un cenšas saglabāt pareizticīgo baznīcas senās tradīcijas.

Pēckara periodā Daugavpilī eksistēja sešas vecticībnieku draudzes. Katra no tiem atrodas noteiktajā pilsētas rajonā un apkalpoja tur dzīvojošus ticīgus:

1. Vecajā Forštadtē – "Vecas Forštadtes vecticībnieku draudze"
2. Judovkā – "Maļutinas vecticībnieku draudze"
3. Jaunbūvē – "1. Daugavpils vecticībnieku draudze"
4. Gajokā - "Gajokas vecticībnieku draudze"
5. Grīvā - "Grīvas Svētā Pokrova vecticībnieku draudzes"
6. Nīderkūnos - "Nīderkūnu vecticībnieku draudze"

Katrai no šim draudzēm Daugavpilī ir sena vēsture. Gandrīz visas vecticībnieku draudzes materiāli cietuši karā laikā. Bet kara postījumus operatīvi likvidēja pirmajos pēckara gados.

Visagrākie dokumenti, kas liecina par vecticībnieku draudzes sadarbību ar padomju orgāniem, atrodami Gajokas vecticībnieku draudzes lietā. Viens no šīm dokumentiem datēts ar 1945. gadu 10 jūniju. Tas ir sapulces protokols. No dokumenta var saprast, ka draudze uz to laiku bija jau organizēta tāda veida, ka to prasīja padomju vara. Draudzē bija sava draudzes padome, priekšsēdētājs, revīziju komisija. Un ka prasa sapulces protokols, sapulces laikā bija iecelts kopējas sapulces priekšsēdētājs un sekretārs, kas veda protokolu. Šajā situācijā nav saprotas, vai Gajokas vecticībnieku draudze pirmā no visiem Daugavpils draudzēm uzsāka sadarbību ar padomju valdību, vai arhīvā nesaglabājas informācija par citām draudzēm. Tālākajā laikā visam sešām draudzēm būs tāda paša organizācija.

Visas konfesijas uzreiz pēc kara tika reģistrētas. Tas bija obligāta procedūra, lai bez šķēršļiem turpinātu savu darbību. Manā rīcībā bija tikai viens dokuments, kas apliecina Grīvas draudzes reģistrācijas faktu. Dokuments attiecas uz 1946. gadu 23. decembrī. Šo izziņu par biedrības reģistrēšanu izdeva Latvijas PSR Reliģijas kultu lietu Padome pie PSRS Ministru Padomes. Citu draudžu lietās tāda veida dokumenta nebija, bet uzzināt par draudžu reģistrācijas datiem ir iespējams no vēlākiem dokumentiem, tā Gajokas vecticībnieku draudze tiek reģistrēta 1946. gadā 23. decembrī. Maļutinas – Judovkas draudze tiek reģistrēta 1948. gadā 3. augustā.

Lielākoties draudzes lietas sākas ar tipveida līgumiem. Šo līgumu noslēdza starp draudzes "dvadcatku" (biedrības dibinātājiem) un darbaļaužu deputātu padomes izpildkomiteju. Darbaļaužu deputātu padomes izpildkomiteja nodot draudzei dievnamu bezmaksas, beztermiņa lietošanā, bet ar vairākiem nosacījumiem. Daži piemēri no tiem:

1. draudze ir atbildīga par nodoto biedrībai īpašumu saglabāšanu
2. draudze uzņemas apmaksāt visus rēķinus un biedrības patēriņus

3. kulta kalpotājiem, kuri nav reģistrēti pie Reliģijas kultu lietu Padomes pilnvarotāja pie Latvijas PSR Ministru Padomes aizliegts veikt reliģiozas ceremonijas
4. biedrībai obligāti jābūt inventāra grāmata, kurā jābūt piefiksēts viss draudzes īpašums
5. draudze apsolās atļaut Reliģijas kultu lietu Padomes pilnvarotājam pie Latvijas PSR Ministru Padomes un Darbaļaužu deputātu padomes izpildkomiteju pārstāvjiem pārbaudīt un aplūkot biedrības īpašumu

Ja biedrības loceklis gribēja izstāties no biedrības, viņam bija jāiesniedz rakstisks iesniegums.

Līdzīgi līgumi bija visam sešām draudzēm. Gajokas, 1. Daugavpils un Vecas Forštadtes vecticībnieku draudzes noslēdza tāda veida līgumus 1948. gadā. Grīvas, Maļutinas un Nīderkūnu vecticībnieku draudzes noslēdza līgumus 1949. gadā.

Ar inventāru grāmatas un īpašuma apraksta palīdzību var izsekot draudzes materiālo stāvokļa izmaiņas. Dažu dokumentu trūkums neļauj salīdzināt draudzes materiālo stāvokļi dažādos gados.

Ja pieņemt, ka dokumentu dati ir pareizi, tad var secināt, ka Daugavpils vecticībnieku materiālais stāvoklis neuzlabojas par 10 gadu periodu. Draudzes spēki bija virzīti uz to, lai likvidētu kara sekas un atgriezties pie normālas dzīves.

No vienreizējam uzskaitēm var uzzināt cik cilvēku saņēma naudas atalgojumu no draudzes, un cik draudzei ir apkalpojoša personāla. Vairākos gadījumos neviens cilvēks no draudzes nesaņem algu no biedrības budžeta. Vienīgi Gajokas draudzē garīgais audzinātājs saņem algu no draudzes. Tapāt Gajokas draudzē bija korists un sargs, bet viņiem nemaksāja algu. Sanāk, ka cilvēki draudzēs strādāja nesavtīgi. Un lielākoties tādus amatus ieņem pensionāri vai invalidi, kuriem bija cits ienākuma avots un kuri varēja veltīt brīvu laiku draudzei. Tādus secinājumus es izdarīju balstoties uz draudzes biedru sarakstiem, kuros ir noradīts biedrības locekļu nodarbošanos veids.

Katrai draudzei blakus dievnamam bija dzīvojamā māja, kurā dzīvo draudzes garīgais audzinātājs. Un katrā draudzes lietā glabās detalizēts māju un teritoriju apraksts. Padomju varu interesēja, kas dzīvo mājā. Viņa prasīja pilnīgu atskaiti par draudzes īpašumu, kura juridiski piederēja valstij.

Arī interesanti izsekot kā mainījās laika gaitā draudzes ticīgo skaits. Izdarīt to pilnīgi nav iespējams, jo dažām draudzēm statistiskā veida dokumenti attiecas tikai uz vienu gadu – salīdzināšana nav iespējama.

Vecās Forštadtes baznīcu 1948. gadā lielajos svētkos apmeklēja apmēram 300 ticīgo. Bet jau 1956. gadā ticīgo skaits palielinājās līdz 300 – 500 lielajos svētkos, parastās dienās

baznīcu apmeklēja no 50 līdz 100 cilvēku. Bet vispār 1956. gadā baznīcai bija pieskaitīti apmēram 500 ticīgo.

Pirmā Daugavpils vecticībnieku draudzē 1956. gadā lielajos svētkos baznīcu apmeklēja mazliet vairāk nekā 1000 ticīgo. Ne tik svarīgos svētkos baznīca pieņēma apmēram 100 – 200 cilvēku. Bet kā atzīmēja draudzes garīgais audzinātājs ticīgo skaits pakāpeniski pieaug. Par agrākajiem datiem neko nav zināms, jo arhīvā nav attiecīgas dokumentācijas.

1956. gadā Nīderkūnu vecticībnieku draudzē sastāvā bija 150 ģimenes. Lielajos svētkos dievnamu apmeklēja ap 600 – 800 cilvēku. Bet parastās dienās baznīcu apmeklēja ap 50 – 100 ticīgo. Par agrākajiem datiem nekas nav zināms.

Tapāt ka par Nīderkūnu vecticībnieku draudzi, par Maļutinas draudzes apmeklētāju skaitu var spriest tikai sakot no 1956. gada. Tieši šajā gada rodas pirmie dati par ticīgo skaitu Maļutinas draudzē – to skaits lielajos svētkos sasniedza 200 cilvēku. Interesanti, ka šajā paša gadā, bet tikai citā dokumentā ir noradīts cits ticīgo skaitlis – no 200 – 300. Parastās dienās baznīcu apmeklēja tikai 10 – 20 cilvēku. Tas kas apmeklētāju skaitli nav vienādi, liek domāt, ka dokumentos var būt falsificēti dati vai aizpildītājs neuzmanīgi aizpildīja formulārus. Var būt arī, ka paši draudzes biedri tīši palielināja apmeklētāju skaitu.

Grīvas vecticībnieku draudzes sastāvā 1956. gadā bija piefiksēti 234 vīrieši un 538 sievietes. Lielajos svētkos baznīca pieņēma ap 1000 cilvēku. Nelielajos svētkos uz baznīcu nāca 200 – 300 ticīgo. Parastās dienās baznīcu apmeklēja 60 vai 70 vecticībnieku.

Par Gajokas vecticībnieku draudzes apmeklētāju skaitu 1956. gadā liecina divi dokumenti. Un atšķirībā no Nīderkūnu draudzes dokumentiem, Gajokas dokumentos ticīgo skaitlis sakrīt. Lielajos svētkos to apmeklēja 300 vecticībnieku. Parastās dienās baznīca pieņēma aptuveni 25 – 50 cilvēku.

Kā redzams, vislielākais baznīcas apmeklētāju skaits bija 1. Daugavpils vecticībnieku draudzei un Grīvas draudzei.

Vispār dokumenta veids, jautājumu formulējums formulāros, unificēta pieeja, kura ir konstatējama dokumentos, apkopojošie vārdi, tādi piemēram, ka *культовое здание, религиозный культ, служители культа, религиозное объединение* palīdz saprast kāda bija valsts attieksme pret reliģiju un ticīgiem cilvēkiem.

Daži Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra teicēji – vecticībnieki atceras atnākot pilsētā padomju varai reliģiskā dzīve tajā neizbeidzas. Baznīcas pildīja savu misiju arī pēc kara:

Teicējs Vavila Hudobčenoks pastāstīja, ka viņš visu savu mūžu gāja uz Maļutinas – Judovkas dievnamu. Un pat kādu laiku strādāja tur priekšsēdētāja amatā.

“Я как старовер в моленную ходил. ... В Юдовскую. Я в Юдовской моленной, я сколько? До 70-го года в Юдовской моленной. Вот. Даже председателем общины был. (DU MVC: 148).

Teicēja Jevdokija Guseva atceras Nīrekūnu draudzes garīgo audzinātāju Volkovu, kurš iestājas amatā 1956. gadā.

“*Я как-то очень запомнила Нидеркунского попа – Волков там такой был, это бесподобный был батюшка*” (DU MVC: 582).

Kad teicēja bija maza meitene viņu ģimene vienmēr gāja uz Nīderkūnu baznīcu:

“...мы пешком ходили, и помню только, я маленькая была, может быть мне лет восемь – десять было. Мы из дому пешком по железной дороге ходили в Нидеркуны, в храм. Нидеркуны, а это ну километров, если по железной дороге, километров восемь, мы пешком шли. И помню обязательно на Пасху…” (DU MVC: 582).

Tas, nozīme, ka Nīderkūnu Baznīcu (var būt arī citas Daugavpils vecticībnieku dievnamus) lielajos svētkos apmeklēja ne tikai vietēji ticīgi. Uz to nāc arī no apkārtnēm.

Bet pēc tam, kad Latvijas PSR sākās kolektivizācija (40. gadu beigās) valsts politika attiecībā uz baznīcu izmainījās. Teicēja atzīst, sāka just padomju propagandu:

“Колхоз начался, нам запретили это делать. И в школу я пошла, был атеизм полностью, ругали вот, вот я может быть, и не хотела никуда поступать, и в пионеры, и в комсомол, потому что это запрещено, а мне почему-то нравилось ходить в церковь. А так же всем докладывали, кто ходил. ... Да, все доносил.” (DU MVC: 582).

Teicēja atzīst, ka neskatoties uz padomju varas propagandu viņu mājā visi ticēja Dievam un neizmainīja savu nostāju: *“знаете, так, не было такого прямого запрета. Всё равно кто хотел, тот делала…”*

“... вот с папой во главе, там я помню, хотя молился он, и дома у нас очень большие иконы и много было всё это.” “...вот, а книги помню, были такие в кожаном переплете толстые, и кадила дома даже такая небольшая была, да этот и кадила была дома, вот папа всё кадил нас сам, он молился, зная, он окончил семинарию…” “он такой, ну он был председателем колхоза два года” (DU MVC: 582).

Cits teicējs atceras savu bērnību. Un uz jautājumu kāda bija attiecība pret reliģiju viņu ģimenē, atbild: *“...отец меня всегда брал в церковь каждое воскресение. Сам шел и меня и всех сколько нас было детей всех брал, на великие праздники тоже на всенощную брал всех с собой”* (DU MVC: 17).

No šīs intervijas gabala mēs varam secināt, ka vecticībnieku ģimenēs bērnus piesaista pie reliģijas jau no pašas bērnības. Bērni piedalījās visās svētkos un kopa ar vecākiem gāja uz baznīcu (pat ja tā atrodas tālu no mājas).

Aleksandrs Kuzņecovs stāsta, viņu ģimenes nostāja bija pretoties padomju ateismam:

“ На счет религии было совершенно противоположное мнение в школе. Религия отчуждалась от государства, кто хотел верить в бога, тех даже презирали, кто ходил в храм, полное отрицание религии, потому что мы на этом были воспитаны, что никакой религии, никакого бога, никаких служителей культа. Родители говорили, что все равно бог есть и в этой тайне и в тайне от всех нас водили в моленную, церковь и т. д. и эти праздники все престольные Рождество и Пасху праздновали. Это было свято. Никаких политических преследований мы не испытывали”.

Teicējs atzīsts, ka nekļuva par pionieru savas ticības dēļ. Viņu ietekmēja vecāko autoritāte:

“Я октябренком не был, пионером я тоже не был .... дедушка мне говорил, ты старообрядческой веры. Какой ты октябренок и пионер...” (DU MVC: 20).

Izpētot arhīva materiālus un mutvārdu vēstures avotus es varu secināt, ka vienīga iespēja glābt baznīcu tajā laikā bija atbalstīt komunistus un viņu politiku. Ko arī darīja Daugavpils vecticībnieku draudzes. No dokumentiem redzams, ka draudzes sadarbojās ar padomju orgāniem. Baznīca bija spiesta sadarboties, tas nebija viņu patstāvīga izvēlē.

Pēc kara lielo lomu sabiedrības dzīvē sāka spēlēt baznīca, pret kuru radikāli izmainījās valsts politika kara gados. No sākumā padomju vara mēģināja izmantot baznīcu savā labā, bet ar laiku attiecības pasliktinājās. Padomju propaganda centās samazināt baznīcas lomu un ietekmi uz cilvēkiem. Padomju vara mēģināja kontrolēja reliģiju, bet cik viņai tas izdevās mēs varam secināt no mutvārdu vēstures avotiem. Neskatoties uz visiem šķēršļiem pa īstam ticīgie cilvēki turpināja apmeklēt baznīcu un ticēt Dievam. Šis vēstures periods bija ticības pārbaudījums gan ticīgiem, gan pašai baznīcai.

Avoti un bibliogrāfija

1. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 42. lieta.
2. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 43. lieta.
3. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 45. lieta.
4. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 46. lieta.
5. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 47. lieta.
6. DZVA 202. fonds, 6. apraksts, 49. lieta.
7. Illariona Drozdova dzīvesstāsts, ierakstīja J. Drozdova Daugavpilī 2003. gadā 4. janvārī, ieraksts (30 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 17, saīsināti – DU MVC : 17.

8. Aleksandra Kuzņecova dzīvesstāsts, ierakstīja V. Škodovs Daugavpilī 2003. gadā 17. janvārī, ieraksts (45 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā DU MVC: 20.
9. Vavila Hudobčenka dzīvesstāsts, ierakstīja A. Hudobčenka Daugavpilī 2004. gadā 24. aprīlī, ieraksts (45 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā DU MVC: 148.
10. Jevdokijas Gusevas dzīvesstāsts, ierakstīja I. Filipova Daugavpilī 2008. gadā 1. novembrī, ieraksts (1 stunda, 41 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā DU MVC: 582.

Zeltīte Barševska

TAUTAS MĀKSLAS TRADĪCIJU INTERPRETĀCIJA PROFESIONĀLAJĀ TEKSTILMĀKSLĀ

Abstract
The folk art was and is as a channel of inspiration for folk applied art and professional decorative applied art. In Latvia, investigation of the folk art traditions and these creative interpretations of professional decorative applied art are observed in the 20-30ies of the 20th century, especially a time of formation „latvian national style" (J.Madernieks, A. Cīrulis, J. Straume, etc.).
Since the 60- 70ies of the 20th century, turning to the folk art in aspects of colours, ornaments, compositions and subjects striky appears in professional textile art. R. Heimrāts- a founder and leader (1961- 1992) of Textile Art Department at Latvia Art Academy- and his students advance above mentioned development of creative activity concept.
In Latvia professional textile artists work, folk art traditions are preserved and approbated in contemporary forms, techniques and materials.
Atslēgas vārdi: *tautas māksla, tradīcijas, interpretācija, profesionālā tekstilmāksla, Latvija.*

Tautas mākslas mantojums vienmēr bijis, ir un arī būs kā neizsmeļams iedvesmas avots kreatīvām idejām un darbiem. Šī pētījuma mērķis ir akcentēt tās tautas mākslas tradīcijas, kuru ietekme uz profesionālo Latvijas tekstilmākslinieku jaunradi ir bijusi īpaši spilgta un ir veicinājusi radīt neaizmirstamus, savdabīgus artefaktus nacionālā stilā.

Atkāpjoties Latvijas kultūras vēstures gaitā, var vērot, ka tradicionālās mākslas izzināšanas ceļš aktīvāk iezīmējas tikai 19. gs. otrajā pusē- laikā, kad veidojas mūsu tautas nacionālā pašapziņa,- kā pētnieciskais darbs lietišķās mākslas priekšmetu apzināšanā, vākšanā un vērtēšanā. Par vienu no tā sākumsoļiem var uzskatīt Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 1876. gada lēmumu izveidot Latviešu muzeju, kurā krāt un eksponēt latviešu zemnieku mākslas jeb *mājas mākslas* izstrādājumus. Kā būtisks pagrieziena punkts to vākšanā un pētīšanā kļūst aktīva gatavošanās I Latviešu etnogrāfijas izstādei 1896. gadā Rīgā, Viskrievijas X Arheoloģijas kongresa ietvaros (Karlsone 2006).

Pie pirmajiem tautas mākslas materiālā mantojuma pētniekiem ir jāmin gan baltvācu zinātnieki, gan latviešu etnogrāfi M. Skrūzītis, M. Siliņš, R. Zariņš u.c., pirmo zinātniski pamatoto arheoloģisko izrakumu veicējs Latvijas teritorijā F. Krūze, gan krievu pētnieki (Celms 2007).

Pats termins „**tautas māksla**", kā atzīmē A. Jansone (2008), aktuāls kļūst 20. gs. sākumā, un to lieto tikai inteliģence, savkārt vienkāršā tauta runā par amata meistariem un sieviešu rokdarbiem. Tautas māksla tiek definēta kā neprofesionāļu māksla, kaut vēsturiski tā veidojusies gan kā profesionāļu, gan neprofesionāļu kopdarbs uz tradīciju pamata. Tautas

mākslu Latvijā piekopj plaši iedzīvotāju slāņi, stingri saglabājot gadsimtu gaitā izveidotās priekšmetu darināšanas, rotāšanas un lietošanas tradīcijas (Jansone 2008).

20. gs. sākums ir latviešu nacionālās mākslas stila izaugsmes laiks. Par tā veidotājiem lietišķajā mākslā kļūst amatnieki, bet profesionālo mākslinieku darbos gadsimta pirmajā pusē iezīmējas divas tendences:

1) laikmetam raksturīgo mākslas strāvojumu radoša sintēze ar tautas mākslas mantojumu un individuālo rokrakstu (mākslinieki J. Madernieks, A. Cīrulis, J. Straume u.c.),

2) tautas mākslas tradīcijās izveidoto daiļrades principu restaurācija un tajās rodamo motīvu kultivēšana (mākslinieki R. Zariņš, G. Šķilters u.c.) (Kučinska 1998).

Nacionālā stila attīstību lietišķajā mākslā, t.sk. tekstilmākslā, visspēcīgāk ietekmē divi no jau minētajiem māksliniekiem: **Jūlijs Madernieks** (1870- 1955) un **Ansis Cīrulis** (1883-1942). Viņu biogrāfijās vērojami vairāki saskares punkti. Līdzīgi ir arī radošo rokrakstu attīstības posmi mākslā: plastisko jūgendstila motīvu izmantojums agrīnajā jaunradē, kam seko intensīvas tautas mākslas studijas un vēlme nacionālo, latviešu mentalitātei būtisko paust individuālā izteiksmē (Kučinska 1998; Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 2. sēj. 1996).

1913. gadā izdotajā zīmējumu krājumā „Ornaments" (1930. gadā arī krājumā „Raksti") J. Madernieks prezentē orģināli traktētas ornamentu struktūras modernās lietišķās mākslas vajadzībām, sakausējot tajās latviešu etnogrāfiskā raksta kompozicionālās uzbūves īpatnības ar internacionālā jūgendstila mākslai raksturīgo līniju dinamiku, ritmu un motīviem. Tēlnieks T. Zaļkalns šajā J. Madernieka darbā saskata latviskas mākslas, latviska stila pirmos asnus (Kučinska 1998; Novadniece 1982), bet 1920. gadā viņa veikumu nacionālā stila izveidē augstu novērtē N. Palmens (gleznotājs Niklāvs Strunke): „Jūlijam Maderniekam, no latviešu mākslas vēstures viedokļa raugoties, ir lieli nacionāli nopelni. Viņš pirmais no mūsu tautas mākslas darbiniekiem noteikti virzīja jauno paaudzi uz kolektīvo darbu latviešu stila radīšanā. Viņš pirmais atmodināja mūsu mākslā nacionālo sajūtu un viņas nepieciešamību" (Kučinska 1998: 164).

Ar lielu neatlaidību un koncentrētu radošu enerģiju J. Madernieks savā jaunradē virzās uz tautas mākslā smelto iespaidu un individuālās saceres sintēzi. Latviešu etnogrāfisko tekstiliju (īpaši tautas tērpu) studijas izkaldina pašu būtiskāko mākslinieka rokraksta iezīmi tekstildarbos- ģeometriskumu, jo visi to kompozīciju elementi ir būvēti, stingri balstoties uz rūtiņām. Sacerot tekstilmetus (atbilstošā tehnikā un materiālā tos izstrādā profesionāli sagatavotas Latvju sieviešu nacionālās līgas aušanas kursu beidzējas), viņš izmanto vairākus tautas lietišķi dekoratīvajā mākslā populārus raksta elementus (skujiņa, jumtiņš, zvaigzne, ugunskrusts u.c.), kā arī stilizētus dabas motīvus (ozoli, egles, čiekuri, putni, vāveres, čūskas

u.c.), tos dažādi variējot un iesaistot oriģinālās kombinācijās (skat. 1. att.) (Kučinska 1998; Lamberga 1998).

Līdzās J. Maderniekam par latviešu nacionālā stila veidotāju kļūst arī viņa skolnieks A. Cīrulis. Lai gan abus māksliniekus šī jaunrades ceļa virziena izvēlē vieno daudz kopīga, tomēr motīvi, to akcentējums, ritms un kolorīts viņu darbos ir dziļi individuāli. A. Cīruļa mākslinieciskā darbība aptver gandrīz visas laikmetīgās lietišķās mākslas nozares (tekstilmāksla, keramika, glezniecība, grafika, mēbeļu dizains, vitrāžu un metālmāksla). Metu darināšanai tekstilijām (paklāji, sienas segas, aizkari u.c.) mākslinieks nopietni pievēršas 20. gs. 20. gadu beigās; pēc tiem Latvju sieviešu nacionālās līgas austuvē tiek radīta virkne sienas segu un grīdas paklāju gan īsbārkšu, gan saistītā gobelēna tehnikās (Lamberga 1998). Dekoratīvo audumu kompozīcijās dominē atvasinājumi no latvju etnogrāfiskajiem rakstiem (zvaigzne, saulīte, krustiņš u.c.), un atklājas A. Cīruļa izdomas bagātais ornamenta sacerētāja talants- rakstus reizēm papildina gan mākslinieka iemīļotie *Art Deco* stila motīvi- ziedu vāzes, gan stilizētas cilvēku (pārsvarā sieviešu) figūras (skat.2. att.) (Podgaiska 2008).

1934. gadā A. Cīrulis izmēģina 19. gs. beigās Vidzemes un Latgales tautas lietišķajā mākslā tik iecienīto, bet vēlāk piemirsto audumu apdrukāšanas tehniku, poētiski nosaucot to par *madarošanu.* Viņš pats izgatavo šablonus un veic tekstiliju tālāko tehnisko apstrādi. Madarojumu kompozīcijas ir izteikti grafiskas, tuvas tušas zīmējumu stilam, un vairumā kompozīciju autors motīvus kārto tā, lai viens elements ir uz gaiša, bet otrs- uz tumša fona (skat. 3. att.).

1935. g. A. Cīrulis savā dzīvoklī Rīgā izveido nelielu madarojumu izstādi. Vēlāk tās daļu ar panākumiem eksponē Starptautiskajā mākslas izstādē Briselē (1935), kur mākslinieks tiek apbalvots ar *Grand Prix,* bet pirmajā Latvijas daiļamatniecības izstādē Rīgā 1937. gadā par madarojumu saņem zelta medaļu (Kučinska 1998; Lamberga 1998).(Jāpiebilst, ka 2002. gadā ar LMA un VKKF atbalstu Rīgā, Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejā tiek izveidota A. Cīruļa madarošanas darbnīca, kuru interesentiem vada profesionāli tekstilmākslinieki (www.dlmm.lv)).

Trešā latviešu lietišķās mākslas vecmeistara **Jūlija Straumes** (1874- 1970), J. Madernieka un A. Cīruļa laikabiedra, iekļaušanās nacionālā stila izveides procesā notiek ievērojami vēlāk un ar atšķirīgu intensitāti. Viņa personības un individuālā rokraksta izveidi ietekmē ilgie darba gadi Gruzijā (1907- 1923), kur pēc mākslinieka iniciatīvas Tbilisi tiek dibināts Kaukāza amatniecības muzejs un organizētas lietišķās mākslas darbnīcas (Lamberga 1998).

1923. gadā, atgriezies Latvijā, J. Straume enerģiski iekļaujas latviešu profesionālās tekstilmākslas attīstības gaitā. Viņš ir pārliecināts, ka tautas mākslas tradīcijas ir tas pamats,

uz kura ceļama profesionālā māksla. J. Straumes austajās tekstilijās tās savijas ar austrumzemju paklājos populārajiem krāšņajiem rakstiem, medaljonveida kompozīcijām un persiešu jeb īsbārkšu tehniku, ko veiksmīgi var pielietot, aužot ģeometrizētos latviešu etnogrāfiskos ornamentus (skat. 4. att.) (Kļaviņa 2004; Kučinska 1998; Sturme 1978; Lūse 1977).

20. gs. 60.- 70. gados tautas mākslas tradīciju iespaidi profesionālajā tekstilmākslā izpaužas īpaši spilgti. Tas ir loģiski un apzināti, jo 1961. gadā LMA (tai laikā LVMA) atvērtās Tekstilmākslas nodaļas dibinātājs un vadītājs (1961-1992) **Rūdolfs Heimrāts** (1926-1992) tautas mākslas studiju praksi Latvijas Vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas tekstiliju glabātuvē ietver studentu apmācības programmā. Arī R. Heimrāta daiļrade ir paraugs tradīciju iedzīvināšanai gobelēnos, piemēram, „Uz Dziesmu svētkiem" (1960)- pirmā lielā, figurālā kompozīcija, kurā apvienojas klasiskā gobelēna un tautas lietišķās mākslas tradīcijas (skat. 5. att.), „Tautumeitas" (1965), „Zemgale" (1972), „Svētku deja" (1973- 1975), „Līgo" (1977), „Tautasdziesma" (1978) u.c. Ir tikai likumsakarīgi, ka gandrīz katra mākslinieka audzēkņa darbos var atrast atsauci uz tautas mantojumu.

Profesionālo tekstilmākslinieku pievēršanos mūsu tautas mākslas tradīcijām ir veicinājušas arī tematiskās izstādes, piemēram, viena no tām- K. Barona jubilejai veltītā miniatūrtekstiliju izstāde „Etnogrāfija un arheoloģija" (1981. g.) (Raudzepa 2008; Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 2. sēj. 1996).

Apkopojot pētījuma gaitā savākto vizuālo materiālu, var akcentēt tās tautas mākslas tradīcijas, no kurām visbiežāk iedvesmu saviem radošajiem darbiem smeļas Latvijas profesionālie tekstilmākslinieki:

1. latviešu ornaments jeb latvju raksts

(A. Armane, V. Bērziņš, I. Blumate, A. Celma, I. Grodele, R. Heimrāts, L. Krastiņa, L. Kaugure,V. Kucins, E. Rozenbergs u.c.) (skat. 6. att.);

2. latviešu tautas folkloras un mitoloģijas tematika

(A. Baumane, R. Bogustova, R. Blumberga, A. Gercāne, R. Heimrāts, V. Kucins, B. Osīte, L. Postaža, E. Rozenbergs, A. Sīmansone, J. Sudmalis, I. Skujiņa, I. Veitnere, Dz. Vilks u.c.) (skat. 7. att.);

3. Latvijas kultūrvēsturisko novadu tautas tērpu koloristika

(A. Baumane, R. Heimrāts, E. Rozenbergs, P. Sidars u.c.) (skat. 8. att.);

4. tradicionālie rokdarbi (adīšana, tamborēšana u.c**.)** (A. Priedīte) (skat. 9. att.);

5. nacionālie dabīgie materiāli (lini, vilna, niedres, salmi, āda, pakulas u.c.) (R. Blumberga, A. Eltermane, L. Kaugure u.c.) (skat. 10. att.).

Kā vērojams mākslinieku darbos, tautas mākslas tradicionālās vērtības profesionālajā tekstilmākslā var tikt saglabātas, nevis tās kopējot, bet gan radoši, laikmetīgi interpretējot un paužot vitālā mākslas valodā. Šāds dialogs ar mūsdienu adresātu ir visiedarbīgākais un visemocionālākais.

Secinājumi

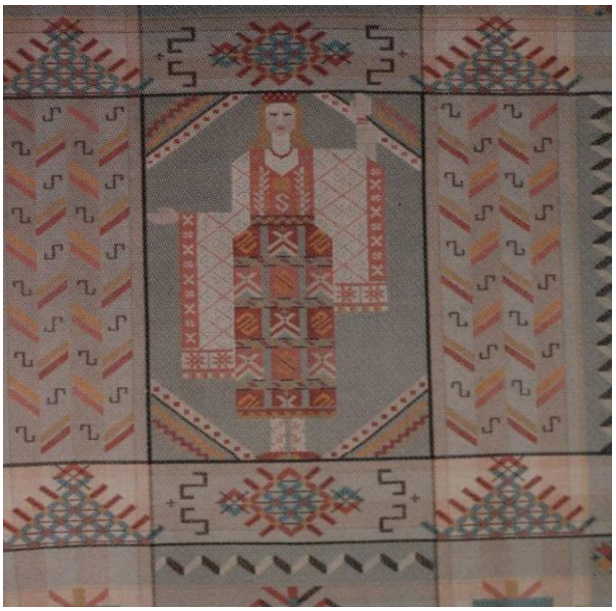
1. Tautas mākslas tradīciju radoša interpretācija profesionālajiem tekstilmāksliniekiem uzliek pienākumu tās labi pārzināt, turklāt nevis intuitīvi, bet- konkrēti un precīzi.
2. Tautas mākslas mantojums bija, ir un būs meistarības skola, emocionāla sākotne jauniem un laikmetīgiem tekstilmākslas darbiem.

Bibliogrāfija

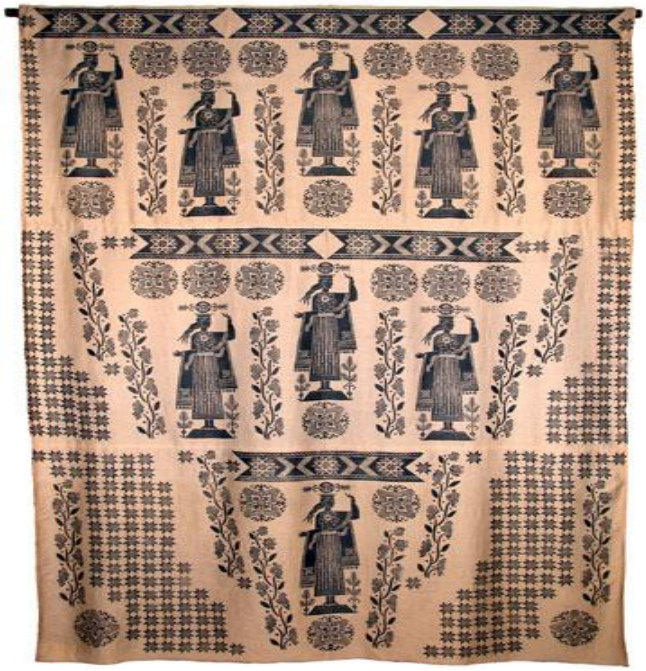
1. Celms, V. (2007) Latvju raksts un zīmes. Rīga: Folkloras informācijas centrs.
2. Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 1. daļa (2006) Rīga: DMDM.
3. Dekoratīvas mākslas un dizaina muzejs. 2. daļa (2006) Rīga: DMDM.
4. *Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. Tekstilmākslas kolekcija.* http://www.dlmm.lv//htm. [2010.05.04.]
5. Jansone, A. (2008) Tautas lietišķās mākslas virzība 20. gadsimta otrajā pusē. *Tautas lietišķā māksla Latvijā. Šodiena. Pieredze. Rītdiena*. Rīga: LNVM, 50.- 60. lpp.
6. Karlsone, A. (2006) Dažas preses ziņas un vērtējumi par latviešu svētku apģērba attīstību 19. gs. otrajā pusē. *LVI žurnāls*. *Nr.4 (61)*: 48- 55.
7. Kļaviņa, L. (2004) Lietišķās mākslas meistars Jūlijs Straume. Rīga: Zinātne.
8. Kučinska, V. (1998) Romantisma iestrāvojumi latviešu lietišķājā mākslā. *Romantisms un neoromantisms Latvijas mākslā.* Rīga: AGB, 162.- 170. lpp.
9. Lamberga, D. (1998) Latvijas tekstilmākslas pirmsākumi. *Doma. Rakstu krājums. 3. laidiens.* Rīga: Doma, 23.- 36. lpp.
10. Lūse, L. (1977) Ornamentu variāciju meistars. *Latviešu tēlotāja māksla.* Rīga: Liesma, 123.- 130. lpp.
11. Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 2. sēj. (1995) Rīga: LE.
12. Novadniece, I. (1982) Jūlijs Madernieks. Rīga: Zinātne.
13. Podgaiska, S. (2008) Stilizācija lietišķajā mākslā. *Ansis Cīrulis. Saules pagalmos.* Rīga: Neputns, 172.- 257. lpp.
14. Raudzepa, V. (2008) Tautas lietišķā un dekoratīvi lietišķā māksla. Saskarsmes. Jautājumi. *Tautas lietišķā māksla Latvijā. Šodiena. Pieredze. Rītdiena.* Rīga: LNVM, 61.- 72. lpp.
15. Sturme, B. (1978) Nacionālā specifika mūsdienu lietišķi dekoratīvajā mākslā. *Latviešu tēlotāja māksla*. Rīga: Liesma, 29.- 46. lpp.

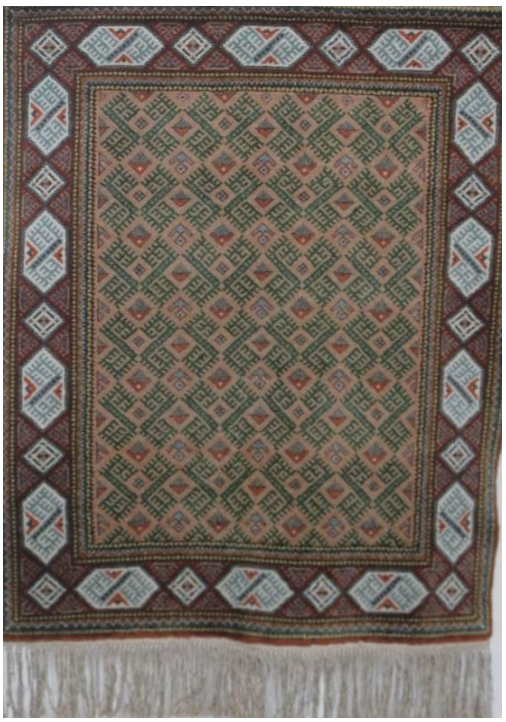
1. att. **J. Madernieks**. Paklājs. 20.gs.20. gadi. Vilna, kokvilna (http:www.dlmm.lv//htm).

2.att. **A. Cīrulis.** Sienassega „Tautumeita”. 20.gs.30.gadi. Kokvilna. 293 x 265 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 1. daļa 2006: 73).

3. att. **A. Cīrulis**. Madarojums. 20.gs.30.gadi. Kokvilna, apdruka (http://www.dlmm.lv//htm).

4. att. **J. Straume.** Paklājs. 20.gs.20.-30. gadi. Vilna, lini, persiešu tehnika. 180 x 107 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 2. daļa 2006: 101).

5. att. **R. Heimrāts.** Uz Dziesmu svētkiem. 1960. Vilna, lini, gobelēns. 300 x 175 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 1. daļa 2006:106).

6.att**. L. Kaugure.** Auseklis. 1981. Vilna, lini, koks, gobelēns. 21x 20,5 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs.1. daļa 2006:123).

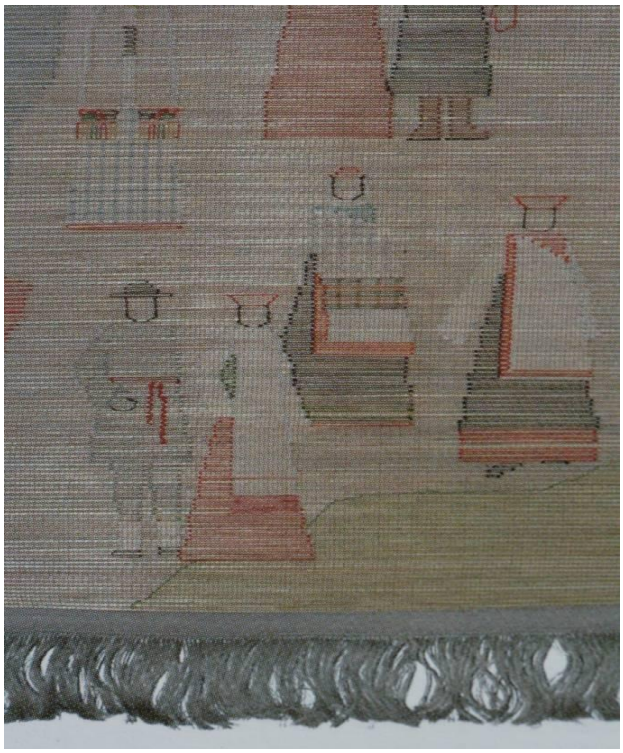
7.att. **E. Rozenbergs.**Veltījums (Dainu tēvs). 1985. Vilna, lini, jaukta tehnika. 260 x 460 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 2. daļa 2006:73).

8.att. **P. Sidars.** Pavasaris Alsungā. 1983. Vilna, lini, gobelēns. 280 x 330 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 2. daļa 2006: 81).

9. att**. A. Priedīte.** Labā roka, kreisā roka. 1981. Vilna, adījums. 26 x 12 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 2. daļa 2006: 55).

10. att. **A. Eltermane.** Liepāja. 1961. Vilna, salmi, lini. 180 x 100 (Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejs. 1. daļa 2006: 90).

Aivars Bulis

LATVIJAS GRĀMATU GRAFIKAS VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA

Abstract
Book graphic is a very significant and extensive branch of graphics. It also performs a specific social function since book graphic is accompanied by a text and is inextricably linked to the content of the book, which can sometimes be explicitly political or symbolically represent the spirit of the epoch. That is why book graphic is profoundly influenced by the dominating ideology and accurately reflects the beliefs and atmosphere of a particular period. Taking into consideration the above mentioned factors, it can be presumed that researching the developmental history of book graphic provides a sufficiently deep insight into the general panorama of art. This study aims to depict the historical development of the art of the book in Latvia, its tendencies and regularities from the beginnings till nowadays.
Keywords: *book graphic, historical development, art.*

Ievads

Latvijā grāmatu mākslas tradīcijas aizsākas apmēram vienā laikā ar grāmatniecības uzplaukumu Eiropā, taču tai piemīt savas reģionālās īpatnības un nacionālās iezīmes.

Latvijas grāmatniecības pirmsākumos iespieddarbu vizuālā kultūra pārsvarā tiek pārņemta no Rietumeiropā valdošajiem mākslas strāvojumiem un valdošajiem principiem šajā jomā, kas neizceļ Latvijas reģiona grāmatas uz pārējo fona, drīzāk piešķir to noformējumam provinciālu raksturu.

Grāmatu māksla mainās paralēli kultūras periodu attīstībai, pārņemot attiecīgā stila galvenos elementus un noformējuma variantus. Tāpat laika gaitā pilnveidojas grāmatu iespiešanas tehniskās iespējas.

Pētījuma mērķis: *izpētīt Latvijas grāmatu mākslas vēsturisko attīstību un atklāt tajā valdošās tendences un sakarības.*

Atslēgas vārdi: *grāmatu grafika, vēsturiskā attīstība, māksla.*

Grāmatu mākslas pirmsākumi

Pilnīgu priekšstatu par grāmatu grafikas pirmsākumiem Latvijā nevar gūt, jo lielākā daļa rakstīto liecību laika gaitā ir zudušas un saglabājies vien neliels daudzums iespieddarbu.

Ir ziņas, ka viduslaikos Rīgā mūki, kā arī laicīgās amatpersonas vēlākā periodā, ir pārrakstījuši manuskriptus latīņu un vācu valodā, kā, piemēram, „Rīgas misāle" (14.gadsimts) (Siško 1988), taču šīs liecības nav saglabājušās līdz mūsdienām. No fragmentiem var spriest, ka rokraksti tika darināti Rietumeiropā vadošā stila ietvaros: izmantojot rakstībā gotu burtus un iniciāļus īpaši izkrāsojot vai rotājot ar dažādiem ornamentiem. Tāpat šajā laikā daudz manuskriptu ieveda no ārvalstīm.

Pirmās tipogrāfijā iespiestās grāmatas Latvijā parādījās 15. gadsimta otrajā pusē, kas arī tika ievestas no ārzemēm, kur pēc Johana Gūtenberga izgudrojuma (tipogrāfijas spiede) ieviešanas strauji izplatījās grāmatu izlaišanas apjomi, un tās kļuva pieejamākas plašākam lasītāju lokam. Latvijā grāmatas galvenokārt ieveda no Vācijas, Nīderlandes un Itālijas (http://www.novadnieks.lv)**.**

1588. gadā Latvijā no Antverpenes ieradās tipogrāfs Nikolauss Molīns, jo politisko apsvērumu dēļ palielinājās nepieciešamība pēc rakstītā vārda plašākas izplatības. Pirmo grāmatu viņš izdeva 1589. gadā, bet pēc gada ieguva grāmatizdevēja, iespiedēja un grāmattirgotāja monopoltiesības, tāpēc šī izdevēju produkcija sniedz pilnīgu ieskatu iespiedgrafikas attīstībā šajā periodā.

Lielu iespiestās produkcijas daļu veidoja reliģiska satura darbi, kā, piemēram, Bībeles un tās tekstu skaidrojumi, lūgšanu un dziesmu grāmatas. Tāpat tika iespiesti arī laicīgie izdevumi: kalendāri, mācību grāmatas, populārzinātniski darbi, likumu krājumi un vēsturiskā literatūra.

18. gadsimtā grāmatu noformējumā joprojām dominēja kokgrebums, taču sāka pielietot arī vara grebumu, kas vairāk atbilda jaunā stila – baroka - prasībām pēc vides telpiskuma tēlojuma, formu apjomu uzsvēruma. Šajā laikmetā palielinājās zīmējuma un dekoratīvo elementu loma grāmatu grafikā. Līdzās tipogrāfijām radās specializētas vara grebumu darbnīcas, kur strādāja vācu izcelsmes grafiķi (Rožkalne 2004: 143)**.**

18. gadsimta 60. gados grāmatu noformējumā parādījās rokoko elementi: vinjetes ar ziediem, mūzikas instrumentiem, groziņiem, vāzēm, gliemežnīcas motīvu un pastorālām ainām. Mainījās teksta un attēla sabalansējums, tajā lielāka loma tika atvēlēta tukšajam laukumam, ornamentālās joslas titullapās kļuva daudz šaurākas.

Rokoko stils dominēja galvenokārt laicīgās literatūras izdevumos, savukārt baroka stils tika izmantots reliģiska satura darbos (Siško 1988: 221).

Liels kultūrvēsturisks notikums bija Gotharda Frīdriha Stendera 1787. gadā izdotais izglītojošais sacerējums latviešu valodā „Bildu ābice", kas tika papildināts ar paša autora grafikām asējuma tehnikā (Rožkalne 2004).

19. gadsimta sākumā grāmatu grafikas attīstību sekmēja jaunatklātās iespiedtehnikas un izglītotu cilvēku īpatsvara palielināšanās, kā rezultātā palielinājās pieprasījums pēc grāmatām un grāmatu grafikas apjoms. Vairāk sāka izmantot vara grebuma, oforta, asējuma, akvatintas un mecotintas tehnikas, kā arī parādījās pirmās krāsainās grafikas. Turpināja importēt jau gatavas klišejas.

18. gadsimta beigās grāmatu noformējumā parādījās klasicisma iezīmes: apdare kļuva vienkāršāka, īsāki kļuva teksti titullapās, izzuda rotājumi. Vinješu vietā sāka lietot taisnas līnijas. Svarīgs kļuva teksta izkārtojums lapā.

Savu vietu grāmatu grafikā ieņēma ainavu, arhitektūras, portretu zīmējums. Populārs ir silueta atveids, kā arī svešu zemju un ceļojumu attēli. Dominē arī muižu un atsevišķu pilsētas nostūru zīmējums (Rožkalne 2004: 187).

Gadsimta vidū plašu popularitāti ieguva ikdienišķa satura grāmatas, kas bija ilustrētas ar tematiskiem, krāsainiem, pircējus pievilinošiem zīmējumiem, kas bija pilnīgs pretstats, garlaicīgajām un lakoniski noformētajām reliģiska satura grāmatām.

Nacionālā grāmatu māksla

Līdz ar nacionālās pašapziņas stiprināšanos un izglītības līmeņa celšanos Latvijas sabiedrībā, pieauga arī interese par nacionāla stila paraugiem grāmatu mākslā.

19. gadsimta pirmajā pusē tautas amatnieki sāka veidot grāmatu vāku apkalumus, kas piešķīra grāmatām labāku izskatu un nodrošināja ilgmūžību. Bagātīgais grāmatas apvalka rotājums bieži vien atsvēra pieticīgo ilustrējumu. Šie tautas meistaru veidotie apkalumi uzskatāmi par nozīmīgu latviešu estētiskās gaumes paraugu.

Savu darbību šajā laikā uzsāka arī pirmais profesionāli izglītotais latviešu grafiķis (kokgrebējs) Augsuts Daugulis (1830-1899).

19. gs. pēdējā ceturksnī radās vairāki priekšnoteikumi latviešu grāmatu mākslas vispusīgai attīstībai: nostiprinājās materiāli tehniskā bāze, grafikā sāka darboties profesionāli mākslinieki, sabiedrībā radās pieprasījums pēc augstvērtīgi noformētām grāmatām (http://www.novadnieks.lv).

19. un 20. gadsimta mijā bija vērojams grafikas uzplaukums, ko noteica Japāņu grafikas popularitāte, estētisko uzskatu maiņa, gan dažādu mākslas virzienu un stilu – reālisma, simbolisma, sentimentālisma, primitīvisma, historisma un jūgendstila mijiedarbība.

Krietni paplašinājās literāro darbu grafiskās apdares apjoms, elastīgāka kļuva arī mākslinieku attieksme pret preses izdevumu apdari. Iespieddarbos pārliecinoši dominēja jūgendstils, kura ietvaros līnija kļuva par vadošo elementu. Ja iepriekš Eiropas grāmatu grafikas jaunās tendences Latvijas mākslinieki apguva ar lielu nokavēšanos, tad šī virziena stilistiskie paņēmieni tika pārņemti ātri. Jau 20. gs. Pirmajos gados jūgendstila vēsmas bija atrodamas gandrīz visu Latvijas grāmatu mākslinieku darbos.

Sevišķi ražīgi latviešu mākslinieki grāmatu grafikā sāka darboties kopš 1904. gada, kad vairāki rakstnieki, mākslinieki un mākslas cienītāji nodibināja izdevniecību „Zalktis", lai estētiski cienīgā veidā izdotu latviešu rakstnieku un mākslinieku darbus. Pirmajos darbības gados apgāds šos centienus veiksmīgi īstenoja. „Zalktī" par līdzstrādniekiem pieaicināja

labus, pieredzējušus mākslinieku: Jāni Rozentālu, Vilhelmu Purvīti, Jūliju Madernieku, Rihardu Zariņu, Eduardu Brencēnu u.c. (http://lv.wikipedia.org).

1918. gadā nodibinoties neatkarīgai Latvijas valstij, sākās jauns latviešu nacionālās mākslas un grāmatniecības uzplaukums. 20. gadsimta 20. gadi bija intensīvākais laiks radošās daudzveidības ziņā, turpmākajā laikposmā šī mākslas nozare jau kļuva diezgan tradicionāla.

Nozīmīga bija akciju sabiedrības „Valters un Rapa" darbība, tajā izdeva daiļliteratūru, skatu un mākslas albumus, specializēto literatūru, arī atsevišķas grezni noformētas grāmatas, Savukārt A. Gulbja apgāda izdevumiem raksturīga apdares vienkāršība un elegance. J. Rozes apgāda grāmatu noformējumā dominē reālistiskas ilustrācijas atturīgs tipogrāfiskā salikuma rotājums. Atsevišķas krāšņi ilustrētas grāmatas iznāca „Letas", „Zelta grauda" un O.Jēpes apgādos, Latvijas Kultūras izdevniecībā un Vērtspapīru izdevniecībā. Taču īpaša loma bija apgādam „Zelta ābele", kurā sevišķu vērību veltīja grāmatu mākslinieciskajam ietērpam. Tajā dominēja estampa tehnikā darinātas ilustrācijas (Rožkalne 2004: 332).

20. gadu pirmajā pusē vairāki izdevēji sadarbojās ar māksliniekiem, kuru daiļradē bija jūtamas modernisma iezīmes un novatoriska attieksme grāmatas grafiskajā apdarē. Viņu uzmanības lokā bija galvenokārt ekspresionisms, kubisms un neoklasicisms. Kā ražīgākie šīs virzības pārstāvji minami Niklāvs Strunke, Sigismunds Vidbergs, Romans Suta, Kondrāts Ubāns, Gustavs Klucis, Kārlis Padegs, Uga Skulme, u.c.

Grāmatu grafika okupācijas posmā

Karš un valstiskās neatkarības zaudēšana ienesa savas korekcijas Latvijas grāmatu mākslas dzīvē. Nacionālā grāmatniecība tika iznīcināta un attīstījās galvenokārt emigrācijas apstākļos ārvalstīs (Vācijā, ASV, Anglijā, Kanādā un Austrālijā).

Savukārt vietējā grāmatu izdevniecība tika centralizēta un pakļauta stingrai kontrolei un cenzūrai, kas attiecās arī uz grāmatu grafiku, kas turpmāk tika virzīta pa sociālistiskā reālisma līniju, pakļaujot grāmatu noformējumu sava veida vienveidībai.

Tikai vēlākos gados parādās atkāpes no nospraustā stila vadlīnijām, ieviešot grāmatu mākslā liriskākas un apslēpti nacionālas iezīmes.

Padomju perioda pirmajā gadu desmitā grafika, tāpat kā citas mākslas jomas, attīstījās reglamentējošu prasību gaisotnē. Sociālistiskā reālisma metodes pieprasītais naturālistiskais dabas tēlojums bija labvēlīgs zīmējuma attīstībai. 50. gadu sākumā grafiķiem lika obligāti apmeklēt zīmēšanas studiju, lai iemācītos „pareizi zīmēt no dabas.

Jaunie mākslinieki pakāpeniski atrada savu izteiksmes veidu, tomēr vērojamas arī kopīgas iezīmes. Uzspiestie pozitīvā varoņa meklējumi, kuru ideāls bija strādnieks un kolhoznieks, radīja priekšnoteikumus t.s. „skarbā stila" izpausmēm, kas radīti, vienkāršojot un ģeometrizējot formas, kam vispiemērotākā bija linogriezuma tehnika (Jēgers 1976).

60. gadu pirmās puses grafikā „skarbais monumentālisms" pakāpeniski atvirzījās otrajā plānā, un tēla interpretācija kļuva liriskāka. Arvien vairāk palielinājās dekoratīvisms, ornamentāla stilizācija. Svarīga loma šajā procesā bija lietuviešu grafikai, kas rosināja latviešu autorus pētīt savas tautas garīgo mantojumu.

Sakarā ar žanra un portreta īpatsvara palielināšanos stājmākslā, izmaiņas notikušas arī grāmatu grafikā. Dzeju biežāk interpretē nevis ar ainavu, bet gan ar figurālām kompozīcijām. Epikas ilustrācijās blakus žanra ainām līdzvērtīgu vietu ieņem literāro varoņu portretējums (Jēgers, Kuple 1988: 58).

60. gadu otrajā pusē līdzās tušas, grafīta zīmējumam un akvareļgleznojumam vairāk nekā agrāk mākslinieki ilustrācijas izpildīja arī skečbordā un dažādās estampa tehnikās – ofortā, kokgrebumā. Vēlāk vairāk sāka lietot arī jaukto tehniku un kolāžu, daiļliteratūras izdevumos biežāk ievieto mākslas fotogrāfiju. Tomēr visu laiku dominē tušas – spalvas zīmējums, samērā daudz izmanto arī akvareļgleznojumu (Jēgers 1976: 6).

Šajā laikā grāmatu grafikas nozarē darbojās vairāk nekā simt mākslinieku, slavenākie no kuriem ir vecmeistars O. Ābelīte, Ģ. Vilks, A. Stankevičs un G. Krollis.

70. gadu sākumā dekoratīvisms, kas sākotnēji bija pretreakcija pret „skarbā stila" vienmuļību, jau zaudēja aktualitāti. Cilvēka individualitāte, viņa pārdzīvojumu atspoguļojums izvirzījās priekšplānā. Daudzveidīgāki kļuva izteiksmes līdzekļi, mākslinieki atzina abstraktas formas, ko veicināja plašākas iespējas iepazīties ar rietumu mākslu. Arvien vairāk sāka izmantot krāsu. Šajā laikā individuālo rokrakstu daudzveidība raksturīga arī grāmatu noformējumā, ko veido K. Fridrihsons, M. Rikmane, V. Grants, V. Villerušs (Jēgers 1976).

80. gados grafikā atkal iezīmējas jaunas parādības. Realitātei tuvākās formas nomainīja prāta inspirētas kompozīcijas, spilgti simboli. Šis process it īpaši raksturīgs jaunajai mākslinieku paaudzei, kas bija augusi lielpilsētas atmosfērā (J. Petraškevičs, L. Dinere, u. c.). Perioda darbiem iezīmīga groteska, paradokss, ironija, iekārtas kritika. Līdztekus saglabājās arī latviešu grafikas romantiskā ievirze, ko kopa iepriekšējās paaudzes mākslinieki (Rožkalne 2004: 410).

Grāmata mūsdienās

1991. gadā valstij atgūstot neatkarību, Latvijas poligrāfija atradās dziļā krīzē. Bija nepieciešami vairāki gadi, lai nozari modernizētu. Jaunās tehnoloģijas strauji un būtiski mainīja grāmatu ražošanas procesu. Arī māksliniekiem tikai izvirzīti jauni nosacījumi – bija jāapgūst darbs ar datoru. Tomēr pārmērīga aizraušanās ar modernās tehnikas iespējām un to intensīva izmantošana grāmatu apdarē pārvērtās vienveidīgā tehnicismā. 90. gadu otrajā pusē dizaineri un ilustratori būtiski paplašināja tēlainības apjomu, lielāku vērtību ieguva roku darbs. Aptuveni 10 gadu laikā neatkarīgās Latvijas grāmata ieguva mūsdienīgu veidolu. Pēc

valsts monopola likvidēšanas grāmatu izdošanā strauju nozares attīstību veicināja privātā iniciatīva (www.novadnieks.lv).

Šodien grāmatu ilustratori bauda pilnīgu izteiksmes brīvību – no tradicionāla reālisma līdz abstrakcijai. Izdevumu sagatavošanā iesaistījušies daudzi pazīstami mākslinieki. Ievērojamākos panākumus ikgadējos grāmatu mākslas konkursos guvuši Alnis Mitris, Juris Petraškevičs, Valdis Villerušs un citi.

Secinājumi

- Grāmatu māksla Latvijā attīstījās paralēli Rietumeiropā un pasaulē valdošajiem virzieniem, izceļoties ar dažām nacionālām iezīmēm un īpatnībām.
- Savas korekcijas ieviesa okupācijas posms, kad grāmatu māksla tika ierobežota.
- Pašlaik Latvijas grāmatniecība iet savu dabiskās attīstības ceļu sliecoties rietumu stilistikas virzienā.

Bibliogrāfija

1. Jēgers A. (1976). Latviešu grāmatu grafika. Rīga: Liesma
2. Jēgers A., Kuple Z. (1988). Latviešu bērnu grāmatu grafika. Rīga: Liesma
3. Siško S. (1988). Latviešu grāmatu grafika. 17. gadsimta ilustrācijas un vinjetes. Rīga: Liesma
4. Rožkalne A. (2004). Latvijas mākslas vēsture. Rīga: Pētergailis
5. http://www.novadnieks.lv [25.10.09.]
6. http://lv.wikipedia.org [25.10.09]

Pētījums tapis ar ESF projekta „Atbalsts DU maģistra studiju programmu īstenošanai" Nr. 2009/0151/1DP/1.1.2.1.1/09/IPIA/VIAA/012 atbalstu.

Ilze Paklone

ARHITEKTONISKS PĒTĪJUMS PILSĒTPLĀNOŠANĀ

Abstract
Architectural research in urban planning. Formation of new ideas in urban planning involves specific modeling of future that will never be realized directly. However, these ideas organized in a particular way render certain discourse which direction urban environment can be developed. This work attempts to investigate specific concepts and study methods within the urban planning according to which the aims and logical architectural research stages are developed. Concepts of the architectural research may be found in various theoretical and practical examples connected to urban planning, design and research methodologies. Based upon recent researches it is argued that the architectural research is derived from two basic components – empirical research method and visual modeling of new architectural solutions that are not based on empirical conclusions. Differences between two components require to describe specifically the concepts that influence architectural research – possibility of the future architecture, visual modeling as an important evidence of possibility and context analysis. These unique notions position the architectural research as a specific type of scientific investigation within the field of research methods.
Key words: *architectural research in urban planning, empirical research, contextual research, urban planning.*

IEVADS

Darba tēma pilsētplānošanas kontekstā aktuāla, jo Eiropas Savienības un Latvijas likumdošana paredz un nosaka formātu, kādam jābūt pilsētplānošanas procesa galaproduktam, taču nenosaka tieši arhitekta pētījuma formātu, kā atlasāma, attīstāma, attēlojama un prezentējama informācija tieši pilsētplānošanas procesa gaitā, kurā notiek lielākā daļa lēmumu pieņemšanas. Komunikācija vienīgi regulējošu dokumentu formā ir nepārliecinošs instruments un nepietiekama arhitekta līdzdalība kopējā telpiskās plānošanas procesā. Šobrīd Latvijā iztrūkst šādas metodes, kas arhitektoniski telpiska pētījuma veidā pamatotu pilsētplānošanas procesa mērķus un argumentāciju, tāpēc šī darba mērķis ir formulēt specifiskas arhitektoniska pētījuma pamatnostādnes, uz kurām balstītos arhitektoniska pētījuma mērķi un loģiskā attīstības gaita.

Atslēgas vārdi: *arhitektonisks pētījums, empīrisks pētījums, konteksta analīze, pilsētplānošana.*

TEORĒTISKAIS PĒTĪJUMS

Jaunas pilsētvides veidošanas īpatnība ietver tādu jaunu telpisku situāciju modelēšanu, kas tiešā veidā netiek realizētas. Tomēr informācija, organizēta noteiktā formā, sniedz ieskatu, virzību vai rosina dialogu, kādā virzienā pilsētvide varētu attīstīties. Jaunas pilsētvides veidošana saistīta gan ar pilsētplānošanas praksi, gan ar teoriju un lielā mērā tieši ar izpēti. Izpēte pilsētplānošanā balstīta gan matemātiski analītiskā un empīriskā pieejā, gan radošā, vizuālā jaunu arhitektonisku risinājumu modelēšanā. Tās ir būtiski atšķirīgas pieejas, tomēr pilsētplānošanā tās ir vienlīdz svarīgas un tiek attīstītas paralēli, lai strukturētu kā empīriskos slēdzienus, tā vizuālo modelēšanu. Delftas Tehnoloģiskās universitātes pilsētplānošanas

fakultātes profesors Taeke de Jongs, precizē, ka tā ir arī atšķirība starp *paredzamas*, uz iepriekš izdarītiem secinājumiem balstītas nākotnes konstruēšanu un *iespējamas*, bet varbūt iepriekš neparedzamas nākotnes konstruēšanu, kas var realizēties noteiktos apstākļos (Jong 2009: 2).

Abu pieeju apvienojumu var dēvēt par arhitektonisku pētījumu pilsētplānošanā, kura uzdevums ir ne tikai savietot vienotā kompozīcijā apkopoto informāciju un empīriskos slēdzienus, bet arī modelēt potenciālo nākotnes situāciju. Nozīmīgā atšķirība – vizuāla situācijas modelēšana kā izpētes pamatojums – fiksē arhitektoniska pētījuma īpašo vietu starp citu disciplīnu izpētām, kurās nozīme ir empīriskiem slēdzieniem, vispārinājumiem un iepriekš izteiktas hipotēzes pierādīšanai. Empīriskas un vizuāli modelējošas pieejas vērtību sistēmas, izstrādes metodes, terminoloģija un sagaidāmie rezultāti var būtiski atšķirties, tāpēc būtiski ir formulēt specifiskas arhitektoniska pētījuma pamatnostādnes.

Metodoloģisko pieeju, kurā modelēšana un datu izpēte tiek virzīti kā paralēli procesi, ieviesis Džons Zeisels, socioloģijas profesors, fokusējoties uz modelēšanas attiecībām ar izpētes procesu, lai apzināti izdarītu izmaiņas vai uzlabojumus gan dizainā, gan izpētes procesā (Grey, Malins 2004: 58). Dž.Zeisels dizainu kā izpētes procesu definē kā spirālisku struktūru, kurā empīriskās zināšanas tiek attīstītas no vizualizēšanas, testēšanas un re-vizualizēšanas (Zeisel 1984: 130). Šāda tipa izpētes, kurās tiek vienlaicīgi attīstītas paredzamības (empīrisku slēdzienu apkopošana) un iespējamības (jaunu nākotnes kontekstu modelēšana) koncepcijas, tiek pilnveidotas, piemēram, Delftas Tehnoloģiskajā universitātē (Delfta, Nīderlande) un Berlāhes institūtā (Roterdama, Nīderlande), kur nodarbojas galvenokārt ar pilsētplānošanas jautājumu zinātnisku izpēti un jaunu attīstības koncepciju formulēšanu.

Arhitektoniska pētījuma gadījumā svarīgi ir izprast iespējamības koncepciju. Precīzi to definējis prof. T.de Jongs: arhitektonisks pētījums būtībā ir skatpunkts ārpus izpētes lauka faktiem, mērķiem, empīriskajiem slēdzieniem. Iespējamība ir tāda nākotnes situācija, kas var realizēties, bet var nebūt dotajos empīriskajos slēdzienos paredzama (Jong 2008: 3). Modelējot iespējamības – jaunus arhitektūras objektus, arhitekti rada neeksistējošas realitātes tēlus, kurus empīriskā izpētē varētu definēt kā nepatiesību. Šis apstāklis savukārt var rosināt apstrīdēt pētījuma uzticamību un pielietojamību. Arhitektoniskajā pētījumā uzticamības kritērijs (pierādījumu savākšana un to vispārināšana) tiek paplašināts no empīriski pierādāmas un uzticamas (patiesas) realitātes līdz ticamībai, ka šāds modelis vispār ir iespējams. Iespējamības koncepcija akcentē jautājumu par metodēm, ar kurām parādīt gan empīriskos slēdzienus, gan jauno iespējamību. Uzticamības un pielietojamības kritērijs, kā arī iespējamības koncepcija arhitektoniskā pētījumā tiek demonstrēta ar vizuālas modelēšanas

(zīmējot, maketējot utml.) palīdzību – summējot, pārbaudot apstākļus, vai modelis ir iespējams, nevis apkopojot cēloņus, lai paredzētu rezultātu. Empīriskie slēdzieni tiek demonstrēti kā esošā konteksta analīze.

Ņemot vērā iespējamības koncepciju, arhitektoniskā pētījumā var izdalīt divus nozīmīgus stratēģiskus virzienus – esošā konteksta analīzi un iespējamās nākotnes konteksta modelēšanu. Esošā konteksta analīze ietver esošās un modelējamās situācijas laika un telpas mēroga noteikšanu, ietekmējošo slāņu definēšanu, paredzamās nākotnes problēmu lauka un vēlamās nākotnes mērķu lauka noteikšanu, kā arī nolūku lauka definēšanu iespējamās nākotnes modelēšanai kā piemēru analīzes un tipu identificēšanas. Nākotnes konteksta modelēšana savukārt ir tieši saistīta ar arhitektūras objektu modelēšanu, jaunu nākotnes konteksta slāņu definēšanu, motivāciju vai prasību programmas precizēšanu, iecerēto rezultātu, to novērtējumu meklēšanu.

Delftas Tehnoloģiskās universitātes pieejā pilsētplānošanas izpētes metodēm uzsvērta konteksta jūtība – arhitektūras objekta atkarība no ekonomiska, tehnoloģiska, kultūras, ekoloģiska un telpiska konteksta daudzos telpas un laika mērogos. Šāds uzstādījums liek izvēlēties atbilstošas izpētes metodes, kas ietver īpašu lokālā konteksta aprakstu – iesaistīto analizējamo slāņu analīzi dažādos mērogos (Jong 2008: 6). Otra pieeja konteksta pētīšanā ir pieņēmums par ne-kontekstu (angl. *no-place context).* Ne-konteksta analīzi varētu uzskatīt arī par īpašu konteksta jūtīgās situācijas gadījumu, ko ir apskatījis Luiss Mateo, profesors Cīrihes Tehnoloģiskajā institūtā. Prof. L.Mateo ne-konteksta gadījumu raksturo kā globalizācijas sekas, uzsverot, ka situācijas nevar būt lokālas, un tās tieši iespējams vispārināt un attīstīt kā ideālus līdzvērtīgu situāciju prototipus. Prototipa jēdzienu prof. L.Mateo skaidro kā sava veida perfekciju un piemēru ar ideāli izstrādātu arhitektūras objektu iekšējās funkcionēšanas loģiku jeb programmu (Mateo 2005: 59). Akadēmiskā arhitektoniskā pētījumā prototipa modelēšana ļauj pašam arhitektam attīstīt kā problēmu un mērķu programmu, tā ideālo balansējošās kompozīcijas gadījumu, ko iespējams tālāk izmantot kā līdzvērtīgu situāciju prototipu. Arhitektūras objekta un konteksta attiecību terminoloģiju un koncepciju izvērsis arī arhitektūras teorētiķis profesors Ignasi Sola Morales, uzsverot, ka zināšanas par mūsdienu arhitektūru ir izpratne par *graphē*, tekstiem, artefaktiem nevis *logos,* universālām idejām (Morales 1996: 7), šādā veidā akcentējot katras pilsētvides situācijas unikalitāti un oriģinalitāti. Konteksta analīze, izstrādājot kādu no konteksta koncepcijām, kļūst par pirmo būtisko arhitektoniska pētījuma posmu.

Vizuāla nākotnes modelēšana un attēlošana pilsētplānošanā ir viens no galvenajiem pētījuma analīzes materiāliem. Pētījuma apspriešanas un lēmuma pieņemšanas brīdī vizuālajiem modeļiem var nebūt zinātniska, empīriski pierādāma slēdziena statusa.

Salīdzinājumā ar tekstuālajiem un matemātiski analītiskajiem dokumentiem, vizuālajam attēlojumam eksistē iespējamības koncepcijas loģika. Iespējamības koncepcija, kas formulēta vizuāli telpiskā veidā, apskatīta Berlāhes institūta ikgadējā 2007.gada pētījumu atskaitē – arhitektūras profesors Roberts Somols iespējamību vizuālā attēlojumā nosauc par grafisku darbību, kas nozīmē nevis pareizu faktu pareizu izkārtojumu, bet gan potenciālo faktu potenciālu kompozīciju. Grafiskā darbība funkcionē kā apgalvojums, kas kādu aspektu ar vizualizēšanas palīdzību padara par eksistējošu, likumīgu un norāda, kāda nākotne varētu būt. Iespējamības koncepcija darbojas kā politisks virzītājspēks, kas pozicionē projekta attīstību, mazāk kā zinātnisks reģistrs (Somol 2007: 29). Vizuāla modelēšana piešķir informācijas slāņa pārklājumu reālajai pilsētas telpai. Šāda vizuāla attēlošana tiek pieņemta kā autentiskas, reālas pilsētvides pieredzes alternatīva un saikne starp atsevišķiem pilsētvidi veidojošiem fragmentiem, kā arī kā komunikācijas modelis. Vizuālā modelēšana kļuvusi par aktīvu starpnieku un nozīmīgu pētījuma satura sastāvdaļu, aizpildot telpu starp pētījumā iesaistītajiem dalībniekiem un piedāvāto ideju. Tā vairs nav tikai ietverošā slēdzienu forma vai pavadošas ilustrācijas. Šādā aspektā vizuāla nākotnes modelēšana kļūst par otru nozīmīgu arhitektoniska pētījuma posmu.

Konteksta izpēte un nākotnes vizuāla modelēšana saistās ar vairākām metodēm, kā šādu informāciju organizēt. Prof. T.de Jongs uzsver, ka katra no tām – aprakstoši salīdzinošā, tipoloģiskā, modelējošā un programmējošā ir vienlīdz nozīmīga (Jong 2008: 5). Arhitektūru aprakstošajā metodē tiek analizēti eksistējoši objektu un konteksta piemēri, visbiežāk salīdzinošā formā. Galvenā problēma šādā metodē ir konteksta jūtība izvēlētajos piemēros – situāciju līdzvērtība un samērojamība. Piemēru studiju skaits reti var sasniegt statistiski nepieciešamo daudzumu, lai varētu izdarīt zinātniski vispārinātus un vietējā situācijā noderīgus spriedumus. Līdz ar to statistiski pārliecinošs arguments ne vienmēr ir atbilstošs lokālajā kontekstā. Arhitektūras piedāvājums ir lokāli jūtīgs, citādi tas varētu būt iepriekš paredzama kopija no cita piemēra vai piemēriem. Piemēru studijas var uzskatīt par sava veida tipoloģisku izpēti, kurā pēc atsevišķiem kritērijiem iespējams analizēt līdzvērtīgas konteksta situācijas. Tipu veidošana ļauj veidot piemēru datu bāzi – situāciju katalogu par dažādiem arhitektoniskiem mērogiem, tipiem, zemāku līmeņu tipiem kā augstāku līmeņu leģendas elementiem, arhitektūras programmu tipiem u.c.. Tipi gan ir tikai instruments, kas nav atkarīgs no lokālā konteksta. Par nākotnes arhitektūras objektu tips kļūst vienīgi tad, kad tas tiek tālāk izstrādāts un novērtēts atbilstošajā jaunajā kontekstā. Konteksta neatkarīgo tipu izpēte un izmantošana ir pamats nākotnes realitātes modelēšanā (Jong 2007: 3).

Praktiskus pilsētplānošanas piemērus, kur esošā konteksta analīze un nākotnes konteksta modelēšana tiek attīstītas paralēli kā arhitektonisks pētījums, realizējuši gan Rems

Kolhāss (biroji OMA, AMO Roterdamā, Nīderlandē, kurss Hārvardas universitātē) (OMA) savos arhitektūras prakses un teorijas piedāvājumos, tā arī Vinnijs Māss (birojs MVRDV Roterdamā, Nīderlandē; Why Factory pilsētvides izpētes laboratorija Delftas universitātē Nīderlandē) (MVRDV), Metapolis Dictionary sastādītāji (Barselonā, Spānijā) (Gausa 2008: 12), un Hārvardas universitātes pasniedzēji un studenti (apkopoti pilsēptlānošanas piemēri) (Busquets 2006: 6), uzsverot arhitektūras prakses pētniecisko aspektu un arhitektūru kā atvērtu kodu, kuru dalībnieki paši plāno un kurā paši piedalās. Ar vizuālās modelēšanas un statistikas datu bāzes savietošanu vienotā izpētes metodē pilsētplānošanā saistīti arī vairāki nozīmīgi teorētiski un praktiski pētījumi ESPON 2013 Programmas ietvaros (angl. *European Spatial Planning Observation Network)* – seminārs "Inovatīva vizualizācijas un kartogrāfijas valoda" (angl.*"Workshop on Innovative Visualisation and Cartographic Language"*), kurā prezentētas vairākas jaunas interaktīvas datu bāzes un vizualizācijas lietojumprogrammas informācijas organizēšanai (The Data Navigator, The Data Base Public, HyperAtlas, AIRES, VEPS) (ESPON).

SECINĀJUMI

Saskaņā ar šī darba mērķi un izvērsto izpēti, arhitektoniska pētījuma mērķi var īsi aprakstīt kā pilsētplānošanas procesā analizētās informācijas un slēdzienu savietošanu vienotā kompozīcijā ar nākotnes situācijas arhitektoniski telpisku modelēšanu. Iespējamu nākotnes situāciju telpiska modelēšana ir īpašais arhitekta līdzdalības formāts un atbildība kopējā telpiskās plānošanas procesā. Apkopojot šī darba gavenos atzinimus, var secināt, ka arhitektiem, pilsētplānošanas koncepcijas modelējot vizuāli telpiski, vienlaicīgi jāspēj būt mākslinieciski radošiem un lietišķiem. Arhitekts-pilsētplānotājs rada dizainu, lai tiktu pieņemts politisks lēmums.

Savukārt arhitektoniska pētījuma loģisko attīstības gaitu var apkopot sekojošās secīgās stadijās.

1. Esošā konteksta analīze:
   - pilsētplānošanas situācijas laika un telpas ietekmes mēroga noteikšana;
   - pilsētplānošanas situāciju ietekmējošo faktoru definēšana;
   - paredzamās nākotnes konteksta jeb esošo problēmu definēšana;
   - vēlamās nākotnes konteksta jeb mērķu definēšana;
   - piemēru analīzes, tipu identificēšanas, tipu katalogu veidošana iespējamās nākotnes modelēšanai.
2. Iespējamā nākotnes konteksta modelēšana:
   - objekta vizuāli telpiska modelēšana;

- citu nākotnes konteksta faktoru definēšana;
- motivācijas vai prasību programmas definēšana;
- iecerēto rezultātu, to novērtējuma kritēriju definēšana.

Bibliogrāfija

1. Busquets, J., Correa, F. (2006) *Cities X: A New Lens For The Urbanistic Project.* Cambridge: Harvard GSD.
2. ESPON 2013 *Workshop on Innovative Visualisation and Cartographic Language.* http://www.espon.eu [2009.10.10].
3. Gausa, M., (2008) Introduction. In: Gausa, M., ed *Metapolis Dictionary of Advanced Architecture: City, Technology and Society in the Information Age.* Barcelona: Actar. Pp.11-19.
4. Grey, C., Malins, J. (2004) *Visualizing Research: A Guide for Postgraduate Students in Art and Design.* Aldershot: Ashgate.
5. Jong, T. M. de. (2007) *Context Analysis*. http://team.bk.tudelft.nl/Publications/Publicaties%20Prof.%20dr.%20ir%20T.M.%20de%20Jong.htm [2010.02.02].
6. Jong, T. M. de. (2008) *Study and Research Urbanism*. http://team.bk.tudelft.nl/Publications/Publicaties%20Prof.%20dr.%20ir%20T.M.%20de%20Jong.htm [2010.02.02].
7. Jong, T. M. de. (2009) *Ways to study possible futures: extending empirical science by design.* http://team.bk.tudelft.nl/Publications/Publicaties%20Prof.%20dr.%20ir%20T.M.%20de%20Jong.htm [2010.02.02].
8. Mateo, J. L. (2005) *Object Laboratory. Architectural Papers 1.* Barcelona: Editorial Gustav Gili SA.
9. Morales, I. S. (1996) *Differences. Topographies of Contemporary Architecture.* Cambridge: The MIT Press.
10. MVRDV. http://www.mvrdv.nl [2010.02.02].
11. OMA. http://www.oma.eu/ [2010.02.02].
12. Somol, R. E. (2007) Green Dots 101. In: Dean, P., ed *Rethinking representation: Hunch. The Berlage Institute report No.11.* Rotterdam: Episode Publishers. Pp.28-37.
13. Zeisel, J. (1984) *Inquiry by Design*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jolanta Savvina

KARSTĀS BATIKAS TEHNIKAS ATTĪSTĪBA UN TĀS INOVĀCIJAS LATVIJAS MŪSDIENU TEKSTILMĀKSLĀ

Abstract
Tasks of the work: Combine batik techniques history and research innovations in Latvian Contemporary Textile art. Research was viewed hot batik techniques growth importantly stages, and focused fabric treatment with wax in China and Japan. In attention was batik technique growth in Indonesia, what can be called birth place of wax batik. In Indonesia Java Island were made several batiks were very complex and artistically aesthetic. In research were described hot batik technique progresses in Europe in 19 - 20 century. Where explored information about hot batik technique evolution in Latvia, witch not well explored in Latvian Textile art history bay. In present textile art technique has a big topicality, from traditional art it became stamp art, and uses madding in interior articles design, clothes design. It shows itself like interesting and arabesque textile art way, with new materials and tech became more topical. In 2009 Year October Indonesian batik art is included in UNESCO culture value list.
Key words: *textile art, batik, wax, fabric, technique development.*

Ievads

Tekstilmākslas valoda mūsdienās kļuvusi ļoti bagāta un izteiksmīga. Līdzās tradicionālajiem paņēmieniem, tiek veikti dažādi eksperimenti izmantojot jaunus materiālus un tehnoloģijas, tiek meklētas jaunas iespējas māksliniekam izteikt sevi.

Batika – kā viens no tekstilmākslas veidiem, ir interesanta un savdabīga audumu apstrāde, kurā izmanto aizsedzes krāsošanas metodi. Gadsimtu garajā attīstības ceļā radušies neskaitāmi batikas tehnikas izpildīšanas varianti, kas vēl aizvien turpina attīstīties.

Par vissenākajiem audumiem uz kuriem veidots krāsains raksts varam uzzināt no sienu gleznojumiem, skulptūrām un keramikas izstrādājumiem. Šie mākslas darbi liecina par to, ka cilvēki ir valkājuši rakstainus apģērbus jau 3000 gadus p.m.ē., piemēram, ēģiptiešu sienu gleznojumos var redzēt attēlotus cilvēkus, kas ir ģērbušies rakstainos tērpos, un ir pierādīts, ka šie gleznojumi tapuši aptuveni 2500 gadus p.m.ē. (http://www.atria.com.ua/batik/).

Tekstīlijas viegli pakļaujas ārējās vides iedarbībai, tāpēc līdz mūsu dienām ir saglabājušies tikai daži audumu paraugi. Pirmie rakstītie avoti par batikas tehniku attiecas uz m.ē. 1.gs. Romiešu rakstnieks Plīnijs Vecākais vienā no savām grāmatām pieminējis linu audumus, ko senie ēģiptieši apstrādājuši ar krāsām un vasku vai ar krāsām un rīsa stērķeli (http://ru.wikipedia.org).

Raksta mērķis ir apkopot karstās batikas tehnikas attīstības vēsturi un izpētīt tās inovācijas Latvijas mūsdienu tekstilmākslā.

Atslēgas vārdi: *tekstilmāksla, batika, vasks, audums, tehnikas attīstība.*

1. Karstās batikas tehnikas attīstība Indonēzijā

Termins *batika* ir nācis no indonēziešu tautas vārda *batik,* kas ir divu vārdu savienojums: *ba* nozīmē – kokvilnas audums, *tik* – pile, punkts. Termins *ambatik* nozīmē zīmēt, noklāt ar pilēm, štrihot (http://ru.wikipedia.org).

Pēc pazīstamā indonēziešu batiku pētnieka R.Smenda (*R. Smend*) teiktā vārds *batika* attiecas uz vairākām vasku klājošām auduma krāsošanas tehnikām. Pats termins nāk no javiešu vārda *amba*, kas tulkojumā nozīmē rakstīt, zīmēt un no vārda *tik,* kas nozīmē likt punktu (http://www.smend.de/uk/artikel/batik.htm). R. Smends ir izveidojis plašu 20.gs. sākuma indonēziešu batiku kolekciju, kas ir apskatāma Ķelnē R.Smenda galerijā.

D. Blūmas (2005) mākslas vēstures terminu vārdnīcā termins *batika* ir skaidrots šādi: „batika (malajiešu val. *ambatik* – rakstīt, zīmēt) – auduma krāsošanas tehnika, arī šajā tehnikā darināts audums. Karstajā batikā zīmējumu ieklāj ar izkausētu vasku" (Blūma 2005: 24).

Pēc A.Karosevičas (1998) teiktā vārds *batik* tulkojumā nozīmē – zīmēt ar vasku.

Pēc vairākiem termina *batika* formulējumiem mēs redzam, ka tehnikas pamatā kā aizsedzes materiāls tiek lietots izkausēts vasks, kas arī deva nosaukumu karstajai batikas tehnikai. Daudzos literatūras avotos termins *batika* netiek papildus atšifrēts un bieži attiecināts ne tikai uz karsto batikas tehniku, bet arī uz citiem batikas veidiem.

Pēc R.Robinsona (Робинсон 2007) teiktā Indonēzijā uz Javu batiku 12. gs. ir atveduši ieceļotāji no Indijas, bet īpaši populāra tā kļuva 17.gs. Batikas tehnikā darinātie tērpi bija savdabīga hierarhijas atšķirības zīme. Atkarībā no auduma raksta tika noteikts cilvēka sociālais status, viņa stāvoklis sabiedrībā. Kompozīciju veidošana un to zīmēšana uz auduma bija dižciltīgu sieviešu darbs, kas strādāja sultāna galmā. Savukārt visus parējos darbus – auduma krāsošanu, papildus klāšanu ar vasku, vaska noņemšnu u.c., veica amatnieki stingrā uzraugu klātbūtnē. Batikas tehnikas noslēpumi tika nodoti no paaudzes uz paaudzi un ilgus gadus tie netika iznesti no pils sienām (http://www.atria.com.ua/batik/).

„Malajas arhipelāgā, kur atrodas Javas sala, praktizēta ļoti primitīva rezerves tehnika: malajieši jau sirmā senatnē vākuši bišu vasku, ko izmantojuši lūku audumu batikošanai. Zināšanas par vaska batiku daļēji var būt aizgūtas no Indijas, bet tieši javieši vaska batiku attīstījuši līdz augstākajai pilnībai – tā arvien dziļāk iesakņojas Javas tautas daiļradē kā unikāla mākslas nozare. Javiešu batikas tehniku no indiešiem raksturīgākās batikošanas manieres atšķir auduma krāsošana aukstā vannā un tjantinga (vaska liešanai paredzēta kausiņa) pilnveidošana par nopietnu darbarīku. Arī batiku zīmējumi lielākoties ir īpatnēji, tikai Javai raksturīgi. Tas daudzus vedinājis Javu dēvēt par vaska batikas dzimteni" (Karoseviča 1998: 65).

Viens no pirmajiem, kas atklāja un aprakstīja javiešu batikas tehniku ir ekstraordinārs cilvēks, britu leitnants Tomass Raffls (*T. Raffles*). Raffls 1811.g. atbrauca no Lielbritānijas uz Javas salu un drīzā laikā kļuva par salas gubernatoru. Viņs apkopoja interesantus un svarīgus faktus par Javas tautas dzīvi un kultūru (Elliott Mc Cabe 2004: 38).

Pēc sešiem gadiem viņš izdeva hroniku - aprakstus „Javas vēsture" („History of Java"), kas tika publicēti 1817.g. un līdz mūsu dienām tiek uzskatīts kā viens no autoritatīvākajiem un izsmeļošākajiem materiāliem par batikas tehniku.

18.gs. daudzi no tūkstošiem dažādu rakstu, kas tika nodoti no paaudzes uz paaudzi, vienkāršai tautai lietošanā bija aizliegti, un audumus, kas veidoti ar tādiem rakstiem varēja nēsāt tikai aristokrāti un viņu ģimenes locekļi. Tie bija mitoloģisko putnu atveidi ar izplestām astēm, zobena atveidi, spirālveida joslas, liesmu mēles, štrihi, kas atgādina lietu, svētā kalna atveids uz balta fona u.c. (www.art.batic.ru).

Uzskatīja, ka batiku krāsai piemīt maģisks raksturs, kuram daļēji javieši tic arī mūsdienās. Batikās visbiežāk ir vērojama brūnā un baltā, indigo zilā krāsa, kas simbolizē trīs hinduisma reliģijas dievus: Šivu – taisnību, Višnu – gudrību un Brahmu – spēku.

Tradicionālajai vaska batikai izmantoja smalkus kokvilnas audumus. Lai vasks un krāsvielas labi iesūktos tajā, audumu mazgāja, vārīja, mērcēja eļļas vannā, tad rullēja un dauzīja ar koka āmuru, atkal mērcēja eļļā, skaloja ziepju šķīdumā, mazgāja ūdenī ar potaša (pelnu) piejaukumu. Lai vasks neiekļūtu pašās kokvilnas šķiedrās, audumu cietināja ar rīsa līmi. Apstrādi pabeidza, dauzot audumu ar koka āmuru, lai padarītu to gludu. Auduma sagatavošana batikošanai ilga 6 – 10 dienas (Karoseviča 1998: 67).

Veidojot batiku ar šo metodi, vasku zīmējuma vietās uz auduma uzklāj ar speciālu kausiņu – tjantingu. Tjantings ir vara vai misiņa neliels kausiņš ar vienu vai vairākiem snīpīšiem, kas piestiprināts pie bambusa vai koka roktura (Робинсон 2007: 10).

Auduma krāsošanu veica pakāpeniski no gaišajām uz tumšajām krāsām. Process turpinajās tik reizes, cik krāsu bija paredzēts kompozīcijā. Pēdējā krāsa parasti bija melna vai tumši brūna (http://www.hnum.ru/batic/batic_history).

Arī mūsdienās Javas iedzīvotāju dzīvesveids ir pakļauts senajām tradīcijām. Pēc Otrā pasaules kara un Indonēzijas Republikas nodibināšanas uzplauka rūpnieciska batiku izgatavošana, kuras attīstību veicināja iebraucēji no Eiropas. Lielākoties tās arī tagad tiek veidotas pēc tradicionālās tehnoloģijas, koloristikas un zīmējumiem. Indonēziešu batikas pateicoties savām krāšņajām kompozīcijām, raksturīgajai toņu gammai, īpaši smalkajai kvalitātei ir unikāla parādība pasaules kultūrā.

2. Batikas tehnikas attīstība Ķīnā un Japānā

Pēc R.Robinsona teiktā Ķīnā batikas tehnikas aizsākumi ir meklējami 500.g.m.ē. (Робинсон 2007: 12).

Ir fakti, kas apliecina to, ka Ķīnā batikas tehniku pielietoja Sui dinastijas laikā (581. – 618.g.). Vieglais, maigais audums tajā laikā bija zelta vērts, to eksportēja no Ķīnas uz Japānu, Centrālo Āziju, no turienes uz Tuvajiem Austrumiem un uz Indiju. 1677.g. zīda tirdzniecība no Indijas izplatījās Javas salā un Persijā (http://art-batik.com.ua/batic/batic.html).

Ķīnā uz zīda vai kokvilnas auduma rakstus veidoja dažādos paņēmienos: izšujot, izmantojot sieto batiku un vaska batiku. Viens no pirmajiem paņēmieniem, kur izmantoja vasku ir šāds: vasku izkausēja un sajauca ar pelniem, tad ar speciāla instrumenta palīdzību, kas atgādina divas trīsstūrveida plāksnītes savienotas savā starpā, uz auduma veidoja rakstus. Tālāk audumu gremdēja krāsvielu šķīdumā, žāvēja un noņēma vasku iegremdējot audumu karstā ūdeni. Šo procesu varēja veikt arī citā secībā, proti, sākumā audumu krāsoja, tad žāvēja, pēc tam ar vasku veidoja rakstus, tad audumu balināja sārmainā šķīdumā, beigās noņēma vasku (http://art-batic.ru/2007/06/25/kitay-istoriya-batika/).

Vasks darba procesā veidoja plaisas, kurās iesūcās krāsa un veidojās smalkas līnijas. Plaisas līdzinājās dzīslojumam freskās vai marmorā, kas drīz vien kļuva par batikas tehnikas neatņemamu sastāvdaļu. Savukārt pirmajās indonēziešu batikās, ja veidojās tādas plaisas, tad tas tika uzskatīts kā nekvalitatīvi veidots darbs.

Kompozīcijas ķīniešu batikās saistītas ar putnu, ziedu motīviem, ģeometriskiem rakstiem. Batikošanas prasmes, tāpat kā Indonēzijā, tika nodotas no paaudzes uz paaudzi.

Japānā rakstainu audumu darināšanas tehnoloģija attīstījās savā, īpašā veidā. Japānas batika izcēlās ar augstu precizitāti un virtuozitāti. 8.gs. Japānā ir tekstilizstrādājumu uzplaukuma periods. Šajā laikā jau bija zināmi daudzi audumu izstrādāšanas veidi, piemēram, zīmējumu vai fonu klāja ar rīsa klīsteri vai vasku krāsojot atklātās auduma daļas, citos gadījumos auduma krāsošanu veica izmantojot papīra trafaretus.

Uzskata, ka batikas tehniku Japānā ieveda no Indijas vai Ķīnas. Japāņu valodā šī tehnika tika saukta *roketi,* to pielietoja rakstu veidošanai audumiem, kas paredzēti aizslietņu un apģērbu darināsanai (http://art-batic.ru/2007/06/25/yaponiya-istoriya-rospisi-po-tkani/).

Sākot ar 10. - 11.gs. batikas tehniku izmantoja kimono audumu veidošanai. 13.gs. uz auduma parādās ģērboņu motīvi. 16.gs. audumos, kurus izstrādāja kimono un aizslietņiem, parādās sižetiski tematiska kompozīcija (http://www.art-batik.ru/demo-5.html).

19.gs. Japānā radās liela konkurence ar Rietumiem, tapēc japāņi no komercijas viedokļa pieņēma lēmumu savas batikas veidot masveidā. Drīzumā tika izstrādāta vaska uzklāšanas metode, kurā izmantoja svina spiedogu, kas izgatavots no svina stieplēm un

veidots smalks motīvs. Spiedogu gremdēja traukā ar uzkarsētu vasku, neilgu laiku turēja un tad vairākkārtīgi uzspieda uz sagatavota auduma. Šī metode, kuru izgudroja japāņi līdz pat mūsu dienām tiek izmantota arī Javā (Робинсон 2007: 12).

3. Batikas tehnikas attīstība Eiropā

17.gadsimtā Indonēziju okupēja holandieši. Tika atklāti tirdzniecības ceļi un Javas batikas sāka importēt uz Holandi un citām Eiropas valstīm (Робинсон 2007: 11).

Balstoties uz I.Mak Keibas Elliotes (Elliott Mc Cabe, 2004) teikto gramatā „Batik", Eiropā pirmoreiz batikas tehnika tika aprakstīta Javas vesturē, („History of Java") kuru 1817.g. izdeva toreizējais 35 gadus jaunais Javas salas gubernators, britu leitnants Tomass Raffls, kas kopā ar Napaleona armijas kareivjiem periodā no 1811.g. – 1816.g. pārvaldīja Javas salu.

1835.gadā Holandē, Leidenā tika atvērta pirmā batiku fabrika Eiropā. Vēlākos posmos līdzīgas fabrikas parādās Roterdamā, Apeldornā, Helmundā, Hārlemā u.c. Lai sasniegtu lielāku peļņu un būtu mazāki tēriņi veidojot sarežģītos Javas batikas rakstus, tika izstrādāta jauna tehnoloģija. Lai apmācītu vietējos kadrus, holandieši pieņēma darbā indonēziešu meistarus. Atgriežoties atpakaļ uz Javu šie meistari savā dzimtenē izveidoja nelielas ražotnes. Šajās ražotnēs izmantoja TJAP batikas tehniku, kas bija daudz lētāka un pats batiku veidošanas process tika veikts ātrāk.

1873. gadā Holandes tirgotājs Van Ridžkevorsels Amsterdamas etnogrāfiskajam muzejam nodeva materiālus par Indonēziju, kuri tika krāti ceļojuma laikā pa šo zemi. Šodien Tropu muzejs (*Tropenmuseum*) ir izvietojis vienu no lielākajām indonēziešu batiku kolekcijām Holandē (http://en.wikipedia.org/wiki/Batik).

20.gs. 20.gados Holandē atvērās batikas skola, drīz batika kļuva par lietišķās mākslas veidu (http://www.mayskaya.com/batik2.html).

Pēc S.Kuzņecovas (Кузнецова 1989) grāmatas „У истоков индонезийской культуры" materiāliem 19.gs. angļi nolēma izplatīt kokvilnas audumus visā Dienvidāzijas reģionā, bet sastapās ar nepārvaramām grūtībām, proti, krāsu noturība javiešu batikotajos audumos bija daudz augstāka, jo tika izmantotas dabīgās krāsvielas salīdzinot ar Eiropā izstrādātajiem audumiem, kur izmantoja ķīmiskās krāsas. Šis fakts ietekmēja talāko batikas tehnikas attīstību Eiropā. Sīktirgotāji ieveda audumus un krāsvielas no Javas, kuras izgatavoja pēc tradicionālajām tehnoloģijām. Uz Indonēziju brauca briti, lai apgūtu batikas tehniku.

1900.g. Parīzē notika starptautiska izstāde, kurā tika eksponēti batikas tehnikā veidoti darbi. 20.gs. sākumā batikas ražotnes Eiropā izzūd, priekšroku dodot manufaktūrām, kas darināja apdrukātus audumus, kuru ražošana eiropiešiem ir pazīstama jau kopš 17.gs. Turpinājās individuāls batiku darināšanas process.

19. gs. beigās 20. gs. sākumā ar roku zīmētās batikas parādījās Vācijā, Šveicē, Beļģijā, Čehijā un citās Eiropas zemēs. Batika kļuva daudzveidīgāka, jo katrā valstī mākslinieki izmantoja jaunus, interesantus materiālus un ķimikālijas kā arī jaunus auduma aizsedzes veidus. Plaši attīstījās tītā un šablonu tehnika, variēja vaska batikas tehnoloģiju.

20.gs. sākumā jūgendstils ļoti ietekmēja batikas dizainu, piesaistīja māksliniekus ar savu lielisko stilizāciju. Tā bija pateicīga tehnika, lai izmantotu jūgendstilam tik raksturīgo liekto līniju. Batiku aizvien vairāk sāka lietot interjeros. Pēc 20.gs. 20. gadu tekstilrūpniecības krīzes interese par batikotiem audumiem parādījās 30. gados, pateicoties Holivudai, kā arī gaisa un jūras satiksmes attīstībai. Arvien vairāk cilvēku apceļoja Austrumus un Āfriku, ietekmējās no turienes tradīcijām. Šīs ietekmes lielā mērā pamatoja un stimulēja Rietumeiropas, un arī Latvijas dizaina un tekstilmākslas attīstību.

4. Batikas tehnikas attīstība Latvijā

Latvijā batikai sāka pievērsties 20.gs. 20. un 30. gados, bet batikas uzplaukums vērojams 20.gs. 60., 70. gados. Diemžēl ir jāatzīmē, ka Latvijā nav izdots neviens apkopojošs materiāls par batikas tehnikas vēsturi mūsu valstī. Tāpēc informācijas meklējumos tika nolemts griezties pie Latvijas mākslas akadēmijas tekstilmākslas katedras vadītājas, Latvijas tekstilmākslas asociācijas prezidentes, profesores Aijas Baumanes.

Veiktā intervija deva izsmeļošu informāciju. Latvijā batikas tehnikas attīstība aizsākās Rīgas lietišķās mākslas vidusskolā (tagadējā Rīgas dizaina un mākslas skola) ar zinošākās tekstilmākslas speciālistes Emmas Skujiņas darbību. Bet kā mākslas izteiksmes līdzeklis, tālāk tehnikas attīstība turpinājās Latvijas mākslas akadēmijā ar Tekstilmākslas nodaļas atvēršanu. Latvijas mākslas akadēmijā tekstilmākslas nodaļa tika atvērta 1961.gadā. Tekstilmākslas nodaļu vadīja mūsu nacionālās tekstilmākslas skolas pamatlicējs Rūdolfs Heimrāts. Nodaļā līdz pirmā studiju gada beigām vēl nebija steļļu, tāpēc pirmajā pusgadā studējošie R.Heimrāta vadībā iepazina un nodarbojās ar batikas tehniku.

20.gs. 60.gados aktīvi darbojās vairāki mākslinieki, viens no spilgtākajiem – Georgs Barkāns. G.Barkāns batikas tehniku mācījās pie tekstilmākslas speciālistes Emmas Skujiņas. Pie viņas savā laikā mācījās arī Ieva Zaļkalne, kas pēc tam aktīvi darbojās ražotnē "Rīgas audums", organizējot radošās dienas darbiniekiem. Šajās dienās varēja strādāt pie patstāvīgu kompozīciju izstrādes audumiem, nodarboties ar batiku. Tika organizētas trīs batikas darbu izstādes: "Rīgas audums" telpās, galerijā "Rīga" un Planetārijā (tagadējā Rīgas pareizticīgo katedrālē).

20.gs. otrajā pusē batikas tehnikā darbojās jau vesela virkne mākslinieku: Ruta Bogustova, kas tagad pārsvarā strādā savā autortehnikā, Ērika Iltnere, Jevgēnija Knāviņa u.c."

Apkopojot materiālu par inovācijām batikas tehnikā Latvijas tekstilmākslā, tika pētīti tekstilmākslinieku darbi mākslas katalogos, galerijās un izstāžu zālēs. Ir jāatzīmē, ka karstā batikas tehnika netiek bieži izmantota tekstildarbu veidošanā. Spilgtākie mākslinieki, kas strādā karstajā batikas tehnikā ir jau pieminētais Georgs Barkāns, kas karsto batiku papildina ar izšuvumiem, Ieva Krūmiņa, Aija Baumane, Ērika Iltnere, Inga Brīniņa, Ilva Kalnroze u.c.

Četrpadsmitajā Latvijas tekstilmākslinieku asociācijas izstādē Pēterbaznīcā 2009.g. bija apskatāmi kastajā batikas tehnikā veidoti darbi, kas tapuši izmantojot auduma balināšanas principu jeb negatīvo auksto krāsošanu: Kristīnes Sīles darbu cikls „Bezelpas prieki", kā arī savdabīgās batikas, kas papildinātas ar kniedēm, ko veidojusi Loreta Nīgals.

Izstādē „Mākslas optimizācija" Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejā 2010.g. martā varēja redzēt Ritas Eglītes autortehnikā veidoto batiku „Tīkli, tīkli".

Ir mākslinieki, kas veido oriģinālus darbus batikojot papīru: Antra Augustinoviča, Astrīda Bērziņa, Juta Treija u.c.

Gadsimtu gaitā batikas māksla, balstoties uz šīs tehnikas pamatprincipiem, kurus attīstīja Indonēzijas meistari, ir apvievojusi lielu skaitu šīs tehnikas cienītāju un turpinātāju Latvijā un ārzemēs.

Secinājumi

- Batikas māksla ar savām senajām tradīcijām, smalkajām kompozīcijām, raksturīgo toņu gammu, ir unikāla parādība pasaules kultūrā;
- Batikas tehnika no tradicionālās tautas mākslas ir pāraugusi stājmākslā un pozicionē sevi kā interesants un savdabīgs tekstilmākslas veids;
- Latvijas mūsdienu tekstilmākslā batikošanas procesā tiek izmantotas jaunas inovatīvas pieejas:
  - Batika, kas papildināta ar izšuvumu, kniedēm, pērlēm u.c. materiāliem,
  - Batika, kas veidota izmantojot auduma balināšanas principu jeb negatīvo auksto krāsošanu,
  - Batika ar auduma apdrukas elementiem,
  - Batikas veidošana uz papīra u.c.

Bibliogrāfija

1. Blūma, D. (2005) Mazā mākslas vēstures terminu vārdnīca. Rīga: Zvaigzne ABC, 228 lpp.
2. Karoseviča, A. (1998) Mājturība: Batika. Rīga: Zvaigzne ABC, 248 lpp.
3. Elliott Mc Cabe, I. (2004) Batik: Fabled Cloth of Java. Singapore: Periplus Editions, 240 p.
4. Кузнецова С.С. (1989) У истоков индонезийской культуры. Москва: Наука, 200 стр.

5. Робинсон, Р. (2007) Искусство батики: техники и образцы/ Пер. с англ. Москва: Ниола – Пресс, 96 стр.
6. http://ru.wikipedia.org (26.11.2009.)
7. http://www.atria.com.ua/batik/ (20.11.2009.)
8. www.art.batic.ru (05.11.2009.)
9. http://art-batik.com.ua/batic/batic.html (05.11.2009.)
10. http://www.hnum.ru/batic/batic_history (12.11.2009.)

Juris Stūrainis, Zeltīte Barševska

JAUNO MEDIJU MĀKSLA LATVIJĀ

Abstract
New media art is a multi and cross-disciplinary contemporary art genre, that encompasses artworks created with new media technologies like digital art, computer graphics, computer animation, interactive art technologies and others, creating new forms of artwork and modes of interaction between artist and observer.
The origins of new media art in Latvia can be traced to the introducing of world wide web, that led to new modes of delivery the artworks involve, with practices ranging from conceptual to virtual art, performance to installation.
As more and more artists were interested in new technologies, in 1996 "Digital art and media center" was founded. Its primary goal was to promote and encourage the new culture of information and communication technologies.
A new annual international new media festival „Māksla+ Komunikācijas" was established.
Nowadays there are a significant number of media artists in Latvia, who combine new technologies and self-expression in their artworks, achieving novel results.
Key words: *contemporary art, new media art, technologies, tendencies, Latvia.*

IEVADS

Jauno mediju māksla (*new media art*) ir multidisciplināra un starpdisciplināra laikmetīgās mākslas joma, kur par līdzekli mākslas darbu tapšanā tiek izmantotas jaunās tehnoloģijas, tādā veidā radot jaunas mākslas formas un vidi komunikācijai un interaktivitātei. Ar to laikmetīgajā mākslas telpā saprot gan dažādu tradicionālo veidu (kinofilmas, mūzikas ieraksti, foto, opera, video u.tml.) digitalizēšanu un pielāgošanu, gan arī mākslas un radošo eksperimentu formas, kas radītas tieši šajā vidē un nemaz nevar pastāvēt vai tikt piedzīvotas, nepieslēdzoties internetam vai citiem elektroniskajiem tīkliem (t.i., lietotājam pašam neiesaistoties). Pētījuma mērķis ir izvērtēt jauno mediju nišu laikmetīgās mākslas telpā Latvijā, atgriežoties pie to aizsākumiem un skatoties nākotnē.

Atslēgas vārdi: *laikmetīgā māksla, jauno mediju māksla, tehnoloģijas, tendences, Latvija.*

Jauno mediju mākslas attīstība Latvijā aizsākas 20. gs. 90. gados. 1990. gada augustā darbu uzsāk Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta (LU MII) e-pasta serviss. 1992. gada 2. oktobris ir uzskatāms par Latvijas interneta izveidošanas dienu. Drīz vien kļūst skaidrs, ka jaunais komunikācijas līdzeklis jāpiepilda ar saturu- vajadzīgas mājas lapas latviešu valodā, un tām nepieciešams dizains. LU MII tiek uzaicināts strādāt dizainers Agris Dzilna. Top indekss *Welcome to Latvia,* kuram vēlāk pievienojas arī māksliniece Solvita Zariņa (Zariņa 2009).

1996. gadā notiek pirmā *Baltic IT&T* izstāde, kuras mērķis ir iepazīstināt sabiedrību ar jaunajām tehnoloģijām, to starpā datortehniku, internetu, jaunām audio un video ierīcēm u.c.

1996. g. pēc tagad labi pazīstamo mediju mākslinieku R. un R. Šmitu, J. Garanča, A. Tīfentāles iniciatīvas Rīgā tiek nodibināts Elektroniskās mākslas un mediju centrs (E-LAB),

kas pievēršas mediju mākslai, informācijas un komunikāciju tehnoloģiju kultūras attīstības veicināšanai Latvijā (Zariņa 2009).

Pirmo reizi tiek organizēts mūsdienās popularitāti ieguvušais, ikgadējais jauno mediju kultūras festivāls „Māksla+ Komunikācijas". Citi E-LAB ievērojamākie projekti ir vēstkopa Xchange Net Audio Network, Interneta radio OZOne un simpozijs Akustiskās telpas laboratorija (Zariņa 2009; Traumane 2000).

1997. gadā Latvijas preses telpā parādās divi jauni žurnāli "Māksla Plus" un "Studija", kuri turpākajos gados intensīvi seko un savos rakstos atspoguļo jauno mediju mākslas attīstības gaitu Latvijā.

1998. gadā Latvijas Fotogrāfijas muzejā notiek A. Dzilnas personālizstāde. Tajā eksponētie datormākslas darbi skatāmi gan izdruku veidā, gan interneta vidē.
Tajā pašā gadā A. Dzilna un S. Zariņa izveido Latvijas mākslas galeriju virtuālajā vidē gallery.lv*;* rodas arī ideja izveidot mākslas darbu interneta veikalu ambersea.lv (Zariņa 2009; Bučiniece 2001).

2000. gadā Rīgā tiek atklāts Jauno mediju kultūras centrs RIXC (nosaukums radies no Rīgas pilsētas abreviācijas aviobiļetēs), kuru kopīgiem spēkiem veido vairākas neatkarīgās kultūras iniciatīvas Latvijā (E-LAB, filmu studija LOCOMATIVE, nevalstiska organizācija BALTIJAS CENTRS u.c.) un kas nodarbojas ar jauno mediju kultūru, mākslu, mūziku, kino, jauniešu un subkultūrām un sociālajiem kultūras projektiem (Zariņa 2009; Kozlovs 2000).
Centra mērķis ir pārvarēt tradicionālo plaisu starp elitāro kultūru un dažādajām līdzās pastāvošajām masu kultūrām: jauniešu, etnisko minoritāšu, jauno mediju, subkultūrām, arī popkultūru u.c. Tā ir vieta, kur dažādās mākslas disciplīnas var sadarboties: video, filmu māksla, audio, cd-rom and Web dizians, elektroniskā mūzika īpaši veidotas noteiktām mērķauditorijām: māksliniekiem, kas strādā ar digitālajiem medijiem, dažādu nelielu kultūras iniciatīvu vadītājiem un menedžeriem, jauniešiem, dīdžejiem, vīdžejiem u.c. (Jauno Mediju Kultūras Centrs RIXC, 2010; Kozlovs 2000).

Lielākie RIXC veikumi ir festivāls „Māksla + Komunikācijas" un citi projekti, t.sk. daudzu izstāžu rīkošana, radošās darbnīcas, semināri, performances un cita veida hepeningi.

Jaunu mediju mākslas attīstība veicināja to, ka Latvijā mūsdienās ir vērā ņemams mediju mākslinieku skaits, kuri savos radošajos projektos (instalācijas, akcijas, vides māksla, digitālā māksla u.c.) vēl nebijušos savienojumos cenšas sakausēt jaunās tehnoloģijas ar mākslinieciskuu pašizpausmi.

Kā vienus no izcilākajiem jauno mediju māksliniekiem var minēt **Rasu un Raiti Šmitus,** kas mediju mākslas jomā strādā kopā kopš 1993. gada (instalācijas, akcijas, video, vides māksla, foto, elektroniskā māksla u.tml.), ir centra *E-LAB* dibinātāji un koordinatori, ikgadējo

jauno mediju kultūras festivāla *"Māksla+Komunikācijas"* organizētāji, interneta radio OZOne izveidotāji utt. (Traumane 2000).

Starptautiskā telpā elektroniskās mākslas jomā (no 20.gs. 90. g. vidus) strādā **Jānis Garančs**. Kopš 2002. gada viņš īpaši pievērsies kustīgajam stereoskopiskajam attēlam un telpiskai skaņai, ko pielieto t.s. *immersive media* žanrā, veidojot gan interaktīvas instalācijas, gan performances festivāliem, koncertiem un skatuves izrādēm dažādos individuālos un grupu projektos. Pēc LMA iegūtā bakalaura grāda gleznošanā, 2003. gadā J. Garančs ir saņēmis maģistra grādu studiju programmā *Audovizuālie mediji* Ķelnes universitātē. Pašlaik viņa mākslinieciskā interese rosās ap 3 dimensiju skaņu, kuras pamatā ir daudz fizikas, komunikāciju un evolūcijas teoriju. Ar saviem darbiem J.Garančs piedalās visdažādākajos jauno mediju festivālos, izstādēs un performancēs (RIXC mediju telpa, 2010).

Ginta Gabrāna darbības jomas ir scenogrāfija, instalācija, videoinstalācija, vides objekti. Viņa darbus varētu raksturot kā neiespējamā realizāciju. Brīnumu fenomeni brīvi tiek simulēti mākslā, izmantojot paralēlās pasaules specefektus – tādus kā iešana cauri sienām, izzušana, levitācija, pārcelšanās citā telpā, tādējādi ar tēliem paplašinot apziņu, sagatavojot uztvert neredzamo (Kalniņa 2009). Ar ekspozīciju „Paraspoguļi“ 52. Venēcijas biennālē G. Gabrāna mērķis bija kvalitatīvi un godam pārstāvēt Latviju starptautiskā līmenī rezervētajā ekspozīcijas vietā (skat. 1.att.).

Ne tikai viens no jaunajiem latviešu mediju māksliniekiem, bet arī projekta *Semema* līderis un ideju autors, kā arī avangarda un industriālās mūzikas raidījumu cikla "Audiogramma" veidotājs radio *NABA ir* **Ģirts Korps**. Projekta *Semema* galvenā iecere ir veidot un attīstīt audio-vizuālus projektus sadarbībā ar dažādiem māksliniekiem un industriālo kultūru. Pašam Ģ. Korpam vistuvākais žanrs ir videoinstalācijas, taču mākslinieks saka: “Nav svarīgi, kādu mediju izmanto, kaut vai ar dakšām uzroc kaut ko. Tādēļ apzīmējums "videomākslinieks" vai "mediju mākslinieks" nav īsti piemērots. Tas sniedz norādes par autora darbu formu, bet saturiski tam nekādas jēgas nav” (Salmanis 2009: 22-23).

Mārtiņš Ratniks ir viens no šobrīd redzamākajiem jaunajiem māksliniekiem digitālo mediju jomā , galvenokārt pozicionējies ar savām videoinstalācijām (skat. 2. att.). Kopš 1998. gada mākslinieku grupas Famous Five (F5) dalībnieks, kas 2005. gadā pārstāvējis Latviju Venēcijas biennālē. Radošās darbības jomas: video, datorgrafika, jauno mediju māksla (Taurens 2010; Bankovskis 2009).

Jauno tehnoloģiju *frīks,* skaņu tēlnieks un skaņu konsultants - apzīmējumi, kādus nācies dzirdēt saistībā ar **Voldemāra Johansona** vārdu. Pats sevi dēvē par sonologu, taču darbojas arī citās disciplīnās. Tā, piemēram, par saviem mīļākajiem darbiem *Gaisa straumes* (skat. 3. att.), *Iris* un *Concord* mākslinieks saka, ka sācis ar tiem strādāt, nezinot ar ko tas beigsies, un

nezināšana ir labākais sākuma punkts (Ratniks, Dūce 2010). Kopā ar Linardu Kullesu vadījis interneta radiostaciju *RigaSound* un darbojies radošajā apvienībā "*99% svaigs*". Nominēts 2009. gada Swedbank Laikmetīgās mākslas balvai.

Viņa pārvietojas „poētiskā konceptuālisma" teritorijā, ko varētu interpretēt kā konceptuālās mākslas tradīciju, kas atbrīvo mākslu no šauri intelektuālas izpratnes un paplašina tās emocionālo dimensiju, kritiski attiecas pret instrumentalizētu saprātu un meklē izeju estetizētā subjektivitātē. Māksliniece virtuozi pārvalda video izteiksmes valodu, ko, papildinot ar īpaši veidotu skaņas materiālu, iegūst pārsteidzošu un jūtīgu vēstījuma intonāciju (Laikmetīgās mākslas centrs 2010). Par savu radošo veikumu jauno mediju mākslas laukā 2008.g. **K. Neiburga** ir izvirzīta prestižajai Ars Fennica balvai, kuru piešķir Skandināvijas un Baltijas valstu māksliniekiem; 2009. gadā māksliniece saņem V. Purvīša balvu par videoinstalācijām "Topoloģija Nr. 29" (2007) un "*Solitude*" (2005) ((skat. 4. att.) (Jerohomovics 2009).

Mika Mitrēvica darbības jomas ir video, multimediju instalācija, datorgrafika, fotogrāfija, 3D animācija. 2009.g. izvirzīts V. Purvīša balvai (instalācijas "Personu kolekcija" (2007)), 2008.g. izcīnījis starptautisko Swedbank balvu mākslā, kopā ar mākslinieci E. Deičmani ir veidojis Latvijas ekspozīciju 53. Venēcijas biennālē (Itālija, 2010) (skat. 5. att.). Par M. Mitrēvica instalācijām "Personu kolekcija" mākslas kritiķe Alise Tīfentāle raksta: "Viss it kā nevērīgi sastutēts, neizveidots un nepabeigts - ielūkojoties "Personu kolekcijas" namiņā, skatītājs var pirmajā mirklī viegli iedomāties, ka te vēl darbs nav instalēts un ka tūlīt ienāks mākslinieks vai strādnieku brigāde ar baltiem cimdiem rokās un visu noliks tur, kur vajag, sakārtos un savienos detaļas un atvērs objektu apskatei. Bet nē - un, iespējams, tieši šajā šķietamajā neizveidotībā un nepabeigtībā arī slēpjas Mika Mitrēvica darba universālais šarms. Jo šī nepabeigtība ir sīki izplānota un inscenēta, tā ir apzināti un smalki izveidota, katrs atrastais priekšmets un katrs mākslinieka darinātais objekts, katrs "pagaidu" stiprinājums un katra it kā uz mirkli pie sienas pieslietā plakne ir rūpīgi izdomāta, izstrādāta un īstajā vietā" (Tīfentāle 2009: 44).

2005. gadā **Evelīnai Deičmanei** ir viņas pirmā personālizstāde „Elpot aizliegts" (skat. 6. att.) galerijā Noass (Rīga). Multimediju māksliniece ir piedalījusies starptautiskās izstādēs: 15. Sidnejas biennālē (Austrālija, 2006), Time Will Show (Vācija, 2008), Manifesta 7 (Itālija, 2008), kopā ar M. Mitrēvicu ir pārstāvējusi Latviju 53. Venēcijas mākslas biennālē (Itālija, 2010).

"Es nudien nevēlos dot mājienu, ka Evelīna Deičmane ir liela eksperimentētāja. Tomēr, lietojot vārdu "eksperiments", nevajadzētu aprobežoties ar nozīmi, kas tam piešķirta mākslas

vidē un kas parasti saistīta ar mākslas valodas estētisku izaicinājumu", tā E. Deičmanes darbus raksturo mākslinieks Vilnis Vējš (Vējš 2009).

Gleznotāja, dizainere un mākslas kritiķe Solvita Zariņa žurnālā „Māksla plus" par jauno mediju mākslu raksta: "Digitālajā mākslā ir divu veidu pieeja tehnoloģijai, kuru mākslinieki lieto. Digitālās tehnoloģijas tiek izmantotas kā līdzeklis, instruments mākslas darba radīšanā un ir mākslas darbi, kuros šīs tehnoloģijas kalpo par vidi (mediju) radīšanas procesam, kas bieži tiek uztverts kā māksla pati par sevi. Abiem šiem digitālās mākslas izpausmes veidiem ir savas raksturīgas iezīmes. Taču šīs pieejas bieži pārklājas un saplūst, tāpēc divās atšķirīgās kategorijās tās var sadalīt tikai nosacīti" (Zariņa 2009: 15).

Mākslas kritiķe Alise Tīfentāle: "No mākslinieka ... allaž sagaida "kaut ko nebijušu", un nav nekāds brīnums, ka laikmetīgās mākslas izstādē skatītāji bieži izbrīnīti jautā - "vai tad tā ir māksla? Eksperti - mākslas zinātnieki un kritiķi - paļaujas uz savām zināšanām un subjektīvo viedokli, pieņemot, ka "labākais" būs tas, kurš pārliecinošāk pārkāpj kādu robežu un visvairāk attālinās no līdz šim radīto mākslas darbu formas un satura" (Tīfentāle 2010).

Jānis Garančs par mākslu digitālo tīklu vidē: "Manuprāt, svarīgi apzināties vairākas iezīmes, kas mākslas fenomena izpausmi digitālajos tīklos arvien vairāk izceļ no visa tā, kas bijis iepriekš. Šajā vidē pastāv vismaz trīs vienlīdz būtiski komponenti – objekts (fiksēts vai dinamisks, attīstībā), vide (pati tīkla infrastruktūra un to raksturojošā statistika) un piedzīvojuma veids (individuāls vai kopīgs) –, ko es nosauktu par mākslas artefakta izpausmes veidiem un kas dažādās savstarpējās proporcijās rada mākslas fenomenu" (Garančs 2006).

Secinājumi

Jauno mediju māksla jāuzskata ne tikai par sfēru radošai darbībai, tā var tikt izmantota kā infrastruktūra citām laikmetīgās mākslas un kultūras praksēm. Tā kā mūsdienu tehnoloģiju iespējas ar katru dienu kļūst jo vairāk pašsaprotamas, rodas jautājums - cik ilgi jauno mediju māksla spēs pārsteigt? Protams, līdz ar laikmetīgām tehnoloģijām radīsies arī jauni mākslas mediji, tomēr galvenais ir un paliek dialogs starp adresātu un mākslinieku.

Bibliogrāfija

1. Bankovskis, P. (2009) Ezotērika un metode. *Studija* Nr.4: 96.
2. Bučiniece, S. (2001) Latvijas mākslas veikals internetā. *Māksla Plus*. Nr.3.
3. Garančs, J. (2006) Māksla digitālo tīklu vidē. *Studija*. Nr.1: 15.
4. Gabrāns, G. (2010) http://www.gabrans.com/html
5. *Jauno Mediju Kultūras Centrs RIXC*. http://www.rixc.lv/info/ [2010.03.20]
6. Jerohomovics, J. (2009) Katrīna Neiburga. *Studija.* Nr. 64: 40-41.
7. Johansons, V. (2010) http://johansons.info/category/works/environments/ [2010.03.20]
8. Kalniņa I. (2009) Gints Gabrāns. Izstāde "Paraspoguļi". *Studija*. Nr.1: 42.

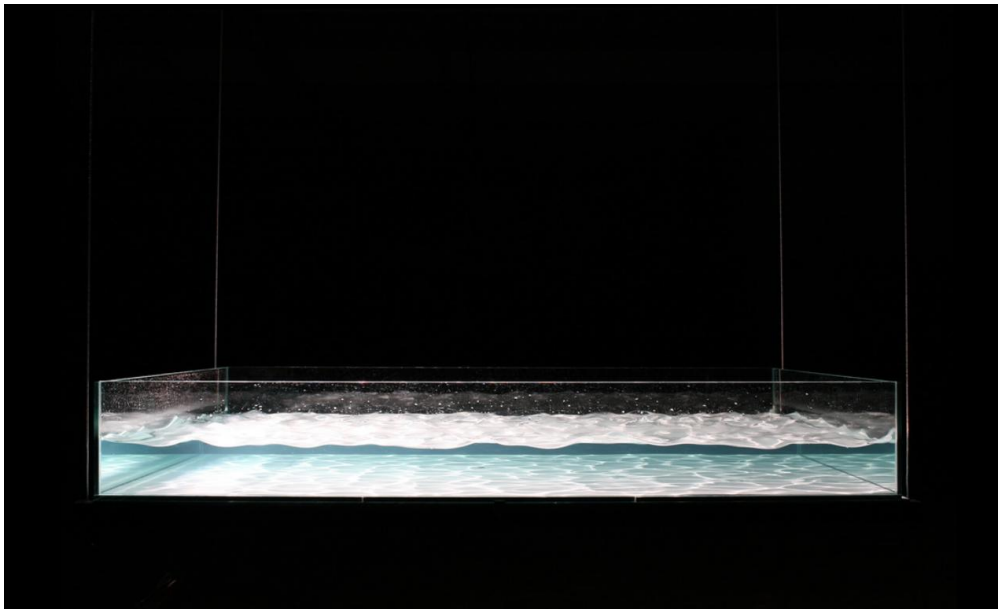
9. Krese, S. (2007) Spēja redzēt tumsā. http://www.studija.lv/?parent=971 [2010.03.24]
10. Kozlovs, N. (2000) Mediju masāža Rīgā. *Studija.* Nr.4 (13): 44-45.
11. *Laikmetīgās mākslas centrs. Katrīnas Neiburgas "Personīga izstāde".* http://www.lcca.lv/projekti/neiburga/ [2010.04.10]
12. Lūse, A. (2008) http://www.hc.lv/izklaide-kultura/zinas/gaidama-katrinas-neiburgas-personiga-izstade_2/ [2010.04.03]
13. Ratniks, M., Dūce, E. (2010) Ķieģelītis lielajā mājā. *Studija.* Nr.69: 58.
14. *RIXC mediju telpa. Izstāde "Klātbūtnes anizotropiskā aina".* http://www.rixc.lv/projects/jg/ [2010.03.22]
15. Salmanis, K. (2009) Kam no Ģirta Korpa bail?. *Studija.* Nr.1: 22-23.
16. *Satori.lv. Venēcijas mākslas biennālē šogad Latviju pārstāv Miks Mitrēvics un Evelīna Deičmane.* http://www.satori.lv/raksts/izdruka/2858 [2010.03.27]
17. Šmite, R., Šmits, R. (2009) 0,36 volti biešu sulas. *Studija.* Nr. 68: 22-29.
18. Taurens, J. (2010) Odiseja mūsu galvās. *Studija*. Nr.69: 22-27.
19. Tīfentāle, A. (2009) Miks Mitrēvics. "Personu kolekcija". *Studija* Nr.1: 44.
20. Tīfentāle, A. (2010) *Vai normāls cilvēks var būt lielisks mākslinieks?* http://kultura.delfi.lv/news/entertainment/art/alise-tifentale-vai-normals-cilveks-var-but-lielisks-makslinieks.d [01.05.2010]
21. Traumane, M. (2000) Dubultportrets. *Studija*. Nr. 5(14): 21-23.
22. Vējš, V. (2010) *Izmēģinātāja Evelīna Deičmane.* http://kultura.delfi.lv/news/entertainment/art/vilnis-vejs-izmeginataja-evelina-deicmane.d [01.05.2010]
23. Zariņa, S. (2009) Kodētais piedzīvojums skaitļu pasaulē. *Māksla Plus* Nr.4: 10-15.

6. att. G. Gabrāna ekspozīcija "Paraspoguļi" (http://www.gabrans.com/html/).

2. att. M. Ratnika instalācija izstādē "Lauki" (http://www.rixc.lv/projects/baltanakts/index.html).

3. att.V. Johansona instalācija "Gaisa straumes" (http://johansons.info/category/works/environments/).

4. att. K. Neiburgas instalācija "Vientulība" (http://www.hc.lv/izklaide-kultura/zinas/gaidama-katrinas-neiburgas-personiga-izstade_2/)

5. att. M. Mitrēvica instalācija "Trauslā daba"
(http://www.satori.lv/raksts/izdruka/2858)

5. att. E. Deičmanes instalācija "Elpot aizliegts"
(http://www.studija.lv/?parent=971)

Viktorija Gavriļina, Jeļena Larionova

METODISKIE PAŅĒMIENI, INTERPRETĒJOT EDVARDA GRĪGA UN ROBERTA ŠŪMAŅA KLAVIERSKAŅDARBUS

Abstract
The paper consist of the methodical recommendation for development of pianistic skills interpreting romantic composer's pieces (for example Shuman's and Grig's music). The author's style of composer is original code, which helps to decode author's sheet music. For performer and listener this is a world of implications created by composer, his world of passions and concepts. The author's text can be divided into two parts: objectively compositional and subjectively interpreting. Speaking about composers romantic musical interpretation, must be reported perceptions of historical epoch in which the composer has worked, as well as national and artistic contexts.
Key words: *music romanticism, music pieces interpreting, methodical recommendation.*

Mūzikas pasaule ir milzīga. Mainoties vēsturiskajiem laikmetiem, mūzikā mainījās plūsmas, tendences un virzieni. 19.gadsimta sākumā izveidojās virziens, kurš ieguva nosaukumu *romantisms.* Īpaši spilgti sevi pieteica romantiskajā daiļradē Roberts Šūmanis un Edvards Grīgs.

R.Šūmanim un E. Grīgam ir raksturīgi: plaša melodija, piesātināta harmonija, dziedoša faktūra; tieksme pēc dziedājuma, elpas plašuma, gara melodiska līnija; melodijas blāzmas, legato pārsvars, sīko štrihu apslāpēšana; plaša pedalizācija (plūstošo skaņu efekts); jūtu intensitāte; noslēptas balss tieksmes pāreja uz reljefa, acīmredzamu pavadījumu; polifonizācijas faktūras (Меркулов 2004: 165).

Romantiskais izpildīšanas stils atšķiras ar pasvītrotu emocionalitāti, tiekšanos uz heroismu, spilgtu kontrastu, virtuozu vērienīgumu, lirisko intimitāti.

Komponista stils atrod izteiksmi viņa darba tekstā. Tā atšifrēšanai jāzina laika izpildīšanas tradīcijas, mūzikas pieraksta tradīcijas. Komponista tekstu var sadalīt divās sastāvdaļās: objektīvi - kompozicionāls un subjektīvi – interpretatīvs.

Pirmajā teksta zīmju daļā autors uzstājas kā teksta radītājs, prasību neizpildīšana vai izmaiņas šajā daļā var novest pie skaņdarba formas izkropļošanas un sagraušanas, tā satura noplicināšanas. Otrajā teksta zīmju daļā autors atspoguļo izpildījuma interpretāciju.

Komponenti, kas sastāda autora teksta pirmo daļu, ir: noteikts žanrs, satura un formas noteikšana, caur kuras analīzi mēs izskatām tās sastāvdaļas – mūzikas izteiksmes līdzekļus.

Pēc J.Libermana domām, komponenti, kas sastāda otro daļu subjektīvi - interpretīvo (atskaņotāja interpretācijas atspoguļojums) ir dinamika, temps, skaņa, faktūras noteikšana, formveidojošā dinamika, pedalizācija, štrihi, artikulācija, vārdiskie apzīmējumi, skaņu augstums (Либерман 1987).

Audzēkņu dzirdes stila attīstībai var izmantot „pretstata stila" paņēmienu, tas ir, dažādu mūzikas stilu salīdzinājumu (Каузова, Николаева 2001: 232). Salīdzinošais stilistiskais raksturojums tika veidots pēc kontrasta pretstata principa (Осеннева, Безбородова 2001: 71).

Redzesloka paplašināšanai un komponistu raksturīgāko īpatnību noskaidrošanai, var izmantot komponistu – romantiķu skaņdarbu noklausīšanās metodiku: R.Šūmaņa un E.Grīga mūzikas izpildījuma ierakstus. Dažus skaņdarbus var ilustrēt „dzīvajā" izpildījumā. Kā arī skaņdarbu noklausīšanās ar nošu teksta materiāla izmantošanu tādēļ, lai dotā materiālā dzirdes uztvere tiktu nostiprināta ar vizuālu uztveri. Noteikti ir jāanalizē komponistu teksts un pretstatāts piedāvājamo autoru izpildījuma remarki un interpretācijas meistarība.

Svarīga loma R.Šūmaņa un E.Grīga skaņdarbu izpildīšanā ir piesitienam, t.i. skaņas atskaņošanai, taustiņam pieskārienam.

Strādājot ar R.Šūmaņa "Sapņi" op.15 Nr.7 darbs ir koncentrēts uz iedomājamā muzikālā tēla skanējumu un nepieciešamo spēles klavierkustību, bet konkrēti: atsevišķas pirksta kustības savienojumu ar apkopojošām lokanām delnas kustībām, līdzdarbojoties elkonim, apakšdelmam un plecam. Spēlējošā uz klavierēm kustība var pati par sevi būt izteiksmīga. To var uzskatīt kā paņēmienu, kas nepieciešams skaņas izvilināšanai no instrumenta. Pianists var vadīt no jauna radītā muzikālā skaņdarba smalkākās nokrāsas un tembru, spēku un izteiksmīgumu. Pēc S.Feinberga domām, ja atņemt no spēlējošā iespēju parādīt savu emocionālo noskaņojumu kustībās, tad tas atspoguļosies arī uz pašu skanējumu un spēle zaudēs ne tikai ārējo, bet arī skaņas plastiku.

"Solveigas dziesmu" op.55 Nr.4 no E.Grīga svītas "Pērs Ģints" var izmantot S.Feinberga padomu, kurš uzskatīja, ka parādīt vajadzīgo skaņas izvilināšanas paņēmienu var tikai kā veselu un nedalāmu kustību, kurā likumsakarīgi saistīti mērķis un līdzeklis. Ir jāapvieno melodiju ar vienu rokas kustību, reizē izdziedājot melodiju, iedomājoties maigu, lirisku meitenes tēlu. Ir jāparunā par to, kādas jūtas un emocijas komponists atveidoja, raksturojot šo tēlu. Vienā no stundām ir jānoklausās šī skaņdarba vokālu variantu. Č.Plummiridža ieteikums iekļauties „emociju pasaulē" un attīstīt māksliniecīskās spējas (Plummeridge 1991: 17).

Bez žesta, kas saplūst ar mērķtiecīgu kustību un pareizu skaņas izvilināšanas paņēmienu, eksistē arī cita galējība, konkrēti – liels daudzums lieku kustību.

R.Šūmaņa "Atmiņas" var sakārties ar pārspīlētu kustību problēmu. Lielas kustības traucē ne tikai izpildītājam, bet arī klausītājam, novērot viņu no pareizās muzikālo tēlu uztveres. No pārliekas spēlētāja žestikulācijas ļaunums palielinās tajos gadījumos, kad kustība neatbilst muzikālajam saturam un ir pretrunā skaņu priekšstatu jēgai (Фейнберг 1965: 182).

Pirkstu galiņiem, pēc J.Timakina domām, jābūt saistītiem ar visu pianistiskā aparāta sistēmu līdz pat korpusam. Tas veicina lielāka skaņas diapazona izteiksmīguma sasniegšanu, netraucējot melodijas kopējam melodiskumam un saglabājot frāzējuma kontūras. Skaņa dzimst un uzplaukst visās krāsās pirksta galā kā zieds auga galotnē. Bet, neatbalstīts "no iekšpuses" tas zaudē dziļumu, melodiskumu un kļūst sauss un ass. Šajā gadījumā pianists cenšas labot situāciju, padziļinot katru skaņu ar liekām roku un delnas kustībām, kas izjauc frāzi (Игумнов, Тимакин 1989: 70).

Melodija ir svarīgākais izteiksmes līdzeklis. Ir jāzina vadošā balss, jāieklausās tajā, jācenšas sajusts tās izteiksmīgumu. Izpildot R.Šūmaņa "Sapņus" ir jāstrādā pie intonācijas, cenšoties pieiet pie kulminācijas punkta. Ir jācenšas, lai skaņa pārplūstu uz nākošo skaņu bez grūdieniem un zudumiem, dziedošā nots tika vērsta ar nākošo skaņu ar tādu pašu spēku, cenšoties panākt līganu pirkstu ieslīgšanu un rokas apvienojošu kustību. Izpilditājam uzmanīgi jāklausās skaņas kvalitātē, saistot šo kvalitāti ne tikai ar muzikālā tēla raksturojumu, bet arī ar atbilstošām pianistiskām kustībām. Jācenšas veidot ilgstošu melodijas elpas iespaidu, plastiskumu, melodiskumu. Ja notiks savstarpēja pirkstu un apvienojošas kustības iedarbība, tā rezultātā radās saikne starp melodijas intonācijas uzbūvi un pianistiskām darbībām.

J. Timakins uzskata, ka galvenie kantilēnas izpildījuma trūkumi lielākoties ir skaņas nenoklausīšanās un melodijas dzīvās kustības nepietiekama izjūta. Ja auss nedzird skaņu līdz beigām, tad pirksts kļūst pasīvs, roka atslābst un katra nākošā melodijas skaņa neizplūst no iepriekšējās, bet tiek ņemta it kā no jauna, ar jaunu rokas vai delnas palīdzību. Rezultātā frāze kļūst sarauta, bet izpildījums statisks (Тимакин 1989: 63).

R. Šūmaņa "Atmiņas" ir jāspēlē tā, lai melodija "izdziedātos" uz pavadījuma fona. Bet pavadījumā, lai roka balstītos uz basu, bet izstieptie pirksti rāpus pārvietotos pa harmoniskās figurācijas skaņām ļoti vienmērīgi un uz *piano* dinamikas. Pārvietošanās pa klaviatūru ir jānotiek ar delnas līgano kustību palīdzību, piepalīdzot rokas augšējām daļām un plecu joslai, kas palīdzēja pirkstiem veikt darbu.

Pavadījumu ir jāspēlē klusi un viegli, uzverot basus un akordus uz laidenas, nepārtrauktas kustības serdeņa. Šo uzdevumu veikt palīdzēs mūzikas horizontālās attīstības sajūta, kā arī roku prāvas, apvienojošas kustību iemaņas (Тимакин 1989: 70).

Faktūras sarežģītības - dubultās notis, akordi, figurācija, polifoniskais izklāsts. Romantisma skaņdarbu mācīšanās procesā, izpildītājam ir jāpārvar visas tajā esošās faktūras grūtības. Atskaņojot R. Šūmaņa "Atmiņas", var rasties grūtības harmonisko figurāciju izpildīšanā kreisajā rokā. Roka saspringta, nav līnijas vienotības. Lai novērstu spriedzi, rokai ir jābūt brīvi sakārtotā stāvoklī, lai nesaspringtu pirmo un piekto pirkstu. Plašas harmoniskas

figurācijas vērtīgi spēlēt ar laidenu, "apkopojošu" kustību. Tas atbrīvo no spriedzes, sekmē lielāku laidenumu un izpildījuma precizitāti. R. Šūmanis uzskatīja, ka tāda kustība ir nepieciešama veselā "plūstamībai un atbilstībai" (Hans Joachim Koblers 1973: 81).

Izpildot R. Šūmaņa "Teātra atskaņas", var saskārties ar akordu izpildījuma grūtībām: nav dzirdamas visas akorda skaņas, tieši – vidējās skaņas, melodiskā līnija nav dziedošā. A.Aleksejevs uzskata, ka agrīnās akordu mācīšanas stadijās, jāpievērš uzmanība visu skaņu atskaņošanas vienmērīgumam un vienlaicīgumam. Grūtības ir melodiskās balss izdalīšanai, kad tas tiek izpildīts ar 5. un 4.pirkstu. Ir svarīgi koncentrēt rokas svaru uz attiecīgo pirkstu. Darba sākumā vairākas reizes tiek atskaņota pirmā skaņa ar atbilstošu pirkstu – dziļi, piesātināti – tā, it kā uz tās būtu uzgūlies rokas svars. Pēc tam tiek izpildīts akords. Ir jācenšas saglabāt skanīgumu un to sajūtu rokā, kura bija atrasta iepriekšējā vingrinājumā. Skaņas un akordi mijas līdz tam laikam, kamēr grūtības netiek pārvarētas.

G. Neihauzs iesaka rūpīgi mācīties katru balsi atsevišķi, spēlēt vingrinājumus ar dubultām notīm, ja oktāvās un akordos pirmais pirksts dominē pār piekto (Нейгауз 1982: 90).

Izpildot E. Grīga "Solveigas dziesmu", var saskārties ar oktāvu izpildīšanas grūtībām: nav viegluma, rokas ir saspringtas. Oktāvas ir jaspēlē lēni, panākot delnas brīvību. Pārnesot roku no vienas oktāvas uz otru, tā tika pacelta un veikta līganu kustību no pleca. Rezultātā, var panākt vieglu skanējumu un brīvu roku kustības.

Ja sastop ātri mainošos *staccato* – tercas, sekstas, oktāvas, akordus, tad tie izpildāmi ar delnas kustībām, kas atgādina vieglu drebēšanu; rokai ir jābūt brīvai. Uz ātrāku tempu ir jāpāriet pakāpeniski.

Romantiskas mūzikas spēlē izmanto dažādus *staccato* izpildīšanas paņēmienus, sakarā ar izteiksmīguma īpatnību atšķirībām. E. Grīga "Elfu deju" grūtības sagāda abās rokās *staccato* akordu izpildīšanā. Var izmantot A.Šmidtes-Šklovskas paņēmienus darbā ar akordiem rokas atbrīvošanai. Viņa iesaka akordu "ņemt" ar pirkstiem, nesasprindzinot plaukstas mugurpusi, ar tvirtu balstu, "atsperīgu"plaukstas pamatu.

Analogu darbu ir jāveic, mācoties R. Šūmaņa skaņdarbu "Teātra atskaņas". Spēlējot akordus, B. Natansons iesaka izpildīt precīzu *staccato,* tuvu stīgu *piccicato*, kas prasa precīzu, koncentrētu sitienu pa taustiņu, bet ne vāju, inertu pieskārienu (Натансон 1963: 80).

Komponistu romantiķu melodisko līniju intonēšanā plašu pielietojumu guva pirkstu samaiņas uz viena taustiņa paņēmiens, ko izmantoja ne tikai tad, kad pirkstu "trūka". Šīs paņēmiens dod skaņas pagarinājuma efektu un bieži tiek izmantots polifonijā. Piemēram, R. Šūmaņa skaņdarbā "Sapņi". Šeit var izmantot pirkstu uz viena taustiņa samaiņas paņēmienu, lai varētu savienot *legato* visas skaņas un sasniegt dziedošu skanējumu.

Romantisma laikmetā pedagogi un izpildītāji kultivēja plastisku, izprovizācijas, dabisko muzikāli ritmiskās izjūtas veidošanu, tā saukto "*rubato"*. Tempo rubato ir sarežģītākā no tām parādībām, ar kurām saskaras muzikāli ritmiskās audzināšanas prakse. No muzikālās pedagoģijas viedokļa, *rubato* ir mākslinieciskā visu paātrinājumu un palēlinājumu sabalansētība skaņdarba izpildīšanas laikā. Tempa serdenis, spēlējot *rubato,* var izliekties, "būt atsperīgs", bet nedrīkst tikt nolauzts vai deformēts. Daudzi izpildītāji – pedagogi iesaka *rubato* spēli veikt ritmiski līdzsvaroti, jo labs *rubato* tiek sasniegts tikai caur precīzu ritmu (Цыпин 2003: 162).

G. Kogans uzskata, ka pavadījums ne tikai harmoniskais, bet arī melodijas ritmiskais balsts. Mākslinieciskā spēle prasa melodijas un pavadījuma ritmisko vienotību. Melodija vilina mūziku uz priekšu uz kulminācijas punktu, pavadījums velk to atpakaļ, sargā kustības metrisko vienmērīgumu. Mākslinieciskais pavadījums uztur melodiju, kalpo par balstu tās uzlidojumam (Коган 1969: 191).

Izpildot E. Grīga "Poētiskās ainiņas" or.3 Nr.1 vai R.Šūmaņa "Sapņus" op.15. Nr. 7, darbs pie *rubato* tempa var tikt veikts, ņemot vērā šādas direktīvas, ko iesaka G.Cipins: ritmiskās kustības vienkāršība, dabiskums; frāzes loģikas ritma dinamikas, iekšējo tieksmju un centienu apjēgšana; stilistiskais patiesums, autora radošās individualitātes atbilstība; ritma tēla iekšējās dzirdes iztēlošanās pirms atskaņošanas.

Skaņdarba mācīšanās darba sākumā ir vēlama "stingra ritma disciplīna", vēlāk, atbilstoši mākslinieciskā izteiksmīguma uzdevumiem, izpildījums ir vairāk brīvs attiecībā pret tempu. Nepieredzējuša izpildītāja centieni uzreiz "pārlekt" uz otro posmu, palaižot garām pirmo, var novest pie visas skaņdarba metroritmiskās struktūras traucējumiem.

Pedālis – klavieru savdabīga un brīnišķīga īpašība, un spēcīgākais iedarbības līdzeklis meistara rokās. Svarīga ir pedāļa kā savienotāja līdzekļa loma. Palielinot klavieru skaņas ilgumu, tas ļauj saistīt kopā dažādus elementus, kas atrodas attālumā viens no otra. Pedālis piedot skaņai izpildījuma krāsainību, ilgumu, melodiskumu.

R. Šūmanim pedālis veido jaunu skanējumu pasauli: noslēpumainu, izteiksmīgu nepateikšanu līdz galam, tā cieši saistīta ar fantastisku tēlu pasauli (Голубовская 1985: 129). R. Šūmaņa romantiskajā tēlu pasaulē ir piesātināts skanējums. Harmonija viņam ir krāsota ar pārejošām sekunžu konsekvencēm, kas piedod mūzikai saviļņojumu, trauksmainību.

Aizkavējies pedālis prasa nepārtrauktu dzirdes kontroli – īpaši to saplūšanas momentā: ir nepieciešams laicīgi "uzķert" ar pedāli jaunu skaņu, nepieļaujot tā uzslāņošanos uz iepriekšējā.

Pedālis nereti tiek izmantots skaņu savienošanai, ko grūti nospēlēt *legato*. Tas palīdz panākt saistību melodijas oktāvas izklāstā, ja tajā ir daudz lielu intervālu. E. Grīga "Tautas melodija" op.12, Nr.5 grūtības rodas plašu figurāciju izpildījumā. Jāpievērš uzmanība tam, lai basa līnija skanētu nepieciešamo laiku un lai nenotiktu harmoniski svešu skaņu sajaukums. Dažreiz var panākt vajadzīgo skanējuma tīrību, ja aizturēt basu ar pirkstu un nokavēt pedāļa noņemšanu. Šis paņēmiens ļauj izvairīties no pedāļa "netīrības".

Kreiso pedāli nedrīkst lietot nevietā, jo tas maina tembru, skanējuma raksturu. Kreisais pedālis – savdabīga, izteiksmīga krāsa, ko var lietot tikai tur, kur tā vajadzīga (Любомудрова 1982: 57). Ar kreisā pedāļa palīdzību, savienojumā ar labo, skanējums iegūst izteiksmīgāku nokrāsu. R.Šūmanis ieteica "kreisā pedāļa izmantošanu domīgiem izpildītājiem" skanējuma caurspīdīgumam un krāsainībai (Hans Joachim Koblers 1973: 82).

E. Grīgam, tāpat kā R. Šūmanim pedālis - svarīgs izteiksmes līdzeklis. Tas cieši saistīts gan ar sapņaino, gan kvēli mutuļojošo tēlu un skanējumu pasauli. Tā prasa drosmi un smalkumu. Romantiskā un fantastiskā tēlu pasaule sauc uz piesātināto, smalko skanējumu.

Darbā maksimāli jāpalielinā dzirdes kontroli, pie kam spēlējām lēni, ieklausoties harmonijā. Var izmantot šādu vingrinājumu: lai izpildītājs varētu paspēt samainīt pedāli un saglabāt tīru harmoniju, var it kā apstāties uz jauna basa un noklausīties harmoniju, un tikai pēc tam mainīt pedāli. Spēlējot tādā veidā, izpildītājs varēs veikt pedāļa maiņu savlaicīgi. Ņemot dziļi kavējušo pedāli uz nospēlēto melodisko toni ar basu un aizpildot telpu starp tiem ar mīksti skanošu harmoniju.

Kavējošais pedālis ir ne tikai nepārtraukts, bet arī pārtraukts. Tas rada skanējuma caurspīdīgumu, it kā „retinājumu", bet bieži ir „netīrs" tāpēc, ka tiek ņemts par agru.

Metodiskiem paņēmieniem ir jābūt mērķtiecīgiem. Pasniedzējam skaidri jāzin, kādu iemaņu pašiem audzēkņiem izkopšanai attiecīgie vingrinājumi kalpo un kā tie sekmē šo iemaņu veidošanos. Arī jābūt skaidrībai par doto vingrinājumu nepieciešamību. Tie jāizpilda sistemātiski, nevis kampaņveidīgi. Grūtībām jāpieaug pakāpeniski, respektējot audzēkņu vispārīgas attīstības līmeni un individuālās īpatnības (Zelmenis 1991: 123).

Bibliogrāfija

1. Kārkliņš, L. (1990) *Mūzikas leksikons.* Rīga: Zvaigzne, 119-120.
2. Zariņš, D. (2003) *Mūzikas pedagoģijas pamati.* Rīga: Zvaigzne, 200.
3. Zelmenis, V. (1991) *Īss pedagoģijas kurss.* Rīga: Zvaigzne, 211.
4. Koblers, H.J. (1973) *Shumann Album fur die Jugend op.68.* Nachvort: Edition Peters. Leipcig, 76-82,
5. Plimmeridge, C. (1991) *Music Eduction in Theatry and Practice* London: Falmer Press, 169.
6. Абдулин, Э. Б. (1983) *Теория и практика музыкального обучения в школе.* Москва: Просвещение, 112.

7. Гофман, М. (1999) *Музыка- друг на всю жизнь.* Москва: Музыка, 116.
8. Коган, Г. (1963) *Работа пианиста.* Москва: Музгиз, 200.
9. Голубовская Н., (1985) *О музыкальном исполнительстве.* Ленинград: Музыка, 142.
10. Либерман, Е. (1987) *Творческая работа пианиста с авторским текстом.* Москва: Музыка, 231.
11. Любомудрова, Н. (1982) *Методика обучения игры на фортепиано.* Москва: Музыка, 142.
12. Нейгауз, Г. (1982) *Об искусстве фортепианной игры.* Москва: Музыка, 299.
13. Тимакин, Е. (1989) *Воспитание пианиста.* Москва: Советский композитор, 143.
14. Фейнберг, С. (1965) *Пианизм как искусство.* Москва: Советский композитор, 513.
15. Шмидт-Шкловская, А. (1985) *О воспитании пианистических навыков.* Ленинград: Музыка, 70.

Anselms Opincāns

FLAUTAS UZBUVE, VESTURISKA ATTISTIBA UN FLAUTAS PAVEIDI

Abstract
The flute is one of the numerous music instruments. It is a rather simple music instrument according to its construction; that is why it has achieved a broad application. Side-blown flutes, end-blown flutes, pan flutes and their varieties belong to the flute family.
The flutes were mainly made of natural materials: wood, clay, reed and bones. The making of the flutes of metal was started in the 19th century. The flutes have been mainly produced of the metal alloys at present. The construction of the flute has not almost changed since the reconstruction done by T. Boehm.
The most outstanding masters – the people who have improved the construction of the flute are P. Florio, P. Petersen, J .J. Quantz and T. Boehm.
A lot of composers have written to the flute as a solo instrument. The most outstanding of them are A. Vivaldi, J.S. Bach., V.A .Mozart, K.Sen-Sans, F. Poulenc, A Honneger and others. The flutes are used as solo instruments, as well as in the symphony orchestras, brass bands and in different ensembles. The end-blown flutes in different tunings are used in order to play the music of the Baroque age.
The fact that a lot of students choose to study the playing of the flute proves that the flute is a popular instrument in the modern community.
Atslēgas vārdi: *Garenflauta, Pāna flauta, šķērsflauta, skaņas atveres, vārstu mehānisms, blokflauta, diapazons, pūšaminstrumenti, aplikatūra, skaņa plūsmas kanāls.*

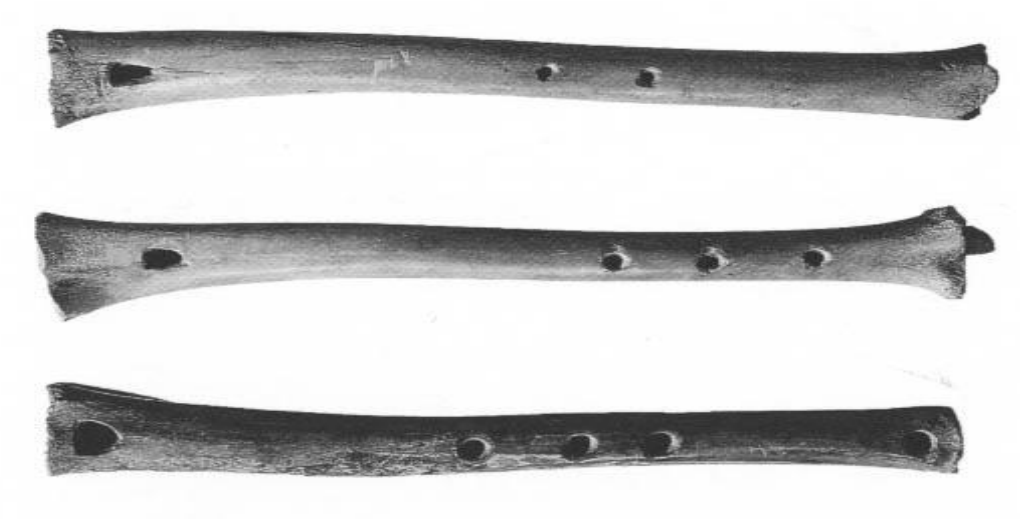
Mūzika kopš seniem laikiem ir bijusi neatņemama cilvēka dzīves sastāvdaļa. Ar dažādu instrumentu palīdzību cilvēks visos laikos centies atklāt savu izjūtu pasauli. Lai to varētu izdarīt, cilvēks ir veidojis dažādus mūzikas instrumentus. Vēsturiski katram mūzikas instrumentam cilvēks ir arī atvēlējis savu vietu. Mūzikas instrumenti ir lietoti gan ikdienā, gan dažādos svētkos, gan karagājienos. Ja šodien cilvēki daudzus mūsdienās lietojamos instrumentus pazīst diezgan labi, tad par to vēsturisko attīstību to gan nevarētu teikt.

Sengrieķu teika vēsta, ka mežu un lauku dievs, ganu aizbildnis Pāns iemīlējās nimfā Sīrīngā. Nimfa pēc palīdzības vērsusies pie upju dieva un tas pārvērtis nimfu niedrē. No šīs niedres Pāns izgatavojis flautu ar brīnumainu skanējumu.

Referāta sākumā autors vēlas pievērsties jēdziena *flauta* būtības skaidrojumam. Flauta (it. *Flauto*) ir sens koka pūšaminstruments. Vārda „*flauta"* sakne radusies no latīņu valodas vārda *flābeolum.* No vārda *flābeolum* radās seno provansiešu vārds *flaüt.* Iespējams, ka šis vārds ir vārdu *flaujel* un f*lageolet* sajaukums. Senajā franču valodā bija „*flaute*" un viduslaiku angļu valodā „*flaute*" (American heritage disctionari). Amerikāņu Mantojuma vārdnīcā ir norādīts, ka vārds pirmo reizi ir pieminēts 1384. gadā (American Heritage Dictionary 2006: 126).

V. Trizno rakstīja: „Flauta (vāc. Flőte) ir mūzikas pūšaminstruments. Flautas atšķiras pēc instrumenta turēšanas veida. Eksistē garenflautas (tur vertikāli kā oboju, klarneti) un šķērsflautas (tur horizontāli). Tā bija pazīstama jau senatnē. Mūsdienu modelis ir radies, seno flautu rekonstruējot tās pamatos (senajai flautai bija konusveida korpuss ar 8 atverēm). Flauta

tiek izgatavota no īpašām koka šķirnēm, metāla, plastmasas. Flauta ir virtuozs instruments, skanējums tīrs, notis pieraksta vijoles atslēgā ’’ (Тризно 1964: 58).

1. attēls (www.flutehistory.com [2006.16.12.])

Flautas priekšteči ir dažāda veida stabules un svilpes. Senie flautas tipa instrumentu priekšteči ir radušies Āzijā. Par to liecina gan dažādi senie gleznojumi, gan arheoloģiskie izrakumi. Senākais flautas paraugs ir garenflauta. Eiropā šis instruments parādījās 10. –11. gadsimtos, un līdz 18. gadsimtam to apzīmēja ar nosaukumu „*flauto*”. No izpildītāju prakses tā izzuda sava klusā un vienveidīgā skanējuma dēļ. D. Gogaļs –Levickis raksta: „Vārds flauta tika izmantots ļoti tālā pagātnē, un ar to apzīmēja visus pūšaminstrumentus. Senatnē bija minēti tādi nosaukumi kā „flauta vienkāršā’’, „frīģiskā flauta’’ vai „dubultā flauta.’’ Šie instrumenti tikai saukti par flautām, bet tieša sakara ar flautu tiem nav. Tieša sakara ar flautu nav arī flautai ar uzgali vai „flüte a bec, ’’ kas ir pazīstama arī kā „flüte douce’’(Гогаль-Левицкий 1961: 84).

B. Avramecs un V. Muktupāvels uzskata: „Blokflauta ir viens no garenflautas paveidiem, kam iepūtiena sprauga ir instrumenta galā un nevis sieniņā kā škērsflautai. Instrumenta korpuss veidots no divām kopā savienojamām koka caurulēm. Garākajai caurulei virspusē ir septiņas skaņas atveres, apakšpusē vēl viena īkšķim. Vēl 13. un 14 gadsimtos viduslaiku mūzikā blokflautu lietoja diezgan reti, bet jau renesanses laikā – no 14. līdz 16.gadsimtam tā bija plaši izplatīta. Īpašu atzinību blokflauta iemantoja J.S.Baha un G.F.Hendeļa laika orķestros. Vietās, kur šo komponistu darbos skan mūsdienu flauta, patiesībā ir jābūt alta blokflautai’’ (Avramecs, Muktupāvels 1997: 53, 54).

Ludvigs Kārkliņš grāmatā *„ Mūzikas Leksikons’’ raksta:* „Blokflauta (vācu Blockflöte) -pūšaminstruments, visizplatītākais garenflautas paveids. Blokflauta sastāv no

cilindriskas caurules ar knābjveida piemutni un astoņām atverēm skaņas augstuma maiņai. Koka aizbāznis (vācu Kern vai Block) piemutnī ievietos tā, lai paliktu neliela sprauga gaisa iepūšanai. Gaisa plūsmai šķeļoties pret aizbāžņa aso malu rodas gaisa staba svārstības'' (Kārkliņš 1990: 32).

Blokflautas skaņu rinda ir diatoniska, bet veidojot dažādus skaņu atveru salikumus iegūst arī hromatiskās skaņas. Lai veidotu plašāku instrumenta skanējuma diapazonu, izmanto soprāna, alta, tenora un basa blokflautas. Mūsdienās garenflautas izmanto, lai autentiski atskaņotu seno mūziku.

Šķērsflauta sākotnēji radusies kā klejojošo mūziķu instruments. Viens no senākajiem šķērsflautas attēliem ir skatāms 11.gadsimta freskā Sofijas katedrālē Kijevā. Flautu sākotnēji veidoja no koka, tāpēc vēsturiski tā pieder pie koka pūšaminstrumentu grupas. Sākotnēji šķērsflautas spēles laikā bija novietotas pa kreisi no izpildītāja.

Vēsturiskās attīstības gaitā flautas uzbūves pamatos pārmaiņas ir nelielas. Pamatprincips, ka, gaisa plūsmai šķeļoties pret asu priekšmetu, veidojas svilpiens, ir saglabājies jau kopš sendienām. Tāpat otrs skaņas veidošanās pamatprincips, ka skaņu augstums ir atkarīgs no gaisa staba garuma, ir palicis nemainīgs. Lai veidotu gaisa stabu, ir nepieciešama caurule. Sākotnēji caurule tika veidota konusa formā. Tikai 1832. gadā konusveida flautas gaisa stabs tika nomanīts pret cilindrisku. Tas būtiski izmainīja skaņas kvalitāti.

18.gdsimtā flautas attīstībā ienāca vārstu pielietojums. Nepieciešamība pēc vārstiem radās, palielinot instrumenta skaņas plūsmas atveres. Palielinot atveres, iegūst labāku instrumenta skanējumu, taču rodas problēmas atveres kvalitatīvi nosegt. Tāpēc 18. gadsimta beigās un 19. gadsimtā sāk veidoties vārstu sistēma.

Mūsdienās flautas veido no speciāliem metāla sakausējumiem. Mazāk izplatīti ir instrumenti no koka. No metāla izgatavoto instrumentu priekšrocība ir tā, ka šie instrumenti ir mazāk pakļauti gaisa temperatūras un gaisa mitruma izmaiņām. N. Zrjakovskis raksta ,,Lielā flauta ir cilindriska koka caurule, ap 70cm gara,1.5- 2cm diametrā. Caurules sienā ir 15 vai 16 skaņu atveres (Bēma sistēma), aprīkotas ar vārstu mehānismu'' (Зряковский 1963: 246).
Mūsdienās galvenokārt izmanto vairākus flautas paveidus. Visizplatītākā ir šķērsflauta *in C* skaņojumā. Orķestrī bieži tiek lietota arī mazā, jeb „Piccolo" flauta. Šis instruments skan vienu oktāvu augstāk par notīs rakstīto. N. Zrjakovskis uzsver: ‚Mazā flauta pēc uzbūves neatšķiras no lielās flautas. Tā ir tikai divas reizes mazāka pēc izmēra. Tā ir transponējošs instruments, kas skan vienu oktāvu augstāk '' (Зряковский 1963: 255). Retāk sastopamie flautas paveidi ir alta flauta *in G* vai *in F* un basa flauta. Baroka laika mūzikas atskaņošanai izmanto arī garenflautas (blokflautas), soprāna un tenora *in C,* alta un basa *in F*. Flautu saimē

savu nozīmi nav zaudējusi arī Pāna flauta. Šis flautas paveids atšķiras ar savu neatkārtojamo, burvīgo tembrālo skanējumu.

Pūšaminstrumentu priekšteči radušies jau pirmatnējās kopienas iekārtā. Kā materiāls šo instrumentu veidošanai tika izmantotas niedres, kauli vai dzīvnieku ragi, gliemežvāki, riekstu čaumalas un citi dabā sastopamie materiāli. Jau tajā laikā iezīmējās trīs instrumentu grupas, kas atšķīrās pēc skaņas veidošanas principa. Pie pirmās grupas piederēja instrumenti, kuriem skaņas veidoja, šķeļot gaisa plūsmu, pie otrās grupas piederēja instrumenti, kuriem skaņas radās, vibrējot niedres plāksnītēm, trešās grupas instrumenti bija ar piltuvveida piemutni, kur vibrācijas pamatu radīja spēlētāja lūpas.

Jau tajā laikā iezīmējās trīs flautas priekšteču paveidi – garenflauta, šķērsflauta un Pāna flauta, kuru veidoja dažāda garuma caurules. Lielajā Padomju Enciklopēdijā ir teikts: ,,Pāna flauta –tautas mūzikas instruments, saistīts ar sengrieķu leģendu par dievu Pānu. Sastāv no daudzām caurulēm ar vienu atvērtu galu, dažāda garuma, kuras katra rada vienu skaņu. Skaņas augstums ir atkarīgs no caurules lieluma. Veido no koka, kaula un māla'' (Большая Советская Энциклопедия, том 27 1977: 489).

Flautas attīstības pirmsākumi ir meklējumi Senajā Ēģiptē, Indijā, Grieķijā un Ķīnā. Senajā Ķīnā pūšaminstrumentu pamatā ir bijuši flautas tipa instrumenti, māla garenflauta ,,Sjao," Pāna flautas paveids ,,Paisjao", kas esot bijusi veidota no divpadsmit bambusa caurulēm un ,,Či" šķērsflauta ar trīs līdz sešām skaņu atverēm.

Senajā Indijā bija izplatīts šķērsflautas paveids ,,Vanša". Senajā Grieķijā bija izplatīts instruments ,,Sīrinks", kam bija zināma līdzība ar Pāna flautu.

Viduslaikos, No 5. līdz 14 gadsimtiem Eiropā dominēja garīgā mūzika, tāpēc pūšaminstrumenti tika maz izmantoti. 11. un 12.gadsimtos galmos parādījās instrumentālās un vokālās kapelas. Tajā laikā tika lietotas gan garenflautas, gan šķērsflautas.

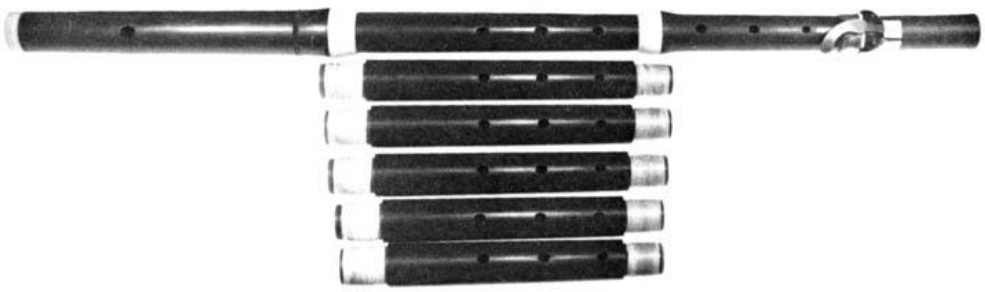
Jaunu uzplaukumu pūšaminstrumenti piedzīvo Renesanses laikmetā- 15. un 16 gadsimtos Rietumeiropā un Centrāleiropā. Tajā laikā veidojās instrumentālie ansambļi. Flautas tika iedalītas soprāna, alta, tenora un basa instrumentos. Ansambļu sastāvs sasniedza divdesmit izpildītāju. Diapazons tajā laikā bija 2 – 2.5 oktāvas. Flautas skanējums bija patīkams, mīksts, bet tomēr kluss un maz izteiksmīgs. Pastāvēja arī intonācijas problēmas, jo skaņu atveres bija veidotas nevis balstoties uz akustikas likumiem, bet tur, kur tās ir ērtāk nosegt ar pirkstiem.

17.gadsimtā mūzikā radās tādi žanri kā opera, oratorija un kantāte. Instrumentālajā mūzikā blakus jau esošajiem madrigāliem, partitām, kanconām parādījās sonātes, simfonijas, uvertīras un koncerti. Veidojoties orķestriem, arī pūšaminstrumentu loma pieauga. 17.gadsimtā šķērsflauta un oboja nostiprinājās. kā orķestra instrumenti. Pirmais komponists,

kas operas orķestrī iekļāva flautu, bija Žans Batists Lulli (1632 – 1687). Ž. B. Lulli orķestrī vēl arvien lietoja garenflautu. Tajā laikā to dēvēja par *flöte dolce*, taču šķērsflauta izrādījās dzīvotspējīgāka, jo tai bija spilgtāks skanējums, un tā labāk pakļāvās konstrukcijas izmaiņām.

Volters Pistons uzsver, ka flauta sastāv no trijām daļām- ,,galvas, ,,vidusdaļas un apakšējās daļas. Flautas kanāls ir cilindrisks, viegli sašaurināts pie iepūtiena atveres. Flautas galvā ir ieskrūvēts aizbāznis, kas vienlaicīgi gan sedz flautas augšdaļu, gan ir arī skaņošanas mehānisms .Apakšējā daļa veido vidusdaļas ar sešām atverēm turpinājumu. Tā nodrošina vēl divu skaņu *do* un *do diez* spēlēšanu. Tajos gadījumos, kad ir nepieciešams mazās oktāvas *si*, pievieno garāku apakšdaļu'' (Пистон 1990: 124).

Ar šķērsflautas pilnveidošanu 17. gadsimtā nodarbojās meistari Francijā. 1695. gadā tika izveidots *do diez* vārsts, ar kura palīdzību *do* varēja paaugstināt par pustoni. Tajā laikā tika izveidots arī precīzāks skaņas kanāla urbums. Šķērsflautas korpuss tika sadalīts trijās daļās.

2. attēls (www.flutehistory.com [2006.16.12.])

Vidusdaļa tika veidota dažādu garumu un bija nomaināma, līdz ar to mainījās arī instrumenta skaņojums. Precīzākai instrumenta intonācijas sasniegšanai bija iespēja regulēt arī flautas galvu. Komponisti tajā laikā skaņdarbus flautai rakstīja tikai ērtajās tonalitātēs (*sol* mažorā, *re mažorā* un *do* mažorā). 17. gadsimtā tika izveidotas basa un kontrabasa flautas. Kontrabasa flauta sasniedza divu metru garumu. J. S. Baha darbos orķestrī pārsvarā tika izmantotas šķērsflautas. Garenflautas tika izmantotas retāk, un tādos gadījumos par garenflautas pielietošanu partitūrā bija speciālas atzīmes.

18. gadsimtā šķērsflauta ieguva lielu popularitāti. Spilgtākais izpildītājs tajā laikā bija flautists – virtuozs, komponists, pedagogs un instrumenta reformators Johans Joahims Kvancs (1697 – 1773). J. J. Kvancs uzrakstīja „Flautas apmācības skolu" (1752) un izveidoja šķērsflautas aplikatūru. J. J. Kvancs ir uzrakstījis ap trīs simti koncertu flautai vai divām flautām un sešas sonātes flautām. Īpaši populārs ir koncerts flautai *sol* mažorā (1740), kas

bieži tiek atskaņots arī mūsdienās. J. J. Kvancs izveidoja regulējošo skrūvi flautas galvā, kas uzlaboja skanējumu starp oktāvām.

1770. gadā itāļu flautists P. Florio izveidoja *do diez* vārstu. Tajā laikā angļu flautists D. Tessits izveidoja *fa, sol diez* un *si bemol* vārstus. Dāņu flautists P. Petersens pievienoja vārstu apakšējam *do*. Tādējādi tika atvieglota hromatisko skaņu spēlēšana un paplašināts instrumenta diapazons, taču intonācija un tembrālais izlīdzinājums dažādos reģistros vēl bija problēma.

19. gadsimtā vadošo lomu koka pūšaminstrumentu attīstībā ieņēma Teobalds Bēms (1794 – 1881). T. Bēms izveidoja pavisam jaunu flautas aplikatūru. Pirmo flautas modeli T. Bēms izgatavoja 1832. gadā. Šis modelis bija aprīkots ar gredzenveida vārstu sistēmu, taču pats meistars ar savu darbu nebija apmierināts. V. Pistons rakstīja: „ Bēma sistēma ir sekojoša:

1) Skaņas atverēm jābūt pareizi akustiski izvietotām;

2) Atverēm ir jābūt pēc iespējas lielākām, lai nodrošinātu labāku akustisko un intonatīvo tīrību;

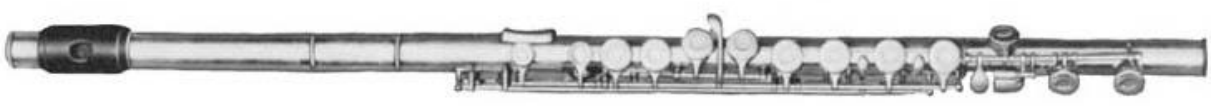
3) Pirkstiem ir jānodrošina pēc iespējas ērtāks darba lauks;

4) Visiem vārstiem sākuma stāvoklī ir jābūt atvērtiem, lai radītu cauruli ar 6 atverēm pamatskaņas veidošanai kā tas bija pirmatnējai flautai'' (Пистон 1990: 128).

T. Bēms radīja arī vārstu sistēmu, kur aizverot kādu vārstu, tika atvērts cits palīgvārsts, vai arī aizverot vienu vārstu, aizveras vairākas skaņu atveres. Pēc šīm reformām T. Bēma flauta ieguva līdzenu skanējumu visā instrumenta diapazonā. Diapazons paplašinājās pat vairāk nekā līdz trijām oktāvām. Šis modelis deva iespēju izpildītājam brīvi atskaņot gammveida kustības, arpēdžijas un trillerus. Pikolo flautai Bēma sistēma tika piemērota vēlāk instrumenta mazo izmēru pēc. Bēma sistēma tiek izmantota arī obojām, klarnetēm un saksofoniem. N. Zrjakovskis atzīst, ka tehnikas virtuozitātes ziņā flauta pārspēj pat vijoli vai klavieres (Зряковский 1963: 248).

3. zīmējums1832.gada T. Bēma flauta (www.wikipedia.com [2009 29.11])

4. zīmējums 1860.gadā T. Bēma pilnveidotā flauta (www.wikipedia.com [2009 29.11])

Veicot šo nelielo pētījumu par flautas vēsturi un uzbūvi, autors ir izdarījis sekojošus secinājumus:

1. Flautai radniecīgi instrumenti tika lietoti jau viduslaikos. Iezīmējas divi flautas paveidi – garenflauta, kas ir mūsdienās sastopamās blokflautas priekštecis un šķērsflauta, kas ir mūsdienu flautas priekštecis. Flautas diapazons tajā laikā bija ierobežots. Lai izpildītu skaņdarbus plašākā diapazona, tika lietotas soprāna, alta, tenora un basa flautas.
2. 16. gadsimtā. flautām tika izveidota koniska forma, kas būtiski uzlaboja skanējuma tembra un intonācijas kvalitāti augšējā reģistrā. Liela loma šajās reformās bija Johanam Kristofam Denneram un Johanam Joahimam Kvancam.
3. Vislielākās pārmaiņas flautu skāra 19. gadsimtā. 1832. gadā vācu izcelsmes flautists – virtuozs, komponists Teobalds Bēms izveidoja savu flautas konstrukciju. Šis instruments pēc skanējuma tembra, intonācijas un ērtās aplikatūras lielā mērā pārspēja savus priekštečus.
4. Mūsdienās visplašāk tiek pielietota šķērsflauta *do* skaņojumā. Tās darba diapazons ir no 1. oktāvas *do* līdz 4. oktāvas *do*. Samērā plaši izmanto *picolo* flautu Retāk sastopamas ir alta un basa flautas. Baroka laika mūzikas atskaņošanai lieto arī garenflautas dažādos skaņojumos.

Bibliogrāfija

1. Avramecs B., Muktupāvels V. (1997) *Mūzikas Instrumentu Mācība.* Rīga: Musica Baltica.
2. Kārkliņš L. (1990) *Mūzikas Leksikons.* Rīga: *Zvaigzne.*
3. *American Heritage Dictionary*. (2006) New York, *Macmillan*
4. *Большая Советская Энциклопедия. Том 27* (1977) Москва: *Советская Энциклопедия.*
5. Гогаль- Левицкий, Д. (1961) *Беседы об Оркестре.* Москва: Государственное Музыкальное Издательство.
6. Зряковский, Н. (1963) *Общий Курс Инсрументоведения.* Москва: Государственное Музыкальное Издательство.
7. Пистон, У. (1990) *Оркестровка.* Москва: Советский Композитор.
8. Тризно В. (1964) *Флейта.* Москва.
9. www.flutehistory.com [12.01.2010.]
10. www.wikipedia.com [12.01.2010.]

Svetlana Papakule

METODISKIE PAŅĒMIENI JOHANA SEBASTIANA BAHA POLIFONO SKAŅDARBU APGUVĒ BĒRNU MŪZIKAS SKOLAS JAUNĀKAJĀS KLASĒS

Abstract
The polyphony of Johan Sebastian Bach reaches the highest peak in the sphere of music. The composer is one of the most well-known people, who created a list of compositions for the little beginner pianists and these compositions are widely used in the pedagogical work already some centuries. The most popular is a collection of polyphonic compositions called *„The notes book of Anna Magdalena"* in different editions as well as *„Little preludes and fugues"* and two-voiced inventions, that are the most used in the pedagogical work, when working with the junior class pupils in the music school.
Acquiring the polyphonic compositions develop human's thinking, member, polyphonic hear, spiritual culture and the aesthetics of a composer is reviled. That is why Johan Sebastian Bach's works are advised to acquire already in the children music schools. Attention should be paid to metro rhythmical peculiarities, ornamentics, articulation, formation of a sound, dynamics and pedalisation. Several authors, as: Milšteins J. (Мильштейн Я., 1967); Miļičs B. (Милич Б., 2002); Landovska V. (Ландовска В., 2005); Kaļiņina N. (Калинина Н., 2006), Cipins G. (Цыпин Г., 1984); Savšinskis S. (Савшинский С., 2002) offer different methods how to work with children when acquiring the polyphonically compositions. The proposed methods of the authors will be discussed in the article.
Atslēgas vārdi: *polifonija, apguves process, apguve, audzēknis, attīstība.*

Ievads

Polifonā mūzika ieņem ļoti nozīmīgu vietu klavierspēles apgūšanas procesā, jo tā attīsta polifono domāšanu, dzirdi, atmiņu un garīgo kultūru.

Viens no polifonās mūzikas ievērojamākajiem pārstāvjiem tiek uzskatīts Johans Sebastians Bahs, kura fenomens polifonijā sasniedza augstāko virsotni. Johana Sebastiana Baha daiļrade - tas ir viens no spilgtākajiem piemēriem visā mūzikā, tā tiek uzskatīta par vesela laikmeta muzikālās attīstības rezultātu un sintēzi. Komponista daiļradi bagātina virkne skaņdarbu. It īpaši liels ieguldījums tika likts polifonajā mūzikā.

Visi komponista polifonie skaņdarbi ir sacerēti ar pedagoģisku ievirzi, tos plaši izmanto pedagoģiskajā darbā, strādājot ar audzēkņiem jau mūzikas skolas pirmajās klasēs.

Polifonās mūzikas klāsts ir bagāts ar dažāda žanra nelieliem skaņdarbiem, kas ir iekļauti polifonajā krājumā *Annas Magdalēnas nošu burtnīca*. Tie ir marši, menueti, polonēzes. Plaši tiek izmantotas *Mazās prelūdijas un fūgas;* divbalsīgas *invencijas.*

Mērķis – izpētīt dažādus J. S. Baha polifono skaņdarbu apguves metodiskos paņēmienus

Uzdevumi:

1. Raksturot Johana Sebastiana Baha polifonās mūzikas nozīmi tās apgūšanas procesā bērnu mūzikas skolas jaunākajās klasēs.
2. Izpētīt dažādu pianistu metodiķu piedāvātos metodiskos paņēmienus, strādājot ar J. S. Baha polifoniju mūzikas skolas jaunākajās klasēs.

Johana Sebastiana Baha polifonās mūzikas raksturojums

Darbs ar polifoniju mūzikas skolas jaunāko klašu audzēkņiem ir viens no sarežģītākajiem audzināšanas procesiem, tās apgūšanai ierādāma nozīmīga vieta muzikālās audzināšanas darbā. ***Polifonija*** ir viens no daudzbalsības veidiem, kura pamatā ir vairāku relatīvi patstāvīgu melodiju vienlaicīgs izklāsts un attīstība. Polifonā mūzika balstās uz melodikas, ritma, skaņkārtas un harmonijas likumsakarībām. Tā prasa pietiekami lielu intelektuālo izaugsmi, kaut gan intelektuālā attīstība veidojas jau polifonijas apguves procesa pirmajos gados vien.

Rodas jautājums: kādēļ jau mūzikas skolas jaunākajās klasēs ir nepieciešams apgūt polifoniju? Un uz šo jautājumu atbildi sniedz tādi pianisti pedagogi kā *B. Miļičs, I. Braudo, H. Neihauzs, K. Igumnovs, G. Cipins, S. Rozenberga* norādot, ka polifonija:

- attīsta muzikālo domāšanu, it īpaši polifono;
- attīsta polifonisko dzirdi;
- attīsta atmiņu;
- attīsta garīgo kultūru;
- pozitīvi ietekmē audzēkņa muzikālo attīstību kopumā.

Šie minētiem elementiem ir īpaša loma polifonās mūzikas apgūšanas procesā. Vēršot uzmanību ***muzikālās domāšanas*** attīstībai, kurai ir nepārraujama saikne ar izpratni, T. Voronova atzīmē, ka tās attīstību sekmē daudzbalsīga izklāsta spēle, kas ir viena no galvenajām domāšanas kategorijām. Muzikālā domāšana rodas jau uz pirmo skaņu izspēles pamata (skat. Воронова 2001).

Polifonā dzirde ir viens no muzikālās attīstības veidiem, kas rodas polifonās mūzikas apgūšanas procesā. Attīstot to, rodas skaidrība par daudzbalsību. Ir būtiski atzīmēt, ka polifonā dzirde, būdama viena no sarežģītākajām dzirdes spējām, virza uz mērķtiecīgu polifonās mūzikas domāšanu un uz visu polifoniju kopumā (skat. Каузова 2001).

Atmiņa ir viena no līdzekļiem, kas saglabā sevī uztveres reakcijas sistēmu. Tā spēlē īpašu lomu visos mūzikas virzienos un atrodas ciešā saiknē ar *domāšanu*. *Atmiņa* ne tikai saglabā iegaumēto informāciju, bet arī pārstrādā un analizē to. Par atmiņu I. Hofmanis izteicās šādi: „Spēle no galvas dod vairākas priekšrocības: lai interprets justos brīvi un pārliecinoši" (skat. Савшинский 2002: 25).

Izcils pianists un psihologs G. Cipins lielāku uzmanību vērš uz *redzes* un *dzirdes atmiņu,* kuras ieņem ārkārtīgi svarīgu vietu polifono skaņdarbu apguves procesā. Viņš norāda, ka atmiņa mijiedarbojas ar *dzirdes-tēlaino, emocionālo, konstruktīvi loģisko* un *motorisko* atmiņu (Цыпин 1984).

Centrālo vietu J. S. Baha polifonijā ieņem ***garīgums***, tās estētika, jo sakrālā (baznīcas) mūzika galvenokārt dominēja visā viņa daiļradē. Katrā J. S. Baha polifonajā skaņdarbā slēpjas tas *garīgais* skaistums, ko spēj atklāt un izjust tikai tās apgūšanas procesā.

Jaunāko klašu audzēkņiem, kuri polifonos skaņdarbus sāk apgūt pirmo gadu, pirmkārt būtu vēlams iepazīties ar vienbalsīgiem skaņdarbiem, tas ir, vienbalsīgas tautu melodijas, lai audzēknis ieklausītos vienbalsīgā melodiskajā līnijā, un tikai tad var iepazīties ar viegliem divbalsīgiem polifoniem skaņdarbiem, kā: *divbalsīgi kanoni, marši, menueti, mazas prelūdijas, divbalsīgas invencijas, fugettas.* Tie ir samērā viegli polifoni skaņdarbi, kas neapgrūtina viņu polifono domāšanu. Tās ir žanriski daudzveidīgas. Piemēram, audzēkni var iepazīstināt ar J. Ķepīša, P. Līcītes tautas dziesmu apdarēm, kā arī ar A. Goldenveizera piedāvātajiem „maziem kanoniem". Var izmantot arī attiecīgus 17. un 18. gs. vecmeistarus – G. Tēlemaņa, H. Persela, G. F. Hendeļa, J. Haidna, V. A. Mocarta un citu komponistu divbalsīgus sacerējumus. Balstoties uz minēto autoru bagātīgi piedāvāto polifono klāstu, kuras bieži vien ir veidotas uz tautas melodiju pamata, bērniem ir daudz vieglāk uztveramas un ir izprotama imitācijas divbalsības struktūra (Rozenberga 1964).

Lai audzēknim atklātu J. S. Baha polifono skaņdarbu bagātīgo repertuāru, pirms tam viņu ir jāsagatavo un jāievada polifonās mūzikas dzīvē, sniedzot ziņas par baroka laikmeta esamību, tā laika mūzikas stila iezīmēm, kā arī ir svarīgi iepazīstināt ar komponista dzīves gājumu un daiļradi. Iepazīstot un apgūstot daudzbalsīgo mākslu, rodas priekšstats (?) un izpratne par baroka laika *stilu* un skaņdarbu *estētisko skaistumu*. Visi šie minētie parametri ir svarīgi bērnam polifonās mūzikas apgūšanas procesā.

Lai veidotos komponista stila un daiļrades labāka izpratne, pedagogs tad piedāvā audzēknim iepazīties ar komponista sacerētiem viegliem, vienkāršiem polifoniem skaņdarbiem, kas ir iekļauti polifonajā krājumā *Annas Magdalēnas nošu burtnīca,* ietverot sevī galvenokārt dejiska rakstura darbus kā menuetus, maršus, polonēzes un kanonus ar imitācijas elementu iezīmēm. Turpinājumā audzēkņi iepazīstas arī ar *mazām prelūdijām un fūgām* un divbalsīgām *invencijām,* kas papildinās audzēkņa zināšanu bāzi (Rozenberga 1964).

Metodiskie paņēmieni, strādājot ar Johana Sebastiana Baha polifoniju mūzikas skolas jaunākajās klasēs

Johana Sebastiana Baha polifonijas apgūšana ir viens no mūzikas pedagoģijas sarežģītākajiem procesiem, jo polifonijas specifiskās īpatnības sagādā grūtības jaunāko klašu polifonās mūzikas apguvē. Šīs grūtības saistās ar vairāku patstāvīgu melodiju izklāstu, ritmu, dinamiku, artikulāciju un ornamentiku.

Tādēļ pētījumā tiek izskatīti un aprakstīti vairāku izcilu pianistu pedagogu metodiskie ieteikumi, kā strādāt ar polifoniju mūzikas skolas jau pirmajās klasēs.

Par polifonās mūzikas apguves nozīmi H. Neihauzs izteicās, ka tā pozitīvi attīsta garīgās un tīri instrumentālās tehniskās īpašības, tādēļ šo bagātīgo polifono mūziku ir būtiski sākt apgūt jau pirmajās klasēs (Нейгауз 1961).

Polifonais krājums ***Annas Magdalēnas nošu*** **burtnīca**, kas ir tapusi 1725. gadā, ir viens no plaši izmantotākajiem krājumiem pedagoģiskajā darbā, strādājot ar mūzikas skolas jaunāko klašu audzēkņiem. Iepazīstoties ar šiem skaņdarbiem, pedagogs ieved audzēkni polifonās mūzikas pasaulē, atklājot komponista klaviermākslas *estētiku* un polifonijas daudzveidīgo krāšņumu. Zināmā mērā ar šo materiālu palīdzību J. S. Baha polifonijā tiek papildināta zināšanu bāze, audzēkņa kompetence polifonās mūzikas sfērā kļūst daudzpusīgāka (Милич 2002).

Lai apgūtu no krājuma izvēlētos skaņdarbus, N. Kaļiņina uzsver, ka, pirmkārt ir jāvērš uzmanība tam, ko autors vēlējās šajā skaņdarbā pateikt un kādi uzdevumi ir jāveic dotā skaņdarba apguvē. Pirms skaņdarba apgūšanas mājās, ir svarīgi stundā izanalizēt katras balss patstāvīgu attīstību, tās frāzējumu, lai izprastu tās balsvedību. Šis darba process zināmā mērā ir ilgstošs un laikietilpīgs. Pedagogam audzēkni ir jāiepazīstina ar uzdoto skaņdarbu, demonstrējot to audzēkņa priekšā, kā arī liek pievērst uzmanību skaņdarba mākslinieciskajai daudzveidībai (Калинина 2006).

Šis krājums ir sastopams dažādās redakcijās. Labākās no tām tiek uzskatītas par ***L. Roizmana*** un ***I. Braudo redakciju,*** jo veiktie norādījumi pilnībā atbilst J. S. Baha daiļrades raksturojumam un baroka laika stilistikai. Abas minētās redakcijas atvieglo pedagoga darbu, strādājot ar audzēkni. *L. Roizmana redakcijā* ir skaidri norādīti ornamentikas atšifrējumi, bet *I. Braudo redakcijā* ar iekļautajiem astoņiem polifoniem skaņdarbiem ir sastopami ne tikai ornamentikas atšifrējumi, bet arī dinamiskās zīmes un tempa norādījumi. N. Kaļiņina šo redakciju iesaka iepazīt it īpaši jaunajiem pedagogiem, kuriem nav pietiekamas pieredzes darbā ar polifoniju (Калинина 2006).

Plaši izmantota ir ***B. Bartoka redakcija.*** Tajā ir norādīts skaidrs *frāzējums* un tieša *artikulācija,* bet tomēr šajā redakcijā ir arī sastopami daži trūkumi un neprecizitātes: te nav norādīta skaidra *melismu* atveide, tādēļ rodas neizpratne, kā dotais melisms ir jāizpilda, un atzīmētās dinamiskās nianses neatbilst komponista stilam. Šo redakciju nebūtu vēlams izmantot pedagoģiskajā darbā, iepazīstinot audzēkni ar J. S. Baha polifonās mūzikas daiļradi, jo tā var radīt neskaidrības un „izkropļo" komponista stilu un ieceri (Калинина 2006).

Īpašu vietu polifonajā repertuārā ieņem ***Mazās prelūdijas un fūgas,*** kuru stilistisko ievirzi var raksturot kā saturiski nozīmīgāku un polifoniski attīstītāku, nekā polifonais krājums *Annas Magdalēnas nošu burtnīca*. Prelūdiju tēlainība atklāj komponista stilistiku un, tās ir bagātīgi piesātinātas ar ērģeļu improvizācijām, vokāli gaišo liriku un spoži dzidru

klavesīna skanējumu, bet fūgās spilgti iezīmējas tēma un pretsalikums, kas ir viens no polifonijas teorijas iezīmēm. *Mazās prelūdijas un fūgas* ietver sevī J.S. Baham raksturīgākās iezīmes kā frāzēšanu, artikulāciju, dinamiku, balssvedību un metroritmisko struktūru (Ландовска 2005).

Šīs minētās iezīmes ir attiecināmas arī ***divbalsīgo invenciju*** apguvē. Termins *„invencija"* (no latīņu val.) - izgudrojums, atklājums. Te tiek spilgti atspoguļota komponista novitāte un īpatnības. Dažas no tām var minēt dziedošās spēles un balsvedības apgūšanu, kuras pamatā ir melodiskā līnija, artikulācija, ornamentika (Kārkliņš 2006).

Strādājot ar audzēkņiem pie *Annas Magdalēnas nošu burtnīcā* iekļautajiem polifonajiem skaņdarbiem, *Mazām prelūdijām un fūgām, divbalsīgām invencijām,* tiek izmantoti dažādi metodiskie paņēmieni artikulācijas, dinamikas, ornamentikas, skaņveides, tembrālo nianšu un metroritmiskās struktūras apguvē.

Metodiskie paņēmieni:

1. Pie ***artikulācijas*** pieder šādi skārumi jeb atskaņojuma paņēmieni kā (*legato, non legato, staccato, portamento*), un šajā kontekstā īpašas grūtības sagādās katrā balsī pastāvoši dažādi, atšķirīgi skārumi, piemēram, labā rokā – *legato,* kreisā rokā – *non legato.* Līdz ar to audzēkņa uzmanība tiek vērsta divām balsīm vienlaikus.

Tādi ievērojami pianisti, pedagogi un metodiķi kā G. Cipins, A. Goldenveizers, S. Savšinskis, H. Neihauzs, N. Kaļiņina, V. Landovska, S. Feinbergs un citi iesaka kārtīgi apgūt katru balsi atsevišķi no galvas, ievērojot norādīto artikulāciju. Kad šis uzdevums pilnībā ir apgūts, var turpināt spēlēt abas balsis kopā. Audzēkņa darbam pie atsevišķām balsīm ir jābūt regulāram un nepārtrauktam, tikai tad būs manāms rezultāts. Asimilācijas procesā vienlaikus tiek labāk apgūts arī nošu materiāls.

Strādājot pie artikulācijas dažādās balsīs, ir jāvērš uzmanība dzirdes kontrolei, lai spēles process nekļūtu mehānisks, kā arī ir būtiski ieklausīties divu melodisko līniju kopskaņā (Гофман 1998).

Amerikāņu pētnieks E. Bodki norāda, ka artikulācija cieši mijiedarbojas ar tempu. Skaņdarba apgūšanas procesā artikulācijas pareiza apguve sekmē aktīvu spēli un nosaka visa skaņdarba raksturu (skat. Маргулис 2006).

2. Vienu no metodēm var minēt ***metroritmu*** un tās struktūru. Starp ritmu un metru ir cieša mijiedarbe. Tai ir raksturīgas blakuspakāpju metriskās kategorijas, kuras ir jāspēlē dažādi – īsa garuma notis (sešpadsmitdaļas) ir jāveic *legato* skārumā, bet garās notis ir jāizpilda *non legato* vai pat *staccato* (atbilstoši skaņdarba raksturam) (Савшинский 2002).

Audzēkņiem ar vāju ritma izjūtu, N. Kaļiņinas ieteikums ir klauvēt (plaukšķināt) ar roku katras balss frāzi atsevišķi. Pēc šī uzdevuma veikšanas, to frāzi ir ieteicams „izspēlēt"

ritmiski lēnā tempā uz klavieru vāka. Šāda veida paņēmiens palīdz gan izprast, gan izjust ritma zīmējumu un, kad audzēknim rodas skaidrība par to, pedagogs var likt audzēknim klauvēt abas balsis vienlaikus, atbilstoši sadalot to katrai rokai. Šie minētie metodiskie paņēmieni koncentrē uzmanību tikai uz ritma izjūtu, kur aktīvi iesaistās un strādā apziņa (Калинина 2006).

Ir sastopami arī citi metroritmiskās struktūras metodiskie paņēmieni, kas palīdzētu risināt ar tām saistītās grūtības:

- izrunāt ritma zilbes;
- ritmiski nosaukt notis;
- nodziedāt ritmu.

Šie minētie metodiskie paņēmieni tiek plaši pielietoti darbā, strādājot ar polifonās mūzikas skaņdarbiem. Arī pozitīvi sekmē un sniedz kvalitatīvu rezultātu metra un ritma apguves procesā (Савшинский 2002).

3. ***Dinamika*** J. S. Baha polifonajā mūzikā ir izmantojama minimāli, jo 17.gs. pastāvēja šādi instrumenti kā klavesīns un klavihords. Tā tika pielietota, lai iezīmētu kādas melodijas atsevišķas intonācijas un ritmiskā zīmējuma iezīmes. Komponista polifono klavierdarbu redakcijās (B. Mudželini, K. Černi, F. Buzoni, B. Bartoks) visa skaņdarba garumā ir izmantota pakāpeniski attīstoša dinamika, piemēram, tēma sākas *mp*, vidusdaļā *mf*, strettās *f* un reprīzē atgriežas atpakaļ *mp* dinamikā (Милич 2002).

J. S. Baha skaņdarbos dinamikai ir raksturīga tieksme uz katras balss individualitāti, patstāvību, jo katrai balsij piemīt savas dinamiskās nianses.

Strādājot pie dinamiskām gradācijām, nokrāsām, var izmantot dotai dinamikai atbilstošus tēlus, veidojot salīdzinājumus ar sadzīvi. Tā ir piesātināta ar iekšējo loģiku: dinamisks melodiskais kāpums līdz kulminācijas sasniegšanai un pakāpenisks, vienmērīgs dinamiskais kritums.

Darbs pie dinamiskām nokrāsām audzēkņiem būs ilgstošs, jo šis process ir diezgan sarežģīts un prasa cītīgu darbu. N. Kaļiņina norāda, ka apgūt dinamiku nav iespējams, tā ir jāizprot un jāizjūt (Калинина 2006).

4. Polifonajā mūzikā īpaša nozīme ir ***skaņveidei***, kas cieši mijiedarbojas ar dinamiku un ***tembrālām niansēm***. *Tembrālās nianses* tiek izmantotas vairāku balsu izskanēšanai dažādos reģistros, līdz ar to tiek vērsta uzmanība arī *skaņveidei,* kas rodas skaņas pieskāriena rezultātā. Skaņveidei piemīt īpaša loma balsu izvedumam no sākuma līdz beigām. To iekšēji izdziedot, vieglāk ir veidot dziedošu skaņu (Нейгауз 1961).

Ir zināms, ka pat polifonās mūzikas ziņā diezgan spējīgiem un apdāvinātiem bērniem izspēle vienu reizi neļauj sasniegt piemērotu skanējumu un tembrālās nianses, uztvert visu

skaņdarbu kopumu, tās būtību, it īpaši izprast kontrapunktējošo balsu nozīmi. Vairums izcili pianisti pedagogi kā H. Neihauzs, B. Miļičs, J. Milšteins, G. Cipins, N. Kaļiņina, V. Landovska, S. Rozenberga iesaka:

- izspēlēt skaņdarbu vairākas reizes, ieklausoties katras balss patstāvīgā melodiskā līnijā;
- pedagoga interpretācija audzēkņa priekšā;
- nodziedāt vai nospēlēt katru balsi atsevišķi, piešķirot tai cita instrumenta tembrālu nokrāsu;
- variēt balsis dažādos reģistros, ieklausoties tembrālās nokrāsās.

Strādāt pie *skaņveides* ir ieteicams jau pirmajās stundās, kad audzēknis ir tikko iepazinies ar skaņdarbu. Tai vienmēr ir jāatrodas audzēkņa uzmanības centrā. Ja audzēknis nav koncentrējis uzmanību uz dziedošu skanējumu un pedagogam ir pasīva attieksme pret to, audzēkņi turpmāk neievēro tās minētās polifonās iezīmes, kas būtībā ir diezgan svarīgas pareizai polifonās mūzikas apgūšanai, līdz ar to audzēkņu interpretācija bieži vien ir mehāniska, prasta. Audzēkņiem pakāpeniski veidojas ieradums apgūt polifoniju mehāniski, neapzinot tās būtību, kad pirkstu spēle atrodas pirmā plānā par apziņu (Калинина 2006).

Vēršot uzmanību *skaņveidei,* Johans Forkels iesaka strādāt ar šādiem metodiskiem paņēmieniem:

1) likt rokai vieglām krist uz klaviatūras, izjūtot iekšējo spēku;
2) savācot pirkstus, likt tiem plūstoši slīdēt pa klavieru taustiņiem;
3) spēlējot kādu balsi atsevišķi, pedagogam vai audzēknim iesaka dziedāt līdzi (Форкель 2006).

5. *Ornamentika, melismātika* ieņem centrālo vietu J. S. Baha polifonajā mūzikā, kas piesātina melodisko līniju ar izpildījuma ornamentu, figurāciju. *Melismus* jeb *ornamentiku* var iedalīt četrās pamatkategorijās:

1. J. S. Baha ornamentika ir diatoniska, tā balstās uz skaņkārtas pamatskaņām;
2. Melismu izpilde galvenokārt ir veicama uz garo nošu pamata;
3. Visai ornamentikai, kas ir traktēta ar atbilstošām zīmēm, ir jāsakrīt ar melodijas pulsāciju (bez metriskām un tembrālām izmaiņām);
4. J. S. Baha polifonijā galvenokārt dominē garie *trilleri,* kas ir izpildāmi no augšējās palīgskaņas. *Trilleri* un *mordenti,* stāvoši virs garām, vienāda augstuma salīgotām notīm, bieži vien nenoslēdzas uz pamatskaņas;
5. Ja *trilleris* atrodas virs nots ar punktu un aiz tās seko īsa nots, tad tā tiek izpildīta nedaudz īsāk nekā ir norādīts nošu tekstā.

Izpildot *ornamentiku*, ir jāievēro vienmērīgs temps, pulsācija un ritmiskās iezīmes, kas audzēknim var sagādāt grūtības (skat. Даннрёйтер 2006).

6. ***Aplikatūra*** ieņem svarīgu vietu polifonajā mūzikā, kur tā ir piesātināta arī ar tehnikas daudzveidību – sešpadsmitdaļu gājieni un ornamentikas izpildīšana ātrā tempā. Tādēļ pareizas aplikatūras ievērošanai ir būtiska nozīme Apgūstot polifonu skaņdarbu, ir jāņem vērā nošu tekstā norādītā aplikatūra, jo bieži vien pareizi apdomātas aplikatūras izmantošana sekmē vieglu, brīvu spēli, kā arī veicina pareizu artikulācijas izmantošanu.

Aplikatūra ir atkarīga no pianista rokas uzbūves un tās pirkstiem, tādēļ bieži vien aplikatūra tiek izmantota daudzveidīgi. Pirmajos mācību gados pedagogs palīdz audzēknim salikt aplikatūru. Lai pārliecinātos par pareizu pirkstu izvēli, ir ieteicams to izspēlēt ātrā tempā (Ландовска 2005).

Secinājumi

1. No visa pētāmā darba var secināt, ka Johana Sebastiana Baha polifonajai mūzikai ir īpaša loma jau mūzikas skolas jaunākajās klasēs. *Polifonija* attīsta polifono domāšanu, dzirdi, atmiņu un garīgo kultūru, atklāj visas mūzikas estētiku.

2. Polifonās mūzikas pasaule audzēkņiem tiek atklāta sākumā caur G. Tēlemaņa, H. Persela, G. F. Hendeļa, J. Haidna, V. A. Mocarta viegliem divbalsīgiem kanoniem un melodijām, tad tiek iepazīti ar J. S. Baha polifonajiem skaņdarbiem no polifonā krājuma *Annas Magdalēnas nošu burtnīca,* tiek apgūtas *mazās prelūdijas un fūgas, divbalsīgas invencijas.*

3. Apgūstot J. S. Baha polifoniju, tiek vērsta uzmanība:

1. Darbam ar artikulācijas;
2. Metroritmiskās struktūras apguvei;
3. Darbam ar dinamiku;
4. Darbam pie skaņveides, tembrālām niansēm;
5. Pie ornamentikas apguves;

4. Analizējot metodisko literatūru J. S. Baha polifono skaņdarbu apguvē mūzikas skolas jaunākajās klasēs, var atzīmēt šādus metodiskos paņēmienus:

- darbs ar katru balsi atsevišķi, apgūstot aplikatūru un artikulāciju;
- katras balss izdziedāšana vai izspēlēšana lēnā tempā;
- dažādu tēlu izmantošana;
- plaukšķināšana vai klauvēšana palīdz pareiza ritma apguvē;
- katras balss izspēle dažādos reģistros;
- Pedagogs spēlē vienu balsi, bet audzēknis otru.

Bibliogrāfija

1. Kārkliņš, L. (2006) *Mūzikas leksikons.* Rīga: RaKa.
2. Rozenberga, S. (1964) *Klavieru spēles mācīšanas metodika.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
3. Бунин В. (2000) *Педагогика С.Е.Фейнберга.* Москва: Музыка.
4. Гофман И. (1998) *Ответы на вопросы о фортепьянной игре.* Москва: Классика-XXI.
5. Калинина Н. П. (2006) *Клавирная музыка Баха в фортепианном классе.* Москва: Классика-XXI.
6. Ландовска В. (2005) *О Музыке.* Москва: Классика-XXI. Часть II. 116-122.с.
7. Милич Б. Е. (2002) *Воспитание ученика-пианистаю.* Москва: „КИФАРА”. Часть II и III. 90-95., 137-153.с.
8. Мильштейн Я. (1967) *Хорошо темперированный клавир И.С.Баха и особенностиего исполнения.* Москва: Музыка. Часть I
9. Нейгауз Г. (1961) *Об искусстве фортепианной игры.* Москва: Музыка.
10. Савшинский С. И. (2002) *Пианист и его работа.* Москва: Классика-XXI.
11. Толстоброва М. С. (2006) *Как исполнять Баха.* Москва: Классика-XXI.
12. Хитрук А. (2007) *Одиннадцать взглядов на фортепианное искусство.* Москва: Классика-XXI. 43-45.с.
13. Цыпин Г. М. (1984) *Обучение игре на фортепиано.* Москва: Просвещение.
14. *Теория и методика обучения игре на на фортепиано:* Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ Под общей ред. А. Г. Каузовой, А. И. Николаевой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, (2001). – 368 с.

Edgars Znutiņš

KORA DIRIĢENTA PEDAGOĢISKĀ KOMPETENCE

Abstract
The fact, that conducting is direction of a collective in the process of acquiring and performing a composition, clearly shows cooperation between many people, as well as the process of acquiring and staging is linked with focused planning, organised and managed teaching and educational process that we understand as the pedagogical work.
The interaction and mutual understanding between a choir and a conductor is unique experience that is characteristic only for them as they are a source of information as well as a mean of enriching their own and others experience, knowledge, values, interests and motivation.
It is impossible that a musician – performer achieves success without knowing fully the composition and having the inner music hear (intonation). Conductor's work is connected not only with the artistic aspect but it also can be seen in the psychological and pedagogical aspect.
Conductor's pedagogical work is manifested in skills, which can be structured in three groups – preparation of an activity, realisation of the activity and perfection of the activity. But his competence is expressed with purposeful development of the activity in general, that we understand as the pedagogical productivity.
The choir conductor's pedagogical competence is viewed as being aware of a choir's work, its productivity, which is manifested as ability to plan, to fulfil and to improve the process of choir work.
Atslēgas vārdi: *kompetence, pedagoģiskā kompetence, kora diriģenta kompetence.*

Nav iedomājams, ka mūziķis - izpildītājs sasniegtu labus panākumus bez skaņdarba pilnīgas pārzināšanas un iekšējas mūzikas dzirdēšanas (intonēšanas). Jebkura skaņdarba interpretēšanas mēģinājums jau runā par noteiktas mākslinieciskās darbības esamību.

Pats fakts, ka diriģēšana ir kolektīva vadīšana skaņdarba sagatavošanas un izpildīšanas laikā, norāda uz nepārprotamu vairāku cilvēku sadarbību. Šiem savstarpēji saistītiem cilvēkiem ir unikāla, tikai viņiem vien raksturīga pieredze, viņi viens otram ir gan izziņas avots, gan līdzeklis savas un citu pieredzes, zināšanu, vērtību, interešu, motivācijas bagātināšanā.

Skaņdarba sagatavošanas un iestudēšanas process tiek saistīts arī ar mērķtiecīgi plānotu, organizētu un vadītu mācību un audzināšanas procesu, ko mēs saprotam kā pedagoģisku darbību.

Vairāki autori – diriģenti jau ir pievērsušies pedagoģiskajam aspektam diriģenta darbībā.

"Diriģentam jābūt skaidrībā par katras intonācijas, vārda, frāzes vietu kontekstā, tā izpildījuma parametriem, kā arī jābūt padomā paņēmieniem, kā to panākt. Jāizveido skaidrs plāns, vispārējo līniju mērķtiecība, skaņdarba būtības iekšēja izjūta, ritmika, krāsu spektrs, temps u.c. nav iespējams citiem mācīt to, ko pats nezin" (Чесноков 1961: 158). Šī ideja mēģinājumu laikā transformējas, tiek pielāgota reālām kora iespējām.

S.Sudņika norāda uz nepieciešamību kora diriģentam, blakus mākslinieciskajām prasībām, apgūt

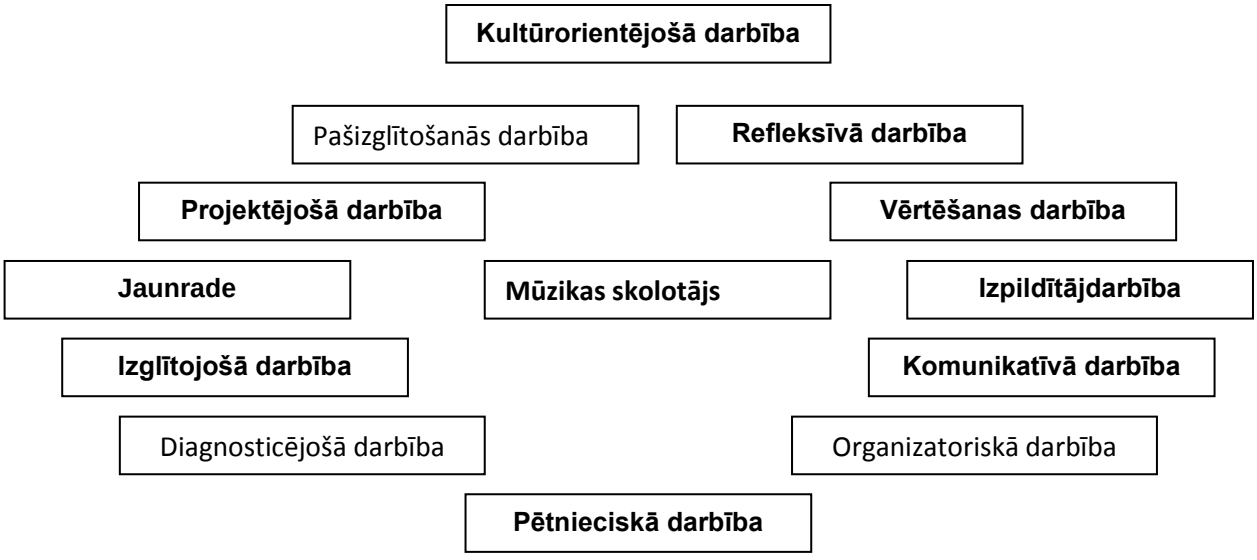
- praktiskās iemaņas kolektīva organizēšanā;
- prasmes racionāli un metodiski pareizi vadīt mēģinājumus;
- zināšanas pedagoģijā un psiholoģijā (Sudņika 1989).

J. Vītoliņš vispār uzskata, ka diriģenta darbs ir, galvenokārt, pedagoģiskais darbs: "...jāprot ar mazākajām pūlēm panākt pastrādātā darba maksimumu. Jābūt pašam pietiekoši modram, lai nenopūlētos ar mazāk svarīgo, neizšķiestu velti spēkus un laiku tur, kas varbūt jau iznāk pats no sevis. Katram diriģentam nepieciešams savs stils, metodiskie paņēmieni, tā saucamais "diriģenta rokraksts"" (Vītoliņš 1947: 145).

A. Aņisimovs pasvītro diriģenta tehniku ne tikai kā izpildījuma vadīšanu, bet gan diriģenta (kormeistara) māku strādāt ar kori, jo tikpat nepieciešamas īpašības kā skaidrs nepārprotams diriģenta žests, ir arī māka strādāt ar kori, būt labam pedagogam — organizatoram, audzinātājam, prasmīgi attīstot, apvienojot un izlīdzinot mūzikas tehniskos elementus dziedāšanai korī (Анисимов 1976).

Šie izteikumi apliecina, ka diriģents noteiktā sava darba posmā izpilda mūzikas pedagoga lomu, tas norāda, ka diriģenta darbībā integrējas mūzikas pedagogam raksturīgās funkcijas un kompetences.

Vairākus gadus mūzikas pedagoga profesionālās darbības daudzpusību darba autors pētīja kopā ar profesori, pedagoģijas doktori J.Davidovu. Šī pētījuma idejas un rezultāti detalizēti atspoguļoti vairākos zinātniskos rakstos (Davidova, Znutiņš 2001; Davidova, Znutinsh 2001). Pētījumā tika noskaidrota mūzikas skolotāja pedagoģiskās darbības struktūra, kura atspoguļota 1. zīmējumā.

1. zīmējums. Mūzikas skolotāja darbības struktūra (Davidova, Znutiņš 2001).

Salīdzināsim mūzikas skolotāja un kora diriģenta pedagoģiskās darbības veidus.

Mūzikas skolotāja profesionālā attīstība (izglītošanās) nav iespējama, ja skolotājs nespēj patstāvīgi producēt mērķus un uzdevumus, kā arī tos sasniegt. Ļoti svarīgs pedagoģiskās darbības komponents ir projektējošā darbība, kas paplašina potenciālās daiļrades iespējas.

Projektējošā darbība vislielākajā mērā saistīta ar mērķa izvirzīšanu. Ar mērķi tiek saprasts domās prognozētais darbības vēlamais rezultāts.

Pēc nozīmības un laika apjoma zinātniskajā literatūrā izplatīts šāds mērķu dalījums:

- stratēģiskie;
- taktiskie;
- operatīvie (Ruskule, Muška 2001).

Diriģenta projektēšanas darbība (funkcija) aptver visas šīs mērķu grupas:

- stratēģiskie mērķi — kolektīva izveidošana, dziedāšanas ievirzes, stila izvēle, kora muzikālās kultūras veidošana u.c.;
- taktiskie mērķi — dziedātāju vokālo iemaņu veidošanas stratēģija, kora koncertu, pasākumu plānošana un organizēšana, kora iekšējās sadzīves veidošana, kas ir kora dalībnieku intereses un attieksmes pret dziedāšanu, muzicēšanu un mūziku vispār pamatā;
- operatīvie mērķi saistās ar detalizētu kolektīva attīstības plānu, kurā kā līdzekļi svarīgu vietu ieņem programmu izvēle, iestudēšanas taktika, vingrinājumu sistēmas izveide u.c.

Šo mērķu sasniegšana un adekvātu uzdevumu izvirzīšana cieši saistīta ar prognozēšanas funkciju. Prognozēšanas process sastāv no konkrēta mērķa iespējamās sasniegšanas paredzēšanas. Paredzēšana izpaužas prognozes uzbūvē, kā nākamā rezultāta modelis zināmos vai gaidāmajos apstākļos.

Diriģentam prognozēšanas funkcija ir ļoti svarīga, svarīgāka nekā pārējiem izpildītājiem, jo diriģentam ir jāparedz dziedātāju iespējas, viņu vēlmes un gaume izvēloties repertuāru, tā daudzumu, sarežģītības pakāpi, iespējamo izpildījuma kvalitāti. Tāpat prognozēšana saistās ar iespējamo kora darbības paredzēšanu, dziedātāju, kolektīva kopumā potenciālo spēju attīstību. Nepieciešams prognozēt skaņdarbu iestudēšanas laiku, kas svarīgi nosakot koncertdarbību sezonā. Protams, prognozēta tiek arī pati skaņdarbu iestudēšanas gaita, paredzot darba paņēmienu klāstu un atbilstošu darba formu pielietošanas nepieciešamību, piemēram, kora dalīšana grupās, individuāls darbs ar dziedātājiem. Analizējot kora balsu partijas, var prognozēt vokālās grūtības un iespējamos paņēmienus to

novēršanai, noskaidrot ar kādiem paņēmieniem tiks sasniegta dziesmas satura atklāsme mūzikā, kādas būs īpatnības dinamikā, frāzēšanā, kā tiks sasniegta dziesmas kulminācija utt. (Marnauza 2000).

Prognozēšanai, no vienas puses, ir intuitīvs raksturs; no otras puses, pamatotība. Šo pamatotību nodrošina *diagnosticējošā funkcija*.

Ar mūzikas skolotāja diagnosticējošo darbību mēs saprotam audzēkņu muzikālo spēju attīstības līmeņa noteikšanu, kā arī apdāvināto bērnu noskaidrošanu. Diagnosticējošās darbības gaitā skolotājs pēta priekšnoteikumus, rezultātus ar mērķi optimizēt mācību procesu. Diagnosticēšanas rezultātā iespējams veikt individuālu un diferencētu pieeju audzēkņu attīstībā. Bez tam tiek veikta ne tikai katra audzēkņa līmeņa diagnosticēšana, bet arī visas klases kopumā, no kā, savukārt, atkarīga mūzikas skolotāja metožu un līdzekļu izvēle (Davidova, Znutinsh 2001).

Ļoti līdzīgi diagnoticējošo darbību varētu raksturot arī kora diriģentam, kuram turpmākās darbības paredzēšanai svarīgi ir noskaidrot:

- katra dziedātāja individuālās muzikālās un vispārējās spējas;
- kora balss grupu iespējas;
- kora vokālās kultūras, vokālās tehnikas līmeni.

Prognozēšanas un diagnosticēšanas rezultāts būtībā nosaka uz kolektīvu vērsto ietekmes līdzekļu izvēli. Šo līdzekļu izvēle un turpmākā pielietošana atkarīga no pedagoga. No šejienes izriet mūzikas skolotāja pedagoģiskās darbības vadošais komponents — izglītojošā darbība. Ar mūzikas skolotāja izglītojošo darbību mēs saprotam prasmju un iemaņu nodošanu audzēkņiem mūzikas mākslas jomā, kas virzīta uz audzēkņa personības attīstību (Davidova, Znutiņš 2001).

Mūzikas skolotāja, tāpat kā diriģenta, izglītojošās darbības pamatā ir mūzika. Teorētiskās zināšanas mūzikā, tāpat kā iestudēto skaņdarbu skaits vai sarežģītības pakāpe nav pašmērķis un netiek apgūtas sausas teorētiskas sarunas veidā, vai dziesmas apgūšanā pēc dzirdes vai notīm. Pamatā tiek veicināta audzēkņu muzikāli radošā darbība (mūzikas uztvere, muzicēšana utt.), kas izraisa viņos emocionālu pārdzīvojumu, kura rezultātā veidojas atbilstoša attieksme.

Kora mēģinājumu procesā tiek pilnveidota koristu muzikālā dzirde, atmiņa, iztēle, vokālā tehnika u.t.t. Skaņdarbu iestudēšanas gaitā paplašinās dziedātāju redzesloks, pasaules skatījums, dažādu komponistu un laikmetu stilistiskā izpratne, savukārt, koncertdarbībā veidojas emocionālā pārdzīvojuma pieredze.

Gan mūzikas skolotāja, gan kora diriģenta darbībā nozīmīgu vietu ieņem vērtēšanas funkcija. Šī *vērtēšanas darbība* vērsta uz skolēnu izglītības procesa un rezultātu novērtējumu, kā arī orientē skolēnus augstākiem sasniegumiem, rosina veikt savu aktivitāšu pašvērtējumu. Kora darbībā svarīgi, lai vērtējums un pašvērtējums būtu sistemātisks un objektīvs, neskatoties uz to, ka mūzikas, tās satura izpratne, tempu izjūta un citas interpretācijas nianses ir ļoti individuālas un subjektīvas. Pedagoģijā plaši pazīstams

- parcipālais;
- fiksētais;
- integrētais vērtējums (Якунин 1998).

Parcipālais vērtējums — tas ir izejas punkts vērtējumā. Tie ir vārdiski izteicieni — "tiešām, ļoti skaisti", "burvīgi nodziedājāt" u.c. Diriģenta darbībā ir ļoti nozīmīgs un ikdienas procesā nepieciešams tieši šis vērtējums, kas it kā regulē darba procesu. Ātri izteiktais izpildījuma vērtējums, tā detaļas niansējums ļauj intensīvi labot kļūdas, veicināt dziedātāju tehnikas u.c. pilnveidošanos. Pēc katras kora dziedāšanas apstādināšanas diriģents izsaka mutisku novērtējumu (aizrādījuma, uzslavas vai ieteikuma formā), un uz tā pamata sniedz nākamo uzdevumu.

Izšķir arī nenoteikto parcipālo vērtējumu ("nu tā, daudz maz izdevās"), kas nav ieteicams, jo nesniedz būtībā nekādu informāciju un nav iespējams tā rezultātā dziedātājiem izdarīt attiecīgus secinājumus un, zināmā mērā, bremzē diriģenta idejas prasību izpratnes veidošanos dziedātājiem. Parcipālais novērtējums ir pārejas posms uz fiksēto novērtējumu, t.i. ballu sistēmu. Savukārt, fiksētais un integrētais vērtējums diriģentam, atšķirībā no mūzikas skolotāja, tiek pielietots reti, piedaloties konkursos, skatēs utt.

Mācību audzināšanas plānu, programmu un pedagoģisko lēmumu realizēšana saistīta ar *pedagoga organizatorisko funkciju***.**

Kā skolotāja, tā diriģenta organizatoriskā darbība vērsta uz mācību kolektīva attīstību, audzēkņu mācību un jaunrades darbības vadīšanu. Attīstības princips paredz pastāvīgas mācību un audzināšanas procesa izmaiņas, tā nepārtrauktu pilnveidošanu no organizatoriskām formām līdz pat efektīvai un produktīvai audzēkņu, skolotāju un vecāku sadarbībai. Jāatzīmē, ka organizatoriskā darbība ietver sevī arī svētku, koncertu u.c. pasākumu organizēšanu.

Izpildītājdarbība ir specifiska funkcija, kura iezīmē būtisku īpatnību mūzikas skolotāja darbībā atšķirībā gan no citu priekšmetu skolotājiem, gan arī no koncertējoša mūziķa-izpildītāja koncertdarbības. Ja mūziķa-izpildītāja darbība norobežojas ar kādu vienu noteiktu izpildītājdarbības veidu (pianists spēlē klavieres, vijolnieks — vijoli), tad mūzikas skolotāja darbībā nepieciešams dziedāt (dziesmas demonstrējums klasei jau ir sava veida uzstāšanās), spēlēt dažādus mūzikas instrumentus, diriģēt ansambļus, korus.

Taču salīdzinājumā ar kora diriģenta darbību vērojamas vairākas paralēles. Arī kora diriģenta darbība ir daudzšķautnaina, tā nav norobežojama tikai ar diriģēšanu. Viņa darbībā liela nozīme ir skaņdarbu demonstrējumam ar balsi — dziedāšanai. Kora skaņdarbu apgūšanā neaizstājams līdzeklis ir klavierspēle, tā kā mūsdienu kora mūzikas izpildītājžanra modernizēšanās arvien biežāk sintezējas kopā ar citiem mūzikas (instrumentāla mūzika, elektroniskā mūzika — fonogrammas) un mākslu (kustība, horeogrāfija, režija) veidiem, diriģentam nepieciešams pārzināt arī šo izpildījuma līdzekļu arsenālu. Kā diriģentam tā mūzikas skolotājam izpildītājdarbības pamats ir skaņdarba mākslinieciskās interpretācijas veidošana. Ja mūzikas skolotāja izpildītājdarbība regulāri netiek vērsta uz plašāku sabiedrību, atklātu koncertdarbību un izpaužas vairāk kā spēlēšana, dziedāšana klasei, tad koru, ansabļu vadītājam šī darbība vairāk vērsta uz plašāku koncertdarbību skolā un ārpus tās robežām.

Šī mūzikas skolotāja funkcija ir cieši un tieši saistīta ar *kultūrorientējošo darbību*, kuras būtība ietverta sabiedrības muzikālajā un kultūras izglītošanā. Šī funkcija nosaka vēl lielāku saikni ar kora diriģenta muzikāli mākslinieciskо darbību. Tieši mūzikas skolotāja kā diriģenta darbība paver plašas iespējas iesaistīt audzēkņus novada, pilsētas kultūras dzīves veidošanā, sabiedrības izglītošanā, sevis pilnveidošanā. Skolu kori, tradicionālās mūzikas, populārās mūzikas ansambļi kļūst par vietējās kultūras dzīves veidotājiem. Šajā darbībā vienlaicīgi notiek gan kultūras bagātību apgūšana, gan jaunu kultūras vērtību radīšana un tautas gara mantu iedzīvināšana. Tāpēc varam uzskatīt, ka kora diriģenta pedagoģiskā darbība integrē viņa muzikāli mākslinieciskо darbību.

Šo sarežģīto uzdevumu risināšana iespējama tikai pie nosacījuma, ka mūzikas skolotājam piemīt komunikatīvās darbības prasmes un iemaņas. *Komunikatīvo darbību* mēs saprotam kā pedagoģiskās darbības subjektu sazināšanos un savstarpējo sadarbību. Tā kā skolotāja komunikatīvā darbība iekļauj sevī ne tikai informācijas apmaiņu starp partneriem, bet arī to vērtējumu, viņa stipro un vājo pušu noteikšanu, radošas atmosfēras izveidošanu, balstoties uz skolēna personības cieņu, viņa problēmas izpratni, varam to apzīmēt kā pedagoģisko saskarsmi. Kora diriģenta darbībā saskarsme ir viens no noteicošajiem aspektiem, kas arī paredz ne tikai informācijas apmaiņu bet arī percepciju un interakciju. Lai arī ir vērojamas dažas skolotāja un diriģenta saskarsmes atšķirības, piemēram, skolotājam vadošā ir verbālā nevis neverbālā komunikācija, tomēr varam uzskatīt, ka *kora dirģenta pedagoģiskā darbība integrē viņa psiholoģisko darbību.*

Arvien biežāk Latvijas izglītības sistēmā tiek akcentēts jautājums par nemitīgu, nepārtrauktu pašiniciatīvu sevis pilnveidošanā, pašizglītību. Kora diriģenta izaugsmē būtiska nozīme ir zināšanu līmeņa paaugstināšanai, prasmju un iemaņu pilnveidošanai. Mūzikas valoda, skaņdarba izpildījuma stils, vokālā maniere nepārtraukti pilnveidojas, tiek bagātinātas

ar jauniem, netradicionāliem mūzikas izteiksmes līdzekļiem, netradicionāliem izpildījuma paņēmieniem, kas japārzina diriģentam, lai varētu iestudēt arī skaņdarbus mūsdienīgā skatījumā.

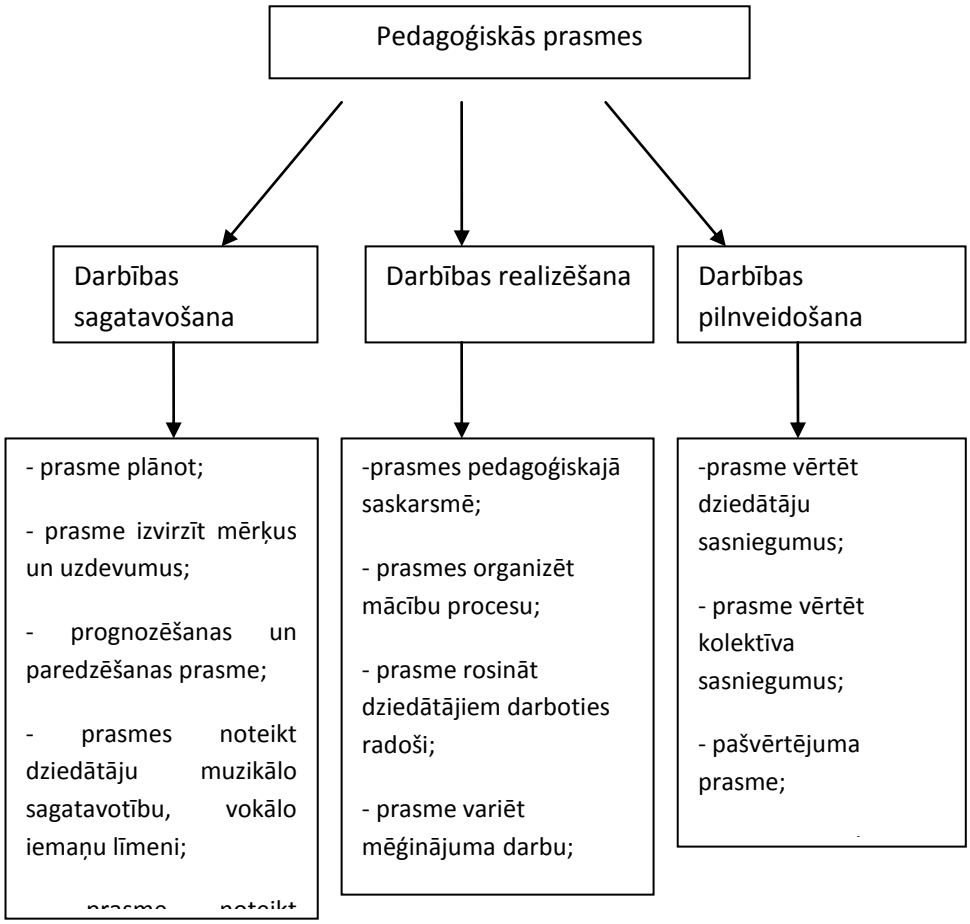
Ļoti tuva pašizglītošanās darbībai ir *pētnieciskā darbība*, tā vērsta uz zinātnisko problēmu risināšanu. Diriģenta darbībai raksturīgi ir radoši meklējumi, eksperimenti, aktivitāte citu zinātnisko ideju, pieeju aprobēšanā un izvērtēšanā. Šīs darbības rezultātā var tikt atklātas jaunas objektīvas vērtīgas zināšanas par izvēles objektu, dziļāk iepazīti mākslinieciskās, pedagoģiskās vai psiholoģiskās darbības veidi un līdzekļi, paveras plašākas iespējas radošām iniciatīvām, vispusīgākiem daiļrades virzieniem.

Mūzikas mākslas radošā daba zināmā mērā pastiprina diriģenta pedagoģiskās darbības radošo ievirzi. Tā ietver sevī muzikālo interpretāciju veidošanu, improvizāciju, mēģinājumu darba brīvu variēšanu, brīvas, aktīvas, darbību rosinošas vides veidošanu u.c. Taču diriģentam, it sevišķi skolu koru, ansambļu vadītājam ir jārunā par vēl vienu funkciju - jaunradi. Nereti skolu koru diriģenti kļūst par skaņdarbu instrumentētājiem, aranžētājiem un pat oriģināldarbu autoriem. Šo nepieciešamību nosaka gan skolu koriem adresētā repertuāra aprobežotība, gan ārkārtīgi raibais skolu koru, ansambļu skaitliskais sastāvs un katra atsevišķa kolektīva iespējas.

Tā kā kora diriģenta darbība ir daudzfunkcionāla, arī pedagoģiskā kompetence skatāma ļoti plaši, tās pamatā ir plašs pedagoģijas, psiholoģijas, mūzikas pedagoģijas un psiholoģijas, fizioloģijas, kultūrvēstures zināšanu loks, kas ir pamatā teorētiski praktisko un metodisko zināšanu, pieredzes realizācijai pedagoģiskajās prasmēs (skat. 2. zīm.).

I.Beļickis norāda, ka skolotāja profesionālo kompetenci jāvērtē pēc tā kā viņš darbojas mācību, audzināšanas, saskarsmes un inovācijas jomās un kā izpilda pamatfunkciju kopumu humanitīvo (garīguma kopšana), socializācijas, vitalitates, projektēšanas (paredzējums kā darboties nākotnē) un organizēšanas, vērtēšanas, inovatīvo (meklējumi darbības pilnveidošanai) (Beļickis 2000).

Diriģenta pedagoģiskā darbība izpaužas prasmēs, kuras strukturējām trijās grupās (skat. 2. zīm.), taču viņa kompetence veselumā izpaužas kā mērķtiecīgs pēctecīgi attīstošos darbību kopums. Mēs to saprotam kā *pedagoģisko produktivitāti.*

2. zīmējums. Kora diriģenta pedagoģiskās prasmes

Kora diriģenta pedagoģisko kompetenci skaidrojam kā kora darba pārzināšanu, tās produktivitāti, kas izpaužas prasmēs kā spējās plānot, realizēt un pilnveidot kora darba procesu.

Rezumējot mūzikas skolotāja pedagoģiskās darbības un kora diriģenta pedagoģiskās darbības salīdzinājumu, varam secināt, ka mūzikas skolotāja un kora diriģenta funkcionālā darbība ir ne tikai ļoti līdzīgas, bet arī izpaužas tajos pašos darbības veidos, mainoties tikai to intensitātei.

Bibliogrāfija

1. Davidova J., Znutiņš E. (2001) Mūzikas skolotāja profesionālā attīstība dažādos pedagoģiskās darbības veidos. *Mūzika kā līdzeklis personības veseluma veidošanās procesā*. Rīga: Vārti, 181. – 187. lpp.
2. Davidova J., Znutinsh E. (2001) The Structure of the Music Teacher`s Pedagogical Activity. *Realizing Educational Problems: ATEE Spring University 2001.* Klaipeda: Klaipedas Universitetas, pp. 102 – 106.
3. Marnauza M. (2000) Integratīvā pieeja diriģēšanas studiju procesā: Promocijas darbs. Rīga.

4. Ruskule S., Muška A. (2001) Vadīšana un vadītājs. Rīga: KIF “Biznesa komplekss”.
5. Sudņika S. (1989) Kordiriģenta darba pamati. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
6. Vītoliņš J. (1947) Kordiriģenta māksla. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
7. Анисимов А. (1976) Дирижёр - хормейстер. Ленинград: Музыка.
8. Чесноков П.Г. Хор и управление им. (1961) Москва: Государственное музыкальное издательство.
9. Якунин В.А. (1998) Педагогическая психология. Санкт-Петербург: ЛГУ.

PEDAGOĢIJA/ PEDAGOGY

Līga Āboltiņa

BĒRNU LITERATŪRAS IZMANTOŠANAS IESPĒJAS ADAPTĀCIJAS SEKMĒŠANĀ PIRMSKOLAS VECUMĀ

Abstract
The aim of the article is to explore children's literature possibilities of preschool children and their adaption to preschool educational establishment.
In order to find out teachers' opinion about children's literature possibilities in the process of adaptation at the preschool age, a pilot survey was carried out involving preschool teachers in it.
The justification of the choice the above mentioned children's literature as an adaptation promotion in preschool the following conditions are proposed:
In terms of content- literature appropriate to children's age features and peculiarities, easily perceptible and understandable, promoting fantasy and imagination;
In terms of shape-embracing games as the elements of the leading action (word games-rhymes, definite rhythm);
In terms of size- little, ensuring that a child is able to focus its attention, imitate and express itself by being active.
Summarizing theoretical approaches and the results of pilot survey, it may be concluded that the aim of offering pedagogically psychological insight into possibilities of children's literature ensuring child's successful adaptation to preschool educational establishment and finding out the teachers' opinion about children's literature as their adaption promotion in preschool, is justified.
***Atslēgas vārdi*:** *pirmsskolas vecums, bērnu literatūra, adaptācija, darbība, socializācija.*

Raksta mērķis ir izzināt bērnu literatūras izmantošanas iespējas adaptācijas sekmēšanā pirmsskolas vecumā. Lai atklātu izvirzīto, tika veikts pētījums par bērnu literatūras iespējām sekmīgas adaptācijas norisē pirmskolas izglītības iestādes pedagoģiskajā procesā un noskaidrots pirmsskolas pedagogu viedoklis par bērnu literatūras izmantošanas iespējām adaptācijas sekmēšanā pirmsskolas vecumā.

Pētījums atklāj galvenās nostādnes par bērnu literatūras iespējām bērna adaptācijā pirmsskolas izglītības iestādes pedagoģiskajā procesā, konkrētāk pirmsskolas vecumā.

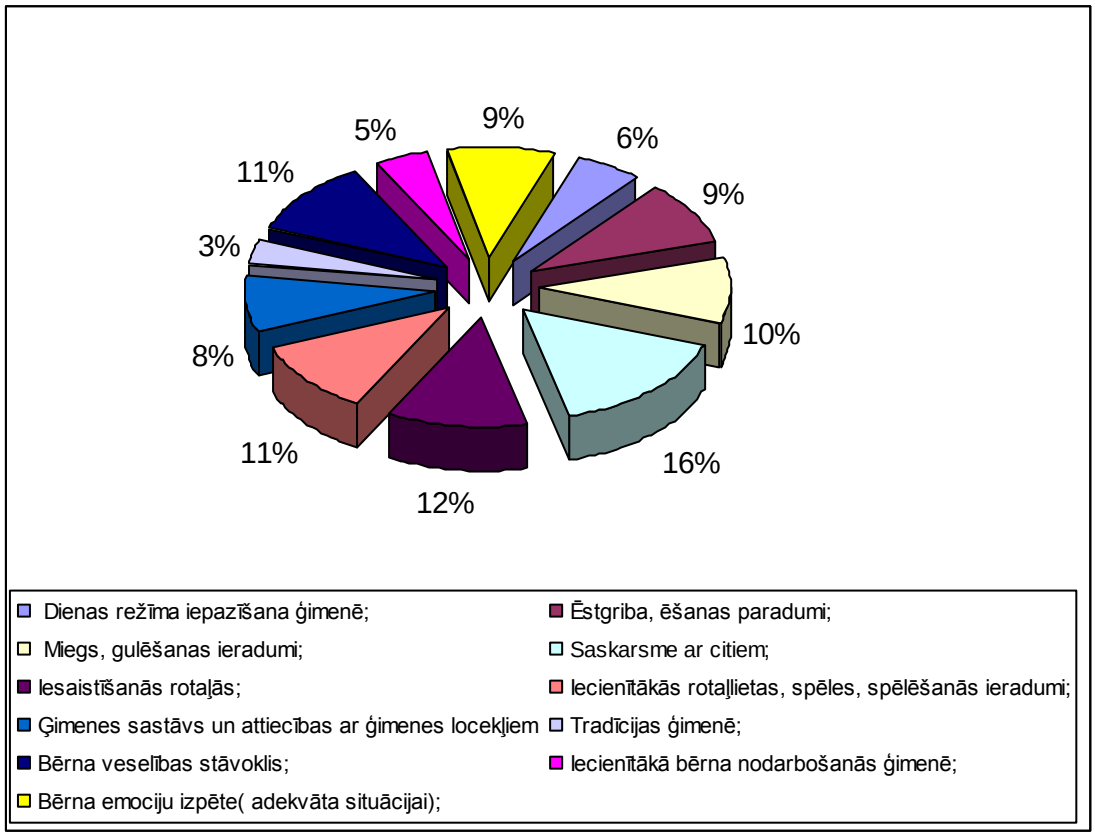
Lai noskaidrotu pedagogu viedokli par bērnu literatūras iespējām adaptācijas procesā pirmskolas vecumā, tika veikta pirmsskolas pedagogu pilotaptauja.

Pētījuma bāze - 216 pirmsskolas pedagogi. Par respondentiem izvēlēti pirmsskolas pedagogi ar vismaz 5 gadu profesionālās darbības stāžu. Respondentu vecums no 23 līdz 68 gadiem. Pētījumā tika iekļauti pedagogi no Rīgas, Bauskas, Cēsīm, Ogres, Rūjienas, Valmieras un Tukuma rajona izglītības iestādēm.

Adaptācija ir uzlūkojama kā divpusējs process, kas vienlaicīgi sevī ietver bērna pielāgošanos jaunai situācijai, prasībām, noteiktiem apstākļiem, kā arī atbilstošu pedagoga darbības organizāciju bērna iepriekšējo apstākļu saglabāšanā vai daļējā saglabāšanā jaunajā pirmsskolas vidē un attiecīgi , ievērojot pakāpenību un pēctecību, bērnam jauno prasību apguves organizēšana vides un darbību iepazīšanā. Adaptācija sākas ar brīdi, kad bērns tiek

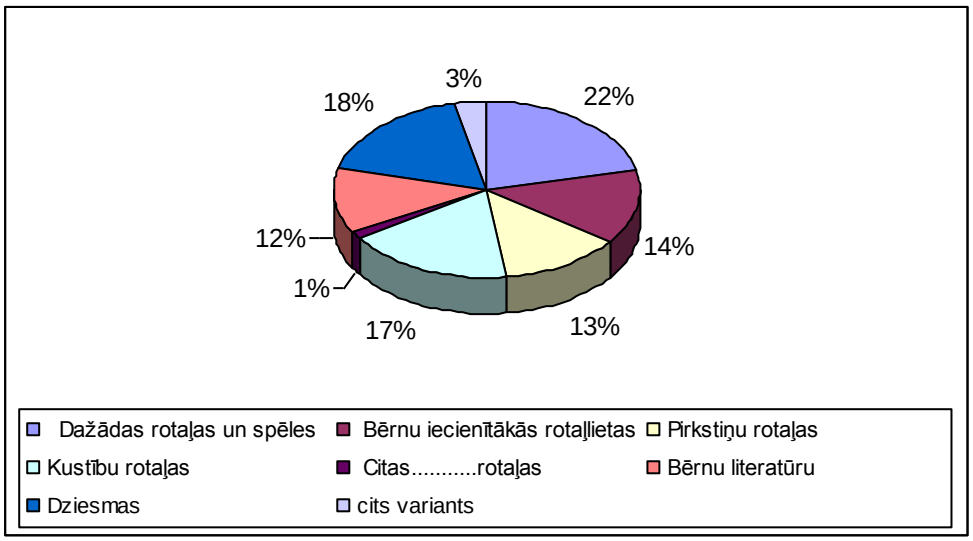
iepazīstināts ar vidi, nosacījumiem, apstākļiem un darbību pirmsskolā un pedagogs tuvāk iepazīst un izzina bērnu, noskaidrojot ģimenes tradīcijas un bērna audzināšanas īpatnības.

Pilotaptaujas 1.jautājumā tika izzināti, pēc pedagogu viedokļa, rādītāji, kas pedagogam palīdz tuvāk iepazīt bērnu adaptācijas periodā pirmsskolas izglītības iestādē (1.attēls).

1.att. **Rādītāji, kas palīdz tuvāk iepazīt bērnu**

Salīdzinoši vairāk pirmsskolas pedagogi bērnu iepazīšanā vadās pēc tā, kā bērni veido saskarsmi ar citiem bērniem un kā bērni iesaistās rotaļās, respektējot bērnu iecienītākās rotaļlietas, spēles un spēlēšanās ieradumus, kā arī bērnu veselības stāvokli, kas norāda par bērnu iepazīšanu aktīvā darbībā, vienlaicīgi novērojot bērna veselības stāvokļa izmaiņas (1. attēls). No iepriekš aplūkotā izvirzāms jautājums, vai ģimenē bērni tiek iepazīstināti ar bērnu literatūru un vai pedagogi , organizējot bērnu iepazīšanu darbībā, kā līdzekli izmanto bērnu literatūru.

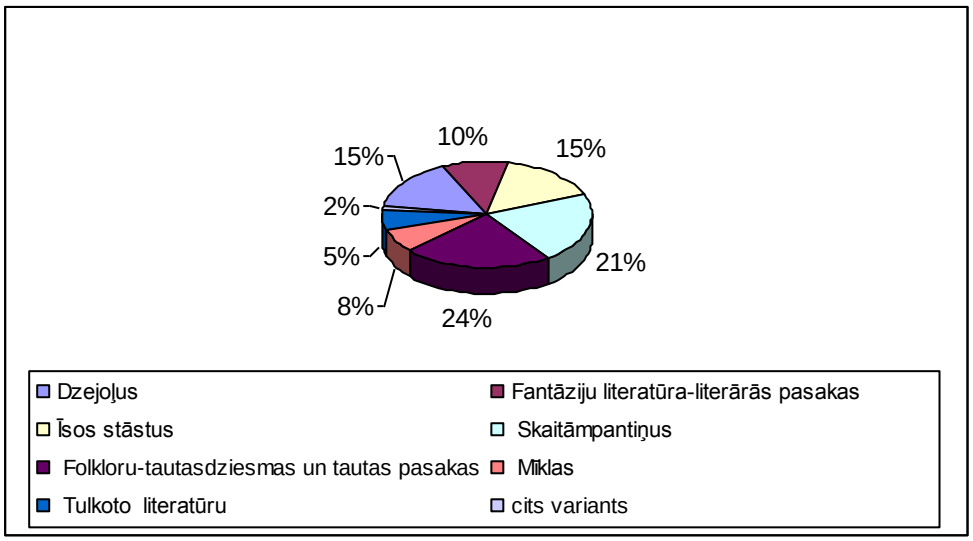

2.att. **Līdzekļi, ko pārsvarā izmanto, lai veicinātu bērnu sekmīgu adaptāciju pirmsskolas pedagoģiskajā procesā**

Lai veicinātu bērnu sekmīgu adaptāciju pirmsskolas pedagoģiskajā procesā, pedagogi izmanto pēc satura, dalībnieku skaita, organizācijas dažādas rotaļas un spēles, konkrētāk, kustību rotaļas, kā arī dziesmas (2. attēls). No iepriekš teiktā secināms, lai veicinātu bērnu adaptāciju pirmsskolas izglītības iestādē, pārsvarā pedagogi izmanto pašu bērnu aktīvo darbību, tajā iekļaujot kustības un dziesmas.

Tādējādi rotaļa dod iespēju iepazīties ar pieaugušā uzvedības un savstarpējo attiecību modeli, kas kļūst par paraugu viņa paša uzvedībai un nosaka vajadzību pēc saskarsmes ar pieaugušo un vienaudžiem, lai bērns varētu sekmīgi adaptēties pirmsskolas vidē. Caur rotaļu bērns iepazīst tās personības īpašības, kas kļūst par pamatu viņa pašapziņas struktūrā (Мухина 1986).

Kaut arī dziesmu apguve sevī ietver konkrētu tekstu (dzejoli, skaitāmpantu), ko nosacīti varētu minēt kā bērnu literatūru, tomēr patstāvīgi bērnu literatūru bērnu adaptācijas sekmēšanā pirmsskolas pedagogi izmanto salīdzinoši mazāk.

*3.att.***Konkrētā literatūras žanra izmantojums**

Lai gan , kā iepriekš tika noskaidrots, tikai 12 % aptaujāto pedagogu bērnu adaptācijas sekmēšanā pirmskolā izmanto bērnu literatūru, no piedāvātajiem literatūras žanriem (3. attēls) vairākums pirmsskolas pedagogi izmanto folkloru-tautasdziesmas un tautas pasakas, kā arī skaitāmpantiņus. Tas, pirmkārt, liecina par to, ka pedagogi bieži vien bērnu adaptācijas sekmēšanā nepietiekami izmanto bērnu literatūru, otrkārt, bērnu literatūru kā bērna adaptācijas sekmēšanas līdzekli izmanto, ja tiek rosināti izvērtēt bērnu literatūras iespējas.

Pasaku uztvere, tāpat kā rotaļa, pirmsskolas vecumā ir aktīvā darbība, tādējādi pasakas bērnos izraisa atsaucību un ir neatņemama bērna lasāmviela.

Pasaka rosina bērna fantāziju, tāpat kā rotaļa, netieši bērnu māca, kā iekļauties vidē, veidot saskarsmi ar citiem, paust sevi , kā arī ļauj bērnam ilgāk palikt iztēles radītajā pasaulē, izsapņot un bērnam patstāvīgi meklēt atbildes uz izziņas interesē aktualizēto, organizējot bērnu adaptāciju pirmsskolas izglītības iestādē kā neikdienišķu un reizē interesantu procesu.

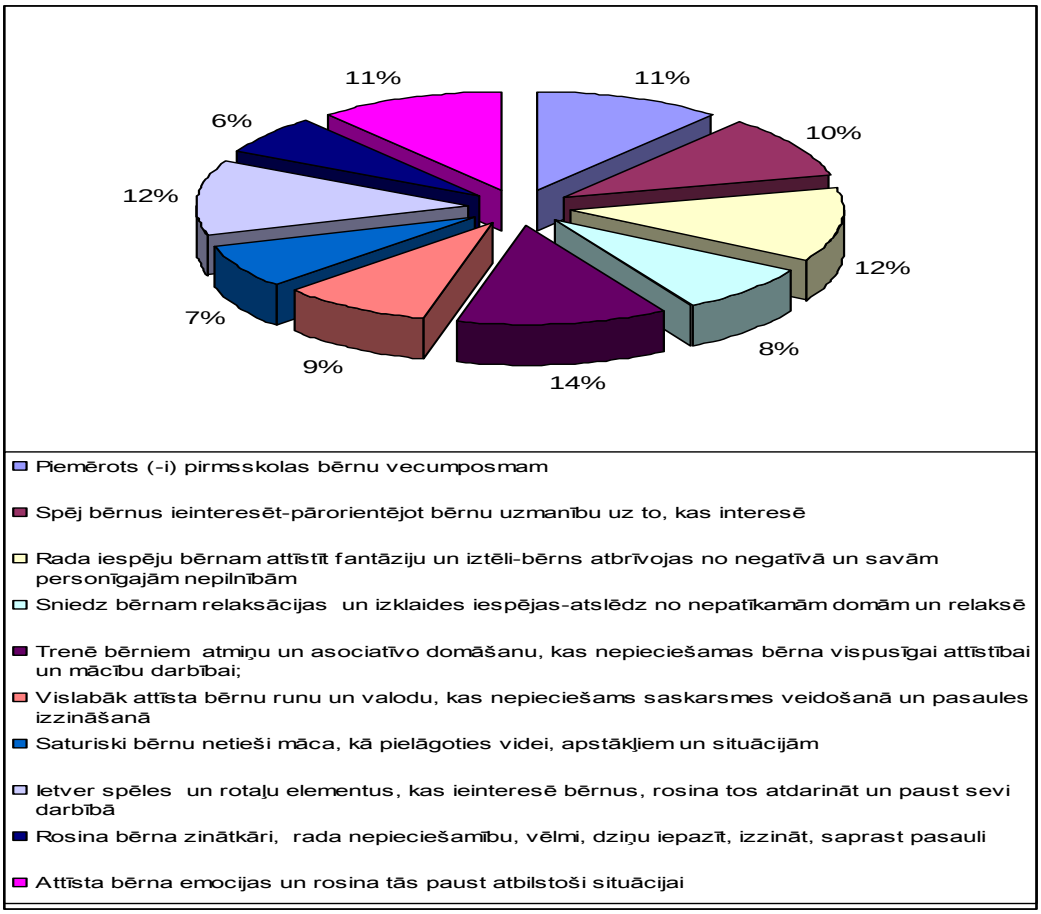
Pirmsskolas pedagoģiskajā procesā vadošā darbība ir rotaļa, kas ir pamats bērna audzināšanas un attīstības nodrošināšanā (Kaņepēja 2003: 25), tādējādi arī adaptācijas organizēšanā un norisē.

Savukārt bērnu grāmatās „dzīvo" spēle, rotaļa dažādās konkrētās formās un izpausmēs, no kurām viena ir valodas rotaļa. Tā ir savdabīga dzīves, pasaules mācība, interesants veids, kā ar „ vārda maģijas" palīdzību apgūt pasauli. Spilgti tas sastopams gan dzejā, gan prozā, un visur valodas rotaļa rada interesantumu, liek lasītājam pasmaidīt (Stikāne 2005: 49).

Skaitāmpanti ir valodu rotaļas- tā ir rotaļāšanās ar vārdiem, jēdzieniem, skaņām, zilbēm, dzejas rindām, nozīmēm, tēlainību un pantu formām, kas viegli paturami prātā , tāpēc tiek bieži lietoti un folklorizējas (Stikāne 2005: 49).

Skaitāmpanti, izmantojot rotaļu elementus, palīdz bērnam adaptācijas periodā iepazīt mācību vidi, kas ir pirmsskolēna socializācijas vieta (Kaņepēja 2003: 26), kā arī nosacījumus, dienas ritmu un atbilstoši dienas režīmam pakārtoto darbības secību, kā arī pilnveido bērna valodas attīstību. Ikvienas valodas apgūšanā pirmsskolā svarīga ir atkārtošana, ko sniedz skaitāmpanti. Diemžēl, kā liecina pilotaptaujas rezultāti, netiek izmantotas ucināšanas, jādināšanas, pirkstiņu un citas rotaļas, ko varētu izmantot bērna valodas apgūšanā pirmsskolas pedagoģiskajā procesā un pakāpeniski adaptācijas norisē bērnu ievadot rotaļnodarbībās.

Bērni visātrāk apgūst tos vārdus un frāzes, kas ikdienā visbiežāk tiek lietotas. Atkārtotas darbības un rituāli rada psiholoģisku komfortu un drošības izjūtu, attīsta un nostiprina bērna darbības prasmes, kas tādējādi palīdz bērnam veiksmīgāk adaptēties pirmsskolas izglītības iestādē.

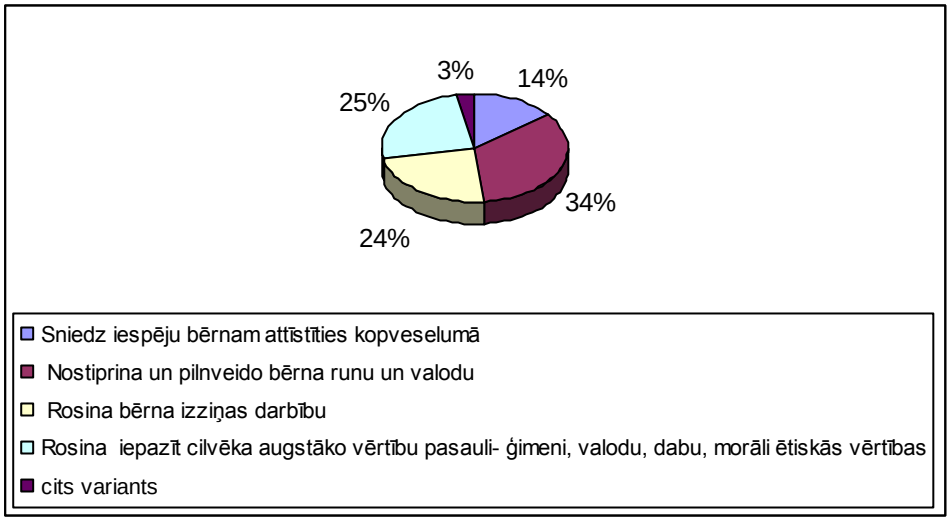
*4.att.***Literatūras žanra izvēles pamatojums**

Pēc pirmsskolas pedagogu domām (4.attēls), folklora un skaitāmpantiņi vingrina bērniem atmiņu un asociatīvo domāšanu, kas nepieciešamas bērna vispusīgai attīstībai un turpmākajai mācību darbībai (14%); rada iespēju bērnam attīstīt fantāziju un iztēli, tādējādi bērnam radot iespēju atbrīvoties no negatīvā un savām personīgajām nepilnībām (12%); kā

arī ietver rotaļas un spēles elementus, kas ieinteresē bērnus, rosina tos atdarināt un paust sevi darbībā (12 %).

11% respondentu izvēles pamatojumā norāda atbilstību pirmsskolas bērnu vecumposmam un bērnu literatūras iespēju attīstīt bērna emocijas un rosināt tās paust atbilstoši situācijai.

No iepriekš analizētā secināms, ka, iepazīstoties ar literatūru, bērns gūst ierosmi turpmākajām spēlēm un rotaļām, kas ir atzīmējama kā bērna brīvības izpausme adaptācijā, gan arī kā darbība, kas vērsta uz jaunas brīvības iegūšanu, bērnam apgūstot sevī jaunas iespējas.

5.att. **Bērnu literatūras priekšrocības bērna adaptācijas veicināšanā pirmsskolas pedagoģiskajā procesā**

Kā liecina 5.attēlā apkopotais, salīdzinoši lielākais respondentu skaits (34 %) kā bērnu literatūras priekšrocību min iespēju nostiprināt un pilnveidot bērnu runu un valodu, kā arī to, ka bērnu literatūra rosina iepazīt cilvēku augstāko vērtību pasauli, ģimeni, valodu, dabu, morāli, ētiskās vērtības u.c. (25 %) un rosina bērna izziņu darbību (24 %).

Ienākot pirmsskolas izglītības iestādē, bērns sākotnēji novērtē un apgūst tajā atzītās starppersonu attiecības, pakāpeniski pieņemot grupā izveidojušās sociālās normas, vērtības, darbības un saskarsmes paņēmienus. Vajadzība pēc saskarsmes nosaka bērnam vajadzību sazināties citam ar citu vārdiskā veidā (Omārova 1996: 34).

Bērns, darbojoties pirmsskolas vidē, motivē pats sevi darbībai. Pedagogs ir pirmsskolas vides daļa ar savu vērtību sistēmu, kā arī saikne starp makrovides un mikrovides materiālās un garīgās kultūras iedzīvināšanā, kas kā palīgs un pastiprinātājs piedalās bērna vērtību veidošanās procesā.

Bērns saņem no pirmskolas vides sev attīstībai nepieciešamo informāciju, bet paša bērna darbība ir šīs informācijas apstrādes līdzeklis (Выготский 2005, Рубинштейн 2003, Lieģeniece 1999, Леонтьев 2007, Avotiņš 1981, Meikšāne 1998).

No iepriekš teiktā izriet, ka audzināšanas uzdevums pirmsskolas pedagoģiskajā procesā ir palīdzēt bērnam socializēties mikrovidē un makrovidē un veidot ētisko vērtību pirmsākumu, humanizēt bērna „ Es „apziņu, kas nozīmē apmierināt bērna vajadzību pēc mīlestības un drošības, un autonomijas jeb neatkarības, kā arī pēc sava „ Es" nošķiršanas un vēlmi veidot saskarsmi ar citiem. Socializācija saistās gan ar savas identitātes veidošanu un spēju adaptēties sociālajā vidē (Lieģeniece 1999).Tādējādi pamatots ir apgalvojums, ka bērna adaptācija pirmsskolā ir priekšnosacījums bērna socializācijai, kas pirmsskolas periodā noris ģimenē un pirmsskolas izglītības iestādē.

Kopumā aptaujātie pedagogi apstiprina bērnu literatūras priekšrocības, diemžēl , kā liecina aptaujas dati (1.attēls), visai maz pedagogu (12 %) to izmanto kā bērnu adaptācijas sekmēšanā pirmsskolas pedagoģiskajā procesā, kas izvirza nepieciešamību turpmākajos līdzīga rakstura pētījumos izzināt un sniegt metodiskus ieteikumus bērnu literatūras izmantošanā, sekmējot pirmsskolas vecuma bērnu adaptāciju.

Secinājumi

1. Kaut arī teorētiski ir pamatotas bērnu literatūras izmantošanas iespējas adaptācijas sekmēšanā pirmsskolas izglītības iestādē, praktiskā darbībā pirmsskolas izglītības iestādēs bērnu literatūra tiek izmanto visai nosacīti, pārsvarā bērnu literatūru iekļaujot bērnu rotaļās, dziesmās un dejās, tādējādi bērnu literatūru adaptācijas veicināšanā atklājot pastarpināti.
2. No piedāvātajiem literatūras žanriem vairākums pirmsskolas pedagogi izmanto folkloru-tautasdziesmas un tautas pasakas, kā arī skaitāmpantus, jo folklora un skaitāmpantiņi vingrina bērniem atmiņu un asociatīvo domāšanu, kas nepieciešamas bērna vispusīgai attīstībai un turpmākajai mācību darbībai; rada iespēju bērnam attīstīt fantāziju un iztēli, tādējādi bērnam radot iespēju atbrīvoties no negatīvā un savām personīgajām nepilnībām; ietver rotaļas un spēles elementus, kas ieinteresē bērnus, rosina tos atdarināt un paust sevi darbībā.
3. Minētais pedagogu izvēles pamatojums bērnu literatūrai, lai tā sekmētu bērna adaptāciju pirmsskolā, izvirza nosacījumus: pēc satura – bērnu vecuma iezīmēm un īpatnībām atbilstoša, bērnam viegli uztverama un saprotama, fantāziju un iztēli rosinoša; pēc formas- ietverot rotaļu kā vadošās darbības elementus (vārdu spēles-skaņu sabalsojumu-atskaņas, noteiktu ritmu); pēc apjoma-nelielus, lai bērns varētu koncentrēt savu uzmanību, atdarināt un paust sevi aktīvā darbībā.

4. Pirmsskolas pedagogi min vairākas bērnu literatūras priekšrocības bērnu adaptācijas sekmēšanā pirmsskolā (pilnveidot bērnu runu un valodu, iepazīt cilvēku augstāko vērtību pasauli- ģimeni, valodu, dabu, morāli ētiskās vērtības u.c.), diskusijai izvirzāms jautājums, kā pirmsskolas pedagogi to realizē savā praktiskajā darbībā pirmsskolas izglītības iestādēs.
5. Apkopojot pilotaptaujas rezultātus, secināms, ka, iepazīstoties ar literatūru, bērns gūst ierosmi turpmākajām spēlēm un rotaļām, kas ir atzīmējama gan kā bērna brīvības izpausme, gan arī kā darbība, kas vērsta uz jaunas brīvības iegūšanu, bērnam apgūstot sevī jaunas iespējas, tādējādi sekmējot bērna adaptāciju pirmsskolas pedagoģiskajā procesā.
6. Pamatota ir nepieciešamība turpmākajā pētnieciskajā darbībā izzināt, kas ir galvenie faktori, kas noteiktu bērnu literatūras plašākas izmantošanas iespējas bērnu adaptācijas veicināšanā pirmsskolā un sniegt metodiskus ieteikumus bērnu literatūras izmantošanā, sekmējot pirmsskolas vecuma bērnu adaptāciju.

Bibliogrāfija

1. Avotiņš V., Prindule L., Upmane Z.(1981) *Bērnu attīstība mācību un audzināšanas procesā* Rīga : Zvaigzne.
2. Kaņepēja R. (2003) *Es gribu iet skolā*. Rīga : Puse Plus.
3. Kravalis O. (1982) *Sudrabotais vārds*.Rīga:Liesma.
4. Lieģeniece D.(1999) *Kopveseluma pieeja bērna audzināšanā*. Rīga: RaKa.
5. Meikšāne Dz. (1998) *Personības pašizjūta un identitāte*.Rīga: Mācību Apgāds NC.
6. Omārova S. (1996) *Cilvēks dzīvo grupā. Sociālā psiholoģija*. Rīga: Kamene.
7. Piaget, J. (2006) The child's conception of time. London ,New York : Routledge.
8. Stikāne I. (2005) *Vērtību pasaule latviešu bērnu literatūrā*. Rīga: Raka.
9. Выготский, Л. С. (2005*) Психология развития ребёнка*. Москва : Эксмо. нем., [науч. ред. А.М. Боковикова]. Москва : Когито-Центр.
10. Леонтьев, А (2007) *Психология общения*. Москва: Смысл : Academia.
11. Мухина В.С. (1986) *Шестилетний ребенок в школе*.М : Просвещение.
12. Рубинштейн,С. Л. (2003) *Бытие и сознание* ;Человек и мир. Москва: Питер.

Anna Busłowska

KNOWLEDGE RESOURCES IN THE ORGANIZATION

Abstract
The 21rst century creates new challenges facing humanities. Knowledge has mainly become the strategic resource in an organization. Investments in knowledge allow to build a competitive advantage of the organisation and they are key factors of its success. The knowledge management should be carried out by any economic entities. Otherwise, the creativity and opportunity to create value does not reveal, and even the possessed knowledge may be damaged, the company will not be able to build effectively its competitive advantage.
Key words: *Knowledge, knowledge resources, knowledge management.*

1. Introduction

The 21rst century creates new challenges facing humanities. After the industrial revolution of 19th century and accelerated industrialization of 20th century the mankind has entered the new level of economic development- the knowledge-based economy. Knowledge has mainly become the strategic resource in an organization. Investments in knowledge allow to build a competitive advantage of the organisation and they are key factors of its success. However, knowledge is a specific resource, which is difficult to define and control.

This article is aimed at illustrating main areas of knowledge in the organisation, their relevance and usage possibilities.

2. The kinds of resources

The objective of economic activity is to meet needs by producing and distributing the proper goods and services for the market. Economic resources are used in the economic activity and serve the above purpose. They are “the sum of tangible and intellectual assets needed for the operation and development of the national economy” (Meredyk 2007: 66). In this sense they will be results of economic activity and measures used to increase this activity. The limited nature is connected with the concept of resources and it has an influence on manufacturing and meeting the public needs.

An appropriate selection of resources helps to achieve a competitive advantage. One of the basic contemporary strategic resources in an organisation is knowledge, which belongs to a group of intangible resources.

Knowledge is defined as a combination of experience and information recorded in the human mind (Leksykon zarządzania 2004: 617). It is seen as "believes, which are true and justified" (Fezlagić 2006: 37), or as a collection of information and views, believes, which cognitive and practical value is attributed to (Encyklopedia PWN 2004: 511). The essential elements of knowledge are the data and information. Knowledge resources are both the

contribution as well as the result of knowledge creating process, which changes a quantitative and qualitative structure of organisation resources. Knowledge resources are characterised by nonlinearity (a slight change of defined knowledge may produce significant effects and vice versa), non-depletion (knowledge is not consumed during its use), simultaneity (may be used by many entities at the same time) (Sudolska 2006: 79). Knowledge in an organisation exists in different forms. It can be the individual knowledge of one employee or the team knowledge of the people group. It can be interpreted as following:

- know-what knowledge – in this sense it is synonymous with information and may be transmitted by means of data (e.g. number of Polish inhabitants),
- know-why knowledge - it explains reality (e.g. the traffic rules),
- know-how knowledge - they are skills possessed by people and teams, this knowledge stems from an industrial sector, where at the time of the technology transfer it was a necessary drawing of skills and abilities not featured by means of patents,
- know-who knowledge – it serves to identify a knowledge holder and describe this knowledge (Fezlagić 2006: 38).

The other division of knowledge is proposed in the Japanese model of knowledge management. Its creators (Nonaki and Takeuchi) perceive knowledge not only as a set of data and information collected in databases, but it also includes emotions, value and intuition. In this model knowledge is observed as explicit and tacit. The first set can be classified as knowledge stored in documents, databases, disclosed in the communication process (an exchange of knowledge). Explicit knowledge is easy to store and make its resources accessible because it is recorded on a carrier of information. It is much more difficult to identify and manage tacit knowledge. However, a strategic importance for the organization resources is assigned to this type of knowledge. Tacit knowledge is defined as the one which you can communicate through reflection by, is passed on indirectly, it is an expression of human intuition, passion and emotions (Fezlagić 2006: 40).

In spite of the fact that knowledge resources in an organisation can be variously classified, it shall be concluded that the basic elements of these resources are skills of an individual employee connected with his qualifications (experience) and intuition. The sum of individual knowledge creates collective knowledge, which, in conjunction with the organisation structure, its culture, creates unique organisation competences. On the other hand, learning in an organisation is a process which concerns amendments within: knowledge resources, creating behavioural patterns, increasing organisational competences used to the current activity and resolve difficulties (Probst, Steffen, Romhardt 2002: 86).

3. The importance of intangible resources in the organisation

In the most developed countries around the world the service sector is an essential branch of the national economy. Intangible resources decide about the company success and are an essential factor to build a competitive advantage.

Market competitors may vary considerably in terms of resources. These differences are often caused by limited mobility and small resource availability, it creates difficulty in resources' imitations and replacement. Such unique resources allow to obtain specific economic benefits and become a source of the competitive advantage. The strategic value of resources is conditioned by the fact that: they enable to create new ideas, are a source of new values, are difficult to purchase and sale, are rare and specific to the company, are persistent and do not have substitutes. Resources are mutually complementary, i.e., the development of some resources contributes to the development of others, they create the value for shareholders of the company. The basic immaterial resource in an organisation- knowledge- corresponds with these characteristics. First of all, knowledge makes difficulties in copying and does not have close substitutes. Knowledge is linked to the specific processes existing in an organisation and this is an obstacle to transfer this knowledge to another company. In addition, knowledge is considered to be a permanent resource because it exists in the culture and history of an organisation. Complementarity features towards other resources e.g. tangible resources can be ascribed to the knowledge. Their merger can bring new, unique competences in an organisation such as developing new technological skills, improving a distribution process, improving a brand management process (Sudolska 2006: 80).

Knowledge resources create the innovative company potential. Treating knowledge as a basic success factor means that all strategic decisions are undertaken in accordance with the principle that the development of knowledge and its maintenance should concern a specific area. The first step to achieve the success in a company is to build the belief among employees that this success shall depend on knowledge resources. The plans of knowledge management should be formulated and implemented at each level the organizational structure (management normative, strategic and operational management) (Probst, Steffen, Romhardt 2002: 58).

The importance of the knowledge as a basic production factor also has a macroeconomic dimension. The economic growth rate is a function of demographic changes (i.e. natural growth rate) in the long term. An increase of labour productivity has become a permanent and main source of the economic growth in view of the fact the natural growth usually decreases in the economic growth process. An increase of labour productivity is

impossible without investments in education, bringing up and building a material productive base (Meredyk 2007: 52). In the knowledge- based economy the further increase of productivity may be made only by boosting productivity of intellectual work. The increase in knowledge productivity can be achieved by enhancing its management process and in particular seeking to:

- increase innovation and creativity in the organisation,
- motivate employees to share knowledge and improve its transmission system,
- keep knowledge in the organisation,
- appropriately indentify the knowledge useful for the organization and the one chich is not useful for achieving company objectives,
- motivate employees to use knowledge (Fezlagić 2006: 6).

Summing up, the actions based on knowledge in developing production and services processes become the most important function of the company to build its competitive advantage. Throughout building an organisation on the basis of knowledge resources they are characterised by:

- the ability to improve a range of goods and services,
- the ability to educate consumers,
- the flexibility of goods and services in meeting the consumers 'needs,
- the short life cycle of products and services (Fezlagić 2006: 19).

An important skill in building competence of knowledge-based organizations is to locate and acquire elements of knowledge both inside the company as well as from the sectoral and institutional environment.

Entering the network linked with the knowledge environment outside and inside an organisation is an important element of managing knowledge and its resources. It facilitates to reach experts and sources of high-valued knowledge. Risks arising from the location of knowledge resources in an organisation should be considered. Information about organisational knowledge resources collected in a computer database, available on the Internet or culled from other sources are a source of information for other companies and can be used by them for their own purposes. It is prominent to establish conditions of collecting and using organisation resources. An important feature is therefore to gather and use the knowledge existing in the company environment to build specific competences. One of the most significant knowledge elements it to determine the proper channel of import. It will be different depending on the kind of acquired knowledge. The rapid knowledge development, growing specialisation in researches, increases the importance of knowledge markets. The

knowledge of experts, businesses, different groups of market participants, as well as products connected with related knowledge (software, logistic systems) are traded on the market.

Possessing adequate knowledge resources does not provide a competitive advantage for the company. How the knowledge is used to achieve established goals in an organisation determines the knowledge value in the company. Knowledge which is not exploited is useless in practice.

Knowledge is present in all areas of the company activity. Using knowledge resources the firm creates the new knowledge. The process of combining knowledge, which leads to a significant increase of its resources, is important because of the qualitative purpose and underlies the process of creating the new knowledge. In this way the generated knowledge in an organisation is addressed to be used. Knowledge should be mainly applied to: create the vision and the concept of organizations, products and services, technology and its use, to solve everyday problems.

4. Conclusions

The development of the information society and knowledge-based economy poses new challenges to the organisation. Traditional types of resources shall be in decline in favour of intangible resources, which the knowledge resources are attached importance too.

To conclude, it is worth mentioning that managing resources, in particular intangible ones, as specific as knowledge, is inextricably relevant to the smooth management system in its full cycle. The knowledge management should be carried out by any economic entities. Otherwise, the creativity and opportunity to create value does not reveal, and even the possessed knowledge may be damaged, the company will not be able to build effectively its competitive advantage.

Bibliography

1. Davenport T.H, Prusak L. (1998) *Working knowledge, How organization manage what they know*. Boston: Harvard Business School Press.
2. Fezlagić A. J. (2006) *Zarządzanie wiedzą szansa na sukces w biznesie*. Gniezno: Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno – Menedżerska MILENIUM.
3. *Leksykon zarządzania*. (2004) Warszawa: Difin.
4. Meredyk K., ed. (2007) *Ekonomia ogólna*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
5. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*. (2004) Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
6. Probst G., Steffen R., Romhardt K. (2002) *Zarządzanie wiedzą w organizacji*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna.
7. Sudolska A. (2006) Zasoby wiedzy jako strategiczny czynnik międzynarodowej konkurencyjności przedsiębiorstwa. In: Stankiewicz M.J., ed. *Zarządzanie wiedzą jako kluczowy czynnik międzynarodowej konkurencyjności przedsiębiorstwa*. Toruń: Dom Organizatora TNOiK, p. 66- 80.

Sergejs Čapulis

HOLISTIC APPROACH TOWARDS TRAINING TEENAGERS IN KARATE CLASSES

Abstract
The study offers a model of a holistic understanding of a personality in training teenagers in karate classes. The study suggests that this is not enough to develop physical qualities of a person. Holistic approach underlines considering all factors that influence the development of a person, including moral, spiritual and other traits of a character.

For the purpose of the study the author has designed a questionnaire to test the level of qualities of a strong - willed personality. The author has identified five development levels of strong-willed qualities with the help of methodology, designed by the professor A. Vorobjovs. These are the following: courage and decisiveness; purposefulness; persistence, initiative and independence, self-control and endurance. This turned out that the level of strong-willed qualities of students at the beginning stage as evaluated by students themselves is low. The dynamic of the improvement of indicators of the average and high development level of strong-willed qualities is revealed in this study. The results of the test indicate that holistic approach towards the personality that was practiced at karate classes, as well as the use of didactical principles, develop strong-willed qualities of students.
***Key words**: karate classes, strong willed person, holistic approach.*

Pedagogical call "To educate a person in all regards it's necessary to get to know him/her from every side" is completely justified in sport. One of the kinds of sport (not only a kind of sport, but it could be also called a life style) that have won a great popularity in Latvia is one of the eastern fights-karate-do fight that can taught to groups as well as individually. Incomplete and doubtful information sources have often had a bad color to these fights as a former of fighting skills only. This isn't true. Besides the load of the physical trainings there are rooted fundamentals of eastern philosophy that influences with the help of educator teenager in his/her process of development.

Karate training process is directed towards modeling student's knowledge and skills, but we are faced with a problem that there are not developed methods of karate teaching in Latvia at the moment. That's why one of this work's tasks will be to develop such methods and to approve them in practice. Trainer has to know not only the student's level of physical development and technical readiness, but also how study material is connected with the complex of educational work that forms students' perception of the world, moral, character and strength of mind (Каштанов 2006: 10). Holistic approach underlines considering all factors that influence the development of a person, including moral, spiritual and other traits of a character (Salīte 1998).

The main aim of the research is to investigate effect of karate classes on the development of 10 – 13 year children's strong-willed and physical qualities.

At the beginning of the research the survey of the literature sources was carried out, as the result the author concluded that there are not so many methodologies of karate classes that are based on didactical and principles of physical training theory developed in Latvia.

The analysis of the literature sources used and own sports and pedagogical experience methodology of practical karate lessons that was described in the given research was worked out.

All didactical principles of the teaching process were used and implemented in karate classes: principle of consciousness, principle of activity, principle of visuality, principle of regularity, principle of approachability and stability.

Complex didactical principles that are the main in karate trainer's professional mastery were used in karate teaching. Means and methods that are fundamentals of the usage of didactical principles characterize a process, but the degree of these principles and timely usage characterize the methodical level of this process (Микрюков 2003: 132).

The following methods were used in developing teaching methodology of karate: method of the world, method of visuality, methods of exercises and games (Jansone & Krauksts 2005).

The structure of karate teaching process was designed based on mastering of principles of sport pedagogy. Therefore, karate teaching process can be divided into several stages: introduction of the hold, detailed learning of the hold, improvement and fastening of skills.

40 trainees of Daugavpils karate school "SAGA", 10-13-year-old boys, took part in the research.

The research had three stages. At the first stage development levels of will power and physical features of the trainees have been studied.

At the second stage karate classes have been carried out in the group. The classes were carried out three times a week, 60 minutes each, during one school-year. The classes in the group were conducted according to a specially developed programme considering correlation of physical development and spiritual-moral growth of a personality. Therefore, the ground of the classes was karate system as one of the martial arts.

At the final stage of the research statistical reliability of changes of the development level of willpower and physical features of trainees has been checked.

A special questionnaire of professor A. Vorobjov was used for the research of the expression level of strong-willed qualities of a personality (Vorobjovs 1996). The five following development levels of strong-willed qualities can be determined with the help of this methodology: courage and decisiveness, purposefulness, persistence, initiative and independence, self-control and endurance.

Defining the development level of strong-willed qualities of students at the beginning stage it turned out that none of the students evaluate their strong-willed qualities as low.

The dynamic of the improvement of indicators of the average and high development level of strong-willed qualities is seen in Table 1. The results of the test show that during

karate lessons where developed methodology was used – the usage of didactical principles – all strong-willed qualities of students develop. Most of all increase the level of such strong-willed qualities as courage and decisiveness – 30%.

Table 1

The comparison of the development level of strong-willed qualities

Strong-willed quality	Time	The development level of the qualities	
		Average (%)	High (%)
Courage and decisiveness	At the beginning of the research	65	35
	At the end of the research	35	65
Purposefulness	At the beginning of the research	55	45
	At the end of the research	40	30
Persistence	At the beginning of the research	52.5	47.5
	At the end of the research	35	65
Initiative and independence	At the beginning of the research	65	35
	At the end of the research	40	60
Self-control and endurance	At the beginning of the research	72.5	27.5
	At the end of the research	62.5	37.5

To determine the development level of physical qualities of students control tests in different sports disciplines were accomplished during the experiment. School standards of physical training of correspondent form were used as fundamentals. The results in the following disciplines were evaluated:

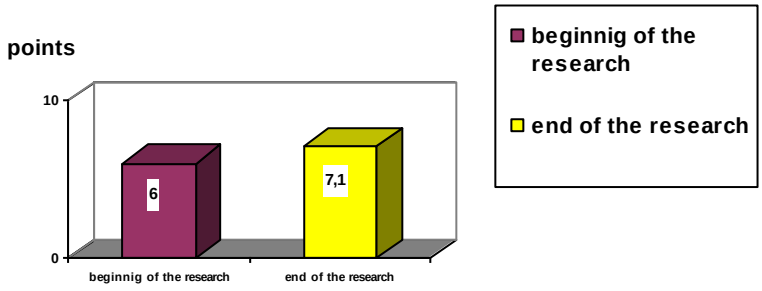
60 m, 200 m, 300 m, 800 m and 1500 m run;

Long jump, High jump, Tossing the ball, Rising up of the upper body part, Pull-up, Jumping with skipping - rope.

The results were evaluated in the 10 point system.

During the research 25 people (62.5%) improved their evaluation per 1 point. The highest improvement of the results was + 2,2 point, the lowest - + 0,5 point. It must be noticed that no ones development level of physical qualities declined, but the positive dynamic of the results was observed.

The dynamic of the development of physical qualities of students is seen in the Picture 1.

Picture 1 Dynamic of the development of physical qualities

During the experiment the general average evaluation of a group of students improved as 1,1 point.

During the research acquired results acknowledged the efficiency of the methodology that is its positive influence on the development of strong-willed and physical qualities of students.

Conclusions

1. Analyzing the literature sources used we stated that there is no much research about the development of strong-willed qualities of sportists in Latvia, but at the same time to achieve high sports results in karate these qualities play a great role. In the general pedagogical and specific study methods were included, in karate groups were developed and approbed in practice.
2. The positive influence of karate lessons on all physical and mental qualities on the whole was experimentally grounded.
3. The research indicates that while learning one kind of Eastern fights physical and strong - willed qualities of students develop and improve. Most of all increases the development level of such strong-willed qualities as courage and decisiveness (30%), initiative and independence (25%). Also, the effectiveness is determined by the holistic approach towards the sportsmen where all aspects of personality development is acknowledged.
4. During the research the acquired results indicate that in the process of the organization of karate teaching – training it is necessary to pay bigger attention about the development of strong-willed qualities of students that in turn positively influences psychological and physical readiness of students.

Bibliography

1. Jansone, R. & Krauksts, V. (2005). *Sporta izglītības didaktika skolā*. Rīga: RaKa.
2. Nakayama M. (1998) *Dynamic of karate*. -Tokyo
3. Salīte, I. (1998) *Holisms sākumskolas izglītībā – mūsdienu virziens pedagoģijā.* Skolotājs, Nr.2: 28-29.
4. Vorobjovs A. (1996) *Psihologijas pamati.* – R.: Mācību apgāds.
5. Каштанов Н. (2006*) Каноны каратэ формирование духовности средствами каратэ.* Ростов н/д: Феникс.
6. Микрюков В. (2003) *Каратэ.* Москва: Академия.

Ināra Laizāne

EKOLOĢISKĀS IZGLĪTĪBAS SATURA INTEGRĀCIJAS IESPĒJU IZPĒTE PAMATSKOLĀ

Abstract
The ecological education as a process must cover whole society with especial attention to learning process of elementary school because the school is the base for preparing the future humans who can provide the sustainable and balanced development of humankind.
The theoretical characteristic of concept "integration of learning process" has been depicted. The integration as the pedagogical problem in different pedagogical theories has been analysed as well as its actuality in nowadays pedagogical process, integration models and approaches, the essence of integrated learning process content and pedagogical substantiation in the context of ecological education have been analysed.
To understand the integration possibilities of the content of the ecological education in elementary school the pedagogue experience in the formation of integrated learning content has been investigated as well as teachers and pupils' inquiries results are summarized. They show how the integration of ecological education's content is going on and what is its role in general. Also the integration possibilities of the content of the ecological education in elementary school are being investigated through the research of the pupils and parents' understanding about learning integration. The point of view of pedagogues about the the integration possibilities of concept of integrated learning content and integrated ecological learning process in elementary school has been found out; the teachers' understanding about learning integration as pedagogical problem and evaluation of integrated approach of ecological education content without widening the content of other subjects has been found out as well.
The research aim, methodology and results are revealed in the article. As the base of the research the following problem has been proposed – how to use the potential of learning subjects for pupils' education without overloading its content with additional informative load.
The obtained results have been analysed quantitatively and qualitatively.
Key words: *ecological education, integration of learning content, possibilities of ecological education in elementary school, integration of ecological education content.*

Pētījuma aktualitāte

Mūsdienu zinātnes un tehnikas attīstība ir pilnīgi izmainījusi dabas un sabiedrības savstarpējās attiecības. Par kaitīgām sekām, ko rada cilvēka darbības ietekme uz vidi, liecina vides indikators - ekoloģiskā pēdas nospiedums (Ekoloģiskais pēdas nospiedums 2008). Ekoloģiskā pēda ir efektīvs vides un attīstības indikators. Ekoloģiskās pēdas indikators visā pasaulē tiek plaši izmantots kā komunikācijas līdzeklis, lai skaidrotu vides ilgtspējību un celtu sabiedrības apziņu šajos jautājumos, jo ekoloģiskās pēdas samazināšana atkarīga no katra indivīda (Brizga 2008).

Izcilais zinātnieks Vladimirs Vernadskis (1863-1945) raksta, ka cilvēce kļūst par milzīgu ģeoloģisko spēku, kas ietekmē visus zemeslodes un sabiedrības procesus. Cilvēku domāšana, it īpaši kolektīvā domāšana - noosfēra, kļūst par spēcīgāko virzošo spēku. Cilvēks to var ietekmēt gan pozitīvi, gan negatīvi (Вернадский 2001).

Tehnokrātiskais laikmets ir izmainījis cilvēka dzīvesveidu, ienesis tajā materiālo vērtību kultu, bet līdz ar to par mazvērtīgākiem padarījis tikumiskos un garīgos dzīves pamatus. Šīs negatīvās parādības ietekmē izglītību.

Latvijas Republikas Nacionālajā attīstības plānā, kā arī citos programmatiskos dokumentos skaidri deklarēta izglītības nozīme valsts attīstības nodrošināšanā (Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007 – 2013).

Kopējā izglītības procesa panākumus un atbilstību mērķiem, kurus sabiedrība izglītības sistēmai izvirzījusi, būtiski ietekmē daži izglītības satura pamatjautājumi jeb caurviju tēmas visās formālās un neformālās izglītības pakāpēs no pirmsskolas līdz mūžizglītībai (Delors 2001). Viens no šādiem pamatjautājumiem ir **ekoloģiskā izglītība.**

Pastāv uzskats, ka ekoloģiskās problēmas un katastrofas ir tieši saistītas ar cilvēku ekoloģisko kultūru, attieksmi pret dabu. Ekoloģiskās problēmas un nepieciešamība tās pārvarēt veicina jaunas tendences rašanos izglītībā – **ekoloģisko audzināšanu, ekoloģisko izglītību** (Miltoviča 1990). Jāatzīst, ka pie katastrofālajām vides izmaiņām vainojams ne viens cits, kā pati sabiedrība. Tās pašreizējais uzdevums ir saprast, ka mūsu tālākā izdzīvošana nav atdalāma no vides problēmām, un glābt izveidojušos situāciju spēj tikai pati sabiedrība (Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030.gadam).

Ekoloģiskai izglītībai kā procesam svarīgi aptvert visu sabiedrību, īpašu uzmanību pievēršot pamatskolas mācību procesam. Skola ir pamatbāze nākotnes cilvēku sagatavošanai, kuri var nodrošināt cilvēces ilgtspējīgo un līdzsvaroto attīstību (Nākotnes izglītības meti UNESCO "Izglītība divdesmit pirmajam gadsimtam" 1998).

Izglītības mērķis ir izglītots, patstāvīgi, elastīgi domājošs, lemt, rīkoties un atbildību uzņemties spējīgs cilvēks. Viens no izglītības uzdevumiem - sagatavot paaudzi sarežģītajai dzīvei, un tas var būt realizējams mācību un audzināšanas procesā, akcentējot mācību satura integrāciju. Svarīgi, lai skola būtu tāda vieta, kur tiek gūtas nepieciešamās zināšanas, prasmes un iemaņas arī ekoloģijas jomā.

Integrācija – no latīņu vārda „integratio" – atjaunošana, papildināšana, kur „integer" - vesels, atsevišķu daļu apvienošana vienā veselumā. Svešvārdu vārdnīcā šī termina skaidrojums ir: „Process, kurā atsevišķi elementi, apakšsistēmas un daļas tiek saistīti vienā sistēmiskā veselumā (sistēmā)" (Svešvārdu vārdnīca 1999). Izglītības procesā tā ir, piemēram, tēmu un problēmu risināšana, apguve, izpēte, praktiski saistot vienā veselumā atsevišķos mācību priekšmetos apgūstamās vai apgūtās zināšanas un prasmes (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000).

Analizējot pedagoģisko pieredzi un balstoties uz Z. Čehlovas, Z. Grinpauksa, Z. Anspokas, I. Žoglas u.c. pedagogu atziņām, tiek apgalvots, ka integrēts mācību saturs nodrošina mācību vienotību, sekmē prasmju attīstīšanu saskaņā ar reālajām problēmām un uzdevumiem (Čehlova, Grinpauks 2003), (Anspoka 1999), (Žogla 1997).

Mācību satura integrācijas problēmas ir mēģinājuši risināt pedagogi V. Ratke (1571-1635); J.A. Komenskis (1592-1670); Ž.Ž.Ruso (1712-1778); J.H.Pestalocijs (1746-1827) u.c.

Latvijā pētījumus par mācību satura integrāciju ir veikuši zinātnieki I. Žogla, R. Andersone, Z. Čehlova, Z. Grinpauks, A. Karule, Z. Anspoka u.c. (Žogla 1997), (Andersone 2007), (Čehlova, Grinpauks 2003), (Anspoka 1999).

Pētot dažādu zinātnieku teorijas par integrācijas procesu, redzams, ka mācību satura integrācija ir viens no izglītības programmu pilnveides ceļiem. K. Lake norāda, ka integrēta programma un tās saturs tiek uzskatīts par starpdisciplināru, kas sagatavo skolēnus mācībām mūža garumā (Lake 1994).

21. gadsimtā Latvijā notiek straujas pārmaiņas gan sociālajā, politiskajā, gan ekonomiskajā jomā. Tās rada vajadzību ieviest reformas arī izglītībā. Izglītība pamatoti tiek uzskatīta par to cilvēces darbības jomu, kas vistiešāk ietekmē cilvēku dzīves kvalitāti un labklājību (Valbis 2004). Taču izglītība ne vienmēr spēj apmierināt vēlmes un vajadzības, tā ne vienmēr spēj ātri reaģēt uz sabiedrībā un apkārtējā vidē notiekošajām pārmaiņām, tādēļ ekoloģisko izglītību integrējot pamatskolas mācību saturā vajadzētu iegūt nepieciešamās zināšanas, prasmes un iemaņas arī ekoloģijas jomā.

Pētījuma metodoloģija

Ekoloģiskā situācija apkārtējā vidē liecina par ekoloģiskās izglītības kvalitāti pašlaik. Lai risinātu ekoloģiskās izglītības jautājumus, tika veikts pētījums par ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējām pamatskolā.

Pētījuma objekts:

- ekoloģiskās izglītības integrācija pamatskolas mācību procesā.

Pētījuma priekšmets:

- ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējas.

Mērķis:

- izpētīt ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējas pamatskolas mācību procesā.

Pētījuma uzdevumi:

- Analizēt pedagoģisko un psiholoģisko literatūru par mācību satura integrāciju, tās aktualitāti mūsdienu pedagoģiskajā procesā un ekoloģiskās izglītības kontekstā.
- Mācību saturu regulējošo dokumentu izpēte, analizējot ekoloģiskās izglītības saturu pamatskolā.
- Noteikt ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējas reālā pedagoģiskā procesā.
- Pētījumā iegūto datu analīze un interpretācija.

Pētījuma metodes:

- **Teorētiskās metodes:** pedagoģiskās, psiholoģiskās literatūras un mācību satura reglamentējošo dokumentu kontenta analīze.
- **Empīriskās metodes:** aptauja, anketēšana, pārrunas, novērojums, dokumentu analīze.
- **Matemātiskās statistikas metodes:** pētījumā iegūto datu matemātiski statistiskā apstrāde, izmantojot *Microsoft Excel* programmu un analīze.

Pētījuma bāze

Pētījumā piedalījās 63 skolēni vecumā no 13 līdz 15 gadiem (7.-9. klase), 21 skolotājs un 45 skolēnu vecāki.

Pētījuma rezultāti un diskusija

Pētot ekoloģiskās izglītības satura integrācijas iespējas pamatskolā sākotnēji tika veikta **mācību satura reglamentējošo dokumentu** izpēte pamatizglītībā ar mērķi noskaidrot, kādas zināšanas, prasmes un attieksmes skolēns var iegūt ekoloģijas jomā.

Latvijā mācību saturs ir ietverts izglītību reglamentējošos dokumentos. Pētījumā tika analizēti mācību saturu **regulējošie dokumenti, kas ir valstiski izstrādāti,** t.i., Izglītības likums, Vispārējās izglītības likums, Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā, pamatizglītības mācību priekšmetu standarti.

Pētot un analizējot mācību saturu reglamentējošos dokumentus izglītībā, tika izvērtētas iegūstamās ekoloģiskās izglītības iespējas un saturs pamatskolā. Tika noskaidrots vai mācību saturu reglamentējošie dokumenti veicina ekoloģiskās izglītības integrāciju skolu mācību saturā.

Caurskatot **Izglītības likumu** ekoloģiskās izglītības kompetences aspektu, atspoguļojumi nav atrodami (Izglītības likums 1999).

Realizējot pamatizglītību, kas ilgst 9 gadus (bērni vecumā starp 6-7 un 15-16 gadiem) nozīmīgs ir Vispārējās izglītības likums. Izanalizējot **Vispārējās izglītības likumu,** tas neizvirza nekādas pamatprasības ekoloģiskās kompetences apguvei. Nav nekādu ieteikumu par ekoloģiskās izglītības ieviešanu skolu ikdienas darbībā (Vispārējās izglītības likums 1999).

Noteikumos par valsts standartu pamatizglītībā ir noteikti pamatizglītības programmu galvenie mērķi un uzdevumi, pamatizglītības programmu obligātais saturs, izglītojamo iegūtās pamatizglītības vērtēšanas pamatprincipi un kārtība. Noteikumos par valsts standartu pamatizglītībā norādīts, ka pamatizglītības programmu galvenais mērķis nodrošināt izglītojamo ar dzīvei nepieciešamajām pamatzināšanām un pamatprasmēm, tātad arī ar ekoloģijā nepieciešamajām pamatzināšanām un pamat prasmēm. Norādīts, ka svarīgi sekmēt izglītojamā atbildīgu attieksmi pret apkārtējo vidi. Pie pamatizglītības programmu galveniem uzdevumiem ir minēts priekšstata un sapratnes veidošana par galvenajiem dabas,

sociālajiem un ilgtspējīgas attīstības procesiem, morāles un ētikas vērtībām (Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006). Šajā dokumentā tiek ieskicētas prasības ekoloģiskās izglītošanas elementu apguvei. Pētījuma rezultātu apkopojums skatāms 1. tabulā.

1. tabula

Valstiski izstrādāto mācību saturu regulējošo dokumentu pamatizglītībā izpēte, analīze

Likumi, Ministru kabineta noteikumi	**Ekoloģiskās izglītības kompetences aspektu atspoguļojums Prasības ekoloģiskās kompetences apguvei**
Izglītības likums	Ekoloģiskās izglītības kompetences aspektu atspoguļojumi nav atrodami.
Vispārējās izglītības likums	Ekoloģiskās izglītības kompetences aspektu atspoguļojumi nav atrodami.
Ministru kabineta noteikumi Nr.1027 **Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā**	Pamatizglītības programmu **galvenie mērķi:** • nodrošināt izglītojamo ar **sabiedriskajai** un personiskajai dzīvei nepieciešamajām pamatzināšanām un pamatprasmēm; • sekmēt izglītojamā atbildīgu attieksmi pret apkārtējo vidi. Pamatizglītības programmu **galvenais uzdevums** ir veidot priekšstatu un sapratni par galvenajiem dabas, sociālajiem un ilgtspējīgas attīstības procesiem, morāles un ētikas vērtībām.

Avots: autores veidota tabula pamatojoties uz: Izglītības likums 1999, Vispārējās izglītības likums 1999, Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006 .

Analizējot **noteikumus par pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem**, dažos mācību priekšmetos ir iestrādāti tematiskie loki un jēdzieni ekoloģiskās izglītības jomā līdz ar to tas nodrošina ekoloģiskās izglītības ieviešanu pamatskolā caur šiem mācību priekšmetiem (skat. 2.,3.,4., 5. tabulu).

Analizējot mācību priekšmeta standartus **dabaszinībās** 1.-6. klasei, **fizikā** 8.-9. klasei 2. tabulā ir norādīti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.

Matemātikas standartā 1.-9. klasei netiek konstatēti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.

Realizējot ķīmijas mācību priekšmeta standartu 8.-9. klasē, ķīmijas skolotājiem paveras visai plašas ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas priekšmeta mācību saturā (skat. 2. tabulu).

2. tabula

Pamatizglītības mācību priekšmetu standartu izpēte, analīze

Pamatizglītības mācību priekšmetu standarti	**Ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas pamatizglītības mācību priekšmetu saturā**
Dabaszinības. Mācību priekšmeta standarts 1.-6.klasei	Mācību priekšmeta "Dabaszinības" **mērķis** ir radīt un pilnveidot izglītojamā interesi par dabas sistēmu un procesu pētīšanu, veidojot izpratni par dabas daudzveidību un vienotību, lai sekmētu labvēlīgu attieksmi pret vides saglabāšanu un uzlabošanu. Mācību priekšmeta obligātajā saturā iekļauti šādi ekoloģisko izglītību veicinošie

	tematiskie loki, kā: • dabas sistēmas un procesi; • organismi un dzīvības procesi: dzīvības pazīmes; augi, sēnes, cilvēks, dzīvnieki; • ekosistēmas; • Zemes litosfēra hidrosfēra un atmosfēra, tās aizsardzība; • cilvēka un vides mijiedarbība.
Matemātika. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Izanalizējot mācību saturu, standartā nav konstatēti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.
Fizika. Mācību priekšmeta standarts 8.-9.klasei	Mācību priekšmeta "Fizika" **mērķis** ir pilnveidot izpratni par dabas vienotību un sekmēt līdzatbildīgas attieksmes veidošanos apkārtējās vides kvalitātes uzlabošanai. Mācību **priekšmeta uzdevums** ir radīt iespēju izprast un izskaidrot fizikālās parādības un procesus, apzināties fizikas atklājumu un tehnoloģiju nozīmi, ietekmi uz vidi un to drošas izmantošanas iespējas. Mācību priekšmeta obligātajā saturā iekļauti šādi ekoloģisko izglītību veicinošie **tematiskie loki**: • fizika un ilgtspējīga attīstība; • nosauc un atšķir dažādu veidu starojumus, kā arī zina par starojuma ietekmi uz dzīvajām būtnēm; • novērtē dažādu elektrostaciju - HES (lielās un mazās), TEC, AES, VES - ietekmi uz vidi; • saskata cilvēku saimnieciskās darbības radītās problēmas saistībā ar vidi (dabas resursu - akmeņogļu, gāzes un naftas krājumu - izsīkšana, ozona slāņa biezuma samazināšanās, elektroenerģijas ražošanas ietekme); • apzinās fizikālo procesu (piesārņojums no siltumizolācijas materiāliem, siltuma dzinējiem, kurināmā sadegšanas produktiem, trokšņiem) ietekmi uz vidi un piedalās vides kvalitātes saglabāšanā un uzlabošanā.
Ķīmija. Mācību priekšmeta standarts 8.-9.klasei	Mācību priekšmeta **mērķis** ir pilnveidot izpratni par dabas vienotību, atklājot vielu un to pārvērtību daudzveidību un saprātīgas izmantošanas nozīmi, lai veicinātu skolēnu līdzatbildīgu attieksmi sabiedrības ilgtspējīgas attīstības sekmēšanā. Mācību priekšmeta **uzdevums** ir radīt iespēju apzināties ķīmijas sasniegumu ietekmi uz vidi, to saprātīgas izmantošanas iespējas un gūt pieredzi apkārtējās vides kvalitātes uzlabošanā. Obligātajā saturā iekļauti šādi ekoloģisko izglītību veicinošie **tematiskie loki**: • ķīmija un ilgtspējīga attīstība; • ūdens un gaisa kvalitātes noteikšana; • izprot ķīmijas atklājumu, pētījumu un izgudrojumu ietekmi uz tautsaimniecības attīstību, cilvēku ikdienas dzīvi un apkārtējo vidi; • izprot minerālmēslu izmantošanas nozīmi un minerālmēslu neprasmīgas izmantošanas sekas, to ietekmi uz cilvēku veselību un vides kvalitāti; • zina kurināmā veidus (cietais, šķidrais un gāzveida), izprot to degšanas produktu ietekmi uz gaisa kvalitāti; • izprot "skābā lietus" veidošanos un apzinās tā ietekmi uz vidi; • izprot skābekļa, slāpekļa, oglekļa un ūdens riņķojumu dabā un apzinās cilvēka saimnieciskās darbības ietekmi uz šiem procesiem; • novērtē gaisa, ūdens un augsnes piesārņojumu lokālā, reģionālā un globālā mērogā, izmantojot savus novērojumus un informācijas avotos gūtos datus, un iesaka risinājumus tā samazināšanai; • izprot notekūdeņu attīrīšanas nepieciešamību; • izprot sadzīves atkritumu pārstrādes nepieciešamību, zina par atkritumu apsaimniekošanu Latvijā un piedalās atkritumu savākšanā un šķirošanā; • apzinās dabas resursu (piemēram, ūdens, naftas, koksnes) taupīgas izmantošanas nepieciešamību un atbilstoši rīkojas; • gūst pieredzi kopējos projektos, kas saistīti ar vides kvalitātes saglabāšanu un uzlabošanu, kā arī organizē tos.

Avots: autores veidota tabula pamatojoties uz: Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006.

Visai plašas ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas paveras priekšmeta **bioloģija** mācību saturā 7.-9. klasē (skat. 3. tabulu). Iepazīstoties ar mācību priekšmetu standartiem redzams, ka dabaszinību 1.–6. klasei mērķi un uzdevumi būtiski neatšķiras no bioloģijas 7.–9. klasei mācīšanas mērķiem un uzdevumiem – tie ir gandrīz identiski. Redzam, ka ekoloģijas jautājumiem vērība veltīta gandrīz katrā mācību gadā.

Plašas ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas paveras arī **ģeogrāfijas** mācību saturā 7.-9. klasē (skat. 3. tabulu).

3. tabula

Pamatizglītības mācību priekšmetu standartu izpēte, analīze

Pamatizglītības mācību priekšmetu standarti	**Ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas pamatizglītības mācību priekšmetu saturā**
Bioloģija. Mācību priekšmeta standarts 7.-9.klasei	**Mērķis** ir pilnveidot skolēnu izpratni par dabas vienotību, sekmēt līdzatbildīgas attieksmes veidošanos vides saglabāšanā un uzlabošanā, izzinot bioloģiskās sistēmas un likumsakarības dabā. Mācību priekšmeta **uzdevums**: • radīt izglītojamam iespēju izzināt bioloģisko sistēmu uzbūves principus, dzīvības procesus un likumsakarības dabā un izskaidrot tās; • apzināties bioloģijas sasniegumu nozīmi, ietekmi uz vidi un dzīvajām būtnēm, gūt pieredzi apkārtējās vides kvalitātes saglabāšanā un uzlabošanā. Mācību saturā iekļauti šādi ar ekoloģisko izglītību saistītie **tematiskie loki**: • zināšanas un izpratne par bioloģiskajām sistēmām un procesiem; • organismu uzbūve un pielāgotība dzīves videi; • dzīvības procesi un likumsakarības dabā; • organismu daudzveidība, ekosistēmas, to daudzveidība un nozīme; • bioloģija un ilgtspējīga attīstība; • izprot, kas ir organismu bioloģiskā daudzveidība un kāpēc tā jāsaglabā; • apzinās aizsargājamo teritoriju un dabas aizsardzību reglamentējošo dokumentu nozīmi bioloģiskās daudzveidības saglabāšanā; • prot shematiski attēlot organismu mijiedarbību un enerģijas plūsmu ekosistēmās; • izskaidro ekosistēmas dabiskās un cilvēka radītās pārmaiņas reģionā, Latvijā, Eiropā, pamatojoties uz zināšanām un novērojumiem; • izprot ekosistēmu nozīmi bioloģiskās daudzveidības saglabāšanā; • novērtē cilvēka nozīmi biotopu daudzveidības saglabāšanā; • ciena dzīvību kā vērtību; • izprot bioloģijas pētījumu un atklājumu ietekmi uz tautsaimniecības attīstību, cilvēka ikdienas dzīvi, veselību un apkārtējo vidi; • saudzīgi izturas pret dabu un cilvēka radītajām materiālajām vērtībām. Atbilstoši iespējām šķiro atkritumus, lai tos varētu otrreizēji izmantot; • izprot starojuma ietekmi uz cilvēka veselību un apkārtējo vidi, pasargā sevi un citus no kaitīgā starojuma (ultravioletā, radioaktīvā, elektromagnētiskā starojuma, rentgenstarojuma); • izprot dabas resursu daudzveidību, to praktisku izmantošanu un ierobežotību; • izprot vides aizsardzības nepieciešamību un problemātiku Latvijā un pasaulē; • zina, kādas organizācijas Latvijā un pasaulē nodarbojas ar vides aizsardzību un bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu; • apzinās dabas vērtību, Latvijas dabas un kultūrvides skaistumu un nozīmīgumu, ir motivēts saudzēt un rūpēties par to; • iesaistās bioloģiskās daudzveidības un vides kvalitātes saglabāšanas projektos;

	• novērtē gaisa vai ūdens piesārņojumu, izmantojot bioindikatorus; • izprot piesārņojuma ietekmi uz augiem, dzīvniekiem un cilvēka veselību.
Ģeogrāfija. Mācību priekšmeta standarts 7.-9.klasei	Mācību priekšmeta **mērķos un uzdevumos** ir noteikts pilnveidot izglītojamo izpratni par dabas un sociālo procesu daudzveidību pasaulē, lai apzinātos atbildību par dabas resursu ierobežotību un cilvēku saimnieciskās darbības izraisītajām sekām. Pilnveidot zināšanas un izpratni par daudzveidīgiem Zemes dabas procesiem, parādībām, apzināties un izprast cilvēku saimnieciskās darbības dēļ radušās problēmas vietējā, reģionālā un globālā mērogā. Obligātajā mācību saturā iekļauti ar ekoloģisko izglītību saistītie **tematiskie loki**: • izpratne par cilvēku saimnieciskās darbības dēļ radītajām pārmaiņām dabā; • cilvēku saimnieciskās darbības dēļ radītās vietējās, reģionālās un globālās problēmas; • prot raksturot augu un dzīvnieku savdabību un pielāgošanos konkrētiem dabas apstākļiem; • spēj novērtēt to daudzveidības saglabāšanas iespējamos risinājumus; • zina, kas ir atjaunojamie, neatjaunojamie dabas resursi, un spēj novērtēt to nozīmi cilvēku saimnieciskajā darbībā reģionā, valstī; • izpratne par cilvēku saimnieciskās darbības dēļ radītajām pārmaiņām dabā; • apzinās saimnieciskās darbības ietekmē radītās ekoloģiskās problēmas Latvijā un Baltijas jūras baseina valstīs; • iegūst un izmanto informāciju par starpvalstu līmenī risinātajām vides un sociālajām problēmām; izsaka savu attieksmi pret tām; • izprot dabas katastrofu ietekmi uz cilvēka dzīves apstākļiem un valsts saimniecības attīstību noteiktos pasaules reģionos; prot to analizēt un novērtēt; • zina, kā rīkoties dabas un tehnogēno katastrofu gadījumos; • apzinās mežu nozīmi dabas procesu norisē un cilvēku dzīvē; analizē mežu platību samazināšanās tendences pasaulē un Latvijā; • raksturo okeāna un kontinenta piekrastes joslas mijiedarbībā notiekošos dabas procesus un Pasaules okeāna piesārņojuma avotus; • apzinās dabas aizsargājamo teritoriju (nacionālie parki, rezervāti, dabas parki) nepieciešamību un to nozīmi dabas vides saglabāšanā dažādos kontinentos.

Avots: autores veidota tabula pamatojoties uz: Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006.

Mācību priekšmeta standarts **informātikā** 5.-7. klasei neparedz ekoloģisko izglītību veicinošos tematiskos lokus, taču lielas iespējas paveras, kad ekoloģiskā izglītība notiek caur informāciju tehnoloģijām. Pilnveidojot praktiskās informācijas un komunikācijas tehnoloģiju lietošanas prasmes var vieglāk identificēt ekoloģiskās problēmas un spēt tās atrisināt.

Mācību priekšmetu standartos **latviešu valoda** 1.-9. klasei, **literatūra** 4.-9. klasei un **svešvaloda** 3.–9. klasei nav paredzēti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki. Neskatoties uz to ar ekoloģiju saistītie jautājumi cieši var ievīties arī šo mācību stundu saturā, piemēram, analizējot dabas un vides tēlus, literārajos darbos ietvertās ētiskās un estētiskās vērtības.

Mūzikas standartā 1.-9. klasei netiek konstatēti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki, bet realizējot mācību priekšmeta mērķus un uzdevumus paveras iespējas ekoloģiskajā izglītībā. Skolēnu ekoloģiskajā izglītošanā mūzikai ir liela nozīme, jo dabā viss dzied, viss vibrē un šīs vibrācijas izplatās kā mūzikas viļņi. Dabas mūzika cilvēkā modina sajūtas, tā mudina šīs muzikālās sajūtas izpaust ar instrumenta vai dziesmas palīdzību.

Analizējot mācību priekšmeta standartu **vizuālā mākslā** 1.-9. klasei, 4. tabulā norādīti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.

Analizējot mācību priekšmeta standartu **Latvijas un pasaules vēsture** 6.-9. klasei, konstatēts, ka dažas mācību saturā iekļautās tēmas var mācīt integrēti ar saturiski atbilstošām ekoloģiskās izglītības tēmām (skat.4.tabulu).

Analizējot mācību priekšmeta standartu **sociālās zinībās** 1.-9. klasei, 4. tabulā ir norādīti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.

4. tabula

Pamatizglītības mācību priekšmetu standartu izpēte, analīze

Pamatizglītības mācību priekšmetu standarti	Ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas pamatizglītības mācību priekšmetu saturā
Informātika. Mācību priekšmeta standarts 5.-7.klasei	Mācību priekšmeta standarts neparedz ekoloģisko izglītību veicinošos tematiskos lokus.
Latviešu valoda. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta standarts neparedz ekoloģisko izglītību veicinošos tematiskos lokus.
Svešvaloda. Mācību priekšmeta standarts 3.-9.klasei	Nav paredzēti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.
Literatūra. Mācību priekšmeta standarts 4.-9.klasei	Mācību priekšmeta standarts neparedz ekoloģiskās izglītības elementu iekļaušanu saturā.
Mūzika. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta **mērķu un uzdevumu** realizācijā paveras iespējas ekoloģiskajā izglītībā. Mācību priekšmeta uzdevums ir radīt iespēju izkopt spēju ieklausīties dabas skaņu pasaulē.
Vizuālā māksla. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta **mērķis** ir sekmēt izglītojamā emocionālo un intelektuālo attīstību, pilnveidot un attīstīt viņa radošās spējas, interesi par mākslu un radīt priekšnoteikumus tam, lai skolēns savu mākslinieciskās un radošās darbības pieredzi spētu daudzveidīgi izmantot. Mācību priekšmeta **uzdevums** ir radīt iespēju iegūt pieredzi saskatīt vizuālās vērtības dabā saprast savu līdzatbildību to saudzēšanā un veidošanā. Obligātajā mācību saturā iekļauti šādi ar ekoloģisko izglītību saistītie **tematiskie loki**: • saskata skaisto un neparasto dabā, ir saudzīga attieksme pret to; • saskata skaisto un neparasto dabā, prot saudzīgi izturēties pret to; • saprot harmoniskas vides lomu cilvēka dzīvē.
Latvijas un pasaules vēsture. Mācību priekšmeta standarts 6.-9.klasei	Analizējot mācību priekšmeta standartu, konstatēts, ka dažas mācību saturā iekļautās tēmas var mācīt integrēti ar atbilstošām ekoloģiskās izglītības tēmām.
Sociālās zinības. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta **uzdevums** veidot izpratni par veselībai labvēlīgu vidi. Mācību priekšmeta saturā iekļauti šādi ar ekoloģisko izglītību saistītie **tematiskie loki**: • apzināties veselības un dzīvības vērtību, savu un citu atbildību par veselību un veselīgu vidi, izkopt veselīgus paradumus; • dzīvības vērtības apzināšanās; • izpratne par cilvēka un sabiedrības attīstības norisēm un likumsakarībām, veselīgu vidi, atšķir savai veselībai drošu un nedrošu vidi;

	• ievēro norises dabā, interesējas par tām, jūt līdzi dzīvām būtnēm; • apzinās savu saistību ar vidi un atbildību par to; • atšķir veselībai un videi draudzīgu un nedraudzīgu rīcību; • saprot, ka katrai rīcībai ir sekas; • raksturo sevi kā dabas daļu un sabiedrības daļu (bioloģisku un sabiedrisku būtni); • novērtē apkārtējās vides tīrību, drošību, skaistumu; apzinās dzīvības vērtību; izrāda saudzīgu attieksmi pret dzīvām būtnēm; • atšķir saudzīgas un nesaudzīgas darbības pret vidi un izvēlas videi saudzīgu rīcību; • izprot cilvēku, institūciju un valstu sadarbības nozīmi tīras vides uzturēšanā; ar piemēriem ilustrē to, kā cilvēku darbība ietekmē apkārtējo vidi; • izprot cilvēka un vides mijiedarbību; zina, kā vides ķīmiskais, fizikālais un bioloģiskais piesārņojums ietekmē cilvēku veselību; • apzinās un pamato vides aizsardzības un sakārtošanas pasākumu nozīmību; • zina, kā Latvijas normatīvie akti regulē vides aizsardzību; • zina jēdzienu "ilgtspējīga attīstība" un ilgtspējīgās attīstības saistību ar vides, ekonomisko un sociālo jomu.

Avots: autores veidota tabula pamatojoties uz: Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006.

Analizējot mācību priekšmeta standartu **mājturība un tehnoloģijas** 1.-9. klasei, 5. tabulā ir norādīti ekoloģisko izglītību veicinošie tematiskie loki.

Mācību priekšmeta standartā **sports** 1.-9. klasei 5. tabulā ir atrodamas ekoloģiskās izglītības veicinošās iespējas, jo mācību priekšmeta "Sports" ietvaros nodarbības var noritēt āra apstākļos.

Analizējot mācību priekšmeta standartu **ētika** 1.-3. klasei, ir atrodami ekoloģisko izglītību veicinošie elementi, jo mācību priekšmeta "Ētika" mērķis ir sekmēt izglītojamā interesi un zināšanu apguvi par ētiskām vērtībām, veicinot gatavību rīkoties ikdienas situācijās saskaņā ar tikumiskajām vērtībām, tai skaitā dabas vidē.

Analizējot mācību priekšmeta standartu **kristīgā mācībā** 1-3. klasei, 5. tabulā ir norādīti ekoloģisko izglītību veicinošie elementi.

5. tabula

Pamatizglītības mācību priekšmetu standartu izpēte, analīze

Pamatizglītības mācību priekšmetu standarti	Ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas pamatizglītības mācību priekšmetu saturā
Mājturība un tehnoloģijas. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta saturā iekļauti šādi ar ekoloģisko izglītību saistītie **tematiskie loki**: • iepazinies ar mājās izmantojamo sadzīves atkritumu galvenajiem šķirošanas un pārstrādes veidiem; • zina, ka sadzīves atkritumu pārstrāde un sadzīves ķīmisko līdzekļu saprātīga lietošana saudzē vidi; • prot ekonomiski lietot, taupīt mājsaimniecībā izmantojamos resursus (elektroenerģiju, kurināmo); • prot raksturot ekoloģisku saimniekošanu, sadzīves atkritumu pārstrādes iespējas savā mājā, pilsētā, reģionā; • apzinās savas iespējas sabiedrības ilgtspējīgas attīstības sekmēšanai;

	• izprot videi draudzīgu materiālu un pieeju lietošanā; • saskata un novērtē cilvēka darbu un tā rezultātu - tapušās lietas, iegūtos resursus; apzinās to ekonomiskas izmantošanas nepieciešamību, lai saglabātu vidi.
Sports. Mācību priekšmeta standarts 1.-9.klasei	Mācību priekšmeta **uzdevums** sekmēt izpratni par veselības, fizisko spēju, vides savstarpējo mijiedarbību. Mācību priekšmeta saturā iekļauti šādi ar ekoloģisko izglītību **veicinošie momenti:** • sapratne par vides faktoru - siltums, gaiss, saule, vējš - nozīmi organisma norūdīšanās procesā; • novērtē vides nozīmi un norūdīšanās nepieciešamību atbilstoši videi.
Ētika. Mācību priekšmeta standarts 1.-3.klasei	Analizējot mācību priekšmeta standartu ir atrodami ekoloģisko izglītību veicinošie elementi, piemēram, jāzina tikumiskās pamatvērtības (labais, dzīvība), skolēnam jābūt motivētam rīkoties saskaņā ar tikumiskajām vērtībām arī dabā, attīstīt pozitīvu attieksmi pret visu dzīvo, jāciena visu dzīvo radību un viss, kas atrodas apkārtējā vidē.
Kristīgā mācība. Mācību priekšmeta standarts 1.-3.klasei	Analizējot mācību priekšmeta standartu ir atrodami ekoloģisko izglītību **veicinošie elementi**, piemēram, zināšanas un izpratne par Dievu un viņa radītās pasaules kārtību, spēja priecāties un just atbildību par Dieva radītās pasaules skaistumu, izpratne, ka dzīvība ir neaizskarama Dieva dota dāvana, izrāda iecietību, labvēlību un līdzjūtību pret dzīvo radību, prot novērtēt savu pieredzi saskarsmē ar labo un ļauno apkārtējā vidē.

Avots: autores veidota tabula pamatojoties uz: Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem 2006.

Izpētot mācību priekšmetu standartus pamatizglītībā, var secināt, ka vislielākās ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas paveras eksaktajos mācību priekšmetos, konkrēti- "Dabaszinības 1.-6.klasei", "Bioloģija", "Ķīmija", "Fizika", "Ģeogrāfija". Tāpēc diskutējama pašreiz iespējamā ekoloģiskās izglītības integrēšanas efektivitāte pamatskolā, jo integrētā pieeja ir tad, kad pēc iespējas visos mācību priekšmetos savstarpējā saistībā tiek aplūkoti ar ekoloģiju saistīti jautājumi un tas ir mācību priekšmetus vienojošo faktors.

Pētījumā tika analizēti mācību saturu **regulējošie dokumenti, ko izstrādājusi valsts.** Nozīmīgi būtu pētīt, analizēt arī mācību saturu **regulējošos dokumentus, kas ir izstrādāti skolās,** piemēram, mācību plāni, mācību programmas utt. Skolotāji, piemēram, var izstrādāt paši mācību programmas, kurās ar ekoloģisko izglītību saistītos jautājumus var integrēt obligātajā mācību saturā. Izstrādātajās programmās var tikt aktualizētas jaunākās norises izglītībā, tai skaitā ekoloģiskās izglītības jautājumi (Salīte 2002).

Pilnīga mācību saturu regulējošo dokumentu izpēte, analizējot ekoloģiskās izglītības mācību saturu pamatskolā, ir nozīmīga, jo tas ir priekšnoteikums ekoloģisko problēmu risināšanai. Mācību procesa organizēšanā ne uz brīdi nedrīkst aizmirst par nepārtrauktajām pārmaiņām pasaulē, piemēram, ekoloģiskās situācijas pasliktināšanos. Tas izvirza skolotājam prasību sekot līdzi jaunajām tendencēm un aktualitātēm, lai tām pakārtotu mācību saturu, kā rezultātā skolēns iegūtu kvalitatīvu izglītību. Svarīga loma ir integrācijas procesam, kas palīdz skolotājam no mācību tēmām atmest novecojušo informāciju un piesaistīt tām jauno, aktuālo (Izglītības attīstības pamatnostādnes 2007.-2013.gadam 2006).

Pētījumā noteikta pamatskolas audzēkņu esošā ekoloģiskās izglītības kvalitāte un motivācija. Pētītas ekoloģiskās izglītības satura integrācijas iespējas pamatskolā izzinot pedagogu, skolēnu un vecāku domas par to. Sniegta arī pedagogu pieredze integrētā mācību satura izveidošanā, kā arī tiek apkopoti skolotāju un skolēnu anketēšanas rezultāti, ar kuru palīdzību tika noskaidrots, kā skolās notiek ekoloģiskās izglītības satura integrācija, kāda loma tam vispār tiek piešķirta.

Izpētei tika izvirzīti sekojoši anketas pamatjautājumi:

1) Kāda ir pamatskolēnu esošā ekoloģiskās izglītības kvalitāte? (skolēnu, skolotāju, vecāku viedoklis).

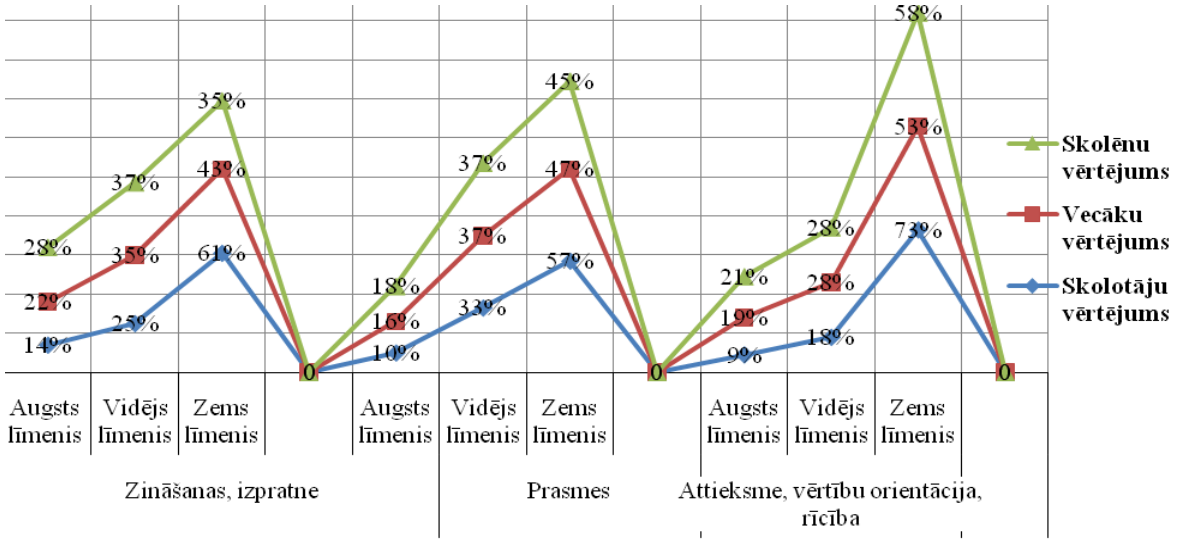
2) Ekoloģiskās izglītības motivācija. Kāda ir ekoloģiskās izglītības satura integrēšanas nozīme? (skolēnu, skolotāju, vecāku viedoklis).

3) Kā skolās notiek ekoloģiskās izglītības satura integrācija. Kāda ir ekoloģiskās izglītības integrēšanas metodoloģija mācību priekšmeta obligātajā saturā (pedagogu viedoklis).

4) Kādas ekoloģiskās izglītības satura integrācijas iespējas saskata pamatskolā (pedagogu viedoklis).

Atsevišķi tika izstrādātas anketas skolēniem, pedagogiem un vecākiem. Atbildes uz jautājumiem tika vērstas, lai uzzinātu vai un kādi pasākumi būtu jāveic, lai veicinātu ekoloģiskās izglītības elementu integrācijas procesus pamatizglītībā un līdz ar to, veicinātu sabiedrības ekoloģisko izglītošanu kopumā.

Izglītības kvalitāti ir grūti noteikt un izmērīt. Skolēnu sasniegumi – zināšanas, prasmes, attieksmes - ir viens no izglītības, tai skaitā ekoloģiskās izglītības, kvalitātes rādītājiem. Pētījumā noteiktas 63 skolēnu **zināšanas, izpratne, prasmes ekoloģijas jomā, kā arī** attieksme pret dabu, skolēni veica pašvērtējumu un arī viņu zināšanas, prasmes, kā arī attieksmi pret dabu vērtēja skolotāji un vecāki (skat.1.att.).

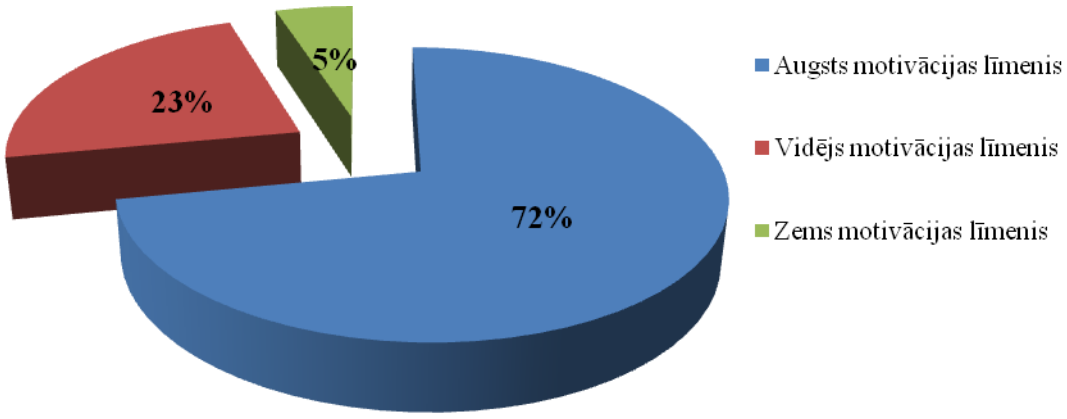
1.att. Skolēnu ekoloģiskās izglītības kvalitāte

Avots: autores, pamatojoties uz pētījumā iegūto datu matemātiski statistisko apstrādi, izmantojot *Microsoft Excel* programmu.

1. attēlā redzama skolēna pašnovērtējuma un skolotāja, vecāku novērtējuma atbilstība ekoloģiskās izglītības kvalitātes jomā. Kopumā redzams, ka ekoloģiskās izglītības kvalitātes līmenis pārsvarā ir vidējs vai zems. Skolēni nepietiekami izprot un spēj raksturot pašreizējo ekoloģisko situāciju Latvijā, pasaulē, nepietiekami apzinās, ka katra cilvēka darbība rada izmaiņas vidē. Nepietiekamas ir prasmes veikt novērojumus, mērījums un izdarīt secinājumus. Apziņa, ka vides kvalitāte cilvēkam ir ļoti svarīga, ir vidējā vai zemā līmenī gan skolotāju, gan vecāku vērtējumā, kā arī to atzīst paši skolēni (skat. 1.att.). Ekoloģiskā izglītība ir informācijas apgūšanas process - zināšanas un izpratne, attieksmes un prasmes par dabas un cilvēka mijsakarībām. Līdztekus zināšanām tikpat liela nozīme ir arī prasmju attīstībai un attieksmes veidošanai (Ģērķe 1983).

Veicot pamatskolēnu esošo ekoloģiskās izglītības kvalitātes izpēti, konstatēts, ka būtiski jāsekmē skolēnu izpratne par vidi un tās saudzēšanu, jāmotivē skolēnus realizēt dabas aizsardzības pasākumus tuvākajā apkārtnē. Tāpat jāveido skolēnu pētnieciskās prasmes, jāsekmē skolēnu analītisko prasmju veidošanos, apzinot cilvēka un vides mijiedarbības pozitīvos un negatīvos aspektus, jāsekmē skolēnu ekoloģiskās apziņas veidošanos.

Pētījumā tika noskaidrota skolēnu ekoloģiskās izglītības motivācija. No pētījumā iekļautiem 63 pamatskolēniem 72 % ir augsta ekoloģiskās izglītošanās motivācija (skat. 2. att.)

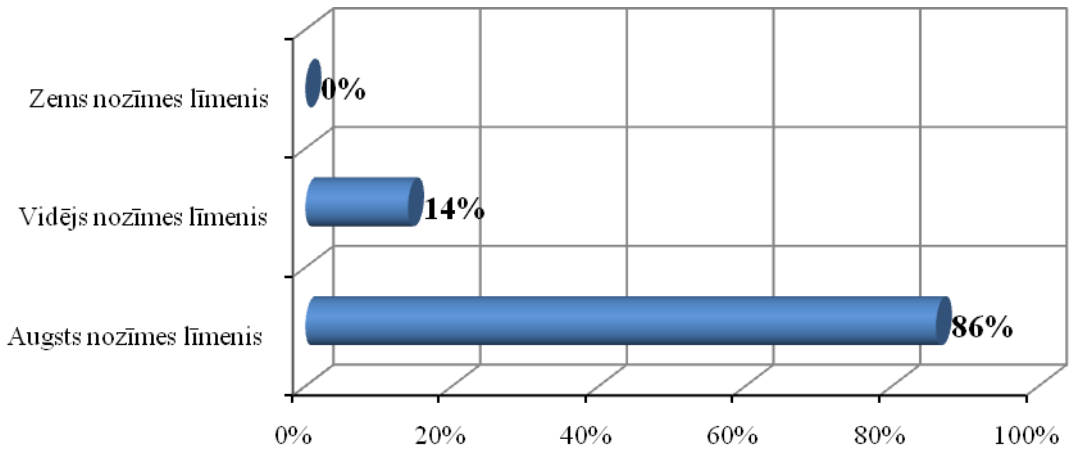

2.att. Skolēnu ekoloģiskās izglītības motivācija

Avots: autores, pamatojoties uz pētījumā iegūto datu matemātiski statistisko apstrādi, izmantojot *Microsoft Excel* programmu.

Motīvs ir iekšējs, rosinošs faktors vai apstāklis, pamudinošs iemesls, kas izraisa noteiktu personības rīcību, būdams pamatā darbībai, rīcībai, kura vērsta uz noteikta mērķa sasniegšanu (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000). Motivācija – motīvu kopums, kas rosina un pamato skolēnu darbību, rīcību, uzvedību, attieksmes, vajadzības, intereses. Motivācija veidojas dažādu faktoru ietekmē, piemēram, kā rosinošs faktors vai apstāklis var būt darba tirgus pieprasījums pēc zinošiem speciālistiem ekoloģijas jomā.

Pētījumā tika noskaidrots skolotāju, vecāku viedoklis par ekoloģiskās izglītības satura integrēšanu tās nozīmi. Aptaujas dati liecina, ka skolotāji, vecāki ekoloģisko izglītību uzskata kā nozīmīgu. Aptaujas rezultātu analīze parāda, ka 86% respondentu uzsver ekoloģiskās izglītības satura integrēšanas nozīmi (skat. 3.att.).Viņi uzskata, ka pamatizglītībā ekoloģijas jomā jāuzlabo kvalitāte, jo tā tiek uzskatīta kā lielākā cerība sabiedrības ilgtspējīgas nākotnes veidošanā. Izglītība, tai skaitā arī ekoloģiskā izglītība, attīsta cilvēkresursus un nosaka spēju konkurēt darba tirgū. Respondenti uzskata, ka katrs izglītības pakāpes posms ir nozīmīgs un svarīgs topošās jaunatnes potenciālā attīstībā.

3.att. Skolotāju, vecāku viedoklis par ekoloģiskās izglītības nozīmi

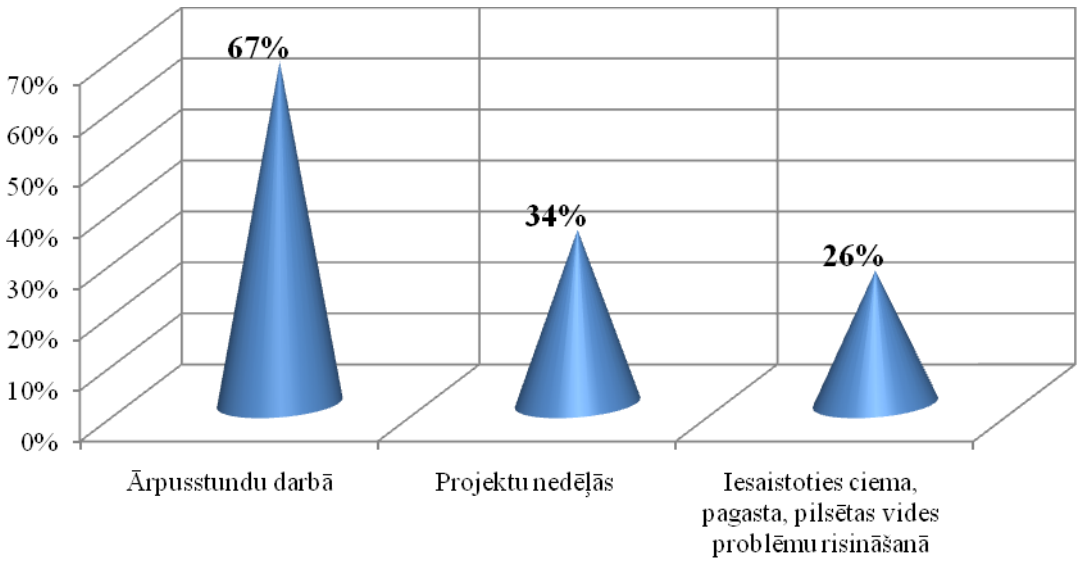
Avots: autores, pamatojoties uz pētījumā iegūto datu matemātiski statistisko apstrādi, izmantojot *Microsoft Excel* programmu.

Kaut gan ekoloģiskās izglītības satura integrācija ir nozīmīga, izrādās, ka tikai dažās skolās, kuras tika iekļautas pētījumā t.i., 44 % skolu ekoloģiskā izglītība tiek daļēji integrēta dažu mācību priekšmetu saturā. Skolotāji atzīst, ka integrējot ekoloģiskās izglītības jautājumus konkrētā mācību priekšmeta saturā ir zināmas grūtības, jo daudzu mācību priekšmetu obligātais mācību saturs ir orientēts uz akadēmiskām, savā starpā un ar praktisko dzīvi maz saistītām zināšanām.

Skolotāji atzīst, ka ekoloģiskās izglītības elementu integrācijas iespējas visreālāk var noritēt, piemēram, tādu mācību priekšmetu saturā kā dabaszinības, bioloģija, ķīmija, fizika, ģeogrāfija. Vairums pētījumā iekļauto skolotāju uzskata, ka integrējot ekoloģiskās izglītības saturu mācību procesā, starppriekšmetu saikne (*cross-curriculum*) rada grūtības, priekšmetiskā (vienā vai vairākos mācību priekšmetos) ir iespējama. Uzskata, ka priekšmetiskā pieeja skolotājam ļauj apskatīt vides problēmas un aktuālos jautājumus ekoloģijā, lai ieinteresētu skolēnus konkrēta mācību priekšmeta apguvē.

Katrs mācību priekšmets atklāj īstenību savā specifiskā skatījumā, bet visiem kopā tie var nodrošināt vienotu, pareizu un iespējami pilnīgu pasaules ainu, tāpēc mācību priekšmetiem citam citu ir jāpapildina, tā uzskata skolotāji.

Pētījumā tālāk tika noskaidrots skolotāju, skolēnu, vecāku viedoklis par to, kādas vēl ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējas viņi saskata pamatskolā (skat.4.att.).

4. att. Viedoklis par ekoloģiskās izglītības integrācijas iespējām pamatskolā

Avots: autores, pamatojoties uz pētījumā iegūto datu matemātiski statistisko apstrādi, izmantojot *Microsoft Excel* programmu.

Aptaujā 67% respondentu atzīst, ka ekoloģiskās izglītības integrācija ir iespējams ārpusstundu darbā, 26% - iesaistoties ciema, pagasta un pilsētas konkrētu vides problēmu risināšanā, tātad iesaistoties praktiskos vides sakopšanas darbos. Respondenti uzskata, ka tas sekmētu skolēnu izpratni par vietējām vides problēmām, veicinātu vides situācijas uzlabošanu, vienlaicīgi padziļinātu zināšanas ekoloģijas jomā.

Pārrunās respondenti uzsver, ka skolēnu ekoloģiskā izglītošana iespējama rīkojot īpašas pētījumu pēcpusdienas, dienas, ekspedīcijas, nometnes, kurās mācītu izprast dabas likumsakarības, prognozēt dabā notiekošos procesus un izteikt secinājumus, tādējādi papildinātu bērnu zināšanas par dabas formu daudzveidību, izmaiņām dabā.

Sabiedrības ekoloģiskā izglītošana veido izpratni par vidi, nodrošina tādu sabiedrības vadību, kas rada sabalansētu pamatu pašas sabiedrības pastāvēšanai. Jaunās paaudzes audzināšana un ekoloģiskā izglītošana ir ļoti nozīmīga, tādēļ būtiski veicināt ekoloģiskās izglītības integrēšanu pamatskolā.

Secinājumi

- Ekoloģiskās problēmas un nepieciešamība tās pārvarēt veicina jaunas tendences rašanos izglītībā – **ekoloģisko audzināšanu, ekoloģisko izglītību**. Nepieciešams saprast, ka mūsu tālākā izdzīvošana nav atdalāma no vides problēmām, un glābt izveidojušos situāciju spēj tikai pati sabiedrība.
- Pamatizglītība ir izglītības pakāpe, kurā notiek harmoniskas personības veidošanās un attīstība, kā arī sabiedriskajai un individuālajai dzīvei nepieciešamo zināšanu un prasmju

pamatu apguve, vērtīborientācijas veidošanās, tādēļ lai skolēni iegūtu nepieciešamās zināšanas, prasmes un attieksmes ir nepieciešams ekoloģisko izglītību integrēt pamatskolas mācību saturā.

- Izpētot mācību priekšmetu standartus pamatizglītībā, var secināt, ka vislielākās ekoloģiskās izglītības integrēšanas iespējas paveras eksaktajos mācību priekšmetos. Diskutējama pašreiz iespējamā ekoloģiskās izglītības integrēšanas efektivitāte pamatskolā, jo integrētā pieeja ir tad, kad pēc iespējas visos mācību priekšmetos tiek aplūkoti ar ekoloģiju saistīti jautājumi.
- Veicot pamatskolēnu esošo ekoloģiskās izglītības kvalitātes izpēti, var secināt, ka būtiski jāsekmē skolēnu izpratne par vidi un tās saudzēšanu, jāveido pētnieciskās prasmes, apzinot cilvēka un vides mijiedarbības pozitīvos un negatīvos aspektus, jāsekmē skolēnu ekoloģiskās apziņas veidošanos, jo ekoloģiskās izglītības kvalitātes līmenis pārsvarā ir vidējs vai zems. Secināts, ka pamatskolēniem ir augsta ekoloģiskās izglītošanās motivācija. Viens no skolēnu motivāciju rosinošiem faktoriem ir darba tirgus pieprasījums pēc zinošiem speciālistiem ekoloģijas jomā.
- Aptaujas rezultāti parāda, ka liela daļa skolotāju, vecāku uzsver ekoloģiskās izglītības satura integrēšanas nozīmi, bet tikai dažās skolās ekoloģiskā izglītība tiek daļēji integrēta esošo mācību priekšmetu saturā.
- Pēc aptaujas rezultātiem var secināt, ka 67% respondentu atzīst, ka ekoloģiskās izglītības integrācija ir iespējams ārpusstundu darbā, 26% - iesaistoties ciema, pagasta un pilsētas konkrētu vides problēmu risināšanā, tas ir iesaistoties praktiskos vides sakopšanas darbos.
- Viens no sabiedrības ilgtspējīgas attīstības priekšnosacījumiem ir sabiedrības, katra sabiedrības indivīda ekoloģiskā izglītošana, kas izpaužas ne tikai kā videi draudzīga rīcība jebkurā dzīves jomā, bet arī kā aktīva līdzdalība ar vidi saistītu lēmumu izstrādē un pieņemšanā. Lēmumu pieņēmējs, no kura izvēles lielākā vai mazākā mērā ir atkarīga apkārtējās vides kvalitāte, ir ne tikai politiķis, bet arī jebkurš iedzīvotājs. Tāpēc īpašu uzmanību šai aspektā ir jāpievērš skolu jaunatnei, kuras ekoloģiskā izglītošana ir būtisks sabiedrības ilgtspējīgas attīstības nodrošinošs faktors ilgtermiņa mērogā.

Bibliogrāfija

1. Andersone , R (2007*) Izglītības un mācību priekšmetu programmas*. Rīga : RaKa.
2. Anspoka, Z. (1999) *Integrēts latviešu valodas mācību saturs un tā metodika sākumskolā.* Promocijas darbs. Rīga: LU.
3. Brizga, J. (2008) Pēdu nospiedumi uz Zemes. *Vides vēstis* Nr.3:18-20.
4. Čehlova, Z. Grinpauks Z. (2003) *Skolēnu integratīvo prasmju veidošanās*. Rīga: RaKa .
5. Delors, Ž. (2001) *Mācīšanās ir zelts*. Ziņojums, ko starptautiskā komisija par izglītību

divdesmit pirmajam gadsimtam sniegusi UNESCO. Rīga : UNESCO LNK.
6. Ekoloģiskais pēdas nospiedums.(2008) http://www.zb-zeme.lv/dzivesveids/ekologiska-peda
7. Ģērķe, L. (1983) *Ekoloģiskās audzināšanas pamatproblēmas* . Rīga : Zvaigzne.
8. *Izglītības attīstības pamatnostādnes 2007.-2013.gadam.* (2006) http://www.likumi.lv
9. *Izglītības likums* (1999.) http://www.likumi.lv/doc.php?id=50759
10. Lake, K (1994) *Integrated curriculum* http://www.nwrel.org
11. *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam* http://www.km.gov.lv/lv/doc/starpnozares/radosa/LIAS_pamatzinojums.pdf
12. *Latvijas Nacionālās attīstības plāns 2007. – 2013.* http:// www.politika.lv
13. Miltoviča , S. (1990) *Skolēnu ekoloģiskā izglītošana*. Rīga: LTIM.
14. Nākotnes izglītības meti UNESCO Starptautiskās komisijas "*Izglītība divdesmit pirmajam gadsimtam*" ziņojumā. Rīga: Vārti, 1998.
15. *Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem* (2006) http://www.likumi.lv/doc.php?id=150407
16. *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca* (2000). Rīga : Zvaigzne ABC.
17. Salīte, I. (2002) Ilgtspējīgas izglītības mērķis skolotāju skatījumā. *Skolotājs.* Nr.5: 4.-11.
18. Students, J.A. (1998)*Vispārīgā paidagōģija*. Rīga : RaKa.
19. *Svešvārdu vārdnīca* (1999) sastādīta J. Baldunčika, K.Pokrotniece. Rīga: Jumava.
20. Valbis, J. (2004*) Skolēna personības attīstība - izglītības virsuzdevums* . Rīga : Zvaigzne ABC.
21. *Vispārējās izglītības likums* (1999) http://www.likumi.lv/doc.php?id=20243
22. Žogla, I. (1997). *Vispārīgā didaktika*. Rīga: Zvaigzne.
23. Вернадский В.И. Биосфера. М.: Ноосфера, 2001. 244 с

Solvita Lazdiņa

KLASES AUDZINĀTĀJA UN SKOLĒNU MIJIEDARBĪBA MĀCĪŠANĀS KULTŪRAS IETVARĀ

Abstract
The article is based on the research conducted in two schools of the city and it is written with an aim to describe how the interaction between class teacher and students is forming the culture of learning in a school setting. The theoretical framework of the research includes the Theory of Culture of Learning developed by James, Biesta (2007), the Labelling Theory, which has been introduced in the education by Hargreaves, Hestles and Mellor (1975) and the Theory of Humanistic Education (Rogers 1982). The gained data direct to the importance of the class teacher in helping students to deal with the learning and behavioral problems. Those teachers who have created trustful mutual relationships have helped students to deal with deviant behavior. In comparison stable low achievers and year repetitors have not made such relationships with teachers. Class teacher's interacting with students and other teachers is creating the identity of the form which promotes students' further activities towards learning. If the identity is negative, like "deviant form", students are behaving according to the given label and then their involvement in the learning process is limited.
Atslēgas vārdi: *skola, mācīšanās kultūra, klases audzinātājs, skolēni, identitāte.*

Raksts veidots, lai, analizējot pētījuma datus par skolēnu un klases audzinātāja mijiedarbību, formētu priekšstatu par skolu mācīšanās kultūru un tās radītajiem ierobežojumiem mācību satura apguvē. Iegūtie dati norāda uz nozīmīgu klases audzinātāja lomu – klases audzinātāja cieņa, rūpes var palīdzēt skolēnam veidot pozitīvu priekšstatu par sevi, kas tālāk sekmē skolēna iesaisti mācību procesā, un pretēji – audzinātājs, nepalīdzot skolēnam, kam ir grūtības mācībās, mazina viņa iespējas sekmīgi pabeigt skolu. Tāpat klases audzinātājs, mijiedarbojoties ar skolēniem, veido klases identitāti. Gadījumos, kad nostiprināts „sliktās klases" statuss, audzinātājs nav pratis vai vēlējies palīdzēt skolēniem tikt galā ar grūtībām, kas radušās mācību gaitā. Identitāte savukārt tālāk ierobežo klases mācīšanos vārda klasiskajā izpratnē, jo skolēni turpina uzvesties kā „sliktie", nemaina uzvedību, tā mazāk laika atvēlot mācību darbam. Līdz ar to audzinātāja un skolēnu mijiedarbībā veidojusies identitāte var attālināt skolēnus no mācību satura apguves, tā ierobežojot viņu iespējas mācīties.

Pētījuma teorētiskais ietvars

Pētījuma pamatu veido teorija par mācīšanās kultūru (James, Biesta 2007), humānistiskās izglītības (cilvēkcentrētas mācīšanās) teorija (Rogers 1982) un iezīmēšanas teorija izglītībā (Hargreaves, Hestles, Mellor 1975). Teorijai par mācīšanās kultūru ir centrālā loma, jo tā dod iespēju aplūkot skolās īstenoto praksi un dažādu aģentu lomu, sekmējot vai ierobežojot mācīšanos šo vārda tradicionālajā izpratnē. Saskaņā ar teorijas autoru viedokli kultūra veidojas mijiedarbības un komunikācijas rezultātā, indivīdi ietekmē kultūras veidošanos tik pat lielā mērā kā kultūra ietekmē indivīdus; mācīšanās kultūra nav saturs vai vide, kur notiek mācību process, bet gan sociālā prakse, caur kuru cilvēks mācās (James,

Biesta 2007: 24). Mani interesē, kā notiek skolēnu iekļaušana un atstumšana no izglītības ieguves, un mācīšanās kultūras teorija ir kā instruments, kas palīdz apzināt un analizēt dažādas ietekmes un to radītās sekas, kā arī sniedz teorētisku ietvaru, kādā veidā mācīšanās kultūra ir pilnveidojama. Humānistiskā izglītība un iezīmēšanas teorija palīdz skaidrot tieši skolēna un skolotāja mijiedarbības procesu, kas ir centrālie aģenti mācīšanās gaitā, un šo teoriju izmantošana palīdz saprast klases līmenī notiekošo.

Humānistiskās izglītība kā centrālo jautājumu izvirza skolotāja un skolēna savstarpējās attiecības, empīriski pierādot, ka tādas savstarpējās attiecības, kurās skolotājs pauž cieņu, uzticēšanos, empātiju, pozitīvi ietekmē skolēnu līdzdalību mācību procesā un paaugstina sekmības rādītājus (Rogers 1982). Iezīmēšanas teorija dod iespēju saprast un skaidrot, kā notiek skolēna atstumšana no izglītības procesa: sākotnēji skolēns tiek iezīmēts kā uzvedības noteikumus pārkāpējs, nostiprinot šo priekšstatu līdz pats skolēns pieņem šo identitāti un rīkojas saskaņā ar to (Hargreaves 1976). Tieši šīs identitātes pieņemšana ir tā, kas ierobežo tālāku mācīšanos.

Līdz ar to humānistiskās izglītība un iezīmēšanas teorija ļauj no teorētiskām perspektīvām aplūkot divus pretstatus, kā skolotāji var veidot attiecības ar skolēniem. Realizējot humānistiskās izglītības principus skolēns tiek iekļauts mācību procesā, bet veidojot un nostiprinot skolēna kā noteikuma pārkāpēja identitāti skolēns no izglītības ieguves tiek neviļus atstumts. Savukārt mācīšanās kultūras teorija palīdz iegūtos datus analizēt citā kontekstā, parādot, ka dažādu pušu savstarpējās attiecības veidojas tieši tādas, kā kultūra to pieļauj, dodot iespēju identificēt mijiedarbības procesā radītos mācību satura apguves šķēršļus un iespējas tos pārvarēt.

Pētījuma metodoloģija un datu analīze

Pētījuma metodoloģisko pamatu veido informācijas orientēto kritisko gadījumu (Flyvbierg 2006) izpēte, no visām lielas pilsētas skolām izvēloties divas. Gadījumu izlase veikta, ņemot vērā kopīgos parametrus (skolas lielums, mācību valoda, atrašanās vieta) un atšķirīgos parametrus (salīdzinoši lielākais un mazākais nesekmīgo skolēnu skaits, otrgadnieku un trešgadnieku skaits)

Datu ieguvē izmantotas daļēji strukturētas intervijas ar 22 skolēniem (kavētājiem, nesekmīgajiem un tiem, kas tiek galā ar mācību darbu), 13 skolotājiem (atzinīgi novērtētiem no skolas vadības un skolēnu puses, un konfliktsituācijas izraisošiem), 6 skolas administrācijas pārstāvjiem, kā arī veikti 30 mācību stundu un ārpusstundu norišu novērojumi. Kopā abās skolās datu ieguvei atvēlēti trīs mēneši ikdienas darba, datu ieguve tika sākta 2008.gada novembrī un beigta 2009. gada februāra vidū.

Datu analīzes procesā izmantota kontentanalīze, veidojot kategorijas, apakškategorijas (tēmas), veicot datu salīdzināšanu. Datu ticamības kontrolei izmantota dažādu datu avotu (skolēnu, skolotāju, administrācijas) sniegtās informācijas triangulācija un metožu triangulācija (intervijas un novērošana).

Iegūtie dati ļauj aprakstīt un vērtēt skolu mācīšanās kultūru – dažādu aģentu mijiedarbībā īstenotas norises, kas gan palielina (iekļaujot), gan mazina (atstumjot) skolēnu līdzdalību mācību programmā paredzēto zināšanu un prasmju apguvē. Šī raksta ietvaros tālāk aprakstīti tikai daļa no iegūtajiem datiem, analizējot skolēnu un klases audzinātāju savstarpējo mijiedarbību un tās ietekmi.

Dažādie klases audzinātāji un skolēni.

Klases audzinātāji ir dažādi – tādi, kas rūpējas par saviem audzināmajiem kā *„vistas par cāļiem”*, tādi, kas rūpējas, bet citādi – dodot iespēju būt patstāvīgiem, citi pienākumiem pieiet formāli, daudz neiedziļinās skolēnu vajadzībās. Uzskaitījums nav pilnīgs, to varētu turpināt, mainot dalījuma principus. Es vēlējos noskaidrot, kas klases audzinātāju padara par tādu, kas palīdz skolēniem mācīties skolā, jeb citiem vārdiem sakot, par *„labu”* klases audzinātāju. Apkopojot skolēnu (tai skaitā noteikumu pārkāpēju) un skolotāju priekšstatus, var secināt, ka būtisks ir darba stils, attiecību veidošana ar skolēniem, vēlēšanās palīdzēt skolēniem mācīties jeb attieksme pret darbu un bērniem.

Par darba stilu es saucu skolotāja izvirzītās prasības skolēniem un to noturību, jeb, kā Rodžers raksta, kongruenci (Rogers 1982) Laba audzinātāja ir *“stingra, godīga un prasīga”* un *„viņai nav mīluļu”*. Skolēni jūtas drošībā, ja ir skaidras robežas, viņi zina ko drīkst un ko nedrīkst darīt (tas gan nenozīmē, ka noteikumi netiek pārkāpti), prasības vienādi attiecināmas uz visiem, vai arī, ja ir izņēmums, skolēniem ir skaidrs, kāpēc tas tā notiek. Izņēmumus veido, piemēram, skolēna veselības stāvoklis, īpašā ģimenes situācija, īslaicīgas pārmaiņas. Skolēni, ja izņēmumi ir pamatoti, neuzskata to par godīgas attieksmes pārkāpšanu. Piemēram, skolēni ar sapratni izturas pret skolēnu, kas ir citādāks – bez vecākiem, ar sarežģītu veselības diagnozi. Ja atkāpes no normām tiek īstenotas īslaicīgu iemeslu dēļ, piemēram, tad, kad radušas problēmas ģimenē, mēdz notikt paburkšķēšana, kas ir kārtējais robežu pārbaudījums.

Skolēni uzskata, ka labai klases audzinātājai nav mīluļu, taču praksē var redzēt, ka katra skolotāja izveido īpašas attiecības ar kādu/ kādiem no skolēniem. Viena audzinātāja ar tiem, kam nepieciešama īpaša palīdzība, cita ar tiem, kas ir savādnieki un citu nepieņemti, cita ar *„trakajiem zēniem”*, vēl cita – ar meitenēm, kas ir kārtīgas un *„pareizas”*. Skolotāji dažkārt to paši apzinās, sakot, ka „man jau tie hļupiki (nepareizie zēni) iet pie sirds”, citi neapzinās, ka ir atšķirīgi attiecībās ar saviem skolēniem. Šīs īpašas attiecības nav šķērslis

veidot cieņpilnas attiecības ar citiem klases skolēniem. Skolēns jūt, ka skolotājai ir mīluļi tad, ja viņam netiek sniegta vajadzīgā palīdzība un atbalsts.

Skolēni un skolotāji atzīst, ka attiecību veidošana ar klasi notiek ārpus mācību laika, arī tad būtiska ir audzinātāja attieksme pret bērniem. Lūk, divi dažādi audzinātāji:
*„Klase gribēja braukt slēpot, viņa mums teica, lai mēs visu darām paš*i (līdz tam klases bija pieradusi pie palīdzības*), un tādā garā, (..) bet viņa no savas puses neizdarīja to, ko varēja. (..) Viņa nespēj noorientēt klasi, pārliecināt, par konkursiem, piemēram (pauze). Nevis tikai iedot (..) sausu informāciju un pateikt, lai mēs paši sagremojam".* Skolēns Pēteris. Citātā jūtams, ka skolēnaprāt skolotājai nebija patiesas intereses palīdzēt skolēniem abās situācijās.
"Nu, visvairāk man skolā patīk mana audzināmā klase.(..) Mēs ejam, braucam uz visādiem pasākumiem ārpus skolas. Viņi regulāri var pie manis atnākt, kad esmu klasē. Bērni ir tie, kas mani iedvesmo. (..) Viņi arī no sevis atdod, cik var. Man, protams, viņi jāpiebaksta vairāk vai mazāk." Audzinātājs Jānis.

Labs klases audzinātājs ciena savus skolēnus, tic viņu spējām, panākumiem, rūpējas par viņiem, saprot viņu jeb ir empātisks. Tieši šīs īpašības saskaņā ar Rodžera (Rogers 1982) pieeju ir galvenais tādu savstarpējo attiecību veidošanā, kas palīdz skolēniem mācīties. Īpaši svarīgi tas ir attiecībā uz skolēniem, kas ir pakļauti nepietiekamam izglītības ieguves riskam: *„Viņš ir lielisks zēns, tikai viņam nedaudz jāpalīdz, jāpabaksta, jāpasaka, ko darīt."* Skolotāja Anna. *„Melānija (..)nāk uz skolu neizgulējusies, neizmācījusies. (..) Viņa runā tieši, neprot aplinkus. Tad nu es mēģinu palīdzēt tikt viņai galā ar to, kas no tā tiešuma rodas. (..) Viņa ir tik talantīga meitene!"* Skolotāja Linda. Audzinātāja veido attiecības, kas ir balstītas uz savstarpēju uzticēšanos: *„Iedomājies, es nezināju neko par ekskursiju, visu organizēja viņi paši. (...) Kad braucu uz skolu, domāju, ārprāts, man pat nav (autobusa) šofera telefona. Bet viss notika(..).*" Skolotāja Linda. Rodžers to sauc par brīvību un atbildību, kas iet vienkopus. Līdz ar to skolotāja, kas uzticas saviem skolēniem, viņiem dodot brīvību, māca atbildību. Rezultātā veidojas vide, kurā iespējama ne tikai mācību satura apguve, bet mācīšanās dzīvei.

Arī tā sauktie labie audzinātāji sastopas ar situācijām, kad skolēna rīcība nav pieņemama, un, ja to mainīt neizdodas, skolotājs no skolēna attālinās, attiecības neveidojas. Stratēģija, ko skolotājs izmanto šādos gadījumos ir: *„Vienkārši cenšos neievērot, nereaģēt"*. Tieši neizveidojušās attiecības ir kā riska faktors, kas mazina skolēna iespējas beigt skolu pēc iespējas sekmīgāk. Visi nesekmīgie skolēni, kas nesekmīgi ir ilgstošu laiku, norāda, ka viņu attiecības ar audzinātāju ir pretējas iepriekš aprakstītajām. Līdz ar to var piekrist Rodžeram, ka attiecības sekmē vai traucē mācību satura apguvi, pieņemamas uzvedības veidošanos.

Tomēr tas nav vienpusējs process. Skolēnu uzskati par audzinātāju veidojušies mijiedarbībā, un, ja aplūko noteikumu pārkāpējus, klases audzinātājs, veidojot cieņpilnas

attiecības, ticot skolēna spējām, paužot empātiju, palīdz tikt galā ar mācību grūtībām, un skolēns šajā procesā iesaistās, tā abas puses sekmē mācīšanos. Atšķirīgi gadījumi ir tad, ja attiecības neveidojas. Piemēram, skolēns, kas atstāts uz otru gadu, uzskata, ka tas noticis *„tāpēc, ka es nepatiku, nu Ilzei (klases audzinātājai) noteikti*". Šī nepatika var tikt interpretēta kā neizveidojušos attiecību raksturojums, ko cits skolēns raksturo kā savstarpējas cieņas trūkumu no abām pusēm, gan skolotājas, gan skolēna. Skolēni atzīst, ka arī paši nav vēlējušies saskarsmi ar audzinātāju. Līdz ar to nevar sacīt, ka audzinātājs ir vienīgā atbildīgā puse savstarpējās attiecībās. Šie piemēri pierāda, cik būtiska ir abu pušu mijiedarbība. Taču tai paša laikā skolotājs ir pieaugušais, tas, kuram ir jānāk pretim un jāmeklē risinājumi gadījumos, kad nepieciešams sniegt skolēnam atbalstu un palīdzību.

Klases audzinātājs kā klases identitātes veidotājs

Skolā katra klase iegūst iesauku, kas raksturo viņu uzvedību, spējas, attieksmi u.c. Tā rodas "trakie", "tie, kas spēlē teātri", "labākie skolā", "mīļie". Ne visi skolotāji piekrīt iesaukai, taču visi skolotāji atzīst, ka klases audzinātājam ir būtiska loma – viņš veido klases atšķirīgās iezīmes, ko pārējie ir ievērojuši:

"Manas visas klases ir vienādas!" Audzinātāja.

"Tā klase ir tieši tāda pati kā Ieva. Ne no Ievas ko var izdabūt, ne no klases." Direktora vietniece.

"Ja paskatās uz klasi, zini, kas viņu ir audzinājis." Skolotāja.

Taču šīs iezīmes skolēniem top zināmas tikai tad, ja viņus uzskata par „*sliktu klasi*". Pārējie skolēni nav ievērojuši, ka klase atšķirtos no pārējiem. „*Sliktā klase*" ir tā, kurā ir salīdzinoši zemi sasniegumi un kurai raksturīgas uzvedības problēmas. Audzinātāju bieža maiņa, nekonsekvence, nespēja vai neieinteresētība veidot attiecības, kas balstās uz savstarpējo uzticēšanos ir faktori, kas pastiprina risku, ka klase pārkāps uzvedības noteikumus un kļūs par slikto. Nozīmīgs ir arī tā sauktais kontingents jeb noteikumu pārkāpēju skaits un pārkāpto noteikumu intensitāte, taču audzinātājas, kas prot nospraust robežas un pauž uzticēšanos, mācās tikt galā ar šim situācijām un atrod veidu, kā „sadzīvot". Tādos gadījumos zīmogu iegūst skolēns, nevis klase.

Savukārt, ja klase ieguvusi zīmogu, un skolotāji to pastiprina, nemitīgi atkārtojot: *„Ar jums nav iespējams strādāt!"* Negatīvais zīmogs jeb identitāte (Hargreaves 1975) ietekmē klases turpmāko uzvedību – klase rīkojas saskaņā ar priekšstatu, kāds citiem ir par viņiem izveidojies. Viņi ir skaļi, nemācās: „Jo mēs tādi esam - sliktie!" Arī meitenes, kas salīdzinoši labi mācās un nepārkāpj noteikumus, atbalsta to skolēnu rīcību, kas noteikumus pārkāpj piekrītot, ka *„mēs esam sliktā klase*".

Diskusija un secinājumi

Iegūtie dati un to analīze palīdz veidot priekšstatu par mācīšanās kultūru skolās un šīs teorijas izmantošanas iespējām:

1. Skolēnu un klases audzinātāja mijiedarbībā veidojas vide, kas iemāca skolēniem būt tolerantiem, elastīgiem, cīnīties ar grūtībām, risināt nesaskaņas, mainīties. Taču līdztekus tam pastāv arī citāda pieredze, klases audzinātājs var nostiprināt sociāli nevēlamu skolēnu uzvedību – nemācīšanos, trokšņošanu u.c., ja viņš neprot vai nevēlas veidot cieņpilnas, uz savstarpējo uzticēšanos balstītas attiecības ar skolēniem. Pirmajā gadījumā skolēns iemācās, ka viņa rīcībā ir resursi (iekšēji un ārēji), kas sekmē grūtību pārvarēšanu. Otrajā - ka klases audzinātājs nav sabiedrotais. Tieši audzinātāja palīdzības trūkums mazina iespēju, ka skolēns tiks galā ar mācību un uzvedības problēmām, lai gan skolā ir skolotāji, kas pieņem un atbalsta arī noteikumu pārkāpēju. Lai mazinātu šādu ietekmi būtu nepieciešamas programmas, kas palīdzētu skolotājiem saprast savstarpējās attiecības un kas palīdzētu izkopt prasmes (piemēram, empātiju), kas šajā procesā ir būtiskas.

2. Skolēnu, audzinātāja un citu skolotāju mijiedarbībā veidojas klases identitāte, kas var ierobežot mācīšanos. Līdz ar to, lai skolā šādi riski tiktu apzināti un mācīšanās kultūra transformētos, ieteicama ir ārēju konsultantu piesaiste, kas konstatētu radītos ierobežojumus (1.) un piedāvātu specifisku konkrētai videi nepieciešamu atbalstu (2.), tā mazinot izveidotās identitātes ietekmi.

Bibliogrāfija

1. Flyvbierg, B. (2006) *Five misunderstandings About Case – Study Research*. http://qix.sagepub.com/cgi/content/ abstract/12/2/219 [2008. 02.09].
2. Hall, E. and Hall, C. (1988) *Human Relations in Education*. London: Routledge.
3. Hammersley, M. and Atkinson, P. (1983) *Etnography principles in practice*. London, etc.: Routledge.
4. Hargreaves, D., Hestles, S. and Mellor, F. (1975) *Deviance in Clasrooms*. London: Routledge.
5. Hargreaves, D. (1976) Reactions to Labeling. In: *The Process of Schooling*. London: Routledge. Pp. 201 – 208.
6. James, D. and Biesta, G. (2007) *Improving Learning Cultures in Further Education*. London, etc.: Routledge Taylor and Francis Group.
7. Rogers, C. (1982) *Freedom to Learn for the 80's*. Columbus: A Bell and Howell Company.

Inga Onževa, Irēna Onževa

JAUNĀKĀ SKOLAS VECUMA BĒRNU RADOŠĀS INDIVIDUALITĀTES ATTĪSTĪBA VIZUĀLĀS DARBĪBAS PROCESĀ

Abstract
The beginning of the 21st century is characterized as a great time-shift of pupils' creative individuality development. In art education, including visual activities, not only the result, but also the creative process is of crucial importance. With reference to the current conception of education and Educational Law, development of creative individuality is one of the basic goals of education, at the same time one of the main educational tasks is to provide conditions and opportunities for every pupil to accumulate experience of creative activities. Teacher's creativity is a prerequisite for the development of pupil's creative individuality, besides, his/her interaction with a pupil must be wise and educating.
The author of the article has researched the opportunities for pupils' creative individuality development in the process of visual activities and experimentally tested the effectiveness of the chosen methodology.
The article reflects the results of the conducted theoretical and empirical research. K. Urban's and H. Jellen's (1996) *Test for Creative Thinking – Drawing Production* (TCT-DP) has been used to summarize the results of pupils' experimental teaching. The techniques applied during experimental teaching have positively influenced the development of pupil's creative individuality; the results obtained by processing experimental data by SPSS prove it.
Atslēgas vārdi: *Radošā individualitāte, jaunākais skolas vecums, vizuālā darbība.*

Ievads

Mūsdienu pedagoģiski – psiholoģiskās koncepcijas uzsver skolēna personības pašrealizācijas nepieciešamību un saskata to gan personības socializācijā, t.i. adaptācijā sociālajā vidē, gan individualitātes attīstībā, tam pakļaujot apkārtējos nosacījumus.

Jaunākais skolas vecums (6 – 12 gadi) – tas ir bērna psihisko procesu pārkārtošanās periods, kad notiek intensīva sevis apzināšanās ideju saskarsmē ar citiem cilvēkiem un lietām, tas ir radošas individualitātes izpausmes nepieciešamības posms. Personības attīstības iekšējie motīvi atplaukst tajā darbības veidā, kas bērnu visvairāk interesē. Bērna vizuālā darbība veicina radošo pašizpausmi, sekmējot viņa pašapziņu. Tāpēc pedagoģiski lietderīgu paņēmienu meklējumi radošās individualitātes attīstībai ir aktuāla pedagoģijas problēma un izvēlēta par mūsu pētījuma tēmu.

Raksta mērķis ir atspoguļot veiktā teorētiskā un empīriskā pētījuma rezultātus par jaunākā skolas vecuma bērnu radošās individualitātes attīstības iespējām vizuālās darbības procesā.

Skolēna radošās individualitātes attīstības teorētiskie aspekti

Zinātniskajā literatūra individualitātes jēdziena skaidrojums ir plašs un daudzpusīgs. Bioloģijā (Савкин 2002: 214) individualitāti skaidro kā atsevišķa indivīda īpatnējas, savdabīgas īpašības, filozofijā (Миронов 2005: 1141) tā ir neatkārtojams savdabīgums, bet psiholoģijā (Абрамова 2010: 142) individualitāte ir konkrēta cilvēka kopveseluma raksturojums ar tam piemītošu temperamentu, raksturu, interesēm, intelektu, vajadzībām un

spējām. „Individualitāte ir cilvēka psihisko īpašību, īpatnību un pieredzes kopums, arī fizisko īpatnību komplekss, kas viņu atšķir no citiem cilvēkiem" (Veics 1998:39). Krievu psihologs S. Meļniks individualitāti skaidro, kā konkrētā cilvēka kvalitāti, kuru aplūko apziņas un darbības, dabisko un sociālo īpašību vienotībā (Мельник 2004: 16). „Individualitāte - cilvēks ar savām neatkārtojamajām psihofizioloģiskajām īpatnībām, gēnu formulu, CNS tipu, matu, ādas krāsu, raksturu utt." (Svence 1999: 40) Mūsu pētījumam saistoša ir krievu psihologa B.Ananjeva definīcija, ka „individualitāte ir iekšējās pasaules eksteriorizācija", sava iekšējā potenciāla realizācija, ārējā izpausme vizuālajā darbībā (Ананьев 2001: 297).

Radošums kā intelekta augstākā izpausme ir daudz vairāk nekā vienkārši kaut kā skaista vai interesanta radīšana. Radošums ir cilvēka iekšējās būtības pārveidošana, pārmainot iekšējās psiholoģiskās pārliecības, uzvedības modeļus, sajūtas, vērtības, ticības un domas. Šīs personiskās izmaiņas pārveido cilvēka attiecības ar apkārtējo pasauli, citiem cilvēkiem un viņa darbības principus (Marshall 2006: 118).

Bērna radošā individualitāte izpaužas darbībā, kuras rezultātā rodas kaut kas jauns, oriģināls agrāk nepazīts. Skolotājiem, kuri ir ieinteresēti attīstīt savu skolēnu radošo individualitāti, nepieciešams izprast pedagoģiskā procesa izmantošanas iespējas: skolēna dzīves apstākļu un dabas dotību izpēte; radoša, nepiespiesta mācību atmosfēra; skolēnu pozitīvais emocionālais noskaņojums un produktīva saskarsme; skolēnu izzinošu jautājumu provocēšana, izraisot problēmu risināšanu un diskusiju, kas aktivizē skolēna domāšanas darbību un izziņas intereses; dziļa un vispusīga bērnu un savas pedagoģiskās darbības analīze.

Skolotājs ir mācību stundas režisors, aktieris un scenārija autors. Skolotāja pedagoģiskās aktiermākslas pamatā ir domas un jūtu harmonija, fantāzijas un iztēles radošā darbība, mācību vielas emocionāls un tēlains izklāsts, kas pozitīvi ietekmē skolēnu jūtu pasauli.

Skolotāja darbība sekmēs skolēna radošās individualitātes attīstību vizuālās mākslas stundās, ja:

- skolotājs pats ir apveltīts ar radošo domāšanu;
- iedrošina bērnus ar rotaļīgu lietu un ideju interpretāciju;
- ir tolerants pret jaunām idejām;
- neuzspiež skolēnam darba izpildes paraugus;
- iedrošina un atbalsta bērna savdabīgumu un radošumu;
- mācās no savu skolēnu iniciatīvas un pozitīvi to novērtē;
- piedāvā palīglīdzekļus skolēna idejas realizācijai;
- atbalsta konstruktīvu kritiku un skolēna pašvērtējumu;
- praktizē vizuālās mākslas tēmu integrētu apguvi (Колесникова 2007: 46).

Skolēna radošās individualitātes attīstībai labvēlīgs priekšnosacījums ir skolotāja un skolēna cieša un aktīva sadarbība ar pozitīvu saskarsmi un atgriezeniskas saites nodrošināšanu. Skolotājs darbojas kopā ar skolēnu, palīdz bērnam, neizceļot savas personību kā paraugu. Skolotājam savā profesionālajā darbībā jāuztur radoša pedagoģiski psiholoģiskā vide, radošums nepieciešams gan satura atlasē un piedāvājumā, gan piemērotas metodoloģijas izveidē.

Jaunākajā skolas vecumā viens no radošuma veicināšanas efektīviem līdzekļiem ir spēle. Spēles īpatnības saistās ar cilvēka iedzimtajām funkcijām – tieksme pēc harmonijas un ritma, labklājības, izcilības, riska. Spēle ir intrapersonālās, garīgās, intelektuālās, neprognozējamās darbības veids; spēles iekšējo saturu veido radošā enerģētika.

Pedagoģijas zinātnē spēli uzskata par vienu no interaktīvām mācību metodēm. Vizuālā darbība neprasa īpašu gribas vai intelektuālo piepūli, tā ir maksimāli tuvināta spēlei un tāpēc nerada trauksmes sajūtu. Vizuālā darbība nodrošina personības nepieciešamību izpausties. Bērna pirmie gleznojumi ir rotaļāšanās ar krāsu. Bērna radošās individualitātes attīstībai izmantojami daudzie Z. Kagaines veidotie uzdevumi, piemēram, „Krāsu saskaņošana, izmantojot krāsu apli", „Atrodi to, nezin ko…", „Vienas formas pārtapšana citā" u.c. (Kagaine 2005: 23). Bērni attīsta tradicionālās un netradicionālās vizuālās darbības tehnikas papildinot un pārveidojot atsevišķus elementus, rotaļājoties ar punktiem, līnijām, ģeometriskām figūrām, krāsu traipiem.

Radošums ir sarežģīts psiholoģisks process, kas cieši saistīts ar personības raksturu, interesēm, spējām. Spēle ir labs radošuma veicināšanas līdzeklis, jo tā bagātina bērna iztēli, paplašina zināšanas un intereses. Vizuālās darbības procesā bērns piedzīvo veselu gammu pozitīvo emociju, tās ļauj skolēniem atvērties, uzticēties, produktīvi strādāt, iedvesmo, ceļ skolēnu pašapziņu un vairo ticību savām spējām.

Eksperimentālā pētījuma norise

Vizuālās mākslas mācību programmā (1.-3. klasei) izvirzīti šādi uzdevumi: iepazīt vizuālos izteiksmes līdzekļus un to īpašības mākslas darbos; iepazīt raksturīgākos mākslas veidus, žanrus, tehnikas; izmantot tos radošajos darbos (Vizuālā māksla 2005: 4). Bērna darba rezultātu daudzējādā ziņā nosaka skolotāja prasme izvirzīt uzdevumu, jo tas rosina skolēna individuālo domu un iedvesmu vēl pirms konkrētā darba uzsākšanas. Skolotājs uzdevumu veido tā, ka skolēna ziņā paliek viņa izšķiršanās un radošas pašizpausmes iespēja.

Eksperimentālās mācīšanas laikā radošās individualitātes atraisīšanai vizuālās mākslas stundās skolēniem tika piedāvāti vingrinājumi:

- iedomājies un ļaujies asociāciju virtenei;
- saskati atšķirīgo problēmā un attieksmēs;

- izprāto neparastu ideju vai piedāvājumu;
- pievērs lielāku uzmanību dzirdētajam un redzētajam;
- izdomā stāstījumam, zīmējumam turpinājumu;
- atrodi pazīstamajam objektam neierastu pielietojumu;
- lieto materiālus un jēdzienus neierastajā veidā.

Bērnu radošās individualitātes attīstībai izmantojām rotaļāšanos ar mākslinieciskiem līdzekļiem. Par spēles noteikumiem kļūst ritmiskas otas kustības un krāsu pludināšana ar dažādu krāsu toņu iegūšanu, dažādu formu elementu kārtošana ritmiskajās rindās, kas sekmē īpašu fantāzijas piepildītu dvēseles pārdzīvojumu attīstību. Bērns ar paša izvēlētu krāsu velk uz mitra papīra viļņotas līnijas, katram skolēnam tās izskatās savādāk, mīkstas un maigas, pārbijušās vai neapmierinātas. Šādas spēles rezultātā bērns apgūst darbības iemaņas ar mākslinieciskiem materiāliem, atklāj formu ritmisko struktūru bezgalīgo daudzveidību un bezsižeta gleznojuma skaistumu.

Visus izveidotos darbus sakārtojam kopīgai apskatei. Bērni saskata savos un klasesbiedru gleznojumos reālus tēlus: saules izgaismoti mākoņi; vēja kustība; maigie pakalnu tēli, koku apveidi, viļņojošs labības lauks u.tml. Sākam spēli „Ko varam saskatīt?" Bērni vingrinās izteikt savas izjūtas, pārdzīvojumus un attieksmi, izdomā tēlam nosaukumu, dod tam savu emocionālu raksturojumu.

Nākamais uzdevums – veidot apzinātu gleznojuma kompozīciju un ar šo viļņotu līniju palīdzību attēlot vēju, lauku, paugurus, koku lapotnes. Pārrunās par paveikto tiek salīdzināti dažādi mākslinieciskie paņēmieni, noskaidrots formas un satura kopsakars.

Tikai pēc šādu patstāvīgu kompozīciju izveides piedāvājam bērniem skatīt un analizēt mākslas darbus, kuru tematika tuva bērnu veidotajiem gleznojumiem un izpildīta ar bērniem pazīstamajiem mākslinieciskiem līdzekļiem. Bērni izsaka savas domas par gleznas sižetu, pārliecinās, ka mākslinieki izmanto tos pat līdzekļus, ar kuriem darbojas viņi paši.

Vizuālās darbības līdzekļu un prasmju apguve nav taisnvirziena ceļš, mainās izteiksmes līdzekļi, bet turpinās spēle un eksperiments ar mākslas valodas elementiem.

Pētījuma bāze ir Rēzeknes Poļu vidusskolas 1. klašu 45 skolēni. Eksperimentālā mācīšana notika 2008./2009. mācību gadā. Skolēnu radošās individualitātes izvērtējuma daļā tiek izmantots K. Urban un H. Jellen „Radošās domāšanas – zīmēšanas" (TCT-DP) tests (Urban, Jellen 1996).

Skolēniem tika izdalītas iepriekš sagatavotās kartītes ar 6 grafisku elementu ieskicējumiem: pusloks, taisns leņķis, punkts, liekta līnija, burtiņš U un pārtrauktas līnijas trīs posmi ar dažādu telpisku izvietojumu zīmēšanas lapā. Uzdevums: izveidot zīmējumu ar jau esošo elementu iekļaušanu. Skolotājs uzsver, ka viss, kas tiks uzzīmēts – viss būs pareizi. Pēc

15 minūtēm darbs ir jānodod. Ja skolēns darbu paveic laikā, kas nepārsniedz 12 minūtes, skolotājs pieraksta uz lapas darba izpildes laiku. Skolēni izpildīja divus testa zīmējumus – eksperimenta sākumā (1. zīmējums) un beigās (2. zīmējums).

Skolēna darbs tika vērtēts ar atbilstošu punktu skaitu11 kategorijās: figūru turpinājums; figūru papildinājums; jaunu elementu ieviešana; zīmējuma grafiskais koptēls; zīmējuma tematiskais koptēls; burtiņa U papildinājums; zīmējuma papildinājumu aiz rāmja; trīsdimensiālais attēlojums; humora elementi; neparastas manipulācijas zīmējuma lapā; laika uzskaite.

Rezultāti

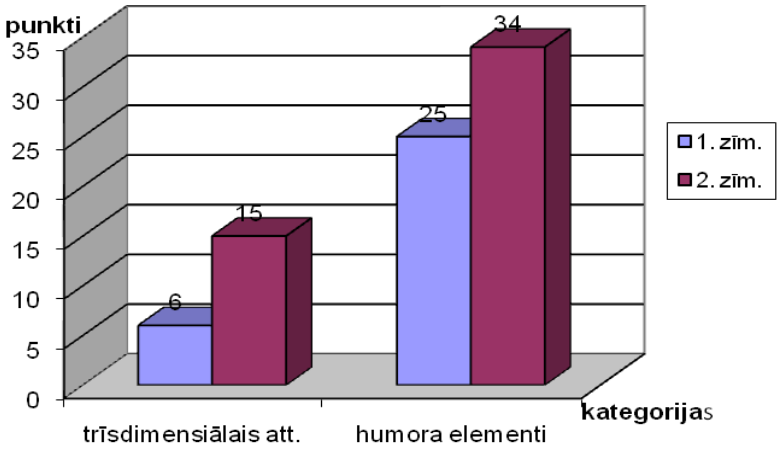
Veidojot kopsavilkumu, izvēlējāmies 17 skolēnu zīmējumus (nejaušā izvēle). Rezultāti sakārtoti punktu pieaugšanas secībā (sk. 1. tab.).

1. *tabula. Skolēnu iegūto punktu kopskaits eksperimenta sākumā un beigās (1.z. un 2. z.)*

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.
1.zīm.	12	14	16	16	19	19	20	21	21	26	28	29	30	31	32	35	37
2.zīm.	10	13	17	18	19	20	20	20	24	25	28	30	32	33	36	41	42

Lai noteiktu, vai starp eksperimenta sākuma un beigu zīmējumiem ir statistiski būtiskas atšķirības, veicam iegūto punktu kopskaita izvērtējumu ar Stjudenta kritēriju (SPSS programma). Iegūtie dati ļauj apgalvot, ka pastāv statistiski nozīmīga atšķirība starp individuālo testu kopvērtējumiem eksperimenta sākumā un beigās (tstat. = 0,44 < tkrit. = 2,04, $\alpha = 0,05$). Zīmējumos, kuri izpildīti eksperimenta noslēgumā, iegūto punktu kopskaita vidējā aritmētiskā vērtība ir nedaudz augstāka.

Analizējot skolēnu individuālos zīmējumus, secinām, ka 2. zīmējumā lielākus uzlabojumus skolēni guva par trīsdimensiālo attēlojumu un humora elementiem (sk. 1. att.).

1. att. Iegūto punktu kopskaita salīdzinājums

Datu kvantitatīvā izpēte apstiprina, ka eksperimentālās mācīšanas gaitā izvēlētās metodes un paņēmieni sekmē skolēna radošās individualitātes attīstību.

Secinājumi

Teorētiskās literatūras analīze un pētījuma gaitā gūtā informācija sakarā ar jaunākā skolas vecuma bērnu radošās individualitātes attīstību vizuālās darbības procesā ļauj secināt:

- vizuālā darbība ir radošās individualitātes attīstības efektīvs pedagoģiskais līdzeklis;
- skolēna radošās individualitātes attīstībā nozīmīga loma ir skolotāja personībai. Skolotājs, kurš pats ir radošs un apzinās radošuma nozīmi, var motivēt skolēnu uz radošu darbību;
- skolēna radošās individualitātes attīstību veicina pārdomāta mācību līdzekļu, mācību metožu un paņēmienu izvēle aktīvā mācīšanās procesu atbalstošā vidē;
- eksperimentālās mācīšanas laikā izmantotie mācību paņēmieni pozitīvi ietekmē skolēna radošās individualitātes attīstību, ko apstiprina eksperimentālo datu apstrādes ar SPSS datorprogrammas palīdzību iegūtie rezultāti. Eksperimenta beigās radošās darbības rādītāji ir augstāki, nekā eksperimenta sākumā. Tas atklājas visos trijos rakstā atainotajos parametros, bet īpaši izteikti trīsdimensiālajā zīmējumā un humora elementu zīmēšanā.

Bibliogrāfija

1. Kagaine, Z. (2005) *Tēlainā domāšana vizuālajā mākslā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Marshall, S.P. (2006) *The power to transform: Leadership that brings learning and schooling to life*. San Francisco: Jossey-Bass.
3. Svence, G. (1999) *Attīstības psiholoģija.* Rīga, Zvaigzne ABC.
4. Urban, K., Jellen, H. (1996) *Test for Creative Thinking – Drawing Production* (TCT-DP)
5. Veics, V. (1998) *Uzvedības kultūra saskarsmē*. Rīga: RaKa.
6. *Vizuālā māksla 1.–9. klasei*. (2005) Pamatizglītības mācību priekšmeta programmas paraugs. Rīga, ISEC.
7. Абрамова, Г. С. (2010) *Возрастная психология.* Учеб. пособие для студ. вузов. Москва: Юрайт.
8. Ананьев, Б. Г. (2001) *Человек как предмет познания.* Питер: Санкт-Петербург.
9. Колесникова, В.И.(2007) *Творческая индивидуальность в структуре личности современного педагога*. Вестник ТГПУ. Выпуск 7 (70). Серия: ПЕДАГОГИКА
10. Мельник, С. Н. (2004) *Психология личности*. ДВГУ: ТИДТ.
11. Миронов, В. В. (2005) *Философия*: учебник для ВУЗов. М.: Норма.
12. Савкин, Н.С., В. А. Абрамов, А. И. Белкин и др.(2002) *Философия.* Саранск: Изд-во Мордов. ун-та.

Aija Pridāne

IZPRATNE PAR PERSONĪBAS VAJADZĪBĀM DZĪVES KVALITĀTES KONTEKSTĀ MĀCĪBU PRIEKŠMETĀ „MĀJTURĪBA UN TEHNOLOĢIJAS”

Abstract
Understanding the Needs of Personality in the Context of Life Quality in the Subject of ”Crafts and Technologies” *by Aija Pridāne.*
The subject ”Crafts and Technologies” at elementary school includes the subjects which provide a deeper insight in conclusions and finds of Home economics, Culture, Social Science and different technologies. The skills and knowledge which are taught during these lessons are used in their everyday life by the Crafts and Technologies students who gradually develop their well- rounded understanding about the quality of life and the possibilities of providing it. According to the theoretical research, the author of this article proves that it is possible to build up the understanding about the quality of life in Home Economics education at the elementary school by forming the conception about the necessity to satisfy the needs of ”to be”, ”to belong” and ”to become”.
In the first part of the article, there is a theoretical overlook about the needs of personality given. The needs ”to be”, ”to belong”, ”to become” are marked out and described. In the second part of the article the causation (e.g. the coherence) among the basic requirements of the standard for the subject ”Crafts and Technologies”, the needs ”to be”, ”to belong”, ”to become” and the understanding of the quality of life is described.
The causation (e.g. the coherence) is exploited in order to define the result that should be acquired in the subject of ”Crafts and Technologies” (skills and knowledge) – forming the understanding about the quality of life. The insight in the developing the students’ understanding of the satisfying the needs ”to be”, ”to belong”, ”to become” and the comprehension of life quality is provided as well.
Atslēgas vārdi: *Personības vajadzības, mācību priekšmets “Mājturība un tehnoloģijas”, dzīves kvalitāte.*

Ievads

Izglītībai 21. gadsimtā ir izvirzītas humānpedagoģijas un tās nozīmīgāko teorētisko pamatu veidotāju Maslova (Maslow 1971, 1999) un Rodžera (Rogers 1961: 344) atziņas par, nepieciešamību cilvēkam realizēt savas iespējas, izmantojot iegūtās zināšanas un prasmes, kas atbilstoši viņa vajadzībām, attīsta neatkarīgu, kritisku domāšanu, spriestspēju, rīcību dažādos dzīves apstākļos (Delors u. c. 2001: 255).

Tāpat arī viena no būtiskākajām 21.gadsimta kategorijām ir cilvēka dzīves kvalitāte. Mūsdienās skolēniem ir jādomā par nākotni, par savas dzīves plānošanu un organizēšanu, cenšoties rast atbildes uz jautājumiem: Kas es esmu? Kādēļ es dzīvoju? Kas man jādara? Uz ko es drīkstu cerēt? Likumsakarīgi, ka ikviens skolēns sevi redz nākotnē kā laimīgu, materiāli nodrošinātu, veiksmīgu, cilvēku. Tas nozīmē, ka ir jādod iespēja skolēnam apzināties savas vajadzības dzīves kvalitātes kontekstā.

Rakstā, balstoties uz teorētiskajiem pētījumiem, autore pamato, ka mājturības izglītībā pamatskolā skolēniem ir jāveido izpratni par dzīves kvalitāti, veidojot izpratni par vajadzību „būt”, „piederēt”, „kļūt” apmierināšanu.

Mācību priekšmets „Mājturība un tehnoloģijas” mācību procesā

Mācību priekšmets „Mājturība un tehnoloģijas” iekļauts jomā „Cilvēks un sabiedrība”, izvirzot centrā skolēnu ar viņa vajadzībām un interesēm, attīstot izpratni par mājturībā un sabiedrībā notiekošo procesu mijiedarbību. Tas nozīmē, ka arī mājturības izglītībai ir

jānodrošina iespēja indivīdam mācīties dzīvot strauji mainīgajā sabiedrībā, veidojot priekšstatu par to, kādas ir viņa iespējas realizēt savu potenciālu dzīves kvalitātes pilnveidošanai, vienlaicīgi ceļot visas sabiedrības labklājību.

Mājturības izglītība savā daudzpusībā īpaši veicina skolēnu izpratni par dzīves kvalitāti un tās veidošanas iespējām, jo ietver tematus, kas sniedz dziļāku izpratni par mājas ekonomikas, kultūras, sociālo zinātņu atziņām, daudzveidīgām tehnoloģijām un to izmantošanas iespējām savas dzīves pilnveidošanai. "Mājturības un tehnoloģiju" priekšmeta stundās apgūtās zināšanas un prasmes skolēni izmanto ikdienas dzīvē, pakāpeniski attīstot vispusīgu izpratni par dzīves kvalitāti un tās sasniegšanas iespējām. Diemžēl arvien biežāk cilvēku priekšstati par kvalitatīvu dzīvi saistās ar materiālām vērtībām un vajadzībām. Tāpēc īpaši svarīgi ir mājturības izglītībā akcentēt garīgās vērtības un vajadzības. Uz to norāda gan filozofijas un ētikas, gan socioloģijas un ekonomikas zinātnieku teorētiskās nostādnēs, kurās atzīts, ka personības spēja apmierināt savas vajadzības un realizēt mērķus, prasme līdzsvarot materiālās un garīgās vajadzības, liecina par dzīves kvalitāti. Tāpēc mājturības izglītībā ir nepieciešams veicināt izpratni par personības vajadzībām dzīves kvalitātes kontekstā (Pridāne 2009: 34)**.**

Vajadzību apmierināšana ir mērķtiecīga darbība- process, kas virzīts uz indivīdam nepieciešamu lietu, norišu, informācijas u.tml. sagādāšanu un attiecīgu prasību izpildi, gūstot gandarījumu par jaunu zināšanu, prasmju un paņēmienu apguvi. Bet, kā norāda Lermers (1991,1995: 7), pirmais solis ceļā uz laimīgu dzīvi, kurā tiek piepildītas vajadzības- ir zināt savas vajadzības[1].

Mācību procesa organizēšanā priekšmetā „Mājturība un tehnoloģijas " ir vērā ņemami Kiknadzes (Кикнадзе 1996, 255) norādījumi, ka pusaudžu un jauniešu darbība, rīcība un uzvedība ir noteiktā sistēmā, kur vajadzības tiek apzinātas, motivētas, tam seko lēmuma pieņemšana un rīcība. Vajadzības kalpo par skolēna uzvedības dzinējspēku, bet zināšanas par instrumentu, kas māca, kā mums apmierināt savas vajadzības. Tās var būt izprastas, kad tās ir jau kļuvušas par skolēna paša vērtību, viņš tās pilnībā apzinās, zina savu mērķi un redz "vīziju", kas nepieciešama tā sasniegšanai.

Personības vajadzības dzīves kvalitātes kontekstā

Psiholoģijas zinātnē pastāv dažādi uzskati par personības vajadzībām. Mjasiščevs (Мясищев 1957: 127) runā par personības attieksmju sistēmu, kas izpaužas interesēs, nosliecēs, vēlmē radīt, vajadzībā izpaust sevi radošā darbībā.

[1] **Vajadzības**- angļu val.-need, vācu val.-Bedarf, Bedürfnis, krievu val.- потребность.
- 20.gs. 60. gadu sākumā izglītības pētīšanas metodoloģiju saprata kā vajadzību novērtēšanu
- Prets (2000,183) definē vajadzības kā nesaskaņu, pretrunu starp pašreizējo stāvokli un labāku stāvokli. Vajadzību novērtēšana ir darbību kopums, kuru īsteno, lai iegūtu informāciju par indivīdu vajadzībām.

Vorobjovs (2002: 122) norāda uz trīs vajadzību grupām: pienākumu- ar personības realizācijas procesu saistītu emocionālo pārdzīvojumu sistēmu; estētiskajām vajadzībām, kas izpaužas personības tieksmē pēc saskarsmes ar skaisto, dabu, mākslu un augstāko līmeni- tikumiskajām vajadzībām- vajadzība būt personībai, dzīves jēgas vajadzība, gribas vajadzība.

Kempbels (Campbel 1991: 12) konstatē, ka cilvēka pašizjūta primāri ir atkarīga no triju vajadzību apmierināšanas: piederības, saskarsmes un esības vajadzībām. Lermers (1991,1995: 7) indivīda dzīves kvalitāti saista ar trīs vajadzībām: „piederēt"- pārdzīvojuma vērtības (spēja mīlēt, dot un ņemt, partnerattiecības, draugi) „darīt"- radošas vērtības (jaunrade, aktivitāte, nodošanās darbībai) un „būt"- nostājas vērtības (uzdevums nobriest).

Vajadzības kā iekšējo nepieciešamību mērķa sasniegšanai ir pētījuši Maslovs (Маслоу 1997), Ļeontjevs (Леонтьев, 2004), Rubinšteins (Рубинштеин 1957), Bandura (1977), Roters (Rotter 1975), Spinoza (Спиноза 1957), Vorobjovs (2002) u. c., norādot uz tādu personības psihes attīstības līmeni, kas ļauj pašam vadīt un attīstīt savu uzvedību un darbību.

Petrovskis (Петровский 1979), Levins (1926), Božoviča (Божович 1968) Jadovs (Ядов 1979), Uznadze (Узнадзе 1961) vajadzības saista ar personības aktivitāti. Tās veido personības interešu reālo pamatu, nosaka izziņu, sociālo aktivitāti saskaņā ar mērķiem, motīviem un interesēm. Arī Ļeontjevs (Леонтьев 2004: 77) un Rubinšteins (Рубинштеин 1957: 90) norāda uz to, ka cilvēka personību raksturo darbība, kurai ir sava noteikta motivācijas hierarhiskā struktūra.

Ārendte (Zunde 2001: 411) uzskata, ka cilvēka dzīves darbība notiek saskaņā ar trim hipostāzēm: cilvēks ir dzīva būtne, kurai ir jāuztur sava dzīvība, cilvēks ir sociāla būtne, kurai ir jāiekārtojas cilvēku pasaulē, un cilvēks grib būt brīva būtne. Arī Petrovskis (Петровский 1979, 120) atzīmē, ka cilvēka un sabiedrības attiecību kontekstā personības veidošanās notiek trīs fāzēs. Pirmajā (adaptācijas fāzē) cilvēks apgūst sabiedrībā pieņemtās normas un darbības līdzekļus, otrajā (individualitātes fāzē) indivīdam rodas nepieciešamība pēc maksimālas personalizācijas, trešajā (personības integrēšanās sabiedrībā fāzē) cilvēkam ir nepieciešamība atbalstīt un kultivēt tikai tās individuālās īpatnības, kuras viņam ir pieņemamas, atbalstāmas, vērtīgas, tās, kas dod panākumus, sekmē integrēšanos sabiedrībā.

Gan Maslovs (Maslow 1954: 340-341) gan Vorobjovs (2002: 122) izsaka viedokli, ka katrs cilvēks var sevi realizēt kā individualitāti dažādos veidos un pierāda, ka cilvēka attīstība notiek caur vajadzībām, kas veidojas audzināšanas procesā. Tikai vajadzību apmierināšana mērķtiecīgā darbībā sekmē personas un sabiedrības labklājību. Noteicošā ir cilvēka vērtību sistēma, un ar to ir saistītas viņa intereses un dzīves mērķi.

Savukārt Broks (2000: 87) personas un/vai sabiedrības izglītotību saista ar trijiem ikvienas cilvēka darbības pamatprocesiem izziņu- zināšanu ieguves prasmi, apdomu- vērtīborientāciju,

rīcību- iegūto spēju apliecinājumu praksē, kas secīgi ved no zināšanu ieguves caur attieksmju veidošanos uz rīcības prasmju apguvi. Izglītības kā personības attīstības vajadzība ir saistīta ar īpaši organizētas dzīves pieredzes apguvi, lai spētu saprātīgi dzīvot mūsdienu, nu jau izteikti mākslīgajā, dzīves vidē.

Zinātnē ir bijuši mēģinājumi izteikt dzīves kvalitāti, apvienojot ekonomiskos, sociālos un psiholoģiskos aspektus, saskaņojot objektīvos un subjektīvos rādītājus. Allarts (Allardt 1993: 93) ir piedāvājis strukturēt labu dzīvi pēc trim cilvēka pamatvajadzībām: piederēt, mīlēt, būt *(having, loving, being).* „Piederēt" norāda uz nepieciešamajiem ekonomiskajiem un sociālajiem labumiem, kurus cilvēks dzīves laikā var iegūt un izmantot- darbu, ienākumus, īpašumu, mājokli u.tml. Tam var pieskaitīt arī personības resursus (cilvēcisko kapitālu)- izglītību, veselību, garīgās un fiziskās spējas. „Mīlēt"- nepieciešamība būt sociāli iekļautam ģimenē, kopienā, plašākā sabiedrībā. Vienlaicīgi arī vajadzība pēc tuvības, mīlestības, partnerattiecībām, tādējādi sniedzot emocionālo drošību un labsajūtu. „Būt" nozīmē cilvēka pašrealizāciju, atzinību un novērtējumu no citiem sabiedrības locekļiem. Allarta (Allardt 1993: 93) indivīda labklājības resursu triādes teorijai tālāk attīstoties, vēl parādās ceturtā dimensija- „darīt" (*Doing*), ar to saprotot aktīvu palīdzēšanu, brīvprātīgu darbu, arī brīvā laika pavadīšanas iespējas. Trapenciere (Bela 2006: 111) to izsaka formulā- „būt, piederēt, kļūt", ar to saprotot jauniešu spēju par kaut ko „kļūt", nepieciešams, lai viņam „būtu, piederētu" pietiekami dzīves resursi (piemēram: materiālie, veselības), uz kuriem balstoties viņš „būtu" sabiedrības sastāvdaļa un spētu integrēties tajā- iegūstot pietiekamu izglītību, profesionālo kvalifikāciju, veidojot nepieciešamo sociālo kontaktu tiklus, justos apmierināts ar dzīvi.

Toronto universitātē, veicot pētījumu par dzīves kvalitāti un to, kā persona izmanto dzīvē dotās iespējas, tika aktualizētas trīs dzīves kvalitātes galvenās sastāvdaļas: *Being* „būt", *Belonging* „piederēt", *Becoming* „kļūt" (Notes on "Quality of Live 2005: 2)[2].

Vācijā īpaši tiek akcentēta cilvēcisko attiecību vērtību saturoša izglītība, kas vērsta uz cilvēcisko spēju (*Humanvermögen*) sociālo un profesionālo prasmju attīstīšanu gan izglītības, gan ģimenes ietvaros (Schlegel- Matthies 2003: 217). Mājturības izglītībā dzīves prasmju apguve ir izteikta savstarpēji saistītos mērķos, ko nosaka cilvēku vajadzības dzīves kvalitātes kontekstā (Schweitzer 1995: 19): atbildība par personīgo dzīvi- „būt"; savas personības veidošana par sociālu būtni- „piederēt"; uzdevumi, kas saistīti ar sagādi, drošību, rūpēm par ikdienas nodrošinājumu un kultūru- „kļūt".

[2] „Būt" ietver sevī pamatprasmes trīs līmeņos: *fiziskā esība, psiholoģiskā esība, garīgā esība*
„Piederēt" personas saderība ar vidi trīs līmeņos: *fiziskā piederība, sociālā piederība, piederība sabiedrībai.*
„Kļūt" attiecas uz mērķtiecīgām aktivitātēm, kuras veic, lai sasniegtu personiskos mērķus vēlmes, cerības: *praktiskais kļūt, brīvā laika kļūt, izaugsmes kļūt.*

Minētais sasaucas ar UNESCO ziņojumu (Delors u. c. 2001: 255), kurā norādīts, ka izglītībai jābūt organizētai saskaņā ar četriem mācīšanās pamatprincipiem (zinību balstiem): mācīties, lai zinātu, tas ir, apgūt instrumentus izpratnei; mācīties darīt, lai varētu ar izdomu darboties vidē; mācīties dzīvot kopā, piedalīties un līdzdarboties visās cilvēku darbības jomās kopā ar citiem cilvēkiem; mācīties būt, kas dabiski un būtiski izriet no iepriekšējiem trim punktiem.

Mācīties „būt" nozīmē to, ka izglītībai jākļūst par indivīda dzīves aspektu. Tātad arī mājturības izglītībai, jāveicina katra cilvēka spēja risināt savas problēmas, pieņemt patstāvīgus lēmumus un tikt galā ar saviem ikdienas pienākumiem, spēt noteikt savu dzīvi, tās atbilstību priekšstatam par dzīves kvalitāti.

„Būt" nozīmē dzīvot garīgi saskaņā ar vērtībām un apmierinot nepieciešamās fizioloģiskās vajadzības, domājot par to, kam vajadzētu būt, lai virzītos uz pilnīgāku stāvokli. Šēlers (Scheler 1921: 298) to saprot kā cilvēciskās esības apliecinājumu.

„Mācīties dzīvot kopā" izsaka vajadzību „piederēt". Tas nozīmē sevis un citu iepazīšanu, dažādības un savstarpējās atšķirības apzināšanos, prasmi dzivot multikulturālā sabiedrībā.

„Mācīties zināt" un „mācīties darīt" faktiski ir saistīts ar vajadzību „kļūt". „Mācīties zināt" var saistīt ar spēju bagātināt pieredzi visās tās formās: aptvert realitāti, izprast apkārtējo vidi, attīstīt darba iemaņas, veidot saskarsmi, apzināties dzīves mērķi.

„Mācīties darīt"- "kļūt" ir virzīts uz to, kā izglītību piemērot nākotnē. Vajadzība "kļūt" faktiski nozīmē savu iespēju apzināšanos, palīdz cilvēkam sakārtot sevi, atlasīt vērtības un pakļaut tās jēgpilnām vajadzībām, dzīves mērķiem.

Izvērtējot un apkopojot teorētiskajā literatūrā iegūtās atziņas (1. tabula), var apgalvot, ka personības vajadzības dzīves kvalitātes kontekstā raksturo trīs vajadzību grupas „būt", „piederēt", „kļūt"[3]. Pirmā grupa norāda uz personas fizisko un garīgo esību- personas vajadzību un spēju pastāvēt- „būt". Otrā grupa norāda uz personas vajadzību un spēju iekļauties sabiedrībā- „piederēt". Trešā grupa norāda uz personas vajadzību un spēju attīstīties, apzināties savas iespējas, realizēt savus izvirzītos mērķus dzīves kvalitātes kontekstā- „kļūt".

1. tabula

Personības vajadzības dzīves kvalitātes kontekstā (Avots: autores konstrukcija**).**

Autori	**Būt-**	**Piederēt**	**Kļūt**
Heidegers *(1927)*	pasaulē esamība, klātbūtne (In der Welt	līdzesamība, līdzbūšana (Mitsein)	personīga attieksme pret esamību, sevis paša izvēles

[3] Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā vārdam „kļūt" ir vairākas nozīmes, kas palīdz skaidrot jēdziena būtību- *tapt, pārtapt, pieaugt, pārmainīties, pārveidoties- pāriet citā augstākā kvalitātē, pakāpē.*

	sein)		brīvība,pašapliecināšanās.
Maslovs ***(****Maslow,1954)*	fizioloģiskās un drošības vajadzības	piederības vajadzības sociālai grupai	cilvēka sūtība pasaulē, dzīves jēga, pašrealizācijas vajadzība
Vorobjovs u.c. *(2002)*	bioloģiskās	sociālās	ideālās, tikumiskās
Jadovs *(Ядов,1975)*	elementārās	sociālās	vērtīborientācija, dzīves darbības mērķi un to sasniegšana
Kants *(Kant, 1965)*	zināt	cerēt	rīkoties
Hēgelis *(Hegel, 1999)*	saprast	padarīt par savu nodomu	īstenot noteiktā rīcībā
Petrovskis *(Петровский*, 1982)	adaptācija	personalizācija	pašrealizācija
Allarts *(Allardt,1993)*	piederēt	mīlēt	būt
Mamardašvili *(1994)*	būt	realizēties	notikt
Lermers *(1995)*	„būt”- nostājas vērtības (uzdevums nobriest)	„piederēt”- pardzīvojuma vērtības(spēja mīlēt, dot un ņemt, partnerattiecības, draugi)	„darīt”- radošas vērtības (jaunrade, aktivitāte, nodošanās darbībai)
Ārendte *(Аренд, 2000)*	cilvēks ir dzīva būtne, kam jāuztur sava dzīvība	cilvēks ir sociāla būtne, kam jāiekārtojas pasaulē	cilvēks grib būt brīva būtne
Šveicare *(Schweitzer,1995)*	atbildība par personīgo dzīvi	personības veidošanās par sociālu būtni	kultūra, ikdienas nodrošinājums personības eksistencei
Broks *(2000)*	izziņa	apdoma	rīcība
Zhang Huajing *(2005)*	zināt	saprast	reaģēt
Šmids *(2001)*	Kas es esmu?	Kādas ir manas izvēles iespējas un rīcības sekas?	Ko tieši es varu darīt? dzīves pārzināšana, perspektivitāte
Toronto universitātē *(2005)*	būt- pamatprasmes „kas tu esi” trīs līmeņos *fiziskā esība*, *psiholoģiskā esība, garīgā esība*	piederēt- personas saderība ar vidi trīs līmeņos: *fiziskā piederība, sociālā piederība, piederība sabiedrībai*	kļūt - mērķtiecīgas aktivitātes, ko veic, lai sasniegtu perso niskos mērķus vēlmes, cerības *praktiskais kļūt, brīvā laika kļūt, izaugsmes kļūt*
Kūle *(2006)*	dzīve uz virsmas	dzīve uz priekšu	dzīve uz augšu- personības attīstība, kurā cilvēks, pārvarot sevi, tiecas uz mērķi
Šuvajevs *(2007)*	ideoloģiska dzīvesmāksla- noteikta dzīvesveida ieteikšana vai ieviešana	dzīvesmākslas filozofija- teorija par to, kā veidojama dzīve, uzrādot cēloņus un sekas noteiktā veidā īstenotai dzīvei	filozofija kā dzīvesmāksla

Personības vajadzības „būt", „piederēt", „kļūt" dzīves kvalitātes kontekstā mācību priekšmetā „Mājturība un tehnoloģijas"

Ja skolēna vajadzības mājturības izglītībā nosaka izpratne par dzīves kvalitāti, tad tiek veidota viņa dzīves stratēģija noteikta mērķa sasniegšanai. Veiktie pētījumi ļauj secināt, ka izpratne par dzīves kvalitāti mājturības izglītībā var veidoties, apmierinot vajadzības „būt", „piederēt", „kļūt" (1. tabula), kas turpmāk var tikt izmantota par pamatu zināšanu un prasmju noteikšanai kā mājturības izglītībā sasniedzamā rezultāta- izpratnes par dzīves kvalitāti- veidošanai. Izvērtējot mācību priekšmeta „Mājturība un tehnoloģijas" Pamatizglītības standartu (2006) tika konstatēta sakarība starp izvirzītajām prasībām un vajadzībām „būt", „piederēt", „kļūt", kas savukārt var veidot izpratni par dzīves kvalitāti. Šī sakarība atspoguļota 2. tabulā, kurā definēts sasniedzamais rezultāts mājturības izglītībā pamatskolā, saistīts ar izpratnes veidošanu par dzīves kvalitāti apmierinot vajadzības „būt", „piederēt", „kļūt" ir iestrādāts autorprogrammā (Pridāne 2009). Autorprogramma balstās uz Pamatizglītības standarta prasības mācību priekšmetā „Mājturība un tehnoloģijas" 5.- 9. klasē ar izvēli tekstila tehnoloģijās (tehnoloģijas I).

Būtiskākā atšķirība no ISEC piedāvātā programmas parauga (2005) ir tā, ka visi temati, arī tehnoloģiju apguve, sekmē skolēna izpratnes veidošanu par skolēna vajadzībām „būt", „piederēt", „kļūt" un dzīves kvalitāti.

Mājturības mācību saturs autorprogrammā sakārtots tā, ka sākumā skolēns apzinās savas vajadzības, iegūstot zināšanas par dzīves kvalitāti veidojošiem kritērijiem. Apzinoties savas vajadzības, rodas motivācija sasniegt noteiktu mērķi- dzīves kvalitāti. Iegūtās zināšanas un motivācija palīdz skolēnam veidot stratēģiju mērķa sasniegšanai- noteiktu vajadzību apmierināšanai. Tas notiek mācību procesā, radošā un aktīvā darbībā.

Izpratne par dzīves kvalitātes kritērijiem un rādītājiem 5. klasē galvenokārt ir balstīta uz izpratni par vajadzību „būt". Vispirms skolēns apzinās savas ikdienas vajadzības, novērtē tās, mācās organizēt savu ikdienas dzīvi. Tas nozīmē mācīties nodrošināt savas fizioloģiskās vajadzības, piemēram, izprast pilnvērtīga uztura un veselīga dzīvesveida, sakārtota dienas režīma, darba un atpūtas sabalansēšanas nozīmi savā dzīvē. Tāpat arī iepazīties ar dažādām tehnoloģijām, kas attīstot roku sīko motoriku, iesaista skolēnu dažādu lietu tapšanas procesā, liek apzināties lietu vērtību, to pielietojamību.

2. tabula

Izpratne par dzīves kvalitātes kritērijiem un vajadzību „būt", „piederēt", „kļūt" apmierināšanu mājturības izglītībā pamatskolā kā sasniedzamo rezultātu

Vajadzības	Izpratne par dzīves kvalitātes kritērijiem	Zināšanas un prasmes mājturības izglītībā
kļūt	attiecas uz mērķtiecīgām	1) spēja plānot un veikt sadzīves un mājas

	aktivitātēm, kuras veic, lai sasniegtu personiskos mērķus *1) praktiskais kļūt-* darbības, kuras veic dienu no dienas (mājas darbi, ekonomiskās aktivitātes, skola, brīvprātīgas organizācijas, sociālo vajadzību apmierināšana, sevis uzturēšana; *2) brīvā laika kļūt-* darbības, kuras saistītas ar atpūtu, stresa samazināšanu; 3*) izaugsmes kļūt-* darbības, kas veicina zināšanu un prasmju saglabāšanu un pilnveidošanu.	darbus, piesaistīt dažādus resursus, izmantot pakalpojumus, prasme radoši lietot dažādus materiālus, resursus, tehnoloģijas; 2) izpratne par radošu un kvalitatīvu brīvā laika organizēšanu un atpūtu, personības pašizpausme un jaunrade, izpratne par kultūrvērtībām un pozitīva attieksme pret tām; 3) individualitātes un pašapziņas attīstīšana, izkopšana, atbildīga rīcība, informācijas saprātīga izvērtēšana, lēmumu pieņemšana, personiskais ieguldījums dzīves vides uzturēšanā un uzlabošanā.
piederēt	personas saderība ar vidi trīs līmeņos: 1) fiziskā piederība personas un fiziskās vides, kurās viņš atrodas (mājas, skola, darbavieta, sabiedrība) saistība; 2) sociālā piederība- piederības sajūta saikne starp sociālo vidi (ģimeni, draugiem, kaimiņiem, līdzstrādniekiem u.tt.) un personu; 3) piederība sabiedrībai- pieeja resursiem kurus izmanto visi sabiedrības locekļi, adekvāti ienākumi, sociālais statuss, veselības aprūpe, serviss, atpūta, nodarbinātība, pieejamība, sabiedriskās aktivitātes.	1) zināšanas un izpratne par cilvēka dzīves vidi un nepieciešamību to kvalitatīvi pilnveidot attiecības ģimenē, sabiedrībā; resursu taupīga, saudzīga izmantošana 2)zināšanas un izpratne par personīgās mājturības būtību, struktūru un daudzpusību savas dzīvesvides pilnveidošanas iespēju apzināšanās, prasmes risināt ar to saistītās problēmas, kultūras mantojuma nozīme daudzkultūru sabiedrībā, tradīcijas, latviskā identitāte, tradīcijas; 3) mācību priekšmetā iegūtās pieredzes izmantošanas iespējas sadzīvē, karjerā, cilvēka darba rezultāts kā vērtība, materiālais nodrošinājums kā cilvēka fizisko un garīgo vajadzību apmierināšanas iespēja.
Būt	pamatprasmes ”kas tu esi” trīs līmeņos: 1) fiziskā esība- personas fiziskās veselības uzturēšana, higiēna, uzturs, kopšana, izskats, arī apģērbs; 2) psiholoģiskā esība- fiziskās veselība sakārtotība, izziņa un jūtas par sevi paškontrole un novērtēšana; 3) garīgais “būt”- personiskās vērtības, uzvedības standarti, ētika.	1) fiziskās veselības komponenti -veselīgs dzīvesveids (uzturs, mājas vide, izmantojamie materiāli, resursi), dzīvesveida novērtēšana, drošība (vides, mājokļa, personas); 2) mājas vides nozīme cilvēkresursu atjaunošanā mikroklimats, Sadarbība, Saskarsme, Paškontrole; 3) vērtīborientācija, kultūrvide un personība, uzvedības izpausmes, personības izteiksmes iespējas.

Avots: Autores konstrukcija

Sākot ar 6. un 7. klasi autorprogrammas saturā ir iekļauti temati, kas vairāk vērsti uz izpratni par vajadzību „piederēt". Tas nozīmē apzināties savu lomu ģimenē, mājturībā un līdz ar to arī savu devumu tās locekļu dzīves kvalitātē. Piemēram, darba dalīšanā, vēlmju un vajadzību saskaņošanā ar citiem mājturības vai ģimenes locekļiem. Pakāpeniski skolēni iegūst zināšanas un veido prasmes aprūpēt ne tikai sevi, bet arī savas ģimenes locekļus, piedalīties saturīga brīvā laika organizēšanā, budžeta plānošanā, svētku organizēšanā, sadarbībā ar dažādām institūcijām (dienestiem, pakalpojumu sniedzējiem) un tamlīdzīgi.

Vienlaicīgi, veidojoties izpratnei par vajadzībām „būt" un „piederēt", aktualizējas arī jautājumi par to, kā skolēns var uzlabot savas dzīves kvalitāti, kas izpaužas kā vajadzība „kļūt". Neatkarīgi no tā, kādā labklājības līmenī atrodas skolēna ģimene konkrētajā brīdī, viņš veido savas nākotnes dzīves modeli. Lai to realizētu, skolēnam ir nepieciešama radoša pieeja dzīvei, prasme uzdrīkstēties, līdzsvarot materiālās un garīgās vajadzības, risināt problēmas un pieņemt adekvātus lēmumus.

Secinājumi un jautājumi diskusijai

1. Vajadzību „būt", „piederēt", „kļūt" apmierināšana ir vērsta uz personības eksistences nodrošināšanu, personības attīstību, iekļaušanos sabiedrībā, personības drošību, dzīves mērķu izvirzīšanu un realizēšanu, tādējādi nodrošinot skolēniem izpratni par dzīves kvalitāti.
2. Mūsdienīgas mājturības izglītības aktualitātes, satura un apgūstamā rezultāta formulēšanas pamatā ir jābūt jautājumiem par dzīves kvalitāti.
3. Izpratni par dzīves kvalitāti un tās pilnveides iespējām saskaņā ar prasībām priekšmeta „Mājturība un tehnoloģijas" pamatskolā standartu var veidot izpratne par personības vajadzību „būt", „piederēt", „kļūt" apmierināšanu.

Bibliogrāfija

1. Allardt, E. (1993) *Having, Loving, Being: An Alternative to Swedish Model of Welfare Research. The Quality of Life*. Oxford: Scholatship Online Monographs, March. Pp 95.
2. Allardt, E. (1976) Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study. *Acta Sociologica*. Vol. 19, No. 3, Pp. 227.
3. Bela, B. (2006) *Dzīves kvalitāte Latvijā.* 426 .
4. Broks, A. (2000) *Izglītības sistemoloģija*.279 lpp.
5. Delors, Ž. (2001) *Mācīšanās ir zelts.* UNESCO. Starptautiskais ziņojums. 255.
6. Levin, K. (1926) *Vorsatz, Wille und Bedürfnis.* Berlin: S 220.
7. Lermers, S. (1995) *Laimes jaunā psiholoģija*. Rīga: Solis. 112.
8. Lermer, S. (1991) *Die Neue Psychologie des Glücks: Leben mit Schwung und innerer Harmonie.* München: Moderne Verlagsgesellschaft Gmbh.S 120.
9. Maslow, A. H. (1954) *Motivation and Personality.* New York: Harper. Pp.340
10. Pridāne, A.(2009) *Dzīves kvalitātes principa īstenošana mājturības izglītībā pamatskolā.* Promocijas darbs. LLU, Jelgava: 160.

11. Rogers, C. R. (1961) *On becoming a Person.: A Therapist`s view Psychotherapy.* Boston: Houghton Mittin. Pp 346.
12. Rotterr, J. B. (1975) *Hochreich E. I. Personality.* Glenview IL, Scott, Forsman.
13. Scheler, M. **(**1921) *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik.* 2 Aufl. Halle. S 298.
14. Schweitzer, R. (1995) Daseins- und Fachkompetenzen für alle- eine neue famielie nbezogene Herausforderung der Ziele un d Inhalte von Bildung. In HIS Hochschulinformationssystem (Hrsg.). *Famielienorientierung des Bildungssystems.HIS Kutyinformationen* A6/95. S 19.
15. Vorobjovs, A. (2002) *Sociālā psiholoģija.* Rīga: SIA Izglītības soļi. 340.
16. Zunde, A. (2001) Cilvēka būšana. Melnās figūras: kants, ārendte, lakāns, žižeks un citi latviešu filozofiskajā gambītā. Rīga: Intelekts. 411.
17. Арендт, Х. (2000) *Vita activia или о деятельной жизни.* Санкт Петербург: Алетейя. 438
18. Божович, Л**.**И. (1968) *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Москва: 249.
19. Кикнадзе, Д. А. (1996) *Потребности, поведение, воспитание*. Москва: Айрис пресс. 255.
20. Леонтьев, А. Н. (2004) *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Смысл. 345.
21. Маслоу, А. (1997). *Дальние пределы человеческой психики.* СПб, Евразия. 430.
22. Мясищев, В. Н. (1957) Проблема потребностей в системе психологии. //Уч. записки ЛГУ. *Серия философских наук*, № 244:11.
23. Петровский, А. В. (1979) *Популярные беседы о психологии.* Москва: Педагогика. 225.
24. Рубинштеин, С.(1957) *Бытие и сознание.* Москва: Изд-во Академии наук СССР.238.
25. Узнадзе, М.**(**1961) *Экспериментальные основы психологии установки*. Тбилиси:210.
26. Ядов, В. А. **(**1979) Саморегуляция и прогнозированиесоциального поведения личности. Под ред. Ядова В. А. Ленинград: Наука. 25.
27. Mācību priekšmetu programmu paraugi pamatskolai Mājturība un tehnoloģijas 5.–9. klasei ar izvēli tekstila tehnoloģijās). 2005. http://isec.gov.lv/pedagogiem/saturs.shtml. [2.02.2009}
28. Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem. Mājturība un tehnoloģijas. Mācību priekšmeta standarts 1.- 9. klasei. (*18.pielikums*). [2.02.2009].
29. *Notes on „Quality of Life".* http://www.gdrc.org/usem/qol-define.html [26.07. 2005].

Ilga Prudņikova, Svetlana Ušča

INFORMĀCIJAS TEHNOLOĢIJU LOMA SKOLĒNU AR SPECIĀLĀM VAJADZĪBĀM VALODAS UN SOCIĀLO PRASMJU PILNVEIDĒ IEKĻAUJOŠĀS SKOLAS APSTĀKĻOS

Abstract
In Latvia an important notice is taken regarding the integration of pupils of disturbance of development into the comprehensive schools, where the pedagogues, besides the knowledge of general children psychology, must obtain profound special pedagogy and psychology knowledge, in order to help the pupils of special needs to overcome the difficulties during the studying process and to succeed their integration and adaptation among their contemporaries.
The development of new special education models is important, basing on the positive local and foreign experience and investigations. It has already been improved that also the men of low mentality, if regarding educated, are able to obtain many achievements of mankind, besides this process being reflexive. The development of new skills and acquirements has deep impression on the growth of a man. Aim of the study: To ascertain if a qualitative education is accessible to the pupils of special needs, as well as to which extent incorporative are the environment and the society.
The aim of the investigation: the research of the preferential, provided by computer and internet, while working in the environment of differentially incorporative school and the significance of the use of the computer as medium in the development of language and social skills of the pupils of special needs, as the result of which the completion of language and social skills of the pupils of special needs is being advanced.
Atslēgas vārdi: *skolēni ar speciālajām vajadzībām, iekļaujošā izglītība, informācijas tehnoloģijas, valodas prasmes, sociālās prasmes uz kreatīvu darbību orientējošās prasmes*.

Ievads

Mūsdienu informācijas laikmetā informācijas un komunikācijas tehnoloģijas padarījušas pasauli par vietu ar iespējām saņemt un nosūtīt informāciju, sazināties, publicēt informāciju, kā arī veikt pārraides globālā mērogā – šādas sabiedrības attīstība ir prioritāte jebkurai valstij. Tās ienāk arī skolā, sekmējot mācību satura apguvi. Informācijas tehnoloģiju (IT) integrēšanai izglītošanās procesā tiek izvirzītas trīs mērķi:

- pedagoģiskais – izmantot informācijas tehnoloģijas mācīšanas un mācīšanās procesa pilnveidošanai, mācību vides pilnveidei;
- sociālais – mācīšanās procesā tiek sniegtas pamatzināšanas darbam ar informācijas tehnoloģijām, lai sagatavotu labi informētus pilsoņus;
- profesionālais – vismaz daļēji sagatavot informācijas tehnoloģiju izmantošanai nākamajā profesijā (Korņiļjevs, Ļubkins, Ļubkina 2010: 446).

Saprotot modernās tehnoloģijas nozīmi izglītības uzlabošanā un pilnveidošanā un pareizi pielietojot IT mācību procesā, var ievērojami palīdzēt arī skolēnu metakognitīvās, kritiskās un radošās domāšanas, kā arī problēmsituāciju risināšanas prasmju attīstībā (Grigule, Silova 1998: 26).

Latvijā ir 62 speciālās izglītības iestādes, kur atšķirībā no parastajām vispārizglītojošām iestādēm ir korekcijas un rehabilitācijas nodarbības. Speciālā izglītība rada

iespējas un apstākļus skolēniem ar speciālām vajadzībām iegūt savam veselības stāvoklim, spējām un attīstības līmenim atbilstošu izglītību jebkurā izglītības iestādē, vienlaikus nodrošinot skolēnu pedagoģiski psiholoģisko un medicīnisko korekciju, sagatavotību darbam un dzīvei sabiedrībā (Vispārējās izglītības likums 1999: 49.p). Pedagoģiskās korekcijas programmas (LM, 2009) apgūst 3085 izglītojamie, sociālās korekcijas programmas apgūst 76 izglītojamie. Speciālo izglītības vajadzību kvalitatīva nodrošināšana iekļaujošā vidē Latvijā ir viens no izglītības politikas prioritāriem virzieniem, kas konkrētu uzdevumu veidā iekļauts Izglītības attīstības pamatnostādnēs 2007.-2013.gadam (IZM, 2007).

Arvien aktuālāks kļūst jautājums, kā sekmēt šo bērnu iekļaušanos, kā radīt apstākļus, lai viņi pēc iespējas labāk apgūtu socializācijai nepieciešamās prasmes. Šai procesā skolai jābūt atvērtai pārmaiņām, kas vērojamas sabiedrībā, jāņem vērā skolēna personības attīstības īpatnības, tehnoloģiju piedāvātās iespējas, jāpilnveido mācību procesa organizācija atbilstoši pieejamo mediju novitātēm. Rakstā autores ietver vairāk praktiskos risinājumus un ieteikumus skolotājiem, kā sekmēt skolēnu ar speciālām vajadzībām iekļaušanos.

Darba mērķis: analizējot teorētiskos avotus un pētījumu rezultātus, izpētīt informācijas tehnoloģiju sniegtās priekšrocības un trūkumus, iekļaujot skolā skolēnus ar speciālām vajadzībām.

Pētījuma uzdevumi:

1. Analizēt un noteikt pastāvošos šķēršļus iekļaujošās izglītības jomā Latvijā.
2. Analizēt IT priekšrocības un to ietekmi uz skolēnu ar speciālajām vajadzībām valodas un sociālo prasmju pilnveidi iekļaujošās skolas.

Problēmas teorētiskais pamatojums

Lai noteiktu Latvijas pieredzi iekļaujošās izglītības jomā un noteiktu pastāvošos šķēršļus, tika analizēti vairāku autoru (Tihomirova, Nīmante, Vīgante u.c.) veiktie pētījumu par iekļaujošo izglītību Latvijā. Darba autoru uzmanību saistīja I.Tihomirovas atsevišķi anketas jautājumi un respondentu atbildes uz tiem, anketējot 560 cilvēkus no 290 Latvijas skolām (Kurzemē, Zemgalē, Rīgā, Vidzemē, Latgalē) - 52% respondentu uzskata, ka spētu sniegt speciālu palīdzību bērniem ar īpašām vajadzībām, 42% - nespētu, jo trūkst zināšanu, 32% - nezina, jo ar tādiem bērniem nestrādā. 51% respondentu atzīst, ka mācību stundā varētu skolēnam ar īpašām vajadzībām veltīt 5 min, un mazāk laika (Tihomirova 2010: 342 - 347).

Autores uzskata, ka respondentu atbildes ir pierādījums, ka šobrīd vispārizglītojošās skolas pedagogi vēl nav gatavi iekļaut savās klasēs skolēnus ar speciālām vajadzībā. Arī paši respondenti tikai 28% gadījumu uzsver, ka skola gatava uzņemt šos skolēnus. Viens no iemesliem – trūkst zināšanu, mācību materiālu, speciālistu (Tihomirova 2010: 342- 347).

Aptaujājot skolotājus speciālās skolās un vispārējās izglītības iestādēs tika atklātas vairākas neskaidrības, ko autores iepriekš apkopoja tabulā „Pamatproblēmas un iespējamie risinājumi"(Prudņikova, Ušča, Vīgante 2010: 68).

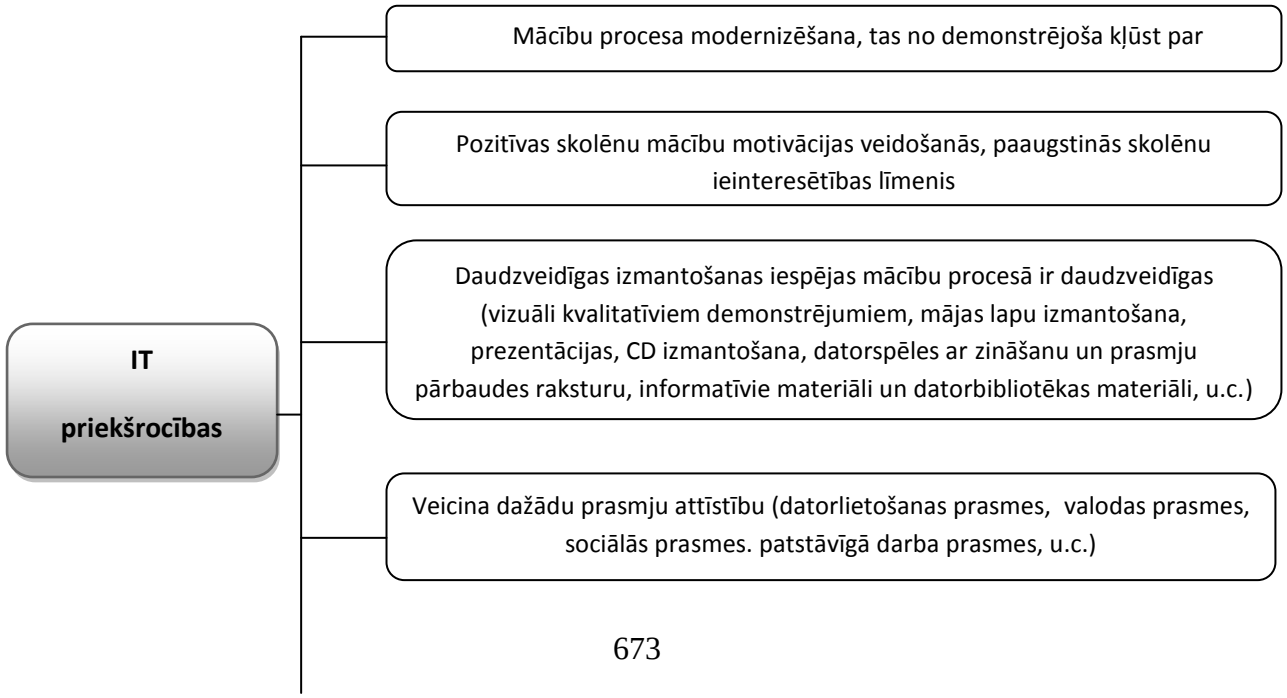
2006. gada 2.novembrī konferencē „Skola visiem" tika analizēti Latvijas iekļaujošās izglītības piemēri un izdarīti pirmie secinājumi par iekļaujošās izglītības attīstības tendencēm un šķēršļiem (Nīmante 2006). Darba autores uzskata, ka atsevišķi no minētajiem šķēršļiem saglabājošies arī 2009./2010.m.g. Tie ir:

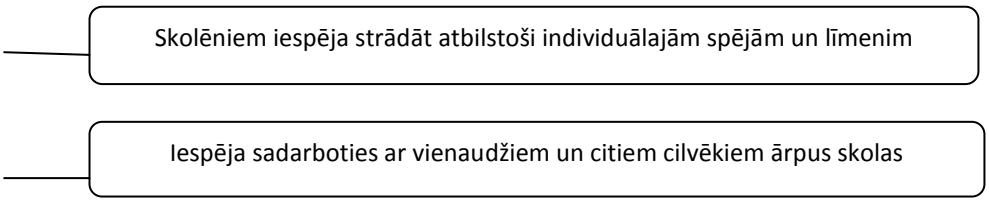
- nepietiekošs zinātnisks un teorētisks pamats skolas darbā ar bērniem ar speciālajām un īpašajām vajadzībām;
- tālākizglītības kursos nepietiekami tiek runāts par iekļaujošo izglītību, netiek piedāvātas metodikas darbam iekļaujošās klasēs, skolotājiem trūkst zināšanu, kā organizēt darbu šādās klasēs;
- nepietiekoša institūciju izpratne un atbalsts skolai;
- nepietiekoši daudzveidīgas iespējas bērniem mācību procesā.

Darba autores uzskata, ka iekļaujošā izglītība ir mērķis, uz ko tiekties. Šī mērķa sasniegšanai nepieciešami papildus finansiālie resursi materiālās un intelektuālās bāzes izveidei. Iekļaušanu nedrīkst sasteigt, jo cietīs skolēns ar speciālajām vajadzībām, cietīs viņa vecāki un pedagogi, rezultātā cietīs visa sabiedrība, jo nesagatavotā vidē skolēns nespēs attīstīt to, ko iespējams attīstīt un turpmākajos gados sabiedrībai būs par viņu jāuzņemas daudz lielākas rūpes.

IT izmantošanas priekšrocības

Analizējot pedagoģisko literatūru un personīgo pieredzi, tika noteiktas IT izmantošanas priekšrocības (1.att.).

1.att. IT izmantošanas priekšrocības (I.Prudņikova, S.Ušča)

Skolēniem ar speciālajām vajadzībām nepieciešams pilnveidot komunikatīvās prasmes, kas raksturo gan valodas, gan sociālo kompetenci. Komunikatīvo prasmju pilnveidei nepieciešamie priekšnosacījumi ir:

- optimāla vide klasē un skolā;
- pedagoga attieksme pret skolēniem, skolotāja personība un profesionalitāte;
- atbilstoši mācību materiāli un metodes valodas stundās;
- iespējas pilnveidot valodas un sociālās prasmes ārpusstundu aktivitātēs;
- katra skolēna motivācija pilnveidot personīgās komunikatīvās prasmes (Ušča, 2010: 353).

IT veicina minēto priekšnosacījumu radīšanu. Svarīgs skolotāja uzdevums – izmantot tehnoloģijas iespējas mācību satura apguvē, komunikācijas kompetences pilnveidē, palīdzēt visiem skolēniem apgūt informācijas tehnoloģiju izmantošanas pamatprasmes, kas sekmēs patiesi iekļaujošas vides radīšanu un vielas apguvi atbilstoši katra skolēna spējām, darbam tempam, apstākļus diferencētas pieejas realizācijai. Rezultāts - mūsdienām atbilstošas izglītības iegūšana un šodienas skolēnu, arī skolēnu ar speciālajām vajadzībām, sekmīga socializācija nākotnē.

Skolotājam attiecībā uz mācību teorijām, kas saistītas ar Web izglītojoša satura materiālu izmantošanu (Schaller, T. David and Allison-Bunneli Steven, Borun Minda and Chambers, B. Margaret 2002), jāatceras:

- mācīšanās nav tikai stāstīšana un runāšana, tā ir arī aktīvs konstruktīvs process (Djūjs 1923).
- skolēni nemācās tikai tieši izmantojot tehnoloģijas (vai no skolotāja stāstījumam vai no mācību grāmatām), viņi mācās domājot par to, ko viņi dara (Jonassen 1999).
- skolēniem mācoties jābūt motivētiem, kas savukārt prasa "emocionalitāti (emocionālo saskaņotību), izaicinājumu un rezultātu" (Healy 1994).

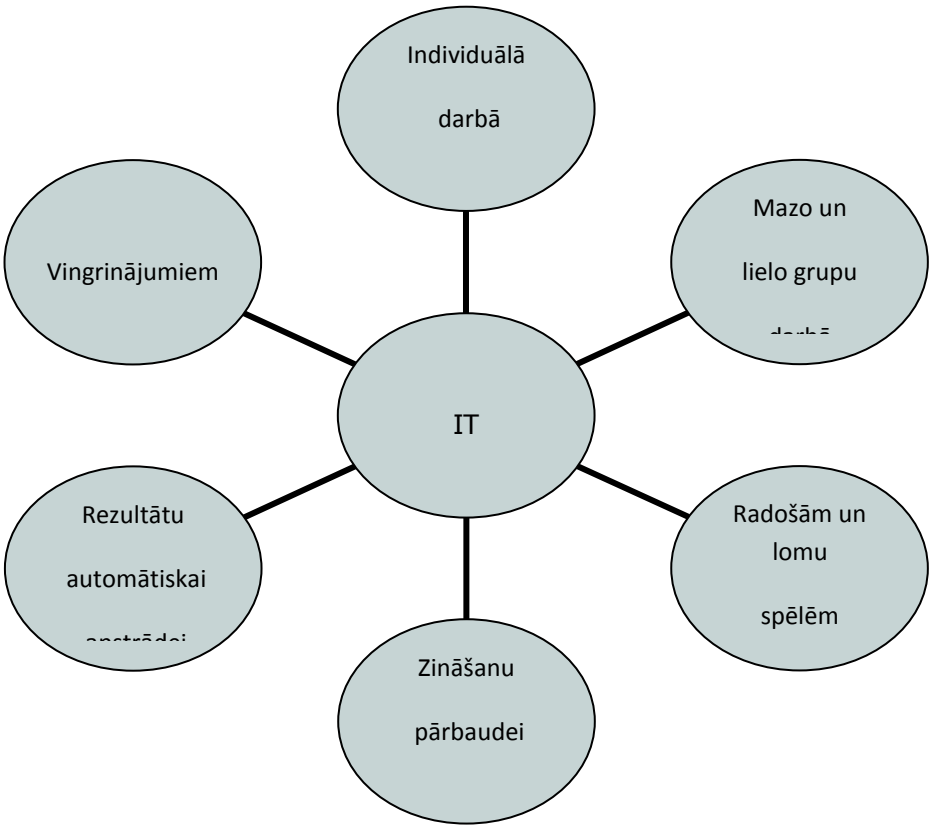
Patlaban ir aktuāla didaktiskās situācijas veidošana, kas palīdz cilvēkam attīstīt uzņēmīgumu, prasmi orientēties informācijā, nevis atsacīties no apgūšanas tās neiespējami

lielā apjoma dēļ. Šajā kontekstā aktualizējas humānās vērtības, cilvēks kā vērtība, indivīda brīvības vajadzība (Žogla 2001: 24-25). IT sekmētu šī uzdevuma veikšanu skolās, sevišķi darbā ar bērniem ar speciālām vajadzībām.

IT kā līdzeklis mācību procesa pilnveidei

IT izmantošana sekmē skolēna valodas prasmju pilnveidi, kas ir ļoti būtiska gan bērniem ar dzirdes traucējumiem, gan bērniem ar valodas traucējumiem, gan bērniem ar garīgās attīstības traucējumiem u.c. Attīstītai valodai attīstītas ir valodas, komunikatīvā, sociokultūras kompetences, tā sekmē visus domāšanas procesus, ietekmē mācīšanās darbību. Valodai raksturīgā komunikatīvā un sociokultūras kompetence ir ļoti cieši saistītas ar sociālajām prasmēm. Valodas prasmju attīstība tieši ietekmē sociālo, sevišķi komunikatīvo, prasmju attīstību. Teksta redaktora, Power Point programmas, interneta resursu u.tml. darbības ar datoru kā mediju vienlaikus pilnveido gan valodas, gan sociālās prasmes

Komunikatīvās kompetences kā valodas un sociālās prasmes pilnveide nenotiek tikai dzimtās valodas stundās vai speciāli organizētās nodarbībās. Tā caurvij visus mācību priekšmetus (skat.2.att.).

2.att. IT izmantošanas iespējas (I.Prudņikova, S.Ušča)

Prasmes, ko var apgūt, izmantojot internetu, ir ļoti daudzveidīgas, lielā mērā pateicoties tam, ka internetā var viegli ievietot un meklēt resursus par jebkuru tēmu. Internetā

ir iespējams viegli veidot un pārbaudīt mācību uzdevumus, izmantojot inovatīvus rīkus – virtuāla skolas vai ģimenes budžeta veidošana, politisko partiju programmu salīdzināšana, skolas noteikumu kolektīva radīšana ar *wiki* tehnoloģijas palīdzību. Lai izmantotu šīs iespējas, ir nepieciešamas minimālas tehniskas prasmes, līdz ar to nav nepieciešami lieli resursi skolēnu un skolotāju sagatavošanai.

Latvijā ieteicams izveidot vienotu elektronisko uzdevumu bāzi, kurā skolotājs, atbilstoši katra skolēna individuālajām vajadzībām, varētu atrast vai ievadīt uzdevumu tekstus. Vairākumā Latvijas skolu līdz šim nav pietiekoši novērtētas interneta sniegtās iespējas daudzās jomās, kā arī joprojām nepastāv vienotas augstas prasības skolēnu mēdiju lietotājprasmei, turklāt mēdiju lasītprasme nav būtisks komponents vispārējās vidējās izglītības standartā. Prasme izmantot mēdijus un kritiski uztvert tajos piedāvāto informāciju ir viena no sociālām pamatprasmēm informācijas sabiedrībā. Mēdiju lietošanas prasmes ir joma, kurā pastāv daudz internetā bāzētu mācību resursu, ko var pārtulkot un izmantot arī Latvijā, piemēram, .ASV mācību materiālu portālā, kura satura veidotāji ir paši skolotāji, ir uzkrāti vairāki tūkstoši elektronisku resursu, liela daļa no kuriem paredzēti tieši sociālo zinību, pilsoniskās izglītības un saistīto tēmu apguvei (http://www.thegateway.org/help/archived-p21-pages/teaching-learning).

Šādu mācību materiālu klāstu nekad nevar izveidot ekspertu vai metodiķu grupa – interneta priekšrocība ir piekļuve daudzu cilvēku radošumam un ideju daudzveidībai.

Secinājumi un rekomendācijas

1. Mūsdienīgas skolas prasība ir skolēnam atbilstoša vide, kas nav iedomājama bez informācijas tehnoloģiju izmantošanas.
2. Skolēna ar speciālām vajadzībām valodas un sociālo prasmju apguvi ietekmē viņu spēju un individuālo vajadzību sapratne un atbalsts.
3. IT tehnoloģijas sekmē darba organizāciju atbilstoši katra skolēna vajadzībām, prasmju līmenim un darba tempam, veicina valodas un sociālās kompetences pilnveidi.
4. Latvijā nepieciešams radīt vienotu elektronisko uzdevumu bāzi, kas sekmētu diferencēta darba organizēšanu, izmantojot IT tehnoloģijas.

Bibliogrāfija

1. Grigule L., Silova I.(red.) (1998) *Mācīsimies sadarbojoties*. Rīga: Apgāds "Mācību grāmata".129 lpp.
2. IZM (2007*)Izglītības attīstības pamatnostādnes 2007.-2013.gadam.* Pieejams http://izm.izm.gov.lv/normativie-akti/politikas-planosana/1016.html [2009.16.11.]
3. Koķe T. *Iekļaujošā izglītība – atslēga ilgspējīgai attīstībai.* Pieejams http://www.unesco.lv/lat/index/programmes/education/efa.html (2009.11.11.]

4. Korniljevs I., Lubkins G., Lubkina V.(2010) Informācijas tehnoloģiju pielietojums cilvēku ar invaliditāti integrācijas problēmu risināšanai. *Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli* . Rēzekne: RA izdevniecība. 444.- 452.lpp.
5. LM (2009) *Informatīvais ziņojums par nacionālā sociālās iekļaušanas plāna 2006.-2008. gadam īstenošanas gaitu 2008. gadā*. Pieejams www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/.../lmzino_260609.doc[2010.02.04.]
6. Mācību materiālu portāls Pieejams http://www.thegateway.org/help/archived-p21-pages/teaching-learning [2010.06.04.]
7. Nīmante D. *Iekļaujoša izglītība, Latvijas piemēri.* Pieejams www.iac.edu.lv/vienad_iesp/Dita_Nimante.ppt [2010.06.04.]
8. Prudņikova .I, Ušča S., Vīgante R. (2010) Latvijas esošās pieredzes izvērtēšana no iekļaujošās izglītības pausto vērtību viedokļa. Izglītības reforma vispārizglītojošā skolā: Izglītības satura pētījumi un ieviešanas problēmas. *2009. gada zinātnisko rakstu krājums.* Rēzekne: RA izdevniecība. 63. - 74.lpp.
9. Schaller, T. David and Allison-Bunneli Steven, Borun Minda and Chambers, B. Margaret. *How Do You Like to Learn? Comparing User Prefences and Visit Length of Educational Web Sites*. http://www/eduweb.com/likelearn_abstract.html[2002.26.07.]
10. Tihomirova I. (2010) Bērni ar īpašām vajadzībām vispārizglītojošā skolā. *Teorija praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā. 5.starptautiskā zinātniskā konference.* R., RPIVA. 342. - 347.lpp.
11. Ušča S. (2010) Priekšnosacījumi pusaudžu ar valodas traucējumiemkomunikatīvo prasmju pilnveidei pamatskolā. *Teorijai praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā*. R., RPIVA. 348.-354.lpp.
12. *Vispārējās izglītības likums*. Pieejams http://www.likumi.lv/doc.php?id=20243 [2010.03.04.]
13. Žogla, I. (2001) *Didaktikas teorētiskie pamati*. Rīga: Raka. 275 lpp.

Guna Pudule

SISTĒMPIEEJAS IZMANTOJUMS KARJERAS IZGLĪTĪBAS VADĪBĀ VISPĀRIZGLĪTOJOŠĀS SKOLĀS

Abstract
One of the reasons of unsuccessful realization of career education in all-in schools is the lack of systematism in management of career education. In the article, based on theses acquired from theoretical literature, experience, the applying of system approach in the management of career education in all-in schools has been analyzed.
Summarizing the analyzed material, it can be concluded that career education is a system with the qualities and characteristics immanent to a system, in the management of which it is possible to apply the system approach.
By applying system approach in the management of career education it would be possible to prevent the current problems in the process of carrying out career education in all-in schools at this time, as well as to provide interaction with external environment; interaction between school staffs, that are involved in the process of carrying out career education (pedagogues, psychologists, nurses, librarians and others); integration of career education in the process of education; provide efficient solutions of problems and appropriate choices of the solutions; quality of decision making (as well as the economy of time); diversification of methods and actions of career education, that would provide choice to for the learners to acquire not only knowledge, but also skills; involving the experts in the assessment of career education, thus making the process of assessment more objective and efficient; more efficient application of resources.
Atslēgas vārdi: *sistēmpieeja, sistēmiska domāšana, karjeras izglītības vadība.*

Ievads

Šodien sabiedrība jaunajos ekonomikas apstākļos no izglītības iestādes vēlas saņemt ne tikai zinošu, bet arī radošu, sevi attīstīt un pilnveidot gribošu, elastīgu, ar paaugstinātu atbildības sajūtu, ar pašvadības, pašorganizācijas spējām apveltītu indivīdu, personību, kas spēj un prot pilnveidot pats savu dzīves kvalitāti, savu karjeru, līdz ar to aizvien aktuālāka skolās kļūst karjeras izglītība.

Pasaules attīstītākās valstis jau ilgāku laiku, bet jo īpaši pārmaiņu laikā, nodrošina saviem iedzīvotājiem karjeras attīstības atbalsta pakalpojumus (informāciju, padomus, konsultācijas), lai sniegtu atbalstu indivīdam viņa personisko spēju, interešu apzināšanā, mērķu noteikšanā un to īstenošanā, lai iesaistītu viņus mūžizglītības procesā un sekmētu nodarbinātības līmeņa pieaugumu un līdz ar to nacionālās konkurētspējas izaugsmi (Karjeras izglītība skolā 2010: 5).

Kopš 2005.gada arī Latvijā tiek veikti pasākumi karjeras atbalsta pakalpojumu nodrošināšanā, pakalpojumu pieejamībā un paplašināšanā mūžizglītības kontekstā (Koncepcija „Karjeras attīstības atbalsta sistēmas pilnveidošanai", projekts „Karjeras izglītības programmu nodrošinājums izglītības sistēmā" (KIPNIS) u.c.), īpašu uzmanību veltot karjeras atbalsta pasākumiem, tai skaitā arī karjeras izglītībai, tomēr, neskatoties uz veiktajām aktivitātēm, Latvijas skolās netiek pilnvērtīgi īstenota karjeras izglītība, veiktās aktivitātes nav devušas cerēto rezultātu karjeras izglītības pilnvērtīgai īstenošanai, tā joprojām ir fragmentāra, un lielākoties izglītības iestādēs karjeras izglītības pasākumiem joprojām ir

tikai konsultatīvs raksturs, tā netiek mērķtiecīgi vadīta (plānota, organizēta, koordinēta, kontrolēta). Iemesli nesekmīgai karjeras izglītības īstenošanai ir vairāki:

- atšķirīga izpratne par karjeras izglītību, tās būtību (kāds to izprot kā profesionālo orientāciju, kāds kā izglītības atzaru, kas palīdz meklēt un plānot turpmāko dzīves ceļu), bet daļa informācijas pārpilnības dēļ, kas ir skolās, neiedziļinās karjeras izglītības būtībā;
- karjeras izglītības nozīmības neizpratne (ko dod indivīdam, ko izglītības iestādei, ko tautsaimniecībai, ko sabiedrībai);
- sistēmiskuma trūkums karjeras izglītības vadībā.

Darba mērķis

Teorētiski analizēt sistēmpieejas izmantošanas iespējas karjeras izglītības vadībā vispārizglītojošās skolās.

Materiāli un metodes: Pētījumā izmantota zinātniskās literatūras teorētiskā analīze.

Karjeras jēdziens karjeras atbalsta sistēmas teorētiskais pamatojums

Līdz 20.gadsimta 90-tajiem gadiem jēdziens „karjera" zinātniskajā literatūrā tiek saistīts ar profesionālo jomu, ar nodarbinātību, kur iespējams izvirzīties un sasniegt ievērojamus rezultātus. Jauna jēdziena „karjera" izpratne veidojās 1990.gadā .

Mūsdienās karjeras jēdziena saturs ir kļuvis daudz plašāks. Tas ietver ne vien profesionālo izaugsmi, bet arī personības izaugsmi, mainot nodarbošanās veidus un dažādas indivīda dzīves lomas (skolēns, students, darba ņēmējs, darba devējs u.tml.) un jomas (ģimeni, garīgumu, pilsoniskumu, brīvo laiku). Karjera ir personības mērķtiecīgs un jēgpilns sevis realizēšanas process.

Karjera ir process, kurā indivīds efektīvi (mērķtiecīgi, sistēmiski, plānveidīgi) izmanto un vada visus viņam pieejamos resursus savu mērķu sasniegšanai kādā no dzīves jomām visa mūža garumā, tādā veidā indivīdam pašrealizējoties (Pudule 2010: 262).

Indivīdam piemītošās rakstura īpašības, vērtību sistēma, intereses, zināšanas, spējas, prasmes ir daži no pieejamajiem resursiem, kas ļauj sasniegt iecerēto, sasniegt mērķi, gūt panākumus, nodrošinot indivīda jēgpilnu eksistenci, realizējot sevi kādā no dzīves jomām, respektīvi, pašrealizēties; ir tikai jāprot šos resursus efektīvi izmantot, vadīt, tādēļ skolēnos ir jāattīsta karjeras kompetence, kas ietver sevī vienu no svarīgākajām prasmēm – karjeras vadības prasmes.

Jēdziens „karjeras kompetence" ir iekļauts vairāku valstu karjeras attīstības atbalsta sistēmas dokumentos, un tie paredz šīs kompetences apguvi izglītības iestādēs, integrējot izglītības procesā.

Karjeras kompetence ir zināšanas, iemaņas un prasmes, kas nodrošina indivīda dzīves un darba procesu prasmīgu izmantošanu un vadību dzīves mērķu sasniegšanai mūža garumā (Landzmane, Landzmanis 2009: 3).

Karjeras kompetences apguvi skolā paredz karjeras izglītība, kas ir informatīvu, izglītojošu un konsultējošu pasākumu kopums, kurš sevī ietver mācību priekšmetu stundas, klases audzināšanas stundas, ārpusstundu pasākumus, individuālās nodarbības, konsultācijas, respektīvi, kas tiek integrēta izglītības procesā.

Analizējot teorētisko literatūru, skolu pieredzi un novēroto, jāsecina, ka sekmīgai karjeras izglītības īstenošanai ir jāievēro karjeras izglītības specifika - indivīda mijiedarbība ar ārējo vidi, kā arī skolas mijiedarbība ar ārējo vidi, kas izriet no indivīda un sabiedrības vajadzībām; mācīšanas un mācīšanās procesa organizācija (karjeras izglītība ir izglītības procesa sastāvdaļa), kas veido kompleksu pasākumu kopumu; īstenošanas procesā iesaistītais plašais dalībnieku kontingents – un karjeras izglītības vadības principi: sistēmiskums, pēctecība, integrācija izglītības procesā, mijiedarbība starp dažādām sistēmām, elastība un dinamiskums, regularitāte, kopveselums, pieejamība. Līdz ar to ir svarīgi sekmīgai karjeras izglītības organizēšanai skolās veidot tādu teorētisko ietvaru, kurš sevī iekļauj karjeras izglītības specifiku un visus iepriekš minētos karjeras izglītības vadības principus.

20.gadsimta 50., 60.gados vadīšanas teorijās parādās centieni skatīt vadību no sistēmpieejas pozīcijām. Pirms tam sistēmpieeja tika izmantota tehniskajās zinātnēs.

Sistēmpieeja ir viena no specifiskajām (sistēmanalīze, kibernētika, bionika u.c.) sistēmu zinātnes metodēm, kurām ir konkrēti priekšraksti, metodes, kas tiek izmantotas raksturojot sistēmu un tās elementus. Pirms analizēt karjeras izglītību un tās vadību no sistēmpieejas teorētiskā ietvara, ir nepieciešams apskatīt jēdzienus „sistēma", „sistēmiskums", „sistēmpieeja" un sistēmpieejas izmantojumu organizācijas darbībā. Lai sasniegtu sabiedrībai nepieciešamus mērķus un izpildītu atsevišķus uzdevumus, cilvēki veido dažādas sistēmas (Līdumnieks 1996: 12).

Apkopojot zinātniskajā literatūrā dažādu autoru (A.Broks, A.Līdumnieks, J.Kuzmins, J.Grunspeņķis, A.V.Kudrjavcevs) viedokļus par jēdzienu „sistēma", jāsecina, ka sistēma ir savstarpēji saistītu un atkarīgu, noteiktā izkārtojumā (secībā, sakarībās) esošu elementu/objektu/komponenšu (priekšmetu, lietu, parādību, darbību, procesu, attiecību, jēdzienu, atziņu, principu, daļu u.tml.) kopums, kas veido veselumu (vienību, vienotu organismu) ar noteiktām funkcijām kāda mērķa sasniegšanai, izmantojot noteiktus resursus.

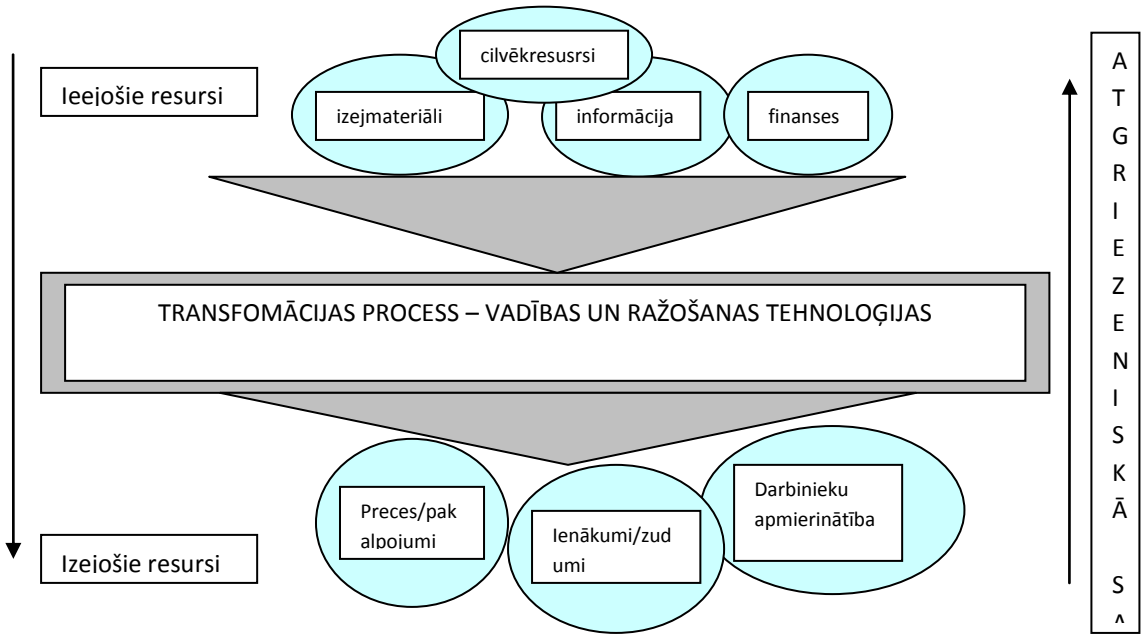
Ikvienai sistēmai ir raksturīgi mērķi, struktūra (elementu izkārtojums, to savstarpējā saistība, mijiedarbība, atkarība), funkcijas, komponentes/elementi/objekti, sakari/saites, resursi, mijiedarbība ar ārējo vidi.

Par svarīgāko elementu, raksturojot sistēmu, zinātniskajā literatūrā tiek uzskatīts mērķis. Mērķis vieno sistēmas elementus, nosaka sistēmas īpašības, dabu, struktūru un funkcionēšanu. Sistēma tiek veidota, lai sasniegtu mērķi (Развитие системного мышления 2010: 13). Autore piekrīt J.Kuzminam, kurš vispārīgā gadījumā mērķi uzskata par stāvokli, ko sistēma vēlas sasniegt funkcionēšanas procesā. Mērķis nosaka sistēmas funkcionēšanas virzienu (Kuzmins 1993:12).

R.L.Dafts, pamatojoties uz sistēmpieeju, raksturo organizācijas darbību, izmantojot jēdzienus: ieejošie resursi (ievade), transformācijas process, izejošie resursi (darbības iznākums, rezultāts), atgriezeniskā saite, iekšējā vide (Дафт 2002: 66).

Izmantojot minētos jēdzienus, var atspoguļot sistēmas funkcionēšanu – procesu, kurā sistēma maina savu stāvokli (skat.1.attēlu).

1.attēls. Sistēmpieeja organizācijas darbībā (pēc R.L.Dafta 2002: 67).

Iemesli sistēmas stāvokļa maiņai var būt kā iekšēji, tā arī ārēji – ārējās vides iedarbībā.

Ikviena sistēma darbojas kādā vidē, kurā atrodas daudz citu sistēmu. Zinātniskajā literatūrā attiecīgajā sistēmā neietilpstošo elementu kopumu dēvē par ārējo vidi. Gan ārējā vide caur ieejošiem resursiem iedarbojas uz attiecīgo sistēmu, gan arī attiecīgā sistēma ar izejošo resursu palīdzību iedarbojas uz ārējo vidi – notiek savstarpēja mijiedarbība starp dažādām sistēmām.

Sistēma pati savā iekšienē arī veido vidi, kurā ietilpst attiecīgu elementu sastāvdaļas noteiktā izvietojumā, to dēvē par sistēmas iekšējo vidi.

Lai sistēma izdzīvotu, pastāvētu, darbotos un attīstītos ir nepieciešami resursi, kurus var atrast kā sistēmas iekšienē, tā arī ārpus tās – ārējā vidē.

J. Grundspeņķis, raksturojot sistēmas, par resursiem sauc visus tos līdzekļus, kas ir nepieciešami sistēmai, lai izpildītu darbības, kuras ir nepieciešamas mērķa sasniegšanai. Primārie resursi sistēmai ir elementi (komponenti, objekti) un saites, tad seko visi pārējie.

Saites, caur kurām ārējās vides sistēmas iedarbojas uz attiecīgo sistēmu, sauc par sistēmas ieejām, bet saites, caur kurām sistēma iedarbojas uz ārējo vidi, sauc par sistēmas izejām. Sistēmas ieejas un izejas sauc par ārējām saitēm, starp sistēmas elementiem darbojošās saites sauc par iekšējām saitēm (Kuzmins 1993: 11).

Atspoguļotajā 1.attēlā nav parādītas sistēmas iekšējās saites starp elementiem. Piemēram, organizācijā, lai tā darbotos, nepieciešami elementi ir cilvēkresursi, izejmateriāli, informācija, finanses, kas transformācijas procesā, pielietojot konkrētas vadības metodes, ražošanas tehnoloģijas, tiek pārvērsti jaunos elementos – precēs/pakalpojumos, ienākumos/izdevumos, darbinieku/klientu apmierinātībā. Savukārt, veicot darbības analīzi, kontroli par sistēmas darbību, tiek nodrošināta atgriezeniskā saite, kas ļauj plānot turpmāko darbību, un tādā veidā ir iespēja sistēmu uzlabot.

Sistēmpieejai vadīšanā nav konkrētu priekšrakstu kopums vadītājiem, tas ir vairāk domāšanas veids attiecībā pret vadīšanu. Tā ir izpratne, ka organizācija ir sarežģīta sistēma, kura sastāv no savstarpēji saistītām apakšsistēmām (Ruperte 2010: 37). Sistēmpieeja ir arī viena no metodēm, kas sniedz iespēju analizēt ārējās vides ietekmi uz organizācijas darbību, kas ir viens no karjeras izglītības specifiku raksturojošiem elementiem.

Vadīšanas pamatā ir sistēmiska domāšana, izpratne par sistēmiskumu. Sistēmiskums atspoguļo veselumu, struktūru, hierarhiju, mijiedarbību ar apkārtējo vidi. Sistēmiskums sniedz priekšstatu par objektu veselumu un veselā un daļu attiecību, par veselā un ārējās vides mijiedarbību, par veselā funkcionēšanas un attīstības likumsakarībām, par veselā strukturēšanu (Stašāne 2007: 62).

J.Grundspeņķis ir izvirzījis šādus sistēmiskas domāšanas raksturlielumus:

- sistēmas mērķi (rezultāti, uz kuriem tiecas sistēma; mērķi vieno sistēmas elementus, nosaka sistēmas īpašības, dabu, struktūru un funkcionēšanu),
- sistēmas ārējā vide (visas sistēmas, ar kurām mijiedarbojas apskatāmā sistēma),
- sistēmas resursi (līdzekļi, kuri ir nepieciešami, lai sistēma sasniegtu mērķi),
- sistēmas komponentes (elementi, no kuriem sistēma ir būvēta, tos iegūst dekompozīcijas rezultātā),

- sistēmas vadība (nodrošina sistēmas mērķu sasniegšanu; tā ietver plānošanu, kontroli) (Grundspeņķis 2010: 2).

No sistēmpieejas viedokļa ir svarīgi apzināties, ka ikviena sistēma mijiedarbojas ar apkārtējām sistēmām un ka ikviena sistēma sastāv no vairākām apakšsistēmām, kas arī savstarpēji mijiedarbojas. Līdz ar to ir jāapzinās, ka mainoties kādai no ārējām sistēmām vai apakšsistēmām, neizbēgama ir ietekme uz citām apakšsistēmām un visu sistēmu kopumā.

Sistēmas vadība ir darbību kopums, kas, izmantojot vadības sistēmas pamatīpašības, ļauj kompleksi iedarboties uz sistēmas objektu jeb elementu (Stašāne 2007: 67). Vadības uzdevums, izmantojot dažādas metodes, tehnoloģijas, ir ne tikai nodrošināt sistēmas darbību, pastāvēšanu, bet arī to pilnveidot, attīstīt, lai izvirzītais mērķis tiktu pēc iespējas efektīvāk sasniegts. A.Klauss uzskata, ka vadība ir mērķtiecīga sistēmas sakārtošana, pastāvēšanas un attīstības nodrošināšana, kurā ietilpst:

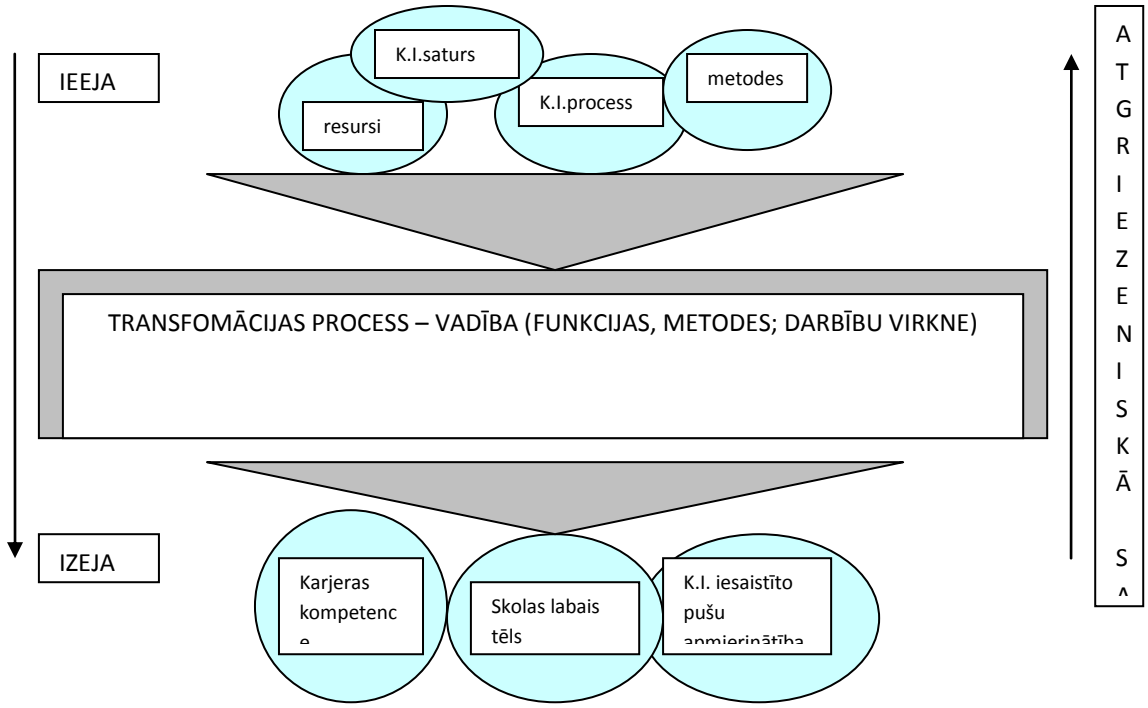
- mērķu izvirzīšana,
- pamatnostādņu formulēšana,
- informācijas aprites nodrošināšana,
- plānošana,
- izlemšana,
- struktūrvienību organizēšana un darbinieku koordinēšana,
- darbinieku motivēšana,
- kontrolēšana un atgriezeniskās saites nodrošināšana (Klauss 2002: 36).

Bet J.Grundspeņķis nosauc divas sistēmas vadības pamatfunkcijas – plānošana (plānot, kādā veidā sistēma var sasniegt savu mērķi) un kontrole (ietver gan plānu izpildes pētījumus, gan arī izmaiņu plānošanu) (Grundspeņķis 2010: 3).

Karjeras izglītības, kā sistēmas, funkcionēšanas modelis

Pamatojoties uz zinātniskajā literatūrā analizēto par sistēmpieeju un izmantojot R. L. Dafta modeli organizācijas darbībai, tika veidots karjeras izglītības, kā sistēmas, funkcionēšanas modelis (skat.2.attēlu).

2.attēls. Karjeras izglītības kā sistēmas funkcionēšana (adaptē. R.L.Dafts 2002: 67).

Pirmais solis katras sistēmas attēlošanā ir elementu izdalīšana un saišu noteikšana. Sistēmas elementi – resursi, karjeras izglītības saturs, karjeras izglītības process, mācību metodes - tika noteikti dekompozīcijas rezultātā (sistēmas sadalīšana apakšsistēmās). Modelī ir attēlotas svarīgākās karjeras izglītības apakšsistēmas jeb elementi (katru no šiem elementiem ir iespējams sadalīt vēl sīkākās apakšsistēmās), kas šajā gadījumā ir sistēmas ieejas resursi, kuri transformācijas procesā, pielietojot atbilstošas vadības metodes, tehnoloģijas, funkcijas (plānošana, kontrole, organizēšana, koordinēšana), pārvēršas rezultātā, kas šajā gadījumā ir skolēnu karjeras kompetence, karjeras izglītībā iesaistīto pušu apmierinātība, skolas pozitīvais tēls. Minētos resursus sistēma iegūst kā no ārējās vides, tā arī sistēmas iekšienē. Piemēram, izglītības saturu nosaka Izglītības ministrija, tās veidotā satura politika, finansiālos resursus piešķir valsts un pašvaldība, bet darba metodes skola, pedagogi izvēlas paši.

Savukārt atgriezeniskā saite ir informācija par iegūto rezultātu (karjeras kompetences izvērtējums, karjeras izglītībā iesaistīto pušu apmierinātības izvērtējums, kas ir kontroles funkcijas uzdevums), kas nosaka nākamo ieejas resursu izvēli (plānošana, nodrošinot sistēmas saglabāšanu un attīstību). Starp apakšsistēmām, lai modelis būtu labāk uztverams, šoreiz saites netika atspoguļotas.

J. Kuzmins uzskata, ka efektivitāte, ar kuru sistēma sasniedz mērķus, ir atkarīga no :

- sistēmā esošās informācijas par sistēmas un vides savstarpējiem stāvokļiem;
- sistēmas spējām izstrādāt algoritmu izvēlētā stāvokļa sasniegšanai;
- vai sistēmā ir atgriezeniskā saite un adaptācijas mehānisms;
- vai sistēma ir spējīga iedarboties uz vidi (Kuzmins 1993: 13).

Nozīmīgs efektīva rezultāta sasniegšanā ir tieši sistēmas vadības process, kam ar atbilstošām metodēm, pieejām, funkcijām, jānodrošina efektīvs sistēmas transformācijas process. Vadība sistēmpieejā tiek realizēta kā ietekme uz visu sistēmu kopumā, nevis atsevišķiem tās elementiem. Vadītājiem ir stingri jāapzinās sistēmas un vides mijiedarbība, visu sistēmas elementu/apakšsistēmu mijiedarbība, jo veicot izmaiņas kādā no apakšsistēmām, notiek izmaiņas arī pārējos sistēmas elementos. Vadības mērķim ir jābūt - izveidot tādu sistēmu, kura ārējās vides ietekmē spēj elastīgi, dinamiski mainīties un turpināt eksistēt un attīstīties.

Sistēmpieejas izmantojums vadībā nodrošina arī mērķu sistēmu rezultāta sasniegšanai, un tas ļauj objektīvi sadalīt sistēmas, šajā gadījumā karjeras izglītības, resursus (Kuzmins 1993: 4). Sistēmpieeja ir zinātniski pamatots uzskats par vadīšanu, kuras pamatā ir sistēmiskā domāšana. Tai ir raksturīga humāna vadīšanas koncepcija, kurā organizācija tiek skatīta kā atvērta sistēma, kas mijiedarbojas ar vidi, un kurai ir raksturīga sinerģija un apakšsistēmu mijiedarbe.

Rezultāti un secinājumi

Analizētais zinātniskajā literatūrā par sistēmiskumu, sistēmpieeju un tās pielietojumu organizācijas darbībā ļauj secina, ka:

1) skola kā jebkura pasaules parādība ir aplūkojama kā sistēma, kas atrodas mijiedarbībā ar citām sistēmām (valsts izglītības politiku, ekonomiku u.c.) un kuru ietekmē apkārtējās sistēmas, un kas sevī ietver vairākas apakšsistēmas, tostarp arī karjeras izglītību;
2) karjeras izglītība ir sistēma, ar sistēmai piemītošajām īpašībām un raksturlielumiem;
3) no sistēmpieejas viedokļa vadības funkcijas ir sistēmas plānošana, sistēmas funkcionēšanas nodrošināšana un saglabāšana, sistēmas attīstības nodrošināšana, kas patiesībā atbilst klasiskajām vadības funkcijām (plānošana, organizēšana, koordinēšana, kontrole) un ar kuru palīdzību jānodrošina pēc iespējas efektīvāka mērķa sasniegšana.

Analizētais ļauj secināt, ka karjeras izglītība ir sistēma, ar sistēmai piemītošajām īpašībām un raksturlielumiem, kuras vadībā ir iespējams izmantot sistēmpieeju kā domāšanas veidu.

1) Sistēmpieejas izmantojums vadībā sniedz iespēju nodrošināt dažādu alternatīvu izstrādi un labākās alternatīvas izvēli problēmu risināšanā, turklāt nodrošina iespēju problēmas risināt

nevis izolēti, bet kā citu saistītu problēmu elementu, līdz ar to tas veicina arī citu problēmu risināšanu, kā arī problēmu risināšanā netiek ignorēti kā iekšējās, tā ārējās vides faktori.

2) Viens no būtiskākajiem argumentiem par labu sistēmpieejas izmantojumam karjeras izglītības vadībā ir sinerģijas efekts, kas veidojas vairākiem elementiem darbojoties sistēmā, tādā veidā nodrošinot efektīvāku rezultātu.
3) Sistēmpieejas izmantojums karjeras izglītības vadībā varētu arī novērst šobrīd esošās problēmas karjeras izglītības īstenošanā vispārizglītojošās skolās, kā arī nodrošināt mijiedarbību ar ārējo vidi, mijiedarbību starp karjeras izglītības īstenošanā iesaistīto skolas personālu, kas pārstāv dažādas specialitātes (pedagogi, psihologs, medmāsa, bibliotekārs u.c.), karjeras izglītības integrēšanu izglītības procesā, nodrošināt efektīvāku problēmu risināšanu un atbilstošākā risinājuma izvēli, lēmumu pieņemšanas kvalitāti (arī laika ekonomiju), karjeras izglītības pasākumu un metožu dažādošanu, kas nodrošinātu iespēju skolēniem apgūt ne tikai zināšanas, bet arī prasmes, ekspertu iesaistīšanu karjeras izglītības izvērtēšanā, padarot izvērtēšanas procesu objektīvāku un efektīvāku, efektīvāku resursu izmantošanu.

Bibliogrāfija

1. Broks A. (2000) Izglītības sistemoloģija. IU: RaKa.
2. Grundspeņķis J. Sistēmiskas domāšanas raksturojumi. http://stpk.cs.rtu.lv/read_write/file/materiali/stm/STM.ppt [2010.05.03.]
3. Karjeras izglītība skolā. (2010) Rīga: VIAA http://www.viaa.gov.lv/files/news/727/karjeras_izgliitiiba_skolaa_2010.pdf [2010.11.03.]
4. Klauss A. (2002) Zinības vadītājiem. Rīga: Preses nams.
5. Koncepcija „Karjeras attīstības atbalsta sistēmas pilnveidošana" http://www.lm.gov.lv/upload/darba_tirgus/darba_tirgus/kaas_koncepcija.doc [2009.20.12.]
6. Kuzmins J. (1993) Sistēmu pieeja. Rīga: Izglītības attīstības institūts.
7. Landzmane L. ,Landzmanis E. Latvijas karjeras attīstības sistēmas vadības uzlabošanas iespējas. http://www.karjerasmenedzments.lv/Pielikumi/LIGITA%20LANDZMANE%20un%20EDIJS%20LANDZMANIS=raksts=LKAAS%20vadibas%20uzlabosanas%20iespejas.pdf [2010.06.02.]
8. Līdumnieks A. (1996) Vadīšana. Rīga: Andrejs Līdumnieks
9. Pudule G. (2010) Karjeras izglītība vispārizglītojošās skolās. Teorija praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā. Rīga: RPIVA, 259.-265.lpp.
10. Ruperte I.(2010) Uzņēmuma vadīšana: īsi par galveno teorijā un praksē. Rīga: Jumava
11. Stašāne J. (2007) Pieaugušo izglītības pārvaldība kā mūžizglītības veicināšanas nosacījums. Promocijas darbs. Rīga.
12. Ukolovs V.,Mass A, Bistrjakovs I. (2006) Vadības teorija. Rīga:Jumava.
13. Дафт Р.Л. (2002) Менеджментю. Москва: Питер.
14. Развитие системного мышления. Школа триз. http://blogi.lu.lv/broks/files/2010/01/Shkola_razvitija_sistemnovo-mishljenija-TRIZ.pdf [2010.04.03.]

Antra Roskoša

STUDENTU SADARBĪBU VEICINOŠU MĀCĪBU METOŽU IZMANTOŠANAS IESPĒJAS ANGĻU VALODAS NODARBĪBĀS DAŽĀDAS KULTŪRAS PIEDERĪBAS STUDENTU INTEGRĀCIJAS SEKMĒŠANAI AUGSTSKOLAS MĀCĪBU UN SOCIĀLAJĀ VIDĒ

Abstract
Multicultural groups of students is a reality in educational establishments of Latvia nowadays. Teachers have to help their students to learn and live with others choosing the teaching/learning methods favouring students cooperation and communication.
The aim of the research is to analyse the use of teaching/learning methods, forms, means used in English classes promoting students cooperation and communication to help students of different cultural background integrate in the social and learning environment of the university.
The main conclusion of the research: the use of teaching/learning methods promoting students' interaction and active involvement is more effective means than a traditional teaching/learning to favour the integration of students of different cultural background in the learning and social environment of the university
Atslēgas vārdi: *kultūra, starpkultūru izglītība, tradicionālā mācīšanās, kooperatīvā mācīšanās.*

Ievads

Starptautiskā komisija par izglītību 21.gadsimtam kā vienu no nozīmīgākajiem mērķiem ir izvirzījusi nepieciešamību studentiem apgūt prasmi mācīties sadarboties un sazināties ar citiem – gan ar pedagogiem, gan ar saviem vienaudžiem, kas var būt arī atšķirīgas kultūras pārstāvji. Pedagogu uzdevums ir palīdzēt studentiem mācīties un dzīvot daudzkultūru vidē, attīstot viņu 1) prasmi strādāt komandā, 2) prasmi pielāgoties, 3) prasmi risināt konfliktus, 4) prasmi būt iecietīgiem, ētiskiem.

Kā viens no līdzekļiem prasmes komunicēties attīstīšanai starp dažādas kultūras piederības studentiem ir sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošana studiju procesā. Raksta mērķis ir analizēt studentu sadarbību un savstarpējo komunikāciju veicinošu mācību metožu izmantošanas iespējas un efektivitāti dažādas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē.

Lai pierādītu, ka, izmantojot studentu sadarbību veicinošas mācību metodes studiju procesā ir iespējams sekmēt atšķirīgas kultūras piederības studentu integrāciju augstskolas mācību un sociālajā vidē, darba autore veica eksperimentu, īstenojot sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošanu angļu valodas nodarbībās. Eksperimentā piedalījās Rīgas Tehniskās universitātes (RTU) Arhitektūras un pilsētplānošanas un Būvniecības fakultātes 1.kursa studenti. Eksperiments tika veikts 2008./2009. mācību gada pavasara semestra laikā. Rakstā tiks analizēti pētījuma gaitā eksperimentālajā grupā organizētās diskusijas par studentu sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošanas iespējām un efektivitāti dažādas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē rezultāti.

1.Studentu sadarbību veicinošo mācību metožu izmantošanas studiju procesā nozīme daudzkultūru auditorijā

Daudzi izglītības pētnieki un pedagogi joprojām meklē visefektīvākās mācību metodes, formas, līdzekļus, kas būtu piemērotas darbam ar studentiem, kuriem ir atšķirīga kultūras piederība. Pedagogiem ir nepieciešams attīstīt studentu starpkultūru kompetenci, palīdzot mazināt aizspriedumus un stereotipus par atšķirīgas kultūras piederības pārstāvjiem un izprast kultūru tās plašākajā nozīmē, ņemot vērā, ka:

1) kultūra ir dinamiska un nevis statiska,
2) kultūra neaprobežojas tikai ar indivīda nacionalitāti vai etnisko izcelsmi,
3) kultūra nenozīmē tikai tautām raksturīgās tradīcijas un parašas,
4) kultūra ir saistīta ar indivīdu – individuālā kultūra, grupu – grupas kultūra un sabiedrību – sabiedrības kultūra,
5) kultūra var būt redzama un neredzama,
6) indivīds var iepazīties ar daudziem galvenajiem kultūras komponentiem tikai mijiedarbojoties un komunicējot ar citas kultūras pārstāvjiem (Sierens 2000: 52).

Tomēr, lai arī sabiedrība pēdējo 100 gadu laikā ir ārkārtīgi manījusies un studenti ar atšķirīgu kultūras piederību ir realitāte mūsdienu izglītības iestādēs, vēl joprojām populāras ir tradicionālās mācību metodes, kad pedagogs dažkārt ir vienīgā aktīvā persona auditorijā, bet studenti ir pasīvi vērotāji un klausītāji. Tradicionāla mācīšanās procesa galvenās iezīmes ir:

1) studenti veic individuālus uzdevumus:

a) nepievēršot uzmanību savu grupas biedru padarītajam darbam, idejām, secinājumiem,

b) uzdevumu izpildes procesā nedrīkstot lūgt un arī sniegt palīdzību saviem grupas biedriem,

2) studentiem ir jāņem vērā tikai un vienīgi pedagoga norādījumi un ieteikumi,
3) mācību procesa laikā studentiem jābūt disciplinētiem un tie nedrīkst sarunāties vai sazināties (Kagan 1994: 72).

Islandiešu socioloģe G.Petursdottir, analizējot tradicionālās mācību metodes, uzdod vairākus jautājumus:

1) cik aktīva ir studentu savstarpējā komunikācija tradicionālā mācību nodarbībā?
2) vai tradicionālā nodarbībā tiek attīstīta studentu radošā domāšana?
3) vai studenti mācās sadarboties ar citiem grupasbiedriem, arī ar tiem, kuri viņiem nepatīk un kurus viņi nepazīst?
4) vai studenti var pārliecināties, ka kopā ar saviem grupas biedriem viņi var iemācīties vairāk nekā individuāli?

5) kāpēc studentiem vajadzētu ticēt, ka, lai dzīvotu sabiedrībā ir nepieciešams apgūt dažādas kompetences, ja mācību procesā tiek novērtēta tikai viņu lasīšanas, rakstīšanas, klausīšanās, skaitļošanas un atcerēšanās prasmes?
6) kā studenti var pārliecināties par dažādas kultūras piederības studentu komunikācijas un sadarbības priekšrocībām? (Petursdottir 2009: 109).

Raksta autore uzskata, ka mūsdienu daudzkultūru sabiedrībā ir jāizvēlas tādas mācību metodes, kur studenti var būt aktīvi, var sadarboties viens ar otru un var pārliecināties, ka kultūru daudzveidība ir priekšrocība. Kā viena no populārākajām studentu sadarbību veicinošajām mācību metodēm tiek minēts grupu darbs, kad tiek organizētas aktivitātes un uzdevumi nelielām studentu grupām, kuri strādā nejauši izvēlētās komandās ar mērķi veikt kopīgu uzdevumu.

Raksta autore uzskata, ka bieži grupu darbs tiek organizēts ļoti neformālā veidā un studenti to uztver kā izklaidi, nevis kā efektīvu mācību metodi. Parasti šāda tradicionāla grupu darba raksturīgākās iezīmes ir:

1) uzdevums, kuram nav struktūras,
2) ikviens grupas loceklis nav atbildīgs par paveikto,
3) studentu iesaistīšanās grupas darbā nav līdzvērtīga (to izraisa grupas locekļu statusa problēmas - augsta statusa grupas dalībnieku iniciatīva un dominance un zema statusa grupas locekļu izslēgšana no grupas darba),
4) šāda veida grupu darbs var atspoguļot grupas dalībnieku sociālo nevienlīdzību un var būt neefektīvāks kā individuālais darbs (Petursdottir 2009: 112).

Studenta statuss ir atkarīgs no viņa/viņas akadēmiskajiem sasniegumiem, vienaudžu vērtējuma un sociālā stāvokļa. Tā kā grupu darba procesā mācīšanās sasniegumi ir atkarīgi no grupas locekļu aktivitātes, iesaistīšanās diskusijās, komunikācijas ar citiem grupas locekļiem, tad to studentu, kuru statuss ir zems, ieguldījums grupas darbā būs nenozīmīgs, un arī viņi paši iemācīsies mazāk. Bez tam, lai arī zemāka statusa grupas loceklim būs interesantākas idejas un ierosinājumi, viņam kā zemāka statusa grupas loceklim tiks liegta iespēja izteikt savu viedokli, un līdz ar to kritīsies arī visas grupas intelektuālā kvalitāte (Cohen 1997: 94).

Pedagogam ir iespējams risināt studentu statusa problēmas, ja mācību procesā tiek izmantotas šādas stratēģijas:

1) daudzveidīgo spēju stratēģija: a) pārliecināt studentus, ka uzdevuma izpildei nepieciešamas dažādas spējas, b) pārliecināt studentus, ka ikvienam studentam piemīt kādas spējas un prasmes un, ka ir neiespējami, ka ir students, kurš ir kompetents visās jomās,
2) uzdevuma novērtēšanas stratēģija:

a) tā kā studenti augstu vērtē pedagoga novērtējumu, tad pedagogam ir svarīgi publiski atzinīgi novērtēt zema statusa studentu, kura spējas un kompetences bijušas noderīgas uzdevuma izpildē,
b) pedagoga pozitīvajam novērtējumam jābūt patiesam (Petursdottir 2009: 113, Kagan 1994: 78, Cohen 1997: 97, Batelaan 1998: 59).

Raksta autore pauž viedokli, ka studentu sadarbību veicinoša grupu darba pamatā ir studentu **kopīgs** darbs, mācoties pašiem un mācot vienam otru jeb citiem vārdiem - izmantojot vienam otru par resursu. Studenti paši nodrošina individuālu uzmanību viens otram - palīdz mācīties un uztvert informāciju.

Dažādas kultūras piederības studentu integrācijas procesa sekmēšanai RTU mācību un sociālajā vidē tika izmantotas studentu sadarbību veicinošas mācību metodes, kuru izmantošanas iespējas un efektivitāte tiks analizēta nākamajā nodaļā.

2.Studentu sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošanas iespējas angļu valodas nodarbībās RTU

Eksperimenta gaitā – 2008./2009. mācību gada 2. semestrī tika organizēta diskusija RTU Arhitektūras un pilsētplānošanas un Būvniecības fakultātes studentiem 1.kursa studentiem.

Diskusijas mērķis bija noskaidrot studentu viedokli par studentu sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošanas efektivitāti dažādas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē.

Studentu sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošanas angļu valodas nodarbībās efektivitātes novērtēšanai tika noteikti šādi kritēriji:

a) vai tiek uzlabota studentu prasme sadarboties ar grupas biedriem un strādāt komandā,
b) vai studentiem ir iespēja labāk iepazīt savus grupas biedrus,
c) vai studentiem ir iespēja uzlabot savas attiecības ar grupas biedriem,
d) vai visi studenti tiek iesaistīti mācību procesā,
e) vai ikviens students ir atbildīgs par grupas kopējā darba rezultāta sasniegšanu,
f) vai uzlabojas studentu sasniegumi, attīstība un progress mācību procesa laikā.

Diskusijas laikā studenti analizēja mācību procesa laikā – gan angļu valodas nodarbībās, gan arī citos mācību priekšmetos izmantotās mācību metodes un lielākā daļa studentu pauda viedokli, ka tieši pāru darbam salīdzinājumā ar tradicionālajām mācību metodēm, piemēram, lekciju, kā arī ar citu studentu sadarbību veicinošu mācību metodi – grupu darbu, ir vairākas priekšrocības, lai to izmantotu studentu komunikācijas un sadarbības uzlabošanai, un līdz ar

to atšķirīgas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē, jo :

1) tiek ņemts vērā abu partneru viedoklis, mācību procesā tiek iesaistīti arī tie studenti, kas grupu darbā izvairās no līdzdalības vai arī netiek uzklausīti, studentiem ir vieglāk pārvarēt savu nedrošību un kautrību un iesaistīties savstarpējā diskusijā,
2) studenti attīsta prasmi aktīvi klausīties un būt sarunas partnerim,
3) studentiem ir iespēja labāk iepazīt vienam otru, t.s. arī citas kultūras pārstāvjus, apspriest tēmas, kuras viņiem ir personīgi nozīmīgas (intereses, pieredze, sapņi par nākotni, hobiji), līdz ar to atmosfēra grupā ir draudzīgāka un saliedētāka,
4) studentiem ir iespējams labāk iepazīt un uzlabot savas attiecības arī ar tiem grupas biedriem, ar kuriem viņi iepriekš nav sadarbojušies (kaut gan – sadarbības procesā ir iespējama arī studentu savstarpējo attiecību pasliktināšanās),
5) studentiem ir lielāka atbildības sajūta par veicamo uzdevumu,
6) mācību process ir intensīvāks un aktīvāks, līdz ar to uzlabojas studentu sasniegumi un progress mācību procesa laikā.

Studenti arī sniedza ieteikumus efektīvai pāru darba izmantošanai, veicinot dažādas kultūras piederības studentu integrāciju augstskolas mācību un sociālajā vidē:

1) regulāri mainīt pāru dalībniekus, lai veicinātu studentu sadarbību un komunikāciju ar lielāku skaitu savas grupas biedru,
2) veidot pārus no dažādas kultūras piederības studentiem,
3) analizēt pāra dalībnieku sadarbības un komunikācijas procesu.

Kā otru nozīmīgāko mācību metodi, kura eksperimenta laikā tika izmantota dažādas kultūras piederības studentu integrācijas veicināšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē, studenti minēja spēļu izmantošanu, uzskatot to par īpaši efektīvu līdzekli sāpīgu un „jūtīgu" problēmu vai attiecību risināšanai studentu grupā.

Izvērtējot spēļu kā efektīvas mācību metodes izmantošanu studentu sadarbības veicināšanai, studenti secināja, ka :

1) spēles laikā emocijas un izjūtas bijušas patiesas, kaut arī pati situācija bijusi mākslīga,
2) spēles procesā gūto informāciju studenti saistījuši ar savu dzīves pieredzi, studentiem ir bijis iespējams labāk iepazīt vienam otru, uzzināt interesantu informāciju par saviem grupas biedriem,
3) spēles procesa svarīga sastāvdaļa bija spēles izvērtējums, pārdomas par spēles procesu, lai studenti apzinātos, ko viņi spēles laikā ir iemācījušies, kādu jaunu pieredzi apguvuši,

4) spēles laikā galvenā nozīme bijusi studentu mijiedarbībai un saskarsmei, palīdzot studentiem labāk iepazīt vienam otru, mazinot aizspriedumus un stereotipus un tādējādi uzlabojot studentu savstarpējās attiecības grupā.

Tomēr, rekomendējot spēļu izmantošanu mācību procesā, raksta autore atzīst, ka reizēm šīs mācību metodes izmantošana var būt arī problemātiska, jo:

1) dažiem studentiem ir raksturīga noraidoša attieksme pret spēļu izmantošanu mācību procesā, ne visi studenti iesaistās spēlē, jo jūtas nedroši un neērti tik neformālā gaisotnē,
2) daži studenti uzskata, ka spēļu izmantošana mācību procesā ir bērnišķīga un pat pazemojoša, jo spēles, viņuprāt, ir piemērotas tikai maziem bērniem,
3) daži spēles dalībnieki uztver spēli kā izklaidi un nevis mācību metodi.

Diskusijas laikā tika analizēts arī grupu darbs, kuru studenti atzina kā trešo populārāko mācību metodi dažādas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē, izsakot priekšlikumus grupu darba kvalitātes uzlabošanai:

1) visefektīvāk strādā nelielas studentu grupas, kurās dalībnieku skaits nepārsniedz 3 - 4 cilvēkus,
2) grupu sastāvā jābūt iekļautiem dažādas kultūras pārstāvjiem (uzsverot kultūras plašāko nozīmi) – ne tikai ar atšķirīgu etnisko izcelsmi, bet arī ar sociāli ekonomisko stāvokli, dažādām ģimenes tradīcijām un vērtībām, kā arī draugu loku.
3) lai uzlabotu grupu darba kvalitāti, sākotnēji mācību procesā vairāk izmantot pāru darbu, tādējādi, pakāpeniski attīstot studentu prasmi sadarboties, izteikt savu un uzklausīt citu studentu viedokli, diskutēt, mācīties pieļaut kompromisus un būt radošiem un elastīgiem lēmumu pieņēmējiem. Tādējādi, uzlabojot sadarbības prasmes pāru darba laikā, studenti būs vairāk sagatavoti arī darbam grupās, iemācīsies sekmīgāk organizēt savu darbu.
4) lai uzlabotu grupu darba kvalitāti, jāveicina studentu patstāvība, nebaidīšanās kļūdīties un mācīties no savām kļūdām. Studentu spējas uzņemties atbildību par savu darbu un rīcību veicināšana sekmē studentu pozitīva pašvērtējuma un pašapziņas attīstīšanu, kas ir ļoti nozīmīga kvalitāte dažādas kultūras piederības studentu integrācijai augstskolas mācību un sociālajā vidē, kā arī sabiedrībā.
5) grupu darba kvalitātes uzlabošanai, nepieciešams analizēt un izvērtēt studentu sadarbības procesu un viņu ieguldījumu grupas kopējā darba rezultāta sasniegšanā:
   a) studentiem veicot pašvērtējumu savai sadarbībai ar grupas biedriem,
   b) studentiem veicot pašvērtējumu savam ieguldījumam grupas kopējā darba rezultāta sasniegšanā,

c) studentiem veicot savu grupas biedru sadarbības kvalitātes ar citiem grupas biedriem novērtējumu,
d) studentiem veicot savu grupas biedru ieguldījuma grupas kopējā darba rezultāta sasniegšanā novērtējumu.

Secinājumi

Kā liecina teorētisko avotu analīze un pētījuma rezultāti, studentu sadarbību veicinošu mācību metožu izmantošana mācību procesā dažādas kultūras piederības studentu integrācijas sekmēšanai augstskolas mācību un sociālajā vidē būs efektīvāka kā tradicionālās mācību metodes, ja:

1) tiks nodrošināta dažādas kultūras piederības studentu sadarbība un pieredzes apmaiņa,
2) visi studenti tiks iesaistīti mācību procesā,
3) tiks analizēts un izvērtēts studentu sadarbības process un viņu ieguldījums grupas (pāra) kopējā darba rezultāta sasniegšanā,
4) mācību procesa dalībnieki būs atbildīgi par savas sadarbības procesa kvalitāti un ieguldījuma grupas (pāra) kopējā darba rezultāta sasniegšanā,
5) mācību process būs intensīvs un aktīvs, uzlabosies studentu sasniegumi, attīstība un progress mācību procesa laikā.

Bibliogrāfija

1. Batelaan, P. (1998) *Towards an EquitableCclassroom. Cooperative Learning in Intercultural Education in Europe.* Hilversum: International Association for Intercultural Education.
2. Cohen, E.G. (1994) *Designing Groupwork. Strategies for the Heterogeneous Classroom.* New York: Teachers College Press.
3. Cohen, E.G., Lotan, R. A. (1997) *Working for Equity in Heterogeneous Classrooms. Sociological Theory in Practice.* New York: Teachers College Press.
4. Kagan, S. (1994) *Cooperative Learning.* Kagan, USA: Resources for Teachers.
5. Petursdottir, G. (2009) Intercultural Education – Better Education For Everyone? InterCultural Iceland, Iceland.
6. Sierens, S. (2000) *Us, Them, Ours. Points for Attention in Designing Interculturally Sound Learning Materials.* Ghent, Belgium: Centre for Intercultural Education.

Alnis Stakle

TRANSFORMĒJOŠA MĀCĪŠANĀS KĀ PAMATS ILGTSPĒJĪGAI SKOLOTĀJU IZGLĪTĪBAI

Abstract
Sustainability in teacher education is related to a broad spectrum of actions and theories, and is equally present in the manifestations of practical pedagogy in environmental education and philosophical aspects of educational metacontent. Transformative learning, in its turn, is directly related to individual's skills to focus on their prior experience and senses, as well as their ability to critically evaluate the cognitive and emotional behavioural initiatives in the learning process. Sustainable teacher education is interactively related to transformative learning. The aim of the present research is to discover approaches in educational theory, which would characterise a sustainable contemporary teacher education, by analysing the manifestations of teacher education in the context of contemporary pedagogical and psychological theoretical conclusions. The study actualises significant philosophical interconnections between the postmodern approaches to educational philosophy, sustainable teacher education and transformative learning.
***Atslēgas vārdi**: ilgtspējīga izglītība, skolotāju izglītība, transformējoša mācīšanās.*

Skaidrojot ilgtspējīgu izglītību, dažādi pētnieki aptver plašu zinātnisko teoriju, tradīciju un pieeju spektru, ietverot ekofeminismā pamatotu skatījumu (Iliško & Kokina 2003), garīguma dimensijas iekļaušanu izglītībā (Belousa 2002), darbības pētījuma izmantošanu mācību procesā (Salīte 2009; Posch & Steiner 2006), vides izglītības metodiku izmantošanu (Buckingham & Theobald 2003; Becker 1964), lai veicinātu ekocentrisku attieksmi (Pepper 1993; Salīte 2002), kā arī skolotāja un studentu identitātes veidošanās jautājumus mācību procesā (Pipere 2004). Vienojošais šo pētnieku skatījumā ir vēlme mācību procesa kvalitāti saistīt ar holisku mācību procesu. Holisma filosofija, kas balstās skatījumā par universa vienotību Klarka skatījumā tiek pamatota ar relativitātes un haosa teorijām, atklājumiem kvantu fizikā un ekoloģijā (Clark 1997). Viena no pamatatziņām uz ko balstās holisma filosofija mācību procesa kontekstā ir, ka "*viss ir saistīts ar visu pārejo*" (Clark 1997). Kā tad izpaužas holisma teorija mācību procesā?

Izglītības vispārīgais mērķis holistiska skatījuma ietvaros tiek aplūkots ne tik daudz kā jaunās paaudzes nodrošināšana ar informāciju, lai radītu sabiedrības attīstībai noderīgus indivīdus, bet tiek uzsvērts, ka izglītība ir līdzeklis, lai izprastu lietu un procesu savstarpējo saikni, un savu vietu un lomu tajā. Lai veiksmīgi izprastu un realizētu šo mērķi, izglītībā ir nepieciešams radikāli mainīt izpratni ne tikai par cilvēka būtību, bet arī par zināšanu, intelekta, domāšanas un mācīšanās būtību. Vēlme realizēt sabiedrībā izpratni par visu lietu savstarpējo saikni un līdz ar to veikt kvalitatīvas pārmaiņas cilvēces evolūcijā būtu arī uzskatāma par pamatojumu holistiskas pieejas izglītībā pastāvēšanai.

Ilgtspējīga skolotāju izglītība balstās holiskā pieejā un, respektīvi, arī veicina ne tikai dziļāku studējošo iesaisti mācību problēmu pētīšanā, jēgpilnu saikņu radīšanā ar personīgo pieredzi un ikdienas realitāti, bet arī veicina personīgos jēgas veidošanās procesos iegūt

subjektīvi transformējošu pieredzi. Vairāki mūsdienu pētnieki holiskas pieejas izglītībā īstenošanu saista ar transformējošu mācīšanos (Cranton & Roy 2003; O'Hara 2006; Dirkx, Mezirow & Cranton 2006; Duerr, Zajonc & Dana 2003; Yorks & Kasl 2006; Hart 2004; Wright 2002; McWhinney and Markos 2003). Ohara (O'Hara 2006) norāda, ka mūsdienās ir nepieciešamas jaunas un iekļaujošākas apziņas kvalitātes attīstīšana cilvēkiem, jo globalizācijas rezultātā pasaules kultūra piedzīvo ne tikai jaunu iekšēju saikņu rašanos, bet arī dažādu sociālo grupu marginalizāciju un norobežošanos.

Mezirova transformējošas mācīšanās teorija pamatojas ar pieņēmumu, ka visiem cilvēkiem piemīt skatījumi, kas balstās uzskatos, pieredzēs, vērtībās un izpratnēs par ārpus ķermeņa esošajam vidēm un personīgo lomu tanīs (Mezirow 1991). Katrs indivīds rada nozīmes no pieredzes, ko viņš/a ir ieguvuši dzīves laikā un nav fundamentāli svarīgākas cilvēka vajadzības kā saprast savu pieredzi (Mezirow 1990). Indivīda radītās nozīmju struktūras ir visaptverošs pamats indivīda skatījumiem, darbībām un attieksmēm, kas ir radies, balstoties iepriekšminēto indivīda metakontekstu pieredzē. Nozīmes iespaido kā indivīds interpretē notikumus un uzvedās. Nozīmju izpratne pārsvarā tiek "*nekritiski apgūta bērnībā ar socializācijas palīdzību, bieži kontekstā ar emocionāli piesātinātām attiecībām ar vecākiem, skolotājiem, vai citiem pieskatītājiem*" (Mezirow 1990: 3-4). Emocionālie un iracionālie aspekti ieņem nozīmīgu lomu jebkura indivīda dzīvē, tāpēc mācīšanās procesam jābūt "*emocionālam, intuitīvam, simboliskam, tēlainam un/vai kontemplatīvam*" (Dirkx, Mezirow & Cranton 2006). Transformējoša mācīšanās ir veids kā nozīmju struktūras, ko indivīds ir ieguvis dzīves laikā tiek transformētas. Tādējādi indivīds kļūst kritiski zinošs par to, kāpēc viņa/as pieņēmumi nosaka veidus kā viņš/a uztver, saprot un jūtas kontekstā ar pasauli (Mezirow 1991; Dirkx, Mezirow & Cranton 2006), kā arī transformējoša mācīšanās ir par to, kā mainīt šos ierastos pieņēmumus, lai veiktu daudz iekļaujošākas, izsmacinātākas un integrējošākas izvēles savās darbībās un skatījumos.

Jo intensīvāks mācīšanās emocionālais konteksts, jo noturīgākas nozīmju izpratnes indivīds iegūst (Mezirow 1990) un tas liecina to, ka transformējoša mācīšanās ir nepastarpināti saistīta ar indivīda spējām fokusēties uz savu iekšējo pieredzi un sajūtām, kā arī kritiski izvērtēt savas uzvedības kognitīvos un emocionālos ierosinājumus. Indivīda nozīmju struktūru transformēšana mācību procesā bieži tiek raksturots kā "*lineārs, taču ne vienmēr secīgi realizējams process*" (Mrsnik 2003: 67), kas īstenojas sekojoši, sākoties ar "*(a) dezorientējošu dilemmu, kurai seko: (b) savu vainas vai nepatikas sajūtu izvērtēšana; (c) kritiska refleksija; (d) jaunu lomu izpēte un plānošana; (e) attiecību pārvērtēšana; (f) jaunu pārliecību radīšana; (g) un jauna, vairāk iekļaujoša un atšķirīga skatījuma izveide*" (Mrsnik 2003: 67). Nozīmju struktūru transformēšanas process ne vienmēr norisinās vienādi visos

gadījumos un bieži vien ir daudz izvērstāks un dažādus indivīda domāšanas un darbības aspektus caurvijošs ilgā laika posmā, ietverot arī iespēju atgriezties pie iepriekšējam pieredzēm no senas pagātnes. Tomēr "*dezorientējoša dilemma ir katalizators*" (Mrsnik 2003: 67) jebkuram nozīmju transformēšanas procesam, izpaužoties kā aktuālai iekšējai vai ārējai personas krīzei, kas neiekļaujas indivīda iepriekšējo pārliecību dimensijas nozīmju struktūrās.

Indivīda nozīmju struktūru transformēšana mācību procesā veicina indivīdam atklāt jaunas pieejas sociālajām lomām, attiecībām un darbībām. Transformējoša mācīšanās nebeidzas ar jaunu zināšanu un prasmju apgūšanu, bet ir sākums, lai indivīds sāktu veidot jaunas attiecības, kas balstās viņa transformētajās nozīmju struktūrās. Tādējādi indivīds tiek iesaistīts jaunos sociālos tīklojumos, kuru dalībnieki arī ir pieredzējuši līdzīgu transformējošu mācību procesu. Šādā veidā sociālie tīklojumi ir ne tikai ir rezultāts transformējošam mācību procesam, bet arī vieta, kas ar savu sociālo vidi potenciāli var veicināt citus indivīdu iesaistītšanos. Visnozīmīgākā mācīšanās procesa daļa norit komunikācijā, kas "*sevī ietver problēmu identificēšanu, vērtību, pieņēmumu un sajūtu kritisku izvērtēšanu, problēmu pamatojumu testēšanu ar racionālu diskursu, pieņemot konsensā balstītus lēmumus*" (Mezirow 1995: 58). Piemēram, Sīvedras (Saavedra 1996) pētījumā par skolotāju izglītību aktualizē transformējošas mācīšanās astoņus pamataspektus, norādot uz sociālo tīklojumu svarīgumu, lai radītu vidi dialogam, sadarbībai, pētniecībai un izvērtētu spēka attiecības sociālajā vidē:

1. **Dialoga konteksts, identitāte un viedoklis**. Indivīda viedokļa un identitātes konstruēšana ir nepastarpināti balstīta dialogā ar pārējiem indivīdiem un grupām. Indivīdi kļūst apzināti aktīvi atklājot un (re)konstruējot savējās identitātes un viedokļus, balstoties savās etniskajās, dzimuma un sociālās šķiras pieredzēs;
2. **Piederība**. Transformējošas mācīšanās grupās skolotājiem jābūt spējīgiem izvērtēt savus personīgos mērķus un jākontrolē savas prioritātes, izvēloties zināšanas no savas pieredzes;
3. **Nesaskaņa un konflikts**. Nesaskaņa un konflikts ir nenovēršams transformējošas mācīšanās stāvoklis. Kad skolotāji sāk kritizēt savus pieņēmumus un prakses, viņi/as neizbēgami nonāk nesaskaņās ar pretrunīgām uzskatu paradigmām, ideoloģiskām saistībām un personīgiem stāstiem. Iekļaut šīs nesaskaņas un konfliktus kā svarīgas iespējas mācīties ir būtiska transformējošās mācīšanās sastāvdaļa;
4. **Saistīti notikumi un dekonstrukcijas.** Saistīti notikumi transformējošas mācīšanās kontekstā notiek, kad indivīdi skaidro savas izpratnes, interpretācijas un prakses saviem audzēkņiem un kolēģiem, piedāvājot savādākas perspektīvas un stratēģijas citiem indivīdiem, kas piedalās kopēja transformēšanās procesā. Šajā aspektā ir ne tikai svarīgi atklāt zināšanu veidus, bet arī mācīšanās procesus;

5. **Refleksija, darbība un radīšana**. Skolotājiem ir svarīgi reflektēt par savām diskusijām, lasītajiem tekstiem, novērojumiem un mijiedarbībām ar audzēkņiem un kolēģiem. Radīšana ir rezultāts refleksijai, izpaužoties zināšanu, pieņēmumu un nākamo darbību izmaiņā;
6. **Pašizvērtējums**. Skolotājiem ir nepieciešams izvērtēt pieredzes attīstību un transformāciju, kā arī pieredzes radītos apstākļus, neveiksmes un veiksmes. Sadarbība skolotājiem palīdz izvērtēt mācību procesu kolektīvi un individuāli. Transformējošas pieredzes iegūšana notiek, kad viņi sāk konstruēt pārmaiņas savās ikdienas praksēs un pieņēmumus, ietekmējot sava darba efektivitāti;
7. **Refleksīva prakses un mācīšanas pārveide**. Skolotājiem jāpēta savas teorijas un darbības, iekļaujot tās savu ikdienas notikumu apritē. Transformējoša mācīšanās procesa laikā skolotāji, pielieto jaunas mācīšanas stratēģijas, pilnveido tās, rekonstruē savas darbības, stratēģijas un materiālus, attīstot to, kas ir vairāk efektīvs jaunradītajā transformējošajā mācību vidē.

Iepriekšminētie astoņi pamataspekti ir ne tikai pamats transformējošam mācīšanās procesam, bet ir arī nepastarpināti saistīti ar holisku pieeju un jēgpilnu mācību procesu. Skolotājiem, kas darbojas holistiski ir nepieciešams arī strādāt ar sevi, lai holistiski attīstītu sevi (Yorks & Kasl 2006), balstoties savās emocijās un pieredzēs. Izglītība bieži fokusējas uz to, ko mēs zinām, bet Herts (Hart 2004) uzskata, ka fundamentāli svarīgāk ir zināt to, kā mēs zinām, atrodot kontemplatīvās pieredzēs balansu tradicionālajām izglītības analītiskajām pieejām mācību procesā.

Apkopojoši analizējot visu iepriekš izpētīto un izdarot secinājumus, ir izstrādātas trīs ilgtspējīgas skolotāju izglītības pamapazīmes, kas filozofiski balstītas holisma paradigmā un mūsdienās aktuālajās mācību pieejās. Ilgtspējīgas skolotāju izglītības pamatpazīmes atklāj subjektīvi jēgpilna mācību procesa, augsta līmeņa empātijas un saskaņas nozīmīgo lomu, nodrošinot mācību procesā iesaistītajiem indivīdiem transformējošas mācīšanās iespējas.

Ilgtspējīgas skolotāju izglītības pamatpazīmes:

1. ilgtspējīga skolotāju izglītība filosofiski ir balstīta holisma filosofijas paradigmā, kuras kontekstā globāli un lokāli fenomeni, visas lietas, cilvēki un pasaulē notiekošie procesi tiek interpretēti kā mijiedarbīgi saistīti;
2. ilgtspējīga skolotāju izglītība tiek īstenota caur individuāliem un kolektīviem jēgas meklējumiem, balstoties augsta līmeņa empātijā un saskaņā;
3. ilgtspējīga skolotāju izglītība mudina mācīšanas un mācīšanās procesā iesaistītos indivīdus mainīt savas nozīmju struktūras un pieejas, kā arī, pārveidojoši mācoties, īstenot jēgpilnas un apzinātas izmaiņas sevī.

Bibliogrāfija

1. Becker, G. (1964) *Human Capital: a Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research and Columbia University
2. *Belousa, I. & Stakle, A. (2007)* Development and reorientation of education towards sustainability in Latvia after 1991, *in Pipere, A. (ed.) Education and Sustainable Development: First Steps toward Changes, 2: 99 – 113.*
3. Belousa, I. (2002) Sustainable Education and Spirituality in the University: Looking for a Way of Complementation. *Journal for Teacher Education and Training,* vol. 1, pp. 3-12.
4. Buckingham, D. & Scanlon, M. (2003) *Education, Entertainment, and Learning in the Home*. Philadelphia: Open University Press.
5. Clark, E. T. (1997) *Designing and Implementing an Integrated Curriculum. A Student Centered Approach*. Brandon, VT: Holistic Education Press
6. Cranton, P., & Roy, M. (2003) When the bottom falls out of the bucket: Toward a holistic perspective on transformative learning. *Journal of Transformative Education, 1*(2), 86-98.
7. Dirkx, J. M., Mezirow, J., & Cranton, P. (2006) Musings and reflections on the meaning, context, and process of transformative learning: A dialogue between John M. Dirkx and Jack Mezirow. *Journal of Transformative Learning, 4*(2), 123-139.
8. Duerr, M., Zajonc, A., & Dana, D. (2003) Survey of transformative and spiritual dimensions of higher education. *Journal of Transformative Learning, 1*(3), 177-211.
9. Hart, T. (2004) Opening the contemplative mind in the classroom. *Journal of Transformative Education, 2*(1), 28-46.
10. McWhinney, W., & Markos, L. (2003) Transformative education: Across the threshold. *Journal of Transformative Education, 1*(1), 16-37.
11. Mezirow, J. & Associates (Eds.) (1990). *Fostering critical reflection in adults*. San Francisco: Jossey-Bass
12. Mezirow, J. (1991) *Transformative dimensions of adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass
13. Mezirow, J. (1995) Transformation theory of adult learning. In Welton, M. R. (Ed.), *In defense of the lifeworld* (pp. 39 - 70). New York: SUNY
14. Mrsnik, O. K. (2003) *A case study of the effects of the interactive change model for inclusionon the development of teacher efficacy and teachers willingness to implement inclusive practices*. (Unpublished disertation thesis). Cleveland State University
15. O'Hara, M. (2006) In search of the next Enlightenment? The challenge for education in uncertain times. *Journal of Transformative Education, 4*(2), 105-117.
16. Pepper, D. (1993) *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*. London, Routledge
17. Pipere, A. (2004) Identity of Latvian Teacher: Examining Structural Variations and Interactive "Self". *Proceedings of 2nd Annual Hawaii International Conference on Education,* Honolulu, January 3 – 6, 2004, 3099 – 3113.
18. Posch, A. & Steiner, G. (2006) Integrating research and teaching on innovation for sustainable development. *International Journal of Sustainability in Higher Education,* Volume 7, Number 3, Emerald Group Publishing Limited, pp: 276-292.
19. Saavedra, E. (1996) teachers study groups: Contexts for transformative learning in action. Theory Into Practise, 35, 271 – 277.
20. Salīte, I. (2002) Teachers' Views on the Aim of Education for Sustainable Development. *Journal for Teacher Education and Training,* vol. 1, pp. 68-80.
21. Salīte, I. (2009) Ilgtspējīga izglītība demokrātijas un darbības pētījuma skatījumā. *Skolotājs 2009* Nr.2, 8 - 13. lpp.

22. Wright, T. S. A. (2002). Definitions and frameworks for environmental sustainability in higher education. *Higher Education Policy, 15, 105-120.*
23. Yorks, L., & Kasl, E. (2006) I know more than I can say: A taxonomy for using expressive ways of knowing to foster transformative learning. *Journal of Transformative Education, 4*(1), 43-64.

Pateicība. Šis raksts ir tapis pateicoties ESF projekta "Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" (Vien. nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015) atbalstam.

PSIHOLOĢIJA/ PSIHOLOGY

Ingrīda Bolgzda

PROFESIONĀLĀS DARBĪBAS UN INDIVIDUĀLĀS MORĀLI ĒTISKĀS APZIŅAS MIJIEDARBĪBA SOCIĀLĀ DARBA PRAKSĒ

Abstract
Philosophy of social work profession is seen to undergo essential changes: greater emphasis is put on the segment of personal responsibility, which is running through all processes of professional activities and procedures. Huge responsibility is inseparable from ethical consciousness which can be considered a central axis of social workers' professionalism. In the interaction of these aspects one can find new resources for sustainable effectivity of social work. In the content of professional competence the share of personal morality and personal values has not been sufficiently appreciated. As a result, there is offered an alternative approach to these questions, in which professional knowledge and skills are not separated from personal morality and ethical qualities of a doer. Analyzing the correlations of morally ethical consciousness and professional competence, there is used a method approved in theology – the explanation of notions, using semantics of old Greek, in such a way revealing the heart of the matter in a very nuanced way. On the basis of such a point of view, we can formulate two types of professional activity:

- technē (Gr.)– action as a technically instrumental activity, the aim is the result; the basic demand is norm and disciplin, there exhist bureaucratism and formalism risks;
- poiesis (Gr.) – creation, motivated action, in which the process is more essential than the aim, striving for the understanding of the essence and notion.

A wide spectre of individual competence aspects is comprised in this typology, which could be evaluated in the context of the principle of complementarity or mutual supplement.
Keys words: *professional competence, professional ethics, personal morality.*

Autora veiktā socioloģiskā pētījuma un raksta tēmas aktualitāte balstās sociālā darba profesijas pašreizējās aktualitātēs, kuras izvirza Latvijas sociālā politika, sabiedrības sociālā kultūra, kā arī globalizācijas un postmodernitātes procesi pasaulē kopumā.

Kā būtiskākā tendence jāmin sociālā darba filozofijas paradigmas maiņa- no patērniecības filozofijas uz individuālo atbildību kā no profesionāļu, tā arī no klientu puses. Aktualizējoties individuālās atbildības segmentam, mainās arī profesionālās kompetences kritēriji, savukārt, atbildība nav atdalāma no morāli ētiskās apziņas.

Jau minētās jaunās nostādnes sociālā darba praksē liek vērtēt profesionālās darbības un ētiku netradicionāli, vairāk kā fenomenoloģisku un integrālu procesu, kuru nevar regulēt un kontrolēt no ārpuses. Pētījuma kontekstu un filozofiju veido integratīvs un starpdisciplinārs skatījums. Vienojot teoloģijā aprobētu metodi- lietot sengrieķu valodas daudzslāņaino semantiku, kā arī mūsdienu morāles un aksiologu klasifikāciju, tika modelēti divi iespējamie profesionālās darbības veidi. Tabulā apkopoti trīs profesionalitātes satura elementu kopsakarības.

1.tabula. **Zināšanu, morāli ētiskās apziņas un profesionālās darbības korelācija. Autora apkopojums.**

Zināšanu raksturs	**Morālās apziņas raksturs** *(pēc L.Kolberga)*	**Piemērojamā profesionālā Darbība**
epignosis: dabiskā izziņa	***pirmskonvencionālais***: emocionāli afekti, nav jābūtības	nepiemērojami profesionālai darbībai
fronēsis: racionāls, selektīvs, kritisks prāts, nav sasaistes ar personisko pārliecību	***konvencionālais:*** dominē normatīvi, disciplīna, pienākums, ierobežota atbildība, birokratizācijas risks	***technē*** **-** darbs kā tehnoloģiska operācija, situatīvs mērķis, pragmatisms
sophia: būtības izpratne, atvērtība pret Dievišķo, mentāla gudrība	***virskonvencionālais:*** jēgas izjūtā balstīta atbildība, pašpilnveide, tikums	***poiesis*** **-** darbs kā process, holistisks skatījums, kreativitāte, motivācija, patstāvība, ilgtspējīga profesionālā efektivitāte

Kā redzam, katram vārdam grieķu valodā ir vairāki jēgas līmeņi ar atšķirīgām konsekvencēm. Piemēram, zināšanas ne vienmēr ir sinonīms gudrībai un normatīvu absolutizēšana nebūt nav garants darbības efektivitātei.

Norādītās nianses iezīmē būtiskas atšķirības dažādos zināšanu līmeņos. Ja profesionālo kompetenci veido pirmais un otrais zināšanu līmenis, tad risinot ētiskās dilemmas, fokuss tiek centrēts uz racionālu, situatīvu spriedumu, samērotu ar profesionālās ētikas normatīvu. No vienas puses to var vērtēt kā profesionālu darbību, no otras puses tas negarantē darbību pēc būtības, profesionālo gandarījumu un jēgas apziņu. Ir sasniegts rezultāts bez „pievienotās vērtības". Šis gnozeoloģiskais paradokss rada vilšanos, jo mūsu zināšanas nav devušas maksimāli iespējamos augļus.

Līdzīgi secinājumi ietverti arī Lourenca Kolberga (Kolberg 1976) morālās apziņas attīstības stadiju raksturojumā, kur tiek izdalīts:

-pirmskonvencionālais *līmenis;*

Rīcību nosaka instinkti, emocionālie afekti, praktiskie aprēķini, bet ne tikumiskā griba.

- konvencionālais *līmenis;*

Šajā pakāpē notiek normatīvu apguve un morāles pamatprasību ievērošana,

- virskonvencionālais *līmenis.*

Tas ir jaunrades līmenis, kur pašizglītošanās un pašpilnveidošanās tieksmes pastāv visa mūža garumā. Morālā autonomija, kad tikumiskais likums nav atsvešināts no paša cilvēka. Cilvēks dabiski apzinās savu atbildību un sev pāri stāvošus uzdevumus, dzīves jēgu, kura pievienojas profesijas aicinājumam. Tādēļ jautājums par to, vai profesija izvēlēta pēc aicinājuma, ir ļoti būtisks.

Sekojoši profesionālo darbību var veikt divējādi- *kā technē un kā poiesis.*

- ***technē*** - darbība kā tehnoloģiska operācija, darbs, mērķis ir rezultāts;
- ***poiesis*** – radīšana, motivēta rīcība, kur process ir būtiskāks par mērķi.

Jau sensitīvi varam uztvert atšķirīgas nianses starp jēdzieniem- darbs un radīšana. Mainās redzējuma apvārsnis un akcenti no ārēja pienākuma uz iekšēju motivāciju. Jāpiebilst, ka arī jēdzienu *pienākums* var interpretēt dažādi. Pienākumu var skatīt gan kā ārēji izvirzītu prasību, gan kā apzinātu, iekšējā pārliecībā motivētu rīcību. Ja ārējā, objektīvā prasība nepārvēršas iekšējā motīvā, tad atbildība paliek sekla, inerta un diletantiska, aizsedzot sabiedrisko nepieciešamību ar subjektīvisku un konjuktūrisku pienākumu (Lasmane 1995). Turpretim dziļā atbildība skar iekšējo būtību, tā spēj atšķirt īstu pienākuma no formāla

Profesionālās darbības – *technē* pamatā ir normas, kas atšķirībā no ideāla ir vairāk pietuvinātas īstenībai un ir paredzētas tās īstenošanai. Tas ir normatīvu līmenis, kur vēl nav radošas līdzradīšanas, jo pamatprasība ir disciplīna un normu nepārkāpšana.

Iespējamie riski tehnē gadījumā –aktivitāte, bez dzīves un profesijas jēgas vajadzības un izteiktas vērtību orientācijas, pārvēršas diletantismā, vai arī pārliekā burtkalpībā un birokratizācijā. Var ievērot visus normatīvus, bet pēc būtības nekalpot sabiedrības interesēm kopumā.

Savukārt, -*poiesis* kā process prasa nepārtrauktu, dinamisku, radošu attīstību un krietni plašāku morālo apziņu. Te nav runa par kādu abstraktu, izdomātu garīgo pieredzi, bet gan par reālu attīstības perspektīvu un pamatbāzi motivētai darbībai, kura sakņojas individuālā morālē.

Tomēr jāpiebilst, ka nebūtu korekti, šos jēdzienus savstarpēji prestatīt, tie jāskata savstarpējās sakarībās un secīgumā, ievērojot komplementaritātes jeb savstarpējā papildinājuma principu. Profesionālisms veidojas no *technē* bāzes un tad vai nu papildinās ar jaunām kvalitātēm, vai arī attīstība zaudē savu dinamiku. Tātad profesionalitātes un personības iezīmju savstarpējā korelācija ir acīmredzama.

Ētika (arī profesionālā) var darboties tikai caur personību, tās motivāciju un pārliecību un morālo apziņu. Līdz ar to subjektīvais elements jeb personības īpašības var būt gan profesionalitāti veicinošas, gan tai traucējošas. Bet no profesionāļa sabiedrība gaida ētikas kodeksā definētu rīcību (neskatoties uz to vai jūs kā cilvēks to varat vai nevarat).Iespējams tā ir viena no profesionalitātes atslēgām- profesionalitātei jābūt tik augstai, ka to nespēj deformēt personības kompleksi un psihes īpatnības. Vai arī otrādi, personība ir tik nobriedusi, ka profesionālās dilemmas spēj risināt bez liekas personiskas iesaistes. Veidojas sava veida pretruna par to, kas ir primārais sociālā darbinieka personība vai profesionalitāte. Risinājums- skatīt to kā veseluma divas daļas.

Minētās kopsakarības var ilustrēt ar pētījuma „Profesionālās ētikas studijas: vērtību hierarhijas un morālās sensitivitātes likumsakarības" piemēru (Journal of Moral Education, 2003). Pētījumu veica Minesotas Universitātes Psiholoģijas fakultātes profesors Dž. Rests kopā ar pētniecisko grupu. Dž.Rests tiek uzskatīts par L.Kolberga morāles pētījumu pieejas turpinātāju.

Kā respondenti tika izraudzīti zobārstniecības studenti, kuriem noteica morālās sensitivitātes līmeni pirms un pēc profesionālās ētikas studijām. 56 dažādas cilvēkiem piemītošās vērtības tika klasificētas 11 kategorijās, tad šīs kategorijas tika korelētas ar prasmi interpretēt ētikas dilemmas. Rezultātā tika aprēķināts morālās sensitivitātes līmenis (lietojot atbilstošas pētniecības metodes). Pētījuma dati sniedza interesantus secinājumus: respondenti, kuru vērtību sistēmā dominēja universālās vērtības (... taisnīgums, vienotība, harmonija, attiecības u.c.) uzrādīja augstāku morālās sensitivitātes līmeni nekā respondenti, kuri vadījās pēc pašlabuma un hedoniskām vērtībām (... ambīcijas, godkāre, baudas, vara, spēks utml.). Pie tam šie rādītāji savas pozīcijas paaugstināja pēc profesionālās ētikas kursa teorētiskās apguves un praktiskiem treniņiem.

Diskutējot par profesionalitātes un personības korelācijām, būtu jāmin profesionālās ētikas dabiska saistība ar virsnormatīvo ētiku. Jo šobrīd sociālā darbinieka individuālā morālā atbildība sniedzas krietni tālāk par profesionālās ētikas noteiktajām robežām (British Journal of Social Work 2008).

Ja salīdzinām Latvijas sociālo darbinieku Ētikas kodeksa normatīvus ar atbildības līmeni, kāds tiek prasīts, lai šo normatīvu realizētu pēc būtības, tad redzam, ka augsta morāli ētiskā apziņa nav tālas nākotnes abstrakcija, bet gan šodienas aktualitāte. Ilustrācijai daži piemēri.

2.tabula. **Ētikas kodeksa normatīvu un morāles sakarības. Autora apkopojums.**

Latvijas sociālo darbinieku Ētikas kodekss (piemēri no ētiskās uzvedības standartiem)	**Nepieciešamais morāli ētiskās apziņas līmenis un tā pamatojums**
3.1. Kalpot cilvēku labklājības un pašrealizācijas labā.	Virskonvencionālais apziņas līmenis. Vārds-*kalpot*-izvirza savus, īpašus nosacījumus. Kalpošana iespējama tikai saistībā ar dzīves jēgas un profesionālā aicinājuma izpratni. Pretējā gadījumā kalpošana kļūst par smagu pienākumu un no tā izrietošajām negatīvajām sekām (profesionālā izdegšana).
3.2.1. Saprast klienta sistēmu, kas ietekmē rīcību	Konvencionālās apziņas līmenī var loģiski sakārtot un selektēt atsevišķus sistēmas elementus, tās pašas sistēmas ietvaros. Turpretim virskonvencionālā apziņas līmenī iespējama jaunas sistēmas modelēšana, izmantojot esošās sistēmas elementus. Tādējādi varam runāt par profesionālu un efektīvu intervenci.

Pētījuma jautājums bija, kā jaunās sociālā darba filozofijas nostādnes un atbilstošas profesionalitātes kritēriji atspoguļojas praksē. Pētniecības metodes tika izvēlētas, lai realitāte

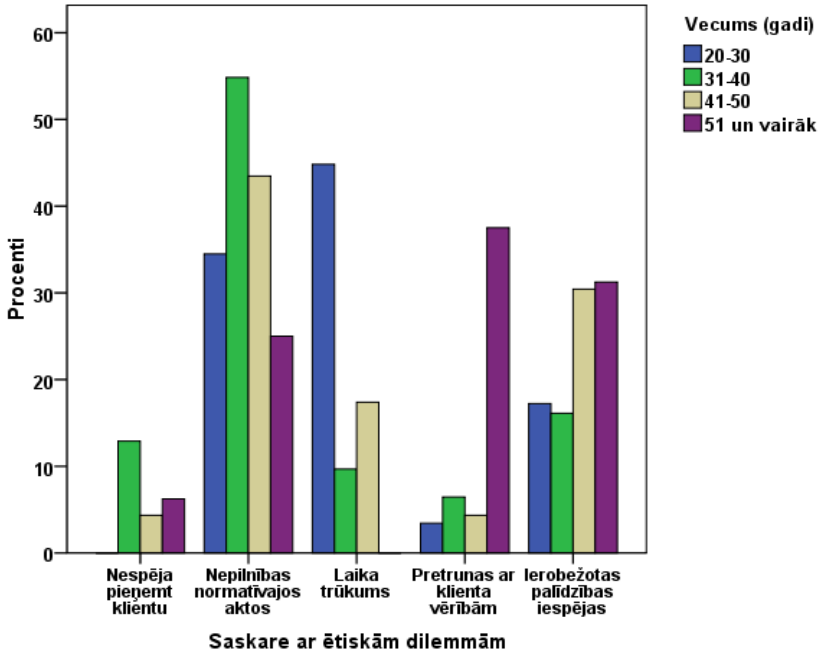
atspoguļotos gan pēc būtības un satura, gan pēc ārējo izpausmju izplatības un apjoma. Tādēļ par pilnīgāko mēru tiek atzīta kvalitātes un kvantitātes sintēze.

Anketēšana tika veikta sociālo pakalpojumu sniedzēju institūcijās, piedaloties tiem tiem sociālajiem darbiniekiem, kuri tam atsaucās. Savukārt, atlase ekspertu intervijai tika veikta pēc tipiskuma principa, lai pārstāvētu trīs būtiskākos sociālā darba profesijas segmentus- profesionālo praksi, profesionālo izglītību un profesionālo asociāciju.

Datu analīzē tika izmantotas aprakstošās statistikas metodes: datu procentuālais sadalījums, Hi kvadrāta ($\chi 2$) tests, kā arī korelācijas metode. No ekspertu intervijām tika atlasītas un analizētas būtiskākās satura vienības. Pētniecības datu interpretācija tika veikta ar hermeneitisku un fenomenoloģisku pieeju. Tālāk aplūkosim raksturīgākos piemērus no pētījuma datu analīzes.

Būtisks rādītājs morāli ētiskās apziņas līmeņa raksturošanai ir attieksme pret personības pilnveidošanos un profesionālo tālākizglītību, kā arī domas par profesionālo izvēli. Respondentu atbildēs iezīmējās riska faktors- iesācēji un gados jaunākie respondenti atvēl ļoti maz laika profesionālai tālākizglītībai un personības pilnveidei, kā arī ir visnepārliecinātākie par savu profesionālo izvēli. Kopumā dominē atbilde, ka profesija izvēlēta apstākļu sakritības dēļ (36%).

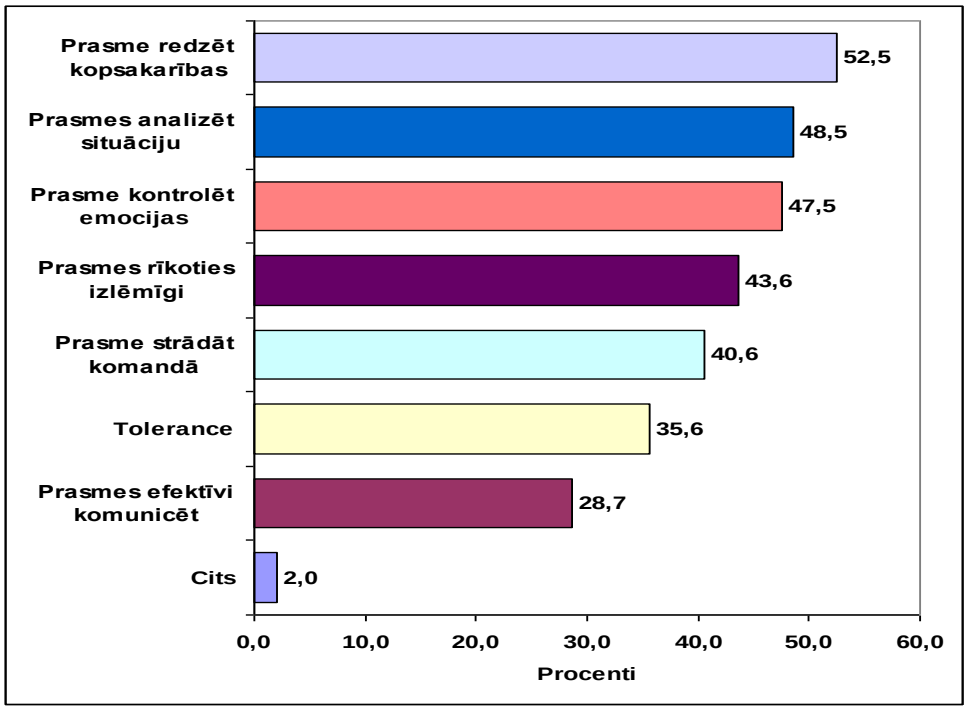
Jautājot, kādas fona situācijas visbiežāk izraisa ētiskās dilemmas, 37% respondentu atzīmēja, ka tās ir nepilnības normatīvos.

1.attēls. ***Respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu par saskari ar ētiskām dilemmām saistībā ar darba stāžu.***

Redzam ētisko dilemmu dinamiku, ja jaunākiem un ar mazāku darba stāžu lielākā problēma ir laika trūkums, ar gadiem – nepilnības likumos (varam diskutēt - vai pareizs likums mainīs ētisko apziņu un vai pārlieka paļāvība uz normatīviem nav personiskās atbildības nobīde) un vēl vēlāk – klienta vērtības. Šī dinamika par daudz ko liecina: jauniem trūkst prasmes un pieredzes, vidējie problēmas saskata likumos, vecākiem respondentiem nostabilizētā vērtību sistēma konfliktē ar klienta vērtībām.

Kādus resursus šādās situācijas profesionāļi izmanto? Un atkal nav viennozīmīgi secinājumi.

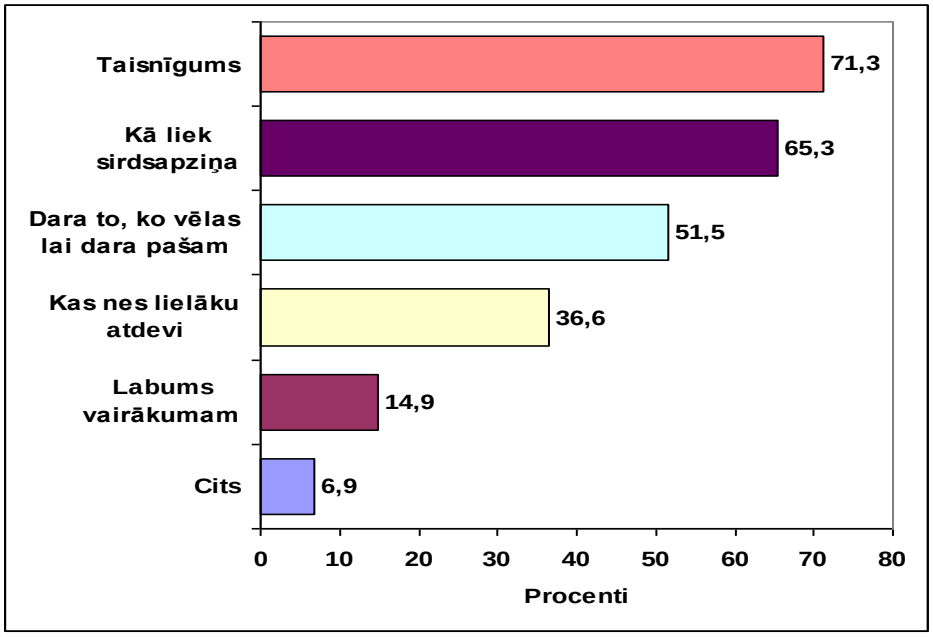

2.attēls. ***Respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu par profesionālajām prasmēm, risinot ētiskās dilemmas.***

Pārliecinoši dominē prasmes, kuras atkarīgas no paša profesionāļa aktivitātēm, darbībām-prasmes redzēt, strādāt, kontrolēt, rīkoties. Tas, no viena puses ir ļoti labi, bet būtu jāvērš uzmanība tam, ka tolerance un komunikācija tiek nosauktas kā nenozīmīgākas prasmes.

Tas var nozīmēt, ka pastāv reāli profesionālo attiecību ētiskie riski. Tādi kā varas pozīcija, profesionālā pārākuma apziņa, jo klientam tiek ierādīta pasīva loma. Bet vai to prasa šodienas sociālā darba filozofija- darīt klientu par līdzatbildīgu?

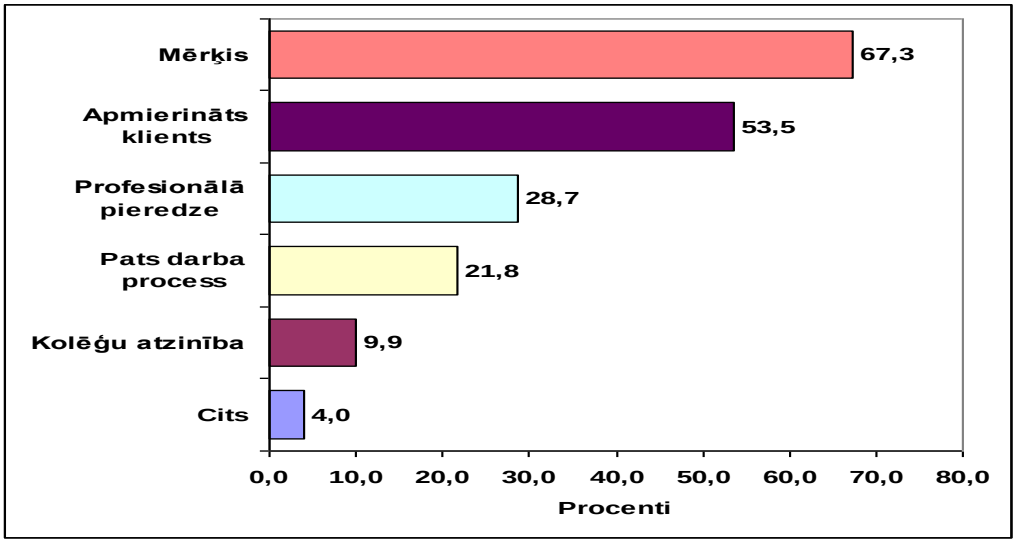
Nākamais attēls atspoguļo, kāds ētikas princips nosaka sociālo darbinieku rīcību ētisko dilemmu gadījumā.

3.attēls. ***Respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu par noteicošo principu ētisko dilemmu situācijā.***

Iezīmējas daudzas klasiskās ētikas teorijas (utilitārisma, deontoloģijas, taisnīguma, liberālās demokrātijas), bet lielākā daļa (71%) vadās pēc taisnīguma principa, bet citviet, kur tiek jautāts- vai ir izpratne par jēdzienu- taisnīgums, apmēram tikai 1/3 trešdaļa apgalvo- jā. Tātad varam pieļaut, ka rīcības motīvi ir diezgan nepārliecinoši, nav noturīgas un vienotas izpratnes par šo ētikas jēdzienu.

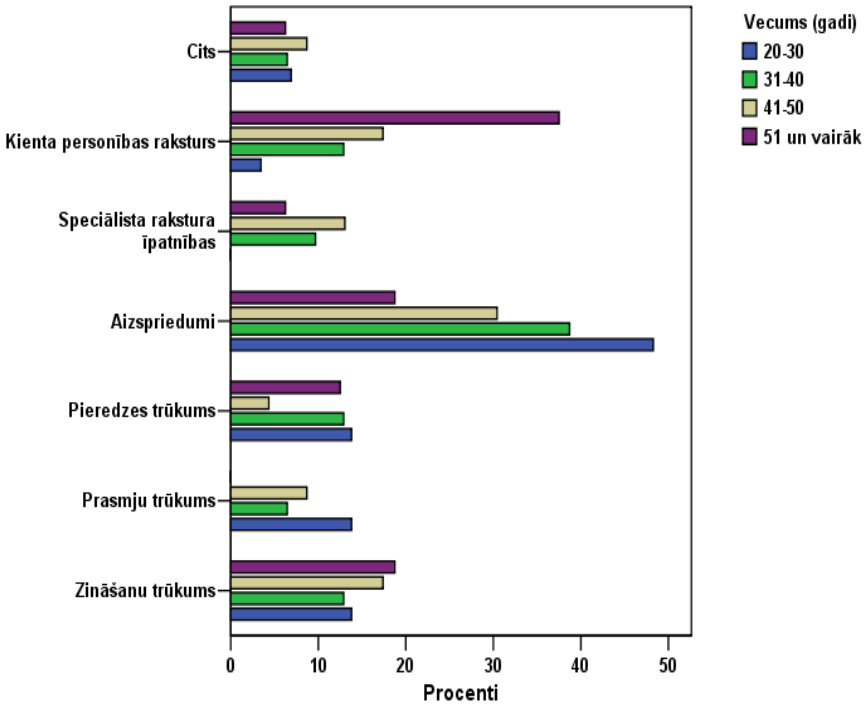
Tālāk respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu: kas sniedz lielāko profesionālo gandarījumu.

4.attēls. ***Respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu par to, kas sniedz lielāko profesionālo gandarījumu.***

Vērojams ievērojams vairākums (67%) par labu atbildei, ka vislielāko gandarījumu sagādā darba mērķis un rezultāts- apmierināts klients. Tikai 21% respondentu ir orientēti uz darba procesu. Sociālā darbā ir grūti sasniegt ātrus un taustāmus rezultātus. Koncentrēšanās uz mērķī ir liels risks piedzīvot vilšanos un profesionālo izdegšanu, bet process prasa citus akcentus- atbildību un citu motivāciju. Jāatzīmē, ka jebkura profesionālā darbība ir virzīta uz rezultātu, bet tam jābūt par procesa sastāvdaļu, ne pašmērķi.

Respondentu sadalījums uz jautājumu, kas visvairāk traucē ievērot ētiskos principus.

5. attēls. ***Respondentu sadalījums pēc atbildes uz jautājumu par šķērsli ētisko principu neievērošanā saistībā ar vecumu.***

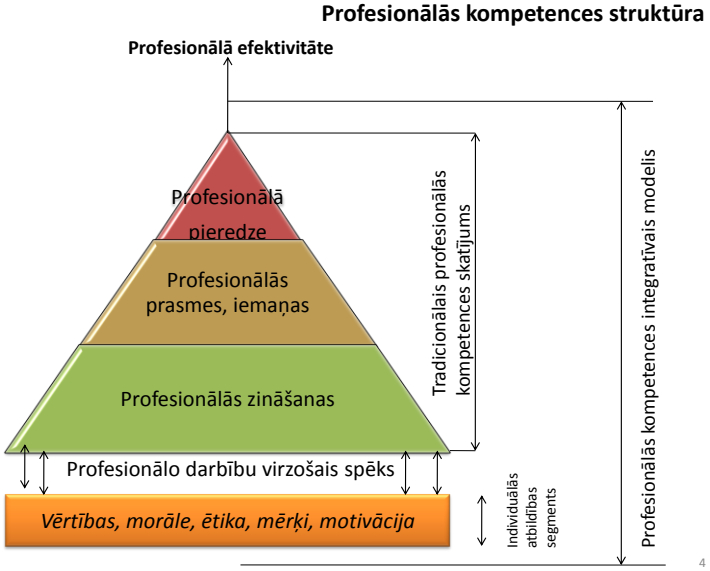
Aizspriedumu ietekmei ir tendence ar gadiem (kā darba stāža, tā vecuma) mazināties, bet pieaug klienta rakstura ietekme. Aizspriedumus var mainīt, iegūstot atbilstošas zināšanas, bet spēju ilgstoši pieņemt otru tādu kāds viņš reāli ir, nav apgūstama didaktiski. Citā jautājumā par ētikas jēdzienu izpratni, 63% atbildēja, ka saprot, kas ir dažādības pieņemšana. Arī te ir pretruna. Nevar nepamanīt, ka lielākie ētiskie riski ir tieši personības attieksmju, morāles un vērtību jomā nevis profesionālājās zināšanās, prasmēs un iemaņās, kā varētu domāt.

Statistisko datu un ekspertu interviju analīze ļauj secināt, ka sociālo darbinieku morāli-ētiskā jautājumu izpratne profesionālai darbībai piešķir vairāk tehniski instrumentālu *(-technē*) ievirzi, iepretim nepieciešamībai attīstīt inovatīvi radošu
(-poiesis) profesionālo darbību. Praksē vairāk tiek akcentēta procedūra un paļāvība normatīviem, kuri neapšaubāmi ir jārespektē, vienlaikus nenomācot jaunrades garu.

Tādēļ, ņemot vērā komplementaritātes principu, pētījuma rezultāti nav vērtējami tikai negatīvi. Profesionālie ētiskie riski pastāv gadījumā, ja netiek aktīvi uzturēta tālākas attīstības vajadzība. Izvērtēt šo niansēto dinamiku jau būtu tālāko pētījumu uzdevums.

Pētījuma secinājumi norādīja uz raksturīgākajām ētisko risku jomām atsevišķām demogrāfiskām grupām, uz preventīvajām vadlīnijām profesionālajā izglītībā, uz atvērtu diskusiju, veidojot sociālā darba Labās prakses modeļus, kā arī uz citādu profesionālās kompetences skatījumu.

Būtu jāpārvar mākslīgais nošķīrums starp profesionālām zināšanām, prasmēm un to realizētāju jeb plaisa starp ārējiem un iekšējiem kompetences aspektiem. Tas mainītu profesionālās kompetences monoloģisko un vienpusīgi horizontālo izpratni.

6. attēls. ***Profesionālās kompetences struktūra. Autora veidota.***

Profesionālās kompetences saturā jāintegrē individuālās atbildības, morāles, vērtību un motivācijas aspekti, kuri ir visu profesionālu zināšanu un prasmju iedzīvinātāji un virzītāji un to neatņemama sastāvdaļa. Tas mainītu akcentus no formālas, birokrātiskas darbības uz radošu un motivētu līdzdarbību.

Jāatzīst, ka šā brīža sociāli un ekonomiski nospriegotajā ikdienas situācijā sociālajam darbiniekam šie jautājumi nebūs prioritāri, bet domājot par profesijas attīstību tālākā perspektīvā un ilgstspējīgu profesionālo efektivitāti, jau šodien ir jāpieņem aksioma, ka ētiskai apziņai jāattīstās paralēli profesionālo instrumentu un teoriju attīstību.

Bibliogrāfija

1. Lasmane S., Milts A.,Rubenis A. (1995) *Ētika.* Zvaigzne ABC.
2. Lasmane S. (1998) *Rietumeiropas ētika.* Zvaigzne ABC.

3. Banks S. (2008). Professional Ethics in Social Work – What Future?, In: *British Journal of Social Work*, Apr.98,Vol.28 Issue 2.
4. Kim Strom-Gottfried (2007). *Straight Talk about Professional Ethics*. Chicago: Lyceum Books.
5. Kolberg L. (1976) *Moral Stages and moralization.* New York.
6. Liisa Myyry & Klaus Helkama (University of Helsinki, 2002) The Role of Value Priorities and Professional Ethics Training in Moral Sensitivity. In: *Journal of Moral Education*, Vol.31, No.1.

Jurgita Čepulėnienė

ATTITUDES OF PARENTS TOWARDS SCHOOL MATURITY OF THEIR CHILDREN

Abstract
The goal of this research is to define the psychological attitudes of the parents of underfives towards their children readiness for primary school. Respondents of the research are 100 parents of underfives.
The method used to accomplish the research was psychological inquiry. It was composed on the basis of indicators showing readiness of children to go to school. The method of two variables and cross tables were used in order to analyze the results of research. Correlation rate is used as a measurement of coherence to measure the interdependency of two variables. SPSS. 70 was applied for analyzing the data.
Results of the research proved that there were statistically significant differences in attitudes of the parents and their education. Parents with college or university level education (group 1) are likely to combine several ways of getting information about child's development. Their input into child's development is bigger than the one of the parents in group 2 . Parents in group 2 have high school or lower level of education. They are likely to get most of information about child's development from acquaintances. The first group of respondents had an attitude, that child must be prepared for school by the family and preparatory class. Second group had an attitude that starting to attend the school is a start of heavy and exhausting work.
There is a positive interdependency between attitude of parents and family composition. The hypothesis stating that full families dedicate more attention for child's development than partial families was proven. Parents in partial families were more likely to trust the preschool institutions on preparing the child for the school.
Research showed that input of parents into developing child competence does not depend on child's gender. However, this input depends on number of children: single children were more educated and developed at home. Three main spheres of development were defined while researching the attitude of parents towards success of the children. They are physical, cognitive and social. Research proved that the education of respondents does not influence their attitude towards the spheres are most important in order to be successful in school. Also there was no correlation between family composition and attitude towards most important spheres of development found. All parents not depending on their education level or family composition stated that preparation of children for school is based on developing their cognitive skills.
Keywords: *psychological attitude, school maturity, spheres of development (physical, cognitive, psycho-social).*

Introduction

Changes of the recent years in economic and social life of Lithuania have revealed new tendency. There is an increasing need for institutional education. More parents are relying on services provided by the state when seeking to ensure the children school maturity. The opinion of the parents on significance of early education has changed in European states (Juraitienė 2002).

The Law on Education of Lithuania (2003) has changed the structure of education system. Pre-school and primary education were complemented by pre-primary education completing the gap between first two ones. Law describes pre-primary education as a non-formal education, provided for a child if he or she becomes six years old that calendar year. According to the Statutory pre-school Education Program (2002), the purpose of pre-primary education is to ensure development of child's personality and to raise active, confindent and strongly motivated to learn children. The other purpose of pre-primary education is to provide conditions for further successful education in school. Science of social psychology describes motivation as a sum of inner processes which encourage, maintain and direct the activity of a person (Legkauskas 2008: 387).

Pedagogue of a pre-primary group assesses child's achievements on the basis of children school maturity indicators and pre-primary education standards in autumn and spring. Then he communicates with the parents. With consent of parents pre-primary education can be started earlier if a child is mature enough for it, but not earlier than for 5 years old children. Governmental child care for children who are not taken cared of by their family is regulated in the law. Pre-primary education may be compulsory to a certain child due to the decision of the authorities responsible for protection of children rights. The law also declares educational help for 5-6 years old children who do not attend educational institution.

The core change of legislation on primary education is the clearly regulated age of children starting to attend the first class. They must be 7 years old that calendar year. Parents have a right to let their children go to school earlier in case a child is mature enough.

One of the important tasks of our society today is to ensure the equal opportunities for all children to mature for school education in time. Some specialists emphasize that the most important guarantee of successful performance of a child in school is the level of his academic achievements before school. Some researches state that the social skills of a child are the best indicators of maturity for school education. The best indicator of social skills of a child is his relationships with other children (Jankauskienė 2004).

Another important task of contemporary industrial society is providing the knowledge about family function in children education. Family has an impact on development of a child's personality and his attitude towards learning, self-evaluation and confidence. Family can also stimulate child's creativity and social activity. Sometimes parents assess school maturity of a child inadequately. Nevertheless only they can decide when the child will start school education. That is the reason why it is important to trace attitudes of parents. Do parents have enough information about school maturity of a child? What criteria do they reckon to be most important? These questions are relevant today.

The concept of interdependency between parents' attitudes and child's behavior in pedagogic and psychological literature

One of the most important concepts of social psychology is attitude. The initiators of this branch of science in Lithuania describe an attitude as a believe or a feeling which makes a person react to phenomenas, events and other people in a certain way. M. Sherif privides more features which define an attitude (Jacikevičius 1995):

10. attitudes are learned, they are not in-born qualities
11. they are quite stable
12. they are influenced by needs

Attitudes can also be influenced by opinions. Opinion is the initial conscious stage of developing an attitude. Attitudes are influenced by convictions. Convictions are described as acknowledging certain statements as correct. Convictions are not necessary making person behave in a certain way.

Results of many researches of the seventh decade of 20th century raised doubts that the behavior may change by changing an attitude. What people say and what they do does not always correspond. Famous German poet Goethe said: "thinking is easy, doing is difficult and the most difficult thing in the world is to transform thoughts into actions" (Myers 2000). This contradiction encouraged new socio-psychological researches in the eitth and ninth decades of last century. Results have shown that people of various ages act accordingly to their attitudes when:

-there is only insignificant outer influence on their words and actions. Social pressure may unbalance the connection between attitudes and actions. It may influence either words or actions of a person.

-an attitude is influencing certain behavior. People often admit attitudes which do not correspond to their behaviour. But these attitudes are influencing a certain action in certain situations.

Many various attitudes are taken from other people by imitating their behavior. Imitation is unconscious copying of behavior of other people. In this case an attitude forms spontaneously without applying methods of education or upbringing. A wish to copy behavior of other people is stimulated when this behavior seems attractive. Children are imitating other children. Not only positive attitudes are overtaken this way. There is another way of forming attitudes. People constantly are getting information from other people about attitudes towards certain situations, problems or groups of people which are positive and welcome and which are unacceptable and can be criticized or even punished. The knowledge, skills, habits and understanding of what is right and wrong, beautiful or ugly, good or bad is transmitted this way.

J. Vaitkevičius (1995) states that the task of a family is to involve a child into society, so his development would be adequate to his environment and culture of the nation where he lives. Education of a child at home is a perfect opportunity for parents to improve their behavior and control feelings themselves. Children often learn by watching their parents and noticing how they overcome the difficulties. Example of parents has a huge impact for a child, whether good or bad one (Leliūgienė 2003).

The way children will communicate with others depends a lot on how adults react to their behavior. It depends on what behavior is encouraged, what is ignored or punished and

disapproved. This is strongly influenced by the dominating attitudes in the family (Bendravimo psichologija 2003).

Attitudes of parents are expressed in their words and behavior. They are influencing position of a child, his relationships with himself and others. Parents and pedagogues do not always check their own attitudes or correct their own behavior. When intellectual capabilities of a child are discussed loudly this evaluation is later overtaken by the parents, members of family, other people and by a child himself. It influences his or her self-awareness (Mielke 1997). Alteration of attitudes and behavior via communication is a sphere of research of persuading and social influence (Legkauskas 2008: 385).

Attitudes are helping groups and individuals to learn about surrounding environment, integrate and behave. In school children behave on the basis of attitudes, which they developed before school or overtook from their parents. It is important to know what are the attitudes of parents who are preparing a child for school and how these attitudes are influencing their behavior.

Attitude of parents towards school maturity of a child, research of parents' input into development of child's competence

The goal of research is to find the interconnection between education of parents and family composition and their attitudes towards preparing a child for primary school. How is number of children in family or child's gender influencing the level of input to child's development? What are the attitudes of parents towards different spheres of school maturity? Respondents of research: 100 families with children of pre-school age. 64 of them are full families and 36 are single parent families.

The method of research is – questionnaire based on indicators of children's school maturity (2001).

Results of research are analyzed using the method of two variables – cross tables. Correlation rate is used as a measurement of coherence to measure the interdependency of two variables. SPSS. 70 was applied for analyzing the data.

Four main groups of parents were distinguished depending on their level of education (1-unfinished high school, 2-high school, 3-college level, 4-university degree).

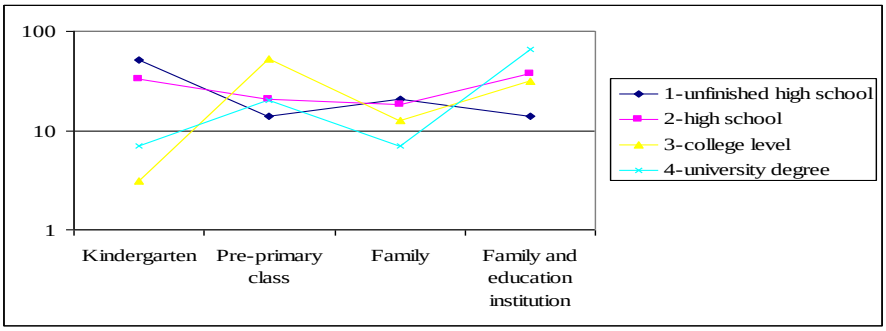
Groups with lower level of education are strongly influenced by the media (,001,) and friends (,025); groups with higher level of education tend to combine several sources of information (,014). The conclusion that a positive correlation between education and sources of information exists can be made according to the data of research.

Sources of information	Chi-Square Tests	Value	df	Asymp.Sig. (2-tailed)
Media (in press)	PearsonChi-Square	17,794a	4	**,001**
	Likelihood Ratio	21,337	4	,000
	Linear-by-Linear Association	1,040	1	,308
	N of Valid Cases	18		
Psychological literature	PearsonChi-Square	4,667b	6	,587
	Likelihood Ratio	5,742	6	,453
	Linear-by-Linear Association	0	1	1,000
	N of Valid Cases	7		
From friends, acquaintances	PearsonChi-Square	19,062c	9	,025
	Likelihood Ratio	16,796	9	,052
	Linear-by-Linear Association	1,614	1	,204
	N of Valid Cases	37		
From special consulting	PearsonChi-Square	3,000d	2	,223
	Likelihood Ratio	3,819	2	,148
	Linear-by-Linear Association	1,500	1	,221
	N of Valid Cases	3		
Combines several sources	PearsonChi-Square	20,694e	9	**,014**
	Likelihood Ratio	23,185	9	,006
	Linear-by-Linear Association	7,968	1	,005
	N of Valid Cases	35		

Table 1. **Education of parents and sources of information about child's maturity.**

The negative linear interdependency between education of the parents and their attitude towards education inside of family was found. Lower percentage of parents with higher level of education tend to think that the responsibility to prepare children for school lies upon a family. Higher percentage of parents with lower level of education (85,1%) think that all responsibility of preparing children for school lies upon kindergarten.

Fig 1. **Attitude of parents towards preparing child for school depending on their education (%)**

Results of analysis of attitudes of the parents towards school maturity show that they are influenced by family composition. 81% of parents from single parent families think that a child must be prepared for school by a relevant institution. Only 39,2% parents in full

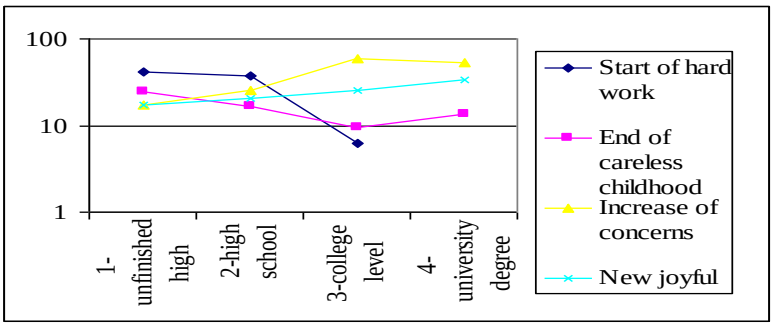
families have same attitude. Almost half of parents in full families (46,8%) and only 8% of parents from single parent families think that they should share the responsibility of preparing child for school .

Family composition	Responsibility of preparing for school …. (%)				
	Kindergarten	Pre-primary class	Family	Family and Educational institution	Total
Full	17,2	22	14	46,8	100
Single parent	39	42	11	8	100

Table 2. **Attitudes towards preparing children for school depending on family composition.**

Research of attitudes of parents towards the start of attending school shows that there are some differences depending on the level of education of parents. Higher percentage of parents with lower level of education think that school is a „start of hard work“ (1+2 groups= 78,9%). High percentage of parents with higher level of education emphasize that school is a „new joyful stage“ and „increase of concerns“. So the first two groups of parents are transmitting their attitudes to their children and consequently forming non-positive attitude of a child towards the school. Adaptation of child in school can become more difficult.

Fig. 2. **Attitude of parents towards the start of school depending on their education (%).**

The research of input of parents into pre-school aged child's competence development was based on providing ten statements. These statement reflect how parents and children spend free time together and what are the efforts of parents in developing skills of a child. The input of respondents who have replied positively to 20 – 30% of statements is „small“. The input of respondent who replied positively to 90 – 100% of statements is „big“. This group of parents sometimes does not feel the difference between encouraging children and

„pushing them to fit into standards". The medium results (positive answers to 30 – 90% of statements) show an "adequate" input of parents.

Independent Samples Test	**Levenes Test for Equality of Variances**		**t - test for Equality of Means**						
	F	Sig.	t	df	Sig.(2-tailled)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confide	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	,446	**,506**	3,332	98	**,001**	12,93	3,88	5,23	20,64
Equal variances not assumed			3,258	67,939	,002	12,93	3,97	5,01	20,86

Table 3. **Input of parents into child's development depending on composition of a family.**

Research shows statistically significant dependency between family composition and input of parents into child's development: full families give more attention to child's development than single parent families.

Independent Samples Test	**Levenes Test for Equality of Variances**		**t - test for Equality of Means**						
	F	Sig.	t	df	Sig.(2-tailled)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confide	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	,242	**,624**	-,061	98	**,951**	- ,24	3,93	-8,05	7,57
Equal variances not assumed			-,061	96,867	,951	- ,24	3,94	-8,06	7,58

Table 4. **Input of parents into child's development depending on child's gender.**

There were no statistically significant differences in parents input into child's development depending on child's gender.

Research of parent's input into child's education depending on number of children in the family was also made. Respondent were divided in two main groups: parents with a single child and parents with several children.

Group Statistics	Number of children	N	Mean	Std.Deviation	Std. Error Mean
Input of parents	One child	22	62,27	25,08	5,34
	Several children	78	60	17,87	2,02

Table 5. **Input of parents depending on a number of children in a family.**

Statistically significant difference was found while researching interdependency between an input of parents and number and gender of children. Single children are more educated at home. The difference was found due to results of families with single daughters.

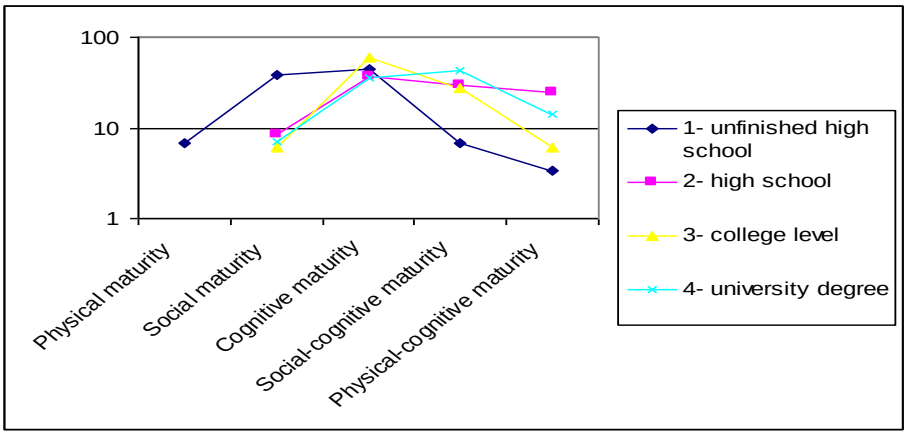
Independent Samples Test	Levenes Test for Equality of Variances		t - test for Equality of Means					
	F	Sig.	t	df	Sig.(2-tailled)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confide Lower
Equal variances assumed	4,407	**,038**	,479	98	,633	2,27	4,74	- 7,13
Equal variances not assumed			,398	27,308	**,694**	2,27	5,71	- 9,44

Table 6. **Input of parents depending on a number of children in a family.**

There were numerous researches carried out in Lithuania in order to name and evaluate the aspects of school maturity. The results of researches (Šeibokienė 2003) done by the lectureres of VU Department of Pedagogy and 15 masters show that the best time to start school education is between 6 years and several months and 7 years and several months.

Respondents with various levels of education participated in the research of parent's attitudes towards spheres of school maturity. They all named three main spheres: physical, cognitive and social.

Fig. 3. **Attitude of parents with various levels of education towards spheres influencing child's success in school.**

Most of respondents from all groups think that the most important is cognitive maturity. Parents with high school level education evaluated cognitive maturity as being of the same level of importance as social (29,2%) and physical (24,9%) maturity.

Parents with college level of education pay most attention to cognitive (60,6%) and social (27,4%) education. None of the groups of respondents evaluate physical maturity as the most important.

The conclusion can be made that the level of parents' education does not have a significant influence to their attitudes towards the spheres of education helping child to achieve success in school. Neither does composition of a family. 42% of respondents in full families and 55,5% of respondent in single parent families stated that the cognitive education is the most important .

There are still some aspects that need to be researched left, so it is possible to plan the guidelines of further researches. There was no research on how attitudes of the parents depend on economical-social status of a family made. Attitude of parents can be influenced by difficult financial position, unemployment, business of parents or their career.

There was a research how child's gender influences attitudes of the parents towards school maturity done. But no research was done how gender and age of parents influence their attitudes. This is encouraging to research more aspects of parents attitudes towards school maturity of their children.

Conclusions of the research

1. Results of the research show statistically significant differences between attitude towards school maturity and level of parents education. Respondents with university and college level education (first group) are tending to combine several sources of information about child's development.

2. A positive interdependency between provisions of parents and composition of a family was found: there is more attention paid for education of a child in full families was proven. Single parent families tend to trust the responsibility for preparing a child for school to pre-school institutions.

3. Research on an input of parents into developing child's competence showed that it does not differ depending on child's gender. There is a statistically significant difference of parent's input into child's development depending on a number of children in family. Single children are educated at home more than children from bigger families.

4. While talking about the factors influencing success of child in school parents have mentioned three main spheres: physical, cognitive and social. The education level of respondents was not influencing their attitude towards these spheres. There was also no correlation between family composition and attitude towards the spheres of development found. Parents are mostly relating school maturity to developing cognitive skills.

Bibliography

1. Bendravimo psichologija. K.: KTU, 2003.
2. Bendroji priešmokyklinio ugdymo ir ugdymosi programa. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija.V., 2002.
3. Glebuvienė V., Grigaitė B., Monkevičienė O. Lietuvos vaikų brandumas mokyklai: tyrimas ir problemos. V., 2004.
4. Ikimokyklinis amžius (parengė L. Bulotaitė, V. Gudzinskienė, O. Monkevičienė, D. Jakučiūnienė). V., 2004.
5. Jacikevičius A. Žmonių grupių psichologija,1995.
6. Jankauskienė M. Vaikų mokyklines sambrandos ypatumai ir problemos // Ikimokyklinio, priešmokyklinio ir pradinio ugdymo pedagogikos konferencija, 2004.
7. Juraitienė I. Ikimokyklinio ugdymo patirtis Europos ir Lietuvos valstybėse 1999 – 2000 // Žvirblių takas, 2002, Nr.5.
8. Lamontagne Y. Būti tėvais pamišusiame pasaulyje. V., 1999.
9. Legkauskas V. Socialinė psichologija. V., 2008.
10. Leliūgienė I. Socialinė pedagogika. K., 2003.
11. Lietuvos švietimo reformos gairės V., 1993..
12. Matulienė G. Šeimos psichologija. K., 2003.
13. Mielke U. Geriau supraskime sunkius vaikus.V., 1997.
14. Myers D.G. Psichologija. K., 2000.
15. Myers D.G. Socialinė psichologija. K., 2006.
16. Šeibokienė G.. Naujuosius mokslo metus pasitinkant. // Žvirblių takas, 2003, Nr.4.
17. Šteineris R. Žmogiškosios esybės vystymasis. V., 2000.
18. Vaikų brandumo mokyklai rodikliai. Švietimo aprūpinimo centras.V., 2001.
19. Vaitkevičius J. Socialinės pedagogikos pagrindai. V., 1995.
20. Žukauskienė. Raidos psichologija.V., 1996.

Ervīns Čukurs

VĒSTURISKS PĀRSKATS PAR KREATIVITĀTES UN PSIHOTERAPIJAS EFEKTIVITĀTES JĒDZIENU IZPĒTI

Abstract
This report presents historical overview of creativity and effectiveness of psychotherapy research. In summary, both creativity and effectiveness of psychotherapy scientific studies have started in the beginning of 20th century. There are a lot of different theories about creativity. Based on what aspect of creativity they focus on, they can be divided in process, environmental, personality, motivation, product and multi-dimensional approaches. On of the oldest is psychodynamic theory from creativity process approach, but the latest are those who describes creativity as a multi-dimensional construct. Regarding to research of effectiveness of psychotherapy it is clear that since the thirties there has been extensive number of different studies and a lot of important meta-analysis, however, there are no clear conclusion about the effectiveness of psychotherapy. Earliest studies are more focused on comparison of different types of psychotherapy and effectiveness of psychotherapy in relation to various mental disorders, while more recent studies are more focused on interaction between various factors and their impact to the effectiveness of psychotherapy.
Atslēgas vārdi: *kreativitāte, psihoterapijas efektivitāte.*

Kreativitātes jēdziens

Jēdziens *kreativitāte* ir pazīstams jau kopš sengrieķu laika. Izpratne par to ir bijusi atšķirīga dažādos laikmetos un sabiedrībās, tomēr vienmēr kreativitāte tiek saistīta ar mistiskiem spēkiem, piemēram, dievībām, mūzām, dēmoniem u.c. 20.gs. sākas kreativitātes zinātniskā pētniecība, kurai paralēli attīstās dažādas teorijas, kuras runā par kreativitātes veicināšanas iespējām un tās praktisko nozīmi. Kā viens no pirmajiem teorētiķiem, kas pieder šai grupai, ir jāmin A. Osborns, kurš rada „brainstorming" metodi kreatīvu ideju ģenerēšanai (Osborn 1953: 166). Līdzīgi Osbornam V. J. Gordons un G. M. Princss izstrādā kreatīvu problēmu risināšanas metodi, ko nosauc par „Synectics" (Gordon 1961: 57). Savukārt E. DeBono ievieš jēdzienu laterālā domāšana un izveido programmu, kas sastāv no dažādām stratēģijām kreatīvas domāšanas attīstīsanai (DeBono 1967: 30). Šīs teorijas ir guvušas lielus komerciālus panākumus un guvušas atsaucību sabiedrībā, tomēr tām trūkst zinātniska pamatojuma.

Balstoties uz to, kādu kreativitātes aspektu katra no zinātniskajām teorijām akcentē, tās var iedalīt procesa, vides, personības, motivācijas, produkta un daudzdimensiju pieejās. Kā vissenākās no kreativitātes procesa pieejas jāmin psihodinamiskā virziena teorijas. Tās kreativitāti skaidro kā procesu, kas ļauj izpaust zemapziņas impulsus sociāli pieņemamā veidā (Freud 1908 kā minēts Arieti 1976: 102). G. Vallass ir viens no pirmajiem, kurš iedala kreativitātes procesu vairākos posmos, proti, sagatavošanās, inkubācijas, insaita un pārbaudes fāzēs (Wallas 1926: 86). Vallasa domas vēlāk tiek attīstītas J. Rosmana, D. Koberga un J. Bagnala modeļos.

Nozīmīgu devumu kreativitātes jēdziena izpratnē ir devis J. P. Gilfords, kurš 1950.g. uzrunā Amerikas psihologu asocijai (APA) pirmais ievieš jēdzienu diverģentā domāšana un nodala to no konverģentās domāšanas. Diverģento domāšanu izsaka tādas īpašības kā plastiskums, kustīgums, oriģinalitāte, zinātkāre, spēja izstrādāt hipotēzi un fantāzija (Guilford 1950: 444-454). Gilforda idejas kalpoja par pamatu E. P. Torencam izstrādājot savu kreativitātes koncepciju un radot vienu no populārākajiem mūsdienās lietotajiem kreativitātes testiem. Torencs apraksta kreativitāti caur četrām kategorijām – veiklību, elastību, oriģinalitāti un papildināšanu (Torrence 1962: 40). Gilforda un Torenca koncepcijas ir kalpojušas par pamatu daudzu citu ievērojamu kreativitātes pētnieku idejām. Sešdesmitajos gados tiek veidotas pirmās zinātniskās teorijas, kas skaidro kreativitātes saistību ar intelektu izdalot vairākas iespējamās intelekta un kreativitātes attīstības kombinācijas. S. Medniks ir pirmais, kurš sāk runāt par asociāciju nozīmi kreatīvajā procesā radot asociāciju hierarhijas teoriju (Mednick 1962: 225). Mednika idejas turpināja attīstīt Koestlers radot „bisociation" teoriju. G. Kaufmans ir pirmais pētnieks, kurš kreativitātes jēdziena izpratnē ievieš attīstības psiholoģijas teorētiķa Ž. Piažē lietotos akomodācijas un asimilācijas principus, ko vēlāk turpina pilnveidot O. Martinsens (Kaufmann 1979: 101-108). Kā vienas no jaunākajām procesu piejas teorijām jāmin kompjūtersimulācijas teorijas, kur kreativitātes process tiek skaidrots izmantojot speciāli veidotas datorprogrammas kā arī D. K. Simontona „chance configuration" modelis (Simonton 1988: 177).

Paralēli pirmajām kreativitātes procesa teorijām attīstās arī kreativitātes vides un personības aspektu pieejas. Pirmais pētnieks, kurš uzsver sociālās vides nozīmi kreativitātes skaidrojumā ir H. A. Murejs ieviešot jēdzienu „spiediens" (press) un detalizēti aprakstot apkārtējās vides ietekmi uz kreativitāti (Murray 1938: 120). Mureja idejas tālāk attīsta daudzi citi kreativitātes teorētiķi. Viens no pirmajiem personības pieejas kreativitātes pētniekiem ir C. M. Kohs, kurš ir analizējis 300 apdāvinātu cilvēku, piemēram, Ī. Ņūtona, N. Kopernika, personības iezīmes (Cox 1926: 12). Vēlākie teorētiķi balstoties uz korelatīviem pētījumiem izlasēs ar augstu un zemu kreativitāti ir izdalījuši ļoti plašu skaitu dažādu kreatīvas personības iezīmju. Tiek runāts arī par personības pretpoliem, kas ir raksturīgi kreatīviem cilvēkiem, piemēram, fantāzija, kas ir apvienota ar spēcīgu realitātes izjūtu. Daudzi autori savu uzmanību veltī, lai aprakstītu iekšējās motivācijas saistību ar kreativitāti.

Salīdzinoši jaunākas ir produkta pieejas kreativitātes teorijas. S. P. Besemers un K. O'Kvins apraksta trīs kreatīva produkta novērtēšanas dimensijas – jaunrade, derīgums un sintēze (Besemer & O'Quin 1987: 367). Jāmin arī ikdienas kreativitātes koncepcija, kas uzskata, ka atskaites sistēma par to vai produkts ir oriģināls vai jauns var notikt arī indivīda līmenī, kā arī funkcionālā kreativitāte jeb spēja radīt noderīgus produktus.

Visjaunākās ir daudzdimensiju pieejas kreativitātes teorijas. M. Rodes pirmais ierosina aplūkot kreativitāti kā daudzdimensiju konstruktu un rada trīs „P" pieeju uzsverot personības, produkta un procesa aspektu nozīmi kreativitātes skaidrošanā (Rhodes 1961: 305). Laika gaitā tiek pievienots arī ceturtais aspekts – vide jeb „press". Rodes uzskatus vēlāk papildina A. Kroplijs un D. Kroplijs izvirzot 6 „P" pieeju, kur līdzšinējiem aspektiem tiek pievienoti papildus divi „P"- „fāze", kura tiek aizgūta no iepriekš minētā Valasa kreativitātes procesa fāžu modeļa, un „problēma" (Cropley & Cropley 2009: 11). Kā nozīmīgas daudzdimensiju teorijas jāmin F. E. Viljamsa uzskati, ka kreativitāti nosaka gan kognitīvi faktori, gan personības faktori, H. Grūbera „envolving systems" modelis, kur kreativitātes pamatā ir personas mērķis, zināšanas un emocijas, J. S. Renzuli „3 apļu" teorija, kas runā par kreativitātes, intelekta un motivācijas savstarpējo mijiedarbību. Kā deviņdesmito gadu būtiskākās teorijas jāmin J. Sternberga un T. I. Lubarta idejas par to, ka kreativitāti nosaka seši pamatelementi, proti, intelekts, zināšanas, domāšanas tips, personība, motivācija un vide (Sternberg & Lubart 1995: 10), kā arī M. Csikszentmihailija „sistēmas" pieeju, kur kreativitāte tiek skaidrota kā kognitīvā procesa, personības iezīmju un vides interakcija.

Psihoterapijas efektivitātes jēdziens

Par psihoterapijas efektivitātes zinātnisko pētījumu sākumu var uzskatīt 1930.g. līdz ar pētnieka O. Fenihela ziņojumu par psihoterapijas aktivitātēm Berlīnes Psihoanalītiskajā institūtā no 1920.-1930. gadam (Fenichel 1930: 104). Lielā mērā stimulu psihoterapijas efektivitātes pētniecībai deva H. Aizenka pētījums 1952. gadā. Aizenks analizēja 24 līdz tam veiktos pētījumus, kuri aprakstīja psihoterapijas efektivitāti kopumā darbā ar 8053 klientiem. Viņš atklāja, ka 2/3 klientu atveseļojās pilnībā vai viņu stāvoklis būtiski uzlabojās divu gadu laikā neskatoties uz to vai viņi saņēma vai nesaņēma psihoterapiju, ko Aizneks nosauca par spontāno remisiju (Eysenck 1952: 319-324). Tomēr Aizenka pētījums saņēma asu kritiku galvenokārt par neadekvātu pētījuma metožu lietošanu. A. E. Bergins izmantoja Aizenka pētījumā analizētos datus un secināja, ka psihoterapija tomēr ir efektīva, lai arī efektivitāte nav pārāk augsta (Bergin 1963: 244-250). Pēc krieta laika C . L. Makneilijs un K. I. Hovards arī lietoja Aizenka sākotnējos datus un nonāca pie secinājuma, ka psihoterapija panākt to pašu efektu 15 sesiju laikā, ko spontānā remisija 2 gadu laikā (McNeilly & Howard 1991: 76). Tajā pat laikā S. Rahmans mēģināja atspēkot Aizenka uzskatus un, analizējot 22 pētījumus par psihoterapijas efektivitāti secināja, ka tikai viens pētījums apstiprina psihoterapijas efektivitāti (Rachman 1973: 280).

Septiņdesmitajos gados tika vairākas nozīmīgas metaanalīzes, kuras analizē ļoti plašu skaitu pētījumu par psihoterapijas efektivitāti. L. Luborskis, B. Singers un L. Luborska novērtēja visus līdz 1975. g. veiktos pētījumus, īpašu uzmanību veltot to kvalitātei. Viņi

secināja, ka psihoterapija kopumā ir efektīva, bet nav būtiskas atšķirības starp dažādiem psihoterapijas veidiem (Luborsky Singer & Luborsky 1975: 1000). Vienu no visaptverošākajām metaanalīzēm ir veikuši M. L. Smits un G. V. Glass. Viņi analizēja 475 pētījumu rezultātus un secināja, ka kopumā psihoterapija ir efektīva, īpaši efektīva ir kognitīvā psihoterapija, vienāda efektivitāte piemīt individuālajai un grupu psihoterapijai, kā arī izdarīja secinājumus par psihoterapijas efektivitāti saistībā ar konkrētiem psihiskajiem traucējumiem. Plašu metaanalīzi ir veicis arī M. B. Parlofs. Galvenais secinājums ir, ka psihoterapija kopumā uzrāda nozīmīgi augstāku efektivitāti ārstējot trauksmi, bailes un fobijas (Parloff 1978: 208). J. Meltzofs un M. Kornreihs arī analizēja līdz šim veiktos psihoterapijas efektivitātes pētījumus rūpīgi kategorizējot tos pēc to kvalitātes un secināja, ka 84 % gadījumu psihoterapija ir efektīva (Meltzoff & Kornreich 1970: 473). A. Gurmans un D. Kniskerns ir secinājuši, ka ģimenes psihoterapijā divās trešdaļās gadījumu psihoterapija bija efektīva salīdzinājuma ar tām ģimenēm, kas nesaņēma psihoterapiju (Gurman & Kniskern 1978: 820). Visbeidzot, A. E. Bergins un M. J. Lamberts savā metaanalīzē ir pirmie, kas secina, ka iemesls kapēc ir tik minimālas atšķirība starp dažādiem psihoterapijas veidiem to efektivitatē varētu slēpties psihoterapeitu individuālajās atšķirībās. Pēc viņu domām terapeita individuālās spējas ir pat nozīmīgākas, nekā citi faktori, tai skaitā terapeita teorētiskā orientācija. Iespējams, nav vairāk vai mazāk efektīvu psihoterapijas skolu, bet ir vairāk vai mazāk efektīvi psihoterapeiti (Bergin & Lambert, 1978: 220). Šo domu turpina arī J. D. Franks, secinot, ka psihoterapeita personības kvalitāte var būt daudz nozīmīgāka par terapeitisko metodi (Frank 1979: 312). Arī vēlāko gadu pētijumi rāda, ka efektīva psihoterapija ir vairāk siastīta ar terapeitu nekā ar terapijā izmantotajām tehnikām.

Vēlākos gados daudz uzmanības tiek pievērsts kognitīvi biheivioralās psihoterapijas efektivitātes pētīšanai. R. C. Millers un J. S. Bergmans sniedz 48 pētījumu apkopojumu, secinot, ka KBT piemīt augsta efektivitāte (Miller & Berman 1983: 39–53). Arī deviņdesmitajos gados veiktās metaanalīzes apstiprina KBT efektivitāti (Svartberg & Stiles 1991: 710, Gerlsma & Emmelkamp 1994: 55-74). Deviņdesmitajos gados parādās vairāki pētījumi, kuri pievēršas tieši psihoterapijas ilguma saistībai ar psihoterapijas efektivitāti (Hogland 1993: 168-181, Seligman, 1995: 965-974). Tiek radīts psihoterapijas „fāžu modelis", skaidrojot katra psihoterapijas procesa posma jeb fāzes saistību ar psihoterapijas efektivitāti (Howard, Lueger, Maling & Martinovich 1993: 680).

Jaunākie pētījumi vairāk analizē to, kādi faktori nosaka psihoterapijas efektivitāti. Pēc T. P. Aseja un M. J. Lamberta domām tikai 15% terapeitiskās izmaiņas ir saistītas ar psihoterapijā izmantotajām tehnikām, 40% izmaiņas notiek dēļ dažādiem ārpus terapijas esošiem faktoriem, 30% attiecību faktora dēļ, bet 15% izmaiņas ir saistītas ar klienta gaidām

un cerībām (Assay & Lambert 1999: 50). Savukārt M. A. Habls, B. L. Dunkans un S. D. Millers uzskata, ka psihoterapijas efektivitāti nosaka 10 dažādu faktoru mijiedarbība. Tāpat jaunākie pētījumi vairāk pievēršas nevis savstarpējai dažādu psihoterapiju salīdzināšanai, bet gan atsevišķu psihoterapijas komponentu, tehniku salīdzināšanai (Lambert & Ogles 2004: 139-193).

Rezumējums

Kopumā var secināt, ka gan kreativitātes, gan psihoterapijas efektivitātes zinātniskie pētījumi ir sākušies 20. gs. sākumā. Par kreativitāti runā ļoti plašs skaits teoriju, kuras, balstoties uz to, kādas kreativitātes aspekts tajās tiek skaidrots, var iedalīt procesa, produkta, personības, motivācijas, vides un daudzdimensiju teorijās. Vienas no senākajām ir procesa piejas kreativitātes teorijas, savukārt visjaunākās ir teorijas, kuras aplūko kreativitāti kā daudzdimensionālu konstruktu. Runājot par psihoterapijas efektivitātes pētījumiem, redzams, ka kopš trīsdesmitajiem gadiem ir veikts ārkārtīgi plašs skaits pētījumu, kā arī daudzas nozīmīgas metaanalīzes, kas šos pētījumus apkopo, tajā pat laikā nav viennozīmīga secinājuma par psihoterapijas efektivitāti. Senākie pētījumi vairāk salīdzina dažādus psihoterapijas veidus pēc to efektivitātes un psihoterapijas efektivitāti saistībā ar dažādiem psihiskajiem traucējumiem, savukārt jaunākie pētījumi vairāk analizē kādu tieši faktoru mijiedarbība nosaka psihoterapijas efektivitāti.

Bibliogrāfija

1. Arieti, S. (1976). *Creativity the magic synthesis*. New York: Basic Books.
2. Assay, T. P. & Lambert, M. J. (1999). The empirical case for the common factors in therapy: qualitative findings. In M. A. Hubble, B. L. Duncan & S. D. Miller (Eds.), *The hearth and soule of change: what works in therapy* (pp. 33-56). Washington: American Psychological Association.
3. Bergin, A. E. (1963). The effects of psychotherapy: negative results revisited. *Journal of Counseling Psychology, 10*, 244-250.
4. Bergin, A. E. & Lambert, M. J. (1978). The evaluation of therapeutic outcomes. In S. L. Garfield & A. E. Bergin (Eds), *Handbook of psychotherapy and behavior change: an empirical analysis* (pp.217-270). New York: Wiley.
5. Besemer, S. P. & O'Quin, K. (1987). Creative product analysis: testing a model by developing a judging instrument. In S. G. Isaksen (Ed.), *Frontiers of creativty research: beyond the basics* (pp.367-389). Buffalo: Bearly.
6. Cox, C. M. (1926). *Genetic studies of genius: the early mental traits of three hundred geniuses*. Stanford: Stanford University Press.
7. Cropley, A. & Cropley, D. (2009). *Fostering creativity: a diagnostic approach for higher education and organizations*. Cresskill: Hampton Press.
8. De Bono, E. (1967). *New think: the use of lateral thinking in the generation of new ideas*. New York: Basic Books.
9. Eysenck, H. (1952). The effects of psychotherapy: an evaluation. *Journal of Consulting Psychology, 16*, 319-324.

10. Fenichel, O. (1930). *Ten years of the Berlin Psychoanalitic Institute (1920-1930).* Berlin: Author.
11. Frank, J. D. (1979). The present status of outcome studies. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 47, 310-116.
12. Gerlsma, C. & Emmelkamp, P. M. G. (1994). How large are gender differences in perceived parental rearing styles?: a meta-analytic review. In C. Perris, W. A. Arrindell & M. Eisemann (Eds.), *Parenting and psychopathology* (pp.55-74). New York: Wiley.
13. Gordon, W. J. J. (1961). *Synectics: the development of creativie capacity*. New York: Harper & Row.
14. Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist, 5*, 444-454.
15. Gurman, A., & Kniskern, D. (1978). Research on marital and family therapy: progress, perspective and prospect. In S. Garfield & A. Bergin (Eds), *Handbook pf psychotherapy and behavior change* (pp. 817-901). New York: Wiley.
16. Hogland, P. (1993). Personality disorders and long-term outcome after brief dynamic psychotherapy. *Journal of Personality Disorders, 7*, 168-181.
17. Howard, K. I., Lueger, R. J., Maling, M. S., & Martinovich, Z. (1993). A phase model of psychotherapy outcome: causal mediation of change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 61*, 678-685.
18. Kaufmann, G. (1979). The explorer and the assimilator: a cognitive style distinction. *Scandanavian Journal of Educational Research, 23*, 101-108.
19. Lambert, M. J. & Ogles, B. M. (2004). The efficacy and effectiveness of psychotherapy. In M. J. Lambert (Ed.), *Handbook of Psychotherapy and Behavior Change* (pp.139-193). New York: Wiley.
20. Luborsky, L., Singer, B. & Luborsky, L. (1975). Comparative studies of psychotherapies: is it true that „everyone has won and all must have prizes?". *Archives of General Psychiatry, 32*, 995-1008.
21. McNeilly, C. L. & Howard, K. I. (1991). The effects of psychotherapy: a reevaluation based on dosage. *Psychotherapy Research, 1*, 74-78.
22. Mednick, S. A. (1962). The associative basis of creativity. *Psychological Review, 69*, 220-232.
23. Meltzoff, J. & Kornreich, M. (1970). *Research in psychotherapy*. New York: Atherton.
24. Miller, R. C. & Berman, J. S. (1983). The efficacy of cognitive behavior therapies: a quantitative review of the research evidence. *Psychological Bulletin, 94*, 39–53.
25. Murray, H. A. (1938). *Explorations in Personality*. New York: Oxford University Press.
26. Osborn, A. (1953). *Applied imagination: principles and procedures of creative problem solving*. New York: Charles Scribner's Sons.
27. Parloff, M. B. (1978). *Assessment of psychosocial treatment of mental health disorders: current status and prospects*. Washington: Clinical Research Branch, National Institute of Mental Health.
28. Rachman, S. (1973). The Effects of Psychological Treatment. In H. Eysenck (Ed.), *Handbook of Abnormal Psychology* (pp.273-298). New York: BasicBooks.
29. Rhodes, M. (1961). An analysis of creativity. *Phi Delta Kappan, 42*, 305-310.
30. Seligman, M. E. P. (1995). The effectiveness of psychotherapy: the consumer reports study. *American Psychologist, 50*, 965-974.
31. Simonton, D.K. (1988). *Scientific genius: a psychology of science*. Cambridge: Cambridge University Press.
32. Sternberg, R. J. & Lubart, T. I. (1995). *Defying the crowd: cultivating creativity in a culture of conformity*. New York: The Free Press.

33. Svartberg, M. & Stiles, T. C. (1991). Comparative effects of short-term psychodinamic psychotherapy: a meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 59*, 704-714.
34. Torrance, E. P. (1962). *Guiding creative talent*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
35. Wallas, G. (1926). *The art of thought*. New York: Harcourt Brace.

Aļona Korniševa

LAIKA IDENTITATES IZPETES TENDENCES: TEORETISKIE UN EMPIRISKIE ASPEKTI

Abstract
The time identity as a personality self-identification with their life time anticipates three aspects of research: a contextual aspect involves the analysis of the assessment of the time interval; a biographical aspect covers the analysis of a personality life history, chronological boundaries of personality's existence; a historical aspect covers the analysis of a personality life conception on the assumption of possibilities afforded by a historical time period. To analyze peculiarities of time identity of representatives of Latvian people's different generations from the point of view of various aspects of study. The contextual aspect of the time identity research involves application of an experiment for the time perception research, the biographical aspect involves application of a biographical method, and the historical aspect involves application of a method of life goals research. The results of the time identity research have revealed significant differences in time perception and evaluation, in the realization level of significant life spheres, in the life goals structure of representatives of different generations. The aspects of time identity research allow viewing thereof as a whole in the context of a personality lifetime on the assumption of values and possibilities existing during a specified time period.
Atslēgas vārdi: *laika identitāte, laika identitātes izpētes aspekti.*

Laika identitātes problēma īpašu aktualitāti iegūst pēdējos gados saistībā ar sociālajām, ekonomiskajām, vēsturiskajām izmaiņām mūsu valstī un pasaulē. Dzīves tempa paātrināšana, informācijas apjoma palielināšana un sociālās pārmaiņas sabiedrībā un valstī aktualizē nepieciešamību adaptēties pastāvīgi mainīgajiem apstākļiem. Līdz ar to laika identitātei ir svarīga loma personības orientācijā un adaptācijā, kas pamatojas uz adekvātu pielāgošanos mainīgajai videi.

Laika identitātes problēma pārmaiņu apstākļos īpaši aktualizējas paaudžu griezumā, jo personības attiecības ar laiku aktualizē jautājumu par paaudžu atbildību par "laiku". Pārmaiņu procesi mūsdienu sabiedrībā atklāj katras personības un katras paaudzes būtību, kas izpaužas pastāvīgajā nepieciešamībā apzināties sevi, savas iespējas, spējas un zināšanas atbilstībā mūsdienu sociāli vēsturisko apstākļu prasībām.

Laika identitātes izpētē jau no pirmsākumiem aktualizējas paradigma, ko var definēt kā savas eksistences laika apzināšanās vēsturiskā laika perioda kontekstā. Sava eksistences laika apzināšanās atklāj laika identitātes būtību, jo apzinoties savas dzīves laiku savstarpējā saistībā ar sociālo un vēsturisko laiku, personībai veidojas laika koncepcija, kas piemīt katrai personībai un kas atklāj kopējo personības priekšstatu par savas dzīves laiku.

Identificēšanās ar laiku izraisa personības vajadzību noteikt savu vietu kādā laika perspektīvā, veidot savu individuālo dzīves ceļu laikā un objektīvi izvērtēt sevi visās dzīves sfērās. Līdz ar to laika identitāte tiek skatīta kā dinamiskā struktūra, kas iekļauj personības dzīves mērķus, stratēģijas, attiecības, kas saistītas ar Es tēla attiecībām pagātnē, tagadnē un nākotnē, t.i., dzīves ceļa plašajā laika diapazonā.

Laika identitāte paredz sekojošus izpētes aspektus:

- *situatīvajā* jeb tagadnes aspektā tiek pētītas un analizētas laika subjektīvās pārdzīvošanas īpatnības, t.i., īso laika intervālu uztveres un izvērtēšanas īpatnības, uz kā pamata tiek veidotas individuālās laika koncepcijas;
- *biogrāfiskajā* jeb pagātnes aspektā tiek pētītas un analizētas garo laika intervālu, ko uzdot personības dzīves laiks, uztveres un izvērtēšanas īpatnības, kas izpaužas dzīves realizācijas subjektīvajā izvērtēšanā;
- *vēsturiskajā* jeb nākotnes aspektā tiek pētītas un analizētas dzīves plānošanas īpatnības, kas izpaužas dzīves mērķi, dzīves faktori un dzīves stratēģiju noteikšanā.

Laika piederība subjektam paredz laika aktīvu izmantošanu un organizāciju. Līdz ar to personības laika organizācijā izdala "aktīvās uzskaites" stratēģijas un "pasīvās pielāgošanās" ārējām laika prasībām stratēģijas (Абульханова-Славская 1991). Pamatojoties uz izdalītajām stratēģijām, var izdalīt 2 personības tipus saistībā ar laika organizāciju: 1) personības tips, kas ir savas dzīves subjekts, aktīvi iekļaujas sociālajā dinamikā un atrodas ciešajos sakaros ar sociālajiem apstākļiem, izmantojot sabiedriskā laika vērtības; 2) personības tips, kas ir vairāk statisks, mazāk iekļaujas sociālajos procesos, neapzinās laiku kā vērtību.

Laika identitātes izpēte var tikt īstenota pamatojoties uz dažādām teorētiskajām un empīriskajām pieejām. Pētījuma gaitā tika apkopotas un analizētas vairākas teorētiskās un empīriskās nostādnes, kas atspoguļo laika identitātes izpētes aspektus dažādos laika organizācijas līmeņos.

Pirms sākt analizēt laika identitātes fenomena izpētes aspektus, pievērsīsimies šī fenomena kategoriju aparātam un izskatīsim iespējamo pieeju spektru šīs problēmas analīzei. Laika identitātes aspektu izpētes aizsākumus ielika tādi zinātnieki kā V.Vundts, V.Džeims, H.Erenvalds, Š.Bjulera, P.Žanē, K.Levins, P.Fress, Ž.Piažē u.c., krievu zinātnieki J.Golovaha, A.Kroniks, K.Abuļhanova-Slavska, B.Ananjevs u.c.

Laika identitātes izpētes tradīcijas pamatojas uz V.Vundta pētījumiem, kuros viņš atklāja laika ilguma vērtējumus. Pēc Vundta uzskatiem, personība orientējas laikā pēc iekšējās laika izjūtas, kas var mainīties atkarībā no dzīves apstākļu maiņas (Вундт 2001).

Tiem sekojošos citu zinātnieku pētījumos tika atklāts, ka cilvēki dažādi uztver objektīvi uzdotus ilgumus: daži cilvēki pienācīgi nenovērtē laiku, bet daži pārvērtē to. Tā H.Erenvalds izdalīja 2 laika uztveres tipus: *tahihronisko tipu*, kam raksturīga noturīga tendence pienācīgi nenovērtēt laiku; *bradihronisko tipu*, ar tendenci pārvērtēt laiku. Pēc autora teorijas īsie laika intervāli netiek pienācīgi novērtēti, garie laika intervāli tiek pārvērtēti, precīzi tiek uztverti neitrālie (vidējie) intervāli (pēc Рубинштейн 1989).

Pēc V.Džeimsa uzskatiem, laiks, kas ir piepildīts ar dažādiem interesantiem notikumiem, tiek uztverts kā ātri tekošais. Savukārt laiks, kas nav piepildīts ar notikumiem, tiek uztverts kā ilglaicīgs. Analizējot darbības apstākļu un satura ietekmi uz laika uztveri, tika pierādīts, ka personības sarežģītā darbība pastiprina tendenci pienācīgi nenovērtēt laika intervālus (James, 1952). P.Fresa un Ž.Piažē skatījumā laiks izpaužas kā pārmaiņu secība, līdz ar ko viņi izdalīja trīs līmeņus, kas palīdz adaptēties šīm pārmaiņām: *bioloģiskajā līmenī* tiek sinhronizētas organisma un vides pārmaiņas; *laika uztverē* atspoguļojas pārmaiņu raksturojumi – stimulu secība un intervāli starp tiem; *laika kontrolē* izpaužas pārmaiņu savstarpējā saistība (Фресс, Пиаже 1978).

Pec J.Golovahas un A.Kronika psiholoģiskā laika koncepcijas, garo laika intervālu uztveri un izvērtēšanu nodrošina atmiņa, domāšana un iztēle, ar kā palīdzību notiek laika priekšstatu un apzinātās attieksmes pret laiku kopumā veidošana (Головаха, Кроник 1988).

Personības laika problēmu dzīves ceļa mērogā plaši skatīja Š.Bjulera, kura atklāja likumsakarības dzīves posmu, to determinējošo tendenču un dzīves aktivitātes mainā atkarībā no vecuma. Viņas koncepcija izriet no apziņas iedzimtajām īpašībām – pašnoteikšanās un pašistenošanās kā personības attīstības virzošajiem spēkiem (Buhler 1933). P.Žane mēģināja izskatīt personības evolūciju reālā laika ritumā un saistīt vecuma posmus un dzīves ceļa biogrāfiskos posmus, apvienojot bioloģisko, psiholoģisko un vēsturisko laiku vienotā cilvēka evolūcijas koordinātu sistēmā (Жане 1998).

K.Levins, izskatot personības psiholoģisko lauku un nosakot tā robežas, uzsvēra, ka dažādus laika mērogus personībai nosaka viņas psiholoģiskā lauka robežas. Uztverot laiku ”šeit un tagad”, personība projecē savas gaidas nākotnē, izejot no savas pagātnes pieredzes. Šim procesam ir liela nozīme personības mērķu, vajadzību, pretenziju līmeņa noteikšanā (Lewin 1942). Akcentējot personības dzīves laiku kā pagātnes, tagadnes un nākotnes psiholoģisko sintēzi, Š.Bjulera atzīmēja, ka katras personības dzīves gaitā veidojas noteikta laika kārtība jeb dzīves saraksts, kas nosaka akcentus personības darbībā dažādos laika periodos. Katrai personībai pastāv savs priekšstats par to, kas ”jāpaspēj” katrā dzīves periodā (Buhler, Massarik 1968).

Personības dzīves laiks tradicionāli tiek saistīts ar personības pašaktualizāciju un pašrealizāciju, kas izpaužas jēdzienos ”dzīves plāns”, ”dzīves ceļš”, ”dzīves perspektīva” u.c. B.Ananjevs personības attiecības ar laiku skatīja no personības attīstības un veidošanas vēstures pozīcijas. Ieviesot vecuma jēdzienu kā personības dzīves ceļa periodizācijas vienību, autors atklāja, ka dzīves ceļa posmi, ko determinē vēsturiskie notikumi, korelē ar ontoģenēzes vecuma posmiem (Ананьев 1980).

Pamatojoties uz teorētisko koncepciju analīzes, empīriskā pētījuma gaitā tika analizētas dažādu paaudžu pārstāvju laika identitātes īpatnības un atšķirības, izejot no dažādiem izpētes aspektiem.

Izejot no tā d**arba mērķis** ir izanalizēt dažādu paaudžu pārstāvju laika identitātes īpatnības dažādu izpētes aspektu skatījumā.

Metode un procedūra

Respondenti

Pētījumā piedalījās 713 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 17 līdz 78 gadiem, kas tika dalīti paaudžu grupās pēc vecuma kritērija: 17-28 gadi - jaunākās paaudzes grupa *(n=186)*; 29-49 gadi – vidējās paaudzes grupa *(n=285)*; 50-70 gadi – vēcākās paaudzes grupa *(n=242)* (pēc N.Houva, V.Štrausa paaudžu teorijas, 1991). No tiem 475 respondenti piedalījās eksperimentālajā izpētē un 713 respondenti piedalījās biogrāfiskajā un dzīves mērķu izpētē.

Izpētes metodes

1) Eksperimentālā metode

Laika identitātes īpatnību izpētei sutuatīvajā jeb tagadnes aspektā tika izmantota eksperimentālā metode, kas pamatojas uz dažādu paaudžu *laika uztveres un izvērtēšanas īpatnību* noteikšanu. Metodes pamatā - minūšu laika intervāla (60 sek.) mērīšanas metodikas: 1) minūšu intervāla mērīšanas metodika, kas paredz minūtes noteikšanu, skaitot līdz 60 un izlaižot starp skaitīšanas reizēm sekundi. Metodika ļauj saistīt laika uztveri ar motorisko komponentu (runas motoriku); 2) minūšu intervāla noteikšanas metodika bez skaitīšanas, pamatojoties uz laika izjūtas. Respondentiem tika piedāvāts pateikt, kad, pēc viņu izjūtas, paies minūte. Metodika ļauj saistīt laika uztveri ar ideatorisko komponentu (priekšstatu rituma ātrumu). Rezultātā tiek fiksēts laiks, kas atbilst katra respondenta subjektīvai minūtei jeb subjektīvajam laikam.

Procedūras tika atkārtotas 5 reizes pēc nejaušiem laika intervāliem. Eksperiments tika vadīts 2 posmos: kontroles jeb parastajos apstākļos un eksperimentālajos jeb modelētajā stresogēnajā situācijā, kurā respondenti tika ievesti ar aktīvās iztēles metodes palīdzību. Pētījuma rezultātā tika aprēķināti respondentu subjektīvā laika vidējie rādītāji katrā paaudžu grupā pēc katras mērīšanas procedūras kontroles un eksperimentālajos apstākļos.

2) Biogrāfiskā metode

Laika identitātes īpatnību izpētei biogrāfiskajā jeb pagātnes aspektā tika izmantota autores izstrādātā biogrāfiskā aptauja, kas pamatojas uz *pašrealizācijas* subjektīvu izvērtēšanu pēc 5 dzīves sfērām (izglītības, profesionālas darbības, ģimenes, sabiedrības, interešu un pašattīstības sfēras) un *kopējās dzīves realizācijas* izvērtēšanu. Respondentiem tika piedāvāts izvērtēt katru aptaujā iekļauto apgalvojumu 5 baļļu Laikerta skalā no ”nē” līdz ”jā”. Pētījuma

rezultātā tika aprēķināti respondentu pašrealizācijas un kopējās dzīves realizācijas vidējie rādītāji katrā paaudžu grupā.

3) Dzīves mērķu izpētes metode

Laika identitātes īpatnību izpētei vēsturiskajā jeb nākotnes aspektā tika izmantota autores izstrādāta dzīves mērķu izpētes metodika, kas pamatojas uz respondentu *dzīves plānošanas* īpatnību un nozīmīgo *dzīves mērķu, dzīves faktoru* un *dzīves stratēģiju* noteikšanu. Metodikas pamatā – 25 dzīves mērķi, kas uz ekspertu analīzes pamata tika sadalīti pēc 5 dzīves faktoriem (F) un 5 dzīves stratēģijām (S). Respondentiem tika piedāvāts izvērtēt katra mērķa nozīmi 5 baļļu skalā (1-viszemākā balle, 5-visaugstākā balle). Pētījuma rezultātā tika aprēķināti respondentu dzīves mērķu, dzīves faktoru un dzīves stratēģiju vidējie rādītāji katrā paaudžu grupā.

Rezultāti

Laika uztveres un izvertēšanas izpētes rezultāti

Pētījumā iegūtie rezultāti parādīja, ka pastāv nozīmīgas atšķirības subjektīvā laika vidējos rādītājos kontroles un eksperimentālajos apstākļos dažādās paaudžu grupās ($p<0,001$). Nozīmīgas korelācijas starp vecumu un subjektīvā laika vidējiem rādītājiem apstiprina datus par laika uztveres un izvērtēsanas izmaiņām atkarībā no vecuma: jo vecāks ir respondents, jo lēnāk tiek vērtēts laika intervāls un jo augstāki ir subjektīvā laika rādītāji (skat. 1.tabulu).

1.tabula

Subjektīvā laika dinamikas aprakstošās statistikas rādītāji dažādu paaudžu grupās

	Subjektīvā laika rādītāji (sek.)							
	Kontroles apstākļi				**Eksperimentālie apstākļi**			
	SL rādītāji, kas iegūti uz skaitīšanas pamata		**SL rādītāji, kas iegūti uz laika izjūtas pamata**		**SL rādītāji, kas iegūti uz skaitīšanas pamata**		**SL rādītāji, kas iegūti uz laika izjūtas pamata**	
Paaudze	**M**	**SD**	**M**	**SD**	**M**	**SD**	**M**	**SD**
Jaunākā paaudze (n=124)	49,6	2,34	41,5	2,71	42,2	1,68	38,3	1,32
Vidējā paaudze (n=190)	58,6	5,02	50,3	5,12	46,9	4,67	41,9	4,34
Vecākā paaudze (n=161)	65,9	5,42	56,3	5,45	53,2	3,89	47,9	4,37

Vērtējot subjektīvā laika vidējos rādītājus pēc fiziskā laika izvērtēšanas kritērija (laika pienācīga nenovērtēšana/laika objektīva vērtēšana/laika pārvērtēšana) kontroles jeb parastajos apstākļos, tika konstatēts, ka jaunākās paaudzes grupā ievērojama fiziskā laika pienācīgā nenovērtēšana (<60sek.) un subjektīvā laika paātrināšana, vidējas paaudzes grupā laika izvērtēšana iekļaujas precīzas izvērtēšanas robežās un subjektīvais laiks tuvojas fiziskā laika etalonam, bet vecākās paaudzes grupai raksturīga laika pārvērtēšana (>60sek.) un subjektīvā laika palēnināšana. Savukārt stresogēnajā situācijā visās paaudžu grupās ievērojama subjektīvā laika paātrināšanas tendence.

Analizējot subjektīvā laika rādītājus, kas iegūti uz skaitīšanas pamata un laika izjūtas pamata, tika atklātas nozīmīgas atšķirības visās paaudžu grupās. Subjektīvā laika rādītāji, kas pamatojas uz runas motorikas ir augstāki un tuvojas fiziskā laika etalonam, nekā rādītāji, kas pamatojas uz laika izjūtas. Šīs atšķirības atklāj subjektīvā laika atkarību no darbības faktora: darbībā fiziskais laiks iet ātrāk, nekā personības priekšstatos ($p<0,001$).

Savukārt izvērtējot subjektīvā laika rādītāju kontroles un eksperimentālajos apstākļos aritmētisko starpību, tika secināts kā jaunākās paaudzes grupā tā ir mazāka (M=5,3sek.), nekā vidējās (M=10sek.) un vecākās (M=10,6sek.) paaudzes grupās. Rezultāti atklāj stresogēno faktoru ietekmi uz laika uztveri un izvērtēšanu – jaunākās paaudzes pārstāvji ir adaptīvāki pārmaiņu apstākļos, nekā vidējās un vecākās paaudžu pārstāvji.

Rezultāti parādīja, ka subjektīvā laika rādītājus ko būtiski ietekmē vecuma īpatnības un sociālās vides faktori (darba specifika, dzīves apstākļi, materiālās labklājības līmenis u.c.).

Dzīves pašrealizācijas izpētes rezultāti

Pētījumā iegūtie rezultāti parādīja, ka pastāv nozīmīgas atšķirības pašrealizācijas vidējos rādītājos dažādās paaudžu grupās ($p<0,001$). Dzīves pašrealizācijas subjektīvas izvērtēšanas rādītāji ir augstāki vecākās paaudzes grupā un zemāki – jaunākās paaudzes grupā (skat. 2.tabulu).

2.tabula

Dzīves pašrealizācijas aprakstošās statistikas rādītāji dažādu paaudžu grupās (n=713)

Paaudze	Pašrealizācijas rādītāji											
	Izglītības sfēra		Profesionālās darbības sfēra		Sabiedrības sfēra		Ģimenes sfēra		Interešu un pašattīstības sfēra		Kopējā dzīves realizācija	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Jaunākā paaudze (n=186)	3,47	0,87	3,51	0,66	3,63	0,51	**3,83**	0,57	3,67	0,52	3,75	0,57
Vidējā paaudze (n=285)	3,89	0,78	3,88	0,54	3,71	0,52	**4,2**	0,49	3,55	0,43	3,77	0,58
Vecākā paaudze (n=242)	3,77	0,87	3,87	0,49	3,66	0,49	**4,38**	0,47	3,8	0,41	3,82	0,53

Pēc aprakstošās statistikas datiem varam secināt, ka visaugstākie pašrealizācijas rādītāji visās paaudžu grupās ir *Ģimenes sfērā*. Jaunākās paaudžu grupā augstāki pašrealizācijas rādītāji ir *Ģimenes sfērā* un *Interešu un pašattīstības sfērā*, bet zemāki – *Izglītības sfērā*. Pašrealizācijas vidējie rādītāji norāda uz sabalansētu realizācijas līniju. Vidējās paaudzes grupā augstāki rādītāji ir pašrealizācijai *Ģimenes sfērā*, *Izglītības sfērā* un *Profesionālās darbības sfērā*, bet zemāki rādītāji ir pašrealizācijai *Interešu un pašattīstības*

sfērā. Vecākās paaudzes grupā augstāki rādītāji ir pašrealizācijai *Ģimenes sfērā* un *Profesionālas darbības sfērā,* bet zemāki – pašrealizācijai *Sabiedrības sfērā.*

Pašrealizācijas vidējo rādītāju salīdzinošā analīze ļauj izdalīt nozīmīgas dzīves sfēras, kas visvairāk veicina dažādu paaudžu pārstāvju dzīves pašrealizāciju. Jaunākās paaudzes grupā nozīmīgas dzīves sfēras ir *Ģimenes sfēra*, *Interešu un pašattīstības sfēra* un *Sabiedrības sfēra*. Vidējās paaudzes grupā nozīmīgas dzīves sfēras ir *Ģimenes sfēra*, *Izglītības sfēra* un *Profesionālās darbības sfēra*. Vecākās paaudzes grupā nozīmīgas dzīves sfēras ir *Ģimenes sfēra*, *Profesionālās darbības sfēra* un *Interešu un pašattīstības sfēra*.

Analizējot kopējās dzīves pašrealizācijas rādītājus, tika secināts, ka tie ir salīdzinoši vienādi visās paaudžu grupās. Visaugstāk kopējās dzīves pašrealizācijas pakāpi vērtē vecākās paaudzes pārstāvji un zemāk – jaunākās paaudzes pārstāvji.

Dzīves plānošanas izpētes rezultāti

Pētījumā iegūtie rezultāti parādīja, ka pastāv nozīmīgas atšķirības dzīves plānošanā dažādās paaudžu grupās ($p<0,001$). Nozīmīgo dzīves mērķu analīze atklāj atšķirības dzīves mērķu struktūrā visās paaudžu grupās (skat. 3.tabulu).

3.tabula

Dzīves mērķu nozīmīguma vidējie radītāji dažādu paaudžu grupās (n=713)

Paaudze					
Jaunākā paaudze (n=186)		**Vidējā paaudze (n=285)**		**Vecākā paaudze (n=242)**	
Dzīves mērķi	**M**	**Dzīves mērķi**	**M**	**Dzīves mērķi**	**M**
Iegūt izglītību	4,3	Rūpēties par savu veselību	4,44	Rūpēties par savu veselību	4,67
Veidot ģimeni	3,87	Būt materiāli neatkarīgam	4,12	Būt labam speciālistam	4,15
Būt materiāli neatkarīgam	3,87	Veidot ģimeni	4,07	Būt materiāli neatkarīgam	3,85
Atrast savu vietu dzīvē	3,76	Iegūt izglītību	3,85	Veidot ģimeni	3,77
Rūpēties par savu veselību	3,72	Veidot karjeru	3,81	Atrast savu vietu dzīvē	3,59

Pamatojoties uz iegūtajiem rezultātiem, tika konstatēts, ka jaunākās paaudzes grupā nozīmīgākie dzīves mērķi ir *Iegūt izglītību*, *Veidot ģimeni*, *Būt materiāli neatkarīgiem*, *Atrast savu vietu dzīvē* un *Rūpēties par savu veselību*. Vidējās paaudzes grupā nozīmīgākie mērķi ir *Rūpēties par savu veselību, Būt materiāli neatkarīgiem, Veidot ģimeni*, *Iegūt izglītību*, *Veidot karjeru.* Vecākās paaudzes grupā nozīmīgie mērķi ir *Rūpēties par savu veselību, Būt labam speciālistam*, *Būt materiāli neatkarīgiem*, *Veidot savu ģimeni*, *Atrast savu vietu dzīvē.* Mazāk nozīmīgo dzīves mērķu analīze atklāj, ka visās paaudžu grupās nav nozīmīgi *Piedalīties politikas veidošanā*, *Būt sabiedriskam, Būt uzmanības centrā, Būt vadītājam* un *Būt slavenam.*

Analizējot nozīmīgos dzīves faktorus, tika atklāts, ka dzīves faktoru vidējie rādītāji atšķiras visās paaudžu grupās. Jaunākās paaudzes grupā nozīmīgie faktori ir *Profesionālās pašrealizācijas faktors*, *Pašrealizācijas un pašaktualizācijas faktors* un *Ārējā veiksmīguma*

faktors, mazāk nozīmīgs ir *Sociālās atzīšanas un izpaušanas faktors*. Vidējās paaudzes grupā nozīmīgie dzīves faktori ir *Profesionālās pašrealizācijas faktors*, *Pašrealizācijas un passaktualizācijas faktors* un *Sociālās atzīšanas un izpaušanas faktors*, mazāk nozīmīgs ir *Ārējā veiksmīguma faktors.* Vecākās paaudzes grupā nozīmīgie dzīves faktori ir *Pašrealizācijas un pašaktualizācijas faktors*, *Profesionālās pašrealizācijas faktors*, *Sociālās atzīšanas un izpaušanas faktors* un mazāk nozīmīgs – *Ārējā veiksmīguma faktors.*

Nozīmīgo dzīves stratēģiju analīze ļāva secināt, ka visās paaudžu grupās vairāk nozīmīga ir *Adaptācijas stratēģija* un mazāk nozīmīga – *Veiksmes stratēģija.* Jaunākās paaudzes grupā nozīmīga ir *Socializācijas stratēģija,* bet vidējās un vecākās paaudzes grupās – *Labklājības stratēģija.* Rezultāti liecina, ka dzīves stratēģiju nozīmīgums ir saistīts ar paaudžu grupu vecuma un dzīves uzdevumiem.

Secinājumi

1. Pētījuma rezultāti apsiprināja zinātnē pastāvošo pieņēmumu, ka laika uztveres un izvērtēšanas īpatnības nosaka respondentu vecuma un fizioloģisko procesu īpatnības sociāli vēsturiskās situācijas kontekstā.

2. Dzīves pašrealizācijas īpatnību analīze dažādu paaudžu grupās atklāja pašrealizācijas subjektīvās izvērtēšanas atkarību no dzīves sfēru nozīmīguma dažādu paaudžu pārstāvju dzīvē. Savukārt nozīmīgās dzīves sfēras atspoguļo personības vajadzības un vecuma uzdevumus konkrētajā dzīves periodā atkarībā no sociāli vēsturiskajiem apstākļiem.

3. Dzīves plānošanas īpatnību analīze atklāja nozīmīgas atšķirības dzīves mērķu struktūrā, ko nosaka dažādu paaudžu pārstāvju aktuālās vajadzības un sociāli vēsturiskās situācijas konteksts. Nozīmīgo dzīves faktoru un dzīves stratēģiju analīze ļauj noteikt prioritārās attīstības tendences dažādu paaudžu pārstāvju dzīves organizācijā.

Bibliogrāfija

1. Buhler, C., Massarik, K. (1968). *The Course of Human Life: a Study of Goals in the Humanistic Perspektive*. New York: Springer.
2. James W. (1952) *The principles of psychology*. Chicago, London, Toronto: Encyclopaedia Britannica.
3. Lewin K. (1942) *Time perspektive and morale.* Boston; N.Y.
4. Абульханова – Славская К. (1991) *Стратегия жизни*. Москва: Изд-во «Мысль». С 126-149.
5. Ананьев Б. (1980) *Избранные психологические труды*. Т.1. Москва: Педагогика. 230 с.
6. Вундт В. (2001). *Введение в философию.* Под ред. А.Субботина. Москва: ЧеРо. 354 с.
7. Головаха Е.И., Кроник А.А. (1988) Понятие психологического времени// *Категории материалистической диалектики в психологии*. Москва: «Наука». С. 199-215.

8. Жане П. (1998). Эволюция памяти и понятия времени. *Хрестоматия по общей психологии: психология памяти*. Москва.
9. Рубинштейн С. (1989) *Основы общей психологии*: В 2-х т. Т. 1. Москва: «Педагогика». 448 с.
10. Фресс П., Пиаже Ж. (1978) *Экспериментальная психология*. Вып. VI. Москва: «Прогресс». С. 88-135.

Zinātniskais raksts "Laika identitātes izpētes tendeces: teorētiskie un empīriskie aspekti" sagatavots ESF projekta„Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" ietvaros (vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015).

Ilvija Razgale

SOCIĀLĀ DARBINIEKA UN KLIENTA SAVSTARPĒJĀS EKSPEKTĀCIJAS SASKARSMES PROCESĀ

Abstract
Comprehensive competence is expected from a social worker in his/her social work practice. Therefore his/her responsibility is to work professionally on all levels of practical work; to hold a certain position and according to this position Do the necessary work and use in practice the necessary knowledge and skills. In the centre of social work practice there is a client – receiver of social service. The client has the main role among all participants involved in the problem, i.e., a principle „ in the interest of client" has to predominate in relations between a social worker and his/her client. Twenty principles of social work practice are included in the Statutes of Latvia Social Workers Profession . They prescribe action and position of social worker. The Statutes include a whole block of principles directly linked with the formation of relations between a social worker and a client (principle of friendly participation); principle of not taking offence; principle of competence; principle of acceptance and others). In these relations both client and social worker have a certain position and do certain work, as well as the involved person has certain expectations in regard to other person.
Key words: *Communication, Expectations, Status, Roles.*

Sociālo darbinieku profesijas standarts nosaka to pienākumu un uzdevumu klāstu, ko nepieciešams veikt sociālajiem darbiniekiem savas profesionālās kompetences ietvaros, kā arī skaidri iezīmē sociālā darba prakses līmeņus. Saskaņā ar profesijas standartu, sociālais darbinieks identificē klienta sociālās problēmas un vada sociālā gadījuma risināšanas gaitu; apzina, mobilizē, organizē un piesaista resursus; izveido starpprofesionāļu komandu, nodrošina tās vadību un ilglaicīgu funkcionēšanu; pārstāv klienta intereses un tiesības citās institūcijās; analizē sociālo problēmu cēloņus un izstrādā priekšlikumus sociālo problēmu risināšanai mikro, mezo un makro līmenī; veicina uzlabojumus un izmaiņas kopienas un visas sabiedrības sociālajā attīstībā, sakārtojot kopienas un valsts sociālo vidi; novērtē sociālās politikas efektivitāti, sociālo pakalpojumu kvalitāti un atbilstību iedzīvotāju vajadzībām, kā arī pakalpojumu pieejamību sabiedrībai; veic un attīsta sociālā darba pētījumus, programmas un projektus; organizē un veic profilaktisko sociālo darbu, lai novērstu sociālo problēmu rašanos; veic supervīziju; sadarbojas ar citiem profesionāļiem sociālajās institūcijās labklājības sistēmā; izstrādā sociālā mārketinga stratēģiju; pēta un attīsta sociālā darbinieka profesijas identitāti, sociālā darba nozaru praksi un sociālā darba zinātnes apakšnozari (Lasmane 2001: 94).

Profesionāla sociālā darba praksē sociālajam darbiniekam jābūt ar augstu zināšanu līmeni, ar noteiktu vērtību un prasmju kopumu. No sociālā darbinieka praksē tiek prasīts gan pielietot tādas sociālā darbinieka personības kvalitātes kā humānisms, komunikācijas un kooperācijas spējas, iniciatīva un dinamisms, stabilitāte, sociālā inteliģence, augsta morāle, gan piemērot profesionālās darbības principus, gan godprātīgi izmantot sociālā darbinieka statusu un profesionālās lomas intervences procesā, kā arī pielietot praktiskajā darbībā

piemērotas, uz pētījumiem balstītas zināšanas, respektēt klientu vērtību sistēmu, lai pilnīgāk izprastu viņu pasaules uztveri utt. No prasībām profesionālajā darbībā izriet, ka sociālajam darbiniekam jābūt ļoti plašai gan zināšanu, gan specifisko profesionālo prasmju bāzei, kas ļauj strādāt gan ar atsevišķu gadījumu, gan iedarboties uz organizāciju un sistēmas izmaiņām, un savā profesionālajā praksē vadīties pēc Sociālo darbinieku ētikas kodeksa un Sociālā darba standartu nostādnēm, ievērot ētiskos principus un risināt ētiskās dilemmas.

M.E.Rodžerss savā rakstā „Vispārējā sociālā darba prakse" norāda uz trīs sociālā darbinieka raksturojumiem: sociālais darbinieks bieži ir pirmais profesionālis, ko klienti satiek sociālās labklājības sistēmā; sociālajam darbiniekam jābūt kompetentam, lai noteiktu klientu vajadzības un lai identificētu stresa būtību un problēmas; sociālajam darbiniekam, apkalpojot klientus, jāprot izmantot daudzveidīgas prasmes un metodes (Rodžerss 1998: 28). D.Brīlands, L.B.Kostina un Č.R.Atertons, definējot sociālā darbinieka praksi, norāda, ka sociālajam darbiniekam jāmāk pildīt plaša spektra uzdevumus, saistītus ar tiešo pakalpojumu pārzināšanu un nodrošināšanu, ar sociālās politikas attīstību un sociālo izmaiņu sekmēšanu.

Savukārt L.E.Dženkinss un B.V.Šīfers iezīmē sociālā darba galvenos faktorus: zināšanas par sociālā darba profesiju un sociālā darba vērtībām, sociālā darba mērķiem, etnisko dažādību, saskarsmes prasmēm un cilvēku attiecību izpratni (Schatz, Jenkin, Sheafer 1990: 217-231).

Tas nozīmē, ka no sociālā darbinieka tiek sagaidīta tik daudzpusīga kompetence, kas nodrošina profesionāli strādāt visos sociālā darba prakses līmeņos, pildīt nepieciešamās lomas, atbilstoši pozīcijai un pielietot praksē nepieciešamās metodes.

Sociālā darba prakses centrā ir sociālā pakalpojuma saņēmējs – klients. Viena no sociālā darba prakses formām ir sociālais darbs ar gadījumu, kas tiek definēts kā „sociālā darbinieka un klienta sadarbība, lai palīdzētu indivīdam efektīvāk risināt sociālās funkcionēšanas problēmas" un tātad ir vērsts uz palīdzēšanu individuālam klientam un ģimenei, kas ir nonākuši sarežģītā situācijā un nespēj pašu spēkiem atrisināt izveidojušos situāciju vai pārvarēt grūtības.

Sociālā darba terminoloģijas vārdnīcā klients sociālā darba praksē tiek definēts kā persona, kam sociālais darbinieks sniedz palīdzību un ir uzsvērts, ka klients no visiem problēmā iesaistītajiem dalībniekiem ieņem visaugstāko stāvokli, respektīvi, attiecībās starp sociālo darbinieku un klientu valda princips – „par labu klientam." Lai to varētu profesionāli realizēt, M.Firsovs un B.Šapiro izvirza vienotu sociālā darbinieka sadarbības modeli darbā ar klientu, sadalot šo modeli divpadsmit stadijās un iezīmējot katrā no tām sociālajam darbiniekam nepieciešamo kompetenci un mijiedarbību ar klientu:

1. stadija – *procesa sākumstadija* (svarīgākais ir attiecību izveidošana ar klientu, jo tā ietekmē turpmāko savstarpējo sadarbību; līdzjūtība un sirsnības izrādīšana no sociālā darbinieka puses veicina nepieciešamo attiecību izveidošanu);
2. stadija – *vienošanās* (sociālajam darbiniekam jāturpina izrādīt līdzjūtību, uzmanību, sirsnību; var parādīties pretestība un nevēlēšanās turpināt kontaktu no klienta puses, kam par iemeslu var būt piedāvātās palīdzības neatbilstība klienta gaidām un izpratnes trūkums par sociālā darba praksē lietoto valodu);
3. stadija – *mutisks kontrakts* (notiek cilvēka identificēšanās ar klienta lomu; darbs ar klienta motivāciju, izmantojot atsevišķas stratēģijas, piemēram, klienta vēlēšanos saņemt palīdzību, gatavību iegūt noteiktu stāvokli un resursus, ticību pārmaiņām, kur svarīga sociālā darbinieka palīdzība diskomforta pārvarēšanā);
4. stadija – *novērtēšana* (pamatojas uz pamatīgu informācijas ievākšanu ar apsekošanu, aptauju un interviju palīdzību, kur intervija ir kā nozīmīgākais sociālā darbinieka darba instruments; autori uzsver, ka intervijas laikā sociālajam darbiniekam jāņem vērā klienta darbības; situācija, kurā klients tiek novērots; ārējie faktori (klienta ķermeņa uzbūve, valoda, ģērbšanās stils un citi); neverbālie faktori (žesti, acu kustības un ķermeņa valoda, klienta individuālā teritorija));
5. stadija – *mērķu izvirzīšana* (klienta līdzdalība mērķu un uzdevumu izstrādē un prioritāšu izvirzīšanā; notiek savstarpēja vienošanās starp sociālo darbinieku un klientu; šajā stadijā klients var uztvert sevi kā nepilnvērtīgu un nespējīgu, satraukties, tāpēc sociālā darbinieka uzdevums ir atbalstīt, izprast klienta izjūtas);
6. stadija – *intervences plāna sastādīšana* (notiek stratēģiju izvirzīšana problēmas risināšanai, savstarpēji sadarbojoties sociālajam darbiniekam un klientam; sociālajam darbiniekam jāapzinās katra klienta unikalitāte un līdz ar to, veidojot sadarbību, jāizvēlas konkrētam klientam visatbilstošākā pieeja un stratēģijas);
7. stadija – *kontrakta slēgšana* (notiek vienošanās par tikšanās biežumu, sadalītas atbildības);
8. stadija – *gatavošanās intervencei* (šajā stadijā sociālajam darbiniekam nepieciešams formēt pozitīvu klienta motivāciju, sniegt atbalstu);
9. stadija – *intervence* (tiek izmantotas pieejas darbā ar sociālo gadījumu: kognitīvā, biheiviorālā, humānistiskā un citas);
10. stadija – *barjeru novērtēšana* (sociālais darbinieks var saskarties ar dažādām barjerām/šķēršļiem sadarbības ar klientu laikā: klienta iekšējiem konfliktiem; sadarbības prasmju trūkumu klientam; klienta apkārtējās vides spiedienu, kas var traucēt izmaiņu procesam; mijiedarbības problēmām starp klientu un sociālo darbinieku; klienta izglītības līmeni; klienta nevēlēšanos pieņemt kāda palīdzību; bailēm zaudēt esošo pozīciju un esošos

resursus; neticību, ka kaut kas var mainīties; nevēlēšanos tērēt laiku uz to; pārliecības trūkumu);

11. stadija – *kontrole un intervences novērtēšana* (sasniegtā rezultāta novērtēšana, stratēģiju korekcija, sadarbības ar klientu plāna precizēšana);

12. stadija – *evolūcija* (izmaiņas un klienta situācijas uzlabošanās; sadarbības pārtraukšana) (Фирсов, Шапиро 2002: 192).

Sociālajā darbā īpaša nozīme pakalpojumu sniegšanas procesā ir saskarsmei, attiecībām, kuras veidojas starp šajā procesā iesaistītajām pusēm – sociālo darbinieku un klientu. To ir pētījuši un analizējuši dažādi autori un identificējuši saskarsmes procesā nepieciešamās zināšanas un prasmes (Skatīt 1.tabulu „Sociālajam darbiniekam nepieciešamās zināšanas un prasmes").

1.tabula. **Sociālajam darbiniekam nepieciešamās zināšanas un prasmes. Autores apkopojums.**

Autori	Zināšanas, prasmes	Uzdevumi
Egans	Prasmes un zināšanas	izmantot un novērtēt klienta dažādību; cienīt atšķirības un cienīt klientu kā individualitāti; izprast un novērtēt klienta personību; ļaut klientam sajust, ka sociālais darbinieks ir klienta rīcībā; pieņemt klienta pasauli; akceptēt klienta dzīves kārtību un empātiski sadarboties ar klientu (Bērziņa, Zeiza, Juhna 2007: 344).
Vass	Prasmes	kognitīvās (spēja analizēt, pielietot zināšanas praksē, veiktuzdevumus); intrapersonālās (sevis izpratne, darbs ar sarežģītām jūtām,emocijām, situācijām); lēmumu pieņemšanas, administratīvās un resursu izmantošanas (nepieciešamas sociālajā darbā ar gadījumu to vadot) (Vass 2001: 8-30, 63-81).
Šulmane	Prasmes	sākuma prasmes (attiecību veidošanas prasmes ar klientu, vienošanās prasmes); prasmes darba procesā (prasmes noskaņot klientu uz darbu ar sevi, iedziļināšanās un izpratnes prasmes, empātijas prasmes kā jušanas-domāšanas-darbošanās saskaņošana *(feeling-thinking-doingconnection),* informācijas sniegšanas prasmes, palīdzības procesa beigu un pārejas prasmes), procesa izbeigšanas prasmes (Shulman 1992: 337-344).

Avots: Raksta autores pētījums „Profesionālā saskarsme ar klientu sociālā darba praksē" 2009.

Nozīmīgu vietu sociālo pakalpojumu sniegšanā ieņem jēdzieni „efektivitāte," „kvalitāte," „produktivitāte," „apmierinātība." Bieži vien klientu apmierinātību ar sniegto pakalpojumu un pakalpojuma kvalitāti nosaka tieši sociālā darbinieka – klienta sadarbība,

attiecības, kur šīs attiecības bieži ir atkarīgas no tā, kāda ir konkrētā risināmā gadījuma problēma. Būtiski, lai attiecībās starp sociālo darbinieku un klientu iezīmētos savstarpēja uzticēšanās, atklātība, lietišķums, jūtas un lai tiktu ievēroti sociālo darbinieku un klientu attiecību veidošanas principi (problēmas akceptēšanas, draudzīgas līdzdalības, pielāgošanās, labas gribas prezumpcijas, neapvainošanas, kompetences, paskaidrošanas, noslēpuma un pieņemšanas) (Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca 2000: 249).

Klients ir arī galvenais pakalpojuma kvalitātes vērtētājs sociālā darba praksē. Bet par kvalitatīvu pakalpojumu var runāt, izvirzot konkrētas sociālā pakalpojuma pazīmes, kas ir pārbaudāmas tikai klienta vērtējumā: pakalpojuma uzticamība; klienta personisko vajadzību izprašana; gatavība un prasmes atbildēt uz šīm vajadzībām; profesionāļa kompetence un solījumu ticamība; personiskā drošības sajūta, saņemot pakalpojumu; pakalpojumu saņemšanas ērtums un pieejamība; saprotama informācija; labs iespaids, kuru rada telpas, personāls, informatīvie materiāli un sociālā darbinieka pakalpojums.

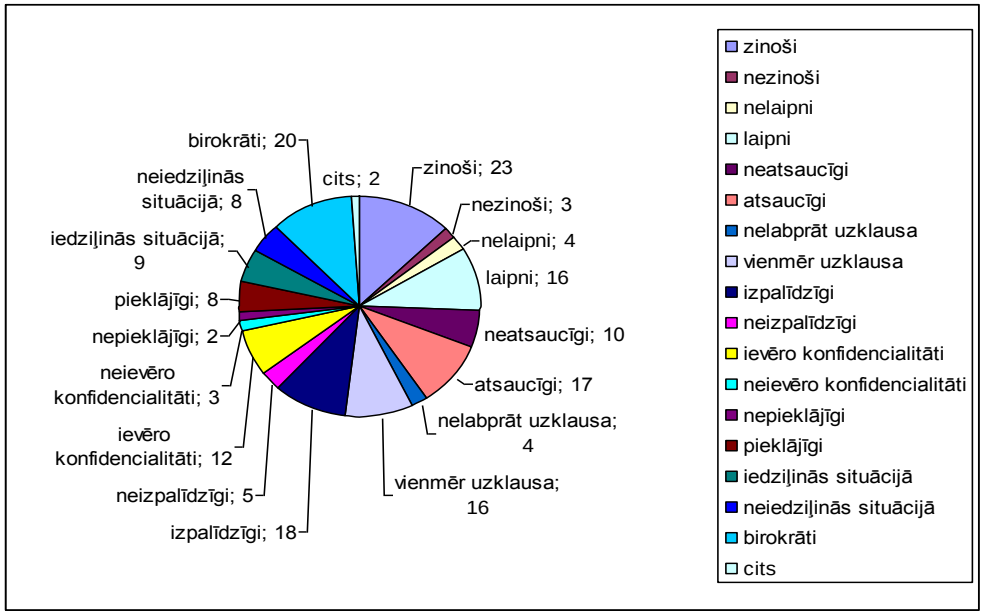
Pētījumā „Sociālo institūciju kvalitātes novērtēšanas sistēmas konstruēšana" tiek aktualizēts jautājums par klientu apmierinātības novērtēšanas karšu izveidi, kurās tiktu iekļauti sociālo pakalpojumu novērtēšanas svarīgākie aspekti (pēc klientu domām): sociālā darbinieka – klienta attiecību kvalitātes novērtēšana (klienti norāda, vai sociālais darbinieks ir attaisnojis viņu cerības un ekspektācijas, un atzīmē visaugstāk novērtētās sociālā darbinieka īpašības, piemēram, zināšanas savā darbā, izglītība, uzticamība, individuāla izpratne, uzmanība, vēlēšanās palīdzēt, prasme klausīties, pieklājība, patiesums, klienta viedokļa svarīguma novērtēšana, atklātība), pakalpojumu atbilstības klienta vajadzībām novērtēšana un izmantotā pakalpojuma efektivitātes novērtēšana. Visaugstāk tiek vērtēti tie kritēriji, kas saistīti ar profesionāļiem – kompetence, atsaucība, pietiekama izglītība, personiskā piemērotība (Kantāne 2000: 266).

Autores veiktajā pētījumā „Profesionālā saskarsme ar klientu sociālā darba praksē," apkopojot iegūtos datus par klientu apmierinātību, var secināt, ka klientus vairāk apmierina konsultācijas laiks un sniegtā informācija, bet mazāk apmierina sniegtā palīdzība. Tātad klientu skaita, kuri ir neapmierināti, pieaugums, kaut arī neliels, ir saistīts ar sniegto palīdzību un sociālā darbinieka attieksmi. Tomēr sociālā pakalpojuma kvalitāti un klientu apmierinātību nodefinēt ir sarežģīti, jo tā ir atkarīga no katra klienta subjektīvā viedokļa un tās pamatā ir katra klienta personīgās vēlmes un ekspektācijas.

Raksturojot saskarsmes kvalitātes, L.Safonova min: empātiju kā spēju redzēt pasauli otra cilvēka acīm un izjust, kā izjūt otrs cilvēks; cieņu kā ticības pilnu attieksmi pret otru cilvēku un viņa spējām atrisināt problēmu; spēju izteikties precīzi, konkrēti un saprotami klientam; sociālā darbinieka spēju pazīt, apzināties un izprast sevi; spēju būt patiesam

saskarsmes procesā ar klientu; prasmi būt kongruentam. Pretēji iepriekš minētājām kvalitātēm kā īpaši traucējošas un pat kaitīgas iezīmes saskarsmes ar klientu procesā tiek minētas sociālā darbinieka autoritārisms, pasivitāte, atkarības, noslēgtība, tieksme izmantot klientus savu vajadzību apmierināšanai, grūtības atteikties no varas un kontroles funkcijas (Сафонова 2008: 125).

Savukārt autores veiktais pētījums atklāj, kādus sociālos darbiniekus redz viņu klienti, kur kā dominējošās iezīmes parādās – zinoši birokrāti, kas vēlreiz aktualizē jautājumu par sociālā darba birokratizāciju. (Skatīt 1.attēlu „Sociālo darbinieku raksturojums no klientu skatupunkta"):

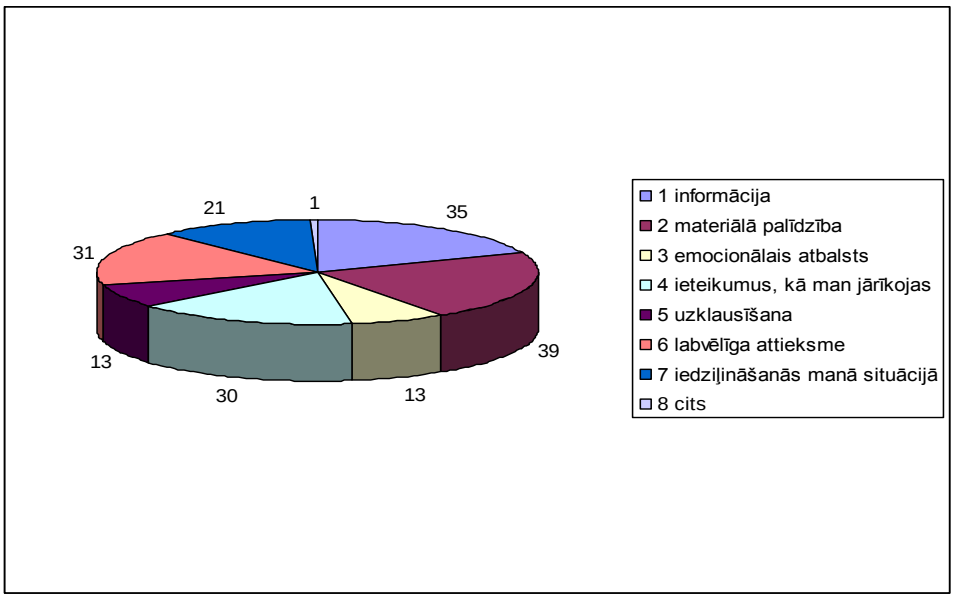

1.attēls. **Sociālo darbinieku raksturojums no klientu skatupunkta.**

Bet sociālie darbinieki savus klientus raksturo kā vārdos motivētus, bet darbos nemotivētus. Atsevišķi autori (Bents, Putnams, Kieslers, Novickis) ir identificējuši nozīmīgus faktorus pēc klientu uzskatiem, kas nepieciešami, lai veidotos veiksmīga saskarsme starp klientiem un profesionāļiem: sirsnība, empātija, sapratne, pieņemšana, ieinteresētība, attieksme. Mijiedarbībā starp klientu un profesionāli šādas profesionāļa kvalitātes tiek saistītas ar klienta distresa mazināšanos. Šos faktorus kā ļoti būtiskus, lai ar klientu sāktu notikt pozitīvas izmaiņas min arī citi autori (Dasbergs, Laffreti, Tailors) savos pētījumos par profesionāļu un klientu saskarsmi (Šūberta 2000: 91).

Savukārt aptaujājot Rīgas pilsētas Sociālā dienesta un citu sociālo pakalpojumu sniedzēju institūciju klientus, viņu ekspektācijas un vēlmes (ko klienti no sociālā darbinieka vēlas saņemt) var sakārtot prioritārā secībā, sākot ar klientiem nozīmīgāko: 1) materiālu palīdzību; 2) informāciju; 3) ieteikumus, kā rīkoties; 4) labvēlīgu attieksmi; 5) iedziļināšanos

viņu situācijā; 6) emocionālu atbalstu un uzklausīšanu. (Skatīt 2.attēlu „Sociālo darbinieku klientu ekspektācijas”):

2.attēls. **Sociālo darbinieku klientu ekspektācijas.**

Bet saskarsmes procesā kā traucējošus mijiedarbībā starp sociālo darbinieku un klientu var izdalīt sekojošus faktorus: *negatīva kritika* (tā izsauc stresu un pazemo, īpaši, ja tā tiek izteikta publiski); *svarīgas informācijas noslēpšana* (var radīt konfliktus; pret klientu jābūt godīgam un sociālajam darbiniekam jāoperē ar visu viņam pieejamo informāciju); *pazemošana ar vārdiem* (pazemo un aizvaino klientu, var izsaukt atbildes agresiju); *draudi* (liek klientam sajusties nenozīmīgam, aizskar klienta pašcieņu); *pavēles* (uzsver klienta atkarību no sociālā darbinieka, pazemo); *nelūgti padomi* (bieži padoms nav vajadzīgs, klients vēlas tikai izrunāties un izpaust savas emocijas); *sacensība* (tiek demonstrēta nevērība pret klientu); *tēmas maiņa* (sociālā darbinieka nespēja risināt radušos situāciju un virzīt sarunu; paša traucējošā pieredze); *nepamatota uzslava* (manipulācija ar klientu, kas var izsaukt no klienta puses neuzticēšanos); *pārliecināšana ar loģiku* (tas, kas šķiet loģisks sociālajam darbiniekam, tāds var nešķist klientam) un citi. Kad pie sociālā darbinieka griežas klients, viņš ir nonācis situācijā, kuru saviem spēkiem nespēj atrisināt. Klienta situācija ir nestabila, klienta drošības izjūta ir iedragāta.

Pārmaiņas ir radījušas bailes, uztraukumu un nedrošību, bet jebkuram cilvēkam ir dabiska tieksme pēc stabilitātes. Šajā gadījumā viens no sociālā darbinieka uzdevumiem ir sniegt klientam atbalstu un informāciju par jautājumiem, kuri skar klienta dzīvi un darīt to skaidri, precīzi un klientam saprotamā veidā, neizmantojot informāciju savas varas pār klientu izrādīšanai.

Raksta autores veiktā pētījuma dati parāda, ka klienti savus sociālos darbiniekus vēlas redzēt saprotošus, ar dzīves pieredzi, laipnus, profesionālus, ar labvēlīgu attieksmi,

empātiskus, zinošus, atbalstošus, pieejamus, spējīgus atrast risinājumus sarežģītās situācijās un sadarboties, pozitīvi noskaņotus, radošus, pašaizliedzīgus, spējīgus aizstāvēt; informāciju sniegt saprotami un skaidri; ievērot konfidencialitāti; būt ar pasaules glābšanas misiju pārņemtiem; būt starpniekiem starp valsti un sabiedrību, kvalitatīvi risināt situācijas; zināt, vai tā ir viņu īstā vieta. Pētījumā iegūtie dati ļauj secināt, ka: 1) klienti no sociālā darbinieka atbilstoši viņa statusam sagaida noteiktu profesionālo kompetenci, kas ietver plašas zināšanas un prasmes, noteiktu uzvedību un attieksmi; 2) klientu viedokli par sociālā darbinieka statusu un lomu ietekmē pašu klientu sadarbības pieredze; 3) klienti no sadarbības ar sociālo darbinieku vēlas saņemt gan materiālu palīdzību, informāciju un ieteikumus, kā rīkoties, gan saskarsmes procesā sociālajos darbiniekos vēlas redzēt saprotošus, laipnus, empātiskus, atbalstošus, vienmēr pieejamus, pašaizliedzīgus profesionāļus, savukārt sociālie darbinieki no klienta sagaida pozitīvu attieksmi saskarsmes procesā un motivāciju mainīt savu situāciju.

Bibliogrāfija

1. Bērziņa B., Zeiza S., Juhna A. (2007) Psihosociālais darbs akūtas krīzes situācijā. Rīga: SDSPA „Attīstība"
2. Kantāne T. (2000) Sociālo institūciju kvalitātes novērtēšanas sistēmas konstruēšana. Rīga: SDSPA „Attīstība"
3. Lasmane Z. (2001) Sociālais darbs kā profesionāla karjera Latvijā. Rīga: SDSPA „Attīstība"
4. Rodžerss M. (1998) Vispārējā sociālā darba prakse. Rīga: SDSPA „Attīstība"
5. Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca. (2000) Rīga: SDSPA „Attīstība"
6. Šūberta M. (2000) Intervēšana sociālā darba praksē. Rīga: SDSPA „Attīstība"
7. Brieland D., Costin L. and Atherton C. (1985) Contemporary Social Work, New York: McGraw-Hill, 3rd ed
8. Schatz, Mona S., Jenkin L., Sheafer B. (1990) Milford Redefined: A Model of Initial and Advanced Generalist Social Work. Journal of Social Work Education, 26, Issue 3
9. Shulman L. (1999) The skills of helping individuals, families, groups and communities. Itasca: F.E.Peacock Publishers
10. Training programme for social work managers and politicans in the field of social administration
11. Фирсов М., Шапиро Б. (2002) Психология социальной работы. Москва: ACADEMIA
12. Сафонова Л. (2008) Содержание и методика психосоциальной работы. Москва: „Академия"

Janīna Rudzīte, Baiba Briede

SOCIĀLO PARTNERU SADARBĪBA CENTRALIZĒTO PROFESIONĀLĀS KVALIFIKĀCIJAS EKSĀMENU REZULTĀTU VĒRTĒŠANĀ PROFESIONĀLAJĀS IZGLĪTĪBAS IESTĀDĒS

Abstract
Transfer theory as one of the theoretical basis of co-operation in vocational education and actual partners' activities in final exams, and statistics on experts and exams are revealed in the article. Modern conceptions of transfer theory focus on contextual approach in social partners' co-operation development. That kind of tendency is quite expanded in Europe representing a labour market's significance as a constant element in vocational education. It means also radical change of accents from isolated learning in a school environment to integrated school and work place learning process. Co-operation is analysed as a united activity with a shared aim, objectives and possibilities of mutual help. The results of the National Programme Project „Working out of a Common Methodology for the Increase of Vocational Education Quality and Social Partners' Inclusion and Education" are used in the study.
Atslēgas vārdi: *sadarbība, transfērs, sociālais partneris.*

Ievads

Mūsdienu sabiedrībā cilvēkpotenciāla attīstības plānošana nevar pastāvēt bez sociālā dialoga. Tas ir sadarbības veids starp darba devēju organizācijām, valsts institūcijām un arodbiedrībām. Sadarbība starp sociālajiem partneriem profesionālajā izglītībā ir pamats veiksmīgai profesijas apguvei izglītojamiem. Šī pētījuma mērķis - novērtēt līdzšinējo sadarbību profesionālās izglītības iestādēm ar sociālajiem partneriem centralizēto profesionālās kvalifikācijas eksāmenu rezultātu (CPKE) vērtēšanā profesionālajās izglītības iestādēs un veikt pētījumu, kā notiek sadarbība citās Eiropas valstīs.

Eiropā notiek praktiski un teorētiski meklējumi profesionālās izglītības kvalitātes uzlabošanai, akcentējot sociālo partneru sadarbību, mācīšanos reālās situācijās un mainīgo sociāli kulturālās vides ietekmi.

Materiāli un metodes

Metodoloģiskā pieejas pamatā ir transfēra teorijas visjaunākais – trešais virziens, kurš akcentē vairāku vides kontekstu mijiedarbību. Konkrētajā pētījumā CPKE laikā mijiedarbojas trīs sociālās grupas: izglītojamie, skolotāji, darba devēji. Tātad notiek dalības modeļu pārnese (transfērs) starp minētajām grupām. Empīriskā pētījuma uzdevums bija pēc statistiskajiem datiem konstatēt, vai ir nepieciešamas transfēra kvalitatīvas izmaiņas, jo triju grupu sociālo partneru dalība CPKE nozīmē kolaboratīvas sistēmas veidošanu, kurai pēc konkrētu trūkumu konstatācijas var izstrādāt kvalitātes uzlabošanas kritērijus.

Transfēra teorijas raksturojuma daļā izmantota zinātniskās literatūras un vidējās profesionālās

izglītības raksturojuma analīze. Korelācijas pētījumos tika veikta dokumentu analīze, noteikta sakarība starp sadarbības rezultātiem un izglītojamo kvalifikācijas vērtējumu. Ekspertus darbam CPKE izvirzīja uzņēmumi, kandidatūras tika saskaņotas Zemgales reģionālajā profesionālās izglītības un nodarbinātības ZRPINP. Izvirzītajiem ekspertiem bija atbilstoša izglītība (MK NOTEIKUMI Nr.308) un pieredze darbā, taču nebija pieredzes CPKE vērtēšanā. Lai nodrošinātu sekmīgu eksāmenu komisiju darba organizāciju un izglītojamo rezultātu izvērtēšanu, nacionālās programmas projekta „Vienotas metodikas izstrāde profesionālās izglītības kvalitātes paaugstināšanai un sociālo partneru iesaistei un izglītošanai" ietvaros tika organizēti semināri CPKE un Izglītības programmu novērtēšanas ekspertu apmācībai. Dalībai semināros ZRPINP deleģēja 27 ekspertus.

Rezultāti un diskusija

Pētījumā raksturota transfēra teorija kā pamats sadarbības nozīmei profesionālās vidējās izglītības kvalitātes paaugstināšanā. Pētījumā pamatots, ka arvien lielāku nozīmi iegūst sadarbība starp skolu un sociālajiem partneriem. Šāda tendence ir aktuāla visā Eiropā un darba tirgum jāpārvēršas par profesionālās vidējās izglītības neatņemamu sastāvdaļu. Kā piemēru jāmin Eiropas kredītsistēmu arodizglītībai Eiropā, kuras mērķis ir lielāka pašu izglītības ieguvēju kontrole par savām zināšanām, mobilitāte uz dažādām valstīm un mācīšanās atšķirīgās vidēs (The European Credit System for Vocational Education and Training (ECVET) 2010).
Tas nozīmē arī akcentu maiņu no izolētas mācīšanās skolā līdz integrētam darba vietu un skolas mācību procesam. Šādā aspektā sadarbība analizēta kā kopīga darbība ar konkrētu mērķi, uzdevumiem un savstarpējās palīdzības iespējām. Vērtēti sadarbības kritēriji un rādītāji, apstākļi un nosacījumi tai, kā arī katra dalībnieka ieguldījums, rezultāts un loma (Tuomi-Gröhn, Engeström, Young 2003).

Sociālo partneru sadarbība vidējā profesionālajā izglītībā ir nepārtraukti aktuāls temats Latvijā un daudzās ES valstīs, jo tas ir viens no būtiskiem topošo speciālistu kompetences ieguves kvalitātes uzlabošanas aspektiem. Salīdzinājums ar citām ES valstīm palīdz izvērtēt Latvijas līmeni, konstatēt veiksmes un trūkumus, kā arī tendences profesionālajā izglītībā. Populārs sociālo partneru tandēms ir skola un darba vieta. Pati par sevi tā nav jauna ideja, bet mūsdienās jauni sadarbības risinājumi tiek meklēti daudzās Eiropas valstīs. Sadarbības veicināšana starp skolu un darba vietu ir būtiski pozitīvs un raksturīgs kritērijs Eiropas vidējai profesionālajai izglītībai. To, piemēram, atzīst Somija, kur ir cieša sadarbība starp skolu un darba vietu.

Mācīšanos darba vietā kā izglītojamajam svarīgu sociālu procesu analizē Dž. Leiva un E.Vengers (Lave, Wenger 2003). Atrašanos starp praktiķiem un praktisko iemaņu apgūšanu

attiecīgā sociokultūras vidē minētie autori apzīmē kā pamatotu periferālo dalību (legitimate peripheral participation - LPP), jo audzēkņiem ir iespēja sarunāties ar praktiķiem tieši par jauno un jau pieredzējušo darbinieku attiecībām, uzdevumiem, statusu darba vietā, zināšanu un prakses sakarībām utt.

Sadarbība starp skolu un darba vietu nozīmē teorijas un prakses integrēšanu un šajā procesā ir daudz problēmu un viens no atslēgas terminiem zinātnē to risināšanai ir „transfērs". Pedagoģijas zinātnei ir jāstrādā, lai pamatotu un aprobētu līdzekļus, kuri pēc tam būtu nosacījumi veiksmīgai teorijas un prakses integrēšanai vidējā profesionālajā izglītības iestādē un darba vietā mācību laikā. Profesionālajā vidējā izglītībā tādām problēmām kā zināšanu mācīšanas un mācīšanās mērķtiecīgai organizēšanai, sociāli kultūras kontekstam skolā, teorijas un prakses vienotības formām, izglītojamo un skolotāju zināšanu un prasmju formām D. Gails un M. Jangs (Guile, Young, 2003) akcentē transfēra teorijas attīstību un izmantošu atbilstoši mūsdienu apstākļiem.

Mācīšanās transfērs ir ļoti nozīmīgs process izglītībā, jo palīdz adaptēties jaunās situācijās. Skolām jāvar nodrošināt izglītojamos ar transfēra spēju – izmantot iegūtās zināšanas jaunu problēmu risināšanai vai arī ātri mācīties jaunās situācijās (Tuomi-Gröhn, Engeström, Young 2003).

Transfēra ideja izglītībā attīstījās 20. gadsimta sākumā ASV (C.H. Judd, E.L.Thorndike, R.S. Woodworth) un tad šī paša gadsimta beigās tā tika no jauna aktualizēta, uzsverot pāreju no viena uzdevuma uz otru skolas mācību vidē (Tuomi-Gröhn, Engeström, Young 2003).

Tālākos pētījumos Dž. Leivs (J. Lave) jau analizēja mācīšanos darba vietās. Viņš aizstāvēja viedokli, ka mācīšanās ir visefektīvākā tad, kad tā ir raksturīgs blakusprodukts izglītojamā reālai dalībai nozīmīgās situācijās darba vietā. Turpmākos pētījumos profesionālā vidējā izglītībā saistībā ar transfēra ideju jau tika analizēti arī tādi atslēgas vārdi kā konteksti un situatīvā mācīšanās (J. Lave, J.G. Greeno, J.L. Moore, D.R. Smith, S. Volet), īpaši akcentējot, ka mācīšanās kontekstiem un aktivitātēm ir ļoti būtiska nozīme izglītojamo izglītības kvalitātē tādā izpratnē, ka tiek nodrošināta praktisko aktivitāšu un mācīšanās nepārtrauktība no vienas mainīgas ikdienas situācijas uz nākamo. Šī situatīvā pieeja parāda, kā notiek mācīšanās darba vietā, bet neparāda pāreju (transfēru) starp skolu un darba vietu (Tuomi-Gröhn, Engeström, Young, 2003).

Transfēra teorijas attīstībā ir trīs virzieni (Tuomi-Gröhn, Engeström 2003), kur visi ir aktuāli un izmantoti vidējās profesionālās izglītības pētījumos. Pirmais virziens akcentē zināšanas, kuras iegūtas un izmantotas, lai atrisinātu vienu uzdevumu, tiek izmantotas arī kā pāreja nākamā uzdevuma risināšanai. Šis ir visvecākais virziens un tam pamatā ir E.

Torndaika (E.L. Thorndike) atziņa, ka uzdevumos ir jābūt līdzīgiem elementiem un Č. Džuda (C.H. Judd) atziņa, ka dažādu uzdevumu risināšanā jābūt vienādiem principiem. Tādā veidā, atbilstoši kognitīvistu pieejai, tika radīta simboliska pāreja no viena uzdevuma uz nākamo.

Otrā virzienā centrā ir indivīds un to visspilgtāk pārstāv Č. Beraiters (C. Bereiter). Transfērs ir indivīda pozīcija, kur viņš cenšas radīt vai meklēt tādas situācijas, kurās var izmantot skolā iemācīto, kā arī izmantot zināšanas jaunās situācijās ārpus skolas. Transfēra pamatā jābūt jaunu situāciju radīšanai, lai indivīdi varētu praktiski izmantot apgūtos principus.

Trešā, visjaunākā virziena pamatā ir kontekstuālā pieeja. Tas nozīmē, ka nenotiek vis zināšanu, bet gan dalības procesu modeļu pārnese (transfērs), kas ir daļa no sociālā un materiālā konteksta. Transfēra izpratne sakarībā ar sociāli kulturālo realitāti palīdz izprast mainīgās sociālās situācijas un dažādās organizācijas, un indivīdam nepieciešamās daudzveidīgās aktivitātes. Trešā pieeja izvērtē kā indivīda, tā arī organizāciju darbības, veidojot kolaboratīvas sistēmas profesionālās izglītības kvalitātes attīstībai.

Patreizējais somu pētnieku secinājums par transfēra teorijas izmantošanu vidējā profesionālajā izglītībā ir, ka zināšanu izmantošana dažādos praktiskos uzdevumos notiek pamatā skolas kontekstā. Ir jāpievērš lielāku uzmanību situatīvai mācīšanās, kur akcentēts, ka mācīšanās un zināšanas ir piedalīšanās un apmācībās procesi kopienu praksē. Tradicionāli tomēr notiek koncentrēšanās vai nu individuālo mācīšanos skolas kontekstā vai situatīvo mācīšanos darba vietā, bet trūkst attīstošas sadarbības starp skolu un darba vietu. Somu pētnieki risina problēmu, pievēršoties transfēra konceptualizācijai, nosaucot jauno jēdzienu par „attīstības transfēru" (develomental transfer). Viena no pamatnostādnēm jaunajā konceptualizācijā ir aktīva mijiedarbība starp sistēmām. Tas nozīmē, ka skola un darba vieta ir aktīvas sadarbības partneres. Sadarbība ietver abu sistēmu aktīvu savstarpējo palīdzību un mācīšanos vienai no otras. Izglītojamie un skolotāji darbojas abās sistēmās. Šajā sadarbībā nenoliedzama ir projekta metodes nozīme (Center for Activity Theory and Developmental Work Research 2010).

Latvijā sadarbības aktivizēšanai starp profesionālās izglītības iestādēm un darba devēju institūcijām, tika realizēts Nacionālās programmas projekts „Vienotas metodikas izstrāde profesionālās izglītības kvalitātes paaugstināšanai un sociālo partneru iesaistei un izglītošanai". Šī projekta rezultāti un Zemgales reģionālās profesionālās izglītības un nodarbinātības padomes apkopotie materiāli par laika posmu no 2005.gada 1.jūnija – 2009.gada 31.decembrim (ZRPINP koordinēja eksaminācijas institūciju darbību, saiknes veidošanu starp profesionālās izglītības iestādēm un reģiona darba devējiem u.c.) ir izmantoti pētījumā.

Lai noskaidrotu situāciju par CPKE komisiju gatavību vērtēt absolventu zināšanu un prasmju atbilstību apgūstamās profesijas standartam, tika veikts pētījums Zemgales reģiona profesionālās izglītības skolās. Izglītojamo sasniegumus CPKE vērtēja kvalifikācijas eksāmena komisijas (MK NOTEIKUMI Nr.308). Zemgales reģiona 10 profesionālās izglītības iestādēs 2008./2009.mācību gadā kopā notika 54 CPKE, kurus vērtēja 162 komiju locekļi (eksperti). Daži eksperti piedalījās divu CPKE vērtēšanā, tāpēc kopumā darbā iesaistījās 153 eksperti. Notikušo eksāmenu skaits izglītības iestādēs un ekspertu skaits ir redzams 1.tabulā. Nodaļā „Materiāli un metodes" ir informācija, ka 27 no komisiju locekļiem piedalījās Nacionālās programmas projekta „Vienotas metodikas izstrāde profesionālās izglītības kvalitātes paaugstināšanai un sociālo partneru iesaistei un izglītošanai" organizētajā apmācībā. Tātad tikai 17,6% CPKE ekspertu ir semināros apguvuši zināšanas eksāmenu vērtēšanai.

1.tabula

Ekspertu un CPKE skaits Zemgales reģiona profesionālās izglītības iestādēs 2007./2008.mācību gadā.

Nr. p.k.	Izglītības iestādes nosaukums	CPKE skaits	Ekspertu skaits
1.	Jelgavas Amatu skola	6	18
2.	Jelgavas Amatniecības vidusskola	10	30
3.	Apguldes arodvidusskola	3	9
4.	Aizkraukles arodvidusskola	5	15
5.	Viesītes arodvidusskola	9	25
6.	Vecbebru Profesionālā vidusskola	3	9
7.	Zaļenieku arodvidusskola	6	15
8.	Jēkabpils Agrobiznesa koledža	2	6
9.	Saulaines Profesionālā vidusskola	6	15
10.	Dobeles Amatu skola	4	11
	Kopā:	**54**	**153**

Kā redzams no pētījuma datiem par CPKE rezultātiem par 2007./2008.mācību gadu, dažās skolās liels skaits izglītojamo ir uzrādījuši vājus rezultātus eksāmenos un skolu pabeiguši ar izziņām, tas ir, vērtējums nav bijis pietiekams, lai saņemtu izglītības dokumentu. Apguldes arodvidusskolā 2008.gadā tādi ir bijuši 16 absolventi jeb 59% no kopējā skaita. Dažās skolās šī tendence saglabājas vairākus gadus pēc kārtas. Zaļenieku arodvidusskolā tādi rezultāti ir bijuši 2006.gadā 13%, 2007.gadā 15%, bet 2008.gadā 10 % absolventu. Eksperti izteica secinājumus, ka izglītojamie ne vienmēr prot pielietot iegūtās zināšanas jaunās situācijās, piemēram, kārtojot CPKE. Zemgales reģiona profesionālo skolu absolventu skaits un sasniegtie rezultāti eksāmenos ir redzami 2.tabulā.

2.tabula

CPKE rezultātu analīze Zemgales reģiona profesionālās izglītības iestādes par 2005./2006., 2006./2007., 2007./2008. mācību gadu.

Nr. p.k.	Izglītības iestāde	Izglītojamo skaits (izlaiduma grupās) uz			Absolventu skaits			Audzēkņu skaits, kuri saņēmuši sekmju izziņas			% no kopējā absolventu skaita izglītības iestādē		
		01.09. 2005.	01.09. 2006.	01.09. 2007.	2006.	2007.	2008.	2006.	2007.	2008.	2006.	2007.	2008.
1	Aizkraukles arodvidusskola	120	102	65	120	95	62	2	1	0	2	1	0
2	Apguldes arodvidusskola	31	62	58	29	47	27	6	0	16	21	0	59
3	Dobeles Amatu skola	56	50	48	49	39	36	2	0	4	4	0	11
4	Jēkabpils Agrobiznesa koledža	61	60	52	55	58	50	0	0	1	0	0	2
5	Jelgavas Amatniecības vidusskola	251	216	274	220	194	253	27	18	19	12	9	8
6	Jelgavas Amatu skola	177	113	119	159	98	107	6	0	1	4	0	1
7	Saulaines Profesionālā vidusskola	95	99	85	94	87	76	14	1	3	15	1	4
8	Vecbebru profesionālā vidusskola	90	134	70	87	121	67	3	4	0	3	3	0
9	Viesītes arodvidusskola	130	75	59	79	54	46	9	0	12	11	0	26
10	Zaļenieku AV	148	75	79	105	71	52	14	11	5	13	15	10

Secinājumi

Salīdzinot sadarbību starp profesionālās izglītības iestādēm Latvijā un Somijā ir secināts, ka Somijas darba devēju institūcijas iesaistās apmācības procesā, bet Latvijā, galvenokārt CPKE vērtēšanā. Tikai 17% CPKE ekspertu ir izglītojušies semināros. Eksaminējamie ne vienmēr prot iegūtās zināšanas veiksmīgi pielietot CPKE praktiskajā daļā, bet tātad, arī citās neierastās situācijās. Balstoties uz transfēra, dialoga u.c. teorijām jāizvērtē jēdzienus „sadarbība" un "sociālais partneris" vidējā profesionālajā izglītībā Latvijā, izvērtējot gan kognitīvo, uz indivīdu centrēto, gan kontekstuālo pieeju.

Latvijas vidējās profesionālās izglītības pētniecībā un praksē ir jāattīsta transfēra teorijas atziņas un jāizvērtē citu valstu pieredzi šajā virzienā. Eiropas kretītpunktu sistēma aktualizē nepieciešamību izvērtēt plusus un mīnusus, kā arī riskus arodizglītības sistēmas elementu kvalitātes uzlabošanai sociālo partneru sadarbības jomā jau starp ES valstīm. Tas ir īpaši svarīgi Latvijas demogrāfiskajā situācijā, izanalizējot iespējas iesaistīt arodizglītībā citu valstu jauniešus. Kontekstuālā pieeja palīdz izvērtēt mainīgās sociālās situācijas valstīs un darba vietās un sociāliem partneriem nepieciešamās daudzveidīgās aktivitātes. Kā konkrēts elements var tikt izraudzīts CPKE process, ievērojot Eiropas arodizglītības pamatnostādnes saskaņā ar transfēra teorijas atziņām.

Bibliogrāfija

1. Center for Activity Theory and Developmental Work Research, Unversity of Helsinki *Workplace Learning and Developmental Transfer* http://www.edu.helsinki.fi/activity/pages/research/transfer/ (2010.05.02.).
2. Guile, D., Young M. (2003) *Transfer and Transition in Vocational Education: Some Theoretical Considerations.* In: Tuomi-Gröhn, T., Engeström, Y. ed. Advances in Learning and Instruction Series Between School and Work: New Perspectives on Transfer and Boundary-crossing. Oxford: Elsevier Science, Ltd. Pp. 63-84.
3. Lave, J., Wenger, E. (2003) Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation. Cambridge University Press. Pp. 132
4. MK NOTEIKUMI Nr.308 "Centralizēto profesionālās kvalifikācijas eksāmenu norises kārtība" Rīgā 2007.gada 8.maijā (prot. Nr.28 25.§) http://www.likumi.lv/doc.php?id=157017&from=off
5. Nacionālās programmas projekta „Vienotas metodikas izstrāde profesionālās izglītības kvalitātes paaugstināšanai un sociālo partneru iesaistei un izglītošanai" Teorētiskais pamatojums, http://visc.gov.lv/saturs/profizgl/metmat/09_teor_pamatojums.pdf
6. Profesionālās izglītības likums, www.likumi.lv/ doc.php?id.=2024
7. The European Credit system for Vocational Education and Training (ECVET) http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc50_en.htm (2010.10.08.)
8. Tuomi-Gröhn, T., Engeström, Y., Young, M. (2003) *From Transfer to Boundary-crossing Between School and Work as a Tool for Developing Vocational Education: an Introduction.* In: Tuomi-Gröhn, T., Engeström, Y., ed. Advances in Learning and Instruction Series Between School and Work. New Perspectives on Transfer and Boundary-crossing. Oxford: Elsevier Science, Ltd. Pp. 1-15.

9. Tuomi-Gröhn, T., Engeström, Y. (2003) *Conceptualizing Transfer: from Standard Notions to developmental perspectives.* In: Tuomi-Gröhn, T., Engeström, Y., ed. Advances in Learning and Instruction Series Between School and Work. New Perspectives on Transfer and Boundary-crossing. Oxford: Elsevier Science, Ltd. Pp. 19-38.

Svetlana Timofejeva

VADĪBAS STILA SAISTĪBA AR LABVĒLĪGAS PSIHOLOĢISKĀS VIDES VEIDOŠANU RĪGAS VIDUSSKOLĀS

Abstract
The Title of research – "The connection of the style of leadership with creation of favourable psychological environment in Riga Secondary schools". Svetlana Timofeyeva has worked out the magister paper "The connection of the style of leadership with creation of favourable psychological environment in Riga Secondary schools", the aim of which was to state whether there exists any connection with psychological atmosphere and satisfaction with work in state general educational establishments. The survey was held in three schools of Riga including 75 respondents. The result of the survey proves that the democratic style of leadership influences psychological atmosphere of the organization in a positive way.
Key words: *the style of leadership, psychological environment, job satisfaction.*

Jebkuras organizācijas svarīgākais resurss ir cilvēki, jo tikai cilvēki ir spējīgi nodrošināt organizācijas dibināšanu, funkcionēšanu un attīstību. Organizācijas funkcionēšana notiek nepārtrauktā cilvēku mijiedarbībā, kura rezultātā katrā organizācijā veidojas atšķirīgs organizācijas klimats, kas ir ne tikai organizācijas locekļu attiecību un darbinieka attieksmes pret darbu rādītājs, bet arī ir svarīgs priekšnosacījums katra darbinieka vajadzību apmierināšanai un radoša potenciāla realizēšanai.

Ikviens cilvēks sekmīgi un veiksmīgi strādāt var tikai tad, ja jūtas apmierināts ar savu ieguldījumu grupas kopīgo mērķu sasniegšanā, ja tiek adekvāti novērtēts no citu cilvēku puses, ja darba apstākļi neizraisa stresu un nepatiku pret grupu un grupas mērķiem. Cilvēks jūt tuvošanos mērķiem, ja darbības procesā rodas tādi emocionālie stāvokļi kā optimisms, darba prieks, uzticēšanās, drošības sajūta u.c. Turpretim neveiksmes rada pretējas jūtas – satraukumu, garlaicību, zemu pašvērtējumu. Šie dažādie emocionālie un psiholoģiskie noskaņojumi veido kolektīva psiholoģisko klimatu, kura veidošanā liela loma ir vadītāja vadības stilam.

Rakstā tiek koncentrēta uzmanība maģistra darba ietvaros veiktā pētījuma rezultātiem par vispārizglītojošo skolu vadītāju vadības stilu un tā saistību ar pedagoģisko kolektīvu psiholoģisko klimatu un pedagogu apmierinātību ar darbu.

Zinātniskā literatūra piedāvā vairākas vadības stila definīcijas. Viena no tām: „Vadības stils - raksturīgu un stabilu uzdevumu un problēmu risināšanai metožu kopums, ko izmanto vadītājs savā darbībā (Кабушкин 2009: 241).

Kopīgo vadības stilu dažādās definīcijas saprot kā vadītāja ietekmes paņēmienu uz padotajiem, lai sekmīgi izpildītu vadības funkcijas. Visas vadības definīcijas apvieno trīs raksturīgi komponenti: grupa, ietekme un mērķi (Reņģe 2007: 215).

Izvēlēties pareizo vadības stilu nav viegli, jo organizācijas mērķu sasniegšanas ceļā vadītāja uzmanībai jābūt vērstai gan uz darbinieku vajadzību apmierināšanu, gan uz veiksmīgu organizācijas funkcionēšanu. Tādējādi vadītājam jābūt ne tikai labām profesionālām zināšanām, bet arī darbinieku vajadzību zināšanām un to ievērošanai, kā arī psiholoģiskai sagatavotībai (kompetencei) darbam ar personālu. Prasmīgam vadītājam, pielietojot atbilstošo vadības stilu un veidojot labvēlīgas atmosfēras priekšnosacījumus, ir iespēja izmantot savu darbinieku spējas organizācijas labā un sasniegt labus darba rezultātus, jo kolektīva panākumi ir atkarīgi no tā psiholoģiskās vides jeb morāli psiholoģiskā klimata (Неймер 1990).

Jēdziens „psiholoģiskais klimats" tiek lietots galvenokārt krievu zinātniskajā literatūrā: V.Šepeļa , I.Skopilatova , O.Jefremova, I. Neimera u.c. zinātnieku darbos. Savukārt rietumu ārzemju zinātniskajā literatūrā tiek lietoti jēdzieni „organizācijas klimats" un „vides klimats" , tāpēc jāizskaidro šo jēdzienu kopība un atšķirība.

Jēdzienus „vides klimats" un „organizācijas klimats" piedāvā Litvins un Stringers, izdalot indivīda uzvedības analīzei organizācijā trīs, viņuprāt, svarīgas vajadzības: vajadzība pēc sasniegumiem; vajadzība pēc varas; vajadzība pēc attiecībām. Pēc autoru domām šīs vajadzības ir nevis bioloģiski nosacītas, bet gan veidojas cilvēka dzīves gaitā un ir atkarīgas no vides, kurā cilvēks dzīvo, arī no darba vides. Litvins un Stringers izdala 9 līdzekļus organizācijas klimata mērījumam, starp kuriem ir:

- organizācijas struktūra un ierobežojumu pakāpe;
- darbinieka atbildības pakāpe;
- sadarbības stils un attiecības ar partneriem;
- atbalstīšanas un sodīšanas sistēma;
- konfliktu līmenis (Furnham, Gunter 1993)

Sakarā ar to, ka vairāki mērījumi mainās atkarībā no vadības stila, šie mērījumi tiek uzskatīti par galvenajiem faktoriem klimata noteikšanā. No tā var secināt, ka vadības stilam ir liela nozīme organizācijas klimata veidošanā.

Reizēm termins „psiholoģiskais klimats" tiek lietots kā sinonīms „apmierinātībai ar darbu", tomēr „psiholoģiskais klimats" ir plašāks jēdziens, tādējādi apmierinātību ar darbu var apskatīt kā psiholoģiskā klimata sastāvdaļu, kā darbinieku psiholoģisko stāvokli.

E.Loks apmierinātību ar darbu definē kā patīkamu jeb pozitīvu emocionālo stāvokli, ko indivīds gūst, novērtējot savu darbu vai darba pieredzi (Brown, Lent 2004).

Savukārt F.Iļjasovs apmierinātību ar darbu definē kā indivīda attieksmi pret darbu, viņa sociālo statusu, materiālo un sociālo faktoru atbilstību prasībām, darbības aktivitāti, kā

arī cilvēka subjektīvo apmierinātību ar dažādiem darba aspektiem atkarībā no nozīmības, kuru viņš piešķir šiem atsevišķajiem komponentiem (Garleja 2003)

Daudzu pētījumu rezultāti liecina, ka apmierinātību ar darbu nosaka dažādi faktori:

- vajadzību piepildīšana (Maslow, Hercberger, Makkeland, McClelland);
- sociālās informācijas apstrāde (Salancik &Pfeffer);
- vērtību nesaskaņas (Locke);
- ģenētiskie faktori (Levin, Stokes);
- dažādi darba aspekti (Spector).

P. Spektors piedāvā astoņus apmierinātības ar darbu faktorus:

1. vadība;
2. darba saturs;
3. darba apjoms;
4. darba apstākļi;
5. kolēģi;
6. alga;
7. izaugsme;
8. kopējā apmierinātība (Brown, Lent 2004).

Kanādas Kvīnsas Universitātes pētījumu rezultātā tika konstatēti šādi skolotāju apmierinātības ar darbu svarīgākie faktori:

13. pedagogu samaksa;
14. attiecības ar administrāciju (atgriezeniskā saikne; skaidra komunikācija; skolas mērķi un politika);
15. psiholoģiskais atbalsts;
16. skolēnu uzvedība un skolas atmosfēra;
17. skolotāju autonomija (Svence, Balode, Ozoliņa 2007).

Katram no minētājiem faktoriem ir būtiska nozīme darbinieku apmierinātībai ar darbu, tāpēc jāpievērš uzmanība katram faktoram.

Raksta autore 2009.gada rudenī maģistra darba ietvaros pētīja vadības stila nozīmi psiholoģiskas vides veidošanas procesā Rīgas valsts vidusskolās. Pētījuma mērķis bija izpētīt vadības stilu, psiholoģisko klimatu un apmierinātību ar darbu pedagogu kolektīvos un noskaidrot vai eksistē vadības stila saistība ar psiholoģisko klimatu un apmierinātību ar darbu valsts izglītības iestādēs. Pētījuma mērinstrumentu veidoja trīs metodikas:

1. Dominējošā vadības stila noteikšanai tika izmantota V. Zaharova metodika (Шапарь 2006 : 124);
2. Psiholoģiskā klimata diagnostikai tika izmantota V. Špalinska un J. Šelesta metode

(Шапарь 2006 : 267).

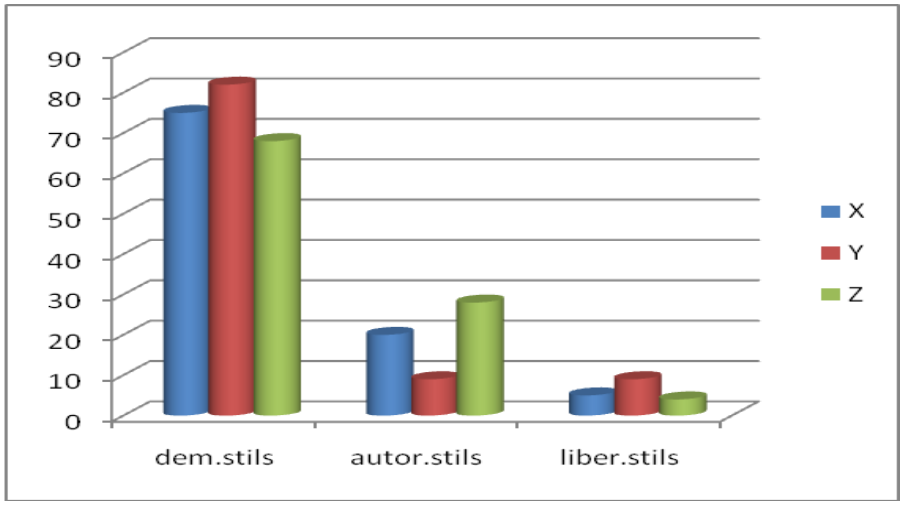
3. Aptauja, kura nosaka apmierinātību ar darbu (Гришина 1990 : 27).

Pētījuma bāzi veidoja trīs Rīgas vidusskolas, kuru skolotāji vēlējās palikt anonīmi, tāpēc rezultātu analīzē tiek lietoti apzīmējumi: X, Y un Z vidusskolas.

Salīdzinot rezultātus vadības stila noteikšanā visās trīs skolās, ir redzams, ka direktori darbā ar personālu pārsvarā lieto demokrātisko vadības stilu, tomēr demonstrē arī autoritāro un liberālo stilu dažādā samērā. Kā liecina 1.attēla rezultāti, visspilgtāk demokrātiskais vadības stils izpaužas Y vidusskolā (82 %), autoritārais vadības stils – Z vidusskolā (28 %) un liberālais vadības stils – Y vidusskolā (9 %).

1.attēls.

Vadības stila procentuāls salīdzinājums Rīgas X, Y un Z vidusskolās.

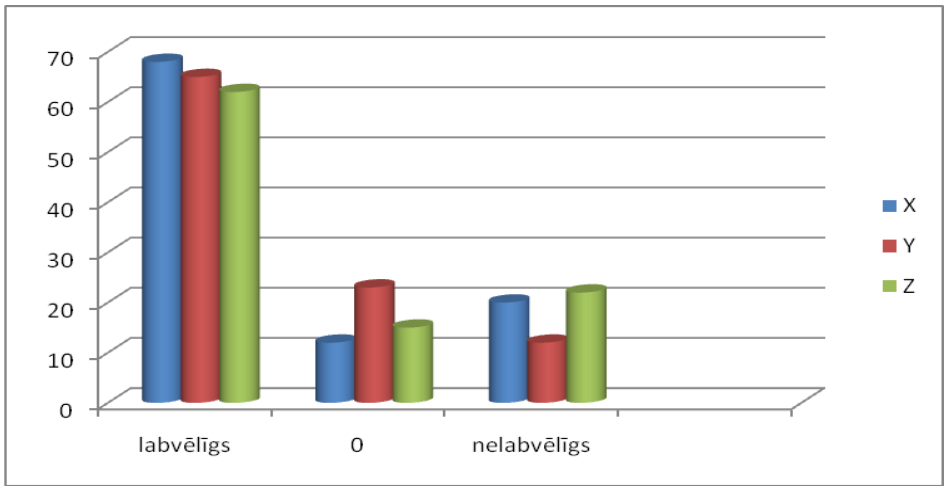

Psiholoģiskā klimata kolektīvā noteikšanā aptaujas mērķis bija noskaidrot psiholoģiskā klimata labvēlīguma pakāpi Rīgas vidusskolu pedagogu kolektīvos, kā arī apstiprināt iegūto daudzu pētījumu rezultātā un piedāvāto zinātniskajā literatūrā apgalvojumu par vadības stila spēju ietekmēt kolektīva psiholoģisko klimatu.

Pēc iegūto datu analīzes (sk. 2.att.) ir redzams, ka visās trīs skolās skolotāju lielākā daļa uztver psiholoģisko klimatu kā labvēlīgu, tomēr X vidusskolā respondentu īpatsvars ir nedaudz vairāk (68 % skolotāju) nekā Y vidusskolā (65 % skolotāju) un Z vidusskolā (62 % skolotāju).

2.attēls.

Psiholoģiskā klimata rādītāji Rīgas X, Y un Z vidusskolās (%).

Visās pētāmās skolās ir noteikta darbinieku grupa, kura neuztver psiholoģisko klimatu kolektīvā kā labvēlīgu, par ko liecina datu rezultāti (sk. 2.att.). Nelabvēlīga psiholoģiska klimata visaugstākie rādītāji tika novēroti Z vidusskolā (22 % skolotāju), nedaudz zemāki šie rādītāji ir X vidusskolā (20 % skolotāju). Savukārt Y vidusskolā tika konstatēti nelabvēlīga psiholoģiskā klimata viszemākie rādītāji (12 % skolotāju).

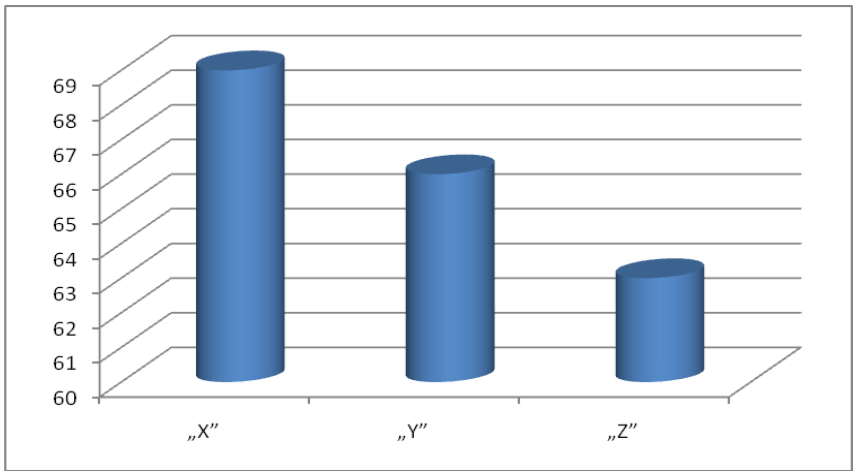
Respondentu atbildes ar vērtējumu „0" liecina par psiholoģiskā klimata nenoteiktību vai kolektīva noteiktas daļas nedrošību, kas savukārt var traucēt gan atsevišķa indivīda, gan visa kolektīva radošumam un pilnvērtīgam darbam organizācijas mērķu sasniegšanas ceļā. Kā redzams 2.attēlā, visās pētāmās skolās ir pedagogi, kuri izvēlējās vērtējumu „0". Visaugstākais vērtējuma „0" rādītājs ir Y vidusskolā (23 % skolotāju), X vidusskolā un Z vidusskolā šī rādītāji ir atbilstoši 12% un 15 % skolotāju.

Aptaujas dati par apmierinātību ar darbu (3.attēls) rāda, ka X vidusskolā ir augsta apmierinātība ar darbu (69 balles), Y un Z vidusskolās – normāla apmierinātība ar darbu: Y vidusskolā – 66 balles, Z vidusskolā – 63 balles.

Salīdzinot skolotāju apmierinātību ar direktora un mācību pārziņu vadības stilu, ir redzams, ka skolotāji pārsvarā pilnīgi un kopumā ir apmierināti gan ar direktora, gan ar mācību pārziņu vadības stilu. Tomēr katrā skolā ir daži skolotāji, kuri ir caurmērā apmierināti vai nav apmierināti ar direktora vai mācību pārziņu vadības stilu (sk.4.att.)

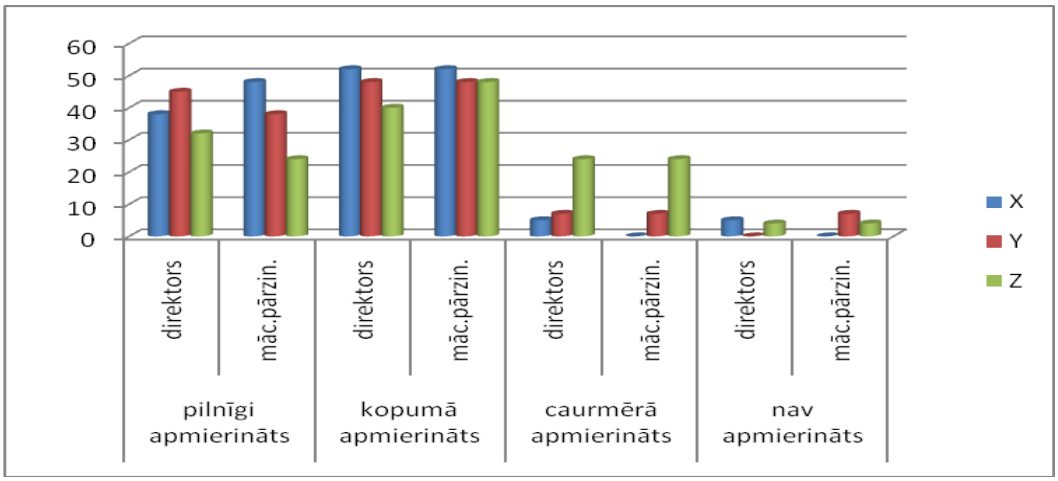
3.attēls.

Apmierinātības ar darbu rādītāji Rīgas X, Y un Z vidusskolās (%).

4.attēls.

Skolotāju apmierinātība ar direktora un mācību pārziņu vadības stilu Rīgas X, Y un Z vidusskolās (%).

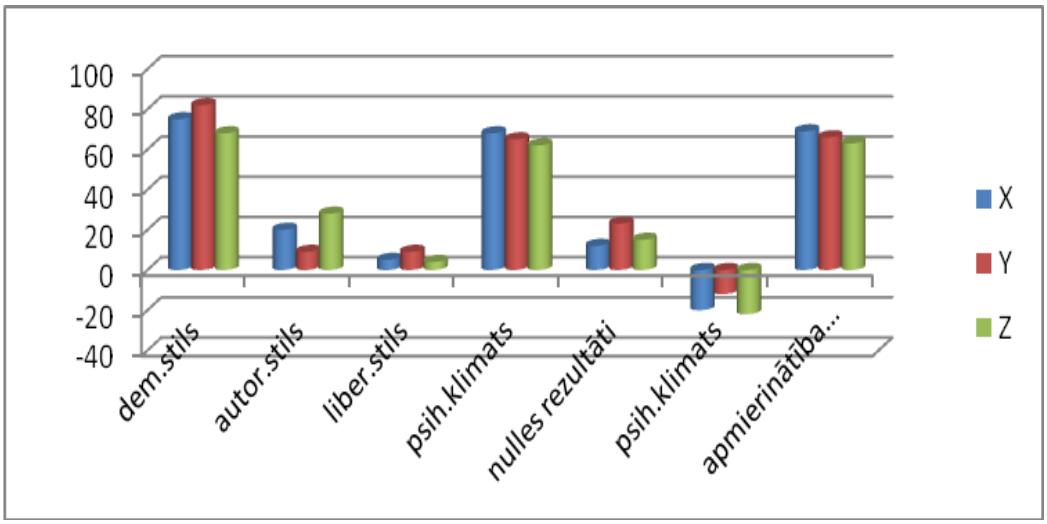

Salīdzinot aptauju rezultātus par vadības stilu un psiholoģisko klimatu (sk.5.att.), ir redzams, ka Y vidusskolā, kurā visbiežāk tiek lietots demokrātiskais vadības stils, psiholoģiska klimata rādītāji tomēr nav visaugstākie. Jāatzīmē, ka Y vidusskolā aptaujā par psiholoģisko klimatu ir vislielākais atbilžu skaits ar vērtējumu „0", kurš norāda vai nu uz pedagogu nenoteiktību sava viedokļa izteikšanā, vai nevēlēšanos izteikties dažādu iemeslu dēļ, kas savukārt atspoguļo noteiktas problēmas kolektīvā un neapšaubāmi traucē skolas kopīgā darbībā. Vislabvēlīgākais psiholoģiskais klimats pēc pētījuma rezultātiem tika novērots X vidusskolā, kurā demokrātiskais stils tiek lietots retāk un autoritārais stils tiek lietots biežāk salīdzinoši ar Y vidusskolu, tomēr pedagogu skaits „0" vērtējuma izvēlē ir 2,5 reizes mazāks nekā Y vidusskolā. Tātad var secināt, ka X vidusskolas pedagogi salīdzinājumā

ar saviem kolēģiem no Y vidusskolas kolektīvā jūtas drošāk un nebaidās izteikt savas domas. Ņemot vērā to, ka vadības stils nav vienīgais psiholoģiskā klimata ietekmējošais faktors, iespējams, ka psiholoģisko klimatu Y vidusskolā ietekmē ne tikai vadības stils, bet arī kādi citi faktori. Pētījuma dati rāda, ka psiholoģiskā klimata labvēlības viszemākā pakāpe tika konstatēta Z vidusskolā, kurā salīdzinoši ar citiem kolektīviem retāk tiek lietots demokrātiskais un biežāk tiek lietots autoritārais vadības stils.

5.attēls.

Vadības stila, psiholoģiska klimata un apmierinātības ar darbu saistība Rīgas X, Y un Z vidusskolās (%).

Salīdzinot vadības stilu un apmierinātību ar darbu, ir redzams, ka visaugstākā apmierinātība ar darbu novērota X vidusskolā, savukārt viszemākā – Z vidusskolā. Viszemāko apmierinātību ar darbu Z vidusskolā var skaidrot ar to, ka šajā skolā salīdzinājumā ar citām skolām vismazāk tiek lietots demokrātiskais un visbiežāk tiek lietots autoritārais vadības stils.

Lai pārbaudītu sakarību starp vadības stilu, psiholoģisko klimatu un apmierinātību ar darbu, tika veikta Pirsona korelācija, kuras rezultāti tiek sniegti 6.attēlā.

6.attēls.

Korelācijas analīzes rezultāti pētāmo paradību sakarības noteikšanā.

Parādību pāri / Skola	Vadības stila sakarība ar klimatu	Psiholoģiskā klimata sakarība ar apmierinātību ar darbu	Vadības stila sakarība ar apmierinātību ar darbu
X	0.28	0.06	0.08
Y	0.08	0.48	0.14
Z	0.54	0.72	0.65

Kopumā korelācijas analīzes rezultāti ļauj secināt, ka vispārizglītojošo izglītības iestāžu pedagogu kolektīvos ir saistība starp vadības stilu, psiholoģisko klimatu un apmierinātību ar darbu. Z vidusskolā korelācijas koeficientiem ir statistiskā nozīmība.

Iegūtie dati rāda, ka vadības stils izglītības iestādēs var ietekmēt kolektīva psiholoģisko klimatu un skolotāju apmierinātību ar darbu. Savukārt nelabvēlīgs psiholoģiskais klimats un neapmierinātība ar darbu var traucēt darbiniekam radoši un efektīvi strādāt organizācijas labā. Tādējādi vadītājam jāizvēlas katram darbiniekam tāds vadības stils, kas ir piemērots tieši šim darbiniekam, lai apmierinātu tā vajadzības un veicinātu organizācijas sekmīgu attīstību.

Bibliogrāfija

1. Brown, S. D., Lent, R. W. (2004) Career development and counseling: putting theory and research to work. Published by John Wiley and Sons.
2. Furnham, A., Gunter, B. (1993) Corporate assessment: auditing a company's personality. Business & Economics.
3. Garleja, R. (2003) Darbs, organizācija un psiholoģija. Rīga: RaKa.
4. Reņģe, V. (2007) Mūsdienu organizāciju psiholoģija. Rīga: Zvaigzne ABC.
5. Svence, G., Balode, D., Ozoliņa, A. (2007) Skolotāja apmierinātība ar darbu. *Skolotājs,* Nr. 3: 18 - 25
6. Гришина, И. (1990) Я и другие: общение в трудовом коллективе. Л. «Лениздат».
7. Кабушкин, Н. (2009) Основы менеджмента: Учеб. пособие. Минск: Новое знание.
8. Неймер, Ю. (1990) Социально – психологический климат коллектива предприятия. *Журнал Социологические исследования*., Nr.11: 81 - 88
9. Шапарь, В. (2006) Практическая психология. Психодиагностика групп и коллективов. Ростов-на-Дону: «Феникс».

Māra Vidnere

DZĪVES IZTURĪBA - STRESA MAZINĀŠANAS UN KREATIVITĀTES VEICINĀŠANAS NOSACĪJUMS

Abstract
Aim of the study is to determine significance of personality's Life Hardiness and Creativity`s resources. Research of Life hardiness correlation to Stress level , Stress dimensions used Syntonic Stress Management Model (SSMM) by Vidnere M.,Nucho A.,1998).)
Materials and methods. There are several methods applied in this research: test „Assess your creativity resources" (adapted M. Vidnere). The Generalized Contentment Scale (W. Hudson, 1982, adapted M. Vidnere,) Creativity resources: Quality`s (Vishnakova N.) Life Hardiness questionnaire (D. Ļeontjevs, adapted M. Vidnere).
Results. Specific Syntonic Stress Management (SSM) skills can strengthen each domain of the self-system ,as in any system, changes in one part affect the functioning of all other parts of whole.
Conclusions. We can concluded, that and Life Hardiness increases creativity resources and reduced stress level There is correlation between Life Hardiness and creativity`s resources and dimensions of creativity.(see tables4-6). There is correlation between Life Hardiness and creativity`s resources and dimensions of creativity(see tabl. 5-8.). The results of research to demonstrate, that SSMM skills possibilities to advance student's creativity resources and Life Hardiness.
***Key words**: Creativity, Dimensions of creativity, Life Hardiness, Barrier of Creativity, Stress, Syntonic Stress Management Model.*

IEVADS

Pasaules Veselības Organizācijas projekta ietvaros notikušā 2006.g Sabiedrības veselības aģentūras (http://www.sva.gov.lv) pētījuma rezultāti, kurā piedalījās 5000 Latvijas skolēnu, atklāja, ka tikai 6,9% skolēni Latvijā tika atzīti par pilnīgi veseliem; 20% gadījumu tika konstatētas depresijas iezīmes; 45% skolēnu izjūt regulāru uzbudinājumu, nervozitāti, sliktu garastāvokli; 15% pusaudžu jūtas vientuļi un atstumti, bet tikai 7% ir laimīgi un apmierināti. Tas liecina par mentālās veselības un stresa problēmām arī mācoties tālāk augstskolās. Šie fakti norāda, ka uz jauniešiem iedarbojas ekonomiskās, saskarsmes, sadzīves un citas ārējās labklājības izjūtas problēmas, kā arī iekšējās - fiziskā labizjūta, paradumi, iekšējie konflikti, pārdzīvojumi, vērtības un daudzi citi aspekti. Darbā piedāvāta *Stresa menedžmenta sintoniskā modeļa* (autores – A. Nucho, M. Vidnere 1999) izmantošanas efektivitātes pārbaude mācību procesā, kā arī stresa mazināšanas un kreativitātes resursu un dzīves izturības veicināšanā.

Darba mērķis

Izpētīt dzīves izturības, kreativitātes resursu un kvalitāšu paaugstināšanas iespējas pedagoģijas studentiem, izmantojot Stresa menedžmenta sintonisko modeli (SSVM).

Materiāli un metodes

Pētījumā izanalizēti dzīves izturības, kreativitātes un stresa galvenie teorētiskie aspekti. Dzīves izturības aptauja novērtē savas dzīves situāciju, kontroles spējas un gatavību riskam (Ļeontjevs 2006), kuru 2008. gadā latviešu valodā aprobējusi M. Vidnere. Stresa

līmeņa noteikšana saistīta ar Galvenā Adaptīvā Sindroma (GAS) norises fāzēm un nepieciešamību noteikt sākumlīnijas stāvokli-stresa līmeni (Nucho,Vidnere 2004), Stresa jomu aptauja (Hudson 1982, Nucho,Vidnere 2004) atspoguļo stresa rašanās avotus, Kreativitātes resursu izvērtēšanas aptauja nosaka (Torrance 1989) kreativitātes barjeras ,to līmeni,kreativitātes kvalitātes (Višņakova 1999). Dzīves izturības aptauja novērtē savas dzīves situāciju kontroles spējas un gatavība riskam (Ļeontjevs 2006, adaptēja latviešu val. 2008.g. M.Vidnere). Pētījumā aprobācijā piedalījās 20 maģistratūras studenti, vecumā no 25 līdz 51 gadam (vidējais vecums 35,9). Datu apstrāde *Microsoft Excel* programmā. Darbs veikts humānistiski-sistēmiskajā aspektā, kur kreativitātes attīstīšana ir humāna indivīda pašrealizācijas pamats.

DISKUSIJA

Dzīves izturība *(hardiness)* raksturo personības spējas izturēt stresa situācijas, saglabājot iekšējo sabalansētību un nemazinot darbības sekmīgumu.

Dzīves izturības jēdziens, kuru ieviesa *Sjūzena Kobeisa* un *Salvatore Maddi* (Kobasa 1979; Maddi, Kobasa 1984), atrodas eksistenciālās psiholoģijas teorētisko uzskatu un stresa psiholoģijas krustpunktā

Dzīves izturība ir pārliecību sistēma par sevi, par pasauli, par attiecībām ar pasauli. Šī dispozīcija ietver sevī trīs relatīvi autonomas komponentes: *iesaistīšanos, kontroli* un *riska pieņemšanu*. Šo komponentu un kopējās dzīves izturības izpausmes neļauj izveidoties iekšējai spriedzei stresa situācijās.

Iesaistīšanās (commitment) tiek novērtēta kā "pārliecība par to, ka iesaistīšanās notiekošajā dod maksimālu iespēju personībai atrast kaut ko svarīgu un interesantu" (Maddi 1998). Cilvēks ar attīstītu iesaistīšanās komponenti gūst apmierinātību ar savu darbību. Pretēji tam, šādas pārliecības trūkums rada atstumtības sajūtu. "Ja jūs izjūtiet pārliecību sevī un par to, ka pasaule ir augstsirdīga, jums piemīt iesaistīšanās" (Maddi 1984).

Kontrole (control) ir pārliecība par to, ka cīņa ļauj iespaidot notiekošā rezultātus, bet arī tad tās ietekme nav absolūta un panākumi nav garantēti. Pretstatā tam – paša bezpalīdzības izjūtas. Cilvēks ar augstu attīstītu kontroles komponenti izjūt to, ka viņš pats izvēlas savu darbību, savu ceļu.

Riska pieņemšana (challenge) – cilvēka pārliecība par to, ka viss, kas ar viņu notiek, veicina viņa attīstību, pamatojoties uz tām zināšanām, kas gūtas no pieredzes, – nav svarīgi, pozitīvas vai negatīvas.

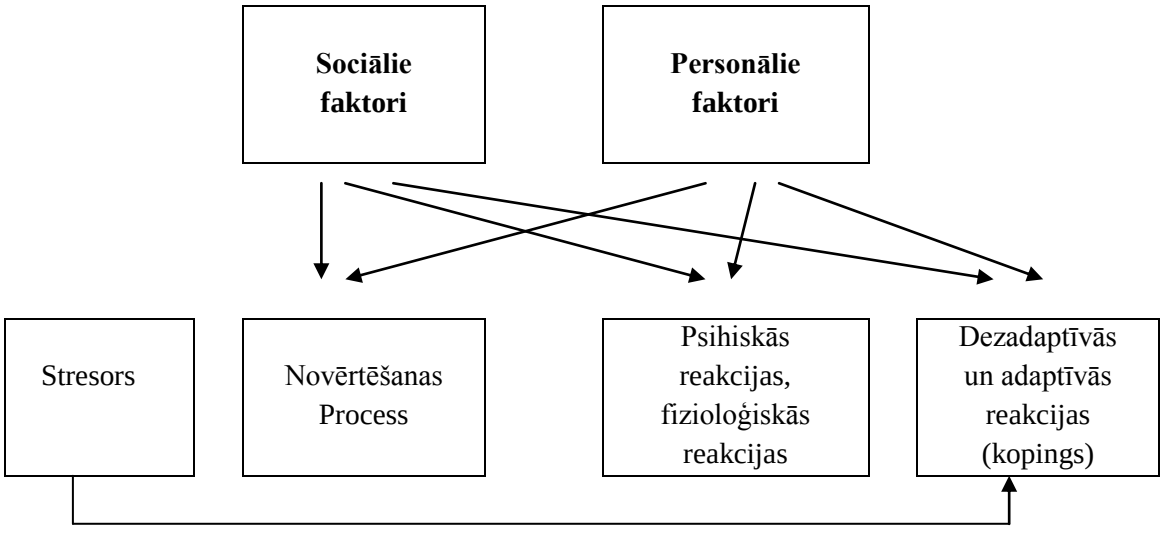
S. Maddi (Maddi 1998) uzsver visu trīs komponentu izteiksmes svarīgumu, lai saglabātu veselību un optimālu darbaspēju un aktivitātes līmeni stresogēnos apstākļos. Var runāt gan par katras komponentes individuālajām atšķirībām dzīves izturības sastāvā, gan arī

par to saskaņotības nepieciešamību kā savstarpēji, tā arī ar kopējo (summāro) dzīves izturības vērtējumu.

Dzīves izturība stresa modelī

Stresa rašanos iespaido dažādi faktori: iedzimtā organisma ievainojamība (piemēram, nosliece uz dažādām saslimstībām), ārējie notikumi, cilvēka pārliecības, viņa spējas pārvarēt stresa situācijas (Maddi, Kobasa 1984). Pirmo divu faktoru iespaids ne vienmēr pakļaujas kontrolei, taču transformatīvo kopingstratēģiju un dzīves izturības attīstība veicina to izsaukto seku – stresa – samazināšanu.Dzīves izturības uzskati, no vienas puses, iespaido situācijas novērtēšanu – pateicoties gatavībai aktīvi darboties un pārliecībai par iespējām iespaidot situāciju tā tiek uztverta kā mazāk traumatiska. No otras puses, dzīves izturība palīdz aktivizēt grūtību pārvarēšanu. Tā stimulē rūpes par personīgo veselību un labklājību (piemēram, ikdienas rīta rosme, diētas saglabāšana u.tml.), uz kurām bāzējoties, spriedze un stress, ko pārdzīvo cilvēks, nekļūst hronisks un nenoved pie psihosomātikām saslimstībām.

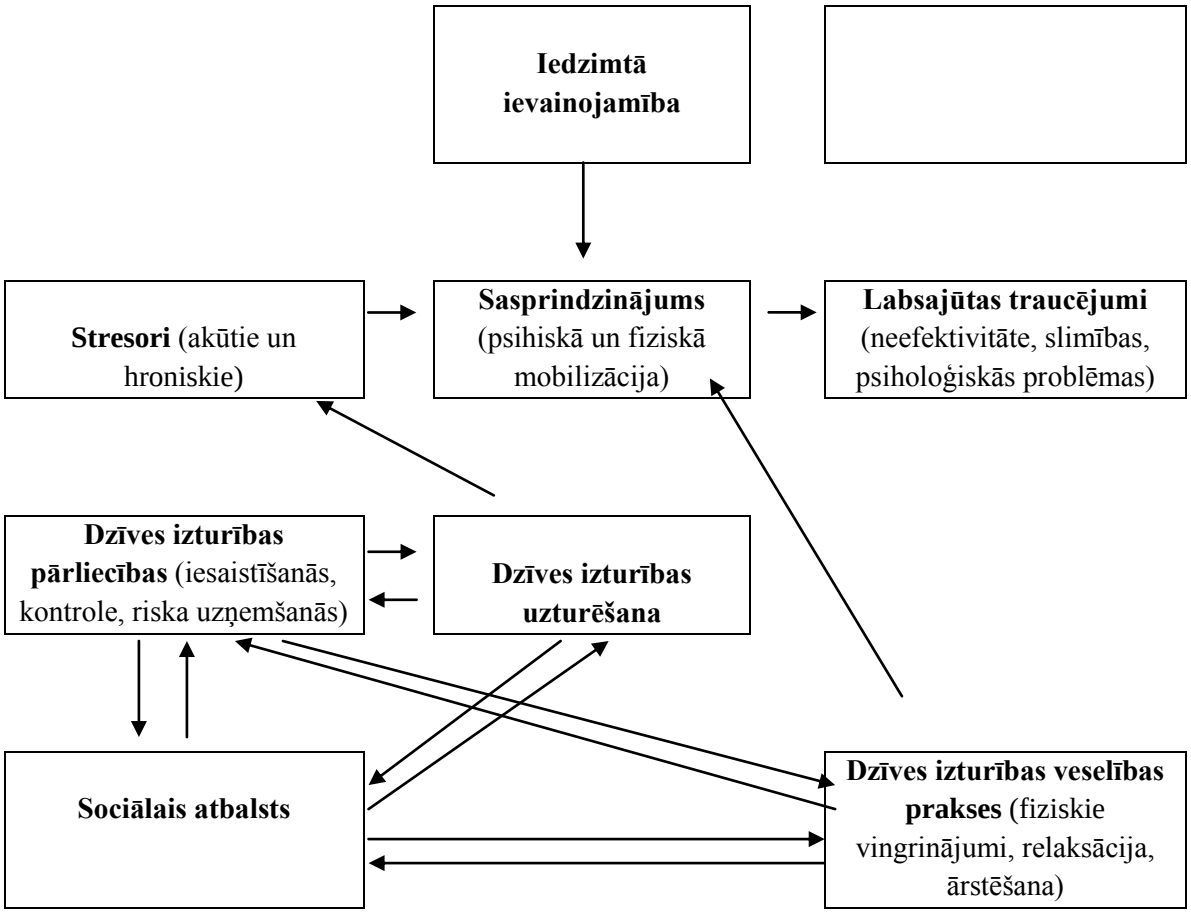
Kā darbojas dzīves izturība? Uz kā pamatojoties, tā ļauj pārvarēt stresu? Saskaņā ar stresa psiholoģiju, visi psiholoģiskie faktori iespaido stresu ar vienu no diviem paņēmieniem *(sk. 1.att.):* · tie spēj iespaidot situācijas novērtējumu *("Vai tas mani apdraud?", "Vai es varu ar to tikt galā?");*· tie var iespaidot cilvēka reakcijas, viņa uzvedību, pārvarot grūtības.

1. attēls. **Stresa notikuma struktūra un stresa pārstrādāšana** *(Ababkovs, Perre 2004).*

S. Maddi izdala regresīvos un transformatīvos stresa pārvarēšanas paņēmienus. Transformatīvie paņēmieni, atšķirībā no regresīvajiem, paredz atvērtību jaunajam, gatavību darboties un aktivitāti stresa situācijās. Viņš apraksta piecus galvenos mehānismus,

pateicoties kuriem izpaužas dzīves izturības pozitīvais iespaids, lai pretotos dažādām saslimstībām un novērstu darbības efektivitātes samazināšanos (Maddi 1998, sk. 2.att.):

2. attēls. **S. Maddi dzīves izturības modelis** *(Maddi 1998.)*

S. Maddi dzīves izturības aptauja

Viņš apraksta piecus galvenos mehānismus, pateicoties kuriem izpaužas dzīves izturības pozitīvais iespaids, lai pretotos dažādām saslimstībām un novērstu darbības efektivitātes samazināšanos (Maddi 1998, sk. 2.att.):

· dzīves izmaiņu kā mazāk stresogēnu novērtējums;

· motivācijas izveidošana transformatīvai stresa pārvarēšanai;

· imūnās reakcijas nostiprināšana;

· atbildības nostiprināšana attiecībā pret veselības saglabāšanu;

· aktīvi sociālās palīdzības meklējumi, kas veicinātu transformatīvo stresa pārvarēšanu.

Ar S. Maddi piedāvāto koncepciju saistītos dzīves izturības pētījumus, kas vienlaicīgi kalpo arī dzīves izturības mērījumu metodikas validitātes pārbaudei, var sadalīt trijos pamatvirzienos:

· dzīves izturības pētījumu saikne ar tiem psiholoģiskiem mainīgajiem lielumiem, kas atspoguļo dažāda veida problēmas un pārkāpumus (konstruktīvā validitāte);
· dzīves izturības pētījumu saikne ar citiem pozitīviem personību raksturojošiem rādītājiem un to atšķirību pamatojums (diskriminatīvā validitāte);
· dzīves izturības pētījumu saikne ar klīniskiem un uzvedību raksturojošiem mainīgajiem lielumiem – veselību, izpildes efektivitāti u.c. (ekoloģiskā validitāte).

Krievijas zinātnieka D. Ļeontjeva (2007) sastādītās metodikas aprobācija apliecināja S. Maddi teoriju, uzsverot, ka dzīves izturība ir būtiska ne tikai stresa situācijās, bet tā veido arī vienu no svarīgākajiem personības radošā potenciāla attīstošajiem faktoriem.

Kreativitāte – „creativeness" (Maslow 1967) kā cilvēka iekšējais potenciāls un spēja būt radošam; „creativity" ir indivīda personiskās izaugsmes, pašanalīzes, pilnveidošanās spēja, saistīta ar pašām dažādākajām dzīves jomām . Radošā darbība ir uzskatāma par cilvēka spēju paust savu radošo potenciālu (Cropley 2001; Rogers 1990; Gardner 1992; Garai 2001; Gilford 1967; Mayer 1999). A. Kroplijs (Cropley 2006) atzīmē, ka jaunākās pētniecības tendences pievērš uzmanību kreatīvās personības attīstošajiem aspektiem – kreativitāte ir attīstāma, pie tam liela loma ir apkārtējai videi, darbībai un dažādiem stimuliem (Craft 2000). Kreativitātes veicināšanas procesā iesaistās gan apzinātais, gan neapzinātais – kopumā (Garais 2001) kreativitātes resursi definējami kā personības radošuma iespējas. Ir iespējams izmērīt personības spēju apzināties, piekļūt un izmantot šos resursus, kā arī izzināt tos faktorus, kas bloķē pieeju kreativitātes resursiem (Torrance 1989).

Stresa koncepcija ir atstājusi ārkārtīgi lielu ietekmi dažādās to zinātņu jomās, kas pēta cilvēku. Šo zinātnisko koncepciju ietekmējusi ievērojamā Kanādas zinātnieka Hansa Seljē (Selye 1983) patafizioloģiskie pētījumi, kas tālāk tika izvērsta medicīnas, psiholoģijas, socioloģijas u.c. zinātņu pētījumos.

Stress ir organisma nespecifiska atbilde uz kaitīgu aģentu iedarbību, kas izpaužas vispārējā adaptācijas sindromā. Stress ir morāla vai fiziska pārslodze, kurā indivīds nonāk, ja no viņa prasītais draud pārsniegt viņa spēju vai spēku robežas. Medicīnā tiek uzsvērti *trīs* galvenie stresa posmi: *trauksmes, rezistences* jeb *pretestības* un *izsīkuma* posmi.*Kopējais adaptācijas sindroms ir organisma fizioloģiskā piemērošanās aizsargreakcija.* Ja šī reakcija pārsniedz savu bioloģiski derīgo apjomu, vai ja tās attīstības pakāpe ir nepietiekama, tā iegūst pataģenētisku vērtību. 1.attēlā grafiski parādīta ģenerālā adaptācijas sindroma (GAS) trīsfāzu norise.

Sintoniskais stresa vadīšanas modelis ir adaptēts Merilendas Universitātes (ASV) Sociālo Darbinieku Skolā (Baltimore Mental Health Systems,Inc (BMHS) (Nucho, Vidnere 1999), taču Latvijā tā modelis ir tikai daļēji izmantots *„Stresa menedžmenta"* kursa

pasniegšanā LU (autore M.Vidnere). Sintoniskais modelis ietver trīs atsevišķus stresa menedžmenta iemaņu posmus (skat. 2.attēlu).

Pirmajā stresa vadīšanas fāzē tiek apgūtas pirmās palīdzības iemaņas. Nākošajā fāzē tiek apgūtas spriedzes vadīšanas restoratīvās iemaņas, piemēram, neiromuskulārā atslābināšanās, problēmu risināšana, mērķtiecīga iztēle utt. Pēdējā, trešajā fāzē tiek apgūti veselības atjaunošanas paņēmieni, kas ievērojami ietekmē dzīves veida izmaiņas. Šajā stresa menedžmenta posmā iepazīstina ar laika menedžmentu, fiziskiem un meditatīviem vingrinājumiem, lielu uzmanību pievēršot savas dzīves filozofijas izvērtējumam un transpersonālajam faktoram. Attiecīgi, *stress ir neatkarīgais mainīgais lielums*, bet izraisītā *spriedze – atkarīgais mainīgais lielums* (Nucho, Vidnere 1999, 2004). Mērķa sasniegšanas procesā tiek realizēti vairāki uzdevumi: - Stresa sākumlīnijas, kā arī stresa jomu apzināšana; - Kreativitātes izpausmi traucējošo barjeru apzināšana un pārvarēšana; - Kreatīvas vides raksturojuma apzināšanās; - Kreatīvo procesu vadīšanai nepieciešamo iemaņu prasmju veidošana un pilnveidošana.

Personības radošums tiek aplūkots kā personībai raksturīga īpašība, kas var attīstīties un izpausties visā cilvēka dzīves ceļā. Personas attīstība ir cieši saistīta ar psihisko aktivitāti (Vidnere 2009; Nucho,Vidnere 2009).

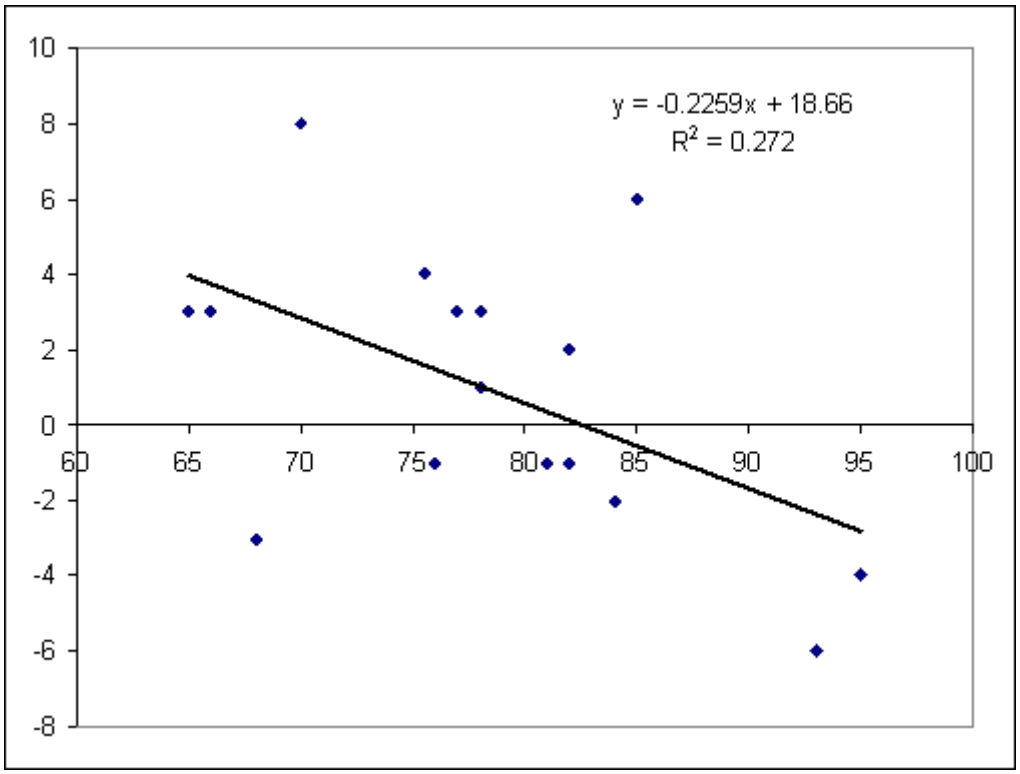
Mērķa sasniegšanas procesā tiek realizēti vairāki uzdevumi: stresa sākumlīnijas, kā arī stresa jomu apzināšana; kreativitātes izpausmi traucējošo barjeru apzināšana un dzīves izturības apzināšana;visu iegūto rādītāju mijsakarību noteikšana.

REZULTĀTI

Gan stresa līmenis, gan citi rādītāji tika noteikti gan kursa sākumā, gan beigās, studentiem sagatavojot stresa iemaņu vadības un pārbaudes atskaiti.Pētījuma rezultāti apliecina, ka vidējie stresa rādītāji ir augstāki par normu. Vairums stresa testa skalu novirzītas uz mazākajām vērtībām, vērojama pozitīva asimetrija, tātad šajās skalās maz ir augsto rezultātu, raksturīga ir negatīva asimetrija, izņemot abstrahēšanu un praktiskās iemaņas. Vairums stresa testa skalu koncentrētas ap vidējo vērtību, pozitīvs ekscess. Vairums kreativitātes testa skalu izkliedētas ap vidējo vērtību, negatīvs ekscess. Vecuma skalā (vidējais vecums 35,9 gadi) visizteiktāka biežumu koncentrācija skalas galos. Pētījumā (Vidnere 2008) tika atklāts, ka piekļuve kreativitātes resursiem grupā ir uzlabojusies, izmantojot stresa vadības apgūtās iemaņas:stresa kopējais līmenis ir tuvu rezistences normālajam–bāzes līmenim (30 punkti). Kreativitātes kvalitāšu rādītāji grupai visās skalās paaugstinājušies: metaforizācija, priekšstatu tēlainība, simbolizācija, otrajā mērījumā vienpusēji nozīmīgi augstāki vidējie rādītāji (skat. att.5).

Kā redzams no rezultātiem, kopējais stresa līmenis grupā ir samazinājies, sasniedzot pieļaujamās normas.

Tika veiktas arī pulsa izmaiņas meditācijas iemaņu apguves procesā. Tika izanalizētas vidējās pulsa vērtības (bpm) studentiem. Pirmā kolona - mērījums pirms kursa noklausīšanās. Otrā kolona - mērījums (baseline) pirms treniņa (trauksmes atsaukšanas). Trešā kolona - pulsa mērījums relaksācijas treniņa laikā (katram studentam tika veikti divi mērījumi - tieši pirms "relaksācijas" treniņa un treniņa jeb "trauksmes atsaukšanas" laikā).

1.diagramma. Uz Y-ass atlikta pulsa frekvences (bpm) izmaiņa "meditācijas laikā, bet uz X-ass - pulsa frekvence (bpm) tieši pirms "trauksmes atsaukšanas" trenina. Redzams, ka pie zemākām sākotnējām pulsa vērtībām treniņa laikā pulsa frekvence palielinās, bet pie lielākām sākotnējām vērtībām (apmēram virs 80 bpm) - pazeminās. Bez tam novērojama pietiekami cieša (R lielāks par 0,5) lineāra korelācija.

Vidējie stresa rādītāji otrajā mērījumā izlasē visās skalās ir zemāki. Vairumā skalu otrajā mērījumā mazāki standartnovirzes rādītāji. Rezultāti kļuvuši viendabīgāki. Izņemot stresa līmeni, integritāti, vizualizāciju (skat. 3. -6. attēlu). Vairums stresa testa skalu novirzītas uz mazākajām vērtībām, pozitīva asimetrija, tātad šajās skalās maz ir augsto rezultātu, negatīva asimetrija, izņemot abstrahēšanu un praksiskās iemaņas.

Piekļuve kreativitātes resursiem grupā ir uzlabojusies, izmantojot SSVM apgūtās iemaņas.Stresa kopējais līmenis ir tuvu rezistences normālajam–bāzes līmenim(30 punkti).

Samazinājies ir arī stresa līmenis pa atseviškām stresa jomām(skat. 8.attēlu). Skalās: stresa līmenis, ķermeņa svars, netaisnības izjūta, garlaicība, attiecības otrajā mērījumā vienpusēji nozīmīgi zemāki vidējie rādītāji.

Kreativitātes kvalitāšu rādītāji grupai visās skalās paaugstinājušies: metaforizācija, priekšstatu tēlainība, simbolizācija, otrajā mērījumā vienpusēji nozīmīgi augstāki vidējie rādītāji (skat. 7 -8. attēlu).

Pētījumā tāpat tika konstatēts, ka Pīrsona korelācijas koeficients parādīja lineāru korelatīvu saikni starp dzīves izturību (life hardiness) un kreativitātes resursiem($r = 0,39$; $p< 0,05$), kā arī dzīves izturību un stresu un stresa jomām ($r = 0,61$; $p< 0,05$). Dzīves izturības testa skalas saistītas pozitīvi, kontroles spējas ar aizrautību $p<0,05$ līmenī pozitīvi, statistiski nozīmīgi. Dzīves izturības aptaujas skalas saistītas pozitīvi ar personības aizrautību un dzīves kontroles spējām: kontroles spējas ar aizrautību (statistiski nozīmīgi $p<0,05$ līmenī) korelē pozitīvi. Sākotnējam priekšstatam aprēķināti Pīrsona lineārās korelācijas koeficienti stresa, kreativitātes un dzīves izturības testu skalu starpā (skat. att.5). Lai precīzāk izpētu izlasei raksturīgās vispārīgās īpašības un labāk saprastu sakarības starp mainīgajiem, veikta fatoranalīze ar Varimax rotāciju. Ar 11 faktoriem izskaidroti 94,16 % kopējās dispersijas. Pirsona lineārās korelācijas koeficienti Kreativitātes un Dzīves izturības testu skalu starpā norādīti attēlā Nr.8

Pīrsona korelācijas koeficientu parādīja lineāru korelatīvu saikni (skat.att.4)starp dzīves izturību un aizrautību(0.58 $p< 0,01$).,kā arī ar riskēšanu(0.33 $p< 0,01$).,un savas dzīves kontroles spējām(0.37 $p< 0,01$). Metaforizācija, abstrahēšana, refleksivitāte, praksiskās iemaņas ir augstākas un saistītas stresu.

Dzīves izturība, īpaši kontroles spējas un riskēšana augstā stresā zemākas, jo šie ir pretēji jēdzieni (skat.5. -7. attēlu). Ņemot vērā negatīvās korelācijas (kreativitātes barjeras), var secināt, ka pēc SSVM nodarbībām, pazeminoties kreativitātes barjerām, paaugstinās dzīves izturības spējas un personības integritāte. Tādējādi rezultāti apstiprina izvirzīto mērķi, par SSVM izmantošanas efektivitāte mācību procesā, kā arī SSVM stresa mazināšanas un kreativitātes resursu un dzīves izturības veicināšanā. Jāsecina, ka iespējams darba pētījums iegūtu plašāku dimensiju, ja tiktu aplūkotas vairākas kontroles grupas ar dažāda vecuma studentiem, kā arī atspoguļojot pētījumā kvalitatīvus aspektus.

Secinājumi

Dzīves izturība, īpaši savas dzīves situāciju kontroles spējas un gatavība riskam ir zemākas,ja ir paaugstināts stresa līmenis. Augsts stresa līmenis, paaugstināta netaisnības izjūta, integritātes problēmas saistāmas ar zemu kreativitāti. Dzīves izturība, savas dzīves kontroles spējas saistītas ar stresa līmeni. Dzīves izturība veicina kreativitātes resursu

paaugstināšanos (kreativitātes barjeras, salīdzinot vidējos,ir mazākas studentiem ar augstāku dzīves izturību par 23,1%). Jāsecina, ka, pētot kreativitātes resursu un dzīves izturības paaugstināšanas iespējas studentiem, ir radušās ciešas korelatīvas saiknes starp dzīves izturību, kreativitātes resursiem un kreativitātes kvalitātēm (skat. 6. -7. attēlu). Ņemot vērā negatīvās korelācijas (kreativitātes barjeras), var secināt, ka pazeminoties kreativitātes barjerām, paaugstinās dzīves izturības spējas un personības integritāte. Tādējādi rezultāti apstiprina izvirzīto mērķi, par stresa mazināšanas nozīmi kreativitātes resursu un dzīves izturības veicināšanā. Jāsecina, ka iespējams darba pētījums iegūtu plašāku dimensiju, ja tiktu aplūkotas lielākas grupas ar dažāda vecuma studentiem, kā arī atspoguļojot pētījumā kvalitatīvus aspektus.

Bibliogrāfija

1. Bigbee, J.L. (1985). Hardiness: A new perspective in health promotion. Nurse Practitioner, 10(11), 51-56.
2. Craft A.(2000.) *Creativity across the primary curriculum:* framing and developing practice.,
3. Cropley A.(2001) Creativity in education and learning, a guide for teacher and educator, Routledge
4. Csikszentmihalyi M. (1996). Creativity, Flow and the Psychology of Discovery and Invention. New York: Harper Collins Publishers.
5. Csikszentmihalyi M. (1999). Implications of a Systems Perspective for the Study of Creativity. *Sternberg R.J. (Ed.) Handbook of Creativity***.** New York: Cambridge University Press, pp. 311-335.
6. Garai E. J. (2001). *Humanistic art therapy*. In A. J. Rubin. Approaches to Art Therapy. Theory and Technique (pp. 139-142). London and New York. Brunner-Routledge.
7. Gardner H. (1993). *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
8. Gardner, H. (1993). *Multiple intelligences: The theory in practice.* New York: Basic Books.
9. Guilford, J. P. (1967*). The nature of human intelligence.* New York: McGraw-Hill.
10. Hudson.W.(1982) Joba W Psych Dept, Wabash College, Crawfordsville. IN 47933. (APA-A63, M65). Laxar, Ere H. 4 Jordan Rd. Hastings-on-Hudson. NY 10706 (APA - M65).
11. Kantorovich (2007) A.,*Scientific discovery : logic and tinkering* Albany : State University of New York Press,. Publisher: Kessinger Publishing Company,
12. Kobasa, S. C., Maddi, S. R., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: A prospective study.*Journal of Personality and Social Psychology, 42*, 168–177.
13. Maddi, S. (2002), Dispositional Hardiness in Health and Effectiviness. Encyclopedia of Mental Health (ed. H. S. Friedman). San Diego (CA): Academid Press, 1998, p.323–335.
14. Maddi, S. R., Kobasa, S. C., & Hoover, M. (1979). An alienation test.*Journal of Humanistic Psychology, 19*, 73–76.
15. Maddi, S.(2004), Hardiness: an Operationalization of Existential Courage. Journal of Humanistic Psychology, Vol. 44, Nr. 3, p.279–298.
16. Maddi, S.; Kobasa, S. C.(1984) The Hardy Executive: Health under Stress. Homewood (IL): Dow Jones-Irwin,

17. Maslow A.(1967.) *Self-actualizing and Beyond.* – In: Challenges of Humanistic Psychology. N. Y.,
18. Roger C. Schank, David A. (1995) Foster: The Engineering of Creativity: A Review of Boden's The Creative Mind. Artif. Intell. 79(1): 129-143
19. Sternberg R. J. (Ed.). *(*1999). Handbook of Creativity**.** New York: Cambridge University Press, pp.3-15.
20. Sternberg R. J., Lubart T. I. (1996). Investing in Creativity. *American Psychologist,* 51, pp. 677-688.
21. Torrance, E.P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Scholastic Testing Service, Inc..
22. Vidnere M., Nucho A. (1998). *Stresa menedžments.* Rīga: AGB.
23. Vidnere M., Nucho A. (2004). *Stress: tā pārvarēšana un profilakse.* Rīga: Biznesa partneri.
24. Бердяев Н. (1991). *Самопознание: Опыт филосовской автобиографии.* М: Мысль, 187-202.
25. Леонтьев D.A.(1984) *Структурные составляющие смысловой сферы личности* // Познание и личность. М., часть 1., с.226-237. Рукопись депонирована в ВИНИТИ N 2283-84.

4. attēls. **Dzīves izturības skalu Pirsona lineārās korelācijas koeficienti.**

Figure 4.

	Aizrautība	Kontroles spējas
Kontroles spējas	0,58	1
Riskēšana	0,33	0,37

Dzīves izturības. testa skalu mijsakarības(p<0,05 līmenī statistiski nozīmīgi).

Rādītāji	Līdz nodarbību sākumam	Pēc nodarbībām	Dzīves izturība	Stresa līmenis	Norma	Kronbaha alfa
Dzīves izturība	42,00	79,86		-0,54	80,72	0,89
Aizrautība	30,63	30,50	0,77	-0,52	37,64	0,79
Kontroles spējas	17,56	17,50	0,81	-0,49	29,17	0,83
Riska pieņemšana	44,63	41,50	0,34	-0,19	13,91	0,73

*p<0,05 **p<0,01

5. attēls. **Dzīves izturības un stresa mijsakarības.**

Figure 5. Life hardiness and stress correlation

*p<0,05 **p<0,01

6. attēls. Dzīves izturības , stresa ,stresa jomu, kreativitātes kvalitāšu mijsakarības

Figure 6. Life hardiness , stress, stress field, creativity qualities correlation

	Koriģētā kopīgā korelācija	Kronbaha alfa, ja jautājumu dzēš
Metaforizācija 1	0,49	0,89
Priekšstatu tēlainība 1	0,70	0,88
Simbolizācija 1	0,66	0,88
Verbalizācija 1	0,70	0,88
Abstrahēšana 1	0,50	0,89
Refleksivitāte 1	0,73	0,88
Praksiskās iemaņas 1	0,56	0,88

7.attēls. **Kreativitātes testa 7 skalas Kronbaha alfa =0,89.**

Figure 7. Creativity test score 7 Kronbach's alpha coefficient = 0.89

	Stresa līmenis	Fziskais	Ķermeņa svars	Mentalitāte	Netaisnības izjūta	Garlaicība	Attiecības	Integritāte
Stresa līmenis	1,00							
Fziskais	-0,03	1,00						
Ķermeņa svars	-0,26	0,22	1,00					
Mentalitāte	-0,03	0,69	0,20	1,00				
Netaisnības izjūta	-0,15	0,25	0,13	0,32	1,00			
Garlaicība	0,22	0,15	0,04	0,36	0,03	1,00		
Attiecības	-0,75	0,13	0,26	0,03	-0,07	-0,15	1,00	
Integritāte	0,09	0,37	0,25	0,51	0,39	0,18	0,31	1.00

*p<0,05 **p<0,01

8.attēls. **Pirsona lineārās korelācijas koeficienti stresa testa skalu starpā.**

Figure 8.Pirson linear correlation coefficients between the scale of the stress

SOCIĀLĀ PSIHOLOĢIJA/ SOCIAL PSIHOLOGY

Biruta Briško

YOUTH ATTITUDE TOWARDS PUBLIC PROCESSES IN THE CONTEXT OF SOCIALIZATION

Abstract
The aim of the publication is to present some theoretical aspects of the socialization process. The practical part deals with views of vocational education learners regarding their attidude to current processes in modern society, hence allowing to find out the reasons for feeling discomfort among young people, which is a negative factor in a successful socialization process. Research base: learners of two vocational education establishments of Riga, aged 16-18, total 110 persons. Duration of research: January-February, 2010. Research method: survey.
According to research results, high tension among youth is caused by the factors related to economic issues, i.e. global crisis (60%), current economic problems in Latvia (50%), lack of money (50%), failure to pay for education (45%) and loss of savings in a family (45%). The medium number is made up by the respondents who are concerned about spread of influenza (43%), environmental problems (32%) and terror threats (20%). The lowest indicators are referred to the following factors – AIDS (5%) and losing support from others (5%). However, a large number of youth (82%) are not concerned about losing support from others, terror threats (50%) and failing to pay for education (50%).
During the socialization process the individual learns regularities and ideas that dominate in the particular culture. Studying the current situation and after summarizing the research results, it is possible to conclude that the importance of economic factors in relation to the youth self-feeling is considerably high. So the question arises of whether this aspect may affect the further socialization process for youth, since a great number of factors that make an impact on socialization exists. Moreover, part of these factors have not been studied completely yet.
Key words: *youth, economic situation, public processes, socialization, self-feeling.*

There is no doubt that public processes and the individual's attitude towards them affect a self-feeling of the individual, which in turn makes an impact on the process of personal development. The current economic situation puts many people in a difficult situation. A decrease of living standard and economic problems may intensify population's susceptibility to addictions. Economic crisis also cause social crisis because companies go bankrupt, construction works stop, people lose their jobs, subsequently they lack a regular source of income, which makes clear risk factors. People are frightened, anxiety and depression in society are growing, which subsequently leads to prevalence of alcohol abuse and smoking. Part of population may also turn to gambling in attempt to get back their losses.

Also the people who currently have not been affected substantially by crisis feel anxious about the future. In the case of crisis the prevailing feelings are unrest, anxiety, fear, which in turn may cause physical symptoms, such as headache, pain in chest, palpitation, nausea, allergic reactions, insomnia, appetite changes, impaired memory and difficulties to concentrate. In addition, it may be common to observe a sense of being doomed or threat and even panic attacks.

According to the latest survey results of ”Eurobarometer”, the most important issue among Europeans in their country is unemployment, but anxiety about the economic situation has slightly decreased. However, most Europeans (55%) still consider that the worst about crisis is to come, whereas 38% of the resondents reckon that crisis has already reached the bottom (Standard Eurobarameter „TNS Opinion&Social” 2009).

The economic situation affects not only adults - money earners- but also school-age youth – at present just money consumers. Lack of money causes mutual intolerance – parents criticize a youngster that too much is asked, whereas the youngster – too little is given.

The aim of the publication is to present some theoretical aspects of the socialization process. The practical part deals with views of vocational education learners regarding current processes in modern society, thereby allowing to find out the reasons for feeling discomfort among young people, which is a negative factor in a successful socialization process. In the final part some conclusions have been made. Research base: learners of two vocational education establishments of Riga, aged 16-18, total 110 persons. With respect to the principle of confidentiality, the educational establishments where the research has been carried out are not mentioned. Duration of research: January-February, 2010. Research method: survey. Empirical information is an integral part of the research, which is connected with socialization problems of vocational education learners in Latvia.

Analyzing socialization it can be pointed out that socialization is a process in which members of society learn values, ideas, practice and roles prevailing in the particular society. The socialization process is never fully completed, as when acquiring some knowledge the individual at the same time may reject or pay more profound attention to new knowledge. So development of society is not just a continuous process but it also possesses a progressive nature (Lawson, Garrod 2001: 173). In the socialization process the individual from a single Homo sapiens specimen becomes an integral part of society (Golubeva, Jermaks, Miks, Bela, Muižnieks 2006: 103). The science of sociology, when explaining socialization, initially emphasized acquisition of sense of self and a social role, analyzing how the individual comes to his sense of self through internalization and how he takes part in society accepting commitment of the particular role (Bryant, Clifton 2007: 143). It is esential how social environment makes an impact on the socialization process. In addition, it must be admitted that in the interaction process also the individual himself influences and creates the social environment (Jilesen 2007: 136).

The discussion on the socialization is topical when the question – from where the individual gets knowledge, belief, skills, rules, values, etc., that are implemented in his action – arises. In order to take action, the individual needs certain prerequisites, information,

behaviour patterns, ideals, perceptions of aims, which is a leading motive for the action. One of the answers may be that all above mentioned is biologically determined. The individual inherits a certain behaviour repertoire and thinking patterns that are typical for all mankind. The human nature inclines the individual to take certain actions. However, the opposite view argues that all the typical in the individual's life is not the result of biological inheritance but the individual acquires it all from society in which he is born and raised (Штомпка 2005: 480). This is society which defines how the individual thinks, acts, etc., thereby socialization of the individual takes place. Socialization is a process through which the individual adapts to the lifestyle of his group and wider community. Throughout the socialization process the individual learns prevailing regularities and ideas of the particular culture. In addition, it must be noted that there is a great number of factors that affect socialization of the individual. However, part of these factors have not been studied thoroughly yet. One of the interpretations in relation to the above mentioned factors could be divided into four groups: the first group – megafactors including the space, the earth, the world, its environment and the general political situation, which at different levels through other factor groups affects the socialization process of all population on our planet; the second group – macrofactors including the country, ethnos, society, which affects the socialization process of the corresponding state residents; the third group – mezofactors including the socialization prerequisites of a large population group, i.e. religion, urban or rural areas, mass communication (television, radio, cinema, etc.). Mezofactors may affect socialization directly and through interaction of microfactors that represent the fourth group and include a family, neighbours, microsocium, peer groups, educating establishments, as well as public, national, religious, etc. organizations (Мудрик 2006: 41).

Thus it is possible to coclude that the socialization process is based on different genetic, physiological, psychic, ecological, economic, social and cultural factors that are in constant interaction. Actually the driving force of the individual development is a set of activities made up from personal feelings, experience, observations, involving it all in the individual's scope of interests including the presence of personality structure and capacity to self-reflection. Socialization is to be considered a continuous process throughout one's life. Socialization research usually requires long time. Learning activity at early childhood and adolescence is of great importance, as well as emphasizing the individual's direction through primary and secondary socialization (Veith 2008: 15).

Regarding the socialization process, the explanation of social facts is quite essential, which provides comprehension of the following statements: 1) social facts are the same facts and as real as the facts of nature; 2) social facts are to be treated with the same interrogative

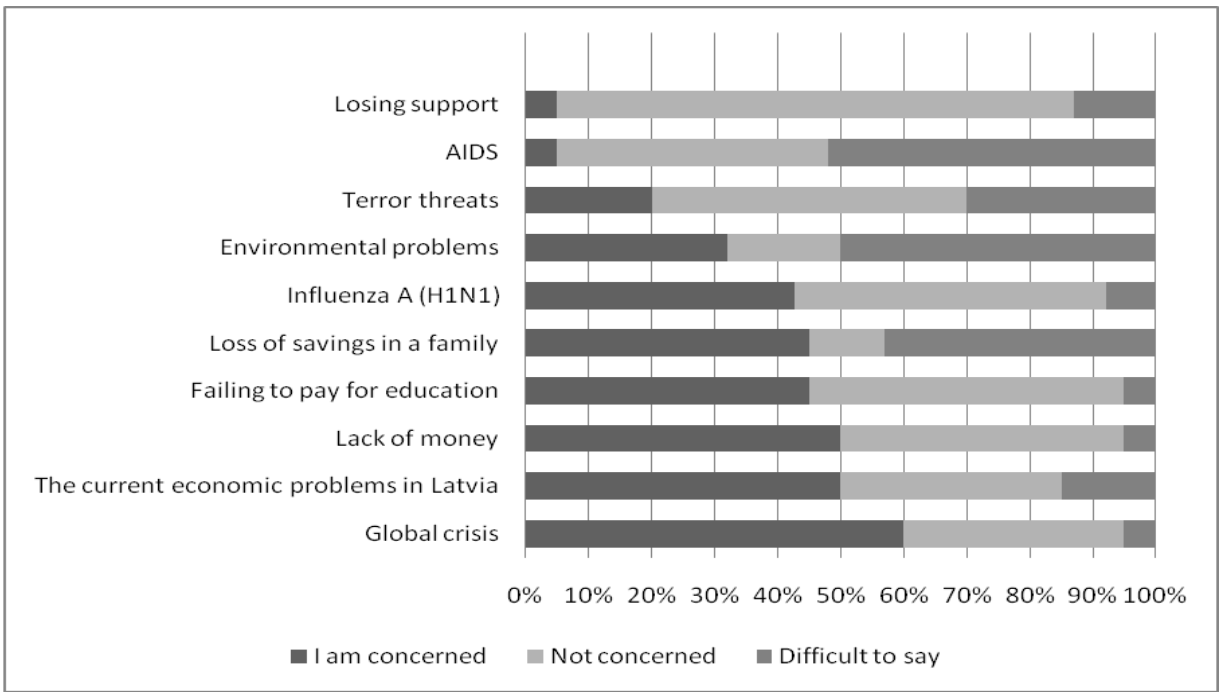
position as towards the facts of nature. With regards to the ”exterior” of facts, it must be noted that facts exist beyond the thoughts of the individual irrespective of what thoughts individuals may have about them. Facts are also ”restricting” as they can make a behaviour pattern of the individual, even if he is not always aware of it. For instance, an individual can jump as high as he wants, still, the power of gravity will restrict and resist him. The individual is ready to accept that there are lots of facts of nature restricting his actions and behaviour. However, he tends to accept much less that there may be also social facts that restrict them in a similar way (Hughes, Sharrock, Martin. 2003: 155-156).

There is no doubt that the socialization base also includes the individual’s biography and its development, which envisages forming of his competences and character already at an early age. Views of an adult reaching maturity are relatively stable, moreover, they are enriched with today’s life experience. Therefore the socialization process is to be considered as a moment of the whole life course including failures. Besides it must be noted that each specific time unit engulfs old and individually specific problems which set the direction towards further development tasks (Elder 2000: 167, 169). In the centre of the discourse on socialization theories there is the individual’s autonomy and the explanation of the capacity useful for every day. The individualization processes in society to a large degree provide different opportunities and require a special ”production for life”. The individual must learn to be competent, act independently and throughout his course of life find answers to the questions asked by his consciousness (Zinnecker 2000: 272), even in such a situation like it is today in the world.

Success of the individual’s life course depends on what position the start is set. One may have all opportunities open, whereas another – all opportunities closed, all ways that lead up blocked (Штомпка 2005: 377). Self-feeling of the individual is closely connected with a successful socialization process. In all socialization processes there is a clear distinction of human inequality (Кравченко, Анурин 2008: 229). As for Latvia, one of the reasons why today part of youth are feeling bad is poverty and lack of money (Trapenciere 2006: 152). Considering the current economic situation and the fact that an adolescent reacts most sensitively towards the processes around him, a problematic self-feeling of youth may be as a negative factor in reference to a successful socialization process. In order to perform the practical research, i.e. survey, vocational education learners were selected as a target audience. The form of questionnaire comprised a range of processes in modern society, i.e. global crisis, the current economic situation in Latvia, lack of money, failure to pay for education, losing support from others, loss of savings in a family, pollution of environment,

terror threats, spread of A (H1N1) influenza and AIDS, which were to be evaluated according to classification – I am concerned, not concerned, difficult to say.

According to the results, the feelings of the biggest discomfort for youth are caused by the factors that are connected with economic issues, i.e.global crisis (60%), the current economic problems in Latvia (50%), lack of money (50%), failing to pay for education (45%) and loss of savings in a family (45%). The medium number is made up by respondents who are concerned about spread of influenza (43%), environmental problems (32%) and terror threats (20%). The lowest indicators are referred to the following factors – AIDS (5%) and losing support (5%). However, a large number of youth (82%) are not concerned at all about losing support from others, terror threats (50%) and failing to pay for education (50%).

Picture 1. **Youth attitude towards public processes**

The research material allow to make the following conclusions. The most intense feelings of discomfort are caused by the factors related to economic issues, i.e. global crisis, the current economic situation in Latvia, lack of money, failing to pay for education and loss of savings in a family. Thus significance of economically related factors concerning the self-feeling of youth is considerably high.

Human life is accompanied by both real and potential threats but real awareness of it is possible just in the cases when one has had true experience with them, which explains the rating of the factor concerning terror threats – 50% of the respondents are not concerned about

it, whereas 20% cannot respond to the question at all. Likewise, it is with the factor concerning failing to pay for education – the respondent group consists of vocational education learners and under the current circumstances neither they nor their parents have to pay for the studies, which explains why 50% of the respondents are not concerned about it at all. Education ranks low on the scale of individual values or one has not been confronted with such situation yet, which gives it minor importance.

Half of the respondents are concerned about spread of influenza, which probably could be explained by the intense information on the number of the sick and fatal cases provided by mass media every day, whereas youth do not feel particularly threatened by AIDS virus. The attitude towards AIDS is more peaceful, which decreases a sense of discomfort of all the respondents.

As for interrelation, the response concerning the losing support from others provided by 82% persons shows that they are not concerned about it. It could be assumed that is affected by youth maximalism. The aim of the individual's social life is mutual interaction with other people, externally observed activities and actions in a social sphere, as a result of which through the socialization process the individual acquires properties to be able to ensure his existence in society.

As for environmental pollution, half of the respondents cannot say whether they feel concerned about it or not, which resulted in demonstration of indifference towards this essential factor for the fundaments of human existance. Throughout the course of youth socialization a greater emphasis should be put on the connection of environmental factors with human life, health, etc. Failing to see the damage done to the envorinment causes to focus on the problem of environmental pollution just in the case the situation gets complicated so much that it affects life lines of the particular individual.

In order to ensure successful youth socialization, a significant role is played by youth socialization agents, i.e. parents, teachers, peer groups, etc., and their ability to encourage youth to perceive themselves as an integral part of social processes and help them to interiorize unquestionably acceptable issues in society, thereby allowing the youth to understand them as an essential factor of their own existence. Certainly it is very hard nowadays to isolate a youngster from the negative factor in society, as, for example, economic processes in the country affect both well-being and self-feeling of many young people. But in such situations one should rely on the knowledge that the development of society is not just a continuous process but it also has a progressive nature, and it never fully completed, as, when acquiring new knowledge, an individual at the same time can reject it or

pay more profound attention to new knowledge, thereby changing his view to public process in general.

Bibliography

1. Bryant, I., Clifton, D. (2007) Sociology. California: Teller Roal.
2. Elder, G.H. (2000) Das Lebensverlaufs – Paradigma: Sozialer Wandel und individuelle Entwicklung. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
3. Jilesen, M. (2007) Soziologie fur die sozialpadagogische Praxis. Troisdorf: Bildungsverlag.
4. Hughes, John A., Sharrock, Wes W., Martin, Peter J. (2003) Understanding classical sociology. London: SAGE Publications.
5. Golubeva I., Jermaks M., Miks T., Bela B., Muižnieks N. (2006) Latvijas jauniešu integrācija un vērtīborientāciju maiņa politiskās socializācijas procesā. Stratēģiskās analīzes komisija. Stratēģiskās analīzes komisijas ziņojumi. Rīga: Zinātne.
6. Lawson, T., Garrod, J. (2001) Dictionary of sociology. London: FITZROY DEARBORN PUBLISHERS.
7. Trapenciere I. (2006) Es rullēju, tu rullē. Vai viņš/viņa rullē? Stratēģiskās analīzes komisija. Dzīves kvalitāte Latvijā. Rīga: Zinātne.
8. Veith, H. (2008) Socialization. Ernst Reinhard Verlag Munchen Basel.
9. Zinnecker, J. (2000) Selbstsozialization. Essay uber ein aktuelles Konzept. In: Zeitschrift fur Soziologie der Erziehung und Sozialisation (20).
10. Standard Eurobarameter: „TNS Opinion&Social", 2009. http:// www.Eurobarameter.com [2009.01.12.].
11. Кравченко А.И., Анурин В.Ф. (2008) Социология. Санкт-Петербург: Питер.
12. Мудрик А. В. (2006) Социализация вчера и сегодня. Москва: Московский психолого – социальный институт.
13. Штомпка П. (2005) Социология. Анализ современного общества. Москва: Лотос.

Jeļena Jaruļeviča

ETNISKĀS IDENTITĀTES REALIZĀCIJAS IESPĒJAS. VALODA, KĀ KOMUNIKĀCIJAS IETEKMES ASPEKTS

Abstract
Observation as a mechanism, of nationality development. Language is considered as one of the most valuable national features, as well as culture component. In the present life conditions Latvia provides home not only for Latvians, but also for various ethnic groups, it is important to consider the issue. National living in the Republic of Latvia as an object of state . Sociologists and demographists, who carried out analysis of linguistic phenomena in the society, did not consider linguistic record, however trace competitive interconnections in the corresponding country. The addresses the issue as the main means, of integration. This serious topic is gains considerable actuality in globalization conditions. Various researches of this subject-matter have been carried out various researches in the Daugavpils. However, in order to carry them out on the highest level and obtain credible data, it is important to involve essential resources. The first part provides overview a mechanism of nationality development; the second part reviews national Daugavpils as an object of the state. The third part addresses the issue the main means of integration. Lastly, the fourth part provides view and analysis of a number of important Daugavpils and their impact on residents' comprehension of the as well as an essential factor of ethnic culture formation, enabling everyday life course.
Atslēgas vārdi: *kultūra, sabiedrība, attīstība, etnoss, starpetniskās attiecības, integrācija, etniska minoritāte, etniska majoritāte, sociāla sistēma, pilsoniska sabiedrība, apmierinātība ar dzīvi.*

Jēdziens „etniskā minoritāte" (citādi - nacionālā minoritāte) ir viens no tiem jēdzieniem, bez kuriem nav iedomājama Latvijas socioloģija laikā, kad tika atjaunots nacionālais valstiskums 1991. gadā. Šādu latviešu sociologu interesi varētu skaidrot ar etnopolitisko realitāti. Latvijā gan vēsturiski, gan īpaši 20. gs. otrajā pusē un 21. gadsimta sākumā pastāv etniski daudzveidīga sabiedrība. Latvijā 2009. gadā dzīvoja 2 milj. 275 tūkst, iedzīvotāju, t. sk. latviešu īpatsvars bija 59%, krievu - 28,5%, bet citu tautību (baltkrievi, ukraiņi, lietuvieši, poļi un ebreji u. c.) - 12,5% (Dilāns 2003, Matjakova 2002). Jēdziena "etniskā minoritāte" socioloģisko interpretāciju būtiski ietekmēja Latvijas sociolingvistu darbi. Tieši sociolingvistika piedāvāja pirmo zinātnisko šī jēdziena definīciju latviešu humanitārajās zinātnēs pagājušā gadsimta 90. gadu sākumā (Kenecius 2008).

Daugavpilī dzīvo vairāki etnisko identitāšu pārstāvji. Šeit arī ir minama lingvistiskās identitātes saglabāšanas, iespēju problemātika. Termins lingvistiskās cilvēktiesības (linguistic human rights) plašu lietojumu pasaules praksē ieguvis samērā nesen; tā jēdzieniskais saturs un etnosu lingvistisko identitāšu tiesību vieta cilvēktiesību kompleksā vēl joprojām ir diskusiju objekts. Ņemot vērā Latvijas komplicēto etnoloģisko situāciju, jau apriori var prognozēt lingvistiskas identitātes cilvēktiesību problēmas īpašu nozīmīgumu (Dribins Red. 2008: 22).
Socioloģisko aptauju, preses, politisko un zinātnisko diskusiju analīze rāda, ka šāds pieņēmums atbilst patiesībai, un Latvijas etnisko identitāšu pārstāvju, lingvistiskas identitātes tiesību realizācijas iespējas ir jāanalizē arī šajā aspektā, to arī uzsver Ina Druviete (Barkovska, Šteimans 2005: 126). Angļu valodas literatūrā vārds „etnoss" (ethnos) ir sastopams reti. Tomēr vārds „etno" pamatā gan tiek izmantots tādā nozīmē, kā „tautisks", bet citā jēgā, kas ir

analoģiska tam, ko esam domājām mēs, runājot "tautiska medicīna", "tautiska mūzika", tas ir kaut kas pieņemts tautā. Šajā gadījumā etnosocioloģijā vajadzētu saprast pēc analoģijas ar etnobotāniku, etnoekoloģiju un t. t.. Biežāk par visu, šo etniskuma terminu rietumu zinātnē lieto politologi, kad saruna iet par „neatlaidīgu un skaidru pašidentifikāciju", kas ir izveidota uz etniskas identitātes piederības, un par konfliktiem uz etniskas identitātes pamata. (Tisenkopfs 2006: 59) Tādos gadījumos zem etniskās identitātes, saprot „pirmkārt, grupas etnisko identiskumu, tas ir liela ļaužu daudzuma organizāciju noteiktā grupā, un otrkārt, solidaritātē un individuālas piederības pieņemšanā tādā grupā", par ko arī rakstīja Tolkotts Parsons (Tiļļa 2005: 145).

Ilga Apine, savā rakstā „Latvijas minoritātes integrācijas procesa kontekstā" izdala divas lielākas apakš grupas: „Par nacionālajam grupām pieņemts uzskatīt minoritātes, kam ir sava nacionāla valsts, par etniskām grupām –tās, kurām nekur nav sava nacionāla valsts." Latvijā ir sakrāta etnisku grupu un to izmaiņu īpatnību analīzes ievērojama pieredze jaunas vērtību sistēmas izpēte, kas tiek padziļināti uzsākta pēc 1991.gada. Pie tam pēdējo piecu –sešu gadu Latvijas pētījumi izdevīgi atšķiras no deviņdesmito gadu pētījumiem tieši ar interesi par starpetniskām mijiedarbībām un, vispirms, par attiecībām starp divām lielākām etniskām (Волков, Пейпиня 2007: 54).

Katrā laika posmā dominē dažādi sabiedrības attīstības procesa aspekti, un tas neizbēgami izpaužas zinātniskajos darbos. Zinātniskiem pētniekiem ir dažāda pieeja notikumu izklāstam. Ir zinātnieki, kuri uzskata par savu galveno (gandrīz vai vienīgo) uzdevumu faktu atklāšanu, faktu atlasi. Bet izglītība sekmē arī pārmaiņām. (Vēbers E., R Kārkliņa, 1995:104) Skolas ir paredzētas tādēļ, lai pievienotu bērnus pie vērtībām, kas valda sabiedrībā, bet vienlaikus tie kļūst tāpat par sociālās kontroles līdzekli. Latvijas Republikā pamatizglītība arvien paliek bezmaksas un likumiski tiek apstiprināta, kā obligāta, katrā indivīda dzīvē, neatkarībā no viņa etniskas identitātes piederības („Vispārējās izglītības likums" „Izglītības likums", likums "Profesionālās izglītības likums" Augstākās izglītības likums 30.08.2005. MK noteikumi Nr.650 "Augstākās izglītības programmu licencēšanas kārtība" un t. t.) (Ostrovska 2006: 34).

Sociālajā līmenī valodas kolektīvu locekļi (parasti lingvistiskas minoritātes, imigranti, viesstrādnieki, bet dažreiz arī majoritātes) saskaras ar grūtībām , kad viņi vēlas lietot savu valodu saziņai ar citu tas pašas sabiedrības valodas kolektīvu locekļiem, iegūt informāciju vai izglītību savā valodā. Valodas politikas ietvaros, vienlaikus parasti netiek risinātas visas sabiedrības lingvistiskas problēmas, it īpaši ja tie skar izglītības procesus valstī. Vērā tiek ņemti trīs galvenie aspekti (Rozeniece 2001). Vienu no galvenajām domām, veic arī etniskā kulturoloģiska pieredze. Tās vēsturiska pieredze. Var manīt etniskās identitātes atšķirības no

parasta apģērbu stila un tipa, līdz bēres rituāla novadīšanai. Ir daudzas variācijas, kā viena etniskas identitātes grupas locekļi atšķiras no citas, vairāku iemeslu dēļ, tai skaitā arī dažādu sociolingvistisko grupu pārstāvēšana (Tabuns 2006: 28).

Latvijas Republikā, pēc oficiālajiem Tautas skaitīšanas datu apstrādes rezultātiem, valsts valodu zina 81,7% iedzīvotāju. Valsts valodu lielākajās Latvijas pilsētās, pēc aptuveniem aprēķiniem, zina ne vairāk par 70% iedzīvotāju. Šeit var piezīmēt, ka no etniskās identitātes minoritāšu pārstāvjiem latviešu valodu procentuāli visvairāk zina lietuvieši - 85,8%, tad seko igauņi .- 76,7%, čigāni - 66,4%, poļi -61,8 % un vācieši - 61,1 %. Tikai 52,3% krievu zina valsts valodu, un mazliet mazāk par pusi baltkrievu, ukraiņu, ebreju, armēņu, moldāvu un gruzīnu uzrāda valsts valodas prasmi (Latvijas Statistika.2009.). Ja pie šiem skaitļiem atcerēties, ka Latvijā etniskās identitātes minoritātes veido ap 42,4% no visiem iedzīvotājiem, tad ir skaidri redzama problēma ("Par Vispārējo konvenciju ..." 2009). Ka uz etniskās identitātes politikas pamata Latvijā, eksistē sava veida sasprindzinājums, starp latviski runājošo grupu un krieviski runājošo grupu. Lai sekmīgi noritētu latviešu un citu etnisko identitāšu kultūru attīstība, sabiedrības integrācijas gaitā ir jāveidojas kopīgai kultūrtelpai, jāpaplašinās kultūru etniskajam dialogam. Lai sabiedrības integrācija noritētu sekmīgi, ir nepieciešama kopīga valoda gan lingvistiskā nozīmē, gan attiecībā uz vienotas vērtību sistēmas izveidi un izpratni sabiedrībā. Svarīga nozīme ir ētiskai mācības pusei un centieniem uzbūvēt tos taisnīgus, izveidots uz republikāniskām sabiedrības vērtībām (Dribins 2006).

Priekšstatu par savu nacionālo identitāti, galvenokārt respondenti izprotot, kā valodas identitāti, jaunieši samēro to, ka ar savas nacionālās identitātes maiņu integrācijas gaitā Latvijas sabiedrībā. Respondentiem tika piedāvāts jautājums šādā formā: "Vai piekrītat, ka latviešu valodas apguve pazemināsdzimto valodu un kultūru?" Vairākums aptaujāto nepiekrita (60 %) šim apgalvojumam. Tas liecina par pozitīvo motivāciju papildināt nacionālo identitāti arī ar identitāti uz latviešu valodas pamata (Hanovs 2006). Pat nozīme jēdzienu „valoda" un „nācija" mainās atkarībā no konteksta (raksta Aivars Tabuns). Tomēr mēs varam atklāt noteiktus modeļus, kas ir klātesoši pie valodas nacionāla identiskuma konstruēšana visā pasaulē, tie nosaka matricu, kura ļauj skaidrot un salīdzināt dažādības lokālo konstruēšana.
Austrumlatvijā ir raksturīga ļoti liela etniskā daudzveidība, kuru pārstāv gan latvieši, gan etniskās minoritātes. Dotajā pētījumā akcents tiek likts tieši uz starpetniskā dialoga subjektu kā kolektīvo īpatnību analīzi. Līdz ar to ļoti svarīgi ir atbildēt uz jautājumu: cik lielā mērā vienas etniskās grupas pārstāvji ir gatavi atzīt citas etniskās grupas par partneriem, pilntiesīgiem starpetniskā dialoga subjektiem (Шушина 2004, Lune red. 2002: 225). Termins valodas situācija (language situation) pirmo reizi lielos 20. gadsimta 30. gados, bet tā

sociolingvistiku skaidrojumu pirmo reizi devis Adāms Fergusons, atzīstot, ka "termins valodas situācija attiecināma uz lingvistisko ainu noteiktā laikā un noteiktā vietā un ietver ziņas par to, cik un kādas valodas tiek lietotas, šajā areālā, cik cilvēku noteiktu apstākļu ietekme tajās runā, kāda ir kolektīva locekļu attieksme pret šim valodām" (Druviete 1998: 14).

Visu sociālu grupu starpā –etniski, valodas, rasu, reliģiozu un citi –ievērojams materiāla apjoms, 41%, nākas tieši uz etnisku grupu problemātikas atspoguļošanu. Pie tam krievu etniskas grupas stāvoklis ir aplūkojams biežāk, nekā latviešu (508 gadījumi pret 359). Īpaši liela starpība atklājas etnoloģisko grupu aplūkošanā –latviski runājošo un krieviski runājušo –146 un 575 pieminēšanas gadījumi.. Neatkarīgi no tā, kādas šai personai ir prasmes un zināšanas valsts valodā. Jo diezgan plašais piedāvājums, četras bilingvālas programmas, atver vairākas iespējas apgūt valodu (Latvijas Republikas Ārlietu Ministrija 2010). Pētījumā „ Sabiedrības integrācija un uzņēmēj darbība" tiek dota eksperta, Brigitas Zepas, uzskats par to, ka: „krievi vairāk mērķtiecīgi, aktīvi pret savu dabu, bet latvieši, vairāk turas par esoša darba". Ir vērojamas uzņēmēj darbībā etniskas dažādības, kā arī Latvijas Republikas etnosu kultūras sastāvā. (Sabiedrības integrācija... 2004). Tomēr etniska aspekta tamlīdzīgi pētījumi par uzņēmēj darbību Latvijas nenēsā sistēmisku raksturu un veikti, bez kvantitatīvu metožu saistīšanas (Vēbers red. 2000: 237).

Latvijas pētnieki uzskata, ka stratificētas piramīdas attēls tādā multikulturālajā sabiedrībā, kā Latvijas Republikā, nevar neiegūt etniskus fragmentus. Pirmkārt tas ir atkarīgs no tā, cik ļoti lielākas etniskas valsts grupas latvieši un vienādas pakāpes krievi varēs izmantot tirgus ekonomika iespējas un pilsoniskas sabiedrības institūtus sociālai virzīšanai. Pie tam pētnieki konstatē, ka tieši Latvijas krievu daļas starpā nereti satiekas tādi likumu elementi, kas traucē sociālai mobilitātei ekonomiskā dzīvē (Sabiedrības integrācija... 2004: 42).

Pētījumā „Kādā mērā ir demokrātiska Latvija. Demokrātijas audits" ir parādīts, ka pastāvīgu Latvijas Republikas iedzīvotāju daļas, kas nav valsts pilsoņi starpā, skaidri jūt motivācijas trūkums naturalizācijās jautājumu risināšanā. Nav nekāds noslēpums, ka Rietumu demokrātijās šāds stāvoklis novedis pie oficiālas daudzvalodības, piemēram, jau minētajā Kanādā un Beļģijā, kā arī Šveicē un Somijā. Jā, Latvijai šāds modelis nav bijis pieņemams politisku, nevis zinātnisku apsvērumu dēļ (Кучуков 2009).

Latvijas tekošas politikas izpēte tiek iekļauta dažādos pētīšanas darbos, piemērām 21% no ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem Latgalē ir bezdarbnieki, no kuriem liela daļa ir jaunieši vecumā no 15 – 25 gadiem, kas ir viena no sociālās atstumtības riska grupām. DNVOAC projekta "Motivācijas programma Latgales reģiona jauniešu integrācijai darba tirgū", tās ir mūsdienās diezgan aktuāls jautājums, jo lai politika noritētu sekmīgi, tai jābūt

atbilstošai savam laikmetam, lai iedzīvotājiem varētu nodrošināt labus un patīkamus darba un dzīves apstākļus.

1995.g. Latvijas valsts, oficiāli izteica vēlēšanos, pievienoties Eiropas Savienībai. Tas nozīme, integrēties Eiropas Savienības struktūrās. Bet tikai sabiedrības iekšējas integrācijas ceļā, Latvijā var veidoties demokrātiska pilsoniska sabiedrība (Kļaviņa, Liepiņa 2004: 97).

Vēl viens no būtiskiem, pēc tādu ekspertu, kā Olgas Peipiņas un Vladislava Volkova, nesen publicēta kopdarba, secinājums ir tas, kā politiskas partijas, kuras pēc būtības arī realizē valodas politiku, kā arī lemj par nākotnes projektiem. Vairums šo partiju tikai rāda iespaidu, ka mēģina saskaņot un realizēt valodas politiku, demokrātiskā veidā. Bet tomēr viņiem vairāk jāvēršas pie minoritāšu jautājumiem, ne tikai savas novirzes propagandēšanā, bet arī reālajos darbos. Pēc statistiskas aptaujas datiem, uz 1996. gada sākumu, Latvijā bija -72,33% pilsoņu, un uz 2008.gada sākumu šie dati sastādīja – 81,02% pilsoņi, no kopēja iedzīvotāju skaita Tātad var secināt, ka valodas politika, attiecībā pret minoritāšu grupām virzas uz priekšu. Un lai straujāk palielināt pilsoņu skaitu, ir jāieved vēl kaut kādas palīg- metodes, vai jāattīsta dziļāk jau esošās (Apine 2001: 117). Var saprast, ka vecākajai paaudzei ir grūtāk pārorientēties uz citu valodu, ja tie cilvēki nav etniskie latvieši, tad var secināt, kā jaunatnei, viss ir priekšā. Vajag tikai cītīgāk apgūt valodas prasmes. Daugavpils pilsētā, ir daudz dažādu iespēju gan politisko, gan komunikācijas, arī izglītības un iespējas iesaistīties nevalstiskajās organizācijās, lai realizēt savu etnisko identitāti, bagātinot to ar jauno pieredzi, šādi attīstoties un caur to ienest savu ieguldījumu Daugavpils pilsētas attīstībā, caur to arī Latvijas valsts attīstībā.

Pielikumi

Tabula N-1

VĪRIEŠU UN SIEVIEŠU SKAITS LATVIJAS REPUBLIKĀ 2009. gada sākumā (tūkst. iedzīvotāju/ %)

	Vīrieši	Sievietes	Vīrieši, %	Sievietes, %
2004	1 073 057	1 258 423	46.0	54.0
2005	1 068 336	1 250 867	46.1	53.9
2006	1 062 918	1 243 516	46.1	53.9
2007	1 057 284	1 237 306	46.1	53.9
2008	1 051 034	1 230 271	46.1	53.9
2009	1 046 904	1 223 990	46.1	53.9

Avots: LR Centrālā statistikas pārvalde

Tabula N-2

PASTĀVĪGO IEDZĪVOTĀJU SKAITS LATVIJAS REPUBLIKĀ UN DAUGAVPILS PILSĒTĀ (tūkst. iedzīvotāju)

	Latvija	Daugavpils
2004	2 319 203	111 231
2005	2 306 434	110 379
2006	2 294 590	109 482
2007	2 281 305	108 091
2008	2 270 894	105 958

Avots: LR Centrālā statistikas pārvalde

Tabula N-3

IEDZĪVOTĀJU SADALĪJUMS PĒC DZIMUMA SASTĀVA 2009. gada sākumā (tūkst. iedzīvotāju/ %)

	Latvijas	Republika	Daugavpils	pilsēta	Aptaujas	izlase
Vīrieši	1 046 904	46.1 %	47300	44,6 %	67	46,9 %
Sievietes	1 223 990	53.9 %	58658	55,4 %	76	53,1 %
Kopā	2 270 894	100 %	105958	100 %	143	100 %

Avots: „LR Centrālā statistikas pārvalde" un šī darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-4

PASTĀVĪGO IEDZĪVOTĀJU NACIONĀLAIS SASTĀVS 2009. gada sākumā (tūkst. iedzīvotāju)

	Latvija	Daugavpils	Izlase
Latvieši	1 343 439	18 499	59
Krievi	636 805	56 330	51
Baltkrievi	83 520	8 459	7
Poļi	54 024	15 606	20
Citas tautības	40 048	3 724	3

Avots: „LR Centrālā statistikas pārvalde" un šī darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-5

IEDZĪVOTĀJU SADALĪJUMS PĒC VALSTISKĀS PIEDERĪBAS

2008. gada sākumā (tūkst. Iedzīvotāju/ %)

	Latvija Skaits	Latvija %	Izlase Skaits	Izlase %
Latvijas pilsoņi	1 855 401	81.70	131	91,6
Latvijas nepilsoņi	371 659	16.37	12	8,4
citas valsts pilsoņi	5 002	0.21	0	0

Avots: „LR Centrālā statistikas pārvalde" un šī darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-6

DAUGAVPILS IEDZĪVOTĀJU VĒRTĒJUMS PAR JAUTĀJUMU : "Kas vislabāk raksturo Jūs, kā noteiktas identitātes pārstāvi?" (%)

	ļoti lielā mērā	lielā mērā	nepaši lielā mērā	ne lielā mērā	vismazākā mērā
Dzimta valoda	22,4	31,5	11,9	7,0	27,3
Ģimenē izmantojama valoda	35,0	28,7	9,8	8,4	18,2
Etniska (tautība) izcelsme	21,7	30,8	9,8	7,0	30,8
Reliģioza ticība	18,9	36,4	11,2	6,3	27,3
Dzimta kultūra	19,6	32,9	15,4	3,5	28,7
Piederība Latvijas valstij	17,5	23,1	14,7	7,0	37,8
Piederība ES	21,0	25,2	14,0	12,6	25,9
Daugavpils, kā pastāvīga dzīves vieta	19,6	30,8	11.2	21,0	17,5
Latvija, ka pastāvīga dzīves vieta	18,2	25,2	20,3	11,2	25,2
Latviešu valoda	25,9	28,0	11,9	10,6	23,2

Avots: darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-7

DAUGAVPILS IEDZĪVOTĀJU VĒRTĒJUMS PAR JAUTĀJUMU:" No kā Daugavpilī, pēc Jūsu domām, ir atkarīga etnisko minoritāšu valodas un kultūras saglabāšana?" (%)

	SIML darbība (TV, radio, drukas izdevumi)	Nevalstisko organizāciju darbība(LKC un citi)	Biznesa struktūru aktivitātes	Politisko partiju darbība	Etnisko biedrību aktivitātes(latviešu biedrība, poļu biedrība, krievu biedrība un citi)	Reliģiozo biedrību iesaistīšanas	Valsts ieinteresētība	Paša cilvēka griba
ļoti svarīgs	11,2	25,9	1,4	14,7	21,0	23,1	27,3	33,6
vidēji svarīgs	16,1	25,2	20,3	26,6	35,0	20,3	29,4	14,0
ne īpaši svarīgs	9,8	20,3	31,5	8,4	6,3	5,6	13,3	12,6
maz svarīgs	16,8	6,3	6,3	19,6	10,5	9,1	7,0	8,4
vidēji svarīgs	33,6	15,4	14,0	16,8	15,4	25,9	12,6	26,6
gandrīz nav svarīgs	6,3	2,8	17,5	4,9	6,3	4,9	2,8	,7
nav svarīgs	2,1	,7	3,5	4,2	2,1	3,5	,7	1,4
vismazāk svarīgs	4,2	3,5	3,5	4,9	2,8	7,0	4,2	2,8

Avots: darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-8

DAUGAVPILS IEDZĪVOTĀJU VĒRTĒJUMS PAR JAUTĀJUMU:" No kā Daugavpilī, pēc Jūsu domām, ir atkarīga latviešu valodas un kultūras saglabāšana?" (%)

	SIML darbība (TV, radio, drukas izdevumi)	Nevalstisko organizāciju darbība(LKC un citi)	Biznesa struktūru aktivitātes	Politisko partiju darbība	Etnisko biedrību aktivitātes(latviešu biedrība, poļu biedrība, krievu biedrība un citi)	Reliģiozo biedrību iesaistīšanas	Valsts ieinteresētība	Paša cilvēka griba
ļoti svarīgs	27,3	19,6	9,1	19,6	21,0	20,3	28,7	26,6
vidēji svarīgs	23,8	25,9	30,8	24,5	27,3	14,7	24,5	30,1
ne īpaši svarīgs	9,1	4,9	7,7	16,8	9,8	11,2	15,4	7,0
maz svarīgs	11,2	11,2	7,0	7,7	9,8	11,2	9,1	9,1
vidēji svarīgs	14,7	28,6	28,7	16,1	21,7	27,9	10,8	16,1
gandrīz nav svarīgs	4,2	6,3	9,1	6,3	4,8	4,2	2,1	6,3
nav svarīgs	4,9	1,4	4,2	4,2	,7	1,4	2,8	1,3
vismazāk svarīgs	4,8	2,1	3,4	4,8	4,9	9,1	6,6	3,5

Avots: darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-9

DAUGAVPILS IEDZĪVOTĀJU VĒRTĒJUMS PAR JAUTĀJUMU : "Kas Jums palīdz integrēties Daugavpils pilsoniskajā sabiedrības dzīvē?" (%)

	ļoti lielā mērā	lielā mērā	nepaši lielā mērā	ne lielā mērā	vismazākā mērā
Nevalstisko organizāciju darbībā iesaistīšanas	26,6	22,4	18,2	13,3	19,6
Saimes velēšanās iesaistīšanās	20,3	30,1	12,6	18,2	18,9
Iesaistīšanās vietējā politiskajā dzīvē	17,5	35,0	9,1	11,9	26,6
Zinātniska interese, par sabiedriski –politisko dzīvi	16,1	27,3	19,6	14,0	23,1
Iesaistīšanas politiskajās partijās, caur darbību etniskajās biedrībās	18,2	27,3	11,8	14,0	27,3
Kopīgas sabiedriskas vērtības, kā visu etnisko grupu(nāciju)kopums	20,3	30,8	16,1	13,3	19,6
Latviešu kultūras, vērtības pirmajā(primārā) vietā	18,2	34,3	10,6	16,8	20,3
Citu etnosu(tautību) kultūras, vērtības pirmajā(primārā) vietā	15,4	33,6	17,5	21,7	3,5
Personības vērtības pirmajā(primārā) vietā	22,4	35,7	7,7	9,8	23,8

Avots: darba autores pētījuma rezultāti

Tabula N-10
LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU SADALĪJUMS PĒC VALSTISKĀS PIEDERĪBAS (%)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Latvijas pilsoņi	75.40	76.26	77.07	77.80	78.88	80.09	81.02
Latvijas nepilsoņi	21.85	21.24	21.64	20.77	19.61	18.25	17.20

Avots: „LR Centrālā statistikas pārvalde

Bibliogrāfija

1. Apine I. (2001) Politoloģija. Ievads etnopsiholoģijā Rīga: ZVAIGZNE ABC
2. Barkovska G., J. Šteimans (2005) Daugavpils Vēstures Lappuses Rēzekne: LATGALES KULTŪRAS CENTRA IZDEVNIECĪBA;
3. Dilāns G. Valodas politika — vai 2004.gada reformas dziļākais pamatojums ir objektīvi analizēts?, Diena, http://www.politika.lv/index.php?id=6172 [2003.31.03.]
4. Druviete I. Mūsu valoda – Latvijas vai ES identitātes daļa? , "Lauku Avīze" http://www.politika.lv/index.php?id=4091 [2004.11.10].
5. Druviete I. (1998) Latvijas valodas politika Eiropas Savienības kontekstā. Rīga
6. Deidulis R. Korekti par politizēto – valoda un integrācija Latvijā http://www.politika.lv/index.php?id=4010 [2004.16.02.]
7. Dribins L. Nacionālo minoritāšu loma Eiropas Savienības valstu vēsturē. Pētniecības rezultāti http://www.politika.lv/index.php?id=9989 [2006.08.06.]
8. Dribins L. Red. (2008) Sabiedrības integrācijas tendences. Latvijas un Igaunijas pieredze.
9. Etnisko attiecību aspekts Rīga: LU Akadēmiskais apgāds;
10. Ethnic group A Dictionary of Sociology: Oxford, http://www.amazon.com/Dictionary-Sociology-Oxford-Paperback-Reference/dp/0198609876 [2010.15.03.]
11. Hanovs D. Politiskā kultūra Latvijā : atvērta vai slēgta koncepcija? http://www.politika.lv/index.php?id=3886 [2006.14.11.]
12. Kenecius V. Глобализация и место Латвии в этом сложном и противоречивом процессе. http://www.polit.lv/?parent=1&lng=ru&tema=5 [2008.20.01.]
13. Kļaviņa A., Dz. Liepiņa (2004) Mēs Latvijā Sešas tēmas Rīga. N.I.M.S
14. Krasnā L. Latvijas un latviešu identitātes: kultūra, izziņa un komunikācija, http://www.psihologijaspasaule.lv/raksti.php?id=365&show=802&act=read&ct=sub [2010.25.05]
15. Latvijas Statistika, pieejams internetā http://www.socioline.ru/_seminar/exams/ethno/15.php [2009.05.12]
16. Latvijas Republikas Ārlietu Ministrija, pieejams internetā http://www.mfa.gov.lv/lv/latvia/integracija/integracijas-politikacopy/ [2010.05.04.]
17. Lune E. red. (2002) Tautas attīstība Rīga. JUMAVA, SOROSA FONDS LATVIJĀ
18. LZAEI, (2003)Latvijas integrācija ES: Jaunās Eiropas Aprises, tautsaimniecības pielāgošanā Rīga.
19. Meņšikovs V. (1994) Socioloģija par sabiedrības attīstības mērķiem un līdzekļiem Daugavpils. Saule.
20. Meņšikovs V. Galv. Red. (1998) Zinātniskie raksti. Centrālās un Austrumeiropas valstis šodien. Ekonomika, politika un kultūra. Daugavpils. Saule.

21. Matjakova J. Bilingvālā izglītība: vērtīgs skats no malas http://www.politika.lv/index.php?id=6145 [2002.12.12.]
22. Meņšikovs V (1997) Latgale ceļā uz konkurētspējīgu tirgu. Daugavpils. Saule.
23. Ministrija. Latvijas Vēstnesis http://www.lv.lv/index.php?menu_body=DOC&id=62829&menu_left=LAIDIENS&PHPSESSID=625d99e5fddd8f823d219346ed13e5ad&print=on&PHPSESSID=625d99e5fddd8f823d219346ed13e5ad [2002.05.06.]
24. Ostrovska I. (2006) Izglītības kā sociālā institūta transformācija sabiedrības pārmaiņu laikā Daugavpils. Saule.
25. "Par Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību" 26.05.2005. likums ("LV", 85 (3243), 31.05.2005.) [spēkā ar 01.06.2005.]
26. Peipiņa O. (1997) Latgales reģiona iedzīvotāju skaita izmaiņu demogrāfiskais raksturojums. (90. gados) Daugavpils. Saule.
27. Peipiņa O. (1999) Sociāli etniskās integrācijas problēmas Latgalē deviņdesmitajos gados. Daugavpils. Saule.
28. Rozeniece A. Lai valodas politika būtu saskaņā ar nacionālajām interesēm un starptautiskajām saistībām , "Latvijas Vēstnesis" http://www.politika.lv/index.php?id=4956 [2001.07. 12.]
29. Sergejeva N. Страшный сон националов http://www.chas-daily.com/win/2007/11/13/l_056.html?r=30& [2007.13.11.]
30. Sergejeva N. Министр заступился за неграждан http://www.chas-daily.com/win/2007/11/13/l_027.html?r=30& [2007.13.11.]
31. Vēbers E., R Kārkliņa, (1995) Nacionālā politika Baltijas valstīs. Rīga . Zinātne.
32. Vēbers E., red. (1998) Pilsoniskā apziņa. Rīga. Mācību apgāds.
33. Vēbers E. red. (2000) Integrācija un etnopolitika Rīga. JUMAVA.
34. Volkovs V. (2007) Socioloģijas teorijas: XIX gadsimts –XX gadsimta sākums.: Daugavpils. Saule
35. Tabuns, A. (2006) Intelektuāļi –spožums un posts Latvijas Universitātes raksti Rīga: 701. sēj: Socioloģija, 6.–33
36. Tabuns A. Sabiedrības attieksme pret Eiropas Padomes "Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību" http://www.politika.lv/index.php?id=4180 [2002.19.11.]
37. Tabuns A. Sabiedrības līdzdalības formas pilsoniskā sabiedrībā http://www.politika.lv/index.php?id=5927 [2002.13.12.]
38. Tisenkopfs T. (2006) Latvijas Universitātes raksti socioloģijā 701 Rīga. LATGALES DRUKA
39. Tisenkopfs T. (2007) Latvijas Universitātes raksti socioloģijā 714. Rīga. LATGALES DRUKA
40. Tiļļa I. (2005) Sociālkultūras mācīšanās organizācijas sistēma Rīga. RAKA
41. UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf [2009.17.03.]
42. http://www.likumi.lv/doc.php?id=109252 [2009.04.02.]
43. Волков В., О. Пейпиня (2007),,Особенности структурирования этнического поведения русских Латвии.” В кн.: ETNIŠKUMO STUDIJOS 2007/2: Baltijos jūros regiono rusai: mažuma ir valstybė, Vilnius: Eugrimas,. С 43 – 69
44. Кучуков М. Нация и социальная жизнь http://www.i-u.ru/biblio/archive/kuchukov_nacija/00.aspx#top#top [2009.11.11.]
45. Смелзер Н. (1994)Социология. Москва.
46. Шушина А. Будущее Латвии в "СССР-2" http://nato.sitecity.ru/stext_0511140356.phtml [2004.05.11]

Oksana Jeņenkova

AGRESĪVAS AUTOVADĪŠANAS FENOMENS UN TO PROVOCĒJOŠIE FAKTORI LATVIJAS PĒC AUTOVADĪTĀJU PRIEKŠSTATIEM

Abstract
The term of "aggressive driving" is a new notion in the modern world. Its birth has been conditioned by the road situation that had changed in all countries. So, besides the personality component one may speak also about the influence of such factors like – the growth of Transport Park, high tempo of life, dynamic mode of life and other peculiarities of vital activity of a modern man, which affect his behavior on the roads.
Speaking about the peculiarities of the behavior of drivers, on the one hand, one can single out a specific marked style of driving, which violates the interests of the other participants of the road traffic and increases the risk of the emergency situations, which requires concrete measures of punishment from the part of the road police. On the other hand, the existing unavoidable socially psychological component creates difficulties in the introduction of terminology and its further understanding. Understanding and acceptance of terminology has a significant meaning for the further behavior of a man. Thus examination of social representations about aggressive driving, i.e., how the present phenomenon is seen by the Latvian drivers, gives the opportunity of right, duly correction both of the terminology itself and the possible behavior of the drivers. In this article such aspect like the factors provoking the aggressive driving in the representations of the drivers will be considered.
Key words: *Phenomenon of aggressive driving, Road Traffic Participants, drivers, Road Traffic Safety, representations.*

Ceļu drošības stāvoklis rada bažas pasaules sabiedrībā. Sakarā ar to pēdējos gados var runāt par PVO un citu pasaules organizāciju darbības virzību preventīvo pasākumu īstenošanai, lai samazinātu katastrofālo situāciju uz ceļiem. Sākot ar 2004.gadu PVO akcentē sabiedrības uzmanību uz tādu fenomenu kā agresīva auto vadīšana.

Tāda uzvedība, ka agresīva automašīnas vadīšana ietekmē citu satiksmes dalībnieku intereses, provocē tiem agresīvu atbildes reakciju un noved pie CSNg. Pats termins Latvijas normatīvi – tiesiskajā bāzē tika ieviests nesen. Sākot no 2004.gada 1.jūlija par agresīvu automašīnas vadīšanu Administratīvo pārkāpumu kodeksā ir paredzēts naudas sods ar soda punktu pieskaitīšanu. Saskaņā ar Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa izmaiņām par agresīvu automašīnas vadīšanu tiek saprasta:

«1) vairāku tādu citu citam sekojošu ceļu satiksmes noteikumu pārkāpumu izdarīšana, kas saistīti ar ceļu satiksmei bīstamu vai traucējošu situāciju radīšanu;

2) transportlīdzekļa vadīšana tādā veidā, ka tiek izdarīts ceļu satiksmes noteikumu pārkāpums un radīti traucējumi vienmērīgai transportlīdzekļu plūsmai vai tiek ignorētas pārējo transportlīdzekļu vadītāju intereses (piemēram, vairākkārtēja braukšanas joslu maiņa apsteidzot, vairāku sastrēgumā esošu vai kolonnā braucošu transportlīdzekļu apdzīšana pa pretējā virziena joslu vai apbraukšana pa sabiedriskā transporta joslu, ceļa nomali, ietvi, gājēju ceļu, velosipēdu ceļu vai citām vietām, kas nav paredzētas transportlīdzekļu braukšanai)» (Ministru kabineta noteikumi Nr.551 : 6-7).

Kopējā situācija uz Latvijas ceļiem ļauj apskatīt šo fenomenu kopējās ceļu situācijas kontekstā. Analizējot 2005.-2010.gada datus, var konstatēt, ka valsts autoparks ir palielinājies par 30,09% (CSDD 2006, 2009, 2010).

Ir pieaudzis to transportlīdzekļu skaits, kuriem piemīt tāds raksturojums kā augsta manevrēšanas spēja, zems noturīgums, augsta dažādu faktoru ietekmes pakāpe, tai skaitā, apkārtējās vides stāvoklis un, it īpaši, tāds faktors kā psihoemocionālais auto vadītāja stāvoklis attiecībā uz drošu transportlīdzekļa vadīšanu. Pie šādiem transportlīdzekļiem attiecināmi: mopēdi (palielinājums par 209,2%), kvadracikli (palielinājums par 319,6%), motocikli (palielinājums par 40,06%) (CSDD, 2006, 2009, 2010). Īpašu uzmanību jāpievērš tam, ka izveidojušos situāciju ne labākajā veidā ietekmē šādu faktoru kombinācija, kā arī, no vienas puses, to izmantošana ir raksturīga jauniem cilvēkiem, kuriem bieži vien nav automašīnas vadīšanas pieredzes un tā rezultātā nesaprot un neizjūt to vadīšanas specifiku. Tāpēc, mijiedarbojoties ar automašīnu vadītājiem uz ceļiem, viņi var radīt papildus traucējumus drošai satiksmei.

Vienlaicīgi ar jaunu un nepieredzējušu automobiļu vadītāju skaita palielināšanos ir vērojama profesionālo automašīnu vadītāju skaita samazināšanās tendence. Tā, pēdējo 2 gadu laikā ir autobusu parks ir pazeminājies par 8,82%, kravas automašīnu parks - par 6,98% (no 01.01.2008. līdz 01.01.2010.g.) (CSDD 2009, 2010). Šo tendenci acīmredzot nosaka Latvijā esošā krīze, kuras apstākļos notiek ne tikai firmu izdevumu, tai skaitā, transporta, minimizēšana, bet arīdzan ir vērojama darbspējīgo iedzīvotāju, tai skaitā, profesionālo autovadītāju, aizplūšana, no valsts.

Papildus var atzīmēt, ka ir vērojama ceļu seguma un veicamo ceļu remontdarbu zemā kvalitāte, ceļu infrastruktūras vājā attīstība. Dažos gadījumos dažas jaunizceptās būves rada lielākas šaubas attiecībā uz to lietderīgumu un efektivitāti, kas var ietekmēt autovadītāja psihoemocionālo stāvokli ne labākajā veidā.

Latvijā respondenti atzīmēja agresīvas auto vadīšanas draudu tēmas nozīmīgumu jau 2002.gadā, kad šis draudu veids iekļuva pirmo 10 draudu veidu sarakstā (Meņšikovs 2004: 39).

Agresīva autovadīšana palielina CSNg skaitu un arī neatgriezeniskas sekas visiem ceļu satiksmes dalībniekiem, jo ceļu satiksmes negadījumos iet bojā autovadītāji, pasažieri un maz aizsargāti satiksmes dalībnieki (gājēji, velosipēdisti).

Autore veica pētījumu Latvijas teritorijā ar mērķi noskaidrot sociālo priekšstatu par agresīvu transporta līdzekļa vadīšanu saturu pašiem transporta līdzekļu vadītājiem. Pētījuma gaitā tika izmantotas sekojošas metodes: zinātnisko avotu teorētiskā analīze, intervijas metode

(nestrukturētā un strukturētā), kontentanalīze, brīvo asociāciju metode, sakārtošana pēc kārtas, semantiskā diferenciāļa metode; skalas veidošanas metode, anketēšana.

Pētījuma uzdevumi:

◦ Veikt literatūras teorētisko analīzi sociālo priekšstatu koncepcijas ietvaros.

◦ Veikt zinātnisko psiholoģisko uzskatu par agresijas fenomenu apskati.

◦ Pamatot sociāli psiholoģisko pieeju agresijas fenomena izpētei sociālo priekšstatu koncepcijas ietvaros.

◦ Izstrādāt sociālo priekšstatu par agresīvu automašīnas vadīšanu empīriskā pētījuma programmu.

◦ Noskaidrot sociālo priekšstatu par agresīvu automašīnas vadīšanu saturu, izstrādāt pētījuma

instrumentu, veikt tā aprobāciju un nepieciešamo koriģēšanu.

◦ Veikt pašu pētījumu. Ievadīt iegūtos sākotnējos un sekundāros datus elektroniskajā datu bāzē. Veikt datu statistisko apstrādi ar programmu nodrošinājuma pakešu SPSS un EXCEL palīdzību.

◦ Veikt salīdzināmo analīzi un noskaidrot nozīmīgās statistiskās atšķirības priekšstatos par agresīvu automašīnas vadīšanu profesionālajiem un neprofesionālajiem vadītajiem.

◦ Salīdzināt apkopotos profilus par agresīvu automašīnas vadīšanu profesionālajiem un neprofesionālajiem automašīnu vadītājiem.

◦ Sniegt uzskates materiālu un secinājumus par veikto darbu ar programmu nodrošinājuma

pakešu SPSS, EXCEL, Microsoft Power Point, PIXELA, Olimpus Master palīdzību.

Pētījuma metodikas: autora izstrādātā anketa – aptaujas lapa. Pētījumā tika izmantota autora anketa, kura ietvēra 59 jautājumus. Anketa ir virzīta uz sociālo priekšstatu izpēti par agresīvu automašīnas vadīšanu un ietver sevī sekojošus jēdzienu blokus: parādības sastopamība; novērojamās parādības tendences; respondentu domas, kas saistītas ar agresīvu automašīnas vadīšanu; raksturojumi, kādus šādiem automašīnu vadītajiem dod respondenti (dzimuma – vecuma, sociālie, personiskie); normatīvās terminoloģijas zināšanu un izpratnes pašnovērtējums; šīs parādības izpausmes, cēloņi, provocējošie faktori un citi.

Datu statistiskās apstrādes metodes: lai apstrādātu un analizētu iegūtos datus, tika izmantotas matemātiskās statistikas metodes U- kritērijs no Manna – Uitni. Pētījuma rezultātu apstrāde tika veikta ar kompjūtera programmu SPSS un Excel palīdzību.

Izlases raksturojums: autovadītāji 90 cilvēki. Profesionālie autovadītāji bija pārstāvēti ar respondentiem no autobusu parka un kravu pārvadātājiem starptautiskajos maršrutos. Respondenti profesionālo autovadītāju grupā atbilst sekojošiem atlases kritērijiem –

profesionālo autovadītāju tiesības un profesionālā autovadītāja pienākumu izpilde uz aptaujas veikšanas brīdi.

Šajā rakstā tiks apskatīti autovadītāju agresīvu uzvedību provocējošie komponenti pēc respondentu domām.

Autovadītāju – profesionāļu un autovadītāju – amatieru grupas tika salīdzinātas pēc dažādu faktoru novērtējuma attiecībā uz to sociālajiem priekšstatiem par agresīvu automašīnas vadīšanu, lai noskaidrotu statistiski nozīmīgas atšķirības šajās grupās. Statistikas nozīmīgums faktoru novērtējumā novērtēts ar Manna Uitnija U – kritērija palīdzību.

Respondenti atzīmēja šādus provocējošos komponentus – garlaicība, vienveidīgs ceļš, apkārtne (monotonija), pretējā dzimuma pasažiera esamība mašīnā, sava dzimuma pasažiera esamība mašīnā, nepamatotu ceļa zīmju esamība uz ceļiem (piemēram, tās aizmirsa noņemt pēc ceļa remonta), nesaprotama ceļa sadale un zīmes, ceļi sliktā stāvoklī, ceļi labā stāvoklī, slikti laika apstākļi, labi laika apstākļi, labi automašīnas tehniskie rādītāji, likumpārkāpēju nesodīšana, apreibinošo vielu lietošana, citu autovadītāju uzvedība.

Tabulā Nr.1. ir parādīti novērtējumu atšķirības nozīmīgie statistikas rādītāji faktoru novērtējums, kuri provocē agresīvu automašīnas vadīšanu autovadītājiem profesionāļiem un autovadītājiem – neprofesionāļiem (amatieriem).

1.tabula

NOVĒRTĒJUMU ATŠĶIRĪBAS NOZĪMĪGUMA STATISTIKAS RĀDĪTĀJI AGRESĪVU VADĪŠANU PROVOCĒJOŠO FAKTORU NOVĒRTĒJUMA

N	Komponenti	Z	ρ
1	garlaicība, vienveidīgs ceļš, apkārtne (monotonija)	-3.279	0.001**
2	pretējā dzimuma pasažiera esamība mašīnā	-0.342	0.732
3	sava dzimuma pasažiera esamība mašīnā	-2.438	0.015*
4	nepamatotu ceļa zīmju esamība uz ceļiem (piemēram, tās aizmirsa noņemt pēc ceļa remonta)	-2.805	0.005**
5	nesaprotama ceļa sadale un zīmes	-4.924	0.000**
6	ceļi sliktā stāvoklī	-5.291	0.000**
7	ceļi labā stāvoklī	-1.054	0.292
8	slikti laika apstākļi	-4.185	0,000**
9	labi laika apstākļi	-2.114	0.034*
10	labi automašīnas tehniskie rādītāji	-0.149	0.882
11	likumpārkāpēju nesodīšana	-0.609	0.543
12	apreibinošo vielu lietošana	-0.026	0.979
13	citu autovadītāju uzvedība	-1.381	0.167

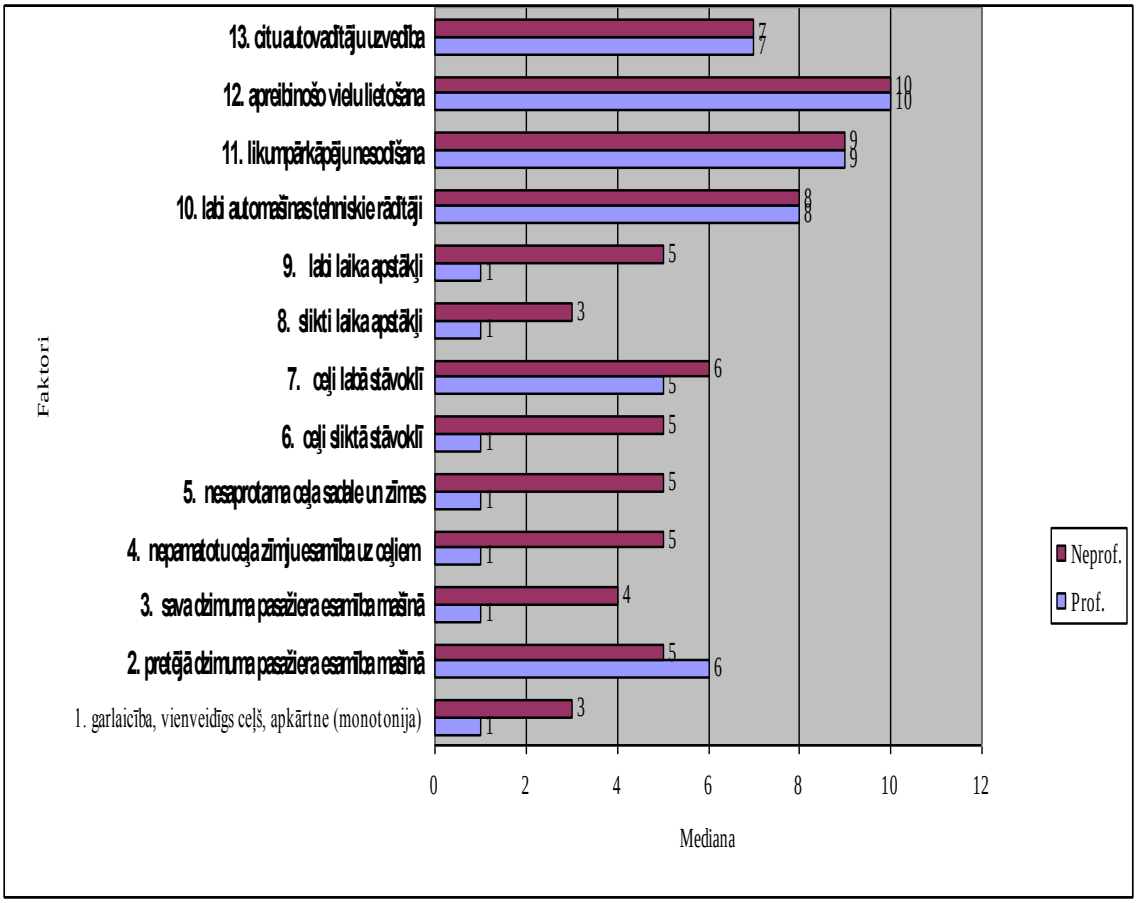
Avots: autora veidota tabula pēc pētījuma

* atšķirības ir nozīmīgas līmenī $p<0.05$
** atšķirības ir nozīmīgas līmenī $p<0.01$

Zemāk esošajā attēlā Nr. 1. ir parādīti novērtējumu centrālās tendences rādītāji faktoru novērtējumā, kuri provocē agresīvu automašīnas vadīšanu autovadītāju – profesionāļu un autovadītāju – amatieru grupās.

1.attēls

CENTRĀLĀS TENDENCES RĀDĪTĀJI FAKTORU, KURI PROVOCĒ AGRESĪVU AUTOMAŠĪNAS VADĪŠANU, NOVĒRTĒJUMĀ AUTOVADĪTĀJU-PROFESIONĀĻU UN AUTOVADĪTĀJU-AMATIERU GRUPĀS

Avots: autora veidots pēc pētījuma

Analizējot iegūtos datus tika noskaidrots, ka atšķirības priekšstatos par provocējošajiem faktoriem attiecas uz jautājumu blokiem, kuri ir saistīti ar laika un ceļa apstākļiem. Tika noskaidrots, ka amatieri, lai arī nepieskaita šos faktorus pie pašiem svarīgākajiem provocējošajiem faktoriem, bet viņiem lielākā mērā nekā profesionāļiem ir raksturīgi pieskaitīt šos faktorus pie provocējošiem. Tādējādi, profesionāļiem ir tieksme izslēgt laika un ceļa apstākļus no provocējošo apstākļu kategorijas. Acīm redzot, viņiem laika apstākļu maiņa ir parasti darba apstākļi, tāpēc viņiem nav tendences pieskaitīt tos pie provocējošiem faktoriem.

Autovadītāji - profesionāļi izdala kā pašus svarīgākos sekojošos provocējošos faktorus (krītošā nozīmīguma secībā): alkohola un narkotisko vielu lietošana, pārkāpumu nesodāmība, labi automobiļa tehniskie rādītāji.

Autovadītāji – neprofesionāļi kā pašus svarīgākos izdala sekojošus provocējošos faktorus (to krītošā secībā): alkohola un narkotisko vielu lietošana, pārkāpumu nesodāmība, labi automobiļa tehniskie rādītāji, citu vadītāju uzvedība.

Tādējādi mēs varam runāt par priekšstatu līdzību (gan pēc satura, gan pēc katra faktora nozīmīguma) attiecībā uz pašiem svarīgākajiem provocējošajiem faktoriem, lai gan gadījumā ar neprofesionāliem autovadītājiem papildus nozīmi iegūst citu vadītāju uzvedība. Kopumā, mēs varam pieņemt to, ka noskaidrotās atšķirības neradīs principiālu ietekmi uz kopējo priekšstatu ainu par agresīvu vadīšanu provocējošajiem faktoriem.

Pie tam, pētījuma gaitā tika atklāts, ka precīzas zināšanas par termina "agresīva transporta līdzekļa vadīšana" nozīmi esošo transporta līdzekļu vadītāju vidū ir ļoti zemā līmenī. Tikai 20% respondentu atzīmēja to, ka precīzi zina šī termina nozīmi. Termina nozīmes izpratne atrodas vēl zemākā izpratnē. Tikai 11% transporta līdzekļu vadītāju atzīmēja "skaidri saprotu šī termina nozīmi", pārējiem respondentiem, tajā vai citā pakāpē, ir nepieciešami paskaidrojumi un izskaidrošana. Būtiski paskaidrojumi un izskaidrošana ir nepieciešama vairāk nekā pusei respondentu – 63,4%.

Tā, kopumā, pie agresīvu uzvedību provocējošiem faktoriem respondenti attiecināja tādus blokus kā laika apstākļi; pasažiera atrašanās automašīnā; ceļa apstākļi, kas saistīti ar ceļu un to infrastruktūras kvalitāti; automašīnas tehniskie rādītāji; ceļu policijas darbs. Visi komponenti ir spējīgi ietekmēt autovadītāja uzvedību. Sakarā ar to ir nepieciešams, pirmkārt, veikt informatīvi skaidrojošu darbu autovadītāju vidū, it īpaši, to vadītāju, kuriem nav automašīnas vadīšanas pieredzes, kas veicinātu augstākminēto faktoru labāku izpratni, kuri, savukārt, var latenti ietekmēt cilvēka uzvedību. Tādā veidā, šiem pasākumiem varētu būt profilaktisks raksturs, proti, pasaules sabiedrības uzmanību ceļu drošības preventīvo pasākumu nepieciešamībai akcentē PVO (WHO 2009; Maskavas deklarācija 2009). Pie tam, pētījuma dati par terminoloģijas zināšanām un izpratni runā par to, ka, no vienas puses, ir nepieciešama precīza, saprotama un viennozīmīga likumdošanas terminoloģijas ieviešana un piemērošana, no otras puses, vēlreiz Latvijas iedzīvotajiem uzsver informatīvā darba aktualitāti ceļu satiksmes drošības jomā.

This project was supported by the ESF. Nr.2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015.

Bibliogrāfija

1. Ceļu satiksmes drošības departaments (CSDD) (2006). Transportlīdzekļu sadalījums pa pilsētām un pagastiem uz 01.01.2006. http://www.csdd.lv/?pageID=1168420568[2009. 12]
2. Ceļu satiksmes drošības departaments (CSDD) (2009). Reģistrēto transportlīdzekļu skaits uz 2009.gada 1.janvāri. http://www.csdd.lv/?pageID=1098883151[2009. 12]
3. Ceļu satiksmes drošības departaments (CSDD) (2010). Reģistrēto transportlīdzekļu skaits uz 2010.gada 1. janvāri. http://www.csdd.lv/?pageID=109888807[2009. 12]
4. Ceļu satiksmes drošības departaments (CSDD) (2010). Starptautiskie dokumenti. Eiropas
5. Code of Administrative Violations. Pārkāpumu uzskaites punktu sistēmas piemērošanas noteikumi. Ministru kabineta (MK) noteikumi Nr.551. Pieņemti Latvijas Republikas MK 21.06.2004. spēkā ar 01.07.2004.// Latvijas Vēstnesis, 102 (3050), 30.06.2004.
6. Code of Administrative Violations. Pārkāpumu uzskaites punktu sistēmas piemērošanas noteikumi. Ministru kabineta (MK) noteikumi Nr.69. Pieņemti Latvijas Republikas MK 27.01.2009. spēkā ar 31.01.2009.// Latvijas Vēstnesis, 17 (4003), 30.01.2009.
7. Declaration. Moscow, Russian Federation http://www.1300000.net/declaration.en.html
8. First Global Ministerial Conference on Road Safety: Time for Action (2009). Moscow
9. http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789241563840_eng.pdf
10. http://www.who.int/roadsafety/ministerial_conference/declaration_en.pdf [2010. 01]
11. Meņšikovs V. (2004) Cilvēkdrošība Latvijā: socioloģiskais aspekts. Sociālo zinātņu vēstnesis N1 39lpp.
12. Savienības dokumenti http://www.csdd.lv/?pageID=1107867927 [2010. 02]
13. World Health Organization (WHO) (2009) Global status report on road safety -Time for action. Department of Violence & Injury Prevention & Disability, Geneva, Switzerland
14. www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2009[2009]

Elīna Kalniņa, Solveiga Blumberga

DARBA NEDROŠĪBAS UN PSIHOLOĢISKĀ LĪGUMA SAISTĪBA AR DARBINIEKU PSIHOLOĢISKO LABKLĀJĪBU

Abstract
In contemporary work relations due to critical circumstances is important to maintain employer - empoyee mutual promises in order to reduce job insecurity and to enable psychological well - being. Research objective is to ascertain whether exsist connection between psychological well - being, psychological contract scales and job insecurity of workers. Research results will help the development of work relations and targeted management of human resources functions. Through various litatature sources authors investigate historical establishment of concepts, but the main attention is paid to contemporary research findings to examine it in the organization human resources function manifestation. The main conclusions are: relations between concepts are approved, but the organisational structure doesn't always ensure human resources activities for psychological contract functioning. Changing the organisational structure of company would optimize usage of human capital resources.
Atslēgas vārdi: *darba nedrošība, psiholoģiskais līgums, psiholoģiskā labklājība.*

Ievads

Mūsdienu saspringtajā biznesa vidē psiholoģiskā līguma aktualitāte saasinās krīzes apstākļos, kad īpaši svarīgi turēt savstarpējos solījumus. Psiholoģiskā līguma, darbinieku psiholoģiskās labklājības un darba nedrošības apzināšana gan no darba devēju, gan darba ņēmēju puses ļauj uzlabot savstarpējo komunikāciju uzņēmumā, mazina psiholoģisko spiedzi un uzlabo darba sasniegumu rādītājus.

Pētījuma galveno jēdzienu teorētiskais pamatojums

Psiholoģiskais līgums vēsturiski veidojies no teorijas par līdzsvaru un sociālās apmaiņas teorijas. Psiholoģiskā līguma analītisko struktūru radīja D. M. Russo (Rousseau 2004: 124), definējot psiholoģisko līgumu kā individuālo ticību apmaiņas attiecībām starp darbinieku un organizāciju.

Transaktīvajam psiholoģiskajam līgumam raksturīgas īstermiņa darba attiecības un konkrēti pienākumi, finansiālais izdevīgums abām pusēm, maz raksturīga emocionālā piesaiste organizācijai un lojalitāte.

Attiecību tipa psiholoģiskajam līgumam raksturīgas ilgtermiņa darba attiecības, nozīmīgi ir ne tikai finansiāli, bet arī sociālie un emocionālie aspekti kā lojalitāte un piederība, attiecības balstās uz kolektivizētu un sociālu darbības modeli.

Pētījumos ir minēts vēl kāds psiholoģiskā līguma veids – **līdzsvarotais līgums**, kas īpaši piemērots biznesa videi, jo palīdz organizācijai sekmēt pārmaiņas un pielāgošanos, tomēr saglabājot nepieciešamo stabilitāti uzņēmumā.

Darba nedrošība ir darbinieka uztvere par potenciālu nebrīvprātīgu esošā darba zaudējumu tuvākajā nākotnē. Neparedzamās izmaiņas rada darbiniekos nedrošības izjūtu,

vājina darba izpildes kvalitāti. Darba drošība ir vispārēja apziņa, ka persona tiks nodarbināta, bet ne noteikti pie esošā darba devēja (Burchell 2009: 368).

Pastāv divu veida pieejas labklājības jēdziena pētīšanā – **psiholoģiskā labklājība** un subjektīvā labklājība. Psiholoģisko labklājību visvairāk pēta K. Rifa (Ryff 1989:1073), kura uzskata, ka labklājība ir indivīda pašrealizācija, tiekšanās pēc ideāla.

Pētījuma galveno jēdzienu saistība

Visās organizācijās pastāv kāda veida psiholoģiskais līgums, kam ir būtiska ietekme uz darbinieku psiholoģisko labklājību un darba nedrošības līmeni. B. Burčels ir pētījis darba nedrošības saistību ar psiholoģisko labklājību ekonomiskās recesijas laikā, kas īpaši aktuāli Latvijas apstākļos. B. Burčels uzskata, ka ilgtermiņa ekonomiskā lejupslīde ietekmē psiholoģisko labklājību caur stresu un trauksmi, kas palielina darba nedrošības līmeni. B. Burčels pierādīja, ka psiholoģiskā labklājība tiek uzturēta caur darba attiecību drošību (Burchell 2009: 370).

M.Erlinghagens (Erlinghagen 2007:1) pētīja organizācijas sniegto atbalstu - rūpes par darbinieku labklājību rada stimulu un pienākumu darbiniekiem apmaiņas attiecībām ar organizāciju un savstarpējām saistībām, kas ir psiholoģiskā līguma pamatā. Pētnieks (Guest 2004: 549) izzināja darbinieku labklājību saistībā ar psiholoģisko līgumu - darbinieku apmaiņas attiecību uztveri par godīgumu, uzticamību un veidu, kā organizācija pilda saistības. Pētnieki (Cuyper & Witte 2006: 405) atklāja, ka darba drošība ir tieši saistīta ar psiholoģisko līgumu. Psiholoģiskais līgums mazina nedrošības izjūtu, jo darbiniekiem ir iespēja autonomi lemt par savas puses pienākumu izpildi. Organizācija, ietekmējot darba nedrošību, aizskar psiholoģiskā līguma izpildi, kas savukārt maina darbinieku pašizjūtu un labklājību.

Pētījums

Tika veikts pilotpētījums vienas organizācijas ietvaros, izmantojot Pīrsona korelācijas koeficientu. Respondentu skaits 84.

Pētījuma instrumenti

Pilotpētījumā tiek izmantotas trīs veidu aptaujas visu trīs galveno jēdzienu pētīšanai. Centrālais jēdziens pētījumā un aptauja ir par psiholoģisko līgumu, kam pamatā izmantota D.M. Ruso „Psiholoģiskā līguma aptauja" (Rousseau, Psychological Contract Inventory 2000). Otrā aptauja ir par psiholoģisko labklājību, tās pamatā ir K. Rifas „Psiholoģiskās labklājības skalas" (Ryff, Scales of Psychological Well-Being 1989). Aptauja ietver 6 psiholoģiskās labklājības aspektus, kas atbilst psiholoģiskās labklājības dimensijām: pozitīvas attiecības ar citiem, autonomija, prasme īstenot ikdienas vajadzības un kontrolēt vidi sev apkārt, personības izaugsme, dzīves mērķa izjūta, sevis pieņemšana.

Darba nedrošības aptauja tika izveidota, pamatojoties uz B. Burčela pētītiem uztraukuma indeksa jautājumiem.

Galvenie rezultāti

1.tabula. Korelācija starp labklājības skalu „Prasme īstenot ikdienas vajadzības" un transaktīvo psiholoģisko līgumu

		@2Transaktīvā_tipa	@7Prasme_īstenot_ikdienas_vajadzības
@2Transaktīvā_tipa	Pearson Correlation	1	**,717***
	Sig. (1-tailed)		,015
	N	10	9
@7Prasme_īstenot_ikdienas_vajadzības	Pearson Correlation	**,717***	1
	Sig. (1-tailed)	,015	
	N	9	9

*. Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).
P<0.05

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp transaktīvo psiholoģisko līgumu un skalu prasme īstenot ikdienas vajadzības r = 0, 717 p< 0,05. Transaktīvais raksturs norāda uz īstermiņa, monetārām darba attiecībām, darbinieku mērķtiecīgumu, kas izmanto darba vides iespējas.

2. tabula. Korelācija starp labklājības skalu „Personības izaugsme" un pārejošo psiholoģisko līgumu

		@4Pārejošā	@8Personības_izaugsme
@4Pārejošā	Pearson Correlation	1	**,889***
	Sig. (1-tailed)		,022
	N	5	5
@8Personības_izaugsme	Pearson Correlation	**,889***	1
	Sig. (1-tailed)	,022	
	N	5	9

*. Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).
P<0.05

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp pārejošo psiholoģisko līgumu un labklājības skalu personības izaugsme r = 0, 889 p<0,03. Tas nozīmē, ka organizācijā tiek nodarbināti

darbinieki, kuri izrāda vēlmi attīstīt savu potenciālu, reaģē uz organizācijas sociālām un ekonomiskām pārmaiņām.

3. tabula. Korelācija starp 1. darba nedrošības grupu un līdzsvaroto psiholoģisko līgumu

		@3Līdzsvarotā	@11Nedrosiba1
@3Līdzsvarotā	Pearson Correlation	1	**,969****
	Sig. (1-tailed)		,001
	N	10	6
@11Nedrosiba1	Pearson Correlation	**,969****	1
	Sig. (1-tailed)	,001	
	N	6	6

**. Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).
P<0.01

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp līdzsvaroto psiholoģisko līgumu un 1. darba nedrošību r = 0, 969 p<0,01. Pirmā darba nedrošības grupa parāda respondentu augsto uztraukuma līmeni par ārpus darba faktoriem un liecina par palielinātu trauksmes līmeni dzīvē vispār. Dominējošais līdzsvarotā psiholoģiskā līguma tips dod iespēju darba ņēmējiem paaugstināt iemaņas un attīstīt karjeru, tādā veidā mazinot savu darba nedrošības pakāpi.

4. tabula. Korelācija starp 2. darba nedrošības grupu un pārejošo psiholoģisko līgumu

Correlations

		@4Pārejošā	@12Nedrosiba2
@4Pārejošā	Pearson Correlation	1	**,907***
	Sig. (1-tailed)		,017
	N	5	5
@12Nedrosiba2	Pearson Correlation	**,907***	1
	Sig. (1-tailed)	,017	
	N	5	8

*. Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).
P<0.05

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp pārejošo psiholoģisko līgumu un 2. darba nedrošību r = 0, 907 p<0,05. Nedrošības 2. grupa parāda, ka respondentus satrauc iespējamas lielas pārmaiņas organizācijā, risks zaudēt darbu, savukārt tieši pārejošais līgums attiecas uz darba attiecībām, kas piedzīvo pārmaiņas organizācijas kontekstā sociālā un ekonomiskā ziņā un

spētu darbiniekus mobilizēt, uzturēt pozitīvu psiholoģisko līgumu, tā mazinot darba nedrošību un uzlabojot individuālos darba un uzņēmuma rezultātus.

5. tabula. Korelācija starp 1. darba nedrošības grupu un psiholoģiskās labklājības skalu „Personības izaugsme”

Correlations

		@8Personības_izaugsme	@11Nedrosiba1
@8Personības_izaugsme	Pearson Correlation	1	**-,812***
	Sig. (1-tailed)		,025
	N	9	6
@11Nedrosiba1	Pearson Correlation	**-,812***	1
	Sig. (1-tailed)	,025	
	N	6	6

*. Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).
P<0.05

Pastāv statistiski nozīmīga negatīva saistība starp skalu personības izaugsme un 1. darba nedrošību r = - 0, 812 p<0,05. Tas parāda: jo mazāks ir uztraukums par darba un ārpus darba faktoriem, jo vairāk ir iespējas attīstīties kā personībai un otrādi.

6. tabula. Korelācija starp 2. darba nedrošības grupu un psiholoģiskās labklājības skalu „Personības izaugsme”

Correlations

		@8Personības_izaugsme	@12Nedrosiba2
@8Personības_izaugsme	Pearson Correlation	1	**,810****
	Sig. (1-tailed)		,007
	N	9	8
@12Nedrosiba2	Pearson Correlation	**,810****	1
	Sig. (1-tailed)	,007	
	N	8	8

**. Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).
P<0.01

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp skalu personības izaugsme un 2. darba nedrošību r = 0, 810 p<0,01. 2. darba nedrošības jautājumu grupa, kas atspoguļo, vai cilvēkus satrauc lielas pārmaiņas organizācijā, risks zaudēt darbu. Darbinieki daudz vairāk tiek ietekmēti no ārējiem trauksmes avotiem, liecina par zināmu stabilitātes izjūtu pret darba devēju.

7. tabula. Korelācija starp 3. darba nedrošības grupu un psiholoģiskās labklājības skalu „Pozitīvas attiecības ar citiem”

Correlations

		@5_Pozitivas_attiecības_ar_citiem	@13Nedrosiba_3
@5_Pozitivas_attiecības_ar_citiem	Pearson Correlation	1	**,819****
	Sig. (1-tailed)		,003
	N	9	9
@13Nedrosiba_3	Pearson Correlation	**,819****	1
	Sig. (1-tailed)	,003	
	N	9	9

**. Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).

P<0.01

Pastāv statistiski nozīmīga saistība starp skalu pozitīvas attiecības ar apkārtējiem un 3. darba nedrošību r = 0, 819 p<0,01. 3. darba nedrošības jautājumu grupa atspoguļo respondentu labsajūtas līmeni darbā. Šī grupa vērtējama kopumā ar pozitīvu tendenci, pozitīvas attiecības ar citiem liecina par organizācijā valdošo koleģiālo attiecību augsto kvalitāti.

Kopsavilkums

Balstoties uz darbinieku aptauju datu analīzi tika konstatēts, ka visi pētījuma jēdzieni ir uzņēmumā savstarpēji saistīti zināmos aspektos, kas raksturo darbinieku uztveres un uzvedības īpatnības pētāmajā organizācijā.

Korelācijas starp labklājības skalām un psiholoģiskiem līgumiem norāda, ka darbinieki ir tendēti uz augstas kvalitātes darba sniegumu, spēj pielāgoties videi, izmantot tās iespējas, lai piepildītu uzņēmuma mērķus, gūstot sev un organizācijai finansiālu labumu. Darbinieki izteikti vēlas attīstīt savu potenciālu uzņēmuma ietvaros, kas ir īpaši lietderīgi pārmaiņu periodā.

Korelācijas starp darba nedrošības grupām un psiholoģiskajiem līgumiem norāda, ka respondentu augsto trauksmes līmeni dzīvē par ārpus darba faktoriem spēj atrisināt iespējas organizācijā paaugstināt iemaņas un attīstīt karjeru. Lai arī darbinieki paļaujas uz uzņēmuma nākotni, tomēr viņos saglabājas nemiers par darba zaudēšanas risku.

No korelācijas starp darba nedrošības grupām un psiholoģiskajām labklājības skalām izriet, ka nedrošība par ārpus darba faktoriem un personības potenciāla piepildīšana ir negatīvi

saistītas. Šī saistība vēlreiz apliecina, ka darbinieku trauksme par dzīvi ārpus darba ir daudz lielāka kā organizācijas sakarā, kas nozīmē, ka īstie nedrošības avoti neslēpjas organizācijā. Tas ļauj attīstīt augstu psiholoģiskās labklājības līmeni darbā, mazina kopējo nedrošības līmeni un veicina personības potenciāla izmantošanu organizācijā un ārpus tās robežām.

Bibliogrāfija

1. Burchell J.B., Day, D., Hudson M., Ladipo D., Mankelow R., Nolan P.J., Reed H., Wichert C.I., Wilkinson F. (1999) *Job insecurity and work intensification*: Joseph Rowntree Foundation.
2. Conway N., Briner R.B. (2005) *Understanding Psychological Contracts at Work. A Critical Evaluation of Theory and Research*: Oxford University Press.
2. Rousseau D.M. (2004) *Research briefs. Psychological Contract in the Workplace: Understanding the Ties That Motivate*: Academy of Management Executive, Vol.18, Nr.1.
3. Burchell. B. (2009) Flexicurity as a moderator of the relationship between job insecurity and and psychological well-being. *Cambridge Journal of Regions, Oxford University Press*, August: 365-378.
4. Cuyper De N., Witte De H. (2006) The impact of job insecurity and contract type on attitudes, well-being and behavioural reports: A psychological contract perspective. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Nr. 79: 395-409.
5. Erlinghagen M. (2007) Self-Perceived Job Insecurity and Social Context Are there Different European Cultures of Anxiety? *Discussion Papers 688*, Berlin, DIW: 1-34.
6. Guest E.D. (2004) The Psychology of the Employment Relationship: An Analysis Based on the Psychological Contract. *Applied Psychology: An international review*, 53 (4): 541-555.
7. Ryan M. R., Deci L.E. (2001) On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annu.Rev.Psychol.* 52: 141-166.
8. Ryff D. Carol. (1989) Happiness Is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, Nr. 6:1069-1081.

Margarita Mihailova

TICĪBA TAISNĪGAI PASAULEI UN IESLODZĪTO UZSKATI PAR TAISNĪGUMU – SOCIĀLI PSIHOLOĢISKAIS ASPEKTS

Abstract
Opinion on justice is determined by individual`s behaviour tendencies in everyday situations, whereas the belief in a just world frequently becomes a motivational factor for observance of the law and acknowledgement of socially acceptable behavioural norms, therefore the influence of justice on formation and development of moral and legal cognition that is a precondition for socially acknowledged behaviour plays a great role. The aim of the research – to study prisoners` (N=160) level of belief in justice, a just world, as well as to establish peculiarities of general (GBJW) and personal belief in a just world (PBJW) and the link between the belief in a just world and perception of court proceedings justice, prison justice and personal action justice in this risk group of social rejection. The results showed that 1) the belief in a just world influences prisoners` subjective sense of welfare; 2) there is a link between the belief in a just world and perception of court proceedings justice, prison justice and personal action justice; 3) there are differences in justice perception among respondents` groups (according to the level of education, number of criminal records, the age of the first imprisonment); 4) there does not exist a strong influence of the BJW on criminal experience, especially concerning the total time spent in prison, therefore we can conclude that the time spent in prison has not influenced the level of the belief in a just world of prisoners` sample.
Keywords: *Justice, Prisoners, Belief in a Just Word.*

Viena no aktuālākajām problēmām Latvijā ir noziedzības līmeņa pieaugums, par ko liecina gan pastrādāto noziegumu statistika, gan recidīvisma līmenis (sasniedz apmēram 70%), gan ieslodzīto skaits salīdzinājumā ar citām Rietumeiropas valstīm (Latvijā cietumos atrodas 6 – 7 reizes vairāk ieslodzīto (attiecībā pret iedzīvotāju skaitu) nekā citās Rietumeiropas valstīs) – 2007.gadā – 6548, savukārt 2009. gada beigās ieslodzīto skaits sasniedza 7055 personas.

Pie tam ir zināms, ka ieslodzījums negatīvi ietekmē cilvēka psihi, atstājot psiholoģisku traumu, deformē apkārtējās pasaules uztveri, iznīcina normālas dzīves nostādnes, orientācijas, sakāpinot negatīvisma un naidīguma izjūtas (Osis, Ābele 2005; Zahars 2005). Zinātnieki uzsver, ka likumpārkāpējiem ļoti svarīgi ir just, ka lietas izskatīšanas laikā pret viņiem izturējās taisnīgi un, ka piespriestais spriedums ir taisnīgs un atbilstošs veiktajam pārkāpumam, kā arī taisnīgu attieksmi ieslodzījuma laikā, jo tas pastiprina ieslodzītā iekšējo motivāciju nākotnē ievērot likumu pie tam likumpārkāpēja ticība personīgai taisnīgai pasaulei var būt par svarīgu priekšnoteikumu šādas iekšējās motivācijas attīstībai (Dalbert, Filke 2007).

Taisnīguma uztvere kalpo kā viens no vadošajiem cilvēka uzvedības regulējošajiem mehānismiem. Tas kā cilvēks reaģē uz sabiedrības izvirzītajām prasībām, atkarīgs no viņa priekšstatiem par sociāli pieņemtām normām, likumiskajām kategorijām, vērtību orientācijas un priekšstatiem par taisnīgumu un taisnīgumu atjaunošanas stratēģiju izvēli. Vairāki autori uzsver, ka taisnīgums ir vadošais morālās apziņas elements (Kohlberg 1984; Vasquez et.al.

2001; Mullen, Skitka 2006; Соснина 2006) un priekšstati par taisnīgumu veido tiesiskās apziņas saturu (Lind, Taylor 1988; Shhmitt, Eid, Maes 2003 u.c.).

Neskatoties uz to, ka taisnīguma pētījumu vēsture sociālajā psiholoģijā aizsākusies jau vairāk nekā pirms 60 gadiem un šī fenomena izpētes problemātikai pievērsušies daudzi autori (Lerner 1971; Lipkus & Siegler 1993; Be`gueб Bastounis 2003; Schmitt, Gollwitzer, Maes, Arbach 2005; Tyler 1994; Finkel 2000; Wenzel 2004; Соснина 2005; Гулевич 2007; u.c.), joprojām trūkst vienotas pieejas taisnīguma izpratnē. Sociālās psiholoģijas kontekstā taisnīgums tradicionāli tiek izprasts kā indivīda pārdzīvojumu psiholoģisks stāvoklis, kas saistīts ar viņa ieguldījumu un atalgojuma atbilstību, kam piemīt regulējošs spēks cilvēku savstarpējās attiecībās. Šis stāvoklis tieši saistīts ar subjekta sociālo identifikāciju, viņa Es-koncepciju (Соснина 2006). Globālāks taisnīguma definējums izskan Montadas interpretējumā – taisnīgums ir vajadzība, morāla prasība sociālai dzīvei, tas nav līdzeklis sasniegt personīgos mērķus, bet mērķis pats par sevi (Montada 1998).

Šāds daudzdimensionāls taisnīguma fenomena interpretējums liecina par vairākām taisnīguma pētījumu pieejām, līdz ar to pastiprinot uzskatu par taisnīguma fenomena pētījumu sadrumstalotību un vienotas pieejas trūkumu šī jēdziena būtības izpratnē.

Viena no vadošajām taisnīguma pētījumu pieejām ir individuālo atšķirību analīze taisnīgas pasaules teorijas kontekstā, kuras pamatā ir ideja par to, ka cilvēkiem nepieciešams ticēt, ka pasaule lielākoties ir taisnīga un cilvēki saņems, to ko pelnījuši (Lerner 1965), līdz ar to tiek uzsvērts, ka ticība taisnīgai pasaulei izpilda noteiktu adaptīvu funkciju un indivīdi ir motivēti aizsargāt šo ticību (Dalbert 1999; Dalbert, Filke 2007). Zinātniskajā literatūrā var konstatēt diezgan plašu pētījumu loku, kas balstās uz ticības taisnīgai pasaulei nozīmību indivīda ikdienā. Tiek novērota pozitīva saistība starp ticību taisnīgai pasaulei un spriedumiem par taisnīgumu dažādās dzīves sfērās, piemēram, tādās kā ģimene vai skola (piemērs Dalbert & Stoeber, 2006), ietekmi uz ieslodzīto taisnīga tiesas sprieduma novērtējumu, vainas izjūtu, subjektīvo labklājību un naidīgumu (Otto & Dalbert 2005; Dalbert & Filke 2007).

Pētījuma mērķis

Izpētīt ieslodzīto (N=160) ticības līmeni taisnīgumam, taisnīgai pasaulei, kā arī noteikt vispārējās (VTTP) un personiskās ticības taisnīgai pasaulei (PTTP) īpatnības un saistību starp ticību taisnīgai pasaulei un tiesas taisnīguma, cietuma taisnīguma un personiskās rīcības taisnīguma uztveri šajā sociālās atstumtības riska grupā.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 160 Latvijas Daugavgrīvas cietuma ieslodzītie vecumā no 19 līdz 63 gadiem (M=31,7; SD=9,8) laika posmā no 2009.gada oktobra līdz 2010.gada februārim. Pēc ieslodzīto izglītības līmeņa tika noteikts, ka 85 (53%) respondenti ir ar nepabeigtu vai pabeigtu pamatizglību, 62 (39%) respondenti ieguvuši vidējo vai vidējo profesionālo izglītību, savukārt tikai 13 (8%) respondentiem bija augstākā izglība. Analizējot respondentu ģimenes stāvokli tika konstatēts, ka 73 respondentiem ir dzīvesbiedrs un 87 nav partnera, savukārt 87 (54%) nav bērnu un 73 ir bērni. Pirmā sodāmība konstatēta 46 respondentiem, kas sastāda 26% no visem, savukārt vairāk par 4 sodāmībām 59 respondentiem (37%). Pēc nozieguma veida tika konstēts, ka 45 (31%)respondenti izcieš sodu par vardarbīgiem noziegumiem – slepkavība, noziegumi pret veselību, tikumību, 61 (41%) respondents – par īpašuma zādzību, laupīšanu un pārējiem 41 (28%) par likumpārkāpumiem, kas saistīti ar vispārējās kārtības neievērošanu, huligānismu, kontrabandu, satiksmes drošības pārkāpumiem, korupciju, narkotiku izplatīšanu. Pirmā sodāmība līdz 18 gadiem tika konstatēta 64 respondentiem (40%), no 18 līdz 30 gadiem pirmo reizi saukti pie kriminālatbildības 77 respondenti (48%), savukārt pēc 31 gada - 19 (12%) ieslodzītie. Kopējais cietumā pavadītais laiks līdz trīs gadiem 54 (34%) respondentiem, no 3 līdz 8 gadi 54 (34%) respondentiem un vairāk par 8 gadi – 52 (32%) respondentu. Sadalījums pēc pēdējā cietumā pavadītā termiņa – līdz 1 gadam – 41(26%), no 1 līdz 3 gadiem – 61(38%) ieslodzītais, savukārt vairāk par 3 gadiem pēc pēdēja tiesas sprieduma atrodas 58 (36%) respondenti.

Instrumentārijs

Lai izpētītu ticību taisnīgai pasaulei, tika izmantota adaptēta Dalbertas skala „Personīgā ticība taisnīgai pasaulei"(PTTP) (1999), kas sastāv no 7 jautājumiem un adaptēta Dalbertas, Montadas, Šmitta skala „Vispārīgā ticība taisnīgai pasaulei" (VTTP) (1987), kas sastāv no 6 jautājumiem. Lai noskaidrotu tiesas sprieduma un cietuma taisnīguma vērtējumu, tika izmantota modificēta Otto&Dalbertas (2005) skala. Personīgās rīcības taisnīguma novērtējumam tika izstrādāta atsevišķa skala, kas ietver sevī 5 apgalvojumus (piem. "Es jūtos vainīgs par paveikto noziegumu"; „Es nenožēloju savu rīcību (paveikto likumpārkāpumu), jo cietusī puse mani izprovocēja"). Visi jautājumi tika vērtēti 6 ballu skalā no 1 (pilnīgi nepiekrītu) līdz 6 (pilnīgi piekrītu).

Rezultāti

Lai pārbaudītu pirmo un otro izvirzīto hipotēzi - vai pastāv saistība starp Ticību taisnīgai pasaulei (VTTP un PTTP) un pārējiem taisnīguma novērtējuma parametriem, kā arī subjektīvo ticības taisnīgumam un taisnīgai pasaulei novertejumu un subjektīvo apmierinājuma ar dzīvi novērtejumu, tika izmantots Spirmena korelācijas koeficients.

Rezultāti parādīja, ka pastāv mērena saistība starp VTTP un tiesas procesa taisnīguma uztveri (r=0,316). Līdzīga saistība pastāv arī starp PTTP un TPU, pie tam šī saistība ir spēcīgāka (r=0,456). Nozīmīga statistiskā saistība konstatēta starp VTTP(r=-0,176), PTTP (r=-0,261) un Personiskās rīcības taisnīguma uztveri, jo augstāka bija respondentu ticība taisnīgai pasaulei, jo mazāk respondenti vērtēja savu rīcību kā taisnīgu, tātad vairāk izpaudas tendence uz vainas izjūtu.

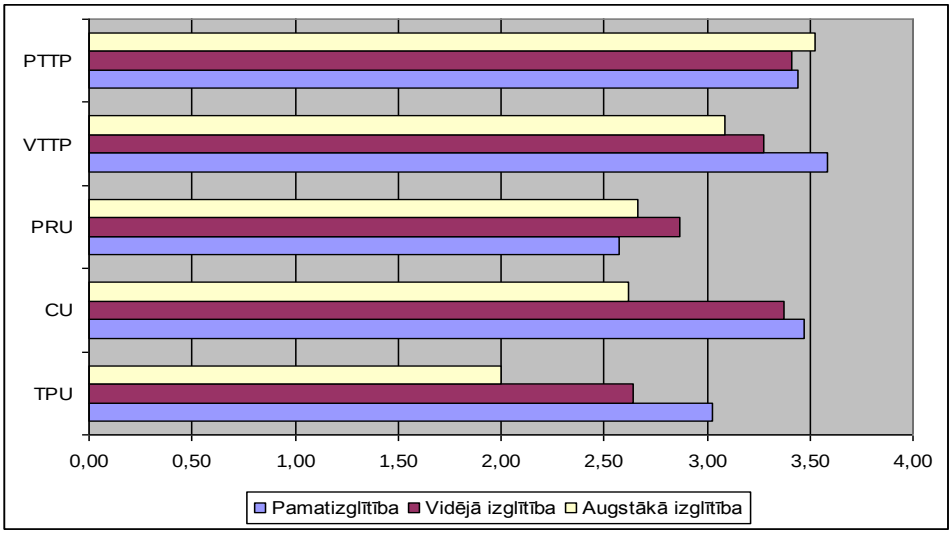
Statistiski nozīmīga saistība konstatēta arī starp VTTP, PTTP un subjektīvo ticības novērtējumu, pie tam šis subjektīvais savas ticības novērtējums liecina par tendenci noliegt savu ticību taisnīgumam un taisnīgai pasaulei, jo augstāki ir ticības taisnīgai pasaulei radītāji, jo zemāk subjektīvi tiek vērtēta personiskā ticība taisnīgumam un taisnīgai pasaulei. Saistība pastāv arī starp TTP un savas dzīves labklājības novērtējumu, jo augstāka ir PTTP, jo augstāks ir subjektīvās labklājības novērtējums (r=0,265)

Lai atbildētu uz trešo pētījumā izvirzīto hipotēzi – pastāv atšķirības taisnīguma uztverē starp dažādām ieslodzīto grupām atkarībā no izglītības līmeņa, nozieguma veida, pirmā ieslodzījuma vecuma, kriminālās pieredzes, tika izmantota vienfaktora dispersionālā analīze (ANOVA). Taisnīguma uztveres parametru atšķirības pēc izglītības līmeņa atspoguļotas 1.diagrammā.

Rezultāti parādīja, ka statistiski nozīmīgas atšķirības pastāv Vispārējā ticībā taisnīgai pasaulei starp respondentiem ar pamatizglītību un vidējo izglītību ($F_{2,157}$=5,024, p>0.005), kā arī starp pamatizglītību un augstāko izglītību ($F_{2,157}$=5,024, p>0.047), līdz ar to var secināt, ka jo zemāks ir izglītības līmenis, jo augstāka ir VTTP.

1.diagramma

Taisnīguma parametru vidējie rādītāji respondentiem ar dažādu izglītības līmeni

Avots: autores veiktais pētījums

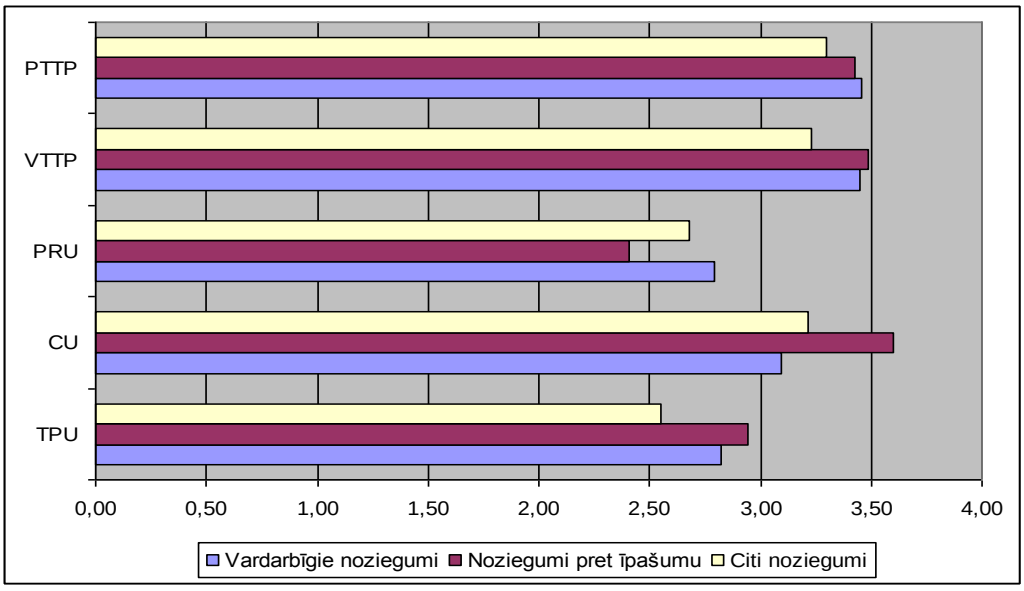
Personīgās ticības taisnīgai pasaulei līmenis pēc izglītības līmeņa statistiki nozīmīgas atšķirības neparādīja ($F_{2,157}$=0,295, p>0.745). Tiesas taisnīguma novērtējuma tika konstatēta statistiski nozīmīga atšķirība starp respondentiem ar pamatizglītību un augstāko izglītību ($F_{2,157}$= 4,047, p>0.013), līdz ar to var secināt, ka jo augstāks ir izglītības līmenis, jo zemāks ir tiesas sprieduma novērtējums, tātad respondenti ar augstāko izglītību biežāk vērtē tiesas sprieduma taisnīgumu kā netaisnīgu. Cietuma taisnīguma vērtējumā (PA) nozīmīgas atšķirības pastāv starp respondentiem ar pamatizglītību un augstāko izglītību ($F_{2,157}$=4,138, p>0.005), kā arī starp respondentiem ar augstāko izglītību un vidējo izglītību ($F_{2,157}$=4,138, p>0.012).

Vidējie taisnīguma parametru rādītāji pēc nozieguma veida atspoguļoti 2.diagrammā

Statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām pēc nozieguma veida konstatētas tikai cietuma taisnīguma uztveres parametrā (CU) ($F_{2,144=}$3,597, p>0.030), rezultāti atklāj, ka atšķirības CU pastāv starp respondentiem, kas notiesāti par pārkāpumiem pret īpašumu un respondentu grupu par vardarbīgiem noziegumiem ($F_{2,144=}$3,597, p>0.013), kā arī starp īpašuma pārkāpējiem un pārējiem likumpārkāpējiem, kas notiesāti par vieglākiem likumpārkāpumiem ($F_{2,144=}$3,597, p>0.059), līdz ar to var secināt, ka visaugstākie rādītāji negatīvā CU konstatēti ieslodzītajiem ar tendenci uz zādzībām un laupīšanām.

2.diagramma

Taisnīguma parametru vidējie rādītāji respondentiem ar dažādu sodāmību veidiem

Avots: autores veiktais pētījums

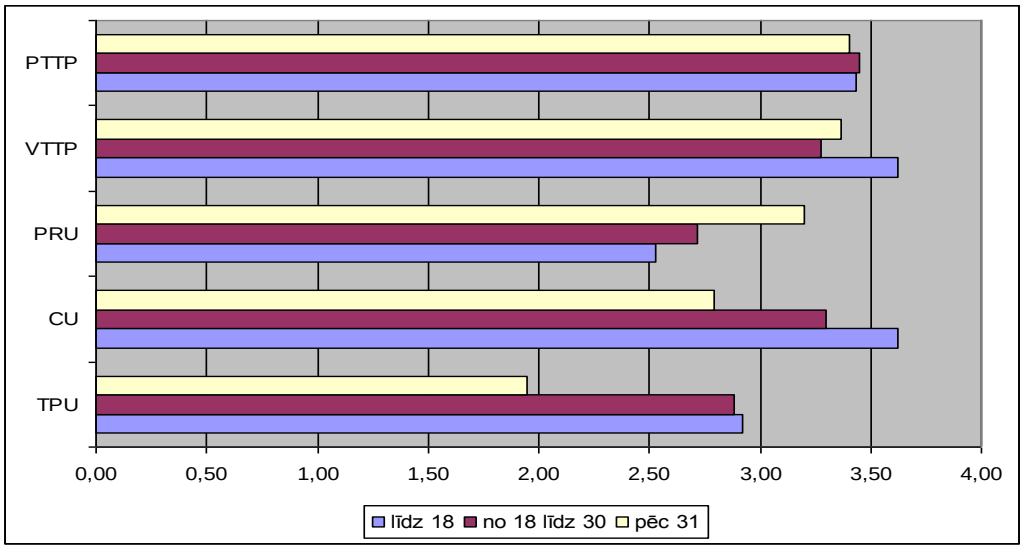
Pārējie taisnīguma parametri starp grupām neguva statistiski nozīmīgas atšķirības, kas liek secināt, ka taisnīguma parametri neietekmē nozieguma veida izvēli, tāpat kā nozieguma veids neietekmē taisnīguma uztveri.

3. diagrammā atspoguļoti taisnīguma parametru vidējie rādītāji respondentu grupās pēc pirmā ieslodzījuma vecuma.

Analizējot iegūtos rezultātus respondentu grupās pēc pirmā ieslodzījuma, tika konstatēts, ka nozīmīgas statistiskas atšķirības pastāv VTTP skalā starp respondentu grupu, kas pirmo sodāmību ieguvuši līdz 18 gadiem un otro grupu (18 – 30 gadiem) ($F_{2,157=}$3,263, p>0.012), pie tam viszemākie vidējie rādītāji iegūti tieši vecuma grupā no 18 līdz 30 gadiem. Statistiski nozīmīgas atšķirības novērotas arī TPU novērtējumā ($F_{2,157=}$4,192, p>0.017) un CU ($F_{2,157=}$5,266, p>0.006), savukārt PRU novērtējumā izpaužas tendence uz atšķirībām starp grupām, kuru pirmā sodāmība bija līdz 18 gadiem un grupu, kas pirmo reizi tiesāti pēc 31 gada vecuma ($F_{2,157=}$2,371 p>0.032), līdz ar to var prognozēt, ka jo mazāka ir kriminālā pieredze, jo zemāks ir vainas un nožēlas līmenis par savu paveikto likumpārkāpumu.

3.diagramma

Taisnīguma parametru vidējie rādītāji respondentiem pēc kriminālās pieredzes rādītāja – pirmā ieslodzījuma vecuma

Avots: autores veiktais pētījums

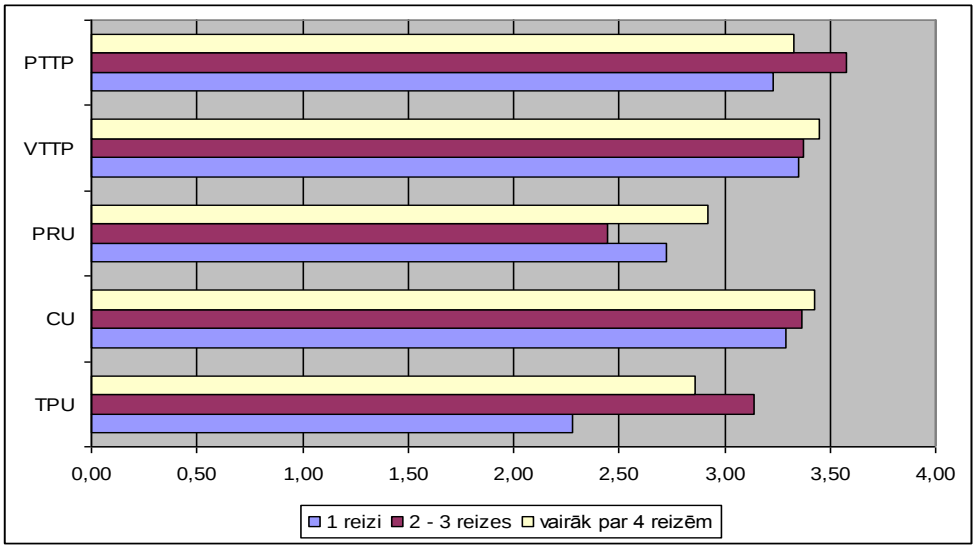
Pie tam arī tiesas procesa taisnīgums šajā grupā iegūst viszemāko vidējo novērtējumu un statistiski nozīmīgas atšķirības pastāv starp respondentu grupu, kas pirmo reizi saukti pie krimināatbildības pēc 31 gada vecuma un grupām līdz 18 gadiem ($F_{2,157=}$4,192, p>0.005) un no 18 līdz 30 gadiem $F_{2,157=}$4,192, p>0.013), savukārt cietuma taisnīgums iegūst viszemāko

vidējo novērtējumu, kas liecina par to, ka respondentu grupa, kas pirmo reizi saukta pie kriminālatbildības pēc 31 gada cietumu retāk vērtē negatīvās nokrāsās, nekā tie respondenti, kas agrāk ieguva pirmo sodāmību. Taisnīguma parametru vidējos rādītājus respondentiem sadalījumā pēc ieslodzījumu skaita skat.4.diagrammā.

Analizējot iegūtos rezultātus grupā pēc sodāmību skaita, tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības tiesas taisnīguma novērtējumā starp grupu ar vienu sodāmību un grupām, kur sodāmību skaits sastāda 2 – 3 ($F_{2,157=}$5,297 p>0.002) un respondentiem, kuru kriminālā pieredze sastāda vairāk par 4 sodāmībām ($F_{2,157=}$5,297 p>0.014), līdz ar to tiesas taisnīgums viszemāk novērtēts grupā ar vismazāko kriminālo pieredzi pēc ieslodzījumu skaita.

4.diagramma

Taisnīguma parametru vidējie rādītāji respondentiem sadalījumā pēc kriminālās pieredzes rādītāja – ieslodzījumu skaita

Avots: autores veiktais pētījums

Atšķirība novērota arī PRU novērtējumā starp respondentiem ar kriminālo pieredzi no 2 līdz 3 sodāmībām un respondentu grupu ar visaugstāko kriminālo pieredzi – vairāk par 4 sodāmībām ($F_{2,157=}$2,671 p>0.022), kas liecina par to, ka respondenti ar lielāku sodāmību skaitu izjūt mazāku nožēlu par paveikto noziegumu.

Kopsavilkums

Rezumējot, var secināt, ka augstāks izglītības līmenis, vēlāka un mazāka kriminālā pieredze liek uztvert taisnīgumu kā negatīvu parādību personiskajā dzīvē, citiem vārdiem sakot, iespējams, ka šie respondenti izjūt vilšanos savas dzīves notikumos un likumpārkāpums tiek uztverts, kā taisnīguma atjaunošanas līdzeklis. Savukārt lielāka kriminālā pieredze izraisa

vainas un nožēlas izjūtu, tomēr šie indivīdi nespēj atrast pareizo resocializācijas ceļu kādu sociālu vai psiholoģisku apstākļu dēļ. Kopumā var teikt, ka pētījumā izvirzītās hipotēzes guva daļēju apstiprinājumu. Tika noteikts, ka pastāv saistība starp vispārējo un personīgo ticību taisnīgai pasaulei, ka arī starp ticību taisnīgai pasaulei un cietuma taisnīguma uztveri, tiesas procesa taisnīguma uztveri un personiskās rīcības taisnīguma uztveri, pastāv arī atšķirības starp respondentu grupām (pēc izglītības, sodāmību skaita, pirmās sodāmības vecuma) starp dažādiem taisnīguma parametriem. Tomēr netika konstatēta spēcīga ticības atzinīgai pasaulei ietekme uz kriminālo pieredzi, it sevišķi saistība ar kopējo cietuma pavadīto laiku, līdz ar to, var secināt, ka cietumā pavadītā laika ilgums nav ietekmējis Latvijas ieslodzīto izlases ticības līmeni taisnīgai pasaulei. Dotā pētījuma rezultāti pagaidām vēl neļauj veikt plašus secinājumus un liecina par nepieciešamību veikt atkārtotus pētījumus, izmantojot citus mainīgos, kas atklāj ieslodzīto emocionālo stāvokli, pašcieņas līmeni, motivācijas struktūru un citus parametrus, kas var ietekmēt priekšstatus par taisnīgumu un ticības līmeni taisnīgai pasaulei un palīdzētu noteikt iegūto rezultātu cēloņus un iespējamos risinājumus, kā arī veicinātu iegūto rezultātu praktisku pielietojamību, veidojot resocializācijas programmas un organizējot reintegrācijas pasākumus. Pie tam pētījuma gaitā iegūtās pretrunas liek padziļinātu uzmanību pievērst jautājumam par subjektīvo taisnīguma un taisnīgas pasaules uztveri, lai izprastu, kādēļ ieslodzītie atklāti pauž neticību taisnīgumam un taisnīgai pasaulei, kas ir pretrunā ar PTTP un VTTP skalu rezultātiem. Iespējams atbildes uz šo jautājumu sniegs turpmākie pētījumi, kas atklāj ieslodzīto sociālā priekšstata saturu par taisnīgumu.

Bibliogrāfija

1. Be`gue, L.,.Bastounis, M (2003) Two Spheres of Belief in Justice: Extensive Support for the Bidimensional Model of Belief in a Just World. *Journal of Personality*, 71:3, June 2003, 435 – 464
2. Dalbert, C. (1999) The world is more just for me than generally: About the personal belief in a just world scale's validity. *Social Justice Research*. 12(3), 79–98.
3. Dalbert, C., & Stoeber, J. (2006). The personal belief in a just world and domain-specific beliefs about justice at school and in the family: A longitudinal study with adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 200-207.
4. Dalbert, C. and Filke, E. (2007) Belief in a Personal Just World, Justice Judgments, and Their Functions for Prisoners. *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 34, No. 11, November 2007, 1516-1527.
5. Finkel, N.J. (2000) But it's not fair! Commonsense notions of unfairness. *Psychology, Public Policy, and Law*, Vol.6, P.898-952.
6. Kohlberg, L. (1984) Essays on moral development. NewYork: Harper & Row.
7. Lerner, M. J. (1965) Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1: 355-360.
8. Lerner, M. J. (1971) Observer's evaluation of a victim: Justice, guilt, and veridical perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 20, 17–35.
9. Lind, E.A., Taylor, T.R. (1988) The social psychology of procedural justice. New

York: Plenum.
10. Lipkus, I. M., & Siegler, I. C. (1993). The belief in a just world and perceptions of discrimination. *Journal of Psychology*, 127, 465-474.
11. Montada,L. (2002) Doing Justice of the Justice Motive. In: Ross, M., Miller, D.T., ed. *The justice motive in everyday life.* United Kingdom:Cambridge University Press. Pp.41-62.
12. Mullen, E., Skitka, L.J. (2006) Exploring the psychological underpinnings of the moral mandate effect: motivated reasoning, group differentiation, or anger? *Journal of Personality and Social Psychology,*Vol.90, P.629-643.
13. Otto, K. & Dalbert, C. (2005). Belief in a just world and its functions for young prisoners. *Journal of Research in Personality,* 6, 559-573.
14. Schmitt, M., Eid, M., Maes, J. (2003) Synergistic person situation interaction in distributive justice behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol.29, P.141-147.
15. Schmitt, M., Gollwitzer, M., Maes, J., Arbach, D. (2005) Justice sensitivity: assessment and location in the personality space. *European Journal of Psychological Assessment,* Vol.21. P.202–211.
16. Šiļņeva, L., Osis, J., Ābele, A., Trapenciere, I., Dambe, I., Trapencieris, M., Vilciņa, A. (2005) *Ieslodzīto un no ieslodzījuma atbrīvoto personu izglītības, nodarbinātības un sociālās rehabilitācijas pakalpojumu pieejamība*. http://www.probacija.lv/page.php?id=43 [2010.03.05.]
17. *Tiesu administrācija. Statistikas dati. Notiesāto personu skaits*. http://www.ta.gov.lv/index.php/lv/29/58/243/index.html [2010.04.01]
18. Tyler, T.R. (1994) Psychological models of the justice motive: antecedents of distributive and procedural justice. *Journal of Personality and Social Psychology,* Vol.67, P.850-863.
19. Vasquez, K., Keltner, D., Ebenbach, D.H., Banaszynski, T.L. (2001) Cultural variation and similarity in moral rhetorics. Voices from the Philippines and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology,* Vol.32, P.93-120.
20. Wenzel, M. (2004) A social categorisation approach to distributive justice. *European Review of Social Psychology,* Vol.15, P.219-257.
21. Zahars V. (2005) Notiesātie - tauta tautā : kriminālsodu izpildes problēmas. Rīga : Zvaigzne ABC.
22. Гулевич,О.А. (2007) Социальная психология справедливости: бизнес, политика, юриспруденция. Москва: Аспект Пресс.
23. Соснина Л.М. (2006) Тенденции исследования справедливости в зарубежной социальной психологии. *Психологический журнал*, №5, 40-49.

Raksts tapis ar ESF projekta „Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" (vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015) atbalstu.

Iveta Ruza, Aleksejs Ruza

CAUSAL ATTRIBUTIONS TOWARDS INFIDELITY OF LATVIAN RESIDENTS LIVING IN THE CITIES AND IN THE COUNTRYSIDE

Abstract
In Latvian culture, most people are considered to express beliefs that relationship partners should be faithful to each other. These beliefs are common to a most of cultures; however, sexual, emotional, and other kinds of infidelity normally afflict any kinds of romantic relationships. It is reported that from 26% to 55% of men and 21% to 45% of women have had sexual intercourse during their marriage with someone other than their spouse (Allen, et al. 2005; Klein, 2007). Though, these figures vary from culture to culture, but in any case, the act of infidelity can be devastating to both sexes. Besides, Latvian culture, like many other cultures is more tolerant to men's infidelity than to women's one. Therefore, in this study we suggest that, because infidelity entails somewhat different consequences for men and women, men and women display different causal attributions concerning their own and partner's infidelity. The current research focuses on causal attributions and verbal responses concerning infidelity in romantic relationships presented by Latvian urban and rural residents (N=1083). It is supposed that a lot of psychological peculiarities of people living in countryside are different from those people living in the cities. The results showed that there are no significant differences in causal attributions towards infidelity of people living in the cities and in the countryside.
Key words: *Attributions, Causal Attributions, Infidelity, Infidelity Experience, Urban/Rural.*

There are various operational definitions of infidelity that has been a topic of discussion in literature and science for many years (McAnulty & Brineman 2007; Blow & Hartnett 2005; Glass 2002; Weeks et al. 2003, etc.). The most of the definitions refer to violation of the mutually agreed-upon rules or boundaries of an intimate relationship, which constitutes a significant breach of faith or a betrayal of core shared values with which the integrity of the relationship is defined.

It is suggested, that human responses concerning to their own or partner's infidelity are traditionally related with a variety of factors (Harris 2003; Gunderson & Ferrari 2008; Miller, & Maner 2008), such as sex (Sagarin, Becker, Guadagno, Nicastle & Millevoi 2003; Nguyen, Stocks & Zillmer 2008), age (Shackelford, Voracek, Schmitt, Buss, Weekes-Shackelford & Michalski 2004), a degree of sexual and emotional attachment to a partner, religiosity (Atkins & Kessel 2008), cultural background (Jankowwiak, Nell & Buckmaster 2002; Schmitt 2003), a degree of satisfaction with the existing relations, emotionality, self-esteem Allen and Baucom (2006), infidelity experience, general attitude towards fidelity/infidelity in relations and sexual morality (Scott 1998), etc. Blow and Harnett (2005) discovered that demographics such as age, level of education, religions, etc. were found to impact the likelihood of one engaging in infidelity, but their effect depended on mediating variables (i.e., educational levels and likelihood of engaging in infidelity appear to be influenced by the educational dynamics of the partners in the relationship). Hertlein & Weeks (2007) note, that much of the research in infidelity is, at best, inconsistent: while some research indicates that religion or education plays a part in likelihood of infidelity, other

research has drawn vastly different conclusions about how likelihood of engaging in infidelity is impacted.

Drigotas, Safstrom, & Gentilia (1999) distinguish five categories of motives for infidelity: sexuality, emotional satisfaction, social context, attitudes-norms, and revenge-hostility. Sexuality motives include the desire for variety and dissatisfaction with the primary sexual relationship. Emotional satisfaction might imply relationship dissatisfaction, ego bolstering, and/or emotional attachment to the other person. Social contextual factors refer to opportunity and absence of the primary partner. Attitudes-norms include sexually permissive attitudes and norms. Revenge-hostility applies to infidelity that occurs in retaliation for some perceived wrong by the partner.

The number of studies determines links between people's reactions towards their own or partner's infidelity and causal attributions, revealing how such extra-dyadic relations are perceived and explained (Mongeau, Halle & Alles 1994; Hall & Fincham 2006). It is considered that human reactions to events are guided by the explanations i.e. attributions that people make for them (Heider 1958; Kelley 1973). An internal attribution refers to an explanation of behavior based upon inferences about a person's inherent personality or disposition. An external attribution refers to an explanation of behavior based upon an external situation not necessarily related to a person's personality or disposition. Thus, assigned causes can lead to considerable differences in behavior (Weiner 1985, 1986). In spite of the variety of attribution theories (e.g., Heider 1958; Jones & Davis 1965; Kelley 1973; Bem 1972; Ajzen & Fishbein 1975; Weiner 1985, 1986; Hilton & Slugoski 1986; Medcof 1990), the most of them suggest that the psychological world is a mirror of the physical world and therefore both of them are penetrated by the same logic. Ordinary people seem to believe that others behave as they do because of the kinds of others they are and because of the kinds of situations in which their behaviors unfold; thus, when a person makes an attribution about another, she or he attempts to determine which of these factors–the other person or the other person's situation–played the more significant role in shaping the other person's behavior (Gilbert & Malone 1995).

Infidelity, as well as any other negative experiences may be attributed to another person, to chance, or to the self. Hall & Fincham (2006) note, that applying this framework to infidelity, the victim will likely make attributions for his or her partner's unfaithful behavior, and the nature of these attributions will influence his or her behavioral response to the infidelity. In case if the victim makes internal, global, and stable attributions for the infidelity (e.g., "My partner cheated because he/she is untrustworthy, no matter the situation, and isn't going to change"), he or she may be more likely to react negatively (e.g., terminate the

relationship). In contrast, external, specific, and unstable attributions (e.g., "My partner only cheated because he/she got put in a bad situation and he/she won't cheat again") might be more likely to lead to reconciliation. External attributions towards own infidelity often reduce the feeling of guilt, providing justification of socially disapproving behavior.

Taking into account the psychological peculiarities of urban and rural residents, the main objective of this study is to determine if there are any differences between urban and rural residents in causal attributions towards infidelity. Two major aspects of the researched problem have been considered in this study: (a) causal attributions towards women's infidelity, and (b) causal attributions of infidelity men's infidelity.

METHOD

Participants

The sample consisted of 1083 Latvian residents (367 males, 33.9%; 716 females, 66.1%). The mean age was 26.90 (*SD* = 10.15) ranging from 18 to 56. The participants were people of different education and occupation living in Latvian cities and countryside. The sample consisted of 167 (15.4%) rural residents and 916 (84.6%) urban residents.

Procedure

All participants were asked to fill out the Infidelity Questionnaire (INFQ) consisted of 24 items, which they had to asses with 5-point scale to indicate the importance of a given cause (1 = *not important at all*, 5 = *very important*).

Instrumentation

The modified Infidelity Questionnaire (INFQ) developed by Yeniçeri & Kökdemir (2006) was used in this study. It was adapted for Latvian and Russian sample. The modification of this questionnaire allowed combining INFQ-W and INFQ-M forms into one form used by both sexes in order to get responses concerning as to attributions of infidelity towards respondents' gender group (i.e. in-group attributions) as well as attributions towards the partner's gender group (i.e. out-group attributions). The questionnaire consists of six components: (a) legitimacy, which implies the effect of "revenge". This component seems to state that the partner in the relationship deserves to be cheated; (b) seduction, which implies the effect of a "third person"; (c) normalization, which underlines concept that infidelity is a normal act; (d) sexuality, referring to the quality of the sexual relationship between a person and his or her partner; (e) social background, describing the cultural peculiarities and circumstances in which the relationship with partner was established; and (f) sensation seeking, corresponding to person's activity in seeking for sensual experience.

RESULTS

Two groups of participants (urban and rural residents) were compared along (INFQ) components. *Mann –Whitney U Two Independent Sample test* were used in order to confirm the difference.

The first research question asked if there are any differences in causal attributions towards women's infidelity between males and females with 'no infidelity experience'. The mean (M) and Standard Deviation (SD) values of each INFQ component are presented in the Table 1.

Table 1. Comparison of Causal attributions towards women's infidelity of Latvian urban and rural residents

	Legitimacy		Seduction		Normalization		Sexuality		Social background		Sensation seeking	
	(M)	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*
Rural	15.25	3.455	11.31	3.566	10.33	3.386	13.56	3.236	12.13	3.361	12.80	3.458
Urban	15.59	3.579	11.60	3.555	10.49	3.577	13.57	3.197	12.23	3.314	12.80	3.458
Mann-Whitney U	65972.000		68085.000		69669.500		70275.000		70089.000		68581.000	

*. Difference is significant at the 0.05 level.

**. Difference is significant at the 0.01 level.

The second research question asked if there are any differences in causal attributions towards men's infidelity between males and females with 'no infidelity experience'. The mean (M) and Standard Deviation (SD) values of each INFQ component are presented in the Table 2.

Table 2. Comparison of Causal attributions towards men's infidelity of Latvian urban and rural residents.

	Legitimacy		Seduction		Normalization		Sexuality		Social background		Sensation seeking	
	(M)	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*	*(M)*	*(SD)*
Rural	15.98	3.251	14.16	3.685	11.75	3.630	15.47	3.190	13.16	3.455	14.71	3.258
Urban	15.66	3.440	14.08	3.458	11.36	3.653	15.71	3.053	13.02	3.434	14.75	3.287
Mann-Whitney U	72768.500		74259.500		72386.000		73393.000		74597.500		76168.000	

*. Difference is significant at the 0.05 level.

**. Difference is significant at the 0.01 level.

The results indicate that there are no significant differences between people living in the cities and those, living in the countryside.

The current study is limited in several ways that suggest directions for future work. One limitation pertains to the sample, which was chosen from a single culture and a relatively restricted age range. Though the age of the participants was ranging from 18 to 56, the most

of participants were undergraduate and postgraduate students of Latvian Colleges and Universities, so the number of persons who are older than 30 was not enough in order to represent the real population of Latvia. It is possible that the current studies missed some important reasons of infidelity that might be more likely to occur in older persons, who might be more experienced in the domains of perceiving and committing infidelity.

Another limitation of this research is a methodological limitation. It is supposed, that the act of infidelity which was performed by the real participant, his/her partner or imagined person is conscious, realized act. However, analyzing the verbal responses of the most of participants, following this study, there emerged many other possible reasons of infidelity, out of INFQ items. An important direction for future work could be a cultural aspect of attributions following real or imagined infidelity as well as studying out the other possible social and cognitive correlates of infidelity.

Bibliography

1. Ajzen, I. & Fishbein, M. (1975). A Bayesian analysis of attribution processes. (*Psychological Bulletin, 82,* 261—277.)
2. Allen, E., & Baucom, D. (2006). Dating, Marital, and Hypothetical Extradyadic Involvements: How Do They Compare? *The Journal of Sex Research* Volume 43, Number 4, November 2006: pp. 307–317.
3. Allen, E., Atkins, D., Baucom, D., Snyder, D., Coup Gordan, K., & Glass, S. (2005). Intrapersonal, interpersonal, and contextual factors in engaging in and responding to extramarital involvement. *Clinical Psychology: Science and Practice,* 12 (2),101-130.
4. Atkins, D. C., Kessel, D. E. (2008). Religiousness and Infidelity**:** Attendance, but not Faith and Prayer, Predict Marital Fidelity. *Journal of Marriage & Family*, May 2008, Vol. 70 Issue 2, p407-418.
5. Bem, D. J. (1972). Self-perception theory.(In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 6, pp. 1—61). San Diego, CA: Academic Press.)
6. Blow, A. J., & Hartnett, K. (2005). Infidelity in committed relationships I: A methodological review. Journal of Marital and Family Therapy, 31**,** (2), 183-216.
7. Drigotas, S. M., Safstrom, A., & Gentilia, T. (1999). An investment model prediction of dating infidelity. *Journal of Personality and Social Psychology, 77,* 509-524.
8. Gilbert, D. T., & Malone, P. S. (1995). The Correspondence Bias. *Psychological Bulletin,* January 1995 Vol. 117, No. 1, 21-38.
9. Glass, S.P. (2002). Couple therapy after the trauma of infidelity. In A.S. Gurman & N.S. Jacobson (Eds.), *Clinical handbook of couple therapy* (3rd ed., pp. 488–507). New York: Guilford.
10. Gunderson, P. R., & Ferrari, J.R. (2008) Forgiveness of Sexual Cheating in Romantic Relationships: Effects of Discovery Method, Frequency of Offense, and Presence of Apology *North American Journal of Psychology*, 2008, Vol. 10, No. 1, 1-14.
11. Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2006). Relationship dissolution following infidelity: The roles of attributions and forgiveness. *Journal of Social and Clinical Psychology, 25,* 508-522.
12. Harris, C. R. (2003). Factors associated with jealousy over real and imagined infidelity: An examination of the social-cognitive and evolutionary psychology perspectives. *Psychology of Women Quarterly, 24*(4), 319-330.

13. Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relationships.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
14. Hertlein, K. M., & Weeks, G. R. (2007) Two Roads Diverging in a Wood: The Current State of Infidelity Research. *Journalof Couple & Relationship Therapy* (The Haworth Press, Inc.) Vol. 6,No. 1/2, 2007, pp. 95-107.
15. Hilton, D. J. & Slugoski, B. R. (1986). Knowledge-based causal attribution: The abnormal conditions focus model.(*Psychological Review, 93,* 75—88.)
16. Jankowwiak, W., Nell, M, D., Buckmaster, A. (2002). Managing Infidelity: A Cross-Cultural Perspective. Ethnology vol. 41, pp.85-101.
17. Jones, E.E., & Davis, K.E. (1965). From Acts to Dispositions: The Attribution Process in Person Perception. In L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology, 2*. Orlando: Academic Press.
18. Kelley, H. H. (1973). The process of causal attribution. *American Psychologist, 28,* 107-128.
19. McAnulty, R., & Brineman, J. M. (2007). Infidelity in dating relationships. Annual Review of Sex Research,17**,** 94-114.
20. Medcof, J. W. (1990). PEAT: An integrative model of attribution processes.(In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 23, pp. 111—209). New York: Academic Press/Harcourt Brace Jovanovich Publishers.)
21. Miller, S. L., & Maner, J. K. (2008). Coping with Romantic Betrayal: Sex Differences in Responses to Partner Infidelity. *Evolutionary Psychology*, 2008. 6(3): 413-426.
22. Mongeau, P. A., Halle, J. L., & Alles M. (1994). An Experimental Investigation of Accounts and Attributions Following Sexual Infidelity. *Communication Monographs*, vol. 61 No.4 p. 326-44 Dec 1994.
23. Nguyen, S., Stocks, E. L. & Zillmer, E. J. (2008) Are Sexual and Emotional Infidelity Equally Upsetting to Men and Women? Making Sense of Forced-Choice Responses. *Evolutionary Psychology*, www.epjournal.net – 2008. 6(4): 667-675.
24. Sagarin, B. J., Becker, D.V., Guadagno R., E., Nicastle, L. D., & Millevoi, A. (2003). Sex differences (and similarities) in jealousy The moderating influence of infidelity experience and sexual orientation of the infidelity. *Evolution and Human Behavior* 24, (2003) 17–23.
25. Shackelford, T. K., Buss, D.M., & Bennet, K. (2002). Forgiveness or breakup: Sex differences in responses to a partner's infidelity. *Cognition and emotion*, 2002, *16* (2), 299–307.
26. Shackelford, T. K., Voracek, M., Schmitt, D. P., Buss, D. M., Weekes-Shackelford, V. A., & Michalski, R. L. (2004). Romantic jealousy in early adulthood and in later life. *Human Nature, 15, 283–300.*
27. Schmitt, D. (2003). Universal sex differences in the desire for sexual variety: Tests from 52 nations, 6 continents and 13 islands. Journal of Personality and Social Psychology, 85, 85–104.
28. Yeneceri, Z., & Kokdemir, D. (2006). University students' perceptions of, and explanations for, infidelity: The development of the infidelity questionnaire (INFQ). *Social Behavior and Personality: An International Journal, 34*(6), 639-650.
29. Weeks, G. R., Gambescia, N.,& Jenkins, R. E. (2003). *Treating infidelity: Therapeutic dilemmas and effective strategies.* New York: W. W. Norton & Co.
30. Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. Psychological Review, 92, 548–573.
31. Weiner, B. (1986). An attributional theory of motivation and emotion. New York: Springer.

SOCIOLOĢIJA/ SOCIOLOGY

Larisa Brokāne, Inese Ozola, Linda Feldmane

ETNISKĀS IDENTITĀTES KONSTRUĒŠANAS PROBLĒMAS LATVIJAS REĢIONOS

Abstract
The formation of ethnic identity from the point of view of specific conditions of groups in polyethnical country such as Latvia is determined by the condition of historically established interaction among communities with their cultural, political or religious identity.
The expression of ethnicity in the given context is considered by the authors as the uncertainty of priorities in the perception of dominating frames of socio-political and socio-cultural system by different ethnic groups and the preservation of culture, including political and religious culture. The formation of ethnic identity is determined by various criteria typical for an ethnic group, ethnic self-identification, personal territory, historical traditions, specific culture heritage and mental culture including language and religion, certain stable, stereotypes of behaviour, awareness of the mentality of other members of an ethnic group.
The formation of identity of ethnic community as a self-organizing system is accompanied by the establishment of various roles based on compulsory norms, rules and procedures. The mechanisms of formation of ethnic identity is mainly determined by the category of "culture" that represents "identity" as socio-psychological construct in its individual – personal and social – framework.
The authors hold the view that in rural areas of Latvia the model of socio-cultural co-existence of ethnic groups envisages the achievement of value-sensitive social consensus that is based on the mutual compromise between ethnic majority and minority.
Key words: *ethnicity, ethnical identity, social construction.*

Etniskās identitātes fenomens ir vairāku zinātņu interešu lokā, jo dažādas sociālās identitātes teorijas ir izstrādājuši sociologi, psihologi, antropologi, kā arī lingvisti. Šajā rakstā autori vēlējās parādīt etnoidentitātes konstruēšanas teorētiskus modeļus dažādu sociālu zinātņu pārstāvju skatījumā, kā arī norādīt uz dažiem etniskās identitātes saglabāšanas aspektiem.

Etniskā kopiena kā starppaaudžu grupa ir noturīga laikā, tai nav raksturīga strukturālā stabilitāte, bet katram indivīdam tajā ir noturīgs etnostatuss, viņu nevar „izslēgt no etnosa". Jēdziens "etnoss" sociālā psiholoģijā vairāk tiek raksturots nevis kā iedzimtība, bet sabiedrības noteiktās īpašības, kā piederība grupai, kuru nevar mainīt un kuru cilvēks izvēlās sev pats. Socializācijas un inkulturācijas gaitā bērnam tiek „piešķirta" nacionālā piederība. Etnoidentitātes procesa rezultātā indivīdam jāapzinās ne tikai kā viņu vērtē, bet arī kā viņš pats sevi uztver kā piederīgu kādai etnogrupai (Phinney, Baldelomar 2006, *Sk.int. 23.08.2009).*

Sociālā kognitivisma piekritēji Henrijs Tedžfels un Marks Terners uzskata, ka sociālā identitāte un sociālā diferenciācija veidojās kategorizācijas procesā kā „mēs un viņi" apziņas kategorijas elementi. Etnoidentitāte un etnodifferenciācija ir daļa personības sociālās identitātes, kam raksturīgi divi komponenti:

- kognitīvais (zināšanas un priekšstati par savu grupu)

- afektīvais (savas grupas vērtēšana un piederība tai) (Tajfel, Turner 1986, *Sk.int. 17.04.2009)*

Savukārt F. Barts izteica domu, ka etniskums izriet no grupu attiecībām un tā izpētei jāpievēršas uzmanība etnosu robežām, jo pretējā gadījumā pētījums būs līdzvērtīgs plaukšķināšanai ar vienu roku. Gluži tāpat, kā indivīda personiskā identitāte arī etniskā identitāte – grupai piederīgo psiholoģiskais komforts vai diskomforts, atkarīga ne vien no tā implicīta apliecinājuma, bet arī no eksplicītās atziņas, ko sasniedz „nozīmīgie citi", ar ko grupai bijusi saskare (Barth 1989).

Konstruktīvā pētījuma problemātika tika pētīta P. Burdje, R Renuāra u.c. zinātnieku darbos, kas apskata sociālo realitāti, kā simbolisko lauku, kas konstruēšanas procesā tiek modelēts. E. Giddensa skatījumā etnoidentitātes pētījuma problemātika saistīta ar indivīda iekļaušanos etnosā. Pēc zinātnieka domām etniskums ir pēc būtības grupu etniska identitāte, kas balstās uz kultūras elementiem (Phinney, Baldelomar 2006, *Sk.int.23.08.2009).*

Etnoidentitātes procesa rezultātā indivīdam jāapzinās ne tikai kā viņu vērtē, bet arī kā viņš pats sevi uztver, kā piederīgu noteiktai etnogrupai. Piederību nosaka vide polietniskā vai monoetniskā valstī. Zinātniskie pētījumi parāda, ka polietniskā sabiedrībā cilvēki vairāk atbalstīta etnogrupas pozitīvo identifikāciju, kas izpaužas kā aizspriedumi pret citām etniskajām grupām.

Starpetniskās komunikācijas attīstība saistīta ar cilvēku apziņu kādā vidē viņi dzīvo, polietniskā vai monoetniskā. Polietniskā vide indivīdam ļauj iegūt vairāk zināšanu par savas un citas etniskās grupas īpatnībām, kas savukārt veicina starpetniskās komunikatīvās iemaņas. Valoda pilda ne tikai komunikatīvo funkciju, bet arī nosaka etniskās grupas iekšējo solidaritāti, norobežojot to no citām grupām. Runāt un saprast grupā vienā valodā ir svarīgs etnisko grupu identitātes elements (Стефаненко 2006, Sk.int.12.03.2010).

Pēc Dž. Berrija domām etniskās identitātes modelis satur četrus veidus:

- Monoetniskā identitāte ar savu etnogrupu – raksturīga vairākumam (oficiālā etnopiederība).
- Duālā etniskā identitāte – vienlaicīga identifikācija ar divām etnogrupām, raksturīga bikulturāla kompetence(bilingvālās apmācībās rezultāts).
- Monoetniskā identitāte ar citu etnogrupu– iespējama gadījumā ja cita etnogrupa vērtēta kā augstāka statusa, sociāli un ekonomiski augstāk attīstītā (pilnīgā asimilācija).
- Marginālā etniskā identitāte – cilvēki kā starpkultūru aģenti (multikulturālie cilvēki (Berry, Phinney, Sam, Vedder 2006, Sk.int.23.10.2009).

Raksta 1 tabula parādīts, kā Latvijā mainījās nacionālais sastāvs un kā to iespaidoja vēsturiskā situācija valstī. Latvijas Otrās Neatkarības laikā, kad 1935 g. lielāka minoritārā grupa Latvijā bija krievi, kas sastādīja 8.83% no visiem Latvijā dzīvojošiem, Latvieši, kā mažoritārā grupa sastādīja 79,9%. Situācija Latvijā mainījās Padomju Savienības laikā, kad 1979.gadā latviešu skaits saruka līdz 53,69% un krievu skaits pieauga līdz 32,81% (sk. 1.tabulu).

1.tabula

Tautības Latvijā (1935-2009)

Tautības	1935	1979	2009
Latvieši	1 467 035 76,97%	1 344 105 53,69%	1 340 767 59,28%
Krievi	168 300 8,83%	821 500 32,81%	626 136 27,69 %
Baltkrievi	26 800 1,4%	111 500 4,5%	81 348 3,60%
Ukraiņi	1 800 0,1%	66 700 2,7%	56 331 2,49%

Avots: PMILP (25.08.2009)

Latvijas Trešās neatkarības laikā, ko var redzēt pēc 2009.g. publicētajiem datiem - latviešu skaits pieauga un sastāda 59,18%, attiecīgi krievu skaits samazinājās un sastāda 27,69%. Mainījās arī citu etnisko minoritāšu skaits Latvijā. Tā baltkrievu un ukraiņu skaits Padomju laikā pieauga un šobrīd tas ir samazinājies.

Valoda, kā sociālās konstruēšanas elements lielā mērā nosaka etnoidentitātes saglabāšanas tendences. Etniskā vai lingvistiskā latviešu un krieviski runājošās sabiedrības daļas šķelšanās rezultātā veidojas divas samērā nošķirtas sabiedrības daļās, veidojot gan stereotipu, gan etnisko aizspriedumu kopumu. Šo divu lielāko grupu konkurēšana valodas lietojuma dominēšanā ir viens no pamatkonfliktiem latviešu un krieviski runājošo iedzīvotāju starpā, jo abas grupas jūtas apdraudētas (Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. 2007 (Sk.int. 28.02.2010).

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas valstī tika īstenotā valsts valodas nostiprināšanas politika, kas ierobežo krievu valodas lietošanu valsts struktūru darbā. Viens no pretrunīgāk vērtētajiem pēdējā laika etnopolitikas pasākumiem Latvijā bija izglītības reforma mazākumtautību skolās, kuras ietvaros tika ieviesta valsts valoda kā mācībvalodas mazākumtautību skolās. Uzskati par bilingvālās izglītības reformu sabiedrībā, mazākumtautību tiesībām un krievu valodu kā otro valsts valodu ir dažādi. Piemēram, ES pētījuma aptaujas rezultāti 2004. gadā liecināja, ka 77% latviešu bija pret krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu, un 76% latviešu atbalstīja pāreju uz 60% mācībām latviešu

valodā, savukārt krieviski runājošā sabiedrības daļa bija tieši pretējās domās, jo 84% cittautiešu bija par krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu un 68% neatbalstīja pāreju uz mācībām latviešu valodā) (Mazākumtautības Latvijā 2007, Sk.int. 28.02.2010).

Krievi un krieviski runājošā Latvijas iedzīvotāju daļa nav uzskatāma par tipisku minoritāti, jo, pirmkārt, viņi veido lielu sabiedrības daļu, otrkārt, krievu valoda lielā daļā dzīves sfēru ir pašpietiekama, un latviešu valodas zināšanas nav nepieciešamas, treškārt, vecāka gadagājuma krieviski runājošā iedzīvotāju daļa pieradusi pie krievu valodas priviliģētā statusa, kāds tas bijis PSRS pastāvēšanas laikā.

Pasaulē ir ļoti maz etniski homogēnu valstu, kur viena etniskā grupa veido gandrīz visu iedzīvotāju kopumu - pārsvarā tās it heterogēnās valstis, pie kurām pieder arī Latvija.

20. gs. 90.gadu sākumā iesākās debates par to, kāda tiek veidota Latvijas nācija un kādi ir Latvijas tautas etniskās identitātes modeļi. Etniskās identitātes procesos noteiktas izmaiņas ir ieviesusi Latvijas neatkarības atgūšana un etnisko grupu sociolingvistisko statusu maiņa. Latviešu valodai labvēlīgas vides veidošanā sava nozīme ir arī latviešu valodas izmantošana saziņā ar cittautiešiem. Latviešu pasivitāte latviešu valodas izvēlē saziņā ar citu tautību pārstāvjiem izpaužas gan kā pārprasta, pārspīlēta tolerance, gan arī kā nācijas pašcieņas un pašapziņas mazināšanās pazīme. Zināmā mērā ir saprotams, ka cittautieši necenšas pielāgoties un reti uzsāk sarunu latviešu valodā, bet mēģina kontaktēties krieviski. Taču pētījumā konstatētais skaitliski vidējais latviešu valodas lietojuma biežuma rādītājs (50% atbilžu vienmēr vai bieži) gadījumos, kad latvieši vēršas pie citu tautību pārstāvjiem, kas Latvijas valodas situācijas kontekstā ir ārkārtīgi zems: tas nozīmē, ka pārējos 50% gadījumu paši latvieši ar savu rīcību stimulē cittautiešus nelietot latviešu valodu (Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums, sk.int.23.03.2010).

Atzīstot to, ka etniski homogēnu valstu ir nedaudz, dažādu teorētisko perspektīvu pārstāvji cenšas atrast terminu, kas precīzāk raksturotu pilsoņu kopumu etniski heterogēnā valstī.

2.tabula

Nacionālais sastāvs Latvijas reģionos

Tautības	Latvieši (%)	Krievi (%)	Baltkrievi (%)	Ukraiņi (%)
Vidzemes reģions	84.9	10.2	1.5	1.0
Kurzemes reģions	73.7	15.7	2.2	2.8
Zemgales reģions	67.9	18.9	4.3	2.0
Latgales reģions	43.9	39.6	5.6	1.4

Avots: SKDS,2006.g

Etnoidentitātes konstruēšanai raksturīgs arī teritoriālais aspekts. Salīdzinošā tabulā 2. tiek parādīts, kā mainās etnogrupu sastāvs Latvijas reģionos. Latviešu, ka možoritārā grupa visvairāk pārstāvēta Viedzemes reģionā, kas sastāda 84,9%, krievu etnogrupa, kā lielāka minoritārā grupa visvairāk pārstāvēta Latgales reģionā 39,6%. Cita minoritārās grupas (baltkrievi) visvairāk pārstāvēti Latgalē un to var izskaidrot ar šī reģiona pierobežas teritoriju ar Baltkrieviju. Savukārt ukraiņu izvietojums Latvijas reģionos ir neliels līdz 3% un tas vairāk raksturīgs Kurzemes reģionam (sk. 2.tabulu).

Etnoidentitātes izpausmi raksturo vairāki faktori, kurus nosaka sociālā vide un starpgrupu mijattiecības. Kā pašus galvenos sociālā psiholoģijā izdala:

1. globālās pārmaiņas sociāli politiskā sfērā un ar to saistītas pārmaiņas starpetniskās attiecībās.
2. homogēnā vai heterogēnā etnosituācija sabiedrībā.

Pirmajai grupai pieder tādi faktori, kas skar tautas nacionālo identitāti. Kā piemēru var minēt postpadomju impērijas sagraušanas rezultātā izveidotās jaunas neatkarīgās valstis ar augstu nacionālās identitātes apzināšanos etniski mažoritārajās grupās. Šajā situācijā krievu etniskajām grupām, kas dzīvoja bijušās padomju republikās, pieauga negatīvās jūtas, kas saistītās ar viņu etnisko piederību. Tā radās „uzspiestās identitātes sindroms", kas palielināja distanci starp latviešu mažoritāro un krievu minoritāro etnogrupu, kas nozīmē, ka cilvēkam tiek uzspiesta nevēlamā etniskā piederība, kas arī nosaka vietu sabiedrībā (Науменко 1997, sk.int.12.03.2010).

Latvijā paralēli pastāv šie abi sabiedrību vienojošie principi – politiskais un etniskais princips. To varētu nosaukt par Latvijas sabiedrības integrācijas duālo raksturu: no vienas puses, tas norāda uz integrācijas iespējamību, bet, no otras puses, tas izvirza jautājumu, vai var dažādu sabiedrības grupu integrācija notikt uz atšķirīgiem pamatiem: pēc etnicitātes vai pilsonības principa.

Nobeigums

Etniskās identitātes fenomens ir socioloģijas, psiholoģijas, filoloģijas u.c. zinātņu interešu lokā. Etnokategorijas dažādos Latvijas reģionos nosaka vēsturiskie un sociāli kulturālie aspekti.

Etnoidentitātes konstruēšanas problemātika cieši attiecināma uz tādām polietniskām valstīm, kāda ir Latvija. Etnogrupu konstruēšanu nosaka laika (vēsturiskais) aspekts, kas pierādās mainīgā Latvijas etnogrupu sastāvā no 1935.gada līdz 2009.gadam.

Etnogrupu konstruēšanai ir teritoriālais (reģionālais) aspekts, jo etnogrupu izvietojums dažādos Latvijas reģionos ir atšķirīgs. Etniskās identitātes procesos noteiktas

izmaiņas ir ieviesusi Latvijas neatkarības atgūšana un etnisko grupu sociāli lingvistisko statusu maiņa.

Sociālās psiholoģijas zinātnieku paaugstinātā interese par etnoidentitātes pētīšanu saistīta ar cilvēku dzīves orientieru un stabilitātes meklējumiem, kas radās sabiedrības globalizācijas rezultātā.

Bibliogrāfija

1. Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums, (2008). (http://www.7guru.lv/, [2010.23.03.]
2. Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. (2007). Rīga. LU Filozofijas un socioloģijas institūts. (www.bszi.lv [2010.28.02]
3. Barth F/ (ed.) (1989.).Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Differences/Bergen;London(www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/wahlbeck.pdf *[2010.17.02.]*
4. Berry, J., Phinney, J., Sam, D., & Vedder, P. (2006). *Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity, and adaptation across national contexts.* Mahwah, NJ: Erlbaum (www.ncbi.nlm.nih.gov › Journal List › NIHPA Author Manuscripts [2009.23.10]
5. Phinney, J., Baldelomar, O. (2006). *The conceptualization and measurement of ethnic identity development: Exploration, commitment, and statuses.* Unpublished manuscript.(*www.lifespanresilience.human.cornell.edu/.../Phinney.Ong.2007.pdf)[2009.23.08.]*
6. Tajfel, H., Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago: Nelson-Hall. (www.stanford.edu/~apadilla/PadillaPerez03a.pdf *[2009.17.04.]*
7. Науменко Л.И. (1997)Этническая идентичность. Проблемы трансформации в постсоветский период // Этническая психология и общество.(http://elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/1443/1/1324612_bibliogr.pdf [2010.12.03.]
8. Стефаненко Т.Г.(2006) –Социально-психологические аспекты изучения этнической идентичности.(http://shperk.ru/ [2010.12.03.]

Uldis Drišļuks

PRIVĀTĀ SEKTORA VADĪBAS PRINCIPU PIELIETOŠANA PAŠVALDĪBU SEKTORĀ

Abstract
Latvia society is discussing effective development of local self-governments more and more intensively, including the questions of local government reforms. The author looks at the importance of strategic management for local government at work and studied other authors the theories about the strategic importance of the private and public sectors. The author of this article studied the functions that can be delegated to the private sector, and what kind of management practices from the private sector can introduce in local government sector. The article analyzes the modern management principles in the public sector theory.
The author has studied the customers and the local populations' involvement in the municipality work what effect are given to organization on the strategic leadership. Developing research and giving trends how generally improve the public administration work, encourages national competitiveness and prosperity of citizens and business in general.
***Atslēgas vārdi**: publiskais sektors, privātais sektors, uzņēmējdarbība, pašvaldība.*

Pēdējo divdesmit gadu laikā ir notikušas būtiskas izmaņas privātajā un publiskajā sektorā (1990.gada 4.maijā Latvijas PSR Augstākā Padome pieņem Latvijas Republikas Neatkarības atjaunošanas deklarāciju, Latvija 2004.gada 1.maijā kļūst par pilntiesīgu Eiropas Savienības dalībvalsti). Šie vēsturiskie notikumi ir ļāvuši Latvijas valstij ne tikai attīstīties un kļūt konkurētspējīgai, bet arī izprast reģionālās politikas nozīmīgumu un aktualizāciju nākotnē. Pašvaldību loma reģionu attīstībā progresē un tās evolūcija ir cieši saistīta ar efektīvu pašvaldības darbības nodrošināšanu. Raksta autors pievienojas to autoru viedoklim, kas uzskata, ka pašvaldību labās prakses principus ir iespējams adaptēt no privātā sektora, nenoliedzot, ka tās ir divas atšķirīgas jomas, taču akcentējot arī to kopīgās iezīmes.

Rakstā galvenokārt pētīti pašvaldības darbības ietekmējošie ārējie impulsi, tās gatavība pārmaiņām un funkciju deliģēšna privātajam sektoram. Pašvaldību darbības uzmanība pievērsta arī dažādiem tehniskiem un politiskiem procesiem, kas pēc autora viedokļa, veido pašvaldības darbībai raksturīgo identitāti. Autors nenoliedz, ka šī identitāte veido savu reakciju uz jaunām vajadzībām un ietekmē spēju apmierināt pašvaldību klienta vajadzības.

Šā raksta autors pētījis, kādas funkcijas iespējams deleģēt privātajam sektoram un kādas vadības metodes no privātā sektora iespējams ieviest pašvaldību sektorā. Rakstā analizēta moderno vadības principu izmantošanas publiskajā sektorā teorija.

Raksta **mērķis** – izpētīt un analizēt, ko pašvaldība, kā publiskais sektors, var gūt no privātā sektora, kādus uzņēmējdarbībā pielietotus principus un metodes varētu izmantot savas un savu institūciju darbības uzlabošanā. Autors mērķtiecīgi veido aprakstošu rakstu, kas galvenokārt tiek bāzēts uz teorētisko pētījumu, iepriekš publicētiem citu autoru zinātniskajiem

rakstiem un uz šī raksta autora iepriekš veiktajām zinātniskajām publikācijām un veiktajām ekspertu intervijām.

Autors nepretendē uz sakarību vai cēloņsakarību pierādīšanu. Rakstā analizēts ekspertu viedoklis un novērtētās reālās darbības, izskaidrojot moderno vadības principu pielietošanas un pašvaldību funkcijas deleģēšanas jēgu, būtību un nozīmi. Autora pētījums mērķtiecīgi balstīts uz kvalitatīviem, nevis kvantitatīviem datiem.

Pētot novadu pašvaldību darbu, autors ietekmējies no Latvijā pazīstamiem autoru darbiem, kas pētījuši pašvaldību attīstību un darbību. Ja aplūkojam Latvijas pašvaldības pasaules kontekstā, tad pašvaldības Latvijā nav uzskatāmas par ļoti lielām, drīzāk tās dēvējamas par mazām pašvaldībām.

Latvijā pēc iedzīvotāju skaita caurmērā ir mazas pašvaldības – vidēji vienā pašvaldībā dzīvo 4,3 tūkstoši cilvēku. Latvijas pašvaldības pēc iedzīvotāju skaita ir ļoti atšķirīgas (Vaidere, Vanags, Vanags, Vilka 2006: 191).

Pēc Valsts Centrālās statistikas pārvaldes apkopotajiem datiem 2009.gada sākumā Latvijā dzīvoja 2 miljoni 261 tūkstotis cilvēku. Latvijas iedzīvotāju skaits 2009. gadā sarucis attiecībā ar iepriekšējiem gadiem un tam joprojām ir tendence samazināties. Savukārt Rīgā kopējais iedzīvotāju skaits 2009.gada sākumā bija 713 tūkstoši un gada laikā samazinājās par 4,4 tūkstošiem (portāls.nra.lv 2010).

Kā liecina konkrētie dati, tad 32% no visiem valsts iedzīvotājiem dzīvo Rīgā, līdz ar to Rīgas pašvaldība ir uzskatāma par lielāko pašvaldību Latvijā.

Eiropas vietējo pašvaldību hartā *(European Charter of Local Self Government)* dots definējums jēdzienam pašvaldība, savukārt Latvija, pieņemot likumu 1996. gadā, ratificējusi šo starptautisko līgumu, kas nosaka pašvaldībām lokālu autoritāšu tiesības un iespējas likuma robežās, uzņemoties atbildību, regulēt un vadīt būtiskus publiskos jautājumus vietējo iedzīvotāju interesēs (Council of Europe 2010).

Galvenais tiesību aktu, kas nosaka pašvaldību darbības principus, Latvijā ir 1994. gadā 19. maijā pieņemtais likums „Par pašvaldībām". Lai regulētu administratīvo teritoriju un novadu teritoriālā iedalījuma un apdzīvoto vietu statusa noteikšanas un uzskaites kārtību un institūciju kompetenci, Latvijas Saeima 2008. gada 18.decembrī pieņēma „Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumu". Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums, nosaka, ka Latvijā ir 109 novadi. Tāpat likums paredz, ka Latvijā ir deviņas pilsētas ar republikas pilsētas statusu - Daugavpils, Jēkabpils, Jelgava, Jūrmala, Liepāja, Rēzekne, Rīga, Valmiera un Ventspils (Portāls likumi.lv 2010).

Latvijas kartē atzīmētas novadu robežas (*sk. 1. attēlu*).

Attēls Nr. 1 **Novadu robežas Latvijā** *Avots: (Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likuma 3.pielikums).*

Autors ,aprakstot jēdzienu „Pašvaldību sektors", to integrē „Publiskā sektorā", kur ietilpst dažādas valsts institūcijas, organizācijas un aģentūras, tai skaitā pašvaldību aģentūras, valsts dibinātas sabiedrības, militāras organizācijas, departamenti, un dažādas publiskās pārvaldes, kas nodarbojas ar sabiedrisko pakalpojumu sniegšanu.

Centrālā statistikas pārvalde lieto terminu „Sabiedriskais sektors" un piedāvā sekojošu definīciju: „Sabiedriskais sektors ir valsts un pašvaldību iestādes un to komercsabiedrības, kā arī komercsabiedrības ar valsts vai pašvaldību kapitāla daļu 50% un vairāk, kā arī nodibinājumi, biedrības, fondi un to komercsabiedrības" (Centrālā statistikas pārvalde 2010).

Autori E.Vanags un I. Vilka savā grāmatā „Pašvaldību darbība un attīstība", analizējot pašvaldību darbību, pēta moderno vadības principu izmantošanu pašvaldību darbā un akcentē privātā sektora pieredzes izmantošanu publiskajā sektorā.

Analizējot pašvaldību kā visu publisko sektoru kopumā un uzņēmējdarbības savstarpējās attiecības, tradicionāli ir izvērtēt pašvaldību lomu uzņēmējdarbības sekmēšanā. Taču iespējams paraudzīties arī citā virzienā, proti, ko pašvaldības, kā publiskās pārvaldes institūcijas, varētu mācīties un aizgūt no uzņēmējdarbības vadības, kādus uzņēmējdarbībā pielietotus principus un metodes varētu izmantot savā un savu institūciju darbībā (Vanags, Vilka 2005:171).

Dažādas inovatīvas vadību metodes izstrādātas, pārbaudītas un savu efektivitāti pierādījušas, tās pielietojot privātā sektora organizācijās (McNabb, David 2006:11).

Tieši inovatīvās darbības metodes ir tās, kas neļauj organizācijai ieslīgt rutīnā un veicina radošu un progresīvu darbību. Privātajā sektorā inovāciju procesiem tiek iedalīta nozīmīga loma. Šodien aktuāla ir arī to ieviešana un pielietošana publiskā sektorā, svarīgi, lai katra novadu pašvaldība to apzinātos kā prioritāti.

Pašvaldībām vajadzētu koncentrēties uz sadarbību, kas ir inovāciju veicinošs process, tādējādi palielinot organizācijas produktivitāti un konkurētspēju, sadarbības procesā svarīgi ir izmantot informāciju un zināšanas, kas ir pieejamas sadarbības procesā iesaistītajām pusēm, partneriem, klientiem, piegādātājiem (McNabb, David 2006:295).

Amerikāņu publiskās pārvaldes speciālisti D. Osborna un T. Gablers akcentē sekojošus modernās vadības principus:

- Stratēģiskās vadības realizēšana;
- Sacensību gara ieviešana monopola vietā;
- Orientācija uz klienta vajadzībām;
- Vadīšana pēc mērķiem, uzdevumiem, ne pēc instrukcijām;
- Uz rezultātu orientēta vadība;
- Decentralizēta vadība – no hierarhijas uz dalību un komandas darbu;
- Modernas budžeta sistēmas ieviešana;
- Koncentrēšanās uz līdzekļu ģenerēšanu (pelnīšanu), nevis tērēšanu (Osborne, Gaebler 1992).

Organizācijas darbu primāri var novērtēt pēc tā, cik sekmīgi vai nesekmīgi tiek pieņemti lēmumi katrā organizācijā. No vadības pieņemtajiem lēmumiem atkarīga tālākā attīstība un konkurētspēja. Pašvaldībām ikdienā jārisina dažādi jautājumi, kas saistīti ar izglītību, sociālo jomu, kultūru, u.c. Pašvaldību funkcijas ir atrunātas likumā „Par pašvaldībām". Pašvaldībai kā organizācijai ir svarīgi savas kompetences ietvaros nodrošināt un apmierināt savu klientu vēlmes un vajadzības.

Domājams, ka nākotnē pašvaldības uz līguma pamata daļu no autonomajām funkcijām varēs uzticēt privātajam sektoram. Atbildība par funkciju izpildi, protams, paliks pašvaldībām.

Kā trūkums sistēmā jāatzīmē, ka joprojām nav strikti nodalītas un nosauktas visas konkrētās pašvaldību autonomās un valsts deleģētās funkcijas. Jāatzīmē, ka likumā „Par pašvaldībām" noteikto autonomo funkciju uzskaitījums ir nekonsekvents (Vaidere, Vanags, Vanags, Vilka 2006: 198).

2008. gadā pasaule piedzīvoja finanšu un ekonomisko krīzi. Arī Latvijā aktuāls kļuva jautājums, kā optimizēt publiska sektora pārraudzītos procesus un funkcijas, kā ekonomēt

līdzekļus. Kā viena no iespējām tika piedāvāta atsevišķu valsts un pašvaldību sektora funkciju nodošana privātajam sektoram. Žurnāls „Nedēļa" 2008. gadā publicētajā intervijā ar ekspertiem M. Dzelmi *(Latvijas Darba devēju konfederācijas tautsaimniecības un finanšu eksperts)*, U. Osi *(ekonomists, SIA „Kosorts" prezidents)*, Ģ. Rungaini *(Investīciju baņķieris, ieguldījumu brokeru sabiedrības „Prudentia" partneris)* A. Pauliņu *(biznesa sociologs)* E. Štelmaheru *(AS „Dominante" loģistikas sistēma valdes priekšsēdētājs)* noskaidroti viedokļi „Kādas funkcijas valsts varētu deleģēt privātajam sektoram?".

Autors pēc publicētās intervijas apkopojis ekspertu viedokļus un secinājis, ka lielākā daļa ekspertu ir vienoti, atzīmējot, ka funkciju deleģēšana privātajam sektoram var dot ekonomisku labumu un privātais sektors pildīs funkcijas ekonomiski izdevīgāk, efektīvāk, arī lētāk. Eksperti uzsver, ka pakalpojuma kvalitāte būs daudz augstāka, ja deleģētās funkcijas pildīs profesionāļi. Viņu skatījumā ne tikai pašvaldības, bet arī valsts tādējādi ieekonomētu finanšu resursus. Par to, kuras no funkcijām būt nepieciešams deleģēt, ekspertu viedokļi ir atšķirīgi. Rezumējot visu ekspertu viedokļus, tika noskaidrotas sekojošas funkcijas: atsevišķu reģistru uzturēšana, licenču izsniegšana, valsts aģentūras funkciju pārņemšana, dažādu pasākumu veikšanu, kas saistīti ar darba aizsardzību, personāla vadību, kvalitātes vadību, stratēģisko dokumentu, projektu izstrādi, auditu veikšanu. Iesaka veidot privātos cietumus un pat savā ziņā privātās armijas. Eksperti min arī izglītības, grāmatvedības jomas, biroja apsaimniekošanas un IT pakalpojumus, kā piemērotus privātā sektora pārvaldībā deleģējamus. Tāpat privātais sektors varētu pārņemt ministriju aģentūru darbu, valsts institūciju autoparku vietā būtu nepieciešama auto noma, kurā iekļauti visi pakalpojumi, kas saistīti ar automašīnu uzturēšanu (Portāls tvnet.lv 2010).

Jāatzīmē, ka vairākas pašvaldības jau deleģējušas daļu no savām funkcijām privātajam sektoram. Taču šobrīd autoram nav izdevies atrast publiski veiktus pētījumus, cik ekonomiski pamatoti un praktiski izvērtētas ir līdz šim deleģētās funkcijas.

B. Pētersones *(Valsts kancelejas direktores vietniece valsts pārvaldes attīstības un politikas koordinācijas lietās)* uzskati, kas pausti žurnālā „Nedēļa" 2009. gadā norāda, ka šobrīd nav ekonomiski izvērtēts un nav arī vienotas izpratnes, kas ir vai nav valsts funkcija un kā tā šobrīd tiek veikta. Ir funkcijas, kuras pēc likuma nedrīkst deleģēt, jo tās ietver kontroli un uzraudzību. Katrā valstī ir izveidojušās savas tradīcijas, ko katra sabiedrība vēlas saņemt. B. Pētersone norāda, ja valsts vai pašvaldību skolas pārveidotu par privātajām skolām, rezultātā pierādītos, ka tās ir orientētas uz šaurāku pakalpojumu nišu izglītībā, sniedzot pakalpojumus pēc netradicionālām pedagoģijas metodēm vai arī īpašām mērķgrupām. Ja šodien valsts nodrošina tās iedzīvotājiem iespēju skatīties teātri, tad citviet šāda funkcija ir pilnīgi "privāta", Latvijā šāda situācija varētu pavērt dramatisku ainu. Viņasprāt, privātā

sektora rokās varētu atdot funkcijas, kas saistītas ar visu veidu profesionālo organizāciju darbību, piemēram, mākslinieku, rakstnieku, ārstu, advokātu utt. apvienībām, kā arī privātstruktūru vai nevalstisko organizāciju pārraudzībā plašāk varētu nodot arī sociālās palīdzības funkcijas (palīdzība invalīdiem, mājas aprūpe veciem cilvēkiem u.tml.). Šajā ziņā nevalstiskais sektors ir tuvāks šīs sabiedrības daļas vajadzībām nekā valsts institūcijas. Veicot pārvaldes optimizāciju, svarīgi vadīties nevis pēc modes vai populistiskiem apgalvojumiem, bet pēc izsvērtas un praktiskas vajadzību un iespēju analīzes (Portāls tvnet.lv 2010).

Pašreiz vispārējās valdības sektorā (ieskaitot pašvaldības) strādā 9,3% no kopējā iedzīvotāju skaita (Portāls par likumu un valsti 2010).

Autors nevienprātīgi vērtē funkciju deleģēšanu privātajam sektoram un piekrīt gan uzņēmēju, gan arī valsts sektora ekspertu paustajiem viedokļiem. Šajā kontekstā ir svarīgi, lai ieguvējs būtu iedzīvotājs jeb konkrētās pašvaldības klients. Autors uzskata, ka daļa funkciju deleģēšana privātajam sektoram var palīdzēt risināt aktuālos jautājumus, piemēram, valsts pārvaldes birokrātiskā aparāta mazināšu un efektīvu pārvaldību, tādējādi arī samazinot valsts pārvaldes administratīvo aparātu, kas savukārt veicina valsts sektora darbības efektivitāti un lēmumu pieņemšanu.

Tāpat kā uzņēmējdarbībā, lai uzņēmums strādātu ar peļņu un spētu nodrošināt efektīvu darbību un attīstību, ir nepieciešama prasmīga resursu vadība - koncentrēšana, sadale un koordinēšana starp noteiktajām uzņēmumu prioritātēm, lai realizētu noteiktos plānus un sasniegtu uzņēmuma mērķus. Arī publiskajā sektorā, konkrēti pašvaldībās, ir svarīgi izvērtēt ierobežoto resursu sadali starp esošām vajadzībām. Pašvaldībām, asignējot resursus, jānosaka prioritātes, tāpat arī jāizvērtē problēmas, kuras nepieciešamas novērst (Fisher 1998: 12).

Lai pašvaldība sekmīgi attīstītos, autors vēlas uzsvērt trīs amerikāņu autoru D. Osborna un T. Gablers piedāvātos principus, kurus jāievēro katram pašvaldību vadītājam - stratēģiskās vadības realizēšana, orientācija uz klienta vajadzībām un komandas darbs pašvaldībā.

Autors uzskata, ka pašvaldību vadītājam ir svarīgi orientēties uz uzdevumu izpildi, ir jāizvirza ilgtermiņa stratēģija. Kā būtisku trūkumu autors saskata vadītāju vienaldzību plānojot ilgtermiņā. Tas, iespējams, skaidrojams ar to, ka pašvaldību vadītājs tiek ievēlēts uz noteiktu termiņu, līdz ar to tiek plānota darbība kādam konkrētam periodam. Pašvaldību vadītāji vairāk orientējas uz operatīvo mērķu izvirzīšanu, bet neizvirza stratēģiskos ilgtermiņa mērķus. Tāpat vadītājiem ir jāapzinās organizācijā strādājošo darbinieku kompetences un darba spējas. Svarīgi, lai šis intelektuālais resurss tiktu pilnvērtīgi izmantots, izstrādājot un ieviešot stratēģiju.

Efektīva stratēģiskā vadība panākama tikai tad, ja savstarpēji sadarbosies pašvaldību deputāti ar ierēdņiem un pašvaldība ar saviem klientiem.

Autors secina, ka publiskajā sektorā pašvaldībām ne vienmēr ir nepieciešams savstarpēji konkurēt ar citām pašvaldībām. Labākais veids ir sadarboties. Konkurencei jābūt "veselīgai", bieži vien tā ir uz politiskām ambīcijām balstīta, kuras iespējamību autors neizslēdz. Uzņēmējdarbībā konkurenci raksturo kā attīstošu un konkurētspēju veicinošu elementu, taču autors izsaka bažas, ka savstarpēja konkurence vai sacensība starp pašvaldībām var destrukturēt reģionu un Latvijas kopējo attīstību.

Privātajā sektorā klients tiek raksturots kā pakalpojuma saņēmējs, uz kuru ir orientēta organizācijas darbība. Piedāvātajiem pakalpojumiem un produkcijai ir jāatbilst klientu vēlmēm un vajadzībām.

Stratēģijas konkurētspēja dod rezultātu tikai tad, kad uzņēmums ir spējīgs apmierināt klientu grupu, izmantojot savas priekšrocības kā pamatu, lai konkurētu kādā noteiktā tirgū. Iemesls, kāpēc uzņēmumam ir būtiski apmierināt klientu ar savu biznesa stratēģiju, ir tas, ka atgriezeniskā saite, kas iegūta no attiecībām ar klientu, ir vitāli svarīga ikvienai organizācijai (Michael Hitt, Duane Ireland, Robert 2008).

Pašvaldībās klients tiek saprasts kā konkrētās pašvaldības iedzīvotājs vai uzņēmējs, kas veic uzņēmējdarbību šīs pašvaldības teritorijā. Pašreiz nav vienotas definīcijas, ko nozīmē pašvaldību klients. Līdz ar to pašvaldības nelieto terminu klients.

Pētot pašvaldību vadības metodes, autors secina, ka komandas darbs šobrīd ir attīstījies vairākās pašvaldībās, tas sekmīgi ieviest, pielietojot projektu vadīšanas metodi.

Autori V. Resaus C. Aube A. Savojs (*V. Rousseau C. Aube A. Savoie*), veicot pētījumus par darbu komandā un cilvēka attiecībām strādājot komandā, uzsver tā nozīmi, efektīvu rezultātu sasniegšanā. Komandas panākumi ir arī cilvēku savstarpējās attiecībās, veicot kopīgu uzdevumu izpildi (Rousseau, Aubé, Savoie 2006: 540 –570).

Katrā komandā ir dominējošā persona, ko autoru S. Stashevski un R.Burkes *(Shmuel Stashevsky, Ronald Burke)* izpratnē var dēvēt kā līderi. Līderim ir būtiska loma komandas kopējo mērķu sasniegšanā. Komandas panākumus var vērtēt pēc tā, cik sekmīgs ir rezultāts (Shmuel, Ronald 2006: 65-67).

Pašvaldību vadītājam ir svarīgi rūpēties, lai viņa vadītajā organizācijā cilvēki būtu ieinteresēti strādāt komandā. Pēc autora domām vadītājam pašam ir jāspēj strādāt un sadarboties komandā. Ja vadītājs būs orientēts uz komandas darbu, viņš spēs rosināt arī pārējos darbiniekus strādāt komandā.

Līderība ir spēja radīt elastīgu organizāciju, kas ir spējīga pielāgoties vai mainīties atbilstoši videi, reaģēt uz komplicētu tirgus pieprasījumu (Sims, Ronald, Quatro, Scott 2004: 11-13).

Dažādi apstākļi Latvijā ir veicinājuši diskusiju par publiskā sektora reformām. 2008. gada globālā ekonomiskā lejupslīde ir ievērojamākais fakts, kas pievērsis uzmanību un izvirzījis publiskā sektora darbības efektivitāti kā vienu no centrālajiem jautājumiem. Diskusijas par to, kā modificēt un optimizēt agrāko darbību, ir aktuālas arī publiskās pārvaldes pētniekiem. Izstrādājot pētījumus un norādot tendences, kā kopumā uzlabot publiskās pārvaldes darbu, tiek veicināta valsts konkurētspēja un iedzīvotāju un uzņēmēju labklājība kopumā.

Bibliogrāfija

1. Centrālā statistikas pārvalde http://data.csb.gov.lv [2010.04.19]
2. Council of Europe http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=122&CL=ENG [2010.04.21]
3. Fisher, C. M.. Resource Allocation in the Public Sector : Values, Priorities, and Markets in the Management of Public Services. London, GBR: Routledge, 1998. p 12.-13.
4. McNabb, David E.. Knowledge Management in the Public Sector. Armonk, NY, USA: M.E. Sharpe, Inc., 2006. p 11.
5. McNabb, David E.. Knowledge Management in the Public Sector. Armonk, NY, USA: M.E. Sharpe, Inc., 2006. p 295.
6. Michael A. Hitt, R. Duane Ireland, Robert E. Hoskisson Strategic management: competitiveness and globalization : concepts & cases Canada, South-Western 2008.
7. Portāls.nra.lv: http://www.nra.lv/zinas/22516-latvijas-iedzivotaju-skaits-turpina-samazinaties, skatīts: [2010.04.27]
8. Osborne D., GaeblerT. Reinventing Goverment: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector. – New York: Addision- wesley Publishing Co, 1992.
9. Portāls par likumu un valsti http://www.lv.lv/?menu=doc&id=198979 [2010.04.20]
10. Portāls likumi.lv Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums http://www.likumi.lv/ [2010.04.20]
11. Portāls tvnet.lv: http://www.tvnet.lv/zinas/viedokli/294790-kadas_funkcijas_valsts_varetu_deleget_privatajam_sektoram [2010.04.21]
12. Portāls tvnet.lv: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/217071-vai_valsts_funkcijas_varetu_pildit_privatie [2010.04.20]
13. Stashevsky, Shmuel; Burke, Ronald. Leadership in Organizations. Bradford, , GBR: Emerald Group Publishing Limited, 2006. p 65.-67.
14. Sims, Ronald R. (Editor); Quatro, Scott A. (Editor). Leadership : Succeeding in the Private, Public, and Not-For-Profit Sectors. Armonk, NY, USA: M.E. Sharpe, Inc., 2004. p 11.-13.
15. Teamwork Behaviors: A Review and an Integration of Frameworks Vincent Rousseau, Caroline Aubé, and André Savoie Small Group Research, Oct 2006; vol. 37: lpp. 540 - 570.
16. Vaidere I., Vanags E., Vanags I. Vilka I. Reģionālā politika un pašvaldību attīstība Eiropas Savienībā un Latvijā. Rīga, Latvijas Universitātes akadēmiskais apgāds Latvijas Statistikas institūts 2006. lapp. 191.
17. Vaidere I., Vanags E., Vanags I. Vilka I. Reģionālā politika un pašvaldību attīstība Eiropas Savienībā un Latvijā. Rīga, Latvijas Universitātes akadēmiskais apgāds Latvijas Statistikas institūts 2006. lapp. 198.-199.

18. Vanags E, Vilka .I. Pašvaldību darbība un attīstība, Rīga, Latvijas Universitātes akadēmiskais apgāds Latvijas Statistikas institūts 2005. lapp. 171.

Emīls Kālis, Santa Vorone

PRIEKSSTATU PAR LATVIJAS TIPISKO VIRIETI UN SIEVIETI IZPETE

Abstract
The aim of study is to investigate factors able to change content of social representations. According to the aim, the paper is devoted to prove theoretical assumption, that experience of interactions with parents and notions about them influence people's views about a typical man and a typical woman. At first, adjectives were acquired from interviews with 20 respondents. An assessment tool was made according to Charles Osgood method, what permit to estimate five concepts – *a typical man, a typical woman, a father, a mother* and *Self* with 22 pairs of adjectives. From the scales of adjectives were extracted 4 factors – *evaluation, activity, potency* and *conservative* factor, served as information basis for comparing groups (divided according to semantic distance between concepts) and established correlations. The results partly confirm the assumption, showing that males' representation of a typical man is more positive in *potency* and *activity* scales for the group, where individual's father image is more internalized. Females also show such tendency in assessing a typical woman, but compared with males, not in *potency* and *activity*, but in *evaluation* scale, revealing that more internalized mother image play significant role to moral dimension.
Atslēgas vārdi: *sociālie priekšstati, stereotipi, identitātes teorija.*

Ievads

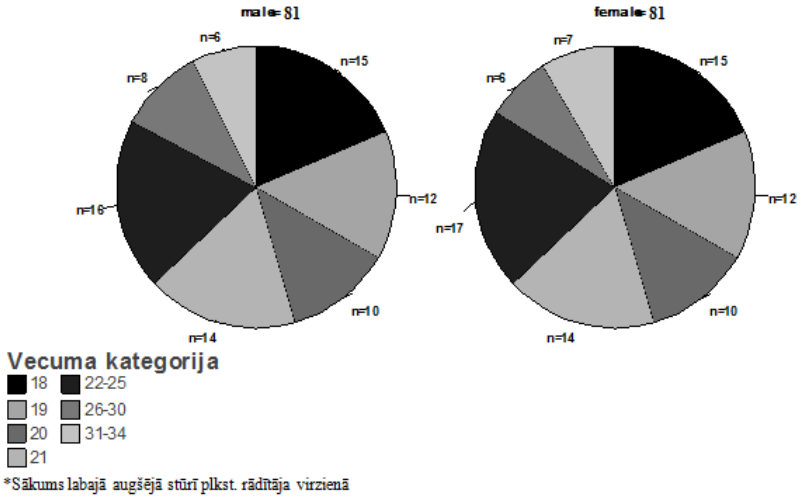
Sociālie priekšstati tik tālu, cik tie ietver sevī *vispārpieņemtas teorijas* (Moscovici 1981), ar kuru palīdzību grupā dzīvojošie indivīdi spēj nodot viens otram saprotošu informāciju, nevar palikt nenovērtēti sociāli-psiholoģiskajā pieejā, pētot sabiedrību. Tas tādēļ, ka sociālajiem priekšstatiem piemīt kolektīva un universāla daba, tādējādi sniedzot iespēju tos uzlūkot kā sociālās realitātes skeletu, izpaužoties ne tikai spriedumos par kādu konkrētu grupu, bet arī ikdienišķā valodas lietošanā. Ņemot vērā, ka *sociālie stereotipi*, konkrētāk, *sociālie priekšstati* var ietekmēt indivīda izziņu neatkarīgi no tā, vai indivīds apzināti piekrīt *sociālo stereotipu* saturam, spriežot par kādu grupu vai kategoriju (Devine 1989), sociālās psiholoģijas svarīgs uzdevums būtu izpētīt *sociālo priekšstatu* saturu un apzināt to modifikācijas iespējas, t.i., apzināt faktorus, kas tos var mainīt (Howard & Renfrow 2006). Tā kā pamatkategorija, pēc kuras cilvēki kategorizē citus indivīdus ir dzimuma kategorija (Burr 2002; Helgeson 2005; Glick & Fiske 1999; Bem 1981, 1993), tad priekšstatu par tipisko vīrieti un sievieti izpēte varētu uzrādīt vispārējus priekšstatus par cilvēku mūsu sabiedrībā. Indivīdam saskaroties ar stimuliem, kas aktivizē priekšstatus par šī objekta kategoriju, kā to apliecina nostādņu pētījumi (Aarts&Dijksterhuis 2003), var neapzināti ietekmēt indivīda izziņu un afektīvo stāvokli. Pētījuma primārais mērķis nav orientēts, lai izzinātu vispārējus priekšstatus par cilvēku mūsu sabiedrībā, bet gan, lai noskaidrotu sakarības, kas var ietekmēt mūsu priekšstatus par cilvēku. Šis raksts piedāvā ielūkoties pētījumā, kas pārbauda priekšstatu par vecākiem saistību ar priekšstatiem par *tipisko vīrieti* un *sievieti,* tādējādi izvirzot divus pētījuma jautājumus: *Vai semantiskais attālums starp Es un vecākiem ir saistīts ar pozitīvu*

tipiskā vīrieša un tipiskās sievietes novērtējumu?; Vai vecāku novērtējums ir saistīts ar tipiskā vīrieša un tipiskās sievietes novērtējumiem?

Procedūra

Lai izstrādātu kvantitatīvu datu vākšanas metodiku, tika veikts kvalitatīvs pētījums, kurā ar interviju un fokuss-interviju palīdzību, kopā iesaistot ap 20 cilvēku, tika iegūti īpašības vārdi, ar kuriem var raksturot Latvijas tipisko vīrieti un tipisko sievieti. Rezultātā tika iegūti apmēram 370 īpašību vārdi, kuri tika sakārtoti antonīmos pāros. Starp šiem pāriem tika meklēti īpašību vārdu pāri, kuri iekļautu pēc iespējas vairāk citu īpašību vārdu pāru nozīmes un galu galā tika atlasīti 22 īpašību vārdu pāri. Iegūtie 22 īpašību vārdu pāri tika integrēti 7 punktu Likerta skalā, vadoties pēc Osguda ierosinātās semantiski diferenciālās izpētes metodikas (Osgood 1955, 1962). Ar iegūtajām 22 skalām respondenti novērtēja 5 konceptus: *tipiskais Latvijas vīrietis*; *tipiskā Latvijas sieviete*; *mans tēvs*; *mana māte*; un *Es*. Turklāt pēdējais saskaņā ar identitātes teoriju ir saistīts ar *Es-kocepciju* jeb *Es-metaidentitāti*, kas nosaka pakļauto identitāšu saturu (Burke & Stets 2009).

Pavisam kopā tika aptaujāti 350 respondenti, no kuriem, ar mērķi izveidot vecumposmiem un dzimumam atbilstošu izlasi, pēc nejaušības principa tika atlasīti 81 vīrieši un 81 sievietes (skat. 1. att.).

18. attēls. Respondentu skaitliskais sadalījums vecumu kategorijās pēc dzimuma.

Respondenti tika vākti no dažādām Latvijas pilsētām, skolām un augstskolām: Ekonomikas un kultūras augstskola (M=3; F=9), Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija (M=8; F=25), Daugavpilieši (M=14; F=9), Siguldas pagasta iedzīvotāji (M=1;F=1), Rīgas Valsts tehnikums (M=15; F=7), draugi un paziņas (M=13; F=8), Rīgas Tehniskā universitāte (M=6; F=10), Rīgas 3. vidusskola (M=8; F=4), Policijas akadēmija (M=13; F=8).

Lai iegūtu semantiskos attālumus un izpētītu sakarības, tika pētīta skalu faktoriālā struktūra, kas atklāja 4 vērā ņemamus faktorus. 1. Faktors izskaidro 29% gadījumu, uzrādot augstākos rezultātus skalās *augstprātīgs-pazemīgs, izlutināts-neizlutināts, impulsīvs-nosvērts, izvirtis-tikumīgs, egoists-pašaizliedzīgs*. 2. Faktors izskaidro 11% gadījumu, ietverot sevī tādas skalas kā *iejūtīgs-bezjūtīgs, atvērts-noslēgts, aktīvs-pasīvs, garīgs-pasaulīgs, čakls-slinks*. 3. Faktors izskaidro 9% gadījumu un sastāv no šādām skalām: *stingrs-pieļāvīgs, izlēmīgs-neizlēmīgs, stiprs-vājš* un 4. faktors izskaidro 5% gadījumu, ietverot sevī tikai *konservatīvs-elastīgs* skalu.

Pirmais faktors, spriežot pēc īpašību vārdu pāriem, atspoguļo sociālā objekta novērtējumu, kas saistās ar tikumiskām īpašībām, tādējādi šo faktoru var nosaukt par vērtējuma faktoru.

Otrs faktors atspoguļo varētu atspoguļot sociālā objekta aktivitāti, apvienojot faktorā tādus īpašību vārdu pārus, kā iejūtīgs-bezjūtīgs, atvērts-noslēgts, aktīvs-pasīvs, čakls-slinks, optimistisks-pesimistisks. Pirmajā mirklī var šķist, ka skala iejūtīgs-bezjūtīgs neattiecas uz aktivitāti, taču ja iedziļinās šīs skalas būtībā, tad viens gals pauž reakciju jeb aktivitāti uz kādu parādību, piemēram, uz kāda jūtām, kamēr otrs nepauž šādu reakciju.

Trešais faktors sastāv no skalām, kuras varētu attiecināt uz spēka faktoru, stingrs-pieļāvīgs, izlēmīgs-neizlēmīgs, stiprs-vājš, kamēr ceturtais faktors sastāv tikai no viena panta, konservatīvs-elastīgs. Tā kā vērtējuma faktors ir pirmais un izskaidro visvairāk gadījumu – 29%, var pieņemt, ka vērtētājiem, šis faktors ir visbūtiskākais, novērtējot sociālos objektus (Osgood 1962).

1. Metode. Atbilstoši izdalītajiem faktoriem, tika noteikti respondentu pašnovērtējuma un tēva vai mātes novērtējuma semantiskie attālumi. Gan vīrieši, gan sievietes tika sadalītas divās grupās atkarībā no semantiskā attāluma, kur par sadales kritēriju tika izvēlēta *mediāna*. Šo grupu atšķirības tipiskā vīrieša un tipiskās sievietes novērtējumos, varētu apstiprināt pētījuma jautājumu.

2. Metode. Otrs veids, ar kura palīdzību varētu noskaidrot vecāku ietekmi uz priekšstatu veidošanos par tipisko vīrieti un sievieti, ir noskaidrot korelācijas starp vecāku un tipiskā vīrieša, sievietes novērtējumiem.

3. Metode. Lai noskaidrotu stereotipu saturu, tiek pielietota stereotipu diferenciālā metode(Schneider, 2005), kuru ieviesa Gardners (Gardner, 1973), izmantojot t-testu, lai diagnosticētu statistiski nozīmīgu novirzi no skalas vidējā lieluma.

Rezultāti

1. Metode

Salīdzinot abas grupas pēc Es – Tēvs, Es – Māte novērtējumu attālumiem, tika secinātas šādas statistiski nozīmīgas atšķirības:

1. novērtējumi par tipisko vīrieti ir pozitīvāki *spēka faktora vērtējumos* vīriešiem, kuriem *Tēvs* semantiskajā diferenciālajā laukā ir tuvāk *Es-metaidentitātei* (*t=2,164; sig(2-tailed)=0,03; Mean 1=0,74; Mean 2=0,2*).
2. Novērtējumi par tipisko vīrieti ir pozitīvāki *aktivitātes faktora vērtējumos* vīriešiem(*t=2,4; sig(2-tailed)=0,02; Mean 1 = 0,42; Mean 2 = -0,11*) un sievietēm(*t=1,96; sig(2-tailed)=0,05; Mean 1 = 0,44; Mean 2 = 0,05*), kuriem *Tēvs* semantiskajā diferenciālajā laukā ir tuvāk *Es-metaidentitātei*.
3. Novērtējumi par tipisko vīrieti ir pozitīvāki *aktivitātes faktora vērtējumos* vīriešiem(*t=3,5; sig(2-tailed)=0,001; Mean 1 = 0,56; Mean 2 = -0,2*) un sievietēm(*t=1,97; sig(2-tailed)=0,05; Mean 1 = 0,42; Mean 2 = 0,04*), kuriem *Māte* semantiskajā diferenciālajā laukā ir tuvāk *Es-metaidentitātei*.
4. novērtējumi par tipisko sieviet ir pozitīvāki *spēka faktora vērtējumos* sievietēm, kurām *Māte* semantiskajā diferenciālajā laukā ir tuvāk *Es-metaidentitātei* (*t=1,95; sig(2-tailed)=0,05; Mean 1=; Mean 2=0,16*).

2. Metode

Salīdzinot korelācijas starp vecāku un tipiskā vīrieša un sievietes novērtējumiem tika atklātas šādas statistiski nozīmīgas korelācijas:

1. pastāv statistiski nozīmīga korelācijas sievietēm starp *Tēva* novērtējumu un *tipiskā vīrieša* novērtējumu *aktivitātes skalā*(0,292**; *sig(2-tailed)=0,009*), *vērtējuma skalā*(0,353**; *sig(2-tailed)=0,001*) un *spēka skalā*(371**; *sig(2-tailed)=0,001*).

2. pastāv statistiski nozīmīga korelācijas starp *Mātes* novērtējumu un *tipiskā vīrieša* novērtējumu *aktivitātes skalā* vīriešiem(0,315**; *sig(2-tailed)*=0,005); sievietēm(0,364**; *sig(2-tailed)*=0,001) un *spēka skalā* vīriešiem(240*; *sig(2-tailed)*=0,03), sievietēm(310**; *sig(2-tailed)*=0,005).

3. pastāv statistiski nozīmīga korelācija sievietēm starp *Tēva* novērtējumu un *tipiskās sievietes* novērtējumu *vērtējuma skalā*(0,265*; *sig(2-tailed)*=0,02).

4. pastāv statistiski nozīmīga korelācija sievietēm starp *Mātes* novērtējumu un *tipiskās sievietes* novērtējumu *vērtējuma skalā*(0,345**; *sig(2-tailed)*=0,002).

3. Metode

Veicot sociālo stereotipu analīzi, tika izdalīti šādas statistiski nozīmīgas vērtējuma tendences(Gardner, 1973) ***tipiskajam vīrietim***: tipiskais vīrietis ir *izvirtis*($t^{vīr.}$= *-4,3;* $t^{siev.}$= *-5,9*), augstprātīgs($t^{vīr.}$=*-6,2;* $t^{siev.}$=*-5,2*), izlutināts($t^{siev.}$=*-3*), vīrišķīgs($t^{vīr.}$=*9,5;* $t^{siev.}$=*-6,6*), egoists($t^{vīr.}$=*-3,4;* $t^{siev.}$=*-4,8*), optimistisks($t^{siev.}$=*-3,3*), pievilcīgs($t^{vīr.}$=*-6,8;* $t^{siev.}$=*-12,35*),

stiprs($t^{vīr.}$=*-7,4;* $t^{siev.}$=*-7,2*), pasaulīgs($t^{vīr.}$=*3,7;* $t^{siev.}$=*4,2*), iejūtīgs($t^{siev.}$=*-3,5*), agresīvs($t^{vīr.}$=*-3,8*), nobriedis($t^{vīr.}$=*-3,3*).

Bet ***tipiskā sieviete*** ir čakla($t^{vīr.}$=*-6;* $t^{siev.}$=*-9*), samākslota($t^{vīr.}$=*3,5*), izlēmīga($t^{siev.}$=*-2,4*), neizlēmīga($t^{vīr.}$=*2,6*), aktīva($t^{vīr.}$=*-4,8;* $t^{siev.}$=*-9,9*), augstprātīga($t^{vīr.}$=*-7,4;* $t^{siev.}$=*-6,2*), elastīga($t^{siev.}$=*3,9*), izlutināta($t^{vīr.}$=*-6,2;* $t^{siev.}$=*-3,2*), pieļāvīga($t^{vīr.}$=*5,4*), sievišķīga($t^{vīr.}$=*-13,2;* $t^{siev.}$=*-15*), egoiste($t^{siev.}$=*-3*), impulsīva($t^{vīr.}$=*-4,7;* $t^{siev.}$=*-4*), dziļa ($t^{siev.}$=*4,1*), optimistiska($t^{vīr.}$=*-2,9;* $t^{siev.}$=*-7,4*), pievilcīga($t^{vīr.}$=*-13,8;* $t^{siev.}$=*-15,9*), rotaļīga($t^{vīr.}$=*-6,5;* $t^{siev.}$=*-2,9*), pasaulīga ($t^{vīr.}$=*2,6*), iejūtīga($t^{vīr.}$=*-9;* $t^{siev.}$=*-11,5*), miermīlīga($t^{vīr.}$=*3,8;* $t^{siev.}$=*2,8*), nobriedusi($t^{vīr.}$=*-3,4;* $t^{siev.}$=*-8,6*), atvērta($t^{vīr.}$=*-2,9;* $t^{siev.}$=*-7,4*).

Rezultātu interpretācija un secinājumi

Tā kā sociālā izziņā pastāv vienots viedoklis, ka priekšstati par kādu kategoriju tiek veidoti uz iepriekšējās pieredzes bāzes (Bodenhausen, Macrae & Hugenberg 2003), tad uzrādītās korelatīvās sakarības, šajā gadījumā tiek aplūkotas, pieņemot, ka priekšstati par vecākiem ietekmē priekšstatus par tipisko vīrieti un tipisko sievieti, lai gan netiek noliegts, ka šīs sakarības var ietekmēt arī citi faktori.

Pirmās metodes rezultātiem jāuzrāda internalizēto vecāku kvalitāšu ietekmi uz priekšstatu veidošanos par *tipisko vīrieti* un *tipisko sievieti*, par ko liecina semantiskais attālums starp *Es-metaidentitāti* un *vecākiem*. Šādu kvalitāšu internalizācija un pārnese uz citiem tiek pamatota ar identitātes teorijas koncepciju par vecāku ietekmi un identitātes formēšanos (Burke & Stets 2009), un identitātes verifikācijas nepieciešamā konteksta pārnešanu uz jaunu situāciju (Serpe & Stryker 1987), tādējādi piešķirot citiem indivīdiem vecāku kvalitātes. Bet otrās metodes rezultātiem ir jāuzrāda vecāku novērtējuma saistību ar *tipiskā vīrieša* un *tipiskās sievietes* novērtējumiem, norādot tiešu vecāku kvalitāšu projekciju uz *tipisko vīrieti* un *sievieti*.

Kā redzams no otrās metodes rezultātiem, vīrieši neuzrāda statistiski nozīmīgas korelācijas ar *tēva* novērtējumu un *tipiskā vīrieša* novērtējumu, kamēr pirmās metodes rezultāti parāda *spēka* un *aktivitātes faktoru skalās* vērtējumu atkarību no semantiskā attāluma starp *Tēvu* un *Es-metaidentitāti*. Var secināt, ka vīrieši nepārnes tieši savu tēvu kvalitātes uz tipisko vīrieti, tomēr tēva kvalitāšu internalizācijas pakāpe norāda ietekmi uz tipiskā vīrieša vērtējumiem *aktivitātes* un *spēka* skalās.

Sieviešu novērtējuma par tipisko vīrieti atkarība no semantiskā attālumā starp *Tēvu* un *Es-metaidentitāti*, ir novērojama tikai *aktivitātes* skalā, kamēr tieša korelācija *Tēva* un *tipiskā vīrieša* novērtējumos pastāv visās trijās skalās. Var secināt, ka pastāv tendence sievietēm pārnest savu tēvu kvalitātes uz tipisko vīrieti, kamēr *tēva* kvalitāšu internalizācijas pakāpe spēlē lomu tikai *aktivitātes* skalas vērtējumos.

Semantiskais attālums starp *Māte* un *Es-metaidentitāti* norāda uz *tipiskā vīrieša* vērtējumiem aktivitātes skalā gan sievietēm, gan vīriešiem. Arī korelāciju analīze dod vērā ņemamas sakarības, kas norāda, tipiskā vīrieša *aktivitātes* un *spēka* skalu vērtējumu atkarību no *Mātes* vērtējumiem aktivitātes skalā abiem dzimumiem. Var secināt, ka tipiskā vīrieša vērtējumi aktivitātes skalā ir saistīti ar semantisko attālumu starp *Māte* un *Es-metaidentitāti.* Tāpat var secināt, ka vērtējumi par tipisko vīrieti skalās *aktivitāte* un *spēks* ir saistīti ar *Mātes* vērtējumiem aktivitātes skalā.

Līdzīgi semantiskais attālums starp *Māte* un *Es-metaidentitāti* sievietēm norāda atšķirības *tipiskās sievietes* vērtējumos *novērtējuma(tikumiskajā)* skalā un korelācija atklāj, ka paaugstinoties rezultātiem *Mātes* novērtējuma skalā, paaugstinās arī *tipiskās sievietes* novērtējuma skalas rezultāti.

Vīriešu rezultāti liecina, jo lielāka vecāku kvalitāšu internalizācija, jo vērtējumi par tipisko vīrieti *aktivitātes* skalā paaugstinās.

Sieviešu rezultāti liecina, jo lielāka tēvu kvalitāšu internalizācija, jo vērtējumi par tipisko vīrieti *aktivitātes* un *spēka* skalās paaugstinās. Bet, jo lielāka mātes kvalitāšu internalizācija, jo vērtējumi par tipisko sievieti *vērtējumu* skalā un vērtējumi par tipisko vīrieti *aktivitātes* skalā paaugstinās.

Atbilstoši identitātes teorijai rezultātus var skaidrot: tipiskā vīrieša vērtējumi aktivitātes skalā varētu būt atkarīgi no vecāku internalizācijas pakāpes, t.i., jo veiksmīgāka ir bijusi identitāšu verifikācija ar vecākiem (Burke & Stets 2009), jo augstākus novērtējumus saņem *tipiskais vīrietis aktivitātes* skalā. Līdzīga sakarība varētu būt sievietēm: jo veiksmīgāka ir bijusi identitāšu verifikācija sievietēm mijiedarbībā ar mātēm, jo tikumiskāk tās novērtē *tipisko sievieti.*

Atklājot šādas sakarības, var pieņemt, ka sociālie priekšstati par tipisko vīrieti, kas attiecas uz aktivitātes skalu, ir vairāk atkarīgi no vecākiem, par priekšstatiem, kas attiecas uz spēka skalu. Sievietēm sociālie priekšstati par tipisko sievieti, kuri attiecas uz vērtējuma skalu ir vairāk atkarīgi no mātes nekā priekšstati, kas attiecas uz spēka un aktivitātes skalām.

Kopumā izvirzītais darba mērķis ir sasniegts, uzrādot priekšstatu par vecākiem saikni ar priekšstatiem par tipisko vīrieti un tipisko sievieti. Tomēr, lai rezultātus viennozīmīgi skaidrotu cēloņu-seku kontekstā, būtu nepieciešami papildus pētījumi.

Bibliogrāfija

1. Aarts, H., & Dijksterhuijs, A. (2003) The silence of the library: Environment, situational norm, and social behavior. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 84., 18-28.

2. Bem, S. L. (1981) Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. In: *Psychological Review*. Vol. 88, 354–364.
3. Bem, S. L. (1993) The *lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.
4. Bodenhausen, Galen V., C. Neil Macrae & Kurt Hugenberg. (2003) *Social Cognition. Handbook of Psychology. Vol.5.Personality and Social Psychology.* In Irvin B. Weiner (Eds). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
5. Burke, Peter & Jan E. Stets. (2009) *Identity Theory.* Oxford: Oxford University Press.
6. Burr, Vivien. (2002) *Gender and Social Psychology*. London: Routledge.
7. Devine, P. G. (1989) Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 56, 5-18.
8. Gardner, R. C. (1973) Ethnic stereotypes: The traditional approach, a new look. In: *Canadian Psychologist.* Vol.14, 133–148.
9. Glick. P. & Fiske, S. T. (1999) *Gender, power dynamics, and social interaction. Revisioning gender*. 365-397. London: Sage Publications.
10. Helgeson, V. S. (2005) *Psychology of gender*. New York: Prentice Hall.
11. Howard, A. Judith & Daniel G. Renfrow. (2006) *Social Cognition. Handbook of Social Psychology.* John Delamater (Eds). New York: Springer.
12. Moscovici, Serge. (1981) On social representations. In: J. P. Forgas (Ed.), *Social cognition: Perspectives on everyday understanding* (pp. 181-209). London: Academic.
13. Osgood, Charles E. (1962) Studies on the Generality of Affective Meaning Systems. In: *American Psychologist.* Vol 17(1), Jan. 1962, 10-28.
14. Osgood, Charles E., Suci G. J. (1955) Factor Analysis of Meaning. In: *Journal of Experimental Psychology. Vol. 50, No. 5, 1955, 325-338*
15. Schneider, David J. (2005) *The Psychology of Stereotyping*. London: The Guilford Press.
16. Serpe, Richard T. & Stryker, Sheldon. (1987) The construction of self and reconstruction of social relationships. In: *Advances in Group Processes.* Vol. 4., 41-66.

Ilga Lavrinoviča

TERITORIĀLO DISPROPORCIJU PĒTĪJUMS LATVIJAS REĢIONU IEDZĪVOTĀJU IENĀKUMOS PERIODĀ NO 2002.GADA LĪDZ 2008.GADAM

Abstract
At the end of the twentieth century both in Europe and in Latvia significant political and economical changes have occurred. They have altered the entire economy and social system of many countries. In the greatest part of countries the transfer from planned economy to market economy has determined the formation of the new system of values. This period is characterised by the sharp decline of incomes, increasing poverty, unemployment and great insecurity, possibilities to control and alter radically the social and economical status. While the financial mechanism was changing, the principle of ensuring basic needs was replaced by the market principle, causing significant changes in the mechanism of distribution of incomes.
Atslēgas vārdi: *ienākumu diferenciācija, nevienlīdzība, kvintiļgrupas, Teila indekss.*

20.gs. beigās gan Eiropā, gan Latvijā ir notikušas būtiskas politiskās un ekonomiskās pārmaiņas, kas izmainījušas daudzu valstu saimniekošanas un sociālo sistēmu. Sociālo transfertu sašaurināšana, bezmaksas izglītības un veselības aprūpes pakalpojumu ierobežošana līdz minimumam radīja nepārtraukti pieaugošas sociālās izmaksas. Savukārt īstenotā makroekonomiskā stabilizācija, pāreja uz tirgus ekonomiku un ražošanas samazināšanās izpaudās kā ienākumu krišanās, lielāka nevienlīdzība un nabadzība. Tiešs ekonomiskās restrukturizācijas rezultāts bija sociālā noslāņošanās, kas veicināja sociālās nevienlīdzības pieaugumu. Notiekošais process radīja vispārēju sociālo spriedzi un pieaugošu sociālo diferenciāciju kā teritoriālā, tā reģionālā aspektā. Tas izpaudās kā krasu atšķirību veidošanās starp reģioniem, materiāli vairāk nodrošināto iedzīvotāju un mazāk nodrošināto iedzīvotāju grupu ienākumu atšķirību pieaugums viena reģiona ietvaros, materiāli vairāk nodrošināto indivīdu un mazāk nodrošināto indivīdu atšķirību pieaugums ekonomikā kopumā.

Intensīvais ienākumu diferenciācijas process, ko var uzskatīt par vienu no visnegatīvākajiem pārejas perioda sociālekonomiskajiem rezultātiem, radīja dziļu sociālu plaisu starp sabiedrības eliti un sabiedrības dominējošo daļu. Jaunajos apstākļos sociālās noslāņošanās process ir atkarīgs no īstenotās valsts politikas. Protams, ka jebkura valsts ir ieinteresēta maksimāli nodrošināt labklājību visiem valsts iedzīvotājiem. Tomēr diemžēl realitāte ir tāda, ka Latvijai ir raksturīga labklājības un saimnieciskās darbības nevienlīdzība.

Parasti ienākumu diferenciāciju vislabāk raksturo atsevišķu indivīdu kvinteļgrupējumi vai decilgrupējumi un Džini indekss. Kvintiļu un (vai) deciļu savstarpējā attiecība ir vienkāršs nevienlīdzības rādītājs, kas informatīvā veidā ļauj aplūkot nevienlīdzību un turklāt ir viegli interpretējams. Kvintiļu daļas attiecība salīdzina kopējo ienākumu proporciju, ko saņem 20% bagātākie iedzīvotāji (5.kvintile), attiecībā pret to ienākumu daļu, ko saņem 20% trūcīgāko iedzīvotāju (1.kvintile). Citiem vārdiem sakot, šī attiecība izsaka, cik reizes pēdējās (piektās)

kvintliles relatīvi turīgo iedzīvotāju kvintiļgrupas mājsaimniecību ienākumi pārsniedz zemākās kvintiļgrupas mājsaimniecību ienākumus. Kvintilei ekvivalentie ienākumi ir kvintilē iekļauto mājsaimniecību izmantojamā ienākumu summa. Savukārt kvintiļu daļas attiecība ir bagātākajā kvintilē iekļauto saimniecību izmantojamo ienākumu dalījums ar nabadzīgākās kvintiles mājsaimniecību rīcībā esošo naudas ienākumu. Visbiežāk salīdzināšanai izmanto vidējos ienākumus atsevišķās kvintiļgrupās, parasti pretstatot galējās grupas. Vislielākā noslāņošanās notiek pirmajā un pēdējā kvintiļgrupā.

Neskatoties uz to, ka Džini indekss ir visbiežāk izmantotais koeficients ienākumu nevienlīdzības noteikšanai, tomēr tam ir daudz trūkumu - salīdzinot ienākumu sadali starp dažādām valstīm, var rasties grūtības atšķirīgo pabalstu un ienākumu veidu fiksēšanā; aprēķiniem nepieciešamo datu vākšanā var rasties nejaušas un sistemātiskas dabas kļūdas; nepieciešama visaptveroša informācija un sarežģīti aprēķini; koeficients neraksturo ne nabadzību, ne tās izplatību; koeficients mainās līdz ar notiekošajām izmaiņām (ienākumu u.c. resursu) sadalījumā (Kalnmeiere 2006: 205).

Vienu no nozīmīgākajām Džini koeficienta un kvintiļu un (vai) deciļu koeficienta nepilnībām – atsevišķu iedzīvotāju grupu ienākumu diferenciācijas vērtēšanu – palīdz novērst Teila indekss. Neskatoties uz to, ka Teila nevienlīdzības indekss tiek lietots retāk nekā Džini koeficients, un ņemot vērā to, ka Teila indeksam ir mazāk trūkumu, lai noteiktu Latvijas reģionu iedzīvotāju ienākumu diferenciāciju autore aprēķināja Teila indeksu. Par tā nozīmīgu priekšrocību var uzskatīt to, ka atšķirībā no citiem nevienādības indeksiem izpilda dekompozīciju aksiomu, tas ir, var skaidri tikt sadalīts starpgrupu un iekšgrupu komponentēs, kuru summa būs vienāda ar agregētā indeksa vērtību (Lavriņenko 2010: 68).

1.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem Latvijā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	**Kvinteļa robežas**		**Valid %**	**Vidējais**		**Mediāna**		**Summa (%)**	
	2000	**2008**		**2000**	**2008**	**2000**	**2008**	**2000**	**2008**
1	0-68	0-114	20	46,6	78,4	53	80	6	7
2	69-100	115-149	20	89,7	128,3	90	129,6	11	9
3	101-150	150-199	20	130,3	164,3	130	160	16	17
4	151-240	200-291	20	194,0	225	200	220	21	25
5	241-5000	292-3000	20	398,2	446	300	400	46	42
				170	**213**	**130**	**175**	**100%**	**100%**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

2000.gadā 1. kvintelim ir attiecināti Latvijas respondenti, kuru ienākumi ir 0-68Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 69-100Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 101-150Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 151-240Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no

241-5000Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-114Ls, 2.kvintelim tie, kuru ienākumi ir no 115-149Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 150-199Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 200-291Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondenti, kuru ienākumi ir 292-3000Ls.

No tabulas var redzēt, ka 2000. gadā vidējā alga Latvijā 1.kvintelim bija 46,6Ls, bet 2008. gadā - 78,4Ls, 2. kvintelim 2000. gadā - 89,7Ls, bet 2008.gadā- 128,3Ls, 3.kvintelim 2000.gadā - 130,3Ls, bet 2008.gadā - 164,3Ls, 4.kvintelim 2000.gadā- 194Ls, bet 2008.gadā- 225Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 398,2Ls, bet 2008.gadā - 446Ls. Tas nozīmē, ka 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 53,00 Ls, bet 2008.gadā - 80Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 90Ls, bet 2008. gadā - 129,6Ls. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 130Ls, bet 2008.gadā -160Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 200Ls, bet 2008.gadā - 220Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī 300Ls, bet 2008.gadā - 400Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim attiecinātajiem respondentiem ir 6% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008.gadā - 7% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. Šim kvintelim ienākumi ir par 1% palielinājušies. 2.kvintelim 2000.gadā bija 11% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 9%. Šim kvintelim ienākumi ir samazinājušies par 3%. 3.kvintelim 2000.gadā bija 16% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 17%. Šajā kvintelī ienākumi ir par 1% palielinājušies. 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 21%, bet 2008.gadā - 25%. Šim kvintelim ienākumi ir palielinājušies pat par 4%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 46%, bet 2008 gadā - 42%. Tas norāda, ka 1/5 bagāto iedzīvotāju saņēma gandrīz pusi kopējo ienākumu, bet 2008. gadā – mazāk.

Var secināt, ka tiek novērota pozitīva tendence - parādās tas, ka ienākumi izlīdzinās. Notiek izlīdzināšanās process. Pārbaudīsim augstāk aprakstītās tendences ar citu metodi – Teila indeksu.

2.tabula

Teila indeksa lielums Latvijā, 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	**2008.gads**
Teila indekss	0,29	0,21

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Nevienlīdzība ienākumos 9 gadu laikā no 2000.gada – 2008.gadam samazinājās, kas atbilst iepriekš noteiktai tendencei.

3.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem RĪGAS reģionā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	Kvinteļa robežas		Valid %	Vidējais		Mediāna		Summa (%)	
	2000	2008		2000	2008	2000	2008	2000	2008
1	0-88	0-144	20	46,05	109	55	120	4	8
2	89-130	145-184	20	107,4	161	100	160	10	13
3	131-200	185-249	20	179,0	203	200	200	20	15
4	201-300	250-349	20	268,9	280	264,5	276	20	22
5	301-5000	350-2500	20	638,9	495	420	400	46	42
				229,1	**254**	**167**	**200**	**100%**	**100%**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Rīgas reģionā 2000.gadā 1. kvintelim ir attiecināti respondenti, kuru ienākumi ir 0-88Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir89-130Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 131-200Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 201-300Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no 301-5000Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-144Ls, 2.kvintelim tie, kuru ienākumi ir no 145-184Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 185-249Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 250-349Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondenti, kuru ienākumi ir 350-2500Ls.

No 3. tabulas var redzēt, ka 2000. gadā vidējā alga Rīgas reģionā 1.kvintelim bija 46,05Ls, bet 2008. gadā – 109,0Ls, 2. kvintelim 2000. gadā – 107,4Ls, bet 2008.gadā-161,0Ls, 3.kvintelim 2000.gadā – 179,0Ls, bet 2008.gadā – 203,0Ls, 4.kvintelim 2000.gadā-268,9Ls, bet 2008.gadā- 280,0Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 638,9Ls, bet 2008.gadā - 495Ls. Tas nozīmē, ka 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Rīgas reģiona iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 55,00 Ls, bet 2008.gadā - 120Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 100Ls, bet 2008. gadā - 160Ls. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 200Ls, un arī 2008.gadā tas nepārsniedza 200Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 264,5Ls, bet 2008.gadā – 276,0Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī bija 420Ls, bet 2008.gadā tas samazinājās un sastādīja - 400Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim attiecinātajiem respondentiem ir 4% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008.gadā tas palielinajās līdz 8% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. Šim kvintelim ienākumi ir par 4% palielinājušies. 2.kvintelim 2000.gadā bija 10% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 13%. Šim kvintelim ienākumi arī palielinajās. 3.kvintelim 2000.gadā bija 20% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008.

gadā - 15%. Šajā kvintelī ienākumi par 5% samazinājās. 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 20%, bet 2008.gadā - 22%. Šim kvintelim ienākumi ir palielinājušies par 2%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 46%, bet 2008 gadā - 42%.

Var secināt, ka 2000.gadā 1/5 bagāto iedzīvotāju saņēma gandrīz pusi kopējo ienākumu, bet 2008. gadā jau mazāk, bet nabadzīgo ienākumi deviņu gadu laikā palielinājās. Šeit arī ir vērojama pozitīva tendence, ienākumu diferenciācija Rīgas reģionā lēnām samazinās.

4.tabula

Teila indeksa lielums RIGAS, 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	**2008.gads**
Teila indekss	0,35	0,18

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Arī šajā gadījumā iepriekš noteiktā tendence tiek pierādīta - Rīgas reģionā ienākumu nevienlīdzība periodā no 2000. gada līdz 2008.gadam samazinājās.

5.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem KURZEMES reģionā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	**Kvinteļa robežas**		**Valid %**	**Vidējais**		**Mediāna**		**Summa (%)**	
	2000	**2008**		**2000**	**2008**	**2000**	**2008**	**2000**	**2008**
1	0-68	0-99	20	52,6	53	60	60	8	5
2	69-100	100-142	20	89	115	90	111	20	17
3	101-120	143-159	20	115,5	151	120	150	13	15
4	121-186	160-199	20	157,2	174	153	177	20	14
5	187-500	200-500	20	253,8	262	250	230	39	49
				128,9	**165**	**106**	**150**	**100%**	**100%**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Kurzemes reģionā 2000.gadā 1. kvintelim ir attiecināti respondenti, kuru ienākumi ir 0-68Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 69-100Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 101-120Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 121-186Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no 187-500Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-99Ls, 2.kvintelim tie, kuru ienākumi ir no 100-142Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 143-159Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 160-199Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondenti, kuru ienākumi ir 200-500Ls.

Analizējot 5. tabulu var secināt, ka 2000. gadā vidējā alga Kurzemes reģionā 1.kvintelim bija 52,6Ls, bet 2008. gadā – 53,0Ls, 2. kvintelim 2000. gadā – 89,0Ls, bet 2008.gadā – 115,0Ls, 3.kvintelim 2000.gadā – 115,5Ls, bet 2008.gadā – 151,0Ls, 4.kvintelim

2000.gadā- 157,2Ls, bet 2008.gadā- 174,0Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 253,8Ls, bet 2008.gadā – 262,0Ls. Tas nozīmē, ka 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Kurzemes reģiona iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 60,00 Ls, tāpat arī 2008.gadā tas palika nemainīgs un sastādīja 60,0Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 90Ls, bet 2008. gadā - 111Ls. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 120Ls, un arī 2008.gadā tas nepārsniedza 150Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 153,0Ls, bet 2008.gadā – 177,0Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī bija 250Ls, bet 2008.gadā tas samazinājās un sastādīja - 230Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim attiecinātajiem respondentiem ir 8% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008.gadā tas samazinājās līdz 5% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. Šim kvintelim ienākumi ir par 3% ir samazinajušies. 2.kvintelim 2000.gadā bija 20% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 17%. Šim kvintelim ienākumi arī samazinajās par 3%. 3.kvintelim 2000.gadā bija 13% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 15%. Šajā kvintelī ienākumi par 2% palielinājās 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 20%, bet 2008.gadā - 14%. Šim kvintelim ienākumi ir samazinājušies par 6%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 39%, bet 2008 gadā palielinājās par 10% un sastādīja 45%.

6.tabula

Teila indeksa lielums Kurzemes reģionā 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	**2008.gads**
Teila indekss	0,19	0,28

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Rezumējot jāsaka, ka Kurzemes reģionā ir vērojama ļoti negatīva tendence šo 9 gadu laikā. Ienākumu diferenciācija strauji palielinajās, nabadzīgākie iedzīvotāji kļuva nabadzīgāki, bet bagātākie vēl bagātāki.

7.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem LATGALES reģionā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	**Kvinteļa robežas**		**Valid %**	**Vidējais**		**Mediāna**		**Summa (%)**	
	2000	**2008**		**2000**	**2008**	**2000**	**2008**	**2000**	**2008**
1	0-55	0-89	20	39,3	66	49	66	6	6
2	56-90	90-129	20	72,9	105	70	100	12	11
3	91-120	130-160	20	107,8	145	110	150	14	14
4	121-200	161-219	20	165,4	195	160	200	31	18
5	201-1800	220-3000	20	345,4	512	280	333	37	51

				134,6	**207**	**107,5**	**150**	**100%**	**100%**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Latgales reģionā 2000.gadā 1. kvintelim ir attiecināti respondenti, kuru ienākumi ir 0-55Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 56-90Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 91-120Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 121-200Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no 201-1800Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-89, 2.kvintelim tie, kuru ienākumi ir no 90-129Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 130-160Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 161-219Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondenti, kuru ienākumi ir 220-3000Ls.

No aprēķiniem 7. tabulā var redzēt, ka 2000. gadā vidējā alga Latgales reģionā 1.kvintelim bija 39,3Ls, bet 2008. gadā – 66,0Ls, 2. kvintelim 2000. gadā – 72,9Ls, bet 2008.gadā – 105,0Ls, 3.kvintelim 2000.gadā – 107,8Ls, bet 2008.gadā – 145,0Ls, 4.kvintelim 2000.gadā- 165,4Ls, bet 2008.gadā- 195,0Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 345,4Ls, bet 2008.gadā – 512,0Ls. Tas nozīmē, ka 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Latgales reģiona iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 49,00 Ls, savukārt 2008.gadā tas sastādīja 66,0Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 70Ls, bet 2008. gadā - 100Ls. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 110Ls, bet 2008.gadā tas nepārsniedza 150Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 160,0Ls, bet 2008.gadā – 200,0Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī bija 280Ls, bet 2008.gadā tas sastādīja - 333,0Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim attiecinātajiem respondentiem ir 6% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, un arī 2008.gadā tas palika tādā pašā līmenī un sastādīja 56% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. 2.kvintelim 2000.gadā bija 12% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 11%. Šim kvintelim ienākumi samazinajās par 1%. 3.kvintelim 2000.gadā bija 14% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, un arī 2008. gadā tas palika 14%. 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 31%, bet 2008.gadā - 18%. Šim kvintelim ienākumi ir samazinājušies par 13%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 37%, bet 2008.gadā tie palielinājās par 14% un sastādīja 51%.

Jāsecina, ka Latgales reģionā arī ir vērojama ļoti negatīva tendence šo 9 gadu laikā. Ienākumu diferenciācija šajā reģionā palielinājās.

8.tabula

Teila indeksa lielums Latgales reģionā 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	2008.gads
Teila indekss	0,18	0,29

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Iepriekš noteiktā tendence vēlreiz apstiprinās. Teila indekss parāda, ka ienākumu diferenciācija Latgales reģionā būtiski palielinājās.

9.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem VIDZEMES reģionā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	Kvinteļa robežas		Valid %	Vidējais		Mediāna		Summa (%)	
	2000	2008		2000	2008	2000	2008	2000	2008
1	0-70	0-129	20	54,4	80	56	102	7	7
2	71-120	130-149	20	98,3	135	100	130	13	8
3	121-160	150-199	20	142	161	140	150	18	26
4	161-244	200-250	20	197,1	218	200	200	22	32
5	245-600	251-580	20	317,1	372	300	342	40	27
				159,7	**190**	**140**	**170**	**100%**	**100%**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

2000.gadā 1. kvintelim ir attiecināti Vidzemes reģiona respondenti, kuru ienākumi ir 0-70Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 71-120Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 121-160Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 161-244Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no 245-600Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-129Ls, 2.kvintelim tie, kuru ienakumi ir no 130-149Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 150-199Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 200-250Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondent, kuru ienākumi ir 251-580Ls.

No tabulas var redzēt, ka 2000. gadā vidējā alga Vidzemes reģionā 1.kvintelim bija 54,4Ls, bet 2008. gadā - 80,0Ls, 2. kvintelim 2000. gadā – 98,3Ls, bet 2008.gadā- 135,0Ls, 3.kvintelim 2000.gadā - 142,0Ls, bet 2008.gadā - 161,0Ls, 4.kvintelim 2000.gadā- 197,1Ls, bet 2008.gadā- 218,0Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 317,1Ls, bet 2008.gadā - 372Ls. Aprēķini parāda, ka 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Vidzemes reģiona iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 56,0 Ls, bet 2008.gadā – 102,0Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 100,0Ls, bet 2008. gadā - 130,0Ls. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 140Ls, bet 2008.gadā -150Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 200Ls, un arī 2008.gadā tas sastādīja 200Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī 300Ls, bet 2008.gadā - 342Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim Vidzemes reģiona attiecinātajiem respondentiem ir 7% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, un arī 2008.gadā tas paliek nemainīgs - 7% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. 2.kvintelim 2000.gadā bija 13% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 8%. Šim kvintelim ienākumi ir samazinājušies par 5%. 3.kvintelim 2000.gadā bija 18% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 26%. Šajā kvintelī ienākumi ir par 8% palielinājušies. 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 22%, bet 2008.gadā - 32%. Šim kvintelim ienākumi ir palielinājušies pat par 10%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 40%, bet 2008 gadā - 27%.

10.tabula

Teila indeksa lielums Vidzemes reģionā 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	**2008.gads**
Teila indekss	0,17	0,13

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Var secināt, ka Vidzmes reģionā tiek novērota ļoti pozitīva tendence – Teila indekss parāda, ka ienākumu diferenciācija samazinās, savukāt pēc kvintilgrupām var redzēt, ka nostiprinās vidējais slānis, kas ir vitāli svarīgs elements līdzsvarotas ekonomikas attīstībai.

11.tabula

Iedzīvotāju ienākumi pa kvinteļiem ZEMGALES reģionā, 2000.gadā un 2008.gadā

Kvinteļi	**Kvinteļa robežas**		**Valid %**	**Vidējais**		**Mediāna**		**Summa (%)**	
	2000	**2008**		**2000**	**2008**	**2000**	**2008**	**2000**	**2008**
1	0-63,8	0-109	20	48,5	70	53,5	60	7	6
2	63,9-100	110-149	20	88,1	129	90	130	16	8
3	101-140	150-216	20	124,3	176	126	170	16	24
4	141-200	217-281	20	173,8	248	180	250	25	25
5	201-600	282-750	20	325,7	393	300	350	36	37
					208	**110**	**200**	**100%**	**100**

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Analizējot Zemgales reģiona iedzīvotāju ienākumus, jāatzīmē ka 2000.gadā 1.kvintelim ir attiecināti respondenti, kuru ienākumi ir 0-63,8Ls, 2.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 63,9-100Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir 101-140Ls, 4. kvintelim tie, kuru ienākumi ir 141-200Ls un 5.kvintelim tie, kuru ienākumi ir robežās no 201-600Ls. 2008.gadā 1.kvintelim atbilst respondenti, kuru ienākumi ir 0-109Ls, 2.kvintelim tie, kuru ienakumi ir no 110-149Ls, 3.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 150-216Ls, 4.kvintelim – tie, kuru ienākumi ir no 217-281Ls un 5.kvintelim atbilst tie respondent, kuru ienākumi ir 282-750Ls.

No tabulas var redzēt, ka 2000. gadā vidējā alga Zemgales reģionā 1.kvintelim bija 48,5Ls, bet 2008. gadā - 70,0Ls, 2. kvintelim 2000. gadā - 88,1Ls, bet 2008.gadā- 129,0Ls, 3.kvintelim 2000.gadā - 124,3Ls, bet 2008.gadā - 176,0Ls, 4.kvintelim 2000.gadā- 173,8Ls, bet 2008.gadā- 248Ls, 5. kvintelim 2000.gadā- 325,7Ls, bet 2008.gadā – 393,0Ls. Zemgales reģionā 2000.gadā 1. kvintelī 20 % Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 53,5 Ls, bet 2008.gadā - 60Ls. 2. kvintelī Latvijas iedzīvotāju vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī pēc nodokļu atņemšanas nepārsniedza 90Ls, bet 2008. gadā – 130,0. 3. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 126,0Ls, bet 2008.gadā -170,0Ls, 4.kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī nepārsniedza 180,0Ls, bet 2008.gadā - 250Ls. Savukārt 5. kvintelī vidējais ienākums ģimenē uz vienu cilvēku mēnesī 300Ls, bet 2008.gadā - 350Ls.

2000.gadā pirmajam kvintelim attiecinātajiem Zemgales reģiona respondentiem ir 7% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008.gadā - 6% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem. Šim kvintelim ienākumi ir par 1% samazinājušies. 2.kvintelim 2000.gadā bija 16% no kopējie iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 8%. Šim kvintelim ienākumi ir samazinājušies par 8%. 3.kvintelim 2000.gadā bija 16% no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem, bet 2008. gadā - 24%. Šajā kvintelī ienākumi ir par 8% palielinājušies. 4.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem sastādīja 25%, un arī 2008.gadā tie palika tādā paša līmenī un sastādīja 25%. 5.kvintelī 2000.gadā ienākumi no kopējiem iedzīvotāju ienākumiem bija 36%, bet 2008. gadā - 37%.

Var secināt, ka Zemgales reģionā tiek novērota nemainīga tendence attiecībā uz pirmo un piekto kvinteli. Jāatzīmē arī pozitīva tendence šajā reģionā – vidusslāņa ienākumi 9 gadu laikā palielinās.

12.tabula

Teila indeksa lielums Zemgales reģionā 2000.g. un 2008.g.

	2000.gads	**2008.gads**
Teila indekss	0,16	0,18

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

Arī noteiktais Teila indekss parāda, ka Zemgales reģionā 9 gadu laikā būtisku izmaiņu ienākumu diferenciācijā praktiski nav salīdzinājumā ar pārējiem Latvijas reģioniem.

Kopumā var secināt, ka Latvijā ir diezgan pozitīva tendence - ienākumu diferenciācija no 2000.gada līdz 2008.gadam lēnām samazinājās un pamazām nostiprinājās vidējais slānis. Analizējot katru reģionu atsevišķi var redzēt, ka ienākumu diferenciācija reģionos ir mainīga.

Lai noskaidrotu, kuri rādītāji vairāk vai mazāk ietekmē ienākumus pētījumā tika izmantots Spīrmena korelācijas koeficientu. Korelāciju sakarība atspoguļo tendenci, kad viens mainīgais lielums, pieaugot citam mainīgajam lielumam, attiecīgi vai nu samazinās (negatīvā korelācija), vai arī pieaug (pozitīvā korelācija) (Ефимова, Петрова, Румянцев 1998: 247).

Ja divi mainīgie pilnīgi korelē, mēs varam runāt par pilnu pozitīvo korelāciju, kuru izsaka ar koeficientu 1. Tur, kur nav saiknes starp mainīgajiem lielumiem (tie var būt savā starpā nesaistīti), būs nulles koeficients. Absolūtā negatīvā korelācija, kuru apzīmē ar -1, ir tur, kur divi mainīgie lielumi atrodas pilnīgi apgrieztā attiecībā viens pret otru.

13. tabula

Korelācijas matrica – rādītājs „Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" ar rādītājiem „vecums, tautība, cilvēku skaitu ģimenē, izglītība, ģimenes stāvoklis, dzīvesvieta, statuss darba tirgū", LATVIJĀ, 2000.g. un 2008.g.

Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Vecums**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=-0,219**	r=-0,074*
Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Cilvēku skaits ģimenē**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=0,310**	r=0,160**
Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Izglītība**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=0,330**	r=0,381**
Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Ģimenes stāvoklis**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=-0,161**	r=0
Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Dzīvesvieta**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=-0,207**	r=-0,366**
Ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē	**Statuss darba tirgū**	
	2000.g.	*2008.g.*
	r=-0,358**	r=-0,330**

* nozīmības līmenis 0,05; ** nozīmības līmenis 0,01

Avots: *autores aprēķini pēc LU TAP aptaujas datiem 2000. un 2008. gados*

No aprēķiniem var secināt, ka Latvijā gan 2000. gadā, gan 2008.gadā ir vāja negatīva lineāra saikne starp rādītājiem „ienākumi un vienu cilvēku ģimenē" un „vecums". Izskaidrot noteikto atkarību (ar vecuma pieaugumu ienākumi uz ģimenes locekli samazinās) tas apstāklis, ka cienīga vecuma cilvēkiem ir zemas pensijas, kā arī mainās ģimenes struktūra – ļoti bieži bērniem ir savas ģimenes un tie dzīvo atsevišķi no vecākiem, kas ir pensijas vecumā. 2008.gadā šī atkarība ir izteikta daudz vājāk (nozīmības līmenis samazinājās līdz 0,05; saikne samazinājās līdz 0,074).

No 13. tabulas var redzēt, ka gan 2000.gadā, gan 2008.gadā Latvijā ir vāja pozitīva lineāra saikne arī starp rādītājiem „ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" un „cilvēku skaits ģimenē". Parādās saiknes samazināšanās tendence no vājās un ļoti vāju, kaut gan nozīmības līmenis paliek augsts (0,01).

2000.gadā, tāpat kā 2008. gadā ir vāja pozitīva lineāra saikne starp rādītājiem „ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" un „izglītība", kaut arī tiek novērota izglītības rādītāja nozīmības palielināšanās tendence līdz 0,381 un rādītāja nozīmības līmenis paliek augstā līmenī. Acīmredzot izglītības līmenis tieši ietekmē ienākumu apjomu – jo augstāks ir izglītības līmenis, jo lielāki ir ienākumi uz vien cilvēku ģimenē, tas ir attiecināms gan uz sievietēm, gan uz vīriešiem.

2000. gadā ir noteikta vāja negatīva saikne starp rādītājiem „ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" un „ģimenes stāvoklis" – nozīmības līmenis 0,01, t.i., precētiem respondentiem un respondentiem, kas dzīvo ar partneri ienākumi bija lielāki, nekā tiem respondentiem, kas nedzīvo ar partneri, ir šķirti utt. 2008. gadā šīs saiknes nav.

Parādās saiknes palielināšanās tendence starp rādītājiem „ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" un „dzīvesvieta", ir ļoti liels nozīmības līmenis 0,01. Deviņu gadu laikā ienākumu diferenciācija starp lauku un pilsētu iedzīvotājiem palielinājās.

Noteikts, ka gan 2000. gadā, gan 2008.gadā ir vāja lineāra saikne starp radītājiem „ienākumi uz vienu cilvēku ģimenē" un „statuss darba tirgū" pie ļoti augsta nozīmības līmeņa 0,01, tas nozīmē, ka nodarbinātība ietekmē iedzīvotāju ienākumus. Kaut arī deviņu gadu laikā tiek novērota rādītāja „statuss darba tirgū" vājāka ietekmes tendence uz ienākumiem.

Izmantojot Spīrmana korelācijas koeficientu tika noskaidroti 3 galvenie rādītāji, kas ietekmē iedzīvotāju ienākumu diferenciāciju Latvijā – izglītība, dzīvesvieta un statuss darba tirgū. Spīrmana korelācijas koeficienta aprēķini Latvijas reģionos parādīja, ka reģionos pastāv vecuma rādītāja ietekme uz ienākumu lielumu, arī izglītība ir būtisks faktors, kas ietekmē cilvēku materiālo labklājību un ienākumu uz vienu cilvēku ģimenē. Dzīvesvieta ietekmē risku kļūt nabadzīgākam netieši, proti, pārsvarā caur nodarbinātības struktūru.

Bibliogrāfija

1. Kalnmeiere, I. „Ienākumu sadales raksturīgākās tendences un vidusslāņa veidošanās iespējas polarizētas sabiedrības apstākļos Latvijā". Grām.: *Latvijas ekonomikas un sabiedrības pārstrukturizācijas ietekme uz uzņēmējdarbības konkurētspēju un iedzīvotāju dzīves kvalitāti.* . Monogrāfija/Roberta Škapara un Ērikas Šumilo redakcijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006.°
2. Lavriņenko O. *Centrāleiropas un Austrumeiropas iedzīvotāju dzīves līmeņa veidošanās atšķirību pētīšana pa reģioniem*. Monogrāfija. Rēzekne, 2010, ISBN 978-9984-29-189-5

3. Ефимова М.Р., Петрова Е.В., Румянцев В.Н. (1998) *Общая теория статистики*. М.Ж ИНФРА Москва.
4. Меньшиков В., Лавриненко О. (2008) Качество жизни населения как стратегическая цель регионального развития. В кн: *Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития*: материалы IX Междунар. науч. конф., 16–17 окт. 2008 г., Минск. Редкол.: С.С. Полоник [и др.]. Минск: НИЭИ Мин-ва экономики Респ. Беларусь. Т. 1. ISBN 978-985-6762-41-6 (т. 1), ISBN 978-985-6762-37-9.
5. Latvijas Universitātes Tautas attīstības pārskata veiktie aptaujas dati 2000. gadā un 2008.gadā

Vladimirs Meņšikovs

DARBA TIRGUS PĒTĪJUMS: SOCIOLOĢISKAIS ASPEKTS

Abstract
In the article, the main emphasis is placed on the methodological issues on the study of the quality of the labour market. First of all, the labour market is understood as an institutional unit, a system of norms and rules of economical behaviour that makes the effective exchange of economical resources among the market agents possible (or impossible). The aim of the article is to try to determine the qualities of the Latvian labour market on the basis of the total evaluation of the indices such as the effectiveness of the labour market, the flexibility of the labour market, the absence of discrimination and competitiveness of a worker. The research objects were carried out in the framework of the project of European Social Fund Nr. VPD 1/ESF/NVA/04/NP/3.1.5.1/0001/003. The results of the research testify that Latvia does not have a unite labour market. The data of a sociological survey have showed that the Latvian labour market is "polar": Riga and the rest of Latvia.
Atslēgas vārdi: *darba tirgus, darba tirgus kvalitāte, darba tirgus efektivitāte, darba tirgus elastīgums, darbinieka konkurētspēja.*

Jebkura pētījuma izejas punkts ir **problēmsituācija**, t.i., „zināšana par nezināšanu", kad tiek konstatēta neatbilstība starp cilvēku vajadzībām un kaut kādām rezultatīvām, praktiskām un teorētiskām darbībām, kā arī neziņa par ceļiem, līdzekļiem, metodēm, veidiem, paņēmieniem, ar kuriem realizēt šīs nepieciešamās darbības.

Mūsu gadījumā zināms fakts, ka darba tirgū Latvijā ir daudz problēmu, bet viedokļi par tām darba devēju, darba ņēmēju un institucionālo aģentu (subjektu) starpā būtiski atšķiras. Piemēram, darba devēji ir neapmierināti ar iespēju atrast viņu prasībām atbilstošu darbaspēku, darba ņēmēji ir neapmierināti ar darba tirgū piedāvātajām darba vietām, bet institucionālie aģenti nesaredz iespējas un metodes, kā tuvināt darba ņēmēju un darba devēju pozīcijas. Pēdējā laikā institucionālie aģenti arvien vairāk ir neapmierināti ar speciālistu kvalitāti, kurus augstskolas un profesionālās mācību iestādes piedāvā darba tirgum.

Minētie fakti ir rūpīgi jāanalizē. Nepieciešams noskaidrot darba tirgus funkcionēšanas relatīvi zemo kvalitāti un darba tirgus subjektu neapmierinātības patiesos iemeslus. Šeit rodas grūtības, jo esošās informācijas pirmatnējā apstrāde neļauj noteikt visu faktoru kopumu, kuriem varētu būt kāda loma darba tirgū, kā arī varētu noteikt saiknes starp šiem faktoriem.

Zināšanu nepietiekamība par Latvijas un par tās reģionu darba tirgus kvalitātes uzlabošanos nākotnē var radīt vēl lielākus ekonomiskos un sociālos zaudējumus. Šī pētījuma **centrālā problēma** varētu tikt formulēta sekojoši: atklāt Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas, veikt pētījumu par darbaspēka etniskajiem un valodu prasmes aspektiem, vecuma un dzimuma struktūru, kā arī veikt potenciālās diskriminācijas signālu monitoringu ar mērķi noteikt nepieciešamos aktīvos un preventīvos pasākumus un izmaiņas likumdošanas aktos problēmu novēršanai, balstoties uz ekonomisko, socioloģisko un institucionālo analīzi. Protams, visi trīs virzieni ir savstarpēji cieši saistīti un viens otru papildina, tomēr pētījumā tiks akcentēta socioloģiskā pieeja, kas ļaus detalizētāk identificēt

darba tirgus problēmu cēloņus, un, tādējādi, izstrādāt arī konkrētākus priekšlikumus atbilstošas politikas pilnveidošanai.

Darba tirgus – tā ir dinamiska sistēma, sociālo darba attiecību komplekss saistībā ar pieņemšanu darbā, darbaspēka izmantošana un apmaiņa par līdzekļiem, kuri nepieciešami sadzīvei, kas iekļauj sevī pašrezalizācijas mehānismu, piedāvājuma un pieprasījuma mehānismu, kas funkcionē uz informācijas pamata par darba cenu izmaiņām (darba algas). Pie tam, darba tirgus atšķiras no citiem tirgiem. Atšķirībā no preču tirgus, darba tirgos parasti nav konkurences (Pasaules Bankas ziņojums...: 174). Darba tirgu nav iespējams pētīt līdzīgi kā citus tirgus – preču, kapitāla utt. – ekonomikā, kā to dara ekonomisti neoklasiķi.

Ekonomisti tradicionāli vienkāršoti saista tirgu ar abstraktiem cenu noteikšanas mehānismiem, kas kalpo par pamatu resursu izvietošanai ekonomikā. Tajā pašā laikā klasiskās politiskās ekonomikas pārstāvji uzskatīja tirgu par konkrētu tirdzniecības teritoriju, akcentējot ražošanu ar noteiktām cenām un atzīstot nejaušu faktoru līdzdalību cenu noteikšanā. Maržinālā revolūcija sašaurināja tirgus uztveri līdz resursu dalīšanai un pārdalei. Tas tiek radīts stihiski ar indivīdu palīdzību, darba dalīšanas procesa savienojumā. Sociologu vidū M.Vēbers tirgus koncepcijā apvienoja ideju par apmaiņu un konkurenci. Pēc viņa uzskatiem, sociālā darbība tirgū sākas kā konkurence un beidzas kā apmaiņa (Weber 1978). Tas ir sociālās rīcības pats instrumentālākais tips, lai arī izveidojas pretējo interešu cīņās. K. Polaņjī (Polanyi 1944) izteica viedokli, ka eksistē daudzveidīgas organizētas apmaiņas formas, bet tirgus ir tikai viens no veidiem, kas ir izveidojies Eiropas kultūrā. Institucionālisms atjaunoja tirgus izpētes programmas tiesiskajā aspektā. Kopumā var atzīt R. Svedberga secinājumus (Smelser, Swedberg 1994: 273), ka daudzi centieni mūsdienu ekonomiskās socioloģijas teorijā bija vērsti uz tradicionālo pieeju tirgu kā vienkāršu mehānismu, to nomainīja uzskats par tirgu kā kompleksu sociālu fenomenu.

Tirgus kā sociālās struktūras veids piedāvā īpaši modelētu un periodisku mijiedarbību, kas veidotas ar sankciju palīdzību. Pieņemts iedalīt tā esamību attiecībā apmaiņā pret cenu. R. Kouzs (Коуз 1993) raksturoja tirgu kā sociālo institūtu, kas ir spējīgs uz apmaiņu, bet konkrētāk izmaksu samazināšanai un transakciju apmaiņai. Viņu skatījumā ekonomisti parasti ignorē institucionālo tirgus nozīmi, atstājot redzeslokā tikai privāto darījumu izdevīgumu. Piemēram, ar neo-klasiskās teorijas pieeju darba ņēmēji meklē labāk apmaksātos amatus, kas atbilst viņu spējām (izglītībai un pieredzei), ierobežojumiem (piemēram, nepieciešamība rūpēties par maziem bērniem vai savienot darbu ar mācībām) un vēlmēm (piemēram, patīkama darba vide vai iespējas pilnveidoties). Darba devēji, savukārt, cenšas gūt maksimālo peļņu, paaugstinot darba ražīgumu un samazinot darba izmaksas, tai skaitā arī maksajot minimālo nepieciešamo darba algu, lai piesaistītu attiecīgās kvalifikacijas darbinieku. It kā

darba tirgū nav nekadu citu regulatoru (valsts, tradīcijas, sociālās normas). Pilnīgas konkurences neeksistēšanu darba tirgū dziļi pamatoja P.Deringers un M. Piore (Deoringer, Piore 1971: 13-29).

Tirgus kā sociāli ekonomiskā realitāte ir ļoti sarežģīts institucionāls veidojums, par kuru vēl joprojām nav izveidojusies vienots teorētisks uzskats (Swedberg 1994: 255-283). Mūsu gadījumā par tirgu tiek uzskatīts galvenokārt institucionāls veidojums, ekonomiskās uzvedības normu un noteikumu sistēma, kas ļauj (vai neļauj) veidot efektīvu ekonomisko resursu apmaiņu starp tirgus aģentiem.

Jēdziens " darba tirgus efektivitāte" tiek izmantots ES jaunākajos izdevumos, piem., „Labour market Efficieency in the European Union" (autori: K.Shomann, T. Kruppe, R.Rogowski). „Efektivitātes koncepcija balstās uz Pareto priekšstatu, saskaņa, ar kuru vienas vai vairāku personu ekonomiskā priekšrocība ir efektīva un pamatota, ja tā neizraisa citu ekonomisko aģentu stāvokļa (apstākļu, pozīciju) pasliktināšanos. Politika (t. sk. arī darba tirgus politika) ir efektīva tad, ja ieguvums no tās realizācijas kompensē zaudējumus no šīs politikas ieviešanas" (Shomann, Kruppe, Rogowski 2006: 1).

Protams, ir iespēja izmantot arī rādītāju „konkurētspēja darba tirgū". Kā raksta M. Porters, „konkurētspēja ir preču, pakalpojumu, subjekta tirgus attiecību īpatnība piedalīties tirgū vienā līmenī ar tur esošām analoģiskām precēm, pakalpojumiem, vai tirgus attiecību konkurējošiem subjektiem. Šo īpatnību novērtējums ļauj izdalīt augstu, vidēju un zemu konkurētspēju" (Porter, 1998). Konkurētspēju darba tirgū nodrošina faktori, kas konkurences apstākļos darba ņēmējam palīdz iegūt vai saglabāt darba vietu, bet darba devējam ļauj piesaistīt un noturēt savam vajadzībām atbilstošu darbaspēku.

Ja darba tirgus tiek apskatīts ne tikai no diskriminācijas aspekta, tad jēdzienu „darba tirgus efektivitāte" izslēgt nav iespējams, jo darba tirgus elastīgums ir viens no galvenajiem darba tirgus efektivitātes sasniegšanas līdzekļiem. Bet diskriminācijas neesamība raksturo, galvenokārt, sociālās politikas kvalitāti valsti, reģionā.

Darba tirgus elastība palīdz pielāgoties tautsaimniecībā notiekošajām pārmaiņām un ātrāk sasniegt līdzsvarotu attīstību. Elastīgs darbaspēka tirgus:

1. nodrošina brīvu darbaspēka kustību:
    - starp nozarēm
    - starp uzņēmumiem
    - starp reģioniem un valstīm
2. nodarbinātības līmenis un struktūra ātri pielāgojas tautsaimniecības vajadzībām.

Pāreja no plānveida ekonomikas uz brīvā tirgus ekonomiku prasījusi darba tirgus elastības zināmo līmeni un, pirmām kārtām, nozīmīgu funkcionālo elastību, kas varēja

nodrošināt pakalpojumu sfēras īpatsvara pieaugumu IKP. Svarīgs faktors ir arī darbaspēka mobilitāte.

Elastības novērtējums sevī ietver:

1) darba devēju elastību veidojot un piedāvājot dažādas nodarbinātības iespējas: darba devēju skaits, nozaru, darba laika, darba veida (darbs mājās, darbs uz nepilnu slodzi), darba attiecību formālā rakstura (dažādi līgumdarbi), kvalifikācijas, izglītības un pieredzes;
2) darba ņēmēju elastību – gatavību mainīt darba vietu, dzīves vietu, nodarbinātā statusu, nodarbinātības nozari, gatavību apgūt jaunas zināšanas un prasmes, gatavību mainīt darba attiecības (līgumdarbi), uzņemties atbildību par darba attiecību veidošanu (lēmumu pieņemšanu un nodokļu nomaksu);

PĒTĪJUMA TEORĒTISKAIS PAMATOJUMS

Amerikāņu sociologs Roberts Mertons (*Robert Merton)* ir rakstījis, ka „...teorija kalpo ne tikai par darba hipotēžu avotu, bet pilnībā nosaka jēdzienu operacionalizācijas kontekstu un novērojumu aprakstu valodu. Neeksistē „neitrāli" fakti. Jebkuri empīriski dati ne tikai tiek interpretēti, bet arī tiek atlasīti un aprakstīti ar tiešu un netiešu teorētisku priekšnosacījumu palīdzību. Teorija organizē empīriskā pētījuma valodu" (Merton 1967: 151-153).

Vadoties no šādas pieejas autori par pētījuma „Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas" teorētisko bāzi izvēlējās:

1. sociālo pārmaiņu koncepciju;
2. darba tirgus teorijas;
3. neofordisma un postfordisma teorijas (Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas 2007: 14-16).

PĒTĪJUMA HIPOTĒZES

Pētījuma programmas izstrādes posmā darba grupa izvirzīja vairākus pieņēmumus, kuri raksturo darba tirgus subjektu:

1. Darba tirgus reģionālā specifika galvenokārt izpaužas kā valsts centrālā reģiona un perifēro reģionu atšķirība visos nozīmīgākajos darba tirgu raksturojošos rādītājos.
2. Reālajai diskriminācijai ir augstākas un plašākas izpausmes nekā sabiedrībā pastāvošie priekšstati par šo parādību un pašreizējās identificēšanas metodes nedod iespēju tās saredzēt.
3. Kā darba ņēmēji, tā arī darba devēji dod priekšroku darba tirgus drošības faktoriem salīdzinājumā ar elastības aspektiem.

4. Lielākā daļa darba ņēmēju nav gatavi aktīvi aizsargāt savas tiesības, griežoties dažādās tiesībaizsargājošās institūcijās, kaut gan sastopas praksē ar diskriminācijas gadījumiem gan pret sevi, gan arī citiem cilvēkiem.
5. Pašreiz statistikā un pētījumos pieejamie dati nedod iespēju veidot vispusīgu darba tirgus raksturojumu kompleksai, sistēmiskai tā analīzei.

Hipotēzes pētījuma gaitā tika pārbaudītas ar kvantitatīvajiem datiem un kvalitatīvajos pētījumos iegūtajiem rezultātiem – intervēto viedokļiem.

PĒTĪJUMA REZULTĀTI

Mūsu pētījuma ietvaros darba tirgus kvalitāte tiek vērtēta, rēķinot indeksus četriem darba tirgus rādītājiem: darba tirgus elastība, efektivitāte, konkurētspēja un diskriminācijas neesamība. Pie tam, viena rādītāja uzlabošanās (piem., elastības radītāja: plašāks darba līgumu uz noteikto laiku lietojums) var pasliktināt citu radītāju (piem., diskriminācijas līmeni). Analizējot kvantitatīvā pētījuma datus integrētais darba tirgus kvalitātes rādītājs atspoguļo darba tirgus aģentu vērtējumus (sk. 1. tabulu).

1. tabula

Darba tirgus elastības, efektivitātes, diskriminācijas neesamības un darbinieka konkurētspējas indekss darba ņēmēju skatījumā

	Elastība*	**Efektivitāte****	**Diskriminācijas neesamība*****	**Darbinieka konkurētspēja******	**Darba tirgus kvalitāte**
Viss masīvs	2,19	3,78	2,79	3,61	12,37
Plānošanas reģioni					
Rīgas reģions	2,21	3,77	2,76	3,45	12,19
Vidzeme	2,17	3,91	2,88	4,12	13,08
Kurzeme	2,19	3,72	2,73	3,58	12,22
Zemgale	2,17	3,69	2,81	3,69	12,36
Latgale	2,09	3,77	2,90	3,88	12,64
Dzīves vieta					
Lauki	2,16	3,79	2,83	3,75	12,53
Cita pilsēta	2,15	3,80	2,79	3,77	12,51
Cita liela pilsēta	2,14	3,77	2,72	3,70	12,33
Rīga	2,22	3,78	2,73	3,40	12,13
Uzņēmuma atrašanas vieta					
Pilsētā/pagastā, kurā Jūs dzīvojat	2,22	3,80	2,77	3,58	12,37
Rajonā, kurā Jūs dzīvojat	2,14	3,69	2,79	3,67	12,29
Citā reģionā	2,22	3,79	2,71	3,81	12,53
Dzimums					
Sievietes	2,18	3,77	2,79	3,57	12,31
vīrieši	2,20	3,80	2,80	3,64	12,44
Vecums					

15-24	2,19	3,77	2,75	3,78	12,49
25-34	2,22	3,81	2,79	3,70	12,52
35-54	2,18	3,77	2,80	3,59	12,34
55-74	2,17	3,80	2,82	3,45	12,24
Uzņēmuma lielums					
Nodarbināti 1-9 cilvēki	2,14	3,68	2,80	3,60	12,22
Nodarbināti 10-49 cilvēki	2,19	3,78	2,78	3,55	12,30
Nodarbināti 50-249 cilvēki	2,21	3,87	2,78	3,65	12,51
Nodarbināti 250 cilvēki un vairāk	2,27	3,92	2,82	3,86	12,87
Ienākuma grupas					
Nav bijis ienākumu	2,14	3,50	2,82	3,55	12,01
Līdz 150 LVL	2,07	3,64	2,82	3,51	12,04
LVL 150.01-300	2,21	3,82	2,77	3,60	12,40
LVL 300.01-700	2,32	3,96	2,82	3,72	12,82
Vairāk kā 700.01 LVL	2,47	4,21	2,79	3,96	13,42
Izglītības grupas					
Pamatizglītība (nepabeigta pamatizglītība)	1,97	3,58	2,84	3,40	11,79
Vidēja speciālā un profesionālā	2,17	3,79	2,79	3,61	12,36
Vispārējā vidēja izglītība	2,13	3,69	2,78	3,54	12.14
Augstākā izglītība	2,36	3,98	2,83	3,80	12,97
t. sk. doktora grāds	2,38	4,05	2,87	4,07	13,37

Piezīme:

[*] Respondentiem elastības pakāpi (par katru elastības iespēju) bija lūgts norādīt pēc skalas, kur 1-nav nodrošināta iespēja, 2- ir daļēji nodrošināta iespēja, 3 – ir pilnība nodrošināta iespēja. Vidējā elastības pakāpe rēķināta aptverot visas respondentu atbildes.

[**] Respondentiem efektivitātes pakāpi (par katru efektivitātes aspektu) bija lūgts norādīt pēc skalas, kur 1-ļoti neapmierināts, 5 – ļoti apmierināts. Vidējā efektivitātes pakāpe rēķināta aptverot visas respondentu atbildes.

[***]Respondentiem diskriminācijas neesamības pakāpi (par katru diskriminācijas iespēju) bija lūgts norādīt pēc skalas, kur 1 - vienlīdzīga attieksme nemaz netiek nodrošināta, 2 - ir daļēji nodrošināta, 3 - ir pilnībā nodrošināta. Vidējā diskriminācijas neesamības pakāpe rēķināta aptverot visas respondentu atbildes.

[****] Respondentiem darbinieku konkurētspējas aspektu bija lūgts norādīt pēc skalas, kur 1-nodrošina vismazākajā mērā, 5 - vislielākajā mērā. Vidējā darbinieku konkurētspējas pakāpe rēķināta aptverot visas respondentu atbildes.

Vismazāk, it īpaši attiecībā uz darbinieka konkurētspēju, ir apmierināti Rīgas darba ņēmēji, ka arī darbinieki, kas strādā mikrouzņēmumos (darbinieku skaits 1-9 cilvēki). Daudzi no tiem resursiem, kas nodrošina darbinieku konkurētspēju Latgalē un Vidzemē, ka arī pārējos reģionos, Rīgā konkurētspēju nenodrošina. Piemēram, gatavība uzņemties jaunus darba pienākumus nodrošina konkurētspēju lielā mērā (4 un 5 balles) 53% Rīgas respondentu un 77% - Vidzemes respondentu., latviešu valodas zināšanas – atbilstoši 73% un 91%

respondentu, gatavība mainīt darba vietu uzņēmuma/iestādes ietvaros – atbilstoši 26% un 56% respondentu, gatavība mainīt profesiju – atbilstoši 18% un 47% respondentu.

Lielajos uzņēmumos darba tirgus efektivitāti pozitīvi ietekmē tas, ka var pielietot plašāku instrumentu spektru, lai saskaņotu darba devēju, darba ņēmēju un valsts intereses. Tādejādi, piemēram, lielajos uzņēmumos, kuros nodarbināti 250 darbinieku un vairāk iespēja pilnā apjomā saņemt valsts noteiktas sociālās garantijas ir nodrošināta (4 un 5 balles) 89,2% respondentu, bet mikrouzņēmumos (nodarbināto skaits 1-9 cilvēki) – tikai 63,9%, jaunu ražošanas tehnoloģiju izmantošanai – atbilstoši 54,1% un 36,8%, papildus labumu saņemšana (dienesta transports, telefons, apdrošināšana u.c.) – 34,2% un 20,0%.

DARBINIEKA KONKURĒTSPĒJAS FAKTORANALĪZE

Visas darbinieka īpašības bija sagrupētas dažās apakškopās, un šī analīze tika veikta ar faktoranalīzes palīdzību. Faktoranalīzes rezultātā darbinieka konkurētspēju noteicošie faktori, kuru skaits ir 21, tika sagrupēti faktoru grupās, kurām ir dažāda nozīmība darbinieka konkurētspējā. Faktoranlīze tika veikta uz Latvijas darba ņēmēju kopējā masīva, pēc tam tika veikta iegūto faktoru salīdzinoša novērtēšana pa reģioniem.

Tālāk tiek piedāvāti faktoranalīzes veikšanas rezultāti Latvijai kopumā un atsevišķi pa reģioniem.

Atstājot tikai tos mainīgos, kuriem korelācija ar faktoriem ir lielākā par 0,5, izrādās, ka ne visi mainīgie tiek iekļauti faktoros, bet pētnieciskais uzdevums atrast integrētus faktorus, kas noteic darbinieka konkurētspēju Latvijas darba tirgū, ar šo paņēmienu tiek risināts optimālāk. Jāatzīmē, ka viens mainīgais tiek iekļauts divos faktoros, un tas arī ir iespējams un nozīmē, ka šis mainīgais – attiecības ar darba biedriem - ir gandrīz vienādi svarīgs gan pirmajam, gan otrajam faktoram.

1. faktorā, kuru var nosaukt par **"moderatoru-starpnieku"**, tiek iekļauti šādi mainīgie:

- attiecības ar darba biedriem;
- saskarsmes prasmes;
- datorzināšanas un prasmes;
- latviešu valodas zināšanas;
- krievu valodas zināšanas;
- citu svešvalodu zināšanas;
- darba disciplīnas ievērošana.

2. faktorā, kuru var nosaukt par **„speciālistu-profesionāli"**, tiek iekļauti šādi mainīgie:

- profesionālās zināšanas;
- profesionālās prasmes;
- pieredze;

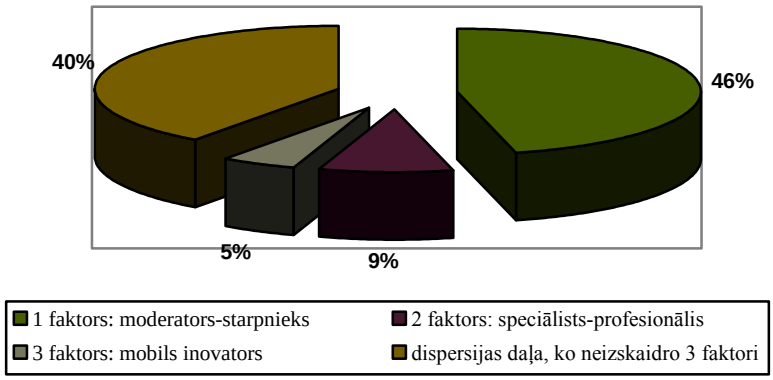
- iniciatīva;
- gatavība uzņemties jaunus darba pienākumus;
- attiecības ar darba biedriem.

3.faktorā, kuru var nosaukt par **„mobilu inovatoru”**, tiek iekļauti šādi mainīgie:

- gatavība mainīt darba vietu uzņēmuma/ iestādes ietvaros;
- gatavība mainīt profesiju;
- gatavība mainīt dzīves vietu;
- gatavība izmantot personiskos līdzekļus uzņēmuma/ iestādes labā.

Tālāk tiek piedāvāts iegūto faktoru īpatsvars jeb faktoru nozīmība darbinieka konkurētspējā.

1. attēls. **Konkurētspējas faktoru nozīmība darbinieka konkurētspējā**

Piezīme: ideāls konkurētspējīgs darbinieks darba ņēmēju uztverē ir pieņemts par 100%

Kā parādīts 1. attēlā, 1. faktors izskaidro 46% dispersijas, t.i. tam ir 46% nozīmība konkurētspējīga darbinieka tēlā, 2. faktors izskaidro 9% dispersijas, 3. faktors – 5%. 40% dispersijas tiek izskaidrota nevis ar izveidotiem faktoriem, bet ar atsevišķiem mainīgajiem, kas netika iekļauti faktoros.

Faktoranalīzes realizēšanas gaitā datu bāzē tika saglabāta katra faktora vērtība katram respondentam. Pēc tam iegūto trīs faktoru visas vērtības tika sagrupētas vienādās procentiļu grupās, izvēlēts grupu skaits - 3, kur 1 apzīmē attiecīgā faktora zemu nozīmību konkrētam respondentam, 2 - attiecīgā faktora vidēju nozīmību konkrētam respondentam un 3 - attiecīgā faktora augstu nozīmību konkrētam respondentam. Piemēram, pirmajam respondentam faktoru risinājums ir šāds: 2-1-1, kas nozīmē, ka viņš uzskata, ka darbinieka konkurētspējā moderatora-starpnieka īpašībām ir vidējā nozīmība, savukārt, speciālista-profesionāļa un mobila inovatora īpašībām ir augsta nozīmība.

Tādā veidā var izvērtēt katra faktora nozīmību Latvijas reģionos. Moderatora-starpnieka īpaša nozīmība tiek novērota Latvijas perifēro reģionu darba tirgū, it īpaši Vidzemes un Latgales reģionos. Tas var būt skaidrojams tādējādi, ka pašlaik tieši šo reģionu darba tirgū trūkst

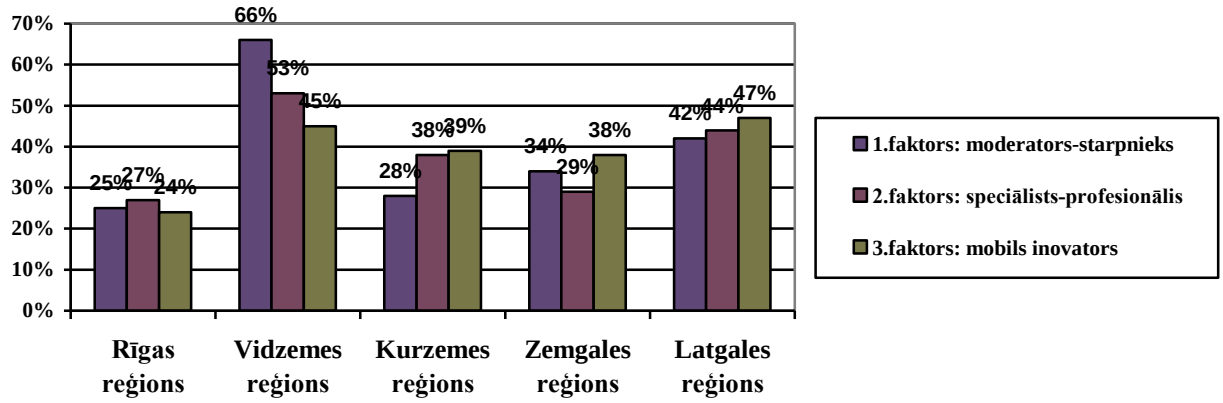
zinošu, prezentablu un komunikablu starpnieku, kas ir neaizvietojami darbinieki ātri augošā pakalpojumu sfērā. Interesanti, ka 43,4% darba ņēmēju Kurzemes reģionā moderatora-starpnieka īpatnību nozīmību darbinieka konkurētspēju novērtē zemu.

Visvairāk speciālista-profesionāļa īpašības ir svarīgas Vidzemes un Latgales reģionos, mazliet mazāk – Rīgā.

Arī mobilo inovatoru īpašības visvairāk ir pieprasītas Latvijas perifēro reģionu darba tirgū, jo tieši šādi cilvēki varētu veicināt tālāko attīstību.

Tālāk tiek piedāvāti trīs darbinieka konkurētspējas faktoru nozīmības kopējie rezultāti pa reģioniem. (sk. 2. attēlu)

2. attēls. **Trīs faktoru nozīmības izvērtēšana Latvijas plānošanas reģionos**

Piezīme: atbilde "augsta nozīmība", % no kopējā attiecīgā faktora novērtējuma.

Saistībā ar trīs analizējamo faktoru – darbinieka konkurētspēju nodrošinošo īpašību kopu – nozīmības novērtējumu Latvijas reģionos var konstatēt, ka situācija reģionos ir dažāda.

Rīgas reģionā visu trīs faktoru – moderators-starpnieks, speciālists-profesionālis un mobils inovators – augsta nozīmība tiek konstatēta vienādi bieži, taču, salīdzinājumā ar citiem reģioniem, Rīgas reģionā visu trīs faktoru augsta nozīmība tiek atzīmēta retāk. Acīmredzams, ka šeit liela nozīmība ir arī citām darbinieka īpašībām, kas netiek iekļautas faktoros. Tomēr, krusttabulu analīze parāda, ka 5 īpašības, kas netika iekļautas trīs faktoros – gatavība mācīties, ārējais izskats, lojalitāte uzņēmuma/iestādes vadībai, gatavība strādāt papildus stundas un izvairīšanas no konfliktiem – Rīgas reģionā arī tiek novērtētas relatīvi zemu. Rīgas reģionā par nozīmīgākajām kļuva citas darbinieka īpašības, kas vēl nav skaidri identificētas un netika iekļautas aptaujas anketā.

Savukārt Vidzemes reģions atšķiras ar samērā augstāku visu 3 faktoru, it īpaši moderatora-starpnieka īpašību, novērtējumu.

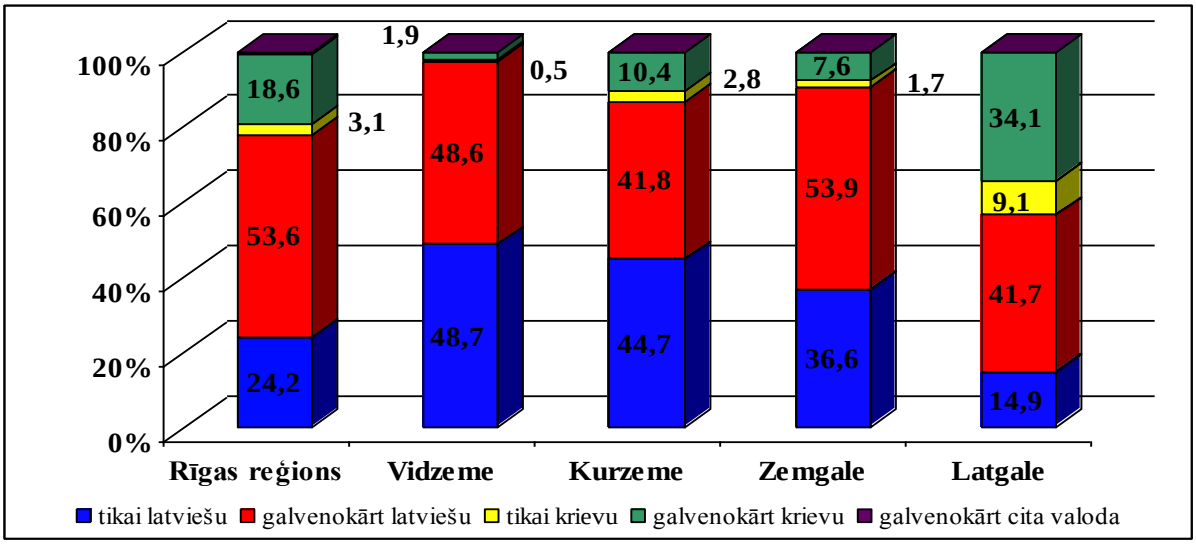
Kurzemes reģionā moderatora-starpnieka īpašības ir relatīvi mazāk svarīgas, taču svarīgāki ir speciālista-profesionāļa un mobila inovatora īpašības.

Zemgales reģionā relatīvi svarīgākās ir moderatora-starpnieka un mobila inovatora īpašības. Latgales reģionā visi trīs faktori relatīvi bieži tika novērtēti ar augstu nozīmību, īpaši akcentējot mobila inovatora īpašības.

Ja tik svarīga darba ņēmēju kompetence kā svešvalodu zināšanas ir svarīgas tikai 38% respondentu, tad latviešu valodas zināšanu svarīgumu atzīmē 80% darba devēju, bet krievu valodas – 59,7% darba dēvēju. Pie tam ikdienā tikai latviešu valodā komunikācijas notiek 30,9% uzņēmumu, bet galvenokārt latviešu – 49,6% organizācijās. Līdz ar to pilnīgi saprotama ir situācija, kad latviešu valoda kļūst arī par svarīgu darbinieka kompetenci, jo bez tās nevar veiksmīgi organizēt darba procesu un darbinieku savstarpējo komunikāciju uzņēmuma iekšienē.

Darba devēju atbildēs par valodas prasmēm un nepieciešamību parādās reģionālā specifika, kas saistīta ar Latvijas reģionu iedzīvotāju nacionālo struktūru (sk. 3. attēlu). Tā Latgalē uzņēmumi, kuros ikdienā lieto tikai latviešu valodu, gadās divas reizes retāk nekā vidēji Latvijā, bet Kurzemē un Zemgalē pusotru reizi vairāk. Bez tam katrs vienpadsmitais Latgales darba devējs atzina, ka ikdienā lieto darbā tikai krievu valodu, bet trešdaļa Latgales uzņēmumu lieto krievu valodu pārsvarā. Rīgas reģionā krievu valodu organizācijās lieto ap 20% darba devēju, pārējos reģionos - vidēji 10% respondentu.

3. attēls. **Organizācijā ikdienā lietojamā valoda reģionālajā griezumā**

Bāze: N=6066

Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijā nav vienota darba tirgus. Socioloģiskās kvantitatīvās aptaujas rezultāti parāda, ka Latvijā darba tirgus ir „polārs": Rīgā un visa pārējā Latvija.

- Reģiona ģeogrāfiskais izvietojums, kuru atšķirīgais ceļu tīkls, mežu un auglīgas augsnes daudzums veido atšķirīgu ekonomisko darbības struktūru,
- Nozaru specifika, finansiālais ieguldījums, lai gūtu peļņu.

- Iedzīvotāju izglītības, kultūras līmeņu atšķirības pa reģioniem, kā arī narkomānijas un alkoholisma izplatības atšķirības.

Bibliogrāfija

1. Deoringer, P., Piore, M. (1971) *Internal Labour Markets and Manpower Analysis.* Lexington.
2. Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas (2007) Jelgava.
3. Merton, R.K. (1967) *On theoretical sociology. Five esseys, old abd new*, N.Y.
4. Pasaules Bankas ziņojums par pasaules attīstību (2006).
5. Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: the Political and Economic Origins of Our Time.* Boston: Beacon,.
6. Porter, M. (1998) *On Competition.*
7. Shomann, K. Kruppe, T. Rogowski, R. (2006) *Labour market Efficieency in the European Union.*
8. Smelser, N., Swedberg, R. (1994) *The Handbook of Economic Sociology.* NJ: PUP.
9. Swedberg, R. (1994) Markets as Social Structures//*Handbook of Economic Sociology*/ Ed. by N.Smelser and R.Swedberg. N.Y.
10. Weber, M. (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology.* Berkeley: UCP
11. Коуз, Р. (1993) *Фирма, рынок и право.* М.: Дело Лтд.

Jolanta Millere

ĢIMENES DZĪVES KVALITĀTE KĀ PĒTNIECĪBAS JOMA

Abstract
Family quality of life is circumstances, through which family necessities are satisfied and family members are able to do something that is important for them (Denise Poston). Two approaches are mainly distinguished in a family life quality research area - on an individual oriented family quality of life approach and on family oriented quality of life approach. An individual oriented family quality of life in a largely is affected by such factors as independence of family members, social participation and welfare, which in turn depends from guidelines of the policy realized in the state economies, carry of rights out and in the social sphere.
In turn on family oriented family quality of life focus is sent on quality of life of all family as a social unit and in the frame of the given approach, families as a social group functioning is characterized. Majority of the individual quality of life research and estimation use combination of strategies of the subjective and objective measuring. The objective indicators anymore specify on outwardly, with an environment constrained circumstances. In turn the subjective indicators apply to the person subjective reaction on life events and are ordinary measured on one from two perspectives: the psychological welfare/pleasure or personal satisfaction.
Atslēgas vārdi: *ģimene, ģimenes dzīves kvalitāte, ģimenes dzīves kvalitātes jomas.*

Ievads

Dzīves kvalitātes pētījumi mūsdienās ir centrālais sociālo ziņojumu jautājums lielākajā daļā attīstīto valstu, kas atspoguļo ne tikai sociālās politikas efektivitāti, bet arī valsts iedzīvotāju labklājības līmeni un to ietekmējošos faktorus. Saistībā ar to, ka sociālās politikas mērķis ir nodrošināt zināmu dzīves kvalitātes standartu tām sabiedrības grupām, kurām ir nepietiekoši resursi vai draud risks zaudēt nepieciešamos resursus savu vajadzību apmierināšanai, īpaši svarīgi ir pievērsties ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitātes izpētei, jo bieži vien ģimenei dažādu iemeslu dēļ ir apgrūtinātas iespējas veikt savas funkcijas, kā rezultātā var tikt traumēts bērnu un arī pieaugušo ģimenes locekļu socializācijas process. Savukārt uz ģimenes dzīves kvalitātes novērtēšanu orientētiem pētījumiem ir ne tikai informējoša, bet arī praktiska nozīme, kas vērsta uz attiecīgās mērķa grupas labklājības uzlabošanu, jo tikai balstoties uz reālo dzīves kvalitātes novērtējumu, ir iespējams izstrādāt jaunus stratēģiskos virzienus politikas vadlīnijās, kas vērsti uz ģimeņu dzīves kvalitātes uzlabošanu.

Sakarā ar to, ka ģimenes dzīves kvalitātes izpēte Latvijā ir salīdzinoši jauna pētniecības joma, ir nepieciešams sniegt konceptuālu ģimenes dzīves kvalitātes skaidrojumu, kas pavērtu iespējas pētniekiem aktīvāk pievērsties šīs jomas izpētei.

Ģimenes dzīves kvalitātes pētījumu galvenais mērķis ir uzlabot ģimenes dzīves kvalitāti.

- Ģimenes dzīves kvalitātes pētnieki tiecas saprast un izskaidrot atšķirības starp to, ko katra atsevišķā ģimene uzskata par ideālu, un šīs ģimenes dzīves realitāti.

- Ģimenes dzīves kvalitātes izpēte ir nepieciešama, lai izvērtētu ģimeņu vajadzības, un lai attiecīgie atbalsta un pakalpojumu sniedzēji varētu šīs vajadzības apmierināt.

Pozitīva ģimenes dzīves kvalitāte ir tas rezultāts, kam būtu jārodas, pateicoties politiskajai darbībai un publiskajiem pakalpojumiem (Turnbull 2004: 29). Atsaucoties uz iepriekš teikto, autore, raksta ietvaros, izmantojot jau veikto pētījumu pieredzi ģimeņu dzīves kvalitātes izpētes jomā, kā arī vairāku zinātnieku teorētiskās atziņas, ir izvirzījusi mērķi atspoguļot ģimenes dzīves kvalitātes izpētes specifiku, kā arī ar to saistīto pētniecisko pieeju un pielietojamās metodoloģijas raksturojumu.

Ģimenes dzīves kvalitātes konceptuālie aspekti

Ģimenes dzīves kvalitātei, tāpat kā individuālai dzīves kvalitātei, ir daudzdimensiāls raksturs, kurš atspoguļo dažādu jomu savstarpējo mijiedarbību un to ietekmi uz ģimenes dzīves kvalitāti kopumā, kas savukārt paver iespējas pievērsties tās izpētei dažādu pieeju ietvaros. Atkarībā no tā, kādu dzīves kvalitātes izpētes pieeju pētnieks ir iecerējis izmantot ģimenes dzīves kvalitātes izpētē, ir nepieciešams atrast atbilstošāko ģimenes dzīves kvalitātes definējumu. Piemēram, profesors Scholock, uzskata, ka ģimenes dzīves kvalitāte saistās ar tās labklājību raksturojošo jomu izpēti un definē to kā ģimenes labklājības dinamisku izpratni, tās locekļu kolektīvi un subjektīvi definētu un informētu, kurā individuālā un ģimenes līmeņa vajadzības mijiedarbojas. (Schalock, 2008) Savukārt zinātniece Denise Poston ģimenes dzīves kvalitāti definē kā apstākļus, caur kuriem ģimenes vajadzības ir apmierinātas un ģimenes locekļiem ir iespējams darīt to, kas viņiem ir patiešām svarīgi (Wang 2004: 145). No dotā var secināt, ka nepastāv viens vienīgs ģimenes dzīves kvalitātes definējums, jo ir atšķirīgas dzīves kvalitātes izpētes pieejas, kuras lielā mērā determinē dzīves kvalitātes specifiku un to veidojošo komponentu klāstu.

Zinātniskajā literatūrā ir atspoguļoti trīs būtiski indivīda dzīves kvalitātes komponenti (R.,I. Brown), kas raksturo arī ģimenes dzīves kvalitāti. Sākotnēji var apgalvot, ka ģimenes piedzīvo apmierinošu ģimenes dzīves kvalitāti, kad viņi:

- *sasniedz* to, pēc kā viņi, tāpat kā citas ģimenes, tiecas;
- ir *apmierināti* ar to, ko ir sasnieguši, līdzīgi citām ģimenēm;
- jūtas *spējīgi* dzīvot to dzīvi, kādu vēlas dzīvot (Turnbull 2004: 32).

Savukārt ģimenes dzīves kvalitāti ietekmē trīs faktori, kas ietver ekonomisko, sociālo un kopienas kontekstu:

- ģimenes ekonomiskā labklājība;
- sociālie tīkli un atbalsts;
- kaimiņu attiecības vai kopienas.

Ekonomiskais konteksts saistās ar iespēju būt nodarbinātam un finansiālo stabilitāti, kas veido svarīgu ģimenes dzīves kvalitātes rādītāju. Piemēram, Marshall un kolēģi (1997) un Zedlewski (2002) savos pētījumos ir atklājuši, ka zemi ģimenes ienākumi un ierobežotas iespējas gūt labumus atstāj negatīvu ietekmi uz bērnu un ģimenes labklājību (Behnke 2004).
Ģimenes dzīves kvalitātes sociālais konteksts atklāj sociālās integrācijas iespējas. Sociālā integrācija bieži tiek pētīta caur bērnu iesaistīšanos skolas dzīvē un vienaudžu grupās, kā arī pieaugušo kontaktiem ar draugiem, bijušajiem darbabiedriem un ģimenes locekļiem. Kopienas konteksts atspoguļo ģimenes piederību savai dzīvesvietai un tās ietekmi uz iespējām uzlabot savu dzīves kvalitāti (Behnke 2004). Ģimeņu dzīves kvalitāte lielā mērā ir atkarīga ne tikai no ģimenei pieejamo resursu daudzuma, bet arī no apkārtesošās vides un tās atbilstības ģimeņu vajadzībām.

Ģimenes dzīves kvalitātes izpētes pieejas

J.M.Sirgy uzska, ka pētnieki bieži vien jauc divus visai atšķirīgus uz ģimenes dzīves izpēti orientētus konceptus – vispārīgo (overall) ģimeņu dzīves kvalitātes (quality of life of a family) un ģimenes dzīves kvalitātes (family quality of life) konceptus. Atšķirības ir visai būtiskas, jo visaptverošās ģimeņu dzīves kvalitātes analīzes fokuss ir uz visas ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitāti, kamēr ģimenes dzīves kvalitātes analīzes vienība ir indivīds un fokuss ir vērsts uz dzīves kvalitāti attiecībā uz viņa vai viņas ģimenes dzīves jomu (Sirgy, 2001). Dotais autors izdala divas visai būtiskas atšķirības ģimenes dzīves kvalitātes izpētes jomā, kas paredz izdalīt divas izpētes pieejas – ģimenes dzīves kvalitātes izpēti individuālās dzīves kvalitātes līmenī un ģimenes līmenī.
Individuālās dzīves kvalitātes līmenī tiek pielietota uz indivīdu orientētas ģimenes dzīves kvalitātes pieeja, kuras analīzes vienība ir indivīds un fokuss vērsts uz dzīves kvalitāti attiecībā uz viņa vai viņas ģimenes dzīves jomu.
Dotā pieeja saistās ar katra ģimenes locekļa dzīves kvalitātes izpēti, kas ietver jautājumus par aspektiem, kuri ietekmē paša indivīda dzīves kvalitāti un fokuss vērsts uz to, kas notiek ar indivīdu, un kā tas ietekmē pārējos ģimenes locekļus. Dotās pieejas ietvaros tiek veidots konteksts, kura robežās katrs ģimenes loceklis dzīvo savu dzīvi kolektīvi kā viens vesels (Poston 2003: 319).
Uz indivīdu orientēta ģimenes dzīves kvalitātes izpēte ietver jomas, kas saistās ar individuālo dzīves kvalitāti, tomēr ņemot vērā tās ietekmi uz ģimenes kā vienota veseluma dzīves kvalitāti. Sk. 1. tabulu

1. tabula

Uz indivīdu orientētās ģimenes dzīves kvalitātes izpēti raksturojošie aspekti

Ietekmējošais faktors	To raksturojošā joma (domēns)	Indikatori
Neatkarība	Personīgā attīstība	Personīgās iemaņas, adaptīvā uzvedība
	Mērķtiecība/sevis-apņemšanās (self-determination)	Izvēles, lēmumi, autonomija
Sociālā līdzdalība	Starppersoniskās attiecības	Draudzība, sociālie tīkli
	Sociālā iekļaušanās	Kopienas iesaistīšanās, lomas
	Tiesības	Tiesību īstenošana, cieņa, respekts pret tām
Labklājība	Emocionālā labklājība	Drošība, aizsardzība, pozitīva pieredze
	Fiziskā labklājība	Veselība, atpūta, uzturs
	Materiālā labklājība	Ienākumi, mantas

Avots: Schalock, 2008 Family Quality of Life and Application Among People with Intellectual Disabilities and Their Families

Uz indivīdu orientēto dzīves kvalitāti lielā mērā ietekmē tādi faktori kā ģimenes locekļu neatkarība, sociālā līdzdalība un labklājība, kas savukārt ir atkarīga no valstī realizētās politikas vadlīnijām ekonomikas, tiesību īstenošanas un sociālajā jomā. Pieejas ietvaros ģimenes dzīves kvalitāte aptver tādas jomas kā personīgo attīstību, mērķtiecību, starppersoniskās attiecības, sociālo iekļaušanos, tiesības, emocionālo labklājību, fizisko labklājību un materiālo labklājību. Doto jomu izpētē tiek izdalīti indikatori, kuri atklāj konkrētās jomas saturu, kā piemēram, materiālo labklājību raksturo ienākumi un mantas, kas ģimenes loceklim pieder. Tomēr, pievēršoties ģimenes dzīves kvalitātes izpētei dotās pieejas ietvaros, jāņem vērā, ka izpētes jomas dažādu pētnieku skatījumā var atšķirties, piemēram, pētnieki no starptautiskās invalīdu kopienas, piedāvā uz indivīdu orientētas ģimenes dzīves kvalitātes izpētes jomas iedalīt sešos blokos – atbalsts, veselība, produktivitāte, emocionālā labklājība, fiziskā vide un sociālā labklājība (Poston 2003: 321).

Savukārt uz ģimeni orientētās ģimenes dzīves kvalitātes fokuss ir vērsts uz visas ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitāti. Dotās pieejas ietvaros tiek raksturota ģimenes kā sociālas grupas funkcionalitāte, kā arī atspoguļota indivīda dzīves kvalitātes ietekme uz ģimeni kopumā un saistās ar ģimenes dzīves jomu novērtējumu (Sirgy 2001).

Uz ģimeni orientētās dzīves kvalitātes izpēte ietver tādas jomas kā:

- fiziskā labklājība – ģimenes nodrošinājums ar nepieciešamo uzturu
- materiālā labklājība – ģimenes nodrošinājums ar nepieciešamajiem finansiālajiem līdzekļiem

- emocionālā labklājība – ģimenes emocionālā vienotība
- sociālā labklājība – ģimenes iekļaušanās sabiedrībā
- ģimenes mijiedarbība –ģimenes vienotība
- vecāku pienākumu pildīšana (parenting)
- ja ģimenē aug bērns ar īpašām vajadzībām, tad arī ar invaliditāti saistītais atbalsts (Summers 2005: 780).

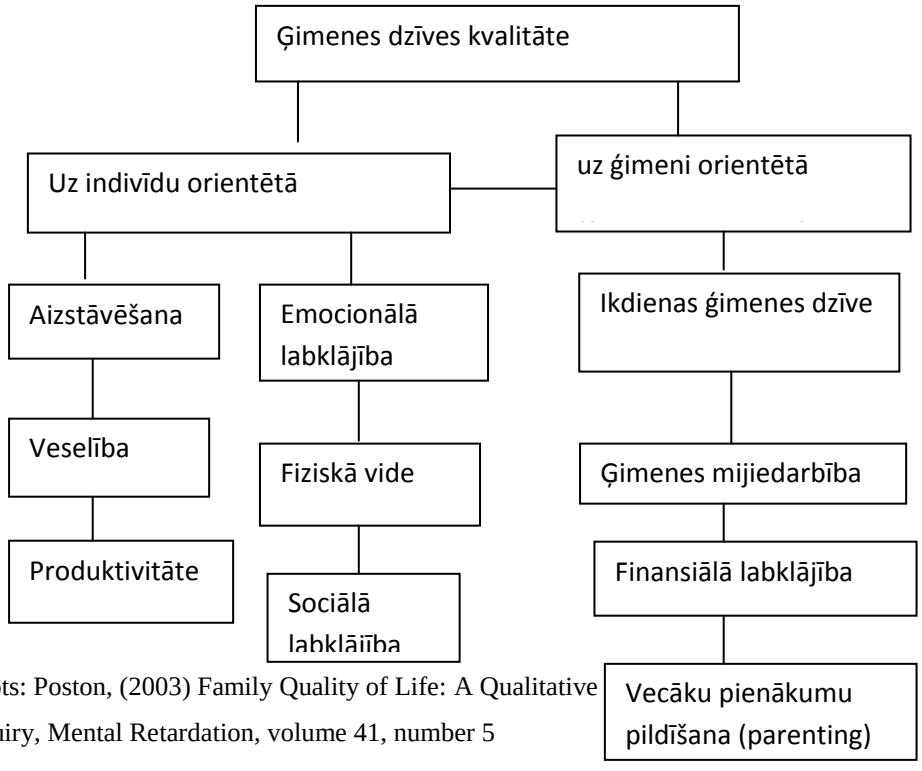
Uz ģimeni orientētās dzīves kvalitātes izpētes jomas atspoguļo ģimenes kā sociālas grupas funkcionēšanas efektivitāti, tās iespējas apmierināt ģimenes vajadzības un iekļaušanos sabiedrības sociālajos procesos.

Interesanta, tomēr ne tik populāra ģimenes dzīves kvalitātes izpētē ir holistiskā dzīves kvalitātes izpētes pieeja. Holisms ģimenes aspektā nozīmē, ka visu ģimenes locekļu dzīves ir saistītas un ietekmē viena otru. Tieši tāpat kā atpūta iespaido produktīvo labklājību, piemēram, nodarbinātību, kā arī viena ģimenes locekļa labklājība tā vai citādi atstāj iespaidu uz cita ģimenes locekļa labklājību (Jackson 2004: 15).

Holisms nozīmē, ka tie faktori, kas atstāj iespaidu uz ģimenes locekļu individuālo dzīves kvalitāti, ir saistīti un mijiedarbojas un iespaido ģimenes dzīves kvalitāti kopumā. Holistiskā ģimenes dzīves kvalitātes izpētes pieeja parasti tiek veidota uz integrēto pieeju pamata, kas paredz individuāli orientētās un uz ģimeni orientētās dzīves kvalitātes pieejas integrāciju. Sk. 1. shēmu.

1. shēma

Ģimenes dzīves kvalitātes jomas integrētās pieejas ietvaros

Avots: Poston, (2003) Family Quality of Life: A Qualitative Inquiry, Mental Retardation, volume 41, number 5

Holistiskā ģimenes dzīves kvalitātes izpētes pieeja paredz konkrētas ģimenes dzīves kvalitāte izpēti, kura tiek bāzēta uz katra ģimenes locekļa dzīves kvalitātes sešu jomu izpēti, kuras tiek kombinētas ar divu elipšu palīdzību, atspoguļojot četras uz ģimeni orientētas izpētes jomas, kuras ieņem ģimenes locekļu savstarpējās mijiedarbības analīzes konteksta lomu (Poston 2003).

Dzīves kvalitātes mērījumu specifiskās iezīmes

Vairums individuālās dzīves kvalitātes pētījumu un vērtējumu izmanto kvalitatīvo (t.i., subjektīvo) un kvantitatīvo (t.i., objektīvo) mērījumu stratēģiju kombināciju par pamatu ar dzīves kvalitāti saistīto rezultātu noteikšanai. Objektīvie indikatori vairāk norāda uz ārējiem, ar vidi saistītiem apstākļiem, tādiem kā veselības stāvoklis, sociālā labklājība, draudzība, dzīves standarti, izglītība, sabiedriskā drošība, mājoklis, tuvākā apkaime un atpūta. Šiem indikatoriem ir tiešas normatīvās intereses statistisko datu pazīmes, kas sniedz precīzu, visaptverošu un līdzsvarotu informāciju par sabiedrības vai indivīda galveno aspektu stāvokli. Savukārt subjektīvie indikatori pievēršas personas subjektīvajai reakcijai uz dzīves notikumiem un parasti tiek mērīti balstoties uz vienu no divām perspektīvām: psiholoģiskā labklājība/labsajūta vai personiskā apmierinātība. Par piemēru pirmajai perspektīvai var kalpot Flanagana (Flanagan 1982) pētījums, kurā identificētas piecas vispārējās dzīves kvalitātes jomas: fiziskā un materiālā labklājība; attiecības ar apkārtējiem; sociālās, kopienas un pilsoniskās aktivitātes; personīgā attīstība un gandarījums un atpūta. Otrās perspektīvas paraugs atrodams Hīla un viņa kolēģu darbos (Heal, Rubin, Park 1995), kas mēra individuālo apmierinātību, izmantojot tādus faktorus kā mājas un kopiena, draugi, atpūta, paškontrole un sociālais atbalsts un drošība (Turnbull 2004: 14).

Ģimenes dzīves kvalitātes izpēti ir svarīgi balstīt gan uz objektīviem, gan subjektīviem mērījumiem, jo konkrētās izpētes specifika liecina par to, ka objektīvie mērījumi paši par sevi vēl neliecina par labu vai sliktu ģimenes dzīves kvalitāti. Patieso ģimenes dzīves kvalitāti atspoguļo ģimenes locekļu subjektīvais dzīves sfēru novērtējums, kas bieži vien var likties pētniekam pat pretrunā ar objektīvajiem mērījumiem.

Secinājumi

1. Ģimenes dzīves kvalitātei ir daudzdimensiāls raksturs, kurš atspoguļo dažādu jomu savstarpējo mijiedarbību un to ietekmi uz ģimenes dzīves kvalitāti kopumā.
2. Ģimenes dzīves kvalitāti raksturo trīs būtiski komponenti, kas atspoguļo to, vai ģimene sasniedz to, pēc kā tiecas; ir apmierināta ar to, ko ir sasniegusi; jūtas spējīga dzīvot to dzīvi, kādu vēlas dzīvot.

3. Pēc J.M.Sirgy domām, pētnieki bieži vien jauc divus visai atšķirīgus uz ģimenes dzīves izpēti orientētus konceptus – vispārīgo ģimeņu dzīves kvalitātes un ģimenes dzīves kvalitātes konceptus. Atšķirības ir visai būtiskas, jo vispārīgās ģimeņu dzīves kvalitātes analīzes fokuss ir vērsts uz visas ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitāti, kamēr ģimenes dzīves kvalitātes analīzes vienība ir indivīds un fokuss ir vērsts uz dzīves kvalitāti attiecībā uz viņa vai viņas ģimenes dzīves jomu.
4. Ģimenes dzīves kvalitātes izpēte ir jābalsta gan uz objektīviem, gan subjektīviem dzīves kvalitātes mērījumiem.

Bibliogrāfija

1. Behnke, A., (2004) Family Well-Being
2. Jackson, C. W., Turnbull, A. (2004) Impact of Defness on Family Life: A Rewiew of the Literature. In: Topics in Early Childhood Special Education 24/1, 15-29
3. Poston, D., Turnbull, A., Park J., Mannan, H., Jenet Marquis and Mian Wang (2003), Family Quality of Life: A Qualitative Inquiry. In: Mental Retardation/Volume 41, number 5, 313-328
4. Schalock, Robert L., (2008) Family Quality of Life and Application Among People with Intellectual Disabilities and Their Families *Family%20QOL%20&%20Application-%20ID.ppt*
5. Sirgy, M.Joseph (2001), Handbook of Quality-of-Life Research: An Ethical Marketing Perspective by Social Indicators Research Series, Volume 8., Kluwer Academic Publishers, Netherlands
6. Summers, J. A., Poston, D. J., Turnbull, A. P., J. Marquis, L. Hoffman, H.Mannan& M. Wang**, (**2005) Conceptualizing and measuring family quality of life. In: Journal of Intellectual Disability Research/ volume 49 part 10, october, *University of Kansas, Lawrence, USA*
7. Turnbull, A., Brown, I., H.Rutherford Turnbull III. (2004), Families and Persons with Mental Retardation and Quality of Life: international perspectives. American Association on Mental Retardation, Washington
8. Wang, M., Mannan, H., Poston, D., Turnbull, Ann P., and Summers, Jean Ann. (2004) Parents' Perceptions of Advocacy Activities and Their Impact on Family Quality of Life. In: Research&Practice for Persons with Severe Disabilities 2004/Vol. 29 No. 2, 144-155

Aija Sannikova

LIFELONG LEARNING ASPECTS IN LATVIA FROM THE STUDENTS' POINT OF VIEW

Abstract
The process of knowledge acquisition and accumulation shall be purposefully targeted both on individual and regional level so the acquired skills comply with the changing requirements of the labour market and tendencies of the strategic development of regions. An individual shall be able to adapt to the changes in economics, new methods of work organisation, and technological solutions. The development of lifelong learning lies in the centre of the EU member states policy in the sphere of human resource development, since human knowledge and skills play a decisive role for the achievement of a high level welfare. ***Materials and methods***. The paper focuses on the analysis of verities offered by theoretical literature on the role of lifelong learning in the formation of the knowledge society and individual life. The paper analyses the empirical research results of the students' assessment on lifelong learning and its impact on an individual, company, and region. The research has been carried out in the regions of Latvia between 2008 and 2010 (n=632). ***Results.*** Theoretical literature links lifelong learning with knowledge on the formation of society, and it is a significant factor for the promotion of employment and growth of competitiveness. The empirical study allows concluding that the notion "lifelong learning" is related to the personality growth, employment, and professional growth. Hence, socio-economic benefits, personality growth, and growth of population activity are recognised as the most essential benefits from lifelong learning.
Key words: *lifelong learning, knowledge society, regional development.*

Knowledge and innovation based economy serves as fundamentals for the development of Latvian economy. Improvement of human resource education and skills is a decisive factor heading towards knowledge economy. In recent years on economic crisis conditions the employment in Latvia has rapidly decreased with the simultaneous increase of regional disparities between employment and unemployment. The present competences of employed persons do not comply with the labour market requirements. Hence under these circumstances the importance of lifelong learning enlarges thus ensuring the population with a possibility to adapt to the changing labour market conditions, since educational competence is essential in any process of changes.

Contemporary situation requires an integrated and complex approach to the establishment of a lifelong learning system. The result of lifelong learning measures within the limited time and financial resources shall to the utmost comply with the labour market requirements. The establishment of comprehensive understanding on the role of lifelong learning in the life of individuals and development of the society from the side of all partners (providers of education services, population, governmental institutions, employers etc.) involved in the process is one of the preconditions for the harmonic formation of lifelong learning system. These aspects have qualified for the research **aim–** to analyse the assessment of adults involved into the study process on the role of lifelong learning in the development of individuals, company, and region. The research **hypothesis** – participation of individuals in lifelong learning promotes personal growth, competitiveness in the labour market, and

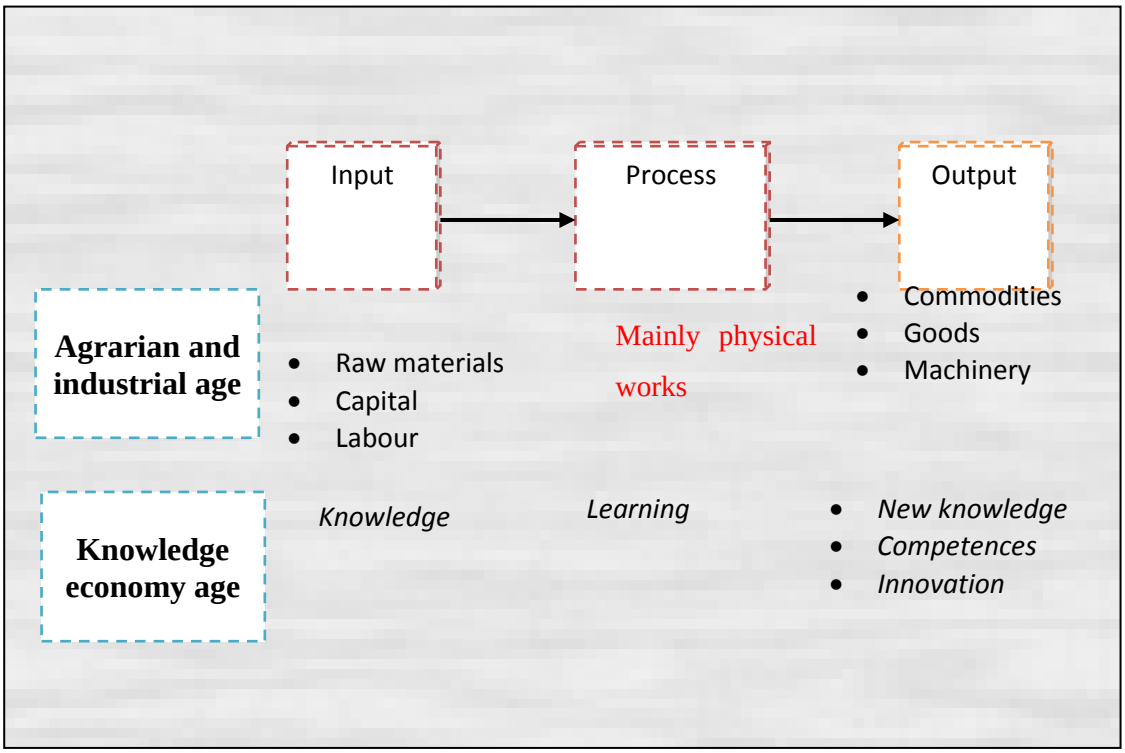
increase of employment simultaneously fostering economic development, competitiveness, and development of knowledge society on enterprise and regional level.

The following **tasks** are advanced to achieve the set aim:

- to analyse theoretical conclusions on the role of lifelong learning in the establishment of knowledge society and employment;
- to provide an empirical research and characterise students' understanding on the notion of lifelong learning and the impact of lifelong learning on an individual, company, and region.

Nowadays the notion *lifelong learning* has become a fundamental goal of education policies, both on a national and international level. In many cases *lifelong learning is advocated as a way to achieve socio-economic development and as a tool to promote the information and knowledge based society* (Kokosalakis 2001; 62). M. Kūle (Kūle 2007:7) concludes that the notion *knowledge society* is not infrequently identified with the concept *information society, post-industrial society, global society, and lifelong learning*. Knowledge society is based on knowledge – the most important production resource as well as a source of lasting competitive edge (Field 2000: 69-100). In knowledge economy, mental work is gradually replacing physical work (Castells 1998: 356-380), while value added will be created by brain rather than brawn (Tapscott 1996: 7).

Knowledge economy is also characterised by the blur between working and learning, work environment is becoming the primary source for learning (Kessels, Keursten 2002: 104-112). Knowledge is regarded as the main input as well as the main production resource and output of the production process in the knowledge era (Figure 1). Continuous education process of working people amplifies economic benefits both on micro and macro level – labour productivity increases with the decrease of production costs; production of innovative and competitive products develops, thus increasing the economic competitiveness. Higher level of knowledge and education helps individuals and families magnify employment perspectives and material welfare (Krūmiņš, Leduskrasta 2005: 17) and serves as factor enhancing higher living standard.

Source: Wesida D., 2003

Figure 1. **Difference between agrarian and industrial age, and knowledge economy age**

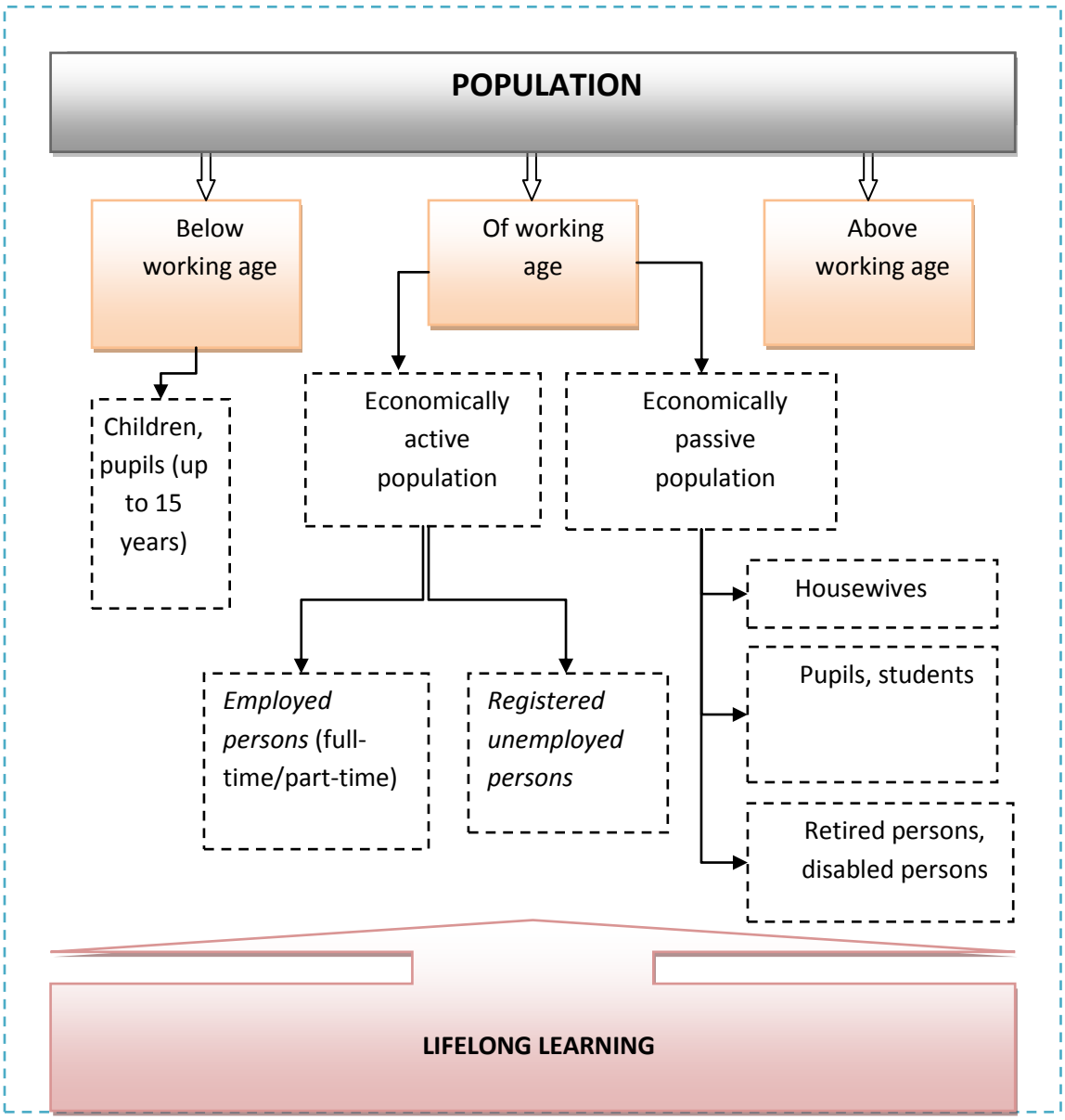
Economic growth is increasingly driven by knowledge, and no country may remain competitive without applying knowledge. The knowledge economy provides efficient ways to produce goods and deliver them more effectively, and at lower costs, to a greater number of people. Product development cycle shall be shortened to reduce production costs; however, it may only be reached through innovation and facilitating lifelong learning (Lifelong Learning and… 2003: 3).

Fast changes influenced by the progress of science and technology have occurred in the world within the past 20 years. Steadily growing development of information technologies, economic globalisation, increase of the share of services in the GDP, and progress of science capacious economic sectors determine new requirements in the sphere of human resource development and social policy (Benfelde 2004: 48–49). In 1965 at the UNESCO Conference P. Lengrand advanced the principles of *continuous education lasting the whole life*, which is broader known as the LLL or *lifelong learning* theory. P. Lengrand's humane education approach is based on the idea that a human is in the centre of any education process, and every learning strategies shall create preconditions for an individual's development throughout the whole person's life. In 1997 the European Commission and the European Union member states *defined lifelong learning as all purposeful learning activity, whether formal or informal, undertaken on an ongoing basis with the aim of improving knowledge, skills, and competence. In some cases lifelong learning is regarded primarily as*

entailing distinct forms of education for different groups of population, whilst in other cases it is seen as activity more integrated in the totality of higher education. Many countries understand *adult education as lifelong learning* (Kokosalakis 2001: 249-395). The Concept of Education Development for 2007–2013 (Izglītības attīstības koncepcija… 2006) as one of the most significant strategic documents in the sphere of education in Latvia defines *lifelong learning* as *process of education throughout the whole human life, promoted by inconstant public needs and the necessity of adults to acquire knowledge, skills and competences, and experience as well as to improve or change the qualification. It comprises formal, informal and everyday learning.* There are also other definitions of lifelong learning; hence it means that there is no single definition of lifelong learning.

Nikos Kokosalakis (Kokosalakis 2001 (2): 1), a Greek researcher, believes that lifelong learning addresses three the following fundamental objectives: personal development, social cohesion and the economic growth. These objectives are not necessarily reconcilable, since there exist also other objectives, like culture. Lifelong learning shall enhance the formation of population competences in all educational activities and education levels, so the individuals are able to adapt to the changes caused by the economic globalisation and technological development, and to contribute to the increase of population activity in social life. The uptaking and application of these possibilities depend on continuous acquisition of knowledge and experience. Lifelong learning affects every inhabitant (Figure 2), regardless of his/her economic activity or social status.

Latvia, similar to other EU member states, encounters with essential economic and social problems – relatively high unemployment rate, insufficient female and elderly people inclusion into the labour market, shortage of qualified specialists, and limitedness of economic resources, especially human resources. Therefore the increase of human resource quality is one of the basic tasks on conditions, when the quantity of human resources decreases in Latvia (Bērziņs 2007: 197 –207). Several other political priorities determine the necessity for lifelong learning development in Latvia – raising of population quality and level of life, economic growth of the country and creation of knowledge society, ensuring of competitiveness in the European Union and the world, innovation and others.

Source: made by the author

Figure 2. **Population and lifelong learning**

The author has questioned population to assess the opinion of inhabitants currently involved in the study process on the understanding of lifelong learning and its importance in economic processes.

The students of professional study programmes of Latvia higher education institutions (Baltic International Academy (BSA), Latvia University of Agriculture (LLU), Daugavpils University (DU), Riga Technical University (RTU)) and colleges (Riga College of Accounting and Finance (GFK) and Business College (BK)) served as the basis for the empirical research. The research covered 464 females (73.5% of the sample) and 168 males (26.5%). Respondents aged 20-24 years represented the largest age group (270; 42.8%); while respondents aged 46-55 years represented the smallest age group (43; 6.8%). Totally 632 persons were questioned between 2008 and 2010.

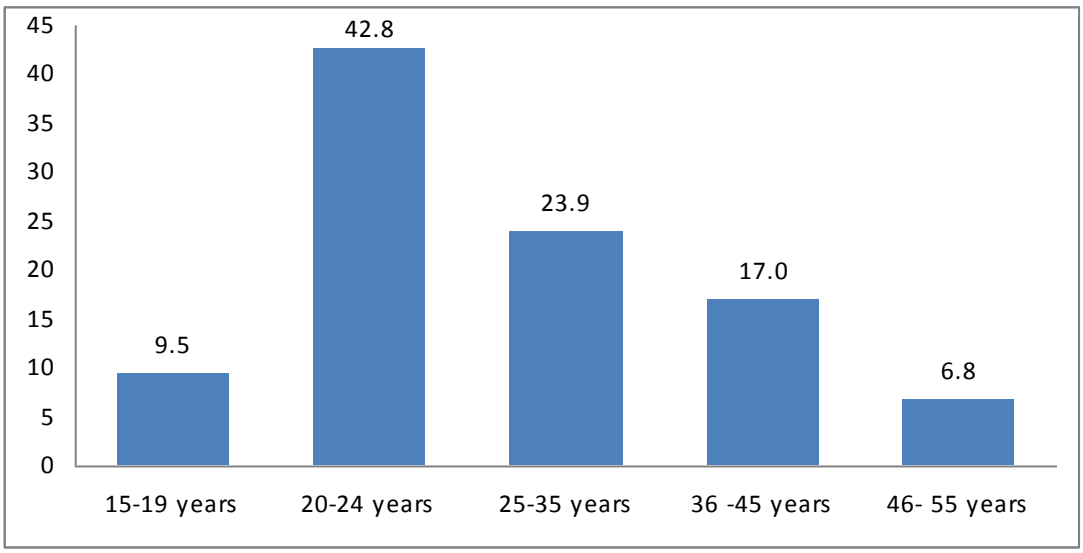

Figure 3. **Breakdown of respondents by the age groups, %**

Only 45.7% of respondents answered the question *"What do you understand by the notion lifelong learning?*''. Thus it may be concluded that the definition of notion is unclear to almost half of the respondents or it causes difficulties to formulate the understanding of notion. Most frequently the following answers were provided (in per cent of the number of respondents having provided the answer): *self-development - 41.7%*, learning the whole life – 8.3%, and opportunity to ensure work till the end of life - 5.2 % (Figure 4). *The relation of lifelong learning with the employment aspects and increase of competitiveness in the labour market is provided by 25.2%* of respondents (provided answers: improvement of qualification or retraining – 3.1%; being more competent in the speciality - 3.1%, increase of competitiveness in the labour market - 4.1%, investment in human capital - 2.5%, opportunity to ensure work till the end of life - 5.2%, specialisation in a particular sphere - 3.1%, education ensuring good remuneration - 1.0%, and opportunity to get familiar with new technologies - 3.1%). Several respondents regarded lifelong learning as fantasy (1%). The broad application of the notion *lifelong learning* may explain such an evaluation: it may be viewed as process, individual activity, sphere of activity, education system in general and principle of the education policy.

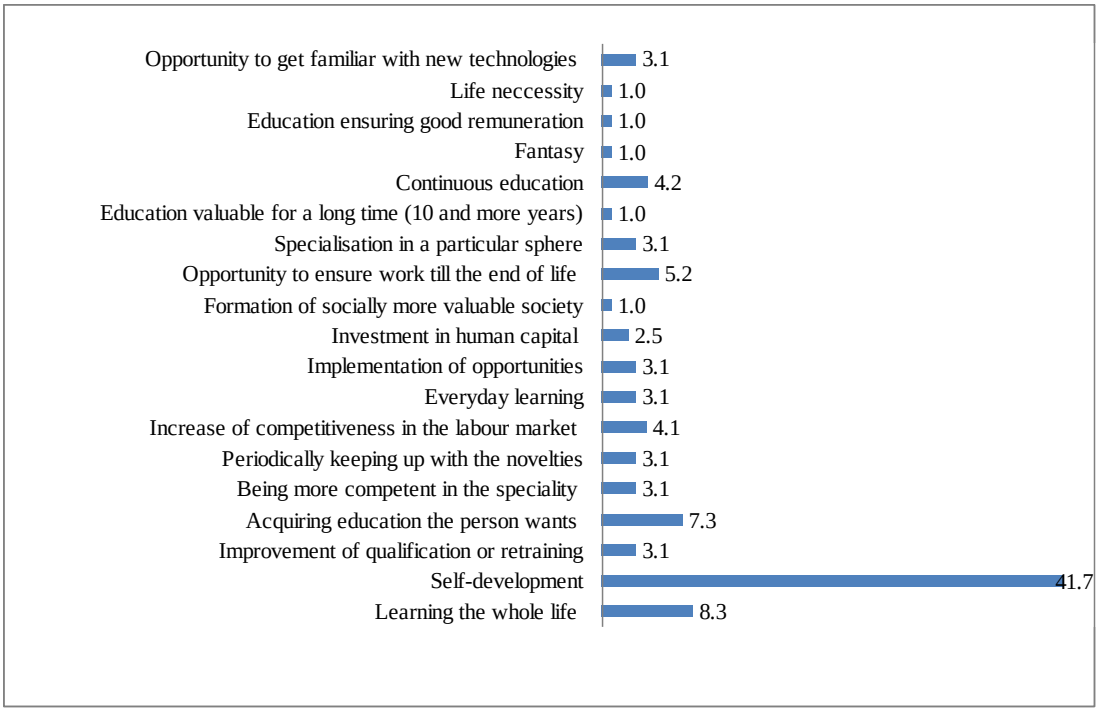

Figure 4. **Respondents answers to the question "What is lifelong learning?''; %**

Respondents provided answers to the question *''What does a person attain participating in lifelong learning*?''. The analysis of respondents' answers (n=225; 35.6 % of all questioned persons) shows that the following answers were provided more frequently:

- better job, salary or position and welfare - 13.3%;
- larger and broader perspectives in the labour market, increase of competitiveness - 13.3%;
- more information - 12.0%;
- new knowledge, skills and professional growth - 10.7%;
- opportunity to find a job within a year - 8.0%;
- opportunity to acquire the desired - 8.0%;
- diverse personal development - 5.3%;
- opportunity to acquire new technologies - 4.0% etc.

Respondents have mentioned the following aspects as the lifelong learning benefits: confidence about one's skills (1.3%), change of way of thinking and interests (1.3%), increase of labour quality (1.3%), spirit and not following the routine (2.7%), survival strategy (2.7%), wish to start-up business (2.7%), and other benefits. The grouping of the answers provided by respondents leads to the conclusion that 54.6% of respondents relate the benefits from the participation in lifelong learning with employment and professional growth.

Respondents were asked to characterise the benefits of a company gained from the participation of employees in lifelong learning. The answers to this question were provided by 46% of respondents (n=291). The following corporate benefits were mentioned more frequently: more qualitative work, growth of employees' professionalism (mentioned by 61.9% of respondents), and possibility to use production resources more rationally (8.2%).

Respondents mentioned the increase of the number of successful and professional employees (20.5%), possibility for the region to develop faster (16.9%), and increase of human resource quality (16.9%) as the most important regional benefits gained from the population participation in lifelong learning processes (Table 1). Respondents mentioned not only economic benefits, for example, growth of regional competitiveness, but they also mentioned the increase of cultural level in the region as significant benefit. It is alarming that 10.8% of respondents consider that a region has no benefits from the population participation in lifelong learning.

Table 1

Respondents answers to the question "What are corporate and regional benefits from the participation of employees/population in lifelong learning?"

Corporate benefits	Share of answers in total number (n=291); %	**Regional** benefits	Share of answers in total number (n=249); %
More qualitative work and growth of employees' professionalism	61.9	More active and successful employees	20.5
Possibility to use production resources more rationally	8.2	Opportunity to develop faster in different spheres	16.9
Easier to introduce innovation	6.2	Increase of human resource quality	10.8
Growth of labour productivity	4.1	No benefits	10.8
Growth of company's competitiveness	4.1	Increase of economic and social development perspectives	8.4
None	4.1	Possibility to develop in different spheres	8.4
One specialist may be employed in different spheres	2.1	Growth of regional competitiveness	7.2
Loyalty towards the company at least fro 5 years	1.0	More targeted regional development	3.6
More stable collective	1.0	No idea	3.6
Possibility to share knowledge in the working collective	1.0	Better understanding of specialists on different	2.4

		issues	
Easier to solve different problems	1.0	Recovery of the economy	2.4
Broader view on things	1.0	Increase of regional attractiveness for potential investors	1.2
Growth of employees' self-confidence	1.0	Faster establishment of new companies	1.2
Easier to implement personnel planning	1.0	Increase of cultural level	1.2
Good reputation for a company	1.0	Growth of GDP	1.2

Conclusions

1. Lifelong learning in theoretical literature and researches is related with the formation of knowledge society and technological development. The empirical research showed that respondents relate the notion *lifelong learning* with personal development, employment, and professional growth.
2. Discussions on the content and role of lifelong learning in the development of socio-economic processes and life of individuals shall be held more actively and broader in the public area.
3. Lifelong learning of population enhances social and economic development. The respondents consider the growth of labour quality and professionalism as the most important corporate benefits from the employees' participation in lifelong learning, while the increase of population activity and development perspectives are considered as the most important regional benefits.

The research has been supported by the European Social Fund within the project "Support for the Implementation of Doctoral Studies at Latvia University of Agriculture", Project No. 2009/0180/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/017, Agreement No .04.4-08/EF2.D2.04.

Bibliography

1. Benfelde S. (2004) Izglītība kā viens no inovāciju stūrakmeņiem (Education as One of Innovation Milestones). Kapitāls, 5, 48.–49. lpp.
2. Bērziņs A. (2007) Iedzīvotāju skaita un vecuma sastāva prognozes Latvijas reģionos (Forecasts on Number and Age Structure of Population in the Regions of Latvia) // Paaudžu nomaiņa un migrācija Latvijā. Zinātniski pētnieciskie raksti, 4 (15), Stratēģiskās analīzes komisija, Rīga, Apgāds „Zinātne'', 213 lpp, 197.- 207. lpp.
3. Castells, M. (1998). Conclusion: Making Sense of Our World. Genesis of a New World. In *End of Millennium*, Malden MA: Blackwell, pp. 356-380.
4. Field, J. (2000). *Lifelong Learning and the New Educational Order*. Chapter 3: The Learning Economy. Stoke on Trent: Trentham Books, pp. 69-100.

5. Kessels, J.W.M., Keursten, P. (2002). Creating a Knowledge Productive Work Environment. *Lifelong Learning in Europe*, 2, pp. 104-112.
6. Kessels, J.W.M. (2001). Integrating Work-based Learning in University Education: A Critical Reflection. Paper *Diversity and Harmonisation in Higher Education* 23rd Annual EAIR Forum 9-12 September. University of Porto, Portugal.
7. Kūle M. (2007) Zināšanu fenomena izpratne zināšanu sabiedrībā. Kas ir zināšanu sabiedrība? (Understanding of Knowledge Phenomenon. What is Knowledge Society?) // Latvijas Zinātņu akadēmijas ekonomikas institūts, 183 lpp., 7.-19. lpp.
8. Kokosalakis N. (2001 (1)). Lifelong Learning in European Universities: Institutional Responses. *European Journal of Education Vol. 36, Number 3, September 2001, pp. 249-395.* Available at: http://www.pjb.co.uk/npl/bp20.htm. Access on September 20, 2008.
9. Kokosalakis N. (2001 (2)). Lifelong Learning: Implications for Universities. p. 5. Available at: http://www.pjb.co.uk/npl/bp20.htm. Access on September 16, 2008.
10. Krūmiņš J., Leduskrasta Z. (2005). Izglītības loma demogrāfiskajā un tautas attīstībā Latvijā (Role of Education in Demographic and National Development of Latvia) // *Demogrāfiskā situācija šodien un rīt.* Stratēģiskās analīzes komisija. Zinātniski pētnieciskie raksti. Rīga: Zinātne, *3* (4), 17.–36. lpp.
11. Wesida D. (2003) Lifelong Learning in Knowledge Economy. A paper to be submitted for HRD in a Learning Society and a Knowledge Economy course, in the Faculty of Behavioural Sciences, University of Twente, April 8, 2003, Enschede, The Netherlands, p. 16. Available at: http:// www.erwachsenbildung.com; http://erwachsenenbildung.at/magazin. Access on December 12, 2009.
12. Tapscott, D. (1996). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill.
13. Lifelong Learning and the Knowledge Economy (2003). Summary of the Global Conference on Lifelong Learning, Stuttgart, Germany, October 9-10, 2002; p. 36; Available at: http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664.
14. Беляков С.А, Вахштайн В.С., и.др.(2006) Мониторинг непреривного образования: инструмент управления и социологические аспекты. Москва: МАКС Пресс, 2006, 340 с.

Viktors Voronovs, Janīna Stašāne, Olga Lavriņenko, Oksana Ruža

LATGALES REĢIONA AUGSTSKOLU UN PROFESIONĀLĀS VIDĒJĀS IZGLĪTĪBAS IESTĀŽU ABSOLVENTU VĒRTĪBORIENTĀCIJA

Abstract
The aim of the research has been to evaluate level of economic activity of the graduates, as well as their value orientation and real behaviour.
The empirical base of the research is compiled of 241 graduates of departments of higher education establishments representing social, humanitarian, technical and natural sciences и 252 graduates of departments of мiddle professional educational establishment in Latgale. The social research was carried out in May and June, 2008.
The results of the survey show that the economic consciousness of the graduates has completely been formed and it has a crucial role in their real behaviour, value orientation, as well as in choice of life goals and means of their achievement. It is reflected in various aspects. Firstly, in the assessment of economic processes and their sequences. Secondly, in the choice of real economic activity. Thirdly, in the process of social and professional self-defining (choice of their own future considering themselves as workers and as subjects of economic activity).
Atslēgas vārdi: *ekonomiskā apziņa, augstskolu absolventi, profesionālās vidējās izglītības iestādes absolventi.*

Zināšanu sabiedrības attīstība tirgus apstākļos veicina subjektīvā faktora – apziņas – ietekmes pieaugumu uz sabiedrību un tās ilgtspēju. Tomēr sabiedrības ekonomisko dzīvi nosaka ne tikai sabiedriskā, bet galvenokārt ekonomiskā apziņa. Tāpēc svarīgi un aktuāli ir izpētīt šo fenomenu, tā veidošanās, pastāvēšanas un attīstības nosacījumus, kā arī ietekmi uz ekonomiskajām attiecībām.

Pētījuma mērķis – augstskolu un profesionālo vidējo izglītības iestāžu absolventu ekonomiskās aktivitātes (līmeņa un rakstura), kā arī vērtīborientācijas un reālās uzvedības novērtēšana. Pētījuma uzdevums – noteikt augstskolu un profesionālo izglītības iestāžu absolventu ekonomiskās intereses un šo interešu radīto ekonomiskās uzvedības motivāciju. Saskaņā ar pētījuma mērķi tiek:

- analizēta absolventu attieksme pret bagātību un tās nodrošināšanas veidiem;
- analizēts īpašuma formu novērtējums ekonomiskās efektivitātes palielināšanas kontekstā;
- apskatīts ekonomiskā stāvokļa vērtējums un jauniešu uzvedība darba tirgū saistībā ar nodarbinātības problēmām;
- sniegts augstskolu absolventu interešu novērtējums;
- raksturots viņu orientācijas līmenis uz saviem spēkiem un iniciatīvu, nākotnes pārliecību.

Pētījuma metodoloģiskais un teorētiskais pamats ir ekonomiskās dzīves objektīvo parādību atzīšana – un to atspoguļojums ekonomiskajā apziņā, izmantojot dažādas pieejas: ontoloģisko, gnozeoloģisko un sociāli ekonomisko. Darbā izmantotas ekonomiskās

socioloģijas metodes un paņēmieni, salīdzinošā un statistiskā analīze, izmantojot SPSS programmu, aptaujas metode, grafiskā attēlojuma metode.

1. Ekonomiskā apziņa un tās struktūra

Ekonomiskā apziņa ietekmē sabiedrības ekonomisko dzīvi vairākos līmeņos: indivīda, sociālās grupas un sabiedrības līmenī. Pateicoties ekonomiskās apziņas kognitīvajai funkcijai, indivīds un sociālā grupa zina par noteiktu ekonomisko attiecību pastāvēšanu sabiedrībā, zina, kā ekonomika regulē sociālos sakarus un attiecības, kādas iespējas un ierobežojumi ir ekonomisko attiecību subjektam, kā var ietekmēt valsts ekonomisko politiku. Sociāli ekonomiskās realitātes izziņas rezultāts ir noteikta apjoma un kvalitātes ekonomikas zināšanas. Objektīvs dažādu ekonomisko parādību (attieksme pret darbu, īpašuma formām, materiālo labklājību, ekonomisko attiecību subjektu ekonomisko interešu daudzveidību) atspoguļojums iespējams vienīgi ekonomiskās apziņas ideoloģiskās komponentes aktīvas līdzdarbības rezultātā.

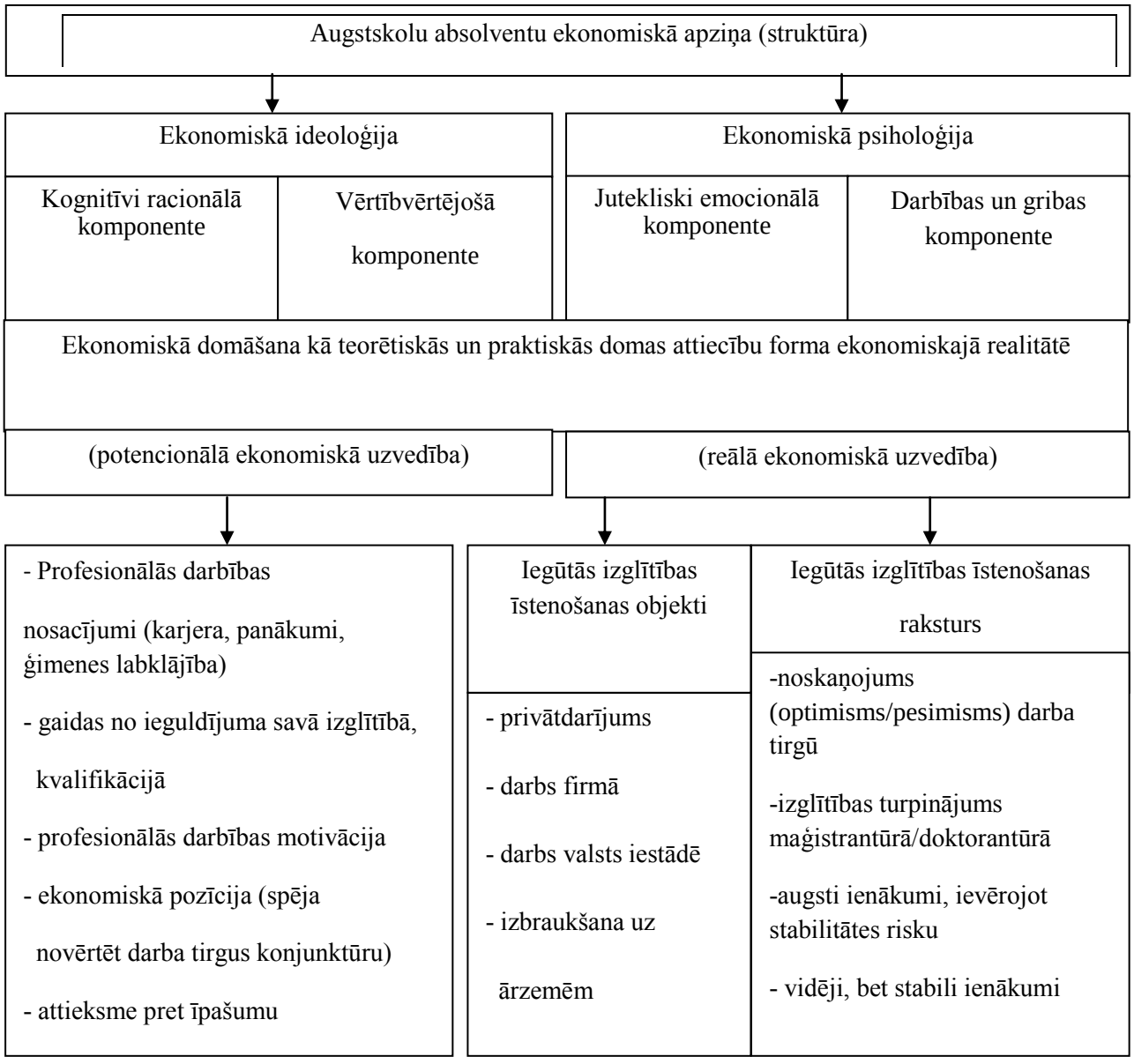
Absolventu ekonomiskās apziņas socioloģiskā izpēte ir viens no līdzekļiem zinātniskās pieejas īstenošanai kvalificētas jaunatnes kā sociālās grupas izglītības mērķu sasniegšanā.

Regulārs viena reģiona augstskolu un profesionālās vidējās izglītības iestāžu absolventu ekonomiskās apziņas socioloģiskā pētījuma monitorings kādā laika periodā palīdzēs iegūt datus par jauniešu ekonomiskās apziņas izmaiņām, šo izmaiņu raksturu, dinamiku, kas dos iespēju paaugstināt valsts ekonomiskās politikas efektivitāti. Absolventu ekonomiskās apziņas analīze dod iespēju noteikt, kādi ekonomiskās darbības līdzekļi un formas absolventu skatījumā ir efektīvāki sociālās grupas un visas sabiedrības ekonomisko mērķu sasniegšanai.

Vai ekonomiskā apziņa spēj "tīrā" veidā objektīvi atspoguļot sabiedrībā funkcionējošo ekonomisko attiecību būtību? Diez vai, jo reāli to var saprast un novērtēt, izmantojot noteiktu ekonomiskās apziņas stāvokli, kas iekļauj sevī arī citu sabiedriskās apziņas formu (politiskās, tiesiskās, tikumiskās u.c.) elementus, jo ekonomiskā apziņa katrā vēstures periodā un vietā izpaužas kādā noteiktā stāvoklī. Šāds ekonomiskās apziņas stāvoklis rada konkrētu priekšstatu par sabiedrības, sociālo grupu, indivīdu ekonomisko apziņu. Absolventu ekonomiskās apziņas struktūra redzama 1. attēlā.

Ekonomiskās apziņas stāvoklis ir noteiktu ideju, zināšanu un pārdzīvojumu kopums, kad vieni no šiem elementiem ir dominējošie un piešķir savu nozīmi to saturam atkarībā no aktivitātes, stabilitātes, sistematizācijas un tipa. Ekonomiskās apziņas stāvoklis būtiski ietekmē cilvēku uzvedību un lēmumu pieņemšanas motīvus, jo tiek uztverta noteikta ekonomiskā informācija (par precēm un pakalpojumiem, nodarbinātību, naudas un kredītu,

nodokļu politiku), izstrādāta noteikta attieksme pret dažādām ekonomiskām parādībām, idejām un principiem, pret ekonomiskiem institūtiem. Tādējādi var gūt priekšstatu par esošā ekonomiskās apziņas stāvokļa virzību. Jāatzīmē, ka ekonomiskās apziņas kā sarežģītas struktūras galvenā determinante ir praktiskā ekonomiskā domāšana. To nosaka šīs apziņas sociālpsiholoģisko fenomenu (paradumi, stereotipi, tradīcijas) stabilitāte: cilvēka mentalitāti mainīt ir grūtāk nekā viņa dzīvesdarbības apstākļus. Tomēr intereses, motīvi un vērtējumi ir visai mainīgi, tie veido praktiskās ekonomiskās domāšanas saturu. Tāpēc sabiedrībai un tās dažādajiem institūtiem nepieciešams pievērsties jaunatnes un citu sociālo grupu praktiskās ekonomiskās domāšanas saturiskajai pilnveidei, papildinot to ar sabiedriski nozīmīgiem, stabilai ekonomikas attīstībai atbilstošiem elementiem (Волков 2007: 36-37, 114 -115).

1.attēls. **Jēdziena " ekonomiskā apziņa" struktūras operacionalizācija.**

Regulārs dažādu sociālo grupu un sabiedrības kopumā ekonomiskās apziņas stāvokļu monitorings ļauj secināt par šīs apziņas dominējošo tipu noteiktā periodā. Ekonomiskās apziņas attīstības tendenču izpēte ir svarīgs un nepieciešams nosacījums efektīvai ietekmei uz pozitīvu ekonomisko attiecību attīstību un cilvēku uzvedības un motivācijas regulēšanu ekonomikas jomā.

Latvijas sabiedrības sociāli ekonomiskās un garīgās attīstības realitāte ir reģionu lomas paaugstināšana pēc iestāšanās Eiropas Savienībā 2004.gadā. Valstī notiekošās sociāli ekonomiskās teritoriālās pārmaiņas nosaka nepieciešamību pētīt un analizēt Latgales reģiona augstskolu absolventu ekonomisko apziņu, lai nodrošinātu profesionālās izglītības atbilstību Latgales konkurētspējas paaugstināšanai.

Pētījuma empīriskā bāze ir Latgales augstskolu un profesionālo vidējo izglītības iestāžu absolventu socioloģiskā izpēte 2008.gada maijā - jūnijā. Ir aptaujāts 241 absolvents, kas pārstāv Daugavpils Universitātes, Rēzeknes augstskolas, Transporta un sakaru institūta Daugavpils filiāles, Rīgas Starptautiskās ekonomikas un biznesa administrācijas augstskolas Daugavpils filiāles sociālo, humanitāro, tehnisko un dabaszinātņu fakultāti. No profesionālajām vidējām iestādēm tika aptaujāti 252 respondenti, kuri pārstāv Daugavpils 1. arodvidusskolu, Rēzeknes 14. arodvidusskolu, Daugavpils tirdzniecības skolu un Latgales Transporta koledžu.

Respondentu – absolventu sadalījums pēc dzimuma, vecuma un augstskolās apgūto profesiju veidiem (sociālo, humanitāro, tehnisko un dabaszinātņu) atbilst Latvijas Izglītības un zinātnes ministrijas statistikas datiem, un tas nodrošina atbilstošas kvotas izlasē (Eglītis 2007: 9).

Kā rāda aptaujas rezultāti, jaunatnes (absolventu) ekonomiskā apziņa jau ir pilnībā izveidojusies un tai ir nozīmīga loma absolventu reālajā uzvedībā, vērtīborientācijā, dzīves mērķu un to sasniegšanas līdzekļu izvēlē. Ekonomiskā apziņa izpaužas dažādos aspektos. Pirmkārt, ekonomisko procesu un to radīto sociālo seku izvērtējumā, otrkārt, reālās ekonomiskās darbības izvēlē, treškārt, sociālās un profesionālās pašnoteikšanās procesā (savas nākotnes izvēlē kā vienam no ekonomiskās darbības subjektiem).

Tā kā jaunieši vecumā no 21 līdz 29 gadam ir auguši un mācījušies Latvijas pārejas periodā uz tirgus ekonomiku, mēs izskatījām viņu ekonomiskās apziņas veidošanās un dinamikas jautājumus no jaunatnes socializācijas pozīcijām mūsdienu Latvijas reālās liberālās tirgus ekonomikas apstākļos.

Profesionālās zināšanas, prasmes un iemaņas jaunieši intensīvi iegūst vecumā no 18 līdz 24 gadam. Šajā laikā vairums jauniešu iegūst vidējo speciālo un augstāko izglītību un tiecas iekļauties patstāvīgā nodarbinātības procesā. Galvenie profesionālās darbības rādītāji

šajā periodā ir: nodarbinātības garantija, kas ir izteikta pieprasījumā pēc noteiktām profesijām darba tirgū, profesionālās attīstības, karjeras iespējas, papildprasmju un iemaņu apgūšana. Šim vecumposmam raksturīgs karjeras sākums, adaptācija reālai profesionālai darbībai.

Strādājošos 25 – 29 gadu vecumā raksturo tieksme pēc atzīšanas un panākumiem savā darbībā. Šajā vecumposmā jau ir pabeigta profesijas apgūšana, notiek kvalificēta speciālista, vadītāja veidošanās. Panākumi šajā procesā daudzējādā ziņā atkarīgi no tā, cik veiksmīga bija karjeras pirmā stadija, vai, cik kompetents bija darbinieks.

21 – 29 gadu vecumā lielākā daļa jauniešu stājas laulībā, dzimst bērni. Jauniešiem arvien vairāk rodas nepieciešamība pēc augstiem darba ienākumiem. Tas ļoti ietekmē jauniešu ekonomisko uzvedību. Šajā vecumā parādās dzimumu atšķirības darba tirgū: sievietes (bērnu dzimšanas un audzināšanas dēļ) atpaliek karjeras ziņā no saviem vienaudžiem vīriešiem; sieviešu vidū bezdarba līmenis gandrīz divas reizes augstāks nekā vīriešiem. Tāpēc darba motivācijas sistēmā galvenie ir materiālie stimuli, kas saistīts ar ģimenes uzturēšanas nepieciešamību.

Vecumā līdz 29 gadiem beidzas jauniešu socializācijas process, un personība pilnībā kļūst patstāvīga un atbildīga par savu rīcību un tās rezultātiem sociāli ekonomisko attiecību jomā (Волков 2007: 248-249).

2. Augstskolu absolventu attieksme pret ekonomiskajiem procesiem Latvijā, nabadzību un bagātību, kā arī viņu dzīves panākumu sasniegšanas principi.

Augstskolu absolventu attieksme pret ekonomiskajiem procesiem sabiedrībā ir viņu ekonomiskās apziņas imanentā daļa. Ir ekspertu viedoklis, ka mūsu akadēmiskā izglītība neveicina augstskolu absolventu radošās domāšanas attīstību. Jaunatne tiek iekļauta gatavos svešas pieredzes rāmjos (Соседов 2008). Tā, Latvijas Universitātē triju gadu laikā tika veikta Ekonomikas fakultātes Uzņēmējdarbības nodaļas 4.kursa studentu aptauja, lai noteiktu studentu profesionālo orientāciju, viņu darbības izvēli pēc augstskolas beigšanas. Orientācijas mainās, taču pārmaiņas rāda virzību no aktīvi inovatīvas uz pasīvi adaptīvu uzvedību: sākumā pētījumu veikšanas pirmajā gadā lielākā daļa jauniešu deva priekšroku uzņēmēju un finansistu darbam privātbiznesā, pēc 2 gadiem – priekšroka tika dota darbam banku sfērā; bet pašlaik priekšplānā izvirzās valsts ierēdņa darbs (“silti, gaišs, labs atalgojums, minimāla atbildība”) (Соседов 2008).

Vai Latvijas ekonomikai ir vajadzīgi augstskolu absolventi ar tehnisko specialitāti? Ņemot vērā ekonomikas struktūru (14% no IKP ir apstrādes rūpniecība, bet vairāk kā 75% no IKP – pakalpojumi: tirdzniecība, finanšu starpniekpakalpojumi u.c.) un tehnoloģiju attīstības līmeni (2% ražošanas ar augstu tehnoloģiju līmeni pret 68% ar zemu tehnoloģiju līmeni), var spriest, ka šie speciālisti nav sevišķi vajadzīgi. Var piesardzīgi secināt, ka inženieriem pat ar

esošo Latvijas augstskolu sagatavotības līmeni nav pilnvērtīgu darba, zināšanu un kvalifikācijas pielietojuma praktisko iespēju, jo daudzu ekonomikā un uzņēmējdarbībā risināmo uzdevumu līmenis visnotaļ nav "inženierisks". Tāpēc pieprasījums darba tirgū pēc šiem absolventiem ir mazāks nekā piedāvājums, tātad, viņu darba samaksa maz atšķiras no zemas un vidējas kvalifikācijas strādājošo atalgojuma un nekonkurē ar vidējo speciālo tehnisko izglītību ieguvušo kvalificētu speciālistu (piemēram, santehniķu, elektriķu u.c.) atalgojumu, pēc kuriem pieprasījums darba tirgū ir augstāks nekā piedāvājums (Соседов 2008).

Tāpēc, iespējams, ir nepieciešama Latvijas ekonomikas, un pirmkārt, rūpniecības tehnoloģiskā līmeņa paaugstināšanas valsts programma. Šīs programmas ietvaros ir nepieciešams konkrētu nozaru tehnisko speciālistu (piemēram, nanotehnoloģiju, mašīnbūves datorprogrammu izstrādes speciālistu, mūsdienīgu vieglās un pārtikas rūpniecības tehnoloģiju speciālistu, dažādu veidu aparātbūves tehnoloģiju izstrādes speciālistu) valsts pasūtījums.

Respondentu – Latgales augstskolu absolventu ekonomisko apziņu raksturo ekonomiskās darbības noteikumu, kā arī šīs darbības sociālo seku pieņemšana vai noliegšana. Absolventiem tika piedāvāts noteikt, kādi procesi veicina (vai neveicina) Latvijas ekonomikas attīstību pašlaik. Vislielāko pozitīvo vērtējumu ieguva atziņa "jaunu, augsti tehnoloģiski attīstītu darbavietu radīšana" - to atzīmēja 69% aptaujāto, bet vislielāko Latvijas ekonomikas attīstības negatīvo vērtējumu ieguva atbilde "bezdarbs vai tā iespējamība" (atzīmēja 67% aptaujāto) (sk.1.tab.).

Apskatot Latvijas ekonomikas attīstības procesus, Latgales augstskolu absolventi nonāk pretrunā ar realitāti, piemēram, ar īpašuma attiecībām. Ir zināms, ka Latvijas ekonomikā noteicošais ir privātīpašums. Taču mazāk nekā trešdaļa respondentu (32%) uzskata, ka privātīpašuma attīstība un pārsvars veicina valsts ekonomikas attīstību.

1.tabula

Latgales augstskolu absolventu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Vai Latvijas ekonomikas attīstību veicina šādi procesi?" (2008, %, n = 241)

Procesi	**veicina**	**grauj**
Privātīpašuma attīstība un dominēšana	32	6
Bagāto slāņa rašanās	11	26
Konkurence (biznesā, darba tirgū un sabiedrībā)	55	2
Ārvalstu kapitāla investīcijas	65	1
Mazā un vidējā biznesa attīstība	59	0
Bezdarbs vai tā iespējamība	7	67
Maksas izglītības un citu pakalpojumu paplašināšanās	14	31
Valsts IKP pieaugums	65	4

Inflācijas samazināšanās valstī	61	3
Pilsoniskas sabiedrības attīstība	35	1
Sociālā palīdzība trūcīgajiem	31	5
Ekonomikas valsts regulēšanas pastiprināšanās	48	2
Jaunu tehnoloģisku darba vietu radīšana	69	1

Piezīme. Tabulā ir sniegti tikai dati par pretējas nozīmes atbilžu variantiem "veicina" un "grauj". Atbilžu varianti "daļēji veicina" un "neietekmē" nav sniegti.

Avots: autora izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

Iespējams, šāda nostāja ir skaidrojama ar to, ka lielākā privātīpašuma daļa reģionā saistīta ar mazo un vidējo biznesu pakalpojumu jomā, savukārt ražošanā to zemā rentabilitāte tiek apskatīta kā viena no mazo uzņēmumu individuālās izdzīvošanas formām, nevis kā perspektīvs ekonomiskās darbības veids (Voronovs 2007: 45-61). Iespējams tādēļ gandrīz puse respondentu (48%) atbalsta valsts regulējamas ekonomikas attīstību, aktīvu valsts sociāli ekonomisko politiku. Vienlaicīgi gandrīz divreiz vairāk respondentu (59%) uzskata, ka mazā un vidējā biznesa attīstība ir svarīgs ekonomikas attīstības nosacījums. Iespējams, tas ir saistīts ar cerību uz jaunu darbavietu skaita palielināšanos, t.i., uz iedzīvotāju pašnodarbinātības un nodarbinātības pieaugumu kā pastāvīgu ienākumu iegūšanas un cilvēku labklājības pieauguma pamatnosacījumu.

Latvijas ekonomikas atvērtību, tās integrāciju Eiropas un pasaules ekonomikā atzīst ievērojama Latgales augstskolu absolventu daļa. Konkurences attīstību uzņēmējdarbībā, darba tirgū un sabiedrībā par pozitīviem procesiem atzīst 55% absolventu, ārvalstu kapitāla investīciju nepieciešamību Latvijas ekonomikas attīstībā atzīst 65% Latgales augstskolu absolventu. Iespējams, tas saistīts ar izpratni par to, ka vidējam un lielajam konkurētspējīgajam biznesam ārējā tirgū nepieciešami ievērojami ieguldījumi, kuru nav vietējo uzņēmēju rīcībā.

Par procesiem, kas grauj Latvijas ekonomiku, visbiežāk respondenti ir minējuši bezdarbu vai tā iespējamību (67%), maksas izglītības un citu pakalpojumu paplašināšanos (31%), bagāto slāņa rašanos (26%). Tātad, saskaņā ar aptaujas datiem, Latgales augstskolu absolventiem ir negatīva attieksme pret iespēju trūkumu realizēt savas spējas un kvalifikāciju profesionālajā darbībā, pret legālu un stabilu ienākumu iegūšanas iespēju trūkumu, pret cilvēku sociālās diferenciācijas pieaugumu pēc ienākumu līmeņa, pret izglītības iegūšanas un veselības nodrošināšanas dažādo iespēju parādīšanos. Latgales augstskolu absolventi visai pārliecinoši iestājas pret Latvijas tirgus ekonomikas liberāli pragmatisko attīstības tipu, par sociāli atbildīgas (valsts un uzņēmējdarbības) tirgus ekonomikas tipu, t.i., par ievērojamāku valsts lomu ekonomikas pārvaldībā.

Uz anketas jautājumu "Kurš īpašuma veids ir efektīvāks Latvijas ekonomikā?" 57% Latgales augstskolu absolventu atbildēja: "dabas resursu un kapitāla (zeme, uzņēmumi, finanses) privātīpašums", kā arī "privātais un valsts īpašums, dominējot privātīpašumam". Tai pašā laikā 43% respondentu norādīja valsts īpašumu kā dominējošo īpašuma veidu uz dabas resursiem un kapitālu", kā arī "valsts un privātīpašumu, dominējot valsts īpašumam". Kopumā, vairāk nekā puse (51%) respondentu ir par valsts un privātīpašuma pastāvēšanu Latvijas ekonomikā, bet privātīpašumu kā dominējošo īpašuma veidu valsts ekonomikā, kā tas ir pašlaik, atbalsta tikai trešā daļa Latgales augstskolu absolventu (34%).

Latgales augstskolu absolventi atšķirīgi novērtē dažādu nodarbināto iedzīvotāju grupu lomu valsts ekonomikas attīstībā. Kā zināms, Latvijas agrārais sektors 2007.gadā veido 3,7% valsts IKP, industriālais sektors – 21,4%, pakalpojumu sektors – 74,9% (tai skaitā informācijas pakalpojumu sektors – izglītība, programmnodrošinājums, informācijas tehnoloģijas, zinātniskie pētījumi ap 10%) (Centrālās..2008). Taču respondenti, atbildot uz jautājumu "Kuras nodarbināto iedzīvotāju grupas visvairāk veicina Latvijas attīstību?", vairākumā ir minējuši industriālajā sektorā strādājošos (63%), tradicionālā pakalpojumu sektora (tirdzniecība, finanses, transports, tūrisms u.c.) darbiniekus (60%) un informācijas pakalpojumu sektorā (telekomunikācijas, sakari, informācijas tehnoloģijas u.c.) strādājošos (58%). Negaidīti augstu Latgales augstskolu absolventi ir novērtējuši agrārajā sektorā strādājošo lomu Latvijas attīstībā – 27% aptaujāto (sk.2.tab.).

2.tabula

Latgales augstskolu absolventu atbilžu sadalījums uz jautājumu " Kuras nodarbināto iedzīvotāju grupas visvairāk veicina Latvijas attīstību?"(2008, %, n = 241)

Nodarbināto iedzīvotāju grupas	**Pilnībā veicina**	**Neveicina**
Agrārajā sektorā nodarbinātie (lauksaimniecība, zivsaimniecība u.c.)	27	9
Industriālajā sektorā nodarbinātie (ražošana, celtniecība u.c.)	63	3
Pakalpojumu sektorā nodarbinātie (tirdzniecība, finanses, tūrisms, transports u.c.)	60	4
Informācijas sektorā nodarbinātie (informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas, sakari, zinātne u.c.)	58	3

Piezīme. Tabulā ir sniegti tikai dati par pretējas nozīmes atbilžu variantiem " pilnībā veicina" un "neveicina". Atbildes variants "daļēji veicina" nav sniegts.

Avots: autoru izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

Runājot par attieksmi pret nabadzību un bagātību Latgales augstskolu absolventu apziņā, gribas atzīmēt, ka nabadzības un bagātības jautājumi nodarbina cilvēkus jau tūkstošiem gadu. Ir divas galvenās pieejas šiem jautājumiem:

1. Nabadzība un bagātība rodas no dabiskām cilvēku atšķirībām un viņu dzīvesvietas;
2. Nabadzība un bagātība rodas no cilvēku apzināti radītiem īpašiem, nevienādiem sociālajiem apstākļiem labumu iegūšanai (Воронов 2008: 86).

Tirgus ekonomika stimulē iedzīvotāju ienākumu diferenciāciju viņu konkurētspējas nodrošināšanai uzņēmējdarbībā un darba tirgū. Taču, ja šāda diferenciācija neatspoguļo personības ieguldījumu apjomu sava cilvēkkapitāla attīstībā, bet ir iedzīvošanās rezultāts, ārējo spēku spēle (radnieciskas saites, korporativitāte, veiksmīga laika un vietas apstākļu sakritība u.c.) – apziņa to negatīvi uztver kā sociālā taisnīguma pārkāpumu.

Latgales augstskolu absolventu attieksmē pret bagātību ir saskatāms viņu ekonomiskajā apziņā esošo tradicionālo kristietības vērtību pārākums, kas izpaužas atziņā "Nabadzīgs ir nevis tas, kam nekā nav, bet tas, kam vajag pārāk daudz; bagāts ir nevis tas, kam daudz pieder, bet tas, kam neko nevajag. Cilvēku bagātu vai nabadzīgu dara vēlēšanās, nevis naudas pārpilnība vai trūkums" (Воронов 2008: 87).

Vairāk nekā puse respondentu atzīmēja, ka bagātība nav galvenais dzīvē, un īpaši pēc tās netiecas (53%). Toties samērā daudzi atzīst gan likumīgu bagātības iegūšanu (31%), gan arī kriminālnosodāmu (12%). Atbildot uz šo jautājumu, respondenti parādīja augstu tolerances līmeni: tikai 4% atzīmēja, ka pret bagātajiem izturas ar neuzticību, uzskatot, ka viņi kļuva bagāti uz citu rēķina (sk.3.tab.).

3.tabula

Latgales augstskolu absolventu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kāda ir jūsu attieksme pret bagātību?" (2008, %, n = 241)

Attieksme pret bagātību	Procentos no atbildējušo skaita
Gribu kļūt bagāts, pat ne vienmēr likumīgā ceļā	12
Gribu kļūt bagāts, tikai likumīgā ceļā	31
Bagātība nav galvenais dzīvē, īpaši pēc tās netiecos	53
Izturos pret bagātajiem ar neuzticību – viņi kļuva bagāti uz citu rēķina	4

Avots: autoru izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

Kopumā var piesardzīgi apgalvot, ka Latgales augstskolu absolventi vairāk saskata cilvēku trūcības un bagātības sociālos iemeslus (nevis dabiskos), un bagātību saprot nevis kā

greznību, bet kā dzīves līmeni un kvalitāti ar stabilu labklājību, kam pamatā ir personīgās pūles un strādājošo kvalifikācijas līmenis.

Augstskolu absolventu darbiekārtošanās panākumi ir viens no augstākās izglītības, darba tirgus un kopumā arī ekonomiskās sistēmas funkcionēšanas efektivitātes kritērijiem. Tas daudzējādā ziņā atkarīgs no tā, cik produktīvs būs augstskolu absolventu sagatavošanās un pielāgošanās process ienākšanai darba tirgū. Autoru pieredze rāda, ka ievērojamam skaitam absolventu ir nopietnas grūtības pārejas posmā no mācībām uz darbu, viņi veic nekvalificētu darbu vai paliek bez darba.

Augstskolas absolventu iekļaušanās ražošanas procesā kļuva īpaši sarežģīta, jo pēdējo 15 gadu laikā ir radusies plaisa starp augstskolām un darba devējiem. Pašreizējos Latvijas tirgus ekonomikas apstākļos notiek pāreja uz postindustriāla tipa ekonomiku, saskaņā ar jauno tehnoloģiju attīstību, iedzīvotāju nodarbinātības struktūras izmaiņas, saimniecisko sakaru globalizāciju un konkurences pieaugumu. Līdz ar to darba devēji paaugstina prasības augstskolu absolventiem, viņu profesionālajai sagatavotībai, kvalifikācijas līmenim, praktiskajām iemaņām. Aptaujas rezultāti parāda, ka absolūts augstskolu absolventu vairākums apzināti izvēlas savu profesiju. Uz jautājumu "Kas jūs piesaista jūsu profesijā?" 98% aptaujāto atbildēja, ka specialitāte ir interesanta un dod iespēju radoši strādāt, profesionāli pilnveidoties, specialitāte ir labi apmaksāta (98%). Taču darba un studiju apvienošanas pieredze (tāda ir 55% absolventu) liecina par pretējo: tikai 30% respondentu šāda darba pieredze bija saistīta ar augstskolā iegūto specialitāti, 33% tikai daļēji saistīta, bet 37% nebija nemaz saistīta. Atbildot uz jautājumu "Vai jūs apmierina kvalificēta speciālista darba alga pēc augstskolas beigšanas?", tikai 8% respondentu atzīmēja, ka "pilnībā apmierina", vairākums (52%) uzskata, ka atalgojuma apjoms tikai daļēji apmierina, un 40% uzskata, ka pilnīgi neapmierina.

Latgales augstskolu absolventu subjektīvos priekšstatus par prioritārajām profesijām darba tirgū atklāj atbildes uz jautājumu "Kuras augstākās kvalifikācijas profesijas, pēc jūsu domām, ir pieprasītas un kuras nav pieprasītas darba tirgū Latvijā?" (sk.4.tab.)

4.tabula

Latgales augstskolu absolventu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kuras augstākās kvalifikācijas profesijas, pēc jūsu domām, ir pieprasītas un kuras nav pieprasītas darba tirgū Latvijā?" (2008, %, n = 241)

Profesijas	pieprasītas	nav pieprasītas
Ražošanas inženieri (enerģētiķi, tehnologi u.c)	87	13
Celtniecības inženieri	85	15
Informācijas tehnoloģiju inženieri	84	16

Transporta, loģistikas speciālisti	77	23
Ekonomikas, pārvaldības, finanšu speciālisti	66	34
Juristi	49	51
Ārsti	89	11
Pedagogi	74	26
Filoloģijas speciālisti (žurnālisti, tulki)	48	52
Mākslas, mūzikas, arhitektūras speciālisti	19	81
Dabaszinātņu speciālisti (biologi, ķīmiķi u.c.)	53	47
Eksakto zinātņu speciālisti (matemātiķi, fiziķi)	59	41
Sociālo zinātņu speciālisti (sociologi, psihologi, sociālie darbinieki u.c.)	40	60

Avots: autoru izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

Respondentu atbildes rāda, ka vispieprasītākās augstākās kvalifikācijas profesijas Latvijas darba tirgū, pēc augstskolu absolventu domām, ir ārsti, ražošanas inženieri un celtniecības inženieri. Kā vismazāk pieprasītās augstākās kvalifikācijas profesijas respondenti atzīmēja mākslas, mūzikas un arhitektūras speciālistus, sociālo zinātņu speciālistus – sociologus, psihologus, sociālos darbiniekus, filoloģijas speciālistus - žurnālistus, tulkus.

Iespējams, respondentu atbildes izvēli noteica minēto speciālistu zemais pieprasījums reģionālajā darba tirgū. Kopumā Latgales augstskolu absolventu atbildes ļauj secināt, ka:

- vairāk nekā pusei augstskolu absolventu ir darba pieredze vietējā, reģionālajā darba tirgū, tātad viņiem ir reāls priekšstats par darba vietu konjunktūru šajos tirgos;
- vairāk nekā divas trešdaļas augstskolu absolventu, apvienojot studijas ar darbu, ne vienmēr ir strādājuši augstskolā izvēlētajā specialitātē (70%); viens no iemesliem - profesionālās prakses trūkums izvēlētajā specialitātē reģionālajā līmenī Latgales augstskolu vecāko kursu studentiem;
- augstskolu absolventiem ir skaidrs priekšstats par pretrunu starp valdības deklarēto racionālu kvalificētu darba resursu izmantošanu Latvijā un reālo šo resursu neracionālu izmantošanu. Tas izpaužas šādi: nepietiekama atlīdzība par sarežģītu un kvalificētu darbu, nosacīti zems inženiertehnisko darbinieku sociālais statuss, speciālistu darba novērtējums nevis pēc profesionālajiem rādītājiem, bet kādiem citiem, augstāks atalgojums par zemas vai vidējas kvalifikācijas darbu salīdzinot ar augsti kvalificētu.

Pētot augstskolu absolventu ekonomisko apziņu, nepieciešams noskaidrot viņiem nozīmīgo mērķu struktūru, kā arī viņu materiālās un sociālās labklājības sasniegšanas metodes. Tādēļ anketā tika iekļauts aptaujas jautājums "Kādu jūs sevi redzat pēc 5 gadiem?". Respondenti tika lūgti atzīmēt vairākus viņiem iespējamus un sasniedzamus atbilžu variantus.

Augstskolu absolventu atbildēs dominē tādas vērtības kā "laba ģimene, tīkams darbs" (48%). Kā sasniedzams rezultāts vienai piektdaļai absolventu izrādījās personīgais mājoklis (māja, dzīvoklis) – 21%. Nākotnē kļūt par pieprasītiem speciālistiem ar atbilstošu atalgojumu cer 32% Latgales augstskolu absolventu, 27% vēlas turpināt izglītību (pabeigt maģistrantūru, doktorantūru). Tikpat absolventu (27%) cer dzīvot tur, kur būs labāk atalgots viņu darbs, tai skaitā ārpus Latvijas.

Samērā maz augstskolu absolventu par sasniedzamu mērķi ir atzīmējuši atbildi "dzīvot labāk nekā vecāki" (20%), "man būs pastāvīgs darbs, bet kur – nezinu" (17%), "būs savs ienesīgs bizness" (16%). Viena no retāk minētajām atbildēm bija iespēja " brīvi izvēlēties dzīves vietu un nodarbošanās veidu" (10%). Ir atvērtas robežas ar 27 Eiropas Savienības valstīm, taču atšķirīgās nacionālo darba tirgu prasības augstākās kvalifikācijas speciālistiem (sertifikācija, valoda, iemaņas, darba pieredze specialitātē u.c.) nenodrošina šo iespēju lielākai daļai augstskolu absolventu. Pēdējo vietu respondentu atbildēs ieguva iespēja "paaugstināt kvalifikāciju, mainīt specialitāti pret pieprasītāku" (9%). Tātad specialitātes izvēle 9/10 augstskolu absolventu ir bijusi pilnīgi apzināta.

Taču no atbildēm redzams zemais augstskolu absolventu mērķu sasniedzamības līmenis (neviena no atbildēm neieguva vairāk par pusi respondentu balsu). Tas liecina par Latgales augstskolu absolventu pasīvi adaptīvā ekonomiskās domāšanas tipa ievērojamu pārsvaru pār aktīvi inovatīvo, un tas pilnībā korelē arī ar tāda vēlama mērķa kā "būt bagātam" trūkumu vairāk nekā pusei aptaujāto. Kā jau iepriekš minēts, 53% augstskolu absolventu atzīmēja atbildi "bagātība nav galvenais dzīvē, īpaši pēc tās netiecos".

Neskatoties uz notiekošajiem diferenciācijas procesiem jaunatnes ekonomiskajā apziņā, tajā vienlaicīgi funkcionē divas vērtību sistēmas: tradicionālā darba un individuālistiskā (pragmatiskā tirgus). Latgales augstskolu absolventu atbildēs uz jautājumu " Kādas ir jūsu vērtības?" dominējošās ir "izglītība, karjera, laba veselība (94%), "stipra ģimene" (93%), "materiālā labklājība" (83%), "mīlēt un būt mīlētam (-ai) (71%).

Vairāk nekā puse respondentu ir atzīmējuši tādas vērtības kā "iespēja pašrealizēties darbā" (60%), "citu cilvēku atbalsts un cieņa" (54%). Atbildi " dzīvot ne tik bagāti, bet ar garantētu ienākumu līmeni, bez riska" ir izvēlējušies 38% aptaujāto. Mazāk nekā viena trešdaļa atbilžu atspoguļo Latgales augstskolu absolventu individuālistiskās vērtības: "paļaušanās dzīvē tikai uz sevi un savām spējām" (30%), "dzīvot bagāti, taču riskējot, aktīvi darbojoties" (17%). Bagātība kā vērtība ir pēdējā vietā respondentu atbildēs. To atzīmējuši tikai 13% Latgales augstskolu absolventu (sk. 5.tab.).

Viens no pētījuma uzdevumiem bija noskaidrot atbilstību starp Latgales augstskolu absolventu personīgo priekšstatu par dzīves panākumu sasniegšanas iespējām un Latvijas

sabiedrībā valdošajiem priekšstatiem (sk. 6.tab.). Kopīgs gan atsevišķas personas, gan sabiedrības priekšstatos par dzīves panākumu sasniegšanu ir augsts izglītības un profesionālās sagatavotības vērtējums.

5.tabula

Latgales augstskolu absolventu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kādas ir jūsu vērtības?" (2008, %, n = 241)

Vērtību veidi	Atbildes "jā"	rangs
Izglītība, karjera	94	1
Laba veselība	94	1
Stipra ģimene	93	2
Materiālā labklājība	83	3
Mīlēt un būt mīlētam (-ai)	71	4
Iespēja pašrealizēties darbā	60	5
Citu cilvēku atbalsts un cieņa	54	6
Dzīvot ne tik bagāti, ar garantētu ienākumu līmeni, bez riska	38	7
Paļaušanās dzīvē tikai uz sevi, uz savām spējām	30	8
Dzīvot bagāti, bet riskējot, aktīvi darbojoties	17	9
Reliģija	16	10
Bagātība	13	11

Avots: autoru izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

6.tabula

Latgales augstskolu absolventu attieksme pret dažādām dzīves panākumu sasniegšanas iespējām personiskās un sabiedriskās stratēģijas salīdzinājumā (2008, %, n = 241)

"Kas var ietekmēt jūsu dzīves plānu izpildi?"	%	Rangs	"Kas mūsdienās Latvijā palīdz kļūt par veiksmīgu, nodrošinātu cilvēku?"	%	Rangs
Izglītība, profesionālā sagatavotība	93	1	Izglītība, profesionālisms	87	1
Veselība	83	2	Augsti apmaksāts darbs	79	2
Iniciatīva, nepiekāpība	81	3	Amats, vara	69	3
Veiksme, izdošanās	80	4	Kustamais un nekustamais īpašums	60	4
Darba vieta	76	5	Veiksme, gadījums	59	5
Personīgie sakari (savi, vecāku, radu)	54	6	Vecāku atbalsts, viņu sabiedriskais stāvoklis	53	6
Dzīvesvieta	54	6	Ienesīgs darbs	49	7
Pragmatisms, prasme sevi aizstāvēt	50	7	Godīgs darbs	43	8
Valsts politika	46	8	Pragmatisms, cinisms dzīves mērķu sasniegšanā	43	9
Darbs ārzemēs	33	9	Darbs ārzemēs	30	10

Godīgums, principialitāte	21	10	Izdevīgas laulības	27	11
Izdevīgas laulības	15	11	Godīgums, principialitāte	23	12

Avots: autoru izveidota tabula pēc Latgales augstskolu absolventu aptaujas rezultātiem

Labklājības sasniegšanā ir ievērojama arī ārējo apstākļu loma: "veiksme, gadījums" (59%), "vecāku atbalsts, viņu sabiedriskais stāvoklis" (53%). Par konformisma pieaugumu masu apziņā liecina arī rangu tabulā pēdējās vietās ierindotās tādas pretrunīgas atbildes kā "godīgs darbs" (8.vieta), "pragmatisms, cinisms dzīves mērķu sasniegšanā" (9.vieta), "godīgums, principialitāte" (12.vieta).

Lielākajā daļā augstskolu absolventu atbilžu ir vērojama stabila korelācija starp viņu tīkojumiem un dzīves panākumu sasniegšanas iespējām (profesionālā sagatavotība, augsta kvalifikācija, laba veselība).

Augstskolu absolventu ekonomiskajā apziņā parādās pretrunīga tieksme: gan tādi dzīves panākumu sasniegšanas ceļi kā "veiksme, izdošanās" (80% atbilžu), gan darba un aktīvas darbības rezultātā sasniedzami panākumi ("iniciatīva, mērķtiecība – 81% atbilžu). Šo Latvijas augstskolu absolventu ekonomiskās apziņas pretrunu vērtību motivācijas un ekonomiskās uzvedības aspektā var skaidrot kā savdabīgu pielāgošanos esošajai situācijai pašreizējā sociālekonomiskajā vidē. No vienas puses, Latvijai iestājoties Eiropas Savienībā un strauji pieaugot jaunatnes teritoriālajai mobilitātei, integrācijai globālajā ekonomikā, tiešām pieauga veiksmes un jauniešu dzīves mērķu sasniegšanas iespēja. Tomēr, no otras puses, lokālajā līmenī daudz ko nosaka kompetence, iniciatīva, jauniešu mērķtiecība.

Piesardzīgi vērtējams fakts, ka vairāk nekā puse Latgales augstskolu absolventu savu sociālekonomisko problēmu risināšanā paļaujas uz vecāku, radu palīdzību, bet neorientējas uz patstāvīgu rīcību. Iespējams, tas ir saistīts ar to, ka vairākums jauniešu vecumā no 21 līdz 24 gadiem, pabeidzot studijas augstskolā, izjūt tā dēvēto "realitātes šoku" (kad ideālie priekšstati par nākamo profesionālo darbību nonāk pretrunā ar reālajām darba vietām). Rezultātā notiek paternālisma pieaugums augstskolu absolventu ekonomiskajā apziņā.

Pozitīvi vērtējams fakts, ka Latgales augstskolu absolventu ekonomiskajā apziņā sociālekonomisko mērķu sasniegšanas aspektā ievērojami pieaugusi augstākās izglītības un profesionalitātes loma. Augstskolu jaunatnei, iegūstot augstāko izglītību un dzīves pieredzi tirgus ekonomikas attīstības apstākļos, nav pragmatisku interešu. Šīs intereses ir parādījuši 38 – 50% aptaujāto. Pēc mūsu uzskata, tas izskaidrojams ar to, ka Latgalē iedzīvotāju pamatsastāvs ir latvieši (ap 44%) un krievi (ap 40%) (Voronovs 2006: 142-143). Abas tautas pieder "sieviešu" kultūras tipam, kam raksturīgas rūpes par tuviniekiem, ģimenes vērtības un kam ir svešas egoistiskas tieksmes uz individuālo labumu un izdevību.

Tātad, mēs sastopamies ar nosacītu Latgales augstskolu absolventu ekonomiskās domāšanas konservatīvismu, lai gan mūsdienu jaunatne ir mobila, toleranta un savā vērtību pasaulē viegli iekļauj materiālās vērtības un naudu. Izrādās, ka pusei respondentu dzīves panākumi labklājības sasniegšanā saistās ar taisnīgumu kā ētisko normu, kas paredz, ka cilvēka sociālo statusu nosaka viņa pūliņi spēju realizācijā, ne tikai ārējie apstākļi (personīgie sakari, dzīves un darba vieta, valsts politika u.c.).

Pētījuma rezultāti apstiprina pieņēmumu, ka Latgales augstskolu absolventu ekonomiskajai apziņai raksturīga pretrunīga attieksme pret tirgus vērtībām (individuālisms, racionālisms, tieksme uz izdevību un iedzīvošanos) un „netirgus" vērtībām (kolektīvisms, tieksme pēc taisnīguma, materiālās labklājības, nevis pēc bagātības kā pašmērķa u.c.). Šāda apziņas pretruna acīmredzot saglabāsies arī tuvākajos gados.

3. Absolventu ekonomiskā apziņa un uzvedība profesionālajās izglītības iestādēs.

Cilvēka ekonomiskā uzvedība – uzvedība, kas virzīta uz subjektīvu optimizāciju, esošo resursu un iespējamo labumu iegūšanas, no to izmantošanas, salīdzināšanas rezultātā. Līdz ar to labumi var būt ekonomiski (nauda, prece utt.) un neekonomiski (psiholoģiskie, sociālie utt.). Ekonomiskā apziņa sāk attīstīties jaunībā. Tieši šajā periodā sāk veidoties kognitīvas struktūras specifiskās īpašības, patērētāja un darba uzvedības iemaņas, emocionālās attiecības pret ekonomisko realitāti.

7.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Vai Latvijas "ekonomikas attīstību veicina šādi procesi?" (2008, %- no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

Procesi	veicina	grauj
Privātīpašuma attīstība un dominēšana	34	8
Bagāto slāņa rašanās	32	20
Konkurence (biznesā, darba tirgū un sabiedrībā)	61	7
Ārvalstu kapitāla investīcijas	44	8
Mazā un vidējā biznesa attīstība	43	4
Bezdarbs vai tā iespējamība	30	43
Maksas izglītības un citu pakalpojumu paplašināšanās	34	23
Valsts IKP pieaugums	45	12
Inflācijas samazināšanās valstī	58	8
Pilsoniskas sabiedrības attīstība	42	4
Sociālā palīdzība trūcīgajiem	50	4
Ekonomikas valsts regulēšanas pastiprināšanās	50	8
Jaunu tehnoloģisku darba vietu radīšana	64	4

Piezīme. Tabulā ir sniegti tikai dati par pretējas nozīmes atbilžu variantiem "veicina" un "grauj". Atbilžu varianti "daļēji veicina" un "neietekmē" nav sniegti.

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem

Tādā veidā var atzīmēt profesionālās vidējās izglītības iestāžu studējošo lojalitātes augsto līmeni pret notiekošajiem procesiem ekonomikā. Iespējams, tas ir saistīts ar to, ka ir nepietiekoša informētība, un ekonomisko zināšanu līmenis ir zems.

8.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu atbilžu sadalījums uz jautājumu " Kuras nodarbināto iedzīvotāju grupas visvairāk veicina Latvijas attīstību?"(2008, % no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

Nodarbināto iedzīvotāju grupas	**Pilnībā veicina**	**Neveicina**
Agrārajā sektorā nodarbinātie (lauksaimniecība, zivsaimniecība u.c.)	26	15
Industriālajā sektorā nodarbinātie (ražošana, celtniecība u.c.)	64	1
Pakalpojumu sektorā nodarbinātie (tirdzniecība, finanses, tūrisms, transports u.c.)	53	10
Informācijas sektorā nodarbinātie (informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas, sakari, zinātne u.c.)	44	6

Piezīme. Tabulā ir sniegti tikai dati par pretējas nozīmes atbilžu variantiem " pilnībā veicina" un "neveicina". Atbildes variants "daļēji veicina" nav sniegts.

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem.

Absolventiem bija piedāvāts izteikties (uz piedāvātas anketas pamata) par ekonomiskās apziņas galvenajiem faktoriem: attieksme pret privātīpašumu, darbu, bagātību, dzīves panākumu sasniegšanas principiem. Uz jautājumu - kuras strādājošo iedzīvotāju grupas nelielā mērā veicina Latvijas attīstību, absolventi atbildēja dažādi. Prioritāti saņēma strādājošie individuālajā ekonomikas sektorā – 64% (ražošana, būvniecība un citi). Otrajā vietā – pakalpojuma sektora darbinieki - 53%, bet tajā pat laikā 10% respondentu uzskata, ka šī sektora darbinieki neveicina Latvijas attīstību. Skeptiskāka ir absolventu attieksme pret strādājošiem agrārajā sektorā: 26% aptaujāto uzskata, ka tie pozitīvi ietekmē valsts attīstību, 15% - negatīvi. Lielākā daļa absolventu - 69%, izteicās par privātā īpašuma efektivitāti Latvijas ekonomikā.

Var atzīmēt studējošo neizpratni par to, kāda ir informācijas sektora darbinieku loma (44% pozitīvo atbilžu pret 58% negatīvo) mūsdienu postindustriālās informācijas sabiedrības izveidē.

9.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kāda ir jūsu attieksme pret bagātību?" (2008, % no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

Attieksme pret bagātību	Procentos no atbildējušo skaita
Gribu kļūt bagāts, pat ne vienmēr likumīgā ceļā	20
Gribu kļūt bagāts, tikai likumīgā ceļā	23
Bagātība nav galvenais dzīvē, īpaši pēc tās netiecos	43
Izturos pret bagātajiem ar neuzticību – viņi kļuva bagāti uz citu rēķina	13

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem

Nabadzība un bagātība – jaunatnei aktuāli jēdzieni. Vēlēšanās iegūt augstus ieņēmumus, saņemt daudz naudas, kļūt par bagātu – ir daudzu jaunu cilvēku raksturīgākā pazīme. Interesants ir tāds fakts, ka pēc pētījuma rezultātiem tiek izdalītas grupas: kuras tiek orientētas uz bagātību, pat ar likumpārkāpuma risku (20%) un kuras nav orientētas uz bagātību, izturoties pret to ar neuzticību (13%). Līdz ar to, Latvijas profesionālo vidusskolu absolventi (43% atbildējušo) nepievērš bagātībai lielu nozīmi un orientējas uz pienācīgu dzīves līmeni, kas balstās uz personiskām darba pūlēm (23% palikušo).

10.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kuras augstākās kvalifikācijas profesijas, pēc jūsu domām, ir pieprasītas un kuras nav pieprasītas darba tirgū Latvijā?" (2008, % no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

Profesijas	pieprasītas	nav pieprasītas
Razošanas inženieri (enerģētiķi, tehnologi u.c)	80	19
Celtniecības inženieri	86	13
Informācijas tehnoloģiju inženieri	69	30
Transporta, loģistikas speciālisti	74	25
Ekonomikas, pārvaldības, finanšu speciālisti	77	23
Juristi	73	26
Ārsti	90	10
Pedagogi	75	24
Filoloģijas speciālisti (žurnālisti, tulki)	56	44
Mākslas, mūzikas, arhitektūras speciālisti	34	64
Dabaszinātņu speciālisti (biologi, ķīmiķi u.c.)	54	46
Eksakto zinātņu speciālisti (matemātiķi, fiziķi)	56	43
Sociālo zinātņu speciālisti (sociologi, psihologi, sociālie darbinieki u.c.)	66	34

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem

Reģionālo profesionālo skolu studējošo viedokļi par vispieprasītākajām un mazāk pieprasītākajām profesijām Latvijas darba tirgū ir ļoti interesanti un atšķirīgi no augstskolu absolventu viedokļiem. Pamatizglītības un profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu atbildes ir optimistiskākas, tajās nav tik stipri izteikta dilemma „pieprasīti –nepieprasīti„ pēc profesijām, ar kuriem viņi cieši nesaistīti (īpaši humanitārās specialitātes). Iespējams, tas ir saistīts ar studējošo nepietiekošo informētību par pieprasījuma un piedāvājuma dinamiku Latvijas darba tirgū. Tā, piemēram, profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņiem ievērojami palielinās pieprasījums pēc ekonomikas, menedžmenta, finanšu specialitātēm (par 11% lielāks nekā augstskolu absolventiem), juristiem (par 24% lielāks), filologiem (par 8% lielāks), mākslas, mūzikas, arhitektūras (par 15% vairāk), pēc sociālajām zinātnēm (sociologi, psiholoģi, sociālie darbinieki un citi) – par 26 % vairāk.

11.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu izglītības audzēkņu atbilžu sadalījums uz jautājumu "Kādas ir jūsu vērtības?" (2008, % no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

Vērtību veidi	Rangs
Stipra ģimene	1
Laba veselība	2
Izglītība, karjera	3
Materiālā labklājība	4
Mīlēt un būt mīlētam (-ai)	5
Citu cilvēku atbalsts un cieņa	6
Dzīvot ne tik bagāti, ar garantētu ienākumu līmeni, bez riska	7
Paļaušanās dzīvē tikai uz sevi, uz savām spējām	7
Iespēja pašrealizēties darbā	8
Dzīvot bagāti, bet riskējot, aktīvi darbojoties	9
Bagātība	10
Reliģija	11

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem

Analizējot absolventu vērtīborientāciju, var secināt, ka augstu tiek vērtētas tādas pamatvērtības kā: stipra ģimene, veselība, izglītība, materiālā labklājība (83-94% aptaujāto). Vairāk nekā puse no respondentiem uzskata, ka darba vērtības ir atbalstīt un cienīt citus cilvēkus, dzīvot ne tik bagāti, bet ar stabiliem ienākumiem, bez riska, pašrealizējoties darbā. Vismazākais skaits pozitīvo atbilžu ir par to, kas atspoguļo individuālās darba vērtības: paļauties uz sevi un saviem spēkiem, dzīvot bagātāk, riskēt, darbojoties aktīvāk. Salīdzinot augstskolu absolventu un pamatizglītības un profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu vērtības, var atzīmēt, ka īpašu atšķirību nav: pirmās piecas vietas ieņem tādas vērtības kā

stipra ģimene, izglītība un karjera, materiālā labklājība, vēlēšanās mīlēt. Augstskolu absolventiem pirmajā vietā ir izglītība un karjera, bet pamatizglītības un profesionālās vidējās izglītības iestāžu absolventiem - stipra ģimene.

12.tabula

Latgales profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu attieksme pret dažādām dzīves panākumu sasniegšanas iespējām personiskās un sabiedriskās stratēģijas salīdzinājumā (2008, % no atbildētajiem jautājumiem, n = 243)

"Kas var ietekmēt jūsu dzīves plānu izpildi?"	**Rangs**	**"Kas mūsdienās Latvijā palīdz kļūt par veiksmīgu, nodrošinātu cilvēku?"**	**Rangs**
Veselība	1	Augsti apmaksāts darbs	1
Izglītība, profesionālā sagatavotība	2	Izglītība, profesionālisms	2
Darba vieta	3	Amats, vara	3
Pragmatisms, prasme sevi aizstāvēt	4	Ienesīgs darbs	4
Personīgie sakari (savi, vecāku, radu)	5	Vecāku atbalsts, viņu sabiedriskais stāvoklis	5
Veiksme, izdošanās	6	Kustamais un nekustamais īpašums	6
Iniciatīva, nepiekāpība	7	Pragmatisms, cinisms dzīves mērķu sasniegšanā	7
Dzīvesvieta	8	Godīgs darbs	8
Izdevīgas laulības	9	Izdevīgas laulības	9
Valsts politika	10	Darbs ārzemēs	10
Cits	-	Godīgums, principialitāte	11

Avots: autoru izveidota tabula pēc profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņu aptaujas rezultātiem

Aptaujas rezultāti rāda, ka Latgales pamatizglītības un profesionālās vidējās izglītības iestāžu audzēkņi demonstrē dzīves panākumu sasniegšanas iespējas mūsdienu apstākļos: orientāciju uz izglītību un profesionālo sagatavotību, pragmatismu, spēju sevi aizstāvēt. Darba vietas ietekme uz dzīves plānu izpildīšanu ir saskaņā ar darba stratēģijas pārsvaru : augsti apmaksāts darbs, profesionālisms, amats, vara.

53% absolventu ir darba pieredze. Pie tam lielākajai daļai aptaujāto darbs nav saistīts vai daļēji saistīts ar iegūstamo profesiju (66%). Tādam darbam pārsvarā ir brīvprātīgs raksturs, tāpēc runāt par studentu pārslogotību nav pareizi.

Kopumā absolventu iekļaušanos ekonomiskajā darbībā nosaka sociāli psiholoģiskās īpatnības, kas dominē vērtību sistēmā, tai skaitā attieksmē pret darbu un bagātību. Šī dominante nosaka dažādo jaunatnes ekonomiskās aktivitātes raksturu: iniciatīvo, adaptīvo, konstruktīvo vai destruktīvo.

Profesionālās vidējās izglītības iestāžu absolventu attieksme pret ekonomiskajiem procesiem Latvijā ir viņu veidojošās ekonomiskās apziņas un praktiskās ekonomiskās uzvedības neatņemama daļa. Viņi uztver vai neuztver „ekonomiskās spēles" noteikumus darba attiecību tirgū, sociālās sekas no situācijas reģionā, valsts ekonomikā.

Secinājumi

1. Viens no profesionālās izglītības sistēmas resursiem ir attīstības resurss - absolventu „jaunās ekonomiskās domāšanas" veidošana mācību procesā. Ekonomiskās apziņas stāvokļa socioloģiskā pētījuma periodisks monitorings vienā un tajā pašā reģionā noteiktā laika periodā palīdz iegūt datus par izmaiņām, kas norādītas sociālās grupas ekonomiskajā apziņā, par šo izmaiņu raksturu, to dinamiku, kas ļaus novērtēt ekonomikas politikas efektivitāti sabiedrībā. Profesionālās izglītības iestāžu absolventu ekonomiskās apziņas analīze dod iespēju noteikt, kādi ceļi, resursi un ekonomiskās darbības formas ir efektīvākas sociālās grupas un sabiedrības mērķu sasniegšanai. Pie tam var izdarīt jaunus, praktiski pārbaudītus, teorētiski pamatotus secinājumus, kuri ļauj paskaidrot un prognozēt sociāli ekonomiskās attīstības izmaiņu procesus noteiktos laika periodos.
2. Regulārs jaunatnes ekonomiskās apziņas stāvokļa monitorings ļauj izdarīt secinājumus par tās dominējošo tipu noteiktajā laika periodā. Ekonomiskā stāvokļa un tendenču attīstības pētīšana – svarīgs un nepieciešams ekonomisko attiecību attīstības efektīvas ietekmēšanas un uzvedības regulēšanas noteikums, jaunatnes motivācija ekonomiskajā sfērā.
3. Latgales augstskolu absolventu iekļaušanos sociāli ekonomiskajā darbībā, ekonomiskās apziņas un uzvedības tipu atšķirības (pasīvi adaptīvais, aktīvi adaptīvais, aktīvi darbīgais) nosaka galvenokārt objektīvie faktori (dominējošā sociālekonomisko vērtību sistēma, mūsdienu darba tirgus īpatnības, jaunatnes mobilitāte).
4. Kopumā, reģiona augstskolu absolventi kā reāli ekonomiskās darbības subjekti ir pieprasīts un sociāli nozīmīgs resurss ar tam raksturīgo vērtīborientāciju, saprātīgu konformismu pret mūsdienu darba tirgus prasībām, ar iespēju ietekmēt notiekošo, balstoties uz savām spējām.

Bibliogrāfija

1. Centrālās statistikas pārvaldes datu bāzes 2008 http://www.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp [06.01.2009].
2. Eurostat yearbook 2008 http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu [10.01.2009].
3. Eglītis J. (2007) Izglītība zināšanu ekonomikai. Rakstu krājumā *Izglītība zināšanu sabiedrības attīstībai Latvijā*. №2 (13). Rīga: Zinātne.Lpp.142.-162.
4. Latvijas statistikas gadagrāmata 2007. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2007.

5. Voronovs V., Petrova I., Račko E. (2006) *Reģionālās ekonomikas konkurētspējas paaugstināšana un aktīvā adaptācija globalizācijas apstākļos*. Daugavpils: Saule.
6. Волков Ю.Г., Епифанцев С.Н., Гулиев М.А. (2007) *Социология: Учебное пособие.* Москва: ИКЦ «МарТ».
7. Воронов В.В. (2008) Понимание богатства и бедности Иоанном Златоустом против понимания процветания и отсталости апологетами рынка. *Новая экономика*. № 1-2: с.86-9.
8. Соседов А. *Эти дешевые инженеры: технические специалисты Латвии не нужны*. http://www.chas.lv/win/2008/08/13/l_041.html?r=31& [26.08.2008].
9. *Трудовые ресурсы*. http://www.liaa.gov.lv/?object_id=1983 [07.10.2008].
10. Ядов В.А. *Стратегия социологического иследования* http://www.vusnet.ru/biblio/persons.aspx?id=1 [20.01.2009.].

Publikācija tiek izstrādāta ESF projekta „ Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" vienošanas Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2./09/IPIA/VIAA/015 ietvaros

Anelė Vosyliūtė

THE CHANGES IN SOCIETY: TOWARDS DIVERSITY

Abstract
The process of globalisation has rapidly appeared over the last few years in many social and economic fields (Tomlinson, 1999). It influences the people activity, social movements, encourages new human and social relationships, the cultural and values systems (Bauman, 2002). In social sciences the process of globalisation is influencing the change of methodologies of investigations, increases the knowledge, improves the interpretation used in the analyses and research carried out in Lithuania. It is very significant to investigate now the private sphere (Rossler, 2005), real power of people - at home, in household, in works institutions, their influence to family and to all society. In Lithuania now exist many different subcultures or social worlds of people - officials, politicians, youth (especially students), women, artists, cities or villages inhabitants. Some of them are expressing their interests and features of life style in public and private life, in mass media. The problem of identity has been brought in recent years into the focus of social scientific and public debate. For the people of postsocialist country the very actual question is to have a new identity which is related with modern western values. Sometimes it is not clear for them exactly what to do to get it. For the Lithuanian people to have an identity it means to answer the questions 'who am I' or 'where to I belong'. According to P. Bourdieu (Bourdieu, 1992) lifestyle is an expression of class position; the styles of consumption are the means of exhibiting 'cultural capital'; social distinction is marked by tastes which are formed as part of class habitus.
Key words: *social change, differentiation of society, consumption as social phenomena, social distinction.*

The society of new social order

The author analyses the change of society and its identities since the begining of Lithuanian independency, related with their socio-economical situation, variuos forms of freedom and culture. As background, author uses existential and phenomenological approach, the information of no formalized answers and life histories.

The development of the way of life is related with the individualization of the social actors, formation of new types of relations, with the activity of the self-government, and local authorities. Growing pluralism in modern Lithuania is connected with the process of democratization, national freedom, economic, social and cultural reforms and new reality. The earlier social structures, old patterns of behavior have been destroyed, the new modes of life and identities are being discussed in the society.

Using different concepts, the features of the material, social life of people, their situation and existential problems, we can notice new social phenomenon; f. e., despite the troubles of the period of market economy the members of communities are becoming more independent and autonomous; among them we can single out such types as the leaders, the unemployed, and the middle strata. In the country the cultural and social meanings of different places and buildings were changed. The process of formation of new social movements (f. e., of women, peasants, consumers, pensioners) is going. The individualisation and new forms of solidarity of women, their seeking to be represented in different power fields as significant moment are investigated by sociologists which are collaborating with feministic, NATIONAL and others movements (at the present time are very much women's

organisations). We can emphasize the relation among the independence and growing openness of people.

Post-socialist Lithuania is connected with the process of democratization; the system of public opinion is characterized by pluralism of political views, difference in attitudes to state and private property (emerged new institutions of the market economy), new concepts of everyday life styles.

In new period is very important to notice the social order as power and authority phenomenon wich is actuall for traditional, modern and democratic society. Authority is defined as manifestation of an influence of personal or institutional power. It useful to concentrate on the main features of authority, its close relationships with the social order, confidence. In contemporal society the usefulness of authority as a general analytical concept is related with such categories as social stability, competence and socialisation. For this moment we can see great criticism from the side of different social groups of society to the authority and negative sides of social development.

The actuality of the researched problems is related with the research of private life characteristics, which is very significant for modern people – it is similar to new identity formation.

As methodological background of this research, the conceptions of Z. Bauman, C. Campbell, P. Sztompka, P. Bourdieu are analyzed; as the method of investigation are used sociological theories and materials of sociological research. The purpose of this article is to discuss the peculiarities of the social change as the social phenomena, to show the difference in this sphere.

The actuality of this problem is related with the research of social and private life characteristics, which is very significant for modern people now; their construction of the conditions of life is similar to new identity formation.

Consumption as express of diversity

After long years of ascetic socialist consumption the beginning of the new era can hardly be imagined without the explosion of consumer ‘hedonism’ or without the development of mechanisms, enabling people to satisfy long restrained needs and desires. National independence of Lithuania also manifests itself the orientation to Western culture, way of life, social and political norms of civilization. In public consciousness this phenomenon is reflected as the search of cultural pluralism, involvement in diversity of choices, transition to the world without frontiers.

The sociologists are paying very much attention to consumption research: P. Bourdieu (Bourdieu, 1992), C. Campbell (Campbell, 1994). M. J. Featherstone (Featherstone,1992), M

K. Gailbraith (Gailbraith, 1973), R. Bocock (1993), G. Ritzer (1999), M. Bogunia-Borowska and M. Šleboda (2003) and others.

Growing pluralism in post-socialist Lithuania is connected with the process of democratization, national freedom, economic, social and cultural reforms and new reality. The earlier social structures, old patterns of behaviour have been destroyed, the new modes of life are being discussed in the society. The slow-down in post-socialist transition in Eastern European societies is described by the Polish sociologist P. Sztompka (Sztompka,1993: 89) with the help of the concept of "civilizational incompetence", comprising deficiencies in: 1) entrepreneurial culture, 2) civil or political culture, 3) culture of discourse, 4) everyday culture, indispensable for daily existence in advanced, urbanized, technologically saturated and consumer oriented society. Some of the components of everyday culture include: personal neatness and cleanness, punctuality, body care, fitness, healthy eating, skills in handling household appliances and the like. Decades of socialism not only hindered the formation of civilizational competence, but in many ways helped to shape quite an opposite cultural syndrome - civilizational incompetence.

Nowadays, new claims and ways of life are being discussed in the society. People tend to take responsibility for their social relations; new social movements (those of landowners, businessmen, women) give a potential for new styles of life, new needs and interests.

Over the recent period the composition of the Lithuanian population has fully changed. Business now takes part of the Lithuanian free market system. Theoretically, business brings "equality" of gender. However, the results of the investigation show that the target of "equality" has not yet been attained. Even in business women face obstacles, since business is still considered to be men's job. It could be assumed that openness of the market and poor chances of employment elsewhere have offered specific opportunities to women and stimulated them to engage in business (Aidis, 1999: 60). Condition for starting business have become much more tough. Presently, governmental structures and non-governmental organizations could facilitate the solution of the problem by emphasizing men and women role in business and by familiarizing the public with their social and economic contributions, which is conductive for a favourable image of them. Expansion of the activities and services of NGO (of women) is highly desirable. Cooperation with local and international organizations and universities could increase the weight of businessmen in the society. The socio-economic status of Lithuanian women is changing: as reveals the data of their self-evaluation; dynamic data from the surveys carried out every year during 1991-1998 show a slow increase in the number of women who identify themselves with the higher steps of the socio-economic status.

Consumption is a process related with the reproduction of the way of life of people; it is a system of organized relations among the society and environment. Not only production or free time activity, but the consumption level also is the basis for the differences in society.

The attitudes and patterns of behaviour in the consumption sphere are as the important resource of new life strategies. The system of public opinion is characterized by pluralism of political views, difference in attitudes to state and private property, new consumption forms and a new concept of everyday life comfort. The Lithuanian society moves away from post-socialist state of lawlessness by gaining experience in different activities, connected with newly purchased ownership, private property. Social actions are becoming more oriented towards such achievements as acquisition of material goods and property. The necessity of new choices in the society leads to confusion. More and more different interest groups emerge who want their material, political and cultural rights to be represented in different power fields. National independence of Lithuania also manifests itself in the orientation at European culture, way of life, social and political norms of civilization. In public consciousness this phenomenon is reflected as the search of cultural pluralism, involvement in diversity of choices, transition to the world "without frontiers", turning to new directions, toward the confusion order of post-modern. People of the post-soviet countries are preparing to live in a social space, in which the distribution of wealth and risk overlap. According to N. Luhmann, liberal ideology contains a hidden program for adjusting society to risks.

Foreign goods were important for the society not only with regard to their function, but as the symbols of availability, marking the end of the constant shortages of different consumer goods in the soviet period. These goods also made it possible to get familiar with the European, Asian, American consumer culture and way of life.

Consumption and everyday experience tend to standardize tastes and values. Many middle-class families have replaced Russian-made cars (which are out of fashion now) by Western cars (Audi, BMW, Volvo, Opel, Mercedes and others). This process reflects the social and cultural change, the orientation of people at Western goods and culture. The display of material goods is part of a system of people reputation and the mark of struggle for the taste. People are using today the consumption behaviour to signify who they are to other people, from whom they hope to gain approval.

In consumption process people are meeting with various production (f. e., the enterprisers from various Lithuanian localities offer agricultural production, competing in Vilnius market places). In this way small producer communities are searching for their identity formation and expression of local features under regional or national labelling. The contribution of different localities towards total Lithuanian culture are their ethnographical

performances in Vilnius. The degree of centre's involvement in the production and cultural sector of country is depending upon the level of centralisation. After Independence we have many discussions focused on the production and dissemination to other places of various goods and services in society. The advertising of various (material and spiritual) goods of local places can invite the potential consumer or visitor to be a member of this imaginable community, to form his or her identity according to its features. That events express difference and similarity of various places of country and form their particular images in the social and cultural consciousness. So Lithuania is constructed from invented, historic and cultural versions of identity.

Increasing types of health-related products, pre-occupation with 'outer' appearance, 'body work' and the aestheticization characteristics in the modern everyday life illustrate the development of the civilizing process, the cultural and symbolic capital.

Now in Lithuania we have the situation when a feminine consumer subject is widely defined and constructed; 'active' as opposed to 'passive' feminine is emphasizing (Negrin, 1995: 72). Much images of men and feminine body are produced by photographers, TV and it is a part of the culture, of the culture of the self (in M. Foucault's terms).

Despites of difficulties in economic life the population has preserved a relatively high purchasing power, which it can now use in Lithuanian shopping centres sized and structured according to Western standards. Earlier, people had to travel long distances to the shops in other cities or even in other republics of the USSR to satisfy their consumer needs.

Nowadays consumption is the element that can structure (isolate or integrate) people in a new way. Based on the content and the level of consumption we can distinguish several specific subcultures: those of rich people, commercial circles, of the poor, of young people, of women, of pensioners, of town-dwellers and people living in the countryside, of people who are oriented towards foreign goods and those who prefer domestic products. The level and structure of consumption, social attitudes to consumption depend on some variables, namely: social class, age, sex, as well as on the situation (every day activities or festive occasion).

Our study (about 100 people interviewed) of the consumption behaviour and strategies of life of old people in one of Vilnius old-city district reveals the differences in living conditions and consumption, that depend on income, family structure, health. Their consumption has a domestic character.

The identity of pensioners is usually connected with the image of outsiders, who need assistance and compensation to be able to pay for public utilities. Some of them are feeling fear and have no strength to fight for better life. Unlike elite or middle class (who are constantly looking for new fashions, new styles of consumption, new sensations and

experience), the pensioners have a model of consumption that is determined by their poverty and living conditions. The city space of these inhabitants is very narrow, limited by shops, and occasionally, the church and the market. In summer they spend their time in a public park near Vilnius. The spiritual experience of old people is often related to suffering that can be explained by small income and poor health. Some poor people, unemployed people and socially neglected persons get charity food in special dining rooms.

At the same time, officials, politicians, top managers, owners of companies buy expensive, high-quality clothes in special shops with foreign goods. Well-off people, having cars, often visit wholesale depots. However, rich people have their own problems. They worry about their property, about their families and their own physical safety. Psychiatrists maintain that often personal affluence changes the psychological state of the very rich.

The postmodern thinking emphasizes the new role - and the central one - of images in the consumer society (Featherstone, 1992). Young people are oriented at new professions, such as cultural intermediaries, managers, artists. They become more open to visual forms of art. The old distinction between high and mass culture is gradually disappearing. The number of picture galleries, studios, exhibitions is increasing, that testifies again to the aestheticization of life. The artists, the new taste-makers, are perceived as heroes in the subculture of the young, whose lifestyles are influenced by their art. The subculture of young people has some features, characteristic of the postmodernism - transformation of reality into images, living in the simulation world, in an aesthetic hallucination of reality, in hyper-space. The understanding of consumption as an indispensable matter for existence ("the proper end of taking food is the preservation of the body by nutrition" as noted f. e., Thomas Aquinas) is discussed in social opinion with the thinking about actual status of consumption in modern and postmodern society. The consumption has become a central mode of people existence. The movement towards mass consumption is accompanied by a general reorganization of everyday life and experience.

The cultural and technological changes, the norms of civilization have made the women body the significant topic of public opinion. The process of aestheticization of life, the growth of mass sport and leisure have identified personal worth with the beauty of the body.

Now we can see in Lithuanian TV, press and in magazines especially much erotica; we can speak about new image of sexually engaged women (and sexually aggressive who wish to be beautiful and rich). As noted M. Foucault.(Foucault, 1999), the body has become in modern societies the target of endless, minute and detailed forms of surveillance, discipline and control.

Conspicuous consumption is a category of intentional actions in which the goal is to bring about an improvement in the opinions which others have of oneself. As noted T. Veblen "wealth confers honour", the individuals consciously seek to "gain the esteem and envy of (their) fellowmen"(Veblen, 1925: 888).

Consumption is viewed as largely a matter of gratifying wants and desires by means of goods and services that are viewed as nonessential (luxuries), in which case it is typically regarded as an arena of superficial activity.

The way of life of marginal people

The Lithuanian sociologists represent in their writings the problems related to the different issues of the society's social structure (The social structure of Lithuania, 2005) and the life of the poor. F. e., the authors of the sociological monograph "The poor: the mode of living and values" (The poor: the mode of living and values, 2004) reveal the features of vagabond subculture, the situation of the beggars and poor in the traditional Lithuanian culture and in modern social structure, their relations with more successful strata of society. In the research some scientific approaches are outlined: interpretation, phenomenological, existential, the concept of subjectivity.

In the sociological monograph some features of poor social status, their life conditions (food, shelter), their identification with different places are investigated. The space is always socially reconstructed; as D. Massey noted (Massey D., 1993:66), places have multiple identities. The poor people are connected with places physically or in memory and imagination. Places are constructed out of a particular constellation of relations articulated together at a particular locus, particular interactions and mutual articulations of social relations, social processes, experiences and understandings. Many of poor people are homeless; the home as a site of everyday, 'magical' and tactile resource for the making of identity for them is not existing. Their small communities use to construct some social networks, which help to cope with their troublesome social practices. The consumption of poor is very bad; they speak of being hungry, weak, sick, exhausted, in pain or mentally distressed. Many women life stories are related with consumption events, specially with the consumption of alcohol of their husbands and sons. Mental health problems – stress, anxiety, depression, lack of self-esteem - are among the more commonly identified effects of poverty and illbeeing by poor. Because they are as „others", they are feeling distinct from the normal society; their self-definition is grounded on their conduct, individual experience as ‚*bomža*', unlucky, miserable, victim, unfortunate. Sometimes they are associated with aggressivnes and violence. From the other side, in the mode of life of marginal people our society can see their endeavour to be free, the will to live self-sustaining. Marginal peoples keep themselves at

some distance from society; most of them are in conflict with society and their family members. After the social and economic changes of postsocialistic society they are in social exclusion, unable to adapt to new social situation. In the book their social world and individual self-images are submitted for consideration; they are missing material resources for subsistance, are unemployed and dossers or homeless. In the consciousness of marginal people such feeling as learned helplessness is seatled; their communication is not intensive, their life is similar to isolation. They are living on charity, which (f. e. poorhouses) is the characteristic tradition in the country since the year dot. The poor are as collectors of food and things from the rubbish heap and dustbins in the town. So the marginals are participating in the creation for the market of the second-hand things and clothing. The process of marginalization experienced by the poor is connected mostly with negative self-evaluation and negative feelings, with meanings of anxiety, shame before the other members of community. As the research shows it is actual to involve the poor to different social activities, to social contacts. The possession of more social capital (measured by social participation, interpersonal trust, close personal ties and happiness) can make their life more successful.

The study of the sociologists of the Institute for Social Research "The inmates of prisons: expectations of society" (Kalėjimo įnamiai, 2006) presents an analysis of the discipline society, focusing attention on prisoners. The authors describe the features of disciplinary society; the meanings of security/danger as significant ones are currently becoming involved in the social consciousness, and in the system of cultural signs. The idea of the state and society security was important since the old times; it is reflected in the works of the philosophic and political thought. The basic purpose of national security is to ensure the survival of the nation and its development. Growing pluralism in post-socialist Lithuania is connected with the process of democratization, national freedom, economic, social and cultural reforms and new reality. But internal threats to national security can arise because of poverty, social diseases, undevelopment. In modern Lithuania as in the risk society there are revealing some forces as the threats for country (floods, migration, acts of terrorism, social maladies). As the most dangerous the Lithuanians recognized delinquency, drug consumption, and alcoholism.

Delinquency and imprisonment constitute the significant danger for society's security. Security is a matter of real or perceived threats and the ability to take action to counter or overcome them. Critical security as a concept is closely linked to particular understandings of other key social concepts, such as justice, order, and community. The book analyses some aspects of the prisoners' subculture – the meanings of their feelings, conditions, and communication in the disciplinary society. In the book as the forms of disciplinary (control)

society are different forms of camps (Gulag, concentration and death, refugee camps, prisons) as the places of exclusion discussed.

As Hobbes (1651) yet noted, the imprisonment is when a man is deprived of liberty by public authorities. A prison is the place where discipline, surveillance and control are dominating. Because mobility today is becoming a determining factor of social change and social stratification, the prisoners as sedentary (in the geographical and social sense) people have little opportunities to develop their personalities. As Z. Bauman and others researchers (M. Foucault) noted, prison in modern society have failed to achieve the goals of reforming and reintegrating offenders. On contrarily, the young confinements became more consummate in destructive work against society because they are integrated in the delinquency subculture. Therefore in many cases prison (as the indispensable pillar of contemporary social order, as the traditional institutional form for punishment) is not so effective as community custody. In the book the narratives of prisoners are presented: by means of language their thoughts and feelings, features of their daily life and communicational behaviour are unclosed. The authors speak for the community custody as a new way to control and punish offenders (without incarceration).

Very actual social problem for Lithuanian society is the emigrants as new social and cultural actors in the global era. European Union‘s influence on some social structures and on the way of life of Lithuanian emigrants who are leaving the country for work, study or search on adventure is rethinking. Emigration phenomenon is related with new identities formation, and the construction by modern people in abroad of new solidarity forms. Departure means the involving to new cultural environment and social creativity; it is some type struggle for autonomy, new consumptional model and personal (social) transformation. At the same time it is the exclusion from the native society or the resistance against the usual way of life.

Bibliography

1. Aidis R. Moterų verslininkių problemos. (1999) *Moterys: tapatumo paieškos*. Straipsnių rinkinys. Ats. redaktorė A. Vosyliūtė, sud. G. Purvaneckienė. Vilnius LFSI, MIC
2. Bauman Z. (2002). *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa
3. Bocock R. (1993). *Consumption*. London, New York: Routledge
4. Bogunia-Borowska, M. Šleboda (2003). *Globalizacja i konsumpcja*. Krakow: Universitas
5. Bourdieu P. (1992*). Distinction*. London
6. Campbell C. (1994). Consuming goods and the good of consuming. *Critical review*, vol. 8.
7. Featherstone M. (1992). Postmodernism and the aestheticization of Everyday life. *Modernity and identity*. Blacwell
8. Foucault M. (1999) *Seksualumo istorija*. Vilnius: Vaga
9. Gailbraith J. K (1973*). Spoleczenstwo dobrobytu*. Warszawa: PIW

10. Massey D. (1993). A progressive sense of place. *J. Bird et al. Mapping the futures*. London: Routledge,
11. Negrin L. (1995) Feminism and fashion. *Culture and identity: City, nation and World* Berlin: 2nd Theory, Culture and society conference, Abstract Booklet
12. Ritzer R.(1999). *Mcdonaldyzacja spoleczenstwa*. Warszawa: WWLM
13. Rossler B. *The Value of Privacy*. Cambridge: Polity Press, 2005
14. Sztompka P. (1993).Civilizational incompetence: the trap of postcommunist societies. *Zeitschrift fur sociology*, n 2.
15. Tomlinson J. (1999). *Globalizacija ir kultūra*, Vilnius: Mintis
16. Veblen T. *The theory of the leisure class*. London, 1925.
17. *The social structure of Lithuania.* (In lith.). Monograph.. Ed. by A. Matulionis. Vilnius: The Institute for social research , 2005
18. Vosyliūtė A., Kasparavičienė V., Maniukaitė G., Kocai E. *The poor: the mode of living and values.* (In lith.) Monograph. Ed. by A. Vosyliūtė . Vilnius: The Institute for social research, 2004
19. *Kalėjimo įnamiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai.* Kolektyvinė monografija. Sud. A. Vosyliūtė. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Lietuvos sociologų draugija, 2006

Александр Байков

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЛАТВИИ

Abstract
Social partnership is realized in various forms means of regulating social-labour relationships between employees as their representatives and employer (employer's representatives), based on the mutual consideration of each party's interests, respect of this interests and rejection of power means of interaction. On the West social partnership, more often named a "social dialogue", is characterized as sociological and ethnical concept and organizational principle, which includes cooperation of social partners – parties of collective labour relationships.
In the legal law science there developed two basic approaches towards the characteristics of social partnership: (1) as a new institute of the general part of labour law and (2) as function, aim or principle of labour law.
Social partnership acts as integral legal mechanism of collective relationships, developing on different levels of labour management, regulation.
In the present work, for the first time in the science of labour law of Latvia, constitutive features of social partnership are singled out, the basic theories of social partnership are considered, the international-legal principles, which are peculiar to legal regulation of social partnership, are singled out, the existing models, levels and legal status of social partners are analysed, the basic forms of social partnership are singled out. These forms are (1) the right to collective bargaining; (2) the right to inform and consult the employees and their representatives; (3) the right of employees and their representatives to participate in enterprise management; (4) participation of employees' representatives in pre-trial solution of labour disputes (conflicts).
Collective bargaining is regarded as actions or process leading towards the conclusion of collective agreement between employees' organisations and employers, and also state institutions. Collective bargaining is very important. It promotes the establishment of bargaining method, the flexibility of legal regulation of labour relationships, the coordination of employees' and employers' interests and the establishment of social justice in the labour sphere. In the work, the features of collective bargaining legal regulation are singled out, the subject, principles, sides, procedure and levels of conducting collective bargaining are characterised, international protection of collective bargaining is studied, the questions of dependence of the right to conduct collective bargaining on the level of employees' representation on the one side and strikes, consulting and information on the other side are analysed. Certain attention is paid to study of juridical nature, basic features, and order of concluding collective labour agreement, which is the result of collective bargaining.
Informing and consulting employees and their representatives is regarded as necessary preconditions of employees' participation in collective bargaining in the context of forming of informational legal relationships, developing on the basis of international legal acts, EU legal acts and national labour legislation.
Involvement of employees and their representatives into participation in enterprise management is characterized as means of expanding the industrial democracy and overcoming negative consequences of employer's authoritarianism.
In conclusion, the juridical form of protecting employees' labour rights, freedoms and interests is mentioned. It is realised in organs of "labour justice", which are formed in enterprises basing on social-partnership principles, by participation of employees' representatives in pre-trial solution of labour disputes (conflicts).
Key words: *International Labour Organisation (ILO), social partnership, social partners, collective labour relationships, collective rights, organs of social partnership, forms of social partnership, levels of social partnership, social dialogue, two-parties system, three-parties system, collective bargaining, consultations, informing, collective labour agreement, involvement of employees into participation in enterprise management, labour disputes.*

I. Понятие и принципы социального партнерства

Социальное партнерство – это способ регулирования социально-трудовых отношений между работниками в лице их представителей и работодателем (представителями работодателей), основывающийся на взаимном учете интересов каждой из сторон, уважении этих интересов и отказе от силовых способов взаимодействия, т.е. достижения взаимно приемлемой договоренности между работниками и работодателем, между трудом и капиталом. В странах Запада

социальное партнерство рассматривается как социологическое и этическое понятие, как организационный принцип, включающий сотрудничество социальных партнеров, сторон коллективных трудовых отношений (Киселев 1999: 263).

Учитывая важность и значимость социального партнерства одной из первоочередных задач трудового права становится определение правовой базы социального партнерства, элементами которой являются: комплекс правовых норм, регламентирующих правовой статус социальных партнеров (профсоюзов, уполномоченных коллективов работников, работодателей и организаций работодателей); их сотрудничество непосредственно в рамках соответствующей кооперации труда и вне соответствующих предприятий; коллективные трудовые договоры и, прежде всего, в той их части, которая содействует смягчению противоречий и конфликтов (обязанность не прибегать к коллективным действиям в целях обеспечения социального мира в период действия этого договора); регулирование коллективных трудовых споров и прежде всего путем коллективных переговоров и достижения взаимоприемлемого компромисса на основе двустороннего и трехстороннего сотрудничества (бипартизм и трипартизм).

В Латвии социальное партнерство осуществляется: (1) на двусторонней основе (в условиях «бипартизма», т.е. двустороннего сотрудничества работников (их представителей) и работодателя (объединений работодателей); (2) трехсторонней основе (в условиях «трипартизма», т.е. трехстороннего сотрудничества организаций работников, работодателей и государства). Таким образом, в Латвии модель «бипартизма» используется на уровне предприятий, а на отраслевом и общегосударственном уровнях – модель «трипартизма».

Социальное партнерство представляет собой консультации и переговоры, направленные на заключение коллективных договоров и соглашений между представителями работников (как правило, профессиональными союзами), работодателями и государством, реализуемые путем социального диалога, выступающего в качестве инструмента социального взаимодействия и представляющего собой оптимальное средство разрешения возникающих проблем в отношениях работников, работодателей и их представителей. Иначе структура социального партнерства представлялась С.А. Иванову, который разграничивал собственно социальное партнерство, под которым он понимал сотрудничество между социальными партнерами – работодателями и профсоюзами – на уровне страны в целом, отрасли экономики, а также на уровне предприятия между его дирекцией и персоналом (бипартизм), и трехстороннее сотрудничество (трипартизм), которое по его

мнению - явление иного рода, охватывающее собой отношения социальных партнеров и государства (Иванов 1992: 33). Исходя из этих посылок, социальными партнерами С.А. Иванов считал только имеющих собственные интересы работников (их представителей) и работодателей, а государство, не имеющее таковых интересов, он рассматривал только в качестве субъекта социально-партнерских отношений.

Между тем роль государства, трипартизма в обеспечении свободы объединения и содействия коллективным переговорам особо подчеркивалась еще в глобальном докладе Генерального директора Международного бюро труда (в дальнейшем – МБТ), представленном в соответствии с механизмом реализации Декларации Международной Организации Труда (в дальнейшем – МОТ) об основополагающих принципах и правах в сфере труда «Объединение в организации в целях социальной справедливости» 2004 года. В этом докладе отмечалось, что многие вопросы, в т.ч.: определение минимального размера оплаты труда, социальное обеспечение, профессиональная подготовка - необходимо решать на трехсторонней основе. В целом принцип трипартизма состоит в том, чтобы воплощать право на формирование организации и на ведение коллективных переговоров в более широких институтах рынка труда и на создание в этой связи культуры ведения коллективных переговоров, т.е. утверждение социального диалога и социального партнерства. Не случайно модель трипартизма положена в основу международного регулирования труда, а поддержка социального диалога между правительствами, работниками и работодателями в целях регламентации условий труда и развития социальной политики в соответствии с конвенцией МОТ, провозглашается одним из четырех компонентов понятия достойного труда.

Укрепление трипартизма и социального диалога – одна из 4 основных стратегических целей, которые МОТ перед собой поставила. В значительной мере сила МОТ зависит от мощи социальных партнеров и прочности механизма социального диалога, открывающего возможность более широкого участия трудящихся в принятии кардинальных политических решений. Для решения поставленных задач МОТ была принята Целевая программа по вопросам социального диалога, трудового законодательства и управления вопросами труда. Это Программа направлена на повышение результативности социального диалога в качестве самостоятельной задачи и как средства достижения стратегических целей МОТ. Цель Программы состоит в более широком использовании правовых механизмов, структур и процедур для развития институтов социального диалога в государствах-членах МОТ. Для укрепления

социального диалога МОТ помогает государствам разрабатывать законодательство, регулирующее вопросы труда.

Содействие развитию социального диалога между работодателями и работниками ст.151 Договора о ЕС (в редакции Лиссабонского договора от 13 декабря 2007 г.) провозглашается непосредственной целью Сообщества и государств-членов.

Директивой 2000/78 ЕС Совета от 27 ноября 2000 года «О создании общих стандартов в поддержку равноправия в сфере занятости и труда» государства-члены обязываются к созданию благоприятных условий для диалога между социальными партнерами в целях содействия равноправию, в т.ч. путем наблюдения за практикой на рабочем месте, с помощью коллективных соглашений, кодексов поведения, посредством изучения накопленного опыта и надлежащей практики и обмена ими.

Система социального партнерства в ЕС включает в себя пять уровней: (1) одного предприятия; (2) отдельно взятой отрасли экономики; (3) региона страны; (4) общегосударственный уровень; (5) уровень трехсторонних консультаций между Сообществом и «европейскими» объединениями профессиональных союзов и предпринимателей, представляющих интересы работников и работодателей.

Институт социально-партнерских соглашений и коллективного трудового договора представляет относительно обособленный, в рамках предмета трудового права, комплекс правовых норм, регламентирующих: (1) правовое положение сторон социально-партнерских соглашений, в т.ч. и коллективно-договорного регулирования; (2) виды, порядок заключения и утверждения социально-партнерских соглашений, включая коллективные трудовые договоры; (3) действие социально-партнерских соглашений и коллективного трудового договора во времени, пространстве и по кругу лиц; (3) порядок изменения нормативных положений и обязательственных условий социально-партнерских соглашений и коллективного трудового договора в процессе его действия; (4) вопросы, связанные с ознакомлением с социально-партнерскими соглашениями, коллективным трудовым договором и принятыми в нем изменениями; (5) процедурные вопросы разрешения споров, возникающих между сторонами коллективно-договорного регулирования как в процессе заключения, так и в ходе реализации социально-партнерских соглашений и коллективного трудового договора.

Сущность социального партнерства выражается в его принципах. К принципам социального партнерства относятся общие начала, получившие свое закрепление в актах ООН, Совета Европы, нормативных и рекомендательных документах МОТ. В числе принципов социального партнерства можно назвать следующие: (1) свобода объединения в профессиональные организации; (2) многоуровневость сотрудничества

субъектов социального партнерства: предприятие, отрасль, общегосударственный уровень; (3) равноправие представителей субъектов социального партнерства; (4) полномочность представителей субъектов социального партнерства; (5) добровольность принятия на себя обязательств: (6) примирительный характер разрешения разногласий, возникающих в отношениях социального партнерства.

Несколько иначе система принципов социального партнерства представляется М.В.Лушниковой и А.М.Лушникову. Они считают возможным в их числе выделить такие принципы, как: (1) свободы ассоциации и защиты прав профсоюзов и иных представителей трудящихся; (2) двустороннего и трехстороннего сотрудничества («бипартизма» и «трипартизма»), многоуровнего сотрудничества; (3) полномочности представителей сторон; (4) добровольного и равноправного партнерства и обеспечения права на коллективные переговоры; (5) обязательности и надлежащего исполнения условий коллективных соглашений и договоров, заключенных в результате коллективных переговоров; (6) примирительно-третейского и арбитражного разбирательства трудовых конфликтов путем мирных переговоров и взаимных консультаций и право работников и работодателей на коллективные средства защиты (Лушникова, Лушников 2006: 245-246).

II. Органы социального партнерства

Институциональной основой социального сотрудничества на основе бипартизма и трипартизма стали специальные, возникшие во многих странах после Второй мировой войны и на протяжении последующих лет доказавшие свою полезность органы, занимающие важное место как в системе государственных институций, так и в структуре гражданского общества, и, очевидно, оказывающие заметное влияние на национальную политику правового регулирования труда. Органы социального партнерства - это постоянно действующие органы, состоящие из представителей субъектов социального партнерства: работников, работодателей, государства. Органы социального партнерства подразделяются: (1) на органы социального партнерства общей компетенции; (2) на специализированные органы социального партнерства. Органом социального партнерства общей компетенции в Латвии является Национальный трехсторонний Совет по сотрудничеству, который состоит из представителей работодателей (предпринимателей), профессиональных союзов, правительства. К специализированным органам социального партнерства относится Совет по охране труда, который создается на предприятиях, насчитывающих более 50 работников, по договоренности между работодателем и работниками или их

профессиональной организацией с целью организации сотрудничества по вопросам охраны труда.

III. Формы социального партнерства

Под формами социального партнерства понимают способы реализации социального партнерства, конкретные виды взаимодействия субъектов социального партнерства в целях согласованного регулирования социально-партнерских отношений.

Существуют следующие формы социального партнерства: (1) коллективные переговоры по подготовке и заключению коллективных трудовых договоров, генеральных соглашений; (2) информирование и взаимные консультации по вопросам регулирования трудовых отношений, обеспечения гарантий трудовых прав работников; (3) участие работников и их представителей в управлении предприятием; (4) участие представителей работников в досудебном разрешении трудовых споров (конфликтов).

Коллективные переговоры способствуют утверждению договорного метода регулирования трудовых отношений, согласованию социальных интересов работников и работодателей и в этой связи утверждению социального мира в сфере труда. Основные, связанные с коллективными переговорами вопросы урегулированы в Конвенции МОТ №154 (1981 г.) «О коллективных переговорах» и принятой в ее развитие одноименной Рекомендацией МОТ №163. Конвенцией МОТ №154 (1981 г.) «О коллективных переговорах» коллективные переговоры определяются как переговоры, которые проводятся между одним предпринимателем, группой предпринимателей или одной или несколькими организациями предпринимателей, с одной стороны, и одной или несколькими организациями трудящихся - с другой, в целях: (1) определения условий труда и занятости; (2) регулирования отношений между предпринимателями и трудящимися; (3) и/или регулирования отношений между предпринимателями или их организациями и одной организацией или несколькими организациями трудящихся.

Если национальным законодательством признается существование представителей трудящихся, то данный термин распространяется также и на переговоры с ними. В этой Конвенции подчеркивается, что ее положения не препятствуют функционированию систем трудовых отношений, где коллективные переговоры проходят в рамках примирительного или арбитражного механизма или органов, в которых ведущие переговоры стороны добровольно принимают участие.

Признание права на коллективные переговоры рассматривается в качестве одного из инструментов конкретной и важнейшей цели МОТ – достижения социальной справедливости в сфере труда. Вместе с тем в ряде национальных правопорядков

констатируется стремление правительства к выполнению более активной роли в ходе коллективных переговоров.

Коллективные переговоры включают в себя собственно процедуру переговоров между социальными партнерами и заключение коллективно-договорного соглашения. К числу наиболее значимых конститутивных признаков правового регулирования коллективных переговоров можно отнести следующие: (1) право на коллективные переговоры – основополагающее право; (2) коллективные переговоры являются, с одной стороны, одним из важнейших прав работодателей и их организаций, а с другой стороны – организаций трудящихся; (3) право на коллективные переговоры должно признаваться повсеместно (за исключениями, предусмотренными конвенцией №98 и национальным законодательством); (4) цель коллективных переговоров состоит в регулировании условий занятости в широком смысле и отношений между сторонами; (5) коллективные договоры должны иметь обязательный характер; (6) независимость и неподконтрольность организаций трудящихся работодателям и отсутствие неоправданного вмешательства властей, как условия действенной реализации права на коллективные переговоры; (7) организации трудящихся должны иметь возможность заключать коллективный договор от имени своих членов; (8) принцип добросовестности ведения коллективных переговоров; (9) свобода, добровольность ведения коллективных переговоров, являющиеся основополагающим элементом принципа свободы объединения; (10) использование в коллективных переговорах процедур применения и посредничества в соответствии с законом и при условии установления разумных временных ограничений; (11) вмешательство законодательных или исполнительных органов власти, результатом которого является отмена или изменение содержания свободно-заключенных коллективных соглашений, противоречит принципу добровольности коллективных переговоров; (12) допустимость ограничений содержания будущих коллективных переговоров в отношении оплаты труда, навязываемых властями, как часть программы экономической стабилизации или структурной перестройки экономики, допускаются только при условии предварительных консультаций с организациями работодателей и трудящихся и при соблюдении таких условий, как: применение этих ограничений в качестве исключительных мер, действующих только в необходимой степени и в течение разумного времени, сопровождающихся адекватными гарантиями, обеспечивающими защиту уровня жизни соответствующих групп трудящихся.

Информирование и взаимные консультации по вопросам регулирования трудовых отношений, обеспечения гарантий трудовых прав работников. В

параграфе 7(1) Рекомендаций МОТ №163 (1981 г.) о содействии коллективным переговорам утверждается, что «при необходимости должны приниматься соответствующие национальным условиям меры, чтобы стороны имели доступ к информации, необходимой для компетентного ведения переговоров. 2) Для этой цели (a) работодатели частного и государственных секторов должны по просьбе организаций работников предоставлять информацию о социально-экономическом положении производственного подразделения, в рамках которого ведутся переговоры, и предприятия в целом, необходимую для компетентного ведения переговоров; если разглашение части этой информации может нанести ущерб предприятию, ее предоставление может быть обусловлено обязательством считать ее в необходимой мере конфиденциальной; предоставление информации могло бы определяться соглашением, заключенным между сторонами, ведущими коллективные переговоры; (b) государственные органы должны предоставлять необходимую информацию об общем социально-экономическом положении страны и соответствующей отрасли в той мере, в какой разглашение такой информации не наносит ущерба национальным интересам». В общем смысле та же идея, касающаяся не только процесса коллективных переговоров, но и информации, которую представители администрации должны предоставлять представителям работников, сформулирована в Рекомендации №129 (1967 г.) о связях между администрацией и работниками предприятия. «Трехсторонняя декларация (1977 г.) принципов, касающихся многонациональных корпораций и социальной политики», также закрепляет, что «многонациональные предприятия должны предоставлять представителям трудящихся информацию, необходимую для всесторонних переговоров с предприятием, участвующим в переговорах, и там, где это позволяет местный закон и практика, также должна предоставляться информация, которая дает им возможность составить правдивую и беспристрастную картину деятельности предприятия, или там, где это возможно, информация о предприятии в целом».

В соответствии со ст. 4 Директивы Европейского Парламента и Совета 2002/14/ЕС от 11 марта 2002 г. «Об установлении общих положений об информировании работников в Европейском Сообществе», информирование и консультирование охватывает: (1) предоставление информации об уже имеющих место и вероятных изменениях в политике предприятия или учреждения или экономической ситуации; (2) информирование и консультирование, касающиеся ситуации, структуры и возможного развития положения с занятостью на предприятии или учреждении, а также рассмотрение вопросов о принятии предварительных мер, в особенности, если

существует угроза в отношении занятости; (3) информирование и консультирование по вопросам принятия решений, которые могут привести к существенным изменениям в организации работы или договорных отношений, в том числе и тех, которые охватываются действием законодательства Сообщества. Срок предоставления информации, ее характер, содержание должны быть таковы, чтобы представители работников, изучив соответствующий материал, могли подготовиться к диалогу (консультированию).

Директива Совета 2001/86/ЕС от 8 октября 2001 года «О дополнении статуса европейского акционерного общества правилами, регулирующими привлечение работников к управлению» содержит примерные правила формирования органа представительства работников, в отношении информирования и проведения консультаций, в отношении участия работников в управлении.

Участие работников и их представителей в управлении предприятием. Участие работников и их представителей мыслимо как на уровне предприятия, так и на более высоком уровне – уровне общества, концерна, принимающих стратегического характера решения развития и финансово-хозяйственной деятельности соответствующей, принадлежащей обществу группы предприятий.

Правом ЕС непосредственно регламентируется информирование и консультации работников в компаниях «европейского масштаба». В этой связи следует упомянуть о принятой 22 сентября 1994 года Советом Директиве 94/95/ЕС «Об учреждении на предприятиях и группах предприятий, действующих в масштабе Сообщества, Европейского комитета предприятия или процедуры в целях информирования работников и проведения с ними консультаций», предусматривающей создание в действующих в ЕС организациях и группах организаций европейского комитета (совета) предприятия или учреждения процедуры с целью информирования работников и проведения с ними консультаций.

К числу организаций, упомянутых в этой Директиве, относятся корпорации или группы корпораций, удовлетворяющих следующим требованиям: (1) общая численность работников составляет не менее 1000 человек; (2) наличие у корпорации или группы корпораций подразделений на территории двух или более государств-членов, в каждом из которых число работающих не меньше 150 человек. Сюда же относятся и такие корпорации, в которых органы управления и принадлежащие корпорации предприятия находятся в разных государствах-членах ЕС. Учитывая, что на подобных предприятиях работники испытывают естественные затруднения в организации, центральное руководство для улучшения права работников на получение

информации и проведение с ними консультаций инициирует переговоры об учреждении Европейского комитета предприятия или процедуры информирования и консультаций, либо начинает переговоры по письменному запросу не менее ста работников или их представителей, которые принадлежат, как минимум, к двум предприятиям, расположенным, по меньшей мере, в двух государствах-членах. С этой целью образуется специальная группа по проведению переговоров.

В соответствии с Директивой 94/95/ЕС и в целях обеспечения права коммерческого общества Европейского Сообщества и группы работников на информацию и консультации, если господствующее коммерческое общество осуществляет коммерческую деятельность в Латвии, был принят Закон ЛР от 29 марта 2001 года «О коммерческом обществе Европейского Сообщества и информировании группы работников коммерческого общества Европейского Сообщества и консультациях с ними». В соответствии с данным законом господствующим предприятиям группы коммерческих обществ ЕС признается коммерческое общество, осуществляющее прямое или косвенное существенное влияние на одно или несколько коммерческих обществ группы коммерческих обществ ЕС, на которые другое коммерческое общество не в состоянии прямо или косвенно влиять.

Разработанный Еврокомиссией проект новой директивы предусматривает предоставление дополнительных полномочий Советам европейских предприятий, дальнейшее совершенствование и повышение эффективности их деятельности. Предполагаемые изменения преследуют следующие цели: (1) дальнейшее уточнение концепции «информации и консультации»; (2) определение компетенции Советов европейских предприятий и координации национальных и европейского уровней «информации и консультации»; (3) совершенствование правил ведения переговоров на уровне компании; (4) обучение представителей трудящихся в Советах европейских предприятий, установление их обязанности отчитываться о своей деятельности перед представляемыми ими работниками и признании ими роли профессиональных союзов; (5) приспособление Советов европейских предприятий к возможным существенным структурным изменениям компаний; (6) упрощение законодательства путем замены трех различных Директив (94/95/ЕС, 97/74/ЕС и 2006/109/ЕС) на одну обновленную и современную директиву.

Практически одновременно (2 июля 2008 года) Еврокомиссия опубликовала доклад о Соглашениях, заключаемых между администрацией и представителями работников в компаниях, расположенных в нескольких странах ЕС. Принимая во внимание, что этими соглашениями регулируются такие важные вопросы, как вопросы

реструктуризации, равенства возможностей, основных прав работников, их образования, здравоохранения, стандартов безопасности на рабочих местах и т.д., Еврокомиссия сформировала специальную рабочую группу для поддержки этой ценной социальной инициативы и придания ей правового оформления на основе начал прозрачности и соблюдения баланса интересов.

Трудовое право ЕС устанавливает общие положения привлечения работников к управлению в наднациональных юридических лицах, возможность создания которых предусмотрена европейским законодательством. К настоящему времени приняты Регламент №2157/2001/ЕС Совета от 8 октября 2001 года о статусе европейского акционерного общества (SE) и Регламент №1435/2003 от 22 июля 2003 года о статусе европейского кооператива, а также две директивы, закрепляющие стандартные положения о привлечении работников к управлению, проведении коллективных переговоров, примерные правила, посвященные информированию и консультаций с работниками: Директива Совета 2001/86/ЕС от 8 октября 2001 года «О дополнении статуса европейского акционерного общества правилами, регулирующими привлечение работников к управлению» и Директива Совета 2003/72/ЕС от 22 июля 2003 года «О дополнении статуса европейского кооперативного общества правилами, регулирующими привлечение работников к управлению». Нормы указанных Директив непосредственно связаны с вышеуказанными Регламентами о европейском акционерном обществе и европейском кооперативе и при разработке этих документов составляли их неотъемлемую, существенную часть. Однако в окончательную редакцию соответствующих Регламентов не вошли.

Одним из важнейших шагов по преодолению последствий глобального экономического кризиса, безусловно, является принятая Еврокомиссией в июле 2008 года «Обновленная социальная программа для народа Европы в XXI веке», основной идеей которой является насущная необходимость перейти к обновленному обществу, к строительству «социальной рыночной экономики». Данная программа ориентирует на то, чтобы значительно усовершенствовать и развить информирование и консультирование работников в связи с деятельностью предприятий, на которых они заняты, усилить участие работников в принятии на предприятиях, особенно трансевропейского масштаба, решений, добиваться подписания между работниками и администрацией трансевропейских компаний специальных соглашений, законодательно закрепить на европейском уровне гибкие возможности работы на дому в применением компьютерной техники.

В свою очередь, «привлечение работников к управлению» понимается как информирование, проведение консультаций, участие в самом управлении или любой иной механизм, с помощью которого представители работников могут оказывать воздействие на принятие решений в рамках предприятия (ст.2 Директивы Совета 2001/86/ЕС от 8 октября 2001 года «О дополнении статуса европейского акционерного общества правилами, регулирующими привлечение работников к управлению»).

В соответствии с Директивой 2005/56/ЕС Европейского Парламента и Совета от 26 октября 2005 года "О трансграничных слияниях хозяйственных обществ, основанных на объединении капиталов», общество, выступающее результатом трансграничного слияния, по общему правилу, предполагающему изъятия, установленные настоящей Директивой, подчиняется правилам об участии работников в управлении, которые действуют в государстве-члене, в котором определен его юридический адрес.

Представителям работников, участвующим в управлении предприятиями должны быть, обеспечены защита и гарантии, аналогичные тем, которые действуют для представителей работников законодательством и/или практикой государства, являющегося местом их трудовой деятельности. Они не могут подвергаться какой-либо дискриминации в связи с выполнением ими на законных основаниях своих полномочий как представителей работников; им должна быть предоставлена адекватная защита на случай любого рода санкций, включая увольнение с работы.

Учитывая настоятельную необходимость усиления диалога и повышения взаимного доверия с целью уменьшения риска, придания организации работы большей гибкости, обеспечения возможности получения работниками обучения на предприятии, а также убеждения работников в необходимости совершенствования, повышения способности работников предпринимать меры и действия, направленные на повышение их трудоспособности, вовлечение работников в формирование деятельности предприятий и улучшение их конкурентоспособности, Европейский Парламент и Совет 11 марта 2002 года приняли Директиву 2002/14/ЕС «Об установлении общих положений об информировании и консультировании работников в Европейском Сообществе». Цель этой Директивы – создание общей системы, включающей в себя принципы, определения и положения, касающиеся информирования и консультирования.

Как отмечается Директивой 2005/56/ЕС права работников, предусмотренные национальным законодательством в соответствии с требованиями Директивы 2002/14/ЕС «Об установлении общих положений об информировании и

консультировании работников в Европейском Сообществе», Директивой 94/95/ЕС Совета от 22 сентября 1994 года «Об учреждении на предприятиях и группах предприятий, действующих в масштабе Сообщества, Европейского комитета предприятия или процедуры в целях информирования работников и проведения с ними консультаций», данной директивой не затрагиваются. Само же участие работников в управлении хозяйственным обществом, возникшем в результате трансграничного слияния, должно строится в порядке и на основе принципов, закрепленных в Регламенте №2157/2001/ЕС Совета от 8 октября 2001 года о статусе европейского акционерного общества (SE) и Директиве Совета 2001/86/ЕС от 8 октября 2001 года «О дополнении статуса европейского акционерного общества правилами, регулирующими привлечение работников к управлению».

Участие представителей работников в досудебном разрешении трудовых споров (конфликтов). Участие представителей работников в досудебном разрешении трудовых споров (конфликтов) выступает в качестве действенного инструмента утверждения социального мира и выражается в их участии в формировании и деятельности Комиссий по трудовым спорам (КТС), согласительных комиссий, формируемых сторонами коллективного трудового договора для разрешения возникающих между ними споров по поводу прав и интересов (ст.25 ТЗ).

Библиография

1. **Конвенция МОТ №154 (1981 г. г.) о содействии коллективным переговорам //** http//www.iloorg/ilolex/russian/docs/convdisp1.htm
2. Рекомендация МОТ №163 (1981 г. г.) о содействии коллективным переговорам // http//www.iloorg/ilolex/russian/docs/convdisp1.htm
3. Рекомендация МОТ №129 (1967 г.) о связях между администрацией и работниками на предприятии 1976 г.) //http: //www.iloorg/ilolex/russian/docs/convdisp1.htm
4. Трехсторонняя декларация (1977 г.) принципов, касающихся многонациональных корпораций и социальной политики (принятая Административным советом Международного бюро труда на его 204-й сессии (Женева, ноябрь 1977 г.) с поправками, принятыми на его 279-й сессии (Женева, ноябрь 2000 г.) // http:// www.ilo.org/public/russian/ region/eurpro/moskow/areas/standards/ tripartite_ declaration.pdf
5. Padomes Regula (EK) Nr.2157/2001 (2001.gada 8.oktobris) par Eiropas uzņēmējsabiedrības (SE) statūtiem // OV L 294, 10.11.2001., 1./21. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 06 Sējums 04 lpp. 251 – 271.
6. Padomes Regula (EK) Nr.1435/2003 (2003.gada 22.jūlijs) par Eiropas Kooperatīvās sabiedrības (SCE) statūtiem // OV L 207, 18.8.2003., 1./24. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 17 Sējums 01 Lpp. 280 – 303.
7. Padomes Direktīva 2001/86/EK (2001.gada 8. oktobris), ar ko papildīna Eiropas uzņēmējsabiedrības statūtus darbinieku iesaistīšanas jomā // OV L 294, 10.11.2001., 22.32. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 06 Sējums 04 lpp.272 – 282

8. Padomes Direktīva 2003/72/EK (2003.gada 22.jūlijs), ar ko papildina Eiropas Kooperatīvās sabiedrības statūtus darbinieku iesaistīšanas jomā // OV L 207, 18.8. 2003., 25./26. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 05 Sējums 04 Lpp.338 – 349.
9. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2005/56/EK (2005.gada 26. oktobris), par kapitālsabiedrību pārrobežu apvienošanos // OV L 310, 25.11. 2005., 1./9. lpp.
10. Padomes Direktīva 94/45/EK (1994.gada 22. septembris) par to, kā izveidot Eiropas Uzņēmumu padomi vai procedūru darbinieku informēšanai un uzklausīšanai Kopienas mēroga uzņēmumos un Kopienas mēroga uzņēmumu grupas // OV L 254, 30.9.1994., 64./72. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļā 05 Sējums 02 Lpp. 232 – 240.
11. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2002/14/EK (2002.gada 11 marts), ar ko izveido vispārēju sistēmu darbinieku informēšanai un uzklausīšanai Eiropas Kopienā // OV L 80, 23. 3.2002., 29/34. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 05 Sējums 04 Lpp. 219 – 223.
12. Padomes Direktīva 2001/86/EK (2001.gada 8.oktobris), ar ko papildina Eiropas uzņēmējsabiedrības statūtus darbinieku iesaistīšanas jomā // OV L 294, 10.11.2001., 22./23. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 06 Sējums 04 Lpp.272 - 282
13. 29.03.2001. likums "Par Eiropas Kopienas komercsabiedrību un Eiropas komersabiedrības grupu darbinieku informēšānu un konsultēšanos ar šiem darbiniekiem" ("Latvijas Vēstnesis". 60 (2447), 18.04.2001.) [stājas spēkā 01.07.2001.] ar grozījumiem: 24.01.2008. likums ("Latvijas Vēstnesis", 23 (3807), 12.02.2008.) [stājas spēkā ar 26.02.2008.]
14. Закон ЛР от 02 ноября 2006 года «О вовлечении работников в европейское кооперативное общество» // Бюллетень деловой информации. Нормативные акты Латвийской Республики. 2006, №23
15. Дейвид Тейджман и Карен Кертис. (2001) *Свобода объединения: руководство пользователя. Нормы, принципы и процедуры Международной организации труда.* Перевод с английского. Женева, Международная организация труда // http//www.ilo.ru.publications/standards_ru.htm
16. Иванов С.А. (1992) *Трудовое право и рыночная экономика* // Вестник МГУ. Серия Право, №4: 28 - 38
17. Киселев И.Я. (1999) *Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов.* Москва: Дело.
18. Лушникова М.В., Лушников А.М. (2006) *Очерки трудового права*. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс».
19. Объединение в организации в целях социальной справедливости: Глобальный доклад Генерального директора, представленный в соответствии с механизмом реализации Декларации МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда 2004 г. (2004) Женева: МОТ.

Виталия Кециорите

ПРОБЛЕМА ЭМИГРАЦИИ В ЛИТВЕ

Abstract
This article summarizes current knowledge about emigration from Lithuania extent and nature. Studies suggest that emigrations from Lithuania are the biggest among of all European Union countries. Many authors argue that a main factor in the process is relatively low wage in Lithuania. However, such an interpretation is not sufficient and should be explored deeper problems. One of these - the rapidly growing supply of highly skilled professionals and a much lower demand for the Lithuanian labor market is imbalance. Gained qualifications equivalent to lack of jobs encourages emigration of skilled professionals working in the market or push lower-skilled people for this reason they are emigrating.
Key words: *migration, immigration, emigration.*

Введение

Свободное передвижение работников предоставляет право выбрать место проживания и работы не только в своей стране, но и во всем Европейском Союзе. В связи с растущей экономикой и устаревшей местной рабочей силой в странах Западной Европы постоянно растет спрос на работников, что увеличивает мобильность рабочей силы. Учитывая достаточно низкий уровень занятости, разницу в доходах, квалификационные возможности в странах Восточной и Центральной Европы, миграция, в контексте роста данного технологического и глобального рынка, может быть связана с увеличением движения рабочей силы. После интеграции в Европейский Союз сложившейся ситуацией воспользовались и большинство жителей Литвы. Проблема исследования в том, что процесс миграции подкреплен миграционной политикой, которая зависит от множества факторов, влияющих на принимающие и отправляющие мигрантов страны. Один из важнейших (хотя и не единственный) – экономический фактор, так как миграционная политика подкреплена экономическими интересами. Эмигранты, без сомнения, влияют на рост экономики страны, однако Литва, которая теряет рабочую силу, несет больше потерь, нежели получает пользы, поэтому должна предпринимать меры с тем, чтобы вернуть убывших. Не смотря на актуальность и важность проблемы, в настоящее время данные о масштабах и природе эмиграции в Литве достаточно ограничены.

На это влияют две причины. Во-первых, хотя исследований на тему эмиграции жителей Литвы в последнее время увеличивается, однако они не включают в себя всех комплексных явлений эмиграции. Во множестве исследований анализируется только проблема эмиграции работников высокой категории (Čiarnienė, Kumpikaitė, Taraškevičius 2009: 12). Другие исследования ориентированы только на определенные аспекты эмиграции, например на анализ эмиграционных отношений (Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija .. 2008: 23). Проблемы эмиграции рассматриваются на различных

мероприятиях и освещаются в публикациях, основанных на докладах, посвященных данной теме (Lietuvių emigracija 2008: 19). Однако, в большинстве случаев, это обобщение ранее полученных исследовательских данных.

Во-вторых, большинство исследований основывается на аналогичной логике интерпретации эмиграции: причины отъезда являются комплексными, но доминируют экономические мотивы, связанные с профессиональной деятельностью, в первую очередь низкая заработная плата. Такое объяснение эмиграции не является достаточным, потому что причины определяются не только экономическими, но и социальными и политическими факторами.

Эта статья призвана показать, что, в сущности, решаются проблемы не той области эмиграции. Утверждается, что цепочка причин, вызывающих отъезд, гораздо длиннее. Главный предлагаемый аргумент: одной из основных причин эмиграции является несоответствие спроса и предложений на высококвалифицированных работников, что приводит к дисбалансу на рынке труда.

Цель статьи: обзор основных причин эмиграции и их тенденции в Литве.

Метод исследования: системный анализ научной литературы, статистический анализ данных.

Статья состоит из двух частей. В первой обобщаются существующие знания о тенденциях эмиграции граждан Литвы: ее масштабах и характеристиках эмигрантов. Во второй части анализируются причины эмиграции.

Масштаб эмиграции

Эмиграция считается серьезной проблемой, особенно учитывая особо крупные ее размеры. Хотя нет точных статистических данных о числе выехавших, по данным литовского департамента статистики за период независимости из Литвы эмигрировало более чем 365 тыс. жителей. Только за период январь-ноябрь 2010 г. эмигрировало 17 тыс. жителей, что на 10,4 тыс. больше, чем за тот же период прошлого года (Lietuvos gyventojai 2009: 20). Различные оценки позволяют утверждать, что реальные масштабы эмиграции могут быть гораздо больше (Krieger 2008: 21). Большую часть эмигрантов литовцев (около 60 проц.) составляют не декларированные выезды. Без специальных исследований трудно оценить масштаб не декларированной эмиграции, однако и потенциальные исследования, и экспертные оценки позволяют делать вывод, что процесс уменьшается, но и далее составляет немалую часть эмиграции. По данным Евростата, по числу выехавших на 1000 жителей, Литва первенствует среди всех Европейских стран (Польша – 0,4, Болгария – 0,2, Латвия – 1,1, Литва – 2,3) (Lazutka, Matulionis, Stankūnienė 2006: 52). По данным департамента статистики в прошлом году

из Литвы заграницу на постоянное место жительства выехало 23700 жителей, это на 700 больше, чем в позапрошлом году (Lietuvos gyventojai 2009: 48). На международную миграцию влияло экономическое и финансовое положение страны, сильно возросшая безработица. С момента вступления Литвы в Европейский Союз в стране сохраняется постоянная тенденция: более 2/3 эмигрантов выезжает в страну, члена Европейского Союза. Отношение жителей Литвы к эмиграции позволяет предположить, что в ближайшее время этот процесс не увеличится и не уменьшится. Как показывают исследования западных стран, отношение к эмиграции достаточно точно выражает ее тенденции и действительные масштабы (Krieger 2008: 46).

В 2009 г. во время опроса организованного Eorometro, 8,7 проц. всех респондентов утверждали, что в течении ближайших 5 лет собираются перебраться жить и работать в другие страны. И вновь наивысшие показатели по сравнению со странами, отмеченными высокой мобильностью. Желание литовских граждан эмигрировать особенно укрепилось в последние года (см. 1 таблицу).

1 табл. Международная нетто миграция на 1000 жителей ЕС.

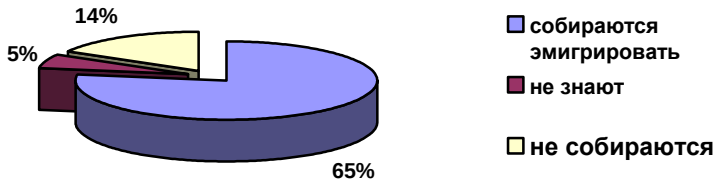
ЕС страны, отмеченные высокой мобильностью	Часть жителей, желающих эмигрировать (проц.)
Ирландия	3,5
Дания	5,8
Франция	4,5
Швеция	4,4
Литва	8,7

Источник: основываясь на Eurobarometer, 2008, Hubert Krieger and E.Fermandez, *Too Much or Too little Long Distance Mobility in Europre? EU Policies to Promote and Restrict Mobility,* European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions seminar on worker mobility, 2009,12.

Констатируя большой масштаб эмиграции жителей Литвы, не много можно сказать о самих эмигрантах – их образовании, профессии, работе и т.д. департамент статистики Литвы предоставляет только очень общую информацию. Эти данные очень важны, анализируя влияние эмиграции на развитие страны, так как позволяют оценить не только качественные, но и количественные аспекты. Хотя данных и не хватает, в существующих исследованиях утверждается, что с точки зрения качественных аспектов наибольшая потеря для Литвы это молодые, высококвалифицированные работники.

По последним статистическим данным, средний возраст выезжающих литовцев 20-29 лет (Lietuvos gyventojai 2009: 95). Склонность молодых людей к эмиграции зафиксирована и в других исследованиях (Lietuvių emigracija 2008: 43). Эмиграция молодежи не только ухудшает демографическую ситуацию в Литве (уменьшается рождаемость, увеличивается часть старожил) но и создает нехватку рабочей силы, тормозя экономический рост страны.

На конкурентоспособную экономику страны так же влияет и выезд высококвалифицированных работников. По выводам исследований департамента статистики, анализирующим структуру и демографическое развитие жителей Литвы, мобильность жителей, имеющих высшее и среднетехническое образование намного выше нежели жителей, имеющих низкое образование (см. 1 схему) (Lietuvos gyventojai 2009: 112).

1 схема. Прогнозы эмиграции (%)

Миграция высококвалифицированных лиц, иными словами «циркуляция мозгов» в мире считается натуральным и даже здоровым процессом, однако Литва столкнулась с проблемой миграции в одном направлении, то есть с «утечкой мозгов». Из-за безвозвратно уезжающих квалифицированных работников страна теряет не только средства, вложенные в их образование, но и возможность заверить интенсивное экономическое и социальное развитие в будущем. В контексте миграции сегодняшних дней утечка мозгов является проблемой, наиболее вызывающей беспокойство, считается тормозом инновационного, конкурентного развития потенциала страны. Анализу данной проблемы в исследованиях эмиграции Литвы уделяется очень большое внимание. В большинстве случаев исследуется, какие факторы заставляют высококвалифицированных работников выезжать из Литвы и какие средства могли бы помочь их удержать.

Надо отметить, что международная миграция имеет и обратное действие как на мотивирование лиц так и на социальные и экономические структуры (Stark 1991: 26). Это обеспечивает постоянную динамику иммиграции.

Причины эмиграции

Надо подчеркнуть, что единой теории по международной миграции нет, условия миграции объясняются по различным уровням. На теоретическом уровне, анализируя миграционные процессы, можно выделить следующие факторы:

1. Структурные факторы, которые побуждают эмиграцию в развитом индустриальном обществе
2. Структурные факторы, которые притягивают иммигрантов в развитом индустриальном обществе

Структурные факторы, побуждающие эмиграцию, мировая теория систем (Petras 1981: 68) объясняет глобализацией экономики, которая в развивающихся странах вызывает социальные, экономические и политические изменения. Эти изменения заставляют людей искать новых стратегий в экономике (Okolski 2001: 52), одна из которых, как утверждает неоклассическая теория экономики, это продажа рабочей силы на вновь образовывающихся рынках. Такое положении приводит к миграции из своей страны в более развитую страну с целью более высокой оплаты труда (Torado 1976: 29. Мотивацию уехать из своей страны усиливает и нестабильное экономическое положение, и неимение социальных гарантий. Все перечисленные факторы создают предложения для неквалифицированной рабочей силы.

Структурные факторы, которые притягивают иммигрантов в развивающиеся страны, объясняет неоклассическая теория макроэкономики (Massey 1993: 29. В развитых странах постиндустриальные изменения поделили рынок труда на несколько секторов. В одном из них работа стабильная, хорошо оплачиваемая, для выполнения ее необходимы работники высокой квалификации. Его условно можно назвать высококвалифицированным рабочим сектором. Другой рабочий сектор предлагает не высокооплачиваемую, не требующую высокой квалификации, не престижную работу, которая не предоставляет возможностей социального подъема. Данный сектор можно назвать неквалифицированным рабочим сектором. Большая часть членов развитого общества сосредоточена в высококвалифицированном рабочем секторе, однако спрос на услуги, предоставляемые неквалифицированным рабочим сектором, достаточно велик. Так как работающие в первом секторе относятся к большинству, они в состоянии купить предоставляемые услуги. Так, в развитых странах, формируется спрос на неквалифицированную рабочую силу, и местный рынок труда приглашает работников низкой квалификации из развивающихся стран (Piore 1979: 24).

В процессе миграции, как утверждает международная теория систем, процессы экономической глобализации создают коммуникационные каналы и подходящую

политическую и культурную среду для иммиграции, с целью улучшения передвижения людей и уменьшения расходов на иммиграцию (Okolski 2001: 23). С другой стороны, по утверждению теории социального капитала и миграционных сетей, и сами иммигранты создают миграционные сети, которые упрощают прибытие и адаптацию будущих иммигрантов. Прибывшие обосновываются на определенных территориях, чаще всего по этнической зависимости, работают в определенных рабочих секторах, создают определенные контакты с обществом. Уже прибывшие иммигранты помогают вновь прибывшим найти работу, место проживания, предоставляют необходимую информацию, а это упрощает адаптацию (Gurak 1992: 21). Существование таких миграционных сетей побуждает и других соотечественников ехать в ту страну. Эти факторы можно назвать социальными и экономическими структурами, которые, в дальнейшем, становятся самостоятельными факторами миграции.

Дополняя вышесказанные факторы можно подчеркнуть, что решение эмигрировать предопределяют и расходы, связанные с самим процессом эмиграции. Во-первых, эмиграция требует больших временных и других средств. Чем меньше доступ к необходимой информации, тем сложнее принять решение об эмиграции. Во-вторых, эмиграция связана с передачей полученной квалификации и компетенций. Это особенно актуально лицам, имеющим высокую квалификацию. Чем сложнее применить имеющиеся компетенции заграницей, тем меньше вероятность эмиграции. Обобщая можно сказать, что, не смотря на все сложности, масштаб эмиграции в Литве очень высок.

Главная причина – низкий уровень заработной платы. В 2008 г., в проведенном институтом свободного рынка Литвы исследовании причин и условий эмиграции жителей (Okolski 2001: 11) подчеркнуты экономические и финансовые причины миграции. Важность экономической мотивации зафиксирована и в исследовании Пальмиры Юцевичене (2002 г.), где констатируется, что высококвалифицированные лица работу, в первую очередь, связывают с удовлетворением экономических потребностей, а конкретно с финансовой безопасностью, с возможностью иметь интересную, квалифицированную работу (Čiarnienė, Kumpikaitė, Taraškevičius 2009: 26). Результаты исследования, проведенного в 2006 г. по эмиграции медиков и ученых, показали, что главное их требование – высокая зарплата, подходящая рабочая нагрузка, любимая работа (Lazutka, Matulionis, Stankūnienė 2006: 16).

Анализируя причины эмиграции одним только аргументом, связанным с низкой оплатой труда, ограничиваться нельзя. Необходимо искать более глубокие причины, указывающие, почему на рынке труда именно такой баланс спроса и предложения.

Предложения квалифицированной рабочей силе возрастают тогда, когда государство увеличивает инвестиции на высшее образование, школы и специальное обучение. Так как рост экономики не достаточно быстр, то спрос на квалифицированную рабочую силу в стране растет намного медленнее, нежели предложения. Такой дисбаланс спроса и предложения на рынке труда характеризуют две тенденции. Первое, часть высококвалифицированных специалистов эмигрируют в более развитые страны (Markusen 1988: 493). Второе, оставшиеся специалисты, которые не смогли получить соответствующую своей квалификации работу, вытесняют с рынка труда низко квалифицированных специалистов. Это вызывает безработицу последних и их желание эмигрировать.

Данная эмиграция объясняется тем, что Литва, после признания независимости, большие инвестиции вкладывала в высшее образование. По данным департамента статистики Литвы, в 2009-2010 г.г. в высших школах обучалось около 201 тыс. студентов. Это составляет около 14 проц. от всей экономически активной возрастной (25-64 года) группы жителей (Lietuvos gyventojai 2009: 12). Эти данные позволяют утверждать, что предложения лицам, имеющим высшее образование, на рынках труда Литвы резко выросли.

Анализ показателей стран Запада показывает, что для большинства, имеющего высшее университетское образование, предложения исходят от секторов, восприимчивым к наукам и технологиям (Magistrantūros ir Lietuvos ūkio poreikių atitikimas 2007: 14). Если бы в Литве данные сектора были более развиты, расширены, можно было бы утверждать, что предложения квалифицированным специалистам растут. Однако такой вывод делать нельзя. Рассматривая различные показатели макроэкономики, выяснилось, что экономическая структура Литвы неизменна с точки зрения экономики знаний (Lietuvos ekonomikos apžvalga 2009: 5). В Литве число секторов, восприимчивых к высоким технологиям, не увеличивается. Это связанно с низким уровнем прямых западных инвестиций, ограничивающим рост конкурентности экономики Литвы.

При ограниченном росте экономики знаний, спрос на новых специалистов, имеющих высшее образование, чаще всего растет из-за текучести кадров (напр. выход на пенсию). Работники с высшим образованием в 2009 г. составляли около 16 проц. всех работающих жителей страны, поэтому можно утверждать, что студенты университетов должны составлять примерно 16 проц. всех обучающихся. На самом деле в 2009-2010 г.г. они составили более чем 50 проц. Это выразительно показывает, что специалистов с высшим образованием готовят больше, чем необходимо для

удовлетворения существующих потребностей страны. Созданный дисбаланс на рынке труда вызывает эмиграцию данных специалистов, так как в стране они не получают работу, соответствующую имеющейся квалификации. С другой стороны, часть окончивших высшие школы должны выполнять такую работу, которая не требует знаний, полученных во время обучения (Lietuvos ūkio poreikių atitikimas 2009: 39). Значит, с рынка труда вытесняются работники более низкой квалификации, которые при этом вынуждены выполнять низко квалифицированную работу или выезжать из страны.

Преследуя цель контролировать эмиграцию высококвалифицированных специалистов из Литвы, необходимо стремится к лучшему балансу на рынке труда. Это должны быть меры, необходимые для роста более высокого спроса, для более качественного образования и создания лучших рабочих мест. А так же, не меньше внимания надо уделять и решению проблем, связанных с предложениями. Осуществление всех вышеперечисленных мер помогли бы не только контролировать процесс эмиграции, но и увеличить качественное развитие рынка труда.

Выводы

Эмиграция жителей Литвы – значимый показатель развития общества, требующий постоянных научных исследований. А до сих пор данные по этому вопросу достаточно ограничены. Нет ответов на такие вопросы, как: а) почему масштабы эмиграции самые большие именно в Литве?, б) какие важнейшие характеристики эмигрантов?, в) как решать данные проблемы на уровне внешней политики? Только при развитии академической и политической структуры могут быть найдены ответы на эти вопросы.

Преследуя цель понять логику эмиграции, в первую очередь необходимо найти ответ на вопрос, почему эмиграция в Литве такая интенсивная. Статистика показывает, что хотя Польша и на первом месте по числу эмигрированных, все же по числу выехавших на каждые 1000 жителей бесспорно Литва на первом месте. По данному показателю Литва более чем в 5 раз перегнала Польшу, Латвию и Эстонию (Lietuvos gyventojai 2009: 8). Ясно, что аргумент, связанный с низкой оплатой труда, объяснить такой масштаб эмиграции не может. Только сравнительный анализ поможет установить причину, объясняющую высокий уровень эмиграции.

Второе, мало известно о характеристиках эмигрантов. Необходимо выяснить какого возраста, образования, каких профессий лица более всего склонны к эмиграции. Пока существующая статистика только общая. Более конкретные данные помогли бы точнее выразить причины эмиграции и применить определенные меры превенции в различных социальных группах общества.

Третье, на уровне внешней политики пока нет ясной стратегии, которая могла бы контролировать причины эмиграции, а не ее последствия. Большинство стратегий, принятых правительством Литвы, предназначены для облегчения последствий эмиграции. Не отрицая важность таковых, все же не ясно, какие меры необходимо применять для управления процессом эмиграции.

Естественно, большое внимание должно быть уделено исследованиям рынка труда и образования. Как обеспечить лучший баланс на рынке труда? Чем мотивировать создание более качественных рабочих мест? Почему восприимчивые к науке сектора развиваются достаточно медленно? Ответы на эти вопросы помогут лучше понять проблемы на рынке труда, эмиграцию квалифицированных специалистов.

Последствия эмиграции являются более значимыми, нежели просто выезд из страны работоспособных граждан. Оставшимся в Литве этот показатель уже вызвал и еще вызовет новые отрицательные результаты. Поэтому, уже сейчас политики должны серьезно задуматься, как остановить данный процесс, как предоставить крупным фирмам или западным компаниям налоговые льготы. Цель таких мер не только содействие малому и среднему бизнесу, но самое главное, предоставление возможности людям остаться в Литве, дать им надежду, что и здесь они могут с достоинством жить и созидать. Если в Литве не останется людей, не будет и государства, а его наследие и культура останется только в книгах. Об этом надо думать нам всем.

Библиография

1. Ambrozaitienė A. Lietuva pagal emigracijos mastus – pirmoji ES. Statistikos departamento informacija. V., 2009.
2. Gurak D.T., Fe Cases. Migration Networks and the Shaping of migration systems. In: International Migration Systems: a global approach, 1992.
3. Čiarnienė, R., Kumpikaitė, V., Taraškevičius, A. Makroekonominių veiksnių poveikis žmonių migracijos procesams: teoriniai ir praktiniai aspektai. V., 2009.
4. Krieger Hubert. Migration Trends in an Enlarged Europe. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dublin, 2008. P.16.
5. Lazutka R., Matulionis V., Stankūnienė V. Tarptautinė migracija. V., 2006.
6. Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida. Lietuvos statistikos departamentas prie LRV ir Socialinių tyrimų institutas. V., 2009.
7. Lietuvos ekonomikos apžvalga. DnB NORD Bankas, 2009.10.12.
8. Lietuvių emigracija: problema ir galimi sprendimo būdai. Pilietinės visuomenės institutas. V., 2008
9. Lietuvos ūkio poreikių atitikimas. V., 2009
10. Lietuvos valstybės ilgalaikė strategija lietuvių išeivijos atžvilgiu. Strateginių studijų centras. V.,2008

11. Magistrantūros ir Lietuvos ūkio poreikių atitikimas. Viešosios politikos ir vadybos institutas. V., 2007.
12. Markusen James. Production, Trade, and Migration with Differentiated, Skilled Workers. The Canadian Journal of Economics. 1988, vol, 21, No 3.
13. Massey D.S. Theories of international migration: review and appraisal. Population and Development Review, New York, 1993, vol.19. No 3.
14. Okolski M. Trafficking in Women in the Baltic States:Sociological Module. Traffickind in Women and Prostitution in the Baltic States: Social and Legal Aspects. Helsinki: IOM, 2001.
15. Petras M. The global labor market in modern world economy. In: Global trends in Migration: Theory and research on International Population Movements. Staten Island, New York: Center for Migration Studies, 1981.
16. Piore M. Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies. Cambridge University Press, 1979.
17. Tarptautinė migracija. Ekonominė, sociologinė ir demografinė padėties analizė. V.,2008
18. Taylor J.E. Differential migration, networks, information and risk. Research on Human Capital Development, vol. 4, Migration, Human Capital and Development. Greebwich, Conn.: JAI Press, 1986.
19. Torado M.P. International migration in developing countries. Geneva: International Labor office, 1976.
20. Stark O. The migration of Labor. Cambidge: Basil Blackwell, 1991.
21. Vyriausybės strategija emigracijai valdyti. Strateginių studijų centras. V., 2007

Анжелика Шерикова, Рита Толейкиене

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Abstract
The beginning of ethic policy formation in organization is ethic codec's setting. Other ethic policy elements are: ethics committees, ethics training, ethics audit, ethics advisers, officers etc. Ethic policy formation in public sector organization was analyzed.
The problem of this article is formulated as question: It is generally believed, that people who work in public sector organization are fair and competent, then why these people, even when they have ethic codex, make breach in this (ethic) area.
The lack of ethical policy formation in public policy organization was identified.
Ключевые слова: *этичная инфраструктура; этичный кодекс; этичная политика.*

Введение. Для современного общества с каждым днём этические вопросы становятся более актуальными. Всё чаще услуги, предоставляемые человеком, межличностные отношения и позиция пользователя, лица оцениваются с т.з. на сколько они важны для общества. Изменившиеся ценности не оставляют никаких «тормозов», которые не позволяют вести себя бескультурно. Именно поэтому всё больше внимания уделяется институционализации этики.

Гасперский (Bausch, Kleinfeld, Steinmann 2002: 222) утверждает, что современная этика важна при создании эффективных инструментов и действующих механизмов с целью реально воспроизвести этические принципы в различных сферах деятельности. Целью этики не является стремление сделать людей морально воспитанными, главная её задача - помочь людям принять лучшие решения. Хотя в последнее время в Литве всё больше говорится о профессиональной этике государственных служащих, этичном/неэтичном поведении, всё же слишком мало внимания уделяется формированию этической политики. Как средства массовой информации, так и различные организации говорят о отдельных элементах этической инфраструктуры, но не упоминают этику как систему, её политику, и рабочее расписание.

Если допускается предположение, что люди, работающие во всеобщем секторе являются честными и компетентными, почему придерживаясь законов, утверждающих этические принципы, развитым кодексом поведения и соответствующими учениями, общественному сектору всё никак не удаётся воплотить в жизнь эти срочно требующиеся перемены?

Объект данной статьи – формирование этической политики. Цель - проанализировать формирование этической политики в организациях государственного сектора.

Этика как средство достижения поставленных целей.

Этика организации, в отличии от универсальной этики, обуславливается конкретной деятельностью организации, поставленными целями, также исторически сформировавшимися стереотипами правил поведения, характерными для данной организации.

Цель этики в организации, через этическое сознание менять климат организации так, чтобы он соответствовал культуре организации. Одной из наиболее важных задач этики является – выявление моральных обязанностей организации перед обществом, в которой создаётся конкретная организация, т.е. предусмотреть визию организации (кем организация хотела бы быть в обществе) и миссию (чем организация будет заниматься в обществе). В успешной реализации этических принципов, требуется ответственность работников, их участие и поддержка. Это участие будет значимым, если:

- сотрудники станут сторонниками, заинтересованными в процессе;
- сотрудники согласятся с противоречиями, замеченными при несоответствии законов и требуемых этических стандартов с принятым в организации поведением, их установкой и элиминацией;
- сотрудникам будет позволено приобрести навыки и уверенность, которые являются обязательными при решении и правильном выборе, делая выбор или решая ежедневные этические дилеммы.

Стремясь к интеграции внутри, организация обязательно должна иметь систему решений, ориентированною на ценности, обеспечивающую интегральность организации. Она должна быть составлена из двух элементов: культуры, включающей в себя правила ценностей организации, и инфраструктуры, обеспечивающей воплощение важных решений. Этический климат внедряется через этическую инфраструктуру, к примеру: составление этических кодексов, их обсуждение, исследование этических правил, этические учения, основание этических отделов, этические горячие линии и т.д. Делая вывод, всё это можно назвать проводимой этической политикой в организации.

Cooper, Gilman и Uhr, Palidauskaitės (Palidauskaitė 2007: 95) указаны как пропагандисты менеджмента этики, они предлагают признать этику элементом менеджмента, который можно приспособить к конкретной организации. Этот взгляд преградил бы дорогу многим этическим проблемам.

Точно институционализованная профессиональная этика проявляется и как иновативная технология управления организацией. Она совместима с организационным взглядом организации на ценности, их влияние на понятие эффективности работы и внедрение таких практических ценностей в структуры управления и контроля (самоконтроля). Точное углубление в ценности и факты, а также их взаимоотношения и углубление понятия связей позволяет людям договориться на счёт ценностей и их рационального менеджмента в барах общества (практического действия). Это уровень развития цивилизации основанный на социальной договорённости – принципах контракционизма (послеконвенционное положение развития общества (Kohlberg, 1981)), он достиг экономических развивающихся граней при эволюционирующей демократии. На данный момент эти страны совершенствуют эти достижения, использую социальные, гуманитарные науки, между тем и профессиональную этику как дисциплину менеджмента, которой под силу инструментально увеличивать эффективность организаций, их конкурентоспособность, а вместе с тем о социальную солидарность, субсидиарность, итак – её демократическую, гражданскую зрелость (Drucker 2002).

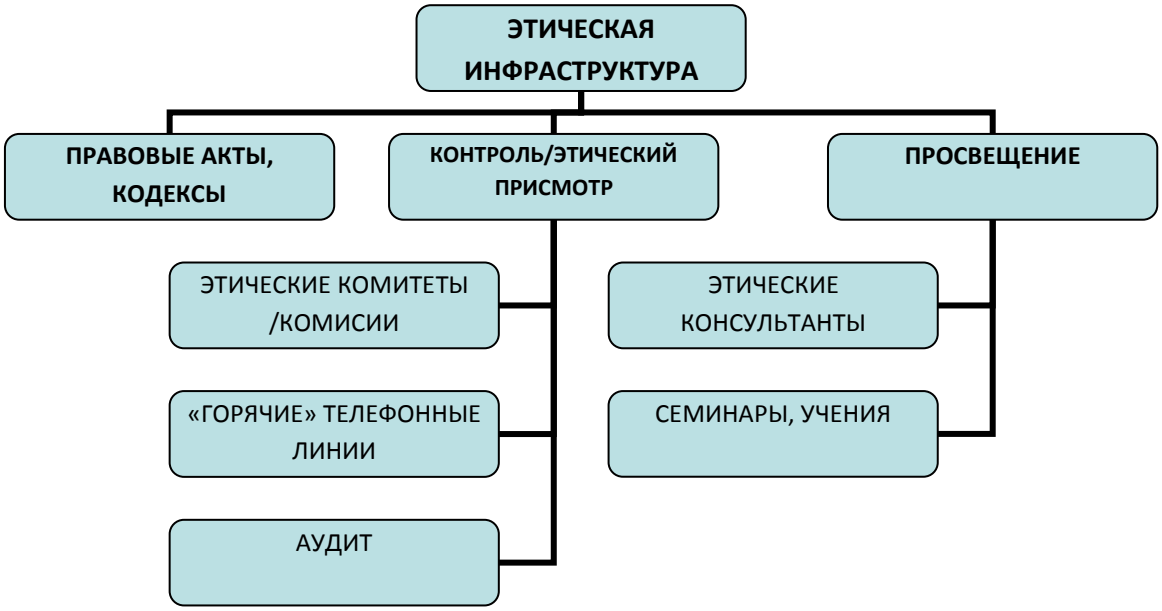
При помощи профессиональной этики утверждаются партнёрские отношения – вместе с тем и процедура делегации – повышает уверенность работников организации в себе, и в общении между собой, поощряет их мыслить критично, искать компромисс, предусмотреть влияние принятых решений на заинтересованных лиц. Горизонтальные отношения позволяют организации создать эффективную систему коммуникации, обмена информацией. Имея знания, пропадает желание принять ответственность, вызванное незнанием и неуверенностью в себе (Vasiljevas, Pučėtaitė 2005: 200 – 201).

Инструменты формирования этической политики. По мнению Palidauskaitės (Palidauskaitė 2001:197), первых шаг, в стремлении создать этичную организацию – это формирование этической политики. Она может отражаться в этических кодексах и правилах, ценностях организации, в её миссии, т.е. в этичной инфраструктуре. *Этическая инфраструктура* – это средства, системы и условия, которые поощряют профессионализм и высокие стандарты поведения. В разных странах акцентируются различные элементы этической инфраструктуры (менедментные акценты, контроль и санкции). Для создания этичной инфраструктуры нужно руководство, ресурсы и постоянное внимание. Каждая функция и элементы должны внедряться систематично (Trumpa 2002).

Этические теории к этической инфраструктуре общественного администрирования относят правовые акты, в которых описаны этические категории,

нормы этического поведения, цели и ответственность, институции выполняющие функцию присмотра за этикой, этические кодексы и этическое просвещение.

Можно выделить данные наиболее важные элементы этичной инфраструктуры:

1 картинка. Этическая инфраструктура
Источник: составлено авторами

Все выше указанные инструменты формирования этической политики – называются этической инфраструктурой – составляют систему, которая умышленно и целенаправленно управляет поведение организации.

Правовые акты, кодексы. В законе государственного управления рассматривая принципы деятельность государственных служащих, появляется концепция - третьей статьи, в которой говорится о этических принципах деятельности государственного управления и государственных служащих: уважение по отношению к человеку и государству, правильность, не эгоистичность, нравственность, ответственность, общественность, примерное поведение, которые в свою очередь соответствуют указанные теоретиками и практиками общественного администрирования, ценности.

В 2000 году измена закона (1997 года) запрещающего конфликт интересов предусматривает, что лица работающие на государственной службе, обязаны:

1. Беззаговорочно выполнять служебные обязанности;
2. Избегать конфликта интересов;
3. Не пользоваться рабочим положением при достижении личных целей;

4. Принимая решения основываться законами и принципом равноправия всех личностей;

5. Не пользоваться самому и не позволять пользоваться другим пользоваться информацией, связанной со своей или чужой деятельностью;

6. Посредственно/непосредственно не использовать или не позволять использовать любое государственное имущество; для иной нежели служебной цели.

В Литве существуют правила этической деятельности для государственных служащих, подтвержденные Правительством Литовской Республики в 2002 году. В них описаны принципы деятельности и поведения, которых должны придерживаться государственные служащие, осуществляя свои права, выполняя обязанности и функции, указанные в правовых актах, с целью увеличивать доверие общества по отношению к государственным служащим. В этих правилах акцентируется то, что должностные лица должны уважать человека и государство, в процессе выполнения своих прямых обязанностей, обязаны быть правильными, вести себя не эгоистично, нравственно, ответственно, примерно и обеспечить гласность своей деятельности. (LR Vyriausybės 2002 m. birželio 24 d. nutarimas Nr.968 “Dėl valstybės tarnautojų taisyklių patvirtinimo”. Valstybės žinios, 2002, Nr. 65-2656).

Стремясь к признанию обществом, представители профессий создают и чётко придерживаются стандартов, которые регулируют их деятельность и поведение во время работы. Но никакие профессиональные критерии или этические кодексы не являются вечными правдами. Они, скорее всего, являются только временными результатами дискуссий на тему этики и профессионализма. Чаще всего правила означают лишь своевременный взгляд на те или иные моральные профессиональные ценности , он в любое время может обновиться. Поскольку кодекс не является юридическим документом, его действие не может быть связано с дисциплинными наказаниями. Для этого должен использоваться анализ постулатов и ситуаций, просвещение, так как кодекс прежде всего это принципы действия, а не правила. Наказания за грубые нарушения кодекса ограничены, так как кодекс не требует чего то более чем закон.

Klein (y Vasiljeviene 2000: 40) этические кодексы назвал своеобразными «нежными законами», которым не хватает юридической закреплённости, они зависят от эффективности морального убеждения или мобилизированного мнения общественности, мотивации в приверженности им.

В 2006 году сентябре месяце был принят этический кодекс политиков Литовской Республики, в нём указано, что политики обязаны придерживаться высших норм

морали. Но, несмотря на красиво в нём изложенные правила, кодекс не является завершённым, он несколько абстрактный, не предусматривает санкции за нарушение или недостойное поведение, по большей части связан только с общественной деятельностью политика (LR Vyriausybės politikų elgesio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas, 2006).

По мнению Чилинскаса (Čilinskas 2005: 63), один из важнейших недостатков этого кодекса тот, что в нём нет определённых правил, которые ограничивали бы возможность политика ввязываться в коррупционные отношения, и норм, требующих от политиков быть прозрачными и надёжными, также не установлены этические требования президенту Республики, члену Европейского парламента, которые в свою очередь главенствуют партиям и т.д.

Всё-таки концентрация только на создании этических кодексов не гарантирует прозрачности деятельности должностных лиц, их моральности и большей ответственности, к тому же, последствия за некорректное, коррумпированное поведение по большей части морального, психологического характера, а не материального или финансового, что для Литвы было бы более действительно.

Vaislavičiūtė (Vaislavičiūtė 2007: 77) считает, что стоит повысить ответственность уполномоченных лиц за свои поступки или принятье решения, их антикорупционное просвещение не должно ограничиваться одноразовыми обучаемыми семинарами или курсами, оно должно проводиться постоянно и систематично.

Рассматривая данную ситуацию с т.з. общественного администрирования, стоит заметить, что основой деятельности государственного служащего в практике большинстве стран является конституция и утверждённые в ней основные принципы и ценности государственной службы. В конституции Литовской Республики (33 статье) утверждён основной принцип службы организаций Правительства по отношению к людям, это создаёт возможность критиковать работу организаций или служащих, обжаловать принятые ими решения. Можно провести внешний и внутренний контроль государственных служащих.

Контроль и присмотр за этикой. Внешний контроль государственных служащих, который проводят политики, отдельные контролирующие институции, средства массовой информации, поднимают вопросы о профессиональных ценностях государственной службы. Служба интересам общества, прозрачность деятельности, гласность, не эгоистичность, одинаковая служба, перед всеми членами общества предоставляя различные услуги, ответственность и отчётность перед ними, запрет

интереса конфликтов и другого рода гостеприимства и др. требования для государственных служащих существуют не только в законах, но и в кодексах профессиональной этики.

В Литве, опираясь на функции, к этической инфраструктуре относят: Высшую служебную этическую комиссию; комиссию сейма этики и процедур; организацию контролёров сейма; организацию контролёра равных прав и возможностей; организация инспектора этики журналистов; этические комиссии отдельных институций управления.

Просвещение. Закон Литовской Республики о государственной службе (Lietuvos Respublikos... 1999), утверждает, что виды обучения государственных служащих бывают следующие: 1) *вводное обучение* - углубление знаний и формирование навыков людей, принятых на должность карьерного государственного служащего. 2) повышение квалификации – продолжительные студии, расширение специальных профессиональных знаний, государственного управления и администрирования также совершенствование способностей государственного служащего или государственной, самоуправленческой институции, или по инициативе организации за всё время будучи в должности государственного служащего или стремясь получить более высшую должность государственного служащего.

Список организаций, имеющих разрешения на проведение учений государственным служащим, предоставлен на странице департамента государственной службы, всего из 199. Основываясь стратегией 2007-2010 годов, подтверждённой правительством Литовской Республики (Lietuvos Respublikos... 2006), одной из наиболее приоритетных целей обучения государственных служащих является развивать знания профессиональной этики государственных служащих в сфере превенции коррупции. Вместе с тем организовывать и развивать в том числе и этическую компетенцию.

В 2008 году учения, где рассматривались этические вопросы: вводные учебные программы для государственных служащих в которых одним из модулей рассматривалась профессиональная этика и способы превенции коррупции, организовывало 6 институций, проводились программы по повышению квалификации в 2 акредитированных институциях.

В отчёте департамента государственной службы за 2008 год замечено, в учениях 2007 года на тему профессиональной этики и превенции коррупции участвовало 1149 государственных служащих, а в 2008 году число участников не особо заметно возросло и достигло 1157. Хоть количество участвующих в учениях

государственных служащих увеличилось, к сожаленью, всё-таки мало проводится программ, посвященных рассмотрению вопросов этики, хотя для Литвы данные вопросы являются особо важными. Учения могли бы дать нужные знания, помогли бы ответить на появляющиеся практические вопросы об этике, научили бы думать и вести себя в соответствии с нормами этики, познакомили бы с этическими кодексами, поощряли бы принимать этические решения и др. Важно, что бы в таких семинарах участвовали служащие общественного администрирования всех уровней, все члены конкретной организации. Тогда организация в целом одинаково бы понимала принципы этики (Bonczek 1998).

Оценив инфраструктуру этики на практике стоит заметить, что не маловажными являются механизмы задействованные в процессе отбора рабочих, они позволяют оценить ценности и положения кандидата. Важное внедрение ценностей организацией в руководство, структуры управления и контроля, которые в свою очередь поощряли бы моральное поведение отдельного индивида в организации и обществе. По мнению Юргелявичене (Juralevičienė 2003: 84), многое решает не только скрупулёзный отбор государственных служащих, но и подходящее их обучение, и создание программ обучения. К сожаленью при отборе рабочих на государственную службу приоритетами считают хорошее знание правовой системы и соответствующее образование.

Другой не мало важный аспект этики – поощрение рабочего. Иначе говоря, если нужно правильно совместить этические практики и результаты, за этическое поведение работники должны вознаграждаться. Если они не только будут знать как правильно себя вести в организации, но и будут основываться на данных принципах в процессе работы, кроме того, за это ждёт вознаграждение, в тоже самое время в организации будут функционировать этические нормы и правила. По мнению Vitell ir Singhapakdi (2007: 351), если руководитель захочет,что бы работники были боле довольны работой и доверяли бы руководителю, обязательна постоянная коммуникация и ознакомление с государственными ценностями, нормами и правилами. Любая организация обязана используя свою политику обязать присмотреть членов организации, что бы они вели себя этично (Stainer 2006: 253 –254, 262).

Говоря об формировании этической политики в организации, очень важная роль отводится руководителю/лидеру организации, который должен составить этический план. Как замечает McNamee ir Fleming (2007: 437), важно не только составить этический план, но обязательно инициировать программы, которые обеспечат мониторинг и оценку, составление этического плана.

Специалист по этике (практик) часто думает, что важнейшими факторами в стремлении к изменениям во внутреннем уставе являются аудит и проверка нравственной принципиальности. Здесь допускается предположение, что желаемым переменам осуществиться мешают не писаные правила, которые со временем становятся политикой организации, противоречат желательному поведению и правилам, таким как официальная политика, законы или этические кодексы. Данные изменения будут действительны и воплощены в реальность, когда будут установлены или уменьшены различия между устоявшейся политикой и желательными стандартами (Crews 1998).

Данную задачу осуществим, если постоянно будем сравнивать с реальностью установленные стандарты кодексов или законов. Важно в открытую советоваться с работниками и просить их приложиться к опросам, работая с целевыми группами или подготавливая структурированные учения. Работа 1993 года на данную тему правильно указала, что любые инициативы перемен важны для успеха, и что частью процесса стали бы заинтересованные работники (Jackson 1993, Crews 1998). Jackson, указывает что проведя этический аудит в большинстве государственных учреждений на сегодняшний день от рабочих получили бы следующие ответы:

- присутствует этика «торможения плохих новостей», которая используется для оправдания искажения и скрытия информации;
- они не очень верят в точность внутренних отчётов;
- хотя организация может утверждать, что хочет вести себя правильно, высшее руководство скорее сделает то, что нужно (или, добавлю, среагирует на указания министра);
- рабочие редко смотрят на письменные стандарты этики и поведения; в организации большинство думает так: «если это законно – значит и этично»; беспокойство демонстрируемое высшим руководством по поводу этики прежде всего является трюком связей с общественностью.
- Руководители говорят правду выше поставленным людям или подчинённым, но без угрызений совести врут при достижении личных или деловых целей.
- Руководители не считают себя обязанными быть откровенными с начальством и подчинёнными, особенно когда информация может противоречить их личным или организационным целям.
- Люди, которые, ведут себя двусторонне, и достигают каких бы то ни было результатов, чаще всего продвигаются по карьерной лестнице.

Эти указанные работниками несоответствия среди писаных и не писанных кодексов тоже дают основу для размышлений.

Laczniak и Murphy (у Kaptein 1988) считают, что аудит этики это метод, предназначенный для обнаружения не этического поведения. В то же самое время Medsen (у Kaptein, M. 1988) боле акцентирует моральный кодекс организации, нежели само поведение. Ostapski и Pressley (1992 m.) предлагают такую цель этического аудита – исследовать, на сколько не этичны действия организации могут причинить вред, т.е. эти авторы наибольшее внимание уделяют на оценку последствий организационного поведения. De George (1990 m.) согласен с данной концепцией. Он считает, что этический аудит идентифицирует ущерб, который сделала организация. Основываясь данной позицией, этический аудит может быть достаточно нужным. Допустим, что организация должна осуществлять общественный этический аудит, об этом объявляется в ежегодных отчётах, организация будет вынуждена вести себя ответственно, не принимать решений несовместимых с этикой.

Этический аудит – это процесс, который измеряет внутреннее и внешнее соотношение на основе ценностей организации. Основным пунктом является то, что связано, и то, что соединяет взгляды заинтересованных сторон. Цели являются разными: этический аудит предусматривает ответственность и прозрачность между заинтересованными сторонами, и предусматривает внутренний контроль, что бы придерживались этических норм организации.

Значение этического аудита в том, что он позволяет организации или институции видеть себя сквозь разные призмы: он включает в себя профиль этики организации. Организации признают значение их финансового профиля для инвесторов или профиль предоставляемых услуг для клиента. Этический профиль воссоединяет все факторы, влияющие на репутацию организации.

Выводы

1. Только законное регламентирование, пытаясь забежать за глаза возможным случаям коррупции и злоупотребления, конфликта и другим случаям, при формировании этической политики, не является достаточным, так как сами законы не являются полностью эффективными. Вместе с возможными санкциями не мало важна и внутренняя мотивация, опираясь не только на правовые, но и этические нормы.
2. Этика не является целью общественного администрирования, но она может быть средством для достижения целей. Правильная деятельность представителей власти и их решения, не нарушающие этические требования, это предположение хорошей

общественной политики. От этичных дел зависит и вся политика государства. Как утверждает Berman ir Bonczek (1998), основой доверия общества начальству является прозрачность и открытость принимаемых им решений. В Литве внимание не уделяется созданию и оценке этических планов.

3. В Литве на государственной службе существует ещё одна проблема – пока в организации не проводится этический аудит, не существует даже механизм аудита, который используется в других странах. Не существование системы аудита обуславливает фрагментность этической структуры. Pratley (Bausch, Kleinfeld, Steinmann 2002: 89) утверждают, что современная теория всестороннего контроля постоянно старается найти наиболее подходящие нормы, средства и способы контроля, а общие этические ценности, такие как порядочность, честность, ответственность на самом деле переведены на конкретные и измеримые нормы. В других странах, к примеру, в Германии, действие и существование системы менеджмента этики оценивается независимым аудитором: который стремится оценить этический характер организации и проводя опросы оценивает эффективность реализованной программы ценностей. В Литве , к сожаленью, эффективность этической системы оговорён только в научной литературе.
4. Этический аудит состоит из системной проверки. Поверка этичности организации связана с термином «проверка качества» (Qualities Monitor). Части, которые могут быть выделены при проведении аудита, для того чтобы объяснить и улучшить положение организации, бывают следующие: проверка качества; обзор системы измерений; отдельная оценка свойств и факторов; дилемный декодер; индикатор поведения; рефлектор управляющих.

Библиография

Монографии (книги и брошюры):

1. Bausch, T., Kleinfeld, A., Steinmann, H. (2002) Įmonių etika verslo praktikoje. Vilnius
2. Čilinskas K. (2005) Esami ir projektiniai siūlymai dėl teisinio pobūdžio priemonių korupcijos kontrolės ir prevencijos srityje. *Kaip pažaboti korupciją?* Vilnius: Eugrimas.
3. Drucker, P. F. (2002) *Managing in the next society.* Oxford: Butterworth Heinemann.
4. Kaptein, M. (1988). *Ethics management – auditing and developing the ethical content of organization.* Kluwer Academic publishers. 48-51 p.
5. Kohlberg, L. (1981) *The philosophy of Moral Development.* San Fransisco: Harper & Raw.
6. Palidauskiatė, J. (2001) Viešojo administravimo etika. Kaunas: Technologija.
7. Vasiljevienė, N. (2000) Verslo etika ir elgesio kodeksai: filosofinės ištakos, metodologiniai pagrindai ir šiuolaikinės praktikos bruožai. Kaunas: Naujasis lankas.

Статьи в сборниках:

8. Crews J. (1998) Ethics as Part of the Job, John Uhr (sud.) *Ethical Practice in Government – Improving Organisational Management*, Canbera: the Federalism Research Centre, ANU.
9. Palidauskaitė, J. (2007) Etiniai iššūkiai „ Naujajai viešėjai vadybai“. *Naujoji viešoji vadyba*. Kaunas: Technologija.

Статьи в журналах:

10. Berman, E., Bonczek, S. (1998) The Ethics of Community Building. In E.Berman, J.West, and S.Bonczek (Eds.). Ethics Edge. International City/County Management Association.
11. Bonczek, S. (1998) Creating an Ethical Work Environment. In Berman, E., West, J., Bonczek, S. (Eds.). The ethics edge. International City/County Management Association.
12. Juralevičienė, J. (2003). Valstybės tarnautojų profesinės kompetencijos teoriniai ir teisiniai aspektai. *Viešoji politika ir administravimas,* Nr. 5: 84-90.
13. McNamee M.J., Fleming S. (2007) Ethics Audits and Corporate Governance: The Case of Public Sector Sports Organizations. *Journal of Business Ethics*, 73:425-437.
14. Vaisvalavičiūtė A. (2007) Antikorupcinis švietimas: Lietuvos atvejis. *Viešoji politika ir administravimas*, 2007, Nr. 21.
15. Vasiljevas, A., Pučėtaitė, R. (2005) Socialinės įmonių atsakomybės ir efektyvaus žmoniškųjų išteklių valdymo įgyvendinimas dalykinės etikos priemonėmis. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai.* Nr. 36.

Законы и нормативные акты:

16. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992), Valztybės Žinios, Nr. 33-1014.
17. Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymas. 1999 m. liepos 8 d. Nr. VIII-1316 Vilnius.
18. Lietuvos Respublikos Valstybės politikų elgesio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas (2006). Valstybės žinios, 2006, Nr. 102-3938.
19. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006 m. lapkričio 22 d. nutarimas Nr. 1163 **„**Dėl Valstybės tarnautojų mokymo 2007-2010 metų strategijos patvirtinimo, nustatantis prioritetinius mokymo tikslus ir prioritetines mokymo grupes (Skelbta: Valstybės Žinios, 2006, Nr. 127-4845).
20. LR Vyriausybės 2002 m. birželio 24 d. nutarimas Nr.968 “Dėl valstybės tarnautojų taisyklių patvirtinimo”. Valstybės žinios, 2002, Nr. 65-2656.

Материалы в Internet:

21. Stainer, L. (2006). Performance management and corporate social responsibility: the strategic connection.
22. <http://web.ebscohost.com/ehost/detail?vid=52&hid=108&sid=118b617f-1fb7-4395-b249-5256e69fe1ef%40sessionmgr102&bdata=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=bth&AN=22930082>. [2009-03-04]
23. Trumpa, U. (2002) Ar reikia Seimo etikos kodekso? <http://www.lrinka.lt/Straipsn?Etika.phtml> [2009 04 18]
24. Valstybės tarnybos departamento 2008 m. veiklos ataskaita. <http://www.vtd.lt/index.php?-1695199078> [2009 08 11]
25. Vitell, S. J., Singhapakdi, A. (2007). The Role of Ethics Institutionalization in Influencing Organizational Commitment, Job Satisfaction, and Esprit de Corps. *Journal of Business Ethics.* <http://web.ebscohost.com/ehost/detail?vid=58&hid=108&sid=118b617f-1fb7-4395-b249-5256e69fe1ef%40sessionmgr102&bdata=JnNpdGU9ZWhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#db=bth&AN=32786000> [2009-02-03].

Anna Anisjko

DZELZCEĻA TRANSPORTA NOZĪME LATVIJAS TAUTSAIMNIECĪBĀ

Abstract
State competitiveness and economical development depend on the state transport system diversity. Here in Latvia we have air transport, water transport, road transport, railway transport and pipeline transport. In the article the author has done a wider analysis of the significance of railway transport for the national economy of Latvia in 2002-2009, as it is considered to be the most perspective transport both from safety and ecological point of view. The author analyzes the significance of railway for Latvia, Latvian railway network, its main advantages and freight structure. The railway transport is very important part of the national economy of Latvia, the concern „Latvijas dzelzceļš" is one of the biggest enterprises in the country. With more than 12400 employees at the enterprise, it is the biggest social and income tax payer in the national budget. Moreover, Latvian railway transport is transit oriented, most of cargos go through Latvian ports.
Atslēgas vārdi: *transporta nozare, dzelzceļš, kravu pārvadājumu struktūra, Latvijas tautsaimniecība, tranzīts.*

Valsts konkurētspēja un ekonomiskā attīstība ir atkarīga no tā, cik daudzveidīga ir transporta sistēma valstī un kā šī sistēma izmanto dabiskās ģeogrāfiskās priekšrocības. Latvijā ir izplatīts gaisa transports, ūdens transports, autotransports, dzelzceļa transports un cauruļvadu transports.

Transporta nozares nozīmi valstī raksturo tās ieguldījums iekšzemes kopproduktā (turpmāk – IKP). 2002. – 2009. gadā transporta, glabāšanas un sakaru nozarei ir liela nozīme Latvijas ekonomikā, jo tās īpatsvars Latvijas IKP gandrīz visos analizējamajos gados pārsniedz 10% (autores aprēķināts pēc Iekšzemes.. 2010). Raksta autore izvēlējās plašāk izpētīt dzelzceļa transporta nozīmi Latvijas tautsaimniecībā, jo tas tiek uzskatīts par vienu no nākotnes perspektīvākajiem sauszemes transporta veidiem gan no drošības, gan no ekoloģiskā viedokļa. Tāpat var akcentēt to, ka kravas uz un no Latvijas ostām galvenokārt tiek pārvadātas pa dzelzceļu.

Raksta mērķis ir parādīt dzelzceļa transporta nozīmi Latvijas tautsaimniecībā. Rakstā tiek analizēta dzelzceļa nozīme Latvijā, Latvijas dzelzceļa tīkla galvenās priekšrocības un kravu pārvadājumu ar „Latvijas dzelzceļu" struktūra.

Koncerns „Latvijas dzelzceļš" (turpmāk - LDz) ir viens no lielākajiem uzņēmumiem valstī, tajā strādā vairāk kā 12400 darbinieku. LDz ir lielākais sociālā un iedzīvotāju ienākuma nodokļa maksātājs valsts budžetā, kas ar savu saimniecisko darbību dod nozīmīgu ieguldījumu valsts tautsaimniecībā (Par uzņēmumu 2010).

Šobrīd LDz koncerna sastāvā ir vadošais uzņēmums - valsts AS „Latvijas dzelzceļš" un tās meitasuzņēmumi: SIA „LDz Cargo", SIA „LDz Infrastruktūra", SIA „LDz Ritošā sastāva serviss", SIA „LDz Apsardze" (Par uzņēmumu 2010).

LDz koncerns sniedz daudzpusīgus pakalpojumus kravu un pasažieru pārvadājumu jomā gan iekšzemē, gan starptautiskajā satiksmē, veic ritošā sastāva remonta pakalpojumus, kā arī ir dzelzceļa infrastruktūras apsaimniekotājs.

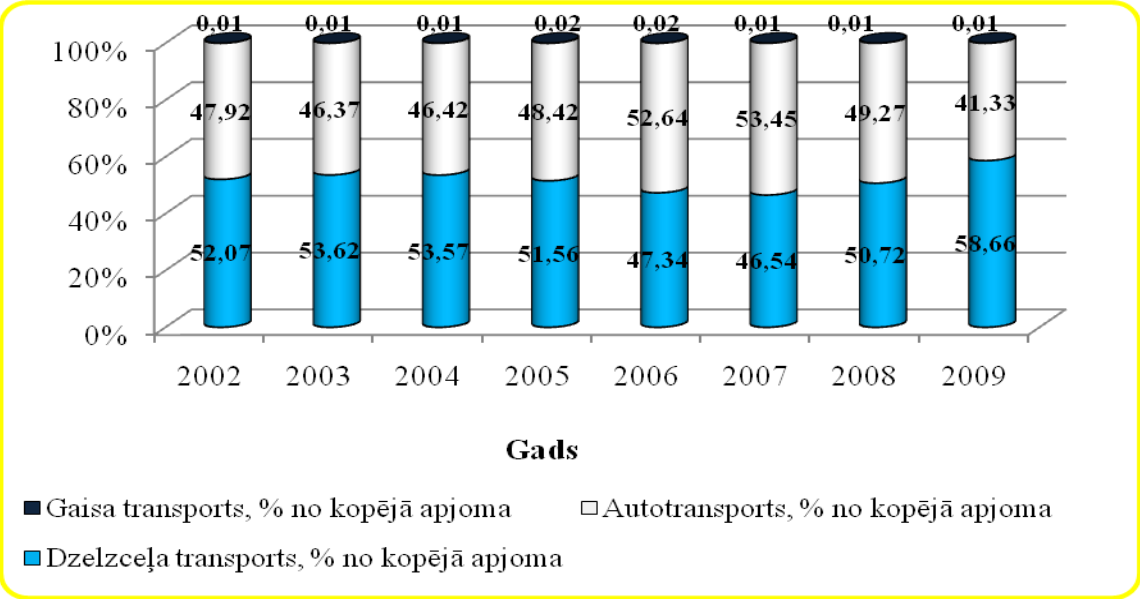
Latvijas dzelzceļa tīkla galvenās priekšrocības ir šādas:

- ✓ sazarots tīkls, kurš savieno Rīgas, Ventspils un Liepājas ostas ar kravu pārkraušanas punktiem, Krieviju, NVS un citiem reģioniem;
- ✓ kaimiņvalstu (Krievija, NVS) dzelzceļa tīklam analogs sliežu ceļa platums (1520 mm);
- ✓ sazarots pievadceļu tīkls ostās, kas ļauj veikt iekraušanu tieši kuģos;
- ✓ mūsdienīgas tehnoloģijas, kas ļauj ātri veikt iekraušanu un izkraušanu;
- ✓ automatizēta, ar kaimiņvalstīm savienota, pārvadājumu vadības sistēma, kas ļauj kontrolēt vilcienu un vagonu kustību;
- ✓ elastīga tarifu politika (Dzelzceļš 2010).

Kravu pārvadājumi pa dzelzceļu Latvijā norit brīvās konkurences apstākļos, par ko liecina fakts, ka pārvadājumu tirgū darbojas arī citi pārvadātāji (VAS „Pasažieru vilciens", AS „Baltijas Tranzīta serviss", AS „Baltijas Ekspresis").

1. attēls

Kravu pārvadājumi ar galvenajiem transporta veidiem Latvijā 2002. – 2009. gadā (%)

Avots: *autores izveidots pēc: Kravu pārvadājumi ar galvenajiem.. 2010; Lidostas.. 2010.*

Kravu pārvadājumos Latvijā 2002. – 2009. gadā dominēja dzelzceļa transports un autotransports. Ar dzelzceļa transportu 2002. gadā bija pārvadāts 52,07% no kopējā pārvadāto kravu apjoma Latvijā un līdz 2008. gadam pārvadāto kravu īpatsvaram ar dzelzceļa transportu bija tendence samazināties. Savukārt, 2009. gadā pārvadāto kravu apjoms ar dzelzceļa

transportu palielinājās līdz 58,66% no kopējā pārvadāto kravu apjoma Latvijā. 2002. – 2009. gadā ar dzelzceļa transportu pārvadātais kravu apjoms Latvijā palielinājās par 6,59%.

Ar autotransportu pārvadātais kravu apjoms 2006. un 2007. gadā bija lielāks nekā ar dzelzceļa transportu pārvadātais kravu apjoms šajos gados: 2006. gadā par 5,3% un 2007. gadā par 6,9%. 2008. – 2009. gadā kravu pārvadājumos atkal dominēja dzelzceļa transports. 2009. gadā ar dzelzceļa transportu pārvadātais kravu apjoms pārsniedza ar autotransportu pārvadāto kravu apjomu par 17,33% (sk. 1. attēlu).

Dzelzceļš Latvijā pilda kravu tranzīta funkciju, kuras veikšana lielā mērā atkarīga no nosūtītājiem, kas izvēlas piemērotākos ceļus transportēšanai. Dzelzceļi Latvijā ir būvēti 19. gadsimta otrajā pusē, tāpēc tie izveidoti atbilstoši tā laika prasībām. Mūsdienās iepriekš minētais ierobežo vilcienu kustības ātrumu, prasa papildu jaudu izmantošanu smagsvara sastāviem. Tomēr dzelzceļa pārvadājumiem ir ļoti daudz priekšrocību: relatīvs pārvadājumu lētums, praktiska neatkarība no gadalaikiem, plaša automātikas pielietošana iespējamo satiksmes negadījumu novēršanai.

1. tabula

Kravu pārvadājumi ar Latvijas dzelzceļu 2002. – 2008. gadā (%)

Rādītāji	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**
Pārvadāts kravu, %	100	100	100	100	100	100	100
Tai skaitā:							
iekšzemes satiksmē (%)	5,8	4,8	4,8	4,8	5,0	3,8	3,0
starptautiskajā satiksmē (%)	94,2	95,2	95,2	95,2	95,0	96,2	97,0
No tās:							
eksporta pārvadājumi (%)	1,8	2,2	2,2	2,0	1,8	2,0	2,6
importa pārvadājumi (%)	9,2	8,9	8,9	9,3	10,9	10,0	8,3
tranzīta pārvadājumi (%)	89,0	88,9	88,9	88,7	87,3	88,0	89,1
No tranzīta pārvadājumiem:							
caur Latvijas ostām (%)	88,0	91,0	89,0	88,0	88,0	89,0	90,0

Avots: *autores izveidots pēc VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2004: 6. lpp., VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2007: 6. lpp., VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2008: 6. lpp.*

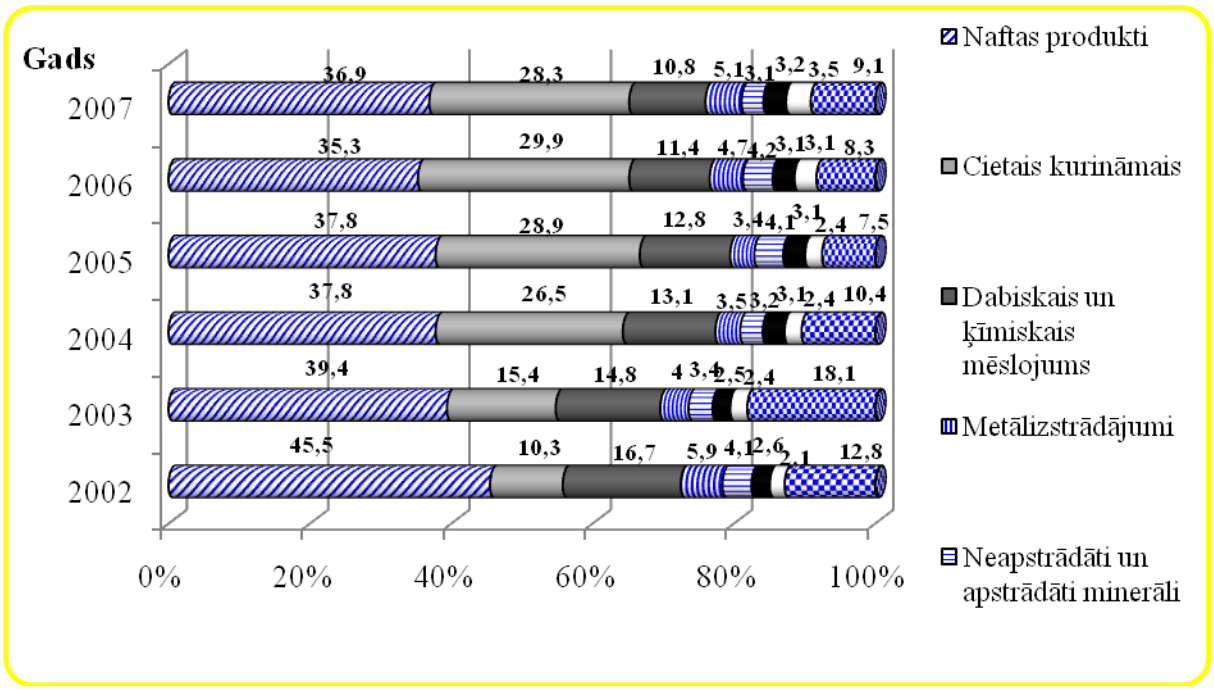
Analizējot 1. tabulu, var konstatēt, ka ar Latvijas dzelzceļu, galvenokārt, tiek veikti starptautiskie kravu pārvadājumi. Kravu pārvadājumi starptautiskajā satiksmē 2002. – 2008. gadā sastādīja 94,2 – 97,0% no kopējā pārvadāto kravu apjoma ar Latvijas dzelzceļu. 2008. gadā, salīdzinot ar 2002. gadu, starptautiskie kravu pārvadājumi ar Latvijas dzelzceļu palielinājās par 2,8%. Savukārt, iekšzemes kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu Latvijā 2002. – 2008. gadā bija 3,0 – 5,8% no kopējā pārvadāto kravu apjoma.

Starptautiskie kravu pārvadājumi dalās eksporta, importa un tranzīta pārvadājumos. Starptautisko kravu pārvadājumos ar dzelzceļa transportu Latvijā 2002. – 2008. gadā dominēja tranzīta pārvadājumi. Tranzīta pārvadājumi šajā periodā sastādīja 87 – 89% no kopējā pārvadāto kravu apjoma ar Latvijas dzelzceļu starptautiskajā satiksmē. Dzelzceļa transports labvēlīgi ietekmē Latvijas ekonomiku, jo tranzīta pakalpojumi veicina valsts tautsaimniecības attīstību, tas ir, palielina nodarbinātības līmeni, peļņu uzņēmējiem, pieprasījumu pēc speciālistiem transporta nozarē. Turklāt Latvijas dzelzceļš sekmē Latvijas ostu attīstību, jo 88 – 90% no tranzīta pārvadājumiem ar Latvijas dzelzceļa transportu ir caur Latvijas ostām.

Eksporta un importa pārvadājumi ar dzelzceļa transportu Latvijā 2002. – 2008. gadā nav lieli. Eksporta pārvadājumi bija 1,8 – 2,6% no kopējā pārvadāto kravu apjoma ar Latvijas dzelzceļu starptautiskajā satiksmē. Importa kravu pārvadājumi bija 8,3 – 10,9% no kopējā apjoma (sk. 1. tabulu).

2. attēls

Kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu pa preču grupām Latvijā 2002. - 2007. gadā (%)

Avots: *autores izveidots pēc Kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu pa preču grupām 2000.. 2010.*

Analizējot kravu pārvadājumu struktūru ar dzelzceļa transportu Latvijā, var konstatēt, ka kravu pārvadājumos 2002. – 2007. gadā dominēja naftas produkti, cietais kurināmais, dabiskais un ķīmiskais mēslojums. Negatīva tendence ir tāda, ka naftas produktu pārvadājumu apjoms 2007. gadā, salīdzinot ar 2002. gadu, samazinājās no 45,5% līdz 36,9% (samazinājās par 8,6%). Tomēr ik gadu palielinās cieto kurināmo pārvadājumu apjoms no 10,3% 2002.

gadā līdz 28,3% 2007. gadā (palielinājās par 18%). Var konstatēt, ka dabiskā un ķīmiskā mēslojuma pārvadātais apjoms samazinājās no 16,7% 2002. gadā līdz 10,8% 2007. gadā (samazinājās par 5,9%). Pa dzelzceļu tiek arī pārvadāti metālizstrādājumi, neapstrādāti un apstrādāti minerāli, kokmateriāli, ogļu ķīmiskie produkti (sk. 2. attēlu).

2. attēlā nav norādīti dati par 2008. gadu, jo, sākot ar 2008. gadu, ar dzelzceļa transportu pārvadātās kravas tiek grupētās pa preču grupām, izmantojot Transporta statistikas standartizēto preču klasifikāciju NST 2007. Datu pārrēķinus par iepriekšējiem gadiem nav iespējams veikt.

2008. gadā kravu pārvadājumos ar dzelzceļa transportu Latvijā dominēja naftas pārstrādes produkti (35,2% no kopējā pārvadāto kravu apjoma), akmeņogles, brūnogles, jēlnafta un dabasgāze (33,1% no kopējā pārvadāto kravu apjoma), nemetālu minerālprodukti (12,5% no kopējā pārvadāto kravu apjoma) (Kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu pa preču grupām, 2008.. 2010).

Kravu apjoms, kurš tiek pārvadāts ar Latvijas dzelzceļa transportu, lielā mērā ir atkarīgs no Krievijas (energoresursi - nafta, gāze, akmeņogles; izejmateriāli; minerālmēsli) un Baltkrievijas (kālija sāls; minerālmēsli). Tranzīta pārvadājumu attīstību Latvijā ietekmē politiski ekonomiskā situācija. Tranzītpārvadājumi ar dzelzceļu var samazināties nesaprašanu dēļ starp tranzītbiznesa dalībniekiem.

Analizējot iepriekš minēto, var secināt, ka 2002. – 2008. gadā dzelzceļa kravu pārvadājumi Latvijā sastādīja 46 – 53% no kopējā sauszemes kravu pārvadājumu apjoma. Pārvadājumos pa dzelzceļu tranzītā tiek pārvadāti aptuveni 87 – 89% no visām pa to transportētajām kravām, galvenokārt no Krievijas un Baltkrievijas uz Latvijas ostām (Austrumu - Rietumu tranzīta koridors). Kravu pārvadājumos dominē naftas produktu, cieto kurināmo, ķimikāliju un minerālmēslu kravu tranzīts, arvien tiek attīstīta Latvijas ostas, Krieviju un Kazahiju savienojoša konteineru vilcienu satiksme.

Tranzītam ir ļoti liela nozīme valsts attīstībā. Līdz ar to dzelzceļa transports arī ir diezgan nozīmīgs Latvijas tautsaimniecībā, jo tas galvenokārt ir orientēts uz tranzīta pārvadājumiem, kuru lielākā daļa iet caur Latvijas ostām. Tāpēc, lai nodrošinātu tranzīta pieaugumu, nepieciešams modernizēt un attīstīt dzelzceļa transportu valstī. Kā zināms, esošais dzelzceļa tīkls Latvijā ir būvēts atbilstoši Krievijas standartiem, dzelzceļa satiksme ir nosacīti lēna un pašreiz nav tehniski savienojama ar Eiropas dzelzceļa tīklu. Tāpēc Latvija piedalās Rail Baltica projektā. Rail Baltica projekta galvenie mērķi ir atjaunot Baltijas valstu tiešu saikni ar Eiropas dzelzceļu tīklu un veicināt reģionālo integrāciju, savienojot metropoles Tallinu – Rīgu – Kauņu – Varšavu – Berlīni. Rail Baltica dzelzceļa līnijas izbūve palielinās

dzelzceļa pārvadājumu jaudas un attīstīs kravu plūsmu uz un no Eiropas valstīm. Tātad dzelzceļa nozīme Latvijas tautsaimniecībā būs vēl lielāka.

Bibliogrāfija

1. Dzelzceļš. http://www.transport.lv/?sadala=106 [2010. 20. 04].
2. Iekšzemes kopprodukts pa darbības veidiem (tūkst. latu). http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=IK0040&ti=IK04%2E+IEK%D0ZEMES+KOPPRODUKTS+PA+DARB%CEBAS+VEIDIEM+%28t%FBkst%2E+latu%29&path=../DATABASE/ekfin/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Iek%F0zemes%20kopprodukts/&lang=16 [2010. 22. 04].
3. Kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu pa preču grupām 2000. – 2007. gados (%). http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=TR0161&ti=TR161%2E+KRAVU+P%C2RVAD%C2JUMI+AR+DZELZCE%CFA+TRANSPORTU+PA+PRE%C8U+GRUP%C2M%2C+2000%2E%2D2007%2Eg%2E+%28procentos%29++&path=../DATABASE/transp/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Transports/&lang=16 [2010. 10. 04].
4. Kravu pārvadājumi ar dzelzceļa transportu pa preču grupām, 2008. gads. http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=TR0160&ti=TR16%2E+KRAVU+P%C2RVAD%C2JUMI+AR+DZELZCE%CFA+TRANSPORTU+PA+PRE%C8U+GRUP%C2M%2C+2008%2Eg%2E&path=../DATABASE/transp/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Transports/&lang=16 [2010. 10. 04].
5. Kravu pārvadājumi ar galvenajiem transporta veidiem (tūkst. tonnu). http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=TR0130&ti=TR13%2E+KRAVU+P%C2RVAD%C2JUMI+AR+GALVENAJIEM+TRANSPORTA+VEIDIEM+%28t%FBkst%2E+tonnu%29&path=../DATABASE/transp/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Transports/&lang=16 [2010. 12. 04].
6. Lidostas „Rīga" darbība. http://data.csb.gov.lv/Dialog/varval.asp?ma=TR0300&ti=TR30%2E+LIDOSTAS+%2DR%CEGA%2D+DARB%CEBA&path=../DATABASE/transp/Ikgad%E7jie%20statistikas%20dati/Transports/&lang=16 [2010. 22. 04].
7. Ozoliņš, D. un K. Krūzs (2006) Latvijas transporta nozares attīstība loģistikas sistēmā. Grām.: *LU raksti: Ekonomika V, 702. sēj.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 333. – 347. lpp.
8. Par uzņēmumu. http://www.ldz.lv/?object_id=990 [2010. 20. 03].
9. Projekta apraksts. http://www.sam.gov.lv/satmin/content/?cat=231 [2010. 22. 03].
10. Transporta attīstības pamatnostādnes 2007. – 2013. gadam (informatīva daļa). http://www.caa.lv/UserFiles/File/doc/SM_110706_Transporta_att_pamatnost_2007-2013.pdf [2010. 22. 02].
11. VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2004. http://www.ldz.lv/?object_id=1736 [2010. 20. 03].
12. VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2007. http://www.ldz.lv/?object_id=1736 [2010. 20. 03].
13. VAS „Latvijas dzelzceļš" galvenie darba rādītāji 2008. http://www.ldz.lv/?object_id=1736 [2010. 20. 03].

Rita Baltere

VALSTS ATBALSTS KOMERCDARBĪBAI LATVIJĀ

Abstract
Entrepreneurship in Latvia receives state support under the Latvian National Development Plan 2007-2013**,** which is the main state medium-term planning document. The programme sets the strategic objective and defines priorities for developing a knowledge-based national economy. These priorities are based on an educated and creative personality, technological excellence, flexibility of industries, and development of science and research. In 2005-2007 Latvia experienced several years long rapid economic growth, the increase of gross domestic product (GDP) was the sharpest in the European Union. Since mid 2007, as the result of global financial crisis, the growth slowed down, and in 2008 it was negative. The tendency remained negative in 2009, too. The Ministry of Economics has elaborated a plan for stabilization of economy that foresees providing of small and middle enterprises (SMEs) that are in need of attracting financial resources, with state support; and effective implementation of this plan will foster stabilization of economy. The Ministry of Economics in cooperation with the Ministry of Finance and members of non-governmental organizations representing business sector have defined concrete measures for raising the economic competitiveness together with shifting 603 million Latvian lats into support of entrepreneurship. Commercial activity support measures include loans, guarantees by the Latvian Guarantee agency (*Latvijas Garantiju Aģentūra*), state guarantees and support instruments, such as risk capital and technology transfer. Lending programmes involving state and the European Union support is a way for the state to stimulate development of national economy of Latvia; credit guarantees give opportunity for entrepreneurs to raise borrowed funds. In situation when all economic sectors experience sharp drop, it is very important to uptake these state funds properly, as well as to precisely define the prior sectors and regions to be supported
***Atslēgas vārdi**: kredīts, uzņēmējdarbība, garantijas, valsts atbalsts, grants.*

Konkurētspējīgas ekonomikas pamats ir uzņēmējdarbībai labvēlīga vide, kas nodrošina pieaugošas pašmāju un ārvalstu investīcijas, tādējādi radot pamatnosacījumus ekonomikas attīstībai. Mazie un vidējie uzņēmumi ir Latvijas uzņēmējdarbības pamats. Viens no nosacījumiem, lai uzņēmums varētu veiksmīgi realizēt savas idejas, ir pietiekoši finanšu līdzekļi. Ekonomiskajā situācijā, kad uzņēmumiem pašiem nepietiek savu resursu, ir ļoti svarīgi, lai tie spētu realizēt projektus ar aizņemtajiem naudas līdzekļiem. Uzņēmumiem ir nepieciešams valsts atbalsts ražošanas attīstībai, inovāciju ieviešanai, darba vietu saglabāšanai un jaunu radīšanai. Eiropas Savienības (ES) valstīs regulāri tiek realizētas dažādas valsts atbalstītas kreditēšanas programmas. Kopš Latvija ir ES dalībvalsts, Latvijas uzņēmējiem paveras iespējas piedalīties valsts atbalstītās programmās, kurās ar finanšu līdzekļiem iesaistās arī ES fondi - Eiropas Sociālais Fonds (ESF) un Eiropas Reģionālās attīstības fonds (ERAF). ESF un ERAF īstenoto mazo un vidējo uzņēmumu kreditēšanas programmu mērķis ir konkurētspējas uzlabošana, jaunu uzņēmumu izveidošana, potenciālo darba devēju izglītošana, esošo uzņēmumu darbības saglabāšana un paplašināšana. Latvijā īstenotajās programmās daļēji ir ES fondu līdzekļi, bet pārējie tiek piešķirti no valsts budžeta un Hipotēku bankas. No tā, cik veiksmīgi tiek īstenotas programmas, ir atkarīgs, vai tiks sasniegts mērķis - Latvijas mazo un vidējo uzņēmumu darbības sekmēšana.

Valsts atbalstītās kreditēšanas programmas tiek realizētas ar Hipotēku bankas starpniecību. Hipotēku banka ir vienīgā Latvijas valstij piederošā banka, kurai ir pieredze

valsts atbalsta programmu realizēšanā. Hipotēku banka ir realizējusi vairākas attīstības programmas, kuru ietvaros valdības uzdevumā tika sniegts atbalsts noteiktām uzņēmēju un iedzīvotāju grupām - Mazo un vidējo uzņēmēju kreditēšanas programma , Mājokļu attīstības kreditēšanas programma, Lauku attīstības programmas, Lauksaimniecībā izmantojamās zemes iegādes kreditēšanas programma, Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības atbalsta programma. Hipotēku bankas programmas ir sekmīgi realizētas un ir pierādījušas, ka veiksmīgai uzņēmuma izveidei un turpmākai darbībai, sākuma stadijā ir nepieciešams valsts atbalsts finanšu līdzekļu piesaistes jomā.

Pētījuma mērķis – izvērtēt valsts atbalstītās komercdarbības kreditēšanas programmas.

Pētījuma uzdevumi:

1) Analizēt Hipotēku bankas realizētās Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības atbalsta programmas (NUAP) rezultātus;
2) izvērtēt Hipotēku bankas ALTUM(Atbalsta programmu pārvalde) realizēto kreditēšanas programmu rezultātus;
3) analizēt Lauku attīstības fonda un Latvijas garantiju aģentūras darbību.

Pētījuma metodes :

1) kvalitatīvā pētījumu metode;
2) statistiskās analīzes metodes (datu grupēšana, salīdzinošā analīze, vidējo lielumu aprēķināšana).

Tirgus ekonomikas apstākļos uzņēmumiem ir nepieciešams pastāvīgi attīstīties, realizēt jaunus projektus, pilnveidot esošās preces un pakalpojumus, kā arī ieviest inovācijas savā darbībā. Viens no sekmīgas uzņēmējdarbības pamatiem ir pietiekošs finanšu līdzekļu daudzums, bet galvenais uzņēmējdarbības finansēšanas avots mūsdienās ir kredītiestāžu aizdevumi. Kredītiem valsts tautsaimniecībā ir vairākas funkcijas:

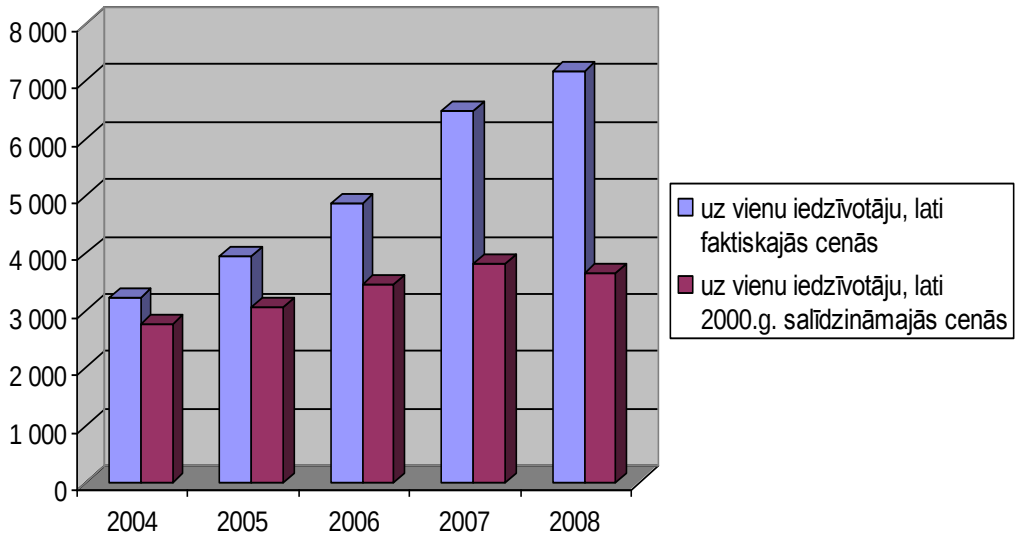
- pārdales funkcija - nodrošina kapitāla pārdali tautsaimniecībā, to novirzīšanu no vienas nozares citā, no viena īpašnieka – cita pārvaldījumā.
- *apgrozības izmaksu ekonomijas funkcija - palielina ražošanas kapitāla īpatsvaru, kā arī ražošanas iespējas un peļņas normas palielināšanos.*
- *valsts ekonomikas regulēšanas funkcija - regulē kopējo naudas apriti tautsaimniecībā un ekonomiskajos procesos.*

Galvenie tautsaimniecības attīstību raksturojošie rādītāji ir iekšzemes kopprodukts (IKP) un nodarbinātība, bet šī pētījuma ietvaros svarīgi ir analizēt arī finanšu sektora darbību kreditēšanas jomā.

Laika posmā no 2004.gada līdz 2007.gadam Latvijas tautsaimniecībā bija vērojama strauja izaugsme, pieaugot IKP ik gadu vidēji par 10,9%, tai skaitā 2007. gadā – par10,0%.

Augstos izaugsmes tempus nodrošināja galvenokārt iekšējais pieprasījums, un būtiski pieauga kā privātais patēriņš, tā investīcijas. 2007. gadā izaugsmes tempi sāka samazināties un 2008. gada 2. ceturksnī kļuva negatīvi. Latvijas ekonomikas lejupslīdi lielā mērā noteica pasaules finanšu krīzes procesi, kas būtiski samazināja gan Latvijas iekšējo, gan ārējo pieprasījumu. Pasaules finanšu problēmām pastiprinoties, lejupslīdes tempi Latvijā 2008. gadā paātrinājās, un turpinājās arī 2009. gadā. Finanšu krīzes ietekmes dziļumu pastiprināja Latvijas ārējā sektora izteiktā nesabalansētība, kas izveidojās iepriekšējos straujās izaugsmes gados. Būtiskais privātā patēriņa un investīciju pieaugums, kas notika straujākos tempos nekā kopējā ekonomiskā izaugsme, balstījās lielā mērā uz nozīmīgu ārējā kapitāla ieplūdi. 2008.gadā bija vērojams straujš iekšējā pieprasījuma kritums. Iepriekšējo gadu straujais pieaugums balstījās uz banku atvērto politiku kreditēšanas jomā. Globālās finanšu krīzes rezultātā banku piedāvātais kredītu apjoms strauji saruka, un bankas kļuva piesardzīgas, realizējot savu kredītpolitiku (Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību 2008: 9).

IKP pieaugums vai kritums tieši skar katru iedzīvotāju. Pēc Pasaules Bankas datiem, vislielākais IKP uz 1 iedzīvotāju 2008. gadā bija Luksemburgā – 113 044 ASV dolāri. Latvijā 2008.gadā faktiskajās cenās tas bija 14 997 ASV dolāri jeb 13,27-% no IKP uz 1 Luksemburgas iedzīvotāju.

1.attēls. IKP uz 1 Latvijas iedzīvotāju laika periodā no 2004. Līdz 2008.gadam (latos) **(**http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp)

Tomēr, veicot tikai IKP rādītāju analīzi, nav iespējams precīzi raksturot tautsaimniecības attīstību kopumā valstī. Šis rādītājs ir jāskata kompleksi ar citiem ekonomiskajiem rādītājiem, piemēram, nodarbinātību. Latvijas straujā ekonomikas izaugsme laika periodā no 2004. līdz 2007.gadam pozitīvi ietekmēja situāciju darba tirgū – pieauga

nodarbinātība, samazinājās bezdarba līmenis un palielinājās ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits. Latvijā, pasliktinoties demogrāfiskajai situācijai un dažādu citu faktoru rezultātā - gan sociālu, gan ekonomisku, gan politisku - pastāvīgo iedzīvotāju skaits samazinās. Ja 2004.gadā Latvijā dzīvoja 2 319 203 pastāvīgo iedzīvotāju, tad 2008.gadā šis skaitlis ir samazinājies līdz 2 270 894. 2. attēlā atspoguļota attiecība starp ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem un kopējo iedzīvotāju skaitu Latvijā. Ekonomiski aktīvie iedzīvotāji, saskaņā ar Starptautiskās darba organizācijas metodoloģiju, ir abu dzimumu personas, kuras pārskata periodā piedāvā savu darbu materiālo vērtību ražošanai vai pakalpojumu sniegšanai.

Viens no tautsaimniecības indikatoriem ir bezdarba līmenis, ko izsaka procentos no darbspējīgajiem iedzīvotājiem. Laika periodā no 2005. līdz 2007. gadam nodarbināto skaits vidēji ik gadu pieauga par 2,9% (skat. 2.attēlā), bet bezdarba līmenis samazinājās no 10,4% 2004.gadā līdz 6% 2007.gadā. Straujā ekonomikas lejupslīde 2008.gadā ir negatīvi atspoguļojusies uz darba tirgu Latvijā (http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=137). 2008.gada beigās bezdarba līmenis sasniedza 7% līmeni, bet 2009.gadā – pat 20%.

Latvijā ir šādas valsts atbalstītās kreditēšanas programmas:

1) Apmācības, konsultācijas un finansiālais atbalsts komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanai (administrē Hipotēku banka);
2) Aizdevumi komersantu konkurētspējas uzlabošanai (administrē Hipotēku banka);
3) Lauku attīstības fonda un Latvijas garantiju aģentūras garantijas.

Latvijā ar **Hipotēku bankas** starpniecību ir realizētas īpašas programmas reģionu attīstībai. Hipotēku banka realizējusi vairākas attīstības programmas, kuru ietvaros valdības uzdevumā tika sniegts atbalsts noteiktām uzņēmēju un iedzīvotāju grupām - Mazo un vidējo uzņēmēju kreditēšanas programma, Mājokļu attīstības kreditēšanas programma, lauku attīstības programmas. 2002. gada tika realizēta Lauksaimniecības ilgtermiņa investīciju aizdevumu programmu, 2003.gada janvārī tika uzsākta valdības apstiprinātā Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības kreditēšanas programma. Ar Hipotēku bankas starpniecību tiek realizētas MVU kreditēšanas programmas, kurām ir valsts un ES līdzfinansējums.

Saistībā ar lauksaimniecībā nodarbināto cilvēku skaita samazināšanos lauku rajonos dzīvojošajiem rodas arvien lielāka nepieciešamība atrast jaunu nodarbošanos, kas nebūtu saistīta ar darba meklējumiem lielpilsētās vai ārvalstīs. Lai šīs vajadzības apmierinātu, kā arī veicinātu vispārējo attīstību, Latvijas Republikas Ministru kabinets 2002. gada 14. oktobrī apstiprināja Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības programmu, kuras praktiskā īstenošana sākās 2003. gadā un turpinājās līdz 2009.gadam. Programmas vispārējais mērķis bija ekonomiskās attīstības veicināšana laukos, atbalstot nelauksaimniecisko uzņēmējdarbību,

uzlabojot infrastruktūru un pilnveidojot lauku ainavu atbilstoši uzņēmējdarbības vajadzībām un ievērojot vides aizsardzības prasības, dodot iespēju ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem saņemt finansiālu atbalstu nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības uzsākšanai un attīstīšanai lauku teritorijā, tādējādi sekmējot lauku iedzīvotāju nodarbinātības problēmu risināšanu un ienākumu paaugstināšanu, kā arī sekmējot vietējās iniciatīvas veidošanos un aktivizēšanos lauku iedzīvotāju vidū. 1. tabulā redzams NUAP līdzekļu plānotais sadalījums un faktiskā izpilde programmas realizēšanas laika no 2003.gada līdz 2009.gadam.

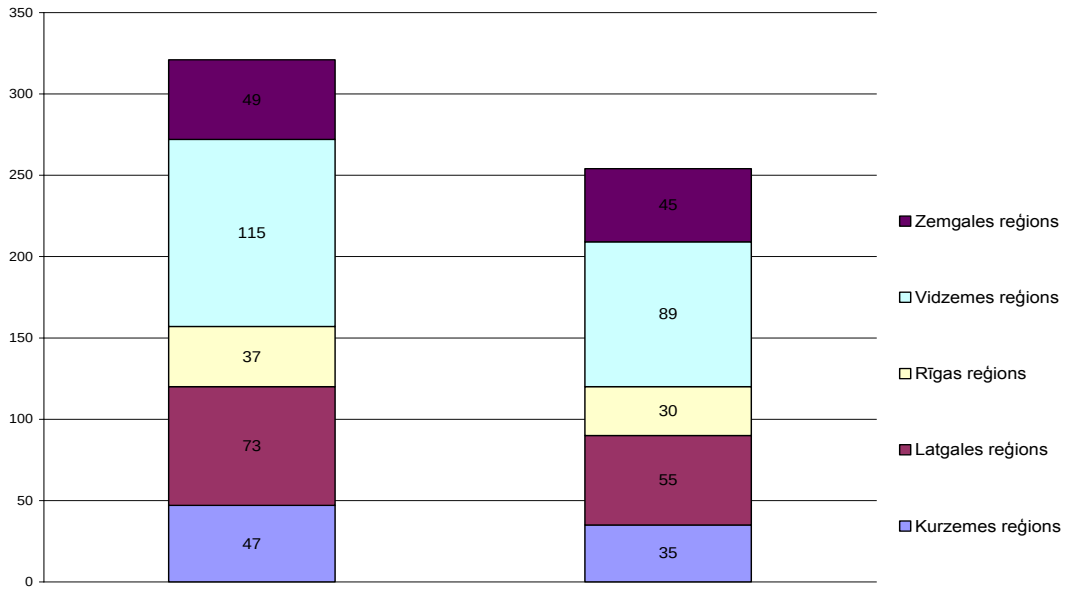
1.tabula

NUAP līdzekļu sadalījums pa programmas administrētājiem 2003.-2009.gadā (latos)
(Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības programma 2002)

Projekta administrētāji	**Plānotais finansējums**	**Faktiskais finansējums**
Hipotēku banka:	5 000 000	3 950 000
Pamatkapitāla palielināšanai (kredītu izsniegšana)	2 200 000	2 200 000
Atbalsta maksājumu(grantu) finansēšana	2 800 000	1 750 000
Lauku attīstības fondam (kredītgarantijas)	1 400 000	875 000
Lauku atbalsta dienestam (konsultatīvā atbalsta nodrošināšana)	600 000	375 000
Kopā	**7 000 000**	**5 200 000**

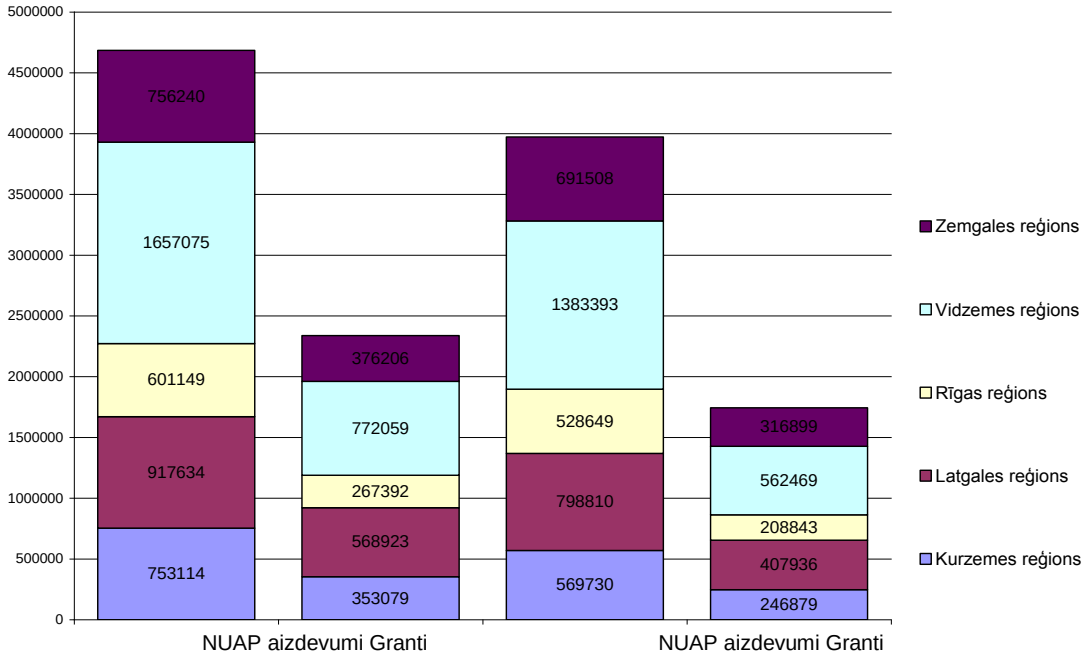
NUAP aizdevumi un granti tika izsniegti projektu finansēšanai tādās jomās, kā rūpniecība (izņemot tērauda rūpniecību un mākslīgo šķiedru ražošanu), sadzīves, tūrisma, atpūtas un citi pakalpojumi, būvniecība, amatniecība, ar programmnodrošinājuma un ar datortehnikas komplektāciju saistīta uzņēmējdarbība, akvakultūra un medniecība.

Hipotēku bankā tika iesniegts 321 NUAP aizdevumu un grantu pieteikums. Pieprasīto aizdevumu summa bija 4,685 milj.latu, pieprasīto grantu apjoms – 2,338 milj.latu. Tika piešķirti 254 NUAP aizdevumi un atbalsta maksājumi (granti). Kopējais piešķirto aizdevumu apjoms ir 3,958 milj.latu, piešķirtie granti – 1,758 milj.latu. 3.attēlā ir atspoguļots pieprasīto un piešķirto aizdevumu skaita sadalījums pa Latvijas reģioniem.

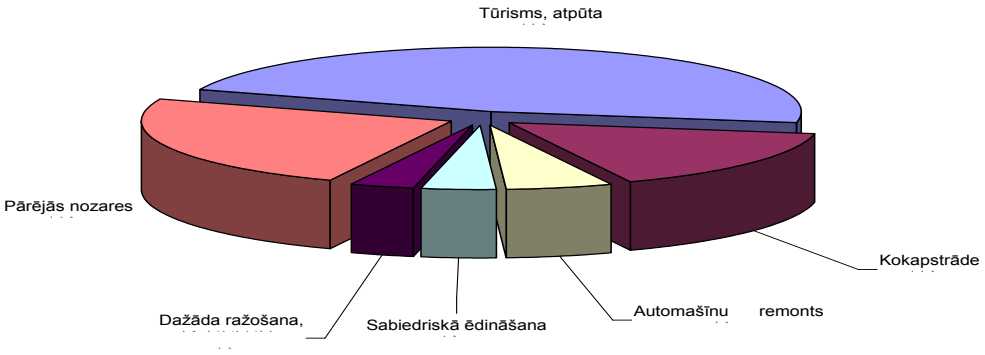
2.attēls. Pieprasīto un piešķirto NUAP aizdevumu un grantu skaits (Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības programma 2002)

NUAP programmas realizācijas gaitā kopumā tika piešķirti 79% no pieprasītajiem aizdevumiem skaita ziņā, bet Latgalē – 75%. Apjoma ziņā tika piešķirti 85% no pieprasītā kopumā, Latgalē – 87%. Piešķirtie granti – kopumā 75% no pieprasītajiem, Latgalē – 72%. Viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc netika piešķirti aizdevumi un granti - nebija ekonomiski pamatoti projekti.

3.attēls. Pieprasīto un piešķirto NUAP aizdevumu un grantu apjoms latos (Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības programma 2002)

Vidējais pieprasītā aizdevuma lielums NUAP programmas ietvaros bija 14 600 lati, vidējais piešķirtā NUAP aizdevuma lielums – 15 640 lati. Vidējais pieprasītā atbalsta maksājuma – granta lielums bija 7 280 lati, piešķirtā granta vidējais apmērs – 6 860 lati.

4.attēls. Īstenoto NUAP projektu struktūra pa nozarēm[1]

Programmas ietvaros iesniegtie projekti aptvēra ļoti plašu nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības nozaru loku - īstenojamo projektu struktūra pa nozarēm ir atspoguļota 5.attēlā.

Gandrīz puse no realizētajiem projektiem skāra lauku tūrisma sfēru, otra nozīmīgākā nozare bija kokapstrāde. 24% procenti NUAP nozaru struktūrā bija pārējās nozares. NUAP finansējuma saņēmēji 5 gadu garumā atskaitījās par savu saimniecisko darbību Hipotēku bankai. Hipotēku bankas darbinieki veica regulāru uzņēmumu uzraudzību. Uz 2009.gada 1.janvāri 230 jeb 90,55% uzņēmumu bija izpildījuši visus nosacījumus un veiksmīgi darbojās izvēlētajās nozarēs.

Hipotēku bankas ietvaros 2005.gadā tika izveidota Atbalsta programmu pārvalde ALTUM. Tās darbības mērķis ir konkurējošas ekonomikas nodrošināšana, ar savu darbību papildinot finansiālā atbalsta iespējas atsevišķām uzņēmēju vai iedzīvotāju grupām atbilstoši valdības noteiktajām prioritātēm. ALTUM kreditē uzņēmējus un sniedz cita veida atbalstu valsts un Eiropas Savienības atbalsta programmu ietvaros. ALTUM izveidota, lai atbilstoši ES Komisijas prasībām Hipotēku bankā nodalītu valsts atbalsta funkcijas no bankas tradicionālajiem pakalpojumiem, kurus piedāvā arī citas Latvijas komercbankas. Nodalot atbalsta funkcijas atsevišķā struktūrvienībā, tiek nodrošināts, ka valsts atbalsts netiks izmantots bankas komerciālo aktivitāšu finansēšanai. ALTUM pamatprodukts ir paaugstināta riska aizdevumi dzīvotspējīgiem un perspektīviem projektiem, kurus komercbankas nefinansē nepietiekama ķīlas nodrošinājuma un citu projekta risku dēļ. Bez tam, valdības uzdevumā

[1] VAS „Latvijas Hipotēku un zemes banka" nepublicētie materiāli.

ALTUM realizē arī citas atbalsta programmas, tai skaitā, uzņēmējdarbības uzsācēju apmācību un konsultāciju programmu un mājokļu galvojumu programmu.

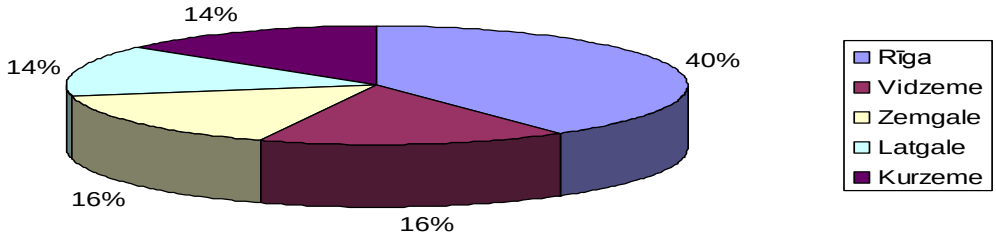
Latvijas laukos un mazpilsētās, kur algota darba iespējas ir ļoti ierobežotas, ir vajadzīgas programmas, kuras palīdzētu cilvēkiem pieņemt izšķirošo lēmumu pašiem kļūt par uzņēmējiem un darba devējiem. Potenciālajiem komersantiem, lai uzsāktu komercdarbību, ir nepieciešama labāka izpratne par tirgus procesiem, tendencēm un struktūras izmaiņām, biznesa uzsākšanas un vadības prasībām. Tā kā komercdarbības uzsācējiem nav pietiekošu apgrozāmo līdzekļu, lai apmaksātu nepieciešamās apmācības un konsultācijas biznesam svarīgās jomās, piemēram, biznesa plāna izstrāde, kredīta pieteikumu sagatavošana, grāmatvedības un audita standartu ievērošana, dažādu komercdarbības finansēšanas mehānismu – riska kapitāls u.c. pielietošana, to vidū ir augsts neveiksmju īpatsvars.

Lai pārvarētu šos nelabvēlīgos apstākļus un veicinātu sekmīgas komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanu, komercdarbības uzsācējiem ir vajadzīga ārēja, mērķtiecīga un kvalificēta palīdzība. Tā ir sevišķi nozīmīga komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanas sākuma posmā. Tā kā apmācību un konsultāciju pakalpojumu izmaksas ir relatīvi augstas, tad ir lietderīgi tās potenciālajiem komercdarbības uzsācējiem palīdzēt segt. Tāpat arī jānodrošina finansējuma pieejamība komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanai.

2006. gadā tika apstiprināta Eiropas Sociālā fonda (ESF) Nacionālā programma ”Apmācības, konsultācijas un finansiālais atbalsts komercdarbības vai pašnodarbinātības programmas mērķis ir veicināt ekonomisko attīstību un nodarbinātības līmeņa paaugstināšanos valstī. Programma paredzēta komercdarbības uzsācēju atbalstam, un tajā ir četras komponentes:

1) apmācības;
2) aizdevumi;
3) granti;
4) konsultācijas.

Atbalsta programmu pārvalde ALTUM (Hipotēku bankas struktūrvienība) nodrošināja šī projekta ieviešanu un realizāciju. Projekta tiešais mērķis bija veicināt pašnodarbinātību un komercsabiedrību skaita pieaugumu, nodrošinot apmācību un konsultāciju pakalpojumus, kā arī sniedzot finansiālu atbalstu komercdarbības uzsācējiem. Projekta īstenošanas rezultātā bija paredzēts attīstīt un veicināt komercdarbības uzsākšanai nepieciešamās iemaņas un zināšanas, kā arī izveidotas jaunas komercsabiedrības un veicināta pašnodarbinātība, tādējādi veicinot ekonomisko attīstību gan katrā reģionā atsevišķi, gan valstī kopumā.

5.attēls. Apmācības programmas ietvaros realizēto projektu sadalījums pa reģioniem procentos (Mums izdevās 2009: 27)

Apmācības notika 50 grupās 20 dažādās Latvijas pilsētās laika posmā no 2006. līdz 2008.gadam. Uzņēmējdarbības pamatos tika apmācīti 998 interesenti (plānots bija 1000). Apmācības tika nodrošinātas visos Latvijas reģionos gan darba laikā, gan ārpus tā. Visiem tika nodrošināts arī konsultatīvais atbalsts uzņēmējdarbības sākuma posmā. Apmācības projekta ietvaros tika organizētas pēc reģionālā principa (visos 5 Latvijas plānošanas reģionos), lai maksimāli iesaistīt arī pārējās aktivitātes Latvijas iedzīvotājus visā teritorijā.

Apmācību noslēgumā programmas dalībniekiem bija jāizstrādā biznesa plāns sava biznesa uzsākšanai, un sagatavotos biznesa plānu projektus programmas dalībnieki iesniedza izvērtēšanai Atbalsta programmu pārvaldē. Hipotēku bankā tika iesniegti gandrīz 600 biznesa plāni. Lielākā daļa no tiem – 40% Rīgā, pa 16% Vidzemē un Zemgalē, pa 14% Kurzemē un Latgalē (skat. 6.attēlā).

2. tabula

„Apmācības, konsultācijas un finansiālais atbalsts komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanai" programmas rezultāti uz 2009. gada 1. janvāri[2]

Atbalsta veids	Max apmērs, latos	Vidējais apmērs, latos	Cilvēku skaits	Summa, latos
Uzņēmuma dibināšanas grants	2215	2070	296	612 669
Iztikas grants	3700	3700	327	1 209 900
Grants konsultantu pakalpojumu apmaksai	2125	2089	325	679 053
Starta aizdevumi	50 000	17855	327	5 838 520

[2] ALTUM pārvaldes nepublicētie materiāli.

3. tabulā var redzēt, ka uzņēmuma dibināšanas grantu dalībnieki ir izmantojuši gandrīz maksimāli - 2020 lati uz 1 uzņēmumu. Vidējais starta aizdevuma apjoms ir 17850 lati. Tas liecina, ka realizētie projekti ir samērā nelieli.

Šī projekta ietvaros tika attīstītas un veicinātas iemaņas un zināšanas komercdarbības uzsākšanai, rezultātā tika arī izveidotas jaunas komercsabiedrības, kam jāveicina ekonomikas attīstību valstī kopumā. Arī tie projekta dalībnieki, kuri neizveidoja savus uzņēmumus šī projekta ietvaros, varēs turpmāk izmantot savas zināšanas komercdarbības uzsākšanai. Savukārt, izveidotie uzņēmumi turpinās attīstīties un augt, palielinot darba vietu skaitu un apgrozījumu.

Īpaša loma ir projekta ietvaros izveidotajam Aizdevumu fondam 5,838 milj.latu apjomā. Kredītos izmaksātos un atgrieztos līdzekļus varēs izmantot tikai mazo un vidējo uzņēmumu atbalstam. Tā ESF nauda turpinās atbalstīt projekta mērķa auditoriju arī pēc projekta beigām.

Latvijā ir liels skaits mazo un vidējo uzņēmumu, kuriem ir nepieciešams finansējums, taču kredītresursi nav pieejami dažādu nosacījumu dēļ. Viens no šādiem aspektiem ir tāds, ka uzņēmumiem nav pietiekošas pieredzes, pietiekoša nodrošinājuma, kredītvēstures. Laika posmā no 2006.gada marta līdz 2008.oktobrim Hipotēku bankas ALTUM pārvaldē tika realizēta „Komercdarbības uzsācēju kreditēšanas programma". Aizdevumi komercdarbības uzsācējiem tika piešķirti Nacionālās programmas projekta „Komercdarbības uzsācēju kreditēšanas sistēmas attīstība" ietvaros, ko Eiropas Reģionāla attīstības fonda (ERAF) vadības komiteja apstiprināja 2005. gadā. Programmas mērķis bija finansiālā atbalsta sniegšana uzņēmumiem. Projekta finansētāji bija Latvijas valsts, ERAF, Hipotēku banka. Plānotais budžets - 21,57 milj.latu, taču, ņemot vērā sākotnēji lielo aktivitāti, plānotais fonda budžets tika palielināts līdz 24,57 milj.latu.

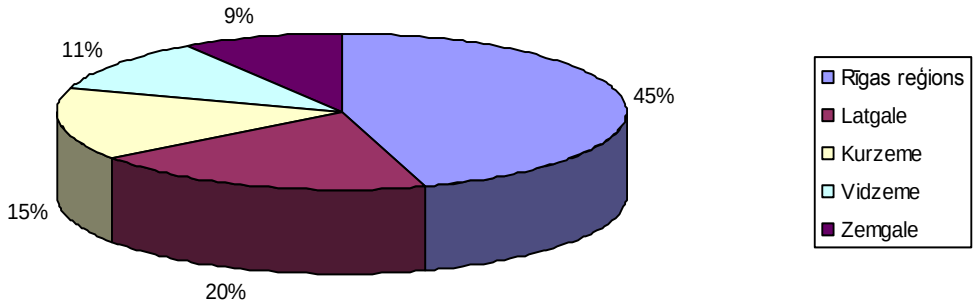
3. tabula

Izsniegto aizdevumu raksturojums pa Latvijas reģioniem uz 2008. gada 31. oktobri
(Mums izdevās 2009: 5)

Plānošanas reģions	Projektu skaits	%	Aizdevuma summa, latos	%	Vidējā aizdevuma summa, latos
Rīga	127	43,6	10 851 212	47,7	85 466
Vidzeme	57	19,6	2 964 221	13,0	52 004
Kurzeme	30	10,3	2 899 248	12,7	96 642
Zemgale	38	13,1	2 864 500	12,6	75 382
Latgale	39	13,4	3 182 913	14,0	81 613
Kopā	291	100	22 762 094	100	78 220

5. tabulā redzams, ka gan pēc izsniegto aizdevumu skaita, gan pēc apjoma izteikts līderis ir Rīgas plānošanas reģions. Pārējo reģionu rādītāji savstarpēji ir samērā līdzīgi, vienīgi Vidzemes reģionā pie relatīvi augsta projektu skaita vidējais aizdevuma lielums bijis 52 tūkst.latu, kas ir zemāks nekā valstī vidēji. Kurzemes reģionā vidējais aizdevuma lielums ir bijis visaugstākais - 97 tūkst.latu. Šie fakti ir likumsakarīgi, jo Rīgas reģionā atrodas visvairāk uzņēmumu, tomēr no valsts teritoriju attīstības viedokļa būtu vairāk jāveicina uzņēmējdarbība citos reģionos.

Izsniedzot aizdevums 291 uzsācēju projektam, bija plānots izveidot 1377 jaunas darba vietas. Plānošanas reģionu griezumā visvairāk darba vietu – 623 bija paredzēts izveidot Rīgas reģionā, seko: Latgale (271 darba vieta), Kurzeme (208),Vidzeme (150), Zemgale (125). Procentuālo darba vietu skaitu var redzēt 6.attēlā.

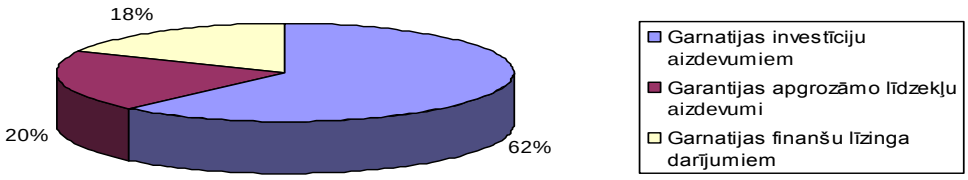
6.attēls. Darba vietu izveide procentuāli pa reģioniem komercdarbības uzsācēju kreditēšanas programmas ietvaros (Mums izdevās 2009: 5)

Visvairāk darba vietu bija plānots izveidot apstrādes rūpniecībā - 545, vairumtirdzniecībā un mazumtirdzniecībā - 262, izmitināšanas un ēdināšanas pakalpojumi - 189, būvniecībā - 104.

Programmas realizācija šobrīd (2010. gada janvārī) ir noslēgusies, taču, atbilstoši programmas nosacījumiem, kreditēšana turpināsies no atmaksātajiem aizdevumu līdzekļiem. ***Tā kā aizņēmēji atmaksā aizdevumus pakāpeniski, tad atmaksāto līdzekļu apjoms ir neliels, un ALTUM turpina kreditēšanu ierobežotā apmērā.***

Viens no nosacījumiem, lai bankas varētu kreditēt uzņēmumu, ir pietiekošs nodrošinājums. Kā nodrošinājums var būt nekustamais īpašums, kustamā manta, uzņēmuma krājumi, debitoru saistības, akcijas utt. Kā nodrošinājums tiek piesaistīti arī uzņēmumu īpašnieku personīgie galvojumi. Taču ir uzņēmumi, kuriem pietrūkst nodrošinājuma. Šādu problēmu risināšanai liela loma ir organizācijām, kuras sniedz kredītgarantijas. Latvijā šādas organizācijas ir VAS „Lauku attīstības fonds" un VAS „Latvijas garantiju aģentūra".

No 2005.gada 23.augusta darbojās valsts atbalsta programma „SIA Latvijas Garantiju aģentūra garantiju valsts atbalsta programma" un Eiropas Savienības struktūrfondu nacionālā programma „Garantiju sistēmas attīstība", kuras mērķis bija nodrošināt iespēju uzņēmējiem saņemt aizdevumu un līzinga garantijas situācijās, kad pašu nodrošinājuma apjoms nav pietiekošs kredītresursu piesaistei nepieciešamajā apjomā. Programma noslēdzās 2008.gada 31.decembrī, un tās ietvaros tika izsniegtas 359 garantijas par kopējo summu 34,3 milj.latu. Izsniegto garantiju apjoms nodrošināja 275 uzņēmumiem kredītresursu pieejamību 62,9 milj.latu apmērā.

7.attēls. LGA izsniegtās garantijas 2005.-2008.gadā pa aizdevumu veidiem
(http://www.lga.lv)

Lielākā daļa jeb 62% izsniegto garantiju tika izmantotas investīciju aizdevumiem, 20% apgrozāmo līdzekļu garantijām un 18% finanšu līzinga garantijām. 2008.gadā strauji pieauga pieprasījums pēc garantijām un sasniedza 20,6 milj.latu, jo uzņēmumi aktīvi izmantoja LGA sniegtās iespējas saņemt garantijas investīciju aizdevumiem. Salīdzinoši ar 2007.gadu garantiju pieaugums bija 87%. Straujākais izsniegto garantiju pieaugums sadalījumā pa garantiju produktiem bija novērojams investīciju garantijām. Nacionālas programmas ietvaros visaktīvāk garantiju produktus izmantoja A/S Hansabanka (tagadējā AS Swedbank) - 23 % no kopējā izsniegto garantiju portfeļa. Kā otra aktīvākā kredītiestāde bija VA/S „Latvijas Hipotēku un zemes banka" - 20%, trešā A/S „SEB banka" - 13% (http://www.lga.lv).

2009.gada 24.martā stājās spēkā jauni „Noteikumi par garantijām komersantu konkurētspējas uzlabošanai", un šo noteikumu ietvaros LGA ir atsākusi garantiju izsniegšanu programmā „Komersantu konkurētspējas uzlabošana". Atbalsti tiks izsniegti līdz 2010.gada 31.decembrim. Kopējais garantiju apjoms ir plānots 100 milj.eiro apmērā (http://www.lga.lv/fileadmin/faili/Garantijas_pec_2009/MK_noteikumi.doc).

2009.gadā tika uzsākta ESF programma „Atbalsts pašnodarbinātības un uzņēmējdarbības uzsākšanai", kuras beigu datums ir 2013.gada 30.jūnijs.

Programmas mērķis ir paaugstināt saimnieciskās darbības aktivitāti valstī, attīstot uzsācēju zināšanas un iemaņas uzņēmējdarbībā, kā arī sniedzot tiem finansiālo atbalstu. Programmas mērķa grupa ir iedzīvotāji darba spējas vecumā, kuri vēlās uzsākt komercdarbību, kā arī jaundibinātie komersanti, kas komercreģistrā ir reģistrēti ne ātrāk kā vienu gadu pirms pieteikuma iesniegšanas. Atbilstoši pieņemtajiem noteikumiem, programmu īsteno Hipotēku banka, kopējais programmas finansējums ir 23 milj.latu, tajā skaitā no ESF un valsts budžeta – 14 milj.latu, Hipotēku bankas līdzfinansējums – 9 milj.latu. Kopējā programmas finansējuma ietvaros aizdevumiem paredzēti 17,5 milj.latu, grantiem, apmācībām un konsultācijām – 4 milj.latu, bet programmas administrēšanai un vadībai – 1,5 milj.latu (http://www.em.gov.lv).

Secinājumi un priekšlikumi

Veikto pētījumu, autore secina, ka:

1) valsts atbalstītās kreditēšanas programmas dod iespēju attīstīties uzņēmējdarbībai Latvijas reģionos, palielinot mazo un vidējo uzņēmumus skaitu, radot jaunas darba vietas.
2) Hipotēku bankai kā vienīgajai pilnībā valstij piederošajai bankai, ir atvēlēta nozīmīga loma MVU atbalsta mērķprogrammu realizēšanai. Hipotēku banka pirmā realizēja valsts atbalsta programmu, kuras ietvaros MVU saņēma valsts atbalstu grantu veidā – NUAP programmu.
3) NUAP programmas rezultātā Latvijas reģionos laika periodā no 2003. līdz 2009.gadam tika atbalstīti 254 uzņēmumi, kuri sniedz ieguldījumu Latvijas tautsaimniecībā, izveidojot jaunas darba vietas. NUAP ietvaros lielākais atbalstīto projektu skaits ir lauku tūrismā – 46%, otra vairāk atbalstītā nozare ir kokapstrāde - 24%.
4) Hipotēku bankas ALTUM pārvalde pilda MVU atbalsta funkcijas: tās pamatprodukts ir paaugstināta riska aizdevumi dzīvotspējīgiem un perspektīviem projektiem, kurus komercbankas nefinansē nepietiekama ķīlas nodrošinājuma un citu projekta risku dēļ. Bez tam, valdības uzdevumā ALTUM realizē arī citas atbalsta programmas, tai skaitā, uzņēmējdarbības uzsācēju apmācību un konsultāciju programmu un mājokļu galvojumu programmas.
5) Līdz 2009.gadam realizētās kreditēšanas programmas ar valsts, ESF un ERAF finansējumu ir sasniegušas savu mērķauditoriju – MVU. Komercdarbības uzsācēju kreditēšanas programmas rezultātā ir atbalstīti 291 uzņēmēji un izveidotas 1377 darba vietas.
6) ALTUM programmas pārsvarā ir realizētas Rīgā un Rīgas rajonā. Apmācības, konsultācijas un finansiālais atbalsts komercdarbības un pašnodarbinātības uzsākšanai

programmas ietvaros ir 40% no kopējā apjoma, bet komercdarbības uzsācēju kreditēšanas programmā 43,6%.

7) LAF sniegtās garantijas ir labs atbalsts maziem un vidējiem uzņēmumiem, realizējot savus projektus lauku teritorijās. Bankas aktīvi izmanto iespēju piesaistīt LAF garantijas kā papildus nodrošinājumu. Rezultātā ieguvēji ir gan uzņēmēji, gan pašvaldības, kuru teritorijā saimnieciskā darbība notiek.
8) Latvijas uzņēmumiem ir dota iespēja saņemt LGA garantijas kā papildus nodrošinājumu aizdevuma saņemšanas gadījumā.
9) Hipotēku banka turpina realizēt 2 kreditēšanas programmas ar valsts un Eiropas finansējumu. Aizdevumi komersantu konkurētspējas uzlabošanai paredz izsniegt aizdevumus 210 milj.latu apmērā. Atbalstam pašnodarbinātības un uzņēmējdarbības uzsākšanai kopējais finansējuma apjoms 23 milj.latu.

Lai turpmāk aktivizētu iedzīvotāju pievērsties uzņēmējdarbībai un atbalstītu esošās komercsabiedrības, autore iesaka:

1) Latvijā ir jāizveido pastāvīgi darbojošās mazo un vidējo uzņēmēju kredītatbalstu sistēma, kas ietver sevī 4 komponentus: apmācības, konsultācijas, granti, aizdevumi. Programmai vēlams dalītais - valsts un bankas - finansējums. Valstij būtu jānodrošina apmācības un grantu saņemšana, bet granta apjomam vajadzētu segt uzņēmuma dibināšanas izdevumus un pamatkapitālu. Uzņēmējdarbības uzsācējiem, kuriem ir ekonomiski pamatots biznesa plāns, ir jābūt pieejamiem nelieliem aizdevumiem - līdz 10 000 latiem savas ieceres uzsākšanai.
2) Izstrādājot programmas ar valsts atbalstu, būtu nepieciešams izmantot Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības atbalsta programmas pieredzi. Programmas ietvaros jāfinansē tie uzņēmēji, kuri savu darbību plāno veikt īpaši atbalstāmajos reģionos, tādejādi cenšoties samazināt ekonomisko nelīdzsvarotību starp Latvijas reģioniem un Rīgu. Šīm programmām būtu jāatceļ prasība par uzņēmēju līdzdalību projektos (uzņēmēja līdzdalība 10-20% robežās pašlaik ir noteikta visās programmās ar valsts atbalstu). Tas palīdzētu tieši jauniem cilvēkiem realizēt savas biznesa ieceres, jo jauniešiem ir inovatīva domāšana, ir enerģija, bet nav finanšu līdzekļu ideju realizācijai.
3) Jāattīsta mikrokredīta kustība, kurai ir bijis labs iesākums ar Zemkopības ministrijas atbalstu, kā arī turpinājums ar dažādiem nevalstisko organizāciju realizētiem projektiem.

Bibliogrāfija

1. Latvijas statistikas gada grāmata 2008, Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 2008. 567 lpp.
2. Nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības programma. Rīga, 2002, LR Zemkopības ministrija.
3. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību, LR Ekonomikas ministrija, Rīga, 2008.gada jūnijs, 120 lpp.
4. Mums izdevās. Hipotēku bankas Mārketinga departamenta izdevums, Rīga, 2009. 27 lpp.
5. Harries, H. KfW-the German Bank with a Public Mission, 1998, 157 p.
6. http://www.altum.lv
7. http://www.em.gov.lv
8. http://www.fktk.lv
9. http://www.lga.lv
10. http://zm.gov.lv
11. http://www.ecb.int
12. Va/s „Latvijas Hipotēku un zemes banka" nepublicētie materiāli.
13. ALTUM pārvaldes nepublicētie materiāli.

Aldis Bērziņš

PASAKUMS UN PROFESIONALISMS: KAPEC IR VAJADZIGA PROFESIJA "EVENT MANAGER"?

Abstract
Event has to be supposed as an integral part of contemporary instrument of marketing and activity is like an alternative solution in formation of relations with client. It must be empasized that each event can be activity, however not each activity is event. Event is like a top, which has to be achieved when organizing an activity. Concept of event business has been developed recently and of course as any new sector has many problems: lack of qualified personal, missing united systemology and dedicated literature. However organization of event takes significant part in business as instrument of marketing. Event manager at the same time is producer, script writer, technical doer, good psychologist and actor, but essential thing is that the manager is a person, who "sees" an activity in general and can realize it. Unfortunately the reality is that in Latvia there is no institution that could prepare certificated event manager and the situation is similar in many countries. Taking into consideration the experience of some foreign countries and our contemporary business reality, in Latvia there is necessity and topicality to offer education of event manager.
Atslēgas vārdi: *Pasākums, ivents, notikumu menedžments, notikumu mārketings, apmācība, izglītība.*

Pirms sākt runāt par šo tēmu, vispirms ir jārunā par 2 angliskajiem terminiem: „event" un „event management". Angļu valodā izdotajā literatūrā, runājot par pasākumu organizēšanu, tiek lietoti speciāli termini: „*event*", „*event-management*". Protams, angļu vārdam „*event*" [i'vent] latviešu valodā ir tulkojums un tam ir pat vairākas nozīmes, viena, no kurām – „*pasākums*", taču faktiski izklaides industrijā un ar to saistītajās nozarēs ar *event* apzīmē kaut ko vairāk nekā pasākumu – tas ir īpašs pasākums jeb notikums, uzsvaru liekot un būtību attiecinot uz vārdu „*īpašs*" (atmiņā paliekošs; tāds, kas sniedz pozitīvas emocijas). Saistībā ar izklaides industriju svešvalodās (piemēram, krievu vai vācu valodā) izdotajās grāmatās vai interneta portālos tiek saglabāts šis angliskais vārds netulkotā veidā, tādējādi norādot, ka runa ir par kaut ko vairāk nekā par formālu jeb tipveida pasākumu. Var teikt, ka *ivents* nozīmē pasākuma pārtapšanu par kaut ko īpašu no skatītāju redzes punkta (Хальцбаур 2007: 5).

Latviešu valodā pieejamos informācijas avotos ir ļoti maz specializētas informācijas par *iventu* kā pasākumu rīkošanas biznesa specifisku izpausmi. Tāpēc, savā pētījumā izvēlējos saglabāt šo angļu valodas vārdu „*event*" netulkotā veidā, rakstot to atbilstoši vārda angliskajai izrunai ar pievienotu galotni „s": „*ivents*". Šeit ir līdzība ar vārda „šovs" ienākšanu latviešu valodā, nenomainot tradicionālos jēdzienus „teātra izrāde", „koncerts" u.tml. Tomēr citos atvasinātajos nosaukumos jeb salikteņos uzskatu par valodnieciski atbilstošāku vārda „*ivents*" aizstāšanu ar latvisko – „notikums". Piemēram, „iventa menedžments" – „notikumu menedžments"; „iventa mārketings" – „notikumu mārketings", kaut arī latviski ar vārdu „notikums" faktiski saprot kaut ko daudz vienkāršāku nekā *ivents*.

Pētot *iventa* būtību, īpatnības un pielietošanas iespējas, noskaidroju, ka par *iventu* mūsdienu konkurences apstākļos ir jārunā kā neatņemamu mārketinga darba instrumentu un

par pasākumu - kā alternatīvu risinājumu attiecību veidošanai ar klientu. Tiek akcentēts, ka katrs notikums var būt pasākums, taču ne katrs pasākums ir notikums jeb *ivents*. *Ivents* ir kā virsotne, uz ko tiekties, veidojot pasākumu. Pasākums atšķirībā no *iventa* nav orientēts uz subjektīvu pārdzīvojumu (no klienta/apmeklētāja viedokļa), bet gan uz objektīvu notikumu norisi (Хальцбаур 2007: 27). Lai pasākumu sauktu par *iventu*, tajā ir jābūt kaut kam īpašam – „rozīnītei", kaut kam kas izdala šo pasākumu no citiem līdzīgiem un piešķir tam unikalitāti, kaut ko, kas piemīt tikai šim konkrētajam pasākumam. Tas nav sasaistāms ar kādu objektīvi izmērāmu raksturlielumu, jo pasākuma vai notikuma īpašais raksturs uztveras subjektīvi un tā novērtējums nav viennozīmīgs. Pasākums kā *ivents* cilvēku uztverē un sajūtās rodas tad, kad tas ir pārdzīvots, kad no tā tiek gūts emocionāli pozitīvs baudījums.

Iventam ir raksturīgi, ka:

- tas ir pasākums, kas tiek uztverts kā unikāls notikums,
- tas ir unikāls notikums no apmeklētāju viedokļa,
- pozitīvā uztvere rosina apmeklētājus uz aktivitātēm,
- veiksmes pamatā ir rūpīga organizēšana un detalizēta plānošana.

Iepriekšējā atkāpe daudz precīzāk raksturo iventa būtību, iekrāsotais teksts ir diskutabls, piemēram, „rozīni"var dabūt bez plānošanas, savukārt, visrūpīgākā plānošana to negarantē.

Jēdzieni „pasākums" un „*ivents*" var tikt izmantoti ar vienu un to pašu nozīmi, bet tomēr *ivents* būtiski atšķiras ar to, ka tajā tiek sasniegts ne tikai izvirzītais galvenais mērķis, bet arī tiek iegūts papildus efekts, kā rezultātā konkrētais pasākums kļūst par īpašu, neordināru notikumu. *Iventa* sagatavošana un izpilde ir noteikta veida projekts, kura realizēšanai tiek izmantots notikumu menedžments un kurā pats pasākums ir tikai neliela projekta sastāvdaļa – pārējie projekta darbi aizņem daudz ilgāku laiku (Сондер 2006: 138).

Notikumu menedžments ietver sevī visus plānošanas, organizēšanas, kontroles un vadības līdzekļus un darbības, kuras ir nepieciešamas, lai radītu unikālu pasākumu – *iventu.* Tā ietvaros ir jārisina jautājumi kā šādu pasākumu vadīt, kā to plānot un secīgi izpildīt. Notikumu menedžments ietver sevī darbības sākot no mērķa uzstādīšanas un tā sasaistes ar biznesa stratēģiju, līdz operatīvai plānošanai un pasākuma novadīšanai/īstenošanai praksē. Tiek akcentēts, ka notikuma menedžmenta uzmanības centrā vienmēr ir klients un viņa konkrētās vēlmes. Savukārt notikumu mārketings ir mārketinga uzdevumu risināšanas veids, izmantojot pasākumu organizēšanu. Šajā kontekstā ar pasākumu saprot mērķauditorijas tiešu iesaistīšanu noteiktās darbībās, ko apvieno ideja un režisora iecere, lai sasniegu kontrolējamu efektu konkrētā auditorijā.

Iventu bizness tikai attīstās un kā jebkurai jaunai nozarei, tam ir virkne problēmu: kvalificētu kadru trūkums, nav vietotas sistemoloģijas un trūkst specializētas literatūras. Taču

neskatoties uz to var teikt, ka *iventu* organizēšana ieņem aizvien nozīmīgāku vietu kā mārketinga instruments. Diemžēl mūsdienu realitāte ir tāda, ka Latvijā līdz šim netiek gatavoti diplomēti notikumu menedžeri un līdzīga situācija ir daudzās valstīs, pat tādā izklaides industrijas lielvalstī kā Krievija. Tas, kas līdz šim tiek piedāvāts Latvijā, ir apmācību kursi un dažādi semināri. Vai ar to pietiek?

Vadošie šīs nozares speciālisti akcentē notikumu menedžera pienākumu plašo spektru, ko tam ir jāprot veikt profesionālā līmenī. Tie ir gan zvani, lai atrastu klientu un „pārdotu" tam pasākumu, gan prasme saprast, ko tad īsti vēlas klients, kādi ir tā mērķi un uzdevumi. Ir pilnībā jāprot vadīt pārrunas – dzirdēt un saprast klienta vajadzības un piedāvāt viņam tieši to koncepciju, kuru tam vajag un no kuras tas nespēj atteikties – tā ir prasme veikt pārdošanu. Protams, ka ir jāprot izstrādāt un sagatavot konkrēto pasākumu, jāprot koordinēt un vadīt piedāvāto projektu, neaizmirstot par katru sīkumu un detaļu. Ir jāsagatavo pasākuma norises vieta un jāsaskaņo visi ar to saistītie darbi, jāseko līdzi to izpildes termiņiem. Būtiski ir korekti sastādīt pasākuma budžetu un tāmi, atrast apakšuzņēmējus un koordinēt darbu ar tiem, kā arī koordinēt pasākuma rīkošanā iesaistītās komandas darbu. Ne mazāk svarīgi ir sagatavot atskaiti par pasākumu, veikt tā analīzi un sniegt tā efektivitātes izvērtējumu. Tās ir tikai administratīvās un vadības prasmes. Bet ir vēl arī radošais darbs: scenārija rakstīšana, pasākuma režijas veidošana, darbs ar masu saziņas līdzekļiem un vēl daudz citu pienākumu. Ja pasākumus organizējošais uzņēmums ir liels, tad šie darba pienākumi var tikt sadalīti starp vairākiem speciālistiem, tomēr pamatos profesionālam notikumu menedžerim būtu nepieciešamas profesionālas zināšanas par to visu – tāpēc tam ir jābūt diplomētam speciālistam.

Varētu šķist, ka pietiekami atbilstoši šim darbam ir tie speciālisti, kuri iegūst profesionālo diplomu specialitātēs „režisors", „kultūras menedžeris" vai „sarīkojumu vadītājs", tomēr tas tā nav. Nepietiek ar to, ka ir sapratne par to, kas ir skatuve, kā administrēt projektu un darboties ar aktieriem. Šādam speciālistam ir jāsaprot, kas ir pasākuma mārketings, jāprot konceptuāli atainot firmas filozofiju un vadības realizēto politiku; ir jāprot izmantot *iventu* kā biznesa instrumentu, jāpārzina vispārīgie biznesa pamati. Veidojot *iventu*, skatuves vietā var būt milzīgs laukums vai maza konferenču zāle, un tā jau ir pavisam cita režisūra. Pie tam šādā pasākumā faktiski it kā nemaz nav skatītāji, jo labs pasākums – tas ir pasākums visiem, kurā piedalās un ir iesaistīti visi. Tiek uzskatīts, ka, ja korporatīvajā pasākumā parādās iedalījums „mākslinieki" un „publika", tad šādu pasākumu var uzskatīt par neizdevušos. Notikumu menedžerim ir jābūt mākslinieciskām un radošām spējām, tehniskām prasmēm, tam ir jābūt labam organizatoram, komunikablam līderim ar harizmu un labām pārliecināšanas spējām, ar stabilitāti pret stresa situācijām un augstām darba spējām, kā arī

kreatīvu domāšanu. Notikumu menedžeris ir gan producents, režisors, scenārists un tehniskais izpildītājs, labs psihologs un aktieris, tomēr visbūtiskākais, ka tas ir menedžeris, kurš pasākumu „redz" kopumā un prot to piedāvāt un izveidot. Latvijā esošā profesionālā augstākās izglītības sistēma faktiski var sagatavot tikai daļēji zinošus speciālistus *iventa* biznesā. Turpmākais veidojas mācoties dažādos papildus kursos un no praktiskās pieredzes. Tas nav normāli, tāpēc, atbilstoši tirgus pieprasījumam, daudzās valstīs tiek sagatavoti profesionāli notikumu menedžeri, piedāvājot gan bakalauru, gan maģistru apmācības programmas. Par vadošajām valstīm šajā ziņā tiek uzskatītas ASV, Kanāda, Lielbritānija, Indija un Austrālija. Krievijā ļoti populāra ir Sergeja Kņazeva privātskola, tomēr tajā piedāvā tikai dažāda veida apmācību kursus.

Daudzpusīgas šādas izglītības iespējas ir Indijā. Tur atrodas viens no pasaulē atzītākajiem izglītības un pētniecības centriem: *National Institute of Event Management* (NIEM), kurš tika izveidots 2000. gada aprīlī, ņemot vērā notikumu menedžmenta nozīmīgumu valsts ekonomikas attīstībā un ārzemju investīciju piesaistīšanā. Šāda studiju programma tika izveidota, lai:

- sagatavotu apmācītus un kvalificētus profesionāļus iventu un izklaides industrijā,
- izveidotu jaunas paaudzes notikumu menedžerus, pasākumu koordinatorus un konsultantus,
- Indija kļūtu par līderi *iventu* industrijā,
- konstruktīvi izmantotu jaunatnes talantus vienā no visstraujāk augošajām industrijām.

Kā sava darba galveno misiju institūts ir noteicis: nākotnes līderu, menedžeru un profesionāļu sagatavošanu darbam globālajā notikumu menedžmenta biznesā, piedāvājot augstākās izglītības iespējas, veicot pētījumus un zinātnisko darbu, apvienojot to visu ar praktiskiem treniņiem pasaules lielāko *iventu* veidošanā.

Vēl viens piemērs. Austrālijā, Sidnejā ir *International College of Management* (ICMS), kuru uzskata par vienu no pasaules labākajām mācību iestādēm notikumu menedžeru sagatavošanā. ICMS ir dibināta 1996. gadā. Šobrīd ICMS piedāvā pēc 3 gadu studiju pabeigšanas saņemt bakalaura diplomu notikumu menedžmentā. Koledžas studiju programma ir ļoti plaša. Priekšstatu par to, cik daudzpusīgas zināšanas iegūst absolventi, var gūt iepazīstoties ar apgūstamo studiju kursu sarakstu:

- biznesa pamata studiju priekšmeti:
  - akadēmiskās rakstīšanas un pētniecības prasmes,
  - grāmatvedības pamati,
  - Āzijas biznesa vides specifika,

- biznesa komunikācijas,
- biznesa demogrāfiskā statistika,
- biznesa prognozēšana,
- biznesa tiesību pamati,
- biznesa organizēšanas principi,
- biznesa plānošana,
- mūsdienu biznesa aktualitātes,
- starpkultūru menedžments,
- cilvēku resursu plānošana,
- ievads informatīvajās sistēmās un tehnoloģijās,
- ievads statistikā,
- makroekonomika,
- finanšu vadība,
- personālvadība;
- mārketinga principi,
- servisa menedžments,
- stratēģiskais mārketinga menedžments,
- finanšu tehnika un elementi;

- notikuma menedžmenta studiju priekšmeti:
  - mūsdienu līderisms,
  - notikumu menedžmenta plānošana,
  - pasākuma vadīšana un loģistika,
  - pasākuma produkcija un dizains,
  - pasākuma veicināšana un sponsorēšana,
  - izstāžu serviss,
  - starptautiskie pasākumi,
  - ievads *iventu* industrijā,
  - ievads statistikā,
  - likumdošana notikumu menedžmentā,
  - etiķete un viesmīlība.

Tomēr jāsaka, ka atbilstošu profesionālu izglītību var iegūt arī ne tik tālās valstīs. Lietuvā esošajā *Northern Lithuania College* (atrodas Šauļos, dibināta 2002. gadā) no 2009. gada tiek piedāvāta profesionāla notikumu menedžera apmācība. Pabeidzot 3 gadu klātienes vai 4 gadu neklātienes studijas, studenti iegūst bakalaura diplomu notikumu menedžera specialitātē. Izstrādājot šo studiju programmu, ir akcentēts, ka tādejādi studenti iegūs

zināšanas un iemaņas darbam vienā no visātrāk un visdinamiskāk augošajām pakalpojumu ekonomikas nozarēm. Studijas ietver lekcijas, praktiskās nodarbības, praksi, seminārus un pētniecisko darbību. Studiju programmas ieviešana tika pamatota ar apjomīgu pētniecisku darbu par tās nepieciešamību, ņemot vērā nodarbinātības prognozes Lietuvas darba tirgū un interesi par šādas izglītības iegūšanu vecāko klašu vidusskolēnos. Tika analizētas arī līdz šim Lietuvā piedāvātas ar kultūru un kultūras vadību saistītās studiju programmas un akcentēta jaunās programmas unikalitāte.

Ņemot vērā citu valstu pieredzi un mūsdienu biznesa realitāti, ir skaidrs, ka pašlaik arī Latvijā ir nepieciešamība un aktualitāte piedāvāt profesionālu notikuma menedžera izglītību. Pie tam šādu speciālistu sagatavošana varētu būt būtisks iemesls ārzemju studentu piesaistīšanai studijām Latvijā. Ja Daugavpils Universitātē izstrādātu un ieviestu šādu studiju programmu, tad tā būtu unikālu studiju programma Latvijā, kas veicinātu iedzīvotāju interesi par studijām Daugavpils Universitātē.

Bibliogrāfija

1. Хальцбаур У., Йеттингер Э., Кнаусе Б., Мозер Б., Целлер М. Event-менеджмент – Москва, Экскимо, 2007. – 384 с
2. Дискусия „Будет ли event-образование в России профессиональным?” – портал Adhard.ru, http://www.adhard.ru/page-al-eventobrazovanievrussia.html [11.01.2009]
3. Renginiu verslo vadybos specialistu poreikio analize (turimo ataskaita) – Šiauliai, Šiaures Lietuvos kolegija, 2008. – 26
4. Сондер М. Ивент-менеджмент: организация развлекательных мероприятий. Техники, идеи, стратегии, методы / пер. с англ. – Москва, Вершина, 2006. – 544с.
5. Шумович А., Берлов А. Смешать, но не взбалтывать: Рецепты организации мероприятий. – Москва, Альпина Паблишерз, 2009. - 256 с.
6. Шумович А.В. Великолепные мероприятия: Технологии и практика event management – Москва, Манн, Иванов и Фербер, 2007. – 336 с.

Ieva Brence

NEPILNA LAIKA NODARBINĀTĪBA – CITU VALSTU PIEREDZE UN IESPĒJAS LATVIJAI

Abstract
Unemployment has become an actual problem for Latvia in recent years. Increase of part-time employment is one of the solutions often realised in other countries. Part-time employment in the European Union means employment for less than 40 hours per week, excluding persons who consider themselves as full-time employed despite the reduced working week. Part-time employment is especially popular in the Netherlands (more than 40% of the employed persons) though it was introduced only in early 1990-ies when country suffered from high unemployment. Thus this possibility should be considered also in Latvia, as the part-time employment rate is not high here (in 2008 only 4.5% of all males and 8% of all females employed). There are many advantages and disadvantages concerning part-time employment, however, properly applied part-time employment may bring many advantages.
Atslēgas vārdi: *nepilna laika nodarbinātība, bezdarbs.*

Nepilna laika nodarbinātības teorētiskie aspekti

Nepilna laika nodarbinātība ir ļoti bieži pētīta ārvalstu autoru zinātniskajās publikācijās (Buddelmeyer, Mourre, Ward 2008, Euvals, Hoggerbruge 2004), tajā pašā laikā tās aspekti ir salīdzinoši maz atspoguļoti Latvijas pētnieku darbos. Zinātniskajā literatūrā nereti norādīts uz dažādām nepilna laika nodarbinātības definīcijām (Cho, Johanson 2008: 307, Dekker 2008: 2, Clinebell S.K., Clinebell J.M. 2007: 157, Euwals, Hoggerburge 2004: 3, OECD 1996: 4), tādējādi dati par nepilna laika nodarbinātības apmēriem dažādās valstīs mēdz būt atšķirīgi.

Saskaņā ar LR Centrālās statistikas pārvaldes, kā arī Eiropas Komisijas Statistikas biroja EUROSTAT definīciju, par nepilnā laikā nodarbinātām uzskatāmas personas, kuras pieņemtas darbā (darba ņēmēji) uz nepilnu darba laiku vai parasti strādā mazāk par 40 stundām nedēļā, izņemot tās personas, kuras pašas sevi uzskata par pieņemtām uz pilnu darba laiku, neatkarīgi no nostrādāto stundu skaita (EUROSTAT). Problēmas nepilna laika nodarbinātības izpētē rada arī fakts, ka pašiem indivīdiem jānosaka viņu nodarbinātība pilna vai nepilna laika darbā. Tā, piemēram, izmantojot pašu indivīdu definējumu attiecībā uz to, vai viņi ir nodarbināti pilnā vai nepilnā laikā, rezultātā, aptuveni 90% vīriešu, kuri strādā 35 stundas nedēļā un vairāk, definē sevi kā pilna laika darbiniekus. Sieviešu vidū šis rādītājs ir attiecīgi 80%. Atšķirīgs ir arī nepilnā laikā nodarbināto cilvēku nostrādāto stundu skaits. Tā, piemēram, saskaņā ar pētījumiem, Lielbritānijā tikai 9% no nepilnā laikā nodarbinātajiem strādā vairāk nekā 30 stundas, savukārt Zviedrijā lielākā daļa no nepilnā laikā nodarbinātajiem iekļaujas konkrētajā kategorijā (Gallie, Hallden, Zhou 2008: 4).

Nepilna laika nodarbinātība ir atbalstāma no sabiedrības viedokļa – tās ieviešana ļauj saglabāt strādājošos ekonomiskās lejupslīdes laikā (Buddelmeyer, Mourre, Ward 2008:3), kad uzņēmuma ienākumi nav augsti, turklāt vairākās valstīs, piemēram, Nīderlandē 1990-to gadu

sākumā ir ļāvusi samazināt bezdarba līmeni (Becker 1999: 2, Visser, Hemerijck 1997: 5). Nepilna laika nodarbinātība ir saistīta arī ar individuālām interesēm, jo tā ļauj iekļauties darba tirgū cilvēkiem, kuri nevar strādāt pilnu darba laiku, piemēram, studentiem (McCoy, Smith 2007: 227) un sievietēm (Euvals, Hoggerbruge 2004: 2). Bez tam nepilna laika nodarbinātības piemērošana nereti veicinājusi arī darba ražīguma līmeņa pieaugumu (Nelen, de Grip, Fourage 2009: 2, Lajeunesse 1999: 1).

Kā galvenie nepilna laika nodarbinātības trūkumi minēti zemāka darba alga nepilnā laikā strādājošajiem, vērtējot pēc stundas tarifu likmes (Russo, Hassink 2008: 145, Robinson, Wallace 2007: 1, Whittall 1996: 74). Zinātnieku pētījumi liecina, ka nepilna laika nodarbinātie, salīdzinājumā ar pilnā laikā nodarbinātajiem (vienas stundas likme), Spānijā saņem par 16% zemāku, Beļģijā – par 24% zemāku, Dānijā un Itālija – par 28% zemāku, savukārt Īrijā pat 67% zemāku darba algu (O'Dorchai, Plasman, Rycx 2007: 3). Nepilnā laika nodarbinātajiem nereti ir arī mazākas iespējas saņemt paaugstinājumu darbā (Drew, Murtagh 2005: 1, Bratti, Staffolani 2007: 2). Turklāt izmaksas uz vienu nepilna laika nodarbināto vidēji ir augstākas nekā uz pilnā laikā nodarbināto, zināma izmaksu daļa nepilnā laikā un pilnā laikā nodarbinātajiem ir līdzvērtīga (tai skaitā darbinieku atlases un apmācību izmaksas, kā arī administratīvās izmaksas). Turklāt, nepilnā laikā nodarbinātajiem ir vajadzīga arī lielāka pārraudzība, ņemot vērā viņu salīdzinoši mazo iesaisti uzņēmuma darbībā (Riley 2009, Scweitzer 2009). Neskatoties uz iepriekš minēto, autore uzskata, ka organizācijas var iegūt no nepilna laika nodarbinātības piemērošanas.

Balstoties uz iepriekš veikto teorētisko analīzi, nepilna laika nodarbinātības kontekstā autore izdala šādus nepilna laika nodarbinātības veidus (Hotchkiss 2003: 55, Feldman 1990: 110, Williams 1989: 4) - vienīgais darbs vai papildus darbs, pastāvīgs vai pagaidu darbs, brīvprātīgs vai piespiedu, darbs dažas stundas katru dienu vai pilnu darba dienu, bet dažas dienas nedēļā, darbs studējošam cilvēkam vai darbs cilvēkam, kurš nav saistīts ar studijām, darbs pāris stundu mēnesī vai darba laika saīsināšana par pāris stundām salīdzinājuma ar pilnas slodzes nodarbinātību. Nepilna laika darbs var tikt organizēts gan nepilnas darba dienas ietvaros, piemēram, darba ņēmējs strādā četras stundas, taču piecas dienas nedēļā vai arī nepilnas darba nedēļas ietvaros, piemēram, darba ņēmējs strādā trīs pilnas darba dienas (Bryson, Forth 2007: 23) .

Nepilna laika nodarbinātības ieviešana sevi ir attaisnojusi vairākās valstīs, ļaujot tajās samazināt bezdarba līmeni. Tādējādi turpmākajā nodaļā autore detalizētāk analizē Nīderlandes pieredzi nepilna laika nodarbinātības piemērošanā.

Nīderlandes pieredze un iespējas Latvijā nepilna laika nodarbinātības piemērošanā

Nepilna laika nodarbinātības piemērošana ir ļoti plaši izplatīta vairākās Eiropas valstīs. Piemēram, Nīderlandē nepilnā laikā ir nodarbināti vairāk nekā 40% valsts iedzīvotāju (EUROSTAT). Nepilna laika nodarbinātība palielinājās laikā, kad Nīderlandē bija vērojams augsts bezdarba līmenis. 1984.gadā tas bija sasniedzis 14% (800 000 iedzīvotāju), turklāt gandrīz līdzvērtīgs skaitlis iedzīvotāju bija spiesti pamest savas darba vietas priekšlaicīgi pensionējoties vai arī tādēļ, ka saņēma invaliditātes pabalstus. Pēc 10 gadiem Nīderlande atkārtoti izpelnījās starptautisko atzinību, definējot jaunu terminu „Nīderlandes brīnums", kas raksturoja šīs valsts ekonomisko attīstību. Galvenā Nīderlandes iezīme bija lielais iedzīvotāju (gan sieviešu, gan arī vīriešu) skaits, kuri nodarbināti nepilna laika darbā, ilgtspējīga politika salīdzinoši liela vidusslāņa izveidošanā, veiksmīgā ES konverģences kritēriju ievērošana, sociālās nevienlīdzības nepastāvēšana, kā arī vienprātība sociālo reformu pieņemšanā. 1997.gadā Nīderlandē bezdarba līmenis bija zemāks nekā vidēji ES – nedaudz vairāk par 6% (Visser, Hemerijck 1997: 6). 2008.gadā 77% no Nīderlandes iedzīvotājiem vecumā grupā no 15 līdz 65 gadiem bija apmaksāts darbs vismaz vienas stundas nedēļā apmērā, 59% Nīderlandes sieviešu vecumā no 15 līdz 64 gadiem strādāja algotu darbu vismaz 12 stundas nedēļā. Ar šādu statistiku Nīderlande ieņem otro vietu ES, atpaliekot tikai no Dānijas, kuras nodarbinātības rādītājs ir 78% (EUROSTAT). Hārvarda Universitātes ekonomists R.Frīmans *(R.Freeman)* ir apzīmējis Nīderlandi kā „vienīgo nepilna laika nodarbinātības ekonomiku pasaulē, kura ar savu pirkstu ir aizsprostojusi bezdarba plūdus" (Freeman 1998: 5).

Nepilna laika nodarbinātība Nīderlandē arī nereti kritizēta. Tā, piemēram, atsevišķi autori norāda, ka nepilna laika darbs ir praktiski vienīgā nodarbinātības iespēja sievietēm Nīderlandē, jo vakanču uz pilna laika darbavietām nav (Becker 1999: 34). Savukārt 2008.gadā publicētā pētījumā norādīts, ka nepilnā darba laikā nodarbinātiem cilvēkiem Nīderlandē ir mazākas iespējas tikt paaugstinātiem darbā nekā pilnā laikā nodarbinātajiem (Russo, Hassink, 2008: 145). Tomēr jāņem vērā, ka 2008.gadā aptuveni 86% no Nīderlandē strādājošajiem, bija apmierināti ar savu darba laiku (EUROSTAT). Bez tam, balstoties uz 1992. – 2005.gada darbaspēka apsekojuma rezultātiem un aptaujājot sievietes, kuras drīzumā iekļausies darba tirgū, tiek secināts, ka nepilna laika nodarbinātībai Nīderlandē ir ļoti liels iedzīvotāju atbalsts, līdz ar to sagaidāms, ka tā saglabāsies arī nākamajos gados (Bosch, Deelen, Euwals, 2008: 1). Ņemot vērā minēto valstu pieredzi, autore uzskata par nepieciešamu analizēt arī pašreizējo situāciju nepilna laika nodarbinātības jomā Latvijā un tās palielināšanas iespējas.

Saskaņā ar LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem, šobrīd nepilnā laikā nodarbināto darbinieku īpatsvars ir salīdzinoši neliels (2008.gadā – 27 800 jeb 4.5% no visiem

nodarbinātajiem vīriešiem un 45 100 jeb 8.2% no visām nodarbinātajām sievietēm). Gan vīriešu, gan sieviešu vidū lielākā daļa (34.5% - no nepilnu darba laiku nodarbinātajiem vīriešiem un 23% no nepilnu darba laiku nodarbinātajām sievietēm) ir minējuši, ka iemesls strādāt nepilnu darba laiku ir nespēja atrast darbu uz pilnu slodzi (CSP). Līdz ar to šāds darba veids savā ziņā ir uzskatāms par piespiedu modeli. Īpašas problēmas nepilna laika nodarbinātības ieviešanā Latvijā varētu būt saistītas ar pārlieku zemo atalgojuma līmeni, ko saņemtu strādājošie. Tajā pašā laikā – ņemot vērā, ka atalgojuma samazināšanai jebkurā gadījumā ir pakļauti lielākā daļa Latvijas iedzīvotāju, darba devējiem būtu jāapsver iespējas līdz ar atalgojuma līmeņa samazinājumu piemērot arī darba nedēļas garuma samazināšanu, tādējādi dodot strādājošajiem vairāk brīva laika un līdz ar to nereti radot lielāku apmierinātību ar paveikto darbu. Tomēr, ņemot vērā pašreizējo situāciju darba tirgū, nepilna laika darbs ir uzskatāms par labāku variantu nekā bezdarbs.

Secinājumi

1. Nepilna laika nodarbinātība saistāma ar saīsinātu darba laika piemērošanu no 1 līdz 39 stundām nedēļā. Ņemot vērā plašo definējumu nepilna laika nodarbinātībai, pētnieki nereti koncentrējas uz mazāku stundu skaitu, piemēram, iekļaujot izlasē iedzīvotājus, kuri strādā no 12 līdz 25 stundām nedēļā.
2. Nepilna laika nodarbinātība saistāma gan ar daudziem pozitīviem aspektiem (iespēja saglabāt strādājošos ekonomiskās lejupslīdes laikā, lielāka darbinieku motivācija darbam, augstāki darba ražīguma rādītāji), gan negatīviem aspektiem (zemāks atalgojuma līmenis, mazākas karjeras iespējas). Adekvāti organizējot darbu, priekšrocību no nepilna laika nodarbinātības piemērošanas ir vairāk nekā trūkumu.
3. Nepilna laika nodarbinātības piemērošana ir izplatīta Nīderlandē, kur nepilnā laikā nodarbināti vairāk nekā 40% valsts iedzīvotāju. Turklāt lielākā daļa strādājošo ir apmierināti ar savu darba laiku.
4. Latvijā nepilna laika nodarbinātības apmēri ir salīdzinoši mazi, turklāt lielākā daļa nepilnā laikā nodarbināto vēlētos atrast darbu uz pilnu laiku. Neapmierinātība galvenokārt saistāma ar zemo atalgojuma līmeni, ko saņem nepilnā laikā nodarbinātie. No otras puses - ņemot vērā vispārējo atalgojuma samazinājumu Latvijā pēdējos gados, kas ir neizbēgams arī pilnā laikā nodarbinātajiem, darba devējiem jāapsver iespējas motivēt darbiniekus, nosakot viņiem iespējas atrasties darba vietās mazāku stundu skaitu.

Bibliogrāfija

1. Becker U. (1999) The'Dutch Miracle' Employment Growth in a Retrenched but Still Generous Welfare System. SPRC Discussion Paper No. 99, 98 p.
2. Bosch N.,Deelen A., Euwals R. (2008) Is Part-Time Employment Here to Stay? Evidence from the Dutch Labour Force Survey 1992 – 2005.Hague: Central Planning Bureau, 31 p.
3. Bratti M., Staffolani S. (2007) Effort-Based Carrier Opportunities and Working Time. International Journal of Manpower. 28, 6 p.
4. Bryson A., Forth J. (2007) Are There Day of the Week Productivity Effects? London School of Economics and Political Science, 48 p.
5. Buddelmeyer H., Mourre G., Ward M. (2008) Why Do Europeans Work Part-Time? A Cross-Country Panel Analysis. Working Paper Series No.872. European Central Bank, 2008– 51 p.
6. Cho S., Johanson M.S. (2008) Organisational Citizenship Behavior and Employee Performance: A Moderating Effect of Work Status in Restaurant Employees. Journal of Hospitality & Tourism Research, pp. 307 – 326.
7. Clinebell S.K., Clinebell J.M. (2007) Differences Between Part-Time and Full-Time Employees in the Financial Service Industry. Journal of Leadeship & Organisational Studies, pp. 157 – 167.
8. Dekker R. (2008) Part-Time Work as a Transitional Phase? The Role of Preferences and Institutions in Germany, Great Britain and the Netherlands. Munich Personal RePEc Archive, 34 p.
9. Drew W., Murtagh E. (2005) Work/Life Balance: Senior Management Champions or Laggards? Women in Management Review, No. 20, 4 p.
10. EUROSTAT mājas lapa - http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [2010.05.02]
11. Euvals R., Hoggerbruge M.(2004) Explaining the Growth of Part-Time Employment. Factors of Supply and Demand. Amsterdam: Central Planning Bureau, CPB Discussion Paper No.1124, 40 p.
12. Feldman, D.C. (1990) Reconceptualizing the Nature and Consequences of Part-Time Work. Academy of Management Review 15, pp.103-112.
13. Freeman R. (1998) War of the Models. Which Labour Market Institutions for the 21st Century? Labour Economics 5(1), pp. 1 – 24.
14. Gallie D., Hallden K., Zhou J. (2008) The Changing Quality of Part-time Work in Britain and Sweden? Brussels: European Commission, 29 p.
15. Hotchkiss J. (2003) The Labour Market Experience of Workers With Disabilities. Upjohn Institute For Employment Research, 120 p.
16. Lajeunesse R. (1999) Toward an Efficiency Week – Correlation Between Shorter Workweek and Productivity", Challenge, January-February, 4 p.
17. LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa http://data.csb.gov.lv [2010.05.02]
18. Mallier A.T., Rosser M.J. (1980) Part-time Workers and the Economy. International Journal of Operations & Production Management, pp. 1 – 7.
19. Materiāli no interneta
20. McCoy S., Smyth E. (2007) So Much to Do, So Little Time:Part-Time Employment Among Secondary School Students in Ireland. Work, Employment and Society, pp.227 – 246.
21. Nelen A., de Grip A., Fourage D. (2009) Does Part-Time Employment Affect Firm Productivity? Maastricht: RCLMP, 32 p.
22. O'Dorchai S., Plasman R., Rycx F. (2007) The Part-Time Wage Penalty in European Countries: How Large Is it for Men? International Journal of Manpower, No. 28, 7 p.
23. OECD Employment Outlook (2006) Paris: OECD Publishing, 50 p.

24. Riley M. (2009) Keeping Part-time Employees Motivated: Focusing on Job Satisfaction to Increase Productivity at Human Resources Management Suite (Internet) [2010.05.02]
25. Robinson O.,Wallace J. (2007)Earnings of Part-Time Workers in Retailing. Emerald Backfiles,3 p.
26. Russo G., Hassink W. (2008) The Part-Time Wage Gap: A Carrier Perspective. De Economist 156 No.2, pp. 145 – 174.
27. Scweitzer T. (2009) Seven Tips for Managing Part-Time Employees at http://www.inc.com/articles/2009/03/part-timers.html [2010.02.09]
28. Visser J., Hemerijck A. (1997) A Dutch Miracle. Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands. Amsterdam: Amsterdam University Press, 314 p.
29. Whittall M. (1996) The Consequences of Flexible Working Times on German Industrial Relations. Management Research News, No. 19, 4/5, pp. 74 – 76.
30. Williams, H.R. (1989) What Temporary Workers Earn: Findings from the New BLS Survey. Monthly Labor Review No.112, pp.3-6.

Ainars Brencis

COMPLEXITY OF DESTINATION BRANDING – CASE OF LATVIA

Abstract
Building tourism destination brand for a nation is a complicated task, as it is hard to be managed due to many stakeholders, as well as political and private involvement. In comparison to rival nations, Latvia does not have absolute advantages to be used in branding of distinctive destination. For this reason marketers must find distinctive elements that Latvia has as a tourist destination. Due to small size and population, financial input for communication is limited. Since 2004 Latvia is a part of the EU, but has not yet become centre of anything distinctive for example in terms of tourism, production and foreign direct investment, so it risks standing in shadow of the rival EU members.
Keywords: *Destination brand, economic integration, absolute and relative advantages.*

Introduction

The branding of places is now widespread (Hankinson 2004: 138), for example, places as tourism destinations, places producing valuable products, and places valuable for investors. The recognition by marketers that branding can make an effective contribution to the economic development of places such as towns and cities is now well established, destination branding however has emerged relatively recently. The significant growth in the application of branding to destinations has been accompanied by a growing critical literature on destination branding focusing on the social and political aspects related to urban planning (Bradley et al. 2002: 62). Literature on this subject surfaced not a long time ago, the first academic conference session convened in 1996, the first journal articles appeared in late 1990s, and the first book was published in 2002 (Pike 2005: 1).

For many years the authorities of Latvia are struggling to find the ways how to speak to the outside world. According to S.Anholt's Nation Brands Index (NBI) and the Saffron City Brand Barometer, Latvia and its capital Riga, shares 35 to 40th place from forty among other nations and cities around the World. This fact motivated the author of this paper to look for reasons creating such a situation. Scientific question of this paper is whether such small nation hardly having anything unique has any chances to be branded as distinctive place offering valuable tourism and consumer products and producing great equity for foreign investment?

Problem of this study – complexity and challenges of branding Latvia as destination.

The aim of this paper – propose understanding of the complex challenges inherent in the development of destination brand.

Research methods – bibliographical review and case study.

Brand and Place Brand

"A brand is a consistent group of characters, images, or emotions that consumers recall or experience when they think of a specific symbol, product, service, organization or location" (Simeon, 2006:1). Branding must "attract and keep customers by promoting value, image, prestige, or lifestyle" (Rooney 1995: 1).

In this ever flatter and intensely competitive world, where access to capital, talents, ideas, and consumers gets ever easier, the need for countries to organize themselves proactively in order to compete for their share of the market becomes more evident (Wrench 2009). Like product and service brands, destination brands generate sets of expectations or images of a place prior to consumption (Metelka 1981: 47). Evidence suggests that consumers' choices of destinations are based on the degree to which they generate favourable images (Gartner 1989: 15). Places increasingly compete with other places to attract tourists, business and investment (Kotler 1993: 21). However, place branding is probably most developed in the area of tourism marketing (Walmsley and Young 1998: 65). A destination's brand image is therefore crucial to its marketing success (Leisen 2001: 49). Market for destination brands is global, chaotic and competitive (Marazza 2007: 1). It's much more complicated and it's much harder to be managed.

Dealing with complexity

Traditionally the public sector has been slow to accept and/or utilize *avant garde* consumer marketing techniques for implementation (Mason 1994: 2). To create competitive identity for nation, 80% of success depends on innovation, 15% - on coordination and only 5% - on communication (Anholt 2007: 37). In dealing with complexity, complex practice must be used. Reducing a destination's identity to a logo cannot achieve that goal. Even the most brilliant logo is powerless if it is not backed up by a comprehensive visual system (Marazza 2007: 1). Communication can't substitute positive change, it can only help change to happen faster (Anholt 2007: 37). There are political and social implications, for destination branding should involve every sector of the country's political and civil society. It must be perceived as component of national policy and not as a single marketing campaign (Anholt 2007: 38).

Above mentioned makes destination branding even more difficult to manage as it creates additional problems stated by W.Olins – ''short timeframes (time politicians are in office), absence of responsibility (because destination is partly public and private sector), lack of control (way the nation is perceived, in terms of public diplomacy).''

Tayebi (2006) states the main difficulties in place branding:

- Getting the governors of places to realize that they need to involve other key stakeholders from the private and civil sectors in the development of the place; leaders

of governments (local, regional and national) to share the leadership of the development of their place.

- Getting key stakeholders to join together to undertake joint leadership, understand the difference between place marketing, destination marketing and place branding; realize that place branding has more to do with economic development and public governance than advertising, logos and strap lines; to realize that place branding takes time and is not an advertising campaign of a few months duration.

Previous studies of the author show what Latvia consistently lacks. Due to insufficient information there it is a weak public support towards destination branding, due to economic crisis this is not a priority for politicians, key stakeholders associate destination branding with mass communication.

Economic integration – is Latvia the EU center or just a back-country?

Globalisation and economic integration among countries, involving the formation of free trade areas, customs, unions, common markets or full economic unions, has become a fact for most of developed or Western Countries. Adam Smith first recognized that market size was a critical variable. The larger is the size of the market, the greater will be the opportunities for gains (Palmer 2003: 2).

Latvia became member of EU in year 2004. The main reason for low competitiveness is that most countries and organisations do not always have the resources or know-how to cope with increasingly complex global environments challenges (Zineldin 2002: 3).

Integration as irreversible global process has created several economical and political entities - EU, North America, Asia Pasific and others. These entities serve as umbrella brands for regions (independent countries in EU case) they encompass. In normal circumstances in minds of global customers (those outside EU) it means Latvia's destionation brand as a part of some another brand – customers first think about EU as brand and only then about brands of it's members. Morover, costumers think firstly about the weight center of EU – France, Britain, Benelux, Italy or Germany and only then about other members depending on reputations of each. Latvia is part of EU, but hardly the best one, this fact mainly explains unpromising results of Latvia in Nation Brand Index (NBI). This means, while building positioning strategy for Latvia as a destionation, EU factor must be considered especially while focussing target markets outside European Union. EU brand in global scale might bring more than just a name - Latvia. This was prowen by increasing number of torists just after acession into EU in 2004. In terms of positioning theory EU is brand and Latvia is brand extension. Latvia could stand alone while positioning towards other EU members welcoming them to visit distinctive place within European Union.

Lack of absolute advantages – no ‘’easy to use’’ material for brand identity

In economics, principle of absolute advantage refers to the ability of a party (an individual, or firm, or country) to produce more of a good or service than competitors, using the same amount of resources (O'Sullivan 2009: 1). Adam Smith first described the principle of absolute advantage in the context of international trade, using labour as the only input.

Nations like France (Eifel Tower), Great Britain (Big Ben), Egypt (Pyramides) or United Arab Emirates (Burj Dubai), USA (Great Canyon), Canada (ice hockey) will always have handicap over others, as they have resources not posessed by others. Latvia does not have anything unique (only distinctive elements) to form core for building brand identity.

It took several years for Lavian authorities to understand that Song and Dance Festival, being unique and promising absolute advantages in competition with other rivals is not the best alternative for positioning Latvia as a destination. By the beginning of millennium Latvian marketers developed visual representation of event they hoped will drive attention - Latvia was positioned as ‘’Land that sings’’. Idea failed mainly because of difficulties to position the destination through event taking place only once in four years. There were other many ideas to replace ‘’the land that sings’’ such as body flying (Aerodium), blue cows with the latest ‘’Latvia – Best Enjoyed Slowly’’. During presentation of new positioning concept in 2010 both developers and critics admitted it to be very average – better than nothing. To authors’ mind as there is no absolute advantages, there will be allways attempts of different possitioning concepts to find something that gives the most.

Limited ability to have lower oportunity cost

Law of comparative advantage refers to the ability of a party (an individual, a firm, or a country) to produce a particular good or service at a lower opportunity cost than another party (O'Sullivan 2009: 2). The concept is usually attributed to David Ricardo who explained it in 1817. Theory suggests, if Latvia does not possess absolute advantages, it can offer similar product as rivals do, but for lower price. Such a strategy to attract tourists is adapted by countries like Turkey, Georgia and China, but it does not mach Latvia. Prices might differ, but not very much. Theory of relative advantages is useful only within EU as Latvia is cheaper (not the cheapest) than old countries (GB, France, Germany, Italy, Spain and others) of European Union. Globally Latvia can not be positioned as a cheap country with reasonable quality as there are many nations providing price index much lower than Latvia might offer.

Small size means small material input

As mentioned before, Latvia can not rely on absolute or relative advantages, so the reputation must be built through distinctive fragments that country possess. In such case, building is hard and the communication as nation brand must be developed from pieces. This

effort would be similar to making puzzle – slow and painstaiking process. Logically it needs greater material imput. Due to small size and population, material input of Latvia is limited in comparison to other nations like Poland or Finland. With promotion budgets depending on year (fluctuating form 10 to 150 thousand LVL) is difficult to do something.

Historical factor

Latvia is country which people have heard of (probably as a result of independence and EU accession), but about which they appear to know virtually nothing (Anholt (2) 2007: 1).

The marketing of many destinations does not begin from ‘’ground zero’’. It frequently begins with a set of negative or positive attributes established over a long period of time based through communication processes largely independent of marketing control.

In contrast, a destination with a long political/social history or cultural heritage arguably may have developed a strong positive image. Such images are referred as organic images (Gunn 1997: 3). Destination images fall on a continuum that begins with organic images which are developed over a long period of time and represent “the totality of what a person already knows or perceives about that destination . . . from newspapers, radio and TV news, documentaries, periodicals, dramas, novels, and non-fictional books and classes on geography and history” (Gunn 1997: 3). Organic images are replaced by induced images which are formed by exposure to a destination’s marketing program whose role is to build on or change the extant organic images. The final stage of the continuum is the development of a complex image that results from the interaction of the actual experience of visiting the destination with previously held images.

The big democracies of old Europe have been building their rich and positive reputations for centuries, while Latvia – as far as the West is concerned – simply didn’t exist until 1990 or existed in association with Soviet Union. As Latvia struggles to build up competitive identity, in minds of many people Latvia is part of Russia or is associated with Russia.

Conclusions

- After economic integration Latvia is ‘’part of the EU’’, but in mind of global consumers not the best one - EU is the brand and Latvia is brand extension.
- Building positioning strategy for Latvia, EU factor must be considered especially while focussing target markets outside European Union as it is quality lable by definition. In outside world Latvia will not be able to stand alone. EU label is less important while focusing towards EU costumers.
- Latvia does not have absolute advantages to build up distinctive brand image, so promises of distinctive elements of the nation must be used for positioning. EU factor

becomes even more important also in terms of breaking historical stereotypes and building new brand identity.

- Globally Latvia has limited ability to compete with prices; this can not be addressed to other members (old) of European Union. Due to small size Latvia has limited resources for communication of its distinctive elements.

Bibliography

Books and monographies:

1. Anholt S. (2007) *Competitive Identity*; Palgrave Macmillan. 134.p.
2. Anholt S. (2007) *A Competitive Identity for Latvia Interim Strategy Paper*, Earthspeak. Report.
3. Anholt S. (2007) *The Anholt city brands index results for Rīga*. Report.
4. Gunn, C.A. (1997) *Vacationscape: Developing Tourist Areas*, 2nd ed., Taylor & Francis, Washington, DC.
5. Kotler P. (1993) *Marketing places*; The Free Press; 388.p.
6. Hildreth J. (2008) *The Saffron European City Brand Barometer,*
7. Marazza A. (2007) *A country brand is more than just a logo.* Landor Associates.
8. Metelka, C.J. (1981) *The Dictionary of Tourism*, Merton House, Wheaton, IL.
9. Olins W. (2003) *On Brand* Barnes & Noble; 279.p.
10. Tayebi S. (2006) *How to design the brand of the contemporary city*. Phd.paper.
11. Wrench C. (2009) *Branding the United Arab Emirates*. Landor Associates.

Scientific Journals:

12. Balakrishnan, M.S. (2009) *Strategic branding of destinations: a framework*; European Journal of Marketing.
13. Bradley, A., Hall, T. and Harrison, (2002) M. *Selling cities: promoting new images for meetings tourism, Cities,* Journal of Travel Research Vol. 19.
14. Gartner, W.C. (1989) *Tourism image: attribute measurement of state tourism products using multidimensional scaling techniques,* Journal of Travel Research, Vol. 28 No. 2, pp. 15-19.
15. Hankinson G. (2004) *The brand images of tourism destinations: a study of the saliency of organic images;* Journal of Product & Brand Management Volume 13 · Number 1.
16. Leisen, B. (2001) *Image segmentation: the case of a tourism destination,* Journal of Services Marketing, Vol. 15 No. 1, pp. 49-66.
17. Matson E.W. (1994) *Can Cities Market Themselves Like Coke and Pepsi Do?* International Journal of Public Sector Management, Vol. 7 No. 2, pp. 35-41
18. O'Sullivan A. Sheffrin, S. M. (2003) *Economics: Principles in Action*. The Wall Street Journal: Classroom Edition (2nd ed.). Upper Saddle River
19. Palmer R.W Elliott D.R**.** (2003) *Economic integration of poor countries: Obstacles and prospects* International Journal of Development Issues Vol. 2, No.2 59-75
20. Pike S. (2005) *Tourism destination branding complexity* Journal of Product & Brand Management.
21. Rooney J.A. (1995) *Branding: a trend for today and tomorrow,* ***Journal of Product & Brand Management***.
22. Simeon R. *A* (2006) *conceptual model linking brand building strategies and Japanese popular culture,* Journal - ***Marketing Intelligence & Planning***
23. Trueman, M., Klemm, M., Giroud, A. (2004) *Can a city communicate? Bradford as a corporate brand,* ***Corporate Communications: An International Journal***.
24. Walmsley, D.J. and Young, M. (1998) *Evaluative images and tourism: the use of personal constructs to describe the structure of destination images*, Journal of Travel Research, Vol. 36, Winter, pp. 65-9.
25. Zineldin M. (2002) *Globalisation, strategic co-operation and economic integration among Islamic/Arab countries:* Journal: Management Research News.

Aina Čaplinska

AIZŅĒMĒJA KREDĪTSPĒJA LATVIJĀ

Abstract
Neither a borrower nor a lender be,
For loan oft loses both itself and friend,
And borrowing dulls the edge of husbandry.
(William Shakespeare "Hamlet")
The aim of the article – a borrower's creditworthiness analysis during recession in Latvia. The tasks of the paper are to analyze and compare various approaches to the concept of a borrower's creditworthiness, to compare creditworthiness from the point of view of a creditor and a borrower, to study the situation in the country and the taken institutional measures. Particularly active lending and insufficient assessment in the latest past, have moved the creditworthiness of today in the opposite extreme - the uncertainty about how large the end result of a loss of credit might be, and who will suffer the most damage.
Atslēgas vārdi: *aizņēmums (kredīts), aizņēmējs(kredīta ņēmējs) ,aizdevējs (kredīta devējs) kredītspēja, banka.*

Valsts finanšu sistēmas stabilitāte lielā mērā ir atkarīga no banku un uzņēmumu darbības stabilitātes un drošības. Pilnvērtīgas tirgus ekonomikas attīstības pamatā īpaša vieta ir ciešai un ilgtermiņa uzņēmumu sadarbībai ar bankām.

Uzņēmējdarbības kreditēšanas un investīciju teorētiskos pamatus var pētīt no dažādiem aspektiem. Viens no pieciem svarīgākajiem ražošanas faktoriem - kapitāls finanšu resursu formā - ir sevišķi nepieciešams uzņēmuma tehniskajai un tehnoloģiskajai modernizācijai. Naudas uzkrāšana šādiem mērķiem no savas peļņas, sevišķi ražošanas uzņēmumos, ir ilgstošs process. Visbiežāk investīcijām nepieciešams aizņemtais kapitāls – kredīts (aizņēmums). Bankas kredīts nodrošina saimnieciskās darbības nepārtrauktību, iespēju uzņēmumiem nepārkāpjot maksāšanas apgrozījumu veikt operacionālo darbību.

Pēdējos gados kredītu jomā notiek plašas un intensīvas diskusijas presē un šai problēmai ir pievērsušies daudzi praktiķi un pētnieki. Raksta tapšanas laikā analizēju daudzu autoru (Burt E., Campbell K., Diederich H., Dollan E., Балабанов И., Бабич А., A.Bobiļeva, Дробозина Л., Жуков Е., Лаврушин О., Свиридов О., Briede I., Feiferis I.,Gailīte D., Kālis I.,Liepiņa R, Lībermanis G., Rurāne M., Zelgalve E. u.c,) viedokļus. Zinātniskajā literatūrā sastapos ar vairāk nekā 40 kredīta definīcijām , ko formulēja dažādi pētnieki, sākot ar klasiskās politekonomijas pārstāvjiem un beidzot ar mūsdienu autoriem. Jāsecina, ka kredīta definīcijas, lai gan tās raksturo vienu un to pašu ekonomisko vērtību, tomēr ir samērā atšķirīgas.

Pēc K.Knisa domām pirmais jēdzienu „kredīts„ publiskoja Allijs Klavdijs 259. gadā pēc Romas nodibināšanas (495g. pirms Kristus dzimšanas), kas runāja par „de pecuniis creditis". Vārds "kredīts" no latīņu valodas credare- ticēt, uzticēties. Kredīta devējs kredīta ņēmējam atvēl lietošanas tiesības uz noteiktu naudas summu, bet kredīta ņēmējs uzņemas

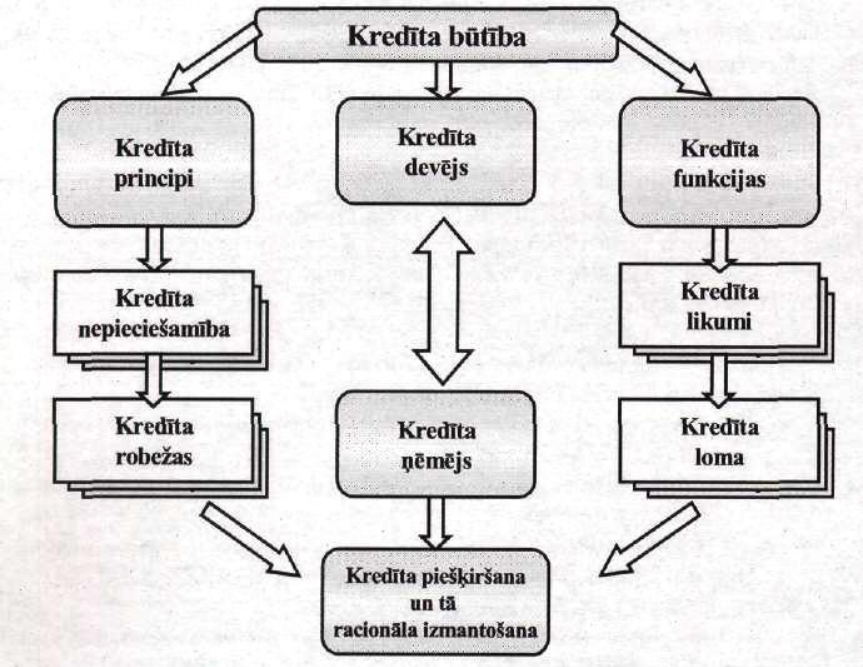
saistības šo naudas summu pēc noteikta laika atmaksāt. Kā kompensācija par lietošanas tiesību atdošanu parasti tiek noteikti procenti.

Kredīts kā neatņemama ekonomisko attiecību sastāvdaļa ir naudas vai citu lietu aizdevuma darījums, kas par noteiktu atlīdzību jeb procentiem tiek īstenots uz noteiktu laiku un ar kura palīdzību tiek atrisinātas pretrunas par kapitāla noguldīšanu un nepārtrauktu izmantošanu saimnieciskajā apritē, un kura kustība nodrošina tā efektīvu ieguldījumu, izmantošanu un atmaksāšanu.

1.attēlā kredīta būtība ietver pašu kreditēšanas procesu, kredīta principus, tā nepieciešamību, kredīta robežas, funkcijas, likumus un lomas attiecības.

1. attēls.

Kredīta būtības galvenie jēdzieni

Avots: Mazūre G., 2002.

Tas nozīmē, ka aizdevu kapitāla kustība ir noslēgts process, kas sākas un beidzas ar kredīta devēju - aizdevējs piešķir un izmaksā kredītu, tālāko procesu attīsta aizņēmējs, izmantojot kredītu, noteiktā laikā novirzot līdzekļus, veic tā atmaksāšanu, un loks noslēdzas ar kredīta devēju, kura rīcībā ir iepriekš aizdotais kapitāls, kuru var iesaistīt jaunā apritē. Taču autore nevar piekrist tradicionālajai pieejai, ka kredītattiecībās ir divas puses - aizdevējs un aizņēmējs, aizmirstot par trešo pusi – valsti (institucionālo pasākumu vidi) kurā kredītattiecības tiek veidotas. Kredīts kā ekonomisko attiecību sastāvdaļa pakļaujas vispārējo ekonomisko nosacījumu darbībai un ir naudas vai citu atvietojamu lietu aizdevuma darījums, kas par noteiktu atlīdzību jeb procentiem tiek īstenots uz noteiktu laiku. Bez tam

kredīts ir ražošanas faktoru sastāvdaļa un investīciju avots ražošanas tehniskajai un tehnoloģiskajai modernizācijai un attīstībai.

Kredīta struktūras galveno elementu - kredīta devēja, aizdevu kapitāla, kredīta ņēmēja un valsts mijiedarbības rezultātā tiek īstenots kredīta darbības process. Kredītoperācijas svarīgumu komercbanku darbībā nosaka, tas, ka:

pirmkārt, tas ir pamats bankas pamatienākumu gūšanā;

otrkārt, banku pamatsūtība savus un piesaistītos resursus akumulēt kreditējot investīcijas valsts ekonomikas attīstībā;

treškārt, kredītdarbības veiksmīga realizācija nodrošina ienākumu visiem tās dalībniekiem : aizdevējiem, aizņēmējiem un valsts ekonomikai (sabiedrībai) kopumā.

Kredīta vietu un lomu sabiedrības finanšu sistēmā nosaka tā funkcijas. Ekonomikas zinātnē par kredītu nav kopēja priekšstata par to, kas ir funkcija. Mūsdienu zinātnieki piedēvē kredītam trīs pamatfunkcijas:

1. sadales funkcija – procentuāla pārdale starp kredīta ņēmēju un kredīta devēju;

2. naudas aizvietošanas funkcija – kredīts netiešā veidā aizvieto naudu, kā rezultātā aizņēmējs savā īpašumā vai lietošanā iegūst preces un pakalpojumus;

3. kontroles funkcija – aizdevējs kontrolē aizņēmēja parādsaistības un reizē ar to arī tā saimniecisko darbību.

Kredīta funkcijas raksturo kredīta un ekonomiskās vides mijiedarbību, kas vērsta uz kredīta saglabāšanu vienotā veselumā un attiecas uz kredīta darbību kopumā, nevis atsevišķi uz kredīta devēju vai kredīta ņēmēju.

Kredīta ekonomiskie likumi nosaka aizdevuma kustības virzienus, saistību ar ekonomiskajām kategorijām un atkarību no konkrētiem materiāliem procesiem. Kredīta ekonomiskie likumi :

- aizdevuma atgriezeniskuma likums - raksturo aizdevu kapitāla atgriešanos pie aizdevēja;
- aizdevuma līdzsvara likums - nosaka aizdevuma atkarību no kredīta veidošanās avotiem;
- aizdevu kapitāla vērtības saglabāšanas likums - uz laiku aizdotie līdzekļi, atgriežoties pie aizdevēja, saglabā gan savas patēriņa īpašības, gan arī savu vērtību.

Raksta mērķis ir - balstoties uz teorētiskām atziņām ekonomikā un normatīvo dokumentu un statistisko datu analīzi, izskatīt aizņēmēja kredītspējas tendences pirms recesijas un recesijas apstākļos Latvijā.

Raksta uzdevumi:

1) izpētīt un salīdzināt atšķirīgās pieejas jēdzienam *aizņēmēja kredītspēja* (kredītspējas analīze no aizdevēja, aizņēmēja un valsts skata punktiem),

2) izvērtēt situāciju valstī kreditēšanas jomā un valsts lomu kreditēšanas procesā (pieņemtos institucionālos mērus),

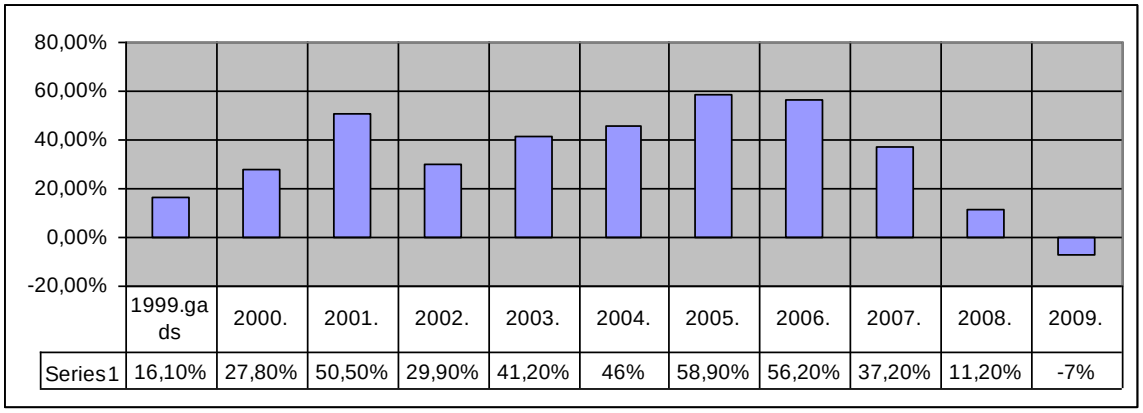
3) izpētīt kreditēšanas un kredītspējas mijiedarbību ar ekonomisko situāciju valstī.

Rakstā izmantotas vispārpieņemtās ekonomikas zinātnes pētījumu kvalitatīvās un kvantitatīvās metodes, tajā skaitā aptaujas, salīdzināšana, grupēšana, vispārināšana un grafiskā analīze, kā arī personīgā pieredze. Darbā izmantota speciāla literatūra, Latvijas Republikas normatīvie akti, Latvijas Bankas Padomes lēmumi, kā arī Latvijas Komercbanku asociācijas materiāli un informācija.

Kredītu tirgum Latvijā 10 gadu laikā ir raksturīga strauja izaugsme, kas apliecina kreditēšanas kā finanšu pakalpojuma svarīgumu. Ņemot vērā, ka 2009.gadā kopējais komercbanku izsniegto kredītu apjoms sasniedzis 15,4 miljardus latu (turpmāk LVL), salīdzinot ar 1999. gada banku kredītportfeli (0,85 miljardi LVL). Maksimālais kredītportfeļa apmērs tika sasniegts 2008. gadā - 16,6 miljardi LVL, t.i, salīdzinot ar 1999. gadu portfelis izauga 20 reizes, visaktīvāko pieaugumu piedzīvojot piecu gadu laikā no 2003. līdz 2007. gadam, kad Latvijas banku kredītportfeļa apmērs ik gadu pieauga vidēji par 37% - 59%. Pat neskatoties uz ekonomiskās situācijas pasliktināšanos un kredītresursu pieejamības samazināšanos kreditēšanas apjomi turpināja augt, tikai sākot ar 2009. gadu kredītportfelim raksturīgs lēns amortizācijas process, kā rezultātā uz gada beigām tas samazinājās par 7%.

2.attēls.

Latvijas banku kredītportfeļa dinamika (% salīdzinot ar iepriekšējo gadu)

Avots: autora apkopoti un aprēķināti dati no Latvijas Bankas (turpmāk LB) un Finanšu un kapitāla tirgus komisijas (turpmāk FKTK) statistikas.

Kredītportfeļa pieaugumu stimulēja tas, ka Latvijas tautsaimniecība pilnībā pārvarēja 1998. gada Krievijas ekonomiskās krīzes sekas, gan arī Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā

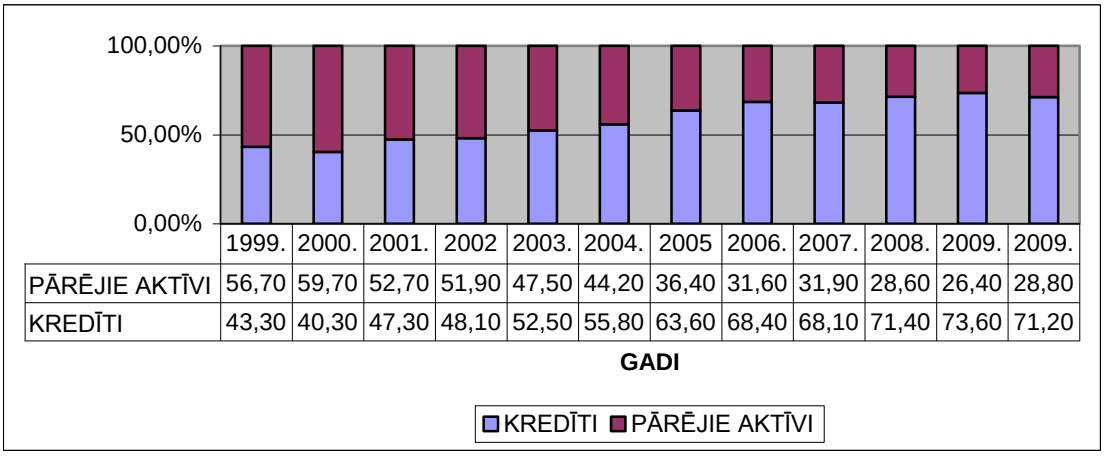
(ES), gan arī naudas pieprasījuma pieaugums, stabilizējoties un uzlabojoties makroekonomiskajai videi. Tieši pēc Latvijas iestāšanās ES 2004. gadā sekoja divi visstraujāk augošā kredītportfeļa gadi (ikgada pieaugums attiecībā pret iepriekšējo gadu sasniedza gandrīz 60%, skat. 2. attēlu).

Kreditēšana auga straujāk par IKP, sevišķi 2005.gadā apsteidzot to vairāk nekā 2 reizes. Kreditēšanas īpatsvars IKP katru gadu pieauga. 2007. gadā Latvijas ekonomikā parādījās attīstības tempu samazināšanās pazīmes. IKP pieauguma tempi palēninājās līdz 10,6% salīdzinājumā ar 11,9% 2006. gadā, atbilstoši kreditēšanas tempi samazinājās no 56% uz 37%.

Latvijā kreditēšanas līmenis strauji centās sasniegt pasaules attīstītāko valstu līmeni un aizdevumu apjoms banku aktīvos no 40% 2000.gadā pieauga līdz vairāk nekā 70% 2009.gadā, atsevišķās kredītiestādēs sasniedzot no 75%-82% no bankas aktīviem (pasaulē vidēji ap 80%). 2010. gadā Latvijas lielāko komercbanku vadītāji atzīst, ka mērīšanās ar aktīviem un to lielumu bija straujo izaugsmes gadu sastāvdaļa, bet tagadējā situācija apliecina, ka nav svarīgi aktīvu apjomi, bet gan to kvalitāte.

3. attēls.

Aizdevumu attiecība pret aktīviem (%) Latvijas bankās (1999.-2009.gadā)

	1999.	2000.	2001.	2002	2003.	2004.	2005	2006.	2007.	2008.	2009.	2009.
PĀRĒJIE AKTĪVI	56,70	59,70	52,70	51,90	47,50	44,20	36,40	31,60	31,90	28,60	26,40	28,80
KREDĪTI	43,30	40,30	47,30	48,10	52,50	55,80	63,60	68,40	68,10	71,40	73,60	71,20

Avots: autora apkopoti dati no LB un FKTK statistikas.

Vai līdz ar straujo kredītportfeļa pieaugumu Latvijas bankās nezuda izsniegto kredītu kvalitāte? Lai palielinātu kreditēšanas apjomus bankas pārsvarā uzņēmās lielāku risku un nepievērsa pietiekamu uzmanību aizņēmēja kredītspējas izvērtēšanai. Ar kredītspēju saprot līgumā paredzēto saistību izpildes nodrošinājumu. Kredītspēja ir saistīta ar:

- personālo kredītspēju – godīgu raksturu, centību, uzticību, labu reputāciju, rīcībspēju un tiesībspēju,
- materiālo kredītspēju – garantijām un spēju izpildīt uzņemtās kredītsaistības.

Kredīta devēji - bankas - izsniedz aizdevumus, uzticoties klientu kredītspējai. Lemjot jautājumu par aizdevuma izsniegšanu, tiek ņemti vērā labas kreditēšanas principi. Tā kā

kreditēšanas mērķis ir nopelnīt procentus un tādējādi gūt peļņu, šie principi attiecas uz pārliecināšanos, ka aizdevuma ņēmējs varēs veikt paredzētos maksājumus pilnībā un noteiktā laikā. Šo principu angliskais nosaukums ir CAMPARI, kas atvasināts no vārdu pirmajiem burtiem un atšifrējams šādi: *Character* – klienta raksturojums, *Ability to repay* – spēja aizņemties un atmaksāt noteiktu naudas summu, *Margin* – peļņas procents, ienesīgums, *Purpose* – aizdevuma mērķis; *Amount* – aizdevuma apmērs, *Repayment* – atmaksāšanas nosacījumi, *Insurance* - apdrošināšanas aizņēmuma neatmaksāšanas gadījumiem.

1. Klienta raksturojums.

Klienta kā juridiskas personas reputācija, tā menedžeru reputācija, atbildības pakāpe par kredīta atmaksāšanu, kredīta mērķa apzināšana un nospraustā mērķa atbilstība bankas kredīta politikai ir klienta raksturojums. Klienta kā juridiskas personas reputācija veidojas atkarībā no:

- tā darbības laika izvēlētajā nozarē,
- finanšu rādītāju atbilstības nozares vidējiem rādītājiem,
- kredīta vēstures,
- reputācijas klienta biznesa partneru (piegādātāju, patērētāju, kreditoru) vidū.

Menedžeru reputācija tiek vērtēta atkarībā no viņu profesionālisma pakāpes – izglītības, darba pieredzes, morāles principiem, personīgā un ģimenes finanšu stāvokļa, attiecību rezultāta starp struktūru, kuru tie vada un banku.

Klienta kā privātpersonas reputācija un spēja atmaksāt aizņēmumu saistīta ar:

- personiskā stāvokļa stabilitāti (izglītība un darbs, ģimenes stāvoklis),
- klienta vecumu un veselības stāvokli,
- turīgumu (alga, ieguldījumi un īpašuma vērtība var sniegt vērtīgu informāciju) izdevumiem (neskatoties uz to, kāds ir klienta rīcībā esošo līdzekļu apmērs, aizdevums netiks apmaksāts, ja izdevumi pārsniegs ienākumus),
- sakariem (aizņēmējs var būt saistīts ar svarīgu bankas klientu, vai arī viņš pats var būt svarīgs bankas klients) (Šīrenbeks 1998).

2. Spēja aizņemties un atmaksāt noteiktu naudas summu.

Jebkuru juridisku personu pārstāv privātpersona un aizdevējam svarīgas tās tiesības aizņemties.

3. Procentu likme.

Svarīgi apsvērt procentu likmi par kādu banka ir gatava izsniegt aizdevumu - kādu ienākumu tā vēlas gūt. Likmes nosaka, pamatojoties uz to vai, vai aizdevums ir riskants,

piemēram, uzņēmējdarbības uzsākšanai, vai arī tas ir nodrošināts aizdevums, kas ir izsniegts pieredzējušam biznesam.

4. Aizdevuma mērķis.

Klientam jāinformē banka par to kādam mērķim viņš izmantos aizdevumu un bankai jāizvērtē, vai aizdevuma mērķis atbilst kredītpolitikai, jābūt pārliecībai, ka tas tiešām ir aizdevuma mērķis un ka klienta interesēs ir saņemt aizdevumu šim mērķim.

5. Aizdevuma apmērs.

Klientam pamatoti jāsaprot, cik lielu summu vēlas aizņemties, savukārt bankai jāraugās, lai aizņēmējs neprasītu vairāk vai mazāk nekā nepieciešams konkrētā mērķa sasniegšanai, lai arī paša aizņēmēja finansiālais ieguldījums būtu pietiekami liels.

6. Atmaksāšanas nosacījumi.

Tā ir pati svarīgākā prasība kreditēšanā. Gan aizdevējam, gan aizņēmējam nopietni jāizvērtē aprēķini (aizdevuma maksājumu pamatsumma kopā ar procentiem), jāpārliecinās par maksājumu avota līdzekļu pietiekamību, pamatojoties uz naudas plūsmas pārskatu, kas aizdevuma termiņa darbības laikā var sniegt noderīgu informāciju par klienta ienākumu un izdevumu apmēru.

Pasaules praksē parasti tiek prasīts, lai aizņēmējam būtu divi vai trīs līdzekļu avoti (aizņēmēja peļņa vai naudas plūsma, aktīvi, likvīda bilance, garantijas, kuras piedāvā aizņēmējs) no kuriem varētu tikt apmaksāts aizņēmums.

Daudzi uzņēmumi neatkarīgi no īpašuma formas tiek dibināti ar samērā ierobežotu kapitālu, kas praktiski neļauj tiem realizēt savu darbību tikai ar pašu kapitālu. Tas rada nepieciešamību piesaistīt un izmantot kredītu resursus. Kreditēti tiek ne tikai lieli investīciju projekti, bet arī kārtējās darbības izmaksas – rekonstrukcija, paplašināšana, ražošana un citi pasākumi. Visas minētās operācijas saistītas ar to, ka aizņēmējam ir nenozīmīgs pamatkapitāla lielums, nav stingru kredīta garantiju, atbilstošas likumdošanas, pietiekošas profesionalitātes u.c. faktori, kas pieder pie banku riska operācijām, kuras bankām var radīt bezcerīgus parādus un zaudējumus.

Tāpēc, iekams banka aizdevuma līgumu veidā apliecinās savu uzticību aizņēmējiem, tiek veikta kredīta piešķiršanas izvērtēšana un kredītu ņēmējs tiek novērtēts pēc divām pamatpozīcijām:

- juridiskā kredītspēja - aizņēmēja tiesībspēja parakstīt kredīta līgumu, kuram ir kreditēšanā juridisks spēks,
- finansiālā kredītspēja - spēja veikt norēķinus par kredīta saistību izpildi atbilstoši noslēgtajam līgumam.

Aizņēmēja finansiālā kredītspēja tiek pārbaudīta ar gada pārskatu palīdzību, izmantojot iekšējos materiālus par uzņēmuma saimniecisko darbību, lai novērtētu tā ekonomisko darbību, potenciālu un finanšu plūsmu aizņēmuma darbības laikā. Bez tam analīzē tradicionāli izmanto tādus aizņēmēja kredītspējas analīzes rādītājus kā:

- uzņēmuma un tā vadītāja reputācija, kā arī spēja nopelnīt līdzekļus aizdevuma atgriešanai,
- ekonomiskās konjunktūras stāvoklis un tā attīstības perspektīvas, kāda loma un vieta uzņēmumam ir noieta tirgū (jo garāki aizdevuma termiņi, jo ekonomiskā prognoze ir svarīgāka).

Tādējādi uzņēmuma kredītspēja indicē, cik lielā mērā uzņēmums efektīvi izlieto savus finanšu resursus, izvēlas racionālu pašu un aizņemto līdzekļu attiecību, cik efektīvi izlieto pašu kapitālu un kāda ir ražošanas efektivitāte, vai ir pozitīva sadarbība ar biznesa partneriem (kreditoriem, debitoriem), budžetu, saskaņa uzņēmuma akcionāru starpā. Uzņēmuma kredītspēja gala rezultātā lielā mērā nosaka tā konkurētspēju un potenciālu lietišķajā pasaulē.

Autore uzskata, ka jēdzienu kredītspēja jātraktē no divām pusēm: no bankas viedokļa un no klienta aizņēmēja viedokļa. No bankas viedokļa kredītspēja ir aizņēmēja spēja pilnībā un termiņos atmaksāt potenciālo kredītu (pamata summu un procentus), citiem vārdiem sakot, tas ir, varbūtības noteikšana, ka aizņēmējs atmaksās potenciālo kredītu. Definējot kredītspēju no aizņēmēja skatu punkta, uzņēmuma viedokļa galvenā atšķirība ir, lai tam būtu priekšnosacījumi aizdevuma saņemšanai. Autore piekrīt šādam uzņēmuma kredītspējas definējumam: saimnieciskā subjekta kredītspēja ir priekšnosacījumu esamība saņemt kredītu un atmaksāt pilnībā un savlaicīgi (Балабанов 1997).

Aizdevuma piešķiršana ir viena no svarīgākajām un atbildīgākajām banku operācijām, izsniedzot aizdevumu banka uzņemas risku, jo aizņēmējs var nepildīt savas saistības attiecībā pret banku.

Kredītspējas analīzes nepieciešamību nosaka dažādi normatīvie dokumenti - Latvijas Republikas „Kredītiestāžu likums", Finanšu un kapitāla tirgus komisijas (FKTK) „Kredītriska pārvaldīšanas ieteikumi", FKTK „Aktīvu un ārpusbilances saistību novērtēšanas noteikumi", FKTK „Banku riska darījumu ierobežojumu izpildes noteikumi". Šo normatīvo dokumentu galvenās nostādnes tieši vai netieši saistītas ar aizņēmēja kredītspējas noteikšanu.

Bankas nosaka kredītriska pārvaldīšanas stratēģiju un apstiprina tās īstenošanas politiku, kura nosaka kredītriska pārvaldīšanu kreditēšanā. Kredīta piešķiršanas jautājumos konkrētajam klientam kredītiestāde vispirms vadās pēc savas izstrādātās kredītpolitikas, kurā arī ietilpst aizņēmēja raksturojums spēja atmaksāt noteiktu naudas summu, aizdevuma

mērķis, lielums, atmaksāšanas nosacījumi, nodrošinājums un kredīta procentu likmes noteikšanas principi.

Latvijā saskaņā ar FKTK prasībām katrai bankai ir jāizstrādā sava kredītpolitika, jo kredītportfeļa kvalitāte būtiski ietekmē kredītiestādes rentabilitāti, maksātspēju un drošību. Bankas politika - tās darbības principi, nosaka kredītu izsniegšanas kārtību, izsniegto kredītu uzraudzības kārtību, kredītportfeļa klasifikāciju un drošības pasākumu realizācijas kārtību potenciālo zaudējumu gadījumos.

Banku kredītpolitiku ietekmē arī kopēja finanšu un uzņēmējdarbības attīstība. Visos biznesa darījumos pastāv risks. Banku bizness atšķiras ar to, ka bankas ir pakļautas arī savu aizņēmēju riskam, sistemātiskām neveiksmēm finanšu tirgū un valsts ekonomisko neveiksmju sekām.

Balstoties uz iepriekšējo gadu pieredzi (1995. gada banku krīze, tai sekojoša 1998. gada banku krīze Latvijā), no tās izrietošo secinājumu, ka krīzes ietekmes pakāpe lielā mērā ir atkarīga no banku uzraudzības kvalitātes un banku darbības stratēģijas, 2009. gads zīmīgs ar vislielāko virkni institucionālo pasākumu, kas attiecas uz kreditēšanu:

1) FKTK pastiprināja visu banku uzraudzību un kontroli, ieviešot jaunas pārskatu sniegšanas prasības. FKTK un Latvijas Banka veica regulārus stresa testus, lai dziļāk izvērtētu riskus, kas piemīt katrai bankai, pamatojoties uz vienotu makroekonomisko scenāriju.

2) FKTK realizēja politiku savlaicīgu korektīvo pasākumu veikšanai bankās (28.08.09. apstiprināta „Politika savlaicīgu korektīvo pasākumu veikšanai bankām„), kuras mērķis bija ieviest pasākumus, kas nodrošinātu savlaicīgu to gadījumu identificēšanu, kad FKTK jāpieņem lēmums par korektīvu pasākumu veikšanu.

3) Panāca vienošanos ar Latvijā esošām Skandināvijas bankām par mātes banku atbildību likviditātes uzturēšanā.

4) Nostiprināja pārrobežu uzraudzības un informācijas apmaiņas ar ārvalstu banku uzraudzības iestādēm.

5) Pieņēma vadlīnijas hipotekāro aizņēmēju aizsardzībai.

6) Apstiprināja „Grozījumus Kredītiestāžu likumā", kas vērsti uz vienpusēju ierobežojumu piemērošanu kredītiestādēm.

7) Apstiprināja aktīvu kvalitātes novērtēšanas un uzkrājumu veidošanas normatīvos noteikumus.

8) Apstiprināja „Grozījumus Patērētāju tiesību aizsardzības likumā", kas nosaka virkni noteikumu attiecībā uz kredītiem, kuru atmaksa nodrošināta ar nekustama īpašuma hipotēku.

9) Veica grozījumus Civilprocesa likumā.

10) stājās spēkā FKTK izstrādātie MK noteikumi „Kārtība, kādā sniedz un uzrauga galvojumus par banku aizņēmumiem", „Likviditātes riska pārvaldīšanas normatīvie noteikumi", „Kredītriska pārvaldīšanas normatīvie noteikumi". Tā rezultātā līdz 2009. gada beigām 13 Latvijas bankas būs kapitālā papildus ieguldījušas gandrīz miljardu latu (912 milj. LVL).

Kredītu izsniegšanas pamatotu ierobežojumu noteikšanai un to ievērošanai ir būtiska nozīme atsevišķiem kreditēšanas procesa dalībniekiem un ekonomikai kopumā. Pārkāpjot divdesmit pirmā gadsimta slieksni Latvijas bankas arvien vairāk sāka nodarboties ar kreditēšanu, ievērojami pieauga izsniegto aizdevumu apjoms (atsevišķās bankās aizdevumi sasniedza 75-82% no aktīviem, arī kredītu pieaugums ir bijis straujāks par noguldījumu pieaugumu konstatē Māris Čevers un Raita Karnīte pētījumā „Nerezidentu noguldījumi Latvijas bankās„).

2009. gadā Latvijas Bankas veiktajā 9 lielāko banku (aptver vairāk nekā 85% no kopējā banku kredītportfeļa) apsekojumā par banku sektora kreditēšanas attīstības tendencēm 2009. gada 1. pusgadā redzams, ka vairākums banku norādījušas nedaudz stingrāku kredītu standartu piemērošanu, kas saistīta ar šādu faktoru (autora sakārtoti ranga kārtībā) ietekmi:

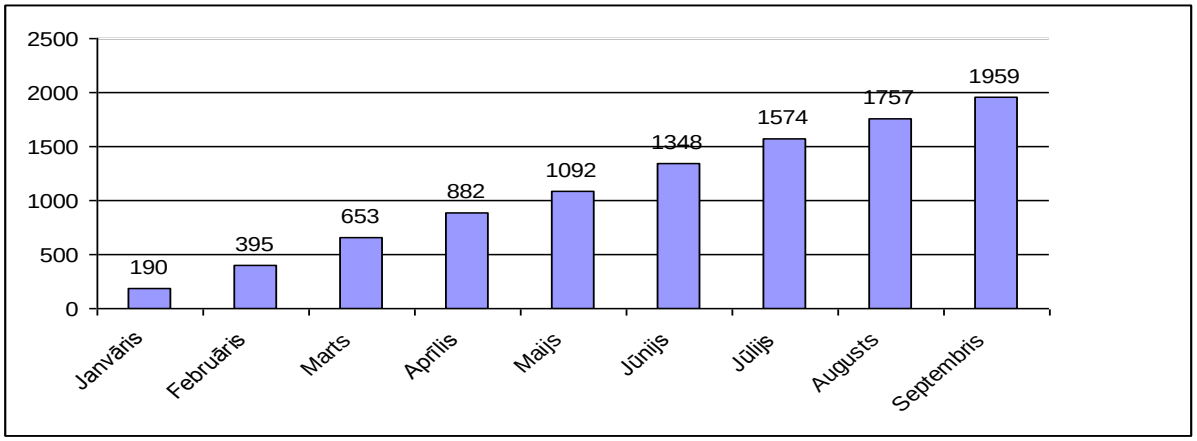
1) vispārējās ekonomiskās aktivitātes gaidas,
2) atsevišķu nozaru vai uzņēmumu perspektīvas,
3) ar nodrošinājumu saistītais risks,
4) izmaksas saistībā ar bankas kapitāla stāvokli,
5) resursu pieejamība,
6) citu banku konkurence,
7) bankas likviditātes stāvoklis.

Secinājums - trīs ranga kārtībā svarīgākie faktori vistiešākajā mērā saistīti ar aizņēmēja kredītspēju. Atbilstoši sniegtajiem vērtējumiem visās galvenajās tautsaimniecības nozarēs aizņēmēju finanšu stāvoklis 2009. gada 1. pusgadā turpinājis pasliktināties (Latvijas Banka, 2009).

2010.gadā Latvijā banku piedāvājums aizdevumu piešķiršanai kļuvis daudz piesardzīgāks, jo bieži vien aizņēmēja kredītspēja - uzņēmumu tagadnes un nākotnes naudas plūsma nedod tiem iespēju uzņemties jaunas kredītsaistības. Banku skepsi par aizņēmēju potenciālo finansiālo situāciju vēl vairāk saasina maksātnespējas pieteikumu skaita dinamikas būtiska pasliktināšanās.

4. attēls

Maksātnespējas pieteikumu skaita dinamika 2009.gadā

Avots: pēc LB datiem.

Salīdzinoši 2008. gada 9 mēnešos bija 1092 maksātnespējas pieteikumi, 2009.gada 9 mēnešos - 1959.

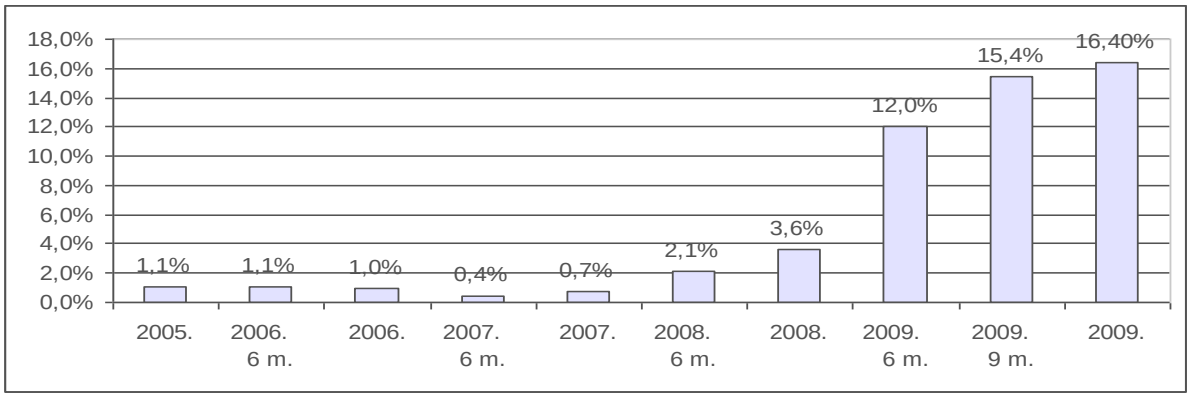
Arī no aizņēmēju puses pieprasījums pēc jauniem kredītiem ir būtiski samazinājies, jo lielai daļai uzņēmumu nav nepieciešamības attīstīt ražošanas jaudas, ko nosaka esošo ražošanas līdzekļu dīkstāve, mājsaimniecības ierobežo patēriņu, tirgus atrodas vēl lielāka nekustamo īpašumu cenu krituma gaidās.

Tādējādi 2009. gada 1. pusgadā bankās izsniegti jauni kredīti tikai 0,68 miljonu latu kopsummā. Taču salīdzinot ar iekšzemes kopprodukta samazinājumu ~20%, kredītportfeļa samazinājums 2009. gada 8 mēnešos ir tikai ~5%.

Kopumā Latvijā ceturtā daļa aizdevumu ir kavēti (tai skaitā 28 tūkstošiem privātpersonu ir problēmas ar kredītspēju). Vairāk par 90 dienām (pēc banku uzraudzības nosacījumiem paaugstināta riska grupa) kavēto kredītu lielums būtiski palielinājies. Pēc Latvijas Bankas datiem 2009.gadā virs 90 dienām kavēto aizdevumu apjoms (procentos no visu banku kredītportfeļa) strauji pieauga sasniedzot otrajā ceturksnī 12%, trešajā 15,4% un gada nogalē 16,4%. Salīdzinot ar 2008. gadu tas ir gandrīz piecas reizes lielāks, salīdzinot ar 2007. gadu - pieaudzis vairāk nekā 20 reizes.

5. attēls

Vairāk par 90 dienām kavētie kredīti (% no kredītportfeļa)

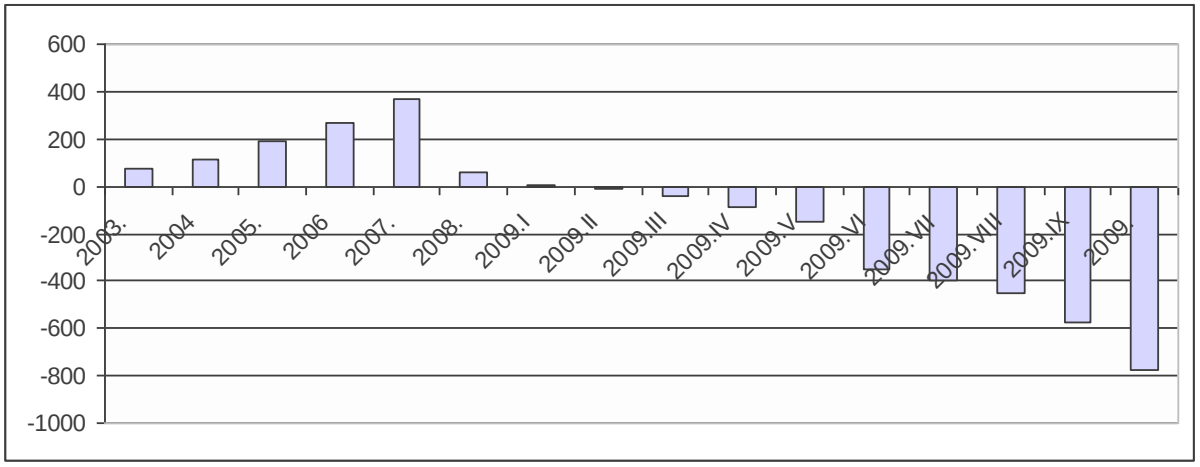

Avots: FKTK statistika.

Bankas kredītportfeļa kvalitāte ir atkarīga no aizņēmēja kredītspējas, jo augstākā līmenī ir kredītspēja, jo zemāks ir nemaksātāju īpatsvars portfelī, jo labāka ir kredītportfeļa kvalitāte. 2009. gadā Latvijas banku sektors piedzīvoja strauju zaudējumu kāpumu. Banku zaudējumu lielums sākot ar februāri ik mēnesi krasi pieauga līdz gada griezumā sastādīja 773 milj. LVL, salīdzinājumā gada sākumā - janvārī – vēl bija peļņa 8 milj. LVL, 2008.gada darbības rezultātā gūtā peļņa 60 milj. LVL, 2007. gada peļņa bija 371 miljoni LVL.

6. attēls

Banku peļņa (2003.-2007.) un zaudējumi 2009.gadā (ikmēneša beigās, milj. LVL)

Avots: FKTK statistika.

Bankas aizkavē daudz dziļāku situācijas pasliktināšanos restrukturizējot un pagarinot esošos kredītus. 2009.gada pirmajā pusgadā veikta restrukturizēšana un pagarināts vai atlikts termiņš kredītiem kopsummā apmēram 1,1 miljarda latu apjomā.

Secinājumi

Valsts makroekonomiskā attīstība liecina, ka kredītu kvalitātes dinamika pēdējo gadu laikā ir likumsakarīga, ko vēl vairāk pastiprināja sīvā banku konkurencē bez pilnvērtīgas aizņēmēja kredītspējas izvērtēšanas strauji pieaudzētais kredītportfelis.

Aizņēmēju kredītspēja turpina kristies. Pieņemot lēmumu par kreditēšan-u/-os, kredītspēja netika pietiekoši izsvērta nedz no aizdevēja, nedz no aizņēmēja puses.

Īpaši aktīvā kreditēšana nepietiekoši izvērtējot kredītspēju nekustamā īpašuma burbuļa augšanas gados pašlaik ir pārgājusi pretējā galējībā – neskaidrība par to, cik lieli gala rezultātā izrādīsies kredītu zaudējumi un kurš uzņemsies zaudējumu lielāko daļu.

Banku zaudējumu lielums sākot ar 2009. gada februāri ik mēnesi krasi pieauga līdz gada griezumā palielinājās 95 reizes.

Virs 90 dienām kavēto aizdevumu kopsumma 2009. gadā , salīdzinot ar 2008. gadu pieauga gandrīz piecas reizes un vairāk nekā 20 reizes salīdzinot ar 2007. gadu.

Kreditēšana ir „uz bremzes„ - pieprasījums ir būtiski samazinājies - kritiska pieeja savai kredītspējai no potenciālā aizņēmēja puses; banku piedāvājums kļuvis ļoti piesardzīgs – skeptiska pieeja aizņēmēja kredītspējai.

FKTK 2009. gadā pieņēma rekordlielu institucionālo lēmumu un pasākumu skaitu situācijas korekcijai, uzraudzībai un kontrolei, taču rakstā analizētie aizņēmēju un aizdevēju darbības rezultāti pašreiz nepārliecina par to, ka tas tika izdarīts savlaicīgi. Turpinās banku likumdošanas pakāpeniska pilnveidošana kredītspējas un kredītpolitikas jomā, taču jautājums paliek aktuāls. Recesijas ietekmes pakāpe lielā mērā ir atkarīga no aizdevēju un aizņēmēju uzraudzības kvalitātes un banku darbības stratēģijas.

Tautsaimniecības un banku attiecības pašlaik līdzinās apburtajam lokam: bankas piesardzīgi izvērtē aizņēmēja kredītspēju, baidoties no zaudējumiem jau esošajam kredītportfelim, jo tautsaimniecība ir nestabila, taču tautsaimniecība nestabilizējas, jo trūkst darbībai nepieciešamo kredītresursu, aizvien lielākus zaudējums cieš bankas un tādējādi izjūt arvien mazāku pievilcību kreditēšanai.

Neapšaubāmi, ka kreditēšana ir izšķiroši svarīga tautsaimniecības stabilizēšanai, bet to nevarēs sasniegt ar masveida kreditēšanu nopietni neizvērtējot aizņēmēja kredītspēju. Viens no aktīvākas kreditēšanas priekšnosacījumiem ir makrorisku un mikrorisku samazināšana, valsts kredītreitinga uzlabošana (bankām ierobežoti sindicētie kredīti). Līdzšinējos gados īpaši strauji augošā Latvijas atkarība no ārvalstu kredītresursiem padarījusi Latvijas tautsaimniecības attīstību īpaši jutīgu pret izmaiņām pasaules finanšu tirgos.

No vienas puses, tautsaimniecības izaugsme, kas novērojama gan pakalpojumu sektorā, gan preču ražošanā, nav iespējama bez papildu finansējuma. Lai gan uzņēmumu rentabilitāte

aug un tie investē iegūto peļņu tālākā ražošanas attīstībā, šie līdzekļi nav pietiekami un papildus finansējums investīcijām ir nepieciešams. Bet, no otras puses, pārāk liels aizdevuma līdzekļu īpatsvars iekšzemes kopproduktā izraisa bažas, jo tikai uz iekšzemes pieprasījumu un kredītlīdzekļiem balstīta attīstība nevar turpināties mūžīgi. Ekonomika var neizturēt tādu lielu aizņemtā kapitāla daudzumu, kuru ar laiku būtu jāatdod, bet atgriešanas nosacījumi var kļūst stingrāki, var augt aizņēmuma procentu likmes.

Bibliogrāfija

1. Балабанов И.Т.(1997) Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? Москва: Финансы и статистика.
2. Čevers M.,Karnīte R. (2006) Nerezidentu noguldījumi Latvijas bankās. Rīga : Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts.
3. Šīrenbeks H.(1998) Modernais banku kontrolings. Rīga : Zinātne.
4. Zelgalve E.(2004) Kredītspējas analīze un novērtēšana .Rīga : LU Ekonomikas un vadības fakultāte.
5. Finanšu un kapitāla tirgus komisijas 02.11.2001. lēmums Nr.17/6 „Kredītriska pārvaldīšanas ieteikumi".
6. Latvijas bankas padomes 12.08.1993. lēmums Nr.49/7 „Ieteikumi kredītpolitikas izstrādei LR kredītiestādēs.
7. 2009. gada jūlija banku aptaujas par nefinanšu sabiedrību un mājsaimniecību kreditēšanu. www.bank.lv.
8. Būtiskākais FKTK paveiktais 2009. gadā. Statistika. www.fktk.lv.

Jan Czerniawski

PODLASKI LABOUR MARKET AFTER POLAND ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Abstract
According to analysis carried out in this study, it is noticed a constant decrease of a number of unemployed persons. The changes in employment are reflected in the structure of regional economy. A dynamic growth of construction, hotels and restaurants and transport and communication should be emphasized. However, a large number of population (above 30%) works in agriculture, that emphasises agriculture nature of regional economy. The characteristic feature of labour market in the Podlaskie Province is divers – in 2008 the lowest unemployment rate was in Siemiatycki powiat (6.2%) and the highest the indicator was in Sejnenski powiat (17.4%).
Unfortunately, it is observed an unfavorable trends in labour market, such a high growth unemployed with tertiary education, a very high unemployment rate among teenagers, a long-term unemployment, a high share a group of people aged 50 and more in unemployment and a very low unemployed rate that receive benefits.

The Podlaskie Province is located in the northeastern part of Poland and covers an area of 20180 km^2, that is 6.5% of the total area of the country and takes 6th place in the ranking of provinces in the country[1]. The population of the Podlaskie Province is estimated at 1192669, of which 715 thousand (58.6%) persons live in urban areas (14th place in Poland). The share of males in the Podlaskie Province makes 48.75% of population and the share of female - 51.3%, respectively.

The administrative structure of the Podlaskie Province consists of:

- 14 rural powiats: Bialostocki, Sokolski, Bielski, Wysokomazowiecki, Augustowski, Lomzynski, Grajewski, Semiatycki, Hajnowski, Zambrowski, Moniecki, Kolnenski, Suwalski i Sejnenski;
- 3 urban powiats: miasta Bialystok, Suwalki i Lomza;
- 118 gminas, of which 13 are urban gminas, 82 - rural gminas and 23 - urban-rural gminas.

According to the Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes (NTS), the Podlaskie Province constitutes one of sixteen units NTS2 and is part of the eastern region (NTS1) with provinces: Lubelskie, Podkarpackie and Swietokrzyskie. The Podlaskie Province consists of 3 subregions which constitute units NTS3: Bialostocki, Lomzynski i Suwalski. The Bialystok subregion consists of Bialostocki and Sokolski powiat and Bialystok town. The Lomza subregion constitutes powiats: Bielski, Hajnowski, Kolnenski, Lomzynski, Siemiatycki, Wysokomazowiecki, Zambrowski and Lomza town. The powiats: Augustowski, Grajewski, Moniecki, Sejnenski, Suwalski and Suwalki town are included in the Suwalki subregion.

[1] *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2008 r*., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2008.

The socio-economic situation is a result of the achievements of previous generations and the wider activities of these generations that nowadays are at the age of retire. Podlasie is one of the least developed regions in Poland and it is part of area, which is called “Poland B” or “The Eastern Wall”. The condition of infrastructure, in particular, communications is not satisfactory - it is poorly developed system of roads that are narrow and have heavily damaged and unsuitable surfaces for constantly increasing traffic. Density of water-pipes, sewerage and gas-pipes is significantly lower than the national average. However, the conditions of telecommunication have been considerably improved in recent years.

The Podlaskie Province is a typical agricultural region. Because of low bonitation soil which is dominated by class IV and V and a large share of grassland, production and processing of milk has been rapidly growing in recent years.

The share of industry, construction and market services in GDP is one of the lowest in the country. The level of the new investments is very low as a result there is a lack of own local capital. Due to the underdevelopment of infrastructure and peripheral location, there is a low absorptivity of the market, foreign investors do not show interest in this area.

In recent years a slight decrease in the number of inhabitants is noticed. In 2004 the Podlaskie Province had a population of 1,202,425 people. It was about 9,765 (0.85%) people more than in 2008. This is primarily due to a decline people at pre-working age - children and youth. We can notice the increase in the other two groups, population at the working age and post-working age. However, it is smaller and does not cover a decline in the first group. So we can observe the entering the baby boomers at the working age and process of ageing population. The results of a decrease in birth rate can be clearly seen in education. A small number of children and unfavourable finance situation cause closing small schools, particularly in rural area. Significant changes can be noticed in the structure of upper secondary education – an increase in a number of general secondary and vocational pupils. There are above 50 thousand students at universities in the Podlaskie Province, including 23 thousand at full time studies. The most students are trained by Bialystok Technical University and University of Bialystok.

The occupational activity in the area refers to the dynamics of the growth of economic entities, the structure of employment and unemployment rates. The table 1 shows a significant decrease in a number of state owned enterprises in 2003 in comparison with 2008 (from 39 to 9, respectively). A similar trend is noticeable for co-operatives (decrease about 9.8%) and physical persons conducting economic activity (decrease about 8.2%). However, it can be noticed an increase of a number of commercial companies and other business entities.

Table 1

Entities of the national economy by legal status in 2003-2008

Specification	2003		2005		2006		2007		2008	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
State owned enterprises	39	100,0	23	60,0	22	56,4	21	53,8	9	23,1
Co-operatives	531	100,0	525	98,9	526	99,0	515	97,0	479	90,2
Commercial companies	9040	x	3698	100,0	3851	104,1	4024	108,8	4100	110,9
Civil low partnerships			4509	100,0	4583	101,6	4673	103,6	4548	100,9
Natural persons conducting economic activity	79106	100,0	72071	91,1	71574	90,5	70945	89,7	72581	91,8
Other entities	6622	100,0	8089	122,2	8373	126,4	8477	128,0	8512	128,5
Total	95338	100,0	88915	93,3	88931	93,3	88655	93,0	90229	94,6

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Table 2

Employed persons in the Podlaskie Province in 2004-2008 by PKD (as of end of year)

PKD sections	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Total	392923	388691	387933	394435	410827	418845
Agriculture, hunting, forestry	139343	139540	139536	139413	139738	139116
of which agriculture	136430	136953	136906	136734	136770	136431
Industry	61954	61135	58615	61123	66436	65447
- of which manufacturing	56324	55496	53088	55542	60791	59662
Construction	13747	12935	13147	14837	16818	19420
Trade and repair	52071	50293	51136	51284	55940	55773
Hotels and restaurants	4234	4412	4450	4813	4956	7043
Transport, storage and communication	17924	17134	16256	16870	17932	21096
Financial intermediation	6804	7033	6998	7080	7059	7126
Real estate, renting and business activities	18794	16634	16879	17301	17948	21662
Public administration and defense; compulsory social security	17438	17604	18405	18611	19227	17224

Education	29643	31614	31704	31859	32046	25800
Heath and social work	21768	21284	21488	21809	22614	18240
Other community, social and personal service activities	9135	9073	9319	9435	10113	10562

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

The total number of employed persons in the region is subject of fluctuations during this period - in the previous three years a decline can be observed, then an increase. As a consequence in 2008 the overall number of employees was higher for about 25,922 persons (6.6%) than in 2003.

The changes in particular sections are different. In agriculture the situation was stable, in industry the changes are consistent with general tendency, and construction is characterized by a great increase of employment, particularly during previous three years (5673 persons (41.2%)). A significant increase of employed persons is recorded in hotels and restaurants section (2809 persons (42.3%)). The other sections that are characterized by a considerable increase are transport, storage and communication (3172 persons, i.e., 17.7%, respectively), real estate, renting and business activities (2868 persons, i.e., 15.3%). In 2008 it can be observed a decline in employment in public administration and defense, compulsory social security (decrease 10.4%), health and social work (19.3%) and education (19.5%) in comparison with corresponding period of the previous year.

Those changes in employment structure can be explained by many reasons, the most important of which are Poland accession to the European Union, the general trends in economic development of Poland, Europe and the world, the demographic structure, the peripheral location the Podlaskie Province and administrative and organizational reforms implemented in Poland.

According to BAEL the number of economically active persons was 471 thousands in 2006 and 551 thousands in 2008. On the other hand the number of economically inactive has systematically increased by about 39 thousands, i.e. 9.6%, during this period.

Table 3

The population into economically active and inactive aged 15 and more in the Podlaskie Province in 2004-2008 (in thousands)

Specification		2004	2005	2006	2007	2008
Economically active persons		507	500	471	527	551
Of which	Employed	424	420	422	483	512
	Unemployed	83	51	78	44	38
Economically inactive persons		406	406	424	429	445
Activity rate (in %)		55,5	55,1	52,6	55,1	55,4
Employment rate (in %)		46,4	46,6	46,9	50,5	51,5
Unemployment rate (in %)		16,4	15,6	10,8	8,3	6,9

Source: BAEL – *Labour Force Survey (LFS)*

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Table 4

Unemployment rate in the specific powiats of the Podlaskie Province in 2003-2008 (as of end of year)

Powiats	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**
POLAND	**20,0**	**19,0**	**17,6**	**14,9**	**11,4**	**9,5**
Podlaskie Province	**17,0**	**16,1**	**15,5**	**13,3**	**10,7**	**9,8**
Augustowski	22,6	21,0	19,9	18,2	15,5	14,1
Bialostocki	19,4	17,2	17,2	14,4	11,5	11,1
Bielski	11,5	10,3	10,3	9,0	7,6	6,4
Grajewski	25,9	25,3	24,3	22,8	20,1	16,3
Hajnowski	12,4	11,3	11,9	10,1	7,5	8,2
Kolnenski	21,0	20,9	18,3	16,9	14,6	14,7
Lomzynski	17,2	15,9	15,1	12,3	10,5	8,3
Moniecki	12,4	12,3	12,0	10,6	9,0	8,6
Sejnenski	24,8	24,6	23,4	20,7	18,8	17,4
Siemiatycki	9,1	9,6	9,8	9,9	7,2	6,2
Sokolski	19,0	17,5	16,8	15,1	12,4	12,1
Suwalski	17,4	16,2	14,7	12,5	7,8	6,9
Wysoko Mazowiecki	12,7	12,5	11,6	9,3	7,7	6,7
Zambrowski	19,4	19,7	19,7	16,8	14,2	12,3
Bialystok Town	13,8	13,3	12,9	10,8	8,1	7,9
Lomza Town	21,8	21,2	19,7	16,4	13,3	11,5
Suwalki Town	22,7	20,1	18,4	15,6	10,5	9,7

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

The unemployment rate in the region was lower than the national average in 2003-2007. In 2008 this trend has been changed and the unemployment rate was 9.8% and was higher about 0.3% than the national average.

There is also large local diversity on the labour market in the region. The areas with the lowest unemployment rates are: Siemiatycki, Bielski, Hajnowski, Suwalski, Wysoko Mazowiecki. The highest unemployment rate is in powiats: Sejnenski, Grajewski, Kolnenski i Augustowski. Those differences can be attributed to many reasons - mobility of inhabitants and a high rate of economic activity of population.

Table 5

New registered and deregistered unemployed persons in the Podlaskie Province in 2003-2008

Year	**Inflow**	**Outflow**	**Net migration**	**Reason of outflow**			
				get a job		non-confirming willingness to get a job	
					% outflow		% inflow
2003	73292	78092	- 4800	32588	41,7	29710	38,0
2004	76025	81174	-5149	33839	41,7	32409	39,9
2005	81066	83998	-2932	32691	38,1	31588	37,6
2006	77305	88725	-11420	34648	39,0	30373	34,2
2007	72439	85416	-12977	32773	38,4	28426	33,3
2008	75550	78525	-2975	28422	36,2	24070	30,6

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

The diagnosis of labour market requires an analysis of dynamics. This state is represented by synthetic data of "inflow" and "outflow". During the period "outflow" were bigger than "inflow", which caused the reduction of unemployment. The basic reason of unemployed

outflow is undertake a job which is a favourable phenomenon. However, this reason show the tendency of decline, which should worry.

Table 6

Registered unemployed in the Podlaskie Province having the right to benefits (as of end of year)

Year	Total registered unemployed persons	Number of unemployed having the right to benefits	Share in total number of unemployed (in%)
2003	81274	9472	11,7
2004	76125	8426	11,1
2005	73193	8418	11,5
2006	61773	6535	10,6
2007	48796	5337	10,9
2008	45821	6376	13,9

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Due to the limited resources of the Labor Fund and the need to allocate some resources to active forms of unemployment prevention, the amounts for the payment of benefits to unemployed are very low during the period. The reduction of the rights and periods, for which benefits are awarded, resulted that only one in ten registered unemployed receives the benefits. The number of employed persons that receive the benefits has constantly decreased. In 2008 it is noticed an increase in number of persons who receive the benefits.

Table 7

Unemployed persons aged 25 and less (as of end of year)

Year	Total	Share of the group in total unemployed (in%)
2003	21533	26,5
2004	19824	26,0
2005	18319	25,0
2006	14172	22,9
2007	10218	20,9
2008	10070	22,0

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Table 8

Unemployed persons aged 27 and less with tertiary education in the Podlaskie Province in 2003 - 2008 (as of end of year)

Year	Unemployed persons aged 27 and less with tertiary education	
	Number	Share in total unemployed (in %)
2005	1375	1,9
2006	1146	1,9
2007	848	1,7
2008	1054	2,3

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

The young people are the group with the highest risk of the employment. It means that despite of tertiary education, these people have difficulties to find a job. This situation was slightly mitigated by a wide range of education and continuing education for many young people.

The natural factor that renders the impossibility of finding job for young people is the lack of experience to which employers show the greatest importance. To overcome difficulties a new approach to the professional practice is necessary from employers and schools of different types, as well as from the government to create a system of effective incentives to organize these practices for the learner and the student youth.

It should be noted the fact that the younger people are a very large group among unemployed, but their share in unemployment structure has been steadily declined in recent years (table 7). The unemployed graduates are significant group among unemployed it is about 5% of the overall number of the unemployed and 18% of the overall number of unemployed persons aged 18-24. The chance of finding a job by a graduate depends on educational level and professional qualification. Additional skills, such as fluency in foreign

languages, computer skills, possession of a license, significantly increase the chances of graduates in the labour market. It is a commonly known fact that in the most unfavourable situation are the graduates with vocational education and in the best situation are university graduates. However, as shown by the data in Table 8, the number of unemployed graduates with higher education at age 27 and less, remains high over the past four years.

It reflects changes in the educational structure that are related to implementation reform, and attitudes of young people who are trying to take advantage of this opportunity from recent years and gain the best education. If these trends continue, people with higher education will predominate among the unemployed graduates. This situation requires a deep reflection and taking appropriate decision about reforming a university education so that graduates have the least problems with finding a job.

Table 9

Registered unemployed persons by educational level in 2003 – 2008 (as of end of year)

Year	Total	with education				
		Tertiary	Post-secondary and vocational secondary	General secondary	Basic vocational	Lower secondary, primary and incomplete primary
in number						
2003	**81274**	4478	19132	6141	25817	25706
2004	**76125**	4927	18379	6172	22974	23673
2005	**73193**	5321	17677	6430	20930	22835
2006	**61773**	4920	14827	5875	16502	19649
2007	**48796**	4036	11240	4947	12853	15720
2008	**45821**	4595	10418	5097	11516	14195
in percent						
2003	**100,0**	5,5	23,5	7,6	31,8	31,6
2004	**100,0**	6,5	24,1	8,1	30,2	31,1
2005	**100,0**	7,3	24,1	8,8	28,6	31,2
2006	**100,0**	8,0	24,0	9,5	26,7	31,8
2007	**100,0**	8,3	23,0	10,1	26,3	32,2
2008	**100,0**	10,0	22,7	11,1	25,1	31,0

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku,* WUP w Bialymstoku, Bialystok 2009.

Education is one of the most important factors that determine the chances of person in the labour market. Nowadays, the most unemployed persons have primary and lower secondary education. Moreover, a lot of people with basic vocational education do not work, but quite clearly declining trend is recorded in this group. It is worrying that the number of unemployed

with tertiary and secondary education is rising. In 2008 one of ten unemployed had tertiary education. This situation is a result of a mismatch between education structure and rapidly changing labour market needs.

Table 10

Unemployed persons aged 50 and more in 2004-2008 (as of end of year)

Year	Total unemployed persons	Of which unemployed persons aged 50 and more	
		in number	in percent
2004	76125	10592	13,9
2005	73193	11616	15,9
2006	61773	11715	19,0
2007	48796	10864	22,3
2008	45821	10441	22,8

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

A very significant problem is the lack of job for persons aged 50. This is due to many causes of subjective nature. On the one hand, the workers in this age do not want to make an effort to learn new skills and improve their qualifications, and the other hand - they are evaluated as less efficient and useful by employers.

Table 11

Unemployed persons out of job for longer than 1 year

Year	Total unemployed persons	Of which out of job for longer than 1 year	
		in number	in percent
2003	81274	42710	52,6
2004	76125	49634	65,2
2005	73193	46399	63,4
2006	61773	39291	63,6
2007	48796	30201	61,9
2008	45821	23267	50,8

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007;

Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Long-term unemployment, causing the generation of public pathology and the exclusion of these people from social life, is very high and exceeds 50% of overall number of unemployed over the period. The favourable phenomenon is an intensive decrease in number of these unemployed. In 2008 in comparison with 2003 the number of these people decline by 19443 persons, i.e. 45.5%.

The unemployment is observed in all occupational groups, including in both persons without profession and managers and professors. The unemployment rates in large occupational groups are significantly different. The large group among unemployed is craft and related trades workers and persons without profession. One in five workers and persons without profession is unemployed. However, over the period it is noticed a favourable phenomena of a decrease in a number of persons without profession (12587 person, i.e. 52.2%). It is also recorded a decline share in this group in the total unemployment. These positive trends do not appear in the group of persons without profession. Many technicians and sales workers can not find a job. In other occupational groups the general trend that is typical for all unemployed population can be observed.

Table 12

Unemployed persons by large occupational group

Occupational group	2003		2004		2005		2006		2007		2008	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
public government representatives, senior officials and managers	111	0,1	109	0,1	88	0,1	132	0,2	114	0,2	77	0,2
Professionals	4528	5,6	4125	5,4	5232	7,1	4858	7,9	3829	7,8	4179	9,1
technicians and associate professionals	12509	15,4	12149	15,9	11847	16,2	9995	16,2	7622	15,6	7178	15,7
Clerks	2854	3,5	2698	3,5	2343	3,2	1888	3,1	1465	3,0	1319	2,9
service workers and shop and market sales workers	9347	11,5	8646	11,3	7788	10,6	6779	11,0	5241	10,7	4389	9,6
skilled agricultural and fishery workers	3146	3,9	2847	3,8	2064	2,8	2157	3,5	1732	3,5	1458	3,2
craft and related trades workers	23224	28,6	21100	27,7	19156	26,2	14822	24,0	11451	23,5	10637	23,2
plant and machine operators and assemblers	4151	5,1	3824	5,0	3380	4,6	2767	4,5	2193	4,5	2000	4,4
elementary occupations	8301	10,2	7696	10,1	6910	9,4	5536	9,0	4444	9,1	3909	8,5
no profession	13103	16,1	13119	17,2	13831	18,9	12838	20,8	10700	21,9	10672	23,3
Total	81274	100,0	76313	100,0	73193	100,0	61773	100,0	48796	100,0	45821	100,0

Source: own compilation based on: *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005*; Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008; *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Bibliography

1. *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2008 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warsaw 2008.
2. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2003 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2004.
3. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2004 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2005.
4. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2005 roku,* WUP in Bialystok, Bialystok 2006.
5. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2006 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2007.
6. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2007 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2008.
7. *Sytuacja na rynku pracy w województwie podlaskim w 2008 roku*, WUP in Bialystok, Bialystok 2009.

Justs Dimants

ATJAUNOJAMĀS ENERĢIJAS IESPĒJAMĀS ATTĪSTĪBAS VIRZIENI – ŪDEŅRADIS KĀ IZPĒTES OBJEKTS

Abstract
Investments in hydrogen as an energy carrier and also as a fuel are to ensure sustainable economic development and energy independence. There are theoretical researches and practical examples across the world that could be useful for Latvia. In assessing the potential of hydrogen as an energy carrier in the economy, its acquisition in small quantities can be effective when used in the production of alternative energy resources. Hydrogen is neutral of the harmful emissions and there is no contamination to the environment.
In this study an expert survey was made, its results show positively oriented trend – hydrogen is seen by experts as an alternative energy source in the nearest future due to its positive effects (energy-intensive, medium-term cost-effective, environmentally friendly).
Comprehensive information on hydrogen technologies is available only to a narrow range of specialists. It is therefore reasonably to carry out marketing activities to inform the public about costs and types of hydrogen technologies as well as its benefits and limitations. Hydrogen that is produced using alternative resources is a new product in energy market with a competitive potential.
Atslēgas vārdi: *mārketinga pētījumi, ūdeņraža enerģija, tautsaimniecība, ūdeņraža pētījumi Latvijā.*

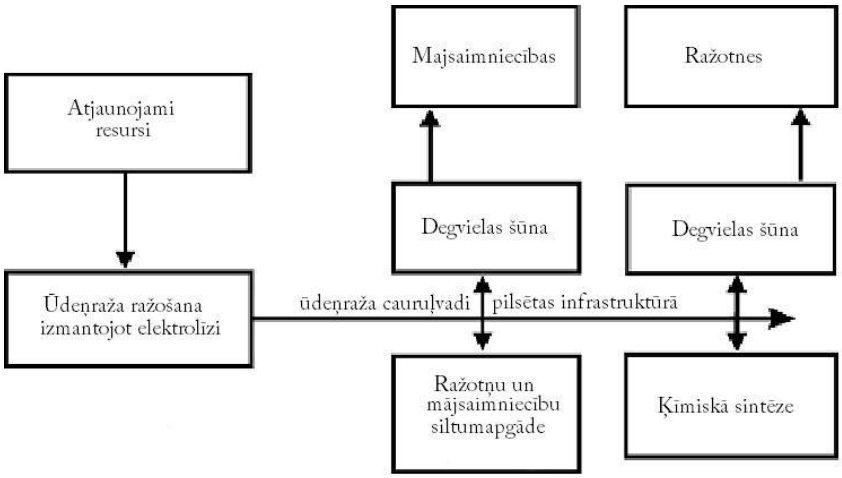
Vēstures gaitā jaunu enerģijas resursu attīstība netika vērtēta viennozīmīgi, piemēram, ogļu industrija bija nenozīmīga un nenovērtēta līdz D.Vats *(J. Watts)* izgatavoja darbspējīgu tvaika dzinēju. Tāpat 19. un 20.gadsimta mijā elektrības nozīmību sāka apzināties vien parādoties T. Edisona *(T. Edison)* izgudrotajai gaismas spuldzei un *Siemens* elektroģeneratoram. Naftas tirgus nesāka attīstīties, kamēr neparādījās petrolejas lampas un vēlāk dīzeļa dzinēji **(**Winter 2006: 1623**)**. Līdzīga bija arī dabas gāzes un kodolenerģijas tehnoloģiju ieviešana. No tā varam secināt, ka ne jau enerģijas resursi ir tie, kas konkurē, bet gan tehnoloģiju attīstība. Vēstures gaitā enerģētikas attīstībā novērojama šāda tendence: sākumā enerģijas avots ir cietā agregātstāvoklī, vēlāk - šķidrā agregātstāvoklī un galu galā tas ir gāzveida agregātstāvoklī. Ogles – nafta – gāze. Ūdeņradis kā enerģijas nesējs tiek izmantots gāzes veidā un tādējādi jau minētā attīstības tendence tiek turpināta. Pēdējo gadu laikā pasaules enerģētiķi arvien vairāk uzmanības pievērš dabas saaudzēšanai un CO_2 gāzu emisijai. No atjaunojamiem energoresursiem ražotam ūdeņradim sadegot nerodas kaitīgās gāzes - tas rada dabai draudzīgu enerģiju. Jāpiekrīt teicienam: „Jaunu enerģijas tehnoloģiju pieņemšanai ir nepieciešams laiks" (Winter 2009: S23), kas apstiprina minētos apgalvojumus.

Pastāv vairākas tehnoloģijas ūdeņraža iegūšanai, taču, lai tās varētu saistīt ar alternatīvām enerģijām, ūdeņraža iegūšanā jāizmanto atjaunojamie resursi. Atjaunojamus energoresursus cilvēce pamatā izmanto elektroenerģijas un siltuma ražošanai, taču vienmēr pastāvējusi resursu nepastāvības problēma. Piemēram, ja mājsaimniecība tiek nodrošināta ar elektroenerģiju, izmantojot saules vai vēja enerģijas tehnoloģijas, ko darīt brīžos, kad saule nespīd vai vējš nepūš? Kā uzkrāt to enerģiju, kas paliek neizmantota? Šajā trūkstošajā posmā ūdeņradi var izmantot kā enerģijas uzkrājēju, izmantojot šādu tehnoloģiju. Saražoto, pāri

palikušo elektroenerģiju vai siltuma enerģiju pārveido ūdeņradī, izmantojot elektrolīzes procesu, t.i., izmantot no atjaunojamiem energoresursiem iegūto enerģiju, lai sadalītu ūdeni skābeklī un ūdeņradī, no kuriem skābekli novadīti atmosfērā un ūdeņradi absorbēt īpaša metāla sakausējuma tvertnē. Šādi uzkrātu enerģiju ar degvielas šūnas *(fuel cell)* starpniecību var pārvērst elektrībā, kad tas ir nepieciešams. Metāla apvalkā uzkrātais ūdeņradis neprasa ieguldījumus tehnoloģijas ekspluatācijas laikā, kā arī nav iespējama enerģijas noplūde. Šobrīd tirgū pieejamiem akumulatoriem nepieciešamas regulāras apkopes, kas tos ekspluatācijā padara dārgus. Metāla tvertne, kurā tiek uzkrāts ūdeņradis, nenolietojas un atdotās enerģijas daudzums atbilst iepildītajam – tradicionālie akumulatori ar laiku zaudē spēju uzkrāt un nav spējīgi kalpot līdzvērtīgi. Līdzīgu kā tikko aprakstīto shēmu 2002. gadā piedāvāja M. Bokris *(M. Bockris)* (1. attēls). Vienīgās atšķirības ir cauruļvada transportēšanas kanāls un tas, ka minētais autors shēmu attiecināja uz ūdeņradi, kas iegūts izmantojot saules enerģiju. Jāpiebilst, ka tādu pašu sistēmu var piemērot ūdeņraža ražošanai izmantojot jebkuru atjaunojamu resursu, kura galaprodukts ir elektrība. Kanādas zinātnieki izveidojuši līdzīgu sistēmu, kurā par enerģijas avotu tiek izmantots zemes siltums (Dincer 2009: 2929).

1. attēls

Saules - ūdeņraža enerģijas sistēma

Avots: Bockris, 2002:732

Iemesls, kādēļ līdz šim minētās shēmas tiek izmantotas lielākoties demonstrāciju projektos, ir tehnoloģiju augsto izmaksu dēļ. Diemžēl ūdeņraža uzglabāšana ir viens no grūtāk atrisināmajiem jautājumiem.

Eiropas Savienības enerģētikas politika ir vērsta uz atjaunojamu resursu izmantošanas veicināšanu. Galvenie politikas mērķi ir veicināt energodrošību un neatkarību no enerģijas importa, veicināt energotaupību un efektīvu izmantošanu, attīstīt atjaunojamu resursu tehnoloģijas un starptautisko sadarbību (Eurostat 2009: 4). Latvijas kopējā enerģētiskā

atkarība 2007.gadā sasniedza 61.5% (salīdzinājumam Malta 100% un Dānija 25%), no kuriem ogles 92.6%, nafta 98.1%, dabasgāze 96.8% (Eurostat 2009: 18). Statistikas dati parāda Latvijas energoatkarības pakāpi. Atjaunojami resursi ar ūdeņradi kā enerģijas uzkrājēju vismaz daļēji var samazināt valsts energoatkarību.

Attīstoties tehnoloģijām, iespējami vairāki ūdeņraža kā atjaunojamas enerģijas uzkrājēja attīstības virzieni. LR Ekonomikas Ministrijā tiek izskatīts likumprojekts „***Atjaunojamo energoresursu enerģijas likums***" (Enerģētika 2010)**,** kurš tiek izstrādāts balstoties uz Eiropas Savienības normatīvajiem aktiem. Likumprojekts paredz noteikt valsts atbalstu vietējās atjaunojamās enerģijas ražošanas veidiem un patēriņam, veicināt atklātību un informācijas pieejamību enerģētikas nozarē, noteikt pārvaldes kārtību atjaunojamās enerģijas ražošanai un izmantošanai. Likumu plānots pieņemt 2011.gadā un līdz ar tā stāšanos spēkā iedzīvotājiem būs iespēja plašāk izmantot atjaunojamu energoresursu tehnoloģijas. Ūdeņradis šajā gadījumā tiks izmantots kā enerģijas nesējs un atbilstoši Latvijas situācijai var tikt izmantots autonomās, individuāli komplektētās sistēmās, lai nodrošinātu mājsaimniecības un uzņēmumus ar elektroenerģiju. Šādas autonomas, individuāli komplektētas sistēmas būtu lietderīgi ieviest iestādēs un institūcijās, kurās nav pieļaujams elektrības padeves pārrāvums, piemēram, slimnīcās, armijas bāzēs, ražotnēs, kurās produkcijas uzglabāšana saistīta ar īpašu apstākļu nodrošināšanas nepieciešamību (Sinyak 2007: 272) Daži pētnieki uzskata, ka saskaņā ar Eiropas Savienības prasībām CO_2 emisiju samazināšanai, ūdeņradi kā atjaunojamas enerģijas nesēju vajadzētu integrēt valsts kopējā elektroenerģijas sistēmā, lai pakāpeniski aizstātu fosilo resursu spēkstacijas vēršot uzmanību uz to, ka ūdeņraža ieviešana reģionos ar augstu apdzīvotības blīvumu samazinātu infrastruktūras pārbūves izmaksas (Balla 2007: 2937).Tas varētu notikt, ja valdība izmantotu ES jau pazīstamus politikas veidošanas atbalsta mehānismus ūdeņraža tehnoloģiju ieviešanas atbalstam, piemēram, *feed-in* tarifu**,** kas jau aktīvi tiek izmantots vēja enerģijas attīstībai. Pastāv nenozīmīga varbūtība ūdeņraža transportēšanas infrastruktūras izveidei valsts līmenī tās augsto izmaksu dēļ, līdz ar to optimālākais scenārijs elektroenerģijas sektorā ir individuāli komplektētas autonomas sistēmas ieviešana. Ņemot vērā, ka valsts, pašvaldību institūcijas, uzņēmumi un mājsaimniecības visbiežāk atrodas vidē ar pietiekoši attīstītu infrastruktūru, jārēķinās ar iespēju atjaunojamo energoresursu sistēmu pieslēgt pie jau esošā elektrotīkla, neizmantojot ūdeņradi, un pāri palikušo saražoto enerģiju ievadīt elektrotīklā, griežot elektrības skaitītāju otrā virzienā. Pie šāda scenārija jāizvērtē ekonomiskais izdevīgums ilgtermiņa. Jāņem vērā sistēmas uzstādīšanas izmaksas un tas, ka enerģijas trūkuma gadījumā būs nepieciešams elektrību pirkt no tīkla pārvaldītāja. Vai ir izdevīgi ieguldīt līdzekļus sistēmas uzstādīšana un turpināt iepirkt elektroenerģiju, ja pastāv iespēja ražot un uzglabāt pašam? Lai izveidotu šādu

sistēmu, jāizvēlas kāda atjaunojamu resursu tehnoloģija tiks izmantota ūdeņraža ražošanai. Latvijā optimālākie varianti ir saules un vēja enerģija, kā arī zemes siltums. Sasniedzamie rezultāti ir atkarīgi no tehnoloģijas kvalitātes, jo atjaunojamo enerģiju tehnoloģiju izplatītāji piedāvā atšķirīgas kvalitātes un jaudas tehnoloģijas. Jāņem vērā arī ģeogrāfiskais novietojums. Uz klints nebūs iespējams iegūt zemes siltumu, meža vidū nebūs iespējams iegūt pietiekošu vēja plūsmu u.c.

Skatot ūdeņraža lomu autotransporta sektorā, tas jāuzskata par degvielu un pastāv šādas attīstības tendences. Tīru ūdeņradi var izmantot kā degvielu automašīnās pie nosacījuma, ka tās darbojas izmantojot elektromotoru. Jāņem vērā, ka Latvijā nav nevienas ūdeņraža uzpildes stacijas, nav arī neviena elektriskā auto, kurš darbotos ar ūdeņradi. Līdz ar to - kamēr nebūs uzpildes staciju, neaugs pieprasījums pēc elektriskajiem auto, savukārt kamēr nebūs elektriskie auto, netiks būvētas ūdeņraža uzpildes stacijas. Viena no iespējām ir Rīgas pilsētas pašvaldībai īstenot kādu no Eiropas Savienības enerģētikas projektiem, kā to ir izdarījušas vairākas Eiropas pilsētas, piemēram, Londona, Amsterdama, Hamburga, Stokholma, Reikjavīka, daļu no sabiedriska transporta aizstājot ar autobusiem, kuru degviela ir ūdeņradis (Ūdeņraža autobusi, 2010). Ūdeņradi iespējams izmantot arī automašīnās ar iekšdedzes dzinēju, dzinējam uzstādot elektrolīzera tehnoloģiju, kas izmanto braukšanas laikā saražoto enerģiju, lai dalītu ūdeni (H_2O) un ūdeņradi novadītu degvielas padeves sistēmā kā piedevu neatjaunojamai degvielai, tādā veidā samazinot degvielas patēriņu par 10% atkarībā no ierīces jaudas un automašīnas degvielas patēriņa (Ūdeņraža tehnoloģijas, 2010). Inovācijas var sasniegt panākumus tirgū, ja tās pierāda pievienoto vērtību. Apkopojot ūdeņraža enerģijas tehnoloģijas, var secināt, ka tās sniedz ieguldījumu enerģijas ilgtspējības veicināšanai (Winter 2006: 1631).

Cilvēci vienmēr ir satraucis jautājums par ūdeņraža tehnoloģiju lietošanas drošību. Ūdeņradis ir daudz vieglāks par gaisu. Tā gaisā celšanās ātrums ir 20m/s, kas ir divas reizes ātrāk nekā hēlijam (Ūdeņraža drošība, 2010). Sabiedrībai par ūdeņradi galvenokārt radušies divi nepareizi priekšstati. Pirmkārt, ūdeņraža nedrošību saista ar dirižabļa „Hindenburgs" traģisko aviokatastrofu (1937.gadā), lai gan tā bojāejas galvenais iemesls bija nepareiza balona apdares materiāla izvēle (tas tika līmēts izmantojot ugunsnedroša sastāva līmi, kā arī elektrību vadošu audumu), otrkārt - ar ūdeņraža bumbu (Bain 1997). Ūdeņraža bumba radīta izmantojot kodolreakciju, kas nekādā ziņa nav saistīta ar ūdeņraža gāzi (Ūdeņraža mācību centrs, 2010). Tāpat iekšdedzes dzinējā uzstādītā elektrolīzera jauda nav pietiekama, lai būtu iespējama aizdegšanās ārpus sistēmas.

Viena no problēmām, kas ierobežo ūdeņraža attīstību Latvijā, ir atjaunojamo energoresursu izmantošanas zemā intensitāte, kā arī tehnoloģiju pašreizējās izmaksas, kuras netika skatītas

referāta ierobežotā apjoma dēļ. Tomēr tehnoloģijas attīstās pietiekoši strauji, lai tuvāko gadu laikā ļautu samazināt izmaksas, līdz ar ko ūdeņradis ir perspektīvs produkts tuvākās nākotnes griezumā.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas (brošūras):

1. Eurostat (2009) *Energy, transport and environment indicators, 2009 edition*, (Luxembourg): Publications of the European Communities.
2. Eurostat (2009) *Panorama of energy, Energy statistics to support EU policies and solutions, 2009 edition*, (Luxembourg): Publications of the European Communities.

Raksti žurnālos:

3. Balla Michael, Wietschelb Martin, Rentza Otto (2007) Integration of a hydrogen economy into the German energy system: an optimising modelling approach, International Journal of Hydrogen Energy Nr.32 1355 – 1368.
4. Bockris J.O'M. (2002) The origin of ideas on a Hydrogen Economy and its solution to the decay of the environment, International Journal of Hydrogen Energy Nr.27, 731 – 740.
5. Sinyak Yu. V. (2007) Prospects for Hydrogen Use in Decentralized Power and Heat Supply Systems, Studies on Russian Economic Development Vol. 18, No. 3, 264–275.
6. Winter Carl-Jochen (2006) Energy policy is technology politics—The hydrogen energy case (with an eye particularly on safety comparison of hydrogen energy to current fuels) International Journal of Hydrogen Energy Nr.31, 1623 – 1631
7. Winter Carl-Jochen (2009) Hydrogen energy d Abundant, efficient, clean: A debate over the energy-system-of-change International Journal of Hydrogen Energy Nr.34, S1-S52.
8. Balta Tolga M., Dincer Ibrahim, Hepbasli Arif (2009) Thermodynamic assessment of geothermal energy use in hydrogen production, International Journal of Hydrogen Energy Nr.34, 2925-2939.

Materiāli no interneta:

9. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija, likumprojekts ***Atjaunojamo Energoresursu enerģijas likums*** http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=49 [2010.05.05.].
10. Degvielas šūnu autobusu klubs, http://www.fuel-cell-bus club.com/index.php?module=pagesetter&func=viewpub&tid=1&pid=2 [2010.05.05.]
11. High Beam Research, http://www.highbeam.com/doc/1G1-20773169.html [2010.05.05.]
12. Ūdeņraža apmācību centrs http://policy.rutgers.edu/ceeep/hydrogen/basics/safety.php [2010.05.05.].
13. Ūdeņraža drošība http://www.hydrogen.energy.gov/pdfs/doe_h2_safety.pdf [2010.05.05.].
14. Ūdeņraža tehnoloģijas iekšdedzes dzinējam http://hydroclubusa.com/technology.html [2010.05.05.].

Ilona Dubra

UZŅĒMUMU KONKURENCES PRIEKŠROCĪBU VEIDOŠANA CAUR INVESTĪCIJĀM CILVĒKU KAPITĀLĀ, SOCIĀLAJĀ KAPITĀLĀ UN POZITĪVAJĀ PSIHOLOĢISKAJĀ KAPITĀLĀ

Abstract
As the matter of fact organizations draw much more attention to the traditional sources of competitive advantage such as financial capital, structural/physical capital, and technological capital. Actually it is quite vital to admit that traditional sources of competitive advantage are not unique and cumulative, they are not long-term oriented, interconnected and renewable. That is why traditional sources of organization competitiveness advantage must be complimented with investment in human capital, social capital and especially with investment in positive physiological capital. The logical mixture of human capital, social capital and positive physiological capital will lead the organization to the competitive advantage creation in long – term. The goal of the paper is to analyze the theoretical aspects of the human capital, social capital and positive physiological capital and its impact on competitive advantage creation. The author used the monographic method, analyzing the wide range of theoretical concepts; qualitative content analysis also is used in this paper. The conclusions made in the context of this paper reflect the key points which was discussed in the.

Tradicionālie konkurences priekšrocību avoti

Lai organizācijas resursi (piemērām, iekārtas, rūpnīcas, tehnoloģijas) kļūtu par galveno konkurences priekšrocību, tiem ir jābūt unikāliem un grūti imitējamiem, lai konkurenti nevarētu tos viegli pielietot savā praksē. Jāatzīmē, ka it sevišķi tādu stratēģisku komponentu nepietiekama kvalitāte kā, piemēram, vāja vīzija, īslaicīga plānošana, neadekvāta resursu utilizācija, bezrūpīga un riskanta vadība, nepiemērota stratēģiskā – strukturālā – kulturālā pieeja, traucē organizācijai kļūt konkurētspējīgai. Bez augstām vērtībām un bez pareizām stratēģiskajām iniciatīvām, citiem atpazīstamiem konkurences priekšrocību avotu kritērijiem ir jābūt retiem, unikāliem, uzkrājošiem, savstarpēji saistītiem un atjaunojamiem (Judge 2001: 376-378).

Konkurences priekšrocību avoti ir atvasināti no resursiem, kurus konkurentiem ir grūti imitēt, jo tie neiekļaujas konkurentu finanšu un stratēģiskajos resursos, vai tāpēc, ka tādi resursi ir specifiski, saistīti ar uzņēmuma vēsturi, kultūru, struktūru un organizācijas procesiem (piemēram, South-West Airlines vai Federal Express Corp.).

Pirmās tabulas ceturtdaļa apkopo vispārēju tradicionālu konkurences priekšrocību avotu statusu saistībā ar plaši atpazīstamiem kritērijiem. Pēdējās trīs tabulas ceturtdaļas apkopo cilvēka kapitāla, sociāla kapitāla, pozitīva psiholoģiskā kapitāla būtību.

1.tabula

Dažādu konkurences priekšrocību avotu statuss

Dažādu konkurences priekšrocību avotu statuss					
Avots	Ilgtermiņa?	Unikāls?	Uzkrājošs?	Savstarpēji savienots?	Atjaunojams?
Tradicionāls kapitāls					
Finanšu	Nē	Nē	Jā	Nē	Nē
Strukturālais/ Fiziskais	Jā	Nē	Jā	Varbūt	Varbūt
Tehnoloģiskais	Nē	Nē	Nē	Varbūt	Nē
Cilvēku kapitāls					
Skaidri izteiktās zināšanās	Varbūt	Nē	Jā	Nē	Varbūt
Klusās zināšanās	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Sociālais kapitāls					
Tīkli	Varbūt	Jā	Jā	Jā	Varbūt
Normas un vērtības	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Uzticība	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Pozitīvais psiholoģiskais kapitāls					
Pašpārliecība/uzticība	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Cerība	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Optimisms	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā
Elastīgums, dzīvesprieks	Jā	Jā	Jā	Jā	Jā

Avots: Judge 2001: 376

Cilvēka kapitāla atpazīšana un pārvaldīšana

Zinātnieki F.Lutans *(F.Luthans)* un K.Jūsefa *(C.Youssef)* uzskata, ka investīcijas tikai cilvēka kapitālā gala rezultātā ne vienmēr nodrošina augstāku atdevi uzņēmuma konkurences priekšrocību izveidošanā (Luthans 2004: 143-160).

Precīzi formulētas, skaidri izteiktas zināšanas (explicit knowledge) ir viegli imitēt. Izglītības izdevumi nav tik pārmērīgi augsti kā agrāk, un darbinieku mācību maksas kompensācija ir plaši pazīstama prakse uzņēmumos. Tehnisko mācīšanas kursu organizācija, piesaistot darba spēku no ārpus uzņēmuma, noveda pie tā, ka pat konkurējošu uzņēmumu darbiniekiem piemīt gandrīz identiskās iemaņas. Pat darba pieredzi ir iespējams nokopēt, pievilinot darbiniekus no uzņēmumiem-konkurentiem, kā arī izmantot iespēju, kad stratēģisku diferenciāciju efektīvu pozicionēšanu ir viegli imitēt. Ir jāatzīmē, ka mūsdienīgā uz zināšanām balstītā, augsti tehnoloģiskā vidē izglītība, pieredze un iemaņas diezgan ātri noveco, dažreiz pat pirms tās tikušas plaši izmantotas (Luthans 1999: 53).

Cita cilvēka kapitāla dimensija ir klusas zināšanas (tacit knowledge). Tāds zināšanu veids ir specifisks uzņēmumā un tiek konstruēts ar laiku caur darbiniekiem, kuri socializējas organizācijas iekšienē, kļūstot par tās kultūras daļu, saprotot tās struktūru un dinamikas

procesus (Backer 1993: 101-119). B. Geits *(B.Gate)* un A. Grovs *(A.Grov)* atzīmēja, ka „klusas zināšanas katru vakaru iziet caur durvīm ārā". D. Ulrihs *(D.Ulrich)* piebilda, ka „organizācija ir laba ne tikai pateicoties savai struktūrai, bet pateicoties iekšējam potenciālu iespēju kopumam uzņēmumā". Piemēram, *Microsoft* ir eksperts inovāciju jomā, *GE* reprezentē labu globālu sadarbību, *Nike* ir prasmīgs preču zīmju pārvaldīšanā. Konkurenti nevar iegūt labumu no tāda veida klusām zināšanām, jo tās ir specifiskas un nenododamas citiem. Bet ir jāsecina, ka gadījumā, ja uzņēmums zaudē darbinieku, tādā veida investīcijas cilvēka kapitālā ir izšķiestas un tad pozīcijas saglabāšana kļūst kritiska.

Precīzi formulētām un skaidri izteiktām zināšanām piemīt daži noteikti ierobežojumi, klusās zināšanas īsteno plaši atpazīstamus konkurences priekšrocību kritērijus. Klusās zināšanas ir unikālas, uzkrājošas, savstarpēji saistītas un atjaunojamas, bet ir jāpiebilst, kā tās ir grūti izmērīt. Tādējādi ir lietderīgi apkopot praktiskās un tehniskās cilvēka kapitāla efektīvai pārvaldīšanai piemērotas vadlīnijas.

2. tabula

Cilvēka kapitāla, sociāla kapitāla un psiholoģiskā kapitāla pārvaldīšana

Cilvēka kapitāla, sociāla kapitāla un psiholoģiskā kapitāla pārvaldīšana	
Pieeja	Reprezentatīvas tehnikas
Cilvēka kapitāla pārvaldīšana	1. Izvēle un selektivitāte
	2. Apmācīšana un attīstība
	3. Klusu zināšanu konstruēšana
Sociāla kapitāla pārvaldīšana	1. Atvērti komunikācijas kanāli
	2. Starp – funkcionālas darba grupas
	3. Darba – dzīves bilances programmas
Psiholoģiskā kapitāla pārvaldīšana	1. Pašpārliecības/uzticības attīstīšana caur
	Meistarības pieredze
	Mācīšana/modelēšana
	Sociāla pārliecība
	Pozitīva atgriezeniskā saite
	Fizioloģiskā un psiholoģiskā uzmudināšana
	2. Cerības attīstīšana caur
	Mērķu noteikšana
	„Soļošana"
	Iesaistīšanas iniciatīvas
	Pašpārliecības, drošības paradīšana
	Sagatavošanas līmenis
	Iespēju plānošana
	Mentāla repetīcija
	Mērķu noteikšana no jauna
	3. Optimisma attīstība caur
	Iecietība pret pagātni
	Tagadnes atzīšana
	Nākotnes iespēju meklēšana

Cilvēka kapitāla, sociāla kapitāla un psiholoģiskā kapitāla pārvaldīšana	
Pieeja	Reprezentatīvas tehnikas
	Reālistiskās perspektīvas
	Elastīgas perspektīvas
	4. Elastīguma attīstība caur
	Stratēģijas ar fokusu uz aktīviem
	Stratēģijas ar fokusu uz riskiem
	Stratēģijas ar fokusu uz procesiem

Avots: (Luthans 1999: 50)

1. Atlasīšana un selektivitāte.

Rūpīga cilvēku resursu atlase kalpo par nepieciešamo priekšnosacījumu uzņēmuma apdomīgai attīstībai. Līdz ar to, ir nepieciešams pielietot pareizus atlases kritērijus, piemērām, D.Kolins *(J.Collins)* grāmatā „Good to Great" atzīmē: „…apgalvojums, ka cilvēki ir Jūsu svarīgākais aktīvs jau sen ir novecojis. Jūsu svarīgākais aktīvs ir pareizi cilvēki" (Collins 2005: 121). Kaut gan izglītība, iepriekšēja pieredze, zināšanas, iemaņas un spējas, piemēram, precīzi formulētas zināšanas, ir nepieciešamas, ir jāatzīmē, ka tādu faktoru esamība var arī būt nepietiekama, lai novērtētu cilvēka kapitālu. Tāpēc ir svarīgi, lai organizācija vairāk uzmanības pievērstu darbinieku zināšanu potenciāla paaugstināšanai. Atlases kritērijiem ir jāfokusējas uz kandidāta spējam absorbēt, saglabāt un efektīvi izmantot klusās zināšanas ilgā laika posmā. Starptautisks konsultāciju uzņēmums *Gallup* piedāvā uz spēkiem balstīto pieeju, kura iekļauj sevī darbinieku atlasi, kas pamatojas uz viņu talantiem, piedāvājot darbiniekiem tādus amatus, kuru pienākumu izpildīšana izdodas darbiniekam visvairāk. Šāda procesa rezultātā darbiniekam piemīt augstāka saite un apmierinātība ar paveikto darbu, tas pozitīvi atspoguļosies patērētāju vēlmju apmierināšanā, paaugstinātā produktivitātē un peļņā, darbinieku apgrozījuma samazināšanā un nelaimes gadījumu skaita samazināšanā. Citi svarīgi kritēriji kluso zināšanu potenciāla uzlabošanā cilvēka kapitāla ietvaros ietver sevī velmi un spējas konstanti mācīties, vēlmi piedalīties organizācijas procesos, un personas – organizācijas kulturālu piemērotību (Fitzsimons 1999: 224).

2. Apmācība un attīstība.

Nav šaubu, ka ārējam apmācības procesam piemīt daudz priekšrocību. Daudzas organizācijas apmaksā saviem vadošiem darbiniekiem specializētas apmācības programmas vai arī piesaista augsti kvalificētus ekspertus un konsultantus no ārpuses, nepieņemot tos pastāvīgā darbā. Ir jāatzīmē, ka organizācijai ir nepieciešams nodrošināt bilanci starp iekšējām un ārējām apmācības programmām. Piemērām, investīciju uzņēmums *Edward Jones* tērē apmēram 3.8% no algas izmaksu saraksta uz tādām specifiskām apmācības programmām (vidēji 146 apmācības stundas uz vienu darbinieku). Uzņēmuma pārvaldīšanas partneris secināja, ka „...ir nepieciešams mācīties, ja Jūs vēlaties augt, pretējā gadījumā Jūs būsiet ieslodzīti tagadnē".

Tāpat kā vispārējā izglītība, arī apmācības programmas nav unikālas un tāpēc viegli atdarināmas. Bet no citas puses, iekšējā apmācība un darbaudzināšana nodrošina cilvēka kapitāla klusās zināšanās un tās savukārt nodrošina ilgtermiņa efektivitāti un konkurētspēju. Ir jāpiebilst, ka klusās zināšanās nevar būt piesaistītas no ārpuses, jo tās veidojas ar laiku, tās ir uzņēmuma īpašums, tie ir organizācijas specifiskie attīstības pasākumi, kuru unikalitāte kalpo par labu labi informētiem cilvēkiem (Fitzsimons 1999: 225).

3. Kluso zināšanu izveidošana.

Zems investīciju apjoms kluso zināšanu izveidošanā var izraisīt konfliktus starp organizācijas locekļiem, kā arī citas nesaskaņas attiecībā uz organizācijas dinamiku. Plaši pazīstamais konsultants *Warner Bruke* atzīmē, ka „…lai pārveidotu klusās zināšanas par noderīgām, ir nepieciešams atklāt jaunus paņēmienus un veidus pastāvošo zināšanu izdibināšanas jomā". Pētījumi par darbinieku socializāciju atbalsta šādu ideju. Socializācija ir daudzdimensiju konstrukcija, kura ietver sevī izpildes lietpratīgumu, politiku, valodu, cilvēkus, organizācijas mērķus/vērtības un vēsturi, piemērām, klusās zināšanas (Fitzsimons 1999: 226).

Viens paņēmiens no praktiskajām pieejam kluso zināšanu attīstības jomā ir darbavietu rotācija, kuru plaši izmanto tādi uzņēmumi kā *GE Insurance, State Frm, Southwest Airlines,* kur darbinieki pavada pietiekami daudz laika citās nodaļās. Piemērām, uzņēmuma *Southwest Airlines* piloti strādā kopā ar trapa aģentiem, vadošie darbinieki strādā kopā ar stjuartiem, palīdzot pasniegt ēdienus un dzeramo, vai pat palīdz krāvējiem ievietot pasažieru bagāžu lidmašīnā. Tāda „staigāšana citu personu kurpēs" ļauj darbiniekiem iegūt ne tikai empātiju, bet arī klusās zināšanas. Cita pieeja, kura šodien ir saistīta ar globālu organizāciju ir ekspatriācija, kur darbiniekam ir dots starptautisks uzdevums, īstenojams organizācijas starptautiskajā filiālē. Starptautiskie uzdevumi nodrošina darbiniekiem vērtīgu starpkultūru pieredzi, kura savukārt var uzlabot kopēju organizācijas pozīciju dažādos ģeogrāfiskajos tirgos, kā arī var uzlabot organizācijas rentabilitāti un efektivitāti caur ciešāku koordināciju un integrāciju. Darba nodrošināšana veido stabilu organizācijas kultūru, kura ir vairāk sekmējoša ilgtermiņa kluso zināšanu attīstībai.

Sociāla kapitāla atpazīšana un pārvaldīšana

Sociālais kapitāls ietver sevī starppersonu, starpgrupu un starporganizāciju attiecības, tīklus un savienojumus, kā arī pamata grupas un sociālos resursus, sociālo struktūru un kulturālu dinamiku (Lemay 2001: 95). Pastāv trīs diez gan vērtīgi sociālā kapitāla komponenti, kuri tiek identificēti kā svarīgi palīgi uzņēmumu ilgstošu konkurences priekšrocību izveidošanā: tīkli, normas un uzticība.

1. Tīkli ietver sevī kontaktus un savienojumus, kuri savieno organizācijas locekļus un objektus vienu ar otru un ar ārējo pasauli. Sociālie tīkli nodrošina iekšējas saiknes,

kuras ļauj apmainīties ar idejām, resursiem kognitīvajā līmenī (piemērām, komandas garīgie modeļi, tīklu organizācijas) un uzvedības līmenī (piemēram, komandas darbs). Pētījumi liecina, ka tādi dinamiskie procesi spēcīgi ietekmē ilgtermiņa sekmes, panākumus un efektivitāti, jo, savienoti kopā, resursi un sinerģija kompensē individuālus trūkumus un veido aizsardzības spilvenu pret ārējiem šokiem un pret iekšēju ievainojamību (Nahapiet 1998: 242).

2. Uzvedības normas un reglaments, kā arī pamata vērtības un pieņēmumi nodrošina fundamentālu organizācijas stratēģiju infrastruktūru, struktūru un procesu izveidošanu, caur kuriem organizācija sasniedz savus mērķus. Pat reglaments un regulēšana, kuri, liekas, traucē radošumu un elastīgumu, ir uzskatāmi par nepieciešamiem stabilitātes, identitātes un virziena nodrošināšanā (Nahapiet 1998: 249).
3. Uzticība var likvidēt barjeru, kura traucē ilgtermiņa attiecību izveidošanai, atklātai komunikācijai, zināšanu apmaiņai un pastāvīgai atgriezenisko saišu izveidošanai – komponentiem, kuri sekmē radošuma, inovāciju un konkurētspējas izveidošanu. Meta – analītiskie pētījumi liecina, ka darbinieku uzticība saviem līderiem ir saistīta ar līderu sasniegumiem, ar organizācijas pilsonisku uzvedību, ar apgrozījuma intensitāti, ar uzticēšanu organizācijai un apmierinātību ar darbu. Kopumā ir jāatzīmē, ka sociālais kapitāls ieņem izšķirošu un svarīgu vietu uzņēmumā ilgtermiņa konkurences priekšrocību izveidošanā. Sociālais kapitāls pat veicina cilvēka kapitāla izveidi (Nahapiet 1998: 250).

Lai nodrošinātu sociāla kapitāla efektīvu pārvaldīšanu, organizācijai un tās vadībai ir nepieciešams izveidot un uzlabot tīklu struktūru, konstanti attīstot normas un uzticību. Sociāla kapitāla pārvaldīšanas faktori (sk. 2. tab.) ir šādi:

1. Atvērti komunikācijas kanāli.

Atvērta komunikācija attīsta uzticību. Vīzijas un misijas komunikācijai ir jābūt skaidrai, lai nodrošinātu augstāku darbinieku līdzdalību. Uzņēmuma darbībā, organizācijas kultūrai ir jābūt atklātai, lai stiprinātu atbildību par lēmumu pieņemšanu. A.Stajkovica *(A.Stajkovic)* un F.Lutansa *(F.Luthans)* pētījumi rāda, ka uz komunikāciju orientētiem uzņēmumiem raksturīga pozitīva atgriezeniskā saite, sociāla atpazīstamība, kas veicina darba izpildi (Stajkovic 1997: 1123).

2. Starpfunkcionālas darbinieku komandas.

Komandas piedāvā starporganizāciju komunikācijas platformu, kura nodrošina augsti integrētu un stratēģiski apvienotu organizācijas kultūru, produktus un pakalpojumus. Viedokļu dažādība ļauj cieņai, vērtējumiem, uzticībai attīstīties dažādās nodaļās un darba

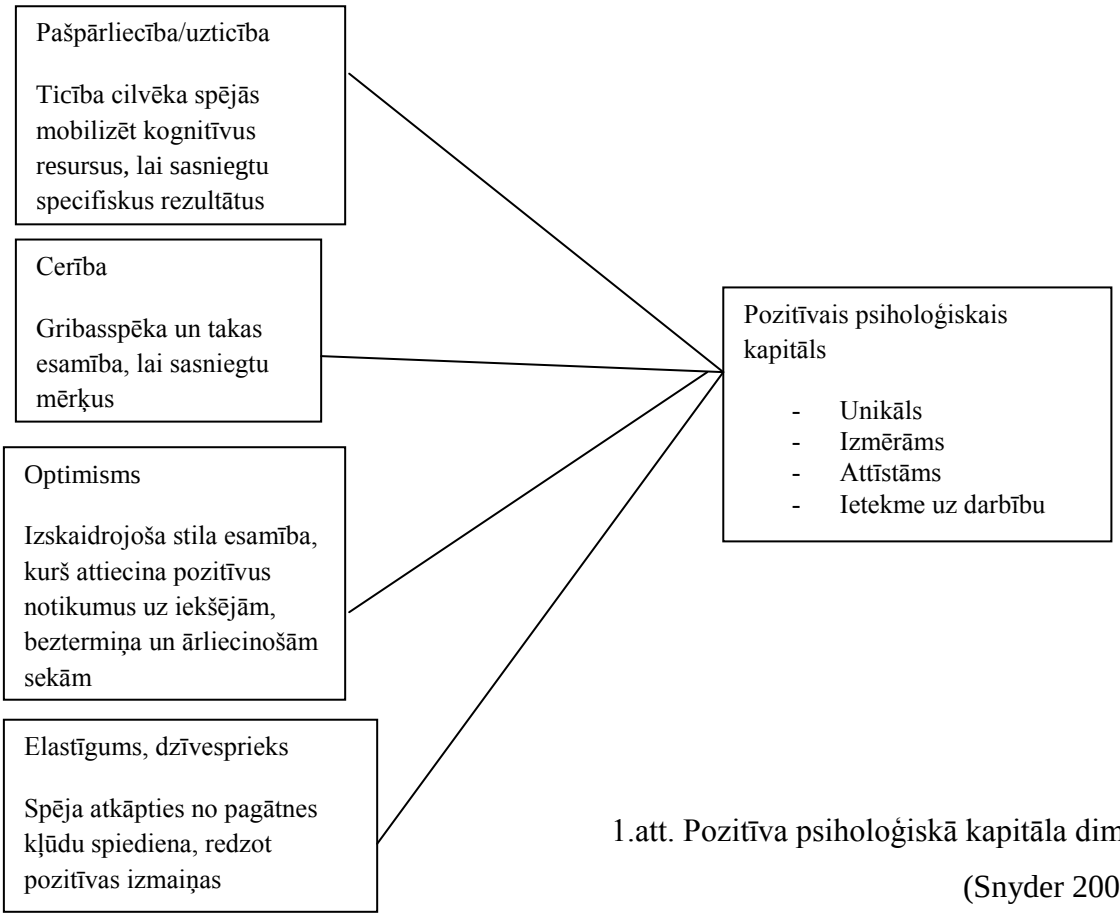
vienībās, līdz ar to saskatāmie riski būs samazināti, bet saskatāms labums no starpvienību tīkliem un sadarbības būs paaugstināts (Stajkovic 1997: 1124).

3. Darba – dzīves bilances programmas.

Organizācijas iesaistīšana ģimenes, draugu un bezpeļņas organizāciju attiecībās attīsta sociālo kapitālu. Tādas ārējas aktivitātes ietekmē darba izpildi gan tieši caur izveidotiem kontaktiem un savienojumiem, gan netieši caur bagātu sociālu atbalstu un caur psiholoģiskās labklājības uzlabošanu. Piemēram, T.Džangls *(T.Jungle)* ar kolēģiem secināja, ka apmierinātība ar dzīvi var izraisīt apmierinātību ar darbu, bet ne otrādi. Faktiski, pastāv cieša korelācija starp apmierinātību ar darbu un darba izpildi. Tādas attiecības netieši norāda, ka organizācijas darbība akcentē darbinieka dzīves kvalitāti gan darbavietā, gan ārpus tās. Papildus tam, uzņēmums piedāvā arī citas darba – dzīves bilances pieejas kā darba dalīšana, daļējas slodzes darbs, elastīgs darba grafiks un karjeras pārvaldīšanas pakalpojumi (Judge 2001: 400).

Pozitīva psiholoģiskā kapitāla atpazīšana un pārvaldīšana

Tradicionālā kapitāla forma ietver sevī finanšu, strukturālos un tehnoloģiskos komponentus. Pozitīvais psiholoģiskais kapitāls sastāv no tādiem pamata komponentiem kā pašpārliecība/uzticība, cerība, optimisms, elastīgums/dzīvesprieks. Šādas pozitīva psiholoģiskā kapitāla komponentes ir pozitīvas, unikālas, izmērojamas, attīstāmas, saistāmas ar uzņēmuma sasniegumiem un apmierina pozitīvu organizācijas uzvedības kritērijus.

1.att. Pozitīva psiholoģiskā kapitāla dimensijas (Snyder 2000: 110)

1. Pašpārliecība/uzticības komponente izriet no A.Banduras *(A.Bandura)* ekstensīvās teorijas, kuras ietvaros cilvēka pašpārliecība un uzticība mobilizē viņa spējās, motivāciju, kognitīvus resursus, - mobilizē darbinieka darbības efektivitāti (Bandura 1986: 97). A.Stajkovica un F.Luzansa pētījumu rezultāti rāda, ka cilvēki, kuri tic saviem spēkiem, izvēlas izaicinošus uzdevumus un mēģinājumus, paplašina motivāciju un cenšas veiksmīgi sasniegt izvirzītus mērķus, kā arī neatkāpjas šķēršļu un traucējumu dēļ (Stajkovic 1997: 1132).
2. Cerības komponents izriet no R.Snaidera *(R.Snyder)* darbiem, kuru ietvaros tiek pasvītrota saikne starp trim faktoriem: mērķi, institūciju un „taku". Cilvēki sasniedz mērķus institūcijas vidē, un tā savukārt nodrošina darbiniekus ar kultūras un uzvedības elementiem, ar gribasspēku investēt nepieciešamo enerģiju mērķu sasniegšanā (Snyder 2000: 125). Darbinieki ar augstu gaidu līmeni arī ir motivēti attīstīt pieejas mērķu sasniegšanai, ģenerēt alternatīvas pieejas, ja sākotnējās ir bloķētas. F.Luzansa un K.Juzefas pētījumu rezultāti apliecina, ka līderu cerība nozīmīgi pozitīvi ietekmē uz biznesa un finanšu sasniegumus, darbinieku apmierinātību ar darbu, darbinieku saglabāšanu uzņēmumā un sakarā ar to pozitīvais psiholoģiskais kapitāls veicina ilgstošu konkurences priekšrocību izveidošanos (Luthans 1999: 51).
3. Optimisma jēdzienu pozitīvajā psiholoģijā attīstīja M.Seligmans *(M.Seligman)* ar kolēģiem. Optimisms ir saistīts ar pozitīvu sarežģītu stilu, kurš identificē pozitīvus notikumus ar iekšēju, ilgstošu, izplatītu situāciju un negatīvus notikumus ar ārēju, īslaicīgu, specifisku situāciju. Indivīdi saņem atzinību par labvēlīgiem notikumiem savā dzīvē un līdz ar to viņi paaugstina savu pašvērtējumu un morāli (Seligman 1991: 75-76). Optimisms ļauj distancēties darbiniekiem no nelabvēlīgām dzīves situācijām, norobežoties no depresīvajām, vainas sajūtam, kā arī no izmisuma.
4. Dzīvesprieks ļauj indivīdiem aktīvi strādāt (Masten 2009: 28-32). Elastīguma un dzīvesprieka komponenti ir saistīti ar pozitīviem organizācijas uzvedības kritērijiem. Dzīvespriecīgi darbinieki attīstās caur grūtību pārvarēšanu, demonstrē augstākus darba izpildes līmeņus un līdz ar to sekmē uzņēmuma konkurences priekšrocību izveidošanos. Šajā kontekstā ir jāatzīmē trīs elastīguma/dzīvesprieka komponentes: realitātes pieņemšana, dziļa uzticība, kura ir bieži vien pastiprināta ar secīgām vērtībām, ka dzīve ir jēgpilna; dabiskā spēja improvizēt un piemēroties nozīmīgajām pārmaiņām.

Secinājumi

Efektīva cilvēka kapitāla, sociālā kapitāla un pozitīvā psiholoģiskā kapitāla pārvaldīšana un attīstīšana caur investīcijām cilvēkos sekmē uzņēmumu konkurences priekšrocību izveidošanos. Investīcijas izglītībā, apmācībā darba vietā un attīstībā, kā arī citās zināšanās pozitīvi ietekmē uz uzņēmumu produktivitāti, darbinieku algas izaugsmi un uzņēmuma konkurences priekšrocību izveidošanos. Lai nodrošinātu sociāla kapitāla efektīvu pārvaldīšanu, organizācijai un tās vadībai ir nepieciešams izveidot un uzlabot tīklu struktūru, konstanti attīstot normas, vērtības un uzticību. Lai nodrošinātu konkurences priekšrocību izveidošanu, katram uzņēmumam ir jāattīsta un efektīvi jāpārvalda pozitīvs psiholoģiskais kapitāls, tas jāadaptē noteiktai situācijai, izveidojot unikālu un organizācijai specifisku pozitīvu psiholoģisku kapitālu.

Bibliogrāfija

1. Bandura, A. (1986) *Social Foundations of Thought and Action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
2. Becker, G. S. (1993) *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. Chicago: The University of Chicago Press.
3. Collins J. (2005) *Good to Great: Why Some Companies Make the Leap…and Others Don't.* New York: Harper Business.
4. Fitzsimons, P. (1999) *Human capital theory and education*. London: MacMillan Press.
5. Judge T., Thoresen C., Bono J., Patton G. (2001) The Job Satisfaction-Job Performance Relationship: A Qualitative and Quantitative Review. *Psychological Bulletin*. 127: 376–407.
6. Lemay, R. (2001) Good Intentions and Hard Work Are Not Enough. *The International Social Role Valorization Journal*. 4, Nr.1/2: 94-97.
7. Luthans, F., Stajkovic, A. (1999) Reinforce (not necessarily pay) for performance. *Academy of Management Executive*. 13: 49-57.
8. Luthans, F., Youseff, C. (2004) Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dinamics*. 33, Nr.2: 143-160.
9. Masten, A. (2009) Ordinary magic: Lessons from research on resilience in human development. *Organizational Dinamics.* 49, Nr.3: 28-32.
10. Nahapiet, J., Sumantra G. (1998) Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*. 23, Nr.2: 242-266.
11. Seligman, M. (1991) *Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life*. New York: Knopf.
12. Snyder, C. R. (2000) *Handbook of hope*. San Diego: Academic Press.
13. Stajkovic, A., Luthans, F. (1997) A meta-analysis of the effects of organizational behavior modification on task performance. *Academy of Management Journal*. 40, Nr.4: 1122-1149.

Irina Genriha

MAKROEKONOMISKĀS VIDES IETEKME UZ BANKAS DARBĪBU

Abstract
Worsening trend of macroeconomic indicators is a systematic source of risk for all banks. It affects, first of all, the solvency of borrowers and certainly increases the overdue loan amount (NPL- non-performing loan ratio). The size of this article restricts the author's research to the private lending segment. The key factors of probability of default and its sensitivity to the macroeconomic environment are explored.
While studying the main macroeconomic indicators, special attention was focused on social factors. The increasing of NPL ratio may be perceived as a bad signal for the banking sector results and the deterioration of loan portfolio quality. Study analyzes the correlation between NPL and macroeconomic variables to evaluate impact of macroeconomic environment on the banking sector.
Keywords: *macroeconomic environment, probability of default, overdue loans.*

Ievads

Makroekonomisko radītāju pasliktināšanās tendence ir sistemātiskais riska avots visām bankām, kas ietekmē, pirmkārt, kredītņēmēju maksātspēju un nenoliedzami palielina kavēto kredītu apjomu (turpmāk NPL - non-performing loan ratio). Šī raksta kontekstā autore aplūko tikai privātpersonu kreditēšanas segmentu un izpēta galvenos saistību nepildīšanas faktorus un to jutīgumu pret makroekonomisko vidi.

Tika izpētīti galvenie makroekonomiskie radītāji, kur īpaša uzmanība tika pievērsta sociālajiem faktoriem. NPL apmēra palielināšanos var uztvert kā banku sektora darbības rezultātu un kredītportfeļa kvalitātes pasliktināšanos. Viens no pētījuma mērķiem ir izanalizēt korelāciju starp NPL un makroekonomiskiem rādītājiem, lai novērtētu bankas sektora aizsardzību pret makroekonomisko vidi.

Valsts finanšu sistēmas stabilitāte lielā mērā ir atkarīga no banku sistēmas drošības. Savukārt bankas drošību ietekmē risku vadīšanas sistēmas kvalitāte. Riska vadīšanas sistēmās nozīmīga sastāvdaļa ir risku vērtību noteikšana. Pēdējos gados pasaulē ir pieaugusi interese par risku novērtēšanas jautājumiem, kā arī jaunu metožu un pieeju attīstību. Ar 2007. gadu G10 valstīs stājās spēkā jaunie banku pašu kapitāla pietiekamību regulējošie noteikumi. Latvija nav G10 valsts, bet *Basel II* konsultatīvajā dokumentā apkopotie kritēriji, tiek uzskatīti par starptautiskiem kritērijiem. Tādēļ Finanšu un kapitāla tirgus komisija (FKTK) izstrādā normatīvās prasības atbilstoši Bāzeles dokumentiem. Pēc *Basel II* gala redakcijas apstiprināšanas FKTK pieņēma atbilstošus dokumentus, kuros tiek paredzēta iespēja izmantot iekšējos modeļus kapitāla pietiekamības aprēķināšanā. Minētie iemesli ir pamats tam, ka Latvijas komercbankām jau šodien būtu jāstrādā pie iekšējiem risku vērtības noteikšanas modeļiem un jāprot noteikt pašu kapitāla pietiekamību, balstoties uz konkrētās bankas darbības vidi. Tādēļ ir radusies nepieciešamība izvērtēt

Bāzeles komitejas ieteikumus un izpētīt riska novērtēšanas metodes, kuras bankas varēs izmantot riska kapitāla noteikšanā.

Pēdējo gadu straujā Latvijas ekonomiskā attīstība un ar to saistītās problēmas negatīvi ietekmē komercbanku sistēmas stabilitāti. Šādos apstākļos sevišķi aktuāls ir banku kredītrisku un stabilitātes novērtēšanas jautājums. Kredītriska lielums ir stingri atkarīgs no klienta maksātspējas. Šajā darba kontekstā analizēta privātpersonu kredītsaistību nepildīšanas problēma.

Latvijā pēc iestāšanās Eiropas Savienībā ekonomika strauji attīstījās, tomēr 2008.gads paradīja strauju uzņēmumu maksātnespējas pieaugumu. Salīdzinājumā ar daudzām Eiropas Savienības valstīm Latvijas stāvoklis ir diezgan kritisks. Šāda situācija negatīvi ietekmē valsts tautsaimniecības attīstību, kā arī uzņēmējdarbības vidi, jo uzņēmumu īpašnieki un kreditori zaudē ieguldītos līdzekļus, darbinieki zaudē darba vietas un ienākuma avotus. Līdz ar kredītsaistību nepildīšanas palielināšanās tendenci, palielinās nepieciešamība pareizi un laicīgi novērtēt kredītriska lielumu, balstoties uz prognozēšanas modeli, tādējādi šīs problēmas aktualitāte ar katru dienu paaugstinās.

Otrs darba **mērķis** ir izstrādāt saistību nepildīšanas prognozēšanas modeli, ar kura palīdzību Latvijas komercbankām būtu iespēja precīzāk prognozēt un samazināt kredītrisku, kā arī balstoties uz Basel II ieteikumiem, aprēķināt kredītriska lielumu, samazināt un optimizēt kredītrisku, savlaicīgi konstatēt privātpersonas maksātnespēju un izvairīties no nedrošajiem klientiem.

Aktuālā kredītriska kapitāla prasību noteikšanai ir četras kredītriska dimensijas, autore šī darba kontekstā **aprobežojas** tikai ar saistību nepildīšanas varbūtības *(probability of default, PD)* noteikšanu, kura, balstoties uz *Basel II* nosacījumiem, var rēķināt uz bankas pašas izveidotā modeļa. Autore **aprobežojas** tikai ar privātpersonu hipotekāro kredītu kredītportfeļa analīzi un uz tā pamata izstrādā saistību nepildīšanas novērtēšanas modeli.

Darba izstrādes laikā tiek izmantotas ekonomiskas analīzes metodes, statistiskas metodes (daudzfaktoru dispersijas analīze un regresijas analīze). Tiek apskatītas tādas statistiskas problēmas kā kolinearitāte un multikolinearitāte. Tiek pielietots Kolmogorova-Smirnova tests, Hosmera-Lemešova tests un citi statistiski testi, kuri novērtē izstrādātās regresijas modeļa statistisku nozīmīgumu.

1. Daudzfaktoru dispersijas modelis makroekonomiskas vides definēšanai

Dispersijas analīze ir viena no statistikas zinātnē izmantojamām metodēm, ar kuras palīdzību iespējams pētīt kādas noteiktas pazīmes datu vērtību sadalījumu. Tādējādi iespējams pārbaudīt statistiskās hipotēzes, lai noteiktu vairāku izlašu (grupu) līdzību vai atšķirību (Yank 2004: 78).

Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot, cik liela ir makroekonomiskas vides ietekme uz privātpersonu saistību nepildīšanas varbūtību un definēt, kad ir tas brīdis, kad makroekonomiska situācija var radīt augstas NPL likmes. Tiek izpētīti makroekonomiskie rādītāji mēneša sadalījumā no 2005.gadā līdz 2009.gadam. Ņemot vērā to, ka nav pieejama informācija par NPL likmi sadalījumā pa mēnešiem visām Latvijas bankām kopā, tiek izmantota informācija par vienu no 5 lielākajām bankām Latvijā. Atkarīgais mainīgais Y tiek sadalīts divās kategorijās: makroekonomiskā vide ar augstu risku un makroekonomiskā vide ar zemu risku. Par augstu risku tiek pieņemta robeža, kad NPL ir lielāks par 1,0%, kas sakrīt ar 2008.gada janvāra mēnesi (viens gads līdz makroekonomiskai bedrei).

Lai izanalizētu kādi faktori ietekmē kavēto kredītu apjomu, autore pielietoja šādus faktorus:

- bezdarba līmenis (%) (Eurostat 2010),
- gada inflācija: saskaņotais patēriņa cenu indekss: cenu pārmaiņas pret iepriekšējā gada atbilstošo periodu (%),
- kopējā mazumtirdzniecības uzņēmumu apgrozījuma indeksi (tālāk tekstā MUA),
- eksporta apjoms (miljoni Ls),
- importa apjoms (miljoni Ls),
- nekustamā īpašuma cenas tipveida dzīvokļiem (Ls),
- strādājošo neto mēneša vidējā darba samaksa pa mēnešiem (Ls),
- iedzīvotāju starpvalstu migrācija (migrācijas saldo) (LR CSP 2010).

1.1.tabulā ir redzama korelācija starp NPL (1;0) un makroekonomiskiem rādītājiem. Vislielākā un stingra korelācija ir ar vidējo mēneša algas līmeni, kura periodā no 2005. līdz 2009.gadam svārstījās no 157 Ls līdz 385 Ls, ar vidējām vērtībām 226 Ls un 345 Ls katrā grupā (1.pielikums). Balstoties uz korelācijas koeficientu un balstoties uz datiem, algas samazinājums noticis 2009.gada janvārī, kad strauji saka palielināties kavēto kredītu apjoms, varam secināt, ka neapšaubāmi šis faktors ietekmē kredītņēmēju saistību pildīšanas varbūtību.

Nākamie vairāk ietekmējošie faktori ir bezdarba līmenis un migrācijas saldo, kas liecina par to, ka, zaudējot darbu, kredītņēmēji, proti, zaudē iespēju izpildīt kredītsaistības, un ņemot vērā to, ka Latvijā ir mazākas iespējas atrast darbu nekā citās attīstītās ES valstīs, cilvēki brauc prom no valsts, lai atrastu iespēju nezaudēt jau ieguldīto naudu un nezaudēt savu nekustamo īpašumu.

1.1. tabula

Korelācijas matrica

	NPL	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
NPL	**1.000**								
Bezdarba līmenis	**0.574**	1.000							
Gada inflācija	*0.156*	*-0.676*	*1.000*						
MUA	**-0.221**	-0.788	0.700	1.000					
Eksports	**0.456**	-0.115	0.533	0.579	1.000				
Imports	*-0.085*	*-0.659*	*0.668*	*0.931*	*0.767*	*1.000*			
NI cenas LVL	**-0.426**	-0.814	0.536	0.955	0.426	0.869	1.000		
Vidēja alga	**0.824**	0.328	0.322	0.206	0.704	0.315	-0.004	1.000	
Migrācijas saldo			-	-		-	-		
	0.604	0.662	0.393	0.390	0.212	0.232	0.444	0.416	1.000

Avots: autores izveidota tabula.

Pielietojot dispersijas analīzes metodi, tiek izvelēti 6 faktori, kuri nosaka makroekonomisko vidi ar paaugstinātu risku. Kā redzams no korelācijas matricas gada inflācija diezgan vāji korelē ar NPL likmi, kas savukārt atļauj izmest šo faktoru no dispersijas modeļa. Balstoties uz 1.2. tabulu, var aprēķināt *Score* funkcijas (Back 1996: 20) vērtību un, ņemot vērā cenroīdu vērtības, sadalīt rezultātus uz divām grupām: makrovide ar paaugstinātu risku un makrovide ar zemu risku.

1.2. tabula

***Scoring* funkcijas koeficienti un tās centroīdi (SPSS)**

Diskriminantu funkcijas koeficienti	
Bezdarba līmenis	.270
Mazumtirdzniecības uzņēmumu apgrozījums	.048
Eksports	-.008
NI cenas LVL Tipveida	.004
Vidēja alga	-.037
Migrācijas saldo	-.003
(Konstanta)	1.042
Grupas centroīdu funkcija	
0	2.291
1	-3.436

1.3. tabula

Rezultātu klasifikācija*

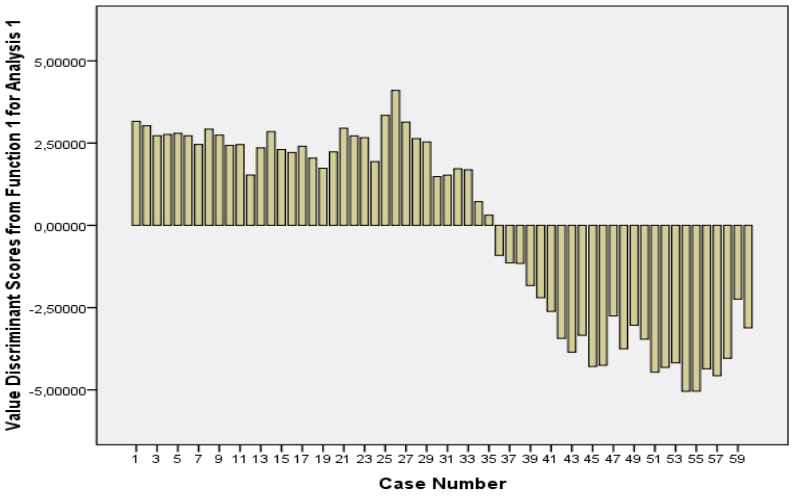
Y			Novērtējumu grupa		
			0	1	Kopā
Novērojumu grupas	Skaits	0	35	1	36
		1	0	24	24
	%	0	97.2	2.8	100.0
		1	.0	100.0	100.0

* 98.3% no novērojumu grupas no novērtējuma grupām tiek klasificēti pareizi

Pēc 1.3. tabulas varam secināt, ka izstrādātais dispersijas analīzes modelis ir spējīgs precīzi sadalīt novērojumus uz augsto un zemo makroekonomisko vides risku grupām. 1.1. attēlā tiek atspoguļots grupas sadalījums visiem novērojumiem. Ņemot vēra to, ka novērojumi ir sakārtoti laika secība, ir redzama neliela makroekonomiskās situācijas uzlabošanās tendence 2009.gada novembrī un decembrī, salīdzinājumā ar periodu 2009.gada martu-septembri.

1.1. attēls

***Scoring* funkcijas grafiskais attēlojums**

Avots: autores izveidots attēls.

Balstoties uz modeļa rezultātiem un uz 1.1.attēlu, ir redzama vienlīdzīga makroekonomiska situācija 2005.-2007.gada laikā, un tikai 2007.gada pēdējā pusgadā ir sācies destabilizācijas periods, kurš noveda pie dziļas bedres makroekonomiskajā vidē. Sākuma datu atkarīgais mainīgais bija sadalīts 2005-2007.gadā un 2008.-2009.gadā, bet modeļa rezultāts uzrāda to, ka 24 no 25 novērojumiem pieder pie grupas ar augstu risku un tikai viens novērojuma periods - 2007.gada decembris - ir izkritis no sadalījuma. Bet kopumā modeļa precizitāte sasniedz 98,3%.

2. Saistību nepildīšanas noteikšanas regresijas modelis

Tā kā iepriekš bija pieradīts fakts, ka makroekonomiskā vide ietekmē NPL līmeni, ir ieteicams un var būt pat nepieciešams ņemt vērā makroekonomiskās vides faktoru, kā komponenti saistību nepildīšanas noteikšanas modelī. Modeļa izstrādes laikā autore izanalizēja 14 kvalitatīvus un kvantitatīvus faktorus, no kuriem 8 bija izvelēti par ietekmējošiem, ņemot vērā vienfaktora un ROC (Receiver Operating Characteristics) analīzi, *chi* – kvadrāta aprēķināšanu (2. pielikums).

Modeļa konstruēšanai tika pielietota informācija par 14 586 hipotekāra kredīta kredītņēmējiem. Sākot no kredīta izsniegšanas brīža, viena gada laikā bija novērota katra kredīta „uzvedība" (vēsture), 145 kredītiem bija konstatēta kredītsaistību nepildīšana vairāk

par 90 dienām, kas, balstoties uz *Basel II* defolta definīciju (Basel Committee 2006: 102), definēts par defolta gadījumu.

Saistību nepildīšanas noteikšanai izmantota binomināla regresijas metode (Binomial Logistic Regression), kuru pielieto gadījumos, kad atkarīgais mainīgais ir dihotoms (mūsu gadījumā *default* (saistību nepildīšanas gadījumā) – 1 un *non-default* - 0) un neatkarīgie mainīgie ir jebkura veida.

Lai y_i ir bināra diskrēta vērtība, kura apzīmē vai kredīta ņēmējs *i* ir *default* (1) vai nav (0) noteiktā laikā t, un, lai x_i^k reprezentē *k* vērtības *i* kredītņēmējam. Nosacīta varbūtība tam, ka kredītņēmējs *i* neizpildīs savas kredītsaistības, tiek aprēķināta pēc šādas formulas (Back 1996:20):

$$P(y_i = 1 \mid x_i^k) = \pi(x_i^k) \tag{2.1}$$

Pie tam nosacīta varbūtība tam, ka kredītņēmējs i būs *default*, aprēķināta pēc formulas:

$$P(y_i = 0 \mid x_i^k) = 1 - \pi(x_i^k) \tag{2.2}$$

Tātad apzīmēsim kredītņēmēja saistību pildīšanas varbūtība caur *odds* funkciju:

$$odds_i = \frac{\pi(x_i^k)}{1 - \pi(x_i^k)}. \tag{2.3}$$

Tāpēc regresijas vienādojums izskatās šādi:

$$L(x;\beta) = \ln\left[\frac{\pi(x_i^k)}{1 - \pi(x_i^k)}\right] = \beta_0 + \beta_1 x_1 + ... + \beta_k x_k \tag{2.4}$$

vai

$$\pi(x) = \frac{\exp(\beta_0 + \beta_1 x_1 + ... + \beta_k x_k)}{1 + \exp(\beta_0 + \beta_1 x_1 + ... + \beta_k x_k)} = \frac{1}{1 + \exp\{-(\beta_0 + \beta_1 x_1 + ... + \beta_k x_k)\}} \tag{2.5}$$

Tātad, modeļa saistību nepildīšanas varbūtība (PD) tiek rēķināta šādi:

$$PD = Logit(\sum_{k=1}^{n} \beta_k X_{i,k} + const) \tag{2.6}$$

kur $X_{i,k}$ – k-tie rādītāji kredītņēmējam *i* un β_k - optimālie regresijas modeļa koeficienti.

Lai aprēķinātu regresijas modeļa koeficientus, pielietots SPSS programmpaketes *Logistic Regression* rīks. Rezultātā autore nonāca pie šādiem statistiskas vērtības novērtējumiem (2.1.-2.2. tabula).

2.1. tabula

Regresijas novērtēšanas parametri

Nr.	Mainīgie	Pazīme	Regresijas koeficients
1	Dzīves vieta (rajons)	Rīga un Rīgas rajons	-1.324
		Citi	0.000
2	Kredīta ikmēneša maksājums pret kredītņēmēja mēneša ienākumiem (DTI)	0% - 29%	-0.410
		30% -	0.000
3	Līguma termiņš	0 - 19 gadi	-0.738
		20 - ... gadi	0.000
4	Kredīta summa pret ķīlas vērtību (LTV)	0% - 39%	-1.605
		40 - 69%	-0.606
		70% -	0.000
5	Makroekonomiska vide	Zems risks	-1.601
		Augsts risks	0.000
6	Darba vieta	Valsts iestāde	-0.592
		Ģimenes jeb privātais uzņēmums	
		Citi	0.000
7	Izglītības līmenis	Universitātes	-1.352
		Koledža	-0.755
		Skolas	0.000
8	Darba stāžs	Vairāk par 4 gadiem	-0.912
		Vairāk par 1 gadu	-0.451
		Līdz 1 gadam	0.000
	Konstanta vērtība		-0.815

Avots: autores izveidota tabula.

2.2. tabula

Regresijas novērtēšanas rezultāti (SPSS)

Novērojumu skaits	14 586
Defoltu skaits	145
Nagelkerke R^2	0.187
"-2 Log Likelihood"	1334,484
H-L tests, p-vērtība	0.932
Laukums zem ROC līknes	0.842
KS statistika	0.533

Avots: autores izveidota tabula.

No aprēķinātajiem koeficientiem iespējams noteikt saistību nepildīšanas varbūtību (PD), ņemot vērā arī makroekonomisko situāciju:

$$PD_i = \frac{1}{(1+e^Z)} \tag{2.7}$$

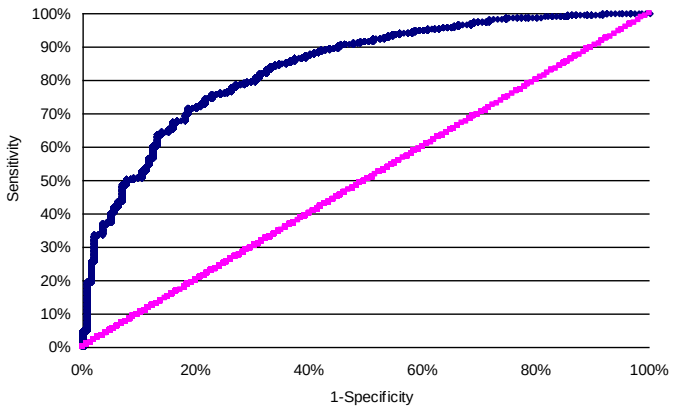
Modeļa validācija

Modelis ar augstu novērtēšanas precizitātes pakāpi ir modelis, kurš spēj atšķirt *default* no *non-default* populācijas. Lai izanalizētu modeļa precizitātes pakāpi, praksē tiek pielietojamas ROC/CAP analīze, Kolmogorova-Smirnova (KS) analīze un Hosmera-Lemešova analīze.

Receiver Operating Characteristics (ROC) līkne ir HR (attiecība starp novērtētiem defoltiem un faktiskajiem defolta gadījumiem) pret FAR (attiecība starp novērtētiem nedefolta gadījumiem un faktiskajiem nedefolta gadījumiem) grafiskais attēlojums visiem iespējamiem griezuma punktiem.

2.1.attēls

ROC līknes grafiskais attēlojums

Avots: autores izveidots attēls.

2.3. tabula

Laukums zem ROC līknes (SPSS)

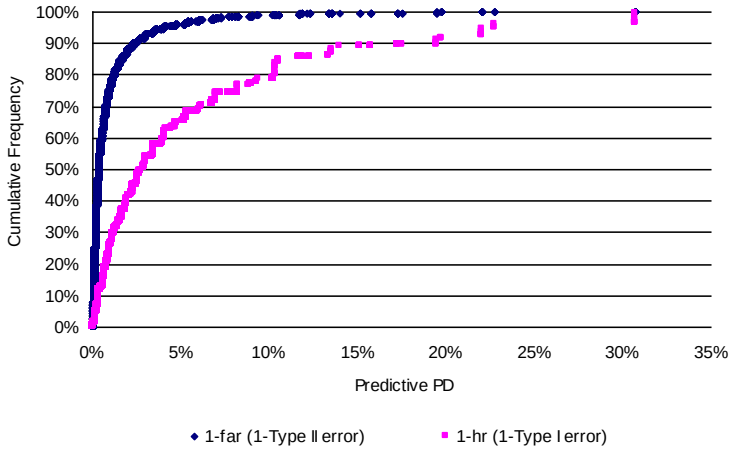
Laukums	Standartnovirze	p-vērtība	95% Ticamības intervāls	
			Apakšēja robeža	Augšēja robeža
.842	.016	.000	.810	.874

Laukums (Area), kurš vienāds ar 0,842 nozīmē, ka ir varbūtība tam, ka izstrādātais modelis ir spējīgs precīzi novērtēt saistību nepildīšanas varbūtību, ir 84,2%. Savukārt modeļa novērtēšanas precizitāte svārstās ar 95% varbūtību intervālā starp 81% un 87,4%. Varam secināt, ka tas ir augsts precizitātes pakāpes rezultāts un modelis varbūt praktiski pielietojams.

Kolmogorova-Smirnova (KS) (Fernandes 2005: 20) metodoloģija tiek balstīta uz sadalījumu attālumiem starp 1-HR (1.veida kļūda (Type I Errors)) un 1-FAR (patiesais novērtējums (True predictions)). Lielākais attālums norāda uz labāku diskriminācijas spēku. Šajā gadījumā KS attālums ir vienāds ar 0.533 (2.2.attēls, 2.2.tabula).

2.2.attēls

Kolmogorova-Smirnova analīze

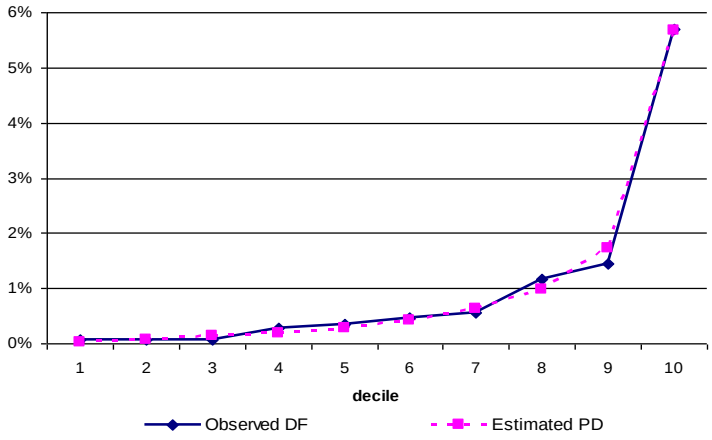

Avots: autores izveidots attēls.

Lai pārbaudītu vispārējo modeļa nozīmīgumu, tika izmantots Hosmera-Lemešova tests. Šī "goodness-of-fit" tests salīdzina ar loģistisko regresiju prognozētos rezultātus ar novērojuma datiem, grupējot tos decilēs (g = 10). 2.3. attēlā tiek atspoguļoti novērotie defolta biežumi un novērtētie defolta biežumi pa decilēm, mazais attālums starp līknēm liecina par labu modeļa novērtēšanas precizitātēs spēju.

2.3.attēls

Hosmera-Lemešova analīzes grafiskais attēlojums

Avots: autores izveidots attēls.

Secinājumi

Pētījuma gaitā tika izanalizēti 8 makroekonomiskie radītāji, no kuriem 6 parādīja korelāciju ar kavēto kredītu īpatsvaru (NPL likme), tika uzbūvēts dispersijas modelis, kurš ir spējīgs ar precizitāti 98,3% atšķirt augstus vai zemus makroekonomiskas vides apstākļus. Šo

modeli var pielietot kredītu izsniegšanas politikā, kā arī ir iespēja izmantot iekšējos modeļus kapitāla pietiekamības aprēķināšanā, ņemot vērā makroekonomisko vidi kā saistību nepildīšanas noteikšanas komponentu.

Autore izstrādāja PD modeli hipotekārajiem kredītiem izmantojot 8 kvalitatīvus rādītājus, no kuriem viens ir makroekonomiskais komponents, pateicoties kuram ir iespēja samazināt prognozēšanas kļūdas izkliedi ārkārtējās makroekonomiskās situācijās. Ar to pašu tiek sasniegts mērķis - izanalizēt makroekonomiskās vides ietekmi uz saistību nepildīšanas varbūtību.

Bibliogrāfija

1. Altman, I.E. (2006) Sabato,G. *Modeling credit risk for SMEs: Evidence from the US Market.* USA: New York University
2. Arhipova, I. Bāliņa, S. (2003) *Statistika ekonomikā*. Datorzinību Centrs - 349 lpp.
3. Back, B. (1996) *Choosing Bankruptcy Predictors Using Discriminant Analysis, Logit Analysis, and Genetic Algorithms.* Turkey: Turku School of Economics and Business Administration
4. Basel Committee on Banking Supervision (2006) *International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards*
5. *European Comission Eurostat data base.* http://epp.eurostat.ec.europa.eu [01.03.2010]
6. Fernandes, J.E. (2005) *Corporate credit risk modeling: Quantitative Rating system and probability of default estimation.* Portugal: Lisabon University
7. Gelman, A. Hill, J. (2007) *Data Analysis Using Regression and Multilevel / Hierarchical Models.* USA: Cambridge University press
8. Jansons, V. Jurēnoks, V. (2005) *Ekonomiskā modelēšana.* Rīga: RTU– 219 lpp.
9. Kudinska, M. (2005) *Komercbanku riski un to atbilstība pašu kapitālam*. Rīga: Datorzinību Centrs.
10. LR Centrālā statistiska pārvalde *Latvijas Statistikas datu bāze*. http://www.csb.gov.lv [01.03.2010]
11. Peduzzi, P., Concato, J., Kemper E., Holford, T.R. and Feinstein, A.R. (1996) *A simulation study of the number of events per variable in logistic regression analysis*. Journal of Clinical Epidemiology, 49: 1372-1379.
12. Yang K., Trewn J. (2004) *Multivariate Statistical Methods in Quality Management.* McGraw-Hill

1. PIELIKUMS

Y (1-Augsts risks; 0- Zems risks)		Vidējais	Standartnovirze
0	Bezdarba līmenis	7.22	1.3275
	Mazumtirdzniecības uzņēmumu apgrozījums	119.40	16.9369
	Eksports	283.94	47.8321
	NI cenas LVL Tipveida	1206.03	348.6684
	Vidēja alga	226.17	50.8581
	Migrācijas saldo	101.58	95.1907
1	Bezdarba līmenis	12.57	5.8123
	Mazumtirdzniecības uzņēmumu apgrozījums	111.23	19.3970
	Eksports	333.82	49.5028
	NI cenas LVL Tipveida	878.58	343.6732
	Vidēja alga	345.83	17.2265
	Migrācijas saldo	301.75	172.7867
Kopā	Bezdarba līmenis	9.36	4.6028
	Mazumtirdzniecības uzņēmumu apgrozījums	116.13	18.2528
	Eksports	303.89	54.0353
	NI cenas LVL Tipveida	1075.05	379.9077
	Vidēja alga	274.03	71.7297
	Migrācijas saldo	181.65	163.6851

2. PIELIKUMS

Mainīgie	Pazīmes	Non-Default	Default	DF	AR	Chi-laukums	Information F	Somer's D
Dzīves vieta (rajons)	Rīga un Rīgas rajons	11014	69	0.62%	0.643	1.538	0.363	0.287
	Citi	3427	76	2.17%				
Izglītības līmenis	Universitātes	6951	34	0.49%	0.659	1.262	0.359	0.318
	Koledža (prof.)	3842	37	0.95%				
	Skolas	3648	74	1.99%				
Darba vieta	Pazīstamais jeb privātais uzņēmums	6318	40	0.63%	0.581	0.215	0.115	0.162
	Valsts iestāde							
	Bezpeļņas organizācija	8123	105	1.28%				
	Bezdarbnieks							
	Cits							
DTI	0-29%	5244	32	0.61%	0.571	0.201	0.100	0.142
	>30%	9197	113	1.21%				
LTV	0-39%	2524	5	0.20%	0.631	0.927	0.339	0.261
	40-69%	5300	41	0.77%				
	>70%	6617	99	1.47%				
Līguma termiņš	1-19 gadi	9066	55	0.60%	0.624	0.586	0.252	0.248
	> 20 gadiem	5375	90	1.65%				
Makro-ekonomiska vide	Zems risks	9691	45	0.46%	0.678	1.372	0.530	0.356
	Augsts risks	4822	100	2.03%				
Darba stāžs	līdz 1 gadam	5808	28	0.48%	0.636	0.936	0.265	0.272
	1 - 4 gadi	5475	59	1.07%				
	Vairāk par 4 gadiem	3158	58	1.80%				

Līga Grāvele

ĀRVALSTU TIEŠO INVESTĪCIJU NOZĪME BALTIJAS VALSTU EKONOMISKAJĀ IZAUGSMĒ 1999.-2008. GADĀ

Abstract
Baltic States are always compared with each other, because Latvia, Lithuania and Estonia – three neighbour countries - have similar history and geographical features however, have different levels of economic development. It is supposed that the main reason that makes difference between Baltic States is foreign direct investments. All kinds of investments play a great role in the development of any country, as economic development, development of business and enterprises, and growth of Gross Domestic Product (GDP) are influenced. The investments at the moment may offer faster recovery from the world crisis which began at the end of 2008 and affected almost every country. That is why the aim of this article is to investigate the importance of foreign direct investment in the economical development of Baltic States in 1999-2008. The research about the estimation of foreign direct investment influence on the actual GDP was made applying monofactorial regression analysis. As a result a theoretical connection between foreign direct investment and GDP was made.
Atslēgas vārdi: *investīcijas, ārvalstu tiešās investīcijas, investīciju nozīme, ekonomiskā izaugsme, tautsaimniecības attīstība.*

Baltijas valstis (Latvija, Lietuva un Igaunija) jau izsenis tiek dēvētas par trim māsām un salīdzinātas savā starpā gan ekonomiskās attīstības, gan vēsturisko un kultūras aspektu ziņā. Kaut arī pastāv konkurence starp kaimiņvalstīm, pastāv arī cieša sadarbība un valstu tautsaimniecību savstarpēja atkarība. Līdz ekonomiskās lejupslīdes periodam, kas Baltijas valstīs sāka iezīmēties 2008.gada beigās, bieži tika diskutēts par to, ka starp Baltijas valstīm līderis attīstības ziņā ir Igaunija, bet Latvija un Lietuva attīstās gandrīz līdzīgi. Valstis savā starpā tika salīdzinātas un vienmēr tika meklēti cēloņi Igaunijas pārsvaram. Kā viens no galvenajiem iemesliem minētas ārvalstu inestīcijas, kas teorētiski sniedz milzīgu ieguldījumu valsts ekonomiskajā attīstībā.

Kā zināms investīcijas ir naudas un materiālo līdzekļu ieguldījumi kapitāla veidošanai atbilstoši uzņēmuma, nozares vai visas tautsaimniecības attīstības mērķiem. Analizējot dažādu autoru dotās investīciju definīcijas, var secināt, ka jēdziens „investīcijas" zinātniskās literatūras avotos tiek definēts dažādi un tam ir plašs skaidrojums. Apkopojot definīcijas, var teikt, ka investīcijas ir kapitāla ieguldījums, lai īsākā vai garākā laika periodā gūtu peļņu, un to lielums ir atkarīgs no gūtās peļņas un procentu likmes. Taču investīcijas vienmēr saistās ar zināmu risku. Investīcijas kā ekonomiskā kategorija pilda vairākas funkcijas, bez kurām nav iedomājama gan valsts ekonomiskā izaugsme, gan uzņēmējdarbības attīstība. Makrolīmenī investīcijas ir pamats ražošanas modernizācijai, ekonomiskās attīstības makroekonomisko apstākļu radīšanai un atbalstīšanai, zinātniski tehniskā progresa paātrināšanai, kvalitātes uzlabošanai un nacionālās produkcijas konkurētspējas nodrošināšanai, būvniecībai, nodarbinātības veicināšanai, valsts aizsardzības nodrošināšanai un arī citu sociālu problēmu risināšanai. Investīcijas nosaka valsts ekonomisko izaugsmi, sekmējot kopējā pieprasījuma un piedāvājuma pieaugumu. Mikrolīmenī investīcijas ir obligāts uzņēmuma attīstības

nosacījums, tās ir nepieciešamas uzņēmuma ilgtspējīgas funkcionēšanas nodrošināšanai, stabila finanšu stāvokļa nostiprināšanai un peļņas maksimizēšanai (Frolova 2007: 32).

Galvenie investīciju piesaisti ietekmējošie faktori ir makroekonomiskā vide, valūtas risks, valsts regulējošā politika, konkurences apstākļi, infrastruktūra. Lai investori veiktu investīcijas kādā valstī, ir jārada noteiktas priekšrocības, kas stimulētu to darīt. Tā kā Igaunijai bija stabilāka makroekonomiskā vide, arī investīciju apjoms tur bija lielāks.

Kā vienu no būtiskākajiem resursiem tradicionāli piesauc ārvalstu tiešās investīcijas (turpmāk ĀTI). Tiešās investīcijas sastāv no trīs komponentiem: investīcijām pašu kapitālā (viena no pašu kapitāla sastāvdaļām ir pamatkapitāls), investoru reinvestētās peļņas un cita kapitāla (aizņēmumi, aizdevumi, tirdzniecības kredīti u.c. darījumi starp investoru un tiešo investīciju uzņēmumu). Mazliet neparasts rādītājs ir reinvestētā peļņa, kas ir ārvalstu investoram piederošā daļa uzņēmuma peļņā (vai zaudējumos), atskaitot saņemtās dividendes. ĀTI ir nozīmīgas gan no konkurētspējas palielināšanas, gan straujākas un kvalitatīvas ekonomiskās izaugsmes viedokļa. Tās var papildināt nepietiekamos iekšējos uzkrājumus, nodrošināt globāli efektīvu ražotņu izvietošanu, pieeju ārvalstu tehnoloģijām, pilnveidot vadību, atvieglot pieeju ārzemju tirgiem ar ārvalstu partneru izplatīšanas tīklu starpniecību un uzlabot produkcijas kvalitāti un dizainu.

Šobrīd, ekonomiskās lejupslīdes periodā bieži tiek diskutēts par ārvalstu investīciju piesaisti, ES struktūrfondu investīciju apguvi, jo investīcijām ir liela nozīme gan mikro, gan makro līmeni. Pie tam visām valstīm, tai skaitā arī Baltijas valstīm, lejupslīdes ietekmē jāsamazina budžeta izdevumi, tai skaitā arī valsts investīcijas. Tas savukārt, samazina ekonomiskās attīstības tempus. Latvijai un pārējām Baltijas valstīm šī ir lielākā ekonomiskā krīze, pēdējais ekonomiskās lejupslīdes periods bija 1998.-1999. gadā Krievijas finanšu krīzes iespaidā.

Jau Dž. M. Keinss norādīja, ka makroekonomiskās nestabilitātes galvenais cēlonis ir investīciju samazināšanās tautsaimniecībā. Pat neliela izdevumu samazināšana investīcijām izsauc vairākkārtēju iekšzemes kopprodukta samazināšanos. Šis samazinājums darbojas pēc ķēdes reakcijas principa. Līdz ko samazinās ieguldījumi investīcijās, tā sekas ir ražošanas sašaurināšana. Līdz ar to strādnieki zaudē darbu un savus ienākumus, pieaug bezdarbs, samazinās ieņēmumi valsts budžetā. Ļoti drīz izdevumu summa visos sektoros samazinās daudz vairāk, nekā sākotnējais investīciju samazinājums, t.i., investīciju multiplikatora efekts (Bikse 1998: 220). Tātad tieši šajā brīdī ir svarīgi izpētīt investīciju nozīmi valstu ekonomiskajā attīstībā, lai varētu plānot un meklēt iespējamos risinājumus.

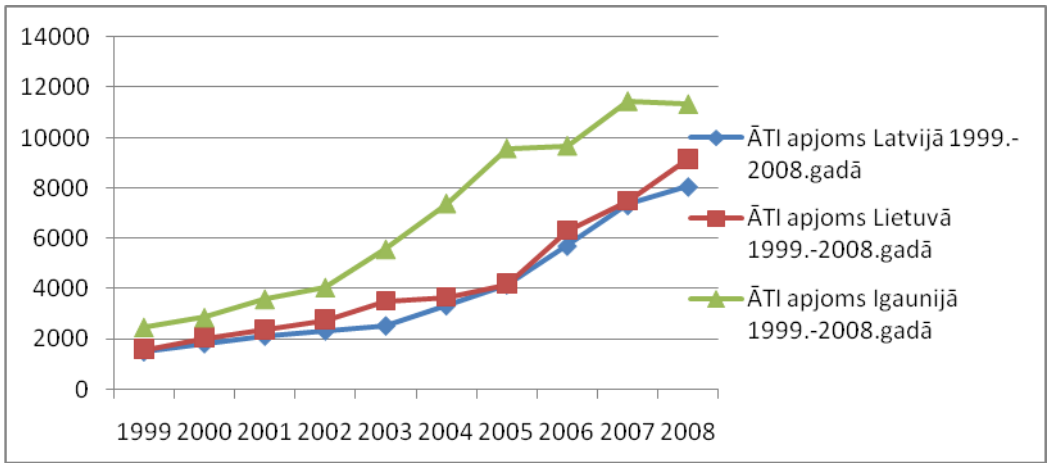
Lai noteiktu ĀTI ietekmi uz Baltijas valstu ekonomisko izaugsmi, tika vērtēta iespējamā sakarība starp ĀTI un IKP apjomu, jo IKP ir valsts ekonomiskās attīstības viens no

galvenajiem raksturojošajiem lielumiem. Lai rezultāti būtu ticami, tika ņemts periods 10 gadu garumā no 1999. gada līdz 2008. gadam. Diemžēl nav jaunāko datu par 2009. gadu, kas būtu īpaši svarīgi, jo pagājušajā gadā Baltijas valstīs bija izteiktāk vērojamas ekonomiskās lejupslīdes iezīmes.

Tātad, pirmkārt, lai varētu analizēt ĀTI nozīmi, jāapskata to dinamika Baltijas valstīs.

1.attēls

ĀTI dinamika Baltijas valstīs 1999.-2008. gadā, milj. EUR

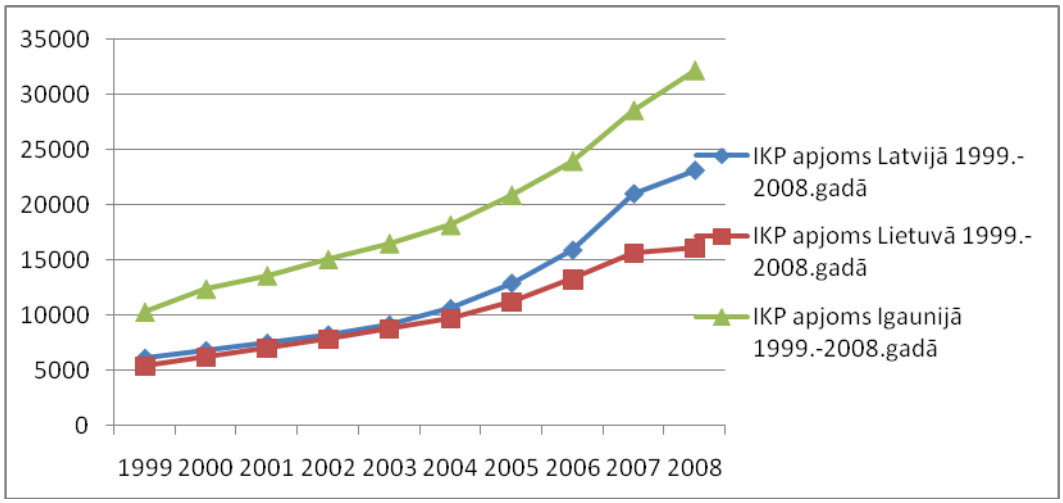
Avots: autora izveidots pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statistikas pārvaldes datiem.

Attēlā 1. redzams, ka visās Baltijas valstīs laika periodā no 1999. līdz 2008. gadam ĀTI apjoms ir būtiski palielinājies, ko var izskaidrot ar valstu attīstību, arī pievienošanos NATO un Eiropas Savienībai. Dati liecina arī par to, ka apskatāmo desmit gadu laikā Baltijas valstis kļuvušas pievilcīgākas ekonomiskā ziņā ārvalstu investoriem. Ja salīdzina ĀTI apjomu pa valstīm atsevišķi, tad dati liecina par to, ka Latvijā un Lietuvā kopumā ir mazāks ĀTI apjoms nekā Igaunijā, ko varētu skaidrot ar Igaunijas makroekonomiskās attīstības tendencēm, jo Igaunija Baltijas valstu vidū izcēlās un vēl aizvien izceļas gan ekonomiskās attīstības ziņā, gan saimnieciskā ziņā. Apskatot investīciju dinamiku, redzams, ka straujāks investīciju pieaugums ir ar 2004. gadu Lietuvā un Latvijā, ko var skaidrot ar iestāšanos Eiropas Savienībā. Savukārt Igaunijā straujāks investīciju pieaugums sākās jau agrāk, kas liecina par to, ka ārvalstu, īpaši somu, investori Igaunijā investēja vēl pirms 2004. gada.

Paralēli apskatot arī IKP dinamiku šajā periodā (2. attēls), ir redzams, ka ĀTI pieaugumam atbilst arī IKP pieugums. Protams, nevar viennozīmīgi apgalvot, ka ĀTI ir galvenais faktors, kas ietekmē IKP izmaiņas, jo ietekmējošo faktoru ir ļoti daudz, tomēr var droši teikt, ka ĀTI ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas ietekmē IKP izmaiņas Baltijas valstīs laika periodā no 1999. gada līdz 2008. gadam.

2.attēls

IKP dinamika Baltijas valstīs 1999.-2008. gadā, faktiskajās cenās, milj. EUR

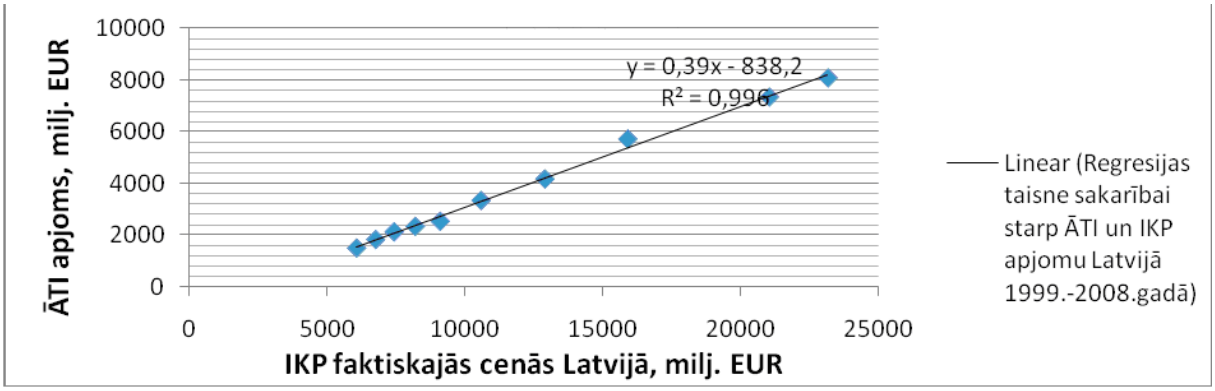

Avots: autora izveidots pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statistikas pārvaldes datiem.

Lai varētu pierādīt izvirzītos pieņēmumus, tiek veikta vienfaktoru regresijas analīze. To izmantojot un nosakot sakarības esamību starp ĀTI apjomu un IKP izmaiņām, var secināt par ĀTI ietekmi uz tautsaimniecības attīstību.

3.attēls

Sakarība starp ĀTI un IKP apjomu Latvijā 1999.-2008.gadā

Avots: autora izveidots pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statistikas pārvaldes datiem, izmantojot MS Excel iebūvētās funkcijas.

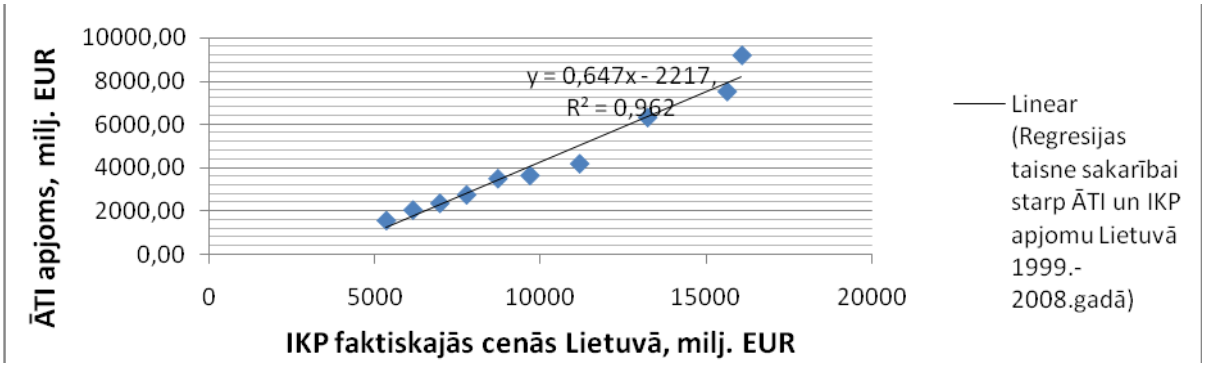
Apskatot sakarību starp ĀTI un IKP apjomu Latvijā 1999.-2008 gadā, var secināt, ka sakarība pastāv un tā ir cieša, ko norāda arī korelācijas koeficienta vērtība 0,9. Regresijas vienādojums norāda, ka ĀTI apjomam mainoties par vienu miljonu, IKP apjoms mainītos aptuveni par 0,39 miljoniem (3. attēls).

Apskatot sakarību starp ĀTI un IKP apjomu Lietuvā 1999.-2008. gadā situācija ir līdzīga, var secināt, ka sakarība pastāv un tā ir cieša, ko norāda arī korelācijas koeficienta

vērtība 0,9. Regresijas vienādojums norāda, ka pastāvot noteiktajai sakarībai, ĀTI apjomam mainoties par vienu miljonu, IKP apjoms mainītos aptuveni par 0,65 miljoniem.

4.attēls

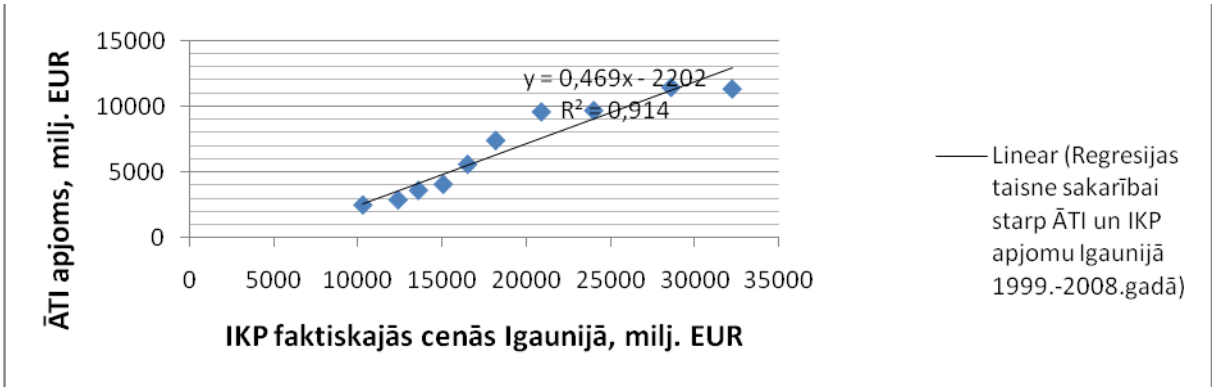
Sakarība starp ĀTI un IKP apjomu Lietuvā 1999.-2008.gadā

Avots: autora izveidots pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statistikas pārvaldes datiem, izmantojot MS Excel iebūvētās funkcijas.

5.attēls

Sakarība starp ĀTI un IKP apjomu Igaunijā 1999.-2008.gadā

Avots: autora izveidots pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statistikas pārvaldes datiem, izmantojot MS Excel iebūvētās funkcijas.

Apskatot sakarību starp ĀTI un IKP apjomu Igaunijā 1999.-2008. gadā, var secināt, ka sakarība pastāv un tā ir cieša, ko norāda arī korelācijas koeficienta vērtība 0,9. Regresijas vienādojums norāda, ka ĀTI apjomam mainoties par vienu miljonu, IKP apjoms mainītos aptuveni par 0,45 miljoniem. Arī visos trīs gadījumos determinācijas koeficienti parāda, ka atrastie vienādojumi aptuveni par 90% atbilst pastāvošajai sakarībai.

Apkopojot iegūtos datus var teikt, ka gandrīz vienādi ĀTI viennozīmīgi ietekmēja Baltijas valstu ekonomisko attīstību. Var arī secināt, ka tām būtu liela nozīme arī ekonomiskās lejupslīdes apstākļos.

Šobrīd un kopš 2009. gada ĀTI apjoms Baltijas valstīs ir samazinājies, tādas tendences sāka parādīties jau 2008. gada beigās. Ir zināms, ka, piemēram, 2009. gada pirmajā ceturksnī

ĀTI apjoms Latvijā bija aptuveni 16 reizes mazāks nekā 2008. gada pirmajā ceturksnī (Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes dati, www.csb.gov.lv)

Bibliogrāfija

1. Arhipova I., Bāliņa S. (2003) *Statistika ekonomikā. Risinājumi ar SPSS un Microsoft Excel*. Rīga: Datorzinību centrs.
2. Bikse V. (1998) *Makroekonomikas pamati*. Rīga: SIA Izglītības soļi
3. Šenfelde M, Ņikitina V. (2002) *Makroekonomika*. Rīga: Kamene
4. Frolova L., Sevostjanova V. (2007) "Investīciju pievilcīguma novērtēšanas metodes" Grām.: Latvijas Universitātes raksti 717.sēj.
5. Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes mājaslapa http://www.csb.gov.lv
6. Lietuvas statistikas departamenta mājaslapa http://www.stat.gov.lt/
7. Igaunijas statistikas departamenta mājaslapa http://www.stat.ee/

Jurijs Grizāns, Jānis Vanags

POLICENTRISKUMS KĀ EIROPAS SAVIENĪBAS STRATĒĢISKĀ PRIORITĀTE UN TĀ ATTĪSTĪBAS VEICINĀŠANA LATVIJĀ

Abstract
The aim of the research is to analyze the role of the urban areas in the state polycentric development taking into account individual economic, social, cultural, natural and historical characteristics as well as development potential of each part of the country. This paper focuses on the study of the positive impact of the urban development on the socioeconomic growth of the region. The hypothesis of the research - partnership formation between state territorial administrative units balances the individual economic sectors and specific interests of the urban and rural settlements as well as promotes self-development processes of the urban and rural areas. The research is based on the three methods: 1) logically constructive method – logical interpretation of the data published by the other authors on the importance of using the concentrate potential of the urban areas for the need of the regional development; 2) monographic method – interpretation of the data based on proven knowledge about the mutual interaction between urban and the surrounding areas which is the engine for regional growth, innovation and employment creation; 3) document analysis method – study and evaluation of the normative acts and scientific researches on the tendencies and problems of the regional development at the context of the aim of this research. The results of this study showed that it is crucial to develop and to promote mutual partnership between the state territorial administration units for the national growth and competitiveness. Proposals for the polycentric development of the Republic of Latvia have been made.
Atslēgas vārdi: *apdzīvojuma struktūra, attīstības centri, policentriskā attīstība, tautsaimnieciskā partnerība.*

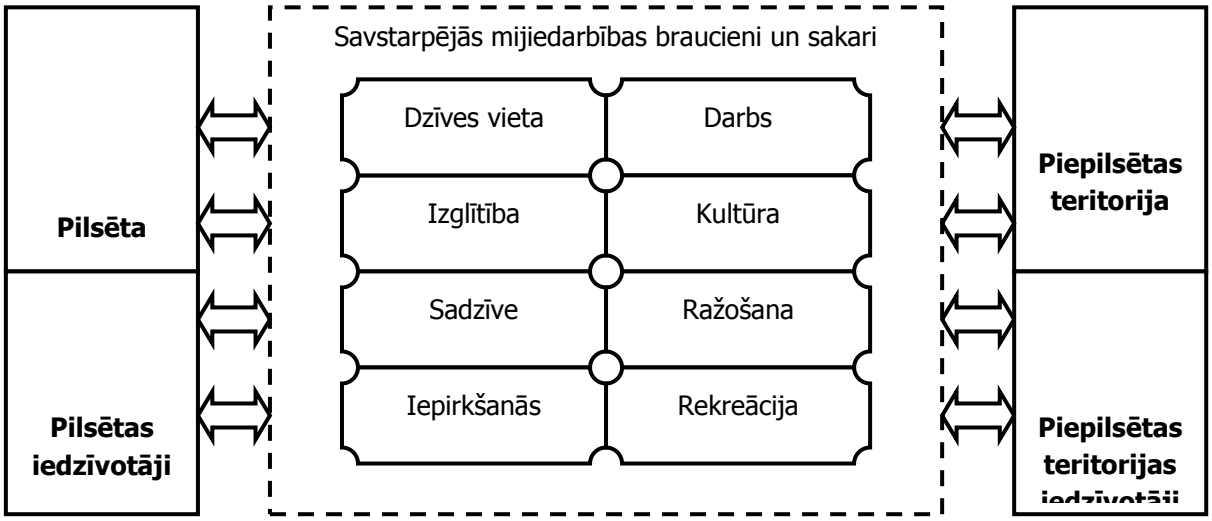
Ievads

Līdzvērtīgu dzīves un darba apstākļu radīšana visiem valsts iedzīvotājiem neatkarīgi no dzīves vietas, sekmējot uzņēmējdarbību reģionos, attīstot kvalitatīvu transporta un komunikāciju infrastruktūru un publiskos pakalpojumus, ir viens no starptautiskajā praksē atzītiem veidiem, kā veicināt valsts ilgtspējīgo attīstību, reģionu ekonomiskā potenciāla pilnvērtīgu izmantošanu, iedzīvotāju dzīves kvalitātes paaugstināšanu, dabas un kultūrvēsturisko vērtību saglabāšanu un prasmīgu izmantošanu. Eiropas Savienībā valsts policentriskā attīstība ir viena no stratēģiskajām prioritātēm. Diemžēl Latvijā attīstības centru kā reģionu attīstības virzītājspēku potenciāla un konkurētspējas paaugstināšanai atbilstoši to resursiem un prioritātēm, kā arī pilsētu un lauku tautsaimnieciskās partnerības attiecību veidošanai netiek pievērsta atbilstoša vērība. Tam par iemeslu ir finansējuma nepietiekamība, vāji attīstīta sadarbība starp valsti, uzņēmējdarbības sektoru un sabiedrību, kā arī zināšanu un pieredzes trūkums. Līdz ar to pilsētu pievilcības un konkurētspējīgo priekšrocību paaugstināšanai, kā arī pilsētu un lauku savstarpējās sadarbības veicināšanai ir jākļūst par Latvijas tautsaimniecības attīstības prioritāti, kas arī nosaka rakstā pētāmās problēmas aktualitāti. Pētījuma mērķis ir izanalizēt pilsētu nozīmi valsts policentriskā attīstībā, ievērojot visas valsts teritorijas un atsevišķu tās daļu īpatnības un iespējas, tādējādi samazinot nelabvēlīgās atšķirības starp tām, kā arī saglabājot un attīstot katras teritorijas dabai un kultūrvidei raksturīgās iezīmes un attīstības potenciālu. Nospraustā mērķa sasniegšanai tiek izvirzīti šādi galvenie uzdevumi:

1)izpētīt Eiropas Savienības atbalstu policentriskai attīstībai; 2) izanalizēt Latvijas Republikas administratīvi teritoriālā iedalījuma īpatnības; 3) veikt plānošanas reģionu attīstības un savstarpējās salīdzināšanas analītisko vērtējumu; 4) izdarīt secinājumus par pētījuma rezultātiem, balstoties uz kuriem formulēt priekšlikumus un rekomendācijas, kuru īstenošana varētu samazināt ekonomiskā un sociālā rakstura disproporcijas Latvijas Republikas plānošanas reģionu vidu, kā arī veicināt visas valsts teritorijas līdzsvarotu attīstību. Raksta hipotēze – partnerattiecību veidošanās starp administratīvi teritoriālā iedalījuma vienībām līdzsvaro atsevišķu tautsaimniecības nozaru un apdzīvoto vietu attīstības specifiskās intereses un veicina pilsētu un lauku apdzīvoto vietu pašattīstības procesus kompleksi vienotās grupveida sistēmās.

Eiropas Savienības atbalsts policentriskai attīstībai

Šobrīd gan Eiropas Savienības, gan Latvijas Republikas mērogā ir vērojams būtisks pavērsiens līdzšinējā domāšanā par valsts sociāli ekonomiskās un teritoriāli telpiskās attīstības jautājumiem, jo arvien biežāk tiek lietots integrēts skatījums uz pilsētu un reģionu attīstības jautājumiem. Pilsētu attīstības jautājumi vairs netiek skatīti atrauti no reģionālās attīstības jautājumiem. Gluži otrādi, viena no svarīgākajām Eiropas Savienības Teritoriālās attīstības darba kārtībā noteiktajām prioritātēm nosaka nepieciešamību veicināt policentrisku attīstību un inovācijas, izmantojot pilsētreģionu un pilsētu sadarbības tīklus. Papildus tam par prioritāti tiek izvirzīta arī jaunu teritoriālās pārvaldības un sadarbības formu meklēšana, pamatā starp pilsētu un lauku apgabaliem (Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion 2007). Iepriekš minētas rīcības nepieciešamību nosaka šodienas situācija, kad mūsdienās apdzīvoto vietu, īpaši lielāko pilsētu nozīme neaprobežojas tikai ar to administratīvām robežām. Pilsētu mijiedarbība ar apkārtējo teritoriju ietekmē iedzīvotāju dzīves veidu un kvalitāti, kā arī teritoriālo struktūru veidošanos gan pašās pilsētās, gan tām pieguļošās teritorijās. Pie lielajām pilsētām esošas teritorijas iegūst no iedzīvotāju un ekonomiskajām aktivitātēm, vai no tiem pakalpojumiem, ko var nodrošināt lielajām pilsētām, kas shematiski parādīts 1.attēlā. Savukārt šīs pilsētas, balstoties uz plašāku ietekmes zonu, var paplašināt savu potenciālu, funkcionālo struktūru, piedāvāt jaunas investīciju iespējas (Rīgas Domes Pilsētas attīstības departaments 2004). Tādējādi pilsētu rīcībā esošo priekšrocību un resursu izmantošanas, kā arī sociāli ekonomiskās attīstības dinamikas analīze veicina izpratnes veidošanos par izaugsmes procesu norises saistību ar reģionālo un valsts attīstību. Tas, savukārt, tieši ietekmē pašu pilsētu attīstību un to konkurētspēju paaugstināšanu.

1.att. Pilsētas un tās apkārtējās teritorijas savstarpējās mijiedarbības modelis
Avots: Autora izstrādāts attēls.

Kā redzams 1.attēlā, pilsētas un tās apkārtējā teritorija, pateicoties savstarpējai mijiedarbībai, veido vienotu urbanizēto vidi – aglomerāciju. Aglomerāciju apvieno sakari, kas veidojas starp dažādiem objektiem un subjektiem, tiem ir raksturīga izteikti augsta intensitāte un daudzveidība. Vistipiskākie pilsētas un piepilsētas teritorijas savstarpējas mijiedarbības sakari ir saistīti ar dzīves vietas, darba vietas, izglītības, kultūras, sadzīves, ražošanas, iepirkšanās un rekreācijas braucieniem un sakariem. Aglomerācijas urbanizētā vidē pastāvošie apstākļi spēj nodrošināt iedzīvotāju ekonomiskās, sociālās, kultūras un atpūtas vajadzības, kā arī piedāvā aglomerācijas teritorijas iedzīvotājiem iespēju izvēlēties kur un kā dzīvot un strādāt, mācīties un pavadīt brīvo laiku. Tādējādi aglomerāciju būtu nepieciešams uztvert ne tikai kā apdzīvotas sistēmas noteikto formu, bet arī kā ekonomiskās darbības organizācijas noteikto veidu.

Latvijas Republikas administratīvi teritoriālā iedalījuma īpatnības

Šīs tendences lielā mērā būtu attiecināmas arī uz Latvijas Republikas teritoriju un tajā esošajām pilsētām. Rīgas aglomerācija – izteikti urbanizēta teritorija, kura sastāv no šīs teritorijas centra – Rīgas – un apkārtējās teritorijas mazajām pilsētām un lauku centriem, kuri ir apvienojušies vienotā sistēmā, aizņem apmēram 15% no Latvijas teritorijas un tajā dzīvo ap 55% no valsts iedzīvotājiem. Rīga kā liels ekonomiskās aktivitātes centrs ir izveidojies vēsturiski ilgstošā periodā. Mūsdienās Rīga ir ne tikai Baltijas valstu lielākā pilsēta, bet arī lielākais rūpniecības, finanšu un transporta centrs Baltijas reģionā. Svarīgi atzīmēt, ka tik augsta valsts iedzīvotāju koncentrācija galvaspilsētā nav vērojama nevienā citā Eiropas valstī. Vēsturiski Rīgas attīstību lielā mērā ir noteicis pilsētas ģeogrāfiskais stāvoklis, arī tagad sociālās un ekonomiskās situācijas uzlabošanos galvaspilsētā veicina tās atrašanās pie jūras,

novietojums ne tikai Latvijas, bet arī visas Baltijas centrā, kā arī krustcelēs starp Eiropas Savienību un Austrumu tirgiem. Rīgas lielums, ekonomiski dominējošā loma plašā tās apkārtnē tieši un pastarpināti ir ietekmējusi apdzīvoto vietu attīstību, iedzīvotāju izvietojumu, kustību, saimnieciski funkcionālās mijiedarbības (Valsts Reģionālās attīstības aģentūra 2008; Rīgas Dome 2005; Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija 2007).

Arī citas Latvijas pilsētas veido ap sevi noteiktu ietekmes zonu. Tas lielā mērā ir saistīts ar pilsētas centralitātes funkciju. Galvenie faktori, kas nosaka pilsētu intensīvas ietekmes zonas veidošanos, ir iedzīvotāju vispārējā mobilitāte, darba un izglītības (mācību) migrācija, saimnieciskie sakari (Latvijas Republikas Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija 201: 67). Latvijas pilsētu ietekmes zona ir atkarīga ne vien no tās iedzīvotāju skaita, bet arī no tai raksturīgo funkciju spektra, kā, piemēram, pārvalde, izglītība, kultūra, veselības aizsardzība, sports un izklaide, sociālā aprūpe, transports un infrastruktūra, komunālā saimniecība u.c. (Briņķis, Buka 1987: 59). Pēc iedzīvotāju izvietojuma un apdzīvojuma rakstura nosacīti visa republikas pilsētu – Daugavpils, Jelgavas, Jēkabpils, Jūrmalas, Liepāja, Rēzekne, Valmiera, Ventspils – ietekmes zonas teritorija būtu iedalāma trīs šādās daļās – paša pilsētas zona – ietekmes zonas centri; pilsētām piegulošā zona – ietekmes zona, kurā izdalās urbānā zona (teritorija, kurai raksturīga izteikta sasaiste ar pilsētu); vājas ietekmes zona (Latvijas Republikas Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija 201: 68).

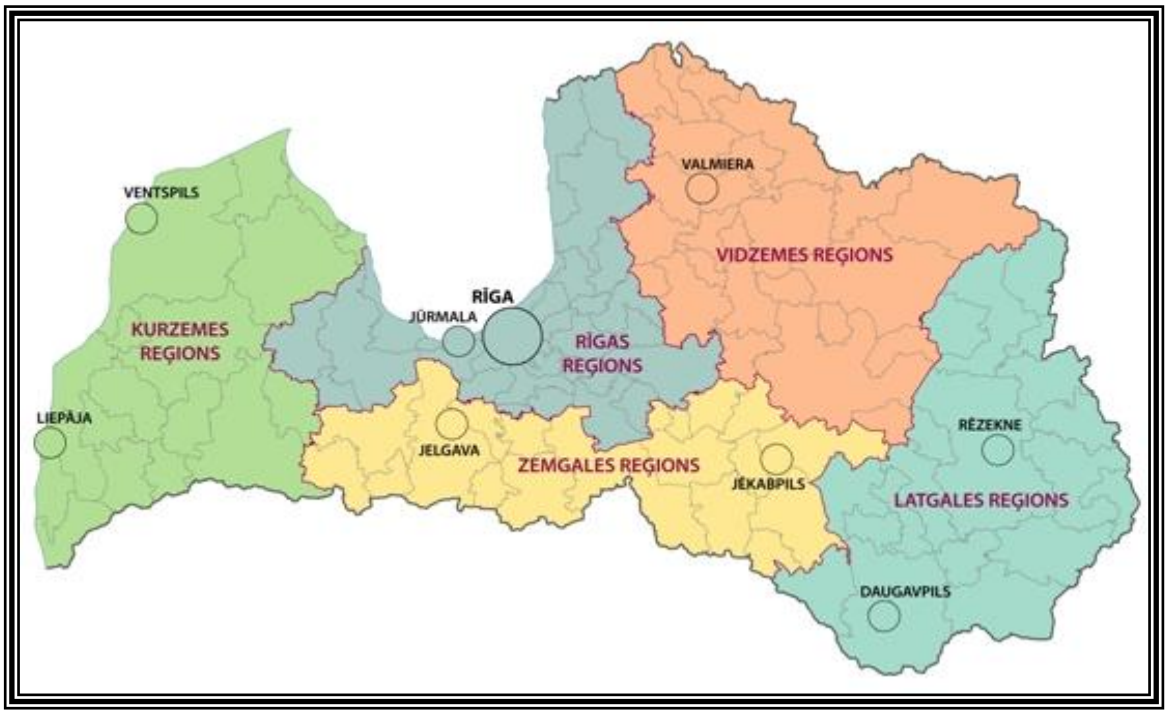
Urbāno zonu videi nav raksturīgas tik specifiskās pazīmes kā aglomerācijas tiešās ietekmes zonās. Tomēr tās atšķiras ar dzīves, ražošanas un lauku vides apstākļiem. Lielo pilsētu tuvumā dzīvojošajiem ir labākas un daudzveidīgākas iespējas izvēlēties darbu, mācības un brīvā laika pavadīšanas veidu. Tas saistīts ar plašāku ekonomisko aktivitāšu piedāvājuma iespējām un dažādu pakalpojumu piedāvājumu, ko var nodrošināt lielās pilsētas. Savukārt šīs pilsētas, balstoties uz plašāku ietekmes zonu, var palielināt savu potenciālu, pilnveidojot funkcionālo struktūru, piedāvājot jaunas investīciju iespējas (Latvijas Republikas Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija 201: 68). Apzinoties funkcionālās ietekmes zonas veidošanos ap Latvijas Republikas lielākām pilsētām, var izdarīt būtisku secinājumu, ka pilsētu sociāli ekonomiskās attīstības pozitīvs raksturs veicina labvēlīgās pārmaiņas sociālajā un ekonomiskajā situācijā atsevišķās valsts daļās, kā arī visā valsts teritorijā kopumā. Tādējādi pilsētas valsts teritorijas telpiskās plānošanas procesā jāpozicionē kā spēcīgākie attīstības centri, kas spēj būtiski sekmēt visas valsts un tās atsevišķu reģionu konkurētspējas celšanos, atstājot labvēlīgu ietekmi uz apkārtējām teritorijām. Līdz ar to, pilsētās esošais attīstības potenciāls un spēja labvēlīgi ietekmēt plašāku teritoriju attīstību ir noteikta kā viena no svarīgākajām Latvijas Republikas reģionālās attīstības pamatnostādnēm.

Latvijas nacionālā reģionālā politika tiek veidota valsts teritoriju attīstības līmeņu izlīdzināšanai, ņemot vērā Eiropas Savienības reģionālās politikas pamatprincipus, kas nosaka vispārīgo ietvaru Eiropas Kopienas reģionālās politikas veidošanai un īstenošanai. Eiropas Savienības reģionālās politikas pamatā ir šādas vērtības: *„solidaritāte”* un *„kohēzija”*. Solidaritātes vērtība tiek izcelta, jo reģionālā politika ir vērsta uz to reģionu attīstības veicināšanu, kas pēc sociālekonomiskās attīstības rādītājiem atpaliek no Eiropas Savienības vidējiem rādītājiem. Savukārt kohēzijas vērtības būtība ir veicināt Eiropas Kopienas līdzsvaroto attīstību. Eiropas Kopienas dibināšanas līguma XVII sadaļas *“Ekonomiskā un sociālā kohēzija”* 158.pants paredz, ka Eiropas Kopiena, lai veicinātu vispārējo harmonisku attīstību, izstrādā un veic darbības, kas stiprina tās ekonomisku un sociālu kohēziju. Eiropas Kopiena jo īpaši tiecas mazināt būtiskas dažādu reģionu attīstības līmeņa atšķirības un mazāk attīstīto reģionu atpalicību (Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija 2004).

Pasaules prakse liecina, ka atsevišķu teritoriju sociāli ekonomiskās atšķirības var samazināt tikai ar mērķtiecīgu reģionālo politiku. Šai politikai jābūt atbalstāmai no valsts puses un to būtu jārealizē, savstarpēji sadarbojoties, vietējām un reģionālajām pašvaldībām, centrālās valsts pārvaldes institūcijām, kā arī starptautiskajām organizācijām. Par vienu no svarīgākajiem Latvijas Republikas reģionālās attīstības plānošanas normatīvā regulējuma instrumentiem būtu uzskatāms 2002.gada 21.martā Saeimā pieņemts Reģionālās attīstības likums, kura galvenais mērķis ir definēts šādi (Reģionālās attīstības likums 2002):

„Likuma mērķis ir veicināt un nodrošināt līdzsvarotu un ilgtspējīgu valsts attīstību, ievērojot visas valsts teritorijas un atsevišķu tās daļu īpatnības un iespējas, samazināt nelabvēlīgās atšķirības starp tām, kā arī saglabāt un attīstīt katras teritorijas dabai un kultūrvidei raksturīgās iezīmes un attīstības potenciālu.”

Kā redzams no Reģionālās attīstības likuma mērķa definīcijas, ar attīstību būtu jāsaprot ekonomiskās vides, sociālās vides, dabas vides, kultūrvides un saimnieciskās darbības pārmaiņu procesa sabiedrībai labvēlīgo virzību un pozitīvas pārmaiņas. Tas nozīmē, ka atsevišķu valsts administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību un visas valsts kopumā attīstībai nepieciešama sistēmiskā pieeja, kas aptver politikas un teritorijas attīstības plānošanu un nodrošina valsts un pašvaldību institūciju pieņemto lēmumu sasaisti un savstarpējo saskaņotību. Tas nenovēršami liecina par to, ka, bez līdzsvarotas un vienmērīgas valsti veidojošo administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību attīstības un dzīves līmeņa paaugstināšanās tajos dzīvojošajiem iedzīvotājiem, kopējā valsts sociāli ekonomiskā un teritoriāli telpiskā izaugsme nav iespējama. Saskaņā ar Reģionālās attīstības likumu Latvijā ir izveidoti pieci plānošanas reģioni, kas shematiski parādīti 2.attēlā.

2.att. Latvijas Republikas plānošanas reģioni saskaņā ar Ministru kabineta 2009.gada 5.maija noteikumiem Nr.391 „Noteikumi par plānošanas reģiona teritorijām"

Avots: Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija 2002

Kā redzams 2.attēlā, Latvijas Republikas teritorijā ir izveidoti pieci plānošanas reģioni – Kurzemes plānošanas reģions, Latgales plānošanas reģions, Rīgas plānošanas reģions, Vidzemes plānošanas reģions un Zemgales plānošanas reģions.

Plānošanas reģionu attīstības un savstarpējās salīdzināšanas analītiskais vērtējums

Svarīgi atzīmēt, ka katrā plānošanas reģionā ietilpst gan republikas, gan novadu pilsētas, kas kalpo par plānošanas reģiona sociāli ekonomiskās izaugsmes virzītājiem un teritoriāli telpiskās attīstības kodoliem. Rīgas plānošanas reģions izceļas citu reģionu vidū ar vislielāko pilsētu skaitu. Tajā ir 20 pilsētas, kas veido 27% no visu reģiona administratīvo teritoriju kopskaita. Pārējos reģionos pilsētu skaits svārstās no 11 pilsētām Zemgales plānošanas reģionā, 14 pilsētām Latgales plānošanas reģionā un līdz 16 pilsētām Vidzemes un Kurzemes plānošanas reģionos. Ņemot vērā pilsētu attīstības ietekmi uz visa reģiona sociālekonomisko izaugsmi, svarīgi izanalizēt un sniegt Latvijas pilsētu attīstības potenciāla un galveno konkurētspējīgo priekšrocību analītisko raksturojumu reģionālās attīstības kontekstā, kas shematiski parādīts 3.attēlā. Šāda pieeja nepieciešama tādēļ, ka Latvijas pilsētas pēc savas atrašanās vietas, tautsaimnieciskās specializācijas un izaugsmes potenciāla ir visai atšķirīgas un to ietekmē uz reģionu attīstību arī varētu būt visai daudzveidīga.

LATVIJAS PLĀNOŠANAS REĢIONI

KURZEMES REĢIONS

- Reģiona un pilsētu izdevīgs ģeogrāfiskais izvietojums starp Rīgu kā valsts attīstības centru un Baltijas jūru, kā valsts attīstības telpu;
- Liepāja un Ventspils ir lielas starptautiskas, neaizsalstošas ostas;
- Speciālas zonas – Ventspils brīvosta un Liepājas speciālā ekonomiskā zona;
- Relatīvi spēcīgas un vienmērīgi izvietotas novadu pilsētas;
- Labi attīstīts autoceļu tīkls. Rajonu centru

VIDZEMES REĢIONS

- Reģiona un pilsētu izdevīgs stratēģiskais izvietojums – Latvijas ziemeļaustrumi, robeža ar Igauniju un Krieviju;
- Līdzsvarota, policentriska apdzīvojuma struktūra;
- Vidzemi šķērso nozīmīgi transporta koridori (valsts galvenās automaģistrāles un dzelzceļa līnijas, maģistrālais dabas gāzes cauruļvads), kas dod izeju Rietumu-Austrumu un Ziemeļu-Dienvidu virzienos;
- Reģiona iekšienē nav tik krasu attīstības

LATGALES REĢIONS

- Reģiona un pilsētu izdevīgs stratēģiskais izvietojums – austrumu robeža, ekonomiskie sakari ar Krieviju un Baltkrieviju;
- Eiropas Savienības ārējā sauszemes robeža;
- Laba satiksme ar lieliem centriem kaimiņvalstīs;
- Daugavpils un Rēzekne ar plašām bijušo rūpnīcu teritorijām, rūpnieciskās ražošanas un amatniecības tradīcijām;
- Rēzeknes speciālā ekonomiskā zona rada labvēlīgu vidi investīcijām un

ZEMGALES REĢIONS

- Reģiona un pilsētu izdevīgs stratēģiskais izvietojums – Latvijas – Lietuvas robeža - iespējas pārrobežu sadarbības attīstībai;
- Reģiona rajona centri atrodas tuvu Rīgai un ir salīdzinoši ātri un ērti sasniedzami;
- Jelgava ar plašām bijušo rūpnīcu teritorijām, rūpnieciskās ražošanas un amatniecības tradīcijām, iespējām piesaistīt kvalificētu darbaspēku no Rīgas un citiem reģioniem;
- Zemgali šķērso nozīmīgi starptautiskie auto un dzelzceļa transporta koridori un svarīgi

RĪGAS REĢIONS

- Reģiona un pilsētu izdevīgs ģeogrāfiskais stāvoklis – valsts centrālajā daļā un Baltijas valstu centrā. Rīga ir spējīga pildīt Baltijas jūras reģiona ekonomikas un kultūras metropoles lomu;
- Rīga – Latvijas galvaspilsēta un vēsturiski lielākā Eiropas Savienības Baltijas jūras pilsēta, dabiskais Baltijas centrs;
- Rīgas reģions – valsts galvenais transporta mezgls un svarīgs starptautiskais transporta mezgls. Būtiska

3.att. Latvijas pilsētu attīstības potenciāla un konkurētspējīgo priekšrocību analītiskais raksturojums reģionālās attīstības kontekstā

Avots: Autora izstrādāts attēls

Kā redzams 3.attēlā, katra plānošanas reģiona attīstības potenciāls lielā mērā ir atkarīgs no tā teritorijā lokalizētajām pilsētām, tajās koncentrējušajiem resursiem, zināšanām, inovācijām, kā arī ar to attiecībām ar apkārtējām teritorijām. Problēmas rada tas, ka plānošanas reģionos izvietojušas pilsētas nav veidojušās kā apdzīvojuma sistēmas centri, bet citu vēsturisku, politisko un ekonomisku stimulu ietekmē. Tādējādi netiek nodrošināta Latvijas pilsētās uzkrātā relatīvi lielā ekonomiskā, sociālā, zinātnes, kultūras potenciāla pilnvērtīga izmantošana sociālās un ekonomiskās situācijas uzlabošanai plānošanas reģionos un visas valsts teritorijas kopumā.

Secinājumi

Dažādas valsts teritoriāli administratīvā iedalījuma vienības var atšķirties ar platību, iedzīvotāju skaitu, dabas daudzveidību, kultūrvēsturisko mantojumu, saimniecības tradīcijām, pildāmo tautsaimniecisko funkciju klāstu, pozicionēšanos valsts administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūrā un tīklā, kā arī ar daudziem citiem faktoriem, kas padara Latvijas valsti pievilcīgu un interesantāku. Taču šo dažādību papildina arī sociāli ekonomiskās atšķirības, kas saistītas ar valsts administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību savdabīgumu, kuru tie iegūst jau ar ģeogrāfisko atrašanās vietu, kas var būt vai nu labvēlīga, vai nu nelabvēlīga cilvēku saimnieciskai darbībai un materiālo priekšnoteikumu radīšanai teritoriāli telpiskai attīstībai un sociāli ekonomiskai izaugsmei. Gadījumā, ja attīstības un izaugsmes procesi netiek pienācīgi kontrolēti un vadīti visos valsts pārvaldības līmeņos – vietējā, reģionālajā un nacionālajā – var sākties noslāņošanas process un iezīmēties arvien izteiktākas plaisas starp atsevišķiem reģioniem, pilsētām, ciemiem.

Tas nozīmē, ka atsevišķu valsts administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību un visas valsts kopumā attīstībai nepieciešama sistēmiskā pieeja, kas aptver politikas un teritorijas attīstības plānošanu un nodrošina valsts un pašvaldību institūciju pieņemto lēmumu sasaisti un savstarpējo saskaņotību. Tas nenovēršami liecina par to, ka, bez līdzsvarotas un vienmērīgas valsti veidojošo administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību attīstības un dzīves līmeņa paaugstināšanās tajos dzīvojošajiem iedzīvotājiem, kopējā valsts sociāli ekonomiskā un teritoriāli telpiskā izaugsme nav iespējama.

Apkopojot šajā pētījumā veiktā Latvijas plānošanas reģionu attīstības un savstarpējās salīdzināšanas analītiskā vērtējuma rezultātus, tiek izdarīts secinājums par to, ka patlaban reģionu ekonomiskajā un sociālajā attīstībā vērojamas disproporcijas, kas iezīmē to savstarpēju attālināšanos un atšķirīgus dzīves apstākļus iedzīvotājiem. Latvijas plānošanas reģionu vidū vienīgi Rīgas reģionam ir pozitīva attīstības indeksa dinamika, bet visiem pārējiem reģioniem tā ir progresējoši negatīva. Tas izskaidrojams ar Rīgas reģiona lielo īpatsvaru valstī un krasi atšķirīgu, uz citu reģionu fona pārāku sociāli ekonomisko attīstību. Tādējādi būtiski svarīgi izpētīt Latvijas pilsētu savstarpējo attiecību, kā arī pilsētu un lauku teritoriju attiecību veidošanās problēmas un tendences, ņemot vērā, pilsētu spējas labvēlīgi ietekmēt apkārtējo teritoriju attīstību un konkurētspējas celšanos. Partnerattiecību veidošanās starp administratīvi teritoriālā iedalījuma vienībām līdzsvarotu atsevišķu tautsaimniecības nozaru un apdzīvoto vietu attīstības specifiskās intereses un veicinātu pilsētu un lauku apdzīvoto vietu pašattīstības procesus kompleksi vienotās grupveida sistēmās. Tas nodrošinātu līdzvērtīgus dzīves un darba apstākļus valsts iedzīvotājiem neatkarīgi no dzīves vietas.

Bibliogrāfija

1. Briņķis, J., Buka, O. (1987) *Reģionālā attīstība un prognostika pilsētplānošanas kontekstā*. Rīga: RTU.
2. Informal Ministerial Meeting on Urban Development and Territorial Cohesion. *Territorial Agenda of the European Union.* http://www.bmvbs.de/Anlage/original_1005295/ Territorial-Agenda-of-the-European-Union-Agreed-on-25-May-2007-accessible.pdf [2010.17.04.].
3. Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija. *Reģionālās politikas pamatnostādnes.* http://www.raplm.gov.lv/pub/index.php?id=2481 [2010.18.04.].
4. Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija. *Rīgas starptautiskā konkurētspēja.* http://www.esfondi.lv/upload/04kohezijas_politikas_nakotne/ OP_infrastruktūra_un_pakalpojumi_RAPLM-1pielik.pdf [2010.05.04.].
5. Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija. *Plānošanas reģioni.* http://www.raplm.gov.lv/pub/index.php?id=52 [2010.18.04.].
6. Latvijas Republikas Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija. (2001) *Apdzīvojuma struktūras attīstība.* Rīga: Jumava.
7. *Reģionālās attīstības likums.* http://www.raplm.gov.lv/pub/index.php?id=55 [2010.04.05.].
8. Rīgas Dome. *Rīgas ilgtermiņa attīstības stratēģija līdz 2025.gadam.* http://www.rdpad.lv/uploads/rpap/Rigas_ilgtermina_attistibas_strategija_2025.g.pdf [2010.05.04.].
9. Rīgas Domes Pilsētas attīstības departaments. *Metodoloģiskie norādījumi Rīgas aglomerācijas robežu noteikšanai.* http://www.rdpad.lv/uploads/rpap/att_plan_izpetes/ 09_rigas_aglomeracijas_robezu_noteiksanas_metodika.pdf [2010.17.04.].
10. Valsts Reģionālās attīstības aģentūra. *Pētījums „Latvijas pilsētu sociāli ekonomiskās attīstības tendences".* http://www.vraa.gov.lv/uploads/documents/petnieciba/petijumi/ Petijums_Latvijas%20pilsetu%20sociali%20ekonomiskas%20attistibas%20tendences1.pdf [2010.22.02.].

Valters Kaže

DEMAND PROFILE FOR RISK INSURANCE SERVICES IN LATVIA: TRENDS AND CHALLENGES OF ECONOMIC DOWNTURN

Abstract
Risk insurance market plays a significant role in economy by supporting sustainable development, leveraging risks of indemnity and enabling entrepreneurs to undertake higher risk. Insurance penetration in Latvia is below developed economies and further declines with downturn.
The objective of the study is to analyze Latvian risk insurance market trends during economic downturn focusing on demand changes both from market capacity and customer behaviour to identify future challenges and to suggest solutions.
Key findings of the study based on Baltic statistics reveal that decline of Latvian domestic risk insurance market is more dramatic than reflected in public statistics. Particularly steep decline is observed in top demand products - motor insurance. This impact is driven by two aspects: decline in related industries and changes in customer preferences explained by shift of values affected by economic conditions. The study forecasts further decline in the market in 2010 and suggests key strategic directions for industry and market players to maintain sustainability.
Keywords: *insurance, Latvia, customer behaviour, economic downturn.*

Role of risk insurance in economy

Risk insurance market is an important element of the economic systems due to the specific role this industry plays in supporting both sustainability and growth of other industries. Sustainability which is achieved via risk pooling and leveraging properties of insurance is well recognized as a basic function of the insurance, i.e. insurance companies handle the uncertainty of risks posed to or by a single person or investment by combining it with the same risks affecting a larger group, which can be calculated and incurred losses covered from the accumulated premiums. At the same time, less attention is given to the development function of insurance. Insurance enables entrepreneurs to undertake higher risk thus facilitating economic activity and growth (Brainard 2008). Similarly, for private households insurance facilitates higher quality of life satisfying a need for security and providing protection against unexpected loss. This enables a redistribution of personal finance which might facilitate increase of consumption and indirectly support the growth in retail industries.

However the number of studies concerning in-depth analysis and explanation of the relationship between activity of insurance sector and growth of economy is scarce. Outreville suggested existence of such a coherence based on studies of 55 emerging economies identifying a positive relationship between premiums concerning property category and GDP (Outreville 1990). Ward and Zurbruegg analysing 9 OECD countries over the period of 1961-1996 have identified a causal relationship in 3 of them (Ward & Zurbruegg 2000). However later, Kugler and Ofoghi in their analysis of the largest European insurance market – United Kingdom for 1966-2003 revealed a strong positive causal relationship between insurance market dynamics and GDP growth in 8 out of 9 insurance lines (except liability insurance)

examined. Authors suggested a possible aggregation problem (difficulty of treating an empirical or theoretical aggregate as if it reacted like a less-aggregated measure) on Ward and Zurbruegg's results, and suggested the relationship to be rather long run than cyclical (Kugler & Ofoghi 2005). A robust evidence for insurance market activity being a facilitator for economic growth was also found by Arena in a study covering 56 countries over the period of 1976-2004, particularly indicating that:

- both growth of life and risk insurance premiums have positive and significant effect on economic growth,
- the impact of life insurance on growth is higher in high income countries while risk insurance is a driver for development in both high income and emerging mid-to-low income countries (Arena 2006).

Latvia in that respect represents a mid-level income, developing market with a remarkably higher importance of risk insurance than life insurance in Latvian local insurance market - premiums in life insurance products constituted only 11.6% of the total market as of full year 2009 (LAA 2009).

The importance of risk insurance services are particularly important during economic downturn as both stability issues and development opportunities are challenges for businesses. Under such conditions insurance supports businesses in their risk management by reducing the severity of potential loss and thus decreasing the risk of default as a result of accidental loss on individual level as well as on the whole industry level which might suffer from excessive defaults of market participants. Insurance in such an environment serves as both economic and social trigger – it promotes financial stability of businesses and households and reduces the anxiety (Skipper 1997). It also facilitates a re-allocation of available funds in accordance to desirable risk profiles and anticipated future development needs of businesses thus enabling a restructuring of the business, investments into innovations which "warm up" the national economy. Thus the sustainability of risk insurance industry is one of the key factors for healthy development and recovery of economic system affected by downturn. Inability of risk insurance industry to provide indemnification of losses might negatively affect stability of businesses and trigger a loss of confidence in private individuals as customers.

It is argued that, while having a negative impact to economy, failure of a single or few classic insurers in contrast to a case of defaults in banking sector would not have a dramatic negative impact on the economy as a whole and would not become a trigger of a systemic crisis (Bell & Keller 2009). Generally, this might be true regarding the global market and most of local markets where stability is traditionally supported by reinsurance agreements of individual

companies; a lack of strong systemic relationship among market players contrary to banking. This is due to banks having instant financial dependencies on each other (e.g. money transfers, interbank loans etc.) while insurers are acting autonomously except for small share of clearing and regress claims. On other hand, it is suggested by the author that Latvian risk insurance market might be more vulnerable than larger and more mature markets because:

- it is rather small and concentrated thus the impact of single failure might have more remarkable impact,
- Latvian insurance market has significantly suffered from economic downturn and decline is expected still in 2010,
- insurance consumption not only decreases but also the product mix has changed significantly reflecting the changes of customer preferences during downturn which has seriously affected core business of the market players.

These assumptions are further on analysed in this study. The objective of the study is to analyse the recent developments in Latvian insurance market to verify the assumptions and suggest strategic directions for the market players to secure a sustainable development. The analysis is based on risk insurance market statistics from Latvian Insurers Association (hereinafter, LAA) that are adjusted using the official statistics from Estonian statistics authority (Eesti Statistika, hereinafter ES) and Lithuanian insurance supervision authority (Lietuvos Respublikos draudimo priežiūros komisija, hereinafter LRDPK), changes of customer purchasing behaviour analysed using the dataset from the nationwide annual value surveys that included insurance aspects suggested and designed by the author (Data Serviss, 2002-2009).

Development trends in Latvian risk insurance market

Further analysis refers to size of the Latvian risk insurance market as to cumulative gross written premiums (GWP) in risk insurance product lines each year from the beginning of the year till the end of the reporting period. All absolute figures are converted in euros (EUR) based on official EUR peg rate to national currencies by central banks of the respective countries.

Finding 1. The decline of the Latvian risk insurance market in 2009 has been more dramatic than reflected in the official statistics.

Latvian insurance market has experienced a heavy decline in 2009 following the rapid two-digit growth from year to year since 2005. Official statistics of risk insurance market (GWP by Latvian risk insurance companies) reports a negative -28% GWP growth in 2009 vs. 2008. (LAA, 2004 -2009) However, the analysis made during this study reveals the decline to be even higher reaching -32% negative growth, mainly due to the impact of the foreign business

performed by Latvian insurance companies. This is due to the fact that several Latvian insurers had established branches in Lithuania and Estonia since European Union accession in 2004 performing operations in accordance with freedom of establishment rule – the free movement of goods, capital, services, and people within the EU's member states according to the Treaty on the Functioning of the European Union. (TFEU, 2010) According to these regulations, insurance companies are allowed to establish their branches in other EU countries without a separate equity capital and separate reporting of GWP per country. Consequentially, all GWP by branch entities are reported and accounted in Latvian books only making Latvian insurance market to look larger than it actually is. In this study, GWP by foreign branches of the Latvian insurers are subtracted from the total GWP reported in Latvia which makes a substantial difference since 2007 when active operations in foreign markets were started. (LRDPK, 2007-2010; ES, 2007-2010) Due to the differences in reporting methodologies, assumptions aligning written and received premiums are applied. Another correction of reported statistics is done based on the fact that several Latvian life insurance companies are writing premiums in two risk insurance lines – health and personal accident insurance. The official statistics (LAA, 2004-2010) are company, not insurance type based. These premiums are reported as written by life insurance companies – i.e. appear in statistics for the life insurance market. In this study, the problem is corrected by adding GWP from this business to risk insurance market GWP. Adjusted GWP and market growth rates are reflected in Table 1. This finding is significant to illustrate a higher actual pressure during downturn on local risk insurance market as assumed if judging by official statistics.

It is important to admit that market is rather concentrated as 66.7% of the total domestic GWP in 2009 were written by 4 leading market players out of 11 operative local insurers (LAA 2010) which indicates a potentially high threat to the sustainability of the market if some of them are not able to adapt individual strategy to maintain the portfolio.

Table 1

Adjusted gross written premiums in Latvian risk insurance market in 2005-2009

Year	Gross written premiums in risk insurance		Reported growth rate for risk insurance companies, %
	EUR, m	Growth rate, %	
2005	204.1	17%	15%
2006	269.6	32%	32%
2007	391.8	45%	48%
2008	421.6	8%	12%
2009	286.0	-32%	-28%

Sources: LAA, LRDPK, ES and calculations by author according to method above

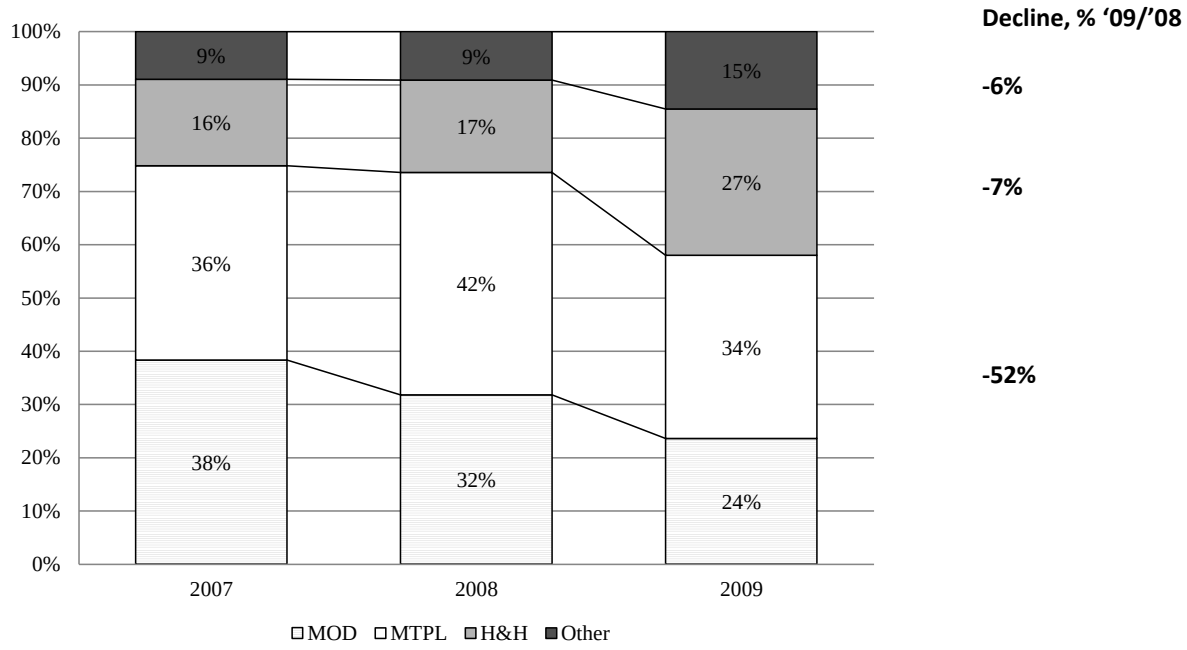
Finding 2. Private portfolio mix in Latvian risk insurance market has significantly changed reflecting customer demand trends during economic downturn.

Personal risk insurance market (GWP with private individuals) is an important indicator for the impact of the downturn as personal market is more sensitive to fast response to economic developments. In 2009 several trends are notable and still persistent in early 2010 – growing unemployment which has hit record high 20.4% and the number of economically active population which has decreased by -5.2% in 1st quarter of 2009 compared to the same period of the previous year (CSP 2010). These factors have affected the mobility of the population, for instance – less people are driving to their jobs due to unemployment, nationwide surveys reveal also switching to public transportation or piggybacking (car sharing among neighbours) becoming more popular. Less need for regular use of personal vehicles and growing savings behaviour reflected in value surveys both have a negative impact on consumption of certain risk insurance products – motor related products (MOD – motor own damage insurance and MTPL – motor mandatory third-part liability insurance) have experienced the highest decline. Moreover, personal consumption in related industries has indirect impact on insurance consumption, e.g., negative impact on motor insurance is also a result of the declining new car registration by 80.5% in 2009 vs. 2008 (LPPA 2010). The number of road accidents has decreased following declining use of personal vehicles by -35.5% in 2009 vs. 2008 significantly driven by (CSDD 2010). Observations show that insurance tariffs and respective GWP are falling as a result of decreasing risk and increasing competitive tension in falling market environment. This is particularly characteristic to personal motor insurance thus having a double negative effect on GWP which is considered a risky strategy for insurers in such a small market.

Contrary, the decline in personal property (H&H – home and household) and casualty (other lines - e.g. personal accidents, travel and rest combined) has been remarkably smaller. These demand trends are empirically observed as changes in the actual personal risk insurance portfolio mix (the share of GWP per product line from the total GWP with the private individuals). Motor insurance is losing its share from 74% in 2007-2008 to 58% in single year while the share of personal property is up from 17% to 27% as reflected in Chart 1.

Chart 1.

Personal risk insurance portfolio mix 2007-2009 and growth rate in 2009 vs. 2008

Sources: LAA, LRDPK, ES and calculations by author according to method above

Such a change in personal insurance consumption profile provides competitive advantages to market players holding high share in H&H as well as challenge to defend this share from competition, particularly heavy motor business exposed insurers competing on price and thus facilitating further decline of GWP in the whole market. It is important for market players to understand what drives customer choice when shopping for their insurance. The assessment is done via nationwide consumer values and attitude survey, conducted in Q4 2009 and covering 925 insurance users in Latvia (Data Serviss, 2009).

Finding 3. While price factor is certainly the most important choice driver, apart from that consumers might be attracted with attributes like wide risk cover and reputation of insurance partner, particularly in claims handling.

It is often argued by market players that customers during downturn are exclusively price driven. A subject of this study is certain price unrelated aspects which are driving customer choice and could suggest strategies for market players. Table 2 consolidates survey results on actual insurance market customers evaluating a certain set of criteria from two perspectives – which is the most important, key criterion, when choosing in insurance market and which of criteria are important as choice drivers.

Table 2.

Choice drivers for private individuals in Latvian risk insurance market in 2009, share from total per insurance line

Criteria	Key choice driver			Criteria important for choice		
	MOD	MTPL	H&H	MOD	MTPL	H&H
	n=183	n=691	n=292	n=183	n=691	n=292
Price	0.31	0.48	0.40	0.40	0.32	0.40
Wide risk cover *	0.25	0.13	0.18	0.30	0.33	0.37
Claims handling reputation	0.10	0.09	0.13	0.39	0.35	0.35
Brand reputation	0.09	0.07	0.10	0.40	0.31	0.34
Smaller deductible *	0.08	0.07	0.08	0.39	0.35	0.22
Extra insurance for free	0.03	0.03	0.04	0.23	0.21	0.19
Bonuses not related to insurance	0.06	0.03	0.03	0.01	0.19	0.00
Other	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00

Source: Data Serviss, 2009

Note: asterisk (*) indicates criteria which are not relevant to MTPL insurance. This insurance line is defined by the law (OCTA 2010) in accordance to EU common regulations. No insurer is allowed to amend or change the basic terms and cover of the insurance. The nature of any third party liability insurance is to cover the loss incurred by the policy holder to third parties; no deductible (i.e. part of the loss undertaken by the policy holder himself and not covered by insurer) or changes of the cover by insurer allowed.

However, the importance of having a smaller deductible and wider cover indicated by the respondents provide new opportunities for risk insurers. Particularly, the findings of this study suggest a development of new MTPL product propositions that add extra insurance cover (e.g. roadside assistance or personal accident cover for the policy holder) on the top of the legally required for MTPL. Adding extra cover is not forbidden by the law, and it might add extra value to insurance proposition thus increasing its value to customer. It does provide a competitive advantage for the insurer and generate extra GWP, at the same time raising the motivation of the consumer to purchase the product which provides benefit to himself not the third party only. Extra premiums written and customers maintained are both factors that positively influence the market slowing down and compensating the decline.

Study shows that in all insurance lines price is key choice driver, however:

- wide risk cover is rather high rated key driver in MOD,
- generally claims handling and brand reputation along with wide cover are high rated among important criteria.

This suggests that customers are not purely price driven and there are alternatives for insurers to focus on when developing their customer service and proposition strategy during downturn period. This might provide advantages in meeting customer demand with a smaller sacrifice of GWP thus supporting long term sustainable development of the businesses in the market.

Summary

Latvian risk insurance market is experiencing heavy downturn measured at -32% in 2009 which is higher than publicly reported. Downturn is anticipated to persist in 2010 as our study reveals less demand for the most popular and higher GWP products in personal insurance lines.

Personal risk insurance portfolio has changed dramatically and is characterized by decreasing importance of motor insurance and increasing importance of home and household insurance. While price is predominating choice criteria, insurers should consider to discontinue price based competition that has negative effect on total GWP in the market and ability of insurer to cover liabilities undertaken. This study suggests alternative approach based on insurance aspects highly valued by consumers. The downturn might be compensated by innovative product propositions which are based on consumer demand for more value-added products featuring wider risk cover and world-class claims handling. Realising the limitations of the approach (differences in methodologies used to measure GWP across the region) and potential diversity of consumer segments with different choice drivers, a deeper study is suggested to reveal more aspects which had been out of the scope of this study.

Bibliography

1. Arena, M. (2006) Does Insurance Market Activity Promote Economic Growth? A Cross-Country Study for Industrialized and Developing Countries. The World Bank Group Publications.
2. Bell, M., Keller, B. (2009) Insurance and stability: the reform of insurance regulation. Zurich: Zurich Financial Services.
3. Brainard, L. (2008) What is the role of insurance in economic development? Zurich: Zurich Financial Services.
4. Ceļu satiksmes drošības direkcija / CSDD (2008-2010) Road traffic accidents raw statistic data. Internet: http://www.csdd.lv/?pageID=1268828282 [2010.04.20].
5. CSP / Latvijas Republikas Centrālā Statistikas pārvalde (2008-2010) National economy statistics raw data. Internet: http://www.csb.gov.lv/csp/content/?cat=355 [2010.04.20].
6. Data Serviss (2002-2009) Annual value surveys of Latvian population. Unpublished raw data.
7. ES / Eesti statistika (2007-2010) Estonia insurance market statistics raw data. Internet: http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Majandus/14Rahandus/03Kindlustus/03Kindlustus.asp [2010.04.20].

8. Kugler, M., Ofoghi, R. (2005) Does Insurance Promote Economic Growth? Evidence from the UK.
9. LAA / Latvijas apdrošinātāju asociācija (1997-2010) Latvia insurance market statistics raw data. Internet: http://www.laa.lv/pub/?cmd=stat [2010.04.20].
10. LPAA / Latvijas Pilnvaroto autotirgotāju asociācija (2008-2010) New car registration raw data. Internet: http://lpaa.lv/?p=910&lang=294 [2010.04.20].
11. LRDPK / Lietuvos Respublikos draudimo priežiūros komisija (2004-2010) Lithuania insurance market statistics raw data. Internet: http://www.dpk.lt/rezultatai.menesio.php [2010.04.20].
12. OCTA / Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas likums, aktuālā redakcija. (2010) Internet: http://www.likumi.lv/doc.php?id=87547 [2010.04.20]
13. Outreville, J.F. (1990) The Economic Significance of Insurance Markets in Developing Countries. Journal of Risk and Insurance, Vol. 57 No. 3: 487-498.
14. Skipper, H.D., Jr. (1997) Foreign Insurers in Emerging Markets: Issues and Concerns. International Insurance Foundation, IIF Occasional Paper No. 1.
15. TFEU / Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. European Union. (2010) Internet: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:EN:PDF [2010.04.20]
16. Ward, D., Zurbruegg, R. (2000) Does Insurance Promote Economic Growth? Evidence from OECD Countries. Journal of Risk and Insurance, Vol. 67 No. 4: 489-506.

Diāna Kristapsone

VALSTS ZĪMOLS UN LATVIJAS ZĪMOLA RADĪŠANAS LĪDZŠINĒJĀ PIEREDZE

Abstract
Brand management is one of the issues that could be discussed on different levels: at the state or branch level as well as from the point of view of a company or even an individual. The article concerns the issues of the modeling of state brand. The author has summarised opinions of various foreign authors and scientists on brand management issues. The article includes the author's research on the image of Latvia from the point of view of foreign consumers. The author analyses examples of brand image, positive experience of brand modeling and negative consequences from various countries. At the end the author concludes that not only tourism agencies but also state institutions and the whole society should be involved in the modeling of the brand of Latvia.
Atslēgas vārdi: *valsts zīmols, zīmols, Latvija.*

Latvijai joprojām aktuāls jautājums ir pozitīva Latvijas zīmola veidošana. Lai gan valstiskā līmenī par šo jautājumu ir domāts jau kopš Latvijas neatkarības atgūšanas pirmsākumiem, joprojām Latvijas atpazīstamība citās valstīs ir visai niecīga. Referātā tiek analizēts zīmola un valsts zīmola jēdziens, minēti veiksmīgi un neveiksmīgi valstu zīmolu piemēri, to rašanās veidi, apskatīts, kā Latvijai veicies ar Latvijas zīmola veidošanu līdz 2010. gadam.

Lai veiktu pētījumu, autore ir iepazinusies ar vairākām zīmolvedības teorijām. Laika posmā no 2009. gada augusta līdz 2010. gada janvārim autore intervējusi 20 Norvēģijas, 30 Vācijas, 25 Nīderlandes un 30 Itālijas patērētājus par to, kā viņi uztver Latviju (kā valsts zīmolu), izpētījusi informāciju, ko sniedz iestādes, kuras valsts līmenī ir atbildīgas par valsts zīmola veidošanu, kā arī iepazinusies ar plašu publikāciju klāstu masu informācijas līdzekļos par Latvijas tēlu un tā veidošanas problēmām. Tika analizēti ekspertu viedokļi. Referātā tiek sniegts koncentrēts pārskats par zīmola un Latvijas zīmola veidošanas jautājumiem.

Zīmols, valsts zīmols un tā jēdziens

Literatūrā ir sastopamas dažādas jēdziena „zīmols" definīcijas, kas tomēr nav pretrunīgas. Piemēram, Filips Kotlers raksta: „Jebkas ir zīmols: *Coca-Cola, FedEx, Porsche,* Ņujorka, Amerikas Savienotās Valstis, Madonna un Tu. Zīmols ir jebkas, kā nozīmi mēs apjaušam un, kas izraisa mūsos asociācijas" (Kotler 2003: 8). Sociologs, zīmolu konsultants Krišjānis Papiņš par zīmolu saka: „Tas ir priekšstats par visām lietām. Piemēram, ja sakām „Latvijas balzāms", mums uzreiz ir priekšstats par to, ko šis uzņēmums ražo, kādi skandāli ir bijuši vai nav bijuši. Tas ir daudzu priekšstatu kopums, kas saplūst viena veselumā" (Zāģele 2007: 6). SEB Unibankas mārketinga un sabiedrisko attiecību vadītājs Ronalds Platkājis, skaidrojot zīmola jēdzienu, uzsver: „Zīmols ir solījums klientam vai patērētājam par pakalpojumu vai produktu, ko uzņēmums piedāvā un atšķir no konkurējoša tāda paša vai līdzīga produkta vai pakalpojuma. Tas ir solījums, kas izveido emocionālu saiti starp

patērētāju un zīmolu. Veiksmes gadījumā, ja zīmols pastāvīgi garantē to, ko sola, tad šī saikne pāraug lojālās attiecībās" (Zāģele 2007:16). Darba autore, iepazinusies ar zīmolu dažādajām definīcijām, var secināt, ka zīmols ir simbolu kopums, kas izraisa līdzīgas asociācijas noteiktā cilvēku kopā. Jo lielāks cilvēku daudzums uztver vienu un to pašu parādību, priekšmetu, cilvēku vai valsti līdzīgi, jo populārāks ir zīmols.

Pēc analoģijas, valsts zīmolu var definēt kā noteiktas cilvēku kopas kolektīvās asociācijas par noteiktu vietu. Cilvēkam ir priekšstats, asociācija, ko izraisa noteikta valsts un ierodoties tur vai uzsākot biznesa aktivitātes, viņš sagaida, ka tā sniegs viņam gaidīto.

Mūsdienu pasaulei ir raksturīga attīstīta komunikāciju sistēma. Tā nodrošina informācijas ātru nodošanu no viena patērētāja otram. Šodien ASV sastādīts dokuments, izmantojot elektronisko pastu (e-mail) vai kādu citu elektronisko saziņas līdzekli, minūtes laikā var nonākt Latvijā vai jebkurā citā pasaules vietā. Transporta satiksmes attīstība nodrošina vieglu, ātru un lētu ceļošanas iespēju. Patērētājiem nav grūtību apmainīties ar informāciju un pārvietoties. F. Kotlers un H. Amstrongs uzsver: „Līdz ar komunikāciju, transporta pakalpojumu, finanšu plūsmu attīstību, pasaule kļūst aizvien mazāka un mazāka. Preces, kas tiek ražotas vienā valstī, piemēram, *Gucci* somas, *Mont Blanc* rokturi, *Mc Donald's* hamburgeri ar prieku tiek lietoti citās valstīs. Mēs nebrīnīsimies, ja satiksim Amerikā vācu biznesmeni itāļu kostīmā, kurš satiekas ar angļu draugu japāņu restorānā, bet, atgriezies mājās, dzer krievu šņabi un skatās pa televizoru pārraidi *Frazier* (...). No 1969. gada daudznacionālo korporāciju daudzums 14 visbagātākajās valstīs ir palielinājies trīs reizes: no 7000 līdz 24000. (...) Daudzas kompānijas darbojas starptautiskajā tirgū jau vairākas desmitgades. *Coca- Cola, IBM, Kodak, Nestle, Bayesr, Sony* un citas kompānijas ir labi zināmas vairumam patērētāju visā pasaulē (Котлер, Амстронг 2005: 1024).

Līdzīgi kā produkti, kas ir atpazīstami visā pasaulē un nes peļņu kompānijām, kas tos ražo, arī valstu atpazīstamība, pozitīva popularitāte, veicina šīs valsts ekonomisko attīstību un, līdz ar to, iedzīvotāju labklājības augšanu. Autore, veicot pētījumu, konstatēja, ka starptautiskie eksperti (S. Anholts, M. Lindstroms, M. Akotia, F. Kotlers) uzskata valstis (to tēlu un atpazīstamību tirgū) par tādām pašām precēm, kā jebko citu. Valsts zīmolvedības eksperts Saimons Anholts, kurš konsultē Latvijas valdību zīmolvedības stratēģijas veidošanā, sniedzot interviju S. Lencei uzsver: „Valsts zīmola jēdziens nozīmē valsts tēlu un reputāciju, un par tā rašanos jāpateicas globalizācijas procesam, jo valstis sākušas konkurēt savā starpā par investīcijām, patērētāju un tūristu piesaisti, kultūras popularizēšanu, pārējo valstu uzmanību un cieņu. Visa pasaule tagad ir kā tirdzniecības centrs, kurā katra valsts ir produkts plauktā" (Lence 2007).

Pozitīvu asociāciju gadījumā, pastāv iespēja, ka ārvalstnieks sasista savas ieceres ar kādu valsti, vēloties to apmeklēt, uzzināt ko vairāk, uzsākt biznesa aktivitātes, iegādājoties šajā vietā ražotos produkts, sadarboties ar iedzīvotājiem, radīt ražotnes, strādāt tur vai pieņemt darbiniekus no šīs valsts. Ņemot vērā valsts radītās asociācijas, ārvalstnieks plāno savas darbības šajā valstī. Asociācijas par valsti var būt arī iemesls tās neapmeklēšanai, sadarbības ar vietējiem iedzīvotājiem, biznesa neuzsākšanai. Asociāciju trūkums vispār izslēdz iespēju domāt par nezināmo objektu.

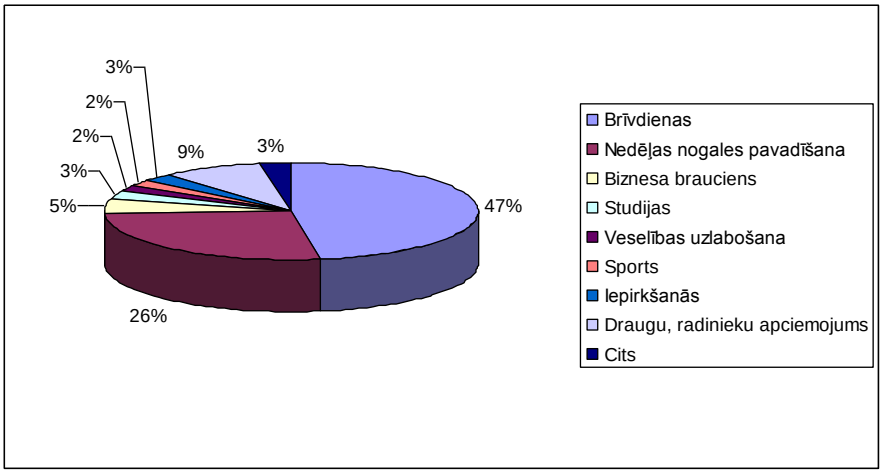
Latvija kā valsts zīmols

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas, sevišķi, pēc iestāšanās Eiropas Savienībā, aktualizējās jautājums par ekonomiskās sadarbības ar citām pasaules valstīm veicināšanu, tūristu un investīciju piesaisti Latvijai, Latvijas ražoto produktu noietu. Tāpēc svarīgi izveidot un uzturēt Latvijas zīmolu, kas būtu atpazīstams, populārs Eiropā un citur pasaulē.

Lai analizētu Latvijas, kā valsts popularitāti, darba autore laika posmā no 2009. gada augusta līdz 2010. gada janvārim intervējusi 20 Norvēģijas, 30 Vācijas, 25 Nīderlandes un 30 Itālijas patērētājus. No visiem respondentiem 50 bija sievietes un 55 vīrieši, vecumā no 25līdz 55 gadiem. Aptaujā piedalījās cilvēki, kas jau bija ieradušies Latvijā un viņiem bija radies priekšstats par šo valsti. Pētot patērētāju ceļojuma mērķi, autore noskaidroja, ka ārzemnieki Latvijā ierodas galvenokārt, lai pavadītu brīvdienas un nedēļas nogali (skat. 1. att.).

1.attēls

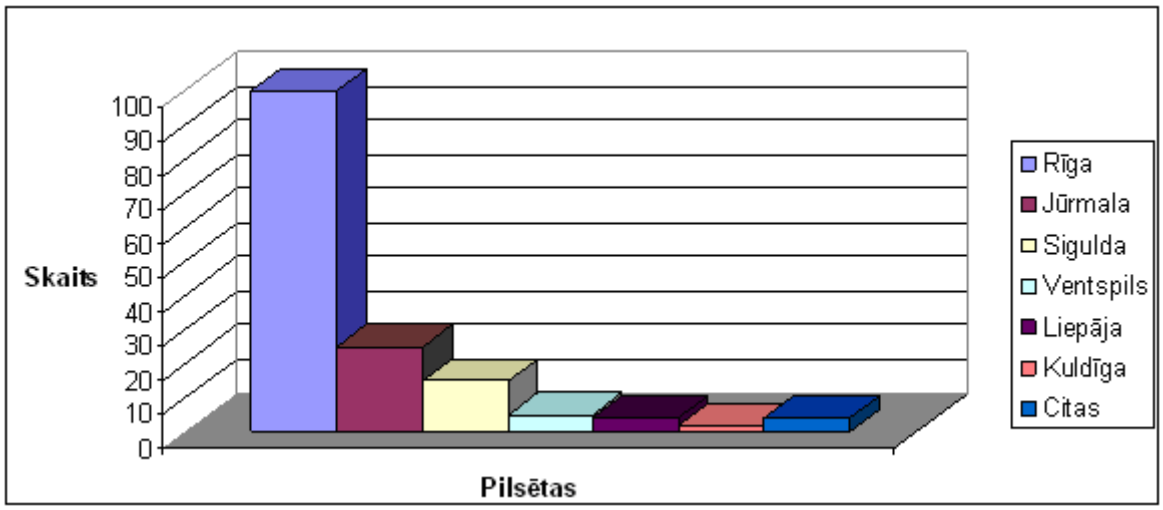
Latvijā iebraucošo ceļotāju vizītes mērķis

Intervijas rezultātā tika apstiprināts autores pieņēmums, ka galvenokārt par ceļojuma mērķi viesi izvēlas Latvijas galvaspilsētu (skat. 2. att.) vai Latvijas populārākās pilsētas, tostarp Jūrmalu, Siguldu, Ventspili.

2. attēls

Latvijā iebraucošo ceļotāju apmeklētās pilsētas

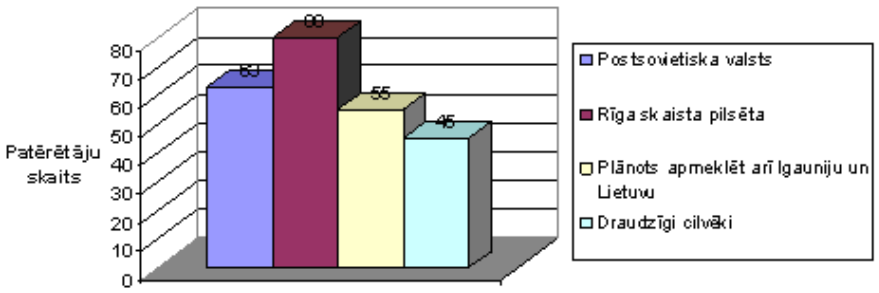

Intervijas rezultātā tika noskaidrots, ka vidējais uzturēšanās ilgums Latvijā ir 2-3 dienas, kas apstiprina iepriekš norādīto, ka daudzi ceļotāji izvēlas Latviju par galamērķi nedēļas nogales atpūtas vai tūrisma braucienam.

Būtiski intervijās bija noskaidrot, kādas ārzemju patērētājiem ir galvenās asociācijas ar Latviju. Apkopojot populārākās atbildes jāsecina, ka no 105 aptaujātajiem 65 patērētājiem Latvija asociējas ar jaunu, nabadzīgu Eiropas Savienības dalībvalsti (skat. 3. att.), kas ilgus gadus bijusi PSRS sastāvā. 80 patērētāji atzinuši Rīgu par skaistu, arhitektoniski pievilcīgu pilsētu. 55 patērētāji ceļojuma laikā plāno apmeklēt arī Igauniju un Lietuvu.

3. attēls

Latvijas tēla asociācijas ārvalstu patērētāju vidū

Autore salīdzināja aptaujas datus, ko ieguva aptaujājot ārzemju patērētājus ar Tūrisma attīstības valsts aģentūras 2009. gadā veiktās ārzemju tūristu aptaujas datiem un secināja, ka aptaujas rezultāti ir līdzīgi, neskatoties uz to, ka darba autore ir aptaujājusi 105, bet TAVA - 3000 ārzemju patērētājus. TAVA aptauju ir veikusi laika posmā no 2009. gada jūnija līdz 2009.gada oktobrim.

Autore uzskata, ka veicot tikai Latviju apmeklējušus ārzemju patērētājus, nevar izdarīt objektīvus secinājumus par to, kā ārzemju patērētāji uztver Latviju. Liela daļa pasaules

iedzīvotāju Latvijā nekad nav bijuši un viņos asociācijas par Latviju nav radušās tieši no valsts apmeklējuma. Bez tam, lielai daļai ārzemju patērētāju vispār nav asociāciju par Latviju.

Ja kādreiz Latvijas tirgus bija orientēts galvenokārt uz Krieviju, robežas ar ārpasauli bija slēgtas un visas ekonomiskās aktivitātes notika PSRS robežās, tad pēc neatkarības atgūšanas, prioritātes un tirgus orientācija mainījās. Starpvalstu robežas tika atvērtas, tirgus iespējas kļuva plašākas. Taču vairumam ārpus PSRS teritorijas dzīvojošajiem Latvija nozīmēja vien „post padomisku" valsti vai vispār nenozīmēja neko. Iepazīstoties ar laikrakstos pieejamo informāciju, laika posmā no Latvijas neatkarības atgūšanas brīža līdz šodienai, vērojams rakstu autoru uzskats, ka Latvija ārvalstniekiem visbiežāk izraisa maz asociāciju vai neizraisa nemaz: „Lielākā daļa rietumvalstu neatšķir Baltijas valstis, viņi neatšķir arī Poliju no Ungārijas, viņi vispār neatšķir Centrāleiropas valstis. Zināšanu un intereses līmenis par Centrāleiropu nav augsts. Ja cilvēki nezina, kas jūs esat, viņiem nav motivācijas uz šejieni braukt. Lai attīstītu interesi, ir jāreklamē ideja par to, kas jūs esat" (Ruduša, Olīnss 2002: 2).

Viedokļa mainīšana un jaunu asociāciju veidošana ir samērā ilgs un grūts, bet ne neiespējams uzdevums. Kā pozitīvu piemēru var minēt Spāniju. „Realitāte Spānijā laikā no 1975. līdz 2000. gadam ir pilnībā mainījusies. Pirms ceturtdaļgadsimta tā bija nabadzīga, izolēta, maznozīmīga un autoritāra valsts. Šodien tā ir aktīva un spilgta Eiropas Kopienas dalībniece. Tā ir pazīstama kā izcilu filmu režisoru zeme, kā zeme, kurā ir nepārspējami arhitekti un inženieri, kurā darbojas vairākas ietekmīgas kompānijas. Spānijas tēls nekad nav bijis tik pievilcīgs kā tagad. Pa daļai tas notika spontāni, jo mainījās iekšējā aina. Bet vienlaikus tēla izmaiņas bija arī koordinētas darbības rezultāts. Visas šīs lietas bija mainījušās, un tika veltītas pūles, lai to darītu zināmu pasaulei" (Raduša, Olīns 2002: 2).

Spānijas veiksmīgais tēla attīstības piemērs var kalpot par priekšzīmi Latvijas zīmolvedības centieniem. Autore iesaka atbildīgajām institūcijām izanalizēt Spānijas piemēru un, iespējas gadījumā, pārņemt tās pozitīvo pieredzi, kā arī mācīties no pieļautajām kļūdām.

Starptautiskie zīmola eksperti uzsver valsts zīmola veidošanās specifiku, atzīstot, ka to nevar izveidot tukšā vietā, jo valsts zīmols jau eksistē. Ārzemju patērētājos jau ir priekšstats par valsti. Piemēram, valstu zīmolvedības eksperts S.Anholts uzskata: „Valsts tēla veidošana ir ļoti komplicēts process, kurā rezultātu var sasniegt tikai pēc daudziem gadiem. Tā nekādā ziņā nav reklāmas kampaņa, jo neviena reklāma nesasniegs mērķi, ja pasaules sabiedrībā kopumā viedoklis par attiecīgo valsti būs slikts. Valstij nevar izgudrot zīmolu, ja tam pamatā nav patiesības. Valsts zīmols vai zīmola tēls jau eksistē. Tas ir tikai jāsaskata, jāpadara taustāms un jākonkretizē" (Lence 2007).

Apkopojot dažādus pētījumu rezultātus un savu personīgo pieredzi, autore uzskata, ka viedoklis par valsti citu valstu iedzīvotājos rodas no:

- iespaidiem, kas radušies apmeklējot valsti, kontaktējoties ar noteiktas valsts pārstāvjiem;
- iespaidiem, ko radījusi šīs valsts produkcijas lietošana;
- informācijas, ko guvuši masu medijos;
- valstu veidotajiem pasākumiem;
- neformālās komunikācijas (tālāk teikšanas, tostarp, draugu stāstītā, no anekdotēm, baumām);
- reklāmas kampaņām.

Bieži cilvēkiem par kādu valsti ir visai sadrumstalots priekšstats, kurš radies no tās informācijas, kuru viņš ir saņēmis. Jo mazāk informācijas un šaubīgāki to saņemšanas kanāli, jo nepareizāks priekšstats ir par kādu valsti.

Ņemot vērā, ka valstis savstarpēji konkurē, dažkārt tās apzināti nomelno konkurējošo valsti, lai „izstumtu" tās produkciju no sava tirgus. Masu medijos dažkārt izskanējusi informācija par negatīviem sižetiem, ko sagatavo kādas valsts masu mediji par Latviju. Kā piemēru varētu minēt, Zviedrijas TV4 sagatavoto sižetu, kurā TV4 „teicās nofilmējusi, kā Latvijas zivju pārstrādes uzņēmuma vadība stāstot par mencu nozvejas iespējām ārpus kvotas (proti, nelikumīgu nozveju), nezinādami, ka tas tiek filmēts ar slēpto kameru un kārtīgais zviedru uzpircējs īstenībā ir žurnālists. Savukārt pats uzņēmums to nodēvēja par provokāciju. (...) Gadījumā, ja šķiet, ka konkurents dara kaut ko nepareizi vai gluži vienkārši griež pogas ārā, informācija par esošiem vai šķietamiem kompromitējošiem materiāliem tiek piespēlēta presei. Līdzīgi arī šajā gadījumā. Ne bez nopietnas plānošanas Zviedrijas TV pētnieki mēroja ceļu uz Latvijas mazpilsētu Roju. Ja šajā pasākumā ir tikuši iesaistīti sabiedrisko attiecību profesionāļi, gan jau arī tika plānota sabiedrības reakcija un sekas, ko šādam TV sižetam būtu jārada Zviedrijā" (Vīlands 2003:2). Latvijai ir jārēķinās arī ar to, ka kāda cita valsts centīsies nomelnot tās reputāciju, mazinot savos iedzīvotājos pozitīvos priekšstatus par Latviju. Iespējams, ka tas ir viens no veidiem, kā savos pilsoņos radīt nepatiku pret kādu valsti, tās produkciju un celt savas valsts popularitāti savos pilsoņos. Savukārt, Latvijai nav tādas citu valstu nomelnošanas pieredzes.

Zīmolvedības eksperti atzīst, ka mūsdienu aktualitāte ir rūpes par valsts tēlu valstiskā līmenī. Katra valsts rūpējas, lai tās vārds būtu atpazīstams pasaules tirgū. Norvēģija, līdzīgi kā Latvija ir neliela valsts, bet spējusi radīt noturīgu zīmolu. „Tā pasniedz sevi kā uzticamu, mierīgu un tolerantu valsti un ievēro šīs vadlīnijas arī savā starptautiskajā darbībā,

diplomātijā. (...) Norvēģi saka: „Tā ir vieta, kuru atpūtai jums ieteiktu jebkurš ārsts. Jā, pie mums ir auksti, bet te ir skaisti un daba nav sabojāta”” (Zvejnieks 2005:24).

Veicot pētījumu un analizējot dažādus informācijas avotus, darba autore secina, ka Vācija asociējas ar cilvēku pedantismu, kārtību, nodrošinātību, Ziemassvētku tirdziņiem, *Mercedess, Volkwagen,* Oktoberfestu, atkritumu konteineriem, kas tiek lietoti tikai papīram, vai stiklam, vai sadzīves atkritumiem, mājiņām ar maziem lodziņiem un puķēm. Japāna asociējas ar elektroniku, samurajiem, īpatnēju arhitektūru, Hirosimu, Nagasaki, origami. Zviedrija ar pārticību, tīrību, skandināvisku dabu, IKEA. Portugāle ar tiltiem, Portugāles vīnu, kalniem, sauli, vīnogām, bērniem uz ielas un baznīcām. Austrālija ar koala lācīšiem, mūža mežiem, sauli un vasaru. Ķīna ar lētu darbaspēku, lētām precēm, lielu skaitu iedzīvotāju.

Ir valstis, kuras izraisa maz asociāciju vai neizraisa nemaz, piemēram, Kanāda. Ir valstis, kas izraisa negatīvas asociācijas. Kad dzird vārdu „Černobiļa”, nāk prātā avārija atomreaktorā, Čečenija, Afganistāna asociējas ar kara izpostītām valstīm.

Šobrīd ar Latvijas tēla veidošanu nodarbojas trīs institūcijas: Latvijas institūts (LI), Tūrisma attīstības valsts aģentūra (TAVA) un Latvijas investīciju un attīstības aģentūra (LIAA). Katrai no šīm institūcijām ir savi uzdevumi, bet kopīgais mērķis ir finanšu līdzekļu piesaiste Latvijai (skat. 1. tab.).

1. tabula

Par Latvijas zīmolvedību atbildīgo iestāžu mērķu un uzdevumu salīdzinājums

Institūcijas nosaukums	Dibināšanas gads	Galvenie uzdevumi
Latvijas institūts (LI) http://www.li.lv	1998. gads	Latvijas pozitīvas starptautiskas atpazīstamības veicināšana, veidojot konkurētspējīgu valsts identitāti
Tūrisma attīstības valsts aģentūra (TAVA) http://tava.gov.lv	1993. gads	Tūrisma nozares Latvijā attīstīšana Ārzemju tūristu piesaistīšana
Latvijas investīciju un attīstības aģentūra (LIAA) http://www.liaa.gov.lv	1993. gads	Sekmēt uzņēmējdarbības attīstību Latvijā, piesaistot investīcijas

Avots: autores apkopojums.

Mērķtiecīgi tieši ar Latvijas zīmola veidošanu galvenokārt nodarbojas Latvijas Institūts. Institūcija ir veikusi pētījumus par ar zīmolvedību saistītiem jautājumiem, centusies noskaidrot, ko par Latviju domā citās valstis, organizējusi diskusijas, veidojusi bukletus, organizējusi reklāmas kampaņas. Tomēr, pēc autores domām ar Latvijas zīmola veidošanu ir jānodarbojas arī citām valsts institūcijām, jo zīmola tēlu viedo ne tikai ar tūrismu saistītās

aktivitātes, bet arī valsts eksportprodukcija, komunikācija ar valsts pārstāvjiem (iedzīvotājiem, amatpersonām utt.), masu informācijas līdzekļos izskanējusī informācija.

Taču, ņemot vērā valsts zīmolu veidošanas ekspertu atzinumus, līdz šim veiktās aktivitātes ir visai sadrumstalotas, nav koncentrētas. Lai gūtu panākumus, ir nepieciešama mērķtiecīga rīcība, kas orientēta uz koncentrētu, neizplūdušu mērķu sasniegšanu. Visas līdzšinējās darbības vairāk var uzskatīt par reklāmas kampaņām, lai piesaistītu tūristus. Autore uzskata, ka Žana Mari Dru grāmata „Viņpus izrāviena. Kā mainīt noteikumus tirgū" var kalpot kā ietekmes avots Latvijas zīmola popularizēšanas vadlīniju veidošanā un veiksmīgas kampaņas realizēšanā. Šajā grāmatā Ž.M. Dru piemin „izrāviena" metodi zīmola veidošanā, kas paredz inovatīvu, neparastu metožu izmantošanu, kas savukārt palīdz piešķirt neparastu skatījumu uz produktu, nodrošināt tā ievērošanu tirgū. Autore uzskata, ka Latvijas zīmola veidošanas stratēģijā arī būtu izmatojams inovatīvisms, zināma agresivitāte, spēja izvirzīt konkrētus mērķus un koncentrēties uz galveno. Ņemot vērā, ka Latvija atšķiras no citām Eiropas valstīm ar to, ka daudzus gadus bija atrauta no Eiropas ekonomiskās aprites, Latvijai nav tik daudz laika, lai veidotu savu zīmolu palēnām. Ir nepieciešams „izrāviens".

Tāpat ir svarīgi, lai valsts iedzīvotāji būtu patriotiski noskaņoti, lai viņi būtu saliedēti un tos apvienotu kopēja ideja. Ja oficiālo iestāžu darbības neatbalsta valsts iedzīvotāji, tad rodas nesakritība starp to, ko dara iestādes un, ko jūt cilvēki.

Secinājumi

Veiktā Latvijas zīmola analīze uzskatāmi parāda, ka Latvijas tēla zīmolvedība ir tikai tās sākuma pozīcijā. Izstrādājot pārdomātu Latvijas tēla veidošanas stratēģiju un to veiksmīgi realizējot, Latvija varētu kļūt par vienu no tūrisma galamērķiem tuvākajā desmitgadē. Tomēr, jāuzsver, ka tikai ar zīmolvedības kampaņu nevar būt pietekami, lai veidotu atbilstošu valsts tēlu. Kā jau autore minēja zīmola kopiespaidu veido virkne komponentu, tostarp eksporta produkcija, latviešu rīcība ārvalstīs. Apkopojot pētījuma rezultātus, autore izvirza šādus secinājumus:

1. Autores veiktais pētījums (intervijas) apstiprina vispārzināmos faktus par ārvalstu patērētāju ceļojuma mērķiem, ceļojuma ilgumu u.c. vispārējiem rādītājiem.
2. Apkopotā citu valstu pieredze liecina, ka pietiekami īsā laika periodā (līdz 10 gadiem) ir iespējams izveidot jaunu vai mainīt esošo valsts tēlu.
3. Tā kā zīmola atpazīstamību veido vairāki komponenti, tad valsts zīmola veidošanā ir jāiesaistās ne tikai ar tūrismu saistītām organizācijām, to ir jāveido visām valsts iestādēm kopumā.

Bibliogrāfija

1. Dru Ž.M. (2002) *Viņpus izrāviena. Kā mainīt noteikumus tirgū.* Rīga: Neptūns
2. Kotler P. (2003) *Marketing Insights from A to Z. 80 concepts every manager needs to know*. Hoboken (New Jersey): John Wiley & Sons, Inc.
3. Olins V. (2005). *Par zīmolu.* Rīga: Neptūns.
4. Zāģele E. (2007) Kas tas ir zīmols? *Biznesa psiholoģija,* Nr.1: 6.- 13.
5. Zāģele E. (2007) Nav māksla saražot, bet ir māksla pārdot. *Biznesa psiholoģija,* Nr.1 : 16-
6. Zvejnieks O**.** (2005). Latvijas zīmoli var iekarot pasauli. *Kapitāls.* Nr. 04: 23-26.
7. Ruduša R, Olīnss V. (2002) Latvijas tēls-neredzams. *Diena*, 9. aprīlis.
8. Vīlands R. (2003) Reputācija — XXI gadsimta vērtība un spekulāciju avots. *Diena*, 13. janvāris.
9. Latvijas institūts http://www.li.lv
10. Latvijas investīciju un attīstības aģentūra http://www.liaa.gov.lv.
11. Lence S. Latvijas tēla informatīvais haoss. http://www.nozare.lv [2007.05.14].
12. Tūrisma attīstības valsts aģentūra http://tava.gov.lv.
13. Tūrisma attīstības valsts aģentūra. *Ārvalstu tūristu aptaujas dati.* http://tava.gov.lv/userdata/File/Dokumenti/Petijumi/arvalstu-turistu-aptauja-2009.pdf [2009.03.28]
14. Котлер Ф., Амстронг Г. (2005) *Основы маркетинга.* Москва: Вильямс

Patrycja Pietras-Mieczkowska

MANAGEMENT OF INTELLECTUAL CAPITAL IN A SMALL FIRM

Abstract
An ability of management of intangible assets is becoming the most important value in present societies, especially for those who want to survive in the market. Moreover the knowledge is one of the strategic recourses of the new form of an enterprise. Companies use comprehensive systems of monitoring and management. To understand this phenomenon, it is important to describe the essence of intellectual capital, its constituents and methods of its measurement, suitable for small companies. The proper method helps for the best use of hidden resources
and it increases the competitiveness of small firms.
Key worlds: *intellectual capital, small firm.*

According to the literature on the subject a concept ‘intellectual capital’’, was used for the first time by J.K.Galbrith in 1969 (Strojny 1999: 17). This term refers to a individual and according to W.L.Hudson (Hudson 1993: 13) means a combination of the genetic inheritance, education, experiences and attitude to life and business. It is common to think that the capital of the individual is associated with human capital, which is not true. The human capital refers to the stock of competences, knowledge, health and personality attributes embodied in the ability to perform labor. In reference to this explanation the intellectual capital of the individual is a component of the human capital (Szałkowski 2005: 33). The foregoing reflections indicates a capital that is considered from the point of view the individual. The gist of this term changes when it relates to the all organization.

Graphically, the intellectual capital is the tree root system which is considered as a business metaphor. A wise investor will be not satisfied with the picture of a trunk, branch, annual and quarterly report but he will want to know the root system (Sopińska 2003: 101-102).

Fig.1.

A metaphor of the intellectual capital

Intellectual Capital = Fundamental value - Book value

Source: L.Edvinnson, S.M.Malone, Intellectual capital, Warszawa 2001

According to above metaphor the intellectual capital is the act of the study of the roots of the company's value, measurement of the hidden dynamic factors which underlies visible company, buildings and commodities. Constituting the difference between market value and the book value of a company, it creates a non-financial assets. It is means for achieving the purpose in the future, knowledge capital of enterprise (Sopińska 2003: 102).

The term intellectual capital has many connotations and it is often used interchangeably with the term 'Intellectual property', 'intellectual assets' and 'knowledge capital'. There are some differences between these terms.

Intellectual property includes ownership of patents, trademarks, copyright. It is therefore an element of intellectual capital. The interchangeable use of the knowledge capital term is also not justified. We can understand the intellectual capital as a total assets that are available in a company and arising from the possession of knowledge. We have to consider it as a result of a process of transformation of knowledge but in the same time as a knowledge itself which is convertible into intellectual property (Jarugowa 2002: 58).

The intellectual capital can be viewed in terms of both company goals and the knowledge management system. In the second case it is associated with company's ability to enter new markets, new industries or transform new ideas into products or services. The essence of the modern business is his ability to transfer, accumulation. Integration and utilization of knowledge resources (Brdulak 2005: 46).

Not all knowledge is the intellectual capital. The capital base is a knowledge that is useful for a company. It takes on characteristics of capital when it is possible to transform it and utilize for the good of the company.

The intellectual capital is a new theory but in practice, it is known from many years. It has been always hidden in a difference between the market and book value. Until recently, it was assumed that this difference is completely subjective and arising from internal information and feelings as for the business perspective that never could be empirical measured. It was also assumed that this gap was a temporary deviation , added no empirical value that in some time would manifest in form that could be measured in a traditional manner (Edvinnson 2001: 17).

As Robert Reich put it: "Members of the accounting profession have fretted openly about how to inform potential investors of the true worth of enterprises whose value rests in the brains of employees. They have used the term "*goodwill"* to signify the ambiguous zone of on corporate balance sheets between the company's tangible assets and the value of its talented people. But as intellectual capital continues to overtake physical capital as the key

asset of the corporation, shareholders find themselves on shakier and shakier ground'' (Jarugowa 2002: 57).

Tom Steven defines intellectual capital as "intellectual material": knowledge, information, intellectual property and experience that can be put to use to create wealth. It is the sum of everything that everyone in the company knows and which determines the competitive advantage. Stewart affirms also that it is something that it can't be touched and what can make you rich. He cites the elements that make up the capital: activities of each company depend on patents, process, skills of the managers, technology, information of the consumers and suppliers and experience (Fazlagić 2006: 47).

In turn, according to the definition of G.Roose and J.Roose the intellectual capital it is the sum of the hidden assets of the company not fully captured on the balance sheet, and thus includes both which is in the heads of organizational members, and what is left in the company when they leave (http://www.bsc.edu.pl).

Anna Brooking identifies four components of intellectual capital: (Jarugowa 2002: 60)

- market assets;
- intellectual property assets;
- human-centered assets;
- infrastructure assets.

Market assets include the potential that the organization has in relation to intangible assets connected with the market and that are important because they ensure obtaining competitive position in the market. These are quality products, customer loyalty etc. The assets related to human trafficking are knowledge, experience, creativity, capacity of leadership, initiative and ability to effectively manage. These factors are important because they are expensive and have a knowledge significant for a company.

The assets relating to the infrastructure are technologies, methodologies and processes that allow the operation of organizations. They include culture of the organization, management system etc. These resources bring to the company order and security.

The last group of the assets is the property value. Brooking here includes *know-how*, trade secret, copyrights. K.Perechuda, a University Professor in Economics, defines the capital as a knowledge management that utilized in the processes of business can generate a positive value. It includes components such as human resources that generate the positive value and intellectual assets, which are the source of the innovation and represent intangible assets of the company (Perechuda 1998: 64-65).

It is also often used a definition proposed by OECD – Organization for Economic Co-operation and Development. It describes intellectual capital as "the economic value of two categories of intangible assets of a company: organizational (structural) capital and human capital. The structural capital includes artifacts such as proprietary software systems, distribution networks and supply chains. Human capital includes human resources inside the organization and outside the organization (customers, suppliers)'' (Jarugowa 2002 : 60-61).

According to the OECD we can distinguish three main groups of intangible assets: technology, marketing and organization. There are also two additional groups: information technology and education. According to M. -Croe the results of the influences of the information technology should be included in a separate group. Training and education could be considered as a part of the organization, but also as a separate group. The OECD was a pioneer in research on intellectual capital and measures of the macroeconomic, but this works did not solve macroeconomic problems (Dobija 2003: 26).

Based on this definition, we can determine the following characteristics:

- it is knowledge-based;
- it fills the gap between the perceptions of a company's market value in the traditional presentation of the company's financial reporting;
- it comprises intangible elements influencing the difference between the total value of the company and its financial value;
- it does not fit to the traditional model of accounting (it measures activities such as staff competencies, which may have no impact on the profits of the enterprise but do not pay attention to the short-term success that affects to the position of the enterprise in the future;
- its appropriate use provides a firm basis for competitive advantage in market;
- it consists of different categories, often of a different character and nature (Sokołowska 2005: 138-139).

Thus, in modern as well as in traditional enterprises it seems reasonable to study and interpret the intellectual capital in the following areas:

- human resources – knowledge, abilities, qualifications of employees and managers, talents, ideas, relationships, willingness to act, the needs of workers, creativity of the staff, involvement in organizational processes, organization, teamwork, individual work, training, methods of recruitment and selection, incentive systems, promotion opportunities etc.;

- internal structure – a type of organizational structure (also the degree of centralization, decision making, information flow), operation systems, internal processes, organizational culture, company history, risk assessment methodology, management, style, management practices, specific financial structure of the database containing information about the market or customer, communication systems, information systems, the level of computerization, patents, trade secrets, copyright, design rights, trademarks and service, etc.;
- strategic action - bundle of strategic objectives, the methods of strategic analysis, strategy development processes, the type of strategies, etc.;
- marketing - development of product quality, pricing strategies, distribution channels, the means of promotion, marketing research, marketing strategies, etc.;
- relational resources - company image, logo, customer relations, links with suppliers, relationship with stakeholders, links with other participants in the environment, etc.;

1) financial resources – in the sense of purpose (the number and frequency) of financial resources for the worker's development, salary, non-wage compensation, for the purchase of patents, licenses, computers, software, for the purposes of business development, investments (Sokołowska 2005: 27).

These areas provide the basis for identification of the intellectual capital and executing categorization. The analysis of the human resources will define the human capital. The internal structure, strategic action and financial resources will define the shape of the internal structural capital. Marketing and relational resources will determine the external structural capital.

In the economy of the XXI century knowledge becomes a source of competitive advantage and companies builds more frequently complex systems for monitoring and managing this new resource. Analyzing the role of human capital in the process of economic growth we can note its dual role as a production factor and source of knowledge organization. Employees, through the education and experience acquired during work, get skills that could be considered as a factor of production. The human capital is a source of knowledge that is accumulated in the form of a source of innovation and thus contributes directly to economic growth.

These developments imply a change in the role and importance of the organization and its employees. The growing importance of results in a significant change in the relationship between employer and employee. It is hard to monitor the effectiveness of employees who use their knowledge and whose work is a conceptual task. In knowledge-intensive organizations increase the cost of monitoring employees (Dobija 2003: 17).

Nowadays the company builds its competitiveness not only on tangible assets (supply of raw materials, equipment and funding), on people and processes, but also on a highly developed knowledge and service activities as the main leverage of the intellectual resources. Desired intellectual capital can not be easily reproduced by competitors and therefore, it represents an important strategic resource company. So this is the place to focus on executives, who by investing in so understood the key competences forms long-term competitive advantage substrate.

The resources and energy of the companies are focused on those activities that are important for customers, so they help you to be the best and is not at all a strategy built around the product. Intellect, motivation and knowledge base are the most perfect resources and serve to the development of key competencies related to services. Organizational structure and operations systems provide a means to attract, maintain and improve the people which is all about knowledge resources. It is common to use organizational solution that is conducive to efficient implementation of key processes, flexibility and power of people. All represent a revolution in thinking about strategic management that is necessary for fusion with the reality of companies conducting modern business (Grudzewski 2000 : 84).

Intellectual capital, in contrast to the invisible resource based on the information, it is based on the knowledge, although it includes other dimensions of value creation company (e.g. commercial brand, relationship with external interests). Basic competence is not a resource, but refers to the potential actions arising as a result of organizational learning; it is a part of intellectual capital covering also the other powers of the firm and the effects of the use of all types of competence. Organizational learning emphasizes the importance of creating a large knowledge and leaves in the background using the knowledge already accumulated. From our perception disappears so important part of the operation and development of the enterprise, unless we take as the reference point the intellectual capital of a hidden part of a wider enterprise value.

The individual manager is responsible for the general recommendation, it depends on his talent, skills, imagination, intuition and knowledge utilized to train the organizational dynamics of a company in order to increase the added value created. Despite the long time, vaguely defined and non-durable stocks, subjectively assessed the purpose of giving only a general orientation, diffuse interests and fully defined, incomplete control over organizational processes, potential benefits of successfully intellectual capital of companies are so large that it is not worth thinking about taking up projects for use today on order to build desirable tomorrow. If it were possible to keep existing businesses in the state, while enhancing its competitiveness, the management would be a very common activity (Bratnicki 2000: 102).

We are talking about the managerial activities undertaken in situations where the strategic challenges that question the wisdom yet acquired – business complex, ephemeral, multifaceted, and even ambiguous, which opens the way for a better future. The staff experiences a increasing of a value of the company as adventure, competence, fun and at the same time the emerging threats against the destruction of what is known, what we have and who we are.

In the process of intellectual capital management, it is important to reveal knowledge, information, employees' and collaborators' experience, experience of people cooperating with the company as well as the practical transformation of gathered data into company assets in various forms of organizational activity. Exploitation of intellectual capital of employees requires proper management techniques and investments allowing it to stabilize on the high level. Managing the intellectual capital from the level of organization is connected to flattening the organizational structures. The organizational structure should allow employees to participate in making decisions and should lead to management decentralization, assignment of authorisation and responsibility. Limitation of management hierarchy and developed functional units may lead to changes in communication processes and make teamwork easier. The specialists stress that the greatest task for economic organizations is to adapt to the change based on shifting from industrial economy to knowledge economy. In learning organizations, attention is paid to the process of raising knowledge level by all of its members, as well as its inter-organizational flow.

Competitiveness is linked to globalization, which leads to some extent to minimize the risks associated with activities in one country. Globalization activities allows the company gain a competitive advantage resulting primarily from the synergies between activities in different sectors. An orientation to global markets creates opportunities for expansion and increase efficiency. To determine the company's own advantage in the sector is to analyze and evaluate its competitive position. All kinds of advantages derive from the knowledge possessed by the company, which is why it becomes the main source of competitive advantage.

Bibliography

1. Bratnicki M., Podstawy współczesnego myślenia o zarządzaniu, Dąbrowa Górnicza 2000
2. Brdulak J.J., Zarządzanie wiedzą a proces innowacji produktu. Budowanie przewagi konkurencyjnej firmy, Warszawa 2005
3. Dobija D., Pomiar i sprawozdawczość kapitału intelektualnego, Warszawa 2003
4. Edvinnson L., Malone L.M., Kapitał intelektualny, Warszawa 2001
5. Fazlagić A.J., Intellectual Capital and Benchmarking, Poznań 2006

6. Grudzewski W.M., Hejduk I.K., Kreowanie w przedsiębiorstwie organizacji inteligentnej
7. [w:] Przedsiębiorstwo przyszłości red. W.M. Grudzewski, I.K.Hejduk, Warszawa 2000
8. Hudson W.J., Intellectual capital; how to build it, enhance it, use it, New York 1993
9. Jurgowa A., Fijałkowska J., Rachunkowość i zarządzanie kapitałem intelektualnym, Gdańsk 2002
10. Perechuda K., Metody zarządzania przedsiębiorstwem, Wrocław 1998
11. Sokołowska A., Wiedza jako podstawa efektywnego zarządzania kapitałem intelektualnym, [w:] Zarządzanie wiedzą w przedsiębiorstwie, red. K.Perechuda, Warszawa 2005
12. Sokołowska A., Zarządzanie kapitałem intelektualnym w małym przedsiębiorstwie, Warszawa 2005
13. Sopińska A., Wachowiak P., Istota kapitału intelektualnego przedsiębiorstwa – model pomiaru [w:] Informacja w zarządzaniu przedsiębiorstwem. Pozyskiwanie,wykorzystanie i ochrona, red. R.Borowiecki, M.Kwieciński, Zakamycze 2003
14. Strojny M., Zarządzanie wiedzą i kapitałem intelektualnym jako nowe źródło przewagi konkurencyjnej, „Problemy Jakości" 1999, nr 12
15. Szałkowski A., Rozwój kapitału intelektualnego współczesnej organizacji, Kraków 2005
16. http://www.bsc.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=50&Itemid=39,dnia 12.12.2008

Dāvis Plotnieks

INOVĀCIJAS KULTŪRAS NOZĪME ZINĀŠANU EKONOMIKĀ

Abstract
There has been experianced significant changes in social and economic development within the first decade of 21st century what lead the need to evaluate current growth patterns and look for new ones as the consequences of the global financial crisis has shown the weakness of previous development models. As one of the solutions to lessen such consequences of financial crisis as effects of unemployment, decrease of living standards of the world population and economic activity and depleation of skills for unemployed is considered the need to invest in research and development (R&D). But the progress of the knowledge economy cannot be ensured only by the new scientific discoveries and technologies. Substantial need for knowledge demand by establishing the innovation culture is needed.
The paper explains the role of the innovation cultural within the knowledge economy, interpreting the essence of the concept as well as providing the analysis of innovation culture in context of spatial dimension in Latvia. Within analysis problems that affect creation of society open to innovation in Latvian is provided, offering feasible solutions for identified problem.
Atslēgas vārdi: *inovācija, zināšanu ekonomika, inovācijas kultūra, ekonomikas attīstība***.**

Zināšanu ekonomika un inovācijas loma tajā

Zināšanu ekonomikā jeb zināšanās balstītā ekonomikā kā noteicošais attīstības resurss izvirzās zināšanas, kuru radīšana, izplatīšana un izmantošana kļūst par pamatu ilgtspējīgai attīstībai (*Knowledge-based economy* 1996: 9). Atšķirībā no tradicionālajiem resursiem – darbaspēka, kapitāla un dabas resursiem, zināšanas tiek uzskatītas par neierobežotu resursu, jo tās var radīt jebkurš indivīds, ar tām var dalīties un apmainīties un no jaunu zināšanu radīšanas ieguvējs ir ne tikai šo zināšanu radītājs, bet arī tirgus, jo visas zināšanas nevar pilnībā patentēt vai turēt noslēpumā (Romer 1986: 1003). Jaunu zināšanu radīšanai ir arī labvēlīga ietekme uz sabiedrību, tās labklājību un nodarbinātību (*Building Knowledge Economies*.. 2007: 15). Tā kā zināšanas var tikt uzkrātas, izmantotas un nodotas tālāk neatkarīgi no katra indivīda sociālā statusa, tautības vai ienākumu līmeņa, pēc autora domām, zināšanu loma nākotnē turpinās pieaugt, izvirzot priekšplānā nepieciešamību veikt mērķtiecīgas investīcijas izglītībā, lai palielinātu to cilvēku skaitu, kas būs spējīgi izmantot jaunradītās un pieejamās zināšanas savas un visas cilvēces labklājības vairošanā.

Tomēr zināšanu ekonomikas kontekstā tikai zināšanas, kas izmantotas vērtību radīšanā jeb produktīvās zināšanas, var tikt uzskatītas par ekonomikas izaugsmes pamatu (*Knowledge for Development* 1999: 22; *A Report by Business Decisions Limited*.. 2003: 14), tāpēc, meklējot risinājumus ekonomikas izaugsmei, nepietiek tikai ar zināšanām un to radīšanu, īpaša vērība ir jāpievērš inovācijai – zināšanu lietderīgai pielietošanai.

Termins „inovācija" (*innovation*) no angļu valodas tiek tulkots kā darbība vai process, kurā rodas jaunas metodes, idejas vai produkti, vai arī kā jaunas idejas, metodes vai produkti (*Compact Oxford English dictionary*). Lai arī nav vienota definējuma inovācijas izpratnei

ekonomikas kontekstā, tomēr kā vienojošais elements dažādās inovācijas definīcijās ir nosacījums, ka inovācija ir process, kurā tiek radīti jauni produkti vai pakalpojumi, darbības procesi, jaunas mārketinga metodes vai organizācijas metodes (*Guidelines for collecting and..* 2005: 46). Līdz ar to inovācijas procesa galarezultāts var būt gan jauns taustāms produkts vai pakalpojums, kas labāk apmierinās patērētāja vēlmes, gan īstenoto jauno darbības procesu rezultātā – ražošanas resursu samazinājums un kvalitātes pieaugums, kā arī jauna veida pieeja klientam, efektīva mārketinga kampaņa vai arī organizatorisko metožu uzlabojums – veiktas darbības, kas palielinās uzņēmuma konkurētspēju attiecībā pret citiem tirgus dalībniekiem. Inovācija tiek apskatīta arī kā līdzeklis sociālu vērtību radīšanai, kas apvieno jaunu zināšanu, metožu un sadarbības modeļu pielietošanu, lai veicinātu indivīdu, atsevišķu kopienu un sabiedrības grupu rīcību kopēju risinājumu meklēšanai identificētām problēmām (Vasconcelos, Stenros, Corini, Iden, Lamser 2010: 13).

Bieži inovācijai fundamentālo zināšanu radīšanu saista ar pētniecību un attīstību, kas tiek skaidrota kā radoša darbība, kas tiek īstenota sistemātiskā veidā ar mērķi palielināt zināšanas par cilvēci, kultūru un sabiedrību (*OECD Factbook 2008..* 2008). Investīcijas pētniecībā un attīstībā pasaulē tiek uzskatītas kā ieguldījums, kas nepieciešams inovācijai (Lederman, Saenz 2005: 2) un kuru apjoms tiek mērīts naudas izteiksmē. Pasaules attīstītās valstis investīcijas pētniecībā un attīstībā saista ar tādu nozīmīgu problēmu risināšanu kā bezdarba pieaugums, iedzīvotāju dzīves līmeņa pazemināšanās un ekonomiskās aktivitātes un darbaspēka kvalifikācijas sarukšana (*Europe 2020: A strategy..* 2010: 10; *A Strategy for American Innovation..* 2009: 2).

Bet jaunradītās zināšanas (jauni zinātniskie atklājumi un tehnoloģijas) pašas par sevi vēl nenodrošina pilnvērtīgu zināšanu ekonomikas attīstību. Būtisks ir pieprasījums pēc zināšanām, ko nosaka inovācijas kultūras līmenis.

Inovācijas kultūra

Termini „kultūra" un „inovācija" nav viennozīmīgi definējami un kā vienam tā arī otram eksistē dažādas definīcijas. Lai izprastu inovācijas kultūras jēgu jāaplūko termins „kultūra", ko var skaidrot kā zināšanu, ticības un uzvedības veidotu indivīda rīcības modeli (Spiegel 2005: 84), kas veidojies laika gaitā un, kas ietekmē tā pieņemtos lēmumus. Apskatot pieprasījumu pēc inovācijas, tas jāuzlūko kontekstā ar indivīda uzkrāto zināšanu līmeni par inovāciju, ticību inovācijas nepieciešamībai labklājības pieaugumā un tā uzvedību saistībā ar inovācijas īstenošanu darbībā un tās galarezultāta patēriņu. No tā izriet, ka noteikta indivīda vai to grupas kultūra būs par pamatu pieprasījumam pēc inovācijas un zināšanu ekonomikas attīstība, kas tieši saistīta ar jaunu un produktīvu zināšanu radīšanu, izmantotu vērtību radīšanā, un, ar to saistīto paradigmu maiņa, ir atkarīga no inovācijas kultūras.

Inovācijas kultūra ir gatavība pieņemt un veicināt inovāciju, tādējādi kļūstot par noteicošo faktoru, kas ietekmē konkurētspēju kā indivīdu un uzņēmumu tā arī reģionu un valstu līmenī (Gee, Miles 2008: 5). Inovācijas kultūras līmenis var izskaidrot atšķirības starp dažādu subjektu sniegumu, kuri iesaistīti inovācijas procesā, piemēram, veiksmīgi uzņēmumi, radoši cilvēki, reģioni ar augstu pieprasījumu pēc zināšanām.

Pētnieki, apskatot inovācijas kultūru, īpaši izdala divas dimensijas:

- telpas dimensija: inovācijas kultūra valstu, reģionu un pilsētu līmenī, kas sevī ietver tirgus pieprasījumu pēc inovācijas galarezultāta, kā arī inovatīvās darbības un radošuma īpatsvaru izvēlētajā teritorijā;
- organizācijas dimensija: inovācijas kultūra uzņēmējdarbībā, valsts pārvaldē un nevalstiskajā sektorā.

Šīs dimensijas horizontāli var caurvīt dažādi kultūru un inovāciju raksturojoši elementi, no kuriem visbiežāk tiek apskatīti:

- Vērtības un attieksmes izvēlētās telpas vai organizācijas līmenī: indivīda tieksme uzņemies kāda veida risku, izpratne par atbildības līmeni (individuālā vai kolektīvā) lēmuma pieņemšanas procesā.
- Noteikumi un ierastā kārtība telpas vai organizācijas līmenī: elementi, kas raksturo kultūras attēlojumu, piemēram, organizācijas ietvaros izveidotā vide un instrumenti, kas veicina vai samazina inovatīvo darbību, juridiskais ietvars ar inovatīvo darbību saistītiem pasākumiem – īpašumtiesību aizsardzība, jaunu juridisku subjektu reģistrācijas un likvidācijas process un citi (Gee, Miles 2008: 5).

Tālākajā analīzē tiek apskatīta inovācijas kultūra telpas dimensijā, īpašu uzmanību veltot tirgus pieprasījuma pēc inovācijas galarezultāta izvērtējumam un vērtību un attieksmju nozīmei tajā.

Tā kā inovācija ir sociāla parādība jeb fenomens (Fagerberg, Mowery, Nelson 2004: 1), tad viens no veidiem kā novērtēt inovācijas kultūras līmeni sabiedrībā ir apskatot tigus pieprasījumu pēc inovācijas galarezultāta, kas palīdz izskaidrot arī sabiedrības atvērtību pret pārmaiņām jaunu produktu un pakalpojumu veidā. Inovācijas kultūra jeb sabiedrības atvērtība inovācijai, ir svarīga dažādu nozīmīgu pārmaiņu ieviešanā, lai veidotu ne tikai stabilu pieprasījumu pēc zinātnisko atklājumu komercializācijas, bet arī risinātu lokāla un globāla mēroga problēmas. Uzskatāmākie piemēri ir pieprasījums pēc automašīnām ar elektrodzinējiem, ūdeņraža kā enerģijas nesēja izmantošana, alternatīvās enerģijas ieguve lokālā mērogā (saules kolektori, vēja enerģijas ģeneratori), kas tiek uzskatīti par nozīmīgiem līdzekļiem svarīgu ar vides saistītu problēmu risināšanā. Šādu produktu ātrāka ieviešana ir atkarīga ne tikai no izstrādāto produktu efektivitātes, bet arī no pieprasījuma pēc tiem. Izvēles

vadmotīvs par labu jaunam risinājumam pret vēlamās funkcionalitātes produkta vecāko versiju cieši saistīts ar indivīda vērtībām, attieksmēm un riska uzņēmības līmeni, kas šajā gadījumā saistīts ar neziņu par izvēlētā jaunā risinājuma spēju apmierināt vajadzības. Vērtējot inovācijas kultūru telpas dimensijā ir jāaplūko tādi elementi, kā:

- patērētāja tieksme uzņemties risku;
- pieprasījums pēc inovācijas galarezultāta.

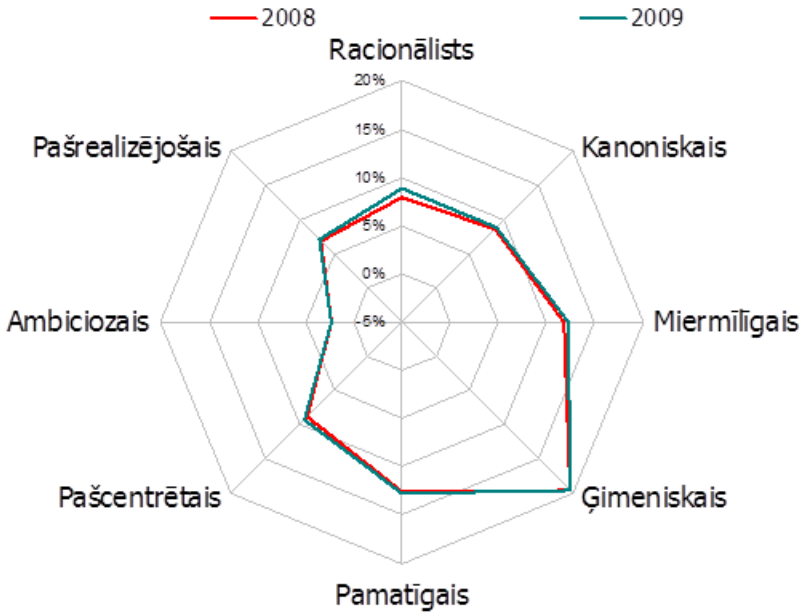
Inovācijas kultūra Latvijā telpas dimensijā

Inovācijas kultūra ir horizontāli integrēta gan telpas, gan organizācijas dimensijā, jo tā izriet no indivīda rīcības modeļa, tāpēc svarīgi ir aplūkot kādas ir indivīda vērtības Latvijā.

Latvijas sabiedrības vērtību izvērtējumu ar tiešo interviju palīdzību (1500 respondenti visā Latvijā), izmantojot starptautiski atzītu metodiku, kurā aptvertas 64 vērtības, jau kopš 2002.gada veic pētījumu aģentūra Data serviss. Ikgadējie pētījuma rezultāti apraksta sabiedrības uzvedību un patēriņa vidi, skaidrojot Latvijas iedzīvotāju vērtības un patēriņa motivāciju.

1. attēls

Latvijas sabiedrības vērtību petījums

Avots: *Latvijas sabiedrības vērtību izvērtējums* 2009.

No iegūtajiem pētījuma datiem par 2008. g. – 2009.g. (1. att.) var secināt, ka vismazāk izteiktā vērtība Latvijas iedzīvotājam ir ambiciozitāte, kas saistīta ar indivīda riska apetīti, atvērtību pārmaiņām un līdz ar to arī pozitīvu attieksmi pret jaunu produktu un pakalpojumu patēriņu. Iegūtais novērojums, ļauj secināt, ka Latvijā patērētājs nav gatavs riskēt izvēloties

jaunus un iepriekš nepārbaudītus produktus vai pakalpojumus un zema uzņēmība pret pārmaiņām var negatīvi ietekmēt inovācijai atvērtas sabiedrības veidošanos Latvijā.

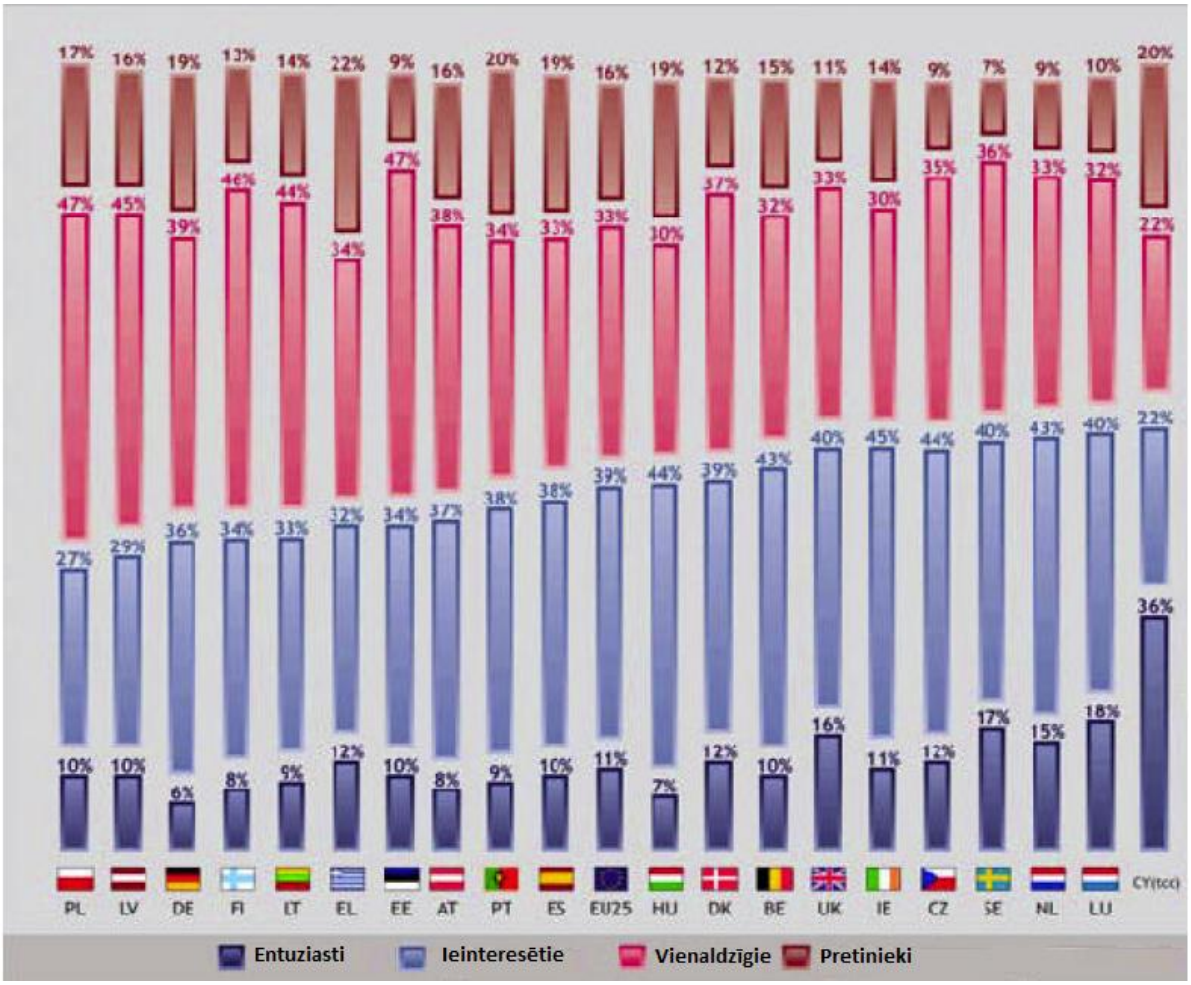
Pieprasījums pēc inovācijas galarezultāta tiek novērtēts izzinot patērētāju attieksmi un rīcības motivāciju. Eiropas Komisijas pasūtījumā veiktajā apsekojumā novērtēta patērētāju atvērtība pret jauniem produktiem un pakalpojumiem, kas ir īpaši nozīmīga, lai jaunie zinātniskie atklājumi un tehnoloģijas, kā arī jaunradītās zināšanas tiktu pieprasītas tirgū. Šāds pieprasījums pēc jaunievedumiem un zināšanām ir viens no inovācijas kultūras telpas dimensijas novērtēšanas instrumentiem.

Patērētāju attieksmes novērtējums valstu līmenī ir iedalīts četrās atšķirīgās grupās:

- inovācijas entuziasti: patērētāji, kuri aktīvi izmanto inovācijas galarezultātus;
- inovācijas piesaistītie: patērētāji, kurus piesaista inovācijas galarezultāts;
- inovācijas negribīgie izmantotāji: patērātēji, kuri nevēlas jaunus produktus;
- inovācijas pretinieki: patērētāji, kas ir pret pārmaiņām jaunu produktu veidolā (*Population Innovation readiness. Belgium: DG Enterprise and Industry*: 5).

2. attēls

Patērētāju attieksme pret jaunievedumiem tirgū ES 27

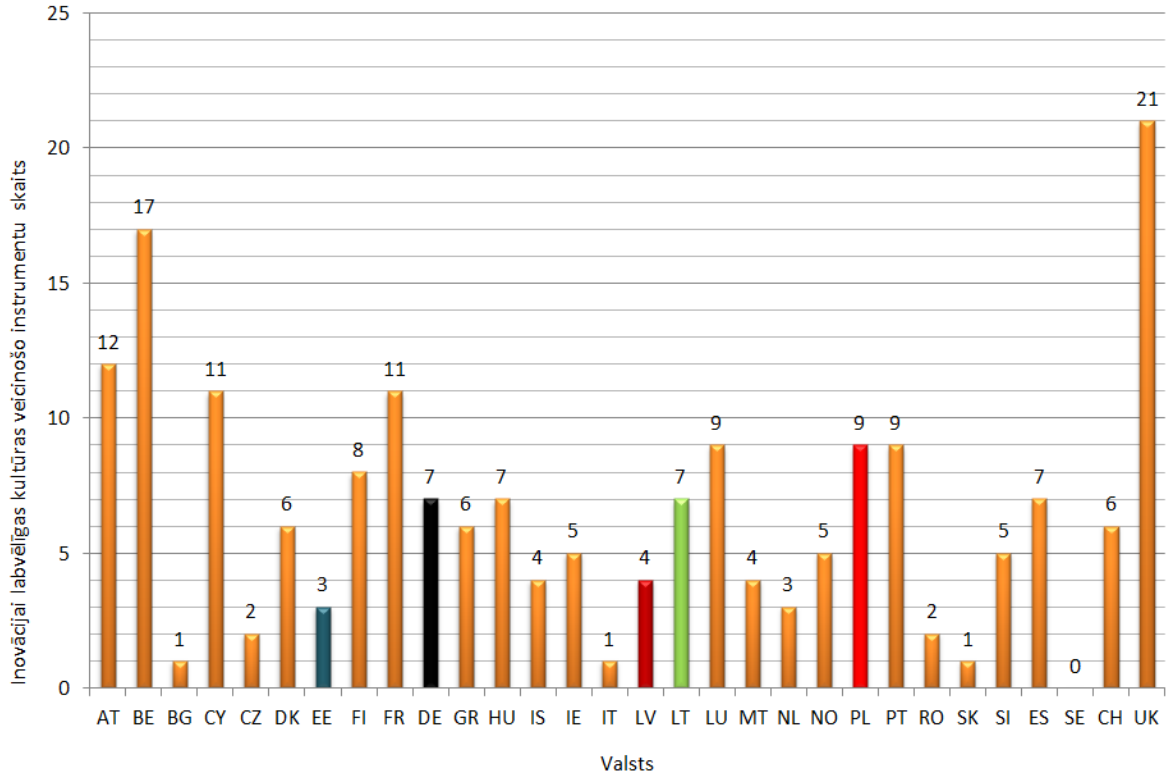
Avots: *Population Innovation readiness. Belgium: DG Enterprise and Industry*: 5

Pētījuma rezultāti (2. att.) norāda uz Latvijas patērētāju nevēlēšanos iegādāties jaunievedumus – tikai 39% iedzīvotāju Latvijā izvēlas jaunus produktus vai pakalpojumus, kas Latviju ierindo priekšpēdējā vietā ES 25 apsekoto dalībvalstu vidū. Zemāk par Latviju ar 37% iedzīvotāju, kas izvēlas iegādāties jaunievedumus ierindojas tikai Polija. Latvijas pozīciju daļēji izskaidro tās iedzīvotāju vērtību apsekojums, kurā izteiktākā patērētāja pamatvertība ir ģimene ar izteikti zemu uzņēmību pret risku un ambīcijām.

Arī dažāda līmeņa Latvijas valsts politikas plānošanas dokumentos (*Nacionālā inovāciju koncepcija.* 2001: 2; *Nacionālā inovāciju programma 2003.– 2006.gadam.* 2003: 16; EM 2007: 19) uzsvērta nepieciešamība veidot inovācijai atvērtu sabiedrību, tomēr atsevišķi īstenotu pasākumu skaits šajā virzienā ir neliels (3. att.), salīdzinājumā ar tām ES dalībvalsīm, kurās arī ir zems patērētāju pieprasījums pēc inovācijas galarezultāta – Latvijā 4, Vācija 7, Lietuva 7, Polija 9, Somija 8 (*Markets and innovation culture* 2010).

3. attēls

Pasākumu skaits inovācijai labvēlīgas kultūras veidošanā ES27

Avots*: Markets and innovation culture* 2010

Latvijas iedzīvotāju rīcības modelis – zema riska apetīte un ambīcijas (sabiedrības vērtību apsekojums) un mazs pieprasījums pēc jaunievedumiem (patērētāju attieksmes pret jaunievedumiem apsekojums) savienojumā ar nepietiekošā apjomā plānotiem pasākumiem

inovācijai atvērtas sabiedrības veidošanā ir kavējošs faktors inovācijai labvēlīgas kultūras veidošanā.

Secinājumi

Zināšanu ekonomikā kā sabiedrības tā arī ekonomikas attīstības pamatā ir jaunu, lietderīgu un praktiski izmantojamu zināšanu radīšana, izmantošana, uzkrāšana un dalīšanās ar mērķi gūt kā sociālu tā ekonomisku labumu, kas var izpausties kā labklājības un nodarbinātības pieaugums. Šāda mērķa sasniegšanai nepietiek tikai ar jaunu zināšanu radīšanu (pētniecība un attīstība) – nepieciešama šo zināšanu pēc iespējas plašāka izmantošana, kas sevī ietver to cilvēku skaita palielināšnu, kas spējīgi un vēlas jaunradītās zināšanas, produktus vai pakalpojumus prakstiski izmantot, tādējādi kā prioritāti izvirzot inovācijai atvērtas sabiedrības jeb inovācijas kultūras veidošanu.

Inovācijas kultūra kā gatavība pieņemt un veicināt inovāciju, telpas dimensijas kontekstā, Latvijā ir novērtēta kā otrā zemākā ES, tāpēc ir svarīgi īstenot mērķtiecīgus pasākumus, kas palielinātu tirgus pieprasījumu pēc inovācijas galarezultāta, kā arī inovatīvās darbības un radošuma īpatsvaru Latvijā, veicinot iedzīvotāju rīcības modeļa maiņu – attīstot riska apetīti, ambīcijas, uzņēmību un motivāciju kā jaunu zināšanu apguvei tā prakstiskai to pielietošanai un komercializācijai.

Bibliogrāfija

1. *Compact Oxford English dictionary. Oxford University Press.* http://www.askoxford.com/concise_oed/innovation?view=uk [2010.03.10].
2. *Latvijas sabiedrības vērtību izvērtējums*. (2009) Data serviss. http://www.data.lv/index.php?id=862 [2010.03.16].
3. *A Report by Business Decisions Limited for the Enterprise Directorate General of The European Commission.* (2003) EC DG Enterprise. Belgium: DG Enterprise and Industry.
4. *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.* (2010) EC – European Commission. Belgium: European Commission.
5. *Population Innovation readiness. Belgium: DG Enterprise and Industry*. (2005) EC – European Commission.
6. *Nacionālā inovāciju koncepcija. Latvijas inovāciju politikas plānošanas dokumenti*. (2001) Ekonomikas ministrija http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=3375 [2010.03.17].
7. *Nacionālā inovāciju programma 2003.– 2006.gadam. Latvijas inovāciju politikas plānošanas dokumenti*.. (2003) Ekonomikas ministrija http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=3375 [2010.03.17].
8. *A Strategy for American Innovation: Driving Towards Sustainable Growth and Quality Jobs.* (2009) EOP - Executive Office of the President of the United States National Economic Council.
9. Gee, S. Miles, I. (2008) *Global Review of Innovation Intelligence and Policy Studies.* Belgium: DG Enterprise and Industry.
10. Fagerberg, J. Mowery, D.C. Nelson, R.R. (2004) *The Oxford Handbook of Innovation*. London: OUP Oxford.

11. Lederman, D. Saenz, L. (2005) Innovation and Development around the World, 1960-2000. Washington, D.C: The World Bank. World Bank Policy Research Working Paper 3774.
12. *Knowledge-based economy*. OECD. http://www.oecd.org/dataoecd/51/8/1913021.pdf [2010.03.10].
13. *OECD Factbook 2008: Economic, Environmental and Social Statistics*. OECD. http://lysander.sourceoecd.org/vl=2337242/cl=40/nw=1/rpsv/factbook/070101.htm [2010.04.02].
14. *Guidelines for collecting and interpreting innovation data*. (2005) Oslo Manual..Paris: OECD Publications.
15. *Markets and innovation culture* (2010). Pro inno. http://proinno.intrasoft.be/index.cfm?fuseaction=page.display&topicID=262&parentID=52 [2010.04.02].
16. Romer, P. M. (1986) Increasing Returns and Long-Run Growth. The Journal of Political Economy. *The University of Chicago Press Vol. 94, No. 5*. Pp. 1002-1037.
17. Spiegel, G. M. (2005) *Practicing History. New directions in historical writing after the linguistic turn*. Ney York: Routledge.
18. Vasconcelos, D., Stenros, A., Corini, Iden, R., Lamser, J. (2010) *Recommendations by a Business Panel on future EU innovation policy*. Belgium: DG Enterprise and Industry.
19. *Building Knowledge Economies. Advanced Strategies for Development.* (2007) World Bank. Washington, D.C: The World Bank.
20. *Knowledge for Development* (1999) World Development Report 1998/99.. World Bank. Oxford University Press.

Dita Štefenhagena, Ginta Kronberga

UNIVERSITĀTES DARBĪBAS EFEKTIVITĀTE REĢIONA ATTĪSTĪBAI

Abstract
In a modern society every university is having its intellectual, scientific, cultural and administrative potential. The main scientific research potential concentrates in universities. Regional universities are having a special role because they are the main research and practice agents which ensure education and knowledge transfer in regions. Universities develop strategies which ensure research and education activities, they try to ensure balance between competitiveness and cooperation in a geographical region. During the last years the following problem issues have been raised in the Latvian and European public dimensions – what are the societal goals of a university and to which extent and quality these goals are reached? What are those factors which influence the university effectiveness? These issues are addressed and discussed by EU countries' governments by introducing higher education and university reforms, as well as by public researchers which research universities as public administration institutions applying state administration governance mechanisms to universities.
Keywords: *university, education and research, higher education and university reforms, universities as social agents, university effectiveness.*

Ievads

Raksta „Universitātes darbības efektivitāte reģiona attīstībai" autores ir Latvijas Universitātes doktorantes Dita Štefenhagena un Ginta Kronberga. Raksta autores pēta universitātes, tikai katra no dažādu zinātņu nozaru (vadībzinātne un socioloģija) skatījuma. Vadībzinātnes kontekstā universitātes apskatītas kā publiskās pārvaldes institūcijas, kuru darbības efektivitāti ietekmē gan valsts līmeņa, gan institucionālā līmeņa pārvaldes procesi, bet socioloģijas kontekstā universitātes darbības efektivitāti ietekmē universitātes kā sociālā aģenta sadarbība ar reģionā esošajām institūcijām.

Raksta mērķis: raksturot universitātes kā publiskās pārvaldes institūcijas un reģionālā aģenta darbības efektivitāti.

Rakstā izmantotās metodes: monogrāfiskā metode, literatūras un dokumentu analīzes metode.

Izmantotā teorētiskā un praktiskā bāze: vadībzinātnes un socioloģijas pētījumi, literatūras avoti un LR normatīvā bāze par pasākumiem augstākās izglītības un zinātnes reformu ieviešanā. Daļēji izmantoti secinājumi no Latvijas un Somijas universitāšu vadītāju ekspertu intervijām par universitātes darbības mērķiem un efektivitāti, kurus darba autore (D.Štefenhagena) apkopojusi laika posmā no 2009. gada decembra līdz 2010. gada aprīlim.

Rezultāti un diskusija

1. Universitātes efektivitātes skaidrojums un pētījumi

Gan Eiropā, gan ASV vienmēr svarīgs ir bijis jautājums, ko izvirza sabiedrība – vai universitātes darbojas pietiekoši efektīvi? Neviennozīmīgi definēti arī universitāšu efektivitātes kritēriji – uzsvars likts uz darba tirgum sagatavoto speciālistu skaitu un kvalitāti, maģistrantu un doktorantu skaitu, akadēmiskā personāla un zinātnisko publikāciju skaitu (īpaši datu bāzēs, kas klasificējas ar *Science Citation Index – SCI* un *Social Science Citation*

Index – SSCI), studentu un mācībspēku mobilitāti un patentiem. Respektablajos *The Times Higher Education* un *Shangnhai* reitingos būtisks universitātes reitinga rādītājs ir zinātnieku skaits, kuri saņēmuši prestižo Nobela prēmiju. Tomēr daudzviet universitātes darbības efektivitāti vairs nemēra skaitliskā izteiksmē, jo ne vienmēr kvantitāte ir arī kvalitāte. Tādēļ pēdējos gados universitātes darbības efektivitātei piemēro funkcionālās efektivitātes mērījumus.

Saistībā ar 2008. gada ekonomisko un sociālo krīzi, arī Latvijas sabiedrības publiskajā telpā ienāk diskusijas par augstākās izglītības un augstskolu reformām. 2009. gada novembrī Izglītības un zinātnes ministrijas un augstskolu pārstāvju diskusijā par augstākās izglītības kvalitāti tiek minēts, ka „*līdz šim Latvijā ir bijusi pietiekama augstākās izglītības pieejamība, tagad būtu laiks pāriet uz kvalitāti....".* Jēdzieni „kvalitāte" un „efektivitāte" augstākās izglītības un augstskolu reformu kontekstā kļuvuši par visbiežāk lietotajiem jēdzieniem. Arī pasākumu plānā augstākās izglītības un zinātnes reformām atslēgas vārds ir „efektivitāte": viens no strukturālo reformu galvenajiem uzdevumiem ir augstskolu resursu izmantošanas efektivitāte un atdeve (Informatīvais ziņojums "Par nepieciešamajām strukturālajām reformām augstākajā izglītībā un zinātnē, 2009).

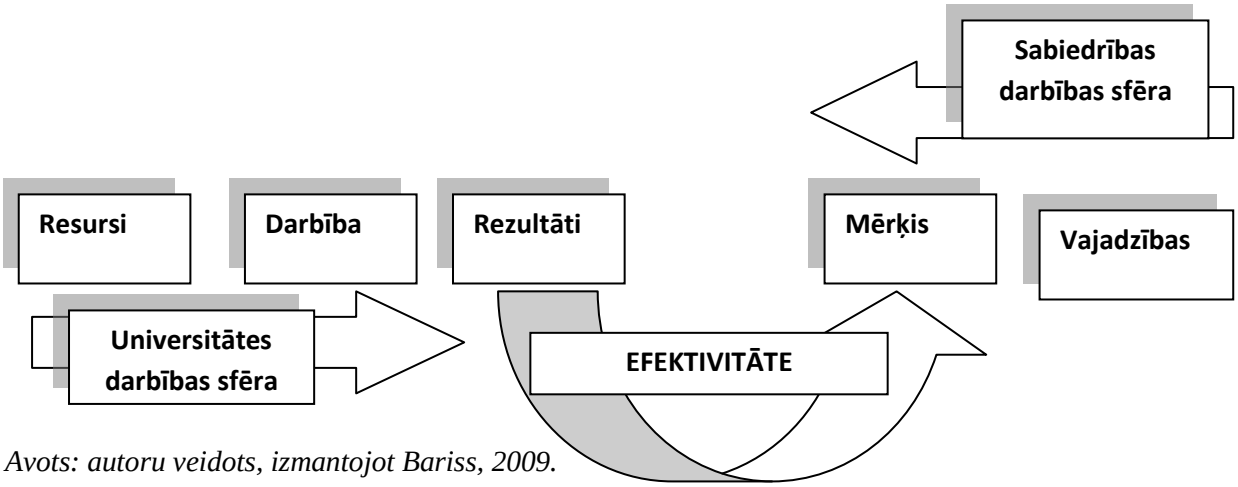
Saistībā ar plaši diskutēto tēmu par augstākās izglītības, augstskolu, t.sk., universitāšu efektivitāti, darba autores vēlējās noskaidrot jēdziena „efektivitāte" skaidrojumu. Angļu valodā jēdziens „*efficiency*" latviski būtu tulkojams kā „ekonomiskā efektivitāte", un tas ir kvantitatīvs rādītājs, kas izsaka attiecību starp ieguldījumiem (*input*) un sasniegtajiem rezultātiem (*output)*. Otra veida efektivitāte ir funkcionālā efektivitāte (*angl. effectiveness*), kas visbiežāk ir kvalitatīvs, nevis kvantitatīvs rādītājs, un tas parāda mērķa sasniegšanas kvalitāti. Protams, institūcijas, t.sk. universitātes darbības kvalitāti raksturo abu šo jēdzienu izpilde. Taču ļoti bieži universitātēs nav iespējams precīzi kvantitatīvā veidā izmērīt darbības rezultātus. Tādēļ mērķu un uzdevumu realizācija tiek raksturota kvalitatīvā izpratnē, kā universitātes funkcionālā efektivitāte.

Funkcionālā efektivitāte parāda, ka institūcijas darbība ir sasniegusi vēlamā rezultāta vai ietekmes kvalitāti, ka rezultāts atbilst institūcijas izvirzītajiem mērķiem un misijai, tā ir institūcijas rezultātu sabiedriskā nozīmība (Vilka 2004*).*

Pamatojoties uz minēto skaidrojumu, iespējams veidot shematisku funkcionālās efektivitātes ietekmes sfēru (1. att.). Universitātes darbības sfērā tiek investēti resursi (cilvēku, materiālie, finansiālie, tehnoloģiskie utt.), realizētas darbības vai funkcijas, un sasniegti konkrēti darbības rezultāti. Tad, kad šie rezultāti pāriet sabiedrības darbības sfērā, mēs varam runāt par funkcionālo efektivitāti. Ja universitātes darbības rezultāti sasniedz sabiedrības mērķus un vajadzības, tad universitātes darbību var saukt par funkcionāli efektīvu.

1. att.

Funkcionālās efektivitātes ietekmes sfēra

Avots: autoru veidots, izmantojot Bariss, 2009.

Jautājums – kādi ir sabiedrības mērķi un vajadzības, kas jārealizē universitātei gan valstiskā, gan reģionālā līmenī? Ekspertu intervijās ar Latvijas un Somijas universitāšu rektoriem, kā arī ņemot vērā valstiskās pamatnostādnes, kas nosaka uzdevumus, kas sagaidāmi no universitātes, pamatā universitātei izkristalizējas šādi mērķi:

- sagatavoto speciālistu atbilstība darba tirgus prasībām;
- studiju un zinātnes rezultātu integrācija ar tautsaimniecību, uz zināšanām balstītas ekonomikas veidošana;
- studiju un zinātnes internacionalizācija un globālā konkurētspēja.

Tātad, universitātes darbības efektivitāti nosaka – cik lielā mērā un kādā kvalitātē universitātes darbības rezultāti (absolventi, pētījumi, publikācijas, mobilitāte, projekti, sadarbība u.c.) sasniedz minētos sabiedrības mēroga mērķus. Universitāšu vadītāju viedokļos par universitātes mērķiem ieskicējas daži atšķirīgi elementi. Piem., universitāšu vadītāji Somijā uzskata, ka universitātes primārais mērķis ir pētniecība (un tās realizācija valsts ražošanā), un darba tirgus vajadzību apmierināšana ir tikai sekundārs universitātes mērķis. Politehnikumi (Somija) un koledžas ir tās augstākās izglītības iestādes, kuru primārais mērķis ir darba tirgus vajadzību apmierināšana. Latvijā universitāšu vadītāji uzsver gan pētniecību, gan atbilstību darba tirgum, tomēr bieži darba tirgus vajadzības minot kā primārās. Tomēr jāuzsver, ka universitāšu vadītāji piemin, ka pētniecība un speciālistu sagatavošana ir savstarpēji vienots, nevis atdalīts, mērķis. Universitāšu vadītāji vērš uzmanību, ka speciālistu sagatavošanai darba tirgum nepieciešamas valsts nostādnes un plānojums, cik speciālistu un kādās nozarēs būs nepieciešams katrā no reģioniem ilgtermiņā. Šādas ilgtermiņa nostādnes Latvijas valstij un tās reģioniem nav.

2010. gada Hārvarda, Stenforda (ASV), Spānijas un Beļģijas universitāšu profesoru pētījumā „*The governance and performance of universities: evidence from Europe and the US*" izvirzīta un pierādīta hipotēze - jo lielāka universitātes autonomija un lielāka cīņa (konkurence) par resursiem, jo augstāka universitātes produktivitāte un efektivitāte (*Aghion, Dewatripont, Hoxby, 2010).* Pētījuma autori pierāda, ka universitātes darbības efektivitātei ir cieša sasaiste (*correlation*) ar universitātes autonomiju un konkurējošu vidi cīņā par resursiem. Taču vērtējot pētījuma rezultātus ir jūtams, ka ASV pasaules labāko universitāšu (Hārvardas Universitāte, Stenforda Universitāte) profesori vadās pēc Amerikas pieredzes un vides, kas tomēr nav samērojama ar Eiropas vidi. ASV lielākā daļa universitāšu ir privātas, ar nozīmīgu vēsturisko pieredzi vairāku desmitu gadu garumā, bet Eiropā tomēr lielākā daļa universitāšu ir valsts universitātes. Līdz ar to, ja autonomijas faktors ir atbilstošs arī Eiropai (universitātes vairākumā Eiropas valstu ir neatkarīgas publiskas institūcijas - *independent public entities*), tad kritērijs par konkurenci nav pilnībā attiecināms uz Eiropas universitātēm. Eiropas valstīs, kur universitātes lielāko finansējuma daļu saņem no valsts (piem., Somijā 65-68%), universitātes savstarpēji neizjūt lielu konkurenci. Taču ASV pētnieku ieteikumi Eiropas universitātēm – realizēt universitāšu reformas, vēl vairāk palielinot universitāšu autonomiju un atbildību par lēmumu pieņemšanu, kā arī konkurenci cīņai par resursiem, iespējams, ir vērā ņemami.

2. Universitātes efektivitāte reģiona attīstības kontekstā

Reģionālā attīstība ir labvēlīgas pārmaiņas sociālajā un ekonomiskajā situācijā visā valsts teritorijā vai atsevišķās tās daļās *(LR Reģionālās attīstības likums).* Mūsdienu sabiedrībā, katrai universitātei piemīt savs intelektuālais, zinātniskais, kulturālais un administratīvais potenciāls. Universitāte reģionam sniedz izglītības un zināšanu pārnesi uz attiecīgo reģionu. Viens no būtiskākajiem principiem, kas jāievēro reģionālās attīstības plānošanas procesā ir partnerības princips, kam būtu jānodrošina universitātes sadarbību starp valsts pārvaldes iestādēm, starptautiskajām institūcijām, plānošanas reģioniem, pašvaldībām, biedrībām un nodibinājumiem, un komersantiem. Sadarbība paredz universitāšu un rūpniecības partnerību, tehnoloģiju nodošanas programmas u.c. sadarbības. Šādas universitāšu darbības veicina fundamentālus pētījumus un apkopo zināšanas, kas lielā mērā ietekmē reģionu spēju piesaistīt un saglabāt tehnoloģiski ietilpīgus uzņēmumus, lai nodrošinātu darbaspēku ar mūsdienīgām zināšanām un prasmēm. Universitāšu investīcijas pētniecībā pāriet uz ārējiem aģentiem (nozari vai uzņēmējiem), un ļoti būtiska ir šo aģentu formālā un neformālā mijiedarbība, sevišķi ar tuvumā esošiem uzņēmumiem, kas atrodas ap universitātēm, jo tas ļauj ieviest jauninājumus ātrāk nekā konkurējošiem uzņēmumiem, kas atrodas citur. Sociologi Goldšteins (*Goldstein*), Maijers *(Maier)* un Ladžers *(Luger)* izšķir un

identificē mūsdienu universitāšu astoņas dažādas funkcijas, kas potenciāli ietekmē valstu, t.sk reģionu ekonomisko attīstību:

- zināšanu radīšana;
- cilvēkkapitāla radīšana;
- esošo zināšanu pārnese;
- tehnoloģiskie jauninājumi;
- kapitāla ieguldījumi;
- reģionālā pārvaldība;
- zināšanu infrastruktūras ražošana;
- ietekme uz reģionālo vidi (Drucker, Goldstein 2007).

Somijas universitāšu vadītāji ir pārliecināti, ka universitāte ir kā katalizators ekonomiskām un sociālām aktivitātēm reģionā. Kas gan būtu Somijas ziemeļi, ja tur neatrastos tādas augstskolas kā Lapzemes Universitāte (*University of Lapland*) un Rovaniemi Politehnikums (*Rovaniemi Polytechnic*)? Latvijas reģionālo universitāšu vadītāji uzskata, ka trīs Latvijas reģionālās universitātes nodrošina ne tikai zināšanu potenciālu, bet arī kultūras un sociālo pienesumu attiecīgajā reģionā. Kā svarīgs reģionālo universitāšu uzdevums tiek minēta sadarbība ar zinātnes centriem un nozares uzņēmumiem, lai nodrošinātu zinātnes pārnesi praksē. Izpildot šo uzdevumu, universitātes realizē vienu no galvenajiem universitātes mērķiem – integrāciju ar tautsaimniecību un uz zināšanām balstītas ekonomikas veidošanu.

Secinājumi

1. Universitātes funkcionālā efektivitāte nosaka, cik lielā mērā un kādā kvalitātē universitātes darbības rezultāti sasniedz universitātes galvenos sabiedriskos mērķus – sagatavoto speciālistu atbilstību darba tirgus prasībām, studiju un pētniecības integrāciju ar tautsaimniecību un uz zināšanām balstītas ekonomikas veidošanu, un internacionalizāciju un globālo konkurētspēju;
2. ASV Hārvardas un Stenforda universitāšu pētnieki pierādījuši, ka universitātes produktivitāte un efektivitāte cieši saistīta ar universitātes autonomiju un konkurenci cīņā par resursiem. Taču raksta autores uzskata, ka minētais pētījums pārāk koncentrējies uz Amerikas pieredzi, kur universitātes jau vēsturiski ir privātas un konkurences cīņa par resursiem tiek vērtēta pozitīvi, kas nav tik raksturīgi Eiropas universitātēm. Taču ASV pētnieku ieteikumi Eiropas universitātēm – realizēt universitāšu reformas, palielinot universitāšu autonomiju un atbildību par pieņemtajiem lēmumiem, kā arī konkurenci cīņai par resursiem, ir vērā ņemami.

3. Universitātes efektivitāti nosaka universitātes kā sociālā aģenta sadarbība reģiona attīstībai – universitātes investīcijām pētniecībā jāpāriet uz ārējiem aģentiem (nozari vai uzņēmējiem), tādejādi iespējams realizēt vienu no galvenajiem universitātes mērķiem – integrāciju ar tautsaimniecību un uz zināšanām balstītas ekonomikas veidošanu.

Bibliogrāfija

1. Aghion, P. Dewatripont, M. Hoxby, C. (2010) *The governance and performance of Universities.* Economic Policy, Printed in Great Britain, CEPR,CES,MSH, pp. 7-59
2. Bariss, V. (2009) *Publiskā administrācija.* Jelgava, LLU
3. Drucker, J., Goldstein, H. (2007). Assessing the regional economic development impacts of universities: a review of current approaches. *International Regional Science Review 30*, 1: 20-46
4. Informatīvais ziņojums "*Par nepieciešamajām strukturālajām reformām augstākajā izglītībā un zinātnē*(2009) http://izm.izm.gov.lv/upload_file/Normativie_akti/infozin_18122009.pdf, [2010.23.03.]
5. LR Reģionālās attīstības likums, http://www.likumi.lv/doc.php?id=61002 [2010. 23.03.]
6. Vilka I., (2004) *Pašvaldību reformas un reģionālā attīstība Latvijā*. Promocijas darbs

Daina Znotiņa

NODARBINĀTO CILVĒKRESURSU PRIORITĀTES DAUGAVPILS UN RĒZEKNES PILSĒTU ATTĪSTĪBĀ

Abstract
Latgale region in comparing with others regions in Latvia is still less developed. Latgale is indicating the highest unemployment rate in the country; people do not stay to live and work in Latgale, but go to other regions and countries. Human resources are the most valuable resource which is available in Latgale region, but it is still not evaluated and effectively used enough.
The aim of the research is to identify the priorities of employed human resources in the development of two biggest Latgale region cities – Daugavpils and Rēzekne. During the research for the identifying the priorities the expert questionnaire has been made in order to use the analytic hierarchy process; the comparative research about the development priorities of employed human resources in Rēzekne and Daugavpils is done. By identifying the priorities of human resources it is possible to use human resources more effectively and purposefully, and preserve them in the cities of Latgale region.
Atslēgas vārdi: *cilvēkresursi, prioritātes, nozares, eksperti, hierarhiju analīze.*

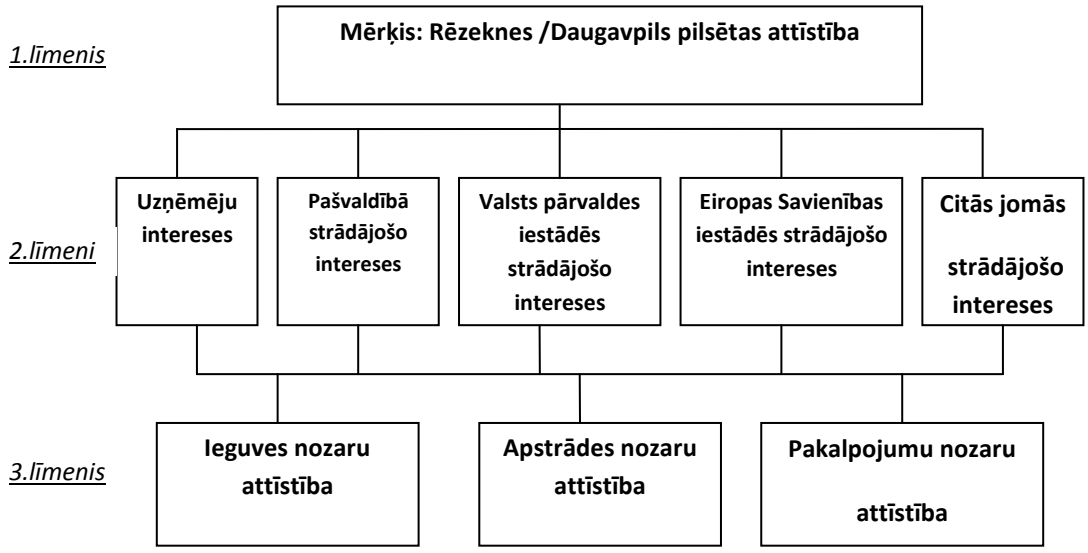
Viena no aktuālākajām problēmām Latgales reģionā ir augošais bezdarba līmenis, kā sekas ir cilvēkresursu aizplūšana strādāt uz citiem reģioniem, uz citām valstīm. Kā liecina Nodarbinātības Valsts aģentūras apkopotā informācija, bezdarba līmenis Latgales reģionā 2010.gada 31.martā veidoja 22,9 %.

Pētījuma metodes: loģiskās analīzes, sintēzes un hierarhiju analīzes metodes.

Autore veica pētījumu par nodarbināto cilvēkresursu prioritātēm divās lielākajās Latgales reģiona pilsētās – Rēzeknē un Daugavpilī, pielietojot hierarhiju analīzes metodi. Pētījuma pamatā tika izveidota prioritāšu noteikšanas kritēriju hierarhija (1.att.).

1.attēls

Prioritāšu noteikšanas kritēriju hierarhija Rēzeknes/Daugavpils pilsētu attīstībā.

Avots: Autores izveidots attēls.

Hierarhijas pirmajā līmenī tika noteikts galvenais mērķis – divu lielāko Latgales reģiona pilsētu – Daugavpils un Rēzeknes attīstība. Otrajā līmenī autore izdalīja nodarbināto cilvēkresursu 5 kritēriju grupas, kuri ir ieinteresēti pilsētas attīstība. Šo kritēriju grupu intereses pilsētas attīstības veicināšanā ir atšķirīgas:

- *Pašvaldībā strādājošo intereses* ir iedzīvotāju saglabāšana un piesaistīšana dzīvei pilsētā; pasākumu plānu realizēšana sociālekonomisko problēmu risināšanai pilsētā; pašvaldības budžeta ieņēmumu palielināšana; infrastruktūras sakārtošana; pilsētas konkurētspējas paaugstināšana.
- *Uzņēmēju intereses* ir nodokļu atvieglojumi; kvalificēts darbaspēka pieejamība pilsētā; pilsētas iedzīvotāju augsts pirktspējas līmenis.
- Valsts pārvaldes iestādēs strādājošo intereses ir nodokļu ieņēmumu palielināšana; sociālā budžeta atslogošana; iedzīvotāju dzīves līmeņa paaugstināšana.
- Eiropas Savienības iestādēs strādājošo intereses ir darba tirgus paplašināšana; Eiropas Savienības fondu apguves veicināšana; sociālekonomiskās nevienlīdzības izlīdzināšana.
- Citās jomās (kuras nebija minētas iepriekš) nodarbināto iedzīvotāju intereses ir augstākas darba algas; darba iespējas pilsētā atbilstoši iegūtajai specialitātei/profesijai/kvalifikācijai; augstas sociālās garantijas.

Trešajā hierarhijas līmenī autore izdalīja tautsaimniecības jomas, kurās strādājot nodarbinātie cilvēkresursi var veicināt pilsētu attīstību. Visas tautsaimniecības nozares pēc saimnieciskās darbības statistiskās klasifikācijas (NACE 2.redakcija), tika apvienotas trijās grupās (1.tab.).

1.tabula

Nozaru sadalījums pēc saimnieciskās darbības statistiskās klasifikācijas (NACE 2.red.)

Ieguves nozares	Apstrādes nozares	Pakalpojumu nozares
A, B,	C, F	D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U

Avots: Autores izveidota tabula.

Aptaujas veikšanai tika izvēlēti eksperti, kuru darbības joma, ieņemamais amats un pieredze ir nozīmīga, lai novērtētu piedāvātās prioritātes Rēzeknes un Daugavpils pilsētu attīstībā (2.tab.).

2.tabula

Izvēlētie eksperti pētījumam par nodarbināto cilvēkresursu prioritātēm, pielietojot hierarhiju analīzes metodi

Rēzeknē	Daugavpilī
• Rēzeknes pilsētas domes Attīstības pārvaldes vadītāja; • A/s „Rēzeknes Speciālā ekonomiskā zona" valdes priekšsēdētāja; • A/s „Parex banka" Rēzeknes filiāles pārvaldniece; • Nodarbinātības Valsts aģentūras Rēzeknes filiāles vadītāja; • Rēzeknes Augstskolas profesors, ekonomikas zinātņu doktors	• Daugavpils pilsētas domes Pilsētas plānošanas politikas departamenta vadītāja; • Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kameras Daugavpils reģionālās nodaļas vadītāja; • A/s „Parex banka" Daugavpils filiāles pārvaldniece; • Nodarbinātības Valsts aģentūras Daugavpils filiāles vadītājs; • Daugavpils Universitātes asociētā profesore, ekonomikas zinātņu doktore

Avots: Autores izveidota tabula.

Aptaujas anketa sastāvēja no 2 daļām: pirmajā daļā eksperti salīdzināja pa pāriem hierarhijas 2.līmenī izvirzītos kritērijus pret mērķi – veicināt Rēzeknes/Daugavpils pilsētas attīstību, nosakot prioritātes starp nodarbināto cilvēkresursu kritēriju grupām; otrajā daļā ekspertiem bija jāsalīdzina pa pāriem 3.līmenī noteiktie kritēriji attiecībā pret katru no 2.līmenī izvirzītajiem kritērijiem. Eksperti savu vērtējumu deva 9 ballu sistēmā, izmantojot relatīvā svarīguma skalu.

Iegūtie aptaujas rezultāti tika apstrādāti saskaņā ar hierarhiju analīzes metodes autora amerikāņu zinātnieka T.Saati izstrādāto metodiku. Aprēķini tika veikti pēc 1.formulas.

$$
\begin{array}{c|ccc}
 & A_1 & A_2 & A_3 \\
A_1 & \frac{w_1}{w_1} & \frac{w_1}{w_2} & \frac{w_1}{w_3} \\
A_2 & \frac{w_2}{w_1} & \frac{w_2}{w_2} & \frac{w_2}{w_3} \\
A_3 & \frac{w_3}{w_1} & \frac{w_3}{w_2} & \frac{w_3}{w_3}
\end{array}
\qquad
\begin{array}{l}
\sqrt[3]{\frac{w_1}{w_1} \times \frac{w_1}{w_2} \times \frac{w_1}{w_3} \times} = a_1 \\
\sqrt[3]{\frac{w_2}{w_1} \times \frac{w_2}{w_2} \times \frac{w_2}{w_3} \times} = a_2 \\
\sqrt[3]{\frac{w_3}{w_1} \times \frac{w_3}{w_2} \times \frac{w_3}{w_3} \times} = a_3
\end{array}
\qquad
\begin{array}{l}
\frac{a_1}{S} = x_1 \\
\frac{a_2}{S} = x_2 \\
\frac{a_3}{S} = x_3
\end{array}
\qquad (1.)
$$

utt.

$$S = \sum_{i=1}^{3} a_i$$

kur, A_1, A_2, A_3 – alternatīvās izvēles kritēriji;
w_1, w_2, w_3 - respondenta izvēlētais kritērija relatīvais svarīgums;
a_1, a_2, a_3 – īpašvektora komponentes;
x_1, x_2, x_3 – prioritātes vektora komponentes *(Saaty 1980:17).*

Lai pārliecinātos par ekspertu vērtējumu precizitāti, tiek noteikta saskaņotības attiecība. Hierarhijas analīzes metodes autors T.Saati norāda, ka saskaņotības attiecībai ir jābūt mazākai par 10% jeb 0,10, ir pieļaujama ne lielāka par 20% saskaņotības attiecība. Aprēķinot saskaņotības attiecību katra eksperta aptaujai 2. un 3.līmeņa kritēriju grupā, tā bija robežās no 0,02 līdz 0,18. Var secināt, ka tā ir pieļaujamajās robežās.

3.tabula

Prioritāšu vektora vērtējums <u>Rēzeknē</u> pēc ekspertu aptaujas rezultātiem

2.līmeņa kritēriju grupā

Kritēriju grupas	Prioritāšu vektora vērtējumi katra eksperta atbildēm					Vidējā aritmētiskā vērtība
	1.	2.	3.	4.	5.	
Uzņēmēju intereses	0,242	0,205	0,489	0,076	0,212	0,245
Valsts pārvaldes iestādēs strādājošo intereses	0,268	0,290	0,155	0,296	0,190	0,240
Pašvaldībā strādājošo intereses	0,194	0,262	0,266	0,338	0,475	0,307
Eiropas Savienības iestādēs strādājošo intereses	0,141	0,044	0,021	0,241	0,050	0,099
Citās jomās nodarbināto iedzīvotāju intereses	0,156	0,200	0,069	0,049	0,072	0,109

Avots: Autores aprēķini pēc ekspertu aptaujas rezultātiem.

3.tabulā redzams, ka starp 2.līmeņa kritērijiem pēc prioritāšu vektora vidējās aritmētiskās vērtības (0,307) vislielākā ieinteresētība Rēzeknes pilsētas attīstībā ir Rēzeknes pašvaldībā strādājošiem. Tā skaidrojama ar rūpēm par to, lai iedzīvotāji paliktu dzīvot un

strādātu pilsētas attīstībā, kā rezultātā palielinātos pašvaldības budžeta ieņēmumi. Pilsētā uzsākti un tiek realizēti projekti infrastruktūras sakārtošanā, lai padarītu pilsētu pievilcīgāku tās iedzīvotājiem un uzņēmējiem.

4.tabula

Prioritāšu vektora vērtējums Daugavpilī pēc ekspertu aptaujas rezultātiem 2.līmeņa kritēriju grupā

Kritēriju grupas	Prioritāšu vektora vērtējumi katra eksperta atbildēm					Vidējā aritmētiskā vērtība
	1.	2.	3.	4.	5.	
Uzņēmēju intereses	0,587	0,271	0,471	0,272	0,106	0,341
Valsts pārvaldes iestādēs strādājošo intereses	0,128	0,146	0,109	0,113	0,106	0,120
Pašvaldībā strādājošo intereses	0,071	0,420	0,106	0,073	0,410	0,216
Eiropas Savienības iestādēs strādājošo intereses	0,128	0,089	0,205	0,272	0,217	0,182
Citās jomās nodarbināto iedzīvotāju intereses	0,087	0,074	0,109	0,272	0,161	0,140

Avots: Autores aprēķini pēc ekspertu aptaujas rezultātiem.

4.tabulā redzams, ka Daugavpilī starp 2.līmeņa kritērijiem pēc prioritāšu vektora vidējās aritmētiskās vērtības (0,341) vislielākā ieinteresētība Daugavpils pilsētas attīstībā ir uzņēmējiem. Ekonomiski attīstītā pilsētā uzņēmējiem ir plašākas iespējas uzņēmējdarbības realizēšanā un plašāks noieta tirgus. Uzņēmēji ir ieinteresēti, lai pilsētā būtu pieejams kvalificēts darba spēks, kā arī, lai pilsētas iedzīvotāju pirktspēja būtu augsta.

5.tabula

Globālais prioritāšu vektors nodarbināto cilvēkresursu prioritātēm Rēzeknes pilsētas attīstībā (pēc vidējās aritmētiskās vērtības)

Kritēriju grupas	Uzņēmēju intereses	Valsts pārvaldes iestādēs strādājošo intereses	Pašvaldībā strādājošo intereses	Eiropas Savienības iestādēs strādājošo intereses	Citās jomās nodarbināto iedzīvotāju intereses	Globālais prioritāšu vektors
	0,245	**0,307**	**0,240**	**0,099**	**0,109**	
Ieguves nozaru attīstība	0,073	0,132	0,096	0,182	0,088	0,109
Apstrādes nozaru attīstība	0,273	0,658	0,647	0,293	0,444	0,501
Pakalpojumu nozaru attīstība	0,655	0,209	0,258	0,526	0,468	0,390

Avots: Autores aprēķini pēc ekspertu aptaujas rezultātiem.

Kā redzams 5.tabulā Rēzeknes pilsētas uzņēmējiem vislielākā ieinteresētība ir pakalpojumu nozaru attīstībā, vidējā aritmētiskā vērtība ir 0,655, apstrādes nozaru attīstības vidējā aritmētiskā vērtība ir 2 reizes zemāka.

Kritēriju grupā „Pašvaldībā strādājošo intereses" vidējā aritmētiskā vērtība šīm nozarēm ir 0,658. Apstrādes nozaru attīstība ir nozīmīga pilsētas attīstībai, jo tā pašvaldības budžetu var nodrošināt ar relatīvi lielākiem ieņēmumiem, kā arī spēj veicināt eksportu un attiecīgi arī pilsētas atpazīstamību.

Vidējā aritmētiskā vērtība Valsts pārvaldes iestādēs strādājošajiem apstrādes nozaru attīstībā ir 0,647. Tas skaidrojama ar iespēju nodrošināt darba vietas salīdzinoši lielākam cilvēku skaitam nekā pakalpojumu nozarēs, kā arī radītās produkcijas pievienotā vērtība ir salīdzinoši lielāka. Valsts pārvaldes iestādēs strādājošie ir tie, kuri var veicināt apstrādes nozaru attīstību gan ar likumdošanas normām, gan nodokļu politiku.

Eiropas Savienības iestādēs strādājošajiem vidējā aritmētiskā vērtība pakalpojumu nozaru attīstībā ir 0,526. Liela daļa no ES finansētajiem projektiem, kuri tiek īstenoti Rēzeknes pilsētā ir orientēti uz pakalpojumu nozaru pilnveidošanu, attīstīšanu, lai uzlabotu pilsētas iedzīvotāju dzīves kvalitāti.

Citās jomās strādājošo iedzīvotāju ieinteresētība relatīvi lielāka ir pakalpojumu nozaru attīstībā, vidējā aritmētiskā vērtība ir 0,468, apstrādes nozaru vidējā aritmētiskā vērtība ir tuva pakalpojumu nozaru attīstības vidējai vērtībai 0,444. Pilsētas iedzīvotāji ir ieinteresēti strādāt gan pakalpojumu nozarēs, gan apstrādes nozarēs, salīdzinoši mazāk ieguves nozarēs. Eksperti vērtē, ka iedzīvotāju izglītība un iegūtā kvalifikācija ir piemērota galvenokārt pakalpojumu un apstrādes nozarēm.

6.tabula

Globālais prioritāšu vektors nodarbināto cilvēkresursu prioritātēm

<u>Daugavpils pilsētas</u> attīstībā (pēc vidējās aritmētiskās vērtības)

Kritēriju grupas	Uzņēmēju intereses	Valsts pārvaldes iestādēs strādājošo intereses	Pašvaldībā strādājošo intereses	Eiropas Savienības iestādēs strādājošo intereses	Citās jomās nodarbināto iedzīvotāju intereses	Globālais prioritāšu vektors
	0,341	**0,216**	**0,120**	**0,182**	**0,140**	
Ieguves nozaru attīstība	0,093	0,098	0,274	0,277	0,153	0,158
Apstrādes nozaru attīstība	0,456	0,362	0,423	0,403	0,399	0,414
Pakalpojumu nozaru attīstība	0,451	0,540	0,302	0,319	0,448	0,427

Avots: Autores aprēķini pēc ekspertu aptaujas rezultātiem.

6.tabulā apkopoti Daugavpils pilsētā aptaujāto ekspertu rezultāti. Daugavpils pilsētas uzņēmējiem vienlīdz liela ieinteresētība ir apstrādes un pakalpojumu nozaru attīstībā, vidējā aritmētiskā vērtība apstrādes nozaru attīstībai ir 0,456, pakalpojumu nozaru attīstībai 0,451.

Daugavpilī aptaujāto ekspertu rezultāti liecina, ka pašvaldībā strādājošajiem ir jābūt ieinteresētiem pakalpojumu un apstrādes nozaru attīstībā, jo šajās nozarēs pilsēta ir visvairāk nodarbināto cilvēkresursu.

Valsts pārvaldes iestādēs strādājošajiem ir ieinteresēti apstrādes nozaru attīstībā, vidējā aritmētiskā vērtība šīm nozarēm ir 0,423, kas relatīvi ir krietni augstāks vērtējums nekā pakalpojumu nozaru attīstībai 0,302 vai ieguves nozaru attīstībai 0,277.

Eiropas Savienības iestādēs strādājošie vairāk ir ieinteresēti apstrādes un pakalpojumu nozaru attīstībā, vidējā aritmētiskā vērtība apstrādes nozaru attīstībai 0,403, pakalpojumu nozarei 0,319.

Citās jomās strādājošo iedzīvotāju ieinteresētība Daugavpilī, tāpat kā Rēzeknē, salīdzinoši lielāka ir pakalpojumu nozaru attīstībā. Vidējā aritmētiskā vērtība pakalpojumu nozarei šajā kritēriju grupā ir 0,448, otrajā vietā – apstrādes nozaru vidējā aritmētiskā vērtība ļoti tuva pakalpojumu nozares vidējai vērtībai 0,399. Šis ekspertu vērtējums apliecina, ka citās jomās strādājošo iedzīvotāju interesēs ir gan apstrādes, gan pakalpojumu nozaru attīstība.

Gan Rēzeknes, gan Daugavpils pilsētā aptaujātie eksperti visās kritēriju grupās pilsētas attīstībā trešajā vietā ierindoja ieguves nozaru attīstību. Tātad var secināt ka ieguves nozaru attīstība, ne Rēzeknes pilsētā, ne Daugavpils pilsētā nevienā kritēriju grupā nav prioritāte.

Pamatojoties uz iegūtajiem rezultātiem, autore aprēķināja globālo prioritāšu vektoru, kurš dod iespēju noteikt optimālāko nodarbināto cilvēkresursu prioritāšu sadalījumu Rēzeknes un Daugavpils pilsētu attīstībā. Pēc aprēķinātā globālā prioritāšu vektora, var secināt, ka, lai Rēzeknes un Daugavpils pilsētas attīstītos, kā prioritāte ir jāizvirza pakalpojumu un apstrādes nozaru attīstība. Šo nozaru attīstības veicināšanā aktīvi jāiesaistās pašvaldībā un valsts pārvaldes iestādēs strādājošajiem.

Informatīvajā ziņojumā par priekšlikumiem ekonomikas atveseļošanai vidēja termiņā periodā ir atrodamas Ekonomikas ministrijas noteiktās prioritārās **apstrādes rūpniecības nozares,** kuras dos vislielāko ieguldījumu izaugsmē līdz 2015. gadam. Tās ir (NACE 1.1. red.): Pārtikas produktu un dzērienu ražošana (DA15); Koksnes un koka izstrādājumu ražošana (DD); Ķīmisko vielu, to izstrādājumu un ķīmisko šķiedru ražošana (DG); Gumijas un plastmasas izstrādājumu ražošana (DH); Elektrisko un optisko iekārtu ražošana (DL). Šīs nozares tiek segmentētas kā nozares ar nozīmīgu ieguldījumu pievienotās vērtības un eksporta pieaugumā, kā arī ar augstu izaugsmes un eksporta potenciālu nākotnē. Sociālie partneri kā tautsaimniecībai nozīmīgas nozares atzīmējuši arī tādas **pakalpojumu nozares** kā finanšu

starpniecība, tūrisms un izglītība. Šīm nozarēm ir iespējams palielināt eksporta potenciālu pilnveidojot likumdošanas bāzi, atvieglojot šo pakalpojumu pieejamību ārvalstniekiem (Informatīvais ziņojums par priekšlikumiem 2010).

Šo nozaru attīstība ir iespējama arī Rēzeknes un Daugavpils pilsētās. Pamatojoties uz ekspertu aptaujas laikā iegūtajiem rezultātiem, var secināt, ka Rēzeknes un Daugavpils pilsētas pašvaldībām ir jāveicina apstrādes nozaru un pakalpojumu nozaru attīstība. Apstrādes nozaru attīstība samazinātu augsto bezdarba līmeni pilsētās, nodrošinātu strādājošajiem stabilus ienākumus, nodrošinātu eksporta pieaugumu un pilsētu atpazīstamību.

Bibliogrāfija

1. Saaty, T.L. (1980) *The Analytic Hierarchy Process*. New York: Mc Graw-Hill International.
2. *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030.gadam.* www.latvija2030.lv/upload/lias_1redakcija_pilnv_final.pdf. [2009.10.12].
3. *Galvenie bezdarba rādītāji reģionos (pilsētās) 2010.gada 31.martā salīdzinājumā ar 2010.gada 28.februāri.* http://www.nva.lv/index.php?cid=6#bezdarbs [2010.05.02]
4. *Informatīvais ziņojums par priekšlikumiem ekonomikas atveseļošanai vidēja termiņa periodā.* http://www.em.gov.lv/images/modules/items/030809.doc. [2010.04.30.]

Raksta tapšanu atbalstīja ESF projekts „Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai"(vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015).

Анжелика Дегесе

БЕЗРАБОТИЦА В ЛИТВЕ И СПОСОБЫ ЕЁ УМЕНЬШЕНИЯ

Abstract
After the world financial crisis in 2009 many countries encounter various economic problems. One of the main macroeconomic problems is unemployment. This is very serious problem in Lithuania. During last year a lot of people in Lithuania lost their workplaces, because many companies had reduced number of employees or bankrupted. That's why the unemployment problem is an object of political and economical discussions. There are two ways of unemployment regulation, passive and active. The active way of regulating the unemployment in Lithuania will be discussed in this article. One of the problems is the unemployment of young people, who have no practice in labor market, and have no idea how to start their career. The second problem is entrepreneurship. A lot of people want to start their own business, but can't because of high taxes or limited information about how to start and how to expand their business. There are some methods how to solve these problems. Lithuanian Prime Minister's initiative was organized a forum to discuss ways to reduce unemployment. Some ways are discussed in this article.
***Ключевые слова**: кризис, Литва, безработица.*

Часто оценивается лишь экономический эффект безработицы в виде количества уволенных работников и сумм выплаченных пособий, а социальные последствия, которые трудно выделяются и носят кумулятивный характер, практически не оцениваются. Однако степень негативного воздействия безработицы на положение в стране зависит от конкретных параметров социальной ситуации. Так, в силу низкой материальной обеспеченности людей, и безработных в особенности, а также вследствие несравненно более высокой социальной напряженности в обществе, уровень безработицы, который может вызвать социальные потрясения, значительно ниже, чем на Западе.

Мировой финансовый кризис коснулся практически каждого из нас. Низкий спрос на товары и услуги, высокий уровень банкротств и низкий уровень деловой активности несомненно откликнулись в бюджете каждого предприятия и домашнего хозяйства. Многие предприятия обанкротились, или ликвидируют свою деятельность, количество новых предприятий мало, снижается реальная заработная плата наёмных работников. Проблемы наблюдаются в самых разных отраслях экономики, и они усиливают друг друга. Низкий спрос приводит к банкротствам и низкому уровню деловой активности. Они, в свою очередь, приводят к безработице. Высокая безработица в сочетании с низкой потребностью в рабочей силе приводит к снижению зарплат. Даже если какое-то предприятие не хочет снижать зарплаты, оно вынуждено это делать из-за малого спроса на свою продукцию, который заставляет переходить на режим жёсткой экономии. Безработица, низкий уровень оплаты труда и страх потерять

работу заставляют население предельно сокращать личные расходы, то есть приводят к низкому спросу на товары и услуги.

Цепная реакция экономического кризиса затрагивает простых трудящихся. Некоторым даже крупным фирмам не помогли массовые увольнения и сокращения кадров, и они объявляют о банкротстве. Мелкий и средний бизнес Литвы сильно пострадал уже в первые месяцы кризиса. С началом экономического кризиса в Литве зафиксирован самый большой уровень безработицы за всю историю страны, по данным Литовской биржи труда в Литве на сегодняшний день уже более 307,1 тыс. безработных (http://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Puslapiai/situacija.aspx). Вместе с этим фиксируется самая большая эмиграция с момента вхождения Литвы в Евросоюз. Зарплата бюджетникам и пенсии пенсионерам, как и различные социальные выплаты, были снижены (http://lietrus.ru/ru/news/54-ekonewslitva).

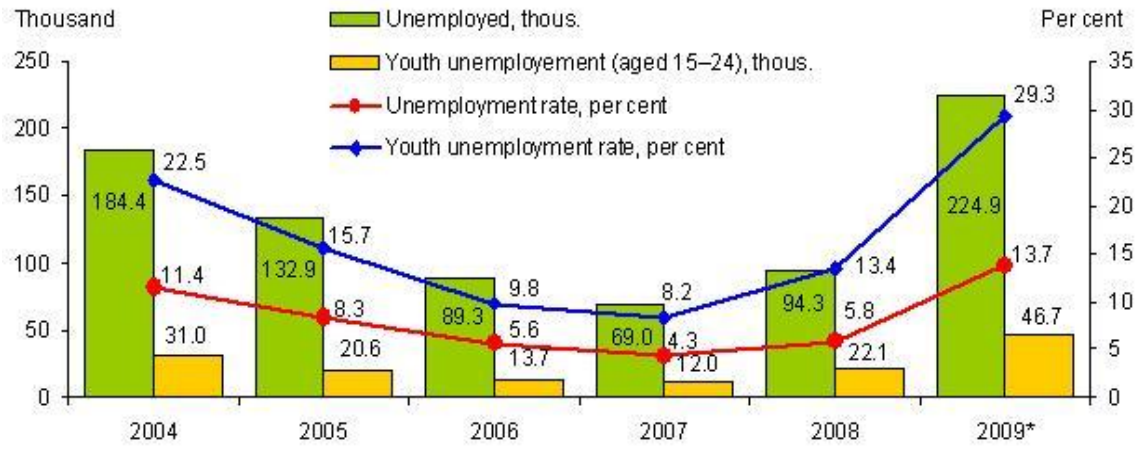
Каждый социально-экономический процесс имеет свои положительную и отрицательную стороны. Оценив возможные варианты тех или иных процессов, можно предусмотреть и избежать некоторых последствий.

Экономические последствия безработицы, такие как обесценивание последствий обучения, сокращение производства, затраты на помощь безработным, утрата квалификации, снижение жизненного уровня, недопроизводство национального дохода, снижение налоговых поступлений, могут способствовать волне социальных волнений. С другой стороны создаются резервы рабочей силы для структурной перестройки экономики, проявляется естественная конкуренция между работниками как стимул к развитию способностей к труду, появляется перерыв в занятости для переобучения и повышения уровня квалификации, происходит стимулирование роста интенсивности и производительности труда.

Экономические последствия являются более ощутимыми и предсказуемыми, так как они материальны, поэтому и способы предусмотрения и предотвращения, а также борьба с возможными негативными последствиям более ясны. В то время как для решения социальных последствий безработицы, в первую очередь отрицательных, нужны более сложные инструменты. Обострение криминогенной ситуации, усиление социальной напряженности, рост количества физических и душевных заболеваний, увеличение социальной дифференциации, снижение трудовой активности зачастую приводят к самым неадекватным реакциям. Тем не менее, по мере возрастания безработицы можно также отметить некоторые положительные аспекты, такие как повышение социальной ценности рабочего места, увеличение личного свободного

времени, возрастание свободы выбора места работы, увеличение социальной значимости и ценности труда (http://esocio.narod.ru/lesson07.ht).

Тем не менее, экономика страны переживает самую глубокую за последние двадцать лет рецессию, показывают результаты изучения занятости населения. Уровень безработицы в Литве в IV квартале 2009 года подскочил и стал самым высоким за последние шесть лет - повысился с 13,8 до 15,6%, показывают данные, обнародованные 24.02.2010 (http://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Puslapiai/situacija.aspx). По данным Департамента статистики год назад этот показатель составлял 7,9% (Bloomberg/ELTA/LETA). Безработица в Литве постоянно растет после того, как спад экономики страны в последнем квартале прошлого года составил 13%. Сокращение внутреннего спроса и застой в строительном секторе способствуют сокращению предприятиями рабочих мест (http://lietrus.ru/ru/news/54-ekonewslitva).

Уровень безработицы в Литве 2004-2009 гг. Источник: stat.gov.lt

Уровень безработицы увеличился с 5,8% в 2008-м году до 13,7% в 2009-м, показывают предварительные данные Департамента статистики (www.baltic-course.com). На апрель 2010 года уровень зарегистрированной безработицы в стране составил 14,3%.

В марте в местные биржи труда обратилось 29 800 человек, или на 12,1% больше, чем в феврале этого же года. За посредничеством Литовской биржи труда в марте получило роботу 12400 (на 38,5% больше, чем в феврале). 1 апреля по данным Литовской биржи труда на учёте находилось 307100 безработных: 129 100 женщин и 178 тысяч мужчин. Безработица в стране на 1 апреля составила 14,3% всего трудоспособного населения страны.

Прогнозы неутешительны – до конца года предполагается существенный рост безработицы. Министерство экономики Литвы вынуждено искать решения

по быстрейшей остановке роста безработицы, ее пределы превышают критические. В качестве одного из шагов решения проблемы министерство предложило снижать налоги предпринимателям, которые создают у себя на предприятиях новые рабочие места, сообщает интернет портал runet.lt.

Как сказал министр энергетики Дайнюс Крейвис, эта поддержка могла бы выглядеть в виде снижения налогов на 75%, перечисляемых ими в Фонд социального страхования Sodra, тем бизнесменам, которые, приняв новых сотрудников, увеличат взносы в этот фонд на 10%.

По подсчетам министерства, такая льгота позволила бы создать до 17 тыс. новых рабочих мест в год. «Мы предлагаем определить цифру налогового понижения в 75%, однако министерство социальной защиты и труда считает, что это слишком много, и достаточно будет ограничиться 25%», – сказал министр.

Как уже сообщалось, в правительстве обсуждался еще один метод сокращения безработицы – разрешить создание микрокомпаний с уставным капиталом 1 тыс. литов (300 евро). Такой проект был рассмотрен и отклонен Сеймом Литовской Республики.

Сокращение безработицы и стимулирование экономики являются ключевыми задачами правительства Литовской Республики на 2010 год. В начале года Г-ном премьер-министром Кубилюсом, был инициирован форум, задачей которого было решение этих вопросов. Правительство предоставило следующие обобщенные предложения по решению проблем безработицы и занятости населения:

I. По обеспечению занятости молодежи.

I.1 Налоговые льготы при трудоустройстве молодых людей.

Цель - стимулировать работодателей к трудоустройству молодых людей без профессионального опыта, применяя к этим предприятиям налоговые льготы.

I.2 Поддержка молодёжи при утверждении на рынке труда.

Цель - помочь молодым людям, которые трудоустраиваются в первый раз, найти работу в соответствии с их квалификацией.

II. О совершенствовании правовой базы рабочих отношений.

II.1 Гибкость рабочего времени.

Цель - Увеличить регламентирование гибкости рабочего времени, создавая больше возможностей работникам договорится с работодателем о планировании рабочего времени как для индивидуальных потребностей, так и для потребностей компании.

II.2 Сверхурочные.

Цель - Исключит запрет работы после окончания рабочего времени и дать возможность работникам договорится о сверхурочных часах работы индивидуально.

II.3 Предупреждение о расторжении рабочего контракта.

Цель - повысить защищенность работников компании и установить срок, когда можно предупредить о скором расторжении контракта о работе.

II.4 Срочный контракт.

Цель - повышение мотивации компаний для найма новых сотрудников, более гибко реагируя на изменения рынка.

III. О помощи для безработных и оптимизации работы Государственной Биржи Труда.

III.1 Общественные работы.

Цель - расширение возможностей для организации общественных работ и привлечение большего количества безработных на эти работы.

III.2 Реорганизация системы Биржи труда.

Цель - Оптимизировать деятельность Биржи труда, увеличить её эффективность, чтобы как можно скорее реагировать на определённые проблемы на рынке труда.

IV. Об улучшении условий для бизнеса.

IV.1 Первая ступень - микропредприятия.

Цель - предоставить конкретные предложения о возможности расширения бизнеса, выбирая правовую или налоговую форму, обращая внимание на статус компании, сбалансировав налоговые и правовые требования, подготавливая четкий бизнес план, который помогбы начать предпринимательскую деятельность или расширяя её.

IV.2 Ворота в бизнес

Цель - поощрять компании, которые расширяют или начинают деятельность, предприимчивость, обеспечив им концентрированную государственную поддержку и создав информационный канал "одного окошка".

IV.3 Проект поощрения предпринимательства "Начни бизнес".

Цель - Обеспечит доступ к бесплатным бизнес услугам в регионах и создать возможность гражданам, которые хотят начать предпринимательскую деятельность, на льготных условиях получить информационные и консалтинговые услуги, а также услуги образования, которые на территории муниципалитета непредоставляет никакое другое юридическое лицо или эти услуги финансово недоступны предпринимателям.

IV.4 Снижение уставного капитала компании.

Цель - стимулировать создание маленьких предприятий и закрытые акционерные общества сделать более привлекательными для малого и среднего бизнеса.

IV.5 Стимулирование создания новых рабочих мест.

Цель - стимулирование работодателей к созданию новых рабочих мест, особенно на производственных предприятиях, работающих на экспорт.

V. О поощрении индивидуальной деятельности.

V.1 Более гибкие возможности в работе с бизнес-лицензиями.

Цель - создавать условия для индивидуальной деятельности, увеличит независимость муниципальных советов, развивая мелкое предпринимательство на своих территориях.

V.2 Поддержка, начиная индивидуальную деятельность.

Цель - поощрять активность безработных и уделять им финансовую поддержку при открытии индивидуальных предприятий.

VI. О совершенствовании системы профессиональной подготовки специалистов.

VI.1 Подготовка и переподготовка специалистов

Цель - Реорганизовать систему образования так, чтобы был большой выбор качественных услуг переподготовки специалистов, обращая внимание на форму, уровень, содержание и другие аспекты этих услуг.

VI.2 Развитие необходимых навыков для карьерного роста.

Цель - Развивать в гражданах необходимые навыки для удачной карьеры в будущем, в школах осуществлять проекты связанные с предпринимательством, воспитывать в детях способности для самостоятельной самореализации.

VII. О развитии экономики в 2010 году (Финансовые ресурсы государства, фонды ЕС и другие средства международных финансовых учреждений).

Цель - на самом деле стимулировать восстановление экономики и заложить основу для долгосрочного экономического роста. Принять активные меры по стимулированию создания рабочих мест и экономической деятельности для публичного использования фондов ЕС, других международных финансовых институтов и фонды государственных средств (http://www.lrv.lt//bylos/Naujienos/Aktualijos/pasiulymai nedarbui mazinti.pdf).

В 2010 году, чтобы стимулировать экономику планируется использовать дополнительные 7059 миллионов литов. Эта сумма более чем компенсирует не только снижение финансирования инвестиций из государственного бюджета, но и поможет, восстановив экономику Литвы, создать или сохранить до 60 тысяч рабочих мест.

Вопросы, затронутые на форуме, а также их воплощение в жизнь помогут предотвратить ухудшение финансового положения граждан, эмиграцию в более состоятельные страны Евросоюза. Если будут созданы более благоприятные условия для бизнеса и малой предпринимательской деятельности, то граждане учреждая такие предприятия создадут новые рабочие места, что приведёт к росту занятости работоспособных людей, улучшению финансового положения семей, потребительности, что в последствии приведет к экономическому росту в стране.

Подготавливая проекты по улучшению сложившейся ситуации и стимуляции экономики, государственные учреждения также должны обратить внимание на мнение общественных организаций, профсоюзов и граждан. Только действуя сообща в интердисциплинарных группах, сотрудничая с группами интересов, мы можем создать план по выходу из трудной экономической ситуации сложившейся в Литве.

Библиография

Материалы в Internet:

1. http://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Puslapiai/situacija.aspx
2. http://lietrus.ru/ru/news/54-ekonewslitva
3. http://esocio.narod.ru/lesson07.htm
4. http://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Puslapiai/situacija.aspx
5. www.baltic-course.com
6. http://www.lrv.lt//bylos/Naujienos/Aktualijos/pasiulymai nedarbui mazinti.pdf

Ольга Лукашина

ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ С ДОХОДОВ ОТ ЛИКВИДАЦИОННОЙ КВОТЫ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ РЕШЕНИЯ

Abstract
The profit calculation of share sale in closed corporation capital and capital gain in the form of liquidation quota is unclear. The calculation formula of this income contains a relatively uncertain definition – "the value of the investment into capital". The way how this value is being calculated allows several solutions; there is an opportunity of complete evading the tax. This problem has existed in Latvia more than 10 years and is transferred into new legislative regulations.
***Key words**: fractional and debt securities, tax residence, liquidation quota, capital gain income, equity capital, profit.*

Ликвидационная квота – так теперь в налоговом законодательстве Латвии называется доход, который владелец доли в капитале предпринимательского общества (или иногда – его наследник) может получить в случае ликвидации или реорганизации этого общества. До 2010 года этот облагаемый подоходным налогом с населения доход у нерезидентов называется «доход от ликвидации и реорганизации» (Likums 1993: 8 (8) п.4). Новый термин, введенный в статью 11.9 Закона «О подоходном налоге с населения», согласован с терминологией Коммерческого закона ЛР. А новая ставка налога на ликвидационную квоту – 15% (вместо ранее применявшейся 25%, затем – 23%) (Likums 1993: 15), должна была сделать процедуру расчета и уплаты налога менее болезненной. Однако этого не произошло. Порядок расчета данной облагаемой налогом величины всегда порождал много неясностей, сомнений, вопросов, на которые добросовестный налогоплательщик не мог ни от кого получить вразумительного ответа. А после последней серии поправок в этой норме стало еще больше вопросов.

Статистика Регистра предприятий

Проблема состоит в том, что количество ликвидируемых предпринимательских структур в Латвии неуклонно растет. В период с 2000 по 2003 год в Латвии было ликвидировано 5700 субъектов бизнеса, с 2004 по 2007 год – уже 27, 7 тыс. субъектов. В период кризиса, когда многие фирмы застряли надолго в процессе неплатежеспособности и не сразу будут вычеркнуты из Регистра, количество ликвидированных субъектов все равно в два-три раза превышает цифру начала века: в 2008 г. ликвидировались 4,7 тыс. субъектов, в 2009 г – 5, 7 тыс., а за 4 месяца 2010 г. – еще более тысячи (Lursoft statistika). Две трети из них – самые популярные в Латвии – общества с ограниченной ответственностью.

Это означает, что актуальность вопроса о ликвидационной квоте возрастает с той же быстротой, что и количество еще платежеспособных, но прекративших свою деятельность субъектов. Сам же вопрос состоит не столько в формуле расчета облагаемой налогом величины, сколько в двусмысленности понятий, включенных в эту формулу, а также в определении круга лиц, обязанных платить этот налог в Латвии. Рассмотрим эту проблемы подробнее. И обратимся вначале к составу плательщиков налога с ликвидационной квоты.

Проблема первая – состав плательщиков

Со дня вступления в силу нынешнего текста Закона ЛР «О подоходном налоге с населения», т.е. с 1994 года, налог с дохода от ликвидации и реорганизации должны были платить как резиденты Латвии – внутренние налогоплательщики, так и нерезиденты – иностранные налогоплательщики (Likums 1993: 8 (3), 3 (3)), т.е. любое физическое лицо, получающее доход во время закрытия бизнеса, распродажи имущества и раздачи оставшихся средств хозяевам.

С 1 января из Закона исключена норма о том, что доход от ликвидационной квоты (Likums 1993: 3 (3) п.6) входит в список доходов, облагаемой налогом у иностранных налогоплательщиков. Это могло бы означать, что теперь нерезиденты могут получать этот доход и не платит налога в бюджет. Но это не совсем так.

Закон с 1 января 2010 г. включает ликвидационную квоту в состав так называемых доходов от прироста капитала (Likums 1993: 11.9 (1)), которые возникают при отчуждении недвижимости объектов интеллектуальной собственности, а также долевых и долговых ценных бумаг, других финансовых и денежных инструментов. И в списке облагаемых у нерезидентов доходов рядом с доходом от отчуждения недвижимости появилось дополнение. Оно гласит, что налогом у нерезидента облагается доход от отчуждения не только недвижимости, находящейся в Латвии, но и «от отчуждения других активов капитала в соответствии со статьей 11.9 Закона, за исключением отчуждения финансовых инструментов» (Likums 1993: 3 (3) п.7.1.).

Эта формулировка вряд ли недвусмысленно ответит на вопрос – облагается ли налогом у нерезидента получаемая им ликвидационная квота.

С одной стороны, доля в капитале, как и акция, является финансовым инструментом. А процесс ликвидации или реорганизации коммерческого общества связан с прекращением права собственности лица на долю (акцию) в этом обществе. И за это прекращение бывший владелец этого финансового инструмента получает вознаграждение – ликвидационную квоту. С этой точки зрения она не облагается налогом в Латвии.

Но с другой стороны, Закон «О подоходном налоге с населения» в статье 11.9 говорит, что термин «ликвидационная квота» должен пониматься так, как его определяет Коммерческий Закон. А значит, налоговое законодательство не закладывало в это понятие ничего нового, чего бы не было в других областях права. И тогда надо ответ искать в Коммерческом Законе (КЗ). Начнем с того, что определения «ликвидационная квота» в этом Законе нет, хотя термин этот используется в некоторых его статьях. Например, в статье 191 КЗ говорится о том, в каких случаях и в каком размере ликвидационная квота выплачивается наследнику умершего участника. Еще раз термин «ликвидационная квота» вскользь поясняется в статье 328, где он идентифицируется с планом раздела оставшегося (после удовлетворения требований кредиторов и покрытия расходов на ликвидацию) имущества между участниками общества. Есть упоминание о ней и в других статьях. Однако в тексте Коммерческого Закона мы не найдем ответа на вопрос, считается ли ликвидационная квота доходом от отчуждения финансовых инструментов или нет. И – считается ли аннулирование доли в момент закрытия общества отчуждением доли. И можно ли ликвидационную квоту считать вознаграждением за отчуждение.

И тогда пытливый налогоплательщик обращается к статье 3 Коммерческого закона, где ему говорят – если чего в данном законе не найдешь, ищи это в Гражданском законе ЛР или других нормативных актах Латвии. Обратившись в Гражданскому закону ЛР, становится понятным, что процесс отчуждения подразумевает не просто прекращения права собственности, а переход этого права от одного лица к другому, причем непременно за вознаграждение. В этом смысле данную норму Гражданского закона использует и Коммерческий закон, когда в статьях 188 «отчуждение доли» и 238 «отчуждение акций» идет речь о наличии определенного приобретателя этой доли или акции. Значит, в понимании этих нормативных актов Латвии аннулирование долей и акций в ходе ликвидации (и реорганизации) общества не может считаться их отчуждением. А это значит, что ликвидационная квота не является доходом от отчуждения финансовых инструментов, а потому не освобождается от налогообложения у физических лиц – нерезидентов Латвии.

Данная норма чрезвычайно важна для ликвидируемого общества, поскольку обязанность уплатить налог с дохода (упомянутого в злополучной статье 3 ч.3 п.7.1) от капитала падает не на получателя – нерезидента, а на лицо, выплачивающее доход – латвийскую фирму, точнее – на ее ликвидатора, готовящего все необходимые для закрытия общества документы. Налог следует удерживать во время выплаты

ликвидационной квоты (Likums 1993: 17 (12)) по ставке не 15%, а 2% (Likums 1993: 15 (4)) и уплатить в бюджет до 5-го числа следующего месяца.

Описанная выше ситуация вполне типична для налога с доходов от капитала, введенного в Латвии с 1 января 2010 года. Один и тот же доход облагается налогом, если вопрос рассмотреть с одной точки зрения, и не облагается, если рассуждать иначе. Налогоплательщик не должен мучиться в поисках ответа на вопрос, надо или не надо платить налог. Законодательство должно быть настолько ясным, чтобы вопросы, подобные этому, не возникали. Действующий текст Закона «О подоходном налоге с населения» этому требованию не соответствует. Было бы целесообразным поэтому расшифровать подробнее пункт 7.1 Закона, перечислив в нем все попадающие под налог доходы от прироста активов капитала, как это сделано в других статьях данного закона. Это устранило бы риск уплаты штрафов при проверке правильности уплаты налогов во время ликвидации общества, а значит, - облегчило бы нелегкую процедуру закрытия бизнеса в Латвии.

Хотелось бы отметить, что нерезиденты – юридические лица налога с ликвидационной квоты, полученной в Латвии, не платят и платить не должны. Они в Латвии платят налоги с короткого списка доходов (Likums 1995: 3 п.4), в котором такой доход отсутствует. Это обстоятельство создает возможность ухода от налога с ликвидационной квоты для нерезидентов – физических лиц. Действительно, продав без налога свои финансовые инструменты (доли, акции) нерезидентской компании, он получает легальный безналоговый доход. Новый владелец доли закрывает компанию и получает ликвидационную квоту, не платя налога в Латвии, а возможно, - и в стране своей регистрации, если это одна из безналоговых или с низкими налогами стран или зон, не находящаяся в латвийском «черном списке» таких территорий (Noteikumi 2001).

Исходя из вышесказанного, представляется целесообразным несколько изменить норму о налогообложении доходов нерезидентов, полученных от прироста активов, представленных в форме ценных бумаг. Все нерезиденты – физические, юридические и прочие лица – должны иметь одинаковые налоговые обязательства в отношении этой группы доходов. Например, иметь режим освобождения от налога. Это, с одной стороны, исключит стремление к разработке схем по уходу от налога, а с другой стороны, создает благоприятный инвестиционный климат для иностранного капитала в Латвии. Выгода для бюджета Латвии будет больше 2-процентные налоговые поступления в бюджет. Эта выгода проявится в форме новых рабочих мест, сокращение пособий по безработице, увеличение налогов с зарплаты и прибыли предприятий. Опыт Латвии в середине 90-х годов прошлого столетия показывает

целесообразность постановки еще одного вопроса – о создании равных условий инвестирования как для иностранного, так и для местного капитала. Поэтому вопрос о составе плательщиков налога с доходов от прироста активов, представленных в форме ценных бумаг вообще и от ликвидационной квоты в частности целесообразно рассмотреть и с этой точки зрения. Но это исследование выходит за рамки данной статьи.

Пока в соответствии с законодательством Латвии вопрос о включении нерезидентов – физических лиц в состав плательщиков налога с ликвидационной квоты остается не вполне ясным. Но в отношении резидентов Латвии он вполне ясен. Все они, и физические, и юридические лица, включают этот доход в состав облагаемого подоходным налогом по ставке 15%. Здесь нет ни неясностей, ни проблемы. Налог платят все. Вопрос – с какой величины следует рассчитать эти 15%.

Проблема вторая – вклад в капитал

Как уже упоминалось выше, ликвидационная квота, или как ее еще называл закон – доход от ликвидации и реорганизации – облагалось в Латвии налогом с 1994 года. Однако текст Закона «О подоходном налоге с населения» никогда раньше не давал формулы расчета облагаемой налогом величины. До сентября 2001 года этот вопрос вообще не был описан ни в одном нормативном акте о налогах и оставался для налогоплательщиков не только загадкой, но и источником рисков уплаты штрафов за неверно рассчитанный объект налогообложения.

Начиная с 29 сентября 2001 года в одном из налоговых нормативных актов Латвии (Noteikumi 2001: 9.1.), появилась формула расчета облагаемой налогом части ликвидационной квоты для резидентов – физических лиц. Облагаемый доход рассчитывался как разница между брутто-суммой выплаты, полученной в ходе ликвидации или реорганизации и произведенного лицом вклада в это предпринимательское общество. Затем эта формула практически без изменений перешла в другой нормативный акт (Noteikumi 2006: 7, 25), а с 2010 года – в текст Закона «О подоходном налоге с населения» (Likums 1993: 11.9 (1)). Теперь текст Закона устанавливает, что налогообложению подлежит величина, состоящая из разницы между ликвидационной стоимостью в понимании Коммерческого закона и стоимостью собственных вложений. Рассмотрим, что кроется за этой, казалось бы вполне ясной, формулировкой.

Предположим, что в пассиве баланса некоего общества «Х» на май месяц указано:

Основного капитала *100 тыс. латов,*

Резервы из прибыли *20 тыс. латов,*

Нераспределенная прибыль *80 тыс. латов,*

_____

Итого собственный капитал *200 тыс. латов*

Как видим, участники общества на ежегодном собрании могут распределить 80 тыс. латов на дивиденды участникам, но могут принять решение оставить прибыль нераспределенной. В этом случае прибыль останется в составе собственного капитала общества еще на год. Ее нельзя будет распределить на дивиденды ни в июне, ни в октябре, ни в какой другой день, кроме следующего ежегодного собрания по утверждению следующего годового отчета. Это объясняется тем, что согласно статье 161 Коммерческого закона вопрос о распределении прибыли участники фирмы могут решать один раз в год. Эта норма служит гарантией сохранения активов компании в течение как минимум года.

Предположим, что в период с мая по ноябрь дела у фирмы стали идти все хуже, и участники общества в конце осени приняли решение о начале его ликвидации. Как в данном случае будет определяться величина ликвидационной квоты, облагаемой налогом?

Если фирма сумеет продать все свои активы по той цене, которая указана в балансе общества и отдаст всем кредиторам именно столько средств, сколько указано в этом же балансе, то у фирмы должно остаться 200 тыс. латов, которые она может направить на выплату ликвидационных квот своим участникам. Согласно Закону «О подоходном налоге с населения», налогом на доход от капитала для физических лиц по ставке 15% (в прошлые годы - 25% и 23%), облагается только часть этой суммы, рассчитываемая по формуле:

ликвидационная квота - стоимость соответствующего вложения =

налогооблагаемый доход

Возникает вопрос, какую величину считать «стоимостью соответствующего вложения»? Можно предположить, что стоимость вложений ─ это вклад участников в основной капитал, который зарегистрирован в Регистре предприятий на данное лицо (владельца). В таком случае, налогом будет облагаться 100 000 лат (200 тыс. - 100 тыс.). Несмотря на то, что ни Правила Кабинета Министров, ни закон никогда и нигде не пояснял, о вкладе в какой именно капитал идет речь в предложенной налогоплательщикам формуле расчета, Служба Государственных Доходов всегда

поясняла налогоплательщикам, что речь идет именно об основном капитале общества (Письмо СГД 2000, Письмо СГД 2005).

Налогоплательщики пытались опротестовать позицию налоговой администрации. Их аргументы вкратце сводились к следующему: владельцы компании добровольно приняли решение не направлять прибыль на дивиденды, а оставлять ее нераспределенной. Они могли забрать ее как необлагаемые (до 2010 года) налогом дивиденды. Но они отказались от вывода активов из компании. Почему через несколько лет при ликвидации компании при получении этой же суммы они должны платить налог?

Однако если закон заставляет платить налог, - рассуждали многие, - то надо найти легальный способ не платить его, то есть сделать так, чтобы разница между собственным и основным капиталом была минимальной. Участники общества до начала процедуры ликвидации могли (и сейчас могут) увеличить основной капитал. Согласно части 5 статьи 197 Коммерческого закона они могут перевести в уставный фонд резервы из прибыли (20 000 латов) и нераспределенную прибыль общества (80 000 латов). В обществе не будет больше ни резервов, ни прибыли. Основной и собственный капитал станут одинаковыми. И ликвидационная квота в понимании Коммерческого закона составит величину 200 тыс. латов. Если теперь посчитать ту ее часть, которая должна облагаться налогом с капитала, то она окажется равной нулю. Таким образом, из приведенного примера видно, что термин *«стоимость вложения»* в каждом из приведенных примеров имеет одну и ту же качественную, но разную количественную определенность.

Предложенный пример был основан на предположении, что термин «стоимость соответствующего вложения» означает вклад в основной капитал. Но данный термин можно рассмотреть и с другой позиции, поскольку норма закона не называет «вложение» «вкладом в основной капитал». Упомянутое в законе «вложение» может означать вклад собственника в весь собственный капитал общества. Дело в том, что резервы общества были сформированы из чистой прибыли общества, которая могла быть распределена и выплачена как необлагаемые дивиденды участнику общества. Поэтому целесообразно считать, что резервы – это вклад конкретных участников в это общество. Точно также прибыль, не изъятая из оборота, а оставленная на развитие общества как минимум на 1 год – это тоже вклад участника в капитал данного общества, пусть даже не в основной капитал, но все же в капитал компании. Более того, кто-то из участников общества мог приобрести свою нынешнюю долю путем приобретения этой доли с эмиссионной наценкой, что разрешено Коммерческим

законом. Размер этой наценки мог быть весьма существенным. В этом случае в собственном капитале общества появилось еще одно слагаемое – эмиссионная наценка. Этой суммы нет в нашем условном примере, но если бы она была, то это был бы тоже «вклад в капитал», хотя и не в основной, но в собственный. При ликвидации общества возврат эмиссионной наценки по своей природе и форме ничем не отличается от возврата вклада в основной капитал общества. А еще закон позволяет предлагать приобрести акции по цене, в состав которой, кроме номинальной стоимости и эмиссионной наценки входит еще и дополнительная плата (Likums 2000: 259). Эта сумма тоже является вкладом участника в общество, но не является ни вкладом в его основной капитал, ни вкладом в собственный капитал. Эта сумма зачисляется в доходы общества и после налогообложения становится прибылью. Может ли участник рассчитывать, что при ликвидации получит эту сумму назад без налогов, неизвестно.

Текст закона не говорит о том, что вычитаемая из облагаемого дохода сумма представляет собой вклад в капитал. Тем более он не говорит о вкладе в основной капитал. В законе идет речь о вкладе вообще. Различные возможности толковать этот термин порождают проблемы и у налогоплательщиков, и у налоговой администрации. Налогоплательщик будет прав, если обратится к документу, разъясняющему процесс составления ликвидационного баланса (Noteikumi 2003: 7) в Латвии и покажет налоговому инспектору, что в этом балансе собственный капитал объединяется в одну строку, в которой складываются вместе и основной капитал, и эмиссионная наценка, и резервы, и нераспределенная прибыль прошлых лет. Отдельно указывается только прибыль текущего года, которая обложена налогом в текущем году, поскольку она связана с готовящейся отдельно декларацией по подоходному налогу с предприятий.

Эта бухгалтерская норма по сути дела означает признание законодателем того, что все соединенные в ходе ликвидации части собственного капитала имеют одну природу и все вместе должны быть исключены из объекта, который облагается налогом на прирост капитала.

С этой точки зрения облагаемая часть ликвидационной квоты не должна возникать даже в том случае, если участник общества не захочет переводить резервы и прибыль в основной фонд. Если так толковать анализируемую неясную норму закона, то возникает вопрос, может ли вообще возникнуть облагаемая налогом часть ликвидационной квоты? Ответ на этот вопрос будет положительным. Поясним на примере.

Облагаемая часть ликвидационной квоты в приведенном выше примере условного баланса ликвидируемого общества может появиться в том случае, если во

время продажи активов их удастся реализовать по цене выше балансовой стоимости. Например, предположим, балансовая стоимость активов компании 800 тыс. латов. Если их продать за 950 тыс. латов и если кредиторские долги у общества составляют 600 тыс. латов, то оставшаяся сумма (ликвидационная квота 350 тыс. латов) подлежит к распределению между участниками общества. В данном случае, облагаемая налогом часть ликвидационной квоты составит 150 тыс. латов:

350 тыс. латов - 200 тыс. латов = 150 тыс. латов.

Таким образом, вышеупомянутый пример позволяет сделать вывод, что приведенная в законе формула расчета облагаемого дохода от прироста капитала в виде ликвидационной квоты содержит относительно неопределенную величину – «стоимость соответствующих вложений». Следует законодательно уточнить содержание этого термина, что позволит устранить разногласия между налогоплательщиком и налоговой администрацией, а также предотвратит возможные убытки (штрафы и пени) налогоплательщика. Например, можно предложить в «стоимость соответствующих вложений» включать только те вклады физических лиц в уставный фонд, которые осуществлены за счет собственных средств владельца долей (акций). В рассмотренном примере это увеличит облагаемую часть ликвидационной квоты. Но можно признать, что стоимостью вложения является и причитающаяся участнику часть нераспределенной прибыли, и часть резервов, созданных за счет чистой прибыли, и соответствующая часть созданных из чистой прибыли накоплений, а также внесенная им эмиссионная наценка, а возможно - и дополнительная плата. Все эти суммы могут заслуженно считаться «вложением в общество», что соответствует редакции нормы закона.

Таким образом, вышеизложенные аргументы позволяют предположить, что вычитаемая из налогооблагаемой части ликвидационной квоты «стоимость вложения» с определенной степенью достоверности может оказаться стоимостью собственного капитала. Исключение при этом будет составлять только та нераспределенная прибыль, которая получена в таксационный год ликвидации общества. Эта прибыль включает в себя и тот доход, который получен за счет продажи активов по цене выше балансовой и которая включена в облагаемый подоходным налогом с предприятия (ПНП) доход.

И здесь рождается еще целая группа вопросов, требующих ответа для расчета налога:

1. если вся чистая прибыль (с которой удержан ПНП) прошлых лет включается в необлагаемую часть ликвидационной квоты, то почему такая же чистая прибыль года ликвидации должна облагаться налогом на капитал?

2. если все же эта чистая прибыль года ликвидации попадает в облагаемую часть ликвидационной квоты, то справедливо ли ее облагать налогом по ставке 15%, в то время как эта же прибыль, будучи начисленная как дивиденды, попала бы к участнику после удержания налога 10%?

Эти и другие вопросы неизбежно возникают в практике применения налогового законодательства, и ответ на них требует тщательного анализа. Оставленные без ответа, эти вопросы всегда будут базой уклонения от уплаты налогов или причиной конфликтов между налогоплательщиками и налоговой администрацией.

Проблема третья – идентификация смежных сделок

Неясности и риски в налогообложении ликвидационной квоты порождают повышенный интерес налогоплательщиков к другим сделкам, входящим в группу методов управления собственным капиталом предпринимательского общества. Одна из них – перевод резервов, прибыли и, возможно, эмиссионной наценки в основной капитал общества (Likums 2000: 197, 249) с последующим его снижением (Likums 2000: 207, 264) и изъятием значительной части основного капитала без уплаты налогана прирост капитала. Такое возможно потому, что ни в одном нормативном акте Латвии не сказано, что снижение основного капитала приравнивается для нужд налогообложения к отчуждению долей (акций). Точнее говоря, такая норма есть в законе «О подоходном налоге с населения» (Likums 1993: Переходные правила 15), но он касается только узкой группы сделок – снижения основного капитала, в котором передана освобожденная от ПНП часть прибыли и резервов бывших бесприбыльных организаций. Из этого следует, что законодатель знаком с возможностью осуществления таких сделок и требует уплаты налога с населения только в том случае, когда с этого дохода не был уплачен ПНП. А значит, снижение основного капитала в обществах, прибыль которых облагается налогом, позволяет выплатить участникам потенциальную ликвидационную квоту без налогообложения.

Есть еще одна сделка, тесно связанная с правилами налогообложения ликвидационной квоты – не ликвидация общества «Х», а вклад всех долей (акций) данной фирмы в уставной фонд другого общества «У», которое может быть специально создано для этой цели. Согласно нормам Коммерческого закона (Likums 2000: 154) в этом случае стоимость вложения (стоимость вкладываемых долей или акций общества «Х») оценивает эксперт из Регистра предприятий. Эта оценка осуществляется в соответствии с требованиями международных стандартов оценки бизнеса, которые за основу стоимости доли в «Х» берут чистые активы компании, т.е. ее собственный капитал. Таким образом, владелец общества «Х» передает свои доли обществу «У» по

стоимости, установленной экспертом Регистра. Такая сделка, строго говоря, вряд ли может считаться отчуждением активов за вознаграждение, облагаемая налогом на капитал по ставке 15%. Во-первых, потому что неясно, считается обмен акций на другие акции полученным доходом. Закон «О подоходном налоге с населения». Доходом считает полученные деньги, натуральную стоимость и полученные услуги (Likums 1993: 7), а полученные права (доли, акции) в этом смысле доходом могут не считаться. Во-вторых, неодназначным будет ответ на вопрос, считается ли вклад в капитал отчуждением активов. Дискуссии на жту тему уже проходили в печати, но в законодательных актах ее итоги однозначный ответ не получили. Более того, Коммерческий закон, например, дарение долей считает отчуждением (Likums 2000: 188 (2)), а Гражданский закон – нет (Likums 1937: IV, Гл. 11, Гл. 13). Если вклад одних долей (акций) в основной капитал другой фирмы не признавать отчуждением, то эта сделка с налогом не связана. А тогда продав доли (акций) фрмы «У» по номиналу, налог на капитал можно избежать.

Проведенный анализ показывает необходимость идентификации, анализ и решение проблем, связанных с налогообложением ликвидационной квоты. Существующие неясности разночтены и противоречия в этом вопросе претятствуют реализации фискальной и регулирующей функции налогов и способствуют развитию теневой экономики, в то же время вероятность возникновения налоговых рисков и финансовых потерь.

Хочется выразить надежду, что обсуждение неясных и противоречивых норм законов послужит основой их дальнейшего совершенствования и приведет к повышению инвестиционной привлекательности Латвии.

Библиография

Нормативно-правовые акты:

1. 11.05.1993. likums "Par iedzīvotāju ienākuma nodokli" ("LV", 32, 01.06.1993.) [stājas spēkā 01.01.1994.]
2. 09.02.1995. likums "Par uzņēmumu ienākuma nodokli" ("LV", 32 (315), 01.03.1995.) [stājas spēkā 01.04.1995.]
3. 26.06.2001. MK noteikumi Nr.276 "Noteikumi par zemu nodokļu vai beznodokļu valstīm un teritorijām" ("LV", 66 (3014), 28.04.2004.) [stājas spēkā 22.04.2004.]
4. 25.09.2001. MK noteikumi Nr.407 "Grozījumi Ministru kabineta 2000.gada 18.oktobra noteikumos Nr.357 "Likuma "Par iedzīvotāju ienākuma nodokli" normu piemērošanas noteikumi"" ("LV", 138 (2525), 28.09.2001.) [stājas spēkā 29.09.2001.; zaudējis spēku 01.09.2006.]
5. Письмо СГД № 15.1./22188 от 12.12.2000 г.: База нормативных актов «Консультант Плюс». www.baltikon.lv
6. Письмо СГД № 15.1.1-10/27195 от 10.10.2005 г.: База нормативных актов «Консультант Плюс». www.baltikon.lv

7. 13.04.2000. likums "Komerclikums" ("LV", 158/160 (2069/2071), 04.05.2000.) [stājas spēkā 01.01.2002.]
8. 21.10.2003. MK noteikumi Nr.583 "Uzņēmuma mantas, arī prasījumu un saistību novērtēšana grāmatvedībā un atspoguļošana finanšu pārskatos, ja uzņēmuma vai tā struktūrvienības darbība tiek izbeigta" ("LV", 151 (2916), 29.10.2003.) [stājas spēkā 30.10.2003.]
9. 28.01.1937. likums "Civillikums. Ceturtā daļa. SAISTĪBU TIESĪBAS" (Ziņotājs, 1, 14.01.1993.) [stājas spēkā 01.03.1993.]
10. 26.09.2006. MK noteikumi Nr.793 "Likuma "Par iedzīvotāju ienākuma nodokli" normu piemērošanas kārtība" ("LV", 156 (3524), 29.09.2006.) [stājas spēkā 30.09.2006.; zaudēs spēku 30.06.2010.]

Материалы из интернета:

11. Lursoft statistika. Uzņēmumu reģistra un komercreģistra subjektu likvidacijas dinamika sadalījuma pēc to uzņēmējdarbības formas: http://www.lursoft.lv/lursoft-statistika/Uznemumu-registra-un-komercregistra-subjektu-likvidacijas-dinamika-sadalijuma-pec-to-uznemejdarbibas-formas&id=124

Алена Пляскина

ВИРТУАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА В ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Abstract
Nowadays the information is the essential factor of social and economic growth, cultural development of a society. Virtualization now is the integral component of modern sociocultural, political, economic processes, step for understanding and comprehension of social and economic mechanisms producing and modificating reality. Virtual education it not only distant telecommunication training, but, first of all, creation and interaction of subjects and objects of education in virtual educational space. If in a real society education has the steady status of real institute, virtual education represents interconnected and complementary all forms of education and self-education (self-improvement) that emphasizes mobility of network dialogue.
Key words: *world society, information, cultural, technologies, education, virtualization, step, virtual education, distant telecommunication.*

Вступление

Сегодня информация является существенным фактором социально-экономического роста и культурного развития мирового общества, что в свою очередь, активизирует развитие информационного общества.

Рост масштабов применения информационных технологий сопровождается виртуализацией человеческой деятельности, ядро которой составляют «сетевые» структуры. Именно через сети происходит становление современных форм всевозможных социальных институтов, структур и сообществ. Известно, что «…каждое техническое достижение было прочно сцеплено с необходимыми психосоциальными трансформациями, предшествовавшими технологическому прорыву и следовавшими за ним» (Мэмфорд 1991: 79). В настоящее время особую актуальность приобретают исследования внедрения технологий электронной виртуальной реальности, провоцирующей различные социальные вызовы в повседневности.

Виртуализация в настоящее время является неотъемлемой составляющей современных социокультурных, политических и экономических процессов, шагом осмысления и постижения социально-экономических механизмов продуцирования и модификации действительности. В повседневности слово «виртуальный» наиболее часто можно встретить в следующих сочетаниях: виртуальная личность, виртуальные сети, виртуальное предприятие, виртуальный мир (пространство), виртуальная библиотека, виртуальная открытка, виртуальный клуб, виртуальное знакомство, виртуальный каталог, виртуальное голосование, виртуальная экскурсия (путешествие), виртуальная карта, виртуальное общество, виртуальный сервер и виртуальные деньги.

Дефиниция виртуальности общества

В средствах массовой информации понятие «виртуальный» нередко используется в значении «вымышленный». «Виртуальная реальность, о которой так много говорится в

наши дни, - это не иная реальность, куда мы уходим время от времени; это и есть реальность, в которой мы живем. Виртуальная реальность - это продолжение реальной реальности» (Сергеев, Разеев 2002:78-84).

В различных языках значения слова «виртуальный» разнятся, например: *virtualis* (лат.) - потенциальный, возможный (http://mech.math.msu.su/~apentus/znaete/slova/v.htm); *virtual* (англ.) - фактический, не номинальный, действительный (Мюллер 1990: 779); *virtuel* (фр.) - возможный, потенциальный (Ганшина 1990: 937); *virtua* (исп.) – мыслимый; *виртуальный* (рус.) – логический (Особенности языка в Интернете).

Термин «виртуальный» можно воспринимать как «возможный, потенциальный», другими словами такой, который может или должен проявиться при определенных условиях (Современный словарь иностранных слов 1992: 126); либо как продуцентом сознания в воспринимаемой реальности.

Стержнем в процессе виртуализации является система из нескольких компонент. В первую очередь, это интеллект и воображение человека, преобразующиеся в процессы и формы (конфигурации) в информационные технологии. Каждый «новый мир» создается из «предыдущего мира», процесс «новотворения» идет путём объединения и декомпозиции предыдущего материала, создания новых моделей, путем элиминирования и дополнений, организации и упорядочивания различных предшествующих аспектов. Под виртуальной реальностью можно понимать творческую эволюцию знаковых систем совершенствования мира, где основным компонентом системы образов является человек, а новые технологии преобразующим компонентом человеческого результата ведения будущего общества.

Если в открытой информационной системе информационные процессы разделить на внутренние (мышление) и внешние (коммуникации), то виртуализация, с одной стороны, - это процесс внешний (замещение информации с помощью информационных технологий, структурирование и модификация образов при использовании коммуникационных сетей), с другой стороны, процесс внутренний, поскольку от человека зависит восприятие полученного образа и извлечение из него необходимой информации.

Феномен возникновения Интернета следует трактовать как следствие виртуализации общества. Вероятность получения предельно приближенных к действительности данных об объекте или субъекте, которые в совокупности составляют его образ, стала качественно новым аспектом информатизации общества. Виртуализация, или другими словами, любое замещение реальности её симуляций, необязательно существует на основе использования компьютерной техники. Однако она (виртуализация) использует

логику виртуализации информационного процесса, который тоже, в свою очередь, является виртуальным. Поэтому каждая операция над информацией выражается информационным процессом, который охватывает входящую информацию (информацию, которую система воспринимает от окружающей среды), систему и выходящую информацию.

Генезис электронной социализации затронул все сферы общественной жизни: экономику, политику, образование и так далее. Причем переход в виртуальное пространство происходит не только на уровне сетевых технологий, но и в рамках некомпьютерной виртуализации социальных институтов. Российский исследователь подчеркивает: «Мы живем в эпоху политики образов и образов политики» (Чугунов 2003: 8).

Социальный аспект исследования виртуализации

Глобализация формирует и объединяет граждан новой социальной формации, где возрастают риски социального отчуждения граждан посредством вовлечения в электронную виртуальную реальность. Подобное вовлечение вызвано отчасти необходимостью организации трудовой деятельности граждан в «легкой» возможностью ухода от действительности. По данным опроса Международной Ассоциации онлайн-издателей (Online Publishers Association, OPA) 74% офисных работников, оснащенных Интернетом, искренне верят, что сеть повышает их производительность труда, а 56% заявили, что и дома используют Интернет для бизнеса (май 2003).

Социальное электронное общество исследовал М.Кастельс. М.Кастельс выделяет информацию как ресурс для проникновения через границы времени и пространства. М.Кастельс показывает роль сетевых структур: «Именно сети составляют новую социальную морфологию наших сообществ, а распространение «сетевой» логики в значительной мере сказывается на ходе и результате процессов, связанных с производством, повседневной жизнью, культурой и властью» (Кастельс 1999: 494). Концепция М.Кастельса родственна многим ученым, которые изучают процессы глобализации в контексте виртуализации общества. В частности, Б.Марков (Марков 2000) утверждает, что Интернет существенно изменяет условия развития власти: с одной стороны, появляются возможности (техники), угрожающие демократии (распространение несанкционированной информации, виртуальная координация групп), с другой стороны, развитие телекоммуникационных технологий дает новые шансы демократизации на транснациональном уровне.

Д.Белл в работе «Грядущее постиндустриальное общество» (Белл 1999: 956), исследуя социальные рамки информационного общества, приходит к выводу: «в наступающем столетии решающее значение для экономической и социальной жизни, для спосо-

бов производства знания, а также для характера трудовой деятельности человека приобретет становление нового социального уклада, ориентирующихся на телекоммуникациях» (Белл 1998).

Э.Тоффлер в работе «Третья волна» (Тоффлер 1999: 276-277) выявляет социально-экономические тенденции, сопровождающие развитие информационных технологий, в частности, предсказывая повышение интерактивности средств массовой информации за счет внедрения новых сетевых средств компьютерных технологий.

Существует и антагонистичная характеристика виртуализации, которая представляется С.Хоруженым (Хоружий 1997: 67): «…виртуальные явления характеризуются всегда неким частичным или недовоплощенным существованием, характеризуются недостатком, отсутствием тех или иных сущностных черт явлений обычной эмпирической реальности. Им присуще неполное, умаленное наличествование, не достигающее устойчивого и пребывающего, самоподдерживающегося наличия и присутствия».

Ученый В.Руднев придерживается точки зрения, что мир есть виртуальным: «…каждая реальность является виртуальной», поскольку действительный мир «сливается с виртуальными реальностями человеческих сознаний и придуманными этими сознаниями дискурсами (от идеологии до религии, понимаемой как языковая игра)» (Руднев 2000: 80).

Исследователь Д.Иванов в монографии «Виртуализация общества» (Иванов 2000:96), представляет виртуализацию как замещение реальных вещей и поступков образами, симуляциями. Автор выделяет основные характеристики виртуальной реальности: нематериальность воздействия (изображаемое производит эффекты, характерные для вещественного), условность параметров (объекты искусственны и изменяемы), эфемерность (свобода входа/выхода обеспечивает возможность прерывания и возобновления существования).

Современные процессы виртуализации настолько стремительны и быстротечны, что с трудом поддаются прогнозированию. Для прогнозирования динамики виртуализации с применением ее логики (нематериальность воздействия, условность параметров, эфемерность), требуется выявление механизмов продуцирования виртуальной реальности, ее экзистенциальной природы, определение форм выражения данных процессов, этапов их институализации.

Виртуальное образование

Виртуальное образование – это не только лишь дистантное телекоммуникационное обучение, а, в первую очередь, создание и взаимодействие субъектов и объектов образования в виртуальном образовательном пространстве. Если в реальном обществе обра-

зование имеет устойчивый статус реального института, то виртуальное образование представляет собой взаимосвязанное и взаимодополняющее всех форм образования и самообразования (самосовершенствования), что подчеркивает мобильность сетевого общения.

Основными принципами (спецификой) виртуального университета являются: качество (соответствие государственным образовательным университетам), непрерывное движение (постоянное обновление и усовершенствование материалов и форм обучения в более ускоренном режиме), временность (предоставление образования в короткие сроки), совмещаемость (объединение учебы и карьеры), интерактивность («близкая» связь субъектов, консультации со стороны преподавателей и бизнес-кураторов), развитая инфраструктура (виртуальные библиотеки, конференции), асинхронность (обучаемый сам планирует даже график изучения определенного предмета).

Процесс виртуального образования с использованием мультимедийной продукции осуществляется непосредственно вне социального института, один на один «с компьютером». При этом виртуальный преподаватель выполняет роль менеджера, обеспечивающего процесс обучения, провайдера обучающих информационных носителей, например, в системе *online* режиме или на цифровом носителе.

Построение пространственной модели виртуального образования ведёт к представлению внутреннего мира человека в виде множества расширяющихся сфер: интеллектуальных, эмоционально-образных, культурных, исторических, социальных и других. Все они тесно связаны, подвижны и образуют в совокупности то, что можно назвать виртуальным образовательным пространством человека. Это пространство способно расширяться во внешний мир, открывая для себя его внешние сферы. Процесс расширения происходит посредством деятельности ученика, использующего свои физические органы чувств, эмоционально-образные и интеллектуальные способности (Хуторская).

Преимущество виртуального образования: мобильность (ускорение использования учебных материалов), индивидуализация процесса образования, гипертексты (иерархические структуры подачи информации), дистантность (отсутствие «привязки к месту и времени» получения знаний), интерактивность (вступление учебного средства во взаимодействие с учащимися и передача информации в режиме *online*, расширение числа участников коммуникации), сохранение результатов коммуникации в памяти компьютеров).

Выводы

Итак, виртуализация проявляется во всех сферах человеческой деятельности, критерием которой является последовательность возникновения продуцентов виртуальной

реальности во времени. Трансформация общества (виртуализация) является переходом основных видов деятельности в виртуальное пространство сети Интернет. На сегодняшний день электронная виртуальная коммуникация в интерактивном режиме более актуальна и доступна из всех форм коммуникации.

Современное образование все больше приобретает статус институции глобальной виртуализации общества. Спровоцированная развитием мультимедийных технологий виртуализация провоцирует, в свою очередь, развитие аналогичных технологий.

Библиография

1. Белл Д. (1999) Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ. / Иноземцев В. Л. - М.: Academia.
2. Белл Д (1998) Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе/ Под ред. П. С. Гуревича. М., http://www.nethistory.ru/biblio/1043172230.html?version=print
3. Бергер П., Лукман Т. (1995) Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М.: «Медиум», - 323 с. http://www.people.nnov.ru/volkov/social_psychology/berger_p_luckmann_t/index.html
4. Ганшина К. А. (1990) Французско-русский словарь: 51000 слов. - 11-е изд., стер. - М.: Рус. яз.
5. Иванов Д. В. (2000) Виртуализация общества. - СПб.: «Петербургское Востоковедение».
6. Кастельс М. (1999) Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. - М.: Academia.
7. Марков Б. В. (2000) Демократия и Интернет // Технологии информационного общества - Интернет и современное общество: Материалы Всероссийской объединенной конференции. СПб., 20-24 ноября. - СПб., http://ims2000.nw.ru/src/TEXT74.HTML
8. Мэмфорд Л. (1991) Миф машины // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.: Пер. с разн яз./ Сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой. - М.: Прогресс.
9. Мюллер В. К. (1990) Англо-русский словарь: 53000 слов. - 23-е изд., стер. - М.: Рус. яз.
10. Особенности языка в Интернете. История слова "виртуальный", http://www.inetprofy.ru/component/content/article/8-2009-07-23-15-44-29/46qq
11. Данные опроса (май 2003) Международной Ассоциации онлайн-издателей (Online Publishers Association, OPA), http://www.uhr.ru/index/midday/5759,0.html.
12. Руднев В. (2000) Прочь от реальности. - М.: Аграф.
13. Сергеев К. А., Разеев Д. Н. (2002) Понятие образования в феноменологии науки // Образование и гражданское общество (материалы круглого стола 15 ноября 2002 г.) / Под ред. Ю.Н. Солонина. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, - Вып. 1.
14. Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1992.
15. Тоффлер Э. (1999) Третья волна. - М.: ООО «Издательство АСТ».
16. Чугунов А. В. (2003) Социология Интернета: Социально-политические ориентации российской Интернет-аудитории / Каф. Информационных систем в искусстве и гуманитарных науках филологич. Ф-та СПбГУ. - 2-е изд., доп. – СПб.: Филологический ф-т СПбГУ.

17. Хоружий С. С. (1997) Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности // Вопросы философии. - № 6.
18. Хуторская А. В. Виртуальное образование и русский космизм, http://www.sufism.ru/barzah/cosm02.htm
19. http://mech.math.msu.su/~apentus/znaete/slova/v.htm

Алексей Хотулев

КОНВЕРГЕНЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНОВ ЛАТВИИ

Abstract
In the most general sense, the convergence is the reduction or stabilization of inequality. There is an opinion that European integration promotes economic convergence at the state level, but not at the level of regions within states. The aim of the article is to identify economic growth convergence of inner regions of Latvia in the processes of EU states economic convergence. The theoretical basis of the research is the concept of absolute convergence. In studies of economic differences between states the notion of income convergence is used, because income level is equal to the value of gross domestic product (GDP). In regional studies GDP is not the same that regional income. So convergence of economic growth is used instead of income convergence notion. Estimation of absolute convergence at the level of the EU states and inner regions of Latvia was based on two related indicators: β-convergence and σ-convergence. The analysis shows the presence of internal economic convergence at the state and regional level in the EU. The convergence of regional economic growth of Latvia at NUTS3 level was observed in period 2004-2007 after membership in the EU, although in neighboring countries (Lithuania and Estonia) it was not observed.
Ключевые слова: *экономический рост, регион, абсолютная конвергенция.*

Введение

В самом общем смысле конвергенция – это снижение или стабилизация неравенства. Расширение ЕС на восток сопровождается необходимостью решения задачи снижения различий в экономическом росте, социальном и институциональном развитии на национальном и региональном уровне внутри ЕС. Однако часто приводятся доводы в отношении того, что европейская интеграция, способствуя экономической конвергенции на уровне стран, не приводит к конвергенции на уровне регионов внутри стран.

Цель статьи: на основе статистических данных прошлых периодов выявить признаки наличия конвергенции в экономическом росте регионов Латвии на общем фоне европейских процессов сближения стран.

Концепции и методы оценки экономической конвергенции

С теоретической точки зрения следует отметить, что принцип конвергенции является одним из существенных выводов или свойств неоклассических моделей экономического роста. Изначально методы исследования конвергенции в большей степени предназначались для исследований на уровне стран. Но отсюда не следует отрицание возможности использования одних и тех же методов в межстрановом и межрегиональном анализе, а необходимость учёта особенностей регионов (Глущенко 2009: 2). Исходя из этого, данное исследование основывается на концепции безусловной (абсолютной) конвергенции. Это обусловлено тем, что «несмотря на то, что различия в технологиях, преимуществах и институтах существуют во всех

регионах, эти различия вероятно меньше тех, которые имеются между странами. Фирмы и домохозяйства разных регионов одной страны, как правило, имеют доступ к аналогичным технологиям и имеют примерно аналогичную культуру. Кроме того, регионы одной страны имеют общее центральное правительство и поэтому они имеют аналогичное институциональное устройство и правовую систему. Эта относительная однородность означает, что абсолютная конвергенция даже чаще применима в регионах внутри стран, чем между странами» (Barro, Sala-i-Martin 1999: 382).

Как правило, в исследованиях различий экономического неравенства между странами используется понятие конвергенции по доходам. Показателем дохода страны в этом случае выступает объем произведенного внутреннего валового продукта (ВВП). В межстрановых исследованиях душевые доходы населения и душевые ВВП являются практически взаимозаменяемым эмпирическим материалом. С регионами дело обстоит иначе. Валовой региональный продукт далеко не адекватный показатель благосостояния населения региона (Глущенко 2009: 2). Исходя из этого в данном исследовании понятие «душевой доход» заменено понятием «экономический рост», т.к. свое выражение экономический рост находит в увеличении валового внутреннего продукта. Это увеличение можно измерить двумя взаимосвязанными показателями: ростом за определенный период времени реального ВВП или ростом ВВП надушу населения (Воронцовский 2006: 63).

При анализе сходимости уровней доходов обычно используются две взаимосвязанные, но не идентичные концепции безусловной конвергенции:

1) β-конвергенция (бета-конвергенция) наблюдается в случае, когда бедная экономика имеет тенденцию догнать богатую экономику по уровню дохода или производства на душу населения.

2) σ–конвергенция (сигма-конвергенция) присутствует в случае, когда дисперсия между доходами или производством на душу населения в группе экономик снижается с течением времени.

Первая из них предполагает ускоренное развитие более бедных регионов, приводящее к постепенному сглаживанию межрегиональных различий, т.е. предполагает существование долгосрочной тенденции к выравниванию уровней экономического развития. Вторая концепция предусматривает сокращение межрегионального разброса показателей регионального внутреннего валового продукта (ВВП) на душу населения или других показателей доходов (Луговой 2007: 37).

Формально модель безусловной (абсолютной) β-конвергенции можно представить в виде:

$g_T = a + \beta y_o + e \quad e \sim N(0, \sigma^2 I) \quad (1)$

где

g_T - логарифм средних темпов роста за период времени T;

y_0 - логарифм начального значения признака, исследуемого на сходимость;

a - параметр, содержащий норму технологического прогресса и уровень дохода на душу населения в устойчивом состоянии равновесия;

β - коэффициент конвергенции,

e -случайная компонента.

Если коэффициент $\beta<0$, то это свидетельствует об абсолютной β-конвергенции.

Концепция σ- и абсолютной β-конвергенции являются связанными (Sala-i-Martin 1995: 3). Из этого следует, что при наличии абсолютной β-конвергенции выполняется условие, что дисперсия значения признака имеет тенденцию снижаться в наблюдаемый период времени, т.е.

$\sigma_T < \sigma_{To} \quad (2)$

где $\boldsymbol{\sigma}$- стандартное отклонение y_0 в периоды времени с T_0 по T.

Исходя из связанности σ- и β-конвергенции в данном исследовании оценка наличия абсолютной конвергенции происходит в два этапа. Сначала производится анализ дисперсии показателей регионального роста (концепция σ-конвергенции). При заметном снижении показателей дисперсии в каком-либо временном интервале производится регрессионный анализ на основе модели β-конвергенции для данного периода с оценкой статистической значимости коэффициента β.

Конвергенция в экономическом росте стран ЕС и регионов Латвии

Для оценки различий в уровне дохода между странами ЕС использовались данные ВВП на душу населения Евростат, скорректированные на душу населения с учетом стандартов покупательской способности – PPS (Purchasing Power Standards). Это обусловлено тем, что хотя в пределах стран существуют региональные различия в уровне цен, PPS-данные являются лучшим выражением регионального роста, чем данные в евро. Кроме того ВВП, скорректированный в PPS, используется для определения правомерности поддержки регионов из структурных фондов ЕС.

Данные (рис. 1) свидетельствуют о наличии σ-конвергенции в экономическом росте стран ЕС в периоды с 1995 по 1998 годы и с 2000 по 2008 годы. Наблюдалось достаточно стабильное и равномерное снижение различий в уровне ВВП на душу населения между странами. В период с 1998-1999 годы наблюдался период дивергенции, по всей видимости, вызванный кризисом в России, который оказал влияние на экономическое развитие европейских стран.

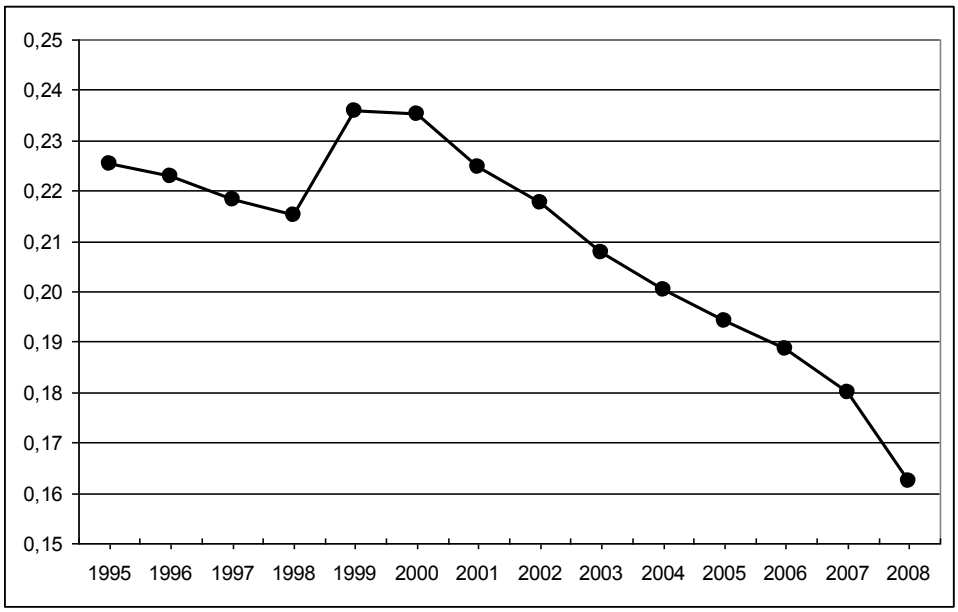

Рис. 1. Показатели дисперсии логарифма ВВП на душу населения в странах ЕС в период 1995-2008 гг.

Источник: рассчитано по данным Евростат

Подтверждением наличия конвергенции в период с 2000 по 2008 годы служит оценка соотношения логарифма средних темпов роста ВВП для 26-ти стран ЕС-27 к логарифму уровня ВВП на душу населения в 2000 году (рис.2). Из анализа исключена Румыния по причине отсутствия данных по исследуемому показателю на 2008 г. в базе данных Евростат.

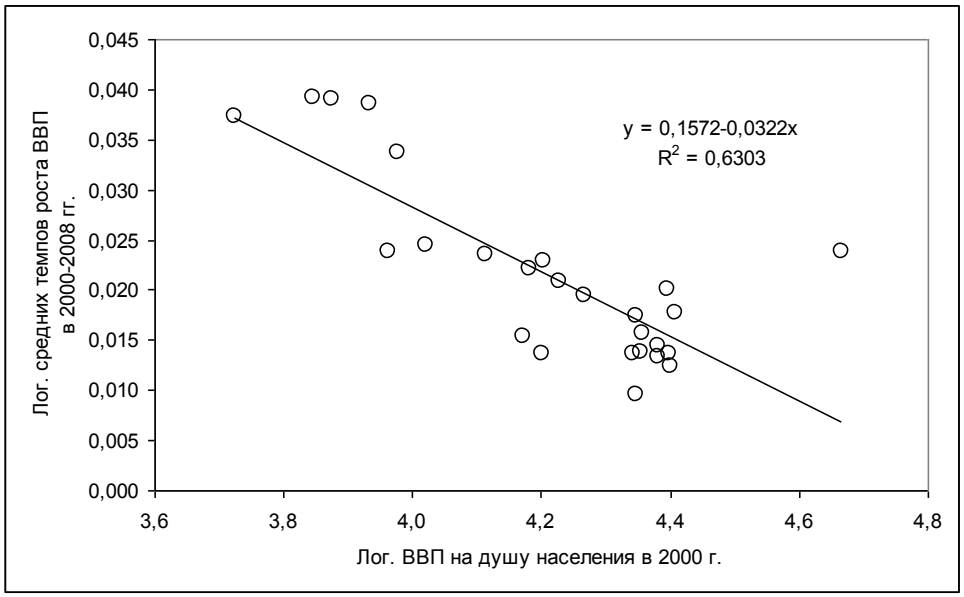

Рис. 2. Логарифм средних темпов роста ВВП на душу населения в 2000–2008 гг. относительно логарифма ВВП на душу населения 2000 г. для 26 стран ЕС.

Источник: рассчитано по данным Евростат

В основе данной оценки лежит модель абсолютной *β*-конвергенции (формула 1). Величина коэффициента конвергенции отрицательна (-0,0324), статистически значима на 95%-м уровне доверия и нулевая гипотеза об отсутствии конвергенции отвергается.

Полученный результат способствует принятию гипотезы о том, что внутри ЕС на уровне стран в период с 2000 по 2008 годы имела место конвергенция в экономическом развитии.

На фоне общеевропейской конвергенции, изменение неравенства внутренних регионов Латвии (NUTS-3), измеряемое с помощью стандартного отклонения показателя ВВП на душу населения в динамике за 1996–2008 гг. показывает, что в различные периоды времени имелись признаки как конвергенции, так и дивергенции (рис. 3).

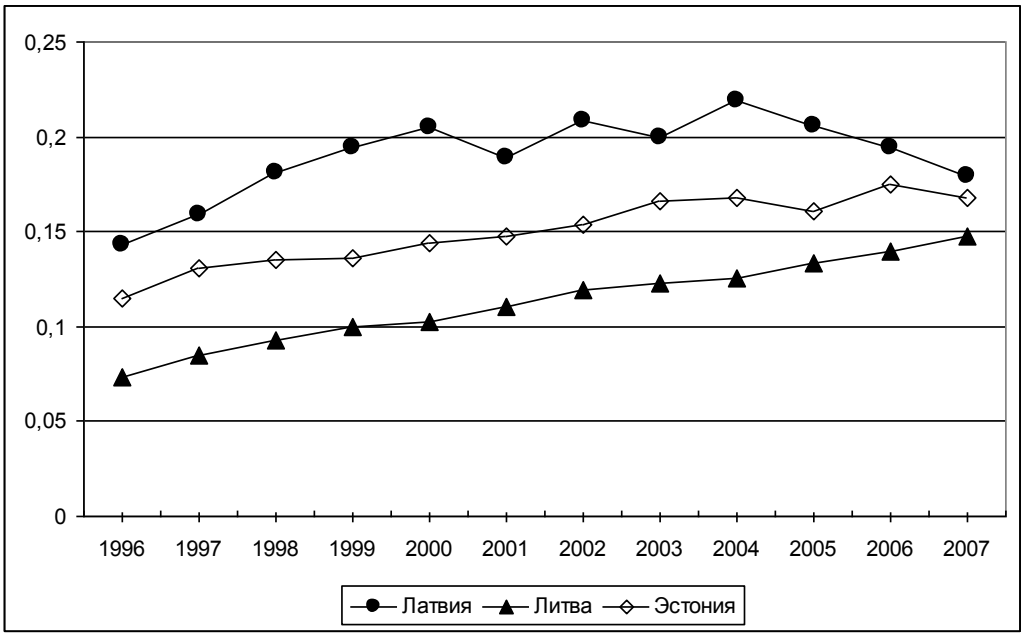

Рис. 3. Показатели дисперсии логарифма ВВП на душу населения регионов уровня NUTS-3 Латвии, Литвы, Эстонии в период с 1996 по 2008 гг.
Источник: рассчитано по данным Евростат

Показатели для внутренних регионов Латвии даны в сравнении с аналогичными показателями для внутренних регионов соседних стран – Эстонии и Литвы. Хотя для Латвии был характерен изначально более высокий уровень неравенства в региональном развитии, тем не менее, к 2007 году все три страны достаточно сильно сблизились в этом показателе. Это обусловлено тем, что для Литвы и Эстонии в рассматриваемый период был характерен планомерный рост регионального неравенства, хотя темпы этого роста нельзя назвать значительными. Вступление всех трех стран в Европейский Союз в 2004 г. оказало различное влияние на экономическое развитие внутренних

регионов. Если для Литвы и Эстонии в период после вступления в ЕС не было замечено существенных изменений в тенденциях роста неравенства внутренних регионов, то для Латвии в период с 2004 по 2007 годы наблюдались признаки наличия *σ*-конвергенции регионального роста.

Наличие конвергенции в экономическом росте внутренних регионов (NUTS-3) Латвии в период с 2004 по 2007 годы находит подтверждение в анализе абсолютной *β*-конвергенции (рис. 4). Величина коэффициента конвергенции является отрицательной (-0679) и статистически значима на 90%-м уровне доверия и на данном уровне нулевая гипотеза об отсутствии конвергенции отвергается.

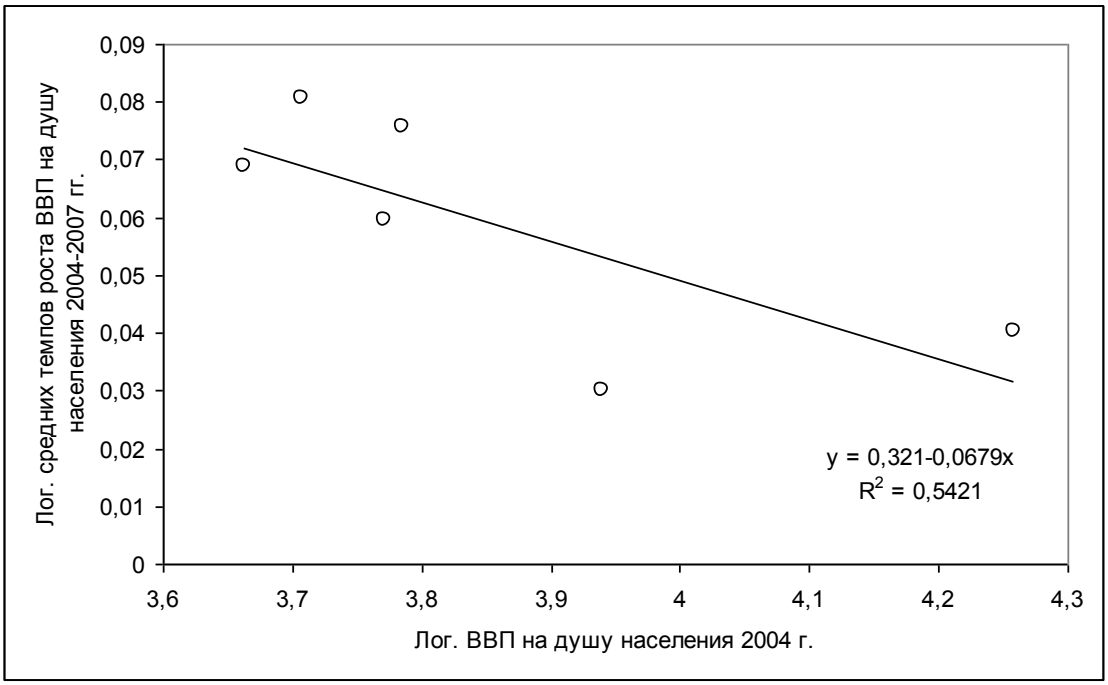

Рис. 4. Логарифм средних темпов роста ВВП на душу населения в 2000–2008 гг. относительно логарифма ВВП на душу населения 2000 г. для регионов Латвии уровня NUTS 3.

Источник: рассчитано по данным Евростат

Не смотря на определенные признаки наличия конвергенции внутренних регионов (NUTS-3) Латвии, территориальное деление страны на регионы является в определенной степени условным. При этом границы экономических районов, как правило, могут не совпадать с границами территориального деления. К примеру, на уровне районов и городов Латвии можно отметить, что в период с 2005 по 2006 год наоборот, наблюдался процесс дивергенции, который выразился в существенном росте стандартного отклонения показателя ВВП на душу населения (рис. 5). Это обычно характерно в случае, когда в ряде районов или городов наблюдается существенный

прирост ВВП на душу населения на фоне отрицательного показателя роста данного показателя для некоторых других регионов.

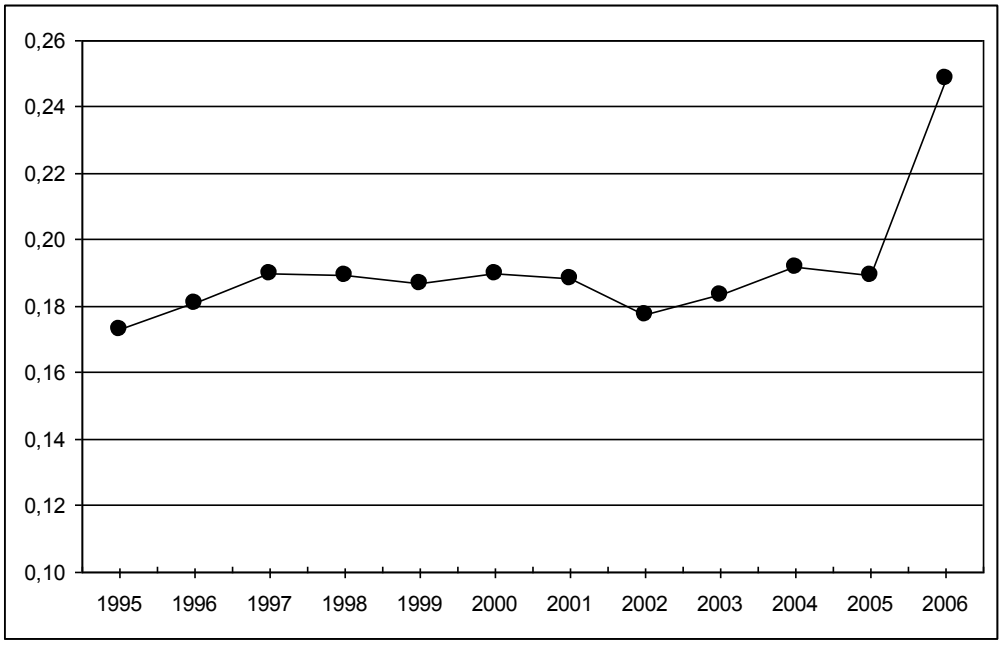

Рис. 5. Показатели дисперсии логарифма ВВП на душу населения городов и районов Латвии с 1995 по 2007 годы.
Источник: рассчитано по данным Latvijas Statistika [http://csb.gov.lv]

Заключение

Результаты данного исследования подтверждают наличие абсолютной конвергенции экономического роста (или конвергенции по доходам) на уровне стран ЕС.

На фоне общих процессов конвергенции в региональном росте стран ЕС, можно утверждать, что в Латвии после вступления в ЕС в период с 2004 по 2007 гг. имелись признаки сближения экономического роста внутренних регионов на уровне NUTS3. Это отличает Латвию от соседних стран, Эстонии и Литвы, где подобного сближения на уровне регионов не наблюдалось.

Однако на уровне городов и районов Латвии наблюдалась существенная дивергенция регионального роста в период 2005-2006 гг., что должно заслуживать пристального внимания в рамках политики регионального выравнивания внутри страны.

Библиография

Монографии (книги и брошюры):

1. Barro R., Sala-i-Martin X. (1999) Economic Growth. First MIT Press Edition.

2. Sala-i-Martin X. (1995) The Classical Approach to Convergence Analysis. Economics Working Paper 117. Department of Economics and Business, Universitat Pompeu Fabra.
3. Луговой О. и др. (2007) Экономико-географические и институциональные аспекты экономического роста в регионах. Консорциум по вопр. приклад. экон. исслед., Канадское агентство по международному развитию - М.: ИЭПП.

Статьи в журналах:

4. Воронцовский Л.Б. (2006) Исторические аспекты моделирования экономического роста. Вестник СПбГУ. Сер. 5.2006. Вып. 2: 63-74.

Материалы в Internet:

5. Глущенко К.П. (2009) Методы анализа межрегионального неравенства по доходам и их приложение к России. MPRA Paper No. 18443. http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18443/1/MPRA_paper_18443.pdf [2010.03.10]

Андрей Шкарупин

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ И ПОСЛЕДСТВИЯ ОТМЕНЫ ШТРАФОВ ПО НАЛОГАМ

Abstract
There are a number of contradictions between the State Revenue Service and the taxpayers. They become particularly acute when it is a matter of controversial and ambiguous regulations which create tax risks. The number of appeals against SRS decisions to Director General and later to court is increasing. Appeals against decisions of the SRS in court take from 2 to 5 years, whereas the obligation to pay tax debts arises within 30 days of receipt by the taxpayer of the decision to impose surcharges. The procedure of granting a grace period on tax payments stipulated by Latvian legislation is difficult to enforce. When litigation is completed, the taxpayers are virtually unable to retain their solvency. A number of measures aimed at conflict resolution are required. Taxpayers may be allowed to choose the type of financial obligations to the budget pending the trial, or alternatively, they may be granted grace period on tax payments until litigation is completed, but with a full size of penalty.
Key words: *tax risks, appeals against decisions of the SRS, court, tax debts, type of financial obligations, full size of penalty.*

Во все странах между налоговой администрацией и налогоплательщиками существуют определенные противоречия. Их наличие является объективной необходимостью и является источником развития налоговой политики государства с условием укрепления налоговой дисциплины в обществе. Однако острота этих противоречий не должна принимать форму конфликта, при котором значительная часть объектов налогообложения выводится из легальной экономики в теневую, а доходы бюджета и, соответственно, возможности государства регулировать социально-экономические процессы в обществе резко уменьшаются.

Причины противоречий различны: несовпадение в понимании и трактовке нормативных актов, незнание налогоплательщиками своих обязанностей, целенаправленный уход от налогов со стороны плательщиков и ответные штрафные санкции со стороны налоговой инспекции, и др. По своей природе данные субъекты налоговых правовых отношений (налоговая администрация и плательщик) преследуют разные цели. Соответственно, их интересы часто не совпадают, и возникает ряд вопросов и споров. Но на сегодняшний день в Латвии противоречия между Службой государственных доходов (СГД) и налогоплательщиками особо остро развиваются вокруг спорных и неясных норм в законодательстве, порождая налоговые риски. Нормативные акты меняются довольно быстро. Плательщики, привыкнув к одним нормам и наладив бизнес в русле с минимальными налоговыми рисками или хотя бы с правильным пониманием налогового законодательства, должны резко перестраиваться под новые условия. Зачастую на практике происходит такая ситуация: сначала

необдуманно совершаются сделки (без учета налоговых рисков), а потом плательщики получают письма от СГД о предоставлении дополнительной информации или о назначении аудита. Работники СГД, порой, не всегда сами успевают за быстро меняющимся законодательством и не всегда могут предоставить квалифицированную консультацию. Плательщики прибегают к помощи различных налоговых консультантов, юристов, бухгалтеров, которые могут помочь только советом. А совет и рекомендации (также и со стороны СГД), как известно, не имеют силу нормативного акта и не подлежат обязательному исполнению. Получается, чтобы выяснить, правильно ли применяется и толкуется норма закона, можно только после совершения данной сделки.

Результатом таких отношений является большое число оспариваемых решений СГД у генерального директора и затем в судебном порядке. Это порождает опасную тенденцию нарастает антагонизм между двумя главными субъектами налоговой системы теми, кто платит налоги, и теми, кто их собирает. Понимая возрастающую опасность потери времени, средств и честного имени, налогоплательщики решаются на крайние меры – перевести свой бизнес в другую страну или работать в Латвии нелегально. Риск быть пойманным, а затем – наказанным, и ущерб при этом возрастает не намного. Санкции будут в любом случае: при переориентации бизнеса в теневую экономику или при работе легально на территории Латвии.

Причины этого нарастающего конфликта, однако, могли бы быть устранены еще до возникновения крайней критической ситуации – ликвидации налогоплательщика как источника доходов бюджета и превращения его в объект расходов бюджета.

Государство понимает сложность ситуации и пытается приостановить высокие темпы роста теневой экономики. Например, Министерство Финансов ЛР в марте 2010 года утвердило план мероприятий по предотвращению теневой экономики (Pasākumu plāns 2010).

Оценивая потенциальное влияние теневой экономики на различные сферы экономики, можно выделить наиболее важные группы:

строительство,

транспорт,

обрабатывающая промышленность,

коммерческие услуги (особенно охранные услуги, развлечение, информационные услуги, торговля, уборка мусора).

Согласно расчетам Министерства Финансов наиболее активно теневая экономика сконцентрирована в сфере услуг (Pasākumu plāns 2010: 6). Также в Проекте Основных положений развития системы налогов и пошлин от 01.03.2010 г. рассматриваются аспекты макроэкономической ситуации Латвии на сегодняшний день и пути ее развития в будущем. Официально объем теневой экономики в Латвии не определим. Но согласно оценкам Центрального статистического управления ЛР и СГД размер теневой экономики составляет 12-16%, в то время как по данным Латвийской конфедерации работодателей эта цифра достигает 40% (VID pamatnostādnes 2010: 11-12).

Бюджет теряет большое количество поступлений, которые могли быть зачислены в качестве налогов. А также отток денежных средств из страны и уменьшение числа налогоплательщиков, которые платили хоть какое-то число налогов.

Несмотря на все отрицательные черты существующей налоговой политики, государство все же старается выработать условия сотрудничества с налогоплательщиками. Это проявляется в наделенных правах налогоплательщиков. Так, плательщик, получивший принятое СГД по результатам аудита решение, в течение месяца после его получения имеет право оспорить у генерального директора Службы государственных доходов (Likums 1995: 37).

Налогоплательщик, оспаривая решение, имеет право:

- просить отменить решение полностью или в какой-либо части;
- заключить согласительный договор.

Рассмотрев заявление налогоплательщика, генеральный директор СГД может принять следующее решение:

- оставить оспариваемое решение без изменений;
- отменить оспариваемое решение полностью или в какой-либо части;

принять новое решение по делу налогоплательщика.

Если налогоплательщик не согласен с решением генерального директора СГД, он имеет право его обжаловать в суде в течение 30 дней с момента получения решения.

Также у налогоплательщика есть право вместо обжалования подписать со Службой государственных доходов согласительный договор. В договоре соглашения указывается, что налогоплательщик согласен с размером дополнительно рассчитанного налогового платежа и обязуется его уплатить, при этом штраф и половина пени отменяется (Likums 1995: 41).

В налоговом законодательстве Латвии в настоящий момент не существует дифференцированной системы определения штрафов в зависимости от того, в какой

степени налогоплательщик сотрудничает с налоговой инспекцией. Для всех налогоплательщиков санкции одинаковы. Одни плательщики задумываются о возможных налоговых рисках, обращаются в налоговую инспекцию, а затем совершают сделку с учетом разъяснений норм закона, стараясь быть честными и не скрывать свои доходы. Другие же, напротив, избегают встреч с налоговой администрацией, скрывают доходы, либо совершают необдуманно сделки с надеждой, что СГД их не заметит. А некоторые совершенно не подозревают, что в совершаемых ими сделках может возникнуть риск уплаты каких-либо налогов, ввиду своей неосведомленности в законодательных актах.

Вне зависимости от того, получил ли налогоплательщик консультацию от СГД, либо разъясняющие письма, он не освобождается от обязанности платить штраф в случае нарушения законов. Причем, во внимание не принимается желание плательщиков на правильное толкование и применение норм законодательства (в частности, налогового). Штрафы едины для всех и не зависят от лояльности и желании работать честно.

К тому же, размер наказаний достаточно велик. Если налогоплательщик нарушил требования законов, занизив уплачиваемые в бюджет налоги или необоснованно увеличив размер возвращаемого из бюджета налога, СГД рассчитывает пеню и штраф.

Необоснованное увеличение размера возвращаемого из бюджета налога (Likums 1995: 32.3).

30% если увеличение возвращаемого из бюджета налога не превышает 15% от декларированной переплаченной суммы налога

50% превышает 15 % от декларированной переплаченной суммы налога

70% совершив повторное налоговое нарушение

100% уже совершил повторное налоговое нарушение, в течение трех лет допустит еще одно или несколько

Занижение уплачиваемой в бюджет суммы налогов (Likums 1995: 32).

30% уменьшена не более чем на 15% от декларируемой суммы

50% больше чем на 15% от декларируемой суммы

70% совершив повторное нарушение по налогам (признаки повторного нарушения см. в ст. 32 ч.5)

100% если уже сделал повторное нарушение по налогам, в течение трех лет сделал еще одно или несколько таких нарушений по налогам, за каждое из этих дальнейших нарушений по налогам налагается штраф в размере 100 %.

Уменьшение наложенного (рассчитанного) налоговой администрацией штрафа (Likums 1995: 33.3).

15% если налогоплательщик согласен с размером дополнительно рассчитанного налога и в течение 30 дней уплатит в бюджет.

В полном размере в течение трех лет сделано первый раз

До 35% в течение трех лет сделано повторно и в обоих случаях подлежащая уплате в бюджет сумма налога занижена не более чем на 15%.

До 50% в течение трех лет сделано повторно и в одном из обоих случаев уплачиваемая в бюджет сумма налога занижена не более чем на 15%.

До 65% по хозяйственной деятельности (Likums 1995: 34). и по социальным платежам (Likums 1997: 16.1 (1)).

10% если предоставляет уточнения по декларациям и вносит сумму налога в бюджет до начала аудита, но после сообщения о начале аудита. Штраф вносится в бюджет до дня начала налоговой ревизии (аудита) (Likums 1995: 33.2)

100% штраф за деятельность без регистрации (Likums 1995: 34) – до 23.06.09. было 150%.

Однако есть лица, уверенные в своей правоте, имеют соответствующие консультационные письма от СГД и поступающие в соответствии с ними. Они не согласны платить даже основной долг, так как считают, что действуют в соответствии с нормами законов. Для доказательства своей правоты они вынуждены обращаться в суд, который, как они надеются, в их пользу разрешит неясно толкующую норму закона. Эти налогоплательщики рискуют в случае проигрыша уплатить начет, состоящий из трех частей: основной долг, штраф (от 30% до 100%) и пени (18% в год). Данная санкция применяется одинаково ко всем проигравшим в суде: кто явно нарушал законы и те, кто имеет письменное разрешение СГД (поступал в соответствии с рекомендациями СГД).

Было бы целесообразно дифференцировать эти группы штрафников. Те налогоплательщики, которые обращались за консультациями в СГД и поступили в соответствии с ее рекомендациями по поводу неясно толкуемой нормы закона, должны платить бюджету только сумму основного долга и пени. Штраф в отношении этих лиц должен быть отменен, как если бы они сразу после аудита просили заключить согласительный договор. Отказавшись от этого права и обратившись в суд, они уже наказали себя дополнительной суммой пени, начисляющейся в течение всего периода обжалования решения и, в случае отсутствия средств на уплату налогов, ожидания суда.

Ниже приведена таблица распределения долгов по налогам по годам в результате проведенных аудитов.

Таб.1

Должники по налогам с 2006 по 2009 гг.

2009 год.	**Кол-во аудитов**	**Рассчитанные налоги, млн Ls**	**Доп.уменш-ая сумма, млн. Ls**	**Доп.рассч-ая сумма, млн. Ls**			
				Всего:	НДС	ПНН	ПНП
Юрид.лица	807,00	91,5 (66%)					
Физ.лица	572,00	46,6 (34%)					
Всего:	1379,00	138,10	6,10	132	44 (32%)	23,1 (17%)	7,3 (5%)
Результативные	1297 (94%)						
2008 год.							
Юрид.лица	830	99,6 (73%)					
Физ.лица	526	36 (27%)					
Всего:	1356	135,6	2,9	132,7	46,2 (34%)	15,1 (11%)	4,6 (3%)
Результативные	1269 (94%)						
2007 год.							
Юрид.лица	960	93 (88%)					
Физ.лица	873	12,9 (12%)					
Всего:	1833	105,9	1,8	104,1	41 (39%)	6 (6%)	3 (3%)
Результативные	1733 (95%)						
2006 год.							
Юрид.лица	1122	190,4 (96%)					
Физ.лица	888	7,8 (4%)					
Всего:	2010	198,2			84,8 (43%)	8,1 (4%)	5,3 (3%)
Результативные	1880 (94%)						

Источник: VID statistika 2010

Законодательные акты должны предусматривать поощрение налогоплательщиков к сотрудничеству с налоговой инспекцией, выраженное как попытка получить ответы на возникшие вопросы. Причем, ответы должны предусматривать возможность их применения на практике и гарантию, защиту от санкций в будущем. По сути, такого рода консультации должны иметь обязательный характер к исполнению и быть приравнены хотя бы к справке о правах по юридической силе документа.

Так, силу нормативного акта имеют только законные и подзаконные акты, к которым не относятся письма СГД. Согласно Административно-процессуальному

закону ЛР существует иерархия нормативных актов, имеющих юридическую силу для судебных инстанций и учреждений (Likums 2001: 15 (2), (3), (4)):

1. Международные акты,
2. ЕС нормативные акты,
3. Сатверсме,
4. Законы,
5. Правила КМ,
6. Правила самоуправлений.

В данном списке нет писем СГД, т.к. они не являются обязательными, а носят рекомендательный характер. Обязательную силу имеют справки о правах (Likums 2001: 98).

В случае возникновения сложных вопросов в налоговом законодательстве налогоплательщик может обратиться в СГД в письменной форме и получить справку о правах (*uzziņa par savām tiesībām*), в которой СГД подробно разъяснит ситуацию. Эта норма введена в Административно-процессуальный закон ЛР с 1 февраля 2004 г. Получив такую справку, плательщик может смело пользоваться объяснениями, указанными в ней. Если в будущем выяснится, что разъяснения СГД были неверны или находились в противоречии с нормативными актами, налогоплательщик, получивший такую справку и действовавший согласно рекомендациям, штрафами наказан не будет (Likums 2001: 101).

Правила КМ № 361 от 29.05.2007 г. дают подробные разъяснения о составлении запроса на получения справки о правах (Noteikumi 2007).

Возможность получения такой справки – это качественная консультация со стороны компетентных государственных органов и хорошая гарантия избежания штрафов в дальнейшем. Поскольку справки о правах защищают налогоплательщика от возможных ошибок учреждений, выдававших справки, и не имеют обратной силы. Но с другой стороны, количество выданных справок в сотни раз меньше устных и письменных консультаций.

В период экономического кризиса и острого дефицита бюджета остро требуется проведение мер, направленных на разрешение конфликтов. Среди них , на наш взгляд, целесообразны следующие:

1) принятие решений о том, что вступление в силу новых налоговых норм должно происходить только после их обсуждения со специалистами экспертами и представителями налогоплательщиков для уточнения неясных или противоречивых норм.

2) налогоплательщикам, которые обращались с вопросами в СГД и не получили разумного ответа или получили ответ, выполнили совет, а затем во время аудита это действие было признано ошибочным, не должны наказываться штрафом. Приравнять последствия обращения в СГД за консультацией к последствиям получения справки о правах.

3) отменить размер штрафов для тех налогоплательщиков, которые проиграли спор со Службой государственных доходов в суде, но в свое время пытались получить консультацию и честно разобраться в ситуации и вопросах правильного (в соответствии с законами) налогообложения. Тем самым, целесообразно наказание, применяемое к ним, приравнять к лицам, кто заключил согласительный договор.

Данное предложение является актуальным еще и потому, что попытки доказать свою правоту через суд практически бесполезны. Обжалование решений СГД в судебном порядке длится от 2 до 5 лет, а обязанность уплаты долга по налогам (начет) у налогоплательщика возникает в течение 30 дней с момента получения решения о начете. Порядок предоставления отсрочки по уплате налоговых платежей, предусмотренный законодательством ЛР, трудно реализуем на практике. По завершению судебных процессов у налогоплательщиков практически не существует возможности сохранение своей платежеспособности.

К тому же меры по отмене штрафов могут носить временный характер, распространяющийся только на период кризиса. За это время суды смогут упорядочить свою работу, а у законодателя будет возможность подробней разъяснить существующие нормативные акты, создать налоговое законодательство более понятным и непротиворечивым.

Важным моментом является отслеживание сроков, которые предоставляет Служба государственных доходов или которые исходят из Законов и Правил КМ. Законные споры с налоговой администрацией могут длиться годами, и, порой, один день может сыграть решающую роль (при аудите или дополнительной декларации), причем, не всегда в лучшую сторону налогоплательщика. Ценой таких «промахов» могут быть налоги в сотни тысяч латов и штрафные санкции.

Следует также помнить о том, что каждому налогоплательщику необходимо знать не только свои обязанности, но и права, и успешно ими пользоваться. И, конечно же, нужно знать и следить за последними изменениями в законодательстве Латвии, чтобы правильно отстаивать свои права.

Библиография

Нормативно-правовые акты

1. FMpl_30.03.2010.; Pasākumu plāns ēnu ekonomikas apkarošanai. www.reitingi.lv/petijumi/pasakumu_plans%5B1%5D.doc
2. 01.03.2010. Nodokļu un nodevu sistēmas attīstības pamatnostādnes. http://www.knl.lv/data/File/Nodoklu%20pamatnostadnes%2001%2003%202010.pdf
3. 02.02.1995. Likums "Par nodokļiem un nodevām" ("LV", 26 (309), 18.02.1995.) [spēkā ar 01.04.1995.]
4. 01.10.1997. Likums "Par valsts sociālo apdrošināšanu" ("LV", 274/276 (989/991), 21.10.1997.) [spēkā ar 01.01.1998.]
5. 25.10.2001. Likums "Administratīvā procesa likums" ("LV", 164 (2551), 14.11.2001.) [spēkā ar 01.02.2004.]
6. 29.05.2007. MK noteikumi Nr.361 "Uzziņas sagatavošanā un saskaņošanā iesaistīto iestāžu sadarbības kārtība" ("LV", 89 (3665), 05.06.2007.) [spēkā ar 06.06.2007.]

Материалы интернета:

7. VID statistika. Nodokļu parādnieki. http://www.vid.gov.lv/default.aspx?tabid=11&id=1296&hl=1

Marta Ābula

PRASĪBAS NODROŠINĀŠANA ŠĶĪRĒJTIESAS PROCESĀ

Abstract
Timely application and enforcement of interim measures can have a substantial effect on the possibility of the enforcement of final arbitration award. Interim measures are procedural mechanisms used by courts and arbitral tribunals to address urgent matters generally at an carly stage of the proceedings, but also at a later stage, chiefly with a view to protecting the subject matter of the dispute.
The majority of the litigation an d arbitration practioners and academics agree on the importance of interim measures in arbitration proceedings and share concern that if interim measures are not implemented or are unenforceable, a final award might become meaningless.
In Latvia arbitral tribunal itself has no right to apply interim measures and the parties do not have the right to agree that such powers are given to the arbitral tribunal. According to Latvian Civil procedure Law the party can seek for interim measures in court only before arbitration proceedings have been started.
These restrictions seems out of date in comparison with the scope of interim measures that can be ordered by courts and arbitral tribunals themselves according to the amendments made to the UNICITRAL Model Law on International Commercial Arbitration in 2006.
The purpose of this paper is to address the issue of interim measures in arbitration proceedings, facing the perspective of the Latvian legislator, because Latvia can not be considered as a relevant venue fo arbitrations in a moment, when the need for change or amendments to the actual legislative framework is undeniable.
The underlying idea is to provide parties to arbitrations with a clear legislative framework thus aiming to settle Latvia as an attractive forum even in the context of international arbitration.
Atslēgas vārdi: *Prasības nodrošināšana, šķīrējtiesa, šķīrējtiesas lēmuma izpilde, Civilprocesa likums.*

Prasības nodrošinājuma institūts ir atrodams visās attīstītajās tiesību sistēmās un tā nozīme tieši šķīrējtiesas procesos nevar tikt noniecināta.

Pētījuma aktualitāti pierāda tas, ka prasības nodrošinājums ir garantija reālai un savlaicīgai sprieduma izpildei gan vispārējās jurisdikcijas tiesas procesos, gan nacionālajos un starptautiskajos šķīrējtiesu procesos. Tā loma strīdu izskatīšanas procesos ir nozīmīga, jo tas piešķir tiesai kompetenci nekavējoties iejaukties prāvnieku mantiskajās attiecības tādējādi izraisot tūlītējas sekas procesā. Turklāt esošajos ekonomiskajos apstākļos, pieaugot šķīrējtiesās izskatāmo lietu skaitam, nepieciešamība pēc efektīva, skaidra un precīza prasības nodrošinājuma institūta regulējuma ir kļuvusi jo aktuālāka, lai šķīrējtiesas kā alternatīva institūcijas strīdu izskatīšanai, nezaudētu savu pievilcību un teorētiskās priekšrocības.

Prasības nodrošinājuma mērķis ir aizsargāt kreditoru, kad potenciālais atbildētājs veic kādas darbības, lai izvairītos no maksājumu veikšanas saskaņā ar sagaidāmo tiesas vai šķīrējtiesas nolēmumu. Šāda institūta neesamība šķīrējtiesas procesā var novest pie situācijas, ka šķīrējtiesas process kļūst bezjēdzīgs, jo nav iespējams aizsargāt prasītāja intereses tam labvēlīga lēmuma gadījumā (Swartz 2008: 63), (Wang 2003: 28).

Pētījuma mērķis ir izpētīt un analizēt prasības nodrošinājuma institūta regulējumu šķīrējtiesas procesos starptautiskā un nacionālā līmenī, lai izdarītu secinājumus un izstrādātu priekšlikumus Latvijas likumdošanas pilnveidošanai .

Vadoties no izvirzītā mērķa galvenais uzdevums ir izpētīt likumdošanu un citu valstu praksi attiecībā uz prasības nodrošinājuma institūtu, un salīdzināt to ar regulējumu Latvijā.

Neskatoties uz prasības nodrošinājuma institūta nozīmīgumu tā regulējums gan Latvijā, gan pasaulē nav skaidrs un līdz galam atrisināts.

Lai izprastu prasības nodrošinājuma institūta efektivitāti šķīrējtiesas procesos ir jāiepazīst to piemērošanas regulējošā kārtība.

Latvijā saskaņā ar Civilprocesa likuma 488.pantu šķīrējtiesai saistošas ir Civilprocesa likuma D daļā noteiktās procesuālās normas, kurās citu starpā paredzēts, ka pirms šķīrējtiesas procesa uzsākšanas, šķīrējtiesas līguma pusei ir tiesības lūgt vispārējās jurisdikcijas tiesu nodrošināt prasību – un šāda pieteikuma iesniegšana par prasības nodrošināšanu nav uzskatāma par šķīrējtiesas vienošanās pārkāpumu. Arī joprojām izstrādāšanas stadijā esošais likumprojekts „Šķīrējtiesas likums" paredz tādu pašu regulējumu.

Pirmkārt, atbilstoši Latvijas likumdošanai pastāv iespēja nodrošināt prasību **tikai** pirms šķīrējtiesas procesa uzsākšanas, bet ne tās laikā, tādejādi degradējot šķīrējtiesu lomu strīdu risināšanā. Patreizējais regulējums nenodrošina prasītājam tiesības uz reālu un izpildāmu šķīrējtiesas galējo lēmumu, jo iespējamajam atbildētājam šķīrējtiesas procesa laikā pastāv neierobežotas iespējas negodprātīgi atsavināt mantu, uz kuru iespējams tiktu vērsta piedziņa. Šādā gadījumā lietderīgs izmantošanai nešķiet arī Civillikuma 1415.pants, kas paredz kreditoram tiesības apstrīdēt mantas atsavināšanu, jo šādas prasības celšana atkārtoti prasītu laiku un līdzekļus. Starptautiskajiem standartiem neatbilstošais un nemodernais regulējums neveicina personas izvēlēties strīdus risināt šķīrējtiesās un tādējādi tiek pārslogota vispārējo jurisdikciju tiesu sistēma, jo tikai tā tiek garantētas prasītāja tiesības nodrošināt prasību, ja procesa laikā rodas pamatotas šaubas par iespējamā atbildētāja negodprātīgu rīcību.

Lai labotu esošo situāciju un šķīrējtiesas līguma pusei paredzētu tiesības lūgt nodrošināt prasību jau uzsāktā šķīrējtiesas procesa, likumdevējam ir skaidri jānosaka priekšnosacījumi, kas jāņem vērā izlemjot pieteikumu par prasības nodrošināšanu. Pēc autora domām, priekšnosacījumi nedrīkst būt analogi Augstākās tiesas Senāta norādītajam, ka prasības nodrošināšanai saskaņā ar 137.panta noteikumiem nav nepieciešams iesniegt pierādījumus apstākļiem, kas var padarīt par neiespējamu vai apgrūtināt iespējamā sprieduma izpildi, un, ka pietiekams pamats celtās prasības nodrošināšanai ir pieteicēja uzskats, ka pastāv šaubas par iespējamā sprieduma izpildi. Šķīrējtiesas procesā šāds regulējums radītu draudus šķīrējtiesu uzticamībai un kavētu vienotas un pārskatāmas prakses veidošanos. Šāda pieeja piešķir prasītājam tiesības nesamērīgi vienkārši panākt prasības nodrošināšanu un ar tā palīdzību nostāda iespējamo atbildētāju būtiski neizdevīgākā procesuālā stāvoklī iepretim

prasītājam. Nedrīkstētu paredzēt, ka vienīgais kritērijs prasības nodrošināšanai ir vien ne ar ko nepierādīts prasītāja uzskats par iespējamajām sprieduma izpildes grūtībām un ka tādiem raksturlielumiem kā prasības apmierināšanas iespējamība vai prasības formāli juridiskais pamatojums nav nekādas tiesiskas nozīmes, jo prasības nodrošināšanā tiesas lēmums nekavējoties ietekmē atbildētāja mantisko stāvokli (Škutāns, Ābula 2009: 24).

Autors uzskata, ka likumdevējam vajadzētu sekot starptautiskajiem standartiem un ievērot ANO 1985.gada UNCITRAL Starptautiskās šķīrējtiesas parauglikumā (turpmāk „UNCITRAL Parauglikums") noteiktos kritērijus lūguma par prasības nodrošināšanu apmierināšanai šķīrējtiesas procesā. UNCITRAL Parauglikuma 17.pants paredz, ka šķīrējtiesai prasība ir jānodrošina, ja pusei ir pārliecinoši pierādījumi šķīrējtiesai, ka tai var tikt nodarīti zaudējumi, kas būtiski pārsniedz to kaitējumu, kas otrai pusei var iestāties, ja šķīrējtiesa tai piemēros prasības nodrošinājumu, vai arī pastāv iespēja, ka puses prasība tiks apmierināta. Tas pierāda, ka atbilstoši starptautiskajiem standartiem tiek vērtēta lūguma nodrošināt prasību gan formāli juridiskais pamatojums, gan prasības apmierināšanas iespējamība.

Otrkārt, Latvijas likumdošana nepiešķir pilnvaras lēmu par prasības nodrošināšanu pieņemt pašām šķīrējtiesām. Šāds regulējums nav atbilstošs ne Rietumeiropas valstu praksei, ne starptautisko institucionālo šķīrējtiesu praksei, ne arī UNCITRAL Parauglikumam.

Par nepieciešamību modernizēt likumdošanu attiecībā uz prasības nodrošinājuma institūtu šķīrējtiesas procesā, paredzot šķīrējtiesām pilnvaras nodrošināt prasību arī jau uzsāktā šķīrējtiesas procesā, liecina lielāko starptautisko institucionālo šķīrējtiesu regulējošās tiesību normas. Tā piemēram, Starptautiskās tirdzniecības palātas šķīrējtiesas reglaments (International Chamber of Commerce Rules of Arbitration) 23.pants piešķir šķīrējtiesai kompetenci pieņemt lēmumu par jeb kādu prasības nodrošinājuma līdzekļu piemērošanu šķīrējtiesas procesa laikā. Šādu regulējumu paredz arī Amerikas Šķīrējtiesu Asociācija Starptautiskās Šķīrējtiesas Noteikumi (The American Arbitration Association International Arbitration Rules), Stoholmas Tirdzniecības Palātas Šķīrējtieas Institūta noteikumi (Rules of the Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce) un Londonas Starptautiskā Šķīrējtiesa (London Court of International Arbitration).

Tiesības šķīrējtiesām pieņemt lēmumu par prasības nodrošināšanu ir arī paredzētas vairākās citās valstīs. Tā piemēram, Igaunijas Šķīrējtiesu likuma 4.[1] pantā par prasības nodrošinājumu noteikts, ka šķīrējtiesa, ja puses nav vienojušās citādi, var pieņemt lēmumu, ar kuru atbildētājam tiek aizliegts veikt noteiktas darbības un darījumus, piemērot ķīlas atzīmi uz atbildētājam piederošo īpašumu, tajā skaitā arī kustamo īpašumu, apķīlāt atbildētāja naudas līdzekļus, kā arī līdzekļus, kas atbildētājam pienākas no trešajām personām, tādējādi

nodrošinot prasītājam iespēju lūgt piemērot prasības nodrošinājumu uzsāktā šķīrējtiesas procesā. Lietuvas Komerciālās Šķīrējtiesas likuma 20.pants paredz šķīrējtiesām tiesības pieņemt lēmumu par prasības nodrošināšanu, nosakot iespējamajam atbildētājam pienākumu iemaksāt depozītu, lai nodrošinātu prasību. Iespēju lūgt nodrošināt prasību šķīrējtiesām paredz arī Austrijas, Vācijas, Nīderlandes, Spānijas, Šveices un citas likumdošanas.

Šāds liberāls regulējums dod iespēju šķīrējtiesām piemērot prasības nodrošinājumu saskaņā ar konkrētā procesa īpatnībām un specifiskajām komercattiecībām starp iesaistītajām pusēm un līdzsvaro mijiedarbību starp vispārējās jurisdikcijas tiesām un šķīrējtiesām, tādējādi padarot efektīvāku šķīrējtiesas procesu un respektējot pušu autonomijas principu. Regulējums, kurš piešķirtu tiesības tikai vispārējās jurisdikcijas tiesām pieņemt lēmu par prasības nodrošināšanu šķīrējtiesas procesā būtu pārāk ierobežojošs. Šajā aspektā jāņem vērā, ka augstāk minētās ir institucionālās šķīrējtiesas un cita pieeja iespējams būtu jāmeklē *ad hoc* šķīrējtiesām.

Tomēr, pēc autora domām, Latvijā piešķirot šķīrējtiesām ekskluzīvu kompetenci pieņemt lēmumus par prasības nodrošināšanu gan pirms procesa uzsākšanas, gan procesa laikā nebūtu lietderīgi un tas neveicinātu šķīrējtiesu lomu nostiprināšanos strīdu izskatīšanā.

Dalīta kompetence starp vispārējās jurisdikcijas tiesām un šķīrējtiesām attiecībā uz lēmumu pieņemšanu par prasības nodrošināšanu šķīrējtiesas procesā var tikt organizēta divos dažādos veidos (Shaefer 1998). Pirmkārt, piešķirot šķīrējtiesas procesā iesaistītajām pusēm tiesības izvēlēties lūgt prasību nodrošināt šķīrējtiesai vai vispārējās jurisdikcijas tiesai. Šādu regulējumu paredz UNCITRAL Parauglikums, kura regulējumu ir pārņēmušas vairākas Rietumeiropas valstis, piemēram, Vācija, Šveice u.c., respektējot pušu autonomijas principu.

Otrkārt, piešķirot vispārējās jurisdikcijas tiesām tiesības pieņemt lēmumu par prasības nodrošināšanu šķīrējtiesas procesā tikai gadījumā, ja puses šķīrējtiesai nav piešķīrušas šādu tiesību un ja šķīrējtiesa nespēj darboties efektīvi konkrētajā situācijā. Tomēr šajā gadījumā, ierobežojums varētu būt nepieciešamība prasītājam pierādīt, ka vispārējās jurisdikcijas tiesa konkrētajā situācijā būtu efektīvāks instruments prasības nodrošināšanai. Praksē varētu pastāvēt ļoti daudzpusēja pieeja šādu lūgumu izvērtēšanai, iespējams radot neskaidru un neparedzamu praksi.

Pēc autora domām, piemērotāks būtu pirmais variants, jo tas ir visatbilstošākais pušu autonomijas principam izvēloties pakļaut strīdu šķīrējtiesas procesam, tādējādi prasītājam pašam tiktu dotas izvēles iespējas attiecībā uz to, kur lūgt nodrošināt prasību – šķīrējtiesā vai vispārējās jurisdikcijas tiesā. Tomēr pastāvot šādam regulējumam, likumdevējam ir jānodrošina, ka negodprātīgai pusei nebūs iespējam izvairīties no šķīrējtiesas procesa vēršoties ar lūgumu vispārējās jurisdikcijas tiesā, nosakot soda veidus par šādu rīcību vai

paredzot pienākumu nekavējoties ziņot šķīrējtiesai par lūgumu nodrošināt prasību vispārējās jurisdikcijas tiesā.

Šādam regulējuma būtu jānodrošina, ka tiklīdz prasītājs pieņems lēmumu par to vai lūgt prasības nodrošinājumu vispārējās jurisdikcijas tiesā vai šķīrējtiesa, puses brīvi varēs turpināt iesākto strīdus izskatīšanas procedūru.

Kopumā Latvijā ir nepieciešams paredzēt iespēju nodrošināt prasību jau uzsāktā šķīrējtiesas procesā, lai netiktu degradēta šķīrējtiesu būtība un ir jāparedz šķīrējtiesas procesā iesaistītajām pusēm tiesības izvēlēties prasības nodrošināšanas vietu – šķīrējtiesu vai vispārējās jurisdikcijas tiesu.

Tomēr, ņemot vērā patreizējos tiesisko vidi Latvijā, jebkādām reformām valsts likumdošanā ir jānotiek vienlaicīgi ar šķīrējtiesas procesa kultūras attīstības veicināšanu un profesionālā līmeņa celšanu, radot pozitīvi virzītu sabiedrības domu par šķīrējtiesām kā iedarbīgu un modernu līdzekli strīdu risināšanai, paralēli veicot nepieciešamas un progresīvas izmaiņas šāda principa nostiprināšanai. Ir nepieciešams harmonizēt Latvijas likumdošanu attiecībā uz šķīrējtiesām ar starptautiskajiem standartiem, tādejādi veidojot vienotu praksi un attīstot Latviju, kā labvēlīgu vidi starptautisku strīdu risināšanai. Sakārtojot likumdošanu attiecībā uz prasības nodrošinājuma institūtu šķīrējtiesu procesos netieši tiktu veicināta valsts tautsaimniecības izaugsme efektīvi regulējot mantiskos jautājums šķīrējtiesas procesos, lieki nepārslogojot vispārējās jurisdikcijas tiesas un sakārtojot tiesisko vidi.

Bibliogrāfija

1. Schwartz, I. M. (2008) Interim and emergency relief in arbitration proceedings, *Dispute Resolution Journal*. Nr. 63: 57.
2. Wang, W. (2003) International arbitration: the need for uniform interim measures of relief. *Brooklyn Journal of International Law*. Nr. 28: 1061.
3. Škutāns D., Ābula M. (2009), Saeima pret Augstāko tiesu. „Jurista Vārds", Nr.24/25 (577/588): 24.
4. Schaefer, J. K. (1998) New solutions for interim measures of protection in international commercial arbitration: English, German and Hong Kong law compared. *Electronic Journal of Comparative Law*, http://www.ejcl.org/22/abs22-2.html [2010.04.24]

Anna Aleidzāne

AUTOVADĪTĀJU SAGATAVOTĪBAS EKONOMISKĀ EFEKTIVITĀTE LATVIJĀ

Abstract
Road traffic accidents are one of the socio – economic problems. The normative acts about road traffic are the key of the optimization of material payments.
In our state an automobile transport has stable taken its place in modern life, it provides large sizes of transportations in all human spheres of activity. Therefore the number of accidents in automobile transport and the economics losses which are connected with amount of accidents is one of the problems of social economics.
Auto mobilization has not only the positive influence on an economy and state's social development. It has also the negative effect, which is connected with a large number of road traffic accidents, dead and injured people, enormous material losses, the negative influence on economics position of the environment, traffic jams on the streets.
To remove an increase of amount of accidents and to provide safe road traffic is necessary to produce and to realize a long – term strategy, to coordinate the state's and society's efforts, to concentrate resources, to create effective mechanisms in cooperation with state's government organs, the organs of the local government, the public institutes and non – state structures, surrounding as extensive area of interests as possible.
Atslēgas vārdi: *CSNg – ceļu satiksmes negadījums, CSN – ceļu satiksmes noteikumi, CSDD – ceļu satiksmes drošības direkcija, ES – Eiropas Savienība.*

Ceļu satiksmes negadījumi – viena no sociāli ekonomiskajām problēmām. Normatīvie akti par ceļu satiksmi – materiālo izmaksu optimizācijas atslēga.

Pasaules auto mobilizācijas tempi noved pie ceļu satiksmes intensitātes pieauguma Latvijā, tātad-arī pie ceļu satiksmes negadījumu skaita pieauguma. Mūsu valstī automobiļu transports ir stabili ieņēmis savu vietu mūsdienu dzīvē, tas nodrošina lielus pārvadājumu apmērus visās cilvēku darbības sfēras. Rūpniecība, lauksaimniecība, tirdzniecība nevar pilnvērtīgi funkcionēt bez plašas transporta līdzekļu izmantošanas. Automobiļu pārvadājumi ir kļuvuši par neatņemamu transporta procesa sastāvdaļu praktiski visos transporta veidos , jo pasažieru un kravu piegāde dzelzceļu stacijām, ūdens un gaisa terminmāliem tiek nodrošināta galvenokārt ar autotransportu. Tāpēc avāriju skaits automobiļu transportā, arī ar avāriju daudzumu saistītie materiālie zaudējumi, ir viena no sociāli ekonomiskajām problēmām.

Tiešām, automobilizācija līdz ar nenoliedzami pozitīvo ietekmi uz ekonomiku un valsts sociālo attīstību satur arī negatīvās sekas, kas saistītas ar lielu ceļu satiksmes negadījumu (CSNg) skaitu, bojā gājušajiem un ievainotajiem, milzīgiem materiālajiem zaudējumiem, negatīvo ietekmi uz vides ekonomisko stāvokli, ielu aizsprostošanu ar stāvošiem automobiļiem. Kompensācijām par CSNg radītajiem zaudējumiem vien tiek tērēts 1 līdz 4% no valsts kopprodukta, kopumā pasaulē zaudējumus vērtē 518 miljard. dolāros.

Ceļu satiksmes negadījumu radītie zaudējumi veido:

1. Krievijā vairāk par 300 miljard. rubļu gadā vai 2,4 – 2,6% no valsts nacionālā kopprodukta;
2. ASV vairāk par 25 miljard. dolāru vai 2,3% no valsts nacionālā kopprodukta;

3. Vācijā vairāk par 1,5 miljard. eiro;
4. Francijā vairāk par 18 miljard. eiro.

Ceļu satiksmes drošības problēmas un ceļu satiksmes negadījumu rašanās iemesli ir sarežģītas sociālekonomiskas parādības. Sekmīgs ceļu satiksmes drošības problēmas risinājums ļoti bieži, pat pirmkārt, mūsdienās ir visaugstākajā valdības līmenī pieņemto lēmumu rezultāts.

Analizējot normatīvos dokumentus, kas reglamentē ceļu satiksmi Latvijā, var izdarīt secinājumu, ka likums par ceļu satiksmi ir noteicošais normatīvais dokuments un tam ir konceptuāls raksturs attiecībā uz fiziskām un juridiskām personām, kam ir sakars ar ceļu satiksmi, bet MK Noteikumiem par TL vadītāju sagatavošanu ir lokāls raksturs, tad šajā sakarā īpaša vērība jāpievērš ceļu satiksmes drošības nodrošināšanas valsts programmai. Pastāvošā Valsts programma nosaka ceļu satiksmes drošības nodrošināšanas stratēģiju un taktiku, tātad arī ekonomisko zaudējumu, kas var rasties ceļu satiksmes negadījumu rezultātā laika posmā no 2007. līdz 2013. gadam, optimizāciju. Un šajā gadījumā var teikt, ka sociāli ekonomisko zaudējumu CSNg rezultātā samazināšanas nosacījumi atbilst Latvijas valsts programmas mērķu sasniegšanas nosacījumiem, t.i. šie zaudējumi var tikt samazināti, atrisinot sekojošus uzdevumus:

1. ceļu satiksmes dalībnieku bīstamas rīcības preventīva paredzēšana un novēršana;
2. vadītāju sagatavošanas un viņu pielaides ceļu satiksmes sistēmas attīstīšana;
3. bērnu ceļu transporta traumatisma samazināšana;
4. automobiļu aktīvās un pasīvās drošības līmeņa celšana;
5. transporta un gājēju kustības organizēšanas pilnveidošana;
6. attiecīgo dienestu ierašanās ceļu satiksmes negadījuma vietā ierašanās laika samazināšana;
7. valsts pārvaldes sistēmas funkcionēšanas ceļu satiksmes drošības nodrošināšanas jomā efektivitātes celšana.

Autopārvadājumiem Latvijā var nosaukt 4 svarīgākos iemeslus, kas nosaka zemo ceļu satiksmes drošības līmeni un augsto materiālo zaudējumu līmeni:

1. nepietiekams automobiļu transporta nodrošinājums ar saviem parametriem atbilstošiem autoceļiem;
2. nepietiekams transporta plūsmas norobežojums no citiem ceļu satiksmes dalībniekiem;
3. zems vadītāju kvalifikācijas vidējais līmenis;
4. parādās jauni automobiļi ar augstiem dinamiskajiem un bremzēšanas rādītājiem, bet no otras puses, ceļu satiksmē turpina piedalīties arī morāli novecojošs transports.

Transporta plūsmā palielinās braukšanas ātrumu atšķirības, kas saskaņā ar ceļu satiksmes drošības likumiem palielina avāriju uz ceļiem iespējamību (SAMPPdsat_010307_programma Ceļu satiksmes drošības programmas (2007.-2013.) kopsavilkums).

Ceļu satiksmes negadījumos iet bojā un kļūst par invalīdiem visproduktīvākā Latvijas iedzīvotāju daļa – jaunatne un bērni, tādā veidā tiek radīti neatgriezeniski materiālie zaudējumi un ne ar ko nekompensējamas morālās traumas. Ceļu satiksmes negadījumi ir viena no pasaules problēmām, kas skar visus sabiedrības slāņus arī mūsu valstī.

Ekonomisko zaudējumu samazināšanu var panākt, ceļot ceļu satiksmes kultūru. Šādu secinājumu var izdarīt arī, analizējot gājēju aptaujas rezultātus (vairāk nekā 1500 respondentu), kas parādīti šajā 1. tabulā.

1. tabula

Gājēju aptaujas rezultāti

Nr. p.k.	Norādītais pie CSNg novedušais pārkāpums	%
1.	Steidzās uz maršruta transportlīdzekli	29,2
2.	Steidzās darīšanās	12,8
3.	Liels attālums starp gājēju pārejām	16,4
4.	Nevērība pret luksofora signāliem	7,8
5.	Ceļu satiksmes noteikumu nezināšana	2,9
6.	Pārkāpa, jo visi šeit iet pāri	4,3
7.	Bija slikti redzami luksofora signāli	2,5
8.	Neuzmanība	23,5
9.	Nevar norādīt iemeslu	0,6

Avots: pēc darba autora aptaujas

Mūsu valstī CSNg radīto sociāli ekonomisko zaudējumu samazināšanai ar mazaizsargātajiem ceļu satiksmes dalībniekiem ir jāīsteno šādi satiksmes negadījumu profilakses virzieni:

1. 2., 3., 4. klašu skolēnu mācīšana saskaņā ar programmu „Gājēju un pasažieru pienākumi”, izsniedzot šiem bērniem attiecīgu apliecību. To varēs uzskatīt par pirmo CSN apguvi un oficiāla dokumenta saņemšanu;
2. valsts institūcijām ir jāizstrādā oficiālas velosipēda un mopēda vadītāju mācīšanas programmas. Bez tam ir jāreglamentē šo programmu apmēru un mācīšanas autoskolā ilgums.
3. Sociāli ekonomiskos zaudējumus var samazināt, veicot dažādus ceļu satiksmes negadījumu profilakses pasākumus:

4. vadītāju kontingenta drošības celšana, veicot stingru vadītāju atlasi, pieņemot viņus darbā; adoptējot jaunos vadītājus; uzturot kvalitatīvu vadītāju veselības stāvokli; atklājot „problemātiskus" vadītājus un veicot ar viņiem atbilstošus pasākumus;
5. drošības paaugstināšana, nodrošinot automobiļu drošību to ekspluatācijas gaitā: nodrošinot automobiļus ar avārijas signalizācijas līdzekļiem, sekošanas, kontroles un kustības režīma korekcijas ierīcēm, ar pretaizdzīšanas ierīcēm;
6. organizēt vadītāju medicīnisko apskati pirms, pēc un starp reisiem, ievērot speciālās drošības prasības, pārvadājot pasažierus, nestandarta gabarītu un bīstamas kravas, kontrolējot kravas automobiļu iekraušanas normas;
7. nodrošināt drošus vadītāju darba apstākļus līnijās, savlaicīgi informējot vadītājus par iespējamo bīstamo situāciju, kas saistīta ar izmaiņām ceļu vai klimatiskajos apstākļos, izmantojot mobilās radiostacijas, navigatorus, internetu;
8. samazināt CSNg seku smagumu, ekipējot automobiļus, mācot vadītājiem pirmās palīdzības sniegšanas paņēmienus, savlaicīgi paziņojot par satiksmes negadījumu un nepieciešamības gadījumā izsaucot neatliekamo medicīnisko palīdzību, nodrošinot pasākumus otrreizējai negadījumu novēršanai (SAMPPdsat_010307_programma Ceļu satiksmes drošības programmas (2007.-2013.) kopsavilkums).

Pēc autora domām, valstī būtu nepieciešamas ieviest jaunu kontroles sistēmu „Vadītājs–Automobilis – Ceļš".

Norādītā sistēma ir ceļu satiksmes organizēšanas pamats un ir pilnīgi dabiski, ka jebkuras tās kļūmes tieši nosaka ekonomiskās izmaksas.

Sistēma „Vadītājs – Automobilis – Ceļš" ir arī savdabīgs „drošības trīsstūris". Tas sastāv no trīs rādītājiem:

1. Vadītājs
2. Automobilis
3. Ceļš

Sistēmas „Vadītājs – Automobilis – Ceļš" stāvoklis Latvijā ļauj izdarīt sekojošus secinājumus:

Var teikt, ka pienācīgā līmenī šobrīd atrodas tikai „drošības trīsstūra" 2. rādītājs, t.i. „Automobilis". Un šis līmenis ir sasniegts tikai pateicoties iepriekšējā Valsts septiņu gadu programmā nosprausto uzdevumu īstenošanai:

• Pašlaik efektīvi darbojas transportlīdzekļu periodiskās tehniskās apskates veikšanas apakšvienības CSDD. Šīs efektivitātes pamatā ir ne tikai tehniskie līdzekļi tehniskās apskates veikšanai, bet arī to nodrošinošie normatīvie akti;

• Reāli darbojas arī apakšvienības, kas veic transportlīdzekļu reģistrāciju un uzskaiti. Viss šajā punktā minētais ļauj uzturēt šīs ceļu satiksmes sfēras realizēšanas ekonomiskās izmaksas optimālā līmenī.

„Drošības trīsstūra" 3. rādītājs ir „Ceļš" (vai „vide", vai „ceļa apstākļi" – šādi var paplašināt šī parametra robežas).

Jāatzīmē, ka uz 2010. gadu stāvoklis nav sasniedzis vajadzīgo līmeni, tam ir tendence mainīties „drošības trīsstūra" laukuma samazināšanās virzienā sekojošu galveno iemeslu rezultātā:

- Nav mūsdienīgas tehniskās bāzes ceļu ierīkošanai;
- Pašlaik valstī nav nepieciešamo tehnisko resursu ceļu veidošanai;
- Pastāv tendenciozi noteikumi, plānošanas sistēma, ieradumi un citi subjektīvu faktoru uzslāņojumi, kas Latvijā vēl saglabājas no iepriekšējās sabiedriski ekonomiskās formācijas

Manuprāt, mūsu ceļu būve kā ekonomikas nozare pilnībā vēl nav mainījusi, ja tā var teikt, „domāšanas veidu". Teiksim, mēs vēl arī pašlaik nodarbojamies ar ceļu „bedru" remontu, mēs arī tagad neprotam noteikt akcentus ceļu būvēšanā, jo tikai Latvijai atšķirībā no ES esošajām kaimiņvalstīm nav automaģistrāļu.

Secinājums: nākas konstatēt, ka samazināt CSNg radītos zaudējumus, kas rodas šī „drošības trīsstūra" parametra dēļ, pašreizējos ekonomiskajos apstākļos nav iespējams. Pēc šī darba autora domām, tas ir jāuztur pašreizējā līmenī.

1. rādītājs „drošības trīsstūrī" ir „Vadītājs". Tieši šis parametrs ir visvairāk pakļauts sava līmeņa pazemināšanai, sakarā ar to samazinās „drošības laukums", tātad pieaug CSN radītie ekonomiskie zaudējumi, kuru cēlonis ir vadītājs.

Šī darba autors uzskata, ka parametra robežas „drošs pasažieris" un, visbeidzot, „droša persona, kas atbild par ceļu satiksmi". Un CSN radīto ekonomisko zaudējumu, kuru iemesls bija vadītāja drošības līmenis, prognozi jāveic, ņemot vēra šī parametra paplašinātās robežas.

Apkopojot informāciju var teikt, ka CSN radīto zaudējumu apmēru lielā mēra nosaka tā saucamais „cilvēciskais faktors". Diemžēl mūsu sabiedrībā ir tendence izturēties pret „cilvēcisko faktoru" kā pret „nepārvaramu spēku" un šajā sakarā uzskatīt CSN sekas par tādam, ko nevar koriģēt. Tā ir ne tikai kļūdaina, bet arī bīstama tendence. Vēl vairāk, ja pieņemt apgalvojumu, ka CSN radītie ekonomiskie zaudējumi mūsu valstī kļūst par draudu nacionālajai drošībai, tad ir jāņem vērā, ka šis parametrs, t.i. „cilvēciskais faktors – drošs vadītājs", ir visvairāk pakļauts korekcijai pozitīvā virzienā, t.i. ekonomisko zaudējumu samazināšanas virzienā. Ir svarīgi arī zināt, ka šādu korekciju var veikt arī, neveidojot un neieguldot ekonomikā materiālos resursus.

Pēc darba autora domām uzmanību pelna 2 vadītāju sagatavošanas pilnveidošanas virzieni, kas var dot neapšaubāmu efektu, mazinot CSNg radītos ekonomiskos zaudējumus

1. Mūsu valstī ir vienpakāpes vadītāju sagatavošanas sistēma. Kas tas ir? Skolēns pēc mācībām autoskolā tiek pielaists pie valsts eksāmena CSDD. Pēc sekmīgas ceļu satiksmes noteikumu un vadīšanas eksāmena nokārtošanas viņš saņem vadītāja apliecību. Vienpakāpes vadītāju sagatavošanas sistēmas nepilnība ir tā, ka vienā dienā, t.i. pēc eksāmena nokārtošanas CSDD, cilvēks ir kļuvis par vadītāju. Tas nozīmē, ka viņš, jauns un nepieredzējis vadītājs, bez jebkādiem ierobežojumiem iegūst tādas pat tiesības braukt (ātrums, braukšanas nosacījumi utt.), kādas ir pieredzējušam vadītājam.

Nevar tajā pat vadītāja apliecības saņemšanas dienā kļūt par vadītāju un jau būt par pilnvērtīgu vadītāju. Jā, šis jaunais vadītājs ar laiku iegūst vadīšanas pieredzi, bet gandrīz visos gadījumos viņš mācās no savām kļūdām un viņa ceļš uz drošu vadīšanu ir kaisīts ne jau ar rozēm, bet gan ar dzelkšņiem, jo visbiežāk tiek radīti būtiski materiālie zaudējumi gan šādam vadītājam, gan vlstij.

Daudzās ES valstīs, īpaši Ziemeļeiropas valstīs, darbojas divpakāpju vadītāju sagatavošanas sistēma. Šajā gadījumā pirmā pakāpe sakrīt ar vadītāju sagatavošanas sistēmu Latvijā. Bet, saņēmis vadītāju apliecību divpakāpju sagatavošanas sistēmā, cilvēks:

– saņem arī braukšanas ierobežojumus, teiksim, attiecībā uz ātrumu un diennakts laiku, pieņemsim – uz vienu gadu;

– saņem arī pienākumus, teiksim, pēc 1 gada vadīšanas, laika periodā no 13 līdz 24 mēnešiem, iziet autoskolā papildu apmācību 4 līdz 6 teorijas un 10 līdz 12 vadīšanas stundu apmērā programmas „Pretavārijas vadīšana, prognozēšana un CSNg prevencija” ietvaros.

– bez tam, līdz otrās, tā saucamās pamatapliecības saņemšanai, šāds vadītājs atrodas stingrāka administratīvās atbildības par CSN pārkāpšanu reglamenta kontrolē.

Šī likuma norma ļauj atsijāt no vadītāju vidus cilvēkus, kuriem savu personisko parametru dēļ nav ieteicams vadīt apkārtējiem paaugstinātas bīstamības līdzekļus.

2. Otrais vadītāju sagatavošanas pilnveidošanas virziens, kas var dot CSNg radīto ekonomisko zaudējumu samazināšanu ir:

– vadītāja kandidāts iziet medicīnisko komisiju, kura nosaka, vai šis cilvēks ir derīgs transportlīdzekļa vadīšanai. Tomēr medicīniskās komisijas rādītāji atklāj tikai kandidāta veselības fizioloģisko stāvokli. Bet vai nākamais vadītājs zina savus svarīgākos psihofizioloģiskos parametrus? Vai viņš zina personības īpašības, savas rakstura īpašības, kas var ietekmēt ceļu satiksmes drošību n noteiks iespējamās CSNg sekas?

Uz šiem jautājumiem ir viena nepārprotama atbilde – Nē, nezina! Nezina skolēns, nezina autoskola, nezina valsts, kas dod tiesības šim skolēnam vadīt apkārtējiem paaugstinātas bīstamības līdzekli!

Priekšlikumi

1. Ir nepieciešams apmācības programmās ieviest vairāk praktiskās braukšanas stundu. To var sasniegt ar pirms testa vai pēc pievienoto braukšanas stundu skaitu un stimulatoru izmantošanu. Praksei būtu jānotiek saskaņā ar nosacījumiem, kas ļauj iegūt un uzlabot braukšanas iemaņas.
2. Izveidot vienotu Ceļu satiksmes drošības noteikumu apmācības sistēmu, kuras reailizācijai ir nepieciešams:

• Izstrādāt programmas un ieviest obligāto ceļu satiksmes drošības un noteikumu apmācību pirmsskolas mācību iestādēs, skolās, arodskolās, vidējās un augstākās izglītības mācību iestādēs;

• Izstrādāt un izdot metodisko literatūru par šīm programmām, uzskates līdzekļus, video filmas, izglītojošas datorprogrammas utt.;

• Regulāri pārraidīt televīzijā un radio raidījumus par ceļu satiksmes drošību, iesaistot speciālistus, cienījamus un valstī labi zināmus cilvēkus, parādot reālus piemērus no ceļu satiksmes hronikām.

1. Nodrošināt kvalitatīvu apmācību un paaugstināt vadītāju kvalifikāciju, kuras realizācijai nepieciešams:

• Būtiski mainīt sagatavošanas programmas autoskolās, palielinot teorētisko nodarbību laiku ne mazāk kā 2 reizes, bet praktiskās nodarbības – ne mazāk kā 3 reizes;

• Apmācāmajai personai jābūt dokumentiem, kas pierāda, ka viņš ir apguvis pamatprasmes transportlīdzekļa vadīšanā;

• Atļaut induviduālo braukšanas apmācību tikai personām, kuras ir izgājušas speciālo apmācību un saņēmušas attiecīgo dokumentu;

• Autoskolu vērtēšanas kritērijos iekļaut absolventu relatīvo skaitu, kuri ir izraisījuši dažāda smaguma pakāpju ceļu satiksmes negadījumus;

• Izstrādāt jaunas programmas, lai apmācītu ceļu satiksmes noteikumu pasniedzējus un atļaut vadīt nodarbības tikai speciālistiem ar augstāko tehnisko izglītību vai maģistra diplomu. Izstrādāt jaunas programmas praktisko braukšanas nodarbību instruktoru sagatavošanai un ļaut vadīt nodarbības tikai tad, ja tiem ir ne mazāk kā 7 gadu vadītāja pieredze un vidējā vai augstākā tehniskā izglītība;

• Regulāri rīkot obligātos seminārus un konferences pasniedzēju un instruktoru kvalifikācijas paaugstināšanai;

• Likt CSDD inspektoriem iziet praksi autoskolas pasniedzēju un praktiskās braukšanas instruktoru amatos un nokārtot teorētisko un praktisko eksāmenu pie neatkarīgu speciālistu komisijas;

• Izstrādāt mācību līdzekļus un izglītojošas datorprogrammas Ceļu satiksmes noteikumos un likt autoskolām izmantot tos mācību procesā;

• Lai paaugstinātu vadītāju zināšanu līmeni un ieaudzinātu tiem atbildību par uzraudzību uz ceļiem vajag organizēt svētdienas un (vai) vakara skolas, uz kurām piespiedu kārtā sūtīt vadītājus, kuri ir pārkāpuši ceļu satiksmes noteikumus. Ieviest atbilstošus papildinājumus administratīvo pārkāpumu kodeksā.;

• Pārbaudīt vadītāju zināšanas vismaz reizi 5 gados, jo vairākums no tiem jaunos ceļu satiksmes noteikumus zina ļoti slikti.

2. Lai kontrolētu ceļu satiksmes noteikumu ievērošanu nepieciešams ieviest transportlīdzekļu identificēšanas sistēmu pēc Valsts reģistrācijas numura zīmēm. Vispirms nepieciešams izpētīt citu valstu pieredzi, kurās šīs metodes tiek izmantotas un novērtēt iespējamību un lietderību to īstenošanā mūsu valstī.

3. Veikt pasākumus, kas nodrošinātu ceļu kvalitāti un satiksmi, atbilstoši ES prasībām. Jau tagad var pētīt speciālistu un vadītāju ieteikumus satiksmes organizācijas uzlabošanai, izmantojot ceļa zīmes, ceļa apzīmējumus un luksoforus.

4. Izveidot specializētu ambulanci ātrās medicīniskās palīdzības sniegšanai. Ir nepieciešams neatliekamās palīdzības automašīnas un medicīniskos punktus lauku rajonos nodrošināt ar operatīvajiem sakaru līdzekļiem.

5. Policistu kvalifikācijas paaugstināšana ceļu satiksmes drošības noteikumos, normatīvajos aktos, palīdzības sniegšanā uz ceļa, vadītāju psiholoģijā un fizioloģijā un nodrošināt ar mūsdienīgām automašīnām, datorsistēmu un mērierīcēm, kā realizācijai nepieciešams:

• Piesaistīt labākos policijas speciālistus nodarbību vadīšanai attiecīgos apgabalos;

• Apmācīt ceļu policiju kontravārijas braukšanai;

• Atjaunot ceļu policijā amatus, kas saistīti ar ceļu satiksmes negadījumu profilaksi, īpaši starp bērniem.

6. Pievērst sabiedrības un masu informācijas līdzekļu uzmanību ceļu satiksmes drošībai, kā realizācijai nepieciešams:

• Atjaunot ceļu policijas palīgu institūtu, kuri apzinīgi un brīvprātīgi jebkurā gada un diennakts laikā palīdzētu nodrošināt kārtību uz ceļiem;

• Organizēt un vadīt autovadītāju klubus. Izstrādāt tiem pieejamus spilgtus materiālus, interesantas video un audio filmas, datorspēles par pašreizējiem ceļu satiksmes noteikumiem;

• Sniegt masu informācijas līdzekļiem nevis kailus faktus, bet gan izanalizētus ceļu satiksmes negadījumus, to iemeslus un sekas;

•Rīkot konkursus, viktorīnas saistībā ar ceļu satiksmes noteikumiem un tos plaši publicēt masu medijos;

• Izsmiet un nonicināt masu medijos rupjus ceļu satiksmes noteikumu pārkāpējus, kuri rada bīstamas situācijas un neciena citu cilvēku dzīvību un veselību. Panākt, lai pārgalvīga uzvedība uz ceļa zaudētu prestižu jauniešu vidū, bet ar alkohola, narkotisko un psihotropo vielu lietotājiem sēsties automobilī būtu nepieklājīgi;

• Regulāri veikt aptaujas (monitoringu), lai noskaidrotu sabiedrības viedokli ceļu satiksmes drošības jautājumos. Apspriest masu medijos aptauju rezultātus un balstoties uz tiem izstrādāt konkrētus ieteikumus, lai pilnveidotu normatīvos dokumentus, apmācības un audzināšanas metodes, kontroles līdzekļus u.t.t. Protams, ka par katra sistēmas punkta izpildi jāatbild konkrētai amatpersonai, kura sastāda pasākumu plānu un to realizācijas termiņus. Plānu izpildi realizē komitejas vadītājs valsts prezidenta uzraudzībā.

Tālāka sistēmas pilnveidošana ir atkarīga no materiālajām iespējām un pirmajā etapā īstenoto pasākumu efektivitātes.

Bibliogrāfija

1. Ceļu satiksmes negadījumu statistika Latvijā. Rīga, 2005.
2. Ceļu satiksmes noteikumi. Rīga, 2004.
3. Latvijas administratīvo pārkāpumu kodekss. Rīga, 2004.
4. Latvijas Republikas ceļu satiksmes likums. Rīga, 2003.

Materiāli no interneta:

5. www.csdd.lv
6. http://www.csb.gov.lv/csp/content/?cat=5926

Ralfs Beitiņš

MORĀLĀ KAITĒJUMA KOMPENSĀCIJAS APMĒRA NOTEIKŠANA

Abstract
The author analyzes the Latvian judicial system by giving the satisfaction of rights: the need to develop, expand and improve the moral damage compensation Institute. Note that the result would be a good, if there the Institute of money for pain creation, as required by the Latvian Supreme Court of the Republic of 25 October 1993, the Plenum Decision No. 9, or other similar establishment of an Institute. It is necessary to establish an objective, fair to the parties and consistent with the general principles of law, that is, justice, proportionality, and the prevention of others, to institute a certain extent and the limits to be submitted requirements and receive the compensation and benefits. This would limit the number of unfounded claims submission and appeal judgments in number and would take the form of procedural economy. Motivational conditions and the absence of evidence is a violation of the rights action brought by the biggest obstacle to the application. Requirements or the applicant shall provide indemnity (compensation) the amount that would be recovered from the other, taking care of his point of view, but not justify, why this is the extent of the claimant or calculated based on the amount. Courts subject to adversarial principles and equality between the parties is unacceptable to collect evidence and make judgments for the recovery of the amounts claimed in order to meet compensation, justice, deterrence and reconciliation functions.
Atslēgas vārdi: *Morālais kaitējums, kompensācija, tiesa, sāpju nauda.*

Saskarties ar situāciju, kurā kāda persona uzskata, ka aizskarta personīgi, aizskarts gods, cieņa, firmas reputācija, jurisprudencē nākas arvien biežāk, pie kam, visi šie aizskārumi iet kopā ar morālā kaitējuma atlīdzināšanas prasījumu. Jākonstatē, ka morālais kaitējums ir nemantisko tiesību aizskāruma veids. Tās ir sekas tam, ka tiesību izpratne, demokrātijas izpratne, tiesību normu implementācija dažādos sociālos līmeņos attīstās un civiltiesiskie institūti, kuru saknes ir Satversmē, Vispārējo cilvēka tiesību deklarācijā un Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijā. Attīstība izpratnē notiek gan personu prātos, gan tiesu spriedumos. Cilvēka tiesību uz dzīvi bez aizskāruma, bez morālām ciešanām un fizikām sāpēm, goda un cieņas aizsardzība kļūst pilnīgāka, morālā kaitējuma atlīdzināšana ievērojamāka, Civillikumā ir ietverti grozījumi, kas paredz morālā kaitējuma definējumu, 26.01.2006. likuma redakcijā, kas stājas spēkā 01.03.2006., kā arī tiesības prasīt morālā kaitējuma atlīdzību par katru tiesību aizskārumu, tas ir, katru pati par sevi neatļautu darbību, kuras rezultātā nodarīts kaitējums (arī morālais kaitējums). Šāda Civillikuma redakcija ir būtiski grozījusi juridisko domu Civillikuma interpretācijā morālā kaitējuma rašanās pamatam.

Analizējot morālā kaitējuma atlīdzināšanas mērķus, jānorāda tādi kā:

- iepriekšējā stāvokļa atjaunošana, cietušajam jātiek atvieglotai dzīvei;
- gandarījums – tiesību normas tulkošanu pavada soda ideja, ja restitūcija nav iespējama;
- prevencija.

Ņemot vērā iepriekš minēto, jānoskaidro, vai nosakot morālā kaitējuma atlīdzināšanas pienākumu, tiesai būtu jānoskaidro pats par sevi morālā kaitējuma nodarīšanas fakts.

Ar morālo kaitējumu jāsaprot fiziskas vai garīgas ciešanas, kas izraisītas ar neatļautas darbības rezultātā nodarītu cietušā nemantisko tiesību vai nemantisko labumu aizskārumu. Tiesa vērtē smagumu un sekas.

Definīcija Civillikumā 1635.panta redakcijā ir ar grozījumiem, kas izdarīti ar 26.01.2006.likumu, kas stājas spēkā 01.03.2006:

tiesību aizskārums, tas ir, katra pati par sevi neatļauta darbība, kuras rezultātā nodarīts kaitējums (arī morālais kaitējums);

ar morālo kaitējumu jāsaprot fiziskas vai garīgas ciešanas, kas izraisītas ar neatļautas darbības rezultātā nodarītu cietušā nemantisko tiesību vai nemantisko labumu aizskārumu. Tiesa vērtē smagumu un sekas.

Ja šā panta otrajā daļā minētā neatļautā darbība izpaudusies kā noziedzīgs nodarījums pret personas dzīvību, veselību, tikumību, dzimumneaizskaramību, brīvību, godu, cieņu vai pret ģimeni, vai nepilngadīgo, pieņemams, ka cietušajam šādas darbības rezultātā ir nodarīts morālais kaitējums. Citos gadījumos morālais kaitējums cietušajam jāpierāda.

Šeit jāievēro procesuālā tiesību norma, kas 93.pantā paredz, ka pienākums pierādīt un iesniegt pierādījumus ir katrai pusei, kurai jāpierāda tie fakti, uz kuriem tā pamato savus prasījumus vai iebildumus. Prasītājam jāpierāda savu prasījumu pamatotība. Atbildētājam jāpierāda savu iebildumu pamatotība.

Administratīvā procesa likums un Valsts pārvaldes iestāžu nodarīto zaudējumu atlīdzināšanas likums arī paredz morālā kaitējuma atlīdzinājumu.

Mantisko zaudējumu vai personisko kaitējumu, arī morālo kaitējumu, kas tai nodarīts ar valsts pārvaldes iestādes prettiesisku administratīvo aktu vai prettiesisku faktisko rīcību kaitējums ir personisks un morāls, ko nosaka atbilstoši aizskarto tiesību un ar likumu aizsargāto interešu nozīmīgumam un konkrētā aizskāruma smagumam, ņemot vērā iestādes rīcības tiesisko un faktisko pamatojumu un motīvus, cietušā rīcību un līdzatbildību, kā arī citus konkrētajā gadījumā būtiskus apstākļus.

Krimināprocesa likums paredz tiesības uz kompensāciju par radīto kaitējumu divos pantos: 22.pantā „Tiesības uz kompensāciju par radīto kaitējumu personai, kurai ar noziedzīgu nodarījumu radīts kaitējums, ņemot vērā tās morālo aizskārumu, fiziskās ciešanas un mantisko zaudējumu, tiek garantētas procesuālās iespējas morālas un materiālas kompensācijas pieprasīšanai un saņemšanai" un 352.pantā, kurā norādīts „Kompensācijas apmērs" ir deklarēts: „(1) Tiesa kompensācijas apmēru nosaka, izvērtējot cietušā pieteikumu un ņemot vērā: 1) radīto mantisko zaudējumu apmēru; 2) noziedzīga nodarījuma smagumu un izdarīšanas raksturu; 3) nodarītās fiziskās ciešanas, paliekošus sakropļojumus un darbspēju zudumu; 4) morālā aizskāruma dziļumu un publiskumu; 5) psihiskas traumas." Otrā daļa runā

par juridisku personu, kurai nav morālā kaitējuma, kā kategorijas, taču var runāt par reputācijas zudumu. Tālāk ir runa par atsevišķu novērtēšanas kategoriju, kā cena: „(3) Tiešos zaudējumus novērtē tajās cenās, ko izmanto apsūdzības apjoma noteikšanai". Normatīvo aktu teksti citēti pilnā apjomā, ar autora izcēlumiem, lai neradītu domstarpības un neizpratni, šo tiesību normu vēlākas grozīšanas gadījumā.

Atlīdzība (kompensācija) ir nosakāma, kā apmierinājums cietušajam, tomēr morālā kaitējuma gadījumā dabiska iepriekšējā stāvokļa pilnīga restitūcija *(restitutio in integrum)* nav iespējama, bet daļēja prasa lielus mantiskus izdevumus un milzīgus laika ieguldījumus.

Morālā kaitējuma jēdziens ir daudzšķautņains un pamatā tiek apskatīts kā neekonomiskie kaitējumi (*non pecuniary damage; non economic damage*).

Pastāv uzskats, ka pierādījumu pienākuma (*onus probandi*) pārnešana uz cietušo, kas ir iespējamais prasītājs civillietas tiesa procesā ir atkārtots tiesību aizskārums, iespējams, no likumdevēja puses (Bitāns 2001).

Šādam jautājuma pagriezienam ir divas plaknes. Pirmkārt, ja šāds kaitējums tiktu prezumēts arī līguma pārkāpumos, tas stipri sarežģītu ikdienišķu strīdu atrisināšanu, piemēram, saskaņā ar Eiropas Savienības direktīvām komersantu strīdā, kas saistīts ar preču piegādi, izņemot pakalpojuma izdarīšanu, lietu līdz izpildāmam nolēmumam, tātad pēdējā instancē šajā lietā, tiesā jāizskata 90 dienu laikā. Tiklīdz strīdā parādās morālā kaitējuma nodarīšanas prezumējums, tad medicīnisko atzinumu iegūšana var prasīt vairāk kā 30 dienas, kur nu vēl atkārtots atzinums un strīda gadījumā neatkarīgu ekspertu atzinums, kas kopā ar iepazīšanos ar atzinumiem un pretenziju pret secinājumiem sagatavošanu, fiziski aizņems vairāk par 70 dienām. Bet tā ir tikai pirmā instance.

Otrkārt, morālā kaitējuma pierādīšana, ja runa ir par pašu kaitējuma esamību, bet vēl ne par tā apjomu un kompensācijas novērtēšanu, tad ir kas ir atzīstams par attiecināmu un pieļaujamu pierādījumu morālā kaitējuma esamības apliecināšanai? Autoraprāt tas var būt vienīgi medicīnisks atzinums, ambulators vai stacionārs izraksts, kurā norādīts slimības iemesls (*causa morbi)*, kas izriet no slimības anamnēzes, kur parādās kaitīgo seku iestāšanās un cēloņsakarība ar tiesību aizskārumu. Vai šajā gadījumā ir pietiekams ar liecinieku liecībām? Autors uzskata, ka nē, jo šie liecinieki vēl nav civilprocesuālo liecinieku statusā, jo nav attiecīga tiesas lēmuma par liecinieku pieaicināšanu, kā arī tie nav tiesā brīdināti par krimināatbildību par apzināti nepatiesu liecināšanu, bet liecinieku zvērināšana ārpus tiesas kārtībā Latvijā nav reglamentēta.

Vēsturiski romiešu civiltiesībās morālā kaitējuma atlīdzību neatzina vispār. Kā izņēmums bija civilatbildība par apvainojumu, kas noticis ar darbību, nevis ar vārdiem (Sinaiskis 1996: 146 – 147). Šādu attieksmi pret morālā kaitējuma atlīdzību ir saglabājis

kontinentālās Eiropas tiesību loks, kas teorētiski prezumē, ka katrs aizskārums lielākā vai mazākā mērā izsauc morālu kaitējumu, bet atlīdzināšanai nepieciešami reāli zaudējumi.

V.Sinaiskis skaidro, ka jāsadala saistību tiesības „ar mantisku un morālisku vērtību, tomēr kodekss atzīst tikai saistību tiesības ar mantisku vērtību." Jāatzīst, ka paralēli saistību tiesībām ar mantisko vērtību, profesors V.Sinaiskis atzīst kaitējuma attiecināmību uz cietušā personu, nesaistot to ar morālā kaitējuma kompensāciju.

Vācijas Civillikumā (*BGB*) § 847. regulē morālā kaitējuma kompensāciju (Kuzmane 2002.). Atlīdzība par morālo kaitējumu tika apzīmēta ar „*Schmerrzensgeld*", kas var tikt tulkots gan kā nauda par sagādātajām ciešanām", gan „kompensācija naudas izteiksmē par sagādātajām ciešanām" (Kuzmane 2002), gan „sāpju nauda" (Švarcs, Rimša 2001: 142). Šeit tieši ir norādīts, ka cietušais var prasīt taisnīgu atlīdzību naudā arī par tiem zaudējumiem, kas nav mantiski zaudējumi. Šajā paragrāfā ir minēti aizskārumu, kas vērsti pret ķermeni, veselību, brīvības atņemšanu, bet sieviešu kārtas persona, vēl papildus tam, var prasīt atlīdzību, ja nodarījums vērsts pret tikumību, vai ar viltību, draudiem vai nelietīgi izmantojot atkarības attiecības tā piespiesta stāties ārpuslaulības attiecībās. Autore G. Kuzmane uzskata, ka nemantiskā kaitējuma atlīdzināšana ir paredzēta tikai tajos gadījumos, ja ir nodarīts miesas bojājums vai kaitējums veselībai, vai prettiesiski ierobežota personas brīvība. Kā pamats morālā kaitējuma atlīdzināšanai var būt nodarījumi pret tikumību vai vardarbīgs dzimumakts (starp personām, kas nesastāv laulībā) un tā rezultātā nodarītās ciešanas (Kuzmane 2002), jo šīs darbības pārkāpj personas dzimumneaizskaramību un neaizskaramību vispār. Arī šeit tiek prasīti nodarīti miesas bojājumi vai citi veselības satricinājumi. Ciešanas Vācijas civiltiesībās tiek saprastas kā fiziskas, tā garīgas. Tas ir par pamatu tam, ka Vācijas juridiskā literatūra apskata tādu tiesību terminu kā „*Gefühlsschaden*", ar ko apzīmē kaitējumu jūtām. Atbildība rodas tikai pret cietušo un, nosakot naudas kompensāciju par morālo kaitējumu, jāņem vērā kaitējuma esamība vai ciešanas, kas saistītas ar personas nemantisko tiesību un labumu samazinājumu, prettiesiskās rīcības obligāta esamība, aizskārēja vaina un cēloniskais sakars starp prettiesisko rīcību un zaudējumu iestāšanos (Kuzmane 2002).

Ņemot vērā iepriekš minēto autors izvirza kritērijus, kas apskatāmi un analizējami novērtējot morālo kaitējumu un par to piedzenamo kompensāciju. Jāvērtē ir :

- miesas bojājumu skaitu un smagumu;
- ārstēšanās un aprūpes ilgumu un smagumu;
- ilglaicīgo kaitējumu;
- īpašās dzīves situācijas (miesnieks, modelis, pianists, žurnālists, policists, politiķis);
- cietušā vecums un atjaunošanas iespējas;
- nervu darbības tipu, temperamentu;

- sociālie apgrūtinājumi, kas saistīti ar brīvā laika un profesionālo darbību, kas ietver:
  - samazinās laulībā stāšanās iespējas;
  - neslavas celšanas rezultātā pārtraukta profesionālā karjera;
- karjeras izaugsmes neiespējamība.

Atsevišķi autors vēlas norādīt uz nervu darbības tipu, kā vērtējamu apstākli: no nervu darbības tipu raksturojuma referāta autoram ir jāizdara secinājums, ka goda un cieņas aizskāruma gadījuma subjektīvi vislielāko negatīvo pārdzīvojumu izjutīs holēriķis, vismazāko flegmātiķis. Līdz ar to morālā kaitējuma subjektīvais apjoms var mainīties vairāk kā par kārtu, tas irt 10 reizes. Tādēļ nervu darbības tips: ekstravertums, interavertums, stabilitāte, noturīgums, kas izdala četrus tipus: sangviniķis, holēriķis, melanholiķis un flegmatiķis, ir vērā ņemams kritērijs vērtējot morālā kaitējuma apmēru.

Zinātnieki pievērš uzmanību emociju un vispārējā psihiskā stāvokļa nozīmei galvenajos dzīvības procesos organismā. Negatīvās emocijas un pastāvīgās psihiskās traumas atstāj „dziļas rētas" dažādos organisma audos, grauj sirdi un asinsvadus, bojā citus orgānus, izraisa nervu sistēmas un iekšējās sekrēcijas dziedzeru darbības traucējumus, pavājina aizsargmehānismus. 1760. gadā I. Fišers rakstīja, ka „dvēseles miera trūkums ievērojami vairāk saīsina dzīvi nekā visi labvēlīgie faktori, kas to paildzina". Psihiskās traumas, pesimisms, pastāvīgā neapmierinātība, satraukums ir cēlonis vairākām slimībām. Viens no faktoriem, kas saīsina dzīvi, ir tādas jūtas kā bēdas, drūms noskaņojums un skumjas, mazdūšība, skaudība, naids un bailes (Valtneris 1998: 35-41).

Salīdzinot morālā kaitējuma atlīdzinājuma apmērus pasaulē un Latvijas Republikā jānorāda uz atšķirīgiem skaitļiem:

Analizējot iepriekš minēto autoram jāizdara šādi secinājumi:

Latvijas tiesās morālā kaitējuma atlīdzinājumi sadalot par summā ir

- Rajona tiesas LVL 50`000;
- Apgabaltiesu līmenis līdz LVL 100`000;
- Augstākās tiesas līmenis LVL 20`000-50`000.

Pasaules pieredze šādām prasībām ir : Ziemeļdakotas štatā pirmajā lietā, kas saistīta ar goda un cieņas aizkārumu internetā atlīdzība tika piespriesta, Ziemeļdakotas Augstākā tiesa piesprieda $3 miljonus universitātes profesoram, par goda un cieņas aizskaršanu internetā.

Norvēģijā par apmelojumu, kas izpaudās kā nepatiesas liecības sniegšana civiltiesiskā kārtībā no atbildētāja piedzina NOK 50,000. Izteikts latos tas ir apmēram LVL 4`168.

Vācijā vidējie rādītāji par atlīdzību, kas ir piespriesta ir saskaņā ar lietām, kas ir kļuvušas publiski zināmas: € 1,000 to € 35,000.

Ukrainā. Naudas summas ir neierobežotas, tomēr parasti tiesas nosaka apmēram € 90.

Tomēr lielākais, kas ir piespriests : € 462,000.

Lielbritānijā praktiski virsotne (*cap*) ir 200`000 £ Britu mārciņas.

Francijā vidēji 23`221,12 EUR, maksimums ir 250`000 EUR.

Pētot problēmu autors ir nonācis pie šādiem secinājumiem:

- Iztiesājot lietu tiesai ir jāizskaidro procesa dalībniekiem tiesības pieteikt lūgums izdarīt attiecīgas ekspertīzes par kaitējumu veselībai, iegūt atzinumus par nervu darbības tipiem,
- Tā kā kaitējuma noteikšana veselībai un nervu darbības tipa noteikšana ir saistīta ar personas datu aizsardzību, lietās par goda un cieņas aizskārumiem un morālā kaitējuma kompensāciju tiesas sēdēm jābūt slēgtām.
- Aprēķinot morālā kaitējuma kompensācijas lielumu tiesai ar diskrēciju jāpielieto matemātiskas formulas, nav pieļaujams izmantot tikai minimālās algas jēdzienu, bet jāņem vērā visi pierādītie fakti un apstākļi, kā arī referātā minētie kritēriji.
- Latvijas Republikas normatīvajos aktos noteiktā kārtība nav izsmeļoša, bet paredzētie apmēri nav pietiekoši un atbilstoši faktiskajam apmēram.

Bibliogrāfija

1. Bitāns, A. (1997) *Civiltiesiskā atbildība un tās veidi*. Rīga: AGB.
2. Bitāns, A. (2001) Par morālā kaitējuma izpratni Latvijā. *Jurista Vārds:* Nr.220.
3. Bukovskis, V. (1933) *Civīlprocesa mācību grāmata*. Rīga: autora izdevums.
4. Bitāns, A. (2001) Slimnieka ārstēšanu bija uzņēmusies slimnīca, tai arī jāatbild. *Jurista vārds*. nr.199.
5. Bojāra, J. prof., juridiskā redakcijā (1994) *Cilvēka tiesības. Starptautisko līgumu krājums*. I sējums. Apvienotās Nācijas: Ņujorka un Ženēva, ,
6. Joksts, O. (2005) Morālais kaitējums: zaudējumu atlīdzināšana. *Jurista Vārds*, Nr.15.
7. Konradi, F., Zvejnieks, T. (1939) *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem*. Rīgā: Valsts tipogrāfijas izdevums.
8. Kuzmane, G. (2002) Vai kompensācija pienākas par jebkuru morālo kaitējumu. *Jurista vārds.* Nr.236.
9. *LIBEL AND INSULT LAWS: A MATRIX ON WHERE WE STAND AND WHAT WE WOULD LIKE TO ACHIEVE* http://www.osce.org/documents/rfm/2005/03/4361_en.pdf [23.01.2010.]
10. Sinaiskis, V. (1995) *Latvijas civiltiesību apskats. Lietu tiesības. Saistību tiesības*. Rīga,
11. Speiser S. Comparative Law and Moral damages. Essays on international Law. http://www.lawresearch.com [15.02.2010.]
12. Švarcs, F. (*Schwartz F.),* Rimša, S. (2001) *Saistību tiesības. Sevišķā daļa*. Rīga: Latvijas Universitāte.
13. Torgāns, K. (2006) *Saistību tiesības. I daļa*. Mācību grāmata. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
14. Valtneris, A. (1998) *Tavai veselībai.* Rīga: Mācību grāmata..
15. *$3M Award for Libel on Internet Upheld* http://www.law.com/jsp/article.jsp?id=1052440764269 [04.01.2010.]

Marina Borkoveca

EIROPAS SAVIENIBAS TIESIBU PARAKUMA PRINCIPA SATURS UN PIEMEROSANA

Abstract
This contribution addresses the scope and content of the principle of primacy of European law and the nuances of its application in practice. It is argued that the substantive coverage of the principle has become broader with the Lisbon Treaty coming into force. It seems that the principle of primacy may now be also applied to rules formerly included in the second and third pillars. This view is supported by the abolition of the pillar structure of the EU as well as the case law of the European Court of Justice that signifies the direction towards a single system of law. Another important aspect of the principle of primacy is the degree of its acceptance by the courts of Member States. It would seem that while the principle as such is generally accepted, its application is often qualified regarding certain essential rules of national constitutions. Courts of the new Member States have also adopted this approach.
Atslēgas vārdi: *Eiropas Savienības tiesību pārākums, kolīzijas starp Eiropas Savienības un dalībvalstu tiesību normām, dalībvalstu tiesu pieeja pārākuma principa kontekstā.*

1. Pārākuma principa jēdziens

Pārākums kā Eiropas Savienības (turpmāk – ES) (tajā laikā – vēl Kopienu) princips, lai gan nav tieši noteikts dibināšanas līgumos, tika vairakkārt definēts un atkārtoti apstiprināts Eiropas Savienības Tiesas (pirms Lisabonas līguma spēkā stāšanās – Eiropas Kopienu Tiesas) (turpmāk – EST vai Tiesa) judikatūrā.

Pirmo reizi EST šo principu pasludinājusi jau 1964. gadā spriedumā *Costa pret ENEL* lietā (Eiropas Savienības Tiesas.. 1964), kurā noteikusi, ka tas izriet no dibināšanas līguma noteikuma, ka regulai jābūt saistošai un tieši piemērojamai visās dalībvalstīs, kas Tiesai ieskatā būtu diezgan bezjēdzīgi, ja valsts varētu vienpusēji atcelt šā noteikuma iedarbību ar tiesību līdzekli, kas būtu pārāks pār ES tiesībām. Pārākuma principa spēku Tiesa pastiprinājusi *Simmenthal* lietas spriedumā (Eiropas Savienības Tiesas.. 1978).

No minētajiem Tiesas spriedumiem izriet, ka pārākuma princips ir ES tiesību normas īpašība (spēja) kolīzijas gadījumā ņemt priekšroku par valsts tiesību normu (Prechal 2007: 38). Pārākums ietver pienākumus dažādām dalībvalsts institūcijām. Dalībvalsts likumdevējam tas nozīmē aizliegumu pieņemt likumus, kas būtu pretrunā ES tiesību normām. Dalībvalsts tiesām tas nozīmē pienākumu nepiemērot valsts tiesību normu, kas ir pretrunā ES tiesību normai (De Witte 1999: 189-190).

Turklāt, EST šo principu ir attiecinājusi arī uz dalībvalstu konstitūciju normām (lieta *Internationale Handelsgesellschaft* (Eiropas Savienības Tiesas.. 1970)). No minētā secināms, ka pārākuma princips attiecas uz jebkuru dalībvalsts tiesību normu neatkarīgi no tās vietas valsts tiesību normu hierarhijā vai arī tās satura.

Lai gan pārākums atbilst pienākumam nepiemērot kā kolīzijas risināšanas līdzeklim, dalībvalsts tiesa var atrisināt kolīziju ar atbilstīgās interpretācijas palīdzību. Citiem vārdiem, pārākums ietver pienākumu atrisināt kolīziju par labu ES tiesību normai, vai nu nepiemērojot

kolidējošo dalībvalsts tiesību normu, vai arī interpretējot to atbilstoši ES tiesību normā noteiktajam. ES tiesības kalpo par nacionālo tiesību normu tiesiskuma izvērtēšanas standartu. Ja, salīdzinot ES un dalībvalsts tiesības, tiek konstatēta neatbilstība, pastāv divas iespējas: dalībvalsts tiesību normas nepiemērošana vai arī mēģinājums atrisināt konfliktu ar atbilstīgās interpretācijas palīdzību. Taču dažreiz, lai atrisinātu strīdu, vienkārša dalībvalsts tiesību normas nepiemērošana nav pietiekama un ir nepieciešams tieši piemērot ES tiesību normu dalībvalsts tiesību normas vietā (Prechal 2007: 42).

Proti, dalībvalsts tiesību normas nepiemērošana ir stingrākā pārākuma izpausme. Tas var būt tikai saistībā ar tiešo iedarbību. Atbilstīgā interpretācija, savukārt, ir vājāka pārākuma izpausme (Hinarejos 2010: 27, 29).

Tādējādi pārākuma principa izpausme ir plašāka un komplicētāka, kā vienkārši ES tiesību normas tieša piemērošanas konflikta gadījumā.

2. Pārākuma principa attiecināšana uz bijušo otro un trešo pīlāru

Lai gan minētā EST judikatūra ir tapusi pirms Lisabonas līguma spēkā stāšanās un tikusi attiecināta uz bijušā pirmā pīlārā – Kopienu – tiesībām, šobrīd varētu teikt, ka pārākumu vismaz teorētiski varētu attiecināt arī uz bijušā otrā un trešā pīlāra tiesībām, tas ir, uz visām ES tiesībām. Šo viedokli, pirmkārt, pamato pīlāru likvidācija, kas ir ne tikai formāla, bet zināmā mērā ir arī reāla.

Pīlāru likvidācijai seko svarīgi fenomeni: atšķirība starp Kopienu un ES tiesībām pazūd, līdz ar to vairs nav dalīšanas starp starpvaldību instrumentiem (starptautisko publisko tiesību izpratnē) un bijušajām Kopienu tiesībām ar stingrākām iezīmēm. Pēc Lisabonas līguma spēkā stāšanās bijušajā otrajā pīlārā tiek pieņemti tikai lēmumi, kas ir neleģislatīvie akti (Līguma par Eiropas Savienību 31.pants). Lisabonas līgums neko nepasaka par to, vai tiem piemīt tiešā piemērojamība, tiešā vai netiešā iedarbība. Pieņēmums taču ir, ka visas bijušo Kopienu tiesību iezīmes tiem piemīt. Piemēram, var pieņemt, ka šiem lēmumiem piemīt pārākums par valsts tiesībām, jo tā ir saistoša pazīme visām ES tiesībām. Līdz ar to, tas attur valsts tiesas no to tiesiskuma izvērtēšanu atbilstoši nacionālajiem standartiem (Hinarejos 2010: 127).

Virzību uz vienotu ES tiesību sistēmu, tai skaitā, kopējo principu attiecināšanu uz minēto tiesību sistēmu kopumā netieši pamato arī EST judikatūra. Tā kā pirms tam EST vispār nebija kompetenta izskatīt ES pieņemtos aktus kopējās ārpolitikas un drošības politikas jomā, tā vēl nav paspējusi izteikt savu viedokli attiecībā uz tiešās iedarbības un pārākuma principa piemērošanu attiecībā uz šīs jomas ietvaros pieņemtajiem aktiem. Taču, ņemot vērā tās pozīciju attiecībā uz bijušā trešā pīlāra aktu iedarbību, attiecinot netiešās iedarbības principu arī uz ietvarlēmumiem (10), kas norāda arī uz pārākuma principa piemērošanu,

interpretējot dalībvalsts tiesību normas saskaņā ar ES tiesībām (Prechal 2007: 62), nav izslēgts, ka Tiesa nākotnē varētu paplašināt pārākuma principa attiecināšanu arī uz bijušā otrā pīlāra aktiem (Borkoveca 2010: 14).

Ar pīlāru likvidāciju un vienotās juridiskās personas statusa piešķiršanu ES, pārākums attiecas uz ES tiesībām kopumā un ietver aktus, kas pieņemti ārvalsts politikas un kopējās drošības jomā (Priollaud, Siritzky 2008: 40).

Lai gan, ņemot vērā iepriekšminēto, pārākums teorētiski attiecas arī uz bijušo otro pīlāru, izskatās, ka EST nebūs spējīga to piemērot praksē, tas ir, ja dalībvalsts tiesa saskarsies ar konfliktu ar otrā pīlāra normu un valsts tiesību normu, tā nevarēs uzdot prejudiciālo jautājumu EST, jo pēdējā nebūs tiesīga interpretēt otrā pīlāra normu. Tas var novest pie ES tiesību fragmentācijas, jo šo jautājumu izšķirs valsts tiesas (Hinarejos 2010: 151).

3. Dalībvalstu tiesu pozīcija attiecībā uz pārākuma principa piemērošanu

Neaprakstot sīki visu dalībvalstu tiesu pozīcijas saistībā ar pārākuma principa piemērošanu tajās, kopumā jāsaka, ka tās ir akceptējušas minētā principa piemērošanu, proti, tās atzīst, ka ES tiesības (gan primārās, gan sekundārās) ir pārākas par valstu iekšējām tiesībām. Vienīgais, kam pilnīgi vai daļēji nepiekrīt daudzas valstu konstitucionālās tiesas, ir pārākuma attiecināšana uz valstu konstitūciju normām. Dažas konstitucionālās tiesas arī pēc iespējas mēģina izvairīties no šādu kolīziju pieļaušanas.

Piemērām, Spānijas Konstitucionālā tiesa izdala ES tiesību piemērošanas prioritāti (*primacy* – angļu val.) un Spānijas konstitūcijas augstāko spēku tiesību sistēmas ietvaros (*supremacy* – angļu val.) (Spānijas Konstitucionālas tiesas viedoklis.. 2004).

Lietuvas Konstitucionālā tiesa, lai gan neakceptē ES tiesību pārākumu par konstitūcijas normām, cenšas dažādiem līdzekļiem izvairīties no konfliktiem starp ES tiesībām un konstitūciju, piemēram, atsaucas uz EST un Vispārējās tiesas judikatūru, uzdod prejudiciālos nolēmumu lūgumus EST par ES tiesību normu interpretāciju. Līdz ar to, Lietuvas Konstitucionālā tiesa veiksmīgi panāk līdzsvaru starp Konstitūcijas augstāko spēku (tās ekskluzīvo lomu valsts tiesību sistēmā) un Eiropas integrācijas vajadzībām. Turklāt minētā tiesa nekad nav izteikusi pretenzijas par ES sekundāro tiesību normu likumības pārbaudi vai par ES "demokrātijas deficītu" (Jarukaitis 2010: 22).

Arī Latvijas augstākās tiesas pa lielam akceptē ES tiesību pārākumu. Piemēram, Satversmes tiesa savā spriedumā lietā 2007-11-03 ir norādījusi, ka "Latvijas tiesību akti ir interpretējami tādējādi, lai nerastos pretrunas ar Latvijas saistībām pret Eiropas Savienību, ja vien tas neskar Satversmē ietvertos pamatprincipus" (Satversmes tiesas.. 2008). Savukārt, Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments tieši norādījis uz pienākumu nepiemērot direktīvai pretrunā esošo valsts tiesību normu, nosakot: "Valsts

nebija pienācīgi ieviesusi nacionālajos tiesību aktos Eiropas Kopienu Padomes direktīvas Nr. 73/148 2. panta 3. punktu. Tā kā direktīvas ieviešanas termiņš brīdī, kad pieteicēja pieprasīja bērniem pases, bija beidzies, valstij bija pienākums tieši piemērot Eiropas Kopienu Padomes direktīvas Nr. 73/148 2. panta 3. punktu" (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta.. 2009).

Bibliogrāfija

1. Borkoveca, M. (2010) Eiropas Savienības tiesību sistēmas mijiedarbība ar dalībvalstu tiesību sistēmām. *Jurista Vārds.* Nr.13, 12.-16.lpp.
2. De Witte, B. (1999) Direct Effect, Supremacy, and the Nature of the Legal Order. In Craig, P. and De Búrca, C., ed *The Evolution of EU Law*. Oxford: Oxford University Press, pp.177-213.
3. Jarukaitis, I. (2010) The ECHR and EU Law in Estonia, Latvia and Lithuania: Is There a Place for a Common Approach? Prezentēts 2010. gada 15. janvārī konferencē "National judges and supranational laws on the effective application of EU law and the ECHR" Pizā, Itālijā. Vēl nav publicēts.
4. Hinarejos, A. (2010) *Judicial Control in the European Union. Reforming Jurisdiction in the Intergovernmental Pillars.* Oxford: Oxford University Press.
5. Prechal, S. (2007) Direct Effect, Indirect Effect, Supremacy and the Evolving Constitution of the European Union. In Barnard, C., ed *The Fundamentals of EU Law Revisited: Assessing the Impact of the Constitutional Debate*. Oxford, New York: Oxford University Press, pp.35-69
6. Priollaud, F.-X., Siritzky, D. (2008) *Le Traité de Lisbonne. Texte et commentaire article par article des nouveux traités Européens (TUE-TFUE).* Paris: La Documentation française.

Tiesas spriedumi:

1. Eiropas Savienības Tiesas 1964.gada 15.jūlija spriedums lietā 6/64 *Costa* v. *ENEL*. Krājums (izdevums angļu valodā), 585.lpp.
2. Eiropas Savienības Tiesas 1978. gada 9. marta spriedums lietā 106/77 *Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA.,* Krājums 1978, 629.lpp.
3. Eiropas Savienības Tiesas 1970.gada 17. decembra spriedums lietā 11-70 *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel,* Krājums 1970, 1125 lpp.
4. Eiropas Savienības Tiesas 2005. gada 16. jūnija spriedums lietā C-105/03 *Pupino,* Krājums, I-5285 lpp.
5. Spānijas Konstitucionālas tiesas viedoklis DTC 1/2004, FJ 2. Publicēts angļu valodā: http://www.tribunalconstitucional.es/es/resolucionesrecientes/Paginas/DTC122004en.aspx.
6. Satversmes tiesas 2008. gada 17. janvāra sprieduma lietā 2007-11-03 25.4. punkts. Latvijas Vēstnesis, 23.01.2008., Nr. 12.
7. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2009. gada 5. marta sprieduma lietā SKA-175/09 13. punkts. Nav publicēts.

Jānis Bramanis

BŪVNIECĪBAS REGULĒJUMS EIROPĀ

Abstract
Starting from *1995* the legal basis of civil engineering sector is governed by the *Civil Engineering Law* and the *Cabinet Regulations* of *1 April 1997* No. *112* "*General Construction Norms*" (hereinafter – *General Construction Norms*).
Starting from *March, 2010*, the *Ministry of Economics* railroads a new version of the *Civil Engineering Law* for approval. The *Ministry of Economics*, an ad hoc group of the *Association of Latvia's Architects*, members of construction societies and other associations spend nearly a year drafting a new edition of this law.
It is obvious that the registration of construction experts as specified in the current regulation of the draft law cannot bring all issues of professional practice of architects and civil engineers to a close. They apply both to the responsibility of construction experts and mutual relations, as well as relations with the contracting entity of a building and not sufficiently regulated copyright issues in architecture and civil engineering as specified in the *Copyright Law* (*http://www.delfi.lv/news/comment/comment/article.php?id=31132081*).
Although the *Constitutional Court* has declared that the legal regulations of other countries, dealing with the problems of legal system in *Latvia*, cannot be applied directly except for some specific cases as specified in the legislation, seeing that in the comparative analysis of rights one should always consider the distinctive legal, social, political, historical and systemic context (*Paragraph 24.1 of the Judgment in case No. 2007-01-01*), within the limits of current possibility and should take into account the legal regulations of civil engineering in other *European* countries, e.g. in *Denmark, Belgium, France, Germany, Great Britai*n, etc.
The justification of the aforesaid as seen by the author is in the phenomena that unlike in all previously mentioned countries, it was required to apply all construction norms and regulations of the *USSR* in *Latvia* for years; there was a gap in traditions, regulations of construction rights in *Latvia* and in *1991* when the *Republic of Latvia* was restored, the legal system of civil engineering in *Latvia* was still built on the standards adopted during a foreign regime.
Atslēgas vārdi: *tiesiskais regulējums, atļauju procedūras, būvniecības kontrole, sertifikācija, dizains.*

Beļģijā būvniecības regulējums tiek noteikts ar Napoleona laikā izveidoto un nu jau 150 gadus veco *Civil Code* (Civilkodekss) (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 19), kas nozīmē, ka Beļģijā, kas regulētu būvniecības nozari nav. Papildus būvniecības regulējums tiek noteikts ar *Spineta Law,* kas ir daļa no *Civil Code* un, kas nosaka atbildību celtniecības darbos, kas ir ļoti svarīgi **ēku kontroles sistēmā**, jo ēku kontrole tiek saistīta ar atbildības noteikšanu celtniecības darbos. Francijā būvniecības pamatregulējums tiek iekļauts un kombinēts ar *Ēku un Mājokļu kodeksu* (franču valodā – Code de laConstruction et de l"Habitation) un *Pilsētas plānošanas kodeksu* (franču valodā – Code de l Urbanisme), kas ir viens no svarīgākajiem būvniecības normatīvajiem tiesību aktiem. Tomēr, tāpat kā Beļģijā, arī Francijā fundamentālu regulējumu, kurš nosaka pamatprincipus būvniecības regulējumā tiek noteikts ar Napoleona *Civil Code* (Civilkodeksu), kas pieņemts 1804. gadā (Meijer, Visscher, Sheridan 2004: 80).

Eiropas valstu būvniecības regulējumā kā viena no svarīgākajām lietām tiek uzskatīta **cilvēku drošība**. Tāpēc, tajā skaitā arī Dānijā, būvniecības noteikumu mērķis ir nodrošināt, pirmkārt, ka ēkai jānodrošina noteikumi ugunsdrošībai, jābūt drošai un nekaitīgai gan videi, gan sabiedrībai, otrkārt, nekustamā īpašuma attīstītājam jānovērš nevajadzīgi enerģijas patēriņi un nedrīkst iestrādāt ēkā nedrošus un bīstamus materiālus, treškārt, jānodrošina kaimiņu aizsardzība un to intereses, tajā skaitā robežas, augstuma noteikumi, kāda apjoma ēkas drīkst celt atbilstoši teritorijas plānojumā noteiktajam (Meijer, Visscher, Sheridan 2002:

38). Kā atšķirīgs no Latvijas, Eiropas valstu būvniecības regulējumā uzmanība tiek pievērsta būvdarbu un materiālu garantijas laikam. Latvijā attiecībā uz patērētājiem ir noteikts garantijas laiks 2 gadi, bet, ja puses ir juridiskās personas, tad, garantijas laika priekšnosacījumu nav, kas tiek atstāts būvniecības dalībnieku ieskatā. Kā piemēru garantijas laika garantijai uz veiktajiem darbiem iespējams minēt Francijā noteikto. Proti - ka arhitekti un celtnieki ir atbildīgi 10 gadu periodā par visiem būvniecības defektiem, kas atklājas šajā periodā.

Autoraprāt, izstrādājot būvniecības normatīvo regulējumu no jauna vai pārstrādājot veco, jāpanāk skaidrība starp būvniecībā izmantojamajiem jēdzieniem un to pielietojamo nozīmi.

Piemēram, Beļģijā ir noteikti šādi būvniecības dalībnieki: īpašnieks, arhitekts, celtnieks, vietējās pašvaldības un apdrošināšanas kompānija. Īpašniekam ir jābūt drošam un pārliecinātam, ka darbi, kuri tiek veikti būvobjektā atbilst gan būvniecības noteikumiem un ir jābūt saskaņā ar likumu. Latvijā atbildība tiek vērsta lielākoties uz būvdarbu veicēju. No vienas puses, var piekrist apgalvojumam, ka īpašniekam nav jānes atbildība par celtnieku veikto darbu, kas rada zaudējumus, no otras puses, īpašnieks izvēlas celtnieku, kas veic šos būvdarbus, kur vēlāk uzcelto ēku, piemēram, atsavina tālāk. Līdz ar to ēkas īpašnieks nes atbildību par kvalitāti un citiem būtiskiem aspektiem.

Francijā arhitekti ir ne tikai atbildīgi par būvprojektu, bet nes civiltiesisko atbildību, kas sevī ietver pret zaudējumiem, arī par ēkas dizainu un būvprojektu kopumā. Attiecībā par autoruzraudzību, arhitektam ir jāizmanto likumā noteiktais „pakalpojums", proti, ja viņš ir izstrādājis būvprojektu un celtniecības plānu, tad tie darbi ir jāuzrauga citam arhitektam (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 28 – 29).

Latvijā, saskaņā ar Būvniecības likuma 26. panta pirmo daļu, „Pasūtītājam vai būvētājam ir tiesības, bet Vispārīgajos būvnoteikumos paredzētajos gadījumos pienākums būvniecības laikā uzaicināt būvprojekta autoru (autorus) sekot būvprojekta realizācijas gaitai — veikt autoruzraudzību". Ņemot vērā iepriekšminēto, autors piedāvā mainīt esošo kārtību un noteikt, ka gadījumos, kuros likums pieprasa pieaicināt būvprojekta autoru veikt autoruzraudzību, autoruzraudzību drīkst veikt nevis būvprojekta autors, bet gan kāds cits nesaistīts arhitekts, kuram ir arhitekta prakses tiesības un iegūta atbilstoša izglītība šajā jomā.

Pašlaik būvniecības kontroles tiesības Latvijā tiek piešķirtas pašvaldību būvinspektoriem (Būvniecības likuma 30. pants.) ar likumā noteiktajām tiesībām un pienākumiem. Tas nozīmē, ka būvniecības kontrole ir valsts funkciju realizēšana, ko nodrošina iecelti un amatā apstiprināti būvinspektori, katrā pašvaldības teritorijā ar attiecīgu skaitu, ņemot vērā pašvaldības teritorijas lielumu. No tā izriet secinājums, ka gadījumā, ja

pašvaldības teritorija ir liela, bet būvinspektors ir tikai viens vai divi, bet būvniecības apjomi ir apjomīgi pašvaldības teritorijā, tad nav iespējama kvalitatīva, efektīga būvniecības kontrole un būvniecība. Kā vien no minētās problēmas risinājumiem ir nodot būvniecības kontroles tiesības privātajam sektoram. Kaut arī šo praksē var būt milzīga problēma, proti, kādā procesā – administratīvajā vai civilprocesā – tiks vērtēts šādu privātpersonu veikto darbību tiesiskums, tomēr autors uzskata, ka tas ir sasniedzams. Kā piemēru autors vēlas norādīt Beļģiju, kur par dizainu (būvprojektu) un būvniecības realizāciju būvē ir jākontrolē privātam birojam, kuram kontrole ir jānodrošina ar kvalitatīvu tehnisko personālu (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 27). Savukārt Austrālijas jurisprudencē privātajam sektoram var būt nodota projekta novērtēšana, būvatļaujas izdošana un tiek uzticēts dažos gadījumos novērtēt celtniecības darbus (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 19). Turpretim Anglijā būvniecības kontroles funkcijas gandrīz daļa tiek jau nodota privātajam sektoram, kur būvniecības kontroli veic „Apstiprināts inspektors". Sākot ar 1997.gadu Anglijā kontroles institūtam paplašināja kompetenci un uz 2002.gadu Anglijā bija jau 40 akreditēti „Apstiprināti inspektori", kas pildīja kontroles funkcijas (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 55).

Francijā inspekciju realizē privātais sektors. Francijā ir aptuveni tikai kādas 10 privātas būvniecības kontroles organizācijas, kā, piemēram, Societe de Controle Technique un Bureau Veritas – CEP (franču valodā – Control et Prevention).

Autors piedāvā mainīt esošo kārtību un noteikt, ka par būvniecības kontroli pašvaldības teritorijā ir atbildīgs privātais būvniecības kontrolieris vai apstiprināts inspektors, kurš var būt gan fiziska, gan juridiska persona, kura likumā noteiktajā kārtībā ir ieguvusi būvtiesības kontrolēt būvniecības darbus. Būvniecības likuma 12. pants nosaka gadījumus, kuros pašvaldībai pirms tā pieņem lēmumu par būvniecību, tai jānodrošina paredzētās būves publiska apspriešana. Būvniecības likumprojekta (http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=22044) 8. pants nosaka būvvaldei pienākumu saprotamā un pieejamā veidā informēt sabiedrību par paredzēto būvniecību pieejamību Vispārīgajos būvnoteikumos noteiktajā kārtībā un apjomā. Tas nozīmē, ka likumprojekts neparedz gadījumus, kuros jārīko būves publiskā apspriešana.

Attiecībā uz sabiedrības informēšanu, *Vācijas Būvniecības kodeksa* 1. nodaļas 3. paragrāfā, noteikts, ka „Sabiedrība iespējami agri jāinformē par būvniecības mērķiem un plānošanu, teritorijas būtisku pārveidošanu vai attīstību, kā arī paredzamo ietekmi uz sabiedrību. Sabiedrībai jādod iespēja izteikties un apspriest būvniecības ieceri. No sabiedrības apspriešanas var atteikties, ja: 1) tiek sastādīts vai atcelts apbūves plāns un tas neietekmē plānoto un tai pieguļošo teritoriju vai ietekmē nebūtiski; 2) apspriešanās notikusi iepriekš, uz citas bāzes; 3) dokumenti sabiedrības apspriešanai jāizliek pieejamā vietā uz vienu mēnesi". Tā, piemēram, Dānijā vietējai pašvaldībai ir pienākums rīkot publisko apspriešanu, ja tiek

celtas tādas nozīmīgas būves kā veikali, ofisi, komerciāli un industriāli uzņēmumi, cehi un noliktavu celtnes, baznīcas, izglītības ēkas. Autors piedāvā likumprojektā ietvert sabiedriskās apspriešanas regulējumu, nosakot, ka sabiedriskā apspriešana ir jārīko par nozīmīgām būvēm, kā, piemēram, veikali, skolas, bērnudārzi, rūpnīcas u.c. ēkas, kurām lietošanas mērķis – nedzīvojamās ēkas.

Šajā referātā, ņemot vērā to, ka autors pēta būvniecības regulējumu Eiropā, un, ka būvniecības tiesības ir saistītas ar administratīvajām tiesībām, jo būvniecībā pastāv atļaujas kārtība, kur apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas procesu nosaka Administratīvā procesa likums (turpmāk – APL), šajā sakarā autors pievēršas būvniecības procesa etapam, kā ēkas nodošanai ekspluatācijā. Salīdzinot Latvijas administratīvās tiesības darbību piemērošanas īpatnības ar Vācijā esošo kārtību, tad Vācijā administratīvā procesa tiesību normas ir atrodamas zemju būvniecības procesu regulējošajos normatīvajos aktos, piemēram, Būvniecības kodeksa 60. panta piektajā daļā. Nīderlandē būvniecības gala nobeigšana noslēdzas ar pieteikuma iesniegšanu pašvaldībā, kur šis process tiek nekavējoties reģistrēts un gala procesu novērtē, ka darbi ir administratīvi pabeigti (Heijden, Visscher, Meijer 2002: 19). Latvijā komisijas uzdevums ir novērtēt būves gatavību ekspluatācijai, pamatojoties uz būvvaldē iesniegtajiem dokumentiem, kā arī atbilstību normatīvajiem aktiem būvniecības jomā (MK noteikumi nr.299 „Par būvju pieņemšanu ekspluatācijā", 11. punkts.). Latvijā, atšķirībā no Vācijas, publiskās būvniecības tiesības vēl nav izveidotas par patstāvīgu speciālo administratīvo tiesību apakšnozari ar stabilu tiesību doktrīnu tās pamatā. Autors uzskata: lai Latvijā būvniecības tiesības tuvinātu Vācijas būvniecības tiesību doktrīnai, būvniecības regulējumā šī mērķa sasniegšanai normatīvajos aktos būtu jānosaka, ka, būvdarbu atbilstībai ir jānosaka viens kritērijs - administratīvi atbilstīgiem. Ar administratīvo atbilstību autors domā tādu atbilstību, kur visiem veiktajiem būvdarbiem objektā jābūt nodotiem atbilstoši administratīvajiem tiesību aktiem.

Kā nākamais būvniecības tiesību aspekts ir būvniecības atļaujas procedūru problemātika Latvijā. Praksē, lai saņemtu būvatļauju, būvniecības ieceres realizētājam ir jāveic pārmērīgi daudz dažādu procesuālu darbību, kuru lietderība reizēm ir apšaubāma. Tāpēc arī jaunais likumprojekts tiek izstrādāts ar mērķi samazināt administratīvo slogu būvatļaujas saņemšanā (http://db.lv/r/329-buve-ipasums/342-buvnieciba/221432-paatrinas-buvniecibas-saskanosanas-procesu.). Izstrādājot jauno likumprojektu, Ekonomikas ministrija paredz iespēju noklusējot saņemt atļauju būvdarbu uzsākšanai. Par to iebilst gan Latvijas Pašvaldību savienība, gan Tieslietu ministrija. Kopējais iebildumu pamatojums ir tāds, ka „likumprojektā nevar paredzēt tiesību normu, kas paredz, ka, veicot būvniecību vienkāršotā kārtībā, persona ir tiesīga uzsākt būvdarbus, ja no būvvaldes noteiktā laikā nav saņemts

atteikums. Jāņem vērā to, ka būvniecība bieži vien skar citu kopīpašnieku vai kaimiņu tiesības un tiesības, likumprojektā nevar paredzēt tiesību normu, kas atļauj būvniecības pasūtītājam veikt būvdarbus, ja būvvalde noteiktā laikā nav izskatījusi iesniegtos dokumentus (it sevišķi, ja būvniecības iecere neatbilst apbūves noteikumiem, citiem būvnormatīviem, iecere neatbilst būvniecībai, kuru var veikt vienkāršotā kārtībā u.c.). Tādējādi tiek radīti apstākļi, ka privātpersonas var uzsākt tiesību normām neatbilstošus būvdarbus, kā rezultātā var tikt apdraudēts būves tehniskais stāvoklis, apkārtējo iedzīvotāju drošība u.c., it sevišķi, ja šādus būvdarbus var veikt arī pats nekustamā īpašuma īpašnieks. Likumprojekta 11. panta piekto daļu lūdza svītrot, jo administratīvajā procesā nav iespējams paredzēt gadījumus, kuros privātpersona ir tiesīga uzsākt veikt darbības, nesaņemot likumā noteiktajā kārtībā iestādes akceptu – būvatļauju". Kaut arī APL 69. pants paredz administratīvās formas neievērošanu un to, ka administratīvo aktu var izdot arī mutvārdos, uzskats pastāv, ka šāda kārtība ir neiespējama.

Autora ieskatā šāda kārtība, kādu ir piedāvājusi Ekonomikas ministrija ir iespējama. Piemēram, Beļģijā „*urbanistic permit*" (būvniecības atļauja) nav attiecināma tikai uz būvēšanas darbiem, bet arī un vienmēr uz tādiem darbiem kā zemes apbūvi vispār (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 20 –23). Piemēram, Beļģijā būvniecības atļaujas procedūras sastāv no divām fāzēm. Pirmajā fāzē būvniecības atļaujai ir jāatbilst pilsētas attīstības noteikumiem, kur to ir iespējams attiecināt uz to, ka tas dod pieļaujamo būvniecības robežu un būvniecības koncentrācijas pieļaujamā celtniecība. Ja būvniecības atļauju nevar izsniegt sakarā ar to, ka to neatļauj teritorijas plāns, tad to ar būvniecības ieceres realizētāja lūguma palīdzību ir iespējams mainīt (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 25). Beļģijā būvniecība bez atļaujas „urbanic permit" ir vērtējama kā neatļauta būvniecība, kur par to draud krimināsods vai administratīvā atbildība (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 26 –28). Salīdzinot atbildības aspektus ar Latvijā noteikto, tad par būvniecību bez atļaujas – patvaļīgu būvniecību var piemērot tikai administratīvo sodu. Lai arī tas nav noteicošais jautājums, jo citās valstīs sodi, kas Latvijā ir ietverti Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā (turpmāk - LAPK) ir ietverti Krimināllikumos, LAPK ir pat ļoti bargs.

Arī Vācijā pastāv atļauju sistēma, tomēr 90. gados pilsoniskās sabiedrības aktivitāšu rezultātā vairāku zemju būvniecības likumos tika izdarīti grozījumi, kas tagad ļauj daudzos gadījumos būvniecību veikt paziņošanas kārtībā, ir ieviests arī paātrināts process, vairāki tehniska rakstura uzdevumi, piemēram, būvprojektu pārbaudes vai būvdarbu norises laikā uzticēti sertificētiem speciālistiem no privātā sektora. Vācijā līdzīgi kā Latvijā darbojas tāda izveidota sistēma kā paziņošanas kārtība par būvniecības ieceri. Paziņošanas kārtību nosacīti varētu dēvēt par atļaujas došanu klusējot, kopumā tomēr saglabājot galveno principu –

publiskās varas akceptu. Vācijā paziņošanas gadījumā pašvaldībai pēc paziņošanas ir tiesības iejaukties tikai tad, ja tā konstatē iecerētās būvniecības pretrunas ar publisko tiesību normām, piemēram, teritorijas plānojuma normatīvo regulējumu. Ja noteiktā termiņā pašvaldība nav izteikusi iebildumus, uzskatāms, ka tā ir piekritusi būvniecībai (Vīduša 2004: 203).

Turpretī Nīderlandē tāpat kā citās valstīs, vairums celtniecības darbos pieprasa būvniecības atļauju. Secība šādas atļaujas saņemšanai tiek veikta uz iesnieguma pamata. Tradicionālais būvniecības regulējuma realizācijas process notiek sekojoši: 1) iesniegums tiek iesniegts iesnieguma formā; 2) tas noslēdzas ar dizaina jeb projekta dokumentāciju tādu kā zīmējums un kalkulācija; 3) jāsamaksā attiecīga nodeva būvniecības atļaujas izņemšanai; 4) saņemtos dokumentus pārbauda, t.sk., to atbilstību zonējumam un būvniecības regulējumam vispār (Meijer, Visscher, Sheridan 2002: 19).

Kopsavilkums

Autoraprāt, pašreizējais Būvniecības likums nebūtu jāizstrādā jauns, bet gan, veicot tajā atbilstošus grozījumus, novecojušās normas jānomaina ar jaunām, kuras atbilstu mūsdienu vajadzībām un Eiropas valstu būvniecības tradīcijām.

No būvniecības regulējuma citās valstīs, autors secina, ka Latvijā ir par maz pievērsta uzmanība būvniecības regulējumā pašam galvenajam – cilvēku drošībai. Pašreizējā Būvniecības likumā nav tiešu normu, kuras norādītu uz to, ka pasūtītājam, attīstītājam, būvētājam vai ēkas īpašniekam ir jārūpējas par cilvēku drošību ēkas ekspluatējot.

Turpinot iepriekšminēto, autors secina, ka tādā valstī kā Francija, ar likumu tiek noteikts, ka būvdarbiem, kas veikti ēkā, garantijas laiks – 10 gadi, un, atbildību par tiem nes būvnieks un arhitekts. Tas nozīmē tikai to, ka tur nav pieļaujama situācija, ka pēc 2 vai 3 gadiem atbildību vairs nenes neviens, kā pagaidām tā ir Latvijā.

Autors uzskata, ka būvniecības procesa pareiza norise ir atkarīga ne tikai no būvnieka un finansējuma kopumā, bet arī no būvniecības procesa pareizas kontroles. Kā uzskatāmi parāda šajā pētījumā izveidotā tabula, tad vairākumā no šajā darbā uzskaitītajām valstīm kontrole – nodota privātajam sektoram. Lai arī autors piekrīt daudzu citu juristu izvirzītajam uzskatam, ka ar to ir saistītas daudzas problēmas, tajā skaitā par šajā procesā pieņemtā lēmuma juridisko dabu, tomēr būtu jāapdomā iespēja daļu kontroles nodot privātajam sektoram. Ar to tiktu sakārtota visbūtiskākā lieta būvniecībā – kvalitāte.

Bibliogrāfija

1. Meijer F.M., Visscher H.J., Sheridan L. (2002) Buildin regulation in Europa Part 1 A comparison of the systems of building control in eight Europian countries.
2. Vīduša, R (2004) Būvniecības administratīvā procesa specifika pasaulē un Latvijā. Likums un Tiesības Nr.7, 203.lpp.

3. LR likums „Būvniecības likums”, kas pieņemts 10.08.1995., stājies spēkā ar 13.09.1995., publicēts Latvijas Vēstnesī Nr. 131 (414), 30.08.1995., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 12.06.2009.//www.likumi.lv.
4. LR Satversmes tiesas spriedums lietā Nr. 2007-01-01.// ttp://www.likumi.lv/spriedumi.
5. http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=22044.
6. http://www.delfi.lv/news/comment/comment/article.php?id=31132081.
7. http://db.lv/r/329-buve-ipasums/342-buvnieciba/221432-paatrinas-buvniecibas-saskanosanas-procesu.

Viesturs Brēdiķis

IZDEVUMU PAR AIZTURĒTĀ ĀRZEMNIEKA UZTURĒŠANU VALSTS IESTĀDĒ UN IZRAIDĪŠANU NO VALSTS PIEDZIŅAS TIESISKAIS PAMATOJUMS

Abstract
The title of my article is „Legal substation of exacting payment for maintance foreign citizens in the state institutions and forceful expulsion out of country". The article`s main task is to look briefly through the history of immigration service which is closely related with the main problem of this article and legal basis of solving the problems of exacting payment. The author accents the problem of exacting payment from foreign citizens for forceful expulsion theirs out of country because it is expensive process. Especially according to current economic situation in Latvia it is too expensive process. In accordance with point of view of the author this article very important position for effective payment exacting system is coordination legislation of different levels which is going to adjust the same problem. The author has also analyzes the practical possibilities to exact payment after deportation out of country from foreign citizens or from persons who has invited them. At the end of article readers can introduce with some conclusions given by author of the article.
Atslēgas vārdi: *ārzemnieks, izraidīšana, izdevumi, piedziņa.*

Lai efektīvi kontrolētu ārzemnieku uzturēšanās nosacījumu ievērošanu valsts teritorijā, veiktu nelegālo imigrantu aizturēšanu un piespiedu izraidīšanu, kā arī lai apkarotu nelegālās imigrācijas organizētājus, ar Ministru kabineta 1994. gada 14. septembra rīkojumu Nr. 418 tika izveidota specializētu struktūra - Imigrācijas policija, kas darbojās uz likuma „Par policiju" pamata. Jaunizveidotajai policijas struktūrvienībai tika noteikti šādi galvenie uzdevumi cīņā ar nelegālo imigrāciju: ārzemnieku, kuri nelikumīgi ieceļojuši Latvijas Republikā, atklāšana un aizturēšana; ārzemnieku uzturēšanās režīma kontrole (nelikumīgi nodarbinātie, tranzītā ceļojošās personas, studenti, jūrnieki, tūristi, utt.); ceļošanas un uzturēšanās dokumentu pārbaude; aizturēto nelegālo imigrantu izvietošana aizturēšanas iestādēs un viņu uzturēšana; nelegālo imigrantu izraidīšana no valsts saskaņā ar lēmumiem par viņu piespiedu izraidīšanu; izraidāmo personu konvojēšana. Pēc likuma "Par patvēruma meklētājiem un bēgļiem Latvijas Republikā" stāšanās spēkā 1998. gadā Imigrācijas policijas pārvalde uzsāka likumā noteiktās darbības ar patvēruma meklētājiem, intervējot un identificējot tos. Ar minētajiem pasākumiem imigrācijas policija aktīvi ierobežoja nelegālās imigrācijas draudus. Laika posmā no 1995. līdz 2001. gadam par pasu un vīzu režīma pārkāpumiem aizturēti vairāk nekā pieci tūkstoši ārzemnieku, izraidīti piespiedu kārtā gandrīz trīs tūkstoši nelegālo imigrantu (www.rs.gov.lv Imigrācijas dienesta 5 gadu jubileja 01.01.2007.).

Tomēr 20. gadsimta beigās nelegālā imigrācija pasaulē un Eiropā bija kļuvusi par masu parādību, bet pārrobežu organizētā noziedzība izvirzījās par vienu no attīstītākajiem un ienesīgākajiem noziedzīgas nodarbošanās veidiem. Reaģējot uz šādu situācijas attīstību, radās nepieciešamība vēl dziļāk specializēt imigrācijas kontroli valstī: pirmkārt, apvienojot ārzemnieku kontroles funkcijas un atbildīgo dienestu kompetenci uz valsts robežas un valsts

iekšienē; otrkārt, novēršot funkciju dublēšanos Iekšlietu ministrijas iestādēs, kuru kompetencē ir nelegālās migrācijas apkarošana un patvēruma meklētāju jautājumi; treškārt, mērķtiecīgāk izmantojot šo funkciju veikšanai valsts budžeta līdzekļus.

Īstenojot minētos pasākumus, Valsts policijas Kārtības policijas Imigrācijas policijas pārvalde tika reorganizēta un no 2002. gada 2. janvāra iekļauta Valsts robežsardzes sastāvā. Līdz ar to Valsts robežsardze pārņēma arī visus noteiktos ārzemnieku uzturēšanās kontroles uzdevumus visā valsts teritorijā, kas tika nostiprināts Latvijas Republikas likumdošanas aktos. Saskaņā ar Latvijas Republikas Imigrācijas likuma 50. panta otro daļu ārzemnieka piespiedu izraidīšanu veic Valsts robežsardze (Imigrācijas likums 50. panta otrā daļa). Latvijas Republikas Ministru kabinets, pamatojoties uz Imigrācijas likuma 50. panta pirmo un trešo daļu, nosaka ārzemnieku piespiedu izraidīšanas kārtību, kādā Latvijas Republika saņem un sniedz palīdzību Eiropas Savienības dalībvalstīm un Šengenas līguma valstīm piespiedu izraidīšanā pa gaisa telpu, šīs palīdzības apjomu, kā arī kārtību, kādā organizējami kopīgi lidojumi starp Eiropas Savienības dalībvalstīm un Šengenas līguma valstīm (Imigrācijas likums 50. panta pirmā un trešā daļa).

Aizturēto, par nelikumīgu uzturēšanos Latvijas Republikā, ārzemnieku Izraidīšanas izdevumiem ir nemainīga tendence ar katru gadu palielināties. Īpaši šī tendence ir jūtama pēc Latvijas iestāšanās Šengenas līguma dalībvalstu skaitā. Pievienojoties Šengenas līguma dalībvalstīm Latvija ir uzņēmusies virkni saistību, kas saistītas ar ārzemnieku izraidīšanu un uzturēšanu Valsts robežsardzes Rīgas pārvaldes Nelegālo Ārzemnieku Izmitināšanas centrā „Olaine" (turpmāk tekstā, VRS RIP AĀIC „Olaine"), tādas kā izraidīšana konvoja pavadībā (ar nosacījumu divi konvojnieki uz vienu izraidāmo personu) līdz mītnes zemei, aizturēto personu nodrošināšana ar tulku tiesas sēdēs, kurās tiek lemts jautājums par personas aizturēšanu ar tiesas lēmumu vai par aizturēšanas termiņa pagarināšanu, kā arī tiesas sēdēs, kurās tiek izskatītas aizturēto personu sūdzības par dažādu instanču tiesu lēmumiem attiecībā pret viņiem. Ar ārzemnieka izraidīšanu no Latvijas Republikas saistītā komandējuma izmaksas ietver sevī vīzu iegādi konvojam, ja tādas ir nepieciešamas, ceļošanas dokumenta noformēšanu attiecīgās valsts vēstniecībā, ja izraidāmajai personai nav derīga ceļošanas dokumenta, aviobiļešu cenu izraidāmajam ārzemniekam un konvojam, viesnīcu izdevumus un komandējuma dienas naudas konvojā norīkotajām amatpersonām. Izraidīšanas komandējuma izmaksas ir atkarīgas no izraidāmo personu skaita un izraidīšanas galamērķa, un parasti ir mērāmas tūkstošos latu, bet atsevišķos gadījumos pārsniedz desmit tūkstošus latu. Īpaši aktuāla izdevumu piedziņas problēma ir kļuvusi pašreizējās ekonomiskās krīzes apstākļos, kas valsts iestādes ir spiestas maksimāli ekonomēt līdzekļus.

Šī raksta mērķis ir izanalizēt, kāda tad ir izraidīšanas izdevumu piedziņu reglamentējošā juridiskā bāze Latvijā un cik reāla ir ar ārzemnieka izraidīšanu saistīto izdevumu piedziņa praksē. Ja aplūkojam Latvijas Republikā spēkā esošo normatīvo bāzi, tad redzam, ka Ministru kabineta 2003. gada 9. septembra noteikumi Nr.504 „Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus", kas tika izdoti uz likuma īpaša pilnvarojuma pamata un bez izmaiņām ir spēkā no izdošanas dienas ir novecojuši un pretrunā ar Imigrācijas likumu, kurš, laika posmā no spēkā stāšanās brīža 2003. gada 1. maijā, ir piedzīvojis vairākkārtējas izmaiņas. 2007 gada 19. jūlijā Imigrācijas likumā tika izdarīti vairāki grozījumi. Imigrācijas likuma 59.panta piektā daļa turpmāk nosaka, ka izdevumus, kas saistīti ar ārzemnieka uzturēšanu, sedz no valsts budžeta (Imigrācijas likums 59. panta piektā daļa). Saistībā ar grozījumiem Imigrācijas likuma 59. pantā tika veikti grozījumi arī likuma IX nodaļā „Ar piespiedu izraidīšanu un nosūtīšanu saistītie izdevumi". Minētajā nodaļā tika veiktas izmaiņas 66. panta pirmajā daļā paredzot, ka izdevumus, kas rodas, izpildot ārzemnieka izbraukšanas rīkojumu vai lēmumu par ārzemnieka piespiedu izraidīšanu vai nepilngadīga ārzemnieka nosūtīšanu uz valsti, kas personu uzņem atpakaļ, sedz no valsts budžeta (Imigrācijas likums 66. pants pirmā daļa). Savukārt 66. panta otrā daļa nosaka, ka šā panta pirmajā daļā minētos izdevumus piedzen no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja (Imigrācijas likums 66. panta otrā daļa). No apskatītajām Imigrācijas likuma normām redzams, ka pēc 2007. gada 19. jūlija grozījumiem no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja ir piedzenami tikai izdevumi, kas saistīti ar izbraukšanas rīkojuma vai lēmuma par piespiedu izraidīšanu izpildi, bet nav piedzenami izdevumi, kas saistīti ar ārzemnieka izmitināšanu Valsts robežsardzes Rīgas pārvaldes Aizturēto ārzemnieku izmitināšanas centrā „Olaine" (turpmāk tekstā - VRS RIP AĀIC „Olaine"). Izpētot Ministru Kabineta 2003. gada 9. septembra noteikumus Nr. 504 „Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus" (punkts 4.3.- ar turēšanu apsardzībā saistītās izmaksas) jāsecina, ka minētais punkts ir pretrunā ar Imigrācijas likuma 66. panta pirmo daļu (MK noteikumi Nr. 504 "Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus 4.3.punkts). Pretrunā ar Imigrācijas likuma 66. panta pirmās daļas prasībām ir arī Ministru Kabineta 2003.gada 9. septembra noteikumu Nr. 504 punkts 4.2., saskaņā ar kuru no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja ir jāpiedzen vēl virkne izdevumu, ko nepieprasa Imigrācijas likums, piemēram, 4.2. punktā uzskaitītās ar personas aizturēšanu saistītās izmaksas (MK noteikumi Nr.504 "Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus" 4.2.punkts).

Imigrācijas likuma 67. pants ir atstāts iepriekšējā redakcijā:

„Ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistīto izdevumu noteikšanas un piedziņas kārtību nosaka Ministru kabinets" (Imigrācijas likums 67. pants). Tātad jāsecina, ka izraidīšanas izdevumu piedziņas mehānisms, ko reglamentē Ministru Kabineta noteikumi Nr. 504, nav saskaņoti ar Imigrācijas likuma normām. Jāvadās no normas, kurai ir augstāks spēks – tātad no likuma prasībām. No teiktā jāsecina, ka Ministru Kabinets un Valsts robežsardze(turpmāk tekstā VRS), izdodot iekšējo normatīvo aktu, nav izpildījušas likuma prasības: nav veikti grozījumi MK noteikumos (tie nav saskaņoti ar likumu).

Ministru kabineta iekārtas likuma 14. panta pirmās daļas otrais punkts paredz, ka pilnvarojumā jābūt formulētiem noteikumu satura galvenajiem virzieniem. Šā paša panta otrā daļa noteic, ka noteikumi nedrīkst būt pretrunā ar Satversmi un likumiem. Šie abi, MK noteikumiem izvirzāmie, kritēriji nosaka to satura jeb regulēšanas priekšmeta robežas (Ministru kabineta iekārtas likums 14. panta 1. daļas 2. punkts).

Ministru Kabineta 09.09.2003. noteikumi Nr. 504 un Imigrācijas likums ir tiesību akti ar dažādu juridisko spēku. Ievērojot Latvijas Republikā pastāvošo tiesību aktu hierarhiju likumam ir augstāks juridisks spēks nekā Ministru Kabineta noteikumiem. Ņemot vērā to, ka Imigrācijas likuma spēkā esošajā redakcijā ir precīzi ietverts regulēšanas priekšmets, tas ir izdevumi, kas piedzenami no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja, un, tie ir izdevumi, kas radušies izpildot ārzemnieka izbraukšanas rīkojumu vai lēmumu par ārzemnieka piespiedu izraidīšanu, vai nepilngadīga ārzemnieka nosūtīšanu uz valsti, kas personu uzņem atpakaļ, ir nepieciešamas Imigrācijas likumam atbilstošas izmaiņas Ministru Kabineta noteikumos Nr.504, un uz to pamata izdotajos Valsts robežsardzes normatīvajos aktos.

Izanalizējot, uz Ministru Kabineta noteikumu Nr. 504 pamata izdotos, Valsts robežsardzes Rīgas pārvaldes (turpmāk tekstā VRS RIP) iekšējos normatīvos aktus redzam, ka konstatētā pretruna starp Ministru Kabineta noteikumiem Nr. 504 un Imigrācijas likuma normām, kas reglamentē izdevumu piedziņas objektu ir pārņemta arī VRS RIP iekšējos normatīvajos aktos. Ar 05.02.2009. Valsts robežsardzes Rīgas pārvaldes pavēli Nr. 33, par grozījumiem pavēlē Nr. 205 „Par kārtību, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus VRS RIP", tika veikti grozījumi VRS RIP 30.07.2008. pavēlē Nr. 205 papildinot to ar 1.8. punktu, kas paredz piedzīt no izraidāmā ārzemnieka izdevumus par uzturēšanu VRS RIP AĀIC „Olaine" (VRS RIP 30.07.2008. pavēle Nr. 205 „Par kārtību, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus" 1.8.punkts). Salīdzinot minētās pavēles punktu 1.8. ar Imigrācijas likuma 66. panta pirmās daļas prasībām jākonstatē, ka Imigrācijas likuma

66. panta pirmajā daļā netiek prasīts piedzīt no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja ar aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus.

Lai labotu esošo situāciju būtu lietderīgi VRS RIP 05.02.2009 pavēli Nr. 33 atcelt, atbilstoši Imigrācijas likuma prasībām grozīt VRS RIP 30.07.2008. pavēli Nr. 205 „Par kārtību, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus VRS RIP", un sniegt ierosinājumus grozīt Ministru Kabineta 09.09.2003. noteikumus Nr. 504, atbilstoši Imigrācijas likumā veiktajām izmaiņām.

Saskaņā ar Ministru Kabineta 2003. gada 9. septembra noteikumiem Nr. 504 lēmumu par izdevumu piedziņu pieņem Valsts robežsardzes priekšnieks vai viņa pilnvarota amatpersona. Pirms lēmuma pieņemšanas Valsts robežsardze noskaidro lietas apstākļus, kā arī personu – ārzemnieku, uzaicinātāju vai pārvadātāju, no kuras piedzenami izdevumi (MK noteikumi Nr. 504 „Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus", otrais un trešais punkts). Izdevumu apmēru nosaka Valsts robežsardze. Ja citām iestādēm ir radušies ar šajos noteikumos minētajām izmaksām saistīti izdevumi, tās iesniedz Valsts robežsardzei attiecīgu aprēķinu.

Lai varētu sekmīgi veikt aizturēšanas izdevumu piedziņu no izraidītajiem ārzemniekiem vai viņu uzaicinātājiem ir nepieciešama precīza reglamentācija, kādus izdevumus un kādā veidā valsts robežsardze piedzen, jo, saskaņā ar Ministru Kabineta 09.09.2003. noteikumiem Nr. 504, persona, no kuras piedzenami izdevumi valsts robežsardzes atbildīgās amatpersonas lēmumu var apstrīdēt un pārsūdzēt administratīvo procesu regulējošos normatīvajos aktos noteiktajos termiņos un kārtībā (MK noteikumi Nr. 504 „Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus", otrais un trešais punkts). Rezultātā, ne tikai izdevumi var netikt piedzīti, bet arī veltīgi tiks iztērēts robežsardzes amatpersonu darba laiks sagatavojot lēmuma par izdevumu piedziņu projektu. Saskaņā ar Latvijas Republikas Satversmes 92. pantu Ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā. Ikviens uzskatāms par nevainīgu, iekams viņa vaina nav atzīta saskaņā ar likumu. Nepamatota tiesību aizskāruma gadījumā ikvienam ir tiesības uz atbilstīgu atlīdzinājumu. Ikvienam ir tiesības uz advokāta palīdzību (Latvijas Republikas Satversme, 92. pants). Personas tiesības aizstāvēt savas likumīgās intereses ir atrunātas arī Latvijas Republikas Administratīvā procesa likumā. Administratīvā procesa likuma 4.panta pirmā daļa nosaka, ka valsts iestādei savā darbībā ir jāņem vērā likumā atrunātie vispārējie tiesību principi, bet minētā panta trešā daļa nosaka, ka: „Administratīvajam aktam un iestādes faktiskajai rīcībai jāatbilst šā panta pirmajā daļā minētajiem vispārējiem tiesību principiem" (Administratīvā procesa likums, 4. pants pirmā un trešā daļa). Līdz ar to ir skaidrs, ka tiesību normām ir jābūt savā starpā saskaņotām, un

nedrīkst pieļaut pretrunas starp dažāda līmeņa tiesību aktiem, kas regulē vienu un to pašu jautājumu. Šo jautājumu sakārtošana ir svarīga arī no praktiskā viedokļa, jo viens no VRS RIP Izraidīšanas dienesta darbinieku prioritārajiem uzdevumiem 2010. gadam ir sagatavot kvalitatīvus materiālus, lai nodrošinātu lēmumu pieņemšanu par ārzemnieku izraidīšanas izdevumu piedziņu.

Ne mazāk svarīgs, kā izraidīšanas izdevumu piedziņas tiesiskais pamatojums un juridiski korekta noformēšana, ir jautājums par izdevumu praktiskās piedziņas realizāciju. Jāsaka, ka ārzemniekus, no kuriem ir piedzenami izdevumi par viņu izraidīšanu uz mītnes zemi var sadalīt divās grupās. Pirmā grupa ir tie ārzemnieki, kuri ieradušies Latvijas Republikā Latvijas pilsoņu vai pastāvīgo iedzīvotāju uzaicināti (turpmāk tekstā-uzaicinātājs). Saskaņā ar imigrācijas likuma 1. panta devīto daļu uzaicinātājs ir fiziskā vai juridiskā persona, kura uzaicina ārzemnieku un uzņemas atbildību par viņa izbraukšanu no valsts noteiktā laikā, kā arī, ja nepieciešams, nodrošina ar ārzemnieka veselības aprūpi, uzturēšanos Latvijas Republikā un atgriešanos mītnes zemē saistīto izdevumu segšanu (Imigrācijas likuma 1. panta devītā daļa). Ja šie ārzemnieki pārkāpj uzturēšanās nosacījumus Latvijā un tiek izraidīti no valsts, tad izdevumi par viņu izraidīšanu tiek piedzīti no personas, kas viņus ir uzaicinājusi. Šis jautājums ir precīzi atrunāts Imigrācijas likumā. Imigrācijas likuma 66. panta pirmā daļa nosaka, ka Izdevumus, kas rodas, izpildot ārzemnieka izbraukšanas rīkojumu vai lēmumu par ārzemnieka piespiedu izraidīšanu vai nepilngadīga ārzemnieka nosūtīšanu uz valsti, kas personu uzņem atpakaļ, sedz no valsts budžeta, bet šā panta otrā daļa nosaka, ka pirmajā daļā minētos izdevumus piedzen no ārzemnieka vai viņa uzaicinātāja (Imigrācijas likums, 66. pants). Tātad sākotnēji izraidīšanas izdevumi tiek segti no valsts budžeta, bet pēc tam piedzīti no personas, kas uzaicinājusi konkrēto ārzemnieku. Ja uzaicinātājs nepiekrīt segt izraidīšanas izdevumus labprātīgi, tad tie tiek piedzīti tiesas ceļā. Vēl vairāk, ja uzaicinātājs nav sedzis ar viņa uzaicinātā ārzemnieka izraidīšanu saistītos izdevumus, tad saskaņā ar Imigrācijas likumu viņš zaudē tiesības uzaicināt ārzemniekus turpmāko piecu gadu laikā vai līdz izdevumu segšanai, Tas gan neattiecas uz pirmās pakāpes radiniekiem (Imigrācijas likums, 68. pants).

Pavisam savādāka situācija ir ar tiem ārzemniekiem, kuriem nav uzaicinātāja. Praksē salīdzinoši reti ir gadījumi, kad šāds ārzemnieks ir spējīgs pats segt izraidīšanas izdevumus, jo ļoti bieži šie cilvēki ir bez naudas līdzekļiem, bet vēl citi, pirms aizceļošanas no dzimtenes, ir pārdevuši savus īpašumus un iedzīvi, un būs spiesti, pēc atgriešanās dzimtenē, sākt dzīvi no jauna. Otrkārt, cilvēks, kurš ar minimāliem naudas līdzekļiem, vai pat bez tiem, ir izraidīts uz savu mītnes zemi diez vai būs nodarbināts ar domu, ka viņam jāatlīdzina izraidīšanas izdevumi Latvijas valstij. Treškārt, ienākumu līmenis daudzās Āzijas un Āfrikas valstīs ir tik zems, ka izraidītais ārzemnieks vienkārši nevar nopelnīt tik daudz naudas, lai atmaksātu

izraidīšanas izdevumus pat ja to gribētu. Ja vēl ar ārzemnieka mītnes zemi nav noslēgts starpvaldību tiesiskās palīdzības līgums, tad izdevumu piedziņa praktiski ir neiespējama. Latvijas Republikai ir noslēgti divpusējie līgumi par tiesisko palīdzību un tiesiskajām attiecībām civilajās, ģimenes un krimināllietās ar šādām trešajām valstīm:

Baltkrievijas Republiku,

Kirgizstānas Republiku,

Krievijas Federāciju,

Moldovas Republiku,

Ukrainu,

Uzbekistānas Republiku.

Kā redzam no saraksta, valstis, ar kurām Latvijai ir noslēgti tiesiskās palīdzības līgumi, ir dažas bijušās Padomju Savienības republikas, bet trešo valstu saraksts uz kurām no Latvijas Republikas ir izraidīti šo valstu piederīgie ir daudzkārt plašāks.

No tiesiskā viedokļa, protams, nav korekti dalīt ārzemniekus tādos, kuriem ir uzaicinātājs un tādos, kuriem nav, pret pirmajiem vēršot izdevumu piedziņas mehānismu, bet pret otriem nē. Pieņemot lēmumu par izraidīšanas izdevumu piedziņu vai lēmumu nepiedzīt izraidīšanas izdevumus būtu jāvadās no tiesību normu saprātīgas piemērošanas principa un jāpieņem lēmums nepiedzīt izraidīšanas izdevumus no to valstu pilsoņiem ar kuru mītnes zemēm nav noslēgts tiesiskās palīdzības līgums, kā arī gadījumos ar visu valstu pilsoņiem, ja atlīdzināmie izraidīšanas izdevumi ir mazāki nekā valsts nodeva, kas jāsamaksā uzsākot izdevumu piedziņu tiesas ceļā. Šāda nostāja ir pausta Valsts robežsardzes Galvenās pārvaldes Dienesta organizācijas pārvaldes 2010. gada 10. marta vēstulē Nr.23/1-1/1/19 teritoriālo pārvalžu priekšniekiem.

Gadījumos, kad ārzemnieks ir izraidīts no Latvijas Republikas un nav atlīdzinājis valsts budžetā ar izraidīšanu saistītos izdevumus, Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas pārvaldes pilnvarota amatpersona, pamatojoties uz Imigrācijas likuma 61.panta ceturtās daļas sesto punktu, pieņem lēmumu par ārzemnieka iekļaušanu to personu sarakstā, kuriem ieceļošana Latvijas Republikā aizliegta (Imigrācijas likuma 61. panta ceturtās daļas sestais punkts). Ārzemnieku var iekļaut sarakstā, nosakot ieceļošanas aizliegumu uz noteiktu vai nenoteiktu laiku, ja pēc viņa izraidīšanas no Latvijas Republikas valsts budžetā nav atlīdzināti ar izraidīšanu saistītie izdevumi (Imigrācijas likuma 63. panta trešās daļas otrais punkts). Ārzemnieka iekļaušana to personu sarakstā, kuriem ieceļošana Latvijas Republikā aizliegta rada tiesiskas sekas attiecībā pret viņu gadījumā, ja konkrētais ārzemnieks, būdams iekļauts minētajā sarakstā, pieprasīs ieceļošanas vīzu Latvijas Republikas pārstāvniecībā ārvalstīs. Pamatojoties uz Imigrācijas likuma 16. panta sesto daļu Latvijas

diplomātiskās pārstāvniecības darbinieku pienākums ir atteikt šai personai ieceļošanas vīzu Latvijas Republikā (Imigrācijas likuma 16. panta sestā daļa).

Diemžēl lielākā to ārzemnieku daļa, kuri tiek izraidīti no Latvijas Republikas ir personas, kurām nav uzaicinātāju un ar viņu mītnes zemēm Latvijas Republikai nav noslēgti tiesiskās palīdzības līgumi. Viņu izraidīšana no valsts arī prasa vislielākos līdzekļus tieši ģeogrāfiskā attāluma dēļ. Parasti uzaicinātāju nav tieši tiem ārzemniekiem, kuri ieceļo Latvijā labākas dzīves meklējumos no Āzijas un Āfrikas valstīm, kuru iedzīvotājiem nav radniecīgu vai kultūras saišu ar Latviju.

Ņemot vērā iepriekš teikto ir jāsecina, ka lielākā daļa ar ārzemnieku izraidīšanu saistīto izdevumu tā arī nekad netiks piedzīti. Aplūkojot VRS RIP Izraidīšanas dienesta 2009.gadā izraidīto ārzemnieku valstisko piederību ir jākonstatē, ka 49% izraidīto personu ir Āzijas un Āfrikas valstu piederīgie no kuriem piedzīt izraidīšanas izdevumus ir nereāli, bet līdzekļi, kas tiek tērēti personu izraidīšanai uz šīm valstīm ir vislielākie. 2009. gadā VRS Rīgas pārvaldē ir Sagatavoti 28 lēmumu projekti par izdevumu piedziņu par kopējo summu 10 071.60 LVL un 83 lēmumu projekti par atteikumu veikt izdevumu piedziņu par kopējo summu 8076.67 LVL.

Pozitīvi vērtējami ir fakti, ka izraidīšanas izdevumu neatlīdzināšana rada tiesiskas sekas ārzemniekiem, kuri nav atlīdzinājuši valsts budžetā ar viņu izraidīšanu saistītos izdevumus un tas, ka kaut kāda daļa izradīšanas izdevumu, izmantojot Latvijas Republikas likumdošanā esošo piedziņas mehānismu, tomēr tiek atgriezta valsts budžetā.

Bibliogrāfija

Likumi

1. 15.02.1922. likums "Latvijas Republikas Satversme" ("LV", 43, 01.07.1993.) [stājas spēkā 07.11.1922.]
2. 31.10.2002. likums "Imigrācijas likums" ("LV", 169 (2744), 20.11.2002.) [stājas spēkā 01.05.2003.]
3. 25.10.2001. likums "Administratīvā procesa likums" ("LV", 164 (2551), 14.11.2001.) [stājas spēkā 01.02.2004.]
4. 06.06.2002. likums "Valsts pārvaldes iekārtas likums" ("LV", 94 (2669), 21.06.2002.) [stājas spēkā 01.01.2003.]
5. 15.05.2008. likums "Ministru kabineta iekārtas likums" ("LV", 82 (3866), 28.05.2008.) [stājas spēkā 01.07.2008.]

Latvijas Republikas Ministru Kabineta noteikumi

6. Ministru Kabineta noteikumi Nr.504 "Kārtība, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus". Spēkā ar 13.09.2003. // Latvijas Vēstnesis, Nr. 125 (2890), 12.09.2003.
7. Ministru Kabineta noteikumi Nr.212 "Ārzemnieku piespiedu izraidīšanas kārtība, izceļošanas dokumenta forma un tā izsniegšanas kārtība". Spēkā ar 01.05.2003. // Latvijas Vēstnesis, Nr.65 (2830), 30.04.2003.

8. Ministru Kabineta noteikumi Nr.217 "Vīzu noteikumi". Spēkā ar 01.05.2003. // Latvijas Vēstnesis, Nr.65 (2830), 30.04.2003.
9. Ministru Kabineta noteikumi Nr.183 "Ielūgumu apstiprināšanas kārtība". Spēkā ar 01.05.2003. // Latvijas Vēstnesis, Nr.65 (2830), 30.04.2003.
10. Ministru Kabineta noteikumi Nr.605 "Kārtība, kādā uztur un aktualizē ārzemnieku sarakstu, kuriem ieceļošana Latvijas Republikā aizliegta". Spēkā ar24.08.2005. // Latvijas Vēstnesis, Nr.132 (3290), 23.08.2005.

Valsts robežsardzes iekšējie normatīvie akti.

11. VRS RIP 30.07.2008. pavēle Nr.205 „Par kārtību, kādā nosaka un piedzen ar ārzemnieka izraidīšanu, aizturēšanu un turēšanu apsardzībā saistītos izdevumus VRS RIP"

Interneta resursi.

12. Valsts robežsardze 2007 / Izstrādāts © VITA 2007 „Imigrācijas dienesta 5 gadu jubileja" 01.01.2007. (fragments no D.Ūdres grāmatas „Latvija tu zeme svēta, tevi sargāt mūsu gods"). www.rs.gov.lv 01.01.2007.

Linda Damane

ZVĒRINĀTA NOTĀRA LOMA TESTAMENTA APLIECINĀŠANAS UN SPĒKĀ STĀŠANĀS PROCESĀ ŠOBRĪD UN CIVILLIKUMA MODERNIZĀCIJAS GAITĀ

Abstract
At present an issue whether in Latvia there proceeds the most efficient certification of public last will and testament, as well as the process of entry into force of the last will and testament (presuming any last will and testament), consequently – what should be done in order to update the content of the existing Latvian Republic Civil Law and other effective statutory regulations, has become actual. Since the range of issues under consideration in this context is relatively broad, the author in the paper has scaled down their amplitude, drawing more scrupulous attention exactly to the role of a sworn notary in certification of individual last will and testament and in the process of entry thereof into force. The reader's comparatively wide attention is drawn to a prevailing opinion on a waiver of the institution of a witness at certification of a public testament, as evidenced also by a prevailing standpoint of the working group for the development of drafts of the Ministry of Justice Civil Law Inheritance Law Division and of the related statutory regulations. The aforesaid is based on an argument on the public testament certification in a form of a notarial deed, during which the witnesses' work is being in fact duplicated. There has been viewed an idea of the aforesaid working group on the necessity of preservation of testaments transferred for keeping, as well as an opinion on the necessity to rule out the possibility of the testators to make a private testament other than the testator's autograph testament.
Atslēgas vārdi: *testaments, zvērināts notārs, publisks testaments, privāts testaments.*

Praksē arvien biežāk, konsultējot potenciālo testatoru, juristi iesaka dot priekšroku publiskam testamentam, nevis privātam pēdējās gribas rīkojumam. Kā pamatojums tam tiek uzsvērtas prioritātes, kas nodrošinātas pie pēdējās gribas apliecināšanas; raitāks mantojuma lietas vešanas process jau pēc mantojuma atklāšanās; testamenta uzglabājamība un citi pozitīvi aspekti. Tomēr vienlaicīgi ar to aktualizējas jautājums, vai šobrīd noris maksimāli efektīvs publiska pēdējās gribas rīkojuma apliecināšanas, kā arī pēdējās gribas rīkojuma spēkā stāšanās process, secīgi – kas būtu jāveic, lai modernizētu esošo Latvijas Republikas Civillikuma (turpmāk tekstā – Civillikums) un citu spēkā esošo normatīvo aktu saturu. Šajā sakarā pieminēšanas vērta ir pēdējās gribas rīkojumu reģistra izveide; savulaik aktuālie, bet šobrīd, autores prāt, atspēkotie apsvērumi par mantojuma lietu nodošanas lietderību zvērinātiem notāriem; lietvedības apturēšana mantojuma lietās; atsevišķu mantojuma tiesību institūtu kā piem., testamenta izpildītāja, pilnveidošanas nepieciešamība u.c. Ikviens no šiem jautājumiem ir diskusiju vērts, kas gan netiks šeit īstenots ierobežotā zinātniskā raksta apjoma dēļ. Tādējādi autore aicina sašaurināt pētāmo jautājumu amplitūdu, pievēršot uzmanību tieši zvērināta notāra lomai indivīda pēdējās gribas rīkojuma apliecināšanas un spēkā stāšanās procesā.

Atbilstoši Civillikuma 433.pantam, kā arī saskaņā ar Ministru kabineta Noteikumiem par notariālo funkciju veikšanu Latvijas Republikas diplomātiskajās un konsulārajās pārstāvniecībās, publiskus testamentus šobrīd taisa pie zvērinātiem notāriem un bāriņtiesās. Līdz ar to kā pirmā aktualitāte šajā sfērā būtu jāuzsver jautājums par liecinieku

nepieciešamību pie publiska testamenta apliecināšanas (Civillikuma 434.pants) un pie privāta testamenta nodošanas glabāšanā (Notariāta likuma 84.panta 2.daļa). Lai gan esošais regulējums tika ieviests tikai ar 1992.gada 07.jūlija likumu Par grozījumiem Latvijas Republikas 1937. gada Civillikuma mantojuma tiesību daļā, minētais aspekts ilgstoši izraisījis neizpratni praktiķu vidē, neredzot nozīmi likumdevēja prasībai, kas faktiski panāk apliecinātāja profesionālo darbību dublēšanu, tā kā lieciniekiem testamenta taisīšanas laikā tikai ir jāpārliecinās par testatora personību (Civillikuma 447.pants), kā arī testatora skaidro apziņu testamenta taisīšanas laikā (Skatīt arī: Krauze, Gencs 1997: 75). Par īpaši neizprotamu uzskatāma iepriekš norādītā neuzticēšanās apliecinātājam, tā kā pie publiska testamenta apliecināšanas un privāta testamenta pieņemšanas glabāšanā obligāta ir notariālā akta forma (Civillikuma 436.pants, kā arī 437.panta 1.daļa, Notariāta likuma 84.panta 2.daļa) ar visām no tā izrietošām prioritātēm. Tādējādi likumdevējs acīmredzami atkāpies no pārliecības, uz kuru balstījās jau 20.gadsimta trīsdesmito gadu zinātne, ka notāra institūta mērķis ir nostiprināt privāto personu gribu, ietērpjot to publiski ticamos aktos. Savukārt publiskā ticamība un ar to saistītās akta priekšrocības ir izskaidrojamas un attaisnojamas ne tikai ar to, ka akts sastādīts pēc noteiktas ārējās formas, bet arī ar to, ka aktā ir jābūt garantētai zināmai likumības pakāpei (Jurkovska 1933: 13). Pirms gandrīz gadsimta Senāts atzina aktus, uz kuriem apliecināti tikai paraksti, par tā sauktajiem mājas aktiem, uzsverot, ka publiska akta priekšrocības bauda tikai tie akti, kur attiecīgās amatpersonas apliecinājums neaptver tikai parakstus vien, bet arī pašu aktu (Jurkovska 1933: 158). Turklāt tika uzsvērts, ka ticamība notāra apliecinātajam aktam, kas nepieciešama pašu darījuma dalībnieku tiesību pastāvībai un stiprumam, sevišķi nozīmīga arī trešajām personām, kuras uz šāda akta pamata iegūst savas tiesības vēlāk, mantošanas vai citādā ceļā (Lūkins 1938: 686).

Jāatzīst, ka šobrīd, pamatojoties uz iepriekš pieminētajiem argumentiem, virsroku guvis viedoklis par atteikšanos no liecinieku institūta pie publiska testamenta apliecināšanas (saglabājot esošo kārtību, piem., aklu, mēmu, kurlu testatoru pēdējās gribas rīkojumiem), ko pierāda arī Tieslietu ministrijas Civillikuma Mantojuma tiesību daļas un ar to saistīto normatīvo aktu projektu izstrādes darba grupas vadošais viedoklis (Autore ar šo uzsver esošās tendences, kas valda Civillikuma grozījumu izstrādes sakarā, respektējot nākotnē sekojošo minētā normatīvā akta modernizācijas darbu un šobrīd neprognozējamo tā rezultātu.) un ieplānotais Civillikuma modernizācijas procesā (Arī Identificētie problēmu jautājumi Latvijas Republikas mantojuma tiesību regulējumā. Autori - Šermukšnis I., Bulavs P., Solovjakovs J., Virko E.). Lai gan jāpiemin, ka atteikšanās no liecinieku institūta ne vienmēr tiek viennozīmīgi atbalstīta. Tā 2009.gada 29.oktobrī raksta autore uzstājās Biznesa augstskolā Turība organizētajā starptautiskā zinātniskā konferencē ‘’Mantošanas tiesību eiropeizācijas

perspektīvas'' (referāts ''Mantojuma tiesību problēmjautājumi Latvijā teorijā un praksē''), kurā kā vienu no mantojuma tiesību aktualitātēm norādīja arīdzan iepriekš pieminēto apliecinātāja profesionālo darbību dublēšanu. Turpretī kāds šīs idejas oponents kategoriski nepiekrita paustajam viedoklim, pamatojot savu viedokli ar to, ka publiska testamenta liecinieki lieti noderot gadījumos, ja pēc mantojuma atklāšanās testaments tiks apstrīdēts. Tomēr, ja Latvija vadītos pēc šāda ''notāra nodrošināšanas principa'', tad tiktu sagrauta latīņu tipa notariāta vadošā pamatfunkcija – valsts uzdevumā nest tiesisko drošību un stabilitāti (Gailīte 2010: 5).

Kā nākošais diskutablais jautājums jāmin privāta testamenta nodošana amatpersonas glabāšanā (Civillikuma 438.pants). Šis ir vēl viens institūts, ko viennozīmīgi praktizējošie juristi uzskata par Latvijā nepopulāru pēdējās gribas rīkojumu (plašāk diskutēts iepriekš pieminētajā starptautiskā zinātniskā konferencē ''Mantošanas tiesību eiropeizācijas perspektīvas''). Līdz ar to par sevišķu pārsteigumu jāuzskata līdzšinējā Tieslietu ministrijas Civillikuma Mantojuma tiesību daļas un ar to saistīto normatīvo aktu projektu izstrādes darba grupas ideja par nepieciešamību saglabāt glabāšanā nodoto testamentu.

Pretargumenti minētajai idejai – identiski kā ''klasiskā'' privātā testamentā paaugstināta kļūdu, neprecizitāšu iespējamība, kas nedod pamatu būt pārliecinātiem par glabāšanā nodotā pēdējās gribas rīkojuma stāšanos spēkā. Ja privāta testamenta gadījumā amatpersona pēdējās gribas rīkojuma taisīšanā netiek iesaistīta un kļūdīšanās ir testatora apzināti izvēlēts risks, tad pie nodošanas glabāšanā jāņem vērā, ka testators ir veicis tādu pašu laika, pūļu, finanšu ieguldījumu, tradicionāli (tāpat kā pie publiska testamenta) būdams pārliecināts gan par šī testamenta atrašanu pēc viņa nāves, gan stāšanos spēkā. Turpretī praksē vienīgais ieguvums no notikušā var būt panāktā pēdējās gribas rīkojuma noslēpumainība līdz pat mantojuma atklāšanās brīdim.

Turklāt šeit jāliek uzsvars tam, ka, neesot klāt padomdevējam testamenta taisīšanas brīdī, dokumenta saturs var neatbilst tā autora mērķim, jo praksē nejuristi tradicionāli neizprot, piem., nekustamā īpašuma lietošanas un īpašuma tiesību atšķirību; nezina par pastāvošo testamenta izpildītāja institūta iecelšanas neefektivitāti; nepārzina mantošanas procesa nianses saistībā ar mantojuma pieņemšanu, iegūšanu, aizgādnības nodibināšanu, pēcmantinieku gribas izteikšanu, neatņemamo mantojuma daļu, pārdzīvojušā laulātā daļas izprasīšanu laulāto kopīgajā mantā u.c. nianses.

Lai gan iepriekš pieminētajā Tieslietu ministrijas darba grupā tika atzīts, ka ik gadus glabāšanā nodotie 5-12 testamenti (saskaņā ar Latvijas Zvērinātu notāru padomes ziņām) nerada būtisku ''kaitējumu'' indivīda ticībai testamentārajai mantošanai, nepanāk masveidīgu testamenta spēka zaudēšanu, un šeit, tāpat kā pie privāta testamenta, testatoram jārēķinās ar

viņa paša pieļautajām kļūdām, tomēr produktīvāk būtu izvērtēt – vai likumdevējam nevajadzētu pasargāt mantojuma atstājēja pēdējo gribu, kā arī, protams, potenciālo mantinieku intereses, atturot no šāda darījuma. Pamatojums – jāizmanto efektīgi kompetentās amatpersonas iesaistīšanos testamenta taisīšanas procesā, nepieļaujot viņu tikai kā testatora rīcībspējas, identitātes noskaidrotāju, bet gan ļaujot testatoram saņemt gan kompetentus padomus, konsultācijas, kas izriet no publiska testamenta kā notariālā akta apliecināšanas būtības, un kas nešaubīgi ir efektīvāk, ja notārs pats stāda pēdējās gribas rīkojumu vai viņam tiek dota iespēja izlasīt citas personas stādīta testamenta projektu. Tikai pie publiska testamenta apliecināšanas var apgalvot par produktīvu apliecinātāja klātbūtnes izmantošanu, kas nodrošina to, ka tiks noskaidroti testatora nolūki, izskaidroti fakti un iegūtie rezultāti formulēti rakstiski, lai tie būtu juridiski spēkā esoši; sagatavotais juridiskā darījuma saturs būs saprotams trešajām pusēm; ka apliecinājuma laikā dokuments tiks nolasīts (nodrošinot institucionālu aizsardzību pret steigu); juridiskas konsultācijas sniegšanu par darījuma ietekmi (Geimer).

Ne mazāk svarīga ir zvērināta notāra iesaiste pēdējās gribas rīkojuma spēkā stāšanās procesā, tā kā no 2003.gada 01.janvāra tieši šīs amatpersonas ved mantojuma lietas.

Sākotnēji pretinieki atsaucās uz Notariāta likuma 273.panta 2.daļu, kas paredz, ka zvērināts notārs pats neierosina jautājumu par pēdējās gribas rīkojuma akta neatbilstību likumam, norādot, ka, pamatojoties uz šo likumdevēja formulējumu, amatpersona var ļaut stāties spēkā jebkuram pēdējās gribas rīkojumam, neatkarīgi no tā satura, formas ievērošanas u.tml. Tātad – balstoties uz gramatisko iztulkošanas metodi (Neimanis 2004: 147), notāram tika piedēvēta mantojuma lietu vešana bez juridiskas darījuma izvērtēšanas, prezumējot automātisku jebkura pēdējās gribas rīkojuma stāšanos spēkā.

Tomēr iepriekš norādītais pants jāskata kopsakarā ar 39.panta 3.daļu, 40.pantu un 87.^{3}panta 1.daļu, kas nosaka, ka zvērinātam notāram jāatsakās no aktu un apliecinājumu taisīšanas, ja no viņa tiek prasīta līdzdalība darbībās, kuras acīmredzami kalpo prettiesiskiem un netikumīgiem mērķiem. Papildus- zvērināts notārs nedrīkst taisīt notariālos aktus, kuri aizliegti ar likumu vai kuru saturs ir acīmredzamā pretrunā ar likumiem, kas aizsargā pārvaldes kārtību, sabiedrības tikumību vai personas godu. Līdz ar to izslēgta tādas mantojuma apliecības izsniegšana, kuras pamatā pēdējās gribas rīkojums, kura saturs pretējs tiesību normu saturam.

Tomēr iepriekš rakstā pieminētajā pētījumā ‘’Identificētie problēmu jautājumi Latvijas Republikas mantojuma tiesību regulējumā’’ tika iekļauts aicinājums Civillikuma modernizācijas sakarā apspriest nepieciešamību paturēt iespēju taisīt privātus testamentus (zvērināta notāra E.Virko problēmjautājumu viedoklis). Šis apgalvojums tika argumentēts ar

to, ka sevišķas grūtības un nenoteiktību praksē rada privāta testamenta īstuma noteikšana, t.i., pārliecības iegūšana, ka testamentu taisījis mantojuma atstājējs un, vēl jo vairāk, ka tas izteic pareizi viņa gribu (Civillikuma 445.pants). T.i., bezstrīdus process ir grūti savienojams ar neformalizētiem pierādījumiem. Pierādījumu attiecināmība, pieļaujamība, izprasīšana un novērtēšana, pierādīšanas līdzekļi, ekspertīzes noteikšana – šie un vēl citi kritēriji un instrumenti, ar kuriem strādā tiesa, pietrūkst bezstrīdus procesam (zvērināta notāra mantojuma lietu vešanai). Līdz ar to zvērinātam notāram, kura darba rezultāts nav nekas cits, kā formalizēti pierādījumi, un kura visa darbība tādēļ ir iepriekšēji pārbaudoša un izzinoša, ir sevišķa iekšēja pretestība, lai strādātu ar pieņēmumiem.

Pamatojoties uz šo viedokli Tieslietu ministrijas Civillikuma Mantojuma tiesību daļas un ar to saistīto normatīvo aktu projektu izstrādes darba grupa šobrīd pauž atbalstu grozījumiem Civillikumā, saskaņā ar kuriem tiks izslēgta iespēja taisīt privātu testamentu, kas nav testatora pašrocīgi rakstīts. Lai gan nevar noliegt šīs pārliecības par privāta testamenta rakstītāja personību (arī pie hologrāfiska pēdējās gribas rīkojuma) neesamību, jāatgādina, ka tādējādi liedzam testamenta rakstīšanu personām, kuras pašrocīgi nespēj uzrakstīt šo dokumentu, un nevar/negrib vērsties pie zvērināta notāra, bāriņtiesā kaut vai tikai finansiālu apsvērumu dēļ. Lai gan iepriekš norādītais ir nebūt ne mazsvarīgs cilvēciskais faktors, jāatgādina, ka tādējādi mēs noliedzam arīdzan mantojuma tiesību vēsturiskos aizsākumus, ar kuriem līdz šim tik ļoti esam lepojušies, t.i., privāta testamenta nākšanu no Senās Romas (Piem., Покровский 2004: 496).

Tādējādi, respektējot darba grupas noraidošo attieksmi šī institūta saglabāšanai, šajā rakstā nav minēti iespējamie risinājumi, bet autores aicinājums būtu vēlreiz izvērtēt procesuālo testamenta spēkā stāšanās norisi, nepieļaujot atteikšanos no privāta testamenta formas (saglabājot tikai pašrocīgi rakstīto pēdējās gribas rīkojumu) tieši potenciālā testatora interešu ievērošanai.

Bibliogrāfija

1. Gailīte, D. (2010) Pasniegta Gada notāra balva. *Jurista Vārds*, Nr.13 (608): 5.
2. Geimer, R. *The circulation of notarial acts and their effect in law.* XXIII.International Congress of Latin Notaries Report of the German Dalegation.
3. Jurkovska, O. (1933) *Notāriāta tiesības. (Lauku pašvaldību darbiniekiem lasītā kursa konspekts.)* Latvijas Pašvaldības Iestāžu darbvežu B-ba: 158.
4. Jurkovska, O. (1933) Notaru izglītības un amata stāvoklis. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr.1/2: 13.
5. Krauze, R., Gencs, Z. (1997) *Civillikuma komentāri: Mantojuma tiesības.* Rīga: Mans Īpašums.
6. Lūkins, V. (1938) Rīcības spēja un notāra pienākumi to pārbaudot. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr.3: 686.

7. Neimanis, J. (2004) *Ievads tiesībās.* Rīga: Renovata.
8. Šermukšnis, I., Bulavs, P., Solovjakovs, J., Virko, E. Identificētie problēmu jautājumi Latvijas Republikas mantojuma tiesību regulējumā: pētījums. http://www.tm.gov.lv/lv/documents/petijumi/Petijums_mantojumatiesibas.doc [2010.02.03.]
9. Покровский, И. (2004) *История римского права. Классика российской цивилистики: серия.* Москва: Статут.

Simona Doriņa

KONTRASIGNĀCIJAS (LĪDZPARAKSTĪŠANAS) INSTITŪTS UN TĀ NOZĪME

Abstract
Article 53 of the Constitution of the Republic of Latvia presents countersignature institute, but it doesn't reveal analysis of the institute's basic questions, it's meaning and development through the centuries. Countersignature institute is linked with the Head of the States institute. It should be noted that in many countries countersignature institute is widely known and used in practice. The past has shown it's worth, as well as it's problematic spheres, which should be dealt as soon as possible. More and more discussions have arisen about the possibility to extend the Head of the State's rights by abjuring it's realization with the help of countersignature. Therefore it's necessary to analyze the basis of countersignature institute which can lead us to a discussion about possible power divison in the future.
Atslēgas vārdi: *kontrasignācija, valsts galvas institūts, pierādīšanas funkcija, attīstības tendences.*

Kontrasignācija publiski tiesiskā nozīmē ir valsts galvas akta līdzparakstīšana. To veic Ministru prezidents vai attiecīgs ministrs, t.i. parasti tas ministrs, uz kura resoru izdodamais akts visvairāk attiecas (Būmanis, Dišlers, Švābe 1933: 17514). Latvijas Republikas Satversmē līdzparakstīšanas institūts nostiprināts 53.panta otrajā daļā, paredzot, ka visiem Valsts Prezidenta rīkojumiem jābūt līdzparakstītiem no Ministru prezidenta vai attiecīgā ministra, kuri līdz ar to uzņemas visu atbildību par šiem rīkojumiem, izņemot ierosinot Saeimas atlaišanu un aicinot personu sastādīt Ministru kabinetu.

Kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts un tā nozīme ir cieši saistīta ar pēdējā laikā aktualizējušos jautājumu par Latvijas Republikas Valsts prezidenta pilnvaru apjomu un to varbūtēju paplašināšanas nepieciešamību. Vēl nesen Valsts Prezidents Valdis Zatlers publiskajā telpā nāca klajā ar paziņojumu, ka nesaredz nepieciešamību mainīt varas sadalījumu Latvijā, taču jautājums par prezidenta pilnvaru paplašināšanu būtu diskutējams.

Savulaik Latvijas Universitātes profesors Kārlis Dišlers *(1878-1954)* par Valsts Prezidenta institūta „atslēgu" nodēvēja kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūtu (Dišlers 1930: 155). Šis apzīmējums visai precīzi norāda tā svarīguma pakāpi gan uzlūkojot patlaban Satversmē Valsts Prezidentam noteiktās pilnvaras, gan arī mēģinot prognozēt kādas pilnvaras varētu nākotnē paplašināt. Jānorāda, ka parlamentāras republikas prezidenta loma valstī tiek vērtēta pretrunīgi – no vienas puses viņu dēvē kā valsts augstāko amatpersonu, bet no otras puses – viņa faktiskās darbības tiek raksturotas kā formālas, ceremoniālas, reprezentatīvas un pat nenozīmīgas. Kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts var tikt izmantots kā instruments, ar kura palīdzību tiktu nošķirta Valsts prezidenta loma valstī.

Aplūkojot vairums demokrātisku valstu konstitūcijas, var secināt, ka Valsts prezidenta institūta realizācija bez kontrasignācijas institūta nav iedomājama. To apliecina ne tikai konstitūcijās ietvertās norādes par šī institūta esamību valstī, bet arī tā politiskais pielietojums

praksē. Viens no strīdīgākajiem jautājumiem šī temata sakarā ir atbildība, proti, cik liela valsts galvas atbildība tika prasīta kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta nostiprināšanās attīstības posmā un cik plaši tā tulkojama mūsdienās.

Ņemot vērā minēto, nepieciešams noskaidrot kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta attīstības procesu, kas palīdzētu definēt minētā institūta nozīmi. Visu kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta attīstības procesu var netieši iedalīt četros posmos: 1) priekšnoteikumi kontrasignācijas institūta aizsākumiem vēsturē; 2) kontrasignācijas institūta attīstība viduslaikos; 3) faktori, kuri pievērsa Eiropas valstu uzmanību šī institūta nostiprināšanai to likumos un praksē; 4) kontrasignācijas institūta ieviešana Latvijā. Četri posmi, kuri sekojošā secībā attīstījuši kontrasignācijas institūta nozīmi.

Kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta attīstības tendences būtu definējamas kā diezgan komplicētas, jo tās aptver vairāku gadsimtu gaitā gūtās atziņas par tā nepieciešamību un piemērošanas praksi. Veidi kā valstis ir kontrasignāciju pielietojušas norāda uz tā daudzējādību un vēsturisko attīstību, kas sākotnēji atklājusi tā ārējo formu un tikai vēlāk spēja attīstīt patieso būtību.

Lai gan Satversmes tekstā kontrasignācijas institūts noteikts jau ar tās pieņemšanas brīdi, tā attīstības pirmsākumi meklējami vairākus gadsimtus iepriekš. Ņemot vērā, ka institūta attīstību nevar skatīt atrauti no tā nozīmes, nepieciešams īsumā norādīt uz apstākļiem, kas attīstīja kontrasignācijas institūtu līdz mūsdienu izpratnei.

Kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts valstu praksē aplūkojams no brīža, kad absolūtā monarhija tika ierobežota un vēsturiskās evolūcijas ceļā bija nepieciešams rast līdzekli Valsts prezidenta institūta ierobežošanai.

Institūta forma nostiprinājās jau pirmajos divos attīstības posmos, kad otrs paraksts uz valdnieka aktiem kalpoja vienam mērķim - apliecināt valdnieka aktu autentiskumu. Taču tas nenozīmēja, ka valdnieka rīcības brīvība ar otru parakstu tiktu ierobežota. Institūta nostiprināšanās turpinājās Austrumromas jeb Bizantijas imperatora, ķeizara Justiniāna I (*Justinianos I Megos, 483-565)* valdīšanas laikā. Pateicoties viņa mērķtiecīgi realizētajai valsts iekšējās dzīves reformai, tika nostiprināta imperatora vara ar pastiprinātu ietekmi uz vietējo pārvaldi visā impērijā. Savukārt nozīmīgu pavērsienu ne tikai valsts tiesību jomā, bet arī imperatora kā absolūtās varas nesēja nostiprināšanā ieviesa t.s. Justiniāna kodifikācija (Osipova 2004: 195). Kā absolūtisma aizstāvis, Justiniāns I nostiprināja imperatora varas neierobežotību, realizējot maksimu „likuma spēks ir visam, ko grib princis", ko atbalstīja arī vēlākie Eiropas monarhi. Būtisku lomu kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta attīstībā bija imperatoram tuvu stāvošie augstākie ierēdņi un amatpersonas, ar kuru palīdzību imperatora pieņemtos lēmumus varēja operatīvi īstenot dzīvē. Šie lēmumi atspoguļoja

imperatora gribu, kuru apliecināja ar parakstu viņam cieši saistītās amatpersonas, kas izriet no Justiniāna I 114.noveles (*Authenticum jeb Novellae Constitutiones (CXIV)*). Šajā novelē ir noteikts, ka tās personas, kuras nodod tālāk ķeizara (imperatora) pavēli bez kvestora paraksta, sodāmas kā dokumenta viltotāji. Kā papildus elements imperatora akta autentiskuma apliecinājumam kalpoja arī zīmogs kā nospiedums gan kopā, gan atsevišķi ar parakstu. Profesors Kārlis Dišlers savulaik izteicās, ka otrs paraksts viduslaikos bijs nepieciešams, jo „augstie kungi tolaik parasti neprata lasīt un rakstīt, tā kā kādas citas, monarham tuvu stāvošas, amata personas paraksts vai zīmoga piespiešana bij vienīgie apliecinātāji, ka akts nāk no monarha" (Dišlers 1923: 98).

Arī viduslaikos apliecināšanas funkcijai bija noteicošā loma, taču uzsvars tika likts uz to, ka līdzparaksts ļāva izvairīties no viltojumiem. Gadsimtu gaitā kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts nav zaudējis savu aktualitāti, gluži pretēji, tas atklājis savu ārējo formu, kas izpaužas, realizējot pierādīšanas funkciju.

Trešajā attīstības posmā tika nostiprināta kontrasignācijas institūta būtība. Ņemot vērā to, ka kontrasignācija ir tiesiskas monarhijas institūts, tas saistāms ar tiesiskas iekārtas attīstību, jo prasa atbildību no kādas amatpersonas par izdotajiem aktiem.

Šādi pirmie aizmetņi kontrasignācijas nostiprināšanai atrodami Apvienotās Karalistes konstitucionālo tiesību praksē, t.s. Apvienotās Karalistes konstitūcijas bībelē, kurā ietilpst četrpadsmit parlamenta izdoto likumu kopums. Šajā attīstības posmā nostiprinājās kontrasignācijas mērķis - ierobežot monarha varu. Piemēram, 1689.gada Tiesību Bila rezultātā tika būtiski ierobežota monarha vara attiecībā uz iespēju patstāvīgi izmantot veto tiesības attiecībā uz parlamenta izdotiem tiesību aktiem. Arvien plašāk kontrasignācijas institūts tika izmantots kā instruments, ar kuru varēja novērst iespēju monarham rīkoties patvaļīgi.

Vēsturiski pirmo reizi kontrasignācija kā ministru kontrasignācija likumā formulēta Lielās franču revolūcijas sākumā XVIII gs. nogalē, proti, 1789.gada 2.novembra likumā. Kaut arī iepriekš šis institūts juridiski nav nostiprināts, tā aizsākumi atrodami vairākus gadsimtus iepriekš pirms 1789.gada 2.novembra likuma, kur realizēja diezgan atsķirīgus mērķus salīdzinājumā ar mūsdienās izprotamo jēdzienu kontrasignācija. Līdz ar to institūta attīstība neapstājās tikai ar tā ārējās formas nostiprināšanos, tā laika gaitā ieguva saturu, tika juridiski nostiprināta, lai realizētu mērķi – ierobežot valsts galvas varu.

Būtiski atzīmēt divu Eiropas lielvalstu – Apvienotās Karalistes un Francijas Republikas – ietekmi ne tikai uz šī institūta attīstību un nozīmi, bet arī valsts galvas lomas un pilnvaru vēsturiskajām izmaiņām. Kontrasignācijas institūts saistāms ar tiesiskas iekārtas attīstību, jo prasa atbildību no kādas amatpersonas par izdotajiem aktiem. Atbildība ir tas

apstāklis, kas bija iztrūkstošs elements viduslaiku Eiropā, pamatojoties uz monarha absolūto varu.

Sekojot attīstības tendencēm, jāatzīmē fakts, ka Latvijas Republikā kontrasignācijas institūts ir pārņemts no Eiropas valstu prakses, lai realizētu iepriekš minēto mērķi, tikai attiecinot to uz parlamentāru republiku. Līdz ar to kontrasignācijas institūts attīstības procesā ne tikai pakāpeniski ieguva savu saturu, bet arī tika atzīts un plaši apjoma ziņā piemērots citās valstīs. Latvijas Republika šajā gadījumā nav uzskatāma par izņēmumu, jo konstrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts aptver plašu spektru Valsts Prezidenta realizēto pilnvaru.

Jāatzīmē, ka gadsimtu gaitā kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts nav zaudējis savu aktualitāti, gluži pretēji, tas atklājis savu ārējo formu, kas izpaužas, realizējot pierādīšanas funkciju. Arī mūsdienās šis institūts tiek izmantots kā instruments, ar kuru var novērst iespēju valsts galvam rīkoties patvaļīgi.

Uzskatu, ka valsts galvas rīkojumiem, kuriem jābūt kontrasignētiem, svarīgi izvērtēt to nolūku, proti, kādēļ tieši šiem rīkojumiem ir vajadzīgs iemantot atbalstu citu amatpersonu vidū. Līdz ar to būtu izvērtējams līdzparaksta lietderības jautājums.

Ievērojot kontrasginācijas institūta attīstību Latvijas Republikā un ārvalstīs, jānorāda, ka ir novērojama tendence samazināt to valsts galvas funkciju apmēru, kuru realizācija tiek saistīta ar kontrasignāciju. Līdz ar to kļūst aktuāls jautājums: kas nav labi kā ir tagad un vai vispār vajag kaut ko mainīt? Izmaiņas būtu ieteicams realizēt, taču tām būtu nepieciešams pieiet visnotaļ uzmanīgi. Tas saistāms ar pašreizējo Valsts prezidenta lomu valstī, kas tiek vērtēta pretrunīgi, kā arī varas dalīšanas principa ievērošanu valsts varas sadalē. Tiesību zinātnē izskan viedoklis, ka Valsts prezidenta loma parlamentārā valstī ir pasīva. Ņemot vērā pēdējo gadu laikā Latvijas Republikas Valsts prezidentu darbību savu pilnvaru realizācijā, nevar saskatīt pēdējā apgalvojuma pamatotību, piemēram, 2007.gadā Valsts prezidente Vaira Vīķe – Freiberga apturēja likumu „Grozījumi Valsts drošības iestāžu likumā" un „Grozījumi Nacionālās drošības likumā" publicēšanu. Tas parādīja, ka Valsts prezidentam ir vara uz valstī notiekošajiem procesiem, tostarp likumiem, kuri tiek pieņemti, taču jautājums ir par noteiktās varas apmēru parlamentārā republikā.

Parlamentārā republikā kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts ir apliecinājis savu nepieciešamību. Tas atspoguļojas ne tikai Latvijas Republikas, bet arī citu ES valstu praksē, taču jautājums, cik plašā apmērā tas efektīvi realizē noteikto mērķi. Ja palūkojamies uz citu valstu pieredzi, tad varam konstatēt, ka citviet kontrasignācija (līdzparakstīšana) netiek piemērota tik plašos apmēros kā Latvijas Republikā, piemēram, Čehijas Republikas prezidentam piešķirtas diezgan plašas tiesības pieņemt lēmumus vienpersoniski un bez kontrasignācijas – viņš ieceļ amatā izpildvaras un tiesu varas augstākās amatpersonas bez

parlamenta akcepta. Savukārt Slovākijas Republikā kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūts netiek piemērots Valsts prezidenta kreatīvās funkcijas realizācijā. Salīdzinājumam var minēt Grieķijas Republiku, kurā ir noteikti vairāki izņēmuma gadījumi, kad nav realizējama kontrasignācija, piemēram, aktus par premjerministra iecelšanu, parlamenta atlaišanu, parlamenta pieņemtā likumprojekta atgriešanu jaunai izskatīšanai, likuma ierosināšanas un personāla iecelšanu Valsts prezidenta aparātā var realizēt bez ministra kontrasignācijas. Iepriekš minētie piemēri norāda, ka tiek samazināts to Valsts prezidenta funkciju apmērs, kuru realizācija tiek saistīta ar kontrasignāciju.

Ņemot vērā iepriekš minēto, būtu jāizvērtē kuras Valsts Prezidenta funkcijas būtu atbrīvojamas no kontrasignācijas (līdzparakstīšanas) institūta kontroles, proti, kuras funkcijas varētu efektīvāk realizēt bez nosacījumā, ka jāsaņem rakstveida apstiprinājums no Ministru prezidenta vai atbildīgā ministra. Atbildi uz šo jautājumu var rast, noskaidrojot katra līdzparaksta nozīmi Valsts Prezidenta funkciju realizācijā, kas paver jauna temata izpētes pamatu.

Bibliogrāfija

1. Būmanis A., Dišlers K., Švābe A. (1933) *Latviešu Konversācijas vārdnīca*. Rīga:
2. A.Gulbja apgādība, Nr.9
3. Dišlers K. (1930) *Ievads Latvijas valststiesību zinātnē*. Rīga: A.Gulbja apgādība
4. Osipova S. (2004) *Viduslaiku tiesību spogulis*. Rīga: Tiesu Namu Aģentūra
5. Dišlers K. (1923) Ministru kontrasignācija monarhijā un republikā. *Tieslietu Ministrijas*
6. *Vēstnesis*, Nr. ¾

Katarzyna Dunaj

EMERGENCY POWERS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF POLAND

Abstract
Article 10 of the Constitution of the Republic of Poland states that the President along with the Council of Ministers creates executive power. The President has considerable power to act both inside and outside of the country. The President's acting alone as well as together with other authorities is possible both during peace and war. The most crucial Presidential power is connected with the defense and safety of the country. The President is the Supreme Commander of the Armed Forces and may declare a state of war. According to the Constitution the President of the Republic of Poland can introduce both martial law and a state of emergency and he has power at his disposal during such times**.** Martial law may be introduced by the President in the case of external threats to the State, acts of armed aggression against the territory of the Republic of Poland or when an obligation of common defence against aggression arises by virtue of international agreement. On the other hand, state of emergency may be introduced in the case of threats to the constitutional order of the State, to security of the citizenry or public order. During a period of martial law, if the Sejm is unable to assemble for a sitting, the President of the Republic shall, on application of the Council of Ministers, issue regulations having the force of statute.
Key words: *emergency powers, President of the Republic of Poland, martial law, state of emergency, armed forces, state of war.*

On the basis of the current Constitution the political system of the Polish state is democracy, under which the state authorities have the task of "ensuring freedom and human and civil rights and safety of the citizens" (Art. 5). This is one of the most important tasks of the Polish state. Competent public authorities (in particular bodies of executive power) are obliged to take specific measures to protect security and public order. Art. 10 of the Constitution defines the President next to the Council of Ministers as one of the two bodies of executive power. Inclusion of the President and Council of Ministers to the bodies of executive power by a Polish legislator makes it necessary to define the relationship between these authorities. In the light of Article 146 paragraph 1 of the Constitution the Council of Ministers conducts the internal affairs and foreign policy of the Republic of Poland. In turn Article 146 paragraph 2 declares the presumption of competence to the Council of Ministers within the scope of state policy. In compliance with this Article the affairs of State not reserved to other State organs or local government belong to the Council of Ministers. Notwithstanding this provision, Article 146 paragraph 3 and 4 sets out a number of tasks and competences of the Council of Ministers. The tasks of the government, among others, are to ensure the internal security of the State and public order (Art. 146, paragraph 4, point 7) and to ensure the external security of the State (Art. 146, paragraph 4, point 8). Moreover, the Council of Ministers exercises general control in the field of national defence and annually specifies the number of citizens who are required to perform active military service (Art. 146, paragraph 4, point 11).

A key provision defining the constitutional position of the President, in addition to the above mentioned Article 10, paragraph 2 of the Constitution, is the Article 126. This is the provision that opens Chapter V of the Constitution, which is devoted entirely to the President of the Republic of Poland. It defines the functions and duties of the President. On the basis of Art. 126 paragraph 1 of the Constitution, the President is the supreme representative of Poland and the guarantor of the continuity of State authority. The Constitution granted the President of Poland over the task of ensuring compliance with it, upholding the sovereignty and national security and the inviolability and integrity of its territory (paragraph 2). The President exercises his duties within the scope of and in accordance with the principles specified in the Constitution and statutes (paragraph 3). Paragraph 3 shows that the functions and the tasks set out in paragraphs 1 and 2 do not appoint any specific powers. They should be understood as the direction, the goal of the president (Mojak 2002: 297).

The handled article describes the constitutional and political functions of the President, but not his substantive rights. Article 126 does not specify all the duties of the President and next to the tasks set out in this regulation, there are also tasks and the resulting from other constitutional regulations implicit, particularly from mentioned Article 10 (Wojtyczek 2008: 350-351). The wording of Article 126 express the vision of an active president, aiming to fulfill very important task, the implementation of which would be difficult to bring only to these clear and unambiguous possibilities, contained in specific constitutional and statutory powers (Sarnecki 1999: 4). Independent actions of the President, as well as those undertaken with other bodies are carried out both during normal operation of the state and during the war or states of emergency.

The President exercises authority over the Armed Forces, and at the request manages a general or partial mobilization and deployment of the armed forces to defend the country. In accordance with Art. 134, paragraph 1 and 2 of the Constitution the President is the Supreme Commander of the Armed Forces. Art. 134 is an extension of the general duties of the President contained in the Art. 126, paragraph 2 of the Constitution. The president appoints and dismisses the Supreme Commander of the Armed Forces and the commanders of the Armed Forces for a limited time. In times of peace he exercises his sovereignty over the Armed Forces through the Minister of National Defence. This does not mean that the Minister is submitted to the president, but that he is a liaison officer between the state authority and the personnel, as well as between the units of the Armed Forces (Winczorek 2008: 292). The President as the Supreme Commander of the army performs completely ideological command. For violations of the Constitution or of a statute committed by him within his

office or within its scope, the president bears the constitutional responsibility of the Tribunal of State[1].

In the event of a direct external threat to the State, the President of the Republic shall, on request of the Prime Minister, order a general or partial mobilization and deployment of the Armed Forces in defence of the Republic of Poland (Art. 136). These are the powers exercised at the request of the Prime Minister in case of a direct external threat to the state. The President is not allowed to undertake these powers on his own as they require a countersignature for their validity[2].

The immediacy of the threat cannot be held according to some objective scale, hence the assessment of this issue is left entirely to the authority operating in accordance with this provision. It must be assumed that the request of the Prime Minister is binding for the president and the latter one may not refuse to meet it.

On the basis of Art. 116 paragraph 2 when the Sejm[3] cannot assemble for a meeting, the President declares the state of war in its absence. It is a consequence of granting the President the functions of the guarantor in the field of national security. This decision requires countersignature of the Prime Minister, too. The President can act in this situation as force reserve, when it can be said that the usual constitutional actions fail. The state of war is associated with the use of armed forces. According to Art. 116 paragraph 2 state of war may be declared only in the event of armed aggression against the territory of the Republic of Poland or when an obligation of common defence against aggression arises by virtue of international agreements. The state of war is both a factual state, associated in particular with the use of the Armed Forces, and a legal status, which is affected by international regulations (Winczorek 2008: 251). As a result, the state of war produces its effects in international relations (Wojtyczek 2008: 367).

Presidential powers are especially connected with the issues related to extraordinary measures – martial law and the state of emergency[4]. The constitutional regulation of extraordinary measures finds its place in Chapter XI, which consists of 7 articles. Art. 228 is a provision that deals with all emergencies, and contains principles of uniqueness, legality, proportionality, and protection of the fundamental legal system (Prokop 2005: 17-18). The President decides on the imposition of martial law in parts of or upon the entire territory of

[1] According to the Art. 145 The President of the Republic may be held accountable before the Tribunal of State for an infringement of the Constitution or statute, or for commission of an offence.
[2] Official acts of the President shall require, for their validity, the signature of the Prime Minister who, by such signature, accepts responsibility therefore to the Sejm. This provision shall not relate to prerogatives of the President, which are listed in Art. 144 paragraph 3.
[3] The Sejm is the first chamber of Polish parliament.
[4] State of natural disaster is introduced by the Council of Ministers (Art. 232).

Poland at the request of the Council of Ministers. It may be taken in case of external threat to the state, armed attack on Polish territory, or if under an international agreement, Poland is committed to a common defence against aggression (Art. 229). The president decides on its introduction, at the request of the Council of Ministers. The President should take a position on the proposal of the Council of Ministers immediately. Delay in consideration of the application may result in prosecuting the President to constitutional accountability (Prokop 2005: 62).

In accordance with Art. 230 of the Polish Constitution a state of emergency may be introduced in case of the threat to the constitutional order of the State, public safety or public order. This state may be introduced for no longer than 90 days and may be extended only once, with the consent of the Sejm for a period of no longer than 60 days. The regulation of the president on the introduction of martial law or a state of emergency must be countersigned by the Prime Minister. Countersigned regulation that imposes martial law is immediately published in the Official Journal and shall be subject to additional public disclosure (Art. 228, paragraph 2).

The President is required to provide a regulation about imposing martial law or state of emergency to the Sejm within 48 hours from signing it. The requirement of approval by the Sejm is due to the fact that the decisions concerning martial law and state of emergency provide the possibility of renouncement of the constitutional principles of governance in the country. They may also involve certain changes in the status of citizens in the form of possible restrictions on their freedom (Art. 233).

During a period of martial law the president has the opportunity to proclaim so-called emergency legislation (regulations having the force of statute). In this presidential entitlement, the idea of guaranteeing the continuity of the state power by the President is contained. The regulations are quite exceptional measure, provided only for a period of greatest threat to the state security. They can govern the principles of public authorities, the extent to which the freedom, human and the citizens' rights may be limited. In addition, they must also "be proportionate to the degree of threat and shall be intended to achieve the swiftest restoration of conditions allowing for the normal functioning of the State" (Art. 228, paragraph 5). It should be stressed out that this regulation can be issued only at the request of the Council of Ministers. There is a requirement for countersignature, too.

Due to the regulations about the emergency powers, the President is granted some substantial powers. During the martial law, the President of the Republic of Poland directs the defence of Polish state in cooperation with the Council of Ministers. In addition, at the request of the Council of Ministers, he decides on the transition of public authorities for certain

management positions and defines the tasks of the armed forces during the martial law, among others. During the state of emergency the President of the Republic of Poland, at the request of the Prime Minister, may decide to use detachments and sub-units of the Armed Forces of the Republic of Poland to restore the normal functioning of the state.

Against the background of the constitution a clear distinction between the powers of the President and the government on security matters is visible. The President has the right and duty to protect the fundamental values of the survival of the state. Through the use of his powers, the President is required to remove any danger that undermines the normal functioning of the state bodies. The general principle is that safety-related tasks are entrusted to the Council of Ministers (Art. 146, paragraph 4, points 7 and 8), whereas the implementation of the emergency powers requires the cooperation between the President and the government. Predominance over the Armed Forces is largely symbolic, and any imperious competence cannot be deduced from it. In accordance with the Art. 146, paragraph 4 point 11 of the Constitution, general management in the field of national defence is held by the Council of Ministers. In times of peace the president does not exercise authority over the army directly, but the Minister of National Defence commands it on behalf of the president. During the war, at the request of the Prime Minister, the president appoints the Supreme Commander of the Armed Forces. The Council of Ministers and the President constitute an important element of civilian control over the army, and at the same time an interaction between the authorities is required here.

Considering the constitutional duties and powers of the President of the Republic of Poland, which have been discussed above, it becomes clear that the president is the most appropriate body to direct the defence of the state in time of external threat and during the war. However, the cooperation with the Council of Ministers is a must. This is due to both the general constitutional principles (the principle of triangular division of power, the principle of presumption of competence of state authorities on behalf of the Council of Ministers, resulting from the preamble to the principle of cooperation of the state authorities) and the detailed laws. A great importance is particularly attached to the aforementioned Art. 10 of the Constitution.

Bibliography

1. Mojak, R. (2002) Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. In: Skrzydło, W., ed. *Polskie prawo konstytucyjne*. Lublin: Verba. Pp. 294-331
2. Sarnecki P. (1999) Artykuł 126. In Garlicki, L., ed. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. *Komentarz*. vol. I. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. Pp. 1-16.

3. Wojtyczek, K. (2008) Prezydent Rzeczypospolitej. In: Sarnecki, P., ed. *Prawo Konstytucyjne Rzeczpospolitej Polskiej*. Warszawa: C.H. Beck. Pp. 344-373.
4. Winczorek, P. (2008) *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*. Warszawa: Liber.
5. Prokop, K. (2005) *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* Białystok: Temida 2.

Tengizs Džibuti

CEĻU SATIKSMES ORGANIZĀCIJAS ADMINISTRATĪVI TIESISKĀS PROBLĒMAS

Abstract
Publication's subject is road traffic organization and safety in administrative-legal aspect.
Especial role in this research given to general administrative acts (also called general orders, administrative regulatory enactments or normative administrative acts which are directed at persons determined on the basis of general characteristics or at changing the public law status of things, establishing the rules of conduct and intended for an individual indefinite group of persons, containing generally binding rules of conduct and execute the law, etc.), particularly road signs, traffic light signals and road markings, because road-users shall comply with the instructions conveyed by them even if the said instructions appear to contradict other traffic regulations.
In special literature is mentioned that it is only possible to achieve significant improvements in traffic safety performance, if at the same time with the road reconstruction and optimal transport organization is created human consciousness and safety aspects of nurture in future generations. This, in turn, is impossible without society confidence in public administration and traffic organization, which requires clear, transparent and lawful procedures.
Traffic organization administrative-legal problem's solving and its exposure to the administrative regulation will enter the process of legality, certainty and stability in this area, thus guaranteeing a continuous, rhythmic and fast road communications.

Ievads

Kā zināms, administratīvo tiesību piemērošanas uzdevums ir sabalansēt personas un sabiedrības intereses, radīt vislabāko līdzsvaru starp personas atsevišķo un sabiedrības kopīgo interešu ievērošanu, vienlaikus nodrošinot personu pret neattaisnotu viņa tiesību un leģitīmo interešu ierobežošanu (Baltais 2005: 141).

Ir pasvītrojams, ka vieni no galvenajām risināmām problēmām transporta nozarē ir: infrastruktūras kvalitāte un satiksmes drošība, kas nodrošinātu transporta sistēmas ilgtspējību, izglītība un pētījumi, kas nodrošinātu pamatotāku lēmumu pieņemšanu, kā arī profesionāli nozares speciālisti. Lai risinātu minētās problēmas, Transporta attīstības pamatnostādnēs 2007.-2013. gadam ir izvirzīts arī virsmērķis – droša satiksme.

Reģistrēto transportlīdzekļu skaits Latvijā uz 2010. gada 1. janvāri ir 1168357, no tiem puse ir tiesīga piedalīties ceļu satiksmē, aktīvo vadītāju apliecību skaits Latvijā uz 2010. gada 1. janvāri ir 788821.

Latvija ir sasniegusi automobilizācijas līmeni 300 automobiļi uz 1000 iedzīvotājiem. Saskaņā ar Zviedrijas Ceļu un transporta institūta (VTI) speciālistu atzinumu, automobilizācijas līmenis, kas pārsniedz 300 aut./1000 iedz., uzskatāms par nosacītu piesātinājuma līmeni. Šādos apstākļos, piemēram, Zviedrijā satiksmes drošība ir atzīsta par valsts prioritāti (Ceļu satiksmes drošības programma 2007.-2013. gadam). Latvijai jāizpilda arī Eiropas Savienības mērķis – līdz 2010. gada beigām jāsamazina bojā gājušo skaitu divas reizes, salīdzinājumā ar 2001. gadu, bet pēc tam jāturpina cietušo, bojā gājušo un ievainoto skaita turpmāka samazināšana.

Ikdienā ceļu satiksmē gan autovadītāji, gan gājēji saskaras ar ceļa zīmēm, apzīmējumiem, luksoforiem un citiem satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem, kas ceļu lietotājiem saskaņā ar Vīnes Konvenciju par ceļa zīmēm un signāliem jāievēro pat tad, ja tie šķiet pretrunā ar citiem ceļu satiksmes noteikumiem. Ir vitāli svarīgi, lai pirms tos uzstādīt (uzlikt) tiktu veikta savlaicīga un rūpīga izpēte, seku analīze, demokrātiskas un tiesiskas valsts pamatprincipu ievērošana, ieinteresēto personu (iespējamo adresātu, trešo personu, nevalstisko organizāciju) pienācīga uzklausīšana, samērīguma nodrošināšana starp sabiedrības un privātpersonu interesēm, kas prasa lielu uzmanību, atbildību un normatīvajos aktos noteiktās kārtības ievērošanu. Šie mērķi atbilstošāk un vieglāk sasniedzami administratīvā procesa ietvaros.

Ceļu satiksmes likums nosaka, ka ceļu satiksmes organizācijas mērķis ir nodrošināt nepārtrauktu, ritmisku un ātru ceļu satiksmes norisi, kā arī maksimāli garantēt tās drošību, bet plānojot apbūvi, nepieciešams paredzēt pasākumus, lai varētu nodrošināt ērtu un drošu satiksmi.

Problēmas un risinājumi

Praksē sastopami gadījumi, kad satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi tiek izvietoti (uzlikti), kļūdaini, nelikumīgi, pretēji valsts standartiem, pretrunīgi vai neizpildāmi, kas negatīvi ietekmē ceļu satiksmes drošību un ērtību, provocē un uzsauc ceļu satiksmes dalībniekus uz pārkāpumiem, veicina avārijas situāciju un ceļu satiksmes negadījumu rašanos, izraisa ceļu satiksmes dalībnieku nesaprašanos, neapmierinātību un tiesisko nihilismu.

Ļoti lielas briesmas ceļu satiksmei rada ceļu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu bojāšana, patvaļīga noņemšana, uzstādīšana, pārvietošana, aizsegšana u.tml. (Kirikovs u.c. 2000: 11). Ne velti par šādām darbībām, kā arī par satiksmes organizācijas līdzekļu prasību nepildīšanu Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 140., $149.^{5}$-$149.^{31}$ pantos paredzēta administratīvā atbildība.

Satiksmes drošības līmeņa paaugstināšana ir komplekss uzdevums, kas aptver organizatoriska, inženiertehniska, tiesiska, ekonomiska, medicīniska un cita rakstura jautājumu risināšanu (Kirikovs u.c. 2000: 7).

Ar katru gadu pieaug transportlīdzekļu un jaunu ceļu skaits, turklāt ceļu satiksmes organizācija laika gaitā attiecas uz ievērojamāku iedzīvotāju daļu, tāpēc rodas nepieciešamība pakļaut ceļu satiksmes organizāciju atbilstošam un mūsdienīgam regulējumam, lai valsts varētu sasniegt Eiropas Savienības līmeni šajā jomā.

Tajā pašā laikā dažas valsts un pašvaldības iestādes, kuru kompetencē ir ceļu satiksmes organizēšanas un drošības jautājumi, pretēji Administratīvā procesa likumam, Valsts pārvaldes iekārtas likumam, vienotai Latvijas tiesu praksei, juridiskajā un speciālajā

literatūrā izteiktajiem viedokļiem un autora centiņiem, vairākus gadus tīši un principiāli neatzīst satiksmes organizācijas līdzekļus par administratīvajiem aktiem, kas nesekmē augstāk minēto mērķu sasniegšanu, nepamatoti atstumj indivīdus, nevalstiskās organizācijas un pilsonisko sabiedrību kopumā no līdzdalības šajos procesos, vairo neuzticību valsts pārvaldei.

Diemžēl vēl nākas sastapties ar absolūti kļūdaino uzskatu, ka administratīvā procesa prasību ievērošana apgrūtina iestādes darbu (Baltais 2005: 142). Tieši pretēji, administratīvais process ir kā kompass, ar kura palīdzību un sliedes, pa kurām droši un mērķtiecīgi jāvirzās uz priekšu satiksmes organizācijas līdzekļu pamatotā un legālā uzstādīšanā (uzlikšanā).

Demokrātiskas un tiesiskas valsts principi nosaka, ka valsts pārvaldes pieņemto lēmumu mērķis ir taisnīguma nodrošināšana (Baltais 2005: 142). Valsts pārvaldei demokrātiskā un tiesiskā valstī sabiedrības uzticētās funkcijas jāpilda godīgi, efektīvi un taisnīgi, tās rīcībai jāatbilst likumam (Satversmes tiesas 2000. gada 24. marta sprieduma lietā Nr. 04-07(99) secinājuma daļas 3. punkts).

Iestādes pamatuzdevums administratīvajā procesā ir tai noteiktās kompetences ietveros nodrošināt tiesību normu tiesisku, efektīvu un precīzu piemērošanu, objektīvi noskaidrot lietas faktiskos un tiesiskos apstākļus, kā arī pieņemt tiem atbilstošāko (piemērotāko) lēmumu (Satversmes tiesas 2005. gada 4. janvāra sprieduma lietā Nr. 2004-16-01 secinājuma daļas 10. punkts).

Administratīvās tiesības [..] nosaka stingras robežas administrācijas darbībai, kā arī ierobežo metodes un formas valsts iedarbībai uz sabiedrību un tās atsevišķiem locekļiem (Stučka 2009: 17).

Tēmas svarīgumu pasvītro Eiropas Kopienu tiesas noteiktais princips, ka gadījumos, kad ir grūti novilkt robežu starp administratīvajiem aktiem un tiesiskajiem līdzekļiem, kas nav saistoši, ir jāizšķiras par labu indivīdam, lai tas varētu maksimāli aizstāvēt savas tiesības (Schwarze 1992: 961), tam piekrīt arī Latvijas Republikas Satversmes tiesa (Satversmes tiesas 2004. gada 6. decembra sprieduma lietā Nr. 2004-14-01 secinājumu daļas 14. punkts) un Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments (Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2004. gada 3. augusta lēmuma lietā Nr. SKA-190 motīvu daļas 9. punkts). Līdzīgi jārīkojas, ja tiesnesim ir sarežģīti lietas ierosināšanas stadijā noteikt, vai pārsūdzētie tiesību akti ir administratīvie akti, tad ir jāierosina administratīvā lieta un tās izskatīšanas laikā jānoskaidro pārsūdzēto aktu tiesiskā daba (Administratīvās apgabaltiesas 2004. gada 11. maija lēmums lietā Nr. AA 199-04/4).

Bez tam arī saskaņā ar Eiropas Padomes Ministru Komitejas 1977. gada 28. septembra rezolūciju Nr. 77 (31) „Par indivīdu aizsardzību attiecībā uz administratīvajiem aktiem" (Resolution (77) 31 on the protection of the individual in relation to the acts of administrative

authorities), kura Eiropas Padomes dalībvalstīm nav tieši juridiski saistoša, tomēr ir izmantojama kā tiesību palīgavots, interpretējot nacionālās tiesību normas, termins „administratīvs akts" nozīmē jebkuru individuālo pasākumu vai lēmumu, ko pieņem īstenojot publisko varu un kurš pēc savas dabas tieši ietekmē personas tiesības, brīvības vai intereses.

Arī Igaunijā izteikts viedoklis, ka tam, ka vispārējā rakstura rīkojums ir uzskatāms par administratīvo aktu, ir lielā praktiska nozīme. Tā, personām, kuru intereses vispārējā rakstura rīkojums skar vai var skart, ir tiesības vispārējā rakstura rīkojumu, kā visus citus administratīvus aktus, pārsūdzēt administratīvajā tiesā. Vispārējā rakstura rīkojumu uzskatīšana par administratīvajiem aktiem nostiprina personu tiesisko aizsardzību (Аэдмаа и др. 2005: 322-325).

Administratīvo tiesu praksē ir atzīts, ka vispārīgais administratīvais akts (proti, tāds administratīvais akts, kas attiecas uz ļoti konkrētos, identificējamos apstākļos esošo precīzi neidentificējamu personu loku) pastāv arī Latvijas tiesību sistēmā. Prognozējams, ka ar laiku šāds administratīvā akta veids varētu tikt izmantots arvien biežāk (Gailīte 2006:1-6). Saeima, apstiprinot vispārīgo administratīvo aktu eksistēšanu Latvijā, ietvēra Administratīvā procesa likumā atsauci uz šāda veida administratīvajiem aktiem, kurus likumā paredzētajos gadījumos izdod attiecībā uz individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos (Administratīvā procesa likuma 70. panta pirmā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 26.10.2006. likumu, 1. panta trešā daļa, 80. panta pirmā daļa, 185. panta ceturtās daļas 9. punkts, 204. panta sestā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 18.12.2008. likumu).

Darba mērķis

Darba mērķis ir satiksmes organizācijas administratīvi tiesisko problēmu pētīšana un tās pakļaušana administratīvā procesa regulējumam, lai sabalansētu privātpersonu, sabiedrības un valsts intereses, nodrošinātu ceļu satiksmes drošību un ērtību.

Secinājumi

Tikai tad iespējams panākt būtiskus drošības rādītāju uzlabojumus, ja vienlaikus ar ceļu atjaunošanu un optimālu satiksmes organizēšanu tiek veidota cilvēku apziņa un drošības jautājumi ieaudzināti jau nākamajām paaudzēm (Vancovičš 2008: 11). Tas, savukārt, nav iedomājams bez sabiedrības uzticības valsts pārvaldei un satiksmes organizācijai, kam nepieciešams skaidras, caurspīdīgas un legālas procedūras.

Satiksmes organizācijas administratīvi tiesisko problēmu risināšana un tās pakļaušana administratīvā procesa regulējumam ievedīs likumību, noteiktību un stabilitāti šajā jomā, tādejādi garantēs nepārtrauktu, ritmisku un ātru ceļu satiksmes norisi, kā arī maksimāli

nodrošinās tās drošību un ērtību, samazinot bojā gājušo, cietušo un ievainoto skaitu, līdz ar to arī sabiedrībai un valstij nodarīto zaudējumu apmēru.

Bibliogrāfija

1. Administratīvās apgabaltiesas 2004. gada 11. maija lēmums lietā Nr. AA 199-04/4 (2005) Administratīvās apgabaltiesas nolēmumu apkopojums 2004. gads. Rīga: Tiesu namu aģentūra. 289.-294. lpp.
2. Administratīvā procesa likums. http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 [2009. 01.09.].
3. Aktīvo vadītāja apliecību skaita dinamika uz 2010. gada 1. janvāri. http://www.csdd.lv/?pageID=1099053833 [2010. 25.01.].
4. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2004. gada 3. augusta lēmuma lietā Nr. SKA-190 motīvu daļas 9. punkts http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2004/ad030804_1.doc [2009. 01.09.].
5. Baltais, M. (2005) Iestādes rīcības brīvība un lietderības apsvērumi. Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Vēstnesis. 140.-156. lpp.
6. Ceļu satiksmes drošības programma 2007.-2013. gadam, kas atbalstīta ar Ministru kabineta 2007. gada 13. aprīļa rīkojumu Nr. 209. http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file45218.doc [2009. 01.09.].
7. Ceļu satiksmes likums. http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 [2009. 01.09.].
8. Ceļu satiksmes negadījumu skaits 2009. gada mēnešos. http://www.csdd.lv/?pageID=1239884427 [2010. 25.01.].
9. Gailīte, D. (2006) Ko darīt, lai administratīvais process būtu efektīvāks. Intervija ar Ievu Miezi. Jurista Vārds, Nr. 33 (436): 1.-6. lpp.
10. Kirikovs, P., Pommers, J., Blīvis, J., Brass, J., Smilga, J., Siliņš, A. (2000) Auto vadītāja ABC. Rīga: Jumava.
11. Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem. http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cz.pdf [2009. 01.09.].
12. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss. http://www.likumi.lv/doc.php?id=89648 [2009. 01.09.].
13. Reģistrēto transportlīdzekļu skaits Latvijā uz 2010. gada 1. janvāri. http://www.csdd.lv/?pageID=1098888074 [2010. 25.01.].
14. Resolution (77) 31 on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities (1996) The administration and You: A Handbook. Council of Europe Publishing. Pp. 336-345.
15. Satversmes tiesas 2000. gada 24. marta sprieduma lietā Nr. 04-07(99) secinājuma daļas 3. punkts. http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/04-07(99).rtf [2009. 01.09.].
16. Satversmes tiesas 2004. gada 6. decembra sprieduma lietā Nr. 2004-14-01 secinājumu daļas 14. punkts. http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2004-14-01.rtf [2009. 01.09.].
17. Satversmes tiesas 2005. gada 4. janvāra sprieduma lietā Nr. 2004-16-01 secinājuma daļas 10. punkts. http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2004-16-01.htm [2009. 01.09.].
18. Schwarze, J. (1992) European Administrative Law. London: Sweet and Maxwell.
19. Stučka, A. (2009) Administratīvās tiesības. Otrs, pārstrādāts un papildināts izdevums. Rīga: Juridiskā koledža.
20. Transporta attīstības pamatnostādnes 2007.-2013. gadam, kas apstiprinātas ar Ministru kabineta 2006. gada 12. jūlija rīkojumu Nr. 518. http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file44119.doc [2009. 01.09.].
21. Vancovičš, A. (2008) Izdzīvošanas ABC autobraucējiem. Rīga: Jumava.
22. Аэдмаа А., Лопман Э., Паррэст Н., Пилвинг И., Вэне Э. (2005) Руководство по административному производству. Тарту: Издательство Тартуского университета.

Renāte Fila

EIROPAS SAVIENIBAS TIESU VARAS ATZARU RAKSTUROJOSIE ASPEKTI

Abstract
The autoritative nature of the agreement of the European Commynity of Coal and Steel is the source for origination of the principles of distribution of power in the Europena Union
The Judiciary and govermental functions of the judical system in the European Communities structured for similar principles of the French administrative courts . Also, in the some cases procedure in European Communities court is look like as state court procedures than procedure in the court of the an international organization. Individual person can to defend his bussines interests in the international organization, in where are created own laws. That is base for conclusion about s disproportionate demand of European Communities court. Probably, therefore European Court of Justice in its development period has taken over not only administrative but also function of the constitutional courts.
Atslēgas vārdi: *Eiropas Savienība, Eiropas Kopienu tiesa, administratīvā tiesa, konstitucionālā tiesa.*

Termins „supranacionāls", kurš izmantots Ogļu un tērauda kopienas dibināšanas līguma (Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty) (turpmāk – OTK) 9.pantā, definēja Eiropas augstāko autoritatīvo orgānu, kura funkcijas šobrīd izpilda Eiropas Komisija. Supranacionalitātes būtība nodrošināja OTK līguma dalībvalstīm apzināties, ka sadarbība iekļauj sevī gan ekonomiskās, gan politiskās varas saturu un arī atbildību. Savukārt, Eiropas Kopienu tiesas spriedums lietā Rosmarie Kapferer/Schlank&Schick Gmb (2006.gada 16. marta lieta C – 234/04) nodibināja, ka sadarbības princips, kas izriet no Eiropas Kopienas dibināšanas līguma (Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; 29.12.2006) 10. panta, neuzliek dalībvalsts tiesai pienākumu izvairīties no iekšējo procesuālo noteikumu piemērošanas. Lai nodrošinātu tiesību un tiesisko attiecību stabilitāti, svarīgi, ka tiesu nolēmumi, kas kļuvuši galīgi pēc tam, kad izsmelti visi tiesību aizsardzības līdzekļi, vai pēc tam, kad beidzies to izmantošanai paredzētais termiņš, vairs netiktu apstrīdēti. Šīs lietas kontekstā ir skaidrs, ka autoritatīvās funkcijas uzturētāja nevar būt tikai Eiropas Komisija, kurai ir tikai izpildvaras kompetence. Kopienām ir tiesības izmantot savu varu tikai gadījumos, kas atrunāti kopienu pamatlīgumā un arī varas izmantošanas ierobežojumiem ir jāizriet no līguma. Varas izmantošanas ierobežojumam noteikta „samērīguma principa" piemērojamība, kas nodrošina, ka varas izmantošana ir samērīga ar pieļaujamo, līgumā noteikto, varas apjomu. Tas norāda, ka Eiropas Kopienu pārvaldības sistēmas konstrukcijas pamatā jānodrošina klasisks varas dalīšanas princips un Eiropas Savienības tiesu varas darbības specifikai būtu jānodrošina kontrole par to, lai Eiropas Savienības orgānu darbībā tiek ievērots „samērīguma princips" un šo orgānu izdotie normatīvie akti atbilstu pamatlīguma nosacījumiem. Kā starptautiskās arbitrāžas tiesai Eiropas Kopienu tiesas pamatfunkcija būtu saistīta ar kontroli par dalībvalstu līgumsaistību un

no līgumiem izrietošo tiesību aktu ievērošanu. Savukārt normatīvo aktu tiesiskuma kontrole, t.sk, šādu normatīvo aktu anulēšanas procedūra ir tikai sekundāra Eiropas Kopienu Tiesas (turpmāk – EKT) funkcija. Viennozīmīgi, ka abas šīs funkcijas vērtējamas kā vērstas uz publiski-tiesisko attiecību kontroli starptautiskas organizācijas ietvaros, neskatoties uz to, ka pieteikumu iesniegšana EKT līdzīga procedūrai, kas noteikta Francijas administratīvajās tiesībās, kā arī vairāku lietu izskatīšanas principi (piemēram, prasībās par tiesību aktu anulēšanu) ir vairāk raksturīgi valsts tiesai, nevis starptautiskas organizācijas tiesai. Tas varētu būt izskaidrojams ar to, ka tieši Francijas tiesību speciālistu ietekmē tika izstrādāti Eiropas Kopienu 1951. un 1957.gada līgumi (Treaty establishing the European Coal and Steel Community, zaudējis spēku 2002.gadā; Eiropas Atomenerģijas kopienas dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958). Tomēr šo ietekmi nav pamata pārvērtēt, jo tiesas institūti, kur var vērsties fiziskas un juridiskas personas, savstarpēji atšķiras, bet arī nenovērtēt valsts veidola iezīmes būtu nepamatoti.

Laika gaitā pilnveidojoties EKT judikatūrai un piemērojot dažāda veida interpretācijas metodes, tika palielinātas tiesu varas atzara pilnvaras, kas noteiktas Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230.pantā (Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; 29.12.2006) . Kā raksturojošu piemēru var minēt lietu Commision c Conseil AETER (C-22/70), kura izskatīta EKT 1981.gada 31.martā. Šīs tiesas ietvaros atzīts par pieļaujamu apstrīdēt tiesību aktu, kurš nav ieteikums vai rekomendācija un kuram pēc būtības ir rīkojuma pazīmes. Viennozīmīgi, ka EKT veica Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230. panta interpretāciju, nosakot sev izvērtēšanai pakļautos tiesību aktus.

Arī 1980 gadu vidū, EKT izskatīja lietu, kas principiāli mainīja izpratni par institucionālo tiesību aktu (Parti ecologiste „Les Verts" conte Parlement Europeen, C-294/83). Šāda situācija izveidojās, ņemot vērā līguma normu kolīziju - EKT noteikto funkciju tiesību aktu kontrolei un neiekļauto tiešo norādi uz tiesībām apstrīdēt Eiropas Parlamenta izdotos tiesību aktus. EKT argumentācija minētajā lietā, tika izmantota precedenta veidā, izskatot līdzīga satura prasības, kā arī citi Eiropas Kopienu orgāni savu darbību pamatoja ar šo EKT spriedumu.

Kā nesamērīgu iespējams novērtēt tādas sistēmas esamību, ja fiziska persona aizstāv savas vai sevis vadīta uzņēmuma ekonomiskās darbības intereses starptautiskas organizācijas veidotas tiesu sistēmas ietvaros apstrīdot šīs organizācijas pašas izdotos tiesību aktus. Tomēr, arī te pastāv vēl arī virkne ierobežojumu, jo fiziskas un juridiskas personas nevar prasīt anulēt tiesību aktu, ja nav tās tiešais adresāts. Bez tam, saskaņā ar EKT Statūtu 19.pantu noteikts lietas dalībnieku obligātās pārstāvības princips, un lietas dalībniekus, kuri nav dalībvalsts vai

Eiropas Savienības iestādes, tātad, juridiskas vai fiziskas personas, var pārstāvēt tikai advokāts, kas ir tiesīgs praktizēt kādas ES dalībvalsts vai tās valsts tiesās, kura ir Eiropas Ekonomikas zonas dalībvalsts. Otrkārt, EKT Reglamenta 104.panta 2.punkts paredz, ka attiecībā uz lietas dalībnieku piedalīšanos un pārstāvību prejudiciālā nolēmuma tiesvedībā EKT ņem vērā procesuālos noteikumus, ko piemēro tajā dalībvalsts nacionālā tiesā, kas ir izteikusi lūgumu (EKT Reglaments 104.pants./ Pieņemts Luksemburgā 19.06.1991.; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz ar 15.01.2008.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis L386; 29.01.2008). Līdz ar to, pastāvot šādām ierobežojošām atrunām, ir pietiekoši likumsakarīgi, ka EKT bija pamats sniegt arī interpretāciju nosacījumam „ tiešais adresāts, kura intereses tiek skarta vai ierobežotas tā tiesības". Piemēram, EKT lietā Salamander T 172/75 atzina, ka direktīva nav tas tiesību akts, kas var tieši skart personu intereses un aizskart to tiesības Savukārt, ar Eiropas Kopienu orgāniem saskaņotie dalībvalstu rīkojumi, it īpaši kas saistīti ar tirdzniecības brīvību, var tieši ietekmēt personīgās un individuālās personu intereses (Werner A.BOck contre Commisson, C-62/70). Pagājušā gadsimta 90 gadu sākumā tiesu praksē tika noteikti kritēriji personu identificēšanai, kuru intereses var skart tieši un individuāli konkurences tiesību jomā (Extramet Industrie SA countre Conceil, C-358/89, Codoriniu SA contre Conseil, C-309/89). Jāatzīmē, ka minētie EKT spriedumi veidoja Romas un Māstrihtas līguma (Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; Konsolidētais Līgums par Eiropas Savienību./ Parakstīts Māstrihtā 07.02.1992.; stājies spēkā 01.11.1993.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E) dalībvalstu administratīvi-tiesiskās darbības principu būtību.

Prejudiciālās nolēmumu procedūras tiesiskais pamats ir Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234.pants (Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līguma 234.pants./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; 29.12.2006). Tomēr vienlaikus vēl vairāki panti Eiropas Kopienas dibināšanas līgumā, Eiropas Atomenerģētikas Kopienas dibināšanas līgumā un Līgumā par Eiropas Savienību ietekmē prejudiciālo nolēmumu procedūras darbību (jo īpaši Eiropas Kopienu dibināšanas līguma 68.pants, Eiropas Atomenerģētikas Kopienas dibināšanas līgumā 150.pants un Līgumā par Eiropas Savienību 35.pants). Visas šīs tiesību normas kopā ar vēl vairākiem Eiropas Savienības tiesību avotiem, laika gaitā ir sākušas netieši ietekmēt prejudiciālo nolēmumu procedūras piemērojamību, šīs procedūras nozīmi Eiropas Savienības tiesībās, kā arī paplašināja EKT kompetenci attiecībās ar dalībvalstu tiesām. Jāatzīmē, ka arī tiesas jēdzienu EKT interpretē atbilstoši Kopienas tiesībām un tam nav viennozīmīgi jāatbilst tiesas jēdzienam nacionālajā tiesību sistēmā. Ja, saskaņā ar Eiropas Kopienas dibināšanas

līguma 234. panta trešo daļu visām tiesām, kuru lēmumus nav iespējams apstrīdēt dalībvalstu tiesu sistēmas ietvaros, ir pienākums vērsties Eiropas Kopienu tiesā ar prejudiciālu jautājumu, ja tas nepieciešams lietas izspriešanai (Prejudiciāls nolēmums Eiropas Kopienu Tiesai./ Informatīvs materiāls. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Eiropas Kopienu Tiesas departaments, 2007. 6), tad EKT šo pienākumu interpretē, norādot, ka arī tiesai, kura dalībvalsts tiesu sistēmā nav augstākās instances tiesa, ir pienākums iesniegt prejudiciālu jautājumu, ja attiecīgās tiesas lēmumu saskaņā ar dalībvalsts procesuālajā normām nav iespējams apstrīdēt. Pat gadījumos, kad tiesām nav pienākums to darīt, jautājumu uzdošana var būt ļoti noderīga, jo uzdodot prejudiciālu jautājumu, dalībvalsts tiesa nodrošinās, ka tās nolēmums būs atbilstošs EKT attiecīgo tiesību interpretācijai vai arī pamatots ar spēkā esošu aktu. Spēkā esamības pārbaudes procedūra ir nozīmīga personu tiesību aizsardzībai, jo ar to faktiski tiek kontrolētas Kopienu iestāžu darbības tiesiskums un dalībvalsts tiesai zināmā mērā tiek nodrošinātas iespējas līdzsvarot ierobežojumus, kas izriet no Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230.panta, kurš regulē Kopienu iestāžu aktu tiesiskuma pārbaudes pamata mehānismu.

Sākotnēji, pieprasītāju statusa noteikšana prejudiciālā nolēmuma pieprasījumam EKT bija vērsta uz palīdzības sniegšanu dalībvalstu tiesnešiem orientēties saturiski apjomīgajā Eiropas Savienības tiesību jomā. Lai gan Kopienu tiesību interpretāciju vai to spēkā esamības pārbaudi var lūgt vienīgi tad, ja Kopienu tiesības pamata lietā ir piemērojamas, atsevišķos gadījumos EKT ir atzinusi, ka tās kompetencē ir interpretēt Kopienu tiesības tad, ja dalībvalsts vienpusēji savos tiesību aktos Kopienu regulējumu attiecina arī uz situācijām, kurās Kopienu tiesības nav piemērojams. Līdz ar to, šobrīd prejudiciālo nolēmumu procedūra kalpo kā viena no nozīmīgākajām garantijām indivīdam apstrīdēt Eiropas Savienības normatīvo aktu spēkā esību un paust savus uzskatus EKT. Prejudiciālo nolēmumu procedūra tiek saukta arī par visas „Eiropas Kopienu tiesību arhitektūras pamatakmeni" gan vērtējot juridiski, gan ņemot vērā šīs procedūras īpašo nozīmi Eiropas Kopienu tiesību vienveidīgas piemērošanas nodrošināšanā. Bez tam, EKT izpildot tiesību aktu interpretāciju prejudiciālā nolēmuma veidā, faktiski veic konstitucionālo tiesu funkcijas, turklāt ne tikai attiecībā uz Eiropas Savienības tiesībām, bet arī attiecībā uz dalībvalstu iekšējām tiesībām.

Jāatzīmē, ka EKT nav nepārprotami atbildējusi uz jautājumu par to, vai, neskatoties uz Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234.panta tekstu, prejudiciālu jautājumu var uzdot par tādu veidojumu, kuri nav iestādes, izdotiem aktiem. Piemēram, attiecībā uz Eiropadomes aktiem daži uzskata, ka par tiem var lūgt prejudiciālu nolēmumu tad, kad tā pieņem aktu Kopienu darbības jomā, savukārt citi uzskata, ka Eiropadomes akti savienojumā ar Kopienas aktiem vai līgumiem, uz kuriem šie Eiropadomes akti attiecas, ir izmantojami interpretācijas procesā, lai noteiktu to precīzu iedarbību. Arī atbilstoši EKT tiesneša Lenaertsa (Lenaerts,

Arts, Maselis 2006). viedoklim, prejudiciālu jautājumu var uzdot par tādu veidojumu aktiem, kurus, īstenojot savas pilnvaras, ir izveidojušas Kopienu iestādes un kuriem noteiktu uzdevumu veikšanai ir piešķirtas izpildpilnvaras un lēmumu pieņemšanas pilnvaras.

EKT savas kompetences ietvaros veic arī „jaukto nolīgumu" – nolīgumu, kuru ar trešajām valstīm kopā noslēgušas Kopiena un dalībvalsts (Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līguma 234..pants./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; 29.12.2006), interpretāciju. Gadījumā, ja nolīgums noslēgts jomā, kurā Kopienas dalībvalstu pilnvaras ir dalītas, bet pienākumi, kurus uzliek šis nolīgums, nav savstarpēji sadalīti starp Kopienu un dalībvalstīm, EKT tikai definē pienākumus, kurus Kopiena ir uzņēmusies, un līdz ar to ierobežoti interpretē attiecīgā nolīguma normas. EKT ir atzinusi, ka tā tiesīga interpretēt lēmumus vai juridiski nesaistošus aktus, kurus ir pieņēmis nodibinājums, kas izveidots ar starptautisku līgumu, piemēram, asociācijas nolīgumu, lai nodrošinātu šī nolīguma ieviešanu. Šajā gadījumā nav būtiski, ka sākotnēji līgumus ar trešajām valstīm ir slēgušas dalībvalstis. Taču EKT nav tiesīga interpretēt starptautiskos līgumus, kas noslēgti starp dalībvalstīm ārpus Kopienu darbības jomām, izņemot gadījumus, kas izriet no konvencijām, kas noslēgtas pamatojoties uz Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 293.pantu var pilnvarot interpretēt starptautiskus nolīgumus. Tāda, piemēram, ir 1980.gada 19. jūnija Romas Konvencija par tiesību aktiem, kas piemērojami līgumsaistībām, ar kuru dots pilnvarojums EKT veikt šīs konvencijas normu interpretāciju.

EKT var sniegt tikai Kopienu tiesību interpretāciju un dalībvalstu tiesām pašām ir jānoskaidro, vai valsts tiesību normas vai jēdzieni atbilst EKT interpretējamām normām vai jēdzieniem, ar nosacījumu, ka iekšējie risinājumi atbilst Kopienu tiesībām, tiktu interpretēti vienveidīgi, neatkarīgi no apstākļiem, kādos tie piemērojami, jo vienīgi dalībvalsts tiesas var izvērtēt savu tiesību jēdzienu pielietojumu pat tad, ja Kopienu regulējums satur uz tiem tiešu atsauci, kā arī – veikt savu iekšējo tiesību interpretāciju.

Izvērtējot EKT pilnvaras, kopumā ir izdarāms secinājums, ka attīstības periodā tā ir veikusi gan starptautiskās arbitrāžas funkcijas, kontrolējot līgumsaistību izpildi starp dalībvalstīm, gan administratīvās tiesas funkcijas, kontrolējot Eiropas Savienības orgānu un iestāžu izdoto tiesību aktu tiesiskumu, kā arī pārņēmusi konstitucionālās tiesas darbības principus. Lai gan fizisku un juridisku personu tiesības vērsties EKT ir zināmā mērā ierobežotas ar Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234.pantā trešā daļas imperatīvo tiesību normu, kas uzliek obligātu pienākumu visām tām dalībvalstu tiesām, kuru nolēmumus nevar pārsūdzēt nacionālā līmenī, vērsties EKT, vienlaikus šobrīd nepastāv efektīvi kontroles mehānismi attiecībā uz šo pienākumu. Tas nozīmē, ka teorētiski iespējams fizisku un

juridisku personu tiesību ierobežošanas risks. Bez tam, dalībvalsts atbildības principa attiecināšana uz dalībvalsts tiesu varu vēl nav uzskatāma par pietiekoši efektīvu kontroles mehānismu attiecībā uz iespējamiem Eiropas Kopienu dibināšanas līguma 234.panta pārkāpumiem, jo EKT šā brīža judikatūrā noteiktie kritēriji attiecībā uz šādu dalībvalstu atbildību ir nepietiekoši precīzi un ļoti grūti izpildāmi. Līdz ar to, kā papildus kontroles mehānisms var tikt izmantots nacionālais konstitucionālās sūdzības institūts, indivīdiem vēršoties savas valsts konstitucionālajā tiesā un lūdzot atzīt, ka pēdējās instances tiesas prettiesiska nevēršanās EKT ir tiesību uz taisnīgu tiesu pārkāpums. Esošā situācija parāda, ka kopumā esošā Eiropas Savienības tiesvedības sistēmā ir trūkumi, kas uzliek papildu slogu fiziskai un juridiskai personai starptautiskas organizācijas ietvaros apstrīdēt šādas starptautiskas organizācijas pašas izdotos tiesību aktus.

Bibliogrāfija

1. Affaire C-22/70, Recueil de la jurisprudence de la Cour, 1971 *http://i*gitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2006-1009.../cases.pdf [26.03.2010.]
2. Arndt F./ The German Federal Constitutional Court at the Intersection of National and European Law: Two recent Decisions. // German Law Journal, 01.07.2001., No.11 (Vol 2)
3. Consolidated Version of the Treaty on European Union. Accapted in Maastrich; to became valid.// Officila Journal of the Europena Communities, C 325, - http://eur-lex.europa.eu/lv/treaties/dat/12002M/pdf/12002M_EN.pdf [03.05.2010.]
4. Erbts.D.; Freija.I.; Jarve.K.; u.c./ Eiropas Savienības tiesību piemērošana. Rokasgrāmata praktizējošiem juristiem. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2007.
5. Delano R. Verwey./ The European Community, the European Union, and the international Law Treaties. – Oxford: Asser Instituut, 2004.
6. Eeckhout P./ External relations of the European Union: legal and constitutional foundations. – Oxford University , 2004.
7. Eiropas Kopienu Tiesas Gada ziņojums 2006. – Luksemburga: Eiropas Kopienu Oficiālais publikāciju birojs, 2007.
8. Eiropas Kopienu Tiesas Gada ziņojums 2007. – Luksemburga: Eiropas Kopienu Oficiālais publikāciju birojs, 2008.
9. Eiropas Atomenerģijas kopienas dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// - http://eurlex.europa.eu/lv/treaties/dat/11957K/word/11957K.doc [02.05.2010.]
10. Eiropas Kopienu Tiesas Reglaments./ Pieņemts Luksemburgā 19.06.1991.; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz ar 15.01.2008.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis L386; 29.01.2008 - http://curia.europa.eu/lv/instit/txtdocfr/txtsenvigueur/txt5.pdf[02.05.2010.]
11. Eiropas Kopienu Tiesas Statūti./ Pieņemti Strasbūrā; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz ar 21.06.2005 - http://curia.europa.eu/lv/instit/txtdocfr/txtsenvigueur/statut.pdf [02.05.2010.]
12. Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līgums./ Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; - http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf [02.05.2010.]

13. Konsolidētais Līgums par Eiropas Savienību./ Parakstīts Māstrihtā 07.02.1992.; stājies spēkā 01.11.1993.// Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E; - http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf [02.05.2010.]
14. Lenaerts K., Arts D., Maselis I. Procedural Law of the European Union./ London: Sweet&Maxwell, 2006
15. Prejudiciāls nolēmums Eiropas Kopienu Tiesai./ Informatīvs materiāls. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Eiropas Kopienu Tiesas departaments, 2007.
16. Rosmarie Kapferer/Schlank&Schick Gmb (2006.gada 16. marta lieta C – 234/04) http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2088905 [26.03.2010.]
17. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm [02.05.2010.]
18. Werner A.BOck contre Commisson, C-62/70 http://www.jstor.org/stable/758493 [26.03.2010.]

Agnese Gusarova

E-VESELĪBAS IEVIEŠANAS TIESISKIE ASPEKTI

Abstract
E-health is the use of information and communication technologies in healh sector. Taking into account the fact that e-health is not only electronisation of information flow process, it is important to ensure respect for human rights. Thesis of the topic are the following:

1) E-health must be based on an understanding of how e-health will affect patients' rights.
2) Personal data, including information concerning health, has been recognized as a value in Latvia by establishing the administrative responsibility and criminal liability for breaches of personal data processing.
3) Persons rights to data protection should not suffer by the use of information and communication technologies.
4) Laws on the one hand, should be flexible and allow the use of information and communication technologies, but on the other hand, effectively protect all legitimate interests.
5) The State is obliged to give regulatory certainty by setting specific rules regarding e-health to protect human rights.
6) The benefit of the electronisation of health sector will only be provided if electronic access to data will not prevail over person's right to privacy.
Atslēgas vārdi: *E-veselība; personas datu tiesiskā aizsardzība.*

Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju (turpmāk IK tehnoloģijas) loma pasaules mērogā kļūs arvien nozīmīgāka, radot ietekmi uz ikvienas personas dzīvi, tā arī sabiedrību kopumā. Tas rada ietekmi arī uz veselības nozari, kurā gan starptautiskajā, gan nacionālajā līmenī kā politisks mērķis izvirzīts veselības aprūpes jomas elektronizācija, jo ir nepieciešama jauna veida informācijas radīšanas, uzglabāšanas un aprites sistēma, kas kalpotu gan ārstniecības personu/ārstniecības iestāžu/citu veselības aprūpes profesionāļu vajadzībām, gan veselības aprūpes pakalpojumu saņēmēju – pacientu, vajadzībām, tādejādi gūstot praktisku labumu no IK tehnoloģiju sniegtajām priekšrocībām.

Ar terminu „E-veselība" tiek saprasta IK tehnoloģiju lietošana veselības aprūpē, lai sekmētu un uzlabot slimību profilaksi, diagnostiku, ārstēšanu un kontroli, kā arī veselības un dzīvesveida pārvaldību. Latvijas apņemšanos nodrošināt veselības aprūpes jomas elektronizāciju apliecina tas, ka Veselības ministrija ir izstrādājusi pamatnostādnes „e-Veselība Latvijā", kas ir apstiprinātas ar Ministru kabineta 2005.gada 17.augusta rīkojumu Nr.560 „Par pamatnostādnēm „e-Veselība Latvijā" (turpmāk Pamatnostādnes). Minētais politikas plānošanas dokuments ir pamatdokuments E-veselības jomā. Pamatnostādnēs ir uzstādīti ilgtermiņa galvenie stratēģiskie mērķi un sagaidāmie rezultāti, no kuriem ir iespējams izprast Latvijas vīziju par veselības aprūpi nākotnē, kas paredz ne tikai informācijas par personas veselību elektronisku apmaiņu, bet arī cita veida informācijas apriti veselības aprūpes jomā (aptverot veselības aprūpes ciklu, sabiedrības izglītošanu, utt.).

Ņemot vērā to, ka Pamatnostādnēs (85.punkts) ir noteikts, ka veselības aprūpes pakalpojumu saņēmējs (turpmāk pacients) ir E-veselības centrā un, ka visi pakalpojumi ir vērsti uz to, lai pacientam nodrošinātu iespējas rūpēties par savu veselību un to veicinātu,

pozitīvi ir vērtējama plānotā IK tehnoloģiju sniegto priekšrocību pielietošana. Tomēr, jaunu IK tehnoloģiju izmantošana pacienta veselības aprūpē rada izmaiņas pacienta un ārsta attiecībās. Lai nodrošinātu IK tehnoloģiju demokrātisku lietošanu ir nepieciešams nodrošināt, ka pamatprincipi attiecībās starp ārstu un pacientu saglabājas, t.i.: pacientiem ir jābūt pieejamai veselības aprūpei neatkarīgi no vecuma, finansiālā stāvokļa un slimības; pacientiem ir jābūt vienlīdzīgām iespējām izmantot jaunākos sasniegumus medicīnas jomā; pacientiem ir jānodrošina tiesības uz kvalitatīvu veselības aprūpi; veselības aprūpes pakalpojumu sniegšana ir jānodrošina, pamatojoties uz informētu pacienta piekrišanu; jebkāda veida informācijai, kas saistīta ar pacienta veselības stāvokli, ir jānodrošina konfidencialitāte, u.tml. Izvērtējot Pamatnostādnēs ietverto rodas priekšstats, ka vīzija par veselības aprūpes vides elektronizēšanu tiek balstīta uz pieņēmumu, ka mainās tikai informācijas apmaiņas veids starp veselības aprūpes dalībniekiem. No Pamatnostādnēm nav iespējams identificēt to, vai politiskie mērķi ir izvirzīti, apzinoties dažādus cilvēktiesību aspektus, kas varētu tikt skarti E-veselības ieviešanas rezultātā, izņemot jautājumu par personas datu apstrādes drošību (t.i., Pamatnostādnēs tiek aplūkots tikai viens no personas datu aizsardzības aspektiem – datu drošība, kas ir tehnisku un organizatorisku pasākumu ieviešana datu apstrādes ietvaros, lai nodrošinātu personas datu aizsardzību no nejaušas vai nelikumīgas dzēšanas, izmainīšanas, neatļautas datu izpaušanas vai piekļuves tiem, kā arī no jebkuras cita veida nelikumīgas apstrādes).

Ņemot vērā plašās IK tehnoloģiju risinājumu pielietošanas priekšrocības, ir nepamatoti uzskatīt, ka veselības aprūpes personas datu aprites elektronizācija E-veselības ietvaros ir tikai informācijas apmaiņas formas maiņa. Priekšnosacījums tiesiskas E-veselības ieviešanai ir adekvāta cilvēktiesību nodrošināšana, t.i., ja IK tehnoloģiju piedāvātie risinājumi tiek lietoti sabalansēti ar cilvēktiesībām.

Viens no būtiskākajiem cilvēktiesību aspektiem šajā kontekstā ir personas tiesību uz datu aizsardzību nodrošināšana. Personas tiesību uz datu aizsardzību nodrošināšana ir cilvēktiesību ranga tiesības, jo izriet no personas tiesībās uz privātās dzīves neaizskaramību, kas nostiprinātas gan LR Satversmes 96.pantā, gan arī citos Latvijas Republikai saistošos cilvēktiesību dokumentos. Šo tiesību saturā ietilpst tiesības katram (..) *pašam noteikt, kādus savas dzīves apstākļus viņš vēlas padarīt pieejamus citiem* (..), kā arī indivīda (..) *tiesības zināt, kas kādu informāciju aiz kādiem iemesliem par viņu ievāc, glabā, viņa labā vai pret viņu izlieto.* (..) (Vilbergs, Krasts 2002: 307). Tomēr, personas tiesības uz datu aizsardzību nav absolūtas tiesības, jo netiek garantētas bez ierobežojumiem. Indivīdam (..) *jāpieņem ierobežojumi, kas tiek uzlikti, ievērojot būtiskas sabiedrības intereses. Šajā gadījumā, protams ir nepieciešami likuma priekšraksti, no kuriem izriet ierobežojuma priekšnoteikumi*

un apjoms, (..) *tiem jāievēro samērīguma (proporcionalitātes) princips, kā arī jāuzrāda organizatoriskus un procesuālus pasākumus* (..) (Vilbergs, Krasts 2002: 311), kas garantē personas interešu un tiesību ievērošanu. Minētais izriet arī no Satversmes 116.panta, kurā ir noteikts, ka personas tiesības, kas noteiktas Satversmes 96., 97., 98., 100., 102., 103., 106. un 108.pantā, var ierobežot likumā paredzētajos gadījumos, lai aizsargātu citu cilvēku tiesības, demokrātisko valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību. Tādejādi, valsts pienākums attiecībā uz E-veselības ieviešanu ir dot normatīvu noteiktību, radot skaidri izprotamu mehānismu, lai garantētu cilvēka pamattiesību un brīvību ievērošanu (skaidri definētu kārtību, E-veselības dalībnieku uzskaitījumu, E-veselības dalībnieku pienākumus un tiesības, u.tml.).

Personas datu tiesiskās aizsardzības institūts Latvijā ir salīdzinoši jauns. Tas ir ieviests Latvijā, 2000.gada 23.martā pieņemot Fizisko personu datu aizsardzības likumu (spēkā stājās 2000.gada 20.aprīlī), tādejādi ieviešot nacionālajās tiesībās Eiropas Kopienu tiesību aktu, kas attiecas uz personas datu aizsardzību – Eiropas Parlamenta un Padomes direktīvu 95/46/EC par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu apstrādi un šādu datu brīvu apriti. Fizisko personu datu aizsardzības likuma mērķis ir aizsargāt fizisko personu pamattiesības un brīvības, it īpaši privātās dzīves neaizskaramību, attiecībā uz fiziskās personas datu apstrādi. Lai gan, būtiski atzīmēt, ka veselības aprūpes speciālistu profesionālās ētikas prasība ievērot konfidencialitāti pirmo reizi tika ietverta jau „Hipokrāta zvērestā" un vēlāk apstiprināta Pasaules medicīnas asociācijas 1948.gada Ženēvas deklarācijā. Tādejādi, informācijas, kas satur personas datus par personas veselību, aizsardzība ir radusies pirms citas ar privāto dzīvi saistītas informācijas aizsardzības noteikšanas. Arī mūsdienās informācija, kas attiecas uz personas veselību vai ir cieši saistīta ar to ir īpašas kategorijas, kuras aizsardzībai ir izvirzāmas visstingrākās prasības. Atšķirība ir tā, kā mūsdienās šīs informācijas aizsardzībai ir radīts arī normatīvs ietvars, kas nodrošina plašāku pienākumu loku attiecībā uz aizsargājamās informācijas apjomu nekā tas tika paredzēts Hipokrāta zvērestā. Fizisko personu datu aizsardzības likuma kontekstā personas dati ir jebkura informācija neatkarīgi no tā, vai šī informācija tieši sniedz informāciju par personas veselību vai netieši; kāds ir informācijas apjoms (tajā skaitā informācija, kas pēc būtības nav veselības dati, bet ir nesaraujami saistīta ar to); uz kādu personas dzīves periodu tā attiecas: uz indivīda pagātnes, tagadnes vai nākotnes fizisko vai garīgo veselības stāvokli; un to aizsardzība ir nodrošināma neatkarīgi no tā, kādā veidā tā tiek apstrādāta (mutiski, rakstiski, elektroniski) un, kas to apstrādā (veselības aprūpes pakalpojumu sniedzējs, publiskās veselības aprūpes iestāde, darba devējs, apdrošinātājs, mācību iestāde, u.tml.).

Lai arī prasības attiecībā uz personas datu apstrādi ir iekļautas dažādos tiesību aktos (ne tikai iepriekš minētajos, bet arī, piemēram, Eiropas Padomes 1997.gada 4.aprīļa Konvencijā par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā – konvencija par cilvēktiesībām un biomedicīnu; Eiropas Padomes 1981. gada 28. janvāra Konvencijā par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu automātisko apstrādi; Eiropas Padomes 1997.gada 13.februāra ieteikumos Nr. R(97) 5 par medicīnisko datu aizsardzību; Eiropas Parlamenta un Padomes 2002.gada 12.jūlija Direktīvā 2002/58/EK par personas datu apstrādi un privātās dzīves aizsardzību elektronisko komunikāciju nozarē (direktīva par privāto dzīvi un elektronisko komunikāciju), Latvijas Republikas Ārstniecības likumā; Latvijas Republikas Pacientu tiesību likumā), tomēr šāda vispārēja regulējuma esamība pati par sevi nevar nodrošināt sekmīgu veselības datu tiesisku aizsardzību E-veselības ietvaros, ņemot vērā IK tehnoloģiju pielietošanas plašās iespējas.

Novērtējot E-veselības ieviešanas procesa attīstību Latvijā var secināt sekojošo. Pamatnostādnēs ir noteikts (158.punkts, 159.1.apakšpunkts, 172.2.apakšpunkts), ka izmaiņas normatīvajos aktos ir nepieciešamas, ieviešot E-veselību, jo īpaši ņemot vērā to, ka nākotnē ir plānots: noteikt par pienākumu elektronizēt ikvienu veselības aprūpes jomas biznesa procesu (98.punkts, 101.punkts, 107.3.3.apakšpunkts); veidot jaunas informācijas sistēmas – Elektroniskās slimības vēstures sistēmu un elektroniskās veselības kartes sistēmu (107.3.3.apakšpunkts); uzkrāt ikvienas personas, kas saņem veselības aprūpi Latvijā, datus par veselības epizodēm (113.punkts); nodrošināt starp veselības aprūpes iestādēm informācijas elektronisku plūsmu (139.punkts). Kā arī, Pamatnostādnēs (4.pielikumā „Rīcības virzienu prioritātes, atbildīgās institūcijas") ļoti precīzi un loģiski ir noteikta E-veselības ieviešanas gaita. No Pamatnostādnēs noteiktā rīcības plāna ir secināms, ka vispirms tiks radīts tiesiskais ietvars noteiktiem E-veselības procesiem.

Tomēr, joprojām normatīvajos aktos nav veiktas izmaiņas. Neatkarīgi no tā, šobrīd joprojām tiek veiktas noteiktas aktivitātes E-veselības jomā. Minētais liecina par to, ka netiek ievērots politikas plānošanas dokumentos noteiktais aktivitāšu secīgums, kas savukārt rada šaubas par to, vai valsts politika ir paredzama un tiesiska E-veselības jomā.

Pie kam, tiesiskais ietvars noteiktiem E-veselības procesiem ir jo īpaši svarīgs. Tā piemēram, Pamatnostādņu 4.pielikumā esošās tabulas „Rīcības virzienu prioritātes, atbildīgās institūcijas" 1.2.1.punktā ir noteikts rīcības virziens „Likumdošanas bāzes izstrāde", kuram piešķirts augstas prioritātes statuss un 1 gada īstenošanas ilgums, un šīs tabulas 2.2.punktā ir noteikts rīcības virziens „Elektronisko veselības karšu sistēmas izveide un ieviešana", kuram piešķirts augstas prioritātes statuss un 3 līdz 5 gadu īstenošanas ilgums. Savukārt, faktiskā

situācija elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas izveides sakarā šobrīd ir sekojoša:

1) ir izstrādāta Elektroniskās veselības karšu informācijas sistēmas vīzija;

2) ir izstrādāta Elektroniskās veselības karšu informācijas sistēmas arhitektūra un darbības koncepcijas apraksts;

3) Ministru kabinets 2010.gada 15.martā ir izdevis rīkojumu Nr.147 „Par elektroniskās pārvaldes un informācijas sabiedrības attīstības prioritāro projektu sarakstu", kur (šim rīkojumam pielikumā esošās tabulas 36.punkts) ir noteiks, ka projektam „Elektroniskās veselības kartes un integrācijas platformas informācijas sistēmas izveide – 1 posms" ir noteikts finansējums LVL 2 479 387.00 apmērā;

4) kā atbildīgā institūcija par iepriekš minēto projektu ir noteikta – Veselības ministrijas pārraudzībā esoša valsts pārvaldes iestāde Veselības ekonomikas centrs.

No minētā izriet jautājums par to, cik valsts realizētā politika šajā jomā ir tiesiska un atbilstoša Satversmes 116.pantā noteiktajam, ja tiek veidota valsts informācijas sistēma, kas nav noteikta ar ārējiem normatīvajiem aktiem (provizoriski jau var paredzēt, ka šādas sistēmas tiesiskā ietvara radīšana varbūt komplicēts process, jo var tikt aktualizēts jautājums par to, vai valsts, uzkrājot personas datus par personas veselību, pārlieku neiejaucas personas privātajā dzīvē, kas ir viens no demokrātiskas sabiedrības pamatvērtībām) un, vai valsts pārvaldes iestāde ir tiesīga uzturēt valsts informācijas sistēmu, ja ārējos normatīvajos aktos attiecīgai valsts pārvaldes iestādei nav dots šāds pilnvarojums.

Secinājumi:

1. E-veselībai ir jābūt balstītai uz izpratni par to, kas mainīsies pacienta tiesībās, ieviešot E-veselību.
2. Personas dati, tajā skaitā informācija par personas veselību, Latvijā ir atzīta kā vērtība, jo ir noteikta gan administratīvā atbildība, gan krimināatbildība par pārkāpumiem personas datu apstrādes jomā.
3. Izmantojot IK tehnoloģijas procesos, kas saistīti ar veselības aprūpi (E-veselība), personas tiesības uz datu aizsardzību nedrīkst samazināties.
4. Normatīvajiem aktiem, no vienas puses, ir jābūt elastīgiem un jāpieļauj IK tehnoloģiju pielietošana, bet no otras puses, efektīvi jāsargā visas pamatotās intereses.
5. Lai E-veselības ietvaros nodrošinātu cilvēktiesību ievērošanu, valsts pienākums ir dot normatīvu noteiktību, nosakot specifisku tiesisko regulējumu.

6. Ieguvums no veselības aprūpes jomas elektronizācijas būs tikai tad, ja datu elektroniska pieejamība kā tāda neprevalēs pār personas tiesībām uz datu aizsardzību.

Bibliogrāfija

1. Vilbergs, H.J., Krasts, V. (2002) Salīdzinošās administratīvās tiesības: lietas un risinājumi: Rīga, N.I.M.S., SIA.

Andrzej Jackiewicz

THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW IN POLAND'S CONSTITUTION OF 2 APRIL 1997

Abstract
The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 is the first Polish constitution to systematize and straighten out the system of sources of law. Polish constitution defines first of all the basic forms of sources of law and them mutual relations on principle of hierarchy. Moreover, the Fundamental Act defines the system and takes a superior position into it.
Furthermore, the Constitution establishes the principle of duality of system of sources of law, dividing the sources of right into two parts: sources of universally binding character how also about internal character. To these first, according to constitution, belong beside the Fundamental Act, the ratified international treaties, statutes, and two categories of executive acts: regulations as well as the acts of local law. The sources of internal law The Constitution enumerates only for example: they are then resolutions of the Council of Ministers and orders of the Prime Minister and ministers. At the same time, Constitution defines fairly comprehensively the significance of international law in Poland's internal relations. First time in history, whole regulation of system of sources of law is in majority in separate - third chapter of Constitution.
Key words: *sources of law, Republic of Poland, constitution, international treaty.*

The first thing about the polish system of sources of law that should be said, is that given the background of chaotic and haphazard regulations concerning the system of sources of law, Poland's Constitution of 2 April 1997 can certainly be described as ground-breaking.

Sources of law are a relatively well-regulated part of the Polish state's system of power and a separate chapter of the Constitution (chapter III) is devoted to them. This demonstrates the importance of this matter and the legislators' care to regulate it. However, one must remember that regulations pertaining to the system of sources of law can be found also outside of the aforementioned chapter III of the Constitution. Particularly important are the provisions concerning the control of legality of adopted law that can be found in chapter VIII of the Constitution which discusses the system of courts of law (in particular art. 184 pertaining to administrative courts and art. 188-197 pertaining to the Constitutional Tribunal). One of the ways to make a synthetic presentation of the system of sources of law of the Republic of Poland is to discuss the three constitutional principles which form its foundation. These are: hierarchy, dualism, and a favorable attitude towards international law.

The principle of hierarchy in the system of sources of law – essential to a democratic law-abiding state, which is established by art. 2 of the Constitution and is a standard of modern democratic states – is of key importance to the priority of various sources of law. The principle involves assigning to each normative act a specific place in the Kelsen's pyramid of legal norms. Given the structure of the legal order established by Poland's Constitution, one can say that legal norms are stipulated in legal acts of a higher or lower order. This system includes the requirement that acts which are lower in the aforementioned hierarchy be conformant to acts which are higher in the hierarchy, on pain of their invalidity.

Consequently, acts of a given order are repealed or amended by acts of the same or higher order.

What can be considered as the most innovative solution in Poland's law is the provisions of the Constitution which establish the principle of dualism in the system of sources of law, which divides sources of law into universal and internal. The most important criterion for this division is the addressee, namely the persons which are affected by the legal acts included in a given category.

More important from the point of view of individuals are universal legal acts which have the following characteristics:

- they can be a basis for decisions affecting citizens, legal persons, and other entities (political parties, public authorities, etc.); thus, by their nature, they are addressed to an unlimited group of addressees;
- they can be adopted solely by those entities, and in those forms, which are stipulated in the Constitution; what this means is that the system of sources of universally binding law is a closed one, with regards to both the objects and the subjects of law (as confirmed by the Constitutional Tribunal in its decision of 28 June 2000, K 25/99);
- they do not come into force until they are promulgated.

The Constitution not only is a part of the system of sources of law – it also defines its forms and its hierarchy, as it governs who the lawmaker is, what the forms of the lawmaker's activities are, and how the rules are to be enforced. Art. 87 of the Constitution lists the following types of sources of universally binding law: statutes, ratified international treaties, regulations (art. 87 (1)), and enactments of local law (art. 87 (2)). The list should be supplemented by adding regulations having the force of statutes (art. 234) and resolutions of international organizations, if international treaties forming a given organization provide so (art. 91 (3)).

Acts of internal law are governed by art. 93 of the Constitution which provides that the normative acts stipulated therein are internal in nature and are obligatory solely to the organizational units subordinated to the organ which issues such acts. Their basic characteristic is their scope which "in no event may pertain to any entities which are not subordinated to the organ adopting the act." In this context, the meaning of the word "subordinated" is of key importance. In the doctrine, subordination is defined as a legal relation in the structure of government whereby entities which are superior in an organization may intervene, in matters that are defined in the Constitution, in the activities of subordinated units at any phase and to any extent, using any measures they consider as suitable in a given situation.

Another characteristic of acts of internal law is defined in art. 93 (2), sentence 1 of the Constitution, which provides that such acts may be issued on the basis of statute which defines a given organ's powers to adopt acts of internal law (with the exception of resolutions of the Council of Ministers). According to L. Garlicki, "the legal grounds of an ordinance must be a provision of a statute which is properly identified and which defines the organ to adopt the act, the form of the act (ordinance), and the matter to be regulated which, by its nature, is a subject matter of internally binding legal acts."

The third characteristic is the subordination of the system of acts of internal laws to the system of universally binding law (art. 93 (3)). This is evident most of all in the priority of acts of universally binding law in regulating a given subject matter. Acts of internal law are not adopted in situations where a given subject is already regulated by universally binding law. In the event of conflicts of the two systems, it is the role of the Constitutional Tribunal to repeal acts of internal law and the role of common courts of law to refuse to use them.

Poland's Constitution mentions only three types of acts of internal law – art. 93 (1) mentions resolutions of the Council of Ministers and orders of the Prime Minister and ministers and art. 142 adds orders of the President of the Republic of Poland, but it doesn't mean that is all.

The decision of the Constitutional Tribunal dated 1 December 1998 clearly shows that the system of acts of internal law is an open system, with regards to both the subject and the object. The power to adopt such acts is enjoyed by every organ of public authorities authorized to do so under a statute. Of course the organ must have subordinate organizational entities. The Constitutional Tribunal has substantiated is interpretation of art. 93 of the Constitution by referring to the needs of public authorities; in the Tribunal's opinion, this flexible approach to the system of acts of internal law is justified by the fact that such acts may not be addressed to "external," non-subordinated entities.

The third principle – a novelty – provided for in the 2 April 1997 Constitution of the Republic of Poland is the regulation of relations between domestic law and international law. First time in history Polish constitution fairly defines the significance of international law in Poland's internal relations. According to A. Wasilkowski (Wasilkowski 1997: 30), "the Constitution of 2 April 1997 is open to international law and friendly towards it."

One of the key provisions which define the place of international standards in the Polish legal order is art. 9 of the Constitution which says that "the Republic of Poland observes the international law which is binding to it." This principle constitutes a declaration of a friendly attitude of the Polish legal order towards international law (by stating that the binding force of international law is beyond constitutional provisions), as reflected in the

preamble of the Constitution which mentions “the need to cooperate with all countries for the good of the Human Family” (Szafarz 1998: 4, Wasilkowski 1997: 30). This confirms the customary and treaty-based norm which prohibits justifying breaches of conventional international law by referring to the fact that the domestic law provides contradicting provisions (Masternak-Kubiak 1997: 16, Kwiecień 2000: 116).

In my opinion, the statement that Poland "observes the [...] law" must be understood as meaning that Poland not only performs its duties as a subject of international law but also that international law serves as a legal basis for decisions of public authorities in Poland's internal relations (Banasiński 1997: 7). The subjective scope of the provision is also important. The Polish legal doctrine emphasizes the fact that this principle covers all the sources of international law, i.e. not only international treaties but also universally recognized principles of international law and international customs (Wasilkowski 1997: 31, Biernat 2000: 59, Garlicki 2005: 154, Czapliński 2001: 63). The fact that the Constitution does not include provisions that clearly define their importance in Poland's legal system does not mean that Poland is not required to observe non-conventional norms of international law (Masternak-Kubiak 2003: 225).

As for the meaning of art. 9 of the Constitution, the Supreme Administrative Court has expressed its opinion that art. 9 comprises a directive to state organs to create acts of domestic law in accordance to the totality of international law and to properly interpret the domestic law so as to assure the greatest extent of its conformity to the content of international law. Moreover, the court emphasized that courts are free to use art. 9 of the Constitution directly, also with regards to sources of international law other than ratified treaties (Judgment of NSA, 26.8.1999, V SA 708/99, OSP 2000/9/134). Similarly, the Constitutional Tribunal has decided that art. 9 of the Constitution is a provision which expresses a principle defining the system of government that is predominantly addressed to the lawmakers and defines the way they may use their competences to regulate certain spheres of public life. At the same time, the Constitutional Tribunal did not exclude the possibility of adopting the principle expressed in art. 9 as a stand-alone constitutional model for controlling a normative act (Judgment of TK, 10.8.2001.08, Ts 56/01, OTK 2001/8/28).

According to art. 87(1) of the Constitution, sources of universally binding law include only ratified international treaties which, once promulgated, become a part of the domestic legal order and are used directly, unless their use requires prior adoption of a statute (art. 91 (1)). Articles 89 and 90 divide treaties into three types. The first type is treaties which transfer competences of organs of State authority in certain matters to international organizations or organs, which are ratified with prior consent granted in one of two forms. First one - the form

of a statute adopted in accordance with a special procedure (art. 90 (2) - it shall be passed by the Sejm by a two-thirds majority vote in the presence of at least half of the statutory number of Deputies, and by the Senate by a two-thirds majority vote in the presence of at least half of the statutory number of Senators.) Second way of granting consent is a national referendum (art. 90 (3)). The second type is treaties ratified with prior consent granted in a statute adopted in accordance with a regular legislative procedure (Kwiecień 2000: 118). The third type of international treaties which are considered a source of universally binding law are treaties that can be ratified without a consent granted in the form of a statute. The fourth type of international treaties are treaties that do not require ratification and are not regarded as universally binding law. According to art. 89 (3) of the Constitution, "the principles and the procedure of concluding, ratifying, and terminating international treaties are defined in a statute." This statute is the statute on international treaties (of 14 April, 2000 o umowach międzynarodowych, Dz.U. nr 39, poz. 443).

Thus, the legal position of international treaties depends on the procedure applied by Poland when taking on the obligations under the international treaty, which in turn depends on the content of the treaty, i.e. to what extent it applies to statutory matters. In the light of the above remarks, this gradation is justified only from the point of view of domestic law.

In conclusion I can say that The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 defines first of all the basic forms of sources of law and them mutual relations on principle of hierarchy and is the first Polish constitution to systematize and straighten out the system of sources of law. With perspective of thirteen years of being in force, these provisions passed the practical test.

Bibliography

Monographs:

1. Garlicki, L. (2005) *Polskie prawo konstytucyjne* Warszawa. Liber.
2. Kwiecień, R. (2000) *Miejsce umów międzynarodowych w porządku prawnym państwa polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Sejmowe.
3. Masternak-Kubiak, M. (1997) *Umowa międzynarodowa w prawie konstytucyjnym*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
4. Masternak-Kubiak, M. (2003) *Przestrzeganie prawa międzynarodowego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków. Wolters Kluwer Polska.

Collected articles:

5. Biernat, S. (2000) Źródła prawa w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. In: Niewiadomski Z. [et al.], ed. *Administracja publiczna u progu XXI wieku. Prace dedykowane prof. zw. dr hab. Janowi Szreniawskiemu z okazji Jubileuszu 45-lecia pracy naukowej*, Przemyśl 2000, Wydawnictwo WSAiZ.
6. Czapliński, W. (2001) Wzajemny stosunek prawa międzynarodowego i polskiego prawa wewnętrznego w świetle przepisów Konstytucji z 1997 roku oraz orzecznictwa.

In: Wyrzykowski, M., ed., *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*. Warszawa. Instytut Spraw Publicznych.

Articles in journals:

7. Antonowicz, L. (1997) Projekt Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej ze stanowiska prawa międzynarodowego, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 1997, Nr XLIV sec.G.
8. Banasiński, C. (1997): Pozycja prawa międzynarodowego w krajowym porządku prawnym (w świetle Konstytucji z 1997 r.). *Przegląd Prawa Europejskiego*, Nr. 2
9. Skubiszewski, K. (1994) Przyszła Konstytucja RP a miejsce prawa międzynarodowego w krajowym porządku prawnym" Państwo i Prawo, Nr. 3: Pp.11-18.
10. Szafarz, R. (1998) Skuteczność norm prawa międzynarodowego w prawie wewnętrznym w świetle nowej Konstytucji, *Państwo i Prawo*, Nr. 1: Pp.3-12.
11. Wasilkowski, A. (1997) Miejsce umów międzynarodowych wedle nowej Konstytucji RP (uwagi wstępne). *Przegląd Legislacyjny*, Nr. 2

Anita Kokarēviča

TABAKAS KONTROLES PASĀKUMU IETEKME UZ TABAKAS IZSTRĀDĀJUMU LIETOŠANAS IZMAIŅĀM LATVIJĀ

Abstract
Marketing mix of tobacco industry includes advertising, trade development and sponsorship strategies that are directed towards promoting of the use of tobacco goods. We need to introduce tobacco control activities and systematically assess and perfect these activities in order to improve the health of the inhabitants of Latvia, to reduce the circulation and use of tobacco goods and to protect the surrounding people from the harmful influence of tobacco smoke.
Key words: *Tobacco control.*

Ievads

Tabakas industrijas mārketinga tīkls ietver reklāmas, tirdzniecības veicināšanas un sponsorēšanas stratēģijas, kas vērstas uz tabakas izstrādājumu lietošanas veicināšanu. Lai uzlabotu Latvijas iedzīvotāju veselību, samazinātu tabakas izstrādājumu izplatību un lietošanu, kā arī pasargātu no tabakas dūmu kaitējošās ietekmes apkārtējos, ir nepieciešami tabakas kontroles pasākumi.

2005.gada 11.maijā Latvijā stājās spēkā *Pasaules Veselības organizācijas (PVO) Vispārējā konvencija (Konvencija) par tabakas uzraudzību*. Konvencijas mērķis ir aizsargāt esošo un nākamo paaudzi no tabakas izstrādājumu lietošanas izraisītajām veselības, sociālām, vides un ekonomiskām sekām (LR Saeima: http://www.likumi.lv/doc.php?id=98236). 2005.gada 28.decembrī ar Ministru kabineta rīkojumu Nr.852 tika apstiprināta Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.–2010.gadam. Šīs programmas mērķis - uzlabot Latvijas iedzīvotāju veselību, samazinot tabakas izstrādājumu lietošanu (LR MK: http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/$FILE/Tabakas_Uzr_programma.pdf).

Saskaņā ar LR likumu *„Par akcīzes nodokli”*, Latvija 01.01.2009. sasniedza ES noteikto minimālo akcīzes nodokļa likmi. Grozījumi likumā, kas pieņemti 24.09.2009. un stājās spēkā 23.10.2009., paredz, ka tiek samazināts Latvijā atļautais ievedamo cigarešu skaits (Lietišķās informācijas dienests 2009: 2). MK noteikumi par tabakas izstrādājumu iepakojuma vienības papildināšanu ar krāsainiem fotoattēliem vai ilustrācijām Nr.868., kas izdoti saskaņā ar 1996.gada LR likumu *"Par tabakas izstrādājumu ražošanas, realizācijas, reklāmas un smēķēšanas ierobežošanu”,* noteica līdz 01.03.2010. cigarešu paciņas papildināt ar krāsainiem fotoattēliem vai ilustrācijām, kas būtu vizuāls brīdinājums par smēķēšanas kaitīgumu (LR Saeima: http://www.likumi.lv/doc.php?id=41774).

Darba mērķis

Noskaidrot tabakas izstrādājumu lietošanas izmaiņas Latvijā tabakas kontroles pasākumu ietekmē.

Metodes

Darbā tika izpētīta LR normatīvā aktu bāze, PVO Konvencija par tabakas uzraudzību, Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.-2010.gadam, veikts Valsts ieņēmumu dienesta (VID) statistisko datu apkopojums, kā arī analizēti dati no Latvijas iedzīvotāju veselību ietekmējošo paradumu pētījumiem:

- FINBALT veselības monitorings – Latvijas iedzīvotāju (15-64 gadu vecumā) veselību ietekmējošo paradumu pētījums (1998., 2000., 2002., 2004., 2006. un 2008.);
- Skolas vecuma bērnu veselību ietekmējošo paradumu pētījums Latvijā Pasaules Veselības Organizācijas atbalstītā Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) monitoringa ietvaros;
- Starptautiskais jauniešu smēķēšanas pētījums Latvijā (Global Youth Tobacco Survey). (2002. un 2007.).

Rezultāti

2009.gada martā tika publicēts ceturtais Eiropas Komisijas Veselības un patērētāju direktorāta *(Directorate General Health and Consumer)* Eurobarometer pētījums par tabakas jautājumiem. Pētījumā piedalījās 27 Eiropas Savienības dalībvalstis un Norvēģija. Iepriekšējie pētījumi tika veikti 2002., 2005. un 2006. gadā. Pētījuma dati liecina, ka Latvija Eiropas valstu vidū ierindojas 3.vietā smēķētāju īpatsvara ziņā, jo 37% no kopējā iedzīvotāju skaita ir smēķētāji. Smēķētāju skaits, salīdzinot ar iepriekšējo pētījumu, ir palielinājies par 1%. 2.vietā ar 39 % ir Bulgārija, bet 1.vietā ar 42% - Grieķija. Lietuvā smēķē 36% , bet Igaunijā 33% iedzīvotāju. Pētījuma dati liecina, ka Latvijā pasīvajai smēķēšanai mājās ir pakļauti 15% iedzīvotāj, Somijā – 5%, savukārt Lietuvā – 30% (European Commission Directorate General Health and Consumers 2009: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_253_en.pdf).

FINBALT pētījuma dati rāda, ka *ikdienā smēķē:*

- 2006.g. - 46.6% vīriešu un 18.2% sieviešu,
- 2008.g.- 45.5% vīriešu un 15.6% sieviešu.

Tas parāda, ka ikdienā smēķējošo skaits 2008.g., salīdzinot ar 2006.g., samazinājies apmēram par 2% abās dzimuma grupās. Dati parāda arī to, ka apmēram 50% vīriešu un 20% sieviešu smēķē ekonomiski aktīvajā dzīves periodā no 24 līdz 44 gadiem.

Darba vietās tabakas dūmiem tiek pakļauti:

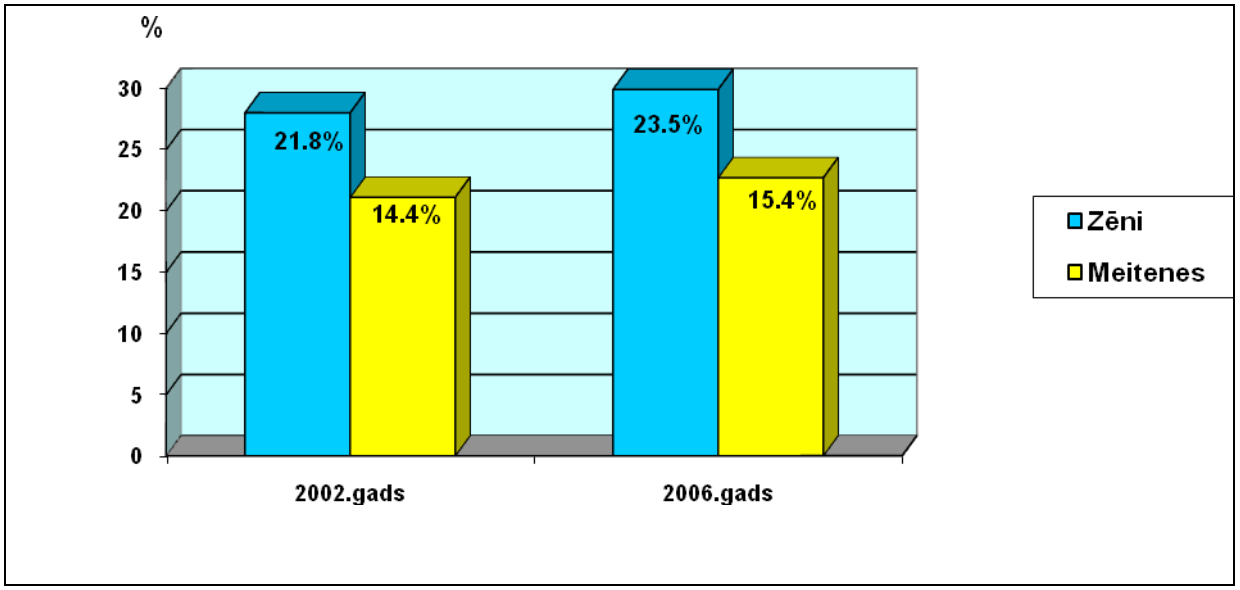
- 2006.g. - 16% vīriešu un 6.2% sieviešu,
- 2008.gadā - 14.4% vīriešu un 3,9% sieviešu.

Tas parāda, ka pilnībā netiek ievērots smēķēšanas aizliegums darba vietās un ir nepietiekama smēķēšanas aizlieguma ieviešanas uzraudzība.

Kaut arī Latvijā vēl arvien ir samērā augsta smēķēšanas un pasīvās smēķēšanas izplatība, tai ir zināma tendence samazināties grupā ar augstāku izglītības līmeni. Lai samazinātos smēķēšanas izplatība arī mazāk izglītotās grupās, nepieciešams ieviest visaptverošu smēķēšanas ierobežošanas valsts programmu (Pudule 2009: 65).

1.attēls

REGULĀRI SMĒĶĒJOŠU SKOLĒNU ĪPATSVARS 15 GADU VECUMA GRUPĀ

Avots: Autores izstrādāts, izmantojot skolēnu veselības paradumu pētījuma datus.

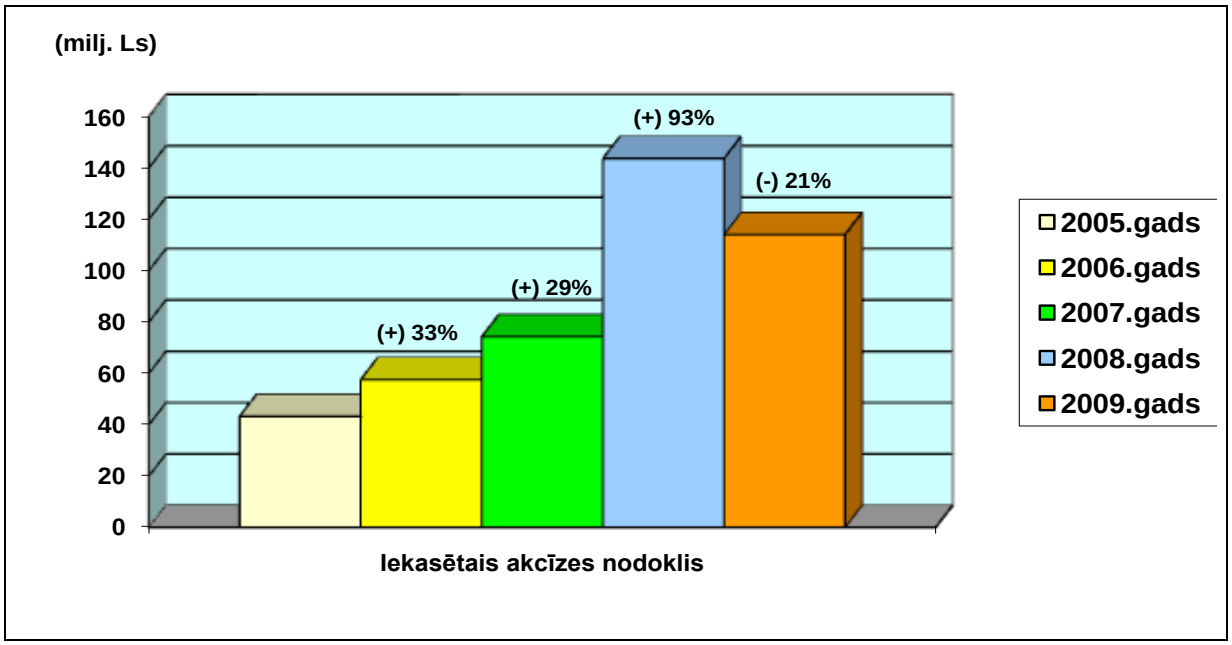
Pētījumu dati liecina, ka regulāri smēķējošo zēnu īpatsvars pēdējos gados nedaudz samazinās, bet pieaug regulāri smēķējošo meiteņu īpatsvars. Tomēr 2006.gadā, salīdzinot ar 2002.gadu, ir pieaudzis regulāri smēķējošo skolēnu skaits tieši 15 gadu vecuma grupā (skat. 1.attēlu).

Starptautiskā jauniešu smēķēšanas pētījuma 2007.gada (tika aptaujāti 3362 skolēni) dati liecina, ka Latvijā smēķēšanas izplatība jauniešu vidū ir samērā augsta. Cigaretes smēķē 35,2% meiteņu un 41,8% zēnu. 2002.gada pētījuma (tika aptaujāti 2150 skolēni) dati liecina, ka smēķēja 33% meiteņu un 41,4% zēnu. 2007.gadā 56.9 % aptaujas dalībnieku apstiprināja, ka dzīvo mājās, kur kāds smēķē viņu klātbūtnē, savukārt 2002.gadā tie bija 56.9% aptaujāto (Pudule: http://www.zcva.gov.lv/docs/new2009/2009.11.30-05.pdf).

Pēdējos gados strauji pieaug arī ūdenspīpes smēķētāju skaits. Tika pat izveidotas ūdenspīpes kafejnīcas. Latvijā ūdenspīpi ir smēķējuši 33.7% 7.- 9. klašu skolēnu. Ūdenspīpi smēķē gan zēni, gan meitenes. 90.5% no ūdenspīpi smēķējošiem pusaudžiem apzinās, ka smēķēšana ir kaitīga veselībai, bet 9.55% to neapzinās (Tilgale 2009: 64). Tomēr pilnīgs smēķēšanas aizliegums kafejnīcās, restorānos un citās sabiedriskās ēdināšanas vietās stājās spēkā ar 2010.gada 1.aprīli, un tas attieksies arī uz ūdenspīpes kafejnīcām.

2.attēls

IEKASĒTAIS AKCĪZES NODOKLIS PAR TABAKAS IZSTRĀDĀJUMIEM

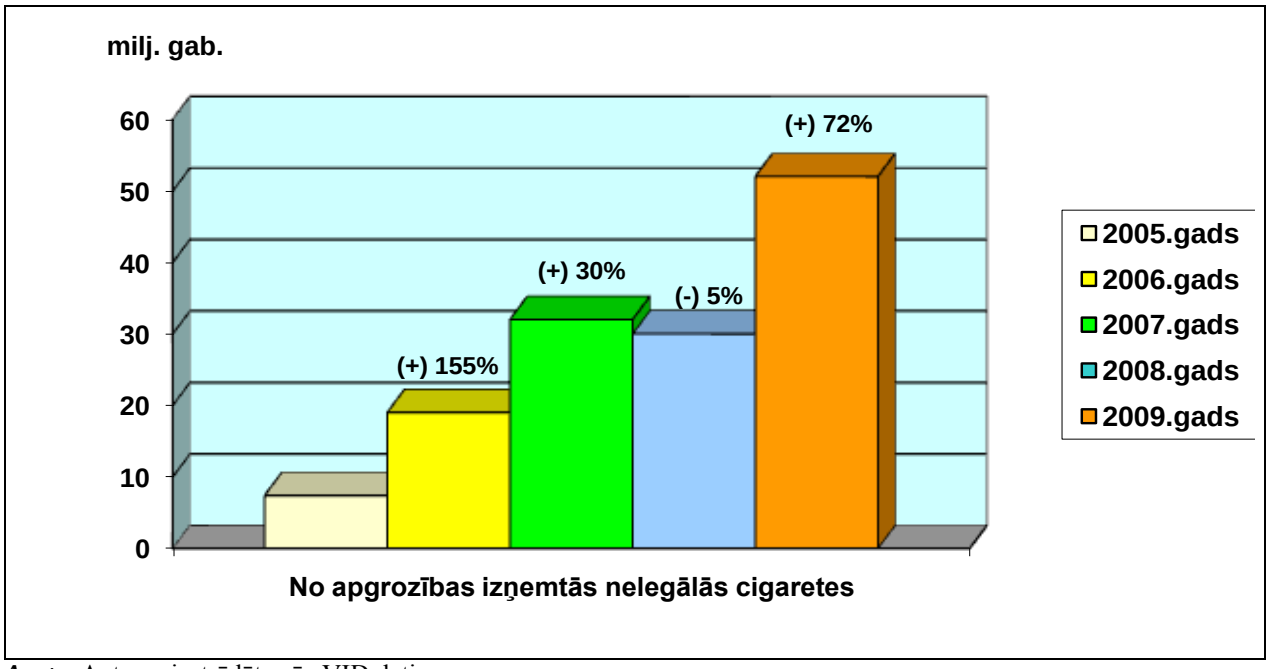

Avots: Autores izstrādāts pēc Valsts kases datiem.

Akcīzes nodokļa ieņēmumi, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, no 2006.gada līdz 2008.gadam ir pieauguši, bet 2009.gadā tie ir samazinājušies, jo akcīzes nodokļa likme sasniedza ES noteikto minimālo likmi (skat. 2.attēlu). Savukārt no apgrozījuma izņemto nelegālo cigarešu apjoms 2009.gadā, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, ir palielinājies par 72% (skat. 3.attēlu).

3.attēls

VID MUITAS KRIMINĀLPĀRVALDES UZSĀKTO KRIMINĀLPROCESU IETVAROS IZŅEMTO NELEGĀLO CIGAREŠU APJOMS

Avots: Autores izstrādāts pēc VID datiem.

Pēc VID datiem 2009.gadā kopumā VID Muitas kriminālpārvaldes darbības rezultātā (administratīvo lietu un kriminālprocesu ietvaros) ir izņemtas 56 171 025 gab. cigaretes. Cigarešu kontrabandas apkarošanas darbības rezultātā novērsts kaitējums valstij 5,9 milj. Ls apmērā.

Secinājumi

1. Ikdienā smēķējošo skaitam ir tendence nedaudz samazināties, tomēr tas ir augsts sieviešu un jaunu meiteņu vidū, tāpēc jāveic izskaidrošanas un izglītošanas pasākumi un jānodrošina bērnu aizsardzība no tabakas dūmiem;
2. Tabakas ražošanas industrija tērē lielus līdzekļus, lai piesaistītu jaunus smēķētājus, kas aizstātu tos, kuri ir atmetuši smēķēšanu vai miruši, tāpēc jāturpina tabakas izstrādājumu reklāmas ierobežošana, jāpastiprina muitas kontrole, jāpaaugstina soda sankcijas par tabakas izstrādājumu nelegālu tirdzniecību;
3. Latvijas likumdošana tabakas kontroles jomā atbilst PVO Konvencijas noteiktajiem virzieniem, tomēr ir nepieciešams kontroles pasākumu efektivitātes izvērtējums un pilnveidošana.

Bibliogrāfija

1. LR Saeima. Likums „Par tabakas izstrādājumu realizācijas, reklāmas un smēķēšanas ierobežošanu" („LV", 3/4 (718/719), 07.01.1997.) ar grozījumiem. http://www.likumi.lv/doc.php?id=41774 [2010.01.03.].
2. LR Saeima Likums „Par Pasaules veselības organizācijas Vispārējo konvenciju par tabakas uzraudzību" („LV", 203 (3151), 21.12.2004., stājies spēkā 22.12.2004.) (http://www.likumi.lv/doc.php?id=98236 [2010.03.03.].
3. LR Saeima. Likums „Par akcīzes nodokli" („LV", 161 (2926), 14.11.2003., stājies spēkā 01.05.2004.) ar grozījumiem. http://www.likumi.lv/doc.php?id=81066 [2010.01.03.].
4. LR MK (Ministru kabinets). Tabakas uzraudzības valsts programma 2006.-2010.gadam (informatīvā daļa). Apstiprināta ar MK 2005.gada 12.decembra rīkojumu Nr.852. http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/$FILE/Tabakas_Uzr_programma.pdf [2010.01.03.]
5. European Commission Directorate General Health and Consumers (2009) *Survey on Tobacco Analytical Repor*. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_253_en.pdf [2010.09.03.]
6. Gobiņa, I., Pudule, I., Grīnberga, D., Velika, B., Tilgale, N., Villeruša, A., Teibe, U. (2008) *Smēķēšanas un alkohola lietošanas izplatība skolas vecuma bērniem Latvijā 1991.-2006.* http://www.vec.gov.lv/docs/new2009/2009.11.30-04.pdf [2010.30.03.]
7. Lietišķās informācijas dienests (2009) Samazināts Latvijā ievedamo cigarešu skaits. *Praktiskais likumdošanas ziņnesis* Nr.3., 2.lpp.

8. Pudule, I., Villeruša, A., Grīnberga, D. (2009) *Latvijas Pieaugušo iedzīvotāju smēķēšanas un pasīvās smēķēšanas dinamika no 1998. līdz 2008.gadam.* Rīgas Stradiņa universitāte. 2009.gada Zinātniskā konference : Tēzes. Rīga : RSU, 65.lpp.
9. Pudule, I., Velika, B., Tilgale, N., Grīnberga, D., Caunītis, J., Strēle, I. *Starptautiskais jauniešu smēķēšanas pētījums 2007. gada aptauja Latvijā.* http://www.zcva.gov.lv/docs/new2009/2009.11.30-05.pdf [2010.05.03.]
10. Tilgale N., Velika B., Pudule I., Grīnberga D. (2009) *Ūdenspīpes smēķēšanas izplatība starp 7.-9. klašu skolēniem Latvijā, saistībā ar skolēnu zināšanām par smēķēšanas kaitīgumu veselībai.* Rīgas Stradiņa universitāte. 2009.gada Zinātniskā konference : Tēzes. Rīga : RSU, 64. lpp.

Ilga Krampuža

TREŠO PERSONU TIESĪBU AIZSTĀVĪBAS PROBLĒMAS BŪVPROJEKTĒŠANAS GAITĀ

Abstract
Regulation should be maintained that the construction process of the administrative process is initiated with the construction of the preparatory stages, that is, planning works and idea disclosure. Concluded that the issue should be consideraded a public point of view of obtaining the principles embedded in the Latvian construction legislation and public awareness of certain types of incorporation of the Construction Law. At the same works, construction designs is the second most costly phase of the construction process. From this point of view of neighbours and informing the public launch after a manufactured construction design is not cost effective to the customer directly to the building, so there is no public interest. Construction of one –stop agency to be served all the necessary Rules for construction design. Necessary to change the administrative philosophy of the construction process as a whole, thus, for example by reducing the number of building approval process and shorten the approval of the same cycle. Builder and community, neighborhood interests in no way can be regarded as contrary interests of the parties, but rather as an opportunity to work together to ensure the legal process of building preserving the environment for future generations.
Atslēgas vārdi: *trešās personas, kaimiņi, būvprojekts, būvprojektēšana, tiesiskās intereses būvniecības procesā, būvniecības process.*

Modernās sabiedrībās šķiet attīstās „neremdināms izsalkums pēc tiesību normām" (Horns 1999: 16). Tiesību normas izpratnes vienotība ir viens no svarīgākajiem visa romāņu-ģermāņu loka kopības elementiem (Meļķisis 1998: 8). Vai, tas, ka nedaudz vairāk kā pusgada laikā valsts institūcijas piedāvā jau divus pilnīgi atšķirīgus būvniecības procesa regulējuma modeļus (Būvniecības likums: likumprojekts 2009), vērtējams kā alkas pēc jaunām tiesību normām, vai likumprojektos redzama reāla būvniecības procesa dalībnieku tiesiskā stāvokļa uzlabošana? Abu likumprojektu „gaismā" turpmāk par atsevišķiem aspektiem trešo personu tiesisko interešu aizstāvības problēmām būvprojektēšanas gaitā.

1. Trešo personu tiesisko interešu aizstāvības esošais un plānotais regulējums.

Patreizējo būvniecības procesu var iedalīt šādos posmos: 1) Būvniecības sagatavošanas posms: teritorijas plānojums, būvniecības iecere, publiskā apspriešana, īpašie un tehniskie noteikumi, 2) Būvprojektēšana (līdz būvprojekta akceptam), 3) Būvdarbi, tas ir būvatļaujas saņemšana, būvniecības norise, būves pieņemšana ekspluatācijā, 4) Būves ekspluatācija (būvju kadastrālā uzmērīšana un reģistrēšana zemesgrāmatā, būves uzturēšana un apsaimniekošana). Būvniecības nozares normatīvie akti nav attiecināmi uz būves ekspluatāciju un apsaimniekošanu. Vienlaikus būves ekspluatācijas laikā tiek veikti rekonstrukcijas un renovācijas darbi, kurus regulē būvniecības noteikumi, 5) Būves nojaukšana. Šāds iedalījums nodrošina publiskās varas kontroli visā būvniecības procesā (Vīduša 2004: 203). Pēdējais likumprojekts (Likumprojekta "Būvniecības likums" anotācija 2009) būvniecības procesā paredz izdalīt divas stadijas: projektēšanu un būvdarbus. Iepazīstoties ar citu valsti nākas konstatēt, ka, piemēram, Igaunijā (Building Act), Lietuvā

(Law on Construction), Polijā (Building Law), Somijā (Land Use and Building Act) atsevišķi nodalītas ir būvprojekta sagatavošanas, būvatļaujas saņemšanas, būvdarbu veikšanas stadijas. Autores viedoklis, ka nav atrodama ne nepieciešamība, ne pamatojums, kāpēc būtu jāmaina pastāvošais nosacītais būvniecības procesa iedalījums, arī tiesu prakse apstiprina, ka atrasts pietiekami optimāls risinājums. Tātad būtu jānoteic, ka būvniecības procesa administratīvais process tiek uzsākts ar būvniecības sagatavošanas posmu, tas ir, teritorijas plānošanas darbu veikšanu, būvieceres publiskošanu, kam seko būvprojektēšana.

2. Sabiedrības informēšana.

Šobrīd sabiedrības līdzdalība kā nepieciešama procesa sastāvdaļa paredzēta: 1) teritorijas plānojumu izstrādāšanas gaitā, 2) būvniecības procesā būvprojektēšanas sagatavošanas posmā, 3)novērtējot paredzamās darbības ietekmi uz vidi. Attiecībā uz būvniecības procesu Būvniecības likuma 12.pants (Būvniecības likums 2009) noteic, ka pašvaldībai jānodrošina būves publiskā apspriešana, ja pastāv vismaz viens no šiem gadījumiem: 1) ja būve būtiski pasliktina iedzīvotāju sadzīves apstākļus, 2) būtiski samazina nekustamā īpašuma vērtību, 3) būtiski ietekmē vidi. Būtiskumu pamatā nosaka, izvērtējot nodarītā kaitējuma seku neatgriezeniskumu (jeb ilglaicīgumu, kādā kaitējumu var novērst) un apmēru(Spriedums lietā SKA-255) un būvniecības publiskās apspriešanas nepieciešamību nosaka jebkuras no iespējamām ietekmēm būtiskums. Pašvaldība saistošajos noteikumos var noteikt arī citus gadījumus, kad ir jārīko būves publiskā apspriešana. Savukārt, ja teritorijai ir spēkā esošs detālplānojums, tad būves publiskā apspriešanu nerīko. Autore uzskata par pieņemamu, ka tiek noteikt pilnīgs aizliegums uzsākt būvniecību bez detālplānojuma, savukārt detālplānojuma izstrādē jāparedz sabiedrības pietiekama iesaistīšana.

Tādējādi no likuma izriet, ka pirms pieņemt lēmumu par zemes gabala apbūvi, publiskās varas subjektam (šajā gadījumā būvvaldei) katrā konkrētajā gadījumā ir, pirmkārt, jānosaka, vai ierosinātā būviecere atbilst vismaz kādam no šiem kritērijiem un jāizlemj, vai ir jānodrošina būvieceres publiskā apspriešana. Otrkārt, šādam lēmumam ir jābūt argumentētam un pamatotam. Ja būvvalde pieņēmusi lēmumu par publiskās apspriešanas nepieciešamību, sabiedrības līdzdalība kļūst par būvprojektēšanas procesa sagatavošanas neatņemamu sastāvdaļu. Šajā stadijā iecerētā būve un ar to saistītā saimnieciskā vai cita veida darbība ir izteikta vēl tikai priekšlikuma veidā (Meiere 2010).

Lai kompetentā iestāde, šajā gadījumā, pašvaldība varētu pieņemt sabalansētu un taisnīgu lēmumu par publiskās apspriešanas rezultātiem, sabiedrība būtu iespējami ātri un godprātīgi jāinformē par iecerēto būvniecību. Eiropas Padomes Ministru komitejas rekomendācija Nr.R(87)16 „On administrative procedures affecting a large number of persons" 5.punkts

noteic, ka valsts pārvaldes iestādei ir jāņem vērā sabiedriskajā apspriešanā piedalījušos personu viedokļi, argumenti un iesniegtie pierādījumi.

Iepazīstoties ar citu valstu pieredzi, redzams, ka, piemēram, Vācijas Federālais Būvniecības likuma (Baugesetzbuch, BauGB) 3.sekcijā noteic, ka sabiedrība ir jāinformē pēc iespējas ātrāk par vispārējo mērķu un nolūku plānošanu, par būtiski atšķirīgiem risinājumiem un sabiedrībai ir jādod piemērota iespēja komentēt un piedalīties diskusijās. Norvēģijas Plānošanas un celtniecības likumā (Planning and Building law 2009) paredzēts, ka pirms atļaujas došanas būvēt pašvaldība noskaidro kaimiņu un ieinteresēto personu viedokļus, noskaidro kādi ir iebildumu iemesli. Šobrīd Būvniecības likuma 12.panta pirmā daļa noteic, ka pašvaldība, pirms pieņem lēmumu par būvniecību, nodrošina paredzētās būves publisku apspriešanu gadījumos, ja būve būtiski pasliktina iedzīvotāju sadzīves apstākļus, samazina nekustamā īpašuma vērtību, ietekmē vidi. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments norāda, ka faktiski minētie noteikumi ietver trīs atsevišķas normas, tāpēc, lai atzītu, ka attiecībā uz kāda objekta būvniecību ir jānodrošina sabiedriskā apspriešana, ir pietiekami konstatēt vienu no minētajiem nosacījumiem- būtisku ietekmi uz sadzīves apstākļiem, būtisku ietekmi uz nekustamā īpašuma vērtību, būtisku ietekmi uz vidi (Spriedums SKA-255). Pastāvošais tiesiskais regulējums attiecībā uz būvniecības apspriešanu vides aizskāruma jomā nav dažādu tiesību interešu labākās sabalansētības paraugs (Paparinskis 2006). Formāli jau tiek īstenota informēšana brīdī, kad ir reālas iespējas ietekmēt lēmumu (Paine 2002: 173) par būvprojekta īstenošanu, bet minētais jāskata kontekstā ar trešajām personām piešķirto tiesību kopapjomu, tādējādi patieso iespēju ietekmēt būvvaldes lēmumu. Būvniecības procesā var tikt aizskartas gan konkrētu personu- kaimiņu, gan sabiedrības tiesiskās intereses, kur sabiedrības interešu jomā ir teritorijas plānošanas un vides jautājumi, savukārt konkrētu personu interešu jomā ir jautājumi, kas skar īpašuma vērtību, drošību, personisko drošību (Vīduša 2004: 204).

Orhūsas konvencija par pieeju informācijai, sabiedrības dalību lēmumu pieņemšanā un iespēju griezties tiesu iestādēs saistībā ar vides jautājumiem, atbilstoši tai „saskaņā ar attiecīgās valsts tiesību aktiem un ar mērķi nodrošināt ieinteresētajai sabiedrībai plašas iespējas griezties tiesu iestādēs saistībā ar šīs konvencijas piemērošanu" (Konvencija 2002), ko varētu interpretēt kā no Orhūsas konvencijas izrietošu pienākumu interpretēt piekļuvi tiesai (tiesību aizskārumu) cik vien iespējams plašāk" (Paparinskis 2008). Tādējādi, saglabājot iecerēto būvniecības likuma redakciju attiecībā uz informācijas sniegšanu, tiks pārkāptas trešo personu tiesības uz informāciju un taisnīgu tiesu. Būvniecības likumā jāparedz, ka arī trešajām personām ir tiesības būvvaldes lēmumu apstrīdēt Administratīvā procesa likuma

noteiktajā kārtībā. Šāda piebilde nevis sarežģītu, bet tieši padarītu saprotamāku būvvaldes lēmuma par būvniecības ieceres īstenošanu pārsūdzības kārtību kaimiņiem un sabiedrībai.

Tātad trešās personas rīcībā vispārīgā gadījumā, lai „informētos", tas ir, 1) iegūtu patiesu informāciju, 2) iepazītos ar konkrēto būvprojektu, 3) novērtētu visus riskus sabiedrības un kaimiņu interesēm, 4)iespējamā interešu aizskāruma gadījumā izteiktu iebildumus būvvaldei pirms būvatļaujas izsniegšanas ir: 1) desmit dienas, kura laikā būvvalde izskata būvprojektu un pieņem lēmumu, 2) Administratīvā procesa likuma 79.panta pirmajā daļā (Administratīvā procesa likums 2009) paredzētais mēnesis no administratīvā akta spēkā stāšanās dienas.

Orhūsas konvencija paredz, ka pilsoņiem jābūt piekļuvei informācijai, ir tiesības piedalīties lēmumu pieņemšanā un piekļuvi tiesu iestādēs saistībā ar vides jautājumiem. Šie noteikumi ir atkārtoti minēti 1.pantā, kur dalībvalstis vienojas nodrošināt tiesības piekļūt informācijai, sabiedrības līdzdalību un tiesu pieejamību. Ir uzsvērtas tiesības uz informāciju un sabiedrības dalību lēmumu pieņemšanā (A Background Paper for the WHO 2002).

Sabiedrības informēšanas svarīgi pielietot laikposmā, kad būvvalde (vai citas varas iestādes) gatavojas administratīvā akta pieņemšanai. Kā pamatmetode to personu, kuras lēmums var ietekmēt, uzklausīšana, plaši tiek praktizēta, piemēram, Andorā, Beļģijā, Somijā, Gruzijā, Moldovā, Norvēģijā, Polijā, Lielbritānijā, Somijā. Beļģijā tiesību akti paredz gan konsultāciju procedūras, gan sabiedrības aptaujas. Ar mērķi obligāti piesaistīt sabiedrības interesi, sabiedrības aptaujas ļoti bieži izmanto pilsētu plānošanā, dabas aizsardzības pasākumu plānošanā. Piemēram, Valonijas reģiona likumdošanā ir noteikti vispārīgie principi, kas attiecas uz visām sabiedrības viedokļa iegūšanas procedūrām, piemēram, 1) sabiedrības aptaujai jāilgst vismaz 15 dienas, 2) attiecīgajiem dokumentiem jābūt pieejamiem visiem, 3) ikviens var iesniegt rakstiskus apsvērumus noteiktajā termiņā, ja nepieciešams rakstiski vai mutiski, 4) lēmumiem jābūt publiski demonstrētiem, izrādītiem, 5) attiecīgās iestādes var paredzēt papildus veidus, kā popularizēt jautājumu un veikt citas konsultācijas. Somijā Zemes lietošanas un Būvniecības likums paredz, ka varas iestādēm obligāti jāapspriež konkrētais gadījums ar ikkatru, kas var tikt ietekmēts ar konkrēto lēmumu.

Vispārīgi runājot, administratīvās procedūras paredz, ka varas iestādēm jālūdz sniegt viedokļus ieinteresētajām pusēm. Parasti tā izpaužas rakstiskā veidā, bet var notikt arī sarunu ceļā starp pusēm. Polijas Vietējo pašvaldību likums paredz sabiedrības uzklausīšanas un konsultāciju noteikumus, varas iestādēm ir jāapspriežas ar pilsoņiem par visām lielākajām problēmām, kas šos cilvēkus pašvaldībā ietekmē. Šveicē, saskaņā ar federālo likumdošanu un noteikumiem, konsultēšanās ar personām, uz kurām lēmums atstāj būtisku ietekmi, teritorijas plānošanas jomā federālie tiesību akti pieprasa iestādēm, lai tās nodrošinātu sabiedrības dalību pirms pasākumu apstiprināšanas. Visbeidzot attiecībā uz lēmumiem, kas attiecas uz

privātpersonām, paredzēts ka personas var sniegt savu viedokli iekams lēmums, kas tos ietekmē ir pieņemts. Lielbritānijā plaši tiek izmantots aptaujas. Sarunas kā līdzekli dialoga veidošanai starp varas iestādi un sabiedrību kā profilakses līdzekli un samierināšanās līdzekli plaši pielieto Beļģijā, Čehijas Republikā, Igaunijā, Grieķijā, Islandē, Itālijā Polijā, Spānijā. Kā kulminācija sarunu procesam tiek uzskatīts kompromisa risinājuma atrašana. Administratīvajām iestādēm jābūt ieinteresētām izlīguma risinājumā (Council of Europe committee of ministers Draft recommendation Rec (2001)XX 2001).

Tātad lielākajā daļā valstu kā iespējamās sabiedrības informēšanas metodes jomās, kurās administratīvie akti var ietekmēt privātpersonu tiesības un intereses, arī būvniecības jomā, tiek izmantota uzklausīšana, konsultācijas, sarunas, diskusijas, kas dod iespēju iesaistīties lēmumu pieņemšanas procesā un novērst domstarpības. Šādi risinājumi ir lētāki un izdevīgāki gan sabiedrībai un kaimiņiem, gan būvētājam. Tāpēc jāapsver jautājums par sabiedrības viedokļa iegūšanas principu iestrādāšanu Latvijas būvniecības likumdošanā un sabiedrības informēšanas konkrētu veidu iestrādāšanu Būvniecības likumā, neaprobežojoties ar formālu norādi par informēšanu.

Pēc pašiem būvdarbiem, būvprojektēšana ir otrs dārgākais būvniecības procesa posms, jo, pirmkārt, nepieciešama gara saskaņošanas procedūra, otrkārt, var veikt tikai personas, kurām ir patstāvīgas būvprojektēšanas prakses tiesības (arhitekta prakses sertifikāts), tāpēc pats pakalpojums ir dārgs (Detlava 2010). No šī viedokļa raugoties kaimiņu un sabiedrības informēšanas uzsākšana pēc tam, kad izgatavots būvprojekts nav ekonomiski izdevīgi tieši būvniecības pasūtītājam, tātad nav arī sabiedrības interesēs.

3. Trešā personas ietekmējošie esošās būvprojektēšanas kārtības atsevišķi aspekti.

Pasaules valstu lielākajā daļā pastāv prakse, ka valsts vai pašvaldības cenšas kontrolēt būvniecības kvalitāti (Sedlenieks 2003:23), ar to saprotot būvniecības tiesisko kārtību kā aizsargājamu labumu. Latvijā tiesiskā kārtība būvniecības jomā kopumā netiek atzīta par aizsargājamu labumu, kura apdraudējums vienlaikus apdraud arī sabiedrības drošību (Čepāne, Statkus 2005: 305).

Būvatļauju izsniegšanu regulē trīs līmeņu normatīvie akti: Būvniecības likums Būvniecības likums 2009), Vispārīgie būvnoteikumi (Vispārīgie būvnoteikumi 2010) un vietējo pašvaldību izdotie noteikumi. Pētnieks Klāvs Sedlenieks apgalvo, ka „praksē likumdošanai ir tikai orientējošs raksturs; procesu regulē galvenokārt personīga līmeņa attiecības starp būvniecību pārraugošām iestādēm (būvvaldēm un citām iestādēm) un būvētājiem vai projektētājiem" (Sedlenieks 2003: 22). Minēto apstiprina Beļģijas pilsētas Briges arhitekts un pilsētplānotājs Verners Desimpelāre (Werner Desimpelaere), kurš Eiropas Padomes eksperta statusā vērtējis vairāku Eiropas pilsētu apbūves kultūrvēsturisko bagātību, norāda, ka uzskatu sadursmes jeb

„cīņas par vērtībām" starp investoriem un kultūras pieminekļu sargātājiem Rietumeiropā izkarotas jau pirms 50 gadiem." Laikā, kad daudzas senas pilsētas diemžēl zaudēja savas arhitektūras pērles, piekāpjoties būvnieku prasību un naudas priekšā" (Vai īpašniekam jānes upuris sabiedrības interešu labā 2008).

Būves projektēšanas, būvprojekta saskaņošanas un akceptēšanas kārtību nosaka Vispārīgie būvnoteikumi (Vispārīgie būvnoteikumi 2010), tajā skaitā, prasības visu veidu būvju projektēšanas sagatavošanai, būvprojekta izstrādāšanai. Būvprojekts ir būvniecības ieceres īstenošanai nepieciešamo dokumentu, rasējumu un teksta materiālu kopums. Lai uzsāktu būvprojektu, būvniecības ierosinātājam nepieciešams sagādāt šādus dokumentus: situācijas plānu, zemes gabala topogrāfisko plānu, būves inventarizācijas lietu, ja būvprojektu izstrādā esošai būvei, plānošanas arhitektūras uzdevumu un īpašā būvniecības procesa kārtībā (piemēram, valsts aizsardzības būvēm, transporta un telekomunikāciju būvēm) vēl būvnormatīvus, kurus izstrādā, apkopo un iesniedz apstiprināšanai Ministru kabinetam attiecīgā ministrija. Ja paredzēta būves nojaukšana, tad plānošanas arhitektūras uzdevuma vietā jāsaņem būve nojaukšanas uzdevums (Vispārīgie būvnoteikumi 2010).

Plānošanas un arhitektūras uzdevums, kā būvvaldes izsniegts dokuments ir pamats būvprojekta izstrādāšanai, kurā noteiktas prasības zemes gabala plānojumam un apbūvei. Plānošanas arhitektūras uzdevumā norādīts, no kādām iestādēm nepieciešams saņemt tehniskos noteikumus un citus dokumentus, kas būs nepieciešami būvatļaujas saņemšanai. Tālāk būvēt gribētājam nepieciešams sazināties ar lielu skaitu dažādu valsts, pašvaldības un privāto iestāžu, skaits var sasniegt pat 30 (Sedlenieks 2003: 34). Pasaules bankas pētījums Doing Business (Doing Business 2010 Latvia 2009) liecina, ka būvniecības saskaņošanas procedūra vidēja lieluma noliktavas būvniecībai un tās pieslēgšanai komunikāciju tīkliem ilgst 187 dienas, izpildot 25 dažādas procedūras. Savukārt Dānijā būvniecības saskaņošanai jāveic 6 procedūras (attiecīgi 69 dienās), Igaunijā 14 (118 dienās), Lietuvā 17 (162 dienās). No pētījuma redzams, ka Vācijā jāveic 12 saskaņošanas procedūras un tas izdarāms 100 dienās. Jāpiekrīt izteiktajam viedoklim, ka „būvniecības pakalpojumus regulē neefektīvi likumi, valsts pasūtījumu lēmumu apstrīdēšanas process notiek mēnešiem ilgi, kas uzņēmējiem un valstij rada zaudējumus".(Sāk strēbt būvniecības „putru" 2009: 8) Piemēram, SIA Kvarta būvniecības ieceri par daudzdzīvokļu ēkas būvniecību Rīgā, Kuldīgas ielā 45B Rīgas domes Būvvalde sāka izskatīt 2006.gada 15.jūnijā un tikai 2008.gada 1.aprīlī, tas ir, pēc diviem gadiem deputāti izlēma, ka projekts netiks atbalstīts (Korupcijas risku izvērtējums trīs Rīgas domes departamentos 2009). Minēto var pateikt arī šādi: mūsu valstī ir garš un dārgs būvniecības process no administratīvā viedokļa. Pamatoti izvirzāma tēze, ka nepieciešams mainīt administratīvo filozofiju būvniecības procesā kopumā, tādējādi, piemēram, samazinot

gan būvniecības apstiprināšanas procedūru skaitu, gan saīsināt pašu apstiprināšanas ciklu. Tomēr būvniecības procesa vienkāršošana vienlaikus nenozīmē trešo personu interešu aizstāvēšanas iespēju samazināšana un otrādi: trešo personu interešu ievērošana nenozīmē, ka būvniecības procesam obligāti jābūt garam, saistītam ar neskaitāmiem dokumentiem.

Būvprojektēšanā viena no visproblemātiskākajām vietām ir projektu saskaņošana ar iestādēm, kas izsniegušas tehniskos noteikumus (Sedlenieks 2003: 21). Tehnisko noteikumu un citu projektēšanas uzsākšanai nepieciešamo dokumentu saņemšanas procedūra ir ļoti sarežģīta. Vienlaikus Vispārīgo būvnoteikumu (Vispārīgie būvnoteikumi 2010) 46.pants paredz, ka būvniecības pasūtītājs var pieprasīt būvvaldei 30 darbdienu laikā (par attiecīgu samaksu), lai tā pieprasa no attiecīgām institūcijām, apkopo un izsniedz kopā ar plānošanas un arhitektūras uzdevumu būvprojektēšanas uzsākšanai nepieciešamo situācijas plānu un citus būvprojektēšanu nepieciešamos dokumentus, kā arī būves pieslēgšanās tehniskās prasības, tas ir pieslēgšanās inženierkomunikācijām vai to šķērsošanas infrastruktūrai un tehniskos īpašos uzdevumus valsts un pašvaldību institūciju izdotos tehniskos noteikumus vai prasības, tajā skaitā, vides un dabas aizsardzības prasības, kultūras pieminekļu aizsardzības prasības, pašvaldības institūciju prasības un citas prasības. Praksē šis princips nedarbojas (Sedlenieks 2003: 34). Autores viedoklis, ka šis ir viens no vājajiem posmiem, kas jānovērš būvniecības likumdošanas reorganizācijas procesā, kas patlaban ir uzsākta.

Likumprojekta „Būvniecības likums" anotācijā (Likumprojekta "Būvniecības likums" 2010) norādīts, ka konkrētais likums sekmēs „vienas pieturas aģentūras „principa ieviešanu. No teiktā nav saprotams, kā izpaudīsies, piemēram, būvprojekta izgatavošanas uzsākšanai nepieciešamo dokumentu un saskaņojumu vienkāršošana. Tomēr, iekams nav redzama likumam sekojošie Vispārīgie un Speciālie būvnoteikumi un tajos paredzētā būvprojekta izstrādāšanai nepieciešamā saskaņošanas procedūra, nav iespējams piekrist likumprojekta anotācijā apgalvotajam, ka jaunais (jau otrais Būvniecības likuma projekts) patiesi uzlabos būvniecības procesa tiesisko regulējumu un mazinās birokrātiskos šķēršļus uzņēmējiem. Veiktie pētījumi liecina, ka, piemēram, elektrotīklu elektroapgādes tehnisko noteikumu saņemšana aizņem 70, 0 dienas, būvprojekta saskaņošana vidēji 68,4 dienas, arhitektūras plānošanas uzdevuma saņemšana- 38,3 dienas, gāzes apgādes tehnisko noteikumu saņemšana- 39,9 dienas (Administratīvās procedūras un uzņēmējdarbības vide Latvijā 2001.-2007.g 2007: 206). Pie tam, tehnisko noteikumus saskaņošanas gaitā daudzi monopoluzņēmumi nevis pakāpeniski uzlabo saskaņošanas procedūru kvalitāti, bet, izmantojot monopolstāvokli, „diktē savus noteikumus" (piemēram, Latvijas Gāze). Uzņēmēji ir neapmierināti ar paaugstināto korupcijas līmeni, kas valda būvniecības saskaņošanas sektorā. Loģiski būtu, ka būvvalde kā arī Latvijā vienas pieturas aģentūra izsniegtu visus būvprojektēšanai nepieciešamos

noteiktumus, kā tas ir paredzēts Lietuvas Celtniecības likumā (Law on Construction 2009), Norvēģijas Plānošanas un celtniecības likumā (Planning and Building law 2009). Tādējādi arī trešajām personām radot iespēju vienkopus iegūt nepieciešamo informāciju. Projektēšanas nobeiguma stadijās ir ļoti grūti ievest korekcijas, un parasti tas izmaksā dārgi, īpaši realizējot pamatizmaiņas. Kaimiņi, sabiedrība ir ieinteresēta sakoptā vidē, tātad iecerētas un uzsāktas būvniecības ātrākā pabeigšanā un korektā būvprojektēšanas izejas datu (tehnisko noteikumu) iegūšanā. Iespējams, ka standarta tehnisko noteikumu izstrādāšana pamata gadījumiem arī varētu palīdzēt šo problēmu risināt.

Spēkā esošajos Vispārīgajos būvnoteikumos ir paredzēts, ka būvprojekta vadītājs ar savu parakstu uz projekta apliecina, ka projekts atbilst būvnormatīviem un tehniskajiem noteikumiem, tātad izstrādātā projekta saskaņošanai ar tehnisko noteikumu izsniedzējiem nav pamata, jo projektētājs uzņemas atbildību par to, ka izstrādātais projekts atbilst noteikumiem. Paredzēts viens obligāts saskaņošanas gadījums, proti, ja projektā ir atkāpes no tehnisko noteikumu prasībām. Praksē tehniskais projekts tomēr tiek saskaņots ar noteikumu izsniedzēju, jo 1)tehnisko noteikumu izsniedzējs to pieprasa, 2)atsevišķās būvvaldēs to pieprasa, 3)paši projektētāji, nebūdami pārliecināti par sava darba kvalitāti, lūdz iestādes, kas izdevušas tehniskos noteikumus, to pārbaudīt (Sedlenieks 2003: 35). Lai gan Vispārīgie būvnoteikumi neparedz, ka būvprojekts jāsaskaņo ar tehnisko noteikumu iesniedzējiem, praksē dažas institūcijas pēc savas iniciatīvas tomēr pieprasa projektu ar tām saskaņot (Sedlenieks 2003: 37). Tāpēc minētais Vispārīgo būvnoteikumu noteikums nedarbojas.

Plānošanas un arhitektūra uzdevums satur norādi, ka ir administratīvais akts, tātad var skart arī trešo personu intereses. Vienlaikus secināms, ka konkrētais administratīvais akts apstrīdams viena gada laikā no tā spēkā stāšanās (Administratīvā procesa likums 2009), jo plānošanas un arhitektūras uzdevumā (kas kā 2.pielikums Vispārīgajiem būvnoteikumiem tiek noformēts ar apstiprinātu veidlapu) nav norādes, kur un kādā termiņā to var apstrīdēt. Tik ilgs periods kā viens gads arhitektūras un plānošanas uzdevuma apstrīdēšanai noteikti nav nepieciešams. Tāpēc jāprecizē konkrētā veidlapa, jo trešās personas ir ieinteresētas vienkāršā, skaidri definētā būvniecības administratīvajā procedūrā.

4. Trešo personu un būvieceres īstenotāju interešu nešķiramība

Valstij jārada efektīvs mehānisms kā sabalansēt visu būvniecības procesā iesaistīto pušu tiesības un pienākumus, ņemot vērā, ka īpašumtiesības nav absolūtas, tās var tikt ierobežotas gadījumos, kad to pieļauj likums, kad ierobežojumam ir leģitīms mērķis un ir izvērtēts samērīgums starp sabiedrības un indivīda, šajā gadījumā būvniecības dalībnieku interesēm. Trešo personu interešu aizsardzībai pievienotas „starppaaudžu kaimiņu" attiecības, kuras prasa, lai šodienas darbības un lēmumi nerada bojājumu nākotnes paaudžu interesēm (Veinla

2005; 119), jeb citādi atbildība pret nākošajām paaudzēm. Tādējādi būvniecības procesā sabiedrības pārstāvji aizstāv vispārīgās intereses. Starppaaudžu attiecībās atbildīgā puse ir valsts un pašvaldība, kam ir jāņem vērā ilgtermiņa perspektīva, kas iever nākošo paaudžu intereses, savukārt par tām būvniecības procesā iestājas, piemēram, nevalstiskās organizācijas. Pieņemot lēmumu par būvieceres atbalstīšanu tiek izpildītas pašreizējās paaudzes vajadzības, vienlaikus svarīgi neapdraudēt nākošo paaudžu līdzīgas intereses. Piemēram, atjaunot patvaļīgi transformēto meža zemi un norakto kāpu tā saucamajā „Baložu kāpas lietā" (Gabre 2009), tam nepieciešams ap 100 gadu. Teritorijas plānošanas likuma 3.pantā nostiprināts ilgtspējības princips, „kas nodrošina esošajām un nākamajām paaudzēm kvalitatīvu vidi, līdzsvarotu ekonomisko attīstību, racionālu dabas, cilvēku un materiālo resursu izmantošanu, dabas un kultūras mantojuma attīstību un saglabāšanu" (Teritorijas plānošanas likums 2009). Tā kā trešajām personām nav precīzi definētas lēmumu apstrīdēšanas tiesības, var secināt, ka pieejamajā likumprojekta versijai trūkst ilgtermiņa skatījuma uz būvniecības procesu un tā sekām.

Protams pastāv bažas, ka ļaujot trešajām personām vērsties tiesā, tiesā varētu nonākt pārlieks lietu daudzums un novilcināts būvniecība process. Tā 2009.gada 1.septembrī tika pabeigta 980 kilometrus gara autostrāde A7 - garākā Vācijā. No Dānijas līdz Austrijai, kas savieno valsts ziemeļus ar dienvidiem. Ceļa būvniecības laikā tika izskatītas 5000 sūdzības un notika 170 tiesas prāvas, jo zemnieki, zemju īpašnieki, dabas aizstāvji iestājās pret būvniecību (1.septembrī tiks pabeigta Vācijas garākā autostrāde 2009). Latvijā pašreiz ir tā iespēja samērot būvieceres īstenotāja un kaimiņa, un nākamo paaudžu intereses un atrast saprātīgu kompromisu caur jaunizstrādājamiem normatīvajiem aktiem.

Presē atrodama informācija, ka jaunā Būvniecības likuma spēkā stāšanās paredzēta 2011.gada 1.janvārī. Termiņam nebūtu jābūt pašmērķim. Jauna Būvniecības likuma pieņemšana vērtējama kā revolūcija būvniecības normatīvajā regulējumā. Tāpēc svarīgi, lai šī revolūcija atnes uzlabojumu nevis sarežģī un vēl vairāk padara sabiedrībai neskaidrāku esošo situāciju.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas:

1. Meļķisis, E.(1998) *Attīstības tendences dažos tiesību teorijas un prakses jautājumos*. Rīga: Latvijas Universitāte.
2. Paine, F.J.(2002) Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības (ceturtais pārstrādātais izdevums). Vācijas Administratīvā procesa likums. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
3. Sedlenieks, K.(2003) Korupcija būvatļauju izsniegšanas procesā. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs Providus.
4. Schmidt, R., Seidel,S., (2001)Besonderes Verwaltungsrecht, Bremen. Rolf Schmidt GmgH.

5. Latvijas uzņēmējdarbības vide: administratīvie kavēkļi un ieteicamās reformas.(2007) Politikas ziņojums. Rīga: LR Ekonomikas ministrija.
6. The Administration and You. A Handbook. Strasbourg: Council of Europe Publishing.(1996)

Raksti krājumos:

1. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006.gada 22.jūnija spriedums lietā Nr. SKA-255.(2006) No: Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumi un lēmumi 2006, Rīga: Tiesu namu aģentūra.196.

Raksti žurnālos:

1. Būvniecības likums: LR likums.(2009) Latvijas Vēstnesis, 1.jūlijs.
2. Čepāne, I., Statkus, S.(2005) Būvniecības procesā pieņemto lēmumu pārsūdzēšana un būvniecības kontroles mehānismu uzlabošana. Likums un Tiesības, Nr.10: 305.
3. Horns, N.(1999) Ievads tiesību zinātnē un tiesību filosofijā. Likums un tiesības. Nr.1: 16.
4. Konvencija par pieeju informācijai, sabiedrības dalību lēmumu pieņemšanā un iespēju griezties tiesu iestādēs saistībā ar vides jautājumiem.(2002) Latvijas Vēstnesis.Nr.64, 26.aprīlis. Vispārīgie būvnoteikumi: MK noteikumi Nr.112.(2010) Latvijas Vēstnesis, 16.janvāris.
5. Levits, E.(2003) Ģenerālklauzulas un iestādes (tiesas) rīcības brīvība (I). Funkcijas likumā, piemērošana konkrētā gadījumā, kontrole augstākā iestādē un tiesā. Likums un Tiesības, Nr.6: 162.
6. Levits, E.(2000) Samērīguma princips publiskajās tiesībās- jus commune europaeum un Sarversmē ietvertias konstitucionāla ranga princips. Likums un Tiesības, Nr.9:262.-263.
7. Levits, E.(1999)Piezīmes par Satversmes 8.nodaļu-Cilvēka pamattiesības, No: Satversme un cilvēktiesības gadagrāmata 1999. Cilvēktiesību žurnāls. Nr.9-12:24.
8. Levits, E. (1999)Piezīmes par Satversmes 8.nodaļu - Cilvēka pamattiesības. Cilvēktiesību žurnāls. Nr.9-12.
9. Par dalībvalstu normatīvo un administratīvo aktu tuvināšanu attiecībā uz būvizstrādājumiem: Padomes Direktīva 89/106/EEK.(1988)Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis, Nr.13/9:305.
10. Sāk strēbt būvniecības „putru". Ugunsdzēsēju režīmā radīs jaunus likumus nozares sakārtošanai.(2009) Latvijas Avīze, 12.septembris.
11. Vīduša. R.(2004) Būvniecības administratīvā procesa specifika pasaulē un Latvijā, Likums un Tiesības.
12. Veinla, H.(2005) Sustainable Development as the Fundamental Principe of Europe's Environmental Ius Commune. Juridica international, Nr.1:119.

Materiāli no interneta:

1. Administratīvā procesa likums: LR likums. http://www.likumi.lv [2009.09.12]
2. A Background Paper for the WHO (2002), Human rights, health and environmental protection: linkages in law and practice.http://www.cedha.org.ar/docs/doc92.htm , aplūkots 12.03.2010
3. Briede J. Par tiesisko paļāvību administratīvajā procesā, http://www.juristavards.lv/body_print.php?id=6086 [2008.06.25]
4. Bulding Act. http://www.legalttext.ee/text/en/X50072K2.htm [2009.10.27]
5. Būvniecības likums: likumprojekts. http://www.em.gov.lv/images/modules/items/EMLik-040809-BL.doc [2009.08.13]
6. Būvniecības likums: likumprojekts. http://www.em.gov.lv/images/modules/items/EMLik_010410_BL_Typo.doc [2010.04.06]

7. Būvniecības likums: likumprojekts, 01.04.2010. http://www.em.gov.lv/images/modules/items/EMLik_010410_BL_Typo.doc [2010.04.06]
8. Council of Europe committee of ministers Draft recommendation Rec (2001)XX on alternatives to litigation betwen administrative authorities and private parties. https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM(2001)121&Language=lanEnglish&Ver=a... [2010.04.13]
9. Būvniecības likums: LR likums. http://www.likumi.lv [2009.10.19]
10. Detlava D. Būvprojektēšanas un būvdarbu tiesiskās problēmas. http://www.pilis.lv/apnm/view rec.php?id=52 [2010.04.10]
11. Doing Business 2010 Latvia, Comparing regulation in 183 economies, 2009, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. http://www.doingbusiness.org/Documents/CountryProfils/LVA.pgf [2009.10.19]
12. Gabre. A. Izvarotā Baložu kāpa., http://tvnet.lv/zalazeme [2009.10.16]
13. Likumprojekta "Būvniecības likums" anotācija. http://www.em.gov.lv/images/modules/items/EMLik-040809-BL.doc [2009.08.13]
14. Levits E. Par administratīvā procesa vietu un funkcijām Latvijas tiesību sistēmā, http://www.juristavards.lv/body_print,php?id=47424 [2008.06.25]
15. Korupcijas risku izvērtējums trīs Rīgas domes departamentos. Projekta "Pretkorupcijas pasākumi Rīgas domē- sabiedrības līdzdalība korupcijas mazināšanai" ziņojums. Sabiedriskā labuma organizācija "Delna" Sabiedrība par atklātību. http://www.delna.lv[2009.10.16]
16. Law on Construction. http://www.3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=312477&p_query=buildin...[2009.10.27]
17. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006.gada 22.jūnija spriedums lietā Nr. SKA-255. http://www.at.gov.lv/fails.php?id-580 [2009.10.16] Latvijas Republika Satversmes tiesas spriedums, Par Rīga teritorijas plānojuma daļas 2006.-2018.gadam, kas attiecas uz Rīgas brīvostas teritoriju, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 115.pantam, 2008.gada 17.janvāris. http://www.likumi.lv/body_print.php?id=169625 [2008.07.11]
18. Meiere S. Par sabiedrības ietekmi uz publisko tiesību subjektiem un to lēmumiem, http://www.politika.lv/temas/cilvektiesibas/5729/ [2010 03.12]
19. Paparinskis M. Piezīmes pie vides tiesībām. Latvijas Vēstnesis, pielikums Jurista Vārds 2006.g.7.novembris, https://www.lursoft.lv/library? [2007.07.20]
20. Planning and Building law.http://www.lovdata.no/all/hl-19850614-077.html [2009.10.27]
21. RD neatbalsta ieceri būvēt benzīntanku Baložu kāpā. http://www.tvnet.lv/zinas [2009.10.16]
22. Satversmes tiesas tiesneses Kristīnes Krūmas atsevišķās domas. http://www.juristavards.lv/body_print.php?id=172176 [2008.06.11]
23. Statkus Sandijs. Tiesību avoti, kas regulē sabiedrības līdzdalību. Teritorijas plānošanas un būvniecības joma. http://www.juristavards.lv/body_print.php?id=175024 [2008.05.16]
24. Teritorijas plānošanas likums: LR likums. http://www.likumi.lv [2009.10.19]
25. Vai īpašniekam jānes upuris sabiedrības interešu labā. http://www.juristavards.lv/body_print.php?id=158954 [2008.06.25]
26. Vispārīgie būvnoteikumi. Informācija. http://em.gov.lv/images/modules/items/EMInf_040809_BLdoc [2009.08.13]
27. 1.septembrī tiks pabeigta Vācijas garākā autostrāde. http://www.delfi.lv/archive/ondex.php?id=26455165 [2009.10.21]

Ērika Krutova

ATBILDĪBA ĢIMENES TIESĪBU KONTEKSTĀ

Abstract
The author of the review inspects the mean of responsibility in wider and narrower sense. National and international legislative acts of the family law are analised. Issues regarding parents' responsibility since a child's intake are examined. Citizens of the European Union more often change their residential state within the Union. The number of such families where parents have different citizenships and/or live in different countries is still growing therefore the author turns attention to the new tendencies in the family law.
Key words: *responsibility, the family law, marriage, father of a child, nutritional means, duties, children rights.*

Pasaulē plosās ekonomiska krīze, kura nav palaidusi nevienu valsti un katra valstī ikviena ģimenē pārspriež ar to saistītas problēmas. Vienam jāsāk ekonomēt, cits domā kā nopelnīt vairāk. Neviens neuzņemas sniegt atbildi uz jautājumu: Kas ir atbildīgs par notikušo? Dzīvē sakārtojusi lietas tā, ka par atbildību mēs sākam domāt, kad jau ir noticis kāds negatīvais atgadījums, vai esam nonākuši nelabvēlīga situācijā. Tāpēc šoreiz autore vēlās izpētīt jautājumu par atbildību nākotnes priekšā ģimenes tiesību kontekstā. Nākotne ir mūsu bērni, kuri jau pēc dažiem gadiem veidos stratēģijas, stādīs ekonomikas attīstības plānus utt. Ir būtiska nozīme, ka viņi jūtas savā bērnībā, skolas gados, jauniešu vecumā, jo tikai labais var radīt labo un ar skatienu uz pagātni veidojas nākotne. „Atbildība ir cieši saistīta ar kultūru, ar cilvēka garu, jūtu attīstību, pasaules kultūras apzināšanu, lai cilvēks spētu izaugt arī līdz atbildībai par visu, kas notiek pasaulē" (Lasmane, Milts, Rubenis 1992: 252). Lai uzsākt normatīvas bāzes izpēti ir vērts pakavēties pie izpratnes par atbildību: „Atbildība var būt formāla vai faktiska, sekla vai dziļa, daudzveidīga vai ierobežota. Atbildība veidojas pakāpeniski, ilgstoši. Bērns kāda veiksmīga audzināšanas pasākuma rezultātā tūlīt nekļūst par atbildīgo būtni. Atbildības izveidē varam izvirzīt gan psiholoģisko, gan sociālo atbildības raksturojumu. Psiholoģijā ievērību izpelnījusies atbildības noteikšana četras stadijās. Pirmajā stadijā vērojama gatavība atbildēt par darbības pozitīvajām sekām, saņemt par to pateicību, piekrišanu, bet neatbildēt par rīcības negatīvajiem rezultātiem. Otrajā stadijā jeb līmenī pastāv izteikts konformisms, kad indivīds atzīst kopīgo, grupas vainu, bet atsakās no individuālās atbildības, ja to neatzīst grupa. Abas pirmajās stadijas ir izteikts atbildības objekts, toties trešajā līmeni veidojas atbildības subjekts: tiek kritiskāk vērtēta grupas un paša darbība, atsevišķos gadījumos atzīstot gan grupas, gan paša kļūdas, vainu, izjūtot nožēlu par slikti padarīto. Ceturtā ir – Es atbildības stadija, kad atbildība ir saistīta ar personības īpašībām, vērtībām, pārliecību, - ar tam personība salīdzina savu uzvedību. Te atbildība jau tuvojas sirdsapziņai, izteikta ir cilvēka iekšējā gatavība. Personība vairāk ietekmē vidi nekā noteikta vide personību. Pozitīva rīcība iespējama bezkontroles un bezuzraudzības apstākļos" (Lasmane, Milts, Rubenis 1992: 252).

Šoreiz balstīsimies uz tēzi, ka cilvēces nākotni turpina bērni, jo citādi var iesaistīties plašas filozofiskās diskusijās, kas nav šī darba mērķis. Tātad cilvēks ir atbildīgs par savas darbības rezultātiem un, proti, ne tikai par bērna nākšanu pasaulē, bet arī par viņa turpmāko audzināšanu. Vecāku un bērnu attiecību saturs ir mainījies ik pēc laika, bet problēmas paliek aizvien vecas. Presē un masu mēdijos tiek atspoguļota neiepriecinoša statistika, tiek diskutēts, ka un ko mainīt. Sāksim ar to, ka pieaugušie nejūt atbildību par bērna psihi un uztveri, risinot savus strīdus viņu klātbūtne. Ruduša raksta „Vecāki padara bērnus par savu konfliktu lieciniekiem" autore uzdod vairākus jautājumus, piemēram : „Vai es varu, liekot roku uz sirds, teikt, ka nekad neesmu izmantojusi datoru kā "bērna pieskatītāju"? Ka mēs ar otro pusi nekad neesam apmainījušies asiem vārdiem, bērnam dzirdot? Un ka nekad neesmu nopirkusi pilnīgi nevajadzīgu rotaļlietu, lai iegūtu laiku sev? Atbilde ir – esmu, protams" (Ruduša 2009). No šiem jautājumiem izriet galvenās kļūdas, ko pieļauj vecāki bērnu ikdienas audzināšanā.

Savukārt, aplūkojot Civillikuma Pirmās daļas – Ģimenes tiesību otro nodaļu, redzams, ka likumdevējs par būtiskiem un prasošiem reglamentāciju uzsver sekojošus jautājumus: bērna izcelšanās noteikšana; adopcija; aizgādība; vecāku un bērnu personiskās attiecības; vecāku un bērna mantiskās attiecības; aizgādības tiesību izbeigšanās un aprobežošana. Vecāku atbildība rodas līdz ar bērna ieņemšanu. Likums definē, ka „par bērna māti atzīstama sieviete, kas bērnu dzemdējusi, ko apstiprina ārsta izziņa. Par tēvu bērnam, kurš piedzimis sievietei laulības laikā vai ne vēlāk kā 306.dienā pēc tam, kad laulība izbeigusies ar vīra nāvi, laulības šķiršanu vai laulības atzīšanu par neesošu, uzskatāms bērna mātes vīrs - paternitātes pieņēmums. Bērns, kas piedzimis sievietei ne vēlāk kā 306.dienā pēc laulības izbeigšanas, ja sieviete jau ir stājusies jaunā laulībā, uzskatāms par dzimušu jaunajā laulībā. Šajā gadījumā bijušajam vīram vai viņa vecākiem ir tiesības apstrīdēt bērna izcelšanos (CL 149.p.). Bērna izcelšanos no tēva, kas ir laulībā vai ir bijis laulībā ar bērna māti, apstiprina ieraksts laulību reģistrā" (CL 146.p.). Dotais definējums prasa savlaicīgu juridisko noformējumu pie attiecību pārtraukšanas jeb ģimenes šķiršanas. Pretējā gadījumā bērna tēvs, pēc paternitātes pieņēmuma un faktiskais, jeb bioloģiskais tēvs nesakrīt dabā. Šādā situācijā iet runa par partneru abpusējo atbildību savlaicīgi nokārtot attiecības atbilstoši faktiskajai situācijai, lai ievērotu bērnu interesēs. Bērna izcelšanas noteikšanai ir zīmīga vietā un likums paredz iespēju tiesa apstrīdēt paternitātes pieņēmumu. Autoresprat, ja bērna mātei ir atbildības sajūta, tad bērns un bērna tēvs nebūs maldināti nekādu apsvērumu dēļ. Bezatbildība palielina bērnu skaitu, kuri palikuši bez vecāku aprūpes, pēdējiem pat dzīviem esot. Tā dēļ valsts uzņemas atbildību un likums paredz iespējas bērna adopcijai, lai varētu realizēt tiesības uz audzināšanu ģimenē. Praktiskas dabas jautājumu risināšanai plaša kompetence ir Bāriņtiesai.

Tieši šīs tiesībsargājošas iestādes atbildīgas adopcijas procesā: „Bērna adopcijai ir nepieciešams bāriņtiesas lēmums, ka adopcija ir bērna interesēs. Bāriņtiesa, pieņemot lēmumu, noskaidro adoptējamā viedokli, ja vien viņš to spēj formulēt, kā arī ņem vērā ziņas par adoptētāju, tai skaitā viņa personību, reliģisko pārliecību, ja tāda ir, mantisko stāvokli, sadzīves apstākļiem, spēju izaudzināt bērnu, kā arī ziņas par adoptējamo, tai skaitā viņa personību, reliģisko pārliecību, ja tāda ir, veselību, priekštečiem" (CL 169.p.). Visi šie jautājumi ir jānoskaidro, jo saskaņā ar Civillikuma 173.pantu, „adoptētais bērns un viņa pēcnācēji attiecībā pret adoptētāju un viņa radiniekiem iegūst laulībā dzimuša bērna tiesisko stāvokli kā personiskajās, tā mantiskajās attiecībās. Ar adopciju bērnam izbeidzas radniecības attiecības ar vecākiem un viņu radiniekiem un ar tām saistītās personiskās un mantiskās tiesības un pienākumi pret viņiem". Likums paredz bērnu un vecāku divu veidu attiecības, proti, personiskās un mantiskas.

Līdz astoņpadsmit gadu vecumam (saskaņā ar Civillikuma 219.pantu Latvija pilngadību sasniedz astoņpadsmit gados) bērns atrodas vecāku aizgādībā. Ar ko saprotam, ka „aizgādība ir vecāku tiesības un pienākums rūpēties par bērnu un viņa mantu un pārstāvēt bērnu viņa personiskajās un mantiskajās attiecībās. Rūpes par bērnu nozīmē viņa aprūpi, uzraudzību un tiesības noteikt viņa dzīvesvietu. Bērna aprūpe nozīmē viņa uzturēšanu, t.i., ēdiena, apģērba, mājokļa un veselības aprūpes nodrošināšanu, bērna kopšanu un viņa izglītošanu un audzināšanu (garīgās un fiziskās attīstības nodrošināšana, pēc iespējas ievērojot viņa individualitāti, spējas un intereses un sagatavojot bērnu sabiedriski derīgam darbam). Bērna uzraudzība nozīmē rūpes par bērna paša drošību un trešās personas apdraudējuma novēršanu. Ar tiesībām noteikt bērna dzīvesvietu saprotama dzīvesvietas ģeogrāfiskā izvēle un mājokļa izvēle. Rūpes par bērna mantu nozīmē gādību par bērna mantas uzturēšanu un izmantošanu tās saglabāšanai un vairošanai" (CL 177.p.). Līdz ar uzskaitītiem vecāku pienākumiem jāpiemin, ka nepildīšanas gadījuma bāriņtiesa var pieņemt lēmumu par aizgādības tiesību atņemšanu saskaņā ar CL 200.pantu.

Kā vecāki praksē īsteno aizgādībā paredzētos uzdevumus atspoguļo Lielbritānijā publicētais pētījums „A Good Childhood", kas atspēko sekojošus faktus: „vecāki nepavada ar bērniem pietiekami daudz laika, dod viņiem mantas mīlestības vietā un laupa drošības sajūtu, ļaudami būt par konfliktu liecinieku. Pētījumā piedalījās britu ģimenes, bet citās Eiropas valstīs problēmas ir līdzīgas, arī Latvijā. Pamatojoties uz datiem, kas iegūti no 35 000 ģimenēm, pētnieki secināja, ka, no vienas puses, šodienas bērni daudzējādā ziņā dzīvo labāk par saviem priekštečiem. Viņiem ir labāki dzīves apstākļi, viņi ir izglītotāki, atklātāk runā par sevi, ir tolerantāki pret dažādību. Bet, no otras puses, par arvien aktuālākām problēmām kļūst pusaudžu grūtniecība, pusaudžu agresivitāte, alkohols, narkotikas un arī liekais svars. Lielai

daļai šo problēmu saknes meklējamas ģimenē. Galveno secinājumu var aprakstīt trīs vārdos — bērniem pietrūkst mīlestības. Pētnieku atklāto problēmu virkne ir šāda — vecāki ar bērniem pavada pārāk maz laika un laiku kopā pavada nekvalitatīvi — nosēdina bērnu televizora priekšā, bet kopīgu vakariņu vietā katrs pagrābj kaut ko no ledusskapja. Vecāki bērniem nenosaka stingras uzvedības robežas, ignorē bērniem svarīgus rituālus — piemēram, ļauj iet gulēt, kad bērnam ienāk prātā, un izlaiž vakara pasaciņu, — un, kas ir pats bīstamākais, padara viņus par savu konfliktu lieciniekiem" (Ruduša 2009). Turpinot šīs problēmas raksturojumu, atgriezīsimies pie jau minēta: „Vecāki bieži nesaprot, cik svarīgi bērnam ir tas, lai viņi labi satiktu. Pētījums atklāja, ka septiņi no desmit pusaudžiem piekrīt apgalvojumam — labas attiecības vecāku starpā ir viens no svarīgākajiem laimīgas bērnības priekšnosacījumiem. Vecāku konfliktam vienmēr ir nelabvēlīga ietekme — pat šķietami ikdienišķs strīds par neiznestu atkritumu spaini rada bērnā nedrošības sajūtu. Savukārt, ja vecāki šķiras un izmanto bērnu, lai sariebtu otrai pusei, tad sekas var būt postošas. Bērns ir samulsis un jūtas nodots, saka pētījums un piebilst, ka šķirtu vecāku bērniem ir par 50% lielāka varbūtība vēlāk piedzīvot psiholoģiskus traucējumus — viņiem ir sliktākas sekmes, uzvedības traucējumi, depresija, zems pašvērtējums" (Ruduša 2009). Pētījumā „A Good Childhood" iesaka, „ ja tomēr laulību nākas šķirt, ir svarīgi ieklausīties bērnu viedoklī par to, ar ko un cik lielās devās viņi vēlas pavadīt laiku. Vēl viens ieteikums — vajadzētu ievest bezmaksas mācību programmu - Saproti savu bērnu, kurā topošie vecāki tiktu sagatavoti vecāku lomas emocionālajiem, psiholoģiskajiem un arī finansiālajiem aspektiem" (Ruduša 2009). Personiskajās attiecībās ir liela nozīme sapratnei, prasmei uzklausīt bērnu, rēķināties ar viņa interesēm. Kopā dzīvojošiem vecākiem aizgādību jāīsteno kopā, bet arī šķiršanas neatbrīvo no aizgādības pienākuma. Te gan rodas praktiskas dabas jautājumi, ka vienam no vecākiem, pie kura paliek bērns ir jāīsteno „ikdienas aizgādība", kas prasa nesamērīgi lielākus resursus. Tomēr likums nosaka, ka „jautājumos, kas var būtiski ietekmēt bērna attīstību, vecāki lēmumu pieņem kopīgi" (CL 178.p.). Vecāku savstarpējas domstarpības jāatrisina ar bāriņtiesas palīdzību, bet ja šķirti dzīvojot kopīgi aizgādnību īstenot nav iespējams, tad vecāki var vienoties par viena vecāka atsevišķo aizgādību. Tā kopēja atbildība par bērna aizgādnību var būt pārcelta uz vienu no vecākiem.

Mūsdienu bērni ir spiesti paši sevi aizstāvēt un likums viņus atbalsta. Tie interesējas par savu interešu aizsardzību, bet dažreiz pārprot vecāku pienākumus, piemēram, pienākumu uzturēt viņus, prasot nesamērīgi dārgus pirkumus un mācību apmaksāšanu ārzemēs. Civillikumā paredzēts, ka vecāku pienākums ir samērā ar viņu mantas stāvokli uzturēt bērnu. Šis pienākums gulstas uz tēvu un māti līdz laikam, kad bērns pats var sevi apgādāt. Ja vecāku nav vai viņi nespēj uzturēt bērnu, šis pienākums līdzīgās daļās gulstas uz vecvecākiem. Ja

vecvecāku mantas stāvoklis ir nevienlīdzīgs, tiesa var noteikt viņiem uzturēšanas pienākumu samērā ar katra mantas stāvokli. Minimālo uzturlīdzekļu apmēru, kuru bērnam nodrošināt ir pienākums katram no vecākiem neatkarīgi no viņa mantas stāvokļa, nosaka Ministru kabinets, ņemot vērā valstī noteikto iztikas minimumu un bērna vecumu. Ja ir radies strīds par uzturlīdzekļiem bērnam, tiesa pēc prasītāja lūguma nekavējoties pieņem lēmumu par to, kādā apmērā atbildētājam pagaidām, līdz strīda izšķiršanai, jāsedz bērna uzturēšanas izdevumi. Bērna pagaidu uzturlīdzekļu apmērs nevar būt mazāks par Ministru kabineta noteikto minimālo bērna uzturlīdzekļu apmēru. Uzturēšanas pienākums tas ir īpaši jūtīgais jautājums šķiršanas gadījumā. Nepilno ģimeņu skaits ir satraucošs, ne vienmēr aizgājušais no vecākiem godprātīgi sniedz uzturlīdzekļus savai atvasei. Pie šī jautājuma ir vērts pieminēt, ka ir palielinājies skaits, kad bērns paliek ar tēvu. Un mātes neuzskata par savu pienākumu sniegt materiālo palīdzību bērnam. Valsts līmenī ir izveidots Uzturlīdzekļu fonds, kas minimāli, bet tomēr atbalsta bērnu, palikušo ar vienu no vecākiem. Atbildība par bērnu uzturēšanu un audzināšanu izpaužas ne tikai nauda, bet arī vecāku rūpēs. Lai mazinātu vecāku varu un nepieļautu prettiesiskas darbības attiecībā pret bērnu, šī atbildība tiek iedalīta pienākumos un tiesības. Īsuma varētu raksturot, ka pienākumi ir tas minimālais, kas jāpaveic bērna kopšanā un audzināšanā, bet tiesības nosaka tas robežas, ko nedrīkst pārsniegt vecāki pret savu bērnu.

Eiropas pilsoņi arvien biežāk maina dzīvesvietas dalībvalsti, tādu ģimeņu skaits, kuru locekļiem nav viena un tā pati pilsonība, un/vai kuri nedzīvo vienā dalībvalstī, turpina palielināties. Šajā sociālajā situācijā ir nepieciešami vienoti noteikumi par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi lietās par vecāku atbildību. Mūsdienu brīvas pārvietošanas iespējas tiek izmantotas starptautisko laulību slēgšanai, tomēr cilvēki nerēķinās ar partnera savlaicīgu mentalitātes izprašanu, netiek pieņemtas citas tautības tradīcijas un rodas arī citi iemesli, kas atklājas kopdzīvē. Tā paradās nepieciešamība šķirt starptautiskās laulības. Līdz jautājuma kārtošanai tiesā paiet zināmais laiks, turklāt starptautisko laulību šķiršanai nepieciešamais regulējums vel nav izstrādāts un laulātie nezin, ka juridiski noregulēt savas attiecības. Rezultātā ir palielinājies savu dzimto bērnu laupīšanas gadījumu skaits. Šo tendenci nevar uzskatīt par kriminālo, kamēr netiek runāts par bērna ciešanām. Konflikti starp vecākiem netiek izšķirti bērnu labā, arī likums nespēj nodrošināt individuālo pieeju pie katra gadījuma izskatīšanas. Tāpēc morāla atbildība gulstas uz vecākiem un arī tiesu. Eiropas Savienībā ir referente starptautisku laulību šķiršanas jomā. „Evelyne Gebhardt ir Eiropas Parlamenta vidutāja starptautiskas bērnu nolaupīšanas gadījumos. Šis ir mazāk zināms amata pienākums, kas tomēr var sniegt svarīgu palīdzību konfliktu gadījumos starp vecākiem. Vidutāja uzdevums ir saziņā ar Lūgumrakstu komiteju vākt un koordinēt strīdīgus gadījumus, kad vecāki liedz tikties ar saviem bērniem. Vidutāja loma ir censties panākt

mierizlīgumu starp vienu no vecākiem, kas bērnu nolaupījis, un otru no vecākiem, par prioritāti izvirzot viņu bērna intereses. Katram bērnam ir tiesības uz abiem vecākiem, un viens vai otrs var lūgt starpniecības procedūru. Eiropas Parlamenta vidutājam tādu bērnu jautājumos, kuri cietuši no vecāku veiktas pārrobežu nolaupīšanas, ir pienākums palīdzēt bērniem un viņu vecākiem rast vislabāko risinājumu viņu bērna labklājībai. Tādēļ jāuzsver, ka vidutāja galvenais uzdevums ir rūpēties par to, lai tiktu ievērotas nolaupītā bērna intereses. Lai bērniem un viņu vecākiem, kā arī citām tiešā veidā ieinteresētām pusēm, piemēram, vecvecākiem, mazinātu emocionālo spriedzi un uztraukumu, ko rada juridiskās procedūras, Eiropas Parlamenta vidutājs sniedz informāciju un ieteikumus par alternatīvu konflikta risināšanas metodi, proti, starpniecību. Ja starpniecības procedūras laikā pusēm izdodas panākt vienošanos, tad var izvairīties no bērna nelietderīgas pārvietošanas un vecāki var mēģināt aktīvi un efektīvi atrisināt visus ar ģimeni saistītos jautājumus. Šī procedūra ir ātrāka un lētāka nekā tiesas procedūras. Kad puses ir sapratušas, pieņēmušas un parakstījušas vienošanos, to var iesniegt tiesās, kur tai var piešķirt oficiālu statusu, izdodot tiesas rīkojumu, kas tiks atzīts un būs piemērojams citās valstīs (Gebhardt 2009).

Viens no Eiropas Savienības mērķiem ir izveidot drošu tiesisko vidi bērniem, nodrošinot Eiropas Savienībā tiesas spriedumu brīvu apmaiņu vecāku atbildības jautājumā. Minētais mērķis ir izklāstīts programmā par tiesas spriedumu savstarpēju atzīšanu. Eiropas Tiesiskās sadarbības tīklā atrodama informācija, ka pirmais pasākums savstarpējai spriedumu atzīšanai ģimenes tiesībās bija Padomes Regula 1347/2000, ar kuru noteica saskaņotus noteikumus par jurisdikciju un noteiktu spriedumu atzīšanu un izpildi saistībā ar vecāku atbildību. Tā attiecas uz spriedumiem lietās par vecāku atbildību, kuri pieņemti dalībvalstī saistībā ar laulības šķiršanas procedūru. Ja spriedums nebija saistīts ar laulības šķiršanas procedūru, minētā regula uz to neattiecās. Regulu piemēroja spriedumiem, kuros bija noteikts, piemēram, pie kura no vecākiem bērniem ir jādzīvo -aizbildniecības tiesības, un vai otram vecākam ir tiesības apmeklēt bērnus -saskarsmes tiesības. Tā neattiecās uz spriedumiem par uzturēšanas pienākumiem, kurus reglamentē Padomes regula par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi civillietās un komerclietās. Regula attiecās vienīgi uz spriedumiem par laulāto kopīgajiem bērniem.

Ņemot vērā Komisijas priekšlikumu tika veikts nākamais pasākums- pieņemta Padomes Regula 2201/2003, ar kuru no 2005. gada 1. marta aizstāj Padomes Regulu 1347/2000. Briseles II regulā tiek atrunāti tādi jautājumi, ka dalībvalsts kompetence, pieņemot lēmumu par laulības šķiršanu un vecāku atbildību attiecībā uz kopīgiem bērniem, spriedumu atzīšana un izpildīšana citā dalībvalstī. Vecāku atbildības jautājums tiek piesaistīts bērna

patstāvīgai dzīves vietai, tā likumdevēji cenšas nodrošināt bērna interešu aizsardzību, garantēt bērnam saskarsmes tiesības un novērst vecāku izdarītās bērna nolaupīšanas ES robežās.

Vecāku šķiršanas gadījumā, bērns zaudē tiešus kontaktus ar vienu no vecākiem, bet dzīvē tāda pati situācija veidojas pie vecāku prombūtnes, piemēram, braucieniem uz ārvalstīm peļņas nolūkā. Jebkāda veidā vecāku prombūtne rada bērniem psiholoģiskas problēmas; zūd ģimenes pamat vērtības; bērna apjukums izraisa nelabvēlīgo uzvedību utt. Tātad nav svarīgi kādu iemeslu dēļ bērns neredz savus vecākus, pēdējie ir atbildīgie par nodarītam ciešanām. Ekonomiska situācija valstī apdraud ģimenes harmoniju un pat ģimenes kā valsts pamatšūnas elementāro pastāvēšanu. Tādēļ ir jārūna arī par valsts atbildību bērnu priekšā, jo tādā veidā tiek pārkāptas viņu tiesības – augt ģimenē, jo vecāki spiesti strādāt ārvalstīs.

Vecāku atbildības princips tiek aplūkots ne tikai Eiropas Savienības ietvaros, bet arī plašākajā starptautiskajā kontekstā. 1980. gada 25. oktobra Hāgas Konvencija par starptautiskās bērnu nolaupīšanas civiltiesiskajiem aspektiem ir vissvarīgākais un visaptverošākais dokuments starptautiskā līmenī. Šīs konvencijas mērķis ir starptautiskā līmenī aizsargāt bērnu pret negatīvajām sekām, ko var radīt viņa nelikumīga aizvešana vai neatdošana, un izveidot procedūras, ar kurām var nodrošināt bērna tūlītēju atgriešanos viņa parastās dzīvesvietas valstī. Ja valstis, kas parakstījušas minēto konvenciju, ievēro tās noteikumus un tās būtību un to pareizi interpretē, tad nav nekādu grūtību īstenot atrunāto. Varētu uzskatīt, ka ar tiesību aktu palīdzību problēma tiek atrisināta. Taču pareiza piemērošana un citu valstu iesaistīšanas ir joprojām aktuālie jautājumi. Īpaša uzmanība jāvelta valstīm, kuru kultūra, tradīcijas, mentalitāte un priekšstati par sievietes un bērnu vietu sabiedrībā ir atšķirīgi. Lai saskaņotu un uzlabotu sadarbību bērnu interesēs jāaizstāj valstu divpusēji līgumi ar vienotu tiesisko regulējumu.

Hāgas konvencija par jurisdikciju, piemērojamiem tiesību aktiem, atzīšanu, izpildi un sadarbību attiecībā uz vecāku atbildību un bērnu aizsardzības pasākumiem atzīst vajadzību uzlabot situāciju attiecība uz bērna aizsardzības pasākumiem. Šis konvencijas izpratne termins "vecāku atbildība" ir vecāku vara vai citas līdzīgas atbildības attiecības, kas nosaka vecāku, aizbildņu vai citu likumīgu pārstāvju tiesības, pilnvaras un pienākumus attiecībā uz bērna personu vai īpašumu. No konvencijas izriet, ka vecāku atbildība īstenojama pēc bērna pastāvīgās dzīvesvietas valsts tiesību aktu normām. Mainoties bērna pastāvīgajai dzīvesvietai, mainās arī kompetence, kura nosākama pēc jaunās pastāvīgās dzīvesvietas valsts tiesību aktiem.

Atbildības principam ir nozīme Eiropas Padomes Konvencija par bērnu tiesību piemērošanu. Bērniem ir jāsniedz informācija, kas ļautu veicināt tiesības un intereses, kā arī jāņem vērā pašu bērnu viedoklis procesuālajos pasākumos. Valsts tiesībsargājošās iestādes

pieņem lēmumus, kas skar bērna intereses, tāpēc ir svarīgi atcerēties par atbildību, lemjot bērnu likteņus. Procesuālajās darbības jāizvērtē vai iestādēs rīcībā ir pietiekoši informācijas, lai spriestu lietu, jādod iespēja bērnam izteikties un nepieciešamības gadījuma informēt bērnu par viņu skarošo situāciju. Tiesu iestādēs atbildīgas par pienākumu rīkoties ātri, lai nodrošinātu ātru lēmuma izpildi.

Nākošais dokuments, kas ievieš kopīgus noteikumus par iestāžu pilnvarām un normatīvajiem aktiem, piemērojamiem attiecībā uz bērnu aizsardzību ir Konvencija par iestāžu pilnvarām un tiesību aktiem, kas piemērojami attiecībā uz bērnu aizsardzību. Konvencijā ir noteikts, ka bērna pastāvīgās dzīvesvietas valsts tiesu vai pārvaldes iestādes ir tiesīgas veikt pasākumus, kas vērsti uz bērna personas vai īpašuma aizsardzību. Saskaņā ar konvenciju valsts iekšējie normatīvie akti nosaka nepieciešamo pasākumu uzsākšanas, grozīšanas un izbeigšanas nosacījumus, reglamentē šo pasākumu ietekmi attiecībās starp bērnu un tām personām vai iestādēm, kuras atbild par viņa aprūpi, un attiecībās ar trešajām personām. Gadījumā, ja mainās pastāvīgā dzīvesvieta bērnam, kurš atradās savas pilsonības valsts iestāžu aizsardzībā, pasākumi, kurus šī valsts veikusi saskaņā ar savas valsts normatīvajiem aktiem, paliek spēkā jaunās pastāvīgās dzīvesvietas valstī.

Eiropas Savienības pamattiesību Hartā ir viens no svarīgākajiem starptautiskajiem dokumentiem, kura arī bērnu tiesībām tiek veltītas atsevišķas normas. Harta deklarē pamattiesības, savukārt atsevišķie valsts likumi ievieš tas nacionālajā likumdošanā. Viennozīmīgi būtu nepareizi visu atbildību par bērnu uzlikt uz vecākiem. Visu pienākumu veikšanai ir nepieciešamas gan valsts, gan pašvaldību atbalsts. Šo atbildību varētu aplūkot atsevišķa darba ietvaros, jo uz šodienu bez pienācīga regulējuma ir atstātas vairākas svarīgas dzīves sfēras, piemēram, medicīniska aprūpe smagi slimiem bērniem. Bērnu tiesību aizsardzības likums paredz sarežģītas situācijas, kurās nepieciešams sniegt atbalstu bērniem. Toties analizējot praktiskas izpildes iespējas, nonākam pie secinājuma, ka liela atbildība gulstas uz nenosākamo izpildītāju. Jo plašākas iespējas izvelieties atbalsta ceļu, jo lielāka iespēja palikt bez palīdzības vispār. Mūsdienās nav tik atbildīgo un pašiniciatīvu ierēdņu, kuri ir gatavi iejaukties citas ģimenes problēmu risināšanā. Tāpat ir maz tādu ierēdņu, kuri būtu cienīgi to darīt, jo paši netiek galā ar personīgas ģimenes problēmām. Tāpēc ir īpaši svarīgi attīstīt un atbalstīt audžuģimeņu institūtu, lai bērns, kuram ir nepieciešams sniegt aizsargātības sajūtu, nodrošināt apstākļus viņa attīstībai un labklājībai, atbalstīt bērna centienus būt patstāvīgam, saņemto citā, bet ģimenē. Kā var uzzināt, ka bērnam ir nepieciešama palīdzība ir diskutabls jautājums. Šī likuma izpratne ir paredzēta atbildība par bērnu: 1) Bērnu aprūpes, izglītības, veselības aprūpes un citu tādu iestāžu vadītāji un darbinieki, kurās uzturas bērni, bērnu pasākumu un tādu pasākumu organizatori, kuros

piedalās bērni, ir atbildīgi par bērna veselības un dzīvības aizsardzību, par to, lai bērns būtu drošībā, lai viņam tiktu sniegti kvalificēti pakalpojumi un ievērotas citas viņa tiesības. 2) Katra iedzīvotāja pienākums ir sargāt savu un citu bērnu drošību, ne vēlāk kā tajā pašā dienā ziņot policijai, bāriņtiesai vai citai bērna tiesību aizsardzības institūcijai par jebkādu vardarbību pret bērnu, par viņa tiesību pārkāpumu vai citādu apdraudējumu, kā arī tad, ja personai ir aizdomas, ka bērnam ir priekšmeti, vielas vai materiāli, kas var apdraudēt paša bērna vai citu personu dzīvību vai veselību. 3) Veselības aprūpes, pedagoģiskie, sociālās sfēras vai policijas darbinieki, kā arī vēlētas valsts un pašvaldību amatpersonas, kurām kļuvis zināms par bērna tiesību pārkāpšanu un kuras par to nav ziņojušas minētajām institūcijām, par neziņošanu saucamas pie likumā noteiktās atbildības (Bērnu tiesību aizsardzības likums). Tikai, ja katrs no minētajiem, jeb katrs sabiedrības loceklis jutis savu atbildību par ikvienu bērnu būs iespējams celt stabilas attiecības pasaulē, valstī, ģimenē.

Bibliogrāfija

1. Gebhardt E. (2009) Starptautiska bērnu nolaupīšana. http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/019-47103-026-01-05-902-20090126STO47093-2009-26-01-2009/default_lv.htm [2009.10.10.]
2. Lasmane S., Milts A., Rubenis A. (1992) Ētika. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Rosenko M. (2002) Ētisko zināšanu pamati. Sanktpēterburga.
4. Ruduša R. Vecāki padara bērnus par savu konfliktu lieciniekiem. http://www.diena.lv/lat/politics/dzive/beznosacijuma-milestibu-ludzu [2009.10.12.]
5. Vecāki strādā ārzemēs. http://www.tavavieta.lv/public/raksti/mamma_un_tetis/vecaki_strada_arzemes.html [2009.14.02.]

Normatīvie akti:

6. Eiropas Savienības Pamattiesību Harta http://eurlex.europa.eu/lv/treaties/dat/32007X1214/htm/C2007303LV.01000101.htm
7. Likums „Bērnu tiesību aizsardzības likums."19.06.1998. Stājas spēkā 22.07.1998. Publicēts "Latvijas Vēstnesis", 199/200 (1260/1261), 08.07.1998.
8. Likums „Bāriņtiesu likums."22.06.2006. Stājas spēkā 01.01.2007. Publicēts "Latvijas Vēstnesis", 107 (3475), 07.07.2006.
9. Likums. „Civillikums pirmā daļa. Ģimenes tiesības." 28.01.1937. Stājas spēkā 01.09.1993. Publicēts Ziņotājs, 22/23, 10.06.1993.
10. Likums „Par Hāgas konvenciju par jurisdikciju, piemērojamiem tiesību aktiem, atzīšanu, izpildi un sadarbību attiecībā uz vecāku atbildību un bērnu aizsardzības pasākumiem". 17.10.2002. Stājas spēkā 31.10.2002. Publicēts "Latvijas Vēstnesis", 158 (2733), 31.10.2002.
11. Likums „Par Eiropas Padomes Konvenciju par bērnu tiesību piemērošanu" 05.04.2001. Stājas spēkā 18.04.2001. Publicēts "Latvijas Vēstnesis ", 60 (2447), 18.04.2001.
12. Likums „Par Eiropas konvenciju par nolēmumu atzīšanu un izpildi par bērnu aizbildnību un bērnu aizbildnības atjaunošanu" 07.03.2002. Stājas spēkā 21.03.2002. Publicēts "Latvijas Vēstnesis", 44 (2619), 20.03.2002.

13. Likums „Par Hāgas 1961.gada 5.oktobra Konvenciju par iestāžu pilnvarām un tiesību aktiem, kas piemērojami attiecībā uz bērnu aizsardzību" 07.12.2000. Stājas spēkā 20.12.2000. Publicēts "Latvijas Vēstnesis", 460/464 (2371/2375), 20.12.2000.
14. Padomes 2000. gada 29. maija Regula 1347/2000 par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi laulības lietās un lietās par abu laulāto vecāku atbildību par bērniem
15. Padomes 2000. gada 22. decembra Regula (EK) Nr. 44/2001 par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi civillietās un komerclietās.
16. Padomes 2003. gada 27. novembra Regula (EK) Nr. 2201/2003 par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi laulības lietās un lietās par vecāku atbildību un par Regulas Nr. 1347/2000 atcelšanu.

Kristīne Kuzņecova

EIROPAS CILVĒKTIESĪBU KONVENCIJAS PAMATPRINCIPU DARBĪBA LATVIJĀ

Abstract
The questions of recognition and realization of European Convention on Human Rights in Latvia are investigated. Attention is paid to preconditions of providing the execution of human rights, as well as attention is paid to appraisal of activity of Latvian system of rights protection anent standard of European human rights. One of the preconditions to effective protection of human rights in every country is to developing the democratic state management system. Constitution defines that Latvia is democratic parliamentary republic. However, now the level of democratic state development in Latvia only formally agrees with the elements of democratic state. Practically working of rights' protection system in Latvia according to the international standards of human rights does not agree with the democratic state standards.
Atslēgas vārdi: *starptautiskās tiesības, cilvēktiesību aizsardzība, demokrātiska valsts.*

Raksta mērķis ir izpētīt jautājumus par Eiropas Cilvēktiesību konvencijas pamatprincipu atzīšanu un realizāciju Latvijā. Uzmanība tiek vērsta uz cilvēktiesību izpildes nodrošināšanas priekšnosacījumiem, kā arī Latvijas tiesību aizsardzības sistēmas darbības izvērtējumu attiecībā uz Eiropas cilvēktiesību standartu ievērošanu.

Valsts un tiesībaizsardzības sistēmas amatpersonas, veicot savus ikdienas pienākumus, arvien nopietnāk iepazīst dažādos procesus un jau esošos gan nacionālos, gan starptautiskos standartus, kuri ietekmē un veido Latvijas tiesību sistēmu. Jebkura valsts, arī Latvija cenšas panākt tādu situāciju, kad šī sarežģītā sistēma ir gana sakārtota un caurskatāma, kad zinot sistēmas darbības pamatprincipus, ir iespējams paredzēt, kādu atbildi tiesību sistēma sniegs konkrētos gadījumos. Mūsdienu pasaules attīstības līmenis prasa sistēmisku pieeju konkrētu jautājumu risināšanai, nosakot mērķus, kurus esam izvirzījuši savas sabiedrības turpmākai attīstībai. Proti, sakārtotas attiecības starp indivīdu un valsti, noregulētas attiecības starp indivīdu savstarpējām attiecībām; izsvērtas un pamatotas likumiskas garantijas indivīdam no vienas puses un valstij no otras. To nosaka arī Latvijas kā starptautiskās sabiedrības līdzvērtīgas dalībnieces statuss un vēlme atgriezties Eiropas civilizēto valstu saimē, saskaņojot savus nacionālos likumus atbilstoši Eiropas tiesību standartiem.

Cilvēktiesības ir jebkuras demokrātiskas sabiedrības svarīgākā sastāvdaļa – būtiskākais elements. Turklāt cilvēktiesībām ir jānodrošina sabiedrības normāla funkcionēšana. Sabiedriskā kārtība ir ne tikai miera un kārtības uzturēšana kādā konkrētā administratīvajā teritorijā, bet visu to noteikumu kopums, uz kuriem ir pamatota sabiedrība un kuriem jānodrošina sabiedrības funkcionēšana (Fogels 2009: 289).

Cilvēktiesībām ir noteikts juridiskais rangs Latvijas tiesību sistēmā un šīs sistēmas tiesību normu hierarhijā. Latvija kā monisma doktrīnas piekritēja atzīst starptautisko tiesību

pamatprincipu prioritāti pār valsts tiesību normām. Starptautisko tiesību akti, ja vien tie ir izgājuši atbilstošu procedūru, tiek atzīti par nacionālās tiesību sistēmas sastāvdaļu. Turklāt starptautisko tiesību normām un principiem ir augstāks juridisks spēks nekā nacionālajām tiesību normām. Šāds juridiskais rangs cilvēka tiesībām, brīvībām un pienākumiem ir atzīts arī starptautisko tiesību zinātnē (Sieghart 1992: 42).

Tas sākotnēji tika noteikts 1990. gada 4. maija deklarācijā "Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu", kuras 1.pantā tiek atzīta starptautisko tiesību pamatprincipu prioritāte pār nacionālajām tiesību normām. Saskaņā ar 1994.gada 13.janvāra likuma "Par Latvijas Republikas starptautiskajiem līgumiem" 13. pantu gadījumos, ja starptautiskajā līgumā, kuru Saeima ir ratificējusi, paredzēti citādi noteikumi nekā Latvijas Republikas likumos, ir piemērojami starptautiskā līguma noteikumi. Atbilstoši starptautiskām līgumtiesībām "katrs spēkā esošs līgums ir saistošs tā dalībniekiem un izpildāms godprātīgi" (LV 2003: 52).

Katrai starptautiskā līguma dalībvalstij ir jāievēro taisnīgums un cieņa pret pienākumiem, kas izriet no līgumiem un citiem starptautisko tiesību avotiem. Valsts nevar pretstatīt savas nacionālās tiesības starptautiskajām saistībām, ko tā labprātīgi apņēmusies un no brīvas gribas pati atzinusi par sev juridiski saistošu.

Varētu teikt, ka cilvēktiesību īstenošana Latvijā ir gan viens no sabiedrības attīstības mērķiem, gan arī viens no pamatprincipiem, kas ir pamatā sistēmiskai pieejai moderno nacionālo tiesību sistēmu un starptautisko tiesību darbības mērķu sasniegšanā. Eiropas Cilvēktiesību konvencijas fundamentālā nozīme ir nepārprotama, pirmkārt, tā izpaužas kā valsts jurisdikcijas principa noteikšana - valsts prioritārais pienākums ir ievērot un aizsargāt cilvēktiesības. Pienākums ievērot cilvēktiesības nozīmē valsts pienākumu atturēties no iejaukšanās personas tiesībās, savukārt, aizsargāt cilvēktiesības nozīmē valsts pienākumu aizsargāt personas pamattiesības no citu privātpersonu iejaukšanās tajās. Otrkārt, augstās līgumpuses nodrošina ikvienam, kas atrodas to jurisdikcijā konvencijas 1. sadaļā noteiktās cilvēka pamattiesības un brīvības. Lai valsts izpildītu savu pienākumu nodrošināt cilvēktiesības un tajā pašā laikā arī aizsargātu cilvēktiesības, tai ir jāveic konkrēti pasākumi pamattiesību īstenošanā. Attiecīgās valsts līmenī ir jāpielāgo tiesiskais regulējums ar mērķi nodrošināt atbilstību attiecīgā līguma prasībām, kā arī dalībvalstīm ir jāatturas no prakses, kura pārkāpj līguma noteikumus.

Latvija pēc neatkarības atgūšanas un pirms iestāšanās Eiropas Savienībā, aktīvi orientējās uz Eiropas valstu kopīgām vērtībām balstītu harmonisku nākotni. Latvija pēc atgriešanās Eiropas civilizēto valstu saimē veidoja sevī šo valstu garīgo mantojumu un saskaņoja arī savus nacionālos likumus atbilstoši Eiropas tiesību standartiem. 1998. gadā

Latvijas Republikas Satversme tika papildināta ar 8.nodaļu („Cilvēka pamattiesības"), kur 89.pantā pasludināts, ka „valsts atzīst un aizsargā cilvēka pamattiesības saskaņā ar šo Satversmi, likumiem un Latvijai saistošiem starptautiskajiem līgumiem". Satversme arī nosaka, ka „suverēnā vara pieder Latvijas tautai". Suverenitāte izpaužas valsts neatkarībā- tautai ir tiesības patstāvīgi noteikt un veidot savu nākotni (Satversme 1922: 89).

Pamatnācija realizē valsts varu ar tās ievēlētu tautas priekšstāvju palīdzību, kuriem jāpilda tautas griba- jāsargā valsts suverenitāte, jārūpējas par valsts nacionālām interesēm, jāgādā par valsts iedzīvotāju labklājību un pamatnācijas aizsardzību. Tās pienākums ir aizsargāt starptautisko tiesību atzītās tautas tiesības un nodrošināt pamatnācijas tiesības pilnā apjomā, kā tas ir ikvienā civilizētā valstī.

Starptautiskie Sirakūzas interpretācijas noteikumi, kurus jau 1984.gadā akceptēja un rekomendēja ANO Ģenerālā asambleja, paredz, kādā veidā iespējams noteikt cilvēka tiesību ierobežojumus. Sirakūzas noteikumos ir definēti interpretācijas principi, starp kuriem galvenais ir tas, ka ierobežojumi ir nosakāmi tikai tad, ja tie ir nepieciešami demokrātiskā sabiedrībā tiesiska mērķa sasniegšanai, tātad vispirms pamatnācijas pastāvēšanas nodrošināšanai, tās drošībai. Par cik valsts pienākums ir aizsargāt cilvēku, viņa dzīvību, brīvību, drošību, cieņu utt. tad valsts arī tiesīga noteikt sabiedrības un cilvēka interesēs nepieciešamos ierobežojumus. Šie ierobežojumi jānosaka ar likumu un tiem jābūt nepieciešamiem nacionālās drošības, sabiedriskās kārtības nodrošināšanai, vai arī citu cilvēka tiesību, veselības, viņas tikumības vai morāles aizsardzībai (Fogels 1998: 22).

Demokrātiskā, tiesiskā, liberālā valsts un sabiedrības iekārtā vispārējās cilvēktiesību teorijas, iestāžu un tiesu prakses uzdevums ir cilvēktiesības formēt tā, lai ar vismazākajiem ierobežojumiem saglabātu pēc iespējas lielāku indivīda brīvtelpu un lai vienlaikus novērstu indivīda cilvēktiesību sadursmes ar kopējām interesēm un citu indivīdu cilvēktiesībām (Levits 2003: 82). Demokrātiskā sabiedrībā indivīdam ir tiesības uz zināmu iecietību no sabiedrības puses un to vai ierobežojums ir sociāli neatliekami vajadzīgs, izriet no attiecīgajiem apstākļiem. Nepietiek, ja sabiedrības interesēs attiecīgais ierobežojums būtu vēlams vai derīgs. Tiesiskas valsts iekārtas publisko tiesību pamatprincipi, kas dominē arī cilvēka pamattiesību un brīvību aizsardzībā Eiropas Cilvēktiesību konvencijas izpratnē, ir samērīguma jeb proporcionalitātes, vienlīdzības un diskriminācijas aizlieguma princips, tiesiskās paļāvības princips, tiesiskās aizstāvības princips, legalitātes princips, efektivitātes princips u.c. (Neimane 2005: 2).

Ierobežojums ir samērīgs, ja tiek izvērtēts iespējamā guvuma samērīgums ar iespējamiem zaudējumiem, kas var rasties personu tiesībām, brīvībām un interesēm. Turklāt tālejošs indivīda tiesību ierobežojums ir atsverams tikai ar nozīmīgu sabiedrības ieguvumu.

Proporcionalitātes princips pieprasa izvērtēt saistību starp līdzekļiem un mērķi, it īpaši lai izvēlētie līdzekļi būtu piemēroti un pielietoti īstajā vietā un lai tie nebūtu ierobežojoši vairāk, kā tas nepieciešams likumīga mērķa sasniegšanai (2003-04-01).

Veidojot pilnvaru sadalījumu, būtiski ievērot subsidiaritātes principu, kurš nodrošina varas tuvumu un pieejamību cilvēkam. Subsidiaritātes princips ir cieši saistīts ar proporcionalitātes un nepieciešamības principiem, kas nosaka, ka Savienības darbības nedrīkst pārsniegt līgumā noteikto mērķu sasniegšanai nepieciešamās darbības. Subsidiaritātes princips paredz to, ka zemāka līmeņa pārvaldes orgāns ir tiesīgs pieņemt visus lēmumus tajos gadījumos, ja augstāka līmeņa pārvaldes orgāns to nevar izdarīt efektīvāk. Tas nosaka virzienu, ka labāk un pareizāk varu ir deleģēt tuvāk zemākajam līmenim, jo tas ir tuvāks un saprotamāks cilvēkam.

Valstij un valsts institūcijām jāciena un jāaizsargā Satversmē noteiktās tiesības un brīvības. Valsts vara ar tās tiesībaizsardzības sistēmu ir ne tikai kontroles mehānisms, bet gan indivīdu pamattiesību un brīvību aizstāve. Tai ir jānodrošina kopīga cilvēktiesību principu un vērtību cienīšana un aizsargāšana privāto un publisko tiesību subjektu attiecībās, kā arī privāto subjektu savstarpējās attiecībās (Fogels 2006: 534). Varētu pat teikt, ka tiesībaizsardzības institūcijām, kuras nodrošina likumu ievērošanu un piemērošanu saistībā ar cilvēktiesību un pamatbrīvību īstenošanu ir noteikta „dubulta slodze". Pirmkārt, tām ir jārespektē un jāciena cilvēka tiesības un pamatbrīvības. Otrkārt, tām ar savu praktisko rīcību jānodrošina cilvēktiesību aizsardzība fizisko personu savstarpējās attiecībās, kā arī sabiedrības intereses to līdzsvarotā izvērtējumā.

Ticība cilvēktiesību pārkāpumu aizliegumam tiek mazināta ikreiz, kad vainīgās amatpersonas netiek sauktas pie atbildības par savu rīcību. Ja ir parādījusies informācija par šādiem pārkāpumiem, bet tai neseko ātra un efektīva reakcija, tad tiem, kas tendēti tā izturēties, drīz vien sāk likties, ka viņi var droši rīkoties un palikt nesodīti. Neveicot efektīvus cilvēktiesību pārkāpumu novēršanas pasākumus, neizbēgami tiek veicināta to vērtību graušana, kas veido demokrātiskas sabiedrības pamatus. Savukārt tur, kur amatpersonas stājas tiesas priekšā par savu rīcību vai bezdarbību, tas tiek uztverts kā vēstījums, ka šāda rīcība netiek pieļauta un sabiedrībai ļauj noticēt, ka neviens nestāv augstāk par likumu.

Ņemot vērā mūsu valsts īso pieredzi cilvēktiesību normu piemērošanā, Eiropas Cilvēktiesību tiesas prakse sniedz vērtīgu ieguldījumu gan attiecībā uz nacionālo tiesību normu satura noskaidrošanu, gan metodoloģijas izmantošanu tiesību normu piemērošanai. Latvijas tiesām, izskatot lietas, ir jāpiemēro Eiropas Cilvēktiesību konvencija un Eiropas Cilvēktiesību tiesas prakse ir saistoša attiecībā uz konvencijas interpretāciju. LR Satversmē ir

noteikts, ka ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā (2002-20-0103).

Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijā tiesības uz tiesas aizsardzību formulētas vēl detalizētāk un plašāk. Saskaņā ar konvenciju ikvienam ir tiesības, nosakot civilo tiesību un pienākumu pamatotību, uz taisnīgu un atklātu lietas savlaicīgu izskatīšanu neatkarīgā un objektīvā likumā noteiktā tiesā. Demokrātiskā valstī personai ir tiesības paļauties, ka tai ir pieejama neatkarīgas un objektīvas tiesas aizsardzība. Tiesības uz taisnīgu tiesu ietver vairākus elementus, piemēram, pieeju tiesai, tiesības uz lietas izskatīšanu saprātīgā termiņā, pušu līdztiesības principu, nevainīguma prezumpciju, tiesības uz aizstāvību, tiesības uz informāciju par apsūdzību u.c. Tiesības uz taisnīgu tiesu ietver arī pirmstiesas procesu.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa savā judikatūrā ir norādījusi, ka valstij jānodrošina personas pamattiesību aizsardzība tik efektīvi, cik iespējams, un tiesības vērsties tiesā nav absolūtas, tādēļ tās var tikt ierobežotas. Jēdziens „taisnīga tiesa" ietver sevī tiesiskai valstij atbilstošu procesu, proti, procesu, kas ir ne tikai taisnīgs, bet arī efektīvs (1 EHRR 524).

Efektīva izmeklēšana nozīmē, ka iestādes, kas atbildīgas par izmeklēšanu, ir jānodrošina ar visiem – gan cilvēku, gan materiālajiem – resursiem. Diemžēl pārāk bieži korporatīvā solidaritāte veicina vēlēšanos atbalstīt vienam otru un piesegt cilvēktiesību pārkāpumus. Lai cilvēktiesību pārkāpumu izmeklēšana būtu efektīva, personām, kas atbild par tās veikšanu, ir jābūt juridiski un profesionāli neatkarīgām no šajos notikumos iesaistītajām personām. Šeit ir svarīgi panākt, lai izmeklēšanu neveiktu amatpersonas no tā paša dienesta, attiecībā uz kuru tiek veikta izmeklēšana. Vispareizāk būtu, ja atbildīgie par izmeklēšanu būtu pilnīgi neatkarīgi no dienesta. Izmeklēšanas raksturam ir jābūt vispusīgam, kas nozīmē, ka nedrīkst pieļaut to, ka izmeklēšanas robežas ir nepamatoti sašaurinātas, ignorējot nozīmīgas epizodes un blakus apstākļus, kuri skaidri norāda uz cilvēktiesību pārkāpumu.

Autore norāda, ka demokrātiskā sabiedrībā izvirzāmi īpaši augsti ētiskie standarti attiecībā uz cilvēka pamattiesību aizsardzību un nodrošināšanu. Cilvēktiesības var tikt nodrošinātas tikai demokrātiskā sabiedrībā, kurā pilnvērtīgi funkcionē tiesiskas valsts institūcijas un to amatpersonas – tiesa, prokuratūra un policija ar pietiekami augstu administratīvo kapacitāti un spēju cienīt un respektēt cilvēka tiesības un pamatbrīvības.

Neveicot efektīvus cilvēktiesību pārkāpumu novēršanas pasākumus, neizbēgami tiek veicināta to vērtību graušana, kas veido demokrātiskas sabiedrības pamatus. Savukārt tur, kur tiesībsargājošo institūciju amatpersonas stājas tiesas priekšā par savu rīcību vai bezdarbību,

tas tiek uztverts kā vēstījums, ka šāda rīcība netiek pieļauta un sabiedrībai ļauj noticēt, ka neviens nestāv augstāk par likumu.

Bibliogrāfija

1. Fogels, A. (2009) *Modernās Starptautiskās tiesības. Sirakūzu interpretācijas noteikumi.* Rīga: Zvaigzne ABC
2. Sieghart, P. (1992) *The International law of human rights*. Oxford
3. *Latvijas Republikas Satversme*. (1993) Latvijas Vēstnesis Nr. 43
4. *Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām.* (1969) Latvijas Vēstnesis Nr. 52 (2817)
5. Satversmes tiesas spriedums lietā Nr. 2002-20-0103
6. Satversmes tiesas spriedums lietā Nr. 2003-04-01
7. Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedums Golder v United Kingdom (1975) 1 EHRR 524
8. Levits, E. (2003) Vispārējās cilvēktiesību teorijas pamati. *Rakstu krājums*. Rīga
9. Fogels, A. (1998) Starptautisko cilvēktiesību normu implementācija Latvijā. *Administratīvā un Krimināla justīcija*. Rīga: LPA/1(2)
10. Levits E. (1997) Tiesību normu interpretācija un Satversmes 1. pantā demokrātijas jēdziens. *Cilvēktiesību Žurnāls* Nr.4
11. Neimane, I. (2005) Īpašuma tiesības kā cilvēka pamattiesības. *Latvijas Vēstnesis*
12. Fogels A. (2006) Valstu (Latvijas) suverenitātes un starptautiskās kopienas interešu starpjomas tiesiskā regulējuma aspekti. *Starptautiskās zinātniskā konference-Tiesību harmonizācija Baltijas jūras reģionā 20.-21.gs.mijā.* Rīga
13. Latvijas Republikas kārtējais ziņojums par 1989.gada Bērna tiesību konvencijas izpildi Latvijas Republikā laika posmā no 2001.gada līdz 2004.gada 1.martam. http://www.mkparstavis.am.gov.lv/lv/@id=128&parent=20 [2010. 03.01].

Gatis Litvins

ADMINISTRATĪVĀ PROCESA EFEKTIVIZĀCIJAS PERSPEKTĪVAS

Abstract
Mediation, conciliation and others methods are called as the alternative dispute resolution methods. But these methods can't be positioning as opposition to the administrative process and just as the theoretically supported experiment. Legal culture, public trust to the state administration and mutual cooperation can be improved by the alternative dispute resolution methods. These methods can be used to bring nearer the society and state administration. It can't be done using legal proceeding where won just a one competitor. Relationships between private persons and authorities can't be constructed indomitably vertical. The private persons can't stay as watchers and together with the authorities must try to find the fair resolution. If the private persons stay as watchers in the administrative process in authorities they become the active players in the administrative court. Administrative Process Law must be supplement with the regulation how effective and reasonable to settle the administrative agreements and to issue the administrative acts.
Atslēgas vārdi: *administratīvais process, efektivizācija, alternatīvās strīdu risināšanas metodes.*

Tiesvedības process ne vienmēr ir pats lietderīgākais un efektīvākais veids administratīvo strīda atrisināšanai, tādējādi pie personas pamattiesībām pieskaitāmas arī personas tiesības risināt administratīvos strīdus pēc iespējas ar dažādākām tiesiskām metodēm.

Attiecībā uz alternatīvām administratīvajai tiesvedībai - Latvijā ir ko uzlabot un ir ko papildus radoši radīt jaunu. Turpmāk tikai ieskicēšu dažas metodes un jomas, kur būtu veicami uzlabojumi un varētu Latvijā tikt ieviestas jaunas metodes. Pēc tam sasummēšu teikto un izdarīšu secinājumu par administratīvā procesa attīstības perspektīvām.

Izpētot citu Eiropas valstu pieredzi, konstatējams, ka bez administratīvās tiesas, pastāv arī citas administratīvo strīdu risināšanas metodes. Bez tam, kas svarīgi, ka arī administratīvo strīdu novēršanas metodes.

Kuras Latvijā no tām ir pieejamas, bet būtu uzlabojamas?

Viena no tām ir ombudsmeņa jeb mums tiesībsarga institūcija. Pasaulē tā ir viena no efektīvākajā metodēm, kā privātpersona var atrisināt strīdu ar valsts pārvaldes iestādi. Savā ziņā ombudsmeņa sistēma Skandināvijas valstīs ir izkonkurējusi administratīvās tiesas. Pat tiek minēts, ka tāpēc Norvēģijā nav speciālu administratīvo tiesu.

Palūdzu Tiesībsarga biroju sniegt informāciju, cik tiesībsargs, realizējot savu Tiesībsarga likuma 24. panta sestajā daļā noteikto uzdevumu, panācis izlīgumus starp privātpersonām un iestādēm? Kā arī cik mierizlīgumi jeb administratīvie līgumi tā rezultātā ir noslēgti? Atbilde bija vienkārša: no 2007. līdz 2009. gadam šādi izlīgumi administratīvajā procesā nav veikti un nav arī palīdzēts noslēgt administratīvos līgumus (Vēstule Nr.1-5/7, 2010).

Šī atbilde arī atbilst Tiesībsarga biroja publiskajai retorikai un rīcībai. Par Valsts ieņēmumu dienesta (turpmāk – VID) datu noplūdi tas norādīja, ka pašlaik nerīkosies, jo nesaskata cilvēktiesību pārkāpumus (LTV1 raidījums „De facto" 21.02.2010.). Vairākkārtēji tiesībsarga reakcija bijusi vēlāka kā tiesas reakcija, piemēram, attiecībā uz seksuālo minoritāšu un leģionāru gājienu aizliegumiem. Ja tiesībsargs uz šādiem gadījumiem teorētiski var reaģēt nekavējoties, tad kārtējo reizi nākas secināt, ka Latvijā šādos gadījumos „teorētiski lēnīgā" tiesa mēdz būt efektīvāks tiesību aizsardzības līdzeklis nekā tiesībsargs. Lai gan, spriežot pēc ārvalstu prakses un loģikas likumiem, būtu jābūt otrādi (Litvins 2010: 4). Komentējot pie Ministru kabineta uzceltās telšu pilsētiņas iemītnieku tiesības un to administratīvu sodīšanu, tiesībsargs norādīja: „Tā kā Rīgas domes Administratīvās komisijas lēmumu var pārsūdzēt tiesā, tad tas arī būtu tiesiskais ceļš, kas ejams" (BNS 2010.).

Līdz ar to institūts, kura viens no uzdevumiem ir risināt strīdus starp iestādi un indivīdu, nevis iesaistās strīdu novēršanā/ risināšanā, bet pārsūta šo lietu uz tiesu.

Patreizējo tendenci viesiem tiesāties, ļoti spilgti šā gada 22. janvārī intervijā radio *BBC World service* novērtēja pasaules slavenais tiesību filozofs Ronalds Dvorkins: „personas vēlme tiesāties par katru citas personas argumentu jau iegūst traģiski komisku apmērus" (*BBC World service* 2010).

Otra metode ir apstrīdēšana. Tā ir noteikta gandrīz visās administratīvo lietu kategorijās. Skatoties pēc tiesā iesniegto lietu skaita, šis siets pilnībā nesasniedz savu mērķi. Piemēram, 2008. gadā no 1092 VID lēmumiem, apstrīdēšanas rezultātā tika atcelti, atcelti daļā, grozīti 289 lēmumi jeb vidēji 25 %. Savukārt tiesā tika pārsūdzēti aptuveni 700 lēmumi. Tas ir aptuveni 70 % no visiem lēmumiem un 90 % no neatceltajiem lēmumiem. Līdz ar to arī par šīs metodes efektivizāciju būtu jādomā.

Vēl viena metode, kas atrodama Valsts pārvaldes iekārtas likumā un Administratīvā procesa likumā (turpmāk – APL), ir administratīvais līgums jeb mierizlīgums. Eiropā šo metodi plaši izmanto nodokļu lietās un būvniecības jomā. Arī par administratīvo līgumu noslēgšanu nodokļu lietās palūdzu informāciju VID. Atbildes nebija pārsteidzošas, jo atspoguļo kopējo noskaņu: VID 2007. gadā noslēdzis 72 vienošanās, 2008. gadā 30 un 2009. gadā 53 vienošanās (Vēstule Nr.22.4/4020, 2010). Kā redzams, ekonomiski grūtākajos laikos vienošanās līgumi noslēgti vēl mazāk nekā labajos laikos. Lai gan tajos būtu bijis jābūt vairāk, lai uzņēmums un valsts panāktu vislabāko risinājumu, kas ilgtermiņā potenciāli būtu izdevīgi abiem dalībniekiem.

Savukārt Rīgas pilsētas būvvalde laika posmā no 2007-2009. gadam nav noslēgusi nevienu administratīvo līgumu (Vēstule Nr. BV-10-406-nd, 2010).

Kas Latvijai būtu radoši un ar inovatīvu pieeju jārada vēl papildus?

Alternatīvās strīdu risināšanas metodes administratīvajās tiesībās ir dzīvotspējīgas. To apliecina gan citu valstu pozitīvā prakse un tajās novērojamais entuziasms to ieviešanā, gan arī atsevišķi pozitīvi piemēri Latvijā. Lai gan jāsaka, ka gandrīz katra ārvalsts publikācija sākas ar iztirzājumu, vai alternatīvās strīdu risināšanas metodes ir pielietojamas publiskajās tiesībās, t.sk. administratīvajās tiesībās. Kas liecina par zināmu pietāti pret to un nepieciešamību turpināt *advocasy* pasākumus gan sabiedrībā, gan valsts pārvaldē.

Turpmāk minēšu tikai dažus gadījumus, kuros alternatīvās strīdu risināšanas metodes var efektīvi palīdzēt novērts un atrisināt strīdus. Tādējādi atvieglojot tiesas, palīdzot ātri sasniegt noteiktību un stabilitāti administratīvi tiesiskajās attiecībās. Ļoti labi apzinos, ka indivīdu uzticība alternatīvo metožu izmantošanai ir cieši saistīts ar sabiedrības kultūru, attīstības līmeni, uzticību valsts pārvaldei un pašas valsts pārvaldes tiesisko kultūru. Bet es arī ticu, ka šo tiesisko kultūru un sabiedrības uzticību valsts pārvaldei, kā arī savstarpējo sadarbību var uzlabot tieši ar šīm metodēm. Ar alternatīvajām metodēm sabiedrība un valsts pārvalde var tikt tuvināta. To nevar izdarīt ar tiesas starpniecību, kur uzvar tikai viens dalībnieks. Starpnieks vai mediators ir neitrāla persona starp iestādi un indivīdu, tas rada drošības sajūtu, vada procesu, apzinoties un novēršot riskus. Tas palīdz novest procesu līdz abu pušu pieņemamajam risinājumam iestādei likumā noteiktās rīcības brīvības ietvaros. Kā rezultātā ir gan izmaksu, gan laika ekonomija. Tiek arī nodrošināta tiesību virsvaldība.

Piemēram, pēdējos mēnešos arvien vairāk var dzirdēt gadījumus, kad Konkurences padome izmanto Konkurences likuma 27.^{3} pantā ietvertās tiesības slēgt administratīvos līgumus, lai izbeigtu tiesisko strīdus un tiesvedību.

Arī diskutējot par to, kādas būtu jāveido Eiropas Administratīvajām tiesības, ja ES nākotnē iegūst valsts veidolu, tiek norādīts, ka strīdu risināšana būtu jābalsta uz alternatīvajām strīdu risināšanas metodēm (*extra- judicail means of dispute resolution*) (Harlow 1998: 1).

Kā rāda ārvalstu pieredze, visas metodes vienā valstī nav iespējams attīstīt. Katrā valstī ir viena izteikta metode, kas efektīvi strādā. Vācijā apstrīdēšana, Norvēģijā ombudsmenis, Lietuva kvazi tiesas, Nīderlandē mediācija. Tas gan neliedz arī attīstīt citas metodes. Latvijā būtu jāapsver doma par mediācijas un kvazi - tiesu sistēmas ieviešanu administratīvajās tiesībās.

Šā gada 14. janvārī Valsts sekretāru sanāksmē izlutināts pasākumu plāns koncepcijas „Mediācijas ieviešana civiltiesisku strīdu risināšanā" īstenošanai (2010. – 2012. gadam) (http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40161663). Lai arī šī plāna izstrādēs grupā bija vienisprāts, ka lietderīgi būtu veidot plānu, kas attiektos uz visām tiesību nozarēm, tomēr

beigu beigās Tieslietu ministrija pieņēma lēmumu, ka ieviešanas plāns ir sastādāms šauri un tikai atbilstoši tā, lai izpildītu direktīvas prasības. Proti, tikai attiecībā uz civiltiesībām.

Neskatoties uz šauro pieeju, šāds solis kaut nedaudz pietuvina mediācijas ieviešanu arī administratīvajās tiesībās, jo būs noteikti galvenie noteikumi saistībā ar mediācijas institūtu kopumā.

Mediācija būtu jāveicina konkurences tiesībās, sociālajās tiesībās, vides tiesībās, teritorijas plānošanas/ būvniecības lietās, nodokļu strīdos un citās, kur tas būtu iespējams.

Teritorijas plānošanas un būvniecības lietās tas būs jo īpaši aktuāli, kad stāsies spēkā Teritorijas attīstības plānošanas likumprojekts, kas paredz, ka detālplānojumu apstiprinās ar administratīvo aktu. Šajā gadījumā būs ārkārtīgi svarīgi atrast kompromisu starp sabiedrības un atsevišķu indivīdu interesēm, pretējā gadījumā nebūs gadījumi, kad kāda skartā persona nepārsūdzēs šo administratīvo aktu. Tādējādi būvniecības process būs smagnējs, no tiesiskā viedokļa pārmērīgi riskants un būvniecības stadijā investīciju ieguldīšana nebūs droša.

Mediāciju noteikti var izmantot jomās, kura jāvienojas par kompensācijas apmēru. Šā gada sākumā pieņēma Ministru kabineta 2010. gada 26. janvāra noteikumus Nr.85 „Kārtība, kādā nosaka zaudējumu atlīdzības veidu, apmēru un aprēķina zaudējumus, kas radušies, ierīkojot un lietojot gājēju celiņus Baltijas jūras un Rīgas jūras līča piekrastes aizsargjoslā", kas paredz privātpersonas tiesības par gājēju celiņu ierīkošanu Baltijas jūras un Rīgas jūras līča piekrastes aizsargjoslā prasīt kompensāciju no attiecīgās pašvaldības. Ja vienošanos nevarēs panākt triju mēnešu laikā, pašvaldība lems par zaudējumu atlīdzības veidu un apmēru. Īpašnieks lēmumu varēs pārsūdzēt administratīvā procesa kārtībā.

Nodokļu lietās mediācija būtu neatsverami šajos ekonomikas dizķibeles apstākļos, kad būtu pēc iespējas efektīvāk jāīsteno princips – labāk uzņēmumiem atlikt nodokļu pamatparāda samaksu vai samazināt vai pat atcelt uzrēķināto soda naudu [sk. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 25.09.2008. spriedumu lietā Nr. SKA-502/2008.], ja nākotnē šis uzņēmums potenciāli var samaksāt nodokļos daudz vairāk. Šo principu ar mediācijas palīdzību īsteno ne tikai Eiropas Savienības valstīs, bet arī Krievijā, kur premjerministrs Vladimirs Putins izdevis rīkojumu, ar kuru uzliek par pienākumu nodrošināt iespēju nodokļu strīdos piemērot meditāciju (РИА „Новости" 2004). Mediators kā procesa menedžeris šo procesu palīdz novest līdz visiem dalībniekiem pieņemama rezultāta. Ieguvums ir neatsverams. Ja jautājums nonāk līdz tiesai, tad risinājums būtu jāmeklē gadiem, turklāt uzrēķinātais nodokļu summa būtu jāsamaksā nekavējoties.

Turklāt mediācijas procesa ieguvums varētu izpausties ne tikai kā kāds juridisks slēdziens (administratīvais līgums un konkrēta satura administratīvais akts), bet arī kā faktisko un tiesisko apstākļu izskaidrojums dalībniekiem. Izanalizējot tiesu praksi un statistiku

nodokļu lietās, tad apmēram 70 % gadījumu tiesa lemj par labu VID. Viens no izskaidrojumiem varētu būt tāds, ka privātpersona vēršas tiesā, jo neizprot visus faktiskos un tiesiskos apstākļus.

Apsvēršanas vērta ir Lietuvas prakse. Tajā ir izveidotas speciālas administratīvās komisijas, kuras izskata administratīvos strīdus. Piemēram, Valsts mēroga administratīvo strīdu risināšanas komisijā, kura izskata pieteikumus pret centrālajām valsts pārvaldes iestādēm, iesniegto pieteikumu skaits pa gadiem ir augošā progresijā. Turklāt tiesā tiek pārsūdzēti tikai 8% no komisijas pieņemtajiem lēmumiem (2006).

Arī Nodokļu strīdu izskatīšanas komisijā saņemto pieteikumu skaits pa gadiem ir augošā progresijā. Turklāt 2008. gadā komisijā iesniegto pieteikumu skaits ir apmēram 40% no visām sūdzībām par Lietuvas nodokļu iestāžu darbu. No visiem komisijas lēmumiem 45% tika pārsūdzēti tiesā.

Lietuvā izveidotā sistēma veiksmīgi darbojas, un privātpersonas arvien biežāk vispirmām kārtām izmanto iespēju atrisināt administratīvos strīdus šajās komisijās.

Nīderlandē ir līdzīgas komitejas. Atšķirībā no Lietuvas, tās pēc savas iniciatīvas izveido pašas iestādes un šis komitejas izskata apstrīdēšanas iesniegumus par šīs iestādes lēmumiem. Tās sastāvā ir neatkarīgas personas/ eksperti. Konkrētā metode ļauj labot iestādes kļūdas. Ievērojama daļa privātpersonu nepārsūdz komisijas lēmumu tiesā, jo šajā procesā privātpersona tiek uzklausīta klātienē un notiek diskusija, iespējama arī mediācija. Bieži vien privātpersona tiek pārliecināta, ka iestāde ir rīkojies atbilstoši tiesībām. Kā arī šī metode ļauj privātpersonai uzrakstīt kvalitatīvāku pieteikumu tiesā, atvieglojot tiesas spriešanu. Ar savu veiksmīgo darbu, komisijas ir kliedējušas sabiedrības šaubas un neuzticību par tās darbu.

Arī Norvēģijā darbojas līdzīgas apstrīdēšanas komisijas: pašvaldību, nodokļu komisijas, sociālās drošības komisijas.

Secinājumu kopa

Sasummējot iepriekš minēto secināms, lai arī mediācija, samierināšana, pārrunas utt. tiek sauktas par alternatīvajām strīdu novēršanas un risināšanas metodes, tomēr tās nedrīkst pozicionēt kā alternatīva administratīvajam procesam un vien teorētiski atbalstāms eksperiments. Tas ir jāintegrē administratīvajām procesā kā sastāvdaļa un ar patstāvīgu raksturu. Tās ir metodes, kā pieņemt administratīvos aktus un slēgt publisko tiesību līgumus.

Mūsdienu demokrātiskā valstī iestādes un privātpersonas pakļautības attiecības nedrīkst tikt izprastas kā pirms 40 vai 20 gadiem. Privātpersona un iestāde savstarpējās attiecībās vairs nevar tikt pretstatīti absolūti nelokāmi vertikāli.

Pakāpeniski pārstāvniecības demokrātiju nomaina līdzdalības demokrātija. Tas arī maina administratīvās attiecības. Privātpersonas līdzdalībai administratīvā procesā palielinās un vēl ir jāpalielinās. Privātpersonas nevar palikt tikai novērotāja pozīcijās, bet tai kopā ar iestādi aktīvi jārod konkrētās situācijas taisnīgākais risinājums. Esot novērotājs administratīvajā procesā iestādē, privātpersona kļūst aktīvs spēlētājs tiesas stadijā. Tas arī atspoguļojas administratīvās tiesas garajos termiņos. Atsevišķos administratīvā procesa posmos iestāde un privātpersona jākļūst vienlīdztiesīgākām. Privātpersonai jāļauj būt aktīvai jau iestādē un iestādei jābūt ieinteresētai, pretimnākošai attieksmei pret privātpersonu, proti, tādai attieksmei, kas veicinātu privātpersonas tiesību un interešu ievērošanu. Procesam jābūt orientētam uz taisnīgākā rezultāta sasniegšanu. Ja valsts pārvalde ir radījusi kaitējumu privātpersonai, tad atlīdzības process jāorientē uz taisnīgumu atjaunojošu rezultātu - tā veiksmes kritērijs ir nevis vienpusējs varas izlietojums, bet ar konfliktu radīto seku likvidācija, nodarītā kaitējuma atlīdzināšana, pušu samierināšanās un gandarījums par paveikto.

Iestādes pašmērķis nav izmantot virsvaru, bet rast taisnīgāko risinājumu. Bez privātpersonas aktīvas iesaistes un līdztiesīgas pozīcijas tas nav līdz galam izdarāms.

Administratīvā akta, faktiskās rīcības vai publisko tiesību līguma noslēgšanā ar vien vairāk jāiesaista attiecīgā privātpersonas. Līdzdalības administratīvajā procesā privātpersona vērsīsies tiesā tikai neizturamas netaisnības gadījumā.

Šobrīd korpuss dots, bet pietrūkst efektīvas metodes tā piepildīšanai ar taisnīgu un kvalitatīvu saturu.

Latvijas Republikas Satversmes 89.pants prasa, lai valsts personas pamattiesību aizsardzību nodrošinātu tik efektīvi, cik iespējams. Līdz ar to valstij būtu jādomā ne tikai par tiesas procesa efektivizāciju, bet arī par citām metodēm, lai sasniegtu tiesiskai valstij atbilstošu administratīvo strīdu risināšanas procesu un uzlabotu personas pamattiesību nodrošināšanu un aizsardzību.

Ja valsts indivīdiem un iestādēm radīs labvēlīgus apstākļus tikai tiesāties, tad arī Latvijā mēs neveicināsim sabiedrības uzticību valsts pārvaldei, nemazināsim demokrātijas trūkumu, neuzlabosim indivīda un valsts pārvaldes attiecību kultūru un nenovērsīsim strīdus jau tās rašanās saknē, kā arī nesamazināsim administratīvo tiesu lietu izskatīšanas termiņus. Nevar veidot priekšstatu, ka tikai tiesa var sniegt privātpersonu aizsardzību.

Tikai ar tiesas procesa efektivizāciju, esošas problēmas neatrisināsim. Problēmas nevar meklēt tikai tiesas stadijā. Garie tiesvedības termiņi ir lakmusa papīrīša radītājs valsts pārvaldes darbam. Tiesu efektīvu funkcionēšanu sekmē tādas iestādes, kuras jau valsts pārvaldes iekšienē novērš pieļautās kļūdas (Satversmes tiesas 19.04.2010. spriedums lietā Nr.

2009-77-01 „Par Publisko iepirkumu likuma 83.2 panta un pārejas noteikumu 12. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 92. pantam", 31. punkts). Ir jāīsteno līdzdarbības process iestādē. Tā tikai var panākt, ka administratīvais process asociēsies galvenokārt kā process starp indivīdu un iestādi, nevis iestādi un tiesu. APL būtu jādod vadlīnijas kā efektīvi un racionāli būtu jāveido lēmumu pieņemšana iestādē. Jāmaina uzstādījums, ka administratīvais process ir kontrolējošais process. Valstī, kurā visu iestāžu un indivīdu mērķis ir viens – demokrātijas stiprināšana - būtu jābūt kā racionāls administratīvo aktu, faktisko rīcību un publisko tiesību līgumu pieņemšanas process. APL jāiekļauj normas, kas ne tikai noteiktu, piem., administratīvā līguma noslēgšanas iespēju, bet dotu vadlīnijas kā to efektīvi un sapratīgi izdarīt.

Bibliogrāfija

1. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 25.09.2008. spriedumu lietā Nr. SKA-502/2008.
2. Litvins G. Kad iestādes pārstāvim nav ko teikt tiesā. Jurista Vārds, 23.03.2010., Nr.12.
3. LTV 1 raidījums „De facto", 21.02.2010.
4. Ministru kabineta 26.01.2010. noteikumi Nr.85 „Kārtība, kādā nosaka zaudējumu atlīdzības veidu, apmēru un aprēķina zaudējumus, kas radušies, ierīkojot un lietojot gājēju celiņus Baltijas jūras un Rīgas jūras līča piekrastes aizsargjoslā„. Latvijas Vēstnesis, 03.02.2010., Nr.19.
5. Pasākumu plāna projekts koncepcijas "Mediācijas ieviešana civiltiesisku strīdu risināšanā" īstenošanai (2010. – 2012.gadam). *http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40161663* [2010.30.04.].
6. Rīgas pilsētas būvvaldes vadītāja 21.01.2010. vēstule Nr. BV-10-406-nd.
7. Tiesībsarga 18.01.2010. vēstule Nr.1-5/7.
8. Tiesībsargs nedomā, ka «telšu pilsētiņa» izdaiļotu pilsētu. BNS, 08.01.2010.
9. Valsts ieņēmumu dienesta ģenerāldirektora v.i. 28.01.2010. vēstule Nr.22.4/4020.
10. Satversmes tiesas 19.04.2010. spriedums lietā Nr. 2009-77-01 „Par Publisko iepirkumu likuma 83.^{2} panta un pārejas noteikumu 12. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 92. pantam", 31. punkts. Latvijas Vēstnesis, 21.04.2010., Nr.63.
11. Harlow C. European Administrative Law and the Global Chalange. RSC Working Paper, No. 98/23. European University Institute, May 1998.
12. Interview with Ronald Dworkin, BBC World service, 22.01.2010.
13. Владимир Путин призвал развивать методы досудебного и судебного урегулирования споров посредством переговоров и мирных соглашений. РИА „Новости", 30.11.2004. *http://www.law.edu.ru/news/news.asp?newsID=5991* [2010.30.01.].

Līga Mazure

PACIENTA TIESĪBAS UZ INFORMĀCIJU TIESISKAIS RAKSTURS

Abstract
The patient's right to information, what results from the person's right to health, there is a comprehensive content, which is based on two different person's fundamental rights.
The legal participation's disposition of the treating's person in the patient's right to information expresses in the duty of the treating's person to give information, where is necessary to make it more precise the imperative disposition of this duty and legal aspects.
By general principle the patient has right not duty to get information. Such duty is specific defined by public interests' advantage, what indirect results from person's right to health. Because the patient has relative right to information and not always he/she has right to give up from getting information.
The patient has right to information, he or she has right to get or to give up an information, independently from the statement's way of the patient's will.
There is necessary specific to determine inferable presumption of patient's information receipt consent untill moment, during the time that patient doesn't give up from getting information.
The patient's right to information relativity expresses in this case that the patient doesn't have always right to get information.
The right to information in the treating the main subject of right is the patient like physical person. In the case of patient's agency the right to information in the treating the secondary subject of right is patient's assistant, where is presumptioned the patient's consent for telling of classified information to patient assistant, if the patient didn't agree himself/ herself (also before a loss of legal capacity in the wider meaning) on purpose with such telling of information or didn't forbid to make known it.
The prohibition of patient (for potential or existent) to get information in connection with patient's treating for patient's assistant, also it could be understand like a prohibition to act for expression of the patient's will in connection with the patient's treating.
The patient's agency establishes the dual legal consequences in connection with rights to information in the treating: first of all, there are enlarged the rights to information for the circle of the right subject, in the second place, the patient, if in the case he/she has differently scope of rights, but however he/she doesn't lose the rights to information, in contradistinction to the expression of the patient's agency will in the treating.
Keywords: *patient, awareness, right to information.*

Ikvienai personai ir tiesības uz veselību, kas kā pamattiesība ir nostiprināta gan starptautiskajā līmenī (Piem.: ANO Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 25.p.1.d.; ANO Starptautiskā pakta par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām 12.p.), gan valstu konstitucionālajā līmenī (piem.: LR Satversmes 111.p.; Igaunijas konstitūcijas 28.p.).

Tiesības uz veselību nav saprotamas kā tiesības būt veselam, bet ietver sevī konkrētas brīvības un tiesības, kur valstij ir pienākums personas tiesības uz veselību:

1) ievērot, kas ir valsts pienākums atturēties no darbībām, kas traucē personai īstenot šīs tiesības;

2) aizsargāt, kas ir valsts pienākums aizsargāt ikvienas personas tiesības pašai rūpēties (panākt un saglabāt) par savu veselības stāvokli, nepieļaujot citu personu iejaukšanos tajās;

3) nodrošināt, kas ir valsts pienākums veikt pasākumus, lai aizsargātu cilvēku veselību noteiktos gadījumos un līmenī saistībā ar savām valsts ekonomiskajām iespējām, bet nav valsts pienākums nodrošināt ikvienam iespējami augstāko veselības līmeni (Spriedums lietā nr.:2008-37-03. (11.1., 12.1.2.pkts); spriedums lietā nr.:SKC-13; spriedums lietā nr.:2002-04-

03.; spriedums lietā nr.:2003-15-0106. (6.punkts); General Comment nr.14. (art.24, 27, 35.)). Valsts nevar uzņemties atbildību par indivīda iespējām sasniegt visaugstāko veselības līmeni, tomēr valstij ir pienākums rūpēties par ārstniecības iestāžu, ārstniecības pakalpojumu u.c. apstākļu esamību, pieejamību, kvalitātes atbilstību, pat, ja šos apstākļus nerada pati valsts (General Comment nr.14. (art.30, 34)). Secināms, ka valsts un personas tiesības uz veselību mijiedarbība izpaužas sekojoši. No vienas puses, valstij ir pienākums radīt iespēju un apstākļus tiesības uz veselību realizācijai. No otras puses, tiesības uz veselību pati realizācija, tās kvalitāte samērā lielā mērā atkarīga no pašas personas iniciatīvas un aktivitātes.

Attiecībā uz veselību un personas pamattiesību ierobežojumu iezīmējas divi virzieni. No vienas puses, sabiedrības veselība, tās aizsardzība var būt par iemeslu citu pamattiesību ierobežojumam. Cilvēka veselība un dzīvība ieņem pirmo vietu starp aizsargājamajām interesēm, kur vērtību sistēmas centrā ir sociālā sabiedrībā brīvu attīstību gūstoša cilvēka personība un cieņa (BVerfGE 7, 198 (1958 – Lüth); Ģenerāladvokāta Īva Bota secinājumi (2008. gada 31. janvārī), lieta C-500/06 (101.pkts); Konvencijas par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā 2.p.). No otras puses, personas tiesības uz veselību nav absolūtas. Tas nozīmē, ka arī šīs tiesības neieņem izņēmuma statusu, neskatoties uz to, ka nav tieši noteikta minēto tiesību ierobežojuma iespēja LR Satversmē (LR Satversmes 116.p.)[1]. Tomēr personas tiesības uz veselību ierobežojums izpaužas divos gadījumos. Pirmkārt, ja šī ierobežojuma mērķis ir aizsargāt pacientu no viņa paša patvaļīgām darbībām bez medicīniskā pamatojuma vai atbilstošām norādēm ārstniecības veikšanai un ārstniecības līdzekļu iegādei[2]. Otrkārt, personas tiesības uz veselību ierobežojums tiek pieļauts ekonomiska kritērija dēļ (Piem., spriedums lietā nr.:2008-37-03). Nenoliedzami valsts finansiālajām iespējām ir ietekme uz daudzām jomām valstī. Tomēr ir tiesiski izvērtējams šāds personas pamattiesību ierobežošanas pamatojums, tās pieļaujamība, robežas; īpaši attiecībā uz personas tiesībām uz dzīvību un tiesībām uz veselību. Tādējādi veselības aspekts var kalpot par personas pamattiesību ierobežojuma kritēriju, kā arī tiesības uz veselību var tik ierobežotas gan ar atbalstāmu mērķi aizsargāt pašu personu (pacientu) no patvaļīgas minētās tiesības realizācijas, gan strīdīga, izvērtējama ekonomiskā kritērija dēļ.

Pacienta tiesības uz informāciju izriet no personas tiesībām uz veselību. Tas pamatojams ar to, ka personas tiesībām uz veselību ir samērā plašs apjoms, kas var tikt

[1] Tomēr, izejot no Satversmes sistēmas, kopējiem principiem, tiek pieļauts tiesības uz veselību ierobežojums (Spriedums lietā nr.:2002-04-03; Vildbergs 2003, 181.lpp.).

[2] Skat., piemēram: Ģenerāladvokāta Īva Bota secinājumi (2008. gada 31. janvārī), lieta C-500/06; pašapkalpošanās aptiekās, novietojot preces uz plauktiem, tas nodibina tikai aicinājumu aplūkot; paņemot preci no plaukta un samaksājot par to pie kases, tas netiek uzskatīts par līguma noslēgšanu, jo pārdošanai jānotiek ar sertificēta farmaceita līdzdalību (Court of Appeal Pharmaceutical Society v. Boots [1953] 1 All ER 482. (From: Contract Law 2002, p.189-191.).

sadalīts vairākās (sīkākās, specializētākās) personas tiesībās (General Comment nr.14. (art.24, 25)), t.i., tiesības uz veselības aprūpi, tiesības uz veselīgu dzīvesveidu atbalstošiem apstākļiem, liberālas tiesības uz valsts neiejaukšanos (Annes 2002), piemēram, personas pašnoteikšanās tiesības kā pacienta tiesības izteikt piekrišanu vai atteikumu no ārstniecības. Pacientam ir tiesības saņemt informāciju gan par sevi, jo pretējā gadījumā pacienta gribas izteikums ārstniecībā nebūs spēkā pēc vispārīgā principa; gan informāciju, kas saistīta ar viņa ārstniecību, piemēram, par iespējām saņemt ārstniecību, par ārstniecības personu identifikāciju, kvalifikāciju (Pacientu tiesību likuma (turpmāk tekstā – Pac.ties.lik.) 5.p.4.d.; 4.p.2.d.). Tiek norādīts, ka ir jānošķir personas tiesības: pirmkārt, saņemt informāciju par sevi, kas balstās uz personas tiesību uz privātās dzīves aizsardzību; otrkārt, saņemt informāciju vispār un par citiem, kas izriet no tiesībām uz informācijas brīvību (Spriedums lietā nr.:2002-20-0103), kas savukārt ietver divus aspektus – privāto (katrai personai ir tiesības uz saviem uzskatiem, tiesības turēties pie tiem un brīvi tos paust) un publisko (ikvienam ir tiesības brīvi saņemt informāciju un paust savus uzskatus jebkādā veidā) (LR Satversmes 100.p.; spriedums lietā nr.:2003-02-0106.; Vildbergs 2003, 123.lpp.). Līdz ar to secināms, ka pacienta tiesībām uz informāciju, kas ietilpst personas tiesībās uz veselību, ir plašāks saturs, kas bāzējas uz divām atšķirīgām personas pamattiesībām – tiesībām uz privātās dzīves neaizskaramību (LR Satversmes 96.p.) un tiesībām uz informācijas brīvību (LR Satversmes 100.p.).

Nepieciešams noskaidrot ārstniecības personas tiesiskās līdzdalības raksturu pacienta tiesībās uz informāciju. Tiesiskajā regulējumā nav tieši, nepārprotami noteikts vispārīgā principa veidā, ka ārstniecības personai ir pienākums sniegt informāciju pacientam. Ir konstatējama netieša šī pienākuma iespējamība[3]. Tātad minētais ārstniecības personas pienākums ir prezumējams. To var pamatot divējādi. Pirmkārt, ārstniecībai ir jābūt virzītai tikai un vienīgi pacienta interesēs. Tādēļ ārstniecības personai ir jāsagatavo un jāsniedz informācija, lai sekmētu pacienta spēju pieņemt pareizāko lēmumu ārstniecībā; jo pretējā gadījumā pacientam ir liegta iespēja savu tiesību realizācijai, pie tam informēšanas pienākums ir jāpilda savlaicīgi (it īpaši, piemēram, inficēšanās gadījumā) (spriedums lietā nr.: SKC-13; spriedums lietā nr.: A42484105 SKA-260/2009. (4.4., 10., 11.pkts); Силуянова). Otrkārt, minētais ārstniecības personas pienākums izriet no tiesiskajām sekām ārstniecībā, pacientam dodot piekrišanu ārstniecībai. Tiek pausts viedoklis, atsaucoties uz Platonu, ka ārstniecības personas pienākums aprobežojas tikai ar uzdevumu, „izvest" no pacienta informāciju, kas ir viņā, jo tikai pacients zina, kas viņam ir labāk (Льюис 2004, с.56). Šo argumentu būtu

[3] Skat., piemēram: Pac.ties.lik. 4.p.3.d., 6.p.5.d.; Ārstniecības likuma 40., 42.p.
Arī Hipokrāta zvērestā ir netieša norāde uz ārstniecības personas pienākumu sniegt informāciju pacientam: „...Slimniekiem, cik nu spēšu un pratīšu, es došu tikai labas pamācības..." (Hipokrāta zvērests).

atbilstošāk attiecināt uz pašu pacienta gribas izteikuma institūtu, atbalstot pacienta privātautonomijas principu, bet ne sašaurināti – uz informācijas sniegšanas aspektu. Nenoliedzami, ka pacienta un ārstniecības personas zināšanu līmenis ārstniecībā ir krasi atšķirīgs. Tiek pausts arī kategoriskāks viedoklis, ka „ārstniecības joma ir viena no tām, kurā atšķirība starp pakalpojuma sniedzēja un pakalpojuma saņēmēja zināšanu līmeni ir visaugstākā, līdz ar to pēdējais minētais nevar patiesi novērtēt pakalpojuma, kuru tas pērk, kvalitāti"(Ģenerāladvokāta Īva Bota secinājumi (2008. gada 31. janvārī), lieta C-500/06. 103.pnkts). Taču praksē tiek mīkstināta kategoriskā pieeja, nosakot, ka ārsta pienākuma sniegt informāciju robežas ir pacienta tiesības pieņemt patstāvīgi lēmumu, un lai šo tiesību efektīvi realizētu, pacientam jābūt pietiekamai informācijai saprātīga lēmuma pieņemšanai (Spriedums lietā Canterbury v. Spence (1972)). Pacientam dodot piekrišanu ārstniecībai, viņš uzņemas atbildību par ārstniecības iznākumu, pie tam, ja tiks nodarīts kaitējums pacienta veselībai, tad ārstniecības persona/iestāde būs atbildīga tad, ja pacients spēs pierādīt, ka kaitējums ir nodarīts ar rīcību, kas veikta ārpus dotās piekrišanas robežām. Tādēļ tiek pausts viedoklis, ka nepieciešams aizsargāt minēto pacienta piekrišanas došanu (vismaz) ar piekrišanas saņēmēja pozitīvu pienākumu sniegt informāciju pusei, ar mērķi pietuvināt pacienta un ārstniecības personas statusus informācijas aspektā (Силуянова; Merz). Neskatoties uz to, ka rada šaubas pacienta un ārstniecības personas zināšanu līdzvērtības un pietiekama informācijas apjoma ieguves iespējamība, tomēr, kamēr pacienta gribas izteikumam ir prioritāra nozīme pacienta ārstniecībā, nepieciešams tieši un konkrēti noteikt ārstniecības personas/iestādes pienākumu sniegt informāciju pacientam un šī pienākuma tiesiskos aspektus, kur izņēmumiem no minētā ārstniecības personas pienākuma ir jābūt īpaši atrunātiem tiesiskajā regulējumā[4].

Pacienta tiesības uz informāciju ietver sevī divus aspektus. No vienas puses, pacientam ir tiesības saņemt informāciju, bet, no otras puses, pacientam ir tiesības arī atteikties no tās saņemšanas (Pac.ties.lik. 4.p.1.d., 6.p.1.d.; 4.p.8.d.), kur pacienta tiesības netiek ierobežotas pēc vispārīgā principa. Tomēr rodas neskaidrības, analizējot pacienta tiesības uz informāciju mijiedarbībā (saistībā) ar pacienta gribas izteikuma veidiem (piekrišanu ārstniecībai vai atteikumu no tās). Ja pacients izmanto tiesības saņemt informāciju, tad viņam nepārprotami ir tiesības piekrist vai atteikties no ārstniecības, kas arī tieši noteikts likumā (Pac.ties.lik. 4.p.1.d.; 6.p.5.d.), izejot no pacienta informētās piekrišanas ārstniecībai/ ārstniecības atteikuma modeļa būtības. Bet strīdīgi ir tas, vai pacienta gribas izteikums ir spēkā esošs, ja pacients ir atteicies no informācijas pirms gribas izteikuma. No

[4] Tikai trīs gadījumos ārstniecības personai ir tiesības nesniegt informāciju pacientam: 1)ja tas ir pacienta vai citu personu interesēs (Pac.ties.lik. 4.p.7.d.); 2)ja objektīvu apstākļu dēļ nav iespējams sniegt informāciju pacientam (Pac.ties.lik. 7.p.8.,9.d.); 3)ja pacients ir atteicies no informācijas saņemšanas (Pac.ties.lik. 4.p.8.d.).

vienas puses, ir noteikts, ka pacienta gribas izteikumam jābalstās uz saņemto informāciju (informētība) (Pac.ties.lik. 6.p.1.d. (piekrītot ārstniecībai); 6.p.5.d. (atsakoties no ārstniecības)), jo rodas šaubas, vai ir iespējams pieņemt lēmumu, neesot informācijai.

Bet, no otras puses, pacientam ir tiesības nevis pienākums pēc vispārīgā principa saņemt informāciju, pie tam tiesības uz informāciju neparedz pacientam pienākumu saņemt informāciju pret pacienta gribu (Трубецков 2005, с.11; Law of Republic of Lithuania (article 6(4)). Pacienta pienākums saņemt informāciju ir konstatējams tikai tajos gadījumos, ja pacientam no likumdevēja puses ir noteikti tālākejoši pienākumi saistībā ar informācijas ieguvi. Piemēram, seksuāli transmisīvās slimības pacientam ir pienākums informēt partneri par šo saslimšanu, pretējā gadījumā viņam var tikt inkriminēta partnera tīša inficēšana ar minēto slimību, par ko tiek paredzēta krimināltatbildība (Seksuālās un reproduktīvās veselības likuma 16.p.3.d.; Krimināllikuma 133., 134.p.); infekciju slimību gadījumā pacientiem un kontaktpersonām tiek paredzēti konkrēti pienākumi, kurus, neizpildot brīvprātīgi, iespējama to piespiedu izpilde (Epidemioloģiskās drošības likuma 19., 20., 21.p.). Ņemot vērā tiesiskās sekas, nebūtu attaisnojami pieturēties pie principa, ka pacientam ir tikai tiesības saņemt informāciju. Ja būtiski tiek apdraudētas vai aizskartas publiskās intereses (piemēram, infekcijas slimību gadījumā), tad ir tieši nosakāms pacientam pienākums saņemt informāciju ārstniecībā, kas netieši izriet no personas tiesības uz veselību. Sakarā ar to, ka pacientam ir tiesība piekrist ārstniecībai vai atteikties no tās (Pac.ties.lik. 6.p.), tad šajā gadījumā pacientam ir tiesības uz informāciju, t.i., tiesības saņemt informāciju vai atteikties no tās, neatkarīgi no pacienta gribas izteikuma veida. Turklāt ir konstatējama pacienta informācijas saņemšanas piekrišanas prezumpcija līdz brīdim, kamēr pacients nav atteicies no informācijas saņemšanas[5].

Pacienta tiesības uz informāciju ir relatīvas arī tajā apstāklī, ka pacientam ne vienmēr ir tiesības saņemt informāciju. Pastāv divi izņēmuma gadījumi. Pirmkārt, ārstam tiesības nesniegt informāciju pacientam, ja informācijas saņemšana būtiski apdraud pacienta vai citu personu dzīvību vai veselību (Pac.ties.lik. 4.p.7.d.). Otrkārt, ārstam ir tiesības nesniegt informāciju pacientam, ja to objektīvu apstākļu dēļ nevar izdarīt (Pac.ties.lik. 7.p.8.,9.d .).

Tiesības uz informāciju ārstniecībā tiesību subjekts ir pats pacients, pie tam pacients kā fiziska persona. Lai arī pakāpeniski iezīmējas tendence atzīt juridisko personu personības aspektu, tomēr veselība kā pamatlabums piemīt tikai fiziskām personām. Līdz ar to arī tiesības uz veselību ir tikai fizisko personu pamattiesības.

[5] Nevar piekrist viedoklim, ka pacientam ir jāpiešķir ārstniecības personai tiesības sniegt pacientam informāciju (Skat.: Пищита 2003, с.20).
Piemēram, Dānijas pacientu tiesību likumā noteikts, ka ārstniecības personai ir jāsniedz informācija pacientam, ja arī pacients nav izteicis tādu vēlmi (Law on patient's rights of Denmark (article 7(5)).

Tiesības uz informāciju ārstniecībā tiesību subjekti var būt arī pacienta vietnieki. Ja pacients nav spējīgs izteikt gribu ārstniecībā, t.i., pacientam nav rīcībspējas plašākā nozīmē; kā arī esot rīcībspējai, tad pacientu atvieto vai var atvietot viņa vietnieki, kuriem rodas tiesības pieņemt lēmumu saistībā ar pacienta ārstniecību (Pac.ties.lik. 6.p.7.d., 7.p.1.d.). No tā ir secināms, ka pacienta vietnieki iegūst arī tiesības uz informāciju ārstniecībā par pacientu, lai būtu pamats pieņemt lēmumu. Pie tam šajā gadījumā pastāv pacienta piekrišanas prezumpcija konfidenciālas informācijas izpaušanai pacienta vietniekiem, ja pats pacients (arī pirms rīcībspējas plašākā nozīmē zaudēšanas) speciāli nav piekritis šādas informācijas izpaušanai vai nav aizliedzis to izpaust (Skat.: Pac.ties.lik.10.p. un 10.p.2.d).

Ja tiesības uz informāciju tiesību subjekts ir pacienta vietnieks, tad viņam, no vienas puses, ir tiesības saņemt informāciju, pie tam tādā apjomā, kādā tā būtu pieejama pašam pacientam. Pie tam tiek atzīta saistoša nianse, ka ārstniecības persona nav atbildīga par sniegtās informācijas saistībā ar pacientu ietekmi uz pacienta vietniekiem (arī radiniekiem), jo, ārstniecības personai sniedzot informāciju vietniekam, tā neuzņemas pret vietnieku ārsta saistības pret pacientu (Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2000.gada 04.maija lēmums par pieņemamību). Tomēr diskutējams, vai ārstniecības personai nebūtu jāņem vērā sniegtās informācijas ietekme arī uz pacienta vietnieku (īpaši radinieku), balstoties uz pacientam piemērojamo principu (Pac.ties.lik. 4.p.7.d.). No otras puses, izejot no tā, ka tiesības uz informāciju ir tikai tiesības nevis pienākums, tad pacienta vietniekam arī ir tiesības atteikties no informācijas saņemšanas. Bet šajā gadījumā (atšķirībā no paša pacienta tiesībām atteikties no informācijas saņemšanas) tiek paredzēts tiesiskās aizsardzības mehānisms[6], jo pacienta vietnieks ir sekundārais tiesības uz informāciju ārstniecībā tiesību subjekts, kas lemj nevis par sevi, bet citu personu.

Ja pacients rakstveidā aizliedzis likumiskajam vietniekam pieņemt lēmumu saistībā ar pacienta ārstniecību (skat.: Pac.ties.lik. 7.p.7.d.), tad šajā gadījumā, tulkojot aizliegumu paplašināti, prezumējams, ka pacients ir aizliedzis arī saņemt informāciju. Savukārt, ja pacients ir aizliedzis pacienta vietniekam saņemt informāciju saistībā ar pacienta ārstniecību, tad šajā gadījumā aizliegums būtu tulkojams arī paplašināti kā aizliegums pieņemt lēmumu saistībā ar pacienta ārstniecību. Tas pamatojams ar to, ka pacienta iepriekš izteiktā griba ir jāņem vērā ārstniecībā, un, ja pacients liedz vietniekam pieeju informācijai, tas izskaidrojams, kā pacienta nevēlēšanās vietnieka līdzdalībai pacienta ārstniecībā, jo neesot informācijai,

[6] Netieši šī aizsardzība konstatējama, piemēram, ja pacienta vietnieks atsakās saņemt informāciju, kas var novest arī pie atteikuma no pacienta ārstniecības, tad lēmumu par ārstniecību, kas ir pacienta interesēs, pieņem ārstu konsilijs (Pac.ties.lik. 7.p.5.d.).

apšaubāma ir tiesības uz informāciju ārstniecībā sekundārā tiesību subjekta lēmuma objektivitāte saistībā ar pacienta ārstniecību.

Neskatoties uz to, ka pacientam nav rīcībspējas plašākā nozīmē izteikt gribu ārstniecībā, viņš tomēr nezaudē tiesības uz informāciju ārstniecībā. Pacienta rīcībnespēja plašākā nozīmē ietekmē vienīgi pacienta saņemamās informācijas apjomu, kvalitāti[7], kā arī paplašina tiesības uz informāciju tiesību subjektu loku, pacienta vietniekam iesaistoties pacienta ārstniecībā.

Nobeigums

1. Pacientam ārstniecībā ir tiesības saņemt informāciju, pienākums sniegt informāciju, kā arī noteiktās robežās tiesības kontrolēt un būt informētam par informācijas izmantošanu saistībā ar pacientu.
2. Valsts un pašas personas loma tiesības uz veselību realizācijā tiek nodalītas – valstij ir pienākums radīt iespēju un apstākļus tiesības uz veselību realizācijai, savukārt pati minētās tiesības realizācija samērā lielā mērā ir atkarīga no pašas personas iniciatīvas un aktivitātes.
3. Veselības aspekts var būt kā personas pamattiesību ierobežojuma kritērijs, kā ari tiesības uz veselību var tikt ierobežotas gan ar atbalstāmu mērķi aizsargāt pašu pacientu no patvaļīgas minētās tiesības realizācijas, gan tiesiski izvērtējama ekonomiskā kritērija dēļ.
4. Pacienta tiesībām uz informāciju, kas izriet no personas tiesībām uz veselību, ir samērā plašs saturs, kas bāzējas uz divām atšķirīgām personas pamattiesībām.
5. Ārstniecības personas tiesiskā līdzdalība pacienta tiesībās uz informāciju izpaužas ārstniecības personas pienākumā sniegt informāciju, kur nepieciešams precizēt šī pienākuma imperatīvo raksturu un tiesiskos aspektus.
6. Pacientam pēc vispārīgā principa ir tiesības nevis pienākums saņemt informāciju. Šāds pienākums ir konkrēti nosakāms publisko interešu labā, kas netieši izriet no personas tiesības uz veselību. Līdz ar to pacientam ir relatīva tiesība uz informāciju, jo ne vienmēr ir tiesības atteikties no informācijas saņemšanas.
7. Pacientam ir tiesības uz informāciju, t.i., tiesības saņemt informāciju vai atteikties no tās, neatkarīgi no pacienta gribas izteikuma veida.
8. Nepieciešams ir konkrēti noteikt (pagaidām secināmo) pacienta informācijas saņemšanas piekrišanas prezumpciju līdz brīdim, kamēr pacients nav atteicies no informācijas saņemšanas.

[7] Skat., piem.: Pac.ties.lik. 13.p.4.d.; Ārstniecības likuma 68.p.2.,8.d.; Law of Republic of Lithuania (article 7); Act on Health of Hungary (section 13(5)); Law of Georgia on the rights of patient (article 43).

9. Pacienta tiesības uz informāciju relativitāte izpaužas arī tajā apstāklī, ka pacientam ne vienmēr ir tiesības saņemt informāciju.
10. Tiesības uz informāciju ārstniecībā tiesību pamatsubjekts ir pats pacients kā fiziska persona. Pacienta vietniecības gadījumā tiesības uz informāciju ārstniecībā tiesību sekundārais subjekts ir pacienta vietnieks, kur prezumējama pacienta piekrišana konfidenciālas informācijas izpaušanai pacienta vietniekam, ja pats pacients (arī pirms rīcībspējas plašākā nozīmē zaudēšanas) speciāli nav piekritis šādas informācijas izpaušanai vai nav aizliedzis to izpaust.
11. Pacienta aizliegums (potenciālajam vai esošajam) pacienta vietniekam saņemt informāciju saistībā ar pacienta ārstniecību tulkojams paplašināti, saprotot to arī kā aizliegumu atvietot pacientu gribas izteikumā saistībā ar pacienta ārstniecību.
12. Pacienta vietniecība rada divējādas tiesiskas sekas saistībā ar tiesībām uz informāciju ārstniecībā: pirmkārt, tiek paplašināts tiesības uz informāciju tiesību subjektu loks; otrkārt, arī pats pacients, lai arī ar atšķirīgu tiesības apjomu, bet tomēr nezaudē tiesības uz informāciju, atšķirībā no pacienta vietniecības gribas izteikumā ārstniecībā.

Bibliogrāfija

1. Act on Health of Hungary (1997) (section 13(5)) www.eum.hu/english/CLIV/CLIV-main.html [30.03.2010.].
2. Annes, Taavi. (2002) The Right to Health Protection in the Estonian Constitution. *Juridica International: Law Review of University of Tartu,* Vol.7, I. www.juridica.ee .
3. ASV Kolumbijas apgabala Apelācijas tiesas spriedums lietā Canterbury v. Spence (1972) No: Мотов В.В. Информированное согласие на психиатрическое лечение в США. http://www.npar.ru/journal/2004/3/consent.php [30.03.2010.].
4. Ārstniecības likums. / LR likums. Pieņemts 12.06.1997.; stājās spēkā 01.10.1997. // Latvijas Vēstnesis, 01.07.1997., nr.167/168.
5. ANO Starptautiskais pakts par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām. / Starptautiskais līgums. Pieņemts 16.12.1966.
6. ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. / Starptautiskais līgums. Pieņemts 10.12.1948.
7. BVerfGE 7, 198 (1958 – Lüth) http://www.oefre.unibe.ch/law/dfr/dfr_bvbd100.html [30.03.2010.].
8. Court of Appeal Pharmaceutical Society v. Boots [1953] 1 All ER 482. From: Contract Law: casebooks on the common law of Europe. (2002) Beale, H., Hartkamp,A., Kotz,H., Tallon,D. (Edit.). Oxford and portland: Hart Publishing.
9. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2000.gada 04.maija lēmums par pieņemamību lietā Viljams un Anita Paueli pret Apvienoto Karalisti. http://www.ttc.lv/export/sites/default/docs/STA/Tulkojumi_no_anglju_val/Dazhaadi/Case_of_Powell_v._The_United_Kingdom_1990.g.doc [30.03.2010.].
10. Epidemioloģiskās drošības likums. / Likums. Pieņemts 11.12.1997.; stājās spēkā 13.01.1998. Latvijas Vēstnesis, 30.12.1997., nr.342/345.
11. Ģenerāladvokāta Īva Bota secinājumi (2008. gada 31. janvārī), lieta C-500/06. *Corporación Dermoestética SA* pret *To Me Group Advertising Media Srl* (*Giudice di pace di Genova* (Itālija) lūgums sniegt prejudiciālu nolēmumu) Valsts tiesību akti, ar

kuriem tiek aizliegts pārraidīt reklāmu par medicīniskām un ķirurģiskām procedūrām estētiskās ārstniecības jomā valsts televīzijas kanālos, bet ar dažiem nosacījumiem šāda reklāma tiek atļauta vietējos televīzijas kanālos. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62006C0500:LV:HTML [30.03.2010.].
12. Hipokrāta zvērests. http://www.mfd.lv/lv/book/hipokratazverests_lv.htm [30.03.2010.].
13. Igaunijas konstitūcija. / Pamatlikums. http://www.legaltext.ee/en/andmebaas/ava.asp?m=022 [30.03.2010.] (28.p.: „Ikvienam ir tiesības uz veselības aizsardzību").
14. Konvencija par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā. / Starptautiskais līgums. Pieņemts 04.04.1992. (2.p.: „Pirmajā vietā vienmēr jābūt indivīda interesēm un labklājībai, nevis vienīgi sabiedrības vai zinātnes interesēm.").
15. Krimināllikums. / Likums. Pieņemts 17.06.1998.; stājās spēkā 01.04.1999. // Latvijas Vēstnesis, 08.07.1998., Nr.199/200.
16. Law of Georgia on the rights of patient (2000) http://aitel.hist.no/~walterk/wkeim/files/Georgia_Patients_Rights_Law.htm [30.03.2010.].
17. Law on patient's rights of Denmark (1 July 1998) http://waml.haifa.ac.il/index/reference/legislation/denmark/denmark1.htm [30.03.2010.].
18. Law on the rights of patients and compensation of the damage to their health. / Law of Republic of Lithuania. (October 3, 1996) www3lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_e?p_id=111935 [30.03.2010.].
19. LR Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2009.gada 02.novembra spriedums lietā nr.: A42484105 SKA-260/2009. www.at.gov.lv [30.03.2010.].
20. LR Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2008.gada 09.janvāra spriedums lietā nr.:SKC-13. http://www.at.gov.lv/files/archive/department1/2008/13-8.doc [30.03.2010.].
21. LR Satversme. / Pamatlikums. Pieņemts 15.02.1922.; stājās spēkā 07.11.1922. // Latvijas Vēstnesis, 01.07.1993., Nr.43. (111.p.: „Valsts aizsargā cilvēka veselību un garantē ikvienam medicīniskās palīdzības minimumu").
22. LR Satversmes tiesas 2002.gada 22.oktobra spriedums lietā nr.:2002-04-03. http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=1 [30.03.2010.].
23. LR Satversmes tiesas 2003.gada 23.aprīļa spriedums lietā nr.:2002-20-0103. http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=1 [30.03.2010.].
24. LR Satversmes tiesas 2003.gada 05.jūnija spriedums lietā nr.:2003-02-0106. http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=1 [30.03.2010.].
25. LR Satversmes tiesas 2004.gada 23.aprīļa spriedums lietā nr.:2003-15-0106. http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=1 [30.03.2010.].
26. LR Satversmes tiesas 2008.gada 29.decembra spriedums lietā nr.:2008-37-03. http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2008-37-03.htm [30.03.2010.].
27. Merz J.F. An Empirical Analysis of the Medical Informed Consent Doctorine: Search for a "Standard" of Disclosure. http://www.piercelaw.edu/risk/vol2/winter/merz.htm [30.03.2010.].
28. Pacientu tiesību likums. / Likums. Pieņemts 17.12.2009.; stājās spēkā 01.03.2010. // Latvijas Vēstnesis, 30.12.2009., Nr.205(4191).
29. Seksuālās un reproduktīvās veselības likums. / Likums. Pieņemts 31.02.2002.; stājās spēkā 01.07.2002. // Latvijas Vēstnesis, 19.02.2002., Nr.27.

30. The right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment nr.14.
31. Vildbergs, H.J., Feldhūne, G. (2003) *Atsauces Satversmei*. Rīga: Latvijas Universitāte.
32. Аблин М.В. (2004) Согласие на медицинское вмешательство. *Медицинское право*, nr.4(8).
33. Льюис А. (2004) Права пациентов на информированное согласие, включая отказ от лечения. *Медицинское право*, nr.2(6).
34. Пищита А.Н., Житный М.В., Каменская Н.А. (2003) Правовые аспекты информационного обмена в медицине. *Медицинское право*, nr.1(1).
35. Силуянова И.В. Информированное согласие: от процедуры к доктрине. http://an.mrezha.ru/zhizn/etika/00/Textbook/sil1/chap54.htm [30.03.2010.].
36. Трубецков А.Д. (2005) Вопросы информации о риске и медицинское право. *Медицинское право*, nr.4 (12).

Vita Ņemenova

CESIJA LATVIJAS REPUBLIKAS UN KRIEVIJAS FEDERĀCIJAS CIVILTIESĪBĀS

Abstract
Cession is claim's handing from one creditor to another after legal procedure, law or court decision. Novitsky's and Kalninj's work suggests, that the signs of cession were apparent even in the times of Roman Law; the difference was in the fact that obligation had a personal character and it did not allow separation between obligation and a person. Initially, cession was founded as a procedural tool in the Roman Law era, the principal of the assignment on right of demand (cession) was interpreted as a procedural effectuation of the right of demand. Cession is becoming even more significant as entrepreneurship in Latvia is rapidly developing nowadays. In many instances, cession contracts become economically based. In practice, mainly right of demand cession is getting used, which's base is legal procedure. However, you should not minimize legal procedure base as law and court decision significance. In this piece, author analyses right of demand cession's legal regulation of cession in historical aspect, comparing Latvian Republic's and Russian Federation's legal standards in civil rights, relating to right of demand cession. She expresses her opinion on existing shortfalls in the given field of cession's legal regulations.
Atslēgas vārdi: *cesija, prasījuma tiesību nodošana, kreditors, parādnieks, cedents, cesionārs.*

Cesija ir prasījuma pāreja no viena kreditora citam pēc tiesiska darījuma, likuma vai tiesas sprieduma. Kreditoru, kura prasījums pāriet uz jauno kreditoru sauc par cedentu, bet jauno kreditoru par cesionāru (Torgāns 2006: 155).

V.Kalniņa un I.Novicka darbos ir izteikts uzskats, ka cesijas pazīmes pastāvēja jau romiešu tiesībās ar to atšķirību, ka saistībai bija izteikti personisks raksturs un romiešu tiesības nepieļāva prasījuma nošķiršanu no personas, faktiski romiešu tiesībās cesija veidojās kā procesuāls instruments, cesijas būtība bija noteikta kā prasījuma tiesību procesuāla īstenošana. Romiešu tiesībās sākotnēji tika atzīta kreditora spēja uzticēt citam pārstāvēt savas intereses tiesā (pie pretora). Tādu pārstāvību noformēja ar uzdevuma līgumu *mandatum agendi*, kurā norādīja *cedere actionem* , no tā cēlies apzīmējums *cessio actionem* , kura būtība ir prasīuma tiesību procesuāla īstenošana, nemainoties kreditoram. Dotā konstrukcija nebija droša pušu gribas realizācijai, uzdevuma devējs varēja atsaukt uzdevuma līgumu, kā arī uzdevuma līgums izbeidzās uzdevuma devēja nāves gadījumā (Новицкий 1994: 143).

Pirmā cesiju savā Civillikumā iekļāva Vācija 1896.gadā, pēc tam Šveice 1912.gadā (Годэмэ 1948: 459). Pašlaik tiesību normas, kuras regulē cesijas jautājumus ir iekļautas gandrīz visu valstu civillikumos. Lietuvas Republikā cesijas tiesiskais regulējums iekļauts 2000.gada Civilkodeksā (Civil Code of the republic Lithuania 2000), Igaunijas Republikā cesijas tiesiskais regulējums iekļauts 2000.gadā pieņemtajā Saistību tiesību likumā (Estonia. Law of Obligations Act. 2000). Krievijas Federācijā cesija iekļauta 1995.gada Krievijas Federācijas Civilkodeksa pirmajā daļā.

Lielākajā daļā ārvalstu likumdošanas aktu (civillikumos, civilkodeksos) cesija tradicionāli tiek izskatīta saistību tiesību vispārējā daļā. Izņēmums ir Francijas civilkodekss, kurā tiesību normas par cesiju ievietotas saistībā ar pirkuma līgumu.

Līdz ar to līdz šim brīdim ir diskutējams jautājums par to vai cesijas līgums ir patstāvīgs līgums vai arī dažādu līgumu elements, kuru iztirzā saistību tiesību vispārējā daļā.

Gasnikovs K.D. atspoguļo zinātnieku vairākuma viedokli : "Var teikt, ka cesija ir vispārēja rakstura tiesību konstrukcija, kas atsevišķa elementa veidā tiek atspoguļota civiltiesisku līgumu ietvaros, kuri paredz mantisku tiesību pāreju" (Гасников 2005: 55). Turklāt Teterins C.V. uzskata, ka pastāv īpašs cesijas līgums: „ Prasījuma tiesību nodošana pamatojas uz vienotu darījumu, kurš nosaka gan tiesisku pamatu, gan tiesību pārejas momentu bez prasījumu tiesību pārejas tiesisku pamatojumu noformējošu darījumu izdalīšanas" (Тетерин 2004: 11). Prasījuma tiesību pārejas pamatojumu izdalīšanas tradīcijai ir dziļākas saknes, nekā tradīcijai atzīt cesiju par patstāvīgu līgumu. Par to runāja vēl pirmsrevolūcijas krievu juristi, tādi kā I.N.Trepicins, K.P. Pobedonoscevs D.I. Meijers, G.F. Šeršeņevičs (Пушкина 2007: 96).

Pagājušā gadsimta deviņdesmito gadu sākumā Latvija atjaunoja savu neatkarību un uzsāka pāreju no komandekonomikas uz mūsdienu tirgus ekonomiku. Līdz ar Latvijas neatkarības atjaunošanu notika lielas izmaiņas likumdošanas jomā.

Laika posmā no 1992. līdz 1993. gadam tika atjaunota 1937.gada 28.janvārī pieņemtā Latvijas Civillikuma darbība. Diemžēl 1937.gada Civillikums nav jaunu tiesību normu kopums, bet tikai iepriekšējo gadsimtu juridiskās domas apkopojums, jo Civillikuma pamatā ir romiešu tiesības, Napoleona kodekss un citi agrākā laika normatīvie akti.

Grozījumi, kuri tika izdarīti Latvijas Civillikumā laika posmā no 1992.gada līdz šodienai neskāra tiesību normas, kuras regulē prasījumu tiesību cesiju un Latvijas tiesību teorijā līdz šim nav bijis fundamentālu pētījumu par doto tēmu.

Pēdējo gadu laikā pētījumus cesijas tiesiskā regulējuma jomā ir veikuši sekojoši autori: ŠestakovsV.A., Narimanovs E.N., Aleksanova J.A., Teterins S.V., Šurganova N.P., Puškina A.V., Počuikins V.V.

Prasījuma pāreja no viena kreditora citam (cesija), attīstoties uzņēmējdarbībai Latvijā iegūst arvien lielāku nozīmi. Daudzos gadījumos cesijas līguma noslēgšana kļūst ekonomiski pamatota.

Jebkura saistība dod tiesību prasīt zināmu darbību no otras puses. Šinī ziņā saistība dod tiesību prasīt no parādnieka zināmu uzvedību. Tā kā var teikt, ka kreditoram ir zināma noteikšana par otru personu – parādnieku. Tādēļ dabīgi liekas, ka saistības ir pilnīgi personīgas dabas un tās nav pārnesamas. Tagadnes tiesības skatās uz saistību kā uz mantu. Tā

kā manta apgrozās, tad tagadnes tiesības atļauj arī saistībām apgrozīties (Čakste 1937: 30). Tieši saistību apgrozīšanai, tālāk nodošanai kalpo cesija.

V.Sinaiskis atzīmējis, ka gandrīz visas saistību tiesības pirms to izpildīšanas kļūst apgrozībā par ekonomiskām vērtībām, tādējādi pavairojot sabiedrībā apgrozības līdzekļus. Tāpēc cesija vērtīga arī no sociāli – ekonomiskā viedokļa" (Sinaiskis 1940: 34).

Cesijas tiesiskais regulējums Latvijas Republikā ir atspoguļots Civillikuma Saistību tiesību daļas devītajā nodaļā „Prasījumu tiesību cesija". Krievijas Federācijas Civilkodeksā cesijas tiesiskais regulējums ir atspoguļots Civilkodeksa 1.daļas 24.nodaļā „Personu maiņa saistībās".

Latvijas Republikas Civillikums nosaka sekojošus cesijas pamatus:

1) pēc likuma, bez agrākā kreditora gribas izteikuma;

2) pēc tiesas sprieduma;

3) pēc tiesiska darījuma, vienalga, vai kreditors to noslēdzis uz likumiska pienākuma pamata, vai labprātīgi (Civillikums 1793.p.).

Praksē pārsvarā tiek pielietota prasījumu tiesību cesija, kuras pamats ir tiesisks darījums, tomēr nevajadzētu minimizēt tādu prasījumu tiesību cesijas pamatu kā likums un tiesas spriedums nozīmi. Cesijā vienmēr ir iesaistītas trīs personas – parādnieks, agrākais kreditors (cedents) un jaunais kreditors (cesionārs).

Krievijas Federācijā tiesību pāreja (aktīvās puses maiņa saistībā) pārsvarā tiek regulēta Krievijas Federācijas Civilkodeksa 382 – 390 pantos. Likumdevējs nosaka divus prasījuma tiesību pārejas jaunajam kreditoram pamatus – pēc darījuma (prasījuma pāreja vai cesija) vai pēc likuma (ст.382 ГК РФ). Krievijas Federācijas Civilkodekss atšķirībā no Latvijas Republikas Civillikuma neparedz tādu cesijas pamatu kā tiesas spriedums.

Cesijai ir vairākas svarīgas iezīmes -

1) cesijai nav nepieciešama parādnieka piekrišana;

2)cesionārs nekļūst par agrāk noslēgtās saistības dalībnieku, uz cesionāru pāriet tikai prasījuma tiesība, V.Sinaiskis norāda, ka cesionāram nav īsta kreditora, bet gan tikai prasītāja statuss (Sinaiskis 1940: 33);

3) līgumiskās cesijas gadījumā nav nepieciešams norādīt cesijas tiesisko pamatu.

Latvijas Civillikums nosaka izņēmumus prasījumiem, kuri nevar būt par cesijas priekšmetu, tie ir

1) visi prasījumi, kuru izlietošana, vai nu pēc līdzēju vienošanās vai pēc likuma, saistīta ar kreditora personu;

2) prasījumi, kuru saturs ar to izpildījumu kādai citai personai, bet nevis īstajam kreditoram, pilnīgi pārgrozītos (Civillikums 1799.p.).

Krievijas Federācijas Civilkodeksa 383.pantā prasījumi, kuri nevar tikt nodoti citām personām tiek konkretizēti – tie ir prasījumi, kuri ir saistīti ar kreditora personu - tādi kā prasījumi par uzturlīdzekļiem un personas veselībai vai dzīvībai nodarītā kaitējuma atlīdzību.

Būtiskas atšķirības abu valstu likumdošanā ir attiecībā uz cesijas formu. Latvijas Republikas Civillikuma 1801. pants nosaka, ka cesijas līgumu starp prasījuma atdevēju kreditoru (cedentu) un to personu, kam to atdod (cesionāru), var noslēgt jebkādā formā. Parādnieka piekrišana, pret kuru prasījums vērsts, nav vajadzīga, un cesija ir spēkā, pat ja viņš neko par to nezina. Turklāt Krievijas Federācijas likumdevējs ir paredzējis stingrākas prasības cesijas līguma formai. Krievijas Federācijas Civilkodeksa 389.pants paredz cesijas līgumam tikai rakstisku formu. Tas var būt parasts rakstisks vai notariāli apliecināts līgums.

Latvijas Republikas Civillikuma 1804. pants nosaka, ka agrākais kreditors, neraugoties uz cesiju, vēl joprojām skaitās par tādu līdz tam laikam, kamēr cesionārs nav dabūjis apmierinājumu no parādnieka, vai nav cēlis pret to prasību, vai vismaz nav tam pienācīgā kārtā par cesiju paziņojis. Līdz tam pašam laikam var arī parādu samaksāt cedentam, kā arī noslēgt ar viņu izlīgumu, un tāpat viņam paliek arī prasības tiesība.

Cesija no tās noslēgšanas brīža iegūst spēku attiecībā uz visām personām; attiecībā uz parādnieku tā (pilnībā) iegūst spēku tikai no tā brīža, kad parādniekam par to paziņots (Буковский 1914: 1432).

Līdz paziņošanai parādniekam ir divi kreditori, un parādniekam ir izvēles tiesības, kuram no diviem kreditoriem samaksāt parādu, tāpat parādniekam ir vienādas tiesības (līdz paziņojumam) ar jebkuru no viņiem slēgt līgumus par saistību atcelšanu. Te attiecības ir līdzīgas solidārām saistībām, saskaņā ar kurām parādnieks var izvēlēties kreditoru, kam samaksāt (Буковский 1914: 1431). Būtībā parādnieka izvēles tiesības bāzējas uz to, ka viņš nav piedalījies cesijas līgumā, un līdz ar to viņam nevar liegt tiesības uzskatīt par kreditoru to personu, ar kuru viņš slēdzis līgumu.

Bukovskis norāda, ka tā kā cedentam nav interese parādniekam paziņot par cesiju un cedents var, lai saņemtu no parādnieka samaksu, to nedarīt apzināti, tad pienākums paziņot par cesiju ir uzlikts cesionāram. Kaut arī parādniekam nav jātic jebkuram paziņojumam par cesiju, parādnieks vairs nevar samaksāt parādu pirmajam kreditoram (Буковский 1914: 1431). Tā kā likums nosaka, ka , ka cesionāram ir jāpaziņo parādniekam par cesiju „pienācīgā kārtā", tad nejaušas ziņas par notikušo cesiju, kas nokļuvušas pie parādnieka no trešajām personām, nevar aizstāt likumā paredzēto cesionāra paziņojumu (Буковский 1914: 1433).

Bukovskis norāda, ka ne cedentam, ne cesionāram nav pienākuma ziņot parādniekam par cesiju. Ja abi norunājuši pagaidām klusēt par notikušo cesiju un ja pēc abu cesijas līguma

pušu savstarpējās norunas prasība tiek celta cedenta vārdā, tad par šādas prasības nepareizību nevar būt ne runas (Буковский 1914: 1433).

Krievijas Federācijas Civilkodeksa 382.panta 3.daļa nosaka, ka, ja parādniekam nebija rakstiski paziņots par kreditora tiesību pāreju citai personai, uz jauno kreditoru attiecināmas ar to saistītās negatīvās sekas. Faktiski Krievijas Federācijas likumdevējs uzliek par pienākumu jaunajam kreditoram rakstiskā formā paziņot parādniekam par prasījuma tiesību pāreju. Latvijas Civillikuma 1804. pantā minētais „pienācīgā kārtā" ir pārāk izplūdis formulējums.

2006.gada 23.oktobrī starp „Baltic – American Enterprise Fund" (Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonds), ASV bezpeļņas korporāciju un solidāriem aizņēmējiem L.K. un O.K. tika noslēgts aizdevuma līgums ar hipotēku uz 360 mēnešiem, aizdevuma summa EUR 20.000. Aizņēmēju saistības pret aizdevēju tika nodrošinātas ar L.K. piederošā nekustamā īpašuma pirmās kārtas hipotēku. Aizņēmēji apņēmās atmaksāt aizdevumu, pielīgtos procentus un citas summas līdz nākamā mēneša pirmajam datumam. 2009.gada marta mēnesī aizņēmējiem radās aizdevuma atmaksas grūtības un tika samaksāta tikai daļa no kārtējā maksājuma summas. Lai atrisinātu doto jautājumu un panāktu vienošanos par aizdevuma atmaksu, L.K. un O.K. mēģināja sazināties ar Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonda Daugavpils filiāles darbiniekiem, taču bez rezultāta, Daugavpilī Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonds izbeidza savu darbību. 2009.gada septembra beigās solidārie aizņēmēji L.K. un O.K. saņēma Daugavpils tiesas 2009.gada 21.septembra lēmumu lietā Nr.3-12/3220 par L.K. piederošā nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā. Lēmumā norādīts, ka 2009.gada 14.septembrī akciju sabiedrība „SEB banka" iesniedza pieteikumu pret L.K. un O.K. par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu tiesas ceļā, norādot, ka ASV bezpeļņas sabiedrība „Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonds" noslēdza aizdevuma līgumu ar parādniekiem L.K. un O.K. Savu prasījumu AS „SEB banka" pamatoja ar to, ka 2007.gada 25.janvārī starp Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fondu un AS „SEB banka" tika noslēgts prasījumu cesijas līgums saskaņā ar kuru visi un jebkuri Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonda prasījumi nodoti pieteicējam (Daugavpils tiesas 2009.gada 21.septembra lēmums lietā Nr.3-12/3220 2009.g.). Ne iepriekšējais kreditors Baltijas – Amerikas Uzņēmējdarbības fonds, ne jaunais kreditors AS „SEB banka" neapgrūtināja sevi ar liekām darbībām un nepaziņoja nevienam no parādniekiem par prasījuma tiesību pāreju, līdz ar to izveidojās minētā situācija.

Latvijas civillikumā nav noteikts pienākums paziņot parādniekam par noslēgto cesijas līgumu, kā arī nav noteikts termiņš, kurā cesionāram ir jāpaziņo parādniekam par prasījuma tiesību cesiju.

Cesija parasti paredz cesionāra spekulatīvus mērķus, jo tas, iegādājoties prasības par cenu, kura ir zem nominmāla, cer piedzīt no parādnieka lielāku summu (Де ла Морандьер 1960: 565).

Pēc autores uzskata Latvijas Civillikumā nav ir nepietiekoši noregulēti sekojoši jautājumi:

1) Latvijas Civillikumā nav dots prasījumu tiesību cesijas definējums;
2) Nepietiekoši izstrādātas tiesību normas, kuras nošķir cedējamus prasījumus no necedējamiem prasījumiem;
3) Diskutējams jautājums ir par cesijas ierobežojumiem līguma brīvības kontekstā;
4) Lai arī Civillikums aizliedz ar cesiju pasliktināt parādnieka stāvokli, diskutējams jautājums ir par kritērijiem ko uzskatīt par parādnieka stāvokļa pasliktināšanu;
5) Likumdevējs nav uzlicis pienākumu ne iepriekšējam ne arī nākamajam kreditoram paziņot par cesijas līgumu parādniekam, kā arī likumdošanā nav noteikts termiņš, kurā ir jāpaziņo parādniekam par cesiju;
6) Iespējami diskutējams jautājums ir arī par cesijas formu.

Autore nāk pie slēdziena, ka Latvijā ir nepieciešams, izanalizējot prasījumu tiesību cesijas tiesisko regulējumu vēsturiskā aspektā; izanalizējot Latvijas, citu valstu tiesību aktus, tiesību doktrīnas, tiesu praksi un tiesību zinātnieku darbus sakarā ar pētāmo jautājumu apzināt pastāvošās nepilnības cesijas tiesiskajā regulēšanā Latvijas Republikā, izvirzīt jaunas teorētiskas idejas un atziņas cesijas tiesiskās regulēšanas kontekstā, kā arī izstrādāt konkrētus priekšlikumus tiesību normu pilnveidošanai.

Bibliogrāfija

1. Autoru kolektīvs, (2000) Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Ceturtā daļa. Saistību tiesības. Rīga: Mans Īpašums.
2. Civil Code of the republic Lithuania (2000) http://www.scribd.com/doc/238911/Civil-Code-of-the-Republic-of-Lithuania
3. Civillikums.Ceturtā daļa. Saistību tiesības (1937) Latvijas Vēstnesis,Ziņotājs, 1, 14.01.1993.Stājās spēkā ar 01.03.1993.
4. Čakste K. (1937) Civiltiesības, Rīga. 30.lpp.
5. Daugavpils tiesas 2009.gada 21.septembra lēmums lietā Nr.3-12/3220 2009.g.par nekustamā īpašuma labprātīgu pārdošanu izsolē tiesas ceļā.
6. Estonia. Law of Obligations Act. (2000). http://www.legaltext.ee/text/en/X60032K1.htm
7. Kalniņš V. (1977) Romiešu civiltiesību pamati. Rīga, Izdevniecība „Zvaigzne”,
8. Sinaiskis V. (1940) Saistību tiesības.- Rīga.
9. Torgāns(2006) Saistību tiesības 1.daļa. Rīga
10. Буковский В (1914) Сводъ гражданских узаконений губерний Прибалтийслих т.2. Рига.
11. Гасников К.Д. (2005) Договор финансирования под уступку денежного требования (факторинг) по праву России и Англии. Москва.

12. Годэмэ Е. (1948) Общая теория обязательств. Перевод с французского И.Б.Новицкого.Москва:Юриздат.
13. Гражданский кодекс Российской Федерации (1995). Москва. http://www.interlaw.ru/law/docs/10064072/10064072-001.htm.
14. Де ла Морандьер Ж. Л. (1960). Гражданское право Франции. Москва.
15. Новицкий И.Б. (1994) Римское право. Москва.
16. Пушкина А.В. (2007) Спорные вопросы цессии. Государство и право 2007 Nr.3
17. Тетерин С.В. (2004) Проблемы допустимости уступки требования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Иркутск.

Inesa Ņikiforova

TIESAS PROCESS VIDUSLAIKU ZEMES TIESĪBU AVOTU SKATĪJUMĀ

Abstract
In 12 th-14th centuries most European countries developed their national legal systems. The concession of land rights and its judicial processing, systematizing, analyzing and generalizing case- laws, are recognized as the important elements of the align of legislation.
In the article "Legislative act viewed from the point of Middle Age sources of land law" the author studies and analyzes hearing or legal proceeding institution viewed from the point of different countries' source of land law.
The central aim of the present paper is to find out which are the differences and similar features of the studied legal institution – in the regulation of legal proceeding. To achieve the aim that was put forward, in this article there are surveyed and compared such sources of land law as: Russian law-court, the rights of Riga archdioceses peasants, the rights of peasants in Kursa, etc.
In the sources of law, belonging to the viewed period of time, the traditionalism of feudal culture is expressed which was based not on the developing process in society and in the whole world but on the procedure arrangement established with time that condemned the originality, innovation and creative activity. The most important value and relevant indication of law was its invariability and long standing.
There are no disparity and essential contradictions the land law of different European countries but there can be noticed and found local variations concerning: course of legal proceeding, one's summon to the court, presenting and expecting of evidence, and other issues that concern the studied legal institution.
Atslēgas vārdi: *tiesas process, zemes tiesības, tiesību avoti, pierādījumi, Dieva tiesa, sacīkstes process.*

Mūsdienās likumi stājas spēkā tikai pēc tam kad valsts vara tos ir pieņēmusi un publicējusi noteiktā kārtībā. Viduslaikos situācija bija savādāka un ar tiesību radīšanu nodarbojās mazāk centrālā valsts vara, bet vairāk atsevišķi novadi un personu grupas. Parasta situācija bija, kad izglītoti vīri apkopoja vietējos ieradumus, radīdami privātas tiesību grāmatas, kuras ar laiku pat faktiski ieguva likuma spēku.

Liela loma viduslaiku Eiropas tiesību sakārtošanā bija juristu darbam, apkopojot un pierakstot paražas – zemes tiesības (Blūzma, Zemītis, Osipova 2007: 219). Vācijā 1230.gadā Eike fon Repgovs sakšu zemes tiesības un lēņu paražas apkopoja krājumā, ko nosauca par Sakšu spoguli (Der Sachenspiegel).

Francijā 1280.gadā paražu apkopošanas un pierakstīšanas darbu veica Filips de Bomanuārs, sastādot krājumu „Bovē tiesības" (Coutumes de Clermont en Beauvaisis). Apkopojot „Bovē tiesības" Bomanuārs tās vienlaikus komentēja, liekot pamatus Francijas nacionālai jurisprudencei un spriežot ne tikai par valsttiesībām, bet arī civiltiesībām, krimināltiesībām un dodot savus skaidrojumus arī par krimināl procesu.

Viens no svarīgākajiem senkrievu valsts normatīvi tiesiskajiem aktiem jeb tiesību avotiem bija Krievu tiesa (Русская правда), kurā tika atspoguļotas gandrīz visas tā laika tiesību nozares.

Laika posmā no 13. līdz 16.gadsimta vidum pastāvēja trīs normatīvi akti, kuri regulēja Livonijas zemnieku (zemes) tiesības: Rīgas arhibiskapijas zemnieku tiesības, Lībiešu – igauņu zemnieku tiesības un Kuršu zemnieku tiesības. Pirmo divu kodifikāciju tapšanas laiku

profesors A.Švābe un profesors V.Kalniņš saista ar 13.gadsimta sākumu, bet Kuršu tiesību hipotētiskais tapšanas laiks saistās ar 13.gadsimta otro pusi (Meļķišs 1998: 34-35). Avotu nosaukumi ir vēlākais izdomājums, bet pašas kodifikācijas tādus nepazīst.

Raksturīgs moments zemnieku (zemes) tiesībām atspoguļojas apstāklī, ka šo tiesību matērijas lielāko daļu veido krimināltiesības, bet pārējās nozares tiek atspoguļotas nenozīmīgi.

12.-14.gadsimtā Eiropas valstīs veidojās nacionālās tiesību sistēmas. Par svarīgiem tiesību sakārtošanas elementiem ir atzīstama zemes tiesību pierakstīšana un to juridiska apstrāde, sistematizējot, analizējot un apkopojot tiesu praksi.

Tiesas process, iztiesāšana pieder pie ļoti plašas jēdzienu saimes, kas var tikt noteikta, bet tai pat laikā ir ļoti plastiska jeb elastīga. Pat, ja valsts paziņo par savu vienreizējo saikni ar to, pats termins gadsimtu gaitā var mainīt savu nozīmi.

Tiesas procesa veids

Apskatamajā laika posmā vairākās valstīs procesuālā kārtība bija vienāda kā civillietās, tā arī krimināllietās. Un tieši tāda kārtība bija raksturīga arī Vācijai, Krievijai, Francijai un Livonijai.

Lietu uzsāka pamatojoties uz privāto sūdzību. Civillietā lietu ierosināja prasītājs, bet krimināllietā – cietušais. Vairākos zemes tiesību avotos netiek atsevišķi izdalītas tādas kategorijas, kā prasītājs un atbildētājs, vai arī cietušais un apsūdzētais. Piemēram, Krievu tiesā gan viena, gan otra puse tiek nosaukta par prasītāju, kas padara teksta un atsevišķu normu uztveršanu par ļoti sarežģītu procesu. Bet Livonijas zemes tiesību avotos ir atrodami tādi jēdzieni, kā sūdzētājs, apsūdzētais un apvainotājs.

Šīm personām pašām bija nepieciešams gādāt gan par pierādījumiem, gan par apsūdzētā ierašanos uz tiesu. Tā, piemēram, cietušajam saskaņā ar Krievu tiesā noteikto, bija pašam jāuzsāk izmeklēšana, jāsavāc liecinieki un pierādījumi. Tāda kārtība attiecas pat uz slepkavības lietām. Ja tika nogalināts nevienam nepazīstams cilvēks, tad nebija ne izmeklēšanas, ne tiesas. Uzsākt tiesu varēja tikai cilvēki, kas bija tuvi nogalinātajam, un viņi arī veica visas nepieciešamās darbības pierādījumu savākšanai, vainīgā noskaidrošanai un tad visi gāja uz tiesu.

Tiesāšanas kārtība Livonijā tāpat kā citās apskatāmajās valstīs pamatojas uz principu – kur nav sūdzētāja, tur nav tiesneša, līdz ar to var droši apgalvot, ka bija raksturīgs akuzācijas (apvainošanas) process. Lietas tika ierosinātas tikai pamatojoties uz privātsūdzību. Tiesas priekšā bija jāstājas cietušajam, ja viņš bija nogalināts, tad atnesa viņa līķi, kuru „pārstāvēja" radinieki vai draugi, un vainīgajam jeb apsūdzētam (Meļķišs 1998: 43).

Apskatāmajam valstīm bija raksturīgs sacīkstes process ar loģisku argumentāciju un pierādījumiem. Uzvarēja tā puse, kura bija stiprāka. Šim procesa veidam bija raksturīgas tādas pazīmes kā relatīva pušu vienlīdzība un to aktivitāte pierādījumu vākšanā un lietas izskatīšanā.

Aicināšana uz tiesu un neierašanās sekas

Jautājums, kas saistīts ar aicināšanu uz tiesu un neierašanās sekām, dažādos zemes tiesību avotos tiek risināts atšķirīgi, kā arī ne visos apskatāmajos avotos var atrast atsauces attiecībā uz šī jautājuma regulēšanu. Tā, piemēram, Krievu tiesas Paplašinātajā redakcijā autorei neizdevās atrast normas, kas regulētu vai nu abus šos jautājumus, vai vismaz vienu no tiem.

Sakšu spogulī tika paredzēts: „Kuru iesūdz tiesā un viņš tur nav [klāt], tad lai viņu aicina uz nākamo tiesas sēdi. Bet ja to iesūdz nozieguma (par kuru draud nāvessods, kropļojošs sods vai miesassods) dēļ, tad lai to aicina pēc katrām 14 naktīm trīs reizes. Ja iesūdz tiesā šēfenu kārtas brīvo cilvēku par [tādu] noziegumu, tad to lai aicina trīs reizes pēc katrām sešām nedēļām ar karaļa pavēli un uz atbilstošās tiesas sēdi" (Blūzma, Zemītis, Osipova 2007: 257).

Tāpat arī Sakšu spogulis noteica, ka, ja kāds neierodas, kad ir sasaukta kaimiņu sanāksme vai neierodas uz tiesu laikā, vai neierodas vispār, tad viņš maksā tiesnesim soda naudu un par visu kopējo vainu, par kuru viņam ir piespriests maksāt sāpju naudu, par to tiesnesim arī pienākas soda nauda (Blūzma, Zemītis, Osipova 2007: 248). Gadījumā, ja tiek veltīgi sasaukta kaimiņu sapulce un prasītājs neierodas, lai celtu prasību pret personu, kuras dēļ palīgā tika aicināti kaimiņi, tad vīram ir jāmaksā noteiktā soda nauda. Līdz ar to ir skaidri redzams, ka Sakšu spogulī tiek risināts jautājums gan par jebkuras personas neierašanos uz kaimiņu sanāksmi un tiesu, gan arī tieši par prasītāja neierašanos uz sanāksmi, bet pirmajā gadījumā atšķirībā no otrā – sāpju naudas apmērs nav skaidri noteikts un reglamentēts.

Francijas zemes tiesību avotā Bovē tiesības atsevišķa nodaļa ir veltīta aicināšanai uz tiesu. Šī kārtība ir diezgan precīzi reglamentēta. Ja senjors grib izsaukt uz tiesu muižnieku, tad viņam ir jāpaņem divi cilvēki, kas ir tā cilvēka pēri, kuru viņš grib izsaukt; gadījumā, ja tādu nav, tad viņam ir jāaizņemas tie no sava senjora. Šiem cilvēkiem ir jāpasaka, lai tie ietu un izsauktu uz tiesu noteikto cilvēku un lai tie pavadītu viņu uz noteikto vietu. Šiem cilvēkiem ir arī jāpaziņo, kāpēc noteiktais cilvēks tiek izsaukts uz tiesu. Vienīgi Francijā tiek risināts jautājums par laiku, kādā tad personai ir jāpaziņo par aicināšanu uz tiesu, un šis laiks ir 15 dienas pirms tiesas.

Saskaņā ar Livonijas tiesību avotiem, ja tika konstatēts noziegums, tad bija jāsaceļ publiska trauksme. Atkarībā no pārkāpuma veida tās formulējums varēja būt dažāds. Visiem

pilngadīgiem bija pienākums mēģināt aizturēt noziedznieku, aizvest to pie tiesneša un apliecināt notikušo. No šīs publiskas klaušas nebija atbrīvoti pat vainīgā radi (Meļķišs 1998: 43).

Kuršu zemnieku tiesībās tika noteikts, ka, ja kādu aicina tiesas priekšā un viņš atnāk, bet sūdzētājs neierodas, tad apsūdzētais ir brīvs no pienākuma atbildēt (sūdzētājam) (Meļķišs 1998: 28). Autores prāt tas ir viens no veiksmīgākajiem risinājumiem attiecībā uz personas aicināšanu uz tiesu, kas tika paredzēts apskatāmā laika posma zemes tiesību avotos.

Pierādījumi un pierādīšana tiesas procesā

Par galveniem pierādījumiem tiesas procesā tika uzskatītas liecinieku liecības, atzīšanas zvēresti, pārbaudes ar nokaitētu dzelzi, gremdēšanu ūdenī un tiesas divkaujas.

Sakšu spoguļa tiesības par patieso uzskatīja tikai to, kas ir formāli pierādīts, no šī apstākļa arī izriet daudzveidīgo ceremoniju pierādīšanas spēks. Vācijā tāpat kā citās apskatāmajās valstīs, kā pierādījums plaši tika izmantota „Dieva tiesa": zvērests, divkauja, pārbaude ar nokaitētu dzelzi, gremdēšanu ūdenī, ks lielā mērā tika mantoti no pirmskristus laikiem.

Liecinieku liecības, uz kurām kāds vīrs atsaucās, bija jāpierāda sešu nedēļu laikā, aicinot lieciniekus, vai arī tūlīt, ja viņš grib (Blūzma, Zemītis, Osipova 2007: 253).

Bovē tiesībās tika īpaši atrunāta pierādīšanas kārtība. Tiesas procesa dalībniekiem bija jāpakļaujas paražai, kas valdīja tajā kūrijā, kur tika izmeklēta sūdzība. Un svarīgs noteikums bija saistāms ar to, ka tām personām, kas piestādīja pierādījumus, bija jāzin pēc kādas paražas tiks turēta tiesa. Vienīgi Francijas zemestiesību avotā tiek atrunāta un īpaši pasvītrota kūrijas paražu pārzināšana saistībā ar tiesas procesa norisi. To var vērtēt divejādi, no vienas puses daudz skaidrāka un saprotamāka procedūra var būt tikai tajā gadījumā, ja tā ir vienota visā valstī, bet no otras puses, katrai kūrijai var tikt piešķirtas tiesības uz savu īpatnējo kārtību, tomēr nākas atzīt, ka tas noteikti ir saistīts arī ar daudziem pārprātumiem un procedūras pārkāpumiem.

Gadījumā, ja senjors tiesā saskaņā ar veco paražu, pierādījumi ir jāpiestāda pirmajā izmeklēšanas dienā. Ja prasītājs nepierādīs savas sūdzības pamatotību šajā dienā, viņš zaudē savu lietu un nevar atjaunot pierādīšanas procedūru. Bet, ja senjors tur kūriju pēc karaļa noteikumiem – ir divas pierādījumu izskatīšanas dienas (Семигин 1999: 457). Tātad Francijas tā laika pierādīšanas procedūra tika stipri ierobežota laika ziņā.

Krievu tiesas Paplašinātajā redakcijā arī īpaša loma tiek atvēlēta tādiem pierādījumiem, kā liecinieku liecības un „Dieva tiesa". Bet runājot par liecībām un attiecīgi arī par lieciniekiem, tad īpaši ir jāatzīmē, ka par lieciniekiem varēja būt tikai brīvi cilvēki. Holopi nevarēja būt par lieciniekiem tiesā, bet, ja nebija brīva liecinieka, tad sliktākajā

gadījumā varēja paļauties uz bajāra tuīna, bet ne citu holopu liecībām. Bet mazāk smagajos strīdos (ja nebija brīvo liecinieku) par lieciniekiem varēja būt parādu kalpi (http://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?id=544&idr=543).

Savukārt, saskaņā ar Livonijas tiesību avotiem, par lieciniekiem varēja būt tikai tādi vīrieši, kurus tiesa uzskatīja par „krietniem".

Raksturīgs ir tas, ka attiecībā uz liecinieku liecībām, parādās formālisma elements, kas nozīmē, ka dažu kategoriju lietās bija nepieciešams noteikts liecinieku skaits. Un tieši šajā aspektā ir saskatāma līdzība ar Livonijā paredzēto kārtību, kur arī atsevišķo kategoriju lietās bija nepieciešams noteikts galvotāju skaits.

Interesanti Senajā Krievijā tika risināts jautājums par „Dieva tiesas" izmantošanu - gadījumā, ja prasības summa bija viena, bija jāpiemēro pārbaudījums ar nokaitētu dzelzi, ja summa bija mazāka, tad piemēroja pārbaudījumu ar nogremdēšanu ūdenī, bet, ja summa bija vēl mazāka, tad varēja zvērēt. Tātad šeit jau var atrast pazīmes, kas liecina par skaidru un precīzu kārtību jeb sistēmu par noteikta veida pierādījumu izmantošanu atkarībā no pārkāpuma smaguma un prasības summas. Vienīgi Krievu tiesa paredzēja šādu regulējumu.

Livonijā būtiski tiesvedībā bija vai – noziedznieks tika noķerts uz „karstām pēdām" vai vēlāk. Pirmajā gadījumā tikai cietušajam un lieciniekiem bija tiesība sniegt paskaidrojumus, jo šajā gadījumā vadījās no viduslaiku tiesu prakses, kas noteica, ka (ne)darbs liecina pret darītāju. Līdz ar to nepastāvēja prāvnieku līdztiesība procesā un noziegumu izdarījusī puse kļuva pilnīgi atkarīga no tiesnešu ieskatiem (Meļķišs 1998: 43).

Otrajā gadījuma, ja sūdzētajam nebija nekādu tiešu pierādījumu, priekšplānā tika izvirzīts zvēresta institūts. Zvērestu kā pierādījuma veidu ieviesa vācu iekarotāji visās Livonijas tiesās. Ieviešot kristīgās reliģijas zvērestu kā tiesas pierādījumu, vācu iekarotāji cerēja noskaidrot tiesā „taisnību." Pati zvēresta došana bija sarežģīta, jo vācieši neprata vietējo, bet zemnieki – vācu valodu (Kalniņš 1972: 99). Šī ir tikai Livonijas zemes tiesībām raksturīga iezīme.

Pirmais zvērestu parasti nodeva sūdzētajs. Bieži ar cietušā apgalvojumu bija par maz un bija vēl nepieciešams „kliedzēju" jeb līdzzvērētāju apstiprinājums (Kalniņš 1972: 43). Šie galvotāji varēja arī nebūt aculiecinieki, bet tikai apstiprināja stāstījuma ticamību, kā tas bija, piemēram, sievietes izvarošanas gadījumā, kad šo faktu viņai vajadzēja pierādīt ar trim krietniem vīriem.

Tātad Livonijas zemnieku (zemes) tiesību avotos arī tika skaidri noteikta pierādījumu procedūra, kas bija atkarīga gan no pārkāpuma smaguma, gan no tā apstākļa vai noziedznieks tika noķerts uz „karstām pēdām" vai vēlāk.

Par mazāk svarīgiem noziegumiem, ja nebija tiešu pierādījumu, aizdomās turētais varēja sevi attaisnot ar attīrīšanas jeb šķīstības zvērestu. Šo tiesību bija atļauts izmantot tikai tām personām, kas nebija zaudējušas krietna vīra godu. Pietika kādu otreiz apvainot zādzībā – līdz ar to viņa pilsoniskais krietnums bija jau apšaubīts un apsūdzību varēja noraidīt tikai jau ar līdzgalvotāja palīdzību, bet trešo reizi apvainotais svešas mantas piesavināšanā varēja sevi attaisnot, tikai izturot karstas dzelzs pārbaudījumu. Tātad trešo reizi prezumējamais ļaundaris tika nodots Dieva tiesai (Meļķišs 1998: 44).

Līdzīga kārtība bija paredzēta arī Sakšu spogulī, kur bija noteikts, ka tie, kuri ir savas tiesības laupīšanas vai zādzības dēļ pazaudējuši, tie nevar, ja viņus otreiz apsūdz laupīšanā vai zādzībā, ar savu zvērestu attaisnoties no apsūdzības; viņiem ir trejāda izvēle: nest karstu dzelzi vai vērdošā ūdenī likt roku līdz elkonim, vai pret algotu cīnītāju sevi aizsargāt [tiesu divkaujā] (Blūzma, Zemītis, Osipova 2007: 242).

Apskatot pierādījumus un pierādīšanas procedūru vairāku apskatāmo valstu zemes tiesību avotos, var secināt, ka šie avoti paredz diezgan vienveidīgo pierādījumu loku, bet galvenā atšķirība ir saistāma ar liecinieku liecībām, kas var būt par liecinieku un kas nevar, kā arī ar pierādījumu pielietošanas un izmantošanas kārtību atkārībā no vairākiem katrai valstij īpatnējiem apstākļiem (piemēram, Senajā Krievijā atkārībā no prasījuma summas; Livonijā atkarībā no pārkāpuma smaguma).

Apskatāma laika perioda tiesību avotos skaidri ir izteikts feodālās kultūras tradicionālisms, kurā par pamatu bija neviss attīstības process sabiedrībā un visā pasaulē, bet gan uz visiem laikiem izveidota kārtība, kas nosodīja oriģinalitāti, novatorismu un jaunradi. Tiesību galvenā vērtība un būtiskā pazīme bija tā nemainība un senums.

Dažādu Eiropas valstu zemes tiesībās nav būtisku atšķirību vai pretrunu, bet ir saskatāmas un atrodamas vietējās variācijas par tiesas procesā norisi, par personu aicināšanu uz tiesu, pierādījumu piestādīšanas un pārbaudes kārtību un citiem ar apskatāma tiesību institūta saistītajiem jautājumiem.

Bibliogrāfija

1. Birziņa, L. (2000) *Francijas tiesību vēsture (V – XX gs.).* Rīga: Biznesa augstskola Turība.
2. Birziņa, L. (1999) *Vācijas tiesību vēsture (V – XX gs.).* Rīga: Biznesa augstskola Turība.
3. Blūzma, V., Zemītis, G., Osipova, S. (2007) *Ārvalstu tiesību vēstures avoti.* Rīga: Biznesa Augstskola Turība.
4. Kalniņš, V. (1972) *Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture I d.* Rīga: „Zvaigzne".
5. *Latvijas tiesību avoti. Teksts un komentāri. Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10.gs. 16.gs. 1.sējums.* (1998) E.Meļķiša redakcijā. Rīga: LU žurnāla Latvijas vēstures fonds.

6. Osipova, S. (2004) *Viduslaiku tiesību spogulis.* Rīga: Tiesu namu aģentūra.
7. Švābe, A. (1990) *Latvijas vēsture 1.daļa.* R.:Avots.
8. Давид, Р., Жоффре-Спинози, К. (1998) *Основные правовые системы современности.* М.: Международные отношения.
9. Зимин, А. А. (1999) *Правда Русская.* Издательство Древлехранилище.
10. Корецкий, В. М. (1961) *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*. Москва: Государственное издательство Юридической литературы.
11. *Кутюмы Бовези (XIII в.)* http://www.osh.ru/pedia/history/justice/bovesy.shtml [2010.04.10]
12. Прудников, М. Н. (2007) *История государства права и судопроизводства зарубежных стран*. М: ЮНИТИ-ДАНА.
13. Рулан, Н. (2005) *Историческое введение в право*. *Учебное пособие для вузов.* М.: NOTA BENE.
14. *Русская правда (Пространная редакция)* http://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?id=544&idr=543 [2010.04.10]
15. Семигин, Г. Ю. (1999) *Антология мировой правовой мысли в пяти томах. II том Европа: V – XVII вв.* Москва: Мысль.
16. Янин, В. Л. (1984) *Российское законодательство X-XX веков. Законодательство Древней Руси Том 1*. Москва: Юридическая литература.

Artur Olechno

ABUSE OF LAW BY CENTRAL AND EASTERN EUROPE HEADS OF STATES

Abstract
In my article I would like to indicate essential issues connected with the problem of abuse of competence and powers by Heads of State in young democratic countries of Central and Eastern Europe. These countries tend to adopt some specific constitutional solutions. This phenomenon has been influenced by several negative factors that are somehow typical of young democracies, such as, e.g., lack of parliamentary stability or certain "over-legal" rules of conduct that have failed to develop (due to lack of time). These factors plus sometimes deliberate abuse of entrusted powers have led to some kind of distortion of the institution of Head of State resulting in the situation when legal provisions depart from the constitutional practice.
Among numerous solutions, and taking into consideration practices applied so far in the discussed countries, it seems that Constitutional Court is the most appropriate adjudicating body because of its professionalism and a lower degree of politicization than in other cases. Whereas it goes without saying that basic punishment, although not necessarily the only one, in case of proved charges must be dismissal of a person whose conduct contradicts the importance and high standing of the office they hold. Moreover, consolidation of certain appropriate conducts unfortunately requires time, which young democracies have simply lacked so far.
Key words: *constitutional liability, president, impeachment.*

In my article I would like to indicate essential issues connected with the problem of abuse of competence and powers by Heads of State in young democratic countries of Central and Eastern Europe. These countries tend to adopt some specific constitutional solutions. This phenomenon has been influenced by several negative factors that are somehow typical of young democracies, such as, e.g., lack of parliamentary stability or certain "over-legal" rules of conduct that have failed to develop (due to lack of time). These factors plus sometimes deliberate abuse of entrusted powers have led to some kind of distortion of the institution of Head of State resulting in the situation when legal provisions depart from the constitutional practice.

In Poland, the untranslatable eponym "law falandization", i.e. a pejorative term describing some attempts at interpreting law or justifying the authorities' actions that are teetering on the edge of law, has become a commonly used term. It refers to "bending" the law or attempting to interpret it in the interim interest of an interpreter. This term derives from the surname of Chief of President Lech Walesa's (1990-1995) Chancellery – Prof. Lech Falandysz, who insisted that President had the right to dismiss two members of the National Broadcasting Council he had himself appointed. Law did not envisage any possibility of their dismissal but at the same time neither excluded (nor banned) this. Therefore, this case was not unambiguously determined by the rules of the law. Mr. Falandysz claimed that if someone had the right to appoint a person to hold a post, then it was only logical he or she was also entitled to dismiss them as well.

Polish Constitutional Tribunal has rejected this opinion many times. In one of many verdicts thereon (W 7/94), the Tribunal ruled universally that …"only one unequivocal

conclusion may be derived from both the constitutional principle of legality and the principle of a democratic state of law, namely, if legal norms do not clearly stipulate powers of a State body, such power must not be presumed, what is more, any intention that has not explicitly been expressed by the legislator may not be attributed to him on the basis of any other kind of power. The Constitutional Tribunal took a firm position on provisions concerning powers in its jurisdiction, and ruled many times that provisions on competence and powers "are always subject to strict literal interpretation, and it is not allowed to presume that some issues that are not listed by way of , e.g., interpretation of purpose, may be covered by them."

A different approach may result in "acquiring" additional powers, and sometimes even influence the constitutional position of President. Ukraine under the rule of Leonid Kuczma may serve as an example here. The Ukrainian President fully subordinated central and local units of executive power to himself, frequently surpassing the sphere of his own competence and powers. Political disputes between the Head of State and Parliament proved that it was the President who held real power and had final impact upon internal and external policy of the State. The President won this dispute on the edge of law, which may be exemplified by abuse of the right to veto. Exercising the right to veto, the President violated the provisions of the Constitution many a time, and specifically, a 15-day period enshrined thereon to sign or return a bill for revision. There were cases of bills returned on the 18th, 20th, and even 21st day after they had been received[1]. What is more, it was in breach of Art. 94 paragraph 3 thereon as well, which stipulated that after the lapse of a 15-day period, a bill shall be found accepted and President shall be obliged to sign it. Moreover, some bills were returned to the Supreme Council twice or even three times (!)[2].

Lack of a provision on President's liability in such cases and no reaction from other State bodies, as well as the unfortunate provision itself, favor violation of law and the Constitution in this respect. It seems here that a good solution would have been a clear statement of the Ukraine's Constitutional Court in this matter, or at best a change of the Constitution, for instance by crossing out a part of the provision" "…. shall be found accepted and **thus must be** signed….", and replacing it with a new one which would mean that a bill shall be binding after it has been re-passed by the Supreme Council without President's signature. Such a solution has been adopted, e.g., in the USA.

For many years, lack of specific provisions in constitutions with regard to such issues as impeachment procedure, counter-signature of presidential acts, or the above mentioned right to veto, have been another problem not only in Ukraine. Bearing this in mind, constitutional practice is becoming even more important. Such a situation, however, leads to an increase of anti-presidential moods sooner or later, which means strengthening of

opposition forces that are proclaiming the necessity to weaken President powers, which as such is a threat to democracy. After regaining independence, the authorities treated the law as a tool in the hands of the rulers. New authorities' task, which was crucial in the process of the country's democratization, was to recognize the law as a superior value, whereas observance of the law – as an absolute duty and obligation of State bodies. The authorities do not fulfill this obligation regardless of a political option. Remaining with the example of Ukraine, after defeating Leonid Kuczma, new elected President Victor Juszczenko already at the beginning of his term of office followed in his predecessor's footsteps. New governors who had not been accepted by the government were appointed on 4th February 2005 by the President in breach of the Constitution. What is more, the President passed a decree changing competence and powers of Secretary of National Security and Defence Council even though the Constitution grants him the right to pass decrees only with regard to issues that are not regulated in legislation, whereas the Council's activity and the scope of Secretary's powers are regulated by an appropriate Act. I am convinced many of us here could find similar examples in their countries.

Efficient functioning of Constitutional Courts and the institution of constitutional liability (impeachment) should be a counterweight for such conduct in a democratic state. At present, the institution of impeachment, which mainly refers to President's liability, has been introduced by most constitutions of democratic states, naturally including the countries of the discussed region. Nevertheless, it should be emphasized that it happened only after the collapse of the so called Eastern Block since constitutions of socialistic countries had not envisaged constitutional liability. A breakthrough happened in 1982 when Poland established the institution of the State Tribunal, which somehow referred to pre-war solutions. Only the collapse of the system caused that in newly passed Constitutions there was a place for constitutional liability. The subject as well as object scope of the liability differs, however, is has already become customary to include Presidents among those to be held liable for treason (Czech Republic, Slovakia, Romania, Russia and Lithuania), a breach of the Constitution (Slovakia, Bulgaria, Romania, Russia and Ukraine), a breach of the Constitution and Laws (Poland and Hungary), or committing an offence (Poland, Hungary, Lithuania, Estonia, Latvia, Russia and Ukraine). Whereas a choice of a judicial body most often resulted from either a traditional political system or a reference to western democracies: Constitutional Court (Czech Republic, Slovakia, Hungary and Bulgaria), parliament (Lithuania, Ukraine and Russia), special court (Poland) or common courts (Estonia and Latvia).

A flaw in this institution, however, is its low efficacy. I would like to invoke here the examples of Romania and Lithuania, so far the only case of President's impeachment.

Impeachment has already been instituted in Romania twice. In both cases Presidents were charged with violation of the Constitution. For the first time in June 1994 against Ion Iliescu. The opposition's motion, however, failed to win the support of the Supreme Court and did not get required majority of both Houses. The procedure was more advanced in another case though. In February 2007 the charges against President Trajan Basescu won the required support of majority of Chamber of Deputies and Senate (322 v. 108). The President was suspended in his duties, but despite his earlier declarations, he did not resign from his post and waited for the referendum's results. On 19th May 2007, however, Romanians did not accept Parliament's decision and President Basescu could return to his duties.

Lithuanian Constitution of 1992 sets forth President's liability for a breach of the Constitution, faithlessness to Presidential oath or committing an offence (Art. 86). Parliament itself decides about brining charges and the content of the verdict. If President's quilt is proved, one-chamber Seimas may impeach him or her by majority of 3/5 statutory number of members. Perhaps thanks to the straightforward procedure and the participation of only one body, for the first time in the region Lithuania efficiently initiated the impeachment procedure. In result of the procedure that commenced in December 2003, and with the support of Constitutional Court, on 6th April 2004 Seimas impeached President Rolandas Paksas under charges of revealing state secrets to third unauthorized parties, awarding Lithuanian nationality in return for financing election campaign and interfering in private businesses activity. On 13th December 2005 the Supreme Court of the Republic of Lithuania annulled the decision of the Court of Appeal and acquitted R. Paksas of the charges of violation of state secret.

Among numerous solutions, and taking into consideration practices applied so far in the discussed countries, it seems that Constitutional Court is the most appropriate adjudicating body because of its professionalism and a lower degree of politicization than in other cases. Whereas it goes without saying that basic punishment, although not necessarily the only one, in case of proved charges must be dismissal of a person whose conduct contradicts the importance and high standing of the office they hold. Moreover, consolidation of certain appropriate conducts unfortunately requires time, which young democracies have simply lacked so far.

Endnotes:

[1]The following Acts, respectively: *Pro rachunkowu pałatu, Pro derżawni harantiji widnowlennja zaoszczadżeń hromadjan Ukrajiny i Pro zupinenja spadu silskohospodarskoho wyrobnictwa ta prodowolcze zabezpeczennja krajiny u 1997-1998.*

[2]E.g. the following Acts: *Pro miscewi derżawni administracji i Pro osobliwostki priwatizaciji majna w agropromysłowomu kompleksi* (Hołowatenko 1997: 137).

Bibliography

1. Banaszak B. (2007) *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
2. Dziemidok-Oleszewska B. (2003) *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
3. Hołowatenko W. I. (1997) *Weto Prezydenta jak ważil zabezpieczennja derżawno-prawowoji reformy w Ukrajani, Derżawno-prawowa reforma w Ukrajani. Kyjiw:* Instytut zakonodawstwa WRU.
4. Makowski A., Pastusiak L (1999) *Impeachment*. Warszawa.
5. Olechno A. (2009) *Instytucja Prezydenta w systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996-2005)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
6. Płachotniuk N. G. (1997) *Institut prezidenstwa w Ukrajini*. Kyjiw.
7. Zubik M. (2007) *Trybunały po dziesięciu latach obowiązywania Konstytucji III RP. Przegląd Sejmowy.* Nr 4/2007.
8. Zwierzchowski E. (1994) *Sądownictwo konstytucyjne*. Białystok: Temida 2.

Daina Ose

PIERĀDĪŠANAS PIENĀKUMS ATSEVIŠĶU KATEGORIJU LIETĀS

Abstract
The matter of the proving obligation in the Civil procedure is not unambiguous and involves a lot of exceptions. Many of these exceptions are regulated by material norms, stipulating the conversion of proving obligation to the opposite side of dispute. As essential exceptions must be noticed are the features of proving obligation in Labor law and Commercial law. The specificity of the employment disputes presumes that any employment dispute, including the individual law dispute, in the beginning must be trying to solve by mutual negotiation. The lodgment of claim in the court is viewed as exception, where not always employee has the passive role in the realization of proving obligation. The similar requirements are proclaimed in Commercial law in relation to the responsibility of member of the board for intended loss to businessmen. The conversion of proving obligation to the opposite side of dispute is judged as exception for presumption strengthened in the civil procedure, that negative facts don't must be proved.
Atslēgas vārdi: *pierādīšanas pienākums, darbinieks, valdes loceklis.*

Pierādīšanas pienākuma jautājums civilprocesā ir sarežģīts un daudzējāds, kā to liecina gan normatīvo aktu regulējums, gan arī tiesu prakse. Pēc vispārējā principa Civilprocesa likums (turpmāk CPL) ar 93.p. 1. daļu šo pienākumu ir uzlicis pusēm, nosakot, ka „katrai pusei jāpierāda tie fakti, uz kuriem tā pamato savus prasījumus vai iebildumus. Prasītājam jāpierāda savu prasījumu pamatotība. Atbildētājam jāpierāda savu iebildumu pamatotība." (Civilprocesa likums, "LV", 326/330 (1387/1391), 03.11.1998) Civilprocess ir formālā lietu vešanas kārtība, kuru regulē procesuālās tiesības. Līdz ar to, vadoties no Civilprocesa likuma 8.p., tiesa noskaidro lietas apstākļus, pārbaudot pierādījumus, kuri iegūti likumā noteiktajā kārtībā.

Taču, neskatoties uz vispārinājumu pušu pierādīšanas pienākumā, kura mērķis ir nodrošināt sacīkstes principa realizāciju civilprocesā, pastāv vesela virkne izņēmumu, kad pierādīšanas pienākums gulstas tikai uz vienu strīda pusi. Šādi izņēmumi ir regulēti materiālajās normās, kur viens no strīda dalībniekiem tiek uzskatīts par speciālo subjektu, kuram pierādījumu iegūšana ir apgrūtināta viņa stāvokļa dēļ, vai gluži pretēji, visi pierādījumi ir pieejami pārsvarā tikai vienai no strīda pusēm. Kā būtiskākos izņēmumus šajā jautājumā var norādīt darba tiesību jomu un komerctiesību jomu. Gan Darba likumā (Darba likums "LV", 105 (2492), 06.07.2001.), gan Komerclikumā (Komerclikums "LV", 158/160 (2069/2071), 04.05.2000.) ir ietvertas vairākas normas, kurās tiek atrunāta pierādīšanas pienākuma pāreja, tā piemēram Darba likumā pierādīšanas pienākums pāriet uz darba devēju, ja prasību tiesā ir iesniedzis darbinieks saistībā ar diskriminācijas jautājumiem, nepamatotu darba līguma uzteikumu un atlaišanas kārtības pārkāpumiem, bet Komerclikums paredz pierādīšanas pienākumu valdes loceklim, padomes loceklim, prokūristam vai komercpilnvarniekam, gadījumos, ja prasību tiesā ir iesniegusi sabiedrība, dalībnieku

kopsapulces vai valdes personā. Līdzīga norma ir ietverta arī likumā „Par valsts un pašvaldību kapitāla daļām un kapitālsabiedrībām" (Par valsts un pašvaldību kapitāla daļām un kapitālsabiedrībām „LV", 149 (2724), 16.10.2002) 79.p. 5.d., nosakot, ka, ja rodas strīds par to, vai valdes locekļu rīcībai ir pamatots iemesls, pierādīšanas pienākums ir valdes locekļiem. Tātad, visos norādītajos gadījumos likumdevēja mērķis ir bijis pēc iespējas kvalitatīvāk izšķirt noteiktu kategoriju strīdus tiesā, ņemot vērā strīda dalībnieka iespējas savākt un iesniegt tiesai nepieciešamos pierādījumus.

Vērtējot komerctiesībās ietverto pierādīšanas pienākuma īpatnību, jāatzīst, ka attiecībā uz valdes locekli, padomes locekli, prokūristu un komercpilnvarnieku ir piemērota civilprocesā samērā reti sastopamā parādība – negatīvā fakta pierādīšana. Attiecīgajai personai nākas pierādīt, ka nav vainojama nodarītajos zaudējumos. Tas izriet no Komerclikuma 169.panta 1.daļas un 3.daļas. Minētajā pantā ir norādīts, ka valdes un padomes loceklim savi pienākumi jāpilda kā krietnam un rūpīgam saimniekam. Piekrītot ieņemt attiecīgo amatu komercsabiedrībā, vēlētās amatpersonas vienlaicīgi uzņemas risku par iespējamajiem zaudējumiem sabiedrībai, ja viņu rīcība ir pretrunā ar „krietna un rūpīga saimnieka" rūpību. Līdz ar to, celtās prasības robežās jāpierāda rūpības esamība. Var pievienoties atzinumam, ka „Krietns un rūpīgs saimnieks" ir plaši interpretējams jēdziens, kuru tiesu prakse un tiesību zinātnieki piepilda ar konkrētu saturu, jo ikviens gadījums jāvērtē individuāli, lai sasniegtu taisnīgu un objektīvi pamatotu tiesisko attiecību noregulējumu" (Lagzdiņš un Unbedahte 2009). Tas, ka negatīvos faktus var pierādīt ar pozitīvajiem faktiem, ir atzīmējuši savos darbos vairāki autori (Līcis 2003: 71), pieļaujot atsevišķos gadījumos izņēmumu no vispārējā civilprocesā norādītā pierādīšanas pienākuma. Līdz ar to, valdes loceklim jāpierāda, ka ir ievērojis normatīvo aktu prasības un rīkojies savas kompetences ietvaros. Neskaidrs ir jautājums par pierādīšanas robežām un pierādījumu pietiekamību. Šajā jautājumā pastāv vairāki viedokļi. Tā piemēram, ir pausts uzskats, ka valdes loceklim ir jāpierāda arī tas, ka pastāvot analogai situācijai, līdzīgi būtu rīkojusies jebkura cita vidusmēra saprātīga persona, kurai ir pietiekamas zināšanas un kvalifikācija attiecīgajā jomā (Lagzdiņš un Unbedahte 2009). Šāds apgalvojums ir plaši interpretējams un ne vienmēr sasniegs tajā ietverto pozitīvo mērķi – pierādīt, ka persona rīkojās saprātīgi, ņemot vērā faktiskos apstākļus. Gadījumā, ja prasība ir celta par zaudējumu piedziņu no konkrēta valdes locekļa vai citas atbildīgās personas, viņai ir jāpierāda fakts, ka savā darbībā vai bezdarbībā ir rīkojusies ar pietiekamu rūpību, lai nerastos negatīvās sekas un atbilstoši izvērtējusi jebkādus iespējamos un paredzamos komercdarbības riskus, ņemot vērā savas zināšanas, pieredzi un profesionalitāti. Tātad, jāpierāda, ka valdes loceklis vai cita vēlētā amatpersona ir pildījusi savus pienākumus saprātīgi. Lielā mērā šī faktora izvērtēšana būs atkarīga no CPL 97.p.1. daļā ietvertajiem

pierādījumu vērtēšanas kritērijiem – tiesas iekšējās pārliecības, tiesiskās apziņas, kas balstīta uz loģikas likumiem, zinātnes atziņām un dzīvē gūtiem novērojumiem. Līdzīgu atziņu ir ietvēris savā spriedumā arī AT Senāts 2007.gada 5. decembra lietā Nr. SKC-796.

Analizējot darba strīdos noteikto pierādīšanas pienākuma pāreju no prasītāja – darbinieka uz atbildētāju – darba devēju, atšķirībā no komerctiesību jomas, ir jāizdala vairākas īpatnības, ņemot vērā darba strīdu daudzējādību.

Darba strīdu aktualitāte sevi apliecina ikdienas. Vēršoties tiesā ar prasību, ne katrs darba devējs un vēl jo vairāk darbinieks spēj apzināties tiesāšanās procesa sarežģītību un specifiku. Lielākajā daļā sākotnēji it kā vienkārši strīdi par nesamaksātās darba samaksas piedziņu vai atjaunošanu darbā sakarā ar nepamatotu darba devēja uzteikumu, izvēršas par ilgstošu un sarežģītu tiesvedību.

Darba strīda definējums ir norādīts „Darba strīdu likumā" (Darba strīdu likums, "LV", 149 (2724), 16.10.2002.) un paredz, ka darba strīdi ir domstarpības, kas radušās starp darba tiesisko attiecību subjektiem, par jautājumiem, kas saistīti ar darba tiesību normu vai koplīguma noteikumu piemērošanu, kā arī darba līguma izpildīšanu, vai arī nosakot jaunus vai grozot esošos darba apstākļus, kuri nav noregulēti ar likumu vai citiem normatīvajiem aktiem, un šo domstarpību izšķiršanai likumā noteikta īpaša kārtība.

Neskatoties uz visai plašo darba strīdu specifiku un veidiem, īpaša uzmanība jāpievērš individuālajiem tiesību strīdiem, kuri, atbilstoši Darba strīdu likuma 4. pantam, nosaka, ka „individuāls tiesību strīds ir tādas domstarpības starp darbinieku vai darbiniekiem un darba devēju, kuras rodas, slēdzot, grozot, izbeidzot vai pildot darba līgumu, kā arī piemērojot vai tulkojot normatīvo aktu noteikumus, darba koplīguma vai darba kārtības noteikumus." Pašlaik praksē biežāk sastopamo darba strīdu prasījums ir pārsvarā vērsts uz neizmaksātās darba samaksas un citiem, no darba devēja piedzenamiem maksājumiem, kas pienākas darbiniekam, vai arī tiek apstrīdēta nepamatota atlaišana, lūdzot tiesai uzlikt par pienākumu atjaunot darba tiesiskās attiecības un piedzīt no darba devēja zaudējumus vidējās izpeļņas apmērā par visu tiesāšanās laiku.

Izsakot savus prasījumus, nereti darbiniekam trūkst informācijas par civilprocesa norisi un tiesāšanās kārtību. Viņš ir dzirdējis vai lasījis, ka darbiniekam vēršoties tiesā nav jāmaksā valsts nodeva un ka darba devējam viss ir jāpierāda. Tā rezultātā darbiniekam rodas nepareizs priekšstats par tiesvedību un iespējamajām sekām, ar kurām var nākties saskarties, ja prasība tiks noraidīta. Turklāt, jāatzīmē, ka darba strīda process ir regulēts vienlaicīgi vairākos normatīvos aktos, kas arī lielā mērā ir uzskatāms par negatīvu faktoru, jo nesniedz vienotu priekšstatu par attiecīgās tiesvedības specifiku, bet uzliek jebkuram strīda

dalībniekiem nonākt pie attiecīgā regulējuma skaidrības tikai sistemātiskās iztulkošanas ceļā, sasaistot vienkopus Darba likuma, Civilprocesa likuma un Darba strīdu likuma normas.

Vēršoties tiesā ar prasību pret darba devēju, darbiniekam ir jārēķinās ar samērā ilgstošu tiesvedības procesu un iespējamām izmaksām. Lai arī Civilprocesa likuma 149.p. 8. daļā ir noteikts, ka lietās par darbinieka atjaunošanu darbā un lietās par darba devēja uzteikuma atzīšanu par spēkā neesošu tiesas sēdes diena nosakāma ne vēlāk kā 15 dienu laikā pēc paskaidrojuma saņemšanas vai tā iesniegšanas termiņa notecēšanas vai pēc sagatavošanas sēdes, tomēr praksē pastāv problēma, ka arī šīs kategorijas lietas, neskatoties uz savu prioritāti, skata samērā ilgstošā laika periodā.

Tiesu administrācijas informācija liecina, ka pirmās instances tiesās par atjaunošanu darbā 2009. gada pirmajā pusē saņemtas 166, bet izskatītas 90 lietas, pusgada beigās vēl neizskatītas 128 lietas. Salīdzinājumam: visā 2008. gadā pirmās instances tiesas saņēma 126 prasības par atjaunošanu darbā, un gada laikā tika izskatītas 122 lietas (Tiesu administrācija 2008; 2009).

Savukārt par darba samaksas piedziņu un citiem darba strīdiem 2009. gada pusgadā pirmās instances tiesās saņemtas 669, bet izskatītas 412 lietas, neizskatītas pusgada beigās vēl bija 813 lietas. 2008. gadā pirmās instances tiesas saņēma 694 prasības par darba samaksas piedziņu un citiem darba strīdiem, un gada laikā izskatīja 450 lietas (Lūse 2009).

Tātad, arī darba strīdos darbiniekam ir jārēķinās, ka viņa lieta pirmajā instancē tiks skatīta pusgadu, gadu. Protams, kā šie termiņi ir visai gari, līdz ar to rodas jautājums, kas kavē šīs stratēģiski svarīgās lietu kategorijas ātrāku izskatīšanu tiesā. Viennozīmīgi, nevar visu novelt tikai un vienīgi uz tiesu pārslogotību ar skatāmajām lietām. Analizējot sīkāk darba strīdu specifiku, jāatzīst, ka ne katrs darba strīds tiek izskatīts pirmajā tiesas sēdē, līdz ar to, dažādu procesuālo normu un lietas spriešanas interesēs, lai nonāktu līdz taisnīgam un patiesam spriedumam, tiesai nākas atlikt lietas izskatīšanu, nozīmējot jaunus izskatīšanas datumus pēc iespējas tuvāk nākotnē.

Darba strīdu specifika paredz, ka jebkurš darba strīds, tajā skaitā individuālais tiesību strīds vispirms ir jāmēģina noregulēt savstarpējo pārrunu ceļā. Tas ir iestrādāts „Darba strīdu likuma" 7. pantā, norādot, ka ikvienai individuāla tiesību strīda pusei ir tiesības vērsties tiesā, ja individuāls tiesību strīds netiek izšķirts pārrunās starp darbinieku un darba devēju vai arī kādu no pusēm neapmierina darba strīdu komisijas lēmums. Tātad, var prezumēt, ka vēršoties tiesā ar prasību, gan darbiniekam, gan darba devējam ir jāpierāda, ka šāds strīda noregulējums pirms tiesas procesā ir mēģināts panākt. Taču tajā pat laikā, lasot attiecīgā 7. panta 2. daļu, sagaida vilšanās, jo likums vienlaicīgi atļauj ignorēt šo prasību strīda atrisināšanai pirmstiesas procesā, nosakot, ka apstāklis, ka puses nav mēģinājušas izšķirt individuālu tiesību strīdu

savstarpējās pārrunās, nevar būt par pamatu atteikumam pieņemt prasības pieteikumu un izskatīt lietu pēc būtības. Tātad, no likuma normas nav skaidrs, vai strīda risināšana pirmstiesas procesā ir strīda dalībnieku tiesība vai pienākums? Vai arī jebkāda strīda risināšana pirms tiesas ceļā ir tikai deklaratīva prasība, pēc lietas dalībnieku ieskata, līdz ar to atzīstot, ka strīda noregulējums pirmstiesas procesā ir strīda dalībnieka tiesība, protams, izņemot tos gadījumus, kas Darba likumā ir atrunāts kā pienākums, piemēram, Darba likuma 79.pantā, kurā regulēts jautājums par ieturējumiem no darbinieka darba samaksas sakarā ar to, ka darbinieks nodarījis darba devējam zaudējumus prettiesiskas, vainojamas rīcības dēļ. Taču, ja darbinieks apstrīd darba devējam radušos zaudējumu atlīdzības prasījuma pamatu vai apmēru, darba devējs var celt atbilstošu prasību tiesā divu gadu laikā no zaudējumu nodarīšanas dienas. Likumdevējs šajā gadījumā ir norādījis uz obligātu priekšnoteikumu, lai vērstos tiesā ar prasību, darba devējam ir jāpierāda darbinieka vaina uz vispārējiem civilprocesā nostiprinātiem principiem, kā arī nodarītā zaudējuma apmērs, t.i., atbilstoši Civilprocesa likuma 93.p.1.d. katrai pusei jāpierāda tie fakti, uz kuriem tā pamato savus prasījumus vai iebildumus. Prasītājam jāpierāda savu prasījumu pamatotība. Atbildētājam jāpierāda savu iebildumu pamatotība.

Pie minētajiem apstākļiem, būtu vēlams, ja normatīvajos aktos tiktu ieviesta skaidrība– ir vai nav jānoregulē strīds ārpustiesas procesā. Tas ieviestu konkrētību un noteiktību šajās attiecībās, jo pie pašreizējā regulējuma nav izslēgta varbūtība, ka civiltiesiskais strīds ir tikai šķietams, bet faktiski nepastāv ne tiesību, ne arī interešu aizskārums. Līdz ar to personām nav pamata vērsties tiesā, vai arī vēl ir jānoskaidro strīda būtība, priekšmets un prasījuma robežas. Darba strīdā nereti tas notiek tiesas sēžu zālē. No otras puses, uzliekot par pienākumu risināt darba strīdu ārpustiesas procesā, Darba likuma 122.pantā noteiktie prasības iesniegšanas termiņi – 1 mēnesis no uzteikuma saņemšanas dienas vai no atlaišanas dienas ir pārāk īsi un darbinieks, pat vēloties šajās lietu kategorijās risināt radušos konflikta situāciju ārpustiesas ceļā, to nevar atļauties, jo nokavēs prasības iesniegšanu tiesā. Tādējādi tiesas tiek noslogotas ar prasībām, kuras darbinieks nav vēl precīzi formulējis, pieļaujot procesuālas nepilnības. Jo mazāk sāpīgas sekas darbiniekam ir uz tiesas lēmuma pamata novērst trūkumus prasībā, nekā nokavēt iesniegšanas termiņu, zaudējot prasījuma tiesības vispār. Līdz ar to, CPL 133.pants tiek izmantots kā līdzeklis, lai mākslīgi pagarinātu prasības sagatavošanas termiņu vai arī šajā laikā vēl mēģinātu atrisināt domstarpības ar darba devēju pārrunu ceļā. Par cik darbinieks ir atbrīvots no valsts nodevas samaksas vēršoties ar prasību tiesā, labvēlīgās civilprocesa normas darbiniekam kā prasītājam ne vienmēr tiek izmantotas godprātīgi minēto apstākļu dēļ. Lai novērstu iespēju šādi negodprātīgi izmantot civilprocesa labvēlīgās normas darbiniekam kā prasītājam darba strīdā,

nepieciešams grozīt Darba likuma 122.pantu, nosakot, ka prasība tiesā jāiesniedz 3 mēnešu laikā no attiecīgo apstākļu iestāšanās dienas, kā arī precizējot Darba strīdu likuma 7.pantu, nosakot, ka vēršoties tiesā ar prasību darba strīdā, prasītājam ir jāiesniedz pierādījumi par darba strīda risināšanu ārpustiesas procesā. Pretējā gadījumā tiesa var piemērot CPL 219.panta 1.daļas prasības, atstājot prasību bez izskatīšanas. Vienlaicīgi būtu izslēdzama Darba strīdu likuma 7.panta 2. daļa.

Bez tam, var norādīt uz vēl vienu pamatproblēmu, ar ko saistīta darba strīdu lietas atlikšana un salīdzinoši ilgā izskatīšana pirmās instances tiesā, tas ir specifiskais pierādīšanas pienākums darba strīdos. Vērtējot civilprocesā esošā pierādīšanas procesa īpatnības, jāatsaucas uz prof. V. Bukovska teikto, ka process ir divu pušu cīņa, kurā uzvar tas, kas tiesas priekšā pierāda savu taisnību ar iesniegto pierādījumu palīdzību (Bukovskis 1933: 237).

Analizējot pierādīšanas pienākuma īpatnības darba strīdos, jānorāda uz tā neviennozīmīgo regulējumu, kas daudzos gadījumos maldina darbinieku kā prasītāju vai atbildētāju lietā. Pierādīšanas pienākums var mainīties no vispārējiem civilprocesa principiem, ka katram jāpierāda savi prasījumi un iebildumi, ar to, ka pierādīšanas pienākums ir tikai darba devējam, atkarībā no prasības priekšmeta, t.i., aizskartajām vai apstrīdētajām tiesībām vai tiesiskajām attiecībām, kuras pastāv starp prasītāju un atbildētāju.

Atkarībā no prasības priekšmeta var norādīt, ka biežāk tiek taisīta atsauce uz Darba likuma 125.pantu, kurš regulē izņēmuma gadījumus, kad sākotnējais pierādīšanas pienākums gulstas uz darba devēju, t.i. :

1) ka darba līguma uzteikums ir tiesiski pamatots un atbilst noteiktajai darba līguma uzteikšanas kārtībai;
2) ka, atlaižot darbinieku no darba, viņš nav pārkāpis darbinieka tiesības turpināt darba tiesiskās attiecības.

Tātad, var secināt, ka saistībā ar darba devēja uzteikumu likumdevējs ir noteicis darba devēja pierādīšanas pienākumu, jo viņam bija jākonstatē neatbilstoša darba specifikai darbinieka uzvedība, vai darba veikšanai nepieciešamo spēju trūkums, kā arī jāpamato, ka nespēj nodarbināt darbinieku sakarā ar saimniecisku, organizatorisku, tehnoloģisku vai līdzīga rakstura pasākumu veikšanu uzņēmumā. Līdz ar to, pierādījumi par lietā pierādāmiem apstākļiem ir darba devēja rīcībā, bet darbinieks var nezināt par šiem faktiskajiem apstākļiem. Tas nenozīmē, ka attiecībā uz darbinieku nedarbojas pierādīšanas pienākuma vispārējās prasības, jo ir notikusi pierādīšanas pienākuma pāreja. Darba strīdos, kas izriet no darba līguma uzteikuma un atlaišanas no darba, Civilprocesam raksturīgais sacīkstes princips turpina darboties un neviena norma nav atbrīvojusi darbinieku no pierādīšanas pienākuma par civiltiesiskā aizskāruma esamību. Līdz ar to, V.Bukovska norāde, ka pierādīšana ir divu pušu

cīņa, ir vērojama arī tajos gadījumos, kad likumdevējs formāli ir atbrīvojis darbinieku no pierādīšanas pienākuma. Vēršoties tiesā ar prasību, darbiniekam ir jāpierāda, ka viņš ir bijis darbinieks un ka viņa tiesību un interešu aizskārums faktiski ir noticis, t.i., viņš ir saņēmis uzteikumu, vai arī neatbilstoši Darba likuma regulējumam ir pārkāpta atlaišanas kārtība. Taču par prasības priekšmetu, darbinieks pierādījumus nesniedz, bet norāda tikai uz strīda faktiskajiem apstākļiem. Pretējā gadījumā, tiesai, saskaņā ar CPL 127.panta prasībām, darbinieku nebūtu tiesības atzīt lietā par prasītāju, nosakot viņa procesuālo stāvokli. Savukārt, darba devējam jāpierāda tas, ka viņš savā rīcībā ir darbojies likuma ietvaros un darbinieka skatījums uz lietas apstākļiem neatbilst īstenībai. Tātad, šajās lietu kategorijās viennozīmīgi apgalvot, ka pierādīšanas pienākums gulstas tikai un vienīgi uz darba devēju, ir neatbilstoši Darba likuma 125.pantā noteiktajam normas saturam.

Līdzīgi pierādīšanas pienākums ir noteikts darba strīdos, kas saistīti ar diskrimināciju pret darbinieku. Saskaņā ar Darba likuma 29.panta 3.daļu, ja strīda gadījumā darbinieks norāda uz apstākļiem, kas varētu būt par pamatu viņa tiešai vai netiešai diskriminācijai atkarībā no dzimuma, darba devēja pienākums ir pierādīt, ka atšķirīgās attieksmes pamatā ir objektīvi apstākļi, kas nav saistīti ar darbinieka dzimumu, vai arī to, ka darbinieka piederība pie noteikta dzimuma ir attiecīgā darba veikšanas vai attiecīgās nodarbošanās objektīvs un pamatots priekšnoteikums.

Tātad, darbinieka subjektīvais skatījums uz iespējamo atšķirīgo attieksmi, darba devējam jāatspēko ar viņa rīcībā esošiem pierādījumiem par pretējo. Taču arī šajā gadījumā darbiniekam vispirms ir jānorāda uz diskriminācijas faktiskajiem apstākļiem, lai radītu darba devējam pierādīšanas pienākumu. Līdzīgi tas ir lietās par aizliegumu sodīt darbinieku vai citādi tieši vai netieši radīt viņam nelabvēlīgas sekas tāpēc, ka darbinieks darba tiesisko attiecību ietvaros pieļaujamā veidā izmanto savas tiesības, arī šajos gadījumos pierādīšanas pienākums saistībā ar minētajiem apstākļiem uzlikts darba devējam. Viennozīmīgi var norādīt, ka darbiniekam savs skatījums par notikušo tiesību vai interešu aizskārumu ir jāpamato ar faktisku lietas apstākļu izklāstu.

Izvērtējot Civilprocesa likuma 10.pantu, kurā ir noregulēts civilprocesa vadošais princips – sacīkstes princips, jānorāda, ka pierādīšanas pienākums ir tikai daļa no sacīkstes principa. Darbiniekam arī gadījumos, kad pierādīšanas pienākuma nasta ir uzlikta darba devējam, jārealizē sacīkste iesniedzot tiesai adresētus pieteikumus, piedaloties liecinieku un ekspertu nopratināšanā, citu pierādījumu pārbaudē un novērtēšanā, piedaloties tiesu debatēs un veicot citas procesuālās darbības. Tātad, var secināt, ka likumdevēja mērķis nav bijis atbrīvot darbinieku no sacīkstes realizēšanas, bet ekonomijas principa ietvaros, atslogot tiesas no darbinieka kā prasītāja norādīto pierādījumu izprasīšanas ar tiesas lēmumu, vēl jo vairāk,

ka darbinieks nespētu norādīt, kur un kādā pierādīšanas līdzeklī vai pierādījuma formā viņam nepieciešamais pierādījums ir ietverts un vai vispār ietverts, kā to pieprasa CPL 112.panta 1.daļa.

Līdz ar to, arī norādītajās lietu kategorijās darba devējam nākas atspēkot darbinieka subjektīvos apgalvojumus, iesniedzot pierādījumus par savas rīcības objektīvajiem apstākļiem.

Pārējās darba strīda lietu kategorijās, kas izriet no darba samaksas piedziņas un citiem prasījumiem, darbiniekam, kā jebkuram prasītājam ir jāpierāda savi prasījumi attiecībā gan uz tiesībām prasīt neizmaksāto darba samaksu, gan par nostrādāto laiku, gan arī jāiesniedz atbilstošs savu prasījumu aprēķins, savukārt, darba devējam, uz vispārējiem pierādīšanas pamatiem ir tiesības atspēkot darbinieka pierādījumus. Par cik, darba strīdos pārsvarā visi pierādījumi ir darba devēja rīcībā, darbiniekam nākas atsaukties uz CPL 112.pantā ietvertajām tiesībām, lūgt tiesu izprasīt nepieciešamos pierādījumus no darba devēja. Šajā sakarībā ir jāatsaucas uz LR AT 2006. gada 5. aprīļa Senāta spriedumu lietā Nr.SKC -225, kurā ietvertā atziņa norāda, ka Civilprocesa likuma 9.pantā ietvertās normas garantē pusēm vienlīdzīgas procesuālās tiesības un vienādas iespējas izmantot tā piešķirtās tiesības savu interešu aizsardzībai. Ja prasītājs ir pieteicis tiesai motivētu lūgumu par rakstveida pierādījumu izprasīšanu, kurus viņam pašam nav iespējams iesniegt tiesā, tiesai ir pienākums tos izprasīt. Tātad, darbiniekam, ka prasītājam ir pienākums pierādīt ar pierādījumiem savu apgalvojumu patiesumu. Gan likumdevējs, gan AT Senāts, šajā lietu kategorijā nav norādījis uz darbinieka īpašo stāvokli pierādīšanas pienākumā. Tieši pretēji, AT Senātam taisot atsauci uz CPL 9.p., gan darbinieks, gan darba devējs tiek apveltīti vienlīdzīgām procesuālām tiesībām un pienākumiem.

Šīs atšķirības pierādīšanas pienākumā atkarībā no prasības priekšmeta, nereti maldina darbinieku, radot nepareizu viedokli, ka visos strīdos, kas izriet no darba tiesiskajām attiecībām, pierādīšanas pienākums gulstas uz darba devēju. Līdz ar to darba strīdu atšķirības būtu nepieciešams daudz precīzāk definēt Darba likumā, papildinot attiecīgās Darba likuma normas ar norādi par pierādīšanas pienākumu konkrētajā lietu kategorijā.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas (grāmatas un brošūras):

1. Autoru kolektīvs prof. K.Torgāna vispārīgā zinātniskā redakcijā.(2006) Civilprocesa likuma komentāri. Tiesu nama aģentūra, Rīga.
2. Bukovskis V. (1933) Civilprocesa mācības grāmata, Rīga.
3. Līcis A. (2003) Prasības tiesvedībā un pierādījumi, Rīga: Tiesu namu aģentūra.

Normatīvie akti:

4. Civilprocesa likums. LV, 326/330 (1387/1391), 03.11.1998., ar grozījumiem līdz 01.02.2010.
5. Darba likums. "LV", 105 (2492), 06.07.2001., ar grozījumiem līdz 25.03.2010.
6. Darba strīdu likums, "LV", 149 (2724), 16.10.2002.
7. Komerclikums "LV", 158/160 (2069/2071), 04.05.2000, ar grozījumiem līdz 01.05.2010.
8. Par valsts un pašvaldību kapitāla daļām un kapitālsabiedrībām „LV", 149 (2724), 16.10.2002.

Tiesu prakse:

9. AT Senāts 2006. gada 5. aprīļa Senāta spriedums lietā Nr.SKC -225.
10. AT Senāts 2007.gada 5. decembra spriedums lietā Nr. SKC-796.

Raksti laikrakstos:

11. Lūse L.(2009) Darba strīdu ceļš: no priekšnieka kabineta līdz tiesai. Latvijas Vēstnesis, 16. septembris.
12. Ratkevičs K. (2009) Ekonomiskā krīze aktualizē jautājumu par valdes locekļu kompetenci un atbildību ***"Saldo", Nr. 6(95), 2009.gada marts.***

Materiāli no interneta:

13. Lagzdiņš J., Unbedahte A. (2009) Valdes locekļu atbildība par kapitālsabiedrībai nodarītajiem zaudējumiem. www.ifinanses.lv, [2009.21.08.].
14. Statistikas pārskats par civillietu izskatīšanas ilgumu mēnešos Latvijas tiesās pirmajā instancē (2009) http://www.tiesas.lv/index.php?id=1985 [2009.10.12.].

Zane Pētersone

INTELEKTUĀLĀ ĪPAŠUMA TIESISKĀS AIZSARDZĪBAS LĪDZEKĻU VIETA NORMATĪVAJOS AKTOS

Abstract
The article analyses the place of preliminary measures (e.g., securing the evidence, preliminary injunction) and final remedies (final injunction, damages etc.) of intellectual property law in the Latvian legal acts. At the moment these remedies are regulated by both substantive law and procedural law acts, and the norms are different in matter and form. Such situation is unacceptable.
In order to find the best place for the remedies the author starts by describing the remedies theory in Anglo-American law system. It is found that remedies law is different from both substance and procedure. Then author deals with the practical experience of other Continental Europe states that varies. Further the author examines the peculiarities of Latvian legal acts system, and finally speaks on the nature of remedies.
It is concluded that it is possible to place remedies of intellectual property law in both substantive law acts (best of all in the special acts that exist for the each branch of intellectual property) and in procedural law acts. It is suggested that preliminary measures are incorporated in the Latvian Law of Civil Procedure, but final remedies – in substantive law acts. In order to secure it the Latvian legislator has to amend the existing acts by deleting Article 250.[17] from the Latvian *Law of Civil Procedure and enhancing the articles on remedies in the substantive law acts.*
Atslēgas vārdi: *intelektuālais īpašums – tiesiskās aizsardzības līdzekļi – materiālo un procesuālo tiesību akti.*

Tiesiskās aizsardzības līdzekļu koncepcijas saknes ir meklējamas vispārējo tiesību (*Common Law*) sistēmā, un Latvijas tiesībās tā ir pazīstama salīdzinoši nesen. Līdz ar to saprotams, ka teorijā un praksē pastāv vairāki neskaidri jautājumi saistībā ar šo līdzekļu izpratni, normatīvo regulējumu un piemērošanu. Latvijas normatīvajos aktos nav pat tiesiskās aizsardzības līdzekļu definīcijas. Autores ieskatā tiesiskās aizsardzības līdzekļus var definēt kā tiesiskus līdzekļus, ko tiesību īpašnieks var vērst pret savu tiesību aizskārēju.

Vieni no nozīmīgākajiem starptautiskajiem un Eiropas Savienības tiesību instrumentiem, kas nosaka konkrētas prasības Latvijai tiesiskās aizsardzības līdzekļu apjomā un raksturā, ir sastopami tieši intelektuālā īpašuma tiesību jomā[1]. Šie tiesību akti ir Līgums par ar tirdzniecību saistītām intelektuālā īpašuma tiesībām (turpmāk - TRIPS līgums) Pasaules Tirdzniecības Organizācijas saistību ietvaros (1994 Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e.htm) un Eiropas Parlamenta un Padomes 2004.gada 29.aprīļa direktīva par intelektuālā īpašuma tiesību piemērošanu (turpmāk – Piemērošanas direktīva) (Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the Enforcement of Intellectual Property Rights. *OJ* L 157, 30/04/2004 P, pp. 0045-0086). Direktīvas prasības 2006.gada beigās - 2007.gada sākumā tika mēģināts iestrādāt Latvijas nacionālajos normatīvajos aktos, kas regulē intelektuālā īpašuma aizsardzības līdzekļu lietojumu: Civilprocesa likumā, Autortiesību likumā, likumā „Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm", Dizainparaugu

likumā, Augu šķirņu aizsardzības likumā, Pusvadītāju izstrādājumu topogrāfiju aizsardzības likumā, bet Patentu likums tika pieņemts jaunā redakcijā.

Raksts pētīs tikai civiltiesiskās aizsardzības līdzekļus, jo tie ir visbiežāk un plašāk piemērojamie līdzekļi intelektuālā īpašuma tiesībās.

Civiltiesiskās aizsardzības līdzekļus var iedalīt ārpustiesas līdzekļos (pašpalīdzības līdzekļos) un tiesā īstenojamos līdzekļos, pēdējie no kuriem iedalāmi divās grupās:

a) tiesas lēmumā pirms lietas izskatīšanas pēc būtības nosakāmie līdzekļi jeb pagaidu līdzekļi (piemēram, pierādījumu un prasības nodrošināšana, pagaidu pienākuma uzlikšana veikt konkrētas darbības vai arī aizliegums tās veikt);
b) tiesas piemērotie līdzekļi spriedumā, izspriežot lietu pēc būtības (zaudējumu atlīdzība, pienākuma uzlikšana veikt konkrētas darbības vai arī aizliegums tās veikt utt.).

Rakstā tiks analizēti gan pagaidu, gan galīgie līdzekļi, kas pēc intelektuālā īpašuma tiesību īpašnieka lūguma ir izmantojami tiesā pret viņa tiesību pārkāpumu vai iespējamu pārkāpumu.

Šobrīd Latvijā galīgos tiesiskās aizsardzības līdzekļus paredz Civilprocesa likuma 250.^{17}pants un vienlaicīgi arī speciālie materiālo tiesību likumi: Autortiesību likuma 69.panta pirmā daļa, Patentu likuma 64.panta pirmā daļa, likuma „Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm" 28.^{1}panta pirmā daļa, u.c. Ir autori, kas uzskata šādu dublēšanu par pareizu, jo tā palīdzot cietušajiem efektīvāk aizsargāt savas tiesības (Сергеев 1996: 337), bet raksta autore tam nepiekrīt. Latvijas procesuālā likuma un materiālo likumu redakcijas attiecībā uz pieejamiem līdzekļiem nav ne gramatiski, ne saturiski identiskas, taču faktiski regulē vienu un to pašu jautājumu – aizsardzības līdzekļus. Šāda situācija juridiski nav pieļaujama, jo rada ne tikai kolīziju, bet vēl lielāku neskaidrību par minēto līdzekļu vēlamo formulējumu un raksturu. Līdz ar to likumdevējam ir jāizvēlas viens no abiem likumu veidiem, kurā šos jautājumus regulēt.

Lai secinātu, kura veida likumos (materiālo tiesību vai procesuālo tiesību likumos) intelektuālā īpašuma tiesiskās aizsardzības līdzekļi iederas, vispirms jāmēģina noskaidrot, vai tiesiskās aizsardzības līdzekļi ir materiāltiesiskas vai procesuālas dabas.

Kā jau minēts, tiesiskās aizsardzības līdzekļu koncepcija attīstījusies anglosakšu tiesību sistēmas valstīs, tādēļ jāizpēta šīs sistēmas nostādne. Tās ietvaros materiālo tiesību normas nosaka tiesību īpašnieka (prasītāja) tiesības, šo tiesību saturu, apstākļus, pie kādiem šīs tiesības rodas, kā arī to, vai ir noticis tiesību pārkāpums. Ja pārkāpums ir izdarīts, tad tiesību īpašniekam ir svarīgi uzzināt, kādu apmierinājumu viņš var saņemt no tiesību pārkāpēja (atbildētāja) par savu tiesību aizskārumu. Tiesiskās aizsardzības līdzekļu speciālists Dens

Dobss (*Dan Dobbs*) šajā stadijā piedāvā uzdot divus specifiskus jautājumus: 1) vai prasītājs no atbildētāja var piedzīt kaitējuma atlīdzību; 2) ja prasītājam ir tiesības uz kaitējuma atlīdzības piedziņu, tad kādā apmērā (Dobbs 1993: 1-2). Šeit skaidri saskatāmas anglo-amerikāņu tiesību sistēmas un kontinentālās Eiropas tiesību sistēmas atšķirīgās pieejas: anglo-amerikāņu tiesībās uzsvars tiek likts uz to, kādi civiltiesiskie aizsardzības līdzekļi var tikt piemēroti pret tiesību aizskārēju, nevis kāda atbildība iestājas tiesību aizskārējam[2].

Dens Dobss uzskata, ka konkrētu tiesiskās aizsardzības līdzekļu pieejamība lielā mērā ir atkarīga tieši no lietas apstākļiem (Dobbs 1993: 2), nevis materiālajām tiesībām, ko var izskaidrot ar anglo-amerikāņu tiesību sistēmas īpatnību, ka visi tiesiskās aizsardzības līdzekļi nav noteikti likumdevēja radītajos aktos. Šajā sistēmā tiesiskās aizsardzības līdzekļu veidu skaits nav izsmelts, un tiesas pat var atvasināt un radīt jaunus līdzekļus (Samuel 2000: 215). Līdz ar to Dens Dobss paskaidro, ka tiesiskās aizsardzības līdzekļu tiesības krasi atšķiras no materiālajām tiesībām (Dobbs 1993: 2), kuras raksturo pašu sākotnējo tiesību, bet tiesiskās aizsardzības līdzekļu tiesības – tiesību uz atlīdzinājumu par sākotnējās tiesības aizskārumu.

Tomēr anglo-amerikāņu tiesību sistēmas izpratnē tiesiskās aizsardzības līdzekļu tiesības nav arī procesuālās tiesības. Pēdējās nodarbojas ar nokļūšanas procesu no tiesības uz tiesiskās aizsardzības līdzekli (Dobbs 1993: 2) - veido tiltu starp tiesību un tai pretstatīto tiesiskās aizsardzības līdzekli, palīdz nonākt līdz piemērotākajam līdzeklim.

No minētā izriet, ka tiesiskās aizsardzības līdzekļu tiesības ir jāatšķir gan no materiālajām tiesībām, gan no procesuālajām tiesībām.

Bez tam, zinātnieki strīdas, vai tās ir tiesības uz tiesiskās aizsardzības līdzekli, kas definē materiālās tiesības eksistenci, vai materiālās tiesības pieejamība nosaka tiesiskās aizsardzības līdzekļa esamību. No vienas puses, vecais latīņu teiciens vēsta: *ubi jus ibi remedium* - kur ir tiesība, ir arī tiesiskās aizsardzības līdzeklis, bet no otras: *ubi remedium ibi jus* - kur ir tiesiskās aizsardzības līdzeklis, tur ir arī tiesība (Lawson 1980: 1). Autores ieskatā patiesība šajā jautājumā nav noskaidrojama, līdz ar to tas sīkāk nav pētāms. Svarīgi, ka anglosakšu tiesības uzskata tiesiskās aizsardzības līdzekļus par aktīviem tiesību institūtiem, kas ir spējīgi operēt gan materiālajā, gan procesuālajā līmenī (Samuel 2000: 209).

Šāds secinājums nepalīdz atbildēt uz jautājumu, vai tiesiskās aizsardzības līdzekļi būtu regulējami materiālo vai procesuālo normu tiesību aktos, un risinājumu ir jāmeklē savādāk - izpētot citu kontinentālās tiesību sistēmas valstu tiesības. Vācijā tiesiskās aizsardzības līdzekļi ir intelektuālā īpašuma speciālajos aktos, tai skaitā pagaidu tiesiskās aizsardzības līdzekļi un to nodrošināšanas process (Samuel 2000: 209). Francijā līdzīgi: visa intelektuālā īpašuma tiesību sistēma kopš 1992.gada 01.jūlija ir kodificēta Francijas Intelektuālā īpašuma kodeksā (Samuel 2000: 292). Itālijā Rūpnieciskā īpašuma kodeksa (Il Codice della proprieta

industriale. 10.02.2005. *Il Diritto industriale*. 1, 2005, pp. 69-118) III daļā regulēti intelektuālā īpašuma tiesiskās aizsardzības līdzekļi un pat procesa jautājumi, bet šis kodekss neregulē autortiesības un ar tām saistītās tiesības, attiecībā uz kurām Autortiesību likums paredz tiesiskās aizsardzības līdzekļus. Autortiesību likumā atrunāta arī kustamās mantas (pārkāpuma) preču apķīlāšana kā pagaidu aizsardzības līdzeklis, tomēr cits pagaidu aizsardzības līdzeklis – aizliegums veikt pārkāpjošās darbības - paredzēts Itālijas Civilprocesa kodeksā (Copyright Infringement. Comparative Law Yearbook of Interntional Business. Special Issue. London, The Hague, Boston: [b.a.], Kluwer Law International, 1997, p. 217).

No minētā secināms, ka valstu pieeja ir visai atšķirīga, tomēr galīgo tiesiskās aizsardzības līdzekļu jomā šī pieeja vairāk sliecas par labu materiālajiem aktiem, bet pagaidu līdzekļu jomā – procesuālajiem likumiem.

Piemērotākās vietas atrašanai var palīdzēt pašas Latvijas tiesību sistēmas analīze, proti, kāds ir regulējums attiecībā uz citām tiesību nozarēm. Vairumā gadījumu tiesiskās aizsardzības līdzekļi noteikti materiālo tiesību aktos, piemēram, Civillikumā vai Patērētāju tiesību aizsardzības likumā. Visplašākais regulējums ir tieši Civillikumā (zaudējumu atlīdzība un izpildīšana natūrā (2021.pants), līguma atcelšana (2172.pants) utt.), un šī likuma īpatnība ir tāda, ka vairumā gadījumu pieejamais civiltiesiskās aizsardzības līdzeklis ir cieši sasaistīts ar materiālo tiesību.

Tomēr ir atsevišķas tiesību jomas, kur likumdevējs nolēmis radīt speciālas nodaļas Civilprocesa likumā. Tās ir iekļautas Piektajā sadaļā un ir piecu veidu: lietas par laulības neesamību vai šķiršanu (29.nodaļa), lietas, kas izriet no aizgādības un saskarsmes tiesībām (29.^{1}nodaļa), lietas par bērna izcelšanās noteikšanu (30.nodaļa), lietas par mantojuma dalīšanu (30.^{1}nodaļa) un šajā darbā apskatāmās lietas par intelektuālā īpašuma tiesību pārkāpumiem un aizsardzību (30.^{2}nodaļa - 10 panti: 250.^{8} – 250.^{17}).

No Civilprocesa likuma Piektās sadaļas lietām tikai intelektuālā īpašuma lietu nodaļā ir tik izvērsts galīgo tiesiskās aizsardzības līdzekļu uzskaitījums - 250.^{17}pantā. Piektajā sadaļā citu kategoriju lietas izdalītas vairāk specifisku procesuālu iemeslu dēļ, piemēram, pastāv īpašas prasības attiecībā uz pušu klātbūtni tiesas sēdē (laulības šķiršanas, aizgādības, saskarsmes tiesību lietās) vai nepieciešama obligāta sagatavošanas sēde (mantojuma dalīšanas lietās). Arī 30.^{2}nodaļai par intelektuālā īpašuma tiesību pārkāpumiem ir savas specifiskas procesuālas darbības: pagaidu aizsardzības līdzekļa noteikšanas kārtība, tai skaitā lēmuma pārsūdzēšana un izpilde (250.^{12} - 250.^{14}pants), informācijas pieprasīšanas kārtība (250.^{16}pants), utt. Tomēr attiecībā uz tiesas spriedumu, kurā noteikti galīgie līdzekļi, gan nekādas īpašas procesuālas darbības nav paredzētas. Tādēļ autore uzskata, ka pagaidu

tiesiskās aizsardzības līdzekļu ietveršana civilprocesuālajā likumā ir pamatota, bet galīgo līdzekļu – nē.

Pētāmo jautājumu var aplūkot arī intelektuālā īpašuma normatīvo aktu kontekstā. Tad nav saprotams, kāpēc likumdevējs izvēlējies Civilprocesa likumā noteikt galīgos tiesiskās aizsardzības līdzekļus vienas kategorijas intelektuālā īpašuma lietās (pārkāpumu lietās), bet ne citu kategoriju intelektuālā īpašuma lietās (par patenta atzīšanu par spēkā neesošu, par patenta pārkāpuma neesības fakta konstatēšanu, par preču zīmes reģistrācijas atzīšanu par spēkā neesošu utt). Pārējo (ne par pārkāpumu) intelektuālā īpašuma lietu regulējums materiālo tiesību aktos liecina par labu pārkāpuma lietu tiesiskās aizsardzības līdzekļu noteikšanai līdzīgā viedā – t.i., materiālajos likumos.

Galīgo tiesiskās aizsardzības līdzekļu iederība materiālo tiesību aktos izriet arī no to dabas: tie tiek piemēroti, izskatot lietu pēc būtības, un ir vairāk saistīti ar materiālās tiesības nodrošināšanu, bet pagaidu līdzekļi vairāk saistīti ar tiesvedības procedūru - to būtība ir nevis pašas materiālās tiesības nodrošināšana, bet gan procesa nodrošināšana. Piemēram, prasības nodrošināšanas nepieciešamību nosaka procesa daba (iespējamais ilglaicīgums), nevis materiālās tiesības raksturs. Jāatzīst gan, ka procesuālas dabas normatīvajos aktos sastopamas arī materiāltiesiskas normas, un materiālo tiesību normatīvajos aktos – procesuālas normas, kas pavisam nav izslēdzams, tomēr likumdevējam ir jācenšas materiālo tiesību institūtus kārtot atsevišķi no procesuālajiem, ja jau reiz mūsu tiesību sistēmā pastāv šāds dalījums.

Nobeigumā jāsecina, ka intelektuālā īpašuma tiesiskās aizsardzības līdzekļus var noteikt gan materiālo tiesību aktos (vislabāk – attiecīgo nozaru speciālajos likumos), gan procesuālo tiesību aktos (Civilprocesa likumā), tikai vienu un to pašu līdzekli un tā piemērošanas pamatus nedrīkst vienlaicīgi noteikt abu veidu likumos. Priekšroka dodama pagaidu līdzekļu regulējumam procesuālajā likumā, bet galīgo – materiālo tiesību aktos. Līdz ar to Latvijas likumdevējam ir jāizdara attiecīgi grozījumi, Civilprocesa likumā izslēdzot 250.^{17}pantu un pilnveidojot tiesiskās aizsardzības līdzekļu pantus materiālajos likumos.

Bibliogrāfija

1. 1994 Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e.htm. [2009.03.19.] (Līgums par ar tirdzniecību saistītām intelektuālā īpašuma tiesībām.)
2. Augu šķirņu aizsardzības likums: LR 2002.05.02. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 74, 2001.05.17.
3. Autortiesību likums: LR 2000.04.06. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 148/150, 2000.04.27.
4. Civillikums. (2007) Rīga: Latvijas Vēstnesis.
5. Civilprocesa likums: LR 1998.gada 14.oktobra likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 326/330, 1998.11.03.

6. Copyright Infringement. Comparative Law Yearbook of Interntional Business. Special Issue. (1997) London, The Hague, Boston: [b.a.], Kluwer Law International.
7. Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the Enforcement of Intellectual Property Rights. *OJ* L 157, 30/04/2004 P, pp. 0045-0086. (Eiropas Parlamenta un Padomes 2004.gada 29.aprīļa Direktīva 2004/48/EK par intelektuālā īpašuma tiesību piemērošanu.)
8. Dizainparaugu likums: LR 2004.10.28. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 183, 2004.11.17.
9. Dobbs, D.B. (1993) Law of Remedies. Second Edition. St.Paul (MN): West Publishing Co.
10. Il Codice della proprieta industriale. (2005) *Il Diritto industriale*. 1, 2005.02.10.
11. Kārkliņš, J. (2006) Latvijas līgumtiesību modernizācijas galvenie virzieni. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: [b.i.].
12. Kārkliņš, J. (2005) Vainas nozīme, nosakot civiltiesisko atbildību. *Latvijas Vēstnesis*, *pielikums „Jurista Vārds”*, 2005.04.26., Nr. 15(370).
13. Lawson, F.H. (1980) Remedies of English Law. Second Edition. London: Butterworths.
14. Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm”: LR 1999.06.16. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 216, 1999.07.01.
15. Patentu likums: LR 2007.02.15. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 34, 2007.02.27.
16. Patērētāju tiesību aizsardzības likums: LR 1999.03.18. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 104/105(1564/1565), 1999.04.01.
17. Pusvadītāju izstrādājumu topogrāfiju aizsardzības likums: LR 1998.03.12. likums. *Latvijas Vēstnesis*. Nr. 84, 1998.03.31.
18. Samuel, G. (2000) Sourcebook on Obligations & Legal Remedies. Second Edition. London, Sydney: Cavendish Publishing Limited.
19. Сергеев, А.П. (1996) Право интеллектуальной Собственности в Российской Федерации. Учебник. Москва: Проспект.

Endnotes:

[1]Šī raksta ietvaros ar intelektuālā īpašuma tiesībām tiek saprastas autortiesības un blakustiesības, datu bāzu aizsardzības tiesības, preču zīmju un ģeogrāfiskās izcelsmes norāžu tiesības, patentu tiesības, dizainparaugu tiesības, augu šķirņu tiesības, pusvadītāju izstrādājumu topogrāfiju tiesības.

[2]Par šo pieeju atšķirību sīkāk skat.: Kārkliņš Jānis. Vainas nozīme, nosakot civiltiesisko atbildību. *Latvijas Vēstnesis*, pielikums „Jurista Vārds”, 26.04.2005., Nr. 15(370); Kārkliņš Jānis. Latvijas līgumtiesību modernizācijas galvenie virzieni. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: [b.i.] 2006, 4.lpp.

Jānis Pleps

FORMĀLĀS KONSTITŪCIJAS JĒDZIENS

Abstract
In the article author analyse the concept of the constitution in the formal sense in Latvian constitutional law. The main opinion in the doctrine is that the constitution in the formal sense is one or more statutes with the highest rank in the hierarchy of the normative acts. This concept is based on the ideas of professor Georg Jellinek and professor Kārlis Dišlers according the doctrine of the legal positivism. But after II World War the legal positivism isn't anymore dominating legal doctrine. The natural law concept changed the concept of legal norm. This change must be taken account when the concept of the constitution in the formal sense is characterized. According this doctrine the constitution in the formal sense should consist not only from written legal norms which the constitutional legislator adopted. The general principles of law also should be recognized as important part of the constitution in the formal sense. The constitution in the formal sense is quite complicated system which consist from the written legal norms and the general principles of law which should be interpreted and applied as integral unity.
Atslēgas vārdi: *Satversme, formālā konstitūcija, materiālā konstitūcija, dabiskās tiesības, juridiskais pozitīvisms, vispārējie tiesību principi.*

I. Ievads

Konstitūcijas teorija kā atsevišķa konstitucionālo tiesību apakšnozare aplūko konstitūcijas jēdzienu un funkcijas, konstitūcijas grozīšanas un pieņemšanas kārtību, kā arī konstitūcijas aizsardzības mehānismus. Viens no nozīmīgākajiem jautājumiem konstitūcijas teorijā ir saistīts ar konstitūciju klasifikāciju. „Konstitūciju klasifikācijas mērķis ir labāk izprast šo vissvarīgāko fundamentālo likumu nozīmi un būtību, atšķirt formāli it kā līdzvērtīgus aktus pēc to politiskā un tiesiskā svara atsevišķas valsts vai visas cilvēces vēsturē" (Eglītis 2006: 118). Ņemot vērā daudzās konstitūcijas, kas tikušas pieņemtas dažādās valstīs vēsturiskās attīstības gaitā, konstitucionālo tiesību zinātnieku darbos iespējams atrast visdažādākās konstitūciju klasifikācijas. Tomēr viena no nozīmīgākajām ir konstitūciju klasifikācija formālajās un materiālajās konstitūcijās.

II. Formālā un materiālā konstitūcija

Konstitūciju klasifikāciju formālajās un materiālajās konstitūcijās ieviesis profesors Georgs Jellineks, lai iezīmētu rakstīto konstitūciju attīstību (Vālbergs 1936: 774 – 775).

Materiālā konstitūcija atbilstoši G. Jellineka klasifikācijai ir tiesiska kārtība, kas noteic valsts varas orgānus, to izveidošanas kārtību, valsts varas orgānu savstarpējās attiecības un kompetenci, kā arī personas attiecības ar valsts varu. Materiālā konstitūcija esot valsts obligāts priekšnoteikums, jo ikvienā valstī ir rakstītu vai nerakstītu normu kopums, kas šos jautājumus regulē (Еллинекъ 1908: 371). Savukārt konstitūcija formālā nozīmē ir atsevišķs rakstīts likums ar augstāko juridisko spēku, kas regulē iepriekšminētos jautājumus (Еллинекъ 1908: 373).

Šāda konstitūciju klasifikācija G. Jellinekam bija nepieciešama, lai pierādītu, ka konstitūciju aizsākumi ir meklējami jau Senās Grieķijas pilsētvalstīs, neraugoties uz to, ka

konstitūciju kā atsevišķu rakstītu likumu pasaule iepazina tikai XVIII gadsimtā. Tādējādi atsevišķu rakstīto likumu G. Jellineks apzīmēja kā formālo konstitūciju. Savukārt materiālā konstitūcija bija jebkurš noteikumu kopums, kas noteica kādas valsts pārvaldīšanas kārtību, neatkarīgi no tā, vai šajā valstī bija pieņemta rakstīta konstitūcija.

G. Jellineka klasifikācijas pamatā atrodas konstitūcijas formalizācijas kritērijs – ciktāl tā ir fiksēta rakstītā likumā ar augstāko juridisko spēku (Jarašiūnas 2005: 23 – 25). Mūsdienu konstitūciju klasifikācijā G. Jellineka piedāvātais konstitūciju iedalījums drīzāk tiktu apzīmēts kā rakstītās un nerakstītās konstitūcijas. Nemainot G. Jellineka izraudzīto formālo un materiālo konstitūcijas nošķiršanas kritēriju, nav iespējams paralēli konstitūcijas klasificēt formālajās un materiālajās, kā arī rakstītajās un nerakstītajās.

Ja atsevišķi autori savās grāmatās konstitūcijas iedala formālajās un materiālajās konstitūcijās atbilstoši G. Jellineka teorijai, tad viņi neizmanto konstitūciju klasifikāciju rakstītajās un nerakstītajās (Cipeliuss 1998: 38 – 39; Jelāgins 1999: 67 – 70). Turpretī autori, kas izmanto konstitūciju klasifikāciju rakstītajās un nerakstītajās, savos darbos ir atteikušies no formālās un materiālās konstitūcijas iedalījuma (Sajó 1999: 14 – 16; Jarašiūnas 2005: 23 – 30). Savukārt Latvijas konstitucionālajās tiesībās konstitūciju klasifikācija formālajās un materiālajās konstitūcijās, kā arī rakstītajās un nerakstītajās dažkārt viena darba ietvaros tiek izmantotas paralēli, līdz galam skaidri nenošķirot abas klasifikācijas (Eglītis 2006: 53 –57; 124).

Šā referāta ietvaros aplūkosim formālās konstitūcijas jēdzienu Latvijas konstitucionālajās tiesībās.

III. Formālā konstitūcija

Skaidrojot formālās konstitūcijas jēdzienu, K. Dišlers raksta: „Valsts iekārtas pamata principi mēdz būt izteikti atsevišķā aktā, kas pieņemts no pašas tautas vai no tautas ievēlētas satversmes sapulces; šo aktu sauc par konstitūciju vai satversmes likumu. Saprotot zem konstitūcijas taisni tādu speciālu, no attiecīgas autoritatīvas varas izdotu likumu, mēs apzīmējam konstitūcijas formālo jēdzienu" (Dišlers 1931: 12). Attiecīgā definīcija pilnībā varētu tikt attiecināta arī uz rakstīto konstitūciju, jo sevišķi tādēļ, ka K. Dišlers skaidri atzīst: formālā konstitūcija ir „likumdošanas akts, rakstiskā vai drukātā veidā, kur katrā laikā var atrast formulētus valstsiekārtas pamata principus, noteikumus par galveno varas iestāžu organizāciju un kompetencēm, par pilsoņu tiesībām un brīvībām utt." (Dišlers 1931: 12).

Tomēr jāņem vērā, ka formālās materiālās konstitūcijas jēdziens konstitucionālo tiesību doktrīnā ir definēts laikā, kad dominēja juridiskais pozitīvisms. Attiecīgo izpratni precīzi raksturo K. Dišlera sniegtie formālās konstitūcijas jēdziena skaidrojumi.

Lai arī šāda formālās konstitūcijas izpratne ir veidojusies juridiskā pozitīvisma apstākļos, mūsdienās tā īpaši mainījusies nav. Tas nozīmē, ka vēl joprojām ar formālo konstitūciju tiek apzīmēts viens likumdošanas akts vai vairāku likumdošanas aktu kopums (Balodis 2004: 13; Eglītis 2006: 55). Savukārt no šādas formālās konstitūcijas izpratnes izriet secinājums, ka formālā konstitūcija ir tikai normatīvs tiesību akts, un tā saturu noteic konstitucionālais likumdevējs (Iļjanova 2005: 60). Līdz ar to juridiskā pozitīvisma doktrīnas ietvaros izstrādātā formālās konstitūcijas definīcija rada nepieciešamību tiesību teorijā risināt jautājumu par konstitūcijas kā normatīvo tiesību akta un vispārējo tiesību principu savstarpējām attiecībām, atzīstot, ka vispārējiem tiesību principiem ir augstāks juridiskais spēks un tie noteic konstitūcijas robežas (Iļjanova 2005: 58 – 61).

Tomēr nepieciešams izvērtēt, vai juridiskā pozitīvisma doktrīnai atbilstošā formālās konstitūcijas izpratne mūsdienās atspoguļo pēc juridiskā pozitīvisma norieta notikušo tiesību izpratnes maiņu.

Atbilstoši juridiskā pozitīvisma doktrīnas atziņām tiesības aprobežojās ar likumu, proti, valsts izdotām vai sankcionētām normām. Juridiskais pozitīvisms likuma definīcijā neietver nekādus morāles elementus, jo tiesību normas ir identificējamas ar empīriski novērtējamiem kritērijiem – normatīvie tiesību akti, tiesu nolēmumi un paražu tiesības. Nekas cits ārpus šiem tiesību avotiem nevar tikt uzskatīts par tiesībām, un dabiskās tiesības nemaz nepastāvot. Juridiskajā pozitīvismā viens no galvenajiem postulātiem paredz tiesību spēkā esamības nošķiršanu no tiesību ētiskā novērtējuma (Liepa 1999: 109 –112). Līdz ar to juridiskais pozitīvisms tiecās aplūkot tiesības ārpus morāles un ētikas kategorijām, izvairoties no jautājuma par taisnīgumu tiesībās un tiesībām ārpus likuma.

Vērtējot juridiskā pozitīvisma pieredzi, profesors Gustavs Radbruhs īpaši uzsvēra, ka pozitīvisms ar tā ticību principam „likums ir likums" padara juristus neaizsargātus tāda likuma priekšā, kura saturs ir noziedzīgs vai patvaļas diktēts (Радбрух 2004: 233). Nacionālsociālistiskais un citi pagājušā gadsimta totalitārie režīmi uzskatāmi nodemonstrēja pozitīvo tiesību trūkumus, kad likumu valdošais režīms izmantoja nevis taisnīguma un sociālā miera nodrošināšanai sabiedrībā, bet gan kā instrumentu režīma mērķu īstenošanai un citādi domājošo grupu apspiešanai. Šādos apstākļos likumdevējs varētu pieņemt personas pamattiesības un taisnīgumu ignorējošu regulējumu.

Totalitāro režīmu mantojuma pārvērtēšanas apstākļos notika atgriešanās pie dabisko tiesību koncepcijas, atzīstot, ka pastāv virkne iepriekš noteiktu un likumdevējam saistošu tiesību normu, kas noteic pozitīvo tiesību saturu un kas pretrunu gadījumā ar pozitīvajām tiesībām ir spējīgas koriģēt pozitīvās tiesības. Dabiskās tiesības saista ne vien likumdevēju un tiesību normu piemērotājus, bet arī konstitucionālo likumdevēju.

Formālā konstitūcija ir tiesību normu kopums ar augstāko juridisko spēku tiesību sistēmā, kas regulē konstitucionālo tiesību jautājumus. Līdz ar to formālās konstitūcijas izpratne ir cieši saistīta ar tiesību normas izpratni. Mainoties izpratnei par tiesību normu, ir jāmainās arī izpratnei par formālo konstitūciju.

Juridiskā pozitīvisma doktrīnā, kad tiesības aprobežojas ar likumdevēja pieņemtajām tiesību normām, viena vai vairāku likumdošanas aktu, kurus pieņēmis konstitucionālais likumdevējs, ietveršana formālās konstitūcijas izpratnē bija pamatota. Tomēr mūsdienās, kad tiesību jēdziens sevī ietver ne vien likumdevēja pieņemtās normas, bet arī vispārējos tiesību principus, ir nepieciešams attiecīgi pārskatīt formālās konstitūcijas izpratni.

Dabisko tiesību doktrīnas ietvaros formālās konstitūcijas jēdziens sevī ietver ne vien konstitucionālā likumdevēja pieņemtās pozitīvās tiesību normas, bet arī (un pirmām kārtām) vispārējos tiesību principus. Ne vien likumdevējs, bet arī konstitucionālais likumdevējs ir saistīts ar vispārējiem tiesību principiem. Demokrātiskā tiesiskā valstī nav pieļaujams prettiesisks likums, bet vēl jo vairāk nav pieļaujama prettiesiska konstitūcija.

Līdztekus dabisko tiesību doktrīnai arī konstitūcijas pārākuma princips prasa pārvērtēt vēsturisko formālās konstitūcijas izpratni. Konstitūcijai, lai tā varētu pildīt savas funkcijas valsts varas ierobežošanā un personas tiesību aizsardzībā, ir jābūt tiesību normu kopumam ar augstāko juridisko spēku. Konstitucionālo tiesību doktrīnā nav iespējams atzīt, ka valsts konstitūcija nav augstākā tiesību norma konkrētajā tiesību sistēmā (Jarašiūnas 2005: 11 –14). Līdz ar to konstitūcijas atzīšana par tiesību sistēmas normu ar augstāko juridisko spēku ir prasība, kas izriet no tiesiskas valsts principa.

Konstitūcijas pārākuma principa izpratne ir grūti savienojama ar dabisko tiesību doktrīnas atziņām, ka vispārējie tiesību principi ir augstākā juridiskā spēka normas tiesību sistēmā un rakstītās konstitūcijas normām ir zemāks juridiskais spēks. Tomēr šāda pretruna pastāv tikai gadījumos, ja tiek saglabāta juridiskā pozitīvisma doktrīnai atbilstoša formālās konstitūcijas izpratne. Dabisko tiesību doktrīnas ietvaros formālās konstitūcijas izpratnē ietveramas ne vien konstitucionālā likumdevēja pieņemtās konstitūcijas normas, bet arī vispārējie tiesību principi.

Līdz ar to formālā konstitūcija sastāv no divu veidu normām – konstitucionālā likumdevēja pieņemtajām normām un vispārējiem tiesību principiem. Konstitucionālais likumdevējs vairs nav aicināts pilnībā noteikt formālo konstitūciju. Formālās konstitūcijas saturu veido vispārējie tiesību principi, savukārt konstitucionālais likumdevējs saglabā rīcības brīvību jomās, kurās vispārējie tiesību principi paredz dažādas attiecīgā jautājuma noregulējuma iespējas.

IV. Secinājumi

Mūsdienās formālā konstitūcija vairs nav tikai konstitucionālā likumdevēja noteikts pozitīvo normu kopums, kā attiecīgais jēdziens definēts juridiskā pozitīvisma ietvaros. Formālā konstitūcija ir komplicēta rakstīto tiesību normu un vispārējo tiesību principu sistēma, kas ir jātulko un jāpiemēro kā vienots veselums.

Līdz ar to iespējams konstatēt, ka formālā konstitūcija sevī ietver ne vien konstitucionālā likumdevēja pieņemto konstitūciju kā vienu vai vairākus normatīvos tiesību aktus, bet arī vispārējos tiesību principus.

Bibliogrāfija

1. Balodis, R. (2004) *The Constitution of Latvia*. Trier, Institut für Rechtspolitik an der Universität Trier.
2. Cipeliuss, R. (1998) *Vispārējā mācība par valsti*. Rīga, AGB.
3. Dišlers, K. (1931) *Demokrātiskas valsts iekārtas pamati (Ievads konstitucionālajās tiesībās)*. Rīga, A. Gulbis.
4. Eglītis, V. (2006) *Ievads konstitūcijas teorijā*. Rīga, Latvijas Vēstnesis.
5. Iļjanova, D. (2005) *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*. Rīga, Ratio iuris.
6. Jarašiūnas, E. (2005) Daugybė šiuolaikinės konstitucijos veidų: bendri ir individualūs bruožai. Grām.: *Konstitucinio regulavimo įvairovė*. Kolektyvinė monografija. Vilnius, Mykolo Romerio universitetas.
7. Jelāgins, J. (1999) Tiesību pamatavoti. Grām.: *Mūsdienu tiesību teorijas atziņas*. Rakstu krājums prof. E. Meļķiša redakcijā. Rīga, Tiesu Namu Aģentūra.
8. Liepa, L. (1999) Pozitīvās tiesības. Grām.: *Mūsdienu tiesību teorijas atziņas*. Rakstu krājums prof. E. Meļķiša redakcijā. Rīga, Tiesu Namu Aģentūra.
9. Sajó, A. (1999) *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism*. Budapest, Central European University Press.
10. Vālbergs, J. (1936) Konstitūcijas jēdziena attīstība vēsturiskā apgaismojumā. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr.3: 774 – 791.
11. Еллинекъ, Г. (1908) *Общее учение о государстве*. Санкт-Петербург, Издание Юридическаго Книжнаго Магазина Н. К. Мартынова.
12. Радбрух, Г. (2004) *Философия права*. Москва, Международные отношения.

Krzysztof Prokop

INSTITUTIONS OF DIRECT DEMOCRACY IN THE REPUBLIC OF POLAND

Abstract
The standard way that the Nation exercises its power in a modern state is based on mechanisms of representative democracy. Nevertheless, such mechanisms do not exclude the use of some institutions of direct democracy. The basic institution of direct democracy is referendum. The basic kind of a referendum in Poland is a national referendum. There are two means of ordering a national referendum. In the first, the Sejm (first chamber of the parliament) can make a resolution on holding a referendum. For the second, the decision to hold a referendum can be made by the President. Such a decision must be approved by the Senate (second chamber of the parliament). In this way can be ordered so-called European referendum, too. On the other hand, a constitutional referendum is ordered by the Marshal of the Sejm. A local referendum can be initiated by a body constituting a unit of a local government (a community council, a district council, or a regional assembly), or by a group of residents defined by law (10% of inhabitants of the commune, 10% of inhabitants of the district and 5% of the province's population). Another institution of direct democracy is a popular initiative which is the right of 100,000 of citizens to submit a bill. A popular veto is not allowed in Poland.
Key words: *direct democracy, referendum, popular initiative, Poland.*

Introductory remarks

The oldest institution of the direct democracy is a popular assembly. Its essence is to gather the citizens in one place in order to take nationwide decisions. It occurred in its classic form in ancient Greece and Rome. Nowadays, it appears in some Swiss cantons (Unterwalden, Glarus, Appenzell Innerrhode) and parts of Swiss (German-speaking) municipalities, American ones (mainly in the north-eastern U.S. states) and the parishes of England (Kryszeń 2009: 155; Grabowska 2009: 252; Radwanowicz-Wanczewska, Prokop 2009: 398-406; Zwierzchowski 2005: 29-30, 94-99). Today, considering the size of state organisms, a popular assembly is not practiced at the nationwide level.

Due to difficulties connected with practical aspects of the functioning of a popular assembly, a fundamental institution of a direct democracy is referendum. From a theoretical point of view, it was Jean Jacques Rousseau's ideas which had the greatest impact on the development of this institution. In its biggest range it is currently practiced in Switzerland and the United States (but only at a state level). Numerous forms of referendum are also visible in the constitutions of the Central and Eastern Europe states (in Baltic countries, among others).

In Poland the tradition of the referendum is not deeply rooted. The institutions of direct democracy were not considered by the constitutions of the Second Republic (1918-1939)[1]. In 1946 communist authorities organized a referendum to consolidate the system imposed by the Soviet Union. In 1987, in times of Polish People's Republic, the referendum

[1] However, immediately after the First World War the plebiscites in Upper Silesia and the Warmia nad Mazury, which determined the national status of these areas, took place. These areas were the subject of dispute between the Poles and Germans.

was conducted for the second time. In this way the authorities wanted to obtain support for the introduced reforms. Due to such bad experiences, even when Poland regained sovereignty, referendums were rarely held and were not really popular. In 1996 so called referendum on granting property rights to citizens (referendum of enfranchisement) was conducted and it was attended by only 32% eligible voters. A year later, in the constitutional referendum the Poles decided to adopt a new constitution with a majority of several per cent but the turnout was mere 43%. For the last time the referendum was conducted in 2003 when Poles decided to join the European Union. The referendum was attended by 59% of those eligible to vote, thus – taking into account Polish conditions – it was quite a significant figure.

According to Art.4 of the Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 "Supreme power in the Republic of Poland shall be vested in the Nation. The Nation shall exercise such power directly or through their representatives". This provision states that the Nation exercises supreme authority primarily through its representatives, i.e. Members of Parliament and Senators (Art. 104 and Art. 108 of the Constitution). The institutions of direct democracy (particularly the referendum) only complement the activities of a bicameral parliament (Sejm and Senate) (Winczorek, 2008: 24).

The Constitution provides several forms of referendum. The basic kind of a referendum in Poland is a national referendum. A constitutional referendum and a local referendum is permissible in Poland, too. Another institution of direct democracy is a popular initiative which is the right of 100,000 of citizens to submit a bill. A popular veto is not allowed in Poland.

Referendum

National referendum

A nationwide referendum is regulated by Art. 125 of the Constitution and the Law of 14 March 2003 about the nationwide referendum[2]. A national referendum is held to resolve issues that are of particular importance to the state. Such definition of the object of a national referendum excludes local issues as reasons for holding it. The management authority of the referendum evaluates the importance of particular cases to the state[3]. Competence belonging to the state authority cannot be the subject of a referendum as well as legislative referendum is particularly forbidden.

There are two means of ordering a national referendum. In the first, the Sejm can make a resolution on holding a referendum by an absolute majority of votes. A request to

[2] Journal of Laws No 57, item 57 as amended. The Act also contains regulations on the European and constitutional referendum.

[3] The Constitutional Tribunal cannot evaluate the subject of the referendum in terms of its conformity with the Constitution.

order a referendum can be submitted to the Sejm by the Senate, the Council of Ministers, or a group of 500,000 citizens. The voters' initiative cannot concern the state's expenditure, income, defences or amnesty. The Sejm is obviously not bound by the application and may refuse to order a referendum.

For the second, the decision to hold a referendum can be made by the President. Such a decision must be approved by the Senate by an absolute majority of votes. In this way the Constitution of the Republic of Poland prevents the head of the Polish state from carrying out a referendum without the consent of the parliament. This solution is consistent with the currently functioning rationalized parliamentary system based on the 1997 Constitution. The presidential decision on the referendum is his or her prerogative, so it is exempt from the obligation of countersignature of the Prime Minister (Art. 144, paragraph 3 point 5 of the Constitution). The content of the referendum questions is decided by the President. The Senate cannot change them or agree only to some of them.

The referendum is conducted by the National Electoral Commission[4], electoral commissioners[5] and circumferential committees for the referendum[6]. A referendum question may take the form of two- or multivariants. The voting in a referendum is held within one or two days[7]. The voting is grounded on putting "yes" or "no" to the asked question or on the choice of one of the proposed variants.

The validity of the referendum is decided by the Supreme Court consisting of Labour Law, Social Security and Public Affairs Chamber[8]. The referendum is valid if during its conduct there was no such violations that could affect the outcome of the vote. In order to consider the result of a national referendum as binding, more than a half of all people with voting rights must participate in it (Art. 125, paragraph 3 of the Constitution). The referendum is conclusive if the majority of votes support one of two options ("yes" or "no") or if one of several variants receives the greatest number of votes.

[4] The National Electoral Commission is a supreme permanent electoral authority. It is composed of 3 judges of the Constitutional Tribunal, 3 judges of the Supreme Court and 3 judges of the Supreme Administrative Court.
[5] The electoral commissioner is a plenipotentiary of the National Electoral Commission designated for the part of one province. The election commissioners are appointed by the National Electoral Commission at the request of the Minister of Justice in each province in number from 2 to 6 from among the judges, for a period of 5 years.
[6] A circumferential committee is appointed from amongst voters by the head of the commune or the mayor (president of a town).
[7] If voting in a referendum is held during two days then the day of voting shall be a day which is not a working day, and the day preceding it. Voting in parliamentary and presidential elections lasts just one day (traditionally it is on Sunday).
[8] Other Chambers of the Supreme Court are: Civil Law Chamber, Criminal Law Chamber and Military Chamber.

Within 60 days, the authorities of the country must take appropriate action in pursuit of the result of the referendum. It is especially important to take a relevant legislative initiative. The Act does not, however, provide any sanctions for violation of this obligation.

European referendum

The basis for integration of Poland with the European Union is provided in Art. 90. According to this article, the Republic of Poland may, by virtue of an international agreement, transfer to an international organization or body some powers of bodies of state authority in relation to certain matters. Like all international agreements, the international agreement that constitutes a basis for transferring some powers of state to the European Union is subject to ratification by the President of Poland. Nevertheless, to ratify such an agreement, the President must obtain permission either of the Sejm and the Senate, in the form of a statute, or of the Nation, by way of a referendum. A decision concerning the mode of obtaining a permission to ratify such an international agreement is made by the Sejm by an absolute majority of votes. The procedure of obtaining the permission from the parliament means the Sejm and the Senate both adopting a statute that authorizes the President to ratify the agreement by a majority of two thirds of votes.

Another means of authorising the President to ratify the agreement is a referendum (the so-called European referendum – Art. 90 (3)). Such a referendum is a nationwide referendum (Art. 125), which means, in particular, that it may be ordered by the President, with permission of the Senate, or by the Sejm; this is more likely because it is the Sejm who decides on the method of authorisation to ratify an international agreement.

So far, both modes of granting permission to ratify an international agreement have been used. On 7 and 8 June 2003, a referendum was held to decide whether Poland should join the European Union. The percentage of voters who participated in the referendum was 59% and, consequently, the outcome of the referendum was binding. The percentage of participating voters who supported integration with the European Union was 77%. This allowed Poland to become a member of the European Union on 1 May 2004. On the other hand, on 1 April 2008, the Sejm adopted, by a majority of two thirds, a statute allowing the President to ratify the Lisbon Treaty (the Senate followed with a similar decision the next day)[9].

Constitutional referendum

Another type of referendum is a constitutional referendum. The Constitution of the Republic of Poland can be amended by the Sejm and the Senate on the basis on Art. 235. This article provides for two procedures for amending the constitution: a regular one and a

[9] President Lech Kaczynski ratified the Lisbon Treaty on 10 October 2009, after the Irish referendum.

qualified one (for provisions of chapters I, II, and XII). In the qualified procedure amending the constitution, the subject authorized to propose amendments to the constitution (a group of 92 deputies, the President, or the Senate) can submit a request to the Marshal of the Sejm to order a constitutional referendum. An amendment to the constitution becomes confirmed in a referendum if it gains the support of a majority of voters. The participation in the constitutional referendum of more than half of all people eligible to vote is not required. It should be added that a regular procedure for amending the constitution does not provide for carrying out a referendum[10].

Local referendum

Local referendum is regulated by the Article 170 of the Constitution and by the Law of 15 September 2000 about a local referendum[11]. Local referendum can be managed in all units of a local government: communes, districts and provinces.

According to Art.170, members of a self-governing community may decide, by means of a referendum, on issues concerning that community, to include removing a body of local government elected in direct elections. Only by means of a referendum can members of a self-governing community remove the legislative body and the mayor of a community (town or city), since they are elected in a general election. A referendum on self-taxation of the inhabitants of the commune is also mandatory.

A local referendum can be initiated by a body constituting a unit of a local government (a community council, a district council, or a regional assembly), or by a group of residents defined by law (10% of inhabitants of the commune, 10% of inhabitants of the district and 5% of the province's population). The referendum on the recall of a decision making body of the local government unit is carried out at the residents' request by the electoral commissioner. The referendum on the recall of a body of the local government unit may take place after the expiry of 10 months from the election day or 10 months from the last referendum on its recall, and no later than 8 months before the end of its term of office.

A local referendum is carried out by local (provincial, district and communal) and regional committees for the referendum. A local referendum is valid if at least 30% of eligible voters have participated in it. A referendum on the recall of a body of the local government unit is valid if at least 3/5 of taking part in the election of recalled upon body have taken part in it. The validity of the referendum is decided by the district court.

[10] In practice, a constitutional referendum in accordance with Art. 235, para. 6 of the Constitution has not been so far conducted.
[11] Journal of Laws No 88, item 985 as amended.

The referendum is conclusive if one out of two solutions received more than a half of the votes. The referendum on self-taxation of the commune inhabitants is conclusive if self-taxation is supported by at least 2/3 of the voters. Bodies of the local government unit are obliged to take immediate steps to implement the referendum result.

In practice, local referendum plays an important role. The referendum on the appeal of the chief officer of a group of villages (the mayor, the city president) is ordered particularly frequently. However, the referendum often appears to be invalid due to low turnout.

Popular initiative

The popular initiative is an entitlement vested to a defined by law group of citizens to submit a bill or request on a referendum (Grabowska 2005: 19). The popular initiative is a novelty in the Polish constitutional law. It was introduced in 1997 by virtue of the Constitution. A detailed procedure concerning the implementation of people's initiative is established by the Law of 24 June 1999 on the exercise of legislative initiative by citizens[12].

According to Art. 118 (2) of the Constitution, a group of 100,000 citizens may submit a bill to the Sejm. The bill cannot relate to the budget act as the sole initiative in this area belongs to the Council of Ministers (Art. 221 of the Constitution). The group of citizens may not submit a bill on amending the Constitution, either (Art. 235 (1)).

According to the Act on citizens exercising the law-making initiative, a civic initiative committee must be established for that purpose by a group of at least 15 citizens. The committee is allowed three months to collect the required number of signatures. After the bill is submitted in the Sejm, it undergoes the same legislative procedure as other bills. The first reading takes place at the plenary of the Sejm[13]. The Sejm can even reject a citizen bill in the first reading. If the bill is not considered by the Sejm by the end of its term in office, it is considered by the Sejm of the next term. It is an exception to the rule of discontinuity of the work of parliament.

Conclusion

Evaluation of the institution of direct democracy, especially the referendum, in the Polish doctrine of constitutional law is not assessed explicitly. On the one hand it is emphasised that thanks to the referendum the will of the sovereign is directly revealed. On the other, however, it is difficult to underestimate the views, according to which thanks to the freedom in determining the content of the questions of referendum it can lead to the manipulation of public opinion. It is also difficult to provide simple answers to complex

[12] Journal of Laws No 62, item 688.

[13] In the first reading in plenary of the Sejm only the most important draft laws, such as bill to amend the constitution, electoral law and the code are considered. In the case of other projects, the first reading takes place at the meeting of parliamentary committee.

problems by the means of referendum (Garlicki 2006: 180). Such an assessment of the referendum, as well as little interest of the Polish society in public life, causes that in practice the referendum plays a relatively minor role. Within the past twenty years a nationwide referendum was conducted only three times. The Poles took two major decisions in this way: accepted a new Constitution (1997) and agreed to the Polish accession to the European Union (2003).

Bibliography

1. Garlicki, L. (2006) *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu* [Polish Constitutional Law. Outline of the Lecture]. Warszawa: Liber.
2. Grabowska, S. (2009) *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich* [Forms of Direct Democracy in Selected European Countries]. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
3. Grabowska, S. (2005) *Instytucja ogólnokrajowej inicjatywy ludowej w wybranych państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze* [The Institution of a Nationwide Popular Initiative in Selected European Countries. Comparative and Legal Study]. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
4. Kryszeń, G. (2009) Instytucje demokracji bezpośredniej [Institutions of Direct Democracy]. In: Grzybowski, M., ed. *Prawo konstytucyjne*. Białystok: Temida 2. Pp. 155-166.
5. Radwanowicz-Wanczewska, J., Prokop, K. (2009) Zgromadzenie gminne w Szwajcarii [Municipal Assembly in Switzerland]. In: Chmielnicki P., Dybała A., ed. *Nowe kierunki działań administracji publicznej w Polsce i Unii Europejskiej*. Warszawa: LexisNexis. Pp. 398-406.
6. Winczorek, P. (2008) *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku* [Commentary on the Constitution of the Republic of Poland of 2nd April 1997]. Warszawa: Liber.
7. Zwierzchowski, K. (2005) *Amerykańskie instytucje demokracji bezpośredniej* [American Institutions of Direct Democracy]. Białystok: Temida 2.

Dana Rone

LIKUMISKO PROCENTU PIEDZIŅA APDROŠINĀŠANAS ATLĪDZĪBAS IZMAKSAS LIETĀS

Abstract
Insured persons are interested to receive insurance indemnity in a timely manner and full amount. Nevertheless the reality differs from initial expectations. If any disputes arise after the accident or insured event, the insurer adopts the decision not to pay out insurance indemnity. The insured person has rights to bring a claim to the court and litigate with insurer to receive insurance indemnity. But the negative aspect of this process is that so far insurer in Latvia has no obligation to pay out legal interest percentage for delayed payment. The current case-law stands that legal interest percentage can't be paid, because insurance law has specific legal regulation, which does not confirm with general regulations of the Civil Law. The author of the thesis is of different opinion and proves that legal interest percentage must be paid in the case if court comes to the conclusion that there is insured event and that the insurance indemnity is payable. Otherwise if there would be no such requirement the insurer would have no motivation at all to pay out insurance indemnity in a timely manner and full amount. The current legislation and case-law in Latvia creates beneficial legal environment for the insurer not to pay out insurance indemnity timely.
Atslēgas vārdi: *apdrošināšana, likumiskie procenti, tiesības.*

Apdrošinājuma ņēmēji un apdrošinātie ir ieinteresēti saņemt apdrošināšanas atlīdzības izmaksu laicīgi un pilnā apmērā. Tomēr realitāte ir atšķirīga. Gadījumos, kad apdrošinātājs nepiekrīt izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību vai arī nepiekrīt atlīdzības apmēram, to iespējams prasīt tiesas ceļā, iesniedzot prasības pieteikumu. Tiesu prakse liecina, ka arī tad, ja tiesas spriedums ir bijis labvēlīgs apdrošinājuma ņēmējam, nav iespējams piedzīt likumiskos procentus par savlaicīgi neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību. Šāda prakse rada izdevīgu situāciju apdrošinātājiem, pret kuriem nav citu sankciju kā motivēt laicīgi izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību. Tāpēc šajā rakstā autore pierāda, ka ir pamats prasīt no apdrošinātājiem likumiskos procentus par savlaicīgi neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību.

Apdrošināšanas tiesībās ir vispāratzīts kompensācijas princips.[1] Tas nozīmē, ka, iestājoties apdrošināšanas gadījumam, apdrošinātājs izmaksā zaudējuma vērtībai atbilstošu naudas summu vai sniedz kādu citu atbilstošu labumu (Chitty on Contracts 1994: 885). Latvijas Republikas likumā „Par apdrošināšanas līgumu" kompensācijas princips ir vienīgais princips, kas normatīvajā aktā tieši nosaukts, skaidri lietojot vārdu „princips". Lai arī apdrošinātājs izmaksā apdrošināšanas atlīdzību saskaņā ar kompensācijas principu, tomēr ne vienmēr ir iespējams precīzi noteikt, kāda ir kompensācijas summa. Tā, piemēram, 2003. gada martā Vecrīgā notika ugunsgrēks viesnīcā Ainavas. Apdrošinājuma ņēmējam – SIA Baltic Development Group – un apdrošinātājam – Seesam AAS – nebija domstarpību par to, ka notikušais ir apdrošināšanas gadījums, bet problēmas radīja apdrošināšanas atlīdzības lielums. Apdrošinājuma ņēmējs iesniedza pieprasījumu izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību Ls 590 000 apmērā, ko apliecināja arī remontdarbu tāme, turpretim apdrošinātājs uzskatīja, ka apdrošināšanas atlīdzība nevar pārsniegt Ls 70 000 (Latkovskis 2003). Turklāt visu to laiku,

kamēr apdrošinātājs veic nepieciešamās darbības, lai noteiktu apdrošināšanas atlīdzības lielumu, apdrošinātājam nav pienākuma izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību. Šāda situācija objektīvi kaitē apdrošinājuma ņēmējam. Konkrētajā gadījumā tas nevarēja turpināt aktīvi darboties viesnīcu komercdarbībā. Šādai situācijai būtu jārod tiesisks risinājums, lai godprātīgs apdrošinājuma ņēmējs neciestu no apdrošināšanas atlīdzības izmaksas kavēšanās, kas tādējādi kaitē apdrošinājuma ņēmēja finansiālajām interesēm. Šāds risinājums jau ir iestrādāts Latvijas Republikas Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas likumā, kur noteikts, ka par novēlotu lēmuma pieņemšanu par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu un novēlotu atlīdzības izmaksu apdrošinātājam ir pienākums maksāt soda procentus par labu apdrošināšanas atlīdzības saņēmējam (Janevičs 2003).

Savukārt Lielbritānijā tiesas uzliek apdrošinātājam par pienākumu papildus apdrošināšanas atlīdzībai izmaksāt arī procentus, ja apdrošinātājs tīšām aizkavējis apdrošināšanas atlīdzības izmaksu (Burts & Harvey Ltd 1996: 354). Tomēr procenti nav jāmaksā līdz brīdim, kamēr līdzēji nav vienojušies par apdrošināšanas atlīdzības apmēru, jo pārrunas par apdrošināšanas atlīdzības lielumu ir saprātīgs iemesls atlīdzības neizmaksāšanai. Lielbritānijas tiesu prakse liecina par labu procentu noteikšanai no apdrošināšanas gadījuma iestāšanās, nevis atlīdzības noteikšanas brīža, ja vien apdrošinājuma ņēmējs nav nepamatoti vilcinājis savas lietas izskatīšanu (Adcock 2000: 315). Uzskatu, ka lielākās grūtības sagādā pierādīšana, vai apdrošinātājs ir tīšām aizkavējis izmaksu. Ja aizkavējums ir radies tāpēc, ka apdrošinātājs nav līdz galam noskaidrojis apdrošinātā riska iestāšanās apstākļus vai zaudējumu vērtību, tad apdrošināšanas atlīdzības izmaksas aizkavējums tāpat kā Latvijā neskaitās prettiesisks.

Interesanti ir aplūkot arī citu valstu nostāju apdrošināšanas atlīdzības novēlotas izmaksas un likumisko procentu jautājumā. Austrijā apdrošinātājam ir pienākums maksāt likumiskos procentus 4% apmērā par novēlotu apdrošināšanas atlīdzības izmaksu (Insurance Contract Law in Europe 2004: 33). Beļģijā apdrošinātājam ir pienākums maksāt likumiskos procentus 7% apmērā tikai tad, kad kavējas noteikti aprēķināta apdrošināšanas atlīdzības izmaksa (Insurance Contract Law in Europe 2004: 61). Ja Vācijā apdrošinātājs novēloti izmaksā apdrošināšanas atlīdzību, viņam iestājas parastās Civillikumā noteiktās sekas, kādas ir novēlotu maksājumu gadījumā, turklāt apdrošinājuma ņēmējam ir tiesības prasīt par 5 procentiem augstākus likumiskos procentus nekā standarta procentu gadījumā (Insurance Contract Law in Europe 2004: 83). Dānijā apdrošināšanas atlīdzība ir jāizmaksā divu nedēļu laikā pēc visas nepieciešamās informācijas saņemšanas, bet kavējuma gadījumā jāmaksā 5% likumiskie procenti (Dānijas likums par apdrošināšanas līgumiem: 24. pants). Somijā arī

jāmaksā likumiskie apdrošināšanas procenti novēlotas apdrošināšanas atlīdzības izmaksas gadījumā. Likumiskie procenti katru gadu tiek pārrēķināti. [1] Protams, ka šāda nostāja ir apdrošinājuma ņēmēja interesēs. Tas, ka Latvijā apdrošinātājam nav pienākuma maksāt apdrošināšanas atlīdzību, rada situāciju, ka apdrošinātājiem ir izdevīgi neizmaksāt apdrošināšanas atlīdzību pēc iespējas ilgāk. Laikam ejot un inflācijai pieaugot, apdrošinātājs galu galā izmaksā apdrošināšanas atlīdzību, kura faktiski ir kļuvusi mazāka par sākotnēji prasīto naudas summu tieši inflācijas dēļ. Savukārt apdrošinātājs neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību ir tajā laikā ieguldījis tā, lai tā nestu peļņu, kā nosaka „Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likuma" (Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likums. 41. panta pirmā daļa).

Jautājumā par procentu samaksas pienākumu par laicīgi neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību viedokli ir paudis Augstākās tiesas Senāta Civillietu departaments, norādot, ka „civiltiesiskās attiecības, kas rodas uz apdrošināšanas līguma pamata, ir specifiskas un neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību nevar uzskatīt par svešas (mantas) naudas lietojumu un līdz ar to nav pamata izskatīt jautājumu par Civillikumā paredzēto nokavējuma procentu piedziņu". [1] Departaments atzīmē, ka, lai gan Civillikuma 1759. pantā ir noteikts, kad likumiskie procenti jāmaksā, tomēr apdrošināšanas atlīdzības lietās jāņem vērā, ka nevis Civillikums, bet speciālais likums „Par apdrošināšanas līgumu" regulē tiesiskās attiecības, kas izriet no apdrošināšanas līguma. Tomēr apšaubu šī apgalvojuma absolūto patiesību. Prakse liecina par neskaitāmiem gadījumiem, kad apdrošinātāji atsaka izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību, negribot bezstrīdus kārtībā šķirties no ievērojamas naudas summas apdrošināšanas atlīdzības veidā. Tikai tad, ja apdrošinājuma ņēmējs izrāda savu aktivitāti un ir gatavs arī tiesas ceļā aizstāvēt savu taisnību par apdrošināšanas atlīdzības izmaksas pamatotību, tad apdrošinātājs izmaksā prasīto summu. Turklāt šādā situācijā apdrošinātājs neko nezaudē. Gluži pretēji – apdrošinātājs aiztur naudas līdzekļus līdz brīdim, kad spēkā stāsies tiesas spriedums. Tādējādi acīmredzama ir situācija, ka apdrošinātājiem ir izdevīga pašreizējā tiesu nostāja par to, ka no apdrošinātājiem netiek prasīta likumisko procentu piedziņa par savlaicīgi neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību. Turpretim apdrošinājuma ņēmējs cieš patiesus zaudējumus. Piemēram, ja apdrošinājuma ņēmējs Kārlis 2009. gada jūnijā nesaņem no savas automašīnas apdrošinātāja Ls 14 000 par automašīnai radītajiem zaudējumiem autoavārijas rezultātā, tad 2013. gada jūnijā, kad, iespējams, beigsies tiesvedība visu triju instanču tiesās, [1] Kārlim nepietiks vairāk ar Ls 14 000, lai salabotu automašīnu, kas šos 4 gadus būs nelabota nostāvējusi garāžā. Savukārt apdrošināšanas sabiedrība, noguldot strīdus naudas summu Ls 14 000 parastā bankas depozītā uz 6% gadā līdz 2013. gadam būs nopelnījusi papildus Ls 3674,67 saskaņā ar elementāru depozīta pieauguma aprēķinu:

Līdz 2010. gada jūnijam: 6% no Ls 14 000 gadā = Ls 14840

Līdz 2011. gada jūnijam: 6% no Ls 14 840 gadā = Ls 15 730,40

Līdz 2012. gada jūnijam: 6% no Ls 15 730,40 = Ls 16 674,22

Līdz 2013. gada jūnijam: 6% no Ls 16674,22 = Ls 17674,67

Tādējādi redzams, ka apdrošināšanas sabiedrība turpina gūt labumu no savā rīcībā esošajiem naudas līdzekļiem un tādējādi ir finansiāli ieinteresēta aizkavēt apdrošināšanas atlīdzības izmaksu pēc iespējas ilgāk.

Šajā ziņā interesants ir Igaunijas tiesiskais regulējums. Proti, Igaunijas Saistību likuma 451. pants ar nosaukumu „Prasība samaksāt apdrošinājuma ņēmējam līgumsodu par novēlotu izmaksu" paredz: „Jebkura vienošanās, saskaņā ar kuru apdrošinātājam nav jāmaksā līgumsods par savu pienākumu novēlotu izpildi, nav spēkā". Tas nozīmē, ka Igaunijā ir pilnīgi pretēja nostāja, salīdzinājumā ar Latviju un jau likumdevēja līmenī ir izteikts apdrošinātāja pienākums maksāt līgumsodu par novēlotu apdrošināšanas atlīdzības izmaksu. Tiesa gan, likumā nav teikts, vai šim sodam jābūt kādā noteiktā apmērā vai arī tas izpaužas kā likumiskie procenti. Tomēr konkrētā panta redakcija liecina par to, ka apdrošinātājam, ja tas novēloti izmaksā apdrošināšanas atlīdzību, ir pienākums ne tikai izmaksāt šo atlīdzību, bet arī maksāt papildus naudas summu par pašu kavēšanos. Arī Amerikas Savienotajās Valstīs, piemēram, apdrošinātājam ir pienākums segt arī tos apdrošinājuma ņēmēja zaudējumus, līgumsodu un morālo kaitējumu, kas radušies gadījumā, ja apdrošinātājs nepamatoti ir atteicis izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību (Browne J. Mark, Pryor S. Ellen, Puelz Bob 2004: 356).

Tiesu prakse šīs likuma normas piemērošanā attiecībā uz apdrošināšanas līgumiem nav bijusi vienveidīga un konsekventa. Atsevišķos gadījumos tiesa ir spriedusi par labu procentu piedziņai, bet atsevišķos procentu piedziņas prasība ir noraidīta. [1] Piemēram, procenti tika piedzīti par labu apdrošinājuma ņēmējam lietā, ko izskatīja gan Rīgas Vidzemes priekšpilsētas tiesa, gan apelācijas kārtībā Rīgas apgabaltiesa SIA „Vanauto S" prasībā pret AS „Baltijas Transporta apdrošināšana". Tiesa nesniedza nekādus argumentus, kāpēc procenti par apdrošināšanas atlīdzības izmaksas it kā esošo kavējumu būtu jāmaksā. Tiesa arī neargumentēja, vai procenti vispār pienākas un vai apdrošināšanas atlīdzības izmaksa tiešām notiek ar kavēšanos. Spriedumā redzams, ka tiesa vienkārši bez argumentiem ir apmierinājusi prasību par procentu piedziņu. Tomēr citu materiālo tiesību normu pārkāpuma dēļ kasācijas instances tiesa šo spriedumu atcēla (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2004. gada 28. janvāra spriedums lietā Nr. SKC-27.).

Procenti tika uzskatīti par pamatotiem arī Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas spriedumā lietā Nr. C04170402. [1] Šajā lietā apdrošinātājs bija pieņēmis lēmumu par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu, bet pārskaitījis naudu uz nepareizu bankas kontu. Tāpēc

četrus gadus pēc sev labvēlīga lēmuma pieņemšanas apdrošinājuma ņēmējs cēla prasību tiesā par apdrošināšanas atlīdzības un likumisko procentu piedziņu. Tiesa pilnībā apmierināja prasību, atsaucoties uz Civillikuma 1812. pantu par to, ka saistības izpildījums ir spēkā tikai tad, ja to izdarījusi uz saņēmusi īstā persona īstā vietā, īstā laikā un pienācīgā kārtā. Tā kā nauda pēc lēmuma par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu netika pārskaitīta atbilstoši Civillikuma 1812. pantam, tad saskaņā ar Civillikuma 1759. panta 1. punktu piedzenami arī likumiskie procenti. Turpretim Augstākās tiesas Civillietu tiesu palāta, kura izskatīja apelācijas sūdzību par šo spriedumu, nosprieda, ka nav pamata izmaksāt likumiskos procentus. Motīvu daļā esošajos argumentos lasāms: „saskaņā ar Civillikuma 1656. pantu parādnieks nav nokavējis, ja nokavējuma iemesls ir viņa pamatotas šaubas vai nu vispār par saistību, [..] vai par tās apmēru. [..] atbildētājam bija šaubas par saistības apmēru, jo prasītājs nav iesniedzis pierādījumus [..] par to, ka automašīna ir gājusi bojā vai tai nodarīto zaudējumu apmēru.” [1]

Savukārt Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģija, atsakot piedzīt likumiskos procentus, spriedumā civillietā Nr. C-1015/04 noteica: „Civillikums neregulē tiesiskās attiecības, kas izriet no apdrošināšanas līguma. Šādas attiecības regulē likums „Par apdrošināšanas līgumu”, kas ir atzīstams par speciālo likumu attiecībā pret Civillikumu. Civillikuma normas būtu piemērojamas tikai tādu situāciju regulēšanai, kuras nav noregulētas ar likumu „Par apdrošināšanas līgumu”” (Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 2004. gada 13. aprīļa spriedums civillietā Nr. C04213003 (C-1015/04). Uz šāda pamata tiesa pieņēma spriedumu atteikt piedzīt no apdrošināšanas sabiedrības par labu apdrošinājuma ņēmējam procentus par neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību. Tāpat arī Augstākās tiesas Senāts spriedumā lietā SKC-610, spriežot par procentu piedziņas neiespējamību no apdrošinātāja, noteica: „[1757. un 1759.] pants norāda, ka pienākums maksāt procentus rodas par katru parāda samaksas nokavējumu. [..] šāds nokavējums nav pieļauts, jo nav pieņemts lēmums par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu, bet atteikumu izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību nevar kvalificēt kā parādu, kaut vēlāt tiesa atzinusi, ka apdrošināšanas gadījums tomēr iestājies” (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2003. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. SKC-610.). Tomēr šajā spriedumā tiesa nesniedz pamatojumu, kāpēc „atteikumu izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību nevar kvalificēt kā parādu”. Abos gadījumos – gan tad, kad kreditors laikus nesaņem parāda atmaksu no kreditora, gan tad, kad apdrošinājuma ņēmējs laikus nesaņem apdrošināšanas atlīdzību no apdrošinātāja – finansiālā ietekme uz naudas pieprasītāju ir līdzvērtīga, proti, netiek saņemta naudas summa, kas personai pienākas un kuru tā būtu varējusi izmantot. Savukārt, aizturētā nauda vai nu pie parādnieka vai arī pie apdrošinātāja dod tiem iespējas izmantot naudas līdzekļus savām

vajadzībām, iespējams, gūstot no šādas naudas izmantošanas papildu labumu. Tieši šādam mērķim Civillikumā ir radīta sadaļa par procentu piedziņu, kas šajā ziņā attiecas arī uz apdrošināšanu. Līdz ar to Augstākās tiesas Senāta spriedums lietā SKC-610 tomēr nav argumentējis, kāpēc „atteikumu izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību nevar kvalificēt kā parādu". Turklāt šāda tiesu prakse rada apdrošinātājiem lieliskus apstākļus, lai pilnīgi visos gadījumos atteiktu izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību, jo likumiskie procenti par atlīdzības izmaksas kavējumu nav jāmaksā. Apdrošinātājiem ir izdevīgi izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību tikai tad, kad apdrošinājuma ņēmējs vai labumu guvējs ir saņēmis labvēlīgu spriedumu 3. instances tiesā. Pirmkārt, apdrošinātāja labā darbojas tas, ka pēc vairāku gadu tiesvedības apdrošinātājam tik un tā būs jāizmaksā tikai apdrošināšanas gadījuma iestāšanās brīdī esošā apdrošināšanas atlīdzība, tai klāt nepieskaitot ne inflācijas radītos procentus, ne arī likumiskos procentus. Otrkārt, apdrošinātāja labā darbojas arī Civilprocesa likuma 44. panta pirmās daļas 1. punkts, kas noteic, ka atlīdzināmi otras puses izdevumi advokāta palīdzības apmaksai 5% apmērā no prasījumu apmierinātās daļas, nevis faktiskajā apmērā. [1] Treškārt, ne visi apdrošinājuma ņēmēji griezīsies tiesā pret apdrošinātāju, nesaņemot apdrošināšanas atlīdzību. Tādējādi iespējams secināt, ka apdrošinātājam ir izdevīgi neizmaksāt apdrošināšanas atlīdzību un aizturēt apdrošināšanas atlīdzības izmaksu līdz brīdim, kamēr to kasācijas instances tiesa nenosaka galīgi. Šobrīd Latvijā nav tiesisku mehānismu, kas apdrošinātāju padarītu ieinteresētu apdrošināšanas atlīdzības savlaicīgā izmaksā.

Savukārt jau iepriekš minētais Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas spriedums civillietā Nr. C-1015/04 ir izvirzījis „apzināšanās" kritēriju kā pamatu pienākumam izmaksāt likumiskos procentus. Proti, spriedumā tiesa ir konstatējusi: „tiesa nevar atzīt neizmaksāto apdrošināšanas atlīdzību par svešu naudu CL 1759. panta izpratnē. Lai varētu piedzīt likumiskos procentus par svešas naudas lietošanu, svešas naudas turētājam jāapzinās pie viņa esošās naudas piederība citai personai. Starp pusēm pastāv strīds par apdrošināšanas atlīdzības izmaksas pienākumu un apdrošināšanas atlīdzības apmēru, līdz ar to atlīdzību nevar atzīt par svešu naudu". Tomēr nepiekrītu šādam „apzināšanās" kritērijam vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, neviens no Civillikuma pantiem, kas regulē procentu juridisko būtību, neatsaucas uz parādnieka apzināšanos vai nepieciešamību apzināties parāda esamību. [1] Apzināšanās nav nosaukta kā kritērijs arī Civillikuma komentētāju darbos. [1] Pienākums maksāt procentus izriet kā no tiesiska darījuma, tā arī no likuma. Tas nozīmē, ka apziņai par parāda esamību nav nozīmes, lai aprēķinātu procentus. Otrkārt, „apzināšanās" ir subjektīva darbība, ka iespējama tikai fiziskām personām. Juridiskām personām apziņas nav, jo tā piemīt tikai cilvēcīgām būtnēm. Iespējams, par juridisko personu „apziņu" varētu spriest, pieņemot, ka apziņa izpaužas caur juridiskas personas pārstāvju, piemēram, valdes locekļu darbību. Treškārt, ja

procentu izmaksa būtu iespējama tikai gadījumos, kad parādnieks apzinātos svešas naudas esamību, rastos papildu jautājumi: kad šāda apziņa radusies, vai apziņa bijusi nepārtraukta, vai bija iespējas apzināties, vai kreditors sekmēja apzināšanos. Tādējādi redzams, ka apziņas izmantošana kā kritērijs procentu aprēķina pienākumam, nav pamatota, jo, pirmkārt, apziņas nepieciešamība nav noteikta Civillikumā, un, otrkārt, tā rada nepamatotas iespējas izvairīties no procentu maksāšanas pienākuma.

No kāda cita tiesas sprieduma redzams, ka tiesa uzskatījusi apdrošinātāja kavēšanos izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību par pilnīgi nepamatotu (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2008. gada 9. janvāra spriedums lietā Nr. SKC-21). Spriedumā tiesa paudusi pārliecību, ka apdrošinātājam bija „visi nepieciešamie dokumenti" Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātas apdrošināšanas likuma 38. panta pirmās daļas izpratnē. Šādos apstākļos būtu bijis iespējams saņemt arī likumiskos procentus par apdrošināšanas atlīdzības izmaksas aizkavējumu. Tomēr, tā kā prasītājs šādu prasību nebija pieteicis, tad arī tiesa to neskatīja.

Saprotama ir apdrošinājuma ņēmēja vēlme un nepieciešamība pēc apdrošinātā riska iestāšanās nekavējoties saņemt apdrošināšanas atlīdzību pilnā apmērā. Piemēram, ja apdrošinājuma ņēmējs ir apdrošinājis savu viesnīcu pret uguns risku, tad ugunsgrēka gadījumā ir nepieciešams nekavējoties saņemt apdrošināšanas atlīdzību, lai izremontētu telpas un atjaunotu viesnīcas darbību. No otras puses, ir saprotama arī apdrošinātāja vēlme izmantot visus tiesību aizsardzības līdzekļus un iespējas noskaidrot, vai apdrošināšanas atlīdzības pieprasījums ir pamatots un vai konkrētā apdrošinātā riska iestāšanās gadījumā nav notikusi apdrošināšanas krāpšana. Tāpēc apdrošinātāju nedrīkstētu finansiāli sodīt par to, ka nav uzreiz izmaksāta apdrošināšanas atlīdzība, bet tā vietā lūgts tiesību aizsardzības iestādēm noskaidrot, vai nav noticis apdrošināšanas krāpšanas gadījums. Līdzīgi kā 2004. gada 7. decembrī Rīgas Apgabaltiesa nolēma Enesas Saburovas lietā, atceļot nodrošinājumu – mantas apķīlāšanu – tad vēršanos tiesā nevar uzskatīt par ļaunprātību, jo tā ir pilnīgi tiesiska darbība saskaņā ar Satversmes 92. pantu. Tomēr ir nepieciešams kāds risinājums, kas apmierinātu gan apdrošinājuma ņēmēju, gan apdrošinātāju. Viena iespēja būtu pienākuma uzlikšana apdrošinātājam izmaksāt apdrošinājuma ņēmējam apdrošināšanas atlīdzību kopā ar likumiskajiem procentiem par laika posmu no brīža, kad apdrošināšanas atlīdzība būtu izmaksāta apdrošinātāja pozitīva lēmuma gadījumā, tomēr ne vēlāk kā konkrēta skaita mēnešu, piemēram, trīs mēneši pēc apdrošināšanas atlīdzības pieteikuma saņemšanas brīdim, līdz faktiskajam pilnīgas izmaksas brīdim. Šāds pienākums apdrošinātājam neradīs zaudējumus, jo jebkurā gadījumā apdrošinātājs savus naudas līdzekļus ir ieguldījis tā, lai tiktu gūta peļņa (Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likums. 41. panta pirmā daļa).

Domājams, ka apdrošinātāji iebildīs šādam risinājumam, atsaucoties uz Civillikuma 1754. pantu, kas noteic „lai rastos procentu saistība, ir nepieciešams galvenais parāds". Tāpēc jānoskaidro jautājums, kad radies galvenais parāds jeb apdrošināšanas atlīdzības izmaksas pienākums. No likuma „Par apdrošināšanas līgumu" 24. panta pirmās daļas izriet, ka apdrošinātājam ir pienākums izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību, iestājoties apdrošināšanas gadījumam, pēc pārliecināšanās par apdrošinātā riska iestāšanos, pēc visas pieejamās informācijas pārbaudes. Savukārt, ja apdrošinātājs neiegūst pierādījumus tam, ka noticis apdrošināšanas gadījums, apdrošinātājam nav pienākuma izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību. Attiecīgi – nav parāda un nav arī pienākuma maksāt likumiskos procentus. Tomēr šāda strikta nostāja rada motivāciju apdrošinātājiem neizmaksāt apdrošināšanas atlīdzību pēc iespējas ilgāk, jo likums un tiesu prakse nav radījusi nekādas sankcijas par apdrošināšanas atlīdzības novēlotu vai nepamatotu izmaksu. Procentu maksāšanas pienākums iedarbojas kā pamudinājums parāda ātrākai nokārtošanai (Torgāns 2006: 145). Tomēr tik ilgi, kamēr apdrošināšanas atlīdzības izmaksas pienākuma rašanās brīdis būs atkarīgs tikai no apdrošinātāja vienpusēja lēmuma, nebūs iespējams prasīt no apdrošinātāja procentus, jo Civillikums tos saista ar parāda esamību. Attiecīgi, ja nav parāda, nav arī pienākums maksāt procentus. Šobrīd Latvijā izveidojusies situācija, ka apdrošinājuma ņēmējam par ikvienu pienākuma neizpildi ir noteikta sankcija, sākot no apdrošināšanas prēmijas paaugstināšanas, apdrošināšanas atlīdzības daļējai neizmaksai līdz pat apdrošināšanas līguma atzīšanai par spēkā neesošu un krimināllietas ierosināšanai par apdrošināšanas krāpšanu. Turpretim apdrošinātājam nav noteiktas soda sankcijas par novēlotu apdrošināšanas atlīdzības izmaksu vai vispār atteikumu to izmaksāt. Tāpēc būtu nepieciešams likumu „Par apdrošināšanas līgumu" papildināt ar normu, ka gadījumā, ja apdrošinātājs ir nepamatoti atteicies pilnīgi vai daļēji izmaksāt apdrošināšanas atlīdzību, apdrošinātājam ir pienākums samaksāt apdrošinājuma ņēmējam arī likumiskos procentus.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas

1. Browne J. Mark. Pryor S. Ellen. Puelz Bob. (2004) The Effect of Bad-Faith Laws on First Party Insurance Claims Decisions. In: *The Journal of Legal Studies*, Vol. 33(2) June, P. 356.
2. Chitty on Contracts. The Common Law Library. (1994) No. 1. 27th edition. Volume I and II. London: Sweet and Maxwell.
3. Insurance Contract Law in Europe. (2004) Comité Européen des Assurances.
4. Sūniņa – Markēviča, K. (2003) *Apdrošināšana*. Rīga: Junior Achievment – Latvija.
5. Torgāns Kalvis. (2006) Saistību tiesības. I daļa. Mācību grāmata. Rīga: Tiesu namu aģentūra.

Raksti žurnālos

1. Janevičs, G. Kam izdevīgs jaunais apdrošināšanas likums. *Latvijas Vēstnesis. Eiropas Vēstis.* Nr. 36, 24.10.2003.
2. Latkovskis, B. Apdrošinātājam Seesam pārmet saistību nepildīšanu. *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 02.10.2003.
3. Tarr A.A. Tarr J.A. (2001) The Insured's Non-Disclosure in the Formation of Insurance Contracts: A Comparative Perspective. In: *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 50, part 3, pp. 583 - 588

Normatīvie akti

1. Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likums. 41. panta pirmā daļa. – Pieņemts 10.06.1998. Publicēts "Latvijas Vēstnesī" 30.06.1998. Nr. 188/189 (1249/1250). Spēkā no 01.09.1998.
2. Civilprocesa likums. - Pieņemts 14.10.1998. Publicēts „Latvijas Vēstnesī" 03.11.1998. Nr. 326/330 (1387/1391). Spēkā no 01.03.1999.
3. Latvijas Republikas Advokatūras likums. - Pieņemts 27.04.1993. Publicēts „Latvijas Vēstnesī" 20.05.1993. Nr. 27. Spēkā no 21.05.1993.
4. Notariāta likums. – Pieņemts 01.06.1993. Publicēts „Latvijas Vēstnesī" 09.07.1993. Nr. 48. Spēkā no 01.09.1993.
5. Likums "Par apdrošināšanas līgumu". – Pieņemts 10.06.1998. Publicēts "Latvijas Vēstnesī" 30.06.1998. Nr. 188/189 (1249/1250). Spēkā no 01.09.1998.
6. Tiesu izpildītāju likums. – Pieņemts 24.10.2002. Publicēts „Latvijas Vēstnesī" 13.11.2002. Nr. 165 (2740). Spēkā no 01.01.2003.
7. Noteikumi par minimālo apdrošinājuma summu zvērinātu notāru individuālajam apdrošināšanas līgumam un grupas apdrošināšanas līgumam, kā arī par apdrošināšanas līguma obligātajiem noteikumiem. Nr. 227. Pieņemti 05.04.2005. Publicēti „Latvijas Vēstnesī" Nr. 56 (3214) 08.04.2005. Spēkā no 09.04.2005.
8. Noteikumi par zvērinātu tiesu izpildītāju individuālā apdrošināšanas līguma un grupas apdrošināšanas līguma minimālo apdrošinājuma summu un apdrošināšanas līguma obligātajiem nosacījumiem. Nr. 238. Pieņemti 05.04.2005. Publicēti „Latvijas Vēstnesī" Nr. 56 (3214) 08.04.2005. Spēkā no 09.04.2005.
9. Dānijas likums par apdrošināšanas līgumiem. Konsolidētais likums Nr. 726. Pieņemts 1986. gada 24. oktobrī. 24. pants.
10. Igaunijas Saistību likums. Pieņemts 26.09.2001. Stājies spēkā 01.07.2002. Publicēts RT I 2002, 53, 336.

Tiesu prakse

1. Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 2002. gada 4. jūlija spriedums civillietā Nr. C04170402.
2. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu tiesu palātas 2003. gada 11. jūnija spriedums civillietā Nr. PAC-54.
3. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2003. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. SKC-610.
4. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2004. gada 28. janvāra spriedums lietā Nr. SKC-27.
5. Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 2004. gada 13. aprīļa spriedums civillietā Nr. C04213003 (C-1015/04).
6. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2008. gada 9. janvāra spriedums lietā Nr. SKC-21.

7. *Adcock v Co-operative Insurance Society Ltd*, [2000] Lloyd's Rep. I.R. 657; *Kuwait Airways Corp v Kuwait Insurance Co SAK*, [2000] Lloyd's Rep. I.R. 678; *Quorum A/S v Schramm* (No. 2) [2001] EWHC 505 (Comm), [2002] Lloyd's Rep. I.R. 315.
8. British and Foreign Marine Insurance Co Ltd v. Samuel Sanday & Co., [1916] 1 A.C. 650.
9. *Burts & Harvey Ltd v Vulcan Boiler & General Insurance Co* [1966] 1 Lloyd's Rep. 354.
10. Avon House Ltd v. Cornhill Insurance Co Ltd (1980) 1 ANZ Insurance Cases 60-429.
11. Container Transport International Inc v. Oceanus Mutual Underwriting Association (Bermuda) Ltd [1984] 1 Llooyd's Rep 476.
12. Elston v. Phoenix Prudential Australia Ltd [1987] 2 Qd R 354.

Kristīne Rupeika

ATJAUNOJOŠĀ TAISNĪGUMA IDEJAS RAŠANĀS UN ATTĪSTĪBA

Abstract
The definition of Alternative Dispute Resolution is a set of processes designed with help to resolve disputes and conflicts outside the court. There will be always conflicts in the society, but it is increasingly apparent that the parties choose to resolve conflicts outside the court in order to find a suitable solution for both sides.
Atslēgas vārdi: *atjaunojošais taisnīgums, atjaunojošā tiesvedība, taisnīguma atjaunošana.*

Atjaunojošais taisnīgums šīs publikācijas kontekstā tiks skatīts tieši krimināltiesisko attiecību noregulēšanas jomā. Tiesības ir radušās reizē ar valsti. Līdz valsts izveidei tiesības pastāvēja kā paražas – noteikumi, uzvedības normas, kurus pieņēma sociālā kopiena. Tās saglabājās dažādu tautu svētajos rakstos – Bībelē, Vēdās, Korānā. Cilvēces vēsture liecina par dažādu soda veidu un mēru piemērošanu par izdarītajiem noziegumiem. Soda mērķi tika panākti ar nāves sodu, miesas sodiem, sāpju, fizisku moku sagādāšanu, brīvības un īpašuma atņemšanu u.c. Ar sociālu konfliktu padziļināšanos tika pastiprināti pielietots nāves sods kā iebiedēšanas veids. 20. gadsimtā tika ļoti plaši piemērots soda mērs - brīvības atņemšana. Tomēr ar laiku šādu soda mēra pielietošana samazinājās, jo kļuva saskatāma tā neefektivitāte. Kā liecina vēsturiskā pieredze, bargu sodu piemērošana neveicina noziegumu skaita samazināšanos. Taisnīguma atjaunošana ar atriebības principu, sagādājot likumpārkāpējam sāpes, kaitējumu veselībai, nāves sods, iebiedēšana ilglaicīgi ietekmēja krimināls tiesvedības attīstību un atspoguļoja krimināls tiesvedības būtību.

20. gadsimtā, mainoties izpratnei par sodu, par tā piemērošanu un par to, ka bargi sodi kriminalizē sabiedrību, neveicinot soda mērķa sasniegšanu, ir skaidrs, ka jāmaina attieksme un jāveic krimināpolitikas demokratizāciju (Дворянсков 2005: 15). Svarīgi, lai tiktu piemērotas alternatīvas brīvības atņemšanas sodam (darbi sabiedrības labā, nodarīto zaudējumu atlīdzināšana cietušajam, cietušā izlīgums ar vainīgo, ārstēšanās programmas, vairāku sodu kombinēšana u.c.). Šie sodi un sankcijas liek uzsvaru uz likumpārkāpēja iekļaušanu sabiedrībā, un veicina likumpārkāpējā atbildības izjūtu, liekot apzināties savas uzvedības sekas un iesaistīties resocializējošos pasākumos. Daudzi no šiem sodiem prasa sabiedrības līdzdalību likumpārkāpēja uzraudzīšanā un atbalstīšanā, šo sodu pastāvēšana ir kā apliecinājums sabiedrības gatavībai uzņemties atbildību par likumpārkāpējiem. Daudzās valstīs, kas tiecas ievērot vispārtiesiskus humānisma principus, tiek meklēti alternatīvi soda veidi, pilnveidotas metodes un līdzekļi. Arī Latvija nav izņēmums.

Par noziedzīgu nodarījumu tiek domāts, runāts un rakstīts. Bet bieži, skatot to teorētiski, bet neskatot, kā konfliktā iesaistīto atsevišķo cilvēku izjūtas - netaisnību, aizvainojumu, sāpes u.c. Tas nozīmē priekšroku likumu pārzināšanai un precīzai piemērošanai, malā atstājot emocijas – līdzjūtību, iecietību u.c.

Publikācijā „Bez soda" N. Kristi runā par sodu un tā izpratni. Diskusijās par krimināltiesībām eksistē pozīcija, ko sauc abolicionisms. Abolicionisti uzdot jautājumus: „Kas tā par loģiku un ētiku, kuras ietekmē rodas pārliecība, ka sodam ir prioritāte pār izlīgumu? Jūs zaudējāt aci manas apšaubāmās uzvedības dēļ – bet es jums atdošu savu māju. Jūs mani sakropļojāt, notriecot ar mašīnu, bet es jums piedevu". Sods ir apzināta sāpināšana. Bet vai apzinātai sāpju nodarīšanai ir kādas priekšrocības kā sabojāto vērtību atjaunojošam instrumentam? Vai tādām sāpēm ir priekšrocības, tātad, prioritāte izlīgumam, kompensācijai un piedošanai? N. Kristi piekrīt filozofijai, uz kuras bāzējas šie jautājumi, bet nepiekrīt abolicionistiem. Starp viņiem visradikālāk noskaņotie vēlas vispār atcelt krimināls tiesības un formālā soda institūtu. Bet, ja seko šai filozofijai, rodas vairākas nopietnas problēmas: 1.dažiem likumpārkāpējiem nav ne spēka, ne vēlēšanās ielūkoties savam upurim acīs, nemaz nerunājot par piedošanas izlūgšanos, arī ne visi upuri būs gatavi izskatīt izlīguma variantu, viņi dotu priekšroku sava apvainotāja sodīšanai (minēto kā problēmu nosauc personas, kuras nevēlas iesaistīties izlīguma procesā), 2. pilnībā atcelts soda institūts, saistīts ar briesmām, ka izlīguma process būtiski izkropļojas. Likumpārkāpējs vai viņa tuvākie radinieki pārsteidzīgi sadotu pārāk daudz skaistus solījumus, lai lietas izskatīšanu novirzītu sev labvēlīgākā gultnē.

Divdesmitā gadsimta beigās profesore F. Tulkensa (*Tulkens F.*) apgalvoja: „Tieši mainība soda piemērošanā ir priekšnosacījums tām kardinālajām izmaiņām, kuras var novērot krimināltiesību un krimināls justīcijas jomās " (Головко 2002: 11). Profesors A.P. Pires (*Piress A.P.)*, papildina beļģu profesores teikto:" Vai vajag vēl runāt, ka krimināltiesībām ir tikai jāregulē un jānosaka soda robežas? Vai ir parādījies kas jauns, no mūsu Apgaismības laikmetā celtās Mažino līnijas sabrukuma, lai ar pienācīgu bardzību noteiktu visas soda piemērošanas teorijas? Kāpēc tad neteikt, ka krimināltiesībām ir jāatrod arī civilizētākus veidus, lai iedzīvinātu atšķirīgas sabiedriskās vērtības un noregulētu konfliktus, kuri nokļūst krimināltiesību redzeslokā, kā arī izstumtu no sava arsenāla sodus, kad vien tas ir iespējams" (Головко 2002: 11).

Pirmo reizi terminu „Atjaunojošā tiesvedība" krimināla justīcijas kontekstā A Eglašs (*Albert Eglash*) 1958. gadā minēja, uzskaitot trīs krimināls justīcijas veidus – 1.sodošā – pamatojas uz sodu, 2.dziedinošā (distributīvā) – pamatojas uz cietušā terapiju, dziedināšanu, 3.atjaunojošā – pamatojas uz restitūciju (atlīdzināšanu). „Gan sodošā, gan dziedinošā pieeja fokusējas uz likumpārkāpēja darbībām un neatzīst cietušā iesaistīšanos tiesvedības procesā un

prasa vienīgi pasīvu darbību līdzās likumpārkāpējam. Savukārt atjaunojošā tiesvedība ir cits skatījums, šeit galvenā uzmanība uz likumpārkāpēja nodarīto kaitējumu un likumpārkāpēja un cietušā iesaistīšanu situācijas labošanā un rehabilitācijā" (Van Ness, Heetdekerks 2006: 22).

Atjaunojošā tiesvedība – jauns skatījums uz to, kā sabiedrībai reaģēt uz noziedzīgu nodarījumu, un uz šī skatījuma pamata izstrādāta prakse. Katram noziedzīgam nodarījumam ir jāseko likumpārkāpēja saistībām pēc iespējas izlīdzināt cietušajam nodarīto kaitējumu. Valsts un sabiedrības pienākums būtu nodrošināt tam nepieciešamos apstākļus. Sabiedrība pamazām pārvērtē un pieņem to, ka uzmanība vēršama uz visiem noziedzīgā nodarījumā (arī citos konfliktos) iesaistītajām personām.

M. Plateka noziegumu izskata pirmkārt kā kaitējuma nodarīšanu cietušajam, nevis kā krimināltiesību normu pārkāpumu. Noziegums tiek saprasts kā sabiedrībā pastāvošā līdzsvara izjaukšana ar cietušajam nodarīto kaitējumu. M. Plateka uzsver, ka atjaunojošā tiesvedība kā galveno izceļ cietušā vajadzību noskaidrošanu un vērā ņemšanu. Galvenais uzdevums ir nodarītā kaitējuma atlīdzinājums kā realitātē, tā arī simboliski.

Pēc būtības krimināltiesību sistēma vērsta uz patiesības noskaidrošanu, bet process savukārt vērsts uz to, lai objektīvi noskaidrotu kādas un cik lielā mērā pastāvošās tiesību normas ir pārkāptas. Ja šo tiesībpārkāpumu izdodas pierādīt, tiek piemērots sods, savukārt, ja pierādīt neizdodas, tad cietusī persona paliek viena ar savu aizvainojumu un bezspēcības izjūtu. Galvenā uzmanība vērsta nevis uz konfliktu kā tādu starp konfliktā iesaistītajām pusēm, bet gan uz konfliktu starp tiesībpārkāpumu un uz tajā laikā spēkā esošajām tiesību normām. Ne vienmēr vainīgās personas sodīšana, kaut arī atbilstoši likumam, spēj novērst izdarītā kaitējuma sekas konkrēti cietušajai personai.

Atjaunojošā tiesvedība piedāvā konstruktīvu atbildi. Vispirms konceptuālā līmenī runa iet par nozieguma izpratnes satura maiņu. Ar noziegumu saprotams ne tikai krimināllikuma normu pārkāpums, bet kaitējuma nodarīšana cilvēkam vai cilvēku grupai. Ja noziegumu skata šādi, tad kā atbilde ir vainīgā pienākums atlīdzināt nodarīto kaitējumu. Tā ir atbildība nevis pret abstraktu valsti, bet pret konkrētu cilvēku. Tās ir horizontālas attiecības – attiecības starp likumpārkāpēju un cietušo. Faktiski horizontālās attiecības ir attiecības pilsoniskās sabiedrības iekšienē. Atjaunojošā tiesvedība atkal paceļ paradigmālu jautājumu par cita veida atbildi uz noziegumu, kurš vērsts uz cietušā dziedināšanu un noziegumu izdarījušās personas atbildību atlīdzināt kaitējumu (Карнозова 2007).

Pats svarīgākais ir likvidēt likumpārkāpuma sekas (pēc iespējas tuvinot iepriekšējam stāvoklim pirms nodarījuma), kur galvenā uzmanība cietušajam un pārkāpējam, nevis valstij. Galvenais ir konflikta novēršana (ietilpst kaitējuma atlīdzināšana, pušu samierināšana) starp cietušo un vainīgo, nevis krimināls oda bargums.

Ar kādu laiku tad var runāt par atjaunojošās tiesvedības aizsākumu? Konkrēta datuma nav. Cilvēces attīstības ceļā, jebkurā kultūrā un laika posmā var rast gan bargu sodu esamības pamatojumus, gan humānu ideju izpausmes. Ir vairākas Atjaunojošās tiesvedības sākumpunkta izpratnes: 1.laiks, kad termins atjaunojošā tiesvedība kļuva izplatīts un populārs, 2. saistot mūsdienu atjaunojošās tiesvedības praksi ar vēsturiski dažādo taisnīguma izpratni (cilšu un kopienu), 3. atjaunojošās tiesvedības legalizēšanas laiks (iestrādāts valstu likumdošanā).

Jau Bībelē ir citāti, kurus var uzskatīt par atjaunojošās tiesvedības ideju, piemēram, Mateja evaņģēlijā (18.d. 15-17) teikts: ”Un ja viņš neklausa, tad pieaicini vēl vienu vai divus, lai no divu vai triju liecinieku mutes katrs vārds tiek apstiprināts, Bet ja viņš tiem neklausa, saki to draudzei.....”. Līdzīgi arī Pāvila pirmajā vēstulē korintiešiem (6; 4) teikts: „....Vai tad jūsu vidū nebūtu neviena prātīga vīra, kas brāļu starpā varētu tiesu spriest?”

Ja izskata Platona pamatnostādnes attiecībā uz valsts sociāli – politisko uzbūvi, darbā “Valsts”, tad viens no ideālās valsts sociāli – politiskās uzbūves pamatprincipiem ir taisnīgums. Jēdzienam „taisnīgums” filozofa darbā tiek piešķirta gan ekonomiska, gan politiska, gan sociāla pieskaņa. Taisnīgums katram valsts pilsonim ierāda īpašu nodarbošanos un sociālo stāvokli. Taisnīguma valdība sakļauj daždažādas valsts daļas, padarot tos par vienotu harmonisku veselumu. Ideālai valsts pārvaldības sistēmai jāpiemīt tādām ētiskām, morālām, ekonomiskām un politiskām īpašībām, kuras darbojoties, ka vienots mehānisms, nodrošinātu svarīgāku valsts problēmu risināšanu. Platons aplūko noziegumu kā disharmonijas izpausmi, tāpēc soda uzdevumi ir harmonijas atjaunošana. Soda pamatā Platons liek ne tikai atriebības principu, bet arī lietderības principu. Sodam ir jānotiek nepieciešamības robežās. Platons jau runā par noziegumu profilaksi un arī mācību par noziedznieku individualizāciju.

Monteskjē (Montesquieu), darbā «Par likumu garu» (De L'Esprit des lois (1748)) pauž progresīvas likumdošanas un vēstures filozofijas idejas. Viņš piedāvā objektīvo likumu definīciju, kas līdz pat šodienai tiek uzskatīta par klasisku "Likumi visplašākajā vārda nozīmē ir nepieciešamās attiecības, kas izriet no lietu dabas". Pēc Monteskjē domām no likumu pilnības pakāpes ir atkarīga labklājība, brīvība un pilsoņu drošība. Monteskje noziegumus dala četrās pamatgrupās: pret reliģiju, pret tikumību, pret mieru un pret drošību. Tikai par ceturtās grupas noziegumiem viņš pieļauj bargus sodus. Sodus Monteskjē uzskata par nepieciešamību, turklāt sodam ir jāatbilst nozieguma dabai. Ļaunprātīgi izmantotu un piemērotu nežēlīgu sodu Monteskjē nosoda kā mēru, kurš kropļo tikumu un tautu. Monteskjē arī izsaka to, ka valstij ir jābūt noteiktiem brīdinājuma mēriem, kuru pamatā ir jāliek pilsoņu labklājības un tikumības attīstību.

Franču filozofs M. Fuko pieprasīja pārskatīt uzskatus par praktiski pielietojamo soda metožu pamatiem un mērķiem. M. Fuko parāda, ka institūti, kuru darbība neatbilst uzstādītajiem mērķiem, izdzīvo sevi un noiet no sabiedriskās dzīves skatuves. Ja tie turpina eksistēt, neskatoties uz to, ka nepilda oficiāli viņiem uzliktos uzdevumus, tad tas notiek nevis pieraduma pēc, bet gan tāpēc, ka pilda citus – neoficiālus uzdevumus. Tāpēc nav brīnums, ka sabiedrība, redzot, ka oficiālie krimināl kodeksā nospraustie uzdevumi netiek pildīti, pastāvīgi pieprasa veikt reformu. Sods – it sevišķi ieslodzījums cietumā – nebaida, neveicina resocializāciju un noziedzības samazināšanos kopumā. M. Fuko apgalvo, ka ieslodzījums cietumā, kā arī tiesa vispār, ir to, kuru rokās varas demonstrācija, un kalpo nevis kaitējuma un nodarītā ļaunuma atlīdzināšanai, bet gan iebiedēšanai.

Ko iegūst sabiedrība no atjaunojošās tiesvedības ideju iedzīvināšanas – to, ka cilvēkam parādās alternatīvas, jo cilvēkam ir nepieciešama izvēle, un šī izvēle – iet tradicionālo tiesvedības ceļu vai mēģināt citādi (piemēram, izlīgums) – ir katra paša brīvprātīga izvēle. Galvenais ir izvērtēt un iedzīvināt valstij optimālas alternatīvās tiesvedības formas. Nav 100% jāpārņem citu valstu pieredze, it sevišķi, ņemot vērā, ka katrai tautai ir sava mentalitāte, savs vēsturiskās attīstības ceļš, un tikai izprotot to, ir iespējams izvēlēties optimālāko modeli. Atjaunojošā tiesvedība vislabāk notiek, iestrādājot tradicionālajā tiesvedībā alternatīvas, tādejādi demokratizējot šo procesu. Latvijā uz šo brīdi ir paredzēts Izlīgums, kur cietušais un vainīgais un vienojas par abpusēji pieņemamu risinājumu, savukārt oficiāli šo vienošanos apstiprina (ņem vērā) valsts institūcija – policija, prokuratūra, tiesa. Tas nozīmē, ka ir saskatāmas atjaunojošās tiesvedības ideju ieviešana arī krimināltiesisku attiecību noregulējumā.

Bibliogrāfija

1. W. Van Ness, D., Heetdekerks, K. (2006) *Strong Restoring Justice*, Third Edition Matthew: Bender&Company.
2. Головко, Л. В. (2002) *Альтернативы уголовному преследованию в современном праве*.: Юридический центр Пресс.
3. Дворянсков, И.В. (2005) *Эфективность альтернативных наказаний*. Москва: ЮНИТИ –ДАНА.
4. Фуко, М. (1975) *Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы*. Paris: Editions Gallimard. Перевод с французского Владимира Наумова (1999) под редакцией Ирины Борисовой Москва: Издательство «Ad Marginem»,
5. Кристи, Н. *Без наказания*. Альманах "Неволя" № 4-2005 http://www.index.org.ru/nevol/2005-4/krist_n4.htm[2010.03.04.]
6. Карнозова, Л.М. (2007) *Уголовная юстиция и гражданское общество.* Доклад на XXIII Чтениях гуманитарного семинара. Март 2007, Рига. Опубликовано в: Seminarium HortusHumanitaris. Альманах гуманитарного семинара. Русский мир и Латвия. Рига, 2007. http://www.juvenilejustice.ru/documents/doc3/ss/kar1/page4/ [skatīts 2009. 28.11.]

7. Платек, М. *Восстановительное правосудие - теория, порожденная практикой.* Альманах "Неволя" № 4-2005 http://www.index.org.ru/nevol/2005-4/index.htm http://www.krotov.info/lib_sec/21_f/fuk/o_02.htm [2010.03.04.]

Sigita Silarāja, Vitālijs Freidenfelds

KOMISIJAS UN KOMPLEKSĀ EKSPERTĪZE KĀ TIESU EKSPERTĪZES ELEMENTS

Abstract
The aim of the article ”The commission’s and complex expertise as the element of forensic investigation” is to study the peculiarities of determining forensic expertise in criminal processes.
Jurisprudence proves that forensic expertise has very wide application in the investigation and proceedings of criminal cases. Quite often without them the proceedings is impossible because the acknowledgement by the expert is taking significant and important part in adjudication of the case in its terms. To have successful resolution of the tasks is necessary to prove the true facts of the case; they have to be judged objectively and in full accordance with what has happened. The process of proving consists of collection of evidences, procedural fixation, testing and examination. Both proceedings and criminal process anticipates competition in the legal procedure when the court provides (guarantees) parties equal rights to protect them interests. In practice Forensic expertise is still an outstanding issue.
Atslēgas vārdi: *komisijas ekspertīze, kompleksā ekspertīze, tiesu ekspertīze.*

Raksta autoru mērķis ir vērst lasītāju uzmanību uz praksē pastāvošām problēmām, kas rodas procesa virzītājiem nosakot kriminālprocesā ekspertu komisijas un kompleksās ekspertīzes, un rast to risinājumus.

Nolūkā noskaidrot kriminālprocesam nozīmīgus faktus un apstākļus procesa virzītāja uzdevumā ekspertīzei iesniegto objektu pētīšanu var uzdot veikt vairākiem ekspertiem, taču par atzinumu vienmēr ir atbildīgs katrs eksperts individuāli.

Procesa virzītājs ir tiesīgs noteikt ekspertu komisijas ekspertīzi, uzdodot tās izpēti veikt vienas specialitātes ekspertu komisijai, kas praksē notiek sarežģītu ekspertīžu gadījumos, kā arī Kriminālprocesa likuma 198.pantā paredzētajos gadījumos, kas paredz, ka ekspertu komisijas ekspertīzi parasti nosaka, lai izdarītu:

- ekspertīzi, ja tās rezultātā paredzams izpētāmā objekta zudums vai būtiskas izmaiņas, kuras izslēdz atkārtotas izpētes iespējas,
- personu identificējošo ekspertīzi,
- ekspertīzi par ārstniecības personas kļūdu, veicot ārstniecību (Kriminālprocesa likums 2005: 198.panta 1.daļa).

Ekspertīzes iestādes vadītājs var uzdot jebkuru ekspertīzi izdarīt ekspertu komisijai. Komisiju no ekspertiem, kuri nestrādā vienā ekspertīžu iestādē, izveido procesa virzītājs ar savu lēmumu (Kriminālprocesa likums 2005: 198.panta 2., 3.daļa).

Komisijas ekspertīzi izdara vairāki eksperti ar zināšanām vienā un tajā pašā zinātņu jomā, kuriem šādā gadījumā ir kopējs izpētes objekts un kuriem uzdots kopējs jautājums. Ekspertīzi veic vienlaicīgi visi komisijā ietilpstošie eksperti, kuri objekta izpētes laikā pielieto vienādas izpētes metodes.

Komisijas ekspertīzes atzinumu paraksta visi tās locekļi, bet, ja viņi nav vienisprātis, katrs no ekspertiem dod savu atzinumu (Kriminālprocesa likums 2005: 198.panta 4.daļa).

Raksta autori uzskata, ka šis apstāklis ir svarīgs un var radīt problēmu konkrētā kriminālprocesā, jo tiek rakstīti divi patstāvīgi ekspertu atzinumi, kuros netiek norādīti pretrunu iemesli. Tādā veidā zūd komisijas ekspertīzes jēga un mērķis.

Piemēram, ekspertīzes veikšana praksē var tikt uzdota ekspertu komisijai, kuras sastāvā ir iekļauts arī viens neatkarīgais eksperts, kura secinājumi par ekspertu komisijai uzdotajiem jautājumiem var būt pretrunā ar otra vai pārējo komisijas locekļu secinājumiem, tāpēc šis neatkarīgais eksperts atsakās parakstīt kopīgo ekspertu atzinumu. Rezultātā top divi pretrunīgi ekspertu atzinumi, abos tiek norādīti secinājumi, pie kādiem eksperti nonākuši, taču netiek aprakstīti apsvērumi, kādēļ atzinumi atšķiras vai ir pretrunā pie apstākļiem, kad visiem komisijas locekļiem bija vienādi sākumdati, izpētāmie materiāli un pētījumu izdarīšanas apstākļi.

Gadījumā, ja komisijas eksperti bijuši vienprātīgi par objektu izpētes gaitu, ekspertīzē pielietotajām metodēm un paņēmieniem, taču tiem rodas domstarpības iegūto rezultātu novērtēšanā un secinājumu izdarīšanā, katram ekspertam patstāvīgi pilnā apjomā jāraksta savs atzinums, aprakstot pielietotās izpētes metodes un formulējot secinājumus, vai arī jāraksta kopīgs atzinums, aprakstot izpētes gaitu, lietoto aparatūru, metodiku un galarezultātus, katram ekspertam atsevišķi novērtējot tos un patstāvīgi parakstot secinājumus. Ekspertiem ir jāpamato, kāpēc viņu secinājumi atšķiras.

Ja domstarpības rodas par objektu izpētes metodiku, noteikti ir jāgatavo atsevišķi atzinumi, aprakstot tajos atšķirības saturā un motīvus, pilnīgi pamatojot secinājumus.

Tikai tad, ja eksperta atzinumos būs aprakstīti atšķirību cēloņi, procesa virzītājs un tiesa varēs vērtēt ekspertu atzinumus katru atsevišķi un visus kopā, lai izdarītu savus secinājumus par to ticamību un pieņemamību saistībā ar krimināllietā savāktajiem pierādījumiem to kopumā un savstarpējā saistībā, un lemt par apsūdzētās personas vainu tai celtajā apsūdzībā.

Komisijas ekspertīžu priekšrocība- tās darba rezultātā iegūtie secinājumi ir vairāku ekspertu kopīgs viedoklis, ja vien komisijas locekļi nav rakstījuši katrs savu atzinumu, nespējot vienoties par kopīgu viedokli. Savukārt, ja ekspertu komisijas locekļu viedokļi bijuši atšķirīgi- top divi vai vairāki ekspertu atzinumi, kuru izpētes daļās ir analizēti secinājumos atrodamo atšķirību iemesli.

Tomēr komisijas ekspertīžu veikšanai nepieciešams lielāks laika patēriņš, un to īstenošanā ir sastopamas arī organizatoriska rakstura problēmas, it īpaši starpresoru komisijas ekspertīzēs.

Šobrīd Tiesu eksperta likuma 12.panta 5.daļa, kas nosaka: ja tiesu eksperti nestrādā vienā tiesu ekspertīžu iestādē, tiesu ekspertu komisiju ar lēmumu veido ekspertīzes noteicējs, izņemot tiesu ekspertīzes personas veselības stāvokļa noteikšanai, tiesu ekspertīzes attiecībā uz ārstniecības personu profesionālo darbību un kompleksās tiesu ekspertīzes, šajos gadījumos komisiju veido tiesu ekspertīžu iestādes vadītājs (Tiesu ekspertu likums 2006: 12.panta 5.daļa). Izņēmums, kad tiesu ekspertu komisiju veido tiesu ekspertīžu iestādes vadītājs, ir pretrunā ar Kriminālprocesa likuma 198.panta 3.daļu, kas nosaka, ka komisiju no ekspertiem, kuri nestrādā vienā ekspertīžu iestādē, izveido procesa virzītājs ar savu lēmumu (Kriminālprocesa likums 2005: 198.panta 3.daļa). Līdz ar to raksta autori iesaka no Tiesu ekspertu likuma 12.panta 5.daļas izņēmumu par tiesu ekspertīžu iestādes vadītāja pilnvarām veidot tiesu ekspertu komisiju izslēgt, panākot normu saskaņotību.

Kriminālprocesa likuma 199.pants paredz, ka komplekso ekspertīzi nosaka, ja kriminālprocesam nozīmīga jautājuma noskaidrošanai viens objekts vai vairāki objekti izpētāmi dažādu nozaru ekspertiem. Eksperti, kuri izdara komplekso ekspertīzi, sniedz kopīgu atzinumu. Atsevišķu atzinumu var sniegt eksperts, kurš nepiekrīt kopīgajam atzinumam (Kriminālprocesa likums 2005: 199.pants).

No likumā minētās kompleksās ekspertīzes definīcijas izriet, ka primārais nosacījums kompleksas ekspertīzes realizēšanai ir dažādu nozaru ekspertu zināšanu nepieciešamība kāda nozīmīga jautājuma noskaidrošanai. Tomēr kompleksās ekspertīzes būtība tik vienkāršoti nav definējama. Pieņemsim, ka procesa virzītājam jānoskaidro, vai pēdas uz maksājuma kartes ir atstājusi aizdomās turētā persona X. Atbildi uz šo jautājumu var sniegt vismaz trīs nozaru speciālisti, veicot daktiloskopisko, DNS un odoroloģisko ekspertīzi. Tomēr visas trīs ekspertīzes ir pilnīgi patstāvīgas un neprasa citu nozaru speciālistu zināšanu izmantošanu secinājumu formulēšanā. Vēl jo vairāk, šo trīs nozaru ekspertu iesaistīšana kompleksās ekspertīzes izdarīšanā būtu uzskatāma par eksperta kompetences pārsniegšanu, kas ir nepieļaujama saskaņā ar Kriminālprocesa likuma 33.panta 3.daļu.

No raksta autoru viedokļa kompleksās ekspertīzes būtības labākai izpratnei būtu minams klasisks piemērs: ceļu transporta negadījumā smagus miesas bojājumus ir guvis negadījumā iekļuvušās automašīnas pasažieris, kurš braukšanas laikā atradās uz aizmugurējā sēdekļa un avārijas brīdī nebija piesprādzējies. Izmeklēšanā bija nepieciešams noskaidrot- vai cietušais gūtu šādus miesas bojājumus, ja būtu lietojis drošības jostu. Lietā tika noteikta kompleksā autotehniskā tiesu medicīniskā ekspertīze, kurā autotehniskajam ekspertam un tiesu medicīnas ekspertam, katram izmantojot savas speciālās zināšanas savā nozarē, bija jāizdara kopīgus secinājumus, lai atbildētu uz viņiem kompleksajā ekspertīzē izvirzīto uzdevumu un risināmo jautājumu. Jautājuma risināšanas pamatā ir pētījumi, kuros noskaidro,

kādā veidā pārvietojās transporta līdzeklis negadījuma laikā, un kāds bija tā kustības ātrums. Atbildot uz šiem jautājumiem tika aprēķināti spēki, kādi darbojās uz transporta līdzeklī esošajām personām, kā arī šo spēku darbības virziens un lielums, kuru iedarbības rezultātā auto salonā cilvēks pārvietojās dažādos virzienos, un nonāca kontaktā ar transporta līdzekļa uzbūves elementiem –statnēm, sānu vai priekšējo stiklu. Drošības jostas esamība vai neesamība, tās darbība un lietošana/nelietošana iespaidoja cietušā ķermeņa pārvietošanos. Jāmin, ka šāds pētījums ir tikai tiesu autotehniskā eksperta kompetencē un neprasa tiesu medicīnas eksperta speciālās zināšanas, kā arī tiesu medicīnas eksperts nav kompetents augstāk minētos jautājumus risināt. Praksē transporta līdzekļa kustības ātrums un trajektorija bieži tiek noteikta tiesu autotehniskajā ekspertīzē, kas veikta pirmstiesas izmeklēšanas laikā. Jautājumi par cietušā miesas bojājumiem, to lokalizāciju un smaguma pakāpi, kā arī rašanās mehānismu, jārisina tiesu medicīnas ekspertam. Praksē tas tiek darīts tiesu medicīniskās ekspertīzes laikā, apsekojot pašu cietušo, izdarot ambulatorās izmeklēšanas un slimības vēstures analīzi. Jāmin, ka sniegt atbildi uz šiem jautājumiem ietilpst vienīgi tiesu medicīnas eksperta kompetencē un to risināšanā autotehniskais eksperts nav tiesīgs iejaukties. Savukārt, minētajā piemērā, abiem ekspertiem kopīgi ir jāanalizē ekspertīzei iesūtītais materiāls un dati, lai rastu atbildi uz jautājumiem- vai pastāvot aprēķinātajiem spēkiem, ņemot vērā transporta līdzekļa konstruktīvo elementu un ķermeņa mijiedarbību, ir iespējama, cik spēcīga un kā tas ietekmēja traumu rašanos.

Raksta autori uzskata, ka jautājumu par to, vai ekspertīze veicama kompleksi, vai arī tā piekritīga vienas nozares speciālistam, spēj izlemt vienīgi procesa virzītājs ar lielu praktisko pieredzi un plašām speciālajām zināšanām.

Praksē nosakot autotehnisko tiesu medicīnisko komplekso ekspertīzi, vienā lēmumā uzdoti trīs līdz četri jautājumi, kuri ietilpst autotehniskā eksperta kompetencē, divi līdz trīs jautājumi tiesu medicīnas eksperta kompetencē un ir tikai viens jautājums, kurš risināms abiem ekspertiem kopīgi. Šāda procesa virzītāja rīcība apgrūtina kompleksās ekspertīzes izdarīšanu un eksperti ne reti spiesti pārkāpt savas kompetences robežas.

Ekspertu iestādes šādu problēmu praksē parasti risina šādos veidos: veic trīs atsevišķas ekspertīzes – tiesu autotehnisko, tiesu medicīnisko un komplekso ekspertīzi; vai arī raksta vienu kopīgu ekspertu atzinumu, kurā katrs no ekspertiem paraksta savu pētījuma daļu un abi paraksta komplekso pētījuma daļu, kā arī atbilstoši paraksta secinājumus.

Problēmas pirmais risinājums ļauj būtiski ietaupīt laiku, kāds nepieciešams pētījuma veikšanā. Tajā pat laikā tiek izpildīts procesa virzītāja izvirzītais uzdevums – sniegtas atbildes uz ekspertiem uzdotajiem jautājumiem atbilstoši kompetencei, bet attiecībā uz jautājumiem, kas risināmi kompleksi, tiek veikta kompleksā ekspertīze. Ja nenotiktu ekspertīžu dalīšana,

tad, pastāvot ekspertu atšķirīgiem viedokļiem, nebūtu iespējams, nepārkāpjot ekspertu kompetenci, atbildēt uz visiem ekspertīzē uzdotajiem jautājumiem, jo vienas nozares ekspertam nāktos iejaukties citas nozares eksperta kompetencē.

Problēmas otrais risinājums pēc savas būtības veido ekspertīžu kompleksu, no kura tikai viena daļa ir kompleksā ekspertīze.

Praksē procesa virzītāji dažādi reaģē uz šādu ekspertu rīcību. Daļa no procesa virzītājiem neiebilst pret loģisku ekspertīžu sadalīšanu, taču daļa uzskata, ka tā kā ticis pieņemts viens lēmums par ekspertīzes noteikšanu, tad arī viņiem būtu jāsaņem viens kopīgs eksperta atzinums.

Praksē papildus problēma rodas apstāklī, ka daļa no autotehniskajam ekspertam vai tiesu medicīnas ekspertam uzdotajiem jautājumiem jau ir tikuši atrisināti iepriekšējās ekspertīzēs. Atbildes uz tiem procesa virzītājs vai cita kriminālprocesā iesaistītā persona nav apšaubījusi, bet, nosakot komplekso ekspertīzi, šie jautājumi tiek uzdoti atkārtoti.

Lai praksē nerastos šādas situācijas un ekspertiem nebūtu jāpārkāpj Kriminālprocesa likuma 33.panta 3.daļā noteikto eksperta tiesību robežas, raksta autori iesaka prokuroriem pildot uzraugošā prokurora pienākumus, kā arī pašiem virzot kriminālprocesu, vai arī uzturot valsts apsūdzību tiesā, stingri raudzīties, lai, nosakot kriminālprocesā nepieciešamo ekspertīzi, lēmumā par ekspertīzes noteikšanu, ekspertīzes veids būtu norādīts atbilstoši Kriminālprocesa likuma 196., 197., 198.vai 199.panta saturam. Kompleksās ekspertīzes gadījumā raksta autori iesaka labāk atturēties no tādu jautājumu uzdošanas ekspertiem, kas risināmi atsevišķās patstāvīgās ekspertīzēs un kuru izlemšanai nav nepieciešams savienot dažādu nozaru ekspertu speciālās zināšanas.

Komplekso ekspertīzi var noteikt ne tikai procesa virzītājs, to var piedāvāt arī ekspertīzes vadītājs.

Kompleksā ekspertīze ir viena no lietisko pierādījumu un citu izpētei iesniegto objektu vispusīgas izpētes formām, kas tiek veikta, balstoties uz izziņas izdarītāja (prokurora) vai tiesas (tiesneša) lēmuma pamata, un ir kopēja un vienlaikus viena un tā paša objekta izpēte, ko veic vairāki eksperti – speciālisti dažādās saskarīgās zināšanu formās vai to šaurākās specializācijās (profilos), izmantojot savas kompetences robežās attiecīgajai zināšanu nozarei specifiskas izpētes metodes, bet tajā pašā laikā esot kompetentiem arī par citu ekspertu komisijas locekļu lietotajām metodēm, kas noslēdzas ar kopēja secinājuma formulēšanu kā vispārēju atbildi uz viņiem uzdoto jautājumu (Konovalovs 2000: 46).

J.Konovalovs un G.Bebris nošķir četrus kompleksās ekspertīzes veidus:

1. Viena un tā paša objekta secīga izpēte, katram no ekspertiem pielietojot savai jomai raksturīgas metodes; tiek rakstīti atsevišķi atzinumi, kuros atbilstoši kompetencei tiek atbildēts uz jautājumiem.
2. Objektu izpēta vienas zinātnes nozares speciālisti, kuri, būdami kompetenti arī citās zinātņu jomās, izmanto tās izpētes procesā nolūkā risināt formulētos uzdevumus, kompleksi pielietojot zināšanas citu zinātņu jomās.
3. Dažādu zinātņu nozaru speciālisti veic objektu vienlaicīgu izpēti, katrs no tiem pielietojot zināšanas, izpētes metodes un metodikas savas zinātnes jomā, bet visi kopīgi atbildot uz vieniem un tiem pašiem jautājumiem un rakstot kopīgu atzinumu.
4. Objektu izpēta ekspertu komisija, kuras locekļi, būdami speciālisti vienā kopīgā zinātnes nozarē, lieto kopīgas izpētes metodes un raksta vienotu atzinumu, formulējot kopīgus secinājumus (Konovalovs 2000: 68).
Kompleksās ekspertīzes pazīme- katra eksperta izpētes rezultāti papildina cits citu un visi eksperti pēc pētījuma galarezultātiem formulē kopīgu secinājumu un paraksta vienotu atzinumu.

Kompleksajā ekspertīzē katrs eksperts veic pētījumus patstāvīgi un dod atzinumu tikai savas kompetences ietvaros, pētījumu secību, reizēm nosaka procesa virzītājs, iepriekš konsultējoties ar ekspertiem. Taču praksē kompleksās ekspertīzes nepieciešamība rodas ekspertīzes gaitā. Piemēram, uzdodot jautājumu, vai fotokartiņa apliecībā ir tikusi pārlīmēta, pirmajā brīdī šķiet, ka tā ir vienkārši dokumentu tehniskā ekspertīze. Taču pētījuma gaitā nav iespējams konstatēt vai zem fotokartiņas uz apliecības veidlapas virsmas atrodas viena vai dažādas līmes, un tālāk ekspertīzi veic eksperts ķīmiķis, analizējot līmes slāņa sastāvu. Tikai abiem ekspertiem kopā strādājot, ir iespējams veikt šo ekspertīzi, kas procesuāli ir kompleksā ekspertīze.

Kompleksās ekspertīzes ekspertu atzinumu veido vairākas patstāvīgas daļas, kas atbilst izdarīto pētījumu veidiem, no kuriem katram ir savs starpsecinājums, lai būtu zināmas un saprotamas katra izpētē iesaistītā eksperta funkcijas, kā arī, lai padarītu saprotamu katra izpētes veida rezultāta ietekmi uz gala secinājumu. Starpsecinājumu paraksta tie eksperti, kuri veikuši attiecīgo izpētes daļu.

Ja izpētes procesa beigās visi iesaistītie eksperti nonākuši pie vienotiem secinājumiem, tad atbildes uz uzdotajiem jautājumiem tie raksta kopīgi un visi parakstās zem secinājumiem. Bet, ja kāds no ekspertiem nonācis pie atšķirīgiem pētījumu galarezultātiem un tāpēc nepiekrīt kopīgajiem secinājumiem, tad šis eksperts tos neparaksta. Viņš paraksta tikai paša formulētā starpsecinājuma apstiprinājumu vai arī sagatavo atsevišķu atzinumu (Kriminālprocesa likums 2005: 199.panta 3.daļa).

Apkopojot visu augstāk minēto, raksta autori secina, ka būtu nepieciešams panākt likumu saskaņotību, lai praksē nodrošinātu ekspertu atzinumu kvalitāti tiesu ekspertīzē.

Bibliogrāfija

1. Konovalovs, J., Bebris, G. (2000) *Tiesekspertīžu kriminālistiskā klasifikācija*. Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
2. LR likums (2005) Kriminālprocesa likums. *Latvijas Vēstnesis nr.74*, 11 .maijs,198.-199.pants.
3. LR likums (2006) Tiesu ekspertu likums. *Latvijas Vēstnesis nr.157*, 3.oktobris, 12.panta 5.daļa

Ineta Stadgale

TERMINU EKVIVALENCES PROBLEMA DOKUMENTOS MIGRACIJAS JOMA

Abstract
Language for Special Purposes (LSP) in migration and asylum field in enlarged European Union needs a lot of attention from legislative as well as from terminological point of view. Many definitions must be elaborated and appropriate terms have to be chosen corresponding to the linguistic context and culture of the particular country. *Asylum and Migration Glossary - A tool for better comparability* -produced by the European Migration Network, July 2009 gives an overview of the situation and ways how these problems are tackled. Particular study is focused on the problem of equivalence and invariance of terms in 17 EU languages and their informative function concentrating on poly - systemic approach and focusing on the Latvian language as target language, linguistic and cultural context of Latvia. It shows that many of methods used in Glossary cannot be acceptable in the Latvian standard language and culture. In general, the tendencies of choice of term equivalents show difficulties to find adequate translation of English terms into other target languages as well.
Atslēgas vārdi: *termins, ekvivalence, invariance, tulkojumzinātne, migrācija, nozīme, funkcija.*

Polisistēmu teorija, kas skata tulkojumzinātnes jautājumus plašā sociāli politisku sistēmu kontekstā jau no 20. gs. septiņdesmitajiem gadiem, saistībā ar ekstarlingvistisko semantiku cita starpā pauž arī atziņu, ka tulkojumu vienmēr kontrolē un/vai ietekmē mērķa kultūra – tās uzskatu struktūra, vērtību sistēma, literārās un lingvistiskās konvencijas, morāles normas un politiskais lietderīgums un/vai izdevīgums. Šo pieeju un savstarpējās sociāli politiskās un kultūras attieksmes labi ilustrē Snell – Hornby (Snell – Hornby 1995:32) shēmas sadaļa, kas raksturo speciālo (nozares) tekstu tulkojumus (Sīlis 1999: 60):

Vispārlietojamās valodas tulkojumi	**Speciālās valodas/ tekstu tulkojumi**
Sociokukltūras un areāla studijas ⟶⟵	Nozares subjektu izpēte ⟶
Interpretācijas iespēju sašaurināšana ⟶	Konceptuālā identitāte ⟶
Diferenciācijas pakāpe ⟶	Ekvivalences kritēriju atbilstība ⟶ invariance
Teksta lingvistika ⟶	
Tulkojuma komunikatīvā funkcija ⟶⟵	Informatīvā funkcija ⟶
Kontrastīvā gramatika ⟶	Nozares speciālās valodas terminoloģija/ dokumentācija/ standartizācija
Kontrastīvā semantika ⟶	
Sociolingvistika ⟶	
Pragmalingvistika ⟶	
Psiholingvistika ⟶	

1. *tabula. Snell – Hornby shēma (Snell – Hornby 1995:32)*(tulkojums mans – I.S.)

Shēmā attēlotie ekstralingvistiskie un lingvistiskie faktori ietekmē arī terminu tulkošanu vai aizgūšanu. Latviešu valodā arī aizgūtajam terminam ir jāpakļaujas visiem

mūsdienu terminoloģijas izveides kritērijiem, jābūt ērtam lietošanā, jāievēro runātāju kopuma „ikdienas terminoloģiskās uzvedības" tradīciju, jābūt neatkarīgam no konteksta un monosemantiskam. Lai arī savā ziņā mūsu dienās tas ir tikai teorētisks pieņēmums, jo ir termini, kas veidoti ar metaforu un citu vispārējā lietojuma valodas elementu palīdzību, nevis darināti pilnīgi no jauna (Nītiņa, D., Iļjinska, L., Platonova, M. 2008: 141), tomēr jauna un laba termina pazīmes ir invariance un ekviavalence. Šo jēdzienu skaidrojumu rodam „Svešvārdu vārdnīcā" (turpmāk – SV): invariants – *lingv.* Valodas struktūrvienība (fonēma, morfēma, leksēma utt.) kā abstrakcija, nevis konkrētā realizācija; valodas struktūrvienība, kurai piemīt diferencējošu pazīmju kopums, ar ko tā atšķiras no citām tās pašas kategorijas vienībām; arī – tāds, kas kādā norisē vai apstākļu maiņā paliek nemainīgs (SV 1999: 317). Ekvivalence – vienādība, līdzvērtība, ekvivalents – tāds, kas ir līdzvērtīgs (kam) (SV 1999: 189).

Saistībā ar jēdzienu un definīciju saskaņošanu migrācijas un patvēruma jomā Eiropas Savienībā (turpmāk – ES) apkopojošu dokumentu, ko paredzēts izveidot par tezauru, izstrādā ES valstu nacionālo migrācijas kontaktpunktu darba grupa, proti: *Asylum and Migration Glossary - A tool for better comparability - produced by the European Migration Network, July 2009* (http://www.emn.lv/lv/) (turpmāk – AMG). Šī vārdnīca sniedz migrācijas un patvēruma jomā tradicionāli lietoto terminu tulkojumu, avotvaloda - angļu valoda, mērķvalodas - 16 ES valstu valodas (tātad – vismaz 16 mērķkultūras).

No semantiskā viedokļa ekvialences un invariances problēmu rada tas, ka, lai gan ne tikai Latvijā migrācijas un patvēruma joma ir salīdzinoši jauna sociāli politiska nozare, pasaulē un ES ar šiem procesiem saistīto jēdzienu un terminu avotu ar dažādu juridisko spēku ir ļoti daudz, piemēram: ES konvencijas, līgumi, protokoli, direktīvas, regulas, lēmumi, Eiropas Padomes, Eiropas Komisijas, Starptautiskās Krimināltiesas dokumentos iestrādātās definīcijas, ES juridisko personu, tādu kā Eurostat, FRONTEX, EUROJUST, EUROPOL u.c. definīcijas; ILO, IOM, OECD, UNHCR glosāriji; citu nozares organizāciju un projektu sniegtie skaidrojumi un definīcijas (e.g. EUDO, THESIM); kā arī vārdnīcas - *Oxford English Dictionary* un *Oxford Dictionary of Law* u.c. (AMG 2009: 4,6,8).

Tas viss nosaka to, ka angļu valodas (avotvalodas) terminu ietekmē ļoti dažādi konteksti (valstu, organizāciju, vēsturiskie, ģeogrāfiskie u.c.) un dažādas situācijas. Tas, savukārt, iespaido nozīmi, un jau avotvalodas termina semantika ir neviennozīmīga. Avotvalodas terminam šajā vārdnīcā var novērot polisemantismu, konotatīvās nozīmes, kā arī atrodami oficiāli neapstiprināti apzīmējumi termina funkcijā. Mērķa kultūrā (latviešu valodā un sabiedrībā) tulkotajam terminam jānodrošina informatīvā funkcija, ekvivalences kritēriju

atbilstība un invariance. Kā liecina veiktā AMG iekļauto terminu analīze, šīs funkcijas pilda tikai neliela daļa pārtulkoto terminu. Piemēram:

Alien – ārzemnieks (AMG, 2009:12),

Country of Destination – mērķa valsts (AMG, 2009:36),

Country of Origin – izcelsmes valsts (AMG, 2009:37);

Country of Transit – tranzītvalsts (AMG, 2009:39);

Deportation – izraidīšana (AMG, 2009:42),

Expulsion – izraidīšana (AMG, 2009:66),

Emigrant – emigrants (AMG, 2009:52),

Emigration – emigrācija (AMG, 2009:52),

Overstay(er) – persona, kura uzturas valstī ilgāk par noteikto laiku (AMG, 2009:113) u.c.

Minētajos piemēros ekviavalences un invariances kritēriji latviešu valodā nodrošināti ar adekvātu tulkojumu, izmantojot vispārlietojamo leksiku, paskaidrojošas sintaktiskās vienības, atbilstošo internacionālismu vai veidojot salikteni ar internacionālismu. Šie termini arī avotvalodā ir viennozīmīgi un informatīvi.

Taču lielākajā daļā AMG ietverto terminu adekvāts invariants tulkojums – juridiskās terminoloģijas pielāgošana konkrētās valsts (Latvijas) lingvistiskajam kontekstam - ir sagādājis grūtības. Pirmkārt, tās saistītas ar to, ka terminam avotvalodā ir iespējamas dažādas interpretācijas, līdz ar to, arī tad, ja atrasts pieņemams tulkojums latviešu valodā, vienmēr pastāv šaubas par ekviavalenci, īsto informatīvo atbilstību, piemēram, r*eturn – atgriešana* (AMG 2009: 145). Kaut arī termins no latviešu valodas viedokļa nav uzskatāms par veiksmīgu, tas jau tradicionāli lietots juridiskajos tekstos krievu valodas ietekmē. Taču arī paša tulkojuma saturs nav viennozīmīgs, jo ir atkarīgs no tā, vai dokumentā un/ vai konkrētajā situācijā tiek runāts par personas pārvietošanu Starptautiskās Migrācijas organizācijas izpratnē (tad pārvietošana var notikt arī vienas valsts robežās) vai ES direktīvas kontekstā (Return Directive (2008/115/EC))(pārvietošana saistīta ar došanos uz citu valsti): *„In the context of the Return Directive (2008/115/EC), this means the process of going back - whether in voluntary compliance with an obligation to return, or enforced – to one's country of origin; or a country of transit in accordance with Community or bilateral readmission agreements or other arrangements; or another third country, to which the third-country national concerned voluntarily decides to return and in which he/she will be accepted.* (..) *From IOM definition, this could be* ***within the territorial boundaries of a country*** (izcēlums mans – I.S.), *as in the case of returning IDPs and demobilized combatants; or from a host country (either transit or destination) to the country of origin, as in the case of refugees, asylum seekers, and qualified*

nationals. There are subcategories of return which can describe the way the return is implemented, e.g. voluntary, forced, assisted and spontaneous return" (AMG 2009: 145).

Tādu terminu, kuru pareizai izpratnei nepieciešams zināt tā iespējamo pielietojuma kontekstu un nozīmes nianses, ko ietekmējuši dažādi ekstralingvistikie faktori, analizētajā vārdnīcas materiālā ir vairākums. Parasti norādes ir saistītas ar pasaules kontekstu (*in global context* (AMG 2009: 52 u.c.)), ES kontekstu *(in EU context* (AMG 2009: 52 u.c.)*),* kā arī sastopamas specifiskas norādes (*in the migration context, in refugee statuss procedures* (AMG 2009: 26), minot avotus (*IOM Glossary on Migration, UNHCR Refugee Thesaurus* (AMG 2009: 52) u.c.).

Vārdnīcā sastopami avotvalodas termini ar stilistisku ekspresivitāti un oficiāli neapstiprināti apzīmējumi termina funkcijā. Spilgtākais piemērs ir termins *Asylum Shopping* (AMG 2009: 17), kura tulkojums latviešu valodā šajā vārdnīcā ir *'patvēruma "šopings"'* (salīdzinājumam – lietuviešu valodā *'ieškojimas, kur geriau gauti prieglobstį').* Septiņos gadījumos no 16 arī citu ES valstu valodās ir saglabāts vārds „šopings", ungāru valodā vispār nav atrasts piemērots tulkojums, un tāpēc šis termins atstāts nepārtulkots, pārējās valodās šo vārdu savienojumu ir mēģināts pārtulkot aprakstoši, līdzīgi tam, kā tas darīts lietuviešu valodā. Termina avots angļu valodā ir *10th Report of the European Union Committee of the House of Lords (UK)*, taču vārdnīca sniedz arī norādi par šī termina neformālo dabu: „*This has no legal definition, but used in an informal sense, also in COM's, often with a* ***negative connotation,*** *as it implies an* ***abuse of the asylum procedure*** (izcēlums mans – I.S.). *The phrase was first used by the Commission in its Communication COM(2000) 755 final, but without definition. More recently, a Commission Staff Working Document (SEC(2008) 2029) provides some examples of what this means"* (AMG 2009: 17).

Lai arī juristu aprindās „šopings" profesionālā žargona funkcijā tiek lietots arī citos vārdu savienojums un vārdu savienojums patvēruma "šopings" nerada nekādu negatīvu reakciju, tomēr, atgriežoties pie raksta sākumā minētā, tulkojumam, tai skaitā termina tulkojumam, ir jāatbilst mērķa valodas lietotāju kopuma uzskatu struktūrai, vērtību sistēmai, literārajām un lingvistiskajām konvencijām utt. Jāpiebilst, ka šis konkrētais vārdu savienojums nenodrošina arī citas terminam nepieciešamās funkcijas - jau pieminēto ekvivalenci, invarianci un pat informatīvo funkciju, jo latviešu valodas lietotājiem šis žargonvārds ir saistīts ar citu nozīmi, kas ir stilistiski un emocionāli ekspresīvi marķēta. Pareizāk un savas valodas lingvistiskajam kontekstam atbilstoši ir rīkojušies lietuvieši, pārtulkojot šo vārdu savienojumu aprakstoši ar nozīmi 'meklējot, kur saņemt patvērumu'. Tieši tāpat to būtu ieteicams darīt latviešu valodas variantā vai arī tulkojumā izmantot nozīmi,

kas izriet no termina skaidrojuma angļu valodā, proti, ‘ļaunprātīga patvēruma procedūras izmantošana’.

Terminu ekvivalentu izvēles principi un līdzšinējā prakse migrācijas un patvēruma jomā, kas ir salīdzinoši jauna sociāli politiska nozare Latvijā kā Eiropas Savienības dalībvalstī, norāda uz grūtībām adekvāti pārtulkot angļu valodas terminu mērķa valodā – trūkst monosemantisku un no konteksta neatkarīgu terminu, līdz ar to - sistemātiskuma un nepārprotamības. Tāpēc bieži tiek izmantotas paskaidrojuma daļas, kas dažkārt pārsniedz paskaidrojošo vārdkopu vai vārdkopterminu robežas un ir pat lielākas sintaktiskās vienības.

Nozarē lietoto terminu definīciju izstrāde un Latvijas lingvistiskajam kontekstam visatbilstošāko terminu izvēle ir ļoti svarīga, jo līdz šim ar migrācijas un patvēruma jomu saistītu terminu nozīmi ietekmējušas dažādu valstu un kultūru atšķirīgās tradīcijas, noteikumi un principi, starptautiskā saziņas situācija un konkrēto valodas izteiksmes līdzekļu lietošanas paņēmienu kopums.

Bibliogrāfija

1. *Asylum and Migration Glossary - A tool for better comparability*. Produced by the European Migration Network, July 2009, http://www.emn.lv/lv/.
2. Nītiņa, D., Iļjinska, L., Platonova, M. (2008) *Nozīme valodā: lingvistiskie un ekstralingvistiskie faktori.* Rīga: RTU.
3. Sīlis, J. (1999) Sociolinguistic Aspects of Translation and Interpreting. *Interpreting and translation as intercultural communication: theory, practice, instruction methods*. *Proceedings.* Ventspils. Pp. 57 - 66**.**
4. Sīlis, J. (2009) *Tulkojumzinātnes jautājumi. Teorija un prakse.* Ventspils: VeA. *Tiesību aktu tulkošanas rokasgrāmata*. Rīga: TTC, 2006.
5. Snell – Hornby, M.(1995) *Translation Studies: An Integrated Approach*. Revised edition, John Benjamins.
6. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999.
7. Interneta resursi: http://www.emn.lv/lv/ , http://eur-lex.europa.eu u. c .

Viola Supe

VĒLĒŠANU APGABALU NORMATĪVĀ REGULĒJUMA AKTUĀLĀS PROBLĒMAS

Abstract
Each year when parliamentary elections are held political parties are trying to make some new rules which regulates electoral processes. This year is not exception. Latvian parliamentary parties have made proposals about candidacy rules in the parliamentary elections. One of them was to allow political parties to start in all electoral districts with one list of candidates. The rules of candidacy for parliamentary elections are specific in each country. Sometimes these rules give an unpredictable effect on electoral system at all. One of these possible effects is situation when one candidates list can be registered in all electoral districts of country. In such situation electoral district loses one of its most important functions – it doesn't exist as a unit of candidacy and voting for different candidate lists. Another proposal was to use electoral register in parliamentary elections. Latvia is still the once European country that doesn't use register in parliamentary elections. The aim of this article is to analize what changes have to be made for using electoral register, what are examples of using it in East European countries, and what these changes can give to the voters in Latvia.
Atslēgas vārdi: *vēlēšanu apgabalu funkcijas, kandidātu izvirzīšanas funkcija, balsošanas funkcija, balsu apkopošanas funkcija, vēlētāju reģistrs.*

Parlamenta vēlēšanu gadā politiskās partijas parasti aktivizējas attiecībā uz izmaiņu izdarīšanu Saeimas vēlēšanu likumā. Arī 2010. gads nav izņēmums, un piedāvāto izmaiņu spektrs salīdzinoši plašs. Viens no piedāvātajiem grozījumiem, gan citādā formā, ir plaši diskutēts jau iepriekš – tā ir iespēja partijām startēt ar vienu un to pašu kandidātu sarakstu visos piecos vēlēšanu apgabalos. Otrs būtiskākais priekšlikums skar vēlēšanu reģistra izmantošanu Saeimas vēlēšanās. Pašlaik par Saeimas vēlēšanām atbilstoši vēlētāju reģistram ir iestājusies arī Vēlēšanu reformas biedrība. Ņemot vērā faktu, ka šie priekšlikumi nav aktualizēti pirmoreiz, pastāv iespēja, ka atgriešanās pie tiem parlamentā varētu notikt visai drīzā nākotnē, tāpēc svarīgi izprast, ko šādas izmaiņas varētu dot mūsu valsts vēlēšanu sistēmai un vēlētājiem.

Vēlēšanu apgabals mažoritārajā vēlēšanu sistēmā funkcionē praktiski vienveidīgi. Tas ir kandidātu izvirzīšanas struktūrvienība, vēlētāju balsu apkopošanas vienība, kā arī vienība, kuras ietvaros konkrēts deputāts realizē savu vēlētāju pārstāvniecību. Vēlētāju apgabala izpratne proporcionālajā vēlēšanu sistēmā var būt atšķirīga, ne vienmēr apgabala ietvaros tiek izvirzīti tikai konkrētajam apgabalam raksturīgi kandidātu saraksti, šajā gadījumā netiek realizēta arī konkrētā apgabala pārstāvniecība. Vēlēšanu apgabals saglabā tikai balsu skaitīšanas funkcijas. Šāda situācija veidojas valstīs, kuras funkcionē kā viens vēlēšanu apgabals, un Eiropas mērogā to skaits nav liels – Izraēla, Slovākija, Melnkalne un Serbija. Ja tiktu grozīts Saeimas vēlēšanu likums, un partijas visos vēlēšanu apgabalos startētu ar vienu kandidātu sarakstu, identiska situācija veidotos arī Latvijā. To varētu saukt arī par vēlēšanu apgabalu reformu bez reformas, jo apgabali zaudētu divas no savām funkcijām un turpinātu

darboties tikai kā vēlēšanu iecirkņi – balsu skaitīšanas vienības, taču nekādas izmaiņas pašu vēlēšanu apgabalu normatīvajā regulējumā nebūtu notikušas. Taču, ņemot vērā pēdējos grozījumus Saeimas vēlēšanu likumā, kas noteica aizliegumu kandidēt vairākos apgabalos vienlaikus, ko atbalstīja arī vēlētāji, visticamāk, ka pie minētā priekšlikuma atgriešanās notiks ne tik drīzā laikā.

Atšķirīga situācija ir ar priekšlikumu, kas paredz vēlētāju reģistra izmantošanu Saeimas vēlēšanās. Latvijas ir vienīgā Eiropas valsts, kurā parlamenta vēlēšanas nenotiek atbilstoši vēlētāju reģistram. 2004. gadā stājās spēkā Vēlētāju reģistra likums, atbilstoši kuram notiek Eiropas Parlamenta un pašvaldību vēlēšanas. Lielā mērā šis priekšlikums ir saistīts ar vēlēšanu apgabalu normatīvo regulējumu, jo, izmantojot vēlētāju reģistru, vēlētāji savas tiesības realizētu tikai konkrētā apgabala, kurā tie reģistrēti, ietvaros.

Raksta ierobežotā apjoma dēļ nav iespējams sīki analizēt visu Austrumeiropas un Dienvideiropas valstu vēlēšanu reģistrus, kas tiek izmantoti parlamentu vēlēšanās, normatīvo regulējumu, tāpēc turpmāk tiks aplūkoti daži raksturīgākie piemēri no minēto valstu grupu prakses. Par analīzes parametriem autore ir izvēlējusies šādus normatīvā regulējuma elementus:

1. primārās reģistrācijas raksturs (aktīvā – pēc vēlētāju iniciatīvas, pasīvā - pēc valsts iniciatīvas),
2. reģistru administrējošā iestāde,
3. reģistra publiskums,
4. reģistra slēgšanas laiks,
5. iespēja izdarīt labojumus reģistrā (gadījumi, kuros labojumus var izdarīt, subjekti, pārsūdzības iespējas).

Igaunijā vēlētāju primārā reģistrācija ir pasīva. Atbilstoši parlamenta vēlēšanu likuma 20. panta trešajai daļai par vēlētāju reģistra pamatu tiek izmantots iedzīvotāju reģistrs. Iedzīvotāju reģistrs saskaņā ar Iedzīvotāju reģistra likuma 10. pantu atrodas Igaunijas Republikas Iekšlietu ministrijas pārraudzībā – ministrija to administrē un pieņem lēmumu, kuram publisko vai privāto tiesību subjektam tiek nodota reģistra datu bāzes apkalpošana. Reģistrs tiek slēgts 30 dienas pirms vēlēšanām. Saskaņā ar parlamenta vēlēšanu likuma 21. pantu reģistra administrators organizē balsošanas karšu sagatavošanu un izsūtīšanu vēlētājiem ne vēlāk kā divdesmitajā dienā pirms vēlēšanām, kā arī sagatavo vēlētāju sarakstus visiem vēlētāju iecirkņiem. Reģistrs nav publisks, tikai katrs vēlētājs var pārbaudīt reģistra datu precizitāti attiecībā uz sevi.

Parlamenta vēlēšanu likums nosaka arī iespēju labot ierakstus vēlētāju reģistrā un paredz šādu iespēju divos gadījumos:

1. ja personai ir tiesības tikt iekļautai vēlēšanu reģistrā, bet tā reģistrā nav iekļauta,
2. personai, kam nav tiesību tikt iekļautai reģistrā, ir tajā iekļauta.

Lai izdarītu labojumus, persona, attiecībā uz kuru reģistrā ir iekļauta kļūdaina informācija, griežas ar iesniegumu par labojumu izdarīšanu vēlētāju sarakstā pašvaldībā, kuras teritorijā atrodas attiecīgais vēlēšanu iecirknis. Vēlēšanu apgabala vēlēšanu komisija pieņem lēmumu par labojumu izdarīšanu vēlētāju sarakstā. Ja pašvaldības sekretārs ir noraidījis iesniegumu, persona atbilstoši savai dzīvesvietai var pārsūdzēt administratīvajā tiesā šo pašvaldības amatpersonas lēmumu, kas pēc būtības ir administratīvais akts. Tiesa izskata lietu un pieņem lēmumu trīs dienu laikā no pieteikuma saņemšanas.

No iepriekš teiktā var secināt, ka Igaunijas vēlētāju reģistru administrē valsts, tas tiek organizēts saskaņā ar personas datu aizsardzību, labojumus tajā pēc personas iniciatīvas var izdarīt tikai, pamatojoties uz pašas personas iesniegumu.

Pilnīgi atšķirīgs normatīvais regulējums pastāv Ungārijā, kur parlamenta vēlēšanu normatīvais regulējums ir iekļauts divos normatīvajos aktos – parlamenta deputātu vēlēšanu likumā un Vēlēšanu procedūras likumā. Jautājumu, kas saistīti ar vēlētāju reģistrāciju, regulējums iekļauts Vēlēšanu procedūras likumā. Ungārijas Republikā atbilstoši Konstitūcijai pastāv jauktā vēlēšanu sistēma – 176 parlamenta deputāti tiek ievēlēti vienmandāta apgabalos pēc absolūtā vairākuma vēlēšanu sistēmas. 152 deputāti tiek ievēlēti pēc partiju sarakstu sistēmas, turklāt 58 deputātu mandāti tiek sadalīti kā kompensācijas mandāti nacionālajā līmenī.

Vēlētāju reģistra bāzi veido valsts iedzīvotāju reģistrs. Ungārijā atbilstoši Vēlēšanu procesa likumam darbojas divas institūcijas, kuras darbojas vēlēšanu realizēšanā - nacionālais vēlēšanu birojs un nacionālā vēlēšanu komiteja. Vēlēšanu komitejas ir neatkarīgas vēlētāju institūcijas, kuras pakļautas tikai likumam, to primārā atbildības joma ir vēlēšanu tiesiskuma nodrošināšana. Komiteju darbības laikā tām tiek piešķirts valsts iestādes statuss, bet to locekļiem – valsts amatpersonas statuss. Nacionālā vēlēšanu komiteja nodrošina arī vienveidīgu normatīvo aktu piemērošanas praksi attiecībā uz vēlēšanu normatīvo regulējumu, pieņem lēmumus apelācijas lietās, kas neatrodas apgabalu vēlēšanu komiteju kompetencē, kā arī apkopo un publicē nacionālos vēlēšanu rezultātus. Nacionālais vēlēšanu birojs ir valsts iestāde, kuras direktoru ieceļ iekšlietu ministrs un kura nodarbojas ar vēlēšanu sagatavošanas un norises tehnisko procedūru. Vietējā vēlēšanu biroja vadītājs pēc vēlēšanu izsludināšanas, pamatojoties uz iedzīvotāju reģistra datiem, veido apgabala vēlētāju sarakstu, kas likumā tiek apzīmēts ar balsstiesīgo pilsoņu reģistru. Šajā gadījumā var secināt, ka vēlēšanu birojs veic vēlēšanu organizatorisko darbu, savukārt vēlēšanu komiteja realizē vēlēšanu tiesiskuma uzraudzību.

Saskaņā ar vēlēšanu procesa likuma 14.pantu Ungārijas vēlētāju reģistrs tiek publiskots 60 dienas pirms vēlēšanu dienas, šis termiņš nedrīkst būt mazāks kā 58 dienas. No minētā varētu saprast, ka reģistra dati tiek publiskoti vispārpieejamā veidā, taču reālā situācija ir citāda. Ar publiskošanu šajā gadījumā jāsaprot paziņojumu, kas ietver vēlēšanu tiesību realizācijai nepieciešamo informāciju, izsūtīšana vēlētājiem. Likumā ir noteikts, ka reģistrs tiek atvērts uz astoņu dienu laika periodu, minētie paziņojumi nedrīkst ietvert personas identifikācijas kodu.

Paralēli vēlētāju reģistram vēlēšanu birojs veido arī to pilsoņu reģistru, kuriem nav tiesību vēlēt, ietverot tajā ziņas, kāpēc konkrētajai personai ir ierobežotas vēlēšanu tiesības. Tajā ietvertos datus var pārbaudīt tikai pati persona, kuras dati iekļauti šajā reģistrā, tiesa, vēlēšanu komiteja vai vēlēšanu biroja darbinieki. Likumā šie reģistri tiek nodalīti kā atsevišķi, tāpat kā ārzemju pārstāvju reģistrs, kurā tiek iekļauti ārzemēs dzīvojošie vēlētāji.

Šajā reģistrā ārzemēs dzīvojošie Ungārijas pilsoņi reģistrējas brīvprātīgi. Reģistrāciju iespējams veikt gan personīgi, gan ar pilnvarota pārstāvja palīdzību tajā vēlēšanu apgabalā, kurā prombūtnē esošais vēlētājs ir reģistrējis dzīvesvietu Ungārijas teritorijā ne mazāk kā 16 dienas pirms vēlēšanām. Iespējams reģistrēties arī ar ierakstītas vēstules palīdzību. Saņemot likumā noteiktajā formā sastādītu reģistrācijas pieteikumu, vietējā vēlēšanu biroja vadītājs nekavējoties dzēš pieteicēja datus no vēlētāju reģistra un iekļauj tos ārzemju pārstāvju reģistrā, kā arī par to informē pašu pieteicēju. Līdz astotajai dienai pirms vēlēšanām vietējo vēlēšanu biroju vadītāji nosūta informāciju par personām, kas iekļautas ārzemju pārstāvju vēlēšanu reģistrā, centrālajam vēlēšanu birojam.

No iepriekš teiktā var secināt, ka vēlēšanu reģistra administrēšanu Ungārijā realizē Nacionālais vēlēšanu birojs un tā reģionālās iestādes – tātad faktiski centrālā valsts pārvalde kopā ar tās reģionālajām iestādēm. Tā kā vēlētāju reģistrs tiek veidots, balstoties uz iedzīvotāju reģistra datiem, var secināt, ka primārā vēlētāju reģistrācija ir pasīva. Izņēmums ir ārzemju pārstāvju reģistrs. Reģistru slēdz 16 dienas pirms vēlēšanām. Labojumus reģistrā izdara uz personas iesnieguma pamata. Visas sūdzības par jautājumiem, kas attiecas uz vēlētāju reģistrāciju, izskata vietējā vēlēšanu biroja vadītājs vienas dienas laikā pēc to saņemšanas. ja iesniegums tiek noraidīts, vēlēšanu biroja vadītājs to nosūta izskatīšanai vietējā tiesā, kur tiesnesis pieņem lēmumu trīs dienu laikā no iesnieguma saņemšanas.

Lielākajā daļā aplūkojamā reģiona valstu vēlētāju primārā reģistrācija ir pasīva. Vienīgā valsts, kurā pastāv aktīva vēlētāju reģistrācija, ir Melnkalne. Vēlētāju reģistru Melnkalnē administrē pašvaldības, veidojot savus vēlētāju sarakstus un atbild par to precizitāti. Pašvaldību vēlētāju reģistri valsts mērogā veido centrālo vēlētāju reģistru, kuru

administrē kompetenta valsts administratīvā aģentūra, kuras galvenā funkcija ir reģistra uzraudzība.

Grozījumu izdarīšana reģistra datu bāzē ir atļauta tikai, pamatojoties uz šādu personu pieprasījumu:

1. persona, attiecībā uz kuru izmaiņas reģistra datu bāzē izdarāmas,
2. persona, kura vēlas precizēt citas personas datus,
3. parlamentā pārstāvēta partija, kas ir iesniegusi kandidātu sarakstu, vai cita publiska persona saskaņā ar likumu, ja šādas rīcības cēloņi ir pamatoti likumā.

Vēlēšanu reģistrs tiek slēgts 25 dienas pirms vēlēšanām. Tas atbilstoši likumam ir publisks dokuments. Pēc vēlēšanu izsludināšanas 48 stundu laikā tiek publicētas izmaiņas vēlēšanu reģistrā, kas izdarītas laika posmā pēc iepriekšējām vēlēšanām. 48 stundas pēc reģistra slēgšanas tiek publicētas pēdējās izmaiņas reģistrā, kas tikušas izdarītas pēc iepriekšējās publiskošanas.

Sūdzības par jautājumiem, kas saistīti ar vēlētāju iekļaušanu reģistrā, izslēgšanu no reģistra, grozījumu vai labojumu izdarīšanu reģistrā, tiek iesniegtas valsts iestādē, kas administrē vēlētāju reģistru. Ja sūdzība tiek noraidīta, persona var griezties ar pieteikumu Melnkalnes Augstākajā tiesā. Melnkalnes vēlētāju reģistrs atšķiras no iepriekš aplūkoto valstu vēlētāju reģistriem ar to, tas ir publisks, izmaiņas tajā var izdarīt gan, pamatojoties uz personas, attiecībā uz kuru izmaiņas tiek izdarītas, gan arī, pamatojoties uz citas personas iniciatīvu. Minētais normatīvais regulējums ir reti sastopams, taču situācija, kad pašvaldības administrē vēlētāju reģistru, ir sastopama samērā bieži.

Aplūkojamā reģiona valstu prakse vēlēšanu reģistra izmantošanā parlamenta vēlēšanās ir ārkārtīgi atšķirīga. To nepašaubāmi ietekmē katras valsts konstitucionālās tradīcijas, vēsture, etniskais sastāvs, iekšpolitiskie procesi. No iepriekš minētā var izdarīt vairākus secinājumus. Pirmkārt, paralēli vēlētāju reģistra darbību regulējošajiem likumiem vēlētāju reģistrācija parlamenta vēlēšanām parasti tiek regulēta parlamenta vēlēšanu likumā atsevišķā nodaļā. Tas nozīmē, ka, ja tiks izlemts par reģistra izmantošanu Saeimas vēlēšanās, būs nepieciešami apjomīgi grozījumi Saeimas vēlēšanu likumā. Otrkārt, rastos nepieciešamība pēc atsevišķu vēlētāju piederības noteiktam vēlēšanu apgabalam precizēšanas, kā arī pēc ārzemju vēlētāju reģistra veidošanas. Līdz ar to rodas jautājums – vai ir lietderīgi saglabāt vēlēšanu reģistra administrēšanas funkciju valsts iestādes kompetencē vai nodot daļu šīs kompetences pašvaldībām kā deleģēto funkciju pilnībā vai arī dalīt tās realizāciju starp valsti un pašvaldībām. Tāpat būtiski noteikt reģistra slēgšanas laiku, kas var būtiski ietekmēt vēlēšanu rezultātu precizitāti.

Vēlētāju reģistra izmantošana Saeimas vēlēšanās radītu lielāku pārliecību par vēlēšanu rezultātu precizitāti un to, ka tikai un vienīgi konkrētā apgabala vēlētāji ir balsojuši par konkrētā apgabala kandidātiem, taču neatrisinās visas ar pārstāvniecības kvalitāti saistītās problēmas. Tā varētu būt izmaiņu kompleksa sastāvdaļa, bet ne vienīgās un universālās zāles visām objektīvajām un subjektīvajām mūsu vēlēšanu sistēmas kaitēm.

Bibliogrāfija

1. Saeimas vēlēšanu likums: LR likums. *Latvijas Vēstnesis*,1993.gada 1.jūlijs,nr.43.
2. Act C of 1997 on Electoral Procedure. (Hungary) *http://www.valasztas.hu/en/ovi/241/241_1_8.html* (accessed 18.04.2010)
3. Population Register Act. (Estonia) *http://www.esis.ee/ist2004/104.html* (accessed 14.04.2010)
4. Riigikogu Election Act. (Estonia) Passed on 12.06.2002, published in RT I 2002,57,355, entered into force pursuant to § 14.07.2006.
5. *http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5710* (accessed 18.04.2010)
6. Act NO XXXIV of 1989 on Election of Members of Parliament. (Hungary) Enacted by Parliament on 20 October 1989.
7. *http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5324* (accessed 15.04.2010)
8. Law on Registers of Electors.(Montenegro)
9. *http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/4167* (accessed 18.04.2010)
10. Gallagher M., Mitchell P. The Politics of Electoral Systems. Oxford: Oxford University Press, 2008, 607
11. Handley L. A Comparative Survey of Structures and Criteria for Boundary Delimitation, in Handley L., Grofman B. Redistricting in Comparative Perspective. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 285-288.
12. Rehfeld A. The Concept of Representation.Political Representation, Democratic Legitimacy and Institutional Design. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 36.
13. Taagepera R., Shugart M.S. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems. New Haven,Conn.: Yale University Press, 1989, p.141.

Jānis Teivāns-Treinovskis

NOSACĪTAS NOTIESĀŠANAS PROBLĒMAS LATVIJAS KRIMINĀLTIESĪBĀS

Abstract
At the moment the conditional conviction institution in Latvia suffers from the serious crisis in connection with its application efficiency. More often we can hear the opinions about the inability of the conditional conviction to influence person's behaviour and denote the corresponding to his/her offence limitations. The essence of the conditional conviction itself and its theoretical substantiation also causes disputes. The existing situation in the system of criminal punishment of Latvia demands radical changes in the functioning of this institution. Some law experts propose to abolish the conditional conviction institution at all replacing it with a new type of punishment – probation, taking as an example Canada's experience, because the concept of conditional punishment itself is contradictory. On the one side, the judge, carefully examining the conditions of the case, concludes that the offender should be isolated from the society and punished with imprisonment for a definite time. On the other side, the judge admits that the imprisonment can be avoided if the convict fulfils obligations that were imposed on him and during the probation period does not commit any new offence. In this situation the decision about the necessity of freedom imprisonment does not seem logical.
Atslēgas vārdi: *nosacīta notiesāšana, probācija, uzraudzība, kontrole.*

Nosacīta notiesāšana nav patstāvīgs soda veids kā to kļūdaini mēdz uzskatīt, tā ir soda izpildes alternatīva, ko varētu nosaukt par vienu no līdzekļiem, ar kuru tiek sasniegti soda mērķi – sodīšana, vispārējā un speciālā prevencija, likumpārkāpēja labošana un audzināšana. Neskatoties uz to, ka nosacītās notiesāšanas institūts netiek atzīts par krimināls odu, tam piemīt visas krimināls oda pazīmes – tas tiek piemērots attiecībā pret personu, kas izdarīja noziedzīgu nodarījumu, un nosacītās notiesāšanas mērķis ir panākt likumpārkāpēja labošanu un nodrošināt speciālo prevenciju. Nosacītās notiesāšanas institūtam ir represīvs raksturs, jo likumpārkāpējs tiek pakļaut noteiktiem ierobežojumiem, kas ietver sevī konkrētu pienākumu un nosacījumu izpildi.

Nosakot sodu - brīvības atņemšana, piespiedu darbs, naudas sods, tiesa to var noteikt nosacīti, notiesātajam uzliekot pārbaudes laiku no sešiem mēnešiem līdz pieciem gadiem. Taču tas nenozīmē, ka notiesātajam nav uzlikts sods. Nosacīti notiesātais pārbaudes laikā nedrīkst izdarīt jaunu likumpārkāpumu, administratīvos pārkāpumus.

Nosacītā soda piespriešana kļuva populāra jau padomju laikā. Šī tendence turpinās arī pašlaik, turklāt ne tikai bijušajā Padomju Savienība bet arī citās valstīs. Taču pēdējā laikā aizvien biežāk izskan domas, ka šis tiesiskās iedarbības veids ir pilnīgi sevi diskreditējis.

Runājot par krimināl politikas liberalizāciju plašākā nozīmē, jāņem vērā, ka visoptimālākais krimināls odu politikā ir atteikšanās no soda piespriešanas kā tādas, ja pastāv tāda iespēja. Tas saskan ar izsludināto represiju ekonomijas principu.

Soda humanizācijas princips paredz represiju racionālu ekonomiju. Bargāks soda veids no likumā paredzētajiem par nozieguma izdarīšanu tiek piemērots tikai gadījumā, ja mīkstākais soda veids nevar nodrošināt soda mērķa sasniegšanu (Кузнецова, Тяжкова 2002: 8).

Zināmā mērā atteikšanās no soda piespriešanas, vai saukšanas pie krimināltiesībām ir pretrunā ar soda nenovēršamības principu tādā veidā, kādā tas tika definēts agrākajās krimināltiesības. Šis princips ir viens no publisko tiesību pamatprincipiem, kas atšķir tās no privātajām tiesībām. Valsts atstāj savā pārziņā iespēju iedarboties uz likumpārkāpēju neatkarīgi no tā attiecībām ar cietušo vai citiem privātiem aspektiem.

Savā ziņā tas arī ir attaisnojami, jo publisko tiesību kompetencē atrodas tie likumpārkāpumi, kuri pēc valsts un sabiedrības domām apdraud tiesisko stāvokli valstī, un tamdēļ pieprasa valsts iejaukšanos. Nevar, piemēram, atteikties no krimināllsoda piespriešanas par slepkavību, pat ja noslepkavotā radinieki noslēdz izlīgumu ar slepkavu. Turklāt, ne vienmēr var izslēgt varbūtību, ka noslepkavotā radiniekiem var būt izdevīga viņa nāve. Šajā gadījumā izlīgums būtu ne tikai apstrīdams, bet arī kaitīgs visas sabiedrības interesēm.

No otras puses, pats iedalījums publiskajās un privātajās tiesībās ir pietiekami nosacīts, t.i., viņš nav objektīvs un pats par sevi saprotams. Ilustrāciju tam var gūt salīdzinot dažādu valstu likumdošanu mūsdienās, kā arī vienas un tās pašas valsts krimināllikumus dažādos laika posmos. Musulmaņu valstīs līdz pat šim laikam ir paredzēta krimināltbildība par laulības pārkāpšanu, turklāt pietiekami smaga – līdz pat nāvessodam, bet visās civilizētajās valstīs šai sakarā var runāt tikai par morāles normu pārkāpumu, kurš neizsauc nekādas tiesiska rakstura sekas. Arī Latvijā pirms 15 gadiem vēl bija paredzēta krimināltbildība par tādām darbībām kā spekulācija, valūtas maiņa vai pat homoseksuālisms.

No šiem piemēriem ir redzams, ka pats par sevi tiesību nozaru iedalījums publiskajās un privātajās ir tikpat nosacīts, kā paša noziedzīga nodarījuma jēdziens. Ne velti noziedzība tiek uzskatīta nevis par sociālu, bet gan par sociāli – tiesisku parādību, jo paša noziedzīga nodarījuma jēdziens nav objektīvs un pats par sevi jebkurā situācijā saprotams. Pēc autora domām, tas ļauj brīvāk izturēties pret soda nenovēršamības principu krimināltiesībās. Turklāt pašu soda jēdzienu var aizvietot ar tiesiskās iedarbības uz likumpārkāpēju jēdzienu. Šajā gadījumā, galvenais jau ir nevis personas, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu sodīšana, bet gan noteikta valsts vai sabiedrības reakcija uz to, kura var izpausties arī kā piedraudējums ar sodu gadījumā, ja vainīgā persona turpinās noziedzīgu rīcību.

Interesants šā jautājuma risinājums ir piedāvāts Kriminālprocesa likumā, kas paredz ne tikai personas atbrīvošanu nosacīti no krimināllsoda ar tiesas spriedumu, bet arī nosacītu krimināllietas izbeigšanu, vai arī atteikšanos no krimināllietas ierosināšanas. Citiem vārdiem sakot, tiesību aizsardzības iestāžu nosacījumi noziedzīgu nodarījumu izdarījušai personai iestājas daudz agrāk par lietas iespējamo iztiesāšanu, turklāt, faktiski izvairoties no tās un vienkāršojot kriminālprocesu. Šo apstākli, bez šaubām jāuzskata par liberalizējošu. Atbrīvojot šādas personas no soda jāizvērtē to nodarījuma raksturs un smaguma pakāpē un

nepieciešamības gadījumā jāpiemēro noteikti ierobežojumi, kuru izpildes uzraudzība neapšaubāmi jāuzliek tieši probācijas dienestam. Šai sakarā jāmin zvērināto advokātu kolēģijas pārstāvju kritika attiecībā uz tām kriminālprocesa kodeksa normām, kuras ļauj atbrīvot personu no kriminālatbildības gadījumos, kad tā sadarbojas ar tiesību aizsardzības iestādēm, palīdzot atklāt smagākus noziegumus vai arī atzīstot savu vainu.

Kā arguments tam tiek minēts viens no galvenajiem kriminālprocesa principiem – personas vaina ir jānoskaidro tiesā. Zināmā mērā jaunie kriminālprocesa noteikumi kaitē zvērinātu advokātu korporatīvajām interesēm, jo gadījumā, ja persona tiek atbrīvota no kriminālatbildības pašā kriminālprocesa sākotnēja stadijā, zūd aizstāvja nepieciešamība. Tai pašā laikā, jo sarežģītāks un ilgstošāks ir kriminālprocess, jo tas ir izdevīgāks advokātam. Šai gadījumā, runājot Gunāra Kūtra vārdiem, „protams, pirmkārt ir jādomā par visas sabiedrības un personu, kuras piedalās kriminālprocesā, interesēm....”

Jāatceras, ka viens no nopietnākajiem aizrādījumiem Latvijai no Eiropas Savienības puses bija sarežģītais un dārgais kriminālprocess. Bez tam, nevar sarežģīt un sadārdzināt kriminālprocesu līdz tādai pakāpei, lai tas kļūtu vispār nepaveicams.

Atbrīvojot personu no kriminālatbildības nosacīti, tai, tāpat kā arī atbrīvojot no kriminālsoda, tiek uzlikti konkrēti pienākumi, un tā jau ir konkrēta tiesiska iedarbība uz likumpārkāpēju no valsts puses. Turklāt nav principiālas nozīmes tam, vai personai tiek uzlikts sods, vai arī tā tiek brīdināta par to, ka viņa nonāk pastiprinātā tiesību aizsardzības iestāžu uzmanības lokā, un tai tiek piedraudēts ar kriminālsodu. Uzliekamos pienākumus nav arī jāizdomā pa jaunam, jo par tādiem var būt tie paši pienākumi, kurus uzliek atbrīvojot nosacīti no soda izciešanas.

Nosacītās notiesāšanas institūts ir plaši pazīstams mūsdienu valstu krimināltiesībās. Tomēr speciālistu vidū nav vienota viedokļa par nosacītās notiesāšanas juridisko dabu un saturu. Tas varētu būt izskaidrots ar to faktu, ka katrā noteiktajā valstī eksistē savas tiesību īpatnības un tradīcijas, kam bija būtiska ietekme uz nosacītas notiesāšanas rašanas vēsturi un attīstību, kā arī savi nosacītās notiesāšanas pielietošanas nosacījumi. Tātad, šī institūta būtību var izprast caur pirmavotu analīzi, kā arī caur objektīvo tendenču konstatēšanu, pētot tā attīstību gan doktrīnu, gan likumdošanas līmenī.

Jaunā krimināltiesiskā institūta izstrāde sākās 19. gadsimta beigās, par pamatu tam kalpoja vajadzība atrast līdzekli, kas aizstatu īstermiņa brīvības atņemšanu. Gan juridiskajā vidē, gan sabiedrībā apcietinājums, īpaši uz neilgu laiku, tika asi kritizēts. Tā laika literatūrā tika minēti šādi argumenti: „ īslaicīga brīvības atņemšana neatbilst soda mērķiem, tā kā tai ne tikai nepiemīt nekāda represīva nozīme, bet tā diezgan bieži samaitā ieslodzītos...”, „...noziedznieku vidū, īpaši, kas izdarīja mazsvarīgus noziegumus, var atrast tādas personas,

kurām par pietiekamu sodu būtu pati saukšana pie atbildības un apsūdzēšana, tāpēc pats soda pielietojums viņiem tiek uzskatīts par bezmērķīgu" (Таганцев 1902: 450).

Izcilais vācu zinātnieks Lists uzskatīja, ka „ieraduma noziedzniekam cietumam nav biedējošas varas, bet gadījuma noziedznieku, īpaši sievieti, kas pirmo reizi tikusi cietumā, īstermiņa brīvības atņemšana galīgi pazudina tikumības ziņā. Īstermiņa brīvības atņemšana - ne tikai bezjēdzīga, bet pat nes lielāku postu tiesiskajai sistēmai, nekā pilnīga noziedznieka nesodāmība" (Лист 2004: 38).

Ir pagājis ilgs laiks no tā brīža, kad šie apgalvojumi tika izvirzīti, tomēr cietumu raksturojums nezaudē savu aktualitāti arī mūsdienās.

Šis jautājums tika apspriests vairākos kongresos, tā, piemēram, pirmajā Starptautiskajā cietumu kongresā Londonā 1872. gadā, tādā pašā kongresā Romā 1885. gadā, kā arī 1889. gadā Briselē starptautisko tiesību Savienības saietā, tas arī tika speciāli izskatīts 1890. gadā Sanktpēterburgā ceturtajā Starptautiskajā cietumu kongresā (Таганцев 1902: 458).

Nespēja vienoties jautājumā par sociālo rehabilitāciju un likumpārkāpēju labošanas iespējām noveda pie tāda viedokļa ārvalstu krimināltiesībās, ka pastāv nepieciešamība ieviest tādu institūtu, balstoties uz kuru, dažs spriedums par mazsvarīgu pārkāpumu, kas ir stājies spēkā, ne tikai netiktu tūlītēji izpildīts, bet arī varētu tikt neizpildīts vispār.

Literatūras avotos nav vienota viedokļa par nosacītas notiesāšanas dzimteni. Balstoties uz Piontkovska un viņa sekotāju viedokli, šī sistēma pirmoreiz tika izveidota 1869. gadā Ziemeļamerikā. Savukārt Lists uzskata par nosacītas notiesāšanas pamatlicēju cietumu reformatoru Beranžē, kas piedāvāja nosacītās notiesāšanas ieviešanu Francijā 1884. gadā (Лист 2004: 43). Daži teorētiķi uzskatīja, ka nosacītā notiesāšana pirmoreiz tika ieviesta Anglijā 1820. gadā, bet citi uzstāj uz to, ka tas notika kontinentālajā Eiropā Beļģijā, balstoties uz 31. maija 1888. gada Likumu (Таганцев 1902: 452).

Nosacītā notiesāšana pieder pie salīdzinoši jauniem krimināltiesību institūtiem, tomēr tās vēsturiskie pirmsākumi ir meklējami viduslaiku otrajā pusē, kad tā jau bija pazīstama seno tautību kopienās kā kopienu locekļu savstarpējais galvojums. Pārejot uz valstiskumu, kopienas galvojums pārtapa par personīgo galvojumu, kad aizdomās turētais pats galvoja par savu nākotnes uzvedību. Šis institūts tika fiksēts angļu - sakšu tiesībās kā līdzeklis novērst miera un kārtības pārkāpumus. No 11. gadsimta līdz pat 19. gadsimtam eksistēja *recognizancens* (atzīšanās): 1) *aut bene vivendi* (vai tikumīgā dzīves veidā); 2) *aut pacis tuendi* (vai miera uzturēšanā). Miertiesnesim bija tiesības „jebkuram pārgalvīgam cilvēkam, kam bija slikta reputācija, kurš tika apsūdzēts biežajā izvirtības vietu apmeklēšanā, jebkādu skandālu izraisīšanā, pat jebkuram cilvēkam, kurš vienkārši dzīvoja netikumīgi, visiem, kas vienkārši slaistās apkārt, dzīvo uz citu rēķina, dzērājiem, izteikt pamācību, kā arī pieprasīt no

viņiem galvojumu par viņu labo uzvedību nākotnē, piedraudot ar cietumu galvojuma neizpildīšanas gadījumā". Kas attiecas uz solījumu *pacem tuendi,* tā galvenā atšķirība bija tā, ka par iemeslu šāda līdzekļa izmantošanai kalpoja kāda cilvēka sūdzība par saņemtajiem draudiem. Ja apsūdzība apstiprinājās, tad miertiesnesis pieprasīja apsūdzēto dod zvērestu miera uzturēšanā vai arī ķīlu. Ķīla tika noteikta saskaņā ar apsūdzētā finansiālo stāvokli. Jebkurš zvēresta pārkāpums noveda pie ķīlas zaudēšanas. Šis līdzeklis bija ļoti populārs Anglijā. Vēlāk Anglijā balstoties uz 1861. gada Likumu attīstījās papildināšanas (felony) un aizstāšanas (misdemeanour) sistēma īstermiņa brīvības atņemšanā un naudas galvojums. 1878. gada Anglijas Krimināllikuma projektā šai soda aizstāšanas sistēmai ar naudas galvojumu, ko noteica tiesa saskaņā ar katru individuālo lietu, bija svarīga loma, jo tiesa ar galvojumiem varēja aizstāt ne tikai sodu vai cietumu, bet arī piespiedu darbus, tai skaitā arī piespriestus uz mūžu. Tikai ar 1887. gada Likumu Anglija pārgāja uz nosacīto notiesāšanu (Таганцев 1902: 453).

Senģermāņu miera galvojuma elementi atspoguļojās *asseurement* sistēmā, ko var sastapt 18. gadsimta franču tiesībās. Tā būtība izpaužas labas uzvedības saistībās, pie tam, ja tika nodrošināts jebkāds galvojums, apsūdzība varēja būt atlikta.

Patstāvīgi radās *liberatio conditionalis* institūts, ko pielietoja garīgā tiesa. Saskaņā ar to tiesa slēdza ar noziedznieku līgumu, aizmirstot visus viņa noziegumus, bet ar norunu, ka turpmāk viņš rīkosies tikumīgi. Līguma neievērošanas gadījumā, tas ir, recidīva gadījumā, noziedznieks tika tiesāts par abiem noziegumiem (Тимашев 1914: 22).

Šāds viduslaiku institūts neatbilda kopējiem laikmeta uzskatiem, jo tā laika sodu sistēma izcēlās ar īpašu bardzību. Var pieņemt, ka institūta izveidošanā izšķirošā loma bija kanoniskajām tiesībām. Šo iemeslu dēļ nosacītā notiesāšana tā arī palika viduslaikos aizmetņu līmenī un ar laiku vairs netika pielietota, tikai angļu miera galvojums vēl ilgstoši turpināja pastāvēt.

15. –17. gadsimtā tika attīstīta ideja par soda piespriešanu atkarībā no vainīgā personības īpatnībām. Nosacītajai notiesāšanai līdzīgs līdzeklis tika apstiprināts Cīrihes pilsētas tiesībās 15. –16. gadsimtā, kā arī tika plaši pielietots ungāru tiesu praksē 16. – 18. gadsimta sākumā. Daudzi autori savos krimināpolitiskajos darbos mēģināja pievērst uzmanību nosacītās notiesāšanas idejai, un vistuvāk mūsdienu izpratnei par nosacīto notiesāšanu bija prūšu politiķa Kleina 1780. gada projekts (Тимашев 1914: 25), tomēr tas netika praktiski pielietots.

Apgaismības laikmetā filozofu uzskati pozitīvi ietekmēja krimināltiesību atbrīvošanu no viduslaiku barbariskajiem uzskatiem, tajā pašā laikā tie bija nelabvēlīgi nosacītās notiesāšanas idejas attīstībai, kas tā arī netika realizēta praksē. Tādi 18. gadsimta filozofi kā

Monteskjē, Volters, Gomels, Bekkarija pieprasīja pilnīgi noteiktu sankciju ieviešanu, kas pilnīgi ignorēja likumpārkāpēja individuālo īpatnību dispozīcijas. Šādā veidā viņi gribēja novērst likumdevēja patvaļu, ierobežot tiesas varu. Tā laika vienlīdzības principi noveda pie tā, ka no krimināltiesību normām tika izsvītrotas visas pazīmes, kas attiecās uz vainīgā personību, un kas noteica viņa piederību kādai no noziedznieku kategorijām. Institūtam, kas balstījās uz diferencētu pieeju noziedzniekiem, un kas pieļāva tiesas plašo diskrecionālo varu, nevarēja būt vietas šajā laikā. Tāpat kā viduslaikos nosacītā notiesāšana palika aizmetņu līmenī, un tās tālākā attīstība nebija iespējama nepiemērotās tiesiskās vides dēļ. Tomēr arī šajā individuālisma laikmetā radās nosacītās notiesāšanas koncepcijas, kas pierāda šīs idejas dzīvotspēju.

Var secināt, ka nosacītās notiesāšanas idejas un to pielietošana radās un eksistēja dažādās valstīs pilnīgi patstāvīgi un neatkarīgi viena no otras, jo tajā laikā nevarēja būt runas par tiesību pārņemšanu. Līdzīgajiem nosacītās notiesāšanas līdzekļiem bija savas nacionālās īpatnības formu, satura, pielietošanas ziņā. Nav iespējams precīzi noteikt nosacītās notiesāšanas institūta rašanas laiku un vietu, tas arī izraisa domstarpības zinātnieku vidū. Tomēr var precīzi noteikt nosacītās notiesāšanas institūta rašanas, attīstības un tālākas izplatīšanas iemeslu, kas slēpjas sabiedriskās dzīves objektīvajās vajadzībās. Vairāki fakti noteica to, ka ir jāmeklē jaunus līdzekļus, kas būtu vērsti uz noziedznieka labošanas iespējām. To noteica neapdomātas, barbariskas un cietsirdīgas sodu sistēmas un krimināltiesību eksistēšana, brīvības atņemšanas neefektivitāte, bagātas tiesu prakses pastāvēšana, kā arī notiesātā personības sociāli-tikumisku īpatnību ievērošanas iespējamība.

Nosacītā soda piespriešana kļuva populāra jau padomju laikā. Šī tendence turpinās arī pašlaik, bet līdz Valsts probācijas dienesta izveidei aizvien biežāk bija izskanējusi doma, ka šis tiesiskās iedarbības veids ir pilnīgi sevi diskreditējis. Pēdējos gados nosacīti tika piespriesti pat brīvības atņemšanas sodi ar termiņu līdz 8 gadiem (prokurora A.Marģeviča lietā).

Speciālistiem un daļai sabiedrības ir pamatots viedoklis, ka pašreizējā nosacītas notiesāšanas piemērošana nesekmē soda mērķa sasniegšanu (Lodočkina 2003: 11).

Galvenā nosacītās notiesāšanas problēma bija efektīva kontroles mehānisma trūkums. Personas, kuras apreibinošo vielu iespaidā vadījušas transportlīdzekli, personas, kuras savām vajadzībām iegādājušās un glabājušas narkotiskās vai psihotropās vielas, un nepilngadīgie veido lielu nosacīti notiesāto skaitu. Tiesu prakses statistika liecina, ka šādas kategorijas notiesātie ir liela probācijas klientu daļa.

Šajā sakarā jānorāda, ka, nosacīti notiesājot, nosacīti atbrīvojot no krimināltatbildības vai atbrīvojot nosacīti pirms termiņa no soda, personai, kura izdarījusi noziedzīgu

nodarījumu uz alkoholisma, narkomānijas vai toksikomānijas pamata, var uzlikt pienākumu ārstēties no atkarības tikai ar tās piekrišanu. Tāds pienākuma uzlikšanas variants, ņemot vērā narkomānijas un alkoholisma problēmas asumu mūsu valstī, diez vai ir labākais.

Pašlaik likumdevēja rīcība šajā jomā nav izprotama un ir absolūti nekonsekventa, jo, no vienas puses, apzinoties narkomānijas izplatības draudus un sabiedrības attieksmi pret to, deputāti pastiprina kriminālatbildību par narkotisko vielu iegādāšanos un pieņem jaunas normas par kriminālatbildību par narkotisko un psihotropo vielu lietošanu, bet no otras puses, sludina brīvu izvēli ārstēties vai neārstēties no narkotiskās atkarības (Teivāns-Treinovskis 2004: 327).

Lietderīgāk būtu tiesājamo personu nostādīt stingras dilemmas priekšā: vai nu ārstēties no bīstamas atkarības, vai arī izciest reālu brīvības atņemšanas sodu. Probācijas ierēdņa darbībai šajā situācijā ir noteicošā loma, jo viņš kontrolē sava klienta uzvedību un uzlikto pienākumu izpildi.

Protams, ne tikai šo personu loks sastāda nosacīti notiesāto personu vairākumu. Pārsvarā nosacīti notiesātas tiek personas par zādzību izdarīšanu un huligānismu. Ir skaidrs, ka šo personu soda izciešanas nosacījumi atšķirsies no iepriekšminētas kategorijas. Šajā situācijā galvenais probācijas darbinieka uzdevums būs kontrolēt sava klienta uzvedību, saites ar noziedzīgajiem elementiem un darbiekārtošanu. Zināma loma šajā gadījumā būs arī ģimenes atbalsta nodrošināšanai.

Liela nozīme šai sakarā ir arī personu iesaistīšanai izglītojošās un uzvedības korekcijas programmās.

Šīs programmas saskaņā ar Valsts Probācijas dienesta likumu, probācijas dienests iepērk no attiecīgajām organizācijām, gadījumos, kad tāda nepieciešamība rodas. Savukārt probācijas dienests arī kontrolē šo organizāciju darbības atbilstību likumiem.

Par galveno personu nosacītas notiesāšanas, nosacītas pirms termiņa atbrīvošanas no brīvības atņemšanas iestādes un nosacītas atbrīvošanas no kriminālatbildības efektivitātes garantu tomēr jāuzskata obligātu pienākumu uzlikšanu šādām personām, jo pretējā gadījumā valsts reakcijai uz noziedzīgu nodarījumu ir formāls raksturs, kas nevar nodrošināt ne sociālā taisnīguma atjaunošanu, ne personas labošanos.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas (grāmatas un brošūras):

1. Лист, Ф. (2004) *Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление* / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – (Библиотека криминолога).- М.: ИНФРА-М.
2. Под ред. Кузнецовой, Н., Тяжковой, И. (2002) *Курс уголовного права. Том 2. Общая часть. Учение о наказании*.Москва: ИКД «Зерцало-М».

3. Таганцев, Н.С. (1902) Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. I, 2-е изд., С.-Пб. Гос. Тип., 1902. С. 450.
4. Тимашев, Н.С. (1914) *Условное осуждение*. СПб: Тип. М. Квара.

Raksti žurnālos:

5. Lodočkina, E. (2003) *Lai probācija kļūtu par krimināltiesiskās politikas sastāvdaļu*. Jurista vārds, 2003.gada 14.oktobris, Nr. 37 (295); 10-12.

Materiāli no interneta:

6. Judins, A. *Nosacītas notiesāšanas aktuālās problēmas. http://www.juristavards.lv/?menu=DOC&sub=&id=188705* [2009-05-23]

Ārija Vitte

JURIDISKO ZINĀTŅU STUDIJAS STUDENTU SKATĪJUMĀ

Abstract
The theoretical part of the article describes the role of students in the process of studies today in relation to jurisprudence and didactic statements. The possibilities to improve studies in law using the quality management system and the results of the student inquiry have been experimentally investigated. It has been stated that in acquisition of law sciences the teacher and study program play the dominating role, but the learning environment and independent work come next. Also student motivation, the choice of the form of studies and accessibility to the teaching materials have an important meaning in implementation of a qualitative study process.
Key words: *teacher, jurisprudence, studies, quality.*

Ievads

Latvijā lielākā studentu daļa jurisprudenci apgūst par maksu, un viņu prasību līmenis attiecībā pret mācībspēkiem ir ievērojami audzis. Tādēļ arī diplomētu juristu un studentu vidē bieži izskan kritika par augstskolas jurisprudences didaktikas un tiesiskās audzināšanas neapmierinošo kvalitāti, par nepietiekoši augstu jauno juristu sagatavošanas līmeni.

Turklāt mūsdienās valda nostādne, ka mācībspēkam ir jāattiecas pret studentu kā pret studiju partneri (Sook 1998: 8). Tas nozīmē, ka studējošais kļūst par izglītošanās procesa centrālo personu, bet mācībspēks ir tikai palīgs studiju procesā, kurā students iegūst zināšanas un prasmi apmeklējot nodarbības, izmantojot bibliotēku un internetu, kontaktējoties ar citiem studentiem utt.

Galveno nosacījumu sistēmu, kas ietekmē studijas, pētījuši un aprakstījuši daudzi senās pasaules filozofi, bet to detalizētāku izpēti veikuši ievērojamie pedagogi: (Ušinskis 2004: 574) , (Djuis 2002: 159) un citi.

Kopumā ir izdalāmi pieci ģenerālie faktori, kuri nosaka didaktiskā procesa produktivitāti (Briede, Pēks u.c. 1997: 35): studiju materiāls, organizatoriski-pedagoģiskā ietekme, studentu atvērtība studijām, studiju vide.

Studiju materiāls ietver tādus faktorus kā studiju saturs, studiju materiāla daudzums un tā kvalitāte, izklāstījuma forma (struktūra, saprotamība, izmantotā terminoloģija) utt. Studiju materiāla kvalitāti nosaka tā sarežģītības pakāpe.

Organizatoriski - pedagoģiskā ietekme raksturo mācībspēka darbību auditorijas nodarbībās un tā ieceru realizāciju ārpusauditorijas apmācību laikā, kā arī studiju procesa organizācijas līmeni.

Studentu atvērtība studijām ir saistīta ar to spējām un profesionālo piemērotību ieplānoto studiju gala rezultātu sasniegšanai paredzētajos termiņos.

Savukārt studiju vide ir saistīta ar konkrēto vietu, kurā notiek studiju process. Tās kvalitāte ir atkarīga no studentu skaita, telpas lieluma un aprīkojuma, blakus trokšņu iespējamības un citiem faktoriem.

Taču šie iepriekš aprakstītie pētījumi ir salīdzinoši vispārīgi un nav saistīti ar juridisko zinātņu studijām. Tādēļ mūsu pētījumu mērķis bija noskaidrot jurisprudences studentu domas par studiju procesa turpmākas uzlabošanas iespējām un to ietekmējošajiem faktoriem.

Metodes un materiāli

Pētījumi realizēti Biznesa augstskolā *Turība* (BAT), Baltijas Starptautiskā akadēmijā (BSA) un Latvijas Lauksaimniecības universitātes (LLU) Ekonomikas fakultātē laika posmā no 2007. līdz 2009.gadam. Pirmajās divās augstskolās ir ieviesta 2.līmeņa augstākās izglītības studiju programma „Tiesību zinātnes". Taču, piemēram, atšķirībā no Latvijas Universitātes, šī programma nav paredzēta akadēmiskās, bet gan profesionālās augstākās izglītības iegūšanai. Savukārt Latvijas Lauksaimniecības universitātes Ekonomikas fakultātē juridiskos priekšmetus apgūst (saīsinātā veidā) visi šīs fakultātes studenti.

Pētījumi notika no 2007.gada septembra līdz 2009. gada maijam, tajos iesaistot 107 studentus no visām trim iepriekš minētajām augstskolām.

Par galveno pētāmo problēmu tika izvirzīta studiju priekšmeta „Ģimenes un mantojuma tiesības" kvalitatīva apguve, jo tā pasniegšanā ir specializējusies raksta autore. Taču pētījumu laikā šis studiju priekšmets netika īpaši izdalīts. Tādēļ iegūtie rezultāti ir attiecināmi uz visu studiju procesu kopumā, bet nevis uz noteiktu studiju disciplīnu.

Pētījumu metodika pamatojas uz kvalitātes vadības sistēmas izmantošanu. Šim nolūkam visu augstskolu studentu grupās tika sarīkotas „prāta vētras", kurās noskaidroja studiju priekšmetu apguves veicinošos cēloņus.

Pēc tam tika izdalīti galvenie cēloņi, kuri spēj ietekmēt studiju priekšmeta apguves kvalitāti, kā arī atrasti tiem pakārtotie cēloņi, bet pēc tam tika sastādīta cēloņu-rezultātu diagramma (Pildavs 2002: 56) jeb, t.s., Išikavas diagramma.

Vadoties no informācijas, kura iegūta realizējot „prāta vētru" un izstrādājot cēloņu-rezultātu diagrammas, sastādīju studentu aptaujas anketu, kurā tika izdalītas piecas vērtējumu grupas.

1. Studentu darbaspēju ietekmējošie cēloņi, kā motivācija, priekšzināšanas, noskaņojums u.c.
2. Pasniedzēja ietekmi raksturojošie cēloņi: zināšanas, atraktivitāte, nodarbību plānojums utt.
3. Studiju programmas ietekmi raksturojošie cēloņi: studiju formas izvēle, teorētiskās vielas daudzums, priekšmeta apgūšanai atvēlēto stundu skaits u.c.

4. Nodarbību vidi ietekmējošie cēloņi: studentu grupas lielums, kas piedalās nodarbībās, studentu disciplīna, studiju formas izvēle (lekcijas, praktiskie darbi) utt.
5. Studenta patstāvīgo darbu ietekmējošie cēloņi, piemēram, darba vide (māja, bibliotēka), darba veids (kursa darbs, kazus), patstāvīgo darbu uzdošanas biežums, vērtēšanas stingrība.

Aptaujas datu tālākā matemātiskā apstrāde notika ar datorprogrammas *Exel/ Tools/ Data Analysis/ Descriptive Statistics* palīdzību, kā galveno vērtēšanas kritēriju izvēloties modu, t.i., varianti, kura attiecīgā sadalījuma rindā ir sastopama visbiežāk. Lai iegūtu katra kritērija galīgo vērtējumu, tika summēts tā vērtējums pa visām trim augstskolām.

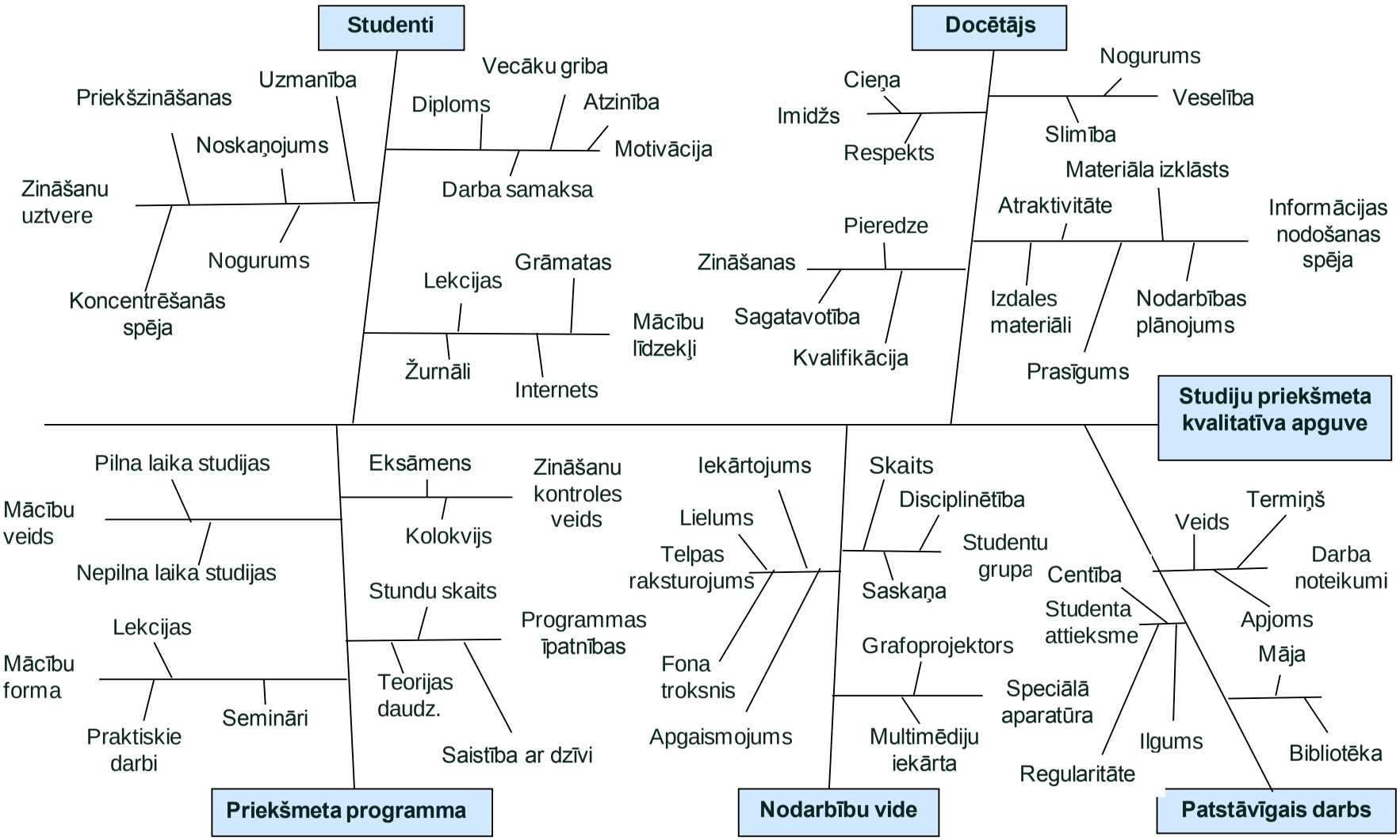
Pētījumu rezultāti

Pētījumos iegūtā cēloņu un rezultātu diagramma redzama 1.attēlā. Kā galvenais kritērijs tika izvirzīts mērķis - studiju priekšmeta kvalitatīva apguve. Tas arī veido šīs diagrammas centrālo asi jeb mugurkaulu. Savukārt galvenie cēloņi, kuri visbūtiskāk ietekmē kvalitāti, ir sekojoši: studenti, pasniedzējs, priekšmeta programma, nodarbību vide, patstāvīgais darbs. Diagrammā tie apvilkti ar taisnstūrveida līniju.

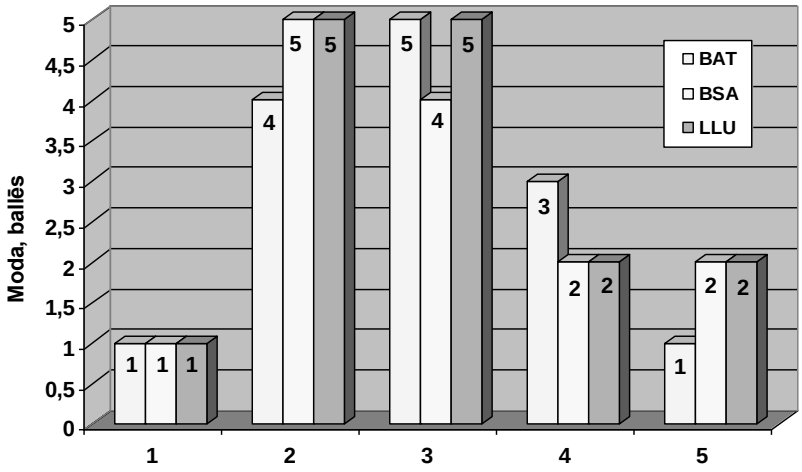
Katram galvenajam cēlonim ir atrasti pakārtotie cēloņi jeb faktori: gan 2.šķiras, gan arī 3.šķiras. Piemēram, galvenajam cēlonim „studenti" ir izdalīti trīs 2.šķiras cēloņi: zināšanu uztvere, motivācija un mācību līdzekļi, bet 2.šķiras cēlonim „zināšanu uztvere" ir pieci 3.šķiras cēloņi: priekšzināšanas, noskaņojums, uzmanība, koncentrēšanās spējas, nogurums. 2.attēlā ir savstarpēji salīdzināti galvenie cēloņi, kuri ietekmē studiju procesu. Redzams, ka studenti ir īpaši augstu novērtējuši docētāja un priekšmeta programmas ietekmi (šiem faktoriem ir lielākais ballu skaits), bet mazākā ietekme ir nodarbību videi, patstāvīgā darba izpildei un arī pašiem studentiem. Turklāt šis vērtējums ir visās trīs augstskolās aptuveni vienāds.

Katram galvenajam cēlonim pakārtoto cēloņu vērtējums ir apkopots 1.tabulā.

Studentu darbaspēju ietekmējošo cēloņu salīdzinājums rāda, ka šajā grupā nozīmīgākie faktori ir studenta motivācija augstākās izglītības ieguvei un studentu koncentrēšanās spēja, apgūstot studiju vielu. Nenoliedzami, ka šie faktori ir arī savstarpēji saistīti, jo bez pietiekošas motivācijas studenti nebūs ieinteresēti jaunu zināšanu apguvē. Vēl nozīmīga ir mācību līdzekļu ietekme. Labi mācību līdzekļi rada iespēju studentiem patstāvīgi papildināt savas zināšanas attiecīgajās jomās, kā arī apgūt tās studiju priekšmetu sadaļas, kas nav pietiekoši izprastas nodarbību laikā.

4.1.att.Cēloņu un rezultātu diagramma

2.att. Galveno cēloņu ietekmes salīdzinājums: 1 - studenti; 2 – docētājs; 3 – priekšmeta programma; 4 – nodarbību vide; 5 – patstāvīgais darbs

Mācībspēka ietekmi raksturojošo cēloņu vērtējums liecina, ka studenti visaugstāk vērtē mācībspēka zināšanas (kopā 14 balles). Otrajā vietā (ar 13 ballēm) ir novērtēta docētāja atraktivitāte. Pēc tam seko nodarbību plānojums (kopā 9 balles) un mācībspēka prasīgums (kopā 8 balles). Bet kā mazāk nozīmīgs faktors studentu vērtējumā ir docētāja imidžs (novērtēts ar 3 kopējām ballēm).

Savukārt studiju programmu ietekmējošo cēloņu vērtējums liecina, ka šajā grupā nozīmīgākie ir studiju formas izvēle (lekcijas, praktiskie darbi, utt.) un studiju priekšmeta saistība ar dzīvi. Salīdzinoši augstu ir novērtēti arī tādi faktori, kā teorētiskās vielas daudzums un priekšmetu pasniegšanai atvēlētais stundu skaits.

Pamatota ir arī sakarība starp zināšanu apguvi un šim nolūkam atvēlēto stundu skaitu. Taču, interesanti, ka studenti šo faktoru ir ierindojuši tikai ceturtajā vietā. Tāpat liekas, ka nepietiekoši novērtēts ir piektajā (pēdējā) vietā atstātais faktors – regulāra zināšanu kontrole, jo tā aktivizē studentus apgūt izņemto vielu.

Kā nozīmīgākos cēloņus, kas saistīti ar nodarbību vidi, studenti ir atzinuši studiju disciplīnu un studentu grupas lielums. Šie abi faktori ir samērā labi saistīti. Jo studentu grupa ir mazāka, jo pasniedzējam vieglāk nodrošināt labu darba atmosfēru, bet jo tā ir lielāka, jo lielāka iespēja, ka starp šiem studentiem būs arī tādi, kas nebūs pietiekami disciplinēti un var traucēt nodarbības norisi. Īpaši tas attiecas uz lekcijām, kuras vienkopus klausās 100 un vairāk studentu. Šajā grupā trešajā vietā ir ierindota demonstrējamās aparatūras izmantošana. Nepārprotami, ka aparatūras izmantošana bagātina lekcijas ar informatīvo materiālu, ļauj īsākā laika periodā izņemt apgūstamo vielu un atvieglo mācībspēka darbu. Taču šādas lekcijas ir speciāli jāsagatavo un studenti jānodrošina ar attiecīgu izdales materiālu, jo lekciju laikā tie parasti nespēj pierakstīt visu docētāja stāstīto un rādīto.

1.tabula

Pakārtoto cēloņu ietekmes vērtējums

Cēloņu grupas	Pakārtotie cēloņi	Vērtējums pēc modas, ballēs
Studentu darbaspēju ietekmējošie cēloņi	Motivācija	15
	Koncentrēšanās spēja	14
	Mācību līdzekļi	12
	Priekšzināšanas	7
	Noskaņojums	4
Mācībspēka ietekmi raksturojošie cēloņi	Zināšanas	14
	Atraktivitāte	13
	Nodarbību plānojums	9
	Prasīgums	8
	Imidžs	3
Studiju programmu ietekmējošie cēloņi	Saistība ar dzīvi	13
	Studiju formas izvēle	13
	Teorētiskās vielas daudzums	9
	Stundu skaits	6
	Regulāra zināšanu kontrole	3
Nodarbību vidi ietekmējošie cēloņi	Studentu grupas lielums	13
	Studentu disciplīna	12
	Demonstr. aparatūras izmant.	7
	Fona troksnis	5
	Telpas iekārtojums	4
Studentu patstāvīgo darbu ietekmējošie cēloņi	Studiju literatūras piejamība	14
	Patstāvīgā darba veids	13
	Darba veikšanas biežums	11
	Darba izpildes vide	6
	Vērtēšanas stingrība	4

No cēloņiem, kuri ietekmē studentu patstāvīgo darbu visaugstāk ir novērtēts šī darba veids, studiju literatūras pieejamība un patstāvīgā darbu veikšanas biežums. Apgūstot juridiskās zināšanas galvenie patstāvīgā darba veidi ir studiju darbs, casus risināšana, gatavošanās kontroldarbam. Protams, ka šim patstāvīgajam darba veidam ir jābalstās uz

nodarbībās izņemto materiālu, un jābūt pietiekoši izskaidrotam, lai students to varētu izpildīt. Citādi var neiegūt vēlamo pozitīvo rezultātu.

Nozīmīgs faktors ir arī studiju literatūras pieejamība. Tā ir īpaši nepieciešama nepilna studiju laika studentiem, jo tiem ir samazināts auditorijas nodarbību skaits.

No šīs faktoru grupas kā mazāk nozīmīgus faktorus studenti ir novērtējuši: patstāvīgā darba izpildes vidi (māja, bibliotēka) un vērtēšanas stingrību. Te varētu piekrist salīdzinoši nelielai darba vides ietekmei. Taču darbu vērtēšanas stingrības necilais novērtējums (BAT - 2 balles, BSA un LLU – 1 balle), ir grūti izskaidrojams, jo no tā ir ievērojami atkarīga gan patstāvīgā darba izpildes kvalitāte, gan arī darba izpildes termiņu ievērošana.

Secinājumi

1. Studiju procesa novērtēšanai var izmantot kvalitātes vadības sistēmu, šim nolūkam organizējot studentu „prāta vētras", rīkojot studentu aptaujas un iegūtos rezultātus analizējot ar „cēloņu-rezultātu diagrammas", kā arī matemātiskās statistikas metožu palīdzību.
2. Galvenie cēloņi, kuri ietekmē juridisko zinātņu apguves kvalitāti, ir paši studenti, mācībspēks, priekšmeta programma, nodarbību vide, patstāvīgais darbs. No tiem visaugstāk vērtējama mācībspēka un studiju priekšmeta programmas ietekme, bet pēc tam - nodarbību vide un patstāvīgais darbs.
3. Būtiskākie pakārtotie cēloņi, kuri saistīti ar studiju procesa pilnvērtīgu norisi, ir mācībspēka zināšanas un atraktivitāte, nodarbību plānojums, studiju forma, studiju programmas saistība ar dzīvi, studentu grupas lielums un nodarbību disciplīna, studiju literatūras pieejamības, uzdotā pastāvīgā darba veids un tā izpildes biežums.

Bibliogrāfija

1. Arhipova I., Bāliņa S. (2006) *Statistika ekonomikā un biznesā.* Rīga :Datorzinību centrs.
2. Briede B., Kārters M., Pēks L., Sanders Č. (1997) *Mācību process.* Jelgava: LLU.
3. Cook J., Cook L. (1998) How Technology Enhances the Quality of Student-Centered Learning, *Quality Progress,* July 8 S.
4. Pildavs J. (2002) *Kvalitātes vadīšanas teorijas pamati.* Rīga: Grāmatu vairumtirdzniecība.
5. Дьюи Дж. (2002) *Общество и его проблеми.* М.: Идея – Пресс.
6. Ушинский К.Д. (2004) *Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии.* М: ФАИР – ПРЕСС.

Nikolajs Zikovs

ŠAUJAMIEROČU APRITES PROBLĒMAS PILSONISKAJĀ SABIEDRĪBĀ

Abstract
The author analyzes topics of firearm circulation for self-defense purposes in Latvia, as well as general principles of firearm circulation in the wolrd. The scope of the analysis centers on balancing interests of society and an individual in firearm circulation, the impact of administrative procedures utilized by police on effective firearm circulation within existing legal framework, as well as effective protection of right to live as well as right to property in case of illegal infringement.
Atslēgas vārdi: *Tiesību teorija, šaujamieroču aprite, administratīvais process.*

Ievads

Šī raksta mērķis ir analizēt šaujamieroču aprites subjektu un sabiedrības interešu sabalansēšanas problēmas un to risinājumu iespējas administratīva procesa tiesiskās un faktiskās puses efektivizēšanas jomā. Autors apskatīs indivīda tiesību aizsardzības formas, ieroču aprites doktrīnu paveidus un to saistību ar attiecīgu pilsoniskās sabiedrības tipu, un izanalizēs to sastāvā esošo ieroču aprites regulēšanas elementu praktiskās piemērošanas iespējas Latvijā.

Šaujamieroču aprite pamattiesību aizsardzības nolūkos un sabiedrības intereses

Analizējot šaujamieroču aprites jomu, ir jāapskata šaujamieroču izmantošanas un pielietošanas saistība ar pamattiesību aizsardzības jautājumiem.

Apskatāmo pamattiesību skaitā ietilpst privātpersonas tiesības uz dzīvību un tiesības uz īpašumu. Augstākminētās pamattiesības var tikt ierobežotas gan likumā noteiktajā kārtībā un robežās, gan arī prettiesiski. Analizējot šo pamattiesību aizsardzības jomu, autors pievērsīs uzmanību tieši prettiesisko ierobežojumu un apdraudējumu situācijām, kurās privātpersonu iespējas patstāvīgi aizstāvēt savas pamattiesības ir šo tiesību faktiskās ievērošanas pamatnosacījums.

Ņemot vērā šaujamieroču, kā pamattiesību aizsardzības visefektīvākā līdzekļa prettiesiskā apdraudējuma situācijās, to aprites ierobežojumiem ir noteicošā nozīme apskatāmo tiesību aizsardzības nodrošināšanas jomā. Tomēr ir jāatzīmē arī sabiedrības vispārējās drošības leģitīmo interešu pastāvēšana šajā jomā, kuras izpaužas sabiedrības acīmredzamajās interesēs nepieļaut legālu šaujamieroču apriti to personu vidū, kuru rīcība vai veselības stāvoklis ļauj izdarīt secinājumu par šo personu antisociālo raksturu, t.i. notiesāto noziedznieku un garīgi slimo personu vidū. Līdz ar to, veidojās divu tiesisko interešu kolīzija, kuru atrisināšanas tiesisko un faktisko līdzekļu analīze arī ir šī pētījuma priekšmets.

Apskatot prettiesiskā apdraudējuma aspektu, ir jāizdala tā trīs sastāvdaļas – vardarbīgu noziedzīgu nodarījumu līmeni konkrētajā teritorijā, policijas darbības efektivitāti, kā arī

personu iespēju aizstāvēt savas tiesības robežas. Ir jāatzīmē, ka pirmais elements, ir pēc būtības ārpus personas saprātīgas kontroles, jo to ietekmējošie faktori, tādi, ka sabiedrības ekonomiskā un politiskā stabilitāte, sabiedrības tiesiskā apziņa, utt. ir pārāk diversificēti, lai konkrēta apdraudētā persona varētu kontrolēt tos visus. Attiecīgi arī policijas aizsardzības līmenis ir cieši saistīts ar attiecīgas valsts vai pašvaldības ekonomiskajām iespējām, lai gan arī attīstītākajās pasaules valstīs policija nevar nodrošināt absolūti visu apdraudējumu novēršanu un līdz ar to policijas darbībai pēc būtības ir preventīvs un seku fiksēšanas raksturs.

Savukārt, personu iespējas aizstāvēt savas tiesības ir sistēmas būtiski atšķirīgs elements, jo tās balstās uz personas brīvu izvēli pamattiesību apdraudējuma situācijā, t.i. persona var izvēlēties vai nu piekrist savu tiesību ierobežojumam, gaidīt policijas vai trešo personu palīdzību, vai arī aktīvi aizstāvēt savas tiesības. Līdz ar to, personas plaša izvēles brīvība ir nozīmīgākais elements pamattiesību veiksmīgajā aizsardzībā.

Apskatot sabiedrības interešu aspektu, ir jāatzīmē, ka sabiedrības interešu aizsardzības mērķa sasniegšanai ir iespējams izvēlēties vairākus ceļus, kuru nozīmīgākā atšķirība ir privātpersonu šaujamieroču aprites tiesību ierobežošanas pakāpe. Analizējot sabiedrības interešu būtību, ir jāatzīmē, ka tās aizsardzības līmenis principiāli nemainās un mērķis tiek panākts neatkarīgi no pielietoto indivīdu pamattiesību ierobežošanas pakāpes. Ir jāatzīmē, ka likumdevējs ir paredzējis šīs kolīzijas atrisināšanas iespēju *Ieroču aprites likuma* 2. pantā kā likuma mērķi paredzot garantēt gan personu gan sabiedrības drošību, tomēr, nepastāvot precīzākai likumdevēja gribas izteiksmei, normatīvais regulējums ir tendēts uz sabiedrības interešu prevalēšanu kolīzijā. Līdz ar to, sabiedrības un ieroču aprites subjektu interešu sabalansēšanas faktiskā izpausme ir atkarīgs no attiecīgajā sabiedrībā prevalējošās šaujamieroču aprites doktrīnas.

Šaujamieroču aprites doktrīnas un to ietekme uz administratīvo procesu

Apskatot šaujamieroču aprites subjektu interešu un sabiedrības interešu sabalansēšanas jautājumus, ir jāpievēršas šaujamieroču aprites doktrīnām, kā sabalansēšanas nozīmīgajam elementam. Šaujamieroču aprites doktrīnu būtība ir saistīta ar sabiedrības tiesisko apziņu un indivīdu autonomijas nozīmīguma pamattiesību aizsardzībā izvērtēšanu. Šaujamieroču aprites doktrīnas kopumā dalās indivīdu autonomijas nodrošinošās un valsts regulējuma doktrīnās, kuru konceptuālo atšķirību pamatā ir izpratne par šaujamieroču *per se* sabiedriskās bīstamības pakāpi.

Raksturojot indivīdu autonomijas nodrošināšanas jeb „shall-issue" sistēmu, kas ir visvairāk izplatīta ASV, ir jāatzīmē, ka tās pamatā ir ideja par šaujamieroču noderīgumu gan indivīdu tiesību aizsardzībai, gan sabiedrības drošības nodrošināšanai, līdz ar to, šaujamieroču apritei nebūtu jāliek šķēršļi (Lott 2003: 47). Šī ideja ir raksturīga *Common law* un tika plaši

pielietota praksē Lielbritānijas teritorijā līdz pat XVIII gadsimtam (Halbrook 1994:52), tika ietverta Angļu Tiesību Bilā (Malcolm 2002: 59), kā arī, kā *Common law* tiesību filozofijas sastāvdaļa nonāca mūsdienu ASV Konstitūcijā, un vairuma pavalstu konstitūcijās (Lott 2003: 43). Šī doktrīna balstās uz tradicionālo ideju par šaujamieroču glabāšanas un nēsāšanas tiesību fundamentālo un pārpozitīvo raksturu, kas, savukārt, ir netipisks kontinentālai Eiropai. "Shall-issue" doktrīnas ietvaros indivīdiem uzliktie administratīvie ierobežojumi ir minimāli, un parasti ietver sevī šaujamieroču reģistrācijas sistēmas neesamību, šaujamieroču obligātas ballistiskās ekspertīzes neesamību, kā arī aizliegumu valstij veidot centralizētas šaujamieroču īpašnieku datu bāzes. Doktrīnas ietvaros tiek arī atbalstīta doma par labu apbruņotu pilsoņu kopuma ka pretsvaru demokrātijas apdraudējumiem no izpildvaras puses (Kleck, Kates 2001: 345). Ir jāatzīmē, ka ņemot vērā doktrīnas konstitucionālo raksturu, normatīvie akti ieroču aprites jomā tiek pakļauti striktai konstitucionālai pārbaudei (*strict scrutiny*), t.i. lai pamatotu ieroču aprites tiesību ierobežojumu, ir jākonstatē augstākā mērā svarīgu sabiedrības interesi, un likumam ir jāizmanto minimāli iespējamie ierobežojumi, jo ieroču aprites tiesības tiek uzskatītas par dabisko tiesību sastāvdaļu, kurām ir augstāks juridiskais spēks nekā pat pamattiesībām (Supreme Court of Texas, Cockrum v. State). Lai ir mazticami, ka "shall-issue" doktrīna tās tīrā formā jebkad tiks piemērota Eiropā, ievērojama daļa no tās elementu nekonfliktē ar Eiropas tiesību un filozofisko tradīciju un var tikt izmantoti ieroču aprites efektivitātes uzlabošanai Eiropas valstīs.

Apskatot "may-issue" doktrīnu, ir jāatzīmē, ka tā šobrīd dominē kontinentālajā Eiropā un tiek piemērota arī Latvijā. Tās pamatā ir ideja par to, ka ieroču aprite ir indivīdu privilēģija, nevis pamattiesības, un līdz ar to, ieroču aprites normatīvai regulēšanai nav nepieciešama konstitucionāli tiesiskā pārbaude. Šī ir tradicionāla doktrīna Eiropā, un ņemot vērā Eiropas konstitucionālas tradīcijas īso periodu, tā tiek uzskatīta par pamatotu. Doktrīnas raksturīgākās iezīmes ir valsts izsniegto atļauju ieroču apritei nepieciešamība, šaujamieroču reģistrācija un to skaita ierobežošana indivīdu rokās, kā arī tehnisko aspektu, piemērām, šaujamieroču kalibra vai munīcijas kapacitātes ierobežošana. Doktrīnas nozīmīgs aspekts ir tās fleksiblitāte, kas rada iespēju plaši tulkot normatīvo regulējumu, tādējādi radot iespēju variēt šaujamieroču aprites pamatprincipus. Līdz ar to, nozīmīgākais aspekts šajā tiesību doktrīnā ir likumā noteikto principu atšķirīga piemērošana administratīvā procesa ietvaros.

Tādējādi, ir jāpievēršas administratīvā procesa jēgai un būtībai. Ņemot vērā to, ka Eiropas pozitīvo cilvēktiesību tradīcija nosaka likumu, ka vienīgo tiesību īstenošanas formu, tas attiecīgi nosaka arī augstus administratīvā procesa efektivitātes standartus, pretējā gadījumā pamattiesību ievērošana saistībā ar administratīvo procesu kļūst pārmērīgi apgrūtināta. Ir jāatzīmē arī fakts, ka lai cik pārdomāti ir veidots administratīvais process, tas

jebkurā gadījumā būs apgrūtinājums indivīdam *per se*. Tādējādi, nozīmīgākais jautājums administratīva procesa ietvaros ir šī procesa relatīvo izdevumu/labumu koeficients privātpersonai. Respektīvi, ja vēlama rezultāta panākšanai personai ir jāveic ievērojams skaits darbību, ieskaitot dokumentu un izziņu saņemšanu, jāsamaksā vairākas nodevas, utt., pastāv ievērojama iespēja, ka persona, izvērtējot savus izdevumus procesa ietvaros, būs spiesta vispār atteikties no savu tiesību īstenošanas. Neoptimizēta regulējuma tipisks piemērs ir LR pastāvošā administratīvā procedūra ieroču aprites jomā, kuras ietvaros, privātpersonai ir jāveic vismaz deviņas atšķirīgās darbības dažādās iestādēs pirms tai būs iespējas saņemt šaujamieroča aprites atļauju. Līdz ar to, ir jāsecina, ka efektīvā administratīvā procesa nodrošināšanai ir jāpastāv faktiskajam pamatam, kas ļautu samazināt izdevumu/labumu koeficientu privātpersonām, kā arī likumdevēja apņemšanās uzlabot pastāvošo tiesisko regulējumu.

Sabalansētas un efektīvas šaujamieroču aprites nodrošināšanas praktiskie līdzekļi

Apskatot šaujamieroču aprites doktrīnas, ir jāpievēršas to elementu praktiskās pielietošanas līdzekļu analīzei.

Sākot ar indivīdu autonomijas šaujamieroču iegādē interešu un sabiedrības drošības interešu sabalansēšanu, ir jāaplūko šaujamieroču atļauju sistēmas darbības principa problēmas, ņemot vērā to, ka sabiedrības leģitīmos mērķus ieroču aprites ierobežošanas jomā ir iespējams panākt, piemērojot atšķirīgas likumpaklausīgu indivīdu ieroču aprites tiesību ierobežošanas pakāpes.

Apskatot sabiedrības leģitīmo interesi liegt pieeju ieročiem noziedzniekiem un garīgi slimajām personām, ir jāizdala divi kontroles sistēmas pamatelementi: personu atbilstības likumpaklausības un garīgas veselības kritērijiem pārbaude pirms ieroča iegūšanas īpašumā, kā arī apritē esošo ieroču uzskaite. Šo kritēriju izpilde var tikt nodrošināta gan izmantojot privātpersonu tiesības faktiski ierobežojošās administratīvā procesa metodes, gan iespēju robežās atvieglojot administratīvo slogu, izmantojot administratīvā procesa efektivitātes paaugstināšanas metodes.

Pirmā no šim metodēm ir ieroču aprites kontroles vienotās datorsistēmas veidošana, kas pildītu pašlaik pastāvošā Sodu reģistra un atsevišķu policijas atļauju nodaļu katalogu funkcijas. Šādas datorsistēmas darbības pamatā ir izslēgšanas princips, t.i. ja personas dati likumā noteiktu iemeslu dēļ ir iekļauti šajā sistēmā, personai nav tiesību iegādāties šaujamieročus. Kā labs piemērs varētu kalpot ASV pastāvošā NICS (National Instant Check System), kuru uztur FIB, un kas satur datus par visām personām, kuras ASV teritorijā tika notiesātas par smagu noziegumu izdarīšanu, kā arī garīgi slimām personām kuru garīgo slimību konstatēja tiesa. Šīs sistēmas uzbūves princips ļauj nekavējoties konstatēt likumā

noteiktu ierobežojumu esamību, kā arī efektīvi kontrolēt apritē jau esošos ieročus, tādējādi aizsargājot sabiedrības intereses un vienlaicīgi veidojot faktisko pamatu tiesiskā režīma efektivitātes uzlabošanai šaujamieroču aprites jomā.

Otrā administratīvā procesa efektivitātes paaugstināšanas metode ir normatīvo aktu grozījumi policijas iekšējo administratīvo procedūru jomā, ar mērķi optimizēt tās un panākt to pārskatāmību un pieejamību privātpersonām. Visefektīvākā metode ar vismazākajiem izdevumiem varētu būt „vienas pieturas aģentūras" metode, kas samazinātu privātpersonu administratīvo slogu, nepieprasot veikt darbības vairākās valsts iestādēs viena administratīvā procesa ietvaros.

Trešā metode ir normatīvo aktu grozījumi ar mērķi izslēgt policijas iestāžu un amatpersonu rīcības brīvības elementu no administratīvā procesa ieroču apritē. Spēkā esošais normatīvais regulējums, konkrēti, Ieroču aprites likuma 20. panta 6. daļu, ir veidots, paredzot iespēju Valsts policijai atteikt izsniegt personai šaujamieroča glabāšanas vai nēsāšanas atļauju, pamatojoties uz tādiem faktoriem, kā "*…pamatotas ziņas, ka tā [persona] ieroci var pielietot ļaunprātīgi"*. Lai gan tiesību normā ir vērojams augstākminēts leģitīms likumdevēja mērķis pasargāt sabiedrības intereses, panta formulējums faktiski dod iespēju Valsts policijai ierobežot indivīdu iespējas aizsargāt savas Satversmē noteiktās tiesības, tātad arī pašas tiesības, ar brīvo administratīvo aktu, kas nonāk pretrunā ar Ieroču aprites likuma 2. pantā noteiktu personu drošības nodrošināšanas mērķi.

Kopsavilkums

1.Pastāvošais Latvijas Republikas tiesiskais regulējums ieroču aprites administratīvās regulēšanas jomā ir nepilnīgs un ir tendēts uz sabiedrības interešu aizstāvēšanu, piemērojot ar indivīdu tiesībām aizstāvēt savu dzīvību un īpašumu nesamērīgus ierobežojumus.

2. Pastāvošo administratīvo procedūru pamatā ir faktiskās problēmas Valsts policijas atļauju sistēmā, kuru cēloņi ir saistīti ar novecojušo pieeju informācijas aprites nodrošināšanai, informācijas aprites trūkumu un atteikšanos no jauno datu aprites un vadības tehnoloģiju ieviešanas atļauju sistēmām, kas izsauc arī policijas resursu nepamatotu pārdalīšanu birokrātijas jomā.

3. Kā atsevišķa problēma ir jāatzīmē policijas iestāžu rīcības brīvība ieroču atļauju izsniegšanas jomā, kas ir daļēji saistīta ar novecojušo tiesību dogmu pastāvēšanu, kā arī izsmeļošu informācijas atlases kritēriju izveidošanas neiespējamību bez vienotas datorsistēmas.

4. Rakstā apskatīto problēmu risinājums ietver sevī vienotās datorizētas sistēmas izveidošanu, kas apkopotu datus par visām personām, kurām, saskaņā ar likumā noteiktajiem kritērijiem (sodāmība, garīgā slimība utt.) nav tiesību iegūt šaujamieročus. Administratīvajam procesam

būtu jānotiek uz šajā sistēmā esošās informācijas pamata, tādējādi, samazinot privātpersonu administratīvo slogu un ievērojami paātrinot procesu.

5. Perspektīvā uz šādas sistēmas pamata būtu iespējams izstrādāt indivīdiem ērtāku un efektīvāku pilnvaru deleģēšanas sistēmu, kuras ietvaros indivīdu pārbaude varētu notikt ar ieroču tirdzniecības komersantu starpniecību, nodrošinot iespēju veikt pārbaudi uz vietas un reģistrēt iegādāto ieroči deklarēšanas kārtībā.

Bibliogrāfija

1. Halbrook, S.P. (1994) *That every man be armed: The evolution of a Constitutional right*. California: The Independent Inst.
2. Lott Jr. J.R. (2003) *More guns, less crime.* The University of Chicago press., p.43.
3. Malcolm J.L. (2002) *Guns and Violence*. Massachusetts: Harvard University Press.
4. Kleck G., Kates, D.B. (2001) *Armed: New perspectives on gun control*. New York: Prometheus Books.
5. Supreme Court of Texas. *Cockrum v. State*. http://www.constitution.org/2ll/2ndcourt/state/177st.htm [2010.01.05.]

Iveta Zveja

AUDIOVIZUĀLO MEDIJU PAKALPOJUMU TIESISKĀ REGULĒJUMA PERSPEKTĪVAS DIGITĀLAJĀ LAIKMETĀ

Abstract
The paper deals with the problem of audiovisual media services (traditional television (linear service) and video-on-demand (non-linear services)) copyright and neighbouring right protection focusing on its legal dimension development distinctions and future perspectives. The institute of audiovisual media service is examined in the aspects of digitalization and copyright. The main problem examined in this paper is effective protection of audiovisual media services content as an object of copyright law protection, comparing it to protection of other traditional types of property. Besides that the current copyright system is ineffective in the digital environment therefore the author pays attention to possible solutions of current copyright system revision.
The success of the audiovisual media services content protection in the digital environment is circumstantial to copyright as a value accepted and understood by society and acknowledged copyright protection as must. It is necessary to change the current copyright system to achieve this goal. The future changes in the copyright system and even its replacement alternatives to it shall be perceived as possible and even logical since the current copyright system is no more effective in the digital environment and can not provide protection to the authors and owners of rights.
Atslēgas vārdi: *audiovizuālo mediju pakalpojumi, autortiesības.*

Raksts ir veltīts audiovizuālo mediju pakalpojumu tiesību aizsardzības īstenošanas problēmu analīzei, īpašu uzmanību veltot audiovizuālo mediju pakalpojumu (televīzija un tai līdzīgie pakalpojumi) attīstības īpatnību un nākotnes perspektīvu tiesību dimensijas izpētei. Rakstā analizētas audiovizuālo mediju pakalpojumu kā autortiesību objektu tiesību aizsardzības īstenošanas atšķirības salīdzinājumā ar citiem, tradicionālajiem īpašuma veidiem. Ņemot vērā, ka digitālajā vidē pašreizējā autortiesību sistēma pilnvērtīgi nespēj funkcionēt, autore skārusi arī esošās autortiesību sistēmas pārskatīšanas jautājumus.

Likumi visplašākajā nozīmē ir nepieciešamās attiecības, kas izriet no lietu dabas (Монтескье 1955: 157), taču ne vienmēr šī likumsakarība ir acīmredzama un absolūta. Ierobežojumi, ko paredz audiovizuālo mediju pakalpojumu tiesiskais regulējums attiecībā uz tiesību īpašniekiem un darbu izmantotājiem ir grūti pamatot kā nepieciešamās attiecības, jo tehnoloģiskā un sociālā realitāte ignorē šo normatīvajos aktos noteikto nepieciešamību.

Klasiskā izpratnē ar īpašumu mēs izprotam pilnīgas varas tiesības pār lietu, savukārt lietu tiesības jeb tiesības uz lietu nodrošina tiesību subjektam varu jeb tiešu iespēju rīkoties ar noteikto lietu (Kalniņš 1977: 93). Taču autortiesības, lai arī tiek pielīdzinātas tiesībām uz kustamu mantu, nevar būt par īpašuma prasības objektu (Autortiesību likuma 2.panta sestā daļa). Autortiesību likums nosaka autortiesību un blakustiesību tiesisko regulējumu Latvijā, raidorganizāciju (audiovizuālo mediju pakalpojuma sniedzēju) izņēmuma tiesības attiecībā uz saviem raidījumiem (blakustiesības), kā arī nosaka īpašas raidorganizāciju tiesības informatīvos nolūkos izmantot autortiesību aizsargātus darbus bez autora piekrišanas un atlīdzības.

Atšķirībā no citiem īpašuma veidiem, autortiesību objektiem ir specifisks regulējums, kas izpaužas gan ar tiesību spēkā esamības ierobežojumu laikā (autortiesību aizsardzības termiņš), gan nemantisko jeb personisko tiesību īpatnībām, gan arī autortiesību objektu lietošanas mērķu specifiku. Papildus minētajam, kā vēl viena specifiska autortiesību īpatnība jānosauc autortiesību objektu pavairošanas neierobežotās iespējas, kas faktiski padara neiespējamu autortiesību aizsardzību ar īpašuma prasību.

Apkopojot iepriekš minēto, jāsecina, ka audiovizuālo mediju pakalpojumu tiesības ir grūti pielīdzināt tradicionālajiem īpašuma veidiem, jo pastāv specifiski ierobežojumi, ko paredz audiovizuālo mediju pakalpojumu tiesiskais regulējums attiecībā uz tiesību īpašniekiem un darbu izmantotājiem, turklāt audiovizuālo mediju pakalpojumu tiesības nav iespējams aizsargāt ar tiem pašiem līdzekļiem kā tradicionālā īpašuma veidus.

XXI gadsimta fenomens ir vienota globāla cilvēku un tehnoloģiju informācijas vide, kas ietver auditoriju no visām valstīm, kultūrām un valodām, neškirojot pēc to vecuma vai sociālā stāvokļa, un nodrošina iespēju gan informācijas pieprasīšanai, gan saņemšanai, izmantojot ciparu telekomunikāciju tīklus (Fuentes-Camacho 2000: 1). Internets, kas sevī iemieso šo vienoto informācijas vidi, ir fundamentāli heterogēns un nav uzskatāms par jaunu plašsaziņas līdzekli vai formātu, bet gan par komplicētu sistēmu, kas veido tikpat komplicētu sabiedrības virtuālo kopiju (Lievroneo & Livingstone 2002: 145).

XXI gadsimtā televīzija vairs neaprobežojas tikai ar televīzijas apraidi, pēdējo gadu laikā televīzija ir attīstījusies ļoti strauji un laikam līdzi mainījusies ir arī sabiedrība, kas saskaņā ar tirgus pētījumu datiem, pieprasa lielāku mediju demokratizāciju, liekot tiem ieklausīties savas auditorijas vēlmēs, un piedāvāt auditorijai iespējas radīt pašiem savu „personisko mediju" (Deloitte Develepment LLC 2007: 28). Šādiem „personiskajiem medijiem" kļūstot populārākiem un izaugot ārpus ierastā ģimenes loka, zūd robeža starp autoru un lietotāju, tādēļ vienlīdz svarīgi ir arī jautājumi par to, kā nodrošināt, lai tiktu ievērotas saturā iekļauto darbu tiesības, un ko darīt, lai šīs tiesības netiktu pārkāptas.

Pirms kāda laika tika aktīvi diskutēts par to, vai izmantojot iekļautās saites *(embeded linking),* tiek pieļauts autortiesību pārkāpums (Skat. Pārpublicējot video no YouTube, dabū pa kaklu no AKKA/LAA. http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/article.php?id=587004). Faktiski, nodrošinot iespēju vienas mājaslapas lietotājam, izmantojot hipersaiti, pieslēgties citai mājaslapai, tādējādi, ka otrā mājaslapa tiek „iekļauta" pirmajā mājaslapā, vai tiek automātiski atvērta otrā mājaslapa, kas ar saiti bija piesaistīta pirmajai mājaslapai, tiek izmantota tehnoloģija, kas ir līdzīga atsauču izvietošanai drukātajā tekstā (Liian & Waelde 2000: 199), tomēr tehnoloģiju attīstības rezultātā lietotājam šāds paņēmiens ir daudz ērtāks un tiek izmantots daudz aktīvāk informācijas meklēšanai, salīdzinājumā ar atsaucē ietverto

informāciju, kas norāda ziņas par citēto vai kritizēto darbu. Turklāt, darbs netiek ne reproducēts, ne padarīts pieejams sabiedrībai no citētāja lapas, jo faktiski vēl joprojām atrodas oriģinālajā lapā un tehniski nekādas darbības ar to netiek veiktas.

Minēto gadījumu no autortiesību viedokļa bija pētījusi arī Freiburgas Alberta Ludviga universitātes Juridiskās fakultātes doktorante Magda Papēde, kas uzskatīja, ka videoklipu iekļaušana jeb integrēšana citās mājaslapās būtu jāvērtē ne tikai no tehniskās puses, bet arī no iesaistīto pušu interešu viedokļa, tādēļ, pat tad, ja autors būtu piekritis sava muzikālā darba integrēšanai citās mājaslapās, lietotājam ir jārēķinās ar autoratlīdzības maksāšanas pienākumu (Papēde 2009: 7). Kā vienu no argumentiem M.Papēde minēja autortiesību absolūto, liettiesisko raksturu (Papēde 2009: 4).

Ne vienmēr darbības, kas tiek veiktas ar autortiesību aizsargātiem darbiem, var kvalificēt kā autortiesību pārkāpumu. Piemēram, hipersaišu lietošanu ne vienmēr var kvalificēt kā autortiesību pārkāpumu, tomēr arī „*šādas darbības raksturs pēc būtības ir parazītisks un norāda uz negodīgas konkurences izpausmi komercdarbībā vai kaitējuma nodarīšanu civiltiesībās*" (Grudulis 2006: 116). Šādā veidā izmantoto darbu īpašniekiem ir grūti aprēķināt nodarītos zaudējumus un faktiski neiespējami pierādīt nodarīto zaudējumu reālu apmēru.

Tehnoloģiskās attīstības progresa pārākums pār tiesību īpašnieku interešu nodrošināšanas iespējām nozīmē to, ka autortiesību īstenošana nav efektīva, jo sabiedrība to ievērošanu nav pieņēmusi kā savu vērtību. Ir gandrīz neiespējami nodrošināt šādu tiesību reālu aizsardzību ne fiziski (jo pieejamās tehnoloģijas nodrošina iespēju apiet šādu aizsardzību), ne arī pārliecināšanas ceļā (jo tiesību pārkāpēji šos pārkāpumus veic nepārtraukti, neizjūtot un pat neapzinoties negatīvas sekas).

Autortiesību likums sabiedrībā ir kļuvis par vispārēju rīcību regulējošu likumu, taču šim nolūkam tas ir pārāk komplekss un grūti pielietojams (Reinle D. „Autortiesību likums ir novecojis" – saruna ar Tilu Kreiceru. http://www.goethe.de/ins/lv/rig/wis/sbi/bid/lv5122599.htm). Vēl vairāk, diemžēl jāsecina, ka autortiesību absolūtais, liettiesiskais raksturs ir fikcija, kas gan izskaidro, kādēļ autortiesību aizsardzība ir nepieciešama, taču pieņēmums, ka autortiesībām piemīt absolūts, liettiesisks raksturs nesniedz atbildi, kā īstenot autortiesību aizsardzību, t.i, nenovērš autortiesību pārkāpumus un neatrisina ar tiem saistītās problēmas.

Vadoties no pieņēmuma, ka morālie likumi ir imperatīvi (Kants 1988: 190), jāsecina, ka sekmīgai audiovizuālo mediju pakalpojumu satura aizsardzībai digitālajā vidē vispirms ir nepieciešamas, lai šo darbu tiesības sabiedrība pieņemtu kā vērtību, kuras ievērošanu un aizsardzību tā atzīst par nepieciešamu.

Literatūrā tiek uzsvērts, ka XXI gadsimts var radīt neparedzamu komunikāciju attīstības sprādzienu, uzlabojot vecos medijus un attīstot jaunos (Skat. Orlik 2007: 235). Pašreiz ir grūti paredzēt, kāds būs šobrīd notiekošās plašsaziņas līdzekļu savstarpējās konverģences gala rezultāts, taču ir skaidrs, ka tās radītajām izmaiņām ir vērā ņemama ietekme.

Ir svarīgi ievērot līdzsvaru starp nepieciešamību nodrošināt ikvienam tiesības piekļūt cilvēces uzkrātajām mākslas un zināšanu bagātībām un darbu radītāju tiesībām uz atlīdzību (Veikša 2007: 125). Taču vārda brīvība nav absolūta un pieņēmums, ka vārda brīvība ir svarīgāka kā autortiesības jebkurā kolīzijas gadījumā noved pie pārāk plašas vārda brīvības izņēmuma attiecībā uz autortiesībām. Turklāt problēmu nevar atrisināt, nosakot piespiedu licences mehānismu vārda brīvības nodrošināšanai, jo tas radītu vēl lielākas problēmas, ja netiek izvērtēts, ko darīt tiem, kas nevar atļauties samaksāt par šo licenci (Burrell & Coleman 2005: 19). Cik samērīgi ir likt sabiedrībai maksāt tiesību īpašniekiem par tiesībām iegūt informāciju (arī tad, ja tās saturs ir autortiesību aizsargāts), ja paralēli tam tiesību īpašniekiem ir iespējas izmantot alternatīvas metodes peļņas gūšanā, nevis cīnīties ar pirātisma sekām?

Piemēram, pieļaujama ir darba citēšana tā kritikai, taču arī šādai izmantošanai ir savas robežas, jo citējot darbu kritikā, nedrīkst pārkāpt autora morālās tiesības (Burrell & Coleman 2005: 77), vienlīdz svarīgi ir nepārkāpt citēšanai pieļaujamo apjomu un mērķi.

Darbu fragmentu citēšana var radīt interesi tos sameklēt un izmantot – līdzīgi reklāmai, kas rada interesi nopirkt jebkuru citu preci (tātad, tas ir arī autoru un tiesību īpašnieku interesēs), taču jāatzīst, ka vienlaikus citēšana neizpilda pilnībā to informatīvo funkciju, kas tai būtu jāveic, jo „*mūsu ikdienas ziņu avoti ir tik (..) nevērīgi, tik neinformatīvi, ka to, kas patiesībā notiek mēs varam uzzināt tikai no grāmatām* (Vonnegūts 2007: 72)". Šī ir citēšanas problēmas dziļākā būtība, proti, atļauja citēšanai informatīviem mērķiem nenodrošina sabiedrību ar informāciju.

Arī mediju vēstījums vairs nav tikai informācija vai komunikācija, tas ir savā ziņā referendums (Bodrijārs 2000: 70), kurā nepārtraukti piedalās gan lietotāji, gan autori. Līdz ar robežu izzušanu starp darbu lietotājiem un autoriem, esošā autortiesību sistēma būtu jāpārskata un no autortiesībām to tradicionālajā izpratnē jāatsakās vai arī jāmeklē efektīvāki paņēmieni ar autortiesībām aizsargāta satura izmantošanas kontrolei digitālajā informācijas vidē.

Darbu dematerializācija kā digitalizācijas rezultāts pierādīja – informācija kā pakalpojums un tā piegādes metode ir nodalāmi, bet tajā pašā laikā arī tradicionālā autortiesību sistēma piedzīvo revolūciju, jo tās kontroles mehānisms pār tehnoloģiskās attīstības progresa nodrošinātajām iespējām ir izrādījies nepiemērots (Lucchi 2006: 30).

Pārmaiņas, kas saistās ar televīzijas rašanos, attīstību un pārvietošanos uz jaunajām informācijas platformām pieprasa arī attiecīgas izmaiņas gan sabiedrības domāšanā un sociālajās normās, gan arī tiesiskajā regulējumā.

Kādi ir iespējamie risinājumi? Tils Kreicers uzskata, ka nepieciešamas fundamentālas izmaiņas autortiesību likumu normās par autora tiesību aizstāvību, proti, ir jānodrošina, ka arī darba lietošanas intereses (tātad, sabiedrības intereses) tiek principiāli vienlīdzīgi aizstāvētas un, pielietojot autortiesību likumu, tiek attiecīgi ņemtas vērā (Reinle D. „Autortiesību likums ir novecojis" – saruna ar Tilu Kreiceru. http://www.goethe.de/ins/lv/rig/wis/sbi/bid/lv5122599.htm). Ir nepieciešams darbu lietošanas aizsardzības likums, kas nodrošinātu pēc iespējas efektīvāku darbu ekonomisku izmantošanu (Reinle D. „Autortiesību likums ir novecojis" – saruna ar Tilu Kreiceru. http://www.goethe.de/ins/lv/rig/wis/sbi/bid/lv5122599.htm); tādējādi, ierobežojot autortiesību likumu tur, kur dominē citas intereses, varētu mēģināt atjaunot sistēmas godīgumu (Reinle D. „Autortiesību likums ir novecojis" – saruna ar Tilu Kreiceru. http://www.goethe.de/ins/lv/rig/wis/sbi/bid/lv5122599.htm).

Eiropas autortiesību un kultūras jomas speciālistu vidū aktuāla ir diskusija arī par iespējamu atteikšanos no autortiesībām to tradicionālajā izpratnē, lai atrastu citus piemērotus mehānismus autoru finansiālo interešu un sabiedrības tiesību piekļūt informācijai un cilvēces uzkrātajām mākslas un zināšanu bagātībām nodrošināšanai (CIRCLE 2006). Latvijas juridiskajā literatūra šis jautājums praktiski nav pētīts vispār, bet būtu pelnījis ievērību no autortiesību speciālistu puses, jo ar katru gadu pieaug darbu nelikumīgas izmantošanas gadījumi, turklāt vienotā pasaules informācijas telpa un tehnoloģiju attīstība to ir daudzkārt atvieglojusi un veicinājusi, tajā pašā laikā liedzot tiesību īpašniekiem operatīvi un efektīvi sekot līdzi tam, kas notiek ar viņu darbiem, savukārt, darbu izmantotāji ne vienmēr var noskaidrot tiesību īpašniekus.

Vecā autortiesību sistēma jauno tehnoloģiju vidē nespēj darboties, jo bieži vien nav pat iespējams noskaidrot, kas ir tiesību īpašnieki un vai konkrētais darbs ir vēl aizsargāts (Veikša 2007: 133). Iespējams, risinājums ir reformēt esošo autortiesību sistēmu, piemēram, izvietot norādes par autortiesībām uz katras darba kopijas, bet, ja grib pagarināt autortiesību termiņu, tās būtu jāreģistrē (Veikša 2007: 134).

Alternatīvas, ko piedāvāt pastāvošās autortiesību sistēmas vietā varētu būt **publiska kultūras domēne** (*cultural domain*) (Skat. Marieke & Smiers 2006: 129-146) vai **atvērtā koda sistēmas** (*open source system*) princips, kas tiktu piemērots visiem kultūras pakalpojumiem digitālajā vidē, atļaujot tos brīvi izmantot un uzlabot (Skat. Davis 2006: 147-165). Ja attiecībā uz audiovizuālo mediju darbu un citu darbu izmantošanu internetā ieviestu

atvērtā koda sistēmu līdzīgi tai, kāda šobrīd pastāv un reāli darbojas programmēšanas jomā, ir iespēja nodrošināt ikvienam tiesības piekļūt cilvēces uzkrātajām mākslas un informācijas krātuvēm.

Lai arī no tiesību īpašnieku un valdītāju (it īpaši producentu un mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizāciju) puses šādu alternatīvu ieviešana varētu tikt uzskatīta par revolucionāru, jo mainītu atlīdzības saņemšanas sistēmu par labu autoriem (darbu radītājiem) − piedāvātās alternatīvas piedāvā apiet šos starpniekus vai būtiski mazināt to ietekmi.

Sekmīgai audiovizuālo mediju pakalpojumu satura aizsardzībai digitālajā vidē vispirms ir nepieciešamas, lai šo darbu tiesības sabiedrība pieņemtu kā vērtību, kuras ievērošanu un aizsardzību tā atzīst par nepieciešamu. Lai šo mērķi īstenotu, ir nepieciešamas pārmaiņas, tādēļ autortiesību sistēmas alternatīvas nākotnē jāuzskata ne vien par iespējamām, bet gan par likumsakarīgām, jo ir skaidrs, ka esošā autortiesību sistēma digitālajā vidē nav efektīva un nespēj nodrošināt tiesību īpašnieku aizsardzību, un tādēļ tās vietā ir jāizvēlas cits risinājums.

Bibliogrāfija

1. Autortiesību likums, ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2007.gada 22.decembrim. *Latvijas Vēstnesis*. 2000.gada 27. aprīlis, Nr.148/150.
2. Bodrijārs Ž. (2000) Supermārkets un Superprece. *Simulakri un simulācija.* Omnia Mea.
3. Burrell R. Coleman A. (2005) *Copyright Exceptions: The Digital Impact*. Cambridge University Press.
4. Davis L. (2006) Should the logic of „open source" be aplied to digital cultural goods? An exploratory essay. In: *Copyright and other fairy tales: Hans Christian Andersen and the commodification of creativity*. Edit. By. Porsdam H. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. P. 147 – 165.
5. *European art and culture between free trade and cultural diversity. A delicate dialogue? CIRCLE, Finland, Helsinki, 15 – 16 December 2006*. Nav publicēts. No autores personīgā arhīva.
6. Grudulis M. (2006) *Ievads autortiesībās*. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
7. *Handbook of New Media.* (2002) Edit. By Lievroneo L.A., Livingstone S. London: Sage Publications.
8. Kalniņš V. (1977) *Romiešu civiltiesību pamati*. Rīga.
9. Kants I. (1988) *Praktiskā prāta kritika*. Rīga.
10. *Law and the Internet. A framework for electronic commerce.* (2000) Edit. By Liian E., Waelde Ch. Oxford: Hart Publishing.
11. Lucchi N. (2006) *Digital media & Intelectual property. Managament of Rights and Consumer protection in a Comparative Analysis.* Berlin: Springer-Verlag.
12. Marieke S., Smiers J. (2006) Imagining a world without copyright: the market and temporary protection, a better alternative for artists and the public domain. In: *Copyright and other fairy tales: Hans Christian Andersen and the commodification of creativity*. Edit. By. Porsdam H. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. P. 129 – 146.
13. Orlik P.B. (2007) *Exploring Electronic Media: Chronicles and Challenges.* Blackwell Publishing.

14. Papēde M. (2009) Autortiesības interneta vidē: "YouTube" videoklipu piemērs. *Jurista Vārds*, Nr.19 (572)
15. Pārpublicējot video no YouTube, dabū pa kaklu no AKKA/LAA. *Tvnet.lv.* http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/article.php?id=587004, [02.04.2010.].
16. Reinle D. „Autortiesību likums ir novecojis" – saruna ar Tilu Kreiceru. Pieejams: http://www.goethe.de/ins/lv/rig/wis/sbi/bid/lv5122599.htm, [02.04.2010.].
17. *The International Dimensions of Cyberspace Law.* (2000) Edit. By Fuentes-Camacho T. Dartmouth: Ashgate Publishing.
18. *The State of the Media Democracy. Deloitte's Reality Check on the Future of Media. Brief Survey for Media Outlets.* Deloitte Develepment LLC, 2007.
19. Veikša I. (2007) *Kas ir autortiesības?* Rīga: Biznesa augstskola Turība.
20. Vonnegūts K. (2007) *Cilvēks bez valsts*. Rīga: Tapals.
21. Монтескье Ш. (1955) Избранные произведения. Москва, с.157. Citēts pēc: Broks J. Tiesības filozofija. Doktrīnas, koncepcijas, diskursi. Rīga, 2008.

Константин Иванов

ПРИМЕНЕНИЕ КРИТЕРИЯ «ACQUIS COMMUNAUTAIRE» В ЛАТВИИ И ЛИТВЕ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ В ЕС

Abstract
This article explores the problems of understanding the meaning of the acquis communautaire in EU law system. The problems of application of the criterion «acquis communautaire» during the process of the integration of the Republic of Latvia and the Republic of Lithuania are analyzed in the article. The acquis communautaire is the body of rules and regulations, which the EU has introduced to new countries. The aquis were split into 31 chapters for Latvia and Lithuania. The chapters include areas such as labor law, competition policy, economic areas, agriculture, consumer and health protection. The cooperation in the field of justice and home affairs are the most necessary regulations in EU law during the integration. The adoption of the acquis communautaire means that Latvia and Lithuania have to adapt their enterprises and main infrastructure to respect EU norms and standards en general. Applying to the original law of the EU, the law of Latvia and Lithuania and the theory of European law, the author states the peculiarities of its using in the system of law of Latvia and Lithuania in general and in incorporation of this criterion in different spheres of law. The article concludes that in spite of absence the legal definition of acquis communautaire in the original law of the EU the process of implementation of this criteria was quiet fast in Baltic States. Analysis of the selected spheres of law (labor law, law of moving the capitals, Schengen law) in Lithuania and Latvia illustrates that the implementation of acquis was quiet necessary during the integration because the legal meaning of many definitions, legal regulatory were different.
Ключевые слова: *Интеграция в ЕС, acquis communataire, первичное право ЕС.*

Прошло уже чуть более 5 лет с момента вхождения Латвийской и литовской Республик в Европейский Союз. Оба государства за достаточно короткий период проделали большие законодательные реформы, модернизировали экономическую и политическую сферу. Интеграция любого государства в Европейский Союз имеет не только политико-экономические аспекты, но и правовые. С периода образования Сообществ была сформирована уникальная правовая система Европейского Союза. Помимо предоставления помощи Литве и Латвии после восстановления независимости, Европейский Союз активно разрабатывал требования и программы интеграции не только этих стран в Европейский Союз, но и других потенциальных членов. В свете крупномасштабного расширения ЕС является актуальным и весьма важным вопрос соблюдения критерия «acquis communautaire» как основу правовой интеграции в ЕС. Именно сейчас когда после интеграции прошел достаточно большой срок, возможно рассмотрения опыта Латвии и Литвы в вопросе соблюдения критерия «acquis communautaire» как основы для расширения Европейского Союза в будущем и примером для других стран-кандидатов.

Под интеграцией (от лат. *Integratio* – восстановление единого целого) понимают в общеупотребительном значении слова процесс слияния частей в одно целое или включение в большее уже существующее целое. Интеграция означает создание общих органов, которые минуя национальные парламенты, могут издавать вторичное право, причем последнее обязательно не только государств-участников, но и для каждого отдельного гражданина (Витвицкая 2005: 20).

Безусловно, сложилась ситуация беспрецедентная по своей природе. Большое количество государств в своей внешней политике придерживаются пути европейской интеграции. Уровни экономики стран различаются. Но Европейский Союз считал, что присоединение новых членов приведет не только к улучшению их жизни, но и самому Союзу пойдет на пользу. В самом же Союзе государства-члены выражали иное мнение. Они считали поспешным скорейшую интеграцию новых независимых государств. Мнения отдельных государств разнились. Но большое количество желающих государств стать участниками Европейского Союза заставило полноправных членов ЕС сформулировать единую правовую политику и стратегию по отношению к ним.

Европейские стандарты это не только достижения в экономики, это определенная правовая система, которую необходимо принять и новым членам ЕС. Европейским Союзом сформулированы основные предпосылки для принятия новых стран. В параграфе 49 говорится следующее: «Каждое европейское государство, которое придерживается основного закона, сформулированного в параграфе 6 абзац 1, может подать заявление о вступлении в Европейский Союз. Заявление подается в Совет, затем рассматривается Парламентом и утверждается Советом абсолютным большинством голосов. Условия принятия регулируется на основе соглашений, принятых между государствами-членами Европейского Союза и вступающим в этот союз государством. Договор необходимо ратифицировать всеми государствами-членами Европейского Союза соответственно их конституции. В параграфе 6.1 установлено, что Союз основывается на следующих законах: свобода, демократия, соблюдение прав человека, а также правовой государственности».

В конце 1993 года в Копенгагене ЕС сформулировал так называемые копенгагские критерии принятия новых членов. Их принято объединять в три группы: политический критерий, экономический критерий и acquis-критерий. Во многом они повторяют Договор о Европейском союзе, но дают более четкие определения. Под политическим критерием подразумевается: длительная стабильность институтов государства, правовой и демократический порядок, соблюдение прав человека, защита меньшинств. К экономическому критерию относят рыночную экономику и ее способность выдержать конкуренцию в рамках внутреннего рынка Европейского Союза. Acquis-критерий – это способность рассматривать общие цели и обязанности как свои, принятие свода общих законов. При этом основным является политический критерий, остальные два могут быть в развитии.

Стоит подробней проанализировать acquis-критерий или как принято в праве Европейского Союза «acquis communautaire» что дословно переводится как условие

членства. Особенность этого условия то, что оно применяется до самого процесса интеграции. Помимо этого государство, которое планирует стать членом ЕС, должно не только пересмотреть правовое регулирование отдельных сфер, но и произвести рецепцию определенного комплекса правовых концепций, понятий и принципов, которые составляют основу acquis communautaire. Употребление именно франкоязычного термина acquis communautaire в данной сфере не случайно. Перевод с французского на другие языки сказался на понимании самого термина. Поэтому принят термин из французского языка.

Если обратиться к статье 2 (4) Договора о ЕС, то вышеуказанный принцип является основой функционирования Союза: полностью сохранять достижения Сообщества и опираться на них, чтобы определить, в какой мере политика и формы сотрудничества, сформулированные настоящим Договором, нуждаются в пересмотре для обеспечения эффективности механизмов и институтов Сообщества (Кашкин 1999: 347).

Очевидно, что принцип acquis communautaire центральный не только в самом праве ЕС, но и по отношению к кандидатам-членам. Несмотря на это, в праве ЕС отсутствует единое толкование, единая дефиниция этого принципа. Такой пробел дает почву для размышления критикам европейской интеграции. Условия Европейского Союза для кандидатов Центральной и Восточной Европы кажутся весьма обманчивыми для будущего (Grabbe 2002: 249).

Положения acquis communautaire менялись с первого момента появления для разных групп государств. Для Литвы, Латвии и для других стран, которые интегрировались в ЕС в 2004 году, acquis communautaire был поделен на 31 положение. В эти положения входили такие права и сферы как свободное движение внутри ЕС, законодательство о компаниях, финансовый контроль и многое другое.

Получается, что принцип acquis communautaire призван создать некий баланс и правовую унификацию внутри ЕС, и является основной стратегией ЕС по отношению к государству кандидату.

Латвия и Литва заявили, что данные условия и критерии обозначены как приоритетные направления во внутренней и внешней политике государства. Стоит уточнить, что соблюдение этих критериев лишь позволяет государству стать кандидатом на вхождение в ЕС.

ЕС последовательно придерживается принципа, согласно которого сроки и прогресс в переговорах страны-кандидата зависит от прогресса в области гармонизации правовых норм и практическом применении, в проведении экономических и структурных реформ, в создании системы публичного администрирования. Прямая

зависимость между реформами внутри страны и успешного хода переговоров является отличительной чертой переговоров о членстве в ЕС, которая выделяет их из числа «традиционных» межгосударственных переговоров.

7 февраля 1994 года Совет ЕС подтверждает мандат Комиссии на проведение переговоров о подписании договоров о свободной торговле с Балтийскими странами и, что тем самым, дает согласие на то, что после подписания они будут расширены до европейских ассоциативных договоров. Торговый договор государства с Европейским Союзом необходимая ступень для того чтобы в будущем подать заявление о вступлении в ЕС. В Литовской Республике в рамках правительства была создана рабочая группа, которая координировала подписание данного договора. Аналогичная комиссия была создана и в Латвии. После этого обязательным этапом является подписание так называемого ассоциативного договора и присвоение государству определенного статуса ассоциированного члена Европейского Союза.

В сфере имплементации норм первичного права ЕС в рамках движения капитала и товаров Латвией и Литвой были достигнуты большие успехи. Уже в период 1994-1998 между Латвией и Литвой заключались международные договоры в сфере торговли и стороны руководствовались нормами acquis в том или ином вопросе. Ярким примером может послужить Договор между Латвией, Литвой и Эстонией от 1 июля 1998 года о свободном движении капитала и услуг (Žukova 2004: 233).

Важным и до сих пор актуальным вопросом остается нормы «acquis communautaire» в сфере Шенгенского права. Государства вошедшие в ЕС в ходе решения экономических задач и имплементации основных acquis communautaire Европейского Союза, вступили в зону Шенгена. 21 декабря 2007 года еще 8 государств примкнули к странам Шенгенского соглашения в наземном передвижении, а 30 марта 2008 года в воздушном передвижении внутри ЕС (Vītoliņš 2008: 3). Из-за сложности в процессе имплементации Шенген acquis, процесс вступления был отложен на несколько лет, что в свою очередь, дало больше времени Латвии и Литве более тщательнее решить этот вопрос.

Несомненно, нормы «acquis communautaire» регулировали также и трудовое право. Прежде всего, был решен вопрос правовой дефиниции понятия работник (фр. travailler, нем. arbeitnehmer, лат. darbinieks, лит. darbuotojas). С тех пор в правоприменительной сфере используется более широкое понятие работник. В целом, сфера трудового права была одной из сложных в вопросе применения acquis.

Подводя итоги, стоит отметить и очевидный пробел в праве ЕС – отсутствие правовой дефиниции понятия «acquis communautaire». Более того, данный принцип

изменяется при каждом новом присоединении государств к ЕС, что делает его комплексным и не точным в процессе стремления к интеграции. Тем самым путь каждого государства в Европейский Союз отличается. Примечательным является опыт Латвии и Литвы. За достаточно короткий срок, восстановив независимость, начались переговоры об интеграции в Европейский Союз. В мае 2004 года Литва и Латвия стали полноправными членами Европейского Союза. Расширение Европейского Союза будет продолжаться. Важно, чтобы потенциальные члены обратили бы внимание на опыт своих предшественников.

Библиография

1. Alehno Ivo (2003) *Eiropas Savienības tiesību īstenošana Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstnesis
2. Ažubalis A. (2003) *Acquis communautaire – lietuviškai.* Vilnius: Teisės žinios.
3. Casale G. (2005) *La relazioni industriali nell'Europa a 25 Stati.* Roma: Eidos
4. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union.*
5. Diez T., Wiener A. (2004) *Introducing the mosaic of integration theory: its past, present and future*. Oxford: Oxford University Press.
6. Grabbe H. (2002) *European Union Conditionality and the "Acquis Communautaire" International Political Science Review / Revue internationale de science politique,* Enlarging the European Union: Challenges to and from Central and Eastern Europe. L'élargissement de l'Union européenne, Vol. 23, No. 3, 333-345 pp.
7. Pierre le Mire (1998)*Droit de L'Union Européenne et politiques communes: libre circulation, concurrence, harmonisation, politiques communes*. Paris: Dalloz.
8. Petrov Roman. (2008) Exporting the Acquis Communautaire into the Legal Systems of Third countries. In: *European Foreign Affairs Review* 13,: Kluwer Law International BV. pp. 33–52
9. Petrylaitė D., Davulis T., Petrylaitė V. (2008)– *Europos Sąjungos teisės aktų įgyvendinimas Lietuvos darbo teisėje.* Vilnius: Registrų centras.
10. Raihs Norberts (2004) *Izprotot Eiropas Savienības tiesības*. Rīga: Tiesu namu aģentūra
11. Vītoliņš V (2008)*Ieskats Šengenas acquis attīstībā* // Žurnāls „Jurista Vārds" Rīga, № 5 . pp.1-5
12. Yvonne Goldammer (eds) (2006) *The long road of smaller countries into the enlarged European Union. Challenges for New Member States in particular the Baltic States, in Implementing and Applying EU Law.* Vilnius: Eugrimas
13. Žukova G. (2004) *Legal aspects of trade in goods between the EU and its Candidate States: the case of Latvia.* Rīga: Latvijas Vēstnesis.
14. Витвицкая, О. Горниг Г. (2005) *Право Европейского Союза*. СПб: Питер.
15. Кашкин С.Ю (1999) *Право Европейского Союза: Документы и комментарии*. М.: Терра.

Ирина Нигматулина

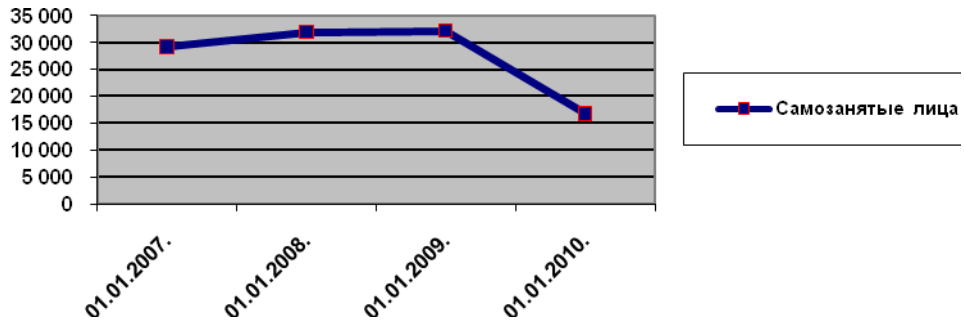
ПРОБЛЕМЫ УПРОЩЕННОЙ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Abstract
Latvia has developed a very complex tax system both for legal persons and private individuals. Despite their wish to engage in entrepreneurial activity, they are not always able to understand all the peculiarities and intricacies of accounting and taxation. Flat tax, which is a simplified form of taxation introduced in 2007, has generated a number of uncertainties. It has not been promoted due to statutory constraints, such as type of activity, amount of gross income, prohibition to hire employees, prohibition on expenses. The existing form of flat tax is in urgent need of simplification. For this it would be appropriate to expand the scope of flat tax, to lift restrictions on professional affiliation and size of gross income, and to grant small businesses (capital companies) the right to choose payment of fixed income tax at a rate of 5% of gross income. The elimination of restrictions is the way to develop business in crisis.
Key words: *flat tax, amount of gross income, prohibition to hire employees and on expenses, small businesses, fixed income tax.*

В условиях создавшегося финансового и экономического кризиса особую актуальность приобретает проблема трудоустройства лиц, потерявших работу. Общепризнанно, что наилучшей возможностью решения этой проблемы является привлечение этих лиц в сферу индивидуального предпринимательства. В настоящее время в Латвии легально занимаются бизнесом около 70 000 коммерсантов, из которых 11 000 – индивидуальные коммерсанты (физические лица) (Lursoft statistika 2010). Кроме того, в состав индивидуальных предпринимателей включаются еще около 10 000 лиц, зарегистрированных в Регистре предприятия (сохраняют свой статус до 2011 года) в качестве крестьянских и рыбацких хозяйств.

Есть еще одна большая группа физических лиц, не регистрирующих свою деятельность в Регистре предприятий, а легализовавшие ее через налоговую администрацию - в Службе государственных доходов. Таких лиц, предоставивших по итогам 2008 года декларацию о доходах по хозяйственной деятельности (Д3, Д3.1.и Д5), по данным СГД – более 60 тыс. человек (VID statistika 2008). Среди них самозанятых лиц на 1 января 2008 года – 31 888 человек, а на 1 января 2010 года – 16 741. Ниже приведен график изменений количества самозанятых с января 2007 г.

Число самозанятых за период с 01.01.07. по 01.01.10 гг.

Период	Тыс. чел
01.01.2007	29 209
01.01.2008	31 888
01.01.2009	32 114
01.01.2010	16 741

Источник: (VID statistika 2010)

Целесообразно отметить, что не все лица, ведущие хозяйственную деятельность, имеют статус самозанятых. Налоговое законодательство самозанятыми считает только тех, кто платит сам за себя социальные платежи (обязательные). Число же лиц, зарегистрировавших свою хозяйственную деятельность и не обязанных платить соц., статистика СГД не предоставляет. По экспертным оценкам, их число может увеличить количество лиц, занимающихся бизнесом. Еще примерно на четверть. Из графика видно, что за годы кризиса число самозанятых лиц значительно уменьшилось. С высокой степенью вероятности можно предположить, что часть прекративших хозяйственную деятельность, перешли в теневой бизнес. Далеко не все лица продолжили работу по найму и вряд ли стали безработными.

Для легализации хозяйственной (систематической) деятельности физических лиц в Латвии следует создать простую, не требующую специальных знаний и расходов, систему налогообложения доходов индивидуальных предпринимателей. Подобные системы уже существуют в большинстве развитых и развивающихся стран.

Те, кто решил начать реализовывать свои возможности в предпринимательстве, не всегда оказываются способны разобраться в особенностях бухгалтерского учета, налогообложения, не всегда знают возможности применении льгот и санкций, установленных государством для ведения бизнеса физических лиц. Латвия является одной из немногих стран, в которой процедура расчета налога для физических лиц,

индивидуально занимающихся бизнесом, чрезвычайно усложнена. Она представляет собой запутанную систему разных вариантов расчета налогов по разным ставкам.

В нынешней экономической ситуации у предпринимателей практически не возникает возможности и желания заняться крупным бизнесом. Причинами этого служат, прежде всего, высокие суммы затрат: выплаты по заработным платам для работников, по аренде, платежи по кредитам (ведь для больших проектов нужна значимая финансовая поддержка), и, наконец, налоговые выплаты. А хозяйственная деятельность физического лица как форма ведения небольшого бизнеса является альтернативой в создании либо дополнительного источника доходов, либо нового и, в дальнейшем, крупного бизнеса, где постепенно можно опробовать реализовать и усовершенствовать свои навыки и возможности.

Принципы построения налоговой системы государства обсуждаются практически с тех пор, как возникло государство. Еще Адам Смит в своей книге «Исследование о природе и причинах богатства народов» в 1776 г. сформулировал четыре правила («максимы»):

- «налоги должны уплачиваться в соответствии со способностями и силами подданных;
- размер налогов и сроки их уплаты должны быть точно определены до начала налогового периода;
- время взимания налогов устанавливается удобным для налогоплательщика;
- каждый налог должен быть задуман и разработан так, чтобы он брал из карманов народа возможно меньше сверх того, что он приносит казначейству государства» (Смит 1962: 384).

Основной проблемой, которая возникает у физических лиц в Латвии еще до регистрации в качестве предпринимателя – это выбор способа учета поступлений и расходов, уплата подоходного налога с населения и взносов обязательного социального страхования. Законодательство Латвии предоставляет физическим лицам различные возможности (способы) легализации частного бизнеса. Но все они являются весьма сложными.

В Латвии было предпринято несколько удачных и не вполне удачных попыток введения упрощенной системы налогообложения для малого бизнеса и для тех предпринимателей, которые свою деятельность не планируют сделать длительной и систематической. Рассмотрим эти попытки для того, чтобы установить их сильные и слабые стороны, достоинства и недостатки. Этот анализ сможет стать аргументом в

оценке тех мер, которые предпринимаются сегодня для разработки новой модели упрощенного налогообложения доходв микропредприятий.

Упрощенный метод определения облагаемого дохода у постоянных представительств был первым шагом на этом пути.

С введением Правил КМ № 587 от 27.12.2002 г. у постоянных представительств нерезидента появилась возможность рассчитывать облагаемый доход упрощенным способом, если продолжительность деятельности в Латвии не превышает 12 месяцев. В этом случае объектом налогообложения у постоянного представительства будет являться доход в размере 20% от брутто-доходов постоянного представительства (Noteikumi 2002: 10). Ставка подоходного налога с предприятия составит 15% от объекта налогообложения. Путем простых арифметических действий можно рассчитать, что ставка подоходного налога с доходов постоянных представителей составляет 3% от брутто-дохода.

Пример: Доход постоянного представительства за год составил 9600 латов.

Налогооблагаемый доход (НОД) = Доход * 20% = 9600 * 20% = 1920 (латов)

ПНП = НОД * 15% = 1920 * 15% = 288 (латов)

Удельный вес ПНП в доходах = (288/9600) * 100% = 3%

О применении упрощенного метода постоянное представительство письменно информирует Службу государственных доходов не позднее 10-дневного срока после регистрации постоянного представительства в Латвии. Можно известить СГД о том, что фискальный агент (фирма-выплачивающее доход) сам вносит в бюджет подоходный налог с предприятия за представительство (Noteikumi 2002: 11).

Следующим шагом на пути развития упрощенной системы взимания налогов стало принятие в 2006 году норм закона «О подоходном налоге с населения», разрешающих не регистрировать хозяйственную деятельность, а платить налог раз в году по годовой декларайии о доходах по общей ставке 25% . Эта норма имела, однако, массу условий и была крайне осторожной.

Возможность не регистрировать свою хозяйственную деятельность была предоставлена только лицам, у которых видом хозяйственной деятельности было получение доходов от собственности - сдача в аренду, найм недвижимой собственности, продажа прав найма. Государство рассудило, что у этих лиц расходы представляют собой несущественную величину и в этом случае плательщик имеет право включать в расходы (уменьшать облагаемый 25%-м налогом доход) только расходы на уплату налога на недвижимость (Likums 1993: 11 (2)).

Официально этот вид регистрации не называется упрощенной системой налогообложения, но по своей экономической сути подоходный налог с населения может считаться таковым.

На пути развития упрощенной системы налогообложения физических лиц стал фиксированный подоходный налог с доходов от их хозяйственной деятельности. Это решение правительство готовило несколько лет и в процессе этой подготовки было проведено интересное исследование. Рассмотрим его основные положения.

На протяжении многих лет правительство Латвии пыталось усовершенствовать порядок ведения хозяйственной деятельност

В 2003 –2005 годах специалисты Министерства финансов Латвии провели очередное исследование с целью выявления возможностей введения фиксированного налогообложения для лиц, занимающихся хозяйственной деятельностью. Целью такого исследования было уменьшить количество препятствий в учете и, тем самым, открыть для многих физических лиц новые возможности ведения легального бизнеса.

Перед специалистами Министерства финансов стоял вопрос о целесообразности перевода всех форм бизнеса физического лица (т.е. малый бизнес) на фиксированный налог (упрощенную систему расчета налога).

Разрабатывая концепцию о фиксированном налоге, специалисты также уделили внимание немаловажному факту. В 2004 году из 31 800 предпринимателей, подавших декларацию о доходах, у 22 900 предпринимателей доход по данным поданных деклараций составил сумму, не превышающую 1 лат (Koncepcija 2003: 4).

Это означало, что у 72 % из всех (31800) предпринимателей, подавших декларацию, доход являлся отрицательным, и для них было невыгодно использовать отличающийся порядок исчисления налога. Из 8 900 плательщиков подоходного налога с предприятий, у которых налог был больше 1 лата, 2 800 предприятий, у которых подоходный налог не превышал 200 латов (Koncepcija 2003: 4).

Оценив опыт других стран в отношении налогообложения малых предпринимателей, не вдаваясь в подробности налоговой политики каждой страны, Правительство ЛР в своей концепции (Koncepcija „Par fiksēta ienākuma nodokļa ieviešanas iespējām mazajiem uzņēmējiem (saimnieciskās darbības veicējiem)”) и, в дальнейшем, в принятых поправках к Закону «О подоходном налоге с населения» определили критерии для возможности перехода на фиксированный налог. Была введена в Закон «О подоходном налоге с населения» отдельная статья 11.8., посвященная фиксированному налогу. Согласно данной статье, уплату фиксированного

подоходного налога могут выбрать следующие налогоплательщики (Koncepcija 2003: 15) при нескольких обязательных условиях:

- деятельность должна быть зарегистрирована в СГД до 1 февраля текущего года;
- деятельность должна осуществляться самостоятельно без привлечения наемного труда;
- деятельность данного лица не соответствует признакам профессиональной деятельности;
- поступления от такой деятельности не должны превышать ОТ 10 000 латов в предтаксационном году и по прогнозам – в следующем,
- лицо соглашается с условием, что для нужд налогообложения будут учитываться только брутто-поступления от хозяйственной деятельности, а никакие расходы, связанные с получением этих доходов, учитываться не будут.

С 2008 года с изменениями в Законе «О подоходном налоге с населения» эти нормы были введены в силу. Ставка налога в процентах в законе установлена не была. Для пользователей в приложении к закону была дана таблица, в которой указывалось, какую сумму в латах надо заплатить за год, если поступления от бизнеса составили ту или иную цифру. Однако можно произвести расчет условной ставки налога при этой системе платежей. Она составляет в основном цифру 5%, но в некоторых случаях она становится выще и доходит до 10.

В 2008 году физичкские лица проявили огромный интерес к этой системе налогообложения, не требующей ведения бухгалтерского учета, подачи ежеквартальных отчетов и уплаты социальных платежей при доходах меньше 500 латов. Однако СГД отказывало желающим в регистрации по причинам профессиональных и других ограничений, поэтому этот налог не получил широкого развития в Латвии. Таким образом, попытка в 2003-2005 гг. упростить налоговое законодательство, не реализовалась.

Патентная плата как признанный в мире способ упрощенного налогообложения физических лиц, зарабатывающих доходы своим трудом, под свою ответственность и за свой счет, была введена в Закон «О подоходном налоге с населения» еще в 1993 году. Называлась она как плата за патент и являлась авансовым платежом за ведение отдельных видов хозяйственной деятельности. Размер платы устанавливался самоуправлениями. Ставки были довольно высокими, измерялись количеством минимальных заработных плат. С введением фиксированного налога, то есть с 2008

года, эта система организации индивидуальной трудовой деятельности физических лиц и налог в форме платы за патент были отменены.. Но поскольку фиксированный налог не получил широкой популярности, со вступившими в силу изменениями в Законе «О подоходном налоге с населения» в 2010 году законодатели Латвии решили вновь ввести патентную плату как способ взимания подоходного налога с лиц, желающих работать индивидуально и не вести расчет расходов и иную бухгалтерию.

Законодатели сохранили прежний принцип уплаты этого налога авансом и прежнюю норму о том, что не сумевший отработать свой патент от государства обратно ничего не получает. Не сумел реализоваться - сам виноват.

Согласно статье 11.10. Закона «О подоходном налоге с населения»: «патентная плата - это установленный государством единый фиксированный платеж, который включает в себя *подоходный налог с населения и взносы государственного социального страхования* за хозяйственную деятельность физического лица».

Для регистрации необходимо соблюдать одновременно все следующие условия:

- определенный список профессий (в Правилах КМ № 1646 от 22.12.09) и ставка налога,
- доходы не должны превышать установленный законом "О налоге на добавленную стоимость" порог – 10 000 латов,
- одновременно не может быть плательщиком фиксированного налога
- не трудоустраивает других лиц.

Также присутствуют ограничения в сфере профессиональной деятельности, возможности трудоустройства работников и по размеру доходов.

Ни один из предложенных государством способов упрошенного налогообложения в Латвии не прижился. Физические лица продолжают прятать свой небольшой бизнес и остаются вне системы налогообложения. Об этом свидетельствуют цифры, приведенные выше. Сложная система с доходами бюджета и трудности в дальнейшем сокращении бюджетного дефицита вынудили правительство продолжить поиски эффективного способа упрощенного налогообложения малых и микро предприятий.

Правительство ЛР возвращается к вопросу об упрощении налогообложения малого бизнеса, создавая новую Концепцию о мероприятиях по поддержке микропредприятий («Koncepcija par mikrouzņēmumu atbalsta pasākumiem», apstiprināta ar Ministru kabineta 2009.gada 30.oktobra rīkojumu Nr. 748).

В данной Концепции под микропредприятием понимается «индивидуальный коммерсант, индивидуальное предприятие, крестьянское и рыболовецкое хозяйство,

другие физические лица, которые зарегистрировались в СГД как лица, ведущие хозяйственную деятельность, или общество с ограниченной ответственностью, которое выбрало платить налог на микропредприятия».

По аналогии с фиксированным налогом, введены критерии, согласно которым лицо может стать плательщиком налога на микропредприятия (Koncepcija 2009: 5):

- оборот за календарный год не превышает 70 000 латов,
- количество работников не более 5 человек, исключая работников, которые отсутствуют или отстранены,
- учредители микропредприятия – только физические лица,
- если микропредприятие зарегистрировано в форме ООО, то учредители одновременно должны являться физическими лицами.

Ставка налога составляет 20% от брутто- поступлений предпринимателя. В эту сумму входят три налога – налог с прибыли предпринимателя, налог на зарплату работников по найму и соц. платежи за этих наемных работников. Однако правительство в проекте не смогло отказаться от принятой практики установления ограничений для желающих платить такой налог. Установлено, что если в текущем отчетном квартале количество наемных работников превысит 5 человек (неясно, что будет, если шестой работник работает 1 день и если работают 10 человек по 2 часа в день и др.), то ставка налога увеличивается на 2% за каждого дополнительного работника. Если оборот в год будет больше 70 000 латов, то ставка налога на превышающий размер оборота составит 30% (Likumprojekts 2010: 6).

Проектом предусмотрено, что налог рассчитывается, декларируется и уплачивается в бюджет раз в квартал до 15 числа следующего месяца (Likuprojekts 2010: 7 (2)).

Оба налога (фиксированный и микро) рассчитываются с оборота, но по своей экономической фактически это прямые налоги и платятся с прибыли.

Проанализировав экономическую ситуацию на макроуровне, в Латвии система налогообложения физических лиц, занимающихся хозяйственной деятельностью, с каждым годом совершенствуется. Правительство ЛР создает новые Концепции, идеи, вводит изменения в законодательную базу, пытаясь упростить сложность налоговой системы. Это служит доказательством того, что специалисты все же понимают значимость этого вопроса и создают новые варианты упрощения системы налогообложения для малого бизнеса.

Целесообразно обратиться к опыту других стран, удачно справившихся с привлечением широких масс предпринимателей к легальному бизнесу путем введения

упрощенной системы налогообложения. И здесь весьма уместно рассмотреть опыт России с ее „вмененным налогом". Эту величину считают следующим образом:

Вмененный доход = физический показатель (Налоговый кодекс РФ 2000: 349.29 (3)) x базовая доходность (Налоговый кодекс РФ 2000: 346.27)

Затем полученный результат корректируют на коэффициенты. Существуют два коэффициента – К1 и К2.

Коэффициент К1 учитывает изменение потребительских цен на товары в предыдущем году. Его устанавливают на федеральном уровне.

Коэффициент К2 с 2008 года определяют местные власти. При этом чиновники могут принимать во внимание факторы, которые влияют на работу плательщиков именно в их местности. Например, уровень экономического развития района, ассортимент продаваемых товаров, сезонные изменения выручки.

Кроме того, местные власти вправе ввести дифференцированную шкалу значений для различных видов бизнеса. К примеру, для розничной торговли продовольственными товарами они могут установить одно значение коэффициента К2, а для торговли промышленными товарами – другое (Письмо МинФина РФ 2005).

Физические показатели, которые используют для расчета вмененного дохода, для каждого вида предпринимательской деятельности разные (Налоговый кодекс РФ 2000: 346.29 (3)). Например, те, кто оказывают бытовые, ветеринарные услуги, либо занимаются техническим обслуживанием транспорта, должны рассчитывать среднесписочную численность работников за квартал. Раньше при расчете этого показателя учитывали только тех сотрудников (в том числе совместителей), которые работают по трудовым договорам (Письмо МинФина РФ 2005).

Возвращаясь к опыту Латвии, можно сделать неутешительный вывод. Введение *фиксированного подоходного налога* с населения пришло в налоговую систему с рядом ограничений, которые сводят на нет в принципе весьма хороший подход к системе упрощенного налогообложения доходов от хозяйственной деятельности физических лиц. Внедряя изменения, законодатель предусматривал развитие малого бизнеса через упрощение систем учетов (бухгалтерских, налоговых), но получилось совсем наоборот.

Налогоплательщики еще больше запутались в выборе форм бизнеса. Порой, им проще открыть ООО с одним владельцем, чем стать предпринимателем в статусе физического лица. А все же те лица, которые зарегистрировали свою хозяйственную деятельность, сделали это не благодаря законодательным возможностям и стимулам со стороны государства, а вопреки им.

Попытка упростить налогообложение малого бизнеса, связанная с подготовкой законопроекта о *налоге на микропредприятия* (MF Likumprojekts "Likums „Par mikrouzņēmuma nodokli"" no 17.04.2010.), получила свое активное продолжение весной 2010 года. За основу взята упомянутая выше идея.

Представляется, что и эта попытка может оказаться неудачной, мало кто из предпринимателей добровольно согласится платить этот налог. Этому есть несколько причин. Самая главная из них – неверно выбранная ставка налога. Она предложена необоснованно высокой и ниже будет представлено доказательство этого.

Кроме того, в условиях сложившегося кризиса целесообразней было бы отменить ограничения по количеству работников, тем самым, предоставив рабочие места и снизив высокий рост безработицы в стране.

Вернемся к проблеме ставки налога, предлагаемой для микропредприятий, и постараемся доказать, что она необоснованно высока.

Согласно приведенным расчетам (Лукашина 2010: 14) средний удельный вес трех налогов (ПНН, ПНП, соц. платежи) к ВВП по стране составляет 15-16% . Это означает, что ставка налога на микропредприятия, который включает в себя три налога, не должна превышать 15-16%.

В Концепции о мероприятиях по поддержке микропредприятий (Koncepcija 2009: 6) произведены подсчеты размера налогов физических и юридических лиц (НДС, ПНН, ПНП, соц. платежей) при условии, что оборот на этих предприятиях до 70 000 латов и до 5 работников. Таким образом, если рассчитать удельный вес упомянутых трех налогов в фактическом обороте существующих микропредприятий, то показатель этой налоговой нагрузки получится еще ниже: у юридических лиц – 12, 37%, а у физических – 4,68%.

Таб. 2

Удельный вес налогов в фактическом обороте микропредприятий

показатель	2008	
	Юр.лица	Физ.лица
Оборот до 70 000 Ls, тыс. Ls	416 955.20	369 536,70
Платежи соц.страхования, тыс. Ls	26 032.60	6 636,50
Подоходный налог с населения, тыс. Ls	12 645.80	10 648,40
Подоходный налог с предприятий, тыс. Ls	12 924.10	
Итого налоги, тыс. Ls	51 602.50	17 284.90
% к Обороту	**12,37**	**4, 68**

Источник: составлено автором

Таким образом, можно сделать вывод, что ставка налога 20%, предполагаемая в Концепции, является завышенной. Государство предлагает микропредприятиям увеличить их налоговую нагрузку. Также ставка налога в Концепции является несправедливый, т.к. противоречит главному принципу теории налогообложения А. Смита «размер налогов должен быть пропорционален доходам и выгоде». Это означает, что более крупные предприниматели, получая больше доходов, должны платить больше налогов, чем мелкие.

Учитывая нынешнюю ситуацию в Латвии, следовало бы ввести пониженную ставку налога в диапозоне 10-15%, включая в себя 3 налога (как по Концепции), либо сделать принцип пропорциональности. Остальные ставки по подоходному налогу с населения для лиц, ведущих хозяйственную деятельность, отменить (26%, фиксированный налог и патентная плата) и оставить единую ставку, предусматривающую уплату трех налогов путем ежеквартального внесения в бюджет в размере не выше 15% с оборота микропредприятия. При этом исключить из законопроекта ограничения на привлечение наемной силы (любое количество работников).

Стимулирование предпринимательской деятельности физических лиц, помощь в организации их собственного дела, является доказанным эффективным способом борьбы с безработицей, а также достаточно эффективной мерой ликвидации теневой экономики и быстрого пополнения доходной части бюджета государства.

Библиография

Нормативно-правовые акты:

1. 27.12.2002. MK noteikumi Nr.587 "Nerezidentu pastāvīgo pārstāvniecību apliekamā ienākuma noteikšanas un nodokļa maksāšanas kārtība" ("LV", 190 (2765), 30.12.2002.) [stājas spēkā 01.01.2003.]
2. 11.05.1993. likums "Par iedzīvotāju ienākuma nodokli" ("LV", 32, 01.06.1993.) [stājas spēkā 01.01.1994.]
3. Koncepcija „Par fiksēto ienākuma nodokļa ieviešanas iespējām mazājiem uzņēmējiem (saimnieciskās darbības vēicējiem)” no 02.11.2003.g.: http://www.mk.gov.lv/doc/2005/FMkonc_130505_MU_1.doc.
4. Koncepcija par mikrouzņēmumu atbalsta pasākumiem (apstiprināta ar Ministru kabineta 2009.gada 30.oktobra rīkojumu Nr. 748). http://www.likumi.lv/doc.php?id=200709.
5. FM Likumprojekts Likums „Par mikrouzņēmuma nodokli” no 30.04.2010.g.: http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40169741&mode=mk&date=2010-03-16.
6. Налоговый Кодекс РФ № 117-ФЗ от 05.08.2000 г.: http://www.consultant.ru.
7. Письмо Минфина РФ № 03-11-04/3/55 от 16.08.2005 г.: http://www.consultant.ru.
8. Письмо Минфина РФ № 03-06-05-05/69 от 13.05.2005 г.: http://www.consultant.ru.

Монография (книги и брошюри):

9. Смит А. (1962) Исследование о природе и причинах богатства народов (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations). Москва: Соцэкгиз.

Статьи в журналах:

10. Лукашина, О. (2010) Налоговая политика как составная часть экономической политики государства. *Бухгалтерия и экономика*, № 04 Апрель: 4-14.

Материалы из интернета:

11. Lursoft statistika. Reģistrētie komersanti. http://www.lursoft.lv/lursoft-statistika/Uznemumu-registra-un-komercregistra-subjektu-registracijas-dinamika-sadalijuma-pec-touznemejdarbibas-formas&id=15 [2010.04.30].
12. VID statistika. Nodokļu maksātāji. http://www.vid.gov.lv/default.aspx?tabid=11&id=78&hl=1 [2010.04.19].

Материалы с конференций:

13. I.Spicha and E.Spichs „Product classification as a Base of product management". The 8th International Conference "Information Technologies & Management 2010". April 15-16, 2010, Information Systems Management Institute**,** Riga, Latvia. Programme & Thesis.